

भी:

महामहिम राष्ट्रपति श्री डॉ० राजेन्द्र प्रसाद जी महामाग—के मान्य सचिव द्वारा प्राप्त
राजस्थान वैदिक नत्त्वशोध संस्थान' मानवाभ्रम दुर्गापुरा (जयपुर) का
'प्रधान संरक्षक तानुगत—प्रमाणपत्र' अत्यन्त सम्मान से यहाँ उद्धृत हो रहा है —

भारत के राष्ट्रपति
डा० राजेन्द्र प्रसाद

राजस्थान वैदिक नत्त्वशोध संस्थान-अध्यक्ष

का

प्रधान संरक्षक

यनमे की स्वीकृति प्रदान करने हैं

मिलिटी सेक्रेटरी ऑफिस

राष्ट्रपति भवन

नई दिल्ली

दिनांक 30 अगस्त 1956

भारत के राष्ट्रपति के आदेशानुसार

मुताबिक

(सुन्याय सिंह) मेजर जनरल

मिलिटी सेक्रेटरी टू दि प्रेसिडेन्ट

प्रकाशितग्रन्थसूची —

१-गीताविज्ञानमाध्यभूमिकान्तर्गता-	‘वदिरूपपरीक्षा’ नामक प्रथमखण्ड	१४)
२- ”	—‘आत्मपरीक्षा’ नामक द्वितीयखण्ड	२०)
३- ”	—‘ब्रह्मकर्मपरीक्षा’ नामक तृतीयखण्ड	२०)
४- ”	—‘कर्मयोगपरीक्षा’ नामक चतुर्थखण्ड	२०)
५- ”	—‘ज्ञानयोग’-उवा मक्तियोगपरीक्षा-नामक (पूर्वखण्ड) पञ्चम तथा षष्ठखण्ड	२०)
६- ”	—‘मक्तियोगपरीक्षा’ (उत्तरखण्ड) नामक सप्तमखण्ड	२०)
७- ”	—‘बुद्धियोगपरीक्षा’-नामक अष्टमखण्ड	२०)
८-ईशोपनिषद्-हिन्दी-विज्ञानमाध्य	प्रथमखण्ड	१४)
९-ईशोपनिषद्-हिन्दी विज्ञानमाध्य	द्वितीयखण्ड	१५)
१०-उपनिषद्विज्ञानमाध्यभूमिक-	प्रथमखण्ड	२०)
११-उपनिषद्विज्ञानमाध्यभूमिक-	द्वितीयखण्ड	१५)
१२-उपनिषद्विज्ञानमाध्यभूमिक-	तृतीयखण्ड	१४)
१३-आद्विज्ञानग्रन्थालुगत ‘आत्मविज्ञानोपनिषद्’	नामक प्रथमखण्ड	२०)
१४-आद्विज्ञानग्रन्थालुगत-‘सापिण्यविज्ञानोपनिषद्’	नामक तृतीयखण्ड	१४)
१५-संस्कृति, और सम्यक्ता-शब्दों का चिरन्तर इतिवृत्त, एवं भारतीय-सांस्कृतिक- आपोबनों की रूपरेखा		२५)
१६-‘भारतीय हिन्दू-मानव और उस की मायुक्ता’ नामक खण्डचतुष्टयात्मक ग्रन्थ का ‘विराटरूपमीमांसा’ नामक प्रथमखण्ड		१४)
१७-‘वेदस्य सर्वविद्या-निधानत्वम्’ (संस्कृतनिबन्ध)		१॥)

श्री:

महामहिम राष्ट्रपति श्री डॉ० राजेन्द्रप्रसादजी महामाग-के मान्य सचिव द्वारा प्राप्त
राजस्थानवैदिकतत्त्वशोधसंस्थान' मानवाभ्रम दुर्गापुरा (जयपुर) का
'प्रधानसरचतानुगत-प्रमात्यपत्र' अत्यन्त सम्मान से यहाँ उद्धृत हो रहा है —

भारत के राष्ट्रपति
डा० राजेन्द्र प्रसाद

राजस्थानवैदिक तत्त्वशोध संस्थान-जयपुर

का

प्रधान सचिव

यन्त्रणे की स्वीकृति प्रदान करते हैं

बिमिटी सेक्रेटरी ऑफिस

राष्ट्रपति भवन

नई दिल्ली

दिनांक 30 अक्टूबर 1956

भारत के राष्ट्रपति के आदेशानुसार

युगमासिंह

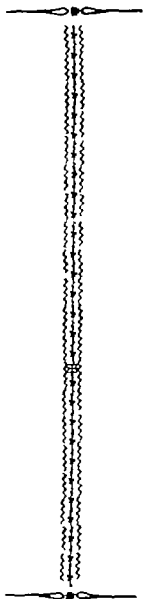
(मुनाब सिंह) मेजर जनरल

बिमिटी सेक्रेटरी टू दि प्रेसिडेन्स

प्रकाशितग्रन्थसूची—

- १-गीताविज्ञानभाष्यभूमिकान्तर्गता- 'यद्विरङ्गपरीक्षा' नामक प्रथमखण्ड १४)
- २- " -'आत्मपरीक्षा' नामक द्वितीयखण्ड २०)
- ३- " -'ब्रह्मकर्मपरीक्षा' नामक तृतीयखण्ड २०)
- ४- " -'कर्मयोगपरीक्षा' नामक चतुर्थखण्ड २०)
- ५- " -'ज्ञानयाग'-संज्ञा भक्तियोगपरीक्षा-नामक
(पूर्वखण्ड) पञ्चम तथा षष्ठखण्ड २०)
- ६- " -'भक्तियोगपरीक्षा' (उत्तरखण्ड) नामक
सप्तमखण्ड २०)
- ७- " -'बुद्धियोगपरीक्षा'-नामक अष्टमखण्ड २०)
- ८-ईशोपनिषत् हिन्दी विज्ञानभाष्य प्रथमखण्ड १४)
- ९-ईशोपनिषत्-हिन्दी-विज्ञानभाष्य द्वितीयखण्ड १५)
- १०-उपनिषद्विज्ञानभाष्यभूमिका- प्रथमखण्ड २०)
- ११-उपनिषद्विज्ञानभाष्यभूमिका- द्वितीयखण्ड १५)
- १२-उपनिषद्विज्ञानभाष्यभूमिका- तृतीयखण्ड १४)
- १३-आद्यविज्ञानग्रन्थानुगत-'आत्मविज्ञानोपनिषत्' नामक प्रथमखण्ड २०)
- १४-आद्यविज्ञानग्रन्थानुगत 'सांख्यविज्ञानोपनिषत्' नामक तृतीयखण्ड १५)
- १५-संस्कृति, और सम्यक्ता-शब्दों का विवरण इतिहास, एवं भारतीय-सांस्कृतिक-
आयोजनों की रूपरेखा " २५)
- १६-'भारतीय हिन्दू-मानव, और उस की मायुक्ता' नामक खण्डचतुष्टयात्मक ग्रन्थ
का विश्वस्वरूपमीमांसा' नामक प्रथमखण्ड १५)
- १७-'वेदस्य सर्वविद्या निधानचम्' (संस्कृतनिबन्ध) १॥)

शतपथब्राह्मण-हिन्दी-विज्ञानभाष्य-प्रथमकाण्डानुगत-
 द्वितीयखण्ड के सम्बन्ध में
 युगधर्मनिबन्धन-किञ्चिदिव-आवेदन
 (शतपथभाष्य-द्वितीयखण्ड की प्रस्तावना)

मोक्षीकालाश्रमोपाहोः-यः कश्चिदपि मुक्तयुक्तश्रमो
 आश्रितो मायायः, वेदबीयी-पयिकः
 मानवोक्तयैराश्रितोदत-मोक्षो

शतपथब्राह्मण-हिन्दी-विज्ञानभाष्य-प्रथमकाण्डानुगत

द्वितीयखण्ड के सम्बन्ध में

किञ्चिद्विष-आवेदन

विक्रम सं २१५ की आरिबनशुद्ध-दशमी (विजयदशमी) बुधवासर (वदनुसार वा अगस्त) की प्रातःसिद्धि में 'शतपथब्राह्मण-हिन्दी-विज्ञानभाष्यान्तर्गत-प्रथमकाण्डानुगत-प्रथमखण्ड संस्थान की ओर से प्रकाशित हुआ था जिसमें 'प्रथमकाण्ड के आरम्भ के केवल एक ही (प्रथम १) अध्याय का 'विज्ञानभाष्य' समाविष्ट था। प्रथमकाण्डानुगत-प्रथम-अध्यायात्मक-तत्-प्रथमखण्ड में बिन प्रमुख-वाक्यिक कर्मों का पद्धति-पुरस्सर-सोपपत्तिक समावेश हुआ है, छन्दर्मसङ्गति की दृष्टि से सिंहावलोकनन्यायेन 'द्वितीय-खण्ड' की प्रस्तुत प्रस्तावना में भी उनका सम्मरण का लेना अप्रासङ्गिक न माना जायगा।

प्रथमकाण्डानुगत-प्रथमाध्यायात्मक-प्रथमखण्ड में प्रतिपादित

प्रमुख-कर्मों की, तथा स्मारक-विषयों की

सिंहावलोकनन्यायानुगता स्मृति

प्रधान कर्माणि		क्रमानुगता पृष्ठसंख्या	स्मारकविषयसंख्या
१	प्रतोपायनकर्म	११७	२१३
२	ब्रह्मचरणकर्म	१५४	१३७
३	अपाप्रयुजनकर्म	१७०	२८५
४	परिस्तरण तथा पात्रासादनकर्म	२०१	२६३
५	वाक्संयमनकर्म	२४३	४०
६	पात्रप्रतपनकर्म	२४६	११२३
७	शकट से हविर्माहण एवं वस्त्रादनकर्म	३५४	८२३
८	प्रोक्ष्यकर्म	४२२	३१८
९	रोषाशसम्पादनाङ्गकर्म	४५२	१४१६
प्रधानकर्मसंख्या—९—(नव)—		भाष्यपृष्ठसंख्या—संक्षेप ६१०	स्मारकविषयसंख्या—संक्षेप ४५६१

अथा परा-यथा तद्वरमविगम्यते, यत्-यत्-अद्रेश्यम्-अप्राद्यम् अगोत्रम्-अवर्णम्
अवधु ओत्रम्-तत्-अणिपादम्-नित्यम्-विद्युम्-सर्वागतम्-मुसृज्यम्-तद्व्ययम्-तद्व्ययम्-
योनिम्-परिपश्यन्ति-धीरा ।

—मुखकोपनिषत् १।१३-४-५ ६ कं०।

एक प्रासङ्गिक विशेष-वच्य की ओर प्रकाशील पाठकों का ध्यान आकर्षित करने के लिए ही हमने
उक्त मुखकोप-वचन-आत्र उद्धृत करना आवश्यक माना है। विदितवैदितव्य-काम-तप-मम-मूर्ध्नि आप्त-
महर्षियोर्न 'मानव' के अन्त्युत्पत्ति, तथा निम्नोक्त-संवाचन के लिए ही पराविद्या अपराविद्या नाम की
उन दो महत्वपूर्ण विद्याओं का अन्वेषण किया है, जिन के द्वारा 'मानव' अपने अन्त्युत्पत्ति 'मानवस्वरूप'
को अन्त्युत्पत्ति, तथा निम्नोक्त-रूपा सिद्धि और संविद्धि, से सर्वप्रथम समन्वित कर लेने में समर्थ-सफल-
प्रमाणित होता आया या मुक्त, एवं शान्ति-पूर्वक आत्र से तीन स्वस्व-व्यप्य की आर्षनिष्ठागुणता
कालसीमा के पार-प्राप्त्य में ।

'मानव मुक्ती रहे' और 'मानव शान्त रहे' इन दो विभिन्नार्थक वाक्यों के गर्भ में ही मानव
के मुक्त तथा शान्ति का सम्पूर्ण चिरन्तर इतिवृत्त सुगुप्त-रूपेण सन्ध्यन्तर प्रमाणित हो रहा है। मानव का
अद-अज्ञ केवल मुक्त की ही 'इच्छा' करता रहता है प्रतिक्षण, तो मानव का अद-अज्ञ केवल शान्ति
की ही कामना किया करता है अज्ञसरूपेण। यद्यपि इन अद-अद-अज्ञ-भावों से सहस्र दाम्पत्यमूला
स्त्री-पुष्पावना की ओर ही हमारा ध्यान आकर्षित हो जाता है जो कि आकर्षण प्रकृतिविद् ही माना जायगा।
तथापि कस्तुतस्व के स्वरूप-समन्वय के लिए हमें यहाँ दाम्पत्यपथानुष्ठी-विभिन्न दो अद-अद-अज्ञों
को यत्किञ्चित्-समय के लिए निरपेक्ष मानकर केवल एक ही मानव और ही मानवी के अनुकूल से अद-
अदवी की मीमांसा में प्रवृत्त होना पड़ेगा।

मानव हो, अथवा मानवी अथवा पुरुष हो, अथवा स्त्री दोनों के प्रकृतिविद् स्वरूप में (प्रत्येक
में) दो दो विभिन्न अद-अद अज्ञ-भाव-समन्वित हैं। अर्थात् दो विभिन्न अद-अद-अज्ञों के सम-
न्वितरूप का ही नाम तो 'मानव' है एवं तथापि उभयापेक्षक का ही नाम 'मानवी' है। प्रथम-अद-
अज्ञ का पारिभाषिक-साङ्केतिक-नाम है-'पुरुष' एवं द्वितीय-अद अज्ञ का साङ्केतिक नाम है प्रकृति।
पुरुष और प्रकृति के इन्द्रात्मक मौलिकरूप का ही नाम है 'पुरुष', अर्थात् 'मानव'। एवं प्रकृति तथा
पुरुषात्मक-इन्द्रात्मक का ही नाम है-'स्त्री', अर्थात्-मानवी। और इस समानधर्मानुष्ठी समन्वित-
साम्य के आधार पर ही मानव, तथा मानवी के समन्वय में सह धर्म 'परताम्' लक्षण सुप्रसिद्ध साप्त-
पदीन-सकलभाव (मैत्री-भाव) का समन्वय हुआ है, जिस-मैत्री-धर्म का स्वरूप समानशीलाव्यक्तनमिन्व
ही माना गया है *। इस समन्वित साम्य के आधार पर ही हमें यह भी स्वीकार कर लेना पड़ेगा कि,

—समानशीलाव्यक्तनमिन्व मैत्री

—सुप्रसिद्ध-सूक्तिः

मृत्युमावनिष्कवन-‘वृक्षतत्त्व अपने सद्भसिद्ध दिक्कालाव्यपन्निष्ठ-नानामाय से तथाविध-नानामावापन सापेक्ष-ज्ञान का स्वरूप-संप्राप्तक बन रहा है। रस-रस-निष्कवन इस सद्भ-स्वरूप रसिपति के आधार पर यह कह दिया जासकता एवं मान लिया जासकता है निर्भान्तरूपेण कि, अहम्यमावापन-एकत्वानुगत निर-पेक्षज्ञान अपने-‘एकं ज्ञानम्, -निरपेक्ष ज्ञानम्’-निर्बचन से यही निष्कवन-एकत्वनिष्कवन ‘ज्ञान’ शब्द से समन्वित है, यहाँ नानामावापन-अनेकत्वानुगत-सापेक्षज्ञान-विधिर्ज्ञान-सापेक्ष-ज्ञानम्’ निर्बचन से-‘विज्ञान’ अभिधा का अधिकारी बना हुआ है। और यों एक ही ज्ञानतन्त्र मूलभूत रस, तथा वल्ल नामक ‘आमू-और ‘अभ्य नामक विभिन्न दो अनुबन्धों से क्रमशः आमत-सम्बन्ध-मात्रों में विभक्त होता हुआ ‘ज्ञान, और ‘विज्ञान इन दो महिमामय-स्वरूपों में परिवर्त हो रहा है, जिन इन दोनों विभिन्न स्थितियों के आधार-पर ही उपनिषदुपस्थापिता छुप्रसिद्धा-‘परा-अपरा नाम की अपर-अपर-निरुक्तना रस-विद्या-वृक्षविद्या-द्वयी समन्वित हुई है। यही निरपेक्षज्ञानात्मक-ज्ञान एवं सापेक्षज्ञानात्मक-विज्ञान इन दो पारिभाषिक शब्दों का मौलिक, एवं संक्षिप्ततम चिरन्तन-इतिवृत्त है जिस का विशद यद्योवर्णन पूर्वप्रकाशित-उत्पत्त्यमात्र-प्रथमलघु के ‘पारिभाषिक-प्रकरण में किया जा चुका है। ‘विज्ञान शब्द के प्रति विशेषरूप से आकर्षित-मना करने रहने वाले वक्तमानुष के भूविज्ञानवादी भारतीय-कन्धुओं को ‘भार-तीय-पारिभाषिक-विज्ञान के तात्त्विक-यद्योवर्णनात्मक सम्बन्ध के लिए प्रथमलघुसङ्गठन कर्ता पारिभाषिक प्रकरण पर ही हकपात का अनुग्रह करना चाहिए।

प्रकृत में इस प्रासङ्गिकी-धर्मा से केवल यही निवेदनीय है कि निरपेक्ष-ज्ञानात्मक एकत्व चम्पान्निष्ठ-ज्ञान से अपना सर्वथा विभिन्न स्वरूप-रखने वाली लोकात्मिका विश्व-विद्या ही नानामावापना-‘विज्ञानविद्या’ है, और इसी का नाम है-उपनिषत् के शब्दों में-‘अपराविद्या’ एवं यही लोक में प्रसिद्ध है-‘वेदविद्या’ नाम से, जिस की मूलप्रतिष्ठा ग्यानी गई है ज्ञानात्मिका-पराविद्या। निरपेक्षज्ञानानुबन्धिनी-एकत्वानुबन्धिनी-अनेकत्वप्रसिद्धिगिनी-विश्वातीत-महा-विद्यात्मिका-‘पराविद्या’ ही ‘अपरविद्या’ है। एवं सापेक्षज्ञानानुबन्धिनी-अनेकत्वानुबन्धिनी-एकत्वप्रसिद्धिगिनी-विश्वात्मिका-‘विद्यात्मिका-‘अपराविद्या’ ही ‘अपरविद्या’ है। उभरविद्या के परिज्ञान के अनन्तर मानव के बुद्धयनुगत प्रकाशोद के लिए अन्य कुछ भी तो ‘ज्ञातव्य’ रूपेण शेष नहीं रह जाता। निम्नलिखिता उपनिषद् श्रुति निरपेक्ष-सापेक्ष-ज्ञान विज्ञान-निरुक्तना इहीं दोनों विद्याओं का संक्षेप से नामस्मरण कर रही है—

गौतमो ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विचित्रहुपसभः प्रपञ्च-‘कस्मिन्तु मगबो निहाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ ? इति । तस्मै स होवाच-‘इं विद्ये वेदितव्ये’-इति इत्थं यद्भगवद्विदो वदन्ति-‘परा’-‘चैव’-‘अपरा च । तत्र-अपरा-कृणोदः, यजुर्भेदः, सामभेदः अथर्वभेदः श्रिष्टा-अभ्यो-कृपाकरण-निरुक्त छन्दो-ज्योतिषम्’ इति ।

❖ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यञ्छातव्यमवशिष्यते ॥

—गीतायाम्

समाधि वैषम्य का मूलाधार है—'न्यूनत्व' । मानव, और मानवी, दोनों में ही यद्यपि साम्यमूलक पुरुष-प्रकृति-भाव समानरूपेण समन्वित हैं । किन्तु ये दोनों ही साम्य दोनों ही संस्थाओं में एकाग्रता 'न्यून' ही ज्ञेय हुए हैं । मानव का पुरुषभाव पूर्ण है, तो प्रकृतिभाव अपूर्ण, किंवा न्यून है । एवमेव मानवी का प्रकृतिभाव पूर्ण है, तो पुरुषभाव अपूर्ण, किंवा न्यून है । पूर्णता वहाँ समत्वानुयोगिनी-विषमत्वप्रतियोगिनी है, वहाँ अपूर्णता विषमत्वानुयोगिनी-समत्वप्रतियोगिनी है । पुरुषत्वस्व रमानुबन्ध से पूर्ण बनता हुआ वहाँ 'सममावापन्न' है वहाँ प्रकृतिवत्त्व पलानुबन्ध से अपूर्ण बनता हुआ 'विषममावापन्न' है । समत्वानुयोगिक पुरुष यदि आचार, और प्रकृति-यदि आधेया है, तो विषम प्रकृति के साम्राज्यस्थान विश्व में, एवं-स्त-प्रजा में भी समत्वमूला शान्ति प्रवाहित रहती है । ठीक इस के विपरीत यदि विषमत्वानुयोगिनी प्रकृति आचार, और पुरुष आधेय बन जाता है, तो समत्वमूला शान्ति का सर्वयैव उच्छेद होजाता है । और सम्भवतः कहीं निश्चयेन इसी आचार पर महामाग यज्ञ के अमुक महत्त्वपूर्ण प्रश्न के समाधान में समुपस्थित 'स्त्रीपुंश्व' तद्धि गेहं धिनष्टम् इस प्रकृतिविद्ध समाधान को पुराणपुरुष भगवान् बादरायण ने अपने ऐतिहासिक में प्रथम प्रदान किया है ।

पुरुष, और प्रकृति से अनुप्राणित रस-रस-निकन्धन साम्य-वैषम्य का यह चिरन्तन इतिवृत्त तो स्वतन्त्र-निकन्ध-सापेक्ष हो माना जायगा * । प्रकृत में लक्ष्मीभूत यत्न्य से अनुप्राणित सन्दर्भ की सञ्ज्ञा के लिए यही स्पष्टीकरण पर्याप्त मान लिया जायगा कि, मानव का पुरुषभाग वहाँ पूर्ण है, वहाँ प्रकृतिभाग अपूर्ण है । अतएव मानव प्रकृति-अपूर्ण-अकृत्स्न, किन्तु पुरुषतः पूर्ण कृत्स्न है । ठीक इस के विपरीत मानवी का प्रकृतिभाग वहाँ पूर्ण है, वहाँ पुरुषभाग अपूर्ण है । अतएव मानवी पुरुषतः अपूर्ण-अकृत्स्ना, किन्तु प्रकृतिः पूर्ण-कृत्स्ना है । मानव अपनी प्रकृतिनिकन्धता अपूर्णता की पूर्ति के लिए ही उस 'मानवी' के साथ शान्तपदीन की सहज इच्छा रखता है जो अपनी पूर्ण प्रकृति के समर्पण से प्रकृत्या अपूर्ण बने हुए इस मानव के विस्तृत-प्राकृत-भाव को परिपूर्ण कर दे । एवमेव मानवी भी अपनी पुरुष-निकन्धता अपूर्णता की पूर्ति के लिए ही उस 'मानव' के प्रति समर्पित होबाना चाहती है जो अपने पूर्ण पुरुषभाव के प्रत्यर्पण से पुरुषत्वेन अपूर्ण बनी हुई इस मानवी के विस्तृत-पौरुष-भाव को परिपूर्ण करदे । और यों दोनों दोनों की न्यूनता के कृति-पूरकत्वक सम्बल प्रमाणित होते हुए उस एकत्वनिकन्धता परिपूर्णता की अन्वय बनाते हुए इत्यभूत दाम्पत्य से प्रभातनुवितानारिमिषा विश्वस्वरूप-पर्यादा की महती पाती को ही अनुगुण बनाए रहें । 'न्यूनाद् प्रजा प्रजायन्ते'—'सोऽयमाकाशा' पत्न्यापूर्य्यते' इत्यादि श्रुति-वचन इसी स्या-कथिता रहस्यपूर्ण याज्ञिकी रिपति का स्पष्टीकरण कर रहे हैं, जिस याज्ञिकी रिपति के स्वरूप-प्रसङ्ग से ही उत्तमस्वरूप-प्रकृति-पुरुष-समन्वयात्मक-अभ्यात्मयज्ञ (मानव-मानवी के दाम्पत्यरूप यज्ञ) के अद्भ-अद्भ अद्भभावों का संस्मरण होपड़ा है ।

मानव का पुरुषभाव 'आत्मा' है तो प्रकृतिभाव इस का 'शरीर' है जिस का निष्कर्ष यही है कि, आत्मा और शरीर, इन दोनों की समन्वितवस्था का ही नाम तो मानव है, एवं उदात्मक ही मानवी का

*—सप्तचतुष्टयारम्भ-सामयिक-उद्बोधनारम्भ-निकृष्टमर्गत-क्रमप्राप्त-तृतीयलक्ष्यरूप-प्रकृतिपुरुष-स्वरूपमीमांसा नामक स्वतन्त्र निकन्ध में इस तत्त्व का विस्तृतरीत्या स्पष्टीकरण-प्रयास हुआ है ।

मात्रापर्य सगं की मानव तथा मानव-रूपा दोनों विभूतियों का स्थान सर्वप्रथम समझावण पर ही व्यवस्थित है। और इसी साम्य के आधार पर यदि यह भी कह दिया जाय, तो वास्तुति न होगी कि, प्रकृति-पुरुष-समन्वयमक साम्य की दृष्टि से सगं की ये दोनों ही विभूतियाँ 'समानाधिकार' उदाधि से समन्वित भी मानी जासकती हैं, किंवा मानी जानी चाहियें।

समानाधिकार के तथामूल-व्यामोहन से व्यापुण्य मातृक मानव इस दिशा में आब कुछ ऐसी ही कल्पनाओं में मनोविमोह बनते हुए 'स्त्रीसमानाधिकार' के उद्घोष से पार्थिव आकाश को विक्रमिष्य करने लग पड़े हैं, और व्यक्त होने लगी है उन की मातृक-माया के द्वारा इत्यंभूता वैभवरीक्षा कि, "यदि मानवी को भी शिक्षा-वातावरण-आदि के सम्पन्न में मानव के अनुरूप ही सुविधाएँ दी जासकेंगी तो निश्चयेन मानवी किसी भी क्षेत्र के उत्तरदायित्व में मानव से पराङ्मुख किंवा ही पराभूत प्रमाणित नहीं होगी। अपिष्ट उभय-स्पर्धा में मानवी ही मानव की योग्यता के क्षेत्र का अतिक्रमण कर लेगी अतएव..... इत्यादि इत्यादि।

कलप्रयोग-पूर्वक नारी-मुलम सौम्य-माओं का अभिमत कर मानवी के शरीर, और-भुक्ति-क्षेत्रों को भी कर्मण बनाया जासकता है जैसे कि अमुक प्रयोगों के कारण मानवमुलम आनेब भाव भी मानव के अभिभूत होजाते हैं उस का सुदृढ-वीर्य-धर्म भी कोमलता में परिणत होजाया करता है। और जो प्रकृतिविद-चिरन्तन-अम्पास से मानव को मानवी-कोटि पर, एवं मानवी को मानव-कोटि पर ला सका किया जासकता है। किन्तु इत्यंभूत कलप्रयोग मानव, और मानवी दोनों के ही प्रकृतिविद स्वरूपों के विपरीत जाता हुआ अस्तित्वगतता उस भावी प्रजननधर्म को ही दोषाश्रित प्रभावित कर देता है, जिस प्रकृति-विद-अग्नि-सोम-निकम्बन-यज्ञरसक-मैथुनिक-प्रजनन के आधार पर राष्ट्रीय ही मानव और मानवी-यग प्रकृता पुष्पित-पञ्चकित होते रहते हैं। अतएव आधारक है कि, कलपूर्विक गुरुप्रहास्मिक समानाधिकार-व्यामोहनमूला-मुगधर्मागुता-अनुकूल से अरामपरिभाष करते हुए ही, भारतीय-आर्यदृष्टि के माध्यम से ही 'सह धर्म परताम्' मूला समानाधिकार-व्यवस्था का अनुगमन करें, और इसी दृष्टि के माध्यम से आब के व्यसनिक-समाधिकाररूप उस विषाक्त व्यामोहन के प्रति राष्ट्रीय-प्रजा को बागरूक करें जिस व्यामोहन के कारण हमारा राष्ट्रीय-प्रबन्धन विगठ तीन छह-ब्यों से उत्तरोत्तर पतनोन्मुख ही प्रमाणित होता आया है।

अवरुध ही अरुध-अज्ञातमक पुरुष-माय और अरुध-अज्ञातमक-ही प्रकृति-माय के सहसमन्वय से कृतक्य मानव और मानवी के स्वरूप में सर्ववैध साम्य है। जो पर्यवृत्तरीकया अज्ञेयरी मानव में है वही पर्यवृत्तरीकया अज्ञेयरी मानवी में भी है। और इसी साम्य के आधार पर दोनों की अविचारिकी समता-आप्ति भी सम्भावित है। किन्तु वह सत्यदृष्टि से अस्तुतत्त्व का अन्वेषण किया जाता है तो इस साम्य की सीमा में ही हमें सब वैषम्य का भी अज्ञातकर होजाता है जिसने इन दोनों उभय-भाओं को भी विषममाय में परिणत कर रक्खा है। एवं निश्चयेन कल्पानुगत किंवा साम्य के आधार पर प्रतिष्ठित यह वैषम्य ही उस प्रजातन्त्रुचितान की मूल-प्रतिष्ठा बना हुआ है जिस अन्तुचितान-परम्परा के द्वारा ही (मानव-मानवी के साम्य से) सम्पूर्ण इन्द्रात्मक-मैथिक दिग्ग का स्वरूप 'ब्रह्मा यमाधुनमकल्पयन्' का स्वरूप-रक्षक बना हुआ है।

बुद्धि-रूप 'पुरुष' माग अपूर्ण है। और यों दोनी ही अन्योन्याभयन्यायातुबन्धेन एक दूसरे के सम्बन्ध की अनिवार्यरूपेण अपेक्षा रख रहे हैं। बिना इस उभयात्मक आभय-आभयि-भाव के न तो मानव ही सुख-शान्ति का अनुगाही बन सकता एवं न मानवी ही सुख-शान्ति की अनुगामिनी बन सकती।

मानव से मानवी चाहती है शान्ति, और मानव मानवी से चाहता है सुख। शान्ति अविकम्पित स्थिर-आनन्द से सम्बद्ध मानी गई है एवं सुख विकम्पित-अस्थिर-आनन्द से सम्बद्ध माना गया है। शान्ति का क्षेत्र है आत्मानुगता बुद्धि, एवं सुख का क्षेत्र है मनोऽनुगत शरीर। मानव प्रधानरूपेण आत्मबुद्धि-समष्टिरूप पुरुषमात्र का प्रातिस्विकरूपेण दायाद-मोक्षा है तो मानवी प्रधानरूपेण मनःशरीर-समष्टिरूप प्रकृतिमात्र की प्रातिस्विकरूपेण दायादमोक्षी है। मानव की आत्मबुद्धिपुनरुत्पत्ति शान्ति से उपकृत होती है मानवी एवं मानवी के मनःशरीरपुनरुत्पत्ति सुख से उपकृत होता है मानव। बिना शान्ति के सुख का कोई मूल्य नहीं तो बिना सुख के शान्ति का मार्ग संशय्य अवस्थित है। अतएव संश्रित है कि-मानव, और मानवी की सुख-शान्ति दोनों के सम्पत्त्यमूलक-गृहस्थधर्म पर ही अवलम्बित है, और इसी प्रकृतिसिद्ध तत्त्व के आचार पर भारतीय-यज्ञाचार्य के सम्बन्ध में हमें दो शब्द अपने वेदवेदी पाठकों के समक्ष उपस्थित करने हैं।

समुद्धानन्द शान्तानन्द-येद से आनन्द के महिमाय दो विषय सुप्रसिद्ध हैं। ब्रिम आनन्द में सहस्र-स्थिति का विकम्पन है, यही समुद्धानन्द है एवं यह इत्यमूल पराभय से ही सम्बद्ध माना गया है। एक शान्त-सरोवर में बलपूर्वक-प्रक्षिप्त लोष्ठ-पाषाण कुछ समय के लिए जैसे लीची-सरस-रूप विकम्पन उत्पन्न कर देते हैं, तथैव लोक-वैमर्शक लोष्ठ-पाषाणादि के आगमन से मानस-मृगा का अमूक अवधि के लिए विकम्पन होपड़ता है एवं इसी विकम्पनावस्था का नाम है-समुद्धानन्द, जिसका भौतिक-चिरबानुबन्धी-बाह्य परिग्रहों के सस्कारात्मक-आगमन-से ही सम्बन्ध माना गया है। यही है-विश्वसुख लोकसुख, जिसका प्रधान सम्बन्ध माना गया है मानव-मानवी के प्रकृतिपर्वों के साथ अर्थात् मनःशरीर-पर्वों के साथ। अर्थात् मानसिक शारीरिक-लोष्ठानन्द का ही नाम है-समुद्धानन्द, एवं इसी की पारिभाषिकी अभिधा है-'सुख'। क्योंकि मानवी में सहस्ररूपेण मनःशरीररूप प्राकृत्यर्थ ही अभिव्यक्त रहते हैं, अतएव मानवी स्वमात्र समुद्धानन्दात्मक-मन शरीर-निष्कण-लोकसुख की ही स्वत इच्छा किया करती है।

पुरुष विषय है शान्तानन्द का। यह स्वाभित आनन्द माना गया है। एवं सहस्ररूपेण स्व की स्वरूपस्थिति ही इस शान्तानन्द की परिभाषा है जिसे बुद्धपुनरुत्पत्ति-आत्मानन्द किंवा आत्मनिष्कण-नैतिक आनन्द भी कहा जा सकता है। मनोऽनुगत-शारीरिक-सुख को कहा जायगा पुष्टि शरीरपुनरुत्पत्ति मानसिक सुख को कहा जायगा तृप्ति। एवं दोनों की समन्वितवस्था को माना जायगा समुद्धानन्दात्मक-सुख। एवमेव आनुगत नैतिक आनन्द को कहा जायगा तृप्ति एवं बुद्धपुनरुत्पत्ति आत्मानन्द को कहा जायगा शान्ति तथा दोनों की समन्वितवस्था को माना जायगा 'शान्तानन्दास्मिका' 'शान्ति'। ये दो आनन्दविविधों के पर्व चतुर्थी के अनुक्रम से शान्ति-तृप्ति-तृप्ति-रूपेण चार अग्रान्तर-महिमा-विषय-सम्पन्न होजायेंगे ब्रिम इन चारों में से शान्ति-तृप्ति-रूप शान्तानन्द की पारिभाषिकी संज्ञा है-निःश्रेयस एवं तृप्ति-पुष्टि-रूप-समुद्धानन्द की संज्ञा है 'अम्युदय'। निःश्रेयस के क्षेत्र है आत्मबुद्धिपद एवं अम्युदय के क्षेत्र है-मनःशरीर

मौलिक स्वरूप है। आत्मा 'लोकप्रतीत' किन्तु 'लोक' तत्त्व है एवं शरीर 'लोक' है। पार्थिव बगल की प्रकृति माता धरित्री ही मानी गई है। अतएव प्रकृति-रूप-लोकप्रतीत-शरीर को हम 'पार्थिव' ही कहेंगे, जिस में आत्मोपस्थान आनन्दोपस्थान-अपार्थिव-अलौकिक-आत्मा प्रतिष्ठित माना गया है। आत्मा ही वह 'पुरुष' मान है, जो प्रकृतिरूप-लोकप्रतीत शरीर का सर्वस्व माना गया है। आत्मा और पार्थिव शरीर, इन दोनों के मध्य में दोनों के अन्विष्ट-सहयोगी माने गए हैं। विज्ञानमात्र और प्रज्ञानमात्र, जो दोनों मान दर्शन-बगल में कमरा: बुद्धि, और मन नाम से प्रसिद्ध हैं। वैदिक-विज्ञान की सामान्य-परिभाषाओं से भी परिचित बह-प्रौढी जानते ही हैं कि, मानवीय मन का उपादान' सोममय वह चन्द्रमा है, जिसे धृतिनी का उपग्रह माना गया है। अतएव आन्ध-मन का पार्थिव-शरीर के प्रति सहज आकर्षण प्रकृत्यैव संछिद्र होखा है। एवमेव आत्मा की गर्भभूमिकरूप पारमेष्ठ्य महद्-ब्रह्म का उपग्रह माना गया है वह सूर्य, जो बुद्धि का प्रमथ है। अतएव महद्ब्रह्मविष्णु आत्मा के प्रति सौरी-बुद्धि का सहज आकर्षण स्वतः ही प्रमाणित होखा है। और यों सूर्याग्नि का बुद्धि मानव के आत्मरूप पुरुषपर्व की किंवा अद्भ-ब्रह्म की सहचारिणी बनी हुई है, तो चन्द्ररूप मन पार्थिवशरीररूप प्रकृतिपर्व का किंवा अद्भ अद्भ का सहचारी बना हुआ है। इस साहचर्य का निष्कर्षा यही निकलता है कि-मानवीय पुरुषमागक अद्भ की व्याप्ति आत्मा, और बुद्धि नामक दो अन्तर पर्वों से अनुप्राणित है एवं मानवीय प्रकृतिमागक अद्भ की व्याप्ति मन और शरीर नामक दो अन्तर पर्वों से समन्वित है। फलतः अद्भ-अद्भ-द्वयमाग किंवा पुरुष-प्रकृति-समन्वयमाग द्विपर्व मानव का आत्मा बुद्धि मन, शरीर-मेदों से पर्वचतुष्टयात्मकत्व प्रमाणित होता है, एवं ठीक यही पर्वचतुष्टयात्मक स्थिति मानवी की है। दोनों के समन्वितरूप दाम्पत्य से निदानमात्रानुगतेन आहार-गायत्री-सूक्त की संस्था-सम्पत् की सहजकृपेयैव गतायता प्रमाणित होखी है, एवं इस दृष्टिकोण से मी-गायत्री वा इत् सर्वम् इस अनुगम वचन की अन्वयता संछिद्र होरही है।

मानव और मानवी दुन्नी और शान्त रहीं इसी प्रसङ्ग से अत्र मानव, और मानवी की तयाप्रयिता स्वरूप-मीमांसा प्रकान्त होखी है जिस के माध्यम से अब हमें इस निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ा कि, पुरुष-और प्रकृति-मात्र समन्वयमाग मानव का पुरुषक अद्भ की आत्म-बुद्धि-मेदेन द्विपर्व है एवं मानव का प्रकृतिरूप अद्भ की मनः-शरीर-मेदेन द्विपर्व है। तयैव मानवी के दोनों अद्भ-अद्भ-अद्भ मी इसी पर्वचतुष्टया से समन्वित है। यों दोनों के आठों पर्वों के समन्वय से अनुगता दाम्पत्यमागका आहार-गायत्री-सूक्त से समन्वितता प्रमाणित होखी है। और यों अद्भद्वयमाग तथा पर्वचतुष्टया यद्यपि मानव और मानवी के स्वरूपों में पारस्परिकी कोई विनिश्चिता प्रतीत नहीं होखी तदपि मानवसंस्थानुगत पुरुषाद्भ के प्राधान्य से एवं मानवी-संस्थानुगत-प्रकृत्यद्भ के प्राधान्य से अनुप्राणित सुसह्य मेद दोनों के समन्वयता का आत्मन्तिकरूपेण विमात्रक बना हुआ है जिस विमात्रक का निष्कर्षार्थ यही है कि मानव के आठों पर्वों में आत्म-बुद्धि-रूप पुरुष' माग अमिष्यद्भ है पूर्णकृपेय एवं मन-शरीर-रूप-प्रकृति माग अपूर्ण है। एवमेव मानवी के आठों पर्वों में मन-शरीर-रूप-प्रकृतिमाग अमिष्यद्भ है पूर्णकृपेय एवं आत्म-

●-वैदिक-प्रस्तुत द्वितीयाध्याय का 'पत्नीसप्तहन्तकर्मोपपत्तिः' नामक प्रकरण (बृह सं० ६.७२ से बृह सं० १.२६ पर्यन्त)।

बुद्धि—रूप 'पुरुष' भाग अपूर्ण है। और यों दोनों ही अन्वोऽन्याभ्यन्यायानुक्त्वेन एक दूसरे के सम्बल की अनिवार्यरूपेण अपेक्षा रख रहे हैं। बिना इस उभयपरमक आभय-आभयी-भाव के न तो मानव ही सुख-शान्ति का अनुगाही बन सकता, एवं न मानवी ही सुख-शान्ति की अनुगामिनी बन सकती।

मानव से मानवी चाहती है शान्ति, और मानव मानवी से चाहता है सुख। शान्ति अधिकम्पित स्थिर-आनन्द से सम्बद्धा मानी गई है एवं सुख विकम्पित-अस्थिर-आनन्द से सम्बद्ध माना गया है। शान्ति का क्षेत्र है आत्मानुगता बुद्धि, एवं सुख का क्षेत्र है मनोऽनुगत शरीर। मानव प्रधानरूपेण आत्मबुद्धि-समक्षरूप पुरुषभाव का प्रातिस्विकरूपेण दायद-भोक्ता है, तो मानवी प्रधानरूपेण मनःशरीर-समक्षरूप प्रकृतिभाव की प्रातिस्विकरूपेण दायदभोक्त्री है। मानव की आत्मबुद्धिप्रभुगता शान्ति से उपकृत होती है मानवी एवं मानवी के मनःशरीरानुगत सुख से उपकृत होता है मानव। बिना शान्ति के सुख का कोई मूल्य नहीं, तो बिना सुख के शान्ति का मार्ग मथया अथरुद्ध। अतएव संदिग्ध है कि-मानव, और मानवी की सुख-शान्ति दोनों के दाम्पत्यमूलक—'गृहस्थधर्म' पर ही अवलम्बित है, और इसी प्रकृतिसिद्ध तत्त्व के आधार पर भारतीय-यशस्वरूप के सम्बन्ध में हमें दो शब्द अपने वेदगोमी पात्रों के समक्ष उपस्थित करने हैं।

समुद्धानन्द, शान्तानन्द-मेद से आनन्द के महिमायुग्म दो विषय सुप्रसिद्ध हैं। किम आनन्द में सहस्र-स्थिति का विकम्पन है, यही समुद्धानन्द है एवं यह इत्यभूत पराभय से ही सम्बद्ध माना गया है। एक शान्त-सरोवर में क्षणभङ्ग-प्रक्षिप्त लोष्ठ-पापाण मुष्ट समय के लिए जैसे बीची-तरङ्गरूप विकम्पन उत्पन्न कर देते हैं, वैसे लोष्ठ-वैभवरूप लोष्ठ-पापाणादि के आगमन से मानव-प्रज्ञा का अमुक अवधि के लिए विकम्पन होवकता है एवं इसी विकम्पनावस्था का नाम है-समुद्धानन्द, जिसका भौतिक-विरबानुबन्धी-बाह्य परिपक्वों के संस्कारमक-आगमन-से ही सम्बन्ध माना गया है। यही है—विरसुख लोकसुख जिसका प्रधान सम्बन्ध माना गया है मानव-मानवी के प्रकृतिपर्वों के साथ अर्थात् मनःशरीर-पर्वों के साथ। अर्थात् मानसिक शारीरिक-लोष्ठानन्द का ही नाम है-समुद्धानन्द, एवं इसी की पारिभाषिकी अभिधा है—'सुख'। क्योंकि मानवी में सहस्ररूपेण मन शरीररूप प्राकृतपर्व ही अभिव्यक्त रहते हैं अतएव मानवी स्वभावतः समुद्धानन्दपरमक-मन शरीर-निकष-लोकसुख की ही सतत इच्छा किया करती है।

दुसरा विषय है शान्तानन्द का। यह स्वाभाविक आनन्द माना गया है। एवं सहस्ररूपेण स्व की स्वरूपस्थिति ही इस शान्तानन्द की परिमाणा है, जिसे बुद्धिप्रभुगता आत्मानन्द, किंवा आत्मनिकषन-बौद्धिक आनन्द भी कहा जासकता है। मनोऽनुगत-शारीरिक-सुख को कहा जायगा पुष्टि शरीरानुगत मानसिक सुख को कहा जायगा वृष्टि। एवं दोनों की समन्वितवस्था को माना जायगा समुद्धानन्दान्तरमक-सुख। एवमेव आत्मानुगत बौद्धिक आनन्द को कहा जायगा वृष्टि, एवं बुद्धिप्रभुगता आत्मानन्द को कहा जायगा शान्ति तथा दोनों की समन्वितवस्था को माना जायगा शान्तानन्दान्तरमिका 'शान्ति'। यों दो आनन्दविषयों के पर्व-चतुष्टयी के अमुक से शान्ति वृष्टि-वृष्टि-पुष्टि-रूपेण चार अन्तर्-महिमा-विषय-सम्पन्न होजायेंगे किन इन चारों में से शान्ति-वृष्टि-रूप शान्तानन्द की पारिभाषिकी गता है—निःश्रेयस, एवं वृष्टि-पुष्टि-रूप-समुद्धानन्द की गता है 'अभ्युदय'। निःश्रेयस के क्षेत्र है आत्मबुद्धिपर्व एवं अभ्युदय के क्षेत्र है-मनःशरीर

मौलिक स्वरूप है। आत्मा 'लोकतीत' किन्तु 'लोक'ी सत्त्व है एवं शरीर 'लोक' है। पार्थिव ब्रह्म की प्रवृत्ति माता चरित्र ही मानी गई है। अतएव प्रकृति-रूप-लोक-आत्म-शरीर को हम 'पार्थिव' ही कहेंगे, जिस में आलोमय्य^१ आनन्द-आवेद्य अपार्थिव अलौकिक-आत्मा प्रतिष्ठित माना गया है। आत्मा ही वह 'पुरुष' मान है, जो प्रकृतिरूप-लोक-आत्म-शरीर का सर्वस्व माना गया है। आत्मा और पार्थिव शरीर, इन दोनों के मध्य में दोनों के अन्विष्ट-सहयोगी माने गए हैं विज्ञानभाव और प्रज्ञानभाव जो दोनों मान दर्शन-ब्रह्म में क्रमशः बुद्धि, और मन नाम से प्रसिद्ध हैं। वैदिक-विज्ञान की सामान्य-परिभाषाओं से भी परिचित बड़-प्रेमी जानते ही हैं कि, मानवीय मन का उत्पादन^२ सोमयय वह चन्द्रमा है, जिसे पृथिवी का उपग्रह माना गया है। अतएव चान्द्र-मन का पार्थिव-शरीर के प्रति सहज आकर्षण प्रकृत्यैव सम्बद्ध हो रहा है। एवमेव आत्मा की गर्भभूमिरूप पारमेष्ठ्य महद् ब्रह्म का उपग्रह माना गया है वह सूर्य, जो बुद्धि का प्रभव है। अतएव महद्ब्रह्म-आवेद्य आत्मा के प्रति सौरी-बुद्धि का सहज आकर्षण स्वतः ही प्रमाणित हो रहा है। और यों सूर्यास्तिक बुद्धि मानव के आत्मरूप पुरुषपर्व की, किंवा ब्रह्म-ब्रह्म की सहाचरिणी बनी हुई है तो चन्द्ररूप मन पार्थिवशरीररूप प्रकृतिपर्व का किंवा अद्भुत ब्रह्म का सहाचरी बना हुआ है। इस सादृश्य का निष्कर्षार्थ यही निकलता है कि-मानवीय पुरुषमागरूप ब्रह्मज्ञ की व्याप्ति आत्मा और बुद्धि नामक दो अन्तः पर्वों से अनुप्राणित है एवं मानवीय प्रकृतिमागरूप ब्रह्मज्ञ की व्याप्ति मन और शरीर नामक दो अन्तः पर्वों से समन्वित है। कलत ब्रह्म-ब्रह्म-ब्रह्मरूप किंवा पुरुष-प्रकृति-समन्वय-आत्म-क्षिप्रा मानव का आत्मा बुद्धि मन शरीर में दो पर्व-वस्तु-आत्म-प्रमाणित हो जाता है, एवं ठीक यही पर्व-वस्तु-आत्म-स्थिति मानवी की है। दोनों के समन्वितरूप दाम्यपथ^३ से निदानमावानुक्रमेण ब्रह्म-गायत्री-सूत्र की संख्या-सम्पत् की सहस्ररूपेण गतायता प्रमाणित हो रही है, एवं इस दृष्टिकोण से मी-गायत्री वा इहं सर्वम् इस अनुगम वचन की अन्वयता संविद्ध हो रही है।

मानव और मानवी क्षुब्ध और शान्त रहें इसी प्रसङ्ग से अब मानव और मानवी की तत्वावधि-स्वरूप-मीमांसा प्रकट हो रही है जिस के माध्यम से अब हमें इस निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ा कि, पुरुष-और प्रकृति-मात्र समन्वय-आत्म मानव का पुरुषरूप ब्रह्मज्ञ मी आत्म-बुद्धि-मेवेन क्षिप्रा है एवं मानव का प्रकृतिरूप ब्रह्मज्ञ मी मन-शरीर-मेवेन क्षिप्रा है। तथैव मानवी के दोनों ब्रह्म-ब्रह्म-ब्रह्म मी इसी परस्पर-सा से समन्वित हैं। वा दोनों के आठों पर्वों के सम्मेलन से अनुगता दाम्यपथ-वस्तु-गायत्री-सूत्र से समन्वित प्रमाणित हो रही है। और यों ब्रह्म-वस्तु तथा पर्व-वस्तु यद्यपि मानव और मानवी के स्वरूपों में पारस्परिकी कोई विभिन्नता प्रतीत नहीं हो रही तबपि मानव-वस्तु-मात्र पुरुष-आत्म के प्राधान्य से एवं मानवी-वस्तु-मात्र प्रकृति-आत्म के प्राधान्य से अनुप्राणित अत्यन्त मेद दोनों के अस्वरूपों का आत्यन्तिक-विभाजन बना हुआ है जिस विभाजन का निष्कर्षार्थ यही है कि मानव के चारों पर्वों में आत्म-बुद्धि-रूप पुरुष माग अभिव्यक्त है पूर्णरूपेण एवं मन-शरीर रूप-प्रकृति माग 'अपूर्ण' है। एवमेव मानवी के चारों पर्वों में मन-शरीर-रूप-प्रकृतिमाग अभिव्यक्त है पूर्णरूपेण एवं आत्म-

१-वेदिक-प्रत्युत द्वितीय-वर्ष का 'पत्नीसप्तह्नक-मर्मोपपत्ति' नामक प्रकरण (पृष्ठ सं० ६७६ से पृष्ठ सं० १२६ पर्यन्त)।

स नवीन दृष्टिकोणानुसन्ध मे अब आत्मपर्व के साथ तो लोकातीत-ब्रह्म से अनुप्राणित निःश्रेयस का, और तद्रूप शान्तानन्द का सम्बन्ध माना जायगा, एवं शेषभूता बुद्धि-मन-शरीर-पर्वत्रयी के साथ लोकब्रह्म से अनुप्राणित अमृत्युय का, और तद्रूप समुद्धानन्द का सम्बन्ध माना जायगा, एवं तदापारेयौ अब सदान्तत पर मान लिया जायगा कि मानव-मानवी का आत्मपर्व दिग्देशकालातीत बनता हुआ निःश्रेयस्-पथानुगामी है, तो शेषभूता बुद्धि-मन-शरीर-पर्वत्रयी दिग्देशकालात्मिक प्रमाणित होती हुई अमृत्यु-पथानुगामिनी है।

उपाकथित नवीन दृष्टिकोण का आधार है प्राकृतिकी-लोकस्थिति जिसका भी दो शब्दों में संस्मरण कर ही लेना चाहिए। लोकब्रह्मात्मक-समुद्धानन्दजन-विरवात्मा से अभिन्न भूत-मीतिक-विरव की अभिव्यक्ति के तीन ही प्रमुख पर्व माने गए हैं, जो क्रमशः 'सूर्य-चन्द्रमा-पृथिवी' रूपेण सर्वसाधारण के लिए भी अदातम हैं। कालात्मा की सूर्य काल से अभिन्न है और यही अथलोकन-साधन-भूत लोक है। अतएव यह 'लोकवाची' नाम से भी उपभूत है। दूसरा चन्द्रपर्व ही दिक् का साक्षी बनता हुआ दिग्मात्र से अभिन्न है। एवं तीसरा पृथिवीपर्व ही त्रेरा का साक्षी बनता हुआ देशमात्र से अभिन्न है। तद्विरुद्ध सौरमण्डलावच्छिन्न लोकब्रह्म की सीमा में सूर्यात्मक-कालमात्र चन्द्रमात्मक दिग्मात्र एवं पृथिव्यात्मक देशमात्र, रूपेण तीन अद्यान्तर-विषयी प्रतिष्ठित हैं। इस त्रयी से ही तन्मिन्न लोकब्रह्म को हमने 'दिग्देश-कालावच्छिन्नब्रह्म' कहा है, जिसका कलितार्थ निकलता है—'चन्द्रमा पृथिवी-सूर्यावच्छिन्न-व्यक्त-विरवब्रह्म'।

शेष रह जाता है लोकातीत, अतएव दिग्देशकालातीत अर्थात् पृथिवी-चन्द्रमा-सूर्यात्मक व्यक्त विरव से अतीत परात्परब्रह्म जिसे दिग्देशकालातीतत्वेनैव अविज्ञेयब्रह्म भी कहा गया है।

मानव-मानवी में समानरूपेण अभिव्यक्त लोकातीत ब्रह्माव ही 'आत्मा' है, जो दिग्देशकालातीत है। कालात्मक सूर्य का प्रबन्धरूप ही मानव-मानवी में कालात्मक-बुद्धिपर्व है। दिगात्मक चन्द्रमा का प्रबन्धरूप ही दिगात्मक-मनःपर्व है। एवं देशात्मिका पृथिवी का प्रबन्धरूप ही देशात्मक-शरीरपर्व है। इन तीनों पर्वों की समन्वितवस्था ही मानव-मानवी का दिग्देशकालात्मक-लोकातीत-परिच्छिन्न-स्वरूप है। और यही है उस 'अपराधिरात्मिक' 'वेदशिरा' का स्वरूप-निष्कर्ष जिसकी काण्डव्रयी के प्रथम-पर्वक्रम—'ब्राह्मणमात्र' की व्याख्या ही 'शतपथब्राह्मणमात्र' के रूप से क्रमशः (खण्ड) प्रस्तुत हो रही है गतवर्ष ।

आर्य * मातराग्र में किस मन्दमात्रपूर्ण क्षण से इत्यभूता मयावहा सर्वनायकारिणी भान्ति उपकान्त होपड़ी कि,— 'मानव का एकमात्र सत्य आत्मानुबन्धी-निःश्रेयस्-साधन ही है। दिग्देशकाला-नुबन्धी-व्यक्त-विरव सधर्मेय मिथ्या है। इस का परित्याग कर मानव को केवल निःश्रेयस्-पथानु-वर्त्मा ही बना रहना चाहिए', के-कालानुबन्धी अन्वालीकृत इतिहास के स्वरूप-विरलेपण का यहाँ अवसर नही है। यहाँ तो इसी ऐतिहासिक तथ्य की ओर ही पाठकों का ध्यान आकर्षित करना है कि, विगत तीन सहस्र-वर्षों से मातराग्र शत-अष्टात-अनेक वाहण-पारों की इदमता-कथन-परम्पराओं से आलोमय -

* अश्विमेधित ज्ञान-विज्ञानात्मक-पथ का अनुगामी ।

पर्व । निःशेष-रूप शान्तानन्द ही 'पारलौकिक-शान्तानन्द' है एवं अमृदय-रूप-समुद्धानन्द ही-येह लौकिक-समुद्धानन्द है । और यों दोनों दोनों के पूरक ही प्रमाणित होते हैं ।

इसी आधार पर उस वर्णाश्रमधर्म की अभिव्यक्ति हुई है, जिसे भारतीय दार्शनिकोंने—'अतोऽमृदय-निःशेष-सिद्धि-स धर्मः' इत्यादिरूपेण उभयवर्षाचक माना है । इत्यंभूत उभयवर्षाचक महान् मानवधर्म (वर्णाश्रमधर्म) का आधारस्तम्भ माना गया है वह—'गृहस्थाश्रम', जिसकी आधारभूति है चतुर्वर्षा मानव, और तपाविधेय-मानवी का दाम्पत्यवृत्त । इसी वृत्त के आधार पर मानव का वह गृहस्थाश्रम प्रतिष्ठित है, जिसके माध्यम से ही अमृदय का अन्नन करते हुए मानव-मानवी अग्रभावी वानप्रस्थान्तर आश्रमों से निःशेष-स्थापन में भी स्वार्थमना सफल होता है । इसी प्रकृतिविशेष तत्त्व के आधार पर अथ हम अपने पाठकों का ध्यान उन दोनों विद्याओं की ओर पुनः आकर्षित कर रहे हैं जिनका पराविद्या-अपराविद्या रूपेण मुख्यकभूति के द्वारा पूर्व में संस्मरण किया जा चुका है ।

शब्दशास्त्रने ज्ञान के दो प्रमुख-भेदमान-विकर्ष माने हैं जिनका भी प्रसङ्ग-धिया अत्र संस्मरण कर लेना आवश्यक नहीं माना जायगा । वे दोनों विषय क्रमशः लोकप्रतीतजगत्, एवं लोकजगत् नामों से अनुगत माने जा सकते हैं, जो दर्शनभाषा में वहाँ क्रमशः निगुलजगत्-समुत्पादजगत् नामों से, एवं विज्ञानभाषा में परात्पर, पुनः-नामों से व्यक्तित्व हुए हैं । दिक्-देश, और काल की परिधियों से अतीत, विश्ववर्षा-निष्ठ धर्मक जगद्विषय ही लोकप्रतीत-परात्पर-जगत् है । एवं दिक्-देश-कालात्मक-स्वार्थमक-स्वर्णधर्मोपपन्न-जगद्विषय ही पुनःजगत् है । दिक्कालाधनबन्धु-लोकप्रतीत-जगत् ही शान्तानन्द की प्रतिष्ठामूर्ति है, एवं दिक्कालाधन-बन्धु-लोकप्रतीत-जगत् ही समुद्धानन्द की प्रतिष्ठामूर्ति है । इसका तात्पर्य यही हुआ कि शान्तानन्दमात्मक-निःशेष का आधार है लोकप्रतीतजगद्विषय एवं समुद्धानन्दमात्मक-अमृदय का आधार है लोकप्रतीत जगद्विषय ।

लोकप्रतीत जगद्विषय की लोकनिष्पन्नता उपनिषद्-मानी गई है—'अहं जगत्सि' यह, जिसका अर्थ होता है—'विशुद्ध-निष्कलेश-आत्मा' एवं जिसे माना गया है—दिक्-देश-काल-त्रयी से अतीत । सैषा स्थिति । स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया । निवेदन किया गया है कि—मानव, और मानवी दोनों में प्रत्येक में आत्मावि-शरीरमत्त चार चार पर्व हैं । इनमें प्रथम-सर्वाधारमत्त-अपवर्णमक-आत्मपर्व के साथ बुद्धिपर्व की भी अनुपम मान लिया है एक कारणविशेष के आधार पर, जिसका नवस्यवधारिमक-गतिधर्मिका के 'बुद्धियोगपरीक्षा' नामक अष्टमस्कन्ध में विस्तारसे स्वरूपोपलक्षण किया गया है । प्रकृत में यही प्रकृत्य है कि, बुद्धि नामक पर्व कथित दिग्देश-कालानुगत लोकजगत् की सीमासे ही प्रधानरूपेण सम्बन्ध रखता है । और इस दृष्टि से आत्मा-बुद्धि तथा मन-शरीर-रूपेण चारों पर्वों का विभाजन न कर आत्मा को स्वतन्त्र-विभागानुगामी माना जायगा एवं शेष तीनों-बुद्धि-मन-शरीर-नामक पर्वों का एक लोकव्यक्त स्वतन्त्र विभाग माना जायगा ।

ॐ दिक्कालाधनबन्धुमानन्तधिन्मात्रमूर्तये ।

स्वातुभूत्येक-मानाय नमः 'शान्ताय' सेवते ।

—मनुहरिः

सम्बन्ध नहीं है, जबकि दुर्मा यवरा उठी लोकातीता परविद्या की, एवं तन्निष्पन्न लोकातीत निरपेक्ष-निर्निशेष प्रथम को विश्वसृष्टि के अन्यतमशु शुद्धवायिकीर्ण मानव के लिए एकमात्र परमपुरुषाय पोषित करते हुए उसे ही निःश्रेयस्-संसाधक मान रखता है। एवं इसी मातृकतापूर्णा मान्यता से आवेद्याविद्या बनी हुई भारतीय प्रथा विगत तीन सदृश क्यों से विश्ववासीत-निर्निशेषपन्न की पोषणामात्र से आत्मविस्मृता बनती हुई धन्वस्त्विति से अनुप्राणित निःश्रेयस् (आत्मानुगता शान्त, और बुद्धयनुगता सृष्टि), तथा अश्वमुदय (मनोऽनुगता सृष्टि और शरीरानुगता पुष्टि), दोनों ही पुरुषार्थों से सचचा ही बन्धित ही होती बनी आरही है।

तथाविधा आत्मव्यवस्था का ही यह धोरधोरतम दुष्परिणाम हुआ है कि, सगुण विश्वेश्वरब्रह्म के ज्ञान विज्ञानात्मक-रहस्यों का प्रतिपादक उपनिषद्शास्त्र सद्व्याख्याभूत व्याससूत्र, एवं तत्पारिमायिकी सूची-रूप गीताशास्त्र, इन दोनों शास्त्रों की समष्टिरूपा सुप्रविष्टा-प्रस्थानत्रयी' भी तदावेद्याविद्या की महती कृपा से अपनी पारिमायिकी ज्ञानविज्ञानात्मिका समन्वय-पद्धति से पराङ्मुख ही प्रमाणित हो गई है विगत अवधि से। फलतः प्रस्थानत्रयी आब केवल साम्प्रदायिक-ग्रन्थमात्ररूपेण अवशिष्ट रह गई है। तभी तो तथाकृता अवधि में अपने अपने वैयक्तिक-मनोऽनुगता-मान्यतानुकम्पी-मतवादी-सम्प्रदायवादी के समर्थन-प्रमाणन के लिए सभी मतवाद्-प्रवचकों ने 'प्रस्थानत्रयी का आभय प्रदण करते हुए इसे उसप्रकार स्व-स्व-मतवादी की पोषाधिकारिका ही प्रमाणित करने का बपन्वतम-प्रयत्न किया है मानो ज्ञानविज्ञानात्मिका यह प्रस्थानत्रयी केवल कान्यनिक-मतवादी के पोषण के लिए ही प्रवृत्त हुई हो।

उक्त निदर्शन से यत्कल्याण केवल यही है कि, उपनिषद् जैसा वैज्ञानिक-शास्त्र सम्बन्धमोपपन्न ब्रह्म के वैज्ञानिक-स्वरूप का विश्लेषक 'वेदान्तसूत्र' जैसा सूत्रग्रन्थ, एवं समस्त उपनिषदों की रहस्यपूर्ण ज्ञानविज्ञानात्मिका विद्याओं की, परिभाषाओं की महत्त्वपूर्ण 'सूची रूप श्रीमद्भगवद्गीता' जैसा लोको-परशास्त्र, ये सभी ज्ञान-विज्ञान-निर्बिधा भी आब तथाविधा मतवादाभिनिवेशपरम्पराओं की प्रतिष्ठाया से अपनी मौलिकता से सर्वथा ही अन्तर्मुख प्रमाणित हो चुकी है। यही कारण है कि उपनिषद् और गीता जैसे तत्त्वप्रधान एवं आचारप्रधान शास्त्रों के विद्यमान रहते भी भारतयष्ट विगत तीन सदृशकों की अवधि से उत्तरोत्तर निःश्रेयस् तथा अश्वमुदय-पथों से बन्धित रहता हुआ आवतापी ग के द्वारा परमृत ही होता आरहा है, जिस इत्थंभूता परमृति से अद्यावधि भी भारतयष्ट का परित्राय नहीं हो सका है। सचमुच ही विज्ञानात्मक इत्थंभूत महान् प्रश्न प्रत्येक आस्तिक भारतीय मानव के लिए अनतिप्रश्नात्मक एक 'मसमाचेय-प्रश्न ही प्रमाणित हो रहा है कि, जिस नैटक-यष्ट (भारतयष्ट) के प्रकाश में मन्त्रब्राह्म-शास्त्रिक-वेदशास्त्र जैसा रहस्यपूर्ण शास्त्र विद्यमान हो जिस यष्ट के मानस-ब्राह्म में औपनिषद्-ज्ञानप्रवाह प्रवाहित हो, एवं सर्वोपरि जिस यष्ट की आस्था-अज्ञा-अमन्विता बुद्धि में गीताशास्त्र जैसा आचारशास्त्र प्रतिष्ठित हो, वह यष्ट कैसे, और क्यों पराङ्मुख बन गया?, इन लाक्षोवय ज्ञान-विज्ञान-विभूतियों की विद्यमानता में भी कैसे और क्यों यह यष्ट आत्मव्यवस्था अशान्त, बुद्धिव्यवस्था अवृत्त, मनोव्यवस्था अकन्तुष्ट, तथा शरीरव्यवस्था अप्रसन्न बना रह गया?, और कैसे तथा क्यों यह भारतयष्ट अपने दायादक्षिद निःश्रेयस्-तथा अश्वमुदय नामक दोनों ही पुरुषार्थों से बन्धित होता आरहा है।।

हम समझे हैं, पूर्व निर्दिष्ट मतवादात्मक-सम्प्रदायवाद से अनुप्राणित ज्ञानविज्ञानात्मिक-परि-यायाओं की विवृष्टि, ज्ञानविज्ञानात्मक आचारधर्म का परिष्कार, एवं उत्थाने का आस्पन्धिका मतवादा-

आनन्ताश्रयः आरब्ध बना रहता हुआ प्रकृतिक शरीर-मनो-बुद्धि-सम्पत्-देश-दिक्-कालानुबन्धी-लोक-समृद्धिमावी की ओर से न केवल उत्तर-निरोध ही, अपितु-कात्पनिक-आत्मामिनिवेश से आविष्ट होता हुआ विश्वही ही बनता खला आरम्भ है इन लोक-समृद्धिपरम्पराओं के प्रति ।

विश्वातीत-निर्द्धर्मक-लोकवर्ती-परत्परजगत् निर्विशेष 'आत्मभाव' का तो वस्तुतः मानव के निःश्रेयस से भी सम्पर्क नहीं है । अपितु चतुष्टयी मानव-मानवी का प्रथम-पर्यन्त आत्मभाव ही इन दोनों के लिए निःश्रेयस का प्रवर्तक माना गया है, जो आत्मभाव विश्वहीमानुगत बनता हुआ 'विश्वात्मा' नाम से ही प्रसिद्ध है । अतएव जगन्निष्ठास्वादी-निर्विशेष-वादीयों का तो निःश्रेयस से भी कोई सम्पर्क नहीं रह जाता । अपितु निर्विशेष की उपलब्धि के सिद्धांत से इनकी स्थिति तो-इतो भ्रष्टस्ततोऽपि भ्रष्टः स्यात् की ही खरितार्थ करने वाली प्रमाणित हो रही है और वैसा सा ही क्या निश्चयेन वैसा ही प्रष्ट हो रहा है विगत तीन स्रष्ट कर्षों की अवधि से निर्विशेषामिनिविष्टा जगन्निष्ठास्वादीनी भारतीय प्रजा के सम्पन्न में ।

जगन्निष्ठास्वादी-जगन्निष्ठा निर्विशेषात्मामिनिवेशाविष्टा तथाप्रविष्टा आत्मधारकाने ही इस ओर की लोकसमृद्धि-परम्पराओं से बड़ी माखीव-मानव की पराजय प्रमाणित किया बड़ी कात्पनिक आत्मामिनिवेश ने इसे निःश्रेयस पथ से भी सर्वस्वना बधित ही प्रमाणित कर दिया-उपोक्ता मुख्य प्रकृता अवधि में । यौ निःश्रेयससाधक आत्मोपनिष्ठा ज्ञानपथ के साथ साथ अमुदयसंसाधक (बुद्धि-मन-शरीरोपनिष्ठा) विज्ञानपथ से भी भारतीय मानव सर्वस्वना परा-परवत ही प्रमाणित होगया । पारिषेव्यत् रह गया इसके प्रकाश में कात्पनिक शून्यवादात्मक-व्युत्पादात्मक-स्वतन्त्रनिकम्पन-दुर्लभ-दुर्लभ-मानव जिस इत्यन्ता सर्वनाथ कारिणी मठवादात्मिक भाष्यता की ही आज पुन बड़े अमिनिवेश के साथ हमारा आज का सर्वस्व-स्वतन्त्र भारत कात्पनिक-मानवता के व्यामोहन से व्यामृग्य होता हुआ अपना रहा है जिससे बड़ा संकटिक अव-पतन हुआ और कुछ भी तो नहीं हो सकता ।

लोकसमृद्धयुगता-दिग्देशकालानुबन्धी-अमुदयपथसंसाधिका विज्ञानपथ की विलुप्ति ही उपोक्त संकटिक अव-पतन का एकमात्र प्रमुख कारण है, जिस पतनगर्भ को निरोध प्रमाणित करने के लिए अविश्वस्य अपराविद्या के उत्त्वान्नेषण के आधार पर भारतीय मनीषि-वर्ग का उस आर्षविज्ञानपरम्परा की पुनः अभिव्यक्ति करनी ही पड़ेगी जिस अमुदयसाधक विज्ञानकारण की आधारभूमि निःश्रेयस-साधक-ज्ञानप्रवृत्ति बना हुआ है । और इस पावन-उद्देश की पूर्ति के लिए राष्ट्र के मनीषि-वर्ग को सर्वप्रथम-अपराविद्या के प्रबान एवं प्रथम-अज्ञात 'विधि' नामक 'जादूख' मार्ग की वैज्ञानिकी-परिमाणाओं के पारिमात्रिक-उत्त्वान्नेषण में ही प्रवृत्त होना पड़ेगा किन् परिमाणाओं के स्वल्प-सम्पन्न के बिना केवल प्रकृति-प्रकृत-वास्तु-उपसर्ग-निपातादि के बश पर कदापि किष्टुष्टमात्र विस्मृतगया विज्ञानपथ की पुनः अभिव्यक्ति सम्भव नहीं है ।

अपराविद्या के पराविद्या, अपराविद्या नाम की जिन दो विद्याओं का उद्घोष किया है, उनमें लोकवर्ती पराविद्या का न तो मानव के अमुदय से ही सम्पर्क है एवं न निःश्रेयस से ही । क्योंकि दिग्देशकालवर्ती पराविद्या का न तो ज्ञान से ही सम्पर्क है न कर्म से ही सम्पर्क है । शब्दावृत्ति उस विद्या का मानव के लोकजीवन की सापेक्षा ज्ञानपथ तथा सापेक्षा कर्मपथ से किसी भी प्रकार का व्यक्त

संन्यास ने, एवं ऐसे संन्यास के कर्णधार संन्यामियोंने ही सध्यात्मक उस महान् कारण को बन्म दिया है जिस संस्मरणीय धारणानुबन्ध से ही भारतराष्ट्र का रहस्याभमानुबन्धी-विधिमागामक ब्राह्मणग्रन्थनिरन्धन समस्त कर्मसौन्दर्य, एवं तद्रूपा आचारनिष्ठा सर्ववैध अभिमूत होगई है जिस आचारमिभूति से ही भारतराष्ट्र का संस्कृतिक-गौरव स्मृतिगम में विलीन हुआ है।

आचारारम्भ-जीयनीय रसानुबन्धी-सृष्टिसौन्दर्य का वैज्ञानिक-स्वरूप विश्लेषक विधिरूप ब्राह्मण भाग एवं ब्राह्मणमागोक्त वैज्ञानिक-पारिभाषिक-तथ्यों का इतिहास-पुरस्तर उपरूपा करने वाला आर्य्य-सकस्वरूप-‘पुराणशास्त्र’, ये दो ही विभाग भारतीय विज्ञानकायक के सत्त्वात्मक, एवं आचारानुगत ऐतिहासिक-प्रक्रमों के प्रमुख आधारस्तम्भ थे जिनका संयोजक कल्पित संन्यास ने, तदनुप्राणित केवला उपनिषद्मक्ति ने, एवं तथिरन्धना ज्ञानैककल्पना ने विगत तीन सहस्रवर्षों से सर्वान्तरा अभिमव ही कर लिया, जिस अभिमव के कारण ही सामान्य प्रथा की कौन कहे, भारतीय-विज्ञान भी ब्राह्मणग्रन्थों एवं पुराणों के प्रति सर्वथा उदासीन ही बन गए।

और निःसन्देह यही वह धोरबोखमा मयावहा भान्ति है, जिस ने वेद के ज्ञानविज्ञान-सम्मत पारिभाषिक-ग्रन्तस्तल का संस्पर्श होने ही नहीं दिया। सचमुच ब्राह्मणग्रन्थों की ज्ञानविज्ञानात्मिका-परिभाषाओं के विस्फुटत स्वरूप पर हफ्ताव-मात्र-करने से ही सहसा हमें वेदाथ के सम्प्रच में सहस्रकवेयैव वैसी दृष्टि उपलब्ध होजाती है जो क्लृप्ति-आनुश्रुति से अनुप्राणित अभ्ययन से सभी प्रकार की भान्तियों का आमूल चूड़ उखाटन ही कर जाजाती है। इस में तो कोई सन्देह नहीं कि ब्राह्मणग्रन्थों की रहस्यात्मिक परिभाषाएँ स्वयं में ही एक नटिल-समस्या है। और कोई भी बुद्धिवादी प्रकृति-प्रत्यय-वात्पसर्ग-निपाठादि-मात्र के बल पर स्वप्न में भी इन परिभाषाओं के समिष्ट नहीं पहुँच सकता। यही नहीं, पारिभाषिक-तथ्यों से शून्य रह जाने वाले व्यक्ति के लिए तो ‘ब्राह्मणसाहित्य’ उसी प्रकार केवल-‘अमवास्यान’ (कल्पित-कथानक) मात्र ही बने रह जाते हैं, जैसा कि ‘पुराणशास्त्र’ के अष्टविध-आख्यानो में एक विभाग-निबानभाषा-नुदन्धी-‘असवास्यान’ का माना गया है। बस्तुस्थिति वास्तव में ऐसी ही कुछ है।

“यज्ञ देवताओं से रूठ कर पृथिवी पर आगया। देवताओं के डर से वह कासा हरिय बन गया। देवताओंने उस का चर्म उखाड़ लिया, जो कि चर्म तीनों वेद थे” — ‘इन्द्र ने धृवा सूर पर धञ का प्रहार किया-वह पानी में छुप गया-उस में वज्र उत्पन्न हुए’ ‘देवता और असुरों में युद्ध होपड़ा मृषियज्ञ पर स्वस्थाधिकार स्थापित करने के लिए। दोनों लड़ते हुएों के मध्य में गायत्री सझी होगइ। गायत्री पृथिवी ही वो थी। इयं देव तदन्तरा तस्यो’ इत्यादि रूपेण उप वर्णित वेदशास्त्र के इर्यभूत आख्यान एकनार तो मानवप्रजा को सर्वान्तरा विभक्ति ही बना देते हैं। बतवक इन्द्र-धृव-मृग-यज्ञ-त्रयीवेद-वज्र गायत्री-पृथिवी-आदि शब्दों के पारिभाषिक-वैज्ञानिक-अर्थों के साथ हमारी-प्रजा समन्वित नहीं होजाती तबतक हम ब्राह्मणों की इस आख्यान मायामात्र के माध्यम से एकाक्षर का भी समन्वय नहीं कर सकते, नही ही कर सकते। अष्टि बिना पारिभाषिक बोध के तो हम सत्यकाल में ही चक कर ब्राह्मणग्रन्थों के स्वाध्याय से विरत ही होपड़ते हैं। पुराणशास्त्र के स्वाध्याय की उपरति का भी यही कारण है जिस से कि विद्वानोंने ब्राह्मणग्रन्थों के स्वाध्याय से विराम-ग्रहण कर लिया है। और यों पारिभाषिक तथ्यों से पराङ्मुख बने रह जाने के कारण ही विगत अनंक शताब्दिया से सर्वसामान्य की कौन

मिनिविष्टा-माय्मताओं का अनुमानकरण ही तथोक्त अनतिप्रचलित-प्रचलन का प्रमुख कारण मान लिया जायगा, जिस इस एक प्रमुख कारण के सहयोगी अन्यथा कारणों का अत्र स्पष्टीकरणकर नहीं है। इसी सम्बन्ध में एक विशेष तथ्यात्मक कारण का संस्मरण कर लेना भी अप्रासंगिक नहीं माना जायगा।

‘ज्ञान’ शब्दानुप्राणिता परिभाषा से अस्वच्छ साम्प्रदायिक मस्तिष्क ने उपनिषदों के ‘ज्ञान’ शब्द का इतना भूत सम्बन्ध कर डाला कि,—“उपनिषद्ग्रन्थ उत्त निरपेक्ष-निर्विशेष-निधर्मक-सोक्षातीत-विश्वेश-सत्तातीत-महाज्ञान की ओर ही हमारा ध्यान आकर्षित कर रहे हैं जो निरपेक्ष-निर्विशेष-महाज्ञानात्मक-‘ज्ञान ही असूतव्यरूप-निःशेष की प्रकृति का अन्ततम साधन है। ज्ञानशब्द-निरूपणा इसी महती भाषित ने लोचनीत-महाज्ञान का वह महान् श्यामोदन उत्पन्न कर डाला जिससे व्यासगुणा भारतीय-आस्तिक प्रजा आचारारम्भ-कथम्पदमं से सर्वथा पराङ्मुख बन गई, जिस पराङ्-मुखता के आधार पर ही—‘कसौ वेदान्तिन’ सर्वे यह आमाणक प्रकान्त होपड़ा है।

ज्ञानामिनिवेश का इससे बड़ा और क्या प्रमाण होगा कि निर्विशेष-महात्मवादी-वर्गान्मिप्यात्वा-मिमानी व्याख्याताओं की दृष्टि में मन्त्रब्राह्मण्यत्मक सम्पूर्ण वेदशास्त्र का सर्वान्त का केवल ‘उपनिषद्’ भाग ही प्रधान बना रहा, और उही पर उन व्याख्याताओं की व्याख्या-टीका-टिप्पणी-आदि परम्पराएँ उच्चोत्तर पुष्पित पन्थावित होती रहीं। शेषभूत श्रुत्-यजु-साम-अथर्व-वेदमिषा छंदिताचतुष्टयी, कर्म-प्रधान विधिभाग तो पाया; अस्वच्छ ही प्रमाणित होते रहे बर कि बिना इन पूर्व-वेदभागों के पारिभाषिक-ज्ञान-विज्ञानात्मक-सम्बन्ध के उपनिषद् के एकाक्षर का भी वास्तविक (ज्ञानविज्ञानात्मक) सम्बन्ध असम्भव है, जैसा कि क्षणिकप्रमाणगता उपनिषद्विज्ञानभाष्यभूमिका एवं ईशोपनिषद्विज्ञानादि-भाष्यों में विस्तार से स्पष्ट किया जाचुका है। तथ्यात्मक कारण के संस्मरण प्रसङ्ग से ही हमें पकड़ में इत्यभूत अप्रिय छत्र की शरणानुगति कज्जी पड़ रही है।

मन्त्रब्राह्मण्यत्मक-वेदशास्त्र का विधि’ भागरूप ‘ब्राह्मण्यभाग’ ही तथ्यात्मक उत्त संस्मरणीय कारण का मूलाधार है जिसकी ओर विशेषरूप से हमें अपने पाठकों का ध्यान आकर्षित करना है। मन्त्रा-त्मक छंदितावेद वातव्यवेद है जिसकी विभामभूमि तत्पनीमांश से ही अनुप्राणिता है। वृत्त ब्राह्मण्यत्मक भाग कथम्पद है जिसका प्रमुखरूपेण आचारविष्ट से ही सम्बन्ध है। कर्म उपासना ज्ञान छीनों ही कथम्पद है मानव के आसूतव्य-निःशेष-संसाधन के लिए, जिसका क्रमशः गृहस्थानुबन्धी-कर्त्तव्य, वान-प्रस्थानुबन्धी-कर्त्तव्य-एवं संन्यासानुबन्धी-कर्त्तव्य क्रमेण निषा वर्गीकर्य हुआ है। ज्ञान-विज्ञाना-त्मक-विज्ञानप्रज्ञा से अनुप्राणिता प्रथमा पञ्चविंशति से अनुप्राणिता प्रथम-ब्राह्मण्यीश्वर के अनन्तर प्रकृतिसिद्धा द्वितीय-पञ्चविंशति में मानव का पृथ्व्यानुबन्धी-कर्म्म’ नामक प्रथम कथम्पद प्रधानरूपेण अनुपिष्ट होता है और नर्त्तारमूल-दाम्पत्यमूलक-यही वह कर्म्मश्रम है जिसका प्रधानरूपेण ब्राह्मण के ‘विधि’ भाग से ही सम्बन्ध माना गया है। बिना इस प्रथम कथम्पद की छंदिति के मानव के उच्चतमभूत दोनों कथम्पद (उपासना और ज्ञान) कथम्पद समन्वित नहीं होसकते। अतएव पृथ्व्यकर्म्म की सचेष्टा कर सुधारणा में किंवा कलावस्था में ही वास्तविक वैधर्म्य की प्रेरणा कर कपड़े रँग लेना और अपने आपकी ‘बीतरण-ब्रह्मनिष्ठ-परब्रह्म-परिब्रह्मभावार्थ-संस्थापी-प्रोथित कर देना कुछ भी वा अर्थ नहीं रखता। एकमुच इतना भूत संस्था से बड़ी अप्रत्यक्षतया मानव के लिए और कुछ भी छी नहीं है। ऐसे

कित, पुराणकथाप्रतिपादक महामाग सूत ने दिया है वह भी एक अत्यन्त ही महत्त्वपूर्ण तथ्य की ओर हमारा ध्यान आकर्षित कर रहा है, जिस उत्तर का अविच्छिन्न रूप है—

पुराण सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम्
अनन्तर च षष्ठेत्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गता ॥
—पुराणेषु

षष्ठनाक्षरार्थ—यही है कि भगवान् ऋग्वेद ब्रह्मने सम्पूर्ण शास्त्रों से पहिले 'पुराण—शास्त्र' का ही स्मरण किया है। अर्थात् उनके सुल्लघट्टन से सर्वप्रथम 'पुराणशास्त्र' ही अभिव्यक्त हुआ है। पुराणशास्त्र की प्राथमिकी अभिव्यक्ति के अनन्तर ही ब्रह्मा की सुल्लघट्टनी से वेदशास्त्र का विनिर्गमन हुआ है।

वेद, और पुराण के सदा चतुर्मुख ब्रह्मा माने गए हैं,—पुराणशास्त्र की मान्यता के अनुसार, जो कि मान्यता वैदिक-सत्त्ववाद से सर्वथा अभिन्ना नहीं हुई है। ब्रह्माने पहिले पुराण बनाए, अनन्तर वेद' यही उक्त पुराणबचन का फलितार्थ है, जिस पर सम्भवतः कोई भी वेदमक्त विद्वान् सहसा इस लिए आस्था नहीं करेगा कि उस वेदमक्त की मान्यता में 'वेद' ही ब्रह्मा की प्रथमा कृति है एवं वेदशास्त्र पुराणों से कहीं प्राचीनतम शास्त्र है। वेदमक्तों की दृष्टमूला मान्यता का भी समादर ही किया जायगा महामाग सूत के द्वारा उपनिषद् ब्रह्मादश-पुराणों तथा ब्रह्मादश-उपपुराणों की दृष्टि से भी, एवं पुराणपुरुष भगवान् व्यासदेव के द्वारा संकलिता 'पुराणसंहिता' की अपेक्षा से भी, जो कि व्यासदेव के द्वारा संकलिता 'पुराणसंहिता' अन्यान्य वेदशास्त्रा—संहिताओं की मति मारवीच-आपमर्षा के दुर्भाग्य से आज अनुपलब्धा है। क्योंकि संकलिता—पुराणसंहिता, एवं तदाचारेण उपनिषद् ब्रह्मादशपुराणोपपुराणों का संकलन, तथा निर्माण अक्षर्य ही शब्दात्मक वेदशास्त्र के अनन्तर ही हुआ है। और इसी स्थूलदृष्टि से वेदों का पूर्वभावित्व, तथा पुराणों का उत्तर-भावित्व भी मान्य मान लिया जा सकता है। किन्तु ! ... ।

'किन्तु' का प्रयोग इसलिए करना पड़ रहा है कि, पुराणशास्त्र ने जिस 'पुराण' का भगवान् ब्रह्मा के मुक्त से वेदों से भी पहिले उद्गम बताया है उस 'पुराण' का सृष्टिरहस्य के प्रतिपादक सङ्केतमाध्यामस-परम्परासिद्ध-ज्ञानविज्ञानात्मक उन चिरन्तन-आस्थानोपास्थानों के साथ ही सम्बन्ध है, जिन का स्वयं वेद-शास्त्र 'एतद् सौपर्यामास्थानमास्थानविद् आपसृते' इत्यादिरूप से बड़े गौरव से संस्मरण करता आ रहा है। आस्थानविदों की परम्परा में अनादिकाल से चले आने वाले इन सृष्टीविकृतो-आस्थानोपास्थानों—को मूलसूत्र मानकर ही शब्दात्मक-वेदशास्त्र का आविर्भाव हुआ है श्रुतिप्रका के द्वारा। इसी कस्तुरिक के आधार पर अस्तिश्लेषकेण यह मान लिया जा सकता है कि—'पुरा नवं भवति—इति—पुराणम्' (जो आरम्भ में नवीन था यही 'पुरा-नव' रूपेण 'पुराणम्' कहलाया) इत्यादि निर्भचन से अनुपाणित परम्परा आस्थानोपास्थानरूपेण भूषोपभूतित, वेदशास्त्र, एवं पुराणसंहिता, तथा ब्रह्मादशपुराणों का मूलाधार-स्वम्भरूप 'पुराण' स्वयंप्रकार ही तो वेदशास्त्र से भी पूर्व ही विनिर्गत है भगवान् ब्रह्मा के सुल्लघट्टन से।

इदमत्राक्षेप्य विशेषरूपेण। लोकप्रवृत्तियों में हम देखते हैं कि जो भी लोकविद्वान् अपने चिरन्तन-अप्यवस्थाप-भम-परिभ्रम से जिस विषय में जो भी नवीन अन्वेषण किया नवीन आविष्कार करता है, उस के

कहे, भारतीय मेधावी विद्वान् भी 'ब्राह्मण', और 'पुराण' आदित्य के अध्ययनाध्यापन से परक-मुख ही बनते चले आ रहे हैं।

ब्राह्मण, और पुराण दोनों की निरूपणीया-शैली में अद्भुत साम्य का अनुगमन प्रतीत हो रहा है। दोनों की निरूपणीया-शैली 'आस्थानोपास्थानान्विता-इतिवृत्तशैली'—(इतिहासशैली) के समन्विता है, जैसाकि—एतद्वा सौपर्यामास्थानमास्थानविद् आचक्षते' (शतपथब्राह्मणे) इत्यादि से स्पष्ट—समरूपेण प्रामाणित है। एवं पुराणशास्त्र की आस्थानशैली से अनुगता तो सुप्रसिद्धा ही है, जैसाकि निम्न लिखित सुप्रसिद्ध पुराणवचन से ही स्पष्ट है—

आस्थानैरुपाध्यायुपास्थानैर्गायामि कन्यशुद्धिमिः ।

पुराणसंहितां चक्रे भगवान् बादरायणः ॥

—पुराणेयु

'पुराणसंहिता चक्रे' वाक्य से अनुगत 'संहिता' शब्द एक विशेष-तथ्य की ओर ही हमारा ध्यान आकर्षित कर रहा है। सुप्रसिद्ध है कि, भगवान् वेदव्याख्यने सुप्रसिद्ध ऋषिअमर में स्वतन्त्र रूप से समाविष्ट बनते हुए—श्रुत्-यजुः—साम—अथर्व—नाम की चार तो 'वेदसंहिताओं' का संकलन किया एवं पाँचवीं—'पुराणसंहिता' का संकलन किया जिस के आचार पर तन्त्रिष्य महामाग सृष्ट-के द्वारा ब्रह्मादयः—पुराणों, एवं ब्रह्मादयः—उपपुराणों का संकलन हुआ जो पुराणसाहित्य बादरायण की मूलहृदि से अनुमाणित होते हुए 'व्यासकृति' रूपेण प्रसिद्ध हुए उची प्रश्न, जैसे कि भगवान् बादरायण की सम्प्रचना से अनुमाणित भी महामारुतान्तर्गत 'गीताशास्त्र' सगवान्—बासुदेव श्रीकृष्ण की मूलहृदि से अनुगत होता हुआ 'भगवद्-गीता' नाम से ही प्रसिद्ध हो रहा है।

'वेदसंहिताओं' के संकलन से बहाँ उलबती सृष्ट—'वेदव्यास' नाम से प्रसिद्ध हुए, वहाँ 'पुराण संहिता' के संकलन से ये ही भगवान् बादरायण—'पुराणपुरुष' नाम से भी लोक में प्रसिद्ध हुए।

संकलन क्या अर्थ ? प्रश्न का समाधान भी सर्वथा श्रुतुमात्रापर है। तत्त्वात्मक—अपीवनेच—मन्त्रब्राह्मणात्मक—वेद के दृष्टा महर्षियों के द्वारा बुद्धिपूर्विक वाक्य-रचना—पूर्वक-सम्पन्न—शाब्दात्मक—मन्त्र—ब्राह्मणमाग शास्त्राभेद से उत्-उत्-श्रुतिबंध—परम्पराओं में प्रकीर्णकरूपेण विमल हो रहा था। एवमेव पुनः—यागायाँ भी मित्र मित्र श्रुतिबंधों में विमल हो रही थीं। भगवान् बादरायणने अपनी लोकौचय प्रतिमा के पल पर प्रचलित तत्त्वार्थों के द्वारा उक्त शाब्दात्मिक वेदराशि का एवं पुराणगाथापराशि का संकलन किया। एवं इस 'संकलन' से ही शाखायुक्त—वेदमन्त्रों का संकलितरूप 'वेदसंहिता' नाम से एवं पौराणिक—तथ्यों का शाब्दात्मिक संकलन—'पुराणसंहिता' नाम से लोक में प्रसिद्ध हुआ। और यी—आब से पाँच हजार—वर्षपूर्व भगवान् बादरायण ने भारतीय—संस्कृति की अक्षयता—ज्ञानभ्योति को इस संकलनरूप तैला—इति से पुनः प्रज्वलित किया जिस के लिए भारतीय प्रजा पावम्पन्नदिवाकरी इस महापुरुष के प्रति बड़ा—कृतियाँ ही अर्पित करती रहेगी।

एक प्राचीन, किन्तु महत्त्वपूर्ण प्रश्न। भगवान् बादरायण ने पहिले—पुराणसंहिता का संकलन किया अथवा तो पहिले वेदसंहिताओं का, इस महत्त्वपूर्ण प्रश्न का भी उत्तर पुराणशास्त्र-

निष्कर्ष है कि ब्राह्मणग्रन्थों के पारिमायिक आख्यानोंपाख्यानों, तथा पुराणों के आख्यानोंपाख्यानों का तत्त्वात्मक-पारिमायिक-समन्वयवाचक सङ्गत नहीं प्राप्त कर लिया जाता, तन्वत्क न तो मूलसंहिताओं के मन्त्रों से अनुप्राणित विज्ञान-स्युति-इतिहास-रूपा शातपथ्यवी का ही समन्वय सम्भव, एवं न विधि-आरण्यक-उपनिषत्-द्वारा प्रतिपादिता कर्म-उपास्ति-ज्ञान-त्रयी-रूपा कर्तव्यत्रयी का ही स्वरूप-समन्वय सम्भव। तात्पर्य-ब्राह्मणग्रन्थों के और पुराणशास्त्र के पारिमायिक-रहस्यात्मक-नैगमिक-समन्वय के बिना शेषभूत शातपथ्य-कारण्य-मावापन वेदशास्त्र का, एवं तदनु स्वयं ब्राह्मणग्रन्थों एवं पुराणों का भी एकाक्षर भी तो गताय नहीं बन सकता कदापि नहीं बन सकता।

ब्राह्मणग्रन्थों की रहस्यपूर्ण परिमायाओं के स्वरूप-विरलेषक 'गाथा' निगद'-कुन्त्या निषिक्त आदि नामक अवश्य ही स्वतन्त्र पारिमायिक-ग्रन्थ-रहे होंगे जिनके कि-मूल ब्राह्मणग्रन्थों में यत्र तत्र उपलब्ध हो रहे हैं। एवमेव मगवान् व्यासदेव के द्वारा सकलिता-'पुराणसंहिता' में पुराणशास्त्र के सृष्टि-प्रतिसृष्टि-वरा-व्यंशानुचरित-गाथा-कल्पशुद्धि-सिद्धान्त-संहिता-जामर-जामल-तन्त्र-ज्योतिष्मन्-(खगोल) मुचनकोश (भूगोल) दगार्गल-आस्थान-उपाख्यान-आयसी-आयतन नामक सुप्रसिद्ध पुराणोक्त अठारह शास्त्रिक विषयों की परिमायाओं का भी अवश्यमेव स्पष्टीकरण हुआ होगा। किन्तु दुर्भाग्यवश वैदिकी-परिमायाओं के विरलेषक गाथा-कुन्त्या निगद'-आदि-ग्रन्थों की मूर्ति पुराणपरिमायाओं का विरलेषक 'पुराणसंहिता' नामक ग्रन्थ भी आज अनुपलब्ध है। अतएव ब्राह्मणसाहित्य और पुराणसाहित्य दोनों ही महत्वपूर्ण साहित्य अनेक शताब्दियों से अपने अत्यन्त-रहस्यपूर्ण-पारिमायिक-वैज्ञानिक-परम्परासिद्ध शास्त्रिक-अर्थसमन्वय से पराङ्मुख ही प्रमाणित होत आ रहे हैं जिससे इस पराङ्मुखता का ही यह मीथल परिणाम है कि-भारतीय-विश्वसमाज अनेक शताब्दियों से ब्राह्मणों एवं पुराणों के शास्त्रिक-अध्ययन-आपन से अधिकतर में तटस्थ बनता हुआ साम्प्रदायिक-मनोऽनुगता-काल्पनिक-व्याख्याग्रन्थों को ही 'प्रमुख-शास्त्र' मान बैठने की महती प्रवृत्ति करता हुआ अपने वेद-पुराण-सिद्ध-परिमाणमहिमामय-संस्कृतिक-महान् कोश की मस्बमीमांसा से, तथा तदनुगता आचारनिष्ठा से विगत तीन सहस्राब्दियों से वञ्चित ही होता आ रहा है और यही भारतवर्ष के आर्थिक-बौद्धिक-मानसिक तथा शारीरिक-भारतन्त्र का प्रमुख कारण है जो महावह योग्योत्तम कारण दुर्भाग्यवश आज तो क्षयिणी की 'अन्तर्निर्गच्छता के द्वारा और भी अधिक मगबाह प्रमाणित होगया है।

ऐसा स्थितिः। साम्प्रत स्थित्य गतिरिचिन्तनीया। प्रत्यक्ष में पारिमायिक-सम्बोध का कोई श्रुतुत्तर हमें उपलब्ध नहीं हो रहा। ऐसी विषमा-अवस्था में ब्राह्मणों, और पुराणों के आख्यानोंपाख्यानों से सम्बन्ध रखने वाली रहस्यपूर्ण-ज्ञानविज्ञानात्मिका परिमायाओं के स्वरूपबोध का क्या उपाय ! जब यह महान् प्रश्न हमारे सम्मुख उपस्थित होता है तो वेदमण्डपिम-यनपटु-परिमायातत्त्वाविष्कारक-आचार्यचरण अद्वेय पूज्य ओम्कार श्रीमहामहाराज का यही 'उद्योचनसूत्र' दृष्टि के सम्मुख अमिष्यक्त होपड़ता है कि, 'वेद की पारिभाषिकी गहनाटपी में प्रवेश करने के लिए हमें-'आर्यसर्वस्व' रूप महान् आलोक को ही माध्यम बनाना पड़ेगा' *। आर्यवादि का संस्कृतिक महान् गौरव जिस पुराणशास्त्र में बोधगम्या

* विगत तीन सहस्राब्दियों के अनन्तर अपनी आयु के चालीस बरों के गुहानिहित अरुण-तपोमय महान् स्रष्टा से विद्वत्प्रया वैज्ञानिकी परिमायाओं के आविष्कारक वेदसुप्रद पूज्यचरण आचार्यप्रवर (पू० अद्वेय श्रीमदुद्योचन श्री महाराज मैथिल) ने पुराणों को-'आर्यसर्वस्व' अमिषा से ही समन्वित किया है।

उस अनेपण किया आश्रित की लोकवापारण में रवत ही एक 'कहानी' बन बापा करती है, जिस का मुगलकृतरूप है—कथा। लोकमंडल में का 'कथा' कहलार है, छन्दऽम्यरता नाम की वेदभाषा में बही 'गाथा' नाम से प्रसिद्ध है। वैदिकी गाथा, लौकिकी कथा, एवं सामान्यजनानुबन्धिनी 'कहानी' तीनों आदिप्रार्थक मान लिए बात करते हैं, क्योंकि तीनों का आयिर्मातात्मक मूलभरातल अधिकांश में समवृत्तित ही है। रात्र्यधान का अमुक भगवियोग अमुक-विशेष-तारी से समन्वित—सारणी समवृत्तित-वाद्ययन्त्र के आचार पर रात्र्यधान के लाकेतिवृत्तों के द्वारा मापीन बनता का मनऽनुवृत्तन किया करता है, जो आच के स्वच्छ मारत के स्वतन्त्र-सवाधीनों की दृष्टि में मारत की 'लोकसंस्कृति' का आसन ग्रहण किए हुए है। तथाकथित वादऽनुवृत्त मृग-वस्त्राद-मीरा-आदि के ऐतिहासिक चरित्रों का-उत्पत्तिनवरत्नक-महामाग तेरावी के पावनचरित्र का, अपने उदारदान से अकमलों के प्रति-आत्मनमर्पण में सुप्रसिद्ध सर्वमी भूँगाबी-वर्गाहरकी, एवमेव अम्यान मी लोकप्रसिद्ध चरित्रों का उद्पाद्ययन्त्र के द्वारा मोतुवर्ग का अनुवृत्तन करते रहते हैं। गण-गण-कर सुनाए जाने वाले इत्यंभूत ऐतिहासिक चरित्र मी एकप्रकार की-'लौकिकी-गाथाएँ' ही मानी जायेंगी। स्वयं-वैदिकयुग में मी सुप्रसिद्ध-राश्ट्रीय वाद्ययन्त्र-'वीणा' के माध्यम से अमुक यत्र-कम्प-विशेषों में इसप्रकार की सृष्टिचरित्रात्मिका इतिवृत्तरूपा वरीगाथाओं के गान का उभावेश या बैसाकि-'वीणागायिनी' गायन्ति इत्यादि में स्पष्ट है। सुप्रसिद्ध 'राजसूय' यज्ञ में तो राजसूयकानुष्ठानकर्त्ता के राजमन्दिर में प्रतिष्ठित दो प्रेष्ठवम बीजावाक्य प्रासवों के द्वारा एकवर्ष पर्यन्त तथाकथित वरीगाथाओं का निधान हुआ है। निवेदन-निष्कर्ष यही है कि गाथात्मक-कथा-कहानी की परम्परा अनादि है और इन गाथा-कथा-कहानोरूप अनादि उन चरित्रों आख्यानोपाख्यानों का नाम ही है 'पुराण' जिनके आचार पर ही शास्त्रीय, एवं लौकिक, सभी प्रकार के तत्त्व समय-समय पर आविर्भूत-तिरोभूत होते रहते हैं। अतएव इत्यंभूत चिरन्तन 'पुराण' को अवश्यमेव 'मयमशास्त्र' माना जासकता है। और एकमात्र इसी वृत्त तत्त्व के आचार पर 'पुराण' सर्वशास्त्राणां प्रथम ब्रह्मणा स्मृतम् इत्यादि पूर्णक बचन सम्प्लित हुआ है। निमप्रकार मगबन् वादयन्त्र में तत्त्व श्रुतिवर्गों में प्रतिष्ठित प्रकीर्णमावापन वरी के संकलन से 'वेदसंहिता' का स्वल्प-समन्वित किया या तथैव लोकप्रसिद्ध-वेदशास्त्रमूलक-परम्परा अनुतोपभूत 'गाथा'-'कथा' रूप सृष्टिचरित्रात्मक मूलवृत्तों का मी संकलन किया और बही संकलन 'पुराणसंहिता' नाम से प्रसिद्ध हुआ जिस के आचार पर महामाग खुले अद्वैत-पुराणोपपुराणों का विस्तार किया।

'पुराण प्रसङ्गत' वेद, और पुराण से अनुमाणित वीर्वापर्य का दिग्दर्शन कराना पड़ा जिससे प्रकृत में बही निवेदनीय है कि आख्यानोपाख्यानरूपा गाथा कथाओं के रूप में परम्परा व्यवस्थित सृष्टिक्रानेति-वृत्तात्मक-वेदतोऽपि पूर्वमावी जिस पुराण के आचार पर श्रुतिप्रका के द्वारा वेदमन्त्र उपनिषद् हुए हैं, उन वेदमन्त्रों के व्याख्याभूत 'विधि' नामक वेद के ब्राह्मणभाग में (रातपथ ऐतरेय-तैत्तिरीय-योगज-जेमिनी-शाङ्खायन आदि सुप्रसिद्ध ब्राह्मणग्रन्थों में) वेदपूर्वमावी गाथाकथामक पुराण की आख्यानो-पाख्यानप्रधाना पारिमार्थिकी शैली का ही अनुगमन हुआ है। अर्थात् मन्त्रब्राह्मणात्मक वेदशास्त्र के ब्राह्मणानुगत 'विधि' भाग में प्रमुखरूपेण श्रुतिवर्गों वेदाधारभूत पुराण की आख्यानोपाख्यानशैली को ही प्रधानता दी है। और आगे चलकर व्याकृता वेदोपरमाभिनी व्याकृता पुराणसंहिता में तथा तदनुगत पुराणोप-पुराणों में मी इसी आख्यानोपाख्यानशैली का विस्तार से उपलब्ध हुआ है। इत साम्य का बही

निष्कर्ष है कि, ब्राह्मणग्रन्थों के पारिभाषिक आख्यानोपाख्यानों, तथा पुराणों के आख्यानोपाख्यानों का तत्त्वात्मक-पारिभाषिक-समन्वयवाचक चरित्र नहीं प्राप्त कर लिया जाता तत्काल न तो मूलसंहिताओं के मन्त्रों से अनुभाषित विज्ञान-स्तुति-इतिहास-रूपा शातपथत्री का ही समन्वय सम्भव, एवं न विधि-आख्यक-उपनिषत्-द्वारा प्रतिपादिता कर्म-उपास्ति-ज्ञान-त्रयी-रूपा कर्तव्यत्रयी का ही स्वरूप-समन्वय सम्भव। तात्त्व्य-ब्राह्मणग्रन्थों के, और पुराणशास्त्र के पारिभाषिक-रहस्यात्मक-नैगमिक-समन्वय के बिना शेषभूत शातव्य-कर्तव्य-मावापस वेदशास्त्र का, एवं तदनु स्वयं ब्राह्मणग्रन्थों, एवं पुराणों का भी एकाक्षर भी तो गताथ नहीं बन सकता कदापि नहीं बन सकता।

ब्राह्मणग्रन्थों की रहस्यपूर्ण परिभाषाओं के स्वरूप-विरलेषक 'गाथा निगद-कुन्त्या निषिद्ध आदि नामक अक्षर्य ही स्वयं पारिभाषिक-ग्रन्थ-रहे होंगे, बिन के कि-मूल ब्राह्मणग्रन्थों में यत्र तत्र उपलब्ध हो रहे हैं। एवमेव मगवान् व्यासदेव के द्वारा संकलिता-‘पुराणसंहिता’ में पुराणशास्त्र के सृष्टि-प्रतिसृष्टि-वंश-वंशानुचरित-गाथा-कल्पशुद्धि-सिद्धान्त-संहिता-वामर-आमल-तन्त्र-व्योतिष्णक- (खगोल) मुचनकोश (मृगोल) वर्गार्णव-आख्यान-उपाख्यान-आयती-आयतन नामक सुप्रसिद्ध पुराणोक्त अठारह तात्त्विक विषयों की परिभाषाओं का भी अवश्यमेव स्पष्टीकरण हुआ होगा। किन्तु दुर्भाग्यवश वैदिकी-परिभाषाओं के विरलेषक गाथा-कुन्त्या निगद-आदि-ग्रन्थों की भाँति पुराणपरिभाषाओं का विरलेषक ‘पुराणसंहिता’ नामक ग्रन्थ भी आज अनुपलब्ध है। अतएव ब्राह्मणसाहित्य और पुराणसाहित्य, दोनों ही महत्वपूर्ण साहित्य अनेक शताब्दियों से अपने अत्यन्त-रहस्यपूर्ण-पारिभाषिक-वैज्ञानिक-परम्परासिद्ध तात्त्विक-अर्थसमन्वय से पराङ्मुख हो प्रमाणित होत आ रहे हैं जिस इस पराङ्मुखता का ही यह मध्यम परिणाम है कि—भारतीय-विद्वत्समाज अनेक शताब्दियों से ब्राह्मणों एवं पुराणों के तात्त्विक-आख्यान-प्रापन से अधिकतर में छटस बनता हुआ साम्प्रदायिक-मनोऽनुगता-अस्पष्टि-आख्याग्रन्थों को ही ‘प्रमुख-शास्त्र’ मान बैठने की महती झान्ति करता हुआ अपने वेद-पुराण-विद्व-परिभाषादिमामय-संस्कृतिक-महान् कोश की तत्त्वमीमांसा से, तथा तदनुगता आचारनिष्ठा से विगत तीन सहस्राब्दियों से बन्धित ही होता आ रहा है और यही भारतवर्ष के आत्मिक-वैदिक-मानसिक, तथा शारीरिक-पारतन्त्र्य का प्रमुख कारण है, जो महावह घोरघोरतम कारण दुर्भाग्यवश आज तो कात्थनिकी ‘घर्म्मनिरपेक्षता’ के द्वारा और भी अधिक महावह प्रमाणित हो गया है।

हेषा स्थिति। साम्प्रसं स्थित्यस्य गतिरिच्छन्तीया। प्रत्यक्ष में पारिभाषिक-रहस्येष का कोई श्रुतवत् हमें उपलब्ध नहीं हो रहा। ऐसी विपदा-अवस्था में ब्राह्मणों, और पुराणों के आख्यानोपाख्यानों से सम्बन्ध रखने वाली रहस्यपूर्ण-ज्ञानविज्ञानात्मिका परिभाषाओं के स्वरूपबोध का क्या उपाय है, अब यह महान् प्रश्न हमारे सम्मुख उपस्थित होता है तो वेदप्रतिषेधिम यनपटु-परिभाषातत्त्वाधिष्कारक-आचार्यचरण अक्षय पूज्य श्रीश्री श्रीमहामहाराज का यही ‘उद्बोधनसूत्र’ दृष्टि के सम्मुख आगम्यता होपड़ता है कि, “वेद की पारिभाषिकी गहनाटवी में प्रवेश करने के लिए हमें—‘आख्यसवस्व’ रूप महान् आक्षेप को ही माध्यम बनाना पड़ेगा” *। आख्यभाति का संस्कृतिक-महान् गौरव जिस पुराणशास्त्र में बोधगम्या

* विगत तीन सहस्राब्दियों के अनन्तर अपनी आशु के चालीस वर्षों के गुहानिहित अक्षय-उपमय महान् सूत्र से विद्वत्प्राया वैज्ञानिकी परिभाषाओं के आविष्कारक वेदसूत्र पूज्यचरण आचार्यप्रवर (पू० अक्षय श्रीमधुसूदनजी महाराज मैथिल) ने पुराणों को—‘आख्यसवस्व’ अमिषा से ही समन्वित किया है।

उस क्रमेण, किंवा आदिभार की लोकगायन में रात ही एक 'कहानी' बन जाया करती है, जिस का सुगन्धरूप है—कथा। साहित्य में का 'कथा' कहलाता है, जो 'कथा' नाम की वैदिक में की 'गाथा' नाम से प्रसिद्ध है। वैदिकी गाथा, लौकिकी कथा, एवं सामान्यजनानुबन्धनी 'कहानी' की आत्मजायक मान लिए जातवते हैं, क्योंकि तीनों का आदिभारामक मूलधरात्मक आदिभार में समान है। राजस्थान का प्रमुख वर्गभार प्रमुख गीत-गाथी से समन्वित—साम्प्रदायिक-साम्प्रदायिक के अन्तर्गत पर साम्प्रदायिक के लोकगीतों का दाग प्राचीन जनता का मनोपुराण दिया जाता है, जो आकाश के सतत-सतत-सतत की दृष्टि में भारत की 'साफ-सफाई' का प्रारम्भ प्रमाण दिए हुए है। तत्पश्चात् बादकाल प्रमुख-प्रसिद्ध-सीध-आदि के ऐतिहासिक चरित्रों का-गायनजनन-सदृश-महामाग केवल के पावनचरित्र का, अपने उदारदान से अन्तर्मर्षों के प्रति-आत्ममर्षण में सुप्रसिद्ध तर्जनी हूँगी-जबकि, एवमेव अन्तर्गत भी लोकप्रसिद्ध चरित्रों का सदाचारमय क द्वारा भोक्तृत्व का अनुप्राण करते रहते हैं। स-क कर सुनाए जाने वाले इत्यन्त ऐतिहासिक चरित्र भी एकप्रकार की 'लौकिकी-गाथाएँ' ही मानी जाती हैं। स्वयं-वैदिकयुग में भी सुप्रसिद्ध-राष्ट्रीय गायन-धीला के माध्यम से प्रमुख यज्ञ-कर्म-विशेषों में इसप्रकार की सृष्टिचरित्रात्मक इतिहासका यथोपायाधी के गान का समावेश था, वैदिक-वायुमयिक गायन्ति इत्यादि से रहता है। सुप्रसिद्ध 'राजसूय' यज्ञ में तो यज्ञस्यपशुपुष्टानकर्ता के यज्ञमय में प्रतिष्ठित दो प्रेक्षित बीजाकारक ब्राह्मणों के द्वारा एकप्रकार वर्मन्त तपात्रका यथोपायाधी का निष्पन्न हुआ है। निवेदन निष्कर्ष यही है कि गायन-कथा-कहानी की परम्परा अनादि है और इन गायन-कथा-कहानीरूप अनादि उन चरित्रों आख्यानोपाख्यानो का नाम ही है 'पुराण', जिनके आधार पर ही राष्ट्रीय, एवं लौकिक, सभी प्रकार के तथ्य समय-समय पर आधिभूत-विरोध होते रहते हैं। अतएव इत्यन्त चिरन्तन 'पुराण' को अपर्यमेव 'प्रथमराष्ट्र' माना जासकता है। और एकप्रकार इसी सत्य तथ्य के आधार पर 'पुराण' सर्वशास्त्राणां प्रथम महाकाव्य स्वरूप इत्यदि इत्येव अन्तर्गत हुआ है। जिनप्रकार मगध-बादरायण ने सत्य श्रुतिचरित्रों में प्रतिष्ठित प्रकीर्णमात्रा की के संकलन से 'वेदसंहिता' का स्वरूप-समन्वित किया था तथैव लोकप्रसिद्ध-वेदशास्त्रमूलक-साम्प्रदायिक-सुतोपभूत 'गाथा'—'कथा' रूप सृष्टिचरित्रात्मक मूलस्रोतों का भी संकलन किया और यही संकलन 'पुराणसंहिता' नाम से प्रसिद्ध हुआ जिस के आधार पर महामाग सुक्ले अष्टादश-पुराणोपपुराणों का विचार किया।

'पुराण प्रसङ्ग' वेद और पुराण से अनुपायित प्रीतिपर्य्य का दिग्दर्शन करना पड़ा, जिनके प्रसङ्ग में यही निवेदनीय है कि आख्यानोपाख्यानका गाथा कथाओं के रूप में परम्परा व्यवस्थित सृष्टिचरित्रात्मक-वेदोपि पूर्वमावी जिस पुराण के आधार पर श्रुतिचरित्र के द्वारा वेदमय उपनिषद् हुए हैं उस वेदमयी के आख्यानोपाख्यान 'विधि' नामक वेद के ब्राह्मणभाग में (रातपथ वेदरेम-सैत्तिरीक-गोप-सैत्तिरी-शाङ्खायन आदि सुप्रसिद्ध ब्राह्मणग्रन्थों में) वेदपूर्वमावी गाथाकथामय पुराण की आख्यानोपाख्यानप्रधाना पारम्परिकी शैली का ही अनुप्राण हुआ है। अर्थात् मन्त्रब्राह्मणमय वेदशास्त्र के शाङ्ख-नुक्त 'विधि' भाग में प्रमुक्तकथेय श्रुतिचरित्रों के आधारभूत पुराण की आख्यानोपाख्यानशैली की ही प्रयोज्य की है। और आगे चलकर व्यक्तकथा वेदोपरमायिनी आकाशकता पुराणसंहिता में तथा तदनुगत पुराणोप-पुराणों में भी इसी आख्यानोपाख्यानशैली का विस्तार से उपलब्ध हुआ है। इस भाग का भी

निष्कर्ष है कि, ब्राह्मणग्रन्थों के पारिमाथिक आस्थानोपास्थानों, तथा पुराणों के आस्थानोपास्थानों का सत्त्वात्मक-पारिमाथिक-समन्वयबोध बहुतक नहीं प्राप्त कर लिया जाता, तबतक न तो मूलसंहिताओं के मन्त्रों से अनुभाषित विज्ञान-स्तुति-इतिहास रूपा गातव्यत्रयी का ही समन्वय सम्भव, एवं न विधि-आरण्यक-उपनिषत्-द्वारा प्रतिपादिता कर्म-उपासि-ज्ञान-त्रयी-रूपा कर्तव्यत्रयी का ही स्वरूप-समन्वय सम्भव। वास्तव्य-ब्राह्मणग्रन्थों के, और पुराणशास्त्र के पारिमाथिक-रहस्यात्मक-नैगमिक-समन्वय के बिना शेषमूल ज्ञातव्य-कर्तव्य-मावापन्न वेदशास्त्र का, एवं तदनु स्वयं ब्राह्मणग्रन्थों, एवं पुराणों का भी एकाक्षर भी तो गताय नहीं बन सकता कदापि नहीं बन सकता।

ब्राह्मणग्रन्थों की रहस्यपूर्ण परिमाथाओं के स्वरूप-विरलेषक 'गाथा' निगद-कुन्त्या' निधित आदि नामक अवश्य ही स्वतन्त्र पारिमाथिक-ग्रन्थ-रहे होंगे, बिन के कि-मूल ब्राह्मणग्रन्थों में यत्र तत्र उपलब्ध हो रहे हैं। एवमेव भगवान् व्यावदेव के द्वारा संकलिता-पुराणसंहिता में पुराणशास्त्र के सृष्टि-प्रविसृष्टि-वंश-वंशानुचरित-गाथा-कल्पशुद्धि-सिद्धान्त-संहिता-डामर-जामल-तन्त्र-अयोषिष्चक्र-(खगोल) सुषनकोश (भूगोल) द्वागाल-आस्मान-उपास्थान-आयती-आयतन नामक सुप्रसिद्ध पुराणोक्त अठारह तात्त्विक विषयों की परिमाथाओं का भी अवश्यमेव स्पष्टीकरण हुआ होगा। किन्तु दुर्भाग्यवश वैदिकी-परिमाथाओं के विरलेषक गाथा-कुन्त्या-निगद-आदि-ग्रन्थों की मूर्ति पुराणपरिमाथाओं का विरलेषक 'पुराणसंहिता' नामक ग्रन्थ भी आज अनुपलब्ध है। अतएव ब्राह्मणसाहित्य और पुराणसाहित्य, दोनों ही महत्वपूर्ण साहित्य अनेक शताब्दियों से अपने अत्यन्त-रहस्यपूर्ण-पारिमाथिक-वैज्ञानिक-परम्परासिद्ध तात्त्विक-अर्थसमन्वय से पराङ्मुख ही प्रमाणित होते आ रहे हैं, जिस इस पराङ्मुखता का ही यह भीषण परिणाम है कि-भारतीय-विद्वत्समाज अनेक शताब्दियों से ब्राह्मणों एवं पुराणों के तात्त्विक-आध्ययना-प्यापन से अधिकार में तटस्थ बनता हुआ साम्प्रदायिक-मनोऽनुगता-अत्यन्तिक-व्याख्याग्रन्थों को ही 'प्रमुख-शास्त्र' मान बैठने की महती भ्रान्ति करता हुआ अपने वेद-पुराण-सिद्ध-परिमाण-हिमामय-संस्कृतिक-महान् कोश की तत्त्वमीमांसा से, तथा तदनुगता आचारनिष्ठा से विगत तीन सहस्राब्दियों से वञ्चित ही होता आ रहा है और यही भारतवर्ष के आदिमिक-वैदिक-मानविक, तथा शारीरिक-पारतन्त्र्य का प्रमुख कारण है, जो भवान्द्वयोरधोऽधम कारण दुर्भाग्यवश आज तो काल्पनिकी 'अन्तेनिरपेक्षता के द्वारा और भी अधिक भयावह प्रमाणित होगया है।

ऐसा स्थितिः। साम्प्रत स्थितस्थ गतिरिचिन्तनीया। प्रत्यक्ष में पारिमाथिक-उत्त्वबोध का कोई श्रुतबुद्ध हमें उपलब्ध नहीं हो रहा। ऐसी विषमा-अवस्था में ब्राह्मणों और पुराणों के आस्थानोपास्थानों से सम्बन्ध रखने वाली रहस्यपूर्ण-ज्ञानविज्ञानात्मिका परिमाथाओं के स्वरूपबोध का क्या उपाय ! जब यह महान् प्रश्न हमारे सम्मुख उपस्थित होता है तो वेदग्रन्थविमन्यनपटु-परिमाथासत्त्वाविष्कारक-आचार्यचरण अद्वेय पूज्य ओझसी महामहाराज का यही 'उद्बोधनसूत्र' दृष्टि के समुल्लभ्यमान होकर है कि, 'वेद की पारिमापिकी गहनाटथी में प्रवेश करने के लिए हमें-आध्यसवस्व' रूप महान् आलोक को ही माध्यम बनाना पड़ेगा *। आर्यवादि का संस्कृतिक-महान् गौरव जिस पुराणशास्त्र में बोधगम्या

* विगत तीन सहस्राब्दियों के अनन्तर अपनी आयु के शालीत वर्षों के गृहानिहित अरुण-उपोमय महान् उल्लस से विस्तृतप्राया वैज्ञानिकी परिमाथाओं के आविष्कारक वेदसमुद्र पूज्यचरण आचार्यप्रवर (पू० अद्वेय भीमघुसुदनजी महाराज मैथिल) ने पुराणों को-आर्यसर्वस्व' अभिधा से ही समन्वित किया है।

उक्त अन्वेषण, किया आदिभार की लोकसाधारण में स्वतः ही एक 'कहानी' बन गया करती है, जिस का सुमंस्कृतरूप है— कथा । लोकसंस्कृत में जो 'कथा' कहलाई है, दुर्दाभ्यस्ता नाम की वैदभाषा में बही 'गाथा' नाम से प्रसिद्ध है । वैदिकी गाथा, लौकिकी कथा, एवं सामान्यजनानुबन्धिनी कहानी' तीनों अन्विष्टाधिक मान लिए जासकते हैं, क्योंकि तीनों का आधिर्मात्रात्मक मूलधरातल अधिकार में समन्वित ही है । राजस्थान का अमुक वर्गविरोध अमुक-विरोध-तारी से समन्वित- सारस्वती समन्वित-वाचयन्त्र के आधार पर राजस्थान के लोकविद्वत्तों के द्वारा प्रामाण्य बनता का मनोऽनुराजन किया करता है, जो यावत् के स्वतन्त्र भारत के स्वतन्त्र-सच्चाचीरों की दृष्टि में भारत की लोकसंस्कृति का आसन ग्रहण किए हुए हैं । तथाकथित वादकान्द्र प्रभु-प्रसाद-मीरा-आदि के ऐतिहासिक चरित्रों का-सत्यवचनसंरक्षक-महामाग सेवाजी के पावनचरित्र का, अपने उदारदान से अन्तर्मर्षों के प्रति-आत्मनमर्पण में सुप्रसिद्ध सर्वज्ञी हूँगनी-जहाँहरबी, एवमेव अस्थान मी लोकप्रसिद्ध चरित्रों का सदाचारयन्त्र के द्वारा भोक्तृत्व का अनुरञ्जन करते रहते हैं । गा-गा-कर सुनाए जाने वाले इत्यंभूत ऐतिहासिक चरित्र मी एकप्रकार की-लौकिकी गाथाएँ ही मानी जायेंगी । स्वयं-वैदिकयुग में भी सुप्रसिद्ध-शास्त्रीय-वाचयन्त्र-वीणा के माध्यम से अमुक यह-कम्म-विरोधों में इसप्रकार की सृष्टिचरित्रात्मिक इतिवृत्तरूपा यशोगाथाओं के गान का समावेश या वैसाकि-वीणागायिनी गायन्ति इत्यादि से स्पष्ट है । सुप्रसिद्ध 'राजसूय' यह में तो राजसूयप्रज्ञानुष्ठानकर्त्ता के राजमन्दिर में प्रतिष्ठित दो प्रेष्ठतम बीजावातक माहायणी के द्वारा एकवर्ष पर्यन्त तथाविधा यशोगाथाओं का विधान हुआ है । निवेदन-निष्कर्ष यही है कि गाथारूप-कथा-कहानी की परम्परा अनादि है और इन गाथा-कथा-कहानीरूप अनादि उन चरित्रों-आख्यानोपाख्यानों का नाम ही है पुराण, जिनके आधार पर ही शास्त्रीय, एवं लौकिक, सभी प्रकार के तथ्य समय-समय पर आविर्भूत-विरोधमूत होते रहते हैं । अतएव इत्यंभूत चिरन्तन 'पुराण' को अवश्यमेव 'प्रथमराष्ट्र माना जासकता है । और एकमात्र इसी सृष्टि तथ्य के आधार पर 'पुराण' सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् इत्यादि पूर्वोक्त वचन समन्वित हुआ है । जिनप्रकार मगध-बादरपण ने तद्वत् श्रुतिचरित्रों में प्रतिष्ठित प्रकीर्णमात्रावक वैदों के संकलन से वेदसंहिता का स्वरूप-समन्वित किया या तथैव लौकिकप्रसिद्ध-वेदशास्त्रमूलक-परम्परया अतोपभूत 'गाथा'-कथा' रूप सृष्टिचरित्रात्मक मूलसूत्रों का भी संकलन किया और बही संकलन 'पुराणसंहिता' नाम से प्रसिद्ध हुआ जिस के आधार पर महामाग खुले आकाश-पुराणोपपुराणों का विस्तार किया ।

'पुराण प्रकृत' वेद और पुराण में अनुमाणित वीर्यपर्य्य का दिग्दर्शन कराना पड़ा जिससे प्रकृत में बही निवेदनीय है कि आख्यानोपाख्यानरूपा गाथा कथाओं के रूप में परम्परया व्यवस्थित सृष्टिविज्ञानेति-वृत्तात्मक-वेदहीऽपि पूर्वमात्री जिस पुराण के आधार पर श्रुतिप्रका के द्वारा वेदमन्त्र उपनिषद् हुए हैं उन वेदमन्त्रों के व्याख्याभूत 'विधि' नामक वेद के ब्राह्मणग्रन्थों में (शतपथ-ऐतरेय-तैत्तिरीय-शोष-जेमिनी-शाङ्खायन आदि सुप्रसिद्ध ब्राह्मणग्रन्थों में) वेदपूर्वमात्री गाथाकथात्मक पुराण की आख्यानोपाख्यानप्रधाना पारिभाषिकी शैली का ही अनुगमन हुआ है । अथर्व मन्त्रब्राह्मण्यत्मक वेदशास्त्र के ब्राह्मण नृगत 'विधि' माग में प्रमुखरूपेण श्रुतिपूर्व वेदशास्त्रभूत पुराण की आख्यानोपाख्यानशैली की ही प्रधानता दी है । और आर्ये बलकर व्यासकृता वेदोत्तरमात्रिनी व्यासकृता पुराणसंहिता में तथा तदनुगत पुराणोप पुराणों में भी इसी आख्यानोपाख्यानशैली का विस्तार से उपलब्ध हुआ है । इस साम्य का बही

निष्कर्ष है कि ब्राह्मणग्रन्थों के पारिमायिक आस्थानोपाख्यानों, तथा पुराणों के आस्थानोपाख्यानों का तत्त्वात्मक-पारिमायिक-समन्वयबोध अवश्य नहीं प्राप्त कर लिया जाता, उक्तक न तो मूलसंहिताओं के मन्त्रों से अनुप्राणित विज्ञान-स्तुति-वृत्तिहास रूपा शातव्यत्रयी का ही समन्वय सम्भव, एवं न विधि-आखण्डक-उपनिषत्-श्राव्य प्रतिपादिता कर्म-उपास्ति-ज्ञान-त्रयी-रूपा कर्त्तव्यत्रयी का ही स्वरूप-समन्वय सम्भव। वात्सल्य-ब्राह्मणग्रन्थों के और पुराणशास्त्र के पारिमायिक-रहस्यात्मक-नैगमिक-समन्वय के बिना शेषभूत शातव्य-कर्त्तव्य-भाषापरम वेदशास्त्र का, एवं तदनु स्वयं ब्राह्मणग्रन्थों, एवं पुराणों का भी एकाधर भी तो गवाय नहीं बन सकता कदापि नहीं बन सकता।

ब्राह्मणग्रन्थों की रहस्यपूर्ण परिमायाओं के स्वरूप-विरलेयक गायत्रि 'निगद-कुम्भ्या निधित्-आदि नामक अवश्य ही स्वतन्त्र पारिमायिक-ग्रन्थ-रहे होंगे, जिनके कि-मूल ब्राह्मणग्रन्थों में यत्र तत्र उपलब्ध हो रहे हैं। एतदेव मगवान् व्यासदेव के द्वारा संकलिता-‘पुराणसंहिता’ में पुराणशास्त्र के सृष्टि-प्रवृत्ति-वृत्ति-वृत्तानुचरित-गाथा-कल्पशुद्धि-सिद्धान्त-संहिता-बामर-आमल-सन्त्र-व्योतिषक-संगोला) मुन्ननकोश (भूगोल) दुर्गास्त-आस्थान-उपास्थान-आयती-आयतन नामक सुप्रसिद्ध पुराणोक्त अठारह शास्त्रिक विषयों की परिमायाओं का भी अवश्यमेव स्पष्टीकरण हुआ होगा। किन्तु दुर्भाग्यवश वैदिकी-परिमायाओं के विरलेयक गायत्रि-कुम्भ्या निगद-आदि-ग्रन्थों की भाँति पुराणपरिमायाओं का विरलेयक ‘पुराणसंहिता’ नामक ग्रन्थ भी आज अनुपलब्ध है। अतएव ब्राह्मणसाहित्य और पुराणसाहित्य, दोनों ही महत्त्वपूर्ण साहित्य अनेक शताब्दियों से अपने अत्यन्त-रहस्यपूर्ण-पारिमायिक-वैज्ञानिक-परम्पराभिन्न वात्सल्य-अर्थसमन्वय से पराक मुक्त ही प्रमाणित होत आ रहे हैं जिस इस पराङ्मुखता का ही यह मीमांसा परिणाम है कि—भारतीय-विश्वतत्त्वमात्र अनेक शताब्दियों से ब्राह्मणों एवं पुराणों के वात्सल्य-अध्ययनाभ्यापन से अचिरात् में तटस्थ बनता हुआ साम्प्रदायिक-मनोऽनुगता-कास्मनिक-व्याख्याग्रन्थों को ही ‘प्रमुख-शास्त्र’ मान बैठने की महती भ्रान्ति करता हुआ अपने वेद-पुराण-मिथ-गरीमाहिमाभय-संस्कृतिक-महान् कोश की उत्तममीमांसा से, तथा तदनुगता आचारनिष्ठा से विगत तीन सहस्राब्दियों से बञ्चित ही होता आ रहा है और यही भारतराष्ट्र के आर्थिक-बौद्धिक-मानसिक, तथा शारीरिक-पारतन्त्र्य का प्रमुख कारण है, जो मवाह वीरवीरतम कारण दुर्भाग्यवश आज तो कास्मनिकी ‘अन्तर्निर्गन्त’ के द्वारा और भी अधिक मवाह प्रमाणित होगया है।

ऐसा स्थिति। साम्प्रत स्थित्य गतिविचिन्तनीया। प्रत्यक्ष में पारिमायिक-तत्त्वबोध का कोई श्रुतसूत्र हमें उपलब्ध नहीं हो रहा। ऐसी विषमा-अवस्था में ब्राह्मणों, और पुराणों के आस्थानोपाख्यानों से सम्भव रखने वाली रहस्यपूर्ण-ज्ञानविज्ञानात्मिका परिमायाओं के स्वरूपबोध का क्या उपाय है, अब यह महान् प्रश्न हमारे सम्मुख उपस्थित होता है तो वेदप्रतिष्ठित-यनपटु-परिमायातत्त्वाविष्कारक-आचार्यचरण अख्येय पुन्य ओझाजी महामहाराज का यही ‘उद्बोधनसूत्र’ दृष्टि के समुक्त अमिथ्यक होपड़ता है कि, ‘वेद की पारिमायिकी गहनाटशी में प्रवेश करने के लिए हमें—‘आर्यसर्वस्व’ रूप महान् आलोक को ही माध्यम बनाना पड़ेगा’ ॥ आर्यबलि का संस्कृतिक-महान् गौरव जिस पुराणशास्त्र में बोधगम्या

• निगत तीन सहस्राब्दियों के अनन्तर अपनी आयु के चालीस वर्षों के गृहनिहित अरुण-तपोमय महान् छत्र से विस्तृताया वैज्ञानिकी परिमायाओं के आतिथ्यकारक वेदसमुद्र पूर्यचरण आचार्यचरण (पू० अख्येय श्रीमधुसूदनजी महाराज मैथिल) ने पुराणों को—‘आर्यसर्वस्व’ अमिथा से ही समर्पित किया है।

प्राञ्जलमाया में संकलित हुआ है, यह पुराणशास्त्र पूज्य आचार्य्यवरम की दृष्टि में "आप्यों का सर्वस्व ही बना हुआ है। एवं आप्यापनकाल में पुनः पुनः आप पुराणत्वाप्याय पर ही विशेष बल देते रहते थे।

'उद्बोधनय्य' कोई नवीनतम सूत्र नहीं है। स्वयं मान्य विद्वान् भी शास्त्रचर्चा-प्रसङ्गावसरी पर अभिमान अनुदिन—"इतिहासपुराणभ्यां धेवं समुपवृंहयेत् की प्रमुल-योग्या करते हुने गए हैं। किन्तु बर्हातक 'पुराणशास्त्र' के आप्यवनाप्यापन का सम्बन्ध है, बर्हातक तो विद्वानों की यह प्रमुल-योग्या सर्वथा-याक्यामा ही बनी हुई है। विगत शताब्दियों में उत्-उत्-संघातम्-विशेषों के अनुरञ्जन के लिए विनिर्मित आप्य-नाटक-चम्पु-प्रशस्ति-कविता आदि से कात्वालीकृत मनोऽनुगुण काव्यनिक-साम्राज्य में विचरण करते रहने को ही विद्वत्ता की चरम सीमा मान बैठने वाले हमारे देश के तथाकथित मूखन्य विद्वानों की दृष्टि में पुराणशास्त्र तो एक सबका उपेक्षणीय शास्त्र ही बना हुआ है। यही नहीं, पुराणकथासुगति से अनुप्राणित + पुराणपाठक तो इनके लिए सर्वथा - आप्यप्यात्मम्। अलमति पस्तकवितेन-आपातरमणीय-अर्थाकट्ट-प्रसङ्गेन।

हमारी तो अपनी ऐसी आत्मनिष्ठा है कि, पुराणशास्त्र के पारिभाषिक-रत्नाप्याय के बिना ब्राह्मणसाहित्य का पारिभाषिक-सर्वार्थोपेय सबका ही असम्भव है, एवं ब्राह्मणमाग की परिभाषाओं के बिना उस क्षीर की मन्त्रवीहि ताओं का तथा इस क्षीर के आरयको पनिपद माग का उत्पन्नमक-पारिभाषिक-सम्भव भी असम्भव ही है। यों पर स्मरया वेदार्थधम्मन्य में प्रथम पुराणशास्त्र तदनन्तर वेद का ही ब्राह्मणमाग थे दो ही प्रमुल आप्यारम्भम के हुए हैं किन दोनों को ही अपनी स्वाप्याय-परम्परा से पराङ्मुख कर देने वाले देश के मूखन्य विद्वान् भी राष्ट्र के मौखिक साहित्य-वेदशास्त्र के ज्ञानविज्ञानात्मक-अभ्युदय-निर्भेयस्-संसाधक-महोदमीयान् उदक से एकन्ततः बधित ही बने रह गए हैं।

क्या पुराणोक्त आप्यायन-उपास्यानों-से सम्बन्ध रखने वाले निचित्रतम प्रत्यक्षदृष्ट्या-असम्भवतम प्रसीत होने वाले कथोपकथनों से अनुप्राणिता परिभाषाओं का पुराणवाचनमान से समन्वय होनासगा! यही बट बधिकायम प्रश्न है जिसे हमने उपयोगितापादानुक्तवी-बुद्धिवादरमक महान् बुद्धिम्यामीहन से आत्म उठ सीमापर्यन्त ममानक प्रश्न बना लिखा है जिसका हूँते से भी कोई समाधान हमें उपलब्ध नहीं हो रहा।

इसी तथाकथिक प्रश्न से सम्बन्ध रखने वाली एक रहस्यपूर्ण समाधान-परम्परा का भगवान् वैदुष्य के रूप के मुख से ही निम्नलिखित संस्मरण कर लेना प्रावक्षिक मान रहे हैं कि—

उठ न्वः परयन् वदर्य वाच, उठत्वः शृयन् शृयोत्पेनाम् ।

उठो त्वस्मै तन्व विसृजे आयेव पत्ये—उशती सुबामा ॥

—ऋक्संहिता १०.७१।१४।

मन्त्रवाच्यं स्पष्टतम है जिसका निष्कर्ष बारी है कि कुछ एक आप्यवनशील महामाग तो इस भेषि को धम्मज्जत कर रहे हैं कि, मन्त्रार्थ पर दृष्टि रखते हुए भी जो इस दृष्टि से बधित ही बने रह जाये हैं।

किन्तु एक महानुभाव सुनते हुए भी वाग्देवी के स्वरूप-अवयव से पराङ्मुख ही प्रमाणित होते रहते हैं। और कुछ एक जैसे भी आत्मनिष्ठ सहज आर्पमानव भ्रष्ट है, जिनके लिए स्वयं वाग्देवी अपने बाह्य-आत्मन्तर-सम्पूर्ण-स्वरूप को स्वतः ही उसी प्रकार अभिम्यक्त कर देती है जैसे कि पतिपरमणा सहचर्म-पारिणी यक्षिणी अपने पति के लिए सर्वथा अभिम्यक्ता बनी रहती है।

परिभाषाओं का स्वरूपबोध क्या देखने-सुनने-मात्र से सम्भव है? प्रश्न का तय्यकथित भीत समाधान से अतिरिक्त और क्या समाधान होगा? अहर्निश वेद-पुराण-के अक्षरों पर दृष्टिपात किए रहने मात्र से, किंवा अहर्निश पुण्यपाठ-अवयवमात्र से कदापि तबतक इस शब्दज्ञ के पारिभाषिक-तथ्यों की अभिव्यक्ति सम्भव ही नहीं है जबतक कि हम अपने वैयक्तिक-बुद्धिवाद के माध्यम से, सहजभाषा में बुद्धि प्रतिमा-मेधा-लगन-के बलातिमान से इस और प्रवृत्त रहते हैं। अवश्य ही बुद्धिवादस्मिका मेधा हमें बाधाल बना देगी तर्कपटु प्रमाणित कर देगी, लोकसमाज में हमें घुराघर विद्वान् भी प्रमाणित करा देगी। किन्तु इन सब आङ्गभरों के सफल होबाने पर भी बुद्धिवादात्मक दावानल से सर्वात्मना मुक्त बाने वाला अद्वारस सर्वदैव अभिभूत होबायगा जिसके बिना स्वयं की परितृप्ति-सुष्टि कदापि सम्भव नहीं है। अद्वैतिहीन ऐसे शुष्कतम-बुद्धिवादात्मक-पाण्डित्य-का ही नाम है— व्यक्तित्वविमोहन जिसका प्रमुख आधारस्वम्भ मानी गई है—'दिग्देशाक्षल नियन्वना-लोकैपणा लोकक्याति जिसका सीधासा अर्थ यही है कि, "हम अपने आप में भले ही करुण पीतार ही करत रहें अपनी रिकता के कारण, किन्तु लोक-समाज में हमारा अनुक स्यान प्रतिष्ठित होजाय।

वितैपणागमिता इत्यभूता सर्वनाशअरिणी लोकैपणा से ही हमारे बौद्धिक क्षेत्र में अतिमानामक वह बुद्धिवाद अभिम्यक्त होपड़ा है, जिसके कारण हमारी बुद्धि दिग्देशकालासीत-अनन्त-आत्मा से अनुपाशित स्वात्मबोध से धूयक रहती हुई दिग्देशाक्षलानिक्चन-सामयिक-सात्कालिक-उपसिमुलक-उपयोगितावाद की धोरधोरतमा मन्त्रणा से पीड़ित होबाती है जिस उपयोगितावादात्मक-कारणतावाद से ही हमारी बुद्धि स्वस्वरूप से विमुग्धा बनती हुई 'उठो स्वस्मै तन्वं विमस्ते जायेष पत्ये जराती सुधासा' रूप महान् अनुग्रह से सर्वदैव बधित रह जाती है।

और हम अब पूर्व के अनुक तथ्यों को गौण-मानते हुए इसी तथ्य पर आते हैं कि, अनुक सीमा-पर्यन्त पुराणसाहित्य, तथा शास्त्रसाहित्य की परिभाषाओं से अपरिचित रह जाने का प्रमुख कारण दिग्देश-आकाशध्वनी-कारणतावाद के आकर्षण से अनुपाशित बुद्धिवादात्मक स्वस्वरूप का व्यामोहनात्मक वह अतिमान ही है, जिसके कारण राग की प्रबल-मेघाएँ भी वेदरास्त्र की ज्ञान-विज्ञानाग्नि का परिभाषाओं के सम्पर्क से पराङ्मुख बनी रह गईं। वयं वेदज्ञाः—वयं पुराण्युचाय्या—'वयं शास्त्रमस्मिन्ना' रूप व्यक्तित्वविमोहन ने ही राग की मूढ न्या मी प्रहाओं को उत्तार्य के सम्पर्क में नहीं आने दिया। क्योंकि सभी की अपनी अपनी स्वतन्त्र-व्यक्तित्वमूला मान्यताएँ हैं। अपनी मान्यता बना कर उसके आधार पर मान्य विद्वान् वेदाध समन्वय में प्रवृत्त होते हैं। सहजमायानुसार-हमने वेदाधों के श्रुतभाषाध समन्वय की उपेक्षा कर उसके द्वारा अपनी मान्यताओं का समर्चनोपन आरम्भ कर दिया। और यों सहज श्रुति की श्रुतमहा से सहजस्वयैव स्वतः एव विनिर्गता वेदवाणी को हमने बुद्धिवादात्मक दिग्देशकाल के उस पलङ्के पर लौल बाला, जिस लोकिकी तराजू में बुद्धिवाद के द्वारा लोकानुबन्धी-मूढ-मौक्तिक-दिग्देशकालात्मक-पदाधों

का ही तुलन हुआ करता है। इसी महती भ्रांति से वेद का श्रुतमात्रात्मक पारिभाषिक अर्थ हम से उल्टे-धर बिदुर ही होता गया। और इसी भ्रांतिपरम्परा के कारण उस दूरस्थ न कालान्तर में इस महान् शास्त्र की 'विगृह्यशालानुबन्धिनी-उपयोगिता-कारणता' के माध्यम-से सदा उपेक्षणीय ही प्रमाणित कर दिया जाता कि कुछ ही समय पूर्व राष्ट्रपति के ही एक उल्लेख पर समाधीन (स्वयं किसी युग के प्राच्य-संस्कृतिक) एक महानुभाव ने प्रस्तुत वैदिक-साहित्य के-परोरजा-स्वयम्भू-इन्द्र-वरुण-आदि पारिभाषिक-तथ्यों की कर्णाकर्षणपरम्परा सुन कर अपने हर्षभूत महान् उद्गार प्रकट किए थे, कि—'आज के युग में इन तथ्यों का क्या उपयोग ? वर्तमान के जनजीवन में इनकी क्या उपयोगिता'।

बुद्धिवादमय तथाकथित व्यक्तिवनिमोहन ही एकमात्र वह महान् प्रतिफलक है, जिसके अनुबन्ध से हम वेदाचारों को देखते हुए भी नहीं देखते, सुनते हुए भी नहीं सुनते। अपितु सबकुछ देख सुन कर भी हम तत्त्वस्तुतथ्य से पराङ्मुख ही बने रह जाते हैं जब कि बुद्धिवादमय-अतिमानात्मक-विमोहन से अस्वस्थ रहने वाले श्रुतप्रभ महान् मानवों के लिए वे ही वेदाचार स्वयं ही अपना परिभाषिक-तथ्य अभिव्यक्त कर दिया करते हैं, एवं 'उत त्व परमज ददरो वाचम् इत्यादि पूर्वमन्त्र के द्वारा इसी तथ्य का रक्षीभरण हुआ है।

लोकैषणातुगठ-यशोनामस्माप्ति-शालाया से समाप्नुत-विगृह्यशालानुबन्धी-उत्पत्तिमूलक-कारणतावाद के प्रति प्रतिष्ठित आकर्षित-बुद्धिवादमय व्यक्तिव-विमोहन का परित्याग ही वेद-पुराणवादि आर्यशास्त्रों के गुहानिहित-रहस्यात्मक-पारिभाषिक-ज्ञानविज्ञानभावों के शेष का एकमात्र कारण है, जिसका निष्कर्षार्थ बही है—'निष्कारणश्रुतया शास्त्र-स्थाप्यातुगठि'। क्या तथ्य, किना क्या तत्पर्य है इस निष्कारणता का जिसे हम आज स्वाध्यवनिष्ठा में अन्यतम कारण मान रहे हैं ? प्रश्न का शतपत्राक्षर्य के पूर्व प्रकाशित प्रथम-अक्षर-की सूचिका में—'ब्राह्मणेन निष्कारणं पञ्चज्ञो वेदो व्येयो ज्येष्ठश्च रूप महान् स्य की मीमांस्य कथ्ये हुए विराट् समाधान किया जा चुका है। अतएव अत्र तत्पिडयेष्य अनावश्यक है। छन्दर्मसङ्गतिमात्र के लिए अत्र इस सम्बन्ध में यही स्पष्टीकरण पर्याप्त होगा कि—

मानव का बुद्धिबद्धत प्रज्ञान मन जब विगृह्यशालानुबन्धी किसी व्यक्त-कारण की चर्चणा में उसलीन हो जाता है तो बुद्धि, और मन की चिन्तन-मनन-शक्तियाँ-विकीर्ण हो जाती हैं। उदाहरणार्थ में बुद्धि का चिन्तनचर्म्म एवं मन का मननचर्म्म दोनों स्वाध्यय में अनन्य न रह कर अवरधन फल के प्रति विमल हो जाते हैं। एकज्ञानता का उच्छेद हो जाता है, एवं लक्ष्मीमूत स्वाध्याय से अनुगत वह पारिभाषिक तथ्य परोक्ष ही बना रह जाता है चिन्तन-मनन की एकज्ञानता के अभाव में। निष्कारणबुद्धि से ही मानव में ऐक्यविकी गुहानिहितवृत्ति का उदय होता है। और हर्षभूत गुहानिहितवृत्ति कभीक समाज-लोक-ब्रह्म भावों में सदाकपेयैव उदासीनकत् बने रहने वाले अज्ञमयाका नैष्ठिक-ब्राह्मण से ही सम्पन्न मानी गई है। अतएव सर्वेष निष्कारणमात्रानुगत-ब्राह्मण एवं सर्वमी राजस्यबन्धु (अत्रिय) तथा मङ्गलनवराज वैश्यमहाभाग वेदस्वाध्यायविकीर्य इन तीनों वैश्विकों में से तथामूला निष्कारणता में लब्धमाना ऊचल 'गुहानिहित' ब्राह्मण ही बन सकता है। कभीक अत्रिय अपने 'सौर्व्यमास्त्विकचर्म्म' से तथा वैश्यभू अपने 'वासातपिकचर्म्म' से विगृह्यशालानुबन्धी-कारणता-समाविष्ट-लोकब्रह्मबीजन से सर्वेष निष्कारण

प्रमाणित नहीं होसकता। अतएव ऋषिप्रज्ञाने एकमात्र गुहानिहित ब्राह्मण के लिए ही निष्कारणसानुबन्धी प्रचण्डतम आदेश विहित माना है, वैसाकि ब्राह्मणेन निष्कारणं पङ्क्तम् • इत्यादि पूर्वोक्त आदेशावचन से स्पष्ट है।

क्योंकि 'ब्राह्मणमानव ही मनोऽनुग 'काम एव शरीरानुगत 'अर्थ इन दोनों प्राकृत-दिग्देश-कालानुबन्धी-ब्राह्म-पूर्वों से सम्बन्ध रखने वाली लोक-समाजानुगता कारणताओं के प्रति (अपने आत्मबुद्धि-निबन्धन आत्म्यन्तरधर्म से) सन्त्य-निरपेक्ष बना रहता हुआ मानसिक तथा शारीरिक-उत्पीड़नरूपा-पेहलौकिनी कुंशपरम्परा का सामिनन्दन समादर करता हुआ गुहानिहितहत्या स्वाध्यायनिष्ठा में निष्कारण-बुद्ध्या सन्नरूपेण प्रतिष्ठित बना रह सकता है, और यही ब्राह्मण की स्वरूप-परिभाषा मानी है पुराणपुरुष भगवान् वादरायण ने * । जो ब्राह्मण मनःशरीरानुबन्धी लोकानुगत समाज-सापेक्ष-लौकिकयाप्रवर्द्धक-अपने 'ब्राह्मण्यव्यक्तित्व' को विस्मृत कर दिग्देशरक्षणादीत अनन्तब्रह्म की अनन्तनिष्ठा के माध्यम से गुहानिहितहत्या ब्रह्मसम्पत्तयवत् स्वाध्यायनिष्ठ नहीं बना रहसकता, कदापि वह 'ब्राह्मण्यत्वं' को अन्वय नहीं बना सकता। एवं ऐसे ब्राह्मण्यव्यक्त ब्राह्मण्यस्तु से कदापि निष्कारणबुद्ध्या स्वाध्याय-प्रक्रान्ति सुरक्षित नहीं रह सकती। अतएव ऐसा लोक-समाज-लिप्त ब्राह्मण तो राक्षस्यस्तु-वैश्यस्तु-महानुभावों की श्रेणि में आता हुआ बुद्धिवादात्मक सस व्यक्तित्वविमोहन का ही स्तुपात्र ! बना रह जाता है, जिस बुद्धिवादात्मक-विमोहन की प्रत्येक मान्यता 'कारणता' को गर्भ में प्रतिष्ठित करके ही प्रवृत्त हुआ करती है, और जो कारणता लक्ष्य से परापरवता प्रमाणित होती हुई 'अरण्यता' पर ही परिमत्ता होती रहती है मानव के दिग्देशकालानुबन्धी मनःशरीरानुगत-कामायप्रधान-प्राकृत-जीवन की दक्षिण-मुख्य के साथ साथ ही।

निरंतराय परिवार के साथ हमें इस नम्र स्वरूप का आब स्पष्टीकरण करना ही पड़ रहा है कि, विगत-मुक्त-मन्त्रन्त-अनेक शताब्दियों से मारतराष्ट्र की ब्राह्मणप्रज्ञा भी इतर वर्गों की मूर्ति दिग्देशकालानुगता-कारणता की अभिव्यचना 'उपयोगिता' की, एव तदनुपायिता-सामयिकी-समर्थि की चर्चणा से रक्षितान्तःकरण-बनी रहती हुई बुद्धिवादात्मक-मनःशरीरानुगत कामायमय-उस व्यक्तित्वविमोहन की अनुगामिनी ही प्रमाश्रित होती आरही है जिस विमोहन ने ही उन शताब्दियों में इस 'भूसुरभेष्ट' को वेद पुराणादि-आप-ज्ञानविज्ञानात्मक-गुहानिहित-पारिभाषिक-सत्य के साथ अन्तर्यामि-सम्बन्ध नहीं स्थापित करने दिया। अतएव ठीक इस के विरुद्ध विगत शताब्दियों में इस विद्वान् श्री मेधावी श्री, शम्भुशास्त्रपारङ्गत श्री ब्राह्मण ने-दिग-देशकालानुबन्धी-सत्ता-समाज-लोक-सापेक्ष-तात्कालिक-लार्मी के आकर्षणों से आकर्षितमना बनते हुए उन्हीं प्रकर उन परमावों के तात्कालिक-समयन-अनुरक्षण-प्रचार-प्रसार-आदि बाह्यमात्रों में ही अपने को समर्पित कर दिया, जैसे कि आज भी राष्ट्र के तथाकथित कतिपय संस्कृतिक-विद्वान् वचमान सत्तातन्त्र-समाकृतन्त्र के तात्कालिक-अनुरक्षण के लिए शम्भुमुक्तरण-सादरयमात्र से अपने प्रचण्ड तर्क-से समन्वित बुद्धि बाद के बल पर आज की यावत्तमा तात्कालिकी मान्यताओं को भी केदादि शास्त्रों के द्वारा प्रमाणित करते

*-ब्राह्मणस्य तु देहोऽय न कामार्थाय ध्यायते ।

इह ज्ञेशाय, तपसे, प्रेत्यच्चतुर्पनं सुखम् ॥

—सहामारते शान्तिपर्ययि ३२१ अध्याये

हुए अपनी लोकव्याप्ति-मूला 'उपनि' के पथ में सोस्लाय समाकृष्ट हैं, इति सु-आनन्दयम् । आनन्दयम् ॥
महती पिङ्गवना ॥

उक्त आधेदिक, नहि नहि सर्वपथ न केवल प्राथमिक ही, अपितु वेदस्थाप्याय-परावर्तते अनिवार्य-
रूपेण आनन्दयम् ही तपोक्त छन्दस क आचार पर रात्र के भक्षेय भुगुण्ड से प्रणतिपुरस्तर हमें दो शब्दों
में बड़ी नम्र आवेदन कर देना है कि, बही-वेदस्थाप्य है, बही पुराणस्थाप्य है, और अन्तिमप्रमाणप्रतिष्ठा बही है
आप की प्रज्ञा । केवल व्यक्तिस्वविमोहनरूप महान् प्रतिबन्धक-के कारण ही ब्राह्मणप्रज्ञा वेद-पुराण के ज्ञान-
विज्ञानात्मक-न्यायिमात्रिक-समन्वय से परावर्तयता प्रभावित होरही है । अन्तक विज्ञान ब्राह्मणों का अन्तरात्मा-
नुबन्धी-उपयोगितावादात्मक-मनःशरीरनिष्पन्न-तथामृत बुद्धिवादात्मक व्यक्तिस्वविमोहन स्मृतिगर्म में विहीन
नहीं होजाता, बल्कि लोक-समाजानुबन्धी-ब्राह्मण-मावी से सर्वप्रथम अपने आप को उदासीनकदान
कत् बनाते हुए ऐकान्तिस्थी-गुहानिहितवृत्त्या से अपनी जीवनपद्धति को समन्वित नहीं कर लिया जाता, तत्काल
अन्तान्य प्रयत्न-वहसी से भी वेदपुराणस्थाप्य की ज्ञानविज्ञानात्मिक परिमाणप्रज्ञा की अभिव्यक्ति का तो अनुग्रह
कदापि प्राप्त नहीं होसकता । और वैसी अवस्था, किन्तु दुरवस्था में न तो ब्राह्मणप्रज्ञा उत्तमानुग्रह ही बन
सकती, न आधुनिकानुगत आचार से ही समन्वित । रही बात लोकव्याप्ति की, वो तो लोकप्रवृत्तियों का वैसा
सहज उत्कर्ष है जो मानवैतर पशु-पक्षी-आदि प्राकृत-प्राणी भी अनुकूल शीतलों से उपलब्ध कर ही लिया
करते हैं ।

हम समझ रहे हैं कि तथाविध स्पष्टीकरण विज्ञान-ब्राह्मणों के लिए न केवल कर्णकट्ट ही बन रहा
होगा अपितु वे अपने मनोराज्य में हम पर अन्तिमच बाधुरण ही बन रहे होंगे । किन्तु व्यक्तिस्वविमोहनरूप
अविमान के स्वरूप-विश्लेषण का समन्वय बिना तथाविध स्पष्टीकरण के सम्भव ही नहीं है । बुद्धिवादात्मक-
व्यक्तिस्वविमोहनरूप अस्पष्टिक व्यक्तिस्व की बलक निष्ठापूर्वक बलाञ्जलि समर्पित नहीं कर दी जाती तत्काल
ब्राह्मणप्रज्ञा में समग्रप्रमाण उक्त 'अनुग्रह' की अभिव्यक्ति सम्भव ही नहीं है जिस 'अनुग्रह' के बिना मानव
परावर्तन पर वेद का उत्साह सहजकरपेयैव स्वतः ही अभिव्यक्त नहीं होसकता । स्वयं वेदमहर्षि ने वेदार्थ-
समन्वय की बोधता के स्वरूप-विरलोचन के लिए एक ऐसे ही 'उद्बोधनसूत्र' का रचनीकरण किया है जिसे
म आनन्दयत् कर देना आधेदिक नहीं माना जायगा ।

विज्ञान-परम्पराओं की रहस्यमयिका निरतिशयरूपेण दुरधिगम्या दुष्प्रसिद्धिमा श्रुत्येदंविधा का
अव्यक्तमीमा नामक 'सूक्त विद्वत्कृत' में सुप्रसिद्धतम है । जिस केवल ५२ (पाचन) मन्त्रात्मक
स्वरूपधर एक-मन्त्राग्रिणिरूप-नामपक्षितविद्या-सप्तार्होरात्ररूप-मन्वत्सत्तकविद्या सप्ततन्तु-विज्ञाना
रिमन्त्र प्रज्ञातन्तुविज्ञानविद्या रसगर्भांगुगता गोचरविद्या रोक्षसी-कम्बुसी-संयती-रूपा त्रैलोक्य
त्रैलोक्यविद्या-सप्तप्राण्यात्मिका सप्तर्विद्या सुपयाविद्या यज्ञविद्या आत्मविद्या बुद्धिविद्या आदि आदि
मेदेन अनेक रहस्यपूर्ण ज्ञान छद्मविद्याओं का स्वरूपेण संकलन हुआ है जिन में से एक एक ही विद्या में
बड़े से बड़े प्रज्ञाशील मेधावी विज्ञान के भी शिरोधार्यमान की जगता विद्यमान है । अत्यन्त रहस्यपूर्ण एवंविद्या
बहिष्कृता अनेक छद्मविद्याओं की अपनी प्रथमवी संक्षिप्ततमा आत्मवाणी में केवल ५२ मन्त्रों के माध्यम
से स्पष्टीकरण कर देने वाले मन्त्रात्मकितरूप अत्यन्तमीमासक के प्रज्ञा महामहर्षि कीध्वनित महामात्र का
व्यक्तित्व कैला और चित्तना महतोमीमीमान् रहा होगा, मरन के संस्मरण का भी माहय अभिज्ञान की अधि

भार नहीं है। सर्वरहस्यवित् सथायिष दीर्घतमा नामक वैसे महामहर्षि अपने व्यक्तित्व की स्वरूप-मीमांसा के लिए जब प्रवृत्त होते हैं, तो हमारी स्वल्पप्रज्ञा सर्वयैव निमृदा बनी रह जाती है। उन्हीं के मुखपङ्कज से विनिर्मुक्ता परमोद्बोधनप्रदात्री निम्नलिखिता आर्यवाणी को सुन कर सचमुच ही हम तो अपना सभी कुण्ड मूल जाते हैं कि—

अधिकित्वाच्चिकितुपश्चिदन्न कवीन् पृच्छामि विद्यन, न विद्वान् ।

वि यस्तस्मिन् पठिमा रजांसि, अजस्य रूपे किमपि स्वदेकम् ॥

—ऋक्संहिता १।१९३।६। (अस्यवामीयसूक्ते)

मन्त्रव्याख्यान का अन्न अवसर नहीं है। केवल मन्त्र के पूर्वाङ्क की ओर ही हमें अपना ध्यान आकर्षित कर लेना है, जिसका श्रुतमायापन यही आश्चर्य है कि—‘मैं स्वयं इस तथ्य के सम्बन्ध में मीमांसा करने में क्योंकि असमर्थ हूँ—आज्ञा हूँ, अवश्य समर्थ भुविज्ञेय-क्रान्तीवर्ती विद्वानों से ही इस सम्बन्ध में केवल अपने दोष के लिए मैं यह पूँछ रहा हूँ, क्योंकि मैं स्वयं नहीं जानता उस तथ्य को कि—किसने जन ६ रजोरूप लोकों को अपने ऊपर स्थापित कर रक्खा है, समतुलित कर रक्खा है’ ।

जो महर्षि दीर्घतमा आगे चलाकर स्वयं इसी अपने अस्यवामीयसूक्त में—‘तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् त्रिभोक्क ऊर्ध्वस्तस्यो नेमष ग्लापयन्ति’ (ऋक्सं १।१९४।१।) इत्यादि मन्त्र के द्वारा ‘रोदसी-कन्दसी-संयसी-रूपात्रैलोक्यत्रिलोकीविद्या’ का स्वरूपोद्घाटन करते हुए ‘ऊर्ध्वस्तस्यो नेमष ग्लापयन्ति’ रूपेय ‘अजस्य रूपे किमपि स्वदेकम्’ इस असमायेय प्रश्न का स्वयं ही समाधान कर रहे हैं, उन्होंने—क्यों, और किस लिए—‘अधिकित्यान्-न विद्वान्’ कह दिया है, यह महान् प्रश्न है, जिसके गम में ही महर्षि का यह उद्बोधनवृत्त पिनड है, जिसका पूर्व में यथोगान किया आशुच है।

प्रधान-तत्त्व-रूप महान् सृष्टिविज्ञान के स्वरूप-विरलेष्य-प्रसङ्ग से उन्हीं के द्वारा सङ्केतविधि से श्रुतिवाणी आन्याय्य प्रासङ्गिक उद्बोधन भी प्रदान करती रहती है और यही गमीचर्यगमिता अनेकलक्ष्य-संवादिभ्यः श्रुतिवाणी की गरिमा-महिमामयी-महती विरोधता मानी गई है लोक-सामान्या वाणी के समग्रलक्षन में। महर्षि दीर्घतमा इसी सहचरैली के आचार पर सत्सलोकविज्ञान-प्रसङ्ग के साथ ही ‘अधिकित्वाच्चिकितुपश्चिदन्न’ इत्यादि रूप से वेदानुगत-सृष्टिविज्ञान से अनुगता सकलता के महान् आचारस्तम्भ व्यक्ति स्वविमोहनापहरणायक-महतीमहीयान् उद्बोधन-तथ्य का भी स्पष्टीकरण कर रहे हैं, जिसका सहचररूपेण यही निश्चर्य है कि वेदपुराणदि आर्यशास्त्र के स्वाध्याय में प्रविष्ट व्यक्ति को अपने मन धरीरुचिबन्धन प्रकृत्य-नुगत लोक-समाजानुबन्धी बाध-व्यक्तित्व को एकान्तत विस्मृत ही कर देना चाहिए। वृत्ते शब्दों में-रस सनातनसाहित्य के पारिमाथिक तथ्यों के साथ आमठाद्यात् करने के लिए अपने व्यक्तित्व-दम्भ को सर्वयैव विस्मृत कर देना चाहिए।

व्यक्तित्वविमोहनात्मक-व्यक्तित्व की विस्मृति को क्यों आवश्यक समझ श्रुति ने है, प्रश्न का उत्तर पूर्व के उन्मर्ग से ही यद्यपि गतार्थ है। तथापि स्पष्टीकरणदृष्ट्या लोकमाया में भी तत्सम्बन्ध से किञ्चिद्विचिन्तेन कर दिया जाता है। वास्तविक-व्यक्तित्व एवं व्यक्तित्वविमोहनात्मक-व्यक्तित्व-मे’ से व्यक्तित्व

को इस समयने के लिए दो भागी में विभक्त मान सकते हैं। मानवीय आत्मा उस परमात्मा से अमिश्र माना गया है जिसे दिग्देशकालातीत अनन्तब्रह्म कहा गया है। यही मानवीय आत्मा अथवा आत्मनिष्कन्धन स्वस्वरूप है और आत्मनिष्कन्धन दिग्देशकालातीत अनात्मन-शरीरवत-ऐसा अलौकिक व्यक्तिगत ही मानव का वास्तविक-व्यक्तित्व है, जिसका अक्षयमात्राधुन्य-धी-पाणिद्वय-वीरता, शिवा सत्यनिष्कन्धन-उच्चपद आदि के साथ व्यक्तित्व ही सम्पर्क नहीं है। अस्तु अमर्शनाधारयुक्त आत्मसात्म्यमूलक ऐसा महान् व्यक्तित्व ही मानव का वह व्यापक व्यक्तित्व है, जिस व्यक्तित्व पर प्रतिष्ठित रहता हुआ मानव व्यक्ति-समाज-राष्ट्र-आदि परिधिभूतमात्रों से निकल कर सर्वभूतहितरति का ही अनुगामी बन जाता है और ऐसा मानवभेद ही 'अलौकिक-मानव' माना गया है, एवं इसी को "अपिमानव" कहा गया है, जिसका वास्तविक महान् व्यक्तित्व महोदगीयान् दिग्देशकालातीत अनन्तब्रह्म से सम्पुलित होता हुआ एक प्रकार से 'व्यक्तित्व' की परिधि से सर्वथैव अटख्युट है।

इस व्यक्तित्व है-दिग्देशकालातीत-धी-धौलिक-परामित-व्यक्तित्व। बनतक मानव आत्मसात्म्य के आधार पर प्रतिष्ठित होता हुआ विषमवर्धनात्मक धौलिक-लोक-समाज-सत्तात्म्यप्रति से अनुप्राणित परामित व्यक्तित्व का उच्छ्रयवित्त की दृष्टि से उत्तरधरूपेण निर्वाहमात्र करता रहता है तबतक तो यह आगन्तुक व्यक्तित्व ही मानव के लिए इष्टतमक लौकिक गमाद्वयीय व्यक्तित्व ही बनता रहता है। किन्तु आत्मसात्म्यरूप समदर्शनात्मक-निरुपाधिक-वास्तविक-व्यक्तित्व की उपेक्षा कर यही मानव जब केवला दिग्देशकाल का ही प्राप्त बन जाता है तो यही आगन्तुक व्यक्तित्व इष्ट नामक-समाद्वयीय-लौकिक-व्यक्तित्व के स्थान में- 'अनिष्टपरम्परारुद्धक-समाज-राष्ट्र-स्वयंप्रतिष्ठक'-ही बन जाता है और इसी वृत्ति दिग्देशकालातीत वात्सलिक व्यक्तित्व का नाम है 'व्यक्तित्वविमोहनात्मक-व्यक्तित्व'।

कालसाक्षी धूर्य मानव के बुद्धितन्त्र का प्रवर्धक है, दिक्साक्षी चन्द्रमा मानव के मनस्तन्त्र का प्रभु है, एवं देशसाक्षी भूपिण्ड मानव के पाञ्चभौतिक शरीर का आरम्भ (संपादनकारक) है। यों कालात्मक धूर्य, दिशात्मक चन्द्रमा, एवं देशात्मक भूपिण्ड, इन तीनों प्राकृतिक-पर्वों से ही मानव के बुद्धि-मनः-शरीर-रूप हीनो प्राकृत-पर्वों का स्वरूप-निर्माण हुआ है। और यही है मानव के दिग्देशकालातीत लुपन्धी-लौकिक-प्रकृतिसिद्ध-व्यक्तित्व के चिरन्तन इतिवृत्त का सविस्तृत इतिवृत्त।

यदि दिग्देशकालातीत-बुद्धिमनः-शरीरात्मक-लौकिक-व्यक्तित्व दिग्देशकालातीत आत्मनिष्कन्धन वास्तविक-व्यक्तित्व को आधार बनाए रहता है तो पूर्वकथनानुसार इत्यंशु आत्मनिष्ठ मानव को दिग्देशकालातीत-वात्सलिक-लौकिक-धौलिक-सामयिक-प्रज्ञामन प्रभावित नहीं कर पाते। और ऐसी अवस्था में आत्मनिष्ठ मानव का यह लौकिक व्यक्तित्व ही अर्थात् इसके स्वयंप्रतिष्ठन का स्वरूप नहीं बन सकता। अतएव ऐसा अलौकिक मानव लौकिकव्यक्तित्व का भी स्वयंप्रतिष्ठन अत्यनिष्टा से ही निर्वाह कर होता है दिग्देशकालातीत-लुपन्धी की उपेक्षा ही करता हुआ।

ठीक इसके विपरीत यही मानव दुर्मायवश यदि अपने दिग्देशकालातीत आत्मनिष्कन्धन-अमर्शनात्मक से अमिश्र वास्तविक-व्यक्तित्व की विस्तृत कर अपने मानवीय-स्वरूप को दिग्देशकालिक-आत्मनिष्कन्धन-व्यक्तित्व-रूप-

मानवेतर पशु-पक्षी-आदि की मूर्ति केवल बुद्धि-मन-शरीर-तन्त्रजन्य पर ही परिमार्ज्य मान बैठने की मयावह भूल कर बैठता है ज्योतिषवाद्यों की मूर्ति, तो निश्चयेन थोड़े ही समय में इस का समस्त उन्मूलन होजाता है। और केवल बुद्धिवादामक-मनोराज्य के बल पर कास्पनिक शारीरिक-भूततात्म की अहर्निश घोषणा करता हुआ भी यह प्राकृत मानव उत्तरोत्तर-प्रकृत्यनुबन्धिनी उस मयावह विषमता का ही अधिक बनता जाता है जिस की पर्यावसानभूमि-‘समुत्तस्तु यिनश्यति’ ही मानी गई है। बौद्धिक दम्भ से अहोरात्र अतिमानाक्रमन्त, मानसिक मान से सतत काल्पलीकृत, एवं शारीरिक मद से निरन्तर अशु-चिन्मावामन्न ऐसा दिग्देशकालाविमूढ मानव ही अलान्तर में अपने दिग्देशकालानुबन्धी-शोक्तिक-व्यक्तित्व से भी पराङ्मुख बन जाया करता है। ऐसी अवस्था, किंवा मानवस्वरूपविपातिनी ऐसी घोरघोरतमा दुर्दशा-वस्था से समलङ्घ्य वे मानवमहाभाग ही व्यक्तिस्वविमोहनात्मक उस कास्पनिक-व्यक्तित्व के महापात्र माने गए हैं जिस का यह पदप्रतिप्रतिष्ठात्मक कास्पनिक व्यक्तित्व किसी भी क्षण गन्धर्वनगरलोकात् देखते ही देखते सदा के लिए उस्मृति के गर्भ में विलीन होजाया करता है, और सब इन के बुद्धिवादामक दम्भ के क्षेत्र में ज्योतिष-दुःख-शून्य-मानसिकवन-अनारमवादामक ब्रह्मवाद के अतिरिक्त और कुछ भी तो शेष नहीं रह जाता।

प्रसङ्गतः निर्दिष्ट वास्तविक-व्यक्तित्व, एवं व्यक्तित्वविमोहनात्मक-व्यक्तित्व, मेदेन क्षिपा-विमूक्त व्यक्तित्व में ये भारतीय-ज्योतिष में आमसाम्यमूलक-वास्तविक-व्यक्तित्व ही मानव का वह ‘व्यक्तित्व’ है, जिस के गर्भ में उसी प्रकार सम्पूर्ण विश्व गर्भीभूत है जैसे कि दिग्देशकालातीत समग्रता के महिमामयबल में सम्पूर्ण चराचर विश्वप्रपञ्च गर्भीभूत है। ऐसे अलौकिक व्यक्तित्व के मुख से ही वो-‘मा करिचत्-दुःखभाग्यमेत्-‘सर्वे सन्तु निरामयाः-‘कुण्यन्तो विश्वमाप्यम’ जैसे आमसाम्यसूत्र विनिर्गत होकरते हैं। और यही है भारतीय-व्यक्तिमूलक वह आत्मसाम्य, जिस के स्वरूपनाश से वक्षित आश के समावधानी भारतीय-समाज-व्यवस्था पर व्यक्तित्वातिमान का घृणित आरोप लगाते हुए लज्जा से अकिञ्चित् भी तो अन्नत नहीं होजाते।

जिठ सम-भाषण-समानाधिकारमूलक साम्य का, किंवा समानवाद का आन के बुद्धिवादी ययोगान करते नहीं आवाते, वह तो वास्तव में व्यक्तित्वविमोहनात्मक-कास्पनिक-व्यक्तित्व से सम्बन्ध रखने वाला प्रकृतिबन्धन बैसा घोरघोरतम विषमवाद, किंवा वैषम्य है जिस के क्षेत्र में विश्व-राष्ट्र-समाज की कथा तो बुर रही, अपने परिवार के कुलहदों का भी समादार सम्भव नहीं है—केवल स्वकामार्थ-मोगादि से अनुप्राणित उत्सहायक-स्वार्थसंघातक कतिपय तपाविष ही व्यक्तिविशेषों के अतिरिक्त। स्वर्ग, स्वर्ण, और उत्कामार्थमोगसंघातक-बाहुकार-गठानुगतिक-परिगणित-व्यक्तिविशेष अलमतिपक्षवितेन। यही उन समाजनिष्ठी का सम्पूर्ण समाज, किंवा राष्ट्र, किंवा सम्पूर्ण विश्व है, जिस के दिग्देशकालानुबन्धी तात्कालिक-स्वार्थ-संघातन के लिए ही ये पुरुषपुञ्ज परिवारकुलहद-समाज-राष्ट्र-आदि सभी के साथ जगमात्र में प्रचलबलम विश्वासपात करते हुए भी निलम्ब नहीं करते।

और अत्यन्त की अदृष्टि हृदय से आश हमें इस नम्र स्वर का अनुगमन करना पड़ रहा है कि, आश का स्वतन्त्र मार्ग आमसाम्यमूला ब्रह्मविद्वा भर्म्मनिष्ठा से अपने आपकी पराङ्मुख प्रमाणित कथा हुआ दिग्देशकालानुबन्धी-व्यक्तित्वविमोहनात्मक-उस व्यक्तित्व की ओर ही अन्धरूपेण अनुपादन

को इस समझने के लिए दो मार्गों में विभक्त मान सकते हैं। मानवीय आत्मा उस परमात्मा से अभिन्न माना गया है भित्ति दिग्देशकालातीय अनन्तममल कहा गया है। वही मानवीय आत्मा का आत्मनिकम्पन स्वस्वरूप है, और आत्मनिकम्पन दिग्देशकालातीय सनातन-शरीर-ऐसा अक्षौकिक व्यक्ति है मानव का पास्तविक-व्यक्तित्व है, जिसका लोकमानुषानुसंधी-पातिष्ठ-वीरता, जिंवा सत्तानिकम्पन-उपपद आदि आदि के साथ पार्थिवता भी सम्पर्क नहीं है। अतः समदर्शनाधारभूत आत्मसाम्यमूलक ऐसा महान् व्यक्ति ही मानव का यह व्यापक व्यक्तित्व है, जिस व्यक्तित्व पर प्रतिष्ठित रहता हुआ मानव व्यक्ति-समाज-राष्ट्र आदि आदि पवित्रमार्गों से निकल कर सर्वभूतहितरति का ही अनुगामी बन जाता है और ऐसा मानवजैष्ठ ही 'अक्षौकिक-मानव' माना गया है, एवं इसी को 'अधिमानव' कहा गया है, जिसका वास्तविक महान् व्यक्तित्व महतोमगीयान् दिग्देशकालातीय अनन्तममल से समतुलित होता हुआ एक प्रकार से 'व्यक्तित्व' की परिधि से सर्वथैव अस्सृष्ट है।

दूसरा व्यक्तित्व है-दिग्देशकालानुसंधी-सोपाधिक-पराभित-व्यक्तित्व। अतः मानव आत्मसाम्य के आधार पर प्रतिष्ठित होता हुआ विषमवर्तनात्मक सोपाधिक-लोक-समाज-सत्तासन्नादि से अनुप्राणित पराभित व्यक्तित्व का उत्तरदायित्व की दृष्टि से उत्तररूपेण निर्वाहमात्र करता रहता है तबतक तो यह आगन्तुक व्यक्तित्व भी मानव के लिए इष्टजनक लौकिक समादरणीय व्यक्तित्व ही बनता रहता है। किन्तु आत्मसाम्यरूप समदर्शनात्मक-निष्पादिक-वास्तविक-व्यक्तित्व की उपेक्षा कर वही मानव अब केवल दिग्देशकाल का ही प्राप्त बन जाता है, तो वही आगन्तुक व्यक्तित्व इष्ट नामक-समादरणीय-लौकिक-व्यक्तित्व के स्थान में- 'अनिष्टपरम्परासर्वक-समाज-राष्ट्र-स्वरूपविश्वरूप' ही बन जाता है और इसी वृत्ते दिग्देशकालानुसंधी तात्कालिक व्यक्तित्व का नाम है 'व्यक्तिस्वयिमोहनात्मक-व्यक्तित्व'।

कालसाक्षी सूर्य मानव के बुद्धितन्त्र का प्रवर्धक है, दिक्साक्षी चन्द्रमा मानव के मनस्तन्त्र का प्रभु है, एवं देशसाक्षी भूपिण्ड मानव के पाञ्चमौलिक शरीर का आधार ममल (उपादानकारण) है। यों कालात्मक सूर्य, दिगात्मक चन्द्रमा, एवं देशात्मक भूपिण्ड, इन तीनों प्राकृतिक-यवों से ही मानव के बुद्धि-मनः-शरीर-रूप तीनों प्राकृत-यवों का स्वरूप-निर्माणा हुआ है। और यही है मानव के दिग्देशकाला अनुसंधी-लौकिक-प्रकृतिसिद्ध-व्यक्तिस्व के चिरन्तन इतिवृत्त का सच्चिद्विषय इतिवृत्त।

यदि दिग्देशकालानुसंधी-बुद्धिमनः-शरीरात्मक-लौकिक-व्यक्तित्व दिग्देशकालातीय आत्मनिकम्पन वास्तविक-व्यक्तित्व को आधार बनाए रहता है तो पूर्वकथनानुसार इत्यंभूत आत्मनिष्ठ मानव को दिग्देशकालानुसंधी-तात्कालिक-लोकमानुसंधी-सामयिक-मनोमन प्रभावित नहीं कर पाते। और ऐसी अवस्था में आत्मनिष्ठ मानव का वह लौकिक व्यक्तित्व भी कदापि इसके स्वयमिमोहन का कारण नहीं बन सकता। अतएव ऐसा अक्षौकिक मानव लोकव्यक्तित्व का भी उत्तमना अवनिष्ठा से ही निर्वाह कर लेता है दिग्देशकालानुसंधी-उत्पीकनी की उपेक्षा ही करता हुआ।

ठीक इसके विपरीत वही मानव दुर्मायवश यदि अपने दिग्देशकालातीय आत्मनिकम्पन-समग्रण से अभिन्न वास्तविक-व्यक्तित्व को विस्मृत कर अपने मानवीय-स्वरूप को दिग्देशकालिक-आत्मामिन्नव्यक्तित्व-रूप-

और पुण्य, दोनों का पारिभाषिक—स्वाध्याय उस प्रत्येक द्विमासि के लिए अनिवार्य ही माना जायगा, जो निगमागमपुराणसम्भवा भारतीय—प्राच्यसंस्कृति के ज्ञानविज्ञानात्मक अभ्युदय निःश्रेयस्-संसाधक उद्दक से अपने राष्ट्र को समन्वित करने की कामना रखता है। इन दोनों महान् स्तम्भों के पारिभाषिक—समन्वय के बिना भारतीय—आर्य—संस्कृति का मौलिक स्वरूप कदापि समन्वित नहीं होसकता।

वैसाकि प्रथमसहस्रानुगता प्रस्तावना में निवेदन किया जा चुका है ब्राह्मणग्रन्थों में 'शतपथब्राह्मण' नामक ब्राह्मणग्रन्थ का अनेक कारणों से प्रमुख स्थान है। अन्यान्य ब्राह्मणग्रन्थों की अपेक्षा इस ब्राह्मणग्रन्थ की माया भी 'भारती' नाम से प्रसिद्धा प्रचलिता संस्कृतमाया से अधिकार में समप्रलिता है, अतएव विशेष-रूपेण बोधगम्या है। एतदतिरिक्त अपने युग के दुस्तर्य वैज्ञानिक मगवान् याज्ञवल्क्य के महान् मेधावी शिष्य मधुभवा के द्वारा संकलित किंवा स्वयं याज्ञवल्क्य के द्वारा ही दृष्ट यह शतपथब्राह्मण वैज्ञानिकी-सर्व-परिभाषाओं का समन्वयात्मक—वैसा अपूर्व एवं पूर्ण ब्राह्मणग्रन्थ है, जिसमें शयपयेतर ब्राह्मणों से अनुगता वैज्ञानिकी परिभाषाओं का भी मगवान् याज्ञवल्क्य ने सूत्ररूप से संग्रह कर लिया है। इन्हीं सब कारणों से यह ब्राह्मणग्रन्थ सौ (१) अभ्यासों के विस्तारपथ का अनुवर्तनी बनता हुआ 'शतपथ' नाम से प्रसिद्ध होरहा है। स्वयं मगवान् बादरायण ने मगवान् याज्ञवल्क्य के मुख से 'शतपथब्राह्मण' की उपोक्ता अपूर्वता का निम्न लिखित शब्दों में यशोगान किया है—

यः ह १ न तयाच—अभ्यक्तस्य पर यत्तत् पृष्टस्तेऽहं नराधिप ! ॥

पर गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्व्वावदितो नृप ! ॥१॥

यथार्पणेह त्रिविना श्रताऽनन्तेनह ॥

मयाऽऽदित्याद्वाप्तानि यजू पि मिथिल्लाधिप ! ॥२॥

महता तमसा देवस्तपिष्यु सेवितो मया ॥

प्रीतेन चाहं विभुना सूर्य्योक्तस्तदानघ ! ॥३॥

घरं वृणीष्व विप्रये ! यदिष्टं ते सुदुर्लभम् ॥

तत्ते दास्यामि प्रीतात्मा नत्प्रसादो हि दुर्लभः ॥४॥

ततः प्रक्षम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः ॥

यजू पि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥५॥

ततो मां मगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज ! ॥

सरस्वती' ह 'वाग्' भूषा शरीरं ते प्रवेचयति ॥६॥

ततो मामाह मगवानास्यं स्व बिभृतं कुरु ! ॥

निवृत्तं च ततो मेस्यं प्रविष्टा च सरस्वती ॥७॥

ततो विद्वद्मानोऽहं प्रविष्टोऽम्मस्तदानघ ! ॥

अविज्ञातादमर्षाणं मास्करस्य महारमनः ॥८॥

करता बारहा है, जिस अनुशासन से आज भारतराष्ट्र का आत्ममूलक-वास्तविक-व्यक्तिवनिर्बन्धन-आत्मुद्यम-निर्भेदस्-सबधैय पराक्रम्य बन गए हैं। व्यक्तिवाद की इष्टमूर्ता अनर्घकारिणी प्रवृत्ति तो उन प्रतीत्यदैशी में भी नहीं है, जिन में कभी भी दिग्देशकालापीत-आत्मब्रह्म के व्यक्तरिक्त समन्वय का प्रयास नहीं हुआ। उन का व्यक्तित्व भी 'स्वराष्ट्र' के प्रति तो अधिकारा में मनोमुद्रिरापीरपण की भावना से ही सम्पन्न हुआ गया है, जबकि आत्मानाम्य के बनममदाता इस पावन भारतराष्ट्र की मानवप्रज्ञा आज अनिर्कृत में अधन्यतम व्यक्तिवविमोहनात्मक-व्यक्तित्व से अनुमाणित वैयक्तिक-आमार्थमोग के समुत्पन्न में राष्ट्र की आमार्थकमस्या के साथ विरवानपात कर डालने में भी लज्जा का अनुभव नहीं कर रही, इससे अधिक भारतराष्ट्र का नैतिक, तथा सांस्कृतिक अक्षयपतन और क्या होगा ?।

दिग्देशकालानुपनिषिनी सीमा में प्रतिष्ठित मानव का व्यक्तित्व ही विमुग्धमावापन बना करता है, और ऐसा विमुग्ध व्यक्तित्व ही दिग्देशकालानुपनिषिनी उस सामयिकी अरण्याता के प्रति उत्पलीन बना रहता है, जिसके माध्यम से ही युगधर्मनिर्बन्धन स्वाधियों की पूर्ति सम्भव मानी गई है। यही वैयक्तिक-स्वार्थ भारतीय उस वेदपुराणराशत्र की सीमा में भी गत अनेक शताब्धियों से प्रविष्ट होता आ रहा है जिसके आकर्षण से ही शास्त्रीय-सिद्धान्त भी दिग्देशकालानुपनिषिनी सघातनों की परिवर्तनशीला शास्त्रसिद्धी मानवताओं के अनुपात से तदुग के कारणवादी-दिग्देशकालविमूढ-दुष्टिवादी विद्वानों के द्वारा व्येच्छ परिचरित होते आ रहे हैं जिस युगधर्मनिर्बन्धना परिवर्तनपरम्परा से ही सम्प्रदायवाद-परम्पराओं से एष्यन्त अस्त्युत भी, विमुद्ग-ज्ञान विज्ञानात्मक की वेदराशत्र आज इतर साम्प्रदायिक-मतवादात्मक-मानसिक-राश्रवाला की भांति केवल 'साम्प्रदायिकधर्म' ही प्रमाणित होगया है। और यी दिग्देशकालानुपनिषिनी-व्यक्ति-व्यमोहनात्मक-आत्मनिक-व्यक्तित्व के कारणसामुपनि आरूपण के दुष्परिणाम-स्वरूप ही भारतीय विद्वत् प्रज्ञा निगूत अनेक शताब्धियों से वेदपुराण-राशत्र ही तथापि-आत्म्य तथा पुराण के आत्म्यनी की ज्ञानविज्ञानात्मिका परिभाषाओं की तत्त्वमूला संवित से बधित ही बनती चली आ रही है।

महर्षि दीर्घतमा के उद्बोधक-स्वानुसार आज भी भारतीय ज्ञाणयप्रज्ञा यदि अपने आपकी-व्यक्तित्व-विमोहनात्मक आत्मनिक-व्यक्तित्व का परिवाहन दिग्देशकालापीत-अनन्त-समग्रमूलक-वास्तविक-व्यक्तित्व के माध्यम से गुहानिहितहृत्वा एकात्मनिष्ठा से वेदपुराणस्वाध्याय में अपने आपकी प्रवृत्त करदेती है तो निरन्धनेन स्वत ही इस के अक्षुमावापन निष्कारणात्मक-बीज-परतल पर वेदाय का पारिमाथिक बोध स्वत ही व्याप्तिभूत होसकता है और इस पथ के अतिरिक्त वेदपुराणराशत्र के पारिमाथिक-तत्त्व-समन्वय के लिए- 'नाम्मा-पन्था विरहते अयनाय । यही उस प्रकान्त महत्त्वपूर्ण प्रश्न का प्रातज्ञिक-समन्वय-निष्कर्ष है जिस प्रश्न के द्वारा वेद-पुराणानुगत आत्म्यानी-आत्म्यानी की परिभाषाएँ आज विद्वानों के लिए भी बटिलतमा समस्या प्रमाणित होरही हैं इत्यलमतिविरुद्ध-वेदपुराणनिर्बन्धन-पारिभाषिक-बीजानुगत-प्रातज्ञिक-महत्त्वपूर्ण-प्रश्न-समाधान-प्रसङ्गेन ।

उक्त सन्दर्भ के माध्यम से आज निवेदनीय प्रमुख लक्ष्य यही है कि, मन्त्रब्राह्मणात्मक वेदराशत्र के- 'विधि' नामक ब्राह्मणमाग की आत्म्यानीपोष्यमानुगता बारिमाथिकी शब्दावली के तत्पार्थक्य-समन्वय के बिना एवं पुराणराशत्र की तथापिचा परिभाषाओं के समन्वय के बिना वेदराशत्र का ज्ञानविज्ञानात्मक वारिक समन्वय भी असम्भव है एवं आचारसिद्धा का समन्वय असम्भव है। अतएव ब्राह्मण,

और पुराण, दोनों का पारिमायिक—व्याख्या उस प्रत्येक द्विवाचि के लिए अनिवार्य ही माना जायगा, जो निगमागमपुराणरहस्यता भारतीय—ग्रन्थसंस्कृति के ज्ञानविज्ञानात्मक अभ्युदय निःश्रेयस्-संवाचक उद्देश से अपने राष्ट्र को समन्वित करने की कामना रखता है। इन दोनों महान् स्तम्भों के पारिमायिक—समन्वय के बिना भारतीय—धर्म—संस्कृति का मौलिक स्वरूप कदापि समन्वित नहीं होसकता।

जैसाकि प्रथमखण्डानुगत प्रस्तावना में निवेदन किया जा चुका है, ब्राह्मणग्रन्थों में 'शतपथब्राह्मण' नामक ब्राह्मणग्रन्थ का अनेक स्वरणों से प्रमुख स्थान है। अन्योन्य ब्राह्मणग्रन्थों की अपेक्षा इस ब्राह्मणग्रन्थ की माया भी 'भारती' नाम से प्रसिद्धा प्रचलिता संस्कृतमाया से अधिकतर में उमल्लिता है, अतएव विशेष-रूपेण बोधगम्या है। एतदतिरिक्त अपने युग के दुर्द्धर्ष वैज्ञानिक मगवान् याज्ञवल्क्य के महान् मेधावी शिष्य मनुमवा के द्वारा संकलित किंवा स्वयं याज्ञवल्क्य के द्वारा ही दृष्ट यह शतपथब्राह्मण वैज्ञानिकी-सर्व-परिमायाओं का समन्वयात्मक—वैसा अपूर्व, एवं पूर्ण ब्राह्मणग्रन्थ है, जिसमें शयपथेतर ब्राह्मणों से अनुगता वैज्ञानिकी परिमायाओं का भी मगवान् याज्ञवल्क्य ने सूत्ररूप से संग्रह कर लिया है। इन्हीं सब कारणों से यह ब्राह्मणग्रन्थ सौ (१००) अध्यायों के विस्तारपथ का अनुवर्ती बनता हुआ 'शतपथ' नाम से प्रसिद्ध हो रहा है। स्वयं मगवान् याज्ञवल्क्य ने मगवान् याज्ञवल्क्य के मुख से 'शतपथब्राह्मण' की उद्योक्ता अपूर्वता का निम्न लिखित शब्दों में यथोगान किया है—

या ह १ न -संवाच—अव्यक्तस्थ परं यत्तत् पृष्टस्तेऽहं नराधिप ! ॥

परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वऽवहितो नृप ! ॥१॥

यथापेणेह विधिना चरताऽवनसेनह ॥

मयाऽऽदित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप ! ॥२॥

महता समसा देवस्तपिष्णुं सेवितो मया ॥

प्रीतेन चाहं विमुना सूर्येणोक्तस्तदानध ! ॥३॥

वरं वृक्षीष्व विप्रये ! यदिष्टं ते सुदुर्लभम् ॥

तच्छे दास्यामि प्रीतात्मा भद्रप्रसादो हि दुर्लभः ॥४॥

ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्त्वपतां वरः ॥

यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥५॥

ततो मां मगवानाह विवरिष्यामि ते द्विज ! ॥

सरस्वती' इ 'वाग्' भूत्वा शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ॥६॥

ततो मामाह मगधानास्यं स्व विषुवं कुरु ! ॥

मिषुत च ततो मेहर्षं प्रविष्टा च सरस्वती ॥७॥

ततो विद्वद्मानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानध ! ॥

अविज्ञातादमर्षाद्य मास्करस्य महारमनः ॥८॥

ततो विदद्यमान मामुवाच भगवान् रविः ॥
 मुहूर्त्तं सद्यतां दाहस्ततः शीती मविष्यति ॥६॥
 शीतीभूतं च मां दृष्ट्वा भगवानाह मास्करः ॥
 प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सखिल सोचरो द्विज ! ॥१०॥
 “कृत्स्नं शतपथं चैव प्रणेरयसि द्विजर्षभ ! ॥
 तस्यान्ते चापुनर्मावे बुद्धिस्त्वव मविष्यति ॥११॥
 प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत्सांख्ययोगेप्सितं पदम् ॥”
 एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाम्यवर्चत ॥१२॥
 ततोऽनुष्यादत श्रुत्वा गते देवे विमात्रसौ ॥
 शुद्धयागत्य गृह्योऽचिन्तयन्—वै सरस्वतीम् ॥१३॥
 ततः प्रवृत्तातिश्रुमा स्वरन्यञ्जनभूषिता ॥
 ओङ्कारमादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती ॥१४॥
 ततोऽहमर्घ्यं विधित् सरस्वत्यै न्यवेदयं— ॥
 तपतां च वरिष्ठाय निपत्यस्तत्परायम् ॥१५॥
 “ततः शतपथं कृत्स्नं सरस्वत्यै तर्पयाम् ॥
 यत्के सपरिशेषं च ह्येषा परमेश ॥१६॥”
 बीजमेतत्पुरस्कृत्य देवीं चैव सरस्वतीम् ॥
 सूर्यस्य चानुमाखेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ! ॥१७॥
 कर्तुं शतपथं वेदमपूर्वं च कृतं मया ॥
 ययामिक्षितं मार्गं तथा तद्योपपादितम् ॥१८॥

—महाभारत शा० सो० ३१८ अ० ।

अपनी तथाविधा कृत्स्ना—किञ्चिद्विदों के अनुकूल से ही हमने शतपथब्राह्मण के ही पारिभाषिक—
 समन्वय को प्रयुक्तता प्रदान की है इतर ब्राह्मणग्रन्थों के सम्प्रत्यक्ष में । मौलिक-परिभाषाओं के विरुद्धनेतिहृष्ट
 समन्वय के बिना ब्राह्मणग्रन्थों के अन्वय तथा पुरुषार्थ—रूप किसी भी गौण—प्रधान—कर्म की उद्दिष्ट—
 समन्वयपरिभाषा व्यवस्था व्यवस्थित नहीं हो सकती । और तत्कालमन्वयपरिभाषिक ज्ञानविज्ञानात्मिक के
 परिभाषाएँ कारणतावाद के बाधकपारात्मक निग्रह से शक्तियों से अभिभूतमात्र ही बनती जाती आती हैं ।
 यही वह महती कठिनाई है, जिसके समन्वय के लिए हमें प्रत्येक पारिभाषिक—ग्रन्थ के पारिभाषिक-ज्ञानविज्ञान
 सम्मत विरुद्ध-नेतिहृष्ट का अनिवार्यरूपेण उपबृंहण करना ही पड़ता है एवं उसके समन्वय करने वाली
 पारिभाषिकी पुरस्कृति, तथा इतिहृष्ट—विरुद्धोपपादक-विस्तार, दोनों वैधे माध्यमी का भी अनुगमन करना

ही पड़ता है जिनके अनुबन्ध से ही 'शतपथब्राह्मण-हिन्दी-विज्ञानभाष्य' का पृष्ठात्मक-लिपिरूप-करोवर अनुमानतः बीससहस्रपृष्ठों में सम्पन्न हुआ है। परिभाषाओं के प्राथमिक-स्पष्टीकरणानुबन्ध से चतुर्दशकाण्डात्मक-शतपथ के केवल प्रथमकाण्ड का ही भाष्य अनुमानतः तीन सहस्रपृष्ठों में लिपिबद्ध हुआ है, जबकि-आगे के काण्ड ब्याससम्बन्ध सहस्र-सहस्र-पृष्ठानुगति के ही अनुगामी बने हुए हैं। आद्य से बीस वर्ष पूर्व लिपिबद्ध किया हुआ यह विस्तृत शतपथभाष्य प्रकाशनावसरों पर पुनः संशोधन-की तो अनिवार्यक्रमेण अपेक्षा रख ही रहा है। और इसी दृष्टि से प्रकाशनवेला से पूर्व पुनः प्रकाशन-संक्षीभूत भाग का आद्यन्त पुनः प्रतिलिपिकरण अनिवार्य बन जाता है। इत्यभूत महत्वपूर्ण-पारिभाषिक आर्थग्रन्थ को दिग्देशकाला-मुनन्विनी तात्त्वशिक्षी व्यङ्ग्यप्रधानिमात्र के लिए भक्ति एकहेलया बधेच्छुरूपेण प्रकाशित कर देना तो आत्महनन ही माना जायगा। बहुत सम्भव है, हम अपनी शारीरिक-वर्जितवस्था के अनुबन्ध से इस भौतिक जीवन में सम्पूर्ण शतपथ का प्रकाशन यथाविधि न कर सकें। किन्तु जितना अद्य प्रकाशित होगा उसकी परिभाषाओं के माध्यम से यह तो आस्थापूर्वक उद्घोष किया ही जासकेगा कि, भविष्य में इस साहित्य के पारिभाषिक-मार्गन के लिए संक्षीभूत महातुमार्यों के लिए यह प्रकाशितभाग अवश्यमेव अशतः तो सहयोगी ही प्रमाणित होगा। एवमात्र इसी दृष्टि के आचार पर यथाशक्ति शतपथब्राह्मणभाष्य का प्रकाशन सम्बन्ध प्रकान्त हुआ है तत्काल से-‘राजस्थानवैदिकतत्त्वशोधसंस्थानजयपुर’ के द्वारा। तत्काल प्रथमकाण्डानुगत को प्रथमखण्ड प्रकाशित हुआ था, उसके प्रमुख विषयों का प्रास्ताविक के उपक्रम से ही सिंहावलोकनम्यायेन सस्मरण किया जा चुका है (देखिए पृ सं ७)। ठीक एक वर्ष के अनन्तर प्रकाशित होने वाले प्रथम काण्डानुगत-द्वितीयखण्ड के प्रस्तुत प्रकाशन से अनुमानित प्रमुख विषयों का भी अद्य सम्पूर्णवृत्ति के लिए नामस्मरण कर लिया जाता है।

प्रथमकाण्डानुगत-प्रस्तुत-द्वितीय-खण्ड में (प्रथमकाण्डानुगत-पूर्वप्रकाशित-प्रथमखण्ड के विषयों से आगे क्रमप्राप्त) जिन-प्रमुख सांख्यिक-विषयों का पारिभाषिक-ग्रन्थव्य हुआ है, उनका निम्नलिखितरूपेण क्रमविम्बान हुआ है।

प्रथमकाण्डानुगत-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमाध्यायात्मक-
द्वितीयखण्ड में प्रतिपादित प्रमुख-कर्मों की
तथा-स्मारकविषयों की तालिका

• • •

	प्रधानकर्मणि	कामानुगत वृष्टसंख्या	स्मारकविषयसंख्या
१०	उपवेष्टव्यादनम्, अग्नी कपालोप- धानेन हवि-परिपाकश्च	६११	६९२
११	विष्टेनोदकमिश्रितेन- पुरीडाद्यसम्पादनम्	६६१	५१६
१२	पात्रीनिर्घोषनम्- पुरीडाद्यमीमांसा-समन्वितम्	७०४	६६१
१३	वेदिभ्यश्चरणम्-साम्यवस्तुहारा, भूविद्योषनश्च	७६८	६६६
१४	वेदिपरिमणः	८४४	१ ८६
१५	प्रथमसंस्कारः	८५६	७७६
१६	आत्मग्रहणम्	१ ३७	९८६
१७	इष्टानुगत-कर्मसंग्रहः	१०७७	३३६
१८	समिधेन्यगुपचनम्	११३५	१७६६
१९	पूर्वापारेदिकसंख्या	१३१७	४१३
२०	उत्तरपारैदिकसंख्या	१३५७	
२१	पञ्चरात्रकर्मोदिकसंख्या	१३६७	२६२
२२	सुगादापनम्-आभाषण- प्रत्याभाषणश्च	१४ ५	८
२३	प्रवाक्याख्याम्	१४७५	३
	प्रधानकर्मसंख्या-१४	भाष्यवृष्टसंख्या-११३२	स्मारकविषयसंख्यासंज्ञान- ८५६१

प्रथमकाण्डानुगत पूर्वप्रकाशित प्रथमखण्ड, तथा प्रस्तुत द्वितीयखण्ड के संकलनात्मक अठारहसौ-पृष्ठात्मक विज्ञानमाध्य में आरम्भ के 'अतोपासनकर्म' से आरम्भ कर प्रस्तुत खण्ड के अन्तिम २१ वें प्रयाजब्राह्मण पर्यन्त बिन स्मारक-विषयों का परिमापारूपेण समावेश हुआ है, उन के आधार पर ही स्याशीपुलाकन्यायेन शतपथविज्ञानमाध्य की पारिमायिकी उपयोगिकता का मूल्याङ्कन सम्भव बन सकता है। प्रथमखण्ड में अनुमानता ४६ परिमापार्यों का तथा प्रस्तुत द्वितीयखण्ड में अनुमानता ८२ परिमापार्यों का, सम्भूत १२० (तेरहसहस्र) पारिमायिक तथ्यों का संस्मरण करने वाले प्रथमकाण्डानुगत प्रकाशित दोनों खण्डों की स्याकथिता परिमापार्यों के संस्मरणाधार पर निश्चयेन उन अनेक ज्ञानविज्ञानात्मक-सृष्टिविधानिष्ठान्त तथ्यों का सर्वप्रमना नहीं, वो अशक्त वो दिग्दर्शन हो ही जाता है, जिस पारिमायिक दिग्दर्शन के बिना रहस्यपूर्ण ब्राह्मणप्रार्थों के रहस्यात्मक-पारिमायिक-सृष्टीविज्ञान सर्वथा परोक्ष ही बने रहते हैं।

वैसाकि-प्रास्ताविक के उपक्रम में ही निवेदन किया जा चुका है वक्तमानयुग के मानवों की प्रज्ञा दिग्देशकालानुबन्धिनी साक्षरशिक्षी उपयोगिता एवं ठमिक्कना कारणता के आधार पर ही किसी लक्ष्य की ओर प्रयुक्त हुआ जाती है, जिस कारणता का माध्यमेन निष्कर्षण पङ्क्तो वेदेऽप्येयो ज्ञेयश्च रूपेण यद्यपि सर्वथा निराकरण किया जा चुका है। तथापि तथाविध सामयिकी उपयोगिता के पक्षपाती अमुक अशिविशेष के अनुगामी पाठकों की दृष्टि के लिए 'युगानुगता वस उपयोगिता' का भी दिग्दर्शन आवश्यक हो जाता है जिस के बिना इत्यमृत शास्त्रावलोकन-स्वाध्याय-चिन्तन-मनन-आचरणदि में तथाविध विशेष वर्ग की प्रवृत्ति नहीं हुआ करती। इस आवश्यकता की पूर्ति के लिए ही प्रथमकाण्ड के प्रास्ताविक में स्वयं-वेदाक्षरों के आधार पर ही वेदशास्त्र की दृक्कलाबनकृतानुबन्धिनी सामयिकी उपयोगिता का भी स्पष्टीकरण कर दिया गया है। यह सब कुछ होने पर भी आब के युग का महान् ठर्क-‘समय नहीं है’ रूपेण दिग्देशकालाक्रान्त मानव-विशेषों को सतत उत्पीड़ित ही करता रहता है। और 'आज के अर्थप्रधानयुग में किसे इधना समय है, जो ऐसे बड़े बड़े प्रन्थों को पढ़ सके " आदि आदि' इत्यमृत कालपतिक-निष्ठान्त मातृकतापूर्ण ठर्क के माध्यम से जो महायुगाव इत दिशा में 'बहुविस्तृत' की पोषणा कर क्रमिक-स्वाध्याय से सट्टर बन जाते हैं उन के परिपोष के लिए प्रतिपादित प्रमुख कर्मों से अनुप्राणिता कुछ एक पारिमापार्यों का स्याशीपुलाकन्याय-सम्पुलनदृष्ट्या अत्र प्रास्ताविक में भी दिग्दर्शन करा देना प्रावृत्तिक ही बन जाता है।

प्रस्तुत 'द्वितीयखण्ड' में क्रमप्राप्त 'उपवेपसम्पादनम्, अग्नौ कपालोपधानेन इवि-परिपाकम्' नामक ११ वें कर्म से आरम्भ कर 'प्रयाजब्राह्मण' नामक २१ वें कर्म-पर्यन्त कुल १४ विषयों का स्वरूप-दिग्दर्शन-प्रयास हुआ है बिन में से अत्र उदाहरणविधि से कुछ एक पारिमायिक-तथ्यों का ही दिग्दर्शन पर्याप्त मान लिया जायगा। वही विषय-क्रमानुगति के अनुबन्ध से क्रमशः अत्यन्त संक्षेप से पाठकों के अत्र समक्ष उपस्थित हो रहा है।

शतपथभाष्य-द्वितीयखण्डानुगत-१४ प्रमुख-कर्मों के प्रसङ्ग से
अनुप्राणित-कतिपय

“पारिमाषिक-उदाहरण”

—•—

(१०)-उपवेपसम्पादन-द्वि.पारापाकात्मक-कर्म-प्रसङ्गतः-
समन्विता-प्रासङ्गिकी

‘तप’-शब्द-निबन्धना-परिभाषा

१

—•—

त्याग, उपस्था बलिदान, स्वेण तीनों शब्द कुछ समय से लोकसामान्य में प्रसिद्धि-पथ के अनु-
गामी बने हुए हैं। बिन इन तीनों लोकप्रसिद्ध शब्दों में से मध्य के-‘उपस्था’ शब्द से अनुप्राणित-‘तप’
शब्द का ही-भ्रूणसूक्ष्मजिह्वा तपसा तप्यन्म् इस भ्रुतिवचन के पारिमाषिक-सम्बन्ध के आशय पर
स्वरूप-विलोप-मयाच हुआ है। छहसंख्या १४५ से १५८ पर्यन्त। ‘त्याग-उपस्था-बलिदान’ तीनों से अनु-
प्राणित ‘तप’ का अर्थ माना जा रहा है-‘शारीरिक-अभ्यसा’, और इसी मौखिक-अभ्यसा पर ‘तप’ शब्द का
उपयोग कर दिया जाता है। उभर दार्शनिक-दृष्टि के अनुसार ‘तप’ उस अलौकिक लोकोपर-औपासनि-
ध्यादि से अनुगत पुण्यतम-आलम्बापर-मात्र है जिस के अनुगामी को-‘उपस्वी’ कहा जाता है, एवं जिस की
उपस्थानों में मानसिक-क्रोध के साथ साथ पञ्चानितपनमूलक शारीरिक-उपस्थानादि भी सम्मिलित हैं।
यौ उस और की धार्मिकी तपश्चर्या ने तथा इस और की वैराग्यमानानुगता उपस्था ने तथा शब्द
के उस पारिमाषिक तप्य को सर्ववैध अभिमित कर लिया है जिस अभिमति से न तो उस ‘उपस्थानों’ का ही
कोई वास्तविक-तप्य-सम्बन्ध सम्भव एवं नैवे आश की ‘उपस्था’ का ही कोई अर्थ। प्रथमकर्म (१)-प्रसङ्गत-
तपः शब्द के उसी पारिमाषिक तप्य का दिग्दर्शन करते हुए प्रकृतिसिद्ध बिन तीन महान् उपोमाओं की और
ही पाठकों का ध्यान आकर्षित किया गया है, जो उपस्थानों क्रमशः ब्राह्मण-वैष्णव-तप-रौद्रतप नाम से
प्रसिद्ध हैं।

पञ्चमहामृतमयक महोत्तमदीनन ब्रह्मरथ की स्वरूपसंस्थिति बिन प्राकृतिक-निष्ठावरणवेधदेवताओं
के आशय पर अवलम्बित है वे क्रमशः ब्रह्मा विष्णु, रुद्र (महादेव) नामों से प्रसिद्ध हैं। इन तीनों
देवताओं की त्याग-बलिदानानुगता तपश्चर्या के सह सम्बन्ध से ही पञ्चपुरोहित-प्राजापत्य-सत्या से कृतरूप

पञ्चावयव विश्व की, एवं तद्गर्भमीभूता मन्त्रा की स्वरूप-व्यवस्थिति आनुपूर्वी से व्यवस्थित है। तीनों ही तपस्वी हैं, किन्तु तीनों के तपोभावों का स्वरूप सर्वथा पृथक् पृथक् है। ब्रह्मा का तप 'सन्तापात्मक' है, विष्णु का तप 'ऐश्वर्यात्मक' है, एवं रुद्र का तप दाहात्मक है। सन्तापात्मक ब्राह्मतप ज्ञानप्रधान है, ऐश्वर्यात्मक तप भोगप्रधान-कर्मरूप * यज्ञप्रधान है, एवं रुद्र का तप भूतप्रधान, किंवा अर्थ-प्रधान है। ज्ञान-क्रिया-अर्थ-नाम से सुप्रसिद्धा शक्तित्रयी की अभिष्टात्री ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र-नाम की सुप्रसिद्धा देवतात्रयी से अनुगता तपस्त्रयी का नाम ही 'तपस्त्रय' है, और तन्निवन्धन तपोभाव ही 'तप' शब्द का वह चिरन्तन-इतिवृत्त है, जिस के गर्भ में ही इन तीनों तपोभावों का 'यसुभानकोश' रूपेण समन्वय हो रहा है।

बड़े हिम्मे में छोटी हिम्मा, छोटी हिम्मे में इस से भी छोटी हिम्मा इसी दृष्टेय-सम्पन्न का पारिभाषिक नाम है 'यसुभानकोशसम्बन्ध'। ज्ञानशक्ति-प्रधान ब्राह्म-तप सर्वाधार-सर्वप्रतिष्ठारूप वह महतो-महीयान् तप है, जिस के आचार पर ही आगे के वैष्णव, तथा शैवतप स्वस्वरूपेण प्रतिष्ठित रहा करते हैं। 'ब्रह्म वै सर्वस्य प्रतिष्ठा'—'यस्य ज्ञानमय तप' इत्यादि भुविनन्दन इसी ज्ञानमय-ब्राह्मतप का यशोगान कर रहे हैं जिस के तपन-सन्तपन-रूप सन्ताप-धर्म्म से ही छत्तिस्वरूप की अभिव्यक्ति मानी है गोपयब्राह्मण ने अपने उपक्रम में ही-तस्य तपस्य-सन्तपस्य ललाटे स्वेदोऽजायत' इत्यादि रूपेण। लोक में-ब्राह्मस्मिन्निदृष्ट्या सन्ताप शब्द का अर्थ 'शोक-परिताप' आदि हो पाया है। किन्तु तत्त्वपरिभाषादृष्ट्या 'सन्ताप' शब्द का अर्थ है-वैसा-आत्यन्तिक-प्रचण्ड संघर्ष जिस का उत्तर परिणाम अवश्य ही शान्ति है। इसी सन्तपनामक प्रचण्ड-संघर्ष का—'संक्रियते आप्नु प्राधिभ्यस्' इति शक्तिरूपेण अभिनय किया जाता है। सुसूक्ष्म-प्रचण्डतम ज्ञानात्मक आत्मन्तर संघर्ष का ही ज्ञानात्मक अन्तर्गत सुसूक्ष्मतम आत्मन्तर प्रचण्ड-संघर्ष का ही नाम सन्ताप है, जिन इस स्वायम्भुव ज्ञानात्मक-सन्तापधर्म्मा-प्रथम-तपोभाव का उत्तर-परिणाम है शान्तिरूप आपोमय-पारमेष्ठन-मण्डल का आविर्भाव जिस इस स्वरूपा शान्तिबलाचार-अभ्योचार-से स्वयम्भू-ब्रह्मा पुलकित-आनन्दित हो पाते हैं, और आनन्दमयी यही सन्तापात्मिक तपोमयी वारिधारा आगे चलकर सम्पूर्ण संसृष्टि-सुख की बननी बनती है। यही ज्ञानात्मक-सन्तापधर्म्मा-सर्वप्रतिष्ठारूप वह 'तप' है, जिस को आचार बनाए बिना आगे के दोनों तप सर्वथा यातया ही बन गया करते हैं।

स्वयम्भू-ब्रह्मा के ज्ञान सन्तपनात्मक-परिपक्वज्ञानात्मक-आदितप से जो वारिधारा स्वतः श्रुतरूपेण व्याप्त आप-परिव्याप्त होगई, यही इस आप्तिरूप-व्याप्तिधर्म्म से 'आपोलोक' कहलाया जो-परमेष्ठी नाम से प्रसिद्ध है एवं जिस का अभिष्टाता-देव 'विष्णु' कहलाया है। सन्तापधर्म्मा-ज्ञानीय तप से समुद्भूत वैष्णव-परमेष्ठी-लोक का श्रुतधर्म्मा 'वारि' रूप 'आपः' तत्त्व अपने स्नेह, तथा तेजोगुण से उभयधर्म्मात्मक बन रहा है। स्नेहगुणक यही अपूर्व 'मृगु' कहलाया है एवं तेजोगुणक यही अपूर्व 'अक्षिरा' कहलाया है। यों सन्तापात्मक-स्वायम्भुव ज्ञानीय तप से आविर्भूत वैष्णव आप-तत्त्व का श्रवणविरोधक प्रमाणित हो-जाता है +। स्नेहगुणक-मार्गवतत्व ही दाहगुणक-सोमवतत्व है एवं तेजोगुणक आक्षिरवतत्व ही दाहगुणक अभिवतत्व है।

*—यज्ञो वै भेष्टतम कर्म (शतपथे)।

+—आपो मृगवज्जिरोरूपमापो मृगवज्जिरोमयम्।

अन्तरैते त्रयो वेदा मृगवज्जिरोऽनुगा ॥

—गोपयब्राह्मणे

मार्गव सोम, तथा आग्निरस अग्नि, इन दोनों दाह-दाहक-तत्वों के रासायनिक-समिश्रण से आविर्भूत उभयतरमक-प्रपूर्वभावामक तत्त्व का नाम ही सिद्धकर्ममक 'वद्र', है, जैसा कि 'अग्नी सोमाहुति र्यज्ञ' लक्षण से स्पष्ट है।

पारमेष्ठ्य-विष्णु-अक्षर से अनुगत, स्वायम्भुव ब्राह्म-तप के आचार पर प्रतिष्ठित-मागवाहिरस्व-अग्नीयोमात्मक प्रकृतिसिद्ध हाथभूत प्रथमयज्ञ से ही उस ऐश्वर्य की स्वरूपामिष्कृति हुई है जिसका सौर-ब्रह्मायज्ञ में व्यक्त विश्वरूप से ब्राह्म हम छात्राचार कर रहे हैं। विश्वरामक-व्यक्त-ऐश्वर्य्य पारमेष्ठ्य उस विष्णुदेवता के तप का ही महसूस है, जो वैष्णव-आपोमय-तप श्रुत, और आग्नि के समिश्रणमक-अग्नीयोमात्मक-माव से अनुप्राणित है। इसी मध्यस्थ-वैष्णव-याज्ञिक तप का ब्राह्मभूति ने-‘सृगृष्टा भेङ्गिरसां तपसा तप्यप्यम्’ रूपेण संस्मरण किया है। यही यज्ञकर्ममक-‘कर्मशक्तिप्रधान’ वह पारमेष्ठ्य तप है, जिसके द्वारा ही समस्त ब्रह्मायज्ञ की अमिष्कृतिरूप व्यक्त-‘ऐश्वर्य्य का बितान हुआ है। अतएव इस कर्मशक्ति’ धन-मार्गावाहिरस-पारमेष्ठ्य-वैष्णवतप को अक्षर्य ही-ऐश्वर्य्यायतन मान लिया जा सकता है माना ही गया है।

स्वायम्भुव-ज्ञानमय-व्यक्तात्मात्मक ब्राह्मण के आचार पर आपोमय-पारमेष्ठ्य ऐश्वर्य्यात्मक-वैष्णव-तप की अमिष्कृति हुई। तन्मन्तर क्या हुआ? प्रश्न का उत्तर स्पष्ट है। आपोमय-परमेष्ठी-विष्णु के ऐश्वर्य्यात्मक तप से तद्गर्भ में बीजरूप से जिस हिरण्यमायज्ञ का स्वरूप-निर्माण हुआ अग्नि की चित्ति-संज्ञितिके द्वारा वही हिरण्यमायज्ञ सौरसम्पत्तरब्रह्मायज्ञ की वेला कहलाई, एवं तत् केन्द्रवर्ती-ताप प्रकाश-युक्त (अग्नि इन्द्र-समन्वित) उस प्रचलिततम मास्त्व-नियज्ञ की अमिष्कृति होगी, बोलि ज्योतिर्मम पियदायज्ञ ब्राह्म अस्मदात्ति सर्व-स्वधारण की भाषा में ‘प्रथीमय-त्रिगुणमूर्ति भगवान् सूर्य्यनारायण’ नाम से प्रसिद्ध है जिस इस छात्रवेत्तमय (प्रचलितवेत्तमय) सूर्य्य का ही व्यक्त विश्व में एकाकी असमन-साम्राज्य है। यही महर्षि रवेतास्वत की भाषा में ज्ञानमूर्ति एकाकी ने वर भगवान् है जिन्हें उपासकवर्ग उभयतो नमस्कार से तृप्त-शान्त करते रहते हैं।

यको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्युः से उपवर्णित यह सौर वृत्रक अग्ने प्रचलिततम आवदानचम से आदित्य नाम से, वदमावी को द्रुत करने के अरण्य 'वद्र' नाम से प्रसिद्ध होते हुए रोदसीब्रह्मायज्ञ के मागविवाहा ही बने हुए हैं। ऐसे प्रचलितमूर्ति इस सौरवद्र की पारमेष्ठ्यदेवता अक्षर-सोमाहुति से उपशान्त करते हुए रहें-'शिव' स्वरूप में परिणत करते रहते हैं-विश्वैश्वर्य्यसंरक्षणकामनयैव। विशुद्ध अक्षरामक अतएव-दाहक-वही कम-घोरघोरतम 'रुद्र' है, एवं सोमात्मक वही शान्ततमरूप अघोररूप 'शिव' है। बी वद्र ही वद्र और शिव नामक द्विविध-महिमा भावों में परिणत हो रहे हैं एवं वहीं बात कुछ समझने बेसी है।

सौर-वृत्र-वद्र-का स्वरूप-निर्बचन-करते हुए भूति ने कहा है-सोऽरोहीत त्वरुद्रस्य रुद्र-स्वम्' जिस निर्बचन का निष्कर्षार्थ वही है कि वद्र का प्रातिस्विकधर्मा-वद्र प्रचलित 'वाह' ही है जिसका उदक-रोदनकर्म ही माना गया है। रोदनकर्ममक-वद्र की दाहकता ही विश्वैश्वर्य्य की अम्यतमा विधातिनी मानी गई है। अर्थात् वही जिस क्षेत्र में विशुद्ध-निष्कृत्य-दाहकधर्मा-वद्र का ही प्राधान्य होता है वही रोदन-शोक-परिणाम-ऐश्वर्य्य-विनाश के अतिरिक्त और कुछ भी तो शेष नहीं बचता। वद्र जिस अक्षरता में रोदनरूप नारायण के प्रचलक बनते हैं? प्रश्न का उत्तर है-वैष्णव-मार्गावाहिरस-ऐश्वर्य्यवर्धक-पारमेष्ठ्य तपोभाव से प्रचलक रहने वाले निष्कृत्य-वद्र। यदि वद्र के साथ पारमेष्ठ्य-ऐश्वर्य्यप्रचलक-वद्रात्मक-कर्म समन्वित होता है तो वे ही वद्र अपनी दाहकता का परिणाम करते हुए 'शिवस्वरूप' में परिणत हो जाते

हैं और वैष्णवतपोयुक्त और उग्र यों उग्रत्व से शिवत्व में परिणत होते हुए ऐश्वर्य्यविनाश-विरोध-के स्थान में ऐश्वर्य्य-संग्रह-संरक्षण-में ही प्रवृत्त होजाते हैं । और यही सौरकद्रानुगत-तपोमात्र का दाहायक वह चिर-न्तन इतिवृत्त है, जिसके प्रवृत्त से ही यहाँ शिवस्वरूप का प्रवृत्त भी समुपस्थित होपड़ा है ।

उक्त छन्दर्म के आधार पर हमें अब इस निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ा कि, संयती नाम की ब्राह्मी-त्रिलोकी के अधिष्ठाता अम्यक्तमूर्ति ज्ञानप्रधान-स्वयम्भू ब्रह्मा, रुद्रही नामकी वैष्णवी-त्रिलोकी के अधिष्ठाता व्यक्ताभ्यक्तमूर्ति कर्मप्रधान-परमेष्ठी-विष्णु, एवं रोदसी नाम की सौरी-(ऐन्द्री)-त्रिलोकी के अधिष्ठाता व्यक्तमूर्ति-अर्थप्रधान-मृतप्रधान-रुद्र, इन तीनों अक्षरदेवताओं की क्रमानुगत ज्ञान-क्रिया-अर्थ-नाम की तीनों शक्तियों से अनुगत सन्ताप-ऐश्वर्य्य-दाह-मात्रनिबन्धन-त्रिविध-तपोमात्र ही- तप-शब्द का संकलनात्मक-वह-चिरन्तर-इतिवृत्त है, जिस का अर्थव्यवस्था में क्रमशः चित्तर से स्वरूप-स्पष्टीकरण हुआ है * । सन्तापायक तप ब्राह्मण है एवं वह ज्ञानप्रधान तप है । ऐश्वर्य्यार्थक तप वैष्णवतप है एवं यह कर्मप्रधान तप है । तथा दाहायक तप सौर-रौद्र-तप है, एवं वह अर्थप्रधान तप है । इस प्रकार तपोमात्र सर्वथा विभिन्न तीन स्थितिधारकों में विभक्तरूपेण स्पष्टरूपेण हो रहा है ।

ज्ञानात्मक-महा तप को आधार बनाए बिना कर्मात्मक वैष्णवतप सर्वथा निरर्थक है एवं वैष्णवतप को आधार बनाए बिना अर्थात्मक रौद्रतप सर्वथा व्यर्थ है । इसी तथ्य के आधार पर पर हमें इस निष्कर्ष पर भी स्वतः ही पहुँच जाना पड़ता है कि ज्ञानात्मक तप के आधार पर प्रतिष्ठित कर्मात्मक तप ही अर्थात्मक तप की स्वरूप-प्रतिष्ठा है । ज्ञानशक्ति से समन्वित-सन्तापायक स्वायम्भुव-ब्राह्मण का संग्राहक 'तप' शब्द, क्रियाशक्ति से समन्वित-ऐश्वर्य्यार्थक-पारमेष्ठ्य वैष्णवतप का संग्राहक 'तप' शब्द, एवं अर्थशक्ति से समन्वित-दाहायक-सौर-रौद्रतप का संग्राहक 'तप' शब्द, तीनों स्वरूपों-आधारों-अभिन्न-प्रतीय-होते हुए भी अपने पाद-प्रकृति-प्रत्ययानुबन्ध से सर्वथा विभिन्न हैं और इस विभिन्नता का भेद है शम्भुशास्त्र के द्रष्टा शन्दविशानसाम्बत्कर्त्ता भगवान्-पाणिनि की एतदनुबन्धिनी सुप्रसिद्धा उक्त पादुप्रवी को जिस में- 'सन्ताप-ऐश्वर्य्य'- 'दाह' त्रयों के संग्राहक विभिन्न तीन पादुओं का ही संग्रह हुआ है तप सन्तापे'- 'तप ऐश्वर्य्य- तप दाहे' रूपेण । सन्तापायक तप से अनुगत 'तपः' शब्द स्वायम्भुव-ज्ञानप्रधान ब्राह्म तप का ही संग्राहक है तो ऐश्वर्य्यार्थक तप पादु से समन्वित 'तप' शब्द पारमेष्ठ्य-क्रियाप्रधान-वैष्णवतप का ही संग्राहक है एवं दाहायक तपपादु से निष्पन्न 'तप' शब्द सौर-अर्थप्रधान-रौद्रतप का ही अनुग्राहक है, और यही तपः शब्द की वह सङ्क्षिप्ततमा पारिभाषिकी विभक्ता कल्पेला है जिस के समन्वय के बिना केवलमात्रेण एही तप 'तपस्या' 'तपश्चर्या', आदि लोभानुबन्धों से अर्थ के स्थान में उल्लेखप्रकार अनर्थ ही सम्भावित बन जाता है सेहेकि ब्राह्मण एवं-वैष्णवतप से आध्यात्मिकरूपेण परकमुक्त, निरपेक्ष आबद्ध 'तपस्यानुगत तप' शब्द अर्थ के स्थान में अनर्थ का ही जनक बनता आ रहा है ।

कथमिति चेत् !, अयत्ताम् । अस्माकं व्याप्यव्याप्यताम् । । तपोक्त त्रिविध देवानुगत-त्रिविध-तपोमात्र त्रिःसत्या ये देवाः इत्यादि पाणिनाधिक-अनुगम सिद्धान्त के अनुसार आधिदैविक-अध्यात्म-आधिमूर्त

*-वैशिष्ट्य 'विगूषेशकालस्वरूपममासा' नामक निबन्धान्तर्गत आयर्वेण-कलसूत्र का समन्वय-प्रकरण ।

भेदेन तीन संस्थाओं के साथ समन्वित द्वावे हैं जिन में से प्रकृत में मानवसंस्थानागणित्य अन्वयमर्कणा की दृष्टि से ही तत्प्राथमिक प्रश्न का उद्भावान-प्रयास-समीचीन होगा। मानव के अन्वयमर्कणा में आत्मतत्त्विक, अतएव समभावपत्ता-सम्बन्ध-योगान्विता-‘सत्यबुद्धि’ स्वायम्भु-ब्राह्मण की अभिव्यक्ति का क्षेत्र माना गया है। इत्यन्तु बुद्धि से समन्वित बुद्धि से निगमित अतएव-सद्व्यवस्थित सत्यगुणान्वित ‘सर्वेन्द्रिय’ नामक ‘प्रज्ञानमन ही पारमेष्ठ्य-वैष्णव-तप का अभिव्यक्ति-क्षेत्र माना गया है। और ऐसे प्रज्ञानमन से अनुगत ‘सुखि से समन्वित ‘शरीर ही शीर-रीर-तप की अभिव्यक्ति का क्षेत्र माना गया है जो शीर-दाहात्मक-शारीरक-तप-पूर्व-कथनानुसार पारमेष्ठ्य-देशमय्यत्मक तपोभाव से समन्वित होता हुआ ‘शिवरूप’ में ही परिणत रहता है।

तद्विषय बुद्धितन्त्रानुवर्ती सन्तापक्रमक शानराष्ट्र से समन्वित ब्राह्मण, मनस्त्वन्त्रानुवर्ती-देशव्यवस्थिक-क्रियाशक्ति से समन्वित-वैष्णवतप, एवं शरीरतन्त्रानुवर्ती-शिवमात्रात्मक-आर्षशक्ति से समन्वित शैवतप, इन तीनों तपों की ‘एकत्र समन्वयमूर्ति मानवभेद के इस समन्वयतमक तपोऽनुष्ठान से निरूपणेन वैदिक, तथा आधुनिक सभी पुरुषार्थ अन्वय प्रमाणित होते रहते हैं क्या होते रहते हैं उन पुरातन-आर्षसुग्री में जिनमें ज्ञानात्मक ब्राह्मण ही स्वप्रधान था वदावार पर कर्मात्मक वैष्णवकत प्रतिष्ठित था और तदावार पर प्रतिष्ठित दाहात्मक तप की ही शिवभाव में ही परिणत होबाना पड़ता था। और आब

और आब ! इस प्राथमिक प्रश्न का भी समन्वय कर लीजिए। ब्राह्मणतपोरूपा शानकर्म्या आब सर्वथैव अभिव्यक्त प्रमाणित होतुकी है किन्ना कलपूर्वक ज्ञानोपातना को उपेक्षा की कोटि में ला सका किया है। मनोऽनुगत यज्ञात्मिका-कर्मपद्धति का स्थान भी दिग्वेशकलानुगत-सामयिक-वैष्णव-कल्पनिक-कर्मनि आत्मतत्त्विकरूपेण आपद्धत कर दिया है और शेष रह गया है शरीरतन्त्रकी वह दाहात्मक तप जिसे आब की भाषा में—‘अम’ कहा जासकता है। अमर ही उस ‘अम का ‘पाणि रूपेण भगवान् वेदव्यास ने मुक्तकण्ठ से परोमान ही किया है, जिस अमरूप-पाणितमन्वित-शारीरिक-तप को मनोबुद्धि-निबन्धन परिणमात्ममात्र शिवभाव में परिणत किए रहते हैं। किन्तु ज्ञानरूप आत्म एवं यज्ञरूप मानविक परिणम से वक्षित केवल शरीरतपोरूप अम तो विशुद्धा वैसी स्वविमूर्ति ही मानी गई है जिसका परिणाम—‘सोऽतोहीत’ के अतिरिक्त और कुछ भी ही नहीं है। भगवान् करे ! भारतीय मानव अपनी इस केवल अमात्मिक-तपोवृत्ति के तपासिब भीषण-परिणाम की लक्ष्य बनाये एवं उत्परिणत के लिए अति-स्मृति-पुराणादि आर्षशास्त्रसिद्ध यज्ञात्मक-देशव्यवस्थात्मक मानविक-परिणमनुकरी पारमेष्ठ्य तप को एवं उत्प्रक्षारक-बुद्धिगुण-आभामानुषकी-स्वायम्भु तप को अपने शारीरिक-अमरूप तप की प्रवृत्ति बनाता हुआ अस्वयन्-नि भ्रमर का मोहका प्रमाणित हो, इसी मज्जाकातना के साथ ‘इत्येव-कर्म’ (१) से सम्बद्ध ‘तप’ शब्द का संक्षिप्त-विरचन-विवरण उपरत होना है।

(११)—पिष्टेनोदकमिश्रे तन-पुरोडाशसम्पादनात्मक-कर्मप्रसङ्गतः- समन्विता-प्रामाणिकी 'वषट्कार'-शब्द-निबन्धना-परिभाषा

२

वैदिक सृष्टिविज्ञान के गरिमा-महिमामय-प्राज्ञमय में 'वौक्-पट्'-'वौपट्'-'वाक् पट्' आदि विभिन्न-भाषों से अनुप्राणित सुप्रसिद्ध-'वषट्कार' शब्द का भी एक विशेष ही महत्त्व सुप्रतिष्ठित है। वस्तुस्थिति तो कुछ ऐसी है कि-'वषट्कारात्मिक वाक्-साहसी विद्या' के आधार पर ही वैदिक-विज्ञान का गणित-सिद्धान्तात्मक-व्योक्तिव्यक्त-निरूपण (जगोलीय) समन्वय सुव्यवस्थित एवं प्रतिष्ठित है। जिसप्रकार वचमान भौतिक-विज्ञान के क्षेत्र में गणितानुगत-भाषों का 'मीस' नामक परिमाण-विशेष के आधार पर समन्वय किया जाता है तथैव भारतीय-वैदिक-विज्ञान से सम्बन्ध रखने वाले छापेड़-दूरस्व-आदि का व्यवस्थापनसूत्र वषट्कारात्मक यह साहसी-भाव ही है, जिसके पारिमायिक सहस्र-प्रायात्मक-गौतत्व-के माध्यम से ही तदव्यवस्थाओं का नियमन हुआ है श्रुतिप्रकाश के द्वारा। अतएव मानना पड़ेगा कि, वषट्कारा अनुगत, किंवा वषट्कारात्मिका वाक्-साहसी-विद्या के पारिमायिक-समन्वय के बिना वेदमनुगत किसी भी सृष्टि-विज्ञान का अन्विष्टता भी समन्वय सम्भव नहीं है। प्रस्तुत ११ वें कर्म में प्रस्तुत वाक्साहसी-विद्या से अनुगत उक्त महत्त्वपूर्ण 'वषट्कार' शब्द के ही पारिमायिक-तथ्य का स्पष्टीकरण-प्रवास हुआ है, जिसका अन्व दो भागों में संस्मरणमात्र कर लिया जाता है उदाहरणभियेव।

स्वरय-पियङ्गमक प्रत्येक भौतिक-वस्तुपिष्ट पञ्चमहाभूतात्मक है। अर्थात् गुण-अणु-नेणु मूल नामक पूर्वस्थ इन चार वर्गों के क्रमिक-पञ्चीकरण से अन्ततः स्थूलरूप में परिणत अतएव 'महाभूत' इस पारिमायिक नाम से समन्वित आकाश-वायु-तेज अल-मूल-इन पञ्चपञ्चीकृत भाषों के अन्तर्मध्यमक एकत्र समन्वय से ही प्रत्येक वस्तुपिष्ट का स्वरूप निर्माण हुआ है। पाँचों ही पञ्चीकृत हैं। अतएव पञ्चीकृत पाँचों से क्रमशः पाँच भाषियों के ही वस्तुपिष्टों की अभिव्यक्ति हुई है इस पाञ्चभौतिक-महा-विश्व में जिसकी प्रकृति इस पञ्चमाशानुबन्ध से ही 'पञ्चपर्षा' नाम से प्रसिद्ध हुई है त्रैसाक्षि-पञ्चपर्षामधीन। इष्ट्याश्रित्येतावतरवचन से प्रमाणित है।

पञ्चमहाभूतात्मक पञ्चीकृत पाँचों भौतिक-पिष्टों में एक एक महाभूत तो प्रधान है एवं शेष चार चार महाभूत गौण हैं। अतएव-'वैशेष्यास्तु तद्व्यस्तद्व्या' के अनुसार पञ्चात्मक भी प्रत्येक भूतपिष्ट प्रसिद्ध होता है उक्त प्रधानभूत-विशेष भूत के नाम से ही जो तत्त्वस्था की पञ्चीकरणप्रक्रिया की आधारभूमि बना रहता है। एव इस दृष्टि से आकाशपिष्ट-वायुपिष्ट-तेज-पिष्ट-अलपिष्ट-मूलपिष्ट-प्रधानत्वेन

पाँच महाभूततमक वस्तुपिण्ड अमिच्छत होखे हें इस पाण्डू (पञ्चापय) विश्व में, बा पाँची पिण्ड क्रमः स्वयम्भूपिण्ड (आकाशात्मा), परमेष्ठीपिण्ड (वाय्वात्मा) सूर्यपिण्ड (तेजोमय) चन्द्रपिण्ड (जलीयपिण्ड(१)), एवं भूपिण्ड (मृत्पिण्ड) इन मामी से वैदिक-सृष्टिविज्ञान में सुप्रसिद्ध हैं। पाँची ही पिण्ड (प्रत्येक) पञ्चीकरण के सम्बन्ध से सद्यपि पञ्चातमक हैं। तथापि प्रधानत्वेन पाँची आकाशादि प्रधान अमिच्छाओं से ही समन्वित होखे हें।

उक्त पाँची महाभूतों में सर्वादिभूत आकाशभूत ही वह मौलिक भूत है जिसके चलानुगत-अनियन्त्रण से ही शेष वाय्वादि चारों महाभूत अमिच्छक हुए हैं। आकाशभूत का उत्तरपरिणाम वायुभूत है, तबुत्तर परिणाम तेजोभूत है, तबुत्तर उदरक बलभूत है और सर्वान्त का परिणाम मृदुभूत है। अतएव मानना पड़ेगा कि-पाँची ही भूत आकाशभूत से अग्रिम बनते हुए आकाशात्मा ही है, अवकाशमय ही है। और यह आकाशतत्त्व अत्यन्त ही रहस्यपूर्ण है वैदिक-सृष्टिविज्ञान का, जिसके स्वरूप-समन्वय के आधार पर ही वैदिक-भूतमौलिक-विज्ञान सुसम्पन्नित है (२)।

तत्वात्मक नित्यमूटरय-विषय अपौरुषेयवेद का पूर्वप्रकाशित शतपथ-प्रथमसंख्य के कृष्णमुगन्धर्मप्रकरण में विस्तार से स्वरूप-विरलोचन-किया गया है (देखिए प्रथमसंख्यब्रह्मसुगत प्रथमसंख्य-पृष्ठ सं० ४१५ से ५१९ पर्यन्त) उस सृष्टिभूतभूत तत्वात्मिका ब्रवीविद्या का सुप्रसिद्ध 'यजुः वेदातमक-‘यजुर्वेद’ ही आकाश का स्वरूप-परिचायक है। गतिप्रकृतिप्रमाणमात्र ही 'यजुः' है, एवं स्थितिप्रकृतिप्रमाणमात्र ही 'यजुः' है, और इत्यभूत-गति-स्थिति-रूप प्राण-वाग्-मात्रों की समन्विततास्था ही 'यजुः' है जिसे परोक्षप्रति महर्षि-‘यजुः’ कहा करते हैं ओ कि बभौकय यजुः श्रुत्वात्मकम् ब्रवीनाथ से छन्दित खता हुआ 'छन्दोवेद' नाम से प्रसिद्ध है

स्पष्ट है कि, प्राणसुगत वाग्मात्र ही 'यजुः' है और इसीका लोकम्यावहारिक नाम है-‘आकाश’। (१) वाग्मात्र आकाश में कम्पन उत्पन्न कर देने वाला प्राणरूप यजुः भाग ही 'रवा' नामक मण्डलेन्द्र है। अतएव ब्रह्मा आकाशात्मिका 'वाग्' को ऋषि ने इन्द्रपत्नी माना है (४)। इन्द्रात्मक-यजुः-प्राण से यजुः-

(१)-तरयिक्किरयसज्जात-एष पानीय-पिण्डः।

दिनकरदिशि चक्षुषान्द्रिकाभिरचक्षते ॥

—सिद्धान्ततत्त्वविवेक

(२) वह छन्दरज्ज्वीय है कि वह मान भूतविज्ञान की दृष्टि में आकाश नामक कोई तत्व नहीं है। प्रकाशित सिद्धान्तों में यह तत्व हल भ्रान्ति का निराकरण कर दिया गया है।

(३)-ज्वराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां यवने स्त्रियासु (कोशाचन)

—पार्थ देवा उपजीवन्ति विश्वे पार्थ गन्धर्वा पशवो मनुष्या।

पापीमा मरुता मुबनान्यपिता सा नो ह्य छुपतामिन्द्रपत्नी ॥

—तैत्तिरीयब्राह्मण

प्रदीप्ता इन्द्र-पत्नीरूपा 'जू' रूपा वाक् ही वह आकाशतत्त्व है जिसकी मत्स्यबलानुगता चित्ति-संचिति से ही उत्तर की भूतचतुष्टयी अभिव्यक्त हुई है जिसकी तैत्तिरीयोपनिषत् की सृष्टिविधा में विस्तार से निरूपित है। वहाँ मतजाया गया है कि आत्मा से आकाश सम्भूत है, इससे वायु वायु से तेज तेज से बल, एवं बल स मूल नामक अन्तिम महाभूत अभिव्यक्त हुआ है *। प्रश्न यही है कि तैत्तिरीयभूति का 'आत्मा' कौन है ?। प्रश्न का समाधान है—सृष्टिसाक्षी वह मनःप्राण-प्रधान सृष्ट्य-मूल विश्वात्मा, जिसकी अभिष्ठानभूमि मुक्ति साक्षी आनन्द-विज्ञान-प्रधान-मुक्त्युन्मुक्त वह विश्वातीतात्मा ही बना हुआ है, जिसका उपनिषदों—नेति-नेति रूपेण यथोगान किया है। आनन्द-विज्ञान-मनो-मुक्तिसाक्षी अव्ययात्मा की साक्षी में प्रतिष्ठित मनोऽनुगत प्राण तत्त्व ही वह विश्वात्मा है, जिसका तैत्तिरीय-उपनिषत् में—'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश सम्भूतः इत्यादिरूपेण संस्मरण हुआ है। आनन्द-विज्ञान-गर्मित-मन से अनुगत यत्-रूप-गतिप्रकृतिक—'एक्षर्य' नामक अप्राणात्मक 'अभ्ययप्राण' ही तैत्तिरीय का वह पारिमायिक आत्मा है, जिससे जड़-आकाश नामक 'वाक्' मात्र ही सर्वप्रथम अभिव्यक्त होता है। और यी अत्र 'वाक्' रूप आकाश के समन्वय से आनन्द-विज्ञान-गर्मित-मनोऽनुगत प्राणरूप आत्मा की स्वरूप-स्वाप्ति वागाकाश पर्यन्त हो जाती है। अतएव बृहदारण्यकभूतिने सृष्टिसाक्षी आत्मा का अन्तर्गोचरता—'स या एष आत्मा वाक्' मय प्राणामयो-मनोमयः यही लक्षण मान लिया है, जिसका अर्थ है—आनन्द-विज्ञान-गर्मित मन—प्राण—वाक्-मय-सृष्टिसाक्षी स्वविशेष' जिसका स्वयं तैत्तिरीयने भी पञ्चकोरादिषा' के माध्यम से विस्तार से यथोगान किया है।

उपरोक्ता प्रासङ्गिकी पञ्चभूतसृष्टि के माध्यम से अत्र हमें स्वयं एव इस तथ्य पर पहुँच जाना पड़ा कि, पञ्चमहाभूतमय-विश्व का मूलभूत—'आकाश' नामक यह महाभूत ही है, जो—'जू' रूप-स्थितिप्रकृतिक, 'वाक्' तत्त्व ही है। वाक्-रूप यह आकाश ही क्योंकि क्लृप्तप्रणय के उत्तरोत्तरमापी क्रमिक संघात से शेष चारों भूतों में परिणत हुआ है अतएव पाँचों ही भूतों की किता पूर्णतः स्वयम्भू-परमेश्वरी-सूर्य-चन्द्र-सू—नामक पाँचों ही भूतमौलिक सूर्यवर्णियों की 'वाक्' मयपिण्ड' मान लिया जा सकता है। यही आकाशात्मिका मनः—प्राणगमिता-वाक् की सर्वभूतव्याप्ति का सङ्चिततम निदर्शन है जिस के आधार पर ही 'वाचीमा विश्वा भुवनान्यपिता—'अथो वागेव' सर्वम् इत्यादि निगम स्मरित्यत हुए हैं। यही आकाशिका विश्वव्याप्ता सर्ववर्णिका सर्वात्मिका वाग्देवी उस प्रस्तुत 'वपट्कार' शब्द के चिरन्तन—इतिवृत्त की आधारभूमि बनी हुई है जिस के माध्यम से ही हमें अत्र तन्मिद्वना वाक्-सहस्री का दो शब्दों में स्मरणमात्र कर लेना है।

'वाक्' शब्द का रहस्यात्मक अर्थ है 'मन-प्राण-गर्मित स्वविशेष'। अर्थात् उस तत्त्व का ही नाम 'वाक्' है, जिस के गर्भ में मन, और प्राण प्रतिष्ठित हैं। तभी तो बृहदारण्यककोक्त मन प्राणवाक्-मय-लक्षण अन्वर्थ प्रमाणित होता है। जिस आधार पर, जैसे वाक् का अर्थ मनःप्राणगर्मितस्व' होगा ? प्रश्न का समाधान वैदिक-विज्ञानानुगता अक्षरवर्णनिकथना अत्यन्त रहस्यपूर्ण उस 'संकेतविधा'

*—तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्नि, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी (मृत)।

—तैत्तिरीयोपनिषद्

पर ही अवलम्बित है, जिस के समन्वयाधार पर ही वैदिक-पारिमायिक-शास्त्री का तत्त्वार्थ समन्वित होता है। उद्युधियानुसार 'मन का सङ्केतात्मक नाम है—'अ'कार और प्राण का सङ्केतिक नाम है 'उ'कार। वास्तविक-सहज स्थिति है—मन प्राण वाक् यह। किन्तु सृष्टिप्राय में मध्यस्थ गतिशील प्राल ही प्रथम स्थान ग्रहण कर लेता है। प्राण के गमन से ही सदाचारभूत मन को भी सृष्टिकर्म में समन्वित होना पड़ता है, जैसा कि दैनिक अनुभवों से स्पष्ट है। हमारा साधन मन कर्म की ओर प्रवृत्त नहीं होना चाहता। किन्तु सवितृमन्त्र की प्रबल प्रेरणा से जब हमारा 'प्राण' कलापूर्वक अनियन्त्रमयि कर्म में प्रवृत्त होपड़ता है, तो हमारा अनियन्त्र-भावानुबन्धी मन भी न न करता हुआ भी अन्तरोन्मत्ता तत्कर्म में प्रवृत्त हो ही पड़ता है। इसी आधार श्रुति प्रशाने—'धरैवेति—धरैवेति' रूपेण प्राणव्यापार के प्राथम्य को ही कर्मसिद्धि का प्रमुख द्वार माना है।

अतएव स्पष्ट है कि—'मनः—प्राण—वाक्' रूप सहज ही क्रम सृष्टिकर्मानुगति में प्राण को प्रथम स्थान देता हुआ—'प्राण—मन—वाक्' इस रूप में परिणत होजाता है, जिसका सङ्केताक्षरनिरूपण यही निष्कर्ष निकलता है कि—'अ' (मन)—उ—(प्राण)—वाक् के स्थान में 'उ—(प्राण)' 'अ' (मन) वाक् यह क्रम सम्पन्न होजाता है। उकार को 'व्'कार मयादेश होजाता है। 'उ—अ—अच्' के स्थान में 'व्—अ—अच्' स्थिति होजाती है और दीर्घत्वेन 'वाच्' रूपेण—'वाक्' शब्द निष्पन्न होजाता है जिस का स्पष्टतम यही रहस्यार्थ निकलता है कि, जो तत्त्वविशेष स्वस्वरूपाभिप्रायि—प्रसार—के लिए उ और अ—रूप प्राण तथा मन की सतत यात्रा करता है अपेक्षा करता है प्राणमनोमार्गित जैसा तत्त्वविशेष ही उ—अ—अच्' इस सङ्केताक्षरविधा से 'वाक्' रूप में परिणत होरहा है। ऐसा है वह—'वाक्तरण', और इत्यभूत मनःप्रासगमिष्ठ-प्रासमौलिक—वाक्तरण से कृतस्म प्रासमौलिक—पञ्च—सूर्यपयिषों का ही है यह वाक् मय—चिरन्तन—इतिवृत्त—निष्कर्ष जिसे आधार बना कर ही अब "वाक् निरन्धन 'यद्यद्कार' शब्द का समन्वय करने—हम्य है।

पञ्चमहाभूतात्मक—पञ्चपदा—महाविरत के पाँचों ही विरतपर्व वाक् मय हैं यह पूर्व—निवेदन से स्पष्ट होजाता है। वस्तुपियङ का साङ्केतिक नाम है—'सूर्यपियङ' जिस वाक् मय—वाग्मय—भूतमौलिक विरत का केवल स्पर्श ही सम्भव है। अतएव भूतपियङ का हम स्पर्शमात्र ही कर सकते हैं, देख नहीं सकते उसे। तो फिर किसे देखते हैं ? इस रहस्यपूर्व प्रश्न का उत्तरप्रदान करने वाली बुद्धिगम्या विद्या का ही नाम है—'वाक्साहसीविद्या' जिस का अत्यन्त पारिमायिकी भाषा में ही श्रुतिनि निम्नलिखित मन्त्र से संस्मरण किया है—

सहस्रधा पञ्चदशान्युक्त्या यावत्पावापृथिवी तावद्विस्तृत ।

सहस्रधा महिमानः सहस्र यावद्महाविष्टिर्न तावती वाक् ॥

—वाक् सः०

वाक् को हमने प्राण तथा मन से समन्वित कहाजाता है। मनस्तत्त्व वाक् मय पियङ के केन्द्र में प्रतिष्ठित रहता है एवं तत्पुनः गतिशील—अधामय्युद्ध प्राणस्तत्त्व वस्तुकेन्द्र में उक्चकम से अपनी मूलप्रतिष्ठा सुरक्षित रहता हुआ अर्धरूप से पहिले तो वाक् मय—सूर्यपयाननिरूपण वस्तुपियङ में व्याप्त होता है। अनन्तर इस वस्तुपियङ (सूर्यपियङ) को केन्द्र बनाता हुआ यही अर्धरूपक प्राण बड़ी दूर पर्यन्त अपना एक स्वतन्त्र—मयबल—बनता है जो मयबल संयमानुगति से एकसङ्ग—संयमात्मक नाम लिए गए हैं।

यही बहिर्गम्यबल प्राणप्रधान मनोवाग्गमित वह साहसी-मयबल है, जिस का हम मयबलों के सारतम्य से साक्षात् कर हो कर सकते हैं, किन्तु जिस का अभाव-सृष्टत्वेन हस्तादि से संस्पर्श कदापि सम्भव नहीं है। यही सूर्य, और हर्य का वह आन्यन्तिक-पार्यन्त्य है, जिसका स्वरूपनोब-वाक्मय-व्यष्टकारयिज्ञान के स्वरूप-समन्वय पर ही अवलम्बित है।

सूर्यपियब भी मन प्राणवाक् मय है, एवं हर्यमयबल भी मनःप्राण-वाक् मय ही है। अन्तर दोनों में केवल यही है कि सूर्यपियब बहिर्गम्य-मनो-गमित वाक् को प्रधान बना रहा है वहीं हर्यमयबल मनो-वाक्-गमित प्राण को प्रमुलता प्रदान कर रहा है। वाक्प्रधान वस्तुपियब पियब है, एवं प्राणप्रधान वस्तुमयबल 'मयबल' है। स्पर्श पियब का ही सम्भव है तो दर्शन मयबल का ही होता है।

मयबलानुगत-अर्थात्मक प्राण की अवयवात्मिका व्याप्ति की पारिमायिकी संज्ञा है-'स्तोम' (राशि-स्तूप-देर-समूह)। मनोवाग्गमित-प्राणतत्त्व ही स्वामाधिक-गतिधर्म से 'गो' है, जो अक्षरूप मनोवाक्प्राणमय-गौतम अभिप्लव-पृच्छ-रूपेण दो स्तोममार्गों में परिणत रहता है। रश्मिप्रावाहिकका प्राणसमष्टि ही अभिप्लवस्तोम है एवं मयबलमावाहिकका प्राणसमष्टि ही पृच्छस्तोम है, जिन दोनों रहस्यपूर्व-प्राणविष-स्तोमों का तत्प्रकरण-माध्य में विस्तार से स्पष्टीकरण कर दिया गया है। केन्द्र से बहिर्परिधि पर्यन्त वस्तुपियबकारत्वेन उत्तरोत्तर बृहन्मयबलों में परिणत होने वाले प्राणमयबल ही 'पृच्छस्तोम' कहलाए हैं, एवं केन्द्र से बहिर्परिधि पर्यन्त रश्मिरूपेण-सू-वप्रमुक्त-वितापमान-प्राणसमूह ही 'अभिप्लवस्तोम' नाम की व्यवहृत हुए हैं, जिन इन दोनों के स्वरूप-समन्वय के बिना वैदिकी-सृष्टिविधा का समन्वय स्वप्न में भी सम्भव नहीं है।

हाँ, तो मनोवाक् गमित-प्राण-रूप गौतम मयबलसाहसी के अनुबन्ध से सहस्र-संख्या में विभक्त रहता है जिन इन सहस्र-वाक्मय-प्राणों की त्रिरात् त्रिरात् (१-२) प्राणपरि से जो एक स्वरूप अभिव्यक्त होता है—उसीका पारिमायिक नाम है—'अहर्गाय'। फलतः १ प्राणमय गौतमों के १ १-के अनुपात से (१२ गौतमों के) ११ (वैतीस) अहर्गण होता है शेष रह जाते हैं—दस गोप्राण, यही 'चतु-स्त्रिंशः प्रजापति' रूप चौतीसवाँ—'सर्वप्रजापति' नामक पारिमायिक-वाक्मय-प्रजापतिदेवता है। ११ अहर्गणों में से आरम्भ के तीन अहर्गण वस्तुपियब में युक्त हैं। उत्तरवस्तुमयबल में १ ही अहर्गण शेष रह जाते हैं जिनका अनुगमरूपेण जो तत्त्वात्मक समन्वय होता है उसीका नाम है—'वषट्कार'। वस्तुपियबयुक्त-तीन अहर्गणों में वस्तुमयबलयुक्त १ अहर्गणों में से १ अहर्गणों के समावेश से जो वाक् प्राणमय-एक स्वतन्त्र स्तोम का स्वरूप सम्पन्न होता है उसी का नाम है—'त्रिकृतस्तोम' (अर्थात् ३ अहर्गणों की समष्टिरूप स्तोम)। इसमें अनुगमरूपेण आगे के १ अहर्गणों के समावेश से—'पञ्चदशस्तोम' का, और १ के समावेश से—'त्रिणवस्तोम' का एवं और शेषमूल अन्त के १ अहर्गणों के समावेश से—'अबस्त्रिंशस्तोम' का स्वरूप-सम्पन्न होता है। इन ११ सौ अहर्गणों का केन्द्रमूल एक सप्तदशम-अहर्गण-पृथक् और मान लिया गया है जो 'उद्गीथप्रजापति' का स्वरूप समर्पक बनता है। इसप्रकार त्रिंशत्-(६)-पञ्चदश (१५)-सप्तदश (१७)-एकविंश (२१)-त्रिणव-(२७)-अबस्त्रिंश (३१)-रूपेण वाक्मय प्राण के बिना प्राणमयी-महिमा-रूपा सुसूचका वाक् के १ (छह) विभिन्न स्तोम होता है। एक ही मूलवाक्मय का स्तोमानुबन्धी वह पञ्चा-विभाजन है। यही वाक् का पट्कार है, और यही वाक्पट्कारक 'वषट्कार' शब्द का संक्षिप्ततम-विरक्तनेतिवृत्त है।

वाक् के पङ्कारूप वपटकार का ही नाम है 'वाक्साहसी-मण्डल' जिसके गर्भ में वेदसाहसी-लोकसाहसी-वाक्साहसी-नाम की तीन व्यष्टिरूपा अक्षान्तर-साहसियाँ प्रतिष्ठित मानी गई हैं जिस सब साहसी-प्रणी की आधारभूमि है दुष्टाक्षरप्रणी। वस्तुविषय के केन्द्र में मनोवर्गमित जिस 'प्राण' तत्त्व की उच्च रूपेण पूर्व में प्रतिष्ठा बतलाई गई है वह हृदयस्थ प्राण हृदय में प्रतिष्ठित रहता हुआ स्वर्ग मी 'हृ-द-स्य' रूपेण व्यक्षरामक-अक्षरमाण ही है जिसका 'हृ' नामक एकाक्षर आह्वयधर्मा विष्णु है वही अक्षरवि-धर्मा प्राण है। 'वृ' नामक एकाक्षर लयबन्धधर्मा- 'इन्द्र' है वही गतिधर्मा प्राण है। एवं 'यम्' नामक एकाक्षर नियमनधर्मा ब्रह्मा है, और वही गतिमुक्तव्ययधर्मा स्थितिरूप-प्रतिष्ठाप्राण है। इसप्रकार तीन अक्षरों की समन्वितावस्थारूप व्यक्षरमूर्ति-हृदयस्थ प्राण के आधार पर ही मनोवाग्गर्मिता वाक्साहसी के तीन महिमा-विशेष निष्पन्न होवाते हैं मनः-प्राण-वाक् की गौण-प्रधानद्विती के कारण, जिसका निष्कर्ष वही है कि—

मनोवाग्गर्मिता प्राणप्रधाना साहसी का ही नाम वैष्णवीसाहसी है वही 'लोकसाहसी' है, जिसका 'हृ' अक्षरधर्मक विष्णु नामक अक्षर से ही प्रधान सम्बन्ध है। मन-प्राणगर्मिता वाक्प्रधाना साहसी का ही नाम 'ऐन्द्रीसाहसी' है वही 'वाक्साहसी' है जिसका 'वृ' अक्षरधर्मक 'इन्द्र' नामक अक्षर के साथ ही प्रधान सम्बन्ध माना गया है। एवं प्राण-वाग्-गर्मिता-मन-प्रधाना साहसी का नाम ही ब्रह्मी-साहसी है वही 'वैदसाहसी' है, जिसका 'यम्' अक्षरधर्मक 'ब्रह्मा' नामक अक्षर के साथ ही प्रधान सम्बन्ध माना गया है। इसप्रकार ब्रह्माक्षररूप प्रतिष्ठातृत्व के आधार पर प्रतिष्ठित इन्द्र-विष्णु-की गत्यावधि-धर्मावन्तिका अमूर्ता पारस्परिकी प्रतिस्पर्धा से होने वाले ब्रह्म-वैष्णव-ऐन्द्र-प्राणों के बीरणरूप-अक्षरधर्मक कर्णवितान से एक ही वाक्साहसी के उक्त गौण-प्रधान-रूप से तीन साहासर्वा अभिव्यक्त होवाती हैं जिन इन तीन साहसियों के आधारपाठन-ऊर्ध्व-अध-तिर्व्यक्त-सर्वतोभासी वितान से एकविधापि साहसी आरम्भ में विराहसीरूप में परिणत होती हुई 'सहस्रधा महिमान' सहस्रम्' रूपेण अक्षररूप-अक्षर-साहसी-विज्ञानमायी ने विभक्त होवाती है जिनकी प्रधानभूता साहसी-वयी का अक्षि ने निम्नलिखितरूपेण संस्मरण किया है—

उमा तिम्यधुर्नपराजयेये, न पराजिज्ञे क्षतररथ नैनोः ।

इन्द्ररथ विष्णो यदपस्पृधेयां त्रेधा सहस्र वि सदैरयेधाम् ॥ (अक्षरसंहितानाम)

किं तद् सहस्रमिति ?

इमे लोक (लोकसाहसी वैष्णवी)

इमे-वेदाः (वेदसाहसी-ब्रह्मी)

अथो-वाक्-इति मूयात् (वाक्साहसी-ऐन्द्री)

—प्रेतरेय-आरण्यके

उक्त साहसी-वयी में मन-प्राणगर्मिता वाक्प्रधाना ऐन्द्री-साहसी का ही क्योंकि वाक्-मय वपटकार से प्रत्यक्ष सम्बन्ध है। अतएव वपटधर्म में एकमात्र-इन्द्राक्षरदेवता के लिए ही- इन्द्राय वौपट्' रूपेण वपटकार रूपेण आहुति का विधान हुआ है। जैसे तो तभी प्राणदेवताकी की आधारभूमि वाक्-मय वपटकार ही बना हुआ है वैनाकि—'देवपात्रं वा एय-वपट्कार' नियम से स्पष्ट है। ऐसा है वह वपटकार, जिसके आधार

पर ही मण्डलात्मक—‘वैश्वरूप्य’ का वितान हुआ है, जिस वैश्वरूप्य के माध्यम से ही पाँचों विश्वपुरों में परस्पर वस्तुधानकोशात्मक—दृष्ट सुप्रसिद्ध दृष्टोत्तरसम्बन्ध प्रतिष्ठित है, जिसके आधार पर ही पाँचों पुरों में पञ्चपुर-स्वरूप-संरक्षिका वह यज्ञप्रक्रिया प्रकटता है, जिसका ‘प्रहिता-संयोग’ ‘प्रयुता संयोग’ इस परिमाणात्म्य के माध्यम से ही श्रुति ने स्वरूप-विश्लेषण किया है।

विश्वस्वरूपसंस्थापन के माध्यम से वस्तुस्थिति का समन्वय कीजिए। आकाशमूत-प्रधान-स्वयम्भू-नामक प्रथमपियङ्ग पहिला सृश्यपियङ्गलात्मक—पहिला वाङ्मय पियङ्ग है। इसीके अनुरूप स्वरूप-रखने वाले क्रमशः वायु-तेज-जल-मृत्-नामक भूतप्रधान चारों सृश्यपियङ्गलात्मक वाङ्मयपियङ्ग क्रमशः परमेष्ठी-सूर्य-चन्द्रमा-भूपियङ्ग नामक चार वाङ्मय पियङ्ग हैं। यह अविस्मरणीय है कि—यह क्रम इष्टिमूला-सृष्टिविद्या से ही सम्बन्ध रखता है। यदि सृष्टिमूला सृष्टिविद्या के क्रम से विचार किया जायगा तो—‘चन्द्रमा सर्वान्त में प्रतिष्ठित माना जायगा। क्योंकि ग्रहोपग्रहभावनिबन्धना-दर्शपूर्णमासयशानुबन्धिनी सुप्रसिद्धा ‘प्रतिपवन्तु-अरविद्या’ से अनुगत क्रमसिद्धा व्यवस्था के अनुसार स्वयम्भू का उपग्रह सूर्य है, सूर्य का उपग्रह भूपियङ्ग है, एवं भूपियङ्ग का उपग्रह अत्रिप्राणनिबन्धन चन्द्रमा है। सर्वान्तमावात्मिका इस अवस्थानादिमध्य स्थिति के कारण ही चान्द्रसाम—‘निधनसाम’ नाम से प्रसिद्ध हुआ है।

उक्त क्रमसिद्ध आकाशात्मा—स्वयम्भू-पियङ्ग वाय्वात्मा परमेष्ठी-पियङ्ग तेजोमयात्मा सूर्य-पियङ्ग मृन्मय भूपियङ्ग एवं जलीय चन्द्रपियङ्ग, इन पाँचों—वाङ्मय-महामूलात्मक—विश्वपियङ्गों के साथ (प्रत्येक के साथ) उस वाङ्मय-वपट्कारमण्डल का सम्बन्ध है जो ‘वैश्वरूप्य’ नाम से प्रसिद्ध है। पाँचों के अपने अपने महिमामण्डलात्मक—वाँच-वैश्वरूप्य हैं, एवं प्रत्येक में घणाश्रिता साहस्री-त्रयी का स्व-स्व-पियङ्गपुर-अवस्थानानुपात से ही उपभोग हो रहा है। इन वाङ्मय-महिमामण्डलों के अनुपात से ही पाँचों विश्वपुरों का वस्तुधानकोशात्मक—दृष्टोत्तरसम्बन्ध माना गया है जिसका निष्कर्षार्थ यही है कि, स्वयम्भू नामक आकाशात्मा-प्रथम-वाङ्मय पियङ्ग के महिमामण्डलात्मक—वाङ्मयाहलीमण्डलरूप वैश्वरूप्य के गर्भ में समहिममण्डल शेष चारों विश्वपरबं बुद्बुद्बत् प्रतिष्ठित हैं। एवमेव परमेष्ठी के महिमा-मण्डल में शेष तीनों, सूर्य के महिमा-मण्डल में शेष दोनों एवं भूपियङ्ग के महिमा-मण्डल में समहिम-चन्द्रमा गर्भाभूत है। और यही वपट्कारशब्द—निबन्धना उस परिमाथिकी वाङ्मयाहली-विद्या का संस्मरण—निष्कर्ष है, जिस से अनुप्राणित विद्वत्-पञ्चदश-एकविंश—आदि स्तोत्रों के परिमाण-माध्यम से ही विश्ववर्षों के गणितसिद्ध-सामीप्य-और विदूरत्व का वैज्ञानिक व्यवस्थापन हुआ है।

उदाहरणार्थ—‘सूर्य’ पृथिवी से कितनी दूर है?, प्रश्न का उत्तर वहाँ आज का मुखविज्ञान अमुक क्रीड मीलों में देता है वहाँ वैज्ञिक-सृष्टिविज्ञान में इस प्रश्न का उत्तर होगा—‘एकविंशो वा इत-आदित्यः। अर्थात् भूपियङ्ग से सूर्य पार्ष्व-वपट्कारमण्डल के २१वें अग्रहण पर बृहतीछन्द के केन्द्र में प्रतिष्ठित है इत्यसमिति-विस्तरेण ‘वपट्कारशब्द’ निबन्धन-पारिमाथिक-प्रासङ्गिक—निदर्शन।

१२-पुरोडाशमीमासानुगत-पात्रीनिर्णयन-कर्म प्रसङ्गत. “प्रासङ्गिकी विविध-वैज्ञानिकी-चर्चाएँ”

एव

‘तन्निबन्धना-विविध-परिभाषाएँ’

३

पात्रीनिर्णयनकर्म-कर्मप्राप्त १२ वें कर्म की इतिवृत्तभ्यता के प्रसङ्ग में मगवान्-माहवस्व के द्वारा विन प्रासङ्गिक-पारिभाषिक-भौतिक-उत्पत्ती का स्वीकरण हुआ है, उन में से अतुर्विच-अग्निस्वरूप-विज्ञान, आप्त्याग्रही-स्वरूप-विज्ञान परस्वात्मनविज्ञान पञ्चप्राण्यात्मक-पशुस्वरूपविज्ञान अहिंसा-हिंसा-स्वरूपविज्ञान, आति कतिपय विषय विशेष महत्त्व रख रहे हैं, जिनमें परस्वात्मन पञ्चपशु हिंस-अहिंसा-मुगदा विषयवर्गी तो आत्र के दिग्देहाकलानुक्रम से निश्चयेन विशेषतम ही स्थान रखने वाली मानी जायगी । आत्र उदाहरणरूपेण अत्यन्त संक्षेप से ही इन प्रमुख विषयों का उदाहरण-स्मरण करनेना प्रयत्न होता ।

(क)-अग्निविज्ञान-निबन्धन-पारिभाषिक-स्वरूप-दिग्दर्शन—

अपने पारिभाषिक-अनुगम-अर्थ से अनुप्राणित-‘अतुर्वा विहितो ह वा अग्ने-अग्निरास’ इत्यादि भूतिवचन से अनुप्राणित अतुर्वा विमक्त ‘अग्नि’ के अतुर्विच-महिमामय विचरों का वेदात्म्य में अनेकधा स्वीकरण हुआ है । अतुर्विचि ही इस दशा में कुछ ऐसी है कि, ‘अग्निविद्या का विस्तारत्मक उपबृंहण ही सम्पूर्ण वेदशास्त्र का निष्कर्षार्थ है । जिस अतुर्विच-स्वात्मक-स्वायम्भुव-अग्निः शक्ति वेद को विश्व का कारण माना जाता है वह वेदत्व ही अग्नि’ नामक अग्निविशेष ही है । जोकि अतुर्विचान्तर्गत सुप्रसिद्ध अस्वशानीक-धृक् में-‘आमपक्षित’ नामसे उपस्थित है । अग्निस्वरूप स्वायम्भुव-आमपक्षित-नामक अग्नि के आधार पर ही इसी के आत्मन्यधर्म से (उपस्थानधर्म से) जो अग्नि-अग्निपक्षित होता है उही का नाम सुप्रसिद्ध यह-‘आप्याग्नि’ है जिस का महाभारत में एक आत्मन्यविशेष के द्वारा ‘अग्निआंतर’ रूप से उल्लेख हुआ है । ‘अग्निआंतर’ रूप इस द्वितीय ‘आप्याग्नि’ नामक ‘अतुर्वाग्नि’ का नाम ही आपोमन-परमेष्ठी-लोक है जोकि विश्व का कर्मप्राप्त द्वितीय पर्व माना गया है ।

आगे चलकर इस अतुर्वाग्निस्वरूप आप्याग्नि के गर्भ में पुनः एक अपूर्व अग्नि का केन्द्ररूपेण जयन होता है जिसके लिए ‘अ’ स्विद्वर्गमें वृद्ध आया, कहा गया है एवं जिसका-‘तमसु बीजमवाचयत्’ रूपेण अनु मगवान्ने स्मरण किया है । इस तृतीय-अग्नि की विधि के अन्तिम परिणामरूप उद्विधधर्म से जिस

अग्निमय-नवीन ब्रह्माण्ड की स्वरूपाभिव्यक्ति होती है, उसी का नाम है-‘सौरब्रह्माण्ड’, जिसे हम-‘रोवसी-त्रिलोकी’ कहा करते हैं। यही क्रमपात-तृतीय-विरचयस्थान है, जिसका अग्निमयत्व भी स्पष्ट है ही।

और आगे बलिष्। सौरब्रह्माण्डाग्नि ही कालान्तर में अपने सर्वस्वरूप से सम्मत्स्वरूप में परिणत हो जाता है। और यही सम्मत्स्वरूपवापति अपने ब्रह्मोदनात्मक प्रातिस्विक-विश से बड़ा स्वस्वरूप का संरक्षण करता है वहाँ विश्व मनघर्मा प्रकाशमाग से अपने स्वरूप से प्रथक् होता हुआ स्वानुगत पृथिव्यादि उपग्रहों का स्वरूप-निर्माता बनता है। यही प्रजापति का सहज विश्व मनघर्मा है। सौर-देवमयबल से प्रथमरूपेण अपक्रान्त इसी चतुर्थ अग्नि से भूपियङ्ग का स्वरूप-निर्माण होता है। यही पारिमायिक-पार्थिव-वह मृष्यामि है, ज्योतिर्मात्राभिमूर्ति से ही जो ‘कृष्णमृग’ नामक पारिमायिक-नाम से व्यवहृत हुआ है। और जो विश्व के क्रमप्राप्त-चतुर्थ भूपियङ्ग का भी अग्निमयत्व ही प्रमाणित हो जाता है। शेष रह जाता है पञ्चम-पर्यात्मक-आपोमय-सौम्य-खन्त्रमा, जिसका आपोमय-परमेष्ठीवत् श्रुताग्नि में ही अन्तर्माप है।

इसप्रकार द्विविध-मात्रात्मक-पारमेष्ठ्य-खन्त्ररूप श्रुतघर्मा सुब्रह्मण्याग्नि स्वायम्भुव-ब्रह्माग्नि, सौर-सावित्राग्नि पार्थिव-गायत्राग्नि (मृगाग्नि) रूपेणापि अग्नि के चातुर्विध्य का समन्वय किया जा सकता है एवं यही चातुर्विध्य की एकविधा है। ऐसे अगणित-चातुर्विध्य है अग्निमहिमा के, जिनमें से तत्कर्म में कतिपय-परिगणित-अग्निमहिमा-विषयों का ही स्पष्टीकरण प्रयास हुआ है जिन अनेकों विषयों में से यज्ञानुसन्ध से प्रमुखरूपेण जिन चार अग्नि-मात्रों का उद्भिदविज्ञान-प्रसङ्गत दिग्दर्शन कराया गया है, वे चारों पारिमायिक-अग्नि क्रमशः-१-रसाग्नि, २-आर्साग्नि ३-छन्दस्याग्नि ४-सावित्राग्नि इन नामों से प्रसिद्ध हैं।

दधि-घृत-मधु-रस त्रयात्मक-स्तौन्य-त्रैलोक्य-में आप्त ‘रसतम’ नामक अग्निविशेष ही ‘रसाग्नि’ है, जिस के माध्यम से ही पार्थिव गायत्र-सम्पत्ति का संग्रह हुआ करता है। उत्तरदिक्स्थ-बाष्प्य-‘श्रुताग्नि’-विशेष ही वृषभ ‘आर्साग्नि’ है जिससे श्रुतघर्मा का स्वरूप-निर्माण हुआ करता है। वस्तुस्वरूप को आकारमात्र प्रदान करने वाला वयोनाशात्मक आयतनरूप अग्निविशेष ही क्रमप्राप्त तीसरा-‘छन्दस्याग्नि’ है। एष सृष्टि का तृतीय-वर्ग मरु-सौर ब्रह्माण्ड-स्वरूप-संरक्षक-ब्रह्मोदनात्मक-अग्निविशेष ही क्रमप्राप्त चतुर्थ ‘सावित्राग्नि’ है। यहकर्म-निकषण (सृष्टिस्वरूप-सम्पादक-कर्मनिकषण) इन चारों अग्नियों के पारिमायिक-समन्वय के द्वारा ही यज्ञर्मा का तात्त्विक-समन्वय सम्भव है और यही ‘अग्निविज्ञान-निबन्धना’ प्रावृत्तिही-उदाहरणविधि का संक्षिप्त-स्वरूप-दिग्दर्शन है।

— — — — —

ख) — आप्त्यात्रयी स्वरूप-विज्ञान —

आप्त्या-त्रयी से सम्बन्ध रखने वाले रहस्यपूर्ण विज्ञान का उक्त सुप्रसिद्ध वैज्ञानिक-आख्यान से ही सम्बन्ध है जिस में त्रिधा के पुत्र अतएव ‘त्वाष्ट्र’ इस उपनाम से प्रसिद्ध तीन मस्तक वाले एवं ६ अंशों वाले ‘विरयरूप’ नामक प्रचण्ड अद्भुत के वज्र का स्वरूपोपवृत्त हुआ है। आप्त्या के सहयोग से ही देवन्द्र इस अद्भुत अद्भुत को मारने में समर्थ होते हैं। पुरुषशास्त्र में जो ऐसे ऐसे अद्भुत अद्भुत चरित्र पदे पदे उपासित हैं ही, जिन का पारिमायिक समन्वय न करने का कारण ही हम पुराण जैसे आर्य्यसर्वस्वशास्त्र को

निरी गन्ध मानते हुए—‘अशास्त्रस्तत्पदं’ गन्तु सतो निन्द्यां प्रयुज्यते को अक्षरशः चरितार्थ करते ही रहते हैं। किन्तु उस समय सदा हमारी प्रज्ञा स्तब्ध हो जाती है, जब कि स्वयं वेदशास्त्र में भी हम अक्षर-देते ही विलास्य आत्मानों को समर्पित देवते हैं।

“एकता-द्विता-त्रिता-नामके आप्त्या-भाषणों के साथ क्षत्रियभेद इन्द्र इतस्तत् उसी प्रकार बिचरने लगे जैसेकि ब्राह्मणपुत्रेषा मूर्धाभिरिक्त राजा के साथ उसे सामयिक-परामर्श देते हुए बिचरत रहते हैं। आगे चल कर आप्त्या-भाषणों के सहयोग से ही इन्द्र ने त्रिशिर्य-पञ्च-विरवरूप असुर को मार डाला” इस आत्मान का आप्त्याग्नि हीन है ! पञ्च-त्रिशिर्य-विरवरूप असुर हीन है !, ‘आप्त्याविज्ञान के द्वारा इहाँ प्ररतों का विस्तार से वैज्ञानिक-समन्वय हुआ है—चतुर्विध-अग्निविज्ञान के अनन्तर।

पार्ष्वि-सम्पत्सर-पशु से अनुगत, पार्ष्वि-स्तोम्यत्रैलोक्यानुग-सुप्रसिद्ध त्रिष्टु-पञ्चदश-एकविंश-नामक (१-२५-२९-नामक) तीन स्तोमों के भेद से तीन पार्ष्वि-लोक व्यवस्थित माने गए हैं, जिन की समष्टि ही-‘पार्ष्वित्री-स्तोम्या-त्रिलोकी कहलाई है। इस पार्ष्वि त्रिलोकी के पृथिवीरूप त्रिष्टोम में ‘भूपति’ नामक पार्ष्वि-श्रुवाग्निरूप-पनार्त्तिकरूप अग्नि प्रतिष्ठित है, यही प्राय-स्वनाभिष्ठाता-अक्षविष-वसुगणोपेत-शक्तेनपात्-‘एकता’ नामक आप्त्याग्नि है। पार्ष्वि त्रिलोकी के अक्षरिष्यरूप पञ्चदशस्तोम में-‘भुवनपति’ नामक आन्तरिक्ष-पनार्त्तिकरूप (तरलानिरूप) वायु प्रतिष्ठित है यही माध्यन्दिनस्वनाभिष्ठाता-एकदशविष-उग्रगणोपेत शक्तेनपात्-‘द्विता’ नामक आप्त्याग्नि है। पार्ष्वि त्रिलोकी के ही सुलोक्यरूप एकविंशस्तोम में ‘भूतानापति’ नामक शिष्य-पनार्त्तिकरूप (विरलानिरूप) आदित्य प्रतिष्ठित है। यही सार्वतन्त्रनाभिष्ठाता द्वादश-आदित्यगणोपेत शक्तेनपात्-‘त्रिता’ नामक आप्त्याग्नि है। इसप्रकार सूक्तेन्द्र से पृथिवी के २९ में आदित्य पर्यन्त अपनी-श्रु-पश्व-वसु- (पन-तरल-विरल किंवा वाय्व) नामकी सुप्रसिद्ध तीन अवस्थाओं से उत्तरोत्तर सूत्रमार्ग में परिणत होकर त्रिष्टु-पञ्चदश-एकविंश-रूपेण अपने तीन स्वतन्त्र-लोकसंस्थान बनाने वाला पार्ष्वि-त्रिविध अग्नि ही पार्ष्वि-आपोमय-अर्वाचसमुद्र से तर्कतः परिष्कात रहता हुआ ‘एकता-द्विता-त्रिता’ नामक ‘आप्त्याग्नि’ नाम से प्रसिद्ध हो रहा है और यही अग्निप्रातः’ रूपा आप्त्याग्नि-जयी का संक्षिप्त-स्वरूप-दिग्दर्शन है जिन इन तीनों आप्त्या-अग्निओं का ही अम्यत्र एक अम्य इतिशेष के भेद से-‘त्रयः केरिन्’ रूप से उपवर्णन हुआ है।

उक्त तीनों आप्त्याग्निओं के सहयोग से ही रोदसी-त्रैलोक्यानुगत सुलोक के अभिष्ठाता-मघवा’ नामक वेवेन्द्र के प्राय त्रिशिर्य-पञ्च-स्वा-विरवरूप-का दमन होता है। ‘अहमिषा’ इदं सर्वमाप्ताम्-‘अहमिषा’ सर्व धारयिष्यामि सर्व जनयिष्यामि सर्वमाप्स्यामि-यदि किञ्च’ इत्यादि वचनों के अनुसार अप्तत्त्व ही यक्षिणी-नेत्राह्वागिभ-उमिषाकमूला-हाम्पत्यसुखि का मूलाधार माना गया है जैसाकि-‘इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवजसो मबन्ति’ इत्यादिमूला जन्मोद्योगनिर्गुणवर्जिता सुप्रसिद्धा पञ्चाग्निविद्या से भी प्रमादित है। सृष्टि के उपादानभरणात्मक पारमेष्ठ्य इस आप्त्यत्त्व का ही नाम है वह-‘सुब्रह्म’ जित के गर्भ में ‘ब्रह्म (तत्त्वात्मक त्रयीवेत्) प्रतिष्ठित माना गया है। ब्रह्म और सुब्रह्म के समन्वय से ही विरव एवं विरवप्रभा की स्वरूपामिष्यति हुई है। इस एक ही एकाकार भी-ब्रह्मगर्भित-सुब्रह्मरूप अप्तत्त्व से कि वाक्प्रणित पदार्थ कैसे उत्पन्न हो जाते हैं ! प्ररत की समाधानमूर्ति है वह-‘स्वप्ना’ नामक प्रायश्चित्त विष के समन्वय से ब्रह्म-गर्भित-सुब्रह्मरूप-आपोमय शुक्ल इत्यपत्-‘वसु-उग्र-अष्ट-अह-वि-आदि

आग्नि रूपेण विभिन्न आकारभावों में परिणत होजाता है, जैसाकि—‘त्वष्टा वै रेतः सिक्तं विकिरोति’ भूति से स्पष्ट है ।

ब्रह्मप्रपञ्च हरित-नील-पीप-रक्त-धूम-नीललोहित-आदि सप्तविध-वर्णमय रूपों के प्रवर्तक-सौर-मघवा-नामक-देवेन्द्र है +, एवमेव-त्रिकोण-यष्टोण-अष्टकोण-सप्त-विधम-तिष्पक् आदि आदि मेदमिन्न-आकाशरमक-रूपों का प्रवर्तक त्वष्टाप्रान् ही माना गया है - । शुक्र-सहचारी-आप्यमावातुगत इस स्वप्नाप्राण को ही ‘त्वष्टा’ नामक असुर माना गया है । क्योंकि आग्नेय-भ्योतिर्मय प्राण जैसे--‘देवदेवता’ नाम से प्रसिद्ध है एवमेव आप्यप्राण ही ‘असुर’ नाम से व्यञ्जित हुआ है । आकाररूपाविष्टता-आपोमय-आप्यप्राणधान-आपोमय-शुक्ररूप-सुब्रह्म-तत्त्वसे संक्षिप्त-यह ‘त्वष्टा’ नामक असुरप्राण ही सुब्रह्मरूपेण-आप्येवत्त्व-से अमिन्न बनता हुआ स्वरूप ही बन रहा है और यही ‘म्याद्र-विरवरूप’ नामक वह असुर है जिसके कारण ही तमोगुणप्रधाना-आमच्छद-मावनिक्त्वना-भूतभ्योतिकी-मर्त्या-भूतसृष्टि का उद्गम हुआ है, जिस मूर्तसृष्टि से ही मृत-अमृत-विरव का स्वरूप अभिव्यक्त हुआ है । और यही आप्य-त्वाद्र-असुर की-विरवरूपता का संक्षिप्त स्वरूप-निदर्शन है ।

विरवरूप-आपोमय प्राणायमक-त्वाद्र-असुर-मत्त-विरव का प्रभव बनता हुआ-‘विरवरूप’ है तमी तो-‘सर्वमापोमयं जगत् सिद्धान्तं अन्वयं ननता है । इस विवरूप-आप्यप्राणात्मक-त्वाद्र-असुर का जो ‘मूल’ होगा वही इसका ‘मस्तक’ माना जायगा । क्योंकि-‘शिरोमूला सृष्टिविद्या’ की अपेक्षा उत्पत्ति में शिरो भाग को ही मूल माना गया है । आपोमय-सुब्रह्म का मूलप्रवर्तक है वह ‘वाक्’ तत्त्व, जिसे हमने ‘वा’ नामक ‘प्राण’ से समन्वित-‘वृ’ रूप आकाश कहा है पूर्व के निदर्शनों में (देखिए प्रस्तावना-पृष्ठसं० ४९) । ऋक्सामावन्विष्ठा-यजुर्वक् ही आपोरूप में परिणत हुई है, जैसाकि-‘सोऽपोऽसृजत-वाक् एव लोकात्, धागधि साऽसृज्यत’ इत्यादि शतपथी भूति से स्पष्ट प्रमाणित है । वह-अनादिनिधना-स्वाम्यमुवी-‘मृ’ रूपा-तत्त्वात्मिका वाक् ही (जिस की कि मौलिक-उपनिषत्-स्वरूपम्यास्या ‘अग्नि-ब्रह्माग्नि-ही मानी गई है *) आपोमय उस पारमेष्ठ्य-मण्डलरूप में परिणत हुई है जिस सुब्रह्ममूर्ति आपोमय-परमेष्ठी के त्वाद्र-विरवरूप-प्राण से ही मैथुनीसृष्टि का आकार-विभाजन हुआ है ।

विरवरूप-त्वाद्र-(आपोमय शुक्ररूप-सुब्रह्म) की मूलभूता वाक् ही तो इसका शीर्ष भाग माना जायगा । यह शीर्ष निरन्वयेन त्रिपर्वा है किंवा तीन शीर्ष-मावी को मिलाकर एक शीर्ष भाग है, जैसाकि वाक् शब्द के निर्बचन प्रसङ्ग में पूर्व के निदर्शन में स्पष्ट किया जा चुका है (देखिए पु. खण्डना ४८) । मनः प्राण-से अविनाभूता वाक् सचमुच ही तो त्रिष्टदमावापका है । और ये ही उस त्वाद्र-विरवरूप के तीन मस्तक हैं । विरवप्रज्ञा पङ्कमाविकिरणों से समन्वित होकर ही स्वस्वरूप से अभिव्यक्त होती है । ये ही

+ रूप रूप मघवा धोमवीति ।

- त्वष्टा रूपाणि पिशति ।

* “तस्य वा एतस्याग्नेवगिभोपनिषत्”

—शतपथब्राह्मणे

अवभाविकार अस्ति-आयते विपरिणामते-यद्वाते अपक्षीयते-नश्यति-नामों से सुप्रसिद्ध है। त्रिशीर्ष-
स्वाप्न-विरवम्प-की भूतमौलिकी-नैकारिकी-धामसुद्धा-मर्यमाव-निर्वाणना-विरवस्तुषि की विरवत्वक-निर्माणा
स्वाप्न इन ९ दृष्टियों से ही देखता है, किंवा ९ विमाणा में विमाणा होकर ही भूतमौलिक-सर्ग-देखा जाता है।
इसी नैदानिक-भाव के आधार पर स्वाप्न को- पञ्च (५ आँखों वाला) मान लिया गया है।

एकता-आत्मानि से मानव के भूतमा के वैश्वानर भाग का निर्माण होता है, द्विता आत्मानि के
सद्व्योग से मानव के भूतमा के तैजस भाग की स्वरूपाभिप्यक्ति होती है, एवं त्रिता-आत्मानि से मानवीय
भूतमा के- प्राज्ञ भाग की अभिव्यक्ति होती है। निष्कर्षतः पार्थिवी मीलिकी स्तौम्या-त्रिलोकी के अष्टिष्टाव-
शवसोनपात्-विषवमीय-ध्रुव-धन्त्र-धरुण-माषाष-अय-क्रिया-ज्ञान-प्रधान-आग्नि-वायु-आदित्य-नामक
भूपति-भुवनपति-भूतानांपति-नाम्ना उपवर्णित एकता-द्विता-त्रिता-नामक आत्मानियों से ही मानवीय-
भ्यारमक-भूतमा के अर्थ क्रिया-ज्ञान-प्रधान वैश्वानर-तैजस-प्राज्ञ-नामक तीन फलों का स्वरूप-सम्पन्न
होता है। म्यात्मक इत्यंभूत-भूतमा के ऊपर-प्रज्ञानमन का स्थान है, जो कि 'विज्ञानात्मा' (इन्द्रि)
नामक सौर-इन्द्र-मणवैन्द्र से नित्य-सम्परिवृक्त माना गया है जैसाकि-‘स वा एष प्रज्ञातात्मा (मना)-
विज्ञानात्माना सम्परिवृक्तः इत्यादि बचन से स्पष्ट है। मानव का आमार्थमोगसाधनरूप शरीर आपोमव
स्वाप्न-अमुरमात्र है जिस आमार्थमोगावृत्ति में समाप्नुत मानवीय भूतमा बादवपाश से आवृत्त बना रहता
है। आवृत्तिकरूप-इस पाशधवन का विमोक्त ही त्रिशीर्ष-पञ्च-विरवरूप-अमुर का परमम है, जो कि
प्रधानसम्परिवृक्त-विज्ञानेन्द्र के द्वारा ही सम्भव है। कब सम्भव है? प्रश्न का उत्तर स्वयं भूतमा का शून-
क्रिया-अर्थ-मय-पौरुष ही माना जायगा। बिना इस पौरुषरूप-अव्यवस्था के केवल-प्रधानविज्ञानेन्द्र
(मनाइन्द्रि) बल क्यापि इस आमुरवत्ता को अभिभूत नहीं कर सकते। अलमतिफलाभितेन। प्रसूत आत्मान
के द्वारा इसी तथ्य का अत्यन्त-पारिमाषिक-राश्यों में स्वीकरण करते हुए ही भूति ने कहा है कि-‘एकता-
द्विता त्रिता-नामके आत्माओं के सहयोग से ही इन्द्र ने त्रिशीर्ष-पञ्च-स्वाप्न-विरवरूप का हमन
कर दिया’। अन्धारमक-इस आत्मान का अविश्वत-तथा अविभूत-के साथ मी यथानुरूप-सम्पन्न
इष्टम्य है और यही मासिक-आप्तविविज्ञान-अनुकनी संक्षिप्ततम-स्वरूप-दिग्दर्शन है।

(ग)-पञ्चासम्भनविज्ञान-निर्वाणन-पारिमाषिक-स्वरूप-दिग्दर्शन—

प्रकृतिसिद्ध-अग्नीषोमीय-आधिदैविक-नित्यवत् की स्वरूपसिद्धि का अत्यन्तम-व्यवहारमाना गया
है-पशु। बिना पशु के प्रकृतिविवरण का कोई भी यज्ञ सुकल्प-हीन नहीं होसकता। यज्ञकर्म की इत्यंभूता
स्वरूपसिद्धि के लिए ही सौरसम्पत्त-प्रभापति से अभिन्न-पार्थिव-स्तौम्यनैतौक्य में व्याप्त-वावावृथिभ्य-
यक्रिय-प्रभापति के द्वारा वावावृथिभ्य पञ्चविध-पशुओं का स्वरूप-निर्माण हुआ है जैसाकि-‘यज्ञार्थं पञ्चा-
सुष्टा’ इत्यादि मनुष्यन से भी स्पष्ट है। प्रकृत में वरापूर्वमासेषि नामक यज्ञकर्म की इतिवृत्तता प्रकल्पता
है जिसमें आहुतिभ्य माना गया है कृत्तलों का-पिष्टरूप, जिसकी पारिमाषिकी संज्ञा है-‘पुरोवत्ता’।
इसी सम्पत्त में भूति ने यह प्रश्न उठाया है कि कबकि बिना पशु के कोई वा भी यज्ञकर्म सम्भव नहीं
और दशपूर्णमास में केवल पुरोवत्ताभ्य ही आहुति के लिए निवृत्त है तो फिर इत इति की यज्ञ कैसे मन

लिया गया । इस प्रश्न के समाधान के लिए ही ऋषि ने प्रासङ्गिक उक्त—‘परबालम्भन-विज्ञान का स्वरूप-विरूपण किया है, जिसका सत्त्वहृदया निरतिशय ही महत्त्व माना जायगा इसलिए कि—

वच मानयुग के कतिपय-पेदमत्तों की युगवर्त्मनिष्पन्न-दिग्देशकालानुबन्धिनी-परानुरञ्जनायुगता-निरतिशया ‘उदात्तरूपि’ ! में परबालम्भन का अर्थ भी केवल ‘पशुस्पर्श ही है, एवं ‘पशुवपस्मक-पशुमेव’ का अर्थ भी अस्मात्मावादमात्र-विमोहनात्मक-काव्यनिक प्राणयिर्गोपमात्र ही है । प्रकृत श्रौत परबालम्भन विज्ञान से अनुगत निम्नलिखित श्रौतसन्दर्भ से सर्वात्मना यह प्रमाणित होजाता है कि परबालम्भन का किसी अस्पर्शनिक-स्पर्श-काव्यनिक-प्राण-आदि से सम्बन्ध न होकर विशुद्ध ‘पशुवप’ से ही सम्बन्ध है एवं उक्त-प्राण्यर्थ वैधव्य की स्वरूप-वर्द्धि के लिए पशु का अमुक-प्रक्रिया-विशेष से प्राणवियोग ही किया जाता है—

“यदा पिष्टानि अथ लोमानि भवन्ति । यदाप आनयति-त्वग्भवति । यदा सयौति अथ मांस भवति । मन्तत इव हि स तर्हि भवति । सन्ततमिव हि मांसम् । यदा शूत-अथ-अस्थि भवति । दारुण-इव हि स तर्हि भवति । दारुणमित्यस्थि । अथ यदुदासयिष्यन् अमिधारयति, तं मज्जान-दधाति । एषा-उ-सा सम्पत्-(पुरो-डाशानुगता-पशुमम्पत्), यदाहु-याक्त्तः-पशुः-इति” ।

—शतपथे १२।३।८।

मुप्रसिद्ध चयनयज्ञ में जिन इष्टकाओं (ईंटों) का निर्माण होता है उनमें एकचर्य पूर्व ही (उपासम्भारमात्मक-यज्ञकर्म-विशेष के साथ ही) पञ्चपशुओं का आलम्भन कर उन्हें मृषिसत्त्व कर दिया जाता है । एक सम्प्रत्यय के अनन्तर उस मिट्टी से ईंटें बनाई जाती हैं—श्रुतिवर्णों के द्वारा । उदनुबन्धी परबालम्भन के सम्बन्ध में वच मान-युगानुबन्धिनी काव्यनिकी-कृष्णा के प्रतिनिधि किसी न काव्यनिक-वर्ण के माध्यम से अपना यह पक्ष उठाया कि “हिरण्य (सुवर्ण) भी तो अमृतप्राणात्मक (सौर-प्राणात्मक) है । यदि पञ्चपशुओं के आलम्भन से यह अमृतप्राण ही यज्ञ में अर्पित है तो फिर निरपराध पशुओं को छोड़ते हुए हिरण्यमय-पशु (गेने के पशु) ही क्यों नहीं यज्ञ में तो लिए जाते । इस सुचारवाद का आशङ्क्य उत्पटन करते हुए भगवान् याज्ञवल्क्य की आक्रोश की माया में यही उत्तर देना पड़ा कि—“जो व्यति (अपने दिग्देशकालविमोहन से) यज्ञकर्मों की सध्यपूर्ण-विज्ञानसम्भूता-चिरस्वन-पद्धतियों से एकान्तत अपरिचित है साथ ही जो प्रकृतिसिद्ध नित्ययज्ञकर्मों के माध्यम (मौक्तिक-विज्ञान) से असत्पृष्ठ है उस पद्धतिज्ञानशून्य-विज्ञानपञ्चित-प्राकृत मानव की दृष्टि में ही हिरण्यमयी-इष्टकाएँ-अमृतमयी-अमृतप्राणात्मिका-होसकती हैं । किन्तु जो पद्धतिरहस्य के परिज्ञाता हैं यज्ञविज्ञान के वेत्ता हैं उनसे तो यही आशा की जायगी कि व चयनयज्ञ में पौर्णो पशुओं का ही आलम्भन करेंगे • ।

✽-हिरण्यमयानि-उ-इ-एक कुर्वन्ति ‘अमृतेष्टका’ इति वदन्त । ता इ ता ‘अमृतेष्टका’ । न हि तानि पशुशीर्षाणि । मृण्मयानि-उ-इ-एक कुर्वन्ति-‘उत्सवा

महामाविकार अस्ति-जायते-विपरिणामते-यद्गते अपधीयते-नश्यति-नामो से सुप्रसिद्ध है। त्रिशीर्ष-
स्वाध्वा-विरवस्व-की भूतमौलिकी-वैकारिकी-पामच्छा-मर्यमाव निम्नबना-विरवस्व की विरवस्वरूप-निर्माणा
स्वाध्वा इन ६ दृष्टिों से ही देवता है, किंवा ६ विनागा में विभक्त होकर ही भूतमौलिक-सर्ग-देवा जाता है।
इसी नैदानिक-माव के आधार पर स्वाध्वा को- पञ्चसु (६ आँखों वाला) मान लिया गया है।

एकदा-आप्याग्नि से मानव के भूतत्मा के वैश्वानर माग का निर्माण होता है, द्विता आप्याग्नि के
सहयोग से मानव के भूतत्मा के तेजस माग की स्वरूपविभक्ति होती है, एवं त्रिता-आप्याग्नि से मानवीय
भूतत्मा के-‘प्राज्ञ’ माग की अभिव्यक्ति होती है। निष्कर्षतः पार्यिवी-मौलिकी स्तोम्बा-त्रिलोकी के अविच्छिन्ना-
शब्दीनपात्-त्रिषणीय-ध्रुव-घट्ट-स्वरूप-मावापस-अर्थ क्रिया-ज्ञान-प्रधान-अग्नि-वायु-आविस्व-नामक
भूपति-भुवनपति-भूतानांपति-नाम्ना उपवर्णित एकता-द्विता-त्रिता-नामक आप्याग्नियों से ही मानवीय-
स्वात्मक-भूतत्मा के अर्थ क्रिया-ज्ञान-प्रधान वैश्वानर-तेजस-प्राज्ञ-नामक तीन पक्षों का स्वरूप-सम्पादन
होता है। स्वात्मक इत्यंभूत-भूतत्मा के ऊपर-प्रज्ञानमन का स्थान है, जो कि ‘विज्ञानात्मा’ (इति)
नामक सूर-इन्द्र-मघवेन्द्र से नित्य-सम्परिवृक्त माना गया है वैसाकि-‘स वा एष प्रज्ञानात्मा (मना)-
विज्ञानात्माना सम्परिवृक्तः इति विचन से स्पष्ट है। मानव का अमार्थमोक्षधनरूप शरीर आपोमव
स्वाध्वा-असुरमात्र है जिस अमायमोक्षरूप में समाप्नुत मानवीय भूतत्मा वाहनपारा से आवृद्ध बना रहता
है। आसक्तिरूप-इस पाशबन्धन का विमोक्त ही त्रिशीर्ष-पञ्चसु-विरवस्व-असुर का परामर्श है जो कि
प्रज्ञानसम्परिवृक्त-विज्ञानेन्द्र के द्वारा ही सम्भव है। कब सम्भव है?, प्रश्न का उत्तर स्वयं भूतत्मा का ज्ञान-
क्रिया-अर्थ-मय-पौष्य ही माना जायगा। बिना इस पौष्यरूप-अभ्यवसाय के केवल-प्रज्ञानविज्ञानेन्द्र
(मनाशक्ति) बल कदापि इस आसुरबल को अभिमूत नहीं कर सकते। अक्षमतिपस्त्वितेन। प्रसूत आप्याग्नि
के द्वारा ही तप्य का अत्यन्त-पारिमापिक-शब्दों में स्पष्टीकरण करते हुए ही श्रुति में कहा है कि-‘एकता-
द्विता त्रिता-नामके आप्याग्नीषो के सहयोग से ही इन्द्र ने त्रिशीर्ष-पञ्चसु-स्वाध्वा-विरवस्व का इमन
कर दिया’। अस्यामकर्-इस आस्यान का अविदैवत-सया अभिमूत-के साथ ही यवानुरूप-उमन्वव
ब्रह्म है और यही प्रासङ्गिक-‘आप्यविज्ञान-अनुकम्पी संविच्छिन्न-स्वरूप-विगूर्शन है।

(ग)-परबालम्भनविज्ञान-निबन्धन-पारिमापिक-स्वरूप-दिग्दर्शन-

प्रकृतिविज्ञ-अग्नीषोमीय-आविदैविक-नित्यवत् की स्वरूपविधि का अन्यतम-पावनब्रह्म माना गया
है-पशु। बिना पशु के प्रकृतिबल का कोई भी पक्ष सुलभ्य-सीति -नहीं होसकता। ब्रह्मर्म्म की इत्यंभूता
स्वरूपविधि के लिए ही सौरसम्बन्ध-प्रवापति से अभिन्न-पारिव-स्तोम्बात्रैलोक्य में स्वात-वावागुपिभ्य-
मन्त्रि-प्रवापति के द्वारा वावागुपिभ्य पञ्चविध-पशुओं का स्वरूप-निर्माण हुआ है, वैसाकि-‘यज्जार्थ परावा
सुष्टा’ इत्यादि मनुष्यन से भी स्पष्ट है। प्रकृत में द्वापूर्यमासेधि नामक ब्रह्मर्म्म की इतिवर्तव्यता प्रकट
है जिसमें आहुतिब्रह्म माना गया है तत्त्वज्ञों का-विच्छिन्न, जिसकी पारिमापिकी संज्ञा है-‘पुरोडास’।
इसी सम्बन्ध में श्रुति में यह प्रश्न उठाया है कि जबकि बिना पशु के, कोई सा भी ब्रह्मर्म्म सम्भव नहीं,
और दशयुग्ममात्र में केवल पुरोडासब्रह्म ही आहुति के लिए निवत है तो फिर इस इति को पक्ष कैसे मान

मध्यस्थ बनाए केवल प्राण की स्वरूप-व्याख्या ही सम्भव नहीं है। क्योंकि प्राणी-रूपा मूलामिच्छन्ति से असंस्पृष्ट-विशुद्ध प्राण को रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्द-स्पर्मात्राओं से अतीत बनता हुआ अपने अवामन्मुद-धर्म से मौक्तिक विश्व की सीमा से सर्वथा ही रहित तत्त्व है, जिसका कि-‘असदेवेदमग्र आसीत्-कितवस्तदासीत्?—अप्ययो वाक् तदमेऽसदासीत्। के से अप्ययः?, प्राणा वा अप्ययः (शतपथ ६।१।११) इत्यादिरूपेण यशोगान हुआ है। निष्कथतः—मृतानुगति के बिना केवल प्राण-प्राण का उद्घोष न केवल निरर्थक ही है, अपितु मृतशून्या (यशकर्मरून्या) केवल प्राणरूपना से तो मानव का व्याप्यात्मिक-प्राण कालान्तर में सर्वथा रिक्त ही बन जाता है, और उस अवस्था में तो सत्तामिद ही मौक्तिक-यशकर्म-इस कल्पनावादी के लिए अस्तु ही (अमावात्मक ही) बना रह जाता है *। तभी तो अध्विने-‘प्राणो-पक्षेन कल्पताम् इस सात्त्विक-आदेश के द्वारा अभ्यात्मिक-प्राण के साथ आधिभौतिक-यशकर्म के अनुगमन अनिवाध्य माना है।

मानते हैं—मेघ-किंवा मेघ-‘प्राण’ की भी संज्ञा है। किंवा प्रमुखरूपेण प्राण की ही संज्ञा है। ततः किम्?। प्राण किस का नाम नहीं?। बितने भी नाम सुने जाते हैं, सभी पहिले ‘प्राण’ ही तो हैं। अग्नि वायु-विद्युत् इति-स्तनधिसु-आदि-आदि सब शब्द प्राणों के ही स्वरूप-संज्ञाएँ हैं तो क्या एतद्रूप भूत-भौतिक-सत्त्वों का अभाव प्रमाणित होगया एतावता ही?। पुरुष-अरश्च-गो-अधि-अज-नामक सुप्रसिद्ध नामपञ्चक में प्राणपञ्चक से ही अनुगमित है। यावापुयिम्य वैश्वानरमा-का ही नाम-‘पुरुषप्राण’ है मनोबाग्वर्मित-व्योक्तिर्मय-प्राण का ही नाम गौप्राण है, प्रतिफलित-व्यैराग्य का ही नाम ‘अरश्चप्राण’ है हरितवर्ण-प्रयत्न-आन्तरिक्य-प्राण का ही नाम ‘अधिप्राण’ है एवं पारिवक्त्रपालानुगत गायत्रप्राण ही ‘अजप्राण’ है। तो क्या एतन्नामक-भागियों का अभाव मान लिया जायगा?। नेति होवाच।

जिस प्राण की जिस प्राणी में प्रधानरूपेण अमिच्छन्ति रहती है वह प्राणी छद्-प्राण के नाम से ही व्यवहृत होने लगा है। और यों पञ्चविध यावापुयिम्य-पुरुष-अरश्चादि पाँचों प्राणों से प्रमुखरूपेण कृततमा प्राणी भी पुरुष-अरश्चादि नामों से ही व्यवहृत होपड़े हैं। ‘कूर्म’ शब्द को ही लीजिए। आदित्यप्राण विशेष का ही नाम ‘कूर्म’ (कछुआ) है। क्योंकि अनुक-बलीय-प्राणी-विशेष में इस कूर्मप्राण की ही प्रधानरूपेण अमिच्छन्ति रहती है। अतएव यह प्राणी भी ‘कूर्म’ नाम से न केवल प्रसिद्ध ही होगया है अपितु जयनयनानुगता प्राणवित्तियों के क्रम में अपेक्षित-प्राणामक-कूर्म की जिति के लिए ‘अथ कूर्ममुप वधाति’ रूपेण कूर्मप्राणी (कछुए) का ही ग्रहण किया जाता है। केवल नीरूप-अप्राण-कूर्म-प्राण-मात्र के नामोद्घात से तत्रक यशकर्म की समिद्धि कदापि सम्भव नहीं है जबतक कि मृतशरीरी कूर्म का संग्रह नहीं कर लिया जाता।

*-असन्नेव स भवति-अग्रदृष्टं ब्रह्मेति वेद चेत्।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्देह सन्तमेनं ततो विदुः॥

—उपनिषदि

आगे चलकर ऐतिहासिक-समय का स्मरण कराते हुए याज्ञवल्क्य कहते हैं कि “भीम-मानवप्रजा-पति से आरम्भ कर सायकायन-स्यापण-नामक सुप्रसिद्ध याज्ञिक पर्यन्त तो पाँचों पशुओं का ही नियम” आलम्बन होता रहा अथवा यज्ञ में । आगे चलकर हमारे समय में (आद्य से पाँच सदस-वर्ष पूर्व-कलियुगारम्भतः क्रिश्चिदिव पूर्व याज्ञवल्क्य के समय में) केवल प्राजापत्य, तथा बाधव्य, नामक दो अथ-पशुओं का ही आलम्बन शेष रह गया जिसकी अगले ब्राह्मणों में वैज्ञानिकी-उपपत्ति बतलाई जा रही है-“प्राजापत्यं चरक्य आलम्बन्ते”-इत्यादिरूपेण । स्वयं-प्रकृत कर्मातुगत-ब्राह्मणवन्दन की समाप्ति से अनुगत यह स्पष्टीकरण भी ‘परबालम्बन के उक्त तथ्याय का ही समर्थन कर रहा है कि-‘पुरुष-अथ-गौ-अथि-अज-नामक-पाँचों के मेध्यरूप-पवित्र-भाग की उत्कृष्टि से ही क्यों कि किंपुरुष-गौ-गौर-गधय-अथ-नामक पाँच उक्तमेधा-मेधयन्-पशुओं की स्वरूपाभिन्नति हुई है । अतएव कदापि इनको अग्रजपशुनामी नहीं बनाना चाहिए-“तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्यम् । अपक्रान्तमेधा हेतु पशव ।

परबालम्बन प्रयुक्त हिंस्रदोष से क्या बचकर्म हिंस्रमय नहीं बन जाता !, जबकि इस बचकर्म का पारिभाषिक एक नाम माना गया है-‘अश्वर’, जिसका अर्थ है-‘अहिंसक-कर्म’ । और फिर पशु भी तो निरव के जैसे प्राणी हैं जिनकी स्वस्वार्थसिद्धि के लिए मारना क्या मानवकर्म कहा जा सकता है !, इसअश्वर के आपातरमणीय-निवृत्त माणुक्यपूर्ण प्ररनों के समाधान के लिए ही हमें प्रकृत कर्म में-‘परबालम्बनविज्ञान’ का स्वरूप-विश्लेषण-प्रयास करना पड़ा है जिसके द्वारा आस्थापूर्वक यह कहा जा सकता है कि, तद्विज्ञान-समन्वय के अन्तर कस्यनिक-कदवाबदद्यालय-अध्ययनवादिषो की आपातरमणीयता तभी कल्पनाएँ समाहित होजायँगी इसी निवेदन के साथ यह कर्णकटु निदर्शन अत्रैव उपरत किया जा रहा है ।

(घ) पञ्चप्राणात्मक-पशुस्वरूपविज्ञान-निबन्धन-परिमापिक-स्वरूप-दिग्दर्शन-

बुद्धिवादाभिनिष्ठ-विशुद्ध-अध्यात्मवादी-अद्वैतिक-मानव अपनी आध्यात्मिकी प्रायकल्पना के आवेश में यह मूल जाता है कि, ‘प्राण की स्वरूपाभिन्नितरण के क्षेत्र का ही नाम ‘प्राणी’ है । और यों प्राण तथा प्राणी में कोई अन्तर नहीं है । वस्तुस्थिति तो वास्तव में ऐसी है कि बिना प्राणी की

वाऽएते पशव यद्दे किञ्च-उत्सर्गमियं तस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तदत्रैते पशवो गतास्तत सम्मरामः’ इति । न तथा कुर्यात् । यो वाऽएतेवामाहृतं (पवति), ब्राह्मण्य (विज्ञानं) च न विद्यत् तस्यैवऽउत्सर्गः स्युः । स एतानेव पञ्चपशूना-न्तमेव-यावदस्य पशु स्यात् । तान् हेतान् प्रजापतिः प्रथम आलोमे, स्यापणः सायकनोऽन्तिमः । अथ ह स्मैतानैवान्तरेण-आलम्बन्ते । अथैतर्हीमौ दावेबालम्बेते प्राजापत्यस्य, बाधव्यस्य । तयोरतो ब्राह्मण्य (विज्ञानं) उच्यते ।

— शतपथब्राह्मणे १२.११.२८-३०-३१६

प्राकृत-प्राणी स्वतः ही स्व-स्व-माकृतिक क्षेत्रों में शिष्टापटु बन जाते हैं। प्रकृति के अतिरिक्त मानव में 'और भी कुछ' अभिव्यक्त है, जो मानवैतरी में अभिव्यक्त नहीं है। वह 'और कुछ' ही 'पुरुष' कहाला है। इसी पुरुष का नाम है 'अध्ययतरमरूप-प्रकृत्यतीत-अतएव दिग्देराकालातीत-वह शारवत सनातन-धर्म', जिसने मानव को इतर प्राणिम से वृथक् कर रहा है, और इसी आचार पर मानव को इतर प्राणियों के समतुलन में 'विशेष' माना गया है X।

विशेषमावापन-शारवतधर्मरूप-दिग्देराकालातीत-आत्मपुरुष और सामान्य मावापन-परिवर्तन शीला-दिग्देराकालानुगत 'शरीरप्रकृति' इन दोनों के समन्वितरूप का ही नाम मानव है। और ऐसा मानव अपने दिग्देराकालातीत-आत्मपुरुषरूप-शारवतधर्म से ही दिग्देराकालातिमय प्रकृति को नियन्त्रित करता है। इस नियन्त्रण से नियन्त्रिता विश्वप्रकृति कदापि उच्छ्वलना नहीं बन पाती। यदि मानव अपने पुरुषार्थरूप आत्मपुरुषात्मक-शारवतधर्म के प्रति निरपेक्ष बनता हुआ केवल प्रकृतिवादी किंवा दूसरे शब्दों में दिग्देराकालानुगत-केवल-वक्त मानवादी-प्राकृत-मानव ही बना रहा जाता है, तो उस अवस्था, किंवा आत्यन्तिक-पतन-रूपा वृत्तवस्था में धर्म के परिचायक-लक्षण ही शारवतधर्म का स्थान अपहृत कर बैठते हैं, जैसा कि धर्म का परिचायक प्रतीकरूप ब्राह्म 'अहिंसा' मात्र भी ब्राह्म आन्तिवरा धर्म ही नहीं, अपितु 'परमधर्म' बन बैठा है। और दुर्भाग्य तो यह है कि बड़े बड़े संस्कृतिक-विद्वान् भी इसी 'परमधर्म' के यशोमान में आत्मलीन बनते हुए 'गवानुगतिकन्याय' को ही अक्षरशः चरितार्थ करते आ रहे हैं। ब्राह्म का सम्पूर्ण भारतराष्ट्र इसी प्रतीकधर्म के प्रबाह में सर्वात्मनैव स्वरूप-विमृष्ट होता आ रहा है, किंवा होगा है, जिससे सदा संस्कृतिक पतन इसका और क्या होगा ?।

प्रतीकधर्म-धर्म के स्वरूप-व्याख्याता धर्मशास्त्र ने (स्मृतिशास्त्र ने +) प्रतीकधर्म को लक्षणात्मक धर्म ही माना है जैसा कि आगे के-वचनों से स्पष्ट है—

* ब्रह्मस्यो हि प्रतिष्ठाममृतस्याम्ययस्य च ।

"शारवतस्य च धर्मस्य"—सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥

—गीतायाम्

X—आहार-निद्रा-भय-मैथुनाभि-सामान्यमेतत्-पशुमिर्नराभ्याम् ।

धर्मो हि तपामधिको विशेषः, धर्मेण हीना पशुभिः समानाः ॥

—नीतिसूक्ति

+—भुक्तिस्तु वेदो विज्ञेय, धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये, ताम्यां धर्मो हि निर्भमो ।

—मनुः २।१०।

क्योंकि प्राणी ही प्राण का स्वरूप-समाहक बना करता है किंवा मृत ही प्राण के अन्त-
र्यामात्मक सम्बन्धानुग्रह का कारण बनता है जिस इस तथ्य को विस्मृत कर विगत शताब्दियों से
हमारे विश्वस्यमान म. काव्यनिक-अप्यामयाद के व्यामोहनरूप महान् ग्रह से प्रसूत होते हुए भूतानुगत पञ्च-
कम्मनिकपन उस सम्पूर्ण-लौकिक-अभ्युदय-से अपने आपको और अपने साथ साथ ही सम्पूर्ण ग्रह को
उस सीमापर्यन्त पराङ्मुख ही प्रमाणित कर लिया है जिससे भूतानुगामी-ममस्त-आचारमक-कर्मसौन्दर्य हो
होगया है विस्तृत, एवं तत्सम्बन्ध में शेष रह गई हैं आचारशून्या कल्पनाप्रवृत्ता वेनी शून्य-शून्य कल्पनाएँ
यात्र, जिनसे अन्तान्तर में मानवीय मन तर्कया रिक्त ही बन जाया करता है, और दुर्भाग्यवश कर्मशून्या
हरथभूता रिक्तता ही इन कल्पनियों की दृष्टि में उसी प्रकार 'शान्ति बन बैठती है, जैसेकि एक मेघावी-
प्रशाशील-प्रसुत्सन्नमति-मी बालक अयोग्य-अभिमावकों के निःश्रीम साकून से अपने स्नावनीय-उन्मुक्तों से
सर्वाया शिथिल बनता हुआ अब एम्पीरूप बहुभाव में आबाठा है, तो तदभिभावक ऐसे विवर्धित-आलक को
'योग्य'-सयाना करने, मान बैठने की मयावहा भ्रान्ति करने लग पड़ते हैं।

अलामतिप्रसवितेन । प्रस्तुत विशान प्रसङ्ग में-प्राण, और प्राणी के रहस्यमयक उस वैज्ञानिक स्वरूप
का ही स्वरूप-विरलोपय-प्रयास हुआ है जिस विरलोपय की प्रमुख-आधारभूमि पाङ्क्त (पञ्चावयव) यत्र
से अनुगत-वातायुष्य-यत्र प्राणपशुओं का स्वरूप-सम्बन्ध ही माना गया है, एवं इन्हीं पञ्चविध-प्राणपशुओं
के माध्यम से पञ्चविध प्राणी-पशुओं का स्वरूप-सम्बन्ध प्रयास हुआ है, और यही प्रकान्त-परिच्छेद का
पारिमायिक-संक्षिप्त-निर्दर्शन है।

(ख)-अहिंसा-हिंसा स्वरूप-विज्ञान-निबन्धन-पारिमायिक-स्वरूप-दिग्दर्शन-

जिसप्रकार आज के प्रावर्तिक-मुग्धने शब्दार्थनिर्बन्धानुगता पारिमायिकी निष्कार्य-मर्मसि का
उल्लंघन करते हुए त्याग-तपस्या-सखिदान-नैतिकता-समानता-मानवता-मानवधर्म-आदि आदि
शब्दों का दिग्देशकालचर्माकर्षण से आकषितमना करते हुए अथेष्ट काव्यनिक-अर्थ मान लिया है तथैव
उसी अस्वनिक्ता से आज 'हिंसा-अहिंसा' शब्द भी समन्वित हो रहे हैं। वही कारण है कि जिन्हें
शास्त्रपरिमाथा में 'धर्मसंज्ञा' (धर्म के परिचयात्मक बाह्य चिन्ह) कहा गया है वे आज स्वयं ही
'धर्म' का स्थान ग्रहण कर बैठे हैं जिसके आधार पर ही-'अहिंसा परमो धर्म' आदि वाक्यों पर ही आज
धर्मस्वरूप का पर्यवसान समझ जाने लगा है जबकि तत्परतः वस्तुनिष्ठ कुछ और ही है।

धर्म को अब प्राकृत-प्रकृतिविज्ञ-मान लिया जाता है। तभी इसप्रकार की भ्रान्तियों को प्रवेशावसर
मिला करता है। आज के प्रकृतिवादी मानव का ऐसा ही कुछ महान व्यामोहन है कि 'मानव को प्रकृति के
अनुसार ही चलाया जाहि'। बात सुनने में भी प्रिय है और बुद्धिवाद्दृष्ट्या मान्य भी। किन्तु मानव का
स्वरूप केवल प्रकृति ही होता तबतो उक्त 'वात' का सर्वाङ्गीय समादर सम्भव था-मानवैतर उन पशु-
पक्षी-आदि इतर प्राकृतिक-प्राणियों की भाँति जिनका धर्म से इति पर्यन्त का (वस्तुतः मनुष्यपर्यन्त का)
समस्त जीवनवृत्त सर्वात्मना प्रकृतिपरवश ही बना रहता है। अतएव व जिन्हें प्रकृत्या परिपूर्ण माना गया
है जबकि मानव केवल प्रकृति की दृष्टि से अपूर्ण ही माना गया है। अतएव नृहयनुगता पूर्णता के
अभ्युदय के लिए तो मानव के लिए स्वतन्त्ररूप से 'शिक्षाव्यवस्था' ही करनी पड़ती है जबकि मानवैतर

प्राकृत प्राणी स्वतः ही स्व-स्व-माहृतिक क्षेत्रों में शिवापट्ट बन जाते हैं। प्रकृति के अतिरिक्त मानव में 'और भी कुछ अभिव्यक्त है, जो मानवैतरो में अभिव्यक्त नहीं है। वह 'और कुछ' ही 'पुरुष' कहाला है। इसी पुरुष का नाम है 'अव्ययस्वरूप-प्रकृत्यतीत-असंश्लिष्ट विग्वेशकालातीत-यह शाश्वत सनातन-धर्म', जिसने मानव को इतर प्राणियों से पृथक् कर रखा है, और इसी आधार पर मानव को इतर प्राणियों के समतुलन में विशेष माना गया है X।

विशेषमात्रात्म-शारवतधर्मरूप-विग्वेशकालातीत-आत्मपुरुष और सामान्य मावापना-परिवर्तन शीला-विग्वेशकालानुगत 'शरीरप्रकृति' इन दोनों के समन्वितरूप का ही नाम मानव है। और ऐसा मानव अपने विग्वेशकालातीत-आत्मपुरुषरूप-शारवतधर्म से ही विग्वेशकालात्मिक प्रकृति को नियन्त्रित रखता है। इस नियन्त्रण से नियन्त्रिता विश्वप्रकृति कदापि उल्लङ्घना नहीं बन पाती। यदि मानव अपने पुरुषार्थरूप का मपुरुषात्मक-शारवतधर्म के प्रति निरपेक्ष व्रतता हुआ केवल प्रकृतिवादी किंवा दूसरे शब्दों में विग्वेशकालानुगत-केवल-वृत्त मानवादी-प्राकृत-मानव ही बना रहा जाता है, तो उस अवस्था, किंवा आत्यन्तिक-पतन-रूपा वृत्तवस्था में धर्म के परिचायक-लक्षण ही शारवतधर्म का स्थान अपहृत कर बैठते हैं, जैसाकि धर्म का परिचायक प्रतीकरूप ब्राह्म- 'अहिंसा' मात्र भी आज भ्रान्तिपरा धर्म ही नहीं, अपितु 'परमधर्म' बन बैठा है। और दुर्भाग्य तो यह है कि, बड़े बड़े सांस्कृतिक-विद्वान् भी इसी 'परमधर्म' के यशोगान में आत्मलीन बनते हुए 'गतानुगतिकम्याय' को ही अक्षरशः चरितार्थ करते जा रहे हैं। ब्राह्म का सम्पूर्ण भारतराष्ट्र इसी प्रतीकधर्म के प्रवाह में सर्वामनैव स्वरूप-विमृष्ट होता जा रहा है, किंवा हो गया है जिससे बड़ा सांस्कृतिक पतन इसका और क्या होगा !।

प्रतीकधर्म-धर्म के स्वरूप-व्याख्याता धर्मशास्त्र ने (स्मृतिशास्त्र ने +) प्रतीकधर्म को लक्षणात्मक धर्म ही माना है जैसाकि आगे के-बचनों से स्पष्ट है—

✽ ब्रह्मसो हि प्रतिष्ठाममृतस्याम्यपश्य च ।

“शारवतस्य च धर्मस्य”—सुखस्यैकान्तिकम्य च ॥

—गीतायाम्

X-आहार-निद्रा-मय-मैथुनाभि-सामान्यमेतत्-पशुभिर्नारम्हाम् ।

धर्मो हि तपामधिको विशेषः, धर्मेण हीना पशुभिः समानाः ॥

—नीतितुक्ति

+ भुविस्तु वेदो विज्ञेय, धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये, ताम्यां धर्मो हि निर्बर्मा ।

—मनुः २।१०।

वृत्ति-समा-दमो-ऽस्तेय-शौच-मिन्द्रियनिग्रहः ।

धी विद्या-सत्य-मक्रोहो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

—मनुः ६।६२।

अहिंसा-सत्यमस्तेय-शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एत सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽश्वीनमनु ॥

—मनुः १०।६ ।

वृत्ति-समा-दम-अस्तेय-शौच-इन्द्रियनिग्रह-धी-विद्या-सत्य-अक्रोह इत दशक को राक्षसि ने धर्म का सङ्ग्रह, अर्थात् 'प्रतीक' माना है किन्तु वास्तव्य यही निष्कलता है कि, जो मानवभेद अस्वयंपुरुषनिष्कलन शास्त्रधर्म पर निष्ठा-पूर्वक आकट रहता है, ऐसे धर्मशील मानवभेद के धर्मस्य आरम्भपुरुष के अनुग्रह से अनुगत प्रकृतिरूप बुद्धि-मन-इन्द्रिय-रादी आदि वर्ग वृत्ति-समा-आदि शब्दों से स्वतः ही सम्पन्न रहते हैं। यद्ये से यद्ये सांसारिक-कष्ट को सह जाना ही वृत्तिगुण है। शक्ति की विद्यमानता में भी अपराधी को दण्ड न देना ही समागुण है। प्राणात्मक-बीज्य की अभिव्यक्ति में भी मनस्तब्ध आ संवम कर लेना वसोगुण है। परस्म्य के प्रति छद्म छटपट रहना 'अस्तेयगुण' है। स्नान-शुद्धि-आदि का अनुगमन ही 'शौचगुण' है। ऐन्द्रियक विषयों के पुरोऽन्तरित रहने पर भी उनके प्रात छटपट को रहना 'इन्द्रियनिग्रहगुण' है। तात्कालिक संवित्-भाव ही 'धीगुण' है। सन्तुष्टानुशीलन-बनित-संस्कार ही 'विद्यागुण' है। यत्कृत विषयों का स्वीकरण ही 'सत्यगुण' है। एवं क्रोधनिमित्तोपरिवृत्ति पर भी क्रोध न करना 'अक्रोहगुण' है। आगे चल कर राक्षसिने सामासिकधर्मरूपेण 'अहिंसा' का भी धर्म-अक्षयों में समावेश कर लिया है। एवमेव-ब्रह्मा-करुणा-आदि आदि अस्यान्य भी कतिपय बेसे मानवीय-अगुण हैं जिनका धर्मलक्षण-गणना में लय कर लिया जा सकता है।

'दशकं धर्मलक्षणम्' वाक्य ही स्पष्टरूपेण यह प्रमाणित कर रहा है कि-वृत्ति-समा-दम-इन्द्रिय-करुणा-अहिंसा-शौच-आदि स्वयं धर्म नहीं हैं, अपितु ये तो धर्म के लक्षण हैं अर्थात् धर्म के प्रतीकमात्र हैं जिन के पूरक ही किंचिद भाव बने रहते हैं। और देश-अल-पात्र-द्रव्य-अज्ञा आदि परिस्थिति-बनित-साधन-परिग्रहों के कारणतः से अनुमानिता अपेक्षा के अनुकूल से धर्मलक्षण ही परिकल होजाते हैं-अधर्मरूप में एवं धर्मलक्षणों के प्रसिद्धि-भाव परिकल होजाते हैं धर्मरूप में जिन का होरा-हरण शास्त्रों में विस्तार से उपबृंहण हुआ है। अतः परिस्थिति में में जो अहिंसा धर्म (धर्मलक्षण) है वही अतः परिस्थिति में धर्म का धर्म बन जाती है। दया का धर्मरूप परिस्थिति विशेष में धर्मरूप धर्मरूप में परिकल होजाता है। अतएव परमवैज्ञानिक-सगवान् पाण्डित्य्य के प्रतीकधर्म-शास्त्रात्मक-परिकल न शक्ति-प्राकृतधर्म का वही स्वयं-लक्षण करना पड़ा कि—

दशो काल उपायेन धर्मं भद्रा-समम्भितम् ।

प्राप्ते प्रदीयते यत् तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥

—याज्ञवल्क्यस्मृति १।६।

दुर्लभ दृष्टि से इन उपायधर्म प्रतीक-धर्मों का सम्भव भी कीजिए। "दया धर्म का अङ्ग अत्रय बन सकती है, किन्तु दया स्वयं कभी अङ्गीरूपेण धर्म का स्थान नहीं ग्रहण कर सकती" ।

एवमेव 'अहिंसा' को धर्म का अङ्ग माना जा सकता है, किन्तु कदापि 'अहिंसा' को 'अङ्गी'—रूप 'परमधर्म' नहीं माना जा सकता। दूसरे शब्दों में धर्म अवश्य ही सत्य-व्या अहिंसा-नामों से अभिनीत हो सकता है किन्तु कदापि सत्य-व्या-अहिंसा-आदि को ही 'धर्म' नहीं कहा जा सकता। क्योंकि विशेष परिस्थितियों में मित्यामायण दण्डप्रहार—हिंसा—आदि भी धर्म के प्रतीक बनते देखे गए हैं। स्वयं, और अतुल्य ध, दया और दण्ड का, अहिंसा—और हिंसा का स्वरूप—विपर्यय ही धर्माधर्म का निर्णायक बना करता है। अतएव लक्ष्णात्मक-धर्म को शास्त्र ने 'सापेक्षधर्म' ही माना है, जिस में देश-काल-पात्र-द्रव्यादि के तारतम्य से परिवर्तन होता रहता है। धर्मलक्षणात्मक इत्यभूत—प्राकृत धर्म का नियन्ता है धर्मरूप—अप्राकृत वह शाश्वतधर्म, जिस की सनातनता अक्षुण्ण मानी गई है, और जो दुर्भाग्यवश प्रकृतिव्यामोहननिबन्धन अनात्मवादत्मक-प्रकृतिवादरूप-बुद्धिवाद से आब्र मानवीय प्रज्ञाक्षेत्र से सर्वथैव 'निरपेक्ष' बन गया है। अतएव प्राकृतधर्मान्ते, किंवा धर्म के लक्ष्यों में ही आब्र आन्तिवश 'धर्म' का स्वर्णसिंहासन अण्डित कर लिया है। एव आत्मधर्मरूप अभ्ययपुरुषधर्म से पराङ्मुख, प्रकृतिधर्मवादी—ऐसे ही मानवता-प्रेमी इत्यभूत-साधनिक-तात्कालिक-धर्म को ही 'नैतिकता' मानवता 'मानवधर्म' आदि विविध-उपाधियों से लभ लङ्कृत करते हुए इतस्ततः दंष्ट्रमप्राण हैं। इत्यभूत-कास्वनिध धर्म में, अर्थात् सत्तयात्र में आद्यक-व्यासक्त बने रहने वालों की मातृकता-गुणां दृष्टि में ही 'अहिंसा' का कास्वनिध पोष प्रदान बना हुआ है, जिस अहिंसा का शास्त्रीया पारिभाषिकी उल—'अहिंसा' से कर्त्तव्यता भी तो सम्पर्क नहीं है, जिस शास्त्रीया 'अहिंसा' की पुरिका 'हिंसा' ही मानी गई है। कथमिति चेत् ? धर्म के वैज्ञानिक-समाधान के लिए ही तो प्रकान्त-धर्मानुगत हिंस-अहिंस का वैज्ञानिक-स्पष्टीकरण-प्रयास हुआ है, और यही प्रकान्त धर्म के अन्तिम विज्ञानोद्धारण का सर्वोत्तम-स्वरूप—दिग्दर्शन है।

१२—(३)

• • • • •

• या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिन्चराचरे ।

'अहिंसा'—मेव तां विधाद्वेदाधर्मां हि निर्णयी ॥

—मनु १०/४४

(१३)—वैदिकाकरणानुगत—स्तम्बयजुर्हरणकर्म—प्रसङ्गतः

‘निदान’-शब्द-निबन्धना--परिमाणो

४

कर्मपाठ्य तथानामाप्तिवत् तेरहवें कर्मप्रकरण में अनेक पारिमाणिक-उप्यों के अतिरिक्त ‘निदान’ शब्दानुबन्धी—विशेष तथ्य का स्वरूप-विरलेषण हुआ है, उसका भी मास्योक्त तथा पुराणोक्त पारिमाणिक-आस्पानोपस्थानों के तत्कार्य-समन्वय में अन्यतम ही स्थान माना जायगा। यही नहीं, निदानानुगत-विज्ञान के समन्वय में यह कह देना भी अतिशयोक्ति नहीं मानी जायगी कि, निदानविद्यानुगत-प्रतीकमय-छद्मेत्यों के समन्वय के बिना न तो वेदशास्त्र की आस्पानमात्रा का ही समन्वय सम्भव एवं न आगम तथा पुराण—शास्त्र के रहस्य का ही समन्वय-सम्भव। उसी महत्त्वपूर्ण निदानविद्या के समन्वय में अत्र प्रस्था-नानायां उदाहरणरूपेण किञ्चिद्विषय निवेदन कर दिया जाता है।

‘अतत् को तत् समम्न लेना’ ही निदानशब्द का निष्कर्षार्थ है जिसे संस्कृतमात्रा में—‘आरोप’ कहा गया है। जो अमुक पशु नहीं है किन्तु उसमें अमुक पशु का आरोप कर दिया जाता है इस आरोप-विधि का नाम ही निदानविधि है, एवं लोकम्बुधर में प्रायः सर्वथैव लौकिक-निदानमात्रों के द्वारा व्यवहार की व्यवस्था देखी सुनी जायगी है। उदाहरण के लिए—तद्देवर भ्राता में दक्षिणमुखा का आरोप लोकप्रसिद्ध है। दक्षिणहस्तानुगत-कर्मशैलरूप सादर ही इस निदानारोप का आधार है। शोक का नैदानिक-आरोप कृष्णवस्त्र में हस्तिप्रतिष्ठ कर दिया जाता है कि शोक संविन मानव का मन शान्त्योति से अभिभूत ही हो-जाय है, जिस अभिभूति का स्वरूप अनिरक्त कृष्ण—मात्र से अनुगत माना गया है *। कीर्ति का नैदानिकरूप श्वेतवस्त्र माना गया है। शान्ति-समृद्धि का निदान हरित वृत्त माना गया है। शान्तिरूपा अशान्ति का निदान—‘रक्तवस्त्र’ माना गया है। रेश्मनी की हरि भ्रमरी का शान्ति स्वकल्प एवं लासम्भस्यी का विप्र-स्वकल्प प्रसिद्ध ही है।

निगम (वेद) आगम तथा पुराणशास्त्र-बन्धी के वचनवात् ‘असह्यस्मान्’ (कल्पित कथानक) उसी निदानमात्र के आधार पर प्रसिद्धि है। बिल्का साङ्केतिक-रहस्यात्मक-पारिमाणिक-समन्वय न कर सकने के कारण ही आज भारतीय-संस्कृति का गौरवपूर्ण आस्पानप्रकरण सर्वत्राचार्य की भौन कड़े, बड़े बड़े

* विश्वतीव्र-अज्ञान-तथ्य अनुपास्यतम है पवित्र एवं आर्च्य मीथने से प्रतीयमान-अन्यकार अनिरुद्धतम है, एवं कृष्णार्च्य (अज्ञा रँग) निरुद्धतम है। इसप्रकार तमोमात्र तीन विषय-मात्रों में परिणत माना गया है।

विद्वानों के लिए भी मतिविभ्रम का ही कारण बना हुआ है। एवमेव भारतीय-वह समस्त-उपासनाकारण भी वही निदानविद्या के अग्रिमव से आब मायक मानवी की दृष्टि में आपातरमणीया भ्रान्त आलोचना का ही क्षेत्र बना हुआ है, जिसके परिणाम-स्वरूप ही कर्म-उपासना-ज्ञान-वर्गी-से अनुगत मध्यस्था उपासना आब सर्वथैव अपने पारिमायिक-तत्त्व से स्मृतिगर्भ में विलीन होगई है +। यों एकप्रकार से सम्पूर्ण आर्यशास्त्र निदानविद्यात्मिका सङ्केतविद्या की विस्तृति से आब के पुग के लिए, विशेषतः प्रतीच्य-मतविज्ञान-सम्पर्क-जनिता भारतीय नवशिक्षिता प्रज्ञा के लिए 'उपहास' की ही श्रीकाव्यली बना रह गया है।

जैसाकि, पूष के बारहवें संस्मरण प्रसङ्ग में निवेदन किया गया है, प्राण और प्राणी, दोनों शब्द भारतीय-विज्ञानकारण में अग्रिमार्थ के ही संघाहक बने हुए हैं—(देखिए-पृष्ठ सं ५८ से ६ पर्यन्त), जिस अग्रिमायकता का निष्पन्न यही निकलता है कि, वस्तुस्वरूप की स्थिति-परिस्थिति-के अनुपात-तारतम्य से कहीं अमुक शब्द 'प्राण' का संघाहक बन जाता है, तो वही शब्द 'प्राणी' का अनुसंघाहक बन जाता है। इस विपर्यय का आधारमूल तथ्य ही 'आरोप' लक्षण वह निदानमात्र है जिसका एक लौकिक उदाहरण 'दक्षिणमुखा' से अनुगत 'सहोदरभ्राता' भी बना हुआ है। जिस आरोपारम्भ-सम्बन्ध-विशेष से लोक-व्यवहार में दो सहोदर भ्राता परस्पर एक दूसरे की दक्षिणमुखा कहलाते हैं वह सम्बन्ध-विशेष ही-निदानमात्र है। पञ्चाङ्गुलि से मुक्त-पाणि-मात्र से समन्वित दक्षिणहस्तानुगत-अम्पवशायात्मक-कर्मकौशल रूप महान् भ्रम ही मानव के लोकजीवन की सख्तता का प्रमुख आधारस्तम्भ माना गया है। सहोदर भ्राता परस्पर एक दूसरे के उसी प्रकार कर्मसहयोगी बने रहते हैं जैसेकि उनकी दक्षिणमुखा एवं दक्षिणहस्त। इसी व्यवहार से सहोदर भ्राताओं में आह्वान्यविषया से दक्षिणमुखा, किंवा दक्षिणहस्त का आरोप होगया है, और वही 'निदान' का एक लौकिक उदाहरण बना हुआ है।

कहीं प्राणी से उद्भिन्न उदाधारमूल प्राण का प्रण होजाता है इसी निदान के माध्यम से, जिसके उदाहरण भगवान् गणपति के वाहन मूषकरूप बने हुए हैं। मूषक पार्थिव-प्राण-प्रतिष्ठा-प्राण का नाम है, जिसकी पारिमायिकी संज्ञा ब्राह्मणग्रन्थों में 'रस' मानी है। पार्थिव-जनतम-रसात्मक-प्रतिष्ठाप्राण ही वह 'मूषकप्राण' है जो भूपिण्ड से अनुगत एकोनपञ्चाशत् (५६) मरुदराणी के मूलप्रवचक अतएव- 'गणपति' नाम से प्रसिद्ध पार्थिव-प्राण की भी प्रतिष्ठा बना हुआ है। इसप्रकार समस्त पार्थिवी विस्तृति ही प्रतिष्ठात्मक-पार्थिव-गणपतिप्राण की भी प्रतिष्ठा क्योंकि भूकेन्द्रामिमुख-अन्तर्गमित-जनतम-रसात्मक-मूषकप्राण ही बना हुआ है। अतएव इस रसात्मक-मूषकप्राण को अग्रथ ही पार्थिव-गणपतिप्राण का 'वाहन' मान लिया जासकता है। सुप्रसिद्ध मूषक नामक प्राणी (चूहे) में क्योंकि पार्थिव-रसात्मक-मूषकप्राण विशेषरूप से प्रधानरूप से अभिष्पृक्त रहता है, अतएव यह प्राणी भी मूषकप्राण के नाम से (मूषक नाम से) ही प्रसिद्ध होगया है जैसे कि कूर्मप्राणप्रधान अमुक प्राणी (कछुवा), भी 'कूर्म' नाम से लोक में प्रसिद्ध है जिससे अनुप्राणिता याचिकी धिति का पूर्व में संस्मरण किया ही जाचुगा है (देखिए पृ सं ५६)। दृष्टि मूषकप्राणी पर है एवं मनोभोग उत्प्रतिष्ठात्मक-मूषकप्राण पर है। वही औपासनिक-निदानमात्र है जिसे सर्वथा तत्त्वानुगत ही माना जायगा।

+ उपासना-निष्कन्धन-निदानमात्र का लक्ष्यरसात्मक 'भक्तियोगपरीक्षा' नामक बृहत्किचन में ही सविस्तर प्रतिपादन देलना चाहिए।

प्रायः और प्राची से अनुगता आरोपमूला सत्वात्मिका सत्वाभूता निवानविद्या के आधार ही यज्ञकर्मों में प्राकृतिक-प्राणों से कृतरूप भूत-मीतिक प्राणवान्-पार्थिव-सम्भारों-पदार्थों-परिग्रहों का सम्भार करते हुए 'आस्तुकरीप' (चूहे के बिल की मिट्टी) का संग्रह भी अनिवाच्य माना गया है, जिसका सुविष्ट वैज्ञानिक-समन्वय उत्पन्न करने में ही द्रष्टव्य है। भूति * के अनुसार भूत ही पार्थिवरस के परिज्ञाता है। तो क्या मानव पार्थिवरस का परिज्ञाता नहीं है? इस प्रश्न का समाधान रसात्मक यह मूलक-प्राण ही है जिसका सञ्जातीयार्जन-सिद्धान्तानुसार मूलकप्राण के माय ही प्रधान सम्बन्ध आसम्बन्ध होता है। यह रसात्मक मूलकप्राण सत्प्राणकृतस्मा मूलकप्राणी के द्वारा संकलित मूदभाग में ही क्योंकि उपलब्ध होता है। अतएव भूति ने यज्ञकर्म में उसका संग्रह अनिवाच्य माना है।

पार्थिव गणपतिप्राण के विचलन से ही पार्थिवप्रजा विकसित होती है। यों विघ्नहर्ता गणपतिदेव विघ्नहर्ता भी बन जाया करते हैं। इनके इस विकम्पनात्मक विचलनधर्म का सर्वप्रथम तद्वाहनरूप-पार्थिव रसात्मक-मूलकप्राण पर ही प्रभाव होता है। अतएव सर्वप्रथम सत्प्राणकृतस्मा मूलक (चूहे) ही मरने लगते हैं और परी 'महामारी' 'जनपदविष्वसिनी' (प्लेग आदि-वाहकमिकी व्याधियों) की उपक्रमशूर्ति मानी गई है। इसप्रकार मूलकप्राणी अनेक दृष्टिकोणों से गणपति के वाहनरूप मूलकगण का वैज्ञानिक-माध्यम बना हुआ है जिस इस अत्यन्त रहस्यपूर्ण-सुविज्ञाननिरूपण-माध्यमक तत्त्व के समन्वयन करने के अरथ ही हमारी वास्तविक माखीय-उपासनाअर्थक्य के महत्त्वपूर्ण अङ्गों का आब उपहास करने-लाग पड़ती है, और कहने लग पड़ती है कि - गणेशजी इतने मोटे और घनघ्न बाहन छोटासा चूहा'-इति नु अजस्रस्यम् । अजस्रस्यमेव ॥

यह सर्वथा अविस्मरणीय है कि, 'निदान' के माध्यम से अनुपासित आस्थानोपास्थानों का केवल एक ही विभाग है जबकि व्यवस्थित अतः प्रकार के आस्थानोपास्थान स्वरूपना तत् के तद्भाव से ही सम्मिलित हुए हैं। आठ प्रकार के आस्थानों में से आठवाँ 'असत्वास्थान' नामक एक विभाग ही आचोपास्थान-निदानमात्र से सम्मिलित है जिसके अग्रक महान्-राक्षस की स्थिति के लिए ही श्रुतिप्रज्ञा की ओर से नक्षत्रमण्डल-पञ्चतमोष्ठियार्थ-नवनी-रूपेण विद्या वर्गीकरण हुआ है। अर्थात् कुछ एक आस्थान ती निदानविधि से नक्षत्रों के आधार पर उपकल्पित हैं कुछ एक पर्वतों के माध्यम से एवं कुछ एक नद-नदियों के माध्यम से सम्मिलित हुए हैं जिन इन सभी वैज्ञानिक-रहस्यों का यद्यपि प्रसङ्गदृष्ट्या सम्भव-प्रयास हुआ है।

'असत्वास्थान' का लौकिक अर्थ-निष्कण्ड है— मिथ्या कर्माएँ अर्थात्—'गद्दी हुई कहानियाँ' जिन इन कथा-गाथा-रूपा कहानियों के माध्यम से ही श्रुतिप्रज्ञा ने सर्वत्रैव आरम्भना अनेक तात्त्विक-राष्ट्रीय से भारतीय-प्रजा की सुपरिचित कर दिया है। आज की सभ्या-भाषा (दृगलिङ्ग) में सम्भवतः वैसे—

* आस्तुकरीपं सम्मरति । आखवो ह वा अस्यै पृथिव्यै रसं विदुः । तस्माच्चेऽबोऽयं इमां पृथिवीं चरन्तः पीविष्ठा । अस्यै हि रसं विदुः । तत-अस्याऽप्यवैर्नमेत्तत् रसेन समर्द्धयति । तस्मादास्तुकरीपं सम्मरति ।

‘माइयालौबी’ कहा जाता है, वही तात्पर्य ‘असदास्यान’ का है। यदि ‘माइया’ को अनुकरण—छाहरण से—‘मिथ्या’ मान लिया जाता है, तो—ज्ञानायक ‘लौबी’ के सम्बन्ध से ‘माइयालौबी’ का निष्कर्षार्थ भी ‘मिथ्याज्ञान—‘मूँ’ठी कहानियाँ’ ही प्रमाणित होनाका है। जिसका बालोपलालनात्मक-शिक्षणक्रम की दृष्टि से असत्य ही उपयोग माना गया है, जिस इत्यभूता उपयोगिता का क्षेत्र केवल एक मन्त्र का ही आख्यान विभाग है, जबकि एतदधिक सात—विभाग तो स्वयं उद्भाषापत्र—आस्तविधी—ही आख्यान माने गए हैं। अतएव भी महानुभाव वैदिक—पीरुभिक—समस्त आख्यानोपाख्यानी को एकत्रैकता ‘माइयालौबी’ मान बैठते हैं उनकी तथाभूता मान्यता प्रोविवादमात्र के अतिरिक्त और कुछ भी तो महत्त्व नहीं रखती, इत्यलमति—पल्लवितेन—प्रासङ्गिक—नैदानिक—भावानुकम्पेन।

अमूर्त्त के साथ मूर्त्त के द्वारा अमूर्त्त का सम्बन्ध स्थापन ही औपासक-निदानमात्र का निष्कर्षार्थ है *। गणपति का अमुक विभिन्न आकर क्यों !, गणपति ऐसे विद्याल, और उनका वाहन मूषक नामक एक स्तव्यध्वज-प्राणी कैसे !, मगवान् विष्णु के हाथ में शङ्ख-चक्र-गदा-वज्र-क्यों !, महाकाशी के हाथ में सुरपात्र—कूर्पा लङ्ग-आदि क्यों !, इत्यादि अगणित-कुतूहलपूर्ण-इष्ट क्यों ! और कैसे !, की परम्परा को उपरान्त करने वाली निदानविद्या के दारिद्र्य-स्वरूप-का ही उदाहरण-विधि से उपरु इष्ट हुआ है, और यही निदानानुगत-प्रासङ्गिक-उच्य का संक्षिप्ततम—स्वरूप-दिग्दर्शन है, जिस इस-निदानभावानुगन्धी-शिक्षक—श्रेयस्तत्त्व-उच्य का ही मगवान् मर्तुहरि के द्वारा निम्न लिखित शब्दों में संस्मरण हुआ है —

उपायाः शिक्षमायानां बालानामुपलालनाः ।

असत्ये वर्त्तन्नि स्थित्वा ततः सत्यं समीक्षते ॥

(१३)—४

• • • •

*—अध्विन्यस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ।

उपासकानां सिद्धयर्थ-ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥

प्रायः, और प्राणी से अनुगता आरोपमूला तत्त्वज्ञानिका तथा मूला निबानविद्या के आधार ही यज्ञमर्मों में प्राकृतिक-प्राणी से हृद्यरूप भूत-मीलिक-प्राणवान्-पार्थिव-सम्भारी-पदार्थों-परिग्रहों का सम्भार करते हुए 'आस्तुकरीय' (बूढ़े के विषय की मिट्टी) का संग्रह भी अनिवार्य माना गया है, जिसका सुविशेष वैज्ञानिक-सम्भव कल्पकरण में ही द्रष्टव्य है। भूविज्ञान के अनुसार भूयः ही पार्थिवरस के परिज्ञाता हैं। तो क्या मानव पार्थिवरस का परिज्ञाता नहीं है? इस प्रश्न का समाधान रसात्मक यह भूयः-प्राण ही है जिसका सञ्जातीयार्जन-विद्यमाननुसार भूयःप्राण के साथ ही प्रधान सम्बन्ध आदिगन्ध हो रहा है। यह रसात्मक भूयःप्राण भूयःप्राणकृतस्मा भूयःप्राणी के द्वारा संकलित मृदुमाग में ही कर्षण उपलब्ध होता है। अतएव भूविज्ञान ने यज्ञमर्म में उक्तका स्वरूप अनिवार्य माना है।

पार्थिव गणपतिप्राण के विचलन से ही पार्थिवप्रकाश विकसित होती है। यों विष्णुर्क्षा गणपतिदेव विष्णुर्क्षा भी बन जाया करते हैं। इनके इस विकल्पनात्मक विचलनधर्म का सर्वप्रथम तत्वाहनरूप-पार्थिव रसस्वरूप-भूयःप्राण पर ही प्रभाव होता है। अतएव सर्वप्रथम भूयःप्राणकृतस्मा भूयः (बूढ़े) ही मरते खाते हैं और यही 'महामारी' 'वनपदविष्णुस्मि' (योग आदि-वाक्-धार्मिकी व्याधिषी) की उपक्रमभूमि मानी गई है। इसप्रकार भूयःप्राणी अनेक दृष्टिकोणों से गणपति के वाहनरूप भूयःप्राण का नैदानिक-माध्यम बना हुआ है जिस इस अत्यन्त रहस्यपूर्ण-सांकेतिकानिबन्धन-माध्यमक तथ्य के सम्बन्ध न करने के कारण ही हमारी वास्तविकता मारपीत-उपासनाप्रयत्न के महत्वपूर्ण अर्थों का आश्रय उपहास करने-जय पकृती है और कहने लग पकृती है कि - गणेशजी इतने मोटे और उनका धाहन छोटासा बूढ़ा-इति तु अत्राप्ययम्। अत्राप्ययमेव ॥

यह सर्वथा अविस्मरणीय है कि, 'निबान के माध्यम से अनुप्राप्ति आस्थानोपासनाती का केवल एक ही विभाग है, जबकि उद्विग्न सत प्रकाश के आस्थानोपासनाती सर्वस्मना एव के उद्भास से ही समन्वित हुए हैं। आठ प्रकार के आस्थानों में से आठवाँ 'असदास्थान' नामक एक विभाग ही आरोपस्थान-निबानमात्र से समन्वित है जिसके अनुक्त महान्-लक्षण की विधि के लिए ही श्रुतिप्रकाश की ओर से नक्षत्रमण्डल-पर्यन्त शिष्ट-नवनी-रूपेण निषा वर्गीकरण हुआ है। अर्थात् कुछ एक आस्थान तो निबानविधि से नक्षत्रों के आधार पर उपक्रमित हैं कुछ एक पर्वतों के माध्यम से एवं कुछ एक नद-नदियों के माध्यम से समन्वित हुए हैं जिन इन सभी नैदानिक-इत्यदी का यत्र तत्र प्रसङ्गहृष्ट्या समन्वय-प्रयास हुआ है।

'असदास्थान का लौकिक अर्थ-निष्पत्ति है—'मिथ्या कथार्थ' अर्थात्—'गद्दी हुई कहानियाँ' जिन इन कथा-गाथा-रूपा कहानियों के माध्यम से ही श्रुतिप्रकाश ने सर्वदेव आकाश अनेक तत्त्विक-रहस्यों से मारपीत-प्रकाश की उपरिगत कर दिया है। आश्रय की तस्या-माया (इ गलित) में सम्मिलित जिसे—

ॐ-आस्तुकरीयं सम्भरति । आस्थानो ह वा अस्यै पृथिव्यै रसं विदुः । तस्मान्नोऽप्योऽत्र
इमां पृथिवीं चरन्तः पीविष्ठा । अस्यै हि रसं विदुः । तत-अस्याऽप्येवैनमेतत् रसेन
समर्पयति । तस्मादास्तुकरीयं सम्भरति ।

के ज्ञानविज्ञानात्मक-सृष्टिविज्ञान-निबन्धन-वह महत्वपूर्ण गौरव सर्वदैव अभिभूत होगया है किम अभिभूति के कारण ही आब की नवशिक्षित भारतीय-प्रजा के लिए वेदशास्त्र उस पुरातन सम्प्रदाय का सूचक एक ऐसा प्रामीणमापामय शास्त्र ही बना रह गया है, जिस युग के सम्म मानव को इन नवीन-भारतीय-वेद-संस्कृतियों के दीक्षागुरु, किंवा सर्वस्वगुरु पार्वमी-विद्वानों के द्वारा ठीक-पीढ़ कर यही मिमला लिया गया है कि—

“उस युग में क्या के लिखने पढ़ने के साधन नहीं थे, अतएव केवल सुन-सुना कर ही मानव अपने धात्यों को कण्ठस्थ कर लिया करते थे। अग्निताप से जब उन्हें शान्ति मिलता, तो वे अग्नि की स्तुति करने लग पड़े। इसी प्रकार-भ्यों भ्यों उन्हें प्रकृति के अग्नि-यायु-प्रकारा-जल आदि की उपयोगिता का आभास होने लगा त्यों त्यों ही वे अपनी उस युग का मापा में उन उन उपयोग-पदार्थों का स्तुत्यात्मक-चाटुकारिता पूर्ण-वर्णन-करने लग पड़े और वह वर्णनमय ही उनका वेद कहलाया जो सचमुच उस युग की सम्प्रदाय का ही परिचायक ग्रन्थ है।

आब के सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र-सारत में प्रकाशित होने वाली-अमुक पत्र-पत्रिकाओं में भी वेदशास्त्र का सम्बन्ध में पश्चिमी-विद्वानों की ओर से दायादरूपेण मिलने वाली तथाविचा आन्त-वारणाओं की ही उपहास के रूप में निरुल्लेख जब हम मुनते हैं, तो धनमात्र के लिए के लिए हमें स्वयं अवाहू ही बने रह जाना पड़ता है *। किन्तु इस में न वो पत्र-पत्रिकाओं की ही दोष दिया जासकता, नैव तदनुगामिनी आब की उन नवीन-प्रज्ञाओं की ही कुछ कहा सुना जासकता बिहूँ अपने समस्त जीवन में भारतीय-मूलसंस्कृति के ज्ञानविज्ञानात्मक-परिचयस्व कमी किसी की ओर से भी उपलब्ध हुए ही नहीं। ठीक इसके विपरीत बिन्हें अपने शिष्यकाल में प्रवीण-विद्वानों की तथाकथिता धारणाएँ ही दायादरूपेण (विरासत में) उपलब्ध हुईं जिन का नम्रचित्रण पूर्व में किया ही जा चुका है। इधर प्राच्यविचारानुगामी-भारतीय विद्वान् अपनी अनुरूपेयता की भ्रान्ति से ऐतिहासिक-तथ्यों से शून्य रहते हुए वहाँ इस दिशा में छटपटे बने रहे विगत तीन सहस्र-वर्षों से वहाँ पारिमायिक-शब्दों की परम्परा से असंख्य रह जाने के कारण इन भारतीय-विद्वानों की ओर से वेदशास्त्रानुसन्धी-ज्ञानविज्ञानात्मक उन-सृष्टिरहस्यों के सम्बन्ध में भी किञ्चिदिव प्रकाश नहीं डाला गया तदवधि में, जिन वैदिक-वैज्ञानिक-तथ्यों के सम्मुख सभी युगों की प्रज्ञाओं का हठात्-प्रभवभावेन अवनतशिरस्क बन ही जाना पड़ता है।

यों एकमात्र भारतीय-विद्वानों की साम्प्रदायिक-मनोवृत्ति से अनुगता मतवादाभिव्यक्ति के कारण अभिभूत होकरने वाले वेदापीठेयत्व की भ्रान्ति से ही वेदशास्त्र के विज्ञान-स्तुति इतिहासनामक तीनों छातव्य-स्वम्भ एवं कर्म-उपासना-ज्ञान-नामक तीनों कर्तव्यस्वम्भ दोनों ही विभूति-स्वम्भ अपने ज्ञानविज्ञानात्मक-पारिमायिक-तथ्यों से सर्वदैव उस सीमा-पम्बन्त-परंपरागत ही (अत्यन्त ही विपूर) बन गए,

*-स्वतन्त्र सारत की राजधानी देहली से प्रकाशित होने वाली, सुधारक-जगत के लिए महान् आकर्षण का विषय 'सरिता' में वेदशास्त्र के सम्बन्ध में ऐसी ही धारणाएँ प्रकाशित होती रहती हैं।

(१४)—वेदपरिगृहकर्मा—प्रसङ्गत— आख्यानोपाख्यानादि—निबन्धना विविधा—वैज्ञानिकी-पारमिषाणै

५

(क)—वेदासुरदायविभागानुषङ्गी-आख्यान का सस्मरण —

वेदसंहितामुगता अत्यन्त खल्वपूर्ण विज्ञानभाषा स्तुतिभाषा एवं इतिहासभाषा-स्वेष विषय विमल पारिभाषिकी भाषाओं से अनुपायित विज्ञान-स्तुति-इतिहास-नामक सुप्रसिद्ध त्रिविध शास्त्र-विषयों में स सर्वान्त के इतिहासभाषासुगत ऐतिहासिक सध्व के सम्बन्ध में भारतवर्ष की सभी अंगियों के पुरातन-नूतन-वेदमूलक (सनातनधर्मावलम्बी विद्वान्, एवं आर्यसमाजी महाशय) सबस्य गवनिनीलिन-यथातु य मो ही देखे सुने चारो है, किन्तु इस गवनिनीलिन कृ एक्रमान् हेतु है-वेदी का अपौरुषेयत्व-निरूपण ईश्वरकृतत्व । “ईश्वरकृत अपौरुषेय वेदशास्त्र के सम्बन्ध में मानवपरिचयमक-ऐतिहासिक तथ्यों का सम्बन्ध कैसे सम्भव है इस तर्कबाध को अग्रणी बनाकर, यशस्वप्रवाह/यशस्वमय इत्यादि कतिपय तर्कों के ‘अवरणावाहल’ शब्दों की बाध के अनुकरण से अनुगत मानते हुए सनातनधर्मावलम्बी विद्वान् भी अपनी अस्पष्टिनी अपौरुषेयता की आश्रित में मन्त्रब्राह्मणशास्त्र के शास्त्र के महत्वपूर्ण शास्त्र-विषयों में से उक्त अस्त के—‘इतिहास’ नामक शास्त्र विषय की ओर से एकरुतः उदासीन हो बनते चारो है नित हीन सहस-क्यों से, इस उदासीनता के पुनःपरिणाम-स्वरूप ही भारतवर्ष की सनातन-संस्कृति के आधार पर सुप्रसिद्धता-विगुदेष्टाअलनुबलेचनी-सर्वमूढ न्या-मार्तीय-सम्बन्ध की मौलिकता का विरुद्ध वह इतिहास स्वया ही स्मृतिगर्भ में बिलीन होगया है जिस के विस्मरण से सम्प्रतानुबन्धी गौरव के साथ साथ ही मा तद्वद्व संस्कृताक-गौरव के बचार्च-सम्भव से सर्वस्य पराङ्मुख बन गया है ।

अवरण ही कतमान युग के मनीषी प्रतीत्य-विद्वानोंमें वेदशास्त्र में उपवर्णित इतिहास-सम्बन्धी अन्वेषण की ओर दृक्पात करते हुए वेद-युगानुगता सम्बन्ध के सम्बन्ध में अपनी अमूल्य ऐतिहासिकी बचार्च अमिष्यक्त की है । निष्कर्षवर्णनवि से सुप्ता भारतीय-महा के उद्बोधन की दृष्टि से परिचयी-बगल का तथाभूत प्रकल अमिन्दनीय भी माना जावकता है । किन्तु प्रतीत्य-विद्वानों के इरपभूत प्रयास से एक ओर बर्ही भारतीय-धर्माधीन-विद्वत्-महा की अंशुस उद्बोधन मिला है, बर्ही साथ साथ ही बेसी-आनिपरम्परायें भी इसी उद्बोधन के साथ मिल गई हैं जिन के कारण मन्त्रब्राह्मणशास्त्र वेदशास्त्र

सम्पुटित मानव अपने स्वरूपानुगत-आत्मचैतन्य से उत्तरोत्तर विवर्धित होता हुआ स्वयमपि एक बड़ भूतपिण्ड रूप में परिणत होबाने के लिए ही मानो कटिबद्ध बनता बारहा है ।

आध्यात्मवादी का सबसे बड़ा व्यामोहन है— स्वरशरीर के किसी केन्द्रात्मक-शून्य प्रदेश-विशेष में ही उपकल्पित इन्द्रयात्रीय-अक्षौकिक-कल्पनिक-मनोराग्य में ही ईश्वरीय-आधिदैविक-जगत् के सर्वो-पदाभां को अपनी कल्पना से ही आध्यात्मिक-प्राण का रूप दे दे कर सबकुछ अपने इस कल्पनिक-अध्यात्मप्राण में ही परितमार्पण मानते रहना । ऐसे अध्यात्मवादी ही अपने शून्यजगत् में ही सूर्य-चन्द्रमा-अग्नि-पवन-गङ्गा-यमुना-आदि की कल्पना में आत्मविमोह नहीं, अपितु मनोविमोह के खते हैं— 'मन सङ्गो तो फीके क्यों' को अक्षरशः चरितार्थ करते हुए । इसी की भाषा है— 'मन बङ्गा तो स्रटोटी में गङ्गा' । इन की दृष्टि में न तो आधिमूर्ति-प्रत्यक्ष-अभ्युदयवाचक-विश्वस्येन्दुर्ग्य का ही कोई महत्त्व, एवं न इस भौतिक-जगत् के प्रवर्तक नित्यश्रिद्ध-आधिदैविक ईश्वरीय-जगत् का ही कोई महत्त्व । अपितु सबकुछ ये अपने कल्पनिक-आध्यात्म में ही, कल्पना के ही द्वारा कल्पनिक-मार्गों को ही हूँट हूँट कर अपनी कल्पना में ही छुट होते रहते हैं ।

इत्यभूत-कल्पनिक-अद्वैतवादात्मक-अध्यात्मवादाने ही विशेषरूपेण मानव का सर्वप्रथम अधिदैवत से विच्छेद करया है उत्सहेव अभिभूत-निकम्बना आचारनिष्ठा से भी । कल्पनिक अध्यात्मभावना के रक्षिक मानव उस महतोमहीयान्-ईश्वरीय-अधिदैवत-विश्व का अपने अनोरभीयान्-अध्यात्म में निमज्जन मानते हुए— 'न त्वहं तपु से मयि इह तप्य को सर्वथा ही तो मूल जाते हैं । यह (आधिदैविक) अंशो बनता हुआ वहाँ व्यापक है, निरवच्छिन्न है वहाँ यह (अध्यात्म, और अभिभूत) 'अंशो नानात्वात् * (व्यासमुनि) के अनुसार उर्दरा बनता हुआ व्याप्य है साबन्धित । उस-व्यापक-अधिदैवित-ईश्वरीय-जगत् के यत्किञ्चिदंशरूप एकाग्र में ही जो व्याप्यचर्मा अध्यात्म-और अभिभूत-प्रतिष्ठित-है मला उहाँ के गर्म में वह व्यापक कैसे सर्वात्मना प्रविष्ट होजायगा ! । 'वे मुझ में हैं-किन्तु मैं उन में नहीं हूँ' का यही तो स्वरस्य है । सचमुच इस से बड़ी आत्मवज्रना इत्यभूत अध्यात्मविमूढ इस मानव की और क्या होगी कि, वह आधिदैविकी-पारमेष्ठ्य-गाङ्गेवावातरभूता-पुण्य सलिला-माता-मगती-मागीरयी की सर्वव्याप्ता सलिलचार में व्याप्यमाषान्वित-अपने स्वल्पतम-भौतिक शरीर को निमज्जित कर देने जैसे महत्-पुण्यकर्म से वञ्चित रहता हुआ उस व्यापक तत्त्व को अपने शरीररूप कल्पनिक अध्यात्म में मान बैठने की महती भ्रान्ति करने लग पड़ता है । और यों इस प्रत्यक्ष देवानुग्रह से यह आत्मविमूढ उधीयकारवञ्चित ही हो बना रह जाता है जैसे कि विशुद्ध भूतवादी-अक्सिजन-हाइड्रोजन की मान्यतामात्र से अनुप्राणित कीटाणुओं की चर्चणा से ही चञ्चिताम्बरकरल बना रहता हुआ गङ्गा के उस आधिदैविक-अग्निमानी-दिव्य-स्वरूप के अनुग्रह से विहीन ही रह जाता है, जो अनुग्रह एक अदालत मादण-प्राणीय मी अदामात्र के अनुग्रह से अनायासेनैव प्राप्त कर अपना जीवन धन्य-कृतकृत्य-अमरपित कर शिवा करता है ।

निवेदन-निष्पन्न यही है कि, केवल अध्यात्मवाद के व्यामोहनन तथा केवल भूतार्चने ही भारतीय-मानव को वैषम्य-आत्मिक-भौतिक-समन्वयात्मक— तपु समन्वयात्—सिद्धान्तमूलक-ज्ञान निक नाशक-भारिमणिक उस तप्य से वञ्चित ही कर दिया है, जिसके दुष्प्रणिणाम-स्वरूप ही वंदाध के सम्बन्ध में तपाश्चर्यरूपेण नाना जैसे प्रवाद उपपन्न होपड़े हैं जिन से वेदपुरुष का गौरव उत्तरोत्तर अभिभूत ही

विषय विद्वत् से ही आब पतीत्य-बगत् मी अपनी-कल्पना के आधार पर वैदिक-दक्षिणों के ख
यथेच्छ कीर्णकौटुक करता हुआ नहीं आया रहा, तो तत्परणरत्नपथ के अन्धानुवर्ती, प्रत्यक्ष-प्रमाणहीन
स्वरूप-विमोहिनी-मर्ननाशकारिणी मानुषता के अग्रणीयुक्त आब के नवशिक्षित-माखीय वेदमूल से
प्रतीच्या विचारधारा का ही अहर्निश यथोमान करते हुए 'सुतस्त्र प्रतीकारो रक्षको यत्र मक्षकः को ही
अधरश' धरिदार्थ करते हुए इत्यन्त दम्भ्यमाण हैं-सर्वतन्त्र-स्यत्प्ररूपेणैवेति महद्, लास्यदम् ।

इधर कुछ समय से अमुक परिगणित वेदमूल अवश्य ही वेदशास्त्र की तथाकथित-प्रवचना से दुर्गी
हुए हैं, बिना दुःख की निहात के लिए ही कुकुने तो शब्दानुकरण के माध्यम से बत मान-प्रतीत्य-मैत्रि-
विज्ञानों तथा आधिष्ठातृ के साथ वैदिक-सिद्धान्तों का अस्तव्यस्त-समन्वय करना आरम्भ कर दिया है वेदशास्त्र
के गौरव स्थापन के ब्यामोहन से । तो एक दूसरा बग वैसा भी है जो वैदिक-उप्यों की विशुद्ध आभ्यात्मपरक
व्याख्या में ही खड़ीन रहता हुआ किसी जैसे अज्ञात आभ्यात्म प्राण की कल्पना में ही विमोह बना हुआ है,
बिना का लोक-समाज-निकम्बना-भूतमौखिकी बाधा-बाधनुबन्धनी-अभ्युदय-प्रवृत्ति से कुछ भी तो सम्भव
नहीं माना जा सकता । इसप्रकार एक वर्ग वेदशास्त्र की विशुद्ध भौतिक-विज्ञानशास्त्र प्रमाणित करने के लिए
आतुर है शब्दानुकरण-माध्यम से जोड़-तोड़ पैठाता हुआ तो दूसरा वर्ग 'प्राण' ब्यामोहन-निकम्बन-कल्पनिक
अभ्यात्मबगत् में विचरण करता हुआ वेदशास्त्र के सम्पूर्ण-विज्ञान-स्तुति-इतिहास-कर्म-उपास्ति-ज्ञान-
वैभवों की एकमात्र लोचनीय अभ्यात्म पर ही परिमल्ल कर देने के लिए आकुल-आकुल करता हुआ
आर्षमिष्टा-समस्त उस समस्त आचारलौन्दर्य को एकान्त निष्ठा ही प्रमाणित कर देना चाहता है कि
आचारलौन्दर्य को मारतर्क आब तीन छद्मबर्णों से उत्तरोपर विस्तृत ही करता आ रहा है ।

कहना न होगा कि-वच मान-मूलविज्ञान के साथ वेदशास्त्र का समतुलनात्मक-ब्यामोहन-प्रवृत्ति
वैसे वेदशास्त्र के परिमल्ल-ज्ञानविज्ञान(व्यक्त-शक्तिविक-समन्वय-समन्वय के गौरव की अभिभूत ही कर
रहा है तब 'अभ्यात्मप्राण-विमोहनानुगत केवल आध्यात्मिक-समन्वय मी वेदशास्त्र के वास्तविक-
समन्वय-से अछूट ही प्रमाणित हो रहा है । और जो दोनों उन तथाकथित-वेदशास्त्रों के तथाभूत दोनों ही
वेदार्थ-समन्वय-प्रकार वेदशास्त्र के निम्नोक्तानुगत-अभ्युदय-साधक महान् उद्देश्य से सर्वत्र विपरीत
पक्ष का ही अनुसरण करते हुए वे के महती महीमान् वास्तविक-गौरव के विरोधी ही प्रमाणित हो रहे हैं ।

तथाविधा आन्ति-परम्पराओं का एकमात्र प्रमुख कारण है-आधिदैविक ईश्वरीय-विश्व की अत्यन्त-
नित्य-किमिति, बिना आधिदैविक-ईश्वरीय-विश्व के आधार पर ही अनविज्ञानात्मिक-सृष्टिविधा का प्रवृत्ति
सम्भव माना गया है । एक वर्ग अभिभूत में आकल होता हुआ आधिदैविक से विमुख हो रहा है तो दूसरा वर्ग
अभ्यात्म में आकल होता हुआ अधिदैवत से पर्यकुल बना हुआ है । जबकि कथारिचित की पूर्वा अधि-
दैवत-अभ्यात्म अभिभूत इन तीनों के समन्वय पर ही अवलम्बित है ।

भूतशरी का सबसे बड़ा ब्यामोहन है- 'प्रत्यक्षदृष्ट मूल भौतिक-पार्थिव-पदार्थों को ही मानव
के लिए सर्वोत्तम मान बैठना' । इस की दृष्टि में अधिदैवत (ईश्वरीय-प्राकृतिक-बगत्) एवं कीर्णमा-
नुष्यी-अभ्यात्मबगत् सखुल भौतिक ही भौतिक हैं । अर्थात् नव कुछ इन भूत-भौतिक-विषयों में ही
है । इन से अतिरिक्त न कोई अधिदैवत है एवं न कोई अभ्यात्म । इसी दृष्टि के आधार पर भूतो-
मतिरक्त-भूतविज्ञान उत्तरोपर पुष्पित पल्लित होता आ रहा है बिना की प्रवृत्तता बढ़ता के आचरणपुटी-उपुटी से

धियों के मूलोत्पादन में उसी समय पर्याप्त बन सकती थी-यदि उसी युग में किसी महापुरुष के द्वारा ज्ञान-विज्ञानाभिमन्त्र-परिभाषाओं के स्वरूप-विश्लेषण के द्वारा तत्-भद्रा को अभिमन्त्र कर दिया जाता, तो। किन्तु दुर्भाग्यवश स्थिति उस समय ठीक विपरीत दिशा का ही अनुगमन करती गई तत्कालीन वर्गमैत्री से अनुभाषिता पारस्परिकी उस अहमहिमिका के द्वारा जिसका द्वारा सभी वर्ग उन तथाकथित सुसम्य ? उदार ! प्रतिधियों ! के सहयोग से अपना अधिक से अधिक स्वार्थसाधन करने का ही हन्धुक बन चले थे।

तथापि उपयुक्त वातावरण में ही उस प्रतीत्य-शिक्षा का सूत्रपात हुआ, जिस के पाठ्यप्रणाली के द्वारा भारतीय पुरातनशास्त्रों की, मान्यताओं की, सम्पत्ता की तथा आदर्शों की वैधी आलोचना ही की गई, जिसका निष्कर्ष पूर्व की पराक्रियों में व्यक्त किया जा चुका है। उन सब अनर्गल आलोचनाओं में से प्रकृत में हम एक आलोचना की आग ही पाठकों का ध्यान आकर्षित करेंगे एक विशेष तथ्य के स्पष्टीकरण के लिए, और उस आलोचना का सम्बन्ध माना जायगा—‘भारतदेश के मौखिक स्वरूप के सम्बन्ध में’।

प्रतीत्यशिक्षा के अशुभः मी सम्पर्क में आबाने वाले भारतराष्ट्र के बड़े से मी बड़े राष्ट्रमन्त्र-देशमन्त्र-अशुभतन-भारतीय-मानव से अब मी यह प्रश्न किया जायगा कि, “क्या भारतवर्ष आर्यों का आदिदेश है ? , तो तत्काल ज्ञणमात्र विलम्ब किए वह यही उत्तर देगा कि—‘नहीं-भारत तो अनार्यों का आदिदेश है। ये ही यहाँ के आदिवासी किंवा मूलनिवासी हैं। आर्य तो मध्यएशिया से शनैः शनैः बढ़ते बढ़ते इस देश में आएहुँचे, और अनार्यों को युद्ध में परास्त कर वे यहाँ के अधि-पति बन बैठे’। इतने की कौन करे सुप्रसिद्ध देशमन्त्र, और भारतीय-धर्म के अनन्यसेवी स्वर्गीय

●-प्रतीत्य-विद्वानों की अभिनिवेशमूला इत्यभूता कारण उनके द्वारा निर्धारित भारतीय-पाठ्य-ग्रन्थों में इस रूप से अभिव्यक्त हुई है कि—‘आर्यों का मूलनिवास किंवा आदिनिवास मध्यएशिया ही था। मध्यएशिया से ही आर्यलोग भारत में आए थे। अतएव उन्हें समुद्र का भी स्वरूप प्राप्त नहीं था उस युग में। क्योंकि मध्यएशिया में कोई समुद्र नहीं है। हाँ नदियाँ बहुत सी हैं। एवं नदियों के लिए आर्यों के उस पुरातन अख्येदमन्य में ‘ति-घु’ राज्य प्रयुक्त हुआ है जो वैदिक-ग्रन्थ अधिक से अधिक २५ ०-३००० सहस्र वर्षों से अधिक (पुराना नहीं माना जा सकता) इत्यादि।

X-सर्वथैव प्री क्वादाभिमन्त्र उक्त। कारण के विपरीत भारतराष्ट्र की स्वतन्त्रता के महान् द्रष्टा स्वर्गीय की बालगङ्गाधर तिलक महामाग ने अपने सुप्रसिद्ध ‘ओरियन’ तथा ‘दार्कटिक होम इन् द वेस्ट’ नामक लोकप्रसिद्ध निरुद्धों के माध्यम से एक अन्य ही तथ्य उपस्थित किया, जिस तथ्य का भीतिलक के मतानुसार उत्तरभूतानुगत अमुक्त-भूप्रदेश से ही सम्बन्ध था जिसे ‘पामीर’ कहा जा सकता है। भीतिलक की कारण के अनुसार आर्यों का आदिदेश वही उत्तर प्रदेश या न कि प्रतीत्य-विद्वानों की मान्यता से अनुभाषित-मध्य-एशियाप्रान्त। ‘उत्तरप्रदेशात्मक पामीर से ही आर्य भारत में आए’-किसी तिलक महामाग के इस मान्य तथ्य का हम मान्यता के अनुकूल से ही समझाएँ करेंगे। क्योंकि आस्था-पूर्णा-निष्ठा की दृष्टि से तो भीतिलक की मान्यता मी प्रतीत्या-भाकना से सर्वथैव विमुक्त नहीं मानी जा सकती, जबकि तिलक मी आर्यों का बाहिर से भारत में आगमन तो मान ही बैठे। वस्तुस्थिति वास्तव में कुछ और ही है जिसके समन्वय से अतन्मूढ रह जाने के कारण ही इसप्रकार की मान्यताएँ मानवीय-मन को अभिमूर्त कर लिया करती हैं क्योंकि पाठक तद्भाष्य-सन्दर्भ में देखेंगे।

મગધદ્વચનાનિ ચતુર્વિધેઽનુયોગે પ્રવિમલ્કાનિ, સ વેત્યમ્—

(૧)—ચરણકરણાનુયોગ., (૨)—ધર્મકથાનુયોગ., (૩)—ગણિતાનુયોગ., (૪)—દ્રવ્યાનુયોગઃ ।

ગુણ્યતે=સંવધ્યતે મગધદ્વચનાર્થેન સદેહિ યોગઃ = ગણધરકથનરૂપઃ,

અનુ = અનુકૂળો યોગોઽનુયોગ । મગધદ્વચનાનુરૂપા ગણધરોક્તિરિત્યર્થઃ । (૧)

(૧) અથ ચરણકરણાનુયોગ —

(૧) ચર્યતે = ગમ્યતે = પ્રાપ્યતે મવોદધેઃ પર કૂલ ચતુર્દશગુણસ્થાના-

મગવાન્ કે વચનો મેં યે પૈતીસ અતિશય અર્થાત્ ગુણ હોતે હૈં । પ્રાચીન બાનાબો ને મી કહા હૈ — ‘સકારવર્ષ’ ઇત્યાદિ ૩૫ ।

(વાણી કે પૈતીસ ગુણ પહેલે કહ જુકે હૈં અત યહૌં ઇનકા અર્થ કહને કો બાકસ્યકતા નહીં ।

મગવાન્ કે વચન ચાર અનુયોગો મેં વિમલ્ક હૈં । ચાર અનુયોગ યે હૈં —

૧ ચરણકરણાનુયોગ, ૨ ધર્મકથાનુયોગ, ૩ ગણિતાનુયોગ, બૌર ૪ દ્રવ્યાનુયોગ ।

✓ મગવાનકે વચનો કે અનુકૂલ ગણધરોં કા વ્યાખ્યાન અનુયોગ કહલતા હૈ ।

(૧) ચરણકરણાનુયોગ—

જિસકે દ્વારા મવ-સાગર કા કિનારા અર્થાત્ ચૌદહવૌં ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કિયા જાય

મગવાનના વચનોમા આ પ્રમાણે પાત્રીશ અતિશય અર્થાત્-શુણ્ણ હોય છે પ્રાચીન આચાર્યોએ પણ કહ્યું છે - “સકારવર્ષ” ઇત્યાદિ ૩૫ (પાત્રીશ વાણીના શુણ્ણ પહેલા કહી ગયા છીએ જેથી અહિં કોનો અર્થ કહેવાની આવશ્યકતા નથી)

મગવાનના વચન ચાર અનુયોગોમા વહેચાયેલા છે ચાર અનુયોગ આ છે—
(૧) ચરણકરણાનુયોગ, (૨) ધર્મકથાનુયોગ, (૩) ગણિતાનુયોગ અને (૪) દ્રવ્યાનુયોગ.

મગવાન-દ્વારા પ્રરૂપિત અર્થની સાથે ગણધરના વચનનો યોગ હોય તે અનુયોગ કહેવાય છે, તાત્પર્ય છે કે—મગવાનના વચનોને અનુકૂળ ગણધરોંએ કરેલું વ્યાખ્યાન તે અનુયોગ કહેવાય છે

(૧) ચરણકરણાનુયોગ—

જેનાથી ભવસાગરનો કિનારા અર્થાત્ ચૌદમુ શુણ્ણસ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકાય, તેને અર્થાત્ મૂલશુણ્ણને ‘ચરણ’ કહે છે, અથવા મત આદિ ચરણ કહેવાય છે તે સિત્તેર (૭૦) છે, કહ્યું પણ છે—

વસ્ત્યાસ્ત્રરૂપમનેનેતિ ચરણ = મૂલગુણરૂપમ્ । યદ્વા ચરણ=વ્રતાદિ, તથા સપ્તતિ-
સંખ્યકમ્, ઉક્તચ્ચ—

“ ધયપ્ સમણધમ્મ ૧૦ સજમ ૧૭, વૈયાવધ ૧૦ ચ વંમગુત્તીઓ ૧ ॥ /
ણાણાણિતિય ૩ તવ ૧૨ કોહનિમ્માહાઈ ૪ ચરણમેયં ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

ક્રિયતે ચરણસ્ય પુષ્ટિરનેનેતિ કરણમ્ = ઉત્તરગુણરૂપમ્ । યદ્વા કરણ=
પિષ્ઠવિશુદ્ધિદ્યાદિ, એતદપિ સપ્તતિસંખ્યકમ્, ઉક્તચ્ચ—

એ અર્થાત્ મૂલગુણકો ‘ચરણ’ કહેતે હૈં । અથવા વ્રત આદિ ‘ચરણ’ કહેલ્યતે હૈં । તે
૭૦ સત્તર હૈં । કહા મી હૈ —

પાંચ મહાવ્રત, દશ ધમણધર્મ, સત્રહ સયમ, દશ વૈયાવૃત્ય, નૌ વ્રજચર્ય કી
ગુસ્તિયાં, રત્નત્રય — (સમ્યગ્જ્ઞાન, વર્ણન, ચારિત્ર), ચાર પ્રકારકા તપ, ચાર ક્રોધાદિ-
વિજય—(ક્રોધવિજય, માયાવિજય, માનવિજય, લોભવિજય), યહ ૭૦ સત્તર પ્રકારકા ‘ચરણ’
કહેલાતા હૈ ।

ચરણ કી પુષ્ટિ કરને વાલા ‘કરણ’ કહેલાતા હૈ । કરણ કા અભિપ્રાય હૈ—
૭૦ સત્તર ગુણ । અથવા પિષ્ઠવિશુદ્ધિ આદિકો કરણ કહેતે હૈં । હસકે મી સત્તર ૭૦ મેદ
હૈં । કહા મી હૈ —

પાંચ મહાવ્રત, દસ શ્રમણધર્મ, સત્તર સયમ, દશ વૈયાવૃત્ય, નવ વ્રજચર્યની
ગુસ્તિઓ, રત્નત્રય—(સમ્યગ્જ્ઞાન, વર્ણન અને ચારિત્ર) ચાર પ્રકારનો તપ, ચાર
ક્રોધાદિવિજય,—(ક્રોધવિજય, માનવિજય, માયાવિજય, લોભવિજય) આ પ્રમાણે
સિત્તર (૭૦) પ્રકારના ચરણ કહેવાય છે ॥ ૧ ॥

ચરણની પુષ્ટિ કરવા વાળા કરણ કહેવાય છે કરણનો અભિપ્રાય છે—ઉત્તર ગુણ,
અથવા પિષ્ઠવિશુદ્ધિ આદિને કરણ કહે છે, તેના પણ સિત્તર એક છે કહ્યું પણ છે —

“પિંઢવિસોદીઠ સમિર્દપ, ભાવણ૧૨ પઢિમા૧૨ ય ક્ષદિયનિરોદો૫ ।
પઢિલેહ્ણ૨૫ ગુત્તીઓ૩, અભિગ્ગહા૪ ચેવ કરણ તુ ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

તયોરનુયોગશ્ચરણકરણાનુયોગ (૧) ।

ધર્મકથાનુયોગાદયશ્ચરણકરણયોર્મન્યજીવાન્ પ્રવર્તયન્તીતિ તેષા ચરણ
કરણાન્નત્તયા પ્રાધાન્યમેતસ્યાનુયોગસ્ય, અતઃ એવાસ્ય પ્રાયમ્યમ્ । ઉક્તઃ—

આત્મન્ । જાનીહિ પૂર્વે ચરણકરણયોરાશ્રયે યન્મહસ્વ,

મોહં દૂરીકરોતિ પ્રકટયતિ પરં નિશ્ચયાત્મસ્વરૂપમ્ ।

“ ચાર પિંઢવિશુદ્ધિ, પાંચ સમિતિયાં, ચારહ ભાવના, ચારહ પઢિમા, પાંચ
ઈન્દ્રિયનિરોધ, પચીસ પ્રતિબ્ધના, ત્રીસ ગુપ્તિયાં, ચાર અભિગ્રહ, યહ સત્તર ૭૦ પ્રકારકા કરણ
ક્રદ્ધઅતા હૈ ।

इस तरह चरण और करण के अनुयोग को, अर्थात् भगवान् की वाणी के अनुकूल
व्याख्यान को चरणकरणानुयोग कहते हैं । तात्पर्य यह है कि—जिस शास्त्र में चारित्र
सम्बन्धी निरूपण है, वह चरणकरणानुयोग समझना चाहिए ।

ધર્મકથાનુયોગ આદિ શોષ ત્રીસ અનુયોગ મન્યજીવોં કો ચરણ ઔર કરણ મેં
પ્રવૃત્ત કરતે હૈ, અતઃ વે હસી અનુયોગ કે અક્ષ હૈ । ઇસ પ્રકાર ચારો અનુયોગો મેં
ચરણકરણાનુયોગ હી પ્રધાન હૈ । પ્રધાન હોને કે કારણ હી ઇસ કી ગણના સર્વપ્રથમ કી ગઈ
હૈ । કહા મી હૈ—

हे आत्मन् । चरण और करण में जो महत्त्व है, उसे पहले समझ ले । वह मोह को
निवारण करता है, आत्मा के निश्चय अर्थात् वास्तविक स्वरूप को प्रकट करता है, वह सब

“ચાર પિંઢવિશુદ્ધિ, પાંચ સમિતિઓ, ચાર ભાવના, ચાર પઢિમા, પાંચ ઈન્દ્રિય
નિરોધ, પચીસ પ્રતિબ્ધના, ત્રણ ગુપ્તિઓ, ચાર અભિગ્રહ, આ સર્વ કરણ
કહેવાય છે” ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે ચરણ અને કરણના અનુયોગને અર્થાત્ ભગવાનની વાણીને અનુકૂલ
વ્યાખ્યાનને ચરણકરણાનુયોગ કહે છે તાત્પર્ય એ છે કે—જે શાસ્ત્રમાં ચારિત્રસમ્બન્ધી
નિરૂપણ છે તે ચરણકરણાનુયોગ સમજવું એકલે

ધર્મકથાનુયોગ આદિ બાકીના ત્રણ અનુયોગ મન્ય જીવોને ચરણ અને કરણમાં
પ્રવૃત્ત કરે છે; તેટલા માટે તે ત્રણે અનુયોગનું અગ્ર છે આ પ્રકારે ચારે અનુયો
ગોમાં ચરણકરણાનુયોગ પ્રધાન-મુખ્ય છે

મુખ્ય હોવાના કારણે જ તેની ગણના સૌથી પ્રથમ કરી છે કહ્યું પણ છે—

। “હે આત્મન્! ચરણ અને કરણમાં જે મહત્ત્વ છે, તેને પ્રથમ સમજા લે, તે

આધારોઽયં ગુણાનામપનયતિ મદાઽનાદિમિથ્યાત્વદોષ,

હેતુર્યોઽયં વિશુદ્ધેર્દમયતિ નિતરામિન્દ્રિયાણિ શ્રુત ય ॥ ૧ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય દાતા શિવસુખજનકઃ। કર્મફલેશ્ચ હર્તા,

કર્તા વિદ્યોતનસ્યાઽઽત્મનિ સત્ગુણસ્યાઽદ્વિતીયઃ પ્રકાશઃ । (૧)

આત્મન્નેવાત્મનીનશ્ચરણકરણયોરાશ્રય કાઽપ્ર શક્તા ?,

શક્કારો નૈવ લોકઃ પરિણતિવિરસઃ કિં સુલાશા કરોપિ ? ॥ ૨ ॥

(૨) અથ ધર્મકથાનુયોગઃ—

મગ્નજલનિર્ઘો નિપતન્ત મગ્ન્યજાત ધારયતિ=તરિચિ તારયતિ શુભસ્થાનં પ્રાપયતીતિ ધર્મઃ, તસ્ય કથા મગ્નવદેશનાલક્ષણો વાક્યમવન્ધ ધર્મકથા । અર્હિસા-
દિપ્રરૂપણા યા ધર્મકથા । અથવા શ્રુતચારિત્રલક્ષણધર્મપ્રધાનકથા-ધર્મકથા । યદ્વા

ગુણો કા આધાર છે, ઓર અનાદિકાલીન મિથ્યાત્વ દોષ કો દૂર કરતા છે, વિશુદ્ધિ કા કારણ છે, ઓર હિન્દ્રિયો કો શીઘ્ર હી દમન કરને વાલા છે ॥ ૧ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાન કા દાતા છે, મોક્ષસુખ ઉત્પન્ન કરને વાલા છે, કર્મરૂપી ફલકો દૂર કરને વાલા છે, આત્મામેં ઉદ્યોત-પ્રકાશ કરને વાલા છે ઓર સમસ્ત ગુણો કા, અદ્વિતીય પ્રકાશક છે, હે આત્મન્ ! ચરણ ઓર કરણ કા આશ્રય લાભકારી છે, હસ વિષયમેં શક્તા, કો સ્થાન હી કહ્યાં છે ? અર્થાત્ નિશ્ચિતરૂપસે હી વહ કલ્યાણ કરને વાલા છે, યહ લોક (સંસાર) તો પરિણામ મેં એકતમ નીરસ છે, તુ હસ સે સુખ કી અભિલાષા ક્યો કરતા છે ॥ ૨ ॥

(૨) ધર્મકથાનુયોગ

સસારરૂપી સાગરમેં ઢૂલતે હુણ મગ્ન્ય જીવો કો ધારણ કરનેવાલા—નૌકા કે સમાન

મોહનું નિવારણ કરે છે, આત્માના નિશ્ચય અર્થાત્ વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે, તે સર્વ શુભોને આધાર અને અનાદિ કાલીના મિથ્યાત્વ દોષને દૂર કરે છે, વિશુદ્ધિનું કારણ અને હિન્દ્રિયોના શીઘ્ર દમન માટે તે સહાયક છે ॥ ૧ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાન દેનાર છે અને મોક્ષસુખ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે કર્મરૂપી પુણને દૂર કરવાવાળું છે આત્મામા ઉદ્યોત-પ્રકાશ કરવા વાળું છે અને સમસ્ત શુભોને અદ્વિતીય પ્રકાશક છે હે આત્મન્ ! ચરણ અને કરણના આશ્રય કલ્યાણકારી છે, આ વિષયમા શક્તને સ્થાન જ ક્યા છે ? અર્થાત્ નિશ્ચિત રૂપથી જ તે કલ્યાણ કરવા વાળું છે, આ લોક (સંસાર) તો પરિણામે એકતમ નીરસ-અસરહિત છે, તુ તેમા સુખની અભિલાષા શા માટે કરે છે ? ॥ ૨ ॥

(૨) ધર્મકથાનુયોગ

સસારરૂપી સાગરમા ડુબતા મગ્ન્ય જીવોને ધારણ કરવાવાળી, વહાણ પ્રમાણે

શુમાશુમકર્મવિપાકોપદર્શન ધર્મકથા । કિંચ - તિર્થંકરચક્રવર્ત્યાદિચારિત્રવર્ણન ધર્મકથા । તસ્યા અનુયોગઃ ધર્મકથાનુયોગઃ ।

ધર્મકથા ચતુર્વિધા—(૧)—આક્ષેપણી—(૨)—વિક્ષેપણી— (૩)—સંવેદની— (૪)—નિર્વેદનીમેદાત્ ।

આક્ષેપણ્યાદિધર્મકથામિરાક્ષિપ્તાઃ વિલિપ્તાઃ સંવેદિતા નિર્વેદિતાઃ સન્તો મન્યમાણિનચારિત્રં પ્રાપ્નુવન્તિ ।

કિનારે છાગાદેને ચાલા, અર્થાત્ શુભસ્થાનમેં પહુચા દેનેવાલા ધર્મ કહલાતા હૈ ।
 ઉસ ધર્મ કી કથા અર્થાત્ મગવાન કી દેશના નિસમેં પાઈં આય ઉસે ધર્મકથા કહતે હૈં । અથવા અહિંસા આદિ કી પ્રસ્તુપણા ધર્મકથા કહલાતી હૈ । અથવા ધ્રુત ઔર ચારિત્ર કી પ્રધાનતા વાલી કથા કો ધર્મકથા કહતે હૈં । અથવા શુભ ઔર અશુભ કર્મફલ કો પ્રકાશ કરના ધર્મકથા હૈ । યા તીર્થંકર ચક્રવર્તી આદિ મહાપુરુષોં કા ચરિત્ર વર્ણન કરના ધર્મકથા હૈ ।
 ઉસકે અનુયોગ—વ્યાખ્યાન કો ધર્મકથાનુયોગ કહતે હૈં ।

ધર્મકથા ચાર પ્રકાર કી હૈ —(૧) આક્ષેપણી (૨) વિક્ષેપણી (૩) સંવેદની ઔર (૪) નિર્વેદની ।

આક્ષેપણી આદિ ધર્મકથાઓં સે આક્ષિપ્ત સંવેદિત ઔર નિર્વેદિત (વિરક્ત) હુપ મન્ય માન ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરતે હૈં ।

કિનારે લઈં જનારી, અર્થાત્ શુભ સ્થાનમા પહોંચ્યાહી દેવા વાળી વસ્તુને ધર્મ કહેવામાં આવે છે તે ધર્મની કથા અર્થાત્ ભગવાનને ઉપદેશ જેમાં બોવામાં આવે છે તેને ધર્મકથા કહે છે અથવા અહિંસા આદિની પ્રસ્તુપણા તે ધર્મકથા કહેવાય છે અથવા તેા ધ્રુત અને ચારિત્રની પ્રધાનતાવાળી કથાને ધર્મકથા કહે છે, અથવા શુભ અને અશુભ કર્મ—ફલને પ્રગટ કરવુ તે ધર્મકથા છે અથવા તીર્થંકર, ચક્રવર્તી આદિ મહાપુરુષોના ચરિત્રનુ વર્ણન કરવુ તે ધર્મકથા છે તેના અનુયોગ—વ્યાખ્યાનને ધર્મકથાનુયોગ કહે છે

ધર્મકથા ચાર પ્રકારની છે. (૧) આક્ષેપણી (૨) વિક્ષેપણી (૩) સંવેદની અને (૪) નિર્વેદની.

આક્ષેપણી આદિ ધર્મકથાઓથી આક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત, સંવેદિત અને નિર્વેદિત (વિરક્ત) થયેલા મન્ય એવ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧) આક્ષેપણી—

આસિપ્યતે=મોહ નિરાકૃત્ય ચારિત્રં પ્રતિ સમાકૃપ્યતે શ્રોતાઽનયેતિ-આક્ષેપણી,
ઉક્તઞ્ચ—

“સ્યાપ્યતે સત્પથે શ્રોતા, યયા સાઽક્ષેપણી કયા ।

યથેપુકારં કમલા,—વતી ધર્મે વ્યતિષ્ઠિત્ ॥ ૧ ॥”

બાલ્યાવસ્થાતનયદ્વયસમન્વિત' સપત્નીકો મૃગુપુરોહિત' સર્વસ્વં પરિહાય દીક્ષાય
સદનાર્થિર્યયો । તદોચં સકલં વસુ પરિગૃહીત પત્યેતિ વિદિત્વા કમલાવતી રાક્ષી
વૈરાગ્યમુપગતા સ્વપતિમિપુકારં નૃપતિં પ્રત્યઘોષયત્ । ‘રાજન્ ! કિં વાન્તાશિવદ્

(૧) આક્ષેપણી

જિસ કયા કે દ્વારા શ્રોતા મોહ સે હટકર ચારિત્ર કે પ્રતિ આકર્ષિત હોતે હૈં, વહ
આક્ષેપણી ધર્મકયા કહલાતી હૈ, કહા મી હૈં —

“ જિસ કે દ્વારા શ્રોતા સમાર્ગ મેં સ્થાપિત કિયે જાતે હૈં, ડસે આક્ષેપણી કયા કહતે
હૈં । જૈસે કમલાવતીને હપુકાર કો ધર્મ મેં સ્થિર કિયા ॥ ૧ ॥ ”

છોટી ઉમ્મ બાલે અપને દો બાલકોં કે સાથ પત્નીસહિત મૃગુ પુરોહિત સર્વસ્વ ત્યાગ
કર લીક્ષા ગ્રહણ કરને કે લિયે અપને ઘર સે નિકલ્યા । ડસ પુરોહિત કા સમસ્ત ધન મેરે
પતિ (રાજા) ને હે લિયા હૈ, પેસા જ્ઞાન કરકે રાની કમલાવતી કો વૈરાગ્ય હો ગયા ઓર
ડસને અપને પતિ રાજા હપુકાર કો સમજાયા—“મહારાજ ! જિસ ધનકા મૃગુ પુરોહિત ને

(૧) આક્ષેપણી—

જે કયાદ્વારા શ્રોતા મોહથી હઠી જઈને ચારિત્ર તરફ આકર્ષિત થાય છે તે
આક્ષેપણી ધર્મકયા કહેવાય છે કહ્યું પણ છે —

“જેનાથી શ્રોતાને સન્માર્ગમાં સ્થાપિત કરી શકાય છે તેને આક્ષેપણી કયા
કહે છે, જેવી રીતે કમલાવતીએ હપુકારને ધર્મમાં સ્થિર કર્યો. ॥ ૧ ॥

નાની ઉમસ્વાળા પોતાના બે બાળકોની સાથે તથા પત્ની સહિત બૃગુ પુરોહિત
સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને દીક્ષા ગ્રહણ કરવા માટે પોતાના ઘેરથી નીકળ્યા, તે પુરોહિતનું
વમામ ધન મારા પતિ (રાજા) એ લઈ લીધું છે એવું બાણીને રાણી કમલાવતીને
વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ ગયો અને તેણે પોતાના પતિ રાજા હપુકારને સમજાવ્યા—

મોગમાર્શસસે ?' इत्यादि । अथ कमलावतीवचनश्रवणक्षणसजातप्रतिबोध इषुकारः कमलावती च वीक्षार्यं सदैव निष्क्रान्ती ।

(૨) વિશેષણી—

विसिष्यते=सम्यग्वादादणोत्कर्षप्रदर्शनेन मिथ्यावादादपसार्यते श्रोताजनवति
विशेषणी । उक्तञ्च—

“सम्यग्वादप्रकर्षेण, मिथ्यावादस्य खण्डनम् ।
यया विश्लेषणी सैव, यया केशी प्रदेशिनम्” ॥ २ ॥

મિથ્યાવાદાદપસારયામાસેતિ શેષ' ।

વમન કર દિયા, વહ ધન મોગો ? આપ વમન ફા સેવન કરને વાલો ફી તરહ મોગ ફી છાછસા કયો કરતે હૈ ? ” इत्यादि । इषुकार को कमलावती के वचन सुनते ही वैराग्य हो आत्मा और राधा तथा रानी दोनों साथ-साथ वीक्षा ग्रहण कर ली ॥ १ ॥

(૨) વિશેષણી

सम्यग्वाद अर्थात् एनेकान्तवाद या सिद्धान्त के गुणों का विग्वर्शन कराकर श्रोताओं को मिथ्यावाद अर्थात् एकान्तवाद से हटाने वाली कथा विश्लेषणी कहलती हैं ।
कहा भी है —

“મહારાજ ! જે ધનને બૃશુ પુરોહિતે વમન કરી નાખ્યુ છે તે ધનને આપ લોગવશે ? આપ વમનનું સેવન કરવાવાળાની પેઠે લોગની લાલસા ચા માટે કરે છે ? ” इत्यादि

રાજા ઇષુકાર પોતે કમલાવતીના વચન સાંભળતાં જ વૈરાગ્ય પામ્યા અને રાજા તથા રાણી અને સાથે-સાથે વીક્ષા ગ્રહણ કરી. ॥ ૧ ॥

(૨) વિશેષણી

सम्यग्वाद अर्थात् एनेकान्तवाद, अथवा सत्यसिद्धांतना सुखेन विग्वर्शन करावीने श्रोताओंने मिथ्यावाद अर्थात् एकेकान्तवादशी द्वर करावनारी कथा ते विश्लेषणी कथा कहलवाय છે કહ્યુ પણ છે—

કેશિધમનત કરુણારસપરિપૂર્ણમાસ્તિક્તવાદમાકર્ણ્ય પ્રદેશી નામ મૂપાલો નાસ્તિક્તવાદ પરિત્યજ્ય દ્વાદશવ્રતધારી શ્રાવકો મૂત્વા મૃત્વા ચ પ્રથમકલ્પે સૂર્યામ-નામા દેવો વમૂવ ।

(૩) સવેદની—

સવેદનતે = સસારાસારતાપ્રદર્શનેન મોક્ષામિલાપ ઉત્પાદયતેઽનયેતિ સવેદની ।

ઉક્તશ્ચ—

“યસ્યા. શ્રવણમાત્રેણ, મુક્તિવાઙ્છા પ્રજાયતે ।

સવેદની યથા મછી, પદ્ નૃપાન્ પ્રત્યવોષયત્ ॥૩॥”

“સમ્યગ્વાદ કા ઉત્કર્ષ દિસ્ત્લા કર મિપ્યાવાદ અર્થાત્ મિપ્યામાન્યતા કા સ્પન્હન કરને વાલી વિદ્વેષણી કયા હૈ । જૈસે—કેશી ધમનને પ્રદેશી રાજા કો મિપ્યાવાદ સે હટાયા થા” ॥ ૨ ॥

શ્રી કેશી ધમન કે શ્રીમુસસે કરુણા—રસ સે પરિપૂર્ણ આસ્તિકવાદ સુન કર પ્રદેશી નામક રાજા નાસ્તિકવાદ ત્યાગ કર વારહ વ્રતધારી શ્રાવક હો કર મરકર પ્રથમ સૌધર્મ કલ્પમે સૂર્યામ નામક દેવ હુઆ ।

(૩) સવેદની

જો ધર્મકથા સસાર કી અસારતા પ્રદર્શિત કરકે મન્ય લીલો મેં મોક્ષકી અમિલાષા આગૃત્ કરતી હૈ, વહ સવેદની ધર્મકથા હૈ । કહા મી હૈ—

“સમ્યગ્વાદનો ઉત્કર્ષ બતાવીને મિથ્યાવાદ અર્થાત્ મિથ્યા માન્યતાનું ખર્કમ કરવાવાળી વિદ્વેષણી કથા છે જેવી રીતે કેશી ધમજે પ્રદેશી રાજાને મિથ્યાવાદથી મુક્ત કર્યા હતા. ॥ ૨ ॥”

શ્રી કેશી ધમજના શ્રીમુખથી કહ્યુઆસથી પરિપૂર્ણ આસ્તિકવાદ સામળીને પ્રદેશી નામના રાજાએ નાસ્તિકવાદ ત્યાગ કર્યો, બાર વ્રતધારી શ્રાવક થઈને મરીને પ્રથમ સૌધર્મકલ્પમાં સૂર્યામ નામના દેવ થયા.

(૩) સવેદની

જે કથા સસારની અસારતા બતાવીને અન્યલ્લવેભા મોક્ષની અભિલાષા અમૃત કરે છે, તે સવેદની ધર્મકથા છે કહ્યું પણ છે:—

મોગમાશંસસે ?' इत्यादि । अथ कमलावतीवचनश्रवणक्षणसजातमतिबोध इष्टकारः कमलावती च दीप्तार्थं सदैव निष्क्रान्ती ।

(૨) વિશેષણી—

विसिष्यते=सम्यग्वादगुणोत्कर्षप्रदर्शनेन मिथ्यावादादपसार्यते श्रोताजनवेति

વિશેષણી । ઉક્તશ્ચ—

“सम्यग्वादप्रकर्षेण, मिथ्यावादस्य खण्डनम् ।

यया विक्षेपणी सैव, यया केशी प्रदेशिनम्” ॥ ૨ ॥

મિથ્યાવાદાદપસારયામાસેતિ શ્રેષ્ઠ' ।

ધમન કર દિયા, વહ ધન મોગોગે : બાપ ધમન કા સેવન કરને થાલો કી तरह મોગ કી છાછસા ક્યો કરતે हैं : ” इत्यादि । इष्टकार को कमलावती के वचन सुनते ही वैराग्य हो आया और राजा तथा रानी दोनों साथ-साथ दीक्षा ग्रहण कर ली ॥ १ ॥

(૨) વિશેષણી

सम्यग्वाद अर्थात् अनेकान्तवाद या सिद्धांत के गुणों का दिग्दर्शन कराकर श्रोताओं को मिथ्यावाद अर्थात् एकान्तवाद से हटाने वाली कथा विक्षेपणी कहल्यती हैं । कहा मी है —

“મહારાજ ! જે ધનને લૂચુ પુરોહિતે વમન કરી નાખ્યું છે તે ધનને આપ લોગવશે ? આપ વમનનું સેવન કરવાવાળાની પેઠે લોગની છાછસા શા માટે કરો છો ? ” इत्यादि

રાજા ઇષ્ટકાર પોતે કમલાવતીના વચન સાંભળતાં જ વૈરાગ્ય પામ્યા અને રાજા તથા રાણી બન્ને સાથે-સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ॥ ૧ ॥

(૨) વિશેષણી

सम्यग्वाद अर्थात् अनेकान्तवाद, अथवा सत्यसिद्धांतना श्रवण क्रिद्दर्शन करावीने श्रोताओंने मिथ्यावाद अर्थात् एकान्तवादशी दूर करावनाही कथा ते विक्षेपणी कथा कहैवाय छे कहु पख छे—

કમલકોમલકાન્તાકારઃ શાલિમદ્રકુમાર' શ્રીમહાવીરતીર્થદ્વારકથિતધર્મદેશના-
શ્રવણસમનન્તર ત્વરયા વૈરાગ્યમુપગતચારિત્ર પ્રાપ્ત । ઉક્તઃ—

“ભવસ્ય સર્વે ક્ષણમદ્ગુરુ મુખ,
વિદન્તિ યે ધર્મકથાનુરાગિણઃ ।
વિહાય તે મોગમનન્તદુઃસ્વદં,
ચરન્તિ ચારિત્રવને વિરાગિણઃ” ॥ ૪ ॥

ઉત્તરાધ્યયનમૂત્રસ્પૈકોનત્રિશેઽધ્યયને ધર્મકથાફલમાદ—

“ધર્મકથાએ જાં મતે । જીવે કિં જળયડ ? । ધર્મકથાએ જાં જીવે નિજ્જરં
જળયડ । ધર્મકથાએ જાં પવચણ પમાવેદ । પવચણપમાવણે જીવે આગમેસસ્ત
મદ્ધાએ કમ્મ નિવધદ । ”

કમલ કે સમાન કોમલ ઔર કાન્તિમાન આકૃતિ વાલા શાલિમદ્ર કુમાર શ્રી મહાવીર
મગવાનુ કો ધર્મદેશના સુનતે હી વૈરાગ્ય કો પ્રાપ્ત હુઆ, ઔર ડસને ચારિત્ર ધારણ કર લિયા ।
કદા મી હૈ —

“ધર્મકથા મેં અનુરાગ રહને વાલે જો પુરુષ સસાર કે સુખ ક્ષણમદ્ગુરુ સમજા છેતે
હૈ, વે અનન્ત દુઃસ્વ દેને વાલે મોગકા ત્યાગ કરકે, વિરાગી હો કર ચારિત્રરૂપી બગીચે મેં
વિહાર કરતે હૈ ” ॥ ૧ ॥

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર કે ડનતીસવે અધ્યયન મેં ધર્મકથા કા ફલ બતલાયા ગયા હૈ । વહ
હસ માંતિ હૈ —

કમલના જેવા કોમલ અને કાન્તિમાન આકૃતિવાળા શાલિમદ્રકુમાર શ્રી મહાવીર
મગવાનની ધર્મદેશના સામળતા જ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયા અને ચારિત્ર ધારણ કર્યું
કદું પણ છે —

“ધર્મકથામા પ્રીતિ સખવાવાળા જે પુરુષ સસારના સુખને ક્ષણમદ્ગુરુ સમજ
લે છે તે અનન્ત દુઃખ આપવાવાળા લોગનો ત્યાગ કરીને વૈરાગ્ય ધારણ કરી
ચારિત્રરૂપી બગીચામા વિહાર કરે છે ॥ ૧ ॥”

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ઓગણત્રીસમાં અધ્યયનમાં ધર્મકથાનું ફલ બતાવ્યું છે, તે
આ પ્રમાણે છે:—

મહીકુમારી પદ્મ ભૂમિપાલાન્ સ્વસ્મિન્નુરક્તાન્ વિજ્ઞાય, તેભ્યઃ સસારા-
સારતા પ્રદર્શ્ય મોક્ષામિલાપ જનયામાસ ।

(૪) નિર્વેદની—

નિર્વેદયતે=વિષયમોગેભ્યો વિરજ્યતે શ્રોતાઽનયેતિ નિર્વેદની, ઉક્તઃ—

“યદાઽઽકર્ણનમાત્રેણ, વૈરાગ્યમુપજાયતે ।

નિર્વેદની યથા શાલિ,—મદ્રો ધીરેણ યોષિત્” ॥ ૪ ॥

“જિસ કયા કો શ્રવણ કરને માત્ર સે હી મોક્ષ કી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન હોતી હૈ, વહ સંવેદની ધર્મકથા હૈ । જૈસે—મહી નામક રાજકન્યાને છદ્દ રાજાઓ કો બોધ દિયા” ॥ ૩ ॥

છદ્દ રાજા મેરે ઉપર અનુરક્ત હૈ, યદ્દ જાનકર મહીકુમારીને ઉન્હેં સસારકી નિ સારતા સમજાઈ જૌર ઓર ઓર મેં મુક્તિ કી અમિલાપા ઉત્પન્ન કર દી । મહી કુમારી કા વહ ઉપદેશ સંવેદની ધર્મકથા હૈ ॥ ૩ ॥

(૪) નિર્વેદની

જો કયા શ્રોતાઓ કો વિષયમોગસે વિરક્ત બનાતી હૈ, વહ નિર્વેદની ધર્મકથા કહ્વાતી હૈ । કહ્વા મી હૈ —

“જિસકા શ્રવણ કરતે હી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન હોતા હૈ, વહ નિર્વેદની ધર્મકથા હૈ । જૈસે મગવાન્ મહાવીરને શાલિમદ્ર કો પ્રતિબોધ દિયા” ॥ ૪ ॥

“જે કથા સાંભળવામાત્રથી જ મોક્ષની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તે સંવેદની ધર્મકથા છે જેવી રીતે મહી નામની રાજકન્યાએ છ રાજાઓને બોધ આપ્યો” ॥ ૩ ॥

છ રાજા માથ ઉપર આસક્ત-પ્રેમવાળા છે એવું જાણીને મહી કુમારીએ તેઓને સસારની નિઃસારતા સમજાવી અને તેઓમા મુક્તિની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરી, મહીકુમારીના તે ઉપદેશ સંવેદની ધર્મકથા છે

(૪) નિર્વેદની

જે કથા શ્રોતાઓને વિષય ભોગથી વિરક્ત બનાવે છે તે નિર્વેદની કહેવાય છે કહ્યું પણ છે —

“જેનું શ્રેવણ કરતાં જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે નિર્વેદની ધર્મકથા છે જેવી રીતે મગવાન મહાવીરે શાલિમદ્રને પ્રતિબોધ આપ્યો ॥ ૪ ॥”

સમ્યક્ત્વમુપસ્યાપયન્, કર્મકોટિં ક્ષપયતિ । ઉત્કૃષ્ટરસાયનપરિણામમસૌ લમેત
ષેત્, ત્રૈલોક્યપવિત્ર તીર્થક્કરનામગોત્ર સમુપાર્જયતિ ।

અપિ ચાસૌ સ્વતઃપ્રકાશસ્ત્રમાત્રસ્યાપિ જિનશાસનસ્ય મિથ્યાત્વાદિ-
તિમિરાત્વતદેશકાલાદિપુ યયોચિતપ્રચારલક્ષણારાધનવઃ પ્રમાવકપદ વિમર્ષિ ।
ઉક્તશ્ચ—

“પાઘયણી ધમ્મકહી, વાઈ લહ્દીસરો તપસ્વી ય ।

વિજ્ઞાસિદ્ધો ય કવી, અદ્વૈવ પમાવગા મણિયા ॥ ૧ ”

ઔર સમ્યક્ત્વ ક્ષી ઉપસ્યાપના કરતા હુઆ કર્મકોટિ કો ક્ષપાતા હૈ । કદાચિત્ પરિણામ મેં
ઉત્કૃષ્ટ રસાયન આ કામ તો વહ ત્રિલોક મેં પવિત્ર તીર્થક્કર ગોત્ર કા મી ઉપાર્જન કરતા હૈ ।

જિન મગવાન કા શાસન સ્વત સમ્બલ હૈ, તમાપિ જિસ દેશવિશેષ ઔર કાલ
વિશેષ મેં મિથ્યાત્વ કા અન્યકાર ફૈલ જાતા હૈ, વહાં મગવાન કે શાસન કા પ્રચારરૂપ
આરાધન કરકે ધર્મકથાકાર પ્રમાવક પદ પ્રાપ્ત કરતા હૈ । કદા મી હૈ —

“પ્રમાવક આઠ પ્રકાર કે હૈ — (૧) પ્રાવચનિક, (૨) ધર્મકથી, (૩) વાલી,
(૪) લખિયો કા સ્વામી, (૫) તપસ્વી, (૬) વિદ્યાવાન્-રોહિણી પ્રજ્ઞસિ આદિ વિદ્યા કે
ધારક, (૭) સિદ્ધ-વચનસિદ્ધિ આદિ સિદ્ધિયો કાલા, (૮) કવિ” ।

તે ધર્મકથા કહેનાર અનેક-અનેક ભવ્ય જીવોને દીક્ષિત કરે છે અને સ સાર
રૂપી કુવામાં પડવાવાળા પ્રાણીઓને રક્ષણ કરવાનું આશ્વાસન દેવાવાળા જિનશાસનનો
મહિમા વધારતા થકા સમસ્ત જગતને જિનશાસનમા પ્રીતિવાળા બનાવી મિથ્યાત્વ
નિવારણ અને સમ્યક્ત્વની સ્થાપના કરી કર્મકાંડોને ખપાવે છે કદાચિત્ પરિશુભમા
ઉત્કૃષ્ટ રસાયન આવી બાય તો ત્રિલોકમાં પવિત્ર તીર્થ કર ગોત્રની પણ પ્રાપ્તિ
કરે છે

જિન મગવાનનું શાસન પોતે ઉત્તમજલ છે તો પણ જે દેશવિશેષ અને કાલ-
વિશેષમાં મિથ્યાત્વનો અધિકાર ફેલાઈ બાય છે, ત્યાં મગવાનના શાસનપ્રચારરૂપ
આરાધન કરીને ધર્મકથાકાર “પ્રમાવક”નું પદ પ્રાપ્ત કરે છે કહ્યું પણ છે:-

“પ્રમાવક આઠ પ્રકારના છે (૧) પ્રાવચનિક, (૨) ધર્મકથાકાર (૩) વાલી,
(૪) લખિયોનો ધર્મી, (૫) તપસ્વી, (૬) વિદ્યાવાન્-રોહિણી-પ્રજ્ઞસિ આદિ વિદ્યાના
ધારક, (૭) સિદ્ધ-વચનસિદ્ધિ આદિસિદ્ધિઓવાળા, (૮) કવિ” ॥ ૧ ॥

આણેપણ્યાદિચતુર્ધિધર્મકથાસચારોદ્યાવિતાનન્દધારાતરન્નસમુદ્ધસિતસ્વાન્ન-
મૂતમન્યમાવિતાત્મા ધર્મકથી જન્મજરામરણાદિમીષણપીનપાઠીનમીઝમ્મ-
ગણસક્રમણમિયવિયોગમિયસયોગવદ્વાનલાકુલિતાપારસસારસાગરાત્ સ્વયં ઠરતિ,
પરાનપિ તારયતિ ।

સ ચ પ્રમૂતમન્યાન્ પ્રધાજયન્ ભવકૂપપતત્પ્રાણપ્રાણસમાશ્વાસનજિનશાસન-
મહિમાનમ્મપવૃંહયન્ સમસ્તમેવ જગત્ જિનશાસનરસિક કુર્વન્ , મિથ્યાત્વમુત્થાપયન્ ,

“ મગવન્ ! ધર્મકથા સે જીવ કો કયા હમ હોતા હૈ ! ઉત્તર—ધર્મકથા સે જીવ કો
નિર્વાણ,કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ । ધર્મકથા સે જીવ પ્રવચન કી પ્રમાવના કરતા હૈ । પ્રવચન કી
પ્રમાવના સે આગે કે ક્રિયે મદ્ર (શુભ) કર્મોં કા વન્ય કરતા હૈ ” ॥ ૪ ॥

આણેપણી આદિ ચાર પ્રકાર કી ધર્મકથા સે ઊપન હોને વાલી આનન્દ કી પારાઓ
કી ઠરણોં સે જિન કા અન્ત કરણ ઊછાસ કો પ્રાપ્ત હુઆ હૈ, એસે અનેક માવિતાત્મા મન્ય
ધર્મકથા કરતે વાલે પુરુષ જન્મ જરા ઓર મરણ રૂપી મયાનક ઓર વિશાલ મગરમંછોંસે
મ્યાત્વ, એવ હુટ-વિયોગ ઓર અનિષ્ટ-સયોગ રૂપી વડવાનલ સે આકુલ-બ્યાપ્ત બપાર
સધાર સાગર સે ત્વયં મી પાર હોતે હૈ ઓર દૂસરોં કો મી પાર કરતે હૈ ।

વહ ધર્મકથાકાર અનેકાનેક મન્ય જીવોં કો વીક્ષિત કરતા હુઆ, સંસારરૂપી કૂપ મેં
પડનેવાલે પ્રાણિયોં કો પ્રાણ કરને કા આશ્વાસન દેને વાલે જિનશાસન કી મહિમા વડાતા
હુઆ સમસ્ત જગત્ કો જિનશાસન કા રસિક-અનુરાગી બનાતા હુઆ મિથ્યાત્વ કી ઉત્થાપના

“ મગવન્ ! ધર્મકથાથી જીવને શું લાભ થાય છે ?

ઉત્તર—ધર્મકથાથી જીવને નિર્જાણની પ્રાપ્તિ થાય છે, ધર્મકથાથી જીવ
પ્રવચનની પ્રમાવના કરે છે, પ્રવચનની પ્રમાવનાથી આગળ શુભ કર્યોનો બધ કરે છે ”

આણેપણી આદિ ચાર પ્રકારની ધર્મકથાથી ઉત્પન્ન થતાસ આનન્દની પારાઓના
તરંગોથી જેનુ અતઃકરણ ઉત્થાસને પ્રાપ્ત થયું છે, એવા અનેક માવિતાત્મા ભવ્ય-
ધર્મકથા કરવાવાળા પુરુષ જન્મ જરા અને મરણરૂપી ભયાનક અને વિશાલ મગર
મંછોથી બ્યાપ્ત એ પ્રમાણે હુટ-વિયોગ અને અનિષ્ટ-સયોગરૂપી વડવાનલથી
આકુલ આપાર સસારસાગરથી પીતે પણ પાર ઉતારે છે, અને બીજાને પણ પાર
ઉતારે છે

विणा सिद्धं जणं भूमि, - निहाण णेव लब्धम् ॥
 मयचारित्तधम्मणे, विणा णो णाणमप्यणो ॥ ३ ॥
 अप्पणाणं विणा णेव, तत्तातत्तविणिच्छओ ।
 त विणा णेव भव्वाण, जायएऽमियमावणा ॥ ४ ॥
 विमुद्धज्झाणसंपत्ती, णतराऽमियमावणा ।
 विणा विमुद्धज्झाण णो, खवगस्सेणिरप्पई ॥ ५ ॥
 अभोवाएण केणावि, - खवगस्सेणिणा विणा ।
 वितीयपाओ सुकम्भ, प्राणस्स नहि लम्भई ॥ ६ ॥

छाया—

श्रुतचारित्र्यधर्मेण, विना नो ज्ञानमात्मन ॥ ३ ॥
 आत्मज्ञानं विना नैव, तस्मात्तत्त्वविनिश्चय ।
 त विना नैव मय्यानां, जायतेऽमृतभावना ॥ ४ ॥
 विशुद्धध्यानसंप्राप्ति, - नान्तराऽमृतभावनाम् ।
 विना विशुद्धध्यान नो, क्षपकधेणिराप्यते ॥ ५ ॥
 अन्योपायेन केनापि, क्षपकधेणिना विना ।
 द्वितीयपादः श्रुतस्य, ध्यानस्य नहि लभ्यते ॥ ६ ॥

सिद्धबल्लन के अभाव में पृथ्वी के भीतर का स्वज्ञान नहीं प्राप्त किया जा सकता, इसी प्रकार श्रुत चारित्र्य के विना आत्मा को सम्यज्ञान नहीं होता ॥ ३ ॥

आत्मज्ञान के अभाव में तत्त्व-अतत्त्व का निश्चय नहीं हो सकता, और तत्त्व अतत्त्व का निश्चय हुए विना मय्य जीवों को अमृतभावना नहीं हो सकती ॥ ४ ॥

अमृतभावना के अभाव में विशुद्ध ध्यान की प्राप्ति नहीं होती, और विशुद्ध ध्यान के विना क्षपकधेणी पर आरोहण नहीं हो सकता ॥ ५ ॥

क्षपक धेणी के सिवाय किसी अन्य उपाय से शुद्ध-ध्यान का एकत्ववितर्क अविचार नामक दूसरा पाया नहीं प्राप्त किया जा सकता ॥ ६ ॥

सिद्धबल्लन विना पृथ्वीनी अहरनो अग्नौ प्राप्त करी शकतो नहीं, એવી જ રીતે શ્રુत-ચારિત્ર વિના આત્મજ્ઞાન થતું નથી. ॥ ३ ॥

આત્મજ્ઞાનના અભાવથી તત્ત્વ-અતત્ત્વનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, અને તત્ત્વ-અતત્ત્વનો નિશ્ચય થયા વિના મય્ય જીવોને અમૃતભાવના થતી નથી ॥ ४ ॥

અમૃતભાવનાના અભાવથી વિશુદ્ધ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને વિશુદ્ધ

અથ ધર્મમહિમોચ્યતે—

“જન્મંતરેવિ સુલભા, પિતૃમાતૃસુયાદયા ।

પરંતુ સુચારિત્ત, — ધર્મો જો સુલભો ભુવિ ॥ ૧ ॥

ધારસગાવળે ધર્મ, ણિચ્છયજ્વહારિણે ।

લક્ષ્મી સજયા મન્વા, મત્તિપણ્ણેણ નમ્મહા ॥ ૨ ॥

સંસ્કૃતજ્ઞાયા—

જન્માન્તરેડપિ સુલભા, — પિતૃ-ધ્રાતૃ-મૃતાદયઃ ।

પરંતુ શ્રુતચારિત્ર, — ધર્મો ન સુલભો ભુવિ ॥ ૧ ॥

દ્વાદશાઙ્ગાપણે ધર્મ, નિશ્ચયવ્યવહારિણ ।

લભન્તે સંયતા મન્વા, — મત્તિપણ્ણેન નાન્યથા ॥ ૨ ॥

તથા—વિના સિદ્ધાન્તનં મૂમિ, — નિધાન નૈવ લભ્યતે

ધર્મ-મહિમા —

“પિતા, માતા ઓર પુત્ર આદિ તો જન્માન્તર મેં—આગામી મથ મેં—મી સુલભ હૈં કિન્તુ સસાર મેં શ્રુત-ચારિત્ર ધર્મ સુલભ નહીં હૈ” ॥ ૧ ॥

“દ્વાદશાઙ્ગીરૂપી દુકાન મેં નિશ્ચયનય ઓર ૦ વ્યવહારનય કો જાનને વાલે સયમી પુરુષ મત્કિરૂપી મૂલ્ય જુઠાકર ધર્મ પ્રાપ્ત કર સક્તે હૈં, એસે કિયે વિના ધર્મ કી પ્રાપ્તિ નહીં હો સક્તી” ॥ ૨ ॥

ધર્મ-મહિમા—

“પિતા માઈ અને પુત્ર વગેરે તો જાગતા ભવમાં—હવે પછીના ભવમાં પણ સુલભ છે, પરંતુ સસારમાં શ્રુત-ચારિત્ર ધર્મ સુલભ નથી” ॥ ૧ ॥

“દ્વાદશાઙ્ગીરૂપી દુકાનમાં નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયને જાણવાવાળા સયમી પુરુષ મત્કિરૂપી મૂલ્ય જાણીને ધર્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ કયાં વિના ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.” ॥ ૨ ॥

અથ ગણિતાનુયોગ.—

ગણિત = સંખ્યાન તત્સ્યાનુયોગો—ગણિતાનુયોગ —

જીવાઽઽજીવાદિપદ્મદ્રવ્યતત્પર્યાયપરિગણનં ગણિતાનુયોગસાધ્યમ્ ।

તેન જિનોક્તપદાર્થાના યથાવસ્થિત પરિગણનાત્ સમ્યક્ત્વશુદ્ધિસ્તત્ત્વાચિરશુદ્ધિ ।

પૂર્વાનુપૂર્યાદીના મજ્જાલાદીના ચ પરિગણનયા ચિત્તસ્થૈર્યમ્, તત્ત્વ કપાયાનલપ્રશમનમ્, તેન ચારિત્રનૈર્મલ્યમ્ ।

અપિ ચ ગણિતાનુયોગેન મગવત ક્વલજ્ઞાનાદિગુણપર્યાયાણામાનન્ત્યમાચે-
દયતિ । સંખ્યાનમતિક્રાન્તાના તેષા સંખ્યાતુમશ્ક્યતા સંખ્યાગ્નાનં વિના નૈવ

(૩) ગણિતાનુયોગ—

ગણિત અર્થાત્ સંખ્યાકા અનુયોગ ગણિતાનુયોગ કહણાતા હૈ ।

જીવ, પુદ્ગલ આદિ ઊહ દ્રવ્યાં કી ગણના કરન કે લિપ્, તથા દ્રવ્યાં કી પર્યાયાં કી ગિન્તી કરને કે લિપ્ ગણિતાનુયોગ કી આવશ્યકતા હોતી હૈ । ગણિતાનુયોગસે જિન મગવાન્ દ્વારા ઉપદિષ્ટ પદાર્થોં કી ઠીક-ઠીક ગણના હોને સે સમ્યક્ત્વ કી શુદ્ધિ હોતી હૈ, ઓર સમ્યક્ત્વ કી શુદ્ધિ સે ચારિત્ર કી શુદ્ધિ હોતી હૈ ।

પૂર્વાનુપૂર્યાં પદ્માનુપૂર્યાં તથા અનાનુપૂર્યાં આદિ સે, તથા મજ્જ-જાલાં કી ગણના કરનેસે ચિત્તમેં સ્થિરતા આતી હૈ, ઓર ચિત્તકી સ્થિરતા સે કપાયન્ત્વી અગ્નિ શાન્ત હોતી હૈ ઓર સસે ચારિત્ર નિર્મલ હોતા હૈ ।

ગણિતાનુયોગ હી મગવાન કે કેવલજ્ઞાન આદિ ગુણ એવ પર્યાયાંકી અનન્તતા કો પ્રગટ કરતા હૈ, ‘સંખ્યાર્તત્ ગુણો એવ પર્યાયાં કી સંખ્યા કા જ્ઞાન મુશ્કિલ હૈ’ યહ વાત

(૩) ગણિતાનુયોગ—

ગણિત અર્થાત્ સંખ્યાના અનુયોગ તે ગણિતાનુયોગ કહેવાય છે એવ પ્રગટ આદિ છ દ્રવ્યોની ગણના કરવા માટે, તથા દ્રવ્યોના પર્યાયોની ગણતરી કરવા માટે ગણિતાનુયોગની આવશ્યકતા હોય છે, ગણિતાનુયોગથી જિન મગવાન દ્વારા કહેલા પદાર્થોની ઠીક ઠીક ગણના થઈ શકતી હોવાથી સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, અને સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિથી ચારિત્રની શુદ્ધિ થાય છે

પૂર્વાનુપૂર્યાં પદ્માનુપૂર્યાં તથા અનાનુપૂર્યાં આદિથી, અને મગવાણોની ગણના કરવાથી ચિત્તમાં સ્થિરતા આવે છે, અને ચિત્તની સ્થિરતાથી કપાયન્ત્વી અગ્નિ શાન્ત થાય છે અને તેથી ચારિત્ર નિર્મલ થાય છે

શુકલજ્ઞાણસ્ત પાપં ચ, ત્રિતીયં પપ્પ સજ્જમી ।

કેવલજ્ઞાણલાહેણ, કેવલિતિ નિગજ્ઞઈ ॥ ૭ ॥

અવત્યા નદિ સેલેસી, કેવલજ્ઞાણમતરા ।

ભવઈ સમર્ણિદસ્ત, સન્નમ્મસ્સઓ તઓ ॥ ૮ ॥

સન્નમ્મસ્સઓ સિદ્ધી, - તઓ સિદ્ધો હિ માસઓ ।

મોક્ષલક્ષી મુચ્ચારિત્ત, - ધર્મં તમ્હા સમાયરે ॥ ૯ ॥

છાયા—

શુકલધ્યાનસ્ય પાદ ચ, દ્વિતીયં પ્રાપ્ય સયમી ।

કેવલજ્ઞાનલાભેન, કેવલીતિ નિગદ્યતે ॥ ૭ ॥

અવસ્થા નદિ શૈલેશી, કેવલજ્ઞાનમન્તરા ।

ભવતિ ધમણેન્દ્રસ્ય, સર્વકર્મક્ષયસ્તત ॥ ૮ ॥

સર્વકર્મક્ષયે સિદ્ધિ, - ધર્મં તસ્માત્સમાચરેત્ ।

મોક્ષાર્થી શ્રુતચારિત્ર, - ધર્મં તસ્માત્સમાચરેત્ ॥ ૯ ॥

સયમી પુરુષ શુક્લ ધ્યાન કા દૂસરા પાયા પ્રાપ્ત કરકે, કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા હૈ
ગૌર કેવલી કહછાતા હૈ ॥ ૭ ॥

કેવલ જ્ઞાન કે વિના શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત નહીં હોતી । શૈલેશી અવસ્થા જવ પ્રાપ્તિ
હો જાતી હૈ તો મુનિરાજ સમસ્ત કર્મો કા ક્ષય કર હાછતા હૈ ॥ ૮ ॥

સમસ્ત કર્મો કા ક્ષય હોને પર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત હોતી હૈ । સિદ્ધિ લાભ હોને પર શાશ્વત
સિદ્ધિ હોજાતા હૈ, અતઃ મોક્ષાર્થી પુરુષ કો શ્રુત-ચારિત્રરૂપ ધર્મ કા આચરણ કરના ચાહિયે ॥ ૯ ॥

ધ્યાન વિના ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આગાહણ થઈ શકતુ નથી. ॥ ૫ ॥

ક્ષપકશ્રેણી વિના બીજા કોઈ ઉપાયથી શુક્લ ધ્યાનનો એકત્વ-વિતર્ક-અવિચાર
નામક બીજો પાયો પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી ॥ ૬ ॥

સયમી પુરુષ શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પાયો પ્રાપ્ત કરીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે
છે, અને કેવલી કહેવાય છે ॥ ૭ ॥

કેવલજ્ઞાન વિના શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી, શૈલેશી અવસ્થા જ્યારે
પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે મુનિરાજ સકલ કર્મોનો ક્ષય કરી નાખે છે ॥ ૮ ॥

સકલ કર્મોનો ક્ષય થયા પછી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, સિદ્ધિ લાભ થયા પછી
શાશ્વત સિદ્ધિ થાય છે, એ માટે મુક્ષાર્થી પુરુષોએ શ્રુત-ચારિત્રરૂપ ધર્મનું આચરણ
કરવું જોઈએ ॥ ૯ ॥

(१) तत्र मासविचार

पौष-चैत्र-ज्येष्ठा-पाद-मासान् विहाय शेषा मासाः प्रशस्ताः ।

विशेषतो मासफलमाह-

(१) धावणे-शुभम् ।	(७) माघे-ज्ञानवृद्धि ।
(२) माद्रपदे-श्लिष्याल्पता ।	(८) फाल्गुने-सुख-सौभाग्य-यशोवृद्धि ।
(३) आश्विने-सुखम् ।	(९) चैत्रे-अल्पसुखम् ।
(४) कार्तिके-विद्यावृद्धिः ।	(१०) वैशाखे-रत्नप्रयत्नाम् ।
(५) मागशीर्षे-शुभम् ।	(११) ज्येष्ठे-सामान्यम्, तत्रान्यथलसत्त्वे शुभम् ।
(६) पौषे-विद्यावृद्धयमात्र ।	(१२) आपादे-गुरुबन्धुना सह प्रेमाल्पता ।

(१) मास-विचार

पौष, चैत्र, ज्येष्ठ और आपाद मास को छोड़कर शेष महीना में दीक्षा देना प्रशस्त है ।

विशेष मास-विचार

(१) धावण - शुभ ।	(७) माघ - ज्ञान की वृद्धि
(२) माद्रपद - शिष्या कमी ।	(८) फाल्गुन-सुख-सौभाग्य और यश की वृद्धि
(३) आश्विन - सुख ।	(९) चैत्र - अन्य सुख
(४) कार्तिक - विद्यावृद्धि ।	(१०) वैशाख - रत्नप्रय का लाभ
(५) मार्गशीर्ष - शुभ ।	(११) ज्येष्ठ - साधारण, यह मास दूसरे नक्षत्र आदि का बल हो तो शुभ है ।
(६) पौष-विद्यावृद्धि का अभाव ।	(१२) आपाद-गुरुभाइया के साथ प्रेम की कमी ।

(१) मास-विचार-

पौष, चैत्र, जेठ અને આપાદ માસને ત્યજીને બાકીના બીજા મહિનાઓ દીક્ષા આપવા માટે ઉત્તમ છે

વિશેષ માસ-વિચાર-

(૧) ધાવણ-શુભ.	(૭) માઘ-જ્ઞાનની વૃદ્ધિ
(૨) માદ્રપદ-શિષ્યોની કમી	(૮) ફાલ્ગુન-સુખ સૌભાગ્ય અને યશની વૃદ્ધિ
(૩) આસો-સુખ.	(૯) ચૈત્ર-અલ્પ સુખ.
(૪) કાર્તિક-વિદ્યાવૃદ્ધિ.	(૧૦) વૈશાખ-રત્નપ્રયનો લાભ.
(૫) માર્ગશીર્ષ-શુભ.	(૧૧) જેઠ-સાધારણ, આમાસમા બીજા નક્ષત્ર વગેરેનું બલ હોય તો શુભ છે
(૬) પૌષ-વિદ્યાવૃદ્ધિનો અભાવ	(૧૨) આપાદ-ગુરુભાઈઓની સાથે પ્રેમની કમી.

વિજ્ઞાતું શક્યતે, તદ્દિ ગણિતાનુયોગગમ્યમ્ । મગવદ્ગુણાનુસ્મરણેન મગસઃ
સ્તુતિઃ સપદ્યતે, તયા ચ દર્શનશુદ્ધિસ્તત્ત્વાચારિત્રશુદ્ધિ ।

પ્રવ્રજ્યાપ્રદાનાદયોઽપિ શોભનતિથિનક્ષત્રાદિયુક્તસમય એવ વિધેયા રૂપિ
તાદૃશસમયાવબોધકતયા ગણિતાનુયોગસ્યાપિ ચરણપ્રાપ્તિ પ્રતિ સાધનતા સિદ્ધયતિ ।
તયા ચાસ્યાપિ ફલ ચારિત્રરક્ષણમેવ ।

અથ પ્રસન્નાજ્યોતિષ્કવિષય કિંચિત્પ્રદર્શ્યતે—

તત્ર પૂર્વ પ્રવ્રજ્યાપ્રદાનસમયો નિર્ણયતે—

મી સંસ્કૃતિના કા જ્ઞાન ક્રિયે વિના જાની નહીં જા સકતી હૈ । મગવાન કે ગુણો કા બારંબાર
સ્મરણ કરને સે મગવાન કી સ્તુતિ હોતી હૈ, ડસસે દર્શન-શુદ્ધિ હોતી હૈ, દર્શન-શુદ્ધિ ક
હોને સે ચારિત્ર કી શુદ્ધિ હોતી હૈ ॥

શુભ તિથિ તથા શુભ નક્ષત્ર સે યુક્ત સમય મેં હી દીક્ષા આદિ દેના ચાહિય, હસ
પ્રકાર કે સમય કા બોધ કરાને ઘાણ હોને સે ગણિતાનુયોગ મી ચારિત્રકી પ્રાપ્તિ કા કારણ
હૈ, પેસા સિદ્ધ હોતા હૈ, ડસસે ગણિતાનુયોગ કા ફલ મી ચારિત્ર કી રક્ષા કરના હી હૈ ।

ઘહાં પ્રસન્ન હોનેસે કુલ જ્યોતિષ કા વિષય દિસલાયા જાતા હૈ—

દીક્ષાદાનસમયકા નિર્ણય—

ગણિતાનુયોગ જ મગવાનના કેવલજ્ઞાન આદિ જો ગુણો જો પ્રમાણે પયોથોની
અનતતા પ્રગટ કરે છે ‘સખ્યાતીત ગુણો અને પયોથોની સખ્યા બાલુવી અશક્ય
છે’ તે વાત પણ સખ્યાનું જ્ઞાન કર્યા વિના બાલુવી શકાતી નથી, તે ગણિતાનુયોગ
દ્વારા બાલુવી શક્ય છે મગવાનના ગુણોનું વારંવાર સ્મરણ કરવાથી મગવાનની સ્તુતિ
થાય છે, અને તેથી દર્શન-શુદ્ધિ થઈ શકે છે, અને દર્શન વિશુદ્ધ થવાથી ચારિત્રની
શુદ્ધિ થાય છે

શુભ તિથિ તથા શુભ નક્ષત્રથી યુક્ત સમયમા જ દીક્ષા આદિ આપવી જોઈએ,
આ પ્રકારના સમયનું જ્ઞાન કરાવવાવાળો હોવાથી ગણિતાનુયોગ પણ ચારિત્રની પ્રાપ્તિનું
કારણ છે જોમ સિદ્ધ થાય છે તેથી ગણિતાનુયોગનું ફલ પણ ચારિત્રની રક્ષા કરવી જોઈ છે
અહીં પ્રસંગથી થોડો જ્યોતિષનો વિષય બતાવવામા આવે છે—

દીક્ષા આપવાના સમયનો નિર્ણય—

નવ તિથયશ્ચ વર્જનીયા'—

(૧) શુક્લા ચતુર્દશી (૨) અમાવાસ્યા (૩) યસ્યાં તિથૌ રવિસંક્રમણ, સા ।
(૪) દ્વિતીયા, (૫) ચતુર્થી, (૬) પૃષ્ઠી, (૭) અષ્ટમી, (૮) નવમી, (૯) દ્વાદશી ।

(૪) વાર-વિચાર:—

રવિ - ચન્દ્ર - બુધ - ગુરુ - વારા' પ્રશસ્તા'

(૫) નક્ષત્ર-વિચાર —

દીક્ષાયાં પ્રયોદય નક્ષત્રાણિ પ્રશસ્તાનિ—(૧) અશ્વિની, (૨) રોહિણી, (૩) મૃગશિર, (૪) પુષ્યમ્, (૫) ઉત્તરફાલ્ગુની, (૬) હસ્ત (૭) અનુરાધા, (૮) જ્યેષ્ઠા, (૯) ઉત્તરાષાઢા, (૧૦) અમિજિત્, (૧૧) શ્રવણમ્, (૧૨) ઉત્તરમાદ્ર-પદા, (૧૩) રેવતી ।

નૌ તિથિયાં ત્યાજ્ય હૈ—

(૧)—શુક્લા ચતુર્દશી, (૨)—અમાવાસ્યા, (૩)—જિસ તિથિ મ સૂર્ય—સંક્રમણ હો વહ,
(૪)—દ્વિતીયા (૫)—ચતુર્થી (૬)—પૃષ્ઠી (૭)—અષ્ટમી (૮)—નવમી (૯)—દ્વાદશી ।

(૪) વાર-વિચાર—

રવિ, સોમ, બુધ, ગુરુ, ઓર શનિવાર પ્રશસ્ત હૈ ।

(૫) નક્ષત્ર-વિચાર—

દીક્ષા કે વિષય મેં તેરહ ૧૩ નક્ષત્ર પ્રશસ્ત હૈ । (૧)—અશ્વિની, (૨)—રોહિણી, (૩)—મૃગશીર, (૪)—પુષ્ય (૫)—ઉત્તરાફાલ્ગુની (૬)—હસ્ત, (૭)—અનુરાધા, (૮)—જ્યેષ્ઠા, (૯)—ઉત્તરાષાઢા, (૧૦)—અમિજિત્, (૧૧)—શ્રવણ, (૧૨)—ઉત્તરમાદ્રપદ, (૧૩)—રેવતી ।

નવ તિથિઓ ત્યાજ્ય છે—

(૧) શુક્લ ચતુર્દશી, (૨) અમાવાસ્યા (૩) જે તિથિમા સૂર્ય-સંક્રમણ થાય તે, (૪) દ્વિતીયા, (૫) ચતુર્થી, (૬) પૃષ્ઠી, (૭) અષ્ટમી (૮) નવમી (૯) દ્વાદશી
(૪) વાર વિચાર—

રવિ, સોમ, બુધ, ગુરુ અને શનિવાર ઉત્તમ છે

(૫) નક્ષત્ર-વિચાર—

દીક્ષાના વિષયમા તેર નક્ષત્ર ઉત્તમ છે — (૧) અશ્વિની, (૨) રોહિણી, (૩) મૃગશીર, (૪) પુષ્ય, (૫) ઉત્તરાફાલ્ગુની, (૬) હસ્ત, (૭) અનુરાધા (૮) જ્યેષ્ઠા (૯) ઉત્તરાષાઢા, (૧૦) અમિજિત (૧૧) શ્રવણ (૧૨) ઉત્તરમાદ્રપદ, (૧૩) રેવતી

(૨) પક્ષ-વિચાર—

કૃષ્ણપક્ષે-પ્રતિપદ આરમ્ભ પચ્ચમી યાવત્તિથય શુભા । પચ્છીત' સમારમ્ભ દશમી યાવત્તિથયો મધ્યમા' । એકાદશીત પ્રારમ્ભ્યામાવાસ્યાં યાદશુભા ।

શુક્રપક્ષે તુ પ્રતિપત્તિથિત' પચ્ચમી પર્યન્તમશુભા । પચ્છીતો દશમાં યાવન્મધ્યમાઃ । એકાદશીત સમારમ્ભ પૂર્ણિમાન્તાસ્તિથય શુભા ।

(૪) તિથિ-વિચાર—

દીક્ષાયાં પ્રતિપદ (૧), તૃતીયા (૨), પચ્ચમી (૫), સપ્તમી (૭), એકાદશી (૧૧), ત્રયોદશી (૧૩) ચ પ્રશસ્તા ।

(૨) પક્ષ-વિચાર—

કૃષ્ણ પક્ષ મેં પ્રતિપદા સ હેકર પચ્ચમી પર્યન્ત તિથિયૌ શુભ હૈં । પચ્છી સે હેકર દશમી તક કી તિથિયાં મધ્યમ હૈં, ઓર એકાદશીસે હેકર અમાવાસ્યા તક અશુભ તિથિયા હૈં ।

શુક્ર પક્ષ મેં પ્રતિપદા સે લગાકર પચ્ચમી તક અશુભ હૈં, પચ્છી સે દશમી તક મધ્યમ હૈં ઓર એકાદશી સે પૂર્ણિમા તક કી તિથિયા શુભ હૈં ।

(૩) તિથિ-વિચાર—

દીક્ષા કે વિષયમ પ્રતિપદા, તૃતીયા, પચ્ચમી, સપ્તમી, એકાદશી ઓર ત્રયોદશી પ્રશસ્ત હૈં ।

(૨) પક્ષ-વિચાર—

કૃષ્ણ પક્ષમા પઠવેથી પાંચમ સુધીની તિથિઓ અશુભ છે છઠ્ઠી લઈને દશમ સુધીની તિથિઓ મધ્યમ છે, અને એકાદશી-અગ્રિયારસથી લઈને અમાવાસ્યા સુધીની તિથિઓ અશુભ છે

શુક્ર પક્ષમા-પઠવેથી લઈને પાંચમ સુધીની તિથિઓ અશુભ છે છઠ્ઠી દશમી સુધી મધ્યમ છે, અને એકાદશીથી પુનઃ સુધીની તિથિઓ શુભ છે

(૩) તિથિ-વિચાર—

દીક્ષાના વિષયમા પઠવે, ત્રીજ, પાંચમ, સાતમ, એકાદશી અને તેરસ, આ તિથિઓ ઉત્તમ છે

(૭) ગ્રહમિશ્રમ્—યથ ત્રયો ગ્રહાસ્તિષ્ઠન્તિ તાદૃશ નક્ષત્રમ્ ।

(૬) યોગ-વિચાર—

યોગાસ્તુ નામ્નૈવ શુભાશુભફલા', યથા—વિષ્કમ્માદિષુ દૈનિકયોગેષુ પ્રીત્યાદય શુભફલાઃ, વિષ્કમ્માદયોઽશુભફલા' । આનન્દાદિષુ સાંયોગિકેષુવારનક્ષત્ર-સયોગજનિતેષુ યોગેષુ આનન્દાદયઃ શુભા', કાલદણ્ડાદયોઽશુભા' ।

(૭) અથ કરણ-વિચાર —

કરણાનિ એકાદશ સન્તિ; યથા—(૧) વવમ્, (૨) વાલવમ્, (૩) કૌલવમ્,

(૭) ગ્રહ-મિન્નમિસ મેં ત્રિન ગ્રહ હાં પેસા નમ્ત્ર ।

(૬) યોગ-વિચાર—

યોગો કે નામસે હી શુભ અશુભ ફલ પ્રતીત હો જાતા હૈ । જૈસે—વિષ્કમ્મ, આદિ દૈનિક યોગો મેં સે પ્રીતિ આદિ યોગ શુભફલ વાલે, ઔર વિષ્કમ્મ આદિ યોગ અશુભ ફલ વાલે હૈ । આનન્દ આદિ સાયોગિક (વાર નક્ષત્ર કે સયોગ સે બનને વાલે) યોગો મેં સે આનન્દ આદિ યોગ શુભફલદાતા હૈ, ઔર કાલદણ્ડ આદિ અશુભફલદાયક હૈ ।

(૭) કરણ-વિચાર

કરણ ૧૧ ગ્યારહ હોતે હૈ, જૈસે—(૧) વવ, (૨) વાલવ, (૩) કૌલવ,

(૭) ગ્રહમિસ-જેમા ત્રણ ગ્રહ હોય, એવું નક્ષત્ર.

(૬) યોગ-વિચાર—

યોગોના નામથી જ શુભ-અશુભ ફળની પ્રતીતિ થઈ જાય છે જેમકે—વિષ્કમ્મ આદિ દૈનિક યોગોનાથી પ્રીતિ આદિ શુભ ફળવાળા છે, અને વિષ્કમ્મ આદિ યોગ તે અશુભ ફળ આપનારા છે આનન્દ આદિક સાયોગિક (વાર-નક્ષત્રના સયોગથી બનવાવાળા) યોગોના આનન્દ આદિ યોગ શુભ ફળ દેનારા છે, અને કાલદણ્ડ આદિ અશુભ ફળ આપનારા છે

(૭) કરણ-વિચાર—

૪૨ણ અગિઆર હોય છે (૧) વવ (૨) વાલવ (૩) કૌલવ (૪) અગિઆર
પ્ર આ-૧

નક્ષત્રેષુ સપ્ત દોષાઃ સન્તિ, યથા—

- (૧) સંધ્યાગતમ્—યત્ર નક્ષત્રે સૂર્યોઽનન્તરં સ્થાસ્યતિ તાદૃશ નક્ષત્રમ્ । યથા હસ્તે રવિર્વર્ષતે ચેત્ તદા દૈનિકં ચિત્રાનક્ષત્રં સંધ્યાગત મોઘ્યમ્ ।
 - (૨) રવિગતમ્—યત્ર રવિસ્તિષ્ઠતિ તાદૃશ દૈનિક નક્ષત્ર રવિગતં મોઘ્યમ્ ।
 - (૩) દુર્ગતમ્—યત્રોન્માર્ગગામી—ચક્રી ગ્રહો ભવતિ, તાદૃશં નક્ષત્રમ્ ।
 - (૪) સપ્રહમ્—યત્ર કૂરો ગ્રહસ્તિષ્ઠતિ, તાદૃશ નક્ષત્રમ્ ।
 - (૫) વિલમ્બિતમ્—સૂર્યેણ પરિશુદ્ધય મુક્તં નક્ષત્રમ્ ।
 - (૬) રાહુગતમ્—યત્ર ચન્દ્ર-સૂર્યોપરાગઃ સજ્ઞાતસ્તાદૃશ નક્ષત્રમ્ ।
- ઈદૃશે નક્ષત્રે પન્માસાન્ યાવત્ પ્રવ્રજ્યા ન દેયા ।

નક્ષત્રોં મેં સાત દોષ

- (૧) સંધ્યાગત—જિસ નક્ષત્ર મેં સૂર્ય જાગે જાને ચાલે છે વહ નક્ષત્ર ।
જેસે—જગર હસ્ત નક્ષત્ર મેં સૂર્ય હો સો દૈનિક ચિત્રા નક્ષત્ર સંધ્યાગત કહલાતા હૈ ।
- (૨) રવિગત—જિસ નક્ષત્ર મેં રવિ હો, વહ દૈનિક નક્ષત્ર રવિગત જાનના જાણિય ।
- (૩) દુર્ગત—જિસ મેં ઉન્માર્ગગામી—ચક્ર પ્રહ હો વહ નક્ષત્ર દુર્ગત કહલાતા હૈ ।
- (૪) સપ્રહ—જિસ નક્ષત્ર મેં કૂર પ્રહ હો ।
- (૫) વિલમ્બિત—સૂર્ય—દ્વારા મોગ કર છોટા હુઆ નક્ષત્ર ।
- (૬) રાહુગત—જિસ નક્ષત્ર મેં ચન્દ્ર—પ્રહણ યા સૂર્ય—પ્રહણ હુઆ હો । એસે નક્ષત્ર મેં છઠ માસ તક વીક્ષા દેના વર્જનીય હૈ ।

નક્ષત્રમા સાત દોષ—

- (૧) સંધ્યાગત—જે નક્ષત્રમા સૂર્ય જાગળ આવવાવાળો છે તે નક્ષત્ર, જેવી રીતે કે હસ્ત નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય તેો દૈનિક ચિત્રા નક્ષત્ર સંધ્યાગત કહેવાય છે
- (૨) રવિગત—જે નક્ષત્રમાં રવિ હોય તેો દૈનિક નક્ષત્ર રવિગત જાણવું જોઈએ
- (૩) દુર્ગત—જેમાં ઉન્માર્ગગામી—ચક્ર—જહ હોય તે નક્ષત્ર દુર્ગત કહેવાય છે
- (૪) સપ્રહ—જે નક્ષત્રમાં કૂર જહ હોય
- (૫) વિલમ્બિત—સૂર્ય—દ્વારા મોગવીને છુટું કરાયેલું નક્ષત્ર
- (૬) રાહુગત—જે નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર—પ્રહણ અથવા સૂર્ય—પ્રહણ થયું હોય. જોવા નક્ષત્રમાં ૭ માસ સુધી વીક્ષા આપવી વર્જનીય છે

કદ કરણો સ્થિરા પળતા ? , ગોયમા સત્ત કરણા ચરા, ચત્તારિ કરણા ધિરા પળતા ।” ઇત્યાદિ ।

તત્ર દિવાશબ્દેન તિથે પૂર્વાર્દ્ધમાગ, રાત્રિશબ્દેન તિથેરુત્તરાર્દ્ધમાગો ગમ્યતે ।

एकादशसु करणेषु वयम् , बालवम् , कौलवम् , वणिजम् , एतानि चत्वारि शुभफलानि ।

વિષ્ટિકરણસ્ય નામાન્તર મદ્રા । ઇય દીક્ષાદૌ વર્જનીયા । ઉક્તચ્ચ-

“यदि मद्राकृत कार्यं, प्रमादेनापि सिद्धयति ।

ગયા હૈ । વહાં કહા હૈ —

‘હ મવન્ત ! इन ग्यारह करणां मं कित्तेन करणं चर और कित्तेन करणं स्थिर कहे गये हैं ? , हे गौतम ! सात करणं चर और चार करणं स्थिर कहे गये हैं ।” ઇત્યાદિ ।

यहां दिन शब्द का अर्थ है—तिथिका पूर्वार्ध भाग और रात्रि शब्द का अर्थ है—
तिथि का उत्तरार्ध भाग ।

इन ग्यारह करणां मं से वय, बालव, कौलव, और वणिज, ये चार करण शुभ फल दायक है ।

विष्टि करण का दूसरा नाम मद्रा, है । दीक्षा आदि कार्यों में यह वर्जनीय है ।
कहा भी है —

રૂપથી ઠરેલુ છે, ત્યા ઠણુ છે —

“હે બહત । આ અગ્યાર ઠરણોમાં કેટલા ઠરણુ ચર અને કેટલા ઠરણુ સ્થિર ઠહેવામાં આવ્યા છે ? , હે ગૌતમ ! સાત ઠરણુ ચર અને ચાર ઠરણુ સ્થિર ઠહેવામાં આવ્યા છે” ઇત્યાદિ

આ સ્થળે દિન શબ્દનો અર્થ છે કે—તિથિનો પૂર્વાર્ધ ભાગ, અને રાત્રી શબ્દનો અર્થ છે કે—તિથિનો ઉત્તરાર્ધ ભાગ

એ અગિયાર ઠરણોમાંથી વય, બાલવ, કૌલવ અને વણિજ, આ ચાર ઠરણુ શુભફલદાયક છે

વિષ્ટિકરણનુ બીજુ નામ મદ્રા છે દીક્ષા આદિ કાર્યોમાં તે બદ્ધા ત્યજવા ચોખ્ખા છે ઠણુ પણ છે—

(૪) સ્ત્રીવિલોચનમ્, (૫) તૈલિમિતિ, કોવ્દાહુઃ, (૫) ગરાદિ, (૬) ગરમિત્વા-
હુરન્યે, (૬) ઘણિજમ્, (૭) વિષ્ટિઃ, (૮) શકુનિઃ, (૯) ચતુષ્પદં, (૧૦) નાગમ્,
(૧૧) કિસ્તુમ્, ઇતિ ।

અપ્ર ધવાદિવિષ્ટન્તાનિ સપ્ત કરણાનિ ચરાણિ, શકુન્યાદીનિ ચત્વારિ સ્થિરાણિ
વેદિતવ્યાનિ ।

ધવાદિવિષ્ટન્તાનાં સપ્તાના કસ્યાધિકસ્યાં તિથૌ નિયમત સ્થિત્યમાવાચાનિ
સપ્ત-ચરાણિ, શકુન્યાદીના કૃષ્ણપક્ષીયચતુર્દશ્યમાપસ્યાશુક્રપ્રતિપતિત્રિયુ નિયત-
સ્થિત્યા તાનિ ચત્વારિ સ્થિરાણિ પ્રોચ્યન્તે । સ્પષ્ટ ચેદં જમ્બૂદીપપ્રજ્ઞા સપ્તમધ-
સ્કારે । ઉક્તશ્ચ તત્ર-“અપસિણ મતે ! એકારસર્ણ કરણાણં કદ કરણા ચરા ?

(૪) સ્ત્રીવિલોચન (કોઈ કોઈ રૂપે ‘તૈલિલ’ મી નહતે હૈ), (૫) ગરાદિ (‘ગર’ નામ મી હૈ),
(૬) ઘણિજ, (૭) વિષ્ટિ, (૮) શકુનિ, (૯) ચતુષ્પદ, (૧૦) નાગ, (૧૧) કિસ્તુમ્ ।

इन ग्याह करणों में नव से लेकर विष्टि तक सात करण चर हैं, और अन्त के
शकुनि आदि चार स्थिर हैं ।

નવ સ છેકર વિષ્ટિ તક સાત કરણ કિસી એક તિથિ મેં નિયમ સે નહીં રહતે હસ
કારણ યે અર કહણતે હૈ, શકુનિ આદિ અંતિમ ચાર કરણ કૃષ્ણ પક્ષ કી ચતુર્દશી,
અમાવાસ્યા તથા શુક્લ પક્ષ કી પ્રતિપદા તિથિ મેં નિયમ સે હોતે હૈ, અત એવ યે સ્થિર કહણતે
હૈ । હસ વિષય કા જમ્બૂદીપપ્રજ્ઞા-કે, સાતવે, વક્ષસ્કાર મેં, સ્પષ્ટ રૂપ સે વિવેચન કિયા

(કોઈ કોઈ કોને ‘તૈલિલ’ પણ કહે છે), (૫) ગરાદિ (તેનું ‘ગર’ નામ પણ છે)
(૬) ઘણિજ (૭) વિષ્ટિ (૮) શકુનિ (૯) ચતુષ્પદ (૧૦) નાગ, (૧૧) કિસ્તુમ્,
આવાસવાચન ગરુડાચાર અવધી લખને વિષ્ટિ સુધી સાત કરણ ચર છે; અને
છેલ્લા શકુનિ આદિ-ચાર સ્થિર છે ।

અવધી લખને વિષ્ટિ સુધીના સાત કરણ કોઈ કોઈ તિથિમા નિયમિત રહેતા
નથી તે કરણથી તેને ચર કહે છે, શકુનિ આદિ છેલ્લા ચાર, કૃષ્ણ પક્ષની ચૌદસ,
અમાવાસ્યા તથા શુક્લ પક્ષની પ્રતિપદા-પદ્ધતિ તિથિમા નિયમિત રહે છે એટલે તે
સ્થિર કહેવાય છે આ વિષયનું વિવેચન જમ્બૂદીપપ્રજ્ઞાનાં સાતમા વક્ષસ્કારમાં સ્પષ્ટ

શકુનિ-ચતુષ્પદ-નાગ-કિંસ્તુભ્રનામાનિ કરણાનિ તુ કૃષ્ણચતુર્દશ્યમાવાસ્યા
શુક્રપ્રતિપદ્યોગમાવિત્વાત્યાગ્યાનિ । અવશિષ્ટે દ્વે કરણે સ્ત્રીવિલોચનગરાદિસન્ઘકે
સામાન્યે, ઇતિ સામ્પ્રદાયિકા ।

યત્તુ ગણિવિદ્યાપ્રકીર્ણકકૃતચતુષ્પદ નાગ ચેતિ દ્વે કરણે નિષ્ક્રમણે પ્રશસન્તિ,
યથા—“ નાગે ચતુષ્પદ યાવિ, સેહનિક્સલમણ કરે ” ઇતિ ।

તત્ર સમીચીનમ્, નિષ્ક્રમણેઽમાવાસ્યાયા પ્રતિપિદત્ત્વેન નિયમતસ્તદ્યોગ-
માવિનોસ્તયો પ્રાશસ્ત્યાઽસમઘાત્ ।

શકુનિ, ચતુષ્પદ, નાગ ઓર કિંસ્તુભ્ર નામક કરણ કૃષ્ણ પક્ષકી ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા,
શુક્રપક્ષકી પ્રતિપદા ક યોગસે ભાવિત હોને ક કારણ ત્યાગ્ય હો જાતે હૈં । શેષ દો કરણ
સ્ત્રીવિલોચન ઓર ગરાદિ નામક સાધારણ હૈં । પરમ્પરા કો જ્ઞાનને વાછાં કા યહ મત હૈ ।

ગણિવિદ્યાપ્રકીર્ણકકારને દીક્ષા કે વિષય મં ચતુષ્પદ ઓર નાગ નામક દો કરણ
પ્રશસ્ત માને હૈ, ઉન્હો ને કહ્યા હૈ કિ-“નાગે ચતુષ્પદ યાવિ સેહનિક્સલમણ કરે” અર્થાત્
નાગ ઓર ચતુષ્પદ નક્ષત્ર મ નિષ્ક્રમણ કરના चाहिये, अर्थात् शिष्यको दीक्षा देना चाहिए,
उनका यह कथन समीचीन नहीं है, कारण यह है कि निष्क्रमण में अमावास्या निषिद्ध
मानी गई है, इसीलिये अमावास्या के योग से भावित उक्त दोनों कर्णों का प्रशस्त होना
असम्भव है ।

શકુનિ, ચતુષ્પદ, નાગ અને કિંસ્તુભ્ર નામના કરણ કૃષ્ણ પક્ષની ચૌદશ,
અમાવાસ્યા, શુકલ પક્ષના પડવાના યોગથી ભાવિત હોવાથી ત્યાગ્ય બની જાય છે
ખાફી બે કરણ સ્ત્રીવિલોચન અને ગરાદિ નામના સાધારણ છે પરમ્પરા જાણવા
વાળાને આ પ્રમાણે મત છે

ગણિવિદ્યાપ્રકીર્ણકકારે દીક્ષાના વિષયમાં ચતુષ્પદ અને નાગ નામના બે
કરણોને ઉત્તમ માન્યા છે તેણે કહ્યું છે કે-“નાગે ચતુષ્પદ યાવિ સેહનિક્સલમણ કરે”
નાગ અને ચતુષ્પદ નક્ષત્રમાં નિષ્ક્રમણ કરવું જોઈએ, અર્થાત્ શિષ્યને દીક્ષા આપવી
જોઈએ તેમજ આ કથન બરાબર નથી, કારણ એ છે કે-નિષ્ક્રમણમાં-દીક્ષામાં-
અમાવાસ્યા નિષિદ્ધ માની છે, એટલા માટે અમાવાસ્યાના યોગથી ભાવિત ઉપર
કહેલા બન્ને કરણો ઉત્તમ હોય તે વાત અસંભવ છે

માસે તુ પોદશે માસે, સમૂલં તદ્વિનશ્યતિ ॥ ૧ ॥” इति ।

શુક્રપક્ષે મદ્રા ચતુર્થ્યામેકાદશ્યાં ચ તિથિપરાર્દમાગસ્યાયિની, અષ્ટમ્યાં પૂર્ણિમાયાં ચ તિથિપૂર્વાર્દમાગસ્યાયિની ભવતિ, કૃષ્ણપક્ષે તુ સા તૃતીયાયાં ઠક્ષમ્યાં ચ તિથિપરાર્દમાગસ્યાયિની, સપ્તમ્યાં ચતુર્દશ્યા ચ તિથિપૂર્વાર્દમાગસ્યાયિની ભવતિ ।

તત્ર તિથિપરાર્દમાગસ્યાયિની મદ્રા દિવસ વ્યાપ્નોતિ, તથા તિથિપૂર્વાર્દમાગસ્યાયિની રાત્રિ વ્યાપ્નોતિ ચેત્તદા ન દોષાવહા ।

મદ્રાયાંત્રિશર્દટિકામાનેન પશ્ચિમ ઘટિકાત્રયં પુચ્છમિત્પમિધીયતે । ત્વમદ્રાપુચ્છે શુભમ્ ।

“મદ્રા કરણ મેં ક્રિયા હુઆ કાર્ય પ્રથમ તો સિદ્ધ હી નહીં હોતા, કદાચિત્ સિદ્ધ મી હોનાય તો સોચ્છવૈં મહીના આને પર ડસકા સમૂલ વિનાશ હો આતા હૈ” ॥૧॥

મદ્રા શુક્રપક્ષ મેં ચૌથ તથા એકાદશી તિથિ કે ઉત્તરાર્ધ મેં રહતી હૈ, જોર અઠમી તથા પૂર્ણિમા કે દિન તિથિ કે પૂર્વાર્ધ મેં રહતી હૈ ।

કૃષ્ણપક્ષ મેં તૃતીયા જોર દશમી કે દિન તિથિ કે ઉત્તરાર્ધ મેં જોર સપ્તમી જયં ચતુર્દશી જો તિથિ કે પૂર્વાર્ધ મેં રહતી હૈ ।

તિથિ કે ઉત્તરાર્ધ મેં રહને ઘાછી મદ્રા દિનકો બ્યાત કરતી હો જોર પૂર્વાર્ધમાગ મેં રહને ઘાછી ગત્રિકો બ્યાત કરતી હો તો કોઈ દોષ નહીં હૈ ।

તૈસ ઘટિકા મદ્રા કી અન્તિમ ત્રીન ઘટિયો પૂછ કહલાવી હૈં । મદ્રાકી મદ્ર પૂછ શુભ હૈ ।

“મદ્રા કરણમા કરેલુ કામ પ્રથમ તો સિદ્ધ થતુ નથી, કદાચિત્ સિદ્ધ પશ્ચયાય તો સોજામો મહિનો આવતા તેનો સમૂલ વિનાશ યાય છે” ॥ ૧ ॥

મદ્રા શુકલ પક્ષમા ચૌથ તથા એકાદશી તિથિના ઉત્તરાર્ધમા રહે છે, અને આઠમ તથા પૂનમના દિવસે તિથિના પૂર્વાર્ધમા રહે છે

કૃષ્ણપક્ષમા ત્રીજ અને દશમીના દિન તિથિના ઉત્તરાર્ધમા અને સાતમ તથા બૌદ્ધશના દિન તિથિના પૂર્વાર્ધમા રહે છે

તિથિના ઉત્તરાર્ધમા રહેવાવાળી મદ્રા દિવસને બ્યાત કરતી હોય, અને પૂર્વાર્ધ ભાગમા રહેવાવાળી રાત્રીને બ્યાત કરતી હોય તો કોઈ દોષ નથી

ત્રીજ ઘટિકા મદ્રાની છેલ્લી ત્રણ ઘટિકા પૂછ કહેવાય છે; અને મદ્રાની તે પૂછ શુભ છે

ચન્દ્રનો લગ્નતથા સપ્તમે સ્થાને રવિકુજમાર્ગીર્વાસ્થ્યાજ્યાં, તત્ર પ્રયાણા સગમે દીક્ષણીય પ્રતિપાતી ભવતિ । ણુ ત્રિષુ દ્વાયન્યતમો ધા તત્ર તિષ્ઠતિ ચેતદા કુશીલ ક્રોધાદિવશગથ ભવતિ । યદિ સપ્તમે સ્થાને રક્તિ, ચન્દ્રશ્ચ ગ્રહાન્તરવર્જિતસ્તદા દીક્ષા શુભા । યદિ ચન્દ્રસ્ય ગુરુ-બુધયોરન્યતરેણ સગમસ્તર્હિ શુભમ્ ।

(૧૦) અય ત્વરિતર્કર્ષવ્યદીક્ષાસમયનિરૂપણમ્ ।

(ક) સિદ્ધચ્છાયાલગ્નમ્ ।

ચન્દ્રમાસે તથા લગ્ન સે સાતવે સ્થાને પર સૂર્ય, કુજ (મક્કલ) માર્ગવ, (શુક્ર) હો તોયાગ્ય હૈ । અગર ઇન તીનો કા સક્કમ હો તો દીક્ષા લેને વાલા પ્રતિપાતી (પડિવાઈ) હો જ્ઞાતા હૈ । અગર ઇન તીનો મ સે દો અથવા કોઈ મી ઇક વહા હો તો દીક્ષા લેને વાલા કુશીલ ઔર ક્રોધ આદિ દુર્ગુણો કા ધારક હોતા હૈ । અગર ચન્દ્ર દૂસરે ગ્રહો સે વર્જિત હો તો દીક્ષા શુભ સમજની જાઝિન । અગર ગુરુ ઔર બુધ મેં સે કિસી ઇક કે સાથ ચન્દ્રમાકા સક્કમ હો તો શુભ હૈ ।

(૧૦) તુરન્ત દીક્ષા દેનેકા સમય—

(ક) સિદ્ધચ્છાયા-લગ્ન—

ત્રીબા, છઠા, નવમા અને અગિઆરમા સ્થાનેમા સ્થિત શુક્ર નિર્બલ હોય છે, તેથી કરી શુક્ર અસ્ત હોય તો પણ દીક્ષા શ્રદ્ધા કરવી તે ઉત્તમ માનવામા આવ્યું છે એવો કોઈ આચાર્યનો મત છે

ચદ્રમાથી તેજા લગ્નથી સાતમા સ્થાનેમા સૂર્ય, મંગલ શુક્ર હોય તો ત્યાજ્ય છે અથવા જો ત્રણેયનો સગમ હોય તો દીક્ષા લેનાર પ્રતિપાતી (પડિવાઈ) થઈ જાય છે, અથવા જો ત્રણમાથી જો અથવા કોઈ પણ એક ત્યા હોય તો દીક્ષા લેવાવાળો કુશીલ અને ક્રોધ આદિ દુર્ગુણોના ધારણ કરનાર બને છે, અથવા ચન્દ્ર તથા લગ્નથી સાતમુ સ્થાને ખાલી હોય અથવા ચદ્રમા બીજા અહોથી વર્જિત હોય તો દીક્ષા શુભ સમજવી જોઈએ, અથવા ગુરુ અને બુધમાથી કોઈ પણ એકની સાથે ચદ્રનો સગમ હોય તો શુભ છે

(૧૦) તુરન્ત દીક્ષા આપવાનો સમય—

(ક) સિદ્ધચ્છાયાલગ્ન—

અથ લગ્નવિચાર.-

નિષ્ક્રમણે મિથુન-સિંહ-કન્યા-શુક્ર-ધનુ-મકર-કુમ્ભ-મીનાનિ સ્થાનિ શુમાનિ । અન્યાનિ વત્સારિ વર્જનીયાનિ ।

(૧) પ્રહવિચાર -

દીક્ષાલગ્ને જનશ્વર મધ્યમચર, ગુરુ ધલીયાંસ, શુક ધલીન વિધાય દીક્ષા દેયા । દ્વિતીયે, પશ્ચમે, પટે, સપ્તમે, એકાદશે સ્થાને જનિર્મધ્યમચલી ભવતિ । ત્રિકોણે કેન્દ્રે એકાદશે ચ સ્થાનેઽવસ્થિતો ગુરુધલીયાન્ ભવતિ । તૃતીય, પટે, નવમે, દ્વાદશે ચ સ્થાને સ્થિતઃ શુકો ધલીનો ભવતિ, અત એવ શુકાસ્તેઽપિ દીક્ષા ગ્રાપ્તેતિ સંપ્રદાયવિદ ।

(૮) લગ્ન-વિચાર—

દીક્ષા અગ્નીકાર કરને મેં-મિથુન, સિંહ, કન્યા, શુક્ર, ધનુ, મકર, કુમ્ભ ઓર મેન, લગ્ન શુભ હૈં । શેષ ચાર વર્જનીય હૈં ।

(૧) પ્રહ-વિચાર—

દીક્ષાલગ્ન મેં જનશ્વર મધ્યમ ચલ ચાલા, ગુરુ ચલશાલી ઓર શુક ચલહીન હો તો દીક્ષા ધેની જાહિય. ટુસરે પાચવે, છટે, સાતવે ઓર ગ્યારહવે સ્થાન મેં જનિ મધ્યમ ચલ ચાલા હોતા હૈ. ત્રિકોણ મેં કેન્દ્ર મેં ઓર ગ્યારવે સ્થાન મેં રહા શુકા ગુરુ (બુદ્ધસ્પતિ) ચલશાલી સમજા જાતા હૈ. તીસરે, છટે, જોવે ઓર ગ્યારહવે સ્થાન મેં સ્થિત શુક નિર્બલ હોતા હૈ. અત એવ શુક કા અસ્ત હોને પર મી દીક્ષા પ્રહણ કરના પ્રશસ્ત માના ગયા હૈ, એસા કર્ક આચાર્યો કા કબજ હૈ.

(૮) લગ્ન-વિચાર—

દીક્ષા અગ્નીકાર કરવામા મિથુન, સિંહ, કન્યા, શુક્ર, ધનુ, મકર, કુમ્ભ અને મીન-લગ્ન શુભ છે બાકીના ચાર ત્યાગ્ય છે

(૧) પ્રહ-વિચાર—

દીક્ષાલગ્નમા જનશ્વર મધ્યમ બળવાળો શુદ્ધ બલશાળો અને શુક બલહીન હોય તો દીક્ષા આપવી એકલે, બીજા, પાંચમા, છઠા, સાતમા અને અગ્નિઆરમા સ્થાનમા જનિ મધ્યમ બળવાળો હોય છે, ત્રિકોણમા કેન્દ્રમા અને અગ્નિઆરમા સ્થાનમા રહેલો શુદ્ધ (બુદ્ધસ્પતિ) બળશાલી સમજાવામા આવે છે

નક્ષત્રાણિ તિથિર્વારા-સ્તારાચ્ચન્દ્રવલ ગ્રહા ।

દુષ્ટાન્યપિ શુભ માવ, મજ્જન્તે સિદ્ધછાયાયા ॥ ૧ ॥

ન તિથિર્ન ચ નયત્ર, ન વારા ન ચ ચન્દ્રમા ।

ગ્રહા નોપગ્રહાયૈવ, છાયાલગ્ન પ્રશસ્યતે ॥ ૨ ॥

ન યોગિની ન વિષ્ટિશ્ચ, ન શલ ન ચ ચન્દ્રમા ।

એવા વજ્રમયી સિદ્ધિ,-રમેઘા શ્રિદશૈરપિ ॥ ૩ ॥

“સિદ્ધછાયા લગ્ન હો તો દૂષિત તિથિ નક્ષત્ર, વાર, તારા, ચન્દ્ર તથા દૂષિત ગ્રહ મી શુભફલદાયક હો જાતે હૈં, અર્થાત્ સિદ્ધછાયાલગ્ન કી વિચમાનતા મેં નક્ષત્ર આદિ કા દોશ નહીં ગના જાતા હૈં ॥ ૧ ॥

એક માત્ર છાયા લગ્ન હી ઉત્તમ હૈ, ઉસકી સમાનતા ન તિથિ કર સકતી હૈ, ન નક્ષત્ર કર સકતા હૈ ન વાર કર સકતા હૈ, ન ચન્દ્રમા, ન ગ્રહ કર સકને હૈં ઔર ન ઉપગ્રહ હી કર સકતે હૈં ॥ ૨ ॥

યોગિની ઉસકે સામન કુઠ નહીં હૈ, વિષ્ટિ (મદ્રા) કોઈં चीज નહીં હૈ, શલ ઔર ચન્દ્રમા મી ઉસ કી વિચમાનતા મેં કુઠ મી નહીં વિગાઢ સકતા । સિદ્ધછાયા લગ્ન એક પેસી વજ્રમયી સિદ્ધિ હૈ, કિસે દેવતા મી નહીં મેદ્ર સકતે ॥ ૩ ॥

“સિદ્ધછાયાલગ્ન હોય તો દૂષિત નક્ષત્ર, તિથિ, વાર, તારા, ચન્દ્ર તથા દૂષિત ગ્રહ પણ શુભ થઈ બીય છે, અર્થાત્ સિદ્ધછાયાલગ્નની હાજરીમા નક્ષત્ર આદિનો દોષ માનવામા આવતો નથી. ॥ ૧ ॥”

એક માત્ર છાયાલગ્ન જ ઉત્તમ છે તેનો મુકાબલો તિથિ, નક્ષત્ર, વાર, ચન્દ્રમા ગ્રહ અને ઉપગ્રહ કાંઈ પણ ઠરી શકતા નથી. ॥ ૨ ॥

યોગિનીનું તેના સામે બળ નથી વિષ્ટિનું પણ બળ નથી, શૂળ અને ચન્દ્ર પણ છાયાલગ્નની હાજરીમા કોઈ પ્રકારે કાંઈ પણ બગાડી શકતા નથી સિદ્ધ છાયાલગ્ન એક એવી વજ્રમયી સિદ્ધિ છે જેને દેવતા પણ ભેદી શકતા નથી ॥૩॥”

શુભતિથિવારનક્ષત્રલગ્નાદીનામભાષે ત્વરિતકર્ત્તવ્યેષુ કાર્યેષુ સિદ્ધચ્છાયાલગ્ન
 છુપાદેયમ્ । યદિ સમતલમૂમી સ્વશરીરચ્છાયા ચન્દ્ર-શુક-શનિ-વાસરેષુ માર્દાઽષ્ટપદ-
 પ્રમાણા, મીમે નવપદપ્રમાણા, બુધેઽષ્ટપદપ્રમાણા, રવાયેકાદસપદપ્રમાણા, ગુરૌ સપ્ત-
 પદપ્રમાણા ભવેત્તદા સા સિદ્ધચ્છાયાગ્ન્ય લગ્નં પ્રોચ્યતે । તત્ર દીક્ષાદિશુભકાર્ય
 વિધેયમ્ । અસ્મિન્ સિદ્ધચ્છાયાલગ્ને સમાપ્તે તિથિવારનક્ષત્રમદ્રાલગ્નાદિચિન્તનમનાશ
 શ્યક્તમ્ । ઉક્તશ્ચ—

શુભ તિથિ, વાર, નક્ષત્ર ઓર લગ્ન આદિ કે ભમાષ મેં તુરન્ત કરને યોગ્ય કાર્યો મેં
 સિદ્ધચ્છાયાલગ્ન હી ઉપાદેય હૈ ।

સમતલ મૂમિ પર અપને શરીર કી છાયા સોમવાર, શુક્રવાર, ઓર શનિવાર, કે દિન
 સાઢે આઠ પૈર બરાબર હો, મંગલવાર કો નૌ પૈર બરાબર હો, બુધવાર કો આઠ પદ પ્રમાણ હો,
 રવિવાર કો ગ્યારહ પદ પ્રમાણ હો, ઓર ગુરુવાર કો સાત પૈર છાયા હો તો ઉસે સિદ્ધચ્છાયા
 લગ્ન કહ્તે હૈં, ડસ મેં દીક્ષા આદિ શુભ કાર્ય કિયે જા સકતે હૈં । યહ સિદ્ધચ્છાયાલગ્ન પ્રાપ્ત
 હો તો તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, મદ્રા ઓર લગ્ન આદિ કા વિચાર કરને કી આવશ્યકતા નહીં હૈ ।
 કહા મી હૈ —

શુભ તિથિ, વાર, નક્ષત્ર અને લગ્ન આદિના અભાવમા તુરન્ત કરવા યોગ્ય
 કાર્યોમા સિદ્ધચ્છાયાલગ્ન જ શ્રદ્ધજી કરવા યોગ્ય છે

સમતલ મૂમિ ઉપર પોતાના શરીરની છાયા, સોમવાર શુક્રવાર અને શનિવારના
 દિવસે સાઠ આઠ પગ પ્રમાણ હોય, મંગલવારના દિવસે નવ પગ પ્રમાણ હોય,
 બુધવારે આઠ પગ પ્રમાણ, રવિવારે અગિયાર પગ, ગુરુવારે સાત પગલા છાયા
 હોય તો તેને સિદ્ધ છાયાલગ્ન કહે છે આ લગ્નમા દીક્ષા આદિ શુભ કાર્ય
 કરી શકાય છે આ સિદ્ધચ્છાયાલગ્ન પ્રાપ્ત હોય તો તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, મદ્રા અને
 લગ્ન આદિનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. કહ્યું પણ છે—

નલવન્નિતાન્તમાતુર' સન્ નિસ્તરદ્મહોદધિકલ્પં શાન્તરસાર્ણવ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાવવિદં
નિર્પ્રન્યપ્રવચનમર્મજ્ઞ ગુરુ દીક્ષાદાનાર્થં પ્રાર્થયતે તદા તસ્મૈ તદાનીમેવ પ્રવ્રજ્યાપ્રદાન
શુભમ્, નહિ તત્ર તિથિવારનક્ષત્રાદીનાં વિચારાપેક્ષા ।

(૧૧) અથ કેશલુચ્ચનમ્—

દીક્ષાગ્રહણાનન્તર યદા કદાપિ કેશલુચ્ચનં કર્તુમિચ્છેત્તદા શનિમક્લ દિવસૌ
ત્યાજ્યૌ, કૃત્તિકા, વિશાખા, મઘા, મરળી, એતાનિ ચત્વારિ નક્ષત્રાણિ ચ વર્જનીયાનિ ।

આત્મરક્ષા કા અય ઉપાય ન દેસકર એકમાત્ર દીક્ષા કો હી શરણ સમક્ષને ઘાલ તીત્ર
વૈરાગ્ય કી પ્રમા સે ચમકતા હુઆ મોક્ષાભિલાષી શિષ્ય, રોમ-રોમ મેં જિસ કે આગ લગી હો
એસે પુરુષ કો મૌસિ અત્યન્ત આતુર હોકર તરફરહિત સમુદ્ર કે સમાન, શાન્ત રસ કે સાગર
દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-માવ કે જ્ઞાતા ઔર નિર્પ્રન્ય પ્રવચન કા મર્મજ્ઞ ગુરુસે દીક્ષા દેને કે લિયે
પ્રાર્થના કરે તો ઉસકો ઉસી સમય દીક્ષા દે દેના શુભ હૈ, એસે પ્રસંગ પર તિથિ, વાર, નક્ષત્ર
આદિ કે વિચાર કી આવર્યકતા નહી હૈ ।

(૧૧) કેશલોચ—

દીક્ષા ધારણ કરને કે પશ્ચાત્ કેશલોચ કરને મેં શનિવાર ઔર મગલ ધાર ત્યજ્ય હૈ,
છપા કૃત્તિકા, વિશાખા, મઘા, ઔર મરળી, યે ચાર નક્ષત્ર વર્જનીય હૈ ।

થઈ ગયુ છે એવા પુરુષની જેમ, આત્મરક્ષાનો અન્ય કોઈ ઉપાય નહિ હોયવાથી
એક માત્ર દીક્ષાને જ શરણ-આશ્રય સમજવાવાળા, તીત્ર વૈરાગ્યની પ્રભા-તેજથી
ચમકતો મોક્ષાભિલાષી શિષ્ય રોમ-રોમમા જેને અગ્નિ લાગી છે, એવા પુરુષની
જેમ અત્યન્ત આતુર બનીને તરંગરહિત સમુદ્ર પ્રમાણે શાન્ત રસના સાગર,
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવના બાબુનાર અને નિર્પ્રન્ય પ્રવચનના મર્મજ્ઞ ગુરુથી
દીક્ષા હોવા માટે પ્રાર્થના કરે, તો તેને તેજ વખતે દીક્ષા આપવી શુભ છે એવા
પ્રસંગે તિથિ, વાર, નક્ષત્ર આદિનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી

(૧૧) કેશલોચ

દીક્ષા ધારણ કર્યા પછી કેશલોચ કરવામા શનિવાર અને મગલવાર ત્યાજ્ય છે
તથા કૃત્તિકા, વિશાખા, મઘા, અને મરળી, આ ચાર નક્ષત્ર ત્યજવા યોગ્ય છે,

(સ્વ) શકુચ્છાયાલપ્ત—

દ્વાદશાક્ષુલપરિમિતશકુચ્છાયા રવિ-સોમ-મૌમ-બુધ-ગુરુ-શુક્ર-શનિ-વાસરેષુ
ક્રમેણ વિશતિ-પોઢશ-પચ્ચદશ-ચતુર્દશ-ત્રયોદશ-દ્વાદશ-દ્વાદશાક્ષુલપરિમિતા, તથા
શનિવાસરે દ્વાદશાક્ષુલપ્રમાણા વૈષર્ધિ સા શકુચ્છાયાપ્રત્યં લન્ન પ્રોચ્યતે । તપ્ર દીધાદિ
કાર્યં શુભમ્ ।

(ગ) અત્યુત્કષ્ઠિતયોગ્યશિષ્યાર્થ દીધાસમય—

વિપયાટવીદાવદહનજ્વાલામાલાકલિતસ્થાન્તોઽનન્તજન્મજરામરણાદિમયોદ્ધિન્નિ
સમન્તતઃ પ્રજ્વલિતે સશ્વનિ મુખ્યમિવાદીપ્તપદીપ્તસંસારાન્તઃ સરન્તમાત્મન રક્ષિતુમ્પ્રાપ્યા
ન્તરમનલોક્ય પ્રવ્રજ્યામાન્નશરણદર્શી તીવ્રવૈરાગ્યપ્રમામાસમાન પ્રતિરોમોજ્જ્વલિન્ના-

(સ્વ) શકુચ્છાયાલપ્ત—

બારહ અક્ષરુ છન્વી કીલી કી પરછાઈ અગર રવિવાર કો બીસ અંગુલ, સોમવાર કો
સોલ્હ અંગુલ, મંગલવાર કો પન્દર અંગુલ, બુધવાર કો ચૌદ અંગુલ, ગુરુવાર કો તેરહ
અંગુલ, શુક્રવાર કો બારહ અંગુલ, તથા શનિવાર કો મી બારહ અંગુલ હો ઉસે શકુચ્છાયા લપ્ત
કહતે હૈ । હસ લપ્ત મેં દીક્ષા આદિ કાર્યં શુભ હૈ ।

(ગ) તીવ્ર ઉત્કષ્ઠા ઘાછે દીક્ષાર્થી કા દીક્ષાસમય—

વિષમવાસના કી વિષય અટવી મેં વ્યાપ્ત દાવાનલ કી વિકટ જ્વાલાઓસે જિસકા અન્ત
કરણ છુલ્લસ ગયા હૈ, ઓર જો અનન્ત જન્મ ધરા મરણ આદિ કે મય સે ઉદ્ધિન હૈ, પારો
ઓર સે મકાન મેં આગ લગ જાને પર જિસ કા સર્વત્વ મત્સ હો ગયા હૈ પેસે પુરુષ કી માંતિ

(સ્વ) શકુચ્છાયાલપ્ત—

બાર આંગળ લાંબી ખીલીના પડછાચો રવિવારે વીશ આંગળ, સોમવારે સોળ
આંગળ, મંગળવારે પદર આંગળ, બુધવારે ચૌદ આંગળ, ગુરુવારે તેર આંગળ,
શુક્રવારે બાર આંગળ, તથા શનિવારે પચ્ચ બાર આંગળ હોય તો તેને શકુચ્છાયા
લપ્ત કહે છે તે લપ્તમાં દીક્ષા આદિ કાર્યં શુભ છે

(ગ) તીવ્ર ઉત્કષ્ઠાવાલા દીક્ષાર્થીના સમય—

વિષમવાસનાની વિષય અટવી (વન)મા વ્યાપ્ત દાવાનલની વિકટ જ્વાલાઓથી
જેનું અત્પ્રકરણ બળી બંધુ છે, અને જે અનન્ત જન્મ, જરા, મરણ વગેરેના
ભયથી ચિંતાતુર છે, ત્યારે બાબુથી મહાનમાં આગ લાગવાથી જેનું સર્વત્વ અસ્ત

(૧૩) અથ નૂતનપાત્રવ્યાપૃતિ —

ગોચર્યાદિનિમિત્ત નૂતનપાત્રવ્યાપૃતિથ, મૃગશિર પુષ્યાશ્વિનીરસ્વાનુરાધા-
ચિત્રારેવતીષુ, સોમગુરુવામરયોથ શુભત્વા ।

(૧૪) આચાર્યાદિપદપ્રદાનસમય —

આચાર્યાદિપદપ્રદાને—શ્રવણ, જ્યેષ્ઠા, પુષ્ય, અમિજિત્, હસ્ત, અશ્વિની,
રોહિણી, ઉત્તરાત્રય, મૃગશિર, અનુરાધા, રેવતી, એતાનિ નક્ષત્રાણિ શુભાનિ
શ્રોમનતિથિવાસદયોઽપિ દ્રવ્ય્યા ।

અથ (૪) દ્રવ્યાનુયોગ —

દ્રવતિ=ગન્ધતિ મામોતિ મુચ્ચતિ યા તાસ્તાન્ પયાયાનિતિ દ્રવ્યમ્ । અથવા—

(૧૩) નૂતન પાત્ર કા પ્રયોગ

ગોચરી આદિ કે લ્પિ નવન પાત્ર કા ઉપયોગ મૃગશિર, પુષ્ય, અશ્વિની, હસ્ત,
અનુરાધા, ચિત્રા ઓર રેવતી નક્ષત્રા મ, તથા સોમવાર ઓર ગુરુવાર ક દિન કરના શુભ હૈ ।

(૧૪) આચાર્ય આદિ પદવીદાન કા સમય

આચાર્ય આદિ પદવી દેન મેં શ્રવણ, જ્યેષ્ઠા, પુષ્ય, અમિજિત્, અશ્વિની, રોહિણી,
ઉત્તરાત્રય, (ઉત્તરાષાઢા ઉત્તરાશાઢપદ્મ ઉત્તરાશાઢગુની) મૃગશિર, અનુરાધા ઓર રેવતી, યે
નક્ષત્ર શુભ હૈ । હસ પ્રસન્ન પર શુભ તિથિ ઓર શુભ વાર આદિ મી દેખના ચાહિય ।

(૪) દ્રવ્યાનુયોગ—

આગે કો પયાય પ્રાપ્ત કરન વાલા ઓર પૂર્વ પર્યાયો કા ત્યાગ કરન વાલા દ્રવ્ય

(૧૩) નવા પાત્રનો ઉપયોગ

ગોચરી આદિ માટે નવા પાત્રનો ઉપયોગ મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, અશ્વિની, હસ્ત,
અનુરાધા, ચિત્રા, અને રેવતી નક્ષત્રોના, તથા સોમવાર અને ગુરુવારના દિવસે કરવો
તે શુભ છે

(૧૪) આચાર્ય આદિ પદવીદાનનો સમય—

આચાર્ય આદિ પદવી આપવામા શ્રવણ, જ્યેષ્ઠા, પુષ્ય, અમિજિત્, હસ્ત,
અશ્વિની રોહિણી, ઉત્તરાત્રય (ઉત્તરા-ષાઢા, ઉત્તરા-શાઢપદ્મ ઉત્તરા-શાઢગુની)
મૃગશિર, અનુરાધા અને રેવતી, આ નક્ષત્રો શુભ છે આ પ્રસન્ન ઉપર શુભ તિથિ
અને શુભ વાર વગેરે પણ જોવું જોઈએ

(૪) દ્રવ્યાનુયોગ—

આગળની પર્યાય પ્રાપ્ત કરનારા અને પ્રથમની પર્યાયનો ત્યાગ કરવાવાળાને

(૧૨) અથ નવદીક્ષિતસ્ય પ્રથમગોચરીવિચાર—

પ્રથમગોચરીવિષયે તીક્ષ્ણોગ્રમિથ્રનક્ષત્રાણિ શનિમંદુલદિવસો ચ વર્જયેત્ ।

આર્દ્રા, અશ્લેષા, જ્યેષ્ઠા, મૂલમ્, એતાનિ ચત્વારિ તીક્ષ્ણનક્ષત્રાણિ । મરણી, પૂર્વાષ્ટમ, મઘા, એતાનિ પશ્ચોગ્રનક્ષાણિ । કૃત્તિકા, વિશાખા, શ્મે દ્વે મિથ્રનક્ષત્રે ।

રિક્તાઝમાવાસ્યાસ્યતિથયસ્ત્યાજ્યાઃ । શનિમંદુલવારયોગે રિક્તાઽપિ પ્રશસ્તા વિજ્ઞેયા ।

(૧૨) નવ દીક્ષિત કી પ્રથમ ગોચરી—

પહેલી વાર ગોચરી કે વિષય મેં તીક્ષ્ણ ઉગ્ર ઓર મિથ્ર નક્ષત્ર એવ શનિ તથા મંદુલ વાર ત્યાગ્ય છે ।

આર્દ્રા, અશ્લેષા, જ્યેષ્ઠા ઓર મૂલ, એ ચાર નક્ષત્ર તીક્ષ્ણ છે । મરણી, પૂર્વાષ્ટમ— (પૂર્વાષાઢા પૂર્વમાદપદા ઓર પૂર્વાફાલ્ગુની) ઓર મઘા, એ પાંચ ઉગ્ર નક્ષત્ર છે । કૃત્તિકા ઓર વિશાખા, એ દો નક્ષત્ર મિથ્ર કહેછાતે છે ।

રિક્તા તિથિ, ઝમાવાસ્યા ઓર ક્ષય તિથિ ત્યાગ્ય છે, હૈં યદિ શનિ ઓર મગલ વાર કા યોગ હો તો રિક્તા તિથિ મી પ્રશસ્ત છે ।

(૧૨) નવદીક્ષિતની પ્રથમ ગોચરી—

પહેલીવાર ગોચરીના વિષયમાં તીક્ષ્ણ, ઉગ્ર અને મિથ્ર નક્ષત્ર તથા શનિ અને મગલવાર ત્યાગ્ય છે

આર્દ્રા, અશ્લેષા, જ્યેષ્ઠા, અને મૂલ, આ ચાર નક્ષત્ર તીક્ષ્ણ છે, મરણી, ત્રણ પૂર્વા (પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાષાઢાપદ, અને પૂર્વાફાલ્ગુની) અને મઘા એ પાંચ નક્ષત્ર ઉગ્ર નક્ષત્ર છે કૃત્તિકા અને વિશાખા, આ બે નક્ષત્ર મિથ્ર કહેવાય છે

રિક્તા તિથિ, ઝમાવાસ્યા અને ક્ષય તિથિ ત્યાગ્ય છે, પરંતુ જો શનિ અને મગલવારનો યોગ હોય તો રિક્તા તિથિ પણ ઉત્તમ છે

દય' સામાન્યગુણા' સન્તિ । એવ ગતિહેતુત્વ ધર્મે, સ્થિતિહેતુત્વધર્મે, અવકાશ
દાનહેતુસ્વમાકાશે, વર્તનહેતુત્વ કાલે, રૂપાદિમત્ત્વ પુદ્ગલે વિશેષગુણા' સન્તીતિ
દ્રવ્યલક્ષણસમન્વયઃ ।

કથિતુ 'સદ્ દ્રવ્યલક્ષણમ્' इति सूत्रयित्वा 'उत्पादव्ययधौव्ययुक्त
सत्' इति सूत्रेण सच्छब्दविवरणं कुर्वन् द्रव्यसामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेष-
विज्ञानजननाय विशेषलक्षणमवोचत्-'गुणपर्यायवद्द्रव्यम्' इति । तदपि प्रकृत-

અસ્તિત્વ (જિસ શક્તિ કે નિમિત્ત સે દ્રવ્ય કા કમી વિનાશ ન હો) વસ્તુત્વ-દ્રવ્યત્વ
(જિસ શક્તિ કે નિમિત્ત સે પર્યાય સર્વદેવ બદલતી રહે) ઔર પ્રમેયત્વ-જ્ઞેયત્વ (જિસ શક્તિ કે
નિમિત્ત સે દ્રવ્ય કિસી ન કિસી કે જ્ઞાન કા વિષય હો) આદિ સામાન્ય ગુણ હૈં । इसीप्रकार
धर्मास्तिकाय में गतिहेतुत्व (गतिकारणता) अधर्मास्तिकाय में स्थितिहेतुत्व (स्थितिकारणता)
आकाश में अवकाशदानहेतुत्व (अवकाशदायिता) काल में वर्तनाहेतुत्व, (नवपुराण-
कारणता) आदि, और पुद्गल में रूपादिमत्त्व विशेष गुण हँ । अत इन् सब में द्रव्य के लक्षण
की सगति होजाती है ।

કિસી આચાર્યને 'સદ્ દ્રવ્યલક્ષણમ્' એસા સૂત્ર રચકર 'ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય-યુક્તં
સત્' અર્થાત્ જિસ મેં ઉત્પાદ વિનાશ ઔર ધૌવ્ય યુગપત્ પામે જાયે, વહ સત્ હૈ, इस सूत्र
के द्वारा सत् की व्याख्या करते हुए सामान्य द्रव्य का स्वरूप बतला कर विशेष बोध

અસ્તિત્વ (જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્યને કયાદેય પણ નાશ ન હોય) વસ્તુત્વ
દ્રવ્યત્વ (જે શક્તિના નિમિત્તથી પર્યાય હોવામાં બદલતી રહે) અને પ્રમેયત્વ-જ્ઞેયત્વ
(જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્ય કોઈ ન કોઈ જ્ઞાનને વિષય હોય) આદિ સામાન્ય
ગુણ છે એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયમાં ગતિહેતુત્વ (ગતિકારણતા) અધર્માસ્તિકાયમાં
સ્થિતિહેતુત્વ (સ્થિતિકારણતા) આકાશમાં અવકાશદાનહેતુત્વ (અવકાશદાયિત્વ)
કાલમાં વર્તનાહેતુત્વ (નવપુરાણકારણતા) આદિ, અને પુદ્ગલમાં રૂપાદિમત્ત્વ વિશેષ
ગુણ છે તેથી એ સર્વમાં દ્રવ્યના લક્ષણની સગતિ થઇ જાય છે

કોઈ આચાર્યે " સદ્ દ્રવ્યલક્ષણમ્ " એવું સૂત્ર રચીને ' ઉત્પાદ વ્યય ધૌવ્યયુક્તં
સત્ ' અર્થાત્ જેમાં ઉત્પાદ, વિનાશ અને ધૌવ્ય એક કાળે એવામાં આવે તે " સત્ "
છે આ સૂત્ર દ્વારા સત્ની વ્યાખ્યા કરતાં યકા સામાન્ય દ્રવ્યનું સ્વરૂપ બતાવીને

દ્રૂયતે = પાપ્યતે મુચ્યતે વા તૈસ્તૈઃ પર્યાયૈરિતિ દ્રવ્યમ્ । દ્રવ્યસ્ય - અનુયોગ દ્રવ્યાનુયોગઃ ।

દ્રવ્યાનુયોગો हि द्रव्याणां यथावस्थितस्वरूपावबोधने समीचीनयुक्तिं प्रदर्शयति । तथा दर्शनस्य नैर्मल्यम् । ततश्च सम्यक् चारित्रं सपद्यते । तथा चायमपि चरणकरणानुयोगं पोषयतीति बोध्यम् ।

દ્રવ્યલક્ષણમ્—

અથ કિં તાવદ્ દ્રવ્યમ્ ? ઉચ્યતે- “ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમ્” । યથા જીવે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રમુલ્લેખયોગાદયો વિશેષગુણા, અસ્તિત્વ-દ્રવ્યત્વ-જ્ઞેયતા કહ્લાતા છે । અથવા જો પર્યાયો કે દ્વારા પ્રાપ્ત હો, અથવા પર્યાયો સે મુક્ત હો ઉસે દ્રવ્ય કહ્તે હૈં । પેસે દ્રવ્ય કે અનુયોગ કો દ્રવ્યાનુયોગ કહ્તે હૈં ।

દ્રવ્યાનુયોગ દ્રવ્યોં કા મધાર્થ સ્વરૂપ સમજાને કે સ્થિત સમીચીન માર્ગ પ્રદર્શિત કરતા છે । ડસ સે સમ્યગ્દર્શન નિર્મલ હોતા છે, ઓર સમ્યગ્દર્શન કી નિર્મલતા સે સમ્યક્ ચારિત્ર કી પ્રાપ્તિ હોતી છે । ઇસ પ્રકાર યહ અનુયોગ મી ચરણકરણાનુયોગ કા પોષક છે ।

દ્રવ્ય કા લક્ષણ—

દ્રવ્ય કિસે કહ્તે હૈં ? ઇસ પ્રશ્ન કા ઉત્તર ઇસ પ્રકાર છે—જો ગુણોં કા આધાર હો વહ દ્રવ્ય છે, ઘેસે જીવન મેં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, મુલ્લેખ ઓર ઉપયોગ આદિ વિશેષ ગુણ હૈં ।

દ્રવ્ય કહે છે, અથવા જે પર્યાયો દ્વારા પ્રાપ્ત હોય અથવા પર્યાયોથી મુક્ત હોય તેને દ્રવ્ય કહે છે એવા દ્રવ્યના અનુયોગને દ્રવ્યાનુયોગ કહે છે

દ્રવ્યાનુયોગ દ્રવ્યોના મધાર્થ સ્વરૂપને સમજાવવા માટે બરાબર સાચો માર્ગ પ્રદર્શિત કરે છે, તેથી સમ્યગ્દર્શન નિર્મલ થાય છે, અને સમ્યગ્દર્શનની નિર્મલતાથી સમ્યક્ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે એ પ્રમાણે આ અનુયોગ પણ ચરણ કરણાનુયોગને પોષક છે

દ્રવ્યનું લક્ષણ—

દ્રવ્ય કોને કહે છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે—જો ગુણોના આધાર હોય તે દ્રવ્ય છે, જે પ્રમાણે જીવના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મુખ્ય અને ઉપયોગ આદિ વિશેષ ગુણ છે

મુલવીર્યાદય., પુદ્ગલસ્ય વર્ણગન્ધરસસ્પર્શદયો ગુણા' । 'માત્ર'-શબ્દોપાદન
પર્યાયેઽતિપ્રસન્નવારણાય ।

દ્રવ્યસ્વરૂપવિચારેણ 'ગુણસમુદાયો દ્રવ્ય' -મિતિ પ્રતીયતે, યથા
મૂલસ્કન્ધશાસ્ત્રામશાસ્ત્રાદીનાં સમુદાયો વૃક્ષ', તથૈવાસ્તિત્વ-પરિણામિત્વ-
વસ્તુત્વ - જ્ઞેયત્વ - પ્રમેયત્વ - પ્રદેશવત્ત્વાદિસામાન્યગુણાનાં ચેતનત્વ-ગતિહેતુત્વ-
સ્થિતિહેતુત્વા - ઓકાશદાનહેતુત્વ - વર્ધનાહેતુત્વ - વર્ણ - ગન્ધ - રસ - સ્પર્શ-

લક્ષણ છે, જૈસે-જીવ કે ગુણ-જ્ઞાન, વર્ણન, મુલ્લ અને વીર્ય આદિ હૈં, તથા પુદ્ગલ કે ગુણ
વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ આદિ હૈં । ઉપર જો 'માત્ર' (સિર્ફ) શબ્દ કા પ્રયોગ કિમા ગયા
છે, વહ પર્યાય મેં અતિપ્રસન્ન નિવારણ કરતે કે લિપ્ત હૈં । અર્થાત્ ગુણ કેવલ દ્રવ્ય મેં હોતે હૈં,
પર્યાય મેં નહોં હોતે ।

દ્રવ્ય કે સ્વરૂપ પર વિચાર કરને સે પ્રતીતિ હોતા હૈં કિ ગુણોકા સમુદાય હી દ્રવ્ય હૈં ।
જૈસે મૂલ, સ્કન્ધ, શાસ્ત્રા અને પ્રશાસ્ત્રા આદિ કા સમૂહ હો વૃક્ષ હૈં, ડસી પ્રકાર અસ્તિત્વ,
પરિણામિત્વ, વસ્તુત્વ, જ્ઞેયત્વ, પ્રમેયત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ આદિ સામાન્ય ગુણો કા, તથા ચેતના,
ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, અવકાશદાનહેતુત્વ, વર્તનાહેતુત્વ, વર્ણ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શવત્ત્વ આદિ
વિશેષ ગુણો કા સમૂહ હી દ્રવ્ય હૈં । યહોં યદ્દ સ્મરણ રક્ષના પાદિપ્ત કિ-વિભિન્ન દ્રવ્યો કે

સહેવુ તે શુભુલ્લ લક્ષણ છે જેવી રીતે જીવના શુભુ-જ્ઞાન, વર્ણન, મુલ્લ અને વીર્ય
આદિ છે તથા પુદ્ગલના શુભુ-વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ આદિ છે ઉપર જે
'માત્ર' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે પર્યાયમા અતિપ્રસન્ન નિવારણ કરવા માટે છે,
અર્થાત્ શુભુ કેવલ દ્રવ્યમાં હોય છે, પર્યાયમા હોય નહિ

દ્રવ્યના સ્વરૂપ પર વિચાર કરવાથી જણાય છે કે શુભોનો સમુદાય જ દ્રવ્ય
છે જે રીતે-મૂલ, સ્કન્ધ, શાસ્ત્રા અને પ્રશાસ્ત્રા આદિનો સમૂહ તે વૃક્ષ છે જો
પ્રમાણે અસ્તિત્વ, પરિણામિત્વ વસ્તુત્વ, જ્ઞેયત્વ, પ્રમેયત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ આદિ સામાન્ય
શુભોનો, તથા ચેતના ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, અવકાશદાનહેતુત્વ, વર્તનાહેતુત્વ,
વર્ણ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શવત્ત્વ આદિ વિશેષ શુભોનો સમૂહ તે દ્રવ્ય છે આદિ જો પ્રાદ
પ્ર આ ૮

લક્ષણે સમાવિષ્ટમેવેતિ ગુસ્તરલક્ષણ નાનશ્યકમિતિ ધ્યેયમ્ ।

પરમાર્થતસ્તુ પર્યાયા ન ગુણતો મિન્ના કાર્યકારણયોરમેદાત્ । યથા કટકકુણ્ડલાદીનિ કનકતો ન મિન્નાનિ, ઘટશ્રવાદીનિ મૃદો નાતિરિક્તાનિ, તથા ગુણજન્મનાં પર્યાયાણાં ન મેદો ગુણેમ્ય ઇતિ દ્રવ્યલક્ષણે પર્યાયશબ્દમવેશે નાવશ્યક ઇત્યવસેયમ્ ।

ગુણલક્ષણમ્—

દ્રવ્યસ્યાઽઽશ્રયાશ્રયિમાષ્વેન નિત્યસહવર્તિનો ધર્મા ગુણા, તે દ્રવ્યસ્થ શક્તિવિશેષા । દ્રવ્યમાત્રાશ્રિત ગુણસ્ય લક્ષણમ્ । યથા જીવસ્ય જ્ઞાનદર્શન-

કરારને કે લિયે વિશેષ લક્ષણ યહ થતલાયા હૈ—‘ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્’ યહ લક્ષણ મી પ્રકૃત લક્ષણ ‘ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમ્’ મેં સમાવિષ્ટ હૈ, ઇસ લિયે ડનકા થડા લક્ષણ કરારને કી આવશ્યકતા નહી હૈ ।

વાસ્તવ મેં તો પર્યાય, ગુણ સે મિત્ર નહી હૈ, કયોંકિ કાર્ય ઓર કારણ મેં મેદ નહી હોતા । જૈસે—કટક, કુણ્ડલ આદિ પર્યાય સુવર્ણ સે મિત્ર નહી હૈ, અત્ર ગુણો સે ટપ્ત્ન હોને વાલે ગુણો સે મિત્ર નહી હૈ । યેસી અવસ્થા મેં દ્રવ્ય કે લક્ષણ મેં પર્યાય શબ્દ ઢાલના આવશ્યક નહી હૈ ।

ગુણ કા લક્ષણ—

દ્રવ્ય ક આશ્રય આશ્રયી રૂપસે અથવા કથશિત્ તાદાત્મ્યરૂપસે નિત્ય સહવર્તી ધર્મ, ‘ગુણ’ કહલાસે હૈ । ‘ગુણ’ દ્રવ્ય કી શક્તિવિશેષ હૈ । સિર્ફ દ્રવ્યાશ્રિત હોના ગુણ કા

વિશેષ બોધ કરાવવા માટે વિશેષ લક્ષણ કો બતાવ્યુ છે કે—“ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” આ લક્ષણ પશુ પ્રકૃત (આત્મ) લક્ષણ (ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમ્) મા સમાવિષ્ટ છે તેથી વિશેષ લક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા નથી

વાસ્તવમા તો પર્યાય, ગુણથી મિત્ર નથી, કારણ કે કાર્ય અને કારણમા ભેદ નથી, જેવી રીતે કણ અને કુડલ આદિ પર્યાય સુવર્ણથી મિત્ર નથી થત અને શકેર આદિ પર્યાય મૃત્તિકા—માગીથી મિત્ર નથી, કારણ કે ગુણથી ઉત્પન્ન થવા વાળા પર્યાય, ગુણથી મિત્ર નથી, કોવી અવસ્થામા દ્રવ્યના લક્ષણમા પર્યાય શબ્દ નાખવો તે જરૂરી નથી

ગુણના લક્ષણ—

દ્રવ્યના આશ્રય—આશ્રયી—રૂપથી અથવા કથશિત્ તાદાત્મ્યરૂપથી નિત્ય સહવર્તી ધર્મ ગુણ કહેવાય છે ગુણ કો દ્રવ્યની શક્તિવિશેષ છે માત્ર દ્રવ્યાશ્રિત

ક્રમેણ દ્વાદશાઙ્ગતત્ત્વ વિજ્ઞાય જ્ઞાનધારા પ્રવર્દ્યતિ । તત્ર તસ્ય ચાલસયમિનો જ્ઞાન પ્રતિક્ષણ વિલક્ષણતામાપદ્યમાનમર્ધ્વમર્ધ્વ જાયમાન જ્ઞાન પર્યાયશબ્દવાચ્યતાં મજ્જતિ । એવ દર્શનચારિત્રાદીનામપિ પર્યાયા જ્ઞાતવ્યા । જીવસ્ય માનુષત્વવાલ્યા-દયોઽપિ પર્યાયા । પુદ્ગલસ્ય તુ એકગુણકાલત્વાદયો પર્યાયા જ્ઞેયાઃ । એવ ચ દ્રવ્યગુણાશ્રિતત્ત્વ પર્યાયસ્ય લક્ષણમિતિ નિશ્ચીયતે । તથા ચોક્તમુત્તરાધ્યયને-(અ ૨૮)

પહેલે-પહેલ આવસ્યક માત્ર કા અધ્યયન કરતા હૈ, ફિર સમિતિ ઔર ગુપ્તિ કા જ્ઞાન સમ્પાદન કરતા હૈ । તદનન્તર ક્રમ સે દ્વાદશાઙ્ગ કા તત્ત્વ જ્ઞાન કર જ્ઞાન કી ધારા મેં વૃદ્ધિ કરતા હૈ, તસ ચાલ મુનિ કા જ્ઞાન ક્ષણ-ક્ષણ મ વિલક્ષણ હોકર નવીન-નવીન રૂપો મ ઉત્પન્ન હોતા હુઆ 'પર્યાય' શબ્દ દ્વારા કહા જાતા હૈ । હસી પ્રકાર દર્શન ઔર ચારિત્ર આદિ ગુણો કે પર્યાય મી સમજ્જ છના ચાહિયે । મનુષ્યતા, ચાલકપન આદિ જીવ કે પર્યાય હૈ ઔર એક-ગુણ-કાલપન આદિ પુદ્ગલ કે, વર્ણ-ગુણ કે પર્યાય હૈ । હસ પ્રકાર યહ નિશ્ચિત હોતા હૈ કિ પર્યાય દ્રવ્ય ઔર ગુણ દોનો મેં હી રહતા હૈ । ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર મેં કહા હૈ—

“ગુણો કા જો આશ્રય હો તસે દ્રવ્ય કહતે હૈ, ગુણ એક માત્ર દ્રવ્ય મેં હી રહતે હૈ । પર્યાયો કા લક્ષણ ઉભયાશ્રિત હોના હૈ, અર્થાત્ પર્યાય, દ્રવ્ય ઔર ગુણ દોનો મેં હી પાયે જાતે હૈ” ।

કમળોની સેવા કરતા થકા પ્રથમ આવસ્યક માત્રનુ અધ્યયન કરે છે, પછી સમિતિ અને ગુપ્તિનુ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે, ત્યાર પછી કમઘી દ્વાદશાંગનુ તત્ત્વ બધી જ્ઞાનની ધારામા વૃદ્ધિ કરે છે, તે બાલમુનિનુ જ્ઞાન ક્ષણ-ક્ષણમા વિલક્ષણ-તરેહવાર બની નવીન રૂપોમા ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'પર્યાય' શબ્દથી જોળખવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર આદિ શુભોના પર્યાય પણ સમજ લેવા જોઈએ. મનુષ્યતા, બાલકપણ આદિ જીવના પર્યાય છે, અને એકગુણકાળપણ આદિ પુદ્ગલના વર્ણશુભોના પર્યાય છે આ પ્રમાણે આ નિશ્ચિત થાય છે કે-પર્યાય, દ્રવ્ય અને ગુણ એ બન્નેમા રહે છે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમા કહ્યુ છે—

“શુભોના જે આશ્રય હોય, તેને દ્રવ્ય કહે છે, શુભ એક માત્ર દ્રવ્યમા જ રહે છે, અને પર્યાયોનુ લક્ષણ ઉભયાશ્રિત હોય છે, અર્થાત્ પર્યાય, દ્રવ્ય અને ગુણ બન્નેમાં જોવામા આવે છે”

વત્તાદિવિશેષગુણાનાં ચ સમુદાયો દ્રવ્યમ્ । एवं 'द्रव्यपर्यायस्वरूपमपी'-त्यनुपદમેव
वक्ष्यते ।

પર્યાયલક્ષણમ્—

પરિચ્છિન્તિ=ઉત્પાદવિનાશો માપ્નુવન્તિ ન સર્વેદા તિષ્ઠન્તીતિ પર્યાયાઃ । યદ્વા-
પરિ=સર્વથા અવન્તે=ગચ્છન્તિ દ્રવ્યગુણૌ સમાશ્રયન્તીતિ પર્યાયા ।

દ્રવ્યસ્યોત્પાદવિનાશશાલિનો ધર્માઃ પર્યાયા । પર્યાયા હિ દ્રવ્ય ગુણ
ચાભિત્ય વર્ધન્તે । કાલમેદાદેકમેવ જ્ઞાન જીવસ્યાન્યદન્યદ્રૂપ દધત્ પર્યાયશબ્દ-
વાચ્યં ભવતિ, યથા કશ્ચિદ્વિષ્ટવર્ષીયો વિનયી પ્રમાદવિક્રયાવર્જિતો ધાત્મમુનિ-
શુરુચરણસરોજ સેવમાનઃ પૂર્વમાવશ્યકમાત્રમધીસ્ય સમિતિગુપ્તિજ્ઞાનં સપાદયતિ,

વિશેષ ગુણો કા સમૂહ નહીં બન સક્તા હૈ । પેસે દ્રવ્ય ઔર પર્યાય કે વિષય મેં મી સમજના
વાહિય, વહ બમી આગે બતાર્યેગે ।

પર્યાય કા લક્ષણ—

જિનકે નિરતર ઉત્પાદ ઔર ન્યય હોતા હૈ, જો સદૈવ સ્થિર નહીં રહતે ઊન્હે પર્યાય
કહેતે હૈ । અથવા દ્રવ્ય ઔર ગુણ કા આશ્રય હેન વાલ પર્યાય કહલાતે હૈ ।

દ્રવ્ય કે ઉત્પાદ ઔર વિનાશ—શીલ ધર્મ પર્યાય કહલાતે હૈ । પર્યાય, દ્રવ્ય મેં મી
રહેતે હૈ ઔર ગુણ મેં મી રહેતે હૈ । જીવકા એક હી જ્ઞાનગુણ કાલ કે મેદસે મિન્ન-મિન્ન
રૂપ ધારણ કરતા હુઆ પર્યાય કહલાતા હૈ । સૈસે એક બાઠ વર્ષ કા વિનયી પ્રમાદ ઔર
વિક્રમા સે દૂર રહને વાલા બાઠ મુનિ અપને ગુરુ કે ચરણ કમણે કી સેવા કરતા હુઆ

શખલું બેઠબે ઠે વિભિન્ન દ્રવ્યોના વિશેષ શુભુનો સમૂહ બની શકતો નથી. જોવી
રીતે દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિષયમા પણ સમજવું બેઠબે. વિશેષ આગળ બતાવીશુ

પર્યાયનુ લક્ષણ—

જેની બહાર હમેશાં ઉત્પાદ અને વ્યય થયા કરે છે અને જે હમેશા—સદાકાળ
સ્થિર રહેતુ નથી તેને પર્યાય કહે છે, અથવા દ્રવ્ય અને શુભુનો આશ્રય હેનાર
તેને પર્યાય કહેવામા આવે છે

દ્રવ્યનો ઉત્પાદ અને વિનાશ—શીલ ધર્મ તે પર્યાય કહેવાય છે પર્યાય, દ્રવ્યમા
પણ રહે છે અને શુભુમા પણ રહે છે જીવનો જોકજ્ઞ જ્ઞાનશુભ કાલના બેઠબી
ભિન્ન ભિન્ન રૂપ ધારણ કરીને પર્યાય કહેવાય છે જેવી રીતે ઠે જોક બાઠ વર્ષના
વિનયવત, પ્રમાદ અને વિક્રયાથી દૂર રહેવાવાળા બાલમુનિ પોતાના શરૂના ચરણ

દ્રવ્યવિભાગઃ—

દ્રવ્યં પદ્ધવિયમ્—ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવભેદાત્ । ઉક્તઞ્ચ શ્રીભગવતીસૂત્રે—

“કદ્ધ ણં મંતે ! દન્વા પળ્ણત્તા ?, ગોયમા ! છ દન્વા પળ્ણત્તા, તં જહા-
ધમ્મત્થિકાપ્પ, અધમ્મત્થિકાપ્પ, આગાસસ્થિકાપ્પ, પુગ્ગલત્થિકાપ્પ, જીવત્થિકાપ્પ,
અદ્દાસમયે” ॥

ઉત્તરાપ્પયનસૂત્રેઽપિ—(અ. ૨૮)

“ધમ્મો અદ્ધમ્મો આગાસ, કાલો પુગ્ગલ જત્તવો ।

પસ લોગોત્તિ પભ્બત્તો, જિણેદિં વરદસિદ્ધિં ॥ ૭ ॥

દ્રવ્ય કે ભેદ—

દ્રવ્ય છદ્ધ પ્રકાર કા હૈ—(૧) ધર્મ (૨) અધર્મ (૩) આકાશ (૪) કાલ
(૫) પુદ્ગલ ઔર (૬) જીવ । શ્રી ભગવતીસૂત્ર મેં કહ્યા હૈ—

“ભગવાન્ । દ્રવ્ય કિત્તને કહે ગયે હૈં ?, ગૌતમ । છદ્ધ દ્રવ્ય કહે ગયે હૈં, વે હ્સ
પ્રકાર—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય ઔર
અદ્દા—સમય” ।

ઉત્તરાપ્પયનસૂત્ર મેં મી કહ્યા હૈ—

“ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ, ઔર જીવ કો સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિન ભગવાન્
મેં લોકસજ્ઞા વી હૈ ॥ ૭ ॥

દ્રવ્યના ભેદ—

દ્રવ્યના છ પ્રકાર છે—(૧) ધર્મ (૨) અધર્મ (૩) આકાશ (૪) કાલ (૫)
પુદ્ગલ અને (૬) જીવ. શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે—

“ભગવાન્ । દ્રવ્ય કેટલાં કલાં છે ? ગૌતમ । છ દ્રવ્ય કહેલા છે તે આ
પ્રમાણે—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય
અને અદ્દા—સમય,”

ઉત્તરાપ્પયન સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે—

“ધર્મ અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિન
ભગવાને લોકસજ્ઞા આપી છે” ॥ ૭ ॥

“ગુણાનમાસન્નો દ્રવ્ય, યગદન્વસ્તિયા ગુણા ।

લક્ષણ પન્જવાણ તુ, દુહ્વો અસ્તિયા મવે ॥ ૬ ॥” ઇતિ ।

છાયા—

“ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યમ્, એકદ્રવ્યાધિતા ગુણા :

લક્ષણ પર્યવાણાં તુ, ઇમયોરાધિતા મવેયુઃ” ॥ ૬ ॥ ઇતિ ।

દ્રવ્યલક્ષણે પર્યાયાનુક્રયા કાર્યકારણયોરમેદવિવક્ષયા પર્યાયાણાં ગુણેષુ સમાવેશ ઇતિ મગ્ધદમિપ્રાયો ગમ્યતે । “એકદ્રવ્યાધિતા ગુણાઃ” ઇતિ, એક=કેવલ દ્રવ્યમાશ્રિત્ય ગુણા વર્ષન્તે ઇત્યર્થઃ । અનેન ગુણલક્ષણમુક્તમ્ । ‘પર્યવાણાં લક્ષણ તુ ઇમયોરાધિતા મવેયુઃ’ ઇત્યન્વય । પર્યવઃ, પર્યયઃ, પર્યાય, ઇતિ સમાનાર્થકાઃ । ઇમયોઃ=દ્રવ્યગુણયોરાધિતાઃ પર્યાયા, ઇતિ પર્યાયલક્ષણ ઘોષ્યમિત્યર્થઃ । પર્યાયાસ્તુ દ્રવ્યં ગુણં ચોમયમાશ્રિત્ય વર્ષન્તે ઇતિ ભાવઃ ।

દ્રવ્ય કે લક્ષણ મેં ‘પર્યાય’ પદ કા સમાવેશ ન કરમે કે કારણ મગ્ધાન્ કા અમિપ્રાય મ્હ હે કિ—કાર્ય કારણ કે અમેદસે ગુણ મેં હી પર્યાય કા સમાવેશ હો જાતો હૈ । ‘યગદન્વસ્તિયા ગુણા’ ઇસ વાક્ય કા અર્થ મ્હ હે કિ—ગુણ કેવલ દ્રવ્ય મેં હી હોતે હૈ । ઇસ કમન્દ્રારા ગુણ કા લક્ષણ મી મ્હ દિયા ગયા હૈ ।

પર્યાય કા લક્ષણ ઇમયાશ્રિત હોના હૈ, લોનો મેં અર્થાત્ દ્રવ્ય મેં મી ઓર ગુણ મેં મી પર્યાય રહતે હૈ । પર્યવ, પર્યય ઓર પર્યાય ચે સમી સમાનાર્થક હૈ ।

દ્રવ્યના લક્ષણમા ‘પર્યાય’ પદનો સમાવેશ નહિ કરવાથી ભગવાનનો અભિપ્રાય એ છે કે—કાર્ય કારણના અમેદથી શુભમાં જ પર્યાયનો સમાવેશ મ્હ અર્થ છે ‘યગદન્વસ્તિયા ગુણા’ આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે—શુભ કેવલ દ્રવ્યમા જ હોય છે આ કથનદ્વારા શુભનું લક્ષણ પણ કહી આપ્યું છે

પર્યાયનું લક્ષણ ઉભયાશ્રિત હોય છે, અનેના અર્થાત્ દ્રવ્યમા અને શુભમાં પણ પર્યાય રહે છે પર્યવ, પર્યાય અને પર્યાય શબ્દ સમ્પન્ન અર્થવાળા છે

દ્રવ્યવિમાગઃ—

દ્રવ્યં પદ્ધવિધમ્—ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવમેદાત્ । ઉક્તઞ્ચ શ્રીમગવતીસૂત્રે—

“કદ્ ણ મંતે ! દન્વા પળ્ણત્તા ?, ગોયમા ! છ દન્વા પળ્ણત્તા, તં જહા—
પમ્મત્થિકાપ્, અધમ્મત્થિકાપ્, આગાસસ્થિકાપ્, પુગ્ગલત્થિકાપ્, જીવત્થિકાપ્,
અદાસમયે” ॥

ઉત્તરાખ્યયનસૂત્રેઽપિ—(અ. ૨૮)

“ધમ્મો અહમ્મો આગાસ, કાલો પુગ્ગલ વંતવો ।
પસ લોગોત્તિ પમ્મત્તો, જિણેહિં ધરદસિહિં ॥ ૭ ॥

દ્રવ્ય કે મેદ—

દ્રવ્ય છદ્ધ પ્રકાર કા હૈ—(૧) ધર્મ (૨) અધર્મ (૩) આકાશ (૪) કાલ
(૫) પુદ્ગલ ઔર (૬) જીવ । શ્રી મગવતીસૂત્ર મેં કહા હૈ—

“મગવાન્ ! દ્રવ્ય કિત્તને કહે ગયે હૈં ?, ગૌતમ ! છદ્ધ દ્રવ્ય કહે ગયે હૈં, વે હ્મ
પ્રકાર—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, પુદ્ગલસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય ઔર
અદા—સમય” ।

ઉત્તરાખ્યયનસૂત્ર મેં સી કહા હૈ—

“ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ, ઔર જીવ કો સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિન મગવાન્
ને લોકસજ્ઞા લી હૈ ॥ ૭ ॥

દ્રવ્યના લેદ—

દ્રવ્યના છ પ્રકાર છે—(૧) ધર્મ (૨) અધર્મ (૩) આકાશ (૪) કાલ (૫)
પુદ્ગલ અને (૬) જીવ. શ્રી મગવતી સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે—

“મગવાન્ ! દ્રવ્ય કેટલા કહાં છે ? ગૌતમ ! છ દ્રવ્ય કહેલા છે તે આ
પ્રમાણે—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આકાશસ્તિકાય, પુદ્ગલસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય
અને અદા—સમય,”

ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે—

“ધર્મ અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિન
મગવાને લોકસજ્ઞા આપી છે” ॥ ૭ ॥

“શુભાણમાસઙ્ગો દન્વ, ઇગદન્વસ્તિયા ગુણા ।

સ્વસ્ત્યણ પન્જવાણ તુ, દુહઓ અસ્તિયા મવે ॥ ૬ ॥” ઇતિ ।

છાયા—

“શુભાનામાસયો દ્રવ્યમ્, એકદ્રવ્યાશ્રિતા ગુણા :

છક્ષણ પર્યવાણાં તુ, ઇમયોરાશ્રિતા મવેયુઃ” ॥ ૬ ॥ ઇતિ ।

દ્રવ્યલક્ષણે પર્યાયાનુક્રયા કાર્યકારણયોરમેદવિવક્ષ્યા પર્યાયાણાં ગુણેષુ સમાવેશ ઇતિ મગધદમિપ્રાયો ગમ્યતે । “એકદ્રવ્યાશ્રિતા ગુણાઃ” ઇતિ, એક=કેવલ દ્રવ્યમાશ્રિત્ય ગુણા વર્તન્તે ઇત્યર્થ । અનેન ગુણલક્ષણમુક્તમ્ । ‘પર્યવાણાં લક્ષણ તુ ઇમયોરાશ્રિતા મવેયુઃ’ ઇત્યન્વયઃ । પર્યવઃ, પર્યય, પર્યાયઃ, ઇતિ સમાનાર્થકાઃ । ઇમયોઃ=દ્રવ્યગુણયોરાશ્રિતાઃ પર્યાયાઃ, ઇતિ પર્યાયલક્ષણ ઘોષ્યમિત્યર્થઃ । પર્યાયાંસ્તુ દ્રવ્યં ગુણં ઇમયમાશ્રિત્ય વર્તન્તે ઇતિ માત્રઃ ।

દ્રવ્ય કે લક્ષણ મેં ‘પર્યાય’ પદ કા સમાવેશ ન કરને કે કારણ મગધાન્ કા અમિપ્રાય યહ હે કિ—કાર્ય કારણ કે અમેદસે ગુણ મેં હી પર્યાય કા સમાવેશ હો’ જાતો હૈ । ‘એગદન્વસ્તિયા ગુણા’ હસ ઘાક્ય કા અર્થ યહ હે કિ—ગુણ કેવલ દ્રવ્ય મેં હી હોતે હૈ । હસ કચનદ્વારા ગુણ કા લક્ષણ સી કહ દિયા ગયા હે ।

પર્યાય કા લક્ષણ ઇમમાશ્રિત હોના હે, ઘોનો મેં અર્થાત્ દ્રવ્ય મેં સી ઓર ગુણ મેં સી પર્યાય રહતે હૈ । પર્યવ, પર્યય ઓર પર્યાય યે સમી સમાનાર્થક હૈ ।

દ્રવ્યના લક્ષણમા ‘પર્યાય’ પદનો સમાવેશ નહિ કરવાથી ભગવાનનો અભિપ્રાય એ છે કે—કાર્ત્ત્વ કારણના અભેદથી શુભમા જ પર્યાયનો સમાવેશ થઈ અર્થ છે ‘એગદન્વસ્તિયા ગુણા’ આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે—શુભ કેવલ દ્રવ્યમા જ હોય છે આ કથનદ્વારા શુભનું લક્ષણ પણ કહી આપ્યું છે.

પર્યાયનું લક્ષણ ઇશ્યાશ્રિત હોય છે, અન્નેમાં અર્થાત્ દ્રવ્યમા અને શુભમાં પણ પર્યાય રહે છે પર્યવ, પર્યાય અને પર્યાય શબ્દ સમાન અર્થવાળા છે

દ્રવ્યવિભાગ—

દ્રવ્યં પદ્ધવિધમ્—ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવમેદાત્ । ઉક્તચ્ચ શ્રીમગ્ધતીસૂત્રે—

“કહ્ ન મંતે ! દન્વા પળ્ળાત્તા ? , ગોયમા ! છ દન્વા પળ્ળાત્તા, તં જહા-
ધમ્મત્થિકાપ્, અધમ્મત્થિકાપ્, આગાસસ્થિકાપ્, પુગ્ગલત્થિકાપ્, જીવત્થિકાપ્,
અદાસમયે” ॥

ઉત્તરાખ્યયનસૂત્રેઽપિ—(અ ૨૮)

“ધમ્મો અહમ્મો આગાસ, કાલો પુગ્ગલ જંતવો ।

પસ લોગોત્તિ પન્નત્તો, જિણેહિં ઘરદસિદ્ધિં ॥ ૭ ॥

દ્રવ્ય કે મેદ—

દ્રવ્ય છદ્ પ્રકાર કા હૈ—(૧) ધર્મ (૨) અધર્મ (૩) આકાશ (૪) કાલ
(૫) પુદ્ગલ ઓર (૬) જીવ । શ્રી મગધતીસૂત્ર મેં કહા હૈ—

“મગધાન્ ! દ્રવ્ય કિત્તને કહે ગયે હૈં ? , ગૌતમ ! છદ્ દ્રવ્ય કહે ગયે હૈં, ષે હ્ત
પ્રકાર—ધર્માસ્થિકાય, અધર્માસ્થિકાય, આકાશાસ્થિકાય, પુદ્ગલાસ્થિકાય, જીવાસ્થિકાય ઓર
અદા—સમય” ।

ઉત્તરાખ્યયનસૂત્ર મેં મી કહા હૈ—

“ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ, ઓર જીવ કો સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિન મગધાન્
ને લોકસજ્ઞા લી હૈ ॥ ૭ ॥

દ્રવ્યના લેહ—

દ્રવ્યના છ પ્રકાર છે—(૧) ધર્મ (૨) અધર્મ (૩) આકાશ (૪) કાલ (૫)
પુદ્ગલ અને (૬) જીવ. શ્રી મગધતી સૂત્રમા પણ કહ્યું છે—

“મગધાન્ ! દ્રવ્ય કેટલા કલાં છે ? ગૌતમ ! છ દ્રવ્ય કહેલા છે તે જા
પ્રમાણે—ધર્માસ્થિકાય, અધર્માસ્થિકાય આકાશાસ્થિકાય, પુદ્ગલાસ્થિકાય, જીવાસ્થિકાય
અને અદા—સમય,”

ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે—

“ધર્મ અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિન
મગધાને લોકસજ્ઞા આપી છે” ॥ ૭ ॥

ધમ્મો અહમ્મો આગાસ, દણ્વ શક્કિમાહિયં ।

અણંતાણિ ય દણ્વાણિ, કાલો પુગ્ગલ જતવો ॥ ૮ ॥”

અન્ન કાલમાત્ર વિહાય ધર્માદયોઽસ્તિકાયા ઉચ્યન્તે । ‘અસ્તી’ તિ તિહન્ત-
પ્રતિરૂપકમભ્યય પ્રદેશવાચકમ્ । પ્રદેશઃ સ્વસ્થાનાદનપાયિ નિર્વિમાગ, સ્ખન્દમ્ ।
ઇદ નિર્વિમાગ સ્ખન્દ યદા પુદ્ગલમ્પ ગલનસ્વમાવાત્તદીયસ્કન્ધદેશામ્યામવયુત્ય-
પૃથગ્ભૂત્વા વર્ષતે તદા પરમાણુનામ્ના વ્યવહ્રિયતે । યાવદપૃથગ્ભૂત્વા વર્ષતે
તાવત્તદેવ નિર્વિમાગ સ્ખન્દ પ્રદેશ ઇત્યુચ્યતે । અનેનૈવાશ્રયેન પુદ્ગલાસ્તિકાયસ્ય
ત્ત્વારો મેદા મગધતા કથિતાઃ-સ્કન્ધઃ, દેશ, પ્રદેશ, પરમાણુથેતિ । કામઃ=

ધર્મ, અધર્મ ઓર આકાશ, યે ત્રીન દ્રવ્ય એક એક હૈ, કાલ, પુદ્ગલ, સ્ત્રીવ, અનન્ત
અનન્ત દ્રવ્ય હૈ” ॥ ૮ ॥

() ()

કાલ કો છોડ કર શેષ પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય કહલાતે હૈ । ‘અસ્તિ’ યહ સિદ્ધન્તરૂપ
પ્રતીતિ હોને વાલા એક અભ્યય હૈ ઓર પ્રદેશ કા વાચક હૈ । જો અપને સ્થાન સે ચ્યુત ન
હોને વાલ્ય, અર્થાત્ જો દ્રવ્ય કે સાથ હી જુદા હુઆ નિર્વિમાગ-જિસ કા ફિર વિમાગ ન હો
સકે વહ સ્ખન્દ, પ્રદેશ કહલાતા હૈ । પુદ્ગલ ગલનસ્વમાવ વાલા હૈ અત એવ જન વહ
નિર્વિમાગ સ્ખન્દ પુદ્ગલ કે સ્કન્ધ યા દેશ સે વિલુટ કર અલગ હો જાતા હૈ તન વહી સ્ખન્દ
પરમાણુ કહલાતા હૈ । જન વહી પરમાણુ પુદ્ગલ કે સ્કન્ધ યા દેશ મેં ફિર મિલજાતા હૈ તન

ધર્મ અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્ય એક-એક છે, કાલ, પુદ્ગલ અને
સ્ત્રીવ અનન્ત-અનન્ત દ્રવ્ય છે ” ॥ ૮ ॥

કાલ સિવાયના બાકીના પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય કહેવાય છે ‘અસ્તિ’ એ
તિહન્ત રૂપ જણાવતું એક અભ્યય છે, અને પ્રદેશનું વાચક છે જે પોતાના સ્થાનથી
ચ્યુત નહિ થવા વાળા, અર્થાત્ દ્રવ્યની સાથે જ એકાદિ રહેલા નિર્વિમાગ-જેનો ફરી
ભાગ ન થઈ શકે તે ખડ, પ્રદેશ કહેવાય છે પુદ્ગલ ગલનસ્વમાવ વાળા છે,
તે કારણે જ્યારે તે નિર્વિમાગ ખડ પુદ્ગલના સ્કન્ધ અથવા દેશથી છુટા થઈ જાય
છે ત્યારે તે ખડ પરમાણુ કહેવાય છે જ્યારે તે પરમાણુ પુદ્ગલના સ્કન્ધ અથવા
દેશમાં ફરીને મળી જાય છે ત્યારે તે પરમાણુના બદલે ફરી પ્રદેશ કહેવાય છે

समूहः। अस्ति=प्रदेशानां काय =समूहो यत्र यस्य वा स अस्तिकायः, प्रदेशसमूहवान्, धर्मधासावस्तिकायश्चेति धर्मास्तिकाय'। एव च धर्मास्तिकाय', अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकाय', पुद्गलास्तिकाय', जीवास्तिकाय', इति नामानि सन्ति तेषाम्। कालस्तु प्रदेशमावादस्तिकायो न भवतीत्यतः कालः कालास्तिकाय शब्देन न व्यवह्रियते।

धर्मास्तिकायलक्षणम्—

स्वभावतो गतिपरिणामिना जीवपुद्गलानां गतिं प्रति सहकारि कारण धर्मास्तिकाय'। जीवा पुद्गलाश्च स्वभावतो गच्छन्ति, तत्रोपादानकारणस्वरूपास्ते यद् परमाणु के घड़े फिर प्रदेश कहलाने लगता है, इसी अभिप्राय से भगवान् ने पुद्गलास्तिकाय के चार भेद बतलाये हैं (१) स्कन्ध (२) देश (३) प्रदेश और (४) परमाणु।

काय का अर्थ है समूह। जिसमें या जिसके प्रदेशों का समूह है वह अस्तिकाय कहलाता है। अस्तिकाय अर्थात् प्रदेशों का समूहवाला। धर्मरूप अस्तिकाय धर्मास्तिकाय समझना चाहिए। इसी प्रकार अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय और जीवास्तिकाय, ये अस्तिकायों के नाम हैं। कालद्रव्य प्रदेशों का समूहरूप न होने के कारण अस्तिकाय नहीं है अतः काल 'कालास्तिकाय' नहीं कहलाता है।

धर्मास्तिकायका लक्षण—

स्वभाव से या प्रयोग से गतिक्रियामें परिणत हुए जीव और पुद्गलों की गति में जो सहकारी कारण हो उसे धर्मास्तिकाय कहते हैं। जीवों और पुद्गलों का गमन करना स्वभाव ही है।

आ अभिप्राये भगवाने पुद्गलास्तिकायना आर वेड अताव्या छे (१) स्कन्ध, (२) देश, (३) प्रदेश अने (४) परमाणु.

। कायने अर्थ छे—समूह, जेमां अथवा जेनां प्रदेशोना समूह होय ते अस्तिकाय कहोवाय छे, अस्तिकाय अर्थात् प्रदेशोना समूह वाणा, धर्मरूप अस्तिकाय धर्मास्तिकाय समझवे। ओछो. ओज प्रमाणे अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय अने जीवास्तिकाय, जे अस्तिकायोना नाम छे

कालद्रव्य-प्रदेशोना समूहरूप नहि होवाथी अस्तिकाय नहीं तेथी काल के 'कालास्तिकाय' कहोवाय नहि.

धर्मास्तिकायनु लक्षण—

स्वभावथी अथवा प्रयोगथी गतिक्रियाभा परिणत भयेला लोवे अने पुद्गलोनी गतिमां जे सहकारी कारण होय, तेने धर्मास्तिकाय कहें छे लोवे अने

ગતિ પ્રતિ, પુનસ્તસ્યામેવ ગતિ-ક્રિયાયાં ધર્માસ્તિકાયઃ સહાયરૂપ નિમિત્તકારણં મનતિ ।

(૧) યથા સરિત્સમુદ્રાધવગાહનશીલાનાં મત્સ્યાનાં સ્વતઃ એવં જિમ્મિષા ગતિશ્ચ જાયતે, તત્ર તેષાં ગમન પ્રતિ સહાયરૂપ નિમિત્તકારણં ધારિ । સ્વયં સ્થિત્થાં તુ મત્સ્યાનાં ન સત્ પ્રેરકં ગમનાય ।

(૨) યથા વા મૃત્પરિણામભૂતસ્ય ઘટસ્ય દુષ્ટો નિમિત્તકારણમ્ ।

(૩) યથા ઘા સ્વતઃ એવાવગાહમાનસ્ય દ્રવ્યસ્પાવગાહનં પ્રતિ ગાહનમ્, ન પુનરવગાહમાનં દ્રવ્યં બલાદવગાહયતિ તત્ ।

इस गमनक्रिया में उत्पादान कारण वह स्वयं ही होते हैं, धर्मास्तिकाय सहायकमान होने से निमित्त कारण है ।

(૧) जैसे—નદી અથવા સમુદ્રમાં અવગાહન કરનેવાળે મચ્છો માં ગમન કરને કી इच्छा स्वयं ही उत्पन्न होती है और स्वयं ही वे गति करते हैं, कुछ उन कી गति में सहायक रूप निमित्त कारण होता है । हाँ, मछल अमार ठहरे तो कुछ उन्हें गमन करने के लिये प्रेरित नहीं करता ।

(૨) અથવા जैसे—મૃત્તિકા સે વનને વાળે ઘડે માં હંદા નિમિત્ત કારણ હોતા હૈ ।

(૩) અથવા जैसे—સ્વયં હી અવગાહન કરને વાળે દ્રવ્ય કી અવગાહના માં આકાશ નિમિત્ત કારણ હોતા હૈ ।

પુદ્ગલોને ગમન કરતુ તે સ્વભાવ જ છે, જો ગમન-ક્રિયામાં ઉપાદાન કારણ તે પોતે જ હોય છે; ધર્માસ્તિકાય સહાયકમાત્ર હોવાથી તે નિમિત્ત કારણ છે

(૧) જેવી રીતે નદી અથવા સમુદ્રમાં અવગાહન કરવાવાળા મચ્છોમાં ગમન કરવાની પોતાની જ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, અને પોતે જ તે ગતિ કરે છે, પરંતુ જ્યાં તેની ગતિમાં સહાયરૂપ નિમિત્ત કારણ શ્રાય છે પરંતુ મચ્છ જો સ્થિર રહેવાની ઇચ્છા કરે તો જ્યાં તેને ગમન કરવા માટે પ્રેરણા કરતુ નથી.

(૨) અથવા જેવી રીતે—માટીથી તૈયાર થતા ઘડામાં ઠંડો અને ચાક નિમિત્ત કારણ હોય છે

(૩) અથવા જેવી રીતે—પોતે જ અવગાહન કરનારા દ્રવ્યના અવગાહનમાં આકાશ નિમિત્ત કારણ હોય છે

(૪) યથા વા-જલઘૃષ્ટો સત્યા સ્વયમેવ કૃપિકર્મારમ્મ કુર્વતા કૃપીવલ્લાના કૃપિકર્મારમ્મ પ્રતિ ઘૃષ્ટિ સહકારિ કારણ ભવતિ ।

(૫) અપરોડપિ શાસ્ત્રીયો દૃષ્ટાન્તો દૃષ્ટિપથમવતરતિ, યથા-‘સિદ્ધસ્વરૂપોડ હમ્, અનન્તસુખમાજનોડહમ્’ ઇત્યાદિમાવનયા વ્યવહારનયેન શુદ્ધસિદ્ધસ્વરૂપ-ધ્યાનકર્તૃણા, નિશ્ચયનયેન નિર્વિકલ્પધ્યાનપરિણામિના સ્વય તદુપાદાનકારણસ્વરૂ-પાણાં મન્યાનાં સ્વયમેવ જાયમાના મિદ્ધગતિ પ્રતિ પ્રેરણારહિતો નિષ્ક્રિયો મૂર્તિરહિતોડપિ સિદ્ધભગવાન્ સહાયક સન સહકારિ કારણં ભવતિ, તદ્વદમૂર્તો નિષ્ક્રિયઃ પ્રેરણારહિતશ્ચ ધર્માસ્તિકાયો જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ ગતિરૂપે પરિણામે સહાયક સન્નિમિત્તકારણ ભવતિ ।

(૪) અથવા જૈસે—જલ કી વર્ષા હોન પર સ્વય હી કૃપિકાર્ય આરમ્મ કરને વાલે કિસાના કે કૃપિકાર્ય કે આરમ્મમેં ઘૃષ્ટિ સહકારી કારણ હોતી હૈ ।

(૫) एक शास्त्रीय दृष्टान्त और भी दृष्टिगोचर होता है—‘मैं सिद्धस्वरूप हूँ, मैं अनन्त सुख का भाजन हूँ’ । इस प्रकार की भावनापूर्वक व्यवहार नय से शुद्ध सिद्ध परमात्मा का ध्यान करने वाला को, और निश्चय नय से निर्विकल्प ध्यान में परिणत होने वालों को वो सिद्धगति की प्राप्ति होती है उस में उपादान कारण स्वय ध्यान करने वाला सम्मात्मा है, और प्रेरणारहित, निष्क्रिय, तथा अमूर्तिक होते हुए भी सिद्ध भगवान उसमें सहायक होने से निमित्त कारण हो आते हैं । इसी प्रकार अमूर्तिक निष्क्रिय और प्रेरणारहित धर्मास्तिकाय भी जीव और पुद्गलों के गतिरूप परिणाम में सहायक होता हुआ निमित्त कारण होता है ।

(૪) અથવા જેવી રીતે પાણી વરસવાથી ખેડુત પોતે જ ખેતીના કામને આરંભ કરે છે, ખેતીને આરંભ કરવાવાળા ખેડુતોના ખેતી કાર્યના આરંભમા વૃષ્ટિ (વરસાદ) સહકારી કારણ હોય છે

(૫) એક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંત બીજુ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે —

“હું સિદ્ધ સ્વરૂપ છું હું અનન્ત સુખનું ભાજન-પાત્ર છું” આ પ્રકારની ભાવનાપૂર્વક, વ્યવહાર નયથી શુદ્ધ સિદ્ધ ભગવાન-પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાવાળા અને નિશ્ચયનયથી નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમા પરિણત થવા વાળાને જે સિદ્ધ-ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ઉપાદાન કારણ ધ્યાન કરવાવાળા પોતે ભવ્યાત્મા છે, અને પ્રેરણારહિત નિષ્ક્રિય તથા અમૂર્તિક હોવા છતાં પણ સિદ્ધ ભગવાન તેમા સહાયક હોવાથી નિમિત્ત કારણ થઈ બાક છે

એ પ્રમાણે અમૂર્તિક, નિષ્ક્રિય અને પ્રેરણારહિત ધર્માસ્તિકાય પણ જીવ અને પુદ્ગલોના અતિરૂપ પરિણામમા સહાયક હોવાથી નિમિત્ત કારણ છે

નનુ ધર્માસ્તિકાયસ્ય દણ્ડાદિવન્નિમિત્તકારણતા નોપપદ્યતે, મળ્યાપારં હિ કારણં મન્વતિ, નિર્વ્યાપારસ્ય કારણત્વે યુત્યમાવાદિતિ ચેન્ન,

ધર્માસ્તિકાયસ્ય હિ સ્વામાવિકળ્યાપારસત્ત્વાત્ કારણત્વ મૂપપાદમ્ । ઉક્તં ચ ધર્માસ્તિકાયલક્ષણ મગવતા—

“ગદ્લક્ષણો ઇ ધમ્મો” ઇતિ,

‘ગતિલક્ષણસ્તુ ધર્મ’ ઇતિ ઝાયા । (ઉત્તરાધ્યયનમુત્રે ૨૮ અ) ગતિકાર્યાં નુમેયો ધર્માસ્તિકાય ઇતિ માવ ।

શુદ્ધા—ધર્માસ્તિકાય દષ્ટા આદિ કે સમાન નિમિત્ત કારણ નહીં હો સકતા, ક્યોંકિ મહ વ્યાપાર નહીં કરતા, કાર્ય કી ઉત્પત્તિ મેં વ્યાપાર કરને વાલા હી કારણ હોતા હૈ । કાર્ય કી ઉત્પત્તિ મેં વ્યાપાર ન કરને પર મી અગર કિસી કો કારણ માન લિયા જાય તો જાહે જો વસ્તુ જાહે કિસ કાર્ય મ કારણ હો જાયગી । પેસી વૃથા મેં નિયત કાર્ય—કારણ માવ કા અમાવ હો જાયગા ।

સમાધાન—મહ શક્ષા ઠીક નહીં હૈ, ક્યોંકિ મહોં હેતુ અસિદ્ધ હૈ । ગતિરૂપ કાર્ય મેં ધર્માસ્તિકાય વ્યાપારરહિત નહીં હૈ, કિન્તુ ધર્માસ્તિકાયકા સ્વામાવિક વ્યાપાર વિષમાન હોને કે કારણ ઉસે કારણ માનના યુક્તિસક્ત હૈ । મગવાન્ ને ધર્માસ્તિકાયકા લક્ષણ હસં પ્રકાર જતલાયા હૈ—

“ગદ્લક્ષણો ઇ ધમ્મો” ધર્માસ્તિકાય ગતિ લક્ષણ યામા હૈ । (ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ. ૨૮) અર્થાત્ ગતિરૂપ કાર્ય સે ધર્માસ્તિકાયકા અનુમાન હોતા હૈ ।

૨૧ કા—ધર્માસ્તિકાય દષ્ટા આદિ પ્રમાણે નિમિત્ત કારણ યઈ શકતુ નથી, કેમકે તે વ્યાપાર કરતુ નથી, કાયની ઉત્પત્તિમા વ્યાપાર કરનારજ કારણ હોવા છે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર નહિ કરવા છતાં ય જો કોઈને કારણ માનવામા આવશે તો જશે તે વસ્તુ જશે તે કાર્યમાં કારણ યઈ જશે એવા દશ્યામા નિયત કાર્ય કારણ બાવને અમાવ યઈ જશે

અમાધાન—જા શક્ષા ઠીક નથી, કારણ કે આદિ હેતુ અસિદ્ધ છે ગતિરૂપ કાર્યમા ધર્માસ્તિકાય વ્યાપારરહિત નથી, ધર્માસ્તિકાયને સ્વામાવિક વ્યાપાર વિષમાન હોવાથી તેને કારણ માનવું તે યુક્તિસક્ત છે મગવાને ધર્માસ્તિકાયનુ લક્ષણ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે—

“ગદ્લક્ષણો ઇ ધમ્મો” ધર્માસ્તિકાય અતિલક્ષણવાળું છે (ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ. ૨૮) અર્થાત્ અતિરૂપ કાર્યથી ધર્માસ્તિકાયનુ અનુમાન થાય છે

અસ્ય-(૧) અરૂપિત્વમ્, (૨) અચેતનત્વમ્, (૩) અક્રિયત્વમ્, (૪) ગતિ-સહાયકત્વ ચેતિ ગુણા । (૧) સ્કન્ધ., (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ, (૪) અગુરુલઘુત્વ ચેતિ પર્યાયાઃ । અય દ્રવ્યક્ષત્રકાલભાવગુણમેદેન પચ્ચઘા જ્ઞાયતે, યયા-દ્રવ્યત ઈકો ધર્માસ્તિકાય, ક્ષેત્રતો લોકપ્રમાણ, કાલત આદિ-અન્તરહિત, ભાવતો રૂપરહિત - વર્ણગન્ધરસસ્પર્શવર્જિત ઈતિ । ગુણતત્ત્વલનગુણ ।

અધર્માસ્તિકાયસ્વરૂપમ્—

સ્વભાવત સ્થિતિપરિણતાનાં જીવપુદ્ગલાનાં સ્થિતિં પ્રતિ સહકારિ કારણત્વમ-ધર્માસ્તિકાયસ્ય લક્ષણમ્ ।

(૧) અરૂપિત્વ, (૨) અચેતનત્વ (૩) અક્રિયત્વ (૪) ગતિસહાયકત્વ, એ ધર્માસ્તિકાય કે ગુણ છે । (૧) સ્કન્ધ (૨) દેશ (૩) પ્રદેશ ઓર (૪) અગુરુલઘુત્વ, એ ઉસકે પર્યાય છે । ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ ઓર ગુણ, ઈસ તર્હ પાચ મેદાં સે જાના જાતા છે । જૈસે-દ્રવ્ય સે ધર્માસ્તિકાય ઈક છે, ક્ષેત્રસે લોકપ્રમાણ છે, કાલસે આદિ-અન્તરહિત છે, ભાવસે રૂપાદિરહિત છે-રૂપ રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ ઉસ મેં નહીં છે, ઓર ગુણ સે ચરુન-ગુણ વાળા છે ।

અધર્માસ્તિકાયકા સ્વરૂપ—

સ્વભાવ સ સ્થિતિરૂપ પરિણત હુવ જીવ ઓર પુદ્ગલોંકી સ્થિતિ મેં સહકારી હોના અધર્માસ્તિકાયકા લક્ષણ છે ।

(૧) અરૂપિત્વ (૨) અચેતનત્વ (૩) અક્રિયત્વ (૪) ગતિસહાયકત્વ એ સર્વ ધર્માસ્તિકાયના ગુણો છે (૧) સ્કન્ધ (૨) દેશ (૩) પ્રદેશ અને (૪) અગુરુલઘુત્વ, એ તેના પર્યાય છે ધર્માસ્તિકાય-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને ગુણ, એ પાચ બેદોધી બાબી શકાય છે જેવી રીતે-દ્રવ્યથી ધર્માસ્તિકાય એક છે, ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ છે, કાલથી આદિ-અન્તરહિત છે, ભાવથી રૂપાદિરહિત છે-રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ તેમા નથી, અને ગુણથી ચરુન-ગુણવાળા છે

અધર્માસ્તિકાયત્વ સ્વરૂપ—

સ્વભાવથી સ્થિતિરૂપ પરિણત થયેલા છવે અને પુદ્ગલોની સ્થિતિમા સહકારી થવું તે અધર્માસ્તિકાયત્વ લક્ષણ છે

જીવા પુદ્ગલાશ્ચ સ્વમાવતઃ સ્વયં તિષ્ઠન્તિ, તત્રોપાદાનકારણસ્વરૂપાસ્તે સ્થિતિં પ્રપ્તિ, પુનસ્તસ્યામેવ સ્થિતિક્રિયાપામધમાસ્તિકાય સહાયરૂપં નિમિત્તકારણં ભવતિ ।

(૧) યથા—સ્વયં તિષ્ઠતાં પથિકાનાં સ્થિતૌ છાયા સહકારિ કારણં ભવતિ । અતિષ્ઠતસ્તુ સ્થાતું ન પુનઃ સા પ્રેરયતિ ।

(૨) યથા વા સ્વયં તિષ્ઠતો દેવદત્તસ્ય સ્થિતિં પ્રપ્તિ પૃથિવી સહકારિ કારણં ભવતિ । અતિષ્ઠન્તં તુ દેવદત્તં ન પૃથિવી સ્થાપયતિ ।

(૩) યથા—સમિતિશુભિધારિણો રત્નત્રયારાધિન સમરસકન્દા સમાહિતમતયો મહાત્માનો નિશ્ચયનયેન નિજાત્મસ્વરૂપં ચિન્તયન્ત ક્ષપકભર્ણિ સમારુઘ સમુત્પન્ન-

જીવ ઔર પુદ્ગલ અવ સ્વમાવ સ હી સ્થિત હોતે હૈં, અપની સ્થિતિ મેં ઉપાદાન કારણ તો સ્વયં વહી હૈં, પર અધર્માસ્તિકાય ઉસ મેં મહાયક હોતા હ, અત વહ નિમિત્ત કારણ હૈ ।

(૧) જૈસ—સ્વયં ઠરને વાલે પથિકા કી સ્થિતિ મેં છાયા સહકારી કારણ હોતી હૈ । અગર કોઈ ન ઠહર તો વહ ઠહરને કી પ્રેરણા નહીં કરતી ।

(૨) અથવા જૈસે—સ્વયં ઠહરને વાલુ દેવદત્ત કી સ્થિતિ મેં પૃથિવી સહકારી કારણ હૈ । મગર દેવદત્ત કો ન ઠહરના હો તો પૃથ્વી જવર્દસ્તી નહીં ઠહરાતી ।

(૩) અથવા જૈસે—સમિતિ-શુભિકે ધારક, રત્નત્રય કી આરાધના કરને વાલે, સમમાવ કે રસ મેં નિમગ્ન સમાધિયુક્ત મત્તિ વાલુ મહાત્મા નિશ્ચય નય સે આત્મસ્વરૂપકા ચિન્તન કરતે

છવ અને પુદ્ગલ બ્યારે સ્વભાવથી જ સ્થિત થાય છે તો પોતાની સ્થિતિમા ઉપાદાન કારણ તો પોતે જ છે, પરન્તુ અધર્માસ્તિકાય તેમાં સહાયક થાય છે, તેથી તે નિમિત્ત કારણ છે

(૧) જેવી રીતે—પોતે ઉભા રહેવા વાળા મુશ્કેલીની સ્થિતિમા છાયા સહકારી કારણ હોય છે અગર કોઈ ઉભા ન રહે તો તે ઉભા રહેવાની પ્રેરણા નથી કરતી

(૨) અથવા—જેવી રીતે પોતે જ ઉભા ન રહેવા વાળા દેવદત્તની સ્થિતિમા પૃથ્વી સહકારી કારણ છે, પરન્તુ જો દેવદત્તને ઉભા ન રહેવું હોય તો પૃથ્વી દેવદત્તને બળબળથી ઉભો રાખી શકતી નથી

(૩) અથવા—જેવી રીતે સમિતિ-શુભિના ધારક, રત્નત્રયની આરાધના કરવા વાળા, સમભાવના રસમાં નિમગ્ન, સમાધિયુક્ત મતિવાળા મહાત્મા નિશ્ચયનયથી

કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનમૃત સન્ત સકલકર્મસય કત્વા, શરીરમૌદારિકમિદ્ પરિ-
ત્યજ્ય, સિદ્ધિગતિનામગ્રેય સ્થાન ગતાસ્તિષ્ઠન્તિ, તેષા નિશ્ચયનયેન સ્વતઃ સ્થિતિ
પરિણતાના તત્ર સાઘર્પ્યવસિતાં સ્થિતિ પ્રતિ તત્સ્થાન સહકારિ કારણ ભવતિ । ન તુ
તત્ સ્થાનં તાનવસ્થાતુ પ્રેરયતિ ।

(૪) યથા વ્યવહારનયેન સિદ્ધમત્ત્યા સ્વય સમુત્પન્નસવિકલ્પધ્યાનાવસ્થિતાના
મહાત્મનાં સવિકલ્પધ્યાને સ્થિતિ પ્રતિ, નિષ્ક્રિયો મૂર્તિરદિતઃ પ્રેરણારહિષોઽપિ
સિદ્ધમગવાન્સહાય સન્સહકારિ કારણ ભવતિ । ન ત્વસૌ તાન્ તદધ્યાને સ્થાતુ પ્રેરયતિ ।

હુણ ક્ષપકગ્રેણી પર આરુઢ્ધ હો કર ઉત્પન્ન કલ્પજ્ઞાન ઔઃ કેવલદર્શન કો ધારણ કરને
લાલ હો કર સમસ્ત કર્મો કા ક્ષય કરકે ઔદારિક શરીર કો યહી ત્યાગ કર સિદ્ધિગતિ
નામક સ્થાન કો પ્રાપ્ત હો કર સ્થિર હો જાત હૈ । નિશ્ચયનય સે સ્વય સ્થિતિ મ પરિણત
હુણ ઇન સિદ્ધ બીવા કી સાન્નિ-અનન્ત સ્થિતિ મેં વહ સ્થાન સહકારી કારણ હોતા હૈ,
કિન્તુ વહ સ્થાન ડહૈં ટહરન કે લિપ પ્રેરિત નહાં કરતા ।

(૪) અથવા કૈસ-વ્યવહારનય સે સિદ્ધ ભગવાન કી મત્તિસે સ્વય ઉત્પન્ન હુણ
સવિકલ્પ ધ્યાન મેં અવસ્થિત મહાત્મા પુરુષો કી સવિકલ્પ મ કો સ્થિતિ હૈ, ઇસ મેં અક્રિય
અમૂર્તિક ઔઃ પ્રેરણારહિત મી સિદ્ધ ભગવાન્ સહાયક હોન સે નિમિત્ત કારણ હોત હૈં, કિન્તુ
બે ડહૈં ધ્યાન મેં સ્થિત હોન કી પ્રેરણા નહીં કરતે ।

આત્મસ્વરૂપતુ ચિંતન કરતા થકા ક્ષપકગ્રેણી પર આરુઢ્ધ થઇને ઉત્પન્ન કેવલજ્ઞાન
અને કેવલદર્શનને ધારણ કરવા વાળા થઇને સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરાને ઔદારિક
શરીરનો અલ્પ જ ત્યાગ કરીને સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈ સ્થિર થઈ
બચ છે નિશ્ચયનયથી સ્વય સ્થિતિમા પરિણત થયેલા તે સિદ્ધ જીવોની સાદિ
અનન્ત સ્થિતિમા તે સ્થાન સહકારી કારણ હોય છે, પરંતુ તે સ્થાન તેને યોગવા
માટે પ્રેરણા નથી કરતું

(૪) અથવા-જેવી રીતે વ્યવહારનયથી સિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિથી સ્વય ઉત્પન્ન
થયેલા સવિકલ્પ ધ્યાનમા અવસ્થિત મહાત્મા પુરુષોની સવિકલ્પ ધ્યાનમા જે સ્થિતિ
છે, તેમાં નિષ્ક્રિય અમૂર્તિક અને પ્રેરણારહિત સિદ્ધ ભગવાન સહાયક હોવાથી
નિમિત્ત કારણ હોય છે, પણ સિદ્ધ ભગવાન તેને ધ્યાનમા સ્થિત થવાની પ્રેરણા
કરતા નથી

इदमेवामिप्रेत्य भगवताऽमिहितम्—

“अहम्मो ठाणलक्खणो” इति (उचरा. अ २८)

‘અર્થઃ સ્થાનલક્ષણ’ ઇતિ ઝાયા । લક્ષ્યતે=દૃશ્યતે પરિચીયત અનેનેતિ
લક્ષણ=પરિચાયક જ્ઞાપકમ્ । સ્થાન=સ્થિતિરવ લક્ષણ=જ્ઞાપક યમ્યાઽસાવિતિ
સ્થાનલક્ષણ । સ્થિતિકાર્યાનુમેયોઽધર્માસ્તિકાય ઇત્યાશયઃ ।

અધર્માસ્તિકાયસ્ય—(૧) અસ્પિત્યમ્, (૨) અચેતનત્વમ્, (૩) અક્રિયત્વમ્,
(૪) સ્થિતિસહાયકત્વમિતિ ગુણા ।

(૧) સ્કન્ધ, (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ, (૪) અગુરુલ્લઘુત્વં ચેતિ પર્યાયા ।

इसी अभिप्राय से भगवान न कहा—“अहम्मो ठाणलक्खणो” अधर्मास्तिकाय
स्थिति लक्षण वाळा है । (उत्तरा० अ० २८) जिस के द्वारा कोई वस्तु लक्ष्मी जाय (देखी
जाय) या खो, वस्तु का परिचायक (परिचय कराने वाला) हो वह लक्षण कहलाता है ।
स्थान अर्थात् स्थिति ही जिस का लक्षण है, अर्थात् स्थितिरूप कार्य से निम का अनुमान
होता है उसे अधर्मास्तिकाय कहते हैं ।

અધર્માસ્તિકાય કે ગુણ—(૧) અસ્પિત્ય (૨) અચેતનત્વ (૩) અક્રિયત્વ ઓર
સ્થિતિસહાયકત્વ છે । (૧) સ્કન્ધ (૨) દેશ (૩) પ્રદેશ, ઓર (૪) અગુરુલ્લઘુત્વ,
અધર્માસ્તિકાય કે પર્યાય છે ।

એ અભિપ્રાયથી ભગવાને કહ્યું છે કે—“અહમ્મો ઠાણલક્ખણો” અધર્માસ્તિકાય
સ્થિતિ લક્ષણ વાળા છે (ઉત્તરાખ્યન અ. ૨૮)

જેના દ્વારા કોઈ વસ્તુ લક્ષ્મી શકાય (દેખી શકાય) અથવા જે વસ્તુને
પરિચય કરાવનાર હોય તે લક્ષણ કહેવાય છે સ્થાન અર્થાત્ સ્થિતિ જ જેનું લક્ષણ
છે અર્થાત્ સ્થિતિરૂપ કાચથી જેનું અનુમાન થાય છે, તેને અધર્માસ્તિકાય કહે છે

અધર્માસ્તિકાયા ગુણ—(૧) અસ્પિત્ય (૨) અચેતનત્વ (૩) અક્રિયત્વ અને
(૪) સ્થિતિસહાયકત્વ છે

(૧) સ્કન્ધ, (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ, અને (૪) અગુરુલ્લઘુત્વ, એ અધર્માસ્તિ
કાયાના પર્યાય છે

અય દ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાવગુણમેદેન પચ્ચયા જાયતે, યથા—અધર્માસ્તિકાયો દ્રવ્યત એક, ધ્વજતો લોકપ્રમાણ, કાલત આદ્યન્તરહિત, માવતો રૂપરહિત—વર્ણ—ગંધ—રસ—સ્પર્શવર્જિત ઇતિ, ગુણત સ્થિતિગુણ ।

નનુ ધર્માધર્મશબ્દામ્યાં પુણ્યપાપરૂપૌ શુભાશુભફલદૌ ધર્માધર્મૌ કથં નાત્ર યદ્યેતે ? ઇતિ ચેત્, ઉચ્યતે—નયોર્ગુણત્વેન દ્રવ્યપ્રકરણે સમાવેશાસમવાત્ । કિંચ્ચ તૌ ધર્માધર્મૌ પુણ્યપાપરૂપૌ પુદ્ગલત્વેનાભિમતૌ પુદ્ગલદ્રવ્યાન્તર્ભૂતૌ, તતસ્તયોર્ન ધર્માધર્માસ્તિકાયમધ્યે સમાવેશ ।

અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, માવ ઓર ગુણ કે મેદસે પાંચ પ્રકાર સે જાના જાતા હૈ । જૈમ—અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સે પક્ક હૈ, ક્ષેત્ર સે લોકપ્રમાણ હૈ, કાલ સે આદિ અન્ત રહિત હૈ, માવસે અરૂપી અર્થાત્ રૂપ, રસ, ગન્ધ, ઓર સ્પર્શ સે રહિત હૈ, ઓર ગુણ સે સ્થિતિગુણ વાળા હૈ ।

શબ્દા—ધર્મ શબ્દ સે શુભ ફલ દેને વાલે પુણ્ય કા ઓર અધર્મ શબ્દ સે અશુભ ફલ દેને વાલે પાપ કા ગ્રહણ ક્યો નહીં ક્રિયા ગયા ।

સમાધાન—પુણ્ય ઓર પાપ, દ્રવ્ય નહીં, ગુણ હૈ, હસીં લિયે ફલકા દ્રવ્યકે પ્રકરણ મેં સમાવેશ નહીં હો સકતા । અથવા પુણ્ય—પાપ રૂપ ધર્મ ઓર અધર્મ પુદ્ગલ હૈં, અત્ત ઉત્તકા સમાવેશ પુદ્ગલ મ હી હા જાતા હૈ । ધર્માસ્તિકાય ઓર અધર્માસ્તિકાય મેં ઉન્હેં ગર્ભિત નહીં ક્રિયા જા સકતા ।

અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ માવ અને શુષુના લેહથી પ્રાપ્ય પ્રકારે જાણી શકાય છે જેમકે—અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યથી એક છે, ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ છે, કાલથી આદિ—અન્ત રહિત છે, માવથી અરૂપી અર્થાત્ રૂપ, રસ ગંધ અને સ્પર્શથી રહિત છે, અને શુષુથી સ્થિતિશુષુવાળા છે

શ કા—ધર્મ શબ્દથી શુભ ફલ આપવા વાળા પુણ્ય અને અધર્મ શબ્દથી અશુભ ફલ આપવા વાળા પાપનું અદ્યથા શા માટે કરવામા આવતું નથી ?

સમાધાન—પુણ્ય અને પાપ, દ્રવ્ય નથી, શુષુ છે એટલા માટે દ્રવ્યના પ્રકરણમા તેનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી અથવા પુણ્ય—પાપરૂપ ધર્મ અને અધર્મ પુદ્ગલરૂપ છે, તેમાં તેનો સમાવેશ પુદ્ગલમા જ થઈ જાય છે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયમા તેને ગર્ભિત નથી કરી શકતા

અપાકાશસ્વરૂપમ્—

આ-સમન્તાત્ કાશતે=અવગાહદાનેન પ્રતિમાસતે इत्याકાશम्, यदा आका-
शन्ते=दीપ्यन्ते धर्माधर्मकालपुद्गलजीवाः स्वस्वरूपेण यत्र तत् ।

ધર્માધર્માદિસર્વદ્રવ્યાણામાધારતયાજ્વકાશ દદાતીત્યવકાશદાયિત્વ લક્ષણમા
કાશાસ્તિકાસ્ય । અત્રાવકાશદાયિત્વ વ્યવહારનયેનૌપચારિકમ્ । અસ્તિકાસ્યશબ્દ
પ્રાગ્ વ્યાખ્યાત । ઉક્ત ચોત્તરાધ્યયનમૂત્રે (૨૮ અધ્યયને)—

“ માયણ સન્વદજ્વાણ, નદં ઓગાહલકલ્પણમ્ । ” ઈતિ ।

આકાશકા સ્વરૂપ—

‘આકાશ’ શબ્દ મેં ‘આ’ ઓર ‘કાશ’ દો હિસ્તે હેં । ‘આ’ કા અર્થ હે—સમી ઓર
સે—સર્વત્ર, ઓર ‘કાશ’ કા અર્થ હે—પ્રકાશિત હોને વાલા । તાત્પર્ય મહ હેં કિ અપને
અવગાહદાનનામક ગુણસે સર્વત્ર પ્રમાસિત હોતા હે, વહ આકાશ હે । અથવા જહોં ધર્મ,
અધર્મ, કાલ, પુદ્ગલ ઓર જીવ અપને—અપન સ્વરૂપ સે પ્રકાશિત હોતે હેં, સે આકાશ
કહતે હે ।

ધર્મ, અધર્મ, આદિ સમસ્ત દ્રવ્યોં કા આધાર હોકર જો ડહોં આશ્રય દેતા હે, વહી
આકાશ હે । અવકાશ દેને વાલા હી આકાશ કહલાતા હે । યહોં ‘અવકાશ દેના’ આકાશ
કા જો લક્ષણ વતલાયા ગયા હે, વહ વ્યવહારનયસે ઉપચરિત કથન હે । ‘અસ્તિકાસ્ય’
શબ્દ કોં વ્યાખ્યા પછે હી કોં જાં ચુકી હે । ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (અ. ૨૮) મેં કહ્યા હે —
“માયણ સન્વદજ્વાણં નદં ઓગાહલકલ્પણ” ઈતિ ।

આકાશનું સ્વરૂપ—

‘આકાશ’ શબ્દમા ‘આ’ અને ‘કાશ’ બે ભાગ છે ‘આ’ નો અર્થ છે—આશ્રય
કોશથી—સર્વત્ર, અને ‘કાશ’નો અર્થ છે પ્રકાશિત થવા વાળા, તાત્પર્ય જો છે કે—
પોતાના અવગાહદાન (અવકાશ આપવો) નામના ગુણથી જે સર્વત્ર પ્રતિભાસિત
હોય છે તે આકાશ છે, અથવા ન્થા ધર્મ, અધર્મ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ
પોતપોતાના સ્વરૂપથી પ્રકાશિત હોય છે—પ્રતીત થાય છે તેને આકાશ કહે છે

ધર્મ, અધર્મ આદિ તમામ દ્રવ્યોનો આધાર બની જે તેને આશ્રય આપે છે
તે આકાશ છે અવકાશ આપનાર જ આકાશ કહેવાય છે અવકાશ આપવો તે
આકાશનું લક્ષણ બતાવવામા આવ્યું છે, તે અવકાશનયથી ઉપચારરૂપ કથન છે
‘અસ્તિકાસ્ય’ શબ્દની વ્યાખ્યા પ્રથમ જ કહી રીધી છે, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (અ. ૨૮)મા
કહ્યું છે કે— “માયણ સન્વદજ્વાણ નદં ઓગાહલકલ્પણ” ઈતિ.

‘માજનં સર્વદ્રવ્યાણાં, નમોઽવગાહલક્ષણમ્’ । ઇતિ ચ્છાયા ।

સર્વદ્રવ્યાણાં માજનમ્ = આધારઃ, ઇતિ હેતુર્ગર્ભવિશેષણમ્ । યતઃ સર્વ દ્રવ્યાણાં માજનમ્, અતઃ અવગાહલક્ષણ નમ ઇતિ માવ’ ।

ધર્માધર્મકાલાનામન્તઃ સમાવેશેન જીવપુદ્ગલનામૌપચારિકસયોગવિભાગાભ્યાં ચાવગાહ । અવગાહ તત્ત્વેશરૂપોપાધિમેત્તદવગાહસ્ય નાનાત્વેન સયોગવિભાગા ઉપપદ્યન્તે ।

અવગાહોઽવકાશ’, સ પ્વ લક્ષણ=જ્ઞાપર્થ’ યસ્ય તદ્ અવગાહલક્ષણ નમઃ= આકાશ કથ્યતે, ઇત્યર્થ’ । અવગાહદાનકાર્યાનુમેયમાકાશમિત્યાશય ।

ધર્માધર્માદિદ્રવ્યાણામાધારાન્યથાઽનુપપત્તેરાકાશમસ્તીતિ નિઃશંક વિશ્વ-

‘આકાશ’ સર્વ દ્રવ્યોં કા આધાર હૈ । સારંગ યહ હૈ કિ આકાશ મવ દ્રવ્યોં કા આધાર હોનેસે અવગાહ-લક્ષણ વાલો હૈ ।

‘ધર્માસ્તિકાય’ ‘અધર્માસ્તિકાય’ ઔર કાલ કા આકાશ મેં હી સમાવેશ હોને સે જીવ ઔર પુદ્ગલોં કે ઔપચારિક સયોગ ઔર વિભાગ કે દ્વારા અવગાહ હોતા હૈ । અવગાહ હોને પર દેશ કે ભેદ સે અવગાહ મી ભિન્ન હો જાતા હૈ ઔર સયોગ તથા વિભાગ ઉત્પન્ન હોતે હૈ ।

તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—અવગાહ યા અવકાશ હી જિસ કા લક્ષણ હૈ, અર્થાત્ અવગાહ સે જિસ કા અનુમાન હોતા હૈ વહ દ્રવ્ય આકાશ હૈ ।

આકાશ ન હોતા તો ધર્મ, અધર્મ આદિ દ્રવ્યોં કી સ્થિતિ કહાં હોતી ? અર્થાત્ ડનકા કોઈ આધાર હી નહીં રહતા, અતઃ ઇવ આકાશ કા અસ્તિત્વ, કિસી પ્રકાર કી શંકા કિયે

આકાશ સર્વદ્રવ્યોંને આધાર છે સારાશ એ છે કે આકાશ સર્વ દ્રવ્યોંને આધાર હોવાથી અવગાહન લક્ષણવાળું છે

ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને કાલને આકાશમા સમાવેશ હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલોંને ઔપચારિક સયોગ અને વિભાગ દ્વારા અવગાહ થાય છે, અવગાહ થવાથી કેશના ભેદથી અવગાહ પણ ભિન્ન થઈ જાય છે, અને સયોગ તથા વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે

તાત્પર્ય એ છે કે—અવગાહ અથવા અવકાશ જ જેનું લક્ષણ છે, અર્થાત્ અવગાહથી જેનું અનુમાન થાય છે તે દ્રવ્ય આકાશ છે અથવા આકાશ ન હોય તો ધર્મ, અધર્મ આદિ દ્રવ્યોંની સ્થિતિ કયા હોય ? અર્થાત્ તેને કોઈ આધાર જ

સનીયમ્, इत्यपि भगवता बोधितम् । आकाशसिद्धयर्थं 'भायणं सव्वदव्वाणं'-
इति, 'ओगाहलक्खण' इति च विशेषणद्वयमुपात्तम् ।

आकाशं द्विविधम्-लोकालोकमेदात्, उक्तं च स्थानाङ्गसूत्रे—

“दुविहे आगासे पन्नत्ते, तज्जहा-लोगागासे चेव अलोगागासे चेव” इति ।

द्विविध आकाश प्रज्ञप्तमन्तव्या-लોકાકાશઐવ અલોકાકાશઐવ, इति न्छाया ।
धर्मादिसर्वद्रव्याणामाधारभूतमसंन्याતપ્રદેશાત્મકમાકાશસ્વરૂપલોકાકાશમ્ । तद्धि
न्मनन्तપ્રદેશાત્મકમલોકાકાશમ્ ।

નજી ધર્માધર્મદ્રવ્યસ્વીકારે પ્રયોજન ન કિમપિ પશ્યામ્, જીવ-પુદ્ગલાનાં
ગતિસ્થિતિકાર્યયો સહાયરૂપ કારણ ત્વાકાશમેવ સ્યાત્ ? ।

વિના વિશ્વાસ કરને યોગ્ય છે, યહ મી ભગવાન્ ને ઉક્ત કથન સે ધ્વનિત કર દિયા છે ।
આકાશ કી સિદ્ધિ કે લિયે 'ભાયણં સવ્વદવ્વાણ' ઔર 'ઓગાહલક્કણ' યે દો વિશેષણ
છાગયે ગયે હૈં ।

આકાશ દો પ્રકાર કા હૈ-લોકાકાશ, ઔર અલોકાકાશ । સ્થાનાન્ગસૂત્ર મેં કહ્દા હૈ-
“દુવિહે આગાસે પન્નતે તં જહા-લોગાગાસે ચેવ અલોગાગાસે ચેવ”

ધર્મ આદિ સર્વ દ્રવ્યો કા આધાર ઔર અસંન્યાતપ્રદેશરૂપ આકાશસ્વરૂપ, લોકાકાશ
કહલતા હૈ । લોકાકાશ સે મિષ્ઠ અનન્તપ્રદેશી અલોકાકાશ હૈ ।

શુદ્ધા-ત્રય કિ આકાશ હી જીવ ઔર પુદ્ગલો કી ગતિ ઈવ સ્થિતિ મેં સહાયક કારણ
હો સકતા હૈ તો ફિર ધર્માસ્તિકાય ઔર અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યો કો સ્વીકાર કરને કા કોર્કે
ન રહેત, એવા માટે આકાશના અસ્તિત્વ, કોઈ જાતની પણ શકા કયા વગર
વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે; એ પણ ભગવાને ઉક્ત કથનથી ધ્વનિત કર્યું છે
આકાશની સિદ્ધિ માટે 'ભાયણ સવ્વદવ્વાણ' અને 'ઓગાહલક્કણ' આ બે વિશેષણ
લાગાવેલા છે

આકાશ બે પ્રકારના છે (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ સ્થાનાન્ગ
સૂત્રમા કહ્યું છે -“દુવિહે આગાસે પન્નતે, તજ્જહા-લોગાગાસે ચેવ અલોગાગાસે ચેવ”

ધર્મ આદિ તમામ દ્રવ્યોનો આધાર અને અસંન્યાતપ્રદેશરૂપ આકાશખંડ
તે લોકાકાશ કહેવાય છે લોકાકાશથી બિન્ન અનન્તપ્રદેશી અલોકાકાશ છે

શકા-એ જે આકાશ જ છુવ અને પુદ્ગલોની ગતિ અને સ્થિતિમા સહાયક
કારણ થઈ શકે છે તો પછી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોનો સ્વીકાર

અત્રોચ્યત-ધર્મધ્વાધર્મથેતિ દ્રવ્યદ્વયમવશ્યમક્રીકરણીયમ્, અન્યથા દોષવાહુલ્યપ્રસન્નાત્ ।

(૧) આકાશસ્ય ગતિદત્તત્વસ્વીકારં જીવપુદ્ગલાનામલોકાકાશગમનાપત્તિઃ ।

(૨) અલોકાકાશસ્યાપિ જીવપુદ્ગલપૂર્ણત્વે લોકત્વપ્રમગ, તથા ચાલોકાકાશ-
સ્ય નામાઽપિ વન્ધ્યાપુષ્પવદેવ સ્યાત્ ।

(૩) ભગવત્પરપિતાઽઽકાશઙ્ઘૈવિન્યવ્યવસ્યાઽપિ ન સિદ્ધયેત્ ।

પ્રયોજન દિશ્વાદ નહીં દેતા ।

સમાધાન-ધર્મદ્રવ્ય ઔર અધર્મદ્રવ્ય અવશ્ય સ્વીકાર કરના જાણિયે । ડહે સ્વીકાર ન કરન સે વહુતસે દોષ આતે હૈ । વે દસ પ્રકાર-

(૧) આકાશ કો હી ગતિ કા કારણ માન લિયા જાય તો જીવા ઔર પુદ્ગલ કા અલોકાકાશ મેં મી ગમન માનના પડેગા, ક્યાકિ અલોકાકાશ મી તો આસિર આકાશ હી હૈ ।

(૨) અલોકાકાશ ઝગર જીવા ઔર પુદ્ગલ સે ઝ્યાત માન લિયા જાય તો વહ અલોકાકાશ ન રહકર લોકાકાશ હી હો જાયગા । ંસી સ્થિતિ મ અલોકાકાશ તો વન્ધ્યાપુષ્પ કે સમાન હા જાયગા, અર્થાત અલોકાકાશ કા અસ્તિત્વ નહીં રહગા ।

(૩) ભગવાન ન તો પ્રકાર કા આકાશ ઘતલાયા હૈ, વહ વ્યવસ્થા મજ્જ હો જાયગી ।

કરવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન જોવામા આવતુ નથી

સમાધાન-ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યને અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ, તેના સ્વીકાર નહિ કરવાથી બહુ જ દોષ આવે છે, તે આ પ્રમાણે-

(૧) આકાશને જ ગતિનું કારણ માની લેવામા આવે તો જીવો અને પુદ્ગલોનું અલોકાકાશમા પણ ગમન માનવું પડશે, કેમકે અલોકાકાશ પણ છેવટે તો આકાશ જ છે

(૨) અથવા અલોકાકાશ જીવો અને પુદ્ગલોથી વ્યાપ્ત માની લેશે તો તે અલોકાકાશ નહિ રહેતાં લોકાકાશજ થઈ જશે, એવી સ્થિતિમા અલોકાકાશ તો વધ્યા પુત્રના સમાન થઈ જશે, અર્થાત્ અલોકાકાશનું અસ્તિત્વ જ રહેશે નહિ

(૩) ભગવાને બે પ્રકારના આકાશ ઘતલાયા છે, તે વ્યવસ્થા ભગ થઈ જશે

(૪) અપિચ-સિદ્ધમગવાન્ ઊર્ધ્વં ગત્વા લોકાગ્રેઽવસ્થિત इति मर्यादाऽपि स्वपुण्यायमानैव स्यात् ।

(૫) भवन्मते गतिकारणीभूतस्याकाशस्योर्ध्वदेशे विद्यमानत्वात्तस्य (सिद्धस्य) गतेरवरोधाभावो भवेत् ।

ધર્માધર્મદ્રવ્યયોરાકાશત પૃથક્ સ્વીકારે તુ લોકાકાશત ઊર્ધ્વમલોકાકાશસ્ય સત્ત્વેન તપ્ર ગતિહેતોર્ધર્મસ્યામાવાન્ન ગતિર્મવતિ । સ્થિતિહેતોર્ધર્મદ્રવ્યસ્ય ક્રોકાન્તર્વચિત્ત્વેન લોકમધ્ય एवोपरिभागे गतिहेतौर्धर्मद्रव्यस्य साहाय्येन गत्वा तत्रैवाधर्मद्रव्यसाहाय्येन विष्ठति । एवं च लोकाग्रे मगवानवस्थितो ब्रहे

(૪) સિદ્ધ મગવાન્ ઉપર આકર લોક કે અપ્ર ભાગ મ સ્થિત હો જાતે હૈં, યહ આગમ કી મર્યાદા મી આકાશપુખ્ય કે સમાન હો જાયગી ।

(૫) આપ કે મત કે અનુસાર ગતિકા કારણ આકાશ હૈ જૌર ઘહ ઊર્ધ્વ દેશ મેં લોકાકાશ કે અપ્રભાગ સ મી આગે વિદ્યામાન હૈ, અત સિદ્ધા કી ગતિ મેં રુકાવટ નહીં હોમી ।

ધર્મદ્રવ્ય જૌર અધર્મદ્રવ્ય કો આકાશ સે મિજ માન લેને સે લોકાકાશ સે ઉપર અલોકાકાશ મ ગતિ કા કારણ ધર્મદ્રવ્ય નહીં હૈ, અત લોકાકાશ સ આગે ગતિ મી નહીં હોતી, તથા સ્થિતિ કા કારણ અધર્મદ્રવ્ય લોક કે અતર્ગત હી હૈ, અત ધર્મદ્રવ્ય કી સહાયતાસે સિદ્ધ બીજ, લોક કે અન્ત તક પહુંચ કર અધર્મ કી સહાયતા સે વહીં અર્થાત્ લોકાકાશકે

(૪) સિદ્ધ મગવાન્ ઉપર જઈને લોકના અપ્રભાગમા સ્થિત થાય છે, તે આગમની મર્યાદા પણ આકાશ-પુખ્યના સમાન થઈ જશે.

(૫) આપના મત પ્રમાણે અતિનુ કારણ આકાશ છે અને તે ઊર્ધ્વ-ઉપરના દેશમાં લોકાકાશના અપ્રભાગથી પણ આગળ વિદ્યમાન-હેવાત છે, તેથી સિદ્ધીની અતિમા રુકાવટ-રોકાણ નહિ થાય.

ધમ દ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યને આકાશથી બિન્ન માની લેવાથી લોકાકાશથી ઉપર અલોકાકાશમા ગતિનું કારણ ધર્મદ્રવ્ય નથી, તેથી લોકાકાશથી આગળ ગતિ પણ થતી નથી, તથા સ્થિતિનું કારણ અધર્મદ્રવ્ય લોકના અન્તર્ગતજ (અંતરજ) છે, તેથી ધર્મદ્રવ્યની સહાયતાથી સિદ્ધ લોકના અત સુધી પહોંચીને અધર્મદ્રવ્યની

તુસ્ત્રીવદિતિ મર્યાદા મુતરામુપપદ્યતે । ઉક્ત ચૌપપાતિકમુદ્રે-

“કદિં પદિહયા સિદ્ધા, કદિં સિદ્ધા પદિહયા ।
કદિં વાદિ ચડત્તા ણ, કસ્ય ગતૂણ સિજ્ઞહ ॥ ૧ ॥
અલોગે પદિહયા સિદ્ધા, લોયગે ય પદિહયા ।
હહ વોદિં ચડત્તા ણ, તત્થ ગતૂણ સિજ્ઞહ ॥ ૨ ॥” ઇતિ ।

છાયા—

“કુત્ર પ્રતિહતા સિદ્ધા, કુત્ર સિદ્ધા પ્રતિષ્ઠિતા ।
કુત્ર યોન્દિ (શરીર) ત્યક્ત્વા, કુત્ર ગત્વા સિદ્ધયતિ ॥ ૧ ॥
અલોકે પ્રતિહતા સિદ્ધા, લોકાગ્રે ચ પ્રતિષ્ઠિતા ।
હહ વોદિં (શરીર) ત્યક્ત્વા, તત્ર ગત્વા સિદ્ધયતિ ॥ ૨ ॥ ઇતિ

અન્તર્ગત હી ટહર જાતા હૈ । હસ પ્રકાર જન્નકે અપ્રમાગ પર ટહરે હુપ જુવે કે સમાન સિદ્ધ મગવાન્ લોકાકાગ કે અપ્રમાગ પર સ્થિત હૈ, યહ મર્યાદા સ્વત સિદ્ધ હો જાતી હૈ ।

ઔપપાતિકસૂત્ર મેં કહા હૈ—

‘સિદ્ધ મગવાન્ કહૈં રુકજાતે હૈ’ કહૈં સ્થિત હોતે હ’ । કહૈં શરીર કા ત્યાગ કરકે કહૈં જાકર સિદ્ધ હોત હૈ ॥ ૧ ॥

સિદ્ધ મગવાન્ અલોક મ રુક જાતે હૈ, લોકકે અપ્રમાગ મ સ્થિત હોતે હૈ । યહૈં શરીર કા ત્યાગ કરકે વહૈં જાકર સિદ્ધ હો જાતે હૈ ॥ ૨ ॥”

સહાયતાથી ત્યાં જ અર્થોત્ લોકાકાશના અદરજ ચોક્ષી બાય છે તાત્પર્ય એ છે કે જલના અગ્રભાગ ઉપર સ્થિત નહેલા તુ બહાની પેઠે સિદ્ધ મગવાન્ લોકાકાશના અગ્રભાગ ઉપર સ્થિત છે આ મર્યાદા સ્વત સિદ્ધ થઈ બાય છે ઔપપાતિક સૂત્રમા પણ કહ્યું છે—

“સિદ્ધ મગવાન્ કયા રોકાઈ બાય છે ? કયા સ્થિત થાય છે ? કયા શરીરને ત્યાગ કરીને, કયા જઈને સિદ્ધ થાય છે ? ॥ ૧ ॥

સિદ્ધ મગવાન્ અલોકમાં રોકાઈ બાય છે, લોકના અગ્રભાગમાં સ્થિત થાય છે, અહિં શરીરને ત્યાગ કરીને આ જઈને સિદ્ધ થઈ બાય છે. ॥ ૨ ॥”

નન્વેવ ધર્માધર્મદ્રવ્યે એવ સમાદ્રિયેતામ્, કિમાકાશદ્રવ્યાવલમ્બનેન, આકાશ કાર્યાવગાહસાદ્યમ્ ધર્માધર્મદ્રવ્યામ્યામેવ સપદ્યેત ?, इति चेत्, उच्यते—सिद्धान्त तयोर्जीवादिगतिस्थितिसाधकत्वेन सिद्धान्तितत्वादवकाश दातुं तौ न प्रभवत । अन्यसाध्यं कार्यमन्यो न साधयति, अन्यथाऽतिप्रसंगात् । लोकेऽपि चक्षुस्तावद दर्शनकार्यं न श्रोत्रं साधयति ।

નનુ કેવલજ્ઞાનસ્ય યોજનન્તતમો ભાગસ્તત્પ્રમાણમેવ નમોદ્રવ્યમ્, તસ્ય ધાનન્તતમમાગપરિમિત લોકાકાશમ્, एतादृशेष्वप्यતમरूपे लोकाकाशे लोकाकाश-

શુદ્ધા—યદિ એસા હો તો ધર્મદ્રવ્ય ઓર અધર્મદ્રવ્ય હી સ્વીકાર કરલેને ચાહ્યે, ફિર આકાશ કી મ્યા આવશ્યકતા હ ? આકાશ કા કાર્ય અવગાહ દેના હૈ સો વહ કાર્ય ધર્મદ્રવ્ય ઓર અધર્મદ્રવ્ય સે હી સમ્પન્ન હો જાયગા ।

સમાધાન—આગમ મેં ધર્મદ્રવ્ય ઓર અધર્મદ્રવ્ય કો ગતિ ઓર સ્થિતિ મ હી સહાયક થતલ્યા હૈ, ઇસ છિપ વહ અવકાશ દેન મેં સમર્થ નહીં હૈ, ઓર કા કાર્ય કોઈ ઓર નહીં કર સક્તા । અગર એસા હોને છો તો સર્વત્ર ગઢબઢ હો જાયગા । શ્લોક મ ચક્ષુકા દેસના કાર્ય કાન નહીં કર સક્તા ।

શુદ્ધા—કેવલ જ્ઞાન કા બો અનન્તવૈ ભાગ હૈં ડસી કે વગર આકાશદ્રવ્ય હૈ, ઓર આકાશદ્રવ્ય કા મી અનન્તવૈ ભાગ લોકાકાશ હૈ તો ઇત્તન છોટે સે લોકાકાશ મેં સમસ્ત લોકધ્યાપી ઓર અસક્ષ્યાત પ્રદેશવાલ ધર્મદ્રવ્ય કા, અધર્મદ્રવ્ય કા, અનન્તાનન્ત કીર્વા કા

શ્લોકા—જે જે પ્રમાણે છે તેા ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ, કરીને આકાશની શુ આવશ્યકતા છે ? આકાશનું, કાંય અવગાહ-અવકાશ આપવો તે છે, તે કાર્ય ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યથી જ સંપન્ન થઈ જશે

સમાધાન—આગમમા ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યને ગતિ અને સ્થિતિમા સહાયક બતાવ્યા છે, એટલા માટે તે અવકાશ આપવામાં સમર્થ નથી બીજાનું કાર્ય કોઈ બીજો નહિ કરી શકે, જે એમ થવા લાગશે તેા સર્વત્ર ગઢબઢ થઈ જશે જગતમા નેત્રથી જોવાનું કાંય કાન કરી શકતા નથી

શ્લોકા—કેવલજ્ઞાનનો જે અનતમો ભાગ છે તેના બરાબર આકાશદ્રવ્ય છે, અને આકાશદ્રવ્યનો પણ અનતમો ભાગ લોકાકાશ છે, તેા એવડા નાના સરખા લોકાકાશમા સમસ્ત લોકધ્યાપી અને એસખ્યાત પ્રદેશવાળા ધર્મદ્રવ્યનો, અધર્મ

વ્યાપિનો પ્રત્યેકમસરૂયાતપ્રદેશાત્મકયોર્ધર્માધર્માસ્તિકાયયોરનન્તજીવાનાં તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણપુદ્ગલાનાં ચ કથ સમાવેશ , એકસ્ય લોકાકાશસ્ય સર્વદ્રવ્યાવકાશદાના-સમવાત્ ? , ઇતિ ચેદુચ્યતે—

લોકાકાશસ્યાવકાશશક્તિર્દિ મહીયસી વિલક્ષણા ચિન્તયિતુમશક્યા ચ, અત એવ મગવતા—“ભાયણ સચ્ચદવ્વાણં નહ ઓગાહલક્ષણ ” ઇત્યુક્તમ્ ।

નમસોઽવકાશશક્તિ કેવલાલોકેનાવલોક્ય સર્વદ્રવ્યાણામાધારસ્વ મગવતા પ્રતિવોધિતમ્ । મહીયસી નમસોઽવકાશશક્તિ , સુકરોઽન્ન સર્વદ્રવ્યાણાં સમાવેશ ઇતિ તદાશય ।

યથા—વ્રતાસાનામધેય મધુરદ્રવ્ય દુગ્ધપરિપૂરિતેઽપિ માજને નિહિતં સત્ત્વ ઓર ડન સે મી અનન્તગુને પુદ્ગલાંકા સમાવેશ ફિસ પ્રકાર હો સકતા હૈ । ઈક લોકાકાશ સમસ્ત દ્રવ્યોં કો અવગાહ દે સકે, યહ અસમ્ભવ હૈ ।

સમાધાન—લોકાકાશ કો અવકાશ દેને કી શક્તિ મહાન્ હૈ, વિલક્ષણ હૈ, ઓર અચિન્ત્ય હૈ, ઇસીલિયે તો મગવાન્ ને કહા હૈ—“ભાયણ સચ્ચદવ્વાણં નહ ઓગાહલક્ષણ” અવગાહલક્ષણ થાલા આકાશ સવ દ્રવ્યોં કા આધાર હૈ ।

મગવાન્ ને અપને કેવલજ્ઞાન મેં આકાશ કી અવગાહદાનાશક્તિ કો દેસકર ઉસે સષ દ્રવ્યોં કા આધાર નિરૂપણ ક્રિયા હૈ । મગવાન કે કથન કા અભિપ્રાય યહી હૈ ફિ આકાશ કો અવગાહનાશક્તિ યહુત મઢી હૈ, ડસ મ સવ દ્રવ્યોં કા સમાવેશ સરલતા સે હો જાતા હૈ ।

જૈસે—દૂધ સે પરિપૂર્ણ પાત્ર મેં થતાસે ઢાલ દિયે જાયે તો વે ડસી મેં સમાવિષ્ટ હો દ્રવ્યોનો, અન્તાનન્ત જીવોનો અને તેનાથી પણ અનન્તગણ્ય પુદ્ગલોનો સમાવેશ કેવી રીતે થઈ શકે ? એક લોકાકાશ સમસ્ત દ્રવ્યોનો અવગાહ—અવકાશ આપી શકે, એ અસંભવ છે

સમાધાન—લોકાકાશનાં અવકાશ આપવાની શક્તિ મહાન છે, વિલક્ષણ છે અને અચિન્ત્ય છે એટલા માટે મગવાને કહ્યું છે—“ભાયણ સચ્ચદવ્વાણં નહ ઓગાહલક્ષણ” અવગાહલક્ષણવાળા આકાશ સર્વ દ્રવ્યોનો આધાર છે મગવાને પોતાના કેવલ જ્ઞાનમા આકાશની અવગાહદાન—અવકાશ આપનારી—શક્તિ એકને તેને ‘સર્વ’ દ્રવ્યોનો આધાર છે’ એમ નિરૂપણ કયું છે મગવાનના વચનનો અભિપ્રાય એ છે કે—આકાશની અવગાહનશક્તિ બહુ જ મોટી છે, અને તેમાં સર્વ દ્રવ્યોનો સમાવેશ સરલતાથી થઈ જાય છે

જેવી રીતે દૂધના પરિપૂર્ણ પાત્રમા પતાસા નાખવામા આવે તો તે તેમ

તસ્મિન્ સમાવિશ્વતિ । યથા વા મિત્તો શુદ્ધો સમાવેશસ્તથૈવાનન્તદ્રવ્યોનાં
લોકાકાશે સમાવેશ ઇતિ બોધ્યમ્ ।

નન્વલોકાકાશસ્ય કથં સિદ્ધિઃ, નાસૌં હિ દ્રવ્યાણામાધારઃ, નાપ્યવકાશદા
યિત્વ તત્સ્ય?, ઇતિ ચેત્, ઠચ્યતે—ગતિસ્થિતિકારણયોધર્માધર્મયોરમાવાદેવ ત્વ
વિચિન્નાપિ દ્રવ્યાધારતાશક્તિરવકાશદાનશક્તિશ્ચ નામિવ્યક્તા ભવતિ । તદસ્વીકારે
તુ જીવદ્દલાનાં કર્મનિગદ્ધિમુક્તસિદ્ધાનાં ચોર્વગતિવિરામો ન સ્યાત્, મગવત્પતિ-
બોધિતલોકાલોકવ્યવસ્થાઽપિ ન તિષ્ઠેત્, એવ ચાગમયુક્તિપ્રમાણામ્યામલોકાકાશ
સિદ્ધમ્ ।

જાતે હૈં, અથવા જૈસે દીવાલ મેં ફીલ કા સમાવેશ હો જાતા હૈં उसी प्रकार लोकाकाश में
अनन्त द्रव्यों का समावेश हो जाता है ।

સૂક્ત્તા—અલોકાકાશ કી સિદ્ધિ કેસે હોતી હૈં ? ન તો વહ દ્રવ્યોં કા આધાર હૈં, ન
અવકાશદાનરૂપ લક્ષણ હી उस में घटित होता है ?

સમાધાન—ગતિ ઔર સ્થિતિ કે कारण धर्म और अधर्मद्रव्य का अभाव होने के
कारण ही अलोकाकाशकी द्रव्याधारता की शक्ति और अवकाशदानशक्ति प्रकट नहीं होती है ।
अगर अलोकाकाश न माना जाय तो जीवों और पुद्गलों की, तथा धर्मरूपी वेदों से मुक्त हुए सिद्ध
जीवों की गति का अन्त हो न होगा, और भगवान् की कहीं हुई लोक अलोक की व्यवस्था
भी कायम नहीं रहेगी । इस प्रकार आगम और युक्ति प्रमाणों से अलोकाकाश की सिद्धि होती है ।

(દ્રઘમાં) સમાવિષ્ટ—જોતપ્રોત યર્ધ બય છે, અથવા જેવી રીતે દીવાલમા કીલ—ખીલીને
સમાવેશ યર્ધ બય છે, તે પ્રમાણે લોકાકાશમા અનન્ત દ્રવ્યોનો સમાવેશ યર્ધ બય છે

શ કા—અલોકાકાશની સિદ્ધિ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તે દ્રવ્યોનો આધાર નથી
અને અવકાશદાનરૂપ લક્ષણ તેનામાં ઘટી શકતું નથી

સમાધાન—ગતિ અને સ્થિતિના કારણ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોના અભાવ
હોવાના કારણે જ અલોકાકાશની દ્રવ્યાધારતાની શક્તિ અને અવકાશદાન—શક્તિ પ્રગટ
થતી નથી. અથવા અલોકાકાશ માનવામાં નહિ આવે તો જીવો અને પુદ્ગલોની,
તથા ધર્મરૂપી બેરીથી મુક્ત થયેલા સિદ્ધ જીવોની ગતિનો કયાય અન્ત—છેડો જ
નહિ આવે અને ભગવાને કહેલી લોક—અલોકની વ્યવસ્થા પણ કાયમ નહિ રહે.
જે પ્રમાણે આગમ અને યુક્તિ પ્રમાણોથી અલોકાકાશની સિદ્ધિ થાય છે,

અન્યસર્વદ્રવ્યાપેક્ષયા મહત્પરિમાણમાકાશસ્ય, અનન્તપ્રદેશિત્વાત્ ।
તેનાકાશ મહાસ્કન્ધરૂપમ્ ।

આકાશાસ્તિકાયસ્ય (૧)-અરૂપિત્વમ્, (૨)-અચેતનત્વમ્, (૩)-અક્રિયત્વમ્,
(૪)-અવગાહદાયિત્વ ચેતિ ગુણા । (૧)-સ્કન્ધ, (૨)-દેશ, (૩)-પ્રદેશ,
(૪)-અગુરુલઘુત્વ ચેતિ પર્યાયા ।

અય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-માવ-ગુણ-મંદન પञ્ચઘા ધ્યાયતે, યથા-દ્રવ્યત એક
આકાશાસ્તિકાય, ક્ષેત્રતો લોકાલોકપ્રમાણ, કાલત આદ્યન્તરહિત, માવતો
રૂપરહિત-વર્ણ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શવર્જિત ઇતિ । ગુણતોઽવગાહદાયી ।

આકાશ કા પ્રમાણ અય સન દ્રવ્યો કો અપેક્ષા વડા હૈ, ક્યોંકિ વહ અનન્તપ્રદેશી
હૈ, અત આકાશ મહાસ્કન્ધરૂપ હૈ ।

(૧) અરૂપિત્વ, (૨) અચેતનત્વ, (૩) અક્રિયત્વ, (૪) અવગાહદાયિત્વ, એ
આકાશાસ્તિકાય કે ગુણ હૈ । (૧) સ્કન્ધ (૨) દેશ (૩) પ્રદેશ તથા (૪) અગુરુલઘુત્વ,
અસકે પર્યાય હૈ ।

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, માવ ઓર ગુણકે મેદસે આકાશ દ્રવ્ય મૈંત્ર પ્રકાર સે બાના આતા
હૈ । જૈસે દ્રવ્ય સે આકાશાસ્તિકાય એક હૈ, ક્ષેત્ર સે લોકાલોકપ્રમાણ હૈ, કાલ સે આદ્ય-
અન્ત રહિત હૈ-માવસે અરૂપી હૈ, અસ મૈં વર્ણ, ગન્ધ, રસ ઓર સ્પર્શ નહીં પાવે જાતે ।
ગુણસે અવગાહ સે વેને જાલા હૈ ।

આકાશનુ પરિમાણ બીજા સર્વ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ મોટું છે, કેમકે તે
અનન્તપ્રદેશી છે એટલે કે આકાશ મહાસ્કન્ધરૂપ છે

(૧) અરૂપિત્વ (૨) અચેતનત્વ (૩) અક્રિયત્વ (૪) અવગાહદાયિત્વ, એ
આકાશાસ્તિકાયના ગુણ છે, અને (૧) સ્કન્ધ, (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ, તથા અગુરુ
લઘુત્વ, તેના પર્યાય છે

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, માવ અને ગુણના સેદથી આકાશ દ્રવ્ય પાંચ પ્રકારથી
બાણી શકાય છે જેમકે—દ્રવ્યથી આકાશાસ્તિકાય એક છે, ક્ષેત્રથી લોકાલોકપ્રમાણ
છે, કાલથી આદ્ય-અન્તરહિત છે, માવથી અરૂપી છે-તેમા વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને
સ્પર્શ નથી, ગુણથી અવગાહ આપવાવાળું છે

કાલનિરૂપણમ્—

તત્ર કાલશબ્દસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ—

કલ્પયતે=પરિચ્છિદ્યતે ઘસ્ત્વનેનેતિ કાલઃ । ધરણે ઘઙ્ । 'માસિકોડયં ચાલ, વાર્ષિકોડયં ચાલ, વાસન્તિકમિદ પુષ્પમ્' ઇત્યાદિરુપેણ વસ્તુનાં પરિચ્છેદો=નિર્ભય કાલમાશ્રિત્ય ભવતિ ।

અથવા સ્વભાવતઃ પરિણમદ્વિઃ પદાર્થજાતૈઃ, કલ્પયતે=ગમ્યતે=માપ્યતે નિમિત્તત્વેનાઝ્ઞૌ, ઇતિ કાલ । સકલવસ્તુપરિણતિહેતુ કાલ ઇત્યગ્રે ઘસ્યતે ।

કાલનિરૂપણ—

કાલ શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ—

કિસ કે દ્વારા વસ્તુ કલી જાય અર્થાત્ જાની જાય વહ કાલ હૈ । મહોં કરણમે 'ઘઙ્' પ્રત્યય હુજા હૈ । યહ ચાલક માસિક (એક માસકા) હૈ, યહ ચાલક વાર્ષિક (વર્ષ મરકા) હૈ, યહ ફૂલ વાસન્તિક (વસન્તઋતુસમ્બધી હૈ, ઇસ રૂપમેં વસ્તુઓં કા જ્ઞાન કાલ કે દ્વારા હી હોતા હૈ ।

અથવા સ્વભાવસે પરિણત હોને વાલે પદાર્થ સમૂહોં દ્વારા નિમિત્ત રૂપમેં જો પ્રાપ્ત કિયા જાય વહ કાલ કહલાતા હૈ । 'કાલ, સમસ્ત વસ્તુઓં કે પરિણમન કા હેતુ હૈ યહ વાત જાગે નતલાઈ જાયગી ।

કાલનિરૂપણ—

કાલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—

જેના દ્વારા વસ્તુ જાણી શકાય તે કાલ છે અહિં ઠરણમાં 'ઘઙ્' પ્રત્યય થયો છે “આ બાલક માસિક—એક માસનો છે, આ બાલક વાર્ષિક—એક વર્ષનો છે, આ ફૂલ વાસન્તિક—વસન્તઋતુસંબધી છે” એ રૂપમાં વસ્તુઓના જ્ઞાન કાલ દ્વારા જ થાય છે

અથવા સ્વભાવથી પરિણત થવાવાળા પદાર્થસમૂહો દ્વારા નિમિત્તરૂપમાં જે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે કાલ કહેવાય છે “કાલ સમસ્ત વસ્તુઓના પરિણમનનું કારણ છે” એ જાગળ બતાવવામાં આવશે.

કાલસ્ય સિદ્ધિ.—

‘પદાર્થા. સન્તિ, અથવા પદાર્થા વર્તન્તે’ इति व्यवहारो वर्तनामूल ।
 “अनुदात्तेतश्च हलादे”-रिति पाणिनिस्त्रयेण घृतधातोर्युच्प्रत्ययः । वर्तनशीला
 वर्तना । उत्पत्ति, अप्रच्युति, विद्यमानताख्या वृत्ति.=क्रिया वर्तना । इय
 वर्तना सर्वेषु भावेषु विद्यते । वर्तना=पदार्थानां परिणामविशेषः । पदार्थानां वर्तना-
 रूप कार्यं नोपपद्यते विना केनचिन्निमित्तकारणेन, तस्माद् वर्तनारूपकार्योत्पत्तौ
 यन्निमित्तं धर्मद्रव्यमिव गतौ, स एव काल इत्युच्यते ।

કાલ કી સિદ્ધિ—

‘પદાર્થાં હે, યા પદાર્થ વર્ત રહે હે’ इस प्रकार के व्यवहार का कारण वर्तना है ।
 ‘अनुदात्तेतश्च हलादे’ पाणिनि के इस सूत्र से ‘घृतु’ धातु से ‘युच्’ प्रत्यय हुआ है ।
 वर्तनशील हो उसे वर्तना कहते हैं । उत्पत्ति, अप्रच्युति, और विद्यमानतारूप वृत्ति
 अर्थात् क्रिया वर्तना कहलाती है । यह वर्तना सभी पदार्थों में विद्यमान है । वह पदार्थों का
 विशेष परिणाम है । पदार्थों का वर्तनारूप कार्य किसी निमित्त कारण विना नहीं हो सकता
 अतः वर्तनारूप कार्यकी उत्पत्ति में जो निमित्त कारण है, वही काल-द्रव्य है, जैसे गति का
 निमित्त कारण धर्म द्रव्य है ।

કાલની સિદ્ધિ—

‘પદાર્થ’ છે અથવા પદાર્થ વર્ત રહેલ છે’ એ પ્રકારના વ્યવહારનું કારણ
 વર્તના છે ‘અનુદાત્તેતશ્ચ હલાદે’ પાણિનિના આ સૂત્રથી ‘ઘૃતુ’ ધાતુથી ‘યુચ્’ પ્રત્યય
 થયો છે જે વર્તનશીલ હોય તેને વર્તના કહે છે ઉત્પત્તિ, અપ્રચ્યુતિ, અને
 વિદ્યમાનતારૂપ વૃત્તિ, અર્થાત્ ક્રિયા વર્તના કહેવાય છે વર્તના સર્વ પદાર્થોમાં વિદ્યમાન
 છે તે, પદાર્થોનું વિશેષ પરિણામ છે પદાર્થોનું વર્તનારૂપ કાર્ય કોઈ નિમિત્ત કારણ
 વિના થઈ શકતું નથી તેથી વર્તનારૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં જે નિમિત્ત કારણ છે તે
 કાલ દ્રવ્ય છે જેવી રીતે ગતિનું નિમિત્ત કારણ ધર્મ-દ્રવ્ય છે

તસ્માત્સર્વેણ પરિણામાનાં નિયામક નિમિત્તકારણ કાલ इति सिद्धम् । यया कर्षरी वस्तुक्रान्तने निमित्तकारण तथा द्रव्याणां पर्याये निमित्तकारण कालः ।

क्रिया=द्रव्यपरिणाम । तस्या अपि नियामक निमित्तकारण कालः । यया-‘आकाशदेक्षे-अङ्गुलिरस्ति, आसीत्, भविष्यति च’ इत्यय व्यवहार काल मवलम्ब्य सपद्यते, कालस्यासत्त्वे त्वतीत एव वर्तमानोऽनागतश्च स्यात्, क्रिया-नियामकामात्रात्, एवमतीतादिविमाणाभावे व्यवहारोच्छेदापत्तिः, तस्मात् “अस्ति कालः यमाश्रित्यातीतादिव्यवहारा सुस्पष्ट प्रसिध्यन्ति” इति, मन्तव्यम् ।

નવાપન, પુરાનાપન, ઔર પ્રનષ્ટરૂપ પરિણમન પદ સાથ નહીં હોતે હૈં, અતઃ એ સમસ્ત પરિણામોં કા નિયામક નિમિત્ત કારણ કાલ હી સિદ્ધ હોતા હૈં । જૈસે કૈંની વસ્તુ કાટને મેં નિમિત્ત કારણ હોતી હૈ, ઉસી પ્રકાર દ્રવ્યોં કે પરિણમન મેં કાલ નિમિત્ત કારણ હોતા હૈ ।

ક્રિયા દ્રવ્ય કા પરિણામવિશેષ હૈ । ઉસકા નિમિત્ત કારણ મી કાલ હી હૈ । જૈસે ‘આકાશ મેં અંગુલી હૈ, મી ઔર હોમી’ હસ પ્રકાર કા વ્યવહાર કાલ કે આશ્રિત હૈ । કાલ કી સત્તા ન માની જાય તો અતીત હી વર્તમાન ઔર અનાગત (ભવિષ્ય) હો જાયગા, ન્યોંકે ક્રિયા કા કોઈ નિયામક નહીં હૈ । હસ પ્રકાર અતીત આદિ કાલોં કા વિમાણ ન રહને સે વ્યવહાર કા છોપ હો જાયગા, અતઃ “કાલ અવસ્થા હૈ, ક્રિસ કે સહારે અતીત આદિ કે વ્યવહાર સ્પષ્ટ રૂપ સે સિદ્ધ હોતે હૈ” એસા માનના હી સમુચિત હૈ ।

કારણ કાલ જ સિદ્ધ થાય છે જેમકે કાતર, વસ્ત્રને કાપવામા નિમિત્ત કારણ થાય છે, તે પ્રમાણે દ્રવ્યોના પરિણમનમાં કાલ નિમિત્ત કારણ થાય છે

ક્રિયા એ દ્રવ્યનું પરિણામ વિશેષ છે તેનું નિમિત્ત કારણ પણ કાલ જ છે જેમ ‘આકાશમાં અંગુળી છે, હતી અને હશે’ આ પ્રકારનો વ્યવહાર કાલને આશ્રિત છે કાલની સત્તા ન માનવામાં આવે તો અતીત-ભૂતકાળ જ વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળ થઈ જશે, કેમકે ક્રિયાનો નિયામક કાલ નથી, આ પ્રમાણે અતીત ભૂતકાળ આદિ કાળોનો વિભાગ નહિ શકેવાથી વ્યવહારનો લોપ થઈ જશે એટલા માટે “કાલ અવશ્ય છે, જેની સહાયતાથી ભૂતકાળ આદિનો વ્યવહાર સ્પષ્ટરૂપથી સિદ્ધ થાય છે” જેમ માનવું તે જ યોગ્ય છે

પ્રતિદિવસમુખ્યકાલિકસકલવસ્ત્રપાત્રાદિપ્રતિલેખન, પ્રત્યહોરાત્રમુખ્યકાલિક-
માવશ્યક, ચતુષ્કાલિક સ્વાધ્યાયકરણ મુનીનાં કર્તવ્યતયા મગવતોપદિષ્ટ, તથા
વાલ્ક્યાસત્ત્વે તદ્વિમાગજ્ઞાનામાત્રેન યથાકાલમનુષ્ઠાતુમશ્ક્ય મુનિભિરિતિ
શાસ્ત્રાનર્થક્યમાપદ્યેત ।

મિસાર્ધમકાલવર્જનપૂર્વકકાલાનુરોધેન નિષ્ક્રમપ્રતિક્રમકર્તવ્યતા મગવત્પરુપિતા
શ્રુતિમગ્રજ્યાનાં મિશ્રણાં નષ્ટપ્રાયા સ્યાત્ ।

પ્રતિદિન ઘેનો વક્ત સમસ્ત વસ્ત્ર પાત્ર આદિ કા પ્રતિલેખન કરના, પ્રત્યેક
દિન ઔર રાત્રિ કે અન્ત મેં આવશ્યક કરના, ચૌકાલીન સ્વાધ્યાય કરના મગવાને
મુનિયોં કા કર્તવ્ય બતલાયા હૈ । અગર કાલદ્રવ્ય કી સત્તા ન માની જાય તો દિન રાત
આદિ કે મેદ કા પતા હી નહીં ચલેગા ઔર સમય પર ઉક્ત સબ કાર્ય નહીં કિયે જા સકેને ।
એસી અવસ્થા મેં શાસ્ત્રોં કા યહ ઉપદેશ નિર્ણયક હો જાયગા ।

“અકાલ કા ત્યાગ કર કે સમુચિત સમય પર મુનિયોં કો મિશ્રા કે લિપ્ જ્ઞાના
ઔર આના ચાદિપ ” મગવાને મુનિયોં કા યહ કર્તવ્ય બતલાયા હૈ, કાલદ્રવ્ય ન
માનને પર યહ સબ કર્તવ્ય, ઔર ઉનકા ઉપદેશ મી નષ્ટપ્રાય હો જાયગા ।

પ્રતિદિન અન્ને વખત સમસ્ત-તમામ વસ્ત્ર, પાત્ર આદિનુ પ્રતિલેખન કરવું,
પ્રત્યેક દિવસ અને રાત્રિના અન્તમા આવશ્યક કરવું, ચૌકાલીન-ચારેય કાલ સ્વાધ્યાય
કરવે તે મગવાને મુનિઓનુ કર્તવ્ય બતાવ્યું છે અગર કાલદ્રવ્યની સત્તા નહિ
માને તો દિવસ રાત વગેરે લેકને પત્તો મળશે નહિ, અને સમય પર આગળ
કહેલાં સર્વ કાર્યો કરી શકાશે નહિ, એવી અવસ્થામા શાસ્ત્રોને એ ઉપદેશ નિર્ણયક
થઈ જશે.

“અકાલને ત્યાગ કરીને યોગ્ય સમય પર મુનિઓએ મિશ્રાને માટે જવું-આવવું
લેઈએ” મગવાને મુનિઓનુ એ કર્તવ્ય કહ્યું છે કાલદ્રવ્યને નહિ માનવામા આવે
તો આ સર્વ કર્તવ્ય અને તેમને ઉપદેશ પણ નષ્ટપ્રાય થઈ જશે.

કિંચ—ગ્રીષ્માદિષુ સયતાનામતાપનાદયો ધર્મા મગધદુક્તા કાલસત્ત્વ
 ઇવોપપદ્યન્તે । અન્યથા ગ્રીષ્માદિકૃતુજ્ઞાનાભાષાઃ મગધદુપદિષ્ટક્રિયાહાનિ પ્રસજ્યેત ।
 एष च वर्तना, परिणामः, क्रियाश्च द्रव्यस्त्रमावाः कालमाश्रित्य भवन्तीति
 निरूपितम् ।

પરાપરવ્યતિકરણાનમપિ કાલેનૈવ સપદ્યતે । વિમકૃષ્ટઃ ફનિષ્ટપર્યાયો મુનિઃ
 ક્ષેત્રેણ પરોઽપિ કાલેનાપરઃ, સનિકૃષ્ટો જ્યેષ્ઠપર્યાયો મુનિઃ ક્ષેત્રેણાપરોઽપિ

इसके अतिरिक्त ग्रीष्म आदि ऋतुओं में साधुओं के लिये भगवान् ने आतापना
 आदि धर्मोंका उपदेश दिया है, काल के होने पर ही यह उपदेश बन सकता है ।
 काल के अभाव में ग्रीष्म ऋतु का ही ज्ञान नहीं होगा और भगवान् द्वारा उपदिष्ट क्रिया
 की हानि हो जायगी ।

यहां तक यह बतलाया जा चुका कि वर्तना, परिणाम और क्रिया, जो कि द्रव्य
 के स्वभाव हैं, काल के सहारे ही होते हैं ।

પરત્વ ઓર અપરત્વ કા મિલા—જુલ સા જ્ઞાન મી કાલ દ્વારા હી હેતા
 है । दूरवर्ती छोटीदीक्षापर्यायवाला मुनि दूर होने के कारण क्षेत्र से पर होने
 पर मी (दीक्षा में छोटा होने के कारण) काल से अपर कहलाता है । समीपवर्ती
 है, मगर ज्येष्ठदीक्षापर्यायवाला मुनि क्षेत्र से अपर होने पर मी काल से पर
 कहलाता है । यहाँ ‘पर’ मी ‘अपर’ हो गया है और ‘अपर’ मी ‘पर’ बना गया है ।

તે સિવાય ગ્રીષ્મ આદિ ઋતુઓમાં સાધુઓ માટે ભગવાને આતાપના આદિ
 धर्मोंका उपदेश आध्या છે, કાલ દ્રવ્યને માનવામાં આવે તો જ, અથવા કાલ દ્રવ્ય
 હોય તો જ એ ઉપદેશ પડી શકે છે કાલના અભાવમાં ગ્રીષ્મ ઋતુનું જ્ઞાન થશે
 નહિ, અને ભગવાને કહેલી ક્રિયાની હાનિ થઈ જશે.

અહીં સુધી બતાવી ચૂક્યા કે વર્તના, પરિણામ અને ક્રિયા, જે કે દ્રવ્યનો
 स्वभाव છે, કાલની સહાયતાથી જ થાય છે

પરત્વ અને અપરત્વનું મિલા—જુલ જેવું જ્ઞાન પણ કાલદ્વારા જ
 થાય છે दूरवर्ती, नानी दीक्षा-पर्यायवाणा मुनि दूर होवाना कारण क्षेत्रથી પર होवा
 છતાય પણ (દીક્ષામાં નાના હોવાના કારણે) કાલથી અપર કહેવાય છે, સમીપવર્તી છે
 પણ જ્યેષ્ઠ-મોટીદીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિ ક્ષેત્રથી અપર હોવા છતાય કાળથી પર કહેવાય
 છે અહીં ‘પર’ પણ ‘અપર’ થઈ ગયો છે અને ‘અપર’ પણ ‘પર’ બની ગયો છે

કાષ્ટેન પર ઇત્યુચ્યતે । અપ્ર પરસ્યાપરસ્ત્વમ્ ; અપરસ્ય પરત્વમિતિ પરાપરવ્યતિ-
કરઃ X કારણ વિના ન સમવતિ, યદત્ર કારણ સ એવ કાલ ।

યૌગપદ્યાયૌગપદપ્રત્યયેનાપિ કાલદ્રવ્યસ્યાસ્તિત્વ સિધ્ધ્યતિ । ‘આમ્યાં
યુગપદધીતો દૃષ્ટિવાદ ’ ‘એમિસ્તુ મુનિમિત્યુગપત્ પઠિતા દ્વાદશાદ્વી’ ઇતિ વાક્ય-
તોડધ્યયનગતયૌગપદ્યાયૌગપદમતીતૌ કાલમન્તરેણાન્યન્નિમિત્ત નોપલભ્યતે, યદ્વ
નિમિત્ત સ કાલ’ ।

X ‘પરસ્પરવિપયગમન વ્યતિકર’ ।

પર ઓર અપરકા યહ વ્યતિકર+ કારણ કે વિના સમવ નહીં હૈ, અતઃ યદ્વ ઇસ
વ્યતિકર મેં જો કારણ હૈ, તસ વહી કાલ હૈ ।

યૌગપદ (એક સાથ) ઓર અયૌગપદ (આગે-પીછે) કા જો જ્ઞાન
હોતા હૈ તસ સે મી કાલદ્રવ્ય કા અસ્તિત્વ સિદ્ધ હોતા હૈ । “ઇન દોનો મુનિયોન
એક સાથ દૃષ્ટિવાદ કા અધ્યયન કિયા” ઓર “ઇન મુનિયોનિ ધારહ બન્ન એક સાથ નહીં
પદે-આગે પીછે પદે હૈ,”-ઇસ વાક્ય સે યૌગપદ ઓર અયૌગપદ કા-એક સાથ કા
ઓર આગે પીછે કા-જો જ્ઞાન હોતા હૈ તસમેં કાલ કે અસ્તિત્વ કે સિધ્ધાઈ ઓર કોઈ
કારણ નહીં પાયા જાતા । જો કારણ હૈ વહી કાલ હૈ ।

+ ‘પરસ્પરવિપયગમન વ્યતિકર’, અર્થાત્ એક કા વિષય દૂસરે મેં ચલા જાના
વ્યતિકર કહેલાતા હૈ, જૈસે-પર કા અપર હો જાના ઓર અપર કા પર હો જાના ।

પર અને અપરના એ વ્યતિકર કારણ વિના સમવ નથી, તેથી એ
વ્યતિકરના એ કારણ છે, બસ તેજ કાળ છે

યૌગપદ-એક સાથે અને અયૌગપદ-આગળ-પાછળનું એ જ્ઞાન થાય છે,
તેમા પણ કાલદ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે “એ બન્ને મુનિઓએ એક સાથે
દૃષ્ટિવાદનું અધ્યયન કર્યું” અને “એ મુનિઓએ બાર અંગેનું એક સાથે અધ્યયન
કર્યું” નથી-આગળ-પાછળ અધ્યયન કર્યું છે” આ વાક્યથી યૌગપદ અને
અયૌગપદનું એક સાથેનું અને આગળ-પાછળનું એ જ્ઞાન થાય છે તેમા કાલ વિના
બીજું કોઈ કારણ દેખાતું નથી એ કારણ છે તે જ કાળ છે

+પરસ્પરવિપયગમન વ્યતિકર” અર્થાત્-એકનો વિષય બીજામા આવ્યો બધ
તે વ્યતિકર કહેવાય છે જેવી રીતે-પરનું અપર થઈ જવું અને અપરનું પર થઈ જવું
પ્ર આ -૧૨

ચિરસ્થિતમસ્ત્યયોઽપિ, કાલમાસઘૈય, જાગર્તિ, યથા-અનેન મહાત્મા
ચિરં તપશ્ચરિતમ્, ગજસુકુમાલેન સિપ્રમાત્મકલ્યાણ-કૃતમ્, ઉત્પાદિવાચ્યેસ્તપ
શ્ચરણકલ્યાણસાધનાદીનાં વિલમ્બાવિલમ્બપ્રતીતિઃ કાલામાવે સતિ નોપપદ્યેત ।

શ્લોક પરમ્-“ઇત્યાદય કાલામિધાયિન, શબ્દાઃ કાલાલ્પમર્મ
ગમયન્તિ । સર્વજ્ઞેન મગવતોચ્ચારિતત્વાદિમે શબ્દા યથાર્થવસ્તુયોધવા, રૂપશબ્દક
અસમસ્તપદત્વાત્, શુદ્ધૈકપદત્વાચ પ્રસિદ્ધ સદ્ભૂતમયમાવદયન્તિ કાલશબ્દાદય

વર્તનાહેતુત્વા ઽસ્તિત્વ-ઐયત્વાદિગુણાશ્રયત્વા, અતીતાનાગતવર્તમાનાદિપર્વા

કલ્પી ઓર દેર કા જ્ઞાન મી કાલ કે કાગળ હી હોતા હૈ, જૈસે-“ઇસ
મહાત્મા ને ચિરકાલ તક તપ ક્રિયા, ગજસુકુમાલ મુનિન શીખ હી, આર્મકન્યાણ કર
લિયા ।” ઇત્યાદિ વાચ્યો સે તપશ્ચરણ ઓર કન્યાણ-સાધન આદિમર્મ વિલમ્બા ઓર
અવિલમ્બ કા જ્ઞાન કાલ કે અમાવ મેં નહી હો સકતા ।

‘કલ, આષ્ટ, પરસા’ ઇત્યાદિ કાલવાચક શબ્દ મી કાલનામક શબ્દ પ્રયો
ગ કરતે હૈ । સર્વજ્ઞ મગવાન કે દ્વારા ઉચ્ચારણ ક્રિયે હુવે યે કાલ આદિ વસ્તુ
વાસ્તવિક વસ્તુ કે બોધક હૈ, ક્યોંકિ યહ સમાસરહિત પદ હૈ ઓર શુદ્ધ એક પદ હૈ ।
એ પદ સમાસરહિત ઓર શુદ્ધ એક પદ હોતે હૈ કે વાસ્તવિક પદાર્થ કે બોધક
હોતે હૈ, જૈસે રૂપ આદિ ।

વર્તનાહેતુત્વ, અસ્તિત્વ, ઐયત્વ, આદિ ગુણો કા આધાર હોને સે, તથા
અર્તત્વ, અનાગત (ભવિષ્યત્) ઓર વર્તમાન આદિ પુર્યાયો કા આશ્રય હોને સે, કાલ

જલ્દી-તુરંત અને લીલનુ જ્ઞાન પણ કાલના કારણથી જ થાય છે જેમ-“આ
મહાત્માએ લાગ્યા સમય સુધી તપ કર્યું, જગસુકુમાલ મુનિએ તુરંતમાં આર્મકન્યાણ
કરી લીધું” ઇત્યાદિ વાક્યોથી તપશ્ચરણ અને કન્યાણસાધન વગેરેમાં વિલમ્બ અને
અવિલમ્બનું જ્ઞાન કાલના અભાવમાં થઈ શકશે નહિ ।

‘ગઈ કાલ, આવતી કાલ, આજ, પરમ કિલેસે’ ઇત્યાદિ કાલવાચક શબ્દ પ્રયો
ગ કાલ નામના દ્રવ્યને પ્રગટ કરે છે, સર્વજ્ઞ મગવાન દ્વારા કહેવામાં આવેલા ‘એ કાલ
આદિ શબ્દ વાસ્તવિક વસ્તુના બોધક છે, કેમકે એ સમાસરહિત પદ છે અને શુદ્ધ
એક પદ છે જે પદ સમાસરહિત અને શુદ્ધ એક પદ હોય છે, તે વાસ્તવિક
પદાર્થના જ બોધક હોય છે જેમ રૂપ આદિ

વર્તનાહેતુત્વ, અસ્તિત્વ, ઐયત્વ આદિ ગુણોના આધાર હોવાથી, તથા જૂતકાલ,
ભવિષ્યકાલ અને વર્તમાનકાલ આદિ પુર્યાયોના આશ્રય હોવાથી, કાલનું દ્રવ્યપણું

‘યાથયતયા ચ તસ્ય દ્રવ્યસ્ય સિદ્ધયતિ, તસ્માત્ ‘પૃષ્ઠં દ્રવ્ય કાલઃ’ ઇતિ’ યુત્યોપ-
પત્ત્યા ચ સિદ્ધમ્ ।

આગમોડ્ડ્યપ્ર પ્રમાણમિતિ ચક્ષુરુદ્ઘાટ્ય પદ્ય—

“કહ્ ન મતે ! દન્વા, પળ્ણત્તા ? , ગોયમા છ દન્વા પળ્ણત્તા, ત જહા-
ધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાણ, આગામત્થિકાણ, પુગ્ગલત્થિકાણ, જીવત્થિકાણ,
અદ્દાસમણ, ” ઇતિ ।

પતિ ‘વલુ’ મદન્તે ! દ્રવ્યાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ ? , ગૌતમ ! પદ્ દ્રવ્યાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ,
તાનિ યથા-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, પુદ્ગલસ્તિકાય,
જીવાસ્તિકાય, અદ્દાસમય । ઇતિ ચ્છાયા ।

‘કહ્વિહા ન મતે ! સન્વદન્વા પળ્ણત્તા ? , ગોયમા ! છન્વિહા સન્વદન્વા
પળ્ણત્તા, તંજહા-ધમ્મત્થિકાણ, જાવ અદ્દાસમણ’ ઇતિ । (ભગવતી શૃ ૨૫, ૩૦ ૪)

દ્રવ્યપન સિદ્ધ હોતા હૈ, અંતગ્વ યુક્તિ તથા ઉપપત્તિ સે કાલ્પનામક છટા દ્રવ્ય
સિદ્ધ હુઆ ।

આન્વ સ્લોટ ફર દેસ્તો, ફસ વિષય મેં આગમ-પ્રમાણ મી વિષમાન હૈ—

“કહ્ ન મતે ! દન્વા પળ્ણત્તા ! ગોયમા ! છ દન્વા પળ્ણત્તા, તંજહા
ધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાણ, આગામત્થિકાણ, પુગ્ગલત્થિકાણ, જીવત્થિકાણ,
અદ્દાસમણ । ”

સિદ્ધ થાય છે એટલા કારણથી યુક્તિ તથા ઉપપત્તિ (પુરાવા-પ્રમાણ)થી કાલ
નામનુ છટુ દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે

આખ ઉઘાડીને બુઝો, આ વિષયમા આગમ-પ્રમાણ પલુ વિષમાન છે—

“કહ્ ન મતે ! દન્વા પળ્ણત્તા ? , ગોયમા ! છ દન્વા પળ્ણત્તા, તંજહા
ધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાણ, આગામત્થિકાણ, પુગ્ગલત્થિકાણ, જીવત્થિકાણ, અદ્દાસમણ ” ।

અર્થાત્—‘ભગવન્’ દ્રવ્ય કટલા છે ? ગૌતમ ! દ્રવ્ય છ છે-ધર્માસ્તિકાય,
અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, પુદ્ગલસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને અદ્દાસમય
અર્થાત્ કાલ ।

તથા—“કહ્વિહા ન મતે ! સન્વદન્વા પળ્ણત્તા ? , ગોયમા ! છન્વિહા સન્વદન્વા
પળ્ણત્તા, તંજહા-ધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાણ, જાવ અદ્દાસમણ । ”

કતિવિધાનિ સ્વલ્ભ મદન્ત ! સર્વદ્રવ્યાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ^૧, ગૌતમ !
પદ્ધતિવિધાનિ સર્વદ્રવ્યાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તાનિ યથા-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,
યાવત્-અદ્વાસમય, ઇતિ ચ્છાયા ।

“ ધમ્મો અધમ્મો આગાસ, દન્વં ઇફિકમાહિયં ।

અણંતાણિ ય દન્વાણિ, કાલો પુગ્ગલ જંતવો ” ॥૮॥ (ઉત્ત ૦ અ ૦ ૨૮)

ધર્મોઽધર્મઃ આકાશ', દ્રવ્યમેકૈકમારુયાતમ્

અનન્તાનિ ચ દ્રવ્યાણિ, કાલઃ પુદ્ગલ જન્તવ । ઇતિ ચ્છાયા ।

કાલસ્ય સ્વરૂપમ્—

અર્ધતરીયદ્વીપવ્યાપી, નિર્વિભાગોઽનાધર્મ્યવસિતઃ,

एकोवर्तमान समय कालपदार्थ । एकत्वादेयास्तिकायो नायम् ।

અર્થાત્—‘મગવન્ ! સભ દ્રવ્ય કિતને હૈં ?’ ‘ગૌતમ ! સભ દ્રવ્ય છદ્દ હૈં—
ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય યાવત્ અદ્વા-સમય’ (મગવત્તીસૂત્ર શ ૨૫ ઉ ૪)

ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર (અ ૨૮) મેં મી કહા હૈં—‘ધર્મ, અધર્મ ઓર આકાશ દ્રવ્ય
એક એક કહે ગયે હૈં । કાલ, પુદ્ગલ ઓર જીવ અનન્ત-અનન્ત હૈં ’ ઇતિ ।

કાલ का स्वरूप—

સમયક્ષેત્રવ્યાપી, નિર્વિભાગ, આધન્ટરહિત, એકપ્રદેશરૂપ વર્તમાન સમય કો
‘કાલ’ કહેતે હૈં । મહ એક હોને કે કારણ અસ્તિકાય નહીં હૈં ।

અર્થાત્—‘મગવન્ ! સર્વ દ્રવ્ય કૈટલા છે ? ગૌતમ ! સર્વ દ્રવ્ય છે છે-ધર્માસ્તિકાય
અધર્માસ્તિકાય યાવત્ અદ્વાસમય’ (મગવત્તી શ ૨૫ ઉ ૪) ઉત્તરાખ્યયનસૂત્ર
(અ ૨૮) માં પણ કહ્યું છે—ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ દ્રવ્ય એક એક કહ્યું છે,
કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ અનન્ત-અનન્ત છે

કાલનું સ્વરૂપ—

સમયક્ષેત્ર (અડીદ્વીપ) વ્યાપી, નિર્વિભાગ (જેને ભાગ ન પડે તેવું), આધન્ટ-
રહિત, એકપ્રદેશરૂપ વર્તમાન સમયને કાલ કહે છે, આ એક હોવાના કારણથી
‘અસ્તિકાય’ નથી

સૂર્યચન્દ્રાદિજ્યોતિષ્કાણાં ગતિમાશ્રિત્ય કાલવિભાગો મવતિ, ગતિશ્ચ મનુષ્યલોકાભ્યન્તર એવ તંપામ્ । દિવસરાત્રિમુહૂર્તપક્ષમાસઋત્યનવર્ષયુગાદીનાં વિભાગ મૂર્યાદિગત્યેવ લોકે ભવતિ । એવમતીતવર્તમાનાદયો વિભાગા । યસ્તુ સમ્યાતુમશક્ય ઉપમાનમાત્રાવગમ્ય કાલ, સોઽસંરયેય, યથા-પત્યોપમ, સાગરોપમ ઇત્યાદિ । અસમ્યયેયાદિકાલજ્ઞાનમપિ ભગવતા મનુષ્યલોકપ્રસિદ્ધોપમાનમદર્શનેન પ્રરૂપિતમ્ ।

સૂર્ય ચન્દ્ર આદિ જ્યોતિષ્કા કી ગતિ કા આશ્રયણ કર કાલ કા વિભાગ હોતા હૈ । સૂર્ય ચન્દ્ર આદિ જ્યોતિષ્કા કી ગતિ મનુષ્યલોક ક અન્દર મેં હી હોતી હૈ । દિન, રાત, મુહૂર્ત, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, વર્ષ, યુગ આદિ કા વિભાગ સૂર્ય આદિ કી ગતિ સ હી લોક મ હોતા હૈ । ઇસી પ્રકાર અતીત, વર્તમાન આદિકા વિભાગ મી સમજાના ચાહિયે । કિસકી સદયા નહી હો સકતી, જો ઉપમાન માત્ર સ ગમ્ય હૈ, વહ કાલ અસમ્યય હૈ, જૈસ—પત્યોપમ, સાગરાપમ, ઇત્યાદિ । અસમ્યય આદિ કાલ કા જ્ઞાન મી મનુષ્યલોકપ્રસિદ્ધ ઉપમાન કા પ્રદર્શન કરકે ભગવાન ન પ્રરૂપિત ક્રિયા હ, સમય આવલિકા આદિ સૂક્ષ્મ કાલ તો સૂર્યાદિજ્યોતિષ્કા કી ગતિ સે નહી જ્ઞાના જાતા હૈ, કયાં કિ વહ અતિ સૂક્ષ્મ હ । ઇસ સ્થિતિ કાલકા વ્યવહાર સમયક્ષેત્ર કે મીનર હી હાતા હૈ । સમયક્ષેત્ર કે બાહર જીવાં કે આયુષ્ય આતિ કી ગણના મનુષ્યક્ષેત્રપ્રસિદ્ધ પ્રમાણ સે હી હોતી હૈ ।

સૂર્ય ચન્દ્ર આદિ જ્યોતિષ્કાની ગતિના આશ્રયથી કાલનો વિભાગ થાય છે, સૂર્ય ચન્દ્ર આદિ જ્યોતિષ્કાની ગતિ મનુષ્ય લોકમાં જ હોય છે દિન, રાત, મુહૂર્ત, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, વર્ષ, યુગ આદિના વિભાગ સૂર્ય આદિની ગતિથી જ લોકમાં થાય છે આ પ્રકારે અતીત (ભૂતકાળ) વર્તમાન આદિના વિભાગ પણ સમજવા બેઠબે જેની ગણતરી ન થઈ શકે, જે ઉપમાન માત્રથી જમ્ય (સમજી શકાય તેવું) છે, તે કાલ અસમ્યય છે, જેમકે—પત્યોપમ, સાગરાપમ, ઇત્યાદિ. અસમ્યય આદિ કાળનું જ્ઞાન પણ ભગવાને મનુષ્યલોકપ્રસિદ્ધ ઉપમાનનું પ્રદર્શન કરી પ્રરૂપિત કર્યું છે સમય, આવલિકા આદિ સૂક્ષ્મ કાલ તો સૂર્યાદિ જ્યોતિષ્કાની ગતિથી પણ જાણી શકાતું નથી, જેમકે તે અતિ સૂક્ષ્મ છે આથી કાલનો વ્યવહાર સમયક્ષેત્ર—અહીં દ્રીપતાં બહાર જ થાય છે, સમયક્ષેત્રથી બહાર જીવોની આયુષ્ય આદિની ગણના થાય છે તે મનુષ્યક્ષેત્રપ્રસિદ્ધ પ્રમાણથી જ થાય છે, જેમ સમજી લેવું

સમયાવલિકાદિમુક્તકાલસ્તુ સૂર્યાદિષ્યોતિષ્કાણાં । ગત્યા 'નાશગમ્',
અતિમુક્તત્વાત્ । તસ્માત્ કાલવ્યવહારોઽર્ધવૃત્તીયઢીપ ણ્ય । અર્ધવૃત્તીયઢીપાદિ
જીવાનામાયુષ્કાદિગણના તુ મનુષ્યક્ષેત્રપ્રસિદ્ધપ્રમાણેનૈવ ભવતીતિ શ્રેયમ્ ।

एकोऽपि कालोऽतीतानागतपर्यायभेदैरनन्तः, अत एव भगवता—“अणताणि
य दृवाणि कालो पुगल जतवो” इत्युपदिष्टम् । वर्तमानसमयस्य तु पर्यायत्वेऽपि
नानन्त्यम्, एकरूपत्वात् ।

નિશ્ચયનયેન તુ “લોકવ્યાપી કાલઃ” इत्यवसीयते, अत एव भगवता—
“धम्मो अधम्मो आगास कालो पुगल जतवो । एस लो गोचि पन्नसो जिणेहि
वरदंसिहि” । इत्यभिहितम् । धर्मोऽधर्म आकाश काल पुद्गल जन्तव । एष लोक
इति प्रहस, जिनवरदंशिहि । इति च्छाया ।

કાલ યથાપિ એક હી છે, તો મી વહ મૂત-અવિન્યયપર્યાય ભેદ સે અનન્ત છે,
ફસીલિયે ભગવાને કહ્યા છે—‘અણતાણિ ય દ્રવાણિ કાલો પુગલ જતવો’ इति ।—
કાલ, પુદ્ગલ ઓર જીવ, યે સમી અનન્ત હૈ । વર્તમાન સમય પચાયસહિત હોતે હુદ મી
અનન્ત નહીં છે, ક્યોંકિ વહ એક હી છે ।

નિશ્ચયનય સે તો કાલ લોકવ્યાપી માના જાતા છે, અતઃવ ભગવાને કહ્યા છે—

“धम्मो अधम्मो आगास, कालो पुगल जतवो ।

एस लो गोचि पन्नसो जिणेहि वरदंसिहि” ॥ १ ॥

જો કે કાલ એક જ છે તો પણ મૂત અવિન્યયના ભેદથી અનન્ત છે, તેથી
ભગવાને કહ્યું છે—‘અણતાણિ ય દ્રવાણિ કાલો પુગલ જતવો’ इति, કાલ પુદ્ગલ
અને જીવ એ દ્રવ્યો અનન્ત છે વર્તમાન સમય પચાયસહિત હોવા છતાં પણ
અનન્ત નથી કેમકે તે એક જ છે

નિશ્ચયનયથી તો કાલ લોકવ્યાપી માનવામાં આવે છે આથી ભગવાને કહ્યું છે કે—

“धम्मो अधम्मो आगास, कालो पुगल जतवो ॥ १ ॥

एस लो गोचि पन्नसो जिणेहि वरदंसिहि” ॥ १ ॥

वरदंशि—હોકાલોકને એવાવાળા જિન ભગવાને ‘ધર્મોઽસ્તિકાય, અધર્મોઽસ્તિકાય,
આકાશોઽસ્તિકાય, કાલ, પુદ્ગલોઽસ્તિકાય અને’ જીવોઽસ્તિકાય, એજ દોષ છે’ એમ કહ્યું છે

एष सामान्यरूपेण प्रसिद्धो लोकः—अनन्तरोक्तद्रव्यपदसमुदायरूप इति भावः ।

कालस्य—(१)—अरूपित्वम्, (२)—अचेतनत्वम्, (३)—अक्रियत्वम्, (४)—वर्तनाहेतुत्व चेति गुणाः । (१)—अतीतत्वम्, अनागतत्वम्, (२)—वर्तमानत्व, (३)—अगुरुषुत्व चेति पर्यायाः ।

अयं द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणभेदेन पञ्चधा भायते । यथा—द्रव्यत एकः काल क्षेत्रत—अर्द्धतृतीयद्वीपप्रमाण, कालत—आद्यन्तरहित, भावत—अरूपी—वर्णगन्धरसस्पर्शवर्जित इति, गुणत—वर्तनालक्षण, इति ।

वरदशो—लोकालोक को देखनवाल जिन भगवानने धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, काल, पुद्गलास्तिकाय और जीवास्तिकाय, इन सबको अर्थात् इनके समुदाय को लोक कहा है ।

उपरिनिर्दिष्ट छ द्रव्यों के समुदाय को भगवानने सामान्यतया लोक कहा है ।

काल के—अरूपित्व, अचेतनत्व, अक्रियत्व, वर्तनाहेतुत्व, ये चार गुण हैं । अतीतत्व, अनागतत्व, वर्तमानत्व, अगुरुषुत्व, ये चार पर्याय हैं ।

यह काल—द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव और गुण के भेद से पांच प्रकार से जाना जाता है । जैसे—द्रव्य से काल एक है, क्षेत्र से समयक्षेत्रप्रमाणवाला, काल से आद्यन्तरहित, भाव से अरूपी, अर्थात्—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्श—रहित, और गुण से वर्तनालक्षणवाला है ।

उपरिदशोक्तेषु छ द्रव्योना समुदायने भगवाने सामान्य रीते लोक कहैले छ

भागना—अरूपित्व, अचेतनत्व, अक्रियत्व અને वर्तनाहेतुत्व, એ ચાર ગુણ છે અને, અતીતત્વ, અનાગતત્વ, વર્તમાનત્વ, તથા, અગુરુષુત્વ એ ચાર પર્યાય છે

આ કાળ—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ગુણના બેદથી પાંચ પ્રકારે જણાય છે, જેમકે—દ્રવ્યથી કાળ એક, ક્ષેત્રથી અર્ધીત્રીપ પ્રમાણ, કાલથી આદ્યન્તરહિત, ભાવથી અરૂપી—વર્ણ—ગન્ધ—રસ—સ્પર્શ—રહિત છે, અને ગુણથી વર્તનાલક્ષણવાળો છે

સમયાવલિકાદિચૂલ્કમકાલસ્તુ મૃત્યાદિજ્યોતિષ્કાળાં । ગત્યા નાશગમ્, અતિચૂલ્કમત્વાત્ । તસ્માત્ કાલવ્યવહારોઽર્ધતૃતીયદ્વીપ एव । अर्द्धतृतीयद्वीपाद्विर्जीयानामायुष्कादिगणना तु मनुष्यधेनप्रसिद्धप्रमाणेनैव भवतीति श्रेयम् ।

एकोऽपि कालोऽतीतानागतपर्यायभेदैरनन्तः, अत एव भगवता—“अणताणि य द्रव्वाणि कालो पुगल जतवो” इत्युपदिष्टम् । वर्तमानसमयस्य तु पर्यायत्वञ्च नानन्त्यम्, एकरूपत्वात् ।

નિશ્ચયનયેન તુ “લોકવ્યાપી કાલ” ઇત્યવસીયતે, અત એવ ભગવતા—“ધમ્મો અધમ્મો આગાસં કાલો પુગલ જતવો । એસ લોગોત્તિ પન્નતો જિજેહિં વરદંસિદ્ધિ” । ઇત્યમિદ્ધિતમ્ । ધર્મોઽધર્મ આકાશ કાલ પુદ્ગલ જન્તવ । એપ નોક ઇતિ પ્રક્ષ્પ, જિનવરદર્શિમિ । ઇતિ છ્લાયા ।

કાલ યથાપિ એક હી છે, તો મી વહ મૂત—અવિન્યત્પર્યાય મેઝ સ અનન્ત છે, ફસીલિયે ભગવાને કહા છે—‘અણતાણિ ય દ્રવ્વાણિ કાલો પુગલ જતવો’ ઇતિ ।—કાલ, પુદ્ગલ ઓર જીવ, એ સમી અનન્ત છે । વર્તમાન સમય પર્યાયસદ્ધિત । હોતે હુપ મી અનન્ત નહીં છે, ક્યોંકિ વહ એક હી છે ।

નિશ્ચયનય સે તો કાલ લોકવ્યાપી માના જાતા છે, અતએવ ભગવાને કહા છે—

“ધમ્મો અધમ્મો આગાસં, કાલો પુગલ જતવો ।
એસ લોગોત્તિ પન્નતો જિજેહિં વરદંસિદ્ધિ” ॥ ૧ ॥

જો કે કાલ એક જ છે તો પણ ભૂત અવિન્યના લેકથી અનન્ત, છે, તેથી ભગવાને કહ્યું છે—‘અણતાણિ ય દ્રવ્વાણિ કાલો પુગલ જતવો’ ઇતિ, કાલ પુદ્ગલ અને જીવ એ દ્રવ્યો અનન્ત છે વર્તમાન સમય પર્યાયસદ્ધિત હોવા છતાં પણ અનન્ત નથી કેમકે તે એક જ છે

નિશ્ચયનયથી તો કાલ લોકવ્યાપી માનવામા આવે છે વ્યાપી ભગવાને કહ્યું છે કે—
“ધમ્મો અધમ્મો આગાસં, કાલો પુગલ જતવો ।
એસ લોગોત્તિ પન્નતો જિજેહિં વરદંસિદ્ધિ” ॥ ૧ ॥

વરદશી—લોકલોકને લેવાવાળા જિન ભગવાને ‘ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, કાલ, પુદ્ગલસ્તિકાય અને’ જીવાસ્તિકાય, એજ લોક છે’ એમ કહ્યું છે

एष सामान्यरूपेण प्रसिद्धो लोक-अनन्तरोक्तद्रव्यपदकसमुदायरूप इति भाव ।

કાલસ્ય—(૧)—અરૂપિત્વમ્, (૨)—અચેતનત્વમ્, (૩)—અક્રિયત્વમ્, (૪)—વર્ચનાદેતુત્વં ચેતિ ગુણા. । (૧)—અતીતત્વમ્, અનાગતત્વમ્, (૨)—વર્તમાનત્વમ્, (૩)—અગુરુલઘુત્વ ચેતિ પર્યાયા. ।

अयं द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणभेदन पञ्चधा ज्ञायते । यथा—द्रव्यत-एक, काल क्षेत्रत-अद्वैततीयद्वीपप्रमाण, कालत-आद्यन्तरहित, भावत-अरूपी-वर्णगन्धरसस्पर्शवर्जित इति, गुणत-वर्तनालक्षण, इति ।

वरदર્શી—લોકાલોક કો દેખનેવાલે ધ્વિન ભગવાનને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, કાલ, પુદ્ગલસ્તિકાય, ઔર જીવાસ્તિકાય, इन सबको अर्थात् इनके समुदाय को लोक कहा है ।

उपरिनिर्दिष्ट छ द्रव्यों के समुदाय को भगवानने सामान्यतया लोक कहा है ।

કાલ કે—અરૂપિત્વ, અચેતનત્વ, અક્રિયત્વ, વર્ચનાદેતુત્વ, ये चार गुण हैं । अतीतत्व, अनागतत्व, वर्तमानत्व, अगुरुलघुत्व, ये चार पर्याय हैं ।

यह काल-द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव और गुण के भेद से पांच प्रकार से जाना जाता है । जैसे—द्रव्य से काल एक है, क्षेत्र से समयक्षेत्रप्रमाणवाला, काल से आद्यन्तरहित, भाव से अरूपी, अर्थात् -वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्श-रहित, और गुण से वर्तनालक्षणवाला है ।

ઉપર દર્શાવેલા છ દ્રવ્યોના સમુદાયને ભગવાને સામાન્ય રીતે લોક કહેલ છે

જાણના—અરૂપિત્વ, અચેતનત્વ, અક્રિયત્વ અને વર્તનાદેતુત્વ, એ ચાર ગુણ છે અને, અતીતત્વ, અનાગતત્વ, વર્તમાનત્વ, તથા, અગુરુલઘુત્વ એ ચાર પર્યાય છે

આ જાણ-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, જાણ, ભાવ અને ગુણના બેઠથી પાંચ પ્રકારે જણાય છે, જેમકે—દ્રવ્યથી જાણ ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રથી અદ્વીતીય પ્રમાણ, કાલથી આદ્યન્તરહિત, ભાવથી અરૂપી-વર્ણ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શ-રહિત છે, અને ગુણથી વર્તનાલક્ષણવાળો છે

। ॥ સમયાવલિકાદિચુક્તકાલસ્તુ ચૂર્યાદિચ્યોતિષ્ઠાણા ॥ ગત્યા નાવગમ્ય,
અતિચુક્તત્વાત્ । તસ્માત્ કાલવ્યયહારોર્ધત્વતીયદ્વીપ ણ્ય । અર્દત્વતીયદ્વીપાદ્ધિ
ર્જીવાનામાયુષ્કાદિગણના તુ મનુષ્યધેત્રમસિદ્ધપ્રમાણેનૈવ ભવતીતિ જ્ઞેયમ્ । ॥ ॥

एकोऽपि कालोऽतीतानागतपर्यायभेदैरनन्तः, अत एव भगवता—“अणताणि
य दृष्वाणि कालो पुगल जंतवो” इत्युपदिष्टम् । वर्तमानसमयस्य तु पर्यायत्वज्जि
नानन्त्यम्, एकरूपत्वात् ।

નિશ્ચયનયેન તુ “લોકઘ્યાપી કાલઃ” इत्यवसीयते, अत एव भगवता—
“धम्मो अधम्मो आगासं कालो पुगल जंतवो । एस लोगोत्ति पणत्तो जिणेहि
वरवंसिहि” । इत्यभिहितम् । धर्मोऽधर्म आकाश काल पुद्गल जन्तव । एष लोक
इति प्रपञ्च, जिनवरदक्षिभि । इति च्छाया ।

કાલ યદપિ એક હી હૈ, તો મી વહ મૂત—મવિવ્યવર્યાય મેઢ સ અનન્ત હૈ
इसीलिये भगवाने कहा है—‘अणताणि य दृष्वाणि कालो पुगल जंतवो’ इति ।
કાલ, પુદ્ગલ ઓર જીવ, યે સમી અનન્ત હૈ । વર્તમાન સમય પયામસદિત હોતે હુપ મી
અનન્ત નહી હૈ, ક્યોંકિ વહ એક હી હૈ ।

નિશ્ચયનય સે તો કાલ લોકઘ્યાપી માના આતા હૈ અતપ્થ ભગવાને કહા હૈ—

“धम्मो अधम्मो आगासं, कालो पुगल जंतवो ।

एस लोगोत्ति पणत्तो जिणेहि वरवंसिहि” ॥ १ ॥

। जे हे ठाव जेह न छे ते। पणु भूत बविच्यना सेहथी अनन्त छे, तेथी
भगवाने कहु छे—‘अणताणि य दृष्वाणि कालो पुगल जंतवो’ इति, ठाव पुद्गल
अने जेव जे द्रव्यो अनन्त छे वर्तमान समय पर्यायसहित होवा छता पण
अनन्त नथी हेमके ते जेह न छे

। निश्चयनयथी ते। ठाव लोकघ्यापी भागवामा आवे छे आथी भगवाने कहु छे—
“धम्मो अधम्मो आगासं कालो पुगल जंतवो” ॥ १ ॥

एस लोगोत्ति पणत्तो जिणेहि वरवंसिहि” ॥ १ ॥

। वरहशी—‘लोकावोक्ते जेवावाणा जिन भगवाने ‘धर्मोऽधर्मो, अधर्मोऽधर्म,
आकाशस्ति, काल, ‘पुद्गलस्ति, अने’ जेवास्ति, जेव’ लोक छे जेम’ कहु छे

પુદ્ગલલક્ષણમ્—

રૂપવત્ત્વ પુદ્ગલાનાં લક્ષણમ્, અત્ર રૂપ મૂર્તત્વવર્ણાદિકમ્ । યદ્યપિ પરમાણુપ્રમૃતય સૂક્ષ્મા પુદ્ગલાસ્તેષા ગુણાશ્ચાતીન્દ્રિયતયા નેન્દ્રિયૈર્ગૃહ્યન્તે તથાપિ વાદરસ્કયરૂપે પરિણામવિશેષે તેષામેવેન્દ્રિયપ્રાઘ્વતયા રૂપવત્ત્વ પ્રતીયતે ।

અતીન્દ્રિયે પરમાણુપ્રમૃતિપુદ્ગલેઽતીન્દ્રિયે ધર્માસ્તિકાયાદૌ ચૈતાવાન્ વિશેષઃ— ધર્માસ્તિકાયાદીનામિન્દ્રિયવિષયસ્વાભાવાદતીન્દ્રિયત્વમરૂપિત્વ ચ, પરમાણુપ્રમૃતિપુદ્ગલાનાં ત્વતીન્દ્રિયત્વેઽપિ રૂપિત્વમિતિ ।

પુદ્ગલ કા લક્ષણ—

પુદ્ગલોકા લક્ષણ ‘રૂપવત્ત્વ’ છે । જિસ મેં રૂપ, રસ, ગન્ધ, ઓર સ્પર્શ પાયા જાય અર્થાત્ જો મૂર્તિક હો, વહ પુદ્ગલ છે । યદ્યપિ પરમાણુ આદિ પુદ્ગલ બહુત સૂક્ષ્મ છે, ઓર અતીન્દ્રિય હોને કે કારણ ઉનકે ગુણ ઇન્દ્રિયોં દ્વારા નહીં પ્રહ્ણ કિયે જાતે, તથાપિ જબ ઉન પુદ્ગલોં કા વાદર સ્કન્ધ કે રૂપમેં પરિણમન હોસા છે તબ વે ઇન્દ્રિયોંદ્વારા પ્રાઘ્વ હો જાતે છે ઓર ઉનકા રૂપવત્ત્વ પ્રતીત હોને લગતા છે ।

પરમાણુ આદિ અતીન્દ્રિય પુદ્ગલોં મેં ઓર ધર્માસ્તિકાય આદિ અતીન્દ્રિય દ્રવ્યોં મેં ઇતના અન્તર છે કિ—ધર્માસ્તિકાય આદિ અરૂપી દ્રવ્ય કમી ઇન્દ્રિયોં કે વિષય નહીં હોતે, અસ વે અતીન્દ્રિય ઓર અરૂપી છે, કિન્તુ પરમાણુ આદિ પુદ્ગલ અતીન્દ્રિય હોને પર મી રૂપી છે ।

પુદ્ગલેનુ લક્ષણ—

પુદ્ગલેનુ લક્ષણ રૂપવત્ત્વ છે; જેમા રૂપ, રસ, ઝખ અને સ્પર્શ જોવામા આવે અર્થાત્ જે મૂર્તિમાન હોય તે પુદ્ગલ છે જે કે પરમાણુ આદિ પુદ્ગલ બહુ જ સૂક્ષ્મ છે અને અતીન્દ્રિય હોવાના કારણે તેના શુષ્ક ઇન્દ્રિયોં દ્વારા પ્રહ્ણ કરી શકાતા નથી; તેા પણ ત્યારે તે પુદ્ગલેનુ બાહર સ્કન્ધના રૂપમા પરિચ્છિન્ન થાય છે, ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોં દ્વારા પ્રહ્ણ થઈ જાય છે, અને તેનુ રૂપવત્ત્વ પ્રતીત થવા લાગે છે

પરમાણુ આદિ અતીન્દ્રિય પુદ્ગલેમા અને ધર્માસ્તિકાય વગેરે ‘અતીન્દ્રિય દ્રવ્યોંમા’ જોટલુ અતર-દેશકાર છે કે—ધર્માસ્તિકાય આદિ અરૂપી દ્રવ્ય ક્યારેય પણ ઇન્દ્રિયોંના વિષય થતા નથી, તેથી તે અતીન્દ્રિય અને અરૂપી છે, પરન્તુ પરમાણુ આદિ પુદ્ગલ અતીન્દ્રિય હોવા છતાય રૂપી છે

અથ પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ ।

તત્ર-પુદ્ગલશબ્દાર્થઃ ।

પૂર્યતે=સદન્યતે-પરસ્પરં સયુજ્ય સઘીભૂય નૂતનઘનઘટાવદેકીભવતિ,
ગલતિ ચ=ધિચ્છિદ્ધમ્પ્રકાવલીમણિત્રવ્ વિકીર્ણો ભવતિ-इति પુદ્ગલઃ । પૂરણ-ગલન-
ધર્મ इत्यર્થઃ । પુદ્ગલશ્ચમાવસ્તિકાયથેતિ પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ ।

પુદ્ગલાસ્તિકાયસ્ય ઘટાદિકાર્યાન્યથાનુપપત્તે પ્રત્યક્ષદર્શનાच्च सत्ता सिद्धैव ।

પુદ્ગલાસ્તિકાય—

‘પુદ્ગલ’ શબ્દ કા અર્થ—

આપસ મેં મિલકર ફક્ત્રે હોકર નવીન ઘટઘટાદિ કે રૂપ મેં જો પકમેક હો
જાતે હેં, ઓર જો ગલ જાતે હેં અર્થાત્ દટ્ટી હુઈ મોતિયો કૌ માલા કૌ માંતિ વિસર જાતે
હેં, કે પુદ્ગલ કહ્લાતે હેં । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—જિસમેં પૂરણ ઓર ગલન ધર્મ હો તહ
પુદ્ગલ હૈ, પુદ્ગલરૂપ અસ્તિકાય ‘પુદ્ગલાસ્તિકાય’ કહ્લાતા હૈ ।

અગર ‘પુદ્ગલાસ્તિકાય’ ન હોતા તો ઘટ આદિ કાર્ય નહીં બન સકતે હો ।
इस कारण, तथा प्रत्यक्ष दिग्दर्श देन के कारण भी पुद्गलस्तिकाय की सत्ता भलीभाँति
सिद्ध है ।

પુદ્ગલાસ્તિકાય—

પુદ્ગલ શબ્દનો અર્થ—

પરસ્પર મળીને જોકત થઈને નવીન ધન-ઘટાદિના રૂપમા જે જોક-મેક થઈ
જાય છે, અને જે ગળી જાય છે અર્થાત્ તુડી બજેલી ઓલીઓની માળા પ્રમાણે
વિખાઈ જાય છે, તે પુદ્ગલ કહેવાય છે તાત્પર્ય એ છે કે-જેમા પૂરણ અને
ગલન ધર્મ હોય તે પુદ્ગલ છે, પુદ્ગલરૂપ અસ્તિકાય તે પુદ્ગલાસ્તિકાય કહેવાય છે

અગર પુદ્ગલાસ્તિકાય ન હોત તો ઘટ આદિ કાર્ય બની શકત નહિ આ
કારણથી, તથા પ્રત્યક્ષ દેખી શકાય છે તે કારણથી પણ પુદ્ગલાસ્તિકાયની સત્તા
ફક્ત રીતે સિદ્ધ છે

ગાહતે । દ્વચણુકસ્કન્ધશ્ચ તસ્યૈકસ્મિન્ પ્રદેશે, દ્વયોષ્ઠ પ્રદેશયોરવગાહતે । તથા ત્ર્યણુકસ્કન્ધો લોકાકાશસ્યૈકસ્મિન્ પ્રદેશે, દ્વયોઃ પ્રદેશયોરેકપિ પ્રદેશેષુ ચાવગાહતે । એવં ચતુરણુકાદીના સંખ્યાતપ્રદેશાઃસંખ્યાતપ્રદેશાનન્તપ્રદેશાનાં સ્કન્ધાનામવગાહન લોકાકાશસ્યૈકપ્રદેશમારમ્ય સંખ્યાતાઃસંખ્યાતપ્રદેશપર્યન્તેષુ ભવતિ ।

નન્વેકસ્મિન્નાકાશપ્રદેશેઽલ્પીયસિ કથમનન્તપ્રદેશિન સ્કન્ધાઃ સ્થાનં ક્રમન્તે, ન હિ કલશે સિન્ધોઃ સમાવેશ પશ્યામઃ ?

અવગાહના હોતી હૈ । દ્વચણુક અર્થાત્ દો પરમાણુ વાલા સ્કન્ધ લોકાકાશ કે એક પ્રદેશ મેં યા દો પ્રદેશો મેં અવગાહન કરતા હૈ । इसी प्रकार तीन परमाणुओं वाला स्क्न्ध लोकाकाश के एक प्रदेश में, दो प्रदेशों में अथवा तीन प्रदेशों में अवगाहन करता है । इसी भांति चतुरणुक (चार अणुओं वाले) आदि स्क्न्धों की अवगाहना, तथा सख्यातप्रदेशी, असख्यातप्रदेशी और अनन्तप्रदेशी तक के स्क्न्धों, की अवगाहना लोकाकाश के एक प्रदेश से लेकर सख्यात तथा असख्यात प्रदेशों में होती है ।

શ્રેષ્ઠા—આકાશ કે એક છોટે સે પ્રદેશ મેં અનન્તપ્રદેશી સ્કન્ધ કા સમાવેશ કિસ પ્રકાર હો સકતા હૈ, ગાગર મેં સાગર કા સમાવેશ હોના તો કહીં દિસાઈ નહીં દેતા ।

અવગાહના હોય છે દ્વચણુક અર્થાત્ બે પરમાણુવાળા સ્કન્ધ લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં અથવા બે પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે એ પ્રમાણે ત્રણ અણુઓવાળા સ્કન્ધ લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં, બે પ્રદેશોમાં અથવા ત્રણ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે એ પ્રમાણે જ ચાર અણુઓવાળા આદિ સ્કન્ધોની અવગાહના, તથા સંખ્યાતપ્રદેશી, અસંખ્યાતપ્રદેશી અને અનન્તપ્રદેશી સુધીના સ્કન્ધોની અવગાહના લોકાકાશના એક પ્રદેશથી લઈને સંખ્યાત તથા અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં હોય છે

શ્રેષ્ઠા—આકાશના એક નાના પ્રદેશમાં અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધનો સમાવેશ કેવી રીતે થઈ શકે, ગાગરમાં સાગરનો સમાવેશ થયેલો ઠાંઈ ઠેકાણે હોખાતો નથી ?

पुद्गलानां प्रदेशसंख्या—

परमाणुसारभ्याचित्तमहास्कन्धपर्यन्ता पुद्गला विविधपरिणामा भवन्ति । तेषां प्रदेशाः सख्याता असख्याता अनन्ताश्च यथासंभवं भवन्ति । तत्र—सख्यातपरमाणुसयोगसंजातः स्कन्ध सख्यातप्रदेशी, असख्यातपरमाणु घटितः स्कन्धोऽसख्यातप्रदेशी, अनन्तपरमाणुसहतिसमृद्धभूतश्च स्कन्धोऽनन्त-प्रदेशी भवति । परमाणोस्तु निरंशत्वान्नास्ति प्रदेश इति ।

पुद्गलानां क्षेत्रस्थिति—

परमाणौ विभागाभावादेकस्मिन्नेव प्रदेशे लोकाकाशस्य परमाणुरव

पुद्गलों की प्रदेशसंख्या—

परमाणुसे लेकर अचित्त महास्कन्ध तक सब पुद्गल विविध परिणामन होते हैं । उनके प्रदेश यथासंभव सख्यात असख्यात अथवा अनन्त होते हैं । संख्यात परमाणुओं के संयोग से बना हुआ स्कन्ध संख्यातप्रदेशी कहलाता है । असख्यात परमाणुओं से बना हुआ स्कन्ध असंख्यातप्रदेशी और अनन्त परमाणुओं से निष्पन्न स्कन्ध अनन्त प्रदेशी कहलाता है । परमाणु निरंश होता है—उसके अनेक भाग नहीं हो सकते, अतः एवं वह अप्रदेशी है ।

पुद्गलों की क्षेत्रस्थिति—

परमाणु के विभाग न होने के कारण लोकाकाश के एक ही प्रदेश में उसकी

पुद्गलोंने प्रदेशसंख्या—

परमाणुकी तन्मि अचित्त महास्कन्ध सुधी सर्व पुद्गल विविध परिणामनवाण होय छे तेना प्रदेश यथासंभव संख्यात, असंख्यात अथवा अनन्त होय छे संख्यात परमाणुओंया संयोगधी अनेका स्कन्ध संख्यातप्रदेशी कहवाय छे, असंख्यात परमाणुओंधी अनेका स्कन्ध असंख्यातप्रदेशी अने अनन्त परमाणुओंधी निष्पन्न स्कन्ध अनन्त-प्रदेशी कहवाय छे परमाणु निरंश होय छे, तेना अनेक भाग अर्ध शक्ता नहीं तेधी ते, अप्रदेशी छे

पुद्गलोंने क्षेत्रस्थिति—

परमाणुभा विभाग नहीं होवाना, कारणे लोकाकाशना ओक न प्रदेशभा तेनी

યથા વા એકપદીપ્રમાયામનેકપદીપ્રમાસમાવેશઃ । યથા વા એકકર્પપરિ-
મિતપારદે શતકર્પપરિમિતમુવર્ણસમાવેશો ભવતિ ।

અનન્તપ્રદેશિરૂપોઽચિત્તમહાસ્કન્ધ કેવલિસમુદ્ભાતવત્ સકલ્લોકવ્યાપી
ભવતિ । સ ચ વિસ્ત્રસાગત્યા પ્રથમસમયેઽસહ્યાતયોજનવિસ્તરેણ દણ્ડાકારેણ
પરિણમતિ । દ્વિતીયસમયે કપાટરૂપેણ, તૃતીયસમયે મન્યાનરૂપેણ, ચતુર્થસમયે
પ્રતરમાપૂર્ણ સકલ્લોક વ્યાપ્નોતિ, પચ્ચમસમયે પ્રતરં સહરતિ, પષ્ટસમયે મન્યાન
મનક્તિ, સપ્તમસમયે કપાટં ચ, અષ્ટમસમયે દણ્ડાકાર સહત્ય સ્વદશ પ્રવિકીર્ણો
ભવતિ ।

અથવા—એક દીપકાના પ્રકાશમાં અનેક દીપકાના પ્રકાશ સમાવેશ થાય છે ।

અથવા એક કર્પ—માસા (માપવિશેષ) પરિમિત પારેમાં સૌ કર્પ પરિમિત સોનાના
સમાવેશ થઈ જાય છે ।

અનન્તપ્રદેશી અચિત્ત મહાસ્કન્ધ કેવલિસમુદ્ભાત કે સમાન સમસ્તલોક-
વ્યાપી હોય છે । વહ સ્વાભાવિક ગતિ સે, પ્રથમ સમય મ અસહ્યાતયોજનવિસ્તૃત
દણ્ડ કે આકારમાં પરિણત હોય છે । દ્વિતીય સમયમાં વહ કપાટ કે રૂપમાં પરિણત હોય છે,
ઓર ત્રીજા સમયમાં મન્યાન કે રૂપમાં હો જાય છે । ચોથા સમય મ પ્રતર પૂર્ણ કરકે સમ્પૂર્ણ
લોકમાં વ્યાપ્ત હો જાય છે । પિત પાંચવે સમયમાં પ્રતર કો સિંકોડતા હૈ, છઠે
સમયમાં મન્યાન કો, સાતવે સમયમાં કપાટ કો, ઓર આઠવે સમય મ દણ્ડાકાર કો યહ
સિંકોડતા હૈ । ડસકે અનન્તર યહ સ્વદશ સ્વદશ હોકર વિસ્તર જાય છે ।

અથવા—એક દીપકાના પ્રકાશમાં અનેક દીપકાના પ્રકાશ સમાવેશ થાય છે
અથવા એક કર્પ (માપવિશેષ) પરિમિત પાશમાં એકસો કર્પ પરિમિત સોનાના
સમાવેશ થઈ જાય છે

અનન્તપ્રદેશી અચિત્ત મહાસ્કન્ધ, કેવલિસમુદ્ભાતની સમાન સમસ્તલોક
વ્યાપી હોય છે, તે સ્વાભાવિક ગતિથી, પ્રથમ સમયમાં અસહ્યાતયોજનવિસ્તૃત
દણ્ડના આકારમાં પરિણત થાય છે બીજા સમયમાં તે કપાટના રૂપમાં પરિણત
થાય છે, અને ત્રીજા સમયમાં મન્યાન (દહી વલોવવાનો રસોયો)ના રૂપમાં થાય
છે, ચોથા સમયમાં પ્રતર પૂર્ણ કરીને લોકમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે કરી પાશમાં
સમયમાં પ્રતરને સંકોચે છે, છઠ્ઠા સમયમાં મન્યાનને, સાતમાં સમયમાં કપાટને
અને આઠમાં સમયમાં દણ્ડાકારને એ સિંકોડે છે, ત્યાર પછી તે ખડ-ખડ થઈને
વિશેષ થઈ જાય છે

અમ્ર દ્વમ્—પુદ્ગલસ્ય પરિણમનશક્તિરેવ તાદૃશી યત પરમસૂક્ષ્મસ્તાદૃશઃ
પરિણામો જાયતે, યેનાનન્તપ્રદેશિન સ્કન્ધાઃ પ્રદેશમેક નમસઃ પ્રવિશન્તિ ।
અથવા ગગનસ્ય તાદૃશી વિચિત્રાશ્વગાહદાનશક્તિર્યતોઽનન્તપ્રદેશિનાં સ્કંધાનાં
તત્સ્યૈકસ્મિન્ પ્રદેશે સમાવેશઃ સિદ્ધ્યતિ । યથા અતિયનીમૂતલોહગોલકાવગાહ
નાભિરવકાશે કિલાકાશદેશે મહ્માનિલસમુદ્ભૂતા પાવકાવયવા સમાવિશન્તિ ।
યદિ રન્ધ્રરહિતાઽયોગોલક ક્ષીતલીકર્તૃ વારિ નિસિપ્પતે, તદા તદયોગોલક
પરિપૂરિતનિરન્તરાકાશદેશે તસ્મિન્નૈવ વારિકળા અવ્યાહત પ્રવિશન્તિ ।

સમાધાન—પુદ્ગલ મેં પરિણમનશક્તિ હી એસી છે, બિસસે ઇસકા અત્યન્ત
સૂક્ષ્મ પરિણમન હોતા હૈ । इसी कारण अनन्तप्रदेशी स्कन्ध भी आकाश के एक
प्रदेश में समा आते हैं । अथवा आकाश में ऐसी कुछ विचित्र अवकाशदान करने की शक्ति
है कि उसके कारण अनन्तप्रदेशी स्कन्धों का भी आकाश के एक ही प्रदेश में समावेश
हो जाता है । जैसे—अत्यन्त सघन लोहे के गोले के अवगाहन से निरवकाश आकाश—
प्रदेश में घोंकनी की वायु से वृद्धि पाये हुए अग्नि के अवयव प्रवेश कर जाते हैं । तात्पर्य
यह है कि—लोहे का गोला बहुत ठोस होता है, वह आकाश के जिन प्रदेशों में मौजूद
है, वहां जगह दिखाई नहीं देती, फिर भी घोंकनी की वायु की प्रेरणासे उन्हीं
आकाश प्रदेशों में अग्नि का प्रवेश हो जाता है, तत्पश्चात् छिद्ररहित उस लोहे के
गोल को ठंडा करने के लिये उस पर पानी डाला जाय तो जिन आकाश प्रदेशों में
लोहे का गोला और पावक—अग्नि है, उन्हीं में जल के कण भी बेरोकटोक प्रवेश कर जाते हैं ।

સમાધાન—પુદ્ગલોમા પરિણમનશક્તિ જ એવી છે જેથી તેનું અત્યન્ત સૂક્ષ્મ
પરિણમન હોય છે એ કારણે અનન્તપ્રદેશી સ્કંધ પણ આકાશના એક પ્રદેશમાં
સમાઈ જાય છે અથવા આકાશમાં એવી કોઈ વિચિત્ર અવકાશદાન કરવાની શક્તિ
છે કે—તે કારણથી અનન્તપ્રદેશી સ્કંધોના પણ આકાશના એક જ પ્રદેશમાં સમાવેશ
થઈ જાય છે જેમકે—અત્યન્ત સઘન લોહના ગોળાના અવગાહનથી નિરવકાશ
આકાશ પ્રદેશમાં ધમણના વાયુથી વૃદ્ધિ પામેલા અગ્નિના અવયવો પ્રવેશ કરી જાય
છે તાત્પર્ય એ છે કે—લોહનો ગોળો બહુ જ ઘેસ (પેલાણુ વિનાનો) હોય છે,
તે આકાશના જે પ્રદેશોમાં મોબુદ છે, ત્યાં જગ્યા દેખાતી નથી તો પણ ધમણના
વાયુની પ્રેરણાથી તે આકાશ પ્રદેશોમાં અગ્નિનો પ્રવેશ કરી જાય છે તે પછી
છિદ્રરહિત તે લોહના ગોળાને ઠંડો કરવા માટે તેના ઉપર પાણી નાખવામાં આવે
તો જે આકાશ-પ્રદેશોમાં લોહનો ગોળો અને અગ્નિ છે, તેમાં પાણીનાં ટીપા પણ
શર-ટોક (અટકાવ્યા) વિના પ્રવેશ કરી જાય છે

પુદ્ગલાના વિશેષગુણા:—

વર્ણગન્ધરસસ્પર્શા પુદ્ગલાના વિશેષગુણા* સહમાવિન પરિણામા: ।
શબ્દ - બન્ધ - સૌન્દર્ય - સ્પૃહ્ય - સસ્થાન - મેદ - તમ - છાયા - ડગ્ગત્તપો - ઘોતાદિમિ.
પર્યાયૈ: પુદ્ગલા લક્ષ્યન્તે-ઝાયન્તે, ઇત્યાશયેન મગવતા પુદ્ગલાનાં લક્ષણતયા
શબ્દાદય પ્રોક્તા* । તયાદિ—

“સદ્ધયાર ડગ્ગોઓ, પમા છાયાડગ્ગત્તુત્તિ ઘા

વળ્ણરસગંધફાસા, પુગલાણ તુ લક્ષણ ॥૧૥” (ઉત્ત૦ અ૦ ૨૮)

પુદ્ગલોં કે વિશેષ ગુણ—

વર્ણ, ગંધ, રસ ઔર સ્પર્શ પુદ્ગલા કે વિશેષ (અસાધારણ) ગુણ હૈ—સહમાવી પરિણામ હૈ । શબ્દ, બન્ધ, સૂક્ષ્મતા, સ્પૃહતા, સસ્થાન (આકાર), મેદ, તમ, છાયા, આતપ, ઉઘોત આદિ પર્યાયોં કે દ્વારા પુદ્ગલ લખા જાતા હૈ—જાના જાતા હૈ । ઇસ આશય સે મગવાનું ને શબ્દ આદિ કો પુદ્ગલોં કા લક્ષણ કહા હૈ, વહ ઇસ પ્રકાર—
“સદ્ધયાર ડગ્ગોઓ, પમા-છાયા-ડગ્ગત્તુત્તિ ઘા, વળ્ણરસગંધફાસા, પુગલાણ તુ લક્ષણ ” શબ્દ, અન્ધકાર, ઉઘોત, પ્રમા, છાયા, આતપ, વર્ણ, રસ, ગંધ, ઔર સ્પર્શ, યે સબ પુદ્ગલોં કે લક્ષણ હૈ । ગાથા મ ‘છાયાડગ્ગત્તુત્તિ’ યહોં ‘ઇતિ’ શબ્દ આદિ કે અર્થ મેં હૈ । ઇસ આદિ શબ્દ સે વર્ણ આદિ કા પ્રહણ હો સક્કતા યા ફિર મી ઉન્હેં અલગ કહને કા કારણ યહ હૈ કિ—વે નિત્ય સહમાવી ગુણ હૈ ।

પુદ્ગલના વિશેષ ગુણ—

વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ પુદ્ગલોના વિશેષ (અસાધારણ) ગુણ છે— સહમાવી પરિણામ છે શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મતા, સ્પૃહતા, સસ્થાન (આકાર) મેદ, તમ, છાયા, આતપ, ઉઘોત આદિ પર્યાયોથી લખી શકાય છે—જાણી શકાય છે તે આશયથી મગવાને શબ્દ આદિ પુદ્ગલોનું લક્ષણ કહ્યું છે, તે આ પ્રમાણે છે—
“સદ્ધયાર ડગ્ગોઓ, પમા-છાયા-ડગ્ગત્તુત્તિ ઘા, વળ્ણરસગંધફાસા, પુગલાણ તુ લક્ષણ” શબ્દ, અન્ધકાર, ઉઘોત પ્રમા, છાયા, આતપ, વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ, એ પુદ્ગલોનું લક્ષણ છે ગાથામા—‘છાયાડગ્ગત્તુત્તિ’ આદિ ‘ઇતિ’ શબ્દ આદિના અર્થમાં છે, એ પ્રમાણે ‘આદિ’ શબ્દથી વર્ણ વગેરેનું અલગ થઈ શકે છે તો પણ તેને અલગ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે નિત્ય સહમાવી ગુણ છે

પુદ્ગલનામુપકાર—

શરીરવાહનઃપ્રાણાદયઃ પુદ્ગલપરિણામા ગમનાઽઽદાન-વચન-ચિન્તન-પ્રાણનાદિમાથેન જીનાનુપકુર્વન્તિ, અતઃ શરીરાધાકારેણ પુદ્ગલા જીવાનામુપકાર કુર્વન્તિ । તત્ર શરીરં પञ્ચવિધમ્, ઔદારિક, વૈક્રિયમ્, આહારક, તૈમસ, કાર્મણં ચેતિ ।

અથ જીવાનાં યે મુલ્લદુઃસ્વજીવિતમરણરૂપાઃ પરિણામા ભવન્તિ તત્ર મુલ્લાદિરૂપેણ જીવપરિણામે નિમિત્ત પુદ્ગલા इति સિદ્ધં જીવોપકારિત્વ પુદ્ગલનામ્ ।

પુદ્ગલોં કા ઉપકાર—

શરીર, વચન, મન ઓર પ્રાણ આદિ પુદ્ગલોં કે પરિણામવિશેષ—ગમન, આદાન, વચન, ચિન્તન ઓર પ્રાણન (શાંસ લેના) આદિરૂપ સે જીવોં કા ઉપકાર કરતે હૈં અત શરીર આદિ કે રૂપ મેં પુદ્ગલ હી જીવોં કા ઉપકાર કરતે હૈં । इनमें शरीर पांच प्रकार का है— (१) औदारिक (२) वैक्रिय (३) आहारक (४) तैमस और (५) कर्मण ।

પ્રાણિયોં મેં મુલ્લ દુઃસ્વ જીવન ઓર મરણ રૂપ જો પરિણામ હીતે હૈં, उन सब परिणामो में पुद्गल कारण है, अतः यह सिद्ध हुआ कि पुद्गल जीवों का उपकार करते हैं ।

પુદ્ગલોના ઉપકાર—

શરીર, વચન, મન અને પ્રાણ આદિ પુદ્ગલોના પરિણામવિશેષ—ગમન, આદાન, વચન, ચિન્તન અને પ્રાણન (શ્વાસ લેવો) આદિ રૂપથી જીવોના ઉપકાર કરે છે, એટલે શરીર આદિના રૂપમા પુદ્ગલ જ જીવોના ઉપકાર કરે છે, તેમાં શરીર પાંચ પ્રકારના છે—(૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈમસ અને (૫) કાર્મણ.

પ્રાણીઓમાં મુખ, હાથ, જીભ અને મરજીરૂપ જે પરિણામન થાય છે, તે સર્વ પરિણામોમા પુદ્ગલ કારણરૂપ છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પુદ્ગલ જીવોના ઉપકાર કરે છે

પરમાણુસ્વરૂપ—

તત્ર પરમાણુશ્ચ સકલવિભાગાન્તવર્તી નિરંશ* પરસ્પરાસયુક્ત*, સૂક્ષ્મત્વાદિ-
ન્દ્રિયવ્યાપારાતીત, એકૈકવર્ણ-ગન્ધ-રસ-દ્વિસ્પર્શયુક્ત*, દ્વચણુકસ્કન્ધાઘચિત્તમહા-
સ્કન્ધપર્યન્તાનાં સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-સ્કન્ધકાર્યાણાં કારણરૂપો નિત્યથેતિ ।

ઉક્તશ્ચ ભગવતા ભગવતીસૂત્રે-(શ ૨૦ ૩૦ ૫) —

પરમાણુ કા સ્વરૂપ—

પરમાણુ, પુદ્ગલ કા અન્તિમ વિભાગ છે । વહ નિરશ છે । પરસ્પર અસયુક્ત છે ।
સૂક્ષ્મ હોને કે કારણ ઇન્દ્રિયો કી ડસમેં પ્રવૃત્તિ નહીં હો સકતી । એક વર્ણ, એક ગન્ધ,
એક રસ ઓર ઢો સ્પર્શોસે યુક્ત છે । દ્વચણુક સ્કન્ધસે લેકર અન્તિમ મહાસ્કન્ધ પર્યન્ત
સ્થૂલ યવ સૂક્ષ્મ સ્કન્ધરૂપ કાર્ય કા કારણ છે ઓર નિત્ય છે । ભગવાનને ભગવતીસૂત્ર
(શ ૨૦, ૩૦ ૫) મેં કહા છે—

પ્રશ્ન-ભગવન્ ! પરમાણુ પુદ્ગલ કિતને વર્ણવાલા, કિતને ગંધ વાલા, કિતને રસવાલા,
ઓર કિતને સ્પર્શવાલા કહા ગયા છે ।

ઉત્તર-ગૌતમ ! એક વર્ણવાલા, એક ગંધ વાલા, એક રસવાલા ઓર ઢો સ્પર્શવાલા
કહા ગયા છે ।

એક વર્ણવાલા હોતા છે તો કદાચિત્ કાલા, કદાચિત્ નીલા, કદાચિત્ લાલ,

પરમાણુનું સ્વરૂપ—

પરમાણુ, એ પુદ્ગલને અતિમ વિભાગ છે તે નિરશ (અશરહિત) છે
પરસ્પર અસયુક્ત છે સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તેમા થઈ શકતી
નથી એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને એ સ્પર્શથી યુક્ત છે દ્વચણુક સ્કન્ધથી
લઈને અધિત મહાસ્કન્ધ પર્યન્ત સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મસ્કન્ધરૂપ કાર્યોનું કારણ છે, અને
નિત્ય છે ભગવાને ભગવતી સૂત્ર (શ ૨૦ ઉ ૫)મા કહ્યું છે:—

પ્રશ્ન-“ ભગવન્ ! પરમાણુ પુદ્ગલ કેટલા વર્ણવાળું, કેટલા ગંધવાળું, કેટલા
રસવાળું, અને કેટલા સ્પર્શવાળું કહ્યું છે ?

ઉત્તર-ગૌતમ ! એક વર્ણવાળું, એક ગંધવાળું, એક રસવાળું, અને એ
સ્પર્શવાળું કહ્યું છે ”

“ એક વર્ણવાળું હોય છે તો કદાચિત્ કાળું, કદાચિત્ લીલું, કદાચિત્ લાલ,
કદાચિત્ પીળું અને કદાચિત્ શ્વેત હોય છે એક ગંધવાળું હોય છે તો કદાચિત્

શબ્દોઽન્ધકાર ઉદ્યોત પ્રમા છાયા આતપ્ય इति वा । वर्णरसगन्धस्पर्शा.
पुद्गलानां तु लक्षणम् । इति च्छाया ।

“છાયાઽસ્ત્યુત્તિ” इत्यत्र ‘इति’ शब्द आद्यर्थकः । तेनैव वर्णादीनां ग्रहणेषुपि
पुनरुपादानं नित्यसहमावित्वबोधनार्थम् ।

ત્રય વર્ણઃ પદ્મધા, કૃષ્ણ-નીલ-લોહિત-પીત-શુક્ર-મેદાત્ । ગન્ધો
દ્વિવિધઃ-સુરભિરસુરમિશ્ચ । રસઃ પદ્મવિધઃ-તિક્ત-કટુ-કપાયા ઝ્વ-મધુર-મેદાત્ ।
સ્પર્શોઽષ્ટધા-કઠિન-મૃદુ-શુરુ-લઘુ-શીતો-ઘ્ણ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ-મેદાત્ । સસ્થાન
પદ્મવિધમ્-વૃત્ત-ત્ર્યસ્ર-ચતુરસ્ર-ઽઽયત-પરિમણ્ડલ-મેદાત્ ।

પુદ્ગલવિમાગઃ—

પુદ્ગલ સક્ષેપતો દ્વિવિધ-પરમાણુ-સ્કંધમેદાત્ ।

વર્ણ પાંચ પ્રકાર કા હૈ—કાલા, નીલા, છાલ, પીલા, ઔર સફેદ । મુગ્ધ દુર્ગન્ધ
કે મેદ સે ગન્ધ દો પ્રકાર કા હૈ । રસ કે પાચ મેદ હૈ—તીસા, કટુઆ, કપૈલા, સ્વાદા,
ઔર મીઠા । સ્પર્શ કે આઠ મેદ હૈ—કઠિન, કોમલ, ભારી, હલ્કા, શીત, ઊષ્ણ, ચિકના,
ઔર રૂક્ષા । સસ્થાન પાંચ પ્રકાર કા હૈ—વૃત્ત (ગોલ), ત્ર્યસ્ર (ત્રિકોના), ચતુરસ્ર
(ચૌકોર), ઔર પરિમણ્ડલ (ગોલ-મટોલ)

પુદ્ગલ કે મેદ—

સક્ષેપ સે પુદ્ગલ કે દો મેદ હૈ—પરમાણુ ઔર સ્કંધ ।

વર્ણ પાંચ પ્રકારના છે—કાળો, લીલો, લાલ, પીળો અને ધોળો. મુગ્ધ અને
દુર્ગન્ધના બેઠઘી બે પ્રકારના છે રસના પાંચ બેઠ છે—તીવ્રો, કટુો, કપાચો, સ્વાદો,
ખાટો અને મીઠો, સ્પર્શના આઠ બેઠ છે—કઠણ, કોમલ, ભારી, હલકો, શીત, ઉષ્ણ,
ચિકણો અને રૂક્ષ. સસ્થાન પાંચ પ્રકારનાં છે—વૃત્ત-ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુરકોણ,
લાંબુ અને ગોળમટોળ

પુદ્ગલોના બેઠ

સક્ષેપથી પુદ્ગલના બે બેઠ છે—(૧) પરમાણુ અને (૨) સ્કંધ.

અસૌ શસ્ત્રાદિના લતાદિવદચ્છેદ્ય, સૂચ્યાદિના ચર્મવદમેઘ, અગ્નિના કાષ્ઠવદદાશ્વ, ઇસ્તાદિના વસ્ત્રપાત્રવદગ્રાશ્વથ । ઉક્તઞ્ચ મગવતા મગવતીસૂત્રે (શ ૨૦-૨૦ ૩૦ ૫) —

“દ્રવ્યપરમાણુ ણ મતે । કઙ્કવિદે પણ્ણસે?, ગોયમા! ચત્તવિદે પણ્ણસે, તજઙ્ક-અચ્છેજ્જે, અમેજ્જે, અઙ્કજ્જે, અગેજ્જે ।” ઇતિ । દ્રવ્યપરમાણુ સ્વલુ મદન્ત! કતિવિધ? પ્રશ્નપ્ત?, ગૌતમ! ચતુર્વિધ. પ્રશ્નપ્ત, તથા-અચ્છેદ્ય, અમેઘ, અદાશ્વ, અગ્રાશ્વ । ઇતિ ચ્છાયા ।

યદ્યપિ પરમાણુ પુદ્ગલત્વાન્મૂર્તસ્તથાઽપ્યસૌ સ્પન્દશ્ચ કર્તુમશક્ય, આકાશપ્રદેશવત્પરમાણો પુદ્ગલપરમનઘન્યાશરૂપત્વાત્, સર્વપરિમાણેભ્યોઽપકૃષ્ટ પરિમાણ પરમાણોરેવ તસ્માત્સોઽસ્પન્દ એવ ।

પરમાણુ, શસ્ત્ર કે શરા લતા આદિ કો મૌતિ છેવા નહીં જા સક્તા, ચમચે કો તરહ સુરે આદિ સે મેવા નહીં જા સક્તા, કાષ્ઠ કે સમાન અગ્નિ આદિ સે જલ નહીં સક્તા ઓર વસ્ત્ર પાત્ર આદિ પદાર્થો કો તરહ હાથ આદિસે પકડા નહીં જા સક્તા । મગવાનુને મગવતીસૂત્ર (શ ૨૦, ૩૦ ૫) મેં કહા હૈ—

પ્રશ્ન-મગવન્ । દ્રવ્ય પરમાણુ કિતને પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ ?

ઉત્તર-ગૌતમ । ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ—અચ્છેદ્ય, અમેઘ, અદાશ્વ ઓર અગ્રાશ્વ ।

પરમાણુ, પુદ્ગલ હોને કે કારણ મૂર્તિક હૈ, ફિર મી ઉસ કે સ્પન્દ નહીં કિયે જા સક્તે । જૈસે આકાશ કા ઇક પ્રદેશ અઘન્ય અંશરૂપ હૈ ઓર ઉસકા પરિમાણ સમી

પરમાણુ, શસ્ત્ર દ્વારા લતા આદિના પ્રમાણે છેદી શકાતું નથી, ચામડાની જેમ સોય વગેરેથી વીધી શકાતું નથી, કાષ્ઠની જેમ અગ્નિ આદિથી બાળી શકાતું નથી, અને વસ્ત્ર પાત્ર આદિ પદાર્થોની જેમ હાથ વગેરેથી પકડી શકાતું નથી.

મગવાને મગવતીસૂત્ર-(શ ૨૦-૩૦ ૫) મા કહ્યું છે —

પ્રશ્ન-“મગવન્! દ્રવ્ય પરમાણુ કેટલા પ્રકારનું કહ્યું છે?

ઉત્તર-ગૌતમ । ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—“અચ્છેદ્ય, અમેઘ, અદાશ્વ અને અગ્રાશ્વ.” (છેદી શકાય નહિ, લેદી શકાય નહિ, બળી શકે નહિ, અને પ્રહલ્ય થઈ શકે નહિ)

પરમાણુ, પુદ્ગલ હોવાના કારણે મૂર્તિક છે તેા પણ તેના ખડ-ભાગ થઈ શકતા નથી જેમકે આકાશને એક પ્રદેશ અઘન્ય અંશરૂપ છે, અને તેનું પરિમાણ

“પરમાણુપોગલે નં મતે ! કતિવન્ને, કતિગધે, કતિરસે, કતિફાસે પક્ષે ૧, ગોયમા ! એગવ્ણે, એગગધે, એગરસે, દુપ્પાસે પક્ષે, તજ્જા-જા એગવન્ને-સિય કાલ્લ, સિય નીલ્લ, સિય લોહિલ, સિય ઠાલિદે, સિય સુક્કિલે ! જહ એગગધે-સિય મુન્નિગંધે, સિય દુન્નિગધે ! જહ એગરસે-સિય તિસે સિય કડુલ સિય કસાલ, સિય અવિલે, સિય મહુરે ! જહ દુપ્પાસે-સિય સીલ ય નિદે ય ૧, સિય સીલ ય લુક્કલે ય ૨, સિય ઉસિળે ય નિદે ય ૩, સિય ઉસિળે ય લુક્કલે ય ૪ ” ઇતિ ।

પરમાણુપુટ્ટલ* મદન્ત ! કતિવર્ણઃ, કતિગન્ધ, કતિરસ, કતિસ્પર્શ* પ્રક્ષતઃ ? ગૌતમ ! એકવર્ણ, એકગન્ધ*, એકરસ, દ્વિસ્પર્શ પ્રક્ષતઃ । તદ્યથા-યદિ એકવર્ણઃ-સ્યાત્ કાલક, સ્યાત્ નીલક, સ્યાત્ લોહિત, સ્યાત્ ઠારિદિઃ, સ્યાત્ શુક્લઃ । યદિ એકગન્ધઃ-સ્યાત્ સુરભિગન્ધ*, સ્યાત્ દુરભિગન્ધઃ, યદિ એકરસ સ્પાત્તિકઃ સ્યાત્ કડુકઃ, સ્યાત્ કપાયઃ, સ્યાત્ અમ્લ*, સ્યાત્ મધુર । યદિ દ્વિસ્પર્શઃ-સ્યાત્ શીતથ સ્નિગ્ધથ ૧, સ્યાત્ શીતથ રુક્ષથ ૨, સ્યાત્ ઉષ્ણથ સ્નિગ્ધથ ૩, સ્યાત્ ઉષ્ણથ રુક્ષથ ૪, । ઇતિ પ્છાયા,

કદાચિત્ પીલા, ઔર કદાચિત્ શુરુ હોતા હૈ । એક ગન્ધવાલા હોતા હૈ તો કદાચિત્ સુરભિગન્ધવાલા, કદાચિત્ દુરભિગન્ધવાલા હોતા હૈ । યદિ એક રસવાલા હોતા હૈ તો કદાચિત્ તિક્ત, કદાચિત્ કડુક, કદાચિત્ કપાયલા, કદાચિત્ સ્વાદા, ઔર કદાચિત્ મીઠા હોતા હૈ । યદિ દો સ્પર્શવાલા હોતા હૈ તો કદાચિત્ શીત ઔર સ્નિગ્ધ (ચિકના) ૧, કદાચિત્ શીત ઔર રુક્ષ ૨, કદાચિત્ ઉષ્ણ ઔર સ્નિગ્ધ ૩, તથા કદાચિત્ ઉષ્ણ ઔર રુક્ષ હોતા હૈ ૪ ।

સુરભિગન્ધ (સાદી ગન્ધ) વાળુ અને કદાચિત્ દુરભિગન્ધવાળુ હોય છે એ એક રસવાળુ હોય છે તો કદાચિત્ વીરુ, કદાચિત્ કટુ, કદાચિત્ કપાયલુ, કદાચિત્ ખાટુ અને કદાચિત્ મધુર-મીઠુ-હોય છે એ બે સ્પર્શવાળુ હોય છે તો કદાચિત્ શીત અને સ્નિગ્ધ-(ચિકણા) ૧, કદાચિત્ શીત અને રુક્ષ ૨, કદાચિત્ ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ ૩, તથા કદાચિત્ ઉષ્ણ અને રુક્ષ હોય છે ૪ ”

યદ્યપિ ધર્માધર્માકાશઝીવા અપિ પુદ્ગલતત્સ્કન્ધરૂપાસ્તથાપિ સ્કન્ધ-
રૂપપુદ્ગલાદય વિશેષ-તેષામ્-ધર્માદીનાં ચતુર્ણાં પ્રદેશા સ્વસ્વસ્કન્ધાન્ન ચ્વન્દશ.
પૃથક્ ભવિતુમર્હન્તિ, તેષામ્મૂર્તત્વાત્ । પુદ્ગલપ્રદેશાસ્તુ ચ્વન્દશ. પ્રથક્ ભવન્તિ,
તેષાં મૂર્તત્વાત્, આશ્લેષવિશ્લેષામ્યા મૂર્તવસ્તુનિ સંમિલન-પૃથગ્માત્ર-શ્ચક્રે
સર્વાનુભવગોચરત્વાત્, અત સ્કન્ધપુદ્ગલાના સ્થૂલ-સૂક્ષ્મો વા માગોઽવયવ-
ઉચ્યતે । અવયૌતિ=પૃથક્ભવતીત્યવયવશબ્દવ્યુત્પત્ત્યા વિમાજ્ય એવાંશોઽવયવશબ્દાર્થ-
સ્તસ્માત્પુદ્ગલપ્રદેશ એવાનયવ હત્યુચ્યતે ।

યદ્યપિ ધર્મ-દ્રવ્ય અધર્મ-દ્રવ્ય આકાશ ઓર ઝીવ મી પુદ્ગલકે સમાન સ્કન્ધરૂપ હૈ,
ફિર મી સ્કન્ધરૂપ પુદ્ગલ સે ડનમં યહ મિત્તતા હૈ-ધર્મ આદિ ચાર દ્રવ્યોકે પ્રદેશ અપને ૨
સ્કન્ધસે કમી અલગ નહીં હો સકતે, કયાકિ ધર્મ આદિ ચાર દ્રવ્ય અમૂર્ત હૈ । પુદ્ગલ
દ્રવ્ય કે પ્રદેશ ચ્વન્દશ હોકર અલગ હો જાત હૈ, કયાકિ પુદ્ગલ મૂર્ત હૈ । આશ્લેષ ઓર
વિશ્લેષ કે દ્વારા મૂર્ત વસ્તુ મેં મિલને ઓર વિલુઢને કી શક્તિ હૈ, યહ બાત સમી કે અનુભવ
સે સિદ્ધ હૈ, અત સ્કન્ધ-પુદ્ગલોં કા સ્થૂલ યા સૂક્ષ્મ ભાગ અવયવ કહલાતા હૈ,
'અવયૌતિ' ઇતિ-અવયવઃ અર્થાત્ જો પૃથક્ હો સકે ડસે અવયવ કહતે હૈ, ડસ વ્યુત્પત્તિ
કે અનુસાર વિભક્ત હો સકને યોગ્ય અશ કો હી અવયવ કહા જા સકતા હૈ, અત પુદ્ગલ
કા પ્રદેશ હી અવયવ કહલાતા હૈ ।

જો કે ધર્મ-દ્રવ્ય, અધર્મ-દ્રવ્ય, આકાશ અને જીવ પણ પુદ્ગલના સમાન
સ્કન્ધરૂપ છે, તો પણ સ્કન્ધરૂપ પુદ્ગલથી તેમાં જો ભિન્નતા છે-ધર્મ આદિ
ચાર દ્રવ્યોના પ્રદેશ પોત-પોતાના સ્કન્ધથી ક્યારેય પણ અલગ થઈ શકતા
નથી. કેમકે ધર્મ આદિ ચાર દ્રવ્યો અમૂર્ત છે પુદ્ગલ દ્રવ્યના પ્રદેશ ખડ
ખડ થઈને અલગ થઈ જાય છે, કેમકે પુદ્ગલ મૂર્ત છે આશ્લેષ (મળવું) અને
વિશ્લેષ (બુઢા થવું) દ્વારા મૂલ વસ્તુમાં મળવું અને છૂટા થવું તે શક્તિ છે, આ
વાત સર્વને અનુભવથી સિદ્ધ છે એટલા કારણથી સ્કન્ધ પુદ્ગલોનું સ્થૂલ અથવા
સૂક્ષ્મ અવયવ કહેવાય છે 'અવયૌતિ' ઇતિ-અવયવ અર્થાત્ પૃથક્ થઈ શકે તેને
અવયવ કહે છે, જો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વિભક્ત થવા યોગ્ય અશને જ અવયવ કહે
છે આ કારણથી પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પ્રદેશ જ અવયવ કહેવાય છે

સ ચ પ્રત્યક્ષદૃશ્યૈરનેકવિધૈર્વાદરપરિણામત્પૈઃ સ્કન્ધૈરનુમીયતે । ઉક્ત—

“કારણમેવ તદંત, સુદુમો ણિદ્યો ય દોદ પરમાણુ ।

પ્રગરસગંધવર્ણો, દુષ્કાસો ફજ્જલિંગો ય ॥૧॥” ઇતિ

છાયા—કારણમેવ તદન્ત્ય, સૂક્ષ્મો નિત્યથ મવતિ પરમાણુઃ ।

પ્રકરસગંધવર્ણો, દ્વિત્પર્શઃ કાર્યલિદ્ગ્ધ ॥૧॥” ઇતિ ।

સ્કન્ધસ્વરૂપ તદ્દેદાધ—

પરસ્પરસમિલિતવદ્ધપરમાણુસમુદાય. સ્કન્ધ । સ્કન્ધાન્તવર્તી નિરંશોઽવયવઃ પ્રદેશ ઇત્યુચ્યતે ।

પરિમાણોસે હીનતમ છે, इसी प्रकार परमाणु भी जघन्य अशरूप है—उसके अंश नहीं हो सकते, वह अस्पृह है ।

પ્રત્યક્ષ સે દિસાઈ દેનવાલ અનક પ્રકાર કે વાદરૂપ પરિણત સ્કન્ધા સે પરમાણુ કા અનુમાન હોતા છે । કહ્યા મી છે—

“પરમાણુ કારણરૂપ છે, અન્તિમ અશરૂપ છે, સૂક્ષ્મ છે ઓર નિત્ય છે । એક રસવાળા, એક ગંધવાળા, એક વર્ણવાળા ઓર દો સ્પર્શવાળા હોતા છે । સ્કંધરૂપ કાર્ય દેસને સે ઇસકા અનુમાન હોતા છે ।”

સ્કન્ધ કા સ્વરૂપ ઓર મંદ—

પરસ્પર મિલે હુઈ—આપસમેં મદ્ધ—પરમાણુ કા સમૂહ સ્કન્ધ કહલાતા છે । સ્કંધમેં રહ્યા હુઆ નિરંશ અવયવ પ્રદેશ કહલાતા છે ।

સર્વ પરિમાણોધી હીનતમ છે, એ પ્રમાણે પરમાણુ પણ જઘન્ય અશરૂપ છે, તેના અંશ—વિભાગ થઈ શકતા નથી, તે અખંડ છે

પ્રત્યક્ષથી જોવામાં આવતા અનેક પ્રકારના બાહ્યરૂપ પરિણત સ્કંધોધી પરમાણુનું અનુમાન થાય છે કહ્યું પણ છે—

“પરમાણુ કારણરૂપ છે, અન્તિમ અશરૂપ છે, સૂક્ષ્મ છે અને નિત્ય છે, એક રસવાળું છે, એક ગંધવાળું, એક વર્ણવાળું અને બે સ્પર્શવાળું હોય છે સ્કંધરૂપ કાર્યના દેખાવથી તેનું અનુમાન થાય છે

સ્કંધર્થ સ્વરૂપ અને ક્રિડ—

પરસ્પર મળેલા—બહાર બહાર બદ્ધ—પરમાણુઓનો સમૂહ તે સ્કંધ કહેવાય છે સ્કંધમાં રહેલો નિરંશ અવયવ તે પ્રદેશ કહેવાય છે

સ્કન્ધસ્ય પરમાણોઽથ સયાગે સતિ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધો ભવતિ । સહ્યાત-
પરમાણૂનાં સઘાતાત્ સહ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ', અસહ્યાતપરમાણૂનાં સયોગાદ્
અસહ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ', અનન્તપરમાણૂનાં સઘાતાજ્ઞાતોઽનન્તપ્રદેશી સ્કન્ધ',
અનન્તપ્રદેશિનાં સ્કન્ધાનાં યોગે ત્વનન્તાનન્તપ્રદેશી સ્કન્ધો જાયતે । સહ્યાત-
પ્રદેશ્યાદિપુ સ્કન્ધેષુ સયોગપરિણામ પૂર્વોક્તરીત્યા ભાવનીય ।

દ્વચ્છુકાદિક્રમેણાનન્તાનન્તપ્રદેશિપર્યન્તા યે સ્કન્ધા સયાગપરિણામ-
જાસ્તેભ્ય પરમાણુ પૃથગ્ ભવતિ ચેત્તદેકપરમાણુન્યૂન સ્કન્ધો જાયતે । एवं
દ્વિત્રિચતુ'પચ્ચાદિપરમાણુપૃથગ્ભાવક્રમેણ ન્યુનાન્યૂનો દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ' સમુત્પદ્યતે ।

और एक परमाणु का संयोग होने पर त्रिप्रदेशी स्कन्ध बनता है, सहायत परमाणुओं के
सघात से सहायतप्रदेशी स्कन्ध बनता है और असह्यात परमाणुओं के संयोग
से असह्यातप्रदेशी स्कन्ध बनता है । अनन्त परमाणुओं के मिलने से अनन्तप्रदेशी स्कन्ध
बनता है, अनन्तप्रदेशी स्कन्धों का संयोग होने पर अनन्तानन्तप्रदेशी स्कन्ध उत्पन्न होता
है । सहायतप्रदेशी आदि स्कन्धों में संयोगरूप परिणामन पूर्वोक्तप्रकार से समझ लेना चाहिए ।

દ્વચ્છુક આદિ કે ક્રમ સે અનન્તાનન્તપ્રદેશી પર્યન્ત જો સ્કન્ધ સયોગપરિણામ સે
બન હે, ઊન મેં સે અગર એક પરમાણુ અલગ હો જાતા હે તો વહ એક પરમાણુહીન સ્કન્ધ રહ
જાતા હે । इसी प्रकार दो तीन चार पाच आदि परमाणुओं के अलग होने पर अत में
द्विप्रदेशी स्कन्ध ही बचता है ।

અને જોક પરમાણુને સંયોગ થવાથી ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ બને છે, સહ્યાત પરમાણુઓના
સઘાતથી (મળવાથી) સહ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ બને છે અને અસહ્યાત પરમાણુઓના
સંયોગથી અસહ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ બને છે અનન્ત પરમાણુઓના સંયોગથી અનન્ત
પ્રદેશી સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે અનન્તપ્રદેશી સ્કન્ધોના સંયોગ થાય તો અનન્તાનન્ત
પ્રદેશી સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે સહ્યાતપ્રદેશી આદિ સ્કન્ધોમાં સંયોગરૂપ પરિણમન
પૂર્વના પ્રકારથી સમજી લેવું જોઈએ

દ્વચ્છુક આદિના ક્રમથી અનન્તાનન્તપ્રદેશી પર્યન્ત જે સ્કન્ધ છે, તે સંયોગ
પરિણમનથી બન્યા છે તેમાંથી જો જોક પરમાણુ અલગ થઈ જાય તો તે જોક
પરમાણુહીન સ્કન્ધ રહી જાય છે જો પ્રમાણે જો, ત્રણ, ચાર, પાંચ આદિ પરમાણુઓ
અલગ થઈ જાય તો અન્તમાં દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ જ બચે છે

સઘાતાદ્, મેદાત્, સઘાતમેદાભ્યાં ચ દ્વિપ્રદેશિપ્રત્યય' સ્કન્ધા. સઘ
સ્પદ્યન્તે । ઉક્તઞ્ચ મગવતા સ્થાનાઙ્ગસૂત્રે—

“દોઢિ ઠાણેહિ પોગલા સાહણ્ણતિ, તજહા-સયં વા પોમ્મલા
સાહન્નંતિ, પરેણ વા પોગલા સાહન્નતિ । સય વા પોગલા મિજ્જતિ પરેણ વા
પોગલા મિજ્જંતિ” ઇતિ ।

છાયા—“દ્વાભ્યાં સ્થાનાભ્યાં પુદ્ગલા સહન્યન્તે । સઘયા-સ્વયં વા
પુદ્ગલાઃ સંહન્યન્તે, પરેણ વા પુદ્ગલા સહન્યન્તે । મ્વય વા પુદ્ગલા મિદ્યન્તે, પરેણ
વા પુદ્ગલા મિદ્યન્તે । ઇતિ ।

‘સ્વયંવે’-તિ સ્વમાવતો વા અભ્રાદિષ્વિત્વ સહન્યન્તે=સમ્પ્રગ્વ્યન્તે ।
(કમળઃ કર્ણૃત્વચિત્રસાયાં પ્રયોગોડયમ્) પરેણ વા=અન્યેન વા પુરુષાદિના સંહન્યન્તે=
સંહતા ક્રિયન્તે । (કર્મણિ વાચ્યે પ્રયોગોડયમ્) । एवं મિદ્યન્તે=વિકીર્યન્તે ।

દ્વયો પરમાણ્ણો સઘાતાદ્ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધઃ સમુદ્ભવતિ । દ્વિપ્રદેશિન

સંઘાત (મિલ્લે) સે, મેદ (મિલ્લુદ્ધને) સે તથા સઘાતમેદસે દ્વિપ્રદેશી આદિ
સ્કન્ધ ઉત્પન્ન હોતે હૈં ।

મગવાનને સ્થાનાઙ્ગસૂત્રમ્ કહા હૈ—

“દો સ્થાનો સે પુદ્ગલ આપસ મેં મિલ્તે હૈં, વહ હસ પ્રકાર—યા તો પુદ્ગલ સ્વયં
બાદલ આદિ કી તરહ મિલ્ જાતે હૈં, યા દૂસરે પુરુષ આદિ કે દ્વારા મિલાયે જાતે હૈં, હસી
પ્રકાર પુદ્ગલ સ્વયં અલગ હો જાતે હૈં, યા દૂસરે કે દ્વારા અલગ કિયે જાતે હૈં ।

દો પરમાણુઓ કે સઘાત સે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ બનસા હૈ, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ

સઘાત (મેદાપ)થી ભેદ (જુદા પડવા)થી તથા સઘાત-ભેદથી દ્વિપ્રદેશી
વિગેરે સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે મગવાને સ્થાનાઙ્ગસૂત્ર માં કહ્યું છે—

“એ સ્થાનોથી પુદ્ગલ પરસ્પર મળે છે તે આ પ્રમાણે—પુદ્ગલ પોતે જ
વાદળ આદિ પ્રમાણે મળી જાય છે, અથવા બીજા પુરુષ આદિના દ્વારા મેળવાય છે
એ પ્રમાણે પુદ્ગલ પોતે જ અલગ થઈ જાય છે, અથવા તો બીજાના દ્વારા અલગ
કરી શકાય છે

જે પરમાણુઓના સઘાતથી (મળવાથી) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ બને છે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ

જઘન્યગુણસ્તિગ્ધયોર્દ્વયો', જઘન્યગુણસ્તિગ્ધાનાં વા વહૂના પરમાણુનાં પરસ્પર વન્ધો ન ભવતિ । તથા જઘન્યગુણરૂક્ષયો', જઘન્યગુણરૂક્ષાણા વા પરસ્પર વન્ધો ન ભવતિ । જઘન્યોઽપકૃષ્ટતમ, ગુણશબ્દોઽત્ર સંખ્યાર્થક' । યથા એક-ગુણં, દ્વિગુણમિત્યાદિપદમ્-એકસંખ્યકદ્વિસંખ્યકાઘર્થવોધકમ્ । સ્નેહાદિગુણાનાં પ્રકર્ષાપકર્ષો લોકપ્રસિદ્ધૌ । યથા-પાનીયાદજાદુગ્ધ સ્તિગ્ધમ્, અજાદુગ્ધાદ્ ગર્ભ્ય દુગ્ધમ્, તતશ્ચ મદ્ધિપોદુગ્ધમિત્યુત્તરોત્તર સ્નેહપ્રકર્ષ' ।

એપામેવ પૂર્વં પૂર્વં સ્નેહાપકર્ષ' । તથા એકગુણસ્તિગ્ધસ્યેકગુણસ્તિગ્ધેન, દ્વયોર્વહૂના પરમાણુનાં પરસ્પર વન્ધો ન ભવતિ । એકગુણરૂક્ષસ્યેકગુણરૂક્ષેણ ચ

જઘન્યગુણ સ્તિગ્ધ દો પરમાણુઓ કા, અથવા બહુત પરમાણુઓ કા પરસ્પરેં ઘન્ય નહીં હોતા । ઇસી પ્રકાર જઘન્યગુણ રૂક્ષ દો યા બહુત પરમાણુઓ કા સી પરસ્પર મેં ભવ નહીં હોતા । જઘન્ય કા અર્થ યહોં હીનતમ સમસના ચાહિય । ગુણશબ્દ યહાં સખ્યા (ડિગરી) કા વાચક હૈ, જૈસે-એકગુના, ઘોગુના આદિ પદ એકસંખ્યક દ્વિસંખ્યક આદિ અર્થ કે વાચક હૈં । સ્તિગ્ધતા (ચિકનાઈ) આદિ ગુણો કી અધિકતા ઔર ન્યૂનતા લોક મેં પ્રસિદ્ધ હૈ । જૈસે પાની કી અપેક્ષા બકરી કા દૂધ ચિકના હોતા હૈ । બકરી કે દૂધસે ગૌ કા દૂધ અધિક ચિકના હોતા હૈ, ઔર ગૌ કે દૂધ કી અપેક્ષા મૈસ કા દૂધ અધિક ચિકના હોતા હૈ । ઇસ પ્રકાર પાની આદિમેં ઉત્તરોત્તર ચિકનપન કી અધિકતા હૈ । ઇન્હી પાની આદિ મ પહેલેર વાલોં મ ચિકનેપનકી ન્યૂનતા હૈ । ઇસ પ્રકાર એક ગુણ સ્તિગ્ધ કા, એક ગુણ સ્તિગ્ધ કે સાથ, દો યા અધિક પરમાણુઓ કા

જઘન્ય ગુણ સ્તિગ્ધ બે પરમાણુઓનો અથવા બહુ પરમાણુઓનો પરસ્પરેં બધ થતો નથી, જઘન્યનો અર્થ આદિ હીનતમ સમજવો બેધએ ગુણ શબ્દ આદિ સખ્યા (ડિગ્રી) નો વાચક છે જેવી રીતે એક ગણા બે ગણા આદિ પદ એક સખ્યક, દ્વિસખ્યક આદિ અર્થનું વાચક છે સ્તિગ્ધતા (ચિકણપણું) આદિ ગુણોની અધિકતા અને ન્યૂનતા લોકના પ્રસિદ્ધ છે જેમ પાણીની અપેક્ષાએ બકરીનું દૂધ ચિકણ હોય છે બકરીના દૂધથી ગાયનું દૂધ અને ગાયના દૂધની અપેક્ષાએ બેસનું દૂધ વધારે સ્તિગ્ધ (ચિકણું) હોય છે એ પ્રમાણે પાણી આદિમા ઉત્તરોત્તર ચિકણા પણાની અધિકતા છે

એ પાણી આદિમા પહેલા-પહેલાનામા ચિકણાપણાની ન્યૂનતા છે એ પ્રમાણે એક ગુણ સ્તિગ્ધનો, એક ગુણ સ્તિગ્ધની સાથે, તથા બે અથવા અધિક પરમાણુઓનો

સ્કન્ધાદ્ ઘર્હિર્ગતસ્ય પરમાણોરન્યેન પરમાણુના સયોગે દ્વયણુકસ્કન્ધ ઉત્પદ્યતે । એવ સયોગ-વિભાગાન્યામપિ ધિવિધાઃ સ્કન્ધા ભવન્તિ ।

પરમાણુનાં ઘન્યસ્ય કારણમ્—

પરમાણુદ્વયસ્ય પરમાણુનાં વા પરસ્પરાનુપ્રવેશો ન ભવતિ, છિદ્રાભાવાદ્, ફિન્તુ તયોસ્તૈર્વાં વા વિસ્રસાગત્યા પરસ્પર સયોગે સતિ સ્નિગ્ધરૂપ્ત્વગુણ સદ્ભાવે પરસ્પર ઘન્યો ભવતિ । એન્યપરિમાણો ઘન્ય । તત્રાય વિશેષ—

સ્કન્ધ સે અલ્પા હુમા પરમાણુ બન દૂસરે પરમાણુ કે સાથ મિલતા હૈ તો દોનો કે મેલસે નવીન દ્વયણુક ઉત્પન્ન હો જાતા હૈ । હસ પ્રકાર સયોગ ઔર વિમાગ કે દ્વારા મૌતિ-મૌતિ કે સ્કન્ધ ઉત્પન્ન હોતે હી રહતે હૈ ।

પરમાણુઓં કે ઘન્ય કા કારણ

દો યા અધિક પરમાણુ એક દૂસરે મેં પ્રવેશ નહીં કર સકતે, ક્યોંકિ પરમાણુઓં મેં છિદ્ર નહીં હોતા, અલબત્ત સ્વાભાવિક ગતિ સે દો યા દો સે અધિક પરમાણુઓં કા પરસ્પર મેં સંયોગ હોને પર ઉન મેં વિષમાન સ્નિગ્ધતા ઔર રૂક્ષતા ગુણ કે કારણ ઉન કા આપસ મેં ઘન્ય હો જાતા હૈ । એકતારૂપ પરિણમન કો ઘન્ય કહતે હૈ । ઘન્ય કે સમ્બન્ધ મેં હવના વિશેષ સમજના જાણિય—

સ્કન્ધથી અલ્પ થયેલા પરમાણુ અપાર બીજા પરમાણુની સાથે મળે છે, તે બંનેના મળવાથી નવીન દ્વયણુક ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણે સયોગ અને વિભાગ દ્વારા તરેહ-તરેહના સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થયા કરે છે

પરમાણુઓના બંધનુ કારણ—

બે અથવા અધિક પરમાણુ એક બીજામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી, કેમકે પરમાણુઓમાં છિદ્ર નથી. અલબત્ત સ્વાભાવિક ગતિથી બે અથવા બેથી અધિક પરમાણુઓને પરસ્પર સયોગ થવાથી તેમાં વિષમાન સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતાના બુણના કારણે તેને આપસમાં બંધ થઈ જાય છે એકતારૂપ પરિણમનને બંધ કહે છે બંધના સબધમાં એટલું વિશેષ સમજવું જોઈએ કે —

एव द्विगुणतः समारम्भ्य यावत् सन्ध्यातासन्ध्यातानन्तगुणस्निग्धस्य पुद्गलस्य द्विगुणतः समारम्भ्य यावत् मन्ध्यातासन्ध्यातानन्तगुणस्निग्धेन सर्वेण समगुणेन पुद्गलेन परस्पर बन्धो न भवति । तथा द्विगुणादिरूक्षस्य द्विगुणादिरूक्षेण सर्वेण समगुणेन यावदनन्तगुणरूक्षेण पुद्गलेन सह परस्पर बन्धो न भवति । यथा तुल्यबलगुणमल्लयोरुभयोर्मध्ये परस्पर कोऽपि कञ्चिदभिद्वन्द्वु न प्रभवति ।

इत्थं च तुल्यसरयके स्निग्धत्वे सति स्निग्धस्य स्निग्धेन सह बन्धो न भवति, तुल्यमन्ध्याके रूक्षत्वे सति रूक्षस्य रूक्षेण सह बन्धो न भवतीति सारांशः ।

अथ जघन्यस्निग्धस्य वीक्षणेन स्निग्धेन महः परस्पर बन्धो भवति ?

इसी प्रकार द्विगुण से लेकर सन्ध्यात असन्ध्यात और अनन्तगुण स्निग्ध पुद्गलका द्विगुण से लेकर सन्ध्यात असन्ध्यात और अनन्तगुण स्निग्धतावाले समगुण पुद्गल के साथ आपस में बन्ध नहीं होता । तथा द्विगुण आदि रूक्ष समगुणवाले किसी भी पुद्गल के साथ बन्ध नहीं होता है । जैसे—समान बलवाले दो मट्टा में से कोई किसी को पराजित नहीं कर सकता ।

इस प्रकार समान स्निग्धता होने पर स्निग्ध पुद्गलका स्निग्ध पुद्गल के साथ बन्ध नहीं होता है और समान रूक्षता होने पर रूक्षका रूक्षके साथ भी बन्ध नहीं होता है ।

शंका—जघन्य स्निग्ध का किस प्रकार के स्निग्ध पुद्गल के साथ परस्पर बन्ध होता है ?

ये प्रमाणे द्विशुद्धी वर्धने सन्ध्यात, असन्ध्यात अने अनन्तशुद्ध स्निग्ध पुद्गलाना द्विशुद्धी वर्धने सन्ध्यात, असन्ध्यात, अने अनन्तशुद्ध स्निग्धतावाणा समशुद्ध पुद्गलानी साथे आपसभा बन्ध यतो नथी तथा द्विशुद्ध आदि इक्ष पुद्गलाना द्विशुद्ध आदि इक्ष समशुद्धवाणा कोर्ध पक्ष पुद्गलानी साथे बन्ध यतो नथी । जेभ समान बलवाणा जे मल्लोभाधी कोर्ध कोर्धने पराजित करी शक्ता नथी

ये प्रमाणे समान स्निग्धता होवा छत्ताय, स्निग्ध पुद्गलाना स्निग्ध पुद्गलानी साथे बन्ध यतो नथी, अने समान इक्ष होवा छत्ताय इक्षाना इक्षानी साथे पक्ष बन्ध यतो नथी ।

शंका—जघन्य स्निग्ध पुद्गलाना क्या प्रकारना स्निग्ध पुद्गलानी साथे परस्पर बन्ध साथ छे ?

દ્વયોર્ધ્વના વા પરમાણુનાં પરસ્પર વન્ધો ન મયતીતિ કલિતમ્ ।

નનુ પરમાણુના સત્યપિ સયોગે વધકારણીભૂતસ્નિગ્ધસ્વરૂપસત્યયોષ સદ્માષે
કથ ન જાયતે પરસ્પરમેકત્વપરિણતિલક્ષણો વન્ધઃ ? इति ।

પરમાણોસ્તાદૃશપરિણમનશક્તેરમાવાત્ । પરિણામશક્તયશ્ચ દ્રવ્યાણાં વિવિધ-
રૂપાઃ ક્ષેત્રકાલાધનુરોધેન પ્રયોગવિસ્રસાપેક્ષા પ્રમવન્તિ । જઘન્યગુણત્વેન
દૌર્બલ્યાદેવ સ્નેહો રૂક્ષો વા કશ્ચિદ્ પુદ્ગલ પરિણામયિતુ ન સમર્થઃ । યથા-
તુલ્યદુર્બલગુણમહ્ત્યોરુમયોર્મધ્યે પરસ્પર કોઽપિ કશ્ચિદમિહન્તુ ન પ્રમવતિ, તસ્માન્જ-
ઘન્યગુણાનાં પરસ્પરં વન્ધો ન મયતીતિ સિદ્ધમ્ ।

પરસ્પર વધ નહીં હોતા, ઓર ઇક ગુણ રૂક્ષકા ઇક ગુણ રૂક્ષ કે સાથ દો યા અધિક
પરમાણુઓં કા પરસ્પર વધ નહીં હોતા, યહ સિદ્ધ હુઆ ।

શુકા—પરમાણુઓં કા સયોગ મૌજૂદ હોને પર મી, ઓર વધ ક કારણમૂલ
સ્નિગ્ધત્વ તથા રૂક્ષત્વ કે વિષમાન હોને પર મી વધ—ઇકતારૂપ પરિણમન કયોં નહીં હોતા ?

સમાધાન—પરમાણુ મેં ઇસ પ્રકાર કે પરિણમન કી શક્તિ કા અમાવ હૈ । દ્રવ્યોં કી
પરિણમન શક્તિયોં ક્ષેત્ર ઓર કાલ કે અનુરોધ સે પ્રમત્ત તથા સ્વમાવ કી અપેક્ષા રહતી હુ
નાના પ્રકાર કી હોતી હૈ । જઘન્ય ગુણવાલા હોને કે કારણ નિર્વહ હોને સે સ્નિગ્ધ યા રૂક્ષ
પરમાણુ કિસી પુદ્ગલ કો પરિણત કરન મેં સમર્થ નહીં હોતા, કૈસે સમાન દુર્બલતાવાલે દો
મહોં મેં સે કોઈ કિસી કો પરાજિત નહીં કર સક્તા । અત ઇવ યહ સિદ્ધ હુઆ કિ જઘન્ય
ગુણવાલોં કા પરસ્પર મેં વન્ધ નહીં હોતા ।

પરસ્પર બધ થતો નથી, અને એકગુણ રૂક્ષને એકગુણ રૂક્ષની સાથે બે અથવા
અધિક પરમાણુઓને પરસ્પર બધ થતો નથી

શ કા—પરમાણુઓને સયોગ મૌજૂદ હોવા છતાં પણ, અને બધના કારણમૂલ
સ્નિગ્ધત્વ (ચિકષ્ણાપણુ) તથા રૂક્ષત્વ (લૂખાપણુ) વિષમાન હોવા છતાં બધ-
એકતારૂપ પરિણમન કેમ થતુ નથી ?

સમાધાન—પરમાણુમા એ પ્રકારની પરિણમનની શક્તિને અભાવ છે, દ્રવ્યની
પરિણમન શક્તિઓ ક્ષેત્ર અને કાલના અનુરોધથી, પ્રમત્ત તથા સ્વભાવની અપેક્ષા
રાખતી થકી નાના પ્રકારની થાય છે જઘન્ય ગુણવાળા હોવાના કારણે, નિર્બલ
હોવાથી સ્નેહ અથવા રૂક્ષ પરમાણુ કોઈ પુદ્ગલને પરિણત કરવામા સમર્થ થતુ નથી
જેવી રીતે સમાન દુર્બળતાવાળા બે મદદોમાંથી કોઈ કોઈને પરાજિત કરી શકતા
નથી. એટલા કારણથી સિદ્ધ થયુ કે—જઘન્ય ગુણવાળાઓને પરસ્પર બધ થતો નથી.

एवमुक्तपुत्तया द्विगुणादिस्निग्धस्य स्वस्वापमयैकाधिकगुणस्निग्धेन सह वन्धो न भवति । द्विगुणस्निग्धस्यैकाधिकत्रिगुणस्निग्ध त्रिगुणस्निग्धस्य चतुर्गुणस्निग्ध एकाग्रिक , इति हेतोर्द्विगुणस्निग्धस्य त्रिगुणस्निग्धेन सह वन्धो न भवति । इत्थ च स्निग्धपुद्गलस्यैकाधिकगुणस्निग्धपुद्गलेन सह वन्धो न भवतीति सार ।

द्विगुणादिस्निग्धस्य द्व्यधिकादिगुणस्निग्धेन वन्धो भवति । यथा द्विगुणस्निग्धस्य द्व्यधिकचतुर्गुणस्निग्ध । त्र्यधिक पञ्चगुणस्निग्ध , चतुरधिक

पूर्वोक्त युक्ति क अनुसार द्विगुण आत्ति स्निग्ध का अपनी अपनी अपक्षा से एक गुण अधिक स्निग्ध क साथ बन्ध नहीं होता । द्विगुण स्निग्ध स एक अधिक का अर्थ है—त्रिगुण स्निग्ध, त्रिगुण स्निग्ध से एक अधिक चतुर्गुण स्निग्ध समझना चाहिये । इस रीति स अनन्त गुण स्निग्ध भी अपन से एक गुण हीन स्निग्ध की अपेक्षा एक गुण अधिक स्निग्ध है । अत द्विगुण स्निग्ध का त्रिगुण स्निग्ध के साथ बन्ध नहीं होता । साराश यह है कि—स्निग्ध पुद्गल का एक गुण अधिक पुद्गल के साथ बन्ध नहीं होता ।

द्विगुण स्निग्ध आत्ति का दो गुण अधिक अर्थात् चार गुण स्निग्ध क साथ बन्ध हो जाता है, जैसे दो गुण स्निग्ध से दो गुण अधिक स्निग्ध का

पूर्वोक्त युक्ति પ્રમાણે દ્વિગુણ આદિ સ્નિગ્ધને પોત-પોતાની અપેક્ષાથી એક ગુણ અધિક સ્નિગ્ધ સાથે બંધ થતો નથી. દ્વિગુણ સ્નિગ્ધથી એક અધિકને અર્થ છે—ત્રિગુણ સ્નિગ્ધ, અને ત્રિગુણ સ્નિગ્ધથી એક અધિક ચતુર્ગુણ સ્નિગ્ધ સમજવો જોઈએ એ પ્રમાણે અનન્ત ગુણ સ્નિગ્ધ પણ, પોતાનાથી એક ગુણ હીન સ્નિગ્ધની અપેક્ષાથી એક ગુણ અધિક સ્નિગ્ધ છે તેથી દ્વિગુણ સ્નિગ્ધને ત્રિગુણ સ્નિગ્ધની સાથે બંધ થતો નથી સારાશ એ છે કે—સ્નિગ્ધ પુદ્ગલને એક ગુણ અધિક સ્નિગ્ધ પુદ્ગલની સાથે બંધ થતો નથી

દ્વિગુણ સ્નિગ્ધ આદિને બે ગુણ અધિક અર્થાત્ ચાર ગુણ સ્નિગ્ધની સાથે બંધ થઈ બાંધ છે જેમ-એ ગુણ સ્નિગ્ધથી બે ગુણ અધિક સ્નિગ્ધને અર્થ ચાર

अत्रोच्यते—अथन्यस्निग्धस्य द्व्यधिकत्र्यधिकादिना स्निग्धेन बन्धो भवति, यथा एकगुणस्निग्धः । परमाणुपुद्गलस्य त्रिगुणस्निग्धेन परमाणुपुद्गलेन सह संयोगे सति बन्धो भवति । एव एकगुणस्निग्धस्य चतुर्गुणपञ्चगुणयावत्संख्यातामख्यातानन्तगुण स्निग्धेन सह बन्धः ।

एकगुणस्निग्धस्यकाधिकगुणस्निग्धेन (द्विगुणस्निग्धेन) तु न बन्धः, द्व्यधिकादिगुणस्निग्धेन च स्निग्धपुद्गलस्य बन्धविधानात् । एकाधिकगुणस्निग्धस्य पुद्गलस्य प्रतिविशिष्टपरिणमनशक्तेरभावात् । एकगुणस्निग्धस्यैकाधिको द्विगुणस्निग्धः ।

समाधान—अथन्य स्निग्ध पुद्गल का दो गुण (डिग्री) या तीन गुण अधिक स्निग्धतावाले पुद्गल के साथ बन्ध होता है । जैसे एक गुण स्निग्धतावाले परमाणु का तीन गुण स्निग्धता वाले परमाणु के साथ संयोग होने पर बन्ध हो जाता है । इसी प्रकार एक गुण (एक अंश) स्निग्धता चार, पाँच, यहाँ तक कि सख्यात, असंख्यात एवं अनन्त गुण स्निग्ध के साथ बन्ध होता है ।

एक गुण स्निग्धका एक अधिक गुण स्निग्ध अर्थात् द्विगुण स्निग्ध के साथ बन्ध नहीं होता, क्योंकि दो गुण अधिक स्निग्धका स्निग्ध पुद्गल के साथ बन्ध बतलाया गया है । एक गुण अधिक स्निग्ध पुद्गल में विशेष प्रकार के परिणमन की शक्ति नहीं है । एक गुण स्निग्धतावाले की अपेक्षा एक गुण अधिक स्निग्ध यहाँ कहा जाय वहाँ दो गुण स्निग्धतावाला पुद्गल समझ लेना चाहिये ।

समाधान—अथन्य स्निग्ध पुद्गलना के शुष्ण (डिग्री) अभवा त्रय शुष्ण अधिक स्निग्धतावाला पुद्गलना साथे बंध थाय छे केभटे—केछ शुष्ण (डिग्री) स्निग्धतावाला परमाणुना त्रय शुष्ण (डिग्री) स्निग्धतावाला परमाणुनी साथे संयोग यछ बन्ध तो बंध यछ बन्ध छे तेवी रीते केछ शुष्ण (डिग्री) (अथ) स्निग्धताना चार, पाँच, त्या सुभी के संख्यात असंख्यात के प्रमाणे अनन्त शुष्ण स्निग्धनी साथे बंध थाय छे

केछ शुष्ण स्निग्धताने केछ अधिक शुष्ण स्निग्ध अर्थात् द्विशुष्ण स्निग्धनी साथे बंध यतो नथी, केभटे के शुष्ण अधिक स्निग्धना स्निग्ध पुद्गलनी साथे बंध बताव्यो छे, केछ शुष्ण अधिक स्निग्ध पुद्गलना विशेष प्रकारनां परिणमननी शक्ति नथी केछ शुष्ण (डिग्री) स्निग्धतावालांनी अपेक्षा केछ शुष्ण (डिग्री) अधिक स्निग्ध न्या कहेवाय त्यां के शुष्ण (डिग्री) स्निग्धतावाला पुद्गल समझ लेवा केछ के

जघन्यगुण (एकगुण) स्निग्धस्य अजघन्यगुण (द्विगुणाद्यनन्तगुणपर्यन्त) स्निग्धस्य वा स्वस्वापेक्षयैकाधिकगुणरूपेण, पुन स्वस्वापेक्षया द्व्यधिक त्र्यधिक चतुरविकादि-गुणरूपेणापि बन्धो भवति । उक्तञ्च भगवता प्रज्ञापनासूत्रे-(१३)-त्रयोदशे परिणामपदे-“वधणपरिणामे ण भते ! कइविहे पण्णत्ते ?, गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते, तजहा-णिद्धवधणपरिणामे य लुक्खवधणपरिणामे य ।”

समणिद्धयाए बन्धो, न होइ समलुक्खयाएवि ण होइ ।

वेमायणिद्धलुक्ख-त्तणेण वधो उ खंघाण ॥१॥

छाया-बन्धनपरिणामो भदन्त ! कतिविध' प्रप्लुप्त ?, गौतम !

द्विविध. प्रप्लुप्तस्तथा-स्निग्धवधनपरिणामश्च, रूक्षवधनपरिणामश्च ।

समस्निग्धताया बन्धो न भवति, समरूक्षतायामपि न भवति ।

विमात्रस्निग्धरूक्षत्वेन, बन्धस्तु स्कन्धानाम् ॥ १ ॥

नहीं होता । जघन्य गुण (एकगुण) स्निग्ध का अथवा अजघन्य गुण (दो से लगाकर अनन्त गुण तक) स्निग्ध का, अपने से एक गुण अधिक रूप के साथ वध होता है । और अपने अपने से दो अधिक तीन अधिक, चार अधिक आदि रूक्ष पुद्गल के साथ भी वध होता है । भगवान् ने प्रज्ञापना सूत्र के १३ वें परिणाम पदमें कहा है—

प्रश्न—“भगवान् ! वध परिणाम कितने प्रकार का कहा गया है ?

उत्तर—गौतम ! दो प्रकार का कहा गया है—(१) स्निग्धवधनपरिणाम और (२) रूक्षवधनपरिणाम ।

समान स्निग्धता या समान रूक्षता होने पर वध नहीं होता है, किन्तु विमात्र-अर्थात् अधिक का हीनके साथ, और हीनका अधिक के साथ, चाहे वे स्निग्ध हो या रूक्ष हो वध हो जाता है ॥ १ ॥

नथी. जघन्य शुष्ण (એક શુષ્ણ) સ્નિગ્ધનો અથવા અજઘન્ય, (બેથી લઈને અનન્ત શુષ્ણ સુધી) સ્નિગ્ધનો પોતાનાથી એક શુષ્ણ અધિક રૂક્ષની સાથે બધ થાય છે અને પોતપોતાથી બે અધિક, ત્રણ અધિક ચાર અધિક આદિ રૂક્ષ પુદ્ગલની સાથે પણ બધ થાય છે, ભગવાને પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ૧૩મા પરિણામ પદમાં કહેલું છે—

પ્રશ્ન—“ભગવાન ! બન્ધન-પરિણામ કેટલા પ્રકારનાં કહ્યા છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહેલા છે—(૧) સ્નિગ્ધવધનપરિણામ અને (૧) રૂક્ષવધનપરિણામ ”

સમાન સ્નિગ્ધતા અથવા સમાન રૂક્ષતા હોય તો બધ થતો નથી પરંતુ વિમાત્ર અર્થાત્ અધિકનો હીનની સાથે અને હીનનો અધિકની સાથે, બંને તે સ્નિગ્ધ હોય કે રૂક્ષ હોય, બધ થઈ જાય છે ॥ ૧ ॥

पद्मगुणस्निग्ध', इत्यादि । त्रिगुणस्निग्धस्य द्वयधिक पञ्चगुणस्निग्ध, त्र्यधिक पद्मगुणस्निग्धः, चतुरधिक सप्तगुणस्निग्ध, इत्यादि । चतुर्गुणस्निग्धस्य द्वयधिक पद्मगुणस्निग्धः, त्र्यधिक सप्तगुणस्निग्ध चतुरधिक - अष्टगुणस्निग्ध । एवं पञ्चगुणस्निग्धादिसंख्यातासंख्यातानन्तगुणस्निग्धपर्यन्तस्य द्वयधिकादिगुणस्निग्धेन सह बन्धो भावनीय ।

एव जघन्यगुणरूक्षस्य, अजघन्यगुणरूक्षस्य च बन्धव्यवस्था बोध्या ।

विसदृशपुद्गलबन्ध —

अथ विसदृशपुद्गलयोर्बन्धे कीदृशी व्यवस्था ?

उच्यते—जघन्यगुणस्निग्धस्य, जघन्यगुणरूक्षेण सह बन्धो न भवति ।

अर्थ चार गुण स्निग्ध, तीन गुण अधिक का अर्थ पांच गुण स्निग्ध, चार गुण अधिक का अर्थ छह गुण स्निग्ध, इत्यादि समझना चाहिए । चतुर्गुण स्निग्ध से द्वयधिक—पद्मगुण स्निग्ध, त्र्यधिक—सप्तगुण स्निग्ध, चतुरधिक—अष्टगुण स्निग्ध समझना चाहिए । इस प्रकार पञ्चगुण स्निग्ध आदि से संख्यात, असंख्यात अनन्त गुण स्निग्ध का दो गुण अधिक स्निग्ध के साथ बन्ध होता है । इस प्रकार जघन्य गुण रूक्ष का अजघन्य गुण रूक्ष के साथ बन्ध की व्यवस्था जाननी चाहिए ।

विसदृश पुद्गलों का बन्ध—

प्रश्न—विसदृश अर्थात् परस्पर विरोधी पुद्गलों के बन्ध की क्या व्यवस्था है ?

उत्तर—जघन्य गुण स्निग्ध का जघन्य गुण वाले रूक्ष पुद्गलके साथ बन्ध

शुष्क स्निग्ध, त्रय शुष्क अधिकतम अर्थ पांच शुष्क स्निग्ध, चार शुष्क अधिकतम अर्थ छ शुष्क स्निग्ध, ये प्रमाणों समझने में आते हैं । चतुर्गुण स्निग्ध से द्वयधिक पद्मशुष्क स्निग्ध, त्र्यधिक सप्तशुष्क स्निग्ध चतुरधिक अष्टशुष्क स्निग्ध समझने में आते हैं, ये प्रमाणों पांच शुष्क स्निग्ध आदि से संख्यात, असंख्यात अनन्तशुष्क स्निग्धना ये शुष्क अधिक स्निग्धनी साथे बंध साथ छ ये प्रमाणों जघन्य शुष्क रूक्षनी अजघन्य शुष्क रूक्षनी साथे बंधनी व्यवस्था जाननी में आते हैं ।

विसदृश पुद्गलों का बन्ध—

प्रश्न—विसदृश अर्थात् परस्परविरोधी पुद्गलों का बन्ध की क्या व्यवस्था है ?

उत्तर—जघन्य शुष्क स्निग्धना जघन्य शुष्कवाला पुद्गलनी साथे बंध होता

॥ परमाणुबन्धव्यवस्थाकोष्टकम् ॥

जघन्यगुण-(एकगुण)-स्निग्ध-
रूपयोर्वन्धव्यवस्था ।

स्निग्धरूपसख्या	सदृशानाम्		विसदृशानाम्
	स्निग्धस्य + स्निग्धेन सह	रूपस्य + रूपेण सह	स्निग्धस्य + रूपेण सह
जघन्यस्य (एकगुणस्य) जघन्येन (एकगुणेन) सह	बन्ध्याभावः	बन्ध्याभावः	बन्ध्याभावः
जघन्यस्य (एकगुणेन) + एकाधिकेन (द्विगुणेन) सह	बन्ध्याभावः	बन्धो भवति	बन्धो भवति
जघन्यस्य (एकगुणस्य) + द्व्यधिकादिगुणेन-(त्रिगुण- चतुर्गुणतः समारम्भ यावद् अनन्तगुणेन) सह	बन्धो भवति	बन्धो भवति	बन्धो भवति

अजघन्यगुण-(द्विगुणादि)-स्निग्धरूपयोर्वन्धव्यवस्था

स्निग्धरूप-सख्या	सदृशानाम्		विसदृशानाम्
	स्निग्धस्य + स्निग्धेन सह	रूपस्य + रूपेण सह	स्निग्धस्य + रूपेण सह
द्विगुणस्य + द्विगुणेन सह	बन्ध्याभावः	बन्ध्याभावः	बन्धो भवति
द्विगुणस्य + एकाधिकेन (त्रिगुणेन) सह	बन्ध्याभावः	बन्ध्याभावः	बन्धो भवति
द्विगुणस्य + द्व्यधिकादिगुणेन (चतुर्गुणपञ्चगुणतः समारम्भ यावद् अनन्तगुणेन) सह	बन्धो भवति	बन्धो भवति	बन्धो भवति

एवम् अजघन्यगुण-(त्रिगुणचतुर्गुणतः समारम्भानन्तगुणपर्यन्त)-स्निग्धरूपयोः
समगुणेन, एकाधिकगुणेन, द्व्यधिकादिगुणेन च सह बन्धव्यवस्था भावनीया ॥

ગિદ્વસ્ત ગિદ્વેણ દુયાદિણ,
 લુક્તસ્ત લુક્તેણ દુયાદિણ ।
 ગિદ્વસ્ત લુક્તેણ ઉવેઃ વન્ધો,
 જહ્વણવજ્જો વિસમો સમો વા ॥૨॥
 (મદ્દા૦ પદ-૧૩)

છાયા—સ્નિગ્ધસ્ય સ્નિગ્ધેન દ્વિધાધિકેન,
 રુક્ષસ્ય રુક્ષેણ દ્વિકાધિકેન ।
 સ્નિગ્ધસ્ય રુક્ષેણ ઉપૈતિ વન્ધો,
 જઘન્યવર્જો વિપમઃ સમો વા ॥૨॥” ઇતિ,
 વિસદૃશસ્ય વન્ધમાદ—“ગિદ્વસ્ત લુક્તેણ” ઇત્યાદિ ।

સ્નિગ્ધસ્ય રુક્ષેણ સહ વધ ઉપૈતિ=ઉપગતો મવતિ, જાયત ઇત્યર્થઃ ।
 યદિ પરમાણુર્જઘન્યવર્જો વિપમો સમો વા મવેત્ ॥૨॥
 પરમાણુનાં વધવ્યવસ્થાકોષ્ઠકમગ્રેઽવલોકનીયમ્ ।

દો ગુણ અધિક સ્નિગ્ધ કે સાથ સ્નિગ્ધ કા વધ હોતા હૈ । ઔર દો ગુણ અધિક
 રુક્ષ કે સાથ રુક્ષકા વન્ધ હોતા હૈ । અથ વિસદૃશ વન્ધકો કહતે હૈ—“ગિદ્વસ્ત
 લુક્તેણ” ઇત્યાદિ । જઘન્ય ગુણભાલે પરમાણુ કો છોડકર ફિર જાહે વહ વિપમ હો વા સમ
 હો સ્નિગ્ધ કા રુક્ષ કે સાથ વન્ધ હોતા હૈ ।

પરમાણુઓ કી વન્ધવ્યવસ્થા કા કોષ્ઠક પૃષ્ઠ ૧૨૧ દેસ લવે ।

બે ગુણ અધિક સ્નિગ્ધ સાથે સ્નિગ્ધનો બધ થાય છે અને બે ગુણ અધિક
 રુક્ષની સાથે રુક્ષનો બન્ધ થાય છે હવે વિસદૃશ બન્ધ કહે છે—“ગિદ્વસ્ત લુક્તેણ”
 ઇત્યાદિ જઘન્ય ગુણવાળા પરમાણુને છેડીને બીજા જમે તે વિપમ હોય અથવા સમ
 હોય તે સ્નિગ્ધનો રુક્ષની સાથે બધ થાય છે

પરમાણુઓની બધવ્યવસ્થાનું કોષ્ઠક પૃષ્ઠ ૧૨૧માં બેઈ લેવું

ઇન્દ્રિયપંચકમ્ ૫, મનોવાક્રકાયબલત્રયમ્ ૩, શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ ૧, આયુષ્વેતિ ૧ ।
 एते दश प्राणा ससारिणां यथासम्भव भवन्ति । नारकतिर्यग्गादय ससारिणो
 द्रव्यप्राणैरपि प्राणिन । व्यपगतसमस्तकर्मसम्बन्धा सिद्धास्तु केवलभावप्राणैरेव
 प्राणिन सन्ति । भावप्राणाश्चतुर्विधा -अनन्तज्ञानम् ૧, अनन्तवीर्यम् ૨, अनन्त-
 सुखम् ૩, अनाद्यनन्तस्थितिश्च ૪ । तन्मानन्तज्ञानात् क्षायोपशमिकपञ्चेन्द्रियाणि,
 अनन्तवीर्यरूपभावप्राणस्यानन्ताशेन मनोवाक्कायबलत्रयम्, अनन्तसुखाच्च-
 श्वासोच्छ्वासरूप प्राण समुद्भवति, तथा अनाद्यनन्तस्थितिरूप-भावप्राणतः सादि-
 सान्तरूप आयुःप्राणो जायते । एष द्रव्यप्राणानां कारण भावप्राणा इत्यवधेयम् ।

દશમેદ છે—પાંચ ઇન્દ્રિયો ૫, ત્રીન બલ—મનોબલ, વચનબલ ઓર કાયબલ ૩, શ્વાસોચ્છ્વાસ ૧
 તથા આયુ ૧, એ દશ દ્રવ્યપ્રાણ યથાસમ્ભવ સંસારી જીવો કે હોતે છે । નારકી, તિર્યંચ આદિ
 સસારી જીવો મેં મી દ્રવ્યપ્રાણ પાચે જાતે છે, કિન્તુ સર્વ પ્રકાર કે કર્મ—સંબધ સે રહિત
 સિદ્ધો મેં સિર્ફ ભાવપ્રાણ હી હોતે છે । સિદ્ધ બીજ ભાવપ્રાણાં કે કારણ હી પ્રાણી કહલાતે છે ।

ભાવ પ્રાણકે ચાર મેદ છે—અનન્તજ્ઞાન ૧, અનન્તવીર્ય ૨, અનન્તસુખ ૩, ઓર
 અનાદિઅનન્તસ્થિતિ ૪ । ક્ષયોપશમ સે ઉત્પન્ન હોને વાલી પાંચ ઇન્દ્રિયો અનન્ત જ્ઞાન
 કા વિકાર (વૈશાલિક પરિણમન) છે, મન, વચન ઓર કાય—બલ, અનન્તવીર્યરૂપ ભાવપ્રાણકા
 વિકાર છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ અનન્તસુખરૂપ ભાવપ્રાણકા વિકાર છે, ઓર સાદિસાન્ત આયુરૂપ
 દ્રવ્યપ્રાણ અનાદિ—અનન્તસ્થિતિરૂપ ભાવપ્રાણકા વિકાર છે । ઇસ પ્રકાર ભાવપ્રાણ દ્રવ્યપ્રાણો
 કે કારણ છે ।

ઇસ ભેદ છે—પાંચ ઇન્દ્રિયો ૫, ત્રણ બળ અર્થાત્ મનોબલ, વચનબલ અને કાયબલ ૩,
 શ્વાસોચ્છ્વાસ ૧, તથા આયુ ૧, આ ઇસ દ્રવ્યપ્રાણ સાધારણ રીતે સસારી જીવોને
 હોય છે નારકી તિર્યંચ આદિ સસારી જીવોમા પણ દ્રવ્યપ્રાણ દેખાય છે, પરન્તુ
 સર્વ પ્રકારના ક્રમ—સંબધથી રહિત સિદ્ધીમા માત્ર ભાવપ્રાણ જ હોય છે, સિદ્ધ
 જીવ ભાવપ્રાણોના કારણથી જ પ્રાણી કહેવાય છે

ભાવપ્રાણુના આર ભેદ છે—અનન્તજ્ઞાન, અનન્તવીર્ય, અનન્ત સુખ અને અનાદિ-
 અનન્ત સ્થિતિ, ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થવા વાળી પાંચ ઇન્દ્રિયો અનન્ત જ્ઞાનનો વિકાર
 (વૈશાલિક પરિણમન) છે, મન, વચન અને કાયબલ, અનન્ત વીર્યરૂપ ભાવ પ્રાણુનો
 વિકાર છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ તે અનન્તસુખરૂપ ભાવપ્રાણુનો વિકાર છે, અને સાદિ—સાન્ત
 આયુરૂપ દ્રવ્યપ્રાણુ, અનાદિ અનન્ત સ્થિતિરૂપ ભાવપ્રાણુનો વિકાર છે એ પ્રમાણે
 ભાવપ્રાણુ, દ્રવ્યપ્રાણુના કારણ છે

અથ જીવાસ્તિકાય —

જીવશબ્દાર્થઃ—

જીવતિ પ્રાણાન્ ધારયતીતિ જીવ' । ન ચ સિદ્ધાન્તા પ્રાણસમ્બન્ધા-
માવાદજીવત્વાપચિરિતિ ધાન્યમ્, 'પ્રાણાન્ ધારયતી'—ત્યજ પ્રાણસામાન્યવિવક્ષણ
પઠ્ઠવેન્દ્રિયમમૃતિદશવિધદ્રવ્યપ્રાણાનામસર્વેઽપિ સિદ્ધાન્તા માવપ્રાણસદ્ભાવેન જીવત્વ-
સિદ્ધેરન્યાહતત્વાત્ । પ્રતિવિશિષ્ટપ્રાણસમ્યન્થે સતિ જીવનાઽજીવશબ્દ પ્રવર્તતે ।

પ્રાણા દ્વિવિધા '—દ્રવ્યપ્રાણા, માવપ્રાણાશ્ચ । તત્ર દ્રવ્યપ્રાણા દશવિધાઃ

જીવાસ્તિકાય—

જીવશબ્દકા અર્થ—

જો જીવતા છે અર્થાત્ પ્રાણો કો ધારણ કરતા છે, વહ જીવ કહણાતા છે । 'સિદ્ધો
મેં પ્રાણો કા અભાવ હોને સે વે અજીવ હો બાયેંગે' યહ કહના ઠીક નહી છે । 'જો
પ્રાણો કો ધારણ કરતા છે' ઇસ કથન મેં પ્રાણ-સામાન્ય કી વિવક્ષા કી ગઈ છે । સિદ્ધો
મેં યથાપિ પાંચ-ઇન્દ્રિય આદિ વસ પ્રકાર કે દ્રવ્યપ્રાણ નહીં છે, તથાપિ માવ-પ્રાણ
પાયે જાતે છે, ઓર ઇન માવ-પ્રાણો કે કારણ સિદ્ધ ભગવાન્ કા જીવન સિદ્ધ હો
જાતા છે । વિશિષ્ટ પ્રકાર કે પ્રાણો કા સમ્બન્ધ હોને પર જીને વાળે કો
જીવ કહતે છે ।

પ્રાણ દો પ્રકાર કે છે—(૧) દ્રવ્યપ્રાણ ઓર (૨)—માવપ્રાણ । દ્રવ્યપ્રાણો કે

જીવાસ્તિકાય—

જીવ શબ્દનો અર્થ—

જે જીવે છે અર્થાત્ પ્રાણોને ધારણ કરે છે, તે જીવ કહેવાય છે 'સિદ્ધોભા
પ્રાણોનો અભાવ હોવાથી તે અજીવ થઈ જશે,' એમ કહેવું તે ઠીક નથી. 'જે
પ્રાણોને ધારણ કરે છે' એમ કહેવામાં પ્રાણ-સામાન્યની વિવક્ષા કરી છે સિદ્ધોભા
જો કે પાંચ ઇન્દ્રિયો આદિ હસ પ્રકારના દ્રવ્ય-પ્રાણ નથી, તે પણ માવ-પ્રાણ
હોય છે, અને તે માવ-પ્રાણના કારણે સિદ્ધ ભગવાનનું જીવપણું સિદ્ધ થાય છે
વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રાણોનો સંબંધ હોવાના કારણે જીવવા વાળાને જીવ કહે છે

|| ૧ || પ્રાણ બે પ્રકારના છે—(૧) દ્રવ્ય-પ્રાણ અને (૨) માવ-પ્રાણ, દ્રવ્ય પ્રાણોના

મવન્તિ, અતઃ પ્વાત્મપર્યાયવર્તી માત્ર પશ્ચવિધો મવતિ—(૧) ઔપશમિક, (૨) ક્ષાયિક, (૩) ક્ષાયોપશમિક, (૪) ઔદયિક, (૫) પારિણામિકથેતિ ।

(૧) ઔપશમિકમાત્ર —

(૧) મોહનીયકર્મણો મસ્માવચ્છન્નવશ્ચિવદનુદ્રેકાવસ્થા, પ્રદેશતોડ્યુ-
દયામાવશ્ચ ઉપશમ । ઉદ્રેકરૂપેણ પ્રદેશરૂપેણ ચ દ્વિવિધસ્યાપ્યુદયસ્ય યથાશક્તિ
નિરોધ । ઇત્યમ્મૂલધોપશમઃ સર્વોપશમ ઉચ્યતે । ઉપશમેન નિર્મૂલ ઔપશમિક —
ક્રોધાદિકપાયોદયામાવરૂપોપશમસ્ય ફલરૂપો જીવસ્ય પરમશાન્તાવસ્થાલક્ષણ-
પરિણામવિશેષ । સ ચાત્મન શુદ્ધિવિશેષ । યથા—કતકત્તૂર્ણમક્ષેપેણ પક્ષાદિ—

પાંચ પ્રકારકા હૈ—(૧)—ઔપશમિક, (૨)—ક્ષાયિક, (૩)—ક્ષાયોપશમિક, (૪)—ઔદયિક
ઔર (૫)—પારિણામિક ।

(૧) ઔપશમિક માત્ર—

રાત્ર સે ઢંકો હુદ્ અગ્નિ કે સમાન મોહનીય કર્મ ક્ષી અનુદ્રેક અવસ્થા, એવ
પ્રદેશ ક્ષી અપેક્ષા મી ઉદય ન હોના ઉપશમ કહલાતા હૈ । અર્થાત્ ઉદ્રેકરૂપ સે, તથા
પ્રદેશરૂપ સે—દોનો પ્રકાર કે ઉદય કા યથાશક્તિ રુકના ઉપશમ હૈ । ઇસ પ્રકાર કા
ઉપશમ સર્વોપશમ કહલાતા હૈ । જો ઉપશમ સે હો ઉસે ઔપશમિક કહતે હૈ ।
અર્થાત્ ક્રોધ આદિ કપાયો કે ઉદયામાવરૂપ ઉપશમ કા ફલરૂપ જીવ, ડસકા પરમશાન્ત
અવસ્થારૂપ પરિણામ ઔપશમિક કહલાતા હૈ । યહ આત્મા ક્ષી એક પ્રકાર ક્ષી શુદ્ધિ હૈ ।
જૈસે ફિ—કતકત્તૂર્ણ (નિર્મલોફલ કા ચૂરા) તથા ફિટકડી આદિ કા ચૂરા ઢાલને સે બલકા

પ્રકારના છે (૧) ઔપશમિક (૨) ક્ષાયિક (૩) ક્ષાયોપશમિક (૪) ઔદયિક અને
(૫) પારિણામિક

(૧) ઔપશમિક માત્ર—

રાત્રથી ઢંકેલા અગ્નિ સમાન મોહનીય કર્મની અનુદ્રેક અવસ્થા, એવ
પ્રદેશની અપેક્ષા પણ ઉદય ન હોય તે ઉપશમ કહેવાય છે અર્થાત્ ઉદ્રેકરૂપથી
તથા પ્રદેશરૂપથી—અને પ્રકારના ઉદયનુ યથાશક્તિ ચેકાનુ તે ઉપશમ છે આ
પ્રકારનો ઉપશમ સર્વોપશમ કહેવાય છે જે ઉપશમથી હોય તેને ઔપશમિક કહે
છે અર્થાત્ ક્રોધ આદિ કપાયોના ઉદયામાવરૂપ ઉપશમના ફલરૂપ જીવ, તેના
પરમ શાન્ત અવસ્થારૂપ પરિણામ ઔપશમિક કહેવાય છે

એ આત્માની એક પ્રકારની શુદ્ધિ છે, જેમકે કતકત્તૂર્ણ (નિર્મલોફલનુ ત્તૂર્ણ) તથા

અથ જીવસ્ય સ્વરૂપમ્—

ઔપશમિકાદિભાવવાન્ , અસંલપાતપદંત્રી, પરિણામી, લોકાકાશન્યાયી પ્રદીપવત્ સંકોચવિકાસશીલ , વ્યક્તિરૂપેણાનન્તોઽલ્પઞ્ડ , ક્રિયાશીલઃ, પ્રદેશ-સમુદાયરૂપો, નિત્યો, રૂપરહિતોઽવસ્થિતોઽમૂર્તઃ. સન્નપિ સંસારાવસ્થાયાં મૂર્ત ઇવ પ્રતીયમાન , ઊર્ધ્વગતિશીલ આત્મા જીવ' ।

અથ માવસ્તદ્વેદાશ્ચ—

‘અઔપશમિકાદિભાવવાન્ જીવ ’ ઇત્યુક્તમ્ , તત્ર કસ્તાવદ્ભાવઃ ? ધ્રુવતામ્-આત્મપર્યાયાણામવસ્થૈવ ભાવા । આત્મપર્યાયાશ્ચાવસ્થાભેદેન વિવિધરૂપા

જીવ કા સ્વરૂપ—

ઔપશમિક આદિ ભાવોવાળા, અસંલપાતપ્રદેશી, પરિણામી, પ્રદીપપ્રભાકે સમાન સંકોચ-વિકાસ સ્વભાવ ધાળા, વ્યક્તિરૂપ સે અનંતસંલ્પક, ક્રિયાશીલ, પ્રદેશસમુદાયરૂપ, નિત્ય, અરૂપી, અવસ્થિત, અમૂર્ત હોને પર મી સસારી અવસ્થા મેં મૂર્ત જૈસા પ્રતીત હોને વાળા, ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવવાળા આત્મા જીવ કહલાતા હૈ ।

માવ ઔર માવ કે ભેદ—

પ્રશ્ન—જીવ કા સ્વરૂપ કતલાતે હુવ્ ઉસે ઔપશમિક આદિ ભાવો વાળા કહા હૈ સો માવ કયા વસ્તુ હૈ ?

ઉત્તર—મુનિયે, આત્મા કે પર્યાયો કી અવસ્થા હી માવ કહલાતી હૈ । આત્મા કે પર્યાય, અવસ્થાઓ કે ભેદ સે નાના પ્રકાર કે હોતે હૈ, અત આત્મપર્યાયવર્તી માવ

જીવનું સ્વરૂપ

ઔપશમિક આદિ ભાવો વાળા, અસંલપાતપ્રદેશી, પરિણામી. પ્રદીપપ્રભાના સમાન સંકોચ-વિકાસ સ્વભાવવાળા, વ્યક્તિરૂપથી અનંતસંલ્પક, ક્રિયાશીલ, પ્રદેશ સમુદાયરૂપ, નિત્ય, અરૂપી, અવસ્થિત, અમૂર્ત હોવા છતાંય સસારી અવસ્થામાં મૂર્ત જેવા દેખાવાવાળા, ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવવાળા આત્મા જીવ કહેવાય છે

ભાવ અને ભાવના ભેદ—

પ્રશ્ન—જીવનું સ્વરૂપ બતાવતા થકા તેને ઔપશમિક આદિ ભાવોવાળા કહેલ છે; તે ભાવ શુ વસ્તુ છે ?

ઉત્તર—સાબળો, આત્માના પર્યાયોની અવસ્થા જ ભાવ કહેવાય છે આત્માની પર્યાય, અવસ્થાઓના ભેદથી નાના પ્રકારના હોય છે, તેથી આત્મપર્યાયવર્તી ભાવ ધાંબ

(૩) ક્ષાયોપશમિક-માવ-—

(૩) મિથ્યાત્વમોહનીયાદિકર્મણામુદીર્ણસ્યાશસ્ય નાશ-સય, અનુદીર્ણ-સ્યાંશસ્ય વિપાકોન્મુલ્લત્વામાવ-ઉપશમ, યત્ર એતદ્વય સ ક્ષાયોપશમ, સ એવ ક્ષાયોપશમિક । અસ્ય માવસ્ય 'મિશ્ર' ઇતિ નામાન્તરમ્ । ઈપદ્વિધ્યાતાવચ્છન્ન-વદ્વિદ્ । યદ્ ઉદયાવલિકામવિષ્ટ કર્મ, તત્ ક્ષીણમ્, તતોઽવશિષ્ટ કર્મ, ઉદ્રેક-ક્ષયોમયરહિતાવસ્થમ્, હમામુમયીમવસ્થામવલમ્બ્ય ક્ષાયોપશમિકો માવ પ્રજાયતે ।

(૪) ઔદયિકમાવ-—

(૪) કર્મવિપાકાવિર્ભાવ ઉદય । તેન નિર્વૃત્તો માવ ઔદયિક । સ

(૩) ક્ષાયોપશમિક માવ-—

મિથ્યાત્વમોહનીય આદિ કર્મો કે ઉદીર્ણ (ઉદય મેં આયે હુય) અશ કા નાશ હાના ક્ષય છે । ઔર અનુદીર્ણ અશ કા ફલ દેને મેં ઉમુલ્લ ન હોના ઉપશમ છે । ઇન્હીં દોનાં અવસ્થાઓ કો ક્ષાયોપશમિક માવ કહત હ । હસ માવ કા દુસરા નામ 'મિશ્રમાવ' મી છે । ચોડી-નુસી હુઈ ઔર ઢકી હુઈ અગ્નિ કે સમાન જો કર્મ ઉદયાવલિકા મેં આંચુકે હેં ંનકા ક્ષય હોના, તથા શેષ કર્મો કા ઉદ્રેક ઔર ક્ષય-દોનોં અવસ્થાઓ સે રહિત હોના, ઇન દોનોં કે આધાર પર ક્ષાયોપશમિક માવ ઉત્પન્ન હોતા છે ।

(૪) ઔદયિક માવ-—

કર્મ કા વિપાક (ફલ) દેના ઉચ્ચ કહલાતા છે । ઉદય સે હોનેવાલા

(૩) ક્ષાયોપશમિક માવ-—

મિથ્યાત્વ મોહનીય આદિ કર્મોના ઉદીર્ણ (ઉદયમા આવેલા) અશનો નાશ થવો તે ક્ષય છે, અને અનુદીર્ણ અશનુ હસ દેવામા ઉન્મુખ-તે તરફ નહિ થવુ તે ઉપશમ છે, જો બન્ને અવસ્થાઓને ક્ષાયોપશમિક માવ કહે છે આ માવનુ બીજુ નામ 'મિશ્રમાવ' પણ છે ચોડી ચોડી ઠરી થયેલી અને ઠાઠેલી અગ્નિ પ્રભાસે જે કમ ઉદયાવલિમા આવી ચૂકયા છે તેનો ક્ષય થવો, તથા શેષ કર્મોના ઉદ્રેક અને ક્ષય, બને અવસ્થાઓથી રહિત થવુ, આ બન્નેના આધાર ઉપર ક્ષાયોપશમિક માવ ઉત્પન્ન થાય છે

(૪) ઔદયિક માવ-—

કર્મોના વિપાક (ફલ) મળવુ તે ઉદય કહેવાય છે ઉદયથી ઉત્પન્ન થવાવાળો માવ તે ઔદયિક છે ઔદયિક માવ આત્માની અલિનતા હય છે જેમકે કીચક-

મલનિચયસ્પાધોદેશે નિપાતે સતિ અલસ્ય સ્વચ્છતા । મોહનીયકર્મણ ઉપશમઃ
યદ્ દર્શન શ્રદ્ધાનરૂપ, ચરણ યા વિરતિરૂપ જાયતે તદમ્પીપશમિક્ષન્દનોચ્યતે ।

(૨) ક્ષાયિકમાવ —

(૨) સકલકર્મણામત્યન્તોચ્છેદ ક્ષય, ક્ષયેણ નિર્ણત ક્ષાયિક-
અપ્રતિપાતિ-જ્ઞાનદર્શનચારિત્રલક્ષણો જીવસ્ય પરિણતિવિશેષ । સ ચાત્મન
પરમવિશુદ્ધિઃ । યથા-સર્વથા નિઃશેષપક્ષાદિમલવ્યપગમે જલસ્ય પરમસ્વચ્છતા ।

કીચક આદિ મૈલ નીચે ચેટ જાતા હૈ, ઓર જલ સ્વચ્છ હો જાતા હૈ । મોહનીય કર્મ કે
ઉપશમ સે શ્રદ્ધાનરૂપ જો દર્શન ઉત્પન્ન હોતા હૈ, યા વિરતિરૂપ જો ચારિત્ર ઉત્પન્ન હોતા હૈ,
ઘટ ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન ઔપશમિક ચારિત્ર કહલાતા હૈ ।

(૨) ક્ષાયિક માવ—

કર્મ કા અત્યન્ત ઉચ્છેદ હો જાના ક્ષય કહલાતા હૈ । ક્ષય સે હોને વાળા માવ
ક્ષાયિક માવ હૈ । અર્થાત્ એક વાર ઉત્પન્ન હો ફર ફિર નષ્ટ ન હોને વાળે જ્ઞાન, દર્શન
ઔર ચારિત્ર રૂપ જીવ કે પરિણામ કો ક્ષાયિક માવ કહતે હૈ । ક્ષાયિક અવસ્થા જીવ કી
પરમ વિશુદ્ધિ હૈ, જેસે-પૂર્ણ રૂપ સે સમસ્ત કીચક આદિ મૈલ કે હટ જાને પર જલ કી
પરમ સ્વચ્છતા હોતી હૈ ।

ફટકડી આદિનુ ચૂર્ણ નાખવાથી કચરો અને મેલ નીચે બેસી જાય છે, અને જલ સ્વચ્છ
થાય છે મોહનીય કર્મના ઉપશમથી શ્રદ્ધારૂપ જે દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અથવા
વિરતિરૂપ જે ચારિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન અને ઔપશમિક
ચારિત્ર કહેવાય છે

(૨) ક્ષાયિક ભાવ—

કર્મના અત્યન્ત ઉચ્છેદ થઈ જવો તે ક્ષય કહેવાય છે ક્ષયથી થવાવાળો ભાવ
ક્ષાયિક ભાવ છે અર્થાત્ એકવાર ઉત્પન્ન થઈને ફરી નાશ નહિ થવાવાળા જ્ઞાન,
દર્શન અને ચારિત્રરૂપ જીવના પરિણામને ક્ષાયિક ભાવ કહે છે ક્ષાયિક અવસ્થા
જીવની પરમ વિશુદ્ધિ છે જેમ-પૂર્ણરૂપથી સમસ્ત કીચક-કાદબ આદિ મેલના ફર
થવાથી જલની પરમ સ્વચ્છતા થાય છે

યામનિર્વૃત્તો જીવો નિર્વૃત્ત સ્યાત્ । એવ ચાદિમત્ત્વસંગ । કયમસન આકાશ-
કુસુમકલ્પ આત્માઽઽયત્યાં સંમત્તે ?-દિતિ યુક્તિવિરોધઃ ।

ન ઠિ પરિણામેન વિના કશ્ચિદ્વાવો ભવતીતિ માવાનાં મધ્યે પરિણામસ્યૈવ
પ્રાધાન્યમ્ । આત્મન સ્વામાવિક સ્વરૂપપરિણમનમેવ પારિણામિકો ભાવ ઉચ્યતે ।
યશ્ચાત્મન સત્તયા સ્વયમેવ પરિણામો ભવતિ, મ એવ પારિણામિકો ભાવ । ઉક્તઃ-

“ય કર્તા કર્મમેદાનાં, મોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

સસર્તા પરિનિર્વાતા, સ દ્યાત્મા નાન્યલ્ક્ષણ ॥ ૧ ॥”

અષ્ટવિધકર્મણા કર્તા, કર્મફલમોક્તા, ચતુર્ગતિશ્રમણકર્તા, કર્મક્ષયકરણેન
મોક્ષગન્તા ય', સ એવાત્મા, અન્યરૂપો નેત્યર્થ ।

પ્રકાર જીવકો સાદિ (આદિવાલા) માનના પદેગા, પગ્તુ પેસા હો નહીં સક્તા, ક્યોકિ-
ઓ આત્મા મૂતકાલમેં નહીં થા તો આકાશપુષ્પકે સમાન ભવિષ્યત્ કાલમેં ઉસકા હોના
કેસે સમવ હો સક્તા હૈ । ઇસ પ્રકાર યુક્તિસે મી વિરોધ આતા હૈ ।

વિના પરિણામ કે કોઈ ભાવ નહીં હો સક્તા અત માવોમેં પરિણામકી
પ્રધાનતા હૈ । આત્મા કા સ્વામાવિક પરિણમન હી ‘પારિણામિક’ ભાવ કહલાતા હૈ, અર્થાત્
આત્મા કા ઓ અનાદિપરિણમનસત્તા કા કારણ હૈ ઉસે પારિણામિક ભાવ સમજના
ચાહિય । કહા મી હૈ -

“ઓ કર્મ કે મેટાં કા કર્તા હૈ, ઓ કર્મફલ કા મોક્તા હૈ । સસારશ્રમણ
કરને ચાલા હૈ, નિર્વૃત્તિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરને ચાના હૈ વહી આત્મા હૈ, આત્મા કા અચ
લક્ષણ નહીં હૈ ॥ ૧ ॥

માનવામા આવે તો ‘પૂર્વકાળમા છવ નહિ હતો તે હવે યથો છે’ આ પ્રકારે
છવને આદિ (આદિવાળો) માનવો પડયો, પરંતુ એમ થઈ શકે નહિ, કારણ કે-જે
છવ ભૂતકાળમા નહીં હતો ત્યારે તેનું આકાશપુષ્પની સમાન ભવિષ્યત્ કાળમા
થવું કેમ સભવે ? એમ યુક્તિથી પણ વિરોધ આવે છે

વગર પરિણામે કોઈ પણ ભાવ નથી થઈ શકતો, એટલા માટે આવોમા
પરિણામની પ્રધાનતા છે આત્માનું સ્વામાવિક પરિણમનજ પારિણામિક ભાવ કહેવાય
છે અર્થાત્ આત્માની અનાદિપરિણમનસત્તાનું જે કારણ છે, તેને પારિણામિક જ્ઞાન
સમજવું જોઈએ કહ્યું પણ છે-

“જે કર્મના મેદોના કર્તા છે, જે કર્મના ફળને મોક્તા છે; સસારશ્રમણ
કરવાવાળો છે, નિર્વૃત્તિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરવા વાળો છે તે આત્મા છે આત્માનું
બીજું લક્ષણ નથી ” ॥ ૧ ॥

ચાત્મનો માલિન્યમ્, યથા પદ્મસંગાન્નજ્વલસ્ય માલિન્ય । તથા-નરકગત્યાદિનામ કર્મણો વિપાકાવિર્ભાવાન્નરકગત્યાધારસ્ય ઔદયિકો ભાવઃ । કપાયમાહનીયકર્મણો વિપાકાવિર્ભાવાન્ન 'ક્રોધી, -માની' -ત્યાદિરૌદયિકો ભાવઃ । એવં સર્વૌદયિકો ભાવઃ સમાલોચનીયઃ ।

(૫) પરિણામિક-ભાવ—

(૫) પરિણમન-સર્વથા-અપરિત્યક્તપૂર્વાવસ્થાસ્ય રૂપાન્તરેણ મવન-પરિણામઃ, સ એવ પારિમાણિકઃ । અગ્ર સ્વાર્થે ઠક્ પ્રત્યય, ન તુ નિર્વૃત્ત્યર્થે, જીવસ્યાદિમત્ત્વાપન્ને । યદિ 'પરિણામેન નિર્વૃત્ત' ર્થસ્ય પારિણામિકો જીવ ઇતિ મન્યતે, તદા પ્રાગવસ્યા-

ભાવ ઔદયિક છે । ભાવ આત્મા કા માલિન્યરૂપ છે, જાણે કે કીચડ કે સસર્ગ સે અલ મેં મલિનતા આ જાતી છે । નરકગતિનામકર્મ આદિ કે ઉદય સે નરક ગતિ આદિ ઔદયિક ભાવ કહણતે છે । કપાયમોહનીય કર્મ કે ઉદય સે ક્રોધ, માન આદિ ઔદયિક ભાવ હોતે છે । ઇસી પ્રકાર સમી જગદ્ ઔદયિક ભાવ કા વિચાર કર લેના જાણિયે ।

(૫) પારિણામિક ભાવ—

પૂર્વ અવસ્થા કા સર્વથા ત્યાગ ન કર કે રૂપાન્તર મેં હોના પરિણામ છે, ઔર વહી પારિણામિક કહણતા છે । યદા સ્વાર્થમે ઠક્ પ્રત્યય હુઆ છે, ન કિ નિર્વૃત્તિ અર્થમે, નિર્વૃત્તિ અર્થ મેં પ્રત્યય હોનેસે જીવકા આદિમાન્ હોનેકા પ્રસન્ન આજ્ઞાતા છે । યદિ—“પરિણામેન નિર્વૃત્તિ પારિણામિક-જીવ ” અર્થાત્ પરિણામસે હોનેવાલા પારિણામિક-જીવ કહણતા છે, પેસી વ્યુત્પત્તિ માનલી જાય તો 'કિસી પૂર્વ કાલમેં જીવ નહીં આ વહ અવ હુઆ છે' ઇસ

ઠાકવના સસર્ગથી જલ્દમા મલિનતા આવી જાય છે નરકગતિ નામ-કર્મ આદિના ઉદયથી નરકગતિ આદિ ઔદયિક ભાવ ઠહેવાય છે કપાય-મોહનીય કર્મના ઉદયથી ક્રોધ, માન આદિ તે ઔદયિક ભાવ છે આ પ્રમાણે તમામ સ્થળે ઔદયિક ભાવનો વિચાર કરી લેવો.

(૫) પારિણામિક ભાવ—

પૂર્વ અવસ્થાનો સર્વથા ત્યાગ નહિ કરતા રૂપાન્તર થવું તે પરિણામ છે, અને પરિણામ તેજ પારિણામિક ઠહેવાય છે અહીં સ્વાર્થમા ઠક્ પ્રત્યય થયો છે પરન્તુ નિર્વૃત્તિ અર્થમા નથી થયો નિર્વૃત્તિ અર્થમા પ્રત્યય થવાથી જીવનો આદિમાન્ (આદિવાળો) થવાનો પ્રસન્ન આવી જાય છે એ—“પરિણામેન નિર્વૃત્તઃ પારિણામિકઃ-જીવ ” અર્થાત્ 'પરિણામથી થવાવાળો પારિણામિક જીવ ઠહેવાય છે' આવી વ્યુત્પત્તિ

રૂંતિ । યદા જીવઃ કેવલિસમુદ્ધાતાવસ્યા પ્રાપ્નોતિ, તદા સમસ્તલોકાકાશમેક-
જીવસ્યાધારક્ષેત્રં ભવતિ । સકલજીવરાશ્યપેક્ષયા તુ જીવાનામાધારક્ષેત્ર સર્પૂર્ણમેવ
લોકાકાશમ્ ।

લોકાકાશસ્યાઽસંખ્યાતભાગે જીવસ્ય સ્થિતિરિત્યત્રાઽઽગમવચન યથા—

“સદ્ગુણેણ લોચસ્સ અસંખેજ્જહમાગે”

સ્વસ્થાનેન લોકન્યાસરખ્યેયમાગે । (પ્રજ્ઞા ૦ ૨ પદ જીવસ્થાનાધિકારે)

નનુ પરિમાણસ્ય ન્યૂનાધિકત્વે કિં કારણમ્ ? ઉચ્યતે—જીવસ્થાનાધિકાલ્પો-
જનન્તાનન્તાણુપ્રચયરૂપેણ કાર્મણ-શરીરેણ સમ્યન્ધાદેવસ્યૈવ જીવસ્ય પરિમાણ
જીવ કા આધારક્ષેત્ર લોકાકાશ કે અસંખ્યાતવે ભાગ સે છેકર સર્પૂર્ણ લોકતક
હો સક્રતા હૈ । ત્રય જીવ કેવલિસમુદ્ધાત કરતા હૈ તસ સમય વહી ઇક જીવ સર્પૂર્ણ
લોકાકાશ મેં વ્યાપ્ત હો જાતા હૈ । સમસ્ત જીવરાણિ કી અપેક્ષાસે સર્પૂર્ણ લોકાકાશ
જીવો કા આધારક્ષેત્ર હૈ ।

જીવ કા અવગાહ લોકાકાશ કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં હોતા હૈ, ઇસ
વિષય મેં આગમ કા પ્રમાણ ઇસ પ્રકાર હૈ—

“સદ્ગુણેણ લોચસ્સ અસંખેજ્જહમાગે” (પ્રજ્ઞાપના ૨ પદ જીવસ્થાનાધિકાર)
સ્વસ્થાન કી અપેક્ષા લોક કે અસંખ્યાતવે ભાગ મ (જીવ કી સ્થિતિ હૈ) ।

શુદ્ધા—જીવો કે પરિમાણ કી ન્યૂનાધિકતા કા ન્યા કારણ હૈ ?

સમાધાન—અનન્તાનન્ત પરમાણુઓ કે પ્રચયરૂપ કાર્મણ શરીર ક સાથ

ન્યાસે જીવ કેવલિસમુદ્ધાત કરે છે, તે સમય તે જ્યેક જીવ સર્પૂર્ણ લોકાકાશમા
વ્યાપ્ત થઈ જાય છે સમસ્ત જીવરાશિની અપેક્ષાથી સર્પૂર્ણ લોકાકાશ જીવોનુ
આધારક્ષેત્ર છે

જીવનો અવગાહ લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગમા હોય છે આ વિષયમા
આગમનુ પ્રમાણુ આ પ્રમાણે છે—

“સદ્ગુણેણ લોચસ્સ અસંખેજ્જહમાગે” સ્વસ્થાનની અપેક્ષા લોકના અસંખ્યાતમા
ભાગમાં (જીવની સ્થિતિ છે) પ્રજ્ઞાપના, ૨ પદ જીવસ્થાનાધિકાર)

શીકા—જીવોના પરિણામની ન્યૂનાધિકતાનુ શુ કારણ છે ?

સમાધાન—અનન્તાનન્ત પરમાણુઓના પ્રચય (સમૂહ) રૂપ કાર્મણુ શરીર

જીવસ્ય સ્થિતિદેષમ્—

લોકાકાશસ્યાઽસંખ્યાતમાગત' સમારમ્ય, મમસ્ત્ત્લોકાકાશે જીવોઽવગાહતે ।
જીવમદેશનાં પ્રદીપવત્ સંકોચવિસ્તારસ્વભાવત્વાત્ । આત્મન પરિમાણ ન ગાન-
વન્મહત્, નાપિ પરમાણુવદણુ, કિન્તુ મધ્યમમ્ ।

યદ્યપિ પ્રદેશસંખ્યાપેક્ષયા સમાનમેવ સર્વેપામાત્મનાં સ્વસ્વપરિમાણમ્,
તથાપિ દૈર્ઘ્ય-વિસ્તારાદિ સર્વેષાં વિસદૃશમેવ । અતઃ પ્રત્યેકજીવસ્યાઽઽધારક્ષેત્રં
જઘન્યતો લોકાકાશસ્યાઽસંખ્યાતમાગત સમારમ્ય સમપ્રમાણપર્યન્ત મવિતુમ-

જીવ કા સ્થિતિદેષ—

લોકાકાશ કે અસંખ્યાતવે ભાગ સે છેકર સંપૂર્ણ લોકાકાશ મેં જીવ કા
અવગાહન હો સકતા હૈ । કારણ યહ હૈ કિ—જીવ કે પ્રદેશ દીપક કી પ્રમા કે સમાન
સંકોચ-વિસ્તાર સ્વભાવ વાલે હૈ, અર્થાત્ કમી સિકુઢ જાતે હૈ ઔર કમી ફેલ જાતે
હૈ । આત્મા કા પરિમાણ ન તો આકાશ કે સમાન મહાન્ (સર્વવ્યાપી) હૈ ઔર ન
પરમાણુ કે બરાબર હી હૈ કિન્તુ આત્મા મધ્યમ પરિમાણ વાલો હૈ ।

પ્રદેશો કી સંખ્યા કી અપેક્ષા સમસ્ત આત્માઓ કા પરિમાણ બરાબર હૈ,
અર્થાત્ સબ આત્મા લોકાકાશ કે બરાબર અસંખ્યાતપ્રદેશ વાલે હૈ કિન્તુ પ્રાપ્ત
શરીર કે અનુસાર ઝનકે વિસ્તાર મેં (પરિમાણ મેં) અન્તર પદ્ધતિ હૈ, અતઃ પ્રત્યેક

જીવન સ્થિતિદેશ—

લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગથી લઇને સંપૂર્ણ લોકાકાશમા જીવન
અવગાહન થઇ શકે છે કારણ એ છે કે—જીવના પ્રદેશ દીપકની પ્રમાણી સમાન
સંકોચ-વિસ્તાર સ્વભાવવાળો છે, અર્થાત્ કોઈ વખત સંકુચાઈ જાય છે અને કોઈ
વખત ફેલાઈ જાય છે આત્માનું પરિમાણ આકાશપ્રમાણે મહાન નથી અને
પરમાણુના બરાબર પણ નથી પરંતુ આત્મા મધ્યમ પરિમાણ વાળો છે

પ્રદેશોની સંખ્યાની અપેક્ષાએ સમસ્ત આત્માનું પરિમાણ બરાબર છે અર્થાત્
સર્વ આત્મા લોકાકાશના બરાબર અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો છે, પરંતુ પ્રાપ્ત શરીરના
અનુસાર તેના વિસ્તારમા (પરિમાણમા) અતર પડી જાય છે તેટલા કારણથી પ્રત્યેક જીવને
આધાર-ક્ષેત્ર લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગથી લઇને સંપૂર્ણ લોક સુધી થઈ શકે છે.

દ્વતાકાશે ચાવસ્થિત પ્રકાશપુન્નરૂપ પ્રદીપ સ્વાધ્યમાત્રાવમાસી ક્વચિત્
સકુચિત ક્વચિત્ વિસ્તૃતશ્ચ ભવતિ । અતઃ શરીરપરિમાણાનુસાર પરિમાણ દધ્યાન
આત્મા મૂર્તેઽથ વિદ્યાયતે । ઉક્તશ્ચ રાજપ્રતીયમૃત્રે—

“પણસી ! જઠાણામણ-કૂઠાગારસાલા સિયા જાવ ગમીરા, અઠ ણ કેઈ
પુરિસે જોઢ વ દીવ વ” इत्यारभ्य “एवमेव पणसी ! जीवेवि ज जारिसय
पुत्रकर्मनिवद्ध बौद्धिं निज्वत्तेइ त असखेज्जेद्धिं जीवपणसेहिं सचित्त करेइ-खुट्ठियं
वा महालयि वा” इति पर्यन्तम् । सू० ८४ ॥ इति ॥

પ્રદેશિન તથા યયાનામકમ્-કૂટાગારશાલા સ્યાત્ યાવદ્ ગમ્મીરા અથ
સ્વલ્લ કોઽપિ પુરુષ જ્યોતિર્વા દીપ વા (इत्यारभ्य) एवमेव प्रदेशिन ! जीवोऽपि वा
यादृशिका पूर्वकर्मनिवद्धा बौद्धिं निर्वर्त्तयति तामसख्येयैर्जीवप्रदेशैः सचित्ता करोति
सुद्रिकां वा महालया वा ।” इति च्छाया ।

મહલ મં ઔર સ્વલ આકાશ મેં રક્ષા હુઆ પ્રકાશ કા પુન્નરૂપ દીપક અપની બગહ પર
માદમ હોતા હુઆ કહીં સકુચિત હોતા હૈ ઔર કહીં વિસ્તૃત હોતા હૈ । इसी प्रकार
शरीर के परिमाण के अनुसार परिमाणवाला आत्मा मूर्त ऐसा मादम होता है । राक्षप्रतीय
सूत्र में कहा है —

“હૈ પ્રદેશી રાજા ! જૈસે કોઈ કૂટાગાર શાલા હો ઔર વહ (યાવત્)
ગમીર હો ઔર કોઈ પુરુષ જોત યા દીપક ડસ મ રખ્યે તો વહ ડસે પૂર્ણરૂપ સે
પ્રકાશિત કરતા હૈ, इसी प्रकार ह प्रदेशी ! आत्मा अपने पूर्वोपाजित कर्मों के अनुसार
जैसा शरीर पाता है, उसे असम्यात आत्मप्रदेशों से समीप बना देता है, चाहे
वह शरीर बड़ा हो चाहे लुल्ल (छोटा) हो” ।

જેવી રીતે ઘરમાં, મહેલમાં અને ખુલ્લા આકાશમાં રાખેલા પ્રકાશ-પુન્નરૂપ દીપક,
પોતાની જગ્યાએ દેખાતો થકો કોઈ જગ્યાએ સકુચિત હોય છે અને કોઈ જગ્યાએ
વિસ્તૃત હોય છે એ પ્રમાણે શરીરના પરિમાણ અનુસાર પરિમાણ વાળો આત્મા
મૂર્ત જેવો દેખાય છે રાક્ષપ્રતીય સૂત્રમાં કહ્યું છે —

“હૈ પરદેશી રાજા ! જેમ કોઈ કૂટાગાર શાળા હોય તે (યાવત્) ગમીર હોય
અને કોઈ પુરુષ જગ્યાએ અથવા દીપક તેમાં રાખે તો તે એને પૂર્ણરૂપથી પ્રકાશિત
કરે છે, એ પ્રમાણે હૈ પરદેશી ! આત્મા પોતાના પૂર્વોપાર્જિત કર્મો પ્રમાણે જેવું
શરીર પ્રાપ્ત કરે છે, તેને અસમ્યાત આત્મપ્રદેશોમાં સજીવ બનાવી દે છે, તે
શરીર ગમે તો મોટું હોય અથવા નાનું હોય.”

બહુનાં વા જીવાનાં પરિમાણ વિવિધં જાયતે । કાર્મણ-શરીર ટિ સર્વદાઝનેક-રૂપેનાવતિષ્ઠતે । તત્ત્વમ્વધાદૌદારિકાઘપિ શરીર તદનુસારિ ન્યૂનાધિક-પરિમાણમાગ્ ભવતિ ।

જીવમ્ય મૂર્તવદ્ ઝાસશુદ્ધિ —

વસ્તુતો રૂપરહિતોઽપિ જીવ શરીરસમ્બન્ધ્યાન્યૂનાધિકપરિમાણં વધન્મૂર્તે શ્વાપચયોપચયૌ પ્રાપ્નોતિ । સ ટિ સ્વભાવત પ્રતીપદ્ભિભિષ્તમાસાય સંકોચવિકાશશીલઃ સ્વાધ્યયમાત્રેઽવભાસતે । યથા-કલ્લશે પ્રાસાદપ્રદેશે નિરા-

મનાદિ કાલ સે જીવ કા સમ્બન્ધ હૈ । ઇસ સમ્બન્ધ કે કારણ ણક હો જીવ કા અનેક કાલાં મેં, ઓર અનેક જીવા કા ણક હો કાલ મેં બિન્નર પ્રકાર કા પરિમાણ હોતા હૈ । કાર્મણ શરીર સદા વિભિન્ન રૂપાં મ પરિણમન કરતા રહતા હૈ । ડસકે સંયોગ સે ઔદારિક આદિ શરીર મી કાર્મણ શરીર કે અનુસાર ન્યૂનાધિકપરિમાણવાલે હોતે હૈ ।

જોષ કી ઝાસ-શુદ્ધિ—

જીવ વાસ્તવ મેં અરૂપી હૈ, ફિર મી શરીર કે સાથ સમ્બન્ધ હોને કે કારણ વહ છોટે-મોટે પરિમાણ કો ધારણ કરતા હૈ, અત ડસ મેં મૂર્ત પદાર્થ કી મૌતિ અપચય (ઝાસ) ઓર અપચય (વૃદ્ધિ) હોતા હૈ । સ્વભાવ સે સંકોચ વિકાસવાળા જીવ નિમિત્ત પાત્ર દીપક કી તરહ અપને આશ્રય (શરીર) મેં પ્રતિભાસિત હોતા હૈ । જૈસે ઘટ મેં,

સાથે બનાદિ કલથી જીવનો સંબન્ધ છે; એ સંબન્ધના કારણે એકજ જીવના અનેક કલોભા, અને અનેક જીવોના એકજ કલોભા બિન્ન બિન્ન પ્રકારનું પરિભાણ થાય છે કાર્મણ શરીર સદાય વિભિન્ન રૂપોમાં પરિણમન કરી રહે છે, તેના સંયોજથી ઔદારિક આદિ શરીર પણ કાર્મણ શરીર પ્રમાણે ન્યૂનાધિક પરિમાણવાળા હોય છે

જીવની ઝાસ શુદ્ધિ—

જીવ વાસ્તવમાં અરૂપી છે, તે પણ શરીરની સાથે સંબન્ધ હોવાના કારણે તે નાના-મોટા પરિમાણને ધારણ કરે છે, તે કારણથી તેમાં મૂર્ત પદાર્થની જેમ અપચય (ઝાસ) અને અપચય (વૃદ્ધિ) થાય છે સ્વભાવથી સંકોચ-વિકાસવાળો જીવ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરી દીપકની પ્રમાણે પોતાના આશ્રય (શરીર)માં પ્રતિભાસિત થાય છે—(દેખાય છે)

કર્મણામત્યન્તોચ્છેદે સતિ કર્મસંપ્રામાવાત્ કર્મવન્ધનોચ્છેદાદ્ય નાસ્ત્યેવોર્ધ્વગતિ-
પ્રતિવન્ધક તદા સ્વસ્વમાવાનુસારેણોર્ધ્વગમનાવસર સિદ્ધાનામ્પતિષ્ઠતે ।

જીવસ્ય લક્ષણમ્—

ઉપયોગવત્ત્વ જીવસ્ય લક્ષણમ્ । ઉપયુજ્યતે વસ્તુપરિચ્છેદ પ્રતિ વ્યાપાર્યતે
જીવોજ્જેનેત્યુપયોગ કરણે ઘટ્ । બોધરૂપો વ્યાપાર ઉપયોગ । જ્ઞાન, સંવેદન,
પ્રત્યય, ઇતિ નામાન્તરાણિ ।

સામાન્યવિશેષરૂપબોધદ્વયદર્શનાન્નિશ્ચયો ભવતિ-વિદ્યતે સ્વલુ જીવ',
યસ્યેમી સામાન્યવિશેષાવબોધો, ન ચ તાદૃશ કશ્ચિદસ્તિ જીવો, યસ્ય સાકા-
કર્મો કા સર્ગ નહીં રહતા, કર્મવન્ધન કા ઉચ્છેદ હોને સે ઊર્ધ્વગતિ કા કોઈ
પ્રતિવન્ધક નહીં રહતા, તથા સિદ્ધ જીવો કો ઊર્ધ્વ ગમન કા અવસર પ્રાપ્ત હોતા હૈ ।

જીવ કા લક્ષણ—

જીવ કા લક્ષણ ઉપયોગ હૈ । જો જીવ કો વસ્તુ કે બોધ મેં વ્યાપૃત કરતા હૈ
ઉપયુક્ત ઘનાતા હૈ ઉસે ઉપયોગ કહતે હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-બોધરૂપ વ્યાપાર ઉપયોગ
કહલાતા હૈ । જ્ઞાન સંવેદન, પ્રત્યય, યે ઉપયોગ ક પર્યાયવાચી શબ્દ હૈ ।

મામાગ્ર બોધ (વર્જન) ઔર વિશેષ બોધ (જ્ઞાન) અનુભવસિદ્ધ હૈ । ઇન
દોનો બોધો સે યહ નિશ્ચય હોતા હૈ કિ જીવ અવશ્ય હૈ, ઝિસ મ યહ સામાન્ય ઔર
વિશેષ બોધ પાયા જાતા હૈ । પેસા કોઈ જીવ નહીં હૈ ઝિસ મ સામાન્ય-બોધ (નિરાકાર
બય છે, અને ક્રમેની સસર્ગાં ઁહેતો નથી, ત્યારે ક્રમબંધનનો ક્ષય થવાથી ઉર્ધ્વગતિ
થવામા કોઈ પ્રતિબંધક (અતશય કરનાર) રહેતુ નથી, ત્યારે સિદ્ધ જીવોને ઉર્ધ્વ
ગમન કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે

જીવનુ લક્ષણ—

જીવનુ લક્ષણ ઉપયોગ છે, તે જીવને વસ્તુના બોધમા વ્યાપૃત-વ્યાપારશુદ્ધ
કરે છે તાત્પર્ય એ છે કે-બોધરૂપ વ્યાપાર ઉપયોગ કહેવાય છે જ્ઞાન, સંવેદન,
પ્રત્યય, આ સવ ઉપયોગના પર્યાયવાચી શબ્દો છે,

સામાન્ય બોધ (દર્શન) અને વિશેષ બોધ (જ્ઞાન) અનુભવ સિદ્ધ છે એ બંને
બોધોથી જોમ નિશ્ચય થાય છે કે-જીવ અવશ્ય છે, જેમા આ સામાન્ય તથા
વિશેષ બોધ જોવામા આવે છે એવો કોઈ જીવ નથી કે જેમા સામાન્ય બોધ

जीवस्य-ऊर्ध्वगति —

सकलकर्मणा क्षये सति सपदि जीवो मुक्त सन्नृधं गच्छति, न च 'जीवस्यामूर्तत्वाद् गतेरसमव' इति वाच्यम्, स्वभावात् एव पुद्गलद्रव्यवद् जीवस्य गतिशीलत्वात् ।

इयान् विशेषः पुद्गलेभ्य - पुद्गलाः स्वभावादधोगतिशीला, जीवास्तु स्वभावाद् ऊर्ध्वगतिशीला । प्रतिषेधकद्रव्यसद्भावाद् ऊर्ध्वगमनस्वभावा जीवा अघस्तिर्यग् वा गच्छन्ति, गन्तुमक्षमा वा भवन्ति । तद्य तद्गतिप्रतिषेधक कर्मव । यदा सकल-

जीव की ऊर्ध्वगति—

સકલ કર્મોં કા ક્ષય હોને પર તત્કાલ મુક્ત હુઆ જીવ ઉપર કી ઓર ગમન કરતા હૈ । 'જીવ અમૂર્ત હૈ ઓર ઇસ કારણ વહ ગતિ નહીં કર સકતા' પેસા કહના ઠીક નહીં હૈ, ક્યો કિં પુદ્ગલ-દ્રવ્ય કે સમાન જીવ સ્વભાવ સે હી ગતિશીલ હૈ ।

ગતિ કે વિષય મેં જીવ ઓર પુદ્ગલ મેં ઇતના ભેદ હૈ—પુદ્ગલ અધોગતિશીલ હૈ ઓર જીવ ઉર્ધ્વગતિશીલ હૈ, અર્થાત્ પુદ્ગલ કા સ્વભાવ નીચે જાને કા હૈ ઓર જીવ કા સ્વભાવ ઉપર કી ઓર જાને કા હૈ મગર રુકાવટ ઢાલને વાલે દ્રવ્યોં કે નિમિત્ત સે ઉર્ધ્વગતિશીલ જીવ મી નીચે કી ઓર અથવા તિરછા ગમન કરતા હૈ । આ કમી ગમન કરને મેં અસમર્થ હો જાતા હૈ । જીવ કી સ્વાભાવિક ગતિ કા પ્રતિબન્ધક (રુકાવટ ઢાલને વાલો) કર્મ હી હૈ । જ્ય સમસ્ત કર્મોં કા અત્યન્ત ઉચ્છેદ હો જાતા હૈ ઓર

જીવની ઉર્ધ્વ ગતિ—

સકલ કર્મોંનો ક્ષય થયા પછી તત્કાલ મુક્ત થયેલો જીવ ઉપર તરફ ઝમન કરે છે 'જીવ અમૂર્ત' છે, અને એ કારણથી તે ગતિ કરી શકતો નથી'—એમ કહેવું તે ઠીક નથી, કેમકે પુદ્ગલની પ્રભાવે જીવ સ્વભાવથી જ ગતિશીલ છે

ગતિના વિષયમાં જીવ અને પુદ્ગલમાં ભેદો ભેદ છે—પુદ્ગલ અધોગતિશીલ છે, અને જીવ ઉર્ધ્વગતિશીલ છે અર્થાત્ પુદ્ગલોનો સ્વભાવ નીચે જવાનો છે, અને જીવનો સ્વભાવ ઉપર તરફ જવાનો છે પરંતુ તેમાં અતરાય નાંખવાવાળા દ્રવ્યોના નિમિત્તથી ઉર્ધ્વગતિશીલ જીવ પણ નીચે તરફ અથવા તિર્છો ઝમન કરે છે અથવા કોઈ વખત ઝમન કરવામાં અસમર્થ થઈ જાય છે જીવની સ્વાભાવિક ગતિનો પ્રતિબંધ (અટકાવતો) કરનાર કર્મ જ છે જ્યારે સકલ કર્મોનો અત્યન્ત ક્ષય થઈ

તિરોહિતો ભવતિ । તથા પૃથિવીકાયાદિજીવાનામુપયોગાશ્ચ સ્ફુરત્યેવ સર્વદા ।
યદિ લોકવ્યાપિનૃ પુદ્ગલાઃ સગ્રીભૂયાપિ કર્મવર્ગણારૂપેણ -સર્વતોભાવેન જ્ઞાનં
તિરોદધુસ્તર્ધિં નિર્જીવતાપચિરાત્મનો દુર્વારા સ્યાત્ । તસ્માત્ પૃથિવ્યાદિજીવેષુ
બોધાન્ન સ્વભાવતોઽનાદૃતસ્તિષ્ઠત્યેવેતિ સિદ્ધમ્ । ઉક્ત ચાગમે—

“સન્નજીવાણ પિ ય ણં અક્કરસ્સ અણતમાગો નિચ્છુગ્ધાદિઓ । જહ્
પુણ સોઽવિ આવરિજ્જા તો ન જીવો અજીવત્ત પાવિજ્જા ”

“સુદ્ધુવિ મેહસમુદણ, દોઢ પમા ચંદ-મૂરાણ ” ઇતિ ।

છાયા—સર્વજીવાનામપિ ચ ચત્તુ અક્કરસ્સાનતમાગો નિત્યોદ્ઘાટિતૃ ।
યદિ પુનઃ સોઽપિ આવિયેત તર્ધિં ચત્તુ જીવઃ અજીવત્ત્વ પ્રાપ્તુયાત્ । “સુદ્ધુવિ
મેહસમુદયે, ભવતિ પ્રમા ચન્દ્રસૂર્યો ” ઇતિ ।

તિરોહિત નહીં હો સક્ષતા, ઇતી પ્રકાર પ્રથિવીકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવો કે ઉપયોગ કા
અશ સદા સ્ફુરાયમાન રહતા હી હૈ । અગર લોકવ્યાપી પુદ્ગલ ફક્તે હો કર્મવર્ગણા
રૂપ પરિણત હો કર જ્ઞાન કો પૂરી તરહ આજ્ઞાદિત કર જાલે તો જીવ અજીવ
બન જાય, મગર એસા હોના અસમ્ભવ હૈ, અત એવ યહ સિદ્ધ હૈ કિ—પૃથિવીકાય આદિ
એક ઇન્દ્રિય જાલે જીવો મેં મી જ્ઞાન કા કિંચિત્ અશ સ્વભાવ સે અનાદૃત (આવરણ
રહિત) રહતા હૈ । આગમ મેં મી કહા હૈ—“સન્નજીવાણ પિ ય ણં અક્કરસ્સ
અણતમાગો નિચ્છુગ્ધાદિઓ, જહ્ પુણ સોવિ આવરિજ્જા તો ન જીવો અજીવત્ત
પાવિજ્જા” “સુદ્ધુવિ મેહસમુદણ દોઢ પમા ચંદમૂરાણ”

પ્રકાશ કથારેય પશુ પક્ષે તિરોહિત-આશ્રયદિત થતો નથી એ પ્રમાણે પૃથિવીકાય
આદિ એકેન્દ્રિય જીવોના “ઉપયોગ” અશ પણ સદા સ્ફુરાયમાન રહે છે અગર
લોકવ્યાપી પુદ્ગલ એકલા થઈને કર્મવર્ગણારૂપ પરિણત થઈને જ્ઞાનને પૂરી તરહથી
આજ્ઞાદિત કરી નાખે (ઢાંકી દે) તો જીવ અજીવ બની જાય, પણ એમ બનવું
અસંભવિત છે એટલા કારણથી એ સિદ્ધ છે કે—પૃથિવીકાય આદિ એક ઇન્દ્રિયવાળા
જીવોમા પણ જ્ઞાનનો ઈશિત અશ સ્વભાવથી અનાદૃત-આવરણરહિત રહે છે
આમમમા પણ કહ્યું છે—“સન્નજીવાણ પિ ય ણં અક્કરસ્સ અણતમાગો નિચ્છુગ્ધાદિઓ ।
જહ્ પુણ સોવિ આવરિજ્જા તો ન જીવો અજીવત્ત પાવિજ્જા ” “સુદ્ધુવિ મેહસમુદણ દોઢ
પમા ચંદ્રસૂરાણ ”

રાનાકારોપયોગી ન સ્ત. । અતઃ ણ્યોક્ત મગવતા—“જીવો ઉવબોગલક્ષણો” શ્વિ ।

લક્ષ્યતે-જ્ઞાયતેઽનેનેતિ લક્ષણમ્ । ઉપયોગી લક્ષણ યમ્ય સ ઉપયોગલક્ષણઃ ।
જ્ઞાનાવગમ્યો જીવ ઇત્યર્થઃ ।

પૃથિવીકાયાદિસર્વસસારિજીવાનાં ઘોષસ્થાનન્તતમો માગ' સર્વદા પ્રકાશમાનોઽનાદૃતસ્તિષ્ઠત્યેવ । નહિ સકલલોકાન્તવર્તિન પુદ્ગલા કર્મરૂપત્વા પરિણતા અપિ કસ્યાપિ જીવસ્ય સર્વતોમાધેન જ્ઞાનમાવરીતુ પ્રભવન્તિ । યયા-અતિનિવિઢધનઘટાઽઽચ્છાદિતસ્યાપિ સૂર્યમ્ય પ્રકાશલેષ પ્રકાશત ણ્વ, નચ સર્વથા ઉપયોગ) ઔર વિશેષ ઘોષ (સાકાર ઉપયોગ) વિષમાન ન હો, ઇસી કારણ મગવાનન કહા હૈ—“જીવો ઉવબોગલક્ષણો” બીચ ઉપયોગ લક્ષણ વાળા હૈ ।

જિસ કે દ્વારા વસ્તુ લખી જાય—જાની જાય વહ લક્ષણ કહલાતા હૈ । ઉપયોગ જિસ કા લક્ષણ હો ઉસે ઉપયોગલક્ષણ કહતે હૈ । તાત્પર્ય મહ હૈ કિ—જ્ઞાન લક્ષણ કે દ્વારા જીવ માલુમ હોતા હૈ ।

પૃથિવીકાય આદિ સમસ્ત સસારી જીવો કે જ્ઞાન કા અનન્તવા માગ સદૈવ પ્રકાશમાન ઔર આવરણરહિત બના રહતા હૈ । સમ્પૂર્ણ લોકાકાશ કે પુદ્ગલ કદાચિત્ કર્મરૂપ મેં પરિણત હો જાઈ તો મી વહ કિસી ઇક જીવ કે જ્ઞાન કો પૂર્ણરૂપ સે આવૃત નહી કર મકને । સૂર્ય જાહે કિસની હી સઘન ઘનઘટા સે આવૃત્તિત જ્યો ન હો જાણ, ઇસકા ઘોડા વહુત પ્રકાશ બના હી રહતા હૈ, પ્રકાશ કમી પૂરી તરહ

(નિરાકાર ઉપયોગ) અને વિશેષ ઘોષ (સાકાર ઉપયોગ) વિષમાન ન હોય, એ કારણથી મગવાને કહ્યુ છે કે—“જીવો ઉવબોગલક્ષણો” એવ ઉપયોગ લક્ષણવાળો છે

જેના દ્વારા વસ્તુ લખી શકાય—લખી શકાય—તે લક્ષણ કહેવાય છે ઉપયોગ જેનું લક્ષણ હોય, તેને “ઉપયોગલક્ષણ” કહે છે તાત્પર્ય એ છે કે—જ્ઞાનલક્ષણ દ્વારા એવ માલુમ પડે છે

પૃથિવીકાય આદિ તમામ સસારી જીવોના જ્ઞાનનો અનન્તમા માગ હમેશા પ્રકાશમાન અને આવરણરહિત બની રહે છે સપૂર્ણ લોકાકાશના પુદ્ગલો કદાચ કર્મરૂપમા પરિણત થઈ જાય તો પણ તે કોઈ એક જીવના જ્ઞાનને પૂર્ણરૂપથી આવૃત કરી (ઢાંકી) શકે નહિ સૂર્ય ગમે તેટલી ઘનઘટા—(મેઘાઢબર)મા આવૃત્તિત થઈ જાય તો પણ સૂર્યનો ઘોડો—જાણે પ્રકાશ તો બની જ રહે છે,

પ્રાપ્ય, કેવલજ્ઞાનસજ્ઞા પ્રાપ્નોતિ ।

જીવા દિવિધા -સિદ્ધા અસિદ્ધાશ્ચ । તત્ર નિર્ઢતાશેષકર્માણ સિદ્ધા ,
અસિદ્ધા સસારિણ । દ્રવ્યભાવબન્ધ સસાર । કર્માપ્તકસમ્બન્ધો દ્રવ્યબન્ધ ,
રાગદ્વેષાદિપરિણામમવન્ધો ભાવબન્ધ । દિવિધવન્ધરૂપ સસારોઽસ્તિ ચેષાં તે
સસારિણ । સમારિણો દિવિધા ત્રસસ્થાવરમેદાત્ । તત્ર પ્રતિવ્યવચ્ચનસ્પતય
સ્થાવરા । તેજોવાયુદારાસ્ત્રમા । તેજોવાયુ ગત્યૈવ ત્રસો, નતુ લઘ્વ્યા । તત્રોદારાશ્ચ-
તુર્વિધા -દ્વિ-ત્રિ-ચતુ -પञ્ચેન્દ્રિયમેદાત્ । તત્ર પञ્ચેન્દ્રિયા પુનર્દિવિધા સમનસ્કા
અમનસ્કાશ્ચ ।

જો જાનને યોગ્ય વિશુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરકે કેવલ જ્ઞાન સજ્ઞા જો પાતા હૈ ।

જીવ દો પ્રકાર કે હૈ —સિદ્ધ જીવ ઓર અસિદ્ધ જીવ । સકલ કર્મો સે
રહિત જીવ સિદ્ધ કહલાત હં, ઓર સસારી જીવ અસિદ્ધ કહલાતે હૈ । દ્રવ્યબન્ધ
ઓર ભાવબન્ધ જો સંસાર કહત હૈ । આઠ કર્મોકા સમ્બન્ધ દ્રવ્યબન્ધ હૈ, ઓર રાગ
દ્વેષ આદિ પરિણામો કા સમ્બન્ધ હોના ભાવબન્ધ હૈ । યહ દો પ્રકાર કા બન્ધરૂપ
સસાર જિન કે હો વે સસારી જીવ કહલાતે હૈ । સસારી જીવ ત્રસ ઓર સ્થાવર કે
મેદસે દો પ્રકાર કે હૈ । પૃથ્વી જલ ઓર વનસ્પતિ, યે સ્થાવર હૈ, તેજ વાયુ ઓર ઉદાર જીવ
ત્રસ હૈ । ઇન મેં તેજ ઓર વાયુ ગતિત્રસ હૈ લઘ્વિ સે સ્થાવર હૈ ।

ઉદાર કે ચાર મેદ હૈ—દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય ઓર પञ્ચેન્દ્રિય । પञ્ચેન્દ્રિય
જીવો કે સજ્ઞી ઓર અસજ્ઞી, યે દો મેદ હૈ ।

ક્ષય થવાથી સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થોને બાંધવા યોગ્ય વિશુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરીને દેવલજ્ઞાન
સજ્ઞા પામે છે

જીવ બે પ્રકારના છે.—સિદ્ધ જીવ અને અસિદ્ધ જીવ, સકલ કર્મોથી રહિત
જીવ સિદ્ધ કહેવાય છે, અને સસારી જીવ અસિદ્ધ કહેવાય છે દ્રવ્યબન્ધ અને
ભાવબન્ધને સસાર કહે છે આઠ કર્મોનો સબન્ધ તે દ્રવ્યબન્ધ છે, અને રાગ-દ્વેષ
આદિ પરિણુઓનો સબન્ધ થાય તે ભાવબન્ધ છે જો બે પ્રકારના બન્ધરૂપ સસાર
જેને હોય છે તે સસારી જીવ કહેવાય છે સસારી જીવ ત્રસ અને સ્થાવરના સેદથી
બે પ્રકારના છે પૃથ્વી, પાણી, અને વનસ્પતિ આ ત્રણ સ્થાવર છે, તેજ, વાયુ,
ઉદાર જીવ ત્રસ છે તેમા તેજ અને વાયુ અતિત્રસ છે, લઘ્વિથી સ્થાવર છે
ઉદારના ચાર સેદ છે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પञ્ચેન્દ્રિય. પञ્ચેન્દ્રિય
જીવોના સજ્ઞી અસજ્ઞી, જો બે સેદ છે

તસ્માદ્ યથ યાવાનુપયોગાશ્ચ સર્વસંસારિનીવેષુ યયામમય સ્વભાવતોજ્ઞાતૃત્વે
 વર્તતે, તત્ર સર્વતો જઘન્ય ઉપયોગાશ્ચ પ્રમથરામયે ગ્વન્નપર્પાપ્તાના મુક્તમનિગોપાના
 મેવ ભવતિ । તતઃ પર સ ઇયોપયોગાશ્ચ અગ્નિષ્ટેકેન્દ્રિય દ્વિ ત્રિ-ચતુ-પચ્ચેન્દ્રિયમદાદ્
 મિથમાનઃ સમિજ્ઞસોતસ્ત્વાદિલઘ્વિસમૂહેન ચ લઘ્વિનિમિત્તકરણશરીરેન્દ્રિયવાક્મ
 નાંસિ સમાશ્રિત્ય પ્રવર્ધમાનો વિવિધસાયોપશમક્રૂતયૈચિત્ર્યવતામત્રગ્રહાદીના ભેદેન
 તતોડપ્યધિકતરં વર્ધમાન સકલધાવિકર્મક્ષય કૃત્વા, સકલમેયપ્રાટિકાં પરાં વિશુદ્ધિં

“સર્વ જીવો કે અક્ષર કા અનન્તયા ભાગ જ્ઞાન સદૈવ ઉપાડા (નિરાવરણ)
 બના રહતા હૈ, અગર વહ મી ઢક જાય તો જીવ અજીવ હો જાય । ”

“મેંધો કા સ્વૂય સમુદાય હોને પર મી ચન્દ્રમા ઓર સૂર્યે કો પ્રમા તો બનો
 હી રહતી હૈ । ”

ઉપયોગ કા જો સર્વ જઘન્ય અશ સમસ્ત સસારી જીવોમેં સર્વદા અનાવૃત્ત બના
 રહતા હૈ, વહ જઘન્ય અશ ઉત્પત્તિ કે પ્રથમ સમય મેં વર્તમાન અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદિયા જીવો
 મેં મી હોતા હૈ । તત્પશ્ચાત્ વહી ઉપયોગ કા અશ એકેન્દ્રિય દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય
 ઓર પચ્ચેન્દ્રિય કે ભેદ સે મિજ્ઞ હોતા હુઆ સમિજ્ઞસોતસ્ત્વ આદિ લઘ્વિયો કે સમૂહ
 સે લઘ્વિ, નિમિત્ત, કરણ, શરીર, ઇન્દ્રિય વચન ઓર મન કા આશ્રય લેકર વધતા જાતા હૈ ।
 અહીં સક કિ વિવિધ પ્રકાર કે ક્ષયોપશમ કી વિચિત્રતા વાલ જીવો કે પ્રવગ્રહ આદિ કે
 ભેદ સે ઓર ઉસ સે મી અધિક વધકર સમસ્ત ઘાતી કર્મો કા ક્ષય હોને પર સમસ્ત ક્ષેમ પદાર્થો

“ સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તભા ભાગ જ્ઞાન સદૈવ ઉપાડુ (નિરાવરણ) રહે
 છે અગર તે પણ જો ઢકાઈ જાય તો જીવ અજીવ થઈ જાય ”

“ મેંધોને ખુબ સમુદાય હોય તો પણ વધ અને સૂચની પ્રમા બની રહે છે ”

ઉપયોગનો જે સર્વ જઘન્ય અશ તમામ સસારી જીવોમા સર્વદા અનાવૃત્ત (ઉપાડો)
 બની રહે છે તે સર્વ જઘન્ય અશ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમા વત્તમાન, અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ
 નિગોદના જીવોમા પણ હોય છે તે પછી તે ઉપયોગનો અશ એકેન્દ્રિય દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય,
 ચતુરિન્દ્રિય અને પચ્ચેન્દ્રિયના શેઠથી શિન્ન થઈને, સશિન્નસોતસ્ત્વ આદિ લઘ્વિજ્ઞોના
 સમૂહથી, લઘ્વિ, નિમિત્ત, કરણ શરીર, ઇન્દ્રિય, વચન અને મનનો આશ્રય લઈને
 વધતો જાય છે, અહીં સુધી કે વિવિધ પ્રકારના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાવાળા
 જીવોને અવગ્રહ આદિ શેઠથી અને તેનાથી પણ અધિક વધીને સમસ્ત ઘાતી કર્મોનો

અથ પદ્ધત્યવિચાર—

પદ્મ દ્રવ્યેષુ વિચિત્ર દ્રવ્ય ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રે ધર્માદય પદ્મ ક્ષેત્રવર્તિત્વાત્ ક્ષેત્રિણ । દેવકુરુત્તરકુરુક્ષેત્રવર્તિત્યૌગલિકૈકકેશસ્ય સ્વળ્હસ્ય કરણે પર્યન્તતો યસ્ય સ્વળ્હસ્ય પુનઃ સ્વળ્હો ન ભવિતુર્મદિતિ, તાદૃશસ્વળ્હપરિમાણ યાવદાકાશક્ષત્ર વ્યાપ્નોતિ, તાવતિ ભાગે વિચિત્રોઽસંખ્યાતપ્રદેશ, ધર્માન્તિકાયસ્યાસંખ્યાતપ્રદેશ, અધર્માન્તિકાયસ્ય ચા સંખ્યાતપ્રદેશ, અસંખ્યાતા નિગોદાના ગોલકાશ્ચ તિષ્ઠન્તિ ।

સૂચ્યગ્રભાગપરિમિતે નિગોદસ્વળ્હેઽપ્યસંખ્યાતા શ્રેણય સન્તિ । તત્ર પ્રત્યેકશ્રેણ્યામસંખ્યાતા પ્રતરા, પ્રતરે ચ પ્રત્યેકમસંખ્યાતા ગોલકા, ગોલકે

પદ્ધત્યવિચાર—

ઠહ દ્રવ્યાં મ સે આકાશ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર હં, ઓર શેષ ધર્મ આદિ પાચ દ્રવ્ય ક્ષેત્રવર્તી હોને કે કારણ ક્ષેત્રી હૈં । દેવ કુરુ ઓર ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રાં કે જુગલિયાકે એક કેશ કે એસે ટુકડે કિયે માઈ કે ફિર ઉનકા દૂસરા ટુકડા ન હો સકે । ઇન મેં સે એક ટુકડા કિતન આકાશ ક્ષેત્ર કો વ્યાપ્ત કરતા હૈ ઉત્તરે ભાગ મ આકાશ કે અસંખ્યાત પ્રદેશ હોતે હૈં । ડસી મેં ધર્માન્તિકાય કે અસંખ્યાત પ્રદેશ હૈં, અધર્માન્તિકાય કે અસંખ્યાત પ્રદેશ હૈં, ઓર નિગોદ કે અસંખ્યાત ગોલક વિષમન હૈં ।

સુઈ ફી નોક બરાબર નિગોદ કે સ્વળ્હ મેં મી અસંખ્યાત શ્રેણિયાં વિષમન હૈં । એક ૨ શ્રેણી મેં અસંખ્યાત—અસંખ્યાત પ્રતર હૈં, એક ૨ પ્રતર મેં અસંખ્યાત ૨ ગોલક હૈં,

પદ્ધત્યવિચાર—

છ દ્રવ્યોમા આકાશ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર છે, અને બાકીના ધર્મ આદિ પાચદ્રવ્યો ક્ષેત્રવર્તી હોવાથી ક્ષેત્ર છે, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રોના બુદ્ધિભાના એક કેશ—વાળના એવા ટુકડા કરવાના આવે કે ફરીને તેનો બીજો ટુકડો થઈ શકે નહિ, તેમાથી એક ટુકડા જેટલા આકાશક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે તેટલા ભાગમાં આકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ કહેવાય છે તેમા ધર્માન્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે, અધર્માન્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે, અને નિગોદના અસંખ્યાત ગોલક વિષમન છે

સોયની અણી બરોબર નિગોદના ખડમા પણ અસંખ્યાત શ્રેણીઓ વિષમન છે એક એક શ્રેણીમા અસંખ્યાત—અસંખ્યાત—પ્રતર છે એક એક પ્રતરમા

જીવાસ્તિકાયસ્ય (૧)-અનન્તજ્ઞાનમ્, (૨)-અનન્તદર્શનમ્ (૩)-અનન્ત
સુખમ્, (૪)-અનન્તર્વાયં ચેતિ ગુણા । (૧)-અવ્યાયાધવસ્ત્વમ્, (૨)-અનવગાહ
વસ્ત્વમ્, (૩)-અમૂર્તિકત્વમ્ (૪)-અગુરુલઘુવસ્ત્વ ચેતિ પચાયા ।

અયં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-માવ-ગુણ-મેદેન પચ્ચધા પ્રાયતે-(૧)-દ્રવ્યતઃ-
અનન્તા જીવા, (૨)-ક્ષેત્રતો લોકપ્રમાણાઃ, (૩)-કાલત આદ્યન્તરદિતા, (૪)-
માવત અરુપિણ-વર્ણગન્ધરસસ્પર્શવર્જિતા ઇતિ, (૫)-ગુણતથેતનાલક્ષણા ઇતિ ।

। ઇતિ જીવાસ્તિકાય સમ્પૂર્ણઃ-

જીવાસ્તિકાય કે ગુણ યઃ હૈ- (૧) અનન્ત જ્ઞાન । (૨) અનન્ત દર્શન
(૩) અનન્ત સુખ ઓર (૪) અનન્ત વીચ ।

(૧) અવ્યાયાધવસ્ત્વ (૨) અનવગાહનાવસ્ત્વ (૩) અમૂર્તિકત્વ ઓર (૪) અગુરુલઘુવસ્ત્વ,
એ વીચ કી પર્યાય હૈ ।

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ માવ ઓર ગુણ કે મેદ સે પાચ પ્રકાર સે જીવાસ્તિકાય કા
જ્ઞાન હોતા હૈ । (૧) દ્રવ્ય સે-જીવ અનન્ત હૈ, (૨) ક્ષેત્ર સે-લોકપ્રમાણ હૈ, (૩) કાલ
સે-આદિ-અન્ત રહિત હૈ (૪) માવ સે-અરૂપી હૈ-રૂપ, રસ, ગન્ધ, ઓર સ્પર્શ સે
રહિત હૈ (૫) ગુણ સે-ચેતનાલક્ષણ હૈ ।

। ઇતિ જીવાસ્તિકાય ।

જીવાસ્તિકાયના ગુણ આ છે-(૧) અનન્તજ્ઞાન, (૨) અનન્ત દર્શન (૩) અનન્ત
સુખ અને (૪) અનન્ત વીચ

(૧) અવ્યાયાધવસ્ત્વ (૨) અનવગાહનાવસ્ત્વ (૩) અમૂર્તિકત્વ અને (૪)
અગુરુલઘુત્વ, એ જીવની પર્યાય છે

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, માવ અને ગુણના સેદથી પાચ પ્રકારે જીવાસ્તિકાયનું જ્ઞાન
પ્રાય છે (૧) દ્રવ્યથી-જીવ અનન્ત છે (૨) ક્ષેત્રથી-લોકપ્રમાણ (૩) કાલથી-આદિ
અન્ત રહિત છે (૪) માવથી-અરૂપી છે-રૂપ-રસ-ગન્ધ અને સ્પર્શથી રહિત છે
(૫) ગુણથી-ચેતનાલક્ષણ છે

ઇતિ જીવાસ્તિકાય-

પરમાણુનાં ઢોં મેદૌ સ્ત-વદ્ધા અવદ્ધાશ્ચ । તત્ર વદ્ધા સ્કન્ધરૂપા' ।
અવદ્ધા પરમ્પરાસયુક્તા । સ્કન્ધાના પુનઃઢોં મેદૌ-જીવસહિતા, જીવરહિતાશ્ચ ।
તત્ર ઘટ-પટાદિરૂપા અજીવસ્કન્ધા. ।

અથ જીવસ્કન્ધ-વિચાર' પ્રસ્તૂયતે—

દ્વયો પરમાણ્વો સયોગે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ । ત્રયાણા પરમાણુનાં સયોગે
ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ । એકમસંખ્યાતાના પરમાણુના સયોગાદસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધો
જાયતે । પતાવત્પર્યન્તા સ્કન્ધા જીવાના ગ્રાણા ન ભવન્તિ ।

પરમાણુ તો પ્રકાર કે હેં— વદ્ધ અને અવદ્ધ । સ્કન્ધરૂપ પરમાણુ વદ્ધ કહલાતે હેં,
ઔર આપસ મેં અમયુક્ત પરમાણુ અવદ્ધ કહલાતે હેં ।

સ્કન્ધ કે મીં દો મેદ હેં—જીવસહિત ઔર જીવરહિત, ઇન મેં ઘટ પટ
આદિ સ્કન્ધ અજીવસ્કન્ધ કહલાતે હેં ।

અથ જીવસ્કન્ધ કા વિચાર કરતે હેં—

તો પરમાણુઓં કા સયોગ હોને પર દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ બનતા હે, ઔર ત્રીન
પરમાણુઓં કે સયોગસે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ । ઇસી પ્રકાર અસંખ્યાત પરમાણુઓં કે સયોગ
સે અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ ઉત્પન્ન હોતા હે । યહાં તક કે સ્કન્ધ જીવોં દ્વારા
મહણ નહીં કિયે જા સકતે ।

પરમાણુ બે પ્રકારના છે—(૧) બદ્ધ અને (૨) અબદ્ધ સ્કન્ધરૂપ પરમાણુ બદ્ધ
કહેવાય છે, અને આપસમા અસંયુક્ત પરમાણુ અબદ્ધ કહેવાય છે

સ્કન્ધના પદ્મ બે ભેદ છે—જીવસહિત અને જીવરહિત. તેમા ઘટ પટ આદિ
સ્કન્ધ અજીવસ્કન્ધ કહેવાય છે

હવે જીવસ્કન્ધનો વિચાર કરવામા આવે છે—

બે પરમાણુઓના સયોગ થવાથી દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ બને છે, અને ત્રણ પરમાણુ
ઓના સયોગથી ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ બને છે, એ પ્રમાણે અસંખ્યાત પરમાણુઓના
સયોગથી અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે અહિં સુધીના સ્કન્ધ, જીવો
દ્વારા મહણ કરી શકાતા નથી.

ષ પ્રત્યેકમસંख्याતાનિ નિગોદશરીરાણિ મન્તિ । તત્ર ચ પ્રત્યેકશરીરેઽન્તા નિગોદજીવા સન્તિ ।

અય કિયન્તોઽન્તા જોવાસ્ત્ર સન્તી ?—ત્યુન્યતે—અતીતકાલોઽન્ત, તથા મવિપ્યત્કાલોઽપ્યનન્ત, વર્તમાનકાલ કસમયમાત્ર, કાન્ત્રયસ્યાપિ યાવન્તઃ સમયા સન્તિ, તે પુનરનન્તેન ગુણિતા યાવન્તો મવેયુસ્તતોઽપ્યનન્ત-ગુણાધિકા એકસ્મિન્ નિગોદ નિગોદિકા જીવા સન્તિ ।

તત્રૈકજીવસ્યાસંख्याતા પ્રદશા સન્તિ । એકમદશઽન્તા કર્મવર્ણના સંખ્યાનાઃ । તત્રૈકસ્યાં વર્ણણાયમનન્તા પરમાણુપુદ્ગલા સન્તિ ।

એક ૨ ગોલક મેં અસંખ્યાત ૨ નિગોદશરીર હૈ, ઓર એક ૨ નિગોદશરીર મેં અનન્ત ૨ નિગોદજીવ હૈ ।

શ્રદ્ધા—અનન્ત કે અનન્ત મઠ હોતે હૈ, એસી સ્થિતિ મેં એક નિગોદશરીર મેં કિતન અનન્ત જીવ હોતે હૈ ?

સમાધાન—અતીત કાલ કે અનન્ત સમય હૈ, મવિપ્ય કાલકે મી અનન્ત સમય હૈ, ઓર વર્તમાન કાલ એક સમય માત્ર હૈ । ઇન ત્રીનો કાલો કે જિતને સમય હૈ ઇનકા અનન્ત સે ગુણાકાર કર દેને પર જિતને સમય હા ઇન સે મી અનન્ત ગુણ અધિક નિગોદજીવ એક નિગોદશરીર મ હોત હૈ ।

એક જીવ કે અસંખ્યાત પ્રદેશ હોત હૈ । એક ૨ પ્રદેશ મેં અનન્ત ૨ કર્મ-વર્ણનાઈ લગી હુઈ હૈ, ઓર એક ૨ વર્ણના મેં અનન્ત ૨ પુદ્ગલપરમાણુ હૈ

અસંખ્યાત ગોલક છે એક એક ગોલકમા અસંખ્યાત નિગોદ શરીર છે, અને એક એક નિગોદ શરીરમા અનન્ત અનન્ત નિગોદ જીવ છે

શ્રદ્ધા—અનન્તના અનન્ત લેહ હોય છે, એવી સ્થિતિમા એક નિગોદ શરીરમાં કેટલા અનન્ત જીવ હોય છે ?

સમાધાન—અતીતકાલ (બૂતકાલ)ના અનન્ત સમય છે મવિપ્યકાલના પણ અનન્ત સમય છે, અને વર્તમાન કાલ એકસમયમાત્ર છે, એ ત્રણે કાલોમા જ સમય છે, તેનો અનન્તથી ગુણાકાર કરવાથી જ ગુણાકાર (શશિ) થાય તેટલો સમયથી પણ અનન્ત ગુણ અધિક નિગોદ જીવ એક નિગોદ-શરીરમા હોય છે

એક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ થાય છે એક-એક પ્રદેશમા અનન્ત-અનન્ત કર્મવજ જીવો લાગી છે, અને એક-એક વજ જીવમા અનન્ત અનન્ત પુદ્ગલપરમાણુ છે

અથ કીદૃશા સ્કન્ધા જીવાનાં ગ્રાહ્યા મવન્તી?—ત્યુચ્યતે—અમન્ય-
રાશિશ્વતુ સપ્ષતિતમ, તદ્ગતજીવાપેક્ષયાઽનન્તગુણાધિકાઃ, પરમાણુો યદિ
સંધીભવન્તિ તદ્દારિકશરીરગ્રાહ્યવર્ગના ભવન્તિ । ઔદારિકવર્ગનાપેક્ષયા-
ઽનન્તગુણાધિકા વૈક્રિયશરીરગ્રાહ્યવર્ગના । તતોઽનન્તગુણાધિકાઽઽહારકવર્ગના ।
આહારકવર્ગનાપેક્ષયાઽનન્તગુણાધિકા તૈજસશરીરગ્રાહ્યવર્ગના । તતોઽનન્તગુણાધિકા
એકમાપાગ્રાહ્યવર્ગના । એકમાપાગ્રાહ્યવર્ગનાપેક્ષયાઽનન્તગુણાધિકા એકઆસોચ્છ્વાસ
વર્ગના । તતોઽનન્તગુણાધિકા એકમનસો વર્ગના । તદ્પેક્ષયાઽનન્તગુણાધિકા કાર્મણ-
વર્ગના ભવન્તિ । તતોઽનન્તગુણાધિકાઃ પુદ્ગલપરમાણુસ્કન્ધા ધ્રેયા । કાર્મણ

કિસ પ્રકાર કે સ્કન્ધ જીવાં દ્વારા ગ્રાહ્ય હોતે હૈં / યદ્દ મતલાતે હૈં —અમન્ય
રાશિ ચોહતરવી હૈ । હસ અમન્ય રાશિ કે જીવાં કી અપેક્ષા અનન્ત ગુણા અધિક
પરમાણુ યદિ હક્ટે હા તો ઔદારિકશરીરગ્રાહ્ય વર્ગના હોતી હૈ । ઔદારિકવર્ગનાકી
અપેક્ષા અનન્તગુણી અધિક વૈક્રિયશરીરગ્રાહ્ય વર્ગના હોતી હૈ, ઓર હસ સે મી
અનન્ત ગુણી અધિક આહારકવર્ગના હોતી હૈ । આહારકવર્ગના સે અનન્તગુણી અધિક
તૈજસશરીરગ્રાહ્ય વર્ગના હોતી હૈ, ઓર હસ સે મી અનન્તગુણી અધિક એકમાપાગ્રાહ્ય
વર્ગના હોતી હૈ । એકમાપાવર્ગના સે મી અનન્તગુણી અધિક એક આસોચ્છ્વાસવર્ગના
હોતી હૈ, ઓર હસ સે અનન્તગુણી અધિક એકમનોવર્ગના હોતી હૈ, મનોવર્ગના સે
મી અનન્તગુણી અધિક કાર્મણવર્ગના હોતી હૈ । હસ સે મી અનન્ત ગુણા અધિક
પુદ્ગલ પરમાણુ કે સ્કન્ધ સમજને ચાહિય । હસ પ્રકાર કાર્મણવર્ગના કે અનન્ત પુદ્ગલ

કયા પ્રકારના સ્કન્ધ હવેદાશ અહણુ કરી શકાય છે ? તે બતાવે છે—અમન્ય-
રાશિ ચુમ્ભાતેર (૭૪) વી છે એ અમન્ય રાશિના હવેદાની અપેક્ષા અનન્ત ગુણ
અધિક પરમાણુ એ એક હ થાય તો ઔદારિક શરીર અહણુ કરી શકે તેવી વર્ગના
હોય છે, ઔદારિક વર્ગનાની અપેક્ષા અનન્ત ગુણુ અધિક વૈક્રિયશરીરગ્રાહ્ય વર્ગના
હોય છે, અને તેનાથી પણ અનન્ત ગુણુ અધિક એક આહારકવર્ગના હોય છે,
આહારકવર્ગનાથી અનન્ત ગુણુ અધિક તૈજસશરીરગ્રાહ્ય વર્ગના હોય, તેનાથી પણ
અનન્ત ગુણુ અધિક એક આપાગ્રાહ્ય વર્ગના હોય છે અને તેનાથી અનન્તગુણુ અધિક
એક આસોચ્છ્વાસવર્ગના હોય છે, અને તેનાથી અનન્તગુણુ અધિક એક મનોવર્ગના હોય
છે મનોવર્ગનાથી પણ અનન્તગુણુ અધિક કાર્મણવર્ગના હોય છે તેનાથી પણ અનન્ત
ગુણુ અધિક પુદ્ગલપરમાણુના સ્કન્ધ સમજવા બોધબે એ પ્રમાણે : કાર્મણવર્ગના

વર્ગનાગતાનન્તપુદ્ગલપરમાણુઘટિતમ્કન્થા જીવાનાં ગ્રાહ્યા મવન્તિ ।

રાગદ્વેપરૂપાશુદ્ધપ્રવૃત્ત્યાઽઽત્મન પ્રતિપ્રદેશમનન્તાનન્તકર્મવર્ગણા અયોગો-
લ્લક્ષવલ્લિવલ્લીભૂતા સન્તિ, અતઃ પદ્માનન્તજ્ઞાનાદયો ગુણા જીવસ્ય તિરોહિતા
મવન્તિ । एवं च जीवोपेक्षयाऽनन्तगुणाधिका पुद्गला ज्ञातव्याः । ते च पुद्गला
रूपिणोऽचेतना सक्रिया* पूरणगलनस्वभावा वेन्तिव्याः ।

પદ્ધત્યવેષુ સક્રિય-નિષ્ક્રિયવિચાર —

પદ્ધત્યવેષુ નિશ્ચયનયેન સર્વાણિ દ્રવ્યાણિ સક્રિયાણિ । વ્યવહારનયતો
ધર્માધમાકાશકાલાગ્ન્યાનિ ચત્વારિ દ્રવ્યાણિ ક્રિયારહિતાનિ । જીવપુદ્ગલૌ સક્રિયૌ
પરમાણુઓં સે વને હુપ સ્કન્ધ જાણાં દ્વારા પ્રહણ કરન યોગ્ય હોતે હૈં ।

રાગ ઓર દ્વેપરૂપ અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કે કારણ આત્મા કે એક એક પ્રદેશ મં અનન્તાનન્ત
કર્મવર્ગણાઈં ફસ પ્રકાર એકમેક હો રહી હૈં, કૈસે લોહે કા ગોલા ઓર અગ્નિ એકમેક
હો જાતે હૈં, ફસી કારણ જીવ કે અનન્ત જ્ઞાન આદિ ગુણ ઢંક જાતે હૈં । ફસ પ્રકાર
જીવોં કી અપેક્ષા પુદ્ગલ અનન્ત ગુણા અધિક જાનન ચાહિય । યે પુદ્ગલ-રૂપી, અચેતન,
સક્રિય, ઓર પૂરણગલનસ્વભાવવાલે હૈં ।

છઠ દ્રવ્યોં મેં સક્રિય-નિષ્ક્રિયકા વિચાર—

નિશ્ચય નય સે છઠોં દ્રવ્ય સક્રિય હૈં, કિન્તુ વ્યવહારનયસે ધર્માસ્તિકાય અધર્મા
સ્તિકાય આકાશ ઓર કાલ નામક ચાર દ્રવ્ય ક્રિયા રહિત હૈં, જીવ ઓર પુદ્ગલ દ્રવ્ય સક્રિય

અનન્ત પુદ્ગલ પરમાણુઓથી અનેકા સ્કન્ધ છવોં દ્વારા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય છે
રાગ અને દ્વેપ રૂપ અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિના કારણે આત્માના એક-એક પ્રદેશમાં
અનન્તાનન્ત કર્મવર્ગણાઓ એ પ્રમાણે એકમેક ઘર્ષ રહી છે કે-જેમ લોહના ગોળો
અને અગ્નિ એકમેક ઘર્ષ જાય છે, એ કારણથી જીવના અનન્ત જ્ઞાન આદિ ગુણ
ઢકાઈ જાય છે એ પ્રમાણે જીવોની અપેક્ષા પુદ્ગલ અનન્તગુણા અધિક જાણવા
એક-એક તે પુદ્ગલ, રૂપી, અચેતન સક્રિય અને પૂરણગલનસ્વભાવવાળા છે

છ દ્રવ્યોમા સક્રિય નિષ્ક્રિયનો વિચાર—

નિશ્ચયનય પ્રમાણે છ દ્રવ્યો સક્રિય છે, પરંતુ વ્યવહારનયથી ધર્માસ્તિકાય
અધર્માસ્તિકાય આકાશ અને કાલ નામના ચાર દ્રવ્યો ક્રિયારહિત છે, જીવ અને

સ્તઃ । નિશ્ચયનયાદ્ ધર્માસ્તિકાયો ગતિપરિતાનાં જીવપુદ્ગલાનાં ગતિં પ્રતિ સહાયદાનરૂપાં ક્રિયામ્, અધર્માસ્તિકાયઃ સ્થિતિપરિણતજીવપુદ્ગલાનાં સ્થિતિં પ્રતિ સહાયદાનરૂપાં ક્રિયાં કરોતિ । તથૈવાકાશોઽવકાશદાનરૂપા ક્રિયાં, કાલઃ વર્તનારૂપક્રિયાં જીવાજીવેષુ વિધતે । તથૈવ નિશ્ચયન જીવ સ્વસ્વરૂપરમણરૂપાં ક્રિયા કરોતિ । યદિ નિશ્ચયનયેન શુભાશુભરૂપવિમાવદશારમણાત્મિકા ક્રિયાં કુર્યાત્તદાઽઽત્મા કદાપ્યવિચલપદં નાપ્નુયાત્, અતઃ સ્વસ્વરૂપપરિણતિરૂપામેવ ક્રિયાં કરોતિ । નિશ્ચયનયેન પુદ્ગલોઽપ્યનાદિકાલ્પતઃ સ્વપૂરણગલ્પનરૂપા ક્રિયાં સમાચરતિ । તસ્માદ્ નિશ્ચયનયેન સર્વાણિ દ્રવ્યાણિ સક્રિયાણીતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ।

હૈ । નિશ્ચયનય સે ધર્માસ્તિકાય, ગતિપરિણત જીવોં ઓર પુદ્ગલોં કો ગતિ મેં સહાયકતા દેને કો ક્રિયા કરતા હૈ, ઓર અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિપરિણત જીવોં પવ પુદ્ગલોંકો સ્થિતિ મેં સહાયતા દેનેકો ક્રિયા કરતા હૈ । હસી પ્રકાર આકાશ-અવગાહદાનરૂપ ક્રિયા કરતા હૈ, ઓર કાલ વર્તના આદિ મેં સહાયતા પહુંચાતા હૈ । ઓવ નિશ્ચયનય સે નિશ્ચયસ્વરૂપ-રમણરૂપ ક્રિયા કરતા હૈ । અગર નિશ્ચય નય સે જીવ શુભ ઓર અશુભ રૂપ વિમાવદશા મેં રમણ કરને કો ક્રિયા કરે તો સે અવિચલ પદ કો કદાપિ પ્રાપ્તિ નહીં હો સક્તી, અતઃ પવ જીવ અપને સ્વભાવ મેં પરિણતિરૂપ ક્રિયા હી કરતા હૈ । નિશ્ચય નય કો અપેક્ષા પુદ્ગલ મી અનાદિ કાલ સે પૂરણ ગલ્પન રૂપ ક્રિયા કર રહા હૈ । હસ પ્રકાર નિશ્ચય નય સે સમી દ્રવ્ય સક્રિય હૈ ।

પુદ્ગલ દ્રવ્ય સક્રિય છે નિશ્ચયનયથી ધર્માસ્તિકાય, ગતિમા પરિણત જીવોં અને પુદ્ગલોંની ગતિમા સહાયતા કરવાની ક્રિયા કરે છે, અને અધર્માસ્તિકાય, સ્થિતિમા પરિણત જીવોં અને પુદ્ગલોંની સ્થિતિમા સહાયતા દેવાની ક્રિયા કરે છે એ પ્રમાણે આકાશ, અવગાહદાનરૂપ ક્રિયા કરે છે, અને કાલ વર્તના આદિમા સહાયતા પહોંચાડે છે, જીવ નિશ્ચયનયથી નિશ્ચયસ્વરૂપ-રમણરૂપ ક્રિયા કરે છે અગર નિશ્ચયનયથી જીવ શુભ અને અશુભરૂપ વિમાવદશામાં રમણ કરવાની ક્રિયા કરે તો તેને અવિચલ પદની પ્રાપ્તિ કદાપિ પણ થઈ શકે નહિ, એટલા કારણથી જીવ પોતાના સ્વભાવમાં પરિણતિરૂપ ક્રિયા જ કરે છે, નિશ્ચયનયથી અપેક્ષા એ પુદ્ગલ પણ અનાદિ કાલથી પૂરણ-ગલ્પનરૂપ ક્રિયા કરે છે, એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયથી સવ દ્રવ્યો સક્રિય છે

અધુના વ્યવહારનયમાધિસ્યોચ્યતે—

વ્યવહારતો ધર્માધર્માકાશકાલા નિક્રિયા, જીવ-પુદ્ગલાશ્ચ સક્રિયા । વ્યવહારનયતો જીવો રાગદ્વેપરૂપાશુભપરિણત્યા પ્રતિસમયમનન્તપુદ્ગલપરમાણુસ્ફન્ધા-
ડડાનક્રિયાં કરોતિ । પરમાણુપુદ્ગલા અપિ કર્મવર્ગનારૂપેણ જીવસ્ય સર્વસ્મિન્ પ્રદેશે સલગ્ના ભવન્તિ, અતસ્તે સશ્લેષક્રિયાં પૂરણગલ્પનાદિક્રિયાં ચ કુર્વન્તિ, તસ્માદ્ વ્યવહારનયતો જીવ-પુદ્ગલાએવ સક્રિયો ।

પદ્ધત્યવિષયં કર્તૃત્વાકર્તૃત્વનિરૂપણમ્—

નિશ્ચયનયેન પદ્ધત્યવ્યાણિ સ્વસ્વરૂપકર્તૃણિ, તસ્માત્તેર્ષા કર્તૃત્વમુપપદ્યતે ।

અવ્યવહાર નય કી અપેક્ષા સે વચન ક્રિયા જાતા હૈ—વ્યવહારનય સે ધર્મ અધર્મ આકાશ ઓર કાલ ત્રિયારહિત હૈ, તથા જીવ ઓર પુદ્ગલ સક્રિય હૈ । વ્યવહાર નય સે જીવ રાગ-દ્વેપરૂપ અશુભ પરિણતિ કે દ્વારા પ્રતિ સમય અનન્ત પુદ્ગલ પરમાણુનાં કે સ્ફન્ધા કો પ્રહ્ણ કરને કી ક્રિયા કરતા હૈ । પરમાણુ પુદ્ગલ મી કર્મવર્ગનારૂપ મેં પરિણત હો કર જીવ કે સમસ્ત પ્રદેશો મેં વસ હોતે હૈ, અતઃ વહ વચનરૂપ ક્રિયા કરતે હૈ, ઓર પૂરણ ગલ્પ આદિ ક્રિયા મી કરતે હૈ, ઇસ પ્રકાર વ્યવહાર નય સે જીવ ઓર પુદ્ગલ હી સક્રિય હૈ ।

છઠ્ઠ દ્રવ્યોં કા કર્તાપન ઓર અકર્તાપન—

નિશ્ચય નય સે છઠ્ઠોં દ્રવ્ય અપને ૨ સ્વરૂપ કે કર્તા હૈ, અતઃ સમી દ્રવ્યા મેં

હવે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કહેવાય છે—વ્યવહારનયથી ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાલ ક્રિયારહિત છે, તથા જીવ અને પુદ્ગલ સક્રિય છે વ્યવહારનયથી જીવ રાગ-દ્વેપરૂપ અશુભપરિણતિદ્વારા પ્રતિસમય અનન્ત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સ્ફન્ધોને પ્રહ્ણ કરવાની ક્રિયા કરે છે પરમાણુ પુદ્ગલ પણ કર્મવર્ગનારૂપમા પરિણત થઈને જીવના સમસ્ત પ્રદેશોમા બસ વસ જાય છે (સર્વ પ્રદેશોને ઘેરી જાય છે) તેટલા કારણથી તે બધનરૂપ ક્રિયા કરે છે, અને પૂરણ-ગલ્પ આદિ ક્રિયા પણ કરે છે એ પ્રમાણે વ્યવહારનયથી જીવ અને પુદ્ગલ જ સક્રિય છે

દ્રવ્યોં કર્તાપિચ્છ અને અકર્તાપિચ્છ—

નિશ્ચયનયથી છ દ્રવ્યોં, પોતપોતાના સ્વરૂપમા કર્તા છે તેથી સર્વ દ્રવ્યોંમા

વ્યવહારનયેન જીવસ્ય કર્તૃત્વં, ધર્માદિદ્રવ્યપશ્યત્સ્પાકર્તૃત્વમિતિ ।

વ્યવહારનય —

વ્યવહારનય પદ્ધિય'—શુદ્ધાશુદ્ધશુમાશુમોપચરિતાનુપચરિતમેદાત્ । તત્ર—

(૧) શુદ્ધવ્યવહારનય' ।

યદિ જીવ. કર્મમલરૂપાશુદ્ધતા વ્યપનીયાસ્તન્વજ્ઞાનાદિગુણ પશુદ્ધતા મુપાર્જયતિ તર્હિ પ્રથમશુદ્ધવ્યવહારનયેન જીવસ્ય કર્તૃત્વ મવતિ । તયાદિ-શુદ્ધવ્યવહારનયેન જીવો યદા શુદ્ધસ્વરૂપાર્જનાય પ્રયત્તે, તદા પ્રથમગુણસ્થાને કર્તાપન સિદ્ધ હોતા હૈ । વ્યવહારનયસે જીવ કર્તા હૈ ઓર શેષ ધર્મ આદિ પાંચ દ્રવ્ય અકર્તા હૈ ।

વ્યવહારનય—

વ્યવહાર નય છહ પ્રકાર કા હૈ—(૧) શુદ્ધ વ્યવહારનય, (૨) અશુદ્ધ વ્યવહારનય, (૩) શુભ વ્યવહારનય, (૪) અશુભ વ્યવહારનય, (૫) ઉપચરિત વ્યવહારનય ઓર (૬) અનુપચરિત વ્યવહારનય ।

(૧) શુદ્ધ વ્યવહારનય—

અગર જીવ કર્મમલરૂપ અશુદ્ધતા કો હટાકર અનન્તજ્ઞાનાદિગુણરૂપ શુદ્ધતા કા ઉપાર્જન કરતા હૈ તો શુદ્ધ વ્યવહારનય સે જીવ મેં કર્તૃત્વ હોતા હૈ । વહ હસ પ્રકાર શુદ્ધ વ્યવહાર નય સે જીવ જવ અપના શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરને કે લિપ કર્તાપદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે વ્યવહારનયથી એવ કર્તા છે અને બાકીના ધર્માદિ પાંચ દ્રવ્યો અકર્તા છે

વ્યવહારનય—

વ્યવહારનય છ પ્રકાર છે (૧) શુદ્ધ વ્યવહારનય (૨) અશુદ્ધ વ્યવહારનય, શુભ વ્યવહારનય, (૪) અશુભ વ્યવહારનય, (૫) ઉપચરિત વ્યવહારનય, (૬) અનુપચરિત વ્યવહારનય

(૧) શુદ્ધ વ્યવહારનય—

એવ કર્મમલરૂપ અશુદ્ધતાને હટાવીને અનન્તજ્ઞાનાદિગુણરૂપ શુદ્ધતાને ઉપાર્જન કરે છે તો શુદ્ધ વ્યવહારનય પ્રમાણે એવમાં કર્તૃત્વ-કર્તાપદ્ધિ હોય છે તે આ પ્રમાણે-શુદ્ધ વ્યવહારનયથી એવ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન

અનન્તાનુવન્ધિકપાયચતુષ્ટય ક્ષપયિત્વા ચતુર્થ ગુણસ્થાન સમાસાદ્ય સમ્યક્ત્વગુણ
લભતે । અપ્રત્યાગ્ધ્યેયકપાયચતુષ્ટયક્ષયણ દશવિરતિરૂપ પચ્ચમ ગુણસ્થાન
પ્રાપ્નોતિ । પ્રત્યાગ્ધ્યેયકપાયચતુષ્ટયક્ષયેણ જીવસ્ય પષ્ટસપ્તમગુણસ્થાનયો સર્વ-
વિરતિરૂપયોરુપલ્લન્ધિર્ભવતિ । યદ્વપ્તમગુણસ્થાનં લભ્યતે તદા તત્ર શ્રેણિદ્વય
સમાસ્મૃતે, ઉપશમશ્રેણિ ક્ષપકશ્રેણિશ્ચ । તત્રોપશમશ્રેણ્યાઽષ્ટમગુણસ્થાનાદેકાદશ-
ગુણસ્થાન યાવદધ્યારોઢતિ । ક્ષપકશ્રેણ્યા ત્વષ્ટમાદારમ્ય દશમ યાવત્ સમારુ-
ષ્ઠેકાદશ વિહાય દ્વાદશ ગુણસ્થાન સમારોઢતિ । જીવસ્તત્ર રાગદ્વેપરૂપમોહનીય

પ્રયત્ન કરતા હે તવ પ્રથમ ગુણસ્થાન મ અનન્તાનુવર્ધી ચાર કપાયોના ક્ષય કરક ચતુર્થ
ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરતા હે ઔર સમ્યક્ત્વ ગુણ પા લતા હે । ચાર અપ્રત્યાગ્ધ્યાનાવરણ
કપાયોના ક્ષય કરક દશવિરતિરૂપ પાંચમો ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરતા હે, ઔર
પ્રત્યાગ્ધ્યાનાવરણ કપાય-ચતુષ્ટય કે ક્ષય સ જીવ કો સર્વવિરતિરૂપ ઝઠ ઔર સાતમે
ગુણસ્થાન કો પ્રાપ્તિ હોતી હે । જીવ કો યદિ આઠવા ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત હોતા હે
તો ઘેઠો સ દો શ્રેણીઓ આરમ્મ હોતી હે ઔર જીવ ડન મ સે કિસી ંક શ્રેણી પર
આસ્ત્ર હોતા હે । દો શ્રેણીઓ હે-ઉપશમશ્રેણી, ઔર ક્ષપકશ્રેણી । ઉપશમશ્રેણીવાલા જીવ
ગ્યારહવે ગુણસ્થાન તક પઢ સકતા હે । ક્ષપકશ્રેણીવાલા જીવ આઠવે સે વળવે
ગુણસ્થાન તક પહેલકર ગ્યારહવે કો છોઢ કર સંધા બારહવે ગુણસ્થાન પર આસ્ત્ર
હો જાતા હે । જીવ દશવે ગુણસ્થાન કે અત મ રાગદ્વેપરૂપ મોહનીય કર્મ કા સમૂલ નાશ કરકે,

કરે છે, ત્યારે પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં અનન્તાનુવર્ધી ચાર કપાયોના ક્ષય કરીને ચતુર્થ
(ચોથું) ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને સમ્યક્ત્વ ગુણ પામી બીજા છે ચાર
અપ્રત્યાગ્ધ્યાનાવરણ કપાયોના ક્ષય કરીને દશવિરતિરૂપ પાંચમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરે
છે, અને પ્રત્યાગ્ધ્યાનાવરણ કપાય-ચતુષ્ટયના ક્ષયથી ઇવને સર્વવિરતિઉપ છૂટા અને
સાતમા ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ઇવને બે આઠમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તો
ત્યાથી બે શ્રેણીઓના આરમ્મ થાય છે, અને ઇવ બે બેમાથી દોઢ એક શ્રેણી પર આસ્ત્ર
થાય છે બે શ્રેણી આ પ્રમાણે છે-(૧) ઉપશમશ્રેણી (૨) ક્ષપકશ્રેણી ઉપશમશ્રેણી
વાળો ઇવ અગિઆરમા ગુણસ્થાન સુધી ચઢી શકે છે, ક્ષપકશ્રેણીવાળો ઇવ
આઠમાથી દસમા ગુણસ્થાન સુધી પહોંચીને અગિઆરમા ગુણસ્થાનને છેડીને સંધા
બારમા ગુણસ્થાન પર આસ્ત્ર થઈ બીજા છે ઇવ દસમા ગુણસ્થાનના અતમા

કર્મ સમૂલમ્નૂલ્ય ધાતિકર્માણિ ક્ષપયિત્વા પ્રયોદશ ગુણસ્થાનમારોહતિ । પ્રયોદશ ગુણસ્થાને નિર્મલકેવલજ્ઞાન પ્રાપ્નોતિ । તદનન્તરં પચ્ચલધ્વસ્રોધારણકાલસ્થિતિકં ચતુર્દશગુણસ્થાન સમાપ્ય નિ શેષકર્મનિચય ક્ષપયિત્વાઽસૌ શિવપદં સપ્રાપ્નોતિ ।
 । ઇતિ જીવસ્ય શુદ્ધસ્વરૂપનિરૂપક' શુદ્ધવ્યવહારનય ।

(૨) અશુદ્ધવ્યવહારનય:—

અશુદ્ધવ્યવહારનયેન રાગદ્વેષમિધ્યાત્વાદયોઽનાદિકાલત સ્વરૂપજીવે સલમ્ના સન્તિ, તસ્માજ્જીવસ્યાશુદ્ધત્વ જ્ઞેયમ્ । અશુદ્ધત્વેન ચ પ્રતિમમય-
 ઔર ચારહવે ગુણસ્થાન મેં શેષ ત્રીન ધાતિ કર્મો કા ધ્યય કરકે તરહવે ગુણસ્થાન મ પહુચ્છતા હૈ ।
 હસ ગુણસ્થાન મં (ચારહવે ગુણસ્થાન કે અત્તિમ સમય મેં) જીવ કો નિર્મલ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત હોતા હૈ । તેરહવે ગુણસ્થાન કે થાવ પાંચ ફૂલ્ય રશ્ન (અ, ફ, ઝ, જ, ઢ) ઉચ્ચારણ કરને મેં કિતના સમય લગતા હૈ ઉતને સમય તક ચૌદહવે ગુણસ્થાન મેં ઢઠરક સમસ્ત કર્મો કા ક્ષયકર કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર હોતા હૈ ।

જીવકે શુદ્ધ સ્વરૂપ કો પ્રહણ કરને વાલ્મ મહ શુદ્ધ વ્યવહારનય હૈ ।

(૨) અશુદ્ધ વ્યવહારનય—

અશુદ્ધ વ્યવહારનય સે રાગ-દ્વેષ ઔર મિધ્યાત્વ આદિ અનાદિ કાલ સે ગતુકી તરહ જીવ કે સાથ લ્ગો હુય હૈ, ઇસી કારણ જીવ મેં અશુદ્ધતા હૈ । હસ અશુદ્ધતા કે રાગ-દ્વેષરૂપ મોહનીય કમનો સમૂળજો નાશ કરીને અને બારમા શુભસ્થાનમા શેષ ત્રણ ધાતીકર્મોના ક્ષય કરીને તેરમા શુભસ્થાનમા પહોચે છે એ શુભસ્થાનમાં (બારમા શુભસ્થાનના અતિમ સમયમા) જીવને નિર્મલ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેરમા શુભસ્થાન પછી પાંચ હસ્વ સ્વર-(અ-ઈ-ઉ-ઋ-ૠ) ઉચ્ચારણ કરતાં બેટહો સમય લાગે છે, તેટલો સમય ચૌદમા શુભસ્થાનમા થોડીને સમન્વ કર્મોના ક્ષય કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે

જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને બદલુ કરવા વાળો આ શુદ્ધ વ્યવહાર નય છે

(૨) અશુદ્ધ વ્યવહારનય—

અશુદ્ધ વ્યવહારનયથી રાગ-દ્વેષ અને મિધ્યાત્વ આદિ અનાદિ-કાલથી ગતુની માફક જીવની સાથે લાગ્યા છે, એ કારણથી જીવમા અશુદ્ધતા છે એ અશુદ્ધતાના

મનન્તાનન્તકર્મવર્ગણા સત્તારૂપેનાવગુણિતા મવન્તિ । એવ ચાશુદ્ધવ્યવહારનયેન જીવસ્ય કર્તૃત્વ સિધ્યતિ ।

(૩) શુભવ્યવહારનય—

શુભવ્યવહારનયેનાત્મા શુભપરિણામતો દાનશીલતપોભાવવિનયમક્તિવૈયાટૃત્ય, શ્રમણનિર્ગ્રન્થાનાં પ્રાસુકમેષણીયમશનપાનસ્વાદસ્વાધવસ્ત્રકમ્બલપ્રતિગ્રહપાદપ્રોચ્છન-પ્રાતિહાર્યપીઠફલકશ્યાસસ્તારકૌષ્ઠમેષજ્યપ્રતિલામરૂપ સુપાત્રદાન, સ્ત્રિયમાણ-જીવરક્ષણરૂપમમયદાન, હીનદીનનિ સત્ત્વજીવાનાં સાહાય્ય, સાધર્મિકવાત્સલ્યં, પરહિત-ચિન્તારૂપા મૈત્રી, પરદુઃસ્વનિવારણેચ્છારૂપા કરુણા, નિ સ્વાર્થપરોપકારાદિકાં ચ કારણ પ્રતિમમય અનન્તાનન્ત કર્મવર્ગણર્થે સત્તારૂપ સે યદ્દા રહતી રહતી હૈ । હસ પ્રકાર અશુદ્ધ વ્યવહારનય સે જીવ કો કર્તા સમમના જાહિય ।

(૩) શુભ વ્યવહારનય—

શુભ વ્યવહારનય સે આત્મા શુભપરિણામદ્વારા દાન, શીલ, તપ, ભાવ, વિનય, મક્તિ, વૈયાટૃત્ય રૂપ શુભક્રિયા કરતા હૈ, શ્રમણ નિર્ગ્રંથો કો પ્રાસુક એષણીય—અશન પાન સ્વાદ, સ્વાધ, વસ્ત્ર, કમ્બલ, પાત્ર, પાદપ્રોચ્છન, પઢિહારી પીઠ, ફલક, શમ્યા, સસ્તારક, ઔષધ, મેષજન કા સુપાત્રદાન દેતા હૈ । મરતે હુય જીવ કી રક્ષારૂપ અમયદાન દેતા હૈ, હીન દીન જીવો ની સહાયતા કરતા હૈ । સાધર્મી કે પ્રતિ વાત્સલ્ય પ્રકટ કરતા હૈ, પરહિતચિન્તનરૂપ મૈત્રી ભાવના, દૂસરા કા દુઃસ્વનિવારણરૂપ કરુણા

કારણે પ્રતિસમય અનન્તાનન્ત કર્મ વર્ગણાએ સત્તારૂપથી બદ્ધ થતી રહી છે આ પ્રમાણે અશુદ્ધ વ્યવહારનયથી જીવને કતો સમજવો જોઈએ.

(૩) શુભ વ્યવહારનય—

શુભ વ્યવહારનયથી આત્મા દાન, શીલ, તપ, ભાવ, વિનય, ભક્તિ વૈયાટૃત્ય રૂપ શુભ ક્રિયા કરે છે અમણનિર્ગ્રન્થોને પ્રાસુક એષણીય—અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાધ, વસ્ત્ર, કમ્બલ, પાત્ર, પાદપ્રોચ્છન, પઢિહારી—પીઠ, ફલક, શમ્યા, સસ્તારક, ઔષધ, મેષજન સુપાત્ર દાન આપે છે, મરતા જીવની રક્ષારૂપ અમયદાન આપે છે, હીન હીન અને નિર્બલ જીવોની સહાયતા કરે છે, સાધર્મીના ઉપર વાત્સલ્ય પ્રગટ કરે છે, પરહિતચિન્તનરૂપ મૈત્રીભાવના, બીજાના દુઃસ્વનિવારણરૂપ કરુણા તથા નિઃસ્વાર્થ

શુભક્રિયાં કરોતિ, તેન શુભવ્યવહારનયેન જીવસ્ય કર્તૃત્વ જાયતે ।

(૪) અશુભવ્યવહારનય—

અશુભવ્યવહારનયેન જીવો હાસ્ય-મય-શોક-રત્ય-રતિ-નિદ્રા-પ્રાણાતિપાત મૃષાવાદા-ડઢાદાન-મૈથુન-પરિગ્રહ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-રાગ-દ્વેષાદિ પ્રવર્તેતે । વિષયસુસ્વારમ્માદિરૂપામશુભક્રિયા ચ કરોતિ તેનાડશુભવ્યવહારનયેન જીવસ્ય કર્તૃત્વં સિધ્ધતિ ।

(૫) ઉપચરિતવ્યવહારનય —

ઉપચરિતવ્યવહારનયેન જીવો નિઝમજરામરત્વમનન્તજ્ઞાનદર્શનમવ્યાપાષ-

તથા નિત્વાર્ય પરોપકાર આદિરૂપ શુભક્રિયા કરતા હે, અતઃ શુભ વ્યવહારનય સે જીવ કા કર્તાપન સિદ્ધ હોતા હે ।

(૪) અશુભ વ્યવહારનય—

અશુભ વ્યવહારનય સે જીવ હાસ્ય, મય, શોક, રતિ, અરતિ, નિદ્રા, પ્રાણાતિ પાત, મૃષાવાદ, અડઢાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, આદિ અશુભ કાર્યો ઇવ ભાવો મેં પ્રવૃત્ત હોતા હે, તથા વિષયસુસ ઇવ આરમ્ભ આદિ રૂપ અશુભ ક્રિયા કરતા હે, અતઃ અશુભવ્યવહારનય સે જીવ કર્તા સિદ્ધ હોતા હે ।

(૫) ઉપચરિત વ્યવહારનય—

ઉપચરિત વ્યવહાર નય સે જીવ અપને અજરતા અમરતા-તથા અનન્ત જ્ઞાન પરાપકાર આદિરૂપ શુભ ક્રિયા કરે છે, તે કારણથી શુભ વ્યવહારનયથી જીવ કર્તાપણ સિદ્ધ થાય છે

(૪) અશુભ વ્યવહારનય—

અશુભ વ્યવહારનયથી જીવ હાસ્ય, મય, શોક, રતિ, અરતિ, નિદ્રા, પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અડઢાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ દ્વેષ આદિ અશુભ કાર્યો જીવ ભાવોમા પ્રવૃત્ત થાય છે, વિષયસુખ જીવ આરમ્ભ આદિ અશુભ ક્રિયા કરે છે તેથી અશુભ વ્યવહારનયથી જીવ કર્તા સિદ્ધ થાય છે

(૫) ઉપચરિત વ્યવહારનય—

ઉપચરિત વ્યવહારનયથી જીવ પોતાના અજર અમર તથા અનન્તજ્ઞાન, દર્શન

મુલાદિસ્થ શુદ્ધસ્વરૂપ વિસ્મૃત્ય પૌદ્ગલિકવિમાવપરિણામેજનન્તદુઃસ્વજનકેજનન્તા નન્દમનુમવતિ, મોહવશેન વાહ્યવસ્તુષુ મમત્વમાવ કુરુતે । યયા-“ઇદ મમ ગૃહમ્, ઇમે મમ પુત્રાઃ, ઇમા મમ દારા, ઇમે મમ પરિવારા, ઇદ મમ સર્વં ધનજનાદિકમ્” । ઇત્ય વિપરૂપ વિપય પીયૂષ મન્યમાનો વિપર્યયતાનો ક્ષણમાત્રસુખજનકાન્ વહુ-કાલદુઃખદાન્ કામમોગાન્ સૂઝાનો વિપયમૃગતૃણા પુન પુનર્વાવિમાનો દીર્ઘાધ્વ-સસારે ક્ષણમપિ વિધાન્તિ ન લમતે । મમેતિ કુર્વન્નય જીવ પુત્રદારાદીના સુખેન સુખ, દુઃખેન દુઃખ મન્યમાનસ્તદર્થ વ્યર્થમેવ શોકમનુમવતિ, તદર્થ પ્રાણનાશમપિ કર્તુ સમુદ્યતો ભવતિ । અનાત્મીયમપિ સ્વીય મન્યમાનો નાનાવિષપાપકાર્થકરણેન

દર્શક તથા અન્યાવાધમુસ્વરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપ કો મૂલ કર પૌદ્ગલિક વિમાવ પરિણામ મેં જો અનન્ત દુઃખોં કા જનક હૈ અનન્ત આનન્દ માનતા હૈ । મોહ કે વશીમૂત હો કર વાહ્ય વસ્તુઓં મેં મમત્વ ધારણ કરતા હૈ જૈસે-“યહ મેરા ઘર હૈ, યે મેરે પુત્ર હૈ, યહ મેરી પત્ની હૈ, યે મેરે કુટુંબી હૈ, યે સય ધન-જન આદિ મેરે હૈ” । ઇસ પ્રકાર કે વિપરૂપ વિપયાં કો અમૃત માનતા હુઆ, વિપયાં મેં તમય હો કર, ક્ષણ મર સુખ દેને વાલે ઓર દીર્ઘકાલ તક દુઃખ દેને વાલે કામ-મોગાં કો મોગતા હુઆ, વિપયાં કી મૃગતૃણા કી તરફ વારંવાર દોડતા હુઆ ઇસ દીર્ઘમાર્ગવાલે સસાર મેં ક્ષણ મર મી વિધામ નહીં પાતા હૈ । મેરે મેરે કરતા હુઆ યહ જીવ, પુત્ર ઓર પત્ની વગૈરહ કે સુખ મેં સુખ ઓર દુઃખ મેં દુઃખ માનતા હુઆ વ્યર્થ હી ઊન કે લિયે શોક કરતા હૈ, યહૌ તક કી ઊન કે લિપ પ્રાણોં કા નાશ તક કરન કો ઉપત હો જાતા હૈ । યહ

વધા અવ્યાબાધ સુખરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપને બૂઝી જઇને પૌદ્ગલિક વિમાવ પરિણામમાં કે જે અનન્ત દુઃખોના જનક (ઉત્પન્ન કરનાર) છે તેમાં અનન્ત આનન્દ માને છે, મોહને વશ થઇને બહારની વસ્તુઓમાં મમત્વ ધારણ કરે છે, જેમકે-“આ ઘર માં છે, આ મારા પુત્ર છે, આ મારી સ્ત્રી છે, આ માં કુટુંબ છે, આ સર્વ ધન-જન વગેરે માં છે” એ પ્રમાણે વિષરૂપ-વિષયોને અમૃતરૂપ માનીને, વિષયોમાં તન્મય થઇને ક્ષણમાત્ર સુખ આપવાવાળા અને લાંબા કાલ સુધી દુઃખ આપવાવાળા ભોગોને ભોગવતો થકો વિષયોની મૃગતૃષ્ણા તરફ વારંવાર દોડતો થકો આ લાંબા માગવાળા સસારમાં ક્ષણ માત્ર પશુ વિશ્વાસ પામતો નથી. મારા-મારા કરતો આ જીવ, પુત્ર અને પત્ની વગેરેના સુખમાં સુખ અને દુઃખમાં-દુઃખ માનતો થકો તેના માટે નાશો શોધ કરે છે-ત્યા સુધી કે તેના માટે પ્રાણોના નાશ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે આ જીવ પરને પોતાનું સમજીને નાના પ્રકારના

ત્માનમુદ્ધર્તુ ન શકોતિ । અવિદ્યાય ચ સ્વકૃતકર્મમાર દુરન્તસંસારમહાગતપતનં ચ મુદ્ધર્મુદ્ધુસ્તાદશાન્યેવ કર્માણિ કુર્વન્તિ સસારિણ । एवमात्मनोऽप्यन्वभिन्न शरीरमेव स्वस्वरूप मत्वा तत्पुष्टिरक्षणार्थं क्रियमाणया त्रियया जीवस्यानुपचरित-
व्यवहारनયેન કર્તૃત્વ સિધ્ધતિ । ઉક્તરીત્યા પદવિધવ્યવહારનયેન જીવસ્ય કર્તૃત્વ વિદ્યેયમ્ ।

जीवस्वरूप सदृशाऽसदृशविचारः—

નનુ—સર્વેપાં જીવાના સ્વરૂપ લક્ષણ ચ સદૃશમેવ, તદિં સંસારિણો દુઃખિન, સિદ્ધાસ્તુ સુખિન ઇતિ કથમ્ ? ઉત્તર—નિશ્ચયનયેન તુ સર્વે જીવા મેં અસમર્થ થન આતા છે, મગર સંસારી જીવ અપને ક્રિયે કર્મોં કે માર કો ન સમજ કર, તથા સસારરૂપી મહાગત્તે કે પતન કો ન જ્ઞાનકર ફિર-ફિર વૈસે હી કર્મ કરને છાતે હૈં । ઇસ પ્રકાર આત્મા સે ભિન્ન શરીર કો હી અપના સ્વરૂપ સમજ કર ઉસકે પોષણ ઔર રક્ષણકે લિપ્ કી જાનેવાલી ક્રિયાસે જીવ અનુપચરિત વ્યવહારનયકી અપેક્ષા કર્તા સિદ્ધ હોતા હૈ । ઇસ તરહ પૂર્વોક્ત પ્રકાર સે છદ્ધ તરહ કે વ્યવહારનય સે જીવકો કર્તા સમજના ચાહિપ્ ।

जीवके स्वरूप में सदृश-विसदृश विचारः—

પ્રશ્ન—અગર સબ જીવોંકા સ્વરૂપ ઔર લક્ષણ સમાન હી હૈ તો સસારી જીવ દુઃખી ઔર સિદ્ધ સુખી કયોં હૈં ।

ઉત્તર—નિશ્ચય નયસે સમી જીવ સિદ્ધોંકે સમાન હી હૈં । ઊન મેં સે જો જીવ સસારી એવ પોતાનાં કરેલા કર્મોના ભારને સમજતો નથી, તથા સસારરૂપી મહાગત્તમા પડ્યો છે તે તેને જાણતો નથી તેથી કરી-કરી તેવાં કર્મો કરવા લાગે છે. જો પ્રમાણે આત્માથી ભિન્ન શરીરને જ પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને તેના પોષણ તથા રક્ષણ માટે કરવામા આવતી ક્રિયાથી એવ અનુપચરિત વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કરતી સિદ્ધ થાય છે જો પ્રમાણે પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી છ પ્રકારના વ્યવહારનયથી એવને કરતી સમજવો જોઈએ.

જીવના સ્વરૂપમા સદૃશ-વિસદૃશ વિચાર—

પ્રશ્ન—અગર સર્વ જીવોનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ સમાનજ છે તો પછી સસારી એવ દુઃખી અને સિદ્ધ એવ સુખી કેમ છે ?

ઉત્તર—નિશ્ચયનયથી સર્વ જીવો સિદ્ધોની સમાન છે તેમાથી જ તમામ

સુખાદિરૂપ શુદ્ધસ્વરૂપ વિસ્મૃત્ય પૌદ્ગલિકવિમાવપરિણામેજનન્તદુઃસ્વજનકેજનન્તા નન્દમનુમવતિ, મોહવશેન વાશ્વસ્તુપુ મમત્વમાવ કુરુતે । યથા-“ઇદં મમ ગૃહમ્, ઇમે મમ પુત્રાઃ, ઇમા મમ દારા”, ઇમે મમ પરિવાગ, ઇદં મમ સર્વ ધનજનાદિકમ્ ” । इत्य विपरुषं विषयं पीयूषं मन्यमानो विषयकृतानो क्षणमात्रसुखजनकान् बहु-
કાલદુઃસ્વદાન્ કામમોગાન્ મુજ્જાનો વિપયમૃગતૃણા પુનઃ પુનર્ધાવમાનો દીર્ઘાધ્વ-
સસારે ક્ષણમપિ વિશ્રાન્તિ ન લમતે । મમેતિ કુર્વમ્ય ઝીવઃ પુત્રદારાદીનાં સુખેન સુત્વં, દુ સ્વેન દુ સ્વ મન્યમાનસ્તદર્થં વ્યર્થમેવ શોકમનુમવતિ, તદર્થં પ્રાણનાશમપિ કર્તુ સમુદ્યતો ભવતિ । અનાત્મીયમપિ સ્વીય મન્યમાનો નાનાવિધપાપકાર્યકરણેન

दर्शक तथा अन्यावाधसुखरूप शुद्ध स्वरूप को मूल कर पौद्गलिक विभाव परिणाम में जो अनन्त दुःखों का जनक है अनन्त आनन्द मानता है । मोह के वशीभूत हो कर वाश्व वस्तुओं में ममत्व धारण करता है जैसे- “यह मेरा घर है, ये मेरे पुत्र हैं, यह मेरी पत्नी है, ये मेरे कुटुम्बी हैं, ये सब धन-जन आदि मेरे हैं” । इस प्रकार के विपरुष विषयों को अमृत मानता हुआ, विषयों में तमय हो कर, क्षण भर सुख देने वाले और दीर्घकाल तक दुःख देने वाले काम-मोगों को मोगता हुआ, विषया की मृगतृणा की तरफ वारंवार दौड़ता हुआ इस दीर्घमार्गवाले ससार में क्षण भर भी विश्राम नहीं पाता है । मेरे मेरे करता हुआ यह जीव, पुत्र और पत्नी वगैरह के सुख में सुख और दुःख में दुःख मानता हुआ व्यर्थ ही उन के लिये शोक करता है, यहाँ तक की उन के लिए प्राणों का नाश तक करने को उद्यत हो जाता है । यह

તથા અન્યાબાધ સુખરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપને મૂળી બધને પૌદ્ગલિક વિભાવ પરિણામમાં જે જે અનન્ત દુઃખોનો જનક (ઉત્પન્ન કરનાર) છે તેમાં અનન્ત આનન્દ માને છે, મોહને વશ થઇને બહારની વસ્તુઓમાં મમત્વ ધારણ કરે છે, જેમકે-“આ ઘર મારું છે, આ મારા પુત્ર છે, આ મારી સ્ત્રી છે, આ મારું કુટુંબ છે, આ સર્વ ધન-જન વગેરે મારું છે” એ પ્રમાણે વિષરૂપ-વિષયોને અમૃતરૂપ માનીને, વિષયોમાં તન્મય થઈને ક્ષણમાત્ર સુખ આપવાવાળા અને લાંબા કાલ સુધી દુઃખ આપવાવાળા ભોગોને ભોગવતો થકો, વિષયોની મૃતતૃણ તરફ વારંવાર દોડતો થકો આ લાંબા મારગવાળા સસારમાં ક્ષણ માત્ર પણ વિશ્રામ પામતો નથી. મારા-મારા કરતો આ જીવ, પુત્ર અને પત્ની વગેરેના સુખમાં સુખ અને દુઃખમાં-
દુઃખ માનતો થકો તેના માટે નાશો શોધ કરે છે-ત્યા સુધી કે તેના માટે પ્રાણોનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ બંધ છે આ જીવ પરને પોતાનું સમજીને નાના પ્રકારનાં

ત્માનમુદ્ધર્તુ ન શકોતિ । અવિજ્ઞાય ચ સ્વકૃતકર્મમાર દુઃસ્તસસારમહાગતપતનં ચ મુદુર્મુદુસ્તાદશાન્યેવ કર્માણિ કુર્યન્તિ સસારિણ' । એવાત્મનોડરપન્થમિનં શરીરમેવ સ્વસ્વરૂપ મત્વા તત્પુષ્ટિરક્ષણાદયં ક્રિયમાણયા ક્રિયયા જીવસ્યાનુપચરિત્વ્યવહારનયેન કર્તૃત્વ સિધ્ધતિ । ઉક્તરીત્યા પદ્ધિવિધવ્યવહારનયેન જીવસ્ય કર્તૃત્વ વિશ્લેયમ્ ।

જીવસ્વરૂપ સદૃશાડસદૃશવિચાર:—

નનુ—સર્વેષાં જીવાના સ્વરૂપ લક્ષણ ચ સદૃશમેવ, તર્હિ સસારિણો દુઃખિન, સિદ્ધાસ્તુ સુખિન इति કથમ્? ઉચ્યતે—નિશ્ચયનયેન તુ સર્વે જીવા' મેં અસમર્થ ધન જાતા હે, મગર સસારી જીવ અપને ક્રિયે કર્મો કે માર કો ન સમજ કર, તથા સસારરૂપી મહાગત કે પતન કો ન જાનકર ફિર—ફિર વૈસે હી કર્મ કરને લગતે હૈં । इस प्रकार आत्मा से भिन्न शरीर को ही अपना स्वरूप समझ कर उसके पोषण और रक्षणके लिए की जानेवाली क्रियासे जीव अनुपचरित व्यवहारनयकी अपेक्षा कर्ता सिद्ध होता है । इस तरह पूर्वोक्त प्रकार से छद्म तरह के व्यवहारनय से जीवको कर्ता समझना चाहिए ।

જીવકે સ્વરૂપ મેં સદૃશ—વિસદૃશ વિચાર—

પ્રશ્ન—અગર સબ જીવોકા સ્વરૂપ જોર લક્ષણ સમાન હી હૈ તો સસારી જીવ દુઃખી જોર સિદ્ધ સુખી કયો હૈં ।

ઉત્તર—નિશ્ચય નયસે સમી જીવ સિદ્ધોકે સમાન હી હૈં । उन में से जो जीव

સસારી જીવ પોતાનાં કરેલા કર્મોના બારને સમજતો નથી, તથા સસારરૂપી મહાગતમાં પડ્યો છે તે તેને જાણતો નથી તેથી કરી—કરી તેવા કર્મો કરવા લાગે છે. જો પ્રમાણે આત્માથી બિન્ન શરીરને જ પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને તેના પોષણ તથા રક્ષણ માટે કરવામા આવતી ક્રિયાથી જીવ અનુપચરિત વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કર્તા સિદ્ધ થાય છે જો પ્રમાણે પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી છ પ્રકારના વ્યવહારનયથી જીવને કર્તા સમજવો જોઈએ.

જીવના સ્વરૂપમા સદૃશ—વિસદૃશ વિચાર—

પ્રશ્ન—અગર સબ જીવોનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ સમાનજ છે તો પછી સસારી જીવ દુઃખી અને સિદ્ધ જીવ સુખી કેમ છે ?

ઉત્તર—નિશ્ચયનયથી સર્વ જીવો સિદ્ધોની સમાન છે તેમાથી જે જીવ તમામ

સિદ્ધસદૃશા એવ, તત્ર યે સકલ કર્મ સપયન્તિ તે સર્વે જીવા સિદ્ધા ભવતિ, તસ્માત્ સર્વેપામેકૈવ સત્તા વિદ્યતે । યદિ સર્વે સિદ્ધસદૃશાસ્તર્દિ કયમમવ્યજીવૈ સિદ્ધગતિમાગ્મિર્ન ભૂયતે ? ઇતિ શ્રૂયતામ્—

અમવ્યજીવાનામનાથનન્તચિક્ષણકર્મમવાત્, પરાવર્તસ્વભાવામાવાષ્ કર્મસપ્પણશક્તિર્નાસ્તિ, મવ્યાના તુ તાદૃશચિક્ષણકમામાવાત્, પરાવર્તસ્વભાવસદ્વાવાષ્ દેવગુરુધર્મસામગ્રીસન્ધે જ્ઞાનાદિરત્નત્રયસમારાધનેન, ગુણથેણિસમારોહણેન ચ સિદ્ધપદ લબ્ધુ શક્યમ્ ।

સમસ્ત કર્મોંકા ક્ષય કર ઢાલતે હું વે સબ સિદ્ધ કહ્વાલતે હું । ડનકા અસલી સ્વરૂપ પ્રકટ હો જાતા હૈ । સસારી જીવ કર્મ કે અધીન હોને ક કારણ ડુ સ્ત્રી હોતે હું । ઇસ પ્રકાર યથાપિ પ્રત્યેક જીવ કી સત્તા પૃથક્-પૃથક્ હૈ, તથાપિ ડા મેં સ્વરૂપ કી સમાનતા હૈ ।

પ્રશ્ન—યદિ સમસ્ત જીવ સિદ્ધા કે સમાન હૈ તો અમવ્ય જીવ સિદ્ધિગતિ કયા પ્રાપ્ત નહીં કરતે ?

ઉત્તર—મુનિયે, અમવ્ય જીવો મેં અનાદિ અનન્ત ચિક્ષણ કર્મોં ક સમ્બન્ધ સે ઓર અપરિવર્તનશીલ સ્વભાવ કે કારણ કર્મોં કા ક્ષય કરન કી શક્તિ નહીં હૈ । મવ્ય જીવા કે ત્રૈસે ચિક્ષણે કર્મોં કે ન હોને સે, ઓર પરાવર્ત સ્વભાવ સે, દેવ ગુરુ ઓર ધર્મરૂપ સામગ્રાકે મિલન પર જ્ઞાનાદિરત્નત્રય કી આરાધના કરન સે, તથા ગુણથેણી પર આરોહણ કરન સે ડનકો સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરના શક્ય હૈ ।

કર્મોંને ક્ષય કરી નાખે છે, તે સર્વે સિદ્ધ કહેવાય છે તેતુ અસલી સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ બાય છે સસારી જીવ કર્મને આધીન હોવાના કારણે ડુગ્ધી હોય છે એ પ્રમાણે ને કે પ્રત્યેક જીવની સત્તા પૃથક્-પૃથક્-બૂઢી બૂઢી છે, તો પણ તેનામાં સ્વરૂપની સમાનતા છે

પ્રશ્ન—ને સર્વ જીવ સિદ્ધોની સમાન છે તો અમવ્ય જીવ સિદ્ધિગતિને કેમ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ?

ઉત્તર—સાક્ષો, અમવ્ય જીવોમાં અનાદિ-અનન્ત ચિક્ષણ કર્મોંને સંબન્ધ હોવાથી અને અપરિવર્તનશીલ સ્વભાવના કારણે કર્મોંને ક્ષય કરવાની શક્તિ નથી, અમવ્ય જીવોને તેવા ચીકષ્ણા કર્મ ન હોવાથી અને પરાવર્ત-સ્વભાવથી દેવ, ગુરુ અને ધર્મરૂપ સામગ્રીના મળવા પર, જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયની આરાધના કરવાથી, તથા ગુણથેણી પર આરોહણ કરવાથી તેઓને સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવું શક્ય છે

મૂળમ્—

સુય મે આડસં તેણ મગવયા એવમક્ષાય, (સુ ૧)

(છાયા)

શ્રુત મયા આયુષ્મન્ ! તેન મગવતા એવાન્યાતમ્ (સુ. ૧)

ટીકા—

‘સુય મે’ इत्यादि । आयुष्मन् ! हे चिरजीविन् ! जन्मू ! ‘आयुष्म’
त्रितिपदं शिष्यस्य जन्मूस्वामिन कोमलवचनान्मन्त्रण विनीतताख्यापनार्थम् ।
किञ्च—तस्याशेषश्रुतज्ञानोपदेश—श्रवण—ग्रहण—धारण—रत्नत्रयाराधन—मोक्षसाधन-
योग्यताप्राप्तिपर्यमेतद्वचनम् । विनाऽऽयुषा श्रुतश्रवणादिमोक्षपर्यन्तसिद्धिर्न कस्यचित्त
भवतीति भाव । एतद्वचनप्रभावादेव जन्मूस्वामी मोक्षपदं तस्मिन्नेव जन्मनि
प्राप ।

મૂળાર્થ—‘સુય મે’ इत्यादि, हे आयुष्मन् ! मैंने सुना है । उन मगवान्ने ऐसा
कहा है (सू० १)

ટીકાર્થ—हे आयुष्मन् ! अर्थात् हे चिरजीवी जन्मू !, ‘आयुष्मन्’ पद अपने शिष्य
जन्मू स्वामीका कोमल वचनरूप सम्बोधन है, और विनीतता प्रकट करने के लिए है ।
अथवा—उनके समस्त श्रुतज्ञान, उपदेश का श्रवण, ग्रहण धारण, रत्नत्रयका आराधन, तथा
मोक्षसाधन की योग्यता की प्राप्ति के लिए इस पद का प्रयोग किया गया है । आयुष्म
अभाव में श्रुतश्रवण से लेकर मोक्ष तक किसीकी भी सिद्धि नहीं हो सकती । इसी वचन
के प्रभाव से जन्मू स्वामीने उसी भव में मोक्ष प्राप्त किया था ।

‘सुय मे’ इत्यादि

મૂળાર્થ—હે આયુષ્મન્ ! મે સાંભળ્યું છે, તે મગવાને આવું કહ્યું છે (સુ-૧)

ટીકાર્થ—હે આયુષ્મન્ અર્થાત્ હે ચિરજીવી જન્મૂ !, ‘આયુષ્મન્’ પદ
પોતાના શિષ્ય જન્મૂ સ્વામીનું કોમલ-વચનરૂપ સંબોધન છે, અને વિનીતપણ
પ્રગટ કરવા માટે છે અથવા તેમના સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાન, ઉપદેશનું શ્રવણ, ગ્રહણ,
ધારણ, રત્નત્રયનું આરાધન તથા મોક્ષસાધનની યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ માટે આ પદનો
પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, આયુના અભાવમાં શ્રુતના શ્રવણથી લઈને મોક્ષ સુધી
કોઈ પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી આ વચનના પ્રભાવથી જન્મૂ સ્વામીએ જો
ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો

સિદ્ધસદૃશા એવ, તત્ર યે સકલ કર્મ સપયન્તિ તે સર્વે જીવા સિદ્ધા મવતિ, તસ્માત્ સર્વેપામેકૈવ સત્તા વિદ્યતે । યદિ સર્વે સિદ્ધસદૃશાસ્તદિં કયમમવ્યજીવૈ સિદ્ધગતિમાગ્મિર્ન ભૂયતે ? ઇતિ શ્રૂયતામ્—

અમવ્યજીવાનામનાધનન્તચિક્ષ્ણકર્મસવન્ધાત્, પરાવર્તસ્વમાત્રામાધાત્ કર્મસપ્પણશક્તિર્નાસ્તિ, મગ્ધાનાં તુ તાદૃશચિક્ષ્ણકર્માભાવાત્, પરાવર્તસ્વમાવસદ્ભાવાત્ દેવગુરુધર્મસામગ્રીસત્ત્વે જ્ઞાનાદિરત્નત્રયસમારાધનેન, ગુણશ્રેણિસમારોહણેન ચ સિદ્ધપદં લબ્ધુ શક્યમ્ ।

સમસ્ત કર્મોંકા ક્ષય કર ઢાલ્યે હું ધે સવ સિદ્ધ કહ્યોલે હું । ડનકા અસલી સ્વરૂપ પ્રકટ હો જાતા હૈ । સસારી જીવ કર્મ કે અધીન હોને કે કારણ ડુ સ્ત્રી હોતે હું । ઇસ પ્રકાર યઘપિ પ્રત્યેક જીવ કી સત્તા પૃથક્-પૃથક્ હૈ, તથાપિ ડા મેં સ્વરૂપ કી સમાનતા હૈ ।

પ્રશ્ન—યદિ સમસ્ત જીવ સિદ્ધા કે સમાન હૈ તો અમવ્ય જીવ સિદ્ધિગતિ ન્યો પ્રાપ્ત નહીં કરતે ?

ઉત્તર—સુનિયે, અમવ્ય જીવો મેં અનાદિ અનન્ત ચિક્ષ્ણે કર્મોં ક સમ્બન્ધ સે ઓર અપરિવર્તનશીલ સ્વમાધ કે કારણ કર્મોં કા ક્ષય કરને કી શક્તિ નહીં હૈ । મવ્ય જીવા કે વૈસે ચિક્ષ્ણે કર્મોં કે ન હોને સે, ઓર પરાવર્ત સ્વમાવ સે, દેવ ગુરુ ઓર ધર્મરૂપ સામગ્રીકે મિલન પર જ્ઞાનાદિરત્નત્રય કી આરાધના કરને સે, તથા ગુણશ્રેણી પર આરોહણ કરને સે ડનકો સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરના શક્ય હૈ ।

કમોંનો ક્ષય કરી નાખે છે, તે સર્વે ત્રિદ્ધ કહેવાય છે તેનુ અસલી સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ જાય છે સસારી જીવ કર્મને આધીન હોવાના કારણે ડુ ખી હોય છે એ પ્રમાણે એ કે પ્રત્યેક જીવની સત્તા પૃથક્-પૃથક્-બૂઢી બૂઢી છે, તેા પણ તેનામા સ્વરૂપની સમાનતા છે

પ્રશ્ન—એ સર્વ જીવ સિદ્ધોની સમાન છે તેા અમવ્ય જીવ સિદ્ધિગતિને કેમ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ?

ઉત્તર—સામળો, અમવ્ય જીવોમા અનાદિ-અનન્ત ચિક્ષ્ણા કમોંનો સંબધ હોવાથી અને અપરિવર્તનશીલ સ્વમાવના કારણે કમોંનો ક્ષય કરવાની શક્તિ નથી, અવ્ય જીવોને તેવા ચીકષ્ણા કર્મ ન હોવાથી અને પરાવર્ત-સ્વમાવથી દેવ, ગુરુ અને ધર્મરૂપ સામગ્રીના મળવા પર, જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયની આરાધના કરવાથી, તથા ગુણ શ્રેણી પર આરોહણ કરવાથી તેઓને સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવુ શક્ય છે

મૂલમ્—

સુય મે આઠસ તેણ મગવપા એવમસ્વાય, (સુ ૧)

(છાયા)

શ્રુત મયા આયુષ્મન્ ! તેન મગવતા એમાલ્યાતમ્ (સુ ૧)

ટીકા—

‘સુય મે’ इत्यादि । आयुष्मन् ! हे चिरजीविन् ! जम्भू ! ‘आयुष्म’ मितिपद शिष्यस्य जम्भूस्वामिन कोमलवचनान्मन्त्रण विनीतताख्यापनार्थम् । किञ्च—तस्याशेषश्रुतज्ञानोपदेश—श्रवण—ग्रहण—धारण—रत्नत्रयाराधन—मोक्षसाधन योग्यताप्राप्त्यर्थमेतद्वचनम् । विनाऽऽयुषा श्रुतश्रवणादिमोक्षपर्यन्तसिद्धिर्न कस्यचित्त भवतीति भाव । एतद्वचनमभावादेव जम्भूस्वामी मोक्षपद तस्मिन्नेव जन्मनि प्राप ।

મૂલાર્થ—‘સુય મે’ इत्यादि, हे आयुष्मन् ! मैंने सुना है । उन भगवान्ने ऐसा कहा है (सू० १)

ટીકાર્થ—हे आयुष्मन् ! अर्थात् हे चिरजीवी जम्भू !, ‘आयुष्मन्’ पद अपने शिष्य जम्भू स्वामीका कोमल वचनरूप सम्बोधन है, और विनीतता प्रकट करने के लिए है । अथवा—उनके समस्त श्रुतज्ञान, उपदेश का श्रवण, ग्रहण धारण, रत्नत्रयका आराधन, तथा मोक्षसाधन की योग्यता की प्राप्ति के लिए इस पद का प्रयोग किया गया है । आयुके अभाव में श्रुतश्रवण से लेकर मोक्ष तक किसीकी भी सिद्धि नहीं हो सकती । इसी वचन के प्रभाव से जम्भू स्वामीने उसी भव में मोक्ष प्राप्त किया था ।

‘સુય મે’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—હે આયુષ્મન્ ! મે સાંભળ્યું છે, તે ભગવાને આવું કહ્યું છે (સૂ-૧)

ટીકાર્થ—હે આયુષ્મન્ અર્થાત્ હે ચિરજીવી જમ્બૂ !, ‘આયુષ્મન્’ પદ પોતાના શિષ્ય જમ્બૂ સ્વામીનું કોમલ-વચનરૂપ સંબોધન છે, અને વિનીતપણું પ્રગટ કરવા માટે છે અથવા તેમના સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાન, ઉપદેશનું શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, રત્નત્રયનું આરાધન તથા મોક્ષસાધનની યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ માટે આ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, આયુના અભાવમાં શ્રુતના શ્રવણથી લઈને મોક્ષ સુધી કોઈ પણ સિદ્ધિ મર્ધ થઈતી નથી આ વચનના પ્રભાવથી જમ્બૂ સ્વામીએ એ ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો

શ્રુત=શ્રવણધિપયીકૃત, મયા=સાક્ષાદ્ મગવચ્છન્દ્યાત્, ન તુ પરમ્પરયા, યતો ગણધરાણામનન્તરાગમો ભવતિ । ‘મયા શ્રુત’-મિત્યનેન ગુરુકુલે નિવસતા મયેત્યર્થ સુતરા લખ્યતે । ગુરુકુલનિવાસ વિના હિ ગુરુચરણસરોજસ્પર્શપૂર્વકામિવાદન, તન્મુક્તારવિન્દવિનિ મૃતવચનશ્રવણ ચ નોપપચતે ।

મગવયા -મગ=(૧) - જ્ઞાન=સર્વાર્થવિપયકમ્, (૨) - માહાત્મ્યમ્=અનુપમમહનીયમહિમસપન્નત્વમ્, (૩)-યજ્ઞ =વિવિધાનુકૂલપ્રતિકૂલપરીપહોપસર્ગસહન સમુદ્યુતા કીર્તિ, યદ્વા-જગદ્રક્ષણમજ્ઞાસમુત્પા કીર્તિ, (૪)-વૈરાગ્યમ્=સર્વયા કામ-

મૈત્રે મગવાન્ કે મુખસે સાક્ષાત્ મુના હૈ—પરમ્પરા સે નહી, ક્યો કિ ગણધરો કા આગમ અનન્તરાગમ હોતા હૈ । ‘મૈત્રે મુના’ હસ વાક્ય કા ‘મૈત્રે ગુરુકુલ મેં નિવાસ કરતે હુપ્ મુના’ યહ અર્થ સ્વત સિદ્ધ હૈ । ગુરુકુલ મેં નિવાસ ક્રિયે વિના ગુરુ કે ચરણ-કમલેંકા સ્પર્શ કરકે અમિવાદન તથા ઉનકે મુક્તારવિન્દ સે નિકળ્લે વાલે વચનો કા શ્રવણ નહીં હો સકતા ।

‘મગવાન્’ શબ્દ મેં જો ‘મગ’ શબ્દ હૈ ઉસકે અનેક અર્થ હોતે હૈ । વે હસ પ્રકાર હૈ—(૧) સમ્પૂર્ણ પદાર્થો કો જ્ઞાનન વાળા જ્ઞાન (૨) મહાત્મ્ય અર્થાત્ અનુપમ ઓર મહાન્ મહિમા, (૩) યજ્ઞ અર્થાત્ નાના પ્રકાર કે અનુકૂલ ઓર પ્રતિકૂલ પરીપહો ઓર ઉપસર્ગો કો સહન કરને સે પૈલી હુઈ કીર્તિ, અથવા જગત્ કી રક્ષા (ઉદ્ધાર) કરને કી માવના સે ઉત્પન્ન હુઈ કીર્તિ, (૪) વૈરાગ્ય અર્થાત્ કામમોગ કી

મે ભગવાનના મુખથી સાક્ષાત્ સામળ્યુ છે—પરમ્પરાથી નહિ, કેમકે ગણધરોનાં આગમ અનન્તરાગમ-હોય છે ‘મે સામળ્યુ’ મે શુદ્ધકૃષ્ણા નિવાસ કરતા થકા સામળ્યુ’ આ અથ સ્વત સિદ્ધ છે શુદ્ધકૃષ્ણા નિવાસ થયાં વિના ગુરુના ચરણકમલોના સ્પર્શ કરીને અમિવાદન નમસ્કાર તથા તેના મુખાર વિહથી નિકલવાવાળા વચનો શ્રવણ થઈ શકતા નથી.

‘ભગવાન્’ શબ્દમા જે ‘મગ’ શબ્દ છે, તેના અનેક અથ થાય છે તે આ પ્રમાણે—

(૧) સમ્પૂર્ણ પદાર્થોને જાણવાવાળું જ્ઞાન, (૨) માહાત્મ્ય અર્થાત્ અનુપમ અને મહાન્ મહિમાથી યુક્ત હોવું, (૩) યજ્ઞ-અર્થાત્ નાના પ્રકારના અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ પરીપહો અને ઉપસર્ગોને સહન કરવાથી ફેલાવી કીર્તિ, અથવા જગતની રક્ષા (ઉદ્ધાર) કરવાની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલી કીર્તિ, (૪) વૈરાગ્ય-

મોગામિલાપરાહિત્યમ્, યદ્વા-ક્રોધાદિકપાયનિગ્રહલક્ષણમ્, (૫)-શુક્તિઃ=મક્ત-
કર્મસયલક્ષણો મોક્ષ, (૬)-રૂપમ્=સચ્ચિદ્દયદારિસૌન્દર્યમ્, (૭)-વીર્યમ્=અન્ત-
રાયાન્તજન્યમનન્તસામર્થ્યમ્, (૮)-શ્રી=ધાતિકર્મપટલવિષટનજનિતજ્ઞાનદર્શન
સુલ્લવીર્યરૂપાનન્તચતુષ્ટયલક્ષ્મી. (૯)-ધર્મ-અપવર્ગદ્વારકપાટોદ્ઘાટનસાક્ષ-
શ્રુતચારિત્રલક્ષણ (૧૦)-ऐश्वर्यम्=લોકત્રયાધિપત્યમ્, ચાસ્યાસ્તીતિ મગવાન્,
તેન મગવતા=જ્ઞાનાદિયુક્તેન, તેન તીર્થંકરેણ, વક્ષ્યમાણાર્યમ્ય તીર્થંકરમાપિતત્વાત
ચ્છંદેનાત્ર તીર્થંકરપરામર્શ. ઉક્તચ્છં—

તનિક મી અમિલાપા ન હોના, અથવા ક્રોધ આદિ કપાયોકા નિગ્રહ કરના, (૫) શુક્તિ
સમસ્ત કર્મોકા ક્ષય રૂપ મોક્ષ, (૬) રૂપ-સચ્ચિદ્દય હરલેનેવાલા અનુપમ સૌન્દર્ય
(૭) વીર્ય-અન્તરાય કર્મકે ક્ષય સે ઉપન અનન્તશક્તિ, (૮) શ્રી-ધાતિ કર્મો કે ક્ષય સે
ઉત્પન્ન અનન્તજ્ઞાન, દર્શન, સુલ્લ ઔર વીર્યરૂપ અનન્તચતુષ્ટય લક્ષ્મી (૯) ધર્મ-મોક્ષરૂપી
દ્વાર કે કિવાડ ઉઘાડને કા સાધન શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મ, (૧૦) ऐश्वर्य-ત્રીન લોક કા
આધિપત્ય. યે હજી ગુણ જિસ મેં વિષમાન હોં ઉસે 'મગવાન્' કહતે હૈં. ऐश्वર્ય
મગવાન્ને કહા હૈ. આગે કહા જાને વાલા તત્ત્વ તીર્થંકરમાપિત હૈ, અત એવ 'તત્ત્વ'
શબ્દ સે યહાં મગવાન્ તીર્થંકર સમજનાં ચાહિય. કહામી હૈ—

અથોત્ કામભોગની જરા પણ અમિલાવા નથવી, અથવી ક્રોધ કપાયોના નિગ્રહ
કરવો, (૫) શુક્તિ-સમસ્ત કર્મોના ક્ષયરૂપ મોક્ષ (૬) રૂપ-સર્વના હૃદયને હરી
લેવાવાળું અનુપમ સૌન્દર્ય, (૭) વીર્ય-અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન અનન્ત
શક્તિ (૮) શ્રી-ધાતિ કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન અનન્ત જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને
વીર્યરૂપ અનન્તચતુષ્ટયલક્ષ્મી (૯) ધર્મ-મોક્ષરૂપી દ્વારના કમાડ ઉઘાડવાનું
સાધન શ્રુત-ચારિત્રરૂપ ધર્મ (૧૦) ऐश्वर્ય-ત્રણ લોકનું આધિપતિપણ આ હજી
ગુણ જેમાં હોય તેને મગવાન કહે છે એવા મગવાને કહ્યું છે

આગળ કહેવાશે તે તત્ત્વ તીર્થંકરમાપિત છે, એટલા માટે 'તત્ત્વ' શબ્દથી
તીર્થંકર મગવાનનો અર્થ અહિં સમજવો એકલો કાલુ પણ છે—

“અથ માસદ્ અરિહા, સુત ગયતિ ગણધરા ણિઉગા” ઇત્યાદિ ।

અર્થ માપતેઝ્ઞન્ સૂત્ર ગ્રન્થન્તિ ગણધરા નિપુણા, ઇતિ ઝાયા ।

મગવત્તીર્થદ્વરોપદિષ્ટમર્થરૂપમાગમસુપાદાય મેધાવિનો ગણધરા મૂલરૂપમાગમં નિવદ્ધન્તીત્યર્થ ।

एव=वक्ष्यमणरीत्या आख्यात=कथितं द्वादशविधपरिपत्सु ।

મગવત્તીર્થદ્વરકથિતાર્થજાતમેવ વાનુસૂત્ય વક્ષ્યમાણ વાક્યમનુવદિષ્યામીતિ વાક્યાર્થ । આગમોક્તાર્થસ્ય કાલ્પનિકસ્વામાવાદ્ દ્રવ્યાર્થિકનયેનાર્થરૂપોઽયમાગ-મોઽનાદિરિતિ માવ. ।

एषा परपरा=परिपाटी वरीवर्ति सर्वेषा गणधराणां, यद् विनीतै स्वस्थान्ते-वासिभिर्मोक्षमार्गं सविनयं पृष्टा गणधरा “सुय मे” इतिवाक्य प्रथम वदन्ति ।
उक्तञ्च—

“અર્હન્ત મગવન્ત અર્થકા નિરૂપણ કરતે છે । ઓર ગણધર ઉસે મલો-મૌતિ સૂત્ર રૂપ મેં ગૂથતે છે । અર્થાત્ મગવાન્ તીર્થકર કે દ્વારા ઉપદિષ્ટ અર્થરૂપ આગમ કે આધાર પર કુશલ ગણધર મૂલરૂપ આગમની રચના કરતે છે ।”

उन भगवानने बारह प्रकारकी परिपद में इस प्रकार कहा है जो आगे इस सूत्र में निरूपण किया जायगा । आगमोक्त अर्थ काल्पनिक नहीं होता, अत द्रव्यार्थिकनय से अर्थरूप यह आगम अनादि है ।

સમી ગણધરો કી યહ પરમ્પરા-પરિપાટી હૈ કિ-અપને ૨ વિનીત શિષ્યા દ્વારા વિનયપૂર્વક મોક્ષમાર્ગ પૂછે જાને પર ગણધર મહારાજ પહેલે-પહેલ ‘સુયં મે’ યહ વાક્ય બોલ્તે હૈ । કહા મી હૈ—

“અહન્ત ભગવત અથનું નિરૂપણ કરે છે, અને ગણધર તેને રુદ્ધી રીતે સૂત્ર રૂપમા ગુચે છે, અર્થાત્ ભગવાન તીર્થ કર દ્વારા ઉપદિષ્ટ-ઉપદેશેલા અર્થરૂપ આગમના આધાર પર કુશળ ગણધર મૂલરૂપ આગમની રચના કરે છે”

તે ભગવાને બાર પ્રકારની પરિવદ્-સલામા આ પ્રમાણે કહ્યું છે જે, આગળ આ સૂત્રમા નિરૂપણ કરવામા આવશે. આગમોક્ત-આગમમાં કહેલો અર્થ કાલ્પનિક નથી, તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયથી અર્થરૂપ આ આગમ અનાદિ છે.

सर्व गणधरेनी ओ परपरा-परिपाटी छे के:-पोत-पोताना विनीत शिष्यो द्वारा विनयपूर्वक मोक्षमात्र पूछवायी गणधर महाराज प्रथम ‘सुय मे’ आ वाक्य बोले छे कहु पबु छे—

(द्रुतयिलम्बित छन्दः)

“ निपुणश्लिष्यगणैर्विनयान्वितैः—

विमलभावयुतैः परिसेवितैः ।

गणधररखिलैः प्रथम वच ,

स्वस्त्युय म' इति प्रतिमापितम् ” ॥१॥ इति ।

भगवता यदागम्यात् तदाह—‘इहमेगेसि’ इत्यादि ।

मूलम्

इहमेगेसि णो सण्णा भवइ, तंजहा-पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमसि, दाहिणाओ वा दिशाओ आगओ अहमसि, पच्चत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमसि, उन्नराओ वा दिसाओ आगओ अहमसि, उट्ठाओ वा दिसाओ आगओ अहमसि, अहोदिसाओ वा आगओ अहमसि । अण्णयरीओ वा दिसाओ अनुदिसाओ वा आगओ अहमसि ॥ सु २ ॥

“विनय से युक्त निपुण शिष्यों द्वारा सेवित, तथा निर्मल भावों वाले सब गणधरों द्वारा अपने२ शिष्यों के प्रति सर्व प्रथम सुय मे’ यह वान्य कहा गया है ॥ १ ॥

भगवाननुने को कहा वह कहते हैं—‘इहमेगेसि’ इत्यादि ।

मूलार्थ—किन्हीं २ (बीबा) को सजा नहीं होती कि—मैं पूर्व दिशा से आया हूँ, या मैं दक्षिण दिशा से आया हूँ, या मैं पश्चिम दिशा से आया हूँ, अथवा मैं उत्तर दिशा से आया हूँ । अथवा मैं उर्ध्व दिशा से आया हूँ, या अधोदिशासे मैं आया हूँ, अथवा मैं दूसरी किसी दिशा या अनुदिशा (विदिशा) से आया हूँ ॥ २ ॥

“ विनयशी युक्त निपुण शिष्योंसे सेवित तथा निर्मल भावोवाणा सर्व गणधरों द्वारा पोतपोताना शिष्यों प्रति सर्व प्रथम ‘सुय मे’ को वाक्य कहेवाभा आब्यु छे ” ॥ १ ॥

मूलार्थ—‘इहमेगेसि’ इत्यादि कोह-कोह (लवे)ने सजा नहीं होती के हु पूर्व दिशाभांधी आब्यो छु, अथवा हु दक्षिण दिशाभांधी आब्यो छु, अथवा हु पश्चिम दिशाभांधी आब्यो छु, अथवा हु उत्तर दिशाभांधी आब्यो छु, अथवा हु उर्ध्व दिशाभांधी आब्यो छु, अथवा हु अधो दिशाभांधी आब्यो छु, अथवा हु अन्य-भील कोह दिशाभांधी अथवा अनुदशा (विदिशा)भांधी आब्यो छु ॥ २ ॥

છાયા—

इह एकेषां नो सज्ञा भवति, तद्यथा—पूर्वस्या वा दिशाया आगतो-
ऽहमस्मि, दक्षिणस्या वा दिशाया आगतोऽहमस्मि, पश्चिमाया वा दिशाया
आगतोऽहमस्मि । उत्तरस्या वा दिशाया आगतोऽहमस्मि । उर्ध्वाया वा दिशाया
आगतोऽहमस्मि, अत्रोदिशाया वा आगतोऽहमस्मि, अन्यतरस्या वा दिशाया
अनुदिशाया वा आगतोऽहमस्मि ।

‘ઝમેગેસિ’ इति इह—चतुर्गतिसमरणरूपे ससारे एकेषा ज्ञानावरणीयकर्मो-
दयवता सद्भिना जीवाना मंज्ञा—स्मृतिरूपो मतिविशेष नो भवति—न जायते ।

अन्य प्रतिषेधवाचक शब्द विहाय ‘नो’ शब्दोपादान विशिष्टसंज्ञा-
प्रतिषेधयोधनार्थम् । ‘नो’ शब्द सर्वनिषेधवाची, देशनिषेधवाची च । उक्तञ्च—

“प्रतिषेधयति समस्त, प्रसक्तमर्थं जगति नो—शब्द” ।

મ પુનસ્તદવયવો વા, તસ્માદધાન્તર વા સ્યાત્ ॥ ૧ ॥”

‘નો’ શબ્દ—પ્રસંગાદાગતમર્થ સંપૂર્ણ પ્રતિષેધયતિ, સ ચાર્થ પ્રસક્તાવયવો
વા સ્યાત્ તસ્માદન્યો વાઽર્થ ન્યાત્ તમપિ પ્રતિષેધયતીત્યર્થ ।

ટીકાર્થ—ચાર ગતિ મ ભ્રમણ કરનેરૂપ સસાર મેં જ્ઞાનાવરણ કર્મ કે ઉદય
વાળે ફિતલેક સજી જીવાં કો સજા અર્થાત્ સ્મૃતિ નહીં હોતી ।

નિષેધવાચક દૂસરે શબ્દ કો ઝોડ કર યહાં ‘નો’ શબ્દ કા પ્રયોગ ક્રિયા
ગયા હૈ સો વિશિષ્ટ સજા કા અભાવ સૂચિત કરન કે લિંગ સમજનાં ચાહિં । ‘નો’
શબ્દ સર્વનિષેધવાચક મી હૈ ઔર દેશનિષેધવાચક મી હૈ । કહા મી હૈ—

“નો” શબ્દ પ્રસક્ત મેં આવે હુણ સંપૂર્ણ અર્થ કા નિષેધ કરતા હૈ । યહ અર્થ
ચાહે ઉન કા એક અવયવ હો યા ઉસ સં મિત્ર અર્થાન્તર હો—ઉસ કા મી
નિષેધ કરતા હૈ” ॥૧॥

ટીકાર્થ—ચાર ગતિમા ભ્રમણ કરવા રૂપ સસારમા જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદય
વાળા કેટલાક સજી જીવોને સજા અર્થાત્ સ્મૃતિ નથી રહેતી. નિષેધક—વાચક
અન્ય શબ્દો ત્યજીને અહિં ‘નો’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે વિશિષ્ટ સજાનો
અભાવ સૂચવવા માટે સમજવો જોઈએ ‘નો’ શબ્દ સર્વનિષેધવાચક પણ છે અને
દેશનિષેધવાચક પણ છે કહ્યું પણ છે—

“ ‘નો’ શબ્દ પ્રસંગમા આવેલા સંપૂર્ણ અર્થનો નિષેધ કરે છે, તે અર્થ
ગમે તે તેનું એક અવયવ હોય અથવા તેનાથી બિન્ન અર્થાન્તર હોય તેના પણ
નિષેધ કરી દે છે” ॥ ૧ ॥

યયા સજ્ઞયાઽઽત્મનો ગત્યાગત્યાદિક જીયો જાનાતિ તસ્યા ત્વ પ્રતિષેષો વિવસિત* ।

અથ સજ્ઞામેદા —

સજ્ઞા ચ જીવાનાં વહુવિધા । તન્ન-દશવિધા મગવતીસૂત્રે (ઘટક-૭, વેદેશ ૮) પ્રોક્તા—

“ કઙ્ગ મતે ! સજ્ઞાઓ પદ્મતામ્રો ? ગોયમા ! દસ સજ્ઞાઓ પદ્મતામ્રા, તજહા-(૧) આહારસજ્ઞા, (૨) મયસજ્ઞા, (૩) મૈથુનસજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહસજ્ઞા, (૫) ક્રોધસજ્ઞા, (૬) માનસજ્ઞા, (૭) માયાસજ્ઞા, (૮) લોભસજ્ઞા, (૯) લોભસજ્ઞા, (૧૦) ઓદ્ધસજ્ઞા ” ઇતિ ।

જિસ સજ્ઞા કે દ્વારા આત્મા કી ગતિ ઓર આગતિ જીવ જાનતા હે, યહો ઉસીકા નિષેધ સમજના વાહિય ।

સજ્ઞા કે મેદ-

જીવો કી સજ્ઞા અનેક પ્રકાર કી હોતી હે । મગવતીસૂત્ર (શ૦ ૬, ડ૦ ૮, મેં દશ પ્રકાર કી સંજ્ઞા કહી ગઈ હે, વહુ ઇસ પ્રકાર હે;—

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! સંજ્ઞાઈ કિતની કહી ગઈ હૈં ।

ઉત્તર—ગૌતમ ! દશ સંજ્ઞાઈ કહી ગઈ હૈં । વે ઇસ પ્રકાર હૈં—
(૧) આહાર-સજ્ઞા, (૨) મય-સજ્ઞા, (૩) મૈથુન-સજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહ-સજ્ઞા, (૫) ક્રોધ-સજ્ઞા
(૬) માન-સજ્ઞા, (૭) માયા-સજ્ઞા, (૮) લોભ-સજ્ઞા, (૯) લોભ-સજ્ઞા ઓર (૧૦)
ઓદ્ધ-સજ્ઞા ।

જે સજ્ઞા દ્વારા આત્માની ગતિ અને આગતિ જીવ જાણે છે અહિં જોના નિષેધ સમજવો જોઈએ

સજ્ઞાના ભેદ—

જીવોની સજ્ઞા અનેક પ્રકારની હોય છે મગવતી સૂત્ર (શ. ૬ ઓ ૮)માં ઇસ પ્રકારની સજ્ઞાઓ કહેવામા આવી છે તે આ પ્રમાણે છે:—

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! સજ્ઞાઓ કેટલી કહી છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! ઇસ સજ્ઞાઓ કહી છે તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) આહાર-સજ્ઞા (૨) મય-સજ્ઞા (૩) મૈથુન-સજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહ-સજ્ઞા
(૫) ક્રોધ-સજ્ઞા (૬) માન-સજ્ઞા (૭) માયા-સજ્ઞા (૮) લોભ-સજ્ઞા (૯) લોભ-સજ્ઞા અને (૧૦) ઓદ્ધ-સજ્ઞા

અથવા—સજ્ઞાનં સજ્ઞા-ચેતના, સા ષાશાતવેદનીયમોહનીયકર્મોદયજન્ય-વિકારયુક્તા આહારાદિસજ્ઞાદિત્વેન વ્યપદિશ્યતે । સા દ્વિધા-અનુભવનસજ્ઞા, જ્ઞાનસજ્ઞા ચ । તત્રાનુભવનસજ્ઞા પોઢશવિધા । તત્ર મગવતીસૂત્રોક્તદશવિધસજ્ઞા ઉપાદાયાધિક્ષા પદ્ સજ્ઞા સમિલિતા પોઢશ્ચ ભવન્તિ । તત્ર (૧) સુખસજ્ઞા, (૨) દુઃખસજ્ઞા, (૩) મોહસંજ્ઞા, (૪) વિચિકિત્સાસજ્ઞા, (૫) શોકસજ્ઞા, (૬) ધર્મસજ્ઞા ચેતિ પદ્ અધિકા વિદ્યેયાઃ ।

(૧) આહારસજ્ઞા—

(૧) ક્ષુદ્રેદનીયોદયાત્ કવલાધાહારાથ તથાવિષપૂદ્ગલોપાદાનક્રિયા સમ્યગ્ જ્ઞાયતેજ્ઞયેત્યાહારસજ્ઞા । યદ્વા—ક્ષુદ્રેદનીયોદયસમુદ્રવ આહારામિ-

અથવા—સજ્ઞાનં—સજ્ઞા—ચેતના, અર્થાત્ સજ્ઞા ચેતના કો કહતે હૈં । યહ બવ અશાતાવેદનીય ઓર મોહનીય કર્મ કે ઉત્તય સે જનિત વિકારો સે યુક્ત હોતી હૈ તવ વહ આહાર આદિ સજ્ઞા કહલાને છાતી હૈ । વહ દો પ્રકાર કી હૈ—(૧) અનુભવનસજ્ઞા ઓર (૨) જ્ઞાનસજ્ઞા । ઇન મં સે અનુભવનસજ્ઞા સોલ્હ પ્રકાર કી હૈ । મગવતીસૂત્રોક્ત દશ સજ્ઞાઓ મેં છહ સજ્ઞાઈ મિલા દેને સે સોલ્હ હો જાતી હૈં । ડહ સજ્ઞાઈ ચે હૈં—(૧) સુખસજ્ઞા, (૨) દુઃખસજ્ઞા, (૩) મોહસજ્ઞા, (૪) વિચિકિત્સાસજ્ઞા, (૫) શોકસજ્ઞા, ઓર (૬) ધર્મસજ્ઞા ।

(૧) આહારસજ્ઞા

ક્ષુધાવેદનીય કે ઉદય સે કવલાહાર આદિ કે લિપ્ મોગ્ય પુદ્ગલો કો પ્રહ્ણ કરને કી ક્રિયા જિસ દ્વારા સમ્યક્ પ્રકાર સે જાની જાય વહ આહારસજ્ઞા કહલાતી હૈ ।

અથવા—સ જ્ઞાન ઓટલે સ જ્ઞા, તે ચેતના, અર્થાત્ ચેતનાને સ જ્ઞા કહે છે તે જ્ઞાને અશાતાવેદનીય અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન વિકારો યુક્ત હોય છે, ત્યારે તે આહાર આદિ સ જ્ઞા કહેવાય છે તે બે પ્રકારની છે—(૧) અનુભવનસ જ્ઞા અને (૨) જ્ઞાનસ જ્ઞા તેમા અનુભવનસ જ્ઞા સોળ પ્રકારની છે, મગવતીસૂત્રોક્ત દસ સ જ્ઞાઓમા છ મેળવી દેવાથી સોળ થાય છે, છ સ જ્ઞાઓ આ છે—(૧) સુખસ જ્ઞા, (૨) દુઃખસ જ્ઞા, (૩) મોહસ જ્ઞા, (૪) વિચિકિત્સાસ જ્ઞા, (૫) શોકસ જ્ઞા અને (૬) ધર્મસ જ્ઞા

(૧) આહારસજ્ઞા—

ક્ષુધા (ભૂખ) વેદનીયના ઉદયથી કવલાહાર આદિ માટે યોગ્ય પુદ્ગલોને શ્રદ્ધા કરવાની ક્રિયા જેના વડે સમ્યક્ પ્રકારથી બધી શકાય, તે આહારસજ્ઞા કહેવાય છે

સ્થાપરૂપ આત્મન પરિણામવિશેષ । અભિલાષશ્રાવ્ય-‘મદર્થમીદૃશ વસ્તુ પુષ્ટિકર્ત્ત્વં, યદીદં લભ્યતે તદા મમ હિત મપિપ્યતી’-ત્યેવં વિચારાનુવદ્ધ સ્વપુષ્ટિતુષ્ટિકારી ભૂતપ્રતિનિયતવસ્તુમાપ્ત્યર્થમાત્મન પરિણામ । રિક્તોદરત્વાદ્ મોજનીયવસ્તુ શ્રવણ-દર્શન-સચિન્તનૈશ્વાહારસજ્ઞા જાયતે । આહારાદય સજ્ઞાઃ એકેન્દ્રિયાદિ પચ્ચેન્દ્રિયપર્યન્તાના સર્વજીવાનામાસસાર મયન્તિ । જલાદ્યાહારોપજીવનાશ્વ વનસ્પત્યાદીનામાહારસજ્ઞા વિગ્રાયતે ।

અથવા ક્ષુધાવેદનીય કર્મ કે ઉદય સે ઉત્પન્ન હોન ઘાલી આહાર કી અભિલાષરૂપ આત્મા કી પરિણતિ આહારમજ્ઞા કહલાતી હૈ । યહાં અભિલાષા શબ્દ સે ‘ઇસ પ્રકાર કી વસ્તુ મરે છિળ પુષ્ટિકર હૈ, યહ વસ્તુ મિલે તો મેરા હિત હોગા’ પેસે વિચાર સે યુક્ત અપની પુષ્ટિ ઓર સન્તોષ કે કારણભૂત પદાર્થ કી પ્રાપ્તિ કે ક્રિપ્ત હોને કાલ્ અમા કા પરિણામ પ્રહણ કરના કાદિપ્ત । સ્વાલી પેટ હોને પર મોગ્ય વસ્તુ કે યજ્ઞ વર્ણન ઓર ચિન્તન સે આહારસજ્ઞા ઉત્પન્ન હોતો હૈ । આહાર આદિ સજ્ઞાએ એકેન્દ્રિય સે લેકર પચ્ચેન્દ્રિયપર્યન્ત સમી જોવા કો હોસતી હૈ, જય તક મમાર કા અત નહીં હોતા તય તક બની રહતી હૈ । અલ આદિ આહાર પર બીચિત રહને કે કારણ બન સ્પતિ આદિ એકેન્દ્રિય કીજો મેં મી આહારસજ્ઞા કા અસ્તિત્વ પ્રતોષ્ટ હોતા હૈ ।

અથવા ક્ષુધાવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થવા વાળી આહારની અભિલાષ-રૂપિ-ધર્મિષ્ઠા રૂપ આત્માની પરિણતિ તે આહારસજ્ઞા કહેવાય છે, અહિં અભિલાષા શબ્દથી ‘આ પ્રકારની વસ્તુ મારા માટે પુષ્ટિ કરનારી છે, આ વસ્તુ મળે તો મારું હિત થશે’ એવા વિચારથી યુક્ત ચોતાની પુષ્ટિ અને સતોષના કારણભૂત પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે વિચાર કરનાર આત્માનું પરિણામ, શ્રદ્ધા કરવું જોઈએ, ખાલી પેટ હોવાના કારણે સોબ્ય (સોજન કરવા ચોગ્ય) વસ્તુના શ્રવણ, દર્શન અને ચિન્તનથી આહારસજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે આહાર આદિ સજ્ઞાઓ એકેન્દ્રિયથી આરંભીને પચ્ચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોને હોય છે, અને જ્યાં સુધી સજ્ઞાર્થો અત થતો નથી ત્યાં સુધી તે સજ્ઞાઓ રહે છે જ્યાં વજેરના આહાર પર જીવિત રહેવાના કારણે વનસ્પતિ આદિ એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ આહારસજ્ઞાનું અસ્તિત્વ જોવાય છે

(૨) મયસદ્ધા—

(૨) સનિમિત્તમનિમિત્ત વા મયમોહનીયોદયાદ મયોદ્ધ્રાન્તસ્ય મોહનીયાન્તર્ગતનોકપાયરૂપા નયનવદનચિહ્નરોમાશ્ચાવિર્માવાદિક્રિયાલક્ષણા સ્વાત્મન પરિણતિર્મયસદ્ધા । હીનવલ્ત્વેન, મયવાર્તાશ્રવણમીપણદર્શનાદિ-જનિતગુહ્યા, રૂઢલોકાદિમયજનકાર્યપર્યાલોચત્તેન વા મયસદ્ધા જાયતે । હસ્તસ્પર્શાદિમીત્યા સ્વાવયવસકોચનાદિના લજ્જાલુબલ્લ્યાદીના મયસદ્ધા વિજ્ઞાયતે ।

(૩) મૈથુનસદ્ધા—

(૩) પુરુષવેદોદયાનૈમૈથુનાર્થ વનિતાલોકનપ્રસન્નવદનસસ્તમ્મિતગાત્ર-

(૨) મયસદ્ધા—

કિસી કારણ સે યા વિના હી કારણ મયમોહનીય કર્મ કે ઉદય સે મયમીત પુરુષકી મોહકે અન્તર્ગત નોકપાયરૂપ, નેત્રો મેં ઓર મુખ મેં વિકાર હોના, રોમાન્ન હોના આદિ ક્રિયાપ્રતિસક્તા લક્ષણ હૈ, પેસી આત્મા કી પરિણતિ મયસદ્ધા કહલાતી હૈ, દુર્બલતા સે, મય ઉપજ કરને વાલી વાત સુનને સે, મયકર વસ્તુ કે દેસ્કને સે, તથા રૂઢલોક આદિ મેં મયજનક વસ્તુકા વિચાર કરને સે મયસદ્ધા ઉત્પન્ન થોતી હૈ । લગ્નવન્તી આત્મિક વનસ્પતિયો હાથ કે સ્પર્શ કે મય સે અપને અવયવો કો સિકોડ લેતી હૈ, અતઃ ઉન મેં મયસદ્ધા કી વિષમાનતા પ્રતીત થોતી હૈ ।

(૩) મૈથુનસદ્ધા—

પુરુષવેદ-મોહનીય કર્મ કે ઉદય સે મૈથુન કે લિપ્ત સ્ત્રી કો દેસ્ના, પ્રસન્નવદન

(૨) મય સદ્ધા—

કોઈ કારણથી અથવા વિના કારણે મય થવો, મોહનીય કર્મના ઉદયથી મયમીત પુરુષની મોહને અતર્ગત નોકપાયરૂપ, નેત્રોમા અને ચહેરામા વિકાર થવો, રોમાંચ થવું (રૂવાય ઉભા થવો) વગેરે ક્રિયાઓ જેવું લક્ષણ છે, એવી આત્માની પરિણતિ તે મયસદ્ધા કહેવાય છે દુર્બલતાથી, મય ઉત્પન્ન કરાવનારી વાત સાબળવાથી, મય કર વસ્તુ દેખવાથી, તથા આ લોક વગેરેમાં મયજનક વસ્તુનો વિચાર કરવાથી મયસદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે લગ્નવતી (લગ્નવતી) આદિ વનસ્પતિઓ હાથનો અપશ થવાથી મય લાગ્યો હોય તેમ પોતાના અવયવોને સંકેષે છે તેથી તેમા મયસદ્ધાની વિષમાનતા દેખાય છે

(૩) મૈથુન સદ્ધા—

પુરુષવેદ—મોહનીય કર્મના ઉદયથી મૈથુન માટે સ્ત્રી તરફ જેવું હસતું મુખ

શૈથિલ્યોરુક્મ્પનાદિક્રિયારૂપા આત્મન' પરિણતિર્મૈથુનમજ્ઞા । રુધિરમાંસોપચયેન,
સ્ત્રીકયાશ્રવણાદિજનિતમત્પ્યા, મૈથુનચિન્તનેન ચ મૈથુનસજ્ઞા જાયતે । કુરુ
કાદિવનસ્પતીનાં કમનીયકામિનીશુદ્ધલતાવગૂહન-ચરણાઘાત-કટાક્ષવિષેષાદિમ્પઃ
પ્રસૂનપલ્લવાદિપ્રસવર્દશનાન્મૈથુનસજ્ઞા વિજ્ઞાયતે ।

(૪) પરિગ્રહસજ્ઞા—

(૪) લોમમોહનીયોદયાદ્ ધર્મસાધનવ્યતિરિક્ત-સચિત્તાઽચિત્તમિશ્ર-
વસ્તુપાદાનાદિમૂર્છારૂપા આત્મન પરિણતિ' પરિગ્રહસજ્ઞા । સચિત્તાદિવસ્તુ

હોના, શરીર કા સ્તમ્ભિત હો જાના, તથા ડસ મેં શિથિલતા પેદા હોના ઠર (ધુટનેકે
નીચેકા ભાગ) આદિ કા કોપના આદિ ક્રિયારૂપ આત્મા કી પરિણતિ કો મૈથુનસજ્ઞા
કહતે હૈં । રક્ત ઔર માંસ કી અધિકતા સે, સ્ત્રીકયા આદિ કે શ્રવણ સે ઉત્પન્ન
હુર્ફે બુદ્ધિ સે, ઔર મૈથુન કા વિચાર કરને સે મૈથુનસજ્ઞા ઉત્પન્ન હોતી હૈં । કુરુક્ષ
આદિ વનસ્પતિયો મેં સુન્દરી કામિની કી મુઝાઓ કે આલિંગન સે, ચરણાઘાત સે,
તથા કટાક્ષપાત આદિ સે ફૂલ, પત્તા આદિ ઉત્પન્ન હોતે હૈં, અતઃ વનસ્પતિ મેં
મૈથુનસજ્ઞા કા અસ્તિત્વ સિદ્ધ હોતા હૈં ।

(૪) પરિગ્રહસજ્ઞા—

લોમમોહનીય કે ઉદય સે ધર્મ કે ઉપકરણો કે અતિરિક્ત દૂસરે સચિત્ત અચિત્ત
ઔર મિશ્ર પદાર્થો કે પ્રહ્ણ આદિ મૂર્છારૂપ આત્મા કી પરિણતિ પરિગ્રહસજ્ઞા કહલ્ગતી હૈં ।

યજુ, શરીરનુ સ્તબિત ધર્મ જુ, તથા તેમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન થવી, બાગ
વગેરેનુ ઠપવું આદિ ક્રિયારૂપ આત્માની પરિણતિને મૈથુનસજ્ઞા કહે છે રક્ત
(લોહી) અને માંસની અધિકતાથી, સ્ત્રીકયા વગેરે સાંભાગવાથી ઉત્પન્ન થયેલી
બુદ્ધિથી, અને મૈથુનનો વિચાર કરવાથી મૈથુનસજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે કુરુક્ષ (એક
બાવનુ વૃક્ષ) આદિ વનસ્પતિમાં સુન્દરી કામિનીના હાથના આલિંગન થતા,
ચરણાઘાતથી તથા કટાક્ષપાત આદિથી ફૂલ, પત્તા આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આ
કારણથી વનસ્પતિમાં મૈથુનસજ્ઞાનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે

(૪) પરિગ્રહ સજ્ઞા—

લોમમોહનીયના ઉદયથી ધર્મના ઉપકરણો સિવાય બીજા સચિત્ત, અચિત્ત
અને મિશ્ર પદાર્થોનું શ્રદ્ધા કરવું વગેરે મૂર્છારૂપ આત્માની પરિણતિ તે

પરિગ્રહદર્શનેન, પરિગ્રહચિન્તનેન, પરિગ્રહસમ્રહેણ ચ પરિગ્રહસજ્ઞા જાયતે ।
વિલ્વાદિવનસ્પતીના સ્વપત્રૈ પુષ્પફલાચ્છાદનદર્શનાત્ પરિગ્રહસજ્ઞા વિજ્ઞાયતે ।

(૫) ક્રોધસજ્ઞા—

(૫) ક્રોધમોહનીયોદયાદ્ જીવસ્ય જાત્યાદિમદ્જનિતા કર્તવ્યાકર્તવ્ય-
વિવેકાપહારિકા સ્વપરાપ્રીતિરૂપપ્રજ્વલનાત્મિકા વિભાવપરિણતિઃ ક્રોધસજ્ઞા ।

(૬) માનસજ્ઞા—

(૬) માનમોહનીયોદયાદ્ અહંકારરૂપા આત્મનો વિભાવપરિણતિર્માનસજ્ઞા ।
દશગુરુધર્માદીના મહતામનાદરણાદિના માનસજ્ઞા વિજ્ઞાયતે ।

સચિત્ત આદિ વસ્તુઓં કા પરિગ્રહ દેખ્વને સે, પરિગ્રહ કા વિચાર કરને સે, ઔર પરિગ્રહકા સમ્રહ કરને સે પરિગ્રહસજ્ઞા ઉત્પન્ન થોતી હૈ । વિન્વ (વેલ) આદિ વનસ્પતિયોં અપન પત્તોં સે ફૂલ ફલ વગેરહ કો ઢેંક છેતી હૈં, હમ સે ડનમેં પરિગ્રહસજ્ઞા કા હોના પ્રતીત હોતા હૈ ।

(૫) ક્રોધસજ્ઞા—

ક્રોધમોહનીય કે ઉદય સે જીવ મેં જાતિમદ આદિ સે ઉત્પન્ન, તથા કર્તવ્ય અકર્તવ્ય કા વિવેક નષ્ટ કર દેને ઘાલી સ્વપર કી અપ્રીતિરૂપ, તથા બચ્નરૂપ આત્મા કી વિભાવપરિણતિ ક્રોધસજ્ઞા કહ્લાતી હૈ ।

(૬) માનસજ્ઞા—

માનમોહનીય કે ઉદય સે અહંકારરૂપ આત્મા કી વિભાવપરિણતિ માનસજ્ઞા કહ્લાતી હૈ । દેવ ગુરુ ધર્મ આદિ વડોંકા અનાદર આદિ કરને સે માનસજ્ઞા માલુમ હોતી હૈ ।

ઠહેવાય છે સચિત્ત આદિ વસ્તુઓનો પરિગ્રહ દેખાવાથી, પરિગ્રહનો વિચાર કરવાથી અને પરિગ્રહનો સમ્રહ કરવાથી પરિગ્રહસજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે બિલ્વ (ખીલી) આદિ વનસ્પતિઓ પોતાના પાદઠાથી કુલ-ફલ વગેરેને ઢાકી દે છે, તેથી વનસ્પતિમા પરિગ્રહસજ્ઞા દેખાય છે

(૫) ક્રોધસજ્ઞા—

ક્રોધમોહનીય ક્રમના ઉદયથી, જીવને જાતિમદ વગેરેથી ઉત્પન્ન, તથા કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિવેક નાશ કરવાવાળી સ્વ-પરની અપ્રીતિરૂપ તથા બચ્નરૂપ આત્માની વિભાવપરિણતિ તે ક્રોધસજ્ઞા કહેવાય છે

(૬) માનસજ્ઞા—

માનમોહનીય ક્રમના ઉદયથી અહંકારરૂપ આત્માની વિભાવપરિણતિ માનસજ્ઞા કહેવાય છે દેવ, ગુરુ, ધર્મ આદિ મોટાઓનો અનાદર વગેરે કરવાથી માનસજ્ઞા માલુમ પડે છે

સૈથિલયોરુક્મ્પનાદિક્રિયારૂપા આત્મનઃ પરિણતિર્મૈથુનસંજ્ઞા । રુધિરમાંસોપચયેન,
સ્ત્રીકયાધવળાદિજનિતમત્સ્યા, મૈથુનચિન્તનેન ચ મૈથુનસંજ્ઞા જાયતે । કુરુષ્
કાદિવનસ્પતીનાં કમનીયકામિનોમુજલતાચગૂહન-ચરણાઘાત-કટાક્ષવિક્ષપાદિભ્યઃ
પ્રસૂનપલ્લવાદિપ્રસવદર્શનાન્મૈથુનસંજ્ઞા વિજ્ઞાયતે ।

(૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા—

(૪) લોમમોહનીયોદયાદ્ ધર્મસાધનવ્યતિરિક્ત-સચિત્તાઽચિત્તમિશ્ર-
વસ્તુપ્રાદાનાદિમૂર્છારૂપા આત્મન પરિણતિ પરિગ્રહસંજ્ઞા । સચિત્તાદિવસ્તુ-

હોના, શરીર કા સ્તમ્ભિત હો જાના, તથા उस में शिथिलता पैदा होना उरु (घुटनेके नीचेका भाग) आदि क कापना आदि क्रियारूप आत्मा की परिणति को मैथुनसंज्ञा कहते हैं । रक्त और मांस की अधिकता से, स्त्रीकया आदि के यवण से उत्पन्न हुई बुद्धि से, और मथुन का विचार करने से मैथुनसंज्ञा उत्पन्न होती है । कुरुषक आदि वनस्पतियों में सुन्दरी कामिनी को मुञ्जओं के आलङ्घन से, चरणाघात से, तथा कटाक्षपात आदि से फूल, पत्ता आदि उत्पन्न होते हैं, अतः वनस्पति में मैथुनसंज्ञा का अस्तित्व सिद्ध होता है ।

(૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા—

લોમમોહનીય કે ઉદય સે ધર્મ કે ઉપકરણો કે અસ્તિરિક્ત દૂસરે સચિત્ત અચિત્ત
ઔર મિશ્ર પદાર્થો કે પ્રહ્ણ આદિ મૂર્છારૂપ આત્મા કી પરિણતિ પરિગ્રહસંજ્ઞા કહલાતી હૈ ।

થયુ, શરીરનુ સ્તમ્ભિત થઈ જયુ, તથા તેમા શિથિલતા ઉત્પન્ન થવી, બાગ વગેરેનુ કપયુ આદિ ક્રિયારૂપ આત્માની પરિણતિને મૈથુનસંજ્ઞા કહે છે રક્ત (લોહી) અને માંસની અધિકતાથી, સ્ત્રીકયા વગેરે સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિથી, અને મૈથુનનો વિચાર કરવાથી મૈથુનસંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે કુરુષક (એક બાવનુ વૃક્ષ) આદિ વનસ્પતિમાં સુન્દરી કામિનીના હાથના આલિંગન થતા, ચરણાઘાતથી તથા કટાક્ષપાત આદિથી ફૂલ, પત્તા આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આ કારણથી વનસ્પતિમાં મૈથુનસંજ્ઞાનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે

(૪) પરિગ્રહ સંજ્ઞા—

લોમમોહનીયના ઉદયથી ધર્મના ઉપકરણો સિવાય બીજા સચિત્ત, અચિત્ત
અને મિશ્ર પદાર્થોનું અહણ કરવું વગેરે મૂર્છારૂપ આત્માની પરિણતિ તે પરિગ્રહસંજ્ઞા

રૂપા આત્મનો વિભાવપરિણતિર્લોકસજ્ઞા । યથા—“અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તી”-ત્યાદિ ।

(૧૦) ઓષસંજ્ઞા—

(૧૦) જ્ઞાનાવરણીયાલ્પક્ષયોપશમસમુદ્ભૂતા, અવ્યક્તોપયોગરૂપા જીવસ્ય પરિણતિઃ ઓષસજ્ઞા । સા ભૂતાદીનાં પ્રતાનારોદ્ધાદિના જ્ઞાયતે ।

(૧૧) સુત્વસંજ્ઞા—

(૧૧) સસારિણાં સાતાવેદનીયોદયાત્ સકલેન્દ્રિયાણામનુકૂલતયા જ્ઞાયમાના આત્મન પરિણતિઃ સુત્વસજ્ઞા ।

તર્કરૂપ આત્મા કી વિભાવપરિણતિ લોકસજ્ઞા કહલાતી હૈ, યથા—“નિપૂતે કો સદ્ગતિ નહી મિલ્લતી” આત્મિ ।

(૧૦) ઓષસંજ્ઞા—

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે અન્ય ક્ષયોપશમ સે સ્તપન હોને વાલી તથા અવ્યક્ત (અપ્રકટ) ઉપયોગરૂપ જીવ કા વિભાવપરિણમન ઓષસજ્ઞા કહલાતી હૈ । ભૂતા વગેરહ કા મહત્ત્વ પર ચઢને આદિ સે ડસકા જ્ઞાન હોતા હૈ

(૧૧) સુત્વસંજ્ઞા—

સંસારી જીવોકો સાતાવેદનીય કે ઉદય સે સર્વ હિન્દ્રિયો કે અનુકૂલ પ્રતીતિ હોને વાલી આત્મા કી એક વિશિષ્ટ પરિણતિકો સુત્વસજ્ઞા કહતે હૈ ।

તર્કરૂપ આત્માની વિભાવપરિણતિ લોકસજ્ઞા કહેવાય છે જેમ—“અપુત્રિયાને સદ્ગતિ મળતી નથી”

(૧૦) ઓષસંજ્ઞા—

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અદ્ય ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારી અને અપ્રકટ ઉપયોગ રૂપ જીવનું વિભાવપરિણમન તે ઓષસજ્ઞા કહેવાય છે, જેથી વગેરેનું મહત્ત્વ ઉપર અર્થ વગેરેથી તેનું જ્ઞાન થાય છે

(૧૧) સુખસંજ્ઞા—

સસારી જીવોને સાતાવેદનીયના ઉદયથી સર્વ હિન્દ્રિયોમાં અનુકૂલતાનું જ્ઞાન ધરાવનારી આત્માની એક વિશિષ્ટ પરિણતિને સુખસજ્ઞા કહે છે

(૭) માયાસંજ્ઞા—

(૭) માયામોહનીયોદયાત્ કપટલક્ષણા પ્રવૃત્તિર્જીવસ્ય વિભાવપરિ-
ણતિર્માયાસંજ્ઞા । પરવશ્વનેચ્છયા વ્યામોહોત્પાદકમનોવાક્યાવ્યપારેણ સા
વિજ્ઞાયતે ।

(૮) લોભસંજ્ઞા—

(૮) લોભમોહનીયોદયેન સચિતાદિવસ્તુશૃદ્ધિરૂપા જીવસ્ય વિભાવ
પરિણતિર્લોભસંજ્ઞા । આરમ્ભપરિગ્રહાદિપ્રવૃત્ત્યા લોભસંજ્ઞા વિજ્ઞાયતે ।

(૯) લોકસંજ્ઞા—

(૯) જ્ઞાનાવરણીયસ્યોપશમ્યેન મોહનીયકર્મોદયેન ચ કુબુદ્ધિજનિતતર્ક

(૭) માયાસંજ્ઞા—

માયામોહનીય કે ઉદય સે જીવ કો કપટરૂપ વિભાવપરિણતિ માયાસંજ્ઞા
કહાયતી છે । દુસરે કો ઠગને કી રૂઝા સે મોહનનક મન, વચન જોર કામ કે વ્યાપાર સે
અસ કી પ્રતીતિ હોતી છે ।

(૮) લોભસંજ્ઞા—

લોભમોહનીય કે ઉદય સે સચિત્ત આદિ વસ્તુઓ મેં આસક્તિરૂપ જીવકી
વિભાવપરિણતિ લોભસંજ્ઞા કહાયતી છે । આરમ્ભ પરિગ્રહ આદિ કી પ્રવૃત્તિ સે લોભસંજ્ઞા કા
પતા ચલ્તા છે ।

(૯) લોકસંજ્ઞા—

જ્ઞાનાવરણ કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે જોર મોહનીય કર્મ કે ઉદય સે કુબુદ્ધિજનિત

(૭) માયાસંજ્ઞા—

માયામોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવની કપટરૂપ વિભાવપરિણતિ માયાસંજ્ઞા
કહેવાય છે જીભને ઠગવાની ઇચ્છાથી, મોહનનક મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારથી
તેની પ્રતીતિ થાય છે

(૮) લોભસંજ્ઞા—

લોભમોહનીય કર્મના ઉદયથી સચિત્ત આદિ વસ્તુઓમાં આસક્તિરૂપ જીવની
વિભાવપરિણતિ તે લોભસંજ્ઞા કહેવાય છે આરમ્ભ-પરિગ્રહ આદિની પ્રવૃત્તિથી લોભ
સંજ્ઞાનો પતો લાગે છે

(૯) લોકસંજ્ઞા—

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અને મોહનીયકર્મના ઉદયથી કુબુદ્ધિજનિત

विचिकित्सासञ्ज्ञा । यथा दानाद्विधर्मस्य फलं प्रति सशयः । सा द्विधा-देशतः, सवतथ । 'द्वाविंशतिपरिपहसहनब्रह्मचर्यकेशोल्लुञ्चनादिवलेशसहनस्य फलं भविष्यति न वे'-तिरूपा देशतः । 'परलोकादि सस्य न वे'-तिरूपा, सर्वज्ञप्ररूपितजीवादितत्त्व यथार्थं न वे'-त्यादिरूपा वा सर्वतः ।

(१५) शोकसञ्ज्ञा—

(१५) मोहनीयकर्मोदयादिष्टवियोगजनिता विप्रलाप-वैमनस्यरूपा आत्मनः परिणतिः शोकसञ्ज्ञा । सा चाक्रन्दनादिना ज्ञायते ।

(१६) धर्मसञ्ज्ञा—

(१६) मोहनीयक्षयोपशमेन सर्वविरति-देशविरतिलक्षणा कर्मक्षयजनक-सञ्ज्ञा कहलाती है । जैसे-ज्ञान धर्म आदि के फल में सदेह होना । यह सञ्ज्ञा दो प्रकार की है-देश से और सर्व से । 'बाइस परीण्हों के सहने का, ब्रह्मचर्य पालन का, केशलोच आदि क्लेश सहने का फल मिलेगा या नहीं ?' इस प्रकार का सशय होना देशतः विचिकित्सासञ्ज्ञा है । 'वास्तव में परलोक है या नहीं, सर्वज्ञ के द्वारा प्ररूपित जीव आदि तत्त्व यथार्थ हैं या नहीं ?' इस प्रकार का सशय सर्वतः विचिकित्सासञ्ज्ञा है ।

(१५) शोकसञ्ज्ञा—

मोहनीय कर्म के उदय से इष्टवियोग से उत्पन्न होनेवाली विलाप और विमनस्कतारूप आत्मा की परिणति शोकसञ्ज्ञा कहलाती है ।

(१६) धर्मसञ्ज्ञा—

मोहनीय कर्म के क्षयोपशम से कर्मक्षयजनक सर्वविरति, तथा देशविरति विचिकित्सा सञ्ज्ञा कहेंवाय छे जेभके-ज्ञान धर्म आदिना क्लेशा स देह यवे आ सञ्ज्ञा जे प्रकारनी होय छे-(१) देशयी, (२) सर्वयी, 'आवीश परिण्होनु सहन करु ते, ब्रह्मचर्य पालन करु ते, केशनु लोचन करु वगेरे क्लेश सहन करवानु क्लेश भण्यो के नहि ?' आ प्रकारनो सशय ते देशयकी विचिकित्सासञ्ज्ञा छे 'वास्तवमां परलोक छे के नहि, सर्वज्ञारा प्ररूपित जीव आदि तत्त्वो यथार्थ छे के नहि' आ प्रकारनो सशय ते सर्वयकी विचिकित्सासञ्ज्ञा छे

(१५) शोकसञ्ज्ञा—

मोहनीय कर्मना उदयने बाधे, इष्टवियोगयी उत्पन्न यवा पावी, विलाप अने विमनस्कता (व्याकुल स्थिति) रूप आत्माना परिणति शोकसञ्ज्ञा कहेंवाय छे

(१६) धर्मसञ्ज्ञा—

मोहनीयकर्मना क्षयोपशमयी कर्मक्षयजनक सर्वविरति तथा देशविरतिरूप

(૧૨) દુઃસ્વસજ્ઞા—

(૧૨) સસારિણામસાતવેદનીયોદયાત્ સકલેન્દ્રિયાણા પ્રતિકૂલતયા જ્ઞાય-
માના વિવિધતાપાનુમનરૂપા જીવસ્ય પરિણતિર્દુઃસ્વસજ્ઞા ।

(૧૩) મોહસજ્ઞા—

(૧૩) મોહનીયકર્મોદયાત્ મિથ્યાદર્શનરૂપા જ્ઞાનાદિગુણરોધકસકલપાપ-
સ્થાનદેતુરાત્મનો વિભાવપરિણતિર્મોહસજ્ઞા । કુદેવકુરુકુષર્માદૌ પ્રવૃત્ત્યા મોહસજ્ઞા
વિજ્ઞાયતે ।

(૧૪) વિચિકિત્સાસજ્ઞા—

(૧૪) મોહનીયોદયાત્ જ્ઞાનાવરણીયોદયાથ સશયરૂપા જીવસ્ય પરિણતિ-

(૧૨) દુઃસ્વસજ્ઞા—

સંસારી જીવાં કો અસાતવેદનીય કે ઉદય સ સમ્મ દ્વિન્દ્રિયા કે પ્રતિકૂલ
પ્રતીતિ હોને વાળી, વિવિધ પ્રકાર કે સતાપાં કા અનુભવરૂપ જીવ કી પરિણતિ દુઃસ્વસજ્ઞા
કદ્દલાતી હૈ ।

(૧૩) મોહસજ્ઞા—

મોહનીય કર્મ કે ઉદય સે મિથ્યાદર્શનરૂપ, તથા જ્ઞાનાદિ ગુણોં કા નિષેધ કરને
વાળી, સમસ્ત પાપસ્થાનકોં કા કારણરૂપ આત્મા કી વિભાવપરિણતિ મોહસજ્ઞા હૈ । કુદેવ
કુરુકુરુ ઓર કુષર્મ આદિ મેં પ્રવૃત્તિ હોને સે મોહસજ્ઞા કા જ્ઞાન હોતા હૈ ।

(૧૪) વિચિકિત્સાસજ્ઞા—

મોહનીય ઓર જ્ઞાનાવરણ કર્મ કે ઉદય સે સશયરૂપ આત્મા કા પરિણમન વિચિકિત્સા

(૧૨) દુઃસ્વસજ્ઞા—

સસારી જીવોને અસાતવેદનીયના ઉદયથી સર્વે ઇન્દ્રિયોમા પ્રતિકૂળતાનુ જ્ઞાન
કશવવા વાળી, વિવિધ પ્રકારના સતાપોના અનુભવરૂપ જીવની પરિણતિ તે દુઃસ્વસજ્ઞા
કહેવાય છે

(૧૩) મોહસજ્ઞા—

મોહનીય કર્મોના ઉદયથી મિથ્યાદર્શનરૂપ, તથા જ્ઞાનાદિ ગુણોના નિષેધ
કરવાવાળી, સમસ્ત પાપસ્થાનના કારણરૂપ આત્માની વિભાવપરિણતિ તે મોહસજ્ઞા
છે કુદેવ, કુરુકુ અને કુષર્મ આદિમાં પ્રવૃત્તિ હોવાના કારણે મોહસજ્ઞાનું જ્ઞાન
થાય છે

(૧૪) વિચિકિત્સાસજ્ઞા—

મોહનીય અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ઉદયથી સશયરૂપ આત્માનું પરિણમન તે

(૨) શ્રુતજ્ઞાનમ્—

શ્રુત=શ્રુતિ' શ્રવણ જ્ઞાનવિશેષ' । તત્ત્વ કીદૃશમ્ ? ઉચ્યતે-શબ્દસ્ય શ્રવણેન, માષણાદિના વા યજ્ઞજ્ઞાનમુત્પદ્યતે તદેવ શ્રુતમ્ ।

અમ્ શ્રુતશબ્દેન જ્ઞાન ગુણતે, જ્ઞાનમભેદપ્રકરણાન્ત'પાતિત્વાત્ । ન તુ શ્રૂયતે ઈતિ વ્યુત્પત્ત્યા શબ્દાર્થક શ્રુતશબ્દ । લઙ્ઘિરૂપે મતિજ્ઞાને સતિ પશ્ચાત્-શ્રુતજ્ઞાન-મુત્પદ્યતે, ન તુ મતિજ્ઞાનાભાવે, અતો મતિજ્ઞાન કારણ શ્રુતજ્ઞાનસ્ય ।

નનુ મતિજ્ઞાનમવ શ્રુતજ્ઞાનં સપદ્યતે, યથા-મૃત્તિકૈવ ઘટ', તન્તુરેવ પટ ,

(૨) શ્રુતજ્ઞાન—

શ્રુતિ યા શ્રવણ (સુનના), યહ એક પ્રકાર કા જ્ઞાન કહલાતા હૈ । શબ્દ કે શ્રવણ સે યા માષણ આદિ સે વાચ્ય-વાચકમાવ સમ્યચ કે અનુસાર જો પદાર્થ કા જ્ઞાન હોતા હૈ રસે શ્રુતજ્ઞાન કહતે હૈ ।

મહા 'શ્રુત' શબ્દ સે જ્ઞાન કા પ્રહણ ક્રિયા આતા હૈ, ન્યાં કિં વહ જ્ઞાન કે પ્રમેદો કે અન્તર્ગત હૈ, કિન્તુ 'શ્રૂયતે' હસ વ્યુત્પત્તિ સે શબ્દાર્થક શ્રુત-શબ્દ નહીં હૈ । લઙ્ઘિરૂપ મતિજ્ઞાન કે હોને પર ચાદમેં શ્રુતજ્ઞાન ઉપજા હોતા હૈ, મતિજ્ઞાન કે અભાવ મેં નહીં હોતા, અતઃ એવ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન કા કારણ હૈ ।

શુદ્ધા—મતિજ્ઞાન હી શ્રુતજ્ઞાનરૂપ મેં પરિણત હો જાતા હૈ, જૈસે મિટી ઘટરૂપ મેં પલટ જાતી હૈ, ઓર તત્તુ પટ (વસ્ત્ર) રૂપ મેં વદલ જાતે હૈ, એમી સ્થિતિ મેં મગવાનને શ્રુતજ્ઞાન કા પૃથક્ પ્રહણ કિમ પ્રયોજન સે કિયા હૈ ।

(૨) શ્રુતજ્ઞાન—

શ્રુતિ અથવા શ્રવણ-સાધનગતરૂપ એક પ્રકારનુ જ્ઞાન તે શ્રુત-જ્ઞાન કહેવાય છે શ્રુત-જ્ઞાન કેવુ હોય છે ? શબ્દના સાધનગતથી અથવા ભાષણ આદિથી, વાચ્ય-વાચક ભાવ સબધ પ્રમાણે જે પદાર્થનુ જ્ઞાન થાય છે, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે

અહિ શ્રુત-શબ્દથી જ્ઞાન અહણ કરી શકાય છે કેમકે તે જ્ઞાનના પ્રભેદોની અહર છે, પરંતુ 'શ્રૂયતે' આ વ્યુત્પત્તિથી શબ્દાર્થક શ્રુત-શબ્દ નથી. લઙ્ઘિરૂપ મતિજ્ઞાન થયા પછી શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, મતિજ્ઞાનના અભાવમાં યત્ન નથી તે કારણથી મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ છે

શ કા—મતિજ્ઞાન જ શ્રુતજ્ઞાનરૂપમા પરિણત થઈ જાય છે, જેમકે માટી ઘટ રૂપમાં કરી જાય છે અને તન્નુ વસ્ત્રરૂપમા બનાઈ જાય છે એવી સ્થિતિમા મગવાને શ્રુતજ્ઞાનનુ જુદુ અહણ શુ પ્રયોજનથી કયું ?

સર્વધિરતિદેશધિરતિરૂપાઽઽમનઃ સ્વમારપરિણતિઃ ધર્મસમ્રા । સા જીવરક્ષણાદિ-
વ્યાપારેણ દ્વાયતે ।

જ્ઞાનમજ્ઞામેદાઃ—

જ્ઞાનસજ્ઞા તુ મતિશ્રુતાદિમેદાત્ પશ્ચથા—(૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન,
(૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનપર્યયજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન, યેતિ ।

(૧) મતિજ્ઞાનમ્—

મનન મતિરવબોધ । મતિશ્રાસૌ જ્ઞાનં ચ મતિજ્ઞાનમ્ । અત્ર જ્ઞાનશબ્દઃ
સામાન્યજ્ઞાનવાચક । ઇન્દ્રિય-નોદ્દિન્દ્રિયન્ય જ્ઞાનં મતિજ્ઞાનવિશેષ, અતઃ સામાન્ય-
વિશેષયોર્જ્ઞાનયો સામાનાધિકરણ્યમ્ ।

રૂપ આત્મા કી સ્વમાવપરિણતિ કો ધર્મસમ્રા કહતે હૈં । જીવરક્ષા આદિ વ્યાપારો
સે ડસકા જ્ઞાન હોતા હૈ ।

જ્ઞાનસજ્ઞા કે મેદ

મતિ, શ્રુત આદિકે મેદ સે જ્ઞાનસજ્ઞા પાચ પ્રકાર કી હૈ । વહ્નિસ પ્રકાર—
(૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મન પર્યયજ્ઞાન, ઓર (૫) કેવલજ્ઞાન ।

(૧) મતિજ્ઞાન

મનન કરના મતિ હૈ, અર્થાત્ બોધ । મતિરૂપ જ્ઞાન મતિજ્ઞાન કહલાતા હૈ । યહૌ જ્ઞાન
શબ્દ સામાન્ય જ્ઞાન કા વાચક હૈ । ‘ઇન્દ્રિય ઓર મનસે હોનેવાસ્ટા જ્ઞાન મતિ હૈ’ । યેસા અર્થ
કરને સે સામાન્ય ઓર વિશેષ જ્ઞાનો મેં સમાનાધિકરણતા હો આતી હૈ ।

આત્માની સ્વમાવપરિણતિને ધર્મસમ્રા કહે છે જીવરક્ષા આદિ વ્યાપારોથી તેનું
જ્ઞાન થાય છે

જ્ઞાનસજ્ઞાના મેદ—

મતિ, શ્રુત આદિ મેદ વહે-કરી જ્ઞાનસજ્ઞા પાચ પ્રકારની કહી છે તે આ
પ્રમાણે છે—(૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મન પર્યયજ્ઞાન, અને
(૫) કેવલજ્ઞાન

(૧) મતિજ્ઞાન—

મનન કરતુ તે મતિ છે અર્થાત્ બોધ છે, મતિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન કહેવાય
છે અહિં જ્ઞાન શબ્દ સામાન્ય જ્ઞાનનો વાચક છે ‘ઇન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન
જ્ઞાન તે મતિ છે’ એવો અર્થ કરવાથી સામાન્ય અને વિશેષ જ્ઞાનોમાં સમાના
ધિકરણતા (સમાનપણું) થઈ જાય છે

તસ્મિન્ પક્ષે-શ્રુતસ્ય આત્મવચનસ્ય જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનમિતિ પઠીતત્પુરુષ । આપ્તો=રાગાદિ-
રહિત' સર્વજ્ઞસ્તસ્ય વચનમ્-આપ્તવચનમ્ । તદર્થાધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનમિતિ ।
અધ્યવસાયો નિર્ણયઃ । શ્રુતજ્ઞાન મતિ શબ્દસ્ય નિમિત્તકારણતયા શબ્દેઽપિ શ્રુતવ્યપદેન્નો
મવતિ । જ્ઞાનમેદવ્યવસ્થાયા તુ શ્રુતશબ્દ. શ્રવણાર્થત્રાચીત્યવગ્રેયમ્ ।

(૩) અવધિજ્ઞાનમ્—

અવજ્ઞાનોઽધઃશબ્દાર્થ', અવ=અથ વિસ્તૃત વસ્તુ ધીયતે-જ્ઞાયતેઽને-
નેત્યવધિ. । અવધિશ્ચાસૌ તજ્ઞાન ચેતિ વિગ્રહ । વિસ્તૃતવિષયક જ્ઞાનમવધિ-

વચન કા મી પ્રદ્દેશ હોતા હૈ । ડસ પક્ષ મેં શ્રુત કા અર્થાત્ આત્મવચન કા જ્ઞાન
શ્રુતજ્ઞાન હૈ, પેસા પઠીતત્પુરુષ સમાસ હોગા । આત્મ અર્થાત્ રાગાદિસે રહિત સર્વજ્ઞ,
તનકા વચન આત્મવચન કહલાતા હૈ । અધ્યવસાય અર્થાત્ નિશ્ચય । પેસા અધ્યવસાયરૂપ અર્થાત્
પદાર્થ કા નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન હોતા હૈ । શબ્દ, શ્રુતજ્ઞાન મેં નિમિત્ત કારણ હૈ, ઇસ
છિયે શબ્દ મી ત કહલાતા હૈ કિન્તુ જ્ઞાન-મેદકી વ્યવસ્થા મેં શ્રુત-શબ્દ શ્રવણ અર્થ કા
વાચક હૈ ।

(૩) અવધિજ્ઞાન—

‘અવ કા અર્થ હૈ ‘અથ ’ અર્થાત્ નીચે । તાત્પર્ય મહ હૈ કિ જો જ્ઞાન
અયોદિશા કી વસ્તુ કો વિસ્તાર સે જાનતા હૈ વહ અવધિજ્ઞાન કહલાતા હૈ । અવધિરૂપ
જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન હૈ, અર્થાત્ વિસ્તૃતવિષયક જ્ઞાન । જૈસે-અનુચરોપપાતિક દેવ અવધિજ્ઞાન

આત્મવચનનુ ગ્રહણ થઈ શકે છે તે પક્ષમા શ્રુતનુ અર્થાત્ આત્મવચનનુ જ્ઞાન તે
શ્રુતજ્ઞાન છે જો પ્રમાણે પઠીતત્પુરુષ સમાસ થશે. આપ્ત અર્થાત્ રાગાદિથી રહિત,
સર્વજ્ઞ, તેનુ વચન તે આપ્તવચન કહેવાય છે અધ્યવસાય અર્થાત્ નિશ્ચય, જોવા
અધ્યવસાયરૂપ અર્થાત્ પદાર્થનુ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે શબ્દ,
શ્રુતજ્ઞાનમા કારણ છે, એટલા માટે શબ્દ પણ શ્રુત કહેવાય છે, પરંતુ જ્ઞાન-લેહની
વ્યવસ્થામાં શ્રુત-શબ્દ સાંભળતુ જો અર્થને વાચક છે

(૩) અવધિજ્ઞાન—

‘અવ નો અર્થ છે ‘અથ:’ અર્થાત્ નીચે, તાત્પર્ય જો છે કે-જો જ્ઞાન અધિ-
દિશાની વસ્તુઓને વિસ્તારથી જાણે છે, તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે અવધિરૂપ જ્ઞાન
અવધિજ્ઞાન છે, અર્થાત્ વિસ્તૃતવિષયક જ્ઞાન. જેમકે:-અનુચરોપપાતિક દેવ અવધિ

તર્હિ શ્રુતજ્ઞાનસ્ય પૃથગુપાદાન મગવતા 'કિમયં કૃતમ્ ?' ઉચ્યતે—દૃષ્ટાન્તદ્વયમિદં વિષમમ્, યથા ઘટપાદર્માર્થે પિષ્ટાકારા મૃત્તિકા પ્રણયતિ, પટોત્પત્તૌ સત્ત્વાં તન્તુપુણ્ણમ્, તથા શ્રુતજ્ઞાને સમુપન્ને મતિજ્ઞાન ન પ્રણયતિ, ઉક્તચ્ચ મગવતા—

‘જત્ય મર્દૈ તત્ય સુય, જત્ય સુય તત્ય મર્દૈ’ (નન્દી)

છાયા—યત્ર મતિસ્તત્ર શ્રુત, યત્ર શ્રુત તત્ર મતિઃ ।

શ્રુતસ્ય સર્વમાર્થે મતેર્વિધમાનતા મગવતાઽભિહિતા, તસ્માદપેક્ષાકારણમેવ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનસ્યેતિ મન્તવ્યમ્, તથા ચ—મતિજ્ઞાનપૂર્વકમિન્દ્રિયમનોજન્યમાત્ત-વચ્નાનુસારિ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનમિતિ નિષ્કર્ષ' । इति ।

‘શ્રૂયતે યત્ તચ્છ્રુત’—મિતિવ્યુત્પત્ત્યા શ્રુતશબ્દેનાત્તવચનમપિ શુદ્ધતે

સમાધાન—યે વસ્તુો દૃષ્ટાન્ત વિષમ હૈં, જૈસે—ઘટ પ્રકટ હોને પર પિષ્ટાકાર મિટી મિટ જાતી હૈ, ઓર જૈસે પટકી ઉત્પત્તિ હોને પર તત્તુઓં કા પુણ્ણ નષ્ટ હો જાતા હૈ, તસ પ્રકાર શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન હોને પર મતિજ્ઞાન નષ્ટ નહીં હોતા । મગવાને કહા હૈ—

“જહૌં મતિજ્ઞાન હૈ વહૌં શ્રુતજ્ઞાન હૈ, જહૌં શ્રુતજ્ઞાન હૈ વહૌં મતિજ્ઞાન હૈ ।”

શ્રુતજ્ઞાન કે સદ્ભાવ મેં મતિજ્ઞાન કા અસ્તિત્વ મગવાને કહાયા હૈ, અતઃ યવ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન કા અપેક્ષાકારણ હી હૈ, યેસા માનના ચાહિય । તાત્પર્ય યહ નિકલતા હૈ કિ—મતિજ્ઞાનપૂર્વક મિન્દ્રિય ઓર મનસે ઉત્પન્ન હોને વાલા, તથા આત્મવાક્યકા અનુસરણ કરને વાલા જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન હૈ ।

‘જો સુનાવાય વહ શ્રુત હૈ’ ઇસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર ‘શ્રુત’ શબ્દ સે આત્મ

સમાધાન—જો બંને દૃષ્ટાંત વિષમ છે, જેમકે ઘટ પ્રકટ થતાં પિષ્ટાકાર માટી મટી જાય છે, જેમ વસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થતાં તત્તુઓનો જથ્થો નાશ પામે છે, તે પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતા મતિજ્ઞાન નાશ પામતું નથી. મગવાને કહ્યું છે કે—

“અર્થાં મતિજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે, અર્થાં શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યાં મતિજ્ઞાન છે”

શ્રુતજ્ઞાનના સ્વભાવમાં મતિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ મગવાને બતાવ્યું છે. જો કારણથી મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનનું અપેક્ષાકારણ જ છે. જોમ માનવુ નેહજો, તો તાત્પર્ય જો નીકળ્યું કે મતિજ્ઞાનપૂર્વક, ઇન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થવાવાળું, તથા આત્મવાક્યનું અનુસરણ કરવાવાળું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

‘જે સાંભળવામાં આવી શકે તે શ્રુત છે’ આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ‘શ્રુત’ શબ્દથી

(૪) મન પર્યયજ્ઞાનમ્—

પર્યયન-સર્વતઃ પરિચ્છેદનમ્-અવવોધન પર્યય. । મનસઃ પયયો મનઃ-પર્યયઃ, મનોવિપયકઃ, સ સાસૌ જ્ઞાન ચ મનઃપર્યયજ્ઞાનમ્ । યદ્વા મન'પર્યયસ્ય જ્ઞાન મન'પર્યયજ્ઞાનમ્ ।

મનો દ્વિવિધં દ્રવ્યભાવમેદાત્ । તત્ર દ્રવ્યમનો મનોવર્ગણા. । સજ્ઞિના મનોવર્ગણા ગૃહીતા' સત્યો મન્યમાનાશ્ચિન્ત્યમાના ભાવમનોઽમિધીયતે ।

તત્રેહ ભાવમન પરિગૃહ્યતે । ભાવમનસ. પર્યયાશ્ચ પરેપાં સાર્થવૃત્તીયદ્વીપા-મ્પન્તરવર્તિસદ્ધિપચ્ચેન્દ્રિયાણા ચિન્ત્યમાનવિપયાધ્યવસાયરૂપાઃ । યથા-અન્યઃ

(૪) મન પર્યયજ્ઞાન—

પર્યય અર્થાત્ જ્ઞાનના, મન કો સર્વથા જ્ઞાનના મન પર્યયજ્ઞાન છે, અર્થાત્ મનોવિપયક, સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન મન પર્યયજ્ઞાન કહલાતા છે. અથવા—મન પર્યય (મનકે પર્યવો) કા જ્ઞાન મન પર્યયજ્ઞાન કહલાતા છે ।

મન વા પ્રકાર કા છે—દ્રવ્ય-મન ઓર ભાવ-મન । મનોવર્ગણાઓ કો દ્રવ્યમન કહતે છે । સજ્ઞો બીજ દ્વારા પ્રહગ કી હુઈ મનોવર્ગણાપે જબ ચિન્તન કી જાતી છે બે ભાવમન કહલાતી છે ।

મન પર્યય જ્ઞાન કે પ્રકરણ મેં ભાવમન હી લિખા જાતા છે । બઢાઈ દ્વીપ કે અન્તર્ગત સજ્ઞી પચ્ચેન્દ્રિય જીવો કે દ્વારા ચિન્તન ક્રિયે જાને વાળે, વિપયાધ્યવસાયરૂપ પર્યયો કો મન પર્યય જ્ઞાન જાનતા છે । જૈસે—કોઈ દૂસરા બીજ પેસા વિચાર કરે—આત્મા કેસા

(૪) મન પર્યય જ્ઞાન—

પર્યય અર્થાત્ બલ્લુવું, મનને બલ્લુવું તે મન પર્યય જ્ઞાન છે અર્થાત્-મન વિષયકતું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મન.પર્યય કહેવાય છે અથવા મન પર્યયનું જ્ઞાન તે મન-પર્યયજ્ઞાન કહેવાય છે

મન બે પ્રકારના છે—(૧) દ્રવ્યમન અને (૨) ભાવમન. મનોવર્ગણાઓને દ્રવ્ય મન કહે છે, અને સચી જીવ દ્વારા અકલ્પ કરાએલી મનોવર્ગણાઓનું વ્યાપ્ત ચિન્તન કરવામા આવે છે તેને ભાવમન કહે છે

મન.પર્યય જ્ઞાનના પ્રકરણમા ભાવમન જ લેવામા આવે છે અહીં દ્વીપના સચી પચ્ચેન્દ્રિય જીવો દ્વારા ચિન્તન કરવામા આવતા વિષયાધ્યવસાયરૂપ પર્યયોને મન.પર્યય જ્ઞાન બલ્લુ છે જેમ કે—કોઈ બીજો જીવ એવો વિચાર કરે—આત્મા કેવો

જ્ઞાનમ્ । યથા-અનુત્તરોપપાત્તિકા દેવા અવધિજ્ઞાનચલેન મગવન્તમાપૃન્નય જીવાદિ-
તત્ત્વસ્વરૂપ નિર્ધારયન્તિ ।

યદ્વા-‘અવધિના જ્ઞાનમ્’ ઇતિ તૃતીયાસમાસ । અવધિર્મર્યાદા ‘રૂપિદ્રવ્યાભ્યેષ
વિપયીકરોતિ નેતરાણી’-તિવ્યવસ્થારૂપા, તથા ચાયમર્ય-અરૂપિદ્રવ્યપરિશરેષ
રૂપિદ્રવ્યમાત્રવિપયક જ્ઞાનમવધિજ્ઞાનમિતિ ।

યદ્વા-અયોઽયોઽધિક પશ્યતિ યેન તદવધિજ્ઞાનમ્ । તદ્ ચતુર્ગતિવર્તિનાં
જીવાનામિન્દ્રિયમનોનિરપેક્ષં પ્રતિવિશિષ્ટક્ષયોપશમનિમિત્તક રૂપિદ્રવ્યસાક્ષાત્કાર-
અનર્કં ભવતિ । एतस्य ज्ञानस्य देव-मनुष्य-तिर्यङ्-नारका अधिकारिणः ।

કે બલ સે મગવાન્ સે પ્રશ્ન પૂછ કર ઝીવાદિતત્વાં કા સ્વરૂપ નિશ્ચિત કર છેતે હૈં ।

અથવા-અવધિ કે સાથ જો જ્ઞાન હો વહ અવધિજ્ઞાન કહલાતા હૈ । અવધિકા
અર્થ હૈ મર્યાદા । અવધિજ્ઞાન, રૂપી દ્રવ્યોં કો હી જ્ઞાનતા હૈ, અરૂપી કો નહીં, વહ
વ્યવસ્થા હી યહીં મર્યાદા સમજની ચાહિય । તાત્પર્ય યહ હુમા કિ-અરૂપી દ્રવ્યોં કો
છોટકર કેવલ રૂપી દ્રવ્યોં કો જ્ઞાનને વાલા જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન કહલાતા હૈ ।

અથવા-જિસ જ્ઞાન કે દ્વારા નીચે નીચે અધિક જ્ઞાન જાય વહ અવધિજ્ઞાન હૈ ।
યહ જ્ઞાન ચારોં ગતિયોં કે જીવોં કો હો સકતા હૈ । યહ, સિર્ફ રૂપી પદાર્થોં કો સાક્ષાત્
જ્ઞાનતા હૈ, જોર વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ સે રૂપન હોતા હૈ । દેવ, મનુષ્ય, તિર્યગ્ચ જોર
નારકી, સમી હસ જ્ઞાન કે અધિકારી હૈં, અર્થાત્ યહ ચારાં કો હો સકતા હૈ ।

જ્ઞાનના બળથી મગવાનને પ્રશ્ન પૂછીને જવાબિ તરવેનો નિશ્ચય કરી લે છે અથવા-
અવધિની સાથે જે જ્ઞાન થાય છે તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે અવધિનો અર્થ છે
મર્યાદા અવધિજ્ઞાન, રૂપી દ્રવ્યોને જ જાણે છે, અરૂપી દ્રવ્યોને જાણતું નથી, આ
વ્યવસ્થા જ જહીં મર્યાદા સમજવી ભેદભેદ તાત્પર્ય જે થયું કે અરૂપી-દ્રવ્યોને
છેદીને કેવળ રૂપી દ્રવ્યોને જાણવાવાળું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે અથવા
જે જ્ઞાન દ્વારા નીચે-નીચે વિશેષ જાણવામા આવે, તે અવધિજ્ઞાન છે તે જ્ઞાન ચાર
ગતિઓના જીવોને યદ્ય શકે છે, માત્ર રૂપી પદાર્થોને સાક્ષાત્ જાણે છે, અને વિશિષ્ટ
ક્ષયોપશમથી રૂપન થાય છે, દેવ, મનુષ્ય, તિર્યગ્ચ અને નારકી, આ સર્વ તે જ્ઞાનના
અધિકારી છે, અર્થાત્ જે ચારેયને અવધિજ્ઞાન યદ્ય શકે છે

તથા મનઃપર્યયજ્ઞાની વસ્તુચિદ્ ભાવરૂપ મન સર્વતોભાવેન પ્રત્યક્ષી-
કૃત્યાનુમાનેન યાદ્ય વિષયમવગુચ્યતે-‘દ્વ વસ્ત્વનેન ચિન્ત્યતે’ इति । વાદ્યપદાર્થ-
ચિન્તનસમયે હિ વાદ્યપદાર્થાકારસદૃશાકાર મનો ભવતિ ।

इदं मनःपर्ययज्ञान रूपिविषयत्व-क्षायोपशमिकत्व-प्रत्यक्षत्वादिसाम्ये-
ऽप्यवधिज्ञानाद् भिन्न, स्वाम्यादिभेदात् । तथाहि-अवधिज्ञानमविरतसम्यग्दृष्टेरपि
भवति, तद् द्रव्यतोऽज्ञेयરूपिद्रव्यविषय, क्षेत्रतो लोकविषयम्, कालतोऽतीतानागता-
संख्यातोऽत्सर्पिण्यवमर्पिणीविषयम्, भावतः सकलरूपिद्रव्येषु प्रत्तिद्रव्यमसंख्यात-
पर्यायविषयम् ।

મન પર્યયજ્ઞાન તુ પ્રમાદરહિતસ્યાઽઽમર્પાધિન્યતમલવિષયારિણઃ સયતસ્ય
ભવતિ । દ્રવ્યત-સક્ષિપળ્વેન્દ્રિયમનોદ્રવ્યવિષય, ક્ષેત્રત-સમયક્ષેત્રમાત્રવિષયમ્

મન પર્યયજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન ક્ષી તરહ રૂપી પદાર્થો કો વિષય કરતા હૈ,
ક્ષયોપશમ સે ઊત્પન્ન હોતા હૈ, કિન્તુ અવધિજ્ઞાન સે મિત્ત હૈ, ક્યો કિ સ્વામી આદિકે
ભેદ સે દોનો મેં ભેદ હૈ, વહ હસ પ્રકાર—અવધિજ્ઞાન અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ કો મી
હોતા હૈ, વહ દ્રવ્યત સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યો કો જાનતા હૈ, ક્ષેત્ર સે સમસ્ત લોક કો જાનતા હૈ,
કાલ સે અસંખ્યાત મૂત ઓર ભાવી ઉત્સર્પિણી એવ અવસર્પિણી કો વિષય કરતા હૈ,
ભાવ સે સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યો મેં સે પ્રત્યેક દ્રવ્ય ક્ષી અસંખ્યાત પર્યાયો કો જાનતા હૈ ।

મન પર્યયજ્ઞાન અપ્રમત્ત સયત્ત કો તથા આમર્ષ આદિ કિસી લક્ષ્મિ કે ધારક
કો હી હોતા હૈ । વહ દ્રવ્ય સે સંજ્ઞી પશ્વેન્દ્રિય કે મનોદ્રવ્ય કો, ક્ષેત્ર સે સમયક્ષેત્રમાત્ર કો

મન પર્યયજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન પ્રમાણે રૂપી પદાર્થોને વિષય કહે છે—જાણે છે
મન.પર્યયજ્ઞાન ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ અવધિજ્ઞાનથી તે બિન્ન છે, કેમકે
સ્વામી આદિના લેહથી તે બનેલા લેહ છે તે આ પ્રમાણે—અવધિજ્ઞાન અવિરત
સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ થાય છે તે દ્રવ્યથી સર્વ રૂપી જીવોને જાણે છે, ક્ષેત્રથી સમસ્ત
લોકને જાણે છે, કાલથી અસંખ્યાત મૂત અને ભાવી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીને જાણી
શકે છે, ભાવથી સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોમાથી પ્રત્યેક દ્રવ્યની અસંખ્યાત પર્યાયોને જાણે છે

મન.પર્યયજ્ઞાન અપ્રમત્ત સયતને (મુનિને) તથા આમર્ષ આદિ કોઈ લક્ષ્મિના
ધારકને થાય છે તે દ્રવ્યથી સંજ્ઞી પશ્વેન્દ્રિયના મનોદ્રવ્યને, ક્ષેત્રથી સમયક્ષેત્ર

કશ્ચિદેવ ચિન્તયેત્-‘આત્મા કીદૃશ’? અરૂપી, ચેતનાસ્વભાવ, કર્મણાં કર્તા, તત્કલમોક્તા ચેત્યાદયો ये ज्ञानविशेषरूपास्तस्यात्मन परिणामास्तेषां यद् ज्ञान तन्मनःपर्ययज्ञानम् ।

મન પર્યયજ્ઞાની ચ મન‘પર્યયાનેવ પ્રત્યક્ષીકરોતિ ન તુ વાઙ્મ વસ્તુ । ન ચ- ‘મન પર્યયજ્ઞાનિના વાઙ્મ વસ્તુ ન જ્ઞાપતે’ इति वाच्यम्, अनुमानतस्तस्य वाङ्मवस्तु- જ્ઞાનસમ્ભાવાત્ । यथा-विशिष्टज्ञायोपशमिक्रमतिमाशाली प्रेक्षावान् मशान्त कस्यचिदाकारेक्षितादिकं विलोक्य तदीयमनोगत भावं सामर्थ्यं चानुमानतो विजानाति ।

है : अरूपी, चेतनास्वरूप, कर्मों का कर्ता, कर्मफलमोक्ता, इत्यादि आत्मा के जो ज्ञान विशेषरूप परिणाम हैं, उन्हें जानना मन पर्ययज्ञान है । मन पर्ययज्ञानी जीव, मन के पर्यायों को ही प्रत्यक्ष करता है, वाङ्म वस्तु को नहीं । परन्तु यह कहना ठीक नहीं है कि-मन पर्ययज्ञानी वाङ्म वस्तुओं को जानता ही नहीं है । मन पर्ययज्ञानी को अनुमान से वाङ्म पदार्थों का ज्ञान होता है । जैसे-विशिष्टज्ञायोपशम-जन्य प्रतिमा बाह्य बुद्धिमान् पुरुष किसी के इशारे या चेष्टा को देखकर उसके मनका भाव और उसका सामर्थ्य अनुमान से जान लेता है, इसी प्रकार मनःपर्ययज्ञानी दूसरे के भावरूप मन को पूर्णतया प्रत्यक्ष करके अनुमान से वाङ्म वस्तु को जान लेता है कि-‘इसने अमुक वस्तु का विचार किया है’ । वाङ्म पदार्थों का विचार करते समय उसी पदार्थ के आकार का मन हो जाता है ।

છે ? અરૂપી, ચેતના-સ્વરૂપ, કર્મોના કર્તા, કર્મફલમોક્તા, ઇત્યાદિ આત્માના જ્ઞાન વિશેષરૂપ એ પરિણામ છે, તેને બાહ્યતા તે મન પર્યય જ્ઞાન છે

મન-પર્યય જ્ઞાની જીવ મનના પર્યાયોને જ પ્રત્યક્ષ કરે છે બહારની વસ્તુઓને નહિ પરંતુ એમ કહેવું ઠીક નથી કે-મન પર્યયજ્ઞાની બહારની વસ્તુઓને બાહ્યતા જ નથી મન પર્યયજ્ઞાનીઓને અનુમાનથી બહારની વસ્તુઓનું જ્ઞાન હોય છે જેમકે — વિશિષ્ટજ્ઞાયોપશમજન્ય પ્રતિમાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષ કોઈના ઇશારાથી અથવા ચેષ્ટાને જોઈને તેના મનનો ભાવ અને તેનું સામર્થ્ય અનુમાનથી બાહ્ય લે છે, એ પ્રમાણે મન-પર્યયજ્ઞાની બીજાના ભાવરૂપ મનને પૂરું સ્પર્શ પ્રત્યક્ષ કરીને અનુમાનથી બહારની વસ્તુઓને બાહ્ય લે છે કે:—“તેણે અમુક વસ્તુનો વિચાર કર્યો છે” બહારના પદાર્થોનો વિચાર કરવાના સમયે તેજ પદાર્થના આકારરૂપ મન થઈ-બાંધે છે

મતિજ્ઞાન ચાનેકવિષમ્ , ઈદાદિમેદાત્ । ઉક્તઞ્ચ મગવતા—

“ઈદા અપોહ ધીમસા, મર્ગણા ય ગવેષણા ।

સન્ના સર્ઘ મર્ઘ પશ્ચા, સન્વ આમિણિવોદિયં” ॥ (નન્દી મતિ
જ્ઞાનગાથા ૨૭)

છાયા-ઈદા, અપોહ વિમર્શ, માર્ગણા ચ ગવેષણા ।

સન્ના સ્મૃતિઃ મતિ પ્રજ્ઞા સર્વમ્ આમિણિવોધિકમ્ ॥

‘આમિણિવોદિય’ इत्यनेन त्रिकालविषयकं मतिज्ञानमुच्यते तथा-चोक्त
मगवता—“पचविह णाण पण्णत्त । तंजहा—(१) आमिणिवोदियणाणं, (२) सुयणाणं,
(३) ओहिणाण (४) मणपज्जवणाण (५) केवलणाणं । इति (नन्दी, १)

(૧) ઈદા—

ઈદાઽપોહાદયો મતિજ્ઞાનપ્રમેદાઃ । તત્ર-ઈદનમ્-ઈદા । નામજાત્યાદિ-

યદૈ મતિજ્ઞાન કા હી પ્રસન્ન હૈ । મતિજ્ઞાન, ઈદા આદિ કે મેદ સે બનેક પ્રકાર કા હૈ ।
મગવાનને કહા હૈ —

“ઈદા, અપોહ, વિમર્શ, માર્ગણા, સજ્ઞા, સ્મૃતિ, મતિ ઓર પ્રજ્ઞા, યહ સઘ
આમિણિવોધિક જ્ઞાન (મતિજ્ઞાન) હૈ” (નન્દીસૂત્ર મતિજ્ઞાન ગાથા ૨૭)

આમિણિવોધિક જ્ઞાન કા અર્થ હૈ-ત્રિકાલવિષયક મતિજ્ઞાન । મગવાનને
કહા હૈ—“જ્ઞાન પાંચ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, યહ ઇસ પ્રકાર—(૧) આમિણિવોધિકજ્ઞાન,
(૨) સુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મન પર્યાયજ્ઞાન ઓર (૫) કેવલજ્ઞાન” (નન્દી-સૂ.૧)

(૧) ઈદા—

ઈદા અપોહ આદિ મતિજ્ઞાન કે મેદ હૈ । નામ ઓર જાતિ આદિ કી વિશેષ

મતિજ્ઞાનને જ પ્રસંગ છે, મતિજ્ઞાન ઈદા આદિ બેદોથી અનેક પ્રકારનું છે મગવાને
કહ્યું છે કે—ઈદા, અપોહ, વિમર્શ, માર્ગણા, ગવેષણા, સજ્ઞા, સ્મૃતિ, મતિ, અને
પ્રજ્ઞા, એ સર્વ આમિણિવોધિક જ્ઞાન-મતિજ્ઞાન છે (નન્દીસૂત્ર મતિજ્ઞાનગાથા ૨૭)
આમિણિવોધિક જ્ઞાનનો અર્થ છે-ત્રિકાલવિષયક મતિજ્ઞાન, મગવાને કહ્યું છે કે—
“જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે, તે આ પ્રમાણે (૧) આમિણિવોધિકજ્ઞાન (૨) સુતજ્ઞાન,
(૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મન પર્યાયજ્ઞાન અને-કેવલજ્ઞાન- (નન્દી સૂ.૧)

(૧) ઈદા—

ઈદા તથા અપોહ વગેરે મતિજ્ઞાનના બેદ છે નામ અને જાતિ આદિની વિશેષ
પ્ર આ-૨૪

કાલતોઽતીતાનાગતપલ્યોપમાસરયાતમાગવિપયમ્, માવતો મનોદ્રવ્યગતાનન્તપર્યાય વિપયકમ્ ।

(૫) કેવલજ્ઞાનમ્ —

કેવલમ્—અકમસહાયં જ્ઞાનાવરણીયકર્માત્પન્તક્ષયસમુદ્ભૂતમ્—અતીતાના ગતવર્તમાનયથાવસ્થિતસકલદ્રવ્યગુણપર્યાયવિપયકમપ્રતિપાતિ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાનમ્ ।
અત્ર ગ્રન્થવિસ્તરમિયા વિરમામ ।

જ્ઞાનપ્રસન્નેન મત્યાદિભેદપદ્ધત્ત્વં પ્રદર્શિત, પ્રકૃતે તુ મતિજ્ઞાનસ્યૈવાધિકાર' ।

(અર્થાદ્ દ્વીપ કો), કાલ સે પન્થોપમ કે અસદ્માતર્થે ભાગ—મૂત—મવિખ્યત્ કાલકો ઔર માવ સે મનોદ્રવ્ય કી અનન્ત પર્યાયો કો વિપય કરતા હૈ ।

(૫) કેવલજ્ઞાન—

કેવલજ્ઞાન, કેવલ અર્થાત્ એક હી હૈ । ઉસ કે સાથ દૂસરા જ્ઞાન નહીં હોતા ।
વહ અસહાય હૈ અર્થાત્ ઇન્દ્રિય મન આદિ કિસી કી સહાયતા કી ઉસે અપેક્ષા નહીં હૈ ।
વહ જ્ઞાનાવરણ કર્મ કે આત્મનિતિક ક્ષય સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ । અતીત, અનાગત, વર્તમાન કાલ કે સમસ્ત દ્રવ્યો ગુણો ઔર પર્યાયો કો ચર્ચારૂપ મેં જ્ઞાનતા હૈ, અપ્રતિપાતી હૈ, અર્થાત્ એકવાર ઉત્પન્ન હો કર કમી નષ્ટ નહીં હોતા । એસા જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન કહલાતા હૈ ।
પ્રથવિસ્તાર કે મય સે અધિક વિસ્તાર નહીં કરતે ।

જ્ઞાન કા પ્રકરણ હોને સે મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ ભેદ બતલાયે જા ચુકે હૈ ।

માત્રને (અર્થાદ્ દ્વીપને) કાલથી પદ્યોપમના અસદ્માતર્થ ભાગે ભૂત-અવિખ્ય કાલને અને આવથી મનોદ્રવ્યની અનન્ત પર્યાયોને બોલે છે

(૫) કેવલજ્ઞાન—

કેવલજ્ઞાન, કેવલ અર્થાત્ એકજ છે તેની સાથે બીજુ જ્ઞાન થતુ નથી, તે અસહાય છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય, મન આદિ કોઈની પણ સહાયતાની તેને અપેક્ષા નથી. અને તે કેવલજ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના આત્મનિતિક ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે કેવલજ્ઞાન ભૂતકાલ, અવિખ્યકાલ અને વર્તમાન કાલના સમસ્ત દ્રવ્યો, ગુણો અને પર્યાયોને ચર્ચારૂપથી બોલે છે તે અપ્રતિપાતી છે, અર્થાત્ એક વાર ઉત્પન્ન થઈને ફરી કોઈ પણ વખત નાશ પામતુ નથી, એવુ ને જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન કહેવાય છે અથવિસ્તારના અર્થથી અધિક વિસ્તાર અહિં કરતા નથી

જ્ઞાનનુ પ્રકરણ હોવાથી મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ ભેદો બતાવ્યા અહિં

સામાન્યજ્ઞાનોત્તર કાલ વિશેષનિશ્ચયાર્થે વિચારણાયા પ્રવૃત્તાયાં તદનુ
ગુણદોષવિચારણાજનિતો નિશ્ચયઃ, યથા-‘કિમયં કમલનાલસ્પર્શઃ, આહોસ્થિદ્
મુજક્કમસ્પર્શઃ ?’ इति विचारणायां ‘मृणालस्यैवाय स्पर्शः’, अस्यन्तशीतादिगुणवत्त्वा-
दिस्पर्शस्यैवाय’-मिति निश्चयोज्ञ्य मुजक्कमस्पर्शमपनुदति, तस्मादय निश्चयोज्जोहोऽ-
पनोदश्चेति निगद्यते ।

(૩) મીમાંસા—

મીમાંસા-માતૃમિચ્છા, માતૃ-જીવાદિસ્વરૂપ જ્ઞાતૃમિચ્છા ।

(૪) માર્ગણા—

જીવાદિપદાર્થસ્ય યથાવસ્થિતસ્વરૂપાન્વેષણ માર્ગણા ।

સામાન્ય જ્ઞાન કે પદ્ધત્ વિશેષ કા નિશ્ચય કરને કે લિખ વિચારણા પ્રવૃત્ત
હોને પર પદ્ધત્ ગુણ-દોષ કી વિચારણા સે ઉત્પન્ન નિશ્ચય અપોહ કહલાતા હૈ । યથા-
‘यह कमलनालका स्पर्श है या सर्प का स्पर्श है’ इस प्रकार की विचारणा होने पर “यह
कमलनाल का ही स्पर्श है, क्यों कि इस में अत्यन्त शीतलता है” इस प्रकार का
निश्चय होना, और यह निश्चय अन्य का अर्थात् सर्प के स्पर्श का निराकरण करदेता है,
अत एव यह निश्चय अपोह, अपाय और अपनोद भी कहलाता है ।

(૩) વિમર્શ—

જીવ આદિ ક સ્વરૂપ કો જ્ઞાનન કી દૃષ્ટા વિમર્શ હૈ ।

(૪) માર્ગણા—

જીવ આદિ પદાર્થોં કે યથાર્થ સ્વરૂપ કા અન્વેષણ કરના માર્ગણા હૈ ।

સામાન્ય જ્ઞાન યથા પછી વિશેષને નિશ્ચય કરવા માટે વિચારણા થતા પછી
તેના ગુણ-દોષની વિચારણાથી ઉત્પન્ન નિશ્ચય તેને અપોહ કહે છે, જેમ-‘આ
કમલના નાળનો સ્પર્શ છે કે સર્પનો સ્પર્શ છે ?’ આ પ્રકારની વિચારણા થયા પછી
નકકી કરવામા આવે કે “આ સ્પર્શ કમલના નાળનો જ છે, કેમકે તેમા અત્યન્ત
શીતલતા છે” એ પ્રકારનો નિશ્ચય થાય છે અને એ નિશ્ચય બીજાને અર્થાત્ સર્પના
સ્પર્શનો નિરાકરણ કરી દે છે તેથી કરી આ નિશ્ચય તે અપોહ અપાય અને
અપનોદ પણ કહેવાય છે

(૩) વિમર્શ—

જીવ આદિના સ્વરૂપને બહુવાની દૃષ્ટિ તે વિમર્શ છે

(૪) માર્ગણા—

જીવ આદિ પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનું અન્વેષણ કરવું તે માર્ગણા છે

વિશેષફલ્યનારહિતસામાન્યજ્ઞાનોત્તર વિશેષનિશ્ચયાર્થ વિચારણા-ઈદા । યથા-સ્પર્શનેદ્રિયેણ સ્પર્શસામાન્યે । જ્ઞાતે સતિ, 'તદનુ ક્ષીદશોડય સ્પર્શ' ? , કસ્યર્ષ સ્પર્શ ? , કિમય કમલનાલસ્પર્શઃ ઉતાદો મુજક્લમસ્પર્શઃ ? इति गाढान्वकारे चक्षुष्म-सोऽपि विचारणा प्रवर्तते ।

(૨) અપોહઃ—

અપોહનમ્-અપોહઃ નિશ્ચયઃ । કોડયમપોહ ? ઉચ્યતે-મતિજ્ઞાનસ્યાવગ્રહાદિ-મેદચતુષ્ટયે તૃતીયમેદો યોડપાયઃ સ એવાપોહશબ્દેનોચ્યતે । અવગ્રહાદિમેદ-ચતુષ્ટયં ચ નન્દીમુત્રે મગવતૈષ પ્રદર્શિતમસ્તિ ।

કલ્પના સે રહિત સામાન્યજ્ઞાન કે પદ્ધાત્ હોને વાળી વિચારણા ઈદા કહલાતી છે । જેસે-સ્પર્શનેદ્રિય કે દ્વારા સ્પર્શકા સામાન્ય જ્ઞાન હોને કે પદ્ધાત્ ગાઢ અન્ધકાર હોને પર ચક્ષુવાળે કો મી યહ વિચારણા હોતી છે' કિ યહ સ્પર્શ કેસા છે ? કિસકા યહ 'સ્પર્શ' છે ? 'યહ કમલ' કે 'નાલ' કા સ્પર્શ છે' યા સર્પ' કા સ્પર્શ છે ? , હસ પ્રકાર કી વિચારણા કો ઈદા કહતે છે । ૧ ।

(૨) અપોહ—

અપોહ કા અર્થ છે-નિશ્ચય । અપોહ કયા છે ? કહતે છે-મતિજ્ઞાન કે અવગ્રહ આદિ ચાર મેદો મેં તીસરા મેદ કો અપાય' છે તરી કો યહા 'અપોહ' શબ્દ દ્વારા કર્તા છે । અવગ્રહ આદિ ચાર મેદ નન્દીમુત્ર મેં મગવાનને કહે છે ।

કલ્પનાથી રહિત, સામાન્ય જ્ઞાનની પછી થવા વાળી વિચારણાને ઈદા કહે છે, જેમકે - સ્પર્શનેદ્રિયના દ્વારા સ્પર્શનું સામાન્ય જ્ઞાન થયા પછી ગાઢ અન્ધકાર થાય ત્યારે નેત્રવાળાને પણ જો-વિચાર થાય છે કે-આ સ્પર્શ કેવો છે ? આ કોણે સ્પર્શ કર્યો છે તેનો સ્પર્શ છે ? , આ કમલના નાળાનો સ્પર્શ છે કે સર્પનો સ્પર્શ છે ? , આ પ્રકારની વિચારણા તેને ઈદા કહે છે

(૨) અપોહ—

અપોહનો અર્થ છે નિશ્ચય, અપોહ જો શું છે ? કહે છે કે-મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ આદિ ચાર ભેદો પૈકીનો ત્રીજો ભેદ જે અપાય છે, તેને આદિ 'અપોહ' શબ્દથી કહેલ છે અવગ્રહ આદિ ચાર ભેદ નન્દીમુત્રમાં મગવાને કહેલા છે

चेष्टणा देवी हेमन्ते भगवत्समवसरणत प्रत्यागच्छन्ती मार्ग महारण्ये स्वप्रतिज्ञाऽविन जिनरूपिन कमपि मुनि ध्यानावस्थमालोक्य भक्त्या तद्दर्शनवन्दनादिकं विधाय स्वप्राप्तादमागता रात्रौ मुक्ता । निद्रावस्थार्या तस्याः पाणिरावणवस्त्राद् बहिर्भूत शीतेन श्लिथिलीचभूव । अथाऽसौ जागरिता जडीभूत स्वहस्त विलोक्य शीतादिपरिपदपरिगत महारण्यस्य मुनि स्मृतवती “कथमहो असौ मुनिरिदानीं बहिर्मावने शीतपरिभूतो भविष्यति” । इति कर्मणा महानिर्जरा महापर्यवसान चकार ।

चेष्टना देवी हेमत ऋतु में भगवान् के समवसरणसे लौटती हुई, मार्ग में महा-अरण्य में, अपनी प्रतिज्ञा पालने वाड़े किन्ही जिनरूपी मुनि को ध्यान में स्थित देखकर, भक्तिपूर्वक उन का दर्शन बदन आदि कर के अपने महल में आइ और रात्रि में सो गई । निद्रावस्था में उस का हाथ ओढ़ने के बख से बाहर निकल गया और ठंड के कारण ठर गया । रानी की नींद खुल गई । उसने अपने हाथ को जडीभूत देख कर शीत परिपदों से आक्रान्त, महा-अरण्यवासी मुनिका स्मरण किया । कहने लगी-अहो ! महावन में, नगर के बाहर वह मुनि इस समय शीत से कैसा कष्ट पा रहे होंगे, ऐसा सोच कर उसने कर्म की महानिर्जरा की ।

चेष्टना देवी हेमन्त ऋतुमा भगवान्ना समवसरणमाधी पाछी हरे त्पारे भाजभा महावनमा, पोतानी प्रतिज्ञा पावनारा, दोरि ओठ जिनरूपी मुनिने ध्यानमा स्थित नोछने, भक्तिपूर्वक तेना दर्शन, बदन वगैरे करीने पोताना भदेलमा आवी अने रात्रीओ मुछ गछ निद्रावस्थामा तेने ओठ हाथ ओढवाना वखमाधी बहार रही गयो, अने ठडी होवाना कारखे ते हाथ करी गये, राखीनी निद्रा छडी गछ, त्पारे तेजे पोताना हाथने करी जवाधी जड जेवो नोछने शीत आदि परीपदोधी आक्रान्त, महा-वनवासी मुनि साबरी आव्या, अने ठडेवा लागी ठे-अहो ! महावनमा नगर बहार ते मुनि आ समयमा शीतधी ठेवु कष्ट पावता छये, जेवो विचार करीने कर्मनी महानिर्जरा करी.

(૫) ગવેષણા—

માર્ગણાનન્તરમનુપલભ્યસ્ય જીવાદિપદાર્થસ્ય સર્વતઃ પરિમાવન-નિર્ણયાભિ-
મુલ્લવિચારપરાયણતા ગવેષણા ।

(૬) સજ્ઞા—

ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનવિષયીભૂતસ્યાર્થસ્ય પુનર્દર્શનેન “સ ઇવાય”-મિતિ જાણમાન
જ્ઞાનં સજ્ઞા । યથા—“સ ઇવાયમાહારકલગ્નિમાન્ મહાત્મા, યો મયા કાનને દૃષ્ટ ” ।

(૭) સ્મૃતિ—

અનુભૂતાર્થવિષયક જ્ઞાન સ્મૃતિઃ । इदं જ્ઞાનમતીતવિષયકં ભવતિ ।
અત્રોદાહારણ યથા—

(૫) ગવેષણા—

માર્ગણા કે પદ્ધત્ ઉપલબ્ધ ન હોને વાળા જીવાદિ પદાર્થોં કા પૂરી તરફ વિચાર
કરના અર્થાત્ નિર્ણય કે અભિમુલ્લ વિચારપરાયણતા ગવેષણા છે ।

(૬) સજ્ઞા—

ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનકે વિષયભૂત પદાર્થ કા પુનર્દર્શન હોને પર ‘યહ વહી છે’
હસ પ્રકાર સે ઉત્પન્ન હોને વાળા જ્ઞાન સજ્ઞા કહછાતા છે । જેસે—“યહ વહી આહારકલગ્નિ
વાલે મહાત્મા છે જિહ્વે મૈને વનમેં દેસ્યા થા” ।

(૭) સ્મૃતિ—

પહેલે અનુભવ ક્રિયે હુપ પદાર્થ છો વિષય કરનેવાલા જ્ઞાન સ્મૃતિ કહછાતા
છે । સ્મૃતિજ્ઞાન અતીતવિષયક હી હોતા છે । યહાં એક ઉદાહરણ છે, જેસે—

(૫) ગવેષણા—

માર્ગજ્ઞાની પછી ઉપલબ્ધ નહિ થવા વાળા જીવાદિ પદાર્થોંના પૂરી રીતે વિચાર
કરવો અર્થાત્ નિર્ણયને અભિમુખ-વિચાર પરાયણતાને ગવેષણા કહે છે

(૬) સજ્ઞા—

ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનતા વિષયભૂત પદાર્થોંનુ ફરી દર્શન થતા “આ તેજ છે”
એ પ્રકારે ઉત્પન્ન થવા વાળું જ્ઞાન તે સજ્ઞા કહેવાય છે જેમ—“આ તેજ આહારક-
લગ્નિવાળા મહાત્મા છે જેને મે વનમા બોલ્યા હતા”

(૭) સ્મૃતિ—

પ્રથમ અનુભવ કરેલા પદાર્થોંના વિષય કરનાર જ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે । સ્મૃતિ-જ્ઞાન
અતીત વિષયનું જ, (વીતી ગયેલા પ્રસંગનું જ) હોય છે અહીં એક ઉદાહરણ,

સા સજ્ઞા કિંસ્વરૂપા, યા ન મવત્યેકેપામ્ ? इत्याकाङ्क्षायामाह—“ तजहा ” इति । सा यया—

“પુરતિયમાઓ વા દિસાઓ” इत्यारभ्य—“अहोदिसाओ वा आगओ अहमसि” इत्यन्तेनेदमुक्तं भवति—वर्तमानजन्मन. प्राक् कस्यां दिशि ममावस्थान-मासीदिति—स्वगत्यागत्यवधिविशिष्टपूर्वादिपह्ददिशाज्ञान नास्ति संज्ञिनामपि कियतांचित् । यथा—मदिरामदघूर्णितनयनो मूर्छितं पथि पतितः स्वजनादिना समुत्थाप्य गृहमानीयते । अथ मूर्छापगमेऽप्यसौ न जानाति—काहं पतितः ?, कपमुत्थापितः ?, केन कया रीत्याऽत्र समानीतोऽस्मी ?—ति । तद्वद् विशिष्टसंज्ञाया

વહ સજ્ઞા કિસ પ્રકારકી હૈ જો કિન્હી ૨ જીવો કો નહીં હોતી ? । इस प्रकार की जिज्ञासा होने पर कहा गया है—तजहा—अर्थात् वह इस प्रकार—

‘પુરતિયમાઓવા વા દિશાઓ’ સે લેકર ‘અહોદિશાઓવા આગઓ અહમસિ’ તક કા આશય યહ હૈ કિ—इस वर्तमान जन्म से पहले मैं कहाँ रहता था ?, इस प्रकारका अपनी गति—आगति से युक्त उह दिशाओं का ज्ञान कितनेक सज्जी जीवोंको भी नहीं होता । जैसे—मदिरा के मद से छका हुआ, मूर्छित और रास्ते में पड़ा हुआ पुरुष स्वप्न आदि के द्वारा उठकर घर लाया जाता है, किन्तु मूर्छा हट जाने पर भी उसे ज्ञान नहीं होता कि—मैं कहाँ मिरा था ?, किस प्रकार उठायਾ गया ?, कौन किस प्रकार मुझे यहाँ लाया ?, इसी प्रकार विशिष्ट सज्જા के अभाव के कारण जीव

તે સજ્ઞા કેવા પ્રકારની છે, જે કેઈ-કેઈ જીવોને નથી હોતી ?, આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસા-યવાથી કહ્યું છે કે—‘तजहा’ अर्थात् ते आ प्रकार—

“પુરતિયમાઓવા દિસાઓ” થી લઇને “અહોદિસાઓ વા આગઓ અહમસિ,” સુધીનો આશય જો છે કે—आ वर्तमान जन्मથી पहले હું ક્યા રહેતો હતો, આ પ્રકારનું પોતાની ગતિ—આગતિથી યુક્ત છે દિશાઓનું જ્ઞાન કેટલાક સજ્જી જીવોને પણ નથી થતું જેમ મદિરાના કેદથી છડેલા મૂર્છિત—બેશ્વર સ્ત્રાભાં પડેલા પુરુષને સ્વજનદ્વારા ઠકાવીને પોતાના ઘર લાવવામાં આવે છે, પરંતુ મૂર્છા ઉતરી ગયા પછી પણ તેને જ્ઞાન થતું નથી કે—હું ક્યા પડી ગયો હતો ? કેવી રીતે મને ઉઠાવ્યો ? કેણુ કેવી રીતે મને આહિ લાવ્યા ?, આ પ્રકારની વિશિષ્ટ સજ્જાના

(૮) મતિ:—

વર્તમાનવિષયક જ્ઞાન મતિ । યથા—‘ મુનિઃ સપમાર્થ મિક્ષામટતિ ’ ।

(૯) પ્રજ્ઞા—

વિશિષ્ટક્ષયોપશમઞ્ચ પ્રમૂતપદાર્યવર્તિ યથાવસ્થિતસ્વરૂપનિર્ણયાત્મક જ્ઞાન પ્રજ્ઞા ।

આમિનિબોધિકસ્વરૂપસ્ય મતિજ્ઞાનસ્ય પ્રમેદા ઉક્તા ।

“ જ્ઞેયકેપાં નો સંજ્ઞા મયતી ”—ત્યજ્ર સજ્ઞાશબ્દેન મતિજ્ઞાનાન્તર્ગત સ્મૃતિરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાન મગવતા નોશન્દનિર્દેશેન મતિષેધિતમ્, ન તુ સર્વવિધસંજ્ઞારૂપ સામાન્ય જ્ઞાનમ્ ।

(૮) મતિ:—

વર્તમાનવિષયક જ્ઞાન મતિ કહલાતા છે । જેસે—‘ મુનિ સયમ પાલને કે અર્થ મિક્ષાકે લિપ્ત અમણ કરતા છે । ’

(૯) પ્રજ્ઞા—

વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ સે ઉત્પન્ન હોને વાળા ઔર પ્રમૂત પદાર્થો કે યથાર્થ સ્વરૂપ કા નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન પ્રજ્ઞા છે ।

આમિનિબોધિકરૂપ મતિજ્ઞાન કે પ્રમેદ કહે’ગયે ।

‘ કિતનેક બીજાકો સજ્ઞા નહીં હોતી ’ યદ્દા સજ્ઞા શબ્દ સે મતિજ્ઞાન કે અન્તર્ગત સ્મૃતિરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાન કા મગવાડને ‘ નો ’ શબ્દ કા નિર્દેશ કરકે નિષેધ કિયા છે, કિન્તુ સવ પ્રકાર કી સજ્ઞારૂપ સામાન્ય જ્ઞાનકા નિષેધ નહીં કિયા છે ।

(૮) મતિ:—

વર્તમાન વિષયનુ જ્ઞાન તે મતિ કહેવાય છે, જેમ ‘ મુનિ સયમ પાલન-માટે બિજા લેવા અમણ કરે છે ’

(૯) પ્રજ્ઞા—

વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રમૂત પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનુ નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા છે

આમિનિબોધિકરૂપ મતિજ્ઞાનના પ્રમેદ કહેવાયા

‘ કંટલાક છુવોને સજ્ઞા નથી થતી ’ આદિ સજ્ઞા શબ્દથી મતિજ્ઞાનના અતઃર્થ સ્મૃતિરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો અગવાને ‘ નો ’ શબ્દનો નિર્દેશ કરીને નિષેધ કયો છે પરંતુ સર્વ પ્રકારની સજ્ઞારૂપ સામાન્ય જ્ઞાનનો નિષેધ કયો નથી

પૂર્વા, દક્ષિણા, પશ્ચિમા, ઉત્તરા ચેતિ ચતસ્રો. દિશ., ઇશાની આન્નેયી, નૈર્ઋતી, વાયવી ચેતિ ચતસ્રો વિદિશ*, આસામપ્ટાનામન્તરાન્ત્ર અપ્ટાવન્તરદિશ, મિલિત્વા પોઠશ । અયોર્ધ્વમ્, અધથેતિ દ્વે ઇતિ, તયોર્યોગેષપ્ટાદશ । દ્રવ્યદિગેવ પ્રજ્ઞાપકદિક્ષન્દેનાપ્યુચ્યતે ।

તથા-સંમૂર્ઝિમમનુપ્યા, ગર્મજકર્મભૂમિમનુપ્યા*, ગર્મજાકર્મભૂમિમનુપ્યા:, પદ્મપ્રજ્ઞાગદન્તરદ્વીપમનુપ્યા, ડતિ ચતુર્વિધા મનુપ્યા:, દ્વિપ્રિચતુરપચ્ચેન્દ્રિયમેદેન ચતુર્વિધાસ્તિર્યશ્ચ,

પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુકાયમદાન્વચતુર્વિધા* સ્યાવરા* । અગ્રવીજ-મૂલવીજ-પર્વવીજ-સ્કન્ધવીજ-મેદાન્વચતુર્વિધા વનસ્પતય । ઇતિ મિલિત્વા પોઠશ । નરકગતિ-

પશ્ચિમ, દક્ષિણ ઓર ઉત્તર ચાર દિગાઈ હેં । ઈશાન, અગ્નય નૈર્ઋત્ય, વામન્ય, યે ચાર વિદિગાઈ હેં । ઇન આઠો કે બીચ મં આઠ અવાન્તર દિશાઈ હેં । યે સમ મિલકર સેન્દ્ર હોતી હેં । ઇન મં ઊર્ધ્વદિશા ઓર અધોદિશા ગામિલ કર દેને સે અઠારહ દ્રવ્ય-દિશાઈ હોતી હેં । દ્રવ્યદિશાકો હી પ્રજ્ઞાપકદિશા મી કહતે હેં ।

તથા—સમૂર્ઝિમ મનુષ્ય, ગર્મજ-કર્મભૂમિજ મનુષ્ય, ગર્મજ-અકર્મજમૂમિજ મનુષ્ય, ઊપન અન્તરદ્વીપો કે મનુષ્ય, યે ચાર પ્રકાર કે મનુષ્ય । દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, ઓર પચ્ચેન્દ્રિય કે મેદ સે ચાર પ્રકાર કે તિર્યશ્ચ । પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય ઓર વાયુકાય કે મેદ સે ચાર પ્રકાર કે સ્થાવર, ઓર અગ્રવીજ, મૂલવીજ, પર્વવીજ, તથા

દક્ષિણ અને ઉત્તર આ ચાર દિશાઓ છે અગ્નિ, ઇશાન, નૈર્ઋત્ય, અને વાયવ્ય, આ ચાર વિદિશાઓ છે, આ આઠની વચ્ચેમા આઠ અવાન્તર દિશાઓ છે આ સર્વ મળીને ત્રોણ દિશાઓ થાય છે તેમ ઉર્ધ્વદિશા અને અધોદિશા ગામિલ કરવાથી અદાર દ્રવ્ય દિશાઓ થાય છે, દ્રવ્યદિશાને પ્રજ્ઞાપકદિશા પણ કહે છે તથા-સ મૂર્ઝિમ મનુષ્ય, ગભ જ કમભૂમિ જ મનુષ્ય, ગભ જ-અકર્મભૂમિ જ મનુષ્ય, ઊપન અન્તરદ્વીપોના મનુષ્ય, આ ચાર પ્રકારના મનુષ્ય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અતુરિન્દ્રિય અને પચ્ચેન્દ્રિયના બેઠથી ચાર પ્રકારના તિર્ય-ય, પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય અને વાયુકાયના બેઠથી ચાર પ્રકારના સ્થાવર, અને અગ્રવીજ, મૂલવીજ, પર્વવીજ

અમાવાઝ્જીવ! પૂર્વમવ ન જાનાતિ ।

“અણ્ણયરીઓ વા દિસાઓ” ઇતિ । યાવત્યો દિશ સન્તિ ત્વ કસ્યાશ્ચિદેકસ્યા દિશ સમાગતોઽસ્મીતિ સ્વાગમનાવધિદિશ સામાન્યરૂપેનાપિ ન જાનન્તિ કતિચન સમિનં, સર્વદિગ્જ્ઞાનામાવેનાન્યતરદિગ્જ્ઞાનાસમવાદિતિ ભાવ ।

“અણુદિસાઓ વા” ઇતિ । ઈશાનાદયઃ ફોણરૂપા વિદિશોઽનુદિશઃ । તાસાં મધ્યે કસ્યાશ્ચિદેકસ્યા અનુદિશ સમાગતોઽસ્મીતિ સામાન્યરૂપેણ, તથૈશાન્યા આગ્નેય્યા ઇત્યાદિ વિશેષરૂપેણ ચ સ્વાગત્યવધિમૂતાયા અનુદિશો જ્ઞાનં ન મવતી ત્યમિમાય ।

અય દિશ કતિ સન્તિ ? ઉચ્યતે—સક્ષેપતો દ્રવ્ય—ભાવ—મેદેન દિશા દ્વિવિધા ।

અપના પૂર્વ મવ નહીં જાનતા ।

‘અણ્ણયરીઓ વા દિસાઓ’ અર્થાત્ જિતની દિશાએ છે, અને કિસી મી એક દિશા સે મેં આયા છે, એ પ્રકાર અપન આગમન કી દિશા કો સામાન્યરૂપ સે મી કિત્તનેક સઙ્ગી નહીં જાનતે છે । ક્યો કિં સમી દિશાઓ કે જ્ઞાનકે અમાવ મેં કિસી એક દિશા કા જ્ઞાન હોના અસંભવ હી હૈ । ‘અણુદિસાઓ વા’ ઈશાન વગેરે કોગરૂપ વિદિશાઓ કો અનુદિશા કહતે છે । અને સે સામાન્યરૂપ સે કિસી મી એક દિશા સે મેં આયા છે, યા વિશેષરૂપ સે ઈશાન, આગ્નેય આદિ વિદિશા સે મેં આયા છે, એસા જ્ઞાન નહીં હોતા ।

પ્રશ્ન—દિશાએ કિંતની છે ?

ઉત્તર—સક્ષેપ સે દિશા કે દો મેદ હૈ—દ્રવ્ય—દિશા, ઓર માવ—દિશા । પૂર્વ,

અભાવથી એવ પોતાના પૂર્વભવને બાજુતો નથી.

‘અણ્ણયરીઓ વા દિસાઓ’ અર્થાત્ કેટલી દિશાઓ છે, તેમાંથી કોઈ પણ એક દિશાથી હું આવ્યો છું આ પ્રમાણે પોતાના આગમનની દિશાને સામાન્ય રૂપથી પણ કેટલાક સઙ્ગી બાજુતા નથી કેમકે સર્વ દિશાઓના જ્ઞાનના અભાવથી કોઈ એક દિશાનું જ્ઞાન થવું તે અસંભવ છે ‘અણુદિસાઓ વા’ ઈશાન વગેરે કોઈ રૂપ વિદિશાઓને અનુદિશા કહે છે તેમાંથી સામાન્યરૂપે કોઈ પણ એક દિશાથી હું આવ્યો છું, અથવા વિશેષરૂપથી ઈશાન આગ્નેય આદિ વિદિશાઓથી હું આવ્યો છું એવું જ્ઞાન થવું નથી

પ્રશ્ન—દિશાઓ કેટલી છે ?

ઉત્તર—સક્ષેપથી દિશાના બે ભેદ છે—દ્રવ્યદિશા અને ભાવદિશા. પૂર્વ, પશ્ચિમ,

દ્રવ્યદિગ્વિષયક જ્ઞાન ન ભવત્યેકેપામિતિ વિવક્ષયા-“ઇમેગેસિ જો મળ્યા ભવડ” હત્યુક્ત ભગવતા । ભાવદિશાવિષયક ચ જ્ઞાનં ન ભવત્યેકેપામિતિ વક્ષ્યતેડનન્તરમ્નૃણ એવ-“એવમેગેસિ જો જાય ભવડ” હત્યાદિના । ॥ સુ. ૨ ॥

ભાવદિશાવિષયકં ચ જ્ઞાનં ભવતિ મગ્નિના ક્રિયતાંચિદિત્યાદ-‘એવમેગેસિ’ હત્યાદિ ।

મૂલમ્ ।

એવમેગેસિ જો જાય ભવડ-અતિથિ મે આયા ઓવવાણ, નતિથિ મે આયા ઓવવાણ, કે અહ આમી, કે વા ઇઓ જુણ ઇહ પન્વા ભવિસ્તામિ ॥ સુ. ૩ ॥

(જાયા)

એવમેકેપાં નો જ્ઞાત ભવતિ-અસ્તિ મે આત્મા ઓપપાતિક, નાસ્તિ મે આત્મા ઓપપાતિક, કોડહમાસમ્, કો વા ઇત્યુન ઇહ મેત્ય મવિપ્યામિ ? ॥ સુ. ૩ ॥

કિતનેક જીવા કો દ્રવ્યદિશાસમ્બધી જ્ઞાન નહીં હોતા, ઇસ અપેક્ષા સે ભગવાનને કહા હૈ કિ-‘ઇમેગેસિ જો સળ્યા ભવડ’ । ભાવદિશાવિષયક જ્ઞાન કિતનેકો નહીં હોતા હૈ, યહ વાત ‘એવમેગેસિ જો જાય ભવડ’ હત્યાદિ અગલે સૂત્ર મ કહી જાયગી ॥ સુ. ૨ ॥

કિતનેક મજી જીવાકો ભાવદિશાવિષયક જ્ઞાન નહીં હોતા યહ કહતે હૈ-‘એવમેગેસિ’ હત્યાદિ ।

મૂલાર્થ-કિન્હી જીવોકો યહ જ્ઞાન નહીં હોતા કિ-મેરા આત્મા ઉત્પત્તિશીલ હૈ યા મેરા આત્મા ઉત્પત્તિશીલ નહીં હૈ । મૈં પહેલે કૌન યા ઔર યહીં સે મરફર પરજોક મૈં કૌન હોઁગા ? ॥ સુ. ૩ ॥

કેટલાક જીવોને દ્રવ્યદિશાસમ્બધી જ્ઞાન નથી થતું એ અપેક્ષાથી ભગવાને કહ્યું છે કે-‘ઇમેગેસિ જો સળ્યા ભવડ’ ભાવદિશા વિષયનું જ્ઞાન કેટલાક જીવોને નથી. એ વાત ‘એવમેગેસિ જો જાય ભવડ’ હત્યાદિ આજલા સૂત્રમા કહીશું ॥ સુ. ૨ ॥

કેટલાક સરી જીવોને ભાવદિશાવિષયનું જ્ઞાન નથી તે કહે છે-‘એવમેગેસિ’ હત્યાદિ

મૂલાર્થ-કેઇ કેઇ જીવોને એ જ્ઞાન નથી કે મારે આત્મા ઉત્પત્તિશીલ છે, મારે આત્મા ઉત્પત્તિશીલ નથી, હું પ્રથમ કેણુ હોતો અને અદિથી મૃત્યુબાદ પરભવમાં હું કેણુ થઇશ ? (હું કયા જઇશ ?) (સુ. ૩)

દેવગતિથેતિ દ્વે । સર્વયોગેષ્ટાદશ માવદિશ' સન્તિ ।

અય દિશાં વિદિશાં ચ પ્રવૃત્તિઃ કુત સ્થાનાદ્વતિ ? ઉચ્યતે—

તિર્યગ્લોકસ્ય મધ્યમાગે રત્નપ્રમા ભૂમિ, તદુપરિ મધ્યમાગે મેરુ-
પર્વતામ્યન્તરે દ્વી લઘુતરી પ્રતરૌ સ્ત । તદુપરિ ગોસ્તનાકારાશ્વત્વાશ્વત્વાઃ
પ્રદેશાઃ સન્તિ । ઈદ્દશાષ્ટમદશી ચતુષ્કોણો રુચકનામા માગોઽસ્તિ । તત્ત એવ દિશાં
વિદિશાં ચ પ્રવૃત્તિર્મર્વતિ । ઉક્તશ્ચ—

“તિર્યગ્લોકસ્ય મધ્યે યો, રુચકોઽષ્ટપ્રદેશક ।

દિશામનુદિશાં ચૈવ, પ્રવૃત્તિર્જાયતે તત્ત ” ॥૧॥

સ્કન્ધપીઠ કે મેદુ સે ચાર પ્રકાર કી વનસ્પતિ, યે સમ મિલકર સોલહ હોતે હૈ ।
તથા નરકગતિ ઔર દેવગતિ મિલકર અઠારહ પ્રકાર કી માવ-દિશાઈ હૈ ।

પ્રશ્ન—દિશાઓ ઔર વિદિશાઓની પ્રવૃત્તિ કિસ સ્થાન સે હોતી હૈ ?

ઉત્તર—તિર્યગ્લોક કે મધ્યમાગ મેં રત્નપ્રમા ભૂમિ હૈ । ઉસકે ઉપર મધ્યમાગ
મેં મેરુ પર્વત કે અન્દર દો છોટે પ્રતર હૈ । ઉનકે ઉપર ગાય કે સ્તન કે આકારવાલે
ચાર ચાર પ્રદેશ હૈ । યેસા અષ્ટપ્રદેશી ચૌકોના રુચક નામક માગ હૈ । વહાં સે દિશાઓ
ઔર વિદિશાઓ કા પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ । કહા મો હૈ—

“ સિદ્ધેં છોક કે મધ્ય મેં આઠ પ્રદેશવાલા રુચક માગ હૈ । ઉસી સે સબ દિશાઓ
ઔર અનુદિશાઓ કી પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ ॥ ૧ ॥ ”

તથા રુક ધણીજના લેકથી ચાર પ્રકારની વનસ્પતિ, આ સર્વ મળીને સોળ થાય છે,
તથા નરકગતિ અને દેવગતિ મળીને અઠાર પ્રકારની માવ-દિશાઓ છે

પ્રશ્ન—દિશાઓ અને વિદિશાઓની પ્રવૃત્તિ કયા સ્થાનથી હોય છે ?

ઉત્તર—તિર્યગ્લોકના મધ્ય ભાગમાં રત્નપ્રમા ભૂમિ છે, તેના ઉપર મધ્ય
ભાગમાં મેરુ પર્વતની અંદર નાના બે પ્રતર છે, તેના ઉપર ગાયના સ્તનના આકાર
વાળા ચાર-ચાર પ્રદેશ છે એવો આઠપ્રદેશી ચાર ખુણાવાળો રુચક નામનો ભાગ છે,
તેનાથી દિશાઓ અને વિદિશાઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે કહ્યું પણ છે —

“તિહાં હોકના મધ્યમાં આઠ પ્રદેશવાળો રુચક ભાગ છે, ત્યાંથી સર્વ દિશાઓ
અને અનુદિશાઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે ” ॥ ૧ ॥

“દોષ્ઠ ઉવવાપ્ પળ્લત્તે તજ્જહા-દેવાણાં ચેવ ણેરહયાણ ચેવ”
 इति । (સ્થાનાઙ્ગ ૨ સ્થા ૩ ઉ ૦)

દ્વયોક્ષપાત પ્રવ્રપ્ત , તદ્વથા-દેવાનાં ચેવ નૈરયિકાણાં ચેવ । इति च्छाया ।
 ઉપપાતાદાગત ઔપપાતિક . । દ્વમવાદ્ નરકમવાદા મમાયમાત્મા
 સમાગતોઽસ્તીત્યર્થ । નાસ્તિ મે આત્મા ઔપપાતિક इति, અન્ન-નવર્થસ્યૌપપાતિ-
 ક્કઽન્વય । મમાત્મા-અનૌપપાતિકોઽસ્તીત્યર્થ । સમૂર્છનમવાદ્ ગર્ભમવાદ્ વા
 મમાત્મા સમાગતોઽસ્તીતિ ભાવ । ઇમમર્થ સ્પષ્ટીકર્તુમાદ્-યોઽહમાસમ્ ? इति ।

અન્ન પ્રસન્નવશેન જન્મતત્પ્રમેદાશ્ચ નિરૂપ્યન્તે—

“દો પ્રકાર કે જીવાં કે ઉપપાતનમ કહ્યા ગયા હૈ । વહ ઇસ પ્રકાર-દેવકિ ઔર
 નારકાં કે ।” (સ્થા ૨, ઉ ૩)

ઉપપાત સે ઉત્પન્ન હોનેવાલા ઔપપાતિક કહલ્લતા હૈ । તાત્પર્ય યહ હુઆ કિ-મેરા
 આત્મા દેવભવ યા નરકભવ સે આયા હૈ ? ઇસ પ્રકાર કા જ્ઞાન નહીં હોતા ।

‘જાતિ મે આયા ઉવવાપ્’ મહા નિપેધ કા ઔપપાતિક કે સાથ અન્વય હૈ
 અથાત્ મેરા આત્મા ઔપપાતિક નહીં હૈ, એસા અર્થ સમજનાં ચાહિય । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-
 મેરા આત્મા ગર્ભભવ સે યા સમૂર્છનમ સે આયા હૈ । ઇસ અર્થ કો સ્પષ્ટ કરને કે લિય કહા
 ગયા હૈ-મૈ કૌન થા ?

પ્રસન્ન પાકર યહૌ જમ ઔર જન્માં કે મેદા કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘જે પ્રકારના જીવોને ઉપપાત જન્મ કહેલો છે તે આ પ્રમાણે-(૧) દેવોને
 અને (૨) નારકીઓને. (સ્થા ૨ ઉ ૩)

ઉપપાતથા ઉત્પન્ન થવા વાળા તે ઔપપાતિક કહેવાય છે, તાત્પર્ય એ થયું
 કે -મારો આત્મા દેવભવ અથવા નરકભવથી આવ્યો છે ? આ પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી

“જાતિ મે આયા ઉવવાપ્” અહિ નિપેધનો ઔપપાતિકની સાથે અન્વય છે
 અર્થાત્-મારો આત્મા ઔપપાતિક નથી. એવો અર્થ સમજવો જોઈએ તાત્પર્ય એ
 છે કે-મારો આત્મા ગર્ભભવથી અથવા સમૂર્છનભવથી આવ્યો છે ? આ અર્થની
 સ્પષ્ટતા કરવાને માટે કહેલ છે, કે-“હું કોણ હતો ?”

પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થવાથી અહિ જન્મ અને જન્મના લેહોનું નિરૂપણ કરે છે-

ટીકા ।

‘एवमेगेसि’ इति, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण एकेषां सत्तिनां किय तांचित् ज्ञात-ज्ञानम् आत्मनि विषये वर्तमानातीतानागतजन्मविषयकं नो भवति—नो सम्बन्धते ।

किंस्वरूप ज्ञानं नोत्पद्यते तेषाम् ? इति दर्शयति—अस्ति मे आत्मा औपपातिक इत्यादि । औपपातिक इति । उपपत्तनम्—उपपात, प्रादुर्भावः=चतुर्गतिषु जन्मतो जन्मान्तरे सक्रमणम् । उपपाते भव—औपपातिक । मे मम आत्मा—औपपातिको जन्मान्तरसक्रान्तोऽस्तीति । तथा—नास्ति मे आत्मा औपपातिक इति, ममात्मा वर्तमानजन्मनि कर्मसयसमवाद् माविजन्मान्तर-सम्बन्धरहितोऽस्तीति । इदं ज्ञानद्वयं वर्तमानजन्मविषयकम् ।

यद्वा — उपपात — गर्भसमूर्जनलक्षणजन्मद्वयविलक्षणो जन्मविशेष । स च देवनारकाणां भवति । उक्तञ्च—

ટીકાર્થ—ભાગે કહે અનુસાર કિતનેક સજી બીવોકો અપને વિષય મેં વર્તમાન ભર્તીત ઔર અનાગત જન્મ સમ્બન્ધી જ્ઞાન નહીં હોતા । ઉન્હેં કિસ પ્રકાર કા જ્ઞાન નહીં હોતા ? હસ વિષય મેં કહા ગયા કિ—મેરા આત્મા ઔપપાતિક હૈં યા નહીં ? અર્થાત્ ચાર ગતિયાં મેં, એક જન્મ સે દૂસરે જન્મ મેં ગમન કરતા હૈં યા વર્તમાન જન્મ મેં કર્મોં કા ક્ષય હોને સે માવી જન્મ કે સમ્બન્ધ સે રહિત હૈં , એ દોનો જ્ઞાન વર્તમાન જન્મસમ્બન્ધી હૈં ।

અથવા—ઉપપાતકા અર્થ છે—ગર્ભજન્મ ઔર સમૂર્જનજન્મ સે વિલક્ષણ એક ત્રીસરે પ્રકાર કા જન્મ । વહ દેવોં ઔર નારકાં કા હોતા હૈં । કહા મીં હૈં—

ટીકાથ—આજળ કહેવા પ્રમાણે કેટલાક સજી જીવોને પોતાના વિષયમાં વર્તમાન, ભૂતકાલ, અને અવિષ્યકાલના જન્મ સંબંધી જ્ઞાન હોતું નથી તેને કયા પ્રકારનું જ્ઞાન નથી હોતું તે વિષયમાં કહે છે કે—મારો આત્મા ઔપપાતિક છે કે નહિ ? અર્થાત્ ચાર ગતિઓમાં એક જન્મથી બીજા જન્મમાં ગમન કરે છે, અથવા વર્તમાન જન્મમાં કર્મોંનો ક્ષય થવાથી બાવી જન્મના સંબંધથી રહિત છે ? તે બંને જ્ઞાન વર્તમાનજન્મસંબંધી છે

અથવા ઉપપાતનો અર્થ છે—ગર્ભજન્મ અને સમૂર્જન જન્મથી વિલક્ષણ એક ત્રીજા પ્રકારનો જન્મ છે, તે દેવોં અને નારકીજીવોને થાય છે કહ્યું છે કે—

આધ્યાત્મિકપુદ્ગલનિમિત્તક જન્મ, યથા - જીવિતશ્વશૃંગાલાદીનાં શરીરેષુ જાયમાના. કીટાદયસ્તદીયશરીરાન્તર્ગતપુદ્ગલાન્ સ્વશરીરતયા પરિણમયન્તો જાયન્તે । પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુવનસ્પતિ-દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિય-ગર્ભજવ્યતિરિક્ત-પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યક્-મનુષ્યાણાં સમૂર્જનજન્મ ભવતિ ।

(૨) ગર્ભજન્મ-

ઉત્પત્તિસ્થાનાવસ્થિતાનામાગન્તુકશોણિતપુદ્ગલાના સ્વશરીરરૂપેણ પરિણતિકરણ માતૃમુક્તાહારરસપરિપ્લુષ્ટિમાપેક્ષ ચ ગર્ભજન્મ । જરાયુજાનામણ્ડજાના પોતજાનાં ચ ગર્ભજન્મ ભવતિ, જરાયુર્ગર્ભવેષ્ટનર્ચર્મ, તન્ન જાતા જરાયુજા' ।

પ્રોવિત કુત્તે ઓર શૃંગાલ આદિ કે શરીરાં મેં ઉત્પન્ન હોને વાલે કોંઢે આદિ ઉનકે શરીરકે અન્તર્ગત પુદ્ગલ કો અપને શરીરરૂપ મેં પરિણત કરતે હૈં, વહ આધ્યાત્મિક પુદ્ગલનિમિત્તક જન્મ પાતા હૈ, પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને ગણ જ સિવાય પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યક્ચા ઓર મનુષ્યો કા જન્મ ।

(૨) ગર્ભજન્મ-

તે સ્થિત આગન્તુક રજ-વીર્ય કે પુદ્ગલ કો અપન શરીરરૂપ મેં પરિણત કરે, ઓર માતા દ્વારા મોગે હુણ આહાર કે રસ સે પોષણ કી અપેક્ષા રચ્ચનેવાળા ગર્ભજન્મ હોતા હૈ । જરાયુજ, અણ્ડજ ઓર પોતજ જીવાં કા જન્મ ગર્ભજ હોતા હૈ, ગર્ભ કો લપેટ રચ્ચનેવાની ચમડ કી યૈગ જરાયુ કહલાતી હૈ, ઉસમેં ઉત્પન્ન હોને વાલે

જીવતા કુતરા અને શિયાળ આદિના શરીરોમા ઉત્પન્ન થવા વાળા કીડા આદિ તેના શરીરની અકળના પુદ્ગલોને પોતાના શરીરરૂપમા પરિણત કરે છે તે આધ્યાત્મિક પુદ્ગલનિમિત્તક જન્મ છે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને ગણ જ સિવાય, પચ્ચેન્દ્રિય, તિર્યક્ચા અને મનુષ્યોનો જન્મ સમૂર્જન હોય છે

(૨) ગર્ભજન્મ-

ઉત્પત્તિસ્થાનમાં સ્થિત, આગન્તુક રજ-વીર્યના પુદ્ગલોને પોતાના શરીરરૂપમા પરિણત કરવું, અને માતાએ કહેલા આહારના ન્યૂનથી પોષણની અપેક્ષા રાખવા વાળા તે ગર્ભજન્મ કહેવાય છે જરાયુજ, અણ્ડજ અને પોતજ જીવોનો જન્મ ગર્ભજ હોય છે ગર્ભને લપેગી રાખનારી આમરાની થેલી જરાયુ કહેવાય છે તેમા ઉત્પન્ન થવા વાળા જીવ જરાયુજ કહેવાય છે મનુષ્ય, ગાય, બેસ, બકરી

પૂર્વભવસમ્બન્ધિ - સ્થૂલશરીરપરિત્યાગાનન્તરમન્તરાગ્ન્યા તૈજસ
કાર્મણશરીરમાત્રેણ સદાગતસ્ય જીવસ્ય નવીનભવયોગ્યસ્થૂલગરીરાર્થ પ્રથમ
યોગ્યપુદ્ગલાના પ્રઘ્ણ જન્મ । તત્ત્વ ત્રિવિધે-સમૂર્ઠન-ગર્ભો-પપાતભદાત્ ।

(૧) સમૂર્ઠનજન્મ-

માતાપિત્રો સમ્બન્ધ વિનૈયોત્પત્તિસ્થાનાનસ્થિતાનાર્માદારિકપુદ્ગલાનાં
વાદાનામાયાત્મિકાનાં વા સ્વશરીરરૂપેણ જીવકર્તૃક પરિણતિકરણ સમૂર્ઠનમ્ ।
વાદાપુદ્ગલનિમિત્તક જન્મ, યથા-કાષ્ઠત્વચપકફલાદિપ્રત્યઘમાના કીટાદયો
જન્તવ કાષ્ઠફલવર્તિનો વાદાપુદ્ગલાન્ સ્વશરીરરૂપેણ પરિણમયન્ત ઉત્પદ્યન્તે ।

પૂર્વભવસમ્બન્ધી સ્થૂલ શરીર કા ત્યાગ કરને કે અનન્તર વિપ્રહગતિસે તૈજસ
ઔર કાર્મણ શરીર કે સાથ આયા હુઆ જીવ નવીન ભવ કે યોગ્ય સ્થૂલ શરીર કે લિપ
સર્વ પ્રથમ યોગ્ય પુદ્ગલાં કો પ્રઘ્ણ કરતા હૈ, તદી જમ કહલાતા હૈ ।

જન્મ ત્રીન પ્રકારકા હૈ-સમૂર્ઠન, ગર્ભ, ઔર ઉપપાત ।

(૧) સમૂર્ઠનજન્મ-

માતા-પિતા કે સમ્બન્ધ વિના હી, ઉત્પત્તિસ્થાન મેં રહે હુવ વાદા યા આધ્યાત્મિક
ઔદારિક પુદ્ગલાંકા અપને શરીરરૂપ સે જીવ દ્વારા પરિણત કર લેના સમૂર્ઠન જન્મ કહલાતા
હૈ । કાઠ, ત્વચા ઔર પકે ફલ આદિ મ ઉત્પન્ન હોન વાલે કીટા વગદ્ અતુ કાઠ યા
ફલ આદિ કે વાદા પુદ્ગલાં કો અપને શરીર કે રૂપ મેં પરિણત કર લેતે હૈ । મદ વાદા
પુદ્ગલનિમિત્તક જન્મ હૈ,

પૂર્વભવસમ્બન્ધી સ્થૂલ શરીરને ત્યાગ કરીને પછી વિપ્રહગતિથી તૈજસ અને કાર્મણ
શરીરની સાથે આવેલો જીવ નવા ભવને યોગ્ય સ્થૂલ શરીર માટે સર્વપ્રથમ યોગ્ય
પુદ્ગલોને શોધ કરે છે, તે જન્મ કહેવાય છે જન્મ ત્રણ પ્રકારના છે-
(૧) સમૂર્ઠન (૨) ગર્ભ, અને (૩) ઉપપાત

(૧) સમૂર્ઠનજન્મ-

માતા-પિતાના સમ્બન્ધ વિના જ, ઉત્પત્તિસ્થાનમાં રહેલા વાદાના અથવા
આધ્યાત્મિક ઔદારિક પુદ્ગલોને, પોતાના શરીરરૂપથી જીવદ્વારા પરિણત કરી લેવું
તે સમૂર્ઠન જન્મ કહેવાય છે કાષ્ઠ ત્વચા (કાલ) અને ફળ આદિમાં ઉત્પન્ન થવા
વાળા કીટ વગેરે જન્મ કાષ્ઠ અથવા ફળ આદિમાં વાદાના પુદ્ગલોને પોતાના
શરીરના રૂપમાં પરિણત કરી લે છે તે વાદાના પુદ્ગલ નિમિત્તક જન્મ

ઉપપાતજન્મ—

ઉપપાતક્ષત્રપ્રાપ્તિમાત્રનિમિત્તસ્થાનસ્થિતવૈક્રિયપુદ્ગલાનાં પ્રથમ સ્વશરીરરૂપેણ પરિણતિકરણમ્ ઉપપાતજન્મ । યથા - દેવાનાં નારકાણાં ચ । તથા દેવસમુદ્ભાવો યથા-પ્રચ્છદપટસ્યોપરિષ્ઠાદ્ દેવદૂષ્યસ્યાધસ્તાઽ ઉમયોરન્તરાલવર્તમાનપુદ્ગલાન્ વૈક્રિયશરીરતયા ગૃહ્યન્ દેવ ઉત્પદ્યતે । નારકોત્પત્તિર્યથા-નરકસ્થિતાતિસકુટમુલ્લ-કુમ્ભીણુ સ્થિતાન્ વૈક્રિયશરીરપુદ્ગલાન્ વૈક્રિયશરીરતયા ગૃહ્યન્ નારક ઉત્પદ્યતે ।

તથા—“અહ કઃ-ચતુર્ગતિષુ પ્રાગ્જન્મનિ નારકો યા તિર્યગ્ યા નરો

ઉપપાતજન્મ—

ઉપપાતક્ષેત્ર મેં પ્રાપ્તિમાત્ર નિમિત્ત ત્રિસ મેં હૈ એસે ઉત્પત્તિસ્થાન મેં સ્થિત વૈક્રિય પુદ્ગલોં કા પહેલે-પહેલ અપને શરીરરૂપ મેં પરિણત કરના ઉપપાત-જન્મ કહ્યાતા હૈ, દેવ ઓર નારકોં કો યહ જન્મ હોતા હૈ । દેવ કી ઉત્પત્તિ હસ પ્રકાર હોતી હૈ-પ્રચ્છદ પટકે ઊપર ઓર દેવદૂષ્ય વસ્તુકે નીચે અથાત્ દોનોં કે બીચમેં વર્તમાન પુદ્ગલોં કો વૈક્રિયશરીરરૂપ ગ્રહણ કરતા હુઆ દેવ ઉત્પન્ન હોતા હૈ । નારકોં કી ઉત્પત્તિ હસ પ્રકાર હોતી હૈ-નરકવર્તી અવ્યત સકુટ (સકુલ) મુલ્લવાલી કુમિયાં મેં સ્થિત વૈક્રિય શરીરકે પુદ્ગલોં કો વૈક્રિયશરીર કે રૂપ મેં ગ્રહણ કરતા હુઆ નારકી બીજ ઉત્પન્ન હોતા હૈ ।

તથા—“મેં કૌન થા ૪ ચાર ગતિયાં મેં સ પૂર્વમવ મેં મેં નારક થા, તિર્યગ્ચ થા,

(૩) ઉપપાતજન્મ—

ઉપપાત ક્ષેત્રમા પ્રાપ્તિમાત્ર જેમા નિમિત્ત છે એવા ઉત્પત્તિસ્થાનમા સ્થિત વૈક્રિય પુદ્ગલોને પહેલા-પહેલા પોતાના શરીરરૂપમા પરિણત કરવુ તે ઉપપાતજન્મ કહેવાય છે દેવ અને નારકીઓનેના આ જન્મ હોય છે

દેવની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે —પ્રચ્છદપટ-ઉત્તરીય વસ્તુના ઉપર અને દેવદૂષ્ય વસ્તુની નીચે, એટલે કે બંનેની વચ્ચેમા વર્તમાન પુદ્ગલોને વૈક્રિયશરીરના રૂપમા ગ્રહણ કરતા થકા દેવ ઉત્પન્ન થાય છે નારકીઓની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે કે —નરકવર્તી અવ્યત ત્રાકલ મુખવાળી કુમિઓમા સ્થિત વૈક્રિય શરીરના પુદ્ગલોને વૈક્રિય શરીરના રૂપમા ગ્રહણ કરતા થકા નારકી છવ ઉત્પન્ન થાય છે

તથા—“હુ કોણ હતો ? ચાર ગતિઓમાથી પૂર્વભવમાં હુ નારકી હતો, તિર્યગ્ચ પ્ર આ-૨૬

તમ - મનુષ્ય - ગો - મહિષ્ય - ના - ડવિકા ડધ - સ્વરો - ઇ - મૃગ - ચમર - વરાહ - ગવય - સિંહ - વ્યાઘ્ર - સર્પ - દ્વીપિ - શ્વ - શૃગાલ - માર્જારાદયો જરાયુજા । સર્પ - ગોધા - કુકણાસ - ગૃહગોધિકા - (પછી) - મત્સ્ય - કૂર્મ - નક્ર - શિશુમારાદય , પક્ષિષુ યયા - લોમપક્ષાઃ, હસ - ચાપ - શુક - ગૃધ્ર - શ્યેન - પારાવત - ફાફ - મયૂર - મળ્હ - વક્રાદયમા - પ્લજાઃ । પોતા - ઝાતા હિતિ પોતજા શુદ્ધમસવા , ન તુ જરાયુજવચ્ચર્મા - દિવેષ્ટિતા હિતિ યાવત્ , યયા - શલ્ક - દસ્તિ - શ્વાચ્છિપક - શશ - શારિકા - નકુલ - મૂપિકાદય , પક્ષિષુ ચ ચર્મપક્ષાઃ, જલ્કા - ઘલ્ગુલી - મારણ્ડપક્ષિ - વિરાલાદયમા - પોતજા' ।

જીવ જરાયુજ કહાલે છે । મનુષ્ય, ગો, મૈસ, બકરી, મેય, ઘોડા, ગવા, ઊટ, મૃગ, ચમર શક્કર, રોમ, સિંહ, વાઘ, રીછ, દ્વીપિ, કુત્તા, સિયાર, બિલાય આદિ જરાયુજા છે । સર્પ, ગોહેરા, કુકણાસ, ક્ષિપકલી, મચ્છ, કલ્હુવા, નક્ર, શિશુમાર આદિ, તથા પક્ષિયોં મેં લોમપક્ષી, હસ, ચાપ, શુક, ગૃધ્ર, શ્યેન, કબૂતર, ફોવા, મોર, મળ્હ (એક જાતકા પક્ષી), યગુલા આદિ મળ્હજા છે । જો જરાયુજ કો મૈતિ વમઢે સે છિપટે હુપ ઉત્પન્ન ન હો, વે પોતજા કહાલે છે, જૈસે—સેહી, હાથી, શ્વાચ્છિપક, શશક, શારિકા, નકુલ, મૂપિક આદિ । પક્ષિયોં મેં ચર્મપક્ષી, જલ્કા (જોક), ઘલ્ગુલી, મારણ્ડપક્ષી વિરાલ આદિ પોતજા છે ।

બેટા, થોડા, ઝવેડા, છિટ, મૃગલા, ચમર (હિમાલયમા થતી એક ગાય વિશેષ) બૂડ, શેઝ, સિંહ, વાઘ, રીછ, છીપલા, કુતરા, શિયાળ, બિલાડા, વગેરે જરાયુજ છે, સ્વ + લોચના, કબુસલા, ઢેડગરોડી, મચ્છ, કાચબા, નક (મગર) શિશુમાર (એક પ્રકારનું જલચર પ્રાણી) આદિ તથા પક્ષિઓમા લોમપક્ષી, હસ, ચાપ (એક જાતનું લીલી પાખોવાળું કાબરના જેવું પક્ષી) શુક - (પોપટ), ગીધ, બાજ, કબૂતર, કાગડો, મોર, મળ્હ (એક પક્ષી) બગલા વગેરે જલ્ક છે જે જરાયુજ પ્રમાણે આમલીથી વિટાએલા ઉત્પન્ન ન થાય તે પોતજા કહેવાય છે જેમકે—સેહી - (સાદુડી) હાથી, શ્વાચ્છિપક, શશક, શારિકા, નકુલ - નોળીઓ, મૂપિક - ઉંદર વગેરે પક્ષીઓમા ચર્મપક્ષ - (રવાડા વગરના આમલીની પાખોવાળા) જલ્કા (જંગા) વલ્ગુલી (વલ્ગાવળ) મારક - પક્ષી, વિરાલ આદિ પોતજા છે

સોચા, તજદા-પુરત્થિમાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમસિ, જાવ અણ્ણયરીઓ દિસાઓ અણુદિસાઓ વા આગઓ અહમમિ, એવમેગેસિ ણાય મવહ-અત્થિ મે આયા ઓવવાહા, જો હમાઓ દિસાઓ અણુદિસાઓ વા સચરહ, સન્નાઓ દિસાઓ સન્નાઓ અણુદિસાઓ જો આગઓ અણુસચરહ સોહં ॥ સૂ. ૪ ॥

(છાયા)

અથ યત્ પુનર્જાનીયાત્-સહસંમત્યા, પરવ્યાકરણેન, અન્યેપામન્તિકે વા થુરવા, તથા-પૂર્વસ્યા દિશાયા આગતોહમસ્મિ યાવત્ અન્યતરસ્યા દિશાયા અનુદિશાયા વા આગતોહમસ્મિ । એવમેકેપાં જ્ઞાત મવતિ-અસ્તિ મે આત્મા ઔપપાત્તિક., યોગ્યસ્યા દિશાયા અનુદિશાયા વા અનુસચરતિ, સર્વસ્યા દિશાયા સર્વસ્યા અનુદિશાયા ય આગત અનુસચરતિ સોહમ્ ॥ સૂ. ૪ ॥

‘સે જ પુણ’ ઇતિ । ‘સે’ ઇત્યવ્યયં માગધમાપાયામયશ્વદાર્થકમ્ । ‘અથ’ ઇતિ, અનેન ‘નો સન્ના મવહ’ ઇતિ દ્રવ્યદિગ્જ્ઞાનામાથ ‘નો ણાય મવહ’ ઇતિ ભાવદિગ્જ્ઞાનામાથ ધ પ્રદર્શ્ય તજ્ઞાનપારમ્મ ઇતિ ધોત્યસે ।

સે આયા હું (યાવત્) અન્યતર દિશા સે અથવા વિદિશા સે મેં આયા હું । इस प्रकार कितनेक जीवा को ज्ञान होता है कि-मेरा आत्मा औपपातिक (अम छेने वाला) है, जो इस दिशा से अथवा अनुदिशा से संचार करता है, सभी दिशाओं से, सभी अनुदिशाओं से आया हुआ जो आत्मा भ्रमण करता है, वह मैं हूँ । (सू. ४)

ટીકાર્થ-માગધી માપા મેં ‘સે’ અવ્યય ‘અથ’ નમ્દ કે અર્થ મં હૈ । યહૌ ‘અથ’ શબ્દ સે મહ પ્રકટ ક્રિયા ગયા હૈ કિ-પહલ કે સૂત્રમેં ‘નો સન્ના મવહ’ ઇત્યાદિ કહકર દ્રવ્યદિગ્જ્ઞાના કે જ્ઞાનકા નિષેધ કરકે, ઔર ‘નો ણાય મવહ’ ઇત્યાદિ કહ કર માવદિશાસન્નાથી જ્ઞાન કા નિષેધ કરકે અથ ઇસ જ્ઞાન કી ઉત્પત્તિ કા પ્રકાર પ્રદર્શિત કરતે હૈ-

પૂર્વ દિશાથી આવ્યો છું, યાવત્ બીજી દિશાઓથી અથવા વિદિશાઓથી હું આવ્યો છું, આ પ્રમાણે કેટલાક છોડેને જ્ઞાન થાય છે કે-મારો આત્મા ઔપપાત્તિક (અન્ય લેવાવાળો) છે; જે આ દિશાથી અથવા અનુદિશાથી સંચાર કરે છે સર્વ દિશાઓથી, સર્વ અનુદિશાઓથી, આવેલો જે આત્મા ભ્રમણ કરે છે તે હું છું (સૂ. ૪)

ટીકાથ-માગધી માપામા ‘સે’ અવ્યય ‘અથ,’ શબ્દના અર્થમા છે અહિ ‘અથ’ શબ્દથી એ પ્રગટ થયું છે કે-પ્રથમના સૂત્રોમા ‘નો સન્ના મવહ’ ઇત્યાદિ કહીને દ્રવ્યદિગ્જ્ઞાના જ્ઞાનનો નિષેધ કરીને અને ‘નો ણાય મવહ’ ઇત્યાદિ કહીને ભાવદિગ્જ્ઞાનથી જ્ઞાનનો નિષેધ કરીને હવે તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર પ્રદર્શિત કરે છે-

वा देवो वा आसम् ?" इति पूर्वजन्मस्मृतिर्यं ज्ञानं, तथा—“इत=अस्माल्लोकात्
 प्युत=वियुक्त भेत्य=जन्मान्तरे इह चतुर्गतिरूपे ससारे को भविष्यामि ? चतु
 र्गतिषु कीदृशीं गतिं प्राप्स्यामि” इत्यागामिजन्मविषयक निश्चयात्मक ज्ञानं
 च न भवतीत्यर्थः । भावदिशाविषयकमपि ज्ञानं नास्ति कियताचित् सन्निभम्,
 असन्निभं तु जीवानां नास्त्येव दिशामानमिति का मार्गा तेषामिति भावः
 ॥ सू ३ ॥

संसारिणां स्वगत्यागतिज्ञानं न भवतीत्युक्तम्, सप्रति तज्ज्ञानं यथा
 भवति तत् प्रदर्शयितुमाह—‘से ज पुण’ इत्यादि ।

मूलम् ।

से जं पुण जाणेज्जा, सहसम्मइयाए, परवागरणेण अणोसि अतिए वा
 मनुष्य या या देव या ?” इस प्रकार की पूर्व जन्म की स्मृति, और “इस भव से प्युत होकर
 सगळे जन्म में चार गतियां में से कौन गति पाऊंगा ?” इस प्रकार का आगामी जन्म
 सम्बन्धी निश्चयात्मक ज्ञान नहीं होता । फ़ितने ही सन्निभों को भी भावदिशा—विषयक ज्ञान
 नहीं होता । असन्निभ जीवों को तो दिशा का ज्ञान होता ही नहीं ॥ सू० ३ ॥

ससारी जीवों को अपनी गति और आगति का ज्ञान नहीं होता, यह मतलब
 बाबुका, जब यह कथन किया जाता है कि—यह ज्ञान किस प्रकार हो सकता है ?—

—‘से ज पुण’ इत्यादि ।

मूलार्थ—सहसम्मति से (परोपदेश के बिना ही सहज ज्ञानसे) पर
 की वागरणा (स्पर्ष्टीकरण) से, दूसरों के समीप से सुनकर जाने कि मैं पूर्व दिशा
 होता, मनुष्य होता अथवा देव होता ?” आ प्रभावे आगता जन्मनी स्मृति ज्ञाने
 “आ भवथी नीकणीने आगता हवेना जन्ममा थार गतिमाथी हु कथ गतिमा
 जथथ अथवा हु कथ गति पाभीश ?” आ प्रभावे आगामी—हवे पछी यवावाणा
 जन्म सवधी निश्चयात्मक ज्ञान यत्तु नहीं, केटवाक सरीआने (संज्ञीएवोने)
 पछु भावदिशा—विषयक ज्ञान यत्तु नहीं असन्निभ एवोने दिशाको सवधीतु ज्ञान
 यत्तु न नहीं ॥ ३ ॥

ससारी एवोने मोतानी गति ज्ञाने आगति विषेनु ज्ञान नहीं यत्तु, ते
 जतावी गया छीजे हवे ते कहेयामां आवे छे के—ते ज्ञान केवी रीते यथशके छे ?—
 ‘से ज पुण’ इत्यादि

मूलार्थ—सहसम्मतिथी, (बीजाना उपदेश बिना प्रसु सहज ज्ञानथी), बीजानी
 वागप्रज्ञाथी (स्पर्ष्टीकरणथी), बीजानी पासेथी ज्ञानणीने ज्ञाने के हु

सुग्रीवनगरे बलमद्रनामा नृप आसीत् । तस्याग्रमहिषी मृगानाम्नी बभूव । बलमद्रनृपस्य तस्यां पुत्रो जातः । स च मातापितृभ्यां बलश्री-नाम लब्ध्वाऽपि लोके मृगापुत्र इति नाम्ना प्रसिद्धो बभूव । अथ मातापित्रो परमप्रिय कृतयौवराज्याभिषेको मुदितचित्तो मृगापुत्रः, प्रासादे दोगुन्दुगदेववत् प्रमदाभिः सह क्रीडतिष्ठति ।

स चैव विलसन् मणिरत्नराजितकुट्टिमवत्छे सर्वोपरिवर्तिनि प्रासाददेशे समुपविष्टः सकुतुहल चतुष्क-त्रिक-चत्वर-मार्गान् विलोकमानः पथि शीलाढ्य गुणसागर तपोनियमसयमधर सयत्तमनिमिषदृशाऽद्राक्षीत् । तमवलोक्य शुमाध्य-

सुग्रीव नगर में बलमद्र नामक राजा था । उसकी पटरानी का नाम मृगा था इस मृगरानी से बलमद्र को पुत्र की प्राप्ति हुई । माता-पिताने उसका नाम बलश्री रक्खा, किन्तु वह लोक में मृगापुत्र के नाम से प्रसिद्ध हुआ, वह माता-पिता का परम प्रिय था । उसका युवराज पद पर अभिषेक किया गया । वह प्रसन्न-चित्त होकर दोगुन्दुग (विलासी एक देवकी जाति) देव के समान अपने महलमें क्रीडा करता था ।

एक बार मृगापुत्र मणियाँ और रत्नों से सुशोभित फर्शवाले महल के सब से ऊपर के मञ्जिल पर बैठा था । वह कौतुहल के साथ नगर के चौपट त्रिक तथा चत्वर मार्गों का अवलोकन कर रहा था । तब उसे मार्ग में शील से विभूषित गुणों के सागर तप, नियम और समय धारण करने वाले एक मुनि दृष्टिगोचर हुए । उसने टकटकी लगाकर

सुग्रीव नगरमा बलमद्र नाम्नेन राज्ञ उतो तेनै पञ्चशृङ्गो नाम-भृशो ह्यु, ते भृगा शङ्खी यक्षी बलमद्रने पुत्रनी प्राप्ति यध, माता-पिताञ्चे तेनं नाम बलश्री शङ्खु, परंतु ते दोहने विषे भृगापुत्र नाम्नी प्रसिद्ध भयेत् । ते माता-पिताने परमप्रिय उतो, तेनो युवराज पद पर अभिषेक भयेत् । पछी ते प्रसन्नचित्त यधने दोगुन्दुग (विलासी) ऐक देवनी जाति) देव समान पोताना भवेवमां क्रीडा करते उतो ।

ऐक बार भृगापुत्र भञ्जिओ अने रत्नोधी-सुशोभित दर्श-सुंदर तजियावाणो भवेवनेन शौथी छपरनेन अउ उतो, तेनो छपर भेटो उतो । ते कुतुहलपूर्वक नगरना चौपट त्रिक तथा चत्वर मार्गोतु अवलोकन करी रह्यो उतो । ते वधते ओ मार्गमा शीलधी विभूषित, शुभोना सागर, तप, नियम, समय धारण करवावाणो ऐक मुनि दृष्टिगोचर

ટીકા—

યત્=યદિ પુનર્જાનીયાત્ સ્વસ્વગત્યાગત્યાદિકં કથિત્, તત્ ત્રિવિધેન કારણેન, તદાહ—સહસંમત્યેત્યાદિ । આત્મના સહ વર્તતે યા સમ્યગ્મતિ; સા સહસમતિ, પરોદેશમન્તરેણ સમુત્પન્ના જાતિસ્મરણાવધિમન પર્યયકેવલજ્ઞાનરૂપા, તયા સહસમત્યા । તત્ર જાતિસ્મરણવાન્નિયમતઃ સંસ્થાતમવાન્ જાનાતિ, અવધિજ્ઞાની સંસ્થાતમવાનસંસ્થાતમવાન્ ઘેત્તિ, તથૈવ મનપર્યયજ્ઞાની ચ । કેવલજ્ઞાની તુ નિયમસોડનન્તાન્ મવાન્ વિજાનાતિ । જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાનવાન્તરે યદ્યસક્ષિમત્ત્વં ન કુર્યાત્, તર્હિ સ્વકીયસક્ષિપજ્ઞેન્દ્રિયમવસ્પોત્કુષ્ટતો નવશતમવાન્ વિજ્ઞાતું શક્નુયાત્ । જાતિસ્મરણેન સ્વકીયપૂર્વમવ વિજ્ઞાતુર્દ્યુષ્ટાન્ત મદર્શ્યતે—

અગર કોઈ अपनी—अपनी गति और आगति को जाने तो तीन प्रकार के कारण से ज्ञान सकता है, उसी को कहते हैं—सहसंमति आदि से, आत्मा के साथ रहने वाली सम्यग्मति कहलाती है, अर्थात् परोपदेश के बिना ही उत्पन्न होनेवाली जातिस्मरण अवधि, मन-पर्यय और केवलज्ञान रूप मति सहसंमति कहलाती है, उनमें जाति स्मरणवाचक नियम से संस्थात भवोंको जानता है, अवधिज्ञानी संस्थात या असंस्थात भवों को जानता है, इसी प्रकार मन पर्ययज्ञानी भी जानता है, किन्तु केवलज्ञानी नियम से अनन्त भवों को जानता है । जातिस्मरण-ज्ञानवाला बीच में यदि असंज्ञी का भव न करे तो अपने सञ्ज्ञी-पञ्चेन्द्रिय के उत्कृष्ट नौ सौ भवों को ज्ञान सकता है । जातिस्मरण से अपना पूर्वभव जानने वाले का दृष्टान्त प्रदर्शित किया जाता है—

અથવા કોઈ પોતાપોતાની ગતિ અને આગતિને જાણે તો ત્રણ પ્રકારના કારણથી જાણી શકે છે, તેને કહે છે—સહસંમતિ આદિથી, આત્માની સાથે રહેવા વાળી સમ્યગ્ મતિ—શુદ્ધિ અર્થાત્ પરોપદેશ વિનાજ ઉત્પન્ન થવા વાળી જાતિસ્મરણ, અવધિ, મનપર્યય, અને કેવલ-જ્ઞાનરૂપ મતિ તે સહસંમતિ કહેવાય છે જાતિ સ્મરણ વાળા નિયમથી સંસ્થાત ભવોને જાણે છે અવધિજ્ઞાની સંસ્થાત અથવા અસંસ્થાત ભવોને જાણે છે એ પ્રમાણે મનાપર્યાયજ્ઞાની પણ જાણે છે પરંતુ કેવલજ્ઞાની નિયમથી અનન્ત ભવોને જાણે છે જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા જીવ વચ્ચેના જો અસંજ્ઞીનો ભવ ન કરે તો પોતાના સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ નવસો (૯૦૦) ભવોને જાણી શકે છે જાતિસ્મરણથી પોતાના પૂર્વભવને જાણનારાનું દ્રષ્ટાન્ત બતાવે છે—

સાક્ષાત્કારેણ સમ્બોધ્ય કથનમ્, તીર્થદ્વરપ્રવચનરૂપ આગમો વા, તેન ।
પરવ્યાકરણોદાહરણ યથા—સાક્ષાત્ મગવતો દેશનયા મેઘકુમારાદયો જાતિસ્મરણ
પ્રાપ્તવન્ત ।

તથા—અન્યેષામન્તિકે વા શ્રુત્વેતિ, અન્યેષાં સમીપે, શ્રુત્વા સ્વગત્યા-
ગત્યાદિબોધકતદ્વચનધ્વજેન । તૃતીયોદાહરણ યથા—પદ્ મિત્રભૂપાશ્ચમ્ભ્યાવસ્યસ્ય
મહીનાયમગવત સમીપે તદ્વચનેન જાતિસ્મરણમવાપુ ।

અથાત્મનિ વિષયે યાદશ ગત્યાગત્યાદિજ્ઞાન મવતિ, તદેવ દર્શયતિ-
તથા—શ્લોકાદિ ‘પૂર્વદિશાયા આગતોઽમસ્મિ યાવદ્ અન્યતરસ્યા દિશાયા
અનુદિશાયા વા આગતોઽમસ્મી’ત્વજ્ઞેન સ્વગમનાયધિ-દ્રવ્યદિશાજ્ઞાનં, તથા-
પરવ્યાકરણકા ઉદાહરણ જૈસે—માક્ષાત મગવાન્ કી દેશના સે મેઘકુમાર આદિને જાતિસ્મરણ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત ક્રિયા થા ।

તથા—દૂસરો સે મુનકર મી ગતિ અગતિ કા જ્ઞાન હોતા હૈ । તાપર્યે યહ હૈ
કિ—અપની ગતિ પદ્ આગતિ સમજાને વાલે દૂસરે કે વચનો સે મી જાતિસ્મરણ હો જાતા
હૈ । જૈસે—હહ મિત્ર-રાજાઓન છત્રસ્થ-અવસ્થા વાલે મગવાન્ મહીનાય કે વચનો સે
જાતિસ્મરણ પ્રાપ્ત ક્રિયા થા ।

આત્મા કે વિષય મેં ગતિ-આગતિ આદિ કા જ્ઞાન ત્રિસ પ્રકાર હોતા હૈ,
ઉપ દિશ્વલોતે હૈ—‘મેં પૂર્વ દિશા સે આયા હૂં (યાવત) અન્યતર દિશા સે અથવા
અનુદિશા સે મેં આયા હૂં ’ ઇસ કથન સે અપન ગમન તક કી દ્રવ્ય-દિશા કા જ્ઞાન
સૂચિત ક્રિયા હૈ । તથા ‘ મેરા આત્મા ઔપચારિક ’ હૈ યહી સે લકર ‘ અમગ કરતા હૈ,
પરવ્યાકરણુ લઠાહરણુ, જેમકે—સાક્ષાત્ ભગવાનની દેશનાથી મેઘકુમાર આદિએ
જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ હંતુ

તથા—બીજા પાસેથી સાબળીને પણ ગતિ-આગતિનુ જ્ઞાન થાય છે કે -
પોતાની ગતિ અને આગતિ સમજાવવાવાળા બીજાના વચનોથી પણ જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન
મર્ધ લાય છે જેમ-છ મિત્ર-રાજાઓએ છત્રસ્થ-અવસ્થા વાળા ભગવાન મહિંદેનાથના
વચનોથી જાતિ સ્મરણુ પ્રાપ્ત કર્યુ હંતુ

આત્માના વિષયમા ગતિ-આગતિનુ જ્ઞાન જે પ્રમાણે હોય છે તેને દેખાડે
છે—‘હું પૂર્વ દિશાથી આવ્યો છું, (યાવત) અન્યતર દિશાથી અથવા અનુદિશાથી હું
આવ્યો છું ’ આ કથનથી પોતાના ગમન સુધીની દ્રવ્યદિશાનુ જ્ઞાન સૂચિત કર્યુ છે,

યસાયેન મૃગાપુત્રો મૂર્છામવાપ્ય જાતિસ્મરણ પ્રાપ । ‘પૂર્વજન્મનિ પ્રવ્રજ્યા ગૃહીતા પશ્ચમહાવ્રતપાલનેન સ્વર્ગમુત્ત્વ લઙ્ઘ્યાઽહમિદ રાજકુલે સજાત ’ ઇતિ । અનેન જાતિ-સ્મરણેન પુનરાત્મકલયાણાય પ્રયત્નતે સ્મ ।

અવધિજ્ઞાનિના મલ્લીનાથેન ભગવતા સસારાવસ્થાયાં પૂર્વજન્મવૃત્તાન્તોઽવનો-કિતઃ । મનપર્યય-કેવલજ્ઞાનયોસ્તુ દૃષ્ટાન્તૌ મુમતીતૌ ।

તથા—પરવ્યાકરણેન-પરસ્તીર્થદ્વરસ્તસ્ય વ્યાકરણ યથાવસ્થિતાર્થસ્ય-

અનકી બોર દેસા । અન્હે દેસ કર મૃગાપુત્ર કો મૂર્છા આ ગઈ બોર જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત હો ગયા । ઉત્તસે માત્રમ હુઆ કિ—‘ પૂર્વ જન્મ મેં વીક્ષા ધારણ કરકે, પાંચમહાવ્રતાં કા પાલન કરકે, પશ્ચાત્ સ્વર્ગ કે મુક્ત મોગકર મેં હસ રાજકુલ મ ડગ્ગમ હુઆ હૂં । ’ હસ જાતિસ્મરણ સે વહ ફિર આત્મકલ્યાણ મ પ્રવૃત્ત હો ગયા ।

અવધિજ્ઞાની ભગવાન્ મલ્લીનાથને સસાર—અવસ્થામ અપના પૂર્વ જન્મ કા વૃત્તાન્ત દેસ લિયા થા । મન પર્યય જ્ઞાન બોર કેવલજ્ઞાન કે દૃષ્ટાન્ત તો પ્રસિદ્ધ હી હૈં ।

તથા—પરકે વ્યાકરણ સે મી ગતિ—આગતિ કા જ્ઞાન હોતા હૈ । પર કા અર્થ હૈ—તોર્થકર । અનકા વ્યાકરણ અર્થાત્ પદાર્થ કા સ્વરૂપ યથાર્થરૂપ સે જ્ઞાનકર સમસાકર કહના, અર્થના પરવ્યાકરણ કા અર્થ તોર્થકર કા પ્રવચનરૂપ આગમ સમસના ચાહિય ।

થયા, તે વખતે મૃગાપુત્ર બોઠ નજરથી તેમની સામે બોધુ, અને તેને બોધને મૃગાપુત્રને મૂર્છા આવી અર્થ અને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ, તેનાથી માલુમ પડયુ કે—“ હું પવ જન્મમાં વીક્ષા ધારણ કરીને, પાંચ મહાવ્રતાનું પાલન કરી, પછી સ્વર્ગના મુખે બોમવીને આ રાજકુલમાં ઉત્પન્ન થયો છું ” આ પ્રમાણે જાતિસ્મરણ થવાથી તે કરીને આત્મકલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયો.

અવધિજ્ઞાની મલ્લીનાથ ભગવાને સસાર—અવસ્થામાં પોતાના પૂર્વ જન્મનો વૃત્તાન્ત બોધ લીધો હતો. મન:પર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનના દ્રષ્ટાન્ત તો પ્રસિદ્ધ જ છે

તથા—પરના વ્યાકરણથી પણ ગતિ—આગતિનું જ્ઞાન થાય છે પરનો અર્થ છે—વીર્થકર, તેનું વ્યાકરણ—અર્થાત્ પદાર્થનું સ્વરૂપ યથાર્થરૂપથી બાણી—સમજાવે છે કેવું, અથવા પરવ્યાકરણનો અર્થ—વીર્થકરના પ્રવચનરૂપ આગમ સમજવું બોધ છે.

સાક્ષાન્કારેણ સમ્બોધ્ય કથનમ્ , તીર્થદ્વરપ્રવચનરૂપ આગમો વા, તેન ।
પરવ્યાકરણોદાહરણં યથા—સાક્ષાત્ ભગવતો નેશનયા મેઘકુમારાદયો જાતિસ્મરણ
પ્રાપ્તવન્ત ।

તથા—અન્યેષામન્તિકે ધા શ્રુત્વેતિ, અન્યેષાં સમીપે, શ્રુત્વા સ્વગત્યા-
ગત્યાદિબોધકતદ્વચનશ્રવણેન । તૃતીયોદાહરણ યથા—પદ્ મિત્રભૂષાશ્ચમધ્યાવસ્પસ્પ
મહીનાયમગવત સમીપે તદ્વચનેન જાતિસ્મરણમત્રાપુ ।

અથાત્મનિ વિષયે યાદૃશ ગત્યાગત્યાદિજ્ઞાનં મવતિ, તદેવ દર્શયતિ-
તથા—સ્તયાદિ ‘ પૂર્વેશ્યા દિશાયા આગતોઽહમસ્મિ યાવદ્ અન્યતરસ્યા દિશાયા
અનુદિશાયા ધા આગતોઽહમસ્મી’ત્યનેન સ્વગમનાવધિ-દ્રવ્યદિશાજ્ઞાનં, તથા-
પરવ્યાકરણકા ઉદાહરણ જેસે—સાક્ષાત્ ભગવાન્ કી દેશના સ મેઘકુમાર આદિને જાતિસ્મરણ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત ક્રિયા થા ।

તથા—દૂસરો સે સુનકર મી ગતિ અગતિ કા જ્ઞાન હોતા હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ
કિ—અપની ગતિ પ્વ આગતિ સમજાને વાલે દૂસરે કે ષચનાં સે મી જાતિસ્મરણ હો જાતા
હૈ । જેસે—છદ્ મિત્ર—રાજાઓને ઝમસ્થ—અવસ્થા વાલે ભગવાન્ મહિનાય કે ષચનો સે
જાતિસ્મરણ પ્રાપ્ત ક્રિયા થા ।

આત્મા કે વિષય મેં ગતિ—આગતિ આદિ કા જ્ઞાન ત્રિસ પ્રકાર હોતા હૈ,
એસે ત્રિસલાસે હૈ—‘ મેં પૂર્વ દિગા સે આયા હૂં (યાવત) અન્યતર દિશા સે અથવા
અનુદિગા સે મેં આયા હૂં ’ ઇસ કથન સે અપને ગમન તરુ કી દ્રવ્ય—દિશા કા જ્ઞાન
સૂચિત ક્રિયા હૈ । તથા ‘ મેરા આત્મા ઔપપાતિક ’ હૈ યહાં સે હકર ‘ અમગ કરતા હૈ ,
પરવ્યાકરણુ ઉદાહરણુ, જેમકે—સાક્ષાત્ ભગવાનની દેશનાથી મેઘકુમાર આદિએ
જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ હંતુ

તથા—બીજા પાસેથી સામળીને પણ ગતિ—આગતિનુ જ્ઞાન થાય છે કે -
પોતાની ગતિ અને આગતિ સમજાવવાવાળા બીજાના વચનોથી પણ જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન
મર્ધ લાય છે જેમ-છ મિત્ર—રાજાઓએ છમસ્થ—અવસ્થા વાળા ભગવાન મહિનાયના
વચનોથી જાતિ સ્મરણુ પ્રાપ્ત કર્યુ હંતુ

આત્માના વિષયમા ગતિ—આગતિનુ જ્ઞાન જે પ્રમાણે હોય છે તેને દેખાડે
છે—‘ હું પૂર્વ દિશાથી આવ્યો છું, (યાવત) અન્યતર દિશાથી અથવા અનુદિશાથી હું
આવ્યો છું ’ આ કથનથી પોતાના અમન સુધીની દ્રવ્યદિશાનુ જ્ઞાન સૂચિત કર્યુ છે,

‘અસ્તિ મે આત્મા ઔપપાતિક’ ’ इत्यारभ्य ‘अनुसचरित सोऽहम्’ इत्यन्तेन दृश्य-
मावोभयदिशाज्ञान भगवता प्रदर्शितम् ।

સોહમસ્મી’ત્યેનેનેદમાવેદિત મવતિ । ત્રિવિધાન્યતમેન કારણેન જ્ઞાનં
પ્રાપ્તો જીવ રવાત્મસ્વરૂપમેનં વિજ્ઞાનાતિ-યદયમાત્મા સકલકર્મસયાવધિ ચતુર્ગતિ-
ભ્રમણકર્તા પુનરપિ કસ્યાચ્ચિદેકસ્યા દિશાયામનુદિશાયાં વા ગમિષ્યતિ નાસ્ત્યસ્વ
ગતિવિરામસ્તાવદિતિ । એમયમાત્મા સર્વસ્યા દિશાયા અનુદિશાયા આગતઃપુનરપિ
સ્વકર્મવશગઃ સન્ સર્વસ્યાં દિશાયામનુદિશાટાં વા પરિભ્રમિષ્યતિ । ન કદાચ્ચિદસ્ય
વિભ્રાન્તિલેશોઽપિ તાદૃશોઽહમસ્મીતિ ॥ સૂ. ૪ ॥

‘યહ મૈ હ્મં’ યહૌ તદ દ્રશ્યદિશા ઔર માવદિશા, દોનોં કા જ્ઞાન ભગવાન્તે પ્રવર્ણિત
કિયા હૈ ।

‘યહી મૈ હ્મં’ હિસ કયન સે યહ પ્રકટ હોતા હૈ કિ—ત્રીન મેં સે કિસી
એક કારણ કે દ્વારા જ્ઞાન કો પ્રાપ્ત જીવ હિસ રૂપ મેં અપના આત્મસ્વરૂપ જાનતા હૈ,
કિ—યહ આત્મા જવ તક સમસ્ત કર્મોં કા ક્ષય નહીં કર દેતા તવ તક ચારોં ગતિઓં
મેં ભ્રમણ કરતા હૈ ઔર ફિર કિસી એક દિશા મેં યા અનુદિશામેં ગમન કરેગા
પરન્તુ કર્મોં કા ક્ષય જવ તક ન હો તવ તક ઊસકી ગતિ કા અન્ત નહીં આતા હૈ । હિસ
પ્રકાર યહ આત્મા સબ દિશાઓં સે ઔર અનુદિશાઓં સે જાયા હૈ ઔર કર્મોં કે અર્થાન
હો કર ફિર સબ દિશાઓં અથવા વિદિશાઓં મેં પરિભ્રમણ કરેગા, હિસે લેશમાત્ર મી કર્મી
વિશ્રામ નહીં મિલ સકતા, એસા મૈ હ્મં ॥ સૂ. ૪ ॥

તથા—‘માયે આત્મા ઔપપાતિક છે ત્યાંથી લઇને ‘બ્રમણ કરે છે’ તે હું છું,
ત્યાં સુધી દ્રવ્યદિશા અને માવદિશા, એ બન્નેનું જ્ઞાન ભગવાને પ્રદર્શિત કર્યું’ છે
“તે હું છું” આ કથનથી એમ પ્રગટ થાય છે કે એ ત્રણમાંથી કોઈ કારણ દ્વારા
જ્ઞાનને પામેલો જીવ આ રૂપમાં પોતાના આત્મસ્વરૂપને બાંહે છે કે આ આત્મા
બ્યાં સુધી સમસ્ત કર્મોંનો ક્ષય કરતો નથી, ત્યાં સુધી ચારેય ગતિઓંમા બ્રમણ
કરતો રહે છે, અને કદી કોઈ દિશામાં અથવા તે અનુદિશામાં ગમન કરશે. પરન્તુ
બ્યાં સુધી કર્મોંનો ક્ષય નહિ હોય ત્યાં સુધી તેની ગતિનો અંત આવતો નથી. એ
પ્રમાણે આ આત્મા સર્વ દિશાઓંથી અને અનુદિશાઓંથી જાળવે છે અને કર્મોંને
આધીન થઇને કદીથી સર્વ દિશાઓં અથવા વિદિશાઓંમાં પરિભ્રમણ કરશે તેને
લેશમાત્ર પણ વિશ્રામ મલી શકતો નથી એવો હું છું, (સૂ. ૪)

આત્મવાદિપ્રકરણમ્—

યસ્તુ દ્રવ્યદિષ્ટુ માવદિષ્ટુ ચાત્મનો ગત્યાગતી અવગત્ય સ્વમાત્માનમેવ ત્રિજાનાતિ—‘અપમાત્મા અસિદ્ધગતિપ્રાપ્તિચતુર્ગતિષુ ધૂર્ણમાનો જન્માન્તરસક્રાન્ત-ત્રિકાલવર્તી શરીરાદ મિત્રો નિત્યપરિણામી જ્ઞાનસમ્યક્ત્વચારિત્રસુખવીર્યાદિગુણવા-નિતિ, સ એવાત્મવાદીત્યાહ—‘સે આયાવાદી’ इत्यादि ।

મૂલમ્—

સે આયાવાદી, લોકવાદી, કર્મવાદી, કિરિયાવાદી ॥ સૂ. ૫ ॥

છાયા—

સ આત્મવાદી, લોકવાદી કર્મવાદી, ક્રિયાવાદી ॥ સૂ. ૫ ॥

આત્મવાદિપ્રકરણ—

જો જોય દ્રવ્ય ત્રિશાઓ મેં ઓર માવદિશાઓ મેં આત્મા કા ગમન—આગન જ્ઞાન કર અપની આત્મા કે વિષય મેં હસ પ્રકાર જ્ઞાનતા હૈ કિ—યહ આત્મા સિદ્ધગતિ કી પ્રાપ્તિરહિત ચાર ગતિયો મેં જમણ કરતા હુઆ એક જમ સે દૂરે જમ કો પ્રહણ કરતા હૈ, ત્રિકાલવર્તી હૈ શરીર સે મિત્ત હૈ, નિત્યપરિણામી હૈ, ઓર સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર, સુખ, વીર્ય આદિ ગુણ વાલા હૈ, વહી આત્મવાદી હૈ । અય હમી વિષય કા નિરૂપણ ક્રિયા જાતા હૈ —‘સે આયાવાદી’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—‘સે આયાવાદી’ इति । વહી આત્મવાદી હૈ, લોકવાદી હૈ, કર્મવાદી હૈ, ક્રિયાવાદી હૈ (સૂ. ૫)

આત્મવાદીપ્રકરણ

જે જીવ દ્રવ્યદિશાઓમાં અને માવદિશાઓમાં આત્માનુ જનુ—આવનું બહુને પોતાના આત્માના વિષયમાં જો પ્રમાણે બહે છે કે—આ આત્મા સિદ્ધગતિની પ્રાપ્તિ વિના બીજી ચાર ગતિઓમાં જમણ કરતો કરતો જોકે જન્મથી બીજો જન્મ શરૂ થાય છે, ત્રિકાલવર્તી છે શરીરથી બિન્ન છે, નિત્યપરિણામી છે અને સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર, સુખ, વીર્ય આદિ ગુણો વાળો છે, તે આત્મવાદી છે હવે આ વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—‘સે આયાવાદી’ इत्यादि

મૂલાર્થ—‘સે આયાવાદી’ इति તે આત્મવાદી છે, લોકવાદી છે, કર્મવાદી છે અને ક્રિયાવાદી છે (સૂ. ૫)

ટીકા—

‘સે આયાવાદી’ इति । स=इत्यमात्मानं ज्ञाता, आत्मवादी=आत्मानं वदितुं शीलमस्येति विग्रहे कर्तरि णिनि, आत्मस्वरूपकयनस्वभाववान् । अयं भाव—आत्मस्वरूप वक्तारो जगति बहव सन्ति, परन्तु स एवात्मवादी वेदितव्यो, यः पूर्वोक्तरीतिमनुष्ठत्यात्मानं विजानातीति ।

आत्मस्वरूपपरिचય વિના વધસ્વરૂપ જ્ઞાતુમશક્યમ્ । તદ્ વિના ન રોષતે કસ્મૈચિદાસ્મોત્કર્ષકરણમ્, તદ્દુષિમન્તરેણ ચ કસ્યચિન્મોહોપાય-યૂતનિશ્ચયવ્યવહારલક્ષણજ્ઞાનક્રિયયો પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્, તસ્માદપ્રાત્મજ્ઞાનમસત્રેન કિશ્ચિદુચ્યતે—

ટીકાર્થ—જો હસ (પૂર્વોક્ત) પ્રકાર સે આત્મા કો જાનતા હૈ વહી આત્મવાદી હૈ, અર્થાત્ આત્મા કે સ્વરૂપ કો કહને વાલા હૈ । તાત્પર્યે યહ હૈ કિ—આત્મા કા સ્વરૂપ કહને વાલે સંસાર મેં મહુત હૈ કિન્તુ વાસ્તવ મેં સત્ત્વા આત્મવાદી વહી હૈ જો પૂર્વોક્ત પ્રકાર સે આત્મા કા જ્ઞાતા હૈ ।

આત્મા કા સ્વરૂપ સમજે વિના વન્ધ કા સ્વરૂપ અશક્ય હૈ । ડસકે અમાવ મેં કિસીકો આત્મા કા ડત્કર્ષ કરના રુચિકર નહીં હોતા, જોર હસ રુચિ કે અમાવ મેં કિસીકો નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ જ્ઞાન ઓર ક્રિયા મેં—જો મોક્ષ કે કારણ હૈ—પ્રવૃત્તિ નહીં હોતી, અતઃ આત્મજ્ઞાન કા પ્રસન્ન હોને સે યહીં કુલ વિવેચન ક્રિયા જ્ઞાતા હૈ—

ટીકાર્થ—જો આ (પૂર્વોક્ત) પ્રકારથી આત્માને જાણે છે, તે આત્મવાદી છે, અર્થાત્—આત્માના સ્વરૂપને કહેવા વાળા છે, તાત્પર્યે જો છે કે—આત્માનું સ્વરૂપ કહેવા વાળા સંસારમાં મૂળ છે પરંતુ વાસ્તવમાં સાચા આત્મવાદી તે છે કે જે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી આત્માના જ્ઞાતા છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પ્રકારે આત્માને જાણે છે

આત્માના સ્વરૂપને સમજ્યા વિના બધું સ્વરૂપ સમજવું અશક્ય છે, તેના અભાવમાં કોઈને આત્મા ઉત્કર્ષ કરવું રુચિકર થતું નથી અને તે રુચિના અભાવમાં કોઈને નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ જ્ઞાન અને ક્રિયામાં જે મોક્ષનું કારણ છે તેમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી તે કારણથી આત્મજ્ઞાનનો પ્રસન્ન હોવાથી અર્થ મોક્ષ વિવેચન કરવામાં આવે છે—

આત્મશબ્દાર્થ —

અતતિ-નિત્ય જાનાતીતિ આત્મા । ‘અત સાતત્યગમને’ इत्यत्रात-
 ધાતોર્ગત્યર્થકત્વાદ્, ગત્યર્થાનાં ચ જ્ઞાનાર્થકતયા સ્વીકારાદયમર્થો લભ્યતે ।
 સિદ્ધસસારિભેદેન દ્વિવિધસ્યાપિ જીવસ્ય સર્વદાઽવવોધસદ્ભાવાદાત્મન કસ્યા
 ચિદવસ્યાયામુપયોગવિયોગો ન જાયતે । કદાચિદપ્યવવોધામાયે ચ જીવત્વમેવ
 વ્યાહન્યેત । અત એ-‘જીવો ઉવઓગલક્ષણો’ इत्युक्तम् (ઉચ્ચરા ૨૮ અ ૧૦ શ્લો)
 યદ્વા-અતતિ-સતત ગચ્છતિ, નિરન્તર પ્રાપ્નોતિ સ્વકીયાન્ પયાયાનિતિ-આત્મા ।

આત્મશબ્દ કા અર્થ—

‘અતતિ’-इति-આત્મા ‘અર્થાત્ પ્રો નિત્ય જાનતા રહતા હૈ વહ આત્મા કહછાતા
 હૈ । ‘અત’ ધાતુ સતત ગમન કરને કે અર્થ મં હૈ ઓર ગમનાર્થક સમી ધાતુ જ્ઞાનાર્થક હોતે
 હૈ, અત ઉપર્યુક્ત અર્થ ક્રિયા ગયા હૈ । કયા મિદ્ધ ઓર કયા સસારી, દોનો હી પ્રકાર કે
 જીવો મેં સર્વેશ જ્ઞાન વિષમાન રહતા હૈ, ઓર કિસી મી અવસ્થા મેં ઉપયોગકા વિયોગ નહી
 હોતા । કિસી સમય જ્ઞાન કા અમાવ હો આય તો જીવ મેં જીવત્વ હી નહી રહે । इसी कारण
 उत्तराध्ययन सूत्र (अ २८ श्लो १०) में कहा है —“जीवो उवओगलक्खणो”
 જીવ ઉપયોગ લક્ષણ ધાલા હૈ ।

અર્થવા—અતતિ અર્થાત્ જો અપને પર્યાયોં કો સતત પ્રાપ્ત હોતા રહતા હૈ
 વહ આત્મા હૈ ।

આત્મા શબ્દનો અર્થ—

‘અતતિ’ इति આત્મા અર્થાત્ જે બાણુતો રહે છે, તે આત્મા કહેવાય છે
 ‘અત’ ધાતુ સતત ગમન કરવાના અર્થમા છે અને અમનાર્થક સર્વ ધાતુ જ્ઞાનાર્થક
 પણ હોય છે (ગમન કરવું એવા અર્થવાળા તમામ ધાતુ જ્ઞાન અર્થવાળા પણ હોય
 છે) એ કારણથી ઉપર કહેલો અર્થ કર્યો છે તો શુ સિદ્ધ અને સસારી બને
 પ્રકારના જીવોમા હમેશા જ્ઞાન વિષમાન રહે છે અને કોઈ પણ અવસ્થામા ઉપયોગનો
 વિયોગ થતો નથી કોઈ સમય જ્ઞાનનો અમાવ થઈ બાય તો જીવમા જીવત્વ જ ન
 રહે. એ કારણથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (અ ૨૮ શ્લો. ૧૦) મા કહ્યું છે કે—
 “जीवो उवओगलक्खणो” “જીવ ઉપયોગ લક્ષણવાળો છે”

અર્થવા—અતતિ અર્થાત્ જે પોતાના પર્યાયોને સતત પ્રાપ્ત થતો રહે છે, તે
 આત્મા છે

टीका—

‘से आयावादी’ इति । सः=इत्यमात्मानं ज्ञाता, आत्मवादी=आत्मानं वदितुं शीलमस्येति विग्रहे कर्तरि णिनि, आत्मस्वरूपकथनस्वभाववान् । अयं भावः—आत्मस्वरूपं वक्तारो जगति यद्वै सन्ति, परन्तु स एवात्मवादी वेदितव्यो, यः पूर्वोक्तरीतिमनुसृत्यात्मानं विजानातीति ।

आत्मस्वरूपपरिचयं विना बन्धस्वरूपं ज्ञातुमशक्यम् । तद् विना न रोचते कस्मैचिदात्मोत्कर्षकरणम्, तद्विषयान्तरेण च कस्यचिन्मोक्षोपाय-यूतनिश्चयव्यवहारलक्षणज्ञानक्रिययोः प्रवृत्तिर्न स्यात्, तस्मादत्रात्मज्ञानमसङ्गेन किञ्चिदुच्यते—

टीकार्थ—जो इस (पूर्वोक्त) प्रकार से आत्मा को जानता है वही आत्मवादी है, अर्थात् आत्मा के स्वरूप को कहने वाला है । तात्पर्य यह है कि—आत्मा का स्वरूप कहने वाले ससार में बहुत हैं किन्तु वास्तव में सच्चा आत्मवादी वही है जो पूर्वोक्त प्रकार से आत्मा का ज्ञाता है ।

आत्मा का स्वरूप समझे विना बन्ध का स्वरूप अशक्य है । उसके अभाव में किसीको आत्मा का उत्कर्ष करना रुचिकर नहीं होता, और इस रुचि के अभाव में किसीको निश्चय-व्यवहाररूप ज्ञान और क्रिया में—जो मोक्ष के कारण हैं—प्रवृत्ति नहीं होती, अतः आत्मज्ञान का प्रसङ्ग होने से यहाँ कुछ विवेचन किया जाता है—

टीकार्थ—जो व्यक्ति (पूर्वोक्त) प्रकारથી आत्माने जाणु છે, તે આત્મવાદી છે, અર્થાત—આત્માના સ્વરૂપને ઠહેવા વાળા છે, તાત્પર્ય એ છે કે—આત્માનું સ્વરૂપ ઠહેવા વાળા સસારમાં બહુ છે પરંતુ વાસ્તવમાં સાચા આત્મવાદી તે છે કે જે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી આત્માના જ્ઞાતા છે, અર્થાત પૂર્વોક્ત પ્રકારે આત્માને જાણે છે

આત્માના સ્વરૂપને સમજ્યા વિના બધાનું સ્વરૂપ સમજવું અશક્ય છે, તેના અભાવમાં કોઈને આત્મા ઉત્કર્ષ કરવું રુચિકર થતું નથી અને તે રુચિના અભાવમાં કોઈને નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ જ્ઞાન અને ક્રિયામાં જે મોક્ષનું કારણ છે તેમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી તે કારણથી આત્મજ્ઞાનનો પ્રસંગ જોવાનો અર્થ થાય વિવેચન કરવામાં આવે છે—

આત્મનોઽસ્તિત્વસિદ્ધિ —

તાવત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણત્વ એવાત્મન સિદ્ધિરુચ્યતે—(૧) કિમયમાત્મા-અસ્તિ નાસ્તિ વેતિ સંશયોદિવિજ્ઞાન મ્વસ્વાત્મનિ સ્વસવેદનપ્રત્યક્ષણ સિદ્ધમ્, સ એવાત્મા, સંશયોદિજ્ઞાનત્વેવ તદનન્યત્વેનાત્મરૂપત્વાત્ ।

(૨) તથા-આત્માનમાભિત્વેવ સુખદુઃસ્વાદય સ્વસ્વશરીર એવ પ્રત્યક્ષેણ સવેદ્યતે ।

(૩) યદ્વા-કૃતવાનર્થ, કરોમ્પ્યહ, કરિષ્યામ્યહમ્, ઇત્યાદિપ્રકારેણ યોઽયમ્-અહમ્પ્રત્યય, એતસ્માદપિ પ્રત્યક્ષ એવાયમાત્મા । કયમસત્યાત્મનિ—

આત્માકે અસ્તિત્વકો સિદ્ધિ—

સવ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સે હી આત્મા કી સિદ્ધિ કહતે હૈં —

(૧) આત્મા હૈં યા નહીં હૈ, ઇસ પ્રકાર કા સંશય આદિ જ્ઞાન અપની અપની આત્મા મૈં સ્વસવેદન પ્રત્યક્ષ સે સિદ્ધ હૈં । યહી જ્ઞાન આત્મા હૈ, અથાત્ સંશય આદિ જ્ઞાન આત્માસે અભિન્ન હોને કે કારણ આત્મસ્વરૂપ હી હૈં ।

(૨) આત્મા કો આશ્રિત કરકે હી દુઃખ-સુખ આદિ અપનેર શરીર મૈં પ્રત્યક્ષ સે જ્ઞાને આતે હૈં ।

(૩) અથવા-મૈં કર જુકા, મૈં કરતા હૈં, મૈં કરૂંગા, ઇત્યાદિ રૂપ સે જો અહમ્પ્રત્યય હોતા હૈં ઇસસે મી આત્મા કા પ્રત્યક્ષ હોતા હૈં । આત્મા ન હોતા તો આત્મા કે વિષય મૈં અહમ્પ્રત્યય (મૈં કા જ્ઞાન) કિસ પ્રકાર હો સકતા યા ? આત્મરૂપ વિષય કે

આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ—

સૌથી પ્રથમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ આત્માની સિદ્ધિ કહે છે —(૧) આત્મા છે કે નહિ, આ પ્રકારતુ સંશય આદિ જ્ઞાન પોત પોતાના આત્માના સ્વસવેદન પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે, તે જ્ઞાન આત્મા છે અથાત્ સંશય આદિ જ્ઞાન આત્માથી અભિન્ન હોવાના કારણે આત્મસ્વરૂપ જ છે

(૨) આત્માના આશ્રિતપણાથી જ દુઃખ-સુખ આદિ પોત-પોતાના શરીરના પ્રત્યક્ષ જાણવામાં આવે છે

(૩) અથવા-હું કરી જુઓ, હું કર છું હું કરીશ, ઇત્યાદિરૂપથી જ અહમ્પ્રત્યય થાય છે, તેથી પણ આત્માનું પ્રત્યક્ષપણુ થાય છે આત્મા ન હોય તો આત્માના વિષયના અહમ્પ્રત્યય (હું પણતુ જ્ઞાન) કેવી રીતે થઈ શકે ? આત્મરૂપ

નન્વેષ ગગનાદીનામપિ સતત સ્વપર્યાયપ્રાપ્ત્યા તત્રાત્મશબ્દમયોગો દુર્વાર, કદાપિ પર્યાયામાવે ત્વપરિણામિત્વેન તેષાં વસ્તુત્વમેવ ન મ્યાદિતિ ચેન્મૈત્રમ્, સતતસ્વપર્યાયપ્રાપ્તિકર્તૃત્વમિતિ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમાત્રમાત્મશબ્દસ્ય, ન ત્વત્ત્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ । પ્રવૃત્તિનિમિત્તં ચાસ્યોપયોગ ણ્વેતિ ગગનાદિષુ નાત્મશબ્દઃ પ્રવર્ત્તે ।

યદ્વા—સતત ગચ્છતીત્પયમયોડપિ ન વિરુદ્ધ્યે સંસારવશ્યાયાં કર્મ-વશેન નાનાગતિષુ સતતગમનાત્, મુક્તાવસ્થાયામપિ ભૂતકાલિકસતતગમનસદ્ભાવાત્ ।

શબ્દ—આકાશ આદિ મી અપને અપન પર્યાયોં કો નિરન્તર પ્રાપ્ત હોતે રહતે હૈં તો ઉનકે છિયે મી આત્મા શબ્દ કા પ્રયોગ કરના અનિવાર્ય હોગા । કિસી સમય ઉન મેં પર્યાય કા અમાય હો તો વે અપરિણામી ઠહરેગે ઓર તબ ઉન મેં વસ્તુત્વ હી નહીં રહેગા ।

સમાધાન—વેસા મત કહિય । નિરન્તર અપને પર્યાયોં કો પ્રાપ્ત કરના તો આત્મા શબ્દ કા વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત માત્ર હૈ, અહ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત નહીં હૈ, પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તો ઉપયોગ હી હૈ, અત આકાશ આદિ મેં આત્મા શબ્દ કા પ્રયોગ નહીં હો સકતા ।

અથવા ‘નિરન્તર ગમન કરતા હૈ’ ઇસ અર્થ કા મી વિરોધ નહીં હૈ, ક્યોં કિ સંસાર-અવસ્થા મેં કર્મ કે અધીન હોકર આત્મા નાના ગતિયાં મેં સદૈવ ગમન કરતા રહતા હૈ, મુક્ત અવસ્થા મેં મી મુક્તકાલીન સતત ગમન વિદ્યમાન હૈ ।

શ કા—આકાશ આદિ પશુ પોત પોતાના પર્યાયોને નિરન્તર પ્રાપ્ત થતા રહે છે, તો તેને માટે પશુ આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો અનિવાર્ય થશે. કદાચ સમય તેનામાં પર્યાયનો અભાવ હોય તો તે અપરિણામી કરશે ત્યારે તેનામાં વસ્તુત્વ પણ નહિ રહે.

સમાધાન—જો પ્રમાણે ન કહો. નિરન્તર પોતાના પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરવું તે તો આત્મ શબ્દની વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત માત્ર છે, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત નથી; પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તો ઉપયોગ જ છે, તેથી આકાશ આદિમાં આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી.

અથવા—નિરન્તર ગમન કરે છે, આ અર્થનો પણ વિરોધ નથી કેમકે—સંસાર અવસ્થામાં કર્મના અધીન બનીને આત્મા અનેક ગતિઓમાં હમેશાં ગમન કરતો રહે છે મુક્ત-અવસ્થામાં પણ મુક્તકાલીન સતત ગમન વિદ્યમાન છે

ન ચ દેહોઽત્ર ગુણીતિ ઘોચ્યમ્, દેહસ્ય મૂર્તત્વાદ્ જઠત્વાચ્ચ જ્ઞાનસ્ય
ચામૂર્તત્વાદ્ ઘોઘરૂપત્વાચ્ચ । અહં નાહં વેતિગદતો 'માતા મે વન્ધ્યા' ઇત્યાદિવત્
સ્વવચનવ્યાધાત ।

(૪) યદ્વા-આત્મા ગુણી પ્રત્યક્ષ એવ, સ્મૃતિ-જિજ્ઞાસા-ચિકીર્ષા-
જિગમિષા-સંશયોદિજ્ઞાનવિશેષાણાં તદ્ગુણાનાં સ્વાત્મનિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ-
સિદ્ધત્વાત્, ઇહ યસ્ય ગુણા પ્રત્યક્ષા સ પ્રત્યક્ષો દૃષ્ટઃ, યથા ઘટઃ, પ્રત્યક્ષગુણઃ આત્મા,
તસ્માત્ પ્રત્યક્ષઃ । યથા ઘટોઽપિ ગુણી રૂપાદિગુણપ્રત્યક્ષત્વાદેવ પ્રત્યક્ષઃ, તથા
વિજ્ઞાનાદિગુણપ્રત્યક્ષત્વાદાત્માપીતિ ।

યહોં યહ કહના ઠીક નહોં હૈ કિ-‘દેહ ગુણી હૈ’, ક્યો કિ દેહ મૂર્ત હૈ ઓર જઠ
હૈ અથ કિ જ્ઞાન અમૂર્ત હૈ ઓર ચેતનરૂપ હૈ । મૂર્ત ગુણી કા અમૂર્ત ગુણ નહોં હો મક્તા
ઓર ન જઠ કા ગુણ ચેતના હો સકતા હૈ । ઇસ કારણ ‘મેં હૂં યા નહોં’ ઇસ પ્રકાર કહને
વાલે કો ‘મરી માતા વન્ધ્યા હૈ’ એસા કહને ઘાલે કે સમાન સ્વવચનવાધા લોપ આતા હૈ ।

(૪) અથવા આત્મા ગુણી પ્રત્યક્ષ સે હી સિદ્ધ હૈ, ક્યોંકિ સ્મૃતિ, જિજ્ઞાસા,
કરને કી ઇચ્છા, ગમન કી ઇચ્છા, સંશય આદિ જ્ઞાન-જો આત્મા કે ગુણ હૈ-અપની
આત્મા મેં પ્રત્યક્ષ સે સિદ્ધ હૈ, નિસ પદાર્થ કે ગુણ પ્રત્યક્ષ સે પ્રતીત હોતે હૈ વહ
પદાર્થ મી પ્રત્યક્ષ માના જાતા હૈ, જૈસે ઘટ, આત્માકે ગુણ મી પ્રત્યક્ષ સે પ્રતીત હોતે હૈ ઇસ
કારણ આત્મા પ્રત્યક્ષ હૈ । ઘટ કે રૂપ આદિ ગુણોં કા પ્રત્યક્ષ હોને સે હી ગુણી ઘટ
કા પ્રત્યક્ષ હોના દેખા જાતા હૈ, ઇસી પ્રકાર વિજ્ઞાન આદિ ગુણોં કા પ્રત્યક્ષ હોને સે
આત્મા મી પ્રત્યક્ષ હૈ ।

અહી ‘દેહ ગુણી છે’ એમ કહેવું તે ઠીક નથી, કારણ કે દેહ મૂર્ત છે અને
જઠ છે ત્યારે જ્ઞાન અમૂર્ત છે અને ચેતનરૂપ છે મૂર્ત ગુણીનો અમૂર્ત ગુણ હોઈ
શકે નહિ. અને જઠનો ગુણ ચેતન થઈ શકે નહિ. આ કારણથી “હું છું કે નહિ”
એ પ્રમાણે કહેવાવાળાને “મારી માતા વન્ધ્યા છે” એ પ્રમાણે કહેનારાના જેવો
સ્વવચનવાધા નામનો દોષ આવે છે

(૪) અથવા-આત્મા ગુણી પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ છે, કેમકે-સ્મૃતિ, જિજ્ઞાસા, કરવાની
ઇચ્છા, ગમનની ઇચ્છા, સંશય આદિજ્ઞાન વગેરે જે આત્માના ગુણ છે તે પોતાના આત્મામાં
પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે જે પદાર્થનો ગુણ પ્રત્યક્ષથી પ્રતીત થાય છે તે પદાર્થ પણ
પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવે છે જેમ-ઘટ, આત્માનો ગુણ પ્રત્યક્ષથી પ્રતીત થાય છે તે
કારણથી આત્મા પ્રત્યક્ષ છે ઘટના રૂપ આદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ હોવાથી જ ગુણી
અર્થે પ્રત્યક્ષ હોવું જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે વિજ્ઞાન આદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ હોવાથી
આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ છે

અહમિતિ જ્ઞાનમ્ આત્મવિષયકં જાપતે । આત્મરૂપવિષયમાભે વિષયિણોઽનુત્પા-
નપ્રસંગાત્ । ન ચ દેહ એવાસ્ય જ્ઞાનસ્ય વિષય ઇતિ યાચ્યમ્ । જીવરશિતેઽપિ
દેહે તદુત્પત્તિપ્રસંગાત્ । અસ્મિન્નહમ્પ્રત્યય આત્મવિષયકે સતિ તુ કિમહસ્મિ
નાસ્મીતિ સશયો નોપપદતે, અહમ્પ્રત્યયવિષયસ્યાત્મન સદ્વાદાદહમસ્મીતિ
નિષ્કય એવ સંમપતિ । આત્માસ્તિત્વસંશયે તુ કમ્પાયમહમ્પ્રત્યય સ્યાત્ ?,
નિર્મૂલત્વેન ઇદનુત્થાનપ્રસંગાત્ । યદિ સશયી જીવ એવ નાસ્તિ, તર્હિ અસ્તિ
નાસ્તીતિ સશયઃ કસ્ય ભવતુ । સશયો હિ વિજ્ઞાનારૂપો ગુણ એવ, ન ચ ગુણિનમન્તરેભ
ગુણઃ સિષ્યતિ ।

અમાવ મેં વિષયી અર્થાત્ જ્ઞાન કી ઉત્પત્તિ નહીં હો સકતી । શરીર હી इस જ્ઞાન કા
વિષય है—અર્થાત્ ‘અહમ્’ (મેં) કા અર્થ આત્મા નહીં વરન્ શરીર હૈ, એસા કહના
ઠચિત નહીં, ક્યાં કિ—એસા હોતા તો મૃત શરીર મેં બી અહમ્પ્રત્યય હોને લગતા ।
આત્મા કો વિષય કરતવાળે इस અહમ્પ્રત્યય કી વિષમાનતા મેં ‘મેં હૂં યા નહીં હૂં’, इस
પ્રકાર કા સશય હી નહીં હોતા હૈ, અહમ્પ્રત્યય કે વિષયમૃત આત્મા કા સદમાવ
હોને સે ‘મેં હૂં’ इस પ્રકાર કા નિષ્કય હી હો સકતા હૈ । આત્મા કે અસ્તિત્વ કે
વિષય મેં સંશય ક્રિયા જાય તો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત હોતા હૈ કિ યહ અહમ્પ્રત્યય કિસે
હોતા હૈ । વિના કારણ કે હી તો ઉસકી ઉત્પત્તિ નહીં હો સકતી । યદિ સશય કરને વાલા
જીવ હી નહીં હૈ તો ‘હૈ યા નહીં’ इस પ્રકાર કા સશય કરતા કોન હૈ ? સશય એક
પ્રકાર કા જ્ઞાન—ગુણ હૈ જૌર ગુણ, ગુણી કે અમાવ મેં નહીં હો સકતા ।

વિષયના અભાવમા વિષયી અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નથી થઈ શકતી શરીર જ આ
જ્ઞાનનો વિષય છે, અર્થાત્ ‘અહમ્,’ (હું) નો અર્થ આત્મા નથી બદલે શરીર છે,
એમ કહેવું તે ઠચિત નથી, કેમકે જો એમ કહેવું તો મૃત શરીરમા અહમ્પ્રત્યય
થઈ શકશે. આત્માને વિષય કરવા વાળો આ-અહમ્પ્રત્યયની વિષમાનતામા “હું છું
કે નથી” આ પ્રકારનો સશય જ થતો નથી અહમ્પ્રત્યયના વિષયમૃત
આત્માનો સજ્ઞાવ હોવાથી “હું છું” આ પ્રકારનો નિષ્કય જ થઈ શકે છે
આત્માના અસ્તિત્વના વિષયમાં સશય કરવામા આવે તો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે
આ અહમ્પ્રત્યય કોને થાય છે? કારણ વિના તો તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી જો
સશય કરવા વાળો છવ નથી તો “હું છું કે નહિ” જો પ્રકારનો સશય કરનાર
કોણ છે? સશય જોક પ્રકારનો જ્ઞાન—ગુણ છે, અને ગુણ ગુણીના અભાવમા થઈ
શકતો નથી

રૂપાદિગુણમાત્રસ્યૈવ પ્રત્યક્ષત્વાત્ । અન્યસ્મિન્ જ્ઞાતેજ્યજ્ઞાત ન મવતિ, યથા ઘટે જ્ઞાતે પટો ન જ્ઞાયતે । ગુણા કદાપિ દ્રવ્યાદ્ મિન્નતયા સત્તાં ન લમન્તે, एवं દ્રવ્યમપિ ગુણેભ્યો મિન્નતયા ન સત્તા લમતે । અય ગુણઃ, અય ગુણીતિ નામમાત્રતો મેદસત્ત્વેઽપિ ન તત્ત્વતો મેદઃ । યથા-અગ્નિગુણી સ્વકીયાદુષ્ણત્વગુણાદસ્યન્તમિન્ન. સ્પર્ચાર્ઠિ દાહકાર્ય કર્તુમસી ન શક્તુયાત્ ।

તથા-યથાત્મા જ્ઞાનગુણાદત્યન્તમિન્નો મવેત્ તદા તસ્ય જહત્વાપત્તિઃ સ્યાત્ । તસ્માદ્ દ્રવ્યગુણયોર્મેદો ન કદાચિદાસીત્, નાપ્યસ્તિ, ન ચ મવિવ્યતીતિ સિદ્ધમ્ ।

તુષ્પત્તુર્જનન્યાયેન તવ મતે ગુણેભ્ય મિન્નત્વાદ્વીકારેઽપ્યાત્મા પ્રત્યક્ષો મા

અન્ય કા જ્ઞાન હોન સે અન્ય કા વોષ નહીં હો વાતા । જૈસે-ઘટ કે જાનનેસે પટ માહ્શ્મ નહીં હોતા । ગુણ દ્રવ્ય સે મિન્ન કદાપિ નહીં રહ સકતે, ઔર દ્રવ્ય મી ગુણો સે મિન્ન કદાપિ નહીં રહ સકતા । ‘યહ ગુણ હૈ, યહ ગુણી હૈ’ હસ પ્રકારકા મેદ નામમાત્રકા હૈ, વાસ્તવ મેં ગુણ-ગુણી મેં મેદ નહીં હૈ । અગર અગ્નિ ગુણી અપને ટ્પ્ણતાગુણ સે અત્યન્ત મિન્ન હોતા સો વહ વાહ-કાર્ય (જલાને કા કાર્ય) કરને મેં અસમર્થ હોતા ।

દૂસરી વાત યહ હૈ કિ-આત્મા યદિ અપને જ્ઞાનગુણ સે મિન્ન હોતા સો આત્મા મેં અજ્ઞતા આ જ્ઞાતી । અત ઇવ દ્રવ્ય ઔર ગુણ કા મેદ ન કમી થા, ન હૈ, ઔર ન હોમા ।

તુર્જનસન્તોપન્યાય સે, તુમ્હારે મત કે અનુસાર કદાચિત્ યહ માન લિખ્યા જાય કિ આત્મા ગુણો સે મિન્ન હૈ ઔર હસ કારણ આત્મા કા પ્રત્યક્ષ મહે હી ન હો

ઘટ કથારેય પ્રત્યક્ષ નથી થતો અન્યતુ જ્ઞાન થવાથી અન્યનો ઘોષ થતો નથી, જેમકે ઘટના જ્ઞાનથી પટ માહ્શ્મ થતો નથી (પટનુ જ્ઞાન થતુ નથી) શુષ્ક, દ્રવ્યથી મિન્ન કદાચિ રહી શકતો નથી ‘આ શુષ્ક છે અને આ શુષ્કી છે’ એ પ્રકારનો ભેદ નામમાત્રનો છે વાસ્તવિક રીતે શુષ્ક-શુષ્કીમા ભેદ નથી અગર અગ્નિ શુષ્કી પોતાના જ્ઞેષ્ઠતાશુષ્કથી અત્યન્ત મિન્ન થઈ જાય તો તે દાહકાર્ય (બાળવાનુ કાર્ય) કરવામા અસમર્થ થઈ જાય છે

બીજી વાત એ છે કે-આત્મા એ પોતાના જ્ઞાનશુષ્કથી મિન્ન હોય તો આત્મામાં જહતા આવી જાય એટલા માટે દ્રવ્ય અને શુષ્કનો ભેદ કોઈ પણ વખતે હોતો નહિ, છે નહિ અને થશે પણ નહિ

તુર્જનસન્તોપ ન્યાયથી તમારા મત પ્રમાણે કદાચિત્ એમ માની લઈએ કે આત્મા શુષ્કથી મિન્ન છે, અને તે કારણે આત્મા પ્રત્યક્ષ ભદ્રે ન થાય તો પણ

ન ચાઙ્ગનૈકાન્તિકોઽયં હેતુ, યસ્માદાકાશગુણઃ શબ્દ' પ્રત્યક્ષોઽસ્તિ, ન પુનરાકાશમિતિ વાચ્યમ્, શબ્દસ્વાકાશગુણત્વાભાવાત્ । શબ્દો હિ પુદ્ગલગુણ' એન્દ્રિય પત્તવાદ્ રૂપાદિષદિતિ ।

અસ્તુ, ગુણાઃ પ્રત્યક્ષા', ગુણિનસ્તુ પ્રત્યક્ષત્વે કિં માનમ્ ? ઉચ્યતે—ગુણે-મ્યોઽન્યો ગુણીતિ જ્ઞાનાદિગુણાનાં પ્રત્યક્ષત્વાદેનાત્માઽપિ ગુણી પ્રત્યક્ષેણ જ્ઞાયતે । યદિ ગુણેમ્યોઽન્યો ગુણી સ્પાત્, તદા ઘટાદયોપિ ગુણિન પ્રત્યક્ષા ન મથેયુ,

શબ્દ—આપ કા દિવા હુઆ હેતુ બનૈકાન્તિક હૈ, ક્યાં કિ આકાશ કે ગુણ શબ્દ કા તો પ્રત્યક્ષ હોતા હૈ કિન્તુ આકાશ કા પ્રત્યક્ષ નહીં હોતા ।

સમાધાન—એસા ન કહિયે, ક્યોં કિ શબ્દ આકાશ કા ગુણ નહીં હૈ । શબ્દ પુદ્ગલ કા ગુણ હૈ, ક્યોં કિ વહ હિન્દ્રિય (શ્રોત્રેન્દ્રિય) કા વિષય હૈ, જો હિન્દ્રિય કા વિષય હોતા હૈ વહ પૌદ્ગલિક હો હોતા હૈ, જૈસે—રૂપ આદિ

શબ્દ—ગુણોં કો પ્રત્યક્ષ માન છે કિન્તુ ગુણીં કો પ્રત્યક્ષ હોને મેં ક્યા પ્રમાણ હૈ ?

સમાધાન—ગુણ જોર ગુણીં કા કશચિત્ તાદાત્મ્ય સમ્બન્ધ હૈ—ગુણી, ગુણોં સે અભિન્ન હોતા હૈ અતઃ યથ ગુણોં કા પ્રત્યક્ષ હોને સે આત્મા ગુણીં મી પ્રત્યક્ષ સે પ્રતીક્ષ હોતા હૈ । અગર ગુણી, ગુણોં સે ભિન્ન હોતા તો ગુણીં ઘટ આદિકા મી પ્રત્યક્ષ ન હોતા, ક્યોંકિ સિર્ફ રૂપાદિ ગુણોં સે ભિન્ન ઘટ કા કમી પ્રત્યક્ષ નહીં હોતા ।

—શરૂકર—આપે જે હેતુ બધું બતાવે છે તે બનૈકાન્તિક છે, કેમકે આકાશનો શુદ્ધ શબ્દ તે તો પ્રત્યક્ષ થાય છે, પરંતુ આકાશ પ્રત્યક્ષ થતું નથી

સમાધાન—જો પ્રમાણે ન કહો, કેમકે શબ્દ તે આકાશનો શુદ્ધ નથી પણ શબ્દ તે પુદ્ગલનો શુદ્ધ છે કેમકે તે હિન્દ્રિય (શ્રોત્રેન્દ્રિય) નો વિષય છે જે હિન્દ્રિયનો વિષય હોય છે તે પૌદ્ગલિક જ હોય છે, જેમ—રૂપ આદિ

શરૂકર—શુદ્ધને પ્રત્યક્ષ માની લઈએ. પરંતુ શુદ્ધીના પ્રત્યક્ષપણામાં શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન—શુદ્ધ અને શુદ્ધીનો કશચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે—શુદ્ધી, શુદ્ધીથી અભિન્ન હોય છે, એટલે શુદ્ધીના પ્રત્યક્ષપણાથી આત્મા શુદ્ધી પણ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે અગર જો શુદ્ધી, શુદ્ધીથી ભિન્ન હોત તો શુદ્ધી ઘટ આદિ પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકત નહિ. કેમકે માત્ર રૂપાદિ શુદ્ધી જ પ્રત્યક્ષ હોય છે, રૂપાદિ શુદ્ધીથી ભિન્ન

તસ્માદ્ જ્ઞાનાદિગુણાનામનુરૂપો યો રૂપરહિતોઽચાક્ષુષઃ ગુણી સ દેહાદ્ મિન્ન આત્માઽસ્તીતિ વિજ્ઞેય' ।

ન ચ જ્ઞાનાદયો ગુણા ન દેહસમ્બન્ધિન इत्यनुમાનं પ્રત્યક્ષવાધિતમ્ , જ્ઞાનાદિગુણાના દેહ એવ પ્રત્યક્ષેણ જ્ઞાનસદ્ભાવાદિતિ વાચ્યમ્ , અસ્ય પ્રત્યક્ષસ્યા-નુમાનવાધિતત્વાત્ । શરીરેન્દ્રિયમિન્ન જ્ઞાનાદિગુણવત્ત્વમનુમાનેન સિધ્યતિ । તથાહિ—શરીરેન્દ્રિયમિન્નો જ્ઞાનાદિગુણવાન , તદુપરમેઽપિ તદુપલબ્ધાર્યાનુસ્મરણાત્ । યો હિ યદુપરમેઽપિ યદુપલબ્ધમર્થમનુસ્મરતિ, સ તસ્માદન્યો દૃષ્ટઃ, યથા—પશ્ચ-વાતાયનોપલબ્ધાર્યાનુસ્મર્તા દ્વદત્તઃ, इत्यादि । કેનચિત્ કારણેન દૃષ્ટિશક્તિ-વિષાતેઽપિ પૂર્વદૃષ્ટપદાર્યાનુસ્મરણં ભવતીત્યતો દેહેન્દ્રિયાદિમિશ્ર આત્મા ગુણો સિધ્યતિ ।

જ્ઞાનાદિ ગુણ દેહસમ્બન્ધી નહીં હોય, યહ અનુમાન, પ્રત્યક્ષ સે વાધિત છે, ક્યાં કિ—પ્રત્યક્ષપ્રમાણ સે કે દેહ મે હી પ્રતીતિ હોતે હોય, યહ કથન ટીક નહીં છે, ક્યો કિ યહ પ્રત્યક્ષ હી અનુમાન સે વાધિત છે । અનુમાન સે યહ સિદ્ધ છે કિ—જ્ઞાન આદિ ગુણો કા આધાર શરીર ઓર ઇન્દ્રિયો સે કોઈ મિશ્ર પદાર્થ (આત્મા) હી છે । અનુમાન હસ પ્રકાર છે—જ્ઞાનાદિ ગુણો કા આધાર શરીર ઓર ઇન્દ્રિયો સે મિશ્ર છે, ક્યો કિ ઓનેકે નષ્ટ હો જાને પર મી ઓનેકે દ્વારા જાને હુણ પદાર્થ કા સ્મરણ હોતા છે । બિસકે નષ્ટ હો જાને પર મી, જિસકે દ્વારા જાને હુણ પદાર્થ કા જો સ્મરણ કરતા હો વહ ઓસ સે મિશ્ર હોતા છે । જૈસે—પાંચ સ્થિતિકર્યો દ્વારા જાને હુણ પદાર્થો કો સ્મરણ કરને વાલા દેવદત્ત છે, ઓસકો કિસી કારણ સે દેહને કી શક્તિ નષ્ટ હો જાને પર મી પહલ દેહે હુણ પદાર્થ કા સ્મરણ હોતા છે । હસ સે મલીમૌતિ સિદ્ધ છે કિ—દેહ ઓર ઇન્દ્રિય આદિ સે મિશ્ર આત્મા હી ગુણી છે ।

જ્ઞાનાદિ ગુણ દેહસમ્બન્ધી નથી, કારણ કે તે અનુમાન પ્રત્યક્ષથી વાધિત છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તે દેહમાં જ પ્રતીતિ થાય છે; તે કથન ટીક થયી. કેમકે તે પ્રત્યક્ષ અનુમાનથી વાધિત છે અનુમાનથી એ સિદ્ધ છે કે જ્ઞાન આદિ ગુણોના આધાર શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી કોઈ બિન્ન પદાર્થ (આત્મા) જ છે અનુમાન આ પ્રમાણે છે—જ્ઞાનાદિ ગુણોના આધાર શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી બિન્ન છે, કેમકે તેના નષ્ટ થવા છતાંય તેના દ્વારા બહેલા પદાર્થોનું સ્મરણ હોય છે જેના નષ્ટ થવા પછી પણ, જેના દ્વારા બહેલા પદાર્થ તેનું જ સ્મરણ કરે છે તે તેનાથી બિન્ન હોય છે જેમ પાંચ સ્થિતિકર્યો દ્વારા જોવા વાળા પદાર્થોનું સ્મરણ કરવા વાળો દેવદત્ત છે તેને કોઈ કારણથી ડેખવાની શક્તિ નષ્ટ થઈ જવા છતાંય પ્રથમ દેખેલા પદાર્થોનું

મવતુ, અસ્તિત્વ ય તસ્ય નિર્વાધમેવ । જ્ઞાનાદિગુણા સન્તિ યસ્ય સ ગુણિરૂપ આત્મા કયમપલપ્યેત ।

નનુ દેહ એવ જ્ઞાનાદિગુણા ઉપલભ્યન્તે તદાશ્રયતયા દહ એવ રૂપાદીના ઘટ ઇવ ગુણી સિદ્ધ્યતિ, ન ત્વાત્મા । પ્રયોગૈશ્વર્ય-દેહગુણા એવ જ્ઞાનાદય, તૈવોપલભ્યમાનત્વાદ, ગૌરુશ્ચસ્થૂલતાદિવદિતિ ચેન્ન, જ્ઞાનાદયો ગુણા ન દેહ-સમ્બન્ધિનઃ, અમૂર્તત્વાદ, અચાક્ષુષત્વાદ વા, ગગનવત્ । દ્રવ્યવિરહિતો ગુણો ન મવતિ ।

તથાપિ उसके અસ્તિત્વ મેં કોઈ માધા નહી આતી । જિસ કે જ્ઞાનાદિ ગુણ મૌજુદ હેં उस गुणीरूप आत्मा का अपलाप किस प्रकार किया जा सकता है ? ।

જાન્ય—દેહ મેં હી જ્ઞાનાદિ ગુણ પાયે જાતે હેં, અત ઇન ગુણાં કા આધાર ગુણી દેહ હી હૈ, જૈસે-રૂપાદિ ગુણો કા આધાર ઘટ હૈ । આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણો કા આશ્રયમૂલ ગુણી નહી હૈ । અનુમાન ઇસ પ્રકાર હૈ—જ્ઞાન આદિ દેહ કે ગુણ હેં, ક્યોં કિ વે દેહ મેં હી ઉપલભ્ય હોતે, જૈસે-ગૌરવન, દુચલાપન ઓર સ્થૂલતા આદિ ।

સમાધાન—યદ કહના ઠીક નહો, જ્ઞાન આદિ ગુણ દેહ કે નહી હેં, ક્યોં કિ વે અમૂર્ત હેં ઓર અચાક્ષુષ (જો આંસસે નહી ટોસ્ત) હેં, જો અમૂર્ત ઓર અચાક્ષુષ હોતે હેં વે દેહકે ગુણ નહી હોતે, જૈસે આકાશ ।

ગુણ, દ્રવ્ય કે બિના રહ નહીં સકતે અત જ્ઞાન આદિ ગુણોકા આધારમૂલ કોઈ દ્રવ્ય અવશ્ય હોના ચાહિય । જ્ઞાનાદિ ગુણોકે અનુરૂપ જો અરૂપી એવ અચાક્ષુષ ગુણી હેં કહ દેહ સે મિન્ન આત્મા હી હૈ ।

આત્માના અસ્તિત્વમા ઠોઈ પ્રકારની હરકત આવતી નથી જેના જ્ઞાનાદિ ગુણ હોવાત છે તે ગુણીરૂપ આત્માનો અપલાપ—(છતી વસ્તુને નથી જોય કહેવું તે) કેમ કરવામા આવે ?

શ કા—દેહમાં જ જ્ઞાનાદિ ગુણ દેખાય છે, તે કારણથી જો ગુણોને—આધાર ગુણી દેહ જ છે, જેમ રૂપાદિ ગુણોને આધાર ઘટ છે આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણોને આશ્રયમૂલ ગુણી નથી અનુમાન આ પ્રમાણે છે—જ્ઞાન આદિ દેહના ગુણ છે, કેમકે તે દેહમાં જ ઉપલબ્ધ જણાય છે, જેમકે જોરાપણ, ડુબણપણ અને સ્ફળતા—અઘપણ વગેરે.

સમાધાન—જો પ્રમાણે કહેવું તે યોગ્ય નથી, જ્ઞાન આદિ ગુણ તે દેહના ગુણ નથી, કેમકે તે અમૂર્ત છે, અને અચાક્ષુષ છે (જે નેત્રથી દેખાતા નથી) જે અમૂર્ત અને અચાક્ષુષ હોય છે તે દેહના ગુણ થઈ શકતા નથી, જેમ આકાશ, ગુણ, દ્રવ્ય વિના રહી શકતા નથી, તે કારણથી જ્ઞાન આદિ ગુણોના આધારમૂલ ઠોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ. જોટલા માટે જ્ઞાનાદિ ગુણોને અનુરૂપ જે અરૂપી અને અચાક્ષુષ ગુણી છે, તે દેહથી બિન્ન આત્મા જ છે.

તસ્માદ્ જ્ઞાનાદિગુણાનામનુરૂપો યો રૂપરહિતોઽચાક્ષુષશ્ચ ગુણી સ દેહાદ્ મિન્ન
આત્માઽસ્તીતિ વિદ્વેય ।

ન ચ જ્ઞાનાદયો ગુણા ન દેહસમ્બન્ધિન इत्यनुમાનं પ્રત્યક્ષવાધિતમ્ ,
જ્ઞાનાદિગુણાના દેહ એવ પ્રત્યક્ષેણ જ્ઞાનસદ્ભાવાદિતિ વાચ્યમ્ , અસ્ય પ્રત્યક્ષસ્યા-
નુમાનવાધિતત્વાત્ । શરીરેન્દ્રિયમિન્ન જ્ઞાનાદિગુણવત્ત્વમનુમાનેન સિદ્ધ્યતિ ।
તથાહિ—શરીરેન્દ્રિયમિન્નો જ્ઞાનાદિગુણવાન્ , તદુપરમેઽપિ તદુપલબ્ધાર્યાનુસ્મરણાત્ ।
યો હિ યદુપરમેઽપિ યદુપલબ્ધમર્થમનુસ્મરતિ, સ તસ્માદન્યો દૃષ્ટઃ, યથા—પશ્ચ-
વાતાયનોપલબ્ધાર્યાનુસ્મર્તા દેવદત્તઃ, इत्यादि । કેનચિત્ કારણેન દૃષ્ટિશક્તિ-
વિષાતેઽપિ પૂર્વદૃષ્ટપદાર્યાનુસ્મરણં ભવતીત્યતો દેહેન્દ્રિયાદિભિશ્ચ આત્મા
ગુણી સિદ્ધ્યતિ ।

જ્ઞાનાદિ ગુણ દેહસમ્બન્ધી નહીં હૈં, યહ અનુમાન, પ્રત્યક્ષ સે વાધિત હૈ, કયા
કિ—પ્રત્યક્ષપ્રમાણ સે વ દેહ મ હી પ્રતીત હોતે હૈં, યહ કથન ટીક નહીં હૈ, કયા
કિ યહ પ્રત્યક્ષ હી અનુમાન સે વાધિત હૈ । અનુમાન સે યહ સિદ્ધ હૈ કિ—જ્ઞાન આદિ
ગુણોં કા આધાર શરીર ઓર ઇન્દ્રિયાં સે કોઝ મિન પદાર્થ (આત્મા) હી હૈ । અનુમાન
હસ પ્રકાર હૈ—જ્ઞાનાદિ ગુણાં કા આધાર શરીર ઓર ઇન્દ્રિયાં સે મિન હૈ, કયોં કિ
અનેકે નષ્ટ હો જ્ઞાન પર મી અનેકે દ્વારા જાને હુણ પદાર્થ કા સ્મરણ હોવા હૈ ।
જિસકે નષ્ટ હો જ્ઞાન પર મી, જિસકે દ્વારા જાને હુણ પદાર્થ કા જો સ્મરણ કરતા હૈ
વહ અસ સે મિન હોવા હૈ । જૈસે—પાંચ ક્વિડક્રિયાં દ્વારા જાને હુણ પદાર્થોં કો સ્મરણ
કરને વાલા દેવદત્ત હૈ, અસકો કિસો કારણ સે દેસને કી શક્તિ નષ્ટ હો જાને પર
મી પહલે દેખે હુણ પદાર્થ કા સ્મરણ હોવા હૈ । હસ સે મહીમોતિ સિદ્ધ હૈ કિ—દેહ
ઓર ઇન્દ્રિય આદિ સે મિન આત્મા હી ગુણી હૈ ।

જ્ઞાનાદિ ગુણ દેહસમ્બન્ધી નથી, કારણ કે તે અનુમાન પ્રત્યક્ષથી વાધિત છે,
કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તે દેહમાં જ પ્રતીત થાય છે, તે કથન ટીક નથી. કેમકે
તે પ્રત્યક્ષ અનુમાનથી વાધિત છે અનુમાનથી એ સિદ્ધ છે કે જ્ઞાન આદિ ગુણોના
આધાર શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી કોઈ બિન્ન પદાર્થ (આત્મા) જ છે અનુમાન આ
પ્રમાણ છે—જ્ઞાનાદિ ગુણોના આધાર શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી બિન્ન છે, કેમકે તેના
નષ્ટ થવા છતાંય તેના દ્વારા જાણેલા પદાર્થોનું સ્મરણ હોય છે જેના નષ્ટ થવા પછી
પણ, જેના દ્વારા જાણેલા પદાર્થ તેનું જે સ્મરણ કરે છે તે તેનાથી બિન્ન હોય છે
જેમ પાંચ ખડકીઓ દ્વારા જોવા વાળા પદાર્થોનું સ્મરણ કરવા વાળો દેવદત્ત છે
તેને કોઈ કારણથી દેખવાની શક્તિ નષ્ટ થઇ જવા છતાંય પ્રથમ દેખેલા પદાર્થોનું

(૩) इन्द्रियं साधिष्ठातृकं, कारणत्वात्, यथा चक्रचीवरमृत्सूक्ष्मश्वादाय, अस्ति हि चक्रचीवरादीनामधिष्ठाता कुलाल । यद्य निरधिष्ठातृकं तत् कारणमपि न भवति, यथा—आकाशम्, यश्चेन्द्रियाणामधिष्ठाता स आत्मेति ।

(૪) યદ્વા-इन्द्रियविषयाणामादाता समवति, इन्द्रियविषया शब्दादय આદાત્સહિતા આદાનાદેયમાવસઙ્ગાવાત્, સદંશ્વચ્છોઢવત્ । યથા લોકે સદં-શ્વકલોહાનામયસ્કાર આદાતાઽસ્તિ । इन्द्रियविषयाणां आदानादेयभावो विद्यते, अतस्तेषामप्यादाताऽस्तीत्यनुमीयते । यत्र तु आदाता नास्ति, तत्रादानादेयभावोऽपि न विद्यते, यथा—आकाशे ।

(૩) इन्द्रिया किसी सधिष्ठाता से युक्त हैं क्या कि—य कारण हैं, जैसे चक्र, चीवर, मृत्तिका, सूत और दण्ड आदि । चक्र, चीवर आदि का अधिष्ठाता कुमार है, जिस का कोई अधिष्ठाता नहीं होता यह कारण भी नहीं होता, जैसे—आकाश । इन्द्रिया का जो अधिष्ठाता है, वही आत्मा है ।

(૪) અથવા इन्द्रियों के विषय शब्द आदि आदातायुक्त (ग्रहण करने वाले से युक्त) हैं, क्योंकि इन में आदान आदेयभाव मौजूद है, जैसे सहासी और छोड़े में, तात्पर्य यह है कि—लोक में सहासी और छोड़े में आदान (लेना) आदेयभाव (जो लिमा जाय) प्रसिद्ध है और उन का आदाता लुहार है, इसी प्रकार इन्द्रिया तथा विषयों का भी आदान-आदेयभाव है, अतः उनका भी कोई आदाता होना चाहिए । जहाँ आदाता नहीं होता वहाँ आदान-आदेयभाव भी नहीं होता, जैसे—आकाश में ।

(૩) ઇન્દ્રિયો કોઈ પણ અધિષ્ઠાતાથી યુક્ત છે, કેમકે તે કરણ છે જેમકે ચક્ર, ચીવર, મૃત્તિકા, સૂત અને ઢાંડ આદિ ચક્ર, ચીવર વગેરેનો અધિષ્ઠાતા કુમાર છે, જેનો કોઈ અધિષ્ઠાતા હોય નહિ, તે કરણ પણ હોય નહિ, જેમકે—આકાશ ઇન્દ્રિયોનો જે અધિષ્ઠાતા છે, તે આત્મા છે

(૪) અથવા-ઇન્દ્રિયોના વિષય શબ્દ આદિ આદાનયુક્ત—(અહણ કરવાવાળા-યુક્ત) છે, કેમકે તેમાં આદાન-આદેય ભાવ મોલ્લુદ છે જેમ સાણસી અને લોહમા તાત્પર્ય એ છે કે લોહમા સાણસી અને લોહમા આદાન-આદેય ભાવ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના આદાતા લુહાર છે, આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોનો પણ આદાન-આદેય ભાવ છે તેથી તેનો પણ કોઈ આદાતા હોવો જોઈએ જ્યાં આદાતા નથી, ત્યાં આદાન-આદેય ભાવ પણ હોય નહિ, જેમ આકાશમા

(૫) યદ્વા-દેહાદિકં વિદ્યમાનમોક્તકમ્, મોગ્યત્વાત્, યથા-અન્નવસ્ત્રાદિકમ્ । અન્નવસ્ત્રાદીનાં મોક્તા મનુષ્યોઽસ્તિ । યસ્ય ચ મોક્તા નાસ્તિ તદ્ મોગ્ય-મપિ ન ભવતિ, યથા સ્વરવિપાણમ્, મોગ્યં ચ શરીરાદિકં, તસ્માદ્ વિદ્યમાનમોક્તકમ્ ।

(૬) યદ્વા-અસ્તિ દેહાદિકં સસ્વામિક, સઘાતરૂપત્વાત્, મૂર્તિમત્ત્વાત્, ઇન્દ્રિયત્વાત્, ચાક્ષુષત્વાત્, યથા-ગૃહાદિકમ્ । ગૃહાદીના સ્વામિન દેવદત્તાદયઃ સન્તિ । યત્ પુનરસ્વામિક તત્ સઘાતરૂપ ન ભવતિ, મૂર્તિમન્ન ભવતિ, ઇન્દ્રિય ન ભવતિ, ચાક્ષુષ ચ ન ભવતિ, યથા-ગગનકુસુમમ્ । દેશાદિક, ચાસ્તિ સંઘાતાદિરૂપમ્, તસ્માદ્ વિદ્યમાનસ્વામિકમ્ । યથ્ દેહાદીનાં સ્વામી સ ચાત્મેતિ ।

(૫) અથવા-દેહ આદિ કા મોક્તા કોઈ અવશ્ય છે, ક્યોં કિં વે મોગ્ય હૈં, જો મોગ્ય હોને હૈં ઉન કા મોક્તા મી હોતા હૈં, જૈસે—અન્ન, વસ્ત્ર આદિ કા । અન્ન-વસ્ત્ર આદિકા મોક્તા મનુષ્ય હૈં । ઝિસકા મોક્તા નહીં હોતા વહ મોગ્ય મી નહીં હોતા, જૈસે ગધે કા સીંગ । શરીર આદિ મોગ્ય હૈં જત ઉનકા મોક્તા અવશ્ય હૈં ।

(૬) અથવા-દેહ આદિ કા કોઈ સ્વામી હૈં, ક્યોં કિં વે સઘાતરૂપ હૈં, મૂર્તિમાન્ હૈં, ઇન્દ્રિયા કે વિષય હૈં ઓર ચાક્ષુષ હૈં, ઘર આદિ કે સમાન । ઘર આદિ કે સ્વામી દેવદત્ત આદિ હૈં । ઝિસકા કોઈ સ્વામી નહીં હોતા વહ સઘાતરૂપ નહીં હોતા, મૂર્તિમાન્ નહીં હોતા, ઇન્દ્રિયા કા વિષય નહીં હોતા, ઓર ચાક્ષુષ (આંખ મેં વીચ્છન વાળા) મી નહીં હોતા, જૈસે—આકાશપુષ્પ । દેહ આદિ સઘાતરૂપ હૈં, જત ઉન કા સ્વામી અવશ્ય હૈં । દેહ આદિ કા જો સ્વામી હૈં વહી આત્મા હૈં ।

(૫) અથવા-દેહ આદિનો ભોક્તા કોઈ અવશ્ય છે, કેમકે તે ભોગ્ય છે, જે ભોગ્ય હોય છે, તેનો ભોક્તા પણ હોય છે જેમકે અન્ન, વસ્ત્ર આદિનો અન્ન-વસ્ત્ર આદિનો ભોક્તા મનુષ્ય છે જેનો ભોક્તા નથી તે ભોગ્ય પણ નથી, જેમ ગધેડાના સીંગ શરીર આદિ ભોગ્ય છે, તેથી તેનો ભોક્તા અવશ્ય છે

(૬) અથવા દેહ આદિનો કોઈ સ્વામી છે, કેમકે-તે સઘાતરૂપ છે, મૂર્તિમાન છે, ઇન્દ્રિયોનો વિષય છે અને ચાક્ષુષ છે, ઘર આદિ પ્રમાણે ઘર આદિનો સ્વામી દેવદત્ત આદિ છે જેનો કોઈ સ્વામી નથી તે સઘાતરૂપ પણ નથી, અને તે મૂર્તિમાન પણ હોય નહિ, ઇન્દ્રિયોનો વિષય પણ હોય નહિ અને ચાક્ષુષ (નેત્રથી જોઈ શકાય તેવા) પણ હોય નહિ, જેમકે આકાશપુષ્પ દેહ આદિ સઘાતરૂપ છે, તેથી તેનો સ્વામી અવશ્ય છે, દેહ આદિનો સ્વામી છે, તે આત્મા છે

(૩) ઇન્દ્રિય સાધિષ્ઠાત્ક, કરણત્વાદ, યથા ચક્રચીવરમૃત્તિકાદય, અસ્તિ દિ ચક્રચીવરાદીનામધિષ્ઠાતા કુલાલ । યચ નિરધિષ્ઠાત્કં તત્ કરણમપિ ન ભવતિ, યથા—આકાશમ્, યથેન્દ્રિયાણામધિષ્ઠાતા સ આત્મેતિ ।

(૪) યદ્વા—ઇન્દ્રિયવિષયાણામાદાતા સમવતિ, ઇન્દ્રિયવિષયા શબ્દાદય આદાત્સહિતા આદાનાદેયમાવસદ્ધાવાત્, સંદંશકલોઢવત્ । યથા લોકે સંદંશકલોહાનામયસ્થાર આદાતાઽસ્તિ । ઇન્દ્રિયવિષયાણા આદાનાદેયમાત્રો વિષયે, અતસ્તેષામપ્યાદાતાઽસ્તીત્યનુમીયતે । યત્ર તુ આદાતા નાસ્તિ, તન્નાદાનાદેયમાત્રોપિ ન વિષયે, યથા—આકાશે ।

(૫) ઇન્દ્રિયો કિસી સધિષ્ઠાતા સે યુક્ત હૈ ક્યાં કિ—જે કરણ હૈ, જૈસે ચક્ર, ચીવર, મૃત્તિકા, સૂત ઓર વણ્ણ આદિ । ચક્ર, ચીવર આદિ કા અધિષ્ઠાતા કુમાર હૈ, જિસ કા કોઈ અધિષ્ઠાતા નહીં હોતા વહ કરણ મી નહીં હોતા, જૈસે—આકાશ । ઇન્દ્રિયો કા બો અધિષ્ઠાતા હૈ, વહી આત્મા હૈ ।

(૬) અથવા ઇન્દ્રિયાં કે વિષય શબ્દ આદિ આદાતાયુક્ત (પ્રહણ કરને માટે સે યુક્ત) હૈ, ક્યોં કિ ઠન મેં આદાન આદેયમાય મૌજૂદ હૈ, જૈસે સઢાસી ઓર લોહ મેં, ઘાલ્પન યહ હૈ કિ—લોક મેં સઢાસી ઓર લોહ મેં આદાન (લેના) આદેયમાય (જો લિયા આમ) પ્રસિદ્ધ હૈ ઓર ઊન કા આદાતા હુદાર હૈ, ઇસા પ્રકાર ઇન્દ્રિયાં તથા વિષયો કા મી આદાન—આદેયમાય હૈ, અત ઊનકા મી કોઈ આદાતા હોના ચાહિપ । અહીં આદાતા નહીં હોતા વહીં આદાન—આદેયમાય મી નહીં હોતા, જૈસે—આકાશ મેં ।

(૩) ઇન્દ્રિયો કોઈ પણ અધિષ્ઠાતાથી યુક્ત છે, કેમકે તે કરણ છે જેમકે ચક્ર, ચીવર, મૃત્તિકા, સૂત અને હઠ આદિ ચક્ર, ચીવર વગેરેનો અધિષ્ઠાતા કુમાર છે, જેનો કોઈ અધિષ્ઠાતા હોય નહિ, તે કરણ પણ હોય નહિ, જેમકે—આકાશ. ઇન્દ્રિયોનો જે અધિષ્ઠાતા છે, તે આત્મા છે

(૪) અથવા—ઇન્દ્રિયોના વિષય શબ્દ આદિ આદાનયુક્ત—(કરણ કરવાવાળા—યુક્ત) છે, કેમકે તેમાં આદાન—આદેય ભાવ મૌજૂદ છે જેમ સાણસી અને લોહમા તાત્પર્ય છે કે લોહમા સાણસી અને લોહમા આદાન—આદેય ભાવ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના આદાતા હુદાર છે; આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોનો પણ આદાન—આદેય ભાવ છે તેથી તેનો પણ કોઈ આદાતા હોવો જોઈએ જ્યાં આદાતા નથી, ત્યાં આદાન—આદેય ભાવ પણ હોય નહિ, જેમ આકાશમા

પૂદ્ગલસંઘાતોપગૂદત્વાત્, સશરીરત્વાદ્ધ કયચિન્મૂર્તત્વાદિધર્મયુક્ત ણ્વાસ્તીતિ ।

(૭) યદ્વા-‘ જીવ ’ ઇતિ પદ સાર્થક, વ્યુત્પત્તિમત્ત્વે સતિ અસમાસપદત્વાદ્ એકપદત્વાદ્ ઘટાદિપદવત્ । ઘટાદિપદ વ્યુત્પત્તિમત્ અસમાસપદમેકપદ લોકે દૃષ્ટમ્, તથા ચ જીવપદ, તસ્માત્ સાર્થકમ્ । યત્તુ સાર્થક નાસ્તિ તદ્ વ્યુત્પત્તિમત્ અસમાસપદમેકપદ ચ નાસ્તિ, યથા-સ્ત્રવિપાણાદિક, દિત્યાદિકં ચ પદમ્ । જીવપદ ચ ન તથા, તસ્માત્ સાર્થકમ્ ।

યદ્ વ્યુત્પત્તિમત્ ભવતિ તદેકપદમપિ સદ્ ન સાર્થકમ્, યથા દિત્યાદિપદમ્, ઇતિ હેતોરનૈકાન્તિકત્વાપચિસ્તદ્વારણાય વ્યુત્પત્તિમત્ત્વવિશેષણમુપાત્તમ્ ।

હુપ હૈં, ઇસ લિપ્ કોઈ દોષ નહીં આતા । સસારી આત્મા ઘાઠ કર્મોં કે સમૂહ સે યુક્ત હોને કે કારણ તથા સશરીર હોને કે કારણ મૂર્તત્વ આદિ ધર્મોં સે યુક્ત હી હૈં ।

(૭) અથવા—‘ જીવ ’ પદ કા વાચ્ય અવશ્ય હૈ, ક્યાં કિ યહ પદ વ્યુત્પત્તિ વાલા હોતે હુપ સમાસરહિત હૈ, એક પદ હૈ, ઘટ આદિ પદોં કે સમાન । ઘટ વગેરહ પદ વ્યુત્પત્તિવાલે, અસમાસપદ, એક પદ લોક મેં દેસે આતે હૈં અત્ત ડનકે વાચ્ય મી અવશ્ય હૈં । ‘ જીવ ’ પદ મી એસા હી હૈ, અત્ત વહ મી સાર્થક હૈ । જો પદ સાર્થક નહીં હોતા વહ વ્યુત્પત્તિવાલા અસમાસપદ, એક પદ મી નહીં હોતા, જૈસે—‘ સ્ત્રવિપાણ ’ પદ, અથવા ‘ દિત્ય ’ પદ, જીવ પદ એસા નહીં હૈ, અત્ત વહ સાર્થક હૈ ।

જો વ્યુત્પત્તિ વાલા નહીં હોતા વહ એક પદ હોતે હુપ મી સાર્થક નહીં હોતા, જૈસે ‘ દિત્ય ’ આદિ પદ । ઇસ હેતુ મેં અનૈકાન્તિકતા નિવારણ કરને કે લિપ્ ‘ વ્યુત્પત્તિ ’ છીએ, એટલા ઘાટે કોઈ કોઈ આવતો નથી, સસારી આત્મા ઘાઠ કર્મોના સમૂહથી યુક્ત હોવાના કારણે તથા સશરીર હોવાના કારણે મૂર્તત્વ આદિ ધર્મોથી યુક્ત જ છે

(૭) અથવા ‘ જીવ ’ પદનો વાચ્ય અવશ્ય છે, કારણ કે આ પદ વ્યુત્પત્તિવાળું હોવા છતાંય સમાસરહિત છે, એક પદ છે, ઘટ આદિ પદોના સમાન ‘ ઘટ ’ એ વ્યુત્પત્તિવાળું અસમાસ પદ એક પદ લોકમાં જોવામાં આવે છે, તે કારણથી તેનું વાચ્ય પણ અવશ્ય છે ‘ જીવ ’ પદ, પણ એવું જ છે, તેથી તે પણ સાર્થક છે જે પદ સાર્થક નથી યત્તુ તે વ્યુત્પત્તિવાળા અસમાસ પદ એક પદ પણ યત્તુ નથી જેમકે સ્ત્રવિપાણ (ગદિશના શીંગ) પદ, અથવા ‘ દિત્ય ’ પદ જીવ-પદ એવું નથી તેથી તે સાર્થક છે

જે વ્યુત્પત્તિવાળું યત્તુ નથી તે એક પદ હોવા છતાંય પણ સાર્થક નથી યત્તુ, જેમ ‘ દિત્ય ’ આદિ પદ.

આ હેતુમાં અનૈકાન્તિકતા નિવારણ કરવા માટે, ‘ વ્યુત્પત્તિવાળું ’ વિશેષણ પ્ર આ-૨૨

ન ચ—આદિમત્રતિનિયતાકારત્વાદિहेतुभिः शरीरादीनां कर्त्रादय एव सिध्यन्ति, न तु प्रस्तुत आत्मेति वाच्यम् । अन्यस्येश्वरादेर्युक्तस्यसहत्वेन कर्तृत्वाद्यसमवाद् देहादीनां कर्ता, अधिष्ठाता, आदाता, मोक्ता, स्वामी चायमात्मैवेति निश्चयात् ।

નનુ—घटादीनां कर्त्रादिरूपाः कुलालादयो मूर्तिमन्तः सघातरूपा अनित्यादिस्वभावाश्च दृष्टा, इत्यतो जीवोऽप्येतादृश एव सिध्यति, एतद्विपरीतमात्मा साधनीय, इत्येव साध्यविरुद्धसाधकतया हेतूनां विरुद्धत्वापत्तिरिति चेन्मैवम्, ससा रिणमात्मान साधयितु प्रवृत्तानामस्माकमेतदोपासमवात् । ससारी चात्माऽष्टविधकर्म

પૂર્વોક્ત—‘આત્માન હોતે હુપ નિયત આકાર વાળે હોને સે’ । આદિ હેતુઓ સે શરીર આદિ કે કર્તા આદિ હી સિદ્ધ હોતે હૈં, પ્રસ્તુત આત્મા સિદ્ધ નહીં હોતા, એસા નહીં કહના ચાહ્યો કયો કિ—આત્મા સે મિન્ન ઈશ્વર આદિકા કર્તાપન યુક્તિસક્ત નહીં ઠહરતા, ઇત દેહ આદિકા કર્તા, અધિષ્ઠતા, આદાતા, મોક્તા ઓર સ્વામી આત્મા હી હૈ, એસા નિશ્ચય હો જાતા હૈ ।

શુદ્ધા—घट आदि के कर्ता कुमार वगैरह मूर्तिक, सघातरूप और अनित्य आदि स्वभाव वाले देखे जाते हैं, अतः जीव भी ऐसा ही सिद्ध होता है, मगर आपको इस से विपरीत धर्मोवाला आत्मा सिद्ध करने के कारण पूर्वोक्त हेतुओं में विरुद्ध दोष आता है ।

સમાધાન—એસા મત કહો । હમ સંસારી આત્મા સિદ્ધ કરને કે લિપ્ત ઉપત

પૂર્વોક્ત—‘આત્માન હોવા છતાંય નિયત આકારવાળા હોવાથી’ ઇત્યાદિ હેતુઓથી શરીર આદિના કર્તા આદિ જ સિદ્ધ હોય છે પ્રસ્તુત આત્મા સિદ્ધ થતો નથી એમ નહિ કહેવું એઈએ, કેમકે આત્માથી મિન્ન ઈશ્વર આદિનું કર્તાપણું યુક્તિ સંગત થતું નથી, તેથી તેહ આદિને કર્તા, અધિષ્ઠતા, આદાતા, મોક્તા અને સ્વામી આત્મા જ છે એમ નિશ્ચય થઈ જાય છે

શ કા—घट आदिना कर्ता कुमार वगैरह भूतिक, सघातरूप અને अनित्य आदि स्वभाववाળા જોવામા આવે છે, તેથી છત્ર પશુ જોવો જ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ તમને તેનાથી વિપરીત ધર્મોવાળો આત્મા સિદ્ધ કરવો છે, જોવી સ્થિતિમા સાધ્યથી વિરુદ્ધ સિદ્ધ કરવાના કારણે પૂર્વોક્ત હેતુઓમા વિરુદ્ધતા હોય આવે છે

સમાધાન—એ પ્રમાણે ન કહો, અને સ સારી આત્મા સિદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થા

મિનતા પ્રતીયતે । પ્રકૃતેઽપિ પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વ, ઇત્યાદયો જીવશબ્દસ્ય પર્યાયા, શરીર વપુ, કાયો, દેહ, ગાત્રમિત્યાદયસ્તુ શરીરશબ્દપર્યાયા 'અય જીવસ્તસ્માન્ન હન્તવ્ય' ઇત્યનેનાપિ દેહસ્યિતસ્ય પ્રાણિન ણ્ય હિંસા નિપિધ્યતે ।

આત્માગમસ્તુ સમસ્ત એવાત્માન વ્રોધયતિ, આત્મતત્ત્વસ્યૈવ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-
ચારિત્રાર્થ તસ્ય પ્રવૃત્તત્વાત્ । તથાપિ કાનિચિદાગમવચનાનિ પ્રમાણતયા પ્રદર્શયામઃ-

‘સે આયાવાદી’ ઇતિ પ્રસ્તુતમેવ વર્ચન તાવદ્ ગૃહાણ । ‘સે જ પુણ

શબ્દ અલગા છે, હસ લિપ્ ઘટકા અર્થે ઓર આકાશ કા અર્થે અલગા-અલગ છે । ઇસી પ્રકાર જીવ કે પર્યાયવાચક પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વ આદિ શબ્દ અલગા છે ઓર દેહ કે પર્યાયવાચક શરીર, વપુ, કાય, ગાત્ર આદિ મિલ્લ છે, અતઃ હન દોના કા અર્થે મી અલગા હોના ચાહિય । ‘મહ જીવ છે અતઃ હનન કરને યોગ્ય નહીં છે’ ઇસ વાક્ય દ્વારા દેહ મેં સ્થિત પ્રાણી કી હી હિંસા કા નિષેધ કિયા જાતા છે ।

આગમ સે આત્મા કી સિદ્ધિ-

આન્ત પુરુષ દ્વારા પ્રણીત સમ્પૂર્ણ આગમ આત્મા કા નોષક છે । આત્મતત્ત્વ કે સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ઓર ચારિત્ર કે લિપ્ હો આગમ કી પ્રવૃત્તિ હોતી છે કિર મી આગમ કે કતિપય વાક્ય પ્રમાણરૂપ મેં પ્રદર્શિત કરતે છે —

સમ સ પહલું-‘સે આયાવાદી’, ઇસ પ્રસ્તુત વાક્ય કો હી લીક્ષિય

પ્રમાણે જીવના પર્યાયવાચક-પ્રાણી, ભૂત, જીવ સત્ત્વ આદિ શબ્દ અલગ છે અને દેહના પર્યાયવાચક-શરીર, વપુ, કાય, ગાત્ર આદિ મિલ્લ છે તે માટે એ બનેના અર્થે પણ અલગ થવો જોઈએ. “આ જીવ છે તેથી હનન કરવા યોગ્ય નથી” આ વાક્ય દ્વારા દેહના રહેલા પ્રાણીની જ હિંસાનો નિષેધ કરવામા આવ્યો છે

આગમથી આત્માની સાધ્ધ-

આન્ત પુરુષ દ્વારા પ્રણીત સમ્પૂર્ણ આગમ આત્માનું નોષક છે આત્મતત્ત્વના સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને આદિત્ર માટે જ આગમની પ્રવૃત્તિ હોય છે તેા પણ આગમના કેટલાક વાક્ય પ્રમાણરૂપમા પ્રદર્શિત કરે છે—

સૌથી પ્રથમ ‘સે આયાવાદી’ આ પ્રસ્તુત-આજ્ઞ વાક્યને જ લઈએ સે જ પુણ

યથૈકપદ નાસ્તિ કિન્તુ સામાસિકમ્, તદપિ વ્યુત્પત્તિમત્ત્વે સત્યપિ સાર્થક નાસ્તિ, યથા સ્વરવિપાણાદિકમિતિ । તત્રનૈકાન્તિકત્ત્વાપસિદોપસ્તત્પરિહારાર્થમેકપદત્વમિતિ ।

નનુ દેહ એવ જીવપદસ્યાર્થોઽસ્તુ કથં પુનરાત્મા વિદ્યાયેત । દેહરૂપેઽર્થે જીવશબ્દમયોગોઽપિ દૃષ્ટઃ, યથા—‘અય જીવા, તસ્માન્ન હન્તમ્ય ’ ઇતિ । અતો દેહ એવ જીવશબ્દાર્થતયા પ્રદીતમ્, ઇતિ ચેન્ન, પર્યાયશબ્દમેદાદ્ દેહજીવ-શબ્દયોરર્થો મિત્ર એવેતિ નોધનાત્, યથા ઘટાકાશયોઃ, તત્ર—ઘટકુન્મલકલ્પશબ્દયો ઘટશબ્દસ્ય પર્યાયાઃ, આકાશનમોવ્યોમાદ્યસ્ત્યાકાશશબ્દપર્યાયા, અતસ્તયોર્થે વાલા ’ વિશેષણ છાયા હૈ । તથા જો એક પદ નહીં હૈ કિન્તુ સમાસયુક્ત પદ હૈ તદ વ્યુત્પત્તિવાત્મા હોતે હુવ્ મી સાર્થક નહીં હોતા । મૈસે સ્વરવિપાણ આદિ પદ । ઇસ મેં અનૈકાન્તિકતા હટાને કે લિપ્તિ ‘એકપદ’કા પ્રયોગ ક્રિયા ગયા હૈ ।

સૂક્ષ્મા—જીવ પદકા અર્થ દેહ હી ક્યા ન માન લિયા જાય ? આત્મા અર્થ કેસે સમજા જાય ? દેહ કે અર્થ મેં જીવ શબ્દકા પ્રયોગ દેસા મી જાતા હૈ, કેસે ‘યદ જીવ હૈ, અત્ત જ્ઞાન કરને ચોગ્ય નહીં હૈ ’ । ઇસ લિપ્તિ જીવ શબ્દ કા અર્થ શરીર હી ઠેના જાણિય ।

સમાધાન—દેહકે ઓર જીવ કે પર્યાયવાચી શબ્દ અલ્પા અલ્પા હૈ, અત્ત વાંતો કા અર્થ અલગ-અલગ હી માનના જાણિય । કેસે ઘટકે પર્યાયવાંતી કુન્મ, કલ્પશ આદિ શબ્દ અલ્પા હૈ, ઓર આકાશ કે પર્યાયવાંતી શબ્દ નમ, વ્યોમ, ગગન આદિ આપ્યુ છે તથા જે એક પદ નથી પરંતુ સમાસયુક્ત પદ છે તે વ્યુત્પત્તિવાળું હોવા છતાં સાર્થક થતું નથી જેમ સ્વરવિપાણ આદિ પદ, તેમા અનૈકાન્તિકતા હટાવવા માટે—‘એક પદ’ના પ્રયોગ કરેલો છે.

શંકા—‘જીવ’ પદનો અર્થ દેહ થા માટે માનવામાં નથી આવતો ? આત્મા અર્થ કેમ સમજાય છે ? દેહના અર્થમા જીવ શબ્દનો પ્રયોગ હોવામા પણ આવે છે જેમ—‘આ જીવ છે, તેથી હણવા ચોગ્ય નથી’ એટલા માટે જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર જ લેવો જોઈએ

સમાધાન—દેહ અને જીવના પર્યાયવાચી શબ્દ અલ્પા અલ્પા છે તેથી જો અનેનો બોધ જોઈ-જોઈ માનવો જોઈએ જેમ ઘટના પર્યાયવાચી કુન્મ, કલ્પશ આદિ શબ્દ અલગ છે, અને આકાશના પર્યાયવાચી શબ્દ-નમ, વ્યોમ, ગગન આદિ શબ્દ અલગ છે એ કારણથી ઘટનો અર્થ અને આકાશનો અર્થ અલગ છે એ

ચેતના ચાત્મદ્રવ્યાદાત્મગતાન્યમુખાદિગુણતત્ત્વજ્ઞાનપાયિનો । તામેવાશ્રિત્ય જ્ઞાનદર્શના-
દિવિવિધોપયોગાનાં મિન્નમિન્નસમયવર્તિના પ્રેકાલિક પ્રવાહો ભવતિ । તમ્યાથેત-
નાયા' કાર્યરૂપ. પર્યાયપ્રવાહ' સ્વરૂપેનોપયોગ એવ ।

અપયોગાત્મકપર્યાયપ્રવાહ એ સુખદુઃખસંવેદનાત્મકપર્યાયપ્રવાહસ્તથા પ્રવૃત્ત્યા-
ત્મકપર્યાયપ્રવાહાદયોજ્જન્તપર્યાયપ્રવાહા સહ-યુગપત્ પ્રવર્તે । અતથેતનાગુણ
સ્વાત્મનિ આનન્દવીર્યપ્રમૃત્યેકૈકગુણસ્વીકરણીયતયાજ્જન્તગુણા. સિન્ધ્યન્તિ ।

આત્મનિ ચેતનાજ્જન્દવીર્યાદિગુણાનાં મિન્નમિન્ના વિવિધપર્યાયા
એકસ્મિન્ સમયે સમુપલમ્બ્યન્તે પરન્ત્વેકસ્ય ચેતનાગુણસ્ય વિવિધાઉપયોગપર્યાયા

કે દ્વારા આત્મા નાના પ્રકાર કે ઉપયોગો કે રૂપ મં પરિણત હોતા હૈ કિન્તુ ચેતના,
આત્મદ્રવ્ય કે રૂપ મ, તથા આત્મા મ રહેને વાલે સુખ આદિ ગુણો કે રૂપ મં
સદા વિષમાન રહતી હૈ-ક્રમી નષ્ટ નહીં હોતી, ઉસ કે આધાર પર જ્ઞાન દર્શન આદિ
મિત્ર મિત્ર સમયો મં હોને વાલે અનેક ઉપયોગો કા પ્રવાહ વહતા હૈ । ઉસ ચેતના
કા કાર્યરૂપ પર્યાય-પ્રવાહ સ્વરૂપસે ઉપયોગ હી હૈ ।

ઉપયોગાત્મક પર્યાય-પ્રવાહ કે સમાન સુખ-દુઃખસંવેદનરૂપ પર્યાય કા
પ્રવાહ હૈ, તથા પ્રવૃત્ત્યાત્મક પર્યાયપ્રવાહ આદિ અનન્ત પર્યાય-પ્રવાહ એક સાથ જારી
રહતે હૈ, અત ચેતનાગુણ કે સમાન આમા મં આનન્દ, વીર્ય આદિ એક એક ગુણ
સ્વીકાર કરને યોગ્ય હોને સે અનન્ત ગુણ સિદ્ધ હોતે હૈ ।

આત્મા મં ચેતના સુખ વીર્ય આદિ ગુણો કી મિત્રર વિવિધ પર્યાય એક હી
સમય મં ઉપલબ્ધ હોતી હૈ, કિન્તુ એક હી સમય મં અકેલે ચેતનાગુણ કી વિવિધ
તથા આત્મામા રહેવવાળા મુખ આદિ ગુણોના રૂપમા હમેશા વિદ્યમાન રહે છે
કેહ વખત પણ નાશ પામતી નથી તેના આધાર પર જ્ઞાન, કશન આદિ મિન્ન
મિન્ન સમયોમા થવાવાળા અનેક ઉપયોગોનો પ્રવાહ વહેતો રહે છે તે ચેતનાના
કાર્યરૂપ પર્યાયપ્રવાહ સ્વરૂપથી ઉપયોગ જ છે

ઉપયોગાત્મક પર્યાય-પ્રવાહના સમાન મુખ-દુઃખસંવેદનરૂપ પર્યાયનો પ્રવાહ
છે તથા પ્રવૃત્ત્યાત્મક પર્યાય-પ્રવાહ આદિ અનન્ત પર્યાયપ્રવાહ એક સાથે જારી રહે
છે તેથી ચેતનાગુણ સમાન આત્મામાં આનન્દ વીર્ય આદિ એક-એક ગુણ સ્વીકાર
કરવા યોગ્ય હોવાથી અનન્ત ગુણ સિદ્ધ થાય છે

આત્મામા ચેતના, મુખ, વીર્ય, આદિ ગુણોની મિન્ન-મિન્ન વિવિધ પર્યાયો
એકજ સમયમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, પરન્તુ એકજ સમયમાં એકલા ચેતનાગુણની

જાણેજ્ઞા ' ઇત્યાદિ—' સોઝ્હ ' ઇત્યન્તં પ્રાગુપ્ધાર્યાત ચ (આચા૦ ૧ અ૦ ૧ ૩૦) ।
 ' અત્યિ આયા ' (અસ્ત્યાત્મા) ઇતિ । ' અત્યિ જીવા ' (સન્તિ જીવા) ઇતિ ।
 ' એગે આયા ' (એક આત્મા) (સ્થા૦ ૧ સ્થા૦ ૧ ૩૦) ઇતિ ।

“ કઙ્કિહા ણ મતે ! દહ્વા પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પળ્ળત્તા, તંત્રહા-
 જીવદહ્વા ય, અજીવદહ્વા ય ” (અનુ સૂ ૧૪૧)

ઇત્યાદીન્યનુસન્ધેયાનિ । અન્યેઽપિ સારુયાદય પ્રાયસ સ્વીકૃત્વેવ
 શરીરાદિભ્રતયાઽસ્ત્મનોઽસ્તિત્વમિતિ ।

આત્મનો દ્રવ્યત્વનિરૂપણમ્—

અયમાત્મા દ્રવ્યમસ્તિ, ચેતનાઘનન્તગુણવત્ત્વાદ્, જ્ઞાનદર્શનલક્ષણવિચિ-
 ષોપયોગાઘનન્તપર્યાયવત્ત્વાચ્ચ । ચેતનાદ્ધારેણાત્મા નાનારૂપોપયોગરૂપેણ પરિણમતે ।
 ' સે જ પુણ જાણેજ્ઞા ' સે ઢેકર ' સોઝ્હ ' તક પહલ વ્યાખ્યાન ક્રિયા જા હુકા
 હૈ । (આચા ૧ અ ૧ ૩) તથા ' અત્યિ આયા ' ' અત્યિ જીવા ' ' એગે આયા '
 (સ્થા ૧ સ્થા ૧ ૩) તથા ' કઙ્કિહા ણ મતે દહ્વા પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા
 પળ્ળત્તા, તંત્રહા—જીવદહ્વા ય અજીવદહ્વા ય, (અનુ સૂ ૧૪૧) ઇત્યાદિ અનેક
 આગમવાક્ય સમક્ષ હને વાહિય । દૂસરે સાંખ્ય વગેરહ મી પ્રાય શરીર સે મિન્ન આત્મા
 કા અસ્તિત્વ સ્વીકાર કરતે હૈ ।

આત્માકા દ્રવ્યત્વનિરૂપણ—

આત્મા દ્રવ્ય હૈ, કયાં કિ વહ ચેતના આદિ અનન્ત ગુણો સે યુક્ત હૈ
 મૌર વહ જ્ઞાનોપયોગ તથા વર્ણનોપયોગ આદિ અનન્ત પર્યાયો વાલા મી હૈ । ચેતના
 જાણેજ્ઞા' થી લઈને ' સોઝ્હ ' સુધી પહેલા વ્યાખ્યાન કરી દીધું છે (આચા. ૧—અ.
 ૧—૩) તથા ' અત્યિ આયા ' ' અત્યિ જીવા ' ' એગે આયા ' (સ્થા ૧ સ્થા. ૧ ૩) ' કઙ્કિહા ણ
 મતે ! દહ્વા પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પળ્ળત્તા, તંત્રહા—જીવદહ્વા ય અજીવદહ્વા ય '
 (અનુ સૂ. ૧૪૧) ઇત્યાદિ અનેક આગમ—વાક્ય સમક્ષ હેવાં બોધ્યે બીજા સાખ્ય
 શાસ્ત્ર વગેરે પણ પ્રાય શરીરથી મિન્ન આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે

આત્માનુ દ્રવ્યત્વનિરૂપણ—

આત્મા દ્રવ્ય છે, કેમકે તે ચેતના આદિ અનન્ત ગુણોથી યુક્ત છે, અને તે
 જ્ઞાનોપયોગ તથા વર્ણનોપયોગ આદિ અનન્ત પર્યાયો વાળો પણ છે ચેતનાદ્ધારે
 આત્મા નાના પ્રકારના રૂપમાં પરિણત થાય છે પરંતુ ચેતના આત્મદ્રવ્યના રૂપમાં

ચેતના ચાત્મદ્રવ્યાદાત્મગતાન્યમુલ્લાદિગુણતત્ત્વજ્ઞાનપાત્રિનો । તામેવાથિત્ય જ્ઞાનદર્શના-
દિવિવિધોપયોગાનાં મિન્નમિન્નસમયવર્તિના ત્રૈકાલિક પ્રવાહો મવતિ । તમ્યાચેત-
નાયા કાર્યરૂપ પર્યાયપ્રવાહ સ્વરૂપેનોપયોગ એવ ।

ઉપયોગાત્મકપર્યાયપ્રવાહ રૂપ સુલ્લ-દુઃસ્વલ્લેદનાત્મકપર્યાયપ્રવાહસ્તથા પ્રવૃત્ત્યા-
ત્મકપર્યાયપ્રવાહાદયોઽનન્તપર્યાયપ્રવાહા સહ-યુગપત્ પ્રવર્તતે । અતચેતનાગુણ
હવાત્મનિ આનન્દવીર્યપ્રમૃત્યેકૈકગુણસ્વીકરણીયતયાઽનન્તગુણા સિમ્યન્તિ ।

આત્મનિ ચેતનાઽનન્દવીર્યાદિગુણાના મિન્નમિન્ના વિવિધપર્યાયા
એકસ્મિન્ સમયે સમુપલમ્યન્તે પરન્ત્વેકસ્ય ચેતનાગુણસ્ય વિવિધાઉપયોગપર્યાયા
કે દ્વારા આત્મા નાના પ્રકાર કે ઉપયોગો કે રૂપ મં પરિણત હોતા હૈ કિન્તુ ચેતના,
આત્મદ્રવ્ય કે રૂપ મ, તથા આત્મા મ રહેને વાળે સુલ્લ આદિ ગુણો કે રૂપ મં
સદા વિષ્ણમાન રહતી હૈ-કમી નષ્ટ નહીં હોતી, ઉસ કે આધાર પર જ્ઞાન દર્શન આદિ
મિત્ર મિત્ર સમયા મં હોને વાળે અનન્ત ઉપયોગો કા પ્રવાહ વહતા હૈ । ઉસ ચેતના
કા કાર્યરૂપ પર્યાય-પ્રવાહ સ્વરૂપસે ઉપયોગ હી હૈ ।

ઉપયોગાત્મક પર્યાય-પ્રવાહ કે સમાન સુલ્લ-દુઃસ્વલ્લેદનરૂપ પર્યાય કા
પ્રવાહ હૈ, તથા પ્રવૃત્ત્યાત્મક પર્યાયપ્રવાહ આદિ અનન્ત પર્યાય-પ્રવાહ એક સાથે બારી
રહતે હૈ, અત ચેતનાગુણ કે સમાન આત્મા મં આનન્ત, વીર્ય આદિ એક એક ગુણ
સ્વીકાર કરને યોગ્ય હોને સ અનન્ત ગુણ સિદ્ધ હોત હૈ ।

આત્મા મં ચેતના સુલ્લ વીર્ય આદિ ગુણો કી મિત્રર વિવિધ પર્યાય એક હી
સમય મં ઉપલમ્ય હોતી હૈ, કિન્તુ એક હી સમય મં અકેલે ચેતનાગુણ કી વિવિધ
તથા આત્મામા રહેવવાળા મુખ આદિ શુદ્ધોના રૂપમા હમેશા વિષ્ણમાન રહે છે
કેલ વખત પણ નાશ પામતી નથી તેના આધાર પર જ્ઞાન, દર્શન આદિ બિન્ન
બિન્ન સમયોમા થવાવાળા અનેક ઉપયોગોનો પ્રવાહ વહેતો રહે છે તે ચેતનાના
કાર્યરૂપ પર્યાયપ્રવાહ સ્વરૂપથી ઉપયોગ જ છે

ઉપયોગાત્મક પર્યાય-પ્રવાહના સમાન મુખ-દુઃસ્વલ્લેદનરૂપ પર્યાયનો પ્રવાહ
છે તથા પ્રવૃત્ત્યાત્મક પર્યાય-પ્રવાહ આદિ અનન્ત પર્યાયપ્રવાહ એક સાથે બારી રહે
છે તેથી ચેતનાશુદ્ધ સમાન આત્મામા આનન્ત વીર્ય આદિ એક-એક શુદ્ધ સ્વીકાર
કરવા યોગ્ય હોવાથી અનન્ત શુદ્ધ સિદ્ધ થાય છે

આ મામા ચેતના, મુખ, વીર્ય, આદિ શુદ્ધોની બિન્ન-બિન્ન વિવિધ પર્યાયો
એકજ સમયમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ એકજ સમયમાં એકલા ચેતનાશુદ્ધની

एकस्मिन् समये न समुपलभ्यन्ते, तथैकस्यानन्दगुणस्य वा विविधा वेदनपर्याया
एकस्मिन् समये नोपलभ्यन्ते ।

प्रत्येकगुणस्यैकस्मिन् समये एक एव पर्याय प्रकटीभवति । यथा—
जलावस्थितस्यापि नरस्य शीतोष्णोपयोगौ न युगपद् भवतः । उष्णोपयोगसमये
शीतोपयोगो नोपलभ्यते, शीतोपयोगसमये चोष्णोपयोगोपि नैवेति ।

आत्मा नित्य । तस्य चेतनादिगुणा अपि नित्या । परन्तु चेतनाजन्य
उपयोगपर्यायो न નિત્ય , સત્તુ સદૈવોત્પાદવિનાશશાલિત્યા વ્યક્તિરૂપેનાનિત્ય ।
ઉપયોગપર્યાયમવાહસ્તુ ત્રૈકાલિકત્યા નિત્ય ઇતિ ।

ઉપયોગરૂપ પર્યાય ઉપલબ્ધ નહીં હોતી । ઠસી પ્રકાર ણક હી સમયમેં અકેલ આનન્દગુણકી
મી વિવિધ વેદનરૂપ પર્યાય ઉપલબ્ધ નહીં હોતી ।

પ્રત્યેક ગુણ કી ણક સમય મેં એક હી પર્યાય પ્રકટ હોતી હૈ, પરતુ જૈસે-જલ
મેં સ્થિત પુરુષ કે શીત ઔર ઊષ્ણ, દોના ઉપયોગ એક સાથ નહીં હોતે । ઊષ્ણોપયોગ
કે સમય શીતોપયોગ નહીં પાયા જાતા, ઔર શીતોપયોગ કે સમય ઊષ્ણોપયોગ નહીં
પાયા જાતા ।

આત્મા નિત્ય હૈ, ઠસકે ચેતના આદિ ગુણ મી નિત્ય હૈ, પરન્તુ ચેતના-
જન્ય ઉપયોગ-પર્યાય નિત્ય નહીં હૈ, વહ સદૈવ ઉત્પન્ન ઔર વિનષ્ટ હોતી રહતી હૈ,
અતઃ વ્યક્તિરૂપે અનિત્ય હૈ, ઉપયોગ-પર્યાય કા પ્રવાહ ત્રિકાલવર્તી હોનેકે
કારણ નિત્ય હૈ ।

વિવિધ ઉપયોગરૂપ પર્યાયો ઉપલબ્ધ થતી નથી. એજ પ્રમાણે એક જ સમયમા
એકલા આનન્દ શુભ્રની પણ વિવિધ વેદનરૂપ પર્યાયો ઉપલબ્ધ થતી નથી

પ્રત્યેક શુભ્રની એક સમયમા એકજ પર્યાય પ્રગટ થાય છે, જેમ જલમા
ઠવા રહેલા પુરુષને શીત અને ઊષ્ણ, જે બને ઉપયોગ એક સાથે થશે નહિ,
ઊષ્ણોપયોગના સમયે શીતોપયોગ થશે નહિ અને શીતોપયોગના સમયે ઊષ્ણોપયોગ
જણાયે નહી

આત્મા નિત્ય છે, તેના ચેતના આદિ શુભ્ર પણ નિત્ય છે, પરન્તુ ચેતનાજન્ય
ઉપયોગ-પર્યાય નિત્ય નથી, તે હમેશાં ઉત્પન્ન અને નાશ થતી રહે છે, તેથી
વ્યક્તિરૂપથી અનિત્ય છે, તેા પણ ઉપયોગ-પર્યાયનો પ્રવાહ ત્રિકાલવર્તી હોવાથી
નિત્ય છે

અનન્તગુણાનામણ્ડલસમુદાય એવ દ્રવ્યમ્, તથાપ્યાત્મનથેતનાઽઽનન્દ-
ચારિત્રવીર્યાદયો ગુણા પરિમિતા એવ સાધારણધર્મિયાં છદ્મસ્થાના જ્ઞેયા મવન્તિ,
ન તુ સર્વે ગુણા । इदमत्र कारणम्-विशिष्टज्ञानमन्तरेणात्मनः सर्वे पर्यायप्रवाहा
વિજ્ઞાતુમશક્ત્યા મવન્તિ । યો ય' પર્યાયપ્રવાહ સાધારણબુદ્ધિયા જ્ઞાતુ શક્યતે
તત્કારણીભૂતાના ગુણાના વ્યવહાર ક્રિયતે, અતસ્તે ગુણા વ્યવહાર્યા મવન્તિ ।
यथा-आत्मनश्चेतनाऽऽनन्दचारित्रवीर्यान्त्यो गुणा व्यवहार्याः सन्ति । शेपास्तु
સર્વે કેવલિગમ્યા ઇતિ ।

ત્રેકાલિકાનામનન્તપર્યાયાણામેકૈકપ્રવાહસ્ય કારણીભૂતકૈસ્યૈકગુણોઽસ્તિ,
તાદૃશાનન્તગુણાનાં સમુદાયો દ્રવ્યમ્ । एतदपि कथञ्चिद् भेदविवक्षया । अमेद-

અનન્ત ગુણો કા અલ્પાંડ સમુદાય હી દ્રવ્ય છે પિત્ર મી આત્મા કે ચેતના
સુખ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ ગુણ સાધારણબુદ્ધિ વાળે છદ્મસ્થો કે દ્વારા પરિમિત હી જાને
જાતે હૈં, સર્વ ગુણ નહીં જાને જાતે । इस का कारण यह है कि-विशिष्ट ज्ञान के बिना
આત્મા કે સમસ્ત પર્યાય-પ્રવાહો કો જાનના અશક્ય છે । जो जो पर्याय-प्रवाह
સાધારણ બુદ્ધિ કે દ્વારા જાના જા સકતા છે, વડકે કારણમૂલ ગુણો કા વ્યવહાર ક્રિયા
જાતા છે, અતઃ એવ એ ગુણ વ્યવહાર્ય હોતે હૈં, જેમ-આત્મા કે ચેતના, સુખ, ચારિત્ર, ઔર
વીર્ય આદિ ગુણ વ્યવહાર્ય હોતે હૈં । शेष सब केवलिगम्य हैं ।

ત્રીન કાલ સમ્બન્ધી અનન્ત પર્યાયો કે એક-એક પ્રવાહ કા કારણ એક-એક
ગુણ છે, ઔર એસે અનન્ત ગુણો કા સમુદાય દ્રવ્ય છે । यह कथन क्वचित् भेद-

અનન્ત ગુણોનો અર્થ ડ સમુદાય જ દ્રવ્ય છે, તે પશુ આત્માના ચેતના, સુખ
ચારિત્ર, વીર્ય આદિ ગુણ સાધારણ બુદ્ધિવાળા છદ્મસ્થોદ્વારા પરિમિત-મર્યાદિત જ
જાણવામા આવે છે, પરંતુ સર્વ ગુણ જાણવામા આવતા નથી તેનું કારણ એ છે
કે-વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિના આત્માના સમસ્ત પર્યાય-પ્રવાહોને જાણવા અશક્ય છે જે
પર્યાય-પ્રવાહ સાધારણ બુદ્ધિવાળા દ્વારા જાણી શકાય છે, તેના કારણભૂત ગુણોનો
વ્યવહાર કરવામા આવે છે, એ કારણથી તે ગુણ વ્યવહાર્ય થાય છે, જેમ આત્માનો
ચેતના, સુખ, ચારિત્ર અને વીર્ય આદિ ગુણ વ્યવહાર્ય થાય છે, બાકી સર્વ
કેવલિગમ્ય છે

ત્રણ કાલ સમ્બન્ધી અનન્ત પર્યાયોના એક-એક પ્રવાહનું કારણ એક-એક
ગુણ છે અને એવા અનન્ત ગુણોનો સમુદાય તે દ્રવ્ય છે આ કથન કથયિત

દૃષ્ટ્યા તુ પર્યાયાઃ સ્વસ્વકારણીભૂતસ્ય ગુણસ્ય સ્વરૂપાઃ, ગુણા અપિ દ્રવ્યસ્વરૂપા इति
 ગુણપર્યાયાત્મકમેવ દ્રવ્યમિત્યુન્યતે ।

દ્રવ્યેષુ સર્વે ગુણા એકરૂપા ન સન્તિ । તત્ર કતિચન સાધારણા અનેક-
 દ્રવ્યવર્તિનઃ સર્વદ્રવ્યવર્તિનશ્ચ । યથા-અસ્તિત્વ-પ્રદેશત્વ-જ્ઞેયત્વાદયઃ સર્વદ્રવ્યવર્તિનઃ,
 નિષ્ક્રિયત્વાચ્ચેતનત્વાઽરૂપિત્વાદયોઽનેકદ્રવ્યવર્તિનઃ । કતિચિદસાધારણા ગુણા
 એકદ્રવ્યમાત્રવર્તિનઃ સન્તિ । યથા-આત્મનિષ્ઠેતનાઽનન્દચારિત્રવીર્યાદયઃ ।
 સ્વસ્વાઽસાધારણગુણાના તજ્જન્યપર્યાયાણાં આપેક્ષયા પ્રત્યેકદ્રવ્યમન્યદ્રવ્યાદ
 મિન્નમસ્તીતિ ચોન્યમ્ ।

વિવિધતા છે હી છે । અમેદ-વિવિધતા છે તો પર્યાયે અપને કારણમૂલ ગુણ છે અમિન્ન છે
 ઓર ગુણ, દ્રવ્ય છે અમિન્ન છે, અતઃ ગુણપર્યાયરૂપ હી દ્રવ્ય કહી શકાય છે ।

દ્રવ્ય મેં સમી ગુણ એકરૂપ નહીં છે । કોઈ-કોઈ ગુણ સાધારણ છે, અર્થાત્
 સામાન્ય રૂપ છે અનેક દ્રવ્યો મેં પામે જાય છે, યા સમસ્ત દ્રવ્યો મેં પામે જાય છે ।
 જैसे-અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રદેશત્વ, ઓર જ્ઞેયત્વ, એ ગુણ સમસ્ત દ્રવ્યો મેં પામે જાય છે ।

નિષ્ક્રિયત્વ, અચેતનત્વ, ઓર અરૂપિત્વ આદિ ગુણ અનેક દ્રવ્યવર્તી છે ।
 કોઈ-કોઈ ગુણ અસાધારણ છે-સર્વે એક દ્રવ્ય મેં રહે છે, જैसे-આત્મા કે ચૈતન્ય,
 મુગ્ધ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ ગુણ । અપને-અપને અસાધારણ ગુણો ઓર ગુણો છે ઉત્પન્ન
 પર્યાયો કી અપેક્ષા પ્રત્યેક દ્રવ્ય દૂસરે દ્રવ્ય છે મિન્ન છે, એસા જ્ઞાનતા ચાહિયે ।

એકવિવિધતા ય છે એકવિવિધતા યે પર્યાયો પોતાના કારણમૂલ ગુણથી અમિન્ન
 છે, અને ગુણ દ્રવ્યથી અમિન્ન છે તેથી ગુણપર્યાયરૂપ દ્રવ્ય કહેવાય છે

દ્રવ્યમાં સર્વ ગુણ એકરૂપ નથી, કોઈ કોઈ ગુણ સાધારણ છે, અર્થાત્-સામાન્ય
 રૂપથી અનેક દ્રવ્યોમાં જોવામાં આવે છે અથવા સમસ્ત દ્રવ્યોમાં જોવામાં આવે
 છે જેમ-અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રદેશત્વ અને જ્ઞેયત્વ, એ ગુણ સમસ્ત દ્રવ્યોમાં
 જોવામાં આવે છે નિષ્ક્રિયત્વ, અચેતનત્વ, અને અરૂપિત્વ આદિ ગુણ અનેક દ્રવ્યવર્તી છે
 કોઈ કોઈ ગુણ અસાધારણ છે-માત્ર એક દ્રવ્યમાં રહે છે જેવી રીતે આત્માના ચૈતન્ય,
 મુગ્ધ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ ગુણ પોત-પોતાના સાધારણ ગુણો અને ગુણોથી ઉત્પન્ન
 પર્યાયોની અપેક્ષા પ્રત્યેક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી મિન્ન છે, એમ સમજવું જોઈએ

આત્મનઃ સ્વરૂપમ્—

આત્મનઃ સ્વરૂપ તાવદુચ્યતે—

આત્મા—(૧)—જીવ* (૨)—નિત્ય* (૩)—ચેતનાવાન્, (૪)—ઉપયોગવાન્, (૫)—પરિણામી, (૬)—પ્રમુ*, (૭)—કર્તા, (૮)—સાક્ષાદ્મોક્તા, (૯)—સ્વશરીર-પરિમાણ, (૧૦)—અમૂર્ત, (૧૧)—પ્રતિશરીર મિન્ન*, (૧૨)—પૌદ્ગલિકકર્મસયુક્તઃ, (૧૩)—ઋર્ધ્વગતિશીલઃ ।

તત્રાઽઽત્મનો જીવત્વાદિસ્વરૂપં નિરૂપ્યતે—

(૧) જીવત્વનિરૂપણમ્—

અયમાત્મા નિશ્ચયનયેન સત્તા-ચૈતન્ય-જ્ઞાનાદિરૂપૈ શુદ્ધપ્રાણૈઃ, તથા

આત્મા કા સ્વરૂપ—

અથ આત્મા કા સ્વરૂપ કહતે હૈં —

આત્મા—(૧)—જીવ હૈ, (૨)—નિત્ય હૈ, (૩)—ચેતનાવાન્ હૈ, (૪)—ઉપયોગવાન્ હૈ, (૫)—પરિણામી હૈ, (૬)—પ્રમુ હૈ, (૭)—કર્તા હૈ, (૮)—સાક્ષાત્ મોક્તા હૈ, (૯)—અપને શરીર કે બરાબર હૈ, (૧૦)—અમૂર્ત હૈ, (૧૧)—પ્રત્યેક શરીર સે મિન્ન હૈ, (૧૨)—પૌદ્ગલિક કર્મો સે યુક્ત હૈ, ઓર (૧૩)—ઋર્ધ્વગમન સ્વભાવવાળા હૈ ।

उन में अथ आत्मा के जीवत्वादि स्वरूप का निरूपण करते हैं—

(૧) જીવત્વ કા નિરૂપણ—

આત્મા નિશ્ચયનય સે સત્તા ચૈતન્ય ઓર જ્ઞાન આકિરૂપ શુદ્ધ પ્રાણો સે, તથા

આત્માનુ સ્વરૂપ—

હવે આત્માનુ સ્વરૂપ કહે છે—

આત્મા—(૧) જીવ છે, (૨) નિત્ય છે, (૩) ચેતનાવત છે, (૪) ઉપયોગવત છે, (૫) પરિણામી છે, (૬) પ્રમુ છે, (૭) કર્તા છે, (૮) સાક્ષાત્ મોક્તા છે, (૯) આત્માના શરીર બરાબર છે, (૧૦) અમૂર્ત છે (૧૧) પ્રત્યેક શરીરમાં મિન્ન મિન્ન છે (૧૨) પૌદ્ગલિક કર્મોથી યુક્ત છે, અને (૧૩) ઋર્ધ્વગમન સ્વભાવવાળો છે

તેમા આત્માના જીવત્વાદિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામા આવે છે—

(૧) જીવત્વ નિરૂપણ—

આત્મા નિશ્ચયનયથી સત્તા, ચૈતન્ય અને જ્ઞાન આકિરૂપ શુદ્ધ પ્રાણોથી, તથા

દૃષ્ટ્યા તુ પર્યાયા સ્વસ્વકારણીભૂતસ્ય ગુણસ્ય સ્વરૂપા , ગુણા અપિ દ્રવ્યસ્વરૂપા इति
ગુણપર્યાયાત્મકમેવ દ્રવ્યમિત્યુન્યતે ।

દ્રવ્યેષુ સર્વે ગુણા એકરૂપા ન સન્તિ । તત્ર કતિચન સાધારણાઃ અનેક-
દ્રવ્યવર્તિન સર્વદ્રવ્યવર્તિનઃ । યથા—અસ્તિત્વ-પ્રદેશવત્ત્વ-જ્ઞેયતાદયઃ સર્વદ્રવ્યવર્તિન ,
નિષ્ક્રિયત્વાઽચેતનત્વાઽરૂપિત્વાદયોઽનેકદ્રવ્યવર્તિન । કતિચિદસાધારણા ગુણા
એકદ્રવ્યમાત્રવર્તિન સન્તિ । યથા—આત્મનિષેતનાઽનન્દચારિત્રવીર્યાદય ।
સ્વસ્વાઽસાધારણગુણાનાં તઽન્યપર્યાયાણાં ત્રાપેક્ષયા પ્રત્યેકદ્રવ્યમન્યદ્રવ્યાદ
ભિન્નમસ્તીતિ લોચ્યમ્ ।

વિવિધતા સે હી હૈ । અમેદ-વિવક્ષા સે સો પર્યાયે અપને કારણમૂત ગુણ સે અભિન્ન હૈ
ઔર ગુણ, દ્રવ્ય સે અભિન્ન હૈ, અત ગુણપર્યાયરૂપ હી દ્રવ્ય કહલાતા હૈ ।

દ્રવ્ય મેં સમી ગુણ એકરૂપ નહીં હૈ । કોઈ-કોઈ ગુણ સાધારણ હૈ, અર્થાત્
સામાન્ય રૂપ સે અનેક દ્રવ્યોં મેં પાચે જાતે હૈ, યા સમસ્ત દ્રવ્યોં મેં પાચે જાતે હૈ ।
જેસે-અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ, જૌર જ્ઞેયત્વ, ચે ગુણ સમસ્ત દ્રવ્યોં મેં પાચે જાતે હૈ ।

નિષ્ક્રિયત્વ, અચેતનત્વ, જૌર અરૂપિત્વ આદિ ગુણ અનેક દ્રવ્યવર્તી હૈ ।
કોઈ-કોઈ ગુણ અસાધારણ હૈ-સર્વિક એક દ્રવ્ય મેં રહતે હૈ, જેસે-આત્મા કે ચૈતન્ય,
મુન્ન, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ ગુણ । અપને-અપને અસાધારણ ગુણોં ઔર ગુણોં સે ઉત્પન્ન
પર્યાયોં કી અપેક્ષા પ્રત્યેક દ્રવ્ય દૂસરે દ્રવ્ય સે ભિન્ન હૈ, પેસા જાનના ચાહિય ।

લેદવિવક્ષાથી જ છે જલેદવિવક્ષાથી તે પધાર્થો પોતાના કારણભૂત શુદ્ધથી અભિન્ન
છે, અને શુદ્ધ દ્રવ્યથી અભિન્ન છે તેથી શુદ્ધપર્યાયરૂપ જ દ્રવ્ય કહેવાય છે .

દ્રવ્યમાં સર્વ શુદ્ધ એકરૂપ નથી, કોઈ કોઈ શુદ્ધ સાધારણ છે, અર્થાત્-સામાન્ય
રૂપથી અનેક દ્રવ્યોમાં જોવામાં આવે છે અથવા સમસ્ત દ્રવ્યોમાં જોવામાં આવે
છે જેમ-અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ અને જ્ઞેયત્વ, જો શુદ્ધ સમસ્ત દ્રવ્યોમાં
જોવામાં આવે છે નિષ્ક્રિયત્વ, અચેતનત્વ, અને અરૂપિત્વ આદિ શુદ્ધ અનેક દ્રવ્યવર્તી છે
કોઈ કોઈ શુદ્ધ અસાધારણ છે-માત્ર એક દ્રવ્યમાં રહે છે જેવી રીતે આત્માના ચૈતન્ય,
મુખ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ શુદ્ધ પોત-પોતાના સાધારણ શુદ્ધો અને શુદ્ધોથી ઉત્પન્ન
પર્યાયોની અપેક્ષા પ્રત્યેક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી ભિન્ન છે, એમ સમજવું જોઈએ.

દહન-પવન-ગગનરૂપપञ्चभूतेषु સુલ્લુપરિ મિલિતેષુ ચેતનાલક્ષણ આત્મા કયં નોપલભ્યતે ? ।

યદ્વા-મૃતશરીરે પञ्चभूतसङ्गावेऽपि ચેતનાલક્ષણ આત્મા નોપલભ્યતે ।
અતોऽयमात्मा जडरूपपाञ्चमौतिकदेहाद् मिन्नो निश्चीयते ।

અપરञ्ચ-આત્મનો દેહરૂપત્વસ્વીકારે કૃતનાશોઽકૃતાભ્યાગમશ્વાપદ્યેત ।
કૃતસ્ય कर्मण फलप्राप्तिं विनैव नाश स्यात्, अकृतस्य कर्मण० फलप्राप्तिश्च ।
अकर्तुः फलप्राप्ति, कर्तुश्च नेति द्वयमयुक्तम् । तस्मात्-आत्मा देहाद् मिन्नो
जन्मान्तरसक्रान्तोऽपीति निश्चयम् ।

હોતા હૈ તો ચેતનારૂપ આત્મા કયો નહી પૈદા હો જાતા, વહી પાંચો ભૂતોં કા સંયોગ વિધમાન હૈ ઓર ડસીસે આત્મા કી ઉત્પત્તિ માનતે હો ?

અથવા-મૃત શરીર મેં પાંચા ભૂતોં કા સદ્ભાવ હોને પર મી ચેતનસ્વરૂપ આત્મા કયો ઉપલબ્ધ નહી હોતા, ઇસ સે નિશ્ચિત હોતા હૈ કિ આત્મા જડરૂપ પાંચ ભૂતોં સે મિન હૈ ઓર નિત્ય હૈ ।

ઓર મી આત્મા કો દેહરૂપ સ્વીકાર કરને સે કૃતનાશ ઓર અકૃતાભ્યાગમ લોપ કી પ્રાપ્તિ હોગી । કિંણ હુણ કર્મ, ફલ વિણ વિના હી નાશ હો જાયગા, ઓર અકૃત કર્મ કે ફલ કો ભોગના પડેગા । કર્મ ન કરને વાલા ફલ ભોગે ઓર કરને વાલા ફલ સે બચ જાય, યહ દોનો બારેં અનુચિત હૈ, અત અવ યહ નિશ્ચય કર લેના ચાહિણ કિ-આત્મા શરીર સે મિન હૈ ઓર જન્માન્તર મેં ગમન કરતા હૈ ।

ચેતનારૂપ આત્મા કેમ પેદા થતો નથી, અહિં પાંચ ભૂતોનો સંયોગ વિધમાન છે અને તેમથી તમે (નાસ્તિકો) આત્માની ઉત્પત્તિ માનો છો ?

અથવા-મૃત્યુ પામેલા શરીરમાં પાંચ ભૂતોનો સદ્ભાવ હોવા છતાંય ચેતનસ્વરૂપ આત્મા કેમ ઉપલબ્ધ થતો નથી, એ કારણથી નિશ્ચય થાય છે કે-આત્મા જડ સ્વરૂપ પાંચભૂતોથી વિન્ન છે અને નિત્ય છે

અને ખીજી એ પણ છે કે-આત્માને દેહરૂપ સ્વીકાર કરવાથી કૃતનાશ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષની પ્રાપ્તિ થશે, કરેલા કર્મ, ફળ આપ્યા વિના જ નાશ થઈ જશે અને અકૃત-નહિ કરેલા કર્મનું ફળ ભોગવવું પડશે. કર્મ નહિ કરવાવાળાને કર્મનું ફળ ભોગવવું પડે, અને કર્મ કરનાર ફળ ભોગવવામાંથી બચી જાય. આ બંને વાત અનુચિત છે એ કારણે એ નિશ્ચય કરી લેવો એઈએ કે આત્મા શરીરથી વિન્ન છે, અને જન્માન્તર જન્મન કરે છે

અવ્યવહારનયતો યથાસમંભ ક્ષાયોપશમિકૈરિન્દ્રિયાદિદ્રવ્યપ્રાણૈશ્ચ જીવતિ, બીજીવ્યતિ, જીવિતવાંધેત્યતોઽપ્યમાત્મા 'જીવઃ' ઇત્યુચ્યતે ।

“અયમાત્મા ન દેહાદન્ય, નાપિ જન્માન્તરસક્રાન્ત ” ઇતિ નાસ્તિકમતં નિરાકર્તુમ્યુક્તમ્—‘અયમાત્મા જીવઃ’ ઇતિ । પૂર્વમવસસ્કારં વિના કયમિદં પ્રસૂત એવં ચાલો માતુઃ સ્તન્યપાને પ્રવર્તતે । પ્રસૂતિ મતિ સ્વકૃતિસાધ્યસ્વસ્યેષ્ટસાધનતાજ્ઞાનસ્ય ચ કારણતયા ચાલસ્ય તજ્ઞાનજનકપૂર્વમવીયસસ્કારોઽસ્તીતિ વિજ્ઞાયતે । તસ્માદાત્મનઃ પૂર્વમવસમ્યન્થોઽવધાર્યતે । તેન ચ દેહમિન્નત્યમપિ જ્ઞાયતે ।

અયમાત્મા યદિ પાંચભૌતિકદેહરૂપઃ સ્યાત્, તર્હિ મૃન્મયમાણ્ઠ-સલિલ-

અવ્યવહારનય સે યથાસમંભ ક્ષાયોપશમ-અય ઇન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણા સે જીવિત છે, બીજિત રહેવા બીજિત થા, ઇસ કારણ આત્મા ‘જીવ’ કહલાતા છે ।

“આત્મા શરીર સે મિશ્ર નહીં છે ઓર ન એક જન્મ સે દુસરે જન્મ મેં જાતા છે ” નાસ્તિકો કે ઇસ મત કા નિરાકરણ કરને કે લિફ કહા ગયા છે કિ- “આત્મા જીવ છે ” । પૂર્વમવ કે સસ્કાર કે વિના ઇસ મવ મેં તત્કાલ જન્મા હુઆ શિશુ માતા કે સ્તન-પાન મેં કૈસે પ્રવૃત્ત હો સક્તા છે, શિશુ કી ઇસ પ્રવૃત્તિ સે સિદ્ધ હોતા છે કિ ઇસ મેં પૂર્વ મવ કા સંસ્કાર વિષમાન છે । ઇસ સે નિશ્ચિત હો જાતા છે કિ-આત્મા પૂર્વ મવ મેં મી થા, ઓર ઇસ કારણ વહ શરીર સે મિશ્ર મી માલુમ હોતા છે ।

પાંચ મૂતો સે બના હુઆ શરીર હી યદિ આત્મા છે સો મિટી કા પાત્ર, પાની, પાવક-(અગ્નિ), પવન ઓર આકાશ રૂપ પાંચો મૂતો કા ખૂલે કે ઉપર વચ સંયોગ અવ્યવહારનયથી યથાસમંભ ક્ષાયોપશમન્ય ઇન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણોથી જીવિત છે, જીવિત રહેશે અને જીવિત હોતો, તેથી આત્મા ‘જીવ’ કહેવાય છે “આત્મા શરીરથી બિન્ન નથી, અને એક જન્મથી બીજા જન્મમા જતો નથી” નાસ્તિકોના એ પ્રમાણે જે મત છે, તેનું નિરાકરણ કરવા માટે કહ્યું છે કે “આત્મા જીવ છે ” પૂર્વ જીવના સસ્કાર વિના આ જીવમા તત્કાલ જન્મ પામેલું બાળક માતાના સ્તનપાનમા (ધાવવામા) પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકે છે, બાળકની આ પ્રવૃત્તિથી સિદ્ધ થાય છે કે-તેનામાં પૂર્વ જીવના સસ્કાર વિષમાન છે આ કારણથી નિશ્ચય થાય છે કે આત્મા પૂર્વજીવમા પણ હોતો, અને તે કારણથી આત્મા શરીરથી બિન્ન માલુમ પડે છે

પાંચ મૂતોથી બનેલું શરીર જ એ આત્મા છે તેા માટીનું પાત્ર, પાણી, અગ્નિ, આકાશ, પવન વગેરે પાંચ મૂતોને મુલા ઉપર આદે સંયોગ થાય છે, તે તે વખતે

આત્મા દેહે કદાચિત્તિષ્ઠતિ, કદાચિન્ન તિષ્ઠતિ, અતઃ તસ્યામાવસ્તુ નિયતો નાસ્તિ । તસ્માદ્ દદાદન્ય ઇતિ મન્તવ્યમ્ । એવમનુમાનપયોગઃ—

આત્મા—દેહાદન્ય, તદ્વાવેડપિ તન્ન તસ્યાનિયમેનામાવાત્, ઉપાશ્રયગતસાધુ-
શ્રાવકત્ । નનુ દેહે જીવસ્ય ગમનાગમને ન દૃશ્યતે, તથા ચ જીવસ્ય દેહે સ્થા
સદ્ભાવસત્ત્વેનામાવરૂપો હેતુરપ્રસિદ્ધ ઇતિ ચેન્ન, મૃતશરીરે તસ્યાદર્શનાત્ ।

યદ્વા—આત્મા દેહેન્દ્રિયમિન્ન તદ્વિગમેડપિ ઠદુપરુપાર્યાનુસ્મરણાત્ ।

આત્મા શરીર મેં કમી રહતા હૈ, કમી નહી રહતા, અતઃ ડસકા અમાવ વહૈં નિયત
નહી હૈ । અતઃ ઇધ માનના ચાહિય કિ—આત્મા દેહ સે મિન હૈ । અનુમાન કા પ્રયોગ
ઇસ પ્રકાર કરના ચાહિય —

આત્મા શરીર સે મિન્ન હૈ, ક્યોં કિ દેહ કે હોન પર મી આત્મા વહૈં નિયમ સે નહી
રહતા, ઉપાશ્રય મેં સ્થિત સાધુ શ્રાવક કે સમાન ।

શ્રુત્વા—શરીર મેં જીવ કા ગમન ઓર આગમન દિસાઈ નહીં દેતા અતઃ વહ
દેહ મેં સદૈવ વિષમાન રહતા હૈ । ઇસી અવસ્થા મેં આપ કા યહ અમાવ સિદ્ધ કરને વાન્ના
હેતુ અસિદ્ધ હૈ ।

સમાધાન—ઇસા કહના સમીચીન નહીં હૈ, ક્યોં કિ મૃત શરીર મેં આત્મા માલૂમ
નહી હોતા ।

અથવા—આત્મા દેહ ઓર ઇન્દ્રિયોં સે મિન્ન હૈ, ક્યોં કિ ડનકે નષ્ટ હો
જાને પર મી ડનકે દ્વારા જાને હુપ પદાર્થ કા સ્મરણ હોતા હૈ । જૈસે જ્ઞાતિસ્મરણ

આત્મા શરીરમા કોઈ વખત રહે છે, કોઈ વખત નહી રહેતો તેથી તેનો
અભાવ ત્યાં જોઈએ રૂપથી નથી. તેથી માનવુ જોઈએ કે—આત્મા દેહમાં બિન્ન છે
અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે કરવો જોઈએ.—

આત્મા શરીરથી બિન્ન છે, કેમકે દેહ હોવા છતાંય આત્મા ત્યાં નિયમથી
રહેતો નથી, ઉપાશ્રયમાં રહેલા સાધુ શ્રાવક પ્રમાણે

શ કા—શરીરમાં જીવનુ ગમન-અવનુ, અને આગમન-આવનુ તે નજરે જોવામા
આવતુ નથી, તેથી તે દેહમાં સદૈવ વિધમાન રહે છે જોવી અવસ્થામા આપનો જો
અભાવ સિદ્ધ કરવાનો હેતુ અસિદ્ધ છે જોમ કરેલુ તે બરાબર નથી, કેમકે મૃત
શરીરમાં આત્મા માલૂમ પડતો નથી.

અથવા—આત્મા દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી બિન્ન છે, કારણ કે—તેનો નાશ થવા
પછી પણ તેના દ્વારા જાણવામાં આવેલા પદાર્થનુ સ્મરણ થાય છે જેમ જ્ઞાતિસ્મરણ

ત્વામૃત્વયોરાત્મન્યેકાન્તતોજ્ઞફીકારાત્ ।

યદ્વા-આત્મા નિત્ય સસારાત્, ત્રિકાલવિપયકક્રિયાપર્યાલોચકત્વાત્, 'સ
 એપ' ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાવત્ત્વાત્ । અનેન હેતુપ્રયેણ ક્ષણિકવાદો નિરસ્ત્ ।

યત્તુ-આત્મા-એકાન્તનિત્ય 'નૈન છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ' ઇત્યાદિવચનપ્રામાણ્યાત્,
 'મ એપ અણયોડ્જ' ઇત્યાદિશ્રુતિપ્રામાણ્યાદ્, ઇતિ, તન્ન યુક્તમ્, આત્મન એકસ્વભાવત્વે
 સસરણાદિવ્યવહારોચ્છેદાપતિ સ્યાત્ તસ્માત્ કથચ્ચિન્તિત્ય કથચ્ચિદનિત્ય ઇતિ

મેં વ્યભિચાર ફી આશક્કા નહી ફરના, ક્યો ફિ આત્મા મેં નિત્યત્વ ઓર અમૃત્ત્વ એકાન્ત
 રૂપ સે નહી માના ગયા હૈ ।

અથવા-આત્મા નિત્ય હૈ, ક્યા ફિ વહ એક ગતિ સે દૂસરી ગતિ મેં જાતા હૈ,
 ક્યા ફિ વહ ત્રિકાલવિપયક ક્રિયાકા આલોચક હૈ, ઓર વહ પ્રત્યભિજ્ઞાન (વહ ઘડી હૈ
 કસ પ્રકાર કા જોડરૂપ જ્ઞાન) વાળા હૈ । કન સીન હેતુઓ સે ક્ષણિકવાદકા નિરાકરણ
 હો ગયા ।

'નૈન છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ' ઇત્યાદિ વચન સે ઓર 'સ એપ અણયોડ્જ'
 ઇત્યાદિ શ્રુતિ કે પ્રમાણ સે આત્મા એકાન્ત નિત્ય સિદ્ધ હોતા હૈ । એમા કહના મી
 યુક્ત નહી હૈ, ક્યા ફિ આત્મા કો એકાન્ત નિત્ય સ્વભાવ વાળા માનન સં સસરણ (એક
 જમ સ દૂસર જન્મ મ જાના) આદિ વ્યવહારો કા નશ હો જાયગા । અત એવ કથચ્ચિત્
 નિત્ય ઓર કથચ્ચિત્ અનિત્ય આત્મા સ્વીકાર ફરના જાદિષ્ ।

વ્યભિચારની આશક્કા કરવી નહિ કારણ કે આત્માના નિત્યત્વ અને અમૃત્ત્વ
 એકાન્તરૂપથી માનવામા આવ્યું નથી.

અથવા-આત્મા નિત્ય છે, કારણ કે તે એક ગતિથી બીજી ગતિમાં નથી છે,
 કારણ કે-તે ત્રિકાલવિપયક ક્રિયાના આલોચક (વિચાર કરનાર) છે, અને તે
 પ્રત્યભિજ્ઞાન ('આ તેજ છે ' એ પ્રકારનું જોડરૂપ જ્ઞાન) વાળો છે આ ત્રણ
 હેતુઓ વડે કરી ક્ષણિકવાદનું નિરાકરણ થઈ ગયું છે

" નૈન છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ " ઇત્યાદિ વચનથી અને 'સ એપ અણયોડ્જ' ઇત્યાદિ
 શ્રુતિના પ્રમાણથી આત્મા એકાન્ત નિત્ય સિદ્ધ થાય છે એમ કહેવું તે પણ યુક્ત
 નથી, કારણ કે આત્માને એકાન્ત નિત્ય સ્વભાવ વાળો માનવાથી સસરણ (એક
 જન્મથી બીજા જન્મમાં જવું તે) આદિ વ્યવહારોના નાશ થઈ જશે, એ કારણથી
 કથચ્ચિત્ નિત્ય અને કથચ્ચિત્ અનિત્ય આત્મા છે એ પ્રમાણે સ્વીકાર કરવો બોધ્યો.

યથા ગગનમ્ । અનુત્પત્તૌ સત્યામધિનાશિત્વેન, તથા સર્વકાલાવસ્થાયિત્વેન, તથા ક્ષણાપેક્ષયાઽપિ નિરન્વયનાશામાવસત્ત્વેન ચાત્મનો નિત્યત્વ સિદ્ધિયતિ । દેહાત્મ-
ધાદિના પરિમિતકાલાવસ્થાયિત્વમાત્મનો મન્યત, તથા ક્ષણિકવાદિનાપિ નિરન્વય-
ક્ષણિકપરિણામપ્રવાહસ્ય નિત્યત્વ સ્વીક્રિયતે । તૌ ચૈવંવિધનિત્યત્વસાધનેન
નિરાકૃતૌ । શ્રદ્ધશ્રદ્ધાદાવપિ જન્મામાવસત્ત્વેન હેતૌ સાધ્યવ્યાપ્તિર્ન સ્યાદતો
વસ્તુત્વે સતીત્યુક્તમ્ ।

ન ચામૂર્તત્વસ્ય પરમાણૌ વ્યભિચાર આશંકનીય, આહતમતે નિત્ય-

ઉત્પત્તિરહિત ઔર અવિનાશી હોને કે કારણ, તથા સર્વકાલ મેં વિષમાન રહેને કે કારણ
ઔર ક્ષણ કી અપેક્ષા મી સમૂલ નાશવાન ન હોને કે કારણ આત્મા કી નિયતા સિદ્ધ હોતી
હે । દેહ કો હો આત્મા માનને વાલા કહ્તા હે કિ-આત્મા પરિમિત કાલ તક ઝરતા હે ।
તથા ક્ષણિકવાદી મી નિરન્વય ક્ષણિક પરિણામ-પ્રવાહ કો નિત્ય માનતા હે । ઇસ પ્રકાર
આત્મા કી નિત્યતા સિદ્ધ કરકે ઇન દોનો કે મત કા નિરાકરણ ક્રિયા ગયા હે । પ્રસ્તુત
હેતુ મેં ‘વસ્તુ હોતે હુઅ મી’ યહ વિશેષગ ઇસ લિયે લગાયા હે કિ શશ-વિષાણ આદિ
સે વ્યભિચાર (હેતુ હો ઔર સાધ્ય ન હો) ન હો, ક્યો કિ ઉત્પત્તિ કા અમાવ તો ઇન
મેં મી હે કિન્તુ વસ્તુત્વ ઇન મેં નહી હે ।

અમૂર્તત્વ, પરમાણુ મેં નહી હે ઔર વહોં નિત્યત્વ હેતુ હે, ઇસ લિયે પરમાણુ

કેમકે વસ્તુ છતાય તેની ઉત્પત્તિ નથી હોતી, જેમકે આકાશ ઉત્પત્તિરહિત અને
અવિનાશી હોવાના કારણે, તથા સર્વકાલમા વિદ્યમાન રહેવાના કારણે, અને ક્ષણી
અપેક્ષાએ પણ સમૂળગે નાશવાન નહિ હોવાના કારણે આત્માની નિત્યતા સિદ્ધ થાય
છે હેલેને જ આત્મા માનવાવાળા કહે છે કે-આત્મા પરિમિત કાલ સુધી ચોલે છે,
તથા ક્ષણિકવાદી પણ નિરન્વય ક્ષણિક-પરિણામપ્રવાહને નિત્ય માને છે આ
પ્રમાણે આત્માની નિત્યતા સિદ્ધ કરીને એ બને (હેલવાદી અને ક્ષણિકવાદી)ના
મતનુ નિરાકરણ કયું છે પ્રસ્તુત હેતુમાં “વસ્તુ હોવા છતાંય પણ” એ
વિશેષણ એ કારણથી આપ્યું છે કે-શશ-વિષાણ-(સસલાના શિંગડાં) આદિથી
વ્યભિચાર (હેતુ હોય અને સાધ્ય ન હોય) ન થાય, કારણ કે ઉત્પત્તિનો અભાવ
તો તેમાં પણ છે, પરંતુ વસ્તુત્વ તેમાં નથી.

અમૂર્તત્વ, પરમાણુમાં નથી, અને ત્યાં નિત્યત્વ હેતુ છે, એ કારણથી પરમાણુમાં

યદ્વા-આત્મા નિત્ય' સ્વકારણવિભાગાભાવાદ્ આકાશવત્ । આકાશસ્ય કારણાભાવાદેવ કારણવિભાગો નાસ્તિ । યસ્તુ ન નિત્ય, સ ન સ્વકારણવિભાગાભાવવાન્, યથા પટ' । દૃશ્યતે હિ પટસ્તન્તુનાં વિભાગો મવતીતિ ।

કિઞ્ચ-આત્મા નિત્ય કારણવિનાશાભાવાદ્ આકાશવદેવ । કારણાભાવાદેવ હિ કારણસ્ય વિનાશાભાવ, યથા ગગનમેવ । યો ન નિત્ય, સ ન કારણવિનાશાભાવવાન્ અર્થાત્ કારણવિનાશવાનેવ, યથા પટઃ । દૃશ્યતે હિ પટકારણીભૂતસ્ય તન્તોર્વિનાશો મવતીતિ । અર્થ ચાત્મા સ્વકારણાભાવેન કારણવિનાશાભાવવાન્, તસ્માન્નિત્ય ઇતિ । નિત્યત્વાદયમમૂર્ત, અમૂર્તત્વાદ્ શરીરાદ્ ભિન્ન ઇતિ નિશ્ચીયતે ।

અથવા-આત્મા નિત્ય છે, ક્યોં કિં ઉસ કે કારણોં કા વિભાગ નહીં છે, જૈસે આકાશ । આકાશ કે કારણોં કા અભાવ છે, હસી કારણ ઉસકે કારણોં કા વિભાગ મી નહીં છે । જો નિત્ય નહીં છે, વહ અપને કારણોં કે વિભાગ કા અભાવ વાલ્લ મી નહીં હોત્તા જૈસે-પટ । પટ સે તન્તુઓં કા વિભાગ હોત્તા વિસ્વાઈ દેત્તા છે ।

ઔર મી-આત્મા નિત્ય છે, ક્યોં કિં ઉસકે કારણોં કે વિનાશ કા અભાવ છે, જૈસે-આકાશ । કારણોં કા અભાવ હોને સે હી કારણોં કે વિનાશ કા અભાવ છે જૈસે આકાશ । જો નિત્ય નહીં હોત્તા વહ કારણ-વિનાશાભાવ વાલ્લ મી નહીં હોત્તા, જૈસે પટ, દેસ્તા જ્ઞાત્તા છે કિં-પટ કે કારણભૂત તન્તુઓં કા નાશ હો જાત્તા છે । આત્મા કે જનક કારણોં કા અભાવ છે અત વહ કારણોં કે વિનાશકા અભાવ વાલ્લ છે, અર્થાત્ આત્મા કે કારણ હી નહીં હૈં તો ઉસકે કારણોં કા અભાવ ક્યા હોગા ?

અથવા-આત્મા નિત્ય છે, કેમકે તેના કારણોના વિભાગ નથી, જેમ આકાશ આકાશને કારણોના અભાવ છે તેથી જ તેના કારણોના વિભાગ પણ નથી. જે નિત્ય નથી તે પોતાના કારણોના વિભાગના અભાવવાળો પણ નહિ થાય, જેમ પટ પટથી તત્તુઓના વિભાગ થતો જોવામાં આવે છે

હરો પણ-આત્મા નિત્ય છે કારણ કે તેના કારણોના વિનાશનો અભાવ છે, જેમ આકાશ. કારણોના અભાવ હોવાથી જ કારણોના વિનાશનો અભાવ છે જેમ આકાશ જે નિત્ય નથી તે કારણવિનાશાભાવવાળું પણ નથી, જેમ પટ જોવામાં આવે છે કે-પટના કારણભૂત તત્તુઓનો નાશ થાય છે પણ આત્માના જનક કારણોના અભાવ છે, તેથી તે કારણોના વિનાશનો અભાવવાળો છે, અર્થાત્ આત્માને

સ્વીકર્તવ્યમ્ । દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્ય, પર્યાયાર્થિકનયેન-અનિત્ય ઇતિ ।
 એવમનગ્નીકારે હિ 'સસારા'—દિત્યાયુક્તહેતૂનામસગતિ' સ્યાત્ । અસ્ત્વ
 એકત્વમાવસ્યસ્વીકારે સ્વમાવાન્તરાનાપત્યા વર્તમાનકાલિકમાવાતિરિક્ત માવાન્તરં ન
 લઘુમર્હેત્ । એવમનિત્યત્વામૂર્ત્યયોરપિ સ્યાદ્વાદ આત્મ્યનીય, અન્યથા વ્યવહારોચ્છેદ
 પ્રસંગ સ્યાત્, ઇકાન્તામૂર્ત્યસ્ય, તથૈકાન્તતો દેહમિન્નસ્ય આતિપાઠાદિપ્રસંગમાવે
 સતિ હિંસાદિનિવૃત્તિદેશનાદિપરકચરણ કરુણાદિબોધકસકલશાસ્ત્રાનર્થક્યં, તથાઽઽસ્મિન્
 સસારગર્વાદનુદ્ધારશ્ચ સ્યાત્ ।

આત્મા દ્રવ્યાર્થિકનય સે નિત્ય છે, એ પર્યાયાર્થિકનય સે અનિત્ય છે । એસ
 સ્વીકાર ન કરને પર 'સમરણ કરને સે' શ્યાદિ પૂર્વોક્ત હેતુ અસમ્મત હો જાયેગે ।
 એક સ્વમાવ જાણે આત્મા સ્વીકાર ક્રિયા થાય તો તેમાં મેં કુસરે સ્વમાવ કી ઉત્પત્તિ
 નહીં હોગી, એ વર્તમાનકાલીન માવ કે અતિરિક્ત દૂર્ગ્ગ માવ કમી પ્રાપ્ત નહીં હોગા ।
 હસી પ્રકાર અનિત્યત્વ એર અમૂર્ત્યત્વ કે વિષય મેં મી સ્યાદ્વાદકા હી આશ્રય લેના જાણિય,
 અન્યથા વ્યવહાર કે અમાવ કા પ્રસંગ આગળા । આત્મા કો એકાન્ત અમૂર્ત માનને સે,
 તેમા દેહ સે એકાન્ત મિન્ન માનને સે તેમ કા ઘાત હોના અસંભવ છે, એર હસ વિશા મેં
 હિંસા આદિ સે નિવૃત્તિ હોમ કા ઉપદેશ દેને વાળે ચરણ—કરુણ આદિ કે બોધક સર્વ
 શાસ્ત્ર વ્યર્થ હો જાયેગે । હસ કે અતિરિક્ત આત્મા કા સસારરૂપી સ્વરૂપે સે કમી ઉદાર
 મી નહીં હોના ।

આત્મા દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય છે, અને પર્યાયાર્થિક નયથી અનિત્ય છે એ
 પ્રમાણે સ્વીકાર નહિ કરવાથી 'સ સસારણ કરવાથી' શ્યાદિ પૂર્વોક્ત હેતુ અસંગત
 થઈ જશે એક સ્વમાવવાળે આત્મા સ્વીકાર કરવામાં આવશે તો તેમાં બીજા
 સ્વમાવની ઉત્પત્તિ નહિ થાય, અને વર્તમાનકાલીન માવ વિના બીજે માવ કોઈ પણ
 વખત પ્રાપ્ત નહિ થાય, એ પ્રમાણે અનિત્યત્વ અમૂર્ત્યત્વના વિષયમાં પણ સ્યાદ્વાદનો જ
 આશ્રય લેવો એમને અન્યથા વ્યવહારના અભાવને પ્રસંગ આવશે આત્માને એકાન્ત
 અમૂર્ત માનવાથી તથા દેહથી એકાન્ત મિન્ન માનવાથી તેનો ઘાત થવો અસંભવ
 છે, અને એ હયામાં હિંસા આદિથી નિવૃત્ત થવાનો ઉપદેશ દેવાવાળા અરણ્ય—કરુણ
 આદિના બોધક તમામ શાસ્ત્રો વ્યર્થ થઈ જશે તે સિવાય આત્માનો સસારરૂપી
 આદાથી કોઈ વખત પણ ઉદાર નહિ થાય

સમાલમ્બને તુ મુલ્લદુ મ્વાદય સર્વે આત્મનોઽપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વમાવતયાઽ-
ન્યયાત્વરૂપપરિણામાસમનાબોપપદેરન્, નારક્ત્વાદિમાત્રો યમ્ય યાદ્યો વિદ્યતે,
તદન્યરૂપતા નામી પ્રપદેત ।

માવતોઽપ્રમન્નસ્યાત્મન પૂર્વરૂપાપરિત્યાગે મતિ પુન પ્રસન્નરૂપતાયા
અસમવ સ્યાત્ । દૃશ્યતે પુનઃપ્રસન્નસ્ય કત્ત્વાચિત્ પ્રસન્નતાઽપિ, સા નોપપદેત ।
તસ્માદેકાન્તવાદ પરિત્યજ્યાનેકાન્તવાદ મમાલમ્બનીય ।

(૩) ચેતનાવચ્ચનિરૂપણમ્—

અયમાત્મા નિશ્ચયનયેન શુદ્ધચેતનામઙ્ગિત, વ્યવહારનયેન ચ કર્માદિ

સ્વીકાર કરન પર આત્મા અપ્રચ્યુત, અનુપન ઓર સ્થિર ઇકરૂપ તથા ઇક સ્વમાવ
વાળા હોને કે કારણ, ઓર ઉસમ રૂપાન્તર હોના અસમવ હોન સે મુલ્લ દુ સ્તાતિ નહી
હોગે, અત વિમિન અવસ્થાઈ મી નહી હો સર્કેગી, ફિર જો આત્મા નારક્ત્વાદિ
ત્રિસ રૂપ મંદે વહ મર્વદા ઉસી રૂપ મેં રહેગી—ઇક મવ સે દૂસરે મવ મેં નહી જા
સકેગી । જો આત્મા અપ્રસન્ન હૈ, મગર અપ્રસન્ન કા મી કમી પ્રસન્ન હોના દિસ્વાઈ દેતા હૈ,
ફિર એમા ન હો સકેગા । અત ઇવ ઇકાન્તવાદ કા ત્યાગ કરકે અનેકાન્તવાદ કા આશ્રય
હેના ચાહિં ।

(૩) ચેતનાવચ્ચ—

યહ આત્મા નિશ્ચયનય સ શુદ્ધ ચેતના સે યુક્ત હૈ ઓર વ્યવહારનય સે

સ્વીકાર કરવાયા આત્મા અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિર એકરૂપ તથા એક સ્વમાવ
વાળા હોવાના કારણે તેમા રૂપાન્તર થવું અસંભવિત હોવાથી મુખ્ય—દુ ખાદિ નહિ
હોય. તે કારણથી વિભિન્ન અવસ્થાઓ પણ થઈ શકશે નહિ ફરી જે આત્મા
નારક્ત્વાદિ જે રૂપમાં છે, તે સર્વદા તે રૂપમા જ રહેશે એટલે એક સવમાથી
ખીન ભવમા જઈ શકશે નહિ. વળા જે આત્મા અપ્રસન્ન છે તે પોતાના પૂર્વરૂપનો
પરિત્યાગ ન કરે તો તેને ફરી પ્રસન્નતામા આવવું તે અસંભવ છે, પરંતુ અપ્રસન્ન
પણ કોઈ વખત પ્રસન્ન હોય એમ હોવાય છે; ફરી એમ નહિ થઈ શકશે. એ
કારણથી અનેકાન્તવાદનો ત્યાગ કરીને અનેકાન્તવાદનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

(૩) ચેતનાવચ્ચ—

આ આત્મા નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ ચેતનાથી યુક્ત છે અને વ્યવહારનયથી ‘આત્માને

- પરન્તુએકાન્તનિત્યત્વે, એકસ્વાત્મનો નારકતિર્યક્મનુપ્યદેવગતિપરિણામા નોપપદ્યેત્ । એકાન્તક્ષણિકત્વેઽપિ સ્વાધ્યાયાધ્યયનધ્યાનાદિપરિશ્રમમત્સ્યમિજ્ઞાનં નોપપદ્યેત્ । તસ્માદાત્મા કથચ્ચિન્નિત્યઃ, કથચ્ચિદનિત્યઃ, ઇત્યવદ્વ્ય સ્વીકરણીયમ્ ।

યત્તુ-“દ્રવ્યક્ષત્રકાલભાવૈરેકાન્તેનૈવ નિત્ય, અવિચલિતસ્વભાવ આત્મે”-તિ વદન્તિ તત્સર્વમયુક્તમ્ । તથા સતિ મુલ્લદુઃસ્વસસારમોક્ષાણામનુપપત્તિરાપદ્યેત્ । તત્ર હિ આઠાદાનુભવરૂપં ક્ષણ મુલ્લ, તાપાનુભવરૂપં દુઃસ્વમ્, તિર્યક્મનુપ્યનારક દેવમવસસરણરૂપ સસાર, અષ્ટવિધકર્મબંધવિયોગો મોક્ષ । એકાન્તવાદ

ફસ લિખ આત્મા નિત્ય છે । આત્મા નિત્ય હોને ક કારણ અમૂર્ત છે, ઓર અમૂર્ત હોને કે કારણ શરીર સે મિન છે ।

ફિન્તુ આત્મા કો એકાન્ત નિત્ય માનને પર ણક હી આત્મા નરક તિર્યક્, મનુષ્ય ઓર દેવગતિરૂપ નાના પર્યાયો કો પ્રાપ્ત નહીં હોગા । ઓર એકાન્ત ક્ષણિક માનને પર મી સ્વાધ્યાય, અધ્યયન, ધ્યાન આદિ કા પરિશ્રમ વૃથા હો જાયગા, ઓર પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન કા અભાવ હો જાયગા । અતઃ એવ આત્મા કથંચિત્ નિત્ય ઓર કથંચિત્ અનિત્ય છે, એસા અવસ્થ સ્વીકાર કરના જાહિપ્ ।

જો હોગ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ ઓર ભાવ સે આત્મા કો એકાન્ત નિત્ય અવિચલ સ્વભાવ વાસ્ત્વ માનતે છે, વહ સય અયુક્ત છે । એસા માનને સે મુલ્લ, દુઃલ્લ, સસાર ઓર મોક્ષ નહીં થન સકતે । આઠાદ કા અનુભવ કરનારૂપ ક્ષણ મુલ્લ કહ્લોતા છે । સંસાર કા અનુભવ કરના દુલ્લ છે । તિર્યક્, મનુષ્ય, નારક ઓર દેવ ભવ મેં જાના સસાર છે । આઠ પ્રકાર કે કર્મબંધ કા વિયોગ હોના મોક્ષ છે । એકાન્તવાદ

કારણ જ નહીં તે પછી તેના કારણોનો અભાવ શુ થશે ? જો કારણથી આત્મા નિત્ય છે આત્મા નિત્ય હોવાના કારણે અમૂર્ત છે અને અમૂર્ત હોવાના કારણે શરીરથી ભિન્ન છે

પરંતુ આત્માને એકાન્ત નિત્ય માનવાથી એક જ આત્મા નરક, તિર્યક્, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ નાનાં પર્યાયોને પ્રાપ્ત નહિ થાય, અને એકાન્ત ક્ષણિક માનવાથી પણ સ્વાધ્યાય, અધ્યયન, ધ્યાન આદિનો પરિશ્રમ વૃથા થઈ જશે, અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો અભાવ થઈ જશે, જો કારણથી આત્મા કથંચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્ય છે જો પ્રમાણે જરૂર સ્વીકારવું જોઈએ.

જે પ્રાણીઓ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી આત્માને એકાન્ત નિત્ય, અવિચલ સ્વભાવ વાળો માને છે, તે સર્વ અયુક્ત છે જો પ્રમાણે માનવાથી સુખ, દુઃખ સસાર અને મોક્ષ બની શકશે નહિ આદિવાદનો અનુભવ કરવારૂપ ક્ષણ સુખ કહેવાય છે સંતાપનો અનુભવ કરવો તે દુઃખ છે તિર્યક્, મનુષ્ય, નારકી અને દેવભવમા જવું તે સસાર છે આદ્ય પ્રકારનાં કર્મ બંધનો વિયોગ થવો તે મોક્ષ છે એકાન્તવાદ

અયમાત્મા જ્ઞાનદર્શનોપયોગામ્યાં ન મિશ્રં ઇતિ બોધયિતુમ્પયોગવાનિતિ, ઇદં ચ જ્ઞાનાત્મનોરેકાન્તમેદં ઇતિ નૈયાયિકમતં નિરાકર્તુમુક્તમ્ । સર્વજ્ઞ-સિદ્ધાન્તે તુ દ્રવ્ય વસ્તુતો ગુણપર્યાયેભ્યો ન મિશ્રમ્, અતઃ કયચ્ચિદમેદ-વિવક્ષયાઽઽશ્રયિમાશ્વ પરિકલ્પ્ય-ઉપયોગવાનિતિ નિગદિતમ્ ।

ઉપયોગો દ્વિધા-જ્ઞાનદર્શનમેદાત્ । સવિકલ્પ ઉપયોગ એવ જ્ઞાનોપયોગ, । નિર્વિકલ્પ ઉપયોગો દર્શનોપયોગ । તત્ર જ્ઞાનોપયોગોઽષ્ટવિધઃ-મતિશ્રુતાશ્વિમન પર્યાય-કેવલાનિ પશ્ચ સમ્યગ્જ્ઞાનાનિ, મતિ-શ્રુત-વિમગ-મેદેન ત્રીણ્યજ્ઞાનાનિ ચેતિ । અજ્ઞાનાન્યપિ જ્ઞાનરૂપતયા જ્ઞાનર્થમે નિસિદ્ધાનિ । અનૈકમેવ કેવલજ્ઞાનં જ્ઞાયિકં સર્વા-

‘આત્મા જ્ઞાનોપયોગ ઔર દર્શનોપયોગ સે મિન્ન નહીં હૈ’ યહ્ મતલને કે લિખ્ ઉસે ઉપયોગવાન કહા હૈ । ‘જ્ઞાન ઔર આત્મા કા ઇકાન્ત મેદ્ હૈ’ એસા નૈયાયિકો કા મત હૈ । ઇસ મત કા નિરાકરણ કરને કે લિખ્ યહ્ કથન ક્રિયા ગયા હૈ । સર્વજ્ઞ કે સિદ્ધાન્ત મેં દ્રવ્ય વાસ્તવ મેં ગુણ ઔર પર્યાયાં સે મિન નહીં હૈ, અતઃ કયચ્ચિત્ મેદ્ કી વિવક્ષા કરકે આધારાધેય ભાવ કી કલ્પના સે ઉપયોગવાન કહા હૈ ।

ઉપયોગ કે દો મેદ્ હૈ—જ્ઞાનોપયોગ ઔર દર્શનોપયોગ । સવિકલ્પ ઉપયોગ કો જ્ઞાનોપયોગ કહ્તે હૈ ઔર નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ દર્શનોપયોગ કહ્લાતા હૈ । ઇનમેં સે જ્ઞાનોપયોગ આઠ પ્રકાર કા હૈ—(૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવગિજ્ઞાન, (૪) મન પર્યાયજ્ઞાન, (૫) કેવલજ્ઞાન, (૬) કુમતિજ્ઞાન, (૭) કુશ્રુતજ્ઞાન ઔર (૮) વિમગજ્ઞાન, અન્તકે ત્રીન અજ્ઞાન કહ્લાતે હૈ । યે વિપરીતજ્ઞાનરૂપ હોને કે કારણ ઇન્હે જ્ઞાન કી કોટિ મેં રક્ષા હૈ । ઇનમેં

આત્મા જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગથી મિન્ન નથી, એ બતાવવા માટે જ તેને ઉપયોગવાન કહ્યો છે ‘જ્ઞાન અને આત્માનો એકાન્ત મેદ્ છે’ એવો નૈયાયિકોનો મત છે, એ મતનું નિરાકરણ કરવા માટે એ કથન કરવામા આવ્યું છે સર્વજ્ઞના સિદ્ધાન્તમા દ્રવ્ય એ વાસ્તવમા શુદ્ધ અને પર્યાયોથી મિન્ન નથી, તેથી કયચિત્ મેદ્ની વિવક્ષા કરીને આધારાધેય ભાવની કલ્પનાથી ઉપયોગવાન કહ્યો છે

ઉપયોગના બે મેદ્ છે—(૧) જ્ઞાનોપયોગ અને (૨) દર્શનોપયોગ, સવિકલ્પ ઉપયોગને જ્ઞાનોપયોગ કહે છે, અને નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ તે દર્શનોપયોગ કહેવાય છે તેમા જ્ઞાનોપયોગ આઠ પ્રકારનો છે (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવગિજ્ઞાન, (૪) મન પર્યાયજ્ઞાન, (૫) કેવલજ્ઞાન, તથા (૬) કુમતિજ્ઞાન, (૭) કુશ્રુતજ્ઞાન અને (૮) વિમગજ્ઞાન તેમા છેવટના ત્રણ અજ્ઞાન કહેવાય છે પરંતુ વિપરીતજ્ઞાનરૂપ હોવાના કારણે તેને જ્ઞાનની કોટિમા રાખ્યા છે એમા એક

પીઠ્યત્યાસ્માનમિતિ જ્ઞાનરૂપાશુદ્ધચેતનયા સહિતચેતનાવાનિત્યુચ્યતે । ચેતનાવાનિતિ કયન્નિદુચ્યતે; આત્મા વસ્તુતચેતનાસ્વરૂપ પવાસ્તિ । આત્મનો ગુણચેતનેતિ સર્વેષાં મતં, તદમિપ્રાયેણ ચેતનાવાનિત્યુક્તમ્ । ચેતના દ્વિવિધા—શુદ્ધા, અશુદ્ધા ચેતિ । જ્ઞાનચેતનૈવ શુદ્ધચેતના । કર્મચેતના, તયા કર્મફલચેતના ષાશુદ્ધચેતનોચ્યતે ।

(૪) ઉપયોગવચ્ચનિરૂપણમ્—

અપમાત્મા નિશ્ચયનયેન કેવલજ્ઞાનકેવલદર્શનરૂપામ્યા શુદ્ધોપયોગામ્યાં સહિતો વ્યવહારનયેન મતિજ્ઞાનાધુપયોગયુક્તચેત્સ્યતોડયમુપયોગવાનિત્યુચ્યતે ।

‘આત્મા કો કર્મ પીઠિત કરતે હૈ’ इस प्रकार के ज्ञानरूप अशुद्ध चेतना से युक्त है, अत एव आत्मा चेतनावान् कहलाता है । आत्मा को किसी अपेक्षा से ही चेतनावान् कहते हैं, वास्तव में तो आत्मा चेतनारूप ही है । ‘चेतना आत्मा का गुण है’ ऐसा सबका मत है, इसी अमिप्राय से उसे चेतनावान् कह दिया है । चेतना दो प्रकार की है—शुद्ध चेतना और अशुद्ध चेतना । ज्ञान चेतना ही शुद्ध है । कर्मचेतना और कर्म-फलचेतना अशुद्ध चेतना है ।

(૪) ઉપયોગવચ્ચ—

यह आत्मा निश्चयनय से केवलज्ञान और केवलदर्शनरूप शुद्ध उपयोगों से युक्त है । व्यवहारनय से मतिज्ञान आदि उपयोगों से युक्त है, अत एव आत्मा उपयोगवान् कहलाता है ।

કમો પીઠિત કરે છે’ એ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ અશુદ્ધ ચેતનાથી યુક્ત છે એટલા માટે આત્મા ચેતનવાન્ કહેવાય છે આત્માને કોઈ અપેક્ષાથી જ ચેતનવાન્ કહે છે, વાસ્તવમાં તો આત્મા ચેતનારૂપ જ છે ‘ચેતના આત્માનો ગુણ છે’ એ પ્રમાણે સર્વનો મત છે એ અભિપ્રાયથી તેને ચેતનાવાન્ કહી રીધો છે ચેતના બે પ્રકારની છે (૧) શુદ્ધ-ચેતના અને (૨) અશુદ્ધ-ચેતના જ્ઞાનચેતના જ શુદ્ધ છે, કર્મચેતના અને કર્મફલચેતના તે અશુદ્ધ-ચેતના છે

(૪) ઉપયોગવચ્ચ—

આ આત્મા નિશ્ચયનયથી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનરૂપ શુદ્ધ ઉપયોગોથી યુક્ત છે વ્યવહારનયથી મતિજ્ઞાન આદિ ઉપયોગોથી યુક્ત છે એ કારણે આત્મા ઉપયોગવાન્ કહેવાય છે

અપમાત્મા જ્ઞાનદર્શનોપયોગામ્યા ન મિત્રાં હિતિ વોધયિતુમ્પયોગવાનિતિ, હૃદં ચ જ્ઞાનાત્મનોરેકાન્તમેદં હિતિ નૈયાયિકમત નિરાકર્તુમ્કત્મ્ । સર્વજ્ઞ-સિદ્ધાન્તે તુ દ્રવ્ય વસ્તુતો ગુણપર્યાયેભ્યો ન મિત્રમ્, અતઃ કથમ્ચિદમેદ-વિવક્ષયાઽઽશ્રયિમાવ પરિકલ્પ્ય-ઉપયોગવાનિતિ નિગદિતમ્ ।

ઉપયોગો દ્વિધા-જ્ઞાનદર્શનમેદાત્ । સવિકલ્પ ઉપયોગ એવ જ્ઞાનોપયોગ, । નિર્વિકલ્પ ઉપયોગો દર્શનોપયોગ । તત્ર જ્ઞાનોપયોગોઽષ્ટવિધ-મતિશ્રુતાવધિમન'પર્યય-કેવલજ્ઞાનિ પદ્મ સમ્યગ્જ્ઞાનાનિ, મતિ-શ્રુત-વિભગ-મેદેન શ્રીષ્યજ્ઞાનાનિ ચેતિ । અજ્ઞાનાન્યપિ જ્ઞાનરૂપતયા જ્ઞાનવર્ગે નિશ્ચિન્તાનિ । અત્રૈકમેવ કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક સર્વા-

‘આત્મા જ્ઞાનોપયોગ ઓર દર્શનોપયોગ સે મિત્ર નહીં હૈ’ યહ વતલાને કે લિખે ઉસે ઉપયોગવાનુ કહા હૈ । ‘જ્ઞાન ઓર આત્મા કા એકાન્ત મેદ હૈ’ પેસા નૈયાયિકા કા મત હૈ । ઇસ મત કા નિરાકરણ કરને કે લિખે યહ કથન ક્રિયા ગયા હૈ । સર્વજ્ઞ કે સિદ્ધાન્ત મેં દ્રવ્ય વાસ્તવ મેં ગુણ ઓર પર્યાયા સે મિત્ર નહીં હૈ, અતઃ કથમ્ચિત્ મેદ કી વિવક્ષા કરકે આધારાધેય માવ કી કલ્પના સે ઉપયોગવાનુ કહા હૈ ।

ઉપયોગ કે ટો મેદ હૈ—જ્ઞાનોપયોગ ઓર દર્શનોપયોગ । સવિકલ્પ ઉપયોગ કો જ્ઞાનોપયોગ કહતે હૈં ઓર નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ દર્શનોપયોગ કહલાતા હૈ । ઇનમેં સે જ્ઞાનોપયોગ આઠ પ્રકાર કા હૈ—(૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મન પર્યયજ્ઞાન, (૫) કેવલજ્ઞાન, (૬) કુમત્તિજ્ઞાન, (૭) કુશ્રુતજ્ઞાન ઓર (૮) વિભગજ્ઞાન, અન્તકે ત્રીન અજ્ઞાન કહલતે હૈં । યે વિપરીતજ્ઞાનરૂપ હોને કે કારણ ઇહે જ્ઞાન કી કોટિ મેં રક્ષા હૈ । ઇનમેં

આત્મા જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગથી બિન્ન નથી, એ બતાવવા માટે જ તેને ઉપયોગવાનુ કહ્યો છે ‘જ્ઞાન અને આત્માનો એકાન્ત મેદ છે’ એવો નૈયાયિકાનો મત છે, એ મતનું નિરાકરણ કરવા માટે એ કથન કરવામા આવ્યુ છે સર્વજ્ઞના સિદ્ધાન્તમા દ્રવ્ય એ વાસ્તવમા શુદ્ધ અને પર્યાયથી બિન્ન નથી, તેથી કથચિત્ મેદની વિવક્ષા કરીને આધારાધેય ભાવની કલ્પનાથી ઉપયોગવાનુ કહ્યો છે

ઉપયોગના બે મેદ છે—(૧) જ્ઞાનોપયોગ અને (૨) દર્શનોપયોગ, સવિકલ્પ ઉપયોગને જ્ઞાનોપયોગ કહે છે, અને નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ તે દર્શનોપયોગ કહેવાય છે તેમા જ્ઞાનોપયોગ આઠ પ્રકારનો છે (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મન-પર્યાયજ્ઞાન, (૫) કેવલજ્ઞાન, તથા (૬) કુમતિજ્ઞાન, (૭) કુશ્રુતજ્ઞાન અને (૮) વિભગજ્ઞાન તેમા છેવટના ત્રણ અજ્ઞાન કહેવાય છે પરંતુ વિપરીતજ્ઞાનરૂપ હોવાના કારણે તેને જ્ઞાનની કોટિમા રાખ્યા છે એમા એક

वरणरहितं सर्वं शुद्धमस्ति । अन्यानि मतिज्ञानादिकानि चत्वारि ज्ञानानि सायो-
पशमिकानि देशत आवरणरहितानि देशत शुद्धानि । ग्रीष्मज्ञानान्यशुद्धानि ।
दर्शनोपयोगस्य चत्वारो भेदाः— (१) चक्षुर्दर्शनम्, (२) अस्पर्शदर्शनम्, (३)
अवधिदर्शनम्, (४) केवलदर्शनं च । तत्रैकं केवलदर्शनं क्षायिकं सर्वतोऽनावरण
सर्वं शुद्धं च । चक्षुर्दर्शनादीनि त्रीणि सायोपशमिकानि देशतोऽनावरणानि
देशत शुद्धानि च सन्ति ।

‘ज्ञानादिगुणतः सर्वथा मित्र आत्मे’ ति नैयायिकाद्यभिमतं तु न युक्तम्,
ज्ञानादिगुणसम्बन्धात् प्राक् कदाचिद् ज्ञानादिगुणहीनोऽप्यासीदिति तस्य मतं
एकं मात्रं केवलज्ञानं क्षायिकं है, सम्पूर्ण आवरण से रहित और पूर्ण शुद्ध है । शेष मतिज्ञान
आदि चार ज्ञान सायोपशमिक हैं, देशत आवरणरहित हैं और देशत शुद्ध हैं । तीनों
कुशल अशुद्ध हैं ।

दर्शनोपयोग के चार भेद हैं—(१) चक्षुर्दर्शन, (२) अस्पर्शदर्शन, (३) अवधिदर्शन
और (४) केवलदर्शन । इनमें से अकेला केवलदर्शन क्षायिक है, पूर्ण रूप से आवरणरहित है
और पूर्णरूप से शुद्ध है । चक्षुर्दर्शन आदि तीन सायोपशमिक हैं, देशत निरावरण
हैं, और देशत शुद्ध हैं ।

‘आत्मा ज्ञानादि गुणा से सर्वथा मित्र है’ ऐसा नैयायिक आदि का मत युक्त
नहीं है, क्या कि ज्ञानादि गुणों का सम्बन्ध होने से पहले किसी समय आत्मा को
ज्ञानादि गुणों से रहित ही मानना पड़ेगा और इस प्रकार उन के मत में आत्मा बड़
भान केवलज्ञान क्षायिक है, संपूर्ण आवरणरहित रहित होने और पूर्ण शुद्ध है आत्मीय
मतिज्ञान आदि चार ज्ञान सायोपशमिक है, देश तकी आवरणरहित है और देश
तकी शुद्ध है, नष्ट ज्ञान अशुद्ध है

दर्शनोपयोगता चार भेद है—(१) चक्षुर्दर्शन, (२) अस्पर्शदर्शन (३) अवधि
दर्शन और (४) केवलदर्शन । नेमायी केवल केवलदर्शन क्षायिक है पूर्णरूप की आवरण
रहित है, और पूर्णरूप की शुद्ध है अस्पर्शदर्शन आदि त्रय सायोपशमिक है, देश
तकी निरावरण है और देश तकी शुद्ध है

“आत्मा ज्ञानादि शुद्धों की सर्वथा मित्र है” जैसा नैयायिक आदिना मत
युक्त नहीं—सम्वन्ध नहीं, कारण के ज्ञानादि शुद्धों को सम्बन्ध तथा पहेला केवल सम्बन्ध
आत्माने ज्ञानादि शुद्धों की रहित पक्ष मानने पड़े, और जो प्रमाणों के मतों

જઠરૂપત્વાપત્તિ' । આત્મનિ જ્ઞાનસ્ય નિત્યાનાદિસમ્બન્ધસ્વીકારેણ પદાર્થદ્વય કલ્પનાયા પુનસ્તત્સમ્બન્ધરૂપમમવાયમ્ય કલ્પનાયા મહદ્ ગૌરવમ્, તસ્માદ્ ગુણગુણિનોર્વસ્તુતસ્તાદાત્મ્યસ્વીકાર એવોચિત્યમર્હતિ । યદિ ગુણગુણિનોરમેદ એવ સમવાયોડ્ગીત્યુચ્યેત તર્હિ નાસ્તિ કાઽપિ સત્તિઃ । ઉક્તઞ્ચ—

“ ગુણપર્યાયતાદાત્મ્યઃ—વિશિષ્ટ દ્રવ્યમુચ્યત ।

ઉત્પત્તિચ્યયનૈયત્વ, —પર્યાયાસ્તસ્ય શાશ્વતા ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

(૫) પરિણામિત્વનિરૂપણમ્—

અયમાત્મા પરિણામી । પ્રતિસમયમપરાપરપર્યાયેષુ ગમનં પરિણામ',

હો જાયગા । આત્મા મેં જ્ઞાન કા નિય—અનાદિ સમ્બન્ધ સ્વીકાર ક્રિયા જાય તો દો પદાર્થ માનને પહેમે, ઓર ડને દોનોં અર્થાત્ આત્મા ઓર જ્ઞાન કો સમ્બંધ કરને કે લિપ્તીસરા સમવાય સમ્બન્ધ માનના હોમા, યહ બહા ગૌરવ હોમા । અત એવ ગુણ ઓર ગુણીકા વાસ્તવ મ તાદાત્મ્ય મમ્બંધ સ્વીકાર કરના હી ડચિત્ત હૈ । અગર ગુણ ઓર ગુણી કે અમેદ કો હી સમવાય સમ્બન્ધ કહતે હો તો ડસે સ્વીકાર કરને મેં કોઈ હાનિ નહીં હૈ । કહા મી હૈ —

“ જો ગુણ ઓર પર્યાય કે તાદાત્મ્ય સે યુક્ત હો વહ દ્રવ્ય કહલાતા હૈ । ડસ દ્રવ્ય કો પર્યાય સદાય ઉત્પત્તિ ઓર વિનાશવાલી હૈ, ઓર ષે અનાદિપ્રવાહરૂપ હૈ ” ॥ ૧ ॥

(૫) આત્મા કા પરિણામીપન—

આત્મા પરિણામી હૈ । પ્રત્યેક સમય એક પર્યાય કો ડોડકર દૂસરા પર્યાય

આત્મા જઠ થઈ જશે આત્માને વિષે જ્ઞાનનો નિત્ય—અનાદિ સંબંધ સ્વીકાર કરવામા આવે તો જો પદાર્થ માનવા પડશે, અને તે જને અર્થાત્ આત્મા અને જ્ઞાન તે જને ને સમ્બંધ કરવા માટે ત્રીજો કોઈ સમવાય સંબંધ માનવો પડશે જો બારે ગૌરવ થશે. તે કારણથી ગુણ અને ગુણીનો વાસ્તવમા તાદાત્મ્ય સંબંધ સ્વીકાર કરવો જોઈ ડચિત્ત છે અથવા ગુણ-ગુણીના અમેદને જ સમવાય સંબંધ કહેા તો તેનો સ્વીકાર કરવામા કોઈ પ્રકારે હાનિ નથી કહ્યુ પણ છે —

‘ જે ગુણ અને પર્યાયના તાદાત્મ્યથી યુક્ત હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે તે દ્રવ્યની પર્યાયો સદાય ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વાળી છે, અને તે અનાદિપ્રવાહરૂપ છે ” ॥૧॥

(૫) આત્માનુ પરિણામીપણ —

આત્મા પરિણામી છે પ્રત્યેક સમય એક પર્યાયને છેડી બીજો પર્યાય ધારણ કરવો તે પરિણામ કહેવાય છે તે પરિણામ જેમા હોય તે પરિણામી કહેવાય છે

સોઝસ્યાસ્તીતિ પરિણામી । અનેન 'આત્મા કૂટસ્થનિત્યઃ' इति मतं निराकृतम् । 'आत्मा कूटस्थनित्य' इति स्वीकारे पूर्वदशायां यथाविध आत्मा, तथाविध एव ज्ञानोत्पत्तिसमयेऽपि भवेत्, तदा पूर्वमविज्ञातात्मा कथं पदार्थविज्ञाता स्यात्, प्रतिनियतस्वरूपस्यापञ्च्यतिरूपता कौटस्थ्यमिति स्वीकारात् । यदि तदा पदार्थ-विज्ञातृत्वं स्वीक्रियते तदा पूर्वमविज्ञातुर्विज्ञातृरूपत्वे परिणामापत्त्या तन्मते कौटस्थ्यं भङ्गं । तस्मादात्मनः परिणामित्वमवश्यं स्वीकरणीयम् ।

(૬) પ્રમુસ્થનિરૂપણમ્—

અયમાત્મા નિશ્ચયનયેન મોક્ષવત્કારણરૂપશુદ્ધપરિણામાર્થં પરિણમન-

ધારણ કરના પરિણામ કહણાતા હૈ । यह परिणाम जिस में हो वह परिणामी । इस विशेषण से आत्मा की कूटस्थनित्यता का निराकरण किया गया है । आत्मा कूटस्थ नित्य है, ऐसा स्वीकार करने पर आत्मा जैसा पहले अज्ञाता था वैसा ही ज्ञान की उत्पत्ति के समय भी रहेगा । ऐसी दशा में आत्मा पहले अज्ञाता था तो बाद में पदार्थों का ज्ञाता कैसे होगा ?, क्यों कि आप के मत के अनुसार प्रतिनियत स्वरूप से श्रुत न होना—जैसा का वैसा ही बना रहना—कूटस्थता है । अगर बाद में आत्मा को पदार्थों का ज्ञाता स्वीकार करते हो तो पहले जो अज्ञाता था, उस का ज्ञाता के रूप में परिणमन हो गया अतः कूटस्थनित्यता नष्ट हो गई । अतः एव आत्मा को परिणामी अवस्थ मानना चाहिए । आत्मा कूटस्थ नित्य नहीं वरन् परिणामी नित्य है ।

(૬) આત્મા કા પ્રમુસ્થ—

નિશ્ચયનય સે આત્મા મોક્ષ ઔર મોક્ષ કે કારણરૂપ શુદ્ધ પરિણામો કે ક્ષિપ્

આ વિશેષણથી આત્માની કૂટસ્થનિત્યતાનું નિશ્ચયન કર્યું છે “આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે” એવો સ્વીકાર કરવાથી આત્મા એવો પહેલાં હતો તેવો જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયમાં પણ રહેશે, એવી દશામાં આત્મા પહેલાં અજ્ઞાતા હતો તો પછી પદાર્થોનો જ્ઞાતા કેવી રીતે થશે ?, કેમકે—આપના મત પ્રમાણે પ્રતિનિયત સ્વરૂપથી શ્રુત નહિ થતાં એવો છે તેવો જ બની રહે તે કૂટસ્થતા છે અગર તો પછીથી આત્માને પદાર્થોનો જ્ઞાતા સ્વીકાર કરે છે તો પ્રથમ જે અજ્ઞાતા હતો તેનું જ્ઞાતાના રૂપમાં પરિણમન થઈ ગયું, તેથી કૂટસ્થરૂપ નિત્યતા નાશ પામી ગઈ, આ કારણથી આત્માને પરિણામી અવશ્ય માનવો જોઈએ આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય નથી પરંતુ પરિણામી નિત્ય છે

(૭) અદ્વાન પ્રમુસ્થ—

નિશ્ચય નય પ્રમાણે આત્મા મોક્ષ અને મોક્ષના કારણરૂપ — ૧૩૦

સામર્થ્યાત્, તથા વ્યવહારનયત સસાન્તત્કારણરૂપાશુદ્ધપરિણામાર્થ પરિણમન-શક્તિમત્ત્વાત્ પ્રશ્નરિત્યુચ્યતે ।

અયમાત્મા મોક્ષમાર્ગોપદેશકતયા, રત્નત્રયેણ મોક્ષસાધકતયા, સર્વજ્ઞત્વપ્રાપ્તિ-શક્તિમત્તયા ચ પ્રશ્નરિત્યુચ્યતે । “સર્વજ્ઞો નાસ્તિ કશ્ચિ”-દિતિ નાસ્તિકમત નિરાકર્તૃ સર્વજ્ઞતયાઽપ્યાત્મન પ્રશ્નત્વમસ્તીતિ સવેદ્યતે । યથા-અન્નપટલમલાચ્છન્ન રવિચન્દ્ર-ઽયોતિ, સુવર્ણ રજતં વા ક્રમશો નૈર્મલ્યં પ્રાપ્નુવત્, સર્વથાઽન્નપટલમલાદિ-વ્યપગમે સર્વતો ભાવેનાપિ શુદ્ધિ પ્રાપ્નોતિ, તથા રાગદ્વેષાદિમિશ્રદ્ધ આત્મા ક્રમશઃ શુદ્ધિ લભમાન પૂર્ણશુદ્ધિમપિ પ્રાપ્નોતિ સ एवाત્મા ‘સર્વજ્ઞ’ इत्युच्यते ।

પરિણમન-સામર્થ્યવાળા છે, તથા વ્યવહાર નય સે સસાર ઓર સસાર કે કારણરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો કે છિપ્ પરિણત હોને કી શક્તિ સે યુક્ત છે । ઇસ કારણ આત્મા પ્રમુ કહછાતા છે ।

અહ આત્મા મોક્ષમાર્ગ કા ઉપદેશ દેને કી, રત્નત્રય કે દ્વારા મોક્ષસાધન કી ઓર સર્વજ્ઞતાપ્રાપ્તિ કી શક્તિ સે યુક્ત હોને કે કારણ પ્રમુ છે, ‘કોઈ સર્વજ્ઞ નથી છે’ પેસે નાસ્તિકમત કા નિરાકરણ કરન કે લિપ્ સર્વજ્ઞરૂપ મેં મી આત્મા કા પ્રમુત્વ સૂચિત કિયા ગયા છે । જૈસે-મેઘપટલ તથા મલ સે આછાદિત સૂર્ય, ચન્દ્રમા કી યોતિ, સુવર્ણ યા ચાંદી, ક્રમ સે નિર્મલ હોતે-હોતે, અન્નપટલ યા મલ કે સર્વથા હટ જાને પર પૂર્ણરૂપ સે શુદ્ધ હો જાને છે, ડસી પ્રકાર રાગદ્વેષ આદિ સે અશુદ્ધ આત્મા ધીરે-ધીરે શુદ્ધ હોતા હુઆ પૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કર લેતા છે । ઇસ પ્રકાર પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મા હી સર્વજ્ઞ કહછાતા છે ।

માટે પરિણમન-સામર્થ્ય વાળો છે તથા વ્યવહાર નયથી સસાર અને સસારના કારણરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો માટે પરિણત થવાની શક્તિથી યુક્ત છે આ કારણથી આત્મા પ્રમુ કહેવાય છે

આ આત્મા મોક્ષમાર્ગને ઉપદેશ દેવાની, રત્નત્રયના દ્વારા મોક્ષસાધનની અને સર્વજ્ઞતાપ્રાપ્તિની શક્તિથી યુક્ત હોવાના કારણે પ્રમુ છે “કોઈ સર્વજ્ઞ નથી” જોવો જે નાસ્તિકમત છે તેનું નિરાકરણ કરવા માટે સર્વજ્ઞરૂપમા પણ આત્માનું પ્રમુત્વ સૂચિત થયું છે જેમ-મેઘસમૂહ તથા મળથી આછાદિત સૂર્ય, અન્નપટલની યોતિ, સુવર્ણ અથવા ચાંદી વગેરે ક્રમથી નિર્મલ થતા થતા મેઘસમૂહ અથવા મળના ખસી જવાથી પૂર્ણ શુદ્ધ રૂપમા આવી જાય છે-શુદ્ધ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે રાગ-દ્વેષ આદિથી અશુદ્ધ આત્મા ધીરે ધીરે શુદ્ધ થઈને પૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરી લે છે એ પ્રમાણે પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મા જ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે

સોડસ્યાસ્તીતિ પરિણામી । અનેન 'આત્મા કૂટસ્થનિત્યઃ' इति मतं निराकृतम् ।
 'આત્મા કૂટસ્થનિત્ય' इति स्वीकारे पूर्वदृष्टायां यथाविध आत्मा, तथाविध एव
 ज्ञानोत्पत्तिसमयेऽपि भवेत्, तदा पूर्वमविज्ञातात्मा कथं पदार्थविज्ञाता स्यात्,
 प्रतिनियतस्वरूपस्याप्रच्युतिरूपता कौटસ્થ્યमिति स्वीकारात् । यदि तदा पदार्थ-
 विज्ञातत्वं स्वीक्रियते तदा पूर्वमपिज्ञातुर्विज्ञातृरूपत्वे परिणामापत्त्या तन्मते कौटસ્થ-
 मङ्ग । तस्मादात्मनः परिणामित्वमवश्य स्वीकरणीयम् ।

(૬) પ્રમુસ્થનિરૂપણમ્—

અયમાત્મા નિશ્ચયનયેન મોક્ષતત્કારણરૂપશુદ્ધપરિણામાર્થે પરિણમન-

ધારણ કરના પરિણામ કહીછાતા હૈ । यह परिणाम त्रिस में हो वह परिणामी । इस
 विशेषण से आत्मा की कूटस्थनित्यता का निराकरण किया गया है । आत्मा कूटस्थ
 नित्य है, ऐसा स्वीकार करने पर आत्मा जैसा पहले अज्ञाता था वैसा ही ज्ञान की उत्पत्ति के
 समय भी रहेगा । ऐसी दशा में आत्मा पहले अज्ञाता था तो बाद में पदार्थों का ज्ञाता
 कैसे होगा ?, क्यों कि आप के मत के अनुसार प्रतिनियत स्वरूप से प्रच्युत न होना—
 वैसा का वैसा ही बना रहना—कूटस्थता है । अगर बाद में आत्मा को पदार्थों का
 ज्ञाता स्वीकार करते हो तो पहले जो अज्ञाता था, उस का ज्ञाता के रूप में परिणमन
 हो गया अतः कूटस्थनित्यता नष्ट हो गई । अतः एव आत्मा को परिणामी अवश्य मानना
 चाहिए । आत्मा कूटस्थ नित्य नहीं वरन् परिणामी नित्य है ।

(૬) આત્મા કા પ્રમુસ્થ—

નિશ્ચયનય સે આત્મા મોક્ષ ભૌર મોક્ષ કે કારણરૂપ શુદ્ધ પરિણામો કે ધિર

આ વિશેષણથી આત્માની કૂટસ્થનિત્યતાનું નિરાકરણ થયું છે “આત્મા કૂટસ્થ
 નિત્ય છે” એવો સ્વીકાર કરવાથી આત્મા એવો પહેલાં હતો તેવો જ જ્ઞાનની
 ઉત્પત્તિના સમયમા પણ રહેશે, એવી કશ્યપ આત્મા પહેલાં અજ્ઞાતા હતો તો પછી
 પદાર્થોનો જ્ઞાતા કેવી રીતે થશે ?, કેમકે—આપના મત પ્રમાણે પ્રતિનિયત સ્વરૂપથી
 પ્રચુત નહિ થતાં એવો છે તેવો જ બની રહે તે કૂટસ્થતા છે અગર તો પછીથી
 આત્માને પદાર્થોનો જ્ઞાતા સ્વીકાર કરો છો તો પ્રથમ જે અજ્ઞાતા હતો તેનું જ્ઞાતાના
 રૂપમા પરિણમન થઈ ગયું, તેથી કૂટસ્થરૂપ નિત્યતા નાશ પામી ગઈ, આ કારણથી
 આત્માને પરિણામી અવસ્થા માનવો એઈએ આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય નથી પરંતુ
 પરિણામી નિત્ય છે

(૧) અદમાનુ પ્રમુસ્થ—

નિશ્ચય નય પ્રમાણે આત્મા મોક્ષ અને મોક્ષના કારણરૂપ શુદ્ધ

ઔદારિકાદિશરીરસ્ય કર્તાઽસ્તિ, આદિમત્પ્રતિનિયતાકારિત્વાત્, કુમ્મસ્ય યથા કુલાર્લ' । યત્પુનરકર્તૃકં તદાદિમત્પ્રતિનિયતાકારમપિ ન મત્તિ, યથાઽન્નવિ-
કારઃ । યથ શરીરસ્ય કર્તા સ આત્મા, હત્યેવમાત્મન' કર્તૃત્વ સિધ્ધ્યતિ । અન્નાદિ-
મત્તવિશેષણ મેવાદીનુપાદાય હેતોરનૈકાન્તિકત્ત્વવારણાય ।

યદ્વા-આત્મા કર્તા, સ્વકર્મફલમોક્તૃત્વાત્ વણિક્કુપીવલાદિવત્ ।
આત્મા સ્વકૃતકર્મફલમોક્તા તસ્માત્ કર્તા, યથા વણિક્કુપીવલાદયોઽકૃતકર્મણ,
ફલ ન પ્રાપ્નુવન્તિ ।

હસ ઔદારિકાદિ શરીર કા કોર કર્તા હૈ, ક્યો કિ ઔદારિકાદિ શરીર આદિમાન્
ઔર પ્રતિનિયત આકારવાલા હૈ, જૈસે-ધંદેકા કર્તા કુમાર । જો વસ્તુ વિના કર્તા કી
હોતી હૈ વહ આદિમાન્ ઔર નિયત આકાર વાલી નહીં હોતી, જૈસે-બાદલ કા વિકાર । જો
શરીર કા કર્તા હૈ, વહ આત્મા હૈ । હસ પ્રકર આત્મા કા કર્તૃત્વ સિદ્ધ હોતા હૈ । યહો
' આદિમત્ ' વિશેષણ સે મેરુ આદિ સે હોને વાલે અનેકાન્તિક દોષકા નિવારણ કિયા ગયા
હૈ, ક્યો કિ ષે આદિમાન્ નહીં હૈ ।

અથવા આત્મા કર્તા હૈ, ક્યો કિ વહ અપને કર્મો કા મોક્તા હૈ, જૈસે વણિક્કુ યા
કિસાન । આત્મા અપને કર્મો કે ફલકા મોક્તા હૈ હસ કારણ કર્તા હૈ । જૈસે-વણિક્કુ યા
કિસાન આદિ વિના કિયે કર્મ કા ફલ નહીં મોગતે, હસી પ્રકાર આત્મા વિના કિયે
કર્મ કા ફલ નહીં મોગતા ।

આ ઔદારિકાદિ શરીરનેા કાઇ કતો છે, કારણ કે ઔદારિકાદિ શરીર, આદિમાન્
અને પ્રતિનિયત આકાર વાળુ છે, જેમ બડાનેા કતો કુબાર જે વસ્તુ કર્તા વિનાની
હોય છે, તે આદિમાન્ અને નિયત આકાર વાળી હોય નહિ, જેમ વાહળનેા વિકાર
જે શરીરનેા કર્તા છે તે આત્મા છે એ પ્રકારે આત્માનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ થાય છે
અહીં ' આદિમત્ ' વિશેષણથી મેરુ આદિથી થવા વાળા અનેકાન્તિક દોષનું નિવારણ
કર્યું છે, કારણ કે તે ' આદિમાન્ ' નથી

અથવા-આત્મા કર્તા છે, કારણ કે-તે પોતાના કર્મોનેા લોકતા છે જેમ
વણિક્કુ અથવા ખેડુત આત્મા પોતાનાં કર્મોના ફલનેા લોકતા છે, તે કારણથી કર્તા
છે, જેમ વણિક્કુ અથવા ખેડુત આદિ, કર્મ કર્યા વિના કર્મનું ફળ લોગવતા નથી.
તે પ્રમાણે આત્મા કર્મ કર્યા વિના તેનું ફળ લોગવતો નથી.

ફિજ્ઞ-આત્મા સ્વસ્ય હિત કર્તુમન્ય નાપેમુતે; સ્વયમેવ સ્વરિતસાખે સમ', અતઃ પવાત્મન' પ્રમુત્વ સિખ્યતિ, તસ્માત્ સ્વહિતમિચ્છુના મોક્ષપ્રાપ્તિકારી-ભૂતે તપઃસયમારાધને પ્રવર્તિતન્યમ્ ।

(૭) કર્તૃસ્વનિરૂપણમ્—

અયમાત્મા-અદૃષ્ટાદિકર્મકરણાત્, નિશ્ચયનયેન શુદ્ધમાવકર્તૃત્વાત્, જ્યવહાર નયતો દ્રવ્યમાવકર્મણાં નોકર્મવાદ્યશરીરાદીના કર્તૃત્વાન્વ, કર્તૈત્યુચ્યતે । આત્મે-ફાન્તરૂપેણાઽકર્તૈતિ સાંખ્યમતમપાકર્તૃમુક્તમ્—'આત્મા કર્તૈતિ' ।

દુસરી માત્રે એ છે કે—આત્મા અપના કન્યાણ કરને મેં અય કી અપેક્ષા નહીં રક્ષતા । બહુ સ્વકીય કન્યાણ—સાધન મેં સ્વય સમર્થ છે । હસી સે આત્મા કા પ્રમુખ સિદ્ધ હોતા છે । અતઃ આત્મહિત કે અમિલાધી પુરુષ કો મોક્ષકારણમૂલ તપ ઓર સમય કી આરાધના મેં પ્રવૃત્ત હોના ચાહિય ।

(૭) આત્માકા કર્તૃત્વ—

એ આત્મા અદૃષ્ટ આદિ કર્મ કરને સે, નિશ્ચયનય કી અપેક્ષા શુદ્ધ માવો કા કર્તા હોને સે, તથા જ્યવહારનય સે દ્રવ્યકર્મ, માવકર્મ તથા નોકર્મ—આદ્યશરીર આદિકા કર્તા હોને સે કર્તા કહેલાતા છે,

'આત્મા પ્રકાન્તરૂપ સે અકર્તા છે' સાંખ્ય કે હસ મત કા નિરાકરણ કરને કે લિય આત્મા કો કર્તા વિશેષણ લગાયા છે ।

બીજી વાત એ છે કે—આત્મા પોતાનું કલ્યાણ કરવામા બીજાની અપેક્ષા રાખતો નથી, તે પોતાના કલ્યાણસાધનમાં પોતે જ સમર્થ છે તે કારણથી આત્માનું પ્રમુખ સિદ્ધ થાય છે એ કારણથી અનિહિતના અભિલાષી પુરુષોએ મોક્ષના કારણભૂત તપ અને સયમની આરાધનામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

(૬) આત્માનું કર્તૃત્વ—

આ આત્મા અદૃષ્ટ આદિ કર્મો કરવાથી, નિશ્ચયનયની અપેક્ષાને શુદ્ધ માવોને કર્તા હોવાથી તથા જ્યવહારનયથી દ્રવ્યકર્મ, માવકર્મ તથા નોકર્મ—આદ્યશરીર આદિને કર્તા હોવાથી કર્તા કહેવાય છે

"આત્મા જોકા-તરુપથી અકર્તા છે" સાંખ્યના આ મતનું નિરાકરણ કરવા માટે આત્માને કર્તા વિશેષણ આપ્યું છે

અર્જુનવાચ્ચ તસ્ય સાસારિકવિષયસુખાનામમોક્તત્વ ચ સિંચતિ । મૃકુતે હિ કર્તૃશબ્દેનાદૃષ્ટાદિજનનકર્મણ એવ કર્તૃત્વ વિવક્ષિતમ્, તેન મુક્તાત્મનિ નાતિપ્રસંગ । તથા ચ ય સાંસારિકસુખદુઃસ્વાદ્યનુભવિતા સ એવ તત્કારણીભૂતકર્મણઃ કર્તા, અર્જુનમોક્તવાનુપપત્તે ।

(૮) મોક્ત્વસિદ્ધિઃ-

અયમેવાત્મા મોહોદયેન શુદ્ધમાત્મસ્વભાવ વિસ્મૃત્ય પરવસ્તુનિ મોહિતઃ સન્ રાગદ્વેષ કરોતિ, રાગદ્વેષવશોઽર્હિન્શ નયનવિષયસમગ્રહાર્ય પ્રયત્નમાન-સ્તદ્વિયોગે સતિ ચિન્તાવ્યાકુલિતચેતા આર્તરોદ્રધ્યાનમુપગત સ્વાત્મનિ કર્મરજઃ

વિષયસુખ આદિ કે જનક કર્મો કે કર્તા નહીં હૈં, ઇસ કારણ વે અકર્તા હૈં । ઔર અકર્તા હોને કે કારણ વે સાંસારિક વિષયસુખો કે મોક્તા મી નહીં હૈં । યહાં 'કર્તા' શબ્દ સે અદૃષ્ટ આદિ કે જનક કર્મો કા કર્તા હી વિવક્ષિત હૈ, અત મુક્ત આત્મા મેં અતિ-પ્રસન્ન નહીં આતા, અત એવ સિદ્ધ હુઆ કિ જો સાંસારિક સુખ-દુઃખ આદિ કા મોક્તા હોતા હૈ, વહી ડન કે કારણમૂત કર્મ કા કર્તા મી હોતા હૈ । જો કર્તા નહીં હૈ વહ મોક્તા મી નહીં હૈ ।

(૮) આત્મા કા મોક્તૃત્વ

આત્મા મોહ કે ઉદય સે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કો મૂલકર પર-પદાર્થો મેં મોહિત હોતા હુઆ રાગ-દ્વેષ કરતા હૈ । રાગ-દ્વેષ કે વશ હો કર રાત-દિન નવીન નવીન વિષયો કા સમઢ કરને કે લિપ્ પ્રયત્નશીલ હોતા હુઆ, ઔર ડનકા વિયોગ હોને પર ચિન્તા સે વ્યાકુલચિત્ત હો કર આર્તધ્યાન ઔર રોદ્રધ્યાન કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, ઔર ઇસ

સંસારના વિષય-સુખ વગેરેને છત્પન્ન કરનાર કમોને કર્તા નથી એ કારણથી તે આત્મા અકર્તા છે, અને અકર્તા હોવાના કારણે તે સંસારના વિષયસુખોના લોકતા પણ નથી અહિં 'કર્તા' શબ્દથી અદૃષ્ટ આદિના જનક કમોને કર્તા જ વિવક્ષિત છે તેથી મુક્ત આત્મામા અતિપ્રસંગ આવતો નથી. એ કારણથી એમ સિદ્ધ થયું કે જે સંસારના સુખ-દુઃખ વગેરેનો લોકતા છે, તે એના કારણમૂત કમોને કર્તા પણ હોય છે, જે કર્તા નથી તે લોકતા પણ નથી.

(૮) આત્માનુ મોક્તૃત્વ-

આત્મા મોહના ઉદયથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને ભૂલી જઇને પર-પદાર્થોમાં મોહિત થઇને રાગ-દ્વેષ કરે છે, રાગ-દ્વેષને વશ થઇને રાત્રી અને દિવસ નવા-નવા વિષયોને સમઢ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેતો થકો, અને તેના વિયોગ થતાં ચિન્તાથી વ્યાકુલ-ચિત્ત થઇને આર્તધ્યાન અને રોદ્રધ્યાન ને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે કારણથી પોતાના

યદ્વા—આત્મા સુકૃતદુષ્કૃતકર્મણામકર્તા ન મગ્નિ, સુકૃતદુષ્કૃતકર્મ-
ફલરૂપસુખદુઃસ્વાનુભવાત્ । અર્કર્તૃરાત્મનઃ સુખદુઃસ્વાનુભવો ન યુજ્યતે, તથા
સતિ અતિપ્રસંગાત્ । મુક્તાનામપિ સાસારિકસુખદુઃસ્વાનુભવાપત્તેઃ, અર્કર્તૃત્વા-
વિશેષાત્ ।

અનુમવિત્ત્વેન મોક્ષત્વસિદ્ધિ, મોક્ષત્વેન ચ પર્ત્ત્વસિદ્ધિ' । યથા-
માત્મા કર્તા ન મવેત્તદાઽનુમવિતાઽપિ ન મવેત્ । ન ચાનુમવિત્ કર્તૃત્વસ્વીકારે
મુક્તસ્યાપિ કર્તૃત્વપ્રસન્ન', इति वाच्यम्, મુક્તાત્મન સાક્ષિરૂપેણાનુભવસત્ત્વેઽપિ
દ્રવ્યમાવર્ત્તમરહિતત્વાદેવ સાસારિકવિષયસુખાદિજનકર્મકર્તૃત્વાસમવેનાકર્તૃત્વાત્,

અથવા—આત્મા સુક્ષ્મ ઓર દુષ્કૃતરૂપ કર્મો કા અકર્તા નહીં છે, ક્યોં કિ વહ અપને
સુક્ષ્મ ઓર દુષ્કૃત કર્મો કે ફલત્વરૂપ સુખ-દુઃખ કા અનુભવ કરતા છે । આત્મા અકર્તા
હોતા તો ડસે સુખ-દુઃખ કા અનુભવ નહીં હોના ચાહિજ થા । કર્તા ન હોને પર મી ફલ કા
મોક્ષા માનને સે ગઢવડી મચ બાયગી । ફિર તો મુક્ત જીવા કો મી સાંસારિક સુખ ઓર
દુઃખ મોખાના પહેગા, ક્યોં કિ વે મી અકર્તા હૈં ।

આત્મા અનુભવ કરને ઘાલ્ય હોને કે કારણ મોક્ષા સિદ્ધ હોતા છે ઓર મોક્ષા
હોને કે કારણ કર્તા સિદ્ધ હોતા છે । આત્મા કર્તા ન હોતા તો અનુમવિતા (અનુભવ
કરનેઘાલ્યા) મી ન હોતા । 'અનુભવ કરનેઘાલ્ય કો કર્તા માનને પર મુક્તાત્મા કો મી
કર્તાપિ કા પ્રસન્ન આવગા' પેસા કહના યચિત નહીં છે, ક્યોં કિ મુક્તાત્માઓ કો
સાક્ષીરૂપે અનુભવ હોને પર મી, દ્રવ્ય-માવ કો સે રહિત હોને કે કારણ વે સાંસારિક

અથવા આત્મા સુકૃત અને દુષ્કૃત-રૂપ કર્મોના અકર્તા નથી, કારણ કે તે
પોતાના સુકૃત અને દુષ્કૃત રૂપ કર્મોના ફલસ્વરૂપ મુખ-કુખને અનુભવ કરે છે
આત્મા અકર્તા હોત તો તેને મુખ-કુખને અનુભવ નહિ થવો જોઈએ. કર્તા ન
હોવા છતાં પણ ફલનો લોભતા હોવાથી અઠગઈ થઈ જશે ફરી તો મુક્ત હોવોને
પણ સંસારનું મુખ અને કુખ લોભવવું પડશે, કારણ કે તે પણ અકર્તા છે

આત્મા અનુભવ કરવા વાળો હોવાથી લોભતા સિદ્ધ થાય છે, અને લોભતા
હોવાના કારણે કર્તા સિદ્ધ થાય છે આત્મા કર્તા ન હોય તો અનુમવિતા (અનુભવ
કરવા વાળો) ન હોય. 'અનુભવ કરવા વાળાને કર્તા માનવાથી મુક્તાત્માને પણ
કર્તાપણાનો પ્રસંગ આવશે,' એમ કહેવું તે ઊચિત નથી કારણ કે મુક્તાત્માઓને
સાક્ષીરૂપ અનુભવથી હોવા છતાંય દ્રવ્ય, માવ કર્મથી રહિત હોવાના કારણે તે

પ્રતિવિમ્બોદયાસમવાત્ । સ્ફટિકદર્પણાદાવપિ પરિણામેનૈવ પ્રતિવિમ્બોદય-
સમર્થનાત્ । તાદૃશપરિણામાક્ષીકારે ચ જીવસ્ય કર્તૃત્વ, સ્વત एव મોકૃતૃત્વ
ચ સિદ્ધમ્ ।

(૯) આત્મન. સ્વશરીરપરિમાણત્વમ્—

અયમાત્મા સ્વશરીરપરિમાણ૦ । નિશ્ચયનયેન લોકાકાશપરિમાણોઽ-
સંખ્યાતપ્રદેશી ચ । વ્યહારનયત્ શરીરનામકર્મોદયાજ્ઞાતેન સૂક્ષ્મશરીરેણ
સ્થૂલશરીરેણ ધા સમાનપરિમાણો મવતિ, તસ્માદય સ્વશરીરપરિમાણ ઇત્યુચ્યતે ।

નહી પડ સકતા । સ્ફટિક તથા દર્પણ આદિ મેં જો પ્રતિવિમ્બ પડતા હૈ સો પરિણામી
હોને કે કારણ હી પડતા હૈ । સ્ફટિક આદિ એકાન્ત અપરિણામી હોતે તો उन મેં
કિસી મી વસ્તુ કા પ્રતિવિમ્બ નહીં પડ સકતા થા । હસ પ્રકાર કા પરિણામ સ્વીકાર
કર હેને પર જીવ મેં કર્તાપન સિદ્ધ હો જાયગા ઔર ફિર મોકૃતાપન મી સ્વત સિદ્ધ
હો જાયગા ।

(૯) આત્માના શરીરપરિમાણ—

આત્મા પ્રાપ્ત શરીર કે બરાબર હૈ, અર્થાત્ શરીર કા જો પરિમાણ હૈ । વહી
આત્મા કા મી પરિમાણ હૈ । આત્મા નિશ્ચયનય સે લોકાકાશ કે બરાબર અસંખ્યાત
પ્રદેશી હૈ । વ્યવહારનય સે શરીરનામકર્મ કે હૃદય સે પ્રાપ્ત હુણ સૂક્ષ્મ યા સ્થૂલ શરીર
કા જો પરિમાણ હૈ ઈસી પરિમાણવાલા આત્મા હૈ, અત एव આત્મા શરીર પરિમાણ
કહ્લાતા હૈ ।

તથા હર્ષણુ આદિમાં જે પ્રતિબિમ્બ પડે છે, તે પરિણામી હોવાના કારણે પડે છે
સ્ફટિક આદિ જે એકાન્ત અપરિણામી હોત તો તેમાં કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રતિબિમ્બ
પડી શકત નહીં આ પ્રમાણે પરિણામ સ્વીકાર કરી લેવાથી જીવમાં કતોપણુ સિદ્ધિ
થઈ જશે, અને લોકતાપણુ પણ સ્વત. સિદ્ધ થઈ જશે

(૯) આત્માનું શરીરપરિમાણ—

આત્મા પ્રાપ્ત શરીરની બરાબર છે, અર્થાત્ શરીરનું જે પરિમાણ છે તે
આત્માનું પણ પરિમાણ છે આત્મા નિશ્ચયનયથી લોકાકાશની બરાબર અસંખ્યાતપ્રદેશી
છે વ્યવહારનયથી શરીર-નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થએલ સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ
શરીરનું જે પરિમાણ છે તે પરિમાણ વાળો આત્મા છે એટલા માટે આત્મા
શરીરપરિમાણ કહેવાય છે

સમુપાદત્તે । યથા કોડપ્યક્ષાની વ્યાધિનિદાનમ્ભૂતમપચ્યમશ્નન્અગાઠિઠતમપિ જ્વરાદિકં સ્વયમુત્પાદયતિ, તથાડયમાત્મા કર્મવન્ધનમવાઠઠન્નપ્યાર્તરોટ્રપાનવજેન કર્મવન્ધનં પ્રાપ્નોતિ । યથા કર્મવન્ધનં સ્વયમેવાદત્તે, તથા તત્કાલમપિ વાચ કિંચિન્નિમિત્તમપેક્ષ્ય મ્વયમેવોપમુદ્વત્તે । એવ ચાત્મનો મોક્તૃત્વ સિધ્ધયતિ । મોક્તૃત્વાન્વ કર્તૃત્વમપિ તસ્ય નિર્વાણમ્ ।

સાંખ્યસિદ્ધાન્તે પ્રકૃતેઃ કર્તૃત્વ, ન તુ જીવસ્ય, મોક્તૃત્વ ચાપિ જીવસ્યોપચરિતમેવ । દર્પણાકારાયાં યુદ્ધૌ સક્રાન્તાના સુખદુઃખાદીનાં સ્વાત્મનિ

કારણ અપની આત્મા મેં કર્મ-રજ દફટ્ટી કર લેતા હૈ । જૈસે અજ્ઞાની મનુષ્ય રોગ કે કારણમૂત અપચ્ચ કા સેવન કરતા હુઆ ન ચાહતે હુણ મી ય્વર આદિ કો ઉત્પન્ન કર લેતા હૈ, उसी प्रकार आत्मा कर्मबन्धन की दृष्ट्या न कर के मी आत-रौद्रभ्यान के अधीन होकर कर्मबन्ध को प्राप्त होता है । जैसे कर्मबन्ध को आत्मा स्वयं ग्रहण करता है, उसी प्रकार किसी बाह्य निमित्त की अपेक्षा से उसका फल मी स्वय ही भोगता है । इसी प्रकार आत्मा में मोक्षापन सिद्ध होता है, और मोक्षा होने से उस में कर्तापन मी बिना किसी बाधा के सिद्ध हो जाता है ।

સાંખ્યમત સે પ્રકૃતિ કર્તા હૈ, જીવ નહીં, ઔર મોક્ષાપન જીવ મેં ઉપચાર સે હૈ । દર્પણાકાર બુદ્ધિ મેં પ્રતિબિમ્બિત હોને ઘાટે સુખ-દુઃખ આદિ કા આત્મા મેં પ્રતિબિમ્બ

આત્માને વિષે કર્મ-રજ (કર્મના રજઠણ) બેઠહી કરી લે છે, જેમ અજ્ઞાની મનુષ્ય રોગના કારણમૂત અપચ્ચતુ (રોગ ઉત્પન્ન કરે તેવુ) સેવન કરીને, પોતે ઈચ્છતો નથી તે પશુ જવર (તાવ) આદિને ઉત્પન્ન કરી લે છે તે પ્રમાણે આત્મા કર્મબંધનની ઈચ્છા નહિ કરવા છતાંય પશુ આર્ત-રૌદ્ર બ્યાનને આધીન થઇને કર્મ બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે જેવી રીતે કર્મબંધનને આત્મા પોતે જ ગ્રહણ કરે છે, તે પ્રમાણે કોઈ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષાથી તેનું ફલ પશુ પોતે જ ભોગવે છે એ પ્રમાણે આત્મામાં બોધવાપણુ સિદ્ધ થાય છે અને બોધવા હોવાથી તેમાં કોઈ પ્રકારની બાધા વિના કર્તાપણુ પશુ સિદ્ધ થઈ જાય છે

સાંખ્યમત પ્રમાણે પ્રકૃતિ કર્તા છે, જીવ કર્તા નથી બોધવાપણુ તે પશુ જીવમાં ઉપચારથી છે । દર્પણાકાર બુદ્ધિમાં પ્રતિબિમ્બિત (પ્રતિબિમ્બ) થવાવાળા (દેહાવસ્થાવશા) સુખ-દુઃખ આદિનુ પ્રતિબિંબ આત્મામાં પડી શકતુ નથી. સ્ફટિક

પ્રતિવિમ્બોદયાસમનાત્ । સ્ફટિકઋર્પણાદાવપિ પરિણામેનૈવ પ્રતિવિમ્બોદય-
સમર્થનાત્ । તાદૃશપરિણામાક્ષીકારે ચ જીવસ્ય કર્તૃત્વ, સ્વત એવ મોક્તૃત્વ
ચ સિદ્ધમ્ ।

(૯) આત્મન સ્વશરીરપરિમાણત્વમ્—

અયમાત્મા સ્વશરીરપરિમાણ । નિશ્ચયનયેન લોકાકાશપરિમાણોઽ-
સખ્યાતપ્રદેશી ચ । વ્યહારનયત્ શરીરનામકર્મોદયાજ્ઞાતેન સૂક્ષ્મશરીરેણ
સ્થૂળશરીરેણ વા સમાનપરિમાણો ભવતિ, તસ્માદય મ્વશરીરપરિમાણ ઇત્યુચ્યતે ।

નહી પડ સક્રતા । સ્ફટિક તથા ટર્પણ આદિ મેં જો પ્રતિબિમ્બ પડતા હૈ સો પરિણામો
હોને કે કારણ હી પડતા હૈ । સ્ફટિક આદિ એકાન્ત અપરિણામી હોતે તો उन મેં
કિસી મી વસ્તુ કા પ્રતિબિમ્બ નહીં પડ સક્રતા થા । હસ પ્રકાર કા પરિણામ સ્વીકાર
કર છેને પર જીવ મેં કર્તાપન સિદ્ધ હો જાયગા ઓર ફિર મોક્તાપન મી સ્વત સિદ્ધ
હો જાયગા ।

(૯) આત્માકા શરીરપરિમાણ—

આત્મા પ્રાપ્ત શરીર કે બરાબર હૈ, અર્થાત્ શરીર કા જો પરિમાણ હૈ । ઘઠી
આત્મા કા મી પરિમાણ હૈ । આત્મા નિશ્ચયનય સે લોકાકાશ કે બરાબર અસંખ્યાત
પ્રદેશી હૈ । વ્યવહારનય સે શરીરનામકર્મ કે ઉદય સે પ્રાપ્ત હુપ સૂક્ષ્મ યા સ્થૂળ શરીર
કા જો પરિમાણ હૈ ઇસી પરિમાણવાલા આત્મા હૈ, અત એવ આત્મા શરીર પરિમાણ
કહલાતા હૈ ।

તથા ઇર્ષ્યુ આદિમા જે પ્રતિબિમ્બ પડે છે, તે પરિણામી હોવાના કારણે પડે છે
સ્ફટિક આદિ જે એકાન્ત અપરિણામી હોત તેમા કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રતિબિમ્બ
પડી શકત નહીં આ પ્રમાણે પરિણામ સ્વીકાર કરી લેવાથી જીવમા કર્તાપણુ સિધ્ધ
થઈ જાય, અને મોક્તાપણુ પણ સ્વત સિધ્ધ થઈ જાય

(૯) આત્માનું શરીરપ્રમાણ—

આત્મા પ્રાપ્ત શરીરની બરાબર છે અર્થાત્ શરીરનું જે પરિમાણ છે તે
આત્માનું પણ પરિમાણ છે આત્મા નિશ્ચયનયથી લોકાકાશની બરાબર અસંખ્યાતપ્રદેશી
છે વ્યવહારનયથી શરીર-નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થએલ સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂળ
શરીરનું જે પરિમાણ છે તે પરિમાણ વાળો આત્મા છે એટલા માટે આત્મા
શરીરપરિમાણ કહેવાય છે

સમુપાદત્તે । યથા કોડ્યપ્પજ્ઞાની વ્યાધિનિદાનભૂતમપચ્ચમક્ષન્નઅગઠિતમપિ જ્વરાદિકં સ્વયમુત્પાદયતિ, તથાડ્યમાત્મા કર્મવન્ધનમવાઠ્ઠન્નપ્યાર્તરોદ્રધ્યાનવચ્ચેન કર્મવન્ધનં પ્રાપ્નોતિ । યથા કર્મવન્ધન સ્વયમેવાદત્તે, તથા તત્કલમપિ ઘાણ કિચ્છિન્નિમિત્ત-મપેક્ષ્ય મ્વયમેવોપસુહુક્તે । એવ ચાત્મનો મોક્તૃત્વ સિધ્ધયતિ । મોક્તૃત્વાન્વ કર્તૃ-સમપિ તસ્ય નિર્વાઘમ્ ।

સાંખ્યસિદ્ધાન્તે પ્રકૃતે કર્તૃત્વ, ન તુ જીવસ્ય, મોક્તૃત્વ ચાપિ જીવસ્યોપચરિતમેવ । દર્પણાકારાયાં શુદ્ધૌ સક્રાન્તાના સુલ્લુ'લાદીના સ્વાત્મનિ

કારણ अपनी आत्मा में कर्म-रज इकट्ठी कर लेता है । जैसे अज्ञानी मनुष्य रोग के कारणभूत अपच्य का सेवन करता हुआ न चाहते हुए भी ज्वर आदि को उत्पन्न कर लेता है, उसी प्रकार आत्मा कर्मबन्धन की इच्छा न कर के भी आत-रौद्रध्यान के अधीन होकर कर्मबन्ध को प्राप्त होता है । जैसे कर्मबन्ध को आत्मा स्वयं ग्रहण करता है, उसी प्रकार किसी बाह्य निमित्त की अपेक्षा से उसका फल भी स्वयं ही भोगता है । इसी प्रकार आत्मा में मोक्षापन सिद्ध होता है, और मोक्षा होने से उस में कर्तापन भी बिना किसी बाधा के सिद्ध हो जाता है ।

सांख्यमत से प्रकृति कर्ता है, जीव नहीं, और मोक्षापन जीव में उपचार से है । दर्पणाकार बुद्धि में प्रतिबिम्बित होने वाले सुख-दुःख आदि का आत्मा में प्रतिबिम्ब

આત્માને વિષે કર્મ-રજ (કર્મના રજકણ) એકઠી કરી લે છે, જેમ અજ્ઞાની મનુષ્ય રોગના કારણભૂત અપચ્યનુ (રોગ ઉત્પન્ન કરે તેવું) સેવન કરીને, પોતે ઇચ્છેતો નથી તો પણ જ્વર (તાવ) આદિને ઉત્પન્ન કરી લે છે તે પ્રમાણે આત્મા કર્મબંધનની ઇચ્છા નહિ કરવા છતાંય પણ આત્મ-રૌદ્ર ધ્યાનને આધીન થઈને કર્મ બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે જેવી રીતે કર્મબંધનને આત્મા પોતે જ શ્રદ્ધણ કરે છે, તે પ્રમાણે કોઈ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષાથી તેનું ફલ પણ પોતે જ ભોગવે છે એ પ્રમાણે આત્મામાં બોધવાપણું સિદ્ધ થાય છે અને બોધવા બોવાથી તેમાં કોઈ પ્રકારની બાધા વિના કર્તાપણું પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે

સાંખ્યમત પ્રમાણે પ્રકૃતિ કર્તા છે, જીવ કર્તા નથી સોક્તૃત્વપણું તે પણ જીવમાં ઉપચારથી છે કર્મણાકાર શુદ્ધિમાં પ્રતિબિમ્બિત (પ્રતિબિબંધ) થવાવાળા (દેખાવવાવાળા) સુખ-દુઃખ આદિનુ પ્રતિબિબં આત્મામાં પડી

સમુપાદત્તે । યથા કોઽપ્યજ્ઞાની વ્યાધિનિદાનમ્ભૂતમપચ્યમશ્નન્અગાઢિચ્છતમપિ જ્વરાદિકં
સ્વયમુત્પાદયતિ, તથાઽયમાત્મા કર્મવન્ધનમવાઢન્નપ્યાર્તરીદ્રધ્યાનવશેન કર્મવન્ધનં
પ્રાપ્નોતિ । યથા કર્મવન્ધનં સ્વયમેવાદત્તે, તથા તત્કાલમપિ ઘાત્ત કિચ્ચિન્નિમિત્ત-
મપેક્ષ્ય મ્વયમેવોપમુદ્ધવતે । એવ ચાત્મનો મોક્ષતૃત્વ સિધ્ધયતિ । મોક્ષતૃતાન્વ કર્તૃ-
ત્વમપિ તસ્ય નિર્વાઘમ્ ।

સાંખ્યસિદ્ધાન્તે પ્રકૃતે કર્તૃત્વ, ન તુ જીવસ્ય, મોક્ષતૃત્વ ચાપિ
જીવસ્યોપચરિતમેવ । દર્પણાકારાયા યુદ્ધૌ સક્રાન્તાના સુલ્લુ'લાદીના સ્વાત્મનિ

કારણ અપની આત્મા મેં કર્મ-રજ ફકટી કર છતા હૈ । જેસે અગાની મનુષ્ય રોગ કે
કારણમૂત અપચ્ચ કા સેવન કરતા હુઆ ન ચાહતે હુણ મી ઝવર આદિ કો ઉત્પન્ન
કર છેતા હૈ, उसी प्रकार आत्मा कर्मबन्धन की इच्छा न कर के मी आर्त-रौद्रध्यान के
अधीन होकर कर्मबन्ध को प्राप्त होता है । जैसे कर्मबन्ध को आत्मा स्वयं ग्रहण करता है,
उसी प्रकार किसी बाह्य निमित्त की अपेक्षा से उसका फल भी स्वयं ही मोगता है ।
इसी प्रकार आत्मा में मोक्षापन सिद्ध होता है, और मोक्षा होने से उस में कर्त्तापन भी
बिना किसी बाधा के सिद्ध हो जाता है ।

સાંખ્યમત સે પ્રકૃતિ કર્તા હૈ, જીવ નહીં, ઓર મોક્ષાપન જીવ મેં ઉપચાર સે હૈ ।
દર્પણાકાર બુદ્ધિ મેં પ્રતિબિમ્બિત હોને વાળે સુલ્લ-દુલ્લ આદિ કા આત્મા મેં પ્રતિબિમ્બ

આત્માને વિષે કર્મ-રજ (કર્મના રજકણ) એકઠી કરી હે છે, જેમ અગાની
મનુષ્ય રોગના કારણમૂત અપચ્ચનુ (રોગ ઉત્પન્ન કરે તેવુ) સેવન કરીને, પોતે
ધ્રુષ્ટો નથી તેા પણ જવર (તાવ) આદિને ઉત્પન્ન કરી હે છે તે પ્રમાણે આત્મા
કર્મબન્ધનની ઇચ્છા નહિ કરવા છતાંય પણ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનને આધીન થઈને કર્મ
બન્ધનને પ્રાપ્ત થાય છે જેવી રીતે કર્મબન્ધનને આત્મા પોતે જ ગ્રહણ કરે છે, તે
પ્રમાણે કોઈ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષાથી તેનું ફલ પણ પોતે જ મોગવે છે એ પ્રમાણે
આત્મામાં મોક્ષતાપણુ સિદ્ધ થાય છે અને મોક્ષતા હોવાથી તેમાં કોઈ પ્રકારની
બાધા વિના કર્તાપણુ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે

સાંખ્યમત પ્રમાણે પ્રકૃતિ કર્તા છે, જીવ કર્તા નથી એવાપણુ તે પણ જીવમાં
ઉપચારથી છે કર્પણાકાર બુદ્ધિમાં પ્રતિબિમ્બિત (પ્રતિબિબરૂપે) થવાવાળા
(દેખાવવાવાળા) સુખ-દુઃખ આદિનુ પ્રતિબિબ આત્મામાં પડી શકતુ નથી, સ્પર્શિક

સર્વવ્યાપિત્વ, તત્ કાદાચિત્કમિતિ ન તેન વ્યભિચાર ।

આત્મા શ્યામાકૃત્તણ્ડુલમાત્રો ન મવતિ, અક્ષુષ્ઠપર્વમાત્રો વા ન મવતિ, તાવન્માત્રસ્યોપાચશરીરવ્યાપિત્વાત્, તિલે તૈલવત્ ત્વક્પર્યન્તશરીરવ્યાપિત્વેન ચોપલમ્યમાનગુણત્વાત્, તસ્માદુપાચશરોરે ત્વક્પર્યન્તશરીરવ્યાપીતિ સિદ્ધમ્ ।

(૧૦) અમૂર્તત્વનિરૂપણમ્—

આત્મા અમૂર્ત, ઇન્દ્રિયૈસ્પ્રાપ્તત્વાત્, સ્વપ્નાદિમિરચ્છેદ્યત્વાત્, શૂઘાદિમિરમેઘ-
ત્વાત્, રૂપરઠિતત્વાત્, અનાદ્યમૂર્તપરિણામત્વાત્, નિત્યત્વાત્ ।

કાદાચિત્ક (કમી-કમી હોનેવાળા) હૈ, उस से व्यभिचार नहीं आता ।

આત્મા શ્યામાક ધાન્યકળ ધરાવર નહીં હૈ, ન અગૂઠે કે પર્વ (પોર) કે ઘરાવર હી હૈ, इतना सा आत्मा एक साथ समस्त शरीर में व्यापक नहीं हो सकता, मगर आत्मा के गुण तो सपूर्ण शरीर में उपलब्ध होते हैं, जैसे तिलों में તેજ સર્વત્ર પાયા આતા હૈ, अत एव सिद्ध हुआ कि आत्मा प्राप्त शरीर में त्वचापर्यन्त व्यापी है ।

(૧૦) આત્મા કા અમૂર્તત્વ—

આત્મા અમૂર્ત હૈ, ક્યોં કિ વહ ઇન્દ્રિયોં કે દ્વારા પ્રહણ નહીં ક્રિયા આતા, वह स्वप्नादि से छेदा नहीं जा सकता, शूल आदि से मेदा नहीं जा सकता, वह अरूपी है, अनादि काल से अमूर्त परिणामवाला है और वह नित्य है ।

(કઠ્ઠચિત થવાવાળુ) છે, તેમા વ્યભિચાર આવતો નથી.

આત્મા શ્યામાક ધાન્યના કણુ ખરાબર નથી, તેમજ અગૂઠાના પર્વ (પોર) ખરાબર પણ નથી એટલો આત્મા એક સાથે સમસ્ત શરીરમાં વ્યાપક થઈ શકતો નથી, પરંતુ આત્માના શુષુ તો સપૂર્ણ શરીરમા ઉપલબ્ધ થાય છે, જેમ તલમાં તેલ સર્વત્ર હોય છે એ કારણથી એ સિદ્ધ થયુ કે આત્મા આ પ્રાપ્ત શરીરમાં ત્વચા-આમઠી સુધી વ્યાપી રહેલો છે

(૧૦) આત્માનુ અમૂર્તત્વ

આત્મા અમૂર્ત છે કારણ કે તે ઇન્દ્રિયોં દ્વારા પ્રહણ કરી શકાતો નથી, અડગ (તલવાર) આદિથી છેદી શકાતો નથી, શૂલ આદિથી લેદી શકાતો નથી, અરૂપી છે, અનાદિ કાલથી અમૂર્ત પરિણામવાળો છે અને તે નિત્ય છે

ગુણાનામસદ્ભાવ इति सर्वः स्वीकारात् । शरीरे तद्गुणसत्त्वे हेतोर्नामसिद्ध्या,
इत्थं च देहाद् परिदेशोऽपि आत्माऽस्तीति वाद परित्यज्य स्वदेह एवात्माऽस्तीति
मन्तव्यम् ।

यद्वा—आत्मा व्यापको न भवति चेतनत्वात्, यत्तु व्यापक तन्न चेतनम्,
यया गगनम् । चेतनं चात्मा, तस्मान्न व्यापकः । इत्यमव्यापकत्वे सिद्धे तस्य
तत्रैवोपलभ्यमानगुणत्वे कायप्रमाणताऽपि सिद्धा । यत् पुनरष्टसमयसाध्य-
केवलिसमुद्घातावस्थायामाहृतानामपि चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकव्यापित्वेनात्मनः

રિક્ત દેશ મેં બુદ્ધિ બાદિ ગુણો કા સદ્ભાવ નહીં છે, પેસા સમી ને સ્વીકાર
કર્યા છે । શરીર મેં આત્મા કે ગુણો કા અસ્તિત્વ છે હી, અતઃ એવ હેતુ અસિદ્ધ નહીં
છે । ઇસ પ્રકાર શરીર સે બાહર આત્મા કા અસ્તિત્વ માનના છોડ કર સ્વદેહ મેં હી
અસ્તિત્વ માનના જાણિયું.

અથવા—આત્મા વ્યાપક નહીં છે, ક્યાં કિં વહ ચેતન છે । જો વ્યાપક હોતા છે
વહ ચેતન નહીં હોતા, ઐસે આકાશ । આત્મા ચેતન છે, અતઃ વ્યાપક નહીં છે ।

ઇસ સે આત્મા કી અવ્યાપકતા સિદ્ધ હો જાને પર પૂર્વોક્ત હેતુ સે (ક્યાં કિ
શરીર મેં હી ઇસ કે ગુણ પાવે જાતે છે, ઇસ હેતુ સે) આત્મા કી શરીરપ્રમાણતા
મી સિદ્ધ હો જાતી છે । જાઠ સમય મેં સમ્યક્ હોને વાળે કેવલિસમુદ્ઘાત કી
અવસ્થા મેં ચૌદહરાજ્જુ લોક મેં આત્મા કા વ્યાપ્ત હો જાના જો યહો માના છે, વહ

નહિં કારણ કે દેહધી અતિરિક્ત (દેહ સિવાય) દેશમાં બુદ્ધિ બાદિ શુદ્ધિનો
સદ્ભાવ નથી. જો પ્રમાણે ચોળે સ્વીકારણ છે શરીરમાં આત્માના શુદ્ધિનું અસ્તિત્વ
છે જ, જો કારણથી હેતુ અસિદ્ધ નથી જા પ્રમાણે શરીરની બહાર આત્માનું
અસ્તિત્વ માનવું ત્યજીને પોતાના દેહમાં જ અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ.

અથવા—આત્મા વ્યાપક નથી, કારણ કે તે ચેતન છે. જે વ્યાપક હોય છે તે
ચેતન હોય નહિ, જેમ આકાશ. આત્મા ચેતન છે તે કારણથી વ્યાપક નથી.

જા હેતુથી આત્માની અવ્યાપકતા સિદ્ધ થવાથી પૂર્વોક્ત હેતુથી (કેમકે
શરીરમાં જ તેના શુદ્ધિ નેવામાં આવે છે જો હેતુથી) આત્માની શરીરપ્રમાણતા પણ
સિદ્ધ થઈ જાય છે જાઠ સમયમાં સપન્ન થવા વાળા કેવલિસમુદ્ઘાતની અવસ્થામાં
ચૌદ શબ્દલોકમાં આત્માનું વ્યાપ્ત થઈ જવાનું જાહેર ને માન્યું છે. તે કાલાન્તિક

इयं च पुत्तलिका न किञ्चिदिच्छति, पुनरयं बालः सकलेन्द्रियैर्विषय-
मुपभुज्य सुखी भवितुमिच्छति । यदि कोऽपि खड्गमुत्पाप्येमावभिधावेत् तदा
पुत्तलिका पूर्ववदेवावस्थिता भविष्यति, बालस्तु खड्गमिधातजनितदुःखादुद्विज्य
पलायिष्यते । अस्मीति बालः कमपि बुद्धिमतं बालमुपकारिष्यति भोजनीयवस्तु-
प्रदानेन, कमपि चान्यं बालं चपेटादिप्रहारेण क्रन्दयिष्यति । पुत्तलिका तु
हितमहितं वाऽपि किञ्चिन्नैव कर्तुं प्रमविष्यति । यदि मिष्टाननाय बालः आहूतो
भवेत् तदानीं सत्वरमागतो बालो मोक्तुं प्रवर्तते, तज्जन्यसुखानुभवोऽपि तस्य
जायेत । पुत्तलिका तु नागमिष्यति न किञ्चिद् मोक्ष्यते, का धार्ता सुखानुभवस्य ? ।

यह पुतली कुछ भी इच्छा नहीं करती मगर बालक सभी इन्द्रियों के विषयों का
मोग करके सुखी होने को इच्छा करता है । अगर कोई तलवार उठाकर इन्हें मारने
दावे तो पुतली ग्यों की र्यों खड़ी रहेगी मगर बालक तलवार के आघात के दुःख
से उद्विग्न हो कर या आघात की आशङ्का से भाग जायगा । वह बालक किसी
मुखे बालक को भोजन देकर उसका उपकार भी करेगा और किसी बालक को थपड़
आदि मारकर रुलाएगा, मगर पुतली किसीका हित या अहित करने में समर्थ नहीं
है । अगर बालक को मिठाई खाने के लिए बुलाया जाय तो उसी समय आकर वह
मिठाई पर दूट पड़ेगा और उसे मिठाई खाने के सुख का अनुभव भी होगा ।
पुतली न मिठाई के लिए आएगी न खाएगी, सुख का अनुभव करने की तो बात
ही अलग रही । अत एव यह निश्चय होता है कि बालक में जीव का लक्षण ज्ञान

आ पुतली कांछ पक्षु धम्मिच्छा करती नथी परंतु आणक सर्वं धन्दिथेनान्
विषयेनो बोध करीने सुभी यवानी धम्मिच्छा करे छे अथवा कांछ तलवार उठावीने
तेने भारवा डोढे तो पुतली तो जेम छे तेम त्या छी रहेशे परंतु आणक
तलवार भारवाना दुःखी उद्विग्न-स्थितातुर बनीने अथवा तो भारवानी आशंकाभी
आगी जेशे ।

जे आणक कांछ भूष्या आणकने बोधन आभीने तेने उपकार पक्षु करेशे अने
कांछ आणकने थपड़ आदि भारीने तेने शवरावशे, परंतु पुतली कांछतु हित छे
अथवा अहित करवा समर्थ नथी अथवा आणकने भिक्षार्थ जावा भाटे बोधाववाभा
आवे तो तेज समर्थे आवीने भिक्षार्थ पर तूटी पडेशे अने तेने भिक्षार्थ जावानो
सुभनो अनुभव पक्षु येशे । पुतली भिक्षार्थ भाटे आवेशे नही अने आशे पक्षु नही
तो सुभनो अनुभवनी तो बात ज बूझी रहि । जे कारखधी निश्चय थाय छे छे

અનેન-“આત્મા નાતીન્દ્રિયો નાપિ જઠાદ્ મિન્નઃ” ઇતિ નાસ્તિકમતં નિરસ્તમ્ ।

નન્વમૂર્તોઽયમાત્મા નેત્રાદિમિરિન્દ્રિયૈસ્તુ ન વિદ્યેયસ્તદિં પથમિમં જનો જાનીયાત્-‘અસ્ત્યત્રાત્મે’-તિ ।

ધ્રુવતામ્-કસ્યચિત્ સમક્ષમષ્ટવર્ષીયો વાછસ્તિષ્ઠતિ; તત્સમાનાકૃતિ-મૃન્મયી પુત્તલિકાઽપિ તિષ્ઠતિ । તત્રાસૌ દ્રષ્ટા પશ્યતિ-ઇય પુત્તલિકા ચક્રુર્ગ્રાજ-કર્ણયુક્તાઽપિ દ્રષ્ટુ ગ્રાતું શ્રોતુ વા ન શક્નોતિ, પુનસ્ય ધાલશ્વધુમ્બ્યાં પશ્યતિ, પુષ્પમાઘાતિ, કસ્યચિદ્ઘાપિત શૃણોતિ ચ ।

હસ કથન સે નાસ્તિક કે હસ મત કા નિરાકરણ હો ગયા કિ-‘આત્મા ન અતીન્દ્રિય હે ઓર ન જઠ સે મિન્ન હે’ ।

સૂક્ષ્મા—આત્મા અમૂર્ત હે, નેત્ર આદિ હિન્દ્રિયો સે જ્ઞાના નહીં જા સક્તા તો મનુષ્ય કેસે સમજે કિ આત્મા કા અસ્તિત્વ હે ।

સમાધાન—સુનિયે । માન લીઝિં કિસી કે સામને આઠ વર્ષ કા ચાલક સ્વઠા હે, उसी के समान आकृतिवाली मिट्टी की एक पुतली भी रक्खी है । दोनों को देखने वाला देखता है कि—यह पुतली नेत्र, नाक और कान से कुछ सो है किन्तु देखने में सूंघने में और सुनने में समर्थ नहीं है, और यह चालक आँखों से देखता है, फૂल सूंघता है, और किसी का माषण सुनता है ।

આ ઈયનથી નાસ્તિકના એ મતનું નિશ્કરણ થઈ ગયું કે “આત્મા અતીન્દ્રિય નથી, અને જઠથી બિન્ન નથી”

શ કા—આત્મા અમૂર્ત છે, નેત્ર આદિ હિન્દ્રિયોથી બધી શક્તો નથી; તો પછી માણસો કેવી રીતે સમજી શકશે કે આત્માનું અસ્તિત્વ છે

સમાધાન—સાંભળો ! માની લો કે કોઈ (માણસ)ના સામે એક આઠ વર્ષનો બાળક ઉભો છે તેની બાજુમાં તેના જેવી સમાન આકૃતિવાલી માટીની એક પુતળી પણ રાખી છે આ બન્નેને જોવાવાળાં જુવે છે કે—આ પુતળી નેત્ર, નાક, કાનથી શુદ્ધ તો છે; પરંતુ જોવામાં, સુંઘવામાં અને સાંભળવામાં સમર્થ નથી અને આ બાળક નેત્રથી જુવે છે, ફૂલ સૂંઘે છે અને કોઈનું બાપણ સાંભળે છે

इयं च पुचलिका न किञ्चिद्विच्छति, पुनरप्य वाच्यं प्रकटयितुं यत्नः ।
 मृगमुज्य सुखीभवितुमिच्छति । यदि कोऽपि स्वदुःखान्तरात्प्रेमावमिवावेत् ५
 पुचलिका पूर्ववदेवावस्थिता भविष्यति, बालस्तु स्वदुःखान्तरात्प्रेमावमिवावेत् ५
 पलायिष्यते । अतो वाच्यं कमपि सुसुखित बालमुपकल्पयति मोक्षनीय ५
 प्रदानेन, कमपि चान्य बालं चपेटादिप्रहारो क्रन्दयिष्यति । पुचलिका
 हितमहित वाऽपि किञ्चिन्नैव कर्तुं प्रमदयिष्यति । यदि मिष्टान्ननाय बाल ५
 मवेत् तदानीं सत्वरमातो बालो मोक्षतु प्रवर्तेत तज्जन्यमुन्मानुमवोऽपि ५
 वायेत । पुचलिका तु नागमिष्यति न किञ्चिद् मोक्ष्यते का वार्ता सुखानुभवस्य ?

यह पुचली कुछ नी इच्छा नहीं करता नाग बाटक नहीं इच्छियों के विषया ०
 नेल करक सुनी होने का इच्छा करता है । अगर कोई तलवा उलझ इन्हें न
 गीह तो पुचली यो की त्या नहा हवा नाग बाटक तलवा के आवत क दु
 से उद्वेग हो कर या आवत की आगह से ना जया । वह बाटक
 नूवे बाटक को मोहन देकर उलझ उलझार में करेगा और किसी बाटक को ५५
 आदि नाकर रुटगा, नाग पुचला किञ्चिदा हित या सहित करने में समर्थ ५६
 है । अगर बाटक को निटई बान क तिर बुझया प्राय तो उतां समय आकर ५७
 निटई पर दूट पड़ेगा और उते निटई बान क सुन का अनुभव भी होगा ।
 पुचला न निटई क तिर आगा न नारा, सुन का अनुभव करन की तो वाच्य
 ही करन रही । अत एव यह निश्चय होता है कि बाटक में बत का रुट नाग

आ पुचली हाथ पक्ष छोड़ा करती नहीं । फलु भागक एवं छन्दिये
 निषेधोने सोन करीने मुभी यवानी छूला छूटे छे अथवा दोर तलवार छुलीने
 तेने भागवा दोरे तो पुचली तो जेम छे तेन त्या वली न्ह्ये फलु ५८
 तलवार भागवाना दु भयी छिद्रिअ-बितातुर भलीने अथवा तो भागवानी आश हागी
 भागी न्ह्ये ।

जे भागक दोर क्षण भागने दोरन आपीने तेने उपक्ष पक्ष छोड़े अने
 दोर भागकने थपड अदि भागीने तेने दोरनवगे, फलु पुचली दोरनु हित छे
 अथवा सहित हवा नमर्थ नहीं । अथवा भागकने मिहर्ष आवा माटे केखाववामा
 आवे तो तेन मनये आवीने मिहर्ष फलु तूरी पछे अने तेने मिहर्ष आवाने
 मुपने अनुभव पक्ष यगे । पुचली निहर्ष माटे आवगे नहीं अने आगे पक्ष नही
 तो मुपना अनुभवनी ते बत व थूरी नही । जे हारवथी निश्चय थाय छे छे

તથા ચાર્ય નિશ્ચયઃ—વાલે જીવલક્ષણસ્ય જ્ઞાનસ્ય સર્વમાવાદ વાલશરીરે જીવોઽસ્તીતિ ।
 એવમન્યપ્રાપિ સજીવશરીરે જીવસ્ય સત્તા નિષ્કેતુ શક્યતે । વસ્તુતોઽયમાત્મેવ કર્તા
 મોક્તા નાનાવિવશુમપરિણતિકર્તા ચેતિ । અયમાત્મા સંસારાવસ્થાર્યાં સ્વજ્ઞાનવશેન
 દુઃખમર્જયતિ । ઉક્તશ્ચ—

“સસારે પર્યટન્ જન્તુ,ર્વંહુયોનિસમાકુલે,
 શરીરં માનસં દુઃખ, પ્રાપ્નોતિ ઘત દારુણમ્ ॥૧॥
 આર્તધ્યાનરતો મૂઢો, ન કરોત્પાત્મનો હિતમ્,
 તેનાસૌ મુમહત્ કલેશં, પરત્રેદ ચ ગચ્છતિ” ॥૨॥

વિષમાન છે, હસ લિપ્ત ઠસ મેં જીવ છે । હસી પ્રકાર અયત્ર મી સજીવ શરીર મેં
 જીવ કી સત્તા કા નિશ્ચય કિયા ણા સક્તા છે । વાસ્તવ મેં યહી આત્મા કર્તા, મોક્તા
 ઔર નાના પ્રકાર કી શુભ ઔર અશુભ પરિણતિઓ કા કર્તા છે । આત્મા સસાર—
 અવસ્થા મેં અપને અજ્ઞાન કે આધીન હો કર દુઃખ ઉપાર્જન કરતા છે, કદા મી છે —

“નાના પ્રકાર કી યોનિયો ષે યુક્ત હસ સસાર મેં ભ્રમણ કરતા હુઆ જીવ
 અનેક ઔર મયાનક શારીરિક ધર્મ માનસિક દુઃખ પ્રાપ્ત કરતા છે ॥ ૧ ॥

આર્તધ્યાન ઔર રોદધ્યાન મેં લીન રહેને વાણ મૂઢ જીવ આત્મા કા હિત
 નહીં કરતા । હસી કારણ ઘટ હસ છોક ઔર પર છોક મેં મહાન્ કલેશ પાતા છે” ॥૨॥

બાલકમાં જીવનું લક્ષણ—જે જ્ઞાન તે વિષમાન છે, તે કારણથી તેમ જીવ છે એ
 પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સજીવ શરીરમાં જીવની સત્તાનો નિશ્ચય કરી શકાય છે
 વાસ્તવમાં આ આત્મા કર્તા, મોક્તા અને નાના પ્રકારની શુભ અને અશુભ
 પરિણતિઓનો કર્તા છે આત્મા સસાર અવસ્થામાં પોતાના અજ્ઞાનને આધીન થઈને
 દુઃખ ઉપાર્જન કરે છે તેથી પણ છે કે —

“નાના પ્રકારની યોનિયોથી યુક્ત આ સસારમાં ભ્રમણ કરતો થકો જીવ
 અનેક અયાનક શારીરિક અને માનસિક દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે ॥૧॥

આર્તધ્યાન અને રોદધ્યાનમાં લીન રહેવા વાળો મૂઢ જીવ આત્માનું હિત
 કરતો નથી. આ કારણથી તે આ લોક અને પરલોકમાં મહાન્ કલેશ પામે છે” ॥૨॥

(૧૧) આત્મન. પ્રતિશરીર મિન્નત્વમ્—

આત્મા-પ્રતિશરીર મિન્ન । એકસ્યૈવાત્મન પ્રતિશરીરસત્ત્વે તુ જન્મમરણવધ-
મોક્ષવ્યવસ્થા નોપપદ્યેત્ । અન્યો જાતઃ, અન્યો મૃતઃ । અન્યો વદઃ, અન્યસ્તુ મૃક્ત
ઇતિ વ્યવસ્થા કથમુપપદ્યેત, તસ્માત્ પ્રતિશરીરં મિન્ન ઇતિ સિદ્ધમ્ । તથા ચાનન્તા
આત્માન ઇતિ મન્તવ્યમ્ । અનેનાઽદ્વૈતવાદો નિરાકૃતઃ ।

(૧૨) આત્મન પૌદ્ગલિકકર્મસયુક્તત્વમ્—

અયમાત્મા—પૌદ્ગલિકકર્મસયુક્ત । નિશ્ચયનયેન કર્મરહિતોઽપિ વ્યવહાર-
નયતોઽનાદિકાલતઃ. પૌદ્ગલિકકર્મસવદ્દોઽસ્તિ, તસ્માદયં પૌદ્ગલિકકર્મસયુક્ત
ઇતિ કથ્યતે ।

(૧૧) આત્મા કા પ્રતિશરીરમિન્નત્વ—

આત્મા અલ્પા-અલ્પા શરીરો મેં અલ્પા-અલ્પા હૈ । સમસ્ત શરીરો મેં
એક હી આત્મા કા અસ્તિત્વ માના જાય તો જન્મ, મરણ, વન્ધ ઓર મોક્ષ
કી વ્યવસ્થા નહીં હો સકેગી । અર્થાત્ કોઈ જનમા, કોઈ મરા, કોઈ વદ્ધ હુઆ
ઓર કોઈ મુક્ત હુઆ, એસી વ્યવસ્થા કેસે બન સકેગી ? અતઃ આત્મા પ્રત્યેક
શરીર મેં અલ્પા હી સિદ્ધ હોતા હૈ । આમાર્હે જનત હૈ, એસા માનના ચાહિય ।
હસ સે અદ્વૈતવાદ કા નિરાકરણ હો ગયા ।

(૧૨) આત્મા કા પૌદ્ગલિક કર્મસંયોગ—

યહ આત્મા પૌદ્ગલિક કર્મો સે સયુક્ત હૈ । નિશ્ચયનય સે કર્મરહિત હોને પર
મી વ્યવહારનયકી અપેક્ષા અનાદિકાલ સે પૌદ્ગલિક કર્મો કે સાથ આત્મા

(૧૧) આત્માનુ પ્રતિશરીરમિન્નત્વ

આત્મા બૂદ્ધા-બૂદ્ધા શરીરોમાં બૂદ્ધો-બૂદ્ધો છે સમસ્ત શરીરોમાં એક જ આત્માનું
અસ્તિત્વ માનવામાં આવે તો જન્મ, મરણ બધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા થઈ શકશે
નહીં અર્થાત્, કોઈનું જન્મ, કોઈનું મરણ, કોઈ બદ્ધ થાય અને કોઈ મુક્ત થાય
એવી વ્યવસ્થા કેવી રીતે બની શકશે ? આ કારણથી 'આત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં અલગ
છે' એમ સિદ્ધ થાય છે આત્મા જનત છે એમ માનવું એઈએ, આથી અદ્વૈતવાદનું
નિરાકરણ થઈ ગયું

(૧૨) આત્માનો પૌદ્ગલિક કર્મસંયોગ

આ આત્મા પૌદ્ગલિક કર્મોથી સયુક્ત (કર્મો સાથે જોડાએલો) છે નિશ્ચય
નયથી કર્મરહિત હોવા છતાં પણ વ્યવહારનયની અપેક્ષા અનાદિકાલથી પૌદ્ગલિક

આત્મનો મિથ્યાત્વેન સહાનાદિ' સમ્યન્ધ' । અનાદિમિથ્યાત્વજનિત-
ત્રિમાવપરિણામરૂપરાગદ્વેષપરિણત્યાઽઽત્મા સતસાયોગોલ્ક ઇવ સલિલં સર્વતોભાવેન
જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મદલં સમાક્રુપ્ય સ્વસ્મિન્ સંયોજયતિ । તતોઽસૌ વહ્નિનાઽયોગાલ્ક
ઇષ, નીરેણ ક્ષીરમિષ તેન કર્મદલેનૈક્યમાવં પ્રાપ્ય મૂર્ત ઇવ મવતિ, અત એવ
નિશ્ચયનયેનાઽમૂર્તોઽપિ વ્યવહારનયેનાત્મા મૂર્ત હત્યુચ્યતે । કર્મસમ્યન્ધોઽયમાત્મનો
વ્યવહારનયત એવ ।

કા સયોગ છે । અત એવ ઠસે પૌદ્ગલિક કર્મો સે સયુક કહતે હૈં । મિથ્યાત્વ
કે સાથ આત્મા કા અનાદિ સમ્યન્ધ છે । અનાદિકાલીનમિથ્યાત્વજનિત
ત્રિમાવ-પરિણતિરૂપ રાગ-દ્વેષ સે આત્મા અપને સમસ્ત પ્રદેશો સે જ્ઞાનાવરણ આલિ
કે કર્મવલિકો કો ઠસી પ્રકાર પ્રહણ કરતા છે, જૈસે સ્વૃષ તપા હુઆ છોદે કા
ગોઠા બલ કો પ્રહણ કરતા છે । અત જૈસે અગ્નિ ઔર છોદગોલ્ક ઇકમેક
સે હો જાતે હૈં, ઔર દૂધ-પાની ઇક-મેક હોયા હુઆ પ્રતીત હોતા છે, ઇસી
પ્રકાર કર્મવલિકો કે સાથ આત્મા ઇકમેક હોકર મૂર્ત-સા હો જાતા છે । ઇસ
પ્રકાર નિશ્ચયનય સે અમૂર્ત હોતે પર મી વ્યવહારનય સે આત્મા મૂર્ત છે । આત્મા
ઔર કર્મ કા વહ સમ્યન્ધ વ્યવહારનય સે હી સુમજના ચાહિય ।

કર્મોની સાથે આત્માનો સયોગ છે એ કારણથી તેને પૌદ્ગલિક કર્મોથી સયુકત
કહે છે

મિથ્યાત્વની સાથે આત્માનો અનાદિ સંબંધ છે અનાદિકાલીન મિથ્યાત્વથી
ઉત્પન્ન ત્રિમાવ-પરિણતિરૂપ રાગ-દ્વેષથી આત્મા પોતાના સમસ્ત પ્રદેશોથી જ્ઞાનાવરણ
આદિના કર્મકળોને કોવી રીતે બ્રહ્મ કરે છે કે નેવી રીતે ખૂબ તપેલા હોવાનો
જાણો જાણુ બ્રહ્મ કરે છે એટલે કે નેમ અગ્નિ અને હોવાનો જાણો એકમેક
થઈ જાય છે, અને દૂધ-પાણી એકમેક થયેલા પ્રતીત થાય છે તે પ્રમાણે કર્મ
વલિકોની સાથે આત્મા એક-મેક થઈને મૂર્ત નેવો થઈ જાય છે આ પ્રમાણે
નિશ્ચયનયથી અમૂર્ત હોવા છતાં પણ વ્યવહારનયથી આત્મા મૂર્ત છે આત્મા
અને કર્મનો આ સંબંધ વ્યવહારનયથી જ સમજવો જોઈએ

કર્મવન્ધાપેક્ષયાઽત્મના સહ પુદ્ગલસ્યૈવરૂપઃ સમન્વઃ, પરન્તુ લક્ષણા-
પેક્ષયા દ્વયોર્મિન્નતા પ્રતીયતે । તમ્માદાત્મન ઇમાન્તેનાઽમૂર્તત્વ નાસ્તિ । इदमत्र
तत्त्वम्-बन्धस्तु वस्तुतः पुद्गलस्य पुद्गलेन सह भवति, यथा पृथक् पृथक् पुद्गला
रूपस्निग्धगुणाभ्यां परस्पर बन्ध प्राप्नुवन्ति तद्वत्-आत्मना सह पूर्ववदेव । कर्मपुद्गलैः
सह नूतनकर्मपुद्गला निवर्धयन्ते । आत्मनोऽसम्भवात्प्रदेशेष्वेवा कर्मपुद्गलानामवगाहन
भवति । आत्मन एकैकप्रदेशेऽनन्तकर्मपुद्गलास्तिष्ठति । आत्मप्रदेशानां धर्मपुद्गलानां
चैकक्षेत्रेऽवगाहनरूप एव बन्धः । ईदृशोऽयं वधो नास्ति ।

કર્મવન્ધ કી અપેક્ષા આત્મા કે સાથ પુદ્ગલ કા ઈકવન્ધ-રૂપ-સમ્બંધ હૈ કિન્તુ લક્ષણો
સે દોનો મિત્ર-મિત્ર પ્રતીત હોતે હૈ, ઇસ લિખ આત્મા મેં એકાન્ત અમૂર્તતા નહીં હૈ । તાત્પર્ય
યહ હૈ કિ-વાસ્તવ મેં પુદ્ગલ કા વધ તો પુદ્ગલ કે સાથ હી હોતા હૈ, જૈસે પૃથક્ પૃથક્ પુદ્ગલ
રૂઝતા ઔર સ્નિગ્ધતા ગુણાં કે કારણ પરસ્પર બંધ હો જાતે હૈ, ઇસ પ્રકાર આત્મા કે સાથ
પહેલે સે જેવે હુપ્ કર્મપુદ્ગલ કે સાથ નવીન કર્મપુદ્ગલોં કા વન્ધ હોતા હૈ, ઇન પુદ્ગલોં
કી અવગાહના આત્મા કે અસમ્ભવાત પ્રદેશોં મેં હોતી હૈ । 'આત્મા કે એક-એક પ્રદેશ મેં
અનન્ત પુદ્ગલ રહતે હૈ । આત્મપ્રદેશોં કા ઔર કર્મ-પુદ્ગલોં કા વધ એકક્ષેત્રાવગાહન
રૂપ હી હૈ, જૈસે એક પુદ્ગલ દુસરે પુદ્ગલ કે સાથ સ્નિગ્ધતા ઔર રૂઝતા ગુણ કે કારણ
મિલ કર રહ્ન વન જાતા હૈ વેસા આત્મા ઔર પુદ્ગલ કા વન્ધ નહીં હોતા । કર્મ-

કર્મ બંધની અપેક્ષા આત્માની સાથે પુદ્ગલનો એકત્વરૂપ સંબંધ છે, પરન્તુ
લક્ષણોથી બંને મિત્ર મિત્ર પ્રતીત થાય છે એ કારણથી એકાન્ત મૂર્તતા નથી.
તાત્પર્ય એ છે કે —વાસ્તવમાં પુદ્ગલનો બંધ તો પુદ્ગલની સાથે જ થાય છે
પૃથક્-પૃથક્ પુદ્ગલ રૂક્તા અને સ્નિગ્ધતા શુભોના કારણે પરસ્પર બંધ થઈ બંધ
છે એ પ્રમાણે આત્માની સાથે પ્રથમથી બંધ થયેલા (આત્માને પ્રથમ ચોટેલા)
કર્મપુદ્ગલોની સાથે નવીન કર્મપુદ્ગલોનો બંધ થાય છે તે પુદ્ગલોની અવગાહના
આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં થાય છે આત્માના એક એક પ્રદેશમાં અનન્ત પુદ્ગલ
રહે છે આત્માના પ્રદેશો અને કર્મપુદ્ગલોનો બંધ એકક્ષેત્રાવગાહનરૂપ જ છે જેવી
રીતે એક પુદ્ગલ બીજા પુદ્ગલની સાથે સ્નિગ્ધતા અને રૂક્તા શુભના કારણે
મળીને રહી જાય છે, તેવી રીતે આત્મા અને પુદ્ગલનો બંધ થતો નથી.
કર્મપુદ્ગલોની અવગાહના આત્માની સાથે આ પ્રકારે અનાદિકાલથી ચાલી આવે છે

— યથા—પુદ્ગલસ્ય પુદ્ગલેન સદ્ સ્તિગ્ધસ્પૃશ્ણગુણસમ્પાદ્યે સતિ સ્કન્ધમાયરૂપો બન્ધો મયતિ । કર્મપુદ્ગલાનામયગાહનાઽઽત્મના સદૈત્યમનાદિકાલતઃ પ્રવૃત્તા, યદ્-
— એકપિન્દસ્ય કર્મણશરીરમેવ સજાયતે । તત્ત્વ શરીરમાત્મનઃ પ્રદેશમેકમપિ ન મુચ્યતિ ।
આત્મનઃ સર્વપ્રદેશમભિવ્યાપ્ય તિલ્લે તૈલમિવ કર્મણશરીર તિષ્ઠતિ, કિન્તુ—અક્ષર-
— સ્થાનન્તત્તમો માગો વર્ષત એવ, મેઘપટલાન્છાદિતસૂર્યરશ્મિવત્ । इदं કર્મણ શરીર
તૈજસ ચેતિ દ્વયં શરીરમતિસૂક્ષ્મં સદાઽઽત્મના મદ્ધ વર્તતે । યત્ર સૂક્ષ્મશરીરે સ્થૂલશરીરે
વાઽયમાત્મા ગચ્છતિ તત્પ્રમાણો મયન્ સંકુચિતો વિસ્તૃતો વા મયતિ । તદાનોમિદં
દ્વયં શરીરમપિ સૂક્ષ્મસ્થૂલશરીરાનુસારેણ સંકુચિતં વિસ્તૃતં વા મયતિ ।

યથા—અકૃત્રિમપર્વતાદૌ સ્કન્ધરચના વિદ્યમાનૈવ, તથાપિ તસ્માત્

પુદ્ગલો કી અવગાહના આત્મા કે સાથે હસ પ્રકાર અનાવિકાલ સે બહી આતી હૈ કિં એક
પિન્દરૂપ કર્મણ શરીર હી ઉત્પન્ન હોતા હૈ । યહ કર્મણ શરીર આત્મા કે એક મી પ્રદેશકો
નહી છોડતા । આત્મા કે સમસ્ત પ્રદેશો કો વ્યાપ્ત કરકે, તિલ મેં તેલ કી તરહ કર્મણ
શરીર રહતા હૈ, કિન્તુ જ્ઞાન કા અનન્તર્વા માગ બાદલોં સે આન્છાદિત સૂર્ય કી પ્રમા કે
સમાન સ્થૂલ રહતા હી હૈ ।

યહ કર્મણ શરીર ઔર તૈજસ શરીર અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હૈ ઔર અત્મા કે સાથે સદૈવ
રહતે હૈ । કિસ સૂક્ષ્મ મા સ્થૂલ શરીર મેં આત્મા બાસતા હૈ ઈસી શરીરપ્રમાણ સંકુચિત મા
વિસ્તૃત હો બાસતા હૈ, ઔર ઈસ સમય યે દોનોં શરીર મી સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ શરીર કે અનુસાર
સંકુચિત અથવા વિસ્તૃત હો બાસતે હૈ ।

કૈસે અકૃત્રિમ પર્વત આદિ મેં સ્કન્ધ કી રચના સો ગ્યો કી કો વિદ્યમાન રહતી હૈ

કે કોઠપિન્દરૂપ કર્મણ શરીર ન ઉત્પન્ન થાય છે તે કર્મણ શરીર આત્માના કોઈ
પણ પ્રદેશને છોડતો નથી આત્માના તમામ પ્રદેશોને વ્યાપ્ત (વ્યાપ્ત તરહ
વેશયેલ) કરીને તલમાં તેલ રહે છે તે પ્રમાણે કર્મણ શરીર રહે છે

પરંતુ જ્ઞાનનો અતત્તમો ભાગ, વાહનાબોધી ઢઠાબોલી સૂર્યની પ્રમા પ્રમાણે
ખુલ્લો રહે ન છે ? તે કર્મણ શરીર અને તૈજસ શરીર અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે
અને આત્માની સાથે તે ઢંઢેશાં રહે છે ને સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ શરીરમાં આત્મા બાસ
છે તે શરીર પ્રમાણે સંકુચિત અથવા વિસ્તૃત થઈ બાસ છે અને તે સમય આ
બન્ને શરીર પણ સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ શરીરના અનુસાર સંકુચિત અથવા વિસ્તૃત
થઈ બાસ છે.

જેવી રીતે અકૃત્રિમ પર્વત આદિના રૂઢ બની રચના સો જેવી છે તેવી ન

સ્કન્ધાત્ પુગતના પુદ્ગલા સરન્તિ નૂતનાસ્તુ તત્રાગત્ય મિલન્તિ, તથાજ્નયો-
સ્તૈજસ-કાર્મણ-શરીરયો સ્વરૂપ ન કદાચિદ્ વિનશ્યતિ, પરન્તુ તત્રત્યા-
પુરાતના કર્મપુદ્ગલાઃ સ્વસ્વફલપ્રદાનપુરસ્તર સ્વાવસ્થિતિસમયં સમાપ્યાપ-
ગચ્છન્તિ, નૂતના' પુન કર્મપુદ્ગલા આત્મપ્રદેશેષુ મિલિત્વા સ્વદ્વા મવન્તિ ।
एवामात्मप्रदेशै सहानादिकालत प्रवाहरूपोऽय समायात. कर्मणा सम्बन्ध. ।

અય ષ કર્મસમ્બન્ધસ્તદૈવ વિનશ્યતિ, યદાઽયમાત્મા મુક્તિ લમેત । આખ્યાં
તૈજસકાર્મણશરીરાખ્યાં વિયોગ એવ મુક્તિરુચ્યતે । યદનાદિકાલત કાર્મણ-
શરીર સસારિણો ન સ્યાત્ તદા કદાચિદપિ નવીનકાર્મણવર્ગણાભિર્વન્યો ન
મવેત્ । કાર્મણશરીરાભાવાદેવ સિદ્ધાના કાર્મણવર્ગણાપરિપૂર્ણેઽપિ સિદ્ધક્ષેત્રે
કર્મવન્ધો ન મવતિ ।

ફિર મી ડસ સ્કન્ધ સે પુરાને પુદ્ગલ મિરતે રહતે હૈં ઓર નવીન પુદ્ગલ આકર ડસમેં મિલ જાતે
હૈં, હસી પ્રકાર તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીર કા સ્વરૂપ કમી નટ નહીં હોતા, કિન્તુ ડસમેં કે
પુરાને કર્મ-પુદ્ગલ અપના-અપના ફલ દેકર, અપની સ્થિતિ કા કાલ સમાપ્ત કરકે હટ જાતે
હૈં ઓર નવીન પુદ્ગલ આત્મપ્રદેશાં મેં મિલકર થદ્દ હો જાતે હૈં । હસ પ્રકાર આત્મપ્રદેશોં કે સાથ
કર્મોં કા સમ્બન્ધ અનાદિકાલ સે પ્રવાહરૂપ મેં ચલ્લ જાતા હૈં ।

યદ્ કર્મ-સમ્બન્ધ ડસી સમય નટ્ત હોગા, જ્વ આત્મા મુક્ત હો જાયગા । તૈજસ ઓર
કાર્મણ શરીર સે સર્વથા વિયોગ હો જાના હો આત્મા કી મુક્તિ હૈં । સંસારી જીવ કે સાથ
અનાદિ કાલ સે કાર્મણ શરીર કા સમ્બન્ધ ન હોતા તો નવીન કર્મવર્ગણાઓ કા સમ્બન્ધ
કમી ન હોતા । યથાપિ સિદ્ધક્ષેત્ર કાર્મણવર્ગણા સે મરા હુઆ હૈં, ફિર મી સિદ્ધોં મેં કાર્મણ
શરીર ન હોને સે ડન્હેં કર્મવન્ધ નહીં હોતા ।

વિષમાન રહે છે, તો પણ તે શ્વધમાથી પુરાણ પુદ્ગલ ખરતા રહે છે અને
નવીન પુદ્ગલ આવીને તેમા મળી જાય છે એ પ્રમાણે તૈજસ અને કાર્મણ
શરીરનું સ્વરૂપ કોઈ વખત પણ નાશ થતું નથી, પરંતુ તેમા પુરાણ કર્મપુદ્ગલ
પોત-પોતાનું ફળ આપીને પોતાની સ્થિતિનો સમય સમાપ્ત કરીને હટી જાય છે,
અને નવીન પુદ્ગલ આત્મપ્રદેશોમાં મળીને બદલ થઈ જાય છે આ પ્રમાણે આત્મ
પ્રદેશોની સાથે કર્મોના સબંધ અનાદિ કાળથી પ્રવાહરૂપમા આવ્યો આવે છે

। આ કર્મ-સબંધ તે સમયે નાશ થશે કે જ્યારે આત્મા મુક્ત થઈ જશે
તૈજસ અને કાર્મણ શરીરની સર્વથા વિયોગ થઈ જવો તેજ આત્માની મુક્તિ છે.
સંસારી જીવની સાથે અનાદિ કાલથી કાર્મણ શરીરનો સબંધ જો ન હોત તો
નવીન કર્મવર્ગણાઓનો સબંધ પણ કોઈ વખત નહીં થતે, જો કે સિદ્ધક્ષેત્ર

(૧૩) આત્મન ઈર્ષ્યગતિસ્વભાવ—

અયમાત્મા—ઈર્ષ્યગતિશીલ., અગુરુલ્લધુત્વાત્ । યદ્યેવં તર્હિ કથમધો ગચ્છતિ ? ।
અભાવ્યુર્યયા સ્વભાવત ઈર્ષ્યગમનશીલોપિ મૃદ્ધેપાજ્જલેઽધો ગચ્છતિ, તદપગમાદર્શ્ય-
માજ્જલાન્તાદ્ ગચ્છતિ, એવાત્માપિ કર્મલેપાદધો ગચ્છતિ તદપગમાદર્શ્યમાલો-
કાન્તાદ્ ગચ્છતિ । યથા જ્ઞા-પ્રપ્તવીજમપિ ધનમુક્ત સદર્શ્ય ગચ્છતિ ।

(૧૩) આત્માના ઈર્ષ્યગતિસ્વભાવ—

યહ આત્મા ઈર્ષ્યગમન સ્વભાવ વાળા હૈ, કયોં કિં વહ અગુરુલ્લધુ હૈ । પ્રશ્ન કિંયા
જા સક્તા હૈ કિં અગર એસી વાત હૈ તો આત્મા અધોગમન કયોં કરતા હૈ ? હસ પ્રશ્ન કા
ઉત્તર યહ હૈ કિં જૈસે પાની મેં ઉપર કી ઓર ગમન કરને કા સુંવેકા સ્વભાવ હૈ, ફિર મી
મિટી કા લેપ કર દેન સે વહ અધોગમન કરતા હૈ ઓર લેપ હટ જાને પર જલ કી સતહ તક
ઉપર કી ઓર ઊઠતા હૈ । હસી પ્રકાર આત્મા કર્મલેપ કે કારણ નીચે જાતા હૈ ઓર કર્મલેપ
હટ જાને સે લોક કે અપ્રમાગ તક ઉપર કી ઓર જાતા હૈ । અથવા જૈસે—પ્રપ્ત કા વીજ
બન્ધન સે મુક્ત હોકર ઉપર જાતા હૈ ઊસી પ્રકાર આત્મા મી કર્મબન્ધન કા નાશ હોને પર
ઉપર જાતા હૈ ।

કામંધુવર્મણાએથી બરેલો છે, તો પણ સિદ્ધોમા કામંધુ શરીર નહિ હોવાથી તેને
કામંધુ થતો નથી.

(૧૩) આત્માના ઈર્ષ્યગતિસ્વભાવ—

આ આત્મા ઈર્ષ્યગતિ-ગમન-સ્વભાવ વાળો છે, કારણ કે તે અશુદ્ધ-લધુ છે
તો પ્રશ્ન કરી શકાય છે કે અગર જો જો પ્રમાણે છે તો આત્મા અધોગમન કેમ
કરે છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જો છે કે—તુ બહુનો સ્વભાવ જેમ પાણીમા ઉપરની
તરફ આવવાનો છે તો પણ તેને માટીનો લેપ કરી દેવાથી તે પાણીમાં નીચે જાય
છે અને માટીનો લેપ ફર થતા જલની સપાટી સુધી ઉપરના ભાગમાં આવે
છે જો પ્રમાણે આત્મા કર્મલેપના કારણે નીચે જાય છે, અને કર્મલેપ ફર થવાથી
લોકના અપ્રમાગ સુધી ઉપરના ભાગમા જાય છે અથવા જેવી રીતે એરકાનુ બીજા
બંધનથી મુક્ત થતાં ઉપર જાય છે તે પ્રમાણે આત્મા પણ કામબંધન નાશ થતાં
ઉપર જાય છે

લોકવાદિપ્રકરણમ્—

યઃ પુનરેવરૂપમાત્માનં સર્વથા વિજ્ઞાયાત્મસ્વરૂપનિરૂપણપર. સ એવ વસ્તુતો લોકવાદીત્યાહ—‘લોકવાદી’ इति । लोकपते सर्वज्ञैरिति लोक—
પહ્જીવનિકાયરૂપ. । અત્ર લોકશબ્દેન પહ્જીવનિકાયો ગૃહ્યતે, મગવતાઽઽત્મજ્ઞાન-
મેવ પુરસ્કૃત્ય લોકવાદિમતિવોધનાત્ । યઃ પહ્જીવનિકાયરૂપ લોક વિજ્ઞાનાતિ
સ એવ લોકવાદી=લોકસ્વરૂપકથનસ્વભાવવાન્, ન તુ પહ્જીવનિકાયપાનમિજ્ઞ
इत्यर्थः ।

પહ્જીવનિકાયરક્ષણેનૈવાત્મસ્વરૂપ પ્રકટીમવતિ । તત્ત્વ પહ્જીવ—

લોકવાદિપ્રકરણ—

જો હસ પ્રકાર આત્મા કે સ્વરૂપ જો જ્ઞાન કર આત્મા કે નિરૂપણ મેં તત્પર હોતા હૈ
વહી વાસ્તવ મેં લોકવાદી હૈ ।

સર્વજ્ઞો દ્વારા જો લોકા જાય—અવલોકન ક્રિયા જાય વહ લોક હૈ, અર્થાત્ પહ્જીવનિકાય
જો લોક કહતે હૈ । ‘લોક’ શબ્દ સે યહો પહ્જીવનિકાય કા હી પ્રહણ ક્રિયા ગયા હૈ,
ક્યોં કિ મગવાન્ ને આત્મજ્ઞાન જો હી આગે રત્નકર લોકવાદી કા કથન ક્રિયા હૈ । જો
પહ્જીવનિકાયરૂપ લોક જો જ્ઞાનતા હૈ વહી લોકવાદી હૈ, અર્થાત્ લોક કે સ્વરૂપ કા કથન
કરને વાલા હૈ, કિન્તુ પહ્જીવનિકાય સે અનમિજ્ઞ નહીં ।

પહ્જીવનિકાય કી રક્ષા કરને સે હી આત્મા કા સ્વરૂપ પ્રકટ હોતા હૈ । પહ્જીવ—

લોકવાદીપ્રકરણ

જો આ પ્રમાણે આત્માના સ્વરૂપને બહુ ઠરીને આત્માના નિરૂપણમા તત્પર
થાય છે તે વાસ્તવિક રીતે લોકવાદી છે

સર્વજ્ઞ દ્વારા જે લોકાવાય—અવલોકન કરાય,—અર્થાત્ સર્વજ્ઞ જેને જોઈ શકે
છે તે લોક છે અર્થાત્ પહ્જીવનિકાયને લોક કહે છે ‘લોક’ શબ્દથી પહ્જીવ-
નિકાયનું જ અહણ કથું છે, કારણ કે ભગવાને આત્મજ્ઞાનને જ આગળ રાખીને
લોકવાદીનું કથન કથું છે જે પહ્જીવનિકાયરૂપ લોકને બણે છે, તે લોકવાદી છે,
અર્થાત્ લોકના સ્વરૂપનું કથન કરવા વાળા છે પહ્જીવનિકાયથી અનમિજ્ઞ
હોય તે નહિ.

પહ્જીવનિકાયની રક્ષા કરવાથી જ આત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે પહ્જીવ—

નિકાયજ્ઞાન વિના તદ્વશ્ય ન સમવતિ । અતઃ પદ્મજીવનિકાયસ્વરૂપ નિરૂપ્યતે—

જીવાસ્તાવત્ સક્ષેપતો દ્વિવિધાઃ—સિદ્ધા અસિદ્ધાથેતિ । તત્ર મુક્તિ પ્રાપ્તા સિદ્ધાઃ, સસારિણોઽસિદ્ધાઃ । સસારિણઃ પુનર્દ્વિવિધા—ત્રસ—સ્થાવરમેદાત્ । તત્ર પૃથિવ્યપ્રતેજોનાયુવનસ્પતયઃ સ્થાવરા । પ્રસાશ્વતુર્વિધાઃ—દ્વીન્દ્રિય—ત્રીન્દ્રિય—ચતુરિન્દ્રિય—પચ્ચેન્દ્રિયમેદાત્ । તપ્તેન્દ્રિયાણિ પચ્ચ શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ઘ્રાણ-રસન-સ્પર્શનાલ્ખ્યાનિ । પૃથિવીકાયોઽપ્કાયસ્તેજસ્કાયો વાયુકાયો વનસ્પતિકાયથેતિ પચ્ચવિધા જીવા એકેન્દ્રિયાઃ । કૃમ્યાદયો દ્વીન્દ્રિયાઃ, પિપીલિકાદયસ્ત્રીન્દ્રિયાઃ, અમરાદયઃચતુરિન્દ્રિયાઃ । મનુષ્યાદયઃપચ્ચેન્દ્રિયાઃ ।

નિકાય કી રક્ષા ડસકે જ્ઞાન કે અમાવ મેં નહીં હો સકતી, અત પદ્મજીવનિકાય કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ ક્રિયા જાતા હૈ—

સક્ષેપ મેં જીવો કે દો મેદ હૈ—સિદ્ધ જીવ ઓર અસિદ્ધ જીવ । મુક્ત જીવ સિદ્ધ કહ્લાતે હૈ ઓર સસારી જીવ અસિદ્ધ કહ્લાતે હૈ । સંસારી જીવ મી દો પ્રકાર કે હૈ—ત્રસ ઓર સ્થાવર । પૃથિવીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, ઓર વનસ્પતિકાય સ્થાવર હૈ । ત્રસ જીવ ચાર પ્રકાર કે હૈ—દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય ઓર પચ્ચેન્દ્રિય । શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ (નાક), રસના ઓર સ્પર્શન, યે પાંચ હન્દ્રિયો હૈ । પૃથિવીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય ઓર વનસ્પતિકાય, યે પાંચ સ્થાવર જીવ એકેન્દ્રિય હૈ । કૃમિ આદિ દ્વીન્દ્રિય હૈ । પિપીલિકા (ચિંટો) આદિ ત્રીન્દ્રિય હૈ । મૈરા આદિ ચૌહન્દ્રિય હૈ । મનુષ્ય આદિ પચ્ચેન્દ્રિય હૈ ।

જીવનિકાયની રક્ષા તેના જ્ઞાનના અભાવમાં થઈ શકતી નથી, તે કારણથી ૫૨ જીવનિકાયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે —

સંક્ષેપમાં જીવના બે ભેદ છે—(૧) સિદ્ધજીવ અને (૨) અસિદ્ધજીવ મુક્તજીવ તે સિદ્ધ કહેવાય છે અને અસિદ્ધ તે સસારી જીવ કહેવાય છે સસારી જીવ પણ બે પ્રકારના છે (૧) ત્રસ અને (૨) સ્થાવર. પૃથિવીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાય તે સ્થાવર છે ત્રસ જીવ ત્રણ પ્રકારના છે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચ્ચેન્દ્રિય. શ્રોત્ર (કાન) ચક્ષુ (નેત્ર), ઘ્રાણ (નાક), રસના (જીભ), અને સ્પર્શન (ચામડી), આ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે પૃથિવીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય, આ પાંચ સ્થાવરજીવ એકેન્દ્રિય છે, કૃમિ આદિ દ્વીન્દ્રિય છે કીરી આદિ ત્રીન્દ્રિય છે, ભમરા વગેરે ચૌહન્દ્રિય

અત્ર પચ્ચ સ્થાવરા એકત્વસથેતિ મિલિત્વા પઢજીવનિકાયા મવન્તિ
 ઇયાં પ્રત્યેક મેદાન્ મદર્શયામઃ—

(૧) પૃથિવીકાયમેદા.—

પૃથિવીકાયસ્તાવદુચ્યતે—પૃથિવ્યેવ કાયો યસ્ય સ પૃથિવીકાયઃ ।
 પૃથિવીકાયાદય પચ્ચ સ્થાવરનામકર્મોદયાત્ સમુત્પન્નાસ્તસ્માદિમે સ્થાવરા ઇતિ
 કથ્યન્તે । પૃથિવીકાયોઝ્નેકવિધઃ, શુદ્ધપૃથિવીશર્કરા—વાલ્લકાદિમેદાત્ । તત્ર
 શર્કરાદિમેદરહિતા મૃત્તિકારૂપા, તથા ગોમયકચવરાદિરહિતા વા પૃથિવી—

પાંચ સ્થાવર ઔર એક પ્રસ મિલકર પડુજીવનિકાય હૈં । ઇન સબકે
 મેદ દિસલાતે હૈં—

(૧) પૃથિવીકાય કે મેદ—

પૃથિવી હી જિસ કા શરીર હો, વહ પૃથ્વીકાય કહલાતા હૈ । પૃથ્વીકાય આદિ પાંચો
 સ્થાવરનાકર્મ કે ઉદય સે ઉત્પન્ન હોને કે કારણ સ્થાવર કહલાતે હૈં । પૃથિવીકાય
 બનેક પ્રકાર કા હૈં—શુદ્ધ પૃથિવી, શર્કરા, વાલ્લ આદિ । ઊનમેં શર્કરા આદિ
 મેદોં સે રહિત મૃત્તિકારૂપ, તથા ગોશર યા કચરા આદિ સે રહિત પૃથિવી શુદ્ધપૃથિવી
 કહલાતી હૈ । પથર કે છોટે—છોટે સ્વળ્હોં સે મિલી હુઈ મૃત્તિકા શર્કરા પૃથિવી હૈ ।

છે, મનુષ્ય આદિ પચ્ચેન્દ્રિય છે

પાંચ સ્થાવર અને એક પ્રસ મળીને પડુજીવનિકાય છે એ તમામના લેહો
 બતાવે છે:—

(૧) પૃથિવીકાયના લેહ—

પૃથિવી જેનુ શરીર હોય, તે પૃથિવીકાય કહેવાય છે પૃથ્વીકાય આદિ પાંચેય
 સ્થાવરનામકમના ઉદયથી ઉત્પન્ન હોવાના કારણે સ્થાવર કહેવાય છે પૃથ્વીકાય બનેક
 પ્રકારે છે, શુદ્ધપૃથ્વી, શર્કરા, વાલ્લ (રેતી) આદિ તેમાં શર્કરા આદિ લેહોથી રહિત
 મૃત્તિકારૂપ, અને છાલુ અગર કચરા આદિથી રહિત પૃથ્વી શુદ્ધપૃથ્વી કહેવાય છે
 પથ્થરના નાના—નાના કકડાઓથી મળેલી માટી તે શર્કરા પૃથિવી છે વાલ્લ (રેતી)

શુદ્ધપૃથિવી । અશ્મલધુસ્વન્દમિથિતા મૃત્તિકા-શર્કરાપૃથિવી । વાલુકામ્પતિમિથા મૃત્તિકા-વાલુકાપૃથિવી । એવં મહુવિધાઃ પૃથિવીકાયાઃ, તથાદિ--

વપલ - શિલા - લઘ્વણી-પર - લોહ - ત્રપુ - તામ્ર - સીસક - રજત-સુવર્ણ હરિતાલ - શિશ્નુલક - મનઃશિલા - સસ્યકાઝન - પ્રવાલા - મ્રકપટલા - મ્રવાલુકા - ગોમેદ - રુચકા - સ્ફટિક - લોહિતાક્ષ - મરકત - મસારગણ્ડ - મુજગે - ન્દ્રનીલ - ગોપીચન્દન - ગૈરિક - હસગર્મ - પુલક - સૌગન્ધિક - ચન્દ્રકાન્ત - સૂર્યકાન્ત - વૈદ્ય - જલકાન્તાદય સર્વે વાદરપૃથિવીકાય-મેદા । एते च शुद्धपृथिव्यादयः स्वस्वनिस्थिता एव चेतनावन्तः । गोमय-कचरादिरूपशस्त्रोपहृता रथिवद्वितापरूपशस्त्रोपहृताश्च गतचेतना भवन्ति ।

વાલુ મિલી મૃત્તિકા વાલુકા પૃથિવી કહાણી છે । હસ પ્રકાર પૃથિવીકાય કે અનેક મેદા છે, જે હસ પ્રકાર —

પત્થર, શિલા, નમક, સ્પર, લોહા, રાંગા, તાંબા, શીશા, ચાંદી, સોના, હરતાલ, હિંગલ, મૈનસિલ, સસ્યકાઝન, મૂગા, અમ્રક અમ્રવાલુકા ગોમેદ, રુચક, અક્ષ, સ્ફટિક, લોહિતાક્ષ, મરકત, મસારગણ્ડ, મુજગ, હન્દ્રનીલ, ગોપીચન્દન, ગેરુ, હસગર્મ, પુલક, સૌગન્ધિક, ચન્દ્રકાન્ત સૂર્યકાન્ત, વૈદ્ય, જલકાન્ત, આદિ વાદર પૃથિવીકાય કે મેદા છે । જે શુદ્ધ પૃથિવી આદિ જ્યે અપની સ્થાન મેં સ્થિત હોતે છે તમી સચેતન હોતે છે । ગોમર, કચરા આદિ શસ્ત્રો સે ઉપહૃત હોકર યા સૂર્ય કી રૂપ ઓર અગ્નિ કે તાપરૂપ શક્તિ સે અચેતન હો જાતે છે ।

મગેલી માટી વાલુકાપૃથિવી કહેવાય છે એ પ્રમાણે પૃથિવી કાયના અનેક લેહ છે

પત્થર, શિલા, મીઠું, ઉપર-આરે, લોહ, રાંગો, (કલક), ત્રાણુ, સીંકું, ચાંદી, સોના, હરતાલ, હિંગલો, મનશિલ, સુરમો, મૂગા-પરવાળાં, અમ્રક, અમ્રવાલુકા, ગોમેદ, રુચક, અક્ષ, સ્ફટિક, લોહિતાક્ષ, મરકત, મસારગણ્ડ, મુજગ, હન્દ્રનીલ, ગોપીચન્દન, ગેરુ, હસગર્મ, પુલક, સૌગન્ધિક, ચન્દ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત, વૈદ્ય, જલકાન્ત આદિ વાદરપૃથિવીકાયના લેહ છે (આ ખર વાદર પૃથ્વીકાય છે) એ શુદ્ધ પૃથિવી આદિ જ્યારે પોતાની ખાણમાં સ્થિત હોય છે, ત્યારે તે સચેતન હોય છે. છાણ-કચરો આદિ શસ્ત્રોથી ઉપહૃત (હવાઓથી) યકને, અથવા તેા સૂર્ય અને અગ્નિના તાપરૂપ શક્તિથી અચેતન થઈ જાય છે

ઉક્તવાદરપૃથિવીકાયાનાં યૈવૈકો જીવસ્તત્ર નિયમતોઽસરૂપાતા' પૃથિવીકાયા
જીવા સન્તિ । સ્થાનમપ્યેષાં પૃથિવી-પાતાલ-મવન-નરક-પ્રસ્તર-વિમાનાદિક
દ્વેયમ્ । સૂક્ષ્મપૃથિવીકાયજીવાસ્તુ સર્વલોકવ્યાપિનઃ । ઉમયેષા મેદમમેદાઃ
સર્વક્ષમણીતાદાગમાદવગન્તવ્યા ।

(૨) અપ્કાયમેદા.—

અપ્કાયોઽનેકવિધ -અવશ્યાય - મિહિકા - કરક-હરતનુ - શુદ્ધ-શીતો-ખ-
ક્ષારા-ઝમ્લ-લવણ-ક્ષીરોદક-ઘૃતોદકાદિમેદાત્ । એકો યત્રાપ્કાયસ્તત્રાસરૂપાતા
અપ્કાયા સન્તિ । વાદરાપ્કાયના સમુદ્ર-ઠંદ-નદી-વાપી-કૂપાદિઃ સ્થાનમ્ ।
સૂક્ષ્મપ્કાયસ્તુ સર્વલોકવ્યાપક । અસ્યાપિ મેદપ્રમેદા આગમતો વિદ્વેયા ।

ઉક્ત વાદર પૃથિવીકાય આદિ કા જહાં ણક જીવ હૈ વહાં નિયમ સે અસરૂપાત પૃથિવીકાય
કે જીવ હૈ । પૃથિવી પાતાલ, મવન, નરક-પ્રસ્તર, વિમાન આદિ ફનકે સ્થાન હૈ ।
સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાય કે જીવ સમસ્ત લોક મેં વ્યાપ્ત હૈ । દોનો કે મેદ-પ્રમેદ સર્વજોક આગમ
સે સમક્ષ લેને વાહિષ ।

(૨) અપ્કાય કે મેદ—

અપ્કાય અનેક પ્રકાર કા હૈ—ઝોસ, મિહિકા, ઝોલે, હરતનુ, શુદ્ધજલ, શીતજલ,
ઝખજલ, ક્ષાર, ઝમ્લ લવણજલ (સ્વારા પાની) ક્ષીરોદક, ઔર ઘૃતોદક આદિ । જહાં એક અપ્કાય
હૈ વહાં અસરૂપાત અપ્કાય હૈ । વાદર અપ્કાયકા સ્થાન સમુદ્ર, તલાવ, નદી, વાવડી,
કૂપ આદિ હૈ, ઔર સૂક્ષ્મ અપ્કાય સમસ્ત લોક મેં વ્યાપ્ત હૈ । ફસકે મી મેદ-પ્રમેદ
આગમ સે સમક્ષના વાહિષ ।

ઉપર કહેલા બાદર પૃથિવીકાય આદિનો બ્યા એક જીવ છે ત્યા નિયમથી
અસખ્યાત પૃથિવીકાય જીવ છે પૃથિવી, પાતાલ, મવન, નરક-પ્રસ્તર, વિમાન આદિ
તેના સ્થાન છે સૂક્ષ્મ પૃથિવી કાયના જીવ સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે એ બનેના
મેદ-પ્રમેદ સર્વજોના આગમથી સમજી લેવા જોઈએ

(૨) અપ્કાયના મેદ—

અપ્કાયના અનેક પ્રકાર છે—ઝોસ, મિહિકા (નિકાર), ઝોળો, હરતનુ-
(પૃથ્વીને લેઈને તુષુના અઞ્ચભાગ વગેરે ઉપર રહેનાર પાણી) શુદ્ધ જલ
(અતરિક્ષથી પડેલુ અથવા નદીનુ પાણી) શીતજલ, ઉષ્ણજલ (સ્વભાવથી ગરમ
પાણીના કુટોનુ પાણી), ખાટુ જલ, ખારુ જલ, ક્ષીરોદક અને ઘૃતોદક આદિ, (લવણ,
વારુણ, ક્ષીર, ધીરુસ અને પુષ્કરવર સમુદ્રના પાણી) બ્યા એક અપ્કાય છે, ત્યાં
અસખ્યાત અપ્કાય છે બાદર અપ્કાયના સ્થાન સમુદ્ર, તલાવ, નદી, વાવડી, કૂવા
આદિ છે, અને સૂક્ષ્મ અપ્કાય સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે તેના મેદ-પ્રમેદ પણ
આગમથી સમજવા જોઈએ.

(૩) તેજસ્કાયમેદા.—

તેજસ્કાયોઽનેકવિધ —અદ્ધારાચિરલાતશુદ્ધાગ્ન્યાદિમેદાત્ । ઇમે તેજસ્કાયા બીજા બાદરાઃ । યત્રૈકસ્તેજસ્કાયસ્તત્રાઽસંખ્યાતાસ્તેજસ્કાયા સન્તિ । તેપાં સ્યાન સાર્થત્તતીયદ્વીપરૂપસમયક્ષેત્રમેવ, ન તતો યદ્ધિ । સૂક્ષ્માસ્તુ સર્વલોકવ્યાપિનઃ । एषां મેદ-પ્રમેદા પૂર્વવદ્ વિજ્ઞેયા

(૪) વાયુકાયમેદા:—

વાયુકાયઃ પૌરસ્ત્ય-પાશ્ચાત્યાદ્યુત્કલિમ્બલિકાદિમેદાદનેકવિધઃ । બાદર વાયુકાયનાં સ્યાનં ઘનવાત-તનુવાત-તદ્વલયાધોલોકપાતાલમવનાદિકમ્ । સૂક્ષ્મા વાયુકાયા સર્વલોકવ્યાપિન । एषां મેદપ્રમેદાઃ પૂર્વવદ્ વેદિતવ્યા ।

(૩) તેજસ્કાય કે મેદ-

તેજસ્કાય અનેક પ્રકાર કા છે, જેસે—અંગાર, જ્વાલા, અગ્નિ, શુદ્ધ-અગ્નિ બાદિ । જોઈ એક બાદર તેજસ્કાય કા બીજ હોતા છે વહીં અસંખ્યાત તેજસ્કાય હોતે હૈં । ઇન કા સ્યાન અર્ધદ્વીપરૂપ સમય ક્ષેત્ર હી છે, ડસ ક્ષે બાદર યે નહીં હોતે । સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય કે બીજ લોકવ્યાપી હૈં । ઇન કે મી મેદ-પ્રમેદ આગમ સે સમજને બાદિ ।

(૪) વાયુકાય કે મેદ-

વાયુ કે મી પૂર્વા બૌર પશ્ચિમી બાદિ કે મેદ સે બૌર ઉત્કલિક મંબલિક બાદિ કે મેદ સે અનેક પ્રકાર હૈં । ઘનવાત, તનુવાત, વલય, અધોલોક બૌર પાતાલ, મવન બાદિ બાદર વાયુકાય કે સ્યાન હૈં । સૂક્ષ્મ વાયુકાય સર્વલોકવ્યાપી છે ।

(૩) તેજસ્કાયના લેહ-

તેજસ્કાય અનેક પ્રકારના છે, જેમ કે અંગાર, જ્વાલા, અગ્નિ, શુદ્ધ અગ્નિ, બાદિ, બ્યા એક બાદર તેજસ્કાયનાં એવ હોય છે ત્યાં અસંખ્યાત તેજસ્કાય હોય છે તેનું સ્યાન અર્ધદ્વીપરૂપ સમયક્ષેત્ર જ છે, તેનાથી બહાર તે નહીં સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયનાં એવ લોકવ્યાપી છે તેના પણ લેહ-પ્રલેહ આગમથી બહારી હોવા જોઈએ.

(૪) વાયુકાયના લેહ-

વાયુકાય પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાદિના લેહથી, અને ઉત્કલિક (જેમ સમુદ્રમાં કલ્પોહો) મંબલિક, (મૂળમાંથી જે ગોળ ફરતો વાતો હોય તે વાયુ) બાદિ લેહથી અનેક પ્રકારના છે, ઘનવાત, તનુવાત, વલય, અધોલોક, અને પાતાલ, મવન બાદિ બાદર વાયુકાયના સ્યાન છે, અને સૂક્ષ્મ વાયુકાય સર્વલોકવ્યાપી છે.

ઈમૌ તેજસ્કાય-વાયુકાયૌ ગતિસ્વમાવતયા ઋસાવપિ નિગદ્યેતે ।

(૫) વનસ્પતિકાયમેદા—

વનસ્પતિકાયોઽનેકવિધ - શૈવાલ - પનક - હરિદ્રા - ડર્દ્રક-મૂલકા - લૂક-સૂરણ-પલાન્દુ-લશુન-કન્દાદિમેદાત્ । ઇમે વનસ્પતિકાયા સાધારણા ઉચ્યન્તે । ઇન્દ્રગુચ્છગુલ્મલતાદય પ્રત્યેકશરીરા ઉચ્યન્તે । સાધારણવનસ્પતિકાયસ્યૈકસ્મિન્

इनके मेद-प्रमेद पूर्ववत् आगम से जानने चाहिये । तेजस्काय और वायुकाय गतिशील होने के कारण वस भी कहे जाते हैं ।

(૫) વનસ્પતિકાય કે મેદ-

વનસ્પતિકાય અનેક પ્રકાર કા છે । જેસે-શૈવાલ, પનક, હરિદ્રા, (હલ્દી), આર્દ્રક (અવરસ) મૂલક, ખડક (આલ), સૂરણ, પ્યાજ, લહસુન, જૌર કન્દ આદિ । ये वनस्पतियों साधारण कहलाती हैं । तथा वृक्ष, गुच्छ, गुल्म, लता आदि प्रत्येकशरीर कहलाती हैं । साधारण वनस्पतिकाय के एक शरीर में अनन्त जीव होते हैं । इनका

તેના બેદ-પ્રમેદ પૂર્વ પ્રમાણે આગમથી સમજી લેવા જોઈએ. તેજસ્કાય અને વાયુકાય ગતિશીલ હોવાના કારણે વસ પણ કહેવામાં આવે છે

(૫) વનસ્પતિકાયના બેદ—

વનસ્પતિ કાય અનેક પ્રકારે છે, જેમકે-શૈવાલ, પનક, હરિદ્રા, આદ્ર, મૂલક, આલ, સૂરણ, ડુમળી, લસણ અને કન્દ આદિ આ વનસ્પતિકો સાધારણ કહેવાય છે, (જેમા અનંત જીવો હોય તેને સાધારણ કહે છે) તથા વૃક્ષ, (ભગવતી સૂત્રમા વૃક્ષોના ત્રણ ભેદો પાડેલા છે (૧) શૃંગબેર (આદ્ર)ની પેઠે અનંત જીવોવાળા ઝાડો, (૨) આબાની માફક અસંખ્ય જીવોવાળા ઝાડો, (૩) અને તાલ-તમાલ વગેરે પ્રમાણે સંખ્યાત જીવોવાળા ઝાડો) ગુચ્છ, ગુલ્મ (નવમાસિકા બાઈ વગેરે) લતા આદિ પ્રત્યેક શરીર કહેવાય છે સાધારણ વનસ્પતિ કાયના એક શરીરમા અનંત જીવ હોય છે તેનું સ્થાન ઘનોદધિ આદિ છે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય સર્વ લોકવ્યાપી છે.

(૩) તેજસ્કાયભેદા—

તેજસ્કાયોડનેકવિધ—અગ્નિરત્વિરલાતશુદ્ધાગ્ન્યાદિભેદાત્ । ઇમે તેજસ્કાયા જીવા વાદરા । યત્રૈકસ્તેજસ્કાયસ્તન્નાડ્સુલ્પાતાસ્મેજસ્કાયા સન્તિ । તેર્પા સ્થાને સાર્થવત્તીયદ્વીપરૂપસમયક્ષેત્રમેવ, ન તતો વદિત્ । સૂક્ષ્માસ્તુ સર્વલોકવ્યાપિન । એર્પા ભેદ—પ્રમેદા પૂર્વવદ્ વિજ્ઞેયા

(૪) વાયુકાયભેદા—

વાયુકાયઃ પૌરસ્ત્ય—પાશ્વાત્યાધુત્કલિમ્ળલિકાદિભેદાદનેકવિધ । વાદર વાયુકાયનાં સ્થાનં ધનવાત—તનુવાત—તદ્વલયાધોલોચપાતાલમચનાદિકમ્ । સૂક્ષ્મા વાયુકાયા સર્વલોકવ્યાપિન । એર્પા ભેદપ્રમેદાઃ પૂર્વવદ્ બેદિતવ્યાઃ ।

(૩) તેજસ્કાય કે ભેદ—

તેજસ્કાય અનેક પ્રકાર કા હૈ, જૈસે—બંગાર, જ્વાલા, બલાત, શુદ્ધ—અગ્નિ આદિ । જૈસે એક વાદર તેજસ્કાય કા જીવ હોતા હૈ વહૈં અસંખ્યાત તેજસ્કાય હોતે હૈં । ઇન કા સ્થાન અદ્વીપરૂપ સમય ક્ષેત્ર હૈ, ઇસ સે બાહર ચે નહીં હોતે । સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય કે જીવ લોકવ્યાપી હૈ । ઇન કે મી ભેદ—પ્રમેદ આગમ સે સમસને વાદિય ।

(૪) વાયુકાય કે ભેદ—

વાયુ કે મી પૂર્વા બૌર પશ્ચિમી આદિ કે ભેદ સે બૌર ઉત્કલિક મળડલિક આદિ કે ભેદ સે અનેક પ્રકાર હૈ । ધનવાત, તનુવાત, વલય, અધોલોક ઔર પાતાલ, મચન આદિ બાદર વાયુકાય કે સ્થાન હૈ । સૂક્ષ્મ વાયુકાય સર્વલોકવ્યાપી હૈ ।

(૩) તેજસ્કાયના ભેદ—

તેજસ્કાય અનેક પ્રકારના છે, જેમ કે અગાર, જ્વાલા, બલાત, શુદ્ધ અગ્નિ, આદિ, જ્યાં એક બાદર તેજસ્કાયનાં સ્થાન હોય છે ત્યાં અસંખ્યાત તેજસ્કાય હોય છે તેનું સ્થાન અદ્વીપરૂપ સમયક્ષેત્ર જ છે, તેનાથી બહાર તે નથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયનાં સ્થાન હોય હોયલાં છે તેના પશ્ચ ભેદ—પ્રમેદ આગમથી બાણી હોવા બોધ્યે.

(૪) વાયુકાયના ભેદ—

વાયુકાય પશ્ચ પૂર્વ અને પશ્ચિમ આદિના ભેદથી, અને ઉત્કલિક (જેમ સમુદ્રમાં ઠસોલો) મળડલિક, (મૂળમાંથી જે જાળ ફરતો વાતો હોય તે વાયુ) આદિ ભેદથી અનેક પ્રકારના છે, ધનવાત, તનુવાત, વલય, અધોલોક, અને પાતાલ, મચન આદિ બાદર વાયુકાયના સ્થાન છે, અને સૂક્ષ્મ વાયુકાય સર્વલોકવ્યાપી છે.

૩મૌ તેજસ્કાય-વાયુકાયૌ ગતિસ્વભાવતયા ત્રસાવપિ નિગદ્યેતે ।

(૫) વનસ્પતિકાયમેદા —

વનસ્પતિકાયોડનેકવિધ — શૈવાલ — પનક — હરિદ્રા — ડર્ડ્રક — મૂલકા — લૂક — સૂરણ — પલાન્ડુ — લઘુન — કન્દાદિમેદાત્ । ૩મે વનસ્પતિકાયા સાધારણા ઉચ્યન્તે । વૃક્ષગુચ્છગુલ્મલતાદય પ્રત્યેકશરીરા ઉચ્યન્તે । સાધારણવનસ્પતિકાયસ્યૈકસ્મિન્

૩નેકે મેદ-પ્રમેદ પૂર્વવત્ આગમ સ જાનને જાહિળ । તેજસ્કાય ઓર વાયુકાય ગતિશીલ હોને કે કારણ ત્રસ મી કહે જાતે હૈં ।

(૫) વનસ્પતિકાય કે મેદ-

વનસ્પતિકાય ઓનક પ્રકાર કા હૈં । જૈસે-શૈવાલ, પનક, હરિદ્રા, (હલ્દી), આર્દ્રક (અદરસ) મૂલક, અલ્બક (આલ), સૂરણ, પ્યાજ, લહસુન, ઓર કન્દ આદિ । યે વનસ્પતિયો સાધારણ કહલાતી હૈં । તથા વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા આદિ પ્રત્યેકશરીર કહલાતી હૈં । સાધારણ વનસ્પતિકાય કે ઇક શરીર મેં અનન્ત જીવ હોતે હૈં । ૩નકા

તેના લેદ-પ્રલેદ પૂર્વ પ્રમાણે આગમથી સમજ લેવા જોઈએ તેજસ્કાય અને વાયુકાય ગતિશીલ હોવાના કારણે ત્રસ પણ કહેવામા આવે છે

(૫) વનસ્પતિકાયના લેદ-

વનસ્પતિ કાય અનેક પ્રકારે છે, જેમકે-શૈવાલ, પનક, હરિદ્રા, આદ્ર, મૂલક, આલ, સૂરણ, ડુગળી, લસણ અને કન્દ આદિ આ વનસ્પતિઓ સાધારણ કહેવાય છે, (જેમા અનંત જીવો હોય તેને સાધારણ કહે છે) તથા વૃક્ષ, (ભગવતી સૂત્રમા વૃક્ષોના ત્રણ લેદો પાડેલા છે (૧) શૃંગબેર (આદ્ર)ની પેઠે અનંત જીવોવાળા જાડો, (૨) આબાની માફક અસંખ્ય જીવોવાળા જાડો, (૩) અને તાલ-તમાલ વગેરે પ્રમાણે સંખ્યાત જીવોવાળા જાડો) ગુચ્છ, ગુલ્મ (નવમાસિકા જાઈ વગેરે) લતા આદિ પ્રત્યેક શરીર કહેવાય છે સાધારણ વનસ્પતિ કાયના એક શરીરમા અનન્ત જીવ હોય છે તેનું સ્થાન બનોદધિ આદિ છે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય સર્વ લોકવ્યાપી છે.

શરીરેऽનન્તા जीवाः सन्ति । एषां स्थान घनोदध्यादि । सूक्ष्मास्तु वनस्पतिकाया सर्वलोकव्यापिनः । एषां भेदप्रभेदाश्च शास्त्रतोऽवसेयाः । एते पञ्च स्थावराः स्पर्शन रूपकेन्द्रियाः ।

પંચ જીવનિકાયા ઉક્તા, શ્દાનીં પષ્ટસાધિકારઃ કથ્યન્તે—

(૬) પ્રસકાયભેદાઃ—

પ્રસસ્ત્વ દ્વિવિધ, ક્રિયાતો લઘ્વિતશ્ચ । તત્ર ક્રિયા = કર્મ-ચલન-દેશાન્તર-માસિ । અતઃ ક્રિયયૈવ તેજસ્કાયો વાયુકાયશ્ચ પ્રસો મન્વતિ । લઘ્વ્યા તૂર્મા સ્થાવરૌ । દ્રીન્દ્રિયાદયસ્તુ ક્રિયયા લઘ્વ્યાપિ પ્રસા મન્વન્તિ । લઘ્વિર્દિ પ્રસનામકર્મો-દય, દેશાન્તરપ્રાપ્તિલક્ષણા ક્રિયાઽપિ દ્રીન્દ્રિયાદીનામ્ । સ્થાવરનામકર્મોદયરૂપયા સ્થાન ધનોદધિ આદિ હૈ । સૂક્ષ્મ ધનસ્પતિકાય સર્વલોકવ્યાપી હૈ । ફનકે ભેદ-પ્રભેદ શાસ્ત્ર સે સમમ્ છેને ચાહિયે । ફન પાંચ સ્થાવરોં કો ઇકમાત્ર સ્પર્શનઈન્દ્રિય હોતી હૈ ।

પાંચ જીવનિકાયાં કા કથન કિયા જા ચુકા હૈ । અમ્ છેટે પ્રસકાય કા પ્રરૂપણ કિયા જાતા હૈ—

(૬) પ્રસકાય—

પ્રસપન દો પ્રકાર કા હૈ—ક્રિયા સે ઔર લઘ્વિ સે । કાર્ય કરના, ચલના, ઇક જગહ સ ઇસરી જગહ જાના ક્રિયા હૈ । ફસ ક્રિયા સે હા તેજસ્કાય ઔર વાયુકાય પ્રસ કદ્દલાતે હૈ । લઘ્વિકી અપેક્ષા યે દોના સ્થાવર હી હૈ । દ્રીન્દ્રિય આદિ, ક્રિયા સે મી પ્રસ હૈ ઔર લઘ્વિ સે મી । યહી પ્રસનામકર્મ કા ઉદય લઘ્વિ હૈ, ઔર દેશાન્તર મેં તેના ભેદ-પ્રભેદ શાસ્ત્રથી સમજ હોવા જોઈએ । આ પાંચ સ્થાવરોને જોઈ માત્ર સ્પર્શન ઈન્દ્રિય કોય છે

આ પાંચ જીવનિકાયાંનુ કથન કરી પૂછ્યા છીએ કેવે છકા પ્રસ કાયનુ પ્રરૂપણ કરવામા આવે છે—

(૬) પ્રસકાય—

પ્રસપણ સે પ્રકારનુ છે—ક્રિયાથી અને લઘ્વિથી. કાર્ય કરવું, ચાલવું, જોઈ જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ જવું તે ક્રિયા છે આ ક્રિયાથી જ તેજસ્કાય અને વાયુકાય પ્રસ કહેવાય છે, લઘ્વિની અપેક્ષાએ આ બંને સ્થાવર જ છે દ્રીન્દ્રિય આદિ ક્રિયાથી પણ પ્રસ છે અને લઘ્વિથી પણ પ્રસ છે બહિઃ પ્રસનામકર્મોના ઉદય તે લઘ્વિ છે, અને દેશાન્તરમાં ગમન કરવું તે ક્રિયા છે દ્રીન્દ્રિય આદિમાં જો બંને જોવામાં

લઘ્યા પ્રથિવ્યપ્રતેજોવાયુનસ્પતય સર્વે સ્થાવરા એવ । એવ ચ ત્રસ પદ્ધિધ
તેજસ્કાય-વાયુકાય-દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિય-પન્ચેન્દ્રિય-મેદાત્ । તત્ર
તેજસ્કાયો વાયુકાયથ પ્રાગુક્ત ।

દ્વીન્દ્રિયાત્પિ ચતુર્વિધેષુ ત્રસત્રીવેષુ દ્વીન્દ્રિયાસ્તાવદુચ્યન્તે—

(૧) દ્વીન્દ્રિય —

શરીરકાષ્ઠાદિજા — કૃમય , ફલાદિજા — નીલકૃમમૃતય , ગોમયા-
દિજા — ગન્દોલકાદય , જલજા — શઘ્નશુક્તિશમ્પૂકજલૌકામૃતયો દ્વીન્દ્રિયા ।

ગમન કરના ક્રિયા છે, દ્વીન્દ્રિય આદિ મેં એ દોના પાઈ જાતી છે । સ્થાવરનામકર્મો-
દયસ્વ લઘ્વિ કી અપક્ષા પૃથ્વી, અપ્ , તેજ, વાયુ, ઓર વનસ્પતિ, એ સવ સ્થાવર છે ।
ઇસ પ્રકાર ત્રસત્રીવ છઠ્ઠ પ્રકાર કે છે—તેજસ્કાય, વાયુકાય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય,
ઓર પન્ચેન્દ્રિય । ઇન મેં સે તેજસ્કાય ઓર વાયુકાય કા વર્ણન પહેલે કિયા જા ચુકા છે ।

દ્વીન્દ્રિય આદિ ચાર પ્રકાર કે ત્રસત્રીવો મેં સે પ્રથમ દ્વીન્દ્રિય કા સ્વરૂપ બતલાતે છે—

(૧) દ્વીન્દ્રિય—

શરીર ઓર કાઠ આદિ મેં ઉત્પન્ન હોને વાલી કૃમિ, ફલ આદિ મેં ઉત્પન્ન
હોને વાલે નીલશુ વગેરહ, ગોવર મેં ઉત્પન્ન હોને વાલે ગિંદોલ જગૈરહ, જલ મેં પૈદા
હોને વાલે શઘ્ન, સીપ, જાફ આદિ દ્વીન્દ્રિય ત્રીવ છે । ઇન કે સ્પર્શન ઓર રસના, એ દો
આવે છે સ્થાવરનામકર્મોદય લઘ્વિની અપેક્ષા-પૃથ્વી, અપ્ , તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ,
આ સવ સ્થાવર છે આ પ્રમાણે ત્રસ એવ છે પ્રકારના છે—તેજસ્કાય, વાયુકાય,
દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પન્ચેન્દ્રિય આમાથી તેજસ્કાય અને વાયુકાયનું
વર્ણન પહેલાં કરવામા આવ્યું છે

દ્વીન્દ્રિય આદિ ચાર પ્રકારના ત્રસ એવોમાથી દ્વીન્દ્રિય આદિનું સ્વરૂપ
બતાવે છે

(૧) દ્વીન્દ્રિય—

શરીર અને કાષ્ઠ આદિમા ઉત્પન્ન થવા વાળા કૃમિ, ફળ આદિમા ઉત્પન્ન
થવા વાળા નીલશુ વગેરે છાશ્વમા ઉત્પન્ન થવા વાળા ગિંદોલા વગેરે જલમા
ઉત્પન્ન થવા વાળા શખ, શીપ, જળો વગેરે દ્વીન્દ્રિય એવ છે તેને સ્પર્શન અને

ધરીરેઽનન્તા જીવા સન્તિ । एपां स्यान् घनोदध्यादि । सूक्ष्मास्तु वनस्पतिकाया
सर्वलोकव्यापिन । एषा भेदप्रमेदाश्च शास्त्रतोऽवसेया' । एते पञ्च स्थावरा स्पर्शन
रूपैकेन्द्रियाः ।

પચ્ચ જીવનિકાયા ઉક્તા , શ્વાનીં પષ્ટત્વસાધિકારઃ કલ્પયતે—

(૬) પ્રસકાયમેદાઃ—

અસત્ત્વં દ્વિવિધ, ક્રિયાતો લઘ્વિતથ । તત્ર ક્રિયા = કર્મ-ચલન-દેશાન્તર-
પ્રાપ્તિ । અતઃ ક્રિયયૈવ તેજસ્કાયો વાયુકાયશ્ચ પ્રસો ભવતિ । લઘ્વ્યા ત્મૌ
સ્થાવરૌ । દ્વીન્દ્રિયાદયસ્તુ ક્રિયયા લઘ્વ્યાપિ પ્રસા ભવન્તિ । લઘ્વિર્હિં પ્રસનામકર્મો-
દયઃ, દેશાન્તરપ્રાપ્તિલક્ષણા ક્રિયાઽપિ દ્વીન્દ્રિયાદીનામ્ । સ્થાવરનામકર્મોદયરૂપયા
સ્થાન ધનોદધિ આદિ હૈ । સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય મર્થલોકવ્યાપી હૈ । इनके भेद-प्रमेद
शास्त्र से समझ लेने चाहिए । इन पांच स्थावरों को एकमात्र स्पर्शनइन्द्रिय होती है ।

પાંચ જીવનિકાયો કા કબજન કિયા ષા ચુકા હૈ । અમ હઠે પ્રસકાય કા પ્રરૂપણ
કિયા જાતા હૈ—

(૬) પ્રસકાય—

પ્રસપન દો પ્રકાર કા હૈ—ક્રિયા સે જૌર લઘ્વિ સે । કાર્ય કરના, ચલના, એક
જગહ સે દૂસરી જગહ જાના કિયા હૈ । ઇસ કિયા સે હી તેજસ્કાય જૌર વાયુકાય પ્રસ
ફહલાતે હૈ । સમ્પિકાં અપેક્ષા યે દોનાં સ્થાવર હી હૈ । દ્વીન્દ્રિય આદિ, કિયા સે મી
પ્રસ હૈ જૌર લઘ્વિ સે મી । યહાં પ્રસનામકર્મ કા ઉદય લઘ્વિ હૈ, જૌર દેશાન્તર મેં
તેના ભેદ-પ્રમેદ શાસ્ત્રથી સમજ લેવા જોઈએ. આ પાંચ સ્થાવરોને એક માત્ર
સ્પર્શન ઈન્દ્રિય હોય છે

આ પાંચ જીવનિકાયોનું કબજ કરી ચૂક્યા છીએ હવે છઠ્ઠા પ્રસ કાયનું
પ્રરૂપણ કરવામાં આવે છે—

(૬) પ્રસકાય—

પ્રસપણ બે પ્રકારનું છે—ક્રિયાથી અને લઘ્વિથી કાર્ય કરવું, ચાલવું, એક
જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ જવું તે કિયા છે આ ક્રિયાથી જ તેજસ્કાય અને વાયુકાય
પ્રસ કહેવાય છે, લઘ્વિની અપેક્ષાએ આ બન્ને સ્થાવર જ છે દ્વીન્દ્રિય આદિ ક્રિયાથી
પણ પ્રસ છે અને લઘ્વિથી પણ પ્રસ છે આદિ પ્રસનામકર્મોના ઉદય તે લઘ્વિ
છે, અને દેશાન્તરમાં ગમન કરવું તે કિયા છે દ્વીન્દ્રિય આદિમાં છે અને જોવામાં

(૪) પઠ્ઠેન્દ્રિયજીવા —

પઠ્ઠેન્દ્રિયજીવાશ્વતુર્ધા—નારક-તિર્યક્-મનુષ્ય-દેવ-મેદાત્, નારકા. સપ્ત વિધા., સપ્તનરકેષુ સમુદ્ભવાત્ । રત્ન(૧)-શર્કરા(૨)-વાલુકા(૩)-પદ્મ(૪)-ધૂમ (૫)-તમો(૬)-મહાતમો(૭)-નામ્ન્ય સપ્ત પૃથિવ્યસ્તત્ર સપ્ત નરકભૂમયઃ, તત્ર યે નિવસન્તિ તે નારકા સપ્તવિધા इति । નારકતિર્યક્-મનુષ્યદેવાનાં સ્પર્શન-રસન-ગ્રાણ-ચક્ષુ -શ્રોત્રાણિ પઠ્ઠેન્દ્રિયાણિ મવન્તિ ।

પઠ્ઠેન્દ્રિય-તિર્યક્ષો દ્વિવિધા - ગર્ભજ-સમૂર્ણિમમેદાત્ । તત્ર-ગર્ભજા પશ્ચધા-જલચર-સ્થલચર-લેચરો-ર પરિસર્પ-શુઙ્ગપરિસર્પમેદાત્ । સમૂર્ણિમા અપિ

(૪) પઠ્ઠેન્દ્રિયજીવ-

પઠ્ઠેન્દ્રિય જીવ ચાર પ્રકાર કે હૈ—(૧) નારક, (૨) તિર્યક્, (૩) મનુષ્ય, ઔર (૪) દેવ ।

નારક સાત પ્રકાર કે હૈ, ક્યાં કિ સાત નરકાં મેં ડનકી ઉત્પત્તિ હોતી હૈ । (૧) રત્નપ્રમા (૨) શર્કરાપ્રમા (૩) વાલુકાપ્રમા, (૪) પદ્મપ્રમા, (૫) ધૂમપ્રમા, (૬) તમ પ્રમા ઔર (૭) તમસ્તમ પ્રમા નામક સાત પૃથિવી હૈ । વહોં સાત નરકભૂમિયો હૈ । ઇન ભૂમિયો મેં નિવાસ કરન વાલે નારકી મી સાત પ્રકાર કે ફહલાતે હૈ । નારક, પઠ્ઠેન્દ્રિય તિર્યક્, મનુષ્ય ઔર દેવો કે સ્પર્શન, રસના, ગ્રાણ, ચક્ષુ, ઔર શ્રોત્ર, યે પાચ ઇન્દ્રિયો હોતી હૈ ।

પઠ્ઠેન્દ્રિય તિર્યક્ ચો પ્રકાર કે હૈ—ગર્ભજ ઔર સમૂર્ણિમ । ઇન મેં ગર્ભજ કે પાચ મેદ હૈ—(૧) જલચર, (૨) સ્થલચર, (૩) લેચર, (૪) ડર પરિસર્પ ઔર (૫) શુઙ્ગપરિસર્પ ।

(૪) પથેન્દ્રિય—

પાંચ ઇન્દ્રિયો વાળા છવ ચાર પ્રકારના છે—(૧) નારકી, (૨) તિર્યક્, (૩) મનુષ્ય, અને (૪) દેવ. નારકીના સાત પ્રકાર છે, કારણ કે સાત નરકોમા તેની ઉત્પત્તિ હોય છે (૧) રત્નપ્રમા, (૨) શર્કરાપ્રમા, (૩) વાલુકાપ્રમા, (૪) પદ્મપ્રમા, (૫) ધૂમપ્રમા, (૬) તમપ્રમા અને (૭) તમસ્તમ-પ્રમા નામની સાત પૃથિવી છે ત્યાં સાત નરકભૂમિઓ છે તે નરકભૂમિઓમા નિવાસ કરવા વાળા નારકી પશુ સાત પ્રકારના કહેવાય છે નારકી, પથેન્દ્રિય-તિર્યક્, મનુષ્ય, અને દેવોને સ્પર્શન, રસના ગ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર, આ પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે

પથેન્દ્રિય તિર્યક્ બે પ્રકારના છે—(૧) ગર્ભજ, (૨) સમૂર્ણિમ તેમા ગર્ભજના પાંચ લેદ છે—(૧) જલચર, (૨) સ્થલચર, (૩) લેચર, (૪) ડર પરિસર્પ, અને

इमे स्पर्शन-रसनोमयेन्द्रिया द्वीन्द्रिया जीवा असंख्याता ।

(૨) ત્રીન્દ્રિયા—

શ્રીન્દ્રિયા પિપીલિકાદયઃ-પિપીલિકા-રોહિણિકા-કુન્થુ-યૂક-મ્લિષ્ઠ-મત્કુણ
મત્કોટક-શુલશુલ-ગોપદિકા-સ્વર્જૂરા-કર્ણશૂલાદય પ્રસિદ્ધા । इमे स्पर्शन-रसन-
घ्राणेन्द्रियाः । શ્રીન્દ્રિયા અસંખ્યાતાઃ ।

(૩) ચતુરિન્દ્રિયાઃ—

ચતુરિન્દ્રિયા ઞમરાદય-ઞમર-વટર-મક્ષિકા-દશ-મશક-વૃશ્ચિક-કીટ-
ક્સારી-પતંગાદય પ્રસિદ્ધા । इमे स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षु-रिन्द्रिया । ચતુરિ-
ન્દ્રિયા અપિ અસંખ્યાતા ।

इन्द्रिया होती हैं । द्वीन्द्रिय जीव असंख्यात हैं ।

(૨) ત્રીન્દ્રિય—

પિપીલિકા (કીડી), રોહિણિકા, કુન્થુવા, જૂં, લીસ, સ્વટમલ, મકોઠા, શુલશુલ,
ગોપદિકા, સ્વર્જૂરા, કર્ણશૂલ, આદિ ત્રીન્દ્રિય જીવ પ્રસિદ્ધ છે । इनके स्पर्शन रसना और घ्राण,
ये तीन इन्द्रियाँ होती हैं । ત્રીન્દ્રિય જીવ અસંખ્યાત છે ।

(૩) ચતુરિન્દ્રિય—

ઞમર, વટર, મક્સી, ડાંસ, મચ્છર, વિષ્ણુ, કીટ, પતંગ, ક્સારી, આદિ
ચૌદ્વિન્દ્રિય જીવ પ્રસિદ્ધ છે । इनके स्पर्शन, रसना, घ्राण, और चक्षु, ये चार इन्द्रियाँ
होती हैं । ये जीव असंख्यात हैं ।

રસના એ બે ઇન્દ્રિયો વાળા જીવો અસંખ્યાત છે

(૨) ત્રીન્દ્રિય—

કીડી, શહિશ્ચિકા, કુન્થુવા, જૂં, લીસ, માકડ, મકોઠા, શુલશુલ, ગોપદિકા,
કાનખજૂરા, કર્ણશૂલ આદિ ત્રીન્દ્રિય જીવ પ્રસિદ્ધ છે તેને સ્પર્શન, રસના, અને
ગ્રાણ આ ત્રણ ઇન્દ્રિયો હોય છે ત્રીન્દ્રિય જીવ અસંખ્યાત છે

(૩) ચતુરિન્દ્રિય—

ઞમરા, વટર, માખી, ડાસ, મચ્છર, વીછી, કીટ, પતંગ, ક્સારી આદિ ચાર
ઇન્દ્રિયવાળા જીવ પ્રસિદ્ધ છે તેમને સ્પર્શન રસના ગ્રાણ અને નેત્ર આ ચાર
ઇન્દ્રિયો હોય છે એ જીવ અસંખ્યાત છે

મરતાનિ, પઞ્ચૈરવતાનિ, પઞ્ચ મહાવિદેહાઃ । તત્ર પઞ્ચસુ મહાવિદેહેષુ પઞ્ચ દેવ-
કુરુક્ષેત્રાણિ પઞ્ચોત્તરકુરુક્ષેત્રાણિ અન્તર્ગતાનિ, તાનિ વિહાય પઞ્ચ મહાવિદેશ-
કર્મભૂમયો ભવન્તિ । એષુ પઞ્ચદશસુ ક્ષેત્રેષુ જાતા એવ જ્ઞાનાવરણીયાવિસકલ-
કર્મતસ્કરેભ્યઃ સસારમહારણ્યે પરિમુક્તા મોક્ષધામામિધાવન્તિ । એતસ્પઞ્ચદશ-
વ્યતિરિક્તેષુ ક્ષેત્રેષુ જન્મ પ્રાપ્તા પુનઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રલક્ષણમોક્ષમાર્ગં
લબ્ધું ન પ્રમયન્તિ ।

અહો મહ્યમાણિન ! સ્વનિં યસાય શીઘ્ર પ્રયતન્તામ્, અનન્તકાલતઃ
પૃજીવનિકાયાનાં મવસ્થિતિ-કાયસ્થિતિષુ-અનન્તજન્મ-જરા-મરણાધનન્તદુ સ્વમનુ-
ભૂય પૂર્વપુણ્યોદયેન દુર્લભમિદ મનુષ્યજન્મ કર્મભૂમીં લબ્ધમ્ । દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ-
મહાવિદેહો મેં પાંચ દેવકુરુ ઓર પાંચ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર મી અન્તર્ગત હૈં, ઉઠ્ઠેં છોડકર
પાંચ મહાવિદેહ કર્મભૂમિ હૈં । ઇન પન્દ્રહ કર્મભૂમિયોં મેં ઉત્પન્ન હોને વાલે મનુષ્ય હી
જ્ઞાનાવરણીય આદિ સમસ્ત કર્મરૂપી ચોરોં સે સસારરૂપી મહા ધરણ્યોં મેં છૂટકર મોક્ષધામ
આતે હૈં । ઇન પન્દ્રહ ક્ષેત્રોં સે મિન ક્ષેત્રોં મેં જમ છેને વાલે, સમ્યગ્, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર
સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરને મેં સમર્થ નહીં હોતે ।

અહો મહ્ય જીવો ! અપને ગ્રેય (કલ્યાણ) કે સ્થિતિ શીઘ્ર પ્રયત્ન કરો । અનાદિ
કાલ સે પૃથ્વીવનિકાય કી મવસ્થિતિ ઓર કાયસ્થિતિ મેં અનન્ત જન્મ, જરા, મરણ
આદિ કા દુ સે મોગકર પૂર્વપુણ્ય કે ઉદય સે કર્મભૂમિ મેં દુર્લભ મનુષ્ય મવ મિલિ હૈ ।
દેશવિરતિ ઓર સર્વવિરતિકે રૂપ સુધા સે પરિપૂર્ણ મનુષ્યાયુ રૂપ કટોરકો

પાંચ મહાવિદેહોમાં પાંચ દેવકુરુ, અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર પણ અન્તર્ગત
છે તેને છોડીને પાંચ મહાવિદેહ ઠમભૂમિ છે આ પદર ઠમભૂમિમાં ઉત્પન્ન થવા
વાળા મનુષ્ય જ જ્ઞાનાવરણીય આદિ તમામ ઠમરૂપી ચોરોથી સસારરૂપી મહા-
અરણ્યમાથી છુટીને મોક્ષધામ જાય છે આ પદર ક્ષેત્રોથી મિન ક્ષેત્રોમાં જન્મ
લેવાવાળા સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, આચિત્ર સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થતા નથી

અહો મહ્ય જીવો ! પોતાના કલ્યાણ માટે શીઘ્ર-જલદી પ્રયત્ન કરો ।
અનાદિ કાળથી પૃથ્વીવનિકાયની મવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિમાં અનન્ત જન્મ, જરા,
મરણ આદિનુ હું જ જોગવીને પૂર્વપુણ્યના ઉદયથી ઠમભૂમિમાં દુર્લભ મનુષ્ય
મવ મળ્યો છે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ અમૃતથી પરિપૂર્ણ મનુષ્યાયુરૂપ આ
મ આ-૧૬

પચ્ચા-જલચર(૧)-સ્થલચર(૨)-સ્થેચરો(૩)-ર પરિસર્પ(૪)-શુજપરિસર્પમેદાત્ । તત્ર જલચરા મત્સ્યમકરાદય, સ્થલચરા ગોમહિપ્યાદય, સ્થેચરાઃ મયૂરાદય, ઊર પરિસર્પા સર્પાદય, શુજપરિસર્પા ગોષાદય ।

મનુષ્યા દ્વિવિધા—કર્મભૂમિજાઃ, અકર્મભૂમિજા । યત્ર જાતા મનુષ્યા સિધ્યન્તિ; બુધ્યન્તે, પરિનિર્વાન્તિ; સર્વદુઃસ્થાનામન્ત કુર્વન્તિ સા કર્મભૂમિ । અત્રેવ સસારાન્તપ્રાપ્તિકારકસ્ય રત્નત્રયરૂપમોક્ષમાર્ગસ્ય વિજ્ઞાતાર કર્તાર ઉપદેષ્ટારથ મગવન્તસ્તીર્થદ્વરા અવતરન્તિ । તે ચ સ્વયં સસારાર્ણવ તરન્તિ, પરાન્ મવ્યાનપિ તારયન્તિ । અર્ધતૃતીયદ્વીપાભ્યન્તરે કર્મભૂમય પચ્ચદશક્ષેત્રરૂપા મવન્તિ—પચ્ચ

સંમૂર્ષ્ઠિમ કે મી પાંચ મેદ હૈ—(૧) જલચર, (૨) સ્થલચર, (૩) સ્થેચર, (૪) ઊર પરિસર્પ ઓર (૫) શુજારિસર્પ । મચ્છ, મકર, આદિ જલ કે ઓવ જલચર કહલાતે હૈ । ગાય, મૈસ આદિ સ્થલચર કહલાતે હૈ । મયૂર આદિ સ્થેચર કહલાતે હૈ । સર્પ આદિ ઊર પરિસર્પ, ઓર ગુહરા (ગોહ) આદિ શુજપરિસર્પ કહલાતે હૈ ।

મનુષ્ય દો પ્રકાર કે હૈ—કર્મભૂમિજ ઓર અકર્મભૂમિજ । જહો ઉત્પન્ન હોકર જીવ સિદ્ધ બુદ્ધ હોતે હૈ, નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરતે હૈ ઓર સર્વ દુઃસ્થો કા અન્ત કરતે હૈ, ડસે કર્મભૂમિ કહતે હૈ । સંસાર કા અન્ત કરતે ઘાળે, રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ કે જ્ઞાતા, કર્તા ઓર ઉપદેશક સીધદ્વર મગવાન કર્મભૂમિ મેં હી ઉત્પન્ન હોતે હૈ । બે સ્વયં સંસાર સમુદ્ર તરતે હૈ ઓર દુસરે મગ્ય જીવો કો મી તારતે હૈ । અઢાઈ દ્વીપ મેં પચ્ચદશ કર્મ-ભૂમિયો હૈ—પાંચ ભરત ક્ષેત્ર મેં, પાંચ વૈરવત ક્ષેત્ર મેં, ઓર પાંચ મહાવિદેહ મેં । પાંચ (૫) શુજપરિસર્પ મચ્છ, મકર (મગર) આદિ જલના છવ જલચર કહેવાય છે ગાય, મૈસ આદિ સ્થલચર કહેવાય છે મયૂર (મીર) આદિ સ્થેચર કહેવાય છે સર્પ આદિ ઊરપરિસર્પ, અને યોધરા આદિ શુજપરિસર્પ છે

મનુષ્ય દો પ્રકારના છે—(૧) કર્મભૂમિજ, (૨) અકર્મભૂમિજ, બધા ઉત્પન્ન થઈને છવ સિદ્ધ બુદ્ધ હોય છે, નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે, અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે તેને કર્મભૂમિ કહે છે સંસારનો અંત કરવાવાળા, રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગના જ્ઞાતા કર્તા, અને ઉપદેશક તીર્થંકર મગવાન કર્મભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે તે અવ્ય સંસાર સમુદ્રને તરે છે અને બીજા અવ્ય છવોને પણ તારે છે અઢી દ્વીપમાં પંદર કર્મભૂમિઓ છે—પાંચ ભરતક્ષેત્રમાં, પાંચ વૈરવત ક્ષેત્રમાં, અને

મરતાનિ, પઞ્ચૈરવતાનિ, પચ્ચ મહાવિદેહા' । તત્ર પઠ્ઠસુ મહાવિદેહેપુ પઞ્ચ દેવ-
કુરુક્ષેત્રાણિ પઞ્ચોત્તરકુરુક્ષેત્રાણિ અન્તર્ગતાનિ; તાનિ વિદ્યાય પચ્ચ મહાવિદેશ
કર્મભૂમયો ભવન્તિ । એપુ પચ્ચદશસુ ક્ષેત્રેપુ જાતા એવ જ્ઞાનાવરણીયાદિસકલ-
કર્મતસ્કરેમ્ય' સસારમહારણ્યે પરિમુક્તા મોક્ષધામામિધાયન્તિ । એતત્પચ્ચદશ-
ધ્યતિરિક્ષેપુ ક્ષેત્રેપુ જન્મ પ્રાપ્તાઃ પુનઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રલક્ષણમોક્ષમાર્ગં
લબ્ધું ન પ્રભવન્તિ ।

અહો મન્યપ્રાણિનઃ ! સ્વનિઃ યસાય શીઘ્ર પ્રયતન્તામ્, અનન્તકાલત્
પદ્મજીવનિકાયાના ભવસ્થિતિ-કાયસ્થિતિપુ-અનન્તજન્મ-જરા-મરણાધનન્તદુઃસ્વમનુ-
ભૂય પૂર્વપુણ્યોદયેન દુર્લભમિદ મનુષ્યજન્મ કર્મભૂમી લબ્ધમ્ । દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ-
મહાવિદેહો મેં પાંચ દેવકુરુ ઓર પાંચ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર મી અતર્ગત હેં, અહેં છોઢકર
પાંચ મહાવિદેહ કર્મભૂમિ હેં । ઇન પન્દ્રહ કર્મભૂમિયો મેં ઉત્પન્ન હોને વાલે મનુષ્ય હી
જ્ઞાનાવરણીય આદિ સમસ્ત કર્મરૂપી ચોરો સે સસારરૂપી મહા અરણ્યો મેં છૂટકર મોક્ષધામ
આતે હેં । ઇન પન્દ્રહ ક્ષેત્રો સે મિન ક્ષેત્રો મેં જમ છેને વાલે, સમ્યગ્, વર્ણન, જ્ઞાન, ચારિત્ર
સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરને મેં સમર્થ નહીં હોતે ।

અહો મન્ય જીવો ! અપને શ્રેય (કલ્યાણ) કે લિપ શીઘ્ર પ્રયત્ન કરો । અનાદિ
કાલ સે પદ્મજીવનિકાય કી ભવસ્થિતિ ઓર કાયસ્થિતિ મેં અનન્ત જન્મ, જરા, મરણ
આદિ કા દુઃસ્વ મોગકર પૂર્વપુણ્ય કે ઉદય સે કર્મભૂમિ મેં દુર્લભ મનુષ્ય ભવ મિલિ હૈ ।
દેશવિરતિ ઓર સર્વવિરતિકે રૂપ સુધા સે પરિપૂર્ણ મનુષ્યાયુ રૂપ કટોરકો

પાંચ મહાવિદેહોમાં પાંચ દેવકુરુ, અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર પણ અન્તર્ગત
છે તેને છોડીને પાંચ મહાવિદેહ ઠમભૂમિ છે આ પદર ઠમભૂમિમાં ઉત્પન્ન થવા
વાળા મનુષ્ય જ જ્ઞાનાવરણીય આદિ તમામ કર્મરૂપી યોરોથી સસારરૂપી મહા-
અરણ્યમાંથી છુટીને મોક્ષધામ જાય છે આ પદર ક્ષેત્રોથી મિન્ન ક્ષેત્રોમાં જન્મ
લેવાવાળા સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થતા નથી.

અહો મન્ય જીવો ! પોતાના કલ્યાણ માટે શીઘ્ર-જલદી પ્રયત્ન કરો ।
અનાદિ કાળથી પદ્મજીવનિકાયની ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિમાં અનન્ત જન્મ, જરા,
મરણ આદિનુ દુઃખ મોગવીને પૂર્વપુણ્યના ઉદયથી કર્મભૂમિમાં દુર્લભ મનુષ્ય
ભવ મળ્યો છે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ અમૃતથી પરિપૂર્ણ મનુષ્યાયુદય આ

પર્વતમ્ય, પૂર્વ પશ્ચિમાન્તમાગદ્વયાદ્ વક્રાકારે દ્વે દ્વે દંધ્રે નિઃસૃતે સ્ત' । અપ્તાસુ દપ્ત્રામૂર્ધ્વમાગે સપ્ત સપ્તાન્તરદ્વીપાઃ સન્તિ । એવ પદ્મપદ્મચ્છાદન્તરદ્વીપા મવન્તિ । અન્તરદ્વીપજા અપ્યકર્મભૂમિજા । તન્નોમયેપા મનુષ્યાણામુચારાદિષુ સમૂર્ઞિમા મનુષ્યા ઉમયવિધાસુ ભૂમિષુ જાયન્તે ।

તત્ર ગર્ભજા મનુષ્યા ઇકોત્તરશતમ્ (૧૦૧), પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેદાદ્ દ્વયધિકશતદ્વયમ્ (૨૦૨), સમૂર્ઞિમમનુષ્યા અપર્યાપ્તમાત્રતયા-ઇકોત્તરશતમેવ (૧૦૧), સર્વેષુ સમિલિતેષુ ત્ર્યુત્તરશતત્રય (૩૦૩) મનુષ્યાણા મેદા' મવન્તિ ।

દેવનિકાય-'

દેવાશ્વતુર્વિધા'-મવનપતિ-૧-વ્યન્તર-૨-ઝ્યોતિષ્ક-૩-વૈમાનિક-૪-મેદાત્ ।

નિકલી હૈં । ઇન આઠ દાદો પર સાત-સાત અન્તરદ્વીપ હૈં । ઇસ પ્રકાર છપ્પન અન્તરદ્વીપ હૈં । અન્તરદ્વીપત્ર (અન્તરદ્વીપ મેં ઉત્પન્ન હુય) જીવ મી અકર્મભૂમિત્ર (અકર્મભૂમિ મેં ઉત્પન્ન હુય) કહ્લાતે હૈં । ઇન દોનો પ્રકાર કે મનુષ્યોં કે મલ આદિ મેં, દોનો ભૂમિયોં મેં સમૂર્ઞિમ મનુષ્ય ઉત્પન્ન હોતે હૈં ।

ગર્ભજ મનુષ્ય ઇક સૌ ઇક (૧૦૧) પ્રકાર કે હૈં । ઇનકે પ્રમાન્ત ઔર અપર્યાપ્ત મેદ કરને સે દો સૌ દો (૨૦૨) મેદ હોતે હૈં । સમૂર્ઞિમ મનુષ્ય અપર્યાપ્ત હી હોતે હૈં, અત્ત ઇનકે ઇક સૌ ઇક (૧૦૧) મેદ મિલા દેને સે મનુષ્યોં કે કુલ મેદ ત્રીન સૌ ત્રીન (૩૦૩) હો જાતે હૈં ।

દેવનિકાય-

દેવ ચાર પ્રકાર કે હૈં-(૧)મવનપતિ, (૨) વ્યન્તર, (૩) ઝ્યોતિષ્ક ઔર (૪) વૈમાનિક ।

આ આઠ દાદો પર સાત-સાત અન્તરદ્વીપ છે આ પ્રમાણે છપ્પન અન્તરદ્વીપ છે અન્તરદ્વીપજ (અન્તરદ્વીપમા ઉત્પન્ન થનારા) છપ્પન અકર્મભૂમિજ (અકર્મ ભૂમિમા ઉત્પન્ન થનારા) કહેવાય છે આ બંને પ્રકારના મનુષ્યોના મળ આદિમા એ બંને ભૂમિઓમા સમૂર્ઞિમ મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે

ગર્ભજ મનુષ્ય એકસો એક (૧૦૧) પ્રકારના છે તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત લેહ કરવાથી બસો બે (૨૦૨) લેહ થાય છે સમૂર્ઞિમ મનુષ્ય અપર્યાપ્તજ હોય છે તે કારણથી તેના એકસો એક (૧૦૧) લેહ તેમા મેળવવાથી મનુષ્યોના કુલ ત્રણસો ત્રણ (૩૦૩) લેહ થાય છે

દેવનિકાય-

દેવ આર પ્રકારના છે-(૧) મવનપતિ, (૨) વ્યન્તર, (૩) ઝ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક

પીયૂષપૂર્ણમેતન્મનુષ્યાયુઃકટોરક મૃત્યુરપદ્ધર્તુ પુરોજવતિષ્ઠતે । તદ્વ ચિરવિસુધાસ્વાદ-
સુસ્વશ્રિતા મવન્તો મા મવન્તુ ।

અકર્મભૂમયઃ કથ્યન્તે—

પચ્ચ હૈમવતાનિ, પચ્ચ હરિવર્ષાણિ, પચ્ચ રમ્યકર્મર્ષાણિ, પચ્ચૈરણ્યવતવર્ષાણિ,
પચ્ચ દેવકુરવઃ પચ્ચોત્તરકુરવઃ, इति त्रिंशत्, पद्रूपञ्चाशदन्तरद्वीपा । अन्तरद्वीपा
अपि युगलक्षेत्रत्वादकर्मभूमयो भवन्ति । एताः सर्वा अकर्मभूमयः,
तीर्थक्षेत्रजन्मादिरहितत्वात् ।

જમ્બૂદ્વીપે મરતક્ષેત્રમર્યાદાકારકહિમવત્પર્વતસ્ય પૂર્વપશ્ચિમાન્તમાગદ્વયાત્
વક્રાકારે દ્વે દ્વે દંષ્ટ્રે નિ સુતે સ્તઃ । એવમ્ પેરમતક્ષેત્રમર્યાદાકારકશિલ્સરિ-

છીનને કે છિપ્ મૃત્યુ સામન સ્વદા હૈ, અત આપ વિરતિરૂપી સુધા કે આસ્વાદ કે સુસ્વ સે
જાણિત મત રહો ।

અકર્મભૂમિકા કથન—

પાંચ હૈમવત, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ રમ્યકર્મવર્ષ, પાંચ પેરણ્યવત, પાંચ દેવકુરુ
જૌર પાંચ ઉત્તરકુરુ, એ ત્રીસ, જૌર છપ્પન અન્તર દ્વીપ, એ સર્વ અકર્મભૂમિ છે । અન્તરદ્વીપ
મી યુગલ્યાક્ષેત્ર હોને કે કારણ અકર્મભૂમિ હી છે । इन में कमी भी तीर्थक्षेत्र का
जन्म आदि नहीं होता ।

જમ્બૂદ્વીપ મેં મરત ક્ષેત્ર કૌ મર્યાદા કરને ઘાળે હિમવત્પર્વત કે પૂર્વમાગ જૌર
પશ્ચિમમાગ સે વક્ર આકાર કૌ દો-દો ઘાઢાઈ નિકળી છે । હસી પ્રકાર પેરમત ક્ષેત્ર કૌ
મર્યાદા કરને ઘાળે શિલ્સરિપર્વત કે પૂર્વ જૌર પશ્ચિમ માગો સે દો દો વક્રાકાર ઘાઢાઈ
ઠટોશને છીનવી લેવા માટે મૃત્યુ સામેજ ઉલેલો છે એ કારણથી તમે વિરતિરૂપી
અમૃતના સ્વાદના સુખથી વંચિત રહેશે નહિ

અકર્મભૂમિત કથન—

પાંચ હૈમવત, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ રમ્યકર્મ વર્ષ, પાંચ ઐરણ્યવત, પાંચ
દેવકુરુ, અને પાંચ ઉત્તરકુરુ, આ ત્રીસ, અને છપ્પન અન્તરદ્વીપ, આ સર્વ અકર્મ
ભૂમિ છે અન્તર દ્વીપ પણ યુગલ્યાક્ષ ક્ષેત્ર કોવાના કારણે અકર્મભૂમિ જ છે, તેમાં
કેઈ પણ સ્થળે તીર્થઠરને જન્મ આદિ થતો નથી

જમ્બૂદ્વીપમાં મરત ક્ષેત્રની મર્યાદા કરવાવાળા હિમવત પર્વતના પૂર્વમાગ અને
પશ્ચિમ માગથી વક્ર આકારની બે-બે ઘાંઘે નીકળી છે એ પ્રકારે પેરમત ક્ષેત્રની
મર્યાદા કરવાવાળા શિખરી પર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ માગથી બે-બે વક્રાકાર
ઘાંઘે નીકળી છે

તત્ર વહ્વોઽસુરકુમારા આવાસેષુ, તથા કદાચિદ્ ભવનેષુ ચ નિવસન્તિ । તથા નાગકુમારાદયઃ સર્વે પ્રાયશો ભવનેષ્વેવ પ્રતિવસન્તિ । રત્નપ્રમાપૃથ્વી-પિષ્ઠાદર્ધ્વમગ્રશ્ચકૈકસહસ્રયોજન ત્રિહાયૈકચક્ષાપ્તસપ્તતિસદસ્યયોજનાનિ તુ રત્ન-પ્રમાતોઽથસ્તાન્નવતિમદસ્યયોજનપરિમાણભાગ એવ ભવન્તિ, તત્ર ભવનાનિ દક્ષિણ-ધર્માધિપતીના ચમરેન્દ્રાદીનામ્, ઉત્તરાધર્માધિપતીનાં ઘલીન્દ્રાદીનામ્ । મહામણ્ડપ-વદાવાસા, ભવનાનિ નગરસદૃશાનિ ભવન્તિ, પરન્તુ તાનિ ભવનાનિ વર્ધિર્વૃત્તાનિ, અમ્યન્તરે સમચતુષ્કોણાનિ, તલભાગે તુ પુષ્કરકર્ણિનાવદ્ ભવન્તિ । અમ્યાન્ય. પરમાધાર્મિકા અપિ અસુરકુમારજાતીયા પચ્ચદશ સન્તિ-૧અમ્વારમ્બરીપ-

વહીં બહુત સે અસુરકુમાર આવાસાં મેં ઔર કમી-કમી મવનોં મેં નિવાસ કરતે હૈં । નાગકુમાર સવ પ્રાય મવનાં મેં હી રહતે હૈં । રત્નપ્રમા પૃથ્વી ક પિષ્ઠ સે ઊપર ઔર નીચે એક-એક હજાર યોજન છોડકર એક લાસ અઠ્ઠહત્તર હજાર યોજન પરિમાણ મેં મધ્ય માગ મેં સમી અગહ અસુરકુમાર દેવોં કે આવાસ હૈં, કિન્તુ મવન રત્નપ્રમા પૃથ્વી કે નીચે નન્ને હજાર યોજન પરિમિત માગ મેં હી હૈં । વહૈં દક્ષિણધર્માધિપતિ ચમરેન્દ્ર આદિ કે ઔર ઉત્તરાધર્માધિપતિ ઘલીન્દ્ર આદિ કે મવન હૈં । મહામણ્ડપ કે સમાન આવાસ હૈં । નગર કે સમાન મવન હૈં, કિન્તુ વે બાહર ગોળાકાર ઔર મોતર સમચતુષ્કોણ હૈં । ઊનકા તલમાગ કમલ કી કર્ણિકા કે સમાન હોતા હૈં । અમ્ય આદિ પન્દરહ પરમાધાર્મિક મી અસુરકુમાર જાતિ કે હૈં । ઊનકે નામ-(૧) અમ્ય, (૨) અમ્બરીપ, (૩) સ્યામ, (૪) ગવલ,

ત્યા ધણા અસુર કુમારો, આવાસોમાં અને કોઈ કોઈ વખત ભવનોમાં નિવાસ કરે છે નાગકુમાર સર્વ પ્રાય ભવનોમાંજ નિવાસ કરે છે રત્નપ્રમા પૃથ્વીના પિંડથી ઉપર અને નીચે એક-એક હજાર યોજન છોડીને, એક લાખ અઠ્ઠોતેર હજાર યોજન પરિમાણમાં મધ્યભાગમાં સર્વ જગ્યાએ અસુરકુમાર દેવોના આવાસ છે પરન્તુ ભવન, રત્નપ્રમા પૃથ્વીની નીચે (૬૦૦૦૦) નેવું હજાર યોજન પરિમિત ભાગમાં જ છે ત્યા દક્ષિણધર્માધિપતિ ચમરેન્દ્ર આદિના અને ઉત્તરાધર્માધિપતિ ઘલીન્દ્ર આદિના ભવન છે મહામંડપની સમાન આવાસ છે નગરના સમાન ભવન છે પરન્તુ તે ભવનો બહારથી ગોળાકાર અને અંદરથી સમચતુષ્કોણ છે તેના તળીઆનો ભાગ કમલની કર્ણિકાસમાન હોય છે અમ્ય આદિ પંદર પરમાધાર્મિક પણ અસુરકુમાર જાતિના છે તેઓના નામ જેમકે-(૧) અમ્ય, (૨) અમ્બરીપ, (૩) સ્યામ, (૪)

(१) भवनपतिदेवभेदाः—

तत्र भवनपतयो दशविधा—(१) अमरकुमारा, (२) नागकुमारा, (३) सुवर्णकुमारा, (४) विष्णुकुमारा, (५) अग्निकुमारा, (६) द्वीपकुमारा, (७) उदधिकुमारा, (८) दिशाकुमारा, (९) वायुकुमारा, (१०) स्तनितकुमारा ।
कुमारा इव सुकुमारा मनोहरा मृदुमधुरललितगतय कुमारवदभिव्यक्तरागा केलिविलोलितचेतस कुमारवक्षोद्धतरूपवेपमापामरणप्रहरणावरणयानवाहनाश्रेष्ठतः 'कुमारा' इत्युच्यन्ते । जम्बूद्वीपे सुमेरुपर्वतस्याधस्तादक्षिणोत्तरभागयोस्तिर्यग् मागेऽनेककोटिकोटिलस्योजन यावत् भवनपतयो निवसन्ति ।

(१) भवनपतिदेव—

भवनपति देव दश प्रकार के हैं—(१) अमरकुमार, (२) नागकुमार, (३) सुवर्णकुमार, (४) विष्णुकुमार, (५) अग्निकुमार, (६) द्वीपकुमार, (७) उदधिकुमार, (८) दिशाकुमार, (९) वायुकुमार और (१०) स्तनितकुमार ।

कुमार के समान सुकुमार, मनोहर, मृदु, मधुर, छलित गतिवाले, कुमार के समान राग व्यक्त करने वाले, क्रीड़ा में चित्त लगाने वाले, कुमार के समान ही उद्धत रूप, वेष, भाषा, आभूषण, आयुध, यान, वाहन आदि धारण करने वाले होने से ये देव, कुमार कहलाते हैं । जम्बू द्वीप में सुमेरु पर्वत के नीचे दक्षिण भाग और उत्तर भाग के तिरछे भाग में अनेक कोटा-कोटी लाख योजन तक भवनपति देव निवास करते हैं ।

(१) भवनपतिदेव—

भवनपति देव दस प्रकारना छे—(१) अमरकुमार, (२) नागकुमार, (३) सुवर्ण कुमार, (४) विष्णुकुमार, (५) अग्निकुमार, (६) द्वीपकुमार, (७) उदधिकुमार, (८) दिशाकुमार (९) वायुकुमार, अने (१०) स्तनितकुमार

कुमार प्रभाण्णे, सुकुमार, मनोहर, मृदु, मधुर, छलितप्रतिवाणा, कुमारना समान राज व्यक्त करवा वाणा, क्रीडाभां चित्त लगाववा वाणा, कुमारना प्रभाण्णे उद्धत-रूप, वेष, भाषा आभूषण, आयुध, यान, वाहन आदि धारण करवा वाणा होवासी ते देव, कुमार कहवाय छे जम्बूद्वीपमा सुमेरु पर्वतनी नीचे दक्षिणभाग अने उत्तर भागना तिछी भागमा अनेक कोटा-कोटी लाख योजन सुधी भवनपति देव निवास करे छे

व्यन्तरा' षोडशविधा - १ पिशाच-२ भूत-३ यक्ष-४ राक्षस - ५ किन्नर
६ किंपुरुष ७ महोरग-८ गन्धर्वा-९ प्रज्जस्तिक-१० पञ्चप्रज्जस्तिक-११ ऋषिवादि १२ भूत-
वादि १३ क्रन्दित - १४ महाक्रन्दित १५ कूष्माण्ड-१६ पतंग मेदात् । (स्या
स्या. २ उ ३)

जृम्भका अपि व्यन्तरदेवा दश सन्ति । यथा-(१) अन्नजृम्भका'
(२) पानजृम्भका', (३) वस्त्रजृम्भका', (४) लयनजृम्भका , (५) शयनजृम्भका',
(६) पुष्पजृम्भका , (७) फलजृम्भका', (८) पुष्पफलजृम्भका', (९) विद्याजृम्भका ,
(१०) अव्यक्तजृम्भका ।

(६) ज्योतिष्कदेवा -

ज्योतींषि-प्रभापुञ्जस्वरूपाणि समुज्ज्वलानि विमानानि, तत्र मघाः

व्यन्तर देव सोलह हैं-(१) पिशाच, (२) भूत, (३) यक्ष, (४) राक्षस, (५) किन्नर,
(६) किंपुरुष, (७) महोरग, (८) गन्धर्व, (९) अप्रज्जस्तिक, (१०) पञ्चप्रज्जस्तिक, (११)
ऋषिवादि, (१२) भूतवादि, (१३) क्रन्दित, (१४) महाक्रन्दित, (१५) कूष्माण्ड, और
(१६) पतङ्ग (स्या स्या २ उ ३)

जृम्भक व्यन्तर देव भी दश प्रकार के हैं । जैसे—

(१) अन्नजृम्भक, (२) पानजृम्भक, (३) वस्त्रजृम्भक, (४) लयनजृम्भक, (५) शयनजृम्भक,
(६) पुष्पजृम्भक, (७) फलजृम्भक, (८) पुष्पफलजृम्भक, (९) विद्याजृम्भक और (१०) अव्यक्त-
जृम्भक ।

(३) ज्योतिष्क देव

प्रभा के पुञ्ज के समान अत्यन्त उज्ज्वल विमानों में उत्पन्न होने वाले

व्यन्तर देव सोलह छे (१) पिशाच, (२) भूत (३) यक्ष, (४) राक्षस (५)
किन्नर, (६) किंपुरुष, (७) महोरग, (८) गन्धर्व, (९) अप्रज्जस्तिक, (१०) पञ्चप्रज्जस्तिक,
(११) ऋषिवादि, (१२) भूतवादि, (१३) क्रन्दित, (१४) महाक्रन्दित, (१५)
कूष्माण्ड और (१६) पतङ्ग, (स्या स्या २ उ ३)

जृम्भक व्यन्तर देव पक्ष दस प्रकारना छे, जेभ-(१) अन्नजृम्भक, (२)
पान जृम्भक, (३) वस्त्रजृम्भक, (४) लयनजृम्भक, (५) शयनजृम्भक, (६) पुष्प जृम्भक,
(७) फलजृम्भक (८) पुष्पफलजृम्भक, (९) विद्याजृम्भक, और (१०) अव्यक्तजृम्भक

(३) ज्योतिष्कदेवा—

प्रभाया पुञ्ज समान अत्यन्त उज्ज्वल विमानोभां उत्पन्न यथा वाणा देव

ઐમાનિકદેવાના દ્વૌ મેદૌ-કલ્પોપપન્નાઃ કલ્પાતીતાશ્ચ । કલ્પ=આચારઃ
સ ષેહેન્દ્રસામાનિકત્રાયશ્ચિદિવ્યવહારૂપસ્તમુપગતા' કલ્પોપપન્ના=સૌધર્માદિ-
દેવલોકનિવાસિનો ઐમાનિકા દેવા । યદ્વા-કલ્પેષુ સૌધર્માદિષુ ઉપપન્નાઃ સૌધર્માદિ-
દેવલોકોત્પન્ના ઐમાનિકદેવા' કલ્પોપપન્નાઃ । યદ્વા-કલ્પેન=નિયમેન ઇન્દ્રસામા-
નિકાદિસ્વામિસેવકાદિમાધરૂપમર્યાદયોપપન્ના=યુક્તા=કલ્પોપપન્નાઃ ।

૧૬ન્દ્ર-૨સામાનિક-૩ત્રાયશ્ચિદ-૪લોકપાલ-૫પારિષદ-૬નીલા-
૭ત્મરક્ષક-૮સમિયોગિક-૯પ્રકીર્ણા', કિલ્વિપિકાશ્ચ ૧૦ સ્વસ્વમર્યાદાપાલકતયા
કલ્પોપપન્ના ઇત્યુચ્યન્તે । તત્રેન્દ્રા. - સામાનિકાદિદેવાનામધિપતયઃ ।
ઇન્દ્રસમાના-સામાનિકાઃ । મન્ત્રિપુરોહિતસ્થાનીયાત્રાયશ્ચિદા । સીમારક્ષકા

ઐમાનિક દેવ દ્વૌ પ્રકાર કે હૈં-કલ્પોપપન ઔર કલ્પાતીત । કલ્પ કા અર્થ
હૈ-આચાર । યહાં ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયશ્ચિદ આદિ કા વ્યવહાર કલ્પ માના ગયા હૈ,
ઔર યહ કલ્પ જિન મેં પાયા આય વે કલ્પોપપન કહલાતે હૈં । સૌધર્મ આદિ દેવલોકો
મે નિવાસ કરને વાલે ઐમાનિક દેવ કલ્પોપપન હૈં । અથવા કલ્પ સે અર્થાત્ નિયમ સે
અર્થાત્ ઇન્દ્ર, સામાનિક આદિ, યા સ્વામી-સેવક આદિમાવરૂપ મર્યાદા સે યુક્ત દેવ
કલ્પોપપન કહલાતે હૈં ।

ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયશ્ચિદ, લોકપાલ, પારિષદ, આનીક આત્મરક્ષક,
આમિયોગ્ય, પ્રકીર્ણક ઔર કિલ્વિપિક, યે દશ અપની-અપની મર્યાદા કા પાલન
કરતે હુય કલ્પોપપન કહલાતે હૈ ।

સામાનિક આદિ દેવો કે અધિપતિ ઇન્દ્ર કહલાતે હૈં । ઇન્દ્ર કે સમાન

ઐમાનિક દેવ બે પ્રકારના છે-(૧) કલ્પોપપન અને (૨) કલ્પાતીત કલ્પનો
અર્થ છે-આચાર આદિ ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયશ્ચિદ આદિને વ્યવહાર કલ્પ માન્યો
છે, અને આ કલ્પ નેનામાં જોવામાં આવે છે તે કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે સૌધર્મ
આદિ દેવલોકોમાં નિવાસ કરવાવાળા ઐમાનિક દેવ કલ્પોપપન્ન છે અથવા કલ્પથી
અર્થાત્, નિયમથી અર્થાત્ ઇન્દ્ર સામાનિક આદિ, અથવા સ્વામી-સેવક આદિ
આવરૂપ મર્યાદાથી યુક્ત દેવ કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે

ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયશ્ચિદ, લોકપાલ, પારિષદ, આનીક, આત્મરક્ષક, આમિયોગ્ય,
પ્રકીર્ણક અને કિલ્વિપિક, પાત-પોતાની મર્યાદાનુ પાલન કરતા થકા કલ્પોપપન્ન
કહેવાય છે

સામાનિક આદિ દેવાના અધિપતિ ઇન્દ્ર કહેવાય છે ઇન્દ્રના સમાન સામાનિક

જ્યોતિષ્કા. । જ્યોતિષ્કદેવાસ્તિર્યગુલોકે જ્યોતિઃપ્રકાશં કુર્વન્તિ । જ્યોતિષ્કદવાઃ પञ્ચવિધા —(૧) ચન્દ્ર—(૨) સૂર્ય—(૩) ગ્રહ—(૪) નક્ષત્ર—(૫) તારા—મેદાત્ । इमे पञ्च समयक्षेत्रान्तर्गतितंश्वरस्वभावाः सन्ति । अपरे पञ्च चन्द्रादयः समयक्षेत्राद् बहिः स्थिरा एव तिष्ठन्ति ।

(૪) વૈમાનિકદેવાઃ—

ऊर्ध्वलोके विमानेषु वसन्तीति वैमानिकाः । यद्वा-विशेषेण मानयन्ति= विंशति यत्र विशिष्टसुकृतिन इति विमानानि, तत्र भवा वैमानिका । यद्वा-वि= विशिष्ट मान=ज्ञानं यत्र, समदर्शितया, अन्यदेवापेक्षया च हेयोपादेयज्ञान-विशिष्टा भवन्ति यत्र तानि विमानानि, तत्र भवा वैमानिकाः ।

દેવ જ્યોતિષ્ક કહીએ છે । જ્યોતિષ્ક દેવ મધ્યમ લોક મેં પ્રકાશ કરતે છે । જ્યોતિષ્ક દેવ પાંચ પ્રકાર કે છે—

૧ ચન્દ્ર, ૨ સૂર્ય, ૩ ગ્રહ, ૪ નક્ષત્ર, ઔર ૫ તારાગણ । યે પાંચો સમયક્ષેત્ર (અઢાઈ દ્વીપ) મેં ચલતે છે ઔર સમયક્ષેત્ર સે બાહર સ્થિર સ્વભાવ વાળે છે ।

(૪) વૈમાનિક દેવ—

— ऊर्ध्व लोके विमानों में वास करने वाले वैमानिक कहलाते हैं । अथवा अहां विशिष्ट पुण्यात्मा प्रवेश करते हैं उन्हें विमान कहते हैं, और विमानों में वास करने वाले वैमानिक कहलाते हैं । अथवा समदर्शी होने के कारण अहां विशिष्ट ज्ञान हो, या अन्य देवों की अपेक्षा अहां हेय उपदेय का विशिष्ट ज्ञान हो, वे विमान हैं और उन में होने वाले वैमानिक हैं ।

જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે. જ્યોતિષ્ક દેવ મધ્ય લોકમાં પ્રકાશ કરે છે જ્યોતિષ્ક દેવ પાંચ પ્રકારના છે (૧) ચન્દ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર અને (૫) તારાગણ આ પાંચ સમયક્ષેત્ર (અઢીદ્વીપ)માં ચાલે છે અને સમયક્ષેત્રની બહાર સ્થિર સ્વભાવવાળા છે

(૪) વૈમાનિક દેવ—

ઉર્ધ્વલોકમાં વિમાનોમાં વાસ કરવા વાળા વૈમાનિક કહેવાય છે, અથવા જ્યાં વિશિષ્ટ પુણ્યાત્મા પ્રવેશ કરે છે તેને વિમાન કહે છે અને વિમાનોમાં વાસ કરવા વાળા વૈમાનિક કહેવાય છે, અથવા-સમદર્શી હોવાના કારણે જ્યાં વિશિષ્ટ જ્ઞાન હોય, અથવા અન્ય દેવોની અપેક્ષાએ, જ્યાં હેય-ઉપાદેયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન હોય તે વિમાન છે, અને તેમાં થવા વાળા વૈમાનિક છે

કલ્પસ્ય સમાનદેશે પેશાન. કલ્પ । ૐશાનસ્યોપરિ સનત્કુમારઃ કલ્પ* । સનત્કુમાર-
સ્યોપરિ માહેન્દ્ર કલ્પ. । એવમ્પર્યુપરિ સર્વે કલ્પાઃ સન્તિ ।

તત્રજ્યોતિષ્કલોકાદૃર્ધ્વમ સપ્ત્યાતયોજનકોટિકોટિપુમાર્ગમાસ્થ્ય રૂપલક્ષિતદ-
ક્ષિણમાગે ગગનપ્રદેશે સૌધર્મકલ્પસ્તથૈશાનકલ્પશ્ચાઽસ્તિ । સૌધર્મકલ્પ પૂર્વ
પશ્ચિમદીર્ઘ , ઉત્તરદક્ષિણવિસ્તીર્ણોઽર્ધચન્દ્રાકાર સૂર્યવદ્ભાસ્વર , આયામવિષ્કમ્મામ્બ્યા-
પરિક્ષેપતશ્ચાઽસપ્તયયોજનકોટિકોટય , સર્વરત્નમય લોકાન્તવિસ્તારોઽસ્તિ ।
તત્ર મધ્યમાગે સર્વરત્નમયાશોક-સપ્તવર્ણ-ચમ્પકા-ઽઽમ્ન - સૌધર્માવતસકમુશોમિત*
શક્રાવાસ । તત્ર સુધર્મા નામ શક્રસ્ય દેવેન્દ્રસ્ય સમા તસ્મિન્ કલ્પેઽસ્તીતિ
સૌધર્મ કલ્પ ।

કે ઊપર સનત્કુમાર કલ્પ છે । સનત્કુમાર કે ઊપર માહેન્દ્ર કલ્પ છે । इसीप्रकार ऊपर-ऊपर
समी कल्प समझने चाहिए ।

જ્યોતિષ્ક મળહલ સે ઊપર અસપ્ત્યાત કોટાકોટી યોજન ઊપર જાકર મેરુ સે ઉપલક્ષિત
દક્ષિણ માગ મેં આકાશ-પ્રદેશ મેં સૌધર્મકલ્પ ઔર પેશાન કલ્પ હૈં । સૌધર્મકલ્પ પૂર્વ પશ્ચિમ
મેં છમ્બા, ઉત્તર-દક્ષિણ મેં વિસ્તીર્ણ ઔર અર્ધચન્દ્ર કે આકાર કા હૈ । સૂર્ય કે સમાન ચમક-
દાર, છમ્બાઈ, ચૌડાઈ ઔર પરિધિ સે અસપ્ત્યાત કોટાકોટી યોજન, સર્વરત્નમય ઔર છોક કે
અન્તતક વિસ્તૃત હૈ । ડસકે મધ્ય માગ મેં સર્વરત્નમય અશોક, સપ્તવર્ણ, ચમ્પક, આમ્ર, એવ
સૌધર્માવતસક સે શોમિત શક્ર કા આવાસ હૈ । શક્ર દેવેન્દ્ર કો સુધર્માનામક સમા કિસ
કલ્પ મેં હો, વહ સૌધર્મકલ્પ કહછાતા હૈ ।

ઐશાનના ઉપર સનત્કુમાર કલ્પ છે, સનત્કુમારના ઉપર માહેન્દ્ર કલ્પ છે એ
પ્રમાણે ઉપર ઉપર તમામ કલ્પ સમજવા બોધ બો.

જ્યોતિષ્કમળની ઉપર, અસપ્ત્યાત કોટા-કોટી યોજન ઉપર બંધને મેરુથી
ઉપલક્ષિત દક્ષિણ ભાગમાં આકાશ-પ્રદેશમાં સૌધર્મકલ્પ અને ઐશાન કલ્પ છે સૌધર્મકલ્પ
પૂર્વ પશ્ચિમમાં લાંબો, ઉત્તર-દક્ષિણમાં વિસ્તીર્ણ અને અર્ધચન્દ્રાકારે છે સૂર્યના સમાન
ચમકદાર લાંબો, ચોડાઈ અને પરિધિથી અસપ્ત્યાત કોટાકોટી યોજન, સર્વરત્નમય
છે, અને છોકના અત સુધી વિસ્તૃત છે તેના મધ્ય ભાગમાં સર્વ રત્નમય અશોક,
સપ્તવર્ણ, ચમ્પક, આમ્ર, એવ સૌધર્માવતસથી શોભિત ઇંદ્રનો આવાસ છે શક્ર
દેવેન્દ્રની સુધર્મા નામની સભા જે કલ્પમાં હોય, તે સૌધર્મ કલ્પ કહેવાય છે

લોકપાલાઃ । મિત્રસ્થાનીયાઃ પારિપઘા' । સૈનિકાઃ સેનાધિપતિરૂપાશ્ચ-આનીકા' ।
 હન્દ્રશરીરરક્ષાકારકા આત્મરક્ષકાઃ । દાસસ્થાનીયા. સેવકા આભિયોગ્યાઃ ।
 નાગરિક-પૌરજનસમાના' પ્રકીર્ણકાઃ । અન્યજસમાનાઃ કલ્ત્વિકા' । સૌયર્માદિ-
 દ્વાદશકલ્પેષુ દશવિધા હન્દ્રસામાનિકાદયો દેવાઃ ભવન્તિ । વ્યન્તરઙ્ગોત્તિષ્કદેવેષુ
 ત્રાયસ્ત્રિંશા લોકપાલાશ્ચ ન ભવન્તિ ।

— કલ્પોપપન્નદેવાનાં નિવાસસ્થાનાનિ દ્વાદશ સન્તિ-૧સૌધર્મ-૨ેશાન-૩સન-
 કુમાર-૪માહેન્દ્ર-૫ પ્રજ્ઞલોક-૬છાન્તક-૭મહાશુક ૮સહસ્રાર-૯ડ્ઞનત ૧૦પ્રાણતા
 ૧૧ડ્ઞરણા-૧૨ડ્ઞચ્યુતાઃ । इमे द्वादश देवलोकः कल्पविमानानि । तत्र सौधर्मस्य

સામાનિક હોતે હૈં । મન્ત્રી ઓર પુરોહિત જસે પ્રાયશ્ચિશ દેવ હૈં । સીમા કી રક્ષા કરને વાલે
 લોકપાલ હૈં । મિત્ર કે સમાન પારિપઘ હૈં । સૈનિક ઓર સેનાધિપતિરૂપ આનીક હૈં । હન્દ્ર
 કે શરીર કી રક્ષા કરને વાલે આત્મરક્ષક કહલાતે હૈં । નાગરિક-પૌરજનકે સમાન પ્રકીર્ણક
 દેવ હૈં । દાસ કે સમાન દેવ આભિયોગિક કહલાતે હૈં, ઓર અન્યજો કે સમાન કલ્ત્વિક
 હૈં । યે હન્દ્ર સામાનિક આદિ દશપ્રકારકે દેવ સૌધર્મ આદિ સમી કર્મો મેં હોતે હૈં । વ્યંતરો
 ઓર ય્યોતિષ્ક દેવો મેં પ્રાયશ્ચિશ ઓર લોકપાલ નહીં હોતે ।

કલ્પોપપન્ન દેવો કે નિવસસ્થાન બારહૈં—

૧ સૌધર્મ, ૨ પેશાન, ૩ સનકુમાર, ૪ માહેન્દ્ર, ૫ પ્રજ્ઞલોક, ૬ છાન્તક,
 ૭ મહાશુક, ૮ સહસ્રાર, ૯ જ્ઞાનત, ૧૦ પ્રાણત, ૧૧ આરણ, ૧૨ અચ્યુત । યે
 બારહ દેવલોક કલ્પવિમાન હૈં । સૌધર્મ કલ્પ કી બરાબરી પર પેશાન કલ્પ હૈં । પેશાન
 હોય છે મન્ત્રી અને પુરોહિત જેવા પ્રાયશ્ચિશ દેવ છે સીમાની રક્ષા કરનારા તે લોકપાલ છે
 મિત્રની સમાન પારિપઘ છે, સૈનિક અને સેનાધિપતિરૂપ આનીક છે હન્દ્રના શરીરની
 રક્ષા કરવાવાળા આત્મરક્ષક કહેવાય છે નાગરિક-પૌરજનની સમાન પ્રકીર્ણક દેવ છે
 દાસના સમાન સેવક દેવ આભિયોગિક કહેવાય છે, અન્યજોની સમાન કલ્ત્વિક છે
 આ હન્દ્ર, સામાનિક આદિ દેવ સાધર્મ આદિ સર્વ કલ્પોમાં હોય છે વ્યંતરો
 અને ય્યોતિષ્ક દેવોમાં પ્રાયશ્ચિશ અને લોકપાલ હોવા નથી.

કલ્પોપપન્ન દેવાના નિવાસસ્થાન બાર છે (૧) સૌધર્મ, (૨) એશાન (૩)
 સનકુમાર (૪) માહેન્દ્ર (૫) પ્રજ્ઞલોક (૬) છાન્તક, (૭) મહાશુક, (૮) સહસ્રાર,
 (૯) જ્ઞાનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ, (૧૨) અચ્યુત

આ બાર દેવલોક કલ્પ વિમાન છે સૌધર્મ કલ્પની બરાબરી પર એશાન કલ્પ છે

દ્વાદશકલ્પનિવાસિનામિન્દ્રાણાં નામાનિ યથા-સૌધર્મકલ્પસ્ય શક્રઃ ૧, પેશાનસ્પેશાનઃ ૨, સનત્કુમારસ્ય સનત્કુમારઃ ૩, માહેન્દ્રસ્ય મહેન્દ્રઃ ૪, બ્રહ્મલોકસ્ય બ્રહેન્દ્રઃ ૫, છાન્તકસ્ય-છન્તકઃ ૬, મહાશુકસ્ય મહાશુકઃ ૭, સહસ્રારસ્ય સહસ્રારઃ ૮, આનત-પ્રાણતયોઃ કલ્પયોઃ એક-એવ પ્રાણતનામા સુરપતિઃ ૯, આરણાચ્યુતયોરપિ તૈર્ધૈર્વેકોઽચ્યુતનામા દેવરાજોઽસ્તિ ૧૦ ।

एषु नव लोकांतिकाः सारस्वता १ ऽऽदित्य २-वह्नि ३-वरुण ४-गर्दतोय ५-तुषिता ६-अव्यावाधा ७-ऽऽग्नेय ८-रिष्ट ९-नामानः सन्ति । ब्रह्मलोके लोकान्तिका निवसन्ति । ईशानकोणे सारस्वताः १, पूर्वस्यामादित्याः २, आग्नेयकोणे वह्नयः ३, दक्षिणस्यां वरुणाः ४, नैऋत्ये गर्दतोयाः ५, पश्चिमायां तुषिताः ६, वायव्यकोणे-अव्यावाधा ७, उत्तरस्याम् अग्निष्वा (आग्नेयाः) ८, मध्ये रिष्टाः ९ निवसन्ति ।

ગરહ કલ્પવાસી ઇન્દ્રો કે નામ ફસ પ્રકાર હૈ-સૌધર્મ કલ્પ કા શક્ર ૧, પેશાન કા ઈશાન ૨, સનત્કુમાર કા સનત્કુમાર ૩, માહેન્દ્ર કા મહેન્દ્ર ૪, બ્રહ્મલોકકા બ્રહેન્દ્ર ૫, છાન્તક કા છન્તક ૬, મહાશુક કા મહાશુક ૭, સહસ્રાર કા સદસ્રાર ૮ ઓર આનત-પ્રાણત કલ્પો કા એક પ્રાણતનામક ઇન્દ્ર હૈ ૯ । આરણ ઓર અચ્યુત કલ્પા કા અચ્યુત નામક એક હી ઇન્દ્ર હૈ ૧૦ ।

इन में नौ लोकान्तिक देव हैं—(१) सारस्वत, (२) आदित्य, (३) वह्नि, (४) वरुण, (५) गर्दतोय, (६) तुषित, (७) अव्यावाध, (८) आग्नेय और, (९) रिष्ट । ये लोकान्तिक देव ब्रह्मलोक में निवास करते हैं । ईशान कोण में सारस्वत, पूर्व में आदित्य, आग्नेय कोण में वह्नि, दक्षिण में वरुण, नैऋत्य में गर्दतोय, पश्चिम में तुषित, वायव्य में अ-व्यावाध, उत्तर में अग्निष्वा (आग्नेय) और मध्य में रिष्ट निवास करते हैं ।

આર કલ્પવાસી ઇન્દ્રોનાં નામો આ પ્રમાણે છે-સૌધર્મકલ્પના શક્ર; (૧) ઈશાનના ઇશાન (૨) સનત્કુમારના સનત્કુમાર (૩) માહેન્દ્રના મહેન્દ્ર, (૪) બ્રહ્મલોકના બ્રહેન્દ્ર, (૫) છાન્તકના છન્તક, (૬) મહાશુકના મહાશુક, (૭) સહસ્રારના સહસ્રાર અને આનત-પ્રાણત કલ્પોના એક પ્રાણત નામના ઇન્દ્ર છે, આશ્વ અને અચ્યુત કલ્પોના અચ્યુત નામના એક ઇન્દ્ર છે (૧૦) તેમાં નવ લોકાન્તિક દેવ છે—(૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વહ્નિ, (૪) વરુણ, (૫) ગર્દતોય, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાવાધ, (૮) આગ્નેય, અને (૯) રિષ્ટ. આ લોકાન્તિક દેવ બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ કરે છે ઇશાનકોણમાં સારસ્વત, પૂર્વમાં આદિત્ય, આગ્નેયકોણમાં વહ્નિ, દક્ષિણમાં વરુણ, નૈઋત્યમાં ગર્દતોય પશ્ચિમમાં તુષિત, વાયવ્યમાં અવ્યાવાધ, ઉત્તરમાં અગ્નિસ્વા(આગ્નેય) અને મધ્યમાં રિષ્ટ નિવાસ કરે છે

સયેશાનકલ્પોઽર્ધચન્દ્રાકારોઽસ્તિ । ઉમી મિલિતૌ પૂર્ણચન્દ્રકારેણ
 વસિયતૌ સ્તઃ તતોઽસંખ્યાતયોજનકોટિકોટિપુપરિ સમાનપ્રદેશે સનત્કુમાર-
 માહેન્દ્રૌ કલ્પૌ વર્તેતે । અર્ધચન્દ્રાકાર ઇવ સનત્કુમારસ્તયૈવ માહેન્દ્રોઽપિ ।
 ઉમી મિલિત્વા પૂર્ણચન્દ્રસદૃશાકારેણ સ્તઃ । તતોઽસંખ્યાતયોજનકોટિકોટિપુપરિ
 બ્રહ્મલોક પૂર્ણચન્દ્રાકારોઽસ્તિ । એવમેવ લાન્તક-મહાશુક-સહરાસ્ત્રાસ્તાવત્તાવ-
 ધોજનોર્ધ્વમુપરિ પ્રત્યેકં પૂર્ણચન્દ્રાકારા સન્તિ તતોઽપ્યસંખ્યાતયોજનકોટિ-
 કોટિપુપરિ સમાનગગનપ્રદેશે આનત-પ્રાણતલોકૌ પ્રત્યેકમર્ધચન્દ્રાકારૌ
 સ્તઃ । ઉમી મિલિત્વા પૂર્ણચન્દ્રાકારેણ મવતઃ । તતોઽપ્યસંખ્યાતયોજનકોટિ
 કોટિપુપરિ-આરણાચ્યુતલોકૌ પ્રત્યેકમર્ધચન્દ્રાકારૌ સ્તઃ । ઉમી મિલિત્વા
 પૂર્ણચન્દ્રાકારં મવતઃ ।

પેશાનકલ્પ મી અર્ધચન્દ્રાકાર હૈ । દોનો કલ્પ મિલકર પૂર્ણ ચન્દ્રમા કે સમાન હૈ ।
 હન સે અસંખ્યાત કોઢાકોઢી યોજન ઉપર સમાન દેશ મેં સનત્કુમાર ઔર માહેન્દ્ર કલ્પ હૈ ।
 સનત્કુમાર કલ્પ અર્ધચન્દ્રાકાર હૈ ઔર માહેન્દ્ર કલ્પ મી इसी प्रकार का है । दोनों मिलकर
 पूर्णचन्द्रमा के सदृश आकार वाले हैं । हन से असंख्यात कोडाकोडी योजन ऊपर ब्रह्मलोक
 पूर्णचन्द्राकार है । इसी प्रकार लान्तक, महाशुक, और सहस्रार उतने-उतने योजन ऊपर-ऊपर
 प्रत्येक पूर्णचन्द्रमा के समान अवस्थित हैं । उन से असंख्यात कोडाकोडी योजन ऊपर
 आकाश प्रदेश में आनत और प्राणत वरावरी पर प्रत्येक अर्धचन्द्राकार है । ये दोनों मिलकर
 पूर्णचन्द्रके आकार के हो जाते हैं । उन से असंख्यात कोडाकोडी योजन ऊपर आरण और
 अभ्युत लोक प्रत्येक अर्धचन्द्राकार है । ये दोनों मिलकर पूर्णचन्द्र के आकार के बने
 हो जाते हैं ।

પેશાન કલ્પ પણ અર્ધચન્દ્રાકાર છે બન્ને કલ્પો મળીને પૂર્ણ ચન્દ્રમાની સમાન
 છે તેનાથી અસંખ્યાત કોડા-કોડી યોજન ઉપર સમાન દેશમાં સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર
 કલ્પ છે સનત્કુમાર કલ્પ અર્ધચન્દ્રાકાર છે અને માહેન્દ્ર કલ્પ પણ એ પ્રકારનો છે
 બન્ને મળીને પૂર્ણચન્દ્રમાની બરાબર આકારવાળા છે તેનાથી અસંખ્યાત કોડા-કોડી
 યોજન ઉપર બ્રહ્મલોક પૂર્ણચન્દ્રાકાર છે એ પ્રમાણે લાન્તક, મહાશુક અને સહસ્રાર તેટલા-
 તેટલા યોજન ઉપર-ઉપર પ્રત્યેક, પૂર્ણચન્દ્રમાસમાન અવસ્થિત છે તેથી અસંખ્યાત
 કોડા-કોડી યોજન ઉપર આકાશપ્રદેશમાં આનત અને પ્રાણત બરાબરી પર પ્રત્યેક
 અર્ધચન્દ્રાકાર છે એ બન્ને કલ્પો મળીને પૂર્ણ ચન્દ્રમાના આકારના થઈ બન્ય છે
 તેથી અસંખ્યાત કોડા-કોડી યોજન ઉપર આરણ અને અભ્યુત લોક પ્રત્યેક અર્ધ
 ચન્દ્રાકાર છે એ બન્ને મળીને પણ પૂર્ણચન્દ્રાકાર બેવાં થઈ બન્ય છે

નવપ્રેયેયકનામાનિ યથા - ૧ મદ્ર - ૨ સુમદ્ર - ૩ સુજાત - ૪ સુમાનસ - ૫ સુદર્શન - ૬ પ્રિયદર્શના - ૭ અમોઘ - ૮ સુપ્રતિમદ્ર - ૯ યશોધરાણિ ।

પચ્ચાનુચરવિમાનાનિ યથા - ૧ વિજય - ૨ વૈજયન્ત - ૩ જયન્તા - ૪ અપરાજિત - ૫ સર્વાર્થસિદ્ધારણાનિ । અવિઘમાનમુત્તર - મુત્કુષ્ટ વિમાનાદિ યેભ્યસ્તાન્યનુચરાણિ । તાનિ ચ વિમાનાનિ - અનુચરવિમાનાનિ ।

તીર્થદ્વારાદીનાં સમવસરણાદૌ કલ્પોપપન્નદેવા ગમનાગમન કુર્વન્તિ । કલ્પાતીતદેવાસ્તુ સ્વસ્થાનાદન્યત્ર ન ગચ્છન્તિ ।

૫ જીવનિકાયમેદ-સંકલનમ્

પદ્મજીવનિકાયનાં ત્રિપટ્યુત્તરપચ્ચશતાનિ (૫૬૩) મેદા । તથાહિ-
પૃથિવ્યપ્તેજોધાયુકાયનાં પ્રત્યેક ઘાદર-સૂક્ષ્મ-મેદાદ્ દ્વિવિધ્યેષ્ટઘા । તેપાં

નૌ પ્રેયેયકો કે નામ - (૧) મદ્ર, (૨) સુમદ્ર, (૩) સુજાત, (૪) સુમાનસ, (૫) સુદર્શન, (૬) પ્રિયદર્શન, (૭) અમોઘ, (૮) સુપ્રતિમદ્ર, ઓર (૯) યશોધર હૈં ।

પાચ અનુચર વિમાન - (૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત, (૪) અપરાજિત ઓર (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ । બિન સે ઊપર અર્થાત્ ઉત્કુષ્ટ ઓર કોઈ વિમાન નહીં ષે અનુચર વિમાન કહલાતે હૈં । તીર્થકર આદિ કે સમવસરણ આદિ મેં કલ્પોપપન્ન દેવ ગમનાગમન કરતે હૈં । કલ્પાતીત દેવ અપને સ્થાન સે અન્ય જગહ નહીં જાતે ।

પદ્મજીવનિકાય કે મેદોં કા સંકલન-

પદ્મજીવનિકાયોં કે કુલ પાચસો ત્રેસઠ (૫૬૩) મેદ હૈં । ષે હસ પ્રકાર હૈં-
પૃથિવી, અપ, તેજ, ઓર ઘાયુકાય કે ઘાદર ઓર સૂક્ષ્મ કે મેદ સે આઠ મેદ હુપ ।

નવપ્રેયેયકના નામ - (૧) મદ્ર, (૨) સુમદ્ર, (૩) સુજાત, (૪) સુમાનસ, (૫) સુદર્શન, (૬) પ્રિયદર્શન, (૭) અમોઘ, (૮) સુપ્રતિમદ્ર અને (૯) યશોધર છે

પાંચ અનુચર વિમાન - (૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત, (૪) અપરાજિત અને (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ જેનાથી ઉત્તર અર્થાત્ ઉત્કુષ્ટ કોઈ વિમાન ન હોય તે અનુચર વિમાન કહેવાય છે તીર્થકર આદિના સમવસરણ આદિમાં કલ્પોપપન્ન દેવ ગમનાગમન કરે છે કલ્પાતીત દેવ પોતાના સ્થાનથી અન્ય જગ્યાએ જતા નથી.

પદ્મજીવનિકાયના ભેદોનો યોગ

૧ પદ્મજીવનિકાયોના કુલ પાંચસો ત્રેસઠ (૫૬૩) ભેદ છે તે આ પ્રકારે છે—
૫૭૧. અપ તેજ અને ઘાયુકાય, તેના આદર અને સૂક્ષ્મના ભેદથી આઠ ભેદ થયા.

કલ્પાતીતા:-

કલ્પમતીતા:-અતિક્રાન્તા' કલ્પાતીતા:। સૌધર્માદિદ્વાદશકલ્પનર્થિભૂતા: સ્વામિસેવકાધાચારવર્જિતા:, સ્વાતન્ત્ર્યાદહમિન્દ્રનામ્ના પ્રસિદ્ધા, મદ્રાદિનવપ્રેવેયક-વિમાન-વિજયાદિપञ्ચાનુચરવિમાનાધિવાસિનો દેવા. કલ્પાતીતા:।

સૌધર્માદિદ્વાદશકલ્પતથોર્ધ્વમસંસ્થાતયોજનકોટિકોટિપૂપરિ નવપ્રેવેય કાનિ વિમાનાન્યુપર્યુપરિ સન્તિ। પુરુષાકારલોકસ્ય ગ્રીવાસ્થાનીયતયા વિમાનાનિ પ્રેવેયકાન્યુચ્યન્તે। તદ્વાસિનો દેવા અપિ પ્રેવેયકા ચચ્યન્તે। સર્વોપરિતનપ્રેવેયક વિમાનાદૂર્ધ્વમસંસ્થાતયોજનકોટિકોટિપૂપરિ પञ्ચાનુચરવિમાનાનિ સન્તિ। તત્રૈક મધ્યમાગે, ચતુર્દિષ્ટુ ચત્વારિ। અનુચરવિમાનવાસિનો દેવા અનુચરા ઉચ્યન્તે।

કલ્પાતીત—

ઓ દેવ કન્ય સે પરે હૈં વે કલ્પાતીત કહલાતે હૈં, અર્થાત્ સૌધર્મ આદિ કલ્પા સે બાહર, સ્વામી, સેવક આદિ મર્યાદા સે રહિત—સ્વતત્ર હોને કે કારણ અહમિન્દ્ર નામ સે પ્રસિદ્ધ મદ્ર આદિ નૌ પ્રેવેયકોં મેં તથા વિજય આદિ પાંચ અનુચર વિમાનોં મેં નિવાસ કરને વાળે દેવ કલ્પાતીત કહલાતે હૈં।

સૌધર્મ આદિ બારહ કલ્પોં સે ઉપર અસંસ્થાત કોઠાકોઠી યોજન બાકર નૌ પ્રેવેયક વિમાન એક દૂસરે કે ઉપર અવસ્થિત હૈં। પુરુષાકાર લોક કી ગ્રીવા કે સ્થાન પર ઓ વિમાન હૈં, વે પ્રેવેયક વિમાન કહલાતે હૈં। સમ સં ઉપર કે પ્રેવેયક વિમાન સે ઉપર અસંસ્થાત કોઠાકોઠા યોજન બાકર પાંચ અનુચર વિમાન હૈં। ઊં મેં સે એક મધ્યે માગ મેં હૈં ઓર ચાર ચારોં દિશાબા મેં હૈં। અનુચરવિમાનવાસી દેવ અનુચર કહલાતે હૈં।

ઠલ્પાતીત—

એ દેવો ઠલ્પથી બહાર છે તે ઠલ્પાતીત ઠલ્પવાય છે અર્થાત્ સૌધર્મ આદિ ઠલ્પેથી બહાર સ્વામી—સેવક આદિ મર્યાદાથી રહિત, સ્વતત્ર હોવાના કારણે અહમિન્દ્ર નામથી પ્રસિદ્ધ છે મદ્ર આદિ નવપ્રેવેયકમા, તથા વિજય આદિ પાંચ અનુચર વિમાનોમાં નિવાસ ઠલ્પવા વાળા દેવ તે ઠલ્પાતીત ઠલ્પવાય છે

સૌધર્મ આદિ બાર ઠલ્પેથી ઉપર અસંસ્થાત કોઠા—કોઠી યોજન જઈને નવ પ્રેવેયક વિમાન એક બીજાની ઉપર અવસ્થિત છે પુરુષાકાર લોકની ગ્રીવા (ઠાક) ના સ્થાન પર એ વિમાન છે તે પ્રેવેયક વિમાન ઠલ્પવાય છે

સૌથી ઉપરના પ્રેવેયક વિમાન ઉપર અસંસ્થાત કોઠા—કોઠી યોજન જઈને પાંચ અનુચર વિમાન છે તેમાંથી એક મધ્ય ભાગમાં છે, ચાર ચારેય દિશાઓમાં છે અનુચરવિમાનવાસી દેવ અનુચર ઠલ્પવાય છે

રત્નપ્રભાદય* સપ્ત નરકભૂમય । તત્ર મવા નારકા* સપ્તવિધાઃ, તેપાં
પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેદેન દ્વૈવિધ્યે ચતુર્દશ મેદાઃ

મનુષ્યાણા ઋત્તરશતત્રય (૩૦૩) મેદા* પૂર્વમેવ તત્પ્રકરણે સુસ્પષ્ટ કથિતાઃ ।

દેવાનામણનવત્યુત્તરશત (૧૯૮) મેદાઃ । તત્ર મવનપતીનાં દશ મેદાઃ
અસુરકુમારાદય. । પરમાધાર્મિકા* પંચદશ । એવ (૨૫) પંચવિંશતિર્મેદાઃ ।
વ્યન્તરાણાં પદ્મવિંશતિર્મેદા । તત્ર પિશાચાદયઃ પોદશ, અબ્રજૂમ્ભકાદયો દશ (૨૬) ।
ઝ્યોતિષ્કાનાં દશ મેદા । તત્ર ચન્દ્રાદય* પંચ । તેપા પંચાનાં ચર-સ્થિરમેદેન
દ્વૈવિધ્યે દશ મેદા* (૧૦) સન્તિ । વૈમાનિકાનામણત્રિંશદ્ મેદા* । તત્ર
સુધર્માદયો દ્વાદશ, સારસ્વતાદયો નવ, કિલ્વિપિકાસ્ત્રયઃ, પ્રૈવેયકા*—મદ્રાદયો

રત્નપ્રભા આદિ સાત નરકભૂમિયોં મેં સાત પ્રકાર કે નારકી હેં । ડનકે પર્યાપ્ત,
અપર્યાપ્ત મેદ કરને સે ચૌદહ મેદ હોતે હેં ।

મનુષ્યોં કે તીનસૌ તીન (૩૦૩) મેદ પહેલે સ્પષ્ટ કહે બા શુકે હેં ।

દેવોં કે ઇકસૌ અઢાનવે (૧૯૮) મેદ હેં । વે હસ પ્રકાર—મવનપતિયોં કે અસુર
કુમાર આદિ દસ, પરમાધાર્મિક પંદ્રહ, સઘ પંચીસ (૨૫) મેદ હુણ । વ્યન્તરોં કે છવીસ
મેદ હેં—સોલ્હ પિશાચ આદિ ઔર દસ અબ્રજૂમ્ભક આદિ (૨૬) । ચન્દ્રમા આદિ પાંચ કે
ચર ઔર અચર મેદ હોને સે ઝ્યોતિષ્ક દેવોં કે દશ (૧૦) મેદ હેં । વૈમાનિકોં કે અઢતીસ
મેદ હેં—સુધર્મ આદિ બારહ, સારસ્વત આદિ નૌ, કિલ્વિપિક આદિ તીન, મદ્ર આદિ
પ્રૈવેયક નૌ, વિજય આદિ પાચ અનુત્તર વિમાન (૩૮) । હન સઘ કા યોગ કરને-સે

રત્નપ્રભા આદિ સાત નરકભૂમિઓંમાં સાત પ્રકારના નારકી છે તેના પર્યાપ્ત
અને અપર્યાપ્ત લેહ કરવાથી ઔહ લેહ થાય છે

મનુષ્યોના ત્રણસોત્રણ (૩૦૩) લેહ પ્રથમ સ્પષ્ટ ઠહી ચૂક્યા છીએ દેવાના એકસો
અઢાણ (૧૯૮) લેહ છે ભવનપતિયોના અસુરકુમાર આદિ હસ, પરમાધાર્મી પંદર, સર્વ
પચીસ લેહ થયા વ્યન્તરોના છવીસ લેહ છે—સોળ પિશાચ આદિ, અને હસ અબ્રજૂમ્ભક-
આદિ. ચન્દ્રમા આદિ પાંચના ચર અને અચર લેહ હોવાથી ઝ્યોતિષ્ક દેવાના દશ (૧૦) લેહ
છે વમાનિક દેવાના આઠત્રીસ (૩૮) લેહ છે—સુધર્મ આદિ બાર, સારસ્વત આદિ નવ, કિલ્વિપિક
આદિ ત્રણ, મદ્ર આદિ પ્રૈવેયેક નવ, વિજય આદિ પાચ અનુત્તર વિમાન, આ સર્વને એક
મ આ-૬૮

પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેદાદ્ દ્વૈવિધ્યે પોઢસ (૧૬) મેદાઃ । વનસ્પતિકાયસ્ય સૂક્ષ્મ-
સાધારણપ્રત્યેકમેદાત્ ત્રૈવિધ્યમ્, ત્રિવિધસ્ય વનસ્પતિકાયસ્ય પર્યાપ્તાપર્યાપ્ત-
મેદેન પ્રત્યેક દ્વૈવિધ્યે તસ્ય પદ્ મેદાઃ, इत्य (૨૨) દ્વાવિંશતિર્મેદાઃ સ્થાવર-
પશ્ચકસ્યૈકેન્દ્રિયજીવસ્ય ભવન્તિ ।

દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિયાણા પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેદન પ્રત્યેક દ્વૈવિધ્યે
પદ્ મેદાઃ । સર્વસફલનયાઽપ્તાવિંશતિ (૨૮) મેદાઃ ।

તિર્યક્ષપચ્ચેન્દ્રિયાઃ-જલચર-સ્થલચર-સ્થેચરો-૨;પરિસર્પશુઽપરિસર્પ-મેદાત્-
પશ્ચવિષાઃ । તેષાં પશ્ચાન્નાં સદ્વ્યસન્નિમેદેન દ્વૈવિધ્યે દશ મેદાઃ । તેષાં પર્યાપ્તા-
પર્યાપ્તમેદેન વિંશતિ(૨૦)મેદાઃ । પૂર્વોક્તાપ્તાવિંશતિસંકલનતોઽષ્ટચત્વારિંશદ્
(૪૮) મેદાસ્તિરશ્ચામ્ ।

इन आठों के पर्याप्त और अपर्याप्त के मेद से सोलह मेद होते हैं । वनस्पतिकाय-सूक्ष्म,
साधारण और प्रत्येक के मेद से-तीन प्रकार का है । इन तीनों के पर्याप्त और अपर्याप्त मेद
करने से छह मेद हुए । इस प्रकार पांच एकेन्द्रिय स्थावर जीवों के बाईस (२२)मेद हैं ।

દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય और चतुरिन्द्रिय के पर्याप्त अपर्याप्त मेद से छह मेद । सन्को
बोह देने पर अट्ठाईस (२८) मेद हुए ।

તિર્યક્ષ પચ્ચેન્દ્રિય-જલચર, સ્થલચર, સ્થેચર, ઠર પરિસર્પ और मुञ्जपरिसर्प के मेद से
પાંચ પ્રકાર કે છે । પાંચોં કે સઙ્કી, અસઙ્કી કે મેદ સે દશ હુણ, इन के पर्याप्त, अपर्याप्त मेद
करने से बीस (२०) मेद हुए । इन बीस में पूर्वोक्त अट्ठाईस और मिलाने से तिर्यञ्चों के
अष्टत्वालीस (४८) मेद होते हैं ।

તે આઠના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તના બેઢથી સોળ બેઢ થાય છે વનસ્પતિકાય સૂક્ષ્મ,
સાધારણ અને પ્રત્યેકના બેઢથી ત્રણ પ્રકારના છે એ ત્રણેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત
બેઢ કરવાથી છ બેઢ થયા આ પ્રમાણે પાંચ એકેન્દ્રિય સ્થાવર જીવોના બાવીસ બેઢ છે

એકેન્દ્રિય, ત્રણ-ધન્દ્રિય અને ચૌધન્દ્રિયના પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તના બેઢથી છ બેઢ
થયા તે સર્વને એક કરવાથી અઠાવીસ (૨૮) બેઢ થયા

તિર્યંચ પચ્ચેન્દ્રિય-જલચર, સ્થલચર, સ્થેચર, ઉપરિસર્પ અને મુજપરિસર્પના
બેઢથી પાંચ પ્રકારના છે તે પાંચના સઙ્કી અને અસઙ્કીના બેઢથી દશ થયા, તેના
પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઢ કરવાથી વીસ (૨૦) બેઢ થયા, તે વીસમાં પૂર્વોક્ત અઠાવીસ
એકવચથી તિર્યંચના અઠાવીસ (૪૮) બેઢ થાય છે

- (૯) પૃથ્વીકાયા અસહ્યાતા । (૧૦) અપ્કાયા અસહ્યાતાઃ ।
 (૧૧) તેજસ્કાયા અસહ્યાતા । (૧૨) વાયુકાયા અસહ્યાતા ।
 (૧૩) પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયા અસહ્યાતા । (૧૪) તદપેક્ષયા સિદ્ધજીવા અનન્તાઃ ।
 (૧૫) સેમ્યોઽપિ કન્દમૂલાદિરૂપા (૧૬) સૂક્ષ્મનિગોદજીવા.
 વાદરનિગોદજીવા અનન્તગુણા. । સર્વતોઽનન્તગુણા. ।

કર્મવાદિપ્રકરણમ્—

ય' પુનરેવ પદ્મજીવનિકાયસ્વરૂપનિરૂપણપરઃ સ एष લોકવાદી વસ્તુત' કર્મવાદીત્યાહ—'કર્મવાદી' इति । કર્મ=જ્ઞાનાવરણીયાદિ, તદ્ ઘડિતું શીલ્મસ્યેતિ કર્મવાદી—કર્મસ્વરૂપકયનશીલ । પદ્મજીવનિકાયતત્ત્વજ્ઞ ચલ્લ લોકવાદી જ્ઞાના

- (૯) પૃથ્વીકાય અસહ્યાત । (૧૦) અપ્કાય અસહ્યાત ।
 (૧૧) તેજસ્કાય અસહ્યાત । (૧૨) વાયુકાય અસહ્યાત ।
 (૧૩) પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય અસહ્યાત । (૧૪) હસ સે સિદ્ધ જીવ અનન્ત ।
 (૧૫) વાદરનિગોદજીવ કન્દમૂલ આદિ સિદ્ધા સે (૧૬) સૂક્ષ્મ નિગોદજીવ સમ સે
 મી અનન્તગુણા । અનન્ત ગુણા ।

કર્મવાદિપ્રકરણ—

જો હસ પ્રકાર પદ્મજીવનિકાય કા સ્વરૂપ નિરૂપણ કરને વાલા હૈ, ઘડી લોકવાદી ઘાસ્તવ મેં કર્તવાદી હૈ । જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મો કા કયન કરના બિસ કા સ્વભાવ હો, વહ કર્મવાદી હૈ । પદ્મજીવનિકાય કા તત્ત્વ સમજને વાલા લોકવાદી જ્ઞાનાવરણ

- (૯) પૃથ્વીકાય અસહ્યાત છે (૧૦) અપ્કાય અસહ્યાત છે
 (૧૧) તેજસ્કાય અસહ્યાત છે (૧૨) વાયુકાય અસહ્યાત છે
 (૧૩) પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય અસહ્યાત છે (૧૪) તેનાથી સિદ્ધજીવ અનન્ત છે
 (૧૫) વાદર નિગોદ જીવ કન્દમૂળ આદિ (૧૬) સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવ સૌથી
 સિદ્ધીથી પણ અનન્ત છે અનન્તગુણા છે

કર્મવાદિપ્રકરણ—

જે આ પ્રમાણે પદ્મજીવનિકાયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાવાળા છે તે લોકવાદી ઘાસ્તવિક રીતે કર્મવાદી છે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનું કયન કરવું તે જેના સ્વભાવ ક્ષાય, તે કર્મવાદી છે પદ્મજીવનિકાયના તત્ત્વને સમજવાવાળા લોકવાદી જ્ઞાનાવરણ

નવ, વિજયાદયઃ પશ્ચાન્નુત્તરધિમાનાઃ (૩૮) । સર્વેષાં સકલનેન (૧૧) નવ
નવતિમેદાઃ । તેષાં પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેદેન દ્વિધિધ્યે સત્યઘનત્પુત્રશત (૧૧૮) મેદાઃ
દેધાનાં મવન્તિ । इत्य सकलमेदसंकलनया पद्मजीवनिकायानां त्रिपट्युत्तर-
पञ्चशतानि (૫૬૩) મેદાઃ સન્તિ ।

જીવાનાં સહ્યા—

જીવા અનન્તાઃ સન્તિ । તથાહિ—

(૧) સંહિનો મનુષ્યાઃ સહ્યાતાઃ ।	(૨) અસંહિનો મનુષ્યા અસહ્યાતાઃ
(૩) નારકિણોઽપ્યસહ્યાતાઃ ।	(૪) દેવાઃ સહ્યાતા ।
(૫) તિર્યચ્ચ પશ્ચેન્દ્રિયા અસહ્યાતાઃ ।	(૬) દ્વીન્દ્રિયા અસહ્યાતાઃ ।
(૭) ત્રીન્દ્રિયા અસહ્યાતાઃ ।	(૮) ચતુરિન્દ્રિયા અસહ્યાતાઃ ।

નિન્યાનવે (૧૧) મેદ હોતે હૈ, ઔર इन के पर्याप्त अपर्याप्त के मेल से एकसौ अठ्ठानवे
(११८) मेल देवों के हैं । इस प्रकार सब मेलों का जोड़ करने से पांचसौ त्रैसठ (५६३)
पद्मजीविकाय के मेल होते हैं ।

જીવોં કી સહ્યા—

જીવ અનન્ત હૈ । વે इस प्रकार—

(૧) સહી મનુષ્ય સહ્યાત ।	(૨) અસહી મનુષ્ય અસહ્યાત ।
(૩) નારકી અસહ્યાત ।	(૪) દેવ અસહ્યાત ।
(૫) તિર્યચ્ચ પશ્ચેન્દ્રિય અસહ્યાત ।	(૬) દ્વીન્દ્રિય અસહ્યાત ।
(૭) ત્રીન્દ્રિય અસહ્યાત ।	(૮) ચતુરિન્દ્રિય અસહ્યાત ।

ઠરવાથી નવાણુ (૬૬) લેક થાય છે અને તેના પચોપ્ત અપોપ્ત લેક ઠરવાથી લોકસે
અઠાણુ (૧૬૮) લેક દેવોના છે આ પ્રમાણે ઉપર ઠહેલા સર્વ લેકોને જોડઠા ઠરવાથી
પાંચસે ત્રેસઠ (૫૬૩) પદ્મજીવનિકાયના લેક થાય છે

જીવોની સહ્યા—

જીવ અનન્ત છે, તે આ પ્રકારે છે:—

(૧) સહી મનુષ્ય સહ્યાત છે	(૨) અસહી મનુષ્ય અસહ્યાત છે
(૩) નારકી અસહ્યાત છે	(૪) દેવ અસહ્યાત છે
(૫) તિર્યચ્ચ પશ્ચેન્દ્રિય અસહ્યાત છે	(૬) દ્વીન્દ્રિય અસહ્યાત છે
(૭) ત્રીન્દ્રિય અસહ્યાત છે	(૮) ચતુરિન્દ્રિય અસહ્યાત છે

દિહેતુભિર્નિરન્તરમયમાત્મા રાગદ્વેષપરિણત્યા સ્વસ્મિન્ સમ્પ્રદેશેષુ કર્મવર્ગના-
રૂપ પુદ્ગલ સમાકર્ષન્ ક્ષીરનીરન્યાયેન તાદાત્મ્યસમાપન્ન કારોતિ તદન્વ કર્મોચ્યતે ।

(૨) કર્મેણ સિદ્ધિ—

આત્મત્વધર્મેણ સર્વેપામાત્મનામેકરૂપત્વેऽપિ દેવનારકમનુષ્યતિર્યગાદિ
રૂપ સુખિ દુઃખિ-સઘન-નિર્ઘન-સુરૂપ-કુરૂપ-સવલા-ઽવલ-નીરોગ સરોગાદિરૂપ વા
યદ્ વૈચિત્ર્ય તન્ન નિર્હેતુક મવિતુમર્હતિ, સદા મવાઽમાવદોપપ્રસંગાત્ ।
નિર્હેતુકત્વે દેવનારકાદિમવ શાશ્વતિક. સ્યાત્, તથા દેવનારકાદિમવા

રાગદ્વેષરૂપ પરિણામો સે અપને સમસ્ત આત્મપ્રદેશો મેં કર્મવર્ગના ક પુદ્ગલો કો સ્ત્રોચતા હૈ
ઔર ક્ષીર-નીર કી तरह તદ્ રૂપ બના છેતા હૈ ઉન્હો કો કર્મ કહતે હૈ ।

(૨) કર્મકી સિદ્ધિ—

સર્વ આત્માઓ મેં આત્મત્વ સમાન હોન પર મી કોઈ દેવ હૈ, કોઈ નારક
કોઈ મનુષ્ય હૈ, કોઈ તિર્યચ્ચ, કોઈ સુખી હૈ, કોઈ દુઃખી, કોઈ સઘન, કોઈ નિર્ઘન,
કોઈ સુરૂપ, કોઈ કુરૂપ, કોઈ સવલ, કોઈ નિર્વલ, કોઈ રોગી હૈ, કોઈ નીરોગી હૈ,
યદ્ સર્વ વિચિત્રતા નિષ્કારણ નહીં હો સકતી, અગર હસકા કોઈ કારણ ન હોતા તો
યા તો યદ્ વિચિત્રતા હોતી હી નહીં, અગર હોતી મી તો સદૈવ કે લિપ્ હોતી । નિષ્કારણ
હી દેવગતિ યા નરકગતિ હોતી તો યદ્ નિત્ય હોતી । તથા દેવ નરક આદિ મવકા

નિરન્તર રાગદ્વેષરૂપ પરિણામોથી પોતાના સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં કર્મવર્ગજ્ઞાના પુદ્
ગલોને ખેંચે છે, અને ક્ષીર-નીર પ્રમાણે તદ્ રૂપ બનાવી લે છે, તેને કર્મ કહે છે

(૨) કર્મની સિદ્ધિ—

સર્વ આત્માઓમાં આત્મત્વ સમાન હોવા છતાંય પણ કોઈ દેવ છે, કોઈ નારકી,
કોઈ મનુષ્ય છે, કોઈ તિર્યચ્ચ, કોઈ સુખી છે, કોઈ દુઃખી છે કોઈ ધનવાન છે, કોઈ
નિર્ધન છે, કોઈ સ્વરૂપવાન છે, કોઈ કુરૂપ છે, કોઈ સખલ છે, કોઈ નિર્ઘલ છે કોઈ
રોગી છે, કોઈ નિરોગી છે આ સર્વ વિચિત્રતા કોઈ કારણ વિના કોઈ શકે નહીં તેનું
કોઈ કારણ ન હોય તો આવી વિચિત્રતા પણ હોય નહીં. અને હોય તો પછી તે હમેશાં
માટે રહી શકતે. કોઈ પણ કારણ વિના દેવગતિ અથવા નરકગતિ હોય તો તે નિત્ય
હોય, તથા દેવ અને નારક આદિ બવનો અભાવ પણ નિત્ય હોત એ પ્રમાણે

વરણીયાદ્યવિધકર્મૈશ્વ નરકાદિચતુર્ગતિભ્રમણકારણતયા વિજાનાતિ । જ્ઞાના-
વરણીયાદિકર્મવન્ધાદેવ હિ જીવાશ્ચતુર્વિધાસુ ગતિષુ પરિભ્રમન્તઃ સમ્યગ્જ્ઞાનચારિત્ર-
પ્રાપ્તિમન્ત્રેણ સસારદાવાગ્નિપતિત્વમાત્માન સમુદ્ધૃતું ન પ્રમત્રન્તિ । એવં કર્મવન્ધવેદી
મન્યઃ કર્મવાદી ધોદ્ધવ્ય ઇત્યર્થઃ ।

(૧) કર્મસ્વરૂપ—

અત્ર કર્મમસદ્ગ્રેન તત્સ્વરૂપ નિરૂપ્યતે—

જીવેન મિથ્યાત્વાદિદેતુમિઃ ક્રિયતે યત્, તત્ કર્મ । યયા તપ્તાયો
ગોલક સલિલે નિસિપ્તઃ સન્ સર્વતઃ સલિલમાકર્ષતિ તયાઽનાદિમિથ્યાત્વા-

આદિ આઠ કર્મો કો હી નરક આદિ ચાર ગતિયો મેં ભ્રમણ કા કારણ જ્ઞાનતા હૈ ।
જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો કે બન્ધ કે કારણ હી જીવ ચાર ગતિયો મેં પરિભ્રમણ કરતે
હુણ સમ્યગ્જ્ઞાન ઔર ચારિત્ર કી પ્રાપ્તિ કે વિના સસારરૂપી દાવાનલ મેં પડે હુણ આત્મા
કા ઉદ્ધાર કરને મેં સમર્થ નહીં હોતે । હસ પ્રકાર કર્મબન્ધ કે વેત્તા (જ્ઞાનેવાળે) મન્યબીજ
કર્મવાદી કહ્લાતે હૈં ।

(૧) કર્મકા સ્વરૂપ—

કર્મ કા પ્રસન્ન હોને સે તસકે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ કરતે હૈ —

- જીવ કે દ્વારા મિથ્યાત્વ આદિ કારણો સે જો ક્રિયાબાય વહ કર્મ હૈં । જૈસે-
તપા હુઆ છોડે કા ગોળા બલ મેં ઢાલ દિયા જાય તો વહ સમી તરફ સે બલ કો
સીંચતા હૈ, તસી પ્રકાર જનાદિકાલીન મિથ્યાત્વ આદિ કારણો સે આત્મા નિરન્તર

આદિ આઠ કર્મોનેજ નરક આદિ ચાર ગતિઓમા ભ્રમણનુ કારણ બાંહે છે જ્ઞાનાવરણીય આદિ
કર્મોના બંધના કારણથીજ એવ ચાર ગતિઓમા પરિભ્રમણ કરતો થકો સમ્યગ્જ્ઞાન જ્ઞાને
આસ્ત્રિની પ્રાપ્તિ વિના સસારરૂપી દાવાનલમા પડેલા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં
અસમર્થ થતો નથી, આ પ્રકારે કર્મબંધને બાંધુનાર ભવ્યએવ કર્મવાદી કહેવાય છે ।

(૧) કર્મકા સ્વરૂપ—

કર્મને પ્રસન્ન હોવાથી તેના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરે છે —

1 એવદ્વારા મિથ્યાત્વઆદિ કારણોથી જે કરવામાં આવે તે કર્મ છે જેવી
રીતે અજિથી તપાવેલા દોહાને જોળે પાણીમાં નાખવામાં આવે તો તે આશ્રય
તરફથી પાણીને જેલે છે, તે પ્રમાણે જનાદિકાલીન મિથ્યાત્વ આદિ કારણોથી આત્મા

एतत् कर्म पुद्गलस्वरूप, नामूर्तमस्ति, अमूर्तत्वे हि कर्मणः सकाशा-
दात्मनामनुग्रहोपधातासम्भवात्, गगनादिवत् । उक्तञ्च—

“तुल्यप्रतापोद्यमसाहसानां,
केचिल्लभन्ते निजकार्यसिद्धिम् ।
परे न तां मित्र । निगद्यतां मे,
कर्मास्ति हित्वा यदि कोऽपि हेतुः ? ॥१॥”

અપરજ્ઞ—

“निषध्य मासान्नव गर्भमध्ये,
बहुमकारै कल्लादिभावै ।
उद्धृत्य निष्काशयते सवित्र्याः,
को गर्भतः कर्म विधाय पूर्वम् ?” इति ।

यह कर्म, पुद्गलस्वरूप है, अमूर्त नहीं । अगर कर्म अमूर्त माना जाय तो उस से आत्मा का अनुग्रह और उपधात होना असम्भव है, जैसे आकाश से नहीं होता । कहा भी है —

“समान प्रताप, उद्यम और साहस वालों में से कोई कोई अपना कार्य सिद्ध करलेते हैं और दूसरे नहीं करपाते । मित्र ! कर्म के सिवाय इस का और कोई कारण हो तो कहा ? अर्थात् कर्म ही इस का एकमात्र कारण है ” ॥ १ ॥
और भी कहा है —

“गर्भ में नौ महीने तक फल्ल आदि अनेक रूपों में बढाकर माता के गर्भ से पूर्वकर्म के सिवाय और कोन बाहर निकालता है ? ” ॥ १ ॥

એ કર્મ, પુદ્ગલસ્વરૂપ છે, અમૂર્ત નથી અથવા કર્મને અમૂર્ત માનવામાં આવે તો તેનાથી આત્માને અનુગ્રહ અને ઉપધાત થવો અસંભવ છે, જેમ આકાશથી થતો નથી કહ્યું પણ છે —

“સમાન પ્રતાપ, ઉદ્યમ, અને સાહસવાળી વ્યક્તિઓમાં કોઈ-કોઈ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી લે છે; અને કોઈ કોઈ નથી કરી શકતી મિત્ર ! આ બાબતમાં કર્મ વિના બીજું કોઈ કારણ હોય તો કહો ? અર્થાત્ કર્મજ એનું એક માત્ર કારણ છે ” ॥૧॥

બીજું પણ કહ્યું છે—“ગર્ભમાં નવ માસ સુધી કલ્લ (જલનું પ્રથમ સ્વરૂપ) આદિ અनेક રૂપોમાં વૃદ્ધિ પામીને માતાના ગર્ભમાંથી પૂર્વકર્મ સિવાય બીજું કોણ બહાર કાઢે છે ? ” ॥૧॥

માવડોપિ શાશ્વતિક. સ્યાત્, એવ યઃ સુખી, તસ્ય સર્વદા મુખમેવ સ્યાત્,
યથ દુઃખી, તસ્ય સર્વદા દુઃખમેવ સ્યાત્-સર્વદા મુખમાવસ્તસ્ય સ્યાત્ ।

અત એવ—“નિત્ય સત્ત્વ વા હેતોરન્યાનપેસગાત્” ઇત્યાદુઃ । સહેતુ-
કત્વસ્વીકારે ષ ય એવાસ્ય હેતુઃ સ એવાસ્માકં કર્મેતિ । ઉક્તઞ્ચ—

“આત્મત્વેન વિશિષ્ટસ્ય, વૈચિત્ર્ય તસ્ય યદ્વશાત્ ।

નરાદિરૂપં તદ્વિચિત્રમદૃષ્ટ કર્મસન્નિવત્” ॥ ૧ ॥

અમાવ હી શાશ્વતિક હોતા । ફસી પ્રકાર બો મુસી હૈ બહ સવા કે લિપ મુસી હોતા ।
બો દુઃસી હૈ ઉસે સવૈવ દુઃસ હી હોતા—ઉસ કે લિપ સવૈવ મુસ કા અમાવ હોતા ।
ફસી લિપ કદા ગયા હૈ કિ— “બો વસ્તુ કિસી કારણકી અપેક્ષા નહીં રસ્તી બહ,
યા તો આકાશ કી મૈસિ સવૈવ વિષમાન રહતી અથવા સ્વરશિપાળ કી તરફ કદાપિ
નહીં હોતી । ” અગર ફસ વિચિત્રતા કા બો કારણ હૈ ઉસી કારણ કો હમ કર્મ કહતે
હૈ । કદા મી હૈ—

“આત્મત્વ કી સમાનતા હોને પર મી કિસ કારણ સે મનુષ્યાદિરૂપ વિચિત્રતા હોતી હૈ
વહી અદૃષ્ટ હૈ । ઉસી કો કર્મ કહતે હૈ, વહ નાના પ્રકાર કા હૈ ॥ ૧ ॥ ”

બે સુખી છે તે હંમેશાં આટે સુખીજ હોત અને બે દુઃખી છે તે હંમેશા દુઃખીજ
રહેત, તેને હંમેશા આટે સુખનો અભાવ રહેત એ કારણથી કહ્યું છે કે—“બે વસ્તુ
કોઈ કારણની અપેક્ષા રાખતી નથી તે આકાશ પ્રમાણે સદૈવ વિદ્યમાન રહે છે, અથવા
અર-વિદ્યાબુ (ગધિકાના યિંગલ)ની પ્રમાણે કદાપિ હોય નહીં” અગર આ વિચિત્રતાનું
કોઈ કારણ માનવામાં આવે તો તે કારણને અમે કમ કહીએ છીએ, કહ્યું છે—

“આત્મત્વ-(આત્માપણ)ની સમાનતા હોવા છતાં પણ બે કારણથી મનુષ્યા
દિરૂપ વિચિત્રતા હોય છે—દેખાય છે તે અદૃષ્ટ છે તેને કર્મ કહે છે અને તે નાના
પ્રકારના છે—અર્થાત્ બધા પ્રકારના છે.” ॥ ૧ ॥

નનુ અન્નાદિષ્વ કર્મપુટ્રલાના વિચિત્રપરિણતિસ્વીકારે વાદ્યમિદ શરીર-
મેવ મુલ્યદુઃખાદિનાનારૂપતયા વિચિત્રપરિણામ કરોતીત્યેવ મન્યતાં, કિં પુનસ્તદ્-
વૈચિત્ર્યહેતુભૂતસ્ય કર્મણ પરિકલ્પનયા, સ્વભાવાત એવ સર્વસ્પાપિ પુટ્રલપરિણામ-
વૈચિત્ર્યસ્ય સિદ્ધત્વાદિતિ ચેત્, અગ્રધેદિ—

અન્નાદેરિવ શરીરસ્ય મુલ્યદુઃખાદિવિચિત્રપરિણામાત્મીકારે યદિ પરિતોષ-
મેપિ, તર્હિ કર્માપિ નનુ તનુરેવ, સેય કર્મતનુસ્તનુતે વિચિત્રપરિણામમિત્યધેદિ ।
જીવેન સહાતિસશ્લિષ્ટત્વાદતીન્દ્રિયત્વાદ્યામ્યન્તર સૂક્ષ્મ ચ કાર્મણ શરીરમ્,
ઔદારિક તુ વાદ્ય સ્થૂલમિત્યેતાવાનેવ દ્વયોઃ શરીરયોર્વિશેષો દૃશ્યતે ।

શુકા-અન્ન-મેષ આદિ કે સમાન કર્મપુટ્રલોં કા વિચિત્ર પરિણમન સ્વીકાર કરતે
હો સો યહ ક્યોં નહીં માન લેતે કિં વાદ્ય શરીર હી મુલ્ય-દુઃખ આદિ નાના રૂપોં મેં વિચિત્ર
પરિણમન કરતા હૈ, કર્મ કોં હસ વિચિત્રતા કા કારણ માનને સે કયા લાભ હૈ ? પુટ્રલોં કી
સારી વિચિત્રતા સ્વભાવ સે હી સિદ્ધ હૈ ।

સમાધાન-અન્ન આદિ કે સમાન શરીર કા હી મુલ્ય-દુઃખ આદિ વિચિત્ર
પરિણમન અત્મીકાર કરને મેં આપ કો સન્તોષ મિલતા હૈ તો કર્મ મી તો શરીર હી હૈ,
ઔર વહી કર્મશરીર વિચિત્ર પરિણમન કરતા હૈ, પેસા સમક્ષ લીજિય । જીવ કે સાથ
ઘનિષ્ઠ સમ્બધ હોને કે કારણ ઔર અતીન્દ્રિય હોને કે કારણ કર્મશરીર આમ્યન્તર
ઔર સૂક્ષ્મ કહ્લાતા હૈ, તથા ઔદારિક શરીર વાદ્ય ઔર સ્થૂલ હૈ । બસ હતના હી વાનો
શરીરોં મેં અન્તર હૈ ।

શ કા-અન્ન (મેષ) આદિના સમાન કર્મપુટ્રલોં વિચિત્ર પરિણમન સ્વીકાર
કરે છે તો પછી, 'વાદ્ય શરીર જ મુખ-દુઃખ આદિ નાના રૂપોંમાં વિચિત્ર પરિણમન
કરે છે' એમ શા માટે માનતા નથી ? કર્મને એ વિચિત્રતાનું કારણ માનવાથી શું
લાભ છે ? પુટ્રલોંની પરિણમનની તમામ વિચિત્રતા સ્વભાવથી સિદ્ધ છે

સમાધાન-મેષ આદિના સમાન શરીરનું પણ મુખ દુઃખ આદિ વિચિત્ર પરિણમન
અગીકાર કરવામા આપને સંતોષ મળે છે તો કર્મ તે શરીરજ છે, અને તે કર્મ-શરીર
વિચિત્ર પરિણમન કરે છે, એ પ્રમાણે સમજ લ્યો । જીવની સાથે ઘનિષ્ઠ સંબધ હોવાના
કારણે અને અતીન્દ્રિય હોવાના કારણે કર્મ-શરીર આમ્યન્તર અને સૂક્ષ્મ કહેવાય છે,
તથા ઔદારિક શરીર વાદ્ય અને-સ્થૂલ છે એટલું જ એ બે શરીરોંમાં અન્તર છે

નનુ યથા કર્મ વિનાઽપિ વિચિત્રા અમ્રાદિવિકારા દૃશ્યન્તે તથા સસારિણાં સુખદુઃસ્વાદિમાષેન વૈચિત્ર્ય યદિ વિનાઽપિ કર્મં ભવેત્, તર્હિ કા હાનિઃ ?
 इति चेत्, उच्यते—

અમ્રવિકારા ગન્ધર્વનગરશક્રધનુરાદયો ગૃહપ્રાકારવૃક્ષરક્તનીલપીતાદિ
 માષેન વૈચિત્ર્ય વિભ્રતિ તત્ર વિસ્ત્રસાપરિણતેન્દ્રધનુરાદિપુદ્ગલપરિણામવૈચિત્ર્ય
 દૃશ્યતે, તદપેક્ષયા વિશિષ્ટ પરિણામવૈચિત્ર્યં પ્રાયેણ ચિત્રન્યસ્તાનાં ચિત્રકરાદિ
 સિલ્પપરિગૃહીતાનાં લેપ્યકાષ્ટકર્માનુગતપુદ્ગલનામુપલભ્યતે, તર્હિ જીવપરિ
 ગૃહીતાનામાન્તરકર્મપુદ્ગલાનાં સુખદુઃસ્વાદિનાનારૂપતયા કથ ન વિશિષ્ટતર
 પરિણામવૈચિત્ર્ય સંભવેત્ ? ।

શુદ્ધા—જैसे કર્મ કે વિના મી મૈત્તિ—મૌતિકે મેઘ આદિ કે વિકાર દેખે જાતે છે,
 उसी प्रकार कर्म के अभाव में मी संसारी जीवों में सुख—दुःख आदि की विचित्रता हो तो
 क्या हानि है ? ।

સમાધાન—મેઘવિકાર—ગન્ધર્વનગર, ઇન્દ્રધનુષ આદિ, ગૃહ, પ્રાકાર, વૃક્ષ,
 रक्त, नील, पीत, आदि रूप में विचित्रता धारण करते हैं वहाँ स्वभाव से परिणत
 इन्द्रधनुष आदि, पुद्गल के परिणामों की विचित्रता देखी जाती है, लेकिन चित्रकार
 આદિ કિસી રિલ્પી કે દ્વારા ગૃહીત ચિત્ર મેં અક્રિત, લેપ્ય કાષ્ટ આદિ પુદ્ગલોં મેં उस से
 મી અવિક વિશિષ્ટતા વિસ્વાઈ દેતી છે તો ફિર જીવદ્વારા પ્રજ્ઞ કિયે હુપ આન્તરિક
 કર્મપુદ્ગલોં કી સુખ—દુઃખ આદિ નાના રૂપોં મેં પરિણમન કી વિશિષ્ટતર વિચિત્રતા ક્યોં
 ન હોગી ? ।

શુદ્ધા—જેવી રીતે ક્રમ વિના પણ જાત—જાતના મેઘ આદિના વિકારો જોવામાં
 આવે છે, તે પ્રમાણે કર્મના અભાવમાં પણ સસારી જીવોમાં સુખ—દુઃખ આદિની
 વિચિત્રતા હોય છે એમ માનવામાં શું હાનિ છે ?

સમાધાન—મેઘવિકાર—ગન્ધર્વનગર, ઇન્દ્રધનુષ આદિ, ગૃહ, પ્રાકાર, વૃક્ષ, રક્ત
 नील, पीत आदि रूपમાં विचित्रता धारण करे છે ત્યાં સ્વભાવથી પરિણત ઇન્દ્રધનુષ
 આદિ પુદ્ગલના પરિણામોની વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે પરંતુ ચિત્રકાર આદિ કોઈ
 શિલ્પીદ્વારા ગૃહીત ચિત્રમાં અક્રિત, લેપ્ય, કાષ્ટ આદિ પુદ્ગલોં માં તેનાથી પણ અધિક
 વિશિષ્ટતા જોવામાં આવે છે તો પછી જીવદ્વારા પ્રજ્ઞ કરેલા આન્તરિક કર્મપુદ્ગલોંની
 સુખ—દુઃખ આદિ નાના (સૂક્ષ્મ—બૃહ) રૂપોમાં પરિણમનની વિશિષ્ટતર વિચિત્રતા કેમ
 ન હોય ?

शरीरान्तरग्रहण च निष्कारण न समवति । तस्मात् । स्थूलशरीकारणभूत सूक्ष्म-
कार्मणशरीरमस्तीत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् ।

ननु कर्मरहित शुद्धजीवो नानाविधशरीरादीना कर्ताऽस्तु, तथेश्वरः,
स्वभावो यदृच्छा वा विविधशरीरादिकं करोतीत्येव मन्यते, किं कर्मकल्पनेन ?
अत्रोच्यते—

अयं जीवेश्वरादिरकर्मा न शरीरसुखदुःखादीना कर्ता, उपकरणमावात्,
दण्डाद्युपकरणरहितकुम्भकारणत् । कर्म विनाऽन्यदुपकरण शरीराधारम्भक
जीवेश्वरादीनां न समवति, गर्भाद्यवस्थास्यन्योपकरणासंभवात्, कर्म विना
शुक्रशोणितादिग्रहणस्याप्यनुपपत्तेः ।

ससार मिट जायगा, मगर ससार का मिटना दिखाइ नहीं देता, और विना कारण के
शरीर का ग्रहण नहीं हो सकता, अत एव स्थूल शरीर का कारण सूक्ष्म कार्मणशरीर का
अस्तित्व अङ्गीकार करना चाहिए ।

शुक्रा—कर्मरहित शुद्ध जीव को नाना प्रकार के शरीरों का कर्ता मान लिया जाय,
या ईश्वर, स्वभाव अथवा यदृच्छा को कर्ता स्वीकार कर लिया जाय, कर्म की कल्पना
से क्या लाभ है ? ।

समाधान—कर्मरहित जीव या ईश्वर आदि, शरीर, सुख—दुःख आदि का कर्ता
नहीं है, क्यों कि उसके पास उपकरण नहीं हैं, दण्ड आदि उपकरणां से रहित कुमार
के समान । कर्म के सिवाय, शरीर आदि रचने में ईश्वर आदि को और कोई भी उपकरण
नहीं हो सकता । कर्म के अतिरिक्त और कोई उपकरण न होने के कारण गर्भ आदि अवस्थाओं
में शुक्र शोणित आदिका ग्रहण भी नहीं हो सकता ।

परन्तु ससार बंध था तो तेवुं जेवामा आवतुं नथी. अने कारण विना शरीरनु अरुणु
छोई शके नहीं अने कारणथी सूक्ष्म शरीरनु कारण सूक्ष्म-कार्मण शरीरना अस्तित्वना
अङ्गीकार करवे. जेईजे.

श. टी.—कर्मरहित शुद्ध जीवने नाना प्रकारना शरीराना कर्ता भानी छईजे, अथवा
धर्म स्वभाव या यदृच्छा अने कर्ता भानी छईजे तो पछी कर्मनी कल्पना करवाथी शु. टी. १ ।

समाधान—कर्मरहित जीव अथवा तो धर्म आदि, शरीर, सुख, दुःख अना कर्ता नथी
कारण के तेनी पास उपकरण—(मुख्य साधन) नथी, इह आदि प्रधान साधनो विनानो
जो कुत्तार, ते प्रमाणे, कर्म विना शरीर आदि रचवामां धर्म वजरेने बीजु छई
पण उपकरण छई शके नहि कर्मना विना बीजु छई प्रधान साधन नहि होवने
कारणे गरी आदि अवस्थाओमा शुक्र शोणित वजरेनु अरुणु पण थई शके नहीं.

નનુ વાદ્યશરીરસ્ય સ્થૂલત્વાત્ પ્રત્યક્ષદૃષ્ટત્વાદ્વાદ્રાદિસાદૃશ્યેન વાદ્ય
શરીરસ્યૈવ સુખદુઃખાદિવિચિત્રપરિણામોઽસ્તુ કિં પુનરપ્રત્યક્ષભૂતસ્ય કર્મરૂ-
પાતીન્દ્રિયશરીરસ્ય કલ્પનેન, કાર્મણશરીરાનક્રીકારે યદિ કોઽપિ દોષ આપ-
વતિ, તતોઽયંપત્તેરેવ કર્મવૈચિત્ર્યમક્રીકરિષ્યામ ? इति । अभोच्यते—

મરણસમયે પ્રત્યક્ષદૃષ્ટવાદ્યસ્થૂલશરીરાદ્ વિમુક્તસ્ય જીવસ્ય મવાન્ત-
રીયવાદ્યસ્થૂલશરીરગ્રહણે કારણભૂત સૂક્ષ્મ કાર્મણશરીર વિનાઽગ્નિમદેહગ્રહણા-
માવરૂપો દોષઃ સમાપદ્યતે, તત્તથ દેશાન્તરગ્રહણાનુપપત્તેર્મરણાનન્તર સર્વસ્યાપિ
જીવસ્ય શરીરામાવાત્ સંસારોચ્છેદ સ્યાત્ । ન ચ દૃશ્યતે સસારસમુચ્છેદઃ ।

અજ્ઞા—વાદ્ય શરીર સ્થૂલ છે અને પ્રત્યક્ષ દિશ્વાદ દેતા છે, જાત એવ વાદ્ય
શરીર કે સાથ હી અન્ન આદિ કી સમાનતા છે, પેસી સ્થિતિ મેં વાદ્ય શરીર કા હી સુખ
દુઃખ આદિરૂપ પરિણમન માનના વાહિય । કમી પ્રત્યક્ષ દિશ્વાદ ન દેને વાલે કર્મરૂપ
અતીન્દ્રિય શરીર કી કલ્પના કરને કા કષ્ટ ક્યો ઠઠાતે હૈં ? હૈં !, કર્મણશરીર કો સ્વીકાર
ન કરને સે અગર કોઈ દોષ આયા તો ફિર અર્થાપત્તિ પ્રમાણ સે હી કર્મ કી વિચિત્રતા
સ્વીકાર કર છો ? ।

સમાધાન—મૃત્યુ કે સમય પ્રત્યક્ષ લેલેને વાલે વાદ્ય સ્થૂલ શરીર કો ગ્રહણ
કરને કા કારણભૂત સૂક્ષ્મ શરીર ન હો સો જીવ આગામી શરીર કો ગ્રહણ હી નહી કર
સકેગા । સૂક્ષ્મ શરીર ન માનને સે યહ દોષ આવા છે । જીવ અગર અગલે શરીર કો ગ્રહણ
ન કરે સો મૃત્યુ કે પશ્ચાત્ અશરીર હોને કે કારણ સમી જીવ મુક્ત હો જાઈંગે, જોર

શ કા—વાદ્ય શરીર સ્થૂલ છે અને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, એ કારણથી વાદ્ય શરીરની
સાથેજ મેલ આદિની સમાનતા છે એવી સ્થિતિમા વાદ્ય શરીરનુજ સુખ-દુઃખ
આદિ રૂપ પરિણમન માની લેવું જોઈએ. કોઈ વખત પ્રત્યક્ષ નહિ દેખાતા એવા
કર્મરૂપ અતીન્દ્રિય શરીરની કલ્પના કરવાનું કષ્ટ શા માટે ઉઠવે છે ? હા ! કાર્મણ
શરીરને સ્વીકાર નહિ કરવાથી જો કોઈ દોષ આવશે તો પછી અર્થાપત્તિ પ્રમાણથીજ
કર્મની વિચિત્રતા સ્વીકારી લઈશું

સમાધાન—મૃત્યુના સમયે પ્રત્યક્ષ દેખાતા વાદ્ય સ્થૂલ શરીરથી જીવ અલગ થઈ
જાય છે. આગલા ભવમાં વાદ્ય સ્થૂલ શરીરને અહણ કરવાના કારણભૂત સૂક્ષ્મ શરીર
નહિ હોય તો જીવ આગામી શરીરને અહણ કરી શકશે નહિ. સૂક્ષ્મ શરીર નહિ
માનવાથી આ દોષ આવે છે જીવને મૃત્યુ પછી જીવન શરીરને અહણ ન કરે તો મૃત્યુ
પછી અશરીર હોવાને કારણે સવ જીવો મુક્ત થઈ જશે અને સસાર બધ થઈ જશે

તચ્છરીરારમ્ભેડપિ તુલ્યતા પ્રશ્નસ્ય । સોડપ્યકર્મા નિજશરીરં નારમતે નિરુપકરણ-
ત્વાત્ । યદિ તચ્છરીરકર્તાડન્ય' કોડપિ, તર્હિ સોડપિ શરીરવાન્ અશરીરો વા ?
ઇત્ય ચાનવસ્યા । અનિષ્ટ ચ સર્વમેતત્ । તસ્માન્નેશ્વરો દેહાદીનાં કર્તા, કિન્તુ
કર્મસદ્ધિતો જીવ એવ સ્વકીય દેહાદિકં કરોતિ ।

કિન્ચ-ઈશ્વરસ્ય દેહાદિકરણ નિષ્પ્રયોજનમિતિ તદોન્મત્તતુલ્યતા સ્યાત્ ।
સપ્રયોજનકર્તૃત્વે તુ તસ્યાનીશ્વરત્વપ્રસદ્ધઃ । કિન્ચાનાદિશુદ્ધસ્ય તસ્યેશ્વરસ્ય
દેહાદિકરણેચ્છા નોપપદ્યતે, ઇચ્છાયા રાગરૂપત્વાત્ ।

નહી હો સકતા । અગર સશરીર હૈ તો उसका शरीर बनाने वाला कोई तीसरा ईश्वर मानना
पड़ेगा । वह तीसरा ईश्वर भी अशरीर है या सशरीर है ? इत्यादि विकल्प फिर उपस्थित
होनेके कारण अनवस्था दोष आता है ।

यह सब अभीष्ट नहीं है । अतः देह आदिका कर्ता ईश्वर नहीं हो सकता, वरन्
कर्मसद्दित जीव ही अपने शरीर आदि का कर्ता है ।

दूसरी बात यह है कि ईश्वर, बिना किसी प्रयोजन के ही अगर शरीर आदि की
रचना करता है तो वह उन्मत्त के समान होगा । अगर उसका कोई प्रयोजन है तो वह
ईश्वर नहीं रहेगा ।

एक बात और—अनादि काल से शुद्ध ईश्वर की देह आदि रचने में इच्छा
ही नहीं हो सकती, क्यों कि इच्छा एक प्रकार का राग है और रागी ईश्वर नहीं हो सकता ।

હોવાના કારણે શરીરકર્તા થઈ શકતો નથી. અગર અશરીર છે તો તેનું શરીર બનાવવાવાળો કોઈ ત્રીજો ઈશ્વર માનવો પડશે તે ત્રીજા ઈશ્વર પણ અશરીર છે અથવા સશરીર છે ? ઇત્યાદિ વિકલ્પ ફરીને ઉપસ્થિત હોવાના કારણે અનવસ્થા દોષ આવે છે, તે સર્વ અબીષ્ટ નથી, તે કારણથી દેહ આદિના કર્તા ઈશ્વર થઈ શકતા નથી. પરન્તુ કર્મસદ્ધિત જીવજીવો પોતાના શરીર આદિને કર્તા છે

બીજી વાત એ છે કે—ઈશ્વર કોઈ પ્રયોજન વિના જો શરીર આદિની રચના કરે છે તો તે ઉન્મત્તની સમાન ગણાયો. અથવા તો તેને કોઈ પ્રયોજન છે, તો તે ઈશ્વર નહીં રહે. એક બીજી વાત એ છે કે—અનાદિ કાળથી શુદ્ધ ઈશ્વરની, દેહ આદિ રચનામાં ઇષ્છાજ રહેતી નથી, કારણ કે ઇષ્છા એક પ્રકારનો રાગ છે, અને રાગી ઈશ્વર થઈ શકતા નથી

યદ્વા—અકર્મા શરીરાદિકં નારમતે, નિષ્પેષ્ટત્વાત્, અમૂર્તત્વાત્, આકાશવત્ । તથા—એકત્વાત્ એકપરમાણુવત્ ।

યદિ શરીરવાનીશ્વરઃ કરોતિ વિવિધશરીરાદિકમિત્યુચ્યતે તદાન્નવસ્થા-
વોષઃ સમાપદ્યતે । તથાહિ—શરીરસ્યેશ્વરસ્ય જગદૈવચિન્મયકર્તૃત્વસ્વીકારે સ્વશરીર-
કર્તૃત્વમકર્મણસ્તસ્યેશ્વરસ્ય ન સમવતિ, નિરુપકરણત્વાત્, ઢળઢાદિરહિતકુમ્મકારવત્ ।
અયાન્યઃ કોઽપીશ્વરસ્તદીયશરીરકરણાય પ્રવર્તતે તત્ સોઽપિ શરીરવાન્ અશરીરો
વા ? યથશરીરસ્તર્હિ નાસૌ શરીરકર્તા નિરુપકરણત્વાત્ । શરીરવાંથેત્—તર્હિ

અથવા—જો કર્મરહિત હૈ વહ શરીર આદિ કા ઉત્પાદક નહી હો સકતા, ક્યો કિ
વહ ચેદ્યારહિત હૈ, અથવા અમૂર્ત હૈ । જો ચેદ્યાહીન યા અમૂર્ત હોતા હૈ વહ શરીર આદિ કા
બનક નહી હોતા, જૈસે આકાશ । તથા વહ એક હોને કે કારણ મી શરીર આદિકા બનક
નહી હો સકતા, જૈસે એક પરમાણુ ।

કદાચિત્ યદ્ કદા ધ્યાય કિ સશરીર ઈશ્વર વિવિધ શરીર આદિકા કર્તા હૈ તો
બનવસ્થા વોષ આતા હૈ । વહ હસ પ્રકાર—જન સશરીર ઈશ્વર જગત્ કી ધિચિત્રતા કા
કારણ હૈ તો વહ વિના શરીર કે બપના શરીર મી નહીં બના સકેગા, ક્યો કિ વહ
ઉપકરણહીન હૈ, ઢળઢાદિ સે રહિત કુમાર કે સમાન । અથ યદ્ કદા ધ્યાય કિ કોઈ
દૂસરા ઈશ્વર, પહલુ ઈશ્વર કા શરીર બનાને કે લિપ્ પ્રવૃત્ત હોતા હૈ તો ઉત્તરે
વિષય મેં મી બહી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત હોતા હૈ કિ—વહ સશરીર હૈ અથવા અશરીર હૈ ?
અથ વહ અશરીર હૈ તો ઉપકરણહીન હોને કે કારણ શરીર કા કર્તા

અથવા—જે કર્મરહિત છે તે શરીર આદિના ઉત્પાદક થઈ શકે નહિ, કારણ કે
તે ચેદ્યારહિત છે અથવા અમૂર્ત છે જે ચેદ્યાહીન અથવા અમૂર્ત હોય છે, તે શરીર
આદિના ઉત્પન્ન કરનાર હોય નહિ. જેવી રીતે—આકાશ, તથા તે એક હોવાના કારણે
પણ શરીર આદિના ઉત્પન્ન કરનાર હોય નહિ જેવી રીતે એક પરમાણુ.

કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે કે—સશરીર ઈશ્વર વિવિધ શરીર આદિના કર્તા છે
તો બનવસ્થા વોષ આવે છે તે આ પ્રમાણે કે—જ્યારે સશરીર ઈશ્વર જગતની વિચિત્રતાનું
કારણ છે તો તે, શરીર વિના પોતાનું શરીર પણ બનાવી શકશે નહીં, કારણ કે તે ઉપકરણહીન
છે, જેમ ૪૪ આદિથી રહિત કુમાર હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે કોઈ બીજો ઈશ્વર
પ્રથમના ઈશ્વરનું શરીર બનાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તો તે વિષયમાં પણ જો પ્રશ્ન ઉભો
થાય છે કે—તે સશરીર છે અથવા અશરીર છે ? અથવા જો અશરીર છે તો ઉપકરણહીન

મૂર્તસ્ય શરીરાદિકાર્યસ્યાનુરૂપ કારણ મૂર્તમેવ સમવતિ, યથા મૃત્પિણ્ડો ઘટસ્ય ।

અકારણતારૂપઃ સ્વભાવ ? इति चेत्, एव सति शरीरादिकमकारण मेवोत्पद्यते, इत्ययमर्थः स्यात्, तथा सति कारणाभावस्य समानत्वादेकस्मिन्नेव समये सकलशरीरोत्पत्तिप्रसंग ।

यदि स्वभावो वस्तुधर्म इत्युच्यते, तथापि यदि विज्ञानादिवदात्मनो धर्मस्तर्हि नासौ स्वभाव शरीरकारण भवितुमर्हति, अमूर्तत्वात्, आकाशवदित्युक्त प्रागेव । यदि स स्वभावो मूर्तवस्तुधर्मस्तर्हि सिद्धसाधनम्, कर्मापि पुद्गलरूप-मेवेति ध्येय द्रूम* । तस्मात् कर्मैव जगद्वैचित्र्यकारणमिति सिद्धम् ।

જેસે ઘટ કા કારણ મિટ્ટી કા પિણ્ડ હૈ ।

अगर कोई भी कारण न होना हो स्वभाव है तो इसका अर्थ यह हुआ कि शरीर आदि निष्कारण ही उत्पन्न हो जाते हैं । अगर निष्कारण ही शरीर की उत्पत्ति होती है तो फिर ससार के समस्त शरीर एक साथ क्यों नहीं हो जाते ? ।

स्वभाव किसी वस्तु का धर्म है, यह कहना भी युक्तिसंगत नहीं है । अगर वह ज्ञान आदि के समान आत्मा का धर्म हैं तो आकाश की तरह अमूर्त होने के कारण शरीर का कर्ता नहीं हो सकता, यह पहले ही कहा जा चुका है । स्वभाव अगर किसी मूर्त वस्तु का धर्म है तो यह हमें भी इष्ट है, क्योंकि हमारे कथनानुसार कर्म भी पुद्गल का क्रममावी धर्म है, अत एव यह सिद्ध हुआ कि कर्म ही जगत् की विचित्रता का कारण है ।

મૂર્ત શરીરનુ અનુરૂપ કારણ મૂર્ત જ હોવુ બેઠબે, જેમ ઘટનુ કારણ માટીનો પિંડ છે અથવા કોઈ જ કારણ ન હોય એવો જ સ્વભાવ છે તો તેનો અર્થ એ થયો કે શરીર આદિ નિષ્કારણ જ ઉત્પન્ન થઈ બાંધ છે, અને નિષ્કારણ જ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે તો પછી સસારના સમસ્ત શરીર એક સાથે કેમ થઈ નથી બતા ?

‘સ્વભાવ કોઈ વસ્તુનો ધર્મ છે’ એ પ્રમાણે કહેવુ તે પણ યુક્તિસંગત નથી અથવા તો તે જ્ઞાન આદિના સમાન આત્માનો ધર્મ છે તો આકાશની માફક અમૂર્ત હોવાના કારણે શરીરના કર્તા થઈ શકશે નહીં, આ હકીકત પ્રથમથી જ કહી આપી છે સ્વભાવ એ કોઈ મૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ છે, તો તે વાત અમારે પણ માન્ય છે, કારણ કે અમારા કહેવા પ્રમાણે ધર્મ પણ પુદ્ગલરૂપ જ છે, એ માટે એમ સિદ્ધ થયુ કે ધર્મ જ જગતની વિચિત્રાનુ કારણ છે

નાપિ સ્વભાવો દેહાદીના યત્તાં ભવિતુમર્હતિ । સ સ્વભાવઃ કિં વસ્તુ વિશેષો વા ? અકારણતા વા ? વસ્તુધર્મો વા ? , તત્ર ન તાવદ્ વસ્તુવિશેષઃ, તસ્ય વસ્તુવિશેષરૂપત્વે પ્રમાણાભાવાત્ । પ્રમાણરહિતસ્યાપિ વસ્તુત્વસ્વીકારં કર્માપિ કય નાક્ષીકરોપિ ? , ત્વન્મતે કર્મણોઽપિ પ્રમાણરહિતત્વાત્ ।

કિઞ્ચ-વસ્તુવિશેષરૂપ સ સ્વભાવો મૂર્તો વા સ્યાદમૂર્તો વા ? , યદિ મૂર્તસ્તદિં સ્વભાવ ઇતિ નામાન્તરેણ કર્મેષ સિધ્યતિ । યદિ પુનરમૂર્તસ્તદિં નાસૌ સ્વભાવો દેહાદીનાં યત્તાં ભવિતુમર્હતિ, અમૂર્તત્વાત્ નિરુપકરણત્વાદ્, ગગનવત્ ।

સ્વભાવ મી દેહ આદિ કા કર્તા નહીં હો સકતા । બાહ્યિર સ્વભાવ કા અર્થ કયા હૈ ' સ્વભાવ કોઈ વસ્તુ હૈ ' અથવા કોઈ મી કારણ ન હોના સ્વભાવ હૈ ' યા કિસી વસ્તુ કા ધર્મ હૈ ' । સ્વભાવ કોઈ વસ્તુ તો હૈ નહીં, ક્યો કિ ઇસે વસ્તુ માનને મેં કોઈ પ્રમાણ નહીં હૈ । પ્રમાણ કે અભાવમેં મી સ્વભાવ કો વસ્તુ માન ઊંચા જાય તો કર્મ માનને મેં કયા આપતિ હૈ ' જુદાંરે મત કે અનુસાર કર્મ માનને મેં મી કોઈ પ્રમાણ નહીં હૈ ।

સ્વભાવ અગર કોઈ વસ્તુ હૈ તો વહ મૂર્ત હૈ યા અમૂર્ત, અગર મૂર્ત હૈ તો સ્વભાવ ઓર કર્મ એક હી વસ્તુ હૈ । આપ કર્મ કો હી સ્વભાવ-શબ્દ સે કહતે હૈ તો કહ લીધિયે । સ્વભાવ કો અમૂર્ત માનતે હૈ તો વહ દેહ બાહ્યિકા કર્તા નહીં હો સકતા, ક્યો કિ વહ અમૂર્ત હૈ ઓર ઉપકરણરહિત હૈ, જૈસે બ્રાહ્મણ । મૂર્ત શરીર કા અનુરૂપ કારણ મૂર્ત હી હોના ચાહિયે,

સ્વભાવ પણ દેહ બાહ્યિનો કર્તા થઈ શકતો નથી છેવટ સ્વભાવને અર્થ શું છે ? સ્વભાવ કોઈ વસ્તુ છે ? અથવા કોઈપણ કારણ નહીં હોવા તે સ્વભાવ છે ? અથવા કોઈ વસ્તુનો ધર્મ છે ? સ્વભાવ કોઈ વસ્તુ તો છે નહીં, કારણ કે તેને વસ્તુ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી, પ્રમાણના અભાવમાં પણ સ્વભાવને વસ્તુ માની લેવામાં આવે તો કર્મ માનવામાં શું આપત્તિ છે ? તમારા મત પ્રમાણે કર્મ માનવામાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી

સ્વભાવ અગર કોઈ પણ વસ્તુ છે તો તે મૂર્ત છે અથવા અમૂર્ત છે ? જો મૂર્ત છે તો સ્વભાવ અને કર્મ બેકળ વસ્તુ છે, તમે કર્મનેજ સ્વભાવ-શબ્દથી કહો છો તો ખુશીથી કહો જો સ્વભાવને અમૂર્ત માનશો તો તે દેહ બાહ્યિનો કર્તા થઈ શકશે નહીં કારણ કે તે અમૂર્ત છે અને ઉપકરણ (પ્રધાન સાધનો) રહિત છે જેની રીતે બ્રાહ્મણ

નાપ્યેકસ્યૈવ કર્મણો મૂર્તત્વમમૂર્તત્વ ચ યુજ્યતે, વિરુદ્ધત્વાદિતિ चेत् ? उच्यते—

अत्र कारणशब्देनोपादानकारण परिगृह्यते; न तु निमित्तकारणम्, सुखदुःखादीनां निमित्तकारणमेव कर्म, यथाऽन्नपानादयो विषादया वा सुखदुःखादीनां निमित्तकारणमस्ति । उपादानकारणं तु तेषामात्मैव सुखदुःखादीनामात्मधर्मत्वादिति नास्ति दोषलेशोऽपि ।

(४) जीवकर्मणोः सम्बन्धः ।

— ननु कर्म मूर्तमस्तीत्युक्तं परन्तु मूर्तस्य कर्मणोऽमूर्तेन जीवेन सह कस्य सयोगलक्षणं सम्बन्धः ? इति चेन्मैवम्, यथा मूर्तस्य घटस्यामूर्तेन गगनेन सयोगलक्षणं सम्बन्धस्तथाऽत्रापि जीवकर्मणो सम्बन्धोऽस्तीति । उक्तञ्च—

सकृत् । और एक ही कर्म मूर्त भी हो और अमूर्त भी हो, यह कैसे हो सकता है ? ये दोनों घम विरोधी हैं, एक जगह नहीं रह सकते ।

समाधान—यहाँ कारण-शब्द से उपादान कारण ग्रहण किया गया है, निमित्त कारण नहीं । कर्म सुख-दुःख के प्रति निमित्त कारण ही है, जैसे अन्न, पान, विष आदि सुख-दुःख के निमित्त कारण हैं । सुख दुःख का उपादान कारण तो आत्मा ही है, क्यों कि वे आत्मा के घम हैं, अतः यहाँ दोष का लेश भी नहीं है ।

(४) जीव और कर्म का सम्बन्ध—

શક્તિ —આપને કર્મ કો મૂર્ત સિદ્ધ ક્રિયા, મગર મૂર્ત કર્મ કા અમૂર્ત જીવ કે સાથ સમ્બંધ કિસ પ્રકાર હો સકતા હૈ ? ।

સમાધાન—પેસા ન કહિય । જેસે મૂર્ત ઘટ કા અમૂર્ત આકાશ કે સાથ સયોગ-સમ્બન્ધ હૈ, उसी प्रकार जीव और कर्म का भी सम्बन्ध है । कहा भी है —

કર્મ મૂર્ત પણ હોય અને અમૂર્ત પણ હોય, એ ઠેવી રીતે હોઈ શકે ? આ બન્ને ધર્મ વિરોધી છે તેથી એક બન્નેએ રહી શકતા નથી

સમાધાન—અહિં કારણ-શબ્દથી ઉપાદાન કારણ ગ્રહણ કરવામા આવે છે, નિમિત્ત કારણ નહિ. કર્મ, સુખ-દુઃખ થવામાં નિમિત્ત કારણજ છે, જેવી રીતે અન્ન, પાન, વિષ આદિ સુખ-દુઃખના નિમિત્ત કારણ છે, પરન્તુ સુખ-દુઃખનું ઉપાદાન કારણ તો આત્માજ છે, કારણ કે તે આત્માનો ધર્મ છે તેથી તેમા લેશ પણ દોષ નથી.

(४) જીવ અને કર્મનો સમ્બન્ધ—

શ કા—આપે કર્મને ‘મૂર્ત’ છે’ એમ સિદ્ધ કર્યું તો પછી મૂર્ત કર્મનો અમૂર્ત જીવની સાથે સમ્બન્ધ કેવી રીતે હોઈ શકે છે ?

સમાધાન—આ પ્રમાણે નહિ કહો ? જેમ મૂર્ત ઘટનો અમૂર્ત આકાશની સાથે સયોગસમ્બન્ધ છે, તે પ્રમાણે જીવ અને કર્મનો પણ સમ્બન્ધ છે કહ્યું પણ છે—

(૩) કર્મણો મૂર્ત્યમ્—

નન્વતીન્દ્રિયસ્ય કાર્મણશરીરસ્ય મૂર્ત્યવે કિં માનમ્ ? અત્રોચ્યતે—
શરીરાદિકાર્યદર્શનાત્તત્કારણમૂત કર્મ સિધ્યતિ ચેત્ તર્હિ કાર્યાનુરૂપમેવ
કારણ મથિતુમર્હતીતિ શરીરાદિકાર્યાણાં મૂર્તત્વાત્તત્કારણં કર્માપિ મૂર્તમેવ । યથા
મૂર્તસ્ય ઘટાદિકાર્યસ્ય કારણં પરમાણુપુદ્ગલાસ્તે મૂર્તા એવ સન્તિ । યથા પુનરમૂર્ત
કાર્યં તસ્ય કારણમપિ-અમૂર્તમ્, યથા જ્ઞાનસ્યાત્મેતિ ।

નતુ સુલ્લઃસ્વાદયોઽપિ કર્મણઃ કાર્યં તર્હિ તેષામમૂર્તત્વાત્ કર્મણોઽ
મૂર્ત્યત્વમપિ પ્રાપ્નોતિ, નહિ મૂર્તાદમૂર્તોત્પત્તિ સંમત્રતિ, યથા પુદ્ગલાદ્ જ્ઞાનપર્યાયઃ,

(૩) કર્મ કા મૂર્તપન—

શ્રદ્ધા—અતીન્દ્રિય કાર્મણ શરીર કે મૂર્ત હોને મેં કયા પ્રમાણ હૈ ?

સમાધાન—શરીર આદિ કાર્યો કે દેલ્લને સે અનેક કારણમૂત કર્મ કી સિદ્ધિ હોતી
હૈ, ઓર કારણ, કાર્ય કે અનુરૂપ હી હોતા હૈ, અત્ત એવ જન શરીર આદિ કાર્ય મૂર્ત હૈં તો
અન કા કારણ કર્મ મી મૂર્ત હી હોના ચાહિય । જૈસે મૂર્ત ઘટ આદિ કાર્યો કે કારણમૂત
પુદ્ગલ પરમાણુ મી મૂર્ત હી હૈં, એ કાર્ય અમૂર્ત હોતા હૈ, તસકા કારણ મી અમૂર્ત હી હોતા હૈ,
જૈસે જ્ઞાન કા કારણ આત્મા ।

શ્રદ્ધા—સુલ્લ ઓર દુલ્લ આદિ કા કારણ મી કર્મ હૈ, ઓર સુલ્લ
દુલ્લ આદિ અમૂર્ત હૈં, અત્ત અન કા કારણ કર્મ અમૂર્ત મી હોના ચાહિય । મૂર્ત સે
અમૂર્ત કી ઉત્પત્તિ નહી હો સકતી, જૈસે પુદ્ગલ સે જ્ઞાનપર્યાય કી ઉત્પત્તિ નહી હો

(૩) કર્મણ મૂર્તપણુ—

શ્રદ્ધા—અતીન્દ્રિય કાર્મણ શરીરમાં મૂર્તપણુ હોવામાં શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન—શરીર આદિ કાર્યોના રૂપવાચી તેના કારણમૂત કર્મની સિદ્ધિ થાય
છે, અને કારણ, કાર્યના અનુરૂપજ હોય છે એ કારણથી બ્યારે શરીર આદિ કાર્ય
મૂર્ત છે, તો તેનું કારણ કર્મ પણ મૂર્તજ હોવું જોઈએ. જેવી રીતે મૂર્ત ઘટ આદિ
કાર્યોના કારણમૂત પુદ્ગલપરમાણુ પણ મૂર્ત છે એ કાર્ય અમૂર્ત હોય છે તેનું કારણ
પણ અમૂર્ત જ હોય છે, જેમકે જ્ઞાનનું કારણ આત્મા

શ્રદ્ધા—સુખ અને દુઃખ આદિનું કારણ કર્મ છે, અને સુખ દુઃખ આદિ અમૂત
છે, તેથી તેનું કારણ કર્મ પણ અમૂતજ હોવું જોઈએ. મૂર્તથી અમૂર્તની ઉત્પત્તિ થઈ
શકતી નથી, જેવી રીતે પુદ્ગલથી જ્ઞાનપર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, અને એકજ

તયોરપ્યમૂર્તેન જીવેન કય સમ્બન્ધ ? , યદિ કયચિત્ સમ્બન્ધસ્તર્હિ કર્મણોઽપિ જીવેન સહ સમ્બન્ધઃ કૃતો ન સ્યાત્ । યદ્યમૂર્તીં ધર્માધર્મીં તર્હિ વાણેન સ્થૂલ-શરીરેણ મૂર્તેન સહ તયોઃ કય સમ્બન્ધઃ ? તવમતે મૂર્તિમૂર્તયોઃ સમ્બન્ધાસમવાત્ । યદ્યમૂર્તયોરપિ ધર્માધર્મયોર્વાણશરીરેણ મૂર્તેન સહ સમ્બન્ધોઽસ્ત્રીક્રિયતે તર્હિ જીવેન સહ કર્મણઃ સમ્બન્ધે કય દોષ ? ।

નન્વમૂર્તસ્ય જીવસ્ય મૂર્તેન કર્મણા કય સુખદુઃસ્વાપ્નુગ્રહોપઘાતૌ સ્યાતામ્, ન જ્ઞમૂર્તસ્યાકાશસ્ય મૂર્તેઃ સ્ત્રક્ચન્દનાગ્નિજ્વાલાદિભિરનુગ્રહોપઘાતૌ જાયેતે ? ।

અગર ધે મૂર્તિ હૈં તો અમૂર્ત જીવ કે સાથે ડનકા સમ્બન્ધ કૈસે હુઆ ? , અગર કિસી પ્રકાર ડનકા સમ્બન્ધ હો ગયા તો કર્મ કા સમ્બન્ધ કયોં નહીં હો સકતા ? । અગર ધર્મ અધર્મ અમૂર્તિ હૈં તો વાદ્ય સ્થૂલ ઔર મૂર્તિ શરીર કે સાથે ડનકા સમ્બન્ધ કૈસે હો ગયા ? , આપકે મત સે મૂર્તિ ઔર અમૂર્તિ કા તો સમ્બન્ધ હો નહીં સકતા । અગર અમૂર્તિ ધર્મ અધર્મ કા મૂર્તિ શરીર કે સાથે સમ્બન્ધ હોના સ્વીકાર કરતે હો તો જીવ કે સાથે કર્મ કા સમ્બન્ધ માનને મેં કયા દોષ હૈ ? ।

શુદ્ધા—અમૂર્ત જીવ કા મૂર્તિ કર્મ કે દ્વારા સુખ દુઃસ્વ આદિરૂપ અનુગ્રહ ઔર ઉપઘાત કૈસે હો સકતા હૈ, મૂર્તિ માણા, ચન્દન, અગ્નિ, જ્વાલા આદિ સે અમૂર્ત આકાશ કા અનુગ્રહ ઔર ઉપઘાત નહીં હોતા ?

અથવા ઠેકાં પ્રકારે તેનો સમ્બન્ધ થઈ ગયો તો કર્મનો સમ્બન્ધ શા માટે નહિ થઈ શકે ? અગર ધર્મ અધર્મ અમૂર્તિ છે તો વાદ્ય સ્થૂલ અને મૂર્તિ શરીરની સાથે તેનો સમ્બન્ધ ઠેવી રીતે થઈ ગયો ? આપના મત પ્રમાણે તો મૂર્તિ અને અમૂર્તિનો સમ્બન્ધ જ હોઈ શકે નહીં. પરંતુ જો અમૂર્તિ ધર્મ-અધર્મનો મૂર્તિ શરીરની સાથે સમ્બન્ધ થયો તે સ્વીકાર કરતા હો તો જીવની સાથે કર્મનો સમ્બન્ધ માનવામાં દોષ શું છે ?

શી કા—અમૂર્તિ જીવનો, મૂર્તિ કર્મદ્વારા સુખ-દુઃખ આદિરૂપ અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કઈ રીતે થઈ શકે ? મૂર્તિ માણા ચન્દન, અગ્નિ, જ્વાલા આદિથી અમૂર્તિ આકાશનો અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થઈ શકતો નથી.

“યથા ઘરૂપમાકાશ, રૂપિદ્રવ્યાદિભાજનમ્ ।

તથા ઘરૂપ આત્માપિ, રૂપિધર્માદિભાજનમ્ ॥૧॥”

યથા વા - અમૂર્તયાઽઽકુશ્વનાદિક્રિયયા સહ મૂર્તદ્રવ્યસ્યાશ્ચલ્યાદેઃ
સમ્બન્ધસ્તયાઽપ્રાપિ જીવકર્મણોઃ સમ્બન્ધ ઇતિ યોદ્યમ્ ।

યદ્વા-યથા ઘાઘશરીરમિદ જીવેન સહ સમ્બન્ધ પ્રત્યક્ષદષ્ટમેવાસ્તિ,
અથ મેવાન્તર ગચ્છતા જીવેન સહ કાર્મણશરીર સમ્બન્ધમેવેતિ ।

યદિ ઘાઘશરીરસ્ય જીવેન સહ સમ્બન્ધે ધર્માધર્મયોઃ કારણતાઽસ્તી
ત્યુચ્યતે તર્હિ તાવપિ ધર્માધર્મૌ મૂર્તા સ્પાતામમૂર્તૌ વા ? । યદિ મૂર્તૌ તર્હિ

“જેવે અરૂપી આકાશ રૂપી દ્રવ્ય આદિ કા આધાર હૈ, उसी प्रकार अरूपी आत्मा
कर्मों का आधार है” ॥ १ ॥

અથવા જેવે-આકુશ્વન (સિકોહના) આદિ અમૂર્ત ક્રિયા કે સાથ અંચુલી આદિ
મૂર્ત દ્રવ્ય કા સમ્બન્ધ હોતા હૈ, उसी प्रकार यहां जीव और कर्म का सम्बन्ध समझ
केना चाहिए ।

અથવા જેવે ઘાઘ શરીરકા જીવ કે સાથ સમ્બન્ધ હૈ, वह प्रत्यक्ष सिद्ध है, उसी
प्रकार भवान्तर में जाते जीव के साथ कर्मण शरीर का सम्बन्ध है ।

અગર કહા જાય કિ જીવ કે સાથ ઘાઘ શરીર કા સમ્બન્ધ હોને મેં ધર્મ
और अधर्म कारण है तो प्रश्न सहा होता है कि-धर्म अधर्म मूर्त हैं या अमूर्त है ?

“જેવી રીતે અરૂપી આકાશ, રૂપી દ્રવ્ય આદિનો આધાર છે તે પ્રમાણે અરૂપી
આત્મા, રૂપી ઈર્ષ્યનો આધાર છે ” ॥૧॥

અથવા-જેવી રીતે-સંકેતવસ્તુ આદિ અમૂર્ત ક્રિયાની સાથે આંગલી આદિ મૂર્ત
દ્રવ્યનો સમ્બન્ધ હોય છે તે પ્રમાણે જીવ અને ઈર્ષ્યનો સમ્બન્ધ સમજી લેવો જોઈએ

અથવા જેવી રીતે આ ઘાઘ શરીર જીવની સાથે સંબન્ધ છે તે પ્રત્યક્ષશી સિદ્ધ
છે તે પ્રમાણે ભાવાન્તરમાં જતા જીવની સાથે ઈર્ષ્ય શરીરનો સંબન્ધ છે

અથવા તો જોમ ઠહેવામાં આવે કે જીવની સાથે ઘાઘ શરીરનો સમ્બન્ધ હોવામાં
ધર્મ અને અધર્મ કારણ છે તે પ્રશ્ન ઉઠેો થાય છે કે-ધર્મ અધર્મ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત
છે ? જો તે મૂર્ત છે જોમ ઠહેો તે અમૂર્ત જીવની સાથે તેનો સંબન્ધ કેવી રીતે થયો ?

(૫) કર્મણોજ્નાદિત્વમ્—

અનાદિ* કર્મણ પ્રવાહ । શરીરકર્મણો પરસ્પર કાર્યકારણ માવાત્, વીજાકુરિવત્ । યથા વીજાદકુરો જાયતે, અકુરાદપિ ક્રમેણ વીજમૃપજાયતે । એવ શરીરાત્ કર્મ જાયતે કર્મતસ્તુ શરીરમિત્યેવ પુન પુનરપિ પરસ્પરમનાદિકાલત્* કાર્યકારણમાવસદ્ભવોઽસ્તિ । ઇહ યયો પરસ્પર કાર્યકારણમાવસ્તયોરનાદિ મવાહો દૃશ્યતે યથા વીજાકુરિયો, યથા વા કુકુટાણ્ડયોઃ, તથા શરીરકર્મણો-રનાદિપ્રવાહ इति ।

(૫) કર્મોં કા અનાદિપન—

કર્મોં કો પરમ્પરા અનાદિકાલીન છે, ક્યોં કિ શરીર ઓર કર્મ કા પરસ્પર કાર્ય-કારણમાવ છે, જૈસે વીજ ઓર અકુર કા । તાત્પર્ય છે કિ જૈસે વીજ સે અકુર ઉત્પન્ન હોતા છે, ઓર અકુર સે ક્રમશઃ વીજ કી ઉત્પત્તિ હોતી છે, હસી પ્રકાર શરીર સે કર્મ ઓર કર્મ સે શરીર ઉત્પન્ન હોતા છે । યહ પારસ્પરિક કાર્યકારણમાવ અનાદિ કાલ સે ચઞા ળાતા છે । બિન દો પદાર્થોં મેં પરસ્પર કાર્ય-કારણમાવ હોતા છે ઁનકા પ્રવાહ અનાદિકાલીન દેસા ળાતા છે, જૈસે પૂર્વોક્ત વીજ ઓર અકુર કા, અથવા મુર્ગી ઓર બળ્દે કા । હસ પ્રકાર શરીર ઓર કર્મ કા પ્રવાહ અનાદિકાલીન છે ।

(૫) કર્મેણ અનાદિપ્ત્ય—

કર્મેણી પરપરા અનાદિકાલીન છે કારણ કે-શરીર અને કર્મેણી પરસ્પર કાર્ય-કારણમાવ છે, જેવી રીતે બીજ અને અકુરનો તાત્પર્ય છે કે-જેવી રીતે બીજથી અકુર ઉત્પન્ન થાય છે, અને અકુરથી ક્રમશઃ (કર્મે-કર્મે) બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે તે પ્રમાણે શરીરથી કર્મ અને કર્મથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે આ પરસ્પરનો કાર્ય-કારણ માવ અનાદિ કાલીન આવે છે જે બે પદાર્થોંમા પરસ્પર કાર્ય-કારણમાવ હોય છે તેનો પ્રવાહ અનાદિકાલીન બેવામાં આવે છે જેવી રીતે પૂર્વ કહેલ બીજ અને અકુરનો, અથવા મરઘી અને ઈંડાનો, એ પ્રમાણે શરીર અને કર્મનો પ્રવાહ અનાદિકાલીન છે

મૃણુ-યથામદિરાપાનેત્રિપિપીલિકાદિર્મિમ્હિતૈરમૂર્તાનામપિધૃતિસ્મૃતિ-મેષા
 દીનામાત્મગુણાનામુપચાતો જાયતે, “મેષા પિપીલિકા હન્તિ” ઇત્યાદિ-
 વચનાત્, તથા પયઃશર્કરાધૃતાદિમિશ્રાનુગ્રહ. ક્રિયતે તથૈવામૂર્તસ્પાત્મનો મૂર્તેન
 કર્મણાન્નુગ્રહોપચારી ભાયેતે । इदं च जीवस्यामूर्तत्वमङ्गीकृत्य समाहितम्,
 न लोकान्तरूपेणाऽमूर्त एवात्मा किन्तु ब्रह्मयोगोलङ्घ्यत् क्षीરनीरवद्य कार्मणशरीरा
 મેઢરૂપતાં પ્રાપ્તઃ કયચ્ચિન્મૂર્તોઽપીતિ । तस्य मूर्तेन कर्मणानुग्रहोपचारी भवत
 एव । आकाशस्य तु तौ न भवतः, तस्यैकान्तरूपेणामूर्तत्वादचेतनत्वाच्च ।

સમાધાન-સુનિયે એસે-મદિરા કા પાન કરને સે, વિપમક્ષણ સે ઔર કીઠી
 બાદિ કે સ્વાયે બાને સે અમૂર્ત ધૈય, સ્મૃત્તે ઔર બુદ્ધિ બાદિ આદ્મિક ગુણાં કા ઉપચાત
 હોતાં હૈ “મેષા પિપીલિકા હન્તિ” ઇત્યાદિ વચન સે, તથા દૂધ, શર્કર ઔર ધૃત
 બાદિ સે અનુગ્રહ હોતા હૈ, ડસી પ્રકાર અમૂર્ત આત્મા કા મૂર્ત કર્મ દ્વારા અનુગ્રહ ઔર
 ઉપચાત હોતા હૈ । જીવ કો અમૂર્ત અંગ્કીકાર કરકે યહ સમાધાન ક્રિયા હૈ, કિન્તુ જીવ
 પુકાન્તરૂપ સે અમૂર્ત નહીં હૈ । ક્ષીર-નીર કો તરહ અથવા અગ્નિ ઔર છોદે કે ગોલે કી
 તરહ આત્મા કાર્મણશરીર સે કલચિત્ અભિન હૈ, અત એવ મૂર્ત મી હૈ । કર્મ
 સ્થિત આત્મા મૂર્ત હોને કે કારણ મૂર્તે કર્મો સે ડસકા અનુગ્રહ ઔર ઉપચાત હોતા હી હૈ ।
 હૈ । આકાશ કા અનુગ્રહ ઔર ઉપચાત નહીં હોતા, કર્મા કિં વહ પુકાન્તત અમૂર્ત ઔર
 અચેતન હૈ ।

સમાધાન-સાંભળો । જેમ મદિરાનું પાન કરવાથી, વિપમક્ષણથી, અથવા કીઠી
 બાદિ પેટમાં ખાઈ બવામાં આવવાથી અમૂર્ત ધૈય, અને બુદ્ધિ બાદિ આદ્મ્યાત્મિક
 શુભેન્નો ઉપચાત થાય છે “મેષાં પિપીલિકા હન્તિ” ઇત્યાદિ વચનોથી, તથા દૂધ,
 શર્કર અને ધી બાદિથી અનુગ્રહ થાય છે, તે પ્રમાણે અમૂર્ત આત્માનો મૂર્ત કર્મ
 અનુગ્રહ અને ઉપચાત થાય છે

જીવને અમૂર્ત અંગ્કીકાર કરીને આ સમાધાન ઠમ્બુ છે, પરન્તુ એવ એકાન્તથી
 અમૂર્ત નથી ક્ષીર-નીરની પ્રમાણે અથવા અગ્નિ અને લોઢના ગોળાની મોક્ષ
 આત્મા કાર્મણશરીરથી કલચિત્ અભિન છે આ કારણથી મૂર્ત પણ છે કર્મસ્થિત
 આત્મા મૂર્ત હોવાના કારણે મૂર્ત કમીથી તેને અનુગ્રહ અને ઉપચાત થાયજ છે
 હા । આકાશનો અનુગ્રહ અને ઉપચાત થતો નથી, કારણ કે તે એકાન્તથી અમૂર્ત
 અને અચેતન છે

અથ સર્વપ્રમાતૃણાં યદપ્રત્યક્ષ તન્નાસ્તીત્યપિ ન સમવત્તિ । યતઃ સર્વ-
મતીન્દ્રિયં વસ્તુ સર્વપ્રમાતૃણા પ્રત્યક્ષ ન ભવતિ, તાદૃશજ્ઞાનશક્તેરભાવાત્ । અસ્મા-
મિસ્તુ સમસ્તમાવાવમાસનભાસ્કર સર્વજ્ઞઃ સ્વીક્રિયતે ।

વિચારાસમત્વમપિ ન યુક્ત, ફર્કશ(દુર્ધર્પ)તર્કેસ્તર્ક્યમાણસ્ય કર્મણઃ
સદ્ભાવસમવાત્ ।

સાધકામાવાદપિ નાદૃષ્ટામાવ., પૂર્વોક્તાગમાનુમાનયોસ્તત્સાધકયોઃ
સત્ત્વાત્ । યથા ચ-શુભ પુણ્યસ્ય, અશુભ પાપસ્યેત્યાગમ । શુભયોગઃ પુણ્યસ્ય,
અશુભયોગ. પાપસ્ય કારણમિત્યર્થઃ ।

અગર કહા જાય કિ એક-દો કે અપ્રત્યક્ષ હોને સે કિસીકા અમાવ નહીં હોતા વરન્
જો વસ્તુ સમી કે અપ્રત્યક્ષ હૈ, ઉસકા અમાવ હોતા હૈ । યહ કથન મી ઠીક નહીં હૈ,
કયોં કિ સવ અતીન્દ્રિય વસ્તુએ સવ પ્રમાતાઓ ક પ્રત્યક્ષ નહીં હોતી, હસકા કારણ વિશિષ્ટ
જ્ઞાનશક્તિ કા અમાવ હૈ । મગર હમ લોગ તો સમસ્ત પદાર્થોં કો પ્રકાશિત કરને મેં સુર્ય કે
સમાન સર્વજ્ઞ સ્વીકાર કરતે હેં ।

અદૃષ્ટ, વિચાર કો સહન નહીં કરતા અર્થાત્ વિચારને કે યોગ્ય નહીં હૈ, યહ કથન મી
યુક્ત નહીં, કઠોર તર્કોં દ્વારા વિચાર કરને સે કર્મ કા અસ્તિત્વ સિદ્ધ હો હી જાતા હૈ ।

સાધક પ્રમાણોં કા અમાવ હોને સે કર્મ કા અભાવ વતલના મી ઠીક નહીં,
કયોં કિ પૂર્વોક્ત આગમ ઔર અનુમાન પ્રમાણ ઉસકા સદ્ભાવ સિદ્ધ કરતે હેં ।
'શુભ પુણ્યસ્ય અશુભ પાપસ્ય' યહ આગમપ્રમાણ હૈ । અર્થાત્ શુભયોગ પુણ્ય કા
ઔર અશુભ યોગ પાપ કા કારણ હોતા હૈ ।

અથવા ઠહેશે કે એક-એના અપ્રત્યક્ષ હોવાથી કોઈને અભાવ થતો નથી.
પરન્તુ જે વસ્તુ સર્વને અપ્રત્યક્ષ છે તેનો અભાવ હોય છે એમ ઠહેવું તે પણ ઠીક
નથી, કારણ કે સર્વ અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ પ્રમાતાઓને પ્રત્યક્ષ થતી નથી તેનું કારણ
વિશિષ્ટ જ્ઞાનશક્તિનો અભાવ છે અથવા જ્યે તો સમસ્ત પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવામાં
સૂર્યના સમાન સર્વજ્ઞને સ્વીકાર કરીએ છીએ.

અદૃષ્ટ, વિચારને સહન કરતા નથી અર્થાત્ વિચારવા યોગ્ય નથી, એમ ઠહેવું
તે પણ યુક્ત નથી, કઠિન તર્કોં દ્વારા વિચાર કરવાથી કર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ
જાય છે.

સાધક પ્રમાણોના અભાવ હોવાથી કોનો અભાવ બતાવવો તે પણ ઠીક નથી,
કારણ કે પૂર્વોક્ત આગમ અને અનુમાન પ્રમાણ તેનો સદ્ભાવ (અસ્તિત્વ-હોવાપણું)
સિદ્ધ કરે છે શુભા પુણ્યસ્ય અશુભા પાપસ્ય એ આગમપ્રમાણ છે, અર્થાત્ શુભ યોગ
પુણ્યનું અશુભ યોગ પાપનું કારણ હોય છે.

(૬) અકર્મવાદિમત્તનિરાકરણમ્—

य पुनरदृष्टं कर्म नास्तीति मन्यते स च नास्तिकः प्रष्टव्यः—अयम
दृष्टामावः किम् अप्रत्यक्षत्वात्, विचाराक्षमत्वात्, साधकामावाद् वा मन्यसे ?

अप्रत्यक्षत्वाभाददृष्टामावः सिध्यति, यतस्तव यदप्रत्यक्षं तन्मास्तीति
स्वीकारे त्वदीयपितामहादेरप्यभावः स्यात्, तस्य त्वज्जन्मतं पूर्वमेवातीतत्वेन
तवाप्रत्यक्षत्वात् । तथा च भवन्मते पितामहादेरतीतकालिकसत्ताया अभावेन
भवतोऽपि सत्ता कथमुपपद्येत ? ।

(૬) અકર્મવાદી કે મત્ત ના નિરાકરણ—

જો નાસ્તિક યહ માનતા હૈ કિ—અદૃષ્ટ કર્મ કા સદ્ભાવ નહીં હૈ,
ઉસસે પૂછના ચાહિય કિ—તુમ અદૃષ્ટ કે અભાવ કો કયો માનત હો ? પ્રત્યક્ષ ન હોને સે,
વિચાર કો સહન ન કરને સે અર્પત્ વિચારકે મોયમ નહીં હોને સે, યા સાધક પ્રમાણો
કા અભાવ હોને સે અદૃષ્ટ કા અભાવ કહતે હો ?

પ્રત્યક્ષ ન હોને માત્ર સે અદૃષ્ટ કા અભાવ સિદ્ધ નહીં હો સકતા । જો
તુમ્હે પ્રત્યક્ષ નહીં દિસાઈ દેતા વહ હોતા હી નહીં હૈ, પેસા માન લિયા જાય તો
તુમ્હારે પિતામહ આદિ કા મી અભાવ હો જાયગા । વહ તુમ્હારે જન્મ સે પછે
હી ગુબર જુકે હૈ, જત તુમ્હે પ્રત્યક્ષ દિસાઈ નહીં દે સકતે । પેસી અવસ્થા મેં
તુમ્હારે પિતામહ આદિ કી મૂતકાલીન સત્તા કા અભાવ હોવાને કે કારણ તુમ્હારી સત્તા મી
સત્તરે મેં પડ જાયગી ।

(૬) અકર્મવાદીના મતનુ નિરાકરણ—

જે નાસ્તિક જોવું માને છે કે—અદૃષ્ટ કર્મનો સદ્ભાવ (અસ્તિત્વ) નથી, તેમને
પૂછવું એક જ છે—તમે અદૃષ્ટનો અભાવ શા માટે માનો છો ? પ્રત્યક્ષ નહીં હોવાથી, વિચારને
સહન નહીં કરવાથી અર્થાત્—વિચારવાયોગ્ય નહિ હોવાથી, અથવા સાધક પ્રમાણોનો
અભાવ હોવાથી અદૃષ્ટનો અભાવ કહો છો ?

પ્રત્યક્ષ નહીં હોવા માત્રથી અદૃષ્ટનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, જે વસ્તુ
તમને પ્રત્યક્ષ બોવામાં ન આવે તે વસ્તુ હોયજ નહીં, એ પ્રમાણે જો માની લેશે
તો તમારા પિતામહ (બાપનો બાપ) આદિનો અભાવ થઈ જશે, કારણ કે તે તમારા
જન્મતા પહેલાજ જીવંતી ગયા છે તેથી તમને તે પ્રત્યક્ષ બોવામાં આવતા નથી,
એવી અવસ્થામાં તમારા પિતામહ આદિની મૂતકાલીન સત્તાનો અભાવ થઈ જવાથી
તમારી સત્તા પણ અવરામ (અધર્મ) પડી જશે.

નીર વત્ સમ્બન્ધો વન્ધઃ । યદ્વા-વધ્યતે=અસ્વાતન્ત્ર્યમાપદ્યતે આત્મા યેન, સવન્ધ* । જ્ઞાનાવરણીયાદ્યપ્ટવિધકર્મપુદ્ગલાનામવસ્થાન દિ જીવસ્યાઽનન્તજ્ઞાનદર્શનમુલ્લવીર્ય-રૂપસામર્થ્યપ્રતિવન્ધકતયા સ્વાતન્ત્ર્યવિધાતક મવતિ ।

યદપિ નિશ્ચયનયેન રાગદ્વેષરહિતોઽયમાત્મા, તથાપ્યસૌ વ્યવહારનયેન રાગદ્વેષરૂપમાવકર્મણાં જ્ઞાનાવરણીયાદિદ્રવ્યકર્મણાં ચ કર્તા મવતિ । આત્મસકલ્લ શરીરાવગાહનક્ષેત્રાવસ્થિતકર્મવર્ગણાયોગ્યપુદ્ગલસ્કન્ધાઃ સ્વકીયોપાદાનકારણશક્ત્યૈવ કર્મરૂપામવસ્થાં પ્રાપ્નુવતિ । તે ચ કર્મપુદ્ગલા આત્મપ્રદેશૈઃ સદ્ પરસ્પર-મેકક્ષેત્રાવગાહરૂપ વધ ક્ષીરનીરવત્ પ્રાપ્નોતિ । યથા સમુદ્દીયમાનાનિ રજાંસિ

ઔર પાની કી तरह સમ્બંધ હો જ્ઞાના મધ્ય છે । આત્મા-જીવ બિંસ કે દ્વારા બાંધા જાય=પરાધીન ક્રિયા જાય, વદ્ મન્ધ છે । જ્ઞાનાવરણ આદિ બાઠ કર્મો કી સ્થિતિ, જીવ કે અનન્ત જ્ઞાન, દર્શન, મુક્તિ ઔર વીર્યરૂપ સામર્થ્ય મેં બાધક હોને કે કારણ સ્વતન્ત્રતા કા ઘાત કરને યાલી છે ।

યદપિ નિશ્ચયનય સે આત્મા રાગ-દ્વેષ સે રહિત છે, કિન્તુ વ્યવહારનય સે રાગ-દ્વેષરૂપ માવકર્મો કા, તથા જ્ઞાનાવરણ આદિ દ્રવ્યકર્મો કા કર્તા છે । બિંસ આકાશ-ક્ષેત્ર મેં આત્મા સે સચ્ચ શરીર છે, હસી આકાશક્ષેત્ર મેં સ્થિત કર્મવર્ગણા કે યોગ્ય પુદ્ગલસ્કન્ધ, અપની ઉપાદાનકારણ-શક્તિ સે હી કર્મરૂપ અવસ્થા કો પ્રાપ્ત કરતે છે । કે કર્મપુદ્ગલ આત્મપ્રદેશો કે સાથે પરસ્પર એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ વન્ધ કો ક્ષીર-નીર કી નાઈ પ્રાપ્ત હોતે છે । જેસે-ઝડતી હુઈ રબ, તેલ સે ચિકને ઘડે આદિ પર ચિપક જાતી છે,

પાણીની પ્રમાણે સમ્બન્ધ થઈ જવો તે બધ છે આત્મા-જીવ બેના દ્વારા બાંધા બધ-પરાધીન થઈ જાય તે બધ છે જ્ઞાનાવરણ આદિ બાઠ કર્મોની સ્થિતિ, જીવના અનન્ત જ્ઞાન, દર્શન મુખ અને વીર્યરૂપ સામર્થ્યમાં બાધક હોવાના કારણે સ્વતન્ત્રતાનો ઘાત કરવા વાળી છે

જો કે નિશ્ચયનયથી આત્મા રાગ-દ્વેષથી રહિત છે, પરન્તુ વ્યવહારનયથી રાગ-દ્વેષરૂપ માવકર્મોનો, તથા જ્ઞાનાવરણ આદિ દ્રવ્યકર્મોનો કર્તા છે જે આકાશક્ષેત્રમાં આત્માથી સબદ્ધ શરીર છે, તે આકાશક્ષેત્રમાં સ્થિત (રહેલા) કર્મ-વર્ગણાના યોગ્ય પુદ્ગલસ્કન્ધ, પોતાની ઉપાદાન કારણ-શક્તિથી જે કર્મરૂપ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે, તે કર્મપુદ્ગલ આત્મપ્રદેશોની સાથે પરસ્પર એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ બંધને ક્ષીર-નીરના ન્યાય પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે; જેવી રીતે ઊઠતી રબ તેલના ચિકણા ઘડા આદિને પ્ર આ ૪૧

કાર્યવિશેષેણ કારણસ્યાનુમાન મવતિ યથા કાર્યવિશેષ. સકારણક.,
કાર્યત્વાત્, કુન્મવત્ । ઉક્તઞ્ચ—

“તુલ્યાકૃત્યોષ્ઠ યમયો, -દૈશ્યતે મહદન્તરમ્ ।

ચારિત્ર-વીર્ય-વિજ્ઞાન, -ચરાગ્યા-રોગ્ય-સપદામ્ ” ॥૧॥ ઇતિ ।

અદષ્ટરૂપકારણમન્તરેણેદ મહદન્તર ન સંમવતિ, તસ્માદવશ્ય સ્વી-
કરણીય કર્મ ।

(૭) ઘન્યસ્વરૂપનિરૂપણમ્—

અમ્ન ઘન્યશ્ચ્ચેદન માવઘન્યો ગૃહ્યતે, ન તુ નિગઢાદિઘન્યરૂપો દ્રવ્યઘન્યઃ ।
ઘન્યનં ઘન્યઃ । કર્મવર્ગણાયોગ્યપુદ્ગલસ્કન્ધાનામાત્મપ્રદેશાનાં ચ પરસ્પર સીર-

કાર્યવિશેષ સે કારણ કા અનુમાન હોતા હૈ । જૈસે-હસ કાર્ય કા કોઈ કારણ હૈ,
કયો કિ કાર્ય હૈ, જૈસે-ઘટ, કહા મી હૈ—

“સમાન આકૃતિ ઘાટે યમલ (જોડછો સત્તાન) મેં ચારિત્ર, વીર્ય, વિજ્ઞાન, વૈરાગ્ય,
જૌર સમ્પત્તિ કા મહાન્ અન્તર વિસ્તાર દેતા હૈ ” ॥ ૧ ॥

અદષ્ટરૂપ કારણ કે વિના મહ મહાન્ અન્તર નહી હો સકતા, અતઃ ઇવ કર્મ અવશ્ય
સ્વીકાર કરના યાદિય ।

(૭) ઘન્ય કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ—

ઘન્ય-શબ્દ સે મહાં માવઘન્ય કા પ્રહણ કરના યાદિય । બેઢી આદિ દ્રવ્યઘન્યકા
નહી । કર્મવર્ગણા કે યોગ્ય પુદ્ગલસ્કન્ધો કા જૌર આત્મપ્રદેશો કા આપસ મેં દુષ

કાર્ય-વિશેષથી કારણનું અનુમાન થાય છે જેવી રીતે આ કાર્યનું કોઈ કારણ
છે, કારણ કે કાર્ય છે, જેવી રીતે ઘટ ઠણ પણ છે—

‘સમાન આકૃતિ વાળાં યમલ-એઠલાં સત્તાનમાં આસ્ત્રિ, વીર્ય, વિજ્ઞાન, વૈરાગ્ય,
આશિય અને સમ્પત્તિનું મહાન અતર બેવામાં આવે છે ” ॥૧॥

અદષ્ટરૂપ કારણ વિના આ મહાન અન્ત કોઈ શકે નહિ, એ કારણથી કર્મનો
અવશ્ય સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ.

(૭) અધસ્વરૂપનું નિરૂપણ—

અધ-શબ્દથી અર્થ માવ-અધનું અધણ કરવું જોઈએ, બેઢી આદિ દ્રવ્યઅધનું
નહિ, કર્મવર્ગણાને યોગ્ય પુદ્ગલસ્કન્ધોના અને આત્મ-પ્રદેશોના પરસ્પર દુષ અને

વીર્યગુણપરિણામાત્મિકા શુભાશુભક્રિયાં ભવતિ । હ્ય ક્રિયા ચાત્મન પ્રદેશનાં પરિસ્પન્દ, કમ્પન, વ્યાપારો, યોગ इति ચોચ્યતે । હ્યમેવ મનોવાકકાયયોગ इति च कथ्यते । હ્યમાત્મનો જ્ઞાનાવરણાદ્યપ્તકર્મસમ્બન્ધરૂપે વન્ધે હેતુષ્ ।

આત્મન શુભાશુભક્રિયાયા સત્યામાત્મસલ્લગ્નાનાદિકાર્મણશરીરેણાત્માનન્તાનન્તપ્રદેશિસ્કન્ધરૂપાશ્ચતુ સ્પર્શન્ કર્મયોગ્યપુદ્ગલાનાદાય કાર્મણશરીરતયા પરિણમયતિ । આત્મસલ્લગ્ન યદનાદિ કાર્મણશરીર, તદ્દિ આત્મૈક્યાત્ કર્મયોગ્યપુદ્ગલાનાં ગ્રહણે સ્વાધીનકરણે સ્વસ્મિન્નેકત્વપરિણામકરણે ચ સમર્થ ભવતિ । અનાદિકાર્મણશરીરસમ્બન્ધાદેવ સસારી જીવો મૂર્તોઽસ્તિ । મૂર્તત્વાદેવ ચ તસ્ય પૌદ્ગલિકકર્મસમ્બન્ધો ભવતિ ।

વીર્યગુણ કે પરિણમનરૂપ શુભાશુભ ક્રિયા હોતી છે । હ્રેં ક્રિયા કો આત્મા કે પ્રદેશો કા પરિસ્પન્દન, કમ્પન, વ્યાપાર યા યોગ કહતે હૈં । યહી મન, વચન ઓર કાય કા યોગ કહલાતા હૈ । યહી ક્રિયા જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મોં કે વધ કા કારણ હૈ ।

આત્મા કી જવ શુભ યા અશુભ ક્રિયા હોતી હૈ તો આત્મા કે સાથ પહેલે સે બંધે હુપ કાર્મણશરીર કે દ્વારા આત્મા, અનન્તાનન્તપ્રદેશી-સ્કન્ધરૂપ, ચૌત્પર્શી કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોં કો ગ્રહણ કર કે કાર્મણશરીર કે રૂપ મેં પરિણત કરતા હૈ । આત્મા સે સમ્બંધ અનાદિકાલીન કાર્મણશરીર આત્મા કે સાથ એકમેક હોને કે કારણ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોં કો ગ્રહણ કરને મેં, અપને અધીન કરને મેં ઓર અપને સાથ એકમેક કરલેને મેં સમર્થ હોતા હૈ । અનાદિકાલીન કાર્મણશરીર કે સમ્બન્ધ સે હી સસારી જીવ મૂર્ત હૈ, ઓર મૂર્ત હોને કે કારણ હી ઇસકા પૌદ્ગલિક કર્મોં કે સાથ સમ્બન્ધ હોતા હૈ ।

વીર્યશુભના પરિણમનરૂપ શુભાશુભ ક્રિયા થાય છે તે ક્રિયાને આત્માના પ્રદેશોનું પરિસ્પન્દન, કમ્પન, વ્યાપાર અથવા યોગ કહે છે આજ મન વચન અને કાયના યોગ કહેવાય છે આ ક્રિયા જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મોના બંધનું કારણ છે

આત્માની જ્યારે શુભ અથવા અશુભ ક્રિયા થાય છે તો આત્માની સાથે પહેલાથી બાંધેલા કાર્મણશરીરદ્વારા આત્મા અનન્તાનન્તપ્રદેશી-સ્કન્ધરૂપ, ચૌત્પર્શી કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને કાર્મણશરીરના રૂપમાં પરિણત કરે છે આત્માથી સંબંધ અનાદિકાલીન કાર્મણશરીર આત્માની સાથે એકમેક હોવાના કારણે કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં, પોતાના આધીન કરવામાં અને પોતાની સાથે એકમેક કરી લેવામાં સમર્થ થાય છે અનાદિકાલીન કાર્મણશરીરના સંબંધથી જ સસારી જીવ મૂર્ત હોવાના કારણે જ તેનો પૌદ્ગલિક કર્મોની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે

તૈલસ્નિગ્ધે ઘટાદૌ સશ્લિષ્ટાનિ મવન્તિ, તથા રાગદ્વેપરૂપતૈલસ્નિગ્ધમલિનાસ્મ
મવેક્ષેષુ કર્મવર્ગણાયોગ્યપુદ્ગલાઃ સ્વકીયોપાદાનશક્ત્યા જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મરૂપા
મવસ્યા પ્રાપ્ય સશ્લિષ્ટા મવન્તિ ।

પરમાણુરૂપા દ્વિપ્રદેશિપ્રમૃતિસ્કન્ધરૂપાથ પુદ્ગલા ઔદારિક-વૈક્રિયા-
-ડહારક-તૈજસ-માયા-આસોર્જિત-મન-કાર્મણ-મેદાદપ્ટવિધા । તપ્ત કર્મ-
વર્ગણાપુદ્ગલા અપિ સમસ્તલોક વ્યાપ્ય ધર્ત્તે, યત્ર સસારિણાં શરીરાણિ
સન્તિ, તત્રાપિ તદ્વદિધ્યાપિ સર્વત્ર તે ધર્ત્તન્તે, તત્ર કર્મયોગ્યપુદ્ગલા આત્મના પરિ-
ચીતાઃ કર્મરૂપેણ પરિણતા મવન્તિ ।

રાગદ્વેપરિણત્યાડર્શીકૃતસ્યાત્મનો

મનોવાક્કાયરૂપકરણસાહાય્યેન

તસીપ્રકાર રાગ-દ્વેષરૂપી તેજ સે ચિત્તને મલિન આત્મપ્રદેશો મેં, કર્મવર્ગણા કે યોગ્ય
પુદ્ગલ, અપની-અપની ઉપાદાનશક્તિ સે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ-રૂપ અવરથા કો પ્રાપ્ત કર કે
ચિપક બાતે હૈં ।

પરમાણુરૂપ ઔર દ્વિપ્રદેશી વગેરહ સ્કન્ધરૂપ પુદ્ગલ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક,
તૈજસ, માયા, આસોર્જિત, મન ઔર કાર્મણ કે મેદ સે બાઠ પ્રકાર કે હોતે હૈં । ફન મેં
સે કાર્મણવર્ગણા કે પુદ્ગલ મી સમ્પૂર્ણ છોક મેં વ્યાપ્ત હૈં । જહાં સસારી જીવોં કે શરીર હૈં,
જહાં મી હૈં, ઔર બાહર મી સર્વત્ર હૈં । યે કર્મયોગ્ય પુદ્ગલ આત્માદ્રારા જલ પ્રહણ ક્રિયે બાતે
હૈં તલ કર્મરૂપ મેં પરિણત હો બાતે હૈં ।

રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણતિ સે યુક્ત આત્મા જ્ઞા, મન, વચન, કાય, કી સહાયતા સે

જોડી બાચ છે, તે પ્રમાણે રાગ-દ્વેષ રૂપી તેજથી ચિત્તજ્ઞા અને મલિન આત્મપ્રદેશોમાં
કર્મવર્ગણામય પુદ્ગલ યોત-યોતાની ઉપાદાનશક્તિથી જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ-રૂપ
અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને જોડી બાચ છે

પરમાણુરૂપ અને દ્વિ-પ્રદેશી વગેરે સ્કન્ધરૂપ પુદ્ગલ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક
તૈજસ, માયા, આસોર્જિત, મન અને કર્મણના લેહથી બાઠ પ્રકારના હોય છે તેમાંથી
કર્મવર્ગણાના પુદ્ગલ પણ સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત છે જ્યાં સસારી જીવોનાં શરીર
છે ત્યાં પણ છે અને બહાર સર્વત્ર પણ છે તે કર્મયોગ્ય પુદ્ગલ આત્માદ્રારા
જ્યાં પ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યાં તે કર્મરૂપમાં પરિણત થઈ બાચ છે

રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણતિયુક્ત આત્માની મન, વચન અને કાયની સહાયતાથી

રાગાદિરૂપતૈલામ્યક્તસ્યાત્મન કાર્મણશરીરપરિણામો નવીનકર્મગ્રહણે યોગ્યતાં સપાદયતિ । આત્મશરીરયોરૈક્યે સતિ સમ્યગ્જ્ઞાનામાવરૂપાનામોગવીર્યતઃ કર્મબન્ધો ભવતિ । इत्य કર્મવર્ગણાયોગ્યપુદ્ગલાના જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મતયા પરિણતાના સકપાયસ્યાત્મનઃ સકલપ્રદેશેષુ લોલીમાવો વન્ધ इति ધોમ્યમ્ ।

(૮) વન્ધકારણનિરૂપણમ્-

વન્ધસ્ય પચ્ચ સાધારણકારણાનિ મિથ્યાત્વાઽવિરતિ પ્રમાદ-કપાય-યોગ-મેદાત્ ।

તપ્રાતત્ત્વે તત્ત્વાધ્યવસાયરૂપો વિપરીતાવબોધો મોહકર્મોદયજનિત આત્મ-પરિણામો મિથ્યાસમ્ । यद्वा-कुदेव-कुगुरु-कुधर्मेष्वभिरुचिरूपमतत्त्वार्थभ्रद्धान

ઠસી પ્રકાર રાગ-દ્રેષરૂપી તેલ સે યુક્ત આત્મા કા કાર્મણશરીરરૂપ પરિણામ નવીન કર્મો કો પ્રહ્ણ કરતે મેં યોગ્ય હો જાતા હૈ । આત્મા ઔર શરીર કે ઇકમેક હોને પર સમ્યગ્જ્ઞાન કે અમાવરૂપ અનામોગ વીર્ય સે કર્મબન્ધ હોતા હૈ । इस प्रकार ज्ञानावरण आदि कर्मरूप में परिणत कर्मणवर्गणाओं के योग्य पुद्गलों का कपाययुक्त-आत्मा के समस्त प्रदेशों में एकमेक हो जाना बन्ध है ।

(૯) વન્ધકે કારણ-

વન્ધ કે સાધારણ કારણ પાંચ હૈ—(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કપાય, ઔર (૫) યોગ ।

અતત્ત્વ કો તત્ત્વ સમસનેરૂપ મોહનીયકર્મબ્રમ્ય વિપરીતજ્ઞાનરૂપ આત્મપરિણામ કો મિથ્યાત્વ કહતે હૈ, અથવા કુદેવ, કુગુરુ ઔર કુધર્મ મેં રુચિરૂપ અતત્ત્વ કા

પરિણામ નવીન કર્મો બ્રહ્મણુ ઠરવામા ચોજ્ય થઈ જાય છે આત્મા અને શરીરના એકમેક થવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનના અભાવરૂપ અનામોગ વીર્યથી કર્મબન્ધ થાય છે

એ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મરૂપમા પરિણત કાર્મણવર્ગણાના ચોજ્ય પુદ્ગલોનુ કપાયયુક્ત આત્માના સમસ્ત પ્રદેશોમા એકમેક થઈ જવું તે બન્ધ છે

(૮) બન્ધનુ કારણ-

બન્ધના સાધારણ કારણો પાંચ છે—(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કપાય અને (૫) યોગ

અતત્ત્વને તત્ત્વ સમજવા રૂપ મોહનીયકર્મબ્રમ્ય, વિપરીતજ્ઞાનરૂપ આત્મ પરિણામને મિથ્યાત્વ કહે છે અથવા કુદેવ કુગુરુ, અને કુધર્મમાં રુચિરૂપ અતત્ત્વની

યથા દીપક ઇષ્માગુણયોગાદ્ વર્તિદ્વારા તૈલમાદાય જ્વાલારૂપેણ પરિણમ-
યતિ તથા રાગદ્વેષોષ્માગુણસમ્બધા મનોવાગાદિયોગવર્ત્યાઽઽત્મદીપઃ કર્મયોગ્યપુદ્ગલ-
સ્કન્ધતૈલમાદાય કર્મજ્વાલારૂપેણ પરિણત કરોતિ । મનોવાગાદિરૂપકરણસયોગાદા-
ત્મનો ધીર્યપરિણામો ભવતિ, અતો મનોવાગાદિવ્યાપારો યોગશબ્દેનોચ્યતે । યથા મૃનમ-
ઘટસ્યાન્નિસયોગાદ્ રક્તત્વાદિપરિણતિર્ઘટસ્યૈવ ભવતિ તથા મનોવાગાદિસયોગાદ્
શુમાશુભક્રિયારૂપા ધીર્યપરિણતિરાત્મન એવ ભવતિ, ન તુ પુદ્ગલરૂપમનોવાગાદૈ ।

યથા ચ તૈલામ્યક્તે ધરીરે જલાદેં ઘસે વા ધૂલિરાશ્લિષ્ટા ભવતિ, તથા

જેસે—દીપક ઇષ્માગુણ કે કારણ ઘટીદ્વારા તૈલ પ્રહણ કર કે જ્વાલા કે રૂપ મેં
પરિણત કરતા હૈ, ઠસી પ્રકાર રાગ-દ્વેષ રૂપ ઇષ્માગુણકે સમ્બન્ધ સે મન, વચન આદિ મોગો
કી ઘટી દ્વારા આત્મરૂપી દીપક કર્મયોગ્યપુદ્ગલસ્કન્ધરૂપ તૈલ કો પ્રહણ કર કે કર્મરૂપ
જ્વાલા મેં પરિણત કર લેતા હૈ । મન, વચન ઓર કાયરૂપ કરણ કે દ્વારા આત્મા કા ધીર્ય-
રૂપ પરિણમન હોતા હૈ । ઇસીલિપ્ મન, વચન, આદિ કા વ્યાપાર મોગ કહ્ણતા હૈ । જેસે
—અગ્નિ કે સયોગ સે મિટ્ટી કે ઘસે કી છઠ્ઠાઈ આદિરૂપ પરિણતિ હોતી હૈ, ઓર ઘસે ઘસે કી
હી કહ્ણતી હૈ, ઠસીપ્રકાર મન, વચન આદિ કે સયોગ સે શુમા-શુભક્રિયારૂપ ધીર્ય કી
પરિણતિ આત્મા કી હી હોતી હૈ, પુદ્ગલરૂપ મન, વચન આદિ કી નહી ।

જેસે તેલ સે સ્પિષ્ટ શરીર પર યા મીંગે હુપ વજ્ર પર ઘૂલ લગ જાતી હૈ,

જેવી રીતે દીપક ઇષ્માગુણના કારણે ઘટીદ્વારા તેલને ઝડલુ કરીને જ્વાળાના
રૂપમાં પરિણત કરે છે તે પ્રમાણે રાગ-દ્વેષરૂપ ઇષ્માગુણના સમ્બન્ધથી મન
વચન આદિ ચેત્તેની ઘટી દ્વારા આત્મારૂપી દીપક કર્મયોગ્ય-પુદ્ગલસ્કન્ધરૂપ
તેલને ઝડલુ કરીને કર્મરૂપ જ્વાલામાં પરિણત કરી લે છે મન, વચન અને
કાયરૂપ કરણદ્વારા આત્માનું ધીર્યરૂપ પરિણમન થાય છે; જો કારણથી મન, વચન
આદિને વ્યાપાર મોગ કહેવાય છે જેવી રીતે અજિતા સયોગથી માટીના બઢાની જ
લાલી (શત્તાથપણ) રૂપ પરિણતિ થાય છે, અને તે બઢાની જ કહેવાય છે તે પ્રમાણે
મન, વચન આદિના સયોગથી શુમા-શુભક્રિયારૂપ ધીર્યની પરિણતિ આત્માની જ
થાય છે પુદ્ગલરૂપ મન, વચન આદિની નહિ.

જેવી રીતે તેલથી સ્પિષ્ટ શરીર પર, અથવા સિંજાએલા વજ્ર પર
ધૂળ લાગી જાય છે તે પ્રમાણે રાગ-દ્વેષરૂપી તેલથી યુક્ત આત્માના કર્મજ્વાલારૂપ

एषु पञ्चसु कारणेषु कपाय' प्रधानम् । स च क्रोधमानमायालोम-
भेदाद्यतुर्विध' । चतुर्विधोऽप्यय कपायो रागद्वेषान्तर्गत एवास्ति । उक्तञ्च—

“दोहिं ठाणेहिं पावकम्मा वधति, तजहा रागेण य, दोसेण य । रागे
दुविहे पण्णत्ते, तजहा-माया य लोभे य । दोसे दुविहे पण्णत्ते, तजहा-कोहे य
माणे य” (स्या० स्थान ૨ ઉ૦)

बन्धद्यतुर्विध - प्रकृति-स्थित्य-अभाव-प्रदेशमेदात् । उक्तञ्च—

“અડવિહે વધે પણ્ણત્તે, તજહા-પગઇવે૧, ટિહવે૨, અણુભાવવંધે૩,
પણસવંધે૪ ।” (સમવાયાદ સમવાય૪)

इन पांच कारणों में कपाय प्रधान है । क्रोध, मान, माया और लोम के
भेदसे वह चार प्रकार का है । कपाय के ये चारों भेद राग और द्वेष में ही अन्तर्गत हो
जाते हैं । कहा भी है—

“दो स्थानों से पाप कर्मों का बन्ध होता है । वह इस प्रकार—राग से
और द्वेष से । राग दो प्रकार का है—माया और लोम । द्वेष भी दो प्रकार का है—क्रोध
और मान” । (स्या० स्थान ૨ ઉ ૨)

बन्ध चार प्रकार का है—(१) प्रकृति-बन्ध, (२) स्थिति बन्ध, (३) अनुभाव-बन्ध,
और (४) प्रदेश-बन्ध । कहा भी है—

“बन्ध चार प्रकार का कहा गया है, वह इस प्रकार—(१) प्रकृतिबन्ध, (२)
स्थितिबन्ध, (३) अनुभावबन्ध, (४) प्रदेशबन्ध” । (सम स ૪)

આ પાચ કારણોમાં કપાય પ્રધાન છે— મુખ્ય છે ક્રોધ, માન, માયા અને
લોભના લેહથી તે ચાર પ્રકારના છે કપાયના તે ચારેય લેહ રાગ—અને દ્વેષમા
સમાઈ બંધ છે કહ્યું છે કે—

“બે સ્થાનોથી પાપકર્મોના બંધ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે—રાગથી અને
દ્વેષથી રાગ બે પ્રકારનો છે—માયા અને લોભ દ્વેષ પણ બે પ્રકારનો છે—ક્રોધ અને
માન” (સ્થા. સ્થાન ૨-ઉ ૨)

બંધ ચાર પ્રકારના છે—(૧) પ્રકૃતિબંધ, (૨) સ્થિતિબંધ, (૩) અનુભાવબંધ
(૪) પ્રદેશબંધ. કહ્યું પણ છે—

‘બંધ ચાર પ્રકારના છે (૧) પ્રકૃતિબંધ, (૨) સ્થિતિબંધ, (૩) અનુભાવબંધ,
(૪) પ્રદેશબંધ,’ (સમ૦ સૂ. ૪)

મિથ્યાત્વમ્ ૧ । સાવધયોગેષુ પ્રવૃત્તિરવિરતિઃ ૨ । સદુપયોગમાયઃ પ્રમાદઃ, મોક્ષમાર્ગ
પ્રતિ શ્રેયિષ્ય વા પ્રમાદ ૩ । કપ્યતે=પુનઃપુનર્જન્મમરણાદિક્લેશોઽનુભૂયતે યેન
સ કપાયઃ, મોહનીયકર્મોદયમનિત આત્મપરિણતિવિશેષઃ, યદ્વા-કપ્યતે યન્ન
શારીરિકમાનસિકદુઃખે, સ કપ-સંસાર, તસ્ય આય-પ્રાપ્તિકારણ કપાયઃ=
ક્રોધાદિ ૪ । યુજ્યતે-આત્માઽનેનેતિ યોગ=મનોવાકાયવ્યાપારરૂપ ૫ । ઉક્તઃ-

“પંચ આસવદારા પળ્ગત્તા, તજ્જહા-મિચ્છત્તં ૧, અવિરર્હં ૨, પમાયા ૩,
કસાયા ૪, જોગા ૫ ” । (સમવા ૦ સમવાય ૫) ‘આસવદારા’ ઇતિ-આશ્રવો બન્ધ
કારણમ્ ।

શ્રદ્ધાન મિથ્યાત્વ કહાલાતા છે ૧ । સાવધ યોગા મેં પ્રવૃત્તિ કરના અવિરતિ છે ૨ । સમ્યક્
ઉપયોગ (યતના) ના અભાવ પ્રમાદ કહાલાતા છે, યા મોક્ષમાર્ગાં કે વિષય મેં શિથિલતા
હોના પ્રમાદ છે ૩ । જિસ કે દ્વારા આત્મા કપા કાય અર્થાત્ વારવાર જન્મ-મરણ ના
ક્લેશ મોગા કાય ઉસે કપાય કહતે હૈં । કપાય, મોહકર્મ સે ઉત્પન્ન આત્મા ની એક
પરિણતિ છે । અથવા જો શારીરિક એવા માનસિક દુઃખાં સે જીવ કપા કાય (યુક્ત હોં)
ઉસે કપ અર્થાત્ સંસાર કહતે હૈં જોર ઉસ કપ (સંસાર) ની કાય પ્રાપ્તિ જિસ સે હો
વહ કપાય કહાલાતા છે ૪ । જિસ સે આત્મા વ્યાપ્ત હો, એસા મન, વચન જોર કાય ના
વ્યાપાર યોગ કહાલાતા છે ૫ । કહા છે—

“પંચ આસવદારા પળ્ગત્તા, ત જહા-મિચ્છત્તં, અવિરર્હં, પમાયા, કસાયા,
જોગા ” । (સમવાયાજ, સમવાય ૫) યહાં ‘આસવદારા’ ના અર્થ છે-આશ્રવો કે દ્વાર
અર્થાત્ બન્ધકે કારણ ।

શ્રદ્ધા તેને મિથ્યાત્વ કહે છે (૧) સાવધ યોગોમા પ્રવૃત્તિ કરવી તે અવિરતિ
છે (૨) સમ્યક્ ઉપયોગને અભાવ તે પ્રમાદ કહેવાય છે, અથવા મોક્ષમાર્ગના
વિષયમા શિથિલતા થવી તે પ્રમાદ છે (૩) જેના દ્વારા આત્મા કપાય અર્થાત્ વારવાર
જન્મ મરણનો કલેશ ભોગવવાય તેને કપાય કહે છે કપાય, મોહ કર્મથી ઉત્પન્ન
આત્માની એક પરિણતિ છે અથવા—જ્યાં શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી જીવ
કપાય અર્થાત્ પીડાય તેને કપ અર્થાત્ સંસાર કહે છે, અને તે સંસારની કાય-પ્રાપ્તિ
જેનાથી કાય તે કપાય કહેવાય છે (૪) જેનાથી આત્મા વ્યાપ્ત હોય એવા મન,
વચન અને કાયાના વ્યાપાર તે યોગ કહેવાય છે (૫), કહ્યું છે કે —

“પંચ આસવદારા પળ્ગત્તા તજ્જહા-મિચ્છત્તં, અવિરર્હં, પમાયા, કસાયા જોગા ”
(સમવાયાજ, સમવાય ૫,) અહિં “આસવદારા” નો અર્થ એ છે કે-આશ્રવોના
દ્વાર, અર્થાત્ બન્ધના કારણ

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, જીવસ્ય જ્ઞાનગુણમાટ્ટણોત્તિઃ । દર્શનાવરણીય કર્મ દર્શનગુણમૂર । વેદનીયકર્મ જીવસ્યાવ્યાબાધગુણ સરુણદ્વિઃ । મોહનીયકર્મ જીવસ્યાવિરતિ તત્ત્વાનભિરુચિ ચ જનયતિઃ । આયુષ્યકર્મ જીવસ્યામરત્વં પ્રતિહન્તિ૫ । નામકર્મ જીવસ્યાઽમૂર્તત્વ પ્રતિવધ્નાતિ૬ । ગોત્રકર્મ તસ્યાગુરુલ્લઘુગુણ વ્યાહન્તિ૭ । અન્તરાયકર્મ જીવસ્યાનન્તવીર્યગુણ રુણદ્વિ૮ ।

યથા-ગઘાદિભસિતવૃણાદયો દુગ્ધરુપેણ પરિણતા ભવન્તિ, માધુર્ય-સ્વમાવ' સહૈવ જાયતે, સ ચૈતાવત્કાલપર્યન્તસ્યાયીત સ્થિતિસમયમર્યાદાઽપિ જાયતે માધુર્યં તીવ્રમન્દમાવાદિવિશેષોઽપિ ભવતિ, તસ્ય દુગ્ધસ્ય પૌદ્રલિક-

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જીવ કે જ્ઞાનગુણનો રોકતા છે, (૨) દર્શનાવરણીયકર્મ દર્શનગુણનો । (૩) વેદનીયકર્મ જીવ કે અવ્યાબાધગુણ નો રોકતા છે ઓર (૪) મોહનીય કર્મ જીવ મેં અવિરતિ ઓર તત્ત્વ કે પ્રતિ અરુચિ ઉત્પન્ન કરતા છે । (૫) આયુકર્મ જીવ કી અમરતા નો રોકતા છે ઓર (૬) નામકર્મ જીવ કે અમૂર્તત્વ ગુણ નો રોકતા છે । (૭) ગોત્રકર્મ અમુક-લ્લઘુલ્લ ગુણ નો નષ્ટ કરતા છે ઓર (૮) અન્તરાયકર્મ જીવ કે અન્તર વીર્ય નો ઘાત કરતા છે ।

જેવે ગાયદ્વારા સ્વાયે હુણ વૃણ આદિ દૂધ રૂપ મેં પરિણત હોતે હેં, ઓર ઇન મેં મધુરતા ના સ્વમાવ મી સાથ હી ઉત્પન્ન હો જાતા છે । ઇસ મેં અમુક કાલપર્યન્ત ઠહરને કી સ્થિતિ-મર્યાદા મી ઉત્પન્ન હો જાતી છે, ઓર મધુરતા મેં તીવ્રતા યા મન્દતા કી વિશેષતા મી આજાતી છે । ઇસ દૂધ ના પૌદ્રલિક પરિણામ મી સાથ હી ઉત્પન્ન હોતા છે ।

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જીવના જ્ઞાન-શુષ્કને ઢાકી દે છે; (૨) દર્શનાવરણીય કર્મ દર્શનશુષ્કને ઢાકે છે (૩) વેદનીય કર્મ જીવના અવ્યાબાધ શુષ્કને, ઢાકી દે છે (૪) મોહનીય કર્મ જીવના અવિરતિ અને તત્ત્વપ્રતિ અરુચી ઉત્પન્ન કરાવે છે (૫) આયુ કર્મ જીવની અમરતાને ઢાકે છે (૬) નામ-કર્મ જીવના અમૂર્તત્વ શુષ્કને ઢાકે છે (૭) ગોત્ર-કર્મ અમુકલ્લઘુલ્લ શુષ્કનો નાશ કરે છે અને (૮) અન્તરાય કર્મ જીવના અન્તરવીર્યનો ઘાત કરે છે

જેવી રીતે ગાયે આદિહું ઘાસ આદિ દ્રવ્ય રૂપમાં પરિણત થાય છે અને તેમાં મધુરતાનો સ્વભાવ પણ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં અમુકકાલપર્યન્ત સ્થિર રહેવાની સ્થિતિ-મર્યાદા પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને મધુરતામાં તીવ્રતા અથવા મન્દતાની વિશેષતા પણ આવી જાય છે તે દ્રવ્યનું પૌદ્ગલિક પરિણામ પણ સાથે જ પ્રજા થયે

તત્ર પ્રકૃતિ.-સ્વભાવઃ । આત્મપરિગૃહીતકર્મપૃદ્ગલાના તચ્ચક્તિરુપેણ પરિજ-
મનમ્ । યથા નિશ્વસ્ય તિત્ત્વમ્, ગૃહસ્ય મધુરત્વમ્ । પ્રકૃતિર્દિવિધા-મૂલપ્રકૃતિઃ,
ઉત્તરપ્રકૃતિશ્ચ । મૂલરૂપ કર્મેણ સ્વભાવો મૂલપ્રકૃતિઃ । મૂલપ્રકૃતિરષ્ટધા-જ્ઞાના-
વરણીય૧ - દર્શનાવરણીય૨ - વેદનીય૩ - મોહનીયા૪ - ડ્યુપ્પ૫ - નામ૬ - ગોત્રા૭ -
ન્તરાય૮ - મેદાત્ । ઉક્તશ્ચ—

“અદૃ કમ્મપગહીઓ પળ્લપ્પાઓ, તજહા-ગાણાવરણિજ્જ૧, દસણાવરણિજ્જ૨,
વેચણિજ્જ૩ મોહણિજ્જ૪, આડય૫, નામ૬, ગોય૭, અત્તરાય૮” । (પ્રજ્ઞાપના૦
પદ-૨૧ ઉ. ૧ સ્. ૨૮૮)

પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવ । આત્મા કે દ્વારા પ્રહણ કિપ્ હુપ્ કર્મપુદ્ગલો મેં અમુક-
અમુક પ્રકાર કી શક્તિ (સ્વભાવ) ઉત્પન્ન હો જાના પ્રકૃતિમય છે । જૈસે-નીમ મેં કદુકતા
ઔર ગુદ મેં મધુરતા હોતી છે ।

પ્રકૃતિ યો પ્રકાર કી છે-મૂલપ્રકૃતિ ઔર ઉત્તરપ્રકૃતિ । કર્મ કા મૂલ સ્વભાવ
મૂલપ્રકૃતિ કહછાતી છે । મૂલપ્રકૃતિ કે આઠ મેદ હૈં-(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય,
(૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર, ઔર (૮) અન્તરાય ।
કહા મી છે—

“આઠ કર્મપ્રકૃતિયા હૈં, વે હસ પ્રકાર-(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય,
(૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર, (૮) અન્તરાય ।”
(પ્રજ્ઞા પદ ૨૧ ઉ ૧ સ્. ૨૮૮)

પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવ-આત્માદ્વારા પ્રહણ કરેલા કર્મપુદ્ગલોમાં અમુક-
અમુક પ્રકારની શક્તિ (સ્વભાવ) નુ ઉત્પન્ન થઈ જવું તે પ્રકૃતિમય છે જેવી રીતે
લીજામાં ઠઠવાય અને ગોળમાં મધુરતા હોય છે

પ્રકૃતિ જો પ્રકારની છે- (૧) મૂલપ્રકૃતિ અને (૨) ઉત્તરપ્રકૃતિ કર્મના મૂલ
સ્વભાવ તે મૂલપ્રકૃતિ કહેવાય છે તે મૂલ પ્રકૃતિના આઠ મેદ છે- (૧) જ્ઞાનાવરણીય,
(૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ (૬) નામ, (૭) ગોત્ર
અને (૮) અન્તરાય. કહ્યું છે કે -

“આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ છે, તે આ પ્રમાણે-જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય,
મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર, અન્તરાય” (પ્રજ્ઞા પદ ૨૧ ઉ ૧ સ્. ૨૮૮)

યથા વા-વાતહારિદ્રવ્યનિર્મિતો મોદકઃ પ્રકૃત્યા વાત ઇરતિ, પિત્તોપશ્મ-
કદ્રવ્યનિર્મિતો મોદકઃ. પ્રકૃત્યા પિત્તં નાશયતિ, કફાપહારકદ્રવ્યનિર્મિતઃ. કફ
ઇરતિ । इत्येव मोदकस्य नानाविधा प्रकृतिः । तस्यैव मोदकस्य स्थितिस्तु
कस्यचिदेकदिनव्यापिनी, अपरस्य दिनद्वयस्थायिनी, अन्यस्य कस्यचिन्मासादि-
काल व्याप्य स्थितिर्भवति, तत पर तत्तन्मोदकस्य विनाशात् । एव मोदकस्यानु-
भावो मधुरकटुकपायादिरूपः । रसस्तीव्रमन्दभावेन कस्यचिन्मोदकस्यैकगुणः,
कस्यचिद् द्विगुण, कस्यचित् त्रिगुणो भवति । प्रदेशोऽपि मोदकस्य कस्यचिदेक-
कर्षमितः, कस्यचिद् द्विकर्षपरिमितः, कस्यचित् त्रिकर्षपरिमितो भवति ।

અથવા જૈસે-વાતહારક દ્રવ્યોં સે બના મોદક સ્વભાવ સે વાત કા નાશ કરતા હૈં,
પિત્તકા નાશ કરને વાલ દ્રવ્યોં સે બના મોદક પિત્તકા નાશ કરતા હૈં, કફહારી દ્રવ્યોં સે બના
મોદક કફકો દૂર કરતા હૈં, ઇસ પ્રકાર મોદક કી પ્રકૃતિ નાના પ્રકાર કી હૈં । કોઈ મોદક
એકદિન તક હીં ટહુર સકતા હૈં, કોઈં દો દિન તક ઓર કોઈં મહીને મરતક ટહુર સકતા હૈં,
ઊસકે પશ્ચાત્ મોદક મેં વહ શક્તિ નહીં રહતી હૈં । ઇસી પ્રકાર કિસી મોદક કા મધુર યા
કટુક રસ તીવ્ર હોતા હૈં કિસી કા મન્દ હોતા હૈં, કિસી મોદક મેં એકગુણ રસ હોતા હૈં,
કિસી મેં દ્વિગુણ ઓર કિસી મેં ત્રીન ગુણ, કિસી મોદક કા પ્રદેશસમૂહ એક કર્ષ
પરિમિત હોતા હૈં, કિસીકા દો કર્ષ પરિમિત હોતા હૈં, ઓર કિસીકા ત્રીન કર્ષ પરિમિત
હોતા હૈં ।

અથવા-જેમ વાયુનાશક દ્રવ્યોથી બનેલા લાડુ સ્વભાવથી વાયુનો નાશ કરે છે,
પિત્તને શાન્ત કરવા વાળા દ્રવ્યોથી બનેલા લાડુ પિત્તનો નાશ કરે છે કફ નાશ કરનારા
દ્રવ્યોથી બનેલા લાડુ કફને દૂર કરે છે, જે પ્રમાણે લાડુની પ્રકૃતિ બુદ્ધ-બુદ્ધ પ્રકારની
છે કોઈ લાડુ એક દિવસ સુધી રહી શકે છે, કોઈ બે દિવસ અને કોઈ મહિના સુધી
રહી શકે છે તે પછી લાડુમાં તે પ્રથમના જેવી શક્તિ રહેતી નથી. જે પ્રમાણે કોઈ
લાડુનો મધુર અથવા કટુક રસ તીવ્ર હોય છે કોઈનો મૃદુ હોય છે, કોઈ લાડુમાં એક
શુષ્ક રસ હોય છે, કોઈમાં દ્વિશુષ્ક અને કોઈમાં ત્રણ શુષ્ક રસ હોય છે કોઈ લાડુના
પ્રદેશસમૂહ એક કર્ષ (બે તોલા) પરિમિત હોય છે કોઈના બે કર્ષ (ચાર તોલા)
પરિમિત હોય છે, અને કોઈના ત્રણ કર્ષ (છ તોલા) પરિમિત હોય છે

પરિણામશ્વાપિ સદૈવ પ્રાદુર્ભવતિ તથા જીવેન પરિશુદ્ધીતાનાં કર્મવર્ગનાયોગ્ય-
પુદ્ગલાનાં કર્મરૂપેણ પરિણમને ચતુર્વિંશા અશા સદૈવ ભવન્તિ । ત एषांશ્ચાઃ
બન્ધમેદાઃ પ્રકૃત્યાદયઃ સન્તિ ।

કળિકાગુહઘટકદુકાદિદ્રવ્યાણામીપધમોદકરૂપેણ પરિણમને સદૈવા-
નેકાકારપરિણામો ભવતિ । યથા મોદકો હિ કશ્ચિદ્ વાતપિત્તરુણશીલ', કશ્ચિદ્
પુદ્ધિવર્ધનઃ, કશ્ચિત્ સમોદકારી, કશ્ચિન્મારક', इत्यनेकाकारेण પરિણમતે
બીજસંયોગાત્, તથા કર્મવર્ગનાયોગ્યપુદ્ગલાનામાત્મસમ્બન્ધાત્કર્મરૂપેણ પરિણામે
કશ્ચિત્કર્મપુદ્ગલ જ્ઞાનમાતૃણોતિ, કશ્ચિદર્શનમાતૃણોતિ ; અપરઃ સુસ્વદુ સ્વાનુભવં જનયતી
ત્યાદિ યોજનીયમ્ ।

इस प्रकार बीज द्वारा ग्रहण किए हुए कर्मवर्गणा के योग्यपुद्गोका कर्मरूप परिणमन
होने पर चार प्रकार के अश उन में साथ ही उत्पन्न होते हैं । वही अश बंध के प्रकृति
आदि भेद कहलाते हैं ।

આટા, ગુહ, બી ઔર કટુક આદિ દ્રવ્યો સે બને હુણ્ લઢૂઢૂ મેં એક સાથ અનેક
પ્રકાર કે પરિણમન હોતે હૈં । કોઈ લાઢૂઢૂ વાત-પિત્ત કા નાશક હોતા હૈ, કોઈ બુદ્ધિવર્ધક
હોતા હૈ, કોઈ સમ્મોદકનક હોતા હૈ, ઔર કોઈ ઘાતક હોતા હૈ, इस प्रकार बीज के संयोग से
लड़ू અનેક આકારો મેં પરિણત્ત હોતા હૈ । इसी प्रकार कर्मवर्गणा-योग्य पुद्गलों का आत्मा के
निमित्त से कर्मरूप परिणमन होने पर कौंई कर्म, ज्ञान को आच्छादित करता है, कौंई
दर्शनको कौंई कर्म, सुस्व-दुःस्व का अनुभव कराता है । इत्यादि सब भेद लना चाहिए ।

ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણે જીવદ્વારા પ્રકૃત્ય કહેલા કર્મવર્ગણાયોગ્ય પુદ્ગલોનું
કર્મરૂપ પરિણમન થવાની સાથે ચાર પ્રકારના અશ તેમાં સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે
તે અશ, બંધના પ્રકૃતિ આદિ ભેદ કહેવાય છે

હોટ, જાળ, ધી અને ઠડુક આદિ દ્રવ્યો નાંખીને બનાવેલા લાડુમાં એક સાથે
અનેક પ્રકારનું પરિણમન થાય છે, કોઈ લાડુ વાત-પિત્તનો નાશ કરનાર હોય છે કોઈ
બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે કોઈ સમોદક ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે અને કોઈ ઘાતક હોય
છે એ પ્રમાણે જીવના સંયોગથી લાડુ અનેક આકારોમાં પરિણત્ત થાય છે તે
પ્રમાણે કર્મવર્ગણાયોગ્ય પુદ્ગલોનું આત્માના નિમિત્તથી કર્મરૂપ પરિણમન થાય ત્યારે
કોઈ કર્મ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરે છે કોઈ દર્શનને, કોઈ કર્મ સુખ-દુઃખનો અનુભવ
કરાવે છે એ પ્રમાણે સર્વ બાબતમાં ઘટાવી લેવું એઈએ

- (૨) દર્શનસ્ય (સામાન્યબોધસ્ય) આવરક કર્મ દર્શનાવરણીયમ્ ।
- (૩) સુસ્વદુઃખાનુભવજનકં કર્મ વેદનીયમ્ ।
- (૪) મદિરાવન્મોહજનક કર્મ મોહનીયમ્ ।
- (૫) ભવધારણકારણ કર્મ આયુષ્કમ્ ।
- (૬) વિશિષ્ટગતિજાત્યાદિપ્રાપ્તિકારણ કર્મ નામ ।
- (૭) ઉત્કર્ષાપકર્ષપ્રાપ્તિકારણં કર્મ ગોત્રમ્ ।
- (૮) દાનલાભાદિવિધાતક કર્મ અન્તરાય ।

મૂલરૂપ કર્મણઃ સ્વભાવોઽપ્ટવિધ ઇતિ મૂલપ્રકૃતિરપ્ટવિધા સંક્ષેપતઃ કથિતા । અપ્ટાના મૂલપ્રકૃતીના પ્રત્યેકમવાન્તરમેદ પ્વોત્તરપ્રકૃતિ । સા ચ

(૨) દર્શન અર્થાત્ સામાન્ય બોધકો આજ્ઞાદિત કરને વાલ કર્મ દર્શનાવરણ છે ।

(૩) સુસ્વ-દુઃખના વેદન કરાને વાલ કર્મ વેદનીય કહલાતા છે ।

(૪) મદિરા કે સમાન મોહ ઉત્પન્ન કરને વાલ કર્મ મોહનીય કહલાતા છે ।

(૫) ભવધારણા કા કારણ કર્મ આયુષ્ક કહલાતા છે ।

(૬) વિશેષ પ્રકાર કી ગતિ, જાતિ આદિ કી પ્રાપ્તિ કા કારણ નામકર્મ છે ।

(૭) ઉત્કર્ષ ઔર અપકર્ષ કી પ્રાપ્તિ કા કારણ ગોત્રકર્મ કહલાતા છે ।

(૮) દાન લાભ આદિ મેં વિષ્ણુ ઢાલને વાલ અન્તરાય કર્મ કહલાતા છે ।

કર્મ કા મૂલ સ્વભાવ આઠ પ્રકાર કા હી છે, જત આઠ પ્રકૃતિયાં કા સક્ષિત્ત કથન ક્રિયા ગયા છે, ઇન આઠ પ્રકૃતિયોં કે અવાન્તર મેદોં કો ઉત્તર-પ્રકૃતિ કહતે હૈં ।

- (૨) દર્શન અર્થાત્ સામાન્ય બોધને જે આજ્ઞાદિત કરવાવાળું કર્મ તે દર્શનાવરણ છે
- (૩) સુખ-દુઃખાનુ વેદન કરવાવાળું કર્મ તે વેદનીયકર્મ કહેવાય છે
- (૪) મદિરાના સમાન મોહ ઉત્પન્ન કરવાવાળું કર્મ તે મોહનીય કહેવાય છે
- (૫) ભવ-ધારણ કરવાનું જે કારણ કર્મ તે આયુષ્ય કહેવાય છે
- (૬) વિશેષ પ્રકારની ગતિ-જાતિ આદિની પ્રાપ્તિનું કારણ તે નામકર્મ કહેવાય છે
- (૭) ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષની પ્રાપ્તિનું કારણ તે ગોત્રકર્મ કહેવાય છે
- (૮) દાન-લાભ આદિમાં વિષ્ણુ નાખવાવાળું તે અન્તરાય કર્મ કહેવાય છે

કર્મને મૂળ સ્વભાવ આઠ પ્રકારનો છે તેથી આઠ પ્રકૃતિઓનું સક્ષિત્તમા કથન થયું છે જે આઠ પ્રકૃતિઓના અવાન્તર ભેદોને ઉત્તરપ્રકૃતિ કહે છે જરાસુ પુરુષોને

एवं कर्मणोऽपि कस्यचित् ज्ञानावरणस्वभावा प्रकृति, अपरस्य दर्शनावरणरूपा, कस्यचित् सम्यग्दर्शनादिविघातस्वभावा ।

કર્મણઃ સ્થિતિષ્ઠ કસ્યચિત્ ત્રિશત્સાગરોપમકોટીકોટીરૂપા, અપરસ્ય કસ્યચિત્ કર્મણઃ સપ્તતિસાગરોપમકોટીકોટીરૂપેત્યાદિ । રસસ્તુ "કસ્યચિત્ કર્મણસ્તીવ્રતઃ, કસ્યચિત્તીવ્રતરઃ, કસ્યચિત્તીવ્રતમ, કસ્યચિન્મન્દઃ, કસ્યચિન્મન્દતર ઇત્યાદિ ધોષ્યમ્ ।

(૧) પ્રકૃતિબન્ધ -

॥ અષ્ટવિધ-મૂળપ્રકૃતિબન્ધ-રૂપણમ્ -

(૧) જ્ઞાનસ્ય (વિશેષધોષસ્ય) આધરક કર્મ જ્ઞાનાવરણીયમ્ ।

इसी प्रकार किसी कर्म की ज्ञानको आच्छादित करने की प्रकृति है, किसीका दर्शन को रोकने की है, किसी की सुख-दुःख का अनुभव कराने की प्रकृति है, और किसी की सम्यग्दर्शन का घात करने की है । किसी कर्म की तीस कोटिकाकोठी सागरोपमकी स्थिति है, किसी की सत्तर (७०) कोटिकाकोठी सागरोपम की है ।

इसी प्रकार किसी कर्म का रस तीव्र है, किसी का तीव्रतर है, किसी का तीव्रतम है । किसी का रस मन्द है, किसी का मन्दतर है । इत्यादि समस्त छेना चाक्षिप ।

(૧) પ્રકૃતિબન્ધ

(૧) જ્ઞાન અર્થાત્ વિશેષ ધર્મો કે વાષકો આચ્છાદિત કરને વાછા કર્મ જ્ઞાનાવરણ કહાવાત છે ।

આ પ્રમાણે કોઈ કર્મની જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરવાની પ્રકૃતિ છે, કોઈની દર્શનને ઢાકી દેવાની છે, કોઈની સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવવાની પ્રકૃતિ છે, અને કોઈની સમ્યગ્દર્શનનો ઘાત કરવાની પ્રકૃતિ છે

કોઈ કર્મની ત્રીશ કોટિકોટી સાગરોપમની સ્થિતિ છે કોઈની સીતેર (૭૦) કોટિકોટી સાગરોપમની છે

આ પ્રમાણે કોઈ કર્મનો રસ તીવ્ર છે કોઈનો તીવ્રતર છે, અને કોઈનો તીવ્રતમ છે કોઈનો રસ મંદ છે, કોઈનો મંદતર છે ઇત્યાદિ સમસ્ત લેખુ નોઈએ

(૧) પ્રકૃતિબન્ધ

(૧) જ્ઞાન અર્થાત્ વિશેષ ધર્મોના ધોષને જે આચ્છાદિત કરવાવાળું કર્મ તે જ્ઞાન વરણીય કહેવાય છે

- (૨) દર્શનસ્ય (સામાન્યબોધસ્ય) આવરક કર્મ દર્શનાવરણીયમ્ ।
- (૩) મુલ્લદુઃખાનુભવજનકં કર્મ વેદનીયમ્ ।
- (૪) મદિરાવન્મોહજનક કર્મ મોહનીયમ્ ।
- (૫) ભવધારણકારણ કર્મ આયુષ્કમ્ ।
- (૬) વિશિષ્ટગતિજાત્યાદિપ્રાપ્તિકારણ કર્મ નામ ।
- (૭) ઉત્કર્ષાપકર્ષપ્રાપ્તિકારણ કર્મ ગોત્રમ્ ।
- (૮) દાનલાભાદિવિધાતક કર્મ અન્તરાય ।

મૂલરૂપ કર્મણ. સ્વભાવોઽષ્ટવિધ इति મૂલપ્રકૃતિરષ્ટવિધા સંક્ષેપતઃ કથિતા । અષ્ટાના મૂલપ્રકૃતીના પ્રત્યેકમવાન્તરમેદ પવોત્તરપ્રકૃતિ । સા ચ

(૨) દર્શન અર્થાત્ સામાન્ય બોધકો આશ્ચર્યકર કરને વાળા કર્મ દર્શનાવરણ છે ।

(૩) મુલ્લ—દુઃખના વેદન કરાવે વાળા કર્મ વેદનીય કહી શકાય છે ।

(૪) મદિરા કે સમાન મોહ ઉત્પન્ન કરને વાળા કર્મ મોહનીય કહી શકાય છે ।

(૫) ભવધારણા કારણ કર્મ આયુષ્ક કહી શકાય છે ।

(૬) વિશેષ પ્રકાર કી ગતિ, જાતિ આદિ કી પ્રાપ્તિ કારણ નામકર્મ છે ।

(૭) ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ કી પ્રાપ્તિ કારણ ગોત્રકર્મ કહી શકાય છે ।

(૮) દાન લાભ આદિ મેં વિષ્ણુ ઢાલે વાળા અન્તરાય કર્મ કહી શકાય છે ।

કર્મ કા મૂલ સ્વભાવ આઠ પ્રકાર કા હી છે, અતઃ આઠ પ્રકૃતિયોં કા સંક્ષિપ્ત કથન કિયા ગયા છે, ઇન આઠ પ્રકૃતિયોં કે અવાન્તર મેદોં કો ઉત્તર—પ્રકૃતિ કહતે છે ।

- (૨) દર્શન અર્થાત્ સામાન્ય બોધને જે આશ્ચર્યકર કરવાવાળું કર્મ તે દર્શનાવરણ છે
- (૩) મુલ્લ—દુઃખાનુ વેદન કરાવવાવાળું કર્મ તે વેદનીયકર્મ કહેવાય છે
- (૪) મદિરાના સમાન મોહ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળું કર્મ તે મોહનીય કહેવાય છે
- (૫) ભવ-ધારણ કરવાનું જે કારણ કર્મ તે આયુષ્ય કહેવાય છે
- (૬) વિશેષ પ્રકારની ગતિ-જાતિ આદિની પ્રાપ્તિનું કારણ તે નામકર્મ કહેવાય છે
- (૭) ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષની પ્રાપ્તિનું કારણ તે ગોત્રકર્મ કહેવાય છે
- (૮) દાન-લાભ આદિમાં વિષ્ણુ નાખવાવાળું તે અન્તરાય કર્મ કહેવાય છે

કર્મને મૂળ સ્વભાવ આઠ પ્રકારનો છે તેથી આઠ પ્રકૃતિઓનું સંક્ષિપ્ત કથન છે એ આઠ પ્રકૃતિઓના અવાન્તર ભેદોને ઉત્તરપ્રકૃતિ કહે છે છતાંમુ પુરૂષોને

एव कर्मणोऽपि कस्यचित् ज्ञानावरणस्वभावा प्रकृति, अपरस्य दर्शना-
वरणरूपा, कस्यचित् सम्यग्दर्शनादिविघातस्वभावा ।

कर्मणः स्थितिश्च कस्यचित् त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटीरूपा, अपरस्य
कस्यचित् कर्मण सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीरूपेत्यादि । रसस्तु ' कस्यचित्
कर्मणस्तीव्रः, कस्यचितीव्रतरः, कस्यचितीव्रतम, कस्यचिन्मन्दः, कस्यचिन्म-
न्दतर इत्यादि घोष्यम् ।

(१) प्रकृतिष्वन्व -

॥ अष्टविध-मूलप्रकृतिष्वन्व-लक्षणम् -

(१) જ્ઞાનસ્ય (વિશેષબોધસ્ય) આવરક કર્મ જ્ઞાનાવરણીયમ્ ।

इसी प्रकार किसी कर्म की ज्ञानको आच्छादित करने की प्रकृति है, किसीका दर्शन
को ढँकने की है, किसी की सुख-दुःख का अनुभव कराने की प्रकृति है, और किसी की
सम्पूर्णदर्शन का बाध करने की है । किसी कर्म की तीस कोट्याकोटी सागरोपमकी स्थिति है,
किसी की सत्तर (७०) कोट्याकोटी सागरोपम की है ।

इसी प्रकार किसी कर्म का रस तीव्र है, किसी का तीव्रतर है, किसी का तीव्रतम है ।
किसी का रस मन्द है, किसी का मन्दतर है । इत्यादि समस्त छेना चाहिए ।

(१) પ્રકૃતિષ્વન્વ

(૧) જ્ઞાન અર્થાત્ વિશેષ ધર્મો કે બાધકો આચ્છાદિત કરને બાધા કર્મ જ્ઞાનાવરણ
કરજાતા છે ।

આ પ્રમાણે કોઈ કર્મની જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરવાની પ્રકૃતિ છે, કોઈની દર્શનને
બાધી દેવાની છે, કોઈની સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવવાની પ્રકૃતિ છે, અને કોઈની
સમ્પૂર્ણદર્શનનો બાધ કરવાની પ્રકૃતિ છે

કોઈ કર્મની ત્રીશ કોટ્યકોટી સાગરોપમની સ્થિતિ છે કોઈની સીતેર (૭૦)
કોટ્યકોટી સાગરોપમની છે

આ પ્રમાણે કોઈ કર્મનો રસ તીવ્ર છે કોઈનો તીવ્રતર છે, અને કોઈનો
તીવ્રતમ છે કોઈનો રસ મંદ છે, કોઈનો મંદતર છે ઇત્યાદિ સમસ્ત લેવું જોઈએ.

(૧) પ્રકૃતિબધ

(૧) જ્ઞાન અર્થાત્ વિશેષ ધર્મોના બાધને જે આચ્છાદિત કરવાવાળું કર્મ તે જ્ઞાન
વરણીય ઠહેલાય છે

જયન્ય-સ્થિતિરિષ્ટમુહૂર્તપ્રમાણા । જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીયા-સ્યુષ્યા-
અન્તરાયકર્મણાં જયન્યસ્થિતિરન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણા ।

જ્ઞાનાવરણીય - દર્શનાવરણીય - વેદનીયાઽ - અન્તરાયકર્મણામુત્કૃષ્ટસ્થિતિઃ
ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટયઃ, મોહનીયકર્મણ સપ્તતિસાગરોપમકોટીકોટયઃ
સ્થિતિરુત્કૃષ્ટા । નામ-ગોત્ર-કર્મણોર્વિંશતિસાગરોપમકોટીકોટયઃ સ્થિતિરુત્કૃષ્ટા ।
આયુષ્યકર્મણામ્ત્રિંશત્સાગરોપમપ્રમાણા સ્થિતિરુત્કૃષ્ટા । મધ્યમા સ્થિતિસ્ત્વ-
સંખ્યાતપ્રકારા, કપાયપરિણામતારતમ્યેન તસ્યા અસંખ્યાતમેદાત્ ।

ખાઠ મુહૂર્ત કી હૈ, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, આયુ ઓર અન્તરાય કર્મ કી
જયન્ય સ્થિતિ અન્તમુહૂર્ત કી હૈ ।

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, ઓર અન્તરાય કર્મો કી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીસ
કોઠા-કોઠી સાગરોપમ કી મોહનીય કર્મ કી સત્તર કોઠા-કોઠી સાગરોપમ કી, નામ ઓર
ગોત્ર કર્મ કી વીસ કોઠા-કોઠી સાગરોપમ કી હૈ । આયુષ્ય કર્મ કી તેત્રીસ સાગરોપમ કી
હૈ । મધ્યમ સ્થિતિ અસંખ્યાત પ્રકાર કી હૈ, કપાયરૂપ પરિણામો કી હીનતા ઓર અધિકતા
કે કારણ ત્સકે અસંખ્ય પ્રકાર હોતે હૈ ।

સ્થિતિચન્ચકા કોષ્ટક ટીકા કે અનુસાર પૃષ્ઠ ૩૩૬ સે સમજા લેના જાણિય ।

ખાઠ મુહૂર્તની છે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, આયુ અને અન્તરાય
કર્મની જયન્ય સ્થિતિ અન્તમુહૂર્તની છે

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, અને અન્તરાય કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીસ
કોઠા-કોઠી સાગરોપમની, મોહનીય કર્મની સીતેર (૭૦) કોઠા-કોઠી સાગરોપમની,
નામ અને ગોત્ર કર્મની વીસ કોઠા-કોઠી સાગરોપમની, આયુષ્ય કર્મની તેત્રીસ
સાગરોપમની છે મધ્યમ સ્થિતિ અસંખ્યાત પ્રકારની છે કપાયરૂપ પરિણામોની
હીનતા અને અધિકતાના કારણે તેના અસંખ્ય પ્રકાર થાય છે

સ્થિતિબધ્ન કોષ્ટક ટીકાના અનુસાર પૃષ્ઠ ૩૩૬થી સમજા લેવું જોઈએ

વિસ્તરતો જિજ્ઞાસુના ધોધાય શાસ્ત્રે નિર્દિષ્ટા । જ્ઞાનાવરણીયાદિમૂલપ્રકૃતી
નામષ્ટાનામવાન્તરમેદા યયાક્રમમ્—(૧) પચ્ચ, (૨) નવ, (૩) દ્વૌ, (૪) અષ્ટાવિંશતિઃ,
(૫) ચત્વારઃ, (૬) દ્વિચત્વારિંશત્, (૭) દ્વૌ, (૮) પચ્ચ સન્તિ । एतत्सर्वमागमतोज्જ
વગન્તવ્યમ્ ।

(૨) સ્થિતિબન્ધ -

આત્મસલ્મનાનાં કર્મપુલ્લગાનાં યયા જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટકાલમર્યા-
દયાઽઽત્મપ્રદેશેષ્વવસ્થાનાં સા કાલમર્યાદા સ્થિતિબન્ધઃ । કિચ્ચ—અધ્યસાયવિશેષ-
ગૃહીતસ્ય કર્મદલિકસ્ય સ્થિતિકાલનિયમનં સ્થિતિબન્ધ ।

વેદનીયકર્મણો જઘન્યસ્થિતિર્દ્વાદશમુદ્દર્તપ્રમાણા । નામ—ગોત્રકર્મણો-

વિસ્તાર સે જિજ્ઞાસુ પરુષો કી જ્ઞાનકારી કે લિપ્ શાસ્ત્ર મેં વર્ણન કિયા ગયા હૈ । જ્ઞાનાવરણીય
આદિ મૂલ પ્રકૃતિયો કે અવાન્તર મેદો કી સત્યા ક્રમ સે પાચ, નૌ, દ્વૌ, અષ્ટાઈસ, ચાર,
ચાલીસ, દો જૌર પાંચ હૈ । इन सबको आगम से समझ लेना चाहिए ।

(૨) સ્થિતિબન્ધ

આત્મા કે સાથ છો હુ, કર્મપુલ્લહ બિસ જઘન્ય મધ્યમ યા ઉત્કૃષ્ટ કાલમર્યાદા સે
આત્મપ્રદેશો મેં રિખર હૈ, તસ કાલમર્યાદાકો સ્થિતિબન્ધ કહતે હૈ । અથવા યો કહિપ કિ—
અધ્યવસાયવિશેષ દ્વારા મ્હણ કિપ હુ, કર્મદલિમો કે આત્મા મેં ટ્હરને કે કાલસમ્બન્ધી નિયમન
કો સ્થિતિબન્ધ કહતે હૈ ।

વેદનીય કર્મ કી જઘન્ય સ્થિતિ બારહ મુદ્દર્ત કી, તથા નામ જૌર ગોત્રકર્મ કી

જાણવા માટે શાસ્ત્રમા વિસ્તારથી વર્ણનકરવામા આવ્યું છે જ્ઞાનાવરણીય આદિ મૂલ
પ્રકૃતિના અવાન્તર ભેદોની સખ્યા ક્રમથી—પાચ, નૌ, દ્વૌ, અષ્ટાવીસ, ચાર, ચત્વાલીસ,
દ્વૌ, અને પાંચ છે, આ સર્વને આગમથી સમજ લેવું જોઈએ.

(૨) સ્થિતિબન્ધ

આત્માની સાથે લાગેલા કર્મપુલ્લહ ને જઘન્ય, મધ્યમ, અને ઉત્કૃષ્ટ કાલ
મર્યાદાથી આત્મપ્રદેશોમાં સ્થિતિ છે, તે કાલમર્યાદાને સ્થિતિબન્ધ કહે છે અથવા એમ
કહીએ કે—અધ્યવસાયવિશેષદ્વારા અલગ કરેલા કર્મદલિકોને આત્મામાં ટકી રાખવાના
કાલસંબંધી નિયમનને સ્થિતિબન્ધ કહે છે

વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુદ્દતની, તથા નામ અને ગોત્ર કર્મની

कर्मणा नाम	उत्कृष्टा स्थिति.	जघन्या स्थिति:	उत्कृष्टः अवाधा- काल	जघन्यः अवाधा काल	उत्कृष्टः वाधाकालः (कर्मनिषेकः)	जघन्यः वाधाकालः (कर्मनिषेकः)
(६) नाम कर्मण	२० विंशति सागरोपम- कोटीकोटयः	अष्टौ मूर्ध्नि	२००० द्विसहस्र- वर्षाणि	"	२००० द्विसहस्रवर्षेण- विंशतिसाग- रोपमकोटी कोटयः	अन्तर्मुहूर्त- न्यूनाः सप्त मूर्ध्नि
(७) गोत्र- कर्मणः	"	"	"	"	"	"
(८) युज्य- कर्मणः	पूर्वकोटि त्रि- भागाधिका- नि ३३ प्रय- स्त्रिंशत्साग- रोपमाणि ।	अन्त- र्मुहूर्तः	पूर्वकोटि- त्रिभागः	"	पूर्वकोटि- त्रिभागो- न-प्रयस्त्रिंशत्- सागरोपमाणि	अन्तर्मुहूर्त- न्यूनोऽन्त- र्मुहूर्तः

पूर्वकोटित्रिभाग-३३ लक्षाणि, ३३ सहस्राणि; ३ अतानि, ३३ पूर्वाणि,
२३ लक्षाणि, ५२ सहस्रकोटिवर्षाणि । अन्तर्मुहूर्तस्यासख्यमेदाः सन्ति, तेनान्त-
र्मुहूर्तरूपाया जघन्यस्थितेरन्तर्मुहूर्त एवावाधाकालः, तथाऽन्तर्मुहूर्तन्यूनोऽन्तर्मु-
हूर्तश्च वाधाकाल इति विज्ञेयम् ।

स्थितिवन्ध-कोष्टकम् ।

कर्मणां नाम	उत्कृष्टा स्थितिः	अधन्या स्थितिः	उत्कृष्टः अबाधा काल	अधन्यः अबाधा काल.	उत्कृष्टः बाधाकालः (कर्मनिषेक)	अधन्य बाधाकालः (कर्मनिषेक)
(१) ज्ञाना- वरणीय- कर्मणः	३० त्रिंशत्साग- रोपमकोटी- कोटयः	अन्तर्मुहूर्तः -	३००० त्रिसहस्र- वर्षाणि	अन्तर्मुहूर्तः	३००० त्रिसहस्रवर्षो- न- त्रिंशत्साग- रोपमकोटी- कोटयः	अन्तर्मुहूर्त- न्यूनोऽन्त- र्मुहूर्तः
(२) दर्शना- वरणीय- कर्मणः	"	"	"	"	"	"
(३) वेदनीय कर्मणः	"	द्वादश १२ मुहूर्ता	"	"	"	अन्तर्मुहूर्त न्यूना एकादश ११ मुहूर्ताः
(४) अन्तुराय कर्मणः	"	अन्तर्मुहूर्तः	"	"	"	अन्तर्मुहूर्त- न्यूनोऽन्त- र्मुहूर्तः
(५) मोहनीय कर्मणः	७० सप्तसहस्र- रोपमकोटी- कोटयः	"	७००० सप्तसहस्र- वर्षाणि	"	सप्तसहस्र वर्षोऽनसप्तति सागरोपम कोटीकोटयः	"

કર્મણ. ફલપ્રદાનશક્તિરુપોઽયમનુભાવો યત્કર્મનિષ્ઠસ્તત્કર્મસ્વમાવાનુસાર ફલ પ્રયચ્છતિ, ન ત્વન્યકર્મસ્વમાવાનુસારમ્ । યથા-જ્ઞાનાવરણીયકર્મણોઽનુભાવ-સ્તત્કર્મસ્વમાવાનુરૂપ જ્ઞાનાવરણમેવ તીવ્રં મન્દ વા ફલ સમુત્પાદયતિ, ન તુ દર્શનાવરણીય-વેદનીયાદિ-કર્મપ્રકૃત્યનુસાર દર્શનાવરણ સુખદુઃસ્વાનુભવાદિરૂપ ફલમ્ । एव दर्शनावरणीयकर्मणोऽनुभावस्तीव्रमन्दादिरूपेण दर्शनावरणमेव फलं ददाति, न तु ज्ञानावरणादिरूपमन्यकर्मप्रकृत्यनુसारम् ।

અનુભાવવન્ધસ્ય ચાયં કર્મપ્રકૃત્યનુરૂપેણૈવ ફલદાનનિયમોઽપિ જ્ઞાના-

કર્મ કા ફલદાન-શક્તિરૂપ અનુભાવ જિસ કર્મ મેં રહતા હૈ વહ કર્મ અપને સ્વભાવ કે અનુસાર હી ફલ દેતા હૈ-દૂસરે કર્મ કે સ્વભાવ કે અનુસાર નહીં । જૈસે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કા અનુભાવ જ્ઞાનાવરણીય કે સ્વભાવ કે અનુસાર હી હોતા હૈ અર્થાત્ વહ તીવ્ર યા મન્દ રૂપ મેં જ્ઞાન કા આચ્છાદન હી કરતા હૈ । ઝસ સે દર્શનાવરણીય યા વેદનીય કર્મ કી પ્રકૃતિ કે અનુસાર દર્શન કા આચ્છાદન અથવા સુખ-દુઃખ કા વેદન નહીં હોતા । ઇસી પ્રકાર દર્શનાવરણીય કર્મ કા અનુભાવ તીવ્ર યા મન્દ રૂપ મેં દર્શન કા આચ્છાદન કરના હી હૈ, જ્ઞાન કા આચ્છાદન કરના યા અન્ય કર્મપ્રકૃતિ કે અનુસાર ફલ દેના નહીં ।

અનુભાવવન્ધ કા અપની કર્મપ્રકૃતિ કે અનુસાર ફલ દેને કા યહ નિયમ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ મૂલપ્રકૃતિયોં મેં હી છાગૂ હોતા હૈ, ઉચ્ચપ્રકૃતિયોં કે લિપ્ત

કર્મના ક્ષલ્પદાનશક્તિરૂપ અનુભાવ જે કર્મના રહે છે, તે કર્મ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જ ક્ષલ આપે છે, બીજા કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે નહિ જેવી રીતે કે-જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અનુભાવ જ્ઞાનાવરણીયના સ્વભાવના પ્રમાણે જ હોય છે, અર્થાત્-તે તીવ્ર અથવા મદરૂપમાં જ્ઞાનનું આચ્છાદન કરે છે, તેનાથી દર્શનાવરણીય અથવા વેદનીય કર્મની પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મનું આવરણ અથવા સુખ-દુઃખનું વેદન થતું નથી જે પ્રમાણે દર્શનાવરણીય કર્મના અનુભાવ તીવ્ર અથવા મદરૂપમાં કર્મનું આવરણ કરતું તે જ છે, પરંતુ જ્ઞાનનું આવરણ કરતું અથવા અન્ય કર્મપ્રકૃતિ અનુસાર ક્ષણ આપતું તે નથી

અનુભાવ બંધનો પોતાની કર્મપ્રકૃતિના અનુસાર ક્ષણ આપવાનો આ નિયમ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ મૂલપ્રકૃતિઓમાં જ લાગુ થાય છે, પરંતુ ઉચ્ચ પ્રકૃતિઓ માટે

(૩) અનુભાવબન્ધ. ।

કર્મપુદ્ગલાનામેવ શુભોઽશુભો વા ઘાત્યઘાતી વા યો રસો વિપાકઃ
સોઽનુભાવવધ । કર્મણા વિશિષ્ટો વિવિધો વા પાકો વિપાકઃ । કર્મબધસ્ય
ફલ વિપાકસ્તસ્યોદયોઽનુભાવ ઇતિ ધોધ્યમ્ । પિન્ધ-કર્મણાં વિવિધફલદાનશક્તિ
વિપાકઃ સોઽનુભાવઃ ।

બન્ધકારણસ્ય કપાયપરિણામસ્ય તીવ્રમન્દભાવાનુસારેણ પ્રત્યેકકર્મણિ
તીવ્રમન્દફલદાનશક્તિઃ પ્રાદુર્ભવતિ । इदं च फलोत्पादनसामर्थ्यम्-अनुभवः,
तत्तत्फलानुमवन चेति ।

(૩) અનુભાવબન્ધ—

કર્મપુદ્ગલોં કા શુભ યા અશુભ અથવા ઘાતી યા અઘાતી રૂપ જો રસ હૈ વહી
અનુભાવ કહછતા હૈ । ગૃહીત કર્મપુદ્ગલોં મેં યહ રસ ઉત્પન્ન હો જાના અનુભાવ યા
અનુભાગ બન્ધ હૈ । કર્મોં કા વિશિષ્ટ યા વિવિધ પ્રકાર કા પાક વિપાક કહછતા હૈ ।
તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—કર્મ કા ફલ વિપાક હૈ, ઔર ંસકા ઉદય અનુભાવ કહા જાતા હૈ ।
અથવા કર્મોં કી મૌતિ-મૌતિકી ફલ દેને કી શક્તિ કો વિપાક કહતે હૈ, ઔર વહી
અનુભાવ હૈ, ઔર તત્ત્વફલ કા અનુભવ મી અનુભાવ હૈ ।

બન્ધ કે કારણ કષાયરૂપ પરિણામ કી તીવ્રતા ઔર મન્દતા કે અનુસાર પ્રત્યેક
કર્મ મેં તીવ્ર યા મન્દ ફલ દેને કી શક્તિ ઉત્પન્ન હો જાતી હૈ, હસ ફલ કો ઉત્પન્ન કરને કા
સામર્થ્ય અનુભાવ હૈ ।

(૩) અનુભાવબન્ધ—

કર્મપુદ્ગલોના શુભ અથવા અશુભ, અથવા-ઘાતી કે અઘાતીરૂપ જે રસ છે
તે અનુભાવ કહેવાય છે ગૃહીત કર્મપુદ્ગલોનાં જે રસનું ઉત્પન્ન થવું તે અનુભાવ,
અથવા અનુભાગ બન્ધ છે કર્મોના વિશિષ્ટ અથવા વિવિધ પ્રકારના પાક તે વિપાક
કહેવાય છે તાત્પર્ય જે છે કે—કર્મનું ફલ તે વિપાક છે, અને તેના ઉદય તે અનુભાવ
કહેવાય છે અથવા કર્મોની તરફ-તરફની ક્ષણ દેવાની શક્તિ તેને વિપાક કહે છે
અને તેજ અનુભાવ છે અને તે તે ક્ષણના અનુભવ પણ અનુભાવ છે *

બધનાં કારણ કષાયરૂપ પરિણામની તીવ્રતા અને મન્દતાના પ્રમાણે પ્રત્યેક
કર્મોનાં તીવ્ર અથવા મન્દ ફલ દેવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે ક્ષણને ઉત્પન્ન
કરવાનું સામર્થ્ય તે અનુભાવ છે

* “અણુભાગે, અણુભાવે, વિભાગે, રસે-પિં એગદ્ધા” અનુભાગોઽનુભાવો,
વિપાકો રસઃ, इत्येकार्षिका । અનુભાગ, અનુભાવ, વિપાક અને રસ જે બધાં જોઈએ છે

દર્શનમોહરૂપેણ, એવ યથા નારકાયુગ્ય તિર્યગાયુગ્યરૂપેણ ન પરિણમતિ તથા તદા યુગ્યમપિ ન પુનરન્યાયુગ્યરૂપેણ ।

एतत्सर्वं प्रकृतिवधविषये परिवर्तनं यथा भवति तथाऽध्यवसाय-
सामर्थ्यात् स्थितिरसयोरपि परिवर्तनं भवति । तीव्रादिर्मन्दादिभावेन परिण-
मति, मन्दादिरपि तीव्रादिभावेन परिणमति । एवमुत्कृष्टा स्थितिर्जघन्यरूपेण
परिणमति, जघन्या चोत्कृष्टरूपेण ।

अनुभावानुसारं तीव्रं मन्दं वा यस्य कर्मण फलमनुभूतं भवति चेत्
तदा तत्कर्मप्रदेशा आत्मप्रदेशेभ्योऽपगता भवन्ति, न पुनस्ते कर्मप्लुद्गला सलग्ना
भवन्ति ।

बदलता, और चारित्रमोहनीय दर्शनमोहनीय के रूप में नहीं पलटता । उसी प्रकार
नरकायु कमी तिर्यचायु के रूप में नहीं पलटती और तिर्यचायु किसी अन्य आयुके रूप
में नहीं बदलती ।

यह सब परिवर्तन जैसे प्रकृतिबन्ध के विषय में होता है उसी प्रकार
अध्यवसाय की शक्ति से स्थिति और रस में भी होता है । कमी तीव्र रस, मन्द रस के
रूप में बदल जाता है, और कमी मन्द रस, तीव्र रस के रूप में परिवर्तित हो जाता
है । इसी प्रकार उत्कृष्ट स्थिति जघन्यरूप में और जघन्य स्थिति उत्कृष्टरूप में
बदल जाती है ।

अनुभाव के अनुसार जिस कर्म का तीव्र या मन्द फल भोग लिया जाता है,
उस कर्म के प्रदेश आत्मप्रदेश से हट जाते हैं—फिर वे आत्मा के साथ नहीं
લો રહેતે हैं ।

રૂપમા બદલાતી નથી, અને ચારિત્રમોહનીય દર્શનમોહનીયના રૂપમાં બદલાતી નથી
એ પ્રમાણે નરકાયુ કોઈવખત પણ તિર્યચ આયુના રૂપમા પલટાતું નથી, અને તિર્યચાયુ
બીજા કોઈ આયુના રૂપમા પલટાતું નથી

આ તમામ પરિવર્તન જેવી રીતે પ્રકૃતિબંધના વિષયમા થાય છે, તે પ્રમાણે
અધ્યવસાયની શક્તિથી સ્થિતિ અને રસમા પણ થાય છે—ઠયારેક તીવ્રરસ, મંદરસના
રૂપમાં બદલાઈ જાય છે, અને ઠયારેક મંદરસ, તીવ્રરસના રૂપમા પરિવર્તિત થઈ જાય
છે એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જઘન્ય રૂપમા અને જઘન્ય સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ રૂપમા
બદલાઈ જાય છે

અનુભાવપ્રમાણે કોઈ કર્મનું તીવ્ર અથવા મંદ ફલ ભોગવી લેવાય તો તે કર્મના
પ્રદેશ આત્મપ્રદેશથી હટી જાય છે—પછી તે આત્માની સાથે લાગેલા રહેતા નથી

વરણીયાષ્ટવિધમૂલપ્રકૃતિષ્વેવ પ્રવર્તેતે, નતૂત્તરમકૃતિપુ । કસ્યાપિ મૂલ-
પ્રકૃતિરૂપકર્મવધસ્ય કાચિદુત્તરપ્રકૃતિસ્તદીયેતરોત્તરપ્રકૃતિરૂપેણ વિપરિણતા
મવતિ, કર્મપુદ્ગલસ્ય તાદૃશપરિણમનસામર્થ્યાત્ । તત્ર પ્રાક્તનોત્તરપ્રકૃતિગતાનુ
માવઃ પરિવર્તિતોત્તરપ્રકૃતિસ્વમાવાનુરૂપં ધીઘ મન્દ વા ફલ પ્રદત્તે ।

યયા-મતિજ્ઞાનાવરણીય યદા શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયાદિસજાતીયોત્તર
પ્રકૃતિરૂપ પ્રાપ્નોતિ તદા મતિજ્ઞાનાવરણીયાનુમાવોઽપિ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયાદિસ્વમા
વાનુરૂપમેવ શ્રુતજ્ઞાનાદીનામાવરણં વિધત્તે ।

ઉત્તરપ્રકૃતિપુ કતિચિત્ સજાતીયા અપિ પ્રકૃતયો નાન્યરૂપેણ પરિણતા
મવન્તિ । યથા-દર્શનમોહચારિત્રમોહરૂપેણ ન પરિણમતિ; યથા ચારિત્રમોહોઽપિ ન
યહ નિયમ નહીં છે । કિસી મી મૂલપ્રકૃતિ કી કોઈ ઉત્તરપ્રકૃતિ ડસી મૂલપ્રકૃતિ
કી કિસી ડસરી ઉત્તરપ્રકૃતિ કે રૂપ મેં મી પરિણત હો સકતી છે, કયાં કિ કર્મપુદ્ગલ
મેં હસ પ્રકાર કે પરિણમન કી શક્તિ વિષમન છે । વહીં પહ્લે ઘાલી ઉત્તરપ્રકૃતિ મેં
રહા હુમા અનુભાવ ઘણી હુઈ ઉત્તરપ્રકૃતિ કે સ્વમાવ કે અનુસાર સીમ યા મન્દ ફલ
દેતા છે ।

ઐતે-મતિજ્ઞાનાવરણીય જબ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયસજાતીય ઉત્તરપ્રકૃતિ કે રૂપ મેં પહ્લતા
છે તબ મતિજ્ઞાનાવરણીય કા અનુભાવ મી શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કે સ્વમાવ કે અનુસાર શ્રુતજ્ઞાન
કા આવરણ કરતા છે ।

ઉત્તરપ્રકૃતિયો મેં કુછ ઁસી મી પ્રકૃતિયો હૈં જો સજાતીય હોતે હુપ મી
અન્યરૂપ મેં પહ્લતી નહીં હૈં, ઐતે-દર્શનમોહનીય, કમી ચારિત્રમોહનીય કે રૂપ મેં નહીં
આ નિયમ નથી. કોઈ પણ મૂલપ્રકૃતિની કોઈ ઉત્તરપ્રકૃતિ તે મૂલપ્રકૃતિની કોઈ
બીજી ઉત્તર પ્રકૃતિના રૂપમા પણ પરિણત થઈ શકે છે, કારણકે કર્મપુદ્ગલમા જો પ્રમાણે
પરિણમનની શક્તિ વિષમન છે ત્યાં પ્રથમ વાળી ઉત્તરપ્રકૃતિમા રહેલો અનુભાવ
બદલી ગયેલી ઉત્તર પ્રકૃતિના સ્વભાવ અનુસાર તીવ્ર અથવા મદ હવ આપે છે

જેમ-મતિજ્ઞાનાવરણીય બ્યારે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય-સજાતીય ઉત્તર પ્રકૃતિના
રૂપમા પહ્લતાય છે, ત્યારે મતિજ્ઞાનાવરણીયનો અનુભાવ પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયના સ્વભાવ
પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનનું આવરણ કરે છે

ઉત્તરપ્રકૃતિઓમા કેટલીક જોવી પણ પ્રકૃતિઓ છે કે જે સજાતીય હોવા છતાંય
પણ અન્યરૂપમાં પહ્લતી નથી જેવી રીતે-દર્શનમોહનીય કોઈ વખત ચારિત્રમોહનીયના

(१) ज्ञानावरणीयादिकर्मणा कारणीभूता, (२) सर्वदिक्स्ववस्थिता, (३) तीव्रमन्दादिभेदाद् मनोवाक्कायक्रियाविशेषसयोगात् कर्मवर्गणायोग्याः पुद्गलाः सर्वात्मप्रदेशेषु वद्धा भवन्ति । (४) औदारिक-वैक्रिया-ऽऽहारक-तैजस-मापा-श्वासोच्छ्वास-मनोवर्गणाऽपेक्षयाऽपि सूक्ष्मपरिणतिरूपा एव कर्मवर्गणा-योग्याः वद्धाः भवन्ति, न तु वादरा । (५) तत्रापि त एव पुद्गला वद्धा भवन्ति, ये खलु यत्राकाशे जीवोऽवगाढस्तत्रैव वर्तमाना, न तु तद्वहि क्षेत्रवर्तिन ।

(६) तथाविधा अपि पुद्गलाः स्थिता एव वद्धा भवन्ति, न तु गतिपरिणताः, प्रचलितस्वभावत्वेन धन्यानर्हत्वात् । (७) असंख्यातप्रदेशिनो जीवस्यैकैकः

(१) ज्ञानावरणीय आदि कर्मों के कारणमूत, (२) समस्त दिशाओं में स्थित, (३) तीव्र मन्द आदि के भेद से मन, वचन और काय की क्रियाविशेष के संयोग से कर्मवर्गणा के योग्य पुद्गल समस्त आत्मप्रदेशों में वद्ध हो जाते हैं । (४) औदारिक वैक्रिय, आहारक, तैजस, मापा, श्वासोच्छ्वास, और मनोवर्गणा की अपेक्षा भी सूक्ष्म परिणतिरूप कर्मवर्गणा के योग्य पुद्गल ही बघते हैं, वादर नहीं बघते । (५) उन में भी वही पुद्गल बँघते हैं जो एकक्षेत्रावगाढ हों, अर्थात् जिन आकाशप्रदेशों में जीव है उन्हीं आकाशप्रदेशों में विद्यमान हों, बाहर के क्षेत्र में अगवाहन करने वाले नहीं बँघते । (६) ऐसे पुद्गल भी स्थित ही बँघते हैं चलते-फिरते हुए पुद्गल नहीं बघते, चलित स्वभाव वाले होने के कारण वे बन्ध के योग्य नहीं हैं, (७) असंख्यातप्रदेशी जीव का

(१) ज्ञानावरणीय आदि कर्मोंना कारणभूत, (२) समस्त दिशाओंमें स्थित, (३) तीव्र, मन्द आदिना भेदधी मन, वचन अने कायानी क्रिया-विशेषना संयोगधी कर्मवर्गणा योग्या पुद्गल समस्त आत्मप्रदेशोंमा वद्ध यध् जाय छे, (४) औदारिक, वैक्रिय, आहारक, तैजस, मापा, श्वासोच्छ्वास, अने मनोवर्गणानी अपेक्षाओ पख सूक्ष्मपरिणतिरूप कर्म वर्गणा योग्य पुद्गलज् जाय छे; बाहर आधाता नही, (५) ओमा पख ते पुद्गल आधि छे के के ओक क्षेत्रावगाढ होय, अर्थात्-के आकाशप्रदेशोंमा एव छे तेज आकाशप्रदेशोंमा विद्यमान होय अहारना क्षेत्रमा अवगाहन करवावाणा अ धाता नही (६) ओवा पुद्गल पख ओ स्थिर होय तो अधाय छे, पख यावता हस्ता पुद्गलो अ धाता नही, कारण के स्थित स्वभाववाणा होवाना कारणे ते अधने योग्य नही. (७) असंख्यात प्रदेशी एवने

इदमत्र तत्त्वम्-कर्मणां फल त्रिविधं भवति । कर्मैव मूलप्रकृतिः । सर्वासां मूलप्रकृतीनां फलविविधत्वं तथाऽन्यथा चेति प्रकारद्वयेन भवति ।

येनाध्यवसायप्रकारेण यादृक्स्वभावः कर्मं वद्ध, सत् तथा=तेनैव प्रकारेण अन्यथा च=प्रकारान्तरेणापि विपच्यते=तस्य विपाको भवति । स च तीव्र मन्दाद्यवस्थामेदेन शुभस्तथाऽशुभोऽपि । तत्र कदाचिच्छुभमप्यशुभरसतयाऽनुभूतये कर्म, अशुभं च शुभरसतयेति बोध्यम् ।

सकपायजीवेन मनोवागादिद्वारेण क्रियाविशेषस्य कर्ता भिन्नभिन्नस्वभावानां कर्मपुद्गलानां स्वभावानुसारं तत्तत्परिमाणविभागेन सम्बन्धः प्रदेशबन्धः ।

તાત્પર્યે યહ હૈ કિ કર્મો કા ફલ વિવિધ પ્રકાર-કા હોતા હૈ । કર્મ હી મૂલ પ્રકૃતિ હૈ । સમસ્ત મૂલપ્રકૃતિયાં કા ફલ ઉસી રૂપ મેં યા અન્યથા રૂપ મેં દો પ્રકાર સે હોતા હૈ ।

જિસ પ્રકાર કે અધ્યવસાય સે જિસ સ્વભાવ વાળા કર્મ વૈષા હૈ વહ ઉસી રૂપ મેં યા અન્યથા રૂપ મેં ફલ દેતા હૈ । વહ ફલ તીવ્ર યા મન્દ અવસ્થા-મેદ સે શુભ મી હોતા હૈ ઔર અશુભ મી હોતા હૈ । કમી શુભ મી અશુભ રસ કે રૂપ મેં ઔર કમી અશુભ શુભ રસ કે રૂપ મેં મોગા બાતા હૈ ।

(૪) પ્રદેશબન્ધ—

મન વચન આદિ કે દ્વારા ક્રિયાવિશેષ કરતે વાળે કથાયયુક્ત બીજ કે સાથે ભિન્ન-ભિન્ન સ્વભાવ વાળે કર્મપુદ્ગલોં કા સ્વભાવ કે અનુસાર અનુક-અનુક પરિમાણ વિભાગ કે સાથે સમ્બન્ધ હોના પ્રદેશબન્ધ હૈ ।

તાત્પર્ય એ છે કે - કર્મોનાં ફલ વિવિધ પ્રકારના હોય છે કર્મોના મૂલપ્રકૃતિ છે તમામ મૂળપ્રકૃતિઓનું ફલ તે રૂપમાં અથવા બીજારૂપમાં, એમ બે પ્રકારથી હોય છે

એ પ્રકારના અધ્યવસાયથી એ સ્વભાવવાળા કર્મ બાંધ્યા છે તે એવા રૂપમાં અથવા બીજા રૂપમાં ફલ આપે છે તે ફલ તીવ્ર અથવા મદ અવસ્થા-એટલી શુભ પણ હોય છે, અને અશુભ પણ હોય છે, કેઈ વખત શુભ પણ અશુભ રસના રૂપમાં અને કેઈ વખત અશુભ તે શુભ રસના રૂપમાં ભોગવવામાં આવે છે

(૪) પ્રદેશબન્ધ—

મન, વચન આદિ દ્વારા ક્રિયા-વિશેષ કરવા વાળા કથાયયુક્ત બીજની સાથે ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ વાળા કર્મપુદ્ગલોના સ્વભાવ અનુસાર અનુક-અનુક પરિમાણવિભાગની સાથે સમ્બન્ધ થવો તે પ્રદેશબન્ધ છે

વા સ્વમાવ ? અથવા (૩) સ્વમાવ કોઽપિ વસ્તુધર્મ ? । ઇતિ વિકલ્પત્રયગત-
દોષાણાં કથન પૂર્વં કૃતમાસીદતો વિરમ્યતે, તસ્માત્ પુણ્યપાપે કર્મણી પૌદ્ગલિકે
વિધેતે, હત્યવશ્ય સ્વીકરણીયમ્ ।

પુણ્યપાપસદ્ભાવે યુક્તીસ્તાવત્ મદર્શયામ'—

પુણ્યપાપે દ્વે અપિ મિન્ને સ્વતન્ત્રે સ્તઃ, તત્કાર્યભૂતયોઃ સુખદુઃખયો-
યોગપદ્યેનાનુભવાભાવાત્, અતોઽનેનૈવ મિત્તકાર્યદર્શનેન તત્કારણભૂતયોઃ
પુણ્યપાપયોર્મિત્તાડનુમીયતે । જીવકર્મણોઃ પરિણામરૂપે પુણ્યપાપે કારણતઃ
કાર્યત્વાનુમીયેતે ।

દાનાદિક્રિયાણાં હિંસાદિક્રિયાણાં ચ કારણરૂપત્વાત્ તત્કાર્યરૂપપુણ્ય

વસ્તુ કા ધર્મ હૈ ?, इन तीनों विकल्पों में आने वाले दोषों का कथन पहले किया जा चुका
है, अत एव यहाँ पुनरुक्ति नहीं की जाती । अत एव पुण्य और पाप को पौद्गलिक कर्म ही
स्वीकार करना चाहिए ।

પુણ્ય ઔર પાપ કે સદ્ભાવ મેં યુક્તિયૌં વિસ્તારાતે હૈ—

પુણ્ય ઔર પાપ दोनों મિત્ર ઔર સ્વતન્ત્ર હૈ, ક્યોં કિં ઉનકા ફલ સુખ ઔર દુઃખ
એક સાથ નહીં મોગા જાતા । કાર્ય કી યહ મિત્તા દેસ્ત્વે સે ઉનકે કારણમૂત પુણ્ય ઔર
પાપ કી મિત્તા કા અનુમાન હોતા હૈ । જીવ ઔર કર્મ કે પરિણામરૂપ પુણ્ય ઔર પાપ કા
અનુમાન કારણ સે ઔર કાર્ય સે હોતા હૈ ।

દાનાદિ ક્રિયાએ ઔર હિંસા આદિ ક્રિયાએ કારણ હૈ, અત એવ ઉનકા કાર્ય

વસ્તુનો ધર્મ છે ? આ ત્રણેય વિકલ્પોમાં આવવાવાળા હોયેનું કથન પ્રથમ કહી ચૂક્યા
છીએ, એટલા કારણથી આદિ પુનરુક્તિ કરતા નથી એ માટે પુણ્ય અને પાપને
પૌદ્ગલિક કર્મજ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

પુણ્ય અને પાપના સદ્ભાવમા યુક્તિઓ બતાવે છે —

પુણ્ય અને પાપ બન્ને જુદા અને સ્વતન્ત્ર છે, કારણ કે તેનું ફળ સુખ અને
દુઃખ એક સાથે લોગવવામાં આવતું નથી. કાર્યની આ મિત્તા એવાથી તેના કારણમૂત
પુણ્ય અને પાપની મિત્તાનું અનુમાન થાય છે એવ અને કર્મના પરિણામરૂપ પુણ્ય
અને પાપનું અનુમાન કારણથી અને કાર્યથી થાય છે

દાન આદિ ક્રિયાઓ અને હિંસા આદિ ક્રિયાઓ કારણ છે, તે માટે તેનું કાર્ય

પ્રદેશોઽનન્તૈર્જ્ઞાનાવરણીયકર્મસ્કર્ષૈર્ધદઃ । એવમનન્તૈર્દર્શનાવરણીયાદિકર્મસ્કર્ષૈર્ધદઃ ।
(૮) તત્ર તે સ્કન્ધા અપિ પ્રત્યેકમનન્તાનન્તપ્રદેશિન સન્તિ । ઇતિ પ્રદેશબન્ધેષ્ટ
હેતવ ।

પુણ્યપાપકર્મનિરૂપણમ્—

જ્ઞાનાવરણીયાદ્યષ્ટવિધ પૌદ્ગલિકં કર્મ પ્રત્યેકં દ્વિવિધમ્—પુણ્યપાપમેવાત્ ।
શુભકર્મ—પુણ્યમ્ । અશુભં કર્મ—પાપમ્ । નતુ વિનાઽપિ પુણ્યપાપાભ્યાં સ્વભાવતઃ
એવ જગદ્વૈચિત્ર્યં જાયતે કિં પુનસ્તત્કલ્પનયા ? ઉચ્યતે—શૃણુ—સ્વભાવાદેવ હિ
ત્રયો વિકલ્પા સમુત્પદ્યન્તે યથા—(૧) સ્વભાવઃ કિં વસ્તુરૂપ ? (૨) કારણાભાવો
એક—એક પ્રદેશ અનન્ત જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મસ્કન્ધો કે સાથ ચલતા હૈ, ડસી પ્રકાર
અનન્તદર્શનાવરણીય આદિ કર્મસ્કન્ધો કે સાથ મી ચલતા હૈ । (૮) કર્મ કે વે સ્કન્ધ મી
અનન્તાનન્તપ્રદેશી હોતે હૈ । પ્રદેશબન્ધ મેં ચે આઠ હેતુ હૈ ।

પુણ્યકર્મ ઓર પાપકર્મ—

જ્ઞાનાવરણીય આદિ પ્રત્યેક પૌદ્ગલિક કર્મ બે-બે પ્રકાર કા હૈ, પુણ્યરૂપ ઓર
પાપરૂપ । શુભ કર્મ પુણ્ય ઓર અશુભ પાપ કહ્લાતા હૈ ।

સૂક્ષ્મા—પુણ્ય ઓર પાપ કે સિના હી સ્વભાવસે જગત્ કી વિચિત્રતા હો સકતી હૈ, કિન્તુ
પુણ્ય પાપ કી કલ્પના કરને સે ક્યા સમા હૈ ? ।

સમાધાન—સ્વભાવવાદ મેં ત્રીન વિકલ્પ હો સકતે હૈ, જૈસે સ્વભાવ કોઈ
વસ્તુ હૈ, યા કારણ કા અભાવ હી સ્વભાવ કહ્લાતા હૈ, અથવા સ્વભાવ કિસી

એક એક પ્રદેશ અનન્ત જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મસ્કન્ધોની સાથે પણ બંધાય છે એ
પ્રમાણે દર્શનાવરણીય આદિ કર્મસ્કન્ધોની સાથે પણ બંધાય છે (૮) કર્મના તે સ્કન્ધ
પણ અનન્તાનન્તપ્રદેશી હોય છે પ્રદેશ બંધમાં આ આઠ હેતુ છે

પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ—

જ્ઞાનાવરણીય આદિ પ્રત્યેક પૌદ્ગલિક કર્મ બે-બે પ્રકારના છે—(૧) પુણ્યરૂપ અને
(૨) પાપરૂપ શુભ કર્મ—પુણ્ય અને અશુભ કર્મ—પાપ કહેવાય છે

શ કા—પુણ્ય અને પાપ વિનાજ, સ્વભાવથી જન્મતની વિચિત્રતા હોઈ શકે છે,
તો પછી પુણ્ય પાપની કલ્પના કરવાથી શું લાભ છે ?

સમાધાન—સ્વભાવવાદમાં ત્રણ વિકલ્પ (તક—વિતક) મળી શકે છે; જેમકે સ્વભાવ
શું હોઈ વસ્તુ છે ? અથવા કારણનો અભાવજ સ્વભાવ કહેવાય છે ? અથવા સ્વભાવ કોઈ

તત્કારણત્વાસિદ્ધે । તદ્વૈચિત્ર્યસ્ય ચાદૃષ્ટકર્મારબ્યહેતુ વિનાઽભાવાત્ । શુભ-
શરીરાદીના પુણ્યકાર્યત્વાત્ , અશુભશરીરાદીનાં પાપકાર્યત્વાચ પુણ્યપાપમેદન
તસ્ય કર્મણો દ્વૈવિધ્ય સિદ્ધમ્ ।

પુણ્ય પાપ ચેતિ દ્વે કર્મણી મિન્ને સ્વતન્ત્રરૂપે સ્ત., ઇત્યત્રાગમોઽપિ
પ્રમાણમ્ । ઉક્તશ્ચ સ્થાનાન્નસૂત્રે-“એગે પુણ્ણે । એગે પાપે” ઇતિ । એવમેવ
સમવાયાન્નેઽપિ ।

સર્વઘાતિપ્રકૃતયઃ—

(૧) કેવલજ્ઞાનાવરણીયમ્ । (૨) કેવલદર્શનાવરણીયમ્ । (૩) નિદ્રા,
(૪) નિદ્રાનિદ્રા, (૫) પ્રચલા, (૬) પ્રચલાપ્રચલા, (૭) સ્ત્યાનર્દિ, (૮-૧૧)
અનન્તાનુવન્ધિકપાયચતુષ્ટયમ્, (૧૨-૧૫) અપ્રત્યાખ્યાનકપાયચતુષ્ટયમ્,

યહ વિચિત્રતા અદૃષ્ટ કારણ-કર્મ કે વિના નહીં હો સક્રતી, શુભ શરીર આદિ પુણ્ય કા
કાર્ય હૈ ઓર અશુભ શરીર આદિ પાપ કા કાર્ય હૈ । અત પુણ્ય ઓર પાપ કે મેદ સે
કર્મ દો પ્રકાર કા સિદ્ધ હોતા હૈ ।

પુણ્યકર્મ ઓર પાપકર્મ દોનો સ્વતન્ત્ર-મિજ હૈ, હસ વિષય મેં આગમ મી પ્રમાણ હૈ ।
સ્થાનાન્ન સૂત્ર મં કહા હૈ-‘પુણ્ય એક હૈ પાપ એક હૈ’ । હસી પ્રકાર સમવાયાન્નસૂત્ર મેં
મી કહા હૈ ।

સર્વઘાતી પ્રકૃતિયા—

(૧) કેવલજ્ઞાનાવરણીય, (૨) કેવલદર્શનાવરણીય, (૩) નિદ્રા, (૪) નિદ્રાનિદ્રા,
(૫) પ્રચલા, (૬) પ્રચલાપ્રચલા, (૭) સ્ત્યાનર્દિ, (૮-૧૧) અનન્તાનુવન્ધી-ક્રોધ, માન,
માયા, લોભ, (૧૨-૧૫) અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, (૧૬-૧૯) પ્રત્યાખ્યાના

આ વિચિત્રતા અદૃષ્ટ કારણ-કર્મના વિના કોઈ શકે નહિ શુભ શરીર આદિ પુણ્યનું
કાર્ય છે અને અશુભ શરીર આદિ પાપનું કાર્ય છે તે કારણથી પુણ્ય અને પાપના
લેહથી કર્મ કે પ્રકારના સિદ્ધ થાય છે

પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ બન્ને સ્વતન્ત્ર-મિજ છે આ વિષયમાં આગમ પણ
પ્રમાણ છે, સ્થાનાન્ન સૂત્રમાં કહ્યું છે-“પુણ્ય એક છે, પાપ એક છે” એ બ
પ્રમાણે સમવાયાન્ન-સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે

સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓ—

(૧) કેવલજ્ઞાનાવરણીય, (૨) કેવલદર્શનાવરણીય, (૩) નિદ્રા, (૪) નિદ્રાનિદ્રા
(૫) પ્રચલા, (૬) પ્રચલાપ્રચલા, (૭) સ્ત્યાનર્દિ, (૮-૧૧) અનન્તાનુવન્ધી-ક્રોધ, માન,
માયા, લોભ, (૧૨-૧૫) અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, (૧૬-૧૯) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ

પાપાત્મકો જીવકર્મપરિણામોઽસ્તિ । યથા-કૃત્વ્યાદિક્રિયાણાં શાલિ-યવ-ગોધૂમા
વિક નિયમેન ફલ મવતિ । इदमनुमान कारणतो भवति ।

અવ કાર્યતોઽપિ કારણસ્યાનુમાનં મવતિ । યથા-અસ્તિ શરીરાદીનાં
કારણ, તેણાં કાર્યરૂપત્વાત્ । યથા-ઘટસ્ય મૃદ્ધ્વચક્રાદિસામગ્રીસહિત
કુમ્ભકારઃ કારણમ્ ।

ન ચ, દૃષ્ટ એવ માતાપિતાદિકઃ શરીરાદીનાં કારણમસ્તુ, इति वाच्यम्,
दृष्टकारणस्य समानत्वेऽपि मुरूपकुरूपાદિભાવેન શરીરાદીનાં વૈચિત્ર્યદર્શનાત્તસ્ય

મી અક્ષય હોના યાદિય, ઔર વહી કાર્ય જીવ ઔર કર્મ કા પરિણામરૂપ પુણ્ય ઔર પાપ
હૈ । જૈસે કૃપિ આદિ ક્રિયાઓ કા શાલિ, જૌ, ગેહુ ઔદિ ફલ નિયમ સે હોતા હૈ । યહ
કારણ સે અનુમાન હૈ ।

इसी प्रकार कार्य से मी कारण का अनुमान होता है, जैसे शरीर आदि का कारण
अक्षय है, क्यों कि वह कार्य है, जैसे घटका कारण मिट्टी, दण्ड, चक्र आदि सामग्री से मुक्त
कुमार होता है ।

झङ्गा-शरीर आदि का कारण प्रत्यक्ष से प्रतीत होने वाले माता-पिता आदि ही
मानना चाहिए ।

समाधान-दिखाई देने वाले कारण की समानता होने पर मी शरीर में मुरूपता
कुरूपता आदि की विचित्रता देखी जाती है, अत उन्हें कारण नहीं माना जा सकता,

પણ અવશ્ય હોતું જોઈએ, અને તે કાર્ય એવ અને કર્મના પરિણામરૂપ પુણ્ય અને
પાપ છેઃ જેવી રીતે ખેતી આદિ ક્રિયાઓમાં શાલિ-ડાંગર, જવ, ઘઉં આદિ ફલ
નિયમથી થાય છે આ કારણથી અનુમાન છે

આ પ્રમાણે કાર્યથી પણ કારણનું અનુમાન થાય છે જેમ શરીર આદિનું કારણ
જરૂર છે; કારણ કે તે કાર્ય છે, જેવી રીતે ઘટનું કારણ માટી, ઠંડ, ચક્ર-આકળો,
આદિ સામગ્રીથી મુક્ત કુમાર હોય છે.

શ કા—શરીર આદિનું કારણ પ્રત્યક્ષથી જણાતા માતા-પિતા આદિ માનવા જોઈએ.

સમાધાનઃ—દેખાનાવાળા કારણની સમાનતા હોવા છતાંય પણ શરીરમાં મુરૂપતા
કુરૂપતા આદિની વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે, તેથી તેમને કારણ માની શકાયો નહિ

તયોરાટ્ટેતિ લોકવ્યવહારત્ત્વ જીવસ્ય સર્વજ્ઞાનાવરણ કેવલજ્ઞાનાવરણીયપ્રકૃત્યા ક્રિયતે, ઇતિ વ્યપદિશ્યતે ।

મતિજ્ઞાનાદિવિપયાન્ અર્થાન્ ન જાનાતિ જીવસ્ત્ર મતિજ્ઞાનાવરણીયાદિ- પ્રકૃત્યુદય એવ મતિજ્ઞાનાદિકમાટ્ટ્ત્વોતિ, ન તુ કેવલજ્ઞાનાવરણીયોદયસ્ત્ર પ્ર કારણં ભવતીતિ વોઘ્યમ્ । એવ કેવલદર્શનસ્યાનન્તમાગોઽપ્યનાટ્ટત એવ, તપ્રાપિ મેઘદષ્ટાન્તાનુસારેણાવરણવ્યવહારમાદાય કેવલદર્શનાવરણીયસ્ય સર્વઘાતિત્વમુપપદ્યતે । તપ્રાપિ ચક્ષુર્દર્શનાવરણીયાદિપ્રકૃત્યુદયાદેવ જીવચ્ચક્ષુર્દર્શનાદિવિપયાનર્થાન્ જ્ઞાતુ ન શક્નોતિ, ન તુ કેવલદર્શનાવરણીયોદયસ્ત્ર કારણમિતિ વોઘ્યમ્ ।

ગર્હ । इसी प्रकार 'केवलज्ञानावरण प्रकृति जीव के समस्त ज्ञानका आवरण करती है' ऐसा कहा जाता है ।

જીવ મતિજ્ઞાન કે વિષયમૂત પદાર્થોં કો નહીં જાનતા, હસ મેં મતિજ્ઞાનાવરણીય પ્રકૃતિ કા ઉદય હી કારણ હૈ, વહી મતિજ્ઞાન કો રોકતા હૈ । હસ મેં કેવલજ્ઞાનાવરણીય કા ઉદય કારણ નહીં હૈ । હસી પ્રકાર કેવલદર્શન કા અનન્તર્થોં ભાગ ઉઘાડા રહતા હૈ । વહોં મી મેઘ કે દષ્ટાન્ત કે અનુસાર આવરણ કા વ્યવહાર સમજ કર કેવલદર્શનાવરણીય કો સર્વઘાતી પ્રકૃતિ સમજના વાઙ્મિ । યહા મી ચક્ષુર્દર્શન વાઙ્મિ કે વિષયમૂત પદાર્થોં કો જીવ ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય વાઙ્મિ કે ઉદય સે હી નહીં જાનતા । વહોં કેવલદર્શનાવરણીય કારણ નહીં સમજના વાઙ્મિ ।

તમામ ક્રાંતિ-પ્રકાશ ૬ કાઈ ગર્હ કો પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનાવરણ પ્રકૃતિ જીવના સમસ્ત જ્ઞાનનું આવરણ થયે છે, એમ કહેવાય છે

જીવ મતિજ્ઞાનના વિષયમૂત પદાર્થોને બાજુતો નથી, તેમ જ મતિજ્ઞાનાવરણીય પ્રકૃતિ-કર્મોને ઉદયજ કારણરૂપ છે તેજ મતિજ્ઞાનને રોકે છે એમાં કેવલજ્ઞાનાવરણીયને ઉદય કારણ રૂપ નથી. એ પ્રમાણે કેવલદર્શનને અનન્તરે ભાગ ઉઘાડે રહે છે ત્યાં પણ મેઘના દષ્ટાન્ત પ્રમાણે આવરણને વ્યવહાર સમજ લઈને કેવલદર્શનાવરણીયને સર્વઘાતી પ્રકૃતિ સમજવું જોઈએ, અહીં પણ ચક્ષુર્દર્શન વાઙ્મિના વિષયમૂત પદાર્થોને જીવ ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય વાઙ્મિના ઉદયથી બાજુતો નથી, ત્યાં કેવલદર્શનાવરણીય કારણ નહિ સમજવું જોઈએ.

(૧૬-૧૯) પ્રત્યાખ્યાનકપાયચતુષ્ટયમ્, (૨૦) મિથ્યાત્વ ચ, एता विवर्तिः
प्रकृतयः सर्वघातिन्य ।

સમસ્તાવરણક્ષયાદાવિર્મૂલ સકલદ્રવ્યપર્યાયગ્રાહિ કેવલજ્ઞાન, તદાન્ત્રા
દનકૃત્ કેવલજ્ઞાનાવરણીયમ્ । इदं हि केवलज्ञानोपघातेन सर्वमेव द्रव्यपर्याय-
ज्ञान प्रतिवर्त्ति, तस्मात् सर्वघातीत्यच्यते ।

નત્તુ-સર્વજીવાના કેવલજ્ઞાનસ્થાનન્તમાગોઝ્નાતૃત્ત એવાવતિષ્ઠતે, તસ્મા
પ્યાવરણે તુ જીવસ્યાજીવત્વમાપદ્યેત તર્હિ કય કેવલજ્ઞાનાવરણીયસ્ય સર્વઘાતિત્વ
સંભવઃ ? इति चेत्, उच्यते—

यथा घनीभूतघनपटलेन सूर्यचन्द्रमसोर्वहुतरप्रमासमावरणे सर्वाऽपि प्रमा

વરણ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, (૨૦) મિથ્યાત્વ । ये वीस प्रकृतियों सर्वघाती हैं ।

કેવલજ્ઞાન સમસ્ત આવરણો કે ક્ષય સે પ્રકટ હોને વાળા સમા સમસ્ત દ્રવ્યો ઔર
પર્યાયો કો પ્રહ્ણ કરને વાળા હૈ । इसे आच्छादित करने वाला कर्म केवलज्ञानावरणीय कहलाता
है । यह कर्म केवलज्ञान का घात करके समस्त द्रव्य पर्यायों के ज्ञान का घात करता है,
अत एव यह सर्वघाती कहलाता है ।

છક્ત—સબ બીજો કે કેવલજ્ઞાન કા અનન્તર્વા માગ પ્રકટ રહતા હૈ, અગર ઉતના
મી પ્રકટ ન રહે સો બીવ અબીવ હો બામગા । ऐसी स्थिति में केवलज्ञानावरणीय सर्वघाती
कैसे हो सकता है ?

સમાધાન—ઐસે અત્યન્ત સઘન મેઘપટલ કે દ્વારા સૂર્ય યા ચન્દ્રમા કી બહુત
સી પ્રમા છિપ બાને કે કારણ લોક મેં કહા બાતા હૈ કિ સૂર્ય-ચન્દ્ર કી સારી પ્રમા છિપ
-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, (૨૦) મિથ્યાત્વ, આ વીસ પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતી છે

કેવલજ્ઞાન સમસ્ત આવરણોના ક્ષયથી પ્રગટ થવાવાળું, તથા સમસ્ત દ્રવ્યો અને
પર્યાયોને પ્રહ્ણ કરવા વાળું છે, તેને આચ્છાદિત કરવાવાળું કર્મ કેવલજ્ઞાનાવરણીય
કહેવાય છે એ કર્મ કેવલ જ્ઞાનનો ઘાત કરીને સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયોના જ્ઞાનનો ઘાત
કરે છે એટલા માટે તે સર્વઘાતી કહેવાય છે

શ કા—સર્વ જીવોને કેવલજ્ઞાનનો અનન્તર્વા ભાગ પ્રગટ રહે છે પણ એ એટલો
પણ પ્રગટ ન રહે તો જીવ; અજીવ યદ્ બશે બાવી સ્થિતિમા કેવલજ્ઞાનાવરણીય
સર્વઘાતી કેવી રીતે થઈ શકે છે ?

સમાધાન—જેવી રીતે અત્યન્ત સઘન મેઘપટલ (ધનધાર વાદલ) દ્વારા સૂર્ય
અથવા ચન્દ્રમાની ઘણીખરી પ્રમા-કાતિ ઠકાઈ બાવાથી લોકમાં કહેવાય છે કે સૂર્ય-ચન્દ્રની

તયોરાટ્ટેતિ લોકવ્યવહારવત્ જીવસ્ય સર્વજ્ઞાનાવરણ કેવલજ્ઞાનાવરણીયમકૃત્યા ક્રિયતે, इति व्यपदिश्यते ।

મતિજ્ઞાનાદિવિપય્યાન્ અર્થાન્ ન જાનાતિ જીવસ્ત્ર મતિજ્ઞાનાવરણીયાદિ-
મકૃત્યુદય એવ મતિજ્ઞાનાદિકમાટ્ટણોતિ, ન તુ કેવલજ્ઞાનાવરણીયોદયસ્ત્ર
કારણં મન્વતીતિ બોધ્યમ્ । એવ કેવલદર્શનસ્યાનન્તભાગોઽપ્યનાહત એવ, તત્રાપિ
મેઘદૃષ્ટાન્તાનુસારેણાવરણવ્યવહારમાદાય કેવલદર્શનાવરણીયસ્ય સર્વઘાતિત્વમુપપદ્યતે ।
તત્રાપિ ચક્ષુર્દર્શનાવરણીયાદિમકૃત્યુદયાદેવ જીવશ્ચક્ષુર્દર્શનાદિવિપય્યાનર્થાન્ જ્ઞાતુ ન
શક્નોતિ, ન તુ કેવલદર્શનાવરણીયોદયસ્ત્ર કારણમિતિ બોધ્યમ્ ।

ગઈ । इसी प्रकार ‘केवलज्ञानावरण प्रकृति जीव के समस्त ज्ञानका आवरण करती है’
ऐसा कहा जाता है ।

જીવ મતિજ્ઞાન કે વિપયમૂત પદાર્થોં કો નહીં જાનતા, હસ મેં મતિજ્ઞાનાવરણીય
પ્રકૃતિ કા ઉદય હી કારણ હૈ, વહી મતિજ્ઞાન કો રોકતા હૈ । હસ મેં કેવલજ્ઞાનાવરણીય કા
ઉદય કારણ નહીં હૈ । इसी प्रकार केवलदर्शन का अनन्तर्वा भाग उघाड़ा रहता है ।
वहाँ भी मेघ के दृष्टान्त के अनुसार आवरण का व्यवहार समझ कर केवलदर्शनावरणीय को
सर्वघाती प्रकृति समझना चाहिए । यहां भी चक्षुर्दर्शन आदि के विषयभूत पदार्थों को जीव
चक्षुर्दर्शनावरणीय आदि के उदय से ही नहीं जानता । वहाँ केवलदर्शनावरणीय कारण
नहीं समझना चाहिए ।

તમામ ક્રાંતિ-પ્રકાશ & કાઈ ગઈ કો પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનાવરણ પ્રકૃતિ જીવના સમસ્ત
જ્ઞાનનું આવરણ ઠરે છે, એમ કહેવાય છે

જીવ મતિજ્ઞાનના વિષયમૂત પદાર્થોને જાણતો નથી, તેમા મતિજ્ઞાનાવરણીય
પ્રકૃતિ-કર્મને ઉદયજ કારણરૂપ છે તેજ મતિજ્ઞાનને રોકે છે એમાં કેવલજ્ઞાનાવરણીયને
ઉદય કારણ રૂપ નથી. એ પ્રમાણે કેવલદર્શનને અનન્તરો ભાગ ઉઘાડો રહે છે ત્યાં
પણ મેઘના દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે આવરણને વ્યવહાર સમજી લઈને કેવલદર્શનાવરણીયને
સર્વઘાતી પ્રકૃતિ સમજવું જોઈએ, અહીં પણ ચક્ષુર્દર્શન આદિના વિષયમૂત પદાર્થોને
જીવ ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય આદિના ઉદયથી જાણતો નથી, ત્યાં કેવલદર્શનાવરણીય કારણ
નહિ સમજવું જોઈએ.

નનુ કેવલજ્ઞાનાવરણીયસ્ય કેવલદર્શનાવરણીયસ્ય ચ ક્ષયે સત્યપિ મતિજ્ઞાનાદીનાં ચક્ષુર્દર્શનાદીનાં ચ વિષયા જ્ઞાતમશક્યમ્ સ્યુ', તેપાં કેવલજ્ઞાનાવરણીય-કેવલદર્શનાવરણીય-પ્રકૃત્યોર્વિષયામાવાત્, મતિજ્ઞાનાવરણીયાદીનાં ચ ક્ષયમાત્રાચામિર્મતિજ્ઞાનાદીનાં સમાવૃત્તવાદિતિ ચંત્ ? ઉચ્યતે—

કેવલજ્ઞાનલાભે શેષાવબોધલાભસ્ય તદન્તર્ગતત્વાત્ । યથા-ગ્રામલાભે ક્ષેત્રલાભો ગ્રામલામાન્તર્ભૂત एव भवति ।

નિદ્રાદિપશ્ચક્રમપિ સકલપદાર્યાવબોધ મતિહન્તીતિ સર્વધાતિ મવતિ । યદિ પુનઃ સ્વાપદ્શાયામપિ કિંચિદ્ જ્ઞાનમસ્તીતિ સમાવ્યતે, તર્હિ તત્રાપિ જલધરદૃષ્ટાન્તમાશ્રિત્ય સમાધેયમ્ ।

સજ્ઞા-કેવલજ્ઞાનાવરણીય ઔર કેવલદર્શનાવરણીય કા ક્ષય હોને પર મી મતિજ્ઞાન આદિ ઔર ચક્ષુર્દર્શન આદિ કે વિષયમૂત પદાર્થો કા જ્ઞાનના અશક્ય હોના ચાહિય, નયો કિ કે કેવલજ્ઞાનાવરણીય, ઔર કેવલદર્શનાવરણીય પ્રકૃતિયો કે વિષય નહીં હૈ, ઔર મતિજ્ઞાનાવરણીય આદિ પ્રકૃતિયો કા ક્ષય નહીં હુઆ હૈ, ંન્હી સે મતિજ્ઞાન આદિ આવૃત્ત હોતે હૈ ।

સમાધાન-કેવલજ્ઞાન કી પ્રાપ્તિ હોને પર શેષ જ્ઞાનો કી પ્રાપ્તિ ંસી મેં અન્તર્ગત હો જાતી હૈ । ંસે ગ્રામ મિલ્કને પર ક્ષેત્ર આપ હી મિલ જાતા હૈ ।

નિદ્રા આદિ પાંચ પ્રકૃતિયો મી સકલ પદાર્થો કે જ્ઞાન કા ધાત કરતી હૈ, અત एव સર્વધાતી હૈ । અગર નિદ્રા-અવસ્થા મેં મી કિંચિત્ જ્ઞાન કી સમાવના કી જા સકતી હૈ તો વહી મી મેવ કા દૃષ્ટાન્ત લેકર સમાધાન કરના ચાહિય ।

શ કા-કેવલજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલદર્શનાવરણીયના ક્ષય થવા છતાંય પણ મતિજ્ઞાન આદિ અને ચક્ષુર્દર્શન આદિના વિષયમૂત પદાર્થોને બાજુનું તે અશક્ય હોવા બેઈએ, કારણ કે તે કેવલજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલદર્શનાવરણીય પ્રકૃતિઓના વિષય નથી અને મતિજ્ઞાનાવરણીય આદિ પ્રકૃતિઓના ક્ષય થયો નથી, તેનાથી મતિજ્ઞાન આદિ આવૃત્ત થાય છે

સમાધાન-કેવલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી શેષ જ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ તેમા અન્તર્ગત થઈ જાય છે જેવી રીતે ગામ મળવાથી ખેતર પોતેજ મલી જાય છે

નિદ્રા આદિ પાંચ પ્રકૃતિઓ પણ તમામ પદાર્થોના જ્ઞાનનો ધાત કરે છે, જે માટે તે સર્વધાતી છે અથવા નિદ્રા અવસ્થામાં પણ કિંચિત્ જ્ઞાનની સમાવના કારણ છે તો ત્યાં પણ મેષનું દૃષ્ટાંત લઈને સમાધાન કરી લેવું બેઈએ

અનન્તાનુબન્ધ્યાદયો દ્વાદશ કપાયાઃ પ્રત્યેય યથાક્રમં સમ્યક્ત્વ દેશવિરતિ-
ચારિત્ર સર્વવિરતિચારિત્ર ચ સર્વમેવ વ્રતિ, તસ્માદેતે દ્વાદશ કપાયા સર્વધાતિન
ઇત્યુચ્યન્તે । તેપાં પ્રવલોદયેઽપિ કુલાચારપ્રમૃતિકારણવશાદશુદ્ધાહારાદિવિરમણ-
દર્શનાત્ સર્વધાતિત્વ ન સમવતીતિ નાશ્ચક્રનીયમ્, નવીનધનઘટાદૃષ્ટાન્તા-
શ્રયણેન તસ્યાપિ સમાધેયત્વાત્ । મિથ્યાત્વં તુ સમ્યક્ત્વં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ
સર્વમપિ પ્રતિઠન્તિ, તસ્માત્ સર્વધાતીત્યુચ્યતે । યદિ મિથ્યાત્વસ્ય પ્રવલોદયેઽપિ
મનુષ્યપશ્વાદિવન્તુવિપયક સમ્યક્ત્વમસ્તિ, કથ તર્હિ સર્વધાતિત્વ મિથ્યાત્વસ્યેતિ
સમાધ્યતે, તદાઽત્રાપ્યુક્તજલદાવલીદૃષ્ટાન્ત શરણીકરણીય ।

અનન્તાનુબન્ધી આદિ બારહ કપાય ક્રમશઃ સમ્યક્ત્વ કા દેશવિરતિ કા, ઔર
સર્વવિરતિકા પૂર્ણરૂપ સે ઘાત કરતે હૈ, અત યે વારહ કપાય મી સર્વધાતી કહલાતે હૈ । યહ
શક્કા નહીં કરની યાદિષ્ કિ—હન કપાયો કા પ્રવલ ઉદય હોને પર મી કુલાચાર આદિ
કારણો સે અશુદ્ધ આહાર આદિ કા ત્યાગ દેવ્વા જાતા હૈ અત પ્રવ હન્ને સર્વધાતી નહીં કહા
જા સક્તા, કયો કિ નવીન મેઘઘટાકા દૃષ્ટાન્ત હેકર હસ શક્કા કા મી સમાધાન કિયા જા
સક્તા હૈ ।

મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિ તો તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ કા પૂર્ણરૂપ સે ઘાત કરતી
હી હૈ, અત વહ સર્વધાતી હૈ । યદિ મિથ્યાત્વ કા પ્રવલ ઉદય હોને પર મી મનુષ્ય
પશુ આદિ વસ્તુઓ સમ્યક્ત્વ સમ્યક્ત્વ રહતા હૈ તો મિથ્યાત્વ કો સર્વધાતી કૈસે કહા
જા સક્તા હૈ ? હસ શક્કા કે સમાધાન કે લિપ મી ઉક્ત મેઘપટલ કે હી દૃષ્ટાન્ત કા આશ્રય
હેના યાદિષ્ ।

અનન્તાનુબન્ધી આદિ બાર કપાય ક્રમશઃ સમ્યક્ત્વનો દેશવિરતિનો અને સર્વ
વિરતિનો પૂર્ણરૂપથી ઘાત કરે છે, તેથી એ બાર કપાય પશુ સર્વધાતી કહેવાય છે એવી
શકા નહિ કરવી બોધ્ય છે —એ કપાયોના પ્રબલ ઉદય વખતે પશુ કુલાચાર આદિ
કારણોથી અશુદ્ધ આહાર આદિનો ત્યાગ બોવામા આવે છે તે માટે તેને સર્વધાતી કહી
શકાય નહિ, કારણ કે નવીન મેઘ ઘટાનું દ્રષ્ટાન્ત લઇને આ શકાનું સમાધાન કરી શકાય છે

મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિ તો તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વનો પૂર્ણરૂપથી ઘાત કરે છે, તો
તેથી તે સર્વધાતી છે એ મિથ્યાત્વનો પ્રબલ ઉદય હોય તે વખતે પશુ—મનુષ્ય, પશુ આદિ
વસ્તુઓના સર્વધાતી સમ્યક્ત્વ રહે છે તો મિથ્યાત્વને સર્વધાતી કૈવી રીતે કહી શકશે ? એ
શકાના સમાધાન માટે પશુ આગળ કહેલ મેઘપટલનાજ દ્રષ્ટાન્તનો આશ્રય લેવો બોધ્ય છે.

देशघातिप्रकृतयः—

अथ देशघातिप्रकृतयः कथ्यन्ते—। (१) मतिज्ञानावरणीयम्, (२) भ्रुत-
ज्ञानावरणीयम्, (३) अवधिज्ञानावरणीयम्, (४) मनःपर्ययज्ञानावरणीयम्,
एतानि चत्वारि ज्ञानावरणीयानि ४ । (१) चक्षुर्दर्शनावरणीयम्, (२) अचक्षुर्दर्शना-
वरणीयम्, (३) अवधिदर्शनावरणीयम्, इति त्रीणि दर्शनावरणीयानि ७ । सञ्ज्वलन-
रूपाः क्रोधमानमायालोमाश्चत्वार कपायाः ११ । हास्य-रत्य-रति-भय-शोक-
जुगुप्सा-स्त्रीवेद-पुषेद-नपुसकवेदमेवतो नवसख्यका नोकपायाः २० । तथा दान
छाम-मोगो-पमोग-धीर्यमेदात् पञ्चविंशतिः २५ प्रकृतयो देशघातिन्यः सन्ति ।
मतिज्ञानावरणीयादिचतुष्टयी प्रकृति केवलज्ञानावरणीयादृत दैक्षिक ज्ञान
हन्ति, तस्माद्देशघातिनीयमुच्यते ।

देशघाती प्रकृतियौ—

अथ देशघाती प्रकृतियों का कवन किया जाता है—(१) मतिज्ञानावरणीय, (२)
भ्रुतज्ञानावरणीय, (३) अवधिज्ञानावरणीय, (४) मनःपर्ययज्ञानावरणीय, ये चार ज्ञानावरणीय ४ ।
तथा (१) चक्षुर्दर्शनावरणीय, (२) अचक्षुर्दर्शनावरणीय, (३) अवधिदर्शनावरणीय, ये तीन
दर्शनावरणीय ७ । तथा सञ्ज्वलन-क्रोध, मान, माया, लोभ, ये चार कपाय ११ । हास्य, रति,
अरति, भय, शोक, जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुरुषवेद, नपुसकवेद के वेद से नौ नोकपाय २० ।
तथा दानान्तराय, छामान्तराय, मोगान्तराय, उपमोगान्तराय और धीर्यान्तराय, ये पाँच
अन्तराय २५ । सब मिलकर पच्चीस देशघाती प्रकृतियाँ हैं ।

मतिज्ञानावरणीय आदि चार प्रकृतियों केवलज्ञानावरणीयद्वारा आवृत एक देश
ज्ञानका घात करती हैं, अत एव उन्हें देशघाती प्रकृतियाँ कहते हैं,

देशघाती प्रकृतिभ्यो—

इवे देशघाती प्रकृतिभ्योऽनु कथन-निर्णय-कथनाभां आवेते—(१) मतिज्ञानावरणीय,
(२) भ्रुतज्ञानावरणीय, (३) अवधिज्ञानावरणीय, (४) मनःपर्ययज्ञानावरणीय, आ आर
ज्ञानावरणीय ४, तथा (१) चक्षुर्दर्शनावरणीय, (२) अचक्षुर्दर्शनावरणीय, (३) अवधि
दर्शनावरणीय, आ त्रय दर्शनावरणीय, ७, तथा सञ्ज्वलन-क्रोध, मान, माया, लोभ, छे
आर कपाय, ११, हास्य, रति, अरति, भय, शोक, जुगुप्सा स्त्रीवेद, पुरुषवेद, नपुसकवेद
ना वेदधी नव नोकपाय, २०, तथा दानान्तराय, छामान्तराय, मोगान्तराय, उपमोगान्तराय,
अने धीर्यान्तराय आ पाँच अन्तराय २५, जभी मणीने पच्चीस देशघाती प्रकृतिभ्यो २५
मतिज्ञानावरणीय आदि आर प्रकृतिभ्यो केवलज्ञानावरणीयद्वारा आवृत एक देश
ज्ञानको घात करे, तेटहा भटे तेने देशघाती प्रकृति ४ छे ॥

મતિજ્ઞાનાદિવિષયાણામર્થાનામવબોધો યન્ન ભવતિ, તદ્ધ મતિજ્ઞાનાવર-
ણીયાદિચતુષ્ટયપ્રકૃત્યુદયાદેવ । યત્તુ મતિજ્ઞાનાદિવિષયાણામનન્તપદાર્થાનો જ્ઞાનં
ન ભવતિ તત્ કેવલજ્ઞાનાવરણીયપ્રકૃત્યુદયાદેવ ।

ચક્ષુર્દર્શનાવરણીયાદિત્રયી પ્રકૃતિ' કેવલદર્શનાવરણીયાનાશૃતં કેવલ-
દર્શનૈકદેશં જ્ઞાનં ઇન્તીતિ દેશ્વધાતિત્વ સિદ્ધમ્ । ચક્ષુરાદિદર્શનવિષયમૂતાનામ-
ર્થાનાં દર્શનં યન્ન ભવતિ, તત્ ચક્ષુરાદિદર્શનાવરણીયપ્રકૃત્યુદયાદેવ; યદ્ધ
તદ્વિષયમૂતાનઅનન્તગુણાન્ ન પશ્યતિ, તત્ કેવલદર્શનાવરણીયોદયાદેવ ।

તથા-સજ્વલનાશ્વત્વાર' કપાયાસ્તથા નવ નોકપાયાશ્ચ લગ્નસ્ય

મતિજ્ઞાન આદિ કે વિષયમૂત પદાર્થો કા જો જ્ઞાન નહીં હોતા સો મતિજ્ઞાના
વરણીય આદિ પ્રકૃતિયો કે ઉદય સે હી સમજના યાદિપ્ । ઓર જો પદાર્થ મતિજ્ઞાન
આદિ કે વિષય નહીં હૈ, ડનકે જ્ઞાનકા અભાવ કેવલજ્ઞાનાવરણીય પ્રકૃતિ કે ઉદય સે
હોતા હૈ ।

ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય આદિ ત્રીન પ્રકૃતિયો કેવલદર્શનાવરણીયદ્વારા અનાવૃત કેવલદર્શન
કે પ્રકાશ જ્ઞાનકા ઘાત કરતી હૈ, અતઃ ષે દેશધાતી હૈ । ચક્ષુર્દર્શન આદિ કે વિષયમૂત
પદાર્થો કા જો જ્ઞાન નહીં હોતા સો ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય આદિ પ્રકૃતિયો કે ઉદય સે સમજના
યાદિપ્ ઓર કેવલદર્શન કે વિષયમૂત અનન્ત ગુણો કે જ્ઞાનકા જો અભાવ હોતા હૈ સો
કેવલદર્શનાવરણીય કે ઉદય સે હી સમજના યાદિપ્ ।

ચાર સજ્વલન કપાય ઓર નૌ નોકપાય પ્રાપ્ત હુપ ચારિત્ર કે પ્રક દેશ કા

મતિજ્ઞાન આદિના વિષયમૂત પદાર્થોનું જે જ્ઞાન થતુ નથી તે મતિજ્ઞાનાવરણીય
આદિ પ્રકૃતિઓના ઉદયથીજ સમજી લેવું જોઈએ. અને જે પદાર્થ મતિજ્ઞાનાદિના
વિષય નથી તેના જ્ઞાનનો અભાવ કેવલજ્ઞાનાવરણીય પ્રકૃતિના ઉદયથી હોય છે

ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય આદિ ત્રણ પ્રકૃતિઓ કેવલદર્શનાવરણીય દ્વારા અનાવૃત
કેવલદર્શનના એકદેશ જ્ઞાનનો ઘાત કરે છે એ કારણથી તે દેશધાતી છે ચક્ષુર્દર્શન
આદિના વિષયમૂત પદાર્થોનું જે જ્ઞાન થતુ નથી તે ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય આદિ પ્રકૃતિઓના
ઉદયથી સમજવું જોઈએ, અને કેવલદર્શનના વિષયમૂત અનન્ત ગુણોના જ્ઞાનનો જે
અભાવ થાય છે તે કેવલદર્શનાવરણીયના ઉદયથીજ સમજવું જોઈએ

ચાર સજ્વલન કપાય અને નૌ નોકપાય પ્રાપ્ત થયેલા ચારિત્રના એક દેશનોજ

देशघातिप्रकृतयः—

अथ देशघातिप्रकृतयः कथ्यन्ते—। (१) मतिज्ञानावरणीयम्, (२) भुतज्ञानावरणीयम्, (३) अवधिज्ञानावरणीयम्, (४) मनःपर्ययज्ञानावरणीयम्, एतानि चत्वारि ज्ञानावरणीयानि ४ । (१) चक्षुर्दर्शनावरणीयम्, (२) अचक्षुर्दर्शनावरणीयम्, (३) अवधिदर्शनावरणीयम्, इति त्रीणि दर्शनावरणीयानि ७ । सञ्चलनरूपाः क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः कपायाः ११ । हास्य-रत्य-रति-मय-शोक-जुगुप्सा-स्त्रीवेद-पुष्वेद-नपुसकवेदभेदतो नवसरस्यका नोकपाया २० । तथा दान-लाम-भोगो-पभोग-वीर्यभेदात् पञ्चविंशतिः २५ प्रकृतयो देशघातिन्यः सन्ति ।

मतिज्ञानावरणीयादिचतुष्टयी प्रकृति केवलज्ञानावरणीयादृत दैशिक ज्ञान हन्ति, तस्माद्देशघातिनीयमुच्यते ।

देशघाती प्रकृतियौ—

अथ देशघाती प्रकृतियों का कथन किया जाता है—(१) मतिज्ञानावरणीय, (२) भुतज्ञानावरणीय, (३) अवधिज्ञानावरणीय, (४) मनःपर्ययज्ञानावरणीय, ये चार ज्ञानावरणीय ४ । तथा (१) चक्षुर्दर्शनावरणीय, (२) अचक्षुर्दर्शनावरणीय, (३) अवधिदर्शनावरणीय, ये तीन दर्शनावरणीय ७ । तथा सञ्चलन-क्रोध, मान, माया, लोभ, ये चार कपाय ११ । हास्य, रति, अरति, मय, शोक, जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुरुषवेद, नपुसकवेद के भेद से नौ नोकपाय २० । तथा दानान्तराय, लामान्तराय, भोगान्तराय, उपभोगान्तराय और वीर्यान्तराय, ये पांच अन्तराय २५ । सब मिलकर पञ्चीस देशघाती प्रकृतियौ हैं ।

मतिज्ञानावरणीय आदि चार प्रकृतियों केवलज्ञानावरणीयद्वारा आवृत एक देश ज्ञानका घात करती हैं, अतः एव उन्हें देशघाती प्रकृतियों कहते हैं,

देशघाती प्रकृतिभ्यो—

इमे देशघाती प्रकृतिभ्योऽनु कथन-निष्पन्न-कथनाभां आवेष्टे—(१) मतिज्ञानावरणीय, (२) भुतज्ञानावरणीय, (३) अवधिज्ञानावरणीय, (४) मनःपर्ययज्ञानावरणीय, आचार ज्ञानावरणीय ४, तथा (१) चक्षुर्दर्शनावरणीय, (२) अचक्षुर्दर्शनावरणीय, (३) अवधिदर्शनावरणीय, आचार ७ दर्शनावरणीय, ७, तथा सञ्चलन-क्रोध, मान, माया, लोभ, ये चार कपाय, ११, हास्य, रति, अरति, मय, शोक, जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुरुषवेद, नपुसकवेद ना वेदथी नव नोकपाय, २०, तथा दानान्तराय, लामान्तराय, भोगान्तराय, उपभोगान्तराय, अने वीर्यान्तराय, आ पांच अन्तराय २५, अभी मनीने पञ्चीस देशघाती प्रकृतिभ्यो २५ ।

मतिज्ञानावरणीय आदि चार प्रकृतिभ्यो केवलज्ञानावरणीयद्वारा आवृत एक देश ज्ञानको घात करे, वेदवा भाटे तेने देशघाती प्रकृति कहें २५ ।

ષારિષસ્ય દેશમેષ વ્રન્તિ, તેષાં મૂલોત્તરગુણાતીવારજનકત્વાત્ । તસ્માદેતા સ્ત્રયોદશ પ્રકૃતયો દેશઘાતિન્ય ઇતિ ષોધ્યમ્ ।

તથા-દાનાન્તરાયાદિપશ્ચાન્તરાયરૂપા' પ્રકૃતયોઽપિ દેશઘાતિન્ય એવં । દાનલાભમોગોપમોગાનાં ચતુર્ણાં વિષયસ્તાવદ્ પ્રહણધારણયોગ્યાન્નેષ દ્રવ્યાણિ સન્તિ । ઘાતિ ચ સકલપુદ્ગલાસ્તિકાયસ્થાનન્તમાગરૂપે દેશ એવં વર્તન્તે, અતો યાસાં પ્રકૃતીનામુદયાત્ પુદ્ગલાસ્તિકાયદેશવર્તીનિ દ્રવ્યાણિ ઘાતુ સ્વધુ મોક્તુમુપમોક્તુ ચ ન શક્નોતિ તાઃ પ્રકૃતયો દાનલાભમોગોપમોગાન્તરાયરૂપારતાવદેશઘાતિન્ય એવં ।

યત્તુ-સમસ્તલોકાન્તર્ગતાનિ દ્રવ્યાણિ ઘાતુ સ્વધુ મોક્તુમુપમોક્તુ ચ ન પ્રભવતિ તથાનાન્તરાયાદિપ્રકૃત્યુદયતો ન ભવતિ, કિન્તુ તેષામેવ પ્રહણધારણ

હી ઘાત કરતે હૈં, ન્યોં કિં વે મૂલગુણોં ઔર ઉત્તરગુણોં મેં અસ્તિચાર ઉત્પન્ન કરતે હૈં, ઇસ કારણ વે તેરહ પ્રકૃતિયોં દેશઘાતી હૈં, વેસા સમજના ચાહિયે ।

અન્તરાય કર્મ કૌ પાંચ પ્રકૃતિયાં મી દેશઘાતી હી હૈં । દાન, લાભ, મોગ ઔર ઉપમોગ, ઇન ચાર કે વિષય પ્રહણ ઔર ધારણ કરને યોગ્ય દ્રવ્ય હી હૈં, ઔર વેસે દ્રવ્ય સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય કે અન્તર્વે માગ હૈં, અતઃ ક્ષિન પ્રકૃતિયોં કે ઉદય સે પુદ્ગલાસ્તિકાય કે એકદેશવર્તી દ્રવ્યોં કા દાન, લાભ, મોગ યા ઉપમોગ ન હો સકે વે દાનાન્તરાય આદિ પ્રકૃતિયાં મી દેશઘાતી હી હૈં ।

સમસ્ત લોક કે અન્તર્ગત દ્રવ્યોં કા દાન, લાભ, મોગ ઔર ઉપમોગ નહીં હો સકતા, સો યહ દાનાન્તરાય આદિ પ્રકૃતિયોં કે ઉદય સે નહીં, પરન્તુ સન દ્રવ્યોં કો

ઘાત કરે છે કારણ કે તે મૂલગુણોં અને ઉત્તરગુણોંમા અસ્તિચાર ઉત્પન્ન કરે છે, આ કારણથી તે તેર પ્રકૃતિયોં દેશઘાતી છે એ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ.

અન્તરાય કર્મની પાંચ પ્રકૃતિયોં પશુ દેશઘાતીજ છે દાન, લાભ, લોભ અને ઉપલોભ, એ આરના વિષય શ્રદ્ધા અને ધારણ કરવા યોગ્ય દ્રવ્યજ છે, અને એવા દ્રવ્ય સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના અન્તર્ગતે માગ છે, તેથી જે પ્રકૃતિયોંના ઉદયથી પુદ્ગલાસ્તિકાયના એકદેશવર્તી દ્રવ્યોંને દાન, લાભ, લોભ અને ઉપલોભ ન થઈ શકે, તે દાનાન્તરાય આદિ પ્રકૃતિયોં પશુ દેશઘાતી છે

સમસ્ત લોકના અન્તર્ગત દ્રવ્યોંને દાન, લાભ, લોભ અને ઉપલોભ થઈ શકતો નથી. તે આ દાનાન્તરાય આદિ પ્રકૃતિયોંના ઉદયથી નહિ; પરન્તુ તે દ્રવ્યોંને શ્રદ્ધા અને

યોગ્યતાયા અમાવાદશક્યાનુષ્ઠાનત્વાદિતિ મન્તવ્યમ્ ।

વીર્યાન્તરાયપ્રકૃતિરપિ સર્વે વીર્યં ન હન્તીતિ દેશઘાતિન્યેષ । તયાહિ-
સૂક્ષ્મનિગોદજીવાત્ પ્રમૃતિ આક્ષીણમોહનીયજીવં વીર્યાન્તરાયસ્ય ક્ષયોપશમ-
વિશેષાદ્ વીર્યં કસ્યચિદલ્પ, કસ્યચિદ્ વહુ, કસ્યચિદ્ વહુતર, કસ્યચિદ્ ધંહુતમં
ભવતિ, વીર્યાન્તરાયકર્મણોઽમ્યુદયે સૂક્ષ્મનિગોદસ્યાપિ આહારપરિણમનકર્મદલિક-
પ્રહણગત્યન્તરગમનાદિક વિધતે । एतच्च वीर्यं विना न समवति । तस्माद्देशत
एव वीर्यं वीर्यान्तरायप्रकृत्या हन्यते, न तु सर्वतः । यदि पुनरियं सर्वघातिनी

પ્રહ્ણ ઔર ધારણ કરને કી યોગ્યતા ન હોને કે કારણ અશક્યાનુષ્ઠાન સે સમજના યાહિય ।

વીર્યાન્તરાય પ્રકૃતિ મી સમસ્ત વીર્યં કા ઘાત નહીં કરતી અતઃ દેશઘાતી હૈ ।
સૂક્ષ્મ નિગોદિયા જીવ સે છકર ક્ષીણમોહ-ગુણસ્થાન પર્યન્ત કે જીવોં મેં વીર્યાન્તરાય કે
ક્ષયોપશમ સે કિસી જીવ મેં અલ્પ વીર્યં (શક્તિ) હોતા હૈ, કિસી મેં વહુત વીર્યં હોતા
હૈ, કિસી મેં વહુત અધિક વીર્યં હોતા હૈ ઔર કિસી મેં અત્યન્ત અધિક વીર્યં હોતા
હૈ । વીર્યાન્તરાય કર્મકા ઉદય હોને પર મી સૂક્ષ્મ નિગોદ કા જીવ આહાર કા પરિણમન
કરતા હૈ, કર્મદલિયોં કો પ્રહ્ણ કરતા હૈ ઔર દૂસરી ગતિ મેં જાતા હૈ । યે સબ
કાર્ય વીર્યં કે વિના નહીં હો સકતે । રૂઠ સે યહ સિદ્ધ હુઆ કિ વીર્યાન્તરાય કર્મ વીર્યં
કો ઇકદેશ સે હો ઘાત કરતા હૈ, સર્વદેશ સે નહીં । અગર યહ પ્રકૃતિ સર્વઘાતી માની જાય
તો જૈસે સર્વઘાતી મિષ્યાત્વ કે ઉદય મેં સમ્યગ્દર્શન લેશમાત્ર નહીં હોતા, ઔર

ધારણ કરવાની યોગ્યતા નહિ હોવાના કારણે અશક્યાનુષ્ઠાનથી સમજવું બેઝબે

વીર્યાન્તરાય પ્રકૃતિ પણ સમસ્ત વીર્યને ઘાત કરતી નથી, તેથી તે દેશઘાતી છે
સૂક્ષ્મનિગોદના જીવથી લઈને ક્ષીણમોહગુણસ્થાન સુધીના જીવોમાં વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપ-
શમથી કોઈ જીવમાં અલ્પવીર્ય (ઓછી શક્તિ) હોય છે, કોઈ જીવમાં બહુ વીર્ય હોય છે,
કોઈ જીવમાં બહુજ અધિક વીર્ય હોય છે, અને કોઈમાં અત્યન્ત અધિક વીર્ય હોય છે
વીર્યાન્તરાય કર્મને ઉદય હોય ત્યારે પણ સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવ આહારનું પરિણમન કરે
છે, કર્મદલિકાને પ્રહણ કરે છે, અને બીજી ગતિમાં જાય છે આ તમામ કાર્ય વીર્ય વિના
થઈ શકે નહીં, તેથી જો સિદ્ધ થયું કે - વીર્યાન્તરાય કર્મ વીર્યના બેઠક દેશનોજ ઘાત
કરે છે, સર્વદેશનો નહીં. અથવા તો આ પ્રકૃતિને સર્વઘાતી માનવામાં આવે તો જેવી રીતે
સર્વઘાતી મિષ્યાત્વના ઉદયમાં સમ્યગ્દર્શન લેશમાત્ર પણ હોય નહીં, અને જેમ

સ્વાત્ તદા સર્વઘાતિનો મિધ્યાત્વસ્ય કપાયદ્વાદશકસ્ય ચામ્યુદયે યયા જઘન્યમપિ સમ્યક્ત્વ દેશસયમઃ સર્વસયમશ્ચ નોપલભ્યતે, તયા વીર્યાન્તરાયસ્યોદયેઽપિ જઘન્યમપિ વીર્યગુણં નોપલભ્યેત, ન ચૈધં ભવતિ, તસ્માત્ વીર્યાન્તરાયમકૃતિરપિ દેશઘાતિનીતિ સિદ્ધમ્ ।

અઘાતિપ્રકૃતયઃ—

અઘાતિન્યઃ પ્રકૃતય પચ્ચસપ્તતિઃ સન્તિ । તથાહિ—પ્રત્યેક પ્રકૃતયઃ પરાઘાતો૧-ઉર્ધ્વાસાર-ઽઽષ્ટપો૩-ઘોતા૪-ઞ્ગુરુલ્લધુ૫-તીર્થકર૬-નિર્માણો૭-પઘાત૮-રૂપા ઘટ્ટી સન્તિ । (૧) ઔદારિકં, (૨) વૈક્રિયમ્, (૩) આહારકં, (૪) તૈજસ, (૫) કાર્મેણ ચેતિ પચ્ચ શરીરાણિ ૫ । ગ્રીષ્મુપાદ્ધાનિ૩ । પટ્ સંસ્થાનાનિ૬ । પટ્ સહન

કેસે શારદ કષાયો કા ઉદય હોને પર દેશવિરતિ ઔર સર્વવિરતિ, એક દેશ સે મી નહીં હોતી વસી પ્રકાર વીર્યાન્તરાય કર્મ કા ઉદય હોને પર લેશમાત્ર મી વીર્યગુણ પ્રકટ નહીં હોને चाहिए, મગર પેસા નહીં હોતા, અત મહ સિદ્ધ હુઆ કિ વીર્યાન્તરાય પ્રકૃતિ મી દેશઘાતી હી હૈ ।

અઘાતી પ્રકૃતિયાં—

અઘાતિ પ્રકૃતિયાં પચ્ચહત્તર ૭૫ હૈ, જે હસ પ્રકાર—(૧) પરાઘાત, (૨) ઉર્ધ્વાસ, (૩) જાતપ, (૪) ઉષોત, (૫) અગુરુલ્લધુ, (૬) તીર્થકર, (૭) નિર્માણ, (૮) ઉપઘાત, જે જાઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિમાં અઘાતી હૈ ૮ । ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, ઔર કાર્મેણ શરીર, જે પાંચ શરીર અઘાતી પ્રકૃતિયાં હૈ ૧૧ । ત્રીન ઝપાજ ૧૬, છઠ્ઠ સંસ્થાન ૨૨,

આર કષાયોનો ઉદય થવા સમયે દેવવિરતિ અને સર્વવિરતિ એકદેશથી પણ હોય નહીં, તે પ્રમાણે વીર્યાન્તરાય કર્મનો ઉદય થતા લેશમાત્ર પણ વીર્યશુભ પ્રગટ થવો નહીં જોઈએ, પરંતુ એ પ્રમાણે થતુ નથી, એ કારણથી સિદ્ધ થયું કે—વીર્યાન્તરાય પ્રકૃતિ પણ દેશઘાતીજ છે

અઘાતી પ્રકૃતિઓ—

અઘાતી પ્રકૃતિઓ પંચોતેર (૭૫) છે તે આ પ્રમાણે છે—(૧) પરાઘાત, (૨) ઉર્ધ્વાસ, (૩) જાતપ, (૪) ઉષોત, (૫) અગુરુલ્લધુ, (૬) તીર્થકર, (૭) નિર્માણ, (૮) ઉપઘાત, આ આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ અઘાતી છે (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મેણ શરીર, આ પાંચ શરીર અઘાતી પ્રકૃતિઓ છે; (૧૩) ત્રણ ઝપાંજ, (૧૬) છઠ્ઠ સંસ્થાન, (૨૨) છઠ્ઠ ઘ ઢનન, (૨૮) પાંચ ભવિઓ, (૩૩) આર અતિ, ૩૭ ઇ વિદ્યાઓ

નાનિદ્ । પચ્ચ જાતયઃ૫ । ચતસ્રો ગતયઃ૪ । દ્વે સ્વગતીર । ચતસ્રઃ આનુ
પૂર્વ્ય૦૪ । આયુપિ ચત્વારિઃ । ત્રસદશક્રમ્૧૦ । સ્થાવરદશક્રમ્૧૦ । ઉચ્ચૈર્ગોત્રમ્૧ ।
નીચૈર્ગોત્રમ્૧ । સાતાવેદનીયમ્૧ । અસાતાવેદનીયમ્૧ । વર્ગ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શાલ્પા-
શ્વત્સૃ પ્રકૃતયઃ૪ । ૭૫ ॥

एता प्रकृतयः कमपि ज्ञानादिगुण न इन्तीत्यघातिन्य उच्यन्ते ।
इमा सर्वघातिप्रकृतिमि सह वेद्यमानाः स्वयमघातिन्योऽपि सर्वघातिफल
प्रदर्शयन्ति । देशघातिप्रकृतिमि सह पुनर्वेद्यमानाः स्वयमघातिन्योऽपि देशघातिरसं
दर्शयन्ति । यथा-स्वयमचौरश्चौरैः सह वर्तमानश्चौर इवावभासते तद्वत् ।

છહ સહનન૨૮, પાંચ આતિયૌ૩૩, ચાર ગતિયૌ૩૭, દો વિહાયોગતિયૌ૩૯, ચાર
આનુપૂર્વૌ૪૩, ચાર આયુ૪૭, ત્રસદશક૫૭, સ્થાવરદશક૬૭, ઉચ્ચગોત્ર૬૮, નીચગોત્ર૬૯,
સાતાવેદનીય૭૦, અસાતાવેદનીય૭૧, તથા વર્ગ, રસ, ગન્ધ, ઔર સ્પર્શનામક ચાર
પ્રકૃતિયૌ૭૫ ।

ये प्रकृतियाँ ज्ञान आदि किसी गुणका घात नहीं करती हैं । इसी लिये ये अघाती
कहल्यती हैं । जब इनका सर्वघातो प्रकृतियों के साथ वेदन होता है तब ये स्वय अघाती
होते हुए भी सर्वघातो रसको प्रकट करती हैं, और देशघाती प्रकृतियों
के साथ इनका वेदन हो तो स्वय अघाती होने पर भी देशघाती रस को प्रकट करती हैं ।
जैसे कोई पुरुष चोर न हो किन्तु चोरों के साथ हो तो वह भी चोर जैसा ही प्रतीत होता है ।
यही हाल इन अघाती प्रकृतियों का है ।

ગતિ, (૩૬) આર અનુપૂર્વી, (૪૩) આર આયુ, (૪૭) ત્રસદશક, (૫૭) સ્થાવરદશક,
(૬૭) ઉચ્ચગોત્ર, (૬૮) નીચગોત્ર, (૬૯) સાતાવેદનીય, (૭૦) અસાતાવેદનીય, (૭૧)
તથા વર્ણ, રસ, ગન્ધ, અને સ્પર્શ નામની આર પ્રકૃતિઓ (૭૫)

આ પ્રકૃતિઓ જ્ઞાન આદિ કોઈ શુભનો ઘાત કરતી નથી. જોટલા માટે તેને
અઘાતી પ્રકૃતિ કહે છે, પરંતુ સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓની સાથે જ્યારે તેનું વેદન થાય છે
તો પોતે અઘાતી હોવા છતાંય પણ એ સર્વઘાતીનું ફળ પ્રદર્શિત કરે છે અથવા
દેશઘાતી પ્રકૃતિઓની સાથે તેનું વેદન હોય તો પોતે અઘાતી હોવા છતાંય પણ
દેશઘાતી રસને પ્રગટ કરે છે જેવી રીતે કોઈ પુરુષ ચોર ન હોય પરંતુ ચોરોની સાથે હોય
તો તે પણ ચોર જેવો જ દેખાય છે એ પ્રમાણેજ આ અઘાતી પ્રકૃતિઓ વિષે સમજવું

સ્યાત્ તદા સર્વઘાતિનો મિધ્યાત્વસ્ય કપાયદ્વાદશકસ્ય ચામ્યુદયે યયા જઘન્યમપિ સમ્યક્ત્વં દેશસયમઃ સર્વસયમઃ નોપલભ્યતે, તયા વીર્યાન્તરાયસ્યોદયેઽપિ જઘન્યમપિ વીર્યગુણ નોપલભ્યેત, ન ચૈવ મવતિ, તસ્માત્ વીર્યાન્તરાયમકૃતિરપિ દેશઘાતિનીતિ સિદ્ધમ્ ।

અઘાતિપ્રકૃતયઃ—

અઘાતિન્યઃ પ્રકૃતયઃ પચ્ચસપ્તતિ સન્તિ । તયાહિ—પ્રત્યેક પ્રકૃતયઃ પરાઘાતો૧-ઉચ્છ્વાસા૨-ઽઽત્તપો૩-ઘોતા૪-ઞ્ગુરુલઘુ૫-તીર્થકર૬-નિર્માણો૭-પઘાત૮-રૂપા અષ્ટૌ સન્તિ । (૧) ઔદારિકં, (૨) વૈક્રિયમ્, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ, (૫) કાર્મણ ચેતિ પચ્ચ શરીરાણિ ૫ । શ્રીષ્યુપાશ્નનિ૩ । પટ્ સંસ્થાનાનિ૬ । પટ્ સહન-

વૈસે નાહ કપાયોં કા ઉદય હોને પર દેશવિરતિ ઔર સર્વવિરતિ, ઇક દેશ સે મી નહીં હોતી ડસી પ્રકાર વીર્યાન્તરાય કર્મ કા ઉદય હોને પર હેશમાત્ર મી વીર્યગુણ પ્રકટ નહીં હોને વાહિપ, મગર પેસા નહીં હોતા, અત મહ સિદ્ધ હુઆ કિ વીર્યાન્તરાય પ્રકૃતિ મી વેશઘાતી હી હૈ ।

અઘાતી પ્રકૃતિયાં—

અઘાતિ પ્રકૃતિયાં પચ્ચત્તર ૭૫ હૈ, વે હસ પ્રકાર—(૧) પરાઘાત, (૨) ઉચ્છ્વાસ, (૩) આતપ, (૪) ઉષોત, (૫) અગુરુલઘુ, (૬) તીર્થકર, (૭) નિર્માણ, (૮) ઉપઘાત, યે આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિયાં અઘાતી હૈ ૮ । ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, ઔર કાર્મણ શરીર, યે પાંચ શરીર અઘાતી પ્રકૃતિયાં હૈ ૧૩ । ત્રીન ઉપાશ્ન ૧૬, છઠ્ઠ સંસ્થાન ૨૨,

આર કપાયોંનો ઉદય થવા સમયે ઉપવિરતિ અને સર્વવિરતિ એકદેશથી પણ હોઈ નહીં; તે પ્રમાણે વીર્યાન્તરાય કર્મનો ઉદય થતા હેશમાત્ર પણ વીર્યગુણ પ્રગટ થવો નહીં એકએ, પરંતુ એ પ્રમાણે થતુ નથી, એ કારણથી સિદ્ધ થયું કે—વીર્યાન્તરાય પ્રકૃતિ પણ દેશઘાતીજ છે

અઘાતી પ્રકૃતિઓ—

અઘાતી પ્રકૃતિઓ પચોતેર (૭૫) છે તે આ પ્રમાણે છે—(૧) પરાઘાત, (૨) ઉચ્છ્વાસ, (૩) આતપ, (૪) ઉષોત, (૫) અગુરુલઘુ, (૬) તીર્થકર, (૭) નિર્માણ, (૮) ઉપઘાત, આ આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ અઘાતી છે (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ શરીર, આ પાંચ શરીર અઘાતી પ્રકૃતિઓ છે; (૧૩) ત્રણ ઉપાશ્ન, (૧૬) છઠ્ઠ સંસ્થાન, (૨૨) છઠ્ઠ અહનન, (૨૮) પાંચ અતિઓ, (૩૩) ચાર ગતિ, ૩૭ જ વિદ્યાઓ

નાનિદ્ । પચ્ચ જાતયઃ૫ । ચતસ્રો ગતયઃ૪ । દ્વે સ્વગતીર । ચતસ્રઃ આનુ
પૂર્વ્યઃ૪ । આયુષિ ચત્વારિઃ । ત્રસદશક્રમ્૧૦ । સ્થાવરદશક્રમ્૧૦ । ઉચ્ચૈર્ગોત્રમ્૧ ।
નીચૈર્ગોત્રમ્૧ । સાતાવેદનીયમ્૧ । અસાતાવેદનીયમ્૧ । વર્ગ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શાભ્યા-
શ્ચતસ્રઃ પ્રકૃતયઃ૪ । ૭૫ ॥

પૃથા પ્રકૃતયઃ કમપિ જ્ઞાનાદિગુણ ન હન્તીત્યઘાતિન્ય ઉચ્યન્તે ।
इमा सर्वघातिप्रकृतिमि सह वेद्यमाना स्वयमघातिन्योऽपि सर्वघातिफल
प्रदर्शयन्ति । देशघातिप्रकृतिमि सह पुनर्वेद्यमाना. स्वयमघातिन्योऽपि देशघातिरसं
दर्शयन्ति । यथा-स्वयमचौरश्चો रै. सह वर्तमानश्चौर इवावभासते तद्वत् ।

છહ સહનન૨૮, પાંચ જાતિયૌ૩૩, ચાર ગતિયૌ૩૭, દો વિહાયોગતિયૌ૩૯, ચાર
આનુપૂર્વી૪૩, ચાર આયુઃ૪૭, ત્રસદશક૫૭, સ્થાવરદશક૬૭, ઉચ્ચગોત્ર૬૮, નીચગોત્ર૬૯,
સાતાવેદનીય૭૦, અસાતાવેદનીય૭૧, તથા વર્ગ, રસ, ગન્ધ, ઔર સ્પર્શનામક ચાર
પ્રકૃતિયૌ૭૫ ।

ये प्रकृतिर्या ज्ञान आवि किसी गुणका घात नहीं करती हैं । इसी लिये ये अघाती
कहल्यती हैं । अब इनका सर्वघातो प्रकृतियों के साथ वेदन होता है तब ये स्वय अघाती
होते हुए भी सर्वघातो रसकों प्रकट करती हैं, और देशघाती प्रकृतियों
के साथ इनका वेदन हो तो स्वयं अघाती होने पर भी देशघाती रस को प्रकट करती हैं ।
जैसे कोई पुरुष चोर न हो किन्तु चोरों के साथ हो तो वह भी चोर जैसा ही प्रतीत होता है ।
यही हाल इन अघाती प्रकृतियों का है ।

ગતિ, (૩૬) ચાર અનુપૂર્વી, (૪૩) ચાર આયુ, (૪૭) ત્રસદશક, (૫૭) સ્થાવરદશક,
(૬૭) ઉચ્ચગોત્ર, (૬૮) નીચગોત્ર, (૬૯) સાતાવેદનીય, (૭૦) અસાતાવેદનીય, (૭૧)
તથા વર્ણ, રસ, ગન્ધ, અને સ્પર્શ નામની ચાર પ્રકૃતિઓ (૭૫)

આ પ્રકૃતિઓ જ્ઞાન આદિ કોઈ ગુણનો ઘાત કરતી નથી. એટલા માટે તેને
અઘાતી પ્રકૃતિ કહે છે, પરન્તુ સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓની સાથે જ્યારે તેનું વેદન થાય છે
તો પોતે અઘાતી હોવા છતાય પણ એ સર્વઘાતીનું હુણ પ્રદર્શિત કરે છે અથવા
દેશઘાતી પ્રકૃતિઓની સાથે તેનું વેદન હોય તો પોતે અઘાતી હોવા છતાય પણ
દેશઘાતી રસને પ્રગટ કરે છે જેવી રીતે કોઈ પુરુષ ચોર ન હોય પરન્તુ ચોરાની સાથે હોય
તો તે પણ ચોર જેવો જ દેખાય છે એ પ્રમાણેજ આ અઘાતી પ્રકૃતિઓ વિષે સમજવું

ઉત્તરમકૃતિસંખ્યા—

જ્ઞાનાવરણીયાદષ્ટવિધકર્મણામુત્તરમકૃતિસંખ્યા અષ્ટત્વારિંશદધિકશ્વરં ૧૪૮
મવન્તિ । તથાદિ—

(૧) જ્ઞાનાવરણીયસ્ય—મતિ—શ્રુતા—અવધિ—મનઃપર્યય—કેવલજ્ઞાનાવરણીય—
મેદાત્ પચ્ચ ।

(૨) દર્શનાવરણીયસ્ય—અંશુર્દર્શના—અંશુર્દર્શના—અવધિર્દર્શન—કેવલદર્શનાવર-
ણીયાનિ ચત્વારિ, તથા—નિદ્રા—નિદ્રાનિદ્રા—પ્રચલા—પ્રચલાપ્રચલા—સ્ત્યાનર્દિમેદાત્
પચ્ચ મિલિત્વા નવ મવન્તિ ।

(૩) વેદનીયસ્ય સાતાશ્વતમેદેન દ્વૌ મેદૌ સ્ત ।

ઉત્તરમકૃતિયૌંકી સંખ્યા—

જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કંમૌં કી ઉત્તર પ્રકૃતિયૌં કી સંખ્યાયૌં (મધ્યમવિવક્ષાં સે)
૧૪૮ હૈં । યે હસ પ્રકાર—

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કી પાંચ—(૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, (૩)
અવધિજ્ઞાનાવરણીય, (૪) મન પર્યયજ્ઞાનાવરણીય, (૫) કેવલજ્ઞાનાવરણીય ।

(૨) દર્શનાવરણીય કી નૌ—(૧) અંશુર્દર્શનાવરણીય, (૨) અંશુર્દર્શનાવરણીય,
(૩) અવધિર્દર્શનાવરણીય, (૪) કેવલદર્શનાવરણીય, તથા (૫) નિદ્રા, (૬) નિદ્રાનિદ્રા,
(૭) પ્રચલા, (૮) પ્રચલાપ્રચલા, (૯) સ્ત્યાનર્દિ, યે પાંચ નિદ્રાયૌં મિલિત્વા કુલ નૌ
પ્રકૃતિયૌં હૈં ।

(૩) વેદનીય કી દ્વૌ—સાતાવેદનીય ઔર અસાતાવેદનીય ।

ઉત્તરપ્રકૃતિઓની સંખ્યા—

જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કંમૌંની ઉત્તરપ્રકૃતિઓની સંખ્યા (મધ્યમ વિવક્ષાંથી)
એકસોને અઠતાલીસ (૧૪૮) છે તે આ પ્રમાણે—

(૧) જ્ઞાનાવરણીયની પાંચ — (૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય,
(૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય, (૪) મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણીય, (૫) કેવલજ્ઞાનાવરણીય:

(૨) દર્શનાવરણીયની નવ છે (૧) અંશુર્દર્શનાવરણીય, (૨) અંશુર્દર્શનાવરણીય,
(૩) અવધિર્દર્શનાવરણીય, (૪) કેવલદર્શનાવરણીય, તથા (૫) નિદ્રા, (૬) નિદ્રા-નિદ્રા
(૭) પ્રચલા, (૮) પ્રચલા-પ્રચલા, (૯) સ્ત્યાનર્દિ, આ પાંચ નિદ્રાઓ મળીને કુલ
નવ પ્રકૃતિઓ થાય છે.

(૩) વેદનીયની બે (૧) સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય,

(૪) મોહનીયસ્ય-અટાવિશ્વતિર્મેદા ભવતિ । તથાહિ-સમ્યક્ત્વમોહનીય-મિધ્યાત્વમોહનીય-મિશ્રમોહનીય-મેદેન ત્રીણિ દર્શનમોહનીયાનિ । પશ્ચવિશ્વતિ ચારિત્રમોહનીયાનિ મિલિત્વાઽટાવિશ્વતિ' । ચારિત્રમોહનીયસ્ય પશ્ચવિશ્વતિર્મેદાઃ, યથા - કપાયમોહનીય૧ - નોકપાયમોહનીય૨-મેદેન ચારિત્રમોહનીય દ્વિવિધમ્ । તત્ર કપાયમોહનીયસ્ય પોહશ્ચ મેદા ભવતિ, યથા-અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધો માનો, માયા, લોભ' ૪, અનન્ત' = સસારો નારક તિયગ્-મનુષ્ય-દેવ-જન્મ-જરા-મરણ પરમ્પરાલક્ષણ, તદનુવન્ધાદનન્તાનુવન્ધિનઃ ક્રોધમાનમાયાલોભા-શ્વત્વાર' કપાયાઃ ૪ । તત્ર ક્રોધઃ-કૃત્યાકૃત્યવિવેકો મૂલકાઽક્ષમારૂપ આત્મ-પરિણામઃ । માનો-ગર્વ', માયા-શાઠ્યમ્, લોભો-ગૃધ્નુતા । અનન્તાનુવન્ધિ-

(૪) મોહનીય કી અટ્ટાર્સ-સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય ઔર મિધ્યાત્વમોહનીય, યે ત્રીન દર્શનમોહનીય કી, તથા પશ્ચીસ ચારિત્રમોહનીય કી કુલ અટ્ટાર્સ પ્રકૃતિયોં હૈં । ચારિત્રમોહનીય કી પશ્ચીસ પ્રકૃતિયોં હસ પ્રકાર હૈં-ચારિત્રમોહનોય કે દો મેદ હૈં-કપાયચારિત્ર મોહનીય, ઔર નોકપાયચારિત્રમોહનીય । કપાયચારિત્રમોહનીય કે સોલ્હ મેદ હૈં, જૈસે-અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ માન, માયા, લોભ, ૧ જો કપાય, નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય ઔર દેવગતિ મેં જન્મ જરા-મરણ-રૂપ અનન્ત સંસાર કા અનુબંધ કરે, વહ અનન્તાનુબન્ધી હૈ । ડસ કે ચાર મેદ હૈં-ક્રોધ, માન, માયા ઔર લોભ । કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય કે વિવેક કો નહ કર દેને વાલ્ઝ અક્ષમારૂપ આત્મા કા પરિણામ ક્રોધ કહ્લાતા હૈ । ગર્વકો માન કહ્સે હૈં । માયા કા અર્થ કપટ હૈ । ગૃધ્નિમાવ (છલ્લ) લોભ કહ્લાતા હૈ । અનન્તાનુબન્ધી કપાયચતુષ્ક મેં ક્રોધ કો પર્વત કી રાજિ

(૪) મોહનીયકર્મની અક્ષવીસ છે (૧) સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, અને મિધ્યાત્વમોહનીય, આ ત્રણ દર્શનમોહનીયની, તથા પશ્ચીસ ચારિત્રમોહનીયની, એ પ્રમાણે કુલ અક્ષવીસ પ્રકૃતિઓ છે ચારિત્રમોહનીયની પશ્ચીસ પ્રકૃતિઓ આ પ્રમાણે છે - ચારિત્રમોહનીયના બે લેહ છે (૧) કપાયચારિત્રમોહનીય અને (૨) નોકપાયચારિત્રમોહનીય, કપાયચારિત્રમોહનીયના સોળ લેહ છે જેમકે-અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ. જે કપાય નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, અને દેવગતિમાં જન્મ, જરા, મરણરૂપ અનન્ત સંસારનો અનુબંધ કરે તે અનન્તાનુબન્ધી છે તેના ચાર લેહ છે, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનાં વિવેકનો નાશ કરવાવાળા અક્ષમારૂપ આત્માનો પરિણામ તે ક્રોધ કહેવાય છે ગર્વને માન કહે છે માયાનો અર્થ કપટ છે લાલચ તે લોભ કહેવાય છે અનન્તાનુબન્ધી કપાયચતુષ્કમાં ક્રોધને પર્વતની રાજિનું (પર્વત કપાવાધી

કપાયચતુષ્ટયે ક્રોધસ્ય પર્વતરાજિઃ, માનસ્ય શૈલસ્તમ્મઃ, માયાયાઃ-વંશમૂલં,
લોમસ્ય-કૃમિજરાગઃ, ઉદાહરણમ્ ।

एवमप्रत्याख्यानावरणीयकषायाः क्रोधादयश्चत्वारः४ । तत्र प्रत्याख्यानं
द्विविधम् - देशविरति-सर्वविरति-भेदात् । प्रत्याख्यानमित्यत्र प्रतिशब्दः । प्रति
पेधवाची, प्रतिपेधस्याख्यान=प्रकाशनम्-प्रत्याख्यानम् । 'सर्वान् प्राणिनो
न हन्मि यावज्जीवम्' इत्यादि भावत स्वाचार्यादि समीपे
प्रकाशनमित्यर्थः । प्रत्याख्यानस्यावरणीयम् प्रत्याख्यानावरणीयम्, न
प्रत्याख्यानावरणीयम् = अप्रत्याख्यानावरणीयम् । अत्रोपमार्थो 'नञ्' - शब्दः ।

(પર્વત કટને સે ઉત્પન્ન હુઈ ઘરાર,) ક્રોધ, માન કો શૈલસ્તમકા, માયાકો વાંશની બઢકા
ઔર લોમકો કિરમિચી રંગકા ઉદાહરણ દિયા ગયા છે ।

इसी प्रकार अप्रत्याख्यानावरण के क्रोध आदि चार भेद हैं । प्रत्याख्यान दो
प्रकारका है-देशविरति और सर्वविरति । 'प्रत्याख्यान' शब्द में 'प्रति' उपसर्ग निषेध
वाचक है, अर्थात् प्रतिपेध का प्रकाश करना प्रत्याख्यान है, अर्थात् "मैं जीवनपर्यन्त किसी भी
प्राणीकी हिंसा नहीं करूँगा" इत्यादि प्रकार से भावपूर्वक अपने आचार्य आदि के समक्ष प्रकाशित
करना प्रत्याख्यान है । प्रत्याख्यान का आवरणीय प्रत्याख्यानावरणीय कहलाता है । जो
प्रत्याख्यानावरणीय न हो वह अप्रत्याख्यानावरणीय है । यहाँ 'नञ्' शब्द उपमा के अर्थ
में है, अर्थात् जो कषाय प्रत्याख्यानावरणीय के समान हो वह अप्रत्याख्यानावरणीय

ઉત્પન્ન થયેલી ઠાટ-ઝીર) માનને શૈલસ્તમનું, માયાને વાંશની બઢતુ અને લોમને
કિરમીય રંગનું ઉદાહરણ આપ્યું છે

આ પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણના ક્રોધ આદિ ચાર ભેદ છે પ્રત્યાખ્યાન બે
પ્રકારના છે-દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ । 'પ્રત્યાખ્યાન' શબ્દમાં 'પ્રતિ' ઉપસર્ગ નિષેધ-
વાચક છે અર્થાત્ પ્રતિપેધનો પ્રકાશ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે અર્થાત્ "હું જીવન સુધી
કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહીં." ઇત્યાદિ પ્રકારે ભાવપૂર્વક પોતાના આચાર્ય આદિના
સમક્ષ પ્રકાશિત કરવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે પ્રત્યાખ્યાન નો આવરણીય પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય
કહેવાય છે જે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ન હોય તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય છે અર્થાત્ 'નન્' શબ્દ
ઉપમાના અર્થમાં છે અર્થાત્-જે કષાય પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયની સમાન હોય તે
અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કહેવાય છે અથવા નન્' અર્થ-શબ્દ-એવા અર્થ

પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયવત્ = અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીયમ્ । યદ્વા-અર્થાર્થો નજ્, અર્થપ્રત્યાખ્યાનમ્=અપ્રત્યાખ્યાનમ્, તસ્યાવરણીયમિતિ । અર્થ=દેશવિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનં સમાવૃણોતિ કપાયચતુષ્ટયમ્, તસ્માદપ્રત્યાખ્યાનાવરણીયમિત્યુચ્યતે । ય કપાયઃ સ્વરૂપ દેશવિરતિરૂપમાવૃણોતિ સ સર્વવિરતિરૂપં પ્રત્યાખ્યાનમાવૃણોત્યેવેતિ નાત્ર ચિત્રમ્ । યત્કર્મોદયાદાવિર્મૂતા કપાયાઃ કેવલ વિરતિમાત્રમાવૃણન્તિ તે સ્વપ્રત્યાખ્યાનાવરણીયા કપાયાઃ ।

एवं प्रत्याख्यानावरणीयकपाया क्रोधादयश्चत्वारः । अप्र प्रत्याख्यान-
शब्देन सर्वविरतिपरिग्रहः । ये पुन. कपाया सर्वविरतिमेव प्रतिषज्जन्ति, न
तु देशविरतिं ते प्रत्याख्यानावरणीया इति ।

કહાતા હૈ । અથવા 'નજ્' અર્થ-અર્થ મેં હૈ, અર્થાત્ અર્થ પ્રત્યાખ્યાન અપ્રત્યાખ્યાન કહાતા હૈ, ડસકા આવરણીય અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય હૈ । યહ કપાયચતુષ્ટય અર્થ અર્થાત્ દેશવિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાન કો આવૃત્ કરતા હૈ, ઇસ કારણ યહ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કહાતા હૈ । જો કપાય સ્વરૂપ દેશવિરતિ કો મી નહીં હોને દેતા યહ સર્વવિરતિ કો ન હોને દે, ઇસ મેં આશ્ચર્ય હી ક્યા હૈ । જિસ કર્મ કે ઉદય સે આવિર્મૂત કપાય કેવલ વિરતિમાત્ર કો રોકતે હૈં, વે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કહાતે હૈં ।

इसी प्रकार क्रोध आदि चार प्रत्याख्यानावरणीय हैं । यहा प्रत्याख्यान शब्द
से सर्वविरति का ग्रहण किया गया है । जो कपाय, सिर्फ सर्वविरति का ही घात करते हैं,
देशविरति का नहीं वे प्रत्याख्यानावरणीय कहलाते हैं ।

અર્થ પ્રત્યાખ્યાન અપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે તેનુ આવરણીય અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય
છે આ કપાયચતુષ્ટય અર્થ અર્થાત્ દેશવિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનને આવૃત્ કરે છે (હીંદી
દે છે) જે કારણથી જો અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કહેવાય છે જે કપાય સ્વરૂપ દેશ-
વિરતિને પણ થવા દેતા નથી. તે સર્વવિરતિને નહિ થવાદે જોમાં આશ્ચર્ય શું છે ?
જે કર્મના ઉદયથી આવિર્મૂત (ઉત્પન્ન થયેલા) કપાય કેવલ વિરતિમાત્રને રોકે છે,
તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કહેવાય છે

આ પ્રમાણે ક્રોધ આદિ ચાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય છે, અર્થ પ્રત્યાખ્યાન શબ્દથી
સર્વવિરતિનુ ગ્રહણ કર્યું છે જે કપાય, માત્ર સર્વવિરતિનો ઘાત કરે છે, દેશવિરતિનો
નહી, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કહેવાય છે

કપાયચતુષ્ટયે ક્રોધસ્ય પર્વતરાજિઃ, માનસ્ય શૈલસ્તમ્મઃ, માયાયા-વંશમૂલ,
લોમસ્ય-કુમિજરાગઃ, ઉદાહરણમ્ ।

एवमप्रत्याख्यानानावरणीयकपाया' क्रोधादयश्चत्वारः४ । तत्र प्रत्याख्यानं
द्विविधम् - देशवृत्ति-सर्वविरति-भेदात् । प्रत्याख्यानमित्यत्र प्रतिशब्दः । प्रति-
षेधवाची, प्रतिषेधस्याख्यानं=प्रकाशनम्-प्रत्यारयानम् । 'सर्वान् प्राणिनो
न हन्मि यावज्जीवम्' इत्यादि भावत स्वाचार्यादि समीपे
प्रकाशनमित्यर्थः । प्रत्याख्यानस्यावरणीयम् प्रत्याख्यानानावरणीयम्, न
प्रत्याख्यानानावरणीयम् = अप्रत्याख्यानानावरणीयम् । अत्रोपमार्थो 'नञ्' - शब्दः ।

(પર્વત પટને સે ઉત્પન્ન હુઈં વરાર,) કા, માન કો શૈલસ્તમકા, માયાકો વાંસફી વઢકા
ઔર લોમકો કિરમિચી રંગકા ઉદાહરણ દિયા ગયા હૈ ।

इसी प्रकार अप्रत्याख्यानानावरण के क्रोध आदि चार भेद हैं । प्रत्याख्यान दो
प्रकारका है-देशविरति और सर्वविरति । 'प्रत्याख्यान' शब्द में 'प्रति' उपसर्ग निषेध
वाचक है, अर्थात् प्रतिषेध का प्रकाश करना प्रत्याख्यान है, अर्थात् "मैं जीवनपर्यन्त किसी भी
प्राणीकी हिंसा नहीं करूँगा" इत्यादि प्रकार से भावपूर्वक अपने आचार्य आदि के समक्ष प्रकाशित
करना प्रत्याख्यान है । प्रत्याख्यान का आवरणीय प्रत्याख्यानानावरणीय कहलाता है । जो
प्रत्याख्यानानावरणीय न हो वह अप्रत्याख्यानानावरणीय है । यहाँ 'नञ्' शब्द उपमा के अर्थ
में है, अर्थात् जो कषाय प्रत्याख्यानानावरणीय के समान हो वह अप्रत्याख्यानानावरणीय

ઉત્પન્ન થયેલી શાટ-ચીર) માનને શૈલસ્તમનું, માયાને વાંસની જડનું અને લોમને
કિરમીય રચનું ઉદાહરણ આપ્યું છે

આ પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણના ક્રોધ આદિ ચાર ભેદ છે પ્રત્યાખ્યાન બે
પ્રકારના છે-દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ 'પ્રત્યાખ્યાન' શબ્દમાં 'પ્રતિ' ઉપસર્ગ નિષેધ-
વાચક છે અર્થાત્ પ્રતિષેધનો પ્રકાશ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે. અર્થાત્ "હું જીવન સુધી
કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહીં" ઇત્યાદિ પ્રકારે ભાવપૂર્વક પોતાના આચાર્ય આદિના
સમક્ષ પ્રકાશિત કરવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે પ્રત્યાખ્યાન નો આવરણીય પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય
કહેવાય છે જે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ન હોય તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય છે અર્થાત્ 'નમ્'
શબ્દ ઉપમાના અર્થમાં છે અર્થાત્-જે કષાય પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયની સમાન હોય તે
અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કહેવાય છે અથવા 'નમ્' અર્થ-શૂન્ય-એવા અર્થમાં છે અર્થાત્

પ્રત્યાહ્યાનાવરણીયકપાયચતુષ્ટયે ક્રોધસ્ય-વાહુકારાજિઃ, માનસ્ય-
કાષ્ટસ્તમ્મ, માયાયા-ગચ્છદ્વલીવર્દમૂત્રિકા, લોમસ્ય-સ્વઠ્ઠજનરાગઃ ।

સંજ્વલનકપાયચતુષ્ટયે ક્રોધસ્ય-સલિલરાજિઃ, માનસ્ય-વૃણસ્તમ્મઃ,
માયાયા-રથકારતક્ષિતકાઠસવલિતસ્વઃ, લોમસ્ય-દશ્વિદારાગ ઇતિ ।

નોકપાયમોહનીયસ્ય નવ મેદા સન્તિ-દાસ્ય, રતિઃ, અરતિ, શોકઃ,
મય, જુગુપ્સા, પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુસકવેદ ઇતિ ૨૫ ।

(૫) આયુષ્યકર્મ ચતુર્વિધમ્-નારક-તૈર્યગ્-માનુષ-દૈવાયુર્મેદાત્ । યસ્યો-
દયાત્ પ્રાયોગ્યપ્રકૃતિવિશેષાનુશાયીભૂત આત્મા નારકાદિમાધેન જીવતિ, યસ્ય ચ

પ્રત્યાહ્યાનાવરણીય કપાય કી ચૌકઢી કે ઉદાહરણ-ક્રોધ કા ઉદાહરણ વાહુ મેં
સીંચી હુઈ લઈરે હૈ । માન કા ઉદાહરણ કાઠકા સ્વમા હૈ । માયા કા ઉદાહરણ ચલતે હુપ
ઘેલ કે મૂત્ર કી ટેન્ની-મેદી લઈરે હૈ ઓર લોમ કા ઉદાહરણ સંજન-રાગ હૈ ।

સંજ્વલન કપાય કી ચૌકઢી કે ઉદાહરણ-ક્રોધ કા ઉદાહરણ જલ મેં બનાઈ હુઈ
લઈરે હૈ । માનકા ઉદાહરણ તિનકે કા સ્તમ્મ હૈ । માયા કા ઉદાહરણ વર્દઈ દ્વારા ઊંઠે હુપ
કાઠકા ઊલ્લકા હૈ, ઓર લોમ કા ઉદાહરણ હલ્દી કા રાગ હૈ ।

નોકપાય મોહનીય કે નૌ મેદ હૈ-દાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, મય, જુગુપ્સા, પુરુષવેદ,
સ્ત્રીવેદ ઓર નપુસકવેદ ૨૫ ।

(૫) આયુષ્ય કર્મ કે ચાર મેદ હૈ-નારકાયુ, તિર્યંચાયુ, મનુષ્યાયુ ઓર દેવાયુ ।
કિસ કર્મ કે ઉદય સે પ્રાયોગ્યપ્રકૃતિવિશેષાનુશાયી અર્થાત્ કિસ કર્મ કે ઉદય સે
ઉસ-ઉસ ગતિયોગ્ય પ્રકૃતિવિશેષ મેં સ્થિત આત્મા નારક આદિ કે રૂપ મેં જીતા હૈ

પ્રત્યાહ્યાનાવરણીય કપાયની ચૌકડીનુ ઉદાહરણ-ક્રોધનુ ઉદાહરણ-રેતીમાં ઠરેલી
લીટી છે માનનુ ઉદાહરણ-કાષ્ઠનો થાભલો છે માયાનુ ઉદાહરણ-ચાલતા બળદીઆના
મૂત્રની વાહી-ચૂકી લીટી છે, અને લોભનુ ઉદાહરણ-બળન-રાગ છે

સંજ્વલન કપાયની ચૌકડીના ઉદાહરણ-ક્રોધનુ ઉદાહરણ-પાણીમાં ઠરેલી લીટી
છે માનનુ ઉદાહરણ તણબલાનો થાભલો છે માયાનુ ઉદાહરણ બદ્ધ દ્વારા (સુતાર
દ્વારા) ઊઠેલા લાઠડાની છલ છે અને લોભનુ ઉદાહરણ-હલકરનો રાગ છે

નોકપાયમોહનીયના નવ મેદ છે-દાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, મય, જુગુપ્સા,
પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, અને નપુસકવેદ ૨૫

(૫) આયુષ્ય-કર્મના ચાર મેદ છે-નારકાયુ, તિર્યંચાયુ, મનુષ્યાયુ, અને દેવાયુ
જે કર્મના પ્રાયોગ્યપ્રકૃતિવિશેષાનુશાયી, અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયથી તે-તે ગતિયોગ્ય
પ્રકૃતિવિશેષમાં સ્થિત આત્મા નારકી આદિના રૂપમાં જીવે છે, અને જેના ક્ષયથી મરણ

પ્રત્યાર્થ્યાનસ્ય દેશવિરતિર્સર્વવિરતિરુપસ્ય પરિણામદ્વયસ્પોત્પન્નવિધ્યા
તત્કત્વાત્ પ્રત્યાર્થ્યાનાવરણીયા ઉચ્યન્તે, ન તુ વિધમાનસ્ય પ્રત્યાર્થ્યાનસ્ય
વિધાતકતયેતિ તત્ત્વમ્ ।

एवं सञ्चलनकषायाः क्रोधादयश्चत्वारः ४ । समस्तसावधयोगविरतं
संयमरतमाप यति दुःसहपरिपद्सपाते सञ्चलयति=मालिन्यमापादयन्ति - इति
सञ्चलनाः । (१६) ।

અ પ્રત્યાર્થ્યાનાવરણીયકષાયચતુષ્ટયે દષ્ટાન્તા ઉચ્યન્તે-ક્રોધસ્ય-
તદાગ્ન્યૂમિરાજિઃ, માનસ્યાસ્થિરતમ્મ, માયાયાઃ મેષદ્ગ્નઃ, લોમસ્ય કર્દમરાગઃ ।

દેશવિરતિ ઔર સર્વવિરતિરૂપ પ્રત્યાર્થ્યાન કી ઉત્પત્તિ કા ઘાતક હોને સે રૂસે પ્રમા
ર્યાનાવરણીય કહતે હૈં, પહેલે સે વિધમાન પ્રત્યાર્થ્યાન કા ઘાતક હોને સે નહીં ।

इसी प्रकार क्रोध आदि चार सञ्चलन कषाय हैं । सब प्रकार के सावध योग से
निवृत्त समय में लीन मुनि को दुःसह परीपद् उपस्थित होने पर बलाने वाला अर्थात् मलिनता
उत्पन्न करने वाला कषाय सञ्चलन कहलाता है ।

અ પ્રત્યાર્થ્યાનાવરણીયકષાયચૌકઠી કે દષ્ટાન્ત બતાવતે હૈં-ક્રોધ કા દષ્ટાન્ત તદાગ્ન-
મૂમિરાજિ હૈ, અર્થાત્ તાલ્લવ કી મૂમિ ફટને સે ઉત્પન્ન હોનેવાલી દરાર કે સમાન યહ ક્રોધ
હોતા હૈ । માન કા ઉદાહરણ હરહીકા ત્તમ્મ હૈ । માયાકા ઉદાહરણ મેષકા સીંગ હૈ ઔર
લોમ કા દષ્ટાન્ત ગાદી કા બોગન (ગાદી કે પૈયે મેં રિયે હુપ સેલ કા કીટા) હૈ ।

દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ પ્રત્યાર્થ્યાનની ઉત્પત્તિનું ઘાતક હોવાથી તેને
પ્રત્યાર્થ્યાનાવરણીય કહે છે, પહેલાથી વિધમાન પ્રત્યાર્થ્યાનનું ઘાતક હોવાથી નહિ.

એ પ્રમાણે ક્રોધ આદિ ચાર સંચલન કષાય છે, સર્વ પ્રકારના સાવધ યોગથી
નિવૃત્ત, સંયમમાં લીન મુનિને દુઃસહ પરીપદ આવી પ્રાપ્ત થતાં જલાવવાવાળા અર્થાત્
મલિનતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા કષાય સંચલન કહેવાય છે

અપ્રત્યાર્થ્યાનાવરણીય-કષાય-ચોક્કસ દષ્ટાન્ત બતાવે છે-ક્રોધનું દષ્ટાન્ત તલાવની
મૂમિરાજિ છે અર્થાત્ તલાવની મૂમિ ફાટવાથી ઉત્પન્ન થયેલી ફાટ-મીરના સમાન
એ ક્રોધ હોય છે માનનું ઉદાહરણ હાલકનિ સ્તભ છે માયાનું ઉદાહરણ મેટાનાં સીંગ
છે, અને લોભનું દષ્ટાન્ત ગાદીની મળી (ગાદીનાં પૈડાંમાં અપાયેલા તેલનું કીટું) છે

નામ, (૧૪) આનુપૂર્વીનામ, (૧૫) અગુરુલઘુનામ, (૧૬) ઉપઘાતનામ, (૧૭) પરાઘાતનામ, (૧૮) આતપનામ, (૧૯) ઉદ્યોતનામ, (૨૦) ઉચ્છ્વાસનામ, (૨૧) વિદ્યાયોગતિનામ, (૨૨) પ્રત્યેકશરીરનામ, (૨૩) સાધારણશરીરનામ, (૨૪) વ્રસનામ, (૨૫) સ્થાવરનામ, (૨૬) સુમગનામ, (૨૭) દુર્મગનામ, (૨૮) સુસ્વરનામ, (૨૯) દુસ્વરનામ, (૩૦) શુભનામ, (૩૧) અશુભનામ, (૩૨) સૂક્ષ્મનામ, (૩૩) વાદરનામ, (૩૪) પર્યાપ્તનામ, (૩૫) અપર્યાપ્તનામ, (૩૬) સ્થિરનામ, (૩૭) અસ્થિરનામ, (૩૮) આદેયનામ, (૩૯) અનાદેયનામ, (૪૦) યશોનામ, (૪૧) અયશોનામ, (૪૨) તીર્થક્ષરનામ ।

एते मूलमेदाः पिण्डप्रकृतिनाम्नापि कथ्यन्ते । अत्र गत्यादिचतुर्दशपिण्ड-
प्रकृतीनामुत्तरप्रकृतयः— पञ्चपट्टिः (६५) ।

(૧૫) અગુરુલઘુનામ, (૧૬) ઉપઘાતનામ, (૧૭) પરાઘાતનામ, (૧૮) આતપનામ, (૧૯) ઉદ્યોતનામ, (૨૦) ઉચ્છ્વાસનામ, (૨૧) વિદ્યાયોગતિનામ, (૨૨) પ્રત્યેકશરીરનામ, (૨૩) સાધારણશરીરનામ, (૨૪) વ્રસનામ, (૨૫) સ્થાવરનામ, (૨૬) સુમગનામ, (૨૭) દુર્મગનામ, (૨૮) સુસ્વરનામ, (૨૯) દુસ્વરનામ, (૩૦) શુભનામ, (૩૧) અશુભનામ, (૩૨) સૂક્ષ્મનામ, (૩૩) વાદરનામ, (૩૪) પર્યાપ્તનામ, (૩૫) અપર્યાપ્તનામ, (૩૬) સ્થિરનામ, (૩૭) અસ્થિરનામ, (૩૮) આદેયનામ, (૩૯) અનાદેયનામ, (૪૦) યશ કીર્તિનામ, (૪૧) અયશ કીર્તિનામ, (૪૨) તીર્થકરનામ—કર્મ ।

इन बयालीस प्रकृतियों में बिन प्रकृतियों के अवान्तर मेद हैं, उन्हें पिण्ड-
प्रकृति कहते हैं । गति आदि चौदह पिण्डप्रकृतियाँ हैं और उनके पैंसठ (६५) मेद
होते हैं ।

અશુરુલઘુનામ, (૧૬) ઉપઘાતનામ, (૧૭) પરાઘાતનામ, (૧૮) આતપનામ, (૧૯) ઉદ્યોતનામ, (૨૦) ઉચ્છ્વાસનામ, (૨૧) વિદ્યાયોગતિનામ, (૨૨) પ્રત્યેકશરીરનામ, (૨૩) સાધારણશરીરનામ, (૨૪) વ્રસનામ, (૨૫) સ્થાવરનામ, (૨૬) સુમગનામ, (૨૭) દુર્મગનામ, (૨૮) સુસ્વરનામ, (૨૯) દુસ્વરનામ, (૩૦) શુભનામ, (૩૧) અશુભનામ, (૩૨) સૂક્ષ્મનામ, (૩૩) વાદરનામ, (૩૪) પર્યાપ્તનામ, (૩૫) અપર્યાપ્તનામ, (૩૬) સ્થિરનામ, (૩૭) અસ્થિરનામ, (૩૮) આદેયનામ, (૩૯) અનાદેયનામ, (૪૦) યશઃકીર્તિનામ, (૪૧) અયશઃકીર્તિનામ, (૪૨) તીર્થકરનામ—કર્મ

આ બેતાલીસ પ્રકૃતિઓમાં ૨૦ પ્રકૃતિઓના અવાન્તર લેદ છે, તેને પિંડપ્રકૃતિ
કહે છે અતિ આદિ ચૌદ પિંડપ્રકૃતિઓ છે અને પાંસઠ (૬૫) તેના લેદ છે

ક્ષયાન્મૃત ઠચ્ચતે, તદાપુઃ । યદ્વા-આનીયન્તે શેષપ્રકૃતય ઉપમોગાય જીવેન યસ્મિન્, તદાપુઃ । યથા-કાંસ્યાદિપાત્રે શાલ્યોદનવ્યઋજનાદયો મોક્ષા મોક્ષ-માનીયન્તે, તદ્વત્ ।

(૬) નમપતિ-પાપયતિ નારકાદિસજ્ઞાં જીવમિતિ નામ । નામકર્મ-ગચ્છિનવતિર્મેદાઃ ભવન્તિ ।

તત્ર મૂલમેદાઃ દ્વિચત્વારિશ્ચત્ । તથાહિ—

(૧) ગતિનામ, (૨) જાતિનામ, (૩) શરીરનામ, (૪) અજ્ઞોપાંગનામ, (૫) નિર્માણનામ, (૬) વન્ધનનામ, (૭) સંઘાતનામ, (૮) સંસ્થાનનામ, (૯) સંહનનામ, (૧૦) વર્ણનામ, (૧૧) ગન્ધનામ, (૧૨) રસનામ, (૧૩) સ્પર્શ-

જોર જિસ કે ક્ષય સે મર જાતા હૈ, ડસે આયુર્કર્મ કહતે હૈ । અથવા જિસ મેં જીવ મોગને કે સિપ્ અન્ય પ્રકૃતિયોં કો છાતા હૈ સહ આયુ હૈ, સૈસે કાંસે આદિ કે મામન મેં જાબલ, જોદન, વન્ધન આદિ વસ્તુર્મે મોગને વાલા પુરુષ છાતા હૈ, ડસી પ્રકાર શેષ પ્રકૃતિયોં આયુ મેં મોગી જાતી હૈ ।

(૬) નામ-કર્મ કે સેરાનવે (૧૩) મેદ-જો કર્મ જીવ કો નારક આદિ સજ્ઞાઓં કા પાત્ર બનાવા હૈ, વહ નામકર્મ કહલતા હૈ । ડસકે સેરાનવે મેદ હૈ । ડન મેં મી મૂલ મેદ જ્યાકીશ હૈ, જે હસ પ્રકાર—(૧) ગતિનામ, (૨) જાતિનામ, (૩) શરીરનામ, (૪) અજ્ઞોપાંગનામ, (૫) નિર્માણનામ, (૬) વન્ધનનામ, (૭) સંઘાતનામ, (૮) સંસ્થાનનામ, (૯) સંહનનામ (૧૦) વર્ણનામ, (૧૧) ગન્ધનામ, (૧૨) રસનામ, (૧૩) સ્પર્શનામ, (૧૪) આનુપૂર્વનામ,

પાત્રે છે, તેને આયુકર્મ કહે છે અથવા જેમા જીવ અન્ય પ્રકૃતિઓને લોગવવા માટે લાવે છે તે આયુ છે જેમ કે કાસા આદિના વાસણમા ઘોખા, ભાત, વ્યજન (શાક) આદિ વસ્તુઓ લોગવવાવાળા પુરુષ લાવે છે તે પ્રમાણે શેષ-પ્રકૃતિઓ આયુમાં લોગવાય છે

(૬) નામકર્મના ત્રણ (૬૩) લેહ છે જે કર્મ જીવને નારકી આદિ સજ્ઞાઓનું પાત્ર બનાવે છે, તે નામકર્મ કહેવાય છે, તેના ત્રણ (૬૩) લેહ છે તેમાં પછ મૂલ લેહ બેતાલીસ છે તે આ પ્રમાણે—(૧) ગતિનામ, (૨) જાતિનામ, (૩) શરીરનામ, (૪) અજ્ઞોપાંગનામ, (૫) નિર્માણનામ, (૬) વન્ધનનામ, (૭) સંઘાતનામ, (૮) સંસ્થાનનામ, (૯) સંહનનામ, (૧૦) વર્ણનામ, (૧૧) ગન્ધનામ, (૧૨) રસનામ, (૧૩) સ્પર્શનામ, (૧૪) આનુપૂર્વનામ, (૧૫)

પૃષ્ઠમ્, ઉદર, કરૌ, પાદૌ ચ । વન્દને તુ પશ્ચાદ્ધાન્યેવ પ્રશસ્તાનિ-દ્વૌ ચરણૌ, દ્વૌ કરૌ, શિરશ્ચેતિ । તત્ર ચરણાવિત્પન્નેન જાનુની યુદ્ધેતે । એતાનિ પશ્ચાદ્ધાનિ ધૂમા-ધારોપ્ય વન્દન પશ્ચાદ્ધવન્દનમ્ । અપ્તાનામદ્ધાનામેકૈકસ્યોપાદ્ધમનેકપ્રકારમ્, તત્ર શિરોઽસ્યોપાદ્ધનામાનિ - યથા - મસ્તિષ્ક - કપાલ - કુકાટિકા - શસ્ત્ર - લલાટ - તાલુ - કપોલ - હનુ - ચિબુક - દશનૌ - પ્લ - ધ્રુ - નયન - કર્ણ - નાસાદીનિ । તત્ર મસ્તિષ્ક શિરોઽસ્યારમ્મકોઽવયવ ।

નતુ મસ્તિષ્ક ધાતુવિશેષો ન સ્વત્ત્વં નાપ્યુપાદ્ધમ્ ? इति चेत्, उच्यते-कपालादिषु शिरोऽङ्गस्यारम्भरूत्वान्मस्तिष्कमप्युपाङ्गं शिरसोऽवगन्तव्यम् ।

સ્વાવરપદ્ધત્તે તુ 'પ્રમૃતીન્યદ્ધાનિ ન સન્તિ ।

પૈતૌ ફા અભિપ્રાય ઘુટના સમજના વાદિપ । હન પાંચો અઙ્ગો ફો મૂમિ પર ટિકા કર વન્દના કરના પશ્ચાદ્ધવદના હૈ । હન આઠો અઙ્ગો મેં સે પ્રત્યેક અઙ્ગ કે અનેક ઉપાદ્ધ હૈં । ડન મેં સે સિરઅઙ્ગ કે ઉપાદ્ધ હસ પ્રકાર હૈં-મસ્તિષ્ક, કપાલ, કુકાટિકા, શસ્ત્ર, લલાટ, તાલુ, કપોલ, હનુ, વાદી, ચિબુક (ટોઢી) દાંત, બોઠ મૌહ, નેત્ર, ફાન, નાક, આદિ । મસ્તિષ્ક, શિરરૂપ અઙ્ગ ફા આરમ્મક અવયવ હૈ ।

‘મસ્તિષ્ક એક પ્રકાર ફી ધાતુ હૈ, અઙ્ગ નહીં હૈ ઓર ન ઉપાદ્ધ હી હૈ’ હસકા સમાધાન યહ હૈ ફિ-કપાલ આદિ કે સમાન સિરરૂપ અઙ્ગકા આરમ્મક હોને કે કારણ મસ્તિષ્ક શિર ફા ઉપાદ્ધ, હી હૈ ।

પાંચ સ્થાવરો મેં છાતી આદિ અઙ્ગ નહીં હોતે ।

પગનો અભિપ્રાય ઘુટણ સમજનું જોઈએ. આ પાંચ અંગોને ભૂમિપર અડાવીને વદના કરવી તે પશ્ચાંત્ર વદના છે આ આઠે અંગોમાંથી પ્રત્યેક અંગનાં અનેક ઉપાંગ છે તેમાંથી શિર-અંગના ઉપાંગ આ પ્રમાણે છે-મસ્તિષ્ક, કપાલ, કુકાટિકા (શીવાનો ઉન્નત દેશ) શબ્દ (કણ) સમીપનું અસ્થિ લલાટ, તાલુ, ગાલ, દાદી, ચિબુક (હઠપચી વચ્ચેનો છાછર ખાટો) દાંત, બોઠ, મૌહ, નેત્ર, કાન, નાક આદિ મસ્તિષ્ક શિરરૂપ અંગનું આરભક અવયવ છે

‘મસ્તિષ્ક એક પ્રકારની ધાતુ છે, અંગ નથી અને પ્રત્યેક પક્ષ નથી’ તેનું સમાધાન એ છે કે-કપાલ આદિ પ્રમાણે શિરરૂપ અંગનું આરભક હોવાના કારણે મસ્તિષ્ક, શિરનું ઉપાંગજ છે

પાંચ સ્થાવરોમાં છાતી આદિ અંગ નથી.

[૧] ગતિનામ્નઃ પિન્દમકૃતેષ્વત્વારો મેદાઃ— નરકગતિનામ, તિર્યગ્ગતિનામ, મનુષ્યગતિનામ, દેવગતિનામ ચ ।

[૨] જાતિનામ્નો મેદાઃ પન્ચ—એકેન્દ્રિયજાતિનામ, દ્વીન્દ્રિયજાતિનામ, ત્રીન્દ્રિયજાતિનામ, ચતુરિન્દ્રિયજાતિનામ, પન્ચેન્દ્રિયજાતિનામ ।

[૩] શરીરનામ પન્ચવિધમ્—ઔદારિકશરીરનામ, વૈક્રિયશરીરનામ, આહારકશરીરનામ, તૈજસશરીરનામ, કાર્મણશરીરનામ ।

[૪] અજ્ઞાન્યુપાક્રાન્તિ ચ યસ્ય કર્મણ ઉદયાદ્યવન્તિ, તદ્વોપાક્રાન્તનામકર્મ । તત્ત્રિવિધમ્—ઔદારિક—વૈક્રિયકા—આહારક—મેદાત્ । તત્રાજ્ઞાન્યપ્તૌ—ઉર, શિર;

[૧] ગતિનામકર્મ કે ચાર મેદ—નરકગતિનામકર્મ, તિર્યગ્ગતિનામકર્મ, મનુષ્યગતિનામકર્મ અને દેવગતિનામકર્મ ।

[૨] જાતિનામકર્મ કે પાંચ મેદા—એકેન્દ્રિયજાતિનામ, દ્વીન્દ્રિયજાતિનામ, ત્રીન્દ્રિયજાતિનામ, ચતુરિન્દ્રિયજાતિનામ અને પન્ચેન્દ્રિયજાતિનામ—કર્મ ।

[૩] શરીરનામકર્મ કે પાંચ મેદા—ઔદારિકશરીરનામ, વૈક્રિયશરીરનામ; આહારકશરીરનામ, તૈજસશરીરનામ અને કાર્મણશરીરનામ—કર્મ ।

[૪] કિસ કર્મ કે ઉદય સે અજ્ઞાન ઓર ઉપાક્રાન્ત હોતે હૈં વહ અજ્ઞોપાક્રાન્તશરીરનામકર્મ, કહલાવા હૈં । ડસકે સીન મેદા હૈં ઔદારિક—અજ્ઞોપાક્રાન્ત, વૈક્રિય—અજ્ઞોપાક્રાન્ત ઓર આહારક અજ્ઞોપાક્રાન્ત । ઇન મેં અજ્ઞાન આઠ હોતે હૈં—છાતી, શિર, પીઠ, પેટ, ઘે હાથ ઓર ઘે પેર । બંદના કરને મેં પાંચ અજ્ઞાન પ્રશસ્ત માને જાતે હૈં—ઘે પેર, ઘે હાથ, ઓર શિર । યહૈં

(૧) ગતિનામકર્મના ચાર મેદા—નરકગતિનામકર્મ, તિર્યગ્ગતિનામકર્મ, મનુષ્યગતિનામકર્મ અને દેવગતિનામકર્મ

(૨) જાતિનામકર્મના પાંચ મેદા છે—એકેન્દ્રિયજાતિનામ, દ્વીન્દ્રિયજાતિનામ, ત્રીન્દ્રિયજાતિનામ, ચતુરિન્દ્રિયજાતિનામ, અને પન્ચેન્દ્રિયજાતિનામ—કર્મ

(૩) શરીરનામકર્મના પાંચ મેદા છે—ઔદારિકશરીરનામ, વૈક્રિયશરીરનામ, આહારકશરીરનામ, તૈજસશરીરનામ, અને કાર્મણશરીરનામ—કર્મ

એ કર્મના ઉદયથી અજ્ઞાન અને ઉપાક્રાન્ત થાય છે તે અજ્ઞોપાક્રાન્તશરીરનામકર્મ કહેવાય છે તેના ત્રણ મેદા છે ઔદારિકઅજ્ઞોપાક્રાન્ત, વૈક્રિયઅજ્ઞોપાક્રાન્ત અને આહારકઅજ્ઞોપાક્રાન્ત તેમાં અજ્ઞાન આઠ હોય છે—છાતી, શિર, પીઠ, પેટ એ હાથ અને એ પેર બંદના કરવામાં પાંચ અજ્ઞાન પ્રશસ્ત માન્યા છે એ પાંચ મેદા અને શિર—માથુ આદિ

કારણાનુસ્ય દિ કાર્યં દૃષ્ટમ્ । સઘાતવિશેષાદેવ દિ વિભાગેન પુરુપાદિશરીરવ્યપદેશી મવતિ । સઘાતનામ પચ્ચઘા-ઔદારિકાદિમેદાત્ ।

[૭] ઘઘ્યમાનેષુ શરીરયોગ્યપુદ્ગલેષુ યસ્ય કર્મણ ઉદયાત્ આકાર-વિશેષો મવતિ તત્ સસ્યાનનામ । એતથ પદ્ધવિધમ્-(૧) સમચતુરસ્રનામ-(૨) ન્યગ્રોષપરિમળ્હલનામ-(૩) સાદિનામ-(૪) કુન્જનામ-(૫) વામનનામ-(૬) હુન્હનામમેદાત્ ।

[૮] સહનનનામ-અસ્રાં ઘન્યવિશેષ. । તથ પદ્ધવિધમ્-(૧) ષર્ષપમનારાચનામ, (૨) અર્ધવર્ષપમનારાચનામ, (૩) નારાચનામ, (૪) અર્ધનારાચનામ, (૫) કીલિકાનામ, (૬) સેવાર્તનામ ચ ।

હી હોતા હૈ । સંઘાત કી મિત્રતા કે કારણ હી શરીરો મેં સ્ત્રી, પુરુષ આત્મિકા મેદ-મ્યવહાર હોતા હૈ । ઔદારિક આદિ કે મેદ સે સઘાત મી પાંચ પ્રકાર કા હૈ ।

[૭] ઘઘિ જાતે હુપ શરીરયોગ્ય પુદ્ગલો મેં ક્ષિપ્ત કર્મ કે ઉદય સે આકૃતિ વિશેષ બનતા હૈ ઁસે સસ્યાનનામકર્મ કહતે હૈં । સસ્યાન છદ્ પ્રકારકા હૈ—

(૧) સમચતુરસ્ર-સસ્યાન, (૨) ન્યગ્રોષપરિમળ્હલ-સસ્યાન, (૩) સાદિ-સસ્યાન, (૪) કુન્જક-સસ્યાન, (૫) વામન-સસ્યાન, (૬) હુન્હક-સસ્યાન ।

[૮] અસ્થિઓ કે ઘન્યવિશેષ કો સહનનનામકર્મ કહતે હૈં । ઁસકે છદ્ મેદ હૈં—
(૧) ષર્ષપમનારાચ-સહનન, (૨) અર્ધવર્ષપમનારાચ સહનન, (૩) નારાચ-સહનન, (૪) અર્ધનારાચ-સહનન, (૫) કીલિકા-સહનન ઔર (૬) સેવાર્ત-સહનન ।

કાર્ય, કારણ જેવાંજ હોય છે સઘાતની મિત્રતાના કારણેજ શરીરોમાં સ્ત્રી, પુરુષ આદિના સેદ-વ્યવહાર હોય છે ઔદારિક આદિના સેદથી સઘાત પણ પાચ પ્રકારના છે

(૭) અંધાતા શરીરયોગ્ય પુદ્ગલોમાં જે કર્મના ઉદયથી આકૃતિવિશેષ બને છે તેને સસ્યાનનામકર્મ કહે છે સસ્યાન છ પ્રકારના છે—(૧) સમચતુરસ્ર-સસ્યાન, (૨) ન્યગ્રોષપરિમળ્હલ-સસ્યાન, (૩) સાદિ-સસ્યાન, (૪) કુન્જક-સસ્યાન, (૫) વામન-સસ્યાન, (૬) હુન્હક-સસ્યાન.

(૮) અસ્થિઓના ઘન્યવિશેષને સહનનનામકર્મ કહે છે તેના છ સેદ છે—
(૧) વર્ષપમનારાચસહનન, (૨) અર્ધવર્ષપમનારાચસહનન, (૩) નારાચસહનન, (૪) અર્ધનારાચસહનન, (૫) કીલિકાસહનન અને (૬) સેવાર્તસહનન.

(૫) શરીરનામકર્મોદયાદ્ ગૃહીતેષુ ગૃહમાણેષુ યા તથોગ્યપુત્રલેખાસ્ત્મ પ્રદેશસ્થિતેષુ શરીરાકારેણ પરિણામિતેષ્વપિ જતુકાઘૃત્ત્ પરસ્પરમવિયોગલક્ષ્મં બન્ધનનામ । યદીદ ન સ્યાત્ તતો વાલુકાપુરુષવદ્ વિઘટિતાનિ શરીરાણિ સ્યુઃ । બન્ધનનામ પञ्ચધા-ઔદારિકાદિમેદાત્ ।

(૬) કાષ્ઠપિંડમૃત્પિંડાય'પિંડવત્ ષટ્તાનામપિ પુત્રલાનાં સઘાતવિશેષ-જનકં સંઘાતનામ । યદિ સઘાતનામરૂપ' કર્મમેદો ન સ્યાત્તર્હિ પુરુષયોષિષ્ઠ ગઘાદિરૂપનાનાશરીરમેદો ન સ્યાત્ । સઘાતવિશેષજનકાઽન્યકર્મવિશેષાભાવાત્ ।

[૫] શરીરનામકર્મ કે ઉદય સે પ્રઘ્ણ ક્રિયે હુપ યા પ્રઘ્ણ ક્રિયે જાતે હુપ આત્મ પ્રદેશો મેં સ્થિત જૌર શરીર કે આકાર પરિણત ક્રિયે હુપ શરીર કે મોગ્ય પુત્રલો મેં સ્તસ્ત જૌર છઠ્ઠી કે સમાન પરસ્પર અવિયોગ હોના બન્ધનનામકર્મ હૈ, અગર બન્ધનનામકર્મ ન હોતા તો વાલુ સે બનાયે હુપ પુરુષ કે સમાન નિસ્તર જાતા । ઔદારિક આદિ કે મેદ સે બન્ધન કે મી પાંચ મેદ હૈ ।

[૬] કાષ્ઠપિંડ, મૃત્તિકાપિંડ યા છોદ્ધ કે પિંડ કે સમાન ષટ્ પુત્રલો મેં મી ઇક વિશેષ પ્રકાર કા સંઘાત (ઘનિષ્ઠતા) ઉત્પન્ન કરને વાલુ કર્મ સઘાતનામકર્મ કહજાતા હૈ, જૌર સંઘાતનામકર્મ ન હોતા તો પુરુષ જી ગો આદિરૂપ મેદ શરીર મેં ન હોતા, ક્યોં કિ સંઘાતવિશેષ ઉત્પન્ન કરને વાલુ અન્ય કર્મ હી નહી હૈ । કાર્ય, કારણ જૈતા

(૫) શરીરનામકર્મના ઉદયથી શ્રદ્ધા કરેલા અથવા શ્રદ્ધા કરવામાં આવતા શ્રદ્ધાપ્રદેશોમાં સ્થિત અને શરીરના આકાર પરિણત કરેલા શરીરના યોગ્ય પુત્રગણોમાં લાખ અને લાકડીના સમાન અવિયોગ હોવા તે બંધનનામકર્મ છે અથવા બંધનનામ કર્મ ન હોત તો પૃથ્વી બનાવેલા પુરુષની સમાન વિષેશઈ જાત. ઔદારિક આદિના મેદથી બંધનના પંચ પાંચ મેદ છે

(૬) કાષ્ઠપિંડ, મૃત્તિકાપિંડ, અથવા લોહના પિંડ સમાન ષટ્ પુત્રગણોમાં પંચ જોડ વિશેષ પ્રકારના સઘાત (ઘનિષ્ઠતા) ઉત્પન્ન કરવાવાળા કર્મ તે સઘાત-નામકર્મ કહેવાય છે અથવા સઘાતનામકર્મ ન હોય તો પુરુષ, સ્ત્રી, આય આદિ રૂપલેહ શરીરમાં હોય નહિ. કારણકે સઘાત-વિશેષ ઉત્પન્ન કરવાવાળા અન્ય કર્મજ નથી.

(૧૩) નારકાદિગતિ ગન્તુરન્તર્ગતૌ વર્તમાનસ્ય તદભિમુલ્લખમાનુપૂર્વ્યા [તત્ત્વેશ્વક્રમેણ] તત્તત્રપ્રાપ્તિસમર્થમાનુપૂર્વીનામ । ગત્યન્તર ગચ્છતો જીવસ્ય યત્કર્મોદયાદ-વિશ્વેન તદ્દમનાનુગુણ્ય સ્યાત્, તદપિ-આનુપૂર્વીશ્વદ્વાચ્ય ભવતિ । યથા-વારિવેગો વલીવર્દાદિ, યથા ઘા નસ્યોત્તસ્ય વલીવર્દસ્ય નાસારજ્જ્વાં પ્રતિવદ્ધા રજ્જુ, તથાઽઽનુ-પૂર્વીકર્મ જીવસ્ય ગત્યન્તરપ્રાપ્તિર્થ સમાકર્ષકતયોપગ્રહસ્વરૂપમ્ ।

અન્તર્ગતિશ્ચ યાવન્મનુષ્યો નરકાદિવાચ્યમુત્પત્તિસ્થાન ન પ્રાપ્નોતિ તાવ-ત્કાલિકી ગતિઃ । સા દ્વિવિધા-ઋજ્વી, ઘ્રાકા ચ । તત્ર યદા શ્ચજ્વ્યા સમય-

(૧૩) નરક આદિ ગતિ મેં જાને વાળા જીવ-જો કિ અન્તર્ગતિ (વિપ્રહગતિ) મેં વર્તમાન છે, उसको उन नरक आदि गतियों की ओर अभिमुख करके आनुपूर्वी से अर्थात् उस उस स्थान के क्रम से उन २ गतियों में पहुचाने में जो कर्म समर्थ होता है, उस कर्म को आनुपूर्वीकर्म कहते हैं । यद्यपि आनुपूर्वी शब्द का अर्थ उस उस स्थानका क्रम है तथापि-गत्यन्तर में जाते हुए जीव को जिस कर्म के उदय होने पर उस गति में उस उस स्थान के क्रम से जाना होता है, इस लिये उस कर्म को भी आनुपूर्वी कहते हैं । जैसे जलका प्रवाह बैलको अपनी ओर खींच लेता है । अथवा जैसे गाड़ीवान बैलको नाथ पकड़ कर अपनी ओर मोड़ लेता है, उसी प्रकार आनुपूर्वीकर्म-जीवने जिस गतिका कर्म बांधा है उस गति में उसको पहुँचा देता है, इस लिये वह गति में पहुँचाने के लिये सहायक है ।

જઘ તક મનુષ્ય અપની મનુષ્યગતિ કો છોડકર નરક આદિ કિસી ગતિ મેં નહીં પહુંચા છે, તથ તક કી અર્થાત્ ધીવકી ગતિકો અન્તર્ગતિ-વિપ્રહગતિ-કહતે છે । વહ દો પ્રકાર કી છે-સરલ ઔર વક્ર । જીવ જબ ઇકસમયપ્રમાણવાલી સરલ (સીધી)

(૧૩) નરક આદિ ગતિમાં જવાવાળા જીવ જો કે-અન્તર્ગતિ (વિપ્રહગતિ)માં વર્તમાન છે તેને તે નરક આદિ ગતિઓની તરફ અભિમુખ કરીને આનુપૂર્વીથી અર્થાત્ તે તે સ્થાનના ક્રમથી તે તે ગતિઓમાં પહોંચાડવામાં જે ક્રમ સમર્થ હોય છે તે ક્રમને આનુપૂર્વી કર્મ કહે છે જો કે આનુપૂર્વી શબ્દનો અર્થ તે તે સ્થાનના ક્રમ, એવો છે તો પણ ગત્યન્તરમાં જતે જીવને જે કર્મનો ઉદય થવાથી તે ગતિમાં તે તે સ્થાનના ક્રમથી જવું હોય છે, આવા માટે તે કર્મને આનુપૂર્વી કહે છે જેમ યાત્રીનો પ્રવાહ જળદીવાને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે, અથવા જેમ ગાડીવાળો જળદીવાને તેની નાથ પકડીને પોતાની બાજુ મોડી લે છે તેજ પ્રમાણે આનુપૂર્વીકર્મ-જીવ જે ગતિનું કર્મ બાંધ્યું છે તે ગતિમાં તેને પહોંચાડી દે છે માટે તે ગતિમાં પહોંચાડવાને માટે સહાયક છે

જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાની મનુષ્યગતિને મૂકીને નરક આદિ બીજી ગતિમાં નથી પહોંચ્યો ત્યાં સુધીની અર્થાત્ વચલી ગતિને અન્તર્ગતિ-વિપ્રહગતિ કહે છે તે જે પ્રકારની હોય છે-સરલ અને વક્ર જીવ જ્યારે એકસમયપ્રમાણવાળી સરલ (સીધી) ગતિથી

(૯) ઔદારિકાદિષુ શરીરેષુ यस્ય કર્મેણ ઉદયાત્ કર્કશાદિઃ સ્પર્શ-
વિશેષો જાયતે, તત્ સ્પર્શનામ । સ્પર્શનામાદૃષા-કર્કશ-મૃદુ-ગુરુ-લઘુ-સ્તિષ્ઠ-
રુક્ષ-શીતો-ઘ્નનામમેદાત્ ।

(૧૦) રસનામ પશ્ચવિધમ્-તિક્ત-કટુ-કપાયા-ઝ્વર-મધુરમેદાત્ । લઘ્નો
મધુરાન્તર્ગત ઇતિ કેચિત્ ।

(૧૧) શરીરવિષય સૌરમ્ દુર્ગન્ધિત્વ ચ यस્ય કર્મેણો વિપાકાભિર્વર્તતે, તદ્
ગન્ધનામ । ગન્ધનામ દ્વિવિધમ્-સુગન્ધ-દુર્ગન્ધમેદાત્ ।

(૧૨) યસ્યોદયાચ્છરીરેષુ કૃષ્ણાદિપશ્ચવિધવર્ણનિષ્પત્તિર્ભવતિ તદ્ વર્ણનામ,
ત્ત્વ પશ્ચવિધમ્-કૃષ્ણ-નાલ-લોહિત-પીત-શુક્લમેદાત્ । સર્વાણિ વૈતાનિ સ્પર્શના-
માદીનિ વર્ણનામાન્તાનિ શરીરવર્તિષુ પુદ્ગલેષુ પરિણતાનિ ભવન્તિ ।

(૯) ઔદારિક આદિ શરીરોં મેં ક્ષિત કર્મ કે ઉદય સે કઠોર આદિ સ્પર્શ ઉત્પન્ન
હોતા હૈં ઉસે સ્પર્શનામકર્મ કહતે હૈં । સ્પર્શનામકર્મ આઠ પ્રકાર કા હૈં-કઠોર, કોમલ, ભારી,
હલ્કા, ચિકના, રુસા, શીત, જૌર ઊષ્ણ ।

(૧૦) રસનામકર્મ પાંચ પ્રકાર કા હૈં-તીક્ષ્ણ, કટુવા, કસૈલા, સ્થરા જૌર મીઠા ।
કિસી કે મત સે ઇવળ મધુર રસ કે અન્તર્ગત હૈં ।

(૧૧) ક્ષિત કર્મે કે ઉદય સે શરીર મેં સુગન્ધ યા દુર્ગન્ધ ઉત્પન્ન હોતી હૈં ઉસે ગન્ધ
નામકર્મ કહતે હૈં । ઉસકે ઘો મેદ હૈં-સુગન્ધનામ જૌર દુર્ગન્ધનામ ।

(૧૨) ક્ષિત કર્મે કે ઉદય સે શરીરોં મેં કૃષ્ણ આદિ પાંચ વર્ણોં કી ઉત્પત્તિ હોતી હૈં,
બહ વર્ણનામકર્મ હૈં । ઇસ કે પાંચ મેદ હૈં-કૃષ્ણ, નીલ, રક્ત, પાંસ જૌર શુક્લ, સ્પર્શ સે લેકર
વર્ણ તક યે સબ, શરીરવર્તી પુદ્ગલોં મેં હી પરિણત હોસે હૈં ।

(૯) ઔદારિક આદિ શરીરોમાં જે કર્મના ઉદયથી કઠોર આદિ સ્પર્શ ઉત્પન્ન
થાય છે તેને સ્પર્શનામકર્મ કહે છે સ્પર્શનામકર્મના આઠ પ્રકારના છે-કઠોર, કોમલ,
ભારી, હલકો, ચિકળો રૂખો, શીત અને ઊષ્ણ

(૧૦) રસનામકર્મ પાંચ પ્રકાર છે-તીખો, કટવો, કસાબોલો, ખાટો અને મીઠો.
કેટલાકના મતથી લવણ મધુર રસની અન્તર્ગત છે

(૧૧) જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં સુગંધ અથવા દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે
તેને ગન્ધનામકર્મ કહે છે તેના બે ભેદ છે-સુગંધનામ અને દુર્ગંધનામ

(૧૨) જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં કૃષ્ણ આદિ પાંચ વર્ણોની ઉત્પત્તિ થાય છે તે
વર્ણનામકર્મ કહેવાય છે તેના પાંચ ભેદ છે-કાળો, નીલો, રક્તો, પીળો અને ધોળો.
સ્પર્શથી લઇને વર્ણ સુધી જો બધાય શરીરવર્તી પુદ્ગલોમાંજ પરિણત થાય છે

(૧૩) નારકાદિગતિ ગન્તુરન્તર્ગતૌ વર્તમાનસ્ય તદભિમુલ્લસમાનુપૂર્વ્યા [તત્તદ્દેશક્રમેણ] તત્તત્પ્રાપ્તિસમર્થમાનુપૂર્વીનામ । ગત્યન્તર ગચ્છતો જીવસ્ય યત્કર્મોદયાદ-
વિશયેન તદ્ગમનાનુગુણ્ય સ્યાત્, સદપિ-આનુપૂર્વીશ્વદવાચ્યં ભવતિ । યથા-ચારિત્રેગો
વલીવર્દાદિ, યથા યા નસ્યોતસ્ય વલીવર્દસ્ય નાસારજ્જ્ઞાં પ્રતિવદ્ધા રજ્જુઃ, તથાઽઽનુ-
પૂર્વીકર્મ જીવસ્ય ગત્યન્તરપ્રાપ્તિર્થ સમાકર્ષકતયોપગ્રહસ્વરૂપમ્ ।

અન્તર્ગતિશ્ચ યાવન્મનુષ્યો નરકાદિવાચ્યમુત્પત્તિસ્થાન ન પ્રાપ્નોતિ તાવ-
ત્કાલિકી ગતિઃ । સા દ્વિવિધા-ઋજ્વી, વક્રા ચ । તત્ર યદા ઋજ્વ્યા સમય-

(૧૩) નરક આદિ ગતિ મેં જાને વાલા જીવ-જો ફિ અન્તર્ગતિ (વિપ્રહગતિ) મેં
વર્તમાન છે, ઉસકો ડન નરક આદિ ગતિયો ફી ઓર અભિમુલ્લ કરકે આનુપૂર્વા સે અર્થાત્
ઉસ ઉસ સ્થાન કે ક્રમ સે ડન ૨ ગતિયો મેં પહુચાને મેં જો કર્મ સમર્થ હોતા છે, ઉસ કર્મ ફો
આનુપૂર્વિકર્મ કહતે હેં । યથાપિ આનુપૂર્વી શબ્દ ફા અર્થ ઉસ ઉસ સ્થાનકા ક્રમ છે તથાપિ-
ગત્યન્તર મેં જાતે હુપ જીવ ફો ઝિસ કર્મ કે ઉદય હોને પર ઉસ ગતિ મેં ઉસ ઉસ સ્થાન
કે ક્રમ સે જાના હોતા છે, હસ લિયે ઉસ કર્મ ફો મી આનુપૂર્વા કહતે હેં । જૈસે જલકા
પ્રવાહ જૈલકો અપની ઓર સ્વીચ હેતા છે । અથવા જૈસે ગાઢીવાન જૈલકો નામ પકઢ કર
અપની ઓર મોઢ હેતા છે, ઉસી પ્રકાર આનુપૂર્વિકર્મ-જીવને ઝિસ ગતિકા કર્મ ઝાંધા છે ઉસ
ગતિ મેં ઉસકો પહુંચા દેતા છે, હસ લિયે વહ ગતિ મેં પહુંચાને કે લિયે સહાયક છે ।

જવ તક મનુષ્ય અપની મનુષ્યગતિ ફો છોડકર નરક આદિ કિસી ગતિ મેં
નહી પહુંચા છે, તવ તક ફી અર્થાત્ જીવકી ગતિકો અન્તર્ગતિ-વિપ્રહગતિ-કહતે હેં ।
વહ યો પ્રકાર ફો છે-સરલ ઓર વક્ર । જીવ જવ ઈકસમયપ્રમાણવાલી સરલ (સીધી)

(૧૩) નરક આદિ ગતિમા જ્યાવાળા છવ જો કે-અન્તર્ગતિ (વિપ્રહગતિ)મા
વર્તમાન છે તેને તે નરક આદિ ગતિઓની તરફ અભિમુખ થીને આનુપૂર્વીથી અર્થાત્
તે તે સ્થાનના ક્રમથી તે તે ગતિઓમા પહોંચાડવામા જે કર્મ સમર્થ હોય છે તે કર્મને આનુ-
પૂર્વી કર્મ કહે છે જો કે આનુપૂર્વી શબ્દનો અર્થ તે તે સ્થાનનો ક્રમ, એવો છે તો
પણ ગત્યન્તરમા જતે છવને જે કર્મનો ઉદય થવાથી તે ગતિમા તે તે સ્થાનના
ક્રમથી જવું હોય છે, આજ્ઞા માટે તે કર્મને આનુપૂર્વી કહે છે જેમ પાણીનો પ્રવાહ
જળદીવાને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે, અથવા જેમ ગાડીવાળો જળદીવાને તેની નાથ પકડીને
પોતાની બાજુ મોડી લે છે તેજ પ્રમાણે આનુપૂર્વીકર્મ-છવ જે ગતિનું કર્મ ખાંધું
છે તે ગતિમા તેને પહોંચાડી દે છે માટે તે ગતિમા પહોંચાડવાને માટે સહાયક છે

જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાની મનુષ્યગતિને મૂકીને નરક આદિ બીજી ગતિમા નથી
પહોંચ્યો ત્યાં સુધીની અર્થાત્ વચ્ચી ગતિને અન્તર્ગતિ-વિપ્રહગતિ કહે છે તે જો
પ્રકારની હોય છે-સરલ અને વક્ર. છવ જ્યારે એકસમયપ્રમાણવાળી સરલ (સીધી) ગતિથી

પ્રમાણયા ગચ્છતિ, તદાઽઽયુષ્યકર્મણૈવાત્પતિસ્થાનં પ્રાપ્નોતિ । તથાનુપૂર્વીનામ્ન-
કથિદુપયોગો ન મવતિ । વક્ત્રગત્યા પુનઃ પ્રવૃત્તઃ કૂર્પર- (વક્ત્રાકારરયાશયવ)-
લાઙ્ગલ-ગોમૂત્રિકાલુક્ષણયા દ્વિપ્રિચત્તુઃસમયમાનયા વક્ત્રારમ્મકાલે પુરસ્કૃત-
માપુરાદત્તે, તદૈવ વાનુપૂર્વીનામાપ્યુદેતિ ।

નતુ ચ યથૈવ શ્રદ્ધાગતૌ વિનાઽઽનુપૂર્વીનામકર્મણા ગતિં પ્રાપ્નોતિ,
તદ્વદ્ વક્ત્રગત્યામપિ કસ્માન્ ? इति चेत्, उच्यते-श्रद्धागता-पूर्वायुष्कर्मव्यापारेणैव
गच्छति, यत्र तत् पूर्वायुष्कर्म क्षीणं, तत्र तस्याध्वयष्टिस्थानीयस्यानુपूर्वीनामकर्मण
उदयो भवति ।

ગતિ સે જાતા છે તબ આયુ કર્મ કે દ્વારા હી ઉત્પત્તિસ્થાન કો પ્રાપ્ત કર છેતા છે, વહાં
આનુપૂર્વાનામકર્મ કા કોઈ ઉપયોગ નહીં હોતા । જબ જીવ કૂર્પર (રથ કા ટેકા અવયવ)
હલ યા ગોમૂત્રિકા સરીસ્તી ઓર દો તીન યા ચાર સમયવાલી વક્ત્ર ગતિ સે જાતા છે
તબ મોઢકે આરમ્મ-સમય મેં જાગે કી આયુ પ્રદ્ધન કરતા છે, ઊસી સમય આનુપૂર્વી
કર્મકા ઉદય હોતા છે ।

શ્રદ્ધા-કૈસે સરલગતિ મેં આનુપૂર્વીકર્મ કે વિના હી ગતિ પ્રાપ્ત કરતા છે, ઊસી
પ્રકાર વક્ત્ર ગતિ મેં મી ક્યો નહીં ગતિ કરતા ? ।

સમાધાન-સરલ ગતિ મેં પહેલે કે આયુકર્મ કે વ્યાપાર સે હી જીવ ગતિ
કરતા છે । જહાં વહ માયુ ક્ષીણ હો જાતી છે જહાં માર્ગયષ્ટિ કે સમાન આનુપૂર્વીનામકર્મ કા
ઉદય હોતા છે ।

અર્થ છે, ત્યારે આયુકર્મદ્વારાજ ઉત્પત્તિ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યાં આનુપૂર્વી
નામકર્મને કાંઈ ઉપયોગ થતો નથી ત્યારે જીવ કૂર્પર (રથનો વાંકો એક ભાગ) હલ
અથવા ગોમૂત્રિકા સરળી અને જો, તથા અથવા આર સમયવાળી વક્ત્રગતિથી અર્થ છે
ત્યારે વળવાના આર સમયમા આગળની આયુ શ્રદ્ધા કરે છે તે સમય આનુપૂર્વી
કર્મને ઉદય થાય છે

શ્રદ્ધા-જેમ સરલગતિમાં આનુપૂર્વીકર્મ વિનાજ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે
પ્રમાણે વક્ત્રગતિમાં ગતિ થા માટે કરતા નથી ?

સમાધાન-સરલગતિમાં પ્રથમના આયુકર્મના વ્યાપારથીજ જીવ ગતિ કરે છે
ત્યાં તે આયુ ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યાં માર્ગયષ્ટિ-માર્ગની લાકડી-ના સમાન આનુપૂર્વી
નામકર્મને ઉદય થાય છે

આનુપૂર્વીનામ ચતુર્વિધમ્-નરકાગત્યાનુપૂર્વીનામ, તિર્યગ્ગત્યાનુપૂર્વીનામ, મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વીનામ, દેવગત્યાનુપૂર્વીનામ ચ ।

(૧૪) લઙ્ઘિ-શિક્ષદ્ધિ-પ્રત્યયસ્યાકાશગમનસ્ય જનક નામ વિદ્યાયોગતિઃ સામાન્ય ગમનરૂપા ગતિરપિ વિદ્યાયોગતિ રિત્યુચ્યતેન તુ કેવલમાકાશગમનરૂપેતિ । સા દ્વિષા-શુમા-શુમમેદાત્ । તત્ર-હસ ગજ-શૂપાદીનાં શુમા । ઉપ્દ્રુશ્ચાલાદીનામ્ અશુમા । તત્ર-લઙ્ઘિર્દેવાદીનાં દેવત્વોત્પત્યવિનામાવિની । શિક્ષયા ઋદ્ધિઃ, શિક્ષદ્ધિઃ, લઙ્ઘ્યા શિક્ષદ્ધર્ષા ચ તપસ્વિનાં, શિક્ષદ્ધર્ષા પ્રવચનમધીયાનાના વિદ્યાધાવતેનપ્રમાવાદ્ ધા આકાશગમનસ્ય જનક વિદ્યાયોગતિનામકર્મ ।

આનુપૂર્વીનામકર્મ ચાર પ્રકાર કા છે-નરકગત્યાનુપૂર્વીનામ, તિર્યગ્ગત્યાનુપૂર્વીનામ, મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વીનામ, ઔર દેવગત્યાનુપૂર્વીનામ ।

(૧૪) લઙ્ઘિ પર્વ શિક્ષાઋદ્ધિકારણક, આકાશગમન ઉત્પન્ન કરને ઘાલા કર્મ વિદ્યાયોગતિનામકર્મ કહલાતા છે । ઘહ સામાન્ય ગમનરૂપ ગતિ મી વિદ્યાયોગતિ કહલાતી છે, નહીં કિ માત્ર આકાશગમનરૂપ । હસ કે લો મેદ છે-શુમ ઔર અશુમ । હસ, ગજ, શૂપમ આદિ કી ગતિ કે સમાન શુમવિદ્યાયોગતિ છે ઔર ઋટ સિયાર આદિ કી ગતિકે અનુસાર અશુમવિદ્યાયોગતિ છે । દેવ કે રૂપ મેં ઉત્પન્ન હોને કે સાથ હી ઉત્પન્ન હોને ઘાલી લઙ્ઘિ દેવો કો પ્રાપ્ત હોતી છે । શિક્ષા સે પ્રાપ્ત હોને ઘાલી ઋદ્ધિ શિક્ષા-ઋદ્ધિ કહલાતી છે । લઙ્ઘિ ઇવં શિક્ષા-ઋદ્ધિ સે તપસ્વિયો કા આકાશગમન હોતા છે । પ્રવચન કા અધ્યયન કરને ઘાલો કા વિદ્યા આદિ કે આવર્તન કે પ્રમાવ સે યા શિક્ષાઋદ્ધિ સે લો આકાશગમન હોતા છે ઘહ વિદ્યાયોગતિ છે ।

આનુપૂર્વીનામકર્મ ચાર પ્રકારના છે-નરકગત્યાનુપૂર્વીનામ, તિર્યગ્ગત્યાનુપૂર્વીનામ, મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વીનામ, અને દેવગત્યાનુપૂર્વીનામ

(૧૪) લઙ્ઘિ એવ શિક્ષા-ઋદ્ધિકારણક આકાશગમન ઉત્પન્ન કરવાવાળું કર્મ વિદ્યાયોગતિનામકર્મ કહેવાય છે સામાન્ય ગમનરૂપ ગતિ પણ વિદ્યાયોગતિ કહેવાય છે ક્ષેત્ર આકાશગમનરૂપ ગતિ નહીં તેના બે ભેદ છે-શુભ અને અશુભ હસ, હાથી, બળદ વીગેરેની ગતિ સમાન શુભવિદ્યાયોગતિ છે અને ઉટ, શિયાલ વગેરેની ગતિ અનુસાર અશુભવિદ્યાયોગતિ છે દેવતા રૂપમાં ઉત્પન્ન હોવાના સાથેજ ઉત્પન્ન થવાવાળી લઙ્ઘિ દેવોને પ્રાપ્ત થાય છે શિક્ષાથી પ્રાપ્ત થવાવાળી ઋદ્ધિ શિક્ષાઋદ્ધિ કહેવાય છે લઙ્ઘિ એવ શિક્ષાઋદ્ધિથી તપસ્વિએ આકાશગમન કરે છે પ્રવચનનું અધ્યયન કરવાવાળાના વિદ્યા આદિના આવર્તનના પ્રભાવથી અથવા શિક્ષાઋદ્ધિથી જે આકાશગમન થાય છે તે વિદ્યાયોગતિ છે

(૭) ગોત્રકર્મ દ્વિવિધમ્—ઉચ્ચનીચમેદાત્ । તપ્રઉચ્ચગોત્ર—દશ-જાતિ-કુલ-સ્થાન-માન-સત્કારૈ—ધર્માધુત્કર્પજનકમ્ । તદ્વિપરીતં નીચગોત્રમ્—અનાર્યદેશ-ચાણ્ડાલાદિજાતિદાસ્ય-નિર્વર્તકમ્ ।

(૮) અન્તરાયકર્મ-પચ્ચવિધમ્—દાન લાભ મોગો-પમોગ-વીર્યાન્તરાયમેદાત્ ।

અર્થે ચ સર્વસંકલનેનાષ્ટવિધકર્મણામુત્તરપ્રકૃતિસહ્યા અષ્ટત્વારિશ્વદધિકૈશ્વત (૧૪૮) મવન્તિ ।

કર્મસયવિચાર —

જ્ઞાનક્રિયામ્યાં કર્મસયો મવતિ । ઉત્તપહ્જીવનિકાયાના યયાર્ય—

(૭) ગોત્રકર્મ બે પ્રકાર કા છે—ઉચ્ચગોત્ર ઓર નીચગોત્ર । ઉચ્ચગોત્ર સે દેશ, જાતિ, કુલ, સ્થાન, માન, સત્કાર, યેશ્ય આદિ કા ઉત્કર્ષ ઉત્પન્ન હોતા હૈ । નીચગોત્ર ઇસ સે વિપરીત હૈ । ઇસ સે અનાર્ય દેશ, ચાણ્ડાલ આદિ જાતિ ઓર દાસતા ઉત્પન્ન હોતી હૈ ।

(૮) અન્તરાય કર્મ કે પાંચ મેદ હૈ—દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, મોગાન્તરાય, અપમોગાન્તરાય, ઓર વીર્યાન્તરાય ।

ઇસ પ્રકાર સમકા યોગ કરને પર જાઠોં કર્મોં કી ઉત્તરપ્રકૃતિયોં પદ સૌ મઢતાલીસ (૧૪૮) હોતી હૈ ।

કર્મસય કા વિચાર

જ્ઞાન ઓર ક્રિયા સે કર્મોં કા ક્ષય હોતા હૈ । પૂર્વોક્ત પદ્મજીવનિકાય કે વાસ્તવિક

(૭) ગોત્રકર્મ બે પ્રકારનુ છે—ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્ર. ઉચ્ચગોત્રથી દેશ, જાતિ, કુલ, સ્થાન, માન, સત્કાર, યેશ્ય આદિનો ઉત્કર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે નીચ ગોત્ર તેનાથી વિપરીત છે તેનાથી અનાર્ય દેશ, ચાંડાલ આદિ જાતિ અને દાસપણું વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

અન્તરાયકર્મના પાંચ ભેદ છે—દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, મોગાન્તરાય, અપમોગાન્તરાય અને વીર્યાન્તરાય.

આ પ્રમાણે સર્વનો યોગ કરતાં જાઠ કર્મોની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ એકસો અઠતાલીસ (૧૪૮) થાય છે.

કર્મસયનો વિચાર—

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે પૂર્વોક્ત પદ્મવક્ષ્યાના વાસ્તવિક

સ્વરૂપસ્ય વિસ્તરેણ સહેપેણ વા અવધોધો જ્ઞાનમ્ । શુક્તિસમિતિસમારાધનપૂર્વક
શાસ્ત્રવિધિના તપઃસયમાચરણ ક્રિયા ।

અટકર્મણાં મસ્મસાત્કારક તપઃ । તત્સ્યાનશનાદયો દ્વાદશ મેદા • ।
સાવધ ક્રિયા • સમ્યક્ પરિત્યજ્ય નિરવધક્રિયાસુ પ્રવૃત્તિઃ સયમ । તસ્ય પૃથિવીકાય-
સંયમાદય • સપ્તદશ મેદાઃ ।

ઉક્તપદ્મજીવનિકાયસ્વરૂપ સમ્યગ વિજ્ઞાય સંયમપૂર્વકતપશ્ચરણેનામિનધર્મ-
પ્રવેશામાવ, પૂર્વેપચિત્તકર્મપરિત્યજ્ય મવતિ । તૈવ્રૈવ ક્રમ—

અટમગુણસ્થાનાદાત્મા ક્ષપકચ્છેર્ણિ સમારોહતિ । અસૌ ક્ષપકો નવમં
દશમ ગુણસ્થાનં સમારુદ્ધ દ્વાદશ ગુણસ્થાનમારોહતિ । તત્ર શુદ્ધસ્થાનસ્ય દ્વિતીય-

સ્વરૂપ કા વિસ્તારપૂર્વક યા સક્ષિપ્ત યોધ-જ્ઞાન કહલાતા હૈ । શુક્તિ સમિતિ કા આરાધન
કરતે હુપ ગાહ્યોક્ત વિધિ કે સાથ તપ ઓર સયમ કા આરાધન કરના ક્રિયા હૈ ।

આઠ કર્મો કા મસ્મ કરના તપ હૈ । તપ કે બનશન આદિ બારહ મેદ હૈ ।
સાવધ ક્રિયાઓ કા સમ્યક્ પ્રકાર સે પરિત્યાગ કરકે નિરવધ ક્રિયાઓ મં પ્રવૃત્તિ કરના
સયમ હૈ । પૃથ્વીકાયસયમ આદિ કે મેદ સે વહ સત્પદ્ધ (૧૭) પ્રકાર કા હૈ ।

ઉક્ત પદ્મજીવનિકાય કા સ્વરૂપ સમીચીન પ્રકાર સે જ્ઞાનકર, સયમપૂર્વક તપ કા
આચરણ કરને સે નવીન કર્મો કા જ્ઞાના રુદ્ધ જ્ઞાતા હૈ ઓર પહેલે કે સચિત કર્મો કા ક્ષય
હોતા હૈ । કર્મક્ષય કા ક્રમ યહ હૈ—

આત્મા આઠવે ગુણસ્થાન સે ક્ષપકચ્છેર્ણી પર આરુદ્ધ હોતા હૈ । યહ ક્ષપક
આત્મા નૌવે દશવે ગુણસ્થાનો પર આરુદ્ધ હો કર બાહરવે ગુણસ્થાન પર પહુચતા હૈ ।

સ્વરૂપનો વિસ્તારપૂર્વક અથવા સક્ષિપ્ત યોધ તે જ્ઞાન કહેવાય છે શુક્તિ, સમિતિની
આરાધના કરતાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તપ અને સયમનુ આરાધન કરવું તે ક્રિયા
છે આઠ કર્મોને બાળી નાંખવા તે તપ છે તપના બનશન આદિ બાર બેદ છે સાવધ
ક્રિયાઓનો સમ્યક્ પ્રકારે પરિત્યાગ કરીને નિરવધ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે સયમ છે
પૃથ્વીકાયસયમ આદિના બેદથી તે સત્તર (૧૭) પ્રકારનો છે આગળ કહેલા પદ્મજીવનિકાયના
સ્વરૂપને સારી રીતે બાજીને સયમપૂર્વક તપનું આચરણ કરવાથી નવીન કર્મોનું આવવું
રોકાઈ જાય છે, અને પહેલાના સચિત કર્મોનો ક્ષય થાય છે કર્મક્ષયનો ક્રમ એ છે—
આત્મા આઠમાં શુદ્ધસ્થાનથી ક્ષપકચ્છેર્ણી પર આરુદ્ધ થાય છે આ ક્ષપક આત્મા
નવમાં, દસમાં શુદ્ધસ્થાનો પર આરુદ્ધ થઈને બારમાં શુદ્ધસ્થાન પર બઈ પહોંચે છે

પાદે પ્રથમ મોહનીય કર્મ ક્ષપયતિ । તદનુ જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીયા-અંતરાય કર્માણિ યુગપદેવ ક્ષપયિત્વા દ્વાદશગુણસ્થાનાન્તે ત્રયોદશગુણસ્થાનાદૌ સર્વદ્રવ્ય પર્યાયવિષયં પારમૈશ્વર્યમનન્ત કેવલ જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ય શુદ્ધો શુદ્ધઃ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિન, કેવલી ભવતિ । તતઃ સયોગિકેવલી પ્રતનુ-શુભ-ચતુષ્કર્માવશેષઃ, આયુ-કર્મસંસ્કારવશાદ્ મન્યજનવોષનાય ભ્રમણ્ડલે વિહરતિ, વિવિધં કર્મરજો મન્યાના હરતિ ચ ।

અસૌ તત્પશ્ચાદ્ અયોગિકેવલી ભૂત્વા ચતુર્દશગુણસ્થાને-આયુષ્યકર્મપરિસમાપ્તૌ સત્યા, વેદનીય-નામ-ગોત્રકર્માણિ ક્ષપયતિ । एव મૂલપ્રકૃતિવાચ્યમષ્ટવિધં જ્ઞાના વરણીયાદિસકલકર્મ ક્ષીયતે ।

વહૈં શુક્લ ધ્યાન કે દ્વિતીય પાત્રે મેં સર્વ પ્રથમ મોહનીય કર્મ કા ક્ષય કરતા હૈ । તત્પશ્ચાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ઓર અંતરાય કર્મોં કો એક હી સાથ ક્ષય કરકે બારહવેં ગુણસ્થાન કે અન્ત મેં ઓર તેરહવેં ગુણસ્થાન કી આદિ મેં સમસ્ત દ્રવ્ય પર્યાય કો વિષય કરને વાલ્લ પરમ ऐश्वर्य કો પ્રાપ્ત હોને યોગ્ય અનન્ત કેવલજ્ઞાન ઓર કેવલદર્શન પ્રાપ્ત કરકે શુદ્ધ, બુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિન ઓર કેવલી હો જાતા હૈ । ફિર વહ સયોગી કેવલી બાર હલ્કે અઘાતિયા કર્મ શેષ રહને પર આયુકર્મ કે સંસ્કાર વશ હો કર મન્ય જીવોં કો બોધ દેને કે સ્થિત્ ભ્રમણ્ડલ મેં વિહાર કરતે હૈ ।

તત્પશ્ચાત્ અયોગી કેવલી હો કર ચૌદહવેં ગુણસ્થાન મેં આયુકર્મ કી સમાપ્તિ હોને પર વેદનીય નામ આયુ ગોત્ર કર્મોં કા ક્ષય કરતે હૈ । ઇસ પ્રકાર મૂલપ્રકૃતિ કહ્લોને વાલ્કે આઠોં હી કર્મોં કા ક્ષય હો જાતા હૈ ।

ત્યાં શુકલ ધ્યાનના બીજા પાયામાં સર્વપ્રથમ મોહનીય કર્મોંનો ક્ષય કરે છે તે પછી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મોંનો એકી સાથે ક્ષય કરીને, બારમા શુદ્ધ સ્થાનના અંતમાં અને તેરમા શુદ્ધસ્થાનની આદિમાં સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયને વિષય કરવાવાળા પરમ ऐश्वર્યને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય અનન્ત કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધ, બુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિન અને કેવલી થઈ જાય છે પછી તે સયોગી કેવલી બાર હલકાં અઘાતિયાં કર્મ બાકી રહેવા પર આયુકર્મના સંસ્કારવશ થઈને બાળ્યલોને બોધ આપવા માટે પૃથ્વીમાં વિહાર કરે છે

તે પછી અયોગી કેવલી થઈને બૌદ્ધમાં શુદ્ધસ્થાનમાં આયુકર્મની સમાપ્તિ થયા પછી વેદનીય, નામ અને ગોત્રકર્મોંનો ક્ષય કરે છે આ પ્રમાણે મૂળપ્રકૃતિ કહેવાતા આઠ કર્મોંનો ક્ષય થઈ જાય છે

एवमात्मप्रदेशेभ्यः सकलकर्मणामपगमे सत्यूर्ध्वगमनस्वभावतयाऽऽत्मा साधन-
न्तमपुनरावृत्तिसिद्धिगतिनामधेयं स्थानं प्राप्नोति । ज्ञानक्रियाम्यामेव सकलकर्मक्षय-
लक्षणो मोक्षो भवतीति सिद्धम् ।

केचिचु-सम्यग्ज्ञानं यथार्थविषयकतया बलवत्तरत्वेन मिथ्याज्ञानं
निवर्तयति । मिथ्याज्ञाने निवृत्ते सति मिथ्याज्ञानमूला रागादयो न समुत्पद्यन्ते ।
कारणमात्रे कार्यस्यानुत्पादात् । रागाद्यमात्रे च तत्फलभूता मनोवाक्काय-
प्रवृत्तिर्न भवति । प्रवृत्त्यमात्रे च पुण्यपापयोरनुत्पत्तिः । आरब्धकार्ययोश्च

આમપ્રદેશો સે સમસ્ત કર્મો કે હટવાને પર ઊર્ધ્વગતિશીલ હોને કે કારણ આત્મા
સાદિ-અનન્ત પુનરાગમનરહિત સિદ્ધિગતિનામક સ્થાન કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ । અતઃ એવ સિદ્ધ
હુઆ કિ જ્ઞાન ઓર ક્રિયા સે સફલ કર્મોકા ક્ષયરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત હોતા હૈ ।

कुछ लोगो का कथन यह है कि-सम्यग्ज्ञानं यथार्थं पदार्थं को विषय करता
है, अतः वह बलवान् है, और बलवान् होने के कारण मिथ्याज्ञान को दूर करता है ।
मिथ्याज्ञान जब हट जाता है तो उसके कारण उत्पन्न होने वाले रागादि की उत्पत्ति नहीं
होती, क्योंकि कारण के अभाव में फल उत्पन्न नहीं होता । इस प्रकार रागादि
का अभाव होने पर उस से होने वाली मन, बचन और काय की प्रवृत्ति रुक जाती है ।
प्रवृत्ति के रुक जाने से पुण्यकर्म और पापकर्म की उत्पत्ति नहीं होती । बिना का कार्य

આત્મપ્રદેશોથી સમસ્ત કર્મો દૂર થયા પછી ઉર્ધ્વગતિશીલ હોવાના કારણે
આત્મા સાદિ-અનન્ત, પુનરાગમનરહિત સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે
છે એટલે એ સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાન અને ક્રિયાથી સકલ કર્મોના ક્ષયરૂપ મોક્ષને
પ્રાપ્ત થાય છે

કેટલાક માણસોનું કહેવું એ છે કે-સમ્યગ્જ્ઞાનં યથાર્થં પદાર્થોના વિષય કરે
છે, એ કારણથી તે બળવાન છે. અને બળવાન હોવાના કારણે મિથ્યાજ્ઞાનને દૂર કરે છે
મિથ્યાજ્ઞાન બ્યારે દૂર થઈ બાક છે, તો તેના કારણે ઉત્પન્ન થવાવાળા રાગ-આદિની
ઉત્પત્તિ થતી નથી; કેમકે કારણના અભાવમા કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. આ પ્રકારે-રાગાદિનો
અભાવ થવાથી તેનાથી થવા વાળી મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ અટકી બાક છે
પ્રવૃત્તિના અટકાવથી પુણ્યકર્મ અને પાપ કર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જેનું કાર્ય આરબ

પાદે પ્રથમ મોહનીય કર્મ સપયતિ । તદનુ જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીયા-અંતરાય કર્માણિ યુગપદેવ સપયિત્વા દ્વાદશગુણસ્થાનાન્તે ત્રયોદશગુણસ્થાનાદૌ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયવિષય પારમૈશ્વર્યમનન્ત કેવલ જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ય શુદ્ધો યુદ્ધઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી જિનઃ કેવલી ભવતિ । તતઃ સયોગિકેવલી પ્રતનુ-શુભ-ચતુષ્કર્માવશેષઃ, આયુઃ-કર્મસંસ્કારવશાદ્ મન્યજનવોધનાય ભૂમખ્ડલે વિહરતિ, વિવિધં કર્મરજો મન્યાનાં હરતિ ચ ।

અસૌ તત્પશ્ચાદ્ અયોગિકેવલી ભૂત્વા ચતુર્દશગુણસ્થાને-આયુષ્યકર્મપરિસમાપ્તૌ સત્યાં, વેદનીય-નામ-ગોત્રકર્માણિ સપયતિ । एष मूलप्रकृतिवाच्यमष्टविधं ज्ञाना-वराणीयादिसकलकर्म क्षीयते ।

વહૈં શુન્ધ ધ્યાન કે ત્રિતીય પાદે મેં સર્વ પ્રથમ મોહનીય કર્મ કા ક્ષય કરતા હૈ । તત્પશ્ચાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ઔર અંતરાય કર્મોં કો એક હી સાથ ક્ષય કરકે ચારહવેં ગુણસ્થાન કે અન્ત મેં ઔર તેરહવેં ગુણસ્થાન કી આદિ મેં સમસ્ત દ્રવ્ય પર્યાય કો વિષય કરને વાલા પરમ ऐश्वर्य કો પ્રાપ્ત હોને યોગ્ય અનન્ત કેવલજ્ઞાન ઔર કેવલદર્શન પ્રાપ્ત કરકે શુદ્ધ, યુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિન ઔર કેવલી હો જાતા હૈ । ફિર વહ સયોગી કેવલી ચાર હન્કે અષાતિયા કર્મ શેષ રહને પર આયુર્કર્મ કે સંસ્કાર વશ હો કર મન્ય જીવોં કો વોધ દેને કે લિય્ ભૂમખ્ડલ મેં વિહાર કરતે હૈ ।

તત્પશ્ચાત્ અયોગી કેવલી હો કર ચૌદહવેં ગુણસ્થાન મેં આયુર્કર્મ કી સમાપ્તિ હોને પર વેદનીય નામ આયુ ગોત્ર કર્મોં કા ક્ષય કરતે હૈ । રૂત પ્રકાર મૂલપ્રકૃતિ કહ્જાને બાલે જાઠોં હી કર્મોં કા ક્ષય હો જાતા હૈ ।

ત્યાં શુકલ ધ્યાનના ખીબ પાયામાં સર્વપ્રથમ મોહનીય કર્મોંનો ક્ષય ઠરે છે તે પછી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મોંનો જોડી સાથે ક્ષય ઠરીને, બારમા શુદ્ધ સ્થાનના અતર્માં અને તેરમા શુદ્ધસ્થાનની આઠિમાં સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયને વિષય કરવાવાળા પરમ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય અનન્ત કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રાપ્ત ઠરીને શુદ્ધ, યુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિન અને કેવલી થઈ બાંધ છે પછી તે સયોગી કેવલી ચાર હલકાં અષાતિયાં કર્મ બાંધી રહેવા પર આયુકર્મના સંસ્કારવશ થઈને બન્યલલોને વોધ આપવા માટે પૃથ્વીમાં વિહાર ઠરે છે

તે પછી અયોગી કેવલી થઈને જોડમાં શુદ્ધસ્થાનમાં આયુકર્મની સમાપ્તિ થયા પછી વેદનીય, નામ અને ગોત્રકર્મનો ક્ષય ઠરે છે આ પ્રમાણે મૂળપ્રકૃતિ કહેવાતા આઠ કર્મોંનો ક્ષય થઈ બાંધ છે

સમાધિવલેનોત્પન્નતત્ત્વજ્ઞાનસ્ય જનસ્ય કર્મજ્ઞાનસામર્થ્યાત્તદુપભોગાર્થમશેષ-
શરીરુત્પાદાશેષમોગાદેવ પૂર્વકર્મફલય, પુનસ્તસ્ય તત્ત્વજ્ઞાનિનો મિથ્યાજ્ઞાનામાવા-
ત્તજ્ઞાનિતસસ્કારસ્યાપ્યભાવેન કર્માન્તરાનુત્પત્તિશ્ચ । તથા ચોપભોગાદેવ
સકલકર્મફલયસ્વીકારેઽપિ નાસ્તિ કોઽપિ દોષલેશ इति ।

ન ચ પુણ્યપાપકર્મણોર્જન્માન્તરશરીરોત્પાદને સહકારિ કારણ મિથ્યા-
જ્ઞાનજનિતસસ્કારોઽસ્તિ, તસ્યામાવાદેવ તત્ત્વજ્ઞાનિના વિદ્યમાને અપિ કર્મણી ન
જન્માન્તરશરીરાણ્યુત્પાદયત., અતસ્તેષાં કર્મસત્ત્વેઽપિ ન કાઽપિ હાનિરિતિ
વાચ્યમ્ ।

સમાધિ કે વલ સે ઉત્પન્ન તત્ત્વજ્ઞાન વાલે પુરુષ કે કર્મજ્ઞાન કે સામર્થ્ય સે કર્મ કા
ઉપભોગ કરને કે લિપ્ અશેષ શરીર ઉત્પન્ન કરકે અશેષ મોગ સે હી પૂર્વકર્મ કા ફલ્ય હો
જ્ઞાતા હૈ । ઉસ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ મેં મિથ્યાજ્ઞાન નહીં હોતા ઓર મિથ્યાજ્ઞાન સે ઉત્પન્ન હોને
વાલા સસ્કાર મી નહીં હોતા । ફલ કારણ નવીન કર્મ કી ઉત્પત્તિ મી નહીં હોતી । પેસી
સ્થિતિ મેં ઉપભોગ સે હી સમસ્ત કર્મો કા ફલ્ય માન લેને મેં લેશમાત્ર મી દોષ નહીં હૈ ।

મિથ્યાજ્ઞાન સે ઉત્પન્ન હોને વાલા સસ્કાર જન્માન્તર કે શરીર કી ઉત્પત્તિ મેં
સહકારી કારણ હોતા હૈ । વહ સસ્કાર તત્ત્વજ્ઞાની મં નહીં રહતા । ઉસ કા અમાય હો
જાને પર, પુણ્ય-પાપ કર્મ મહે હી વિદ્યમાન રહેં મગર વે શરીર ઉત્પન્ન નહીં કર સકતે ।
અત્ત એવ સન મેં કર્મ કા સદ્માય હોને પર મી કોઈ હાનિ નહીં હોતી । વહ સન કલન
સમ્ય નહીં હૈ ।

અમાધિના બળથી ઉત્પન્ન તત્ત્વજ્ઞાન વાળા પુરુષના કર્મજ્ઞાનનાં સામર્થ્યથી
કર્મને ઉપભોગ કરવા માટે અશેષ શરીર ઉત્પન્ન કરીને અશેષ લોભાદીજ્ઞ પૂર્વકર્મને
ફલ્ય થઈ જાય છે તે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષમાં મિથ્યાજ્ઞાન નથી અને મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન
થવાવાળા સસ્કાર પણ નથી આ કારણથી નવીન કર્મની ઉત્પત્તિ પણ થતી નથી એવી
સ્થિતિમાં ઉપભોગથીજ સમસ્ત કર્મોને ફલ્ય માની લેવામાં લેશ માત્ર પણ દોષ નથી

મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થવાવાળા સસ્કાર જન્માન્તરના શરીરની ઉત્પત્તિમાં
સહકારી કારણ થાય છે તે સસ્કાર તત્ત્વજ્ઞાનીમાં રહેતા નથી તેનો અભાવ થઈ
જવાથી, પુણ્ય-પાપકર્મ બહેને વિદ્યમાન રહે પરન્તુ તે શરીર ઉત્પન્ન કરી શકતાં
નથી, એટલા માટે તેમાં કર્મનો સદ્માય હોવા છતાં પણ કોઈ પ્રકારે હાનિ થતી
નથી. આ સર્વ કલન સાચાં નથી

પુણ્યપાપકર્મણોરુપમોગાદેવ પ્રસયો ભવતિ; સચ્ચિતરૂપયોસ્તુ પુણ્યપાપકર્મણોસ્તત્સ-
જ્ઞાનાદેવ પ્રસય* । એવ કર્મસયો ભવતિ । ઉક્તચ્ચ—

“જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માગ્નિઃ, મમ્મસાત્ કુસ્તે તથા” । ઇતિ । તથા “નાશ્ચક્ત
ક્ષીયતે કર્મ, કલ્પકોટિશ્ચૈતરપિ” ઇતિ ચ ।

કેવિચ્ચ—સચ્ચિતકર્મણામપિ પ્રસયો મોગાદેવ ભાવતીત્યુક્ત ત્જાનુમાનં
પ્રમાણ ચ પ્રદર્શિતમ્ । તથાહિ—પૂર્વકર્માણ્યુપમોગાદેવ ક્ષીયન્તે, કર્મત્વાત્ । યત્ યત્
કર્મ તત્ તત્ ઉપમોગાદેવ ક્ષીયતે, યથા—આરબ્ધશરીર કર્મ, તથા ચૈતત્ કર્મ, તસ્મા-
દુપમોગાદેવ ક્ષીયતે ।

ન ચોપમોગાત્ કર્મપ્રસયસ્વીકારે કર્માન્તરસ્થાવશ્યમ્માવાત્ સસારાનુચ્છેદઃ
ઇતિ વાચ્યમ્,

આરમ્મ હો જુકા હૈ, એસે પાપ—પુણ્ય કા, ઉપમોગ સે ક્ષય હોતા હૈ ઔર સચ્ચિત પુણ્ય—પાપ
કા, સત્વજ્ઞાન સે । ઇસ પ્રકાર સમસ્ત કર્મો કા ક્ષય હો જાતા હૈ । કહા મી હૈ—

“જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સમસ્ત કર્મો કો મરમ કર ઢાટતી હૈ ” । તથા—“ કરોહો સૈકહો
કરુપો મેં મી કર્મ કા મોગે વિના ક્ષય નહીં હોતા ” ।

કિસી કા કહના હૈ કિ—સચ્ચિત કર્મો કા ક્ષય મી મોગ સે હી હો જાતા હૈ । ઇસ
વિષય મેં અનુમાન પ્રમાણ મી દિયા ગયા હૈ । વહ ઇસ પ્રકાર હૈ—પૂર્વસચ્ચિત કર્મ ઉપમોગ
સે હી ક્ષીણ હોતા હૈ, ક્યોં કિ વહ કર્મ હૈ । જો જો કર્મ હોતા હૈ વહ વહ ઉપમોગ સે હી
ક્ષીણ હોતા હૈ, જૈસે આરમ્મ શરીરકર્મ । સચ્ચિતકર્મ મી કર્મ હૈં અત્ત વે મી ઉપમોગ સે હી
ક્ષીણ હોતે હૈં ।

ઉપમોગ સે કર્મો કા ક્ષય સ્વીકાર ક્રિયા જાય સો નવીન કર્મો કી ઉત્પત્તિ અવસ્થ
હોગી ઔર ફલ્લત્ જન્મ—મરણ કા કર્મ નાશ નહીં હોના । એસી આશક્તા કરના
ઉચિત નહીં હૈ ।

યદ્યં ચક્રં છે, એવા પાપ—પુણ્યને ઉપલોગથી ક્ષય છે, અને સચ્ચિત પુણ્ય—પાપને
તત્ત્વજ્ઞાનથી ક્ષય જાય છે આ પ્રકારે સમસ્ત કર્મોના ક્ષય થઈ જાય છે કહ્યું પણ
છે કે—“જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સમસ્ત કર્મોને જાળી નાંખે છે ” તથા “કરોહો સૈકહો
કરુપોમાં પણ કર્મ લોગવ્યા વિના ક્ષય થતા નથી ”

કેટલાક કહે છે કે—સચ્ચિત કર્મોના ક્ષય પણ લોગથીજ થઈ જાય છે આ
વિષયમાં અનુમાન પ્રમાણ પણ આપવામાં આવ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે—પૂર્વસ-
ચ્ચિતકર્મ ઉપલોગથીજ ક્ષીણ જાય છે, કારણ કે તે કર્મ છે, જે જે કર્મ હોય છે તે
તે ઉપલોગથીજ ક્ષીણ થાય છે, જેવી રીતે આરબ્ધ શરીરકર્મ સચ્ચિત કર્મ પણ કર્મ
છે, એ કારણથી તે પણ ઉપલોગથીજ ક્ષીણ થાય છે

ઉપલોગથી કર્મોના ક્ષય સ્વીકાર કરવામાં આવે તો, નવીન કર્મોની ઉત્પત્તિ અવસ્થ
થશે અને ફલ્લત્ જન્મ મરણનો ક્યારેય નાશ નહિ થાય, આવી શકા કરવી તે ઉચિત નથી.

સંભવાત્ પુનઃ પ્રચુરતરપુણ્યપાપકર્મસદ્ભાવે કયમાત્યન્તિકઃ કર્મક્ષયઃ સ્યાત્ ।

નહિ કેવલસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય આગામિકર્માનુત્પત્તિસામર્થ્યં વિદ્યતે, કિન્તુ ચારિત્રસદ્ધિતસ્યૈવ સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય સંચિતકર્મક્ષયે આગામિકર્માનુત્પત્તૌ ચ સામર્થ્યં સંભાવ્યતે । સમ્યગ્જ્ઞાનેન હિ મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય નિવૃત્તિ । તત્તથ રાગદ્વેષાદ્યમાત્રેણ હિંસાદિપાપક્રિયાનિવૃત્તિરુપચારિત્રસહયોગાદ્ નવીનકર્માનુત્પત્તિર્ભવતિ । તદ્વત્ સંચિત-કર્મક્ષયોઽપિ ચારિત્રસહકૃતસમ્યગ્જ્ઞાનાદેવ ભવતિ । યથોપધ જ્ઞાનમાત્રેણ નામમાત્રેણ યા ન વ્યાધિં નિષર્તયતિ, કિન્તુ તત્સેવનાદિક્રિયાપરિણત્યૈવ, તદ્વત્ ચારિત્રસદ્ધિ તસમ્યગ્જ્ઞાનેનૈવ કર્મક્ષયઃ ।

હોગા, ઔર यह व्यापार नवीन कर्मवच का कारण है, इस लिए फिर बहुत से पुण्यकर्म और पापकर्म संचित हो जाएंगे । ऐसी दशा में आत्यन्तिक कर्मक्षय किस प्रकार होगा ?

અકેહા સમ્યગ્જ્ઞાન આગામી કર્મોં કી ઉત્પત્તિ રોકને મેં સમર્થ નહીં છે । હાં, ચારિત્રસદ્ધિત સમ્યગ્જ્ઞાન સંચિત કર્મોં કે ક્ષય મેં ઔર આગામી કર્મોં કી ઉત્પત્તિ રોકને મેં સમર્થ હો સકતા છે । સમ્યગ્જ્ઞાન સે મિથ્યાજ્ઞાન કી નિવૃત્તિ હોતી છે । ફિર રાગ-દ્વેષ આદિ કા જમાવ હો જાને સે હિંસાદિ પાપ ક્રિયા કી નિવૃત્તિરુપ ચારિત્ર કી સહાયતા સે નવીન કર્મોં કી ઉત્પત્તિ રુક્તી છે । इसी प्रकार संचित कर्मों का क्षय भी चारित्र से युक्त सम्यग्ज्ञान से ही होता है । जैसे-औपधि ज्ञानमात्र से या नाम छेने मात्रसे व्याधि को दूर नहीं करती किन्तु सेवन करने से ही दूर करती है, उसी प्रकार चारित्रयुक्त सम्यग्ज्ञान से ही कर्मों का क्षय होता है ।

થયે, અને તે વ્યાપાર નવીન કર્મવચનું કારણ છે, એ માટે ફરી ઘણાંજ પુણ્ય-પાપ કર્મ સંચિત થઈ જશે એવી દશામાં આત્યન્તિક કર્મક્ષય કેવી રીતે થશે ?

એકલું સમ્યગ્જ્ઞાન આગામી કર્મોની ઉત્પત્તિને રોકવામાં સમર્થ નથી. હા ચારિત્રસદ્ધિત સમ્યગ્જ્ઞાન સંચિત કર્મોના ક્ષયમાં અને આગામી કર્મોની ઉત્પત્તિ રોકવામાં સમર્થ થઈ શકે છે સમ્યગ્જ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે પછી રાગ-દ્વેષ વગેરેનો અભાવ થઈ જવાથી હિંસાદિ પાપક્રિયાની નિવૃત્તિરુપ ચારિત્રની સહાયતાથી નવીન કર્મોની ઉત્પત્તિ અટકે છે એ પ્રમાણે સંચિત કર્મોનો ક્ષય પણ ચારિત્રથી યુક્ત સમ્યગ્જ્ઞાનથીજ થાય છે એવી રીતે ઔપધના જ્ઞાનમાત્રથી અથવા ઔપધનું નામ લેવાથી વ્યાધિ દૂર થતી નથી, પરંતુ સેવન કરવાથી જ દૂર થ છે તે પ્રમાણે ચારિત્રયુક્ત સમ્યગ્જ્ઞાનથીજ કર્મોનો ક્ષય થાય છે

જન્યપદાર્થસ્ય નિત્યત્વાપત્તિઃ સ્યાદિત્યેવ મહાન્ દોષઃ સમાપદ્યેત ।
તયાહિ—પુણ્યપાપરૂપકર્મણોઃ સ્વફલાનુત્પાદનેન તત્સત્તાસ્વીકારે કાર્યરૂપયોરપિ
તયોર્નિત્યત્વમસક્તઃ । કિંચ—મવિવ્યત્કાલે પુણ્યપાપકર્મણોરનુત્પત્તિસ્વીકારે તત્ત્વ-
જ્ઞાનિનાં પ્રત્યવાયપરિહારાર્થે નિત્યનૈમિત્તિકાનુષ્ઠાનં કથમુપપદ્યેત ? इति वदन्ति ।
અગ્રોચ્યતે—

યતુ—ઉક્તમ્—આરબ્ધકાર્યયોઃ પુણ્યાપુણ્યકર્મણોરુપમોગાત્ પ્રસયઃ સચિત્-
યોષ્ચ તયોઃ પ્રસયસ્તત્ત્વજ્ઞાનાદિત્યાદિ, તદપિ ન સંગતમ્ । તયાહિ—ઉપમોગાત્
કર્મપ્રસયે તદુપમોગકાલેઽમિલાપપૂર્વકમનોવાકકાયવ્યાપારસ્યાપરકર્મકારણસ્ય

સવ સે પહેલે મહાન્ હાનિ તો યહી હૈ કિ જન્ય પદાર્થ (કાર્ય) મી નિત્ય હો
જાયગા । વહુ હસ પ્રકાર—પુણ્ય—પાપ રૂપ કર્મોં કે ફલ કો ઉત્પન્ન ન કર કે સત્તા સ્વીકાર
કી ગઈ હૈ, સો કાર્યરૂપ હોને પર મી उन में नित्यता का प्रसङ्ग आता है । दूसरी बात यह
है कि—आगामी काल में पुण्य—पाप की उत्पत्ति न स्वीकार करने पर तत्त्वज्ञानियों के लिए,
प्रत्यवाय (दोष) का परिहार करने के लिए नित्य—नैमित्तिक अनुष्ठान करना किस प्रकार
संगत होगा । ऐसा इन का कथन है,

હસ પર ચિન્તાર કિયા જાતા હૈ—

કાર્યરૂપ મેં પરિણત પુણ્ય ઔર પાપ કર્મોં કા ઉપમોગ સે ક્ષય હોતા હૈ ઔર
સંચિત કર્મોં કા તત્ત્વજ્ઞાન સે, इत्यादि कथन मी संगत नहीं है । उपमोग से કર્મોં કા
ક્ષય માનને પર કર્મોં કા ઉપમોગ કરતે સમય હજીપૂર્વક મન વચન ઔર કાયાકા વ્યાપાર

સૌથી પ્રથમ મહાન્ હાનિ તેા જોજ છે કે જન્ય પદાર્થ (કાર્ય) પણ નિત્ય
યર્થ જશે તે આ પ્રમાણે—પુણ્યપાપરૂપ કર્મોના ફળને ઉત્પન્ન ન કરતાં નિત્યતાનો
સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે તે કાર્યરૂપ હોવા છતાંય પણ તેમાં નિત્યતાનો પ્રસંગ
આવે છે બીજી વાત જો છે કે—આગામી કાળમાં પુણ્યપાપની ઉત્પત્તિ નહિ
સ્વીકારવાથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે પ્રત્યવાય (દોષ) નો પરિહાર કરવા માટે નિત્ય—
નૈમિત્તિક અનુષ્ઠાન કરજી તે કેવી રીતે સંગત થશે આ પ્રમાણે તેમનું કથન છે

તેના પર વિચાર કરવામાં આવે છે —

કાર્યરૂપમાં પરિણત પુણ્ય અને પાપ કર્મોના ઉપલોભથી ક્ષય થાય છે અને
સંચિત કર્મોના તત્ત્વજ્ઞાનથી, इत्यादि कथन પણ સંગત નથી. ઉપલોભથી કર્મોના ક્ષય
માનવાથી, કર્મોના ઉપલોગ કરવા સમયે હજીપૂર્વક મન, વચન અને કાયાનો વ્યાપાર

સમવાત્ પુનઃ પ્રચુરતરપુણ્યપાપકર્મસદ્ભાવે કયમાત્પન્તિકઃ કર્મક્ષય. સ્યાત્ ।

નહિ કેવલસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય આગામિકર્માનુત્પત્તિસામર્થ્યં વિધત્તે, કિન્તુ ચારિત્રસહિતસ્યૈવ સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય સંચિતકર્મક્ષયે આગામિકર્માનુત્પત્તૌ ચ સામર્થ્યં સમાધ્યતે । સમ્યગ્જ્ઞાનેન હિ મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય નિવૃત્તિઃ । તત્તથ રાગદ્વેષાદ્યમાત્રેણ હિંસાદિપાપક્રિયાનિવૃત્તિરૂપચારિત્રસહયોગાદ્ નવીનકર્માનુત્પત્તિર્ભવતિ । તદ્વત્ સંચિત-કર્મક્ષયોઽપિ ચારિત્રસહકૃતસમ્યગ્જ્ઞાનાદવ ભવતિ । યયૌપધ જ્ઞાનમાત્રેણ નામમાત્રેણ વા ન વ્યાધિં નિવર્તયતિ, કિન્તુ તત્સેવનાદિક્રિયાપરિણત્યૈવ, તદ્વત્ ચારિત્રસહિ-તસમ્યગ્જ્ઞાનેનૈવ કર્મક્ષય. ।

હોગા, ઔર यह व्यापार नवीन कर्मबन्ध का कारण है, इस लिए फिर बहुत से पुण्यकर्म और पापकर्म संचित हो जाएंगे । ऐसी वृथा में आत्यन्तिक कर्मक्षय किस प्रकार होगा ।

અકેલા સમ્યગ્જ્ઞાન આગામી કર્મો કી ઉત્પત્તિ રોકને મેં સમર્થ નહીં છે । હા, ચારિત્રસહિત સમ્યગ્જ્ઞાન સંચિત કર્મો કે ક્ષય મેં ઔર આગામી કર્મો કી ઉત્પત્તિ રોકને મેં સમર્થ હો સકતા છે । સમ્યગ્જ્ઞાન સે મિથ્યાજ્ઞાન કી નિવૃત્તિ હોતી છે । ફિર રાગ-દ્વેષ આદિ કા અભાવ હો જાને સે હિંસાદિ પાપ ક્રિયા કી નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર કી સહાયતા સે નવીન કર્મો કી ઉત્પત્તિ રુક્તી છે । इसी प्रकार संचित कर्मों का क्षय भी चारित्र से युक्त सम्यग्ज्ञान से ही होता है । जैसे-औपधि ज्ञानमात्र से या नाम छेने मात्रसे व्याधि को दूर नहीं करती किन्तु सेवन करने से ही दूर करती है, उसी प्रकार चारित्रयुक्त सम्यग्ज्ञान से ही कर्मों का क्षय होता है ।

થયે, અને તે વ્યાપાર નવીન કર્મબંધનું કારણ છે, એ માટે ફરી ઘણાંજ પુણ્ય-પાપ કર્મ સંચિત થઈ જશે. એવી વૃથામાં આત્યન્તિક કર્મક્ષય કેવી રીતે થશે ?

એકલું સમ્યગ્જ્ઞાન આગામી કર્મોની ઉત્પત્તિને રોકવામાં સમર્થ નથી. હા, ચારિત્રસહિત સમ્યગ્જ્ઞાન સંચિત કર્મોના ક્ષયમાં અને આગામી કર્મોની ઉત્પત્તિ રોકવામાં સમર્થ થઈ શકે છે સમ્યગ્જ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે પછી રાગ-દ્વેષ વગેરેનો અભાવ થઈ જવાથી હિંસાદિ પાપક્રિયાની નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રની સહાયતાથી નવીન કર્મોની ઉત્પત્તિ અટકે છે એ પ્રમાણે સંચિત કર્મોના ક્ષય પણ ચારિત્રથી યુક્ત સમ્યગ્જ્ઞાનથીજ થાય છે એવી રીતે ઔપધના જ્ઞાનમાત્રથી અથવા ઔપધનું નામ લેવાથી વ્યાધિ દૂર થતી નથી, પરંતુ સેવન કરવાથી જ દૂર થાય છે તે પ્રમાણે ચારિત્રયુક્ત સમ્યગ્જ્ઞાનથીજ કર્મોનો ક્ષય થાય છે

કાયયોગઃ । વીર્યાન્તરાયસ્યોપશમજનિત કાયયુક્તાત્મપ્રદેશગતવીર્યપરિણમને
કાયયોગઃ । સા ચ ક્રિયા સકલકર્મવન્ધસ્ય કારણમ્, અતઃ કર્મવાદી મન્ય
ક્રિયાં સફલકર્મકારણસ્વરૂપતયાઽઽત્મપરિણતિરૂપત્વેન ચ વિજાનાતિ, તસ્માત્
સકલકર્મવન્ધકારણમાત્મપરિણતિરૂપા ચ ક્રિયેતિ વેદિતા, ક્રિયાવાદી-ક્રિયાસ્વરૂપ-
કથનસ્વમાચો વેદિતવ્ય इत्यर्थः ।

ક્રિયા કર્મણઃ કારણમિતિ મગવતા મગવતીસૂત્રે નિગદિતમ્, તથાહિ—

“મદ્વિશ્વપુત્રા ! જાવં ચ ણ સે જીવે સયા સમિય યયદ્, વેયદ્, વજ્જદ્,
પંદદ્, વદ્દદ્, સુન્મદ્, ઉદીરદ્, તં ત માવં પરિણમદ્, તાવં ચ ણં સે જીવે આરમદ્
સારંમદ્ સમારંમદ્, આરમે વદ્દદ્ સારમે વદ્દદ્, સમારંમે વદ્દદ્, આરંમમાણે સારંમમાણે
સમારંમમાણે આરંમે વદ્દમાણે સારંમે વદ્દમાણે સમારંમે વદ્દમાણે વહૂણ પાણત્થં
ધૂયાજં જીવાણં સદ્ધાણ દુક્કસાવળયાય, સોયાવળયાય, દુરાવળયાય, તિપ્પાવળયાય,
પરિયાવળયાય વદ્દદ્, સે તેણદ્દેણ મદ્વિશ્વપુત્રા ! एवं बुद्ध-जाव च ण से जीवे
सया समिय एयद् जाव परिणमद्, तावं च ण तस्स जीवस्स अंते अंतकिरिया न
मद्द” (મગવતી ૩. સુત ૩૮)

કહાતા હૈ । વીર્યાન્તરાય કે કાયોપશમ સે જનિત, કાયયુક્ત આત્મપ્રદેશોં મેં રહે હુય વીર્ય
કા પરિણમન કાયયોગ કહાતા હૈ । यह क्रिया सफल कर्मबन्ध का कारण है, इस लिए
मन्य पुरुष क्रिया को सब कर्मों का कारण और आत्मा की परिणतिरूप समझता है, अत
“क्रिया, समस्त कर्मों का कारण और आत्मा की परिणतिरूप है” इस प्रकार जानने वालेको
क्रियावादिक्रिया के स्वरूप का कथन करने वाला समझना चाहिए ।

ક્રિયા, કર્મ કા કારણ હૈ, यह बात मगवान् ने मगवतीसूत्र में कही है, यह
इस प्रकार—

ઉત્પન્ન, વચ્ચન-સુક્ત આત્મપ્રદેશોમાં રહેલા વીર્યના પરિણમન કાયયોગ કહેવાય છે.
આ ક્રિયા સકલ કર્મબંધનું કારણ છે એટલા માટે બધા પુરુષ ક્રિયાને સર્વ કર્મોનું
કારણ અને આત્માની પરિણતિરૂપ સમજે છે તે કારણથી “ક્રિયા સમસ્ત કર્મોનું
કારણ અને આત્માની પરિણતિરૂપ છે” આ પ્રમાણે બહુવાવાળાને ક્રિયાવાદી-ક્રિયાના
સ્વરૂપનું કથન કરવા વાળા સમજવા બોધ્યો.

ક્રિયા એ કર્મનું કારણ છે, એ વાત મગવાને મગવતીસૂત્રમાં કહી છે, તે આ
પ્રમાણે છે—

छाया-मण्डितपुत्र ! यावच्च खलु स जीव सदा समित एजते व्यजते चलति स्पन्दते घटते क्षुभ्यति उदीरयते त त मात्र परिणमति, तावच्च खलु स जीव आरमते सरमते समारमते, आरम्भे वर्तते सरम्भे वर्तते समारम्भे वर्तते, आरममाण, सरममाण, समारममाण । आरम्भे वर्तमान, सरम्भे वर्तमान समारम्भे वर्तमानो बहूना प्राणानां भूतानां जीवानां सत्त्वानां, दुःखापनतया शोचापनतया श्वापनतया तेषापनतया पिष्टापनतया परितापनतया वर्तते तद् तेनार्येन मण्डितपुत्र ! एवम् उच्यते-यावच्च खलु स जीव सदा समित एजते यावत् परिणमति, तावच्च खलु तस्य जीवस्य अन्ते अन्तक्रिया न भवति ।

भावार्थः—

मनोवाक्काययोगसहितस्य जीवस्य सर्वदा क्रियापरिणत्या कम्पन-स्थानान्तरगमन-किञ्चिच्चलन-सर्वदिग्गमन-पृथिव्यादिसोमण-बलात्कारपूर्वकप्रेरणो-त्क्षेपणा-पक्षेपणा-ऽऽकुञ्चन-प्रसारणादिपरिणाम प्राप्तस्य पृथिव्यादिजीवानामुप-द्रवकरणेन वा, विनाशसकल्पनेन वा, परितापनेन वा, मरणलक्षणदुःख-प्रापणया वा, म्रियवियोगादिदुःखप्रापणया वा, शोकप्रापणया वा, शोकाधिक्यजन्य-

“मन वचन और काययोग से सहित जीव सदा किर्यारूप परिणति से कम्पन, विविध कम्पन, एक स्थान से दूसरे स्थान पर गमन, किञ्चित् चलना, सब दिशाओं में गमन करना, पृथ्वी आदि को क्षुब्ध करना, बलात्कार से प्रेरित करना, ऊपर उठाना, नीचे करना, सिकोड़ना, फैलाना, इत्यादि परिणामों को प्राप्त होता है । इस परिणाम के कारण जीव को पृथिवीकाय आदि के जीवों को उपद्रव करने से, घातका सकल्प करने से, परिताप पहुँचाने से, मृत्युरूप दुःख पहुँचाने से, इष्टविमोग आदि का कष्ट पहुँचाने से, शोक

मन, वचन અને કાયયોગથી સહિત જીવ સદા ક્રિયારૂપ પરિણતિથી કમ્પન, વિવિધ કમ્પન, એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનપર ગમન, કિંચિત્ ચલાવું, સર્વ દિશાઓમાં ગમન કરવું, પૃથ્વી આદિને ક્ષુબ્ધ કરવું, બલાત્કારથી પ્રેરિત કરવું, ઉપર ઉઠાવવું, નીચે કરવું, સંકોચાવું, ફેલાવું, ઇત્યાદિ પરિણામોને પ્રાપ્ત થાય છે આ પરિણામના કારણે જીવને પૃથ્વીકાય આદિના જીવોને ઉપદ્રવ કરવાથી, ઘાતનો સપદ્ય કરવાથી, પરિતાપ પહોંચાડવાથી, મૃત્યુરૂપ દુઃખ પહોંચાડવાથી, શોકની અધિકતાથી થવાવાળી શરીરની

શરીરજીર્ણતાપ્રાપ્તયા વા, અધુપાતાદિપ્રાપ્તયા વા, શરીરપીડોત્પાદનયા વા, ગ્લાનિવ્રજનનેન વા સકલકર્મસયાત્મિકા મુક્તિર્ન મવતીત્યર્થઃ । એવમ્ભૂતસ્ય જીવસ્ય ચતુર્ગતિકદુઃસ્વમયસસારદુસ્તરમહારણ્યપરિભ્રમણાદ્ વિરામો ન સંમવતીતિ માવઃ ।

ક્રિયાયા પચ્ચવિંશતિર્મેવા ઇતિ સ્થાનાક્ષમુત્રે (સ્થા ૨૩ ૧ । સ્થા ૩૩ ૩)

કતિમિ ક્રિયામિઃ પ્રાણાતિપાતઃ—

પ્રાણાતિપાતં કુર્વન્ જીવઃ સપ્તાષ્ટૌ વા જ્ઞાનાવરણીયાદીનિ કર્માણિ વદ્ધાતિ ।
અથાયુર્ધન્વે સત્યષ્ટૌ કર્માણિ, આયુર્ધન્વામાવે સપ્ત કર્માણિ વદ્ધાતિ ।

તત્ર જીવઃ કતિમિ ક્રિયામિઃ પ્રાણાતિપાત નિપ્પાદયતિ ? ઉચ્યતે—કદાચિત્
તિસુમિઃ ક્રિયામિઃ, કદાચિચ્ચતસુમિઃ ક્રિયામિઃ, કદાચિત્, પચ્ચમિ. ક્રિયામિઃ ।

પહુંચાને સે શોક કી અધિકતા સે, હોને વાલી શરીર કી બીર્જતા પહુંચાને સે, અધુપાત આપિ
કરવાને સે, શરીર મેં પીઠા ઉત્પન્ન કરને સે, ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરને સે સમસ્ત કર્મોં કા ક્ષયરૂપ
મોક્ષ પ્રાપ્ત નહીં હોતા । તાત્પર્યે યહૈ કિ—હસ પ્રકાર કે બીજ કે ચાર ગતિ કે દુઃસ્થોં સે
પરિપૂર્ણ સંસારરૂપી વિકટ બટલી મેં ભ્રમણ કરને કા અન્ત નહીં આતા । ”

ક્રિયા કે પચ્ચીસ મેવ સ્થાનાક્ષમુત્ર મેં કહે હૈં । (સ્થા ૨૩ ૧, સ્થા ૩૩ ૧)

પ્રાણાતિપાત કિતની ક્રિયાઓં સે હોતા હૈં ? ।

પ્રાણાતિપાત કરતા હુઆ બીજ જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત યા આઠ કર્મોં કા
બન્ધ કરતા હૈં । આયુ કા બન્ધ હો સો આઠ કર્મોં કા અચયા સાત કર્મોં કા બન્ધ
કરતા હૈં ।

બીજ કિતની ક્રિયાઓં સે પ્રાણાતિપાત કરતા હૈં । હસ કા ઉત્તર
યહૈ—કદાચિત્ ત્રિન ક્રિયાઓં સે, કદાચિત્ ચાર ક્રિયાઓં સે, કદાચિત્ પાંચ ક્રિયાઓં સે ।

અર્જુન પઠેઆઠવાથી, આંસુ પડાવવાથી, શરીરમાં પીડા ઉત્પન્ન કરવાથી, ગ્લાનિ
ઉત્પન્ન કરવાથી સમસ્તકર્મોના ક્ષયરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી તાત્પર્યે એ છે કે—
આ પ્રમાણે જીવને આસ્થતિના દુઃખોથી પરિપૂર્ણ સંસારરૂપી વિકટ બટલી (વન)માં
ભ્રમણ કરવાનો અંત આવતો નથી.

ક્રિયાના પચ્ચીસ લેહ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં કહ્યા છે (સ્થા. ૨-૪-૧ સ્થા ૩-૩)

પ્રાણાતિપાત કેટલી ક્રિયાઓથી થાય છે ?

પ્રાણાતિપાત કરનાર જીવ જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત અથવા આઠ કર્મોના બંધ
કરે છે આયુનો બંધ હોય તો આઠ કર્મોના—અન્યથા સાત કર્મોના બંધ કરે છે

જીવ કેટલી ક્રિયાઓથી પ્રાણાતિપાત કરી શકે છે ? તેનો ઉત્તર એ છે
કે—કદાચિત્ ત્રણ ક્રિયાઓથી, કદાચિત્ ચાર ક્રિયાઓથી, કદાચિત્ પાંચ ક્રિયાઓથી.

તત્ર-કાયિક્યાધિકરણિકીપ્રાદેષિકીમિ' ક્રિયામિસ્રિક્રિયો જીવ કર્માણિ
વધ્નાતિ । કાયિકીનામ-હસ્તપાદાદિવ્યાપારણમ્ । અધિકરણિકી-સ્વદ્ગતીક્ષ્ણીકરણા-
દિકમ્ । પ્રાદેષિકી-‘એન માર્યામી’-સ્પશુમનન.સપ્રધારણમિતિ ।

પ્રાણાતિપાત કર્તુર્જીવસ્ય ચતુષ્ક્રિયતા-કાયિક્યાધિકરણિકીપ્રાદેષિકી
પારિતાપનિકીમિશ્રતસૃમિ ક્રિયામિર્ભવતિ । તત્ર-પારિતાપનિકીનામ-સ્વદ્ગાદિઘાતેન
પીઠાકરણમ્ । પચ્ચક્રિયતા તદા ભવતિ યદા પ્રાણાતિપાતક્રિયાઽપિ પચ્ચમી
ભવતિ । પ્રાણાતિપાતક્રિયાનામ-જીવિતાદ્ વ્યપરોપણમ્ । ઉક્તરીત્યા જ્ઞાનાવરણી-

કાયિકી, આધિકરણિકી ઓર પ્રાદેષિકી, ઇન ત્રીન ક્રિયાઓં વાલા હોકર જીવ કર્મવષ
કરતા હૈ । હાથ-પૈર આદિ કા હિલાના ઝુલાના વગેરહ ‘કાયિકિ’ ક્રિયા હૈ । તલવાર કો
તીક્ષ્ણ કરના વગેરહ ‘આધિકરણિકી’ ક્રિયા હૈ । ‘હસે મારુગા’ હસ પ્રકાર મન મેં અશુભ
વિચાર કરના ‘પ્રાદેષિકી’ ક્રિયા હૈ ।

પ્રાણાતિપાત કરને વાલા જીવ ચાર ક્રિયા વાલા હોતા હૈ-કાયિકી, આધિકરણિકી,
પ્રાદેષિકી ઓર પારિતાપનિકી, યે ચાર ક્રિયાઈં ઉસે છગતી હૈં । તલવાર આદિકા આઘાત
કર કે પોઢા પહૂંચાના ‘પારિતાપનિકી’ ક્રિયા હૈ । જવ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા મી જીવ
કર ઢાલતા હૈ તવ ઉસે પાંચોં ક્રિયાઈં છગતી હૈં । કિસી પ્રાણી કો જીવન સે વિયુક્ત
કર દેના ‘પ્રાણાતિપાતિકી’ ક્રિયા હૈ । હસ પ્રકાર જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોં કે કારણમૂત

કાયિકી, આધિકરણિકી અને પ્રાદેષિકી, આ ત્રણ ક્રિયાઓવાળા થઈને જીવ કર્મવષ
કરે છે, હાથ-પગ આદિને હલાવવું-ફેરવવું વગેરે કાયિકી ક્રિયા છે તલવાર વગેરેને
તીક્ષ્ણ કરવી વિગેરે આધિકરણિકી ક્રિયા છે ‘એને મારીશ’ આ પ્રકારનો મનમાં
અશુભ વિચાર કરવો તે પ્રાદેષિકી ક્રિયા છે

પ્રાણાતિપાત કરવાવાળા જીવ ચાર ક્રિયાવાળા હોય છે-કાયિકી, આધિકરણિકી,
પ્રાદેષિકી અને પારિતાપનિકી, આ ચાર ક્રિયાઓ તેને લાગે છે તલવાર આદિને
આઘાત કરીને પીડા પહોંચાડવી તે પારિતાપનિકી ક્રિયા છે જ્યારે પ્રાણાતિપાત ક્રિયા
પણ જીવ કરી નાંખે છે ત્યારે તેને પાંચ ક્રિયાઓ લાગે છે કોઈ પ્રાણીને જીવનથી
વિયુક્ત (શૂદ્ધ) કરી દેવું તે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા છે આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય આદિ

શરીરજીર્ણતાપ્રાપ્તયા યા, અશ્રુપાતાદિપ્રાપ્તયા યા, શરીરપીડોત્પાદનયા વા, ગ્લાનિજનનેન યા સકલકર્મસયાત્મિકા મુક્તિર્ન મવતીત્યર્થઃ । एवम्भूतस्य जीवस्य चतुर्गतिकदु खमयससारदुस्तरमहारण्यपरिभ्रमणाद् विरामो न संभवतीति भावः ।

ક્રિયાયા પચ્ચવિંશતિર્મેવા ઇતિ સ્થાનાન્નમૂત્રે (સ્થા ૨૩ ૧ । સ્થા ૩૩ ૩)

કતિમિ* ક્રિયામિઃ પ્રાણાતિપાતઃ—

પ્રાણાતિપાતં કુર્વન્ जीव* सप्ताष्टौ वा ज्ञानावरणीयादीनि कर्माणि बध्नाति । तत्रायुर्बन्धे सत्यष्टौ कर्माणि, आयुर्बन्धामावे सप्त कर्माणि बध्नाति ।

ત્ર જીવઃ કતિમિ ક્રિયામિ પ્રાણાતિપાતં નિષ્પાદયતિ ? ઉચ્યતે—કદાચિત્ તિસુમિઃ ક્રિયામિઃ, કદાચિચ્ચતસુમિઃ ક્રિયામિઃ, કદાચિત્, પચ્ચમિઃ ક્રિયામિઃ ।

પહુંચાને સે શોક કી અધિક્રતા સે, હોને ઘાલી શરીર કી નીર્ણતા પહુંચાને સે, અશ્રુપાત આદિ કરવાને સે, શરીર મેં પીડા ઉત્પન્ન કરને સે, ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરને સે સમસ્ત કર્મોં કા ક્ષયરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત નહીં હોતા । તાત્પર્યે યહ હૈ કિ—હસ પ્રકાર કે જીવ કે ચાર ગતિ કે દુ સ્થો સે પરિપૂર્ણ સંસારરૂપી વિકટ અટવી મેં ભ્રમણ કરને કા અન્ત નહીં આતા । ”

ક્રિયા કે પચ્ચીસ મેવ સ્થાનાન્નમૂત્ર મેં કરે હૈં । (સ્થા ૨૩ ૧, સ્થા ૩૩ ૩)

પ્રાણાતિપાત કિતની ક્રિયાઓં સે હોતા હૈં ? ।

પ્રાણાતિપાત કરતા હુઆ જીવ જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત યા આઠ કર્મોં કા બન્ધ કરતા હૈં । આયુ કા બન્ધ હો તો આઠ કર્મોં કા બન્ધયા સાત કર્મોં કા બન્ધ કરતા હૈ ।

જીવ કિતની ક્રિયાઓં સે પ્રાણાતિપાત કરતા હૈ । હસ કા ઉત્તર યહ હૈ—કદાચિત્ ત્રીન ક્રિયાઓં સે, કદાચિત્ ચાર ક્રિયાઓં સે, કદાચિત્ પાંચ ક્રિયાઓં સે ।

અર્જુના પદોચ્ચાઠવાધી, આંસુ પદાઠવાધી, શરીરમાં પીડા ઉત્પન્ન કરવાધી, ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરવાધી અમસ્તકર્મોના ક્ષયરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી તાત્પર્યે એ છે કે— આ પ્રમાણે જીવને આશ્રયતિના દુ ખોથી પરિપૂર્ણ સંસારરૂપી વિકટ અટવી (વન)માં ભ્રમણ કરવાનો અંત આવતો નથી.

ક્રિયાના પચ્ચીસ લેહ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં કહ્યા છે (સ્થા ૨-૮-૧ સ્થા ૩-૩)

પ્રાણાતિપાત કેટલી ક્રિયાઓથી થાય છે ?

પ્રાણાતિપાત કરનાર જીવ જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત અથવા આઠ કર્મોના બન્ધ કરે છે આયુનો બન્ધ હોય તો આઠ કર્મોના—અન્યથા સાત કર્મોના બન્ધ કરે છે

જીવ કેટલી ક્રિયાઓથી પ્રાણાતિપાત કરી શકે છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે—કદાચિત્ ત્રણ ક્રિયાઓથી, કદાચિત્ ચાર ક્રિયાઓથી; કદાચિત્ પાંચ ક્રિયાઓથી.

યદે સતિ તુ મૃગે તસ્ય લુબ્ધક્સ્ય પારિતાપનિકી, પરિતાપનપ્રયોજના ક્રિયા ભવતિ ।
યાતિત્વે ચ સતિ મારણરૂપા પ્રાણાતિપાતક્રિયા ।

પૂર્વ ક્રિયાયા જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મ જન્યતે । તત્તત્કર્મફલાનુભવનરૂપા વેદના
ચ તત્પ્રત્યાદેવ ભવતિ । ઉક્તચ્ચ—

“પુત્ર મતે ! કિરિયા પચ્છા વેયણા ? પુત્ર વેયણા તચ્છા કિરિયા ?
મંહિઅપુત્તા ! પુત્ર કિરિયા પચ્છા વેયણા, ણો પુત્ર વેયણા, પચ્છા કિરિયા ” ।
(મગ ૩ શ ૩ ઉ)

છાયા-પૂર્વ મદન્ત ! ક્રિયા પશ્ચાદ્ વેદના ? પૂર્વ વેદના પશ્ચાત્ ક્રિયા ?
મોમણિહતપુત્ર ! પૂર્વ ક્રિયા પશ્ચાદ્ વેદના, નો પૂર્વ વેદના પશ્ચાત્ ક્રિયા ॥

કુમૂલાદૌ લોહમુત્તિપત ક્રિયા-

લોહ લોહમતાપનાર્થે કુશ્લે લોહમયેન સદશનેનોત્તિપન્ પ્રક્ષિપન્ વા
પ્રાદેપિકી ક્રિયા છાતી છે । મૃગ ક વૈં જાને પર શિકારી કો પારિતાપનિકી ક્રિયા
છાતી છે । મૃગ કા ઘાત કરને પર હિંસારૂપ પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા હોતી છે ।

પહેલે ક્રિયા સે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મો કા વય હોતા હૈં ઓર ઇસ કા ફલ
મોગનારૂપ વેદના બાદ મેં હી હોતી હૈં । કહા મી હૈં—

“હે મગવન્ ! પહેલે ક્રિયા ઓર ફિર વેદના હોતી હૈં ? અથવા પહેલે વેદના ઓર
પશ્ચાત્ ક્રિયા હોતી હૈં ? હે મણિહતપુત્ર ! પહેલે ક્રિયા, પશ્ચાત્ વેદના હોતી હૈં । પહેલે વેદના
ઓર પશ્ચાત્ ક્રિયા નહીં હોતી ” (મગવતી. શ ૩ ઉ ૩)

કુશ્લ આદિ મ લોહ ઢાલને વાળે કો ક્રિયા-

તપાન કે છિપ્ કુશ્લ (મૂપ) મેં લોહ કી સંઘાસી સે લોહ ઢાલને વાળે કો

ક્રિયા થાય છે મૃગ ઉપર ઘવાવાળા દ્વેષથી પ્રાદેપિકી ક્રિયા લાગે છે મૃગના બંધાઈ
જવાથી શિકારીને પારિતાપનિકી ક્રિયા લાગે છે મૃગનો ઘાત કરવાથી હિંસારૂપ
પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા થાય છે

પ્રથમ ક્રિયાથી જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોના બંધ થાય છે, અને તેનું ફળ મોગવવા
રૂપ વેદના પછીથીજ થાય છે કહ્યું છે કે—

“હે મગવન્ ! પહેલાં ક્રિયા અને પછી વેદના થાય છે ? કેપહેલાં વેદના અને
પછીથી ક્રિયા થાય છે ? હે મંહિઅપુત્ર ! પહેલી ક્રિયા, અને પછીથી વેદના થાય છે,
પહેલી વેદના અને પછીથી ક્રિયા થતી નથી ” (મગ શ. ૩ ઉ ૩)

મૂપ આદિમા લોહ નાખનારને ક્રિયા—

તપાવવા માટે મૂપમાં, લોહની સાલુસીથી લોહ નાખવાવાળાને ઠાચીથી લઈને

યાદિકર્મણાં કારણીભૂતસ્ય પ્રાણાતિપાતસ્ય નિષ્પત્તિસ્ત્રિક્રિયતયા, ચતુષ્ક્રિયતયા
પચ્ચક્રિયતયા વા ત્રિધા ભવતિ । એવં ચતુર્વિંશતિદંડકેષુ વિદ્યેયમ્ ।

મૃગવધોદયતસ્ય ક્રિયા—

મૃગવધોદયતો લુન્થકઃ સ્વલુ વનપર્વતજલાશ્વયાદિષુ મૃગવધાર્થે ગત્વા
મૃગપ્રવેશાય ગર્તાદિક તથાન્વનાર્થે ચ પાશં રચયતિ, તદા મૃગવધાર્થે ગમનગર્ત-
પાશાદિકરણાત્ તસ્ય કાયિકયાદિકાઃ ક્રિયા ભવન્તિ । તત્ર ગમનધાવન-
પ્રવેશાદિના ગમનાદિકાયવેદ્યારૂપા કાયિકી, ગર્તપાશાદિરૂપેનાધિકરણેન નિર્વૃત્તા
ક્રિયા આધિકરણિકી, યથા મૃગેષુ પ્રવેપસ્તેન નિર્વૃત્તા પ્રાદેપિકી ક્રિયા ભવતિ ।

પ્રાણાતિપાત કી નિષ્પત્તિ કહી ત્રીન, ચાર તથા કહી પાંચ ક્રિયાઓ સે, એસે ત્રીન પ્રકાર સે
હોતી હૈ । ચૌવીસો દંડકો મેં હસો પ્રકાર સમજના ચાહિય ।

મૃગવધ મેં ઉદયતકા ક્રિયા—

મૃગ મારને કે સ્થિતિ ઉપસ્થિત હુઆ શિકારી વન પર્વત ઔર જલશય આદિ મેં
મૃગકા વધ કરને કે સ્થિતિ બાકર મૃગ પકડને કે સ્થિતિ સજ્જા બનાતા હૈ ઔર સે
બાંધને કે સ્થિતિ બાક રચતા હૈ । સસ સમય મૃગવધ કે સ્થિતિ ગમન કરને સે, તથા
સજ્જા એ પાશ તૈયાર કરને સે, સે કાયિકી આદિ ક્રિયાયેં છાતી હૈ । જાના ઘોડના,
પકડના આદિ સે કાયિકવેદ્યારૂપ કાયિકી ક્રિયા છાતી હૈ । સજ્જા ઔર બાકરૂપ
અધિકરણાં કે કારણ આધિકરણિકી ક્રિયા હોતી હૈ, મૃગ પર હોને વાલે વેધ કે કારણ

ક્રમેના કારણભૂત પ્રાણાતિપાતની ઉત્પત્તિ કોઈ સ્થળે ત્રણ, કોઈ ઠેકાણે આર તથા
કોઈ ઠેકાણે પાંચ ક્રિયાઓથી જોવા ત્રણ પ્રકારથી જોાય છે ચોવીસેય દંડકોના આ
પ્રમાણે સમજવું જોઈએ.

મૃગવધમા તૈયાર બનાવને ક્રિયા—

મૃગને મારવા માટે તૈયાર થયેલો શિકારી વન, પર્વત અને જલાશય આદિમાં
મૃગને વધ કરવા માટે જઈને મૃગ પકડવા માટે ખાટો બનાવે છે, અને તેને બાંધવા
માટે બાંધ રચે છે તે સમયે મૃગના વધ માટે ગમન કરવાથી, તથા ખાટો અને પાશ
તૈયાર કરવાથી તેને કાયિકી આદિ ક્રિયાઓ જાણે છે જુ, ઘોડુ, પકડુ આદિથી કાયિક
વેદ્યારૂપ કાયિકી ક્રિયા જાણે છે ખાટો અને બાંધરૂપ અધિકરણોના કારણે આધિકરણિકી

પયતિ, સ્થાનત સ્થાનાન્તર નયતિ, જીવિતાદ્ વ્યપરોયયતિ । તપ્ત કાયિક્યાદિ-
પ્રાણાતિપાતિકીર્પર્યન્તામિ પञ्ચમિ ક્રિયામિ સ્મૃતો મવતિ ।

દૃષ્ટિજ્ઞાનાય હસ્તાદિક પ્રસારયત ક્રિયા—

સાત્રી નિવિઢાન્ધકારે ચતુર્દર્શનામાથે સતિ ઘૃષ્ટિ વિજ્ઞાતુમાકાથે ય
સલ્લુ સ્ત પાદ વા વાહુ વા ઝરુ વા યાવત્કાલ પ્રસારયેત્ સકોચયેત્ તાવત્કાલત
પ્રવાસૌ કાયિક્યાદિપ્રાણાતિપાતિકીર્પર્યન્તામિ પञ्ચમિ ક્રિયામિ સ્મૃતો મવતિ ।

કરતા હૈ, પૂરી તરહ પરિતાપના કરતા હૈ, ણક સ્થાન સે દૂસરે સ્થાન પર હેજાતા હૈ,
જીવન સે પ્યુત કરતા હૈ, ણેસા કરને મેં વહ કાયિકી આદિ પ્રાણાતિપાતિકી પર્યન્ત પાંચો
ક્રિયાઓ સે સૃષ્ટ હોતા હૈ । અર્થાત્ પાંચો હી ક્રિયાઈં ડસે લગતી હૈ ।

દૃષ્ટિજ્ઞાન કે લિપ્ત હાથ આદિ ફેલાવને વાછે કો ક્રિયાઈં—

સાત્રિ કે સમય ઘોર અન્ધકાર મેં—ચતુર્દર્શન કા અમાવ હોને પર, વપા જ્ઞાનને કે
લિપ્ત આકાશ મેં જો હાથ, પૈર, વાહુ, યા ઝરુ, જવ તક પ્રસારતા હૈ, સિકોડતા હૈ,
તવ તક હી વહ કાયિકી આદિ પ્રાણાતિપાતિકી પર્યન્ત પાંચક્રિયાઓ સે સૃષ્ટ હોતા હૈ ।

પૂરી રીતે પરિતાપના કરે છે, જોક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમા લઈ જાય છે, જીવનથી
પ્યુત (વિયુક્ત) કરે છે જોવી રીતે કરવામાં તે કાયિકી આદિ પ્રાણાતિપાતિકી સુધીની
પાંચેય ક્રિયાઓથી સૃષ્ટ થાય છે, અર્થાત્ તેને પાંચેય ક્રિયાઓ લાગે છે

દૃષ્ટિજ્ઞાન માટે હાથ આદિ ફેલાવવા વાળાને ક્રિયાઓ—

સાત્રિનો ચોર અન્ધકારમાં, ચતુર્દર્શનનો અમાવ હોવાથી, વરસાદ આવે છે કે
નહિ ? જો જાણવા માટે, આકાશમાં જે હાથ, પગ, વાહુ અથવા ઊંડ ત્યાં સુધી પ્રસારે છે,
અંકોચે છે, ત્યાં સુધી તે કાયિકી આદિ પ્રાણાતિપાતિકીસુધીની પાંચ ક્રિયાઓ તેને સ્પર્શે છે

કાયિક્યાદિ-પ્રાણાતિપાત્તિકીપર્યન્તામિઃ પંચમિઃ ક્રિયામિ સ્પૃષ્ટો મવતિ । एवं
 લોહેન ફાલપરશુકુટાસ્ફુદાલદાનાદિનિર્માણે લોહકારાદીનાં પંચક્રિયત્વ મવતિ,
 અવિરતિસમ્ભાવાત્ । एष घनोपरि स्यापनेन कूटनेन मत्तया ध्मापनेन विघ्यापनेन
 પ્રજ્વાલિતેન ચૈત્યકરણાર્થ જલે તત્તલોહપ્રક્ષેપેણ મત્યેકતત્તદ્વ્યાપારે પંચમિઃ પંચમિઃ
 ક્રિયામિઃ સ્પૃષ્ટો મવતિ ।

ધનુષા વિધ્યતઃ ક્રિયા-

ધનુર્ધર ધૈર્યર્થપાદયન્ યાવત્ ધનુર્ગૃહ્ણતિ, ધનુઃ પ્રસારયતિ, કર્ણ-
 પર્યન્તમાકર્ષતિ, વર્તુલીકરોતિ, ઘાળં સંયોજયતિ, ઝર્ચ્ય પ્રસિપતિ, સ્નામિમુલ્લ-
 માગચ્છતો હન્તિ, અન્યોન્યગાત્રં સંહતીકરોતિ, મનાક્ સ્પૃષ્ણતિ, સમન્તતઃ પરિતા-

કાયિકી સે પ્રાણાતિપાત્તિકી પર્યન્ત પાંચ ક્રિયાઓ કા સ્પર્શ હોતા હૈ । इसी प्रकार लोहे से
 फाल, फरसा, कुल्हाड़ा, कुदाल, दांतला आदि के बनाने में छुहार वगैरह को पांच क्रियाएँ
 સ્પર્શતી હૈ, ક્યો કિં ઉસ મેં અવિરતિ મૌજૂદ હૈ । इसी प्रकार घन के ऊपर रखने में, कूटने
 મેં, ઘોંકને મેં, આગ નુષાને મેં, પ્રમ્વલિત કરને મેં, ઠઠા કરનેકે ક્ષિપ્ જલ મેં છોદા ફાલને મેં,
 હસ પ્રત્યેક મેં પાંચ ૨ ક્રિયાએં સ્પર્શતી હૈ ।

ધનુષ સે વેધને મેં ક્રિયા-

ધનુર્ધરી પુરુષ ષાળ સે મારતા હુઆ બન તક ધનુષ પ્રહ્ણ કરતા હૈ, ધનુષ
 ફેલાતા હૈ, કાનપર્યન્ત સીંચતા હૈ, ગોચ કરતા હૈ, ઉસ મેં ષાળ ઘોડતા હૈ, ઝપર
 ફેંકતા હૈ, બપને સામને આતે કો મારતા હૈ, શરીર કો સિકોડતા હૈ, બરા-સા સ્પર્શ

પ્રાણાતિપાત્ત સુધીની પાંચ ક્રિયાઓનો સ્પર્શ યાવ છે એ પ્રમાણે લોહના કાલ-
 હળની ઠોસ, ફરસી, કુવાડા, ઠોઢાલી, દાંતલા આદિ બનાવવામાં છુદાર વગેરેને પાંચ
 ક્રિયાઓ લાગે છે, કારણ કે તેમાં અવિરતિ હાજર છે આ પ્રકારે ઘસુને ઉપર
 રાખવામાં, કૂટવામાં ધોઠનીથી ધોઠવામાં, અગ્નિ બુજવામાં, અખલિત કરવામાં અને
 લોહ ઠડુ કરવા માટે પાણીમાં નાખવામાં આ પ્રત્યેક કાર્યમાં પાંચ ક્રિયાઓ લાગે છે

ધનુષથી વિધવામાં ક્રિયા-

ધનુષ ધારણ કરનાર પુરુષ બાણથી મારતો અનાસુધી ધનુષ ગ્રહણ કરે છે,
 ધનુષ ફેલાવે છે, કાન સુધી ખેંચે છે, ગોળ કરે છે, તેમાં બાણ બેઠે છે, ઉપર ફેંકે છે,
 ઘોડાના આગે આવનારને મારે છે, શરીરને સંકોચે છે, ઘોઠો બોલો સ્પર્શ કરે છે,

इय च प्राणातिपातक्रिया पद्भजीवनिकायविषये भवति । यथा-रज्वादौ सर्पादिपुद्गला मारणाध्यवसायोऽपि जीवविषयक एव । तत्र हि-‘सर्पोऽय’-मितिपुद्गला मारणाध्यवसायो ज्ञायते, तस्मात् रज्जु प्रति सर्पवधभावयुक्तः सर्पवधजन्यया प्राणातिपातक्रियया सृष्टो भवति । अजीवविषयको मारणाध्यवसायस्तु नैव सम्भवति, यथा रज्जु रज्जुत्वेन विघ्नाय न कश्चिद्रज्जुविषये मारणाध्यवसायं करोति तस्मात् पट्सु जीवनिकायेष्वेव प्राणातिपातक्रिया प्रवर्तते, न त्वजीवविषय इति । उक्तञ्च—

“कम्हि ण मंते ! जीवाण पाणाइवाएण किरिया कज्जइ ! ! गोयमा छसु जीवणिकाएसु” इति

यह प्राणातिपात क्रिया पद्भजीवनिकाय के विषय में होती है । रस्ती आदि में सांप आदि की भावना से मारने का अध्यवसाय होना भी जीवविषयक ही अध्यवसाय है । वहाँ ‘यद् सर्प है’ इस प्रकार की भावना से मारने का अध्यवसाय होता है, अत एव वहाँ रस्ती में सर्प के वधके भाव से युक्त पुरुष सर्पवधजन्य प्राणातिपात क्रिया से सृष्ट होता है । अजीवविषयक मारने का अध्यवसाय तो हो ही नहीं सकता है—रस्ती को रस्ती समझ कर कोई रस्ती में मारने की भावना नहीं करता, अत पद्भजीवनिकायो में ही प्राणातिपातिकी क्रिया प्रवृत्त होती है, अजीव में नहीं । कहा भी है—

“મગવન્ ! કિન મેં જીવોં કો પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા હોતી હૈ ? ગૌતમ ! છદ્ધ જીવનિકાયોં મેં” ।

આ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા પદ્ભજીવનિકાયના વિષયમાં થાય છે દોરડાં આદિમાં સર્પઆદિની ભાવનાથી મારવાનો અધ્યવસાય થવો તે પણ જીવવિષયક અધ્યવસાય છે ત્યાં ‘આ સર્પ છે’ આ પ્રકારની ભાવનાથી મારવાનો અધ્યવસાય થાય છે એટલા કારણથી ત્યાં રસ્તી-દોરડાંમાં-સર્પના વધની ભાવનાયુક્ત પુરુષ સર્પવધજન્ય પ્રાણાતિપાત ક્રિયાને સ્પર્શે છે અજીવવિષયક મારવાના અધ્યવસાય તો થઈ શકતા નથી-રસ્તીને રસ્તી (દોરડી) સમજીને કોઈ રસ્તી-દોરડાંમાં મારવાની ભાવના કરતા નથી, તે માટે પદ્ભજીવની કાયોમાંજ પ્રાણાતિપાતની ક્રિયા પ્રવૃત્ત હોય છે અજીવમાં નહિ, કહ્યું પણ છે—

“મગવન્ ! શેમાં જીવોંને પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા થાય છે ? ગૌતમ ! ઇ જીવનિકાયોમાં..”

॥ તાલમાત્રા તત્કલ પાતયતઃ ક્રિયા ॥

તાલવૃક્ષમાત્રા તત્કલ પાતયન્નપિ તાવત્કાલત एष पञ्चभिः कायिक्यादि क्रियाभिः स्पृष्टो भवति ।

અષ્ટાદશ પાપસ્થાનાનિ—

(૧) પ્રાણાતિપાત—

જીયાનાં પ્રાણાતિપાતાધ્યવસાયેન પ્રાણાતિપાતક્રિયા ભવતિ । હિસાપરિણામ-કાલ एष प्राणातिपातक्रिया भवति । प्राणातिपातादीनामन्यवसायमात्रादपि ज्ञाना वरणीयादि कर्म जन्यते । उक्तञ्च—

“ પરિણામિયં પમાણં ણિચ્છયમવલલ્લભમાણાણં ” ઇતિ ।

તાલવૃક્ષ પર ચઢ કર ફલ ગિરાનેવાળે કો ક્રિયારૈ—

તાલ વૃક્ષ પર ચઢ કર उस के फल गिराता हुआ तब तक कायिकी आदि पांच क्रियाओं से स्पृष्ट होता है ।

અઠારહ પાપસ્થાન—

(૧) પ્રાણાતિપાત—

જીવોં કા પ્રાણાતિપાત કરને કે અધ્યવસાય સે પ્રાણાતિપાતક્રિયા હોસી હૈ । હિસા-રૂપ પરિણામ કે સમય હી પ્રાણાતિપાતક્રિયા હોતી હૈ । પ્રાણાતિપાત કા અધ્યવસાય હોને માત્ર સે મી જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ ઉત્પન્ન હોતે હૈ । કહ્વા મી હૈ—

“ પરિણામિયં પમાણં ણિચ્છયમવલલ્લભમાણાણં ”

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાત કરને કા નિશ્ચય કરન વાળે કા પરિણામ હી કમવન્ધ કા કારણહૈ

તાલવૃક્ષપર ચઢીને ફલ પાડનારની ક્રિયાઓ—

તાલવૃક્ષ પર ચઢીને તેના ફળ પાડે છે ત્યાં સુધી કાયિકી આદિ પાંચ ક્રિયાઓનો સ્પર્શ કરે છે

અઠાર પાપસ્થાન—

(૧) પ્રાણાતિપાત—

જીવોના પ્રાણાતિપાત કરવાના અધ્યવસાયથી પ્રાણાતિપાતક્રિયા થાય છે હિસા રૂપ પરિણામના સમયેજ પ્રાણાતિપાતક્રિયા થાય છે પ્રાણાતિપાતનો અધ્યવસાય થવા માત્રથી પણ જ્ઞાનાવરણ આદિ કમ ઉત્પન્ન થાય છે કહ્યું છે કે—

“ પરિણામિય પમાણ ણિચ્છયમવલલ્લભમાણાણ ”

અર્થાત્-પ્રાણાતિપાત કરવાનો નિશ્ચય કરવાવાળાનાં પરિણામજ કમવન્ધનું કારણ છે.

ગતરૂપેષુ રૂપસહગતેષુ રૂગાદિષુ વિષયેષુ ભવતિ, ન તુ સકલવસ્તુવિષયે ।
ઉક્તઞ્ચ—

“કમ્હિ ણ ભતે ! જીવાણ મેહુણેણ ફિરિયા કલ્લજ્જઈ ? । ગોયમા ! રૂવેસુ
વા રૂવસહગણસુ વા દલ્લેસુ” ઇતિ (મગ ૧ શ. ૬ ઉ)

(૫) પરિગ્રહ:—

પરિગ્રહ:—સ્વસ્વામિભાવેન મૂર્છા । સ ચ પ્રાણિનામધિકલોભાત્ સમસ્ત
વસ્તુવિષયે પ્રાદુર્ભવતિ ।

કૃત્યાકૃત્યવિવેકોન્મૂલકોઽસમારૂપ આત્મપરિણામઃ ક્રોધ. ૬ । માનો=
ર્ગ ૭ । માયા=શાઠ્યમ્ ૮ । લોભો=ગૃહ્ણતા ૯ ? । રાગ =પ્રીતિરાસત્તિર્વા ૧૦ ।

મી સર્વ વસ્તુઓમાં નહીં હોતા । ચિત્ર, લખ્ય, યા ફાઇ આદિ મેં અદ્વિત ક્રિયે જાને ઘાળે
રૂપો મેં યા સ્ત્રી આદિ મેં હી મૈયુન કા અધ્યવસાય હોતા હૈ । કહા મી હૈ—

“મગવન્ ! કિસ વિષય મેં જીવ મૈયુન કિયા કરતે હૈ ? ગૌતમ ! રૂપો મેં ઔર
રૂપ-યુક્ત વિષયો (સ્ત્રિયો આદિ) મેં । (મગ શ ૧, ઉ ૬)

(૫) પરિગ્રહ—

“યદ વસ્તુ મેરી હૈ મેં ઇસકા સ્વામી હૂં” ઇસ પ્રકાર કી મૂર્છા કો પરિગ્રહ
કહતે હૈ । પ્રાણિયો મેં લોભ કી અધિકતા હોને કે કારણ સમી વસ્તુઓ મેં મૂર્છા હો
સકતી હૈ ।

કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય કે વિવેક કો નષ્ટ કરને વાલા અક્ષમારૂપ આત્મા કા પરિણામ
(૧) ક્રોધ કહલાતા હૈ । ગર્વ કો (૭) માન ઔર કપટ કો (૮) માયા કહતે હૈ ।

પણ સર્વ વસ્તુઓમાં નથી. ચિત્ર લેખ્ય અથવા ઠાઠ આદિમાં ચિતરવામાં આવેલા
રૂપોમાં અથવા સ્ત્રી આદિમાં મૈયુનને અધ્યવસાય થાય છે કશું પણ છે :—

“મગવન્ ! કયા વિષયમાં જીવ મૈયુન કિયા કરે છે ?

ગૌતમ ! રૂપોમાં અને રૂપયુક્ત વિષયો (સ્ત્રિયો આદિ)માં” (મગ ૦૧ શ-૬-ક)

(૫) પરિગ્રહ—

“આ વસ્તુ મારી છે—હું તેનો માલિક છું” આ પ્રકારની મૂર્છાને પરિગ્રહ
કહે છે પ્રાણીઓમાં લોભની અધિકતા હોવાના કારણે સર્વ વસ્તુઓમાં મૂર્છા હોય છે
કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના વિવેકને નાશ કરવાવાળા, અક્ષમારૂપ આત્માનું પરિણામ તે
અધ કહેવાય છે (૧), ગર્વ ને માન (૭), અને કપટને માયા કહે છે (૮), અદ્વિ તે

(૨) મૃપાવાદ—

સતોડપલાપોડસતથ પ્રરૂપણં મૃપાવાદઃ । સ સર્વદ્રવ્યપર્યાયવિશેષયે ભવતિ ।

(૩) અદત્તાદાનમ્—

અવત્તસ્ય=દેવગુર્નાદિભિરનનુજ્ઞાતસ્યાદાન=પ્રહણમ્=અદત્તાદાનમ્, યદ્ વસ્તુ પ્રહીતું ધારયિતુ ધા શક્યયતે, તદ્વસ્તુમાત્રપ્રિયકમાદાનં ભવતિ, ન તુ તદન્યવસ્તુ-વિષયકમ્, ઉક્તમ્—

“કમ્હિ ણં મંતે ! જીવાણં અદિઆદાણેણ કિરિયા કજ્ઞહ ? । ગોયમા ગહણપારણિજ્ઞસુ દન્વેસુ” । ઇતિ (મગ ૧ શ. ૬ ડ)

(૪) મૈથુનમ્—

સ્ત્રીપુસયોઃ કર્મ-મૈથુનમ્ । મૈથુનાભ્યવસાયોડપિ ચિત્રલેપ્યકાષ્ટાદિકર્મ-

(૨) મૃપાવાદ—

સત્ કા અપલાપ કરના ઔર અસત્ કા પ્રરૂપણ કરના મૃપાવાદ છે । મૃપાવાદ સમસ્ત દ્રવ્યો ઔર પર્યાયો કે વિષય મેં હોતા છે ।

(૩) અદત્તાદાન—

અવત્ત અર્થાત્ દેવ યવ ગુરુ આદિ દ્વારા જિસ કી આજ્ઞા પ્રાપ્ત ન હુઈ હો ઓસકો પ્રહણ કરના અદત્તાવાન છે । જો વસ્તુ પ્રહણ કી જા સકતી છે યા ધારણ કી જા સકતી છે ઓસી વસ્તુ કા આવાન હો સકતા છે, અન્ય વસ્તુ કા નહીં । કહ્વા મી છે—

“મગક્ ! કિસ વસ્તુ મેં અદત્તાવાન કે દ્વારા ક્રિયા કી જાતી છે ? ગૌતમ ! પ્રહણ કરને ઔર ધારણ કરને યોગ્ય દ્રવ્યો મેં (મગ, શ ૧, ડ ૬)

(૪) મૈથુન—

મિથુન અર્થાત્ સ્ત્રી ઔર પુરુષ કા કાર્ય મૈથુન કહ્લાતા છે । મૈથુન કા અભ્યવસાય

મૃપાવાદ—

સત્-ને જોડું કહેવું અને અસત્-ને સાચું કહી તેવું પ્રત્યક્ષ કરવું તે મૃપાવાદ—સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોના વિષયોમાં સાચું છે

(૩) અદત્તાદાન—

અવત્ત અર્થાત્ દેવ-ગુરુ આદિદ્વારા જેની આજ્ઞા મળી ન હોય, તેવી વસ્તુને પ્રહણ કરવી તે અદત્તાદાન છે જે વસ્તુ પ્રહણ કરી શકાય છે, અથવા ધારણ કરી શકાય છે તે વસ્તુનું આદાન થઈ શકે છે બીજી વસ્તુનું નહિ. કહ્યું પણ છે—

ભગવન્ ! કઈ વસ્તુમાં અદત્તાદાન દ્વારા ક્રિયા થઈ શકે છે ? ગૌતમ ! પ્રહણ કરવા અને ધારણ કરવા યોગ્ય દ્રવ્યોમાં.” (ભા. ગ. શ. ૧ ડ ૬)

(૪) મૈથુન—

મૈથુન અર્થાત્ સ્ત્રી અને પુરુષનું કાર્ય મૈથુન કહેવાય છે, મૈથુનના અભ્યવસાય

ગતરૂપેષુ રૂપસહગતેષુ સ્વગાદિષુ વિપયેષુ ભવતિ, ન તુ સકલવસ્તુવિપયે ।
ઉક્ત૦ચ—

“કમ્હિ ણ મંતે ! જીવાણ મેહુણેણ કિરિયા કલ્લજ્જ ? । ગોયમા ! રૂવેસુ
વા રૂવસહગપસુ વા દવ્વેસુ” इति (મગ ૧ શ. ૬ ઉ)

(૫) પરિગ્રહ:—

પરિગ્રહ.=સ્વસ્વામિભાવેન મૂર્છા । સ ચ પ્રાણિનામધિકલોભાત્ સમસ્ત-
વસ્તુવિપયે પ્રાદુર્ભવતિ ।

કૃત્પાકૃત્યવિવેકોન્મૂલકોઽક્ષમારૂપ આત્મપરિણામ ક્રોધ. ૬ । માનો=
ગર્વ ૭ । માયા=શાઠ્યમ્ ૮ । લોભો=ગૃધ્નુતા ૯ ? । રાગ =મીતિરાસક્તિર્વા ૧૦ ।

મી સર્વ વસ્તુઓમાં મેં નહીં હોતા । ચિત્ર, લેપ્ય, યા ફાઇ આદિ મેં અદ્વિત ક્રિયે જાને વાળે
રૂપો મેં યા સ્ત્રી આદિ મેં હી મૈયુન કા અપ્યવસાય હોતા હૈ । કહા મી હૈ—

“મગવન્ ! કિસ વિપય મેં જીવ મૈયુન કિયા કરતે હૈ ? ગૌતમ ! રૂપો મેં જીવ
રૂપ-યુક્ત વિપયો (સ્ત્રિયો આદિ) મેં । (મગ શ ૧, ઉ ૬)

(૫) પરિગ્રહ—

“યદ વસ્તુ મેરી હૈ મેં હિસકા સ્વામી હૈ” હિસ પ્રકાર કી મૂર્છા કો પરિગ્રહ
કરતે હૈ । પ્રાણિયો મેં છોમ કી અધિકતા હોને કે કારણ સમી વસ્તુઓ મેં મૂર્છા હો
સકતી હૈ ।

કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય કે વિવેક કો નષ્ટ કરને વાલા અક્ષમારૂપ આત્મા કા પરિણામ
(૬) ક્રોધ કહલાતા હૈ । ગર્વ કો (૭) માન જીવ કપટ કો (૮) માયા કહતે હૈ ।

પણ સર્વ વસ્તુઓમાં નથી. ચિત્ર લેપ્ય અથવા કાષ્ટ આદિમાં ચિતરવામાં આવેલા
રૂપોમાં અથવા સ્ત્રી આદિમાં મૈયુનનો અપ્યવસાય થાય છે કહ્યું પણ છે —

“મગવન્ ! કયા વિષયમાં જીવ મૈયુન કિયા કરે છે ?

ગૌતમ ! રૂપોમાં અને રૂપયુક્ત વિષયો (સ્ત્રિયો આદિ)માં” (મગ ૦૧ શ-૬-૭)

(૫) પરિગ્રહ—

“આ વસ્તુ મારી છે—હું તેનો માલિક છું” આ પ્રકારની મૂર્છાને પરિગ્રહ
કહે છે પ્રાણીઓમાં હોશની અધિકતા હોવાના કારણે સર્વ વસ્તુઓમાં મૂર્છા હોય છે
કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના વિવેકને નાશ કરવાવાળા, અક્ષમારૂપ આત્માનું પરિણામ તે
જેમ કહેવાય છે (૬), ગર્વ ને માન (૭), અને કપટને માયા કહે છે (૮), શુદ્ધિ તે

દ્વેષ=અપ્રીતિઃ ૧૧ । કલહો=વિરોધ ૧૨ । અમ્યાઋયાનમ્=અસદોપારોપણમ્ ૧૩ ।
 પૈશુન્ય=કર્ણાન્તિકાદૌ પરોક્ષે વિદ્યમાનસ્યાવિદ્યમાનસ્ય વા દોષસ્યોદ્ઘાટનમ્ ૧૪ ।
 પરપરિવાદઃ=મમૂતનનસમસં પરદોષમકાશનમ્ ૧૫ । રત્યરતિ=વિષયેષ્વનુરાગો
 રતિઃ, ધર્મેષ્વનમિરુચિરરતિઃ, રતિસહિતા-અરતિઃ રત્યરતિ, હ્રદમેકં પાપસ્થાનમ્ ૧૬ ।
 માયામૃષા=માયાસહિતો મૃષાવાદઃ, હ્રદમપ્યેક પાપસ્થાનમ્ ૧૭ । મિથ્યાદર્શન-
 શ્લેષમ્=મિથ્યાદર્શનં મિથ્યાત્વ તદેવ શ્લેષમિવ વિવિધવ્યથાજનકત્વાત્ મિથ્યા-

ગુદ્ધિ-(૧) હોમ છે, પ્રીતિ યા આસક્તિ (૧૦) રાગ છે, ઔર અપ્રીતિ કો (૧૧) દ્વેષ
 કહતે છે, (૧૨) કલહ અર્થાત્ વિરોધ । (૧૩) અમ્યાઋયાન અર્થાત્ કિસી કો શ્રુટા
 દોષ છાના । યુગલી વગેરહ કો (૧૪) પૈશુન્ય કહતે છે, અર્થાત્ વિષમાન મા અવિષ-
 માન દોષ કો પીઠ પીછે પ્રકાશિત કરના । બહુત સે લોગોં કે સમક્ષ દૂસરે કે દોષ
 પ્રકાશિત કરના (૧૫) પરપરિવાદ છે । વિષયોં મેં અનુરાગ હોના રતિ ઔર ધર્મ મેં
 અનુરાગ ન હોના અરતિ છે, રતિસહિત અરતિ કો (૧૬) રત્યરતિ કહતે છે । યહ એક
 પાપસ્થાનક છે । માયા સે યુક્ત મૃષાવાદ (૧૭) માયામૃષા કહલાતા છે, યહ મી
 એક પાપસ્થાનક છે । શ્લેષ કે સમાન વિવિધ પ્રકાર કી વ્યથાઈ ઉત્પન્ન કરને શાસ્ત્ર
 મિથ્યાત્વ (૧૮) મિથ્યાદર્શનશ્લેષ કહલાતા છે, અર્થાત્ કુદેવ કુગુરુ ઔર કુધર્મ કો

હોમ છે (૯) પ્રીતિ અથવા આસક્તિ તે રાગ છે (૧૦) અને અપ્રીતિને દ્વેષ કહે છે
 (૧૧) કલહ અર્થાત્ વિરોધ (૧૨) અમ્યાઋયાન અર્થાત્ કોઈના પર બુદ્ધિ આશય મૂકવો
 તે (૧૩) યુગલી વગેરેને પૈશુન્ય કહે છે, અર્થાત્ વિષમાન અથવા અવિષમાન હોયોને
 પાછળથી પ્રકાશિત કરવા (૧૪) ઘણા હોકાના સમક્ષ બીજાના હોયો પ્રકાશિત કરવા
 તે પરપરિવાદ છે (૧૫) વિષયોમાં અનુરાગ થવો તે રતિ છે, અને ધર્મમાં અનુરાગ
 નહિ થવો તે અરતિ છે, રતિસહિત અરતિને રત્યરતિ કહે છે આ પણ એક પાપ
 સ્થાનક છે (૧૬) માયાથી યુક્ત મૃષાવાદ તે માયામૃષા કહેવાય છે તે પણ એક
 પાપસ્થાનક છે (૧૭) શ્લેષની પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની પીડાઓ ઉત્પન્ન કરવાવાળા
 મિથ્યાત્વ મિથ્યાદર્શનશ્લેષ કહેવાય છે અર્થાત્ કુદેવ કુગુરુ અને કુધર્મને સુદેવ

દર્શનશ્લ્યમ્=કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મેષુ સુદેવાદિચુદ્ધિ. ૧૮। एतान्यष्टादश पापस्थानानि । एताभिः क्रियाभिर्जीवः कर्म बध्नाति ॥ सू. ५ ॥

॥ इति क्रियावादिप्रकरणम् ॥

ક્રિયા કિલાત્મન. પરિણામ । તેન ક્રિયાવત્ત્વ કર્તૃત્વ ચાત્મન: સિધ્ધયતિ । સત્કાલિક્રિયાસમ્બન્ધાદાત્મનસ્ત્રિકાલવર્તિત્વ ચ સિધ્ધયતીત્યાશયેનાહ-“અકરિસ્સ” ઇત્યાદિ ।

॥ मूलम् ॥

અકરિસ્સ ચડહ, કારવેસુ ચડહ, કરઓ યાવિ સમણુને મન્નિસ્સામિ। ઇયાવત્તિ સન્નાવતિ લોગસિ કમ્મસમારમા પરિજાણિયન્વા મવતિ ॥ સૂ ૬ ॥

સુદેવ સુગુરુ ઔર સુધર્મ સમપ્તના મિધ્યાદર્શનશ્લ્ય છે । યે અઠારહ પાપસ્થાનક છે । ઇન અઠારહ પ્રાણાતિપાત આદિ ક્રિયાઓ સે બીવ કો કર્મો કા બન્ધ હોતા છે । ॥ સૂ. ૫ ॥

॥ इति क्रियावादिप्रकरण ॥

ક્રિયા આત્મા કા એક પરિણામ છે । ડસ સે આત્મા કા ક્રિયાવત્ત્વ યા કર્તૃત્વ સિદ્ધ હોતા છે, ઔર અમુક-અમુક-કાલીન ક્રિયાઓ કે સમ્યન્ધ સે યહ મી સિદ્ધ હોતા છે કિ-“ આત્મા ત્રિકાલવર્તી છે ” યહ માત અવ મતલાઈ જાતી છે -‘અકરિસ્સ ચડહ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—મેને ક્રિયા થા, મેં કરાતા હૂં ઔર કરને વાલે કી મેં અનુમોદના કરુગા । યહ સમ લોક મેં કર્મસમારમ્મ જ્ઞાનને વાહિયે । સૂ. ૬ ॥

સુશુર અને સુધર્મ સમજવા તે મિધ્યાદર્શનશ્લ્ય છે (૧૮) આ અઠાર પાપ સ્થાનક છે આ અઠાર પ્રાણાતિપાત આદિ ક્રિયાઓથી જીવને ઠમોનો બધ થાય છે (સૂ. ૫) ઇતિ ક્રિયાવાદિપ્રકરણ

ક્રિયા આત્માનું એક પરિણામ છે, તેનાથી આત્માનું ક્રિયાવત્ત્વ અથવા કર્તૃત્વ સિદ્ધ થાય છે, અને અમુક-અમુક-કાલીન ક્રિયાઓના સબધથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે-આત્મા ત્રિકાલવર્તી છે તે વાત હવે બતાવવામાં આવે છે-‘અકરિસ્સ ચડહ’ ઇત્યાદિ મૂલાર્થ—મેં કયું, મેં કરાવ્યું અને કરવાવાળાને મેં અનુમોદન આપ્યું આ સર્વ લોકમાં ઠમ-સમારમ બાણવા બેઠાં છે (સૂ. ૬)

॥ છાયા ॥

અકાર્પં ચાહ, કારયામિ યાહં, કુર્વતશ્ચાપિ સમનુસો ભવિષ્યામિ । एतावन्तः
सर्वे लोके कर्मसमारम्भा. परिज्ञातव्या भवन्ति ॥सू. ६॥

॥ ટીકા ॥

‘અકાર્પં ચાહમ્’ इति । अत्र ‘च’-शब्दोपादानेन भूतकालिककारितानु-
मोदितक्रियाद्वयस्यापि ग्रहणम्, तेन—(१) अहमकार्पणम् (२) अहमचीकरम् (३) अहं
कुर्वन्तमन्यमन्वमृषुदम्, इति भेदत्रयं भवति । ‘कारयामि चाहम्’ इति, अत्र
‘च’-शब्देन वर्तमानकालिककृतानुमोदितक्रियाद्वयस्यापि ग्रहणम्, । तेन—(१)
अहं कारयामि, (२) अहं करोमि, (२) अहमनुमोदयामि, इति भेदत्रयं भवति ।

टीકાર્થ—‘અકરિસ્સં ચડહ્’ યહોં બો ‘ચ’ કા પ્રયોગ ક્રિયા છે, તસ સે મહ અર્થ
સમજના યાહિય કિ—“મૈને અનુમોદન ક્રિયા યા ।” હસ પ્રકાર મૈને ક્રિયા, કરવાયા ઓર
અનુમોદન ક્રિયા, તૈન મેદોં કા કચન હુઆ છે ।

‘કારવેસું ચડહ્’ યહોં મી ‘ચ’ પદ સે દો ક્રિયાઓં કા ગ્રહણ હોતા છે, અતઃ
મૈ કરાતા હૂં, મૈ કરતા હૂં, ઓર મૈ અનુમોદન કરતા હૂં, હન તૈન મેદોં કા કચન
સમજના યાહિય ।

“કરઓ યાવિ સમણુને ભવિસ્સામિ” યહોં મી ‘ચ’ પદ સે ભવિષ્યકાલીન
કરને ઓર કરાને કા અર્થ હેના યાહિય, અતઃ કરને વાલે કા મૈ અનુમોદન કરુગા, મૈ
સ્વમ કરુગા ઓર મૈ કરાવુંગા । યે ક્રિયા કે તૈન મેદ સમજ હેને યાહિય ।

ટીકાર્થ—‘અકરિસ્સં ચડહ્’ અહિં બે ‘ચ’ નો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી બે
અર્થ સમજવો બેઠકો છે—‘મે કરાવું હવું’ આ પ્રમાણે ‘મે’ કરું, કરાવું,
બંને મે અનુમોદન આપ્યું, આ ત્રણ હેતોનું કચન સમજવું બેઠકો

‘કારવેસું ચડહ્’ અહિં પણ ‘ચ’ પદથી બે ક્રિયાઓનું ગ્રહણ થાય છે તેથી ‘મે
કરું’, ‘મે કરાવું’, બંને મે અનુમોદન આપ્યું’ આ ત્રણ હેતોનું કચન સમજવું બેઠકો.

‘કરઓ યાવિ સમણુને ભવિસ્સામિ’ અહિં પણ ‘ચ’ પદથી ભવિષ્યકાલીન કરીશ
બંને કરાવીશ તે અર્થ હોવો બેઠકો બે કરણથી ‘કરવાવાળાને હું અનુમોદન
કરીશ, હું સ્વયં કરીશ બંને હું કરાવીશ’ બે ક્રિયાના ત્રણ હેત સમજ હોવા બેઠકો.

कुर्वतश्चापि समनुज्ञो भविष्यामि, इति । अत्रापि 'च'-शब्दोपादानेन भविष्य-
त्कालिककृतकारितक्रियाद्वयस्यापि ग्रहणम् । 'समनुज्ञ' इत्यस्य समनुज्ञाता अनुमो-
दयितेत्यर्थः । तथा च-(१) अहमन्यस्य कुर्वतोऽनुमोदयिता भविष्यामि, (२)
स्वयमहं करिष्यामि, (३) अहं कारयिष्यामि, इति भेदत्रयं क्रियायाः भवति ।
कुर्वतश्चापीत्यत्र 'अपि'-शब्दोपादानेन तासां नवानां क्रियाणां मनोवाक्यभेदेन
सप्तविंशतिर्मन्त्रा भवन्ति ।

आत्मवाचकमहमिति पदं पुरस्कृत्य 'अकार्षम्' इत्यादिक्रियापदोपादानात्
"सर्वा क्रिया आत्मपरिणामरूपाः" इति बोधितम् । एतेन "आत्मा निष्क्रियः"
इति सांख्याद्यभिमत निराकृतम् ।

'यावि' शब्द में जो 'अपि' पद है, उस से यह समझना चाहिए कि-इन नौ क्रियाओं
के मन वचन और कायके भेद से सत्ताईस भेद हो जाते हैं । अर्थात् पूर्वोक्त नौ क्रियाएँ
मन से की जाती हैं वचन से की जाती हैं, और काय से भी की जाती हैं, अतः उनके
सत्ताईस भेद हो जाते हैं ।

आत्मा के वाचक अहम् (मैं) पदको प्रधान करके 'अकार्षम्' इत्यादि क्रियापदों
का ग्रहण करने से यह सूचित किया गया है कि-ये सब क्रियाएँ आत्मा का ही परिणाम
हैं । इस सूचना से आत्माको निष्क्रिय मानने वाले सांख्य आदि मतों का निराकरण हो
गया है ।

'यावि' शब्दमा જે 'અપિ' પદ છે તેથી એ સમજવું જોઈએ કે એ નવ
ક્રિયાઓના મન, વચન અને કાયાના બેઠથી સત્તાવીશ ભાગ થાય છે અર્થાત્ પૂર્વોક્ત
નવ ક્રિયાઓ મનથી કરી શકાય છે વચનથી અને કાયાથી પણ કરી શકાય છે
તેથી તેના સત્તાવીશ બેઠ થઈ જાય છે

આત્માને વાચક 'અહમ્' હું-પદને પ્રધાન રાખીને 'અકાર્ષમ્' આકર્ષિ ક્રિયા
પદોના અહણ કરવાથી એ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે-એ સર્વ ક્રિયાઓ આત્માનું જ
પરિણામ છે આ સૂચનથી આત્માને નિષ્ક્રિય માનવાવાળા સાંખ્ય આદિના મતનું
નિરાકરણ થઈ ગયું છે

॥ છાયા ॥

અકાર્યં ચાહ, કારયામિ ચાહ, કુર્વતશ્ચાપિ સમનુજ્ઞો મવિવ્યામિ । एतावन्तः
सर्वे लोके कर्मसमारंभाः परिज्ञातव्या भवन्ति ॥सू. ६॥

॥ टीका ॥

‘અકાર્યં ચાહમ્’ इति । अत्र ‘च’-शब्दोपादानेन भूतकालिककारितानु-
मोदितक्रियाद्वयस्यापि ग्रहणम्, तेन-(१) अहमकार्यम् (२) अहमचीकरम् (३) अहं
कुर्वन्तमन्यमन्वमूहदम्, इति मेदत्रयं भवति । ‘कारयामि चाहम्’ इति, अत्र
‘च’-शब्देन वर्तमानकालिककृतानुमोदितक्रियाद्वयस्यापि ग्रहणम्, । तेन-(१)
अहं कारयामि, (२) अहं करोमि, (२) अहमनुमोदयामि, इति मेदत्रयं भवति ।

टीકાર્થ—‘અકરિસ્સં વડહ્’ મહોં જો ‘ચ’ કા પ્રયોગ કિયા છે, તસ સે મહ અર્થ
સમજના વાહિય કિ—“મૈને અનુમોદન કિયા જા ।” હસ પ્રકાર મૈને કિયા, કરવાયા જોર
અનુમોદન કિયા, તૈન મેવોં કા કથન હુઆ છે ।

‘કારયેસુ વડહ્’ મહોં મી ‘ચ’ પદ સે દો ક્રિયાઓં કા પ્રહણ હોવા છે, અત
મૈં કરાવા હૂં, મૈં કરતા હૂં, જોર મૈં અનુમોદન કરતા હૂં, હન તૈન મેવોં કા કથન
સમજના વાહિય ।

“કરઓ યાવિ સમજુને મવિસ્વામિ” મહોં મી ‘ચ’ પદ સે મવિવ્યકાલીન
કરને જોર કરાને કા અર્થ હેના વાહિય, અત કરને વાકે કા મૈં અનુમોદન કરુગા, મૈં
સ્વયં કરુગા જોર મૈં કરાવ્ગા । યે ક્રિયા કે તૈન મેદ સમજ હેને વાહિય ।

ટીકાર્થ—‘અકરિસ્સં વડહ્’ જાહિં જે ‘ચ’ નો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી જો
અર્થ સમજવો જોઈએ કે—‘મે કરાવું હતું’ આ પ્રમાણે ‘મે’ કરું, કરાવું,
જાને મે અનુમોદન આપું, આ ત્રણ લેહોનું કથન સમજવું જોઈએ

‘કારયેસુ વડહ્’ જાહિં પણ ‘ચ’ પદથી બે ક્રિયાઓનું બહુલ થાય છે તેથી ‘મે
કરું’, ‘મે કરાવું’, અને મે અનુમોદન આપું’ આ ત્રણ લેહોનું કથન સમજવું જોઈએ.

‘કરઓ યાવિ સમજુને મવિસ્વામિ’ જાહિં પણ ‘ચ’ પદથી મવિવ્યકાલીન કરીશ
જાને કરાવીશ તે અર્થ હોવો જોઈએ. જો કારણથી ‘કરવાવાળાને હું અનુમોદન
કરીશ, હું સ્વયં કરીશ અને હું કરાવીશ’ જો કિયાના ત્રણ લેહ સમજ હોવા જોઈએ.

મવિપ્યામીતિ ચિન્તાનછેન કોટરસ્યવહ્નિના જરદ્રુમ ઇવ સતતોઽસ્મીતિ માઘઃ ।

લોકે=જિનશાસને, સર્વે કર્મસમારંભા=કર્માણિ જ્ઞાનાવરણીયાદીનિ સમારમન્તે
=જનયન્તિ યે ક્રિયાવિશેષાસ્તે કર્મસમારંભાઃ । એતાવન્ત એવ, નાતોઽધિકા इत्यर्थ,
પરિજ્ઞાતવ્યા મયન્તિ-પરિજ્ઞાવિષયીકૃત્ય જ્ઞેયા જ્ઞેયાશ્ચ મવન્તીત્યર્થઃ । પરિજ્ઞા હિ
દ્વિવિધા-જ્ઞપરિજ્ઞા, પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા ચ । તત્ર જ્ઞપરિજ્ઞયા સપ્તવિંશતિમદ્ગ્રસ્ત્યાઃ
કર્મસમારંભાઃ ક્રિયાવિશેષા. વિજ્ઞેયા । પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞયા ચ સર્વે કર્મસમારંભાઃ
ક્રિયાવિશેષા કર્મવન્ધહેતવઃ પ્રત્યાખ્યાતવ્યા इति माघः ॥ सू० ६ ॥

ઔપી સે બર્જરિત હો જાતા હૈ । અય મેં હુ મમય સસાર સે કિસ પ્રકાર છુટકારા પાઁઝા !
ઇસ સરહ કી ચિન્તારૂપી અગ્નિ સે મેં પેસા સતત હૈં જૈસે કોટરસ્ય અગ્નિ સે જીર્ણ વૃક્ષ
મીતર હી મીતર મમ્મ હો જાતા હૈ ।

“લોક મેં અર્થાત્ જિનશાસન મેં ઇતને હી જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો કો ત્યક્ત કરને
વાળે કર્મસમારમ્મ હૈં, ઇન સે ન્યૂન યા અધિક નહીં” । યહ પરિજ્ઞા વિષય કરને યોગ્ય હૈ,
અર્થાત્ પરિજ્ઞા સે હી ચે જ્ઞવ જ્ઞેય ઓર જ્ઞેય હોતે હૈં । પરિજ્ઞા દો પ્રકારકી હૈ- જ્ઞ-પરિજ્ઞા
ઓર પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા । ઇન મેં સે સત્તાઈસ મંગ રૂપ કર્મસમારમ્મ (ક્રિયાવિશેષ)
જ્ઞપરિજ્ઞા સે જ્ઞાનમ આદિષ્ટ, ઓર પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા સે કર્મ કે કારણ સમસ્ત કર્મસમારમ્મો
કા ત્યાગ કરના આદિષ્ટ ॥ સુ. ૬ ॥

વાપાઝોઝાથી બર્જરિત થઈ અય છે ‘હવે હું ડુઃખમય સસારથી છુટકારા કેવી રીતે
પામીશ ? આ પ્રમાણે ચિન્તારૂપી અગ્નિથી હું જોવો સતત છું કે જેમ-કોટરસ્ય
(જાડની બગેલામાં રહેલું) અગ્નિથી લઈ વૃક્ષ બદરને બદરજ બરમ થઈ અય છે.

લોકમાં અર્થાત્ જિનશાસનમાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોને ત્યક્ત કરવાવાળા
આટલાંજ કર્મસમારમ્મ છે, તેનાથી ઓછા કે વધારે નથી. આ પરિજ્ઞા વિષય કરવા
યોગ્ય છે, અર્થાત્ પરિજ્ઞાથીજ આ બધાં જ્ઞેય અને જ્ઞેય થાય છે પરિજ્ઞા બે પ્રકારની
છે (૧) જ્ઞ-પરિજ્ઞા અને (૨) પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા, તેમાંથી સત્તાવીસ અગ્રહ્ય કર્મ
સમારમ્મ (ક્રિયા-વિશેષ) જ્ઞ-પરિજ્ઞાથી બાણુવું બોધ્યો, અને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞાથી
કર્મોનું કારણ સમસ્ત કર્મસમારમ્મોનો ત્યાગ કરવો બોધ્યો. (સૂ. ૬)

एकस्य चात्मनस्त्रिकालवर्तितचत्क्रियासम्बन्धेन क्षणिकवादोऽपि निरस्तः । किञ्च-
आत्मपरिणतिरूपा क्रिया कुर्वन्नात्मा स्वस्य त्रिकालस्यायित्वं मतिज्ञानमात्रेण
जानातीति भगवता बोधितम् । तेनात्मनि विषये प्रत्यभिज्ञाऽप्येवं प्रादुर्भवति-

येन मया मृगतृष्णाभ्रमसा मृगवद् विविधविषयैराकृष्टेन गर्ते मृग
मृगबन्धोद्गर्ते निपतितेन सुखलिप्सयाऽऽरम्भपरिग्रहरूपसावधक्रियापरायणतया
वृथायुः क्षपितम्,

स एवाहं संપતિ વાતૈર્ગિરિશિસ્તરદ્રુમ इव जन्मजरामरणाधिभ्याधि
विविधदुःखसंप्रसक्ततुच्छसुखमोर्गैर्जर्जरीकृत कथमस्माद् दुःखजालसंसारान्मुक्तो

एक ही आत्माका त्रिकालवर्ती अमुक-अमुक क्रियाओं के साथ सम्बन्ध दिखानेसे
क्षणिकवाद का भी खण्डन किया गया है । भगवान्ने यह भी प्रकट कर दिया है
कि-अपनी परिणतिरूप क्रियाएँ करता हुआ आत्मा मतिज्ञान से ही यह ज्ञान लेता है कि-
यह (आत्मा) त्रिकालवर्ती है । इससे आत्मा के विषयमें इस प्रकारका प्राथमिज्ञान
उत्पन्न होता है-

“जैसे मृगतृष्णा में फँसकर मूढ मृग कष्ट पाता है उसी प्रकार मूर्ति-मूर्ति
के विषयों से आकृष्ट हो कर मोहरूपी गड्ढे में गिर कर सुख की लालसा से बिसने
आरम्भ-परिमद्-रूप सावध क्रियामें उषत हो कर वृथा आयु गँवाई भी वही मैं आज
जन्म, मरण, व्याधि, व्याधि बगैरह विविध प्रकार के दुस्त्रों से परिपूर्ण और तुच्छ
इन्द्रिय-मोहोद्धार पेसा जर्जरित कर दिया गया हूँ, जैसे पर्वत के उपर का पेड़

એકજ આત્માનું ત્રિકાલવર્તી અમુક-અમુક ક્રિયાઓની સાથે સબંધ દેખાડ
વાથી ક્ષણિકવાદનું પણ ખડન કરવામાં આવ્યું છે ભગવાને એ પણ પ્રગટ કરી
દીધું છે કે-પોતાની પરિણતિરૂપ ક્રિયાઓ કરતો આત્મા મતિજ્ઞાનથીજ એ બાબી લે
છે કે-તે ત્રિકાલવર્તી છે એ કારણથી આત્માના વિષયમાં આ પ્રકારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય છે

જેમ મૃગતૃષ્ણામાં ફસાઈને મૂઢ મૃગ કષ્ટ પામે છે તે પ્રમાણે જાત-જાતના
વિષયોથી આકૃષ્ટ થઈને-જેવાઈને મોહરૂપી જાડામાં પડી જઈને સુખની લાલસાથી જે
આરંભ પરિગ્રહરૂપ સાવધ ક્રિયામાં ઉષતી થઈને વૃથા આયુ ગુમાવ્યું હતું, તે હું આજે
જન્મ-મરણ-મરણ-આધિ-આધિ વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખોથી પરિપૂર્ણ અને તુચ્છ
ઇન્દ્રિયલોભે દ્વારા એવો જર્જરિત કરવામાં આવ્યો છું કે જેમ-પર્વત ઉપરનું જાડ

મવિપ્યામીતિ ચિન્તાનઠેન કોટરસ્યવહ્નિના જરદ્રુમ ઇવ સત્ત્વોઽસ્મીતિ ભાવ. ।

લોકે=જિનશાસને, સર્વે કર્મસમારંભા=કર્માણિ જ્ઞાનાવરણીયાદીનિ સમારમન્તે
=જનયન્તિ યે ક્રિયાવિશેષાસ્તે કર્મસમારંભાઃ । एतावन्त एव, नातोऽधिका इत्यर्थ, ।
પરિજ્ઞાતવ્યા મયન્તિ-પરિજ્ઞાવિપયીકૃત્ય જ્ઞેયા જ્ઞેયાશ્ચ મવન્તીત્યર્થ. । પરિજ્ઞા દિ
દ્વિવિધા-જ્ઞપરિજ્ઞા, પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા ચ । સત્ત્વ જ્ઞપરિજ્ઞયા સપ્તવિંશતિમદ્ગ્રસ્ત્યા
કર્મસમારંભા ક્રિયાવિશેષા વિજ્ઞેયા । પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞયા ચ સર્વે કર્મસમારંભા
ક્રિયાવિશેષાઃ કર્મચન્દ્રહેતવ પ્રત્યાખ્યાતવ્યા इति भावः ॥ सू० ६ ॥

આથી સે જર્જરિત હો જાતા હૈ । અય મૈં દુઃખમય સસાર સે કિસ પ્રકાર છુટકારા પાઁંગા !
इस तरह की चिन्तारूपी अग्नि से मैं ऐसा सत्तत्त हूँ जैसे कौटरस्य अग्नि से जीर्ण वृक्ष
મીતર હી મીતર મમ્મ હો જાતા હૈ ।

“લોક મેં અર્થાત્ જિનશાસન મેં રૂતને હી જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો કો ઉત્પન્ન કરને
વાળે કર્મસમારમ્મ હૈ, ઇન સે ન્યૂન યા અધિક નહી ” । यह परिज्ञा विषय करने योग्य है,
અર્થાત્ પરિજ્ઞા સે હી યે જ્ઞપ જ્ઞેય ઓર જ્ઞેય હોતે હૈ । પરિજ્ઞા કો પ્રકારકી હૈ- જ્ઞ-પરિજ્ઞા
ઓર પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા । ઇન મેં સે સત્તાવીસ મગ રૂપ કર્મસમારમ્મ (ક્રિયાવિશેષ)
જ્ઞપરિજ્ઞા સે જ્ઞાનન ચાહિય, ઓર પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા સે કર્મ કે કારણ સમસ્ત કર્મસમારમ્મો
કા ત્યાગ કરના ચાહિય ॥ સુ. ૬ ॥

વાવાઓઠાથી જર્જરિત થઈ જાય છે ‘ હવે હું દુઃખમય સસારથી છુટકારા કેવી રીતે
પામીશ ? આ પ્રમાણે ચિન્તારૂપી અગ્નિથી હું જોવો સતત છું કે જેમ-કોટરસ્ય
(જાડની બળોલમાં રહેલું) અગ્નિથી જીવું વૃક્ષ બદરને બદરજ બરમ થઈ જાય છે

લોકમાં અર્થાત્ જિનશાસનમાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આટલાજ કર્મસમારંભ છે, તેનાથી ઓછા કે વધારે નથી આ પરિજ્ઞા વિષય કરવા
યોગ્ય છે, અર્થાત્ પરિજ્ઞાથીજ આ બધા જ્ઞેય અને જ્ઞેય થાય છે પરિજ્ઞા બે પ્રકારની
છે (૧) જ્ઞ-પરિજ્ઞા અને (૨) પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા, તેમાંથી સત્તાવીસ મગરૂપ કર્મ
સમારંભ (ક્રિયા-વિશેષ) જ્ઞ-પરિજ્ઞાથી બહુવું બેઠબે, અને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞાથી
કરોડ

॥ મૂલમ્ ॥

અપરિણાયકમ્મા સ્વલુ અયં પુરિસે જો હમાઓ દિસાઓ અણુદિસાઓ
અણુસચરત્ત, સન્વાઓ દિસાઓ સન્વાઓ અણુદિસાઓ સાહર ॥ સૂ. ૭ ॥

છાયા—

અપરિજ્ઞાતકર્મા સ્વલુ અયં પુરુષ યઃ હમા દિશા અનુદિશા વા અનુસચરતિ,
સર્વા દિશાઃ સર્વા અનુદિશાઃ સહૈતિ ॥ સૂ. ૭ ॥

ટીકા—

‘અપરિણાયકમ્મા’ હયાદિ । ય હમા દિશા અનુદિશા અનુસચરતિ—
કર્મપરતન્ત્ર સમ્પત્તર્ગતિકસસારં પ્રાપ્ય દિક્ષુ વિદિક્ષુ ચ પરિભ્રમતિ । તથા—સર્વા-
દિશા અનુદિશાઃ સહૈતિ । હ્ર સર્વચ્છન્દેન દ્રવ્યમાવોભયવિષદિશો ગ્રહણમ્ ।
દ્રવ્યમાવદિશાઃ સહ=જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મભિઃ સાકમ્ પતિ=ગચ્છતિ પ્રાપ્નોતીત્યં ।
યચ્છન્દયોર્નિત્યસાકાહસતયાઞ્ચ યચ્છન્દેન સ હતિ પરામૃશ્યતે । સઃ અયં પુરુષઃ=
જીવઃ સ્વલુ=નિશ્ચયેન અપરિજ્ઞાતકર્મા અસ્તીતિ શેષઃ । ન પરિજ્ઞાતં=પરિજ્ઞાવિષયી

મૂલાર્થ—અપરિજ્ઞાતકર્મા મહા પુરુષ જ્ઞાન દિશાઓ જોર વિદિશાઓ મેં પરિભ્રમણ કરતા
હે જોર સર્વ દિશાઓ એવં અનુદિશાઓ કો પ્રાપ્ત હોતા હે ॥ સૂ. ૭ ॥

ટીકાર્થ—કર્મ સે પરતન્ત્ર જીવ ચાર ગતિરૂપ સંસાર કો પ્રાપ્ત હોકર દિશાઓ
મેં જોર વિદિશાઓ મેં પરિભ્રમણ કરતા હે । તથા સમસ્ત દિશાઓ જોર અનુદિશાઓ કો
પ્રાપ્ત હોતા હે, અર્થાત્ દ્રવ્ય-દિશાઓ એવં માવ-દિશાઓ (જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મો) કો
સાથ પ્રાપ્ત હોતા હે । વહ જીવ નિશ્ચયપૂર્વક અપરિજ્ઞાતકર્મા હે । કર્મ કો કારણમૂલ
ક્રિયાઓ કા સ્વરૂપ જિસને ન જ્ઞાના હો વહ અપરિજ્ઞાતકર્મા કહીઅતા હે । અથવા જિસને
જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મો કો કારણમૂલ ક્રિયાઓ કા ત્યાગ ન ક્રિયા હો વસે મી

મૂલાર્થ—અપરિજ્ઞાત કર્મો આ પુરુષ આ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં પરિ
ભ્રમણ કરે છે, અને સર્વ દિશાઓ એવ અનુદિશાઓને પ્રાપ્ત થાય છે (૭)

ટીકાર્થ—કર્મથી પરતન્ત્ર જીવ ચાર ગતિરૂપ સંસારને પ્રાપ્ત થઈને દિશાઓમાં
અને વિદિશાઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે, તથા સમસ્ત દિશાઓ અને અનુદિશાઓને
પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ દ્રવ્યદિશાઓ અને માવદિશાઓની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે તે
જીવ નિશ્ચયપૂર્વક અપરિજ્ઞાતકર્મી છે; કર્મની કારણમૂલ ક્રિયાઓના સ્વરૂપને જે જાણતા
નથી તે અપરિજ્ઞાતકર્મી કહેવાય છે અથવા જેને જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મોની
કારણમૂલ ક્રિયાઓનો ત્યાગ ન કર્યો હોય તેને પણ અપરિજ્ઞાતકર્મી કહે છે આશય

કૃત કર્મ=કર્મકારણીભૂતક્રિયાસ્વરૂપ યેન, સોઽપરિજ્ઞાતકર્મા । અજ્ઞાતાપરિત્યક્ત-
જ્ઞાનાવરણીયાઘટચિધકર્મબન્ધકારણભૂતક્રિયાસ્વરૂપ इत्यर्थः । યાવદય જીવઃ ક્રિયા-
સ્વરૂપ ન જાનાતિ, નાપિ યાવત્ કર્મવધનિવધનક્રિયા પરિત્યજતિ, તાવદ્ દ્રવ્ય-
માવોમયવિધા દિશ પરિભ્રમતીતિ ભાવ. ॥ સુ. ૭ ॥

ઉક્તાર્થમેવ સ્પષ્ટયતિ-‘અનેગરૂવાઓ’ ઇત્યાદિ ।

॥ મૂલમ્ ॥

અનેગરૂવાઓ જોળીઓ સન્નેદ, વિસ્તરૂવે ફાસે પહિસવેપદ ॥ સુ. ૮ ॥

છાયા—

અનેકરૂપા યોનીઃ સઘયતિ, વિસ્તરૂપાન્ સ્પર્શાન્ પ્રતિસવેદયતિ ॥ સુ. ૮ ॥

॥ ટીકા ॥

અપરિજ્ઞાતકર્મા જીવ અનેકરૂપા=વિવિધા યોની=પ્રાણિનામુત્પત્તિ
સ્થાનાનિ, સઘયતિ=પ્રાપ્નોતિ । અયમાત્મા પૂર્વભવ નાશાનન્તર શરીરાન્તરગ્રહણાય

અપરિજ્ઞાતકર્મા કહતે હૈં । આશય યદ્દ હૈ કિ—સસારી જીવ જ્ઞાતક કર્મબન્ધ કી કારણમૂત
ક્રિયાઓ કો જ્ઞાન નહીં હેતા ધૌર ત્યાગ નહીં દેતા, સ્વત્તક વદ્ દ્રવ્યમાવરૂપ ઘોનો પ્રકાર
કો વિશાઓ મેં પરિભ્રમણ કરતા રહતા હૈ । ॥ સુ. ૭ ॥

इसी अर्थ को और अधिक स्पष्ट करते हैं—‘अनेगरूवाઓ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—(અપરિજ્ઞાતકર્મા જીવ) અનેકરૂપ યોનિયાં કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ ધૌર નાના
પ્રકાર કી યાતનાઓ કો મોગતા હૈ ॥ ૮ ॥

ટીકાર્થ—અપરિજ્ઞાતકર્મા જીવ વિવિધ પ્રકાર કી યોનિયો કો અર્થાત્ જીવો કો
ઉત્પત્તિસ્થાનો કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ । પૂર્વભવ કા અન્ત હોને કો અનન્તર જીવ નવીન શરીર

એ છે કે —સસારી જીવ ન્યા મુધી કર્મબન્ધની કારણમૂત ક્રિયાઓને વલણી હેતો નથી
અને ત્યજી હેતો નથી ત્યા મુધી તે દ્રવ્ય-માવરૂપ બંને પ્રકારની વિશાઓમાં પરિ
ભ્રમણ કરતો રહે છે (સુ. ૭)

એ અર્થને ફરી અધિક સ્પષ્ટ કરે છે—“અનેગરૂવાઓ” ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—(અપરિજ્ઞાતકર્મા જીવ) અનેકરૂપ યોનિઓને પ્રાપ્ત થાય છે અને
નાના પ્રકારની યાતનાઓને લોગવે છે (૮)

ટીકાર્થ—અપરિજ્ઞાતકર્મા જીવ વિવિધ પ્રકારની યોનિઓને અર્થાત્-જીવોના
ઉત્પત્તિસ્થાનોને પ્રાપ્ત કરે છે પૂર્વભવનો અન્ત થવા અનન્તર જીવ નવીન શરીર ગ્રહણ

શરીરાન્તરપ્રાપ્તિસ્થાને યાન્ પુદ્ગલાન્ યદ્વાતિ તાન્ ધામ્પુદ્ગલાન્ કાર્મણેન સઘ
તપ્તાય પિષ્ઠજલગ્રહણવત્ મિશ્રયતિ યમ્મિન્ સ્થાને, તત્ સ્થાનં યોનિઃ । પ્રાદુર્ભા
વમાત્રં શરીરિણાં જન્મ, इति योनि-जन्मनोर्मेद । સા નવવિધા । (૧) સચિત્તા,
(૨) અચિત્તા, (૩) સચિત્તાચિત્તા, (૪) શીતા, (૫) ઉષ્ણા, (૬) શીતોષ્ણા,
(૭) સંવૃતા, (૮) વિવૃતા, (૯) સવૃતવિવૃતા । ઉક્તચ્ચ—

“કરચિદ્વાણ મંતે ! જોળી પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! તિવિદ્વા જોળી
પળ્ળત્તા, તંજહા-સીયા જોળી, ઉસિણા જોળી, સીઆસિણા જોળી । તિવિદ્વા
જોળી પળ્ળત્તા, તંજહા-સપિત્તા જોળી, અચિત્તા જોળી, મીસિયા જોળી ।

મદ્ધન કરને કે સિપ્ નવીન શરીર કી પ્રાપ્તિ કે સ્થાન પર જિન ધામ્ પુદ્ગલોં કો મદ્ધન
કરતા હૈ, ઉન્હૈં જિસ જગહ પર કાર્મણશરીર કે સાથ તપે છોદે કે ગોળેં છોર જલ્લકે
સમાન એકમેક કરતા હૈ, વહ સ્થાન યોનિ કહલાતા હૈ । શીતા કા પ્રાદુર્ભાવ હોના
જન્મ હૈ । યહ યોનિ છોર જન્મ મેં જન્તર હૈ । જન્મ કા આધાર યોનિ હૈ, જન્મ
યોનિ છોર જન્મ મેં આધારાધેયમાવ-સમ્બન્ધ હૈ । યોનિ કે નૌ મેદ હૈ—(૧) સચિત્ત,
(૨) અચિત્ત, (૩) સચિત્તાચિત્ત, (૪) શીત, (૫) ઉષ્ણ, (૬) શીતોષ્ણ, (૭) સંવૃત્,
(૮) વિવૃત્ છોર (૯) સવૃત્-વિવૃત્ । કહાં મી હૈ—

“મગ્ગવન્ ! યોનિ કિત્તન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ ? ગૌતમ ! ત્રીન પ્રકાર કી
યોનિ કહી ગઈ હૈ । યહ ઇસ પ્રકાર—શીતયોનિ, ઉષ્ણયોનિ છોર શીતોષ્ણયોનિ । તથા
ત્રીન પ્રકાર કી યોનિ કહી હૈ । વહ ઇસ પ્રકાર—સચિત્તયોનિ, અચિત્તયોની છોર મિશ્રયોનિ ।

કરચા માટે નવીન શરીરની પ્રાપ્તિના સ્થાન પર જે ધામ્ પુદ્ગલોને બદલુ કરે છે
તેને જે જગ્યા પર કાર્મણશરીરની સાથે ત્રપેલા હોવાનો ઝાળો અને જલ્લની સમાન
એકમેક કરે છે તે સ્થાન યોનિ કહેવાય છે. છોવાનો પ્રાદુર્ભાવ થવો તે જન્મ છે
યોનિ અને જન્મમાં એવો અન્તર છે, જન્મનો આધાર યોનિ છે, તેથી યોનિ અને
જન્મમાં આધાર-આધેય ભાવ સબધ છે યોનિના નવ લેહ છે—(૧) સચિત્ત (૨)
અચિત્ત (૩) સચિત્તાચિત્ત (૪) શીત (૫) ઉષ્ણ (૬) શીતોષ્ણ (૭) સવૃત્ (૮)
વિવૃત્ અને (૯) સવૃત્-વિવૃત્. કહ્યું પણ છે—

“ભગવન્ ! યોનિ કેટલા પ્રકારની કહી છે ? ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારની યોનિ કહી છે
તે આ પ્રમાણે છે—શીતયોનિ, ઉષ્ણયોનિ, અને શીતોષ્ણયોનિ તથા ત્રણ પ્રકારની યોનિ
કહી છે તે આ પ્રમાણે છે—સચિત્તયોનિ, અચિત્તયોનિ અને મિશ્રયોનિ. ફરી પણ ત્રણ

તિવિહા જોળી પળ્ળા, તજહા-સપુહા જોળી, ચિયહાં જોળી, સવુદચિયહા જોળી ” । (પ્રજ્ઞા યોનિપદ ૯)

જીવપદેશૈરધિષ્ટિતા યોનિ. સચિત્તા, જીવપદેશૈરનવધિષ્ટિતા યોનિરચિત્તા । ષ્વચિદશે જીવપદેશૈરધિષ્ટિતા, ક્વચિદનધિષ્ટિતા સા સચિત્તાઽચિત્તા । યત્ર શીતસ્પર્શ સા શીતા । યત્રોષ્ણસ્પર્શ સા યોનિરુષ્ણા । યત્ર ક્વચિદશે શીતસ્પર્શ, ક્વચિદુષ્ણસ્પર્શ સા શીતોષ્ણા । અપ્રકટિતા સદૃશા । પ્રકટિતા વિદૃશા । યત્ર ક્વચિદંશે પ્રકટિતા, ક્વચિદમપ્રકટિતા સા સદૃશવિદૃશા યોનિ. ।

કસ્ય જીવસ્ય કા યોનિર્મવતી ?-ત્યુચ્યતે-દવનારકાગામચિત્તા યોનિ । દેવાનાં પ્રચ્છદપટદેવદૂષ્યાન્તરાલ યોનિ, તથા જીવપદેશવર્જિતમ્ । નારાકાણાં તુ કિં મી ત્રીન તરદ કી યોનિ કહી હૈ । વહ ઇસ પ્રકાર-સવૃતયોનિ વિવૃતયોનિ ઔર સવૃત વિવૃતયોનિ ” । (પ્રજ્ઞા યોનિપદ ૯)

જીવપ્રદેશો સ અધિષ્ઠિત યોનિ સચિત્ત કહલાતી હૈ ઔર જો જીવપ્રદેશો સ અધિષ્ઠિત ન હો વહ અચિત્ત કહલાતી હૈ । જો યોનિ કહી જીવપ્રદેશો સે અધિષ્ઠિત હો ઔર કહી અધિષ્ઠિત ન હો વહ મિથ્ર યોનિ હૈ । જહાં શીત સ્પર્શ હો વહ શીતયોનિ, જહાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હો વહ ઉષ્ણયોનિ ઔર કિસ મેં કહી શીત ઔર કહી ઉષ્ણ સ્પર્શ હો વહ શીતોષ્ણયોનિ હૈ । અપ્રકટ યોનિ સવૃત કહલાતી હૈ । પ્રકટ કો વિદૃશ કહને હૈ ઔર જો કહી અપ્રકટ ઔર કહી પ્રકટ હો વહ સવૃતવિવૃતયોનિ હૈ ।

કિસ જીવ કી કોન-સી યોનિ હોતી હૈ ? વહ યતાતે હૈ-દેવ ઔર નારકી જીવા કી અચિત્ત યોનિ હોતી હૈ । દેવો કી યોનિ પ્રચ્છદપટ ઔર દેવદૂષ્ય ક બીચ મેં હોતી હૈ,

પ્રકારની યોનિ ઠહી છે તે આ પ્રમાણે છે —સવૃતયોનિ, વિવૃતયોનિ અને સવૃત-વિવૃતયોનિ ” (પ્રજ્ઞા યોનિપદ ૯)

જીવપ્રદેશોથી અધિષ્ઠિત યોનિ સચિત્ત કહેવાય છે અને જે જીવપ્રદેશોથી અધિષ્ઠિત ન હોય તે અચિત્ત કહેવાય છે જે યોનિ કોઈ સ્થળે જીવપ્રદેશોથી અધિષ્ઠિત હોય અને કોઈ સ્થળે અધિષ્ઠિત ન હોય તે મિથ્રયોનિ કહેવાય છે જ્યાં શીત સ્પર્શ હોય તે શીતયોનિ, જ્યાં ઉષ્ણસ્પર્શ હોય તે ઉષ્ણયોનિ, અને જેમાં કયાક શીત અને કયાક ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય તે શીતોષ્ણ યોનિ છે અપ્રકટ યોનિ સવૃત કહેવાય છે, અને પ્રકટ યોનિને વિવૃત કહે છે, અને જે કયાક પ્રકટ અને કયાક અપ્રકટ હોય તે સવૃત-વિવૃત યોનિ છે

કયા જીવની કઈ યોનિ છે ? તે બતાવે છે—દેવ-નારકી જીવોની અચિત્તયોનિ હોય છે દેવોની યોનિ પ્રચ્છદપટ અને દેવદૂષ્યના વચ્ચેમાં હોય છે અને તે જીવ

વજ્રમયવાતાયનકલ્પા' કુસ્મયો યોનયઃ, તા અપિ જીવપ્રદેશરહિતા. । યે ગર્ભ-
જ્વાસ્તિર્યજ્ઞો મનુષ્યાસ્તેષાં મિથ્રાસચિત્તાચિત્તરૂપા યોનિ । સ્થાવરપદ્મ
કસ્ય વિકલેન્દ્રિયત્રયસ્ય અગર્ભજપઠ્વેન્દ્રિયતિરસ્કાં સંમૂર્ઠિમમનુષ્યાણાં ચ ત્રિવિધા
સચિત્તા । અચિત્તા, સચિત્તાચિત્તા ચ ।

ગમજમનુષ્યતિરસ્કાં દેવાનાં ચ શીતોષ્ણા યોનિઃ । તેજસ્કાયસ્ય ઉષ્ણા ।
સ્થાવરચતુષ્ટયસ્ય વિકલેન્દ્રિયત્રયસ્ય અગર્ભજપઠ્વેન્દ્રિયતિરસ્કાં સંમૂર્ઠિમમનુષ્યાણાં
નારકાણાં ચ ત્રિવિધા શીતા, ઉષ્ણા, શીતોષ્ણા ચ યોનિઃ ।

નારકાણાં દેવાનામેકેન્દ્રિયાણાં ચ સદૃશા યોનિઃ । ગર્ભજાનાં
પઠ્વેન્દ્રિયતિરસ્કાં મનુષ્યાણાં ચ સંદૃશવિદૃશા યોનિ । વિકલેન્દ્રિયત્રયસ્ય

જોર વદ જીવપ્રદેશો સે રહિત હૈ । નારકો કી યોનિ વજ્રમય વાતાયન કે સમાન કુમિયો હૈ ।
સે મી જીવપ્રદેશો સે રહિત હૈ । ગર્ભજ તિયેજો જોર મનુષ્યો કી મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત) યોનિ
હોતી હૈ । પાંચ સ્થાવરો કી, ત્રીન વિકલેન્દ્રિયો કી, અગર્ભજ પઠ્વેન્દ્રિય તિયેજો કી તથા
સંમૂર્ઠિમ મનુષ્યો કી યોનિ ત્રીનો પ્રકાર કી (સચિત્ત, અચિત્ત જોર મિશ્ર) હોતી હૈ ।

ગર્ભજ-મનુષ્યો, તિયેજો જોર દેવો કી શીતોષ્ણ યોનિ હોતી હૈ । તેજસ્કાય કી
ઉષ્ણ યોનિ હૈ । ચાર સ્થાવરો કી, ત્રીન વિકલેન્દ્રિયો કી, અગર્ભજ પઠ્વેન્દ્રિય તિયેજો કી
સંમૂર્ઠિમ મનુષ્યો કી જોર નારકો કી ત્રીનો પ્રકાર કી (શીત ઉષ્ણ જોર મિશ્ર) યોનિ
હોતી હૈ ।

નારકો દેવો જોર એકેન્દ્રિયો કી સદૃશ યોનિ હૈ । ગર્ભજ પઠ્વેન્દ્રિય તિયેજો
જોર મનુષ્યો કી સંદૃશવિદૃશ યોનિ હોતી હૈ । ત્રીન વિકલેન્દ્રિયો કી, અગર્ભજ પઠ્વેન્દ્રિય

પ્રદેશોથી સહિત છે નારકોની યોનિ વજ્રમય વાતાયન (બારી)ની સમાન કુલીઓ
છે તે પણ સ્થાવરપ્રદેશોથી સહિત છે

ગર્ભજ તિયેજો અને મનુષ્યોની મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત) યોનિ હોય છે પાંચ
સ્થાવરોની, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોની, અગર્ભજ પઠ્વેન્દ્રિય તિયેજોની તથા સંમૂર્ઠિમ
મનુષ્યોની યોનિ ત્રણ પ્રકારની (સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર) હોય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યો, તિયેજો અને દેવોની શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે તેજસ્કાયની
ઉષ્ણ યોનિ છે ચાર સ્થાવરોની, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોની, અગર્ભજ પઠ્વેન્દ્રિય તિયેજોની
સંમૂર્ઠિમ મનુષ્યોની અને નારકોની ત્રણ પ્રકારની (શીત, ઉષ્ણ અને મિશ્ર) યોનિ હોય છે.

નારકો, દેવો, અને એકેન્દ્રિયોની સદૃશ યોનિ છે ગર્ભજ પઠ્વેન્દ્રિય તિયેજો
અને મનુષ્યોની સંદૃશ-વિદૃશ યોનિ હોય છે ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોની અગર્ભજ પઠ્વેન્દ્રિય

અર્થમજ્જપન્ચેન્દ્રિયતિરસ્થા સમૂહિમમનુષ્યાણાં ચ વિરૂતા યોનિ' ।

યદ્વા—ચતુરશીતિલક્ષણમેદેનાનેકરૂપા યોનય મન્તિ, તથા હિ-પૃથિવ્યપ્તેજો-વાયુનાં પ્રત્યેક સપ્ત સપ્ત લક્ષાણિ ૨૮, પ્રત્યેકવનસ્પતીનાં દશ લક્ષાણિ ૩૮, સાધારણવનસ્પતીનાં ચતુર્દશ લક્ષાણિ, ૫૨, વિકલેન્દ્રિયત્રયસ્ય પ્રત્યેક દ્વે દ્વે લક્ષે, ઇતિ તેષાં પદ્મ લક્ષાણિ ૫૮, દેવ-નારક-પન્ચેન્દ્રિયતિરસ્થાં પ્રત્યેક ચત્વારિ લક્ષાણોતિ તેષાં દ્વાદશ લક્ષાણિ ૭૦, મનુષ્યાણાં ચતુર્દશ લક્ષાણિ ૮૪ । એવ મર્વસકલને ચતુરશીતિલક્ષાણિ જીવાનાં યોનયો ભવન્તિ ।

અનેકવિધયોનિપાપ્તૌ સત્યામપરિજ્ઞાતકર્મા જીવ કર્મફલં યયાઽનુ-મવતિ તત્ પ્રદર્શયતિ—‘વિરૂપરૂપાન્ પ્રતિસવેદયતિ’ ઇતિ, વિરૂપ=દુઃસ્વ-

તિયંચો કી ઔર સમૂહિમ મનુષ્યો કી વિરૂતયોનિ હોતી હૈ ।

અથવા—યોનિયાં કે ચૌરાસી લાસ મેદ મી હૈં । યે હસ પ્રકાર હૈ—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, ઔર વાયુકાય, કી સાત-સાત લાસ યોનિયાં હૈં ૨૮, પ્રત્યેક વનસ્પતિ કી દશ લાસ ૩૮, સાધારણ વનસ્પતિ કી ચૌદ લાસ ૫૨, ત્રીન વિકલેન્દ્રિ કી પ્રત્યેક કી દો-દો લાસ અર્થાત્ વિકલેન્દ્રિય કી કુલ છહ લાસ ૫૮, દેવો નારકો ઔર પન્ચેન્દ્રિય તિયંચો મેં પ્રત્યેક કી ચાર-ચાર લાસ, કુલ ચારહ લાસ ૭૦, મનુષ્યો કી ચૌદહ લાસ ૮૪, હસ પ્રકાર કુલ ચૌરાસી લાસ જીવયોનિયાં હૈં ।

અનેક પ્રકાર કી યોનિયાં પ્રાપ્ત હોને પર અપરિજ્ઞાતકર્મા જીવે કિસ પ્રકાર કર્મફલ મોગલા હૈ, સો મલતાતે હૈં—દુઃસ્વબનક હોને કે કારણ ઇન્દ્રિયો કે અનિષ્ટ વિષયો

તિયંચોની અને સમૂહિમ મનુષ્યોની વિરૂત યોનિ હોય છે

અથવા—યોનિઓના ચૌરાસી લાખ ભેદ પણ છે, તે આ પ્રમાણે છે—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, અને વાયુકાયની સાત-સાત લાખ યોનિઓ છે (૨૮), પ્રત્યેક વનસ્પતિની ૬૫ લાખ (૩૮), સાધારણ વનસ્પતિની ચૌદ લાખ (૫૨), ત્રણ વિકલેન્દ્રિયની પ્રત્યેકની બે લાખ, અર્થાત્ વિકલેન્દ્રિયનો કુલ છ લાખ (૫૮), દેવો નારકીઓ, અને પન્ચેન્દ્રિય તિયંચોમાં પ્રત્યેકની ચાર-ચાર લાખ, તમામ મળી ચાર લાખ (૭૦), મનુષ્યોની ચૌદ લાખ (૮૪), આ પ્રમાણે કુલ ચૌરાસી લાખ જીવયોનિ છે

અનેક પ્રકારની યોનિઓ પ્રાપ્ત થવા છતાં અપરિજ્ઞાતકર્મી જીવ કેવી રીતે કર્મફલ મોગલે છે ? તે બતાવે છે—દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાના કારણે ઇન્દ્રિયોના અનિષ્ટ-

हेतुत्वादशोभनं रूप=स्वरूप येषां ते विरूपरूपाः=अनिष्टाः, तान्, स्पर्शान्=इन्द्रियाणां विषयैः सह सम्यन्वा स्पर्शाः, तान् प्रतिसवेदयति=पुनः पुनरनुभवति । अनिष्टविषयसयोगै पुनः पुनर्दुःखमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ।

यद्वा—विरूप=विभिन्नरूप विभिन्नात्मकं रूपं=स्वरूपं येषां ते विरूपरूपाः=नानाविधस्वरूपाः, तान् स्पर्शान्=दुःखसपातान् प्रतिसवेदयति । लक्षणया कार्य-कारणयोरभेदाद्वा स्पर्शजन्या अपि दुःखसपाताः स्पर्शा इति व्यपदिश्यते । अत्र स्पर्शानित्युपलक्षणं, तेन मानसानामपीष्टवियोगादिजन्यदुःखसपातानां सप्रदः ।

यद्वा—स्पर्शान्=સ્પર્શનેન્દ્રિયવેદ્યાન્ દુઃખસપાતાન્ પ્રતિસવેદયતીત્યર્થઃ ।

को भोगता है । इस प्रकार अनिष्ट विषयो का संयोग होने के कारण वह जीव पुनः पुनः दुःख ही अनुभव करता है ।

अथवा—विरूप अर्थात् भिन्न-भिन्न स्वरूपवाले—नानाप्रकार के दुःखजनक स्पर्शों का सवेदन करता है । लक्षणावृत्ति से, अथवा कार्य-कारण के अभेद की विवक्षा से स्पर्शजन्य दुःख भी स्पर्श ही कहलाते हैं । यहाँ स्पर्श उपलक्षण मात्र है, उस से इष्टवियोग आदि मानसिक दुःखों का भी ग्रहण समझना चाहिए ।

अथवा—સ્પર્શ કા અર્થ છે—સ્પર્શનેન્દ્રિયવિષયમૂલ દુઃખ । જીવ ઉન્ને ભોગતા છે । તાત્પર્યે સહ છે કે —જીવ અપરિણાતપાપકર્મા હોકર નિર્ગોદ આદિ જ્ઞાતા

કે અકારક વિષયોને ભોગવે છે, એ પ્રમાણે અનિષ્ટ વિષયોમાં સંયોજ કોવાના કારણે તે જીવ ફરી-ફરી કુ-ખતોજ અનુભવ કરે છે.

અથવા—વિરૂપ અર્થોત્ ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપવાળા નાના પ્રકારના દુઃખજનક, સ્પર્શોનું સવેદન કરે છે લક્ષણાવૃત્તિથી, અથવા કાર્યકારણના અભેદની વિવક્ષાથી સ્પર્શજન્ય દુઃખ પણ સ્પર્શજ કહેવાય છે આદિ સ્પર્શ ઉપલક્ષણ માત્ર છે, તેમાં ઇષ્ટવિયોગ આદિ માનસિક કુ-ખોનું પ્રદણ પણ સમજી લેવું જોઈએ.

અથવા—સ્પર્શનો અર્થ છે—સ્પર્શનેન્દ્રિયવિષયમૂલ દુઃખ, જીવ તેને ભોગવે છે તાત્પર્યે એ છે કે —જીવ અપરિણાત-પાપકર્મી થઈને નરુક-નિર્ગોદ આદિ અનેક યેનિજ્ઞાત્ય

અપરિજ્ઞાતકર્મતયા નરકનિગોદાઘનેકવિધયોની સપ્રાપ્ય સર્વે જીવા વિચિત્રકર્મો-
દયાત્ સ્વકર્મફલ નાનાવિધ દુ સ્વમેવાનુભવન્તીતિ ભાવ. ॥ ૮ ॥

અય મુધર્મા સ્વામી જમ્બૂસ્વામિનં જગાદ-‘તત્થે’-इत्यादि ।

મૂલ્મ—

તત્ય સ્વલુ મગવયા પરિજ્ઞા પવેડ્યા ॥ સૂ. ૯ ॥

છાયા—

તત્ર સ્વલુ મગવતા પરિજ્ઞા પ્રવેદિતા ॥ મૂ. ૯ ॥

ટીકા—

હે જમ્બૂ ! અપરિજ્ઞાતકર્મા જીવો વિમાવપરિણામ કુર્વન્ નાનાવિધ-
યોનિષ્ઠ પુન પુનર્દુ સ્વમેવ લમતે । તત્ર-અપરિજ્ઞાતકર્મણો જીવસ્ય કૃતકારિ
તાનુમોદિતાદિમેદેનોક્તસપ્તવિંશતિમજ્જરૂપસાવધક્રિયાનુષ્ઠાનાન્રકનિગોદાદિનાનાવિ-
ધયાનિષ્ઠ પુન પુનર્દુ સ્વાનુભવવિષયે મગવતા શ્રીમહાવીરસ્વામિના પરિજ્ઞા

યોનિયા મેં ઉત્પન્ન હોફર વિચિત્ર કર્મોં કે ઉદય સે અપને-અપને કર્મોં કા નાનાવિધ દુ સ્વ-
રૂપ ફલ અનુભવ કરતે હૈં ॥ સૂ. ૮ ॥

મુધર્મા સ્વામી જમ્બૂ સ્વામી સે કહતે હૈં-‘તત્ય સ્વલુ ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ-મગવાન્ ને પરિજ્ઞા કા ઉપદેશ દિયા હૈ ॥ સૂ. ૯ ॥

ટીકાર્થ- હે જમ્બૂ ! અપરિજ્ઞાતપાપકર્મા જીવ વિમાવ પરિણામ ધારણ કરતા
હુમા નાના પ્રકાર કી યોનિયોં મેં વારવાર દુ સ્વ પાતા હૈ । અપરિજ્ઞાતપાપકર્મા જીવ કે
કૃત કારિત અનુમોદના આદિ કે મેદ સે સપ્તવિંસ મગરૂપ સાવધક્રિયા કે અનુદ્યાન સે
નરક નિગોદ આદિ નાના પ્રકાર કી યોનિયોં મેં પુન પુન દુ સ્વાનુભવ કરને કે વિષયમેં

કૃપાન યદને વિચિત્રકર્મોના ઉદયથી પોત-પોતાના કર્મોના અનેક પ્રકારના દુ અરૂપ
પ્રવેશો અનુભવ કરે છે (સૂ. ૮)

મુધર્મા સ્વામી જમ્બૂ સ્વામીને કહે છે-‘તત્ય સ્વલુ ’ इत्यादि.

મૂલાર્થ-મગવાને પરિજ્ઞાને ઉપદેશ આપ્યો છે (૯)

ટીકાર્થ-હે જમ્બૂ ! અપરિજ્ઞાતપાપકર્મા જીવ વિમાવ પરિણામ ધારણ કરતો
યદો નાના પ્રકારની યોનિઓમાં વારવાર દુ સ્વ પામે છે અપરિજ્ઞાત-પાપકર્મા જીવના
કૃત કારિત અને અનુમોદના આદિના લેહથી સપ્તવિંસ મગરૂપ સાવધ ક્રિયાના અનુદ્યાનથી
નરક-નિગોદ આદિ નાના પ્રકારના યોનિઓમાં પુનઃ પુનઃ દુ સ્વ અનુભવ કરવાનો વિષયમાં

ચલુ પ્રવેદિતા । તત્તદુઃખકારણકર્મબન્ધસમુચ્છેદાર્થં જીવન પરિજ્ઞાઞ્વય ધરની
 કરણીયેતિ મગવતા પ્રવોધિતમિતિ ભાવ્ય પરિજ્ઞા=સમ્યગવયોધ' । પરિજ્ઞા
 દ્વિવિધા જ્ઞ-પ્રત્યાખ્યાન-મેદાત્ । 'સાવધવ્યાપારેણ કર્મબન્ધો મવતી'તિ જ્ઞાનં
 જ્ઞ-પરિજ્ઞા । કર્મબન્ધકારણસ્ય સાવધવ્યાપારસ્ય પરિત્યાગ પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા ।
 એવદમવગન્તવ્યમ્-અતીતકાલે મનસા વાચા કાયેન ચ મયા સાવધ-
 ક્રિયા કૃતા, કારિતા, અનુમોદિતા ચ, તથા વર્તમાનકાલે સાવધક્રિયા કરોમિ,
 કારયામિ, કુર્વન્તમપ્યન્યમનુમોદયામિ । એષ યદિ મવિષ્યત્કાલેઽપિ સાવધક્રિયા
 કરિષ્યામિ, કારયિષ્યામિ કરિષ્યમાણમન્યમનુમોદયિષ્યામિ । इत्यमनेकविधसा-
 वधव्यापार कृर्वन् जीवः संसारे परिभ्रमति, नरकनिगोदाद्यनेकविधदुस्सहयातनां

મગવાન મહાવીરે સ્વામીને પરિજ્ઞા કી પ્રરૂપણા કી હૈ । દુ સ્તો કે કારણમૂત કર્મો કે
 બન્ધે કો નાશ કરને કે લિંગ જીવ કો પરિજ્ઞા કા ધરણ અવશ્ય પ્રહણ કરના પાહિયે;
 પેસા મગવાન ન કહેા હૈ । પરિજ્ઞા કા અર્થ હૈ-સમ્યગ્જ્ઞાનં । પરિજ્ઞા દો પ્રકાર કી હૈ-
 જ્ઞ-પરિજ્ઞા ઔર પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા । સાવધ વ્યાપાર સે કર્મબન્ધ હોસા હૈ' પેસા જાનના
 જ્ઞ-પરિજ્ઞા હૈ । ઔર કર્મ બન્ધ કે કારણ સાવધ વ્યાપારો કા પરિત્યાગ કર દેના પ્રત્યાખ્યાન
 પરિજ્ઞા હૈ । યહો યહ સમજના પાહિયે કિ-મૂતકાલ મેં મૈને મન, વચન, કાય સે સાવધ ક્રિયા
 કી, કરાઈ ઔર ઉસ કો અનુમોદનાં કી, તથા વર્તમાન કાલ મેં સાવધ ક્રિયા કરતા હૂં, કરાતા
 હૂં ઔર દુસરે કરને વાળેં કા અનુમોદન કરતા હૂં, । ઈસી પ્રકાર મવિષ્યકાલ મેં મી સાવધ
 ક્રિયા કરુંગા, કરાતુંગા, ઔર દુસરે કો અનુમોદન કરુંગા । ઈસ પ્રકાર મૌતિ-મૌતિ કા
 સાવધ વ્યાપાર કરતા હુઆ જીવ સંસાર મેં પરિભ્રમણ કરતા હૈ ઔર નરક નિગોદ બાદિ કી

અગવાન મહાવીરે સ્વામીએ પરિજ્ઞાની પ્રરૂપણા કરી છે । દુ જોના કારણમૂત કર્મોના
 બંધનો નાશ કરવા માટે જીવને પરિજ્ઞાનું ધરણ અવશ્ય અહણ કરવું જોઈએ, જે
 પ્રમાણે અગવાને કહ્યું છે પરિજ્ઞાનો અર્થ છે સમ્યગ્જ્ઞાનં. પરિજ્ઞા બે પ્રકારની છે-
 (૧) જ્ઞ-પરિજ્ઞા અને (૨) પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા 'સાવધ વ્યાપારથી કર્મબંધ થાય છે'
 આ પ્રકારે સમજવું તે જ્ઞ-પરિજ્ઞા છે, અને કર્મબંધના કારણથી સાવધ વ્યાપારનો
 ત્યાગ કરી દેવો તે પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા છે. અહિં આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ કે-
 જૂતકાળમાં મેં મન, વચન, કાયથી સાવધ ક્રિયા કરી છે, કરાવી છે અને તેને
 અનુમોદન આપ્યું છે તથા વર્તમાન કાલમાં સાવધ ક્રિયા કરૂં છું, કરાવું છું, અને
 બીજા કરવાવાળાને અનુમોદન આપું છું આ પ્રમાણે મવિષ્યકાલમાં પણ સાવધ ક્રિયા
 કરીશ કરાવીશ અને બીજાને અનુમોદન આપીશ. આ પ્રમાણે અનેક તરિકાના બદા-બદા

સ્વલુ પ્રવેદિતા । તત્તદુઃસ્વકારણકર્મવન્ધસમુચ્છેદાર્થં જીવેન પરિણાજ્વર્યં શરણી
 કરણીયેતિ મગધતા પ્રવોષિતમિતિ ભાવઃ પરિણા=સમ્યગ્વબોધ' । પરિણા
 દ્વિવિધા જ્ઞ-પ્રત્યાગ્વ્યાન-મેદાત્ । 'સાવધવ્યાપારેણ કર્મવન્ધો ભવતી'તિ જ્ઞાનં
 જ્ઞ-પરિણા । કર્મવન્ધકારણસ્ય સાવધવ્યાપારસ્ય પરિણાગ પ્રત્યાગ્વ્યાન-પરિણા ।
 એવેદમવગન્તવ્યમ્-અતીતકાલે મનસા વાચા કાયેન ચ મયા સાવધ
 ક્રિયા કૃતા, કારિતા, અનુમોદિતા ચ, તથા વર્તમાનકાલે સાવધક્રિયાં કરોમિ,
 કારયામિ, કુર્વન્તમપ્યન્યમનુમોદયામિ । એવ યદિ મત્તિવ્યક્તકાલેઽપિ સાવધક્રિયાં
 કરિષ્યામિ, કારયિષ્યામિ કરિષ્યમાણમન્યમનુમોદયિષ્યામિ । હત્યમનેકવિષયા-
 વધવ્યાપાર કુર્વન્ જીવ સંસારે પરિભ્રમતિ, નરકનિગોદાઘનેકવિષદુસ્સહ્યાતનો

મગધાન્ મહાવેરે સ્વામીને પરિણાં કી પ્રરૂપણા કી હૈ । દુ સ્વો કે કારણમૂત કર્મો કે
 વન્ધે કો નોંધ કરેને કે લિંગ જીવ કો પરિણા કા શરણ અવરય પ્રહણ કરના ચાહિય,
 એસા મગધાન્ ન કહેા હૈ । પરિણાં કા અર્થ હૈ-સમ્યગ્જ્ઞાનં । પરિણાં દો પ્રકાર કો હૈ-
 જ્ઞ-પરિણા ઓર પ્રત્યાગ્વ્યાન પરિણા । સાવધ વ્યાપાર સે કર્મવન્ધ હોતા હૈ 'એસા જ્ઞાનના
 જ્ઞ-પરિણા હૈ । ઓર કર્મ વન્ધ કે કારણ સાવધ વ્યાપારોં કા પરિણાગ કર દેના પ્રત્યાગ્વ્યાન
 પરિણા હૈ । યહો યહ સમજના ચાહિય કિ-મૂતકાલ મેં મૈને મન, વચન, કાય સે સાવધ ક્રિયા
 કી, કરાઈ ઓર ઓસ કી અનુમોદનાં કી, તથા વર્તમાન કાલ મેં સાવધ ક્રિયા કરતા હૂં, કરતા
 હૂં ઓર દુસરે કરને વાલે કા અનુમોદન કરતા હૂં, । હેસી પ્રકાર મત્તિવ્યક્તકાલ મેં મી સાવધ
 ક્રિયા કરુઘા, કરાઘા, ઓર દુસરે કા અનુમોદન કરુઘા । હસ પ્રકાર મૈતિ-મૈતિ કા
 સાવધ વ્યાપાર કરતા હુઆ જીવ સંસાર મેં પરિભ્રમણ કરતા હૈ ઓર નરક નિગોદ આદિ કી

અજવાન મહાવીર સ્વામીએ પરિણાની પ્રરૂપણા કરી છે । દુઃખોના કારણમૂત કર્મોના
 બંધનો નાશ કરવા માટે જીવને પરિણાનું શરણ અવરય પ્રહણ કરવું જોઈએ, એ
 પ્રમાણે અર્જુનને કહ્યું છે પરિણાને અર્થ છે સમ્યગ્જ્ઞાનં. પરિણા બે પ્રકારની છે-
 (૧) જ્ઞ-પરિણા અને (૨) પ્રત્યાગ્વ્યાન-પરિણા 'સાવધ વ્યાપારથી કર્મબંધ સાથે છે'
 આ પ્રકારે સમજવું તે જ્ઞ-પરિણા છે, અને કર્મબંધના કારણથી સાવધ વ્યાપારોના
 ત્યાગ કરી દેવો તે પ્રત્યાગ્વ્યાન-પરિણા છે જોઈ આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ કે -
 મૂતકાળમાં મેં મન, વચન, કાયાથી સાવધ ક્રિયા કરી છે, કરાવી છે અને તેને
 અનુમોદન આપ્યું છે તથા વર્તમાન કાલમાં સાવધ ક્રિયા કરું છું, કરાવું છું, અને
 બીજા કરવાવાળાને અનુમોદન આપું છું આ પ્રમાણે મત્તિવ્યક્તકાલ પણ સાવધ ક્રિયા
 કરીશ, કરાવીશ અને બીજાને અનુમોદન આપીશ આ પ્રમાણે અનેક તરેહના બુદ્ધા-બુદ્ધા

ક્રિયાં કરોતિ । જાતિમરણમોચનાય=જાતિર્જન્મ, તદર્થે ભવાન્તરસુખપ્રાપ્ત્યર્થે
 શ્રમ્પાપાતાદિક્ સમાચરતિ । મરણાર્થમ્=મરણ યેષાં પિત્રાદીનાં સજાત, તદર્થે
 પિંઢદાનાદિક્રિયાસુ પ્રવર્તતે । યદ્વા મરણ=વધસ્તદર્થે, વધ નિમિત્તીકૃત્ય વૈરનિ
 યાંપનાર્થમ્ । યદ્વા-મરણાર્થ=મૃત્યુનિવૃત્ત્યર્થે મિથ્યાત્વબુદ્ધ્યા દેવીપૂજાદૌ
 ચલિદાનાદિકરણમ્ । મોચનમ્=આત્મન કર્મબંધાપગમસ્તદર્થે વિપરીતમત્યા
 પશ્ચામિતાપાદૌ પ્રાણ્યુપમર્દનકર્મણિ પ્રવર્તતે । તથા દુઃસ્વપતિષાતહેતુ=દુઃસ્વાનાં
 પ્રતિષાતો=વિદિ, સ્તસ્ય હેતુ ક્રિયાવિશેષ હિંસાદિક કરોતિ, યથા-અપાધિ-

પ્રતિષ્ઠા વગેરહ માં 'પૂજન' છે, ઉસકે લિખ મી મનુષ્ય પ્રાણિયાં કા ઉપમર્દનરૂપ હિંસા વગેરહ
 સાવધ ક્રિયાપેં કરતા છે ।

જન્મ ઓર મરણ સે છુટકારા પાને કે લિખ સાવધ ક્રિયાપેં કી જાતી છે ।
 'જાતિ'—જન્મ કે લિખ જૈસ બાગામી ભવ મ મુગ્ધ પ્રાપ્ત કરન કે ઉદ્દેશ સે બીજ
 શ્રમપાપાત—(અગ્નિ તથા પાણીમ પઢકર અથવા ઊપરસે ગિરકર મરના) જાતિ કા
 આચરણ કરતા છે । 'મરણ'—પિતા આદિ કા મરણ હોને પર ઉનકે લિખ પિંઢદાન આદિ
 ક્રિયાઓ મેં પ્રવૃત્ત હોતા છે । અથવા—મૃત્યુ કો નિમિત્ત બનાકર વૈર કા પ્રતિશોધ (વદછા) કેને
 કે લિખ પાપ કરતા છે । અથવા મૃત્યુ ટાલને કી મિથ્યાબુદ્ધિ સે દેવી વગેરહ કે લિખ ચલિદાન
 આદિ કરતા છે । સથા 'મોચન' કે લિખ અર્થાત્ અપના કર્મબન્ધ હટાને કે લિખ વિપરીતમતિ હો
 કર પશ્ચામિતાપ આદિરૂપ પ્રાણિ હિંસા મેં પ્રવૃત્ત હોતા છે । તથા 'દુઃસ્વપતિષાતહેતુ' દુઃસ્વો
 કો નિવારણ કરને કે લિખ હિંસા આદિ પાપ કરતા છે । જૈસે રોગ મિટાને કી બુદ્ધિ સે માંસ

(મૂર્તિ) આદિની પૂજા-પ્રતિષ્ઠા વગેરે પણ 'પૂજન' છે તેના માટે પણ જીવ, પ્રાણિઓનું
 ઉપમર્દનરૂપ હિંસા વગેરે સાવધ ક્રિયાઓ કરે છે

જન્મ અને મરણથી છુટવા માટે પણ સાવધ ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે જાતિ-જન્મ
 માટે, જેમ આગામી ભવમા મુખ પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જીવ અપાપાત (અગ્નિ કે પાણીમા
 પડીને મરવું ઉચેથી પડતું મૂકવું) આદિનું આચરણ કરે છે 'મરણ પિતા આદિના મરણ
 પ્રસંગે તેના માટે પિંઢદાન આદિ ક્રિયાઓમા પ્રવૃત્ત થાય છે, અથવા મૃત્યુ નિવારણ માટે
 મિથ્યાબુદ્ધિથી દેવી વગેરેને બલિદાન આદિ આપવા તથા 'મોચન' માટે અર્થાત્ પોતાના
 કર્મબંધને દૂર કરવા માટે વિપરીત મતિથી પશ્ચામિતાપ આદિરૂપ હિંસામા પ્રવૃત્ત થાય છે
 તથા 'દુઃસ્વપતિષાતહેતુ'—દુઃસ્વો નિવારણ કરવા માટે હિંસાઆદિ પાપ કરે છે જેમ રોગ

ટીકા—‘અસ્ય’ ઇતિ-અસ્ય=પ્રત્યક્ષમનુભૂયમાનસ્ય વારિતરજ્જ્વલ્લજ્વલ્લનતરસ્ય, સન્ધ્યારાગવન્તરિતમદ્ગુરસ્ય જીવિતસ્ય=જીવનસ્ય ચિરસુગ્ધાર્યમપરિજ્ઞાતકર્મા જીવ કર્મવન્ધહેતુમૂતેષુ ક્રિયાવિશેષણ પ્રવર્તેતે । યથા-જીવનાર્થ લાવકૃતિચિત્રાદિપક્ષિણામ્, અનમેષમૃગમૃગરાજાદિપક્ષીનાં વધરૂપધોરકર્મસમાચરણમ્ । તથા-પરિવન્દન-માનન-પૂજનાય, તત્ર-પરિવન્દન=પ્રશંસા, તદર્થ, યથા-સ્વગ્ન્યાતિપ્રાપ્ત્યર્થ સાપરાધ-નિરપરાધ-પ્રાણિનાં હિંસનમ્ । માનનમ્=અભ્યુત્થાનાસનદાનાદિરૂપ સત્કાર, સ્વાક્ષા સ્વીકારો વા, તદર્થમ્, યથા-માનનાર્થ પરેષાં હિંસનાદિકરણમ્ । પૂજનમ્-સ્તવસ્તાદિ પુરસ્કાર, પ્રતિમાદીનાં પૂજાપતિષ્ઠાદિ ચ, તદર્થ, પ્રાણ્યુપમર્દનરૂપહિંસાદિસાધય

ટીકાર્થ—પ્રત્યક્ષ અનુભવ ક્રિયે જાને થાઈ, જલકૌ તરજ્જુ કે સમાન અતિગાય થ્વલ, સન્ધ્યા કી છાલિમા કે સમાન મદ્ગુર—જીવન કે ચિરકાલીન સુસ્થ કે લિપ્ અપરિજ્ઞાતકર્મા જીવ કર્મવન્ધ કી કારણમૂત ક્રિયાઓ મ પ્રવૃત્ત હોતા હૈ । જેસે—જીવિત રહન કે લિપ્, છાવા, તંત્ર આદિ પક્ષિમા કા ઝોર બકરા, મેઢા, હિરન ઇવ સિંહ આદિ પક્ષીઓ કા વધરૂપ ધોર પાપકર્મ કા આચરણ કરના ।

તથા પરિવન્દન, માનન ઓર પૂજન કે લિપ્ જીવ પાપકર્મ કરતા હૈ । ‘પરિવન્દન’ કા અર્થ હૈ પ્રશંસા । પ્રશંસા કે લિપ્ સાપરાધ ઓર નિરપરાધ પ્રાણિઓ કા ઘાત ક્રિયા જાતા હૈ । ઊઠકર સ્પર્શ હોના, આસન દેના આદિ સત્કાર, અથવા અપની આજ્ઞા સ્વીકાર કરાના ‘માનન’ કહલાતા હૈ, ઇસ કે લિપ્ મી દૂસરા કી હિંસા કી જાતી હૈ । રત્નો ઓર વસ્ત્રો આદિ કા પુરસ્કાર ‘પૂજન’ કહલાતા હૈ, ઓર પ્રતિમા આદિ કી પૂજા—

ટીકાર્થ—પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવામા આવેલા જલના તરંગોની સમાન અતિશય થ્વલ, સન્ધ્યાની લાલાશ (રાતાપણી)ની સમાન મદ્ગુર જીવનના લાગ સમયના મુખ માટે અપરિજ્ઞાતકર્મા જીવ કર્મવન્ધની કારણમૂત ક્રિયાઓમા પ્રવૃત્ત થાય છે જેવી રીતે જીવિત રહેવા માટે છાવા તેતર, આદિ પક્ષીઓના અને બકરા, મેઢા, હરણ એ પ્રમાણે સિંહ આદિ પશુઓના વધરૂપ ધોર પાપકર્મનું આચરણ કરવું

તથા પરિવન્દન માનન અને પૂજન માટે પણ જીવ પાપ કરે છે ‘પરિવન્દન’નો અર્થ છે—પ્રશંસા, પ્રશંસા માટે અપરાધવાળા અને અપરાધ વિનાના પ્રાણીઓનો ઘાત કરવામાં આવે છે ઉઠીને ઉભા થઈ જવું આસન આપવું આદિ સત્કાર અથવા પોતાની આજ્ઞા સ્વીકાર કરાવવી તે ‘માનન’ કહેવાય છે, તે માટે પણ બીજાની હિંસા કરવામાં આવે છે રત્ન અને વસ્ત્રો આદિનો પુરસ્કાર તે પૂજન કહેવાય છે, અને પ્રતિમા

મૂલમ્—એવાવતિ સજ્જાવતિ લોગસિ કર્મસમારમા પરિજાણિયજ્ઞા
મવતિ ॥ સૂ ૧૧ ॥

છાયા—એતાવન્ત સર્વે લોકે કર્મસમારમ્મા પરિજ્ઞાતવ્યા મવતિ ॥ સૂ. ૧૧ ॥

ટીકા—‘એતાવન્ત’ इति—લોકે=જિનશાસને કર્મસમારમ્મા=‘કર્મવચહેતવ’
ક્રિયાવિશેષા સર્વે એતાવન્તઃ । કૃતકારિતાનુમોદિતમેદેન ત્રિવિધાના કર્મસમાર-
મ્માણાં પ્રત્યેકમતીતવર્તમાનાનાગતત્રયમેદેન નવવિધાનાં પુનર્મનોવાકકાયમેદેન
પ્રત્યેક પ્રૈવિધ્યે સતિ સપ્તવિંશતિર્મદ્ધા મવન્તીતિ રીત્યા પૂર્વકયિતસપ્તવિંશતિ-
મદ્ધવન્ત , ન તુ તેમ્પોઽધિકા इत्यर्थ । એતે ચ કર્મસમારમ્મા’ પરિજ્ઞાતવ્યા મવન્તિ,
એત્પરિજ્ઞાનાર્થે યત્નો વિધેય इत्यर्थ । જ્ઞાતે સતિ પુન પુનરસ્યાનુસ્મરણ કરણીય, ન
ત્વમ્ પ્રમાદ કાર્ય इति भाव ॥ સૂ ૧૧ ॥

કર્મસમારમ્મપરિજ્ઞાનમ્ય ફલમાદ—‘જસ્સેતે ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—જિનશાસન મેં જ્ઞાતે કર્મસમારમ્મ જાનને યોગ્ય હૈં ॥ સૂ ૧૧ ॥

ટીકાર્થ—જિનશાસન મેં કર્મવચ્ચ કે કારણ જ્ઞાતે હી હૈં । કૃત, કારિત, ઔર અનુ-
મોદિત કે મેદ સે ત્રીન પ્રકાર કે કર્મસમારમ્માકા અતીત વર્તમાન ઔર મભિષ્ય કાલ કે
સાથ ગુણાકાર કરને પર નૌ મેદ હોતે હૈં । યે નૌ મેદ મન, વચન, કાય કે મેદસે સચાઈસ
મદ્ધરૂપ હો જાતે હૈં । ઇસ પ્રકાર સચાઈસ તરહ કે કર્મસમારમ્મ જાનને યોગ્ય, જ્ઞાતે ન
કમ હૈં ઔર ન અધિક હૈં । ઉન્હેં જ્ઞાનન કે લિપ્ત યત્ન કરના યોગ્ય । જ્ઞાન કેને કે પશ્ચાત્
તેનકા બાર—બાર સ્મરણ કરના યોગ્ય । ઇસ વિષય મેં પ્રમાદ નહીં કરના યોગ્ય ॥ ૧૧ ॥

કર્મસમારમ્મ કે જ્ઞાનકા ફલ મતલાતે હૈં—‘જસ્સેતે ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—જિનશાસનમાં આપેલા કર્મસમારમ્મ જાણવા યોગ્ય છે (૧૧)

ટીકાર્થ—જિનશાસનમાં કર્મવચ્ચ ધના કારણ આપેલા છે કરવું કરાવવું અને અનુ-
મોદન આપવું આ લેક્ષી ત્રણ પ્રકારના કર્મસમારમ્મોને બૂતકાલ, વર્તમાન અને ભવિષ્ય
કાલની સાથે ગુણાકાર કરવાથી નવ લેક્ષ થાય છે આ નવ લેક્ષ મન, વચન, કાયાના લેક્ષથી
સત્તાવીસ ભગરૂપ થઈ જાય છે એ પ્રમાણે સત્તાવીસ તરેહના કર્મસમારમ્મોને જાણવા જોઈએ.
જોનાથી જોછા નથી અને અધિક પણ નથી તેને જાણવા માટે યત્ન કરવો જોઈએ જગ્યા
પછી તેનું વારંવાર સ્મરણ કરવું જોઈએ આ વિષયમાં પ્રમાદ નહિ કરવો જોઈએ (૧૧)

કર્મસમારમ્મના જ્ઞાનનું ફળ બતાવે છે —‘જસ્સેતે ’ इत्यादि

વિધ્વસનસુદ્ધયા માસ મક્ષયતિ, મદિરાદિક પિબતિ, ઘનસ્પતિમૂલત્વરૂપપ્રતિયાસાદિ
શતપાક્સસપાકાદિતૈભ્યં વહ્નિવનસ્પત્યાધારમ્મં કરોતિ । અથ કારિતાનુમોદિત
ભૂતમવિષ્ણુત્કાલાદિમેદેન કર્મસમારમ્મરૂપા ક્રિયાવિશેષા અન્યેઽપ્યવગન્તભ્યાઃ ।

પ્રથમપરિશ્ચાતકર્મતયા સસારિણો जीवा कर्मसमारम्ररूपैः क्रियाविशेषै
ससारे सर्वदिक्षु परिभ्रमन्तो विविधयोनिषु दुःखमेव प्राप्नुवन्तीति विज्ञाय भव्य
कर्मसमारम्ररूपा सकलसावधन्नियाविशेषास्त्याज्या इति भाव ॥ सू १० ॥

કર્મસમારમ્મરૂપાન્ ક્રિયાવિશેષાન્ અનુસ્મારયિતુ માગુક્તમપિ પુનઃ કથયતિ-
'પયાવતિ' ઇત્યાદિ ।

સાતા હૈ, મદિરા આદિ का पान करता है, घनस्पति की अड़, छाल, पत्ता, रस बगैर
निकालता है, शतपाक एव सहस्रपाक आदि तैला के लिए अग्नि और वनस्पति आदि का
आरम्भ करता है । यहाँ कराना और अनुमोदन करना तथा भूत, भविष्य काल आदि के
मेद से कर्मसमारम्भरूप अन्य क्रियाएँ भी समझ लेनी चाहिए ।

इस प्रकार अपरिश्चातपापकर्मा होने के कारण ससारी जीव कर्मसमारम्भरूप क्रियाओं
द्वारा संसार में समस्त दिशाओं में भ्रमण करते हुए नाना योनियों में दुःख का ही अनुभव
करते हैं । ऐसा समझकर भव्य जीवों को पापकर्मघनक सावध क्रियाओं का त्याग करना
चाहिए ॥ सू० १० ॥

કર્મસમારમ્મરૂપ ક્રિયાવિશેષો का स्मरण कराने के लिए पूर्वोक्त अर्थ को फिर कहते
हैं—“पयावति ” इत्यादि ।

મગઠવાની છુદિથી માસ ખાય છે, મદિરા વગેરેનું પાન કરે છે, વનસ્પતિના મૂળ, છાલ,
પાદદા રસ વગેરે કાઢે છે શતપાક, સહસ્રપાક આદિ તૈલો માટે અગ્નિ અને વનસ્પતિ
આદિનો આરંભ કરે છે આદિ કરાવવું અને અનુમોદન આપવું, તથા ભૂત ભવિષ્ય
કાલ આદિ ના લેઠથી કર્મસમારભરૂપ અન્ય ક્રિયાઓ પણ સમજ લેવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે અપરિશ્ચાતપાપકર્મો ધોવાના કારણે, સસારી જીવ કર્મસમારભરૂપ
ક્રિયાઓદ્વારા સંસારમાં, સમસ્ત દિશાઓમાં ભ્રમણ કરતો અનેક યોનિઓમાં દુઃખ
નોજી અનુભવ કરે છે આ પ્રમાણે સમજીને ભવ્ય જીવોએ પાપકર્મજનક સાવધ
ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (સૂ૦ ૧૦)

કર્મસમારભરૂપ ક્રિયાવિશેષોનું સ્મરણ કરાવવા માટે પૂર્વોક્ત અર્થને ફરી
કહે છે —‘પયાવતિ’ ઇત્યાદિ

સકાશાન્મયા સાક્ષાત્ શ્રુત તદ્ બ્રવીમિ=કથયામિ ન તુ સ્વબુદ્ધિપરિકલ્પિતમ્ । યત્ સ્વબુદ્ધયા કથને શ્રુતજ્ઞાનસ્યાવિનયો ભવતિ, કિન્ચ-છમ્પસ્થાના દૃષ્ટ્યોપ્યપૂર્ણા ભવન્તિ તસ્માદ્ યથાભગવત્પ્રતિપાદિતમેવ ત્વાં બ્રવીમિ=ઉપદિશામીત્યર્થઃ । અત્ર સદ્બ્રહ્મગાયા-

“મુખ્યાણસ્ત અવિનયો, પરિહરણિજ્ઞો મુશાહિલાસીર્હિ ।

છઝમત્યાણ દિદ્ધી, પુષ્ણા નત્યિ ચિ મૃદ્ય ફ્જ્જા ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

સાવધક્રિયાયા પદ્મજીવનિકાય પ્રતિ શસ્ત્રવદુપધાતકતયા સાવધક્રિયા-સ્વરૂપબોધકસ્ય પ્રથમાધ્યયનસ્ય શસ્ત્રપરિજ્ઞા વ્યપદેશ ॥ ૧૨ ॥

પ્રથમાધ્યયનસ્ય પ્રથમોદ્દેશ સમ્પૂર્ણ. ॥ ૧-૧ ॥

મુનિકા વિચરના જો તીર્થંકર ભગવાન્ મહાવીર કે સનિષ્ઠ મૈને સાક્ષાત્ સુના હૈ વહી ‘બ્રવીમિ’=મેં કહતા હૂં, અપની બુદ્ધિસે કલ્પિત નહીં કહતા । અપની બુદ્ધિસે-તીર્થંકરની શાળી કી અપજ્ઞા ન રસ્તે હુવ કથન કરને સે શ્રુતજ્ઞાન કા અવિનય હોતા હૈ । દૂસરી બાત યહ હૈ કિ છમ્પસ્થ કી દૃષ્ટિ મૌ અપૂર્ણ હોતી હૈ, અત ભગવાન્ દ્વારા પ્રતિપાદિત તત્ત્વ હી મૈ તુમ સે કહતા હૂં । યહો યહ સદ્બ્રહ્મગાથા હૈ —

“સુસ કે અભિલાપી મન્યો કો શ્રુતજ્ઞાન કે અવિનય કા ત્યાગ કરના ચાહિય છમ્પસ્થો કી દૃષ્ટિ પૂર્ણ નહીં હોતી, એસા યહો ‘ઇતિ’ શબ્દ સે સૂચિત ક્રિયા ગયા હૈ” ॥ ૧ ॥

સાવધ ક્રિયા પદ્મજીવનિકાય કે લિય શસ્ત્ર કે સમાન ઘાતક હૈ, અત સાવધ ક્રિયાકે સ્વરૂપકે બોધક ફ્સ પ્રથમ અધ્યયન કા શસ્ત્રપરિજ્ઞા નામ હુઆ હૈ ॥ સુ ૧૨ ॥

પ્રથમ અધ્યયનકા પ્રથમ ઉદ્દેશ સમ્પૂર્ણ ॥ ૧-૧ ॥

વિચરતુ જે તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર પાસે મે સાક્ષાત્ સામળ્યુ છે, તેજ ‘બ્રવીમિ’=હું કહું છું, પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પિત કહેતો નથી. પોતાની બુદ્ધિથી-તીર્થંકરની શાળીની અપેક્ષા નહીં શાળીને કહીએ તો શ્રુતજ્ઞાનનો અવિનય થાય છે બીજી વાત એ છે કે—છમ્પસ્થની દૃષ્ટિ પણ અપૂર્ણ હોય છે, તે કારણથી ભગવાન દ્વારા પ્રતિપાદન કરાએલું તત્ત્વજ્ઞ હું તમને કહું છું અહિં આ સદ્બ્રહ્મગાથા છે—

“મુખના અભિલાપી મન્યોએ શ્રુતજ્ઞાનના અવિનયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ છમ્પસ્થોની દૃષ્ટિ પૂર્ણ હોય નહીં. એ પ્રમાણે ‘ઇતિ’ શબ્દથી સૂચના કરવામાં આવી છે”(૭)

સાવધ ક્રિયા પદ્મજીવનિકાય માટે શસ્ત્ર (હથીઆર) સમાન ઘાતક છે એ કારણથી સાવધ ક્રિયાના સ્વરૂપનો બોધ કરાવનાર આ પ્રથમ-અધ્યયન છે, તેનું શસ્ત્રપરિજ્ઞાનામ પદ્યુ છે

નામક પ્રથમ અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશ

અ પાર્શ્વ (૧-૧)

મૂલમ્—જસેતે લોગંસિ કમ્મસમારમા પરિણાયા મવતિ સે હુ મુણી પરિણાયકમ્મે-તિવેમિ ॥ સુ. ૧૨ ॥

છાયા—યસ્ય एते लोके कर्मसमारम्भा परिज्ञाता भवन्ति स खलु मुनि परिज्ञातकर्मा, इति ग्रवीमि ॥ मु. १२ ॥

ટીકા—‘યસ્ય’ इति—लोके यस्य=मन्यजीवस्य एते=भागुक्ता कर्मसमारम्भा = ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मण समुत्पादका, सावधक्रियाविशेषा इत्यर्थ. परिज्ञाता भवन्ति=‘ एते हिंसादयः सप्तविंशतिभङ्गवन्तः सावधक्रियाविशेषा आत्मनः कर्मबन्धे हेतवो भवन्ति ’ इत्येवं ज्ञपरिज्ञया ज्ञाता भवन्ति स परिज्ञातकर्मा=ज्ञपरिज्ञया कर्मबन्धनिवन्धनत्वेन विज्ञाय, प्रत्याग्न्यानपरिज्ञया परित्यक्तसकलमावधक्रियाविशेषो निश्चयेन मुनि=सर्वसावधक्रियोपरतिप्रतिज्ञावान् भवतीत्यर्थ ।

इति=आत्मतन्त्रस्वरूपनिरूपण, कर्मबन्धहेतुभूतसकलसावधक्रियास्वरूपप्रदर्शन, सावधक्रियानિવૃત્તિપુરસ્સર મુનેર્વિહરણ એતિ યત્ તીર્થક્લરમ્ય મગવતો મહાવીરસ્ય

મુસાર્ય—लोक में जो कर्मसमारम्भ जान लेता है, वह मुनि निश्चय से परिज्ञातकर्मा है, ऐसा मैं कहता हूँ ॥ सु. १२ ॥

ટીકાર્ય—लोक में जिस मन्य को पूर्वोक्त कर्मसमारम्भ अर्थात् ज्ञानावरणीय आदि आठ कर्मों के उत्पादक सावधव्यापार ज्ञात हो जाते हैं, अर्थात् जो पूर्वोक्त सप्ताईस भगों वाले हिंसादिक क्रियाविशेषों को अपने कर्मबन्धों का कारण समझ लेता है, वह परिज्ञात-कर्मा है । जो ज्ञ-परिज्ञा से कर्मबन्ध का कारण समझ कर प्रत्याग्न्यान परिज्ञा से सम्पूर्ण सावध क्रिया काका त्याग करता है वह निश्चय से परिज्ञातकर्मा मुनि है ।

‘ ति वेमि ’ इति=इस प्रकार का आत्मा के स्वरूप का निरूपण, कर्मबन्ध के कारणभूत समस्त सावध व्यापारों के स्वरूप का प्रदर्शन, और सावध क्रिया की निवृत्तिपूर्वक

મુસાર્ય—જોકમાં જે કમ સમારમ્ભને બાણી લે છે, તે મુનિ નિશ્ચયથી પરિજ્ઞાત કર્મા છે એ પ્રમાણે હું કહું છું (સુ. ૧૨)

ટીકાર્ય—જોકમાં જે મન્ય જીવને પૂર્વોક્ત કર્મસમારમ્ભ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોનો ઉત્પાદક સાવધ વ્યાપાર બહુવામાં આવી બાય છે અર્થાત્ જે પૂર્વે કહેલા સત્તાવીસ બહોવાળા હિંસાદિક્રિયાવિશેષોને પોતાના કર્મબંધનું કારણ સમજી લે છે તે પરિજ્ઞાતકર્મા છે જે જ્ઞ-પરિજ્ઞાથી કર્મબંધનું કારણ સમજીને પ્રત્યાગ્ન્યાન-પરિજ્ઞાથી સમ્પૂર્ણ સાવધ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે છે તે નિશ્ચયથી પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિ છે

‘ ति वेमि ’—इति=अप्रमाणे आत्माना स्वरूपं निरूप्य, कर्मबन्धनं कारणभूत समस्त सावध व्यापारानां स्वरूपं प्रदर्शन, अने सावध क्रियानी

સકાશાન્મયા સાક્ષાત્ શ્રુત તદ્ બ્રવીમિ=કથયामि ન તુ સ્વબુદ્ધિપરિકલ્પિતમ્ । યત્ સ્વબુદ્ધયા કથને શ્રુતજ્ઞાનસ્યાવિનયો ભવતિ, કિન્ન-છન્નસ્યાના દૃષ્ટ્યોપ્યપૂર્ણા ભવન્તિ તસ્માદ્ યથાભગવત્તત્તિપાદિતમેવ ત્વાં બ્રવીમિ=ઉપદિશામીત્યર્થઃ । અત્ર સદ્ગ્રહગાથા-
“સુખાણસ્સ અવિણ્ણો, પન્નિરણિજ્જો સુદ્ધાહિલાસીર્હિ ।

છત્તમત્થાણ દિટ્ઠી, પુણ્ણા ણત્થિ ત્તિ સૂચય ઇણા ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

સાવધક્રિયાયા પદ્મજીવનિકાય પ્રતિ શસ્ત્રવદુપધાતકતયા સાવધક્રિયા-
સ્વરૂપબોધકસ્ય પ્રથમાધ્યયનસ્ય શસ્ત્રપરિજ્ઞયા વ્યવદેશઃ । ॥ સુ ૧૨ ॥

પ્રથમાધ્યયનસ્ય પ્રથમોદ્દેશઃ સમ્પૂર્ણઃ ॥ ૧-૧ ॥

મુનિકા વિચરના જો તીર્થંકર ભગવાન્ મહાવીર કે સન્નિકટ મૈને સાક્ષાત્ સુના હૈ વહી ‘બ્રવીમિ’=મેં કહતા હું, અપની બુદ્ધિસે કન્પિત નહીં કહતા । અપની બુદ્ધિસે-તીર્થંકરની બાણીની અપેક્ષા ન રસતે હુપ કથન કરને સે શ્રુતજ્ઞાન કા અવિનય હોતા હૈ । દૂસરી બાત યહ હૈ કિ છન્નસ્થની દૃષ્ટિ મી અપૂર્ણ હોતી હૈ, અત ભગવાન્ દ્વારા પ્રતિપાદિત તત્ત્વ હી મૈ તુમ સે કહતા હું । યહૌ યહ સદ્ગ્રહગાથા હૈ —

“સુખ કે અભિલાષી ભવ્યોં કો શ્રુતજ્ઞાન કે અવિનય કા ત્યાગ કરના ચાહિપ્ છન્નસ્થોં કી દૃષ્ટિ પૂર્ણ નહીં હોતી, એસા યહૌ ‘ઇતિ’ શબ્દ સે સૂચિત કિયા ગયા હૈ” ॥ ૧ ॥

સાવધ ક્રિયા પદ્મજીવનિકાય કે લિપ્ શસ્ત્ર કે સમાન ઘાતક હૈ, અત સાવધ ક્રિયાકે સ્વરૂપકે બોધક હસ પ્રથમ અધ્યયન કા શસ્ત્રપરિજ્ઞા નામ હુઆ હૈ ॥ સુ ૧૨ ॥

પ્રથમ અધ્યયનકા પ્રથમ ઉદ્દેશ સમ્પૂર્ણ ॥ ૧-૧ ॥

વિચરવું જે તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર પાસે મે સાક્ષાત્ સામઞ્યું છે, તેજ ‘બ્રવીમિ’=હું કહું છું, પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પિત કહેતો નથી. પોતાની બુદ્ધિથી—તીર્થંકરની બાણીની અપેક્ષા નહીં રાખીને કહીએ તો શ્રુતજ્ઞાનનો અવિનય થાય છે બીજી વાત એ છે કે—છન્નસ્થની દૃષ્ટિ પણ અપૂર્ણ હોય છે, તે કારણથી ભગવાન દ્વારા પ્રતિપાદન કરાયેલું તત્ત્વજ્ઞ હું તમને કહું છું અહિં આ સદ્ગ્રહગાથા છે—

“સુખના અભિલાષી ભવ્યોએ શ્રુતજ્ઞાનના અવિનયનો ત્યાગ કરવો બોધ્યો છે છન્નસ્થોની દૃષ્ટિ પૂર્ણ હોય નહીં. એ પ્રમાણે ‘ઇતિ’ શબ્દથી સૂચના કરવામાં આવી છે”(૭)

સાવધ ક્રિયા પદ્મજીવનિકાય માટે શસ્ત્ર (હથીઆર) સમાન ઘાતક છે એ કારણથી સાવધ ક્રિયાના સ્વરૂપનો બોધ કરાવનાર આ પ્રથમ-અધ્યયન છે, તેનું શસ્ત્રપરિજ્ઞાનામ પડ્યું છે

નામક પ્રથમ અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશ

સ પૂર્ણ (૧-૧)

અથ પ્રથમાધ્યયનસ્ય

દ્વિતીયોદ્દેશઃ ।

પ્રથમોદ્દેશે સામાન્યરૂપેનાત્મનઃ સ્વરૂપં નિરૂપિતમ્, તસ્યૈવ વિશેષરૂપેણ
બોધનાય દ્વિતીયોદ્દેશઃ પ્રારમ્ભ્યતે, તસ્યેદમાદિમુત્રમ્—‘અદ્વૈ’ ઇત્યાદિ ।

તથા—ઇહ ‘પૂર્વમવસ્મૃતિરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાન ન મવતિ કેનાન્નિ’—વિતિ
પ્રથમોદ્દેશે નિગદિતમ્, અથ તત્ કય ન મવતીતિ જિજ્ઞાસાયામુચ્યતે—‘અદ્વૈ’
ઇત્યાદિ ।

પ્રથમ અધ્યયનકા

દ્વિતીય ઉદ્દેશ ॥

પહેલે ઉદ્દેશ મેં સામાન્યરૂપસે આત્મા કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ ક્રિયા ગયા છે । અવ
વિશેષરૂપ સે આત્મા કા સ્વરૂપ સમજાને કે ઉદ્દેશ્ય સે દૂસરા ઉદ્દેશ આરમ્ભ ક્રિયા જાતા છે,
તસકા યહ આદિસૂત્ર છે—‘અદ્વૈ’ ઇત્યાદિ ।

તથા—પહેલે ઉદ્દેશમેં વતછપાયા ગયા થા કિ—કિન્હી—કિન્હી જીવો કો પૂર્વ મવ કા
સ્મરણરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાન નહીં હોતા । વહ જ્ઞાન કયો નહીં હોતા ’ પેસી જિજ્ઞાસા હોને પર
કહતે હૈ—‘અદ્વૈ’ ઇત્યાદિ ।

પહેલા અધ્યયનનો - બીજો ઉદ્દેશ.

પહેલા ઉદ્દેશમાં સામાન્યરૂપથી આત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું
છે હવે વિશેષરૂપથી આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવાના ઉદ્દેશથી બીજા ઉદ્દેશનો આરમ્ભ
કરવામાં આવે છે, તેનું આ આદિસૂત્ર છે—‘અદ્વૈ’ ઇત્યાદિ

તથા—પહેલા ઉદ્દેશમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—કેાઈ—કેાઈ જીવોને પૂર્વ
મવના સ્મરણરૂપ વિશિષ્ટ—ઉત્તમ અસાધારણ જ્ઞાન થતું નથી. તે જ્ઞાન કેમ થતું નથી ?
એવી જિજ્ઞાસા થવાથી કહે છે—‘અદ્વૈ’ ઇત્યાદિ.

તથા-અયમાત્મા પરિગ્રાતકર્મતયા સકલસાવધક્રિયાનિવૃત્ત સન્ મુનિ
મૈત્રીત્યુપદિષ્ટમ્, અથ ય' પુનરપરિજ્ઞાતકર્મા સ સ્વલુ કીદૃશો મત્રતીત્પાકાદ્ધ્યા-
યામાહ-'અદૃ' ઇત્યાદિ ।

અદૃ લોએ પરિજુણે દુસ્મવોહે અવિજાણએ, અસ્મિ લોએ પન્વહિએ તત્ય તત્ય
પુદો પાસ, આતુરા અસ્મિ પરિતાવેતિ ॥૬ ૧॥

છાયા—

આર્ત લોક. પરિઘૂન (પરિજીર્ણ) દુ સવોધ. અવિજ્ઞાનક અસ્મિન્ લોકે
મન્યધિતે તત્ર તત્ર પૃથક્ પથ, આતુરા અસ્મિન્ પરિતાપયન્તિ ॥ ૬ ૧ ॥

તથા-યહ કહા જા જુકા હૈ કિ આત્મા કર્મો કા સ્વરૂપ સમજ કર, ઓર સમસ્ત
સાવધ વ્યાપારો સે વિરત હો કર મુનિ હો જાતા હૈ, મગર જિસન કર્મો કા સ્વરૂપ નહીં
સમજા હૈ, ઠસ આત્મા કી કૈસી સ્થિતિ હોતી હૈ ? પેસી જિજ્ઞાસા હોને પર કહતે હૈ—
'અદૃ' ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—(કર્મબંધ કા સ્વરૂપ ન સમજને વાળા) આર્ત લોક પરિજીર્ણ હૈ—અસમર્થ
હૈ, વોધ પાને મે બગાડ હૈ, અજ્ઞાન હૈ, ઇસ લોક મેં વ્યથિત હૈ, પૃથક્-પૃથક્ જીવો કો
વેસો । જે આતુર-અજ્ઞાની-હોકર જીવોકો પરિતાપ પહુંચાતે હૈ ॥ ૧ ॥

તથા-જો પ્રમાણે કહી ચૂકયા છીએ કે આત્મા કર્મોના સ્વરૂપને સમજીને અને
સમસ્ત સાવધ વ્યાપારોથી વિરત (ફર) થઈને મુનિ થઈ જાય છે, પણ જો આ કર્મોના
સ્વરૂપને સમજ્યા નથી તે આત્માની સ્થિતિ કેવી થાય છે ? જોવી જિજ્ઞાસા થવાથી
કહે છે - 'અદૃ' ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—(કર્મબંધના સ્વરૂપને નહીં સમજવાવાળા) આર્તલોક પરિજીર્ણ છે
અસમર્થ છે જોય પામવામાં અશક્ત છે અજ્ઞાન છે આ લોકમાં હું ખી છે બધા-બધા
જીવોને જુઓ તે આતુર-અજ્ઞાની થઈને જીવોને પરિતાપ પહોંચાડે છે (૧)

ટીકા-

લોકઃ=પૃથિવ્યાદિપદ્ધત્તજીવનિકાય. સ્વલુ જ્ઞાનાવરણીયાદિવિષકર્મભવ
 હેતુમૂતસાવધક્રિયાવિશેષસ્વરૂપાનવબોધેન આર્ત. = વિષયસુખતૃણાવ્યાકુલો ભવતિ ।
 અત એવ પરિણનઃ=શારીરમાનસાદિદુઃસ્વાનલસતપ્ત । યદ્વા-પરિજીર્ણ=શાયાપશ્ચમિક
 માત્રામાત્રેન મોક્ષમાર્ગમણ્ણત્તાવસમ., અત એવ-દુ સમોઘ=બ્રહ્મદત્તવચરણકરણ
 શિષ્તાં ગ્રહીતુમસમર્થ, અત એવ અવિજ્ઞાનકઃ=સમ્યગ્જ્ઞાનરહિતો ભવતિ, અત એવ
 પૂર્વમવસ્મૃતિરૂપમપિ વિચિત્રં જ્ઞાન ન મયતીતિ ભાવઃ । 'પદ્મ' ઇતિ પદેન શિષ્યેતિ
 સંબોધનપદસ્યાધ્યાહાર —હે શિષ્ય ! પ્રવ્યયિતે=પૂર્વોપાર્જિતકર્મોદયેન શુષા

ટીકાર્થ-લોક અર્થાત્ પૃથિવીકાય આદિ છઠ પ્રકાર કે જીવ, જ્ઞાના
 વરણ આદિ આઠ પ્રકાર કે કર્મો કે કન્યકે કારણમૂત સાવધ વ્યાપારો કા સ્વરૂપ ન
 સમજકર આર્ત હોતે હૈં-વિષયસુખ કી તૃણા સે વ્યાકુલ હોતે હૈં । અતપ્ચ વે શારીરિક ઔર
 માનસિક દુઃસ્વો કી આગ સે સસ્ર હૈં । અથવા શાયોપશમિક માવો કે અમાવ કે કારણ
 મોક્ષમાર્ગ મેં પ્રવૃત્તિ નહીં કર સકતે । હસી કારણ વે બ્રહ્મદત્ત કી તરહ વરણ ઔર
 કારણ કી શિક્ષા લેને મેં મી અસમર્થ હૈં । યેસે જીવ અવિજ્ઞાનક અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન
 સે રહિત હોતે હૈં, હસી કારણ ંહે પૂર્વ મવ કી સ્મૃતિરૂપ વિશિષ્ટ (જાતિસ્મરણ) જ્ઞાન
 મી નહીં હોતા ।

'પદ્મ' (વેસો) હસ પદ કે દ્વારા શિષ્ય કે સંબોધન કા અધ્યાહાર કિયા
 ગયા હૈ । હે શિષ્ય ! પૂર્વોપાર્જિત કર્મો કે ઉદય સે મૂલ, વ્યાસ, ત્રાસ, ઈષ્ટવિચોઢ,

ટીકાર્થ-લોક અર્થાત્ પૃથ્વીકાય આદિ છ પ્રકારના જીવસમૂહ જ્ઞાનાવરણ
 આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોના બધના કારણે સાવધ વ્યાપારોના સ્વરૂપને નહિ સમજીને
 આર્ત થાય છે વિષય સુખની તૃણાથી વ્યાકુલ થાય છે તે કારણથી તે શારીરિક
 અને માનસિક દુઃખોની આગથી સતત-ખૂબતપેલા છે અથવા શાયોપશમિક આવેના
 અમાવના કારણે મોક્ષમાર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી એ કારણથી તે બ્રહ્મદત્તની
 પદે વરણ અને કસુની શિક્ષા લેવામા પણ અસમર્થ છે, એવા જીવ અવિજ્ઞાનક
 અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનથી રહિત હોય છે આ કારણથી તેને પૂર્વમવની સ્મૃતિરૂપ વિશિષ્ટ
 (જાતિસ્મરણ) જ્ઞાન પણ થતુ નથી

'પદ્મ' (વેસો-સુવે) આ પદથી 'શિષ્યના સંબોધનનું અધ્યાહાર કરવામાં
 આવ્યું છે; હે શિષ્ય ! પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના ઉદયથી મૂળ, વાસ, ત્રાસ, ઈષ્ટવિચોઢ,

વિપાસા-ત્રાસ પ્રિયવિયોગા-સધિ-વ્યાધિ-પરિપીઢિતે, અસ્મિન્ લોકે તત્ર-તત્ર=સર્વ
પ્રાણિણુ પૃથક્=પ્રત્યેક પદ્ય । આતુરા.=વિપયમુલ્લભ્યાવ્યાકુલા અજ્ઞાનિન. અસ્મિન્
લોકે પરિતાપયન્તિ=પૃથિવ્યાદિજીવાન્ પરિપીઢયન્તિ, इति पश्येत्यर्थः ।

યદ્વા-લોક.-પદ્મજીવનિકાય', આર્ત=પરિપીઢિતઃ અસ્તીતિ શેષ ।
કુત' કારણાદ્ આર્ત. ? इत्यत आह-'परिजुण्णे' इति । यत्. परिजीर्णं=मोक्ष
मार्गमवृत्तावप्तमः । कय परिजीर्ण. ? इत्यत आह-'दुस्सवोहे' इति, यतो
दु'सवोघ ब्रह्मदत्तवच्चरणकरणशिक्षा ग्रहीतुमसमर्थ । दु'सवोघ कुतोऽस्ती ?-
त्यत आह-यत्.-अविज्ञानक =विज्ञानरहित., पूर्वमवार्जितघोरतरहिंसादिदुरितकर्म

માનસિક પીઢા, શારીરિક પીઢા આદિ સે પીઢિત હસ લોક મેં જહોં પૃથક્-પૃથક્ પ્રાણિયો
કો દેસો । વે વિપયમુલ્લ કે લિપ્ બ્યાકુલ એવ જ્ઞાનહીન હો કર સસાર મેં સતાપ મોગ રહે
હેં । વે પૃથિવીકાય આદિ જીવોં કો પીઢા પહુચાતે હેં (યહ દેસો) ।

અથવા-પદ્મજીવનિકાયરૂપ યહ લોક આર્ત હૈ-પીઢા મુગ્ધ રહા હૈ । યહ
કિસ કારણ સે આર્ત હૈ ? હસ પ્રશ્ન કા ઉત્તર યહ હૈ કિ-વહ પરિજીર્ણ અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ
મેં પ્રવૃત્તિ કરને મં અસમર્થ હૈ । યહ પરિજીર્ણ કયોં હૈ ? હસ કા સમાધાન યહ હૈ કિ-
વહ દુ સવોધ હૈ અર્થાત્ બ્રહ્મદત્ત કી માંતિ ચરણ-કરણ કી શિક્ષા ગ્રહણ કરને મેં અશક્ત
હૈ । વહ દુ સવોધ કયોં હૈ ? હસ કા કારણ યહ હૈ કિ-વહ જ્ઞાનહીન હૈ અર્થાત્
પૂર્વમવ મેં ઉપાર્જન કિયે હુપ્ ઘોરતર હિંસા આદિ પાપકર્મોંકે વશ હો કર એવ અવ્યન્ત

માનસિક પીઢા, શારીરિક પીઢા, આદિથી પીઢિત આ લોકમા બ્યા-ત્યાં બૂઢા-બૂઢા
પ્રાણીઓને બુઝો, તે વિષયમુગ્ધ માટે બ્યાકુલ એવ જ્ઞાનહીન થઈને સસારમા
સતાપ ભોગવી રહ્યા છે તે પૃથિવીકાય આદિ જીવોને પીઢા પહોચાડે છે તે બુઝો.

અથવા પદ્મજીવનિકાયરૂપ આ લોક આર્ત છે-પીઢા ભોગવી રહ્યા છે તે શુ
કારણથી આર્ત છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે-તે પરિજીર્ણ અર્થાત્ મોક્ષ માર્ગમા
પ્રવૃત્તિ કરવાને અસમર્થ છે તે પરિજીર્ણ શા માટે છે ? તેનું સમાધાન એ છે કે-તે
દુ સવોધ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મદત્તની પ્રમાણે ચરણ-કરણની શિક્ષા ગ્રહણ કરવામા અશક્ત
છે તે દુ સવોધ શા માટે છે ? તેનું કારણ એ છે કે-તે જ્ઞાનહીન છે અર્થાત્ પૂર્વ
ભવમાં ઉપાર્જન કરેલા ઘોરતર હિંસા આદિ પાપકર્મોને વશ થઈને એમ-એ પ્રમાણે

ટીકા-

લોક. = પૃથિવ્યાદિપદ્ધત્તીવનિકાયઃ સ્વત્વ જ્ઞાનાવરણીયાદિવિષયકર્મવન્ધ
 હેતુમૂલસાધક્રિયાવિશેષસ્વરૂપાનવવોધેન આર્ત. = વિષયસુસ્વત્વવ્યાવ્યાકુલો ભવતિ ।
 અત એવ પરિઘૂન. = શારીરમાનસાદિદુઃસ્વાનલસંતપ્તઃ । યદ્વા-પરિજીર્ણઃ = સાયોપશમિક
 માવામાષેન મોક્ષમાર્ગપ્રવૃત્તાવસ્રમ, અત એવ-દુ સવોધઃ = પ્રસદત્તવચરણકરણ
 શિષ્તાં પ્રહીતુમસમર્થ, અત એવ અવિજ્ઞાનક = સમ્યગ્જ્ઞાનરહિતો ભવતિ, અત એવ
 પૂર્વમવસ્થુતિરૂપમપિ વિશિષ્ટ જ્ઞાન ન ભવતીતિ ભાવ. । 'પદ્ય' એટલે પદેન શિષ્યેતિ
 સવોધનપદસ્યાધ્યાહારઃ—હે શિષ્ય ! મન્યયિતે = પૂર્વોપાર્જિતકર્મોદયેન છુપા

ટીકાર્થ—લોક અર્થાત્ પૃથ્વીકાય આદિ છદ્ પ્રકાર કે જીવ, જ્ઞાના-
 વરણ આદિ આઠ પ્રકાર કે કર્મો કે કન્યકે કારણમૂલ સાવધ વ્યાપારો કા સ્વરૂપ ન
 સમજાવર આર્ત હોતે હૈ—વિષયમુલ્ત કી તુષ્ણા સે વ્યાકુલ્લ હોતે હૈ । અતએવ વે શારીરિક ઓર
 માનસિક દુઃસ્વો કી આગ સે સંતપ્ત હૈ । અથવા ક્ષાયોપશમિક માવો કે અમાવ કે કારણ
 મોક્ષમાર્ગ મેં પ્રવૃત્તિ નહીં કર સકતે । હસી કારણ વે પ્રસદત્ત કી તરહ વરણ ઓર
 કારણ કી શિક્ષા હેને મેં મી અસમર્થ હૈ । એસે જીવ અવિજ્ઞાનક અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન
 સે રહિત હોતે હૈ, હસી કારણ ઝહેં પૂર્વ મવ કી સ્થુતિરૂપ વિશિષ્ટ (જ્ઞાતિસ્મરણ) જ્ઞાન
 મી નહીં હોત્તા ।

'પદ્ય' (વેસો) હસ પદ કે દ્વારા શિષ્ય કે સવોધન કા અધ્યાહાર કિયા
 ગયા હૈ । હે શિષ્ય ! પૂર્વોપાર્જિત કર્મો કે ઉદય સે મૂલ, વ્યાસ, ત્રાસ, ઇષ્ટવિયોગ,

ટીકાર્થ—લોક અર્થાત્ પૃથ્વીકાય આદિ છ પ્રકારના જીવસમૂહ જ્ઞાનાવરણ
 આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોના બંધના કારણે સાવધ વ્યાપારોના સ્વરૂપને નહિ સમજીને
 આર્ત કાય છે વિષય મુખની તુષ્ણાથી વ્યાકુલ થાય છે તે કારણથી તે શારીરિક
 અને માનસિક દુઃખોની આગથી સંતપ્ત-પ્રતપેલા છે અથવા ક્ષાયોપશમિક બાવોના
 અભાવના કારણે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી. એ કારણથી તે પ્રસદત્તની
 જેટલે વરણ અને કરણની શિક્ષા લેવામાં પણ અસમર્થ છે, એવા જીવ અવિજ્ઞાનક
 અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનથી રહિત હોય છે આ કારણથી તેને પૂર્વભવની સ્મૃતિરૂપ વિશિષ્ટ
 (જ્ઞાતિસ્મરણ) જ્ઞાન પણ થતુ નથી

'પદ્ય' (વેસો-જીવો) આ પદથી 'શિષ્યના સમ્બોધનનું અધ્યાહાર કરવામાં
 આવ્યું છે; હે શિષ્ય ! પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના ઉદયથી મૂળ, ત્રાસ, ત્રાસ, ઇષ્ટવિયોગ,

માતુરાણાં હૃદય મનાગપિ ન દ્રવતિ; પ્રત્યુત મૃગાન્ શુધિતવ્યાઘ્ર ડવ તે પૃથિવ્યાદિ-
પ્રાણિગણ પ્રણિગ્નન્તિ, इति समुचयति ॥ સુ. ૧ ॥

તત્ર પૃથ્વીવનિકાયરૂપે લોકે પ્રાયમ્યાત્ પૃથિવીકાયસ્યાધિકારમાહ-'સતિ
પાણા' इत्यादि ।

મૂલમ્—

સતિ પાણા પુદો સિયા લજ્જમાણા પુદો પાસ । અનગારામો-તિ એ
પત્રમાણા જમિણ ચિરુક્સ્વેર્હિ સત્થેર્હિ પુદવિકમ્મસમારમેણ પુદવિસત્થ સમારમ્મમાણા
અણે અણેગસ્વે પાણે વિર્હિસસ ॥ સુ. ૨ ॥

છાયા—

સન્તિ પ્રાણા* પૃથક્ ચિતા* લજ્જમાણા; પૃથક્ પશ્ય । અનગારાઃ સ્મ ઇતિ એકે
પ્રવદમાના*, यदि विरूपरूपैः शब्दै पृथिवीकर्मसमारम्येण पृथिवीशस्त्र समारम्यमाणा
अन्यान् अनेकरूपान् प्राणान् विर्हिसन्ति ।' ૨ ॥

મન મેં દયા નહીં આપતી, પ્રત્યુત મૂઠા વાઘ જેસે મૃગોં કો મારતા હૈ ડસી પ્રકાર વિપય-
શોલપ લેગ ડન જીવોં કી હિંસા કરતે હૈ ॥ સુ. ૧ ॥

પૃથ્વીવનિકાયરૂપ લોક મેં પૃથ્વીકાય પહણ હૈ, અત પૃથ્વીકાય કા અધિકાર
કરતે હૈ—'સતિ પાણા' इत्यादि ।

મૂકાર્થ-પૃથ્વી મેં અલગ-અલગ પ્રાણી હૈ । પૃથ્વીકાય કે આરંભ કી નિવૃત્તિ કરને
વાલોં (મુનિયોં) કો પૃથક્ સમજો । 'હમ અનગાર હૈ' इस प्रकार कहनेवाले द्रव्यछिगी नाना
પ્રકાર કે પૃથ્વીશસ્ત્રોં સે પૃથ્વીકર્મ કા સમારમ્મ કરકે પૃથ્વીશસ્ત્ર કા સમારમ્મ કરતે હુપ
અનેક પ્રકાર કે અન્ય પ્રાણિયોં કી સી હિંસા કરતે હૈ ॥ સુ. ૨ ॥

તેના મનમાં દયા આવતી નથી, પરંતુ મૂઠ્યો વાઘ જેમ મૃગોને મારે છે, તે પ્રમાણે
વિષય-શોલપ દોષ તે જીવોની હિંસા કરે છે (૧)

પૃથ્વીવનિકાયરૂપ દોષમાં પૃથ્વીકાય પ્રથમ છે, તે કારણથી પૃથ્વીકાયને
અધિકાર કહે છે—'સતિ પાણા' इत्यादि.

મૂકાર્થ-પૃથ્વીમાં અલગ-અલગ પ્રાણી છે પૃથ્વીકાયના આરંભની નિવૃત્તિ
કરવાવાળા (મુનિયો)ને બહુ બહુ. પરંતુ 'અમે અનગાર-સાધુ મુનિ છીએ' આ
પ્રકારનાં કહેવાવાળા દ્રવ્યછિગી (વેષ ધારણ કરનારા) નાના-પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી પૃથ્વી
કર્મોના સમારંભ કરીને પૃથ્વીશસ્ત્રોના આરંભ કરતા થકા અનેક પ્રકારના અન્ય
પ્રાણીઓની પણ હિંસા કરે છે (૨)

શ્રુતઃ પ્રગાઢમિધ્યાત્વમોહનીયોદયાત્ પ્રગાઢમોહાક્રાન્ત ઇત્યર્થઃ । એવં સ્વકર્મવશતઃ
 રિપીઢિતમપિ નિતાન્તદયનીયમપિ રાગદ્વેષમોહાન્ધા' પરિતાપયન્તીત્યાહ-અસ્મિન્
 ભોકે' ઇત્યાદિ । અસ્ય ધ્યાત્વ્યા પૂર્વવત્ ચોષ્યા ।

'પશ્ય' ઇતિ પદેન ભાગવતા માં સંયોગ્ય ચયોપદિદં તથા કથયમામિતિ
 જમ્બૂસ્વામિનં શ્રીસુધર્મા સ્વામી પ્રતિચોધયતિ ।

'પ્રવ્યયિતે' ઇતિ વિશેષણપદ ચ સ્વસ્વકર્મણૈવ નાનાવિધવેદના
 સમન્વિતાનામપિ પૃથિવ્યાદિપૃથ્વીજીવનિકાયાનાં પરિપીઢને વિષયસુખતૃષ્ણાક્રાન્તાના

ગાઢે મિધ્યાત્વમોહનીય કે ઉદય સે મોહયુક્ત હૈ । હસ પ્રકાર અપને કર્મો સે પીઢિત ઔર
 જન્યન્ત દયનીય પૃથ્વીકાય આદિ જીવોં કો રાગ-દ્વેષ ઔર મોહ સે બન્ધે પુરુષ પીઢા
 પહુચાતે હૈ । 'અસ્મિન્ ભોકે'-(હસ ભોક મેં) ઇત્યાદિ કી ધ્યાત્વ્યા પદ્ધતે કે સમાન
 સમક્ષ લેના ચાહિય

'પશ્ય' (દેસો) હસ પદ સે શ્રીસુધર્મા સ્વામી જમ્બૂસ્વામી સે કહતે હૈ કિ-મુખે
 સંબોધન કરકે મગવાન્ ને બૈસા ઉપદેશ દિયા હૈ વૈસા હી મેં કહતા હૈ ।

'પ્રવ્યયિતે' પદ સે ચહ સૂચિત કિયા ગયા હૈ કિ-જેચારે વદ્ધકાય કે જીવ
 અપને-અપને કર્મોં કે કારણ નાના પ્રકાર કી વેદનાઈં ભોગ હી રહે હૈ, હસ પર મી
 વિષય-સુખ કે લોહપ ભોગ રહેં ઔર સતાતે હૈ । રહેં તુ સી દેસ કર મી હનકે

જન્યન્ત ગાઢા મિધ્યાત્વમોહનીયના ઉદયથી મોહયુક્ત છે એ પ્રકારે પોતાના કર્મોથી
 પીઢિત અને જન્યન્ત કથાપાત્ર પૃથ્વીકાય આદિ જીવોને રાગ-દ્વેષ અને મોહથી બંધ
 થયેલ પુરુષ પીઢા પહોંચાટે છે 'અસ્મિન્ ભોકે' (આ ભોક્તા) ઇત્યાદિની ધ્યાત્વ્યા
 પ્રથમ પ્રભાએ સમજી લેવી જોઈએ

'પશ્ય' (જુઓ) આ પદથી શ્રી સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂસ્વામીને કહે છે કે -
 અને સંબોધન કરીને ભગવાને જેવો ઉપદેશ આપ્યો છે તેવાજ હું કહું છું

'પ્રવ્યયિતે' પદથી એ સૂચિત કરવામાં આવે છે કે-બિચારા વદ્ધકાયના જીવ
 પોત-પોતાના કર્મોના કારણે નાના પ્રકારની વેદનાઓ ભોગવીજ રહ્યા છે તે ઉપરાંત
 પણ વિષય-સુખના લોહપ ભાણુએ તેને વધારે સતાવે છે તેને દુઃખી બેઈને પણ

માતુરાણાં હૃદય મનાગપિ ન દ્રવતિ, પ્રત્યુત મૃગાન્ ધ્રુવિતવ્યાગ્ર ડવ તે પૃથિવ્યાદિ-
પ્રાણિગણ પ્રણિગ્નન્તિ, શ્ચિતિ સમૃચયતિ ॥ સૂ. ૧ ॥

તત્ર પદ્મજીવનિકાયરૂપે લોકે પ્રાયમ્યાત્ પૃથિવીકાયસ્યાધિકારમાહ—‘સતિ
પાણા’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

સતિ પાણા પુદો સિયા લજ્જમાણા પુદો પાસ । અણગારામો—ત્તિ એગે
પવયમાણા જમિણ ટિસ્કરુવેહિં સત્યેહિં પુદવિકમ્મસમારમેણ પુદવિસત્ય સમારમમાણા
અણે અણેગરુવે પાણે વિહિંસદ્ ॥ સૂ. ૨ ॥

છાયા—

સન્તિ પ્રાણાં પૃથક્ પ્રિતાં લજ્જમાનાં પૃથક્ પશ્ય । અનગારાં સ્મ ઇતિ એકે
પ્રવદમાના, યદિદ્ વિરૂપરૂપે શૈલૈ પૃથિવીકર્મસમારમ્મેણ પૃથિવીશસ્ત્ર સમારમ્મમાણા
અન્યાન્ અનેકરૂપાન્ પ્રાણાન્ વિહિંસન્તિ ॥ ૨ ॥

મન મેં દયા નહીં આતી, પ્રત્યુત મૂલા વાષ જૈસે મૃગોં કો મારતા હૈં ઉસી પ્રકાર વિષય-
છોછપ છોગ ઉન જીવોં કી હિંસા કરતે હૈં ॥ સૂ. ૧ ॥

પદ્મજીવનિકાયરૂપ લોક મેં પૃથ્વીકાય પહલા હૈ, અત પૃથ્વીકાય કા અધિકાર
કરતે હૈં—‘સન્તિ પાણા’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—પૃથ્વી મેં અલગ-અલગ પ્રાણી હૈં । પૃથ્વીકાય કે આરંભ કી નિવૃત્તિ કરને
વાલોં (મુનિયોં) કો પૃથક્ સમજો । ‘હમ અનગારાં હૈં’ ઇસ પ્રકાર કહનેવાલે દ્રમ્યલિંગી નાના
પ્રકાર કે પૃથ્વીશસ્ત્રોં સે પૃથ્વીકર્મ કા સમારમ્મ કરકે પૃથ્વીશસ્ત્ર કા સમારમ્મ કરતે હુપ
અનેક પ્રકાર કે અય પ્રાણિયોં કી મી હિંસા કરતે હૈં ॥ સૂ. ૨ ॥

તેના મનમાં દયા આવતી નથી, પરંતુ ભૂખ્યો વાષ જેમ મૃગોને મારે છે, તે પ્રમાણે
વિષય-લાછપ હોઠ તે લવેની હિંસા કરે છે (૧)

પદ્મજીવનિકાયરૂપ હોઠમાં પૃથ્વીકાય પ્રથમ છે, તે કારણથી પૃથ્વીકાયનો
અધિકાર ઠહે છે—‘સન્તિ પાણા’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—પૃથ્વીમાં અલગ-અલગ પ્રાણી છે પૃથ્વીકાયના આરંભની નિવૃત્તિ
કરવાવાળા (મુનિયો)ને બૂદા બહોલ. પરંતુ ‘અમે અનગારાં-સાધુ મુનિ છીએ’ આ
પ્રકારનું કહેવાવાળા દ્રવ્યલિંગી (વેષ ધારણ કરનારા) નાના-પ્રકારના શસ્ત્રોથી પૃથ્વી
કર્મોનો સમારંભ કરીને પૃથ્વીશસ્ત્રનો આરંભ કરતા થકા અનેક પ્રકારના અન્ય
પ્રાણીઓની પણ હિંસા કરે છે (૨)

ટીકા—

પ્રાણાઃ=પ્રાણાઃ સન્તિ ચેપામિત્યર્થઃચત્સ્યય, પ્રાણિન ઇત્યર્થઃ । પૃથક્=મિશ્રમિશ્રતયા શ્રિતાઃ=સ્વસ્વશરીરાધિષ્ઠિતાઃ સન્તિ । યદ્વા-શ્રિતાઃ-પૃથિવ્યાશ્રિતાઃ=અહ્નુલાસહ્યાતમાગપ્રમાણસ્વશરીરાવગાહિનઃ પૃથિવ્યામવસ્થિતા' પૃથિવીકાયિકા', પ્રાણાઃ=જીવા', પૃથક્=પૃથગ્માવેન સન્તિ, ઇતિ પદય । શ્વમુક્ત ભવતિ-પૃથિવ્યા એકદેવતારૂપત્વ મન્યમાના 'ધ્રાન્તા', ઘસ્ટુતસ્તુ પ્રત્યેકશરીરરૂપાણામસહ્યાત પૃથિવીકાયિકજીવાના સમુદાય પૃથિવી । એવ ચ પૃથિવી સચિત્તાઽનેકજીવાધિષ્ઠિતા ચેતિ ।

અથ દ્વારપ્રદર્શનેન ઘસ્ટુત્સ્વરૂપ સમ્યગ્ નિર્ણયતે તસ્માદ્ દ્વારણિ

ટીકાર્થ—પ્રાણ કા અર્થ હૈ પ્રાણી । પ્રાણી પૃથક્-પૃથક્ આશ્રિત હૈ અર્થાત્ અલગ-અલગ પ્રાણી અપને-અપને શરીર મૈં રહતે હૈ । અથવા 'શ્રિત' કા અર્થ હૈ-પૃથ્વી મૈં આશ્રિત । અગુલ કે અસહ્યાતધૈં માગ અવગાહના વાલે જીવ પૃથ્વી-આશ્રિત હૈ, એસે પૃથ્વીકાય કે જીવ પૃથક્-પૃથક્ હૈ । યહ દેલો । સાપ્તર્થ યહ હૈ કિ પૃથ્વી કો એક હી દેવતા માનને વાલે છોગ ઝમ મૈં હૈ । વાસ્તવ મૈં પૃથ્વી પ્રત્યેક શરીર વાલે અસહ્યાત પૃથ્વીકાયિક જીવો કા પિંદ હૈ । ઈસી પ્રકાર પૃથ્વી સચિત્ત હૈ ઓર અનેક જીવો સે અધિષ્ઠિત હૈ ।

દ્વારો કે પ્રદર્શન સે વસ્તુ કા સ્વરૂપ સ્પષ્ટ હો જાતા હૈ, અતઃ યહો દ્વાર

ટીકાર્થ—પ્રાણનો અથ પ્રાણી છે પ્રાણી પૃથક્-પૃથક્ આશ્રિત છે, અર્થાત્ અલગ-અલગ પ્રાણી પોતા-પોતાના શરીરમાં રહે છે અથવા 'શ્રિત'નો અર્થ છે 'પૃથ્વીમાં આશ્રિત' આગલના અસહ્યાતમાં ભાગની અવગાહનાવાળા એ એવ પૃથ્વી-આશ્રિત છે એવા પૃથ્વીકાયના એવ બુદ્ધા-બુદ્ધા છે તે જુઓ.

તાત્પર્ય એ છે કે —પૃથ્વીને એકજ દેવતા માનવાવાળા લોક જમમાં છે વાસ્તવિક રીતે તો પૃથ્વી પ્રત્યેક શરીરવાળા અસહ્યાત પૃથ્વીકાયિક એવોનો પિંદ છે આ પ્રમાણે પૃથ્વી સચિત્ત છે, અને અનેક એવોથી અધિષ્ઠિત છે

દર્શના પ્રદર્શનથી વસ્તુનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે; એટલે અહિં દ્વાર બતા

પદાર્થન્ટે-(૧) લક્ષણ, (૨) પ્રરૂપણા, (૩) પરિમાણ, (૪) વધ, (૫) શાસ્ત્ર, (૬) ઉપમોગ, (૭) વેદના, (૮) નિવૃત્તિશ્ચેત્યર્થો । ઉક્તચ્ચ—

“લક્ષણ ૧ પ્રરૂપણા ૨ સ્વલુ, પરિમાણ ૩ વહ ૪ તદેવ સત્ય ૫ ચ । ઉપમોગ ૬ વેયણાવિ ૭ ય, નિવૃત્તી ૮ અદ્વ દારાઙ્ ॥ ૧ ॥”

(૧) લક્ષણદ્વારમ્—

નનુ પૃથિવી સચેતનાઽસ્તીત્યત્ર કિં પ્રમાણમ્ ? ઉચ્યતે—અનુમાનમેવ તાવત્પ્રથમ ગૃહાણ । પૃથિવી સચેતના તદધિષ્ઠિતશરીરોપલબ્ધે, ગવાશ્વાદિવત્ ।

વતલાયે જાતે હૈં—(૧) લક્ષણ, (૨) પ્રરૂપણા, (૩) પરિમાણ, (૪) વધ, (૫) શાસ્ત્ર, (૬) ઉપમોગ, (૭) વેદના, ઓર (૮) નિવૃત્તિ । યે આઠ દ્વાર હૈં । કહા મી હૈ—

“લક્ષણ ૧ પ્રરૂપણા ૨ સ્વલુ પરિમાણ ૩ વહ ૪ તદેવ સત્ય ચ ૫ । ઉપમોગ ૬ વેયણાવિ ૭ ય, નિવૃત્તી ૮ અદ્વ દારાઙ્ ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

લક્ષણ, પ્રરૂપણા, પરિમાણ, વધ, શાસ્ત્ર, ઉપમોગ, વેદના ઓર નિવૃત્તિ, યે આઠ દ્વાર કહે ગયે હૈ । ॥ ૧ ॥

શબ્દા—પૃથ્વી સજીવ હૈ હસ વિષયમેં કયા પ્રમાણ હૈ ?

સમાધાન—પહેલે અનુમાન પ્રમાણ હી લીજિય—પૃથ્વી સચેતન હૈ, કયો કિ ઉસમેં ચેતના સ અધિષ્ઠિત શરીર કી ઉપલબ્ધિ હોતી હૈ, ગાય ઓર અશ્વ કે સમાન ।

વવામાં આવે છે કે—(૧) લક્ષણ, (૨) પ્રરૂપણા, (૩) પરિમાણ, (૪) વધ, (૫) શાસ્ત્ર, (૬) ઉપમોગ, (૭) વેદના અને (૮) નિવૃત્તિ, આ આઠ દ્વાર છે કહ્યું પણ છે કે—

“લક્ષણ ૧ પ્રરૂપણા ૨ સ્વલુ, પરિમાણ ૩ વહ ૪ તદેવ સત્ય ચ ૫ । ઉપમોગ ૬ વેયણાવિ ૭ ય, નિવૃત્તી ૮ અદ્વ દારાઙ્ ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

“લક્ષણ, પ્રરૂપણા, પરિમાણ, વધ, શાસ્ત્ર, ઉપમોગ વેદના અને નિવૃત્તિ આ આઠ દ્વાર કહ્યા છે ” (૧)

(૧) લક્ષણદ્વાર—

શબ્દા:—પૃથ્વી સજીવ છે, એ વિષયમાં શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન:—પ્રથમ અનુમાન પ્રમાણને લઈએ—પૃથ્વી સચેતન છે કારણ કે તેમા ચેતનાથી અધિષ્ઠિત શરીરની ઉપલબ્ધિ થાય છે ગાય અને અશ્વની સમાન, મ. આ ૫૪

ફિજી-જીવસ્ય યાનિ લક્ષણાનિ તાનિ પૃથિવીકાયસ્ય સન્તિ, કેવલમપ્રસ્થાનર્દિના-
મદર્શનાવરણકર્મોદયાદુપયોગશક્તિર્જ્ઞાનર્શનરૂપા નાસ્તિ વ્યક્તા ઇત્યવ્યક્તરૂપેનોપયોગો
વર્ષતે । તથૌદારિક-તન્મિથ્ર-કાર્મણશરીરાત્મકઃ કાયયોગો વૃદ્ધપૃષ્ઠિવત્ તસ્યાલમ્બનાય
વર્ષતે । તથા માનસિકચિન્તાવિશેષવસ્તુસ્મા આત્મપરિણામવિશેષરૂપા અધ્યવસાય-
સ્તથ્ર સન્તિ । તથા સાકારોપયોગાન્તર્ગતમતિશ્રુતરૂપમજ્ઞાનદ્વય ચ તથાસ્તિ ।
તથા સ્પર્શનેન્દ્રિયમાત્રસ્ય સદ્ભાવાદચક્ષુર્દર્શન ચ । તથા સેવાર્તસંહનનં, ચન્દ્રમસૂર
સંસ્થાનં યાસ્તિ । તથા-મિથ્યાત્વાદિસદ્માવાદવિધિકર્મબન્ધોઽપિ । કૃષ્ણનીલ-

દુસરી વાત યહ હૈ ફિ-જીવ કે બો લક્ષણ હૈં વે સચ પૃથ્વી મેં પાયે જાતે હૈં । હાં,
પૃથ્વીકાય મેં સ્થાનર્દિનામક દર્શનાવરણ કર્મ કે ઉદય સે જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગશક્તિ
પ્રકટરૂપ મેં નહીં હૈ । પૃથ્વી મેં અવ્યક્તરૂપ સે ઉપયોગ રહતા હૈ ।

તથા ઔદારિક ઔદારિકમિથ્ર ઔર કાર્મણ શરીરરૂપ કાયયોગ વૃદ્ધપુરુષ કી છકડીકે
સમાન ઓસ કે આલમ્બન કે હિપ વિષમાન હૈ । પૃથ્વી મેં આત્મા કે પરિણામ માનસિકચિન્તા
રૂપ અધ્યવસાય મી મૌજૂદ હૈ ।

પૃથ્વી મેં સાકાર-ઉપયોગ કે અન્તર્ગત મતિ ઔર યત-અજ્ઞાન મી પાયે
જાતે હૈં । અકેલી સ્પર્શનેન્દ્રિય હોને સે અચક્ષુરજ્ઞાન મી હૈ । ઔર સેવાર્ત સંહનન,
પર્વ ચન્દ્રમસૂર સંસ્થાન મી હૈ । મિથ્યાત્વ આદિ કારણ વિષમાન હોને સે આઠ પ્રકારકા
કર્મબન્ધ હોતા હૈ । કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત ઔર તૈજસ ચે વાર હેસ્થાઈ મી પૃથ્વીકાય મેં હૈં ।

બીજી વાત આ છે કે-જીવના બે લક્ષણ છે તે સર્વ પૃથ્વીમાં જોવામાં આવે છે
હાં પૃથ્વીકાયમાં સ્થાનર્દિનામક દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપ-
યોગશક્તિ પ્રકટ રૂપમાં નથી. પૃથ્વીમાં અવ્યક્ત રૂપમાં ઉપયોગ રહે છે

તથા-ઔદારિક ઔદારિકમિથ્ર અને કાર્મણ શરીરરૂપ કાયયોગ વૃદ્ધપુરુષની
છાકડી સમાન તેના આલમ્બન માટે વિષમાન છે. પૃથ્વીમાં આત્માના પરિણામ,
માનસિકચિન્તારૂપ અધ્યવસાય પણ મૌજૂદ છે

પૃથ્વીમાં સાકાર ઉપયોગના અન્તર્ગત મતિ અને શ્રુત અજ્ઞાન પણ જોવામાં
આવે છે એકલી સ્પર્શનેન્દ્રિય હોવાથી અચક્ષુરજ્ઞાન પણ છે અને સેવાર્ત સંહનન,
એ પ્રમાણે ચન્દ્ર-મસૂર સંસ્થાન પણ છે

મિથ્યાત્વ આદિ કારણ વિષમાન હોવાથી આઠ પ્રકારનાં કર્મબન્ધ પણ થાય છે
કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, અને તૈજસ આ ચાર હેસ્થાઓ પણ પૃથ્વીકાયમાં છે

કાપોતૈજસલેશ્યાચતુષ્ટય, મુક્ષમપૃથિવીકાયસ્યાત્રલેશ્યાત્રયમ્ । તથા-આહારાદિ-
સઙ્ગા અપિ । તથા-વેદનાકપાયમારણાન્તિક્રમમુદ્ધાતાઽસન્નિત્વ, નપુસકવેદઃ । પર્યાપ્તિ-
ચતુષ્ટયમ્ । તથા પૃથિવીકાયજીવા નિરન્તર મતતમુચ્છૈસન્તિ નિઃશ્વસન્તિ ચ ।
પ્રમુખયોગાદિશ્વાસોચ્છ્વાસાન્તર્જીવલક્ષણ સમન્વિત્ત્વાન્મનુષ્યવત્પૃથિવીસચિત્તાઽસ્તીતિ
સિદ્ધમ્ ।

નનુ-ઉપયોગાદીનિ જીવલક્ષણાનિ પૃથિવીકાયજીવેષુ કચિન્નોપલમ્બન્તે, તથા
સત્તિ-અસિદ્ધેનૈવ ઉપયોગાદિજીવલક્ષણેન કથં પૃથિવ્યા સચિત્તત્વ સાધ્યતે ? ।

ઉચ્યતે-પૃથિવીકાયજીવેષુમાસન્તુમુખ્યક્તાન્યુપયોગલક્ષણાનિ, અવ્યક્તાનિ

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય મેં આદિ કી તોન લેશ્યાપેં હેં । આહાર આદિ સઙ્ગાપેં મી ઉસમેં હેં ।

પૃથ્વી મેં વેદના કપાય ધૌર મારણાન્તિક સમુદ્ધાત હેં, અસજીબન હૈ, નપુસક વેદ હૈ
ઔર ચાર પર્યાપ્તિયૌ મી હેં, પૃથ્વીકાય કે જીવ નિરન્તર શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતે રહતે હેં । હસ પ્રકાર
ઉપયોગ સે લગાકર શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યન્ત જીવ કે લક્ષણો સે યુક્ત હોને કે કારણ પૃથ્વી મનુષ્ય
કે સમાન સચિત્ત હૈ, યહ વાત સિદ્ધ હુદ્ ।

અદ્ધા-જીવ કે લક્ષણ ઉપયોગ વગેરહ પૃથ્વીકાય કે જીવોં મેં કહીં મી ઉપલમ્બ નહીં
હોતે । એસી સ્થિતિ મેં વહોં ઉપયોગ આદિ જીવ કે લક્ષણોં કા હોના અસિદ્ધ હૈ । અસિદ્ધ
કથન સે પૃથ્વી કી સચિત્તતા કિસ પ્રકાર સિદ્ધ હો સક્તી હૈ ?

સમાધાન-પૃથ્વીકાય કે જીવોં મેં મલીમૌતિ વ્યક્ત ઉપયોગ આદિ લક્ષણ મલે

સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયમા આદિની ત્રણ લેશ્યાઓ છે આહાર આદિ સઙ્ગાઓ પણ તેમા છે

પૃથ્વીમાં વેદના, કપાય અને મારણાન્તિકસમુદ્ધાત છે અસજીબનું છે નપુસક
વેદ છે અને ચાર પર્યાપ્તિઓ પણ છે પૃથ્વીકાયના જીવ નિરન્તર શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા
રહે છે આ પ્રમાણે ઉપયોગથી લઈને શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યન્ત જીવના લક્ષણોથી યુક્ત
હોવાથી પૃથ્વી મનુષ્ય પ્રમાણે સચિત્ત છે તે વાત સિદ્ધ થઈ

શંકા-જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ વગેરે પૃથિવીકાયના જીવોમાં કોઈ સ્થળે ઉપ
લમ્બ થતા નથી એવી સ્થિતિમા બ્યા ઉપયોગ આદિ જીવના લક્ષણોનું હોવું તે
નાહી નથી. એ અસિદ્ધ કથનથી પૃથ્વીની સચિત્તતા કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે ?

સમાધાન-પૃથિવીકાયના જીવોમા સારી રીતે (સ્પષ્ટ) વ્યક્ત ઉપયોગ આદિ

ફિજી-જીવસ્ય યાનિ લક્ષણાનિ તાનિ પૃથિવીકાયમ્ય સન્તિ, કેવલમત્સ્યાનર્દિના-
મર્દશનાવરણકર્મોદયાદુપયોગશક્તિજ્ઞાનદર્શનરૂપા નાસ્તિ વ્યક્તા ઇત્યન્યત્કરૂપેણોપયોગો
વર્તેતે । તથૌદારિક-તન્મિશ્ર-કાર્મણશરીરાત્મક કાયયોગો વૃદ્ધપૃથિવ્ત્ તસ્યાલમ્બનાય
વર્તેતે । તથા માનસિકચિન્તાવિશેષવત્સદ્મા આત્મપરિણામવિશેષરૂપા અધ્યવસાય
સ્ત્ર સન્તિ । તથા સાકારોપયોગાન્તર્ગતમતિશ્રુતરૂપમજ્ઞાનદ્વય ચ તન્નાસ્તિ ।
તથા સ્પર્શનેન્દ્રિયમાત્રસ્ય સમ્પ્રાવાદચક્ષુર્દર્શન ચ । તથા સેવાર્તસહનન, ચન્દ્રમસૂર
સત્થાન વાસ્તિ । તથા-મિથ્યાત્વાદિસદ્માધાદૃવિષકર્મવન્ધોઽપિ । કૃષ્ણનીલ

દુસરી વાત યહ છે કે-જીવ કે જો લક્ષણ હૈં જે સર્વ પૃથ્વી મેં પાવે જાતે હૈં । હાં,
પૃથ્વીકાય મેં સ્યાનર્દિનામક દર્શનાવરણ કર્મ કે ઉદય સે જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગશક્તિ
પ્રકટરૂપ મેં નહીં હૈં । પૃથ્વી મેં અવ્યક્તરૂપ સે ઉપયોગ રહતા હૈં ।

તથા ઔદારિક ઔદારિકમિશ્ર ઔર કાર્મણ શરીરરૂપ કાયયોગ વૃદ્ધપુરુષ કી સકલકે
સમાન ડસ કે આલમ્બન કે સ્થિત વિષમાન હૈં । પૃથ્વી મેં આત્મા કે પરિણામ માનસિકચિન્તા
રૂપ અધ્યવસાય મી મૌજૂદ હૈં ।

પૃથ્વી મેં સાકાર-ઉપયોગ કે અન્તર્ગત મતિ ઔર અત-અજ્ઞાન મી પાવે
જાતે હૈં । અકેલી સ્પર્શનેન્દ્રિય હોને સે અચક્ષુર્દર્શન મી હૈં । ઔર સેવાર્ત સહનન,
પર્વ ચન્દ્રમસૂર સત્થાન મી હૈં । મિથ્યાત્વ આદિ કારણ વિષમાન હોને સે આઠ પ્રકારકા
કર્મવન્ધ હોતા હૈં । કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત ઔર તેજસ જે ચાર કેસ્યાઈ મી પૃથ્વીકાય મેં હૈં ।

પીછ વાત આ છે કે-જીવના જે લક્ષણ છે તે સર્વ પૃથ્વીમાં જોવામાં આવે છે
હાં પૃથ્વીકાયમાં સ્યાનર્દિનામક દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપ
યોગશક્તિ પ્રકટ રૂપમાં નહીં પૃથ્વીમાં અવ્યક્ત રૂપમાં ઉપયોગ રહે છે

તથા-ઔદારિક ઔદારિકમિશ્ર અને કાર્મણ શરીરરૂપ કાયયોગ વૃદ્ધપુરુષની
સકલ સમાન તેના આલમ્બન માટે વિષમાન છે પૃથ્વીમાં આત્માના પરિણામ,
માનસિકચિન્તારૂપ અધ્યવસાય પણ મૌજૂદ છે

પૃથ્વીમાં સાકાર ઉપયોગના અન્તર્ગત મતિ અને શ્રુત અજ્ઞાન પણ જોવામાં
આવે છે જોકેલી સ્પર્શનેન્દ્રિય હોવાથી અચક્ષુર્દર્શન પણ છે અને સેવાર્ત સહનન,
જે પ્રમાણે ચન્દ્ર-મસૂર સત્થાન પણ છે

મિથ્યાત્વ આદિ કારણ વિષમાન હોવાથી આઠ પ્રકારનાં કર્મવન્ધ પણ થાય છે
કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, અને તેજસ આ ચાર કેસ્યાઈ પણ પૃથ્વીકાયમાં છે

एव च मनुष्यवद् ग्रणस्थानभरणरूपस्य चेतनालक्षणस्य पृथिवीकायेऽपि सत्त्वात् ।

यद्वा-પૃથિવી સજીવા, દૈનિકઘર્ષણોપચયસદર્શનાત્, ચરણતલવત્, તથા-ચરણતલ ઘૂંપ્યતે પુષ્પતિ ચ, તદ્વત્ પૃથિવ્યપિ પ્રત્યહ ઘૂંપ્યતે, ઉપચીયતે ચ, તસ્માત્તસ્યા સજીવત્ત્વમ્ ।

अथवा-विद्रुमपापाणिरूपा पृथिवी सचेतना, काठिन्ये सत्यपि वृद्धादि-दर्शनात्, शरीरस्थितास्थ्यादिवत् । तद्यथा-शरीरस्थितमस्थ्यादिक कमठपृष्ठकठिन सदपि चित्तवदनुभूयमानमुपचय च गच्छत् सदृश्यते । एव विद्रुमशिलाघात्मिकाया

इस प्रकार मनुष्य के समान घाव का भरना भी चेतना का एक लक्षण है, और वह पृथ्वी कायमें विद्यमान है ।

अथवा-पृथ्वी सजीव है, क्योंकि उस में प्रतिदिन घिसना और उपचय होना देखा जाता है, पैर के तल की तरह । तात्पर्य यह है कि-जैसे पैर का तलमाग घिसता है और फिर पुष्ट हो जाता है, उसी प्रकार पृथिवी भी प्रतिदिन घिसती है और भरजाती है । अतः पृथिवी भी सजीव है ।

अथवा-મૂળા, પાપાણ આદિ રૂપ પૃથ્વી સહીવ છે, ક્યોં કિ ઉસમેં કઠિનતા હોને પર મી વૃદ્ધિ આદિ દેસ્લી જાતી છે, જૈસે શરીર કો હઢ્ડી આદિ । તાત્પર્ય યહ છે કિ જૈસે શરીર કી હઢ્ડી આદિ કણુવે કી પીઠ કી મૈતિ કઠોર હોને પર મી સચિત્ત માક્ષમ હોતી છે ઓર ઉપચય કો પ્રાપ્ત હોતી હુઠ્ઠ દિમ્વાઈ દેતી છે, ઈસી પ્રકાર મૂળા-શિલા

તે પ્રમાણે મનુષ્યના સમાન ઘાવનું ભરાઈ જવું તે પણ એક ચેતનાનું લક્ષણ છે, અને તે પૃથ્વીકાયમાં વિદ્યમાન છે

અથવા-પૃથિવી સજીવ છે, કારણ કે તેમાં પ્રતિદિન ઘસાવું અને વધવું તે જોવામાં આવે છે, પણના તળીઆની પ્રમાણે તાત્પર્ય એ છે કે-જેમ પગના તળી આને ભાગ ઘસાય છે અને ફરી પાછા પુષ્ટ થઈ જાય છે તે પ્રમાણે પૃથિવી પણ પ્રતિદિન ઘસાય છે અને ફરી પાછી ભરાઈ જાય છે, તેથી પૃથિવી પણ સજીવ છે

અથવા-મુંગા (પરવાળા) પાપાણ આદિરૂપ પૃથ્વી સજીવ છે કેમકે-તેમાં કઠિનતા હોવા છતાંય પણ વૃદ્ધિ વજેરે જોવામાં આવે છે, જેવી રીતે શરીરના હાડકા આદિ તાત્પર્ય એ છે કે-જેવી રીતે શરીરના હાડકા આદિ કામળાની પીઠ જેવા કઠોર હોવા છતાંય પણ સચિત્ત માક્ષમ પડે છે, અને વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતા હોય તેમ દેખાય છે, તે

તુ તપ્ર સન્ત્યેવ, યથા—અસ્યચિન્મનુષ્યસ્ય અત્યુત્કટમદિરાતિપાનજનિત-
પિષોદ્યમૂર્છિતસ્ય ચેતનાયા અવ્યક્તત્વેઽપિ ન તસ્યાચિત્તરૂપતા ત્રિજ્ઞાયતે, એવં
પૃથિવીકાયજીવેષ્વવ્યક્તચેતના સમવતિ ।

ન ચાવ્યક્તચેતનાઽભિવ્યક્તક્ષુદ્રવાસાદિકં મધ્યમૂર્છિતમનુષ્યસ્ય સચિત્ત-
સ્વમાવેદયતિ, હહ તુ ન કિશ્ચિન્ચેતનાલક્ષણં લક્ષ્યત્વં ઇતિ યાચ્યમ્ ।

યથા મનુષ્યશરીરે સ્તતસ્થાન માસાદિરિક્તમપિ પથ્થાસ્તસાદિનિવૃતૌ સ્વયં
મિથ્યતે, તથૈવ સ્વનિત સ્વનિયમ્યાદિક સજાતીયાવયવૈર્મિથ્યમાણં દૃશ્યતે ।

હી ન હો, મગર અન્યકરૂપ મેં તો વિષમાન હૈં હી । જૈસે કોઈ મનુષ્ય સ્વૂં નસૈલી મદિરાકા
ઢોટકર પાન કર છે ઓર પિત્ત કે પ્રક્રોષ સે મૂર્છિત હો બાય તો ઇસકો મી ચેતના અવ્યક્ત
હો બાતી હૈ, ફિર મી ઇસે અચિત્ત (અચેતન) નહીં કહા જા સકતા । હસી પ્રકાર પૃથ્વીકામ
કે બીવો મેં અવ્યક્ત ચેતના હૈ ।

સૂક્ત—અવ્યક્ત ચેતના કે લોચક ઉર્ધ્ધ્વાસ વગેરહ મધ્યમૂર્છિત મનુષ્ય કી સચિત્તા
કો પ્રકટ કરતે હૈં, મગર યહો (પૃથ્વીમેં) તો ચેતના કા કોઈ મી લક્ષણ નહીં દિસાઈ દેતા ।
યેસી સ્થિતિ મેં પૃથ્વી કી સચેતનતા કિસ પ્રકાર માની જાય ?

સમાધાન—જૈસે—મનુષ્ય કે શરીર મેં ઘાવ હો જાતા હૈ તો ઇસ સ્થાન
મેં માસ જાદિ નહીં રહતા । પશ્ચાત્ ઘાવ મિટ જાને પર યહ મર જાતા હૈ । હસી પ્રકાર
સોચી હુઈ સ્નાન જાદિ કી મૂમિ જપને સજાતીય અવયવો સે મરજાતી દિસાઈ દેતી હૈ ।

લક્ષણ બાદે ન હોય, પરન્તુ અવ્યક્ત રૂપમા તો વિષમાન છેજ જેમ કોઈ મનુષ્ય
પૂળ પેટભરીને ઘણા નીસાવાળી મદિરાનું પાન કરી છે અને પિત્તના પ્રક્રોષથી
મૂર્છિત થઈ જાય તો તેની પણ ચેતના અવ્યક્ત થઈ જાય છે, જોટલે તેને
અચિત્ત કહી શકતા નથી. જો પ્રમાણે પૃથ્વીકાયના જીવોમા અવ્યક્ત ચેતના છે

શ્લોક—અવ્યક્ત ચેતનાના બોધક તરીકે ઉર્ધ્ધ્વાસ વગેરે મનુષ્યની અચિત્તતાને
પ્રગટ કરે છે પરન્તુ અહિં (પૃથ્વીમાં) તો ચેતનાનું કોઈ પણ લક્ષણ જોવામા આવતું
નથી. જોવી સ્થિતિમાં પૃથ્વીની અચેતનતા કેવી રીતે માની શકાય ?

સમાધાન—જોવી રીતે મનુષ્યના શરીરમાં ઘાવ—જંઘા જખમ થઈ જાય છે તો
તે સ્થાનમાં માસ જાદિ રહેતું નથી. પાછળથી ઘાવ રૂઝાઈ જતા તે માંસથી બરાઈ જાય
છે જો પ્રમાણે જોદેલી ખાણની ભૂમિ પાતાના સજાતીય અવયવોથી બરાઈ જાય છે

एवं च मनुष्यवद् व्रणस्थानमरणरूपस्य चेतनालक्षणस्य पृथिवीकायेऽपि सत्त्वात् ।

यद्वा-પૃથિવી સત્ત્વીય, દૈનિકઘર્ષણોપચયસદર્શનાત્, ચરણતલત્વત્, તથા-ચરણતલ ઘૂંપ્યતે પુષ્પતિ ચ, તદ્વત્ પૃથિવ્યપિ પ્રત્યહ ઘૂંપ્યતે, ઉપચીયતે ચ; તસ્માત્તસ્યા. સજીવત્વમ્ ।

अथवा-विद्रुमपापानिरूपा पृथिवी सचेतना, काठिन्ये सत्यपि वृद्ध्यादि-दर्शनात्, शरीरस्थितास्थ्यादिवत् । तद्यथा-शरीरस्थितमस्थ्यादिक कमठपृष्ठकठिन सदपि चित्तवदनुभूयमानमुपचय च गच्छत् सदृश्यते । एव विद्रुमशिलाद्यात्मिकाया

इस प्रकार मनुष्य के समान घाव का भरना भी चेतना का एक लक्षण है, और वह पृथ्वी कायमें विद्यमान है ।

अथवा-પૃથ્વી સજીવ છે, ક્યાં કે ઉસ મેં પ્રતિદિન ઘસના ઓર ઉપચય હોના દેખા જાતા છે, પૈર કે તલ કી તરહ । તાત્પર્ય યહ છે કે-જૈસે પૈર કા તલ્લમાગ ઘસતા છે ઓર ફિર પુછ હો જાતા છે, ડસી પ્રકાર પૃથિવી મી પ્રતિદિન ઘસતી છે ઓર મરજાતી છે । અત પૃથિવી મી સજીવ છે ।

अथवा-मृगा, पापाण आदि रूप पृथ्वी सजीव है, क्यों कि उसमें कठिनता होने पर भी वृद्धि आदि देखी जाती है, जैसे शरीर को हड्डी आदि । तात्पर्य यह है कि जैसे शरीर की हड्डी आदि कट्युषे की पीठ की माँति कठोर होने पर भी सचित्त माद्वम होती है और उपचय को प्राप्त होती हुई विस्लाई देती है, इसी प्रकार मृगा-शिला

તે પ્રમાણે મનુષ્યના સમાન ઘાવનુ ભરાઈ જવું તે પણ એક ચેતનાનું લક્ષણ છે, અને તે પૃથ્વીકાયમાં વિદ્યમાન છે

अथवा-પૃથિવી સજીવ છે, કારણ કે તેમાં પ્રતિદિન ઘસાવું અને વધવું તે જોવામાં આવે છે, પગના તળીઆની પ્રમાણે તાત્પર્ય એ છે કે-જેમ પગના તળી આનો ભાગ ઘસાય છે અને ફરી પાછા પુછ થઈ જાય છે તે પ્રમાણે પૃથિવી પણ પ્રતિદિન ઘસાય છે અને ફરી પાછી ભરાઈ જાય છે, તેથી પૃથિવી પણ સજીવ છે

अथवा-मुगा (परवाणा) पापाण आदिश्य पृथ्वी सजिव छे कमठे-तेमा कठिनता होवा छलाय पख वृद्धि वगेरे जेवामा आवे छे, जेवी रीते शरीरना छडका आदि तात्पर्य छे छे के-जेवी रीते शरीरना छडका आदि कायमाना पीठ जेवा कठोर होवा छलाय पख सचित्त माद्वम पडे छे, अने वृद्धिने प्राप्त यदा होय तेम होजाय छे, ते

પૃથિવ્યા કાઠિન્યે સત્યપિ વૃદ્ધ્યાદિકં પ્રત્યક્ષ દૃશ્યતે તસ્માત્તસ્યા. સચેતનસ્ત્વમ્ ।

અયં ચ-વિદ્રુમાદ્યાત્મિકા પૃથિવી સચિત્તા, છેદાદી તત્ત્વજાતીયઘાતૃત્વપિ-
દર્શનાત્, અર્થોઽનુકરવત્ । તદ્વાધા-અર્થસોઽનુકરે છિન્નેઽપિ પુનસ્તત્સમાનં પદ્મનુરઃ
પ્રાદુર્ભવતિ, એવં વિદ્રુમશિલાદ્યાત્મિકાયાઃ પૃથિવ્યા સ્વન્યાદી છેદઽપિ તત્ત્વજાતીય
ઘાતુમિત્સદ્રિક્તમાગઃ પરિપૂર્યતે, તસ્માત્ સિદ્ધં પૃથિવ્યા સચિત્તત્વમ્ ।

કિંચ - યથા સાસ્નાવિપાળાઘવ્યવસઘાતાનાં ગોમદિવ્યાદિશરીરાણાં છિન્ન
મિશ્નો-સ્ત્સિપ્ત-સ્પૃષ્ટ-દૃષ્ટ-દ્રવ્યત્વેન જીવશરીરત્વં, તથૈવ પૃથિવ્યાદીનાં પ્રત્યક્ષદૃષ્ટ

આકારરૂપ પૃથ્વી મેં, કઠિનતા હોને પર વૃદ્ધિ આદિ પ્રત્યક્ષ વિસ્તાર દેતા છે । इस कारण
पृथिवी सचिच्छ है ।

અથવા-મૂળા આદિ પૃથ્વી સચિત્ત છે, ક્યોં કે તેનું છેદન હોને પર ત્યાં તેની કી
સજાતીય ઘાતુ ઉત્પન્ન થોતી છે, અર્થ (મસ્તા) કે અકુર કે સમાન, જોડે અર્થ કે અકુર
પ્રકાર કાટ દેને પર મી પિત્ર ત્યાં તેની આતિ કે અકુર ઉત્પન્ન હો જાતે છે, તેની
પ્રકાર મૂળા-શિલા આદિ રૂપ પૃથિવી કા સ્થાન આદિ મેં છેદન કર દેને પર મી તેની કી
સજાતીય ઘાતુઓ સે યહ સ્થાલી સ્થાન મર જાતા છે, અતઃ પૃથિવી કી સચિત્તા
સિદ્ધ હુઈ ।

और भी छीजिए—जैसे सास्ना (गायके गले में छटकने वाली चमड़ी) सींग आदि
अवयवों का समुदायरूप गाय, भैंस आदि के शरीर छिन्न, भिन्न, उत्क्षिप्त, स्पृष्ट,
दृष्ट और द्रव्यत्व के कारण जीव के शरीर हैं, इसी प्रकार पृथिवी आदि में प्रत्यक्ष से

પ્રમાણે મૂળા (પરવાળા) શિલા આદિ રૂપ પૃથ્વીમા કઠિનતા હોવા છતાંય પણ વૃદ્ધિ
આદિ પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે, આ કારણથી પૃથ્વી સચિત્ત છે

અથવા-મૂળા (પરવાળા) આદિ પૃથ્વી સચિત્ત છે કેમકે-તેનું છેદન થવાથી
ત્યાં તેની સજાતીય ઘાતુ, ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થ (મસ્તા)ના અકુર પ્રમાણે, જેમ
અર્થના અકુર એકવાર કાપી નાખવા છતાંય પણ ફરીથી ત્યાં તે બાતિને અકુર
ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે મૂળા-શિલા આદિરૂપ પૃથ્વિનું ખાણ આદિમા છેદન
કરી દેવા છતાંય પણ તેની સજાતીય ઘાતુઓથી તે ખાલી સ્થાન બરાબર બાય છે, તે
કારણથી પૃથ્વીની સચિત્તા સિદ્ધ થઈ

ખીણ પણ પ્રમાણ લઈએ, જેમ સાસ્ના (ગાયના અળખાં લટકવાવાળી ચામડી)
સીંગ આદિ અવયવોના સમુદાયરૂપ-ગાય, જો સ આદિના શરીર છિન્ન, ભિન્ન, ઉત્ક્ષિપ્ત,
સ્પૃષ્ટ, દૃષ્ટ, અને દ્રવ્યત્વના કારણથી જીવનું શરીર છે, તે પ્રમાણે પૃથ્વી આદિમાં પ્રત્યક્ષ

છિન્નતાદિકમપલપિતુ ન શક્યતે, તસ્માત્પૃથિવ્યાદીનામપિ જીવશરીરત્વ સિદ્ધયતિ ।
જીવશરીરત્વેન નિરૂપિતત્વાદ્ધ પૃથિવ્યાદીનામપિ કરચરણસચાતાનામિવ કદાચિચૈતન્ય
સિદ્ધયતિ, નતુ સર્વથા ધ્યાશ્વતિકનિર્જીવત્વ તેપાં સંભવતિ, કદાચિદચિત્તત્વમપિ
શ્લોપહતત્વાદેવ ભવતિ કરચરણાદિવદિતિ ।

પૃથિવ્યાઃ સચિત્તત્વેડનેઋજીવાધિષ્ઠિતત્વે ચાગમોડપિ પ્રમાણમ્ । તયાહિ—
“પૃથ્વી ચિત્તમતમસ્વાયા અણેગજીવાં પુદોસત્તા, અન્નત્ય સત્યપરિણ્ણ” (દશ ૪ અ)

પૃથિવી ચિત્તવતી=મજીવા-આખ્યાતા=મગપતા કથિતા અનેકજીવા=

દિશ્વાદ દેને વાલી છિન્નતા આદિ કા અપલાપ નહીં ક્રિયા જા સફતા, અતઃ પૃથિવી આદિ
જીવ કે શરીર હૈં, હસ પ્રકારકા નિરૂપણ કરને સે હાથ પૈર કી તરહ ડન મૈં મી કિસી
સમય ચૈતન્ય કા અસ્તિત્વ સિદ્ધ હોતા હૈ, ડનકી સદૈવ ઓર સર્વથા નિર્જીવતા સિદ્ધ નહીં હો
સકતી । પૃથિવી આદિ કદાચિત્ નિર્જીવ હોતી હૈ સો ડસકા કારણ શસ્ત્ર કા ડપઘાત હૈ ।
શસ્ત્ર કે પ્રયોગ સે જૈસે હાથ-પૈર આદિ અવયવ નિર્જીવ હો જાતે હૈં ડસી પ્રકાર પૃથ્વી મી
નિર્જીવ હો જાતી હૈ ।

પૃથ્વી સચિત્ત હૈ ઓર ડનેક જીવો સે અધિષ્ઠિત હૈ, હસ વિષય મૈં આગમપ્રમાણ મી
હૈ વહ હસ પ્રકાર-“ પૃથ્વી સચિત્ત કહી ગઈ હૈ ડસમૈં ડનેક જીવ હૈં ઓર ડન સવ કી સત્તા
પૃથક્-પૃથક્ હૈ, શસ્ત્રપરિણત પૃથ્વી કો છોઢકર ” (દશ ૪ અ)

અર્થાત્-પૃથ્વી સજીવ હૈ, પૈસા મગવાનને કહા હૈ । ડસ મૈં ડનેક ઇન્દ્રિય જીવ હૈં ।

દેખાઈ આવે તેવી છિન્નતા આદિનો અપલાપ (છતી વસ્તુ દેખાય તે ના કહેવી કે
નથી દેખાતી) કરી શકાશે નહિ, જો માટે પૃથ્વી આદિ પણ જીવનું શરીર સિદ્ધ થાય
છે પૃથ્વી આદિ જીવનાં શરીર છે જો પ્રકારનું નિરૂપણ કરવાથી હાથ-પગની પ્રમાણે
તેમાં પણ કોઈ સમય ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે તેની હમેશાં ડને સવ થા
નિજીવતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી પૃથ્વી આદિ કદાચિત્ નિર્જીવ હોય છે, તો તેનું
કારણ શસ્ત્રનો ડપઘાત છે (હથિઆરથી કપાડું-ખોડાડું તે છે) શસ્ત્રના પ્રયોગથી જેમ
હાથ-પગ અવયવ નિર્જીવ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે પૃથ્વી પણ નિર્જીવ થઈ જાય છે

પૃથ્વી સચિત્ત છે ડને ડનેક જીવોથી અધિષ્ઠિત છે આ વિષયમા આગમ
પ્રમાણ પણ છે તે આ પ્રમાણે —

“ પૃથ્વી સચિત્ત કહેવામા આવી છે, તેમા ડનેક જીવ છે, ડને તે સર્વની
સત્તા પૃથક્-પૃથક્ છે, શસ્ત્રપરિણત પૃથ્વીને ત્યજીને ” (દશવૈકલિક, ૪-અ)

અર્થાત્-પૃથ્વી સજીવ છે; જોડું ભગવાને કહ્યું છે તેમા ડનેક ઇન્દ્રિય જીવ છે

અનેકે=વહ્વો જીવા એકેન્દ્રિયા યસ્યાં સા તયોક્તા, પૃથક્સત્ત્વા=પૃથક્ પૃથગ્ભૂતા અક્લાસરૂપેયમાગમાત્રશરીરાવગાહનામાથિત્ય વિભિન્નરૂપેણ સ્થિતાઃ સત્ત્વાઃ=સ્પર્શનેન્દ્રિયવન્તો જીવા યસ્યા સા તયોક્તા 'આરુપ્યાતા' ઇતિ પૂર્વક્તિન સબન્ધઃ ।

નત્તુ તર્હિ તથામૃતાયાં સચિત્તાયાં પૃથિવ્યા ગમનાગમનાદિક્રિયાં કુર્વતાં સયતાનામર્હિસાવ્રતસ્ય સરક્ષણ કયં ભવતિ પ્રત્યુતાવશ્યકરણીયોશ્ચાર પ્રસ્રવણાદિક્રિયાયા ઈર્સવ ભવતિ, તસ્માદર્હિસાવ્રતપાલન વધ્યાપુત્રપાલનવદ-સમવમ્ ?—ઇત્યત આહ—'અજ્ઞત્ય સત્યપરિણેણ' ઇતિ, શસ્ત્રપરિણતાયા અન્યજ્ઞ, શસ્ત્રપરિણતાં પૃથિવી વર્જયિત્વાઽન્યા પૃથિવી સજીવા । શસ્યતે=ઈસ્યતે પ્રાણિગણોઽનેનેતિ શ્રુત્વ । યદ્ યસ્ય વિનાશકારણ તત્તસ્ય શસ્ત્રમિત્યર્થઃ । તત્ દ્વિવિધ દ્રવ્યમાન-

વે સર્વ જીવ અંગુલ કે અસહ્યાતર્થે માગકી શરીર—અવગાહનાવાળે મિત્ર-મિત્ર રૂપ મેં સ્થિત હૈં । યહૌં સત્ત્વ કા અય એકેન્દ્રિય જીવ સમક્ષના વાહિણ ।

શ્રદ્ધા—પૃથ્વી અગર સચિત્ત હૈં તો સચિત્ત પૃથ્વી પર ગમન—આગમન આવિ ક્રિયા કરને વાલે સાધુઓ કા અર્હિસાક્ષ કેસે સ્થિર રહ સક્તા હૈં ? પ્રત્યુત મલ—મૂત્ર આવિ કા ત્યાગ અનિવાર્ય હૈં ઔર ઇસ સે હિંસા હોના મી અનિવાર્ય હૈં । એસી સ્થિતિ મેં અર્હિસા કા પાલન કરના વધ્યા—પુત્ર કા પાલન કરને કે સમાન અસમવ હૈં ।

સમાધાન—શાસ્ત્ર મેં કહ્વા હૈં—'અજ્ઞત્ય સત્યપરિણેણ' અર્થાત્ શસ્ત્ર પરિણત પૃથ્વી કો છોડકર દૂસરી પૃથ્વી સચિત્ત હૈં । જિસ કે દ્વારા પ્રાણિગણ કા હનન હો તસે શસ્ત્ર કહ્તે હૈં । તાત્પર્ય યહ્ હૈં કિ જો જિસ કે વિનાશ કા કારણ હૈં, તહ્ ઉસ

તે સર્વ જીવ અંગુલના અસહ્યાતમા ભાગની શરીર—અવગાહનાવાળા મિત્ર—મિત્ર રૂપમાં સ્થિત છે. અર્હિ સત્ત્વનો અર્થ એકેન્દ્રિય જીવ સમજવો એઈએ

શ્રદ્ધા—પૃથિવી અગર સચિત્ત છે તો સચિત્ત પૃથ્વી પર જવા આવવાની ક્રિયા કરવાવાળા સાધુઓનું અર્હિસાક્ષ સ્થિર કેવી રીતે રહી સકે છે ? ઉલટું મલ—મૂત્ર આદિનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે, તેથી હિંસા થવી પણ અનિવાર્ય છે એવી સ્થિતિમાં અર્હિસાનું પાલન કરવું તે વધ્યાપુત્રના પાલન કરવા સમાન અસમવ છે

સમાધાન—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—'અજ્ઞત્ય સત્યપરિણેણ' અર્થાત્ શસ્ત્ર પરિણત પૃથ્વીને ત્યજી બીજી પૃથ્વી સચિત્ત છે જેના દ્વારા પ્રાણિગણનું હનન (નાશ) થાય તેને શસ્ત્ર કહે છે તાત્પર્ય એ છે કે—જે જેના વિનાશનું કારણ છે તે તેના માટે શસ્ત્ર છે

मेदात् । तत्र द्रव्यशस्त्र स्वकायपरकायतदुभयलक्षणम् । तत्र स्वकायशस्त्रं पृथिव्या पृथिव्येव यथा-कृष्णमृत्तिकायाः शुक्रमृत्तिकेत्यादि । परकायशस्त्रं जलाग्निगोमय-चरणशकटचक्रादि । उभयकायशस्त्रं जलादिमिश्रमृत्तिरिति । एष च शस्त्रपरिणतायाः पृथिव्या अचिन्ततया न तत्रोच्चारप्रस्रवणादिप्रक्रिया मृत्तीनामर्हिसाध्वतसतिः ।

(२) प्ररूपणाद्वारम्-

पृथिवीजीवा द्विविधाः सूक्ष्मवादरमेदात् । सूक्ष्मनामकर्मोदयात्सूक्ष्माः, वादरनामकर्मोदयाद् वादराः, न तु वदरामलकवदापेक्षिक सूक्ष्मत्व वादरत्व च ।

के लिए शस्त्र है । शस्त्र के दो भेद हैं-द्रव्यशस्त्र और भावशस्त्र । स्वकाय, परकाय और उभयकायरूप द्रव्य-शस्त्र है । पृथ्वी का शस्त्र पृथ्वी-स्वकायशस्त्र है जैसे काली मिट्टी का शस्त्र सफेद मिट्टी है । परकायशस्त्र जैसे-जल, अग्नि, गोबर, चरण (पग), शकट (गाड़ी) का पैया आदि । जल आदि से मिली हुई मृत्तिका उभयकायशस्त्र है । इन प्रकार शस्त्र से परिणत पृथ्वी अचिन्त हो जाती है, अत एव उस पर मल-मूत्र आदि त्यागन वाले मुनियों के अर्हिसाध्वत में कोई क्षति नहीं पहुँचती ।

(२) प्ररूपणा-द्वार-

पृथ्वी के सूक्ष्म और वादर के भेदसे दो प्रकार हैं । सूक्ष्मनामकर्म के उदय से सूक्ष्म और वादरनामकर्म के उदय से वादर होते हैं । यहाँ सूक्ष्मता और वादरता वेर और आवळे की तरह सापेक्ष नहीं समझनी चाहिए ।

शस्त्रना के दोह छे द्रव्यशस्त्र अने भावशस्त्र, स्वकाय, परकाय अने उभयकायद्रूप द्रव्यशस्त्र छे पृथ्वीनु शस्त्र पृथ्वी स्वकाय-शस्त्र छे, जेभ ठाही माटीनु शस्त्र सहेव माटी छे परकाय-शस्त्र जेभडे जल, अग्नि, छाख, पग, गाड़ीनु याक आदि जल-पाणी आदिथी भजेही माटी उभयकाय-शस्त्र छे आ प्रभाखे शस्त्रथी परिणत पृथ्वी अचिन्त यध् अय छे ज्येठवा माटे तेना पर भण-भूत्रादि त्याग करवावाणा मुनि कोना अर्हिसाध्वतभां ठाछ् छानि पछोअती नथी

(२) प्ररूपणाद्वार-

पृथ्वीकायना एव सूक्ष्म अने वादरना दोहथी के प्रकारना छे सूक्ष्मनामकर्मना उदयथी सूक्ष्म अने वादरनामकर्मना उदयथी वादर याम छे अर्हि सूक्ष्मता अने वादरता कोर अने आंजणानी प्रभाखे सापेक्ष समजवी नहि ज्येछ्छे.

તત્ર સૂક્ષ્માઃ દ્વિવિધાઃ-પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાય, તે વજ્જલકૃપિકાવત્ સર્વલોક-
વ્યાપિનઃ ।

આદરા અપિ દ્વિધા-પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેવાત્ । તત્ર આદરા પર્યાપ્તા
અપર્યાપ્તાય લોકસ્યકદેશે પૃથિવ્યપ્તકાઘોઽખઃપાતાલ-મન્નન-નકરમસ્તરાદૌ
સન્તિ । તે વિદ્વિધાઃ શ્લેષ-સ્વરમેવાત્ । તત્ર શ્લેષના આદરપૃથિવી સપ્તધાકુખ-
નીલ-લોહિત-પીત-શુક્લ-પણ્ડુ-પનકમેવાત્ । સ્વરઆદરપૃથિવ્યાસ્તુ ચત્વારિશ્વદ્ (૪૦)
મેવા, તથાહિ—

(૧) શુદ્ધપૃથિવી, (૨) શર્કરાપૃથિવી, (૩) માલુકાપૃથિવી, (૪) ઉપલઃ, (૫) શિલા,
(૬) લવણઃ, (૭) ઝવ- (૮) અયઃ, (૯) તામ્ર, (૧૦) ત્રપુઃ, (૧૧) સીસકમ્, (૧૨) રૂપ્યમ્,
(૧૩) સુવર્ણમ્, (૧૪) વજ્રઃ, (૧૫) હરિતાલઃ (૧૬) હિંદુલકા, (૧૭) મનઃશિલા,

સૂક્ષ્મ જીવ મી દો પ્રકાર કે હૈં—પર્યાપ્ત ઔર અપર્યાપ્ત । યે જીવ કાખસ કી કુચ્છી કે સમાન
સમ્પૂર્ણ લોક મેં મરે હુવ હૈં ।

આદર મી પર્યાપ્ત ઔર અપર્યાપ્ત—દો પ્રકાર કે હૈં । યે જીવ લોક કે એક દેશ મેં
હૈં । इन के दो मेद हॆं—श्लेष्ण और स्वर । श्लेष्णआदरपृथ्वी के सात मेद हॆं—कृष्ण नील
लोहित (लाल) पीत शुक्ल पाण्डु और पनक स्वरआदर पृथ्वी के चालीस मेद हॆं, वे इस
प्रकार—

(૧) શુદ્ધ-પૃથિવી, (૨) શર્કરા-પૃથિવી, (૩) માલુકા-પૃથિવી, (૪) ઉપલ,
(૫) શિલા, (૬) લવણ-નમક, (૭) ઝવ-શાર, (૮) લોહા, (૯) તાંબા, (૧૦) રાગા,
(૧૧) સીસા, (૧૨) પાંચી, (૧૩) સોના, (૧૪) વજ્ર, (૧૫) હરિતાલ, (૧૬) હિંમલ,

સૂક્ષ્મ જીવ પણ બે પ્રકારના છે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત—જીવ કાખજાની કુચ્છીના
સમાન સર્વ લોકમાં મરેલા છે

આદર પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત જીવ બે પ્રકારના છે જો જીવ લોકના
જોક દેશમાં છે તેના બે લેદ છે શ્લેષ અને સ્વર, શ્લેષ આદર પૃથ્વીના સાત
લેદ છે કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત (લાલ) પીત, શુક્લ, પાંડુ અને પનક પર-આદર
પૃથ્વીના ચાલીસ લેદ છે—તે આ પ્રમાણે છે —

(૧) શુદ્ધ પૃથિવી; (૨) શર્કરા પૃથિવી, (૩) માલુકા પૃથિવી, (૪) ઉપલ, (૫)
શિલા, (૬) લવણ-નમક, (૭) ઝવ-શાર, (૮) લોહા, (૯) તાંબા, (૧૦) રાગા-કલાઈ,
(૧૧) સીસા, (૧૨) પાંચી, (૧૩) સોના, (૧૪) વજ્ર, (૧૫) હરિતાલ, (૧૬) હિંમલ,

(૧૮) શસ્યક-પારદ*, સ્વનામર્યાતો રત્નવિશેષ, (૧૯) અજ્ઞન, (૨૦) પ્રવાલ, (૨૧) અમ્બપટલ, (૨૨) અમ્બવાલુકા (અમ્બકર્ચૂર્ણ), (૨૩) ગોમેદક, (૨૪) રુચક, (૨૫) અઙ્ક, (૨૬) સ્ફટિક, (૨૭) લોહિતાક્ષ, (૨૮) મરકત, (૨૯) મસારગદ્ધ, (૩૦) મુજમોચક, (૩૧) ઇન્દ્રનીલ, (૩૨) ચન્દન, (૩૩) ગૈરિક, (૩૪) હસગર્મ, (૩૫) પુલક, (૩૬) સૌગન્ધિક, (૩૭) ચન્દ્રપ્રમ, (૩૮) વૈદૂર્ય, (૩૯) જલકાન્ત, (૪૦) સૂર્યકાન્ત. । एते च शुद्धपृथिव्यादयः पृथिवीकायिका स्वाकरादी सचित्ता भवन्ति ।

ગોમય-કચર-સચિત્તાપાદિસપર્કાતુ ગતચેતના અપિ ભવન્તિ । વાદરપૃથિવ્યા યત્રૈકો જીવસ્તપ્રાજ્ઞસંખ્યાતૈર્નિયમતો ભાવ્યમ્ ।

एवमपूतेजोवायुमत्येकवनस्पतिष्वपि विज्ञेयम् । निगोदे तु यत्रैको

(૧૭) મૈનસિલ, (૧૮) શસ્યક-ગારા, અથવા રત્નવિશેષ, (૧૯) અજ્ઞન, (૨૦) પ્રવાલ, (૨૧) અમ્બપટલ, (૨૨) અમ્બવાલુકા (અમ્બકર્ચૂર્ણ), (૨૩) ગોમેદ, (૨૪) રુચક, (૨૫) અંકરત્ન, (૨૬) સ્ફટિક, (૨૭) લોહિતાક્ષ, (૨૮) મરકત, (૨૯) મસારગદ્ધ, (૩૦) મુજમોચક, (૩૧) ઇન્દ્રનીલ, (૩૨) ચંદન, (૩૩) ગેરુ, (૩૪) હસગર્મ, (૩૫) પુલક, (૩૬) સૌગન્ધિક, (૩૭) ચન્દ્રપ્રમ-ચન્દ્રકાન્ત, (૩૮) વૈદૂર્ય, (૩૯) જલકાન્ત, (૪૦) સૂર્યકાન્ત । ये शुद्ध पृथिवी आदि चालीस भव अपने आकर (स्नान) में रहते हैं तो सचित्त होते हैं । गोबर कचरा सूत्र की धूप आदि के सपर्क से अचेतन हो जाते हैं । अद्वा वादरपृथ्वीकाय का एक जीव होता है वहाँ असंख्यात जीव नियम से होते हैं ।

इसी प्रकार अप, तेज, वायु और प्रत्येकवनस्पति म भी समस्तता चाहिए ।

(૧૭) મનશીલ, (૧૮) પારે, (૧૯) સુરમો, (૨૪) રૂચક, (૨૫) અક-રત્ન, (૨૬) સ્ફટિક, (૨૭) લોહિતાક્ષ, (૨૮) મરકત, (૨૯) મસારગદ્ધ, (૩૦) મુજમોચક, (૩૧) ઇન્દ્રનીલ, (૩૨) અજ્ઞન, (૩૩) ગેરુ, (૩૪) હસગર્મ, (૩૫) પુલક, (૩૬) સૌગન્ધિક, (૩૭) ચન્દ્રપ્રમ-ચન્દ્રકાન્ત, (૩૮) વૈદૂર્ય, (૩૯) જલકાન્ત, (૪૦) સૂર્યકાન્ત. આ શુદ્ધ પૃથ્વી આદિ ચાલીસ જ્યારે પોતાના આકર-આણુમાં રહે છે તો સચિત્ત હોય છે છાણ, કચરા, સૂરજનો તડકો વગેરેના સપર્કથી તે અચેતન થઈ જાય છે જ્યાં બાહર પૃથ્વીકાયનો કોઈ આવે હોય છે, ત્યાં અસંખ્યાત જીવ નિયમથી હોય છે

એ પ્રકારે અપ, તેજ, વાયુ અને પ્રત્યેકવનસ્પતિમાં પણ સમજવું નોઈએ

નિગોદજીવસ્ત્ર નિયમતોઽનન્તાઃ ।

ઘાદરાણાં સૂક્ષ્માણાં ચ પૃથિવીકાયાનાભેદે વક્ષ્યમાણા મેદાઃ સન્તિ,
સન્નોમયો. પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેદ પ્રાપ્તઃ, અન્યે મેદા ઠવ્યન્તે-શરીરત્રયા-ઝુલા
સંસ્ક્રેયમાગશરીર-—સેવાર્ષસહનન-મસૂરચન્દ્રસસ્થાન-—કપાયચતુષ્ક-સઠ્ઠાચતુષ્કા-
ઽઽઘલેશ્યાત્રય-સ્પર્શનેન્દ્રિય-વેદનાકપાયમારણાન્તિકસમુદ્ઘાતા-ઽસઠ્ઠિશ્ચ-નપુસક
વેદ-પર્યાપ્તિચતુષ્ટય-મિધ્યાદર્શના-ઽચક્ષુદર્શના-ઽજ્ઞાન-કાયયોગ-સાકારાનાકારો-
પયોગાઽઽહારાદિમમૃતયઃ । તત્ર વિશેષસ્તુ ઘાદરપૃથિવીકાયાનાં લેશ્યા આઘાતસઃ,
શેષ સર્વે સમાનમ્ । અસંસ્ક્રેયાશ્ચ પ્રત્યેકમુમયે ।

નિગોદ મેં અહીં એક જીવ હોતા હૈ વહીં નિયમ સે અનન્ત જીવ હોતે હૈ ।

ઘાદર ઓર સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયોં કે મેદ હસ પ્રકાર હૈ-—દોનોં કે પર્યાપ્ત ઓર
અપર્યાપ્ત મેદ પહેલે કહે જા ચુકે હૈ । અબ અન્ય મેદ કહતે હૈ-—ત્રીન શરીર, અગુલ્ફા
અસંસ્ક્ર્યાતવા માગ શરીર, સેવાર્ષ સહનન, મસૂરચન્દ્રસંસ્થાન, ચાર કપાય, ચાર સંજ્ઞાપે,
પ્રારમ્બ કી ત્રીન લેશ્યાપે, સ્પર્શનેન્દ્રિય, વેદના કપાય ઓર મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત, અસંજ્ઞીપન,
નપુસકવેદ, ચાર પર્યાપ્તિયોં, મિધ્યાદર્શન, અચક્ષુદર્શન ત્રીન અજ્ઞાન, કાયયોગ, સાકાર
તથા અનાકાર ઉપયોગ, આહાર આદિ । હન મેં વિશેષતા હતની હી હૈ કિ ઘાદરપૃથિવી-
કાય મેં પહેલે કી ચાર લેશ્યાપે હોતી હૈ । શેષ સબ બોલ સમાન હૈ । દોનોં હી અસંસ્ક્ર્યાત-
અસંસ્ક્ર્યાત હૈ ।

નિગોદમા અ્યાં એક જીવ હોય છે ત્યા નિયમથી અનન્ત જીવ હોય છે

ઘાદર અને સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયોના એક જ પ્રમાણે છે-—અન્નેના પર્યાપ્ત અને
અપર્યાપ્ત એક એક પ્રથમ કહેવામાં આવ્યા છે હવે બીજા એક કહે છે-—ત્રણ
શરીર, અગુલ્ફા અસંસ્ક્ર્યાતમાં માગ શરીર, સેવાર્ષ સહનન, મસૂર-ચન્દ્ર સંસ્થાન,
ચાર કપાય, ચાર સંજ્ઞાઓ, પ્રારંભની ત્રણ લેશ્યાઓ, સ્પર્શ ઇન્દ્રિય, વેદના કપાય, અને
મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત, અસંજ્ઞીપણ, નપુસકવેદ, ચાર પર્યાપ્તિઓ, મિધ્યાદર્શન,
અચક્ષુદર્શન, ત્રણ અજ્ઞાન, કાયયોગ, સાકાર તથા અનાકાર ઉપયોગ, આહાર આદિ.
તેમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે-ઘાદર પૃથિવીકાયમાં પ્રથમની ચાર લેશ્યાઓ હોય
છે, બાકી તમામ બોલ સમાન છે અને જ અસંસ્ક્ર્યાત-અસંસ્ક્ર્યાત છે

(૩) પરિમાણદ્વારમ્—

ઘાદરપર્યાપ્તાઃ પૃથ્વીકાયજીવાઃ સર્વતઃ સ્તોકાઃ । તદપેક્ષયા ઘાદરાઽપર્યાપ્તાઃ
અસહ્યેયગુણા । તદપેક્ષયા સૂક્ષ્માઽપર્યાપ્તા અસહ્યેયગુણાઃ । તદપેક્ષયા સૂક્ષ્મપર્યાપ્તા
અમંસ્યેયગુણાઃ । યદિ જવારીધાન્યકળપ્રમાણપૃથિવ્યશાશ્રયા જીવા એકૈક ઘર્હિર્નિગત્ય
પૃથક્-પૃથક્ કપોતમિતં કાય કુર્યુસ્તર્હિં ચેપાં લક્ષયોજનપ્રમાણજમ્બૂદ્વીપે સમાવેશોઽપિ
ન સંમત્તિ ।

નનુ જવારીધાન્યકળમાત્રે પૃથિવ્યશે કથમિયન્તો જીવાસ્તિષ્ઠન્તિ ?
ઈતિ ચેત્ ઉચ્યતે-યથા સહસ્રૌપધિસમિશ્રણનિષ્પન્નસહસ્રપાકતૈલસ્યાલ્પીયસિ

(૩) પરિમાણદ્વાર-

પર્યાપ્ત ઘાદર પૃથ્વીકાય કે જીવ સઘ સે થોડે હૈં । ડન કી અપેક્ષા ઘાદર અપર્યાપ્ત
અસહ્યાત ગુના અધિક હૈં । ડન સે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત ગુના હૈં । ડન સે સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત
અસહ્યાત ગુના હૈં । અગર જવાર નામક ધાન્ય કે કળ કે બરાબર પૃથ્વી કે અશ મ રહને
વાળે જીવ એક-એક ફરકે બાહર નિકલ જાઈં, ઓર યે સઘ અપના શરીર કબૂતર કે
શરીર કે બરાબર બનાલેં સો એક લાક્ષ યોજન વિસ્તાર વાળે જમ્બૂદ્વીપ મેં ડનકા સમાવેશ
નહીં હો સક્તા ।

શક્યા-જવાર કે એક ઢાને કે બરાબર પૃથ્વી કે અશ મેં ઇતને અધિક બીજ
કિસ પ્રકાર રહ સક્તે હૈં ?

સમાધાન—જૈસે હમાર બૌધ્ધો કે સમિશ્રણ સે બને હુપ, સહસ્ર-પાક તૈલ કે

(૩) પરિમાણદ્વાર-

પર્યાપ્ત ઘાદર પૃથ્વીકાયના એવ સૌથી થોડા છે, તેની અપેક્ષા ઘાદર અપર્યાપ્ત
અસહ્યાત ગણા અધિક છે તેનાથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અસહ્યાત ગણા છે, તેનાથી
સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અસહ્યાત ગણા છે અગર જુવાર નામના ધાન્યના કણની બરાબર
પૃથ્વીમા રહેવાવાળા એવ એક-એક અર્ધને બહાર નિકળે અને તે સર્વ પોતાનું શરીર
કબૂતર-પારેવાના શરીર બરાબર બનાવી લીએ તો એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા
જમ્બૂ દ્વીપમા તેનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ.

શક્યા-જુવારના એક કણની બરાબર પૃથ્વીમા એટલા અધિક એવ ઠેવી
રીતે રહી શકે છે ?

સમાધાન—એવી રીતે હમાર બૌધ્ધોના સમિશ્રણથી બનેલા સહસ્ર-પાક તૈલના

સૂચ્યગ્રહનિન્દુમાત્રેઽપિ સહસ્રોપધિસમાવેશસ્તથૈવ પૃથિવીકાયજીવાસ્તાન્માત્રે
પૃથિવ્યંશે તિષ્ઠન્તીતિ । યયા વા સહસ્રોપધિસમિથ્રણે કૃતે ચૂર્ણીકૃત્ય પરિપિખ્ય
સ્વસસ્વસકળપ્રમાણગુટિકા ક્રિયતે, તત્ર પ્રત્યેકગુટિકાયાં સહસ્રોપધિસમાવેશો
દૃશ્યતે, તદ્વજ્રવારીધાન્યકળમાત્રેઽલ્પીયસિ પૃથિવ્યંશે પૃથિવીકાયજીવાસ્તિષ્ઠન્તીતિ
નૈતચ્ચિન્નમ્ ।

યદિ લોકાકાશસ્ય પ્રત્યેકપ્રદેશે, एकैक पृथिवीकायजीव स्थाप्यते तदा
असंख्याता लोका पूरिता भवेयुः । पृथिवीकायजीवाना परिमाण तावदस्ति, यदि
लोका असंख्याता भवेयुः, तेषामसंख्यातलोकानां यावन्त प्रदेशा भवेयुस्तावन्तः
पृथिवीकायजीवाः सन्तीति बोध्यम् ।

છોટે સે, સૂઈ કો નોક પર છો હુરુ એક ઘૂટ મેં મી હજાર ઔપધોં કા સમાવેશ હો જાતા
હે, इसी प्रकार खवार के एक दाने के बराबर पृथ्वी के अंश में इतने जीव रहते हैं । अथवा
जैसे एक हजार औपधों को मिला दिया जाय और उनका चूर्ण बना लिया जाय, खूब पीसा
जाय और उससे खसखस के दाने के बराबर गोली बना ली जाय तो उस प्रत्येक गोली में
हजार औपधियों का समावेश जान पड़ता है । इस प्रकार खवार बराबर पृथ्वी के अंश में
जगर इतने जीव रहते हैं तो इसमें आश्चर्य की कौन सी बात है ?

જગર લોકાકાશ કે એક-એક પ્રદેશ મેં, एक-एक जीव स्थापित किया जाय तो
असंख्यात लोक भर जाएँ । पृथिवीकाय के जीवों का परिमाण इतना है कि-यदि लोक
असंख्यात हों और उन असंख्यात लोकों के जितने प्रदेश हों, उतने ही पृथिवीकाय जीव हैं,
ऐसा समझ लेना चाहिए ।

નાના જોવા સોઠની જાણી પર લાગેલા એક ટીપામાં પણ હજાર ઔપધોના સમાવેશ
થઈ જાય છે એ પ્રમાણે જીવાશના એક દાણાની બરાબર પૃથ્વીમાં એટલા જીવ રહે
છે અથવા જેવી રીતે-એક હજાર ઔપધોને મેળવવામાં આવે અને તેનું જુલું બનાવી
લેવાય, અને તેને ખૂબ વાટવામાં આવે અને તેમાંથી ખસ-ખસના દાણા બરાબર
ગોળી બનાવવામાં આવે તો પ્રત્યેક ગોળીમાં હજાર ઔપધીઓના સમાવેશ થયેલા છે,
એમ જાણી શકાય છે એ પ્રમાણે જીવાર બરાબર પૃથ્વીમાં એટલા જીવ રહે છે તો
તેમાં આશ્ચર્યની વાત શું હોઈ શકે ?

જથવા લોકાકાશના એક એક પ્રદેશમાં, एक-एक जीव स्थापित करनेમાં
આવે તો અસંખ્યાત લોક બરાબર જાય. पृथिवीकायના જીવોનું પરિણામ એટલું છે-
એ લોક અસંખ્યાત હોય અને તે અસંખ્યાત લોકના જેટલા પ્રદેશો હોય એટલા જ
પૃથિવીકાય જીવ છે એમ સમજ લેવું જોઈએ.

યે પૃથિવીકાયહિંસાયાં લજ્જમાનાસ્તે-અનગારા, યે તુ તત્ર મદ્વૃત્તાસ્તે
દ્રવ્યલિક્ષિત્ત', इति बोधयितुमाह-'लज्जमाणा' इत्यादि ।

एके=अन्ये, लज्जमाना='पृथिवीकायस्यारम्भे परमकृष्णया द्रवितहृदयतया
सकोचमापद्यमाना पृथक्=केचित् प्रत्यक्षज्ञानिनोऽवधि-मन'पर्यय-केवलिनः, केचित्
परोक्षज्ञानिनो भावितात्मानोऽनगारा' सन्ति, इति, पृथक्-पश्य ।

इमे सूक्ष्मवादरपृथिवीकायारम्भकरणे भीतास्त्रस्ता उद्विग्नास्त्रिकरणत्रियोगै
पृथिवीकायारम्भपस्तिपागिनो विद्यन्ते तानवलोक्येत्यर्थ ।

एके पुन.=अन्ये तु-'वयमगारा' साधवः स्म.' इति साभिमानं
भवदमाना. 'वयमेव पृथिवीकायजीवरक्षणपराः महाव्रतधारिणः' इति व्यर्थ

ओ पुरुष पથિવીકાય કી હિંસા સે વિરત હોતે હું, વેહી અનગાર હું । જો ડસ હિંસા મેં
પ્રવૃત્ત હું, વે દ્રવ્યલિંગી હું । યહ વતલાને કે લિખ કહતે હું-'લજ્જમાણા' इत्यादि ।

ફોડ-ફોડ પુરુષ પથિવીકાય કે આરમ્ભ મેં અત્યન્ત કરુણાશીલ હોને કે કારણ, દ્રવિત
હૃદય થાહે હોને સે, સકોચ-વૃત્તિ કરતે હું, ડન મેં સે ફોડ-ફોડ પ્રત્યક્ષજ્ઞાની અર્થાત્
અવધિજ્ઞાની, મન પર્યયજ્ઞાની ઓર કેવલજ્ઞાની, તથા ફોડ પરોક્ષજ્ઞાની ભાવિતાત્મા અનગાર હૈ, ઇસ
પ્રકાર પૃથક્-પૃથક્માવ સે દેસો । અર્થાત્ ડન પુરુષો કો દેસો જો સૂક્ષ્મ ઓર યાદર પૃથ્વીકાય
કા આરમ્ભ કરને મેં લજ્જા કરતે હું, ગ્રસ્ત હોતે હું, ઓર તીનકરણ, તીનયોગ સે પૃથિવીકાય
કે આરમ્ભ કે ત્યાગી હું ।

ઓર ફોડ-ફોડ 'હમ સાધુ હું' । યેસા અમિમાન કે સાથ કહતે હુપ 'હમ હી
પૃથિવીકાય કી રક્ષા મેં તત્પર હું ઓર મહાવ્રતધારી હું' । ઇસ પ્રકાર વૃથા પ્રભાપ

જે પુરુષ પૃથિવીકાયની હિંસાથી વિરત-નિવૃત્ત થાય છે તેજ અજુગાર છે મુનિ
છે જે હિંસામાં પ્રવૃત્ત છે તે દ્રવ્યલિંગી છે તે બતાવવા માટે કહે છે-'લજ્જમાણા' इत्यादि.

કોઈ-કોઈ પુરુષ પૃથિવીકાયના આરબમાં અત્યન્ત કર્ણુશીલ હોવાના કારણે
દ્રવિત હૃદયવાળા હોવાથી સંકોચ-વૃત્તિ ઠરે છે તેમાંથી કોઈ-કોઈ પ્રત્યક્ષજ્ઞાની
અર્થાત્ અવધિજ્ઞાની, મન પર્યયજ્ઞાની અને કેવલજ્ઞાની અને કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની ભાવિ
તાત્મા અજુગાર છે પૃથક્=પૃથક્માવથી જુઓ, અર્થાત્ તે પુરુષોને જુઓ કે જે સૂક્ષ્મ
અને બાહર પૃથ્વીકાયનો આરબ કરવામાં લક્ષ્મ કરે છે-શરમાય છે-ત્રાસ પામે છે
અને ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી પૃથ્વીકાયના આરબના ત્યાગી છે

અને કોઈ-કોઈ 'અમે સાધુ છીએ' એવા અભિમાનની સાથે કહે છે કે-'અમે
પણ પૃથ્વીકાયની રક્ષામાં તત્પર છીએ, અને મહાવ્રતધારી છીએ.' આ પ્રમાણે વૃથા-

સૂચ્યગ્રલમ્નવિન્દુમાત્રેऽપિ સહસ્રોપધિસમાવેશસ્તયૈવ પૃથિવીકાયજીવાસ્તાવન્માત્રે
પૃથિવ્યંશે તિષ્ઠન્તીતિ । યથા વા સહસ્રોપધિસમિશ્રણે કૃતે પૂર્ણીકૃત્ય પરિપિપ્પ
સ્વસસ્વસકળપ્રમાણગુટિકા ક્રિયતે, તત્ર પ્રત્યેકગુટિકાયાં સહસ્રોપધિસમાવેશો
દૃશ્યતે, તદ્વજ્જવારીવાન્યકળમાત્રેઽસ્પીયસિ પૃથિવ્યંશે પૃથિવીકાયજીવાસ્તિષ્ઠન્તીતિ
નૈતદ્વિપ્રમ્ ।

યદિ લોકાકાશસ્ય પ્રત્યેકપ્રદેશે, એકૈક પૃથિવીકાયજીવ સ્થાપ્યતે તદા
અસંસ્થ્યાતા લોકા પૂરિતા મથેયુ । પૃથિવીકાયજીવાના પરિમાણ તાવદસ્તિ, યદિ
લોકા અસંસ્થ્યાતા મથેયુઃ, તેપામસંસ્થ્યાતલોકાના યાવન્ત પ્રદેશા મથેયુસ્તાવન્ત
પૃથિવીકાયજીવાઃ સન્તીતિ ઘોષ્યમ્ ।

છેટે સે, સૂઈ કો નોક પર છો હુરુ એક ઘૂદ મેં મો હજાર ઔપધોં કા સમાવેશ હો જાતા
હે, ફસી પ્રકાર જવાર કે એક ઘાને કે બરાબર પૃથ્વી કે અંશ મેં ફતને જીવ રહતે હૈં । અથવા
જેસે એક હજાર ઔપધોં કો મિલા દિયા જાય ઓર ઊનકા પૂર્ણ બના ઝિયા જાય, જુલ પીસા
જાય ઓર ઊસસે સ્વસસ્વસ કે ઘાને કે બરાબર ગોછી બના છો જાય તો ઊસ પ્રત્યેક ગોછી મેં
હજાર ઔપધિયોં કા સમાવેશ જાન પડતા હૈ । ફસ પ્રકાર જવાર બરાબર પૃથ્વી કે અંશ મેં
જગર ફતને જીવ રહતે હૈં તો ફસમેં આશ્ચર્ય કો કોન સી વાત હૈ ?

જગર લોકાકાશ કે એક-એક પ્રદેશ મેં, એક-એક જીવ સ્થાપિત કિયા જાય તો
અસંસ્થ્યાત છોક મરજાવૈં । પૃથિવીકાય કે જીવોં કા પરિમાણ ફતના હૈ કિ-ચદિ છોક
અસંસ્થ્યાત હોં ઓર ઊન અસંસ્થ્યાત છોકોં કે જિતને પ્રદેશ હોં, ઊતને હી પૃથિવીકાય જીવ હૈં,
પેસા સમજ લેના જાણિય ।

નાના જોવા સોઈની અણી પર લાગેલા એક ટીપામાં પણ હજાર ઔપધિઓ સમાવેશ
થઈ જાય છે એ પ્રમાણે જીવારના એક ઘણાની બરાબર પૃથ્વીમાં એટલા જીવ રહે
છે અથવા જેવી રીતે-એક હજાર ઔપધિઓ મેળવવામાં આવે અને તેનું પણ બનાવી
દેવાય, અને તેને જૂળ વાટવામાં આવે અને તેમાંથી ખસ-ખસના ઘણા બરાબર
ગોળી બનાવવામાં આવે તો પ્રત્યેક ગોળીમાં હજાર ઔપધિઓનો સમાવેશ થયેલો છે,
એમ બહુી ચકાચ છે એ પ્રમાણે જીવાર બરાબર પૃથ્વીમાં એટલા જીવ રહે છે તો
તેમાં આશ્ચર્યની વાત શું હોઈ શકે ?

અથવા લોકાકાશના એક એક પ્રદેશમાં, એક-એક જીવ સ્થાપિત કરવામાં
આવે તો ખસખસાત લોક બરાઈ જાય. પૃથિવીકાયના જીવોનું પરિણામ એટલું છે-
જો લોક ખસખસાત હોય અને તે ખસખસાત લોકના જેટલા પ્રદેશો હોય એટલા જ
પૃથિવીકાય જીવ છે એમ સમજ લેવું જોઈએ.

યે પૃથિવીકાયહિસાયાં લજ્જમાનાસ્તે-અનગારા', યે તુ તત્ર પ્રવૃત્તાસ્તે દ્રવ્યલિંગિન', ઇતિ ચોધયિતુમાહ-'લજ્જમાણા.' ઇત્યાદિ ।

एके=अन्ये, लज्जमानाः=पृथिवीकायस्वारम्भे परमकरुणया द्रवितहृदयतया सकोचमापद्यमाना पृथक्=केचित् प्रत्यक्षज्ञानिनोऽवधि-मन.पर्यय-केवलिन, केचित् परोक्षज्ञानिनो भावितात्मानोज्जगारा' सन्ति, इति, पृथक्-पश्य ।

इमे सूक्ष्मवादरपृथिवीकायारम्भकरणे भीतास्त्रस्ता उद्विग्नास्त्रिकरणत्रियोगैः पृथिवीकायारम्भपस्त्यागिनो विद्यन्ते तानवलोकयेत्यर्थ ।

एके पुन.=अन्ये तु-'वयमगारा साधवाः स्म.' इति सामिमानं भवदमाना. 'वयमेव पृथिवीकायजीवरक्षणपरा' महाव्रतधारिण' इति व्यर्थ

જો પુરુષ પૃથિવીકાય કી હિંસા સે વિરત હોતે હૈં, વેહી અનગારા હૈં । જો ઊસ હિંસા મેં પ્રવૃત્ત હૈં, વે દ્રવ્યલિંગી હૈં । યહ ઘતલાને કે લિપ્ કહતે હૈં-'લજ્જમાણા' ઇત્યાદિ ।

કોઈ-કોઈ પુરુષ પૃથિવીકાય કે આરમ્ભ મેં અત્યન્ત કરુણાળીલ હોને કે કારણ, દ્રવિત હૃદય વાળે હોને સે, સકોચ-વૃત્તિ કરતે હૈં, ઊન મેં સે કોઈ-કોઈ પ્રત્યક્ષજ્ઞાની અર્થાત્ અવધિજ્ઞાની, મન પર્યયજ્ઞાની ઔર કેવલજ્ઞાની, તથા કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની ભાવિતાત્મા અનગારા હૈં, ઇસ પ્રકાર પૃથક્-પૃથક્માવ સે દેસ્તો । અર્થાત્ ઊન પુરુષોં કો દેસ્તો જો સૂક્ષ્મ ઔર વાદર પૃથ્વીકાય કા આરમ્ભ કરને મેં લગ્ન કરતે હૈં, વ્રત્ત હોતે હૈં, ઔર ત્રીનકરણ, સીનયોગ સે પૃથિવીકાય કે આરમ્ભ કે ત્યાગી હૈં ।

ઔર કોઈ-કોઈ 'હમ સાધુ હૈં । યેસા અભિમાન કે સાથ કહતે હુપ 'હમ હી પૃથિવીકાય કી રસા મેં તત્પર હૈં ઔર મહાવ્રતધારી હૈં' । ઇસ પ્રકાર વૃથા પ્રભાપ

જે પુરુષ પૃથિવીકાયની હિંસાથી વિરત-નિવૃત્ત થાય છે તેજ અણગાર છે એનિ છે જે હિંસામાં પ્રવૃત્ત છે તે દ્રવ્યલિંગી છે તે બતાવવા માટે કહે છે-'લજ્જમાણા' ઇત્યાદિ. કોઈ-કોઈ પુરુષ પૃથિવીકાયના આરમ્ભમાં અત્યન્ત કરુણાળીલ હોવાના કારણે દ્રવિત હૃદયવાળા હોવાથી સંકોચ-વૃત્તિ કરે છે તેમાંથી કોઈ-કોઈ પ્રત્યક્ષજ્ઞાની અર્થાત્ અવધિજ્ઞાની, મન પર્યયજ્ઞાની અને કેવલજ્ઞાની અને કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની ભાવિતાત્મા અણગાર છે. પૃથક્=પૃથક્માવથી જુઓ, અર્થાત્ તે પુરુષોને જુઓ કે જે સૂક્ષ્મ અને વાદર પૃથ્વીકાયને આરમ્ભ કરવામાં લગ્ન કરે છે-શરમાય છે-ત્રાસ પામે છે અને ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી પૃથ્વીકાયના આરમ્ભના ત્યાગી છે અને કોઈ-કોઈ 'અમે સાધુ છીએ' એવા અભિમાનની સાથે કહે છે કે-'અમે પણ પૃથ્વીકાયની રક્ષામાં તત્પર છીએ, અને મહાવ્રતધારી છીએ.' આ પ્રભાવે વૃથા-

સૂચ્યગ્રભ્નવિન્દુમાત્રેઽપિ સહસ્રૌપધિસમાવેશસ્તથૈવ પૃથિવીકાયજીવાસ્તાવન્માત્રે
પૃથિવ્યંશે તિષ્ઠન્તીતિ । યથા વા સહસ્રૌપધિસમિશ્રણે કૃતે ચૂર્ણીકૃત્ય પરિપિપ્પ
સ્વસસ્વસકળપ્રમાણગુટિકા ક્રિયતે, તત્ર પ્રત્યેકગુટિકાયાં સહસ્રૌપધિસમાવેશો
દૃશ્યતે, તદ્વજ્રવારીધાન્યકળમાત્રેઽપીયસિ પૃથિવ્યંશે પૃથિવીકાયજીવાસ્તિષ્ઠન્તીતિ
નૈતદ્વિષમ્ ।

यदि लोकाकाशस्य प्रत्येकप्रदेशे, एकैक पृथिवीकायजीवः स्थाप्यते तदा
असंख्याता लोका पूरिता भवेयुः । पृथिवीकायजीवानां परिमाणं तावदस्ति, यदि
लोका असंख्याता भवेयुः, तेषामसंख्यातलोकानां यावन्तः प्रदेशा भवेयुस्तावन्तः
पृथिवीकायजीवाः सन्तीति बोध्यम् ।

છેટે સે, સૂઈ કો નોક પર છો હુપ્ એક ઘૂલ મેં મી હજાર ઔપધો કા સમાવેશ હો જાતા
હૈ, इसी प्रकार ज्वार के एक दाने के बराबर पृथ्वी के अंश में इतने जीव रहते हैं । अबवा
जैसे एक हजार औपधो को मिला दिया जाय और उनका चूर्ण बना लिया जाय, खूब पीसा
जाय और उससे स्वसस्व के दाने के बराबर गोली बना हो जाय तो उस प्रत्येक गोली में
हजार औपधियाँ का समावेश जान पड़ता है । इस प्रकार ज्वार बराबर पृथ्वी के अंश में
जगर इतने जीव रहते हैं तो इसमें आश्चर्य की कौन सी बात है ?

જગર છોકાકાશ કે એક-એક પ્રદેશ મેં, એક-એક જીવ સ્થાપિત કિયા જાય તો
અસંખ્યાત છોક મરજાઈ । પૃથિવીકાય કે જીવોં કા પરિમાણ इतना है कि-यदि लोक
असंख्यात हो और उन असंख्यात लोकों के जितने प्रदेश हो, उतने ही पृथिवीकाय जीव हैं,
ऐसा समझ लेना चाहिए ।

નાના જોવા સોઈની જલ્દી પર લાગેલા એક ટીપામાં પણ હજાર ઔપધિનો સમાવેશ
થઈ જાય છે એ પ્રમાણે જુવારના એક ઢાણાની બરાબર પૃથ્વીમાં એટલા જીવ રહે
છે જ્યવ જોવી રીતે-એક હજાર ઔપધિને મેળવવામાં આવે અને તેનું ચૂર્ણ બનાવી
લેવાય, અને તેને ખૂબ વાટવામાં આવે અને તેમાંથી ખસ-ખસના ઢાણા બરાબર
ગોળી બનાવવામાં આવે તો પ્રત્યેક ગોળીમાં હજાર ઔપધીઓનો સમાવેશ જોયેલો છે,
એમ બહી શકાય છે એ પ્રમાણે જુવાર બરાબર પૃથ્વીમાં એટલા જીવ રહે છે તો
તેમાં આશ્ચર્યની વાત શું હોઈ શકે ?

જ્યવ લોકકાશના એક એક પ્રદેશમાં, એક-એક જીવ સ્થાપિત કરવામાં
આવે તો અસંખ્યાત લોક ભરાઈ જાય. પૃથિવીકાયના જીવોનું પરિમાણ એટલું છે-
એ લોક અસંખ્યાત હોય અને તે અસંખ્યાત લોકના જેટલા પ્રદેશો હોય એટલા જ
પૃથિવીકાય જીવ છે. એમ સમજ લેવું એક જીવ.

રૂપ લોક સર્વમેવ વિહિસન્તીત્યાહ-‘પુઢવીસત્ય’-ઇત્યાદિ ।

પૃથિવીશસ્ત્રમ્=પૃથિવ્યુપમર્દક શસ્ત્રમ્, શસ્યતે=હિસ્યતે અનેનેતિ શસ્ત્રમ્, તદ્ દિવિધં-દ્રવ્ય-માવ-મેદાત્ । તત્ર દ્રવ્યશસ્ત્ર=સ્વકાયપરકાયતદુમયરૂપમ્ । માવશસ્ત્ર=દુષ્પયુક્તમનોવાકાયલક્ષણમ્, સમારમમાણા=પૃથિવીકાય પ્રતિ વ્યાપારયન્ત્, અન્યાન પૃથિવીકાયમિદ્ધાન્ અનેકરૂપાન્ અપૂકાયાદીન્ સ્થાવરાન્, દ્વીન્દ્રિયાદીન્ પ્રસાંધ વિહિસન્તિ ।

(૬) ઉપમોગદ્વારમ્-

જગતિ શ્વલુ વહનો દ્રવ્યલિદ્ધિનો વિઘન્તે, યથા-‘વયં પન્ચમહાવ્રતધારિણ’

કી હિસા કરતા હૈ, યહ વતલને કે લિપ્ કહતે હૈ-‘પુઢવીસત્ય’ ઇત્યાદિ ।

પૃથિવીશસ્ત્રકા અર્થ હૈ-પૃથિવીકાય કી હિસા કરનેવાલા શસ્ત્ર । જિસ સે હિસા હો વહ શસ્ત્ર કહલાતા હૈ । શસ્ત્ર દો પ્રકાર કા હૈ-(૧) દ્રવ્યશસ્ત્ર ઓર (૨) માવશસ્ત્ર । સ્વકાય, પરકાય ઓર ઉમય-સ્વપર-કાયરૂપસે દ્રવ્યશસ્ત્ર ત્રીન પ્રકાર કા હૈ । મન વચન ઓર કામકા દુષ્પ્રયોગ કરના માવશસ્ત્ર હૈ ।

પૃથ્વીકાય કા આરમ કરનેવાલે, પૃથિવીકાય સે મિન્ન અનેક અપૂકાય આદિ સ્થાવર જીવો કી, તથા દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ જીવો કી મી હિસા કરતે હૈ ।

(૬) ઉપમોગદ્વાર-

સસાર મેં શ્વલુ સે દ્રવ્યલિદ્ધિ હૈ । જિસે-‘હમ પન્ચમહાવ્રતધારી હૈ, સબ આરમ

એ બતાવવા માટે કહે છે —‘પુઢવીસત્ય’ ઇત્યાદિ

પૃથ્વીશસ્ત્રનો અર્થ છે-પૃથ્વીકાયની હિસા કરવાવાળાં શસ્ત્રો જેનાથી હિસા થઈ શકે તે શસ્ત્ર કહેવાય છે શસ્ત્ર બે પ્રકારના છે (૧) દ્રવ્ય શસ્ત્ર અને (૨) માવ-શસ્ત્ર-સ્વકાય, પરકાય, અને ઉમય-સ્વ-પરકાયરૂપ દ્રવ્યશસ્ત્ર ત્રણ પ્રકારના છે મન, વચન અને કાયાના દુષ્પ્રયોગ કરવા તે માવશાસ્ત્ર છે

પૃથ્વીકાયનો આરમ કરવાવાળા, પૃથ્વીકાયથી બિન્ન અનેક અપૂકાય આદિ સ્થાવર જીવોની તથા દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ જીવોની પણ હિસા કરે છે

(૬) ઉપમોગ-દ્વાર-

સસારમાં શ્વલુ દ્રવ્યલિદ્ધિ સાધુ છે જેવી રીતે “અમે પન્ચમહાવ્રતધારી પ્ર આ.-૫૩

મલ્પન્તો દ્રવ્યલિંગિનં સન્તિ તાન્ પૃથક્=પૃથગ્માત્રેન પઞ્ચ ।

(૪) વધદ્વારં, (૫) શસ્ત્રદ્વારં ચ ।

इमे स्वत्वनगारामिमानिनो द्रव्यलिङ्गिनो मनागप्यनगारगुणेषु न प्रवर्तन्ते,
नापि गृहस्थकृत्य किञ्चित् परित्यजन्ति, इति दर्शयति—

यद्=यस्माद् विरूपरूपैः=विभिन्नरूपैर्नानाविधैः शस्त्रैः=लोष्टपाषाणा
दिभिः स्वकायरूपैः, अन्यादिभिः=परकायरूपै इलकुडालस्वनिष्ठादिभिस्तदुभयरूपैः
पृथिवीकर्मसमारम्भेण=पृथिव्या कर्मसमारम्भ-पृथिवीकर्मसमारम्भ पृथिवी-
माभित्य ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मबन्धनिवन्धनसाधयव्यापार, तेन इमं=
पृथिवीकायं विहितसन्ति । पृथिवीकायहिंसायां प्रवृत्ताः स्वतः पञ्जीवनिकाय

करते हुए द्रव्यलिङ्गी हैं उन्हें पृथक् देखो ।

(૪) વધ ઓર (૫) શસ્ત્રદ્વાર

અપને આપ કો અનગાર સમસને વાલે ચે દ્રવ્યલિંગી સાધુ કે ગુણો મેં સત્તિકમી
પ્રવૃત્ત નહીં હોતે, ઓર ન ગૃહસ્થો કે કિસી કાર્ય કા ત્યાગ કરતે હૈ, યહ જાત બતલાતે હૈ—

ચે દ્રવ્યલિંગી છોમ વિભિન્ન પ્રકાર કે મિટ્ટી, પથ્થર આદિ સ્વકાય-શસ્ત્રો સે
અગ્નિ આદિ પરકાય-શસ્ત્રો સે, હલ, કુદાલ આદિ સોલને કે સાધનરૂપ ઉભયકાય
શસ્ત્રો સે પૃથ્વીકર્મસમારમ્ભ કરતે હૈ, અર્થાત્ પૃથ્વી કે નિમિત્ત સે જ્ઞાનાવરણીય આદિ
આઠ પ્રકાર કે કર્મબન્ધ કા કારણ સાધય વ્યાપાર કરતે હૈ, ઓર તસ સે પૃથ્વીકાય
કો હિંસા કરતે હૈ । પૃથ્વીકાય કો હિંસા મેં પ્રવૃત્ત હોને વાલા પુરુષ છહો બીજનિકાયો

મિથ્યા પ્રજાપ કરનારા દ્રવ્યલિંગી છે તેને બુદ્ધા બુદ્ધા બાવધી બુદ્ધો

(૪) વધ અને (૫) શસ્ત્ર દ્વાર—

પોતેજ પોતાને અજુગાર-સાધુ સમજવાવાળા એ દ્રવ્યલિંગી, સાધુના ગુણોમાં
જરા પણ પ્રવૃત્ત થતા નથી અને ગૃહસ્થોના કોઈ કામને ત્યાગ કરતા નથી. એ
વાત બતાવે છે —

એ દ્રવ્યલિંગી હોઈ બુદ્ધા-બુદ્ધા પ્રકારની માટી, પથ્થર આદિ સ્વકાય શસ્ત્રોથી
અગ્નિ આદિ પરકાય શસ્ત્રોથી હળ, કોદાળી આદિ ખોદવાના સાધનરૂપ ઉભયકાય
શસ્ત્રોથી પૃથ્વીકર્મસમારમ્ભ કરે છે અર્થાત્ પૃથ્વીના નિમિત્તથી જ્ઞાનાવરણીય આદિ
આઠ પ્રકારના કર્મબંધના કારણ સાધય વ્યાપાર કરે છે, અને તેથી પૃથ્વીકાયની હિંસા
કરે છે પૃથ્વીકાયની હિંસામાં પ્રવૃત્ત થવાવાળા પુરુષ છજીવનિકાયોની હિંસા કરે છે

ચિત્ત મુદ્ધાણુવધ, નિવ્વાણ ત જિર્ણિદેહિ ॥ ૪૪ ॥ (પચ્ચાશક ટીકા ૭ વિ)

“ જિણમવણાઢ જે ઉદ્ધરતિ મત્તીર સહિયપહિયાઢ ।

તે ઉદ્ધરતિ અપ્પ, મીમાઓ મવસમુદ્ધાઓ ॥ ” (ધર્મસંગ્રહટીકા ૨ અધિ)

છાયા—“ જિનમવનકારણવિગ્નિ —શુદ્ધા ભૂમિર્દલ ચ કાષ્ઠાદિ ।

મૃતકાનતિસધાન, સ્વાશયટ્ટદિશ્વ (ગોમનાશયટ્ટદિ) યતના ચ ॥

एतस्य फल मणित, इत्याज्ञाकारिणस्तु श्राद्धस्य ।

चित्र सुखानुवध, निर्वाणान्त जिनेन्द्र (मणितम्) ॥ ४४ ॥

जिनमवनानि ये उद्धरन्ति भक्त्या शटितपवितानि ।

ते उद्धरन्त्यात्मान मीमाद् मवममुद्रात् ” इति च ॥

તથૈવ શાસ્ત્રનિપિદે પૂજાપ્રતિષ્ઠાદિસાવધકાર્યે મત્તૃત્યા દ્રવ્યલિક્ષિનોઽપિ
સ્વાત્માનં મુનિમેવ મન્યન્તે । યે પથિવીશસ્ત્ર પ્રયુજ્ઞાના પદ્મજીવનિકાય-

આરાધક ધાવક કો મગવાન્ ને હસ કા ફલ હસ પ્રકાર થતામા હૈ—“ઉસકો અનેકાનેક
સુતો કા અનુબન્ધ હોતા હૈ ઓર પરમ્પરા સે મોક્ષ કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ ” ।
(પચ્ચાશકટીકા ૭ વિ)

“ જો પુરુષ ચીર્ણ જિનમવનો કા મક્ષિસે ઉદ્ધાર કરાતે હૈ ષે મીમ મવસાગર સે અપની
આમા કો તારતે હૈ ” । (ધર્મસંગ્રહટીકા ૨ અધિ)

હસી પ્રકાર શાસ્ત્રનિપિદ પૂજા પ્રતિષ્ઠા આદિ સાવધ કાર્યો મેં પ્રવૃત્તિ કરકે
દ્રવ્યલિંગી મી અપનને આપ કો મુનિ માનતે હૈ । આગય હૈ કિ—ઓ લોક પૃથિવી-
શક્ષ કા પ્રયોગ કરકે પદ્મજીવનિકાયરૂપ સમસ્ત લોક કી હિંસા કરતે હૈ,
ઓર મગવાનકા નામ લેકર સ્વયં સોટી પ્રરૂપણા કરતે હૈ અત ષે દ્રવ્ય

મગવાને તેનું ફલ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે—તેને અનેકાનેક સુખોનેા અનુબન્ધ થાય
છે; અને પરમ્પરાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે ” (પચ્ચાશકટીકા ૭ વિ)

“ જે પુરૂષ છૂલ્લું થયેલું જિનમહિર, તેનેા ભક્તિથી ઉદ્ધાર કરાવે છે તે મહાન
ભવસાગરથી પોતાના આત્માને તારે છે ” (ધર્મસંગ્રહટીકા ૨ અધિ)

આજ પ્રમાણે શાસ્ત્રનિપિદ પૂજા, પ્રતિષ્ઠા આદિ સાવધ કાર્યોમા પ્રવૃત્તિ કરીને
દ્રવ્યલિંગી પણ પોતે પોતાને મુનિ માને છે આશય એ છે કે—જે લોક પૃથ્વીશક્ષનેા
પ્રયોગ કરીને પદ્મજીવનિકાયરૂપ સમસ્ત લોકની હિંસા કરે છે અને મગવાનનું
નામ લઈને પોતે પોટી પ્રરૂપણા કરે છે માટે તે દ્રવ્યલિંગી છે, સાચા

સ્વાર્મ્મપરિત્યાગિન' પટ્કાયરક્ષકા અનગારા' (સાધવઃ) સ્મઃ' इति वदन्तो दधि
 શાક્યાદયઃ સન્તિ । તત્ર કેચિદેહશુદ્ધયર્થં મૃત્તિકાસ્નાયિનો મવન્તિ । કેચિત્સ્વનિવાસાર્થ
 ગૃહાદિનિર્માણકરણ કુદાલસ્ત્રિત્રાદિમિ પૃથિવીકાયમુપમર્દયન્તિ । કેચિત્ સ્વોદર-
 પૂર્ણ્યર્થ કૃષ્યાદિકર્મ કુર્વન્તિ । કેચિચ્ચ દેવકુલાદ્યર્થ સાવધમુપદિશન્તિ પાર્શ્વ-
 દેવ-ગુર્વાદિ-પ્રતિમાનિર્માણે જીર્ણોદ્ધારકરણે ચ મહામીમમવસમુદ્રાદાત્મનઃ સમુદ્ધારો
 મવતીતિ મન્યન્તે, વદન્તિ ચ—

“જિનમવનકારણવિદી, સુદ્ધા ભૂમી દલં ચ કદાર્દૃઃ । મિયગાણસપાનં,
 સાસયણુકી ય જયણા ય ॥૯॥ એયસ્સ ફલં મણિયં, ફય આણાકારિણો ઉ સહુસ્સ ।

और परिमृद् के त्यागी हैं, पट्काय के रक्षक साधु हैं' । इस प्रकार कहने वाले वण्डी शाक्य
 आदि हैं । इन में कोई-कोई तो शरीर की शुद्धि के लिए मिट्टी से स्नान करते हैं । कोई
 अपने रहने के लिए मकान आदि बनाने में कुदाल स्तनित्र (कुस) आदि खोदने के साधनों
 द्वारा पृथ्वीकाय का उपमर्दन करते हैं । कोई-कोई अपना पेट भरने के उद्देश्य से खेती आदि
 करते हैं । कोई देवकुल आदि के लिए सावध उपदेश देते हैं—देव गुरु आदि की पार्श्व
 प्रतिमा निर्माण कराने से और जीर्णोद्धार कराने से मवसागर से आत्मा का तरना होता है,
 ऐसा मानते हैं और कहते हैं कि—

“જિનમવન બનાવેની વિધિ આ પ્રકાર છે—“શુદ્ધ ભૂમિ, શુદ્ધ ઈંટ, પથ્થર,
 કાષ્ઠ આદિ હોના, કાર્ય કરવે વાળે કારીગરો કો પ્રસન્ન રાખના, અપને પરિણામ
 ઉત્તરોત્તર ખરેખરે હુણ રાખકર યતનાપૂર્વક કાર્ય કરાના” ઇત્યાદિ । મગવાન કી આજ્ઞાકે

છીએ. સર્વ આશ અને પરિશ્રદ્ધતા ત્યાગી છીએ, પટ્કાયના રક્ષક સાધુ છીએ.' આ
 પ્રમાણે કહેવાવાળા શ્રી શાક્ય આદિ છે તેમા કોઈ-કોઈ તો શરીરની શુદ્ધિ માટે
 માટીથી સ્નાન કરે છે કોઈ પોતાને રહેવા માટે મકાન આદિ બનાવવામાં કોલાણી,
 કોસ આદિ ખોદવાનાં સાધનો દ્વારા પૃથ્વીકાયનું ઉપમર્દન કરે છે, કોઈ-કોઈ પોતાનું
 પેટ ભરવાના ઉદ્દેશથી ખેતી કરે છે; કોઈ દેવકુળ આદિને માટે સાવધ ઉપદેશ
 કરે છે—દેવ, શુદ્ધ આદિની પાર્શ્વ પ્રતિમા નિર્માણ કરાવવામાં અને જીર્ણોદ્ધાર કરા
 વામાં ભવસાગરથી આત્મા તરી શકે છે, એવું માન છે અને કહે છે કે—

“જિનમહિર બનાવવાની વિધિ આ પ્રમાણે છે—શુદ્ધ ભૂમિ, શુદ્ધ ઈંટો, પથ્થર,
 કાષ્ઠ આદિ એઈએ કામ કરવાવાળા કારીગરોને પ્રસન્ન રાખવા, પોતાનાં પરિણામ ઉત્તરોત્તર
 અદ્વતા રાખીને યતનાપૂર્વક કામ કરવું” ઇત્યાદિ.. મગવાનની આજ્ઞાના અવશ્યક આવકને

સમારમતે સમનુજાણઃ । ત સે અહિયાપ, ત સે અગ્રોહીષ ॥ સૂ. ૩ ॥

છાયા—

તત્ર સ્વલુ ભગવતા પરિજ્ઞા પ્રવેદિતા । અસ્ય ચૈવ જીવિતસ્ય પરિવન્દન-માનન-પૂજનાય, જાતિ-મરણ-મોચનાય દુ સ્વપ્રતિષ્ઠાતહેતુ, સ સ્વયમેવ પૃથિવીશસ્ત્ર સમારમતે, અન્યૈર્વા પૃથિવીશસ્ત્ર સમારમ્મયતિ, અન્યાન્ વા પૃથિવીશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ સમનુજાનાતિ । તત્ તસ્ય અહિતાય, તત્ તસ્ય અગ્રોધયે ॥ સૂ. ૩ ॥

ટીકા—

તત્ર=પૃથિવીકાયસમારમ્મે ભગવતા=શ્રીમદ્દાવીરેણ પરિજ્ઞા=સમ્યગવગ્ધોષ-સ્વલુ પ્રવેદિતા=પ્રવોધિતા । કર્મવન્ધસમુચ્છેદાર્થે જીવેન પરિજ્ઞાઽવગ્ધ્યં કર્મણીકરણી યેતિ ભગવતા પ્રવોધિતમિતિ ભાવ । પરિજ્ઞા દ્વિવિધા, જ્ઞ-પ્રત્યાખ્યાન-મેદાત્ । ‘સાવધવ્યાપાર પ્વ કર્મવન્ધસ્ય કારણ’-મિતિ જ્ઞાન-જ્ઞપરિજ્ઞા, તદ્વ્યાપારપરિજ્ઞા-પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા ।

જહ આરમ ઉસકે અહિત કે લિપ્ ઓર ઉસકો અગ્રોધિ કે લિપ્ હૈ ॥ સૂ. ૩ ॥

ટીકાર્થ—પૃથિવીકાય કે સમારમ કે વિષય મેં ભગવાન્ શ્રી મદ્દાવીર સ્વામીને સમ્યગ્વગ્ધોષરૂપ પરિજ્ઞા કા સદુપદેશ દિયા હૈ । તાત્પર્યે યહ હૈ કિ-કર્મવન્ધ કો નષ્ટ કરન કે લિપ્ જીવ કો વહ પરિજ્ઞા અવશ્ય હી સ્વીકાર કરની ચાહિપ્, પેસા ભગવાન્ને કહા હૈ । પરિજ્ઞા દો પ્રકાર કો હૈ—જ્ઞપરિજ્ઞા ઓર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા । ‘સાવધ વ્યાપાર’ સે હી કર્મવન્ધ કા કારણ હોતા હૈ ’ પેસા જ્ઞાનના જ્ઞ-પરિજ્ઞા હૈ, ઓર સાવધવ્યાપાર કા ત્યાગ કરના પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા હૈ ।

અહિત માટે અને તે તેની અગ્રોધિ માટે છે (૨)

ટીકાર્થ—પૃથ્વીકાયના સમારમના વિષયમાં ભગવાન શ્રી મદ્દાવીર સ્વામીએ સમ્યગ્વગ્ધોષરૂપ પરિજ્ઞાને સદુપદેશ આપ્યો છે તાત્પર્યે એ છે કે-કર્મવન્ધને નાશ કરવા માટે જીવે તે પરિજ્ઞા અવશ્યજ્ સ્વીકાર કરવી જોઈએ, એ પ્રમાણે ભગવાને કહ્યું છે પરિજ્ઞા બે પ્રકારની છે જ્ઞપરિજ્ઞા, અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા, ‘સાવધ વ્યાપારજ્ કર્મવન્ધનું કારણ થાય છે ’ એ પ્રમાણે જાણવું તે જ્ઞ-પરિજ્ઞા છે, અને સાવધ વ્યાપારને ત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા છે

રૂપં લોકં સર્વમેવ વિહિસન્તિ તે દ્રવ્યલિંગિનો નાનગારા इति भाव', उक्तम्—

“सावज्जा किरिया जेसिं, सावज्जा देसणा तहा ।

ममति दीहससारे, ते सव्वे दव्वलिंणिणो ॥ १ इति ॥ सू. २ ॥

एव शाक्यादीनां पृथिवीकायोपमर्दकत्वेन द्रव्यलिङ्गित्वं प्रतिबोधितं भगवतेति जम्बूस्वामिनं सुधर्मा स्वामी कथयति—‘तत्थे’—त्यादि ।

॥ मूलम् ॥

तस्य સ્વરૂપ મગલયા પરિણા પવેશ્યા, ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ પરિકંદન-
માણસ-પૂચ્છનાપ જાહમરણમોચનાપ, દુક્ખપહિયાયહેઠ, સે સયમેવ પુઢવિ
સત્થં સમારંમહ, અણોહિં વા પુઢવિસત્થં સમારંભાવેહ, અણે વા પુઢવિસત્થં

લિંગી છે—સવ્વે બનગાર નહીં છે । કહ્યા મી છે—

“जिन की क्रिया सावध है और जिनका उपदेश सावध है, वे दीर्घ संसारमें परिभ्रमण करते हैं । उन सबको द्रव्यलिङ्गी भानना चाहिए” ॥ सू. २ ॥

इस प्रकार पृथिवीकाय का उपमर्दन करने वाले होने से शाक्य आदि को भगवान् ने द्रव्यलिङ्गी कहा है । यह बात सुधर्मा स्वामी जम्बू स्वामी से कहते हैं—‘तत्थ सस्व’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—મગલાન્ ને પરિણા કા ઉપદેશ દિયા છે । ઇસી જીવન કે લિપ્—
બન્ધના, માન જીર પૂજન કે લિપ્, જન્મ જીર મરણ સે મુક્ત હોને કે લિપ્, દુઃસ કા નાશ
કરને કે લિપ્ વહ સ્વયં હી પૃથ્વીકાય કા આરંમ કરતા છે, દૂસરો સે પૃથ્વીકાયકા
આરમ્મ કરાતા છે, જીર પૃથ્વીકાયકા આરમ કરને વાલે દૂસરો કા અનુમોદન કરતા છે ।

અણુઆર-સાધુ નથી. કહ્યું છે કે —

“જેની ક્રિયા સાવધ છે, અને જેનો ઉપદેશ સાવધ છે, તે દીર્ઘ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે તે સર્વને દ્રવ્યલિંગી બાલુવા બોધવો” (સૂ. ૨)

જો પ્રમાણે પૃથ્વીકાયનું ઉપમર્દન—નાશ કરવાવાળા હોવાથી શાક્ય આદિને ભગવાને દ્રવ્યલિંગી કહ્યા છે આ વાત સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂ સ્વામીને કહે છે—‘તત્થ’—ત્યાદિ.

મૂલાર્થ—ભગવાને પરિણાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, આ જીવનને માટે, વન્ધના, માન અને પૂજન માટે, જન્મ અને મરણથી મુક્ત હોવાના માટે, દુઃખનો નાશ કરવા માટે તે પોતે જ પૃથ્વીકાયનો આરભ કરે છે, બીજાથી પૃથ્વીકાયનો આરભ કરાવે છે, અને પૃથ્વીકાયનો આરભ કરનાર બીજાને અનુમોદન આપે છે તે આરભ તેના

સમારમંતે સમણુજાણહી । ત સે અહિયાણ, ત સે અવોહીણ ॥ સૂ. ૩ ॥

છાયા—

તત્ર સ્વલુ ભગવતા પરિજ્ઞા પ્રવેદિતા । અસ્ય ચૈવ જીવિતસ્ય પરિવન્દન-માનન-પૂજનાય, જાતિ-મરણ-મોચનાય દુ સ્વપ્રતિષ્ઠાતહેતુ, સ સ્વયમેવ પૃથિવીશસ્ત્ર સમારમતે, અન્યૈર્વા પૃથિવીશસ્ત્ર સમારમ્મયતિ, અન્યાન્ વા પૃથિવીશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ સમનુજાનાતિ । તત્ તસ્ય અહિતાય, તત્ તસ્ય અબોધયે ॥ સૂ. ૩ ॥

ટીકા—

તત્ર=પૃથિવીકાયસમારમ્મે ભગવતા=શ્રીમહાવીરેણ પરિજ્ઞા=સમ્યગ્વોષ* સ્વલુ પ્રવેદિતા=પ્રવોધિતા । કર્મવન્ધસમુન્નિવૃત્તિર્થ જીવેન પરિજ્ઞાશ્વચ્ચં શરણીકરણી યેતિ ભગવતા પ્રવોધિતમિતિ ભાવ । પરિજ્ઞા દ્વિવિધા, જ્ઞ-પ્રત્યાખ્યાન-મેદાત્ । ‘સાવધવ્યાપાર એવ કર્મવન્ધસ્ય કારણ’-મિતિ જ્ઞાન-જ્ઞપરિજ્ઞા, તદ્વ્યાપારપરિજ્ઞાગ-પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા ।

વહ આરમ ઉસકે અહિત કે લિપ્ત ઓર ઉસકો અબોધિ કે લિપ્ત હૈ ॥ સૂ. ૩ ॥

ટીકાર્થ—પૃથિવીકાય કે સમારમ કે વિષય મેં ભગવાન્ શ્રી મહાવીર સ્વામીને સમ્યગ્વોષરૂપ પરિજ્ઞા કા સદુપદેશ દિયા હૈ । તાત્પર્ય મહ હૈ કિ—કર્મવન્ધ કો નષ્ટ કરન કે લિપ્ત જીવ કો વહ પરિજ્ઞા અવશ્ય હી સ્વીકાર કરની ચાહિય, પેસા ભગવાન્ને કહા હૈ । પરિજ્ઞા દો પ્રકાર કો હૈ—જ્ઞપરિજ્ઞા ઓર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા । ‘સાવધ વ્યાપાર સે હી કર્મવન્ધ કા કારણ હોતા હૈ’ પેસા જાનના જ્ઞ-પરિજ્ઞા હૈ, ઓર સાવધવ્યાપાર કા ત્યાગ કરના પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા હૈ ।

અહિત માટે અને તે તેની અબોધિ માટે છે (૩)

ટીકાર્થ—પૃથ્વીકાયના સમારભના વિષયમા ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીએ સમ્યગ્વોષરૂપ પરિજ્ઞાનો સદુપદેશ આપ્યો છે તાત્પર્ય એ છે કે—કર્મબંધને નાશ કરવા માટે જીવે તે પરિજ્ઞા અવશ્યજ્ઞ સ્વીકાર કરવી જોઈએ, એ પ્રમાણે ભગવાને કહ્યું છે પરિજ્ઞા બે પ્રકારની છે જ્ઞપરિજ્ઞા, અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા, ‘સાવધ વ્યાપારજ્ઞ કર્મબંધનું કારણ થાય છે’ એ પ્રમાણે જાણવું તે જ્ઞ-પરિજ્ઞા છે, અને સાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા છે

રૂપં લોક સર્વમેવ વિહિસન્તિ તે દ્રવ્યલિંગિનો નાનગારા इति भावः, उक्तम्—

“सावज्जा फिरिया जेसिं, सावज्जा देसणा तद्वा ।

ममति दीहससारे, ते सव्वे दव्वलिंणिगो ॥ १ इति ॥ सू. २ ॥

एव शक्यादीनां पृथिवीकायोपमर्दकत्वेन द्रव्यलिङ्गित्वं प्रतिबोधितं भगवतेति जम्बूस्वामिनं सुधर्मा स्वामी कथयति—‘तत्त्वे’—त्यादि ।

॥ मूलम् ॥

तत्ત્વ સ્વરૂ મગવયા પરિણા પવેશ્યા, હમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ પરિબંદન-
માણણ-પૂયણાણ આહમરણમોયણાણ, દુક્કલપઢિધાયહેઠ, સે સયમેવ પુઢવિ-
સત્ત્યં સમારંમહ, અણ્ણોહિં વા પુઢવિસત્ત્યં સમારભાવેહ, અણ્ણે વા પુઢવિસત્ત્યં

લિંગી હૈં—સત્ત્વે બનગાર નહીં હૈં । કહા મી હૈ—

“બિન કી ક્રિયા સાવણ હૈં ઔર બિનકા ઉપદેશ સાવણ હૈ, વે વીર્ધ સસારમેં પરિભ્રમણ કરતે હૈં । ઉન સબકો દ્રવ્યલિંગી બાનના વાહિણ ” ॥ સૂ. ૨ ॥

હસ પ્રકાર પૃથિવીકાય કા ઉપમર્દન કરને વાલે હોને સે શક્ય આદિ કો મગવાન્ ને દ્રવ્યલિંગી કહા હૈ । યહ માત સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂ સ્વામી સે કહતે હૈ—‘તત્ત્વ સ્વરૂ’ શ્યાદિ ।

મૂલાર્થ—મગવાન્ ને પરિણા કા ઉપદેશ દિયા હૈ । હસી જીવન કે લિપ્—
બંધના, માન ઔર પૂજન કે લિપ્, જન્મ ઔર મરણ સે મુક્ત હોને કે લિપ્, દુઃસ કા નાશ
કરમે કે લિપ્ વહ સ્વયં હી પૃથિવીકાય કા આરમ કરતા હૈ, દૂસરો સે પૃથિવીકાયકા
આરમ્મ કરતા હૈ, ઔર પૃથિવીકાયકા આરમ કરને વાલે દૂસરો કા અનુમોદન કરતા હૈ ।

બાહુઆર—સાધુ નથી. ઠણું છે કે —

“જેની ક્રિયા સાવણ છે, અને જેનો ઉપદેશ સાવણ છે, તે વીર્ધ સસારમાં
પરિભ્રમણ કરે છે તે સર્વને દ્રવ્યલિંગી બાહુવા બોધવે ” (સૂ. ૨)

જો પ્રમાણે પૃથ્વીકાયનું ઉપમર્દન—નાશ કરવાવાળા હોવાથી શક્ય આદિને ભગવાને
દ્રવ્યલિંગી કહ્યા છે આ વાત સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂ સ્વામીને કહે છે—‘તત્ત્વ’ ધ્યાદિ.

મૂલાર્થ—ભગવાને પરિણાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, આ જીવનને માટે, વંદના,
માન અને પૂજન માટે, જન્મ અને મરણથી મુક્ત હોવાના માટે, દુઃખનો નાશ કરવા
માટે તે પોતે જ પૃથ્વીકાયનો આરભ કરે છે, બીજાથી પૃથિવીકાયનો આરભ કરાવે
છે, અને પૃથ્વીકાયનો આરભ કરનાર બીજાને અનુમોદન આપે છે તે આરભ તેના

કરણે, માનન=જનસત્કાર, તદર્થ, યથા-કીર્તિસ્તમ્માદિકરણે પૂજન=વસ્ત્રસ્નાદિ-
પુરસ્કારલાભસ્તદર્થ, યથા-ગિલ્પિનાં રાજદેવપ્રતિમાદિકરણે । જાતિમરણમોચ
નાય-જાતિ=જન્મ, તદર્થ મવાન્તરમુલ્ખપાપ્ત્યર્થ દેવકુલાદિકરણે, મરણ=
મરણ યેષા જાત તદર્થ મૃતપિત્રાદિસ્મરણાર્થમિત્યર્થ, યથા સ્તૂપચૈત્યાદિ-
કરણે, મોચન=મુક્તિસ્તદર્થ, યથા-દેવમવનપ્રતિમાદિકરણે । યદ્રા જાતિમરણ-
મોચનાય=જન્મમરણચિમુક્તયે । તથા દુઃખમતિગાતહેતુ=દુઃખવિધ્વસાર્થ, યથા-

આદિ બનવાનેસે પ્રશંસા હોતી હૈ । માનન અર્થાત્ બનતાદ્વારા મિલને ચાલા સત્કાર । उस सत्कार
के लिए कर्तिस्तम्भ (मेमोरियल) आदि बनवाकर समारम्भ करते हैं । पूजन का अर्थ है-
वस्त्र या रत्न आदि का पुरस्कार पाना । जैसे शिन्पी लोग पुरस्कार पाने के उद्देश्य से राजा
या देवता की प्रतिमा बनाते हैं ।

જમ, મરણ ઔર મુક્તિ કે લિપ મી પૃથ્વીકાયકા સમારમ્મ ક્રિયા જાતા હૈ । જમ
કે લિપ જૈસે મવાન્તર મૈં મુલ્ખ પાને કે લિપ દેવકુલ આદિ કા નિર્માણ કરાને મૈં ઔર મૃત્યુ
કે લિપ જૈસે મૃત પિતા આદિ કા સ્મારક (સ્તૂપ-ચૈત્ય) બનવાને મૈં, ઔર મોચન કે અર્થાત્
મુક્તિ કે લિપ દેવમવન ઈવ્ઝ ઁનકી પ્રતિમા બનવાને મૈં, અથવા જન્મ-મરણ-
મોચન કા અર્થ હૈ-જમ ઔર મરણસે મુક્ત હોના, ઁસ કે લિપ પૃથ્વીકાય કા
સમારમ્મ કરતે હૈ ।

તથા દુઃખકા નાશ કરને કે લિપ મી પૃથ્વીકાય કા સમારમ્મ કરતે હૈ, જૈસે

આરભ કરે છે માનન અર્થાત્ બનતા દ્વારા મળવાવાળો સત્કાર, તે સત્કાર માટે-
કીર્તિસ્તંભ (મેમોરિયલ) આદિ બનાવીને સમારભ કરે છે પૂજનનો અર્થ છે-વસ્ત્ર
અથવા રત્ન આદિનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરવો. તે માટે શિશ્નીલોગ રાજાની કે દેવતાની
પ્રતિમા બનાવવામાં સમારભ કરે છે

જન્મ મરણ મોચન (મૂકાવવા) માટે પણ પૃથ્વીકાયનો સમારભ કરવામાં આવે
છે જન્મના માટે જેમ ભવાન્તરમાં મુખ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે દેવકુલ આદિના નિર્માણ
કરાવવામાં, અને મૃત્યુ માટે જેમ મૃત પિતા આદિનું સ્મારક સ્તૂપ-ચૈત્ય બનાવવામાં,
મોચન અર્થાત્ મુક્તિને માટે દેવભવન એવ તેની પ્રતિમા બનાવવામાં, અથવા જન્મ-
મરણ-મોચનનો અર્થ છે-જન્મ અને મરણથી મુક્ત થવું તે માટે પૃથ્વીકાયનો સમારભ કરે છે

તથા દુઃખનો નાશ કરવા માટે પણ પૃથ્વીકાયનો સમારભ કરે છે, જેમ-બીખના

જીવઃ કસ્મૈ પ્રયોજનાય પૃથિવીકાય પ્રતિ સાવધવ્યાપાર કરોતી ?-સ્વાહ-
 'હમસ્સ ઘેવે'-ત્યાદિ । અસ્યૈવ વિદ્યુહતાવિલાસવત્ક્ષણમજ્જુરસ્ય જીવિતસ્ય જીવન-
 સ્વાર્થે ચિરમુસ્વાર્થે, પ્રાસાદસદનાદિરચનાર્થે, ગમના-ગમના-વસ્થાનો-પવેશન-પાર્શ્વ-
 પરિવર્તન-પુતલિકાપ્રતિમાદિકરણો-દ્વારપ્રસ્તવણાદિકરણો-પરકરણાદિગ્રહણનિષેષના-
 ડડ્ડલેપન-પ્રહરણ-ભૂષણ-ક્રય-વિક્રય-કૃપિકરણ-ભાળાદિનિર્માણાર્થમિત્યર્થ । તથા
 પરિવન્દન-માનન-પૂજનાય, પરિવન્દન=પ્રશંસા, તદર્થં યથા *આશ્ચર્યગૃહાદિ

જીવ કિસ પ્રયોજનકે લિયે પૃથિવીકાય કે વિષય મેં સાવધ વ્યાપાર કરતા હૈ ? સો
 મતલબતે હૈ—

વિજલી ક્ષી ચમક કે સમાન હસ ક્ષણવિનમ્બર જીવન કે ચિરકાલીન સુખ કે ઉદ્દેશ
 સે મહલ, મકાન આદિ કા નિર્માણ કરાને કે સિદ્ધ, અથવા ગમન, આગમન, અવસ્થાન
 (સ્થિત રહના), ઉપવેશન (બેઠના), પાર્શ્વ-પરિવર્તન (પસવાઢા ઘડલના), પુતલી બનાના,
 પ્રતિમા બનાના, મલ-મૂત્ર ત્યાગના, ઉપકરણ આદિ ગ્રહણ કરના, રસના, લેપકરના, ગ્રહણ
 કરના, સઘાના, સ્ત્રીધના, બેચના, સેતી કરના, તથા વર્તન આદિ ઘનાના, શ્યામિ
 કાર્યો કે સિદ્ધિ સાવધ વ્યાપાર કિયા જાતા હૈ ।

હસ કે અતિરિક્ત પરિવન્દન માનન ઓર પૂજન કે સિદ્ધિ મી સાવધ વ્યાપાર
 કિયા જાતા હૈ । પરિવન્દન અર્થાત્ પ્રશંસા કે સિદ્ધિ, જૈસે આશ્ચર્યગૃહ (આજાયબ ઘર)

છવ કયા પ્રયોજન માટે પૃથ્વીકાયના વિષયમા સાવધ વ્યાપાર કરે છે ? તે
 બતાવે છે —

વિજલીના અમકાશની સમાન આ ક્ષણભંજર જીવનના ચિરકાલીન (લાભ
 સમય સુધી) સુખના ઉદ્દેશથી, મહેલ મકાન આદિ બનાવવાને માટે, અથવા ગમન,
 આગમન, અવસ્થાન, (સ્થિત રહેવું) ઉપવેશન, (બેસવું) પાર્શ્વ-પરિવર્તન, (પઢખા-
 બઢલવાં) પુતલી બનાવવી, પ્રતિમા બનાવવી, મલ-મૂત્ર ત્યાગ કરવો, ઉપકરણ આદિનું
 ગ્રહણ કરવું, રાખવું, લેપ કરવો, પ્રહરણ કરવું, સંભવવું, ખરીદવું, વેચવું, ખેતી
 કરવી તથા વાસણ બનાવવાં, ઇત્યાદિ કાર્યોને માટે સાવધ વ્યાપાર કરવામાં આવે છે.

તે સિવાય પરિવન્દન માન જાને પૂજન માટે પણ સાવધ વ્યાપાર કરવામાં આવે છે
 પરિવન્દન અર્થાત્ પ્રશંસા માટે જેમ આશ્ચર્યગૃહ-(અજાયબ ઘર) આદિ બનાવવામાં

* આશ્ચર્યગૃહ-‘મ્યુઝિયમ’ ‘અજાયબઘર’ इति मापाप्रसिद्धम् ।

તત્-પૃથિવીકાયસમારમ્મણ તસ્ય=પૃથિવીશ્ચ સમારમમાણસ્ય અહિ-
તાય=અરુલ્યાણાય ભવતીતિ શ્રેષ્ઠ. । તત્-તદેવ ચ પૃથિવીકાયસમારમ્મણમેવ ચ
તસ્ય પૃથિવીશ્ચ સમારમમાણસ્ય અવોધયે=સમ્યક્ત્વાલાભાય, જિનધર્મપ્રાપ્ત્યમાવાય
ચ ભવતિ । પૃથિવીકાયસમારમ્મણ દિ કૃતફારિતાનુમોદિતમેદેન ત્રિવિધ,
તસ્યાતીતવર્તમાનાનાગતમેદેન પ્રત્યેક ત્રિવિધ્યે નવધા ભવતિ, નવવિધસ્યાપિ
પૃથિવીકાયસમારમ્મણસ્ય મનોવાક્યાયયોગમેદેન પ્રત્યેક ત્રિવિધ્યે સપ્તવિંશતિ-
ર્મદ્ધા ભવન્તિ । એવંવિધપૃથિવીકાયસમારમ્મપ્રવૃત્ત' સ્વલુ પદ્માયારમ્મસપાતજન્ય-
ધોરતરદુરિતાર્જનેન દુરન્તસમારદાવાનલજ્વાલાન્ત'પાત પ્રાપ્યાનન્તનરકનિગોદાદિ-
દુ'સ્વમનુભવન ન કદાચિત્કલ્યાણ શાશ્વતસુખમદ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્નોતીતિ માત્ર ॥૩॥

વહ પૃથિવીકાય કા આરમ, આરમ કરને વાલે કે અહિત કે લિપ્ત ઔર અવોધિ કે
લિપ્ત હોતા હૈ । અર્થાત્ આરમ કરને સે સમ્યક્ત્વ ઔર જિનધર્મ કો પ્રાપ્તિ નહીં હોતી હૈ ।

પૃથિવીકાય કા આરમ-કરના, કરાના, ઔર અનુમોદન કે મેદ સે ત્રીન પ્રકાર કા
હૈ । इन तीनों मेदों के अतीत वर्तमान और अनागत के मेद से तीन-तीन मेद करने पर
आरम्भ नौ प्रकार होता है । इन नौ मेदों का मन, वचन, और काय से गुणाकार कर देने
पर सप्ताईस मेद हो जाते हैं ।

इस प्रकार के पृथ्वीकाय के समारम्भ में प्रवृत्त पुरुष छहों कायों का आरम्भ करता
है और अत्यन्त घोर पाप उपार्जन करके दुरन्त ससाररूपी दावानलकी ज्वालाओं में पड़कर
नरक निगोद आदि के दुःख भोगता हुआ न कभी कल्याण की प्राप्ति करता है और न
शाश्वत सुख देनेवाले मोक्षमार्ग को पाता है ॥ ३ ॥

તે પૃથ્વીકાયનો આરભ કરવાવાળાના અહિત માટે અને અવોધિને માટે હોય
છે અર્થાત્-આરભ કરવાથી સમ્યક્ત્વ અને જિનધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી

પૃથ્વીકાયનો આરભ-કરવો, કરાવવો અને કરવાવાળાને અનુમોદન આપવો
પણેરના લેહથી ત્રણ પ્રકારનો છે, એ ત્રણેય લેહોના ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્ત-
માનકાળના લેહથી ત્રણ ત્રણ લેહ કરવાથી આરભ નવ પ્રકારનો છે એ નવ લેહોને
મન, વચન અને કાયા, આ ત્રણથી ગુણવા વડે કરી સત્તાવીશ લેહ થઈ જાય છે

આ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયના સમારભમાં પ્રવૃત્ત પુરુષ છ કાયોનો આરભ કરે છે,
અને અત્યન્ત ઘોર પાપ ઉપાર્જન કરીને દુરન્તસસારરૂપી દાવાનલની જ્વાલાઓમાં
પડીને, નરક-નિગોદ આદિના દુઃખ ભોગવતાં કોઈ વખત પણ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરી
શકતા નથી, અને શાશ્વત સુખ દેવાવાળા મોક્ષમાર્ગને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી (૩)

ગ્રીષ્મતાપાદિનિવારણાર્થ, સ્વચક્રપરચક્રમયનિવૃત્ત્ય ચ ભૂમિગૃહપ્રાકારાદિરત્ને ।
 સ = જીવનપરિવન્દનમાનનપૂજનાદ્યર્થે જનઃ સ્વયમેવ પૃથિવીશ્ચ
 સમારમતે = પૃથિવ્યુપમર્દકં દ્રવ્યમાવશસ્ત્ર વ્યાપારયતિ । અન્યૈર્વા પૃથિવીશ્ચ
 સમારમ્મયતિ = ઓજયતિ પૃથિવીશ્ચ સમારમમાણાન્ અન્યાન્ સમનુજાનાતિ
 અનુમોદયતિ ।

પ્રમતીતાનાગતામ્યાં, તથા મનોવાકાયૈશ્ચ પૃથિવીશ્ચસમારમ્મ-
 મેવા અવગન્તવ્યાઃ ।

(૭) વેદનાદ્વાર—

પૃથિવીશ્ચ સમારમમાણ કિં ફલ પ્રાપ્નોતીત્યાહ—‘તં સે અહિયાપ્’ इत्यादि ।

ગ્રીષ્મ કે તાપ સે બચ્ને કે લિપ, અથવા સ્વચક્ર ઔર પરચક્ર કે મયકી નિવૃત્તિ, કે લિપ, મોહરા યા વહારદીવારી (પ્રકોટા) બનવાના । હસ પ્રકાર જીવન પરિવન્દન માનન ઔર પૂજન આદિ કે લિપ મનુષ્ય સ્વયં હી પૃથ્વીશ્ચના સમારમ્મ કરતા હૈ અર્થાત્ પૃથિવી કા ઘાત કરને વાલે દ્રવ્ય ઔર માવશસ્ત્ર કા વ્યાપાર કરતા હૈ ઔર પૃથિવીશ્ચના કા પ્રયોગ કરને કરાનેવાળે દૂસરોં કા અનુમોદન કરતા હૈ ।

હસ પ્રકાર જતીલ ઔર અનાગત સે તથા મન, વચન ઔર કાયસે પૃથિવીશ્ચના કે આરમ્મ કે મેવ સમક્ષેણે વાશિપ્ત.

(૭) વેદનાદ્વાર—

પૃથિવીશ્ચના કા આરમ્મ કરનેવાળા કયા ફલ પાતા હૈ ? સો કહ્તે હૈ—‘તં સે અહિયાપ્’ इत्यादि ।

તાપથી બચવા માટે અથવા સ્વચક્ર અને પરચક્રના ભયની નિવૃત્તિ માટે લોચશ અથવા ઠોટ બનાવવા

આ પ્રમાણે જીવન, પરિવહન, માનન, અને પૂજન આદિ માટે મનુષ્ય પોતેજ પૃથ્વી-શસ્ત્રનો સમારમ કરે છે અર્થાત્ પૃથ્વીનો ઘાત કરવાવાળા દ્રવ્ય અને ભાવ શસ્ત્રના વ્યાપાર કરે છે તથા બીજા પાસે પૃથ્વીશસ્ત્રનો વ્યાપાર કરાવે છે અને પૃથ્વીશસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાવાળા બીજાને અનુમોદન આપે છે

આ પ્રમાણે જતીલ અને અનાગત (ભૂત-શિવિધ્ય)થી તથા મન, વચન અને કાયાથી પૃથ્વીશસ્ત્રના આરમના કોટોને સમજી લેવા બેધક્ષે

(૭) વેદનાદ્વાર—

પૃથ્વીશસ્ત્રનો આરમ કરવાવાળા શું ફળ પામે છે ? તે કહે છે—‘તં સે અહિયાપ્’ इत्यादि.

॥ ટીકા ॥

ય સ્વલુ મગતત્=તીર્થંકરસ્ય, અનગારાગામ્=ત્રીયધ્રમગનિર્ન્યાનામ્,
અન્તિકે=સમીપે, શ્રુત્વા=ઉપદેશ નિશ્ચય, આદાનીયમ્, ઉપાદેય સર્વસાવધયોગ-
પરિત્યાગરૂપ ચારિત્ર સમુત્થાય=અક્ષીકૃત્ય વિહરતિ, સ તત્=પૃથિવીકાયસમારમ્મણમ્
સપ્રુષ્યમાન=અહિતાવોધિજનકત્વેન વિજ્ઞાતા ભવતીતિ ।

સ હિ એવ વિચારયતિ-હહ મનુષ્યલોકે એકેપા=શ્રમણનિર્ન્યોપદેશસજાત-
સમ્યગ્વબોધવૈરાગ્યાણામાત્માર્થિનામેવ જ્ઞાત=ચિદિત ભવતિ । કિં જ્ઞાત ભવતી ?-
ત્યાકાંક્ષાયામાહ—‘એસ સ્વલુ ગયે’ ઇત્યાદિ ।

એપ’ પૃથિવીશસ્ત્રસમારમ્મ સ્વલુ=નિશ્ચયેન પ્રન્ય.=પ્રત્યયતે=વ્રન્યતેડનેનેતિ
પ્રન્ય=અટવિધકર્મવન્ધ । કારણે કાર્યોપચારાત્ પૃથિવીશસ્ત્રસમારમ્મસ્ય

ટીકાર્થ—જો મગવાન તીર્થંકર કે યા અનેક નિર્ગમ્ય શ્રમણો કે સમીપ ઉપદેશ
સુનકર ઉપાદેય કો અર્થાત્ સર્વસાવધયોગ કે ત્યાગરૂપ ચારિત્ર કો અક્ષીકાર કરકે વિચરતા
હૈ વહ પૃથ્વીકાયકે સમારમ્મ કો અહિતકર ઓર અવોધિજનક સમજતા હૈ ।

વહ હસ પ્રકાર વિચાર કરતા હૈ-હસ મનુષ્ય લોક મેં શ્રમણ નિર્ન્યોં કે ઉપદેશ
સે કિન્હે સમ્યગ્જ્ઞાન ઓર વૈરાગ્ય હો ગયા હૈ અને આત્માર્થી પુરુષો કો હી જ્ઞાત હોતા હૈ ।
અન્હે ક્યા જ્ઞાત હોતા હૈ ? એસી આકાંક્ષા હોને પર કહતે હૈ—‘એસ સ્વલુ ગયે.’
ઇત્યાદિ ।

વહ પૃથ્વીકાય કા સમારમ્મ નિશ્ચય હી પ્રથમ હૈ અર્થાત્ જાઠ પ્રકાર કે કર્મોંકા વધ
હૈ । કારણ મેં કાર્યકા ઉપચાર કરકે પૃથિવીકાય કા સમારમ્મ કો યહો પ્રન્ય કહા હૈ ।

ટીકાર્થ—જો મગવાન તીર્થંકરની અથવા તેના નિર્ન્યોં અમણોની સમીપ
ઉપદેશ સાંભળી ઉપાદેયને અર્થાત્ સર્વસાવધયોગના ત્યાગરૂપ ચારિત્રને અક્ષીકાર
કરીને વિચરે છે, તે પૃથ્વીકાયના સમારમ્મને અહિતકર અને અવોધિજનક સમજે છે

તે આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે—આ મનુષ્ય લોકમાં અમણ નિર્ન્યોંના ઉપદેશથી
જેને સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય થઈ ગયો છે તે આત્માર્થી પુરુષોને જ બાણવામા હોય છે

તે શું બાણવામા હોય છે ? એવી શંકા થતા કહે છે—‘એસ સ્વલુ ગયે’ ઇત્યાદિ
આ પૃથ્વીકાયનો સમારમ્મ નિશ્ચય અથ છે અર્થાત્ આઠ પ્રકારના કર્મોંના બધ છે કારણ આ
કાર્મોંના ઉપચાર કરીને પૃથ્વીકાયના સમારમ્મને અહિં અથ કહ્યો છે આશય એ છે કે—

(૮) નિવૃત્તિદ્વારમ્

येन तु तीर्थंकरादीनां समीपे पृथिवीकायजीवस्वरूपं ज्ञात स एवं विजानाती-
त्याह—‘से तं संयुज्जमाणे’ इत्यादि ।

॥ मूलम् ॥

સે તં સંયુજ્જમાણે આયાણીય સમુદ્ધાય સોઘા સ્વલુ મગવઓ અનગારાજાં
અંતિય । હરમેગે સિણાય મમહ—એસ સ્વલુ ગધે, એસ સ્વલુ મોહે, એસ સ્વલુ મારે, એસ
સ્વલુ નરક, રથત્ય, ગદિય લોય જમિણ વિસ્વરૂપેર્હિ સત્વેર્હિ પુઢવિકમ્મસમારમેજં
પુઢવિસત્ય સમારમમાણે અણો અણેગરૂપે પાણે વિર્હિસત્ ॥ સૂ ૪ ॥

छाया—

स तत् सद्युज्यमान आदानीय समुत्थाय श्रुत्वा स्वलु मगवत* अनगाराजा-
मन्तिके इहैकेपा ज्ञात भवति एष स्वलु ग्रन्थः, एष स्वलु मोह, एष स्वलु मारः,
एष स्वलु नरक, इत्यर्थं गृद्धो लोक, यदिसं विस्वरूपैः श्रुतैः पृथिवीकर्मसमारम्भेण
पृथिवीशस्त्र समारममाणः अन्यान् अनेकरूपान् प्रणान् विर्हिसति ॥ सू ४ ॥

(૮) નિવૃત્તિદ્વાર-

ધિસને તીર્થંકર આદિકે સમીપ મેં પૃથ્વીકાય કે જીવો કા સ્વરૂપ જ્ઞાન લિયા હૈ,
યહ ફસ પ્રકાર જ્ઞાનતા હૈ—‘સે ત’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—જો પુરુષ તીર્થંકર મગધાન કે અથવા અનગારા કે નિકટ ઉપદેશ સુનકર
સમજતા હૈ ઓર ઉપાદેય (ચારિત્ર) કો અજ્ઞીકાર કરકે ચિચરતા હૈ ઉસે જ્ઞાત હો જાતા હૈ કિ
પૃથ્વીકાયકા યહ આરંભ પ્રથ હૈ, યહ મોહ હૈ, યહ માર હૈ, યહ નરક હૈ । ફસ મેં આસક
પૃથ્વીશસ્ત્ર કા આરમ, કરને લાલો છોક તરહ—તરહ કે શાજો સ પૃથ્વીકાયકા આરમ કરકે
અન્ય અનેક પ્રકાર કે પ્રાણીકી હિંસા કરતા હૈ ॥ સૂ ૪ ॥

(૯) નિવૃત્તિદ્વાર

એણે તીર્થંકર આદિના સમીપમા પૃથ્વીકાયના જીવોનું સ્વરૂપ બાણી લીધું છે,
તે આ પ્રમાણે બાણે છે—‘સે ત’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—એ પુરુષ તીર્થંકર મગધાનની અથવા અનગારાની સમીપ ઉપદેશ
સંભળીને સમજે છે, અને ઉપાદેય (ચારિત્ર)ને અજ્ઞીકાર કરીને વિચરે છે, તેને માલુમ
પડે છે કે—પૃથ્વીકાયને આરંભ એ પ્રથ છે, એ મોહ છે, એ માર છે, એ નરક છે,
એમા આસકત પૃથ્વીશસ્ત્રનો આરંભ કરવાવાળા બાત—બાતના શસ્ત્રથી પૃથ્વીકાયનો
આરંભ કરીને અન્ય અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે (૪)

॥ ટીકા ॥

યઃ સ્વલુ મગવતઃ=તીર્થંકરસ્ય, અનગારાગમ્=ત્રીયશ્રમણનિર્ગ્ન્યાનામ્, અન્તિકે=સમીપે, શ્રુત્વા=ઉપદેશ નિશમ્ય, આદાનીયમ્, ઉપાદેય સર્વસાવધયોગ-પરિત્યાગરૂપ ચારિત્ર સમુત્પાદય=અક્ષીકૃત્ય વિહરતિ, સ તત્=પૃથિવીકાયસમારમ્મણમ્ સવુધ્યમાનઃ=અહિતાવોધિજનકત્વેન વિજ્ઞાતા ભવતીતિ ।

સ હિ એવ વિચારયતિ-હહ મનુષ્યલોકે એકેપાં=શ્રમણનિર્ગ્ન્યોપદેશસજાત-સમ્યગવોધવૈરાગ્યાણામાત્માર્થિનામેવ જ્ઞાત=વિદિત ભવતિ । કિં જ્ઞાત ભવતી ?-ત્યાકાશ્વાયામાહ—‘એસ સ્વલુ ગથે’ इत्यादि ।

एष पृथिवीशस्त्रसमारम्भ स्वलु=निश्चयेन प्रथ =प्रथ्यते=वध्यतेऽनेनेति ग्रन्थ=अष्टविधकर्मग्रन्थ । कारणे कार्योपचारात् पृथिवीशस्त्रसमारम्भस्य

ટીકાર્થ—જો મગવાનું તીર્થંકર કે યા અને નિર્ગ્ન્ય શ્રમણો કે સમીપ ઉપદેશ સુનકર ઉપાદેય કો અઘાત્ સર્વસાવધયોગ કે ત્યાગરૂપ ચારિત્ર કો અક્ષીકાર કરકે વિચરતા હૈ શ્વ પૃથ્વીકાયકે સમારમ્મ કો અહિતકર ઓર અવોધિજનક સમસ્તા હૈ ।

શ્વ હસ પ્રકાર વિચાર કરતા હૈ—હસ મનુષ્ય લોક મેં શ્રમણ નિર્ગ્ન્યો કે ઉપદેશ સે કિન્હે સમ્યગ્જ્ઞાન ઓર વૈરાગ્ય હો ગયા હૈ અને આત્માર્થી પુરુષો કો હી જ્ઞાત હોતા હૈ । અને ક્યા જ્ઞાત હોતા હૈ ? એસી આકાશા હોને પર કહતે હૈ—‘એસ સ્વલુ ગથે.’ इत्यादि ।

यह पृथ्वीकाय का समारम्भ निश्चय ही प्रथ है अघात् आठ प्रकार के कर्मोंका वध है । कारण में कार्यका उपचार करके पृथिवीकाय के समारम्भ को यहाँ ग्रन्थ कहा है ।

ટીકાર્થ—જે મગવાન તીર્થ કરતી અથવા તેના નિર્ગ્ન્ય શ્રમણોની સમીપ ઉપદેશ સાંભળી ઉપાદેયને અર્થાત્ સર્વસાવધયોગના ત્યાગરૂપ ચારિત્રને અક્ષીકાર કરીને વિચરે છે, તે પૃથ્વીકાયના સમારમ્મને અહિતકર અને અવોધિજનક સમસ્ત છે

તે આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે—આ મનુષ્ય લોકમાં શ્રમણ નિર્ગ્ન્યોના ઉપદેશથી જેને સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય થઈ ગયો છે તે આત્માર્થી પુરુષોને જ બલુવામા કોય છે

તે શું બલુવામા કોય છે ? એવી શંકા થતા કહે છે—‘એસ સ્વલુ ગથે’ इत्यादि આ પૃથ્વીકાયનો સમારમ્મ નિશ્ચય જ અથ છે અર્થાત્ આઠ પ્રકારના કર્મોનો વધ છે કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરીને પૃથ્વીકાયના સમારમ્મને અહિ અથ કહ્યો છે આશય એ છે કે—

પ્રત્યક્ષરૂપત્વમ્, એવમગ્રેऽપિ ચોપ્યમ્ । તથા—એવ એવ પૃથિવીસમારમ્મઃ મોહઃ=વિપર્યાસઃ,
વિપરીતજ્ઞાનરૂપઃ । તથા—એવ એવ મારઃ=મરણમ્ નિગોદાદિમરણરૂપ' । તથા—એવ
સ્વલ્લ નરકઃ=નારકજીવાનાં દશવિધપાતનાસ્થાનમ્ । હ્યર્થમ્=એતદર્થ કર્મબન્ધ-મોહ
-મરણ-નરકરૂપ ધોર દુઃસ્વપ્ન પ્રાપ્ય પુન' પુનરેતદર્થમેવ લોકઃ=અજ્ઞાનવસત્તર્કી
જીવઃ મૃદ્ઃ=લિપ્સુરસ્તિ । યદ્વા મૃદ્ઃ=વિષયમોગાસક્તઃ લોકઃ=સસારી જીવઃ હ્યર્થ
=એતદર્થમેવ-કર્મબન્ધમોહમરણનરકાર્થમેવ પ્રવર્તતે ।

યદ્યપિ-વિષયમોગાસક્તો લોકઃ સ્તરીરાદિપરિપોષણાર્થં પરિવન્દનમાનન-
પૂજનાર્થં જાતિમરણમોચનાર્થં દુઃસ્વપ્રતિષ્ઠાતાર્થં ચ પૃથિવીસ્વલ્લસમારમ્મં કરોતિ

આશય યહ હૈ કિ આરમ-પ્રત્ય (બંધ) કા કારણ હોને સે પ્રત્ય કહા ગયા હૈ । ફીસી પ્રકાર
કા ઉપચાર આગે કે કથન મેં મી સમજ કૈના ચાહિય ।

યહ પૃથિવીકાયસમારમ મોહ અર્થાત્ વિપર્યાસ હૈ-વિપરીત જ્ઞાનરૂપ હૈ, તથા યદ્વી
આરમ્મ, નિગોદ આદિ મરણરૂપ હૈ । તથા યદ્વી આરમ નરક હૈ અર્થાત્ નારકી જીવોં કે
લિપ્તિ દશ પ્રકાર કી ક્ષેત્ર વેદનાઓ કા સ્થાન હૈ । ફસ સમારમ કે કારણ કર્મબન્ધ, મોહ, મરણ
અર્થ નરકરૂપ ધોર દુઃસ્વપ્ન ફલ પ્રાપ્તકર કે મી અજ્ઞાની લોગ વાર-વાર ફીસી કી રૂચ્છા કરતે
હૈ । અથવા સસારી જીવ વિષયમોગો મેં આસક્ત હોતા હૈ અર્થાત્ કર્મબન્ધ, મોહ, મરણ ઓર નરક
કે લિપ્તિ ફી અજ્ઞાની જીવ પ્રવૃત્તિ કરતે હૈ ।

વિષયમોગાં મેં આસક્ત જીવ યદ્યપિ શરીર આદિ કો પુષ્ટ કરને કે લિપ્તિ
પરિવન્દન, માનન ઓર પૂજન કે લિપ્તિ, જન્મ મરણ સે મુક્ત હોને કે લિપ્તિ, દુઃસ્વ કા

આરમ-અથ (બંધ)નું કારણ હોવાથી અન્ધ કહ્યો છે, આ પ્રમાણેનો ઉપચાર આજ્ઞાના
કથનમાં પણ સમજ લેવો અધ્યક્ષે

આ પૃથ્વીકાય-સમારમ મોહ અર્થાત્ વિપર્યાસ છે, વિપરીતજ્ઞાનરૂપ છે, તથા
એ આરમ નિગોદ આદિ મરણરૂપ છે તથા એ આરમ નરક છે અર્થાત્ નારકીના
લેવો માટે ફસ પ્રકારની ક્ષેત્ર વેદનાઓનું સ્થાન છે આ સમારમના કારણે, કર્મબન્ધ,
મોહ, મરણ અને નરકરૂપ ધોર દુઃસ્વપ્ન ફલ પ્રાપ્ત કરીને પણ અજ્ઞાની લોક
વારવાર તેની ઇચ્છા કરે છે અથવા સસારી જીવ વિષયમોગોમાં આસક્ત થાય છે,
અર્થાત્ કર્મબન્ધ, મોહ, મરણ અને નરકના માટેજ અજ્ઞાની જીવ તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે

વિષયમોગોમાં આસક્ત જીવ હજી પણ શરીર આદિને પુષ્ટ કરવા માટે પરિવન્દન,
માનન, અને પૂજનને માટે, જન્મ મરણથી મુક્ત થવા માટે દુઃખનો નાશ કરવા માટે,

તથાપિ તત્કલ કર્મવન્ધમોહમરણનરકરૂપમેવ લમન્તે, અત પૃથિવીર્મસમારમ્મસ્ય તદેવ ફલં મપતીતિ ભાવ' । इत्यर्थमिति प्रयोगस्तु यथा-अय ससारी लोको जायते मरणायैव, म्रियते च जननायैव, इति, तद्वत् ।

લોક પુન પુન' કર્મવન્ધાર્થમેવ લિપ્સુરસ્તિ, તદર્થમેવ પ્રવર્તતે વા, इति प्रतिज्ञाया हेतुमाह-'जमिण' इत्यादि ।

यद्=यस्मात्=विरूपरूपै = नानाविधै. शास्त्र=स्वकायपरकायतदुभयरूपै
पृथिवीकर्मसमारम્मेण=पृथिव्युपमर्दकसावधन्यापारकरणेन, यद्वा-पृथिवीकायमुद्दि-
श्याद्विधकर्मसमुत्पादकसावधन्यापारेण, इम = पृथिवीकाय विद्मिस्ति,

વિનાશ કરને કે લિપ્, પૃથિવીગત્ર કા આરમ કરતા હે તથાપિ હસ આરમ કા ફલ હસે કર્મવન્ધ, મોહ, મરણ ઓર નરક કે રૂપ મેં હી મિલતા હે । અત એવ આશય યહ હે કિ-કોઈ કિસી મી અમિલાપા સે પૃથિવીકાયકા આરમ કરે મગર ફલ તો વહી કર્મ-વધ આદિ હી હોગા । (इच्छत्य) હસ કા પ્રયોગ યહ વતલને કે લિપ્ કિયા ગયા હે-યહ સસારી બીવ ઉત્પન્ન હોતા હે મરને કે લિપ્ ઓર મરતા હે જનમન કે લિપ્, હસી પ્રકાર યહ પ્રયોગ હે ।

લોક બારમ્માર કર્મવધ આદિ કે લિપ્ હી અમિલાપી હે, અથવા-કર્મવધ કે લિપ્ હી પ્રવૃત્તિ કરતા હે । હસ પ્રતિજ્ઞા મેં હેતુ કહતે હે-'जमिण' इत्यादि ।

જિસ કારણ સે ગુદ્ધ (आसक्त) લોક નાના પ્રકાર કે શક્તિ સે-સ્વકાય, પરકાય ઓર ઉભયકાયરૂપ શક્તિ સે-પૃથિવીકાય કા સમારમ કરકે અર્થાત્ પૃથિવીકાય કી હિંસા કરને ઘાણા સાવધ વ્યાપાર કરકે, અથવા પૃથિવીકાય કે નિમિત્ત સે આઠો કર્મ-જનક સાવધ

પૃથ્વીશક્તિનો આરમ કરે છે તો પણ તે આરમનું ફળ તેને કર્મવધ, મોહ, મરણ અને નરકના રૂપમાં જ મળે છે એ માટે આશય એ છે કે-કોઈ કોઈ પણ અભિલાષથી પૃથ્વીકાયનો આરમ કરે પરંતુ ફળ તો તે કર્મવધ આદિ જ થશે.

'इच्छत्य' એનો પ્રયોગ એ બતાવવા માટે, કર્યો છે કે આ સસારી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે મરવાને માટે, અને મરે છે તે જન્મ લેવા માટે, આ પ્રમાણે એ પ્રયોગ છે

લોક વારવાર કર્મવધ આદિ માટેજ અભિલાષી છે અથવા કર્મવધ માટેજ પ્રવૃત્તિ કરે છે આ પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે-'जमिण' इत्यादि

જે કારણથી ગુદ્ધ-આસક્ત હોઈને નાના પ્રકારના શક્તિથી-સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાય રૂપ શક્તિથી-પૃથ્વીકાયનો સમારમ કરીને અર્થાત્ પૃથ્વીકાયની હિંસા કરવાવાળા સાવધ વ્યાપાર કરીને અથવા પૃથ્વીકાયના નિમિત્તથી આઠ કર્મોને ઉત્પન્ન કરનાર સાવધ વ્યાપારથી

છિનત્તિ, મિનત્તિ, માણરહિત કરોતિ ગૃહો લોક ક્ષ્યાદિ । તથા પૃથિવીશ્વર=
 પૃથિવ્યુપમર્શક શ્વર સ્વકાયપરકાયતદુભયરૂપ સમારમમાણ વ્યાપારયન્ અન્યાન્=
 અપ્કાયાદીન્ અનેકરૂપાન્=વ્રતાન્ સ્થાવરાશ્વ, માણાન્=પ્રાણિનો વિદિનસ્તિ ।
 પૃથિવીકાયર્હિસયા પદ્મજીવનિકાયરૂપ લોક સર્વમેવ પ્રણિહન્તીતિ ધોરતર દુરિત
 કુર્વન્ પુનઃ પુનઃ કર્મવન્ધાદિનરકાન્ત પ્રાપ્યાપિ તદર્થમિવ પવર્ત્તે ન પુનર્મોક્ષાયેતિ
 માવ ॥ સૂ ૪ ॥

નનુ પૃથિવીકાયજીવાનાં શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, પ્રાણેન્દ્રિયાણિ ન સન્તિ,
 નાપિ મનસ્તેષાં, કથ તર્હિ દુઃખવેદના સમવતિ ? તતશ્ચ પૃથિવીકાયસમારમ્ભિનાં

વ્યાપાર સે હસ પૃથિવીકાય કા હનન કરતા હૈ, છેદન કરતા હૈ, મેદન કરતા હૈ, સે પ્રાણહીન
 બનાતા હૈ । તથા પૃથિવીકાય કે સ્વકાય, પરકાય, ઓર ઇમયકાયરૂપ શક્તિ કા ઉપયોગ કરતા
 હુઆ અપ્કાય આદિ અનેક વ્રત સ્થાવર પ્રાણિયો કી હિંસા કરતા હૈ ।

તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-પૃથિવીકાય કી હિંસા કે દ્વારા સમસ્ત પદ્મજીવનિકાયરૂપ લોક
 કી હિંસા કરતા હૈ । હસ પ્રકાર અત્યન્ત ધોર પાપ કરતા હુઆ વારંવાર કર્મબંધ કરતા હૈ
 ઓર યહી શક કિ નરક કો પ્રાપ્ત કરકે મી નરક કે છિપ્ હી પ્રવૃત્તિ કરતા હૈ, મોક્ષ કે
 છિપ નહી ॥ સૂ ૪ ॥

પૃથિવીકાય કે શીર્ષો મેં શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, પ્રાણેન્દ્રિય, રસના-ઇન્દ્રિય
 ઓર મન નહી હૈ, ફિર ઈન્દ્રિય કા અનુભવ કેસે હો સક્તા હૈ ? ઓર પેસી અવસ્થા
 મેં પૃથિવીકાય કા આરંભ કરનેવાલો કો કર્મબંધ કયો હોતા હૈ ? હસ શંકા કા સમાધાન

આ પૃથ્વીકાયનો શ્વાત કરે છે છેદન કરે છે મેદન કરે છે, તેને પ્રાણહીન બનાવે
 છે તથા પૃથ્વીકાયના સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાયરૂપ શક્તિનો ઉપયોગ કરતા
 થકા અપ્કાય આદિ અનેક વ્રત-સ્થાવર પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે

તાત્પર્ય એ છે કે-પૃથ્વીકાયની હિંસા દ્વારા સમસ્ત પદ્મજીવનિકાયરૂપ લોકની
 હિંસા કરે છે આ પ્રમાણે અત્યન્ત ધોર પાપ કરીને વારંવાર કર્મબંધ કરે છે અને
 ત્યાં સુધી કે નરકને પ્રાપ્ત કરીને પણ નરક માટે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, મોક્ષ માટે
 કરતા નથી (૪)

પૃથ્વીકાયના જીવોમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, પ્રાણેન્દ્રિય, રસના-ઇન્દ્રિય અને
 મન નથી, તો પછી તેને કુ-અનો અનુભવ કેવી રીતે થઈ શકશે ? અને જોવી અવ
 સ્થામાં પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરવાવાળાને કર્મબંધ કેમ થઈ શકશે ? આ શંકાનું

कथं कर्मवन्धः ? इति जिज्ञासायामाह—‘ से वेमि. ’ इत्यादि ।

(मूलम्)

से वेमि—अप्येगे अधमन्मे, अप्येगे अधमच्छे, अप्येगे पायमन्मे, अप्येगे पायमच्छे अप्येगे गुफमन्मे२, अप्येगे जंघमन्मे२, अप्येगे जाणुमन्मे२, अप्येगे उकमन्मे२, अप्येगे कटिमन्मे२, अप्येगे णामिमन्मे२, अप्येगे उयरमन्मे२, अप्येगे पासमन्मे२, अप्येगे पिड्डिमन्मे२, अप्येगे उरमन्मे२, अप्येगे हियमन्मे२, अप्येगे यणमन्मे२, अप्येगे खंघमन्मे२, अप्येगे बाहुमन्मे२, अप्येगे हत्यमन्मे२, अप्येगे अगुल्लिमन्मे२, अप्येगे गहमन्मे२, अप्येगे गीषामन्मे२, अप्येगे हणुयमन्मे२, अप्येगे होट्ठमन्मे२, अप्येगे दत्तमन्मे२, अप्येगे जीहमन्मे२, अप्येगे ताल्लमन्मे२, अप्येगे गल्लमन्मे२, अप्येगे, गहमन्मे२, अप्येगे यन्त्रमन्मे२, अप्येगे णासमन्मे२, अप्येगे अल्लिमन्मे२, अप्येगे ममुहमन्मे२, अप्येगे णिहाल्लमन्मे२, अप्येगे सीसमन्मे, अप्येगे संपमारण अप्येगे उहवण ॥ सू. ५ ॥

(छाया)

अथ धीवीमि—अप्येकः अन्धमामिन्धात् अप्येकः अन्धमाच्छिन्धात् । अप्येकः पादमामिन्धात्, अप्येकः पादमाच्छिन्धात् । अप्येकः गुल्फमामिन्धात्२, अप्येकः जङ्गमामिन्धात्२, अप्येकः जानु आमिन्धात्२, अप्येकः उरु आमिन्धात्२, अप्येकः कटिमामिन्धात्२, अप्येकः नामिमामिन्धात्२, अप्येकः उदरमामिन्धात्२, अप्येकः पार्श्वमामिन्धात्२, अप्येकः पृष्ठमामिन्धात्२, अप्येकः उर आमिन्धात्२, अप्येकः

करने के लिए सूत्र कहते हैं—‘ से वेमि ’ इत्यादि ।

मूलार्थ—मैं कहता हूँ—कोई अंग को मेदे, कोई अंग को छेदे, कोई पैर को मेदे कोई पैर को छेदे, कोई गुम्फ को मेदे छेदे, कोई पिण्डी को मेदे छेदे, कोई घुटने को मेदे, छेदे, कोई जाँघ को मेदे छेदे, कोई कमर को मेदे छेदे, कोई नाभि को मेदे छेदे, कोई पेट को मेदे छेदे, कोई, पसवाड़े को मेदे छेदे, कोई पीठ को मेदे छेदे, कोई छाती

अभाधान ४२वा भाटे सूत्र ठहरे छे—‘ से वेमि ’ इत्यादि.

मूलार्थ—हुं ठहुं छु ठाँ आँधजाने बेदन करे, ठाँ आँधजाने छेदन करे, ठाँ पगने ठापे, ठाँ पगने छेदे ठाँ शुद्ध—(धुंटी)ने बेदे, छेदे, ठाँ पीडीने बेदे, छेदे, ठाँ घुटने बेदे छेदे, ठाँ अंगने बेदे छेदे, ठाँ कमरने बेदे छेदे ठाँ नाभि(हुंटी)ने बेदे छेदे, ठाँ पेटने बेदे छेदे, ठाँ पसवाड़ीने बेदे छेदे ठाँ पीठने बेदे छेदे, ठाँ छातीने बेदे छेदे ठाँ

છિનત્તિ, મિનત્તિ, માણરહિત કરોતિ ગૃહો લોક इत्यादि । तथा पृथिवीश्रक्ष=
 पृथिव्युपमर्षकं शस्त्र स्वकायपरकायतदुभयरूप समारममाण व्यापारयन् अन्यान्=
 अपकायादीन् अनेकरूपान्=प्रसान् स्थावराश्च, प्राणान्=प्राणिनो विहितस्ति ।
 पृथिवीकायहिंसया पद्भजीवनिकायरूपं लोक सर्वमेव प्रणिहन्तीति घोरतर दुरित
 कुर्वन् पुनः पुन कर्मबन्धादिनरकान्त माप्यापि तदर्थमेव प्रवर्त्तते न पुनर्मोक्षायेति
 भावः ॥ सू. ४ ॥

નનુ પૃથિવીકાયજીવાના શ્રોત્રનેત્રગ્રાણરસનેન્દ્રિયાણિ ન સન્તિ,
 નાપિ મનસ્તેષાં, કય તર્હિ દુઃખવેદના સમવત્તિ ? તતથ પૃથિવીકાયસમારમ્મિણાં

વ્યાપાર સે હસ પૃથિવીકાય કા હનન કરતા હૈ, છેદન કરતા હૈ, મેદન કરતા હૈ, સે પ્રાણહીન
 બનાતા હૈ । તથા પૃથિવીકાય કે સ્વકાય, પરકાય, ઔર ઇમયકાયરૂપ શસ્ત્રો કા ઉપયોગ કરતા
 હુઆ અપકાય આદિ અનેક વ્રસ સ્થાવર પ્રાણીઓ કી હિંસા કરતા હૈ ।

તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—પૃથિવીકાય કી હિંસા કે દ્વારા સમસ્ત પદ્મજીવનિકાયરૂપ લોક
 કી હિંસા કરતા હૈ । હસ પ્રકાર અત્યન્ત ઘોર પાપ કરતા હુઆ વારંવાર કર્મબંધ કરતા હૈ
 ઔર યહોં તક કિ નરક કો પ્રાપ્ત કરકે મી નરક કે છિપ્, હી પ્રવૃત્તિ કરતા હૈ, મોક્ષ કે
 છિપ્ નહી ॥ સૂ. ૪ ॥

પૃથિવીકાય કે જીવોં મેં શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસના—ઇન્દ્રિય
 ઔર મન નહીં હૈ, ફિર ઉન્હેં દુઃખ કા અનુભવ કેસે હો સકતા હૈ ? ઔર પેસી અવસ્થા
 મેં પૃથિવીકાય કા આરંભ કરનેવાલોં કો કર્મબંધ ક્યોં હોતા હૈ ? હસ શંકા કા સમાધાન

આ પૃથ્વીકાયનો ઘાત કરે છે છેદન કરે છે ભેદન કરે છે, તેને પ્રાણહીન બનાવે
 છે તથા પૃથ્વીકાયના સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાયરૂપ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરતા
 થકા અપકાય આદિ અનેક વ્રસ-સ્થાવર પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે

તાત્પર્ય એ છે કે—પૃથ્વીકાયની હિંસા દ્વારા સમસ્ત પદ્મજીવનિકાયરૂપ લોકની
 હિંસા કરે છે આ પ્રમાણે અત્યન્ત ઘોર પાપ કરીને વારંવાર કર્મબંધ કરે છે અને
 ત્યાં સુધી કે નરકને પ્રાપ્ત કરીને પણ નરક માટે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, મોક્ષ માટે
 કરતા નથી (૪)

પૃથ્વીકાયના જીવોમા શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસના-ઇન્દ્રિય અને
 મન નથી, તો પછી તેને હજારો અનુભવ કેવી રીતે થઈ શકશે ? અને જોવી અવ
 સ્થામા પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરવાવાળાને કર્મબંધ કેમ થઈ શકશે ? આ શંકાનું

॥ ટીકા ॥

‘સે વેમિ’ इत्यादि । अथेति प्रतिषाक्यप्रारम्भघोतनाय । ब्रवीमि=पृथिवी-
कायस्य वेदनाविषये कथयामि । यथा-एक =कश्चित् अन्ध-जन्मा ‘अ’ आमिन्धात्,
तथा एक =अपर* कश्चित् अन्धमपि आछिन्धात् ।

अत्र अ‘ध’मित्युपलक्षण, यधिरमूकपद्मगुप्तभृतीनाम् । य* खलु जन्मान्धो जन्मवधिरौ
जन्ममूको जन्मपद्मगुप्तगुप्ताप्रवत्करचरणाद्यवयवविभागरहित* पूर्वभवार्जिताशुभकर्मो-
दयात् स्वहितप्राप्त्यहितपरिहाराक्षमोऽस्तिदयनीयदशामुपगतः ।

एवंविधजन्मान्धादिक कश्चित् कठोरदृष्टयो निर्दयतयाऽस्तिनिश्चितमल्लादिना मिनत्तिषेत्,
सुवीक्षणपरशुकुठारादिना छिनत्ति चेत्तदाऽसौ स्वाङ्ग मेदनच्छेदनसमयेमेवक छेदक न

ટીકાર્થ-‘અધ’ શબ્દ નવા વાક્ય આરમ્ભ કરવાને કો પ્રકટ કરતા હૈ-‘કહતા હૂ’
અર્થાત્ પૃથિવીકાય કી વેદના કે વિષય મેં કહતા હૂં । જૈસે-કોઈ પુરુષ અથે અર્થાત્ જન્મ સે
અંધે કો મેદે છેદે । યહાં ‘અંધ’ પદ ઉપલક્ષણ હૈ, ઉસ સે બહિરા, મૂળા, લગઢા, આદિ સી
પ્રજ્ઞ કર લેના નાહિપ ।

જો બીજી મૂળાલોહક કી તરહ જન્માંધ હૈ, જન્મ સે બહિરા હૈ, જન્મ સે
મૂળા હૈ, જન્મ સે લગઢા હૈ, હાથ-ઔર આદિ વિભિન્ન અવયવોં કા જિસ કે શરીર મેં
મેદ નહીં હૈ, ઔર જો પૂર્વભવ કે અશુભ કર્મોં કે ઉદય સે અપને હિત કી પ્રાપ્તિ તથા
અહિત કે પરિહાર મેં અસમર્થ હૈ, અત્યન્ત દયનીય દશા કો પ્રાપ્ત હૈ, હસ પ્રકાર કે
જન્માંધ ધૈરહ કો કોઈ કઠોર હૃદયવાળા પુરુષ નિર્દય હો કર આવેશ કે સાથ, અહુત
તીસે માલે ધૈરહ સે મેદતા હૈ, અત્યન્ત તીસે ફરસી કુઠાર આદિ સે છેદતા હૈ,

ટીકાર્થ-‘અધ’ શબ્દ નવું વાક્ય આરમ્ભ કરવાનું પ્રગટ કરે છે ‘કહું છું’ અર્થાત્
પૃથ્વીકાયની વેદનાના વિષયમાં કહું છું-જેમ કોઈ મનુષ્ય અન્ધ અર્થાત્-જન્મથી
અધને (આધળો છે તેને) લેદે છેદે અર્થે ‘અધ’પદ તે ઉપલક્ષણ છે, તેનાથી
બહેરા મૂળા, લગઢા આદિ પણ પ્રહણ કરી લેવા બેઈએ

જે જીવ મૂળલોહાની માફક જન્માંધ છે (જન્મથી આધળો છે) જન્મથી,
બહેરા છે જન્મથીજ મૂળો છે જન્મથી લગઢો છે હાથ-પગ આદિ વિભિન્ન અવયવોના
જેના શરીરમાં લેદ નથી, અને તે પૂર્વભવના અશુભ કર્મોના ઉદયથી પોતાના હિતની પ્રાપ્તિ
તથા અહિતના પરિહારમાં અસમર્થ છે, અત્યન્ત દયાપાત્ર-દશાને પ્રાપ્ત છે, આ પ્રકારના
જન્માંધ વગેરેને કોઈ કઠોર હૃદયવાળા પુરુષ નિર્દય થઈને આવેશની સાથે બહુજ તીક્ષ્ણ
માલો વગેરેથી લેદે છે (વિધે છે), અત્યન્ત તીખી ધારવાળી ફરસી, કુઠાર આદિથી
પ્ર આ-૫૮

હૃદયમામિન્ધાત્૨, અપ્યેક' સ્તનમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ સ્કન્ધમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ
 ઘાહુમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ હસ્તમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ અહ્ગુલિમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ
 નલ્લમામિન્ધાત્૨, અપ્યેક' ગ્રીવામામિન્ધાત્૨, અપ્યેક' હનુ આમિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ
 ઓષ્ઠમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ દન્તમામિન્ધાત્૨, અપ્યેક' જિહ્વામામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ
 તાલ્લ આમિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ ગલમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ ગળ્ધમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ
 કર્ણમામિન્ધાત્૨, અપ્યેક' નાસામામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ અસિ આમિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ
 ઝુવમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ લલાટમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ શીર્ષમામિન્ધાત્૨, અપ્યેકઃ
 સપ્તમારયેત્, અપ્યેકઃ ઉપદ્રાવયેત્ ॥ સૂ. ૫ ॥

કો મેદે છેદે, કોઈ હૃદય કો મેદે છેદે, કોઈ સ્તન કો મેદે છેદે, કોઈ કન્ધે કો
 મેદે છેદે, કોઈ ઘાહુ કો મેદે છેદે, કોઈ હાથ કો મેદે છેદે, કોઈ ઝગલી કો મેદે
 છેદે, કોઈ નલ્લ કો મેદે છેદે, કોઈ ગર્વન કો મેદે છેદે, કોઈ હનુ (ઢાઢી-ઢોઢી) કો
 મેદે છેદે, કોઈ હોષ્ઠ કો મેદે છેદે, કોઈ વાંત કો મેદે છેદે, કોઈ જીમ કો મેદે,
 છેદે, કોઈ તાલ્લ કો મેદે છેદે, કોઈ ગલ્લે કો મેદે છેદે, કોઈ ગંઢસ્થલ (કનપટી) કો
 મેદે છેદે કોઈ કાન કો મેદે છેદે, કોઈ નાકકો મેદે છેદે, કોઈ જાંસ કો મેદે છેદે,
 કોઈ મોહ કો મેદે છેદે, કોઈ લ્લાટ કો મેદે છેદે, કોઈ સિરકો મેદે છેદે, કોઈ મારકર
 મેહોશ કર દે, યા કોઈ માર હી ઢાલે, ઇસ પ્રકાર ઇન્દ્રિયનલ્લીન હોને પર મી ડેઢના કા
 અનુભવ હોતા હી હૈ ॥ સૂ. ૫ ॥

હૃદયને લેદે છેદે, કોઈ સ્તનને લેદે છેદે, કોઈ કાંધને લેદે છેદે, કોઈ બાહુને લેદે છેદે, કોઈ
 કાંધને લેદે છેદે, કોઈ જાગલીને લેદે છેદે, કોઈ નખને લેદે-છેદે, કોઈ ઝઢનને લેદે છેદે,
 કોઈ ઢાઢીને લેદે-છેદે, કોઈ હોઢને છેદે-લેદે, કોઈ ઢાવને લેદે છેદે, કોઈ જીમને લેદે છેદે,
 કોઈ તાલ્લ-(તાળવા)ને લેદે-છેદે, કોઈ ગળાને લેદે-છેદે, કોઈ ઝઠસ્થલ (લમણા)
 કાનપટીને લેદે-છેદે, કોઈ કાનને લેદે-છેદે, કોઈ નાકને લેદે-છેદે, કોઈ જાંખને
 લેદે-છેદે, કોઈ જામરને લેદે-છેદે, કોઈ લલાટને લેદે-છેદે, કોઈ શિરને લેદે-છેદે,
 કોઈ મારીને લેદોશ કરી દે, અથવા કોઈ મારીજ નાંખે, આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયનલ્લીન
 હોવા છતાં પણ તેને લેદનાનો અનુભવ થાય છે (૫)

॥ ટીકા ॥

‘સે વેમિ’ ઇત્યાદિ । અથેતિ મતિષાક્યપ્રારમ્ભધોતનાય । ધ્રવીમિ=પૃથિવી-કાયસ્ય વેદનાવિષયે કથયમિ । યથા-એક =કશિત્ અન્ધ-જન્મા ધ આમિન્ધાત્, તથા એક=અપર* કશિત્ અન્ધમપિ આહિન્ધાત્ ।

અત્ર અધમિત્યુપલક્ષણ, વધિરમૂકપદ્મગુપ્તમૃતીનામ્ । ય* સ્વલુ જન્માન્ધો જન્મવધિરો જન્મમૂકો જન્મપદ્મગુર્મગાપુત્રવત્કરચરણાદ્યવયવવિભાગરહિત* પૂર્વમવાર્જિતાશુભકર્મો-દયાત્ સ્વહિતપ્રાપ્ત્યહિતપરિહારાક્ષમોઽતિદયનીયદશામુપગત* ।

એવંવિધજન્માન્ધાદિક કશિત્ કઠોરહૃદયો નિર્દયતયાઽતિનિશિતમહાદિના મિનત્તિચેત, સુતીક્ષ્ણપરશુકુઠારાદિના છિનત્તિ ચેત્તદાઽસૌ સ્વાન્ન મેદનચ્છેદનસમયેમેદક છેદક ન

ટીકાર્થ-‘અથ’ શબ્દ નવા વાક્ય આરમ્ભ કરને કો પ્રકટ કરતા હૈ-‘કહતા હૈ’ અર્થાત્ પૃથિવીકાય કો વેદના કે વિષય મેં કહતા હૈ । જૈસે-કોઈ પુરુષ જવે અર્થાત્ જન્મ સે જવે કો મેદે છેદે । યહૌ ‘અંધ’ પદ ઉપલક્ષણ હૈ, ઉસ સે બહિરા, મૂગા, છગઢા, આદિ મી પ્રશ્ન કર છેના વાહિય ।

જો જીવ મૂગાલોઢક કી તરહ જમાય હૈ, જન્મ સે બહિરા હૈ, જન્મ સે મૂગા હૈ, જન્મ સે છગઢા હૈ, હાથ-ઔર આદિ વિમિજ્ઞ અવયવો કા કિસ કે શરીર મેં મેદ નહીં હૈ, ઔર જો પૂર્વમવ કે અશુભ કર્મો કે ઉદય સે અપને હિત કી પ્રાપ્તિ તથા અહિત કે પરિહાર મેં અસમર્થ હૈ, અત્યંત દયનીય દશા કો પ્રાપ્ત હૈ, ઇસ પ્રકાર કે જન્માન્ધ વગેરહ કો કોઈ કઠોર હૃદયવાળા પુરુષ નિર્દય હો કર આવેશ કે સાથ, બહુત તીક્ષ્ણે માળે વગેરહ સે મેદતા હૈ, અત્યંત તીક્ષ્ણે ફરસી કુઠાર આદિ સે છેદતા હૈ,

ટીકાર્થ-‘અથ’ શબ્દ નવું વાક્ય આરમ્ભ કરવાનું પ્રગટ કરે છે ‘કહું છું’ અર્થાત્ પૃથ્વીકાયની વેદનાના વિષયમાં કહું છું-જેમ કેઈ મનુષ્ય અન્ધ અર્થાત્-જન્મથી અધને (આધિજો છે તેને) બેઠે છેદે આદિ ‘અથ’પદ તે ઉપલક્ષણ છે, તેનાથી બહેરા મૂગા, છગઢા આદિ પણ અહણ કરી લેવા જોઈએ.

જે જીવ મૂગાલોઢાની માફક જન્માધ છે (જન્મથી આધિજો છે) જન્મથી, બહેરા છે જન્મથીજ મૂગા છે જન્મથી છગઢો છે હાથ-પગ આદિ વિભિન્ન અવયવોના જેવા શરીરમાં ભેદ નથી, અને તે પૂર્વભવના અશુભ કર્મોના ઉદયથી પોતાના હિતની પ્રાપ્તિ તથા અહિતના પરિહારમાં અસમર્થ છે, અત્યંત દયાપાત્ર-દશાને પ્રાપ્ત છે, આ પ્રકારના જન્માધ વગેરેને કોઈ કઠોર હૃદયવાળા પુરુષ નિર્દય થઈને આવેશની સાથે બહુજ તીક્ષ્ણ આવા વગેરેથી ભેદે છે (વિધે છે), અત્યંત તીખી ધારવાળી ફરસી, કુઠાર આદિથી

પ્રસ્યતિ ન, કૃણોતિ, નાપ્યુષ્ઠૈઃ ક્રન્દતિ, શાશ્વતા તરયાઽજીવત્ય વેદનાયા અમાભો વા નિશ્ચેતુ વશતુ વા ન શશ્વયતે, એવ પૃથિવી સચેતના વેદનાસદિતા ચેતિ નિશ્ચયતે ।
જાત્યન્ધવધિરમૂકપદ્મવાદિગુણયુક્તપુરુષનત્, મૃગાપુત્રવત્, इत्यर्थः ।

यदा पञ्चेन्द्रियाणां सुव्यक्तचेतनानां पादगुल्फजङ्घाजानूल्फटि-
नाभ्युदरपार्श्वपृष्ठोरोद्धयस्तनस्कन्धबाहुहस्ताङ्गुलिनखग्रीवाहन्वोष्ठदन्तजिह्वाताल-
गलगण्डकर्णनासाक्षिभ्रूललाटमस्तकादिषु मिथमानेषु छिद्यमानेषु वा यथा घोरतर-
वेदना जायते तथा मृगादमोहाज्ञानवतां स्त्यानदर्षादिकर्मोदयाद् अव्यक्तचेतनानां

મેદન-છેદન કે સમય, અપને ઘગ કે મેદને-છેદને વાળે કો ન દેસતા હૈ, ન સુનતા હૈ, ન ઠઠી આવાષ સે ચિહ્નાતા હૈ, इतने मात्र से उस में अजीवपना या वेदना का अभाव निश्चित नहीं किया जा सकता, और नहीं कहा जाता । इसी प्रकार पृथिवी सचेतन है और उसे वेदना भी होती है, यह बात निश्चित हो जाती है । अर्थात् जैसे मृगालोढक की तरह बहिरि, मृगे, लंगरे आदि पुरुष को वेदना होती है, उसी प्रकार पृथिवीकाय को भी वेदना होती है ।

અથવા સ્પષ્ટ ચેતના વાળે પંચેન્દ્રિય બીજો કે પૈર, ગુસ્ક, જાંઘ, જાનુ, ઠરૂ, કમર, નાભિ, ઉદર, પાર્શ્વ, પૃષ્ઠ, ઠર-છાતી, હૃદય, સ્તન, સ્કન્ધ, બાહુ હાથ, અંગુલી, નસ, મીલા, ઘાડી, હોઠ, ઘાંત, જીભ, તાલુ, ગણ, કનપટી, જ્ઞાન નાક, જાંઘ, મોઠ, છલાટ, મસ્તક આદિ કે મિદને-છિદને પર જૈસે અત્યન્ત ધોર વેદના ઉત્પન્ન હોતી હૈ

છેદ છે, તેા વેદન-છેદનના સમયે પોતાના અંગનું વેદન-છેદન કરનારને તે દેખતો નથી, સાંભળતો નથી, ઉચ્ચા અવાજથી શેષ-અઠેરા કરી શકતો નથી એટલામાત્રથી તેમાં અજીવપણું અથવા વેદનાનાં અભાવ નિશ્ચિત કરી શકાતો નથી, તેમ કહેવાતું પણ નથી. એ પ્રમાણે પૃથ્વી સચેતન છે અને તેને વેદના પણ થાય છે એ વાત નિશ્ચિત થઈ જાય છે અર્થાત્ જેવી રીતે મૃગાલોભીયા પ્રમાણે-અઠેરા, મૃગા, લંગરા આદિ પુરુષને વેદના થાય છે, તે પ્રમાણે પૃથ્વીકાયને પણ વેદના થાય છે

અથવા-સ્પષ્ટ ચેતનાવાળા જન્માન્ધ આદિ પંચેન્દ્રિય જીવોના પગ, હાંથ, બાંધ, જાનુ, ઠરૂ, કમર, નાભિ, ઉદર, પાર્શ્વ, પૃષ્ઠ, ઠર-છાતી, હૃદય, સ્તન, સ્કન્ધ, બાહુ હાથ, આંગલી, નખ, મીલા ઘાડી, હોઠ, ઘાંત, જીભ, તાળુ, ગળુ, કનપટી, જ્ઞાન નાક, આંધ, અમર, છલાટ, મસ્તક આદિના વેદવા-છેદવાથી જેમ અત્યન્ત ધોર વેદના ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રજા

પૃથિવ્યાદીનામવ્યક્તૈવ ધોરતરવેદના ભવતીતિ ભગવતા કેવલાલોકેન સાક્ષાત્કૃત્ય પ્રવેદિતમ્ ।

અત્રૈવાન્યમપિ દૃષ્ટાન્તમાહ-“અપ્પેગે સપમારણ અપ્પેગે ઉદ્ધવણ”
 इति । एकः कश्चित् यथा सर्वावयवयुक्त कश्चित्प्राणिन संप्रमारयेत्=तीव्रद्वेषावेशेन
 शस्त्रादिप्रहारेण चेष्टारहित्यरूपा मूर्छामापादयेत् तथा एक कश्चित् मूर्छापन्न
 उद्भावयेत्=प्राणेभ्यो व्यपरोपयेत्, तस्य मूर्च्छाविशेन व्यक्त-वेदनाया अमावेऽपि
 अव्यक्ता घोरतरवेदना जायत एव, तथा पृथिवीजीवानामव्यक्ता घोरतरवेदना
 भवत्येव ॥ सू ७ ॥

इत्य पृथिवीकायस्य जीवत्व शस्त्राद्धाघातेन वेदनां च प्रदर्श्य, अधुना

उसी प्रकार પ્રગાદ મોહ અજ્ઞાન વાળે સ્થાનર્થિ આદિ કર્મ કે ઉદય સે અપ્રકટ ચેતના વાળે
 પૃથ્વીકાય આદિ જીવો કો અપ્રકટ કિન્તુ અત્યન્ત દારુણ વેદના હોતી હૈ । યહ વાત ભગવાન્
 ને કેવલજ્ઞાન સે સાક્ષાત્ જાનકર પ્રકટ કી હૈ ।

इसी विषय में एक दृष्टान्त और कहते हैं-‘अप्येगे’ इत्यादि । जैसे-कोई पुरुष, सभी
 अवयवों से युक्त किसी प्राणी को तीव्र द्वेष के आवेश के वश हो कर शस्त्र आदि का प्रहार
 कर के चेष्टारहित-मूर्छित कर देता है, तथा कोई उस मूर्छित पुरुष को प्राणहीन करता है
 तो यद्यपि उस मूर्छित में व्यक्त वेदना नहीं है फिर भी अव्यक्त अत्यन्त घोर वेदना होती ही
 है, इसी प्रकार पृथिवीकाय में घोर अव्यक्त वेदना होती है ॥ सू. ७॥

इस प्रकार पृथिवीकाय की सचित्तता और शस्त्र आदि के आघात से होने वाली

(દેહ) મોહ અજ્ઞાનવાળા સ્થાનર્થિ આદિ કર્મના ઉદયથી અપ્રકટ ચેતનાવાળા પૃથ્વી
 કાય આદિ જીવોને અપ્રકટ પરન્તુ અત્યન્ત દારુણ વેદના થાય છે, આ વાત ભગવાને
 કેવલ જ્ઞાનથી સાક્ષાત્ બાણીને પ્રકટ કરી છે

આ વિષયમાં એક બીજું દૃષ્ટાન્ત કહે છે-‘અપ્પેગે’ ઇત્યાદિ, જેમ કોઈ પુરુષ,
 સર્વ અવયવોથી યુક્ત કોઈ પ્રાણીને તીવ્ર દ્વેષથી આવેશને વશ થઈ શસ્ત્ર આદિનો પ્રહાર
 કરીને ચેષ્ટારહિત-મૂર્છિત કરી નાખે છે, તથા કોઈ તે મૂર્છિત પુરુષને પ્રાણહીન કરે છે
 તે મૂર્છિતમાં વ્યક્ત વેદના નથી તેા પણ અવ્યક્ત (બાણી-એઈ શકાય નહિ તેવી રીતે)
 અત્યન્ત ઘોર વેદના થાય છે એ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયમાં પણ ઘોર વેદના થાય છે ॥પા॥

આ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયની સચિત્તતા અને શસ્ત્ર આદિના આઘાતથી થવાવાળી

તત્સમારમ્મે કર્મવન્ધો મવતીત્યાહ—‘એત્ય’ ઇત્યાદિ ।

॥ મૂલમ્ ॥

એત્ય સત્ય સમારંમમાણસ્સ ઇચ્છેતે આરમા અપરિણ્યાયા મવતિ ॥ સૂ. ૬ ॥

॥ છાયા ॥

અત્ર સ્ત્ર સમારંમમાણસ્ય ઇત્યેતે આરમ્મા અપરિજ્ઞાતા મવન્તિ ॥ સૂ. ૬ ॥

॥ ટીકા ॥

અત્ર=પૃથિવીકાયે

શસ્ત્ર=સ્વકાયપરકાયતદુમયરૂપ

દ્રવ્યશસ્ત્ર,

દુષ્પ્રણિહિતમનોવાક્કાયરૂપ માવશસ્ત્રં ધા સમારંમમાણસ્ય=વ્યાપારયતઃ ઇત્યેતે=
માગુક્તાઃ સત્તર્વિશતિમંત્રરૂપાઃ, આરમ્માઃ=સ્વનનકૃત્યાદિરૂપા સાવધવ્યાપારાઃ,
અપરિજ્ઞાતા મવન્તિ=કર્મવન્ધહેતુસ્ત્વેન પરિજ્ઞાતા ન મવન્તિ, પૃથિવીશસ્ત્ર
સમારંમમાણઃ સ્વનનાદિસાવધવ્યાપારસ્ય કર્મવન્ધકારણતામવિજ્ઞાય ચારિત્રરૂપ

વેદના પ્રવર્તિત કર કે યહ વતાતે હૈં કિ—પૃથિવીકાય કા આરંમ કરને મેં કર્મ કા યથ હોતા
હે—‘એત્ય’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—પૃથિવીકાય કા આરમ કરને ઘાળે કો યહ (પૂર્વોક્ત) આરમ જ્ઞાત નહીં
હોતા હે ॥ સૂ. ૬ ॥

ટીકાર્થ—પૃથિવીકાય મેં સ્વકાય પરકાય ઓર ઇમયકાયરૂપ દ્રવ્યશસ્ત્ર કા, તથા મન
વચન કાયકા દુષ્પ્રણિધાનરૂપ માવશસ્ત્ર કા વ્યાપાર કરને ઘાળે કો જ્ઞાત નહીં હોતા કિ—
પૂર્વોક્ત સત્તર્વિશ પ્રકાર કા સ્વનન એવ કૃષિ આદિરૂપ સાવધ વ્યાપાર કર્મવન્ધ કે કારણ હૈં ।
તાત્પર્ય યહ હૈં કિ—જો પુરુષ પૃથિવીકાય કા આરમ કરતા હૈ, ઉસે યહ માહ્યમ
નહીં હોતા કિ—યહ સાવધ વ્યાપાર કર્મવન્ધ કા કારણ હૈ, યહ માહ્યમ ન હોને કે કારણ

વેદના બતાવાને હવે એ બતાવે છે કે—પૃથ્વીકાયનો આરભ કરવામાં કર્મનો બંધ
થાય છે—‘એત્ય’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—પૃથ્વીકાયનો આરભ કરવાવાળાને આ (પૂર્વોક્ત) આરભ જ્ઞાત હોતું
નથી. (૬)

ટીકાર્થ—પૃથ્વીકાયમા સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાયરૂપ દ્રવ્યશસ્ત્રનો તથા
મન, વચન, કાયાનાં દુષ્પ્રણિધાન (અશભ ભાવ)રૂપ માવશસ્ત્રનો વ્યાપાર કરવાવાળાને
અભર નથી હોતી કે—પૂર્વોક્ત (પૂર્વે કહેલા) સત્તર્વિશ પ્રકારના ખનન (ખોદણ) એ
પ્રમાણે કૃષિ—ખેતી આદિરૂપ સાવધ—વ્યાપાર કરમ બધું કારણ છે તાત્પર્ય એ છે કે—જો
પુરુષ પૃથ્વીકાયનો આરભ કરે છે, તેને એ આહ્યમ નથી કે—આ સાવધ વ્યાપાર કરમ

મોક્ષમાર્ગતો દૂરમપગતો મવતીત્યર્થ. ॥ સૂ. ૬ ॥

(૮) વિષ્ટિદ્વારમ્-

પૃથિવીકાયસમારમ્ભપરિજ્ઞાને હિ પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિર્મવતીત્યાહ-‘एत्य’ इत्यादि ।

॥ મૂલમ્ ॥

एत्य सत्य असमारममाणस्य इच्छेते आरंभा परिणया भवति । त परिणाय मेधावी नैव सय पुद्विसत्य समारमेज्जा, जेवण्णेहि पुद्विसत्य समारमावेज्जा, जेवण्णे पुद्विसत्य समारमंते समणुजाणेज्जा । जस्सेते पुद्विकम्मसमारमा परिणया भवति से हु मुणी परिणायकम्मे-त्तिवेमि ॥ सू. ७ ॥

॥ इय सत्यपरिणाप् वीओ उरेसो समत्तो ॥ १-२ ॥

॥ છાયા ॥

अत्र शस्त्र अममारममाणस्य इत्येते आरम्भाः परिज्ञाता भवन्ति । तत् परिज्ञाय मेधावी नैव स्वय पृथिवीशस्त्र समारमेत, नैवान्ये पृथिवीशस्त्र समारमयेत्, नैवान्यान् पृथिवीशस्त्र समारभत समनुजानीयात्, यस्यैते पृथिवीकर्मसमारम्भा परिज्ञाता भवन्ति स एव मुनिः परिज्ञातकर्मा, इति ब्रवीमि ॥ सू. ७ ॥

॥ इति शस्त्रपरिज्ञाया द्वितीय उद्देश समाप्त ॥ १ । २ ॥

यह चारित्ररूप मोक्षमार्ग से दूर हो रहता है ॥ सू. ६ ॥

પૃથિવીકાય કે સમારમ્ભ કા પરિજ્ઞાન હોને પર હી પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિ હોતા હૈ, હસ ઘાત કો કહતે હૈ-‘एत्य’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ- પૃથિવીકાય મેં શસ્ત્ર કા આરમ્ભ ન કરને વાલે કો યહ આરમ્ભ જ્ઞાત હોતા હૈ । ઉર્હે જ્ઞાન કર બુદ્ધિમાન્ પુરુષ ન સ્વય પૃથિવીકાય કે શસ્ત્ર કા આરમ્ભ કરે, ન દુસરો સે પૃથ્વીકાય કે શસ્ત્રકા આરમ્ભ કરાવે ઓર ન પૃથ્વીકાય કા આરમ્ભ કરન વાલે દુસરો કી અનુમોદના કરે । હન પૃથિવીકર્મસમારમ્ભો કો જ્ઞાનને વાલા હી મુનિ હૈ, યહી પરિજ્ઞાતકર્મા હૈ, યેસા મેં કહતા હૈ ॥ સૂ. ૭ ॥

બંધનું કારણ છે આ માણસ નહિ હોવાથી તે ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગથી દૂર જ રહે છે ॥ ૬ ॥

પૃથિવીકાયના સમારમ્ભનું પરિજ્ઞાન હોવાથીજ પરિજ્ઞાતકર્મો મુનિ હોય છે, આ વાત બતાવે છે-‘एत्य’ इत्यादि

મૂલાર્થ- પૃથ્વીકાયના શસ્ત્રનો આરમ્ભ નહિ કરવાવાળાને આ આરમ્ભની ખબર હોય છે તેને બાહ્યને બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતે પૃથ્વીકાયના શસ્ત્રનો આરમ્ભ કરતા નથી, બીજા પાસે પશુ પૃથ્વીકાયના શસ્ત્રનો આરમ્ભ કરાવતા નથી અને પૃથ્વીકાયનો આરમ્ભ કરવાવાળા બીજાને અનુમોદન આપતા નથી. એ પૃથ્વીકર્મ-સમારમ્ભોને બાણવાવાળાજ મુનિ છે, તે પરિજ્ઞાતકર્મી છે; એ પ્રમાણે હું કહું છું (૭)

તત્સમારમ્મે કર્મવન્ધો ભવતીત્યાહ—‘ઇત્ય’ ઇત્યાદિ ।

॥ મૂળમ્ ॥

ઇત્ય સત્ય સમારંભમાણસ્ય ઇચ્છેતે આરમ્મા અપરિણ્યાયા ભવતિ ॥ સુ. ૬ ॥

॥ છાયા ॥

અમ્ સસ્ર સમારંભમાણસ્ય ઇત્યેતે આરમ્મા અપરિણ્યાતા ભવન્તિ ॥ સુ. ૬ ॥

॥ ટીકા ॥

અત્ર=પૃથિવીકાયે

સસ્ર=સ્વકાયપરકાયતદુભયરૂપ

દ્રવ્યશક્ત,

દુષ્પ્રણિહિતમનોવાક્કાયરૂપ ભાવશક્તિ વા સમારંભમાણસ્ય=વ્યાપારયતઃ ઇત્યેતે= માગુક્તાઃ સપ્તવિંશતિમંત્રરૂપાઃ, આરમ્મા=સ્તનનકૃત્યાદિરૂપાઃ સાવચવ્યાપારાઃ, અપરિણ્યાતા ભવન્તિ=કર્મવન્ધહેતુત્વેન પરિણ્યાતા ન ભવન્તિ, પૃથિવીશક્ત સમારંભમાણઃ સ્તનનાદિસાવચવ્યાપારસ્ય કર્મવન્ધકારણતામચિદ્ધાય ધારિત્રરૂપ

વેદના પ્રવર્ણિત કર કે મહ થતાતે હૈં કિ—પૃથિવીકાય કા આરમ કરને મેં કર્મ કા બંધ હોતા હૈ—‘ઇત્ય’ ઇત્યાદિ ।

મૂળાર્થ—પૃથિવીકાય કા આરમ કરને વાલે કો મહ (પૂર્વોક્ત) આરંભ જ્ઞાત નહીં હોતા હૈ ॥ સુ. ૬ ॥

ટીકાર્થ—પૃથિવીકાય મેં સ્વકાય પરકાય ઓર ઉભયકાયરૂપ દ્રવ્યશક્ત કા, તથા મન ચત્તન કાયકા દુષ્પ્રણિધાનરૂપ ભાવશક્ત કા વ્યાપાર કરને વાલે કો જ્ઞાત નહીં હોતા કિ— પૂર્વોક્ત સત્ત્વાઈસ પ્રકાર કા સ્તનન એ કૃષિ આદિરૂપ સાવચ વ્યાપાર કર્મવંધ કે કારણ હૈં । તાત્પર્ય મહ હૈ કિ—જો પુરુષ પૃથિવીકાય કા આરમ કરતા હૈ, ડસે મહ માદ્રમ નહીં હોતા કિ—મહ સાવચ વ્યાપાર કર્મવંધ કા કારણ હૈ, મહ માદ્રમ ન હોને કે કારણ

વેદના બતાવીને હવે એ બતાવે છે કે—પૃથ્વીકાયનો આરભ કરવામાં કમને બંધ થાય છે—‘ઇત્ય’ ઇત્યાદિ

મૂળાર્થ—પૃથ્વીકાયનો આરભ કરવાવાળાને આ (પૂર્વોક્ત) આરભ જ્ઞાન હોતું નથી. (૬)

ટીકાર્થ—પૃથ્વીકાયમા સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાયરૂપ દ્રવ્યશક્તનો તથા મન, વચન, કાયાના દુષ્પ્રણિધાન (ખરાબ ભાવ)રૂપ ભાવશક્તનો વ્યાપાર કરવાવાળાને ખબર નથી હોતી કે—પૂર્વોક્ત (પૂર્વે કહેલા) સત્ત્વાઈસ પ્રકારના બનન (ખોદવું) એ પ્રમાણે કૃષિ—ખેતી આદિરૂપ સાવચ-વ્યાપાર કમ બધું કારણ છે તાત્પર્ય એ છે કે—એ પુરુષ પૃથ્વીકાયનો આરભ કરે છે, તેને એ માદ્રમ નથી કે—આ સાવચ વ્યાપાર કમ

સમારમાન્ વિજ્ઞાય સર્વાન્ પરિત્યજેત્ ।

एव यस्य एते पृथिवीकर्मसमारम्भा पृथिवीविषया* स्वननकृप्यादिरूपा*
सावधक्रियाविशेषा* परिज्ञाता भवन्ति=ज्ञपरिज्ञया कर्मबन्धहेतुत्वेन विज्ञाता, तथा
प्रत्याख्यानपरिज्ञया परित्यक्ता भवन्ति स एव परिज्ञातकर्मा=विदितपरित्यक्त-
सकलसावधक्रियाविशेष मुनिर्मवति, न त्वपरो द्रव्यलिङ्गीत्यर्थ । इति ब्रवीमि=
यथा भगवता कथितं तथा कथयामीत्यर्थ ॥ सू० ७ ॥

॥ इति शस्त्रपरिज्ञाध्ययने द्वितीय उद्देश* समाप्त* ॥ १-२ ॥

પૃથ્વીકાયસમારમ કો જ્ઞાનકર સર્વકા ત્યાગ કરના ચાહિય ।

इस प्रकार जो पुरुष पृथ्वीकायसम्बन्धी स्वेदना ज्योतना आदि सावध व्यापारो
को पुपरिज्ञा से कर्मबन्ध का कारण समझता है, और प्रत्याख्यानपरिज्ञा से उन का
त्याग कर देता है वही परिज्ञातकर्मा और सकल सावध क्रियाओं को जानने वाला पुरुष
मुनि कहलाता है, सिर्फ द्रव्यलिङ्गी मुनि नहीं कहलाता । 'ब्रवीमि' भगवान् ने जैसा कहा
है वैसा ही मैं कहता हूँ ॥ ७ ॥

આચારાશ્ર-સૂત્ર કી આચારચિન્તામણિ-ટીકા કે હિન્દી-અનુવાદમે
શસ્ત્રપરિજ્ઞાનામક પ્રથમ અધ્યયનકા દ્વિતીય ઉદ્દેશ
સમાપ્ત ॥ ૧-૨ ॥

જોઈથી સત્તાવીસ પ્રકારના પૃથ્વીકાયના સમારમને બાંધી કરીને સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે જે પુરુષ પૃથ્વીકાયસમ્બન્ધી જોઈવું, જોઈવું આદિ સાવધ વ્યાપારોને
સપરિજ્ઞાથી કર્મબંધનું કારણ સમજે છે, અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરી
દે છે, તે પરિજ્ઞાતકર્મા અને સકલસાવધક્રિયાઓને બાંધવાવાળા પુરુષ મુનિ કહેવાય છે,
માત્ર દ્રવ્યલિંગી મુનિ કહેવાતા નથી ભગવાને જેવું કહ્યું છે, એવું જ હું કહું છું ॥૭॥

આચારાશ્ર સૂત્રની આચારચિન્તામણિ ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદમાં
શસ્ત્રપરિજ્ઞાનામક પ્રથમ અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશ
સમાપ્ત થયો ॥૧-૨॥

ટીકા—

અગ્ર=પૃથિવીકાયે શસ્ત્રં=સ્વકાયપરકાયાદિકમ્ અસમારમમાણસ્ય=અધ્યા-
પારયત इत्येते=પૂર્વોક્તા આરમ્માઃ=સાવધક્રિયાવિશેષાઃ પરિજ્ઞાતા ભવન્તિ ।
અપરિજ્ઞયા સર્વાન્ પૃથિવીકાયસમારમ્માન્ કર્મબન્ધહેતુત્વેન અનન્તનરકનિગોદાદિ
દુઃસ્વજનકત્વેન ચ પરિજ્ઞાય ચારિત્રરૂપમોક્ષમાર્ગે પ્રવર્તત इति માત્રઃ ।
ઉપસહારમાહ—

તત્=પૃથિવીકાયસમારમ્મણં પરિજ્ઞાય=બન્ધહેતુત્વેનાવબુધ્ય મેઘાવી=
સદસશ્ચિવેકી પૃથિવીશસ્ત્રં દ્રવ્યમાવરૂપં સ્વયં નૈવ સમારમતે અપિ ચ-અન્યૈરપિ
પૃથિવીશસ્ત્રં નૈવ સમારમ્મયતિ, પૃથિવીશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ અન્યાન્ નૈવ સમતુ
જાનાતિ । एव मनोवाक्यायभेदेनातीतानागतवर्धमानकालभेदेन च पृथिवीकाय

ટીકાર્થ—પૃથિવીકાય મેં સ્વકાય પરકાય આદિ શસ્ત્રોં કા આરમ ન કરને
વાળે કો યહ પૂર્વોક્ત સાવધવ્યાપારરૂપ આરંભ જ્ઞાત હોતા હૈ । इन आरंभों को जानने वाल
अर्थात् अपरिज्ञा से पृथिवीकायसंबन्धी आरंभों को कर्मबन्ध का कारण तथा अनन्त नरक
निगोद के दुस्वो का कारण जानकर चारित्ररूप मोक्षमार्ग में प्रवृत्त होता है । उपसंहार
करते हैं—

પૃથ્વીકાય કે આરંભ કો વધકા કારણ જાનકર બુદ્ધિમાન્ સત્ અસત્ કા મેદ
સમજાને જાણા, દ્રવ્ય-માવરૂપ પૃથ્વીશસ્ત્રકા સ્વયં વ્યાપાર નહીં કરતા, દૂસરે સે વ્યાપાર
નહીં કરાતા ઔર વ્યાપાર કરને વાળે કો અનુમોદના મી નહીં કરતા । इसी प्रकार मन,
ब्रह्म, काय के मेद से और अतीत, अनागत, वर्तमान काल के मेद से सचाईस प्रकार के

ટીકાર્થ—પૃથ્વીકાયમાં સ્વકાય પરકાય આદિ શસ્ત્રોંનો આરંભ નહિ કરવાવાળાને
કો પૂર્વોક્ત સાવધ વ્યાપારરૂપ આરંભની ખબર હોય છે, તે આશ્ચર્યને બાજુવાળા અર્થે
અપરિજ્ઞાથી પૃથ્વીકાયસમ્બન્ધી આશ્ચર્યને ઈર્ષ્યા ધનુ ઠારણ, તથા અનન્ત નરક નિગોદના
દુઃખોનુ ઠારણ બાજીને ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે હવે ઉપસહાર કરે છે—

પૃથ્વીકાયના આરંભને બંધનુ ઠારણ બાજીને બુદ્ધિમાન સત્-અસત્ના ભેદને
બાજુવા-સમજવાવાળા, દ્રવ્યભાવરૂપ પૃથ્વીશસ્ત્રને પોતે વ્યાપાર કરતા નથી, બીજા
પાસે વ્યાપાર કરાવતા નથી, અને વ્યાપાર કરવાવાળાને અનુમોદન પણ કરતા નથી
આ પ્રમાણે મન, વચન, કાયાના ભેદથી, અને ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ, વર્તમાનકાળના

સમારમાન્ વિજ્ઞાય સર્વાન્ પરિત્યજેત્ ।

एष यस्य एते पृथिवीकर्मसमारम्भाः पृथिवीविषयाः खननकृष्यादिरूपाः
सावधक्रियाविशेषाः परिज्ञाता भवन्ति=ज्ञपरिज्ञया कर्मबन्धहेतुत्वेन विज्ञाता, तथा
प्रत्याख्यानपरिज्ञया परित्यक्ता भवन्ति स एव परिज्ञातकर्मा=विदितपरित्यक्त-
सफलसावधक्रियाविशेष मुनिर्मवति, न त्वपरो द्रव्यछिद्नीत्यर्थः । इति ब्रवीमि=
यया भगवता कथितं तथा कथयामीत्यर्थः ॥ सू० ७ ॥

॥ इति शस्त्रपरिज्ञाप्ययने द्वितीय उद्देशः समाप्तः ॥ १-२ ॥

પૃથ્વીકાયસમારમ કો જ્ઞાનકર સઘકા ત્યાગ કરના ચાહિય ।

इस प्रकार जो पुरुष पृथ्वीकायसम्बन्धी खोदना जोतना आदि सावध व्यापारो
को ज्ञपरिज्ञा से कर्मबन्ध का कारण समझता है, और प्रत्याख्यानपरिज्ञा से उन का
त्याग कर देता है वही परिज्ञातकर्मा और सफल सावध क्रियाओं को जानने वाला पुरुष
मुनि कहलाता है, सिर्फ द्रव्यछिद्गी मुनि नहीं कहलाता । 'चित्तेमि' भगवान् ने जैसा कहा
है वैसा ही मैं कहता हूँ ॥ ७ ॥

આચારાશ્ત્ર-સૂત્ર કી આચારચિન્તામણિ-ટીકા કે હિન્દી-અનુવાદમેં
શસ્ત્રપરિજ્ઞાનામક પ્રથમ અધ્યયનકા દ્વિતીય ઉદ્દેશ
સમાપ્ત ॥ ૧-૨ ॥

બેઢી સત્તાવીસ પ્રકારના પૃથ્વીકાયના સમાર રાને બાંધી ઠરીને સર્વનો ત્યાગ કરવો બેઢીએ

આ પ્રમાણે જે પુરુષ પૃથ્વીકાયસમ્બન્ધી ખોદવું, જોડવું આદિ સાવધ વ્યાપારોને
જ્ઞપરિજ્ઞાથી કર્મબંધનું કારણ સમજે છે, અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરી
દે છે, તે પરિજ્ઞાતકર્મો અને સફલસાવધક્રિયાઓને બાંધવાવાળા પુરુષ મુનિ કહેવાય છે,
માત્ર દ્રવ્યછિદ્ધી મુનિ કહેવાતા નથી ભગવાને જેવું કહ્યું છે, એવું જ હું કહું છું ॥૭॥

આચારાશ્ત્ર સૂત્રની આભારચિંતામણિ ટીકાના શુભરાતી અનુવાદમાં
શસ્ત્રપરિજ્ઞાનામક પ્રથમ અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશ
સમાપ્ત થયો ॥ ૧-૨ ॥

ટીકા—

અન્ન=પૃથિવીકાયે શસ્ત્રં=સ્વકાયપરકાયાદિકંમ્ અસમારમમાણસ્ય=અભ્યા
પારયત્ત્વેતે=પૂર્વોક્તા આરમ્મા:=સાવધક્રિયાવિશેષાઃ પરિજ્ઞાતા ભવન્તિ ।
અપરિજ્ઞાયા સર્વાન્ પૃથિવીકાયસમારમ્માન્ કર્મવન્ધહેતુત્વેન અનન્તનરકનિગોદાદિ
દુઃસ્વજનક્ત્વેન ચ પરિજ્ઞાય ચારિત્રરૂપમોક્ષમાર્ગે પ્રવર્તત્ત્વેન ઇતિ માત્ત્વઃ ।
ઉપસંહારમાદૃ—

તત્ત્વ=પૃથિવીકાયસમારમ્મણં પરિજ્ઞાય=ચન્ધહેતુત્વેનાવબુધ્ય મેધાવી=
સદસદ્વિવેકી પૃથિવીશસ્ત્રં દ્રવ્યમાત્મરૂપ સ્વયં નૈવ સમારમતે અપિ ચ-અન્યૈરપિ
પૃથિવીશસ્ત્રં નૈવ સમારમ્યતિ, પૃથિવીશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ અન્યાન્ નૈવ સમતુ
જ્ઞાનાતિ । એવ મનોવાકાયમેદેનાતીતાનાગતવર્તમાનકાલમેદેન ચ પૃથિવીકાય

ટીકાર્થ—પૃથિવીકાય મેં સ્વકાય પરકાય આદિ શસ્ત્રોં કા આરમ ન કરને
વાલે કો યહ પૂર્વોક્ત સાવધન્યાપારરૂપ આરમ જ્ઞાત હોતા હૈ । હન આરમોં કો જ્ઞાને વાલ્ય
અર્થાત્ અપરિજ્ઞા સે પૃથિવીકાયસર્વંધી આરમોં કો કર્મવંધ કા કારણ તથા અનન્ત નરક
નિગોદ કે દુ સ્વો કા કારણ જ્ઞાનકર ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગે મેં પ્રવૃત્ત હોતા હૈ । ઉપસંહાર
કરતે હૈ—

પૃથ્વીકાય કે આરમ કો વંધકા કારણ જ્ઞાનકર બુદ્ધિમાન્ સત્ અસત્ કા મેદ
સમજ્ઞને વાલ્યા, દ્રવ્ય-માત્મરૂપ પૃથ્વીશસ્ત્રકા સ્વયં વ્યાપાર નહીં કરતા, દુસરે સે વ્યાપાર
નહીં કરાતા ઔર વ્યાપાર કરને વાલે કો અનુમોદના મી નહીં કરતા । હસી પ્રકાર મન,
વચન, કાય કે મેદ સે ઔર અતીત, અનાગત, વર્તમાન કાલ કે મેદ સે સચાઈસ પ્રકાર કે

ટીકાર્થ—પૃથ્વીકાયમાં સ્વકાય પરકાય આદિ શસ્ત્રોને આરમ નહિ કરવાવાળાને
કો પૂર્વોક્ત સાવધ વ્યાપારરૂપ આરમની ખબર હોય છે, તે આરમોને બહુવાવાળા અર્થાત્
અપરિજ્ઞાથી પૃથ્વીકાયસર્વંધી આરમોને કર્મવંધનું કારણ, તથા અનન્ત નરક નિગોદના
દુષ્ટોનું કારણ બાળીને ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે હવે ઉપસંહાર કરે છે—

પૃથ્વીકાયના આરમને બધું કારણ બાળીને બુદ્ધિમાન સત્-અસત્ના લેહને
બહુવા-સમજવાવાળા, દ્રવ્યમાત્મરૂપ પૃથ્વીશસ્ત્રને પોતે વ્યાપાર કરતા નથી, બીજા
પાસે વ્યાપાર કરાવતા નથી, અને વ્યાપાર કરવાવાળાને અનુમોદન પણ કરતા નથી
આ પ્રમાણે મન, વચન, કાયના લેહથી, અને ભૂતકાળ, અવિષ્કાળ, વર્તમાનકાળના

સર્વવિરતિરૂપ પદ પ્રાપ્તો મુનિ* પૃથિવીકાયાદિસૂક્ષ્મજીવસમારમ્ભનિવૃત્ત્યાદિ-
કર્તવ્યતાયામલ્પીયોડપિ પ્રમાદજાત સ્વલન સમુપેક્ષતે ચેત્ તર્હિ પુનસ્તપ્રાધિકતર
સ્વલન કતું ન લજ્જતે, તથાવિધનિયમાનુસારિણી હિ મનોવૃત્તિ*, અત
સ્વરૂપમપિ સયમત સ્વલન યથા ન મવેત્ તથા પ્રયતિતવ્યં મુનિમિ* ।

અત્ર દૃષ્ટાન્ત. પ્રદર્શ્યતે—

કેનચિદ્ બાલ્યાવસ્થાયામન્યસ્ય કપર્દિકામાત્ર સ્તેયવૃત્ત્યાડપહૃત્ય
સ્વમાતુરગ્રે નિહિતમ્ । માતા તદવલોક્ય દૃષ્ટા સતી તસ્મૈ મધુરં વસ્તુ દદૌ ।
મય પુન. પુન સ્તેયકર્મણિ પ્રવૃત્ત* સ્વમાતૃહસ્તાત્ પારિતોષિક પ્રાપ્ત ક્રમેણ

યોગ્યતા દિસીજાતે હૈં—સર્વવિરતિરૂપ પદકો પ્રાપ્ત મુનિ પૃથિવીકાયા આદિ છોટે-છોટે બીજો
કે આરંભ કા ત્યાગ કરને મેં યદ્દિ પ્રમાદ કે કારણ યોગે સે મી સ્વલન કી ઉપેક્ષા કરતા હૈ
સો ફિર ઔર અધિક સ્વલન કરને મેં મી સકોચ નહીં કરતા । મનોવૃત્તિ કા એસા હી
નિયમ હૈ કિ—ગિરી સો ગિરતી હી આતી હૈ અત એવ મુનિયો કો એસા પ્રયતન કરના ચાહિય
કિ, કિસ સે સયમ મેં તનિક મી સ્વલન ન હો ।

इस विषय में दृष्टान्त कहते हैं—

કિસી બાલકને અપની બાલ્યાવસ્થા મેં એક કૌહી જુરાકર અપની માતા કે
પાસ રસ લી । માતા ઉસે દેસકર હર્ષિત હુઈ ઔર ઉસને ફનામ કે તૌર પર વાલક કો
મીઠી ચીજ લી । ઇસ કે વાદ વહ ઘરબાર ચૌરી કરને લગા ઔર અપની માતા કે હાથ સે
પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરને લગા । ધીર-ધીર વહ તામ્રપણ (તલિ કા સિક્કા) કાર્પાવણ

ખતાવે છે—સર્વવિરતિરૂપ પદને પામેલા મુનિ પૃથ્વીકાયા આદિ નાના-નાના જીવોના
આરંભનો ત્યાગ કરવામાં એ પ્રમાદના કારણે થોડા પણ સ્વલન (ગુટી)ની ઉપેક્ષા કરે
છે તો ફરીને વધારે સ્વલન કરવામાં પણ સંકેત્ય કરતા નથી મનોવૃત્તિનો એવોજ
નિયમ છે કે—નીચે પડવા પછી વધારે નીચે પડી જાય છે એ કારણથી મુનિઓએ
એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે—જેનાથી સયમમાં થોડું પણ સ્વલન નહીં હોય.

આ વિષયમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે —

કોઈ બાળકે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં એક કોઠી ઘોરીને પોતાની માતાની પાસે
રાખી લીધી, માતા તેને જોઈને શાલ થઈ અને તેને ઇનામ આપવાના દગથી બાળકને
મીઠી વસ્તુ આપી ત્યાર પછી તે બાળક વારંવાર ઘોરી કરવા લાગ્યો. અને પોતાની
માતા પાસેથી (માતાના હાથથી) ઇનામ મેળવવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે તે તામ્રપણ-ત્રાંબાના

અથ તૃતીયોદેશઃ ।

દ્વિતીયોદેશે પૃથિવ્યા સચિત્તત્વ તથા પૃથક્પૃથગનેકપૃથિવીકાયજીવાભિત્ત્વં
 ચ મસાપિતમ્, તસ્ય હિસયા કર્મવન્ધો મવતીત્યુક્તમ્, અન્તતઃ પૃથિવીકાયજીવ-
 હિસાનિવૃત્ત્યા મુનિર્મવતીતિ સિદ્ધાન્તિતમ્ । ઇદાનીમયાં સચિત્તત્વમનેકાપ્કાયજીવા
 ખિતત્વ ઘોષ્યતા મગધતાઽપ્કાયહિસયા પદ્કાયજીવહિસાસપાતાત કર્મવન્ધો મવતિ,
 તયાઽપ્કાયહિસાનિવૃત્ત્યા ચ મુનિત્વ ઇચ્છ્યત ઇતિ ઘોષયિતુ તૃતીયોદેશ પ્રારમ્ભ્યતે-
 'સે વેમિ' ઇત્યાદિ ।

અપ્કાયજીવસ્વરૂપવિચારણાયાં પ્રથમમનગારસ્ય યોગ્યતા દર્શયતિ-

ત્રીસરા ઉદ્દેશ

ત્રિતીય ઉદ્દેશક મેં પૃથિવી કી સચિત્તતા સિદ્ધ કી ઔર પૃથિવી મેં પૃથક્-
 પૃથક્ અનેક પૃથિવીકાય કે જીવોં કા રહના સિદ્ધ કિયા । યહ મી બતલાયા ણા કુફા હૈ
 કિ-ઊન જીવોં કી હિસા કરને સે કર્મ કા વધ હોતા હૈ । અન્ત મેં યહ મી પ્રમાણિત
 કિયા હૈ કિ-પૃથ્વીકાય કે જીવોં કી હિસા કા ત્યાગ કરને સે મુનિ હોતા હૈ । અબ
 યહ બતલાતે હૈ કિ-અપ્કાય સચિત્ત હૈ, અનેક અપ્કાય કે જીવોં સે આશ્રિત હૈ ઔર
 અપ્કાય કી હિસા સે પદ્કાય કે જીવોં કી હિસા હોતી હૈ ઔર અપ્કાય કી હિસા કા
 ત્યાગ કરને વાસ્ત મુલિખન પાવા હૈ । યહ મબ બતલાને કે લિપ્ત ત્રીસરા ઉદ્દેશ આરંભ કિયા
 જાતા હૈ-'સે વેમિ' ઇત્યાદિ ।

અપ્કાય કે જીવોં કે સ્વરૂપ કા વિચાર કરતે હુપ સર્વ પ્રથમ અનગાર કી

ત્રીજો ઉદ્દેશક-

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં પૃથ્વીની સચિત્તતા સિદ્ધ કરી છે અને પૃથ્વીમાં બહુ-બહુ
 અનેક પૃથ્વીકાયના જીવો રહે છે તે સિદ્ધ કર્યું છે એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે તે
 જીવોની હિસા કરવાથી કર્મના બધા થાય છે અન્તમાં એ પણ પ્રમાણિત કર્યું કે
 પૃથ્વીકાયના જીવોની હિસાનો ત્યાગ કરવાથી મુનિ થાય છે હવે તે બતાવે છે કે-અપ્કાય
 સચિત્ત છે, અનેક અપ્કાયના જીવોથી આશ્રિત છે, અને અપ્કાયની હિસાથી પદ્કાયના
 જીવોની હિસા થાય છે, અને અપ્કાયની હિસાનો ત્યાગ કરવાવાળા મુનિપણને પામે છે
 એ સર્વ બતાવવા માટે ત્રીજા ઉદ્દેશકનો આરંભ કરવામાં આવે છે - 'સેવેમિ' ઇત્યાદિ
 અપ્કાયના જીવોના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા મહા સૌથી પ્રથમ અનુચારની ચોખ્ખતા

સર્વવિરતિરૂપ પદં પ્રાપ્તો મુનિઃ પૃથિવીકાયાદિસૂક્ષ્મજીવસમારમ્મનિવૃત્ત્યાદિ-
કર્તવ્યતાયામલ્પીયોઽપિ પ્રમાદજાત સ્વલનં સમુપેક્ષતે ચેત્ તર્હિ પુનસ્તપ્રાધિકતર
સ્વલનં કતું ન લજ્જતે, તથાવિધનિયમાનુસારિણી હિ મનોવૃત્તિઃ, અત
સ્વલ્પમપિ સયમતઃ સ્વલન યથા ન મચેત્ તથા પ્રયતિતવ્ય મુનિમિઃ ।

અત્ર દૃષ્ટાન્તઃ પ્રદર્શ્યતે—

કેનચિદ્ બાલ્યાવસ્થાયામન્યસ્ય કપર્દિકામાત્ર સ્તેયવૃત્ત્યાઽપહૃત્ય
સ્વમાતુરગ્રે નિહિતમ્ । માતા તદવલોક્ય હૃષ્ટા સતી તસ્મૈ મધુર વસ્તુ દદૌ ।
અય પુનઃ પુનઃ સ્તેયકર્મણિ પ્રવૃત્ત સ્વમાતૃહસ્તાત્ પારિતોષિકં પ્રાપ્ત ક્રમેણ

યોગ્યતા દિશ્વલતે હૈં—સર્વવિરતિરૂપ પદકો પ્રાપ્ત મુનિ પૃથિવીકાય આદિ છોટે-છોટે જીવો
કે આરંભ કા ત્યાગ કરને મેં યદિ પ્રમાદ કે કારણ થોડે સે મી સ્વલન કી ઉપેક્ષા કરતા હૈ
તો ફિર ઔર અધિક સ્વલન કરને મેં મી સફોચ નહીં કરતા । મનોવૃત્તિ કા એસા હી
નિયમ હૈ કિ—ગિરી સો ગિરતી હી બાતી હૈ અત એવ મુનિયાં કો એસા પ્રયત્ન કરના ચાહિય
કિ, નિસ સે સયમ મેં તનિક મી સ્વલન ન હો ।

इस विषय में दृष्टान्त कहते हैं—

કિસી બાલકને અપની બાલ્યાવસ્થા મેં એક કોઠી ચુરાકર અપની માતા કે
પાસ રક્ષ દી । માતા ઉસે દેખકર હર્ષિત હુઈ ઔર ઉસને ઇનામ કે તૌર પર બાલક કો
મીઠી વીંચ દી । ઇસ કે બાદ બહુ બારબાર ચૌરી કરને લગા ઔર અપની માતા કે હાથ સે
પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરને લગા । ધીર-ધીરે બહુ તામ્રપણ (તલિ કા સિક્કા) કાર્પાણ

બતાવે છે—સર્વવિરતિરૂપ પદને પામેલા મુનિ પૃથ્વીકાય આદિ નાના-નાના જીવોના
આરંભને ત્યાગ કરવામાં એ પ્રમાદના કારણે થોડા પણ સ્ખલન (ત્રુટી)ની ઉપેક્ષા કરે
છે તો ફરીને વધારે સ્ખલન કરવામાં પણ સંકેત્ય કરતા નથી મનોવૃત્તિનો એવોજ
નિયમ છે કે—નીચે પડવા પછી વધારે નીચે પડી જાય છે એ કારણથી મુનિઓએ
એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે—જેનાથી સયમમાં થોડું પણ સ્ખલન નહીં હોય.

આ વિષયમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે —

કોઈ બાળકે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં એક કોઠી ચોરીને પોતાની માતાની પાસે
રાખી દીધી, માતા તેને જોઈને રાજી થઈ અને તેને ઇનામ આપવાના ઢગથી બાળકને
મીઠી વસ્તુ આપી. ત્યાર પછી તે બાળક વારંવાર ચોરી કરવા લાગ્યો અને પોતાની
માતા પાસેથી (માતાના હાથથી) ઇનામ મેળવવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે તે તામ્રપણ-નાનાના

તામ્રપણ-કાર્પાપણ-રૂપ્યક - દીનાર-રત્ન - સ્વર્ણ-મણિ- માણિક્યાદિરત્નપ્રવીણઃ
 કસ્યચિન્નપસ્ય કોશાગાર પ્રવિષ્ટ' । તતઃ પ્રચળદ્ભુજદળકૈસ્તદ્રસકૈ' સયોષણ પૂતો
 રાજાન્તિક સમાનીત' । તદપરાધ વિજ્ઞાય ક્રોધાવિષ્ટેન રાજા સમાવિષ્ટમ્-અર્પ ચૌરા
 શૂલે સમારોપ્યતામ્, ક્ષતિ ।

અસૌ પૃથક્ષ રાજા-તવ કાચિદિષ્ટ્તા વર્તતે? ચેદ્ બ્રૂહિ । ચૌરેણોક્તમ્-
 રામન્ ! સ્વમાતુર્મિલન પ્રાર્થયેઃ । અથ તૃપાદ્વયા સજ્જનની સત્રાગત્ય મિલિતા ।
 સ ચૌરસ્તત્ર રાજઃ સમક્ષમેવ સવેગમૃત્યાય સત્ત્વર માતુર્નાસિકાં દન્તૈશ્ચિચ્છેદ્ ।
 તતોઽસૌ રાજા પૃથઃ-ત્વયા કયમેવં દુશ્ચરિતમાચરિતમ્ ? । ચૌરોઽવદત્-દયમેવ મમૈ

(ચૌભન્ની) રૂપયા, દીનાર (સુવર્ણ-મુદર), રત્ન, સુવર્ણ, મણિ, માણિક્યાદિ પુરાને મેં મી
 પ્રવીણ હો ગયા । વહ કિસી રાજા કે સ્વજાને મેં પુતા । સ્વજાને કે મલ્લાન્ પહેરદારો ને ઉસે
 પકડ લિયા ઔર રાજા કે સામને પેશ ક્રિયા । રાજા ઉસકા અપરાધ સુનકર ક્રોધિત હુઆ,
 હસને આજ્ઞા દી-‘ઇસ ચોર કો શૂલી પર ચઢા દો’ ।

રાજાને ઉસ સે પૂછા-અગર તુમ્હારી કોર્મે ક્ષુદ્ધા હો સો કહો ।

ચોરને કહ્યા-‘મહારાજ ! મેં અપની માતા સે મિલ્નને કી પ્રાર્થના કરતા હૂં ।

રાજા કી આજ્ઞા સે ચોર કી માતા વહીં આકર મિલી । ચોરને રાજા કે સામને હી બેગ
 કે સાથ ઉઠ કર કત્લી સે અપની માતા કી નાક ઘાંતો સે કાટલી । વહ દેસકર રાજાને
 પૂછા-અરે ! તુને વહ દુષ્કર્મ ક્યો ક્રિયા ?

સિદ્ધા, ચાર આળી, રૂપિયા, સોના મહોર, રત્ન, સોનું, મણિ, માણિક્યાદિ ચોરવામાં
 પણ પ્રવીણ થઈ ગયો (કેટલોક સમય જતા) તે કોઈ રાજાના ખજાનામાં ઘુસી
 ગયો. ખજાનાના બહુવાન પહેરેદારો રક્ષકોએ તેને પકડી લીધા અને રાજાની આમે-
 હાબર ઠરેા રાજા તેનો અપરાધ સાંભળીને ક્રોધાયમાન થયા, અને આજ્ઞા આપી કે
 એ ચોરને શૂલી પર ચઢાવી દો ।

રાજાએ તેને પૂછ્યું કે તારી કાંઈ ઇચ્છા હોય તો કહો.

ચોરે કહ્યું-‘મહારાજ ! હું મારી માતાને મળવાની પ્રાર્થના કરું છું’

રાજાની આજ્ઞાથી ચોરની માતા ત્યાં આજળ આવી અને ચોરને મળી, ચોર
 રાજાના સામેજ વેગથી એકદમ ઉઠીને જલ્દીથી પોતાની માતાનું નાક પોતાના
 હાંતથી કાપી લીધું. તે બેઠને રાજાએ પૂછ્યું-અરે ! તે આવું દુષ્કર્મ શા માટે કર્યું ?

તદ્ધોરતરદુ.સ્વમદશ્લારોપણફલપ્રદાત્રી માણાપદ્મી, ન તુ ભવાન્ । હત્યુક્ત્વા
સર્વં પૂર્વઠ્ઠ રાત્રે વિજ્ઞાપયામામ્ । તત્ સ્વકૃતસ્વેયકર્મણો વિપાક શ્લારોપેણ
ધોસ્તરવેદના પ્રાપ્તુવન્મૃત । તસ્માત્ સ્વલ્પોઽપિ દોષો મહાઝ્નર્યાય ભવતીતિ
વિજ્ઞાયાત્માર્યિર્મિથુનિમિ. સયમત. સ્વલ્પમપિ સ્વલ્લનં યથા ન ભવેત્ તથા
વર્તિતવ્યમ્ ।

તપસંયમે કદાચિદાકસ્મિકસ્વલ્લનસપાતસ્ત્વન્ય એવ, સ્વલ્લનોપેક્ષણ-
મપ્યન્યદેવ, યતઃ સ્વલ્લનોપેક્ષયા પુનરુત્તરોત્તરસ્વલ્લનનૃદ્ધયા સાધુત્વમેવ નશ્યતીતિ
વિચિન્ત્ય જાગરુકા સાધવો નવનવાગન્તુકસ્વલ્લનપરંપરાવિરહિતા. પૂર્વજાતસ્વલ્લન-

ચોર-મહારાજ ! ફસી કે કારણ મુન્ને ધોર ડુ સ્વ દેને વાલી શૂલી પર ચઢના પઢ રહા
હે, યહી મેર પ્રાણ છેને વાલી હૈ, આપ નહીં । યહ કહ કર ચોરને અપના સમ્પૂર્ણ પૂર્વ-જ્ઞાતાં
રાજા કો મુના દિયા ।

તપશ્ચાત્ અપને ક્રિયે ચૌર્ય કર્મ કા ધોરવેદનારૂપ ફલ-શૂલી પર ચઢનરૂપ-કો મોગતા
હુમા યહ ચોર મર ગયા ।

અત એવ યોગ-સા મી દોષ મહાન્ અનર્થ કા કારણ બન જાતા હૈ, પેસા સમક્ષકર
અભિલાષી મુનિયો કો પેસા પ્રયત્ન કરના ચાહિય કિ બિસ સે સંયમ મેં તનિક
મી સ્વલ્લન ન હો ।

તપ ઔર સયમ મેં કવાચિત્ અકસ્માત્ સ્વલ્લના કી બાત દૂસરી હૈ કિન્તુ
સ્વલ્લના કી ઉપેક્ષા કરના ઔર બાત હૈ, ડસ કા કારણ યહ હૈ કિ સ્વલ્લના કી ઉપેક્ષા
કરને સે ડતરોત્તર સ્વલ્લના થવતી હી ચલી જાતી હૈ, પેસા વિચાર કરકે સદૈવ સાવધાન

ઘોર ઠહે-મહારાજ ! એ માતાના ઠારણે જ મારે ઘોર ડુ અપવાવાળી શૂલી
ઉપર ચઢવાનું થાય છે, એ માથે પ્રાણ લેવાવાળી છે, આપ નહિ આ પ્રમાણે કહીને
ઘોર પોતાની આગળની સંપૂર્ણ હકીકત રાખને સ બળાવી. તે પછી પોતાનું ઠરેલ ઘોરીનું
કર્મનું ધોરવેદનારૂપ ફલ-શૂલી પર ચઢવાનું, તે લોગવતો થકો તે ઘોર મરણ પામ્યો.

એટલે કે-થોડો પણ ઠોપ મહાન્ અનર્થનું ઠારણ બની જાય છે એ પ્રમાણે
સમજીને આત્મકલ્યાણના અભિલાષી મુનિઓએ એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે, જેનાથી
સયમમા ઘોડું ક પણ સ્ખલન ન થાય

તપ અને સયમમા ઠોઈ વખત અકસ્માત્ સ્ખલનની વાત જુદી છે પણ સ્ખલનની
ઉપેક્ષા કરવી તે બીજી વાત છે તેનું ઠારણ એ છે કે-સ્ખલનની ઉપેક્ષા કરવાથી ઉત્તરોત્તર
સ્ખલન (અથવા વધત જાય તે એને નિગ્રહ કરીને રહે-કે એના સાવધાન રહેવાવાળા

તામ્રપણ-કાર્પાણ-રૂપ્યક - દીનાર-રત્ન - સ્વર્ણ-મણિ- માણિક્યાદિરત્નપ્રવીણઃ
 કસ્યચિન્નપસ્ય કોશાગાર મવિષ્ટ* । તત* પ્રવળ્લભુજદળ્લકૈસ્તદ્રસકૈ* સયોષણં પૂતો
 રાજાન્તિક સમાનીત* । તદપરાધ વિજ્ઞાય ક્રોધાવિષ્ટેન રાજા સમાવિષ્ટમ્-અયં ચૌરઃ
 શૂલે સમારોપ્યતામ્, ઇતિ ।

અમો પૃથ્વ રાજા-તથ કાચિદિચ્છા વર્તતે? શ્વેદ્ બ્રૂહિ । ચૌરેણોક્તમ્-
 રામન્ ! સ્વમાતુર્મિલન પ્રાર્થયે* । અય નૃપાક્તયા સજ્જનનો તત્રાગત્ય મિશિતા ।
 સ ચૌરસ્તત્ર રાજઃ સમક્ષમેવ સવેગમુત્પાયા સત્ત્વરં માતુર્નાસિકાં દન્તૈશ્ચિચ્છેદ* ।
 તતોઽસૌ રાજા પૃથ્-ત્વયા કયમેવં દુષ્કરિતમાચરિતમ્ ? । ચૌરોઽવદત્-શ્યમેવ મમે

(ચૌબન્ની) રૂપયા, દીનાર (સુવર્ણ-મુદર), રત્ન, સુવર્ણ, મણિ, માણિક આદિ પુરાને મેં મી
 પ્રવીણ હો ગયા । વહ કિસી રાજા કે સ્થાને મેં પુત્રા । સ્થાને કે બલ્લાન્ પહેરેદારો ને ઉસે
 પકડ સ્થિયા ધૌર રાજા કે સામને પેશ કિયા । રાજા ઉસકા અપરાધ સુનકર ક્રોધિત હુઆ,
 ઇસને આજ્ઞા દી-‘ઇસ ચોર કો શૂલી પર ચઢા દો’ ।

રાજાને ઉસ સે પૂછા-અગર તુમ્હારી કોઈ ઇચ્છા હો તો કહો ।

ચોરને કહા-‘મહારાજ ! મેં અપની માતા સે મિલને કી પ્રાર્થના કરતા હૂં ।

રાજા કી આજ્ઞા સે ચોર કી માતા વહાં આકર મિલી । ચોરને રાજા કે સામને હી વેગ
 કે સાથ ઉઠ કર જત્ની સે અપની માતા કી નાક ઢાંતોં સે ફાટલી । વહ દેસકર રાજાને
 પૂછા-ચોરે ! તૂને વહ દુષ્કર્મ ક્યોં કિયા ?

સિદ્ધા, ચાર બાની, રૂપિયા, સોના મહોર, રત્ન, સોનું, મણિ, માણિક આદિ ચોરવામાં
 પણ પ્રવીણ થઈ ગયો (કેટલોક સમય જતા) તે કોઈ રાબના ખબનામાં પુચ્છી
 ગયો. ખબનાના બલ્લાન્ પહેરેદારે રક્ષકોએ તેને પકડી લીધો અને રાબની સામે-
 હાજર કર્યો રાબ તેનો અપરાધ સાંભળીને ક્રોધાચમાન થયા, અને આજ્ઞા આપી કે
 એ ચોરને શૂલી પર ચઢાવી દો ।

રાબએ તેને પૂછ્યું કે તારી કાંઈ ઇચ્છા હોય તો કહો.

ચોરે કહ્યું-‘મહારાજ ! હું મારી માતાને મળવાની પ્રાર્થના કરું છું’

રાબની આજ્ઞાથી ચોરની માતા ત્યાં આજળ આવી અને ચોરને મળી, ચોરે
 રાબના સામેજ વેગથી એકદમ ઊઠીને જત્નીથી પોતાની માતાનું નાક પોતાના
 હાંતથી કાપી લીધું. તે જોઈને રાબએ પૂછ્યું-અરે ! તે આવું દુષ્કર્મ શા માટે કર્યું ?

શ્રુત તત્ કથયામિ । સ પૃથિવીકાયશત્રમસમારમમાણઃ પરિક્ષાતપૃથિવીકર્મ-
સમારમ્મો યથા સર્પોઽનગારો ભવતિ, અપિચ-યથાઽનગારો ન ભવતિ,
તદ્ દ્વયમપિ વ્રવીમિ, વક્ષ્યતિ ચ-‘અનગારામોચિ ઇમે પવયમાણા’ ઇત્યાદિ ।
સાવધક્રિયાયા ગૃહાશ્રયત્વાદ્ ગૃહપરિત્યાગ એવ મુનિત્વે પ્રધાનકારણમિતિ ઘોષનાય
સાધ્વાદિશબ્દં પરિત્યજ્ય ‘અનગાર’-શબ્દોપાદાનમ્ । કથ સર્વથાઽનગારો ભવતિ ?
ઇત્યાકાઙ્ક્ષાયમાહ—

‘ઉજ્જુકહે’ ઇતિ, ઋજુકૃત., અર્જયતિ જ્ઞાન્ત્યાદિગુણાનિતિ ઋજુ ।
યદ્વા-અર્જયતિ-સક્લપ્રાણિગણહિત દયાસ્વભાવમિતિ ઋજુ. । યદિવા-અર્જયતિ=
યથાવસ્થિતાત્મસ્વરૂપ પ્રાપયતીતિ ઋજુ । યદ્વા-અર્જયતિ=પ્રાપયતિ જ્ઞાન્મતિક

પ્રકાર પૂર્ણ અનગાર હોતા હૈ, ઔર જિસ પ્રકાર પૂર્ણ અનગાર નહી હોતા, યે દોનો બાતે મેં
કહતા હૈ—‘અનગારા મોચિ ઇમે પવયમાણા’ ઇત્યાદિ સૂત્ર મેં આગે કહા આયગા ।

ગૃહ મેં સાવધક્રિયા અવશ્ય હોતી હૈ, અત એવ ગૃહ કા ત્યાગ કરના હી મુનિપત્ર
કા પ્રધાન કારણ હૈ । યહ બાત પ્રકટ કરને કે લિપ્ સાધુવાચક અન્ય શબ્દ છોઢકર
યહો અનગાર શબ્દ કા પ્રયોગ ક્રિયા હૈ । પૂરા અનગાર કિસ્ત પ્રકાર બનતા હૈ, પસી આકાશ
હોને પર કહને હૈ—‘ઉજ્જુકહે’ ઇતિ ।

ઉજ્જુકહે કા સસ્કૃત રૂપ હૈ ‘ઋજુકૃત’ । ક્ષમા આદિ ગુણો કો ઉપાર્જન
કરને વાલા ઋજુ કહલાતા હૈ । અથવા સમસ્ત પ્રાણિયોં કે હિતરૂપ દયા કો ઉપાર્જન
કરને વાલા ઋજુ કહલાતા હૈ । અથવા આત્મા કો અપને અસલી સ્વરૂપ પર પહુચાને

અણુવાવાળા પુરુષ, જે પ્રમાણે પૂર્ણ અણુગાર થાય છે અને જે પ્રમાણે પૂર્ણ અણુ
ગાર નથી થતા, તે બન્ને વાતો હું હું છું —‘અનગારા મોચિ ઇમે પવયમાણા’ ઇત્યાદિ
સૂત્રમાં આગળ કહેવામાં આવશે.

ધરમા સાવધક્રિયા અવશ્ય થાય છે એટલા માટે ધરને ત્યાગ કરવો તેજ મુનિ
પણાંનું પ્રધાન કારણ છે એ વાત પ્રગટ કરવા માટે સાધુવાચક અન્ય સબ્દ ત્યાજીને
અહિ ‘અનગાર’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે પૂરા અણુગાર કેવી રીતે બને છે, એવી
ધિક્ષા થવાથી કહે છે—‘ઉજ્જુકહે’ ઇતિ

‘ઉજ્જુકહે’નું સસ્કૃત રૂપ ‘ઋજુકૃત’ થાય છે ક્ષમા આદિ ગુણોનું ઉપાર્જન
કરવાવાળા ઋજુ (સરલ-સિધા) કહેવાય છે અથવા સમસ્ત પ્રાણીઓના હિતરૂપ થયાને
ઉપાર્જન કરવાવાળા ઋજુ કહેવાય છે અથવા આત્માને અસલ સ્વરૂપ સુધી પહોંચાડવા

દોષમપનેતું શક્નુવન્તિ । તદેવ વિશ્વદયન્ સુધર્મા સ્વામી પ્રાહ—‘સે વેમિ’ इत्यादि ।

द्वितीयोद्देशसमाप्तिं “जस्सेते पुढविकम्मसमारमा परिण्णाया भवंति से इ सुणी परिण्णायकम्मा” इत्युक्तम् । अधुना तु—न च तावदेव सर्वथा मुनिर्भवितुमर्हति । यथा भवति तथा दर्शयितुं श्रीसुधर्मा स्वामी प्राह—‘से वेमि’ इत्यादि ।

॥ मूलम् ॥

સે વેમિ—સે જહાવિ અળગારે ઝનુકુઠે નિયાગપટિવળ્ણે અમાય કુમ્માએ વિચારિય ॥ સૂ ૧ ॥

॥ छाया ॥

તદ્ બ્રવીમિ સ યથાપિ અનગાર ઋનુકુઠઃ નિયાગપટિપન્નઃ અમાયાં કુર્માનો વ્યાખ્યાતઃ ॥ સૂ ૧ ॥

॥ टीका ॥

‘સે વેમિ’ इत्यादि । तद् ब्रवीमि यदन्यच्च भगवदन्तिके मया

રહને વાછે સાધુ નયી—નયી હોને વાછી સ્વચ્છના કે દોષો સે બચ સકતે હૈં । યહી વાત ત્પદ ફરતે હુપ સુધર્મા સ્વામી બાગે કહતે હૈં—‘સે વેમિ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ (મગવાનુ કે સુસારવિન્દ સે જો સુના હૈ) સો કહતા હૈં—ઝનુકુઠ મોક્ષમાર્ગ મેં પ્રાપ્ત બૈર માયા ન કરને વાછા અનગાર કહા ગયા હૈ ॥ સૂ ૧ ॥

ટીકાર્થ—મગવાનુ કે સમીપ બૈર મી જો સુના હૈ વહ કહતા હૈં । પૃથ્વીકામ કે વિષય મેં શક્ત કા બારમ ન કરને વાછા પૃથ્વીકામ કે બારમ કો જ્ઞાનને વાછા પુરુષ ત્રિસ સાધુ—નવી નવી થવાવાળી સ્ખલના ઢોપેથી બચી શકે છે, એ વાત સ્પષ્ટ કરીને સુધર્મા સ્વામી અબળ કહે છે—‘સે વેમિ’ इत्यादि

બીજા ઉદ્દેશકની સમાપ્તિમા કહ્યું હતું કે—એ પુરુષ પૃથ્વીકામના બારબને બાધીને તેનો ત્યજ કરી આવે છે, તે સુનિ છે અહિં એ બતાવવામાં આવે છે કે—આટલું કરવા માત્રથી જ કોઈ પૂરી રીતે સુનિ થઈ શકતા નથી, સુનિ થવાને માટે બીજા—એ જે વાતોની (બાધવાની) અવસ્થકતા છે, તેને સુધર્મા સ્વામિ કહે છે—‘સે વેમિ’ इत्यादि.

મૂલાર્થ—(મગવાનના સુખારવિદ્યો જે સાંભળ્યું છે) તે કહું છું — ઝનુકુઠ, મોક્ષમાર્ગમાં પ્રાપ્ત અને માયા નહિ કરવાવાળા અણુમાર કહ્યા છે (૧)

ટીકાર્થ—મગવાનની પાસેથી બીજી પણ જે સાંભળ્યું છે, તે કહું છું — પૃથ્વીકામના વિષયમા શક્તો બારમ નહિ કરવાવાળા, પૃથ્વીકામના બારબને

તથા નિયાગપ્રતિપન્નઃ, નિ=નિશ્ચયેન યજતિ=સમ્યગ્ગમનં કુર્વન્તિ યત્ર સ નિયાગ=મોક્ષમાર્ગઃ જ્ઞાનક્રિયાલક્ષણઃ । યદ્વા-નિ=નિશ્ચયેન યજતિ=દદાતિ સિદ્ધિ ગતિમિતિ નિયાગ=જ્ઞાન્ત્યાદિદશવિધો યતિધર્મઃ, તં પ્રતિપન્ન=પ્રાપ્ત ।

તથા 'અમાયાં કુર્વાણઃ' માયા=વીર્યાચારસંગોપન પરવચ્ચનં યા, ન માયા અમાયા, તાં કુર્વાણ અનગારો વ્યાખ્યાતઃ=મગવતા કથિતઃ ।

અય માવઃ-ન કેવલ પૃથિવીશસ્ત્રસમારમ્મમાત્રનિવૃત્ત્યાજનગારો ભવતિ કિન્તુ યઃ खलु पृथिवीशस्त्रसमारम्भनिवृत्त' परिज्ञातसकलसावधकर्मा निरव-

અય 'નિયાગપ્રતિપન્ન' શબ્દકા અર્થ કરતે હૈં । 'નિ' અર્થાત્ નિશ્ચય સે 'યાગ' અર્થાત્ સમ્યક્ ગમન જહાં ક્રિયા જાતા હૈ ઉસે 'નિયાગ' યા મોક્ષમાર્ગ કહતે હૈ । જ્ઞાન ઔર ક્રિયા મોક્ષ કા માર્ગ હૈ ।

અથવા 'નિ' અર્થાત્ નિશ્ચય સે 'યાગ' અર્થાત્ સિદ્ધિગતિ દેને વાલા ક્ષમા અદિ દશ પ્રકાર કા યતિધર્મ 'નિયાગ' કહલાતા હૈ, ઇસે નિયાગ કો જો પ્રાપ્ત હો જુકા હો વહ નિયાગપ્રતિપન્ન હૈ ।

તથા માયા અર્થાત્ વીર્યાચર કા ગોપન કરના યા દૂસરે કો ગોસ્તા દેના માયા હૈ । ઇસ માયા કા સેવન ન કરને વાલા જો વહી અનગાર હૈ, ઇસા મગવાનુ ને કહા હૈ ।

સાત્પર્ય યહ હૈ કિ-કેવલ પૃથ્વીશસ્ત્ર કે આરમ્બ કા ત્યાગ કર દેને માત્ર સે હી કોઈ અનગાર નહીં હો જાતા, ઘરનુ જો પૃથ્વીશસ્ત્ર કે આરમ્બ કા ત્યાગ કર કે સકલ

હવે 'નિયાગપ્રતિપન્ન' શબ્દનો અર્થ કહે છે 'નિ' અર્થાત્ નિશ્ચયથી 'યાગ' અર્થાત્ સમ્યક્ગમન જ્યાં કરવામાં આવે છે તેને નિયાગ અથવા મોક્ષમાર્ગ કહે છે જ્ઞાન અને ક્રિયા મોક્ષનો માર્ગ છે અથવા 'નિ' અર્થાત્ નિશ્ચયથી 'યાગ' અર્થાત્ સિદ્ધિગતિ આપવાવાળો ક્ષમા આદિ દસ પ્રકારનો યતિધર્મ 'નિયાગ' કહેવાય છે એવા નિયાગને જે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તે નિયાગપ્રતિપન્ન છે તથા માયા અર્થાત્ વીર્યાચરનું ગોપન કરવું અથવા બીજાને ધોળો દેવો તે માયા છે તે માયાનું સેવન નહિ કરવાવાળો જે હોય તે અણુગાર છે એ પ્રમાણે સમજાવે કહ્યું છે

સાત્પર્ય કો છે કે-કેવલ પૃથ્વીશસ્ત્રના આરંભનો ત્યાગ કરી દેવા માત્રથી જ કોઈ અનગાર થતો નથી નહીં ને પૃથ્વીશસ્ત્રના આરંભનો ત્યાગ કરીને, સકલ સાવલ કોનો

શિવસ્થાનમિતિ - ક્રજુઃ = વિપમમાવરહિત્વાદ્ દુષ્પ્રણિહિતમનોબાકાયનિરોધસ્વઃ
સયમઃ, સ કૃતઃ=અનુષ્ઠિતો યેન સ ક્રજુકૃતઃ.-મનોબાકાયજન્યસકલસાવધ
ક્રિયાનિવૃત્ત ઇત્યર્થઃ ।

યદ્વા-સંપૂર્ણસંવરસ્વરૂપસંયમેન સંયમિના મોક્ષસ્થાનગમનાર્થે ક્રજુગતિઃ
પ્રાપ્યતે, તત્ર ક્રજુગતેઃ કારણં સયમ ઇતિ કારણે કાર્યોપચારાત્સત્તદ્વચ્ચિ
સંયમોઽપિ ક્રજુરિત્યુચ્યતે, સ કૃતઃ=સમાચરિતો યેનાસૌ ક્રજુકૃતઃ. કૃતસંપૂર્ણ
સંયમાનુષ્ઠાન ઇત્યર્થઃ ।

વાળા ક્રજુ કહછતા હૈ । અથવા આત્મા કો શાશ્વત મોક્ષસ્થાન પર પહુંચાને વાળા ક્રજુ
કહછાતા હૈ । અથવા ક્રજુ કા અર્થ હૈ-સંયમ । મન, વચન, કામ કે સ્લોટે વ્યાપાર કો
રોકનારૂપ સયમ હૈ । જિસ ને ઇસા વ્યાપાર રોક દિયા હૈ વહ ક્રજુકૃત કહછાતા હૈ ।
અર્થાત્ જો મન, વચન ઓર કામ સે હોને વાલી સમસ્ત સાવધ ક્રિયાઓ સે નિવૃત્ત હો ગયા
હો વહ 'ક્રજુકૃત' હૈ ।

અથવા-સમ્પૂર્ણસંવરરૂપ સંયમ કે દ્વારા સંયમી મોક્ષ મેં ગમન કરને કે સ્થિતિ
ક્રજુગતિ પ્રાપ્તિ કરતા હૈ । ઇસ ક્રજુગતિ કા કારણ સંયમ હૈ । અસ્ત- કારણ મેં કાર્ય કા
ઉપચાર કરને સે સત્રદ પ્રકાર કા સંયમ મી 'ક્રજુ' કહછાતા હૈ । ઇસ 'ક્રજુ' અર્થાત્
સંયમ કા જિસને આચરણ કિયા હો વહ 'ક્રજુકૃત' કહછાતા હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ પૂર્ણ
સંયમ કા અનુષ્ઠાન કરને વાળા ક્રજુકૃત હૈ ।

વાળા ક્રજુ કહેવાય છે અથવા આત્માને શાશ્વત મોક્ષસ્થાન પર પહોંચાડવાવાળા
ક્રજુ કહેવાય છે અથવા ક્રજુનો અર્થ છે સયમ-મન, વચન અને કામના ખેટા
વ્યાપારને રોકવા રૂપ સયમ છે જેણે જોવો વ્યાપાર રોકી આપ્યો છે તે 'ક્રજુકૃત'
કહેવાય છે અર્થાત્ જે મન, વચન અને કામથી થવાવાળી સમસ્ત સાવધ ક્રિયા
ઓથી નિવૃત્ત થઈ ગયા હોય તે ક્રજુકૃત છે

અથવા-સંપૂર્ણસંવરરૂપ સયમદ્વારા સંયમી મોક્ષમાં ગમન કરવા માટે
ક્રજુગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે ક્રજુગતિનું કારણ સયમ છે તેથી કારણમાં કાર્યનો
ઉપચાર કરવાથી સત્તર (૧૭) પ્રકારનો સયમ પણ 'ક્રજુ' કહેવાય છે તે ક્રજુ
અર્થાત્ સયમનું જેણે આચરણ કર્યું છે તે 'ક્રજુકૃત' કહેવાય છે તાત્પર્ય એ છે કે
પૂર્ણ-સયમનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળા ક્રજુકૃત છે.

તથા નિયાગપ્રતિપન્ન, નિ=નિશ્ચયેન યજતિ=સમ્યક્ગમનં કુર્વન્તિ યત્ર સ નિયાગ.=મોક્ષમાર્ગં જ્ઞાનક્રિયાલક્ષણં । યદ્વા-નિ=નિશ્ચયેન યજતિ=દદાતિ સિદ્ધિ ગતિમિતિ નિયાગ:=જ્ઞાન્ત્યાદિદશવિધો યતિધર્મ, ત પ્રતિપન્ન=પ્રાપ્ત ।

તથા 'અમાયાં કુર્વાણ' માયા=વીર્યાચારસંગોપન પરચચ્છન યા, ન માયા અમાયા, તાં કુર્વાણ અનગારો વ્યાખ્યાતઃ=મગવતા કથિતઃ ।

અય માવઃ-ન કેવલં પૃથિવીશ્વસમારમ્મમાત્રનિવૃત્ત્યાઽનગારો મયતિ કિન્તુ યઃ સ્વલુ પૃથિવીશ્વસમારમ્મનિવૃત્ત પરિણાતસકલસાવધકર્મા નિરવ-

અવ 'નિયાગપ્રતિપન્ન' શબ્દકા અર્થ કરતે હૈં । 'નિ' અર્થાત્ નિશ્ચય સે 'યાગ' અર્થાત્ સમ્યક્ ગમન જહાં ક્રિયા જાતા હૈ ઉસે 'નિયાગ' યા મોક્ષમાર્ગ કહતે હૈ । જ્ઞાન ઔર ક્રિયા મોક્ષ કા માર્ગ હૈ ।

અથવા 'નિ' અર્થાત્ નિશ્ચય સે 'યાગ' અર્થાત્ સિદ્ધિગતિ દેને જાણ કમા અદિ દશ પ્રકાર કા યતિધર્મ 'નિયાગ' કહલાતા હૈ, ઇસે નિયાગ કો જો પ્રાપ્ત હો જુકા હો વહ નિયાગપ્રતિપન્ન હૈ ।

તથા માયા અર્થાત્ વીર્યાચર કા ગોપન કરના યા દુસરે કો ગોસ્તા દેના માયા હૈ । ઇસ માયા કા સેવન ન કરને જાણ જો વહી અનગાર હૈ, ઇસા મગવાન્ ને કહા હૈ ।

સાત્પર્ય યહ હૈ કિ-કેવલ પૃથ્વીશક્તિ કે આરમ કા ત્યાગ કર દેને માત્ર સે હી કોર્ષ અનગાર નહી હો જાતા, ઘરન્ જો પૃથ્વીશક્તિ કે આરમ કા ત્યાગ કર કે સફલ

હવે 'નિયાગપ્રતિપન્ન' શબ્દનો અર્થ કરે છે 'નિ' અર્થાત્ નિશ્ચયથી 'યાગ' અર્થાત્ સમ્યક્ગમન જ્યા કરવામાં આવે છે તેને નિયાગ અથવા મોક્ષમાર્ગ કહે છે જ્ઞાન અને ક્રિયા મોક્ષનો માર્ગ છે અથવા 'નિ' અર્થાત્ નિશ્ચયથી 'યાગ' અર્થાત્ સિદ્ધિગતિ આપવાવાળો ક્ષમા આદિ દશ પ્રકારનો યતિધર્મ 'નિયાગ' કહેવાય છે જોવા નિયાગને જે પ્રાપ્ત થઈ જુકયા છે, તે નિયાગપ્રતિપન્ન છે તથા માયા અર્થાત્ વીર્યાચરનું ગોપન કરવું અથવા બીજાને ધોળો દેવો તે માયા છે તે માયાનું સેવન નહિ કરવાવાળા જે હોય તે અજુગાર છે જે પ્રભાણે ભગવાને કહ્યું છે

સાત્પર્ય જે છે કે-કેવલ પૃથ્વીશક્તિના આરબનો ત્યાગ કરી દેવા માત્રથી જ કોઈ અજુગાર થતા નથી. પરન્તુ જે પૃથ્વીશક્તિના આરબનો ત્યાગ કરીને, સકલ સાવધ કરીને

શેપસયમાનુષ્ઠાનપદ્ધતઃ સમાશ્રિતમોક્ષમાર્ગઃ. કર્પૂરતળવદન્તર્વહિરેકરૂપતયા
સ્વધીર્યસંગોપન-પરધચ્છનલક્ષણમાયાચારરહિતો ભવતિ સ એવ વસ્તુતોજનગારો
વોદ્ધવ્ય ઇતિ ॥ સૂ. ૧ ॥

ઉક્તરૂપસ્યાનગારસ્ય કર્તવ્યમાહ—‘જાણ’ ઇત્યાદિ ।

॥ મૂલમ્ ॥

જાણ સદ્દાજ નિસ્ત્રવતો તમેવ અણુપાલિજ્ઞા વિજિહ્વા કિસોત્તિયં
પુન્વસજોગં ॥ સૂ. ૨ ॥

॥ છાયા ॥

યયા શ્રદ્ધયા નિષ્ક્રાન્તિસ્તામેવાનુપાલયેત્ વિસ્ત્રોતસિકાં પૂર્વ
સયોગમ્ ॥ ૨ ॥

॥ ટીકા ॥

યયા શ્રદ્ધયા વિસ્ત્રોતસિકાં—શક્તિ, સર્વશક્તિ દેશશક્તિ ચેત્યર્થ ।

સાવધ કાર્યો કા જ્ઞાતા હોતા હૈ ઓર પૂર્ણ સંયમ કે અનુષ્ઠાન મેં પ્રવૃત્ત હો તયા મોક્ષમાર્ગ કા
આશ્રય હેતા હૈ । કર્પૂર કે ટુકડે કી મૌલિ મીસર—બાહર પકસા ઝગ્ગલ હોને કે કારણ
અપની શક્તિ કા ગોપન નહીં કરતા ઓર દુસરો કો ઘોસ્તા નહીં દેતા અર્થાત્ માયાચાર સે
રહિત હોતા હૈ, ઊસી કો વાસ્તવ મેં અનગાર સમક્ષના વાદિપ ॥ સૂ. ૧ ॥

ઉક્ત પ્રકાર કે અનગાર કા કર્તવ્ય વતલ્લતે હૈ—‘જાણ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—શક્તિ કા જ્ઞાતા આદિ કા ત્યાગ કર કે ઓર પૂર્વકાલીક સંયોગો કા ત્યાગ
કર કે વિસ શ્રદ્ધા કે સાથ નિકળા હૈ, ઊસી શ્રદ્ધા કા નિરન્તર પાલન કરે ॥ સૂ. ૨ ॥

ટીકાર્થ—‘વિસ્ત્રોતસિકા’ કા અર્થ હૈ શક્તિ, શક્તિ યો પ્રકાર કી હૈ (૧) સર્વશક્તિ

જ્ઞાતા—અણુનાર જાય છે અને પૂર્ણ સયમના અનુષ્ઠાનમા પ્રવૃત્ત થાય છે, તથા મોક્ષ
માર્ગનો આશ્રય લે છે કર્પૂરના ટુકડાની મોઠક વચ્ચે અને બહાર બેઠલ પ્રકારે ઉજ્જવલ
હોવાના કારણે પોતાની શક્તિનું ગોપન કરતો નથી અને બીજાને જણા દેતો નથી. અર્થાત્
માયાચારથી રહિત હોય છે, તેને વાસ્તવિક રીતે અણુમાર સમજવો જોઈએ (સૂ. ૧)

ઉપર કહ્યા તેવા અણુમારનું કર્તવ્ય જતાવે છે—‘જાણ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—શક્તિ, કાંક્ષા વગેરેનો ત્યાગ કરીને અને પૂર્વ કાલના સંયોગોનો
ત્યાગ કરીને જે શ્રદ્ધાથી નિઃકળ્યા છે, તે શ્રદ્ધાનું નિરન્તર પાલન કરવું (સૂ. ૨)

ટીકાર્થ—‘વિસ્ત્રોતસિકા’નો અર્થ છે શક્તિ, શક્તિ યો પ્રકારની છે—(૧) સર્વશક્તિ

“કિમાર્હતો માર્ગોઽસ્તિ ન વા” ઇતિ સર્વાંગમવિપિયકા શક્ત્વા સર્વશક્ત્વા, તથા-
“કિમપ્કાયાદયો જીવાઃ સન્તિ ન વા” ઇતિ દેશશક્ત્વા ।

કેવલાલોકેન વિલોક્ય મગધતા વિશિષ્ટ્ય પ્રવચને કથિતત્વાત્ અપ્કાયાદયઃ
સન્તિ જીવાઃ, ઇતિ પૂર્વા કોટિઃ, ચેતનારૂપાત્મલક્ષણસ્ય સુસ્પષ્ટમનુપલબ્ધેર્ન સન્તિ
અપ્કાયાદયો જીવાઃ, ઇત્યુત્તરા કોટિઃ પ્રાદુર્ભવતિ । પૂર્વસયોગઃ=માતાપિત્રાદિસમ્બન્ધઃ,
ધનધાન્યસ્વનનાદિસમ્બન્ધ વા ।

ઇદમ્પલક્ષણમ્-તેન પથ્યાત્સયોગમપિ શ્વશુરાદિકૃતં વિહાય=પરિત્યજ્ય
નિષ્કાન્ત =અનગારો જાતઃ, તા શ્રદ્ધામ્ અનુપાલયેદેવ નિરતિચાર રક્ષેદિત્યર્થઃ ।

ઔર (૨) દેશશક્ત્વા । અર્હન્ત મગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત માર્ગ વાસ્તવ મેં મોક્ષમાર્ગ હૈ
યા નહીં ? એસી-શક્ત્વા સર્વશક્ત્વા હૈ । અપ્કાય આદિ કે જાંઘ હૈં યા નહીં ? ’ યહ દેશ
શક્ત્વા હૈં ।

મગવાનને કેવલ જ્ઞાન સે દેશ્વકર પ્રવચન મેં અપ્કાય આદિ કે જીવોં કા
અસ્તિત્વ પ્રગટ કિયા હૈ, યહ શક્ત્વા કી પૂર્વકોટિ હૈ । આત્મા કા ચેતનાલક્ષણ સ્પષ્ટ
રૂપ સે નહીં પાયા જાતા, અતઃ એવ અપ્કાય આદિ અજીવ હૈં, યહ શક્ત્વા કી દૂસરી કોટિ હૈ ।

માતા, પિતા આદિ કા સબધ તથા ધન, ધાન્ય, સ્વબ્ધન આદિ કા સબધ પૂર્વસયોગ ।
કદલ્યતા હૈ । ઉપલક્ષણ સે સાસ-સમુર આદિ કા સબંધ પથ્યાત્સયોગ કહલાતા હૈ । इन दोनो
सयोगो की त्याग कर के जिस श्रद्धा के साथ अनगार हुआ है उसी श्रद्धा का पालन करे
अर्थात् उस की निरतिचार रक्षा करे ।

અને (૨) દેશશક્ત્વા ‘અર્હન્ત મગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત માર્ગ વાસ્તવિક રીતે મોક્ષ
માર્ગ છે કે નહીં ? ’ આ પ્રકારની શક્ત્વા તે સર્વશક્ત્વા છે અપ્કાય આદિના અવ
છે કે નહીં ? આ દેશશક્ત્વા છે

મગવાને દેવલજ્ઞાન વડે જોઈને પ્રવચનમા અપ્કાય આદિના અવેગનું અસ્તિત્વ
પ્રગટ થયું છે, આ શક્ત્વાની પૂર્વકોટિ છે આત્માનું ચેતનાલક્ષણ સ્પષ્ટરૂપથી એવામાં
આવતું નથી તેથી અપ્કાય આદિ અજીવ છે, આ શક્ત્વાની બીજી કોટિ છે

માતા-પિતા આદિનો સબધ તથા ધન, ધાન્ય સ્વબ્ધન આદિનો સબધ પૂર્વ-
સયોગ કહેવાય છે, ઉપલક્ષણથી સામુ, સાસરા આદિનો સબધ પથ્યાત્સયોગ
કહેવાય છે આ બન્ને સયોગનો ત્યાગ કરીને જે શ્રદ્ધાથી અણગાર થયા છે, તે
શ્રદ્ધાનું પાલન કરે, અર્થાત્ તેની નિરતિચાર (વિના અતિચાર) રક્ષા કરે

શેષસયમાનુષ્ઠાનપદ્ધતઃ સમાશ્રિતમોક્ષમાર્ગં પરૂરવખંડવદન્તર્વદિરેકરૂપતયા
સ્વધીર્યસંગોપન-પરવચ્ચનલક્ષણમાયાચારરહિતો ભવતિ સ एव वस्तुतोऽनगारो
બોદ્ધવ્ય ઇતિ ॥ સૂ. ૧ ॥

ઉક્તરૂપસ્યાનગારસ્ય કર્ષધ્યમાદ—‘જાણ’ ઇત્યાદિ ।

॥ મૂલમ્ ॥

જાણ સદાણ નિસ્ત્વંતો તમેવ અણુપાલિજ્ઞા વિનહિત્તા વિસોષિયં
પુવ્વસજોગં ॥ સૂ. ૨ ॥

॥ છાયા ॥

યયા શ્રદ્ધયા નિષ્ક્રાન્તસ્તામેવાનુપાલયેત્ વિસ્ત્રોતસિકાં પૂર્વ
સંયોગમ્ ॥ ૨ ॥

॥ ટીકા ॥

યયા શ્રદ્ધયા વિસ્ત્રોતસિકાં—શક્તિ, સર્વશક્તિ દેશશક્તિ ચેત્યર્થઃ ।

સાવચ કાર્યો કા જ્ઞાતા હોતા હૈ ઔર પૂર્ણ સંયમ કે અનુદાન મૈ પ્રવૃત્ત હો તયા મોક્ષમાર્ગ કા
આશ્રય હેતા હૈ । કપૂર કે ટુકડે કી મૈત્તિ મૈત્તર—બાહર પક્ષતા ઝગ્ગલ હોને કે કારણ
અપની શક્તિ કા ગોપન નહીં કરતા ઔર દૂસરો કો ઘોંસતા નહીં દેતા અર્થાત્ માયાનાર સે
રહિત હોતા હૈ, ઊસી કો વાસ્તવ મૈ અનગાર સમજના યાદિય ॥ સૂ. ૧ ॥

ઉક્ત પ્રકાર કે અનગાર કા કર્તવ્ય બતલતે હૈ—‘જાણ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—શક્તિ કાજ્ઞા આદિ કા ત્યાગ કર કે ઔર પૂર્વકાલીક સંયોગો કા ત્યાગ
કર કે બિસ શ્રદ્ધા કે સાથ નિકળા હૈ, ઊસી શ્રદ્ધા કા નિરન્તર પાછન કરે ॥ સૂ. ૨ ॥

ટીકાર્થ—‘વિસ્ત્રોતસિકા’ કા અર્થ હૈ શક્તિ, શક્તિ ઘો પ્રકાર કી હૈ (૧) સર્વશક્તિ

જ્ઞાતા—અણુનાર ધાય છે અને પૂર્ણ સયમના અનુદાનમા પ્રવૃત્ત થાય છે, તથા મોક્ષ
માર્ગનો આશ્રય હો છે કપૂરના ટુકડાની માફક બહાર અને બહાર એકબી પ્રકારે ઉજ્જવલ
હોવાના કારણે પોતાની શક્તિનું ગોપન કરતો નથી અને બીજાને હજો દેતો નથી. આથી
માયાનારથી રહિત હોય છે, તેને વાસ્તવિક રીતે અણુનાર સમજવો જોઈએ (સૂ. ૧)

ઉપર કહ્યા તેવા અણુનારનું કર્તવ્ય બતાવે છે—‘જાણ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—શક્તિ, કાજ્ઞા વગેરેનો ત્યાગ કરીને અને પૂર્વ કાલના સંયોગોનો
ત્યાગ કરીને જે શ્રદ્ધાથી નિકળ્યા છે, તે શ્રદ્ધાનું નિરન્તર પાછન કરવું (સૂ. ૨)

ટીકાર્થ—‘વિસ્ત્રોતસિકા’નો અર્થ છે શક્તિ, શક્તિ એ પ્રકારની છે—(૧) સર્વશક્તિ

“કિમાર્દતો માર્ગોઽસ્તિ ન વા” ઇતિ સર્વાગમવિપિયકા શક્ત્વા સર્વશક્ત્વા, તથા-
“કિમપ્કાયાદયો જીવાઃ સન્તિ ન વા” ઇતિ દેશશક્ત્વા ।

કેવલાલોકેન વિલોક્ય મગવતા વિશિષ્ય પ્રવચને કથિતત્વાત્ અપ્કાયાદયઃ
સન્તિ જીવાઃ, ઇતિ પૂર્વા કોટિઃ, ચેતનારૂપાત્મલક્ષણસ્ય સુસ્પષ્ટમનુપલન્ધ્વેન સન્તિ
અપ્કાયાદયો જીવા, ઇત્યુચરા કોટિઃ પ્રાદુર્ભવતિ । પૂર્વસયોગં=માતાપિત્રાદિસમ્બન્ધં,
ધનધાન્યસ્વજનાદિસમ્બન્ધ વા ।

હૃદયુપલક્ષણમ્-તેન પશ્ચાત્સયોગમપિ શ્વશુરાદિકૃતં વિહાય=પરિત્યજ્ય
નિષ્ક્રાન્ત=અનગારો જાતઃ, તા શ્રદ્ધામ્ અનુપાલયેદેવ નિરતિચાર રક્ષેદિત્યર્થઃ ।

ઔર (૨) દેશશક્ત્વા । અર્હન્ત મગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત માર્ગ વાસ્તવ મેં મોક્ષમાર્ગ હૈ
યા નહીં ? એસી-શકા સર્વશક્ત્વા હૈ । અપ્કાય આદિ કે જાવ હૈં યા નહીં ? ’ યહ દેશ
શક્ત્વા હૈં ।

મગવાને કેવલ જ્ઞાન સે દેશકર પ્રવચન મેં અપ્કાય આદિ કે જીવોં કા
અસ્તિત્વ પ્રગટ કિયા હૈ, યહ શક્ત્વા કી પૂર્વકોટિ હૈ । આત્મા કા ચેતનાલક્ષણ સ્પષ્ટ
રૂપ સે નહોં પાયા જાતા, અત એવ અપ્કાય આદિ અજીવ હૈં, યહ શક્ત્વા કી દૂસરી કોટિ હૈ ।

માતા, પિતા આદિ કા સંબધ તથા ધન, ધાન્ય, સ્વજન આદિ કા સર્વધ પૂર્વસયોગ ।
અવ્યથતા હૈ । ઉપલક્ષણ સે સાસ-સસુર આદિ કા સંબધ પશ્ચાત્સયોગ કહલતા હૈ । इन दोनों
સંયોગો કી ત્યાગ કર કે જિસ શ્રદ્ધા કે સાથ અનગાર હુઆ હૈં યસી શ્રદ્ધા કા પાલન કરે
અર્થાત્ યસ કી નિરતિચાર રક્ષા કરે ।

અને (૨) દેશશક્ત્વા ‘અર્હન્ત મગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત માર્ગ વાસ્તવિક રીતે મોક્ષ
માર્ગ છે કે નહીં ? ’ આ પ્રકારની શકા તે સર્વશકા છે અપ્કાય આદિના અવ
છે કે નહીં ? આ દેશશકા છે

મગવાને કેવલજ્ઞાન વડે બોધને પ્રવચનમા અપ્કાય આદિના અવેગનું અસ્તિત્વ
પ્રગટ કર્યું છે, આ શકાની પૂર્વકોટિ છે આત્માનું ચેતનાલક્ષણ સ્પષ્ટરૂપથી બોવામાં
આવતું નથી તેથી અપ્કાય આદિ અલભ્ય છે, આ શકાની બીજી કોટિ છે

માતા-પિતા આદિનો સંબધ તથા ધન, ધાન્ય સ્વજન આદિનો સંબધ પૂર્વ
સંયોગ કહેવાય છે, ઉપલક્ષણથી સાસુ, સાસરા આદિનો સંબધ પશ્ચાત્સયોગ
કહેવાય છે આ બન્ને સંયોગનો ત્યાગ કરીને જે શ્રદ્ધાથી અણગાર થયા છે, તે
શ્રદ્ધાનું પાલન કરે, અર્થાત્ તેની નિરતિચાર (વિના અતિચાર) રક્ષા કરે.

“કિમાર્હતો માર્ગોઽસ્તિ ન વા” ઇતિ સર્વાગમવિપિયકા શક્કા સર્વશક્કા, તથા-
“કિમપ્કાયાદયો જીવાઃ સન્તિ ન વા” ઇતિ દેશશક્કા ।

કેતલાલોકેન વિલોક્ય મગધતા વિશિષ્ય પ્રવચને કથિતત્વાત્ અપ્કાયાદયઃ
સન્તિ જીવાઃ, ઇતિ પૂર્વા કોટિ, ચેતનારૂપાત્મલક્ષણસ્ય સુસ્પષ્ટમનુપલબ્ધેર્ન સન્તિ
અપ્કાયાદયો જીવા, ઇત્યુત્તરા કોટિઃ પ્રાદુર્ભવતિ । પૂર્વસયોગઃ=માતાપિત્રાદિસમ્બન્ધઃ,
ધનધાન્યસ્વજનાદિસમ્બન્ધ વા ।

શ્દમુપલક્ષણમ્-તેન પશ્ચાત્સયોગમપિ શ્વશુરાદિકૃત વિહાય=પરિત્યજ્ય
નિષ્ક્રાન્ત =અનગારો જાતઃ, તાં શ્રદ્ધામ્ અનુપાલયેદેવ નિરતિચારં રક્ષેદિત્યર્થઃ ।

બૌર (૨) દેશશક્કા । અર્હન્ત મગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત માર્ગ વાસ્તવ મેં મોક્ષમાર્ગ હૈ
યા નહીં ? એસી-શક્કા સર્વશક્કા હૈ । અપ્કાય આદિ કે જાંઘ હૈં યા નહીં ? ’ યહ દેશ
શક્કા હૈં ।

મગવાન્ને કેવલ જ્ઞાન સે દેશકર પ્રવચન મેં અપ્કાય આદિ કે જીવોં કા
અસ્તિત્વ પ્રગટ ક્રિયા હૈ, યહ શક્કા કી પૂર્વકોટિ હૈ । આત્મા કા ચેતનાલક્ષણ સ્પષ્ટ
રૂપ સે નહીં પાયા જાતા, અતઃ એવ અપ્કાય આદિ અજીવ હૈં, વહ શક્કા કી દૂસરી કોટિ હૈ ।

માતા, પિતા આદિ કા સંબધ તથા ધન, ધાન્ય, સ્વજન આદિ કા સંબધ પૂર્વસયોગ ।
ફલહતા હૈ । ઉપલક્ષણ સે સાસ-સમુર આદિ કા સંબધ પશ્ચાત્સયોગ ફલહતા હૈ । इन दोनों
સયોગોં કી ત્યાગ કર કે બિસ શ્રદ્ધા કે સાથ અનગાર હુઆ હૈં ઉસી શ્રદ્ધા કા પાલન કરે
અર્થાત્ ઉસ કી નિરતિચાર રક્ષા કરે ।

અને (૨) દેશશક્કા ‘અર્હન્ત મગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત માર્ગ વાસ્તવિક રીતે મોક્ષ
માર્ગ છે કે નહીં ? ’ આ પ્રકારની શક્કા તે સર્વશક્કા છે અપ્કાય આદિના અવ
છે કે નહીં ? આ દેશશક્કા છે

મગવાને દેવલજ્ઞાન વડે બોધને પ્રવચનમા અપ્કાય આદિના અવેનું અસ્તિત્વ
પ્રગટ થયું છે, આ શકાની પૂર્વકોટિ છે આત્માનું ચેતનાલક્ષણ સ્પષ્ટરૂપથી જોવામાં
આવતું નથી તેથી અપ્કાય આદિ અજીવ છે, આ શકાની બીજી કોટિ છે

માતા-પિતા આદિનો સંબધ તથા ધન, ધાન્ય સ્વજન આદિનો સંબધ પૂર્વ
સયોગ કહેવાય છે, ઉપલક્ષણથી સામુ, સાસરા આદિનો સંબધ પશ્ચાત્સયોગ
કહેવાય છે આ બન્ને સયોગનો ત્યાગ કરીને જે શ્રદ્ધાથી અનુગાર થયા છે, તે
શ્રદ્ધાનું પાલન કરે, અર્થાત્ તેની નિરતિચાર (વિના અતિચાર) રક્ષા કરે

શેષસયમાનુષ્ઠાનપ્રવૃત્તઃ સમાશ્રિતમોક્ષમાર્ગઃ. કર્પૂરલવણડવદન્તર્વદિરેકરૂપતયા
સ્વધીર્યસગોપન-પરવચ્ચનલક્ષણમાયાચારરહિતો ભવતિ સ एव वस्तुतोऽनगारो
बोद्धव्य इति ॥ सू० ૧ ॥

ઉક્તરૂપસ્થાનગારસ્ય કર્તવ્યમાહ—‘જાણ’ ઇત્યાદિ ।

॥ મૂલમ્ ॥

જાણ સદાજ નિકલતો તમેવ અણુપાલિજ્ઞા વિજહિતા વિસોત્તિયં
પુષ્વસજોગં ॥ સૂ० ૨ ॥

॥ છાયા ॥

યયા શ્રદ્ધયા નિષ્ક્રાન્તસ્તામેવાનુપાલયેત્ વિસ્ત્રોતસિકાં પૂર્વ
સંયોગમ્ ॥ ૨ ॥

॥ ટીકા ॥

યયા શ્રદ્ધયા વિસ્ત્રોતસિકાં—શક્તિ, સર્વશક્તિ દેશશક્તિ ચેત્યર્થઃ ।

સાધક કાર્યો કા જ્ઞાતા હોતા હૈ ઓર પૂર્ણ સંયમ કે અનુષ્ઠાન મેં પ્રવૃત્ત હો તયા મોક્ષમાર્ગ કા
આશ્રય હેતા હૈ । કર્પૂર કે ટુકડે કી મૈતિ મીસર—ચાહર પકસા ડગ્ગલ હોને કે કારણ
અપની શક્તિ કા ગોપન નહીં કરતા ઓર ઘસોરો કો ઘોસા નહીં દેતા અર્થાત્ માયાચાર સે
રહિત હોતા હૈ, ડસી કો વાસ્તવ મેં અનગાર સમક્ષના વાહિય ॥ સૂ. ૧ ॥

ઉક્ત પ્રકાર કે અનગાર કા કર્તવ્ય વતલયે હૈ—‘જાણ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—શક્તિ કાલ્પના આદિ કા ત્યાગ કર કે ઓર પૂર્વકાલીક સંયોગો કા ત્યાગ
કર કે કિસ શક્તિ કે સાથ નિકળા હૈ, ડસી શક્તિ કા નિરન્તર પાલન કરે ॥ સૂ. ૨ ॥

ટીકાર્થ—‘વિસ્ત્રોતસિકા’ કા અર્થ હૈ શક્તિ, શક્તિ ડો પ્રકાર કી હૈ (૧) સર્વશક્તિ

જ્ઞાતા—અણુગાર થાય છે અને પૂર્વ સંયમના અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તથા મોક્ષ
માર્ગનો આશ્રય લે છે કર્પૂરના ટુકડાની માફક અંદર અને બહાર બોલેલ પ્રકારે ઉચ્છ્વલ
હોવાના કારણે પોતાની શક્તિનું ગોપન કરતો નથી અને બીજાને જાણે દેતો નથી. અર્થાત્
માયાચારથી રહિત હોય છે, તેને વાસ્તવિક રીતે અણુગાર સમક્ષના બોધબો. (સૂ. ૧)

ઉપર કહ્યા તેવા અણુગારનું કર્તવ્ય બતાવે છે—‘જાણ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—શક્તિ, કાલ્પના વગેરેનો ત્યાગ કરીને અને પૂર્વ કાલના સંયોગોનો
ત્યાગ કરીને જે શ્રદ્ધાથી નિઃશ્ચય છે, તે શ્રદ્ધાનું નિરન્તર પાલન કરવું (સૂ. ૨)

ટીકાર્થ—‘વિસ્ત્રોતસિકા’નો અર્થ છે શક્તિ, શક્તિ ડો પ્રકારની છે—(૧) સર્વશક્તિ

અસ્યા લક્ષણ તુ શમસવેગનિર્વેદાનુકમ્પાઽઽસ્તિક્યાનાં પ્રાદુર્ભાવઃ । તત્ર વીત-
રાગપ્રણીતમવચનતત્ત્વામિનિવેશવશેનાઽનન્તાનુવન્ધિકપાયાણામનુદય' શમ હત્યુચ્યતે ।
યદ્વા વિપયાસક્તિનિવૃત્તિ' શમ. ।

તથા સવેગઃ=જિનપ્રવચનાનુસારેણ નરકાદિગતિષુ નનાવિષદુઃસ્વાવલો
કનાદ્વયમ્, યથા સ્વકૃતકર્મોદયાન્નરકેષુ-ક્ષેત્રજન્યશીતોષ્ણાદિદશવિધવેદનાસહન,
પરમાધાર્મિકદેવકૃત, પરસ્પરોદીરિતિ ચેતિ ત્રિવિધ દુઃસ્વ, તથા તિર્યક્ષુ-તાઢન-
તર્જન-શ્રુત્પિપાસા-પારશ્વશય-મારારોપણાદ્યનેકવિધ દુઃસ્વ, મનુષ્યેષુ-દારિદ્ર્ય-

શમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા ઓર આસ્તિક્ય કા પ્રકટ હો જાના શ્રદ્ધા કા ચિહ્ન હૈ ।

વીતરાગદ્વારા પ્રરૂપિત પ્રવચન કે તત્ત્વ મં ગાદી પ્રીતિ હોને સે અનન્તાનુવધી કપાયો
કા (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કા) ઉદય ન હોના શમ કહલાતા હૈ । અથવા વિપયો કે
પ્રતિ આસક્તિ હટ જાના 'શમ' હૈ ।

જિન મગવાન્ કે વચન કે અનુસાર નરક આદિ ગતિયોં મેં નાના પ્રકાર કે દુ સ્વો
કો જાનકર ડન સે મયમીત્ત હોના 'સવેગ' હૈ । જૈસે—"અપને કિયે કર્મોં કે
ઉદય સે નરકોં મેં ક્ષેત્રજન્ય શીત-ઉષ્ણ (સર્દો-ગરમી) આદિ દશ પ્રકાર કો વેદના,
પરમાધાર્મી દેવો દ્વારા વીજાને વાલી વેદના ઓર પરસ્પર નારકી જીવો દ્વારા હોને વાલી
વેદના, નરક મેં યહ ત્રીન તરહ કી વેદના હૈ । તિર્યંચોં મેં તાઢના, તર્જના, મૂલ,
પ્યાસ, પરાધીનતા, બોસા ઢોના આદિ અનેક પ્રકાર કી વેદના હૈ । મનુષ્યોં મેં દરિદ્રતા,

શમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય વગેરે પ્રગટ થઇ બીય તે
શ્રદ્ધાનુ ચિહ્ન છે

વીતરાગદ્વારા પ્રરૂપિત પ્રવચનના તરવોમા સબજડ પ્રીતિ થવાથી અનન્તાનુ
વધી કપાયોનો (ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો) ઉદય થાય નહિ તે શમ કહેવાય
છે અથવા વિષયો પ્રતિ આસક્તિ ઢડી બીય તે શમ છે

જિન મગવાનના વચન-અનુસાર નરક આદિ ગતિઓમા નાના પ્રકારના દુ ખેડને
બાધી ને તેનાથી બચવીત થવું તે 'સવેગ' છે જેમકે—"પોતાના કંદેલા કર્મોના ઉદયથી
નરકોમાં ક્ષેત્રજન્ય શીત-ઉષ્ણ (શર્દો-ગરમી) આદિ દસ પ્રકારની વેદના, પરમાધાર્મી દેવો
દ્વારા જે થાય છે તે વેદના, અને પરસ્પર નારકી જીવો દ્વારા ઘનારી વેદના, નરકમાં આ
પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની વેદના છે તિર્યંચોમાં તાઢના, તર્જના (મારવું-તરછેડવું) મૂળ, તરસ,
પરાધીનતા, બોબા ઉપાડવા આદિ અનેક પ્રકારની વેદના છે મનુષ્યોમાં દરિદ્રતા, કુબાંચ,

નતુ કા નામ શ્રદ્ધા, યથા વિનાજ્નગારત્વ નોપલભ્યતે ? ઉચ્યતે—જીવાદિતત્ત્વેષુ શ્રદ્ધાનં, રુચિઃ, અમિપ્રીતિઃ, સમ્યગ્દર્શન શ્રદ્ધા, ‘एतत्तत्त्वमेवमेवे’—ત્યવધારણશ્ચ, “તમેવ સત્ત્વં નીસક જ જિણેર્હિ પવેદ્ય” इति वचनानुस्मरणेन जगदेकबन्धुना वीतरागेण भगवता यथा कथितं तथैवेद जीवादितत्त्व सत्यमिति निश्चय इति यावत् ।

યદ્રા મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મણ ઉપશમાત્ ક્ષયોપશમાત્ તથાદ્રા આત્મનોજ્ઞાન જ્ઞાનાવસ્થા જાયસે, આચિત્સલિલસ્ય કતકફલચૂર્ણસયોગાત્સ્વચ્છતાવત્ સૈવ શ્રદ્ધા ।

શક્તિ—યદ્ર શ્રદ્ધા કૌન—સી હૈ જિસ કે વિના સાધુપન નહી રહ સકતા ?

સમાધાન—જીવાદિ તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા કરના, રુચિ હોના, અમિપ્રીતિ હોના, યદ્ર સમ્ય દર્શન—શ્રદ્ધા હૈ । ‘यद् तत्त्व ऐसा ही है’ इस प्रकार पक्का निश्चय करना श्रद्धा है । ‘जिन भगवान् ने जो कहा है वही सत्य और संदेह-रहित है’ इस वचन के अनुसार यह निश्चय करना कि जगत के अद्वितीय बन्धु वीतराग भगवान् ने कैसा निरूपण किया है उसी प्रकार जीवादितत्त्व सत्य है । यह श्रद्धा का स्वरूप है ।

અથવા—મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ કે ઉપશમ સે, ક્ષયોપશમ સે અથવા ક્ષય સે આત્મા કી એક અપૂર્વ જ્ઞાનાવસ્થા ઉત્પન્ન હોતી હૈ । જૈસે—મલ્લિન ચલ મેં કતકફલ કા ચૂર્ણ ઢાલ્લે સે ચલ સ્વચ્છ હો જાતા હૈ । યેસી સ્વચ્છ-નિર્મલ આત્મવશા શ્રદ્ધા કહજાતી હૈ ।

શ કા—તે શ્રદ્ધા કેવી છે, કે જેના વિના સાધુપણ રહી શકે નહિ ?

સમાધાન—જીવાદિ તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા કરવી, રૂચિ થવી, અમિપ્રીતિ થવી, તે સમ્યગ્દર્શન શ્રદ્ધા છે, “આ તત્ત્વ આવીું છે” એ પ્રમાણે પાઠો નિશ્ચય કરવો તે શ્રદ્ધા છે “जिन भगवाने जो कहे છે તે સત્ય અને સંદેહરહિત છે” એ વચન પ્રમાણે એ નિશ્ચય કરવો કે જગતના જાણેઠ બન્ધુ વીતરાગ ભગવાને જેવું નિરૂપણ કર્યું છે, તે પ્રમાણે જીવાદિ તત્ત્વ સત્ય છે આ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ છે

અથવા—મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉપશમથી, ક્ષયોપશમથી, અથવા ક્ષયથી આત્માની જોઠ જપૂવ જ્ઞાનાવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે જેમ મલીન પાણીમાં કતકફળ-નિર્મળીકણનું ચૂર્ણ નાંખવાથી જલ સ્વચ્છ થઈ જાય છે એવી સ્વચ્છ-નિર્મલ આત્મવશા શ્રદ્ધા કહેવાય છે

“સવેગેણ મતે ! જીવે કિં જળયદ્ ? સવેગેણં અણુત્તર ધમ્મસદ્ધ જળયદ્ । અણુત્તરાય ધમ્મસદ્ધાય સંવેગ હ્રવ્યમાગચ્છદ્ । અર્ણતાણુવધિકોદમાણમાયાલોમે સ્વથેદ્ । નવ ચ કમ્મ ન ઘઘદ્ । તપ્પચ્ચદ્ધય ષ ણ મિચ્છત્તવિસોદ્ધિં કાઝ્ઞ ધંસણારાહય મવદ્ । ધસણવિસોદ્ધીય ય ણ વિમુદ્ધાય અત્થેગદ્ધયે તેણેવ મવગ્ગહણેણ સિજ્ઞદ્ધ । વિસોદ્ધીય ય ણ વિમુદ્ધાય તચ્ચ પુણો મવગ્ગહણ નાદ્ધકમદ્ ॥ ” (ઉત્તરા ૦ અ ૨૯)

છાયા—“સવેગેન મદન્ત ! જીવઃ કિં જનયતિ ? સવેગેન અણુત્તરા ધર્મથદ્ધા જનયતિ । અણુત્તરયા ધર્મથદ્ધયા સવેગો હ્રવ્યમાગચ્છતિ, અનન્તાણુવન્ધિ-ક્રોધમાન-માયાલોમાન્ સપયતિ, નવ ચ કર્મ ન વધ્ધાતિ, તપ્પત્ત્યયિકાં ચ સ્વલ્લ મિથ્યાત્વવિશોધિં કૃત્વા ધર્શનારાધકો મવતિ, ધર્શનવિશોધયા ચ સ્વલ્લ વિશુદ્ધયા અપ્યેકકસ્તેનૈવ મવ-ગ્રહણેન સિદ્ધયતિ । વિશોધયા ચ સ્વલ્લ વિશુદ્ધયા તૃતીય પુનર્મવગ્રહણ નાતિક્રામતિ ॥ ”

સુદેવ-સુગુરુ-સુધર્મેષુ નિશ્ચલાનુરાગરૂપેણ સવેગેન ઉત્કૃષ્ટતમા ધર્મથદ્ધાં

“મગવાન્ ! સવેગ સે જીવ કો કયા છામ હોતા હૈ ?

સવેગ સે સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મથદ્ધા ઉત્પન્ન હોતી હૈ, જૌર ધર્મથદ્ધા સે સંવેગ શીઘ્ર ઉત્પન્ન હો જાતા હૈ । અનન્તાણુવધી ક્રોધ, માન, માયા જૌર લોભ કા વહ કાય કરતા હૈ । નવીન કમ્મો કા વધ નહીં કરતા, જૌર ઇન કારણો સે મિથ્યાત્વ કી વિશુદ્ધિ કર કે જીવ ધર્શન કા આરાધક હોતા હૈ । ધર્શનવિશુદ્ધતા થદ્ધાને સે કોઈ-કોઈ જીવ ઇસી મવ મેં સિદ્ધ હો જાતા હૈ, જગર કોઈ ઇસી મવ મેં મોક્ષ ન જાવે તો તૈસેરે મવ કા ઉલ્લંઘન નહીં કરતા, અર્થાત્ તૈસેરે મવ મેં વહ અવશ્ય મોક્ષ જાતા હૈ ” । -(ઉત્તરાધ્યયન અ ૨૯)

“સુદેવ, સુગુરુ જૌર સુધર્મ મેં નિશ્ચલ અનુરાગરૂપ સવેગ સે જીવ કો સર્વોત્કૃષ્ટ

“મગવન્ ! સવેગથી જીવને શું લાભ થાય છે ?” સવેગથી સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મથદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ધર્મથદ્ધાથી સવેગ શીઘ્ર ઉત્પન્ન થાય છે અનન્તાણુવધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને તે કાય કરે છે નવીન કમ્મોના બધ કરતો નથી, અને એ કારણથી મિથ્યાત્વની વિશુદ્ધિ કરીને જીવ ધર્શનનો આરાધક થાય છે હથ નવિશુદ્ધતા વધી જવાથી કોઈ-કોઈ એ અવમા સિદ્ધ થઈ જાય છે; કોઈ એ અવમા મોક્ષ ન જાય તો ત્રીજા અવસ્થા ઉપ્પન્ન કરતા નથી, અર્થાત્ ત્રીજા અવમા તે અવશ્ય મોક્ષ જાય છે ” (ઉત્તરા ૦ અ ૨૯)

સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મમા નિશ્ચલ અનુરાગરૂપ સવેગથી જીવને સર્વોત્કૃષ્ટ

દૌર્ભાગ્ય-જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક-સન્તાપાદિ, દેવેષુ-ઈર્ષ્યા-વિપાદ-પરમેષ્ય ત્વાદિદુઃખ ઝીવા અનુભવન્તિ, તસ્માદ્-‘યથા મમેદ્યં દુઃખ ન સ્યાત્ તથા યત્ન કરોમિ’ શ્ત્યાકારક આત્મિકપરિણામઃ સંવેગઃ ।

યદ્વા-સુદેવ-સુગુરુ-સુધર્મેષુ નિશ્ચલોઽનુરાગઃ સવેગઃ । ઉક્તઃ—

“તપ્યે ધર્મે ચ્વસ્તર્હિસાપચન્ધે, દેવે રાગદ્રેષમોહાદિમુક્તે ।

સાધૌ સર્વગ્રન્થસન્દર્ભરીને, સવેગોઽસૌ નિશ્ચલો યોઽનુરાગઃ ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

આગમોઽપ્યત્રાર્યે પ્રમાણમ્—

જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, સન્તાપ આદિ કી વેદના હૈ । દેવો મેં ઈર્ષ્યા, વિપાદ, આજ્ઞા પાછન આદિ કે દુઃખ હૈ । ઝીવ इन दुःखों का अनुभव करते हैं, अत एव मैं ऐसा प्रयत्न करूँ कि-जिस से मुझे इस प्रकार के दुःख न भुगतने पड़े ” । इस प्रकार का आत्मा का परिणाम ‘सवेग’ कहलाता है ।

અથવા સુદેવ, સુગુરુ ઔર સુધર્મ મેં અચલ અનુરાગ હોના ‘સવેગ’ કહલાતા હૈ । કહ્દા મી હૈ—

“હિંસા આદિ કી પરમ્પરા સે રહિત સર્વે ધર્મ મેં, રાગ દ્રેષ ઔર મોહ આદિ સે રહિત દેવ મેં, તથા સર્વ પ્રકાર કે પરિગ્રહ સે રહિત ગુરુ-સાધુ મેં નિશ્ચલ અનુરાગ હોના સંવેગ હૈ” ॥ ૧ ॥

इस विषय में आगम प्रमाण भी है—

જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, સન્તાપ આદિની વેદના છે દેવોમાં ઈર્ષ્યા, વિપાદ, (શોક) આજ્ઞાપાછન આદિનાં દુઃખો છે એવ આ દુઃખોનો અનુભવ કરે છે તે કારણથી હું એવો પ્રયત્ન કરું કે-જેથી મને આ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવવું પડે નહિ.” આ પ્રકારનું આત્માનું પરિણામ તે સંવેગ કહેવાય છે

અથવા સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મના અચલ અનુરાગ-પ્રીતિ થવો તે સવેગ કહેવાય છે કહ્યું પણ છે કે—

“હિંસા આદિની પરમ્પરાથી રહિત સાચા ધર્મમાં, રાગ દ્રેષ અને મોહ આદિથી રહિત દેવમાં, તથા સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહથી રહિત ગુરુ-સાધુમાં નિશ્ચલ અનુરાગ થવો તે સંવેગ છે.” ॥ ૧ ॥

આ વિષયમાં આગમ પ્રમાણ પણ છે—

કામમોગાધ્યવસાય સ્વલુ દુરન્તોઽનન્તદુઃખફલદશ્ચ, પરલોકેઽપ્યતિકટુકો નરકાદિ
જન્મફલપ્રદ, હત્યતો ન કિચ્ચિત્પયોજનમનેન કામમોગાધ્યવસાયેન, પરિત્યાજ્ય
એવાયમતિપ્રયત્નેન' इत्येवरूप आत्मप्रपरिणामो निर्वेद ।

उक्तं च निर्वेदस्वरूप तत्फल च, तथाहि—

“નિવ્વેણ મતે! જીવે કિં જળયઈ? નિવ્વેણં દિમ્પમાણસતેરિચ્છિણ્ણુ
કામમોગેસુ નિવ્વેય હન્વમાગચ્છઈ। સન્નવિસણ્ણુ વિરજ્જઈ। સન્નવિમણ્ણુ વિરજ્જમાણે
આરમ્પરિચ્ચાય કરેઈ। આરમ્પરિચ્ચાયં કરેમાણે સંસારમમ્મં ધોચ્છિદઈ, સિદ્ધિમમ્મં
પઢિવન્ને ય હવઈ।” (ઉત્તરાં અ ૨૯)

આસક્તિ ન હોતા ‘નિર્વેદ’ છે। ‘કામમોગસમ્બન્ધી અધ્યવસાય’ આ લોક મેં અન્યન્ત દુઃસ
વાયક છે, ઔર પરલોક મેં મી અન્યન્ત કટુક નરક આદિરૂપ ફલ દેને વાલા છે, અત એવ
કામમોગસબધી અધ્યવસાય સે મુક્તે ક્યા છેન-દેન છે। ઈસે ખૂબ પરિશ્રમ કર કે ત્યાગ હી
દેના ચાહિય’। ઈસ પ્રકાર કા આત્મિક પરિણામ ‘નિર્વેદ’ કહલાતા છે। નિર્વેદ કા સ્વરૂપ
ઔર ફલ ઈસ પ્રકાર કહા ગયા છે—

“મગવન્! નિર્વેદ સે જીવ કો ક્યા છામ હોતા છે? નિર્વેદ સે જીવ કો દેશતા મનુષ્ય
ઔર તિયંચ સબધી કામ મોગો મેં શીઘ્ર હી વિરક્તિ ઉત્પન્ન હોતી છે। સબ વિષયો સે જીવ
વિરક્ત હોકર આરમ્મ કા પરિત્યાગ કરતા છે। આરમ્મ કા પરિત્યાગ કરતા હુઆ સંસારમાર્ગ
કો ત્યાગતા છે ઔર મોક્ષમાર્ગ કો અગીકાર કરતા છે”।—(ઉત્તરા અ ૨૯,

વિષયોમા આસક્તિ થાય નહિ તે નિર્વેદ છે ‘કામમોગસમ્બન્ધી અધ્યવસાય’ આ લોકમાં
અન્યન્ત દુઃખદાયક છે, અને પરલોકમાં પણ અન્યન્ત કટુક નરકગતિ આદિ રૂપ ક્યા
દેવાવાળા છે, એટલા માટે કામમોગસમ્બન્ધી અધ્યવસાયથી ભારે શું દેવા દેવા છે
તેને ખૂબ પરિશ્રમ કરીને ત્યજ દેવા બોધ્યો’ આ પ્રકારનું આત્મિક પરિણામ તે
નિર્વેદ કહેવાય છે નિર્વેદનું સ્વરૂપ અને ફલ આ પ્રકારે કહ્યું છે—

“મગવન્! નિર્વેદથી જીવને શું છામ થાય છે?

નિર્વેદથી જીવને દેવતા, મનુષ્ય અને તિયંચસમ્બન્ધી કામમોગોમાં શીઘ્રજ
વિરક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે સવવિષયોથી જીવ વિરક્ત થઈ જાય છે સવ વિષયોથી
વિરક્ત થઈને આરમ્મના પરિત્યાગ કરતા થઈ શકે। સંસારમાર્ગને ત્યજ દે છે અને
મોક્ષમાર્ગને અગીકાર કરે છે” (ઉત્તરાં અ ૨૯)

જીવો જનયતિ । તથા ચ નરકાદિમલેષુ ધોરતરવહુતરાશાત્તેદનામલોક્ય
તદ્વ્યાનમોક્ષમાર્ગે શરણીકૃત્ય મોક્ષામિલાપરૂપ સંયોગ શીઘ્ર પ્રાપ્નોતિ । અનન્તાનુ
વન્ધિકપાયાન્ સપયતિ, નવીન કર્મ ન વધ્નાતિ, તેન મિથ્યાત્વ
સપયિત્વા ક્ષાયિકશુદ્ધસમ્પક્ત્વં નિરતિચારેણ પાલયતિ । એવમતિનિર્મલયા
સમ્પક્ત્વવિશુદ્ધયા કશ્ચિદ્વ્યજીવસ્તેનૈવ ભવપ્રવ્રહ્મેણ સિદ્ધિ પ્રાપ્નોતિ । એકઃ પુનઃ
સમ્પક્ત્વસ્ય નિર્મલયા વિશુદ્ધયા તૃતીય પુનર્ભવપ્રવ્રહ્મ નાતિક્રામતિ । મિથ્યાત્વ
મોહનીયકર્મણો નિરવશેષસયાત્ શુદ્ધક્ષાયિકસમ્પક્ત્વવાન્ ભવપ્રયમશ્યે મોક્ષ
પ્રાપ્નોત્યેવેત્યર્થ ।

તથા નિર્વેદ-આર્હતવચનામિનિવેશાત્સર્વવિપયેષુ-અનાસક્તિઃ, 'હહ-અલોકે

શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન હોતી છે । उस श्रद्धा से नरक आदि गतिभों में घोर और बहु असाता की वेदना
देखकर तथा उस वेदना के भय से मोक्षमार्ग का आश्रय लेकर मोक्षाभिलाषा-रूपी संयोग
को शीघ्र ही स्वीकार कर लेता है । वह अनन्तानुबंधी कषायों का क्षय करता है और नवीन
कर्म के बंध को रोक देता है । मिथ्यात्व का क्षय कर के शुद्ध क्षायिक सम्पत्त्व का निरति
चार पालन करता है । इस प्रकार अत्यन्त निर्मल दर्शनविशुद्धि के कारण कोई-कोई भव्य
जीव उसी भव में मुक्त हो जाता है, और कोई-कोई तीसरे भव का उत्प्लवण नहीं करता
अर्थात् मिथ्यात्वमोहनीय कर्म के सम्पूर्ण क्षय से शुद्धक्षायिकसम्पत्त्वी जीव तीन भवों में
अवश्य मोक्ष पाता है ।

અર્હન્ત મગવાનું કે પ્રવચન મેં પ્રગટ પ્રીતિ હોને કે કારણ સમ હિન્દિય વિષયો મેં

શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, એ શ્રદ્ધાથી નરક આદિ ગતિઓમાં ધોર અને બહુ અસા
તાની વેદના જોઈને તથા એ વેદનાના ભયથી મોક્ષમાર્ગનો આશ્રય લઈને મોક્ષા
ભિલાષાથી સંયોગને શીઘ્રજ સ્વીકાર કરી લે છે તે અનન્તાનુબંધી કષાયોનો ક્ષય કરે
છે અને નવીન કર્મના બંધને રોકી દે છે મિથ્યાત્વનો ક્ષય કરીને શુદ્ધ ક્ષાયિક
સમ્પક્ત્વનું નિરતિચાર પાલન કરે છે આ પ્રમાણે અત્યન્ત નિર્મલ દર્શનવિશુદ્ધિના
કારણે કોઈ-કોઈ ભવ્ય જીવ એજ ભવમાં મુક્ત થઈ જાય છે, અને કોઈ-કોઈ ત્રીજા
ભવનું ઉત્પ્લવન કરતા નથી અર્થાત્ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના સંપૂર્ણ ક્ષયથી શુદ્ધક્ષાયિક-
સમ્પક્ત્વી જીવ ત્રણ ભવોમાં અવશ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે

અર્હન્ત મગવાનના પ્રવચનમાં પ્રગટ-સંબંધ પ્રીતિ હોવાના કારણે સર્વ હિન્દિયોના

માર્યમાણપ્રાણિનાં પ્રાણમઠ્ઠાન્મોચન ચ ।

આસ્તિક્યમ્—જિનપ્રણીતાગમાનુસારેણ ‘અસ્તિ જીવાદિપદાર્થસાર્થઃ’ इति मतिर्यस्य स आस्तिकः, तस्य भाव आस्तिक्यम् । ‘जिनेन्द्रप्रवचनोपदिष्टा जीवपरलोकोक्तदयः सर्वेऽतीन्द्रिया पदार्था सन्ति’ इत्येवरूप आत्मपरिणामः ।

एभिः श्रमसवेगादिभिर्मव्याना थद्वाऽवबुध्यते ।

। मिथ्यादृष्टेरपि थद्वाप्राप्तिः—

थद्वा निसर्गादधिगमाद्वा जायते । उक्तञ्च—

“सम्मदमणे दुविहे पणत्ते तज्जहा—निसग्गसम्मदंसणे चेव अधिगम-

सकट से लुहाना—अनुकम्पा है ।

‘आस्तિક्य’—“जिनप्रणीत आगम के अनुसार जीवादि पदार्थों का अस्तित्व है ” ।
एसी ‘जिस की मति हो वह ‘आस्तिक’ है । आस्तिकपन को ‘आस्तिक्य’ कहते हैं ।
जिनप्रवचन में उपदिष्ट जीव, परलोक आदि सभी अतीन्द्रिय पदार्थ हैं ” इस प्रकार का
आत्म-परिणाम ‘आस्तिक्य’ है ।

इन श्रम सवेग आदि से मन्यों के सम्पत्त्व का पता लगाता है ।

मिथ्यादृष्टि को थद्वाप्राप्ति

जिस ‘ (स्वभाव) से अथवा अधिगम (किसी के द्वारा सुनने आदि) से थद्वा उत्पन्न होती है । कहा भी है—

“सम्यग्दर्शन दो प्रकार का कहा गया है—निसर्ग—सम्यग्दर्शन और अधिगम-

सकटથી છેડાવવા તે અનુકમ્પા છે

આસ્તિક્ય—“ જિનપ્રણીત આગમ અનુસાર જીવાદિ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે ”
જોવી જેની મતિ છે તે આસ્તિક છે આસ્તિકપણાને ‘આસ્તિક્ય’ કહે છે ‘ જિન
પ્રવચનમાં ઉપદિષ્ટ જીવ, પરલોક આદિ સર્વ અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે આ પ્રકારનાં
આત્મપરિણામ તે આસ્તિક્ય છે

આ શ્રમ, સવેગ, આદિથી મન્યોના સમ્યક્ત્વનો પતો લાગે છે

મિથ્યાદૃષ્ટિને મદ્દાની પ્રાપ્તિ

નિસર્ગ (સ્વભાવ)થી અથવા અધિગમ (કોઈના દ્વારા સાંભળવું આદિ)થી થદ્વા
ઉત્પન્ન થાય છે કહ્યું પણ છે કે—

“સમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું કહ્યું છે—નિસર્ગ—સમ્યગ્દર્શન અને (૨) અભિગમ
મ. આ—૬૧

‘કદાઝ્હ સસારં પરિત્યજેયમ્ ?’ इत्येवंप्रकारेण निर्वेदेन दिव्यमानुषतैरेषु काममोगेषु निर्वेदम्=अनासक्तिं जीवः शीघ्रं प्राप्नोति । इममेवार्थं स्पष्टयति-सर्वविषयेषु विरज्यते-‘अलमेतैरनर्थहेतुभूतैर्विषयैः’ इत्येवरूपं वैराग्यं प्राप्नोति । वैराग्यं प्राप्तं सावधव्यापारं परित्यजति । तत्परित्यागं कुर्वन् ससारमार्गं=मिथ्यास्वाविरतिप्रभृतिरूपं व्यवच्छिन्नं, ससारमार्गव्यवच्छेदे च जीवः सिद्धिमार्गं=सम्यग्दर्शनादिरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अनुકમ્પા-અનુ=અનુકૂલ કમ્પનં=રક્ષણચેષ્ટાકરણમનુકમ્પા=જિનપ્રવચનાનુસારેણજીવાનામુપરિ કારુણ્યં, પ્રાણાતિપાતાકરણં, પરદુઃખનિવારણ, ત્રિયમાણ

‘કવ મૈ સસાર કા ત્યાગ કરૂં ?’ इस प्रकार के निर्वेद से जीव को देव मनुष्य और तिर्यंच संबंधी काम मोहों में अनासक्ति प्राप्त होती है । इसी विषय को स्पष्ट करते हैं कि-जीव सब विषयों से विरक्त हो जाता है, अर्थात् ‘इन अनर्थ के कारणभूत विषयों से बस करो ।’ इस प्रकार का वैराग्य पाता है । वैराग्य पाकर जीव सावध व्यापार का त्याग कर देता है । सावध व्यापारका त्याग करता हुआ मिथ्यात्व अविरति आदि संसारमार्ग को छोड़ता है और ससारमार्ग का त्याग कर के सम्यग्दर्शन आविरूप मोक्षमार्ग को प्राप्त कर लेता है ।

‘અનુ’ અર્થાત્ અનુકૂલ ‘કમ્પન’ અર્થાત્ રક્ષા કરને કી ચેષ્ટા કરના-અનુકમ્પા છે । અર્થાત્ જિન મગવાનું કે ઉપદેશ કે અનુસાર જીવો પર કરુણામાવ હોના, કિસી કે પ્રાણો કા વિયોગ ન કરના, દુઃસરો કા દુઃસર દૂર કરના, મરતે હુપ બીર મારે જાતે હુપ પ્રાણિયો કો પ્રાણ

‘હું ક્યારે સસારનો ત્યાગ કરી ?’ આ પ્રકારના નિર્વેદથી જીવને દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ સમ્બન્ધી કામમોહોમાં અનાસક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે કે-જીવ સર્વ વિષયોથી વિરક્ત થઈ બચે છે અર્થાત્ આ અનર્થના કારણભૂત વિષયોથી બસ કરે ?’ આ પ્રકારનો વૈરાગ્ય પામે છે વૈરાગ્ય પામીને જીવ સાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ કરી દે છે સાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ કરતો એકો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ સસારમાર્ગને છેડે છે, અને સસારમાર્ગનો ત્યાગ કરીને સમ્યગ્દર્શન આદિ મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરી લે છે

અનુ અર્થાત્ અનુકૂલ, કમ્પન અર્થાત્ રક્ષા કરવાની ચેષ્ટા કરવી તે અનુકમ્પા છે. અર્થાત્-જિન મગવાનના ઉપદેશ પ્રમાણે જીવો પર કૃષ્ણભાવ થવો, કોઈના પ્રાણોનો વિયોગ કરવો નહિ, બીજાના દુઃખ દૂર કરવાં, મરતાં અને મરાતાં પ્રાણીઓને પ્રાણ-

તયાઽત્રાપિ અનિવૃત્તિકરણરૂપ પરિણામો નિર્મલ સમ્યક્ત્વાકારેણ વર્તતે પૂર્વાવ-
સ્થામપનુચાવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિ પરિણામ, પરિણામિ જીવદ્રવ્ય તુ ધ્રુવમેવ ।
પરિણામોઽપ્યત્ર વૈસ્રસિક એવ, અબ્રેન્દ્રધનુરાદિવદિતિ પરિણામ સ્વભાવ ઇતિ
વાચ્યમ્ ।

નનુ શ્રદ્ધા નિર્મલ કયમુત્પદતે ? ઉચ્યતે—કર્મણોઽનાદિત્વાત્પૂર્વકર્મો-
દયેન યદ્યદન્યત્કર્મ જ્ઞાનાવરણીયાદિક સ્વેનૈવ કૃત તદપિ કાર્મણશરીરેણ સદૈવ
વશ્યતે કર્મત્વાદિદાનોત્તનકર્મવત્ । એવંચિધપૂર્વગૃહીતકર્મણ ફલમુપશુઠજ્ઞાનસ્ય
મવ્યજીવસ્ય જ્ઞાનદર્શનોપયોગસ્વભાવતયાઽનાદિમિથ્યાદિપ્ટેરપિ તાદૃશમવસ્યિતિ-

મેદ નહીં દેસ્યા જાતા । જેસે પરિણમન, અનેક પ્રકાર કા હોને પર મી પરિણામી—અન્વયિ
દ્રવ્ય એક હોને સે ટસ મં સર્વથા મેદ નહીં હોતા । ડસી પ્રકાર યહાં અનિવૃત્તિકરણરૂપ
પરિણામ નિર્મલસમ્યક્ત્વ કે રૂપ મેં પરિણત હો જાતા હૈ—ડસકી પૂર્વ—અવસ્થા મિટકર નવીન
અવસ્થા ઉત્પન્ન હો જાતી હૈ, પિર મી પરિણામી—જીવદ્રવ્ય—ગ્યો કા સ્યો ધ્રુવ ઘના રહતા હૈ ।
પરિણામ મી યહાં વૈસ્રસિક (સ્વાભાવિક) હેના યાહિપ, મેધ તથા ઇન્દ્રધનુષ કી તરહ,
અત એવ પરિણામ કા અર્થ—સ્વભાવ હૈ ।

શ્રદ્ધા—શ્રદ્ધા, સ્વભાવ (નિર્મલ) સે કિસ પ્રકાર ઉત્પન્ન હોતી હૈ ? ।

સમાધાન—અનાદિ કાલ સે છો હુપ પૂર્વકર્મો કે ઉદય સે જ્ઞાનાવરણીય આદિ
જો—જો કર્મ ઓળને કિયે હૈ, ઘે સવ કાર્મણ શરીર કે સાથ હી બંધતે હૈ, ક્યોંકિ ઘે
કર્મ હૈ, વર્તમાનકાલીન કર્મો કે સમાન । હસ પ્રકાર કે પહેલે પ્રહણ કિયે હુપ કર્મો કા
ફલ મોગતે હુપ મવ્ય જીવ જ્ઞાનદર્શનરૂપ ઉપયોગસ્વભાવવાલા હોને કે કારણ

વાળામાં કોઈ સર્વથા લેહ જોવામાં આવતો નથી જેમ—પરિણમન અનેક પ્રકારનાં
હોવા છતાંય પણ પરિણામી—અન્વયિદ્રવ્ય એક હોવાથી તેમાં સર્વથા લેહ થતો નથી,
તે પ્રમાણે આદિ અનિવૃત્તિકરણરૂપ પરિણામ નિર્મલ સમ્યક્ત્વના રૂપમાં પરિણત થઈ બધ
છે—તેની પૂર્વ અવસ્થા મટીને નવીન અવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ બધ છે, પણ પરિણામી—
અવદ્રવ્ય—જેમ છે તેમ ધ્રુવ બની રહે છે પરિણામ પણ આદિ વૈસ્રસિક (સ્વાભાવિક)
લેવું લેઈએ, મેધ તથા ઇન્દ્રધનુષની માફક એ પ્રમાણે પરિણામનો અર્થ સ્વભાવ છે

શ્રદ્ધા—શ્રદ્ધા સ્વભાવ (નિર્મલ)થી કયા પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે ?

સમાધાન—અનાદિ કાળથી લાગેલા પૂર્વ કર્મોના ઉદયથી જ્ઞાનાવરણીય આદિ
જો—જો કર્મ હવે કર્યા છે, તે સવ કાર્મણ શરીરની સાથેજ બધાય છે, કેમકે તે કર્મ છે,
વર્તમાનકાલીન કર્મોની સમાન. આ પ્રકારના પહેલાં અહણ કરેલા કર્મોનું ફલ મોગવતો

સમ્મસણે વેય" (સ્થાનાઙ્ગ ૦ સ્થા ૨ ડ. ૧)

તત્ર નિસર્ગ, પરિણામ, સ્વભાવ, સ્વેકાર્યકાઃ ।

અર્પણકરણાનન્તર યદ્ ભવત્યનિવૃત્તિકરણં તન્નિસર્ગં સ્વેતિ કથ્યતે ।
નિવૃત્ત્યતે કાર્યોત્પત્તૌ સત્યામિતિ નિસર્ગઃ, કાર્યે સમુત્પન્ને સત્તિ કારણસ્ય ન
કિચિત્ પ્રયોજનં ભવતિ, ઉત્પન્ને સમ્યક્ત્વે પ્રયોજનાભાવાદનિવૃત્તિકરણં
પરિત્યજ્યતે । ન ચાત્યન્તં પરિત્યાગસ્તસ્યેપ્યતે યતસ્તદેવ કારણં તેનાકારેણ
પરિણતમ્, યથા-ઉત્પત્તિરપિ પુરુષઃ પુરુષ એવ, આસીનો શયિતો વા પુરુષ
પુરુષ એવ, અવસ્થામાત્રમેદાદધસ્થાવતો મેદઃ ક્ષાપિ ન દૃશ્યતે । તત્ર-
પરિણામસ્થાનેકરૂપત્વેઽપિ પરિણામિનોઽન્વયિદ્રવ્યસ્ય ન તત્ત્વાત્ સર્વથા મેદઃ,

સમ્યક્દર્શન" । (સ્થાનાંગ ૦ સ્થા ૨ ડ ૧)

નિસર્ગ, પરિણામ, યા સ્વભાવ, યે સમ પર્યાયવાચક છે ।

અર્પણકરણ કે પશ્ચાત્ હોને વાળા અનિવૃત્તિકરણ 'નિસર્ગ' કહી શકાય છે ।
કાર્યની ઉત્પત્તિ હો જાને પર જો ત્યાગ દિવા જાતા હૈ વહ 'નિસર્ગ' હૈ । કાર્યની
ઉત્પત્તિ હો જાને કે વાદ કારણ કા કોઈ પ્રયોજન નહીં રહતા, ક્યોં કે સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન
હોને પર પ્રયોજન નહીં રહને સે અનિવૃત્તિકરણ ત્યાગ દિવા જાતા હૈ, મગર ડસ કા
અત્યન્ત પરિત્યાગ નહીં કિયા જાતા ક્યોં કે વહી કારણ ડસ આકાર મેં-કાર્યરૂપ મેં-
પરિણત હો જાતા હૈ । જૈસે-સઢા હુઆ પુરુષ-પુરુષ હી હૈ । બૈઠા હુઆ યા સોમા હુઆ
પુરુષ મી પુરુષ હી હૈ । અવસ્થાઓ મેં મેદ્ હોનેમાત્ર સે અવસ્થાવાલે મેં કહી સર્વથા

સમ્યક્દર્શન" (સ્થાનાંગ ૦ સ્થા ૨ ડ ૧)

નિસર્ગ, પરિણામ અથવા તેા સ્વભાવ, આ સર્વ પર્યાયવાચક શબ્દો છે અર્પણ
કરણની પછી થવાવાળા અનિવૃત્તિકરણ નિસર્ગ કહેવાય છે કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ જવા પછી
જે ત્યજી દેવામાં આવે છે તે નિસર્ગ છે કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ જવા પછી કારણનું કોઈ
પ્રયોજન રહેતું નથી. કેમકે-સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન હોવા છતાંય પણ પ્રયોજન નહિ રહેવાથી
અનિવૃત્તિકરણ ત્યાગી દેવામાં આવે છે અર્થાત્ પ્રયોજન નહિ રહેવાથી અનિવૃત્તિકરણને
ત્યાગ કરવામાં આવે છે પરન્તુ તેના અત્યન્ત પરિત્યાગ કરવામાં આવતો નથી; કારણ કે તે
કારણ તેવા આકારમાં-કાર્યરૂપમાં-પરિણત થઈ બીય છે જેમ બેસો રહેલો પુરુષ, પુરુષ
છે, બેઠેલો અથવા મુલેલો પુરુષ પણ પુરુષજ છે, અવસ્થાઓમાં બેઠેલો માત્રથી અવસ્થા

જઘન્યતોઽન્તર્મુહર્ષમ્, સ ઉત્કર્ષતો દેશોનાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત સ્થિત્વા પુન સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્સ્યતિ, સ સાદિમિથ્યાદૃષ્ટિર્ભવતિ ।

યથાપ્રવૃત્તિકરણમ્—

एवमुभयविवक्ष्य मिथ्यादृष्टेर्जीवस्य परिणामरूपाध्यवसाय पूर्व जघन्य-
शुभपरिणाममङ्गीकृत्य पर परं शुभपरिणाम परिणामविशेष इत्युच्यते । स एव
परिणामविशेषो 'यथाप्रवृत्तिकरण'—मित्युच्यते ।

यथाप्रवृत्तिकरण—मित्यस्य शब्दार्थस्त्वेवम्—यथा=येन अनादिसंसिद्ध-
प्रकारेण प्रवृत्तिर्यस्य तत् यथाप्रवृत्ति, क्रियते कर्मक्षपणमनेनेति करण=जीवस्य
शुभपरिणामः, यथाप्रवृत्ति च तत्करण च यथाप्रवृत्तिकरण कर्मक्षपणकारणस्या

वाद में अनन्तानुबन्धी कषाय के उदय से फिर मिथ्यात्व आ गया किन्तु वह मिथ्यात्व
जघन्य अन्तर्मुहूर्त तक और उत्कृष्ट देशोन अर्द्धपुद्गलपरावर्तन तक रहता है वह
जीव सादिमिथ्यादृष्टि है ।

यथाप्रवृत्तिकरण—

इस प्रकार दोनों प्रकार के मिथ्यादृष्टि जीवों का अध्यवसाय पहले के जघन्य
शुभ परिणाम से लेकर उत्तरोत्तर बढ़ते हुए शुभ परिणाम, परिणामविशेष कहलाता है ।
उसी परिणामविशेष को 'यथाप्रवृत्तिकरण' कहते हैं ।

'यथाप्रवृत्तिकरण' का शब्दार्थ इस प्रकार है—'यथा' अर्थात् अनादि
काલીनरूप से जिस की प्रवृत्ति हो वह यथाप्रवृत्ति कहलाता है । जिस से कर्मों का
क्षय किया जाता है, जीव के उस शुभ परिणाम को 'करण' कहते हैं । यथाप्रवृत्ति-

અનન્તાનુબન્ધી કષાયના ઉદયથી ફરીથી મિથ્યાત્વ આવી જાય પણ તે મિથ્યાત્વ
જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તન સુધી રહે છે
તે જ એ સાદિમિથ્યાદૃષ્ટિ છે

યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

આ પ્રકારના બન્ને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોના અધ્યવસાય પહેલાના જઘન્ય શુભ પરિ-
ણામથી લઈને ઉત્તરોત્તર વધતા શુભ પરિણામ, પરિણામવિશેષ કહેવાય છે તે પરિણામ
વિશેષને યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહે છે 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ' નો શબ્દાર્થ આ પ્રકારે છે—'યથા'
અર્થાત્ અનાદિ કાલીનરૂપથી જેની 'પ્રવૃત્તિ' હોય તે 'યથાપ્રવૃત્તિ' કહેવાય છે જેનાથી
કર્મોનો ક્ષય કરવામાં આવે છે, જીવના તે શુભ પરિણામને "કરણ" કહે છે

પરિપાકવશેન શુભપરિણામરૂપાઽધ્યવસાયા ભવન્તિ, તેષા સ્થાનાનિ મન્દ-મધ્ય-
તીવ્રાણિ ભવન્તિ । તત્ર જઘન્યશુભપરિણામસ્ય સ્થાન વિશુદ્ધ, તસ્માદુત્કૃષ્ટસ્ય
વિશુદ્ધતરં, તતોઽપ્યુત્કૃષ્ટશુભપરિણામસ્ય વિશુદ્ધતમં સ્થાન પ્રાપ્નુવતો બીજસ્ય
વર્ધમાનશુભપરિણત્યા તાદૃક્પરિણામવિશેષો જાયતે, યેન તીર્થંકુરાણુપદેશ-
મન્તરેણ સ્વત એવ બીજસ્ય કર્મોપશમાદિમ્ય ઞદોત્પદ્યતે । તત્રાય ક્રમઃ—

અદ્વાપ્રાપ્તયેઽધિકારી દ્વિવિધો ભવતિ, અનાદિમિધ્યાદૃષ્ટિ, સાદિ-
મિધ્યાદૃષ્ટિઃ । યઃ પૂર્વં કદાપિ સમ્યક્ત્વં ન લબ્ધવાન્ સોઽનાદિમિધ્યાદૃષ્ટિઃ ।
યઃ મધ્યઃ પૂર્વં સમ્યક્ત્વં પ્રાપ્ય પદ્માદનન્તાનુવન્ધિકપાયોદયાદુપજાતમિધ્યાત્વઃ

અનાદિકાલ સે મિધ્યાદૃષ્ટિ હોને પર મી અમુક પ્રકાર કી ભવસ્થિતિ કા પરિપાક હોને સે ઉસકે
શુભપરિણામરૂપ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન હોતે હૈં । ડન અધ્યવસાયોં કે સ્થાન મન્દ, મધ્યમ
ઔર તીવ્ર હોતે હૈં । ઇન મેં અઘન્ય શુભ પરિણામ કા સ્થાન વિશુદ્ધ હૈ, ડસ સે
ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધતર હૈ । ઔર ડસસે મી ઉત્કૃષ્ટ શુભપરિણામ વિશુદ્ધતમ હૈ । ઇન સ્થાનોં
કો પ્રાપ્ત બીજ કે બઢતે હુપ શુભ પરિણામોં સે એક એસા પરિણામ ઉત્પન્ન હોતા હૈ, કિસ કે
દ્વારા તીર્થંકર આદિ કે ઉપદેશ કે વિના હી સ્વમમેવ બીજ કો કર્મોં કા ઉપશમ આદિ હોને સે
અસા ઉત્પન્ન હો બાતી હૈ ।

ક્રમ ઇસ પ્રકાર હૈ—

ડો પ્રકાર કે બીજ અદ્વા પાને કે અધિકારી હૈં—(૧) અનાદિમિધ્યાદૃષ્ટિ
ઔર (૨) સાદિમિધ્યાદૃષ્ટિ । કિસ બીજને પહેલે કર્મી સમ્યક્ત્વ નહીં પાયા વહ
અનાદિમિધ્યાદૃષ્ટિ કદઅતા હૈ । કિસ મધ્ય બીજને પહેલે સમ્યક્ત્વ પાયા કિન્તુ

થકે । બધ્ય એવ સ્થાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગસ્વભાવવાળા હોવાના કારણે અનાદિ કાલથી
મિધ્યાદૃષ્ટિ હોવા ક્રતાય પણ અમુક પ્રકારની ભવસ્થિતિને પરિપાક હોવાથી તેને શુભ પરિ-
ણામરૂપ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે તે અધ્યવસાયોનાં સ્થાન મંદ, મધ્યમ અને તીવ્ર હોય
છે તેમાં અઘન્ય શુભ પરિણામનું સ્થાન વિશુદ્ધ છે, તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધતર છે, અને એનાથી
પણ ઉત્કૃષ્ટ શુભ પરિણામ વિશુદ્ધતમ છે આ સ્થાનોને પ્રાપ્ત એવના વધતા ગમેલા શુભ
પરિણામોમાંથી એક એવું પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેના દ્વારા તીર્થંકર આદિના
ઉપદેશ વિનાજ સ્વમમેવ, એવને કષોભિા ઉપશમ આદિ થવાથી અદ્વા ઉત્પન્ન થઈ બાધ છે.

ક્રમ આ પ્રકારે છે—

ડે પ્રકારના એવ અદ્વા પ્રાપ્ત કરવાની અધિકારી છે (૧) અનાદિમિધ્યાદૃષ્ટિ
અને (૨) સાદિમિધ્યાદૃષ્ટિ. જે એવે પહેલા ક્યારેય સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું નથી તે અનાદિ
મિધ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે જે બધ્ય એવે પહેલા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું પરન્તુ પછીથી

જઘન્યતોઽન્તર્મુહર્ષમ્, સ ઉત્કર્ષતો દેશોનાર્દપુદ્ગલપરાવર્ત સ્થિત્વા પુન સમ્યક્ત્વ
પ્રાપ્સ્યતિ, સ સાદિમિથ્યાદષ્ટિર્ભવતિ ।

યથાપ્રવૃત્તિકરણમ્—

એવમુભયવિષયસ્ય મિથ્યાદષ્ટેર્જીવસ્ય પરિણામરૂપાભ્યવસાય પૂર્વ જઘન્ય-
શુભપરિણામમગ્નીકૃત્ય પર. પર. શુભપરિણામ, પરિણામવિશેષ ઇત્યુચ્યતે । સ એવ
પરિણામવિશેષો ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’—મિત્યુચ્યતે ।

યથાપ્રવૃત્તિકરણ—મિત્યસ્ય શબ્દાર્થસ્ત્વેવમ્—યથા=યેન અનાદિસસિદ્ધ-
પ્રકારેણ પ્રવૃત્તિર્યસ્ય તત્ યથાપ્રવૃત્તિ, ક્રિયતે કર્મક્ષપણમનેનેતિ કરણ=જીવસ્ય
શુભપરિણામ, યથાપ્રવૃત્તિ ચ તત્કરણ ચ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કર્મક્ષપણકારણસ્યા

બાદ મેં અનન્તાનુબધી કપાય કે ઉદય સે ફિર મિથ્યાત્વ આ ગયા કિન્તુ વહ મિથ્યાત્વ
જઘન્ય અન્તર્મુહર્ષ તક ઓર ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અર્દપુદ્ગલપરાવર્તન તક રહતા હૈ વહ
બીજ સાદિમિથ્યાદષ્ટિ હૈ ।

યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

હસ પ્રકાર દોનો પ્રકાર કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવોં કા અભ્યવસાય પહેલે કે જઘન્ય
શુભ પરિણામ સે હેકર ઉચ્છરોત્તર વડતે હુપ શુભ પરિણામ, પરિણામવિશેષ કહલાતા હૈ ।
ઉસી પરિણામવિશેષ કો ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ કહતે હૈ ।

‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ કા શબ્દાર્થ હસ પ્રકાર હૈ—‘યથા’ અર્થાત્ અનાદિ-
કાલીનરૂપ સે ગ્રિસ કી પ્રવૃત્તિ હો વહ યથાપ્રવૃત્તિ કહલાતા હૈ । ગ્રિસ સે કર્મોં કા
કાય ક્રિયા જાતા હૈ, જીવ કે ઉસ શુભ પરિણામ કો ‘કરણ’ કહતે હૈ । યથાપ્રવૃત્તિ-

અનન્તાનુબધી કપાયના ઉદયધી શ્રીધી મિથ્યાત્વ આવી જમુ પમુ તે મિથ્યાત્વ
જઘન્ય અન્તર્મુહર્ષ સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અર્દ પુદ્ગલપરાવર્તન સુધી રહે છે
તે એવ સાદિમિથ્યાદષ્ટિ છે

યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

આ પ્રકારના બન્ને મિથ્યાદષ્ટિ એવોના અભ્યવસાય પહેલાના જઘન્ય શુભ પરિ-
ણામધી લઈને ઉત્તરોત્તર વધતા શુભ પરિણામ, પરિણામવિશેષ કહેવાય છે તે પરિણામ
વિશેષને યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહે છે ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ નો શબ્દાર્થ આ પ્રકારે છે—‘યથા’
અર્થાત્ અનાદિ કાલીનરૂપથી જેની ‘પ્રવૃત્તિ’ હોય તે ‘યથાપ્રવૃત્તિ’ કહેવાય છે જેનાથી
કોનોનો કાય કરવામાં આવે છે, એવના તે શુભ પરિણામને ‘કરણ’ કહે છે

ધ્યવસાયમાત્રસ્ય સર્વદૈવ માવાદુદયાવલિકાપ્રવિષ્ટાનાં કર્મણાં સર્વદૈવ સપણાત્ ।

યથાપ્રવૃત્તિકરણ મન્યસ્યામન્યસ્ય ચ મતિઃ । વક્ષ્યમાણમપૂર્વકરણમનિવૃત્તિકરણં
ચ મન્યસ્યૈવ મતિઃ, ન ત્વમન્યસ્ય ।

મિથ્યાત્વવશાદનન્તાન્ પુદ્ગલપરાવર્તાન્ અનન્તદુઃસ્વાન્યનુભૂય કયમપિ
તાદૃશમવસ્યિતિપરિપાકવશાદ્ ગિરિણદીપ્રવહદુઃશ્ચિંતાપવર્ચિતપાપાણવર્તુલા
વસ્યાવદનામોગનિર્વર્તિતેન યથાપ્રવૃત્તિકરણેન વિશુદ્ધપરિણામવિશેષરૂપેણાપુખ્ય
કર્મ વર્ગયિત્વા જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્માણિ સર્વાણ્યપિ પત્યોપમાસત્યેયમાગત્યુપૈત્ત

રૂપ કરણ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહી શકાય છે । કર્મક્ષય કા કારણમૂલ અવ્યવસાય
સર્વેવ બના રહ્યા છે, ક્યો કિ હ્રદયાવલિકા મેં આપ હુપ કર્મો કા સદા ક્ષય હોતા
રહ્યા છે ।

યથાપ્રવૃત્તિકરણ મન્ય જીવ કો મી હોતા હૈં ઓર અમન્ય જીવ કો મી
હોતા હૈ, કિન્તુ આગે કહે જાને ઘાલે અપૂર્વકરણ ઓર અનિવૃત્તિકરણ મન્ય જીવ કો હી હોતે
હૈં, અમન્ય જીવ કો નહીં ।

મિથ્યાત્વ કે વશ હોકર અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્તનો તક અનન્ત દુઃસ્વો કો મોગને
કે પશ્ચાત્ કિસી મી સરહ સસ પ્રકાર કી મવસ્થિતિ કા પરિપાક હોને સે પહાસી નદી કે
પ્રવાહ મેં વહને વાલા, છુટક (ગુટક)ને વાલા, ધિસને વાલા પાપાણ જૈસે ગોલ્મટોલ બન
જાતા હૈ, સસી પ્રકાર અનજ્ઞાન મેં હી યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ વિશુદ્ધ પરિણામ કે કારણ
આયુર્કર્મ કો છોટકર જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત કર્મ પત્યોપમા કે અસત્યાત્વે માગ કમ

યથાપ્રવૃત્તિરૂપ કરણ તે 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ' કહેવાય છે કમ ક્ષયના કારણમૂલ અવ્યવસાય
ક્રમેશાં બની રહે છે, કેમકે—ક્રિયાવલિકામાં આવેલા ક્રમેશાં ક્ષય થયા કાર છે

યથાપ્રવૃત્તિકરણ અન્ય જીવને પણ થાય છે, અને અન્ય જીવને પણ થાય
છે, પરન્તુ આગળ કહેવામાં આવશે તે અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ અન્ય
જીવોને જ થાય છે, અન્ય જીવોને થતા નથી.

મિથ્યાત્વને વશ થઈને અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્તનો સુધી અનન્ત દુઃખોને લોભભ્રા
પછી કોઈ પણ પ્રકારે આ પ્રકારની અવસ્થિતિને પરિપાક થવાથી પ્રહાસી નદીના પ્રવાહમાં
વહેવાવાળો—ગળડવાવાળો, ધસાતો જતો પથ્થર જેવી રીતે ગોળ-ખેટોળ બની જાય છે,
એ પ્રમાણે અજ્ઞાનમાં પણ યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ વિશુદ્ધ પરિણામના કારણે આયુર્કર્મને
ત્યજીને બીજા જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત કર્મ પત્યોપમાના અસત્યાત્વના સાગ-જોઈ

સાગરોપમકોટીકોટીસ્થિતિકાનિ કરોતિ । ઉક્ત્વ—

“અતિમકોટાકોટીય દોડ સવ્યાસિ કમ્મપગઢીણ ।

પલ્લિયામસત્તમાગે, સ્ત્રીણે સેસે હ્વદ ગંઠી ॥ ૧ ॥”

તત્રાય ક્રમો વિજ્ઞેય—જ્ઞાનાવરણીય—દર્શનાવરણીય—વેદનીયા—અન્તરાયકર્મ-
ચતુષ્ટયસ્ય ત્રિશત્સાગરોપમકોટીકોટય ઉત્કૃષ્ટા સ્થિતિ । નામગોત્રયોવિંશતિ
સાગરોપમકોટીકોટય, મોહનીયસ્ય સપ્તતિસાગરોપમકોટીકોટય ઉત્કૃષ્ટા સ્થિતિ ।
તત્ર યથાપ્રવૃત્તિકરણેન જીવ ઉત્કૃષ્ટાં સ્થિતિ દ્રામયન્ તાવર્તી સ્થિતિ પ્રાપયતિ, યેન
સમાનરૂપેણ સપ્તાના કર્મણાં પલ્લયોપમાસત્તમેયમાગન્યુનકસાગરોપમકોટીકોટીસ્થિતિ-

એક કોટાકોટી સાગરોપમ કી સ્થિતિ મેં છાએ જાતે હેં । કહા મી હે—

“સમસ્ત કર્મ પ્રકૃતિયો જવ પન્ય કે અસપ્ત્યાતવેં માગ કમ કોટાકોટી કી
સ્થિતિવાલી હોતી હેં, તય પ્રતિય હોતી હે” ॥ ૧ ॥

ક્રમ હસ પ્રકાર હે—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય ઓર અન્તરાય, હન
ચાર કર્મો કી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીસ—ત્રીસકોટા-કોટી સાગરોપમ કી હે । નામ ઓર
ગોત્રકી વીસ—વીસ કોટાકોટી સાગરોપમ કી હે, ઓર મોહનીય કર્મ કી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
સિતર (૭૦) કોટાકોટી સાગરોપમ કી હે । યથાપ્રવૃત્તિકરણ કે દ્વારા જીવ
હસ સારી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કો ઘટાકર હતની કમ કર ઢાલતા હે કિ સાતો
કર્મો કી સ્થિતિ સમાનરૂપ સે પન્યોપમ કે અસપ્ત્યાતવેં માગ કમ એક સાગરોપમ કોટાકોટી

એક કોટા-કોટી સાગરોપમની સ્થિતિમા લાવવામા આવે છે કહ્યુ પણ છે

“સમસ્ત કર્મપ્રકૃતિયો વ્યાપે પદ્યના અસપ્ત્યાતમા—માગ ઓછા—એક
કોટા-કોટીની સ્થિતિવાળી હોય છે, ત્યારે અધિ થાય છે” ॥૧॥

ક્રમ આ પ્રમાણે છે—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અન્તરાય આ
ચાર કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીસ—ત્રીસ કોટા-કોટી સાગરોપમની છે નામ અને ગોત્રની
વીસ વીસ કોટા-કોટી સાગરોપમની છે અને મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિતર (૭૦)
કોટા-કોટી સાગરોપમની છે યથાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા જીવ તમામ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ઓછી
કરીને—એટલી ઓછી કરી નાખે છે કે—સાતે કર્મોની સ્થિતિ સમાનરૂપથી પલ્લયોપમના
અસપ્ત્યાતમા માગ ઓછા એક સાગરોપમ કોટા-કોટીની બાકી રહી બધ છે એના

સ્વશિષ્ટા ભવતિ । અત્રાન્તરે ચ યથાપ્રવૃત્તિકરણેન કર્મનિર્જરાં કુર્વતો જીવસ્ય ચાક્ષ્
પૂર્વકર્મણો નિર્જરા ન ભવતિ તાવત્ સ્વીયમાનં તીવ્રરાગદ્વેષપરિણામરૂપ કર્મ, પ્રત્યિ-
સાદૃશ્યાદ્ પ્રત્યિરિત્યુચ્યતે ॥

યથા કાઠવિશેષસ્ય અતિકઠોરનિવિહાતિશુષ્કધનગૂઢપ્રત્યિદુર્મેષસ્તથા
તીવ્રરાગદ્વેષપરિણામરૂપઃ કર્મવિશેષોઽપિ દુર્મેષો ભવતિ તસ્માદ્ પ્રત્યિસ્પન્દન
વ્યવહિયતે ।

અમવ્યા અપિ યથાપ્રવૃત્તિકરણવલ્લેન કર્મ સપયિત્વાઽનન્તવારમેતદ્વપ્રત્યિ
પર્યન્તમાગચ્છન્તિ । કશ્ચિદ્ પ્રત્યિસ્થાન પ્રાપ્ય તસ્માદ્ધમ પતતિ । કશ્ચિત્તત્રવ
પ્રત્યિસ્થાને રિયતસ્તિષ્ઠતિ, ન તસ્માદગ્રે ધવર્તતે ।

કી બાકી રહ જાતી છે । ફરી ધીવ-યથાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા કર્મો કી નિર્જરા કરતે હુવ ધીવ કે
જિતને કર્મો કી નિર્જરા નહીં હોતી અર્થાત્ જો કર્મ શેષ રહ જાતે છે, ધેતીવ રાગ દ્વેષપરિણામરૂપ
કર્મ, પ્રત્યિ કે સમાન હોને કે કારણ પ્રત્યિ (ગાંઠ) ફટલાતી છે ।

જેસે-કાઠવિશેષ કી અત્યન્ત કઠિન ધની ઔર પક્કડમ સૂક્ષી મીતરી ગાઠ દુર્મેષ હોતી
છે, उसी प्रकार राग-द्वेषपरिणामरूप કર્મવિશેષ મી દુર્મેષ હોતા છે, અતઃ એવ વહ કર્મ,
પ્રત્યિ ફટલાતી છે ।

અમવ્ય ધીવ મી યથાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા કર્મ કા ક્ષય કર કે અનન્ત વાર પ્રત્યિ પર્યન્ત
જા પહુંચતે છે, કોર્ફ-કોર્ફ પ્રત્યિસ્થાન કો પ્રાપ્ત કર કે પિત્ર નીચે મિત્ર જાતા છે । કોર્ફ-કોર્ફ
પ્રત્યિસ્થાન પર હી ઠહર જાતા છે, આગે નહીં જવતા છે ।

વચ્ચમા-યથાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા કર્મોની નિર્જરા કરતા થકા છવનાં બેટલાં કર્મોની
નિર્જરા નહીં થતી અર્થાત્ જે કર્મ શેષ રહી જાય છે તે તીવ્ર રાગ-દ્વેષપરિણામરૂપ
કર્મ, પ્રત્યિના સમાન હોવાના કારણે પ્રત્યિ (ગાંઠ) કહેવાય છે

જેવી રીતે કાઠ (લાકડા) વિશેષની અત્યન્ત કઠિન, મજબુત અને બેકદમ સૂક્ષી
અદરની ગાંઠ દુર્મેષ હોય છે, જો પ્રમાણે રાગ-દ્વેષપરિણામરૂપ કર્મવિશેષ પણ
દુર્મેષ હોય છે બેટલા માટે તે કર્મ, પ્રત્યિ કહેવાય છે

અમવ્ય છવ પણ યથાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા કર્મનો ક્ષય કરીને અનન્તવાર પ્રત્યિ
સુધી પહોંચે છે કોઈ કોઈ પ્રત્યિ સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈને પાછા નીચે પડી જાય છે
કોઈ-કોઈ પ્રત્યિ સ્થાન ઉપરજ રહી જાય છે આગળ વધી શકતા નથી.

અમચ્યોડપિ કચ્છિદ્ યયાપ્રવૃત્તિકરણેન ગ્રન્યિપર્યન્ત સમાગત્ય તીર્થદ્વારાતિશય
દર્શનેન લબ્ધિધારિભાવિતાત્મમદાત્મનો મદિમાવલોકનેન, પ્રયોજનાન્તરેણ વા
પ્રવર્તમાન મુપાર્યતદુમયશ્રવણપઠનરૂપ શ્રુતસામાયિક લમતે, ન ત્વન્યદપૂર્વ-
કરણાદિકમ્ ।

॥ અપૂર્વકરણમ્—

તદનન્તર કચ્છિદેવ મન્યજીવ આસન્નસિદ્ધિસુખત્વાદુદિતપ્રચુરદુર્નિવારવીર્ય-
પસરોજતિનિશિતકુઠારેણેવ યયાપ્રવૃત્તિકરણાપેક્ષયા વિશુદ્ધતરેણામૃતપૂર્વશુભા-
વ્યવસાયવિશેષરૂપેણાપૂર્વકરણેન પ્રાપ્તુક્ત દુર્મેધ કર્મગ્રન્યિ મિનત્તિ ।

કોઈ અમન્ય મો યયાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા પ્રત્થિ તક આકર તીર્થકર મગવાન્
કા અતિશય દેવકર, લબ્ધિધારી ભાવિતામા મહાત્મા કી મદિમા દેવકર, અથવા કિસી
અન્ય પ્રયોજન સે પ્રવૃત્તિ કરતા હુઆ સૂત્ર, અર્થ ઓર તદુમય આગમ કા શ્રવણ યા
પઠનરૂપ શ્રુતસામાયિક કો પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ, મગર વહ અપૂર્વકરણ આદિ કો નહી
પા સકતા ।

અપૂર્વકરણ—

તદનન્તર મોક્ષમુક્ત સમીપ હોને કે કારણ જિસ મેં પ્રચુર ઓર દુર્નિવાર શક્તિ લપ્તમ
હો ગઈ હૈ પેસા કોઈ મન્ય જીવ હી યહુત તીલે કુન્હાઢે કે સમાન યયાપ્રવૃત્તિ-કરણ કી
અપેક્ષા અધિક વિશુદ્ધ, ઓર પહેલે કમી મો પ્રાપ્ત ન હોન વાલે શુભઅધ્યવસાયરૂપ
અપૂર્વકરણ કે દ્વારા ઉસ દુર્મેધ કર્મપ્રત્થિ કો મેદતા હૈ ।

કોઈ અમન્ય પણ યયાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા અર્થી સુધી આવીને તીર્થકર મગવાન્તા
અતિશયને લેધને, લબ્ધિધારી ભાવિતાત્મા મહાત્માને મદિમા લેધને, અથવા કોઈ
અન્ય પ્રયોજનથી પ્રવૃત્તિ કરતો થકો, સૂત્ર, અર્થ અને તદુમય આગમના અવલુ
અથવા પઠનરૂપ શ્રુત-સામાયિકને પ્રાપ્ત કરી હે છે, પરન્તુ તે અપૂર્વકરણ આદિને
પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી

અપૂર્વકરણ—

ત્યાર પછી મોક્ષમુખ સમીપ હોવાના કારણે જેનામા મહાન અને કોઈથી
નિવારી શકાય નહિ તેવી શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે એવો કોઈ અન્ય અવલુ
વીળા કહાઠા સમાન યયાપ્રવૃત્તિકરણની અપેક્ષા અધિક વિશુદ્ધ, અને પહેલા કોઈ અપ્રાપ્ત
પણ પ્રાપ્ત નહિ થયેલા શુભ-અધ્યવસાયરૂપ અપૂર્વકરણ દ્વારા એ હુલોધ કર્મઅથિને લેદે છે

અસ્મિન્ ગ્રન્થમેદે મન ક્ષોભપરિશ્રમાદિવિઘ્ના ભવન્તિ । યયા વિદ્યાસાધકસ્ય વિદ્યાધિષ્ઠાતૃદેવતાકૃતોપસર્ગોર્મનઃક્ષોભો ભવતિ, યયા ધોરમહાસમરગત્તમુમટસ્ય દુર્ધર્ષઃ વહુતરશત્રગણપરાઞ્ચકરણાત્પરિશ્રમો મનતિ, યથા ચ મહાસમુદ્રાદિભ્યો નૌકાદિતારણે નાવિકસ્ય પરિશ્રમો ભવતિ તથા પ્રચુરદુર્જયકર્મશત્રુસઘાતપરાજયે પરિશ્રમોડતિશ્ચયેન જાયતે । વજ્રાશ્મવદ્દુર્મેધોડય કર્મગ્રન્થિ' । અપૂર્વકરણવજ્રસૂચ્યાભયમન્તરેણાસ્ય મેદો દુષ્કરઃ ।

અપૂર્વકરણવજ્રસૂચ્યા સકૃદ્ ગ્રન્થિમેદે કૃતે સતિ લબ્ધવિશુદ્ધતમભદ્રા-

ગ્રન્થિમેદન કરને મેં માનસિક ક્ષોભ તથા પરિશ્રમ આદિ અનેક વિઘ્ન ઉપસ્થિત હોતે હૈં । જૈસે વિદ્યા કી સાધના કરને વાલે કો વિદ્યા કી અધિષ્ઠાત્રી દેવતા કે દ્વાર ક્રિયે જાને વાલે વિઘ્નો સે મન મેં ક્ષોભ હોતા હૈ, જોર ધનધોર મહાયુદ્ધ મેં ગયે હુપ યોદ્ધા કો વહુ-સહ્યક જોર દુર્જય શત્રુઓ કે દલ પર વિજય પ્રાપ્ત કરને મેં પરિશ્રમ કરના પડતા હૈ, અથવા જૈસે કિસી મહાસમુદ્ર સે જહાજ વગેરહ કો પાર લ્લાને મેં નાવિક કો પરિશ્રમ કરના પડતા હૈ, ઊસી પ્રકાર મહુત-સે દુર્જય કર્મશત્રુઓ કે દલ કો પરાજિત કરને મેં અત્યન્ત પરિશ્રમ કરના પડતા હૈ । યહ કર્મગ્રન્થિ વજ્ર કી તરહ મઠી કઠિનાઈ સે મેલી જાતી હૈ । અપૂર્વકરણરૂપી વજ્ર કી સુई કા સહારા લિયે વિના ઊસ કા મેદન હોના અશક્ય હૈ ।

અપૂર્વકરણ કી વજ્રમય સુई સે ઇક વાર કર્મગ્રન્થિ કા મેદન હો જાને પર

અધિશેદન કરવામા માનસિક ક્ષોભ તથા પરિશ્રમ આદિ અનેક વિઘ્ન ઉપસ્થિત થાય છે જેમ વિદ્યાની સાધના કરવાવાળાને વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાદ્વારા થવાવાળા વિઘ્નોથી મનમાં ક્ષોભ થાય છે, અને ધનધોર મહાયુદ્ધમાં ગયેલા યોદ્ધાને ઘણીજ સહ્યાવાળા અને દુર્જય શત્રુઓના હળ ઉપર વિજય મેળવવામાં જેમ પરિશ્રમ કરવો પડે છે અથવા—જેવી રીતે કોઈ મહાસમુદ્રમાંથી વહાણ વગેરેને પાર લઈ જવામાં નાવિકોને પરિશ્રમ કરવો પડે છે, એ પ્રમાણે બહુજ દુર્જય કર્મશત્રુઓના હળને પરાજય કરવામાં અત્યન્ત પરિશ્રમ કરવો પડે છે

આ કર્મગ્રન્થિ વજ્રના જેવી મહાકઠિનતાથી લેલી શકાય છે અપૂર્વકરણ રૂપી વજ્રની સોયની સહાય લીધા વિના તેનું લેદન થવું અશક્ય છે

અપૂર્વકરણની વજ્રમય સોયથી એકવાર કર્મગ્રન્થિનું લેદન થઈ જવા મળી

સામર્થ્યાન્નિ પુનર્ગ્રન્થિગ્ન્યન મરતિ, યથા જાતવેધો મણિ કયચ્છિદ્રજસા પરિપૂરિતેઽપિ
રન્ધ્રે ન પૂર્વાવસ્થાં પ્રાપ્નોતિ, તથૈવ સમ્પૃષ્ટસમ્યક્ત્વો જીવઃ કયચ્છિત્સમ્યક્ત્વાપગમે
પશ્ચાત્તીવ્રરાગદ્વેષપરિણામપ્રાપ્તાવપિ ન પુનર્ગ્રન્થિરૂપેઽઽર્કમ વધ્નાતિ ।

યથા જન્માન્વસ્ય કયચ્છિદ્રહુઃપ્રાપ્તૌ સત્યા યથાવસ્થિતપદાર્થસાર્થાવ
લોકનેન, યથા ચ મહાવ્યાધિજનિતદુરન્તધોરવેદનાસમાક્રાન્તસ્ય તદ્વ્યાધ્યપગમે
મહાન્ પ્રમોદો જાયતે તથા મન્યસ્યાનિવૃત્તિકરણબલેન વીતરાગોપદિષ્ટ-

જીવ કો શ્રદ્ધા કી અત્યન્ત વિશુદ્ધ શક્તિ પ્રાપ્ત હો જાતી હૈ, અત એવ ફિર કમી
પ્રયિબધ નહી હોતા । કિસી મણિ મેં એક વાર છેદ ફર દિયા જાય ઓર કાલ્પતર મેં
અસ મેં ઘૂલ મર જાય તો મી વહ છેદ પહલે કી માંતિ નહી હોતા । હસી પ્રકાર એકવાર
સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત ફર છેને વાલા જીવ સમ્યક્ત્વ કે નષ્ટ હો જાને પર મી બાદ મેં તીવ્ર
રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામો કી પ્રાપ્તિ હોને પર મી પ્રથિ કે રૂપ મેં કમી કા બધ નહી
ફરતા ।

જૈસે જમ સે જવે કો કિસી ઉપાય સે આંસ મિલને પર પદાર્થો કા
અસલી સ્વરૂપ દેસકર અત્યન્ત હર્ષ હોતા હૈ, અથવા જૈસે કિસી મહાન્ રોગ સે હોને
વાલી ધોર વેદના સે પીડિત પુરુષ કે રોગ હટ જાને પર મહાન્ હર્ષ હોતા હૈ, અસી
પ્રકાર મન્ય-જીવ કો અનિવૃત્તિકરણ-કે બલ સે મગવાન્ વીતરાગ દ્વારા કથિત યથાર્થ

અવને શ્રદ્ધાની અત્યન્ત વિશુદ્ધ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, એટલા માટે ફરી કોઈ
વખત પ્રયિબધ થતો નથી કોઈ મહિમા એક વખત છિદ્ર-કાષ્ટ પાડ્યા પછી
કાલાન્તરમાં તે છિદ્રમાં કદાચ મૂળ ભરાઈ જાય તો પણ તે એક પ્રથમ પ્રમાણે
થતો નથી. આ પ્રકારે એકવાર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી લેવાવાળા જીવ, સમ્યક્ત્વનો
નાશ થવા છતાં પણ પછીથી તીવ્ર રાગ-દ્વેષ રૂપ પરિણામોની પ્રાપ્તિ થવા છતાંય
પણ અશ્વિના રૂપમાં ઠરોતો બધ કરતા નથી

જેવી રીતે જન્મથી આંધળાને કોઈપણ ઉપાયથી નેત્ર મળી જતાં પદાર્થોના
અસલી સ્વરૂપને જોઈને અત્યંત હર્ષ થાય છે, અથવા જેમ કોઈ મહાન્ રોગથી થવા
વાળી મહાધોર વેદનાથી પીડિત પુરૂષનો રોગ નિવારણ થઈ જતાં તેને મહાન્ હર્ષ થાય
છે એ પ્રમાણે મન્ય જીવને અનિવૃત્તિકરણના બળથી, મગવાન્ વીતરાગદ્વારા કથિત

યથાવસ્થિતવસ્તુત્ત્વાઽમિરુચ્યા શ્રદ્ધયાઽશ્રૂતપૂર્વો વિષયવૈરસ્યપુરસ્કૃત પ્રમોદઃ
પ્રાદુર્ભવતિ ।

॥ અનિવૃત્તિકરણમ્—

તતથ પ્રતિભેદોચ્ચરકાલમેવ તતો વિશુદ્ધતમં શુભાધ્યવસાયવિશેષમનિ
વૃત્તિકરણં પ્રાપ્નોતિ, યેન તાવન્ન નિર્વર્તતે જીવ સમ્યક્ત્વ ન લભતે યાવદિત્યનિ-
વૃત્તિકરણમ્ણ્યતે । અનિવૃત્તિકરણબલેન જીવ સમ્યગ્દર્શન લભતે । તદેવ નૈસર્ગિકી
શ્રદ્ધોચ્યતે ।

નત્તુ પ્રાપ્ત 'મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મોપશમાદિમ્ય શ્રદ્ધા જાયતે' પુનરુચ્યતે
'નિસર્ગાદધિગમાદ્વા શ્રદ્ધા જાયતે' તદસગતમ્ ।

વસ્તુસ્વરૂપ કે પ્રતિ રૂપિરૂપ શ્રદ્ધા સે વિષયવૈરાગ્યપૂર્વક એક એસા જ્ઞાનન્દ ઉત્પન્ન હોતા હૈ,
જિસ કા પહેલે કમી અનુભવ નહી હુઆ થા ।

અનિવૃત્તિકરણ—

પ્રતિભેદ કે અનન્તર કાલ મેં અત્યન્ત વિશુદ્ધ પરિણામ ઉત્પન્ન હોતા હૈ । જી
અનિવૃત્તિકરણ કહ્લાતા હૈ । યહ પરિણામ પ્રાપ્ત હોને પર જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કિયે વિના નહી
સોટતા, હસી કારણ હસે 'અનિવૃત્તિકરણ' કહ્તે હૈ । અનિવૃત્તિકરણ કે દારા જીવ સમ્ય
ગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરતા હૈ । હસી કો નૈસર્ગિક શ્રદ્ધા કહ્તે હૈ ।

શ્રદ્ધા—પહેલે કહા થા કિ—'મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ કે ઉપશમ આદિ સે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન
હોતી હૈ' જોર જાવ મેં કહ્તે હૈ કિ—'નિસર્ગ સે, અથવા અધિગમ સે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન હોતી હૈ' ।
યહ કથન પરસ્પર અસગત હૈ :

યથાશ્રીવસ્તુસ્વરૂપની રૂચિરૂપ શ્રદ્ધાથી વિષયવૈરાગ્યપૂર્વક એક એવો જ્ઞાનન્દ ઉત્પન્ન
થાય છે કે-એનો પહેલા કોઈ વખત અનુભવ થયો નથી

અનિવૃત્તિકરણ—

શ્રીચોરેકના અનન્તર (વરતના) કાળમા અત્યન્ત વિશુદ્ધ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે
તે 'અનિવૃત્તિકરણ' કહેવાય છે. આ પરિણામ પ્રાપ્ત થયાં પછી જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત
થયો વિના પાછો નથી ફરતો તેથીજ એને અનિવૃત્તિકરણ કહે છે. અનિવૃત્તિકરણ જીવ
દારા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે તેનેજ નૈસર્ગિક (સ્વાભાવિક) શ્રદ્ધા કહે છે

શ્રી કા—પહેલાં કહ્યું હતું કે—'મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉપશમ આદિથી શ્રદ્ધા
ઉત્પન્ન થાય છે' અને પછી કહ્યો છે કે—'નિસર્ગ અથવા અધિગમથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન
થાય છે, એ કથન પરસ્પર અસગત છે

અત્રોચ્યતે—સ એવ ક્ષયોપશમાદિર્નિસર્ગાધિગમાદ્વા જાયતે, તથા ચ શ્રદ્ધાયા અપિ તદ્વદ્ય કારણ સિદ્ધયતીતિ ન દોષ. ।

નતુ સમ્યક્ત્વગુણરહિતેનૈવ જીવેન દ્રાઘીયસી કર્મસ્થિતિર્ગ્રન્યમેદા-
ત્સૂર્વં યથાપ્રવૃત્તિકરણેન યથા સપિતા તથા તદવશિષ્ટમપિ કર્મગ્રન્યિ યથા-
પ્રવૃત્તિકરણેનૈવ મિનત્તુ, તતો મોક્ષમપ્યેવમેવ પ્રાપ્નોતુ કિં પુનરર્પૂર્વકરણાલમ્બનેન ?
અત્રોચ્યતે-મહાવિદ્યાસાધનવદેતદ્ દ્રષ્ટવ્યમ્ । યથા મહાવિદ્યાયા સાધને પૂર્વં સ્વલ્પ એવ
પરિશ્રમો ભવતિ, તત્સિદ્ધિમાપ્તિસમયે તુ સા વિદ્યા તદ્વિદ્યાધિષ્ઠાતૃદેવતાકૃત-

સમાધાન—મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ કા ક્ષયોપશમ આદિ, નિસર્ગા સે અથવા
અધિગમ સે હોતા હૈ, પેસી સ્થિતિ મેં યહ દોનો કારણ શ્રદ્ધા કે હી હૈં, અત કોઈ
દોષ નહીં હૈ ।

સૂક્ષ્મા—શ્રીષ ને સમ્યક્ત્વ ન હોન પર મી જૈસે ઉત્તની ઘડી ભારી કર્મસ્થિતિકો પ્રથિમેદ
સે પહેલે હી યથાપ્રવૃત્તિકરણ કે દ્વારા સ્વપા ઢાલી રસો પ્રકાર શેષ સ્થિતિ મી યથાપ્રવૃત્તિકરણ
કે દ્વારા હી સ્વપા હે ઓર મોક્ષ મી રસો પ્રકાર પ્રાપ્ત કરહે કિર અર્પૂર્વકરણ કા આશ્રય
હેને કી કયા આવશ્યકતા હૈ ?

સમાધાન—મહાવિદ્યા કી સાધના કો તરફ હી યહોં સમક્ષના યાહિય । જૈસે
મહાવિદ્યા કી સાધના મેં પહેલે થોડા-સા શ્રમ હોતા હૈં કિન્તુ અન્ન ઓ કો સિદ્ધિ કા સમય
નજદીક આતા હૈં તો વહ વિદ્યાધિષ્ઠાત્રી દેવતાદ્વારા કિયે જાનેવાલે નાના પ્રકાર કે
ઉપસર્ગો દ્વારા વિજ્ઞાનુક્રમ હો જાતો હૈં ઓર પ્રાય અત્યન્ત કષ્ટસાધ્ય બન જાતો હૈં,

સમાધાન—મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ આદિ, નિસર્ગાથી અથવા
અધિગમથી થાય છે, એવી સ્થિતિમાં આ બન્ને કારણો શ્રદ્ધાનાજ છે તેથી કોઈ દોષ નથી

શ્રી કા—જીવને સમ્યક્ત્વ ન હોય તો પણ જેવી રીતે એવકી મહાભારી કર્મ
સ્થિતિને અધિશેષના પહેલાજ યથાપ્રવૃત્તિકરણના દ્વારા અપાવી નાખે છે તે પ્રમાણે
શેષ સ્થિતિ પણ યથાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારાજ અપાવી નાખે અને મોક્ષ પણ આ પ્રમાણે
પ્રાપ્ત કરી લીએ તો પછી અર્પૂર્વકરણનો આશ્રય લેવાની શું આવશ્યકતા છે ?

સમાધાન—મહાવિદ્યાની સાધના પ્રમાણેજ અહિં સમજી લેવું એકજે. જેમ
મહાવિદ્યાની સાધનામાં પહેલાં થોડો કોવો શ્રમ થાય છે, પરન્તુ બ્યારે તેની સિદ્ધિને
સમય નજીક આવે છે ત્યારે તે વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રીદેવતાદ્વારા કરવામાં આવતા નાના
મહાભારી ઉપસર્ગો દ્વારા વિજ્ઞાનુક્રમ થઈ જાય છે અને અર્પૂ કરીને અત્યન્ત કષ્ટસાધ્ય

યયાવસ્થિતવસ્તુતત્ત્વાઽમિરુહ્યા શ્રદ્ધયાઽધૂતપૂર્વો વિષયવૈરસ્યપુરસ્કૃત પ્રમોદઃ
પ્રાદુર્ભવતિ ।

॥ અનિવૃત્તિકરણમ્—

તતશ્ચ પ્રત્યિમેદોત્તરકાલમેવ તતો વિશુદ્ધતર્મ શુમાષ્પવસાયવિશેષમનિ
વૃત્તિકરણં પ્રાપ્નોતિ, યેન તાવન્ન નિર્વર્તતે જીવ સમ્યક્ત્વ ન લભતે યાવદિત્યનિ-
વૃત્તિકરણમુચ્યતે । અનિવૃત્તિકરણબલેન જીવ સમ્યગ્દર્શન લભતે । તદેવ નૈસર્ગિકો
શ્રદ્ધોચ્યતે ।

નનુ પ્રાગુક્તં 'મિધ્યાત્વમોહનીયકર્મોપશમાદિસ્યઃ શ્રદ્ધા યાયતે' પુનરુચ્યતે
'નિસર્ગાદધિગમાદ્વા શ્રદ્ધા જાયતે' તદસંગતમ્ ।

વસ્તુસ્વરૂપ કે પ્રતિ રૂપરૂપ શ્રદ્ધા સે વિષયવૈરાગ્યપૂર્વક એક એસા આનન્દ ઉત્પન્ન હોતા હૈ
જિસ કા પહેલે કમી અનુભવ નહીં હુઆ થા ।

અનિવૃત્તિકરણ—

પ્રથિમેદ કે અનન્તર કાલ મેં અસ્યન્ત વિશુદ્ધ પરિણામ ઉત્પન્ન હોતા હૈ । જહીં
અનિવૃત્તિકરણ કહ્લાતા હૈ । યહ પરિણામ પ્રાપ્ત હોને પર જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કિયે બિના નહીં
હોયતા, હસી કારણ હસે 'અનિવૃત્તિકરણ' કહતે હૈ । અનિવૃત્તિકરણ કે દ્વારા જીવ સમ્ય
દર્શન પ્રાપ્ત કરતા હૈ । ઊસી કો નૈસર્ગિક શ્રદ્ધા કહતે હૈ ।

શ્રુક્ત—પહેલે કહા થા કિ—'મિધ્યાત્વમોહનીયકર્મ કે ઉપશમ આવિ સે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન
હોતી હૈ' જોર બાદ મેં કહતે હૈ કિ—'નિસર્ગ સે, અથવા અધિગમ સે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન હોતી હૈ' ।
યહ કથન પરસ્પર અસંગત હૈ ।

અર્થાવસ્તુસ્વરૂપની રૂચિરૂપ શ્રદ્ધાથી વિષયવૈરાગ્યપૂર્વક એક એવો આનન્દ ઉત્પન્ન
થાય છે કે-એનો પહેલા કોઈ વખત અનુભવ થયો નથી.

અનિવૃત્તિકરણ—

અસિદ્ધેદના અનન્તર (તરતના) કાળમા અત્યન્ત વિશુદ્ધ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે
તે 'અનિવૃત્તિકરણ' કહેવાય છે. આ પરિણામ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત
થયો બિના પાછો નથી ફરતો તેથી જ એને અનિવૃત્તિકરણ કહે છે. અનિવૃત્તિકરણ જીવ
દ્વારા સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે તેને જ નૈસર્ગિક (સ્વાભાવિક) શ્રદ્ધા કહે છે

શ કા—પહેલાં કહ્યું હતું કે—'મિધ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉપશમ આવિથી શ્રદ્ધા
ઉત્પન્ન થાય છે' અને પછી કહ્યો છે કે—'નિસર્ગ અથવા અધિગમથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન
થાય છે, એ કથન પરસ્પર અસંગત છે

સ્થિતપદાર્થનિર્ણયો જાયતે સોઽધિગમ, તસ્માદ્વપશમાદિદ્વારેણ તત્ત્વાર્થાભિરુચિર્જાયતે
સા-અધિગમશ્રદ્ધા ।

શ્રદ્ધાયા શમસવેગાદય પ્રાદુર્ભવન્તિ, તતથ રાજ્યાદિવિમત્ર પુત્રદારાદિક
સ્વજન સર્વં પરિણામદુ સ્વપદ વિપવત્પરિત્યજ્ય સર્વસૃગ્વસારભૂત નિત્ય ધ્રુવ શાશ્વતિક
મોક્ષમુલ્કં પ્રાપ્તુકામ પ્રવ્રજિતો ભવતિ ।

સંયમશ્રેણિપ્રાપ્તિકાલે યા પ્રવૃદ્ધપરિણામધારા વર્તતે સા સર્વથા રક્ષેત્ તુ
હાસયેદિતિ માથ । શ્રદ્ધાયા પરમદુર્લભત્વાદ્, જ્ઞાનચારિત્રકારણતયા મોક્ષસ્વાદિ-

અથવા ચીત્રાગ દ્વારા નિરૂપિત આગમ કે અર્થ કા વિચાર કરને સે પદાર્થો કા યથાર્થ
નિર્ણય હોતા હૈ । ડસ નિર્ણય કો અધિગમ કહતે હૈ । ડસ અધિગમ સે મિથ્યાત્વ
મોહનીય કા ક્ષય, ઉપશમ આદિ હોને પર તત્ત્વાર્થ કો જો રુચિ હોતી હૈ, વહ અધિગમ-
શ્રદ્ધા હૈ ।

શ્રદ્ધા સે શમ, સવેગ આદિ ઉત્પન્ન હોતે હૈ, અત ઇય “રાજ્ય આદિ ચૈભવ તથા પુત્ર,
પત્ની આદિ સમસ્ત આત્મીયજન અન્ત મેં દુ સ્વચાયક હૈ” ઇસા જ્ઞાન કર, ઓર વિપ કે સમાન
ડન કા પરિયાગ કર કે સબ સુત્રો મેં ઉત્તમ, નિત્ય, ધ્રુવ, શાશ્વતિક મોક્ષ-સુત્ર કી ઇચ્છાવાલા
વહ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ દીક્ષિત હો જાતા હૈ ।

તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-સયમપ્રાપ્તિ કે સમય પરિણામો કી જો થકી હુડ ધારા થી
ડસ કી સબ પ્રકાર સે રક્ષા કરના ચાહિય, ડસે ઘટને નહીં ડેના ચાહિય । શ્રદ્ધા પરમ
દુર્લભ હૈ, ઓર જ્ઞાન ઇવ ચારિત્ર કા કારણ હોને સે મોક્ષ કા આશ કારણ હૈ, અત ઇય

વીતશગદ્વાગ નિરૂપિત આગમના અર્થનો વિચાર કરવાથી પદાર્થોનો યથાર્થ નિર્ણય
થાય છે તે નિર્ણયને અધિગમ કહે છે તે અધિગમથી મિથ્યાત્વમોહનાયનો ક્ષય-ઉપશમ
આદિ થયા પછી તત્ત્વાર્થની જે રૂચિ થાય છે, તે અધિગમશ્રદ્ધા છે

શ્રદ્ધાથી શમ, સવેગ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે એટલા માટે “શમ્ય આદિ
ચૈભવ તથા પુત્ર, પત્ની વગેરે સમસ્ત આત્મીયજન અતમા દુ પદચાયક છે” એ પ્રમાણે
જાણીને વિપની સમાન તેનો ત્યાગ કરીને સર્વસુખોમા ઉત્તમ, નિત્ય, ધ્રુવ, શાશ્વતિક
મોક્ષ સુખની ઇચ્છાવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ દીક્ષિત થઈ જાય છે

તાત્પર્ય એ છે કે-અધમની પ્રાપ્તિના સમયે પરિણામોની જે વધતી જતી ધારા
હતી તેનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેને ઘટવા દેવી જોઈએ નહિ શ્રદ્ધા પરમ
દુર્લભ છે અને જ્ઞાન, એવી શક્તિ ચારિત્રનું કારણ હોવાથી મોક્ષનું સુખ કારણ છે એટલા માટે

વિવિધોપસર્ગે: સવિઘ્ના કષ્ટતરસાધ્યા ચ પ્રાયશો ભવતિ, તદ્વદ્ ગ્રન્થિમેદો મન' સોમાદિવિવિધોપસર્ગે, પરમવીર્યાવિષ્કારપૂર્વકકષ્ટતરસાધ્યત્વેન ચ સત્ત્વિગ્નોઽતિદુષ્કરમ્, તસ્માત્ કેવલ યયામવૃત્તિકરણેન ગ્રન્થિમેદો ન ભવિતુમર્હતિ, અતઃ એવા પૂર્વકરણમાવશ્યકમિતિ । ઇત્ય ચાપૂર્વકરણેન ગ્રન્થિમેદ વિધાયાઽનિવૃત્તિ-કરણેન શ્રદ્ધા લભ્યતે ।

॥ અધિગમશ્રદ્ધા—

યેન પ્રકારેણ નિસર્ગત શ્રદ્ધા જાયતે સ કથિતઃ, અધુના-અધિગમશ્રદ્ધા વ્યાખ્યાયતે-અધિ=અધિકૃત્ય તીર્થક્ષરાદ્યપદેશ નિમિત્તીકૃત્ય ગમ=જ્ઞાન યદ્ભવતિ સોઽધિગમ', વીતરાગોપદેશશ્રવણાદ્ વીતરાગપ્રાણીભાગમાર્થેપર્યાલોચનાદ્વા યયાવ-

હસી પ્રકાર ગ્રન્થિમેદ મી મન ક્ષામ આદિ અનેક ઉપસર્ગોં કે કારણ વિન્નયુક્ત હો જાતા હૈં ઓર ગ્રન્થિમેદ કે કરને મેં મહી શક્તિ કી આવશ્યકતા હોતી હૈં, અતઃ એવે અકેલે યયામવૃત્તિકરણ સે ગ્રન્થિમેદ નહીં હો સકતા, તસ કે લિપ્ અપૂર્વકરણ કો આવશ્યકતા હોતી હૈં । હસ પ્રકાર અપૂર્વકરણ-દ્વારા ગ્રન્થિમેદ કરને પર અનિવૃત્તિકરણ-દ્વારા શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કી જાતી હૈં ।

અધિગમશ્રદ્ધા—

નિસ પ્રકાર નિસર્ગ સે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન હોતી હૈં વહ પ્રકાર કહ્યા જા જુકા । અથ અધિગમશ્રદ્ધા કી વ્યાખ્યા કી જાતી હૈં-તીર્થક્ષર આદિ કે ઉપદેશ કે નિમિત્ત સે હોને વાળા જ્ઞાન અધિગમ કહેજાતા હૈં । વીતરાગ મગવાન્ કા ઉપદેશ સુનને સે

ખની બધ છે, એ પ્રમાણે અધિશેઠ પશુ મન ક્ષોભ આદિ અનેક ઉપસર્ગોના કારણે વિન્નયુક્ત થઈ બધ છે, અને તે અનિવેશના કરવામા ભારે શક્તિની આવશ્યકતા હોય છે, એટલા માટે એકલા યયામવૃત્તિકરણથી અધિશેઠ થતો નથી, તેને માટે અપૂર્વકરણની આવશ્યકતા રહે છે, એ પ્રમાણે અપૂર્વકરણ-દ્વારા અધિશેઠ કરવાથી અનિવૃત્તિકરણ-દ્વારા શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવામા આવે છે

અધિગમશ્રદ્ધા—

જે પ્રમાણે નિસર્ગથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકાર કહેવામા આવી ગયો છે હવે અધિગમશ્રદ્ધાની વ્યાખ્યા કરવામા આવે છે-તીર્થક્ષર આદિના ઉપદેશના નિમિત્તથી થવાવાળું જ્ઞાન તે અધિગમ કહેવાય છે વીતરાગ મગવાન્નો ઉપદેશ સાંભળવ

॥ ટીકા ॥

વીરા = પરીપદોપસર્ગકપાયાદિરૂપશ્ચુવિજયિનો માવવીરા' સયમાનુષ્ઠાને કીર્ય
વન્તઃ સર્વોત્કૃષ્ટા इति यावत्,

મહતી ચાસૌ ધીધિ મહાવીધિ' = સમ્યગ્જ્ઞાનાદિલક્ષણો મહામાર્ગ', મહા-
પુરુષસેવિતત્વાત્, તાં મહાવીધિમ્ પ્રણતાઃ = પ્રાપ્તા' કઠિનતરતપ સયમારાધનેન
પ્રાપ્તવન્ત इत्यर्थ, અયમેવ માર્ગો મોક્ષાવાપ્તિકરોઽશ્વેષસયમિસેવિતત્વાત્ ।
તીર્યક્રાદિમહાપુરુષા અપિ માર્ગમિમમનુશીલિતવન્ત इति વિશ્વસનીયતયા શિષ્યાણાં
થદાપૂર્વકમશ્વત્તિર્યયા સ્પાદિતિ માવ' ।

यथा राजानो विपक्षपक्षदलनाद् वीरत्वेन प्रसिद्धा भवन्ति, एवमेव

ટીકાર્થ—પરીપદ, ઉપસર્ગ, કપાય આદિરૂપ શત્રુઓ કો ક્રોધનેવાળે, સયમ કે
આચરણ મેં પરાક્રમ કરનેવાળે સર્વોત્કૃષ્ટ માવવીર યહૌ 'વીર' શબ્દ સે પ્રહ્ણ કિયે ગયે હૈં ।

સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ મોક્ષ કા મહામાર્ગ 'મહાવીધિ' કહલાતા હૈ, ક્યોં કિ મહાપુરુષોને
તસ કા સેવન કિયા હૈ । માવવીર ઇસ મહામાર્ગ કો પ્રાપ્ત હુએ હૈં । અત્યન્ત કઠોર તપ
ઔર સયમ કા આરાધન કરના હી ઇસ માર્ગ કો પ્રાપ્ત કરના હૈ । યહી માર્ગ મોક્ષ કી પ્રાપ્તિ
કરને વાલા હૈ, ક્યોં કિ સમસ્ત મુનિયાનિ ઇસી કા સેવન કિયા હૈ । તીર્યક્ર આદિ મહાપુરુષોને
મી ઇસી માર્ગ કા આશ્રય લિયા હૈ, અત ઇવ વિશ્વસનીય સમક્ષ કર શિષ્યગણ કી મી ઇસી
મેં પ્રવૃત્તિ હોની ચાહિએ ।

‘વીર’ પદ સે યહ પ્રકટ કિયા ગયા હૈ કિ—જૈસે રાજા ઓગ અપને શત્રુઓ કા

ટીકાર્થ—પરીપદ, ઉપસર્ગ, કપાય વગેરે શત્રુઓને છતવાવાળા, સયમના
આચરણમાં પરાક્રમ કરવાવાળા સર્વોત્કૃષ્ટ માવવીર આદિ 'વીર' શબ્દ વડે બ્રહ્મ
કરવામાં આવ્યા છે

સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ મોક્ષનો માર્ગ તે "મહાવીધિ" કહેવાય છે, કારણ કે મહા
પુરુષોએ તેનું સેવન કર્યું છે માવવીર આ મહામાર્ગને પ્રાપ્ત થયા છે અત્યન્ત કઠોર
તપ અને સયમનું આરાધન કરવું એ જ આ માર્ગને પ્રાપ્ત કરવો તે છે આ માર્ગને
મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળો છે, કારણ કે સમસ્ત મુનિઓએ એ માર્ગને સેવન કર્યું
છે તીર્યક્ર આદિ મહાપુરુષોએ પણ આ માર્ગને આશ્રય લીધો છે, એટલા માટે આ
માર્ગને વિશ્વાસપાત્ર સમજીને શિષ્યગણની પણ આ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ

‘વીર’ પદથી એ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે કે—જેમ સજા લોક પોતાના શત્રુઓનો
મ આ-૬૬

કારણત્વાદ્ય ધદ્ધાં ન પરિત્યજેત્ । યથા—કથञ्चित્પ્રાપ્તસ્યાપિ સયમસ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વકરક્ષણે
યાવજ્જીવં સાવધાનો ભવેદિતિ સૂત્રાશયઃ ॥ સૂ. ૨ ॥

શિષ્યશ્રદ્ધાદ્ધીકરણાય ‘પરિશીલિતમાર્ગોઽનુગમ્યતે’ इति લોકરીત્યા ‘પૂર્વ-
મહાપુરુષાચરિતોઽયં માર્ગ’ इत्याસયેન કથયતિ—

યદ્વા ‘પૂર્વમહાપુરુષધીર્યઙ્કર-ગણધરાદિભિરપ્યાચરિતોઽય માર્ગઃ’ इति
પ્રદર્શનાય શિષ્યચેતસિ શ્રદ્ધાતિરેકો યથા સ્યાત્તથા સૂત્રકારઃ સ્વયમાહ—‘પળયા’
इत्याદિ ।

॥ મૂલમ્ ॥

પળયા ધીરા મહાવીરિ ॥ સૂ. ૩ ॥

॥ છાયા ॥

પ્રણતા ધીરા મહાવીરિયમ્ ॥ સૂ. ૩ ॥

શ્રદ્ધા કા ત્યાગ નહીં કરના ચાહિય, આશય યહ હૈ કિ—બંડો કઠિનાઈ સે પ્રાપ્ત હોને માટે
સયમ કી યદ્ધાપૂર્વક રક્ષા કરને મેં જીવનમર સાવધાન રહના ચાહિય ॥ સૂ. ૨ ॥

‘સહે માગ પર વછા ખાસા હૈ’ इस लोकव्यवहार के अनुसार शिष्य की
શ્રદ્ધા મજબૂત કરનેકે લિપ ‘યહ માર્ગ પૂર્વકાલીન મહાપુરુષો દ્વારા આચરિત હૈ’
इस आशयसे कहते हैं—

અથવા—‘પૂર્વકાલ કે તિર્યઙ્કર ગણધર આદિને મી इसी मार्ग का अवलम्बन
કિયા હૈ’ યહ વત્તાતે હુપ શિષ્ય કે ચિત્ત કી શ્રદ્ધા વધાને કે લિપ કહતે હૈ—
‘પળયા’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—ધીર પુરુષ મહામાર્ગ કો પ્રાપ્ત હુપ ॥ સૂ. ૩ ॥

શ્રદ્ધાને ત્યાગ કરવો બેઠાં બેઠાં નહિ; આશય છે કે—મહાન કઠિનાઈથી પ્રાપ્ત
અવાવાળા સયમની શ્રદ્ધાપૂર્વક રક્ષા કરવામાં ઇવનના છેલ્લા રક્ષણ સુધી સાવધાન
રહેવું બેઠાં બેઠાં (સૂ. ૨)

“આલતા માર્ગ પર ચલાવાય છે” આ લોકવ્યવહાર પ્રમાણે શિષ્યની શ્રદ્ધા
મજબૂત કરવા માટે—‘આ માર્ગ’ પૂર્વકાલીન મહાપુરુષોએ આચરણ કરેલ છે’ આ
આશયથી કહે છે—

અથવા પૂર્વ કાલના ધીર કર જલ્પર આદિ સૌએ આ માર્ગનું અવલમ્બન
(આશ્રય) કર્યું છે બતાવવા માટે શિષ્યના ચિત્તની શ્રદ્ધાને વધારવા માટે કહે છે—
‘પળયા’ इत्यादि.

મૂલાર્થ—ધીર પુરુષ મહામાર્ગને પ્રાપ્ત થયા—(ધીર પુરુષે મહામાર્ગને
પ્રાપ્ત કર્યો) (સૂ. ૩)

॥ ટીકા ॥

વીરા'—પરીપદોપસર્ગકપાયાદિરૂપશ્ચવિજયિનો ભાવવીરા' સયમાનુષ્ઠાને કીર્યં
વન્ત' સર્વોત્કૃષ્ટા ઇતિ યાવત્,

મહતી ચામૌ ધીયિ મહાવીયિઃ=સમ્યગ્જ્ઞાનાદિલક્ષણો મહામાર્ગઃ, મહા
પુરુષસેવિતત્વાત્, તાં મહાવીયિમ્ પ્રણતા=પ્રાપ્તા કઠિનતરતપ સયમારાધનેન
પ્રાપ્તવન્ત ઇત્યર્થ, અયમેવ માર્ગો મોક્ષાવાપ્તિકરોઽશ્વેપસયમિસેવિતત્વાત્ ।
તીર્થંકુરાદિમહાપુરુષા અપિ માર્ગમિમમનુશીલિતવન્ત ઇતિ વિશ્વસનીયતયા શિષ્યાણાં
શ્રદ્ધાપૂર્વકમશ્વત્તિર્યયા સ્યાદિતિ માવ' ।

યથા રાજાનો વિપક્ષપક્ષદલનાદ્ વીરત્વેન પ્રસિદ્ધા મવન્તિ, એવમેવ

ટીકાર્થ—પરીપદ, ઉપસર્ગ, કપાય આદિરૂપ શત્રુઓ કો જીતનેવાળે, સયમ કે
આચરણ મેં પરાક્રમ કરનેવાળે સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવવીર યહી 'વીર' શબ્દ સે પ્રહણ કિયે ગયે હૈં ।

સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ મોક્ષ કા મહામાર્ગ 'મહાવીયિ' કહ્લાતા હૈ, ક્યોં કિ મહાપુરુષોને
ઉસ કા સેવન કિયા હૈ । માયવીર ઇસ મહામાર્ગ કો પ્રાપ્ત હુપ હૈં । અત્યન્ત કઠોર તપ
ઔર સયમ કા આરાધન કરના હી ઇસ માર્ગ કો પ્રાપ્ત કરના હૈ । યહી માર્ગ મોક્ષ કી પ્રાપ્તિ
કરને ઘાણા હૈ, ક્યોં કિ સમસ્ત મુનિયનિ ઇસી કા સેવન કિયા હૈ । તીર્થંકર આદિ મહાપુરુષોને
મી ઇસી માર્ગ કા આશ્રય લિયા હૈ, અત એવ વિશ્વસનીય સમક્ષ કર શિષ્યગણ કી મી ઇસી
મેં પ્રવૃત્તિ હોની ચાહિય ।

'વીર' પદ સે યહ પ્રકટ કિયા ગયા હૈ કિ—જૈસે રાજા હોગ અપને શત્રુઓ કા

ટીકાર્થ—પરીપદ, ઉપસર્ગ કપાય વગેરે શત્રુઓને હાલવાવાળા, સયમના
આચરણમાં પરાક્રમ કરવાવાળા સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવવીર આદિ 'વીર' શબ્દ વડે શ્રદ્ધા
કરવામાં આવ્યા છે

સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ મોક્ષનો માર્ગ તે "મહાવીયિ" કહેવાય છે, કારણ કે મહા
પુરુષોએ તેનું સેવન કર્યું છે ભાવવીર આ મહામાર્ગને પ્રાપ્ત થયા છે અત્યન્ત કઠોર
તપ અને સયમનું આરાધન કરવું એ જ આ માર્ગને પ્રાપ્ત કરવો તે છે આ માર્ગને
મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળો છે, કારણ કે સમસ્ત મુનિઓએ એ માર્ગનો સેવન કર્યું
છે તીર્થંકર આદિ મહાપુરુષોએ પણ આ માર્ગનો આશ્રય લીધો છે, એટલા માટે આ
માર્ગને વિશ્વાસપાત્ર સમજીને શિષ્યગણની પણ આ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ

'વીર' પદથી એ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે કે—જેમ રાજા હોય પોતાના શત્રુઓને
મ આ-૬૩

इच्छन्ति, जीविउ न मरिज्जिउ' इति वचनात् । तमपकायलोकं समनुपालयेदिति सम्बन्धः । सयमी सर्वप्राणिगणपरिपालक एव सन् नान्यस्मै भयमुत्पादयति, 'मिची मे सव्यभूण्णु' इति वचनेन तस्य सर्वैः सह मैत्रीसद्भावात्, अतोऽसौ सयमी न तेभ्यो भयं जनयति, कस्यैचिदपि भय केनापि नोत्पादयति, प्रत्युत सर्वप्राणिगणं परिरक्षतीति भावः ।

यद्यपि छत्रस्थैः प्राणिभिः सर्वद्रव्यपर्यायज्ञानामावाद्युद्दिष्टस्कारराहित्येनाष्ठा यजीवस्याप्यसक्तचेतनया च 'आपो जीवाः सन्ती'-त्यपरोक्षत्वेन कदाचिदपि ज्ञातुं न शक्यते, तथापि सकलतीर्थोद्धारधुरीण-तीर्थङ्कर-वचनप्रामाण्यादवश्य

भागम में कहा है—'सभी जीव जीवित रहना चाहते हैं मरना नहीं चाहते ।' उस अपकायलोक का पालन करे अर्थात् रक्षण करे । सयमी पुरुष समस्त प्राणियों का रक्षक होता है । वह किसी भी प्राणी को भय उत्पन्न नहीं करता । " मेरा सब प्राणियों पर मैत्रीभाव है " इस वचन के अनुसार उस की प्राणिमात्र पर मित्रता की भावना होती है । इस कारण सयमी उन्हें भय उत्पन्न नहीं करता, किसी को भी किसी द्वारा भय उत्पन्न नहीं कराता, बल्कि वह सब प्राणियों की रक्षा करता है ।

यद्यपि छत्रस्थ जीवों को समस्त द्रव्यों का ज्ञान नहीं होता इस कारण, तथा बुद्धि, सत्कार से रहित होने के कारण अपकाय के जीवों में अत्यक्त चेतना होने से, तथा 'बहु जीव है' यह बात प्रत्यक्ष न होने से कभी इन्द्रियों द्वारा जानी नहीं जा सकती, फिर भी सम्पूर्ण तीर्थ का उद्धार करने में समर्थ तीर्थङ्कर के वचनों को प्रमाण

આમમમા પણ કહ્યું છે કે—“સવ જીવ જીવતા રહેવાની ઇચ્છા કરે છે, મરવાની ઇચ્છા કરતા નથી.” તે અપકાયલોકનું પાલન કરે અર્થાત રક્ષા કરે સયમી પુરુષ સમસ્ત પ્રાણીઓના રક્ષક થાય છે તે કોઈ પણ પ્રાણીને ભય ઉત્પન્ન કરતા નથી. ‘સર્વ’ પ્રાણીઓ પર માથે મૈત્રીભાવ છે’ આ વચન પ્રમાણે તેની સર્વ પ્રાણીમાત્ર પર મિત્રતાની ભાવના હોય છે, તે કારણથી સયમી તે જીવોને ભય ઉત્પન્ન કરતા નથી, કોઈને પણ કોઈથી ભય ઉત્પન્ન કરાવતા નથી, પરંતુ તે સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા કરે છે

એ કે છત્રસ્થ જીવોને સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોનું જ્ઞાન નથી; તે કારણથી તથા બુદ્ધિ, સત્કારથી રહિત હોવાથી અપકાયના જીવોમાં અવ્યક્ત ચેતના હોવાથી, તથા ‘જલ જીવ છે’ એ વાત પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી ઇન્દ્રિયોદ્ધાર કોઈ વખત અણુવામાં જાણતી નથી તે પણ સપૂર્ણ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવામાં સમય તીર્થકરના વચનોને પ્રમાણ

વિશ્વાસો વિધેય' । અવધ્યાદિપ્રત્યક્ષજ્ઞાનિનોડપિ પૂર્વે ભગવદાજ્ઞાયાં શ્રદ્ધાવન્ત સન્ત
 एवाऽप्कायजीवान् विज्ञाय प्रत्यक्षज्ञानिन' संजाता', अत' सयमिभिरवश्यमप्कायादि-
 जीवरक्षायां सावधानैर्भवेत्तव्यमिति परमार्थः ॥ सू० ४ ॥

અપ્કાયલોકં ભગવદાજ્ઞયા વિજ્ઞાય સયમિના યત્ કર્તવ્ય, તત્ કયયતિ-‘ સે
 વેમિ ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

સે વેમિ-એવ સય લોગ અન્માઈક્ષ્વજ્ઞા, એવ અત્તાણં અન્માઈક્ષ્વજ્ઞા,
 જે લોય અન્માઈક્ષ્વહ સે અત્તાણ અન્માઈક્ષ્વહ, જે અત્તાણં અન્માઈક્ષ્વહ, સે લોય
 અન્માઈક્ષ્વહ ॥ સૂ૦ ૫ ॥

છાયા—

સ ધ્રવીમિ નૈવ સ્વયં લોકમમ્યાख्याત્, નૈવાત્માનનમમ્યાख्याત્, યો લોક
 મમ્યાख्याતિ, સ આત્માનમમ્યાख्याતિ, ય આત્માનમમ્યાख्याતિ, સ લોકમમ્યા-
 ख्याति ॥ सू० ५ ॥

માનકર અવશ્ય વિશ્વાસ કરના યાદિયે । અવધિજ્ઞાની આદિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાની મી પહેલે ભગવાન્
 કી આજ્ઞા પર શ્રદ્ધા રક્ષતે હુય અપ્કાય કે બીજો કો જ્ઞાન કર પ્રત્યક્ષજ્ઞાની હુય, અત સયમી
 બનો કો અપ્કાય આદિ કે બીજો કી રક્ષા મેં સાવધાન હોના યાદિયે ॥ સૂ. ૪ ॥

ભગવાન્ કી આજ્ઞા સે અપ્કાયલોક કો જ્ઞાન કર સયમી કો જો કરના યાદિયે વહ
 પ્રગટ કરતે હૈ—‘ સે વેમિ ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—વહ મેં કહતા હૈ—સ્વય અપ્કાયલોક કા અપલાપ ન કરે,
 આત્મા કા અપલાપ ન કરે, જો લોક કા અપલાપ કરતા હૈ વહ આત્મા કા અપલાપ કરતા હૈ,
 જો જો આત્મા કા અપલાપ કરતા હૈ વહ લોક કા અપલાપ કરતા હૈ ॥ સૂ. ૫ ॥

માત્રીને અવશ્ય વિશ્વાસ કરવો જોઈએ. અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની પણ પ્રથમ ભગવાનની
 આજ્ઞા પર શ્રદ્ધા રાખીને અપ્કાયના જીવોને બાંધી કરીને પ્રત્યક્ષજ્ઞાની થયા, જો માટે
 સયમી પુરુષોએ અપ્કાય આદિના જીવોની રક્ષામા સાવધાન રહેવું જોઈએ (સૂ. ૪)

ભગવાનની આજ્ઞાથી અપ્કાયલોકને બાંધીને સયમીનું જે કર્તવ્ય છે તે પ્રગટ
 કરે છે—‘ સે વેમિ ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—તે હું કહું છું—પોતે અપ્કાય લોકને અપલાપ-રક્ષા છતાં નથી
 રહેવું તે) ન કરે. આત્માને અપલાપ કરે નહિ જે લોકને અપલાપ કરે છે તે આત્માને
 અપલાપ કરે છે અને જે આત્માને અપલાપ કરે છે તે લોકને અપલાપ કરે છે (સૂ. ૫)

इच्छन्ति, जीविउ न मरिज्जिउ ' इति वचनात् । तमपक्कायलोकं समनुपात्तयेदिति सम्बन्धः । सयमी सर्वप्राणिगणपरिपालक एव सन् नान्यस्मै भयमुत्पादयति, 'मिची मे सव्वभूएस्सु' इति वचनेन तस्य सर्वं सह मैत्रीसद्भावात्, अतोऽसौ सयमी न तेभ्यो भयं जनयति, कस्मैचिदपि भयं केनापि नोत्पादयति, प्रत्युत सर्वप्राणिगणं परिरक्षतीति भावः ।

यद्यपि छत्रस्थैः प्राणिभिः सर्वद्रव्यपर्यायज्ञानाभावाद्बुद्धिसंस्कारराहित्येनाप्याजीवस्याव्यक्तचेतनया च 'आपो जीवाः सन्ती'—त्यपरोक्षत्वेन कदाचिदपि ज्ञातुं न शक्यते, तथापि सकलतीर्थोद्धारधुरीण—तीर्थङ्कर—वचनप्रामाण्यादवश्य

आगम में कहा है—'समी जीव जीवित रहना चाहते हैं मरना नहीं चाहते ।' उस अपक्कायलोक का पालन करे अर्थात् रक्षण करे । सममी पुरुष समस्त प्राणियों का रक्षक होता है । वह किसी भी प्राणी को भय उत्पन्न नहीं करता । " मेरा सब प्राणियों पर मैत्रीभाव है " इस वचन के अनुसार उस की प्राणीमात्र पर मित्रता की भावना होती है । इस कारण सममी उन्हें भय उत्पन्न नहीं करता, किसी को भी किसी द्वारा भय उत्पन्न नहीं करता, बल्कि वह सब प्राणियों की रक्षा करता है ।

यद्यपि छत्रस्थ जीवों को समस्त द्रव्यों का ज्ञान नहीं होता इस कारण, तथा बुद्धि, संस्कार से रहित होने के कारण अपक्काय के जीवों में अन्यक्त चेतना होने से, तथा 'एक जीव है' यह बात प्रत्यक्ष न होने से कभी इन्द्रियों द्वारा जानी नहीं जा सकती, फिर भी सम्पूर्ण तीर्थ का उद्धार करने में समर्थ तीर्थङ्कर के वचनों को प्रमाण

આગમમાં પણ કહ્યું છે કે—“સવ જીવ જીવતા રહેવાની ઇચ્છા કરે છે, મરવાની ઇચ્છા કરતા નથી.” તે અપ્કાયલોકનું પાલન કરે અર્થાત્ રક્ષા કરે સયમી પુરુષ સમસ્ત પ્રાણીઓના રક્ષક થાય છે તે કોઈ પણ પ્રાણીને ભય ઉત્પન્ન કરતા નથી. ‘સર્વ પ્રાણીઓ પર મારો મૈત્રીભાવ છે’ આ વચન પ્રમાણે તેની સર્વ પ્રાણીમાત્ર પર મિત્રતાની ભાવના હોય છે, તે કારણથી સયમી તે જીવોને ભય ઉત્પન્ન કરતા નથી, કોઈને પણ કોઈથી ભય ઉત્પન્ન કરાવતા નથી, પરંતુ તે સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા કરે છે

જો કે છત્રસ્થ જીવોને સમસ્ત દ્રવ્યો અને પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી, તે કારણથી તથા બુદ્ધિ, સંસ્કારથી રહિત હોવાથી અપ્કાયના જીવોમાં અવ્યક્ત ચેતના હોવાથી, તથા 'એક જીવ છે' એ વાત પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી ઇન્દ્રિયોદ્ધાર કોઈ વખત અણુવામાં આવતી નથી તો પણ સર્વ તીર્થોનો ઉદ્ધાર કરવામાં સમય તીર્થ કરના વચનોને પ્રમાણ

અનુમાનાગમામ્યા જીરલક્ષણવલાપસમ્ય ધાદ્યાપાં જીવત્વનિરૂપણાત્ ।

યત્પ્રકાયલોકસ્યામ્યામ્યાન કુર્યાત્, તર્થાત્મનોઽપિ શરીરાધિષ્ઠાતુરમ્યામ્યાન તેન કર્તવ્ય સ્યાત્, ન ચ તત્ સમવતીત્યત આદ-નૈવમાત્માનમમ્યામ્યાદિતિ । આત્મા ઠિ શરીરાધિષ્ઠાતા પ્રત્યક્ષભૂતશ્રેતનાવાનિતિ નાપદ્ધોતુ શ્રવ્ય, તરમાદાત્મા નાસ્તી-ત્યેવમાત્માન નાપલપેદિત્યર્થઃ ।

ય* સ્વલુ મન્દગ્રી* લોકમ્=અપ્કાયલોકમ્ અમ્યામ્યાતિ=અપલપતિ, સ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણૈર્નિરૂપિતમાત્માનમમ્યામ્યાતિ । યશ્ચાત્માનમમ્યામ્યાતિ-‘આત્મા નાસ્તી’તિ યદ્વા-‘અહ નારમી’તિ, સ મહામૂઢઃ લોકમ્=અપ્કાયલોક

સમાધાન-પ્રેસા મત કહો । અનુમાન ઔર આગમપ્રમાણ સે તથા જીવ કે લક્ષણો કે સંવધ સે જલ કો જીવ નિરૂપણ કિયા ગયા હૈ ।

યદિ અપ્કાય લોક કા અમ્યામ્યાન ક્રિયા જાય તો શરીર કે અધિષ્ઠાતા આત્મા કા મી અમ્યામ્યાન કરના હોના મગર વહ સમવ નહીં હૈ, યહી યાત કહતે હૈ-આત્મા કા અમ્યામ્યાન ન કરે । આત્મા શરીર કા અધિષ્ઠાતા હૈ ઔર પ્રત્યક્ષ ચેતના વાલા હૈ, અત્ત ઉસ કા અપલાપ નહીં કિયા જા સફતા । અત્ત ઇવ ‘આત્મા નહીં હૈ’ ઇસ પ્રકાર આત્મા કા અપલાપ ન કરે ।

જો મન્દબુદ્ધિ અપ્કાયલોક કા નિપેધ કરતા હૈ વહ પ્રત્યક્ષ જાદિ પ્રમાણો સે સિદ્ધ આત્મા કા અપલાપ કરતા હૈ । ઔર જો ‘આત્મા નહીં હૈ, અથવા ‘મેં નહીં હૈ’ ઇસ તરહ આત્મા કા અપલાપ કરતા હૈ વહ મહામૂઢ મનુષ્ય અપને અજ્ઞાન કે વલ સે

સમાધાન-આ પ્રમાણે કહેા નહિ, અનુમાન અને આગમ પ્રમાણથી તથા છવના લક્ષણોના સળધથી જલનું છવપણું નિરૂપણ કયું છે એ અપ્કાય-લોકનું અમ્યામ્યાન કરવામાં આવે તો શરીરના અધિષ્ઠાતા આત્માનું પણ અમ્યામ્યાન કરવું પડશે પરન્તુ તે સમવ નથી એ વાત કહે છે—

આત્માનું અમ્યામ્યાન કરશે નહિ આત્મા શરીરના અધિષ્ઠાતા છે, અને પ્રત્યક્ષ ચેતનાવાળા છે તેથી તેને અપલાપ કરી શકાશે નહિ. એટલા માટે ‘આત્મા નથી’ એ પ્રમાણે અપલાપ કરશે નહિ

જે મહ બુદ્ધિવાળા અપ્કાયલોકનો નિપેધ કરે છે, તે પ્રત્યક્ષ આદિ-પ્રમાણોથી સિદ્ધ-આત્માનો અપલાપ કરે છે, અને જે “આત્મા નથી” અથવા “હું નથી” એ પ્રમાણે આત્માનો અપલાપ કરે છે તે મહામૂઢ મનુષ્ય પોતાના અજ્ઞાનના બળથી

ટીકા—

સોજ્ઞ=મગવદ્વચનેન જ્ઞાતાપ્રકાયસ્વરૂપ, ધ્રુવીમિ=યથા મગવત. સકાશાન્મયા શ્રુત તથા કથયામીત્યર્થ । લોકમ્=અપ્રકાયલોક, નૈવ સ્વયમ્ અમ્યાખ્યાત્=‘આપો જીવા ન સન્તી’-ત્યેવ નાપલપેદિત્યર્થ । અમ્યાખ્યાન નામાસદમિયોગ, યથા કથિદચૌરમુદિશ્ય વદતિ-ચોરોડ્યમિતિ । અત્ર તુ-‘ઘૃતતૈલાદિવજ્જીવાનામુપકરણમાત્ર જલં, ન તુ તદ્ જીવો મવિતુમર્હતિ, જીવોપકરણત્વાત્’ એતત્કથનમેવાસદમિયોગ, યતો હિ તુરગાદીનાં જીવાનામપિ જીવોપકરણત્વેન દૃષ્ટત્વાદુક્તરીત્યા જલસ્ય જીવ સ્વ નાપલપિતુ શક્યતે ।

નન્વજીવાનામપાં જીવત્વારોપણમેવામ્યાખ્યાનં કુતો ન મવતિ ? મૈવમ્,

ટીકાર્થ—મગવાનું કે વચનોં કે અનુસાર અપ્રકાય કા સ્વરૂપ જાનને વાલા મૈં કહતા હું, અર્થાત્ મૈને મગવાનું કે સમોપ જૈસા આના હૈ વૈસા હી કહતા હું—સ્વયં અપ્રકાયરૂપ લોક કા અપલાપ ન કરે અર્થાત્ પેસા ન કહે કિ—‘જલ જીવ નહીં હૈ’ ।

અસત્ આરોપ કો અમ્યાખ્યાન કહતે હૈ, જૈસે અચૌર કો ચૌર કહના । યહાં “ ધી તેલ આદિ કે સમાન જલ, જીવોં કા ઉપકરણમાત્ર હી હો સકતા હૈ, વદ સ્વયં જીવ નહીં હૈ, ક્યોંકિ જીવ કા ઉપકરણ હૈ” । હસ પ્રકાર કા કથન હી અસત્-અભિયોગ હૈ । ક્યોં કિ ઘોઠા વગેરેહ જીવ ધી જીવોપકરણ કે રૂપ મૈં દેસે આતે હૈ અત જલ કે જીવપન કા અપલવ નહીં ક્રિયા આ સકતા ।

છુકા—અજીવ જલ મૈં જીવત્વ કા આરોપ કરના હી અમ્યાખ્યાન ક્યોં ન સમજા જાય ?

ટીકાર્થ—મગવાનના વચનો પ્રમાણે અપ્રકાયનું સ્વરૂપ બાણવાવાળો હું કહું છું, અર્થાત્ મે મગવાનની પાસેથી જેવું સાંભળ્યું છે તેવું જ કહું છું—પોતે અપ્રકાય રૂપ હોઈને અપલાપ કરે નહિ અર્થાત્ જેવું કહે નહિ કે:-‘જલ જીવ નથી.’ અસત્ આરોપને અમ્યાખ્યાન કહે છે, જેમકે અચોરને ચોર કહેવો. આહિ ‘ ધી તેલ આદિ પ્રમાણે જલ એ જીવોનું ઉપકરણમાત્રજ હોઈ શકે છે, તે સ્વયં જીવ નથી, કારણ કે-” તે જીવનું ઉપકરણ છે, આ પ્રકારનું કહેવુંજ-અસત્ (મિથ્યા) અભિયોગ છે, કારણકે ઘોઠા વગેરે જીવ પણ જીવોપકરણના રૂપમાં જોવામાં આવે છે તેથી જીવનું જીવપણું અપલાપ કરી શકાય નહિ.

શકા—અજીવ પાણીમાં જીવપણાને આરોપ કરવો તેજ અમ્યાખ્યાન શા માટે નહિ સમજાય ?

ચિત્ત્વરુવેદિ સત્યેદિ ઉદયકર્મસમારમ્મેણ ઉદયસત્ય સમારમમાણા અળ્ળે અળ્ળેગરુવે
પાળે વિદિસતિ ॥ સુ. ૬ ॥

છાયા—

લજ્જમાના' પૃથક્ પદ્ય, અનગારાઃ સ્મ ઇતિ એકે પ્રવદમાનાઃ યદિમ ચિત્ત્વ-
રુવે. શ્લૈઃ ઉદયકર્મસમારમ્મેણ, ઉદયકશ્ચ સમારમમાણા અન્યાન્ અનેકરૂપામ્ પ્રાણાન્
વિદિસન્તિ ॥ સુ. ૬ ॥

ટીકા—

એકે=અન્યે લજ્જમાનાઃ=અપ્કાયસ્યારમ્મે પરમકરુણયા દ્રવિતહૃદયતયા
સંકોચમાપદમાના, પૃથક્=વિભિન્ના, કેચિત્તુ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનિનોઽવધિમનઃપર્યયકેવ-
લિનઃ, કેચિત્તુ પરોક્ષજ્ઞાનિનો માવિતાત્માનોઽનગારા' સન્તિ, ઇતિ પદ્ય. ૧. ૬
સૂક્ષ્મવાદરાપ્કાયારમ્મકરણે મીતાસ્રસ્તા ઉદ્દિગ્નાસ્ત્રિકરણત્રિયોગૌરપ્કાયારમ્મપરિ-
સ્યાગિનો વિધન્તે તાનવલોકયેત્પર્યઃ ।

અપ્કાય કા આરમ્મ કરતે હૈં વે અપ્કાય કે શક્તિ કા આરમ કરને વાલે અનેક પ્રાણિયો કે
પ્રાણો કા હનન કરતે હૈં ॥ સુ. ૬ ॥

ટીકાર્થ—તીવ્રકરુણા સે દ્રવિત હૃદયવાલે કોઈ-કોઈ (અનગાર) અપ્કાય કે આરમ
મેં સંકોચ કરતે હૈં-અપ્કાય કા આરમ નહીં કરતે વે વિભિન્ન હૈં-કોઈ અવધિજ્ઞાની કોઈ
મન પર્યયજ્ઞાની ઔર કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની માવિતાત્મા અનગાર હૈં, ઉન્હે દેસ્તો । યે સૂક્ષ્મ વાદર
અપ્કાય કા આરમ કરને મેં મોત્ત હૈં, પ્રત્ત હૈં, ઉદ્દિગ્ન હૈં, ઔર ત્રીન કારણ ત્રીન યોગ સે
અપ્કાય કે આરમ કે ત્યાગી હૈં, ઉન્હે દેસ્તો ।

અપ્કાયનો આરમ કરે છે; તે અપ્કાયના શક્તિનો આરમ કરવાવાળા અનેક પ્રાણી
ઓના પ્રાણોનો નાશ કરે છે (સુ. ૫)

ટીકાર્થ—ત્રીન કષ્ટકારી દ્રવિત હૃદયવાળા કોઈ-કોઈ અણુગાર આરમમાં
સંકોચ કરે છે—અપ્કાયનો આરમ કરતા નથી તે જુદા છે કોઈ અવધિજ્ઞાની, કોઈ
મન:પર્યયજ્ઞાની અને કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની માવિતાત્મા અણુગાર છે, તેને જુઓ—તે
સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય અપ્કાયનો આરમ કરવામાં ભય પામેલા છે, ત્રસિત છે, ઉદ્દિગ્ન
છે, અને ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી અપ્કાયના આરમના ત્યાગી છે તેને જુઓ
પ્ર. ૫-૬૪

સ્વાધ્યાનવલાદભ્યાસ્યાતિ । કરચરણમુત્વાધવયવસદ્ધિતશરીરાધિષ્ઠાતા મુખ્યકોપયોગા-
દિલક્ષણ* સ્વાત્માઽપિ યેનાભ્યાસ્યાતસ્તસ્યાવ્યકોપયોગાદિલક્ષણસ્યાપ્કાયસ્યાન્ના
સ્થાનં કિં નુ નામ દુષ્કરમ્ ? ॥ સૂ. ૫ ॥

અપ્કાયલોકસ્યામ્યાસ્થાને મહુદોપાપાતો ભવતીતિ પર્યાલોચ્યાનગારા અપ્
કાયં નોપમર્દયન્તિ । દષ્ટિશ્ચાક્યાદયસ્તુ નાનગારા મવિતુમર્હન્તિ, તેષામપ્કાયોપ
મર્દકત્વાદિત્યાદ—‘લજ્જમાણા’ इत्यादि ।

મૂલ્ય—

લજ્જમાણા પુઠો પાસ, અગારા મો—ચિ એને પવયમાણા જમિન

અપ્કાય કા અપલાપ કરતા હૈ । કિસ ને હાથ, પૈર, મુખ આદિ અવયવો સે યુક્ત શરીર કે
અધિષ્ઠાતા, તથા અત્યન્ત સ્પષ્ટ ઉપયોગ આદિ લક્ષણો વાલે આત્મા કા હી અપલાપ કરદિમાતો
ઉસ કે લિપ્ અસ્પષ્ટ ઉપયોગ આદિ લક્ષણો વાલે અપ્કાય કા અપલાપ કરના કુષ્ઠ મી કઠિન
નહી હૈ ॥ સૂ. ૫ ॥

અપ્કાય કા અપલાપ કરને સે મહુત સે વોપ આતે હૈ, પેસા વિચાર કર અનગાર
અપ્કાય કી વિરાધના નહીં કરતે । ઘણી ઔર શાક્ય આદિ, અનગાર નહીં હો સકતે, ક્યો કિ
વે અપ્કાય કી વિરાધના કરતે હૈ । યહ વાત હસ સૂત્ર મેં મતલજતે હૈ—‘લજ્જમાણા’
इत्यादि ।

મૂલાર્થ—અપ્કાય કી હિંસાસે સંકોચ કરને વાલો કો અભ્યા સમક્ષો, ઔર
‘હમ અનગાર હૈ’ પેસા કહને વાલો કો અભ્યા સમક્ષો । જો નાના પ્રકાર કે શક્તો સે

અધ્યાયનો અપલાપ કરે છે જેણે હાથ, પગ, મુખ આદિ અવયવોથી યુક્ત, શરી
રના અધિષ્ઠાતા, તથા અત્યન્ત સ્પષ્ટ ઉપયોગ આદિ લક્ષણોવાળા આત્માનો અપલાપ
કરી દીધો, તેને માટે અસ્પષ્ટ ઉપયોગ આદિ લક્ષણોવાળા અધ્યાયનો અપલાપ કરવો તે
કાઈ કઠિન નથી (સૂ. ૫)

અધ્યાયનો અપલાપ કરવાથી ઘણાજ દોષ આવે છે, જોવો વિચાર કરીને
અણુગાર અધ્યાયની વિરાધના કરતા નથી, હાંસી અને શાક્ય આદિ, અણુગારે થઈ
શકતા નથી, કારણ કે તેઓ અધ્યાયની વિરાધના કરે છે તે વાત આગળના સૂત્રમાં
બતાવે છે—‘લજ્જમાણા’ इत्यादि

મૂલાર્થ—અધ્યાયની હિંસાને સંકોચ કરવાવાળાને બુદ્ધિ બાણો અને “અમે
અણુગાર છીએ” એ પ્રમાણે કહેવાવાળાને પણ બુદ્ધિ બાણો જે નાના પ્રકારનાં શક્તોથી

દાહી-ચળક-વહ્ણાદિકમ્ । તદુપયશસ્ત્ર-મૃત્તિકાદિમિશ્ર જલમ્ । માવશ્લેષમ્=અપઃ
પ્રતિ મનોવાક્યાનાં દુષ્પ્રણિહિતત્ત્વમ્ । એતૈ' શસ્ત્રૈ' ઉદકકર્મસમારમ્ભેણ=ઉદયકસ્ય
કર્મસમારમ્ભઃ ઉદકકર્મસમારમ્ભઃ=ઉદકમાશ્રિત્ય જ્ઞાનાવરણીયાઘટવિધકર્મધન્ય-
નિવંધનસાવધવ્યાપારસ્તેન, શ્મમ્=અપ્કાય વિહિસન્તિ ।

અપ્કાયહિંસાયાં પ્રવૃત્તા ત્વલુ પહ્જીવનિકાયરૂપ લોક સર્વમેવ વિહિસન્તી
ત્યાહ-‘ઉદકશસ્ત્ર’-મિત્યાદિ, ઉદકશસ્ત્રમ્=ઉદકોપમર્દક શસ્ત્ર, શસ્પતે=હિંસ્યતે
અનેનેતિ શસ્ત્ર, તત્ પૂર્વોક્તમકારં દ્રવ્યમાવભેદમિન્નં સમારમમાણ=ઉદકકાર્ય પ્રતિ
વ્યાપારયન્ત, અન્યાન્=અપ્કાયમિદ્ધાન્ અનેકરૂપાન્ પૃથિવીકાયાદીન્-સ્થાવરાન્,
દ્વીન્દ્રિયાદીન્ પ્રસાંશ્ર વિહિસન્તિ ।

શસ્ત્ર હૈ । મિટ્ટી આદિ સે મિલા હુઆ જલ ઉપયકાયશસ્ત્ર હૈ । જલ કે વિષય મેં મન, ઘચન
ઔર કાયકા દૂષિત પ્રયોગ કરના માવશાસ્ત્ર હૈ । ઇન શસ્ત્રો સે જલકર્મ કા સમારંભ કર કે
અર્થાત્ જલ કે આરમ્ભદ્વારા જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકાર કે કર્મો કે વંધ કારણમૂત સાવધ
વ્યાપાર કર કે જલકાય કી હિંસા કરતે હૈ ।

જો જલકાય કી હિંસા મેં પ્રવૃત્ત હોતે હૈં ષે પદ્કાયરૂપ સમસ્ત લોક કી હિંસા કરતે
હૈં, યહ વસત્યતે હૈં-‘ઉદયસત્ય’ ઇત્યાદિ ।

ત્રિસ કે દ્વારા હિંસા કી જામ ઉસે શસ્ત્ર કહતે હૈં । શસ્ત્ર વા પ્રકાર કે હૈં-
દ્રવ્યશસ્ત્ર ઔર માવશસ્ત્ર । ત્રિસ સે અપ્કાય કી હિંસા હો વહ અપ્કાયશસ્ત્ર હૈ । અપ્કાય
શસ્ત્ર કા અપ્કાય કે વિષય મેં પ્રયોગ કરને વાળે અપ્કાય સે મિન્ન અનેક પૃથ્વીકાય આદિ
સ્થાવરો કી, તથા દ્વીન્દ્રિય આદિ પ્રસ જીવો કી હિંસા કરતે હૈં ।

હાલ, વહ્ણા, વાહ આદિ પરકાયશસ્ત્ર છે માટી આદિથી મળેલું જલ ઉપયકાયશસ્ત્ર છે
જલના વિષયમાં મન, વચન અને કાયાનો દૂષિત પ્રયોગ કરવો તે માવશસ્ત્ર છે એ
શસ્ત્રોથી જલકર્મનો સમારંભ કરીને, અર્થાત્ જલના આરમ્ભદ્વારા જ્ઞાનાવરણીય આદિ
આઠ પ્રકારના કર્મોના બંધના કારણમૂત સાવધ વ્યાપાર કરીને જલકાયની હિંસા કરે છે

જલકાયની હિંસામાં જે પ્રવૃત્ત થાય છે તે પદ્કાયરૂપ સમસ્ત લોકની હિંસા
કરે છે એ બતાવે છે-‘ઉદયસત્ય’ ઇત્યાદિ જેના દ્વારા હિંસા કરી શકાય તેને
શસ્ત્ર કહે છે શસ્ત્ર બે પ્રકારના છે-(૧) દ્રવ્યશસ્ત્ર અને (૨) માવશસ્ત્ર જેનાથી
અપ્કાયની હિંસા થાય તે અપ્કાયશસ્ત્ર છે અપ્કાયશસ્ત્રનો અપ્કાયના વિષયમાં પ્રયોગ
કરવાવાળા અપ્કાયથી ભિન્ન અનેક પૃથ્વીકાય આદિ સ્થાવરોની દ્વીન્દ્રિય વિગેરે ત્રસ
છવોની હિંસા કરે છે

एके=पुनरन्ये तु वयमनगाराः=साधवः स्मः, इति सामिमानं प्रवदमानाः
'वयमेव अप्कायजीवरक्षणपराः महाव्रतधारिणः' इति व्यर्थं प्रलपन्तो द्रव्यलिङ्गिनः
सन्ति तान् पृथक्=पृथग्भावेन पश्य ।

इमे स्वस्वनगाराभिमानिनो द्रव्यलिङ्गिनो मनागप्यनगारगुणेषु न प्रवर्तन्ते,
नापि गृहस्थकृत्य किञ्चित् परित्यजन्ति, इति दर्शयति—'यदिमम्' इत्यादि ।

यव्=यस्माद् विरूपस्त्वैः=विभिन्नस्त्वैनानाविधै, द्रव्यभावरूपैः क्लेशैः ।
तत्र द्रव्यક્ષ-स्वकाय-परकाय-तदुभयरूपम् । स्वकायशस्त्र-तडागाद्युदकस्य कृपा
द्युदकम् । कृपाद्युदकस्य तडागाद्युदकं च । परकायशस्त्र-द्राक्षा-शाक-तण्डुल-पिष्ट-

और कोई-कोई लोग 'हम साधु हैं' इस प्रकार अभिमान के साथ कहते हुए-
भयान्त 'हम ही अप्काय के रक्षक और महाव्रतधारी हैं' इस प्रकार बड़ा प्रलाप करते
हुए द्रव्यलिङ्गी हैं, उन्हें भ्रम समझो ।

अनगार होने का अभिमान करने वाले ये द्रव्यलिङ्गी, अनगार के गुणों में तनिक भी
प्रवृत्ति नहीं करते, और न गृहस्थ के किसी कार्य का त्याग करते हैं । यही बात आगे बतलाते
हैं—'जमिणः' इत्यादि ।

वे नानા પ્રકાર કે શસ્ત્રો સે બલકા આરંભ કરતે હૈં । શસ્ત્ર અનેક પ્રકાર કે હૈં,
उन में से द्रव्यशस्त्र-स्वकाय, परकाय और उभयकायरूप है । તાલાવ કા બલ, કૂપ કા
બલ પરસ્પર સ્વકાયશસ્ત્ર હૈં । इसी प्रकार कूप आदि के बल का शस्त्र-तालाव आदिका
बल है यह स्वकायशस्त्र है । તાસ, શાક, પાવલ, બાટા, વાલ, ચના, વાલ આદિ પરકાય

અને કોઈ-કોઈ લોક "અમે સાધુ છીએ" આ પ્રમાણે અભિમાન સાથે કહેતા
અર્થાત્ 'અમેજ અપકાયના રક્ષક અને મહાવ્રત ધારણ કરવાવાળા છીએ' આ
પ્રમાણે વૃથા પ્રલાપ કરતા યજ્ઞ દ્રવ્યલિંગી છે તેને બૂઠા બોલો.

અણગાર હોવાનું અભિમાન કરવાવાળા એ દ્રવ્યલિંગી સાથે અણગારના શુદ્ધોર્માં
જરાપણ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, અને ગૃહસ્થના કોઈપણ કાર્યોના ત્યાગ કરતા નથી,
તે વાત આજળ બતાવે છે—'જમિણ' ઇત્યાદિ.

તે નાના પ્રકારના શસ્ત્રોથી જલનો આરંભ કરે છે શસ્ત્રો અનેક પ્રકારના છે,
તેમાંથી દ્રવ્યશસ્ત્ર-સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાય-રૂપ છે તલાવનું પાણી,
કૂવાનું પાણી, પરસ્પર-સ્વકાયશસ્ત્ર છે. એ પ્રમાણે કૂવા વગેરેના જલનું શસ્ત્ર
તલાવ આદિનું જલ છે, તે પણ સ્વકાયશસ્ત્ર છે દ્રાક્ષ, બાવલ, લોદ,

“સમ્યક્ સ્નાત્વોચિતે કાલે, સન્નાપ્ય ચ જિનાન્ ક્રમાત્ ।
પુષ્પાહારસ્તુતિમિશ્ર, પૂજયેદિતિ તદ્વિધિઃ” ॥ ૧ ॥ (ધર્મસંગ્રહઃ)

“કુસુમસ્ત્રવ્યધૂવેદિ, દીવ્યવાસેદિ મુદરફલેદિ ।
પૂયા ઘયસલ્લિલેદિ, અદ્ભુવિદા તસ્સ કાયવ્યા” ॥ ૧ ॥

(દર્શનશુદ્ધિ. સટીકા ૧ તત્ત્વ)

છાયા—“કુસુમાધતધૂપૈ-દીપકવાસૈઃ મુન્દરફલૈઃ ।

પૂજા ઘૃતસલિલૈ, નૃપવિદા તસ્ય કર્ચવ્યા ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

“વિદિના ઉ કીરમાણા, સન્વ ધિય ફલર્વૈ ભવે ચેદ્વા ।

ઇજલોદ્યા ચિ કિં પુણ, જિણપૂયા ઉમયલોગદિયા” ॥ ૧ ॥

(પચ્ચાશક ૪ ચિવ)

છાયા—વિધિના તુ ક્રિયમાણા, સર્વા ચૈવ ફલવતી ભવેષ્વેષ્ટા ।

ઇહલૌકિકાઽપિ કિં પુન, -ર્જિનપૂજા-ઉમયલોકહિતા ॥ ૧ ॥ ઇતિ ॥

તથૈવ પૂજામતિષ્ઠાદિપુ અપ્કાયોપમર્દનરૂપે શાસ્ત્રનિષિદ્ધે સાવધકાર્યે મટૃત્યાઽપિ

દ્રવ્યલિહિનો દર્શિન શાક્યાદયશ્ચ સ્વાત્માનમનગારમેવ મન્યન્તે ।

“ઉચિત કાલ મેં સમ્યક્ પ્રકાર સે સ્નાન કર કે ઔર ક્રમ સે જિનપ્રતિમા કો
સ્નાન કરા કે પુષ્પ, આહાર ઔર સ્તુતિસે પૂજા કરે । યહ પૂજા કી વિધિ હૈ” । (ધર્મસંગ્રહ)

“વિધિપૂર્વક કી હુઈ સમસ્ત ઇસ લોકસબધી ચેષ્ટાઈ મી સફલ હોતી હૈ તો જિનેન્દ્ર
મગવાન્ કી પૂજા કા તો કહના હી કયા હૈ, અર્થાત્ વહ દોનો લોકો મેં હિતકારી હૈ” ।
(પઠ્ઠાશક ૪ ચિવ)

ઇસી પ્રકાર પૂજા પ્રતિષ્ઠા આદિ અપ્કાય કી હિંસારૂપ, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ સાવધ કાર્ય
મેં પ્રવૃત્તિ કરકે મી દ્રવ્યલિંગી દંડી શાક્ય આદિ અપને આપ કો અનગાર હી માનતે હૈ ।

“ઉચિત કાલમાં સમ્યક્પ્રકારથી સ્નાન કરીને અને ક્રમથી જિનપ્રતિમાને
સ્નાન કરાવી, પુષ્પ, આહાર અને સ્તુતિથી પૂજા કરે આ પ્રમાણે પૂજાની
વિધિ છે (ધર્મસંગ્રહ)

“વિધિપૂર્વક કરવામાં આવેલી લોકસબધી સમસ્ત ક્ષેષ્ટાચો (ક્રિયાઓ)
પણ સફલ થાય છે, તો જિનેન્દ્ર મગવાનની પૂજાનું તો કહેવું જ શું ? આ તો
બન્ને લોકમાં હિતકારી છે ॥ ૧ ॥” (પચ્ચાશક-૪-ચિવ)

એ પ્રમાણે પૂજા પ્રતિષ્ઠા આદિ અપ્કાયની હિંસારૂપ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ સાવધ કાર્યમાં
પ્રવૃત્તિ કરીને પણ દ્રવ્યલિંગી દંડી, શાક્ય આદિ પોત-પોતાને અંબુજારજ
માને છે

જગતિ ત્વલ્લ બહવો દ્રવ્યલિપ્તિનો વિધન્તે, યથા—‘વયં પચ્ચમહાત્મતઃ સર્વારમ્મપરિત્યાગિનઃ પટ્કાયરક્ષકા અનગારાઃ સ્મઃ’ इति वदन्तो दण्डिशश्चादयः सन्ति । तत्र केचिद्देहशुद्धये बह्वदकस्नानादिनो भवन्ति । केचित्स्वनिवासार्थं गृहादि निर्माणकरणे मृत्तिकापाषाणचूर्णादिषु निक्षेपणेनाप्कायमुपमर्दयन्ति । केचित् स्त्रોदर पूर्यर्थं कृष्पादिषु जलसेचनं कुर्वन्ति । केचिच्च देवकुलापथं सावधमुपदिशन्ति, पार्थिवीं देवगुर्वादिमतिमाननेकघटजलैः स्नपयन्ति । ते हि सविधिजिनपूजाया, प्रतिमाप्रतिष्ठापने बहुविधसचिच्चजलैः प्रतिमास्नपने च महामीममवसमुद्रादात्मना समुद्रारो भवतीति मन्यन्ते, उपदिशन्ति च—

સસાર મેં બહુતસે દ્રવ્યલિપ્તિ હૈં । જૈસે—‘હમ પચ્ચમહાત્મતઠારી, સર્વ આરમ્મ કે ત્યાગી, ઓર પટ્કાય કે રક્ષક અનગાર હૈં’ પેસા કહને વાલે વળી તથા શાન્ત્ય આદિ હૈં । ઇન મેં કોઈ—કોઈ દેહ કી શુદ્ધિ કે લિપ્ત બહુત—સે મલ્લ સે સ્નાન કરને વાલે હૈં । કોઈ અપને રહને કે વાસ્તે મકાન આદિ બનાવે કે લિપ્ત મિટી કંકર ઓર પૂને ઘોરૂ મેં મિલાકર અલ્પાય કી હિસા કરતે હૈં । કોઈ અપના પેટ મરને લિપ્ત કૃષિ (લેતી) મેં જલ સીંચતે હૈં । કોઈ દેવકુલારિકે લિપ્તે સાવધ ઉપદેશ કરતે હૈં । કોઈ દેવ પંચ ગુરુ કી પાર્થિવ પ્રતિમા કો બહુત સે—ધણે પાની સે સ્નાન કરાતે હૈં । એ વિધિપૂર્વક જિનપૂજા મેં ઓર પ્રતિમા કી પ્રતિષ્ઠા મેં બહુત પ્રકાર કે સચિત્ત જલ સે પ્રતિમા કે સ્નાન મેં, મહા મયકર મવસાગર સે આત્મા કા ઉચ્ચાર હોના માનતે હૈં ઓર ઉપદેશ દેતે હૈં—

સ સાશ્વત્તા બહુ સખ્યામાં દ્રવ્યલિપ્તિ છે જેમ કે—‘અમે પચ્ચમહાત્મતઠારી, સર્વ પ્રકારના આરમ્મના ત્યાગી અને પટ્કાયના રક્ષક અનગાર છીએ’ આ પ્રમાણે કહેવાવાળા કશી તથા શાન્ત્ય આદિ છે, તેમાંથી કે’લાક તો ટેકની શુદ્ધિ માટે બહુ જ જલથી સ્નાન કરવાવાળા હોય છે કેટલાક તો પોતાને રહેવા માટે મકાન આદિ બનાવવા માટે માટી કાંકરા અને ચુના વગેરેના મેળવીને જલકાયની હિસા કરે છે કોઈ—કોઈ પોતાનું પેટ ભરવા માટે ખેતીમાં જલ સીંચે છે કોઈ દેવકુલ વગેરે માટે સાવધનો ઉપદેશ આપે છે, અને કોઈ દેવ અને ગુરુની પાર્થિવ પ્રતિમાને બહુ જ—મહા પાણીથી સ્નાન કરાવે છે તે વિધિપૂર્વક જિનપૂજામાં અને પ્રતિષ્ઠામાં ‘બહુ જ પ્રકારના સચિત્ત જલથી પ્રતિમાને સ્નાન કરાવામાં મહામયકર મવસાગરથી આત્મા નો ઉચ્ચાર થાય છે, એવું માને છે અને ઉપદેશ આપે છે.—

“સમ્યક્ સ્નાત્વોચિતે કાળે, સસ્નાપ્ય ચ જિનાન્ ક્રમાત્ ।
પુષ્પાદારસ્તુતિમિથ, પૂજયેદિતિ તદ્વિધિ” ॥ ૧ ॥ (ધર્મસગ્રહઃ)

“કુસુમક્લયધૂવેદિ, દીવ્યવાસેદિ સુદરફલેદિ ।

પૂયા ઘયસલિલેદિ, અટ્ટવિદ્યા તસ્સ કાયવ્વા” ॥ ૧ ॥

(દર્શનશુદ્ધિ. સટીકા ૧ તત્ત્વ)

છાયા—“કુસુમાક્ષતધૂપૈર્દીપરુવાસૈઃ સુન્દરફલૈઃ ।

પૂજા ઘૃતસલિલૈઃ, અટ્ટવિદ્યા તસ્ય કર્તવ્યા ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

“વિદિના ઁ કીરમાણા, સન્વ ઘિપ ફલવર્દ મવે ચેદ્દા ।

ફલોદ્યા વિ કિં પુન, જિણપૂયા ઉમયલોગદિયા” ॥ ૧ ॥

(પચ્ચાશક ૪ વિવ)

છાયા—વિધિના તુ ક્રિયમાણા, સર્વા ચૈવ ફલવતી મવેષેષ્ટા ।

ફલોદ્યાપિ કિં પુન, —જિનપૂજા—ઉમયલોકદિતા ॥ ૧ ॥ ઇતિ ॥

તથૈવ પૂજામતિષ્ઠાદિપુ અષ્ટાચરોપમર્દનરૂપે શાસ્ત્રનિષિદ્ધે સાવધકાર્યે મટ્ટવ્યાઽપિ

દ્રવ્યલિંગિનો દણ્ડિન શાક્યાદયશ્ચ સ્વાત્માનમનગારમેવ મન્યન્તે ।

“ઉચિત કાલ મેં સમ્યક્ પ્રકાર સે સ્નાન કર કે ઔર ક્રમ સે જિનપ્રતિમા કો સ્નાન કરા કે પુષ્પ, આહાર ઔર સ્તુતિસે પૂજા કરે । યહ પૂજા કી વિધિ હૈ” । (ધર્મસગ્રહ)

“વિધિપૂર્વક કી હુઈ સમસ્ત ઇસ લોકસંઘી ચેપ્ટાઈ મી સફલ હોતી હૈ તો જિનેન્દ્ર મગવાન્ કી પૂજા કા તો ફહના હી ક્યા હૈ, અર્થાત્ વહ દોનો લોકોં મેં હિતકારી હૈ” ।

(પઠ્ઠાશક ૪ વિવ)

ઈસી પ્રકાર પૂજા પ્રતિષ્ઠા આદિ અષ્ટાચર કી હિંસારૂપ, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ સાવધ કાર્ય મેં પ્રવૃત્તિ કરકે મી દ્રવ્યલિંગી વંદી શાક્ય આદિ અપને આપ કો અનગાર હી માનતે હૈ ।

“ઉચિત કાલમાં સમ્યક્પ્રકારથી સ્નાન કરીને અને કમથી જિનપ્રતિમાને સ્નાન કરાવી, પુષ્પ, આહાર અને સ્તુતિથી પૂજા કરે આ પ્રમાણે પૂજાની વિધિ છે (ધર્મસગ્રહ)

“વિધિપૂર્વક કરવામાં આવેલી લોકસંઘી સમસ્ત ચેષ્ટાઓ (ક્રિયાઓ) પણ સફલ થાય છે, તો જિનેન્દ્ર મગવાનની પૂજા તો કહેવું જ શું ? આ તો બન્ને લોકમાં હિતકારી છે ॥ ૧ ॥” (પચ્ચાશક-૪-વિવ)

એ પ્રમાણે પૂજા પ્રતિષ્ઠા આદિ અષ્ટાચરની હિંસારૂપ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ સાવધ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરીને પણ દ્રવ્યલિંગી હરી, શાક્ય આદિ પોત-પોતાને અનુગાર અપને છે

ये उदकशत्रु प्रयुज्जानाः पद्मनीवनीकायरूपं लोक सर्वमेव विहिंसन्ति, ते द्रुम्य-
लिङ्गिनो नरकनिगोदादिनानाविधदुःखज्वालमालाकुले दीर्घससारे परिभ्रमन्ति,
उक्तञ्च—

“ सावज्जपूयकारी, सावज्ज उवदिंसंति जे अण्ण ।

आउकायवहाओ, भर्मति ते दीहससारे ॥ १ ॥ ” ॥ सू० ६ ॥

अथ सुधर्मा स्वामी जम्भूस्वामिनं प्राह ‘ सत्य ’ इत्यादि ।

મૂલમ્—

तस्य खलु भगवया परिष्णा पवेइया । इमस्स वेव
जीवियस्स परिवंदण-माणण-पूयणाए जाइमरणमोयणाए दुक्खपडिघायइए से

જો હોમ જલશત્રુના પ્રયોગ કરતે હુણ પદ્મકાય કે સમસ્ત જીવોની વિરોધના કરતે
હેં જે દ્રુમ્યલિંગી નરક આદિ કે નાના પ્રકારકે દુઃખોની જ્વાલાઓને સમૂહ સે વ્યાપ્ત હખે
સસાર મેં પારો જોર પકર લગાતે હેં । કહા મી હે—

“ જો પુરુષ જ્ઞાનરહિત હોઈને સાવધનના ઉપદેશ દેતે હેં, જોર સાવધન પૂજા કરતે
જાતે હેં જે અકાચની હિંસા સે વીર્ય સંસાર મેં ભ્રમણ કરતે હેં ” ॥ સૂ. ૬ ॥

सुधर्मा स्वामी जम्भू स्वामी से कहते हैं—‘ सत्य ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—ભગવાનને પરિજ્ઞાના પ્રતિબોધ દિયા હે । જો હસ જીવન કે સુખ
કે સ્થિતિ અપની બંધના, માનના, પૂજા, જન્મ-મરણ સે છુટકારા, તથા દુઃખોના નાશ

જે હોઈ જલશત્રુના પ્રયોગ કરીને પદ્મકાયના તમામ જીવોની વિરોધના કરે છે
તે દ્રુમ્યલિંગી, નરક નિગોદાદિના નાના પ્રકારના દુઃખોની જ્વાલાઓના સમૂહથી
વ્યાપ્ત જાણી સસારમાં ચારેય તરફ ચક્કર લગાવે છે કહ્યું છે કે:-

“ જે પુરુષ જ્ઞાનરહિત થઈને સાવધનના ઉપદેશ આપે છે, જોર સાવધન
પૂજા કરવાવાળા વીર્ય-જાણી સસારમાં ભ્રમણ કરે છે ” ॥ ૧ ॥ (સૂ. ૬)

सुधर्मा स्वामी जम्भू स्वामीने कहते हैं—‘ सत्य ’ इत्यादि.

મૂલાર્થ—ભગવાને પરિજ્ઞાનો બોધ આપ્યો છે જે આ જીવનના સુખ માટે
જોતાની વધના, માન્યતા, પૂજા, જન્મ-મરણથી મુક્તિ તથા દુઃખોના નિવારણ માટે; તે

સયમેવ ઉદયસત્ય સમારમહ, અણોર્હિ ઉદયસત્ય સમારંભાવેહ, અણો વા ઉદયસત્ય સમારમતે સમણુજાણહ, તં સે અહિયાણ તં સે અવોહીણ ॥ સૂ. ૭ ॥

છાયા—

તત્ર સ્વલુ મગવતા પરિજ્ઞા પ્રવેદિતા । અસ્ય ચૈવ જીવિતસ્ય પરિવન્દન-માનન-પૂજનાય જાતિમરણમોચનાય દુઃસ્વપતિઘાતહેતુ સ સ્વયમેવોદકશસ્ત્ર સમારમતે, અન્યૈ-રુદકશસ્ત્ર સમારમ્મયતિ, અન્યાન્ વા ઉદકશસ્ત્રં સમારમમાણાન્ સમણુજાનાતિ, તત્તસ્પાદિતાય તત્તસ્પાવોધયે ॥ સૂ. ૭ ॥

ટીકા—

તત્ર=અપ્કાયસમારમ્મે મગવતા=શ્રીમહાવીરેણ પરિજ્ઞા=સમ્યગવબોધઃ સ્વલુ પ્રવેદિતા=પ્રતિવોધિતા । કર્મવન્ધસમુચ્છેદાર્થ જીવેન પરિજ્ઞાઽવશ્યં કર્મણીકરણીયેતિ મગવતા પ્રતિવોધિતમિતિ માવ' । ઇ-પ્રત્યાખ્યાન-મેદાત્ પરિજ્ઞાયા દ્વૈવિષ્ય, દ્વિવિધા-યાસ્તસ્યા લક્ષણ ચ પ્રાગમિહિતમ્ ।

કરને કે નિમિત્ત વહ સ્વય હી ઉદકશસ્ત્ર કા આરંમ કરતા હૈ, દૂસરો સે ઉદકશસ્ત્ર કા આરંમ કરાતા હૈ, ઓર ઉદકશસ્ત્ર કા આરંમ કરને ચાલો કી અનુમોદના કરતા હૈ । વહ ડસ કે અહિત કે લિપ હૈ, વહ ડસકી અવોધિ કે લિપ હૈ ॥ સૂ. ૭ ॥

ટીકાર્થ—અપ્કાય કે સમારંમ કે વિષય મેં મગવાન્ શ્રી મહાવીરને સમ્યગ્ બોધ કા ઉપદેશ દિયા હૈ । મગવાન્ને કહ્યા હૈ કિ—કર્મવન્ધ કા નાશ કરને કે લિપ જીવ કો પરિજ્ઞા કા આશ્રય આવશ્ય લેના ચાહિય । જપરિજ્ઞા ઓર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા, હસ પ્રકાર પરિજ્ઞા કે દો મેદ હૈ । દોનો કે લક્ષણ પહલે હી કહ ચુકે હૈ ।

પોતેજ જલશસ્ત્રનો આરમ કરે છે, બીજા પાસે જલશસ્ત્રનો આરમ કરાવે છે અને જલશસ્ત્રનો આરમ કરવાવાળાની અનુમોદના કરે છે તે પોતાના અહિત માટે છે તે તેની અબોધિને માટે છે (સૂ. ૭)

ટીકાર્થ—અપ્કાયના સમારમના વિષયમાં મગવાન શ્રી મહાવીરે સમ્યગ્ બોધનો ઉપદેશ આપ્યો છે । મગવાને કહ્યું છે કે—કર્મબંધનો નાશ કરવા માટે જીવોએ પરિજ્ઞાનો આશ્રય જરૂર લેવો જોઈએ । જપરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા, આ પ્રમાણે પરિજ્ઞાના બે સેદ છે । બન્નેના લક્ષણો પ્રથમજ કહેવામાં આવ્યા છે ।

ઉપમોગદ્વાર—

જીવ કસમ પ્રયોજનાયાપકાયજીવ પ્રતિ સાવધવ્યાપાર કરોતી ?—ત્યાહ-
‘અસ્ય ચૈવે’—ત્યાદિ । અસ્યૈવ ક્ષણમહ્નુરસ્ય જીવિતસ્ય જીવનસ્યાર્યે—મુસ્વાર્ય સ્નાન-પાન-
—ધાવન—સેક—યાનપાત્રો—કુપ-ગમનાગમનાધર્યમ્, તથા પરિવન્દન—માનન—પૂજનાય-
પરિવન્દન=પ્રશંસા, તદર્ય, યથા—જલયન્ત્રણ શીકરત્વપ્ટ્યાદૌ, ‘ફુહારા’ ઇતિ માપાયામ્ ।
માનનં=જન્ સત્કાર, તદર્ય, યથા—મલાપર્પણસ્નાનવસ્ત્રમલાપર્પણાદૌ । પૂજનં=વસ્ત્રત્ના-
દિપુરસ્કારલાભસ્તદર્ય, યથા—દેવપ્રતિમાદિસ્તપનપૂજનાદૌ । જાતિમરણમોચનાય સીર્ષ-
સ્નાનાદૌ । દુઃસ્વપ્રતિઘાતહેતુ=રોગાદિશ્મનાય સ્નાનપાનાદૌ, સ સ્વયમેષોદકશ્ચ
સમારમતે=વ્યાપારયતિ । અન્યૈર્વા ઉદકશ્ચ સમારમ્મયતિ=ઉપોજયતિ । અન્યાન્

ઉપમોગદ્વાર—

જીવ કિસ પ્રયોજન સે અપ્કાય કે જીવો કે પ્રતિ સાવધ વ્યાપાર કરતા હૈ ? હસ કા
ઉત્તર કહતે હૈ—હસી ક્ષણમહ્નુર અપ્કન કે મુસ્વ કે ક્ષિપ્, અર્થાત્ સ્નાન, પાન, ધોના, સૌખ્ય,
ખ્વાબ, નૌકા કા ગમનાગમન, ક્ષ્યાદિ કે ક્ષિપ્ । પ્રશંસાકે ક્ષિપ્, જૈસે—જલ સે ફૌહારા
ખલાને અર્થિ મેં, છોગો સે સત્કાર પાને કે ક્ષિપ્, જૈસે—સ્નાન ઔર વસ્ત્ર અર્થિ કા મેલ દૂર
કરને અર્થિ મેં, પૂજા અર્થાત્ વસ્ત્ર, રત્ન અર્થિ કા પુરસ્કાર પાને કે ક્ષિપ્, જૈસે દેવપ્રતિમા
અર્થિ કે સ્તપન ઔર પૂજન અર્થિ મેં, જન્મ મરણ સે મુક્ત હોને કે ક્ષિપ્ સીર્ષસ્નાન અર્થિ
મેં । દુ સ્વો કા નિરોધ કરને કે હેતુ, અર્થાત્ રોગ અર્થિ કો શાન્ત કરને ક્ષિપ્
સ્નાન—પાન અર્થિ મેં વહ સ્વય અપ્કાય કે ચિરાશ્ચ દ્રવ્ય ઔર ભાવશક્તિ કા આરંભ કરતા

ઉપમોગદ્વાર—

અવ કયા પ્રયોજનથી અપ્કાયના અવે પ્રતિ સાવધ વ્યાપાર કરે છે ? તેનો ઉત્તર
કહે છે કે—આ ક્ષણમહ્નુર અપ્કનના સુખ માટે, અર્થાત્, સ્નાન, પાન ધોવું, પાણી સીંચવું,
વહાણ આગાટમાં બેસવું, ક્ષ્યાદિ માટે પ્રશંસાને માટે, જેમકે—નળમાથી કુવારા બહા
વવા અર્થિમાં, લોકોથી ચત્કાર પામવા માટે જેમકે—સ્નાન કરવામાં અને વસ્ત્ર વગેરેનો મેલ
દૂર કરવામાં, પૂજા અર્થાત્ વસ્ત્ર, રત્ન, આદિનો પુરસ્કાર મેળવવા માટે, જેમ દેવપ્રતિમા આદિના
સ્નાન અને પૂજન વગેરેમાં, જન્મ—મરણથી મુક્ત થવા માટે, જેમ—સીર્ષસ્નાન અર્થિમાં,
દુ ખોનો નિર્લેપ કરવાના હેતુથી, અર્થાત્—રાજ વગેરેની શાન્તિ માટે સ્નાન—પાન વગેરેમાં તે
ગાતે અપ્કાયના વિશદ્રવ્ય અને ભાવશક્તિનો આરંભ કરે છે, બીજા પાસે અપ્કાયશક્તિનો

વા ઉદકશ્ચ સમારમમાણાન્ સમનુજાનાતિ=અનુમોદયતિ । તત્=અષ્કાયસમારમ્મણં
તસ્ય=અષ્કાયસમારમ્મણં કુર્વત્* કારયિતુરનુમોદયિતુશ્ચ અહિતાય મવતિ, તથા તત્
તસ્ય અવોધયે=જિનધર્મપ્રાપ્ત્યભાવાય મવતિ ॥ સૂ. ૭ ॥

येन तु तीर्थङ्करादीनां समीपेऽष्कાયजीवस्वरूपं ज्ञातं स एवं विजानातीत्याह—
'से त सयुज्जमाणे.' इत्यादि ।

મૂલ્ય—

से त सयुज्जमाणे आयाणीयं समुद्राए सोद्या भगवओ आणगाराण वा अंसिए,
इहमेगेसि णाय मवइ—एस खलु गधे, एस खलु मोहे, एस खलु मारे, एस खलु णरप,
इषत्थं गदिए लोए जमिणं विरूवरूवेहिं सत्थेहिं उदयकम्मसमारम्मेणं उदयसत्थ
समारममाणे अप्णे अणेगरूवे पाणे विहिंसइ ॥ सू. ८ ॥

है, दूसरों से अष्कायशत्रु का समारम करवाता है और अष्कायशत्रु का आरम करने वाले
दूसरों का अनुमोदन करता है । यह अष्काय का आरम, आरम करने वाले, कराने वाले
और अनुमोदन करने वाले के अहित के लिए होता है और अवोधि-जिनधर्म की अप्राप्ति के
लिए होता है ॥ सू. ७ ॥

विसने तीर्थंकर आदि के सन्निकट अष्काय के जीवों का स्वरूप जान लिया है, वह
इस प्रकार जानता है—‘से सं’ इत्यादि ।

मूलार्थ—भगवान और अनगारों से मुनकर अष्काय का स्वरूप जानता हुआ
जीव चारित्र अङ्गीकार करके कोई-कोई इस प्रकार जानता है—यह भ्रम है यह मोह है, यह
मार (मृत्यु) है, यह नरक है । गृद्ध पुरुष नाना प्रकार के शत्रुओं से बल का आरम करके
बलशत्रु का समारम करता हुआ अन्य अनेक प्रकार के प्राणियों की हिंसा करता है ॥ सू. ८ ॥

સમારમ કરાવે છે, અને અષ્કાયશત્રુને આરમ કરવાવાળાને અનુમોદન આપે છે તે
અષ્કાયને આરમ કરનારને ઠરાવનારને અને કરવાવાળાને અનુમોદન આપવાવાળાને
એ સૌને માટે અહિત કરનાર છે અને અવોધિ-જિનધર્મની અપ્રાપ્તિ માટે હોય છે (સૂ. ૭)

જેણે તીર્થંકર આદિના સમીપમાં અષ્કાયના જીવોનું સ્વરૂપ બાણી લીધું છે તે
આ પ્રમાણે બાણે છે—‘સે ત’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—ભગવાન અથવા અણગારે પાસેથી સાબળીને અષ્કાયના સ્વરૂપને
બાણનારા જીવો આચરિત્ત અંગીકાર કરીને કોઈ-કોઈ આ પ્રમાણે બાણે છે—આ ભ્રમ
છે, આ મોહ છે, આ મૃત્યુ છે, આ નરક છે ગૃદ્ધ પુરુષ નાના પ્રકારનાં (અનેક
પ્રકારનાં) શત્રુઓ જલને આરમ કરીને, જલશત્રુને આરમ કરતા થકા બીજા અનેક
પ્રકારના પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે (સૂ. ૮)

છાયા—

સ તત્ સંબુદ્ધમાન આદાનીય સમુત્પાદ્ય શ્રુત્વા સ્વલુ મગધતઃ અનગારાણાં
વાઞ્તિકે, ફેકેપાં, જ્ઞાત મધતિ-એપ સ્વલુ ગ્રન્થ , એપ સ્વલુ મોદ' એપ સ્વલુ મારઃ,
એપ સ્વલુ નરકઃ, હ્યર્થ ગૃહો લોક યદિમ વિરૂપરૂપૈઃ સ્તૈરુદ્ધકર્મસમારમ્મેન,
ઉદકશ્ચ સમારમમાણઃ અન્યાન્ અનેકરૂપાન્ પ્રાણાન્ વિહિનસ્તિ ॥ સૂ. ૮ ॥

ટીકા—

ય સ્વલુ મગધતઃ=તીર્થસ્થ, અનગારાણામ્=તદીયશ્રમણનિર્મળાનામ્,
અન્તિકે=સમીપે, શ્રુત્વા=ઉપદેશં નિશ્ચમ્ય, આદાનીયમ્=ઉપાદેય, સર્વસાવધયોગપરિ-
ત્યાગરૂપ ચારિત્ર, સમુત્પાદ્ય=અક્ષીકૃત્ય વિહરતિ, સ તત્-અપ્કાયસમારમ્મેન, સંબુદ્ધ-
માનઃ=અદિતાબોધિજનકલ્પેન વિજ્ઞાતા મવતિ ॥

સ હિ-એવં વિચારયતિ હ્રદ=મનુષ્યલોકે, એકેપાં=શ્રમણનિર્મળોપદેશસજાત
સમ્યગ્વબોધવૈરામ્યાણામાત્માર્થિનામેવ, જ્ઞાત=વિદિતં મવતિ । કિં જ્ઞાત મવતીત્યાકાર-
સાયામાહ—‘એપ સ્વલુ ગ્રન્થઃ’ ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—જા પુરુષ તીર્થકર મગધાન્ યા ઉનકે અનુયાયી શ્રમણ નિર્મળો કે
સમીપ ઉપદેશ શ્રુત્વકર સર્વસાવધ ન્યાપાર કા ત્યાગરૂપ ચારિત્ર અગીકાર કરકે વિચરતા
હે, વહ અપ્કાય કે આરંમ કો સમક્ષતા હે—ઉત્તે અદિતકર ઔર અબોધિજનક જ્ઞાતા હે ।
વહ હસ પ્રકાર વિચાર કરતા હે—હસ મનુષ્ય લોક મેં શ્રમણ નિર્મળો કે ઉપદેશ કે
સમ્યગ્જ્ઞાન ઔર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરનેવાલે કિન્હીર આત્માર્થિઓ કો હૌ વિદિત હોતા હે કિ—‘યહ
ગ્રંથ હે’ ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—જે પુરુષ તીર્થકર મગધાન્ તથા તેના અનુયાયી શ્રમણનિર્મળોના સમીપ
ઉપદેશ સાંભળીને સર્વ સાવધન્યાપારના ત્યાગરૂપ ચારિત્ર અગીકાર કરીને વિચરે છે, તે
અપ્કાયના આરંભને સમજે છે—તેને અદિતકર અને અબોધિજનક બોલે છે, તે આ પ્રમાણે
વિચાર કરે છે કે—આ મનુષ્ય લોકમાં શ્રમણ-નિર્મળોના ઉપદેશથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય
પ્રાપ્ત કરવાવાળા કોઈ પણ આત્માર્થિઓના બહુવામાં હોય છે કે—આ અર્થ છે હિત્યાદિ.

एष = उदकशस्त्रसमारम्भ खलु = निश्चयेन, ग्रन्थ = ग्रन्थ्यते = बध्यते = नेनेति ग्रन्थ' अष्टविधकर्मबन्ध । कारणे कार्योपचारादुदकशस्त्रसमारम्भस्य ग्रन्थरूपत्वम्, एगमग्रेऽपि बोध्यम् । तथा एष उदकशस्त्रसमारम्भ' मोहः = विपर्यासः विपरीतज्ञानरूपः । तथा एष एव मारः = मरणं निगोदादिमरणरूपः । तथा एष खलु नरकः = नारकजीवानां दशविधयातनास्थानम् । इत्यर्थम् = एतदर्थं कर्मबन्ध-मोह-मरण-नरकरूप घोर दुःख-फल प्राप्य पुन पुनरेतदर्थमेव लोक = अज्ञानवशवर्ती जीव गृह्य = लिप्सुरस्ति । यद्वा- गृह्य = विषयभोगासक्त, लोक ससारी जीव, इत्यर्थम् = एतदर्थमेव = कर्मबन्ध-मोह-मरण-नरकार्थमेव, प्रवर्तते ।

जिस के द्वारा गूथा जाय-बाधा जाय यह प्रथम कहलाता है । यह उदकशस्त्र का समारम्भ प्रथम है, अर्थात् आठ कर्मों का प्रथम है । यहाँ कारण में कार्य का उपचार करके उदकशस्त्र के समारम्भ को प्रथम कहा है । वास्तव में वह प्रथम (कर्मबंध) का कारण है । आगे भी इसी प्रकार समझना चाहिए ।

यह जलशस्त्र का समारम्भ मोह-विपरीत ज्ञान है । तथा यह मार-निगोद आदि के मरणरूप है । यह नरक है अर्थात् नारकी जीवों को होनेवाली दस प्रकार की वेदनाओं का स्थान है । कर्मबंध, मोह, मरण, और नरकरूप घोर दुःखरूप फल को प्राप्त कर के भी अज्ञानी लोग फिर इसी के लिए गृह्य होते हैं । अथवा गृह्य अर्थात् भोगों में आसक्त, संसारी जीव इसी के लिए, अर्थात् कर्मबंध, मोह, मरण तथा नरक के लिए ही प्रवृत्ति करते हैं ।

જેના દ્વારા ગૂથી શકાય-બાધી શકાય તે અથ કહેવાય છે એ ઉદક-જલ શસ્ત્રનો સમારંભ અથ છે અર્થાત્ આઠ કર્મોનો બંધ છે અહિં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને ઉદકશસ્ત્રના સમારંભને અથ કહ્યો છે વાસ્તવિક રીતે તે અથ (કર્મબંધ)નું કારણ છે આગળ પણ આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ.

આ જલશસ્ત્રનો સમારંભ મોહ-વિપરીત જ્ઞાન છે, તથા આ માર-નિગોદ વગેરેના મરણરૂપ છે, આ નરક છે-અર્થાત્ નારકી જીવોને થવાવાળી દસ પ્રકારની વેદનાઓનું સ્થાન છે કર્મબંધ, મોહ મરણ અને નરક રૂપ ઘોર દુઃખરૂપ ફલને પ્રાપ્ત કરીને પણ અજ્ઞાની લોક ફરીને તેના માટે ગૃહ્ય-આસક્ત થાય છે અથવા ગૃહ્ય અર્થાત્ લોભોમાં આસક્ત સસારી જીવ એ માટે, અર્થાત્ કર્મબંધ, મોહ, મરણ તથા નરક માટે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે

યદપિ ત્રિપયમોગસત્કો લોક શરીરાદિપરિપોષણાર્થં પરિવન્દનમાનનપૂજનાર્થં
જાતિમરણમોચનાર્થં દુઃખપ્રતિષ્ઠાતાર્થં આપ્કાયશસ્ત્રસમારમ્ભમ્ કરોતિ, તથાપિ તત્કલ્પ
ગ્રન્થ-મોહ-મરણ-નરકરૂપમેવ લભતે, અતઃ ઉદકકર્મસમારંભસ્ય તદેવ ફલ મક્તીતિ
માઘઃ ।

લોકઃ પુનઃ પુનઃ કર્મબંધાદ્યર્થમેવ લિપ્તુરસ્તિ, તદર્થમેવ ચ પ્રવર્તતે, इति
यदुक्तं तत्र हेतुमाह—'यदिमम्' इत्यादि ।

यव्=यस्मात्, वृद्धो लोकः, विरूपरूपैः, नानाविधैः शस्त्रैः=स्वकाय-
परकायतदुमयरूपैः, उदककर्मसमारम्भेण=अपकायमुद्दिश्याष्टविधकर्मसमुत्पादक-
साधनव्यापारेण, इमम्=अपकायं, बिदिनस्ति=पाणरहितं करोति । तथा-उदक-

તાર્યયં यह है कि त्रिपयमोगो में आसक्त जीव, शरीर आदि का पोषण
करने के लिए, वन्दन-मान-पूजन के लिए, जन्म-मरण से मुक्त होने के लिए तथा
दुःखों का नाश करने के लिए, अप्काय के दास का आरंभ करता है मगर उस का
फल-ग्रन्थ, मोह, मरण और नरक-रूप ही पाता है । अत एव अलकर्मसमारंभ का
वही फल होता है ।

लोक बार-बार कर्मबंध आदि के लिए ही इच्छुक होता है, और उसो के लिए
प्रवृत्ति करता है, यह बात पहले कही है । यहाँ उस का कारण बतलाते हैं--

क्यों कि गुहजन नाना प्रकार के स्वकाय, परकाय और उभयकायरूप शक्तों
से, उदककर्म के आरंभद्वारा, अप्कायसंबंधी अष्टकर्म-जनक सावधव्यापारद्वारा
अप्काय की हिंसा करता है । तथा अलकाय के विराधक स्वकाय, परकाय और

તાત્પર્ય એ છે કે-ત્રિપયમોગોમાં આસક્ત જીવ શરીર-આદિના પોષણ કરવા
માટે વન્દન, માન, પૂજા માટે, જન્મ મરણથી મુક્ત થવા માટે તથા દુઃખોનો નાશ
કરવા માટે અપ્કાયના શસ્ત્રોના આરંભ કરે છે, પરંતુ તેનું ફળ ગ્રન્થ, મોહ, મરણ
અને નરક રૂપજ પામે છે, એ માટે અલકર્મસમારંભનું ફલ તેજ હોય છે

હોઃ વારંવાર કર્મબંધ વગેરે માટે ઇચ્છા કરતા હોય છે; અને તે માટે પ્રવૃત્તિ
કરે છે એ વાત પ્રથમ કહી છે અહિં તેનું કારણ બતાવે છે કેમકે-ગુહ માણસ
નાના પ્રકારના સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાય રૂપ શસ્ત્રોથી ઉદકકર્મના આરંભદ્વારા
અપ્કાયના સંબંધી આઠ કર્મજનક સાવધવ્યાપારદ્વારા અપ્કાયની હિંસા કરે છે. તથા

શસ્ત્રમ્-અપ્કાયમર્દક શસ્ત્ર સ્વકાયપરકાયતદુમયરૂપ, સમારમમાણ = વ્યાપારયન્
અન્યાન્ = શૃંગિચીકાયાદીન્, અનેકરૂપાન્ = ત્રસાન્ સ્યાવરાશ્ચ, પ્રાણાન્ = પ્રાણિનો
વિહિનસ્તિ ।

અપ્કાયહિંસયા પદ્મજીવનિકાયરૂપ લોક સર્વમેવ પ્રણિહન્તીતિ ધોરતર દુરિત
કુર્વન્ પુનઃ પુનઃ ગ્રન્યાદિનરકાન્ત પ્રાપ્યાપિ તદર્થમેવ પ્રવર્તતે ન પુનર્મોક્ષાયેતિ
ભાવ ॥ સૂ૦ ૮ ॥

પુનરપિ સુધર્માસ્વામી જમ્બૂસ્વામિનં પ્રાહ—‘સે વેમિ.’ ઇત્યાદિ ।

॥ મૂલ્મ ॥

સે વેમિ સતિ પાણા ઉદયનિસ્સિયા જીવા અણેમે ॥ સૂ૦ ૯ ॥

॥ છાયા ॥

સ વ્રવોમિ સન્તિ પ્રાણા ઉદકનિથિતા જીવા અનેકે ॥ સૂ૦ ૯ ॥

સમયકાય રૂપ શસ્ત્રો કા આરમ કરતા હુઆ અપ્કાય-સ્થાવર ઔર પ્રસ જીવા કો મો હિંસા
કરતા હૈ, વહ બલકાયકો હિંસાદારા પદ્મજીવનિકાયરૂપ સમસ્ત લોક કો હિંસા કરતા હૈ,
અત અત્યન્ત ધોર પાપ કરતા હુઆ પુન પુન પ્રથ સે લેકર નરક તક કે દુષ્કલકો પાકરકે મી
ઉસો કે લિપ્ પ્રવૃત્તિ કરતા હૈ-મોક્ષ કે લિપ્ નહીં ॥ સૂ. ૮ ॥

સુધર્મા સ્વામી ફિર જમ્બૂ સ્વામી સે કહતે હૈ-‘સે વેમિ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—મૈ કહતા હૈ અપ્કાય કે આશ્રિત પ્રાણી હૈ ઔર અન્ય અનેક (દ્વીન્દ્રિય
આદિ) જીવ મી હૈ ॥ સૂ. ૯ ॥

જલકાયના વિરાધક સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાય રૂપ શસ્ત્રોનો આરમ કરીને
અન્યકાય-સ્થાવર અને ત્રસ જીવોની પણ હિંસા કરે છે તે જલકાયની હિંસાદારા
પદ્મજીવનિકાયરૂપ સમસ્ત લોકની હિંસા કરે છે તેથી અત્યન્ત ધોર પાપ કરતા થકા
કરી કરી અથ (કર્મબધ)થી લઈને નરક સુધીના માઠા-દુઃખકારક કળને પામીને
પણ તે માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે મોક્ષ માટે કરતા નથી (સૂ. ૮)

સુધર્મા સ્વામી કરીથી જમ્બૂ સ્વામીને કહે છે-‘સે વેમિ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—હું કહું છું-અપ્કાયના આશ્રિત પ્રાણી છે, અને અન્ય અનેક (દ્વીન્દ્રિય
આદિ) જીવ પણ છે (સૂ. ૮)

ટીકા—

સ' = વિજ્ઞાતાપ્કાયસ્વરૂપોઽહ ધ્રુવીમિ = યથા સાક્ષાત્ મગવત' સકાશાન્મયા
 શ્રુત તથા કથયામીત્યર્થઃ । ઉદકનિશ્ચિતા' જલરૂપ કાયમાશ્રિત્ય વર્તમાના અપ્
 કાયિકા इत्यर्थ' प्राणाः = प्राणिन' सन्ति । तथाऽनेके = द्वीन्द्रियादयः नानाविधाः
 जीवा नीलशृंग-पूतरक-मत्स्यादय उदकनિश्चिताः = उदकावस्थिता सन्ति । देहली
 दीपन्यायेनोदकनिश्चिता इत्यस्योभयश्रान्वय , अनेनोदक सच्चिदमनेकजीवाधिष्ठित
 चेति प्रसिधोक्तिम् ।

ટીકાર્થ—અપ્કાય કે સ્વરૂપ કા જ્ઞાતા મેં કહતા હું । એસા કિ મગવાન
 સે મૈને સુના હૈ કિ—અપ્કાય કો આશ્રિત કરકે રહે હુપ અપ્કાયિક પ્રાણી હૈ, તથા
 અનેક દ્વીન્દ્રિય આદિ નાના પ્રકાર કે જીવ નીલશૃંગ, પૂરતક, મત્સ્ય આદિ મી જલ મેં
 રહે હુપ હૈ । ઉદકનિશ્ચિતાઃ—‘જલકાય કે આશ્રિત’ યહ પદ દેહલી—દીપકન્યાય સે દોનો
 બોર જોડ લેના ચાહિપ । યહોં इतना समझ लेना आवश्यक है कि—जलकાય के जीवों
 का शरीर जल ही है, जब कि जल में रहने वाले त्रस आदि जीवों का शरीर भिन्न
 होता है, फिर भी वे जल ही में रहते हैं और जल की विराधना करनेसे उन त्रस
 आदि जीवों की भी विराधना होती है । वहाँ जलकાય है वहाँ सभी काय के
 जीव होते हैं ।

ટીકાર્થ—અપ્કાયના સ્વરૂપને બાલુનાર હું કહું છું જેવી રીતે કે મે ભગવાન
 પાસેથી સાંભળ્યું છે કે—અપ્કાયને આશ્રિત—આશ્રય કરીને રહેલા અપ્કાયના જીવો છે
 તથા અનેક દ્વીન્દ્રિય આદિ નાના પ્રકારના જીવ નીલશૃંગ પૂરતક, મત્સ્ય આદિ પણ
 જલમાં રહેલા છે ‘ઉદકનિશ્ચિતા’ ‘જલકાયને આશ્રિત’ આ પદ દેહલી—દીપક—ન્યાયથી
 બન્ને બાબુ બોડી લેવું બોધ્યો.

અહિં એટલું સમજ લેવું આવશ્યક છે કે—જલકાયના—જીવોનાં શરીર જલજ છે
 બ્યારે કે જલમાં રહેવાવાળા ત્રસ આદિ જીવોના શરીર ભિન્ન—જ્યાં હોય છે તે પણ
 તે જલમાં જ રહે છે, અને જલની વિરાધના કરવાથી તે ત્રસ આદિ જીવોની પણ
 વિરાધના થાય છે બ્યા જલકાય છે ત્યાં તમામ કાયના જીવ હોય છે

અપ્કાયસ્ય લક્ષણદ્વારમ્—

નનૂદકં સચિત્તમસ્તીત્યત્ર કિં પ્રમાણમ્ ? ઉચ્યતે—આપ' સચિત્તા', શસ્ત્રાનુપહત-
ત્વે સતિ દ્રવત્વાત્, ઠસ્તિશરીરોપાદાનભૂતકલલત્વત્ । વસ્ત્રવળાદૌ દોષવારણાય શસ્ત્રાનુપહ-
તત્ત્વવિશેષણોપાદાનમ્ । ફલલશ્વન્દગ્રહણેન સપ્તદિવસમાત્રવર્તિનો ગ્રહણમ્, તત્
પરમપ્તમદિવસાદૌ તદેવાર્બુદાદયવસ્થામાપદ્યતે ।

કિન્ન—આપ' સમીચા, અનુપહતદ્રવત્વાત્, અણ્ડકમધ્યસ્થિતફલલત્વત્ ।

કિન્ન—આપો જીવશરીરાણિ, છેદ્યત્વાત્, મેદ્યત્વાત્, દૃશ્યત્વાત્, પરચરણાદિ-
સમુદાયવત્ ।

અપ્કાયકા લક્ષણદ્વાર

શંકા—જલ સચિત્ત છે, હમ વિષય મેં કયા પ્રમાણ છે ?

સમાધાન—જલ સચિત્ત છે, કયો કિ શસ્ત્ર કે ઉપઘાત કે વિના હી વહ
દ્રવ (તરલ) છે, જૈસે—હાથી કે શરીર કા ઉપાદાન ફલલ । મહોં મૂઝ આંત્રિ સે
વ્યમિચાર હટાને કે લિપ્ 'શસ્ત્ર કે ઉપઘાત કે વિના' યહ વિશેષણ લગાયા ગયા છે ।
'ફલલ' શ્વન્દ કે ગ્રહણ કરને સે સિર્ફ સાત દિન કા ગર્માશયસ્થિત શુક્રશોણિતમિશ્રિત
દ્રવપદાર્થ લેના યાહિય્ । આઠવેં દિન સે ડકકી અર્બુદ આદિ અવસ્થાપ હો જાતો હૈં—અર્થાત્
વહ ગાદા હોને સ્માતા હૈ ।

ઔર મી—જલ સજીવ છે, કયો કિ વહ અનુપહત દ્રવ છે, જૈસે અઢે કા રસ ।

ઔર મી—જલ, જીવ કા શરીર છે, કયો કિ ડસકા છેદન—મેદન કિયા જાતા હૈ ઔર
દૃશ્ય છે, હાથ પગ આદિ કે સમૂહ કી તરહ ।

અપ્કાયનુ લક્ષણદ્વાર—

શંકા—જલ—પાણી સચિત્ત છે એ વિષયમા શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન—જલ સચિત્ત છે કેમકે શસ્ત્રના ઉપઘાત વિનાજ તે તરલ છે
જેવી રીતે હાથીના શરીરનું ઉપાદાન “ઠલલ” અર્થે મૂઝ આંત્રિથી વ્યમિચાર હટાવવા
માટે ‘શસ્ત્રના ઉપઘાત વિના’ એ વિશેષણ લગાડયું છે “ઠલલ.” શબ્દના શરૂથી કર
વાથી માત્ર સાત દિવસનો ગર્માશયમા રહેલો શુક્રશોણિત-મિશ્રિત દ્રવપદાર્થ સમજવો
જોઈએ. આઠમા દિવસથી તેની અર્બુદ આદિ અવસ્થાઓ થઈ બાય છે અર્થાત્ તે ઠલ
થવા લાગે છે

બીજુ પણુ—જલ સજીવ છે, કેમકે તે અનુપહત દ્રવ છે, જેમકે ઇંડાનો રસ.

બીજુ પણુ જલ—જીવ-શરીર છે. કેમકે—તેનું છેદન—મેદન કરી શકાય છે અને
દૃશ્ય છે, હાથ-પગ આદિના સમૂહ પ્રમાણે

કિંચ્છાઽવ્યક્તોપયોગાદીનિ કપાયપર્યન્તાનિ જીવલક્ષણાનિ પૃથ્વીકાયોદેશકે
માણુક્તાનિ, તેષા જીવલક્ષણાનાં સમન્વયાદાપ સચિત્તા મનુષ્યવદિતિ વિજ્ઞાયતે ।

एवं तेजस्कायादेरेकेन्द्रियजीवस्यैतानि जीवलक्षणानि सन्तीति बोध्यम् ।

આગમોઽપિ યયા—“આઠ ચિત્તમતમક્તવાયા અણેગજીવા પુદ્ગોસષા” ઇતિ
(દશૈવે અં ૪)

મરૂપણાદ્વારમ્—

અજ્ઞાયા જીવા દ્વિવિધા, સૂક્ષ્મમાદરમેદાત્ । સૂક્ષ્મનામકર્મોદયાત્

इस के अतिरक्त—अव्यक्त उपभोग से लेकर कपायपर्यन्त जीव के जो लक्षण पृथ्वीकाय
के उद्देशक में बतलाये हैं, उन सब जीव के लक्षणों की विद्यमानता होने के कारण भी ब्रह्म
सचिit है, जैसे मनुष्य आदि ।

इसी प्रकार तेजस्काय आदि एकेन्द्रिय जीवों में भी जीव के लक्षण हैं, ऐसा समझ
लेना चाहिए ।

આગમ પ્રમાણ સે મી બહુ સજીવ સિદ્ધ હોતા હૈ—“અપ સચિત્ત કહા ગયા હૈ । ઇસમેં
અનેક જીવ હૈં ઓર ઇન કા અસ્તિત્વ, અલગ—અલગ હૈ । ” (દશ૦ અં ૪)

મરૂપણાદ્વાર—

જ્ઞકાય કે જીવ ઘો પ્રકાર કે હૈ— સૂક્ષ્મ ઓર વાદર । જિનકે સૂક્ષ્મનામ

તે ચિવાય અવ્યક્ત ઉપભોગથી લઈને ઠવાય સુધી જીવનાં જે લક્ષણ પૃથ્વી
કાયના ઉદ્દેશકમાં બતાવ્યા છે તે સર્વ જીવના લક્ષણોની વિદ્યમાનતા હોવાના કારણે
પણ બ્રહ્મ સચિત્ત છે જેવી રીતે મનુષ્ય આદિ જે પ્રમાણે તેજસ્કાય આદિ એકેન્દ્રિય
જીવોમાં પણ જીવના લક્ષણ છે એ રીતે સમજી લેવું જોઈએ

આગમ પ્રમાણથી પણ બ્રહ્મ સજીવ સિદ્ધ થાય છે—

“અપ સચિત્ત કહેલું છે; તેમાં અનેક જીવ છે અને તેનું અસ્તિત્વ અલગ—
અલગ છે” (દશ૦ અં ૪)

મરૂપણાદ્વાર—

અજ્ઞાયાના જીવ કે પ્રકારનાં છે—(૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) વાદર જેને સૂક્ષ્મનામ

સૂક્ષ્મા, વાદરનામકર્મોદયાદ વાદરા । તન્ન સૂક્ષ્મા દ્વિવિધા-પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાશ્ચ ।
સૂક્ષ્મા. સર્વલોકવ્યાપિન । વાદરા લોકૈકદેશે સન્તિ । વાદરા અષ્કાયા અનેકવિધા-
-હિમા-વશ્યાય-મિહિકા-કરક-હરતનુ-શુદ્ધ-શીતો પ્ણ-સારામ્લ-લવણ-ક્ષીર-ઘૃતોદ-
કાદય । તે સર્વે વાદરા અષ્કાયા મસ્રેપતો દ્વિધા-પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાશ્ચ । વાદરાણાં
યત્રૈકો જીવસ્તન્નાસણ્યેયૈર્વાદરજીવેર્નિયમતો માવ્યમ્ । વાદરાણાં સ્થાન સમુદ્રહૃદ
નદીમમૃતય ।

વાદરાણા સૂક્ષ્માણાં ચોમયેપામષ્કાયાનાં પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેદવદન્યેઽપિ
શરીરત્રયાદિમેદા સન્તિ, તે પૃથ્વીકાયોદેશે પ્રાગુક્તાસ્તત एव बोद्धव्या ।

કર્મકા ઉદય હૈ વે સૂક્ષ્મ કહલાતે હૈં, ઓર વાદરનામકર્મ કે ઉદય વાલે વાદર કહલાતે હૈં ।
ઇન મેંસે સૂક્ષ્મ જીવ પર્યાપ્ત ઓર અપર્યાપ્ત કે મેદ સે દો પ્રકાર કે હૈં । સૂક્ષ્મ સમ્પૂર્ણ
લોક મેં વ્યાપ્ત હૈં । વાદર લોક કે ઇક દેશ મેં હૈં, વાદરઅષ્કાય કે અનેક મેદ હૈં-
હિમ, ઓસ, મિહિકા (ધૂવર) ઓલે, હરતનુ (તૃણકે અગ્ર પર રહ્યા હુઆ પાણી) શુદ્ધ,
ગીતરણ, ક્ષાર, આમ્લ, લવણ, ક્ષીર, ઘૃતોદક આદિ । સર્વ વાદર અષ્કાય સક્ષેપ સે
પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત કે મેદ સે દો પ્રકાર કે હૈં । નહોં ઇક વાદર જીવ હોતા હૈ
વહાં નિયમ સે અસંખ્યાત વાદર જીવ હોતે હૈં । સમુદ્ર, તાલબ, નદી વગેરહ વાદર જીવોં કે
સ્થાન હૈં ।

વાદર ઓર સૂક્ષ્મ, દોનો પ્રકાર કે જલકાય કે જૈસે પર્યાપ્ત ઓર અપર્યાપ્ત મેદ કિયે
ગયે હૈં ઊસી પ્રકાર શરીરત્રય આદિ ઓર મેદ મી હૈં । વે પૃથ્વીકાય કે ઉદેશક મેં કતલાયે
હૈં । નહીં સે જ્ઞાન લેને ચાહિય ।

કર્મને ઉદય છે તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે અને વાદરનામકર્મના ઉદયવાળા વાદર
કહેવાય છે તેમાથી સૂક્ષ્મ એવ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તના સેદથી બે પ્રકારનાં છે સૂક્ષ્મ
સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે અને વાદર લોકના એક દેશમાં છે વાદર અષ્કાયના અનેક
મેદ છે હિમ, ઝાકળ, હસ્તનુ (તૃણના અગ્ર પર રહેલું પાણી) શુદ્ધ
શીત, ઉષ્ણ ક્ષાર, અમ્લ, લવણ, ક્ષીર, ઘૃતોદક આદિ. સર્વ વાદર અષ્કાય સક્ષેપથી પર્યાપ્ત
તથા અપર્યાપ્તના સેદથી બે પ્રકારના છે જ્યાં એક વાદર એવ હોય છે ત્યાં નિયમથી
અસંખ્યાત વાદર એવ હોય છે સમુદ્ર, તાલબ, નદી વગેરે વાદર એવાના સ્થાન છે
વાદર અને સૂક્ષ્મ-બન્ને પ્રકારના જલકાયના જેવી રીતે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત
સેદ કરવામા આવ્યા છે તે પ્રમાણે શરીરત્રય આદિ બીજા સેદો પણ છે તે પૃથ્વી
કાયના ઉદેશકમાં બતાવેલા છે તે ત્યાંથી બાણી લેવા એઈએ.

પૃથિવીકાયવદ્ અસંખ્યેયાશ્ચ પ્રત્યેકસુખમે । કેવલ શરીરસંસ્થાન સ્તિબુદ્ધિન્દુક
સંસ્થિતમેવ ।

પરિમાણદ્વારમ્—

યે વાદરપર્યાપ્તા અપ્કાયા, તે સર્વર્તિતલોકપ્રતરાશ્ચસ્યેયમાગ પ્રદેશરાશિપરિમાણા, યે તુ વાદરા અપર્યાપ્તા, તથા સૂક્ષ્મા પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાશ્ચ રાશ્યસ્તે પૃથક્-પૃથગસંખ્યેયલોકાકાશપ્રદેશરાશિપરિમાણાઃ સન્તિ । અયમપ્ર વિશેષ—વાદરપર્યાપ્તેભ્યઃ પૃથિવીકાયેભ્યો વાદરપર્યાપ્તા અપ્કાયા અસંખ્યેયગુણા, વાદરેભ્યોઽપર્યાપ્તેભ્યઃ પૃથિવીકાયેભ્યો વાદરા અપર્યાપ્તા અપ્કાયા અસંખ્યેય-ગુણાઃ । સૂક્ષ્માપર્યાપ્તપૃથિવીકાયેભ્ય સૂક્ષ્મા અપર્યાપ્તા અપ્કાયા વિશેષાધિકા,

પૃથ્વીકાય કે સમાન પ્રત્યેક પ્રકાર કે જીવ અસંખ્યાત છે । અલગ અલગ એનું શરીર કે આકાર સ્તિબુદ્ધિન્દુ (બુદ્-બુદ) કે સમાન છે ।

પરિમાણદ્વાર—

વાદર પર્યાપ્ત અપ્કાય કે જીવ સર્વર્તિત લોકપ્રતર કે અસંખ્યેયમાગ પ્રદેશો કે બરાબર છે, વાદર અપર્યાપ્ત તથા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત ઔર અપર્યાપ્ત રાશિયો અલગ અલગ અસંખ્યાત લોકાકાશ કે પ્રદેશ કે બરાબર છે । મહોં હસની વિશેષતા સમજની વાઙ્મિય કિ—વાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કી અપેક્ષા વાદર પર્યાપ્ત અપ્કાય અસંખ્યાતગુણા છે, ઔર વાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કી અપેક્ષા વાદર અપર્યાપ્ત અપ્કાય કે જીવ અસંખ્યાતગુણા છે । સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કે જીવોં સે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અપ્કાયિક જીવ વિશેષ અધિક છે

પૃથ્વીકાયની પ્રમાણ પ્રત્યેક પ્રકારનાં લવ અસંખ્યાત છે અલગત તેનાં શરીરનાં આકાર સ્તિબુદ્ધિન્દુ-બુદ-બુદનાં પ્રમાણ છે

પરિમાણદ્વાર—

વાદર પર્યાપ્ત અપ્કાયનાં લવ સર્વર્તિત લોકપ્રતરનાં અસંખ્યેય માગ પ્રદેશોનાં બરાબર છે વાદર અપર્યાપ્ત તથા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત રાશિયો અલગ-અલગ અસંખ્યાત લોકાકાશનાં પ્રદેશોની બરાબર છે અહિં એટલી વિશેષતા સમજની એકાએક—વાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયની અપેક્ષા વાદર પર્યાપ્ત અપ્કાય અસંખ્યાત ગુણા છે, અને વાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયની અપેક્ષા વાદર અપર્યાપ્ત અપ્કાયનાં લવ અસંખ્યાત ગુણા છે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયનાં લવોથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અપ્કાયિક લવ વિશેષ અધિક છે

સૂક્ષ્મ-પર્યાપ્ત-પૃથ્વીકાયેભ્ય સૂક્ષ્મપર્યાપ્તા અષ્ટાયા વિશેષાધિકાઃ ॥ સૂ. ૧ ॥

શ્રીસુધર્મા સ્વામી જમ્યૂસ્વામિનમામન્વ્ય કથયતિ-‘ઇહ ચે.’-ત્યાદિ ।

મૂલમ્—

ઇહં ચ खलु मो ! अनगाराण उदयं जीवा त्रियाहिया सू. ॥ १० ॥

છાયા—

इह च खलु मोः ! अनगाराणामुदकं जीवा व्याख्याताः ॥ सू. १० ॥

ટીકા—

‘મો’ ઇતિ પરસ્પરાલાપવિષયકામન્ત્રણે, તેન મોઃ=હેજમ્યૂઃ !
 ઇહ=જિનશાસને खलु=નિશ્ચયેન અનગારાણાં=દ્રવ્યભાવગૃહરહિતાના મુનીના પ્રતિ-
 વોધનાયેતિ શ્રેષ્ઠ., ઉદક જીવા વ્યાખ્યાતા’ ઇતિ, ઉદક જીવપિષ્ઠમૂત-

તથા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કી અપેક્ષા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અષ્ટાયા કે જીવ વિશેષ
 અધિક છે ॥ સૂ. ૧ ॥

શ્રી સુધર્મા સ્વામી જમ્યૂ સ્વામી કો સંવોધન કરકે કહતે હૈ—‘ઇહં ચ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—હે શિષ્ય ! જિન શાસન મેં અનગારોં કે લિખેં યહ વ્યાખ્યા કી ગઈ હૈ
 કિ—જલ જીવ હૈ ॥ સૂ. ૧૦ ॥

ટીકાર્થ—‘મો’ શબ્દ સંવોધન કે લિખેં હૈ । ઇહ કા તાત્પર્ય યહ હુઆ કિ—હે
 જમ્યૂ ! ઇસ જિન શાસન મેં નિશ્ચય સે અનગારોં અષ્ટાવશસ્ત્રમ્ બોર ભાવ ગૃહ સે રહિત
 મુનિયોં કે વોધ કે લિખેં ‘જલ જીવ હૈ’ યહ વ્યાખ્યાન ક્રિયા ગયા હૈ । જલ, જીવોં કા

તથા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયની અપેક્ષા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અષ્ટાયાના એવ વિશેષ
 અધિક છે (સૂ. ૧)

શ્રી સુધર્મો સ્વામી જમ્યૂ સ્વામીને સંવોધન કરીને કહે છે—‘ઇહં ચ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—હે શિષ્ય ! જિનશાસનમાં અણુગણને માટે આ વ્યાખ્યા કરવામાં
 આવી છે, કે જલ એવ છે (સૂ. ૧૦)

ટીકાર્થ—‘મો’ શબ્દ સંવોધન માટે છે તેનું તાત્પર્ય એ થયું છે—હે જમ્યૂ ! આ
 જિનશાસનમાં નિશ્ચયથી અણુગણના અર્થાત્ દ્રવ્ય અને ભાવ ગૃહથી રહિત મુનિઓના બોધ
 માટે ‘જલ એવ છે’ આ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવી છે જલ, એવોનો પિંડ છે, એ પ્રમાણે

પૃથ્વીકાયવદ્ અસદ્યેયાથ પ્રત્યેકસુખયે । કેવલ શરીરસંસ્યાન સ્તિબુકન્નિદુક
સસ્થિતમેવ ।

પરિમાણદ્વાર—

યે વાદરપર્યાપ્તા અપ્કાયા, તે સર્વર્તિતલોકપ્રતરાશ્સંસ્થ્યેયમાગ
પ્રદેશરાશિપરિમાણાઃ, યે તુ વાદરા અપર્યાપ્તા, તથા સૂક્ષ્મા' પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાથ
રાશ્યસ્તે પૃથક્-પૃથગસસ્થ્યેયલોકાકાશપ્રદેશરાશિપરિમાણાઃ સન્તિ । અયમત્ર
વિશેષ-વાદરપર્યાપ્તેભ્યઃ પૃથ્વીકાયેભ્યો વાદરપર્યાપ્તા અપ્કાયા અસંસ્થ્યેયગુણા',
વાદરેભ્યોઽપર્યાપ્તેભ્યઃ પૃથ્વીકાયેભ્યો વાદરા અપર્યાપ્તા અપ્કાયા અસંસ્થ્યેય-
ગુણા' । સૂક્ષ્માપર્યાપ્તપૃથ્વીકાયેભ્યઃ સૂક્ષ્મા અપર્યાપ્તા અપ્કાયા વિશેષાધિકા',

પૃથ્વીકાય કે સમાન પ્રત્યેક પ્રકાર કે જીવ અસંસ્થિત છે । અલગતા દ્વન કે શરીર કા
આકાર સ્તિબુકન્નિદુ (સુદ-સુદ) કે સમાન છે ।

પરિમાણદ્વાર—

વાદર પર્યાપ્ત અપ્કાય કે જીવ સર્વર્તિત લોકપ્રતર કે અસંસ્થ્યેયમાગ પ્રદેશો કે
બરાબર છે, વાદર અપર્યાપ્ત તથા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત ઔર અપર્યાપ્ત રાશિયો અલગ અલગ
અસંસ્થિત લોકાકાશ કે પ્રદેશ કે બરાબર છે । યહાં ઇતની વિશેષતા સમજની જાણિય
કિ-વાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કી અપેક્ષા વાદર પર્યાપ્ત અપ્કાય અસંસ્થિતગુણા છે, ઔર
વાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કી અપેક્ષા વાદર અપર્યાપ્ત અપ્કાય કે જીવ અસંસ્થિતગુણા છે ।
સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કે જીવો સે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અપ્કાયિક જીવ વિશેષ અધિક છે

પૃથ્વીકાયની પ્રમાણ પ્રત્યેક પ્રકારના છવ અસંસ્થિત છે અલગત તેના શરીરના
આકાર સ્તિબુકન્નિદુ-સુદ-સુદના પ્રમાણ છે

પરિમાણદ્વાર—

વાદર પર્યાપ્ત અપ્કાયના છવ સર્વર્તિત લોકપ્રતરના અસંસ્થ્યેય ભાગ પ્રદેશોના
બરાબર છે વાદર અપર્યાપ્ત તથા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત રાશિયો અલગ-અલગ
અસંસ્થિત લોકાકાશના પ્રદેશોની બરાબર છે અહિં બેટલી વિશેષતા સમજની નોંધણે કે-
વાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયની અપેક્ષા વાદર પર્યાપ્ત અપ્કાય અસંસ્થિત ગુણા છે, અને
વાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયની અપેક્ષા વાદર અપર્યાપ્ત અપ્કાયના છવ અસંસ્થિત ગુણા છે
સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયના છવેથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અપ્કાયિક છવ વિશેષ અધિક છે

જલમ્ । મિશ્ર સચિત્તાચિત્તસંમિલિતમ્ । એતદ્ દ્વય ધ્યાગ્રાહ્યમ્ । અચિત્તં દ્વિવિધં
સ્વમાવતઃ, શસ્ત્રસપર્કતથા । સ્વમાવતોઽચિત્ત જલ કેવલિ-મનઃપર્યયાઽવધિ-શ્રુત-
જ્ઞાનિનસ્તજ્ઞાનાના અપિ ન સેવન્તે, અનવસ્થાદોષમસક્તાત્, વ્યવહારાશુદ્ધેષ ।
પ્રસિદ્ધ ચ યત્ કદાચિત્તસ્વમાવતોઽચિત્તજલપરિપૂર્ણં દ્વિદ, સ્વમાવતોઽચિત્તીશ્રુત તિલાદિક
ચ દૃષ્ટ્વા વ્યવહારાશુદ્ધત્વાત્પિપાસાધુષાપરિપીઢિતાનામપિ સાધૂના પાનાર્થ મક્ષણાર્થ
ચ તપ્રાજ્ઞા ન કૃતા મગવતેતિ । યત્તુ શસ્ત્રસપર્કાદચિત્ત જલ તત્ સાધૂનામુપભોગાય
ગ્રાહ્ય, તેન સયમનિર્વાહો ભવતિ । કિં તચ્છસ્ત્રમ્ ? इत्याह-‘सत्य’ इत्यादि ।

નદી, કૂપ, તાલાવ આદિ કા જલ સચિત્ત, ઔર અચિત્ત મિલા જલ મિશ્ર
ફરજાતા હૈ । યહ દોનો પ્રકાર કા જલ સાધુ કે લિયે અપ્રાહ્ય હૈ । અચિત્ત જલ દો
પ્રકાર કા હૈ-સ્વમાવ સે અચિત્ત ઔર શસ્ત્ર કે સયોગ સે અચિત્ત । સ્વમાવ સે અચિત્ત
જલ કો કેવલી, મન પર્યયજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, તથા શ્રુતજ્ઞાની, જ્ઞાનતે હૈ, મગર ડસ કા
સેવન નહી કરતે । સેવન કરને સે અનવસ્થા ડોષ આતા હૈ ઔર વ્યવહાર અશુદ્ધ હો
જાતા હૈ । યહ વાત પ્રસિદ્ધ હૈ કિ-કદાચિત્ત સ્વમાવ સે અચિત્ત જલ સે મરા હુઆ
લાલાવ, તથા સ્વમાવ સે અચિત્ત તિલ, આદિ કો દેસકર વ્યવહાર મેં અશુદ્ધ હોને કે
કારણ પ્યાસ ઔર મૂલ્સ સે પીઢિત સાધુઓ કો મી પીને-સ્નાને કી આજ્ઞા મગવાનને નહી
વી હૈ । જો જલ, શસ્ત્ર કે સંયોગ સે અચિત્ત હો ગયા હો વહી સાધુઓ કે લિપ, પ્રાહ્ય
હોતા હૈ । પેસા કરને સે હી સંયમ કા પાલન હોતા હૈ । વહ શસ્ત્ર કયા હૈ, યહ ઘતલાને
કે લિપ્ત ફરતે હૈ-‘સત્ય’ इत्यादि ।

નદી, કૂવા, તળાવ આદિનું જલ સચિત્ત છે સચિત્ત અચિત્ત બન્ને પ્રકારનું બેશુ ધયેશુ જલ
મિશ્રકહેવાય છે આ બન્ને પ્રકારના જલ સાધુઓ માટે અપ્રાહ્ય છે અચિત્ત જલ બે પ્રકારનું
છે (૧) સ્વભાવથી અચિત્ત અને (૨) શસ્ત્રના સંયોગથી અચિત્ત. સ્વભાવથી અચિત્ત જલને
કેવલી, મન પર્યયજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની તથા શ્રુતજ્ઞાની બાણે છે, પરંતુ તેનું સેવન કરતા
નથી-સેવન કરવાથી અનવસ્થા દોષ આવે છે, અને વ્યવહાર અશુદ્ધ થઈ જાય છે એ વાત
પ્રસિદ્ધ છે કે-કદાચિત્ત સ્વભાવથી અચિત્ત જલથી ભરેલું તળાવ તથા સ્વભાવથી અચિત્ત
તલ આદિને જોઈને વ્યવહારમાં અશુદ્ધ હોવાના કારણે તરસ અને ભૂખથી પીડિત
સાધુઓને પણ પીવા-ખાવાની આજ્ઞા મગવાને આપી નથી જે જલ શસ્ત્રના સંયોગથી
અચિત્ત થઈ ગયું હોય તે જલ સાધુઓ માટે પ્રાહ્ય હોય છે એ પ્રમાણે કરવાથીજ
સયમનું પાલન થાય છે તે શસ્ત્ર શું છે ? એ બતાવવા માટે કહે છે-‘સત્ય’ इत्यादि.

મસ્તીતિ મગવતા કેવલાલોકેન વિજ્ઞાયાનગારેમ્યઃ સયમરક્ષણાર્થમુદકં જીવત્સેન
પ્રતિવોધિતમિત્યર્થ । 'ચ'—શબ્દાત્ તદાશ્રિતા અન્યે દ્રીન્દ્રિયાદયોઽપિ જીવા
વ્યાખ્યાતા इति बोधितम् । यो बिन्दुमात्रोदकविराधक, स पट्जीवनिष्ठा-
विराधको भवतीति वर्तुलार्थः ॥ सू० ૧૦ ॥

સૂત્રદ્વારમ્—

મનુ યદિ જીવપિન્દુભૂતમુદકં મગવતા પ્રોક્ત તર્હિ ઉદકસેવિનાં મુનીનામવર્ણ
પ્રાણાતિપાતદોષસમ્પાતઃ, તેન કર્ણ સયમઃ સંયમિનાં સપદ્યતે ? ઉચ્યતે—

સચિત્તચિત્તમિશ્રમેદેન ત્રિવિધમુદકમ્ । તત્ર સચિત્ત-નદીકૂપતટાગાદિ-

પિન્દુ છે, इस प्रकार मगवान् ने केवलज्ञान से जानकर साधुओं के समय की रक्षा के
लिए जल को जीव मतलैया है । सूत्र में दिये हुए 'च' शब्द से यह प्रकट किया
गया है कि जल के आश्रित दूसरे द्रिन्द्रिय आदि जीव भी हैं । संक्षेप में तात्पर्य यह है
कि—जो पुरुष एक बिन्दु जल की विराधना करता है वह पट्काय के जीवों का
विराधक है ॥ सू० ૧૦ ॥

સૂત્રદ્વાર—

ધૃષ્ટકા—યદિ જલ જીવો કા પિન્દુ છે, પેસા મગવાને કહ્યા છે તો જલકા સેવન
કરને વાળે મુનિયો કો હિંસા કા દોષ લગતા છે । પેસી સ્થિતિ મેં સાધુઓ કા સયમ કિસ
પ્રકાર કાયમ રહ સકતા છે ?

સમાધાન—જલ ત્રીન પ્રકાર કા છે—(૧) સચિત્ત (૨) અચિત્ત ઔર (૩) મિશ્ર

મગવાને કેવલજ્ઞાનથી જાણી કરીને સાધુઓના સયમની રક્ષા માટે જલને એવ
તરીકે બતાવ્યું છે સૂત્રમાં આપેલા 'ચ' શબ્દથી એ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે કે—
જલના આશ્રિત બીજા દ્રીન્દ્રિય આદિ એવ પણ છે સંક્ષેપમાં તાત્પર્ય એ છે કે—
જો પુરુષ એક ટીપા જલની વિરાધના કરે છે તે પટ્કાયના એવાનો વિરાધક છે (સૂ. ૧૦)

સમ્બદ્ધા—

શ્રી કા—જો જલ એવાનો પિન્દુ છે એ પ્રમાણે મગવાને કહ્યું છે તો જલનું
સેવન કરવાવાળા મુનિઓને હિંસાદોષ લાગે છે એવી સ્થિતિમાં સાધુઓનો સયમ
કાયમ કેવી રીતે રહી શકે છે ?

સમાધાન—જલ ત્રણ પ્રકારનું છે (૧) સચિત્ત (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર.

मिश्रजल च । उभयकायशस्त्रपरिणतमपि न ग्राह्यम्, तत्र मिश्रशङ्कासद्भावात् । परकायशस्त्रपरिणतमेव जल मुनीनां ग्राह्यम्, परकायशस्त्र चाप्कायस्य अग्नि-मृत्तिका-द्राक्षा-शाक-तण्डुल-पिष्ट-दाली-चणकादिकम् । परकायशस्त्रपरिणत=वर्णादीनां पूर्वावस्थायैवल्लभ्यापन्नम् । तत्र वर्णतो धूसरत्वादिरूप, गन्धतस्तत्त्वद्वस्तुसम्बन्धि-गन्धवत्त्वम्, रसतस्तत्त्वद्वस्तुसम्बन्धितकटुकपायादिरसवत्त्वम् । स्पर्शतः स्निग्धरूक्षत्वादिरूपम् । तदेवम्भूतमचित्त जलमस्यैवाङ्गस्य द्वितीयभुतस्कन्धे पानेपणायामेकविंशतिविध मुनीनां ग्राह्यत्वेन वक्ष्यते भगवता । तथाहि—

जल के लिए गर्म जल अथवा मिट्टी आदि से मिला हुआ जल । उभयकायशस्त्र से परिणत जल भी साधुओं के लिए ग्राह्य नहीं है, क्योंकि उस में मिश्र (सचित्ताचित्त) की शङ्का रहती है । मुनियों के लिए परकायशस्त्रपरिणत जल ही ग्रहण करने योग्य है । अप्काय का परकायशस्त्र—अग्नि, मिट्टी, दाख, शाक, चावल, आटा, दाल, और चना आदि हैं ।

पहले की अपेक्षा वर्ण, रस गंध आदि बदल जाना परकायशस्त्र से जल के परिणत (अचित्त) हो जाने की पहचान है । वर्ण से जल का धूसर आदि हो जाना, गंध से उस में मिली हुई वस्तुओं की गंध आने लगना, इसी प्रकार जल में मिली हुई वस्तुओं का तीखा, कड़वा, कसैला आदि रस का स्वाद आ जाना, और स्पर्श से जल का रूखा, चिकना आदि हो जाना जल के अचित्त होने के लक्षण हैं ।

भगेर्षु जल. उभयकाय शस्त्रयोः परिणत जल पक्षु साधुभ्यो भाटे ग्राह्यं नथी ढेभके-
तेभं मिश्र (सचित्ताचित्त) नी शङ्का रहे छे मुनिभ्यो भाटे परकायशस्त्रपरिणत जलज
अक्षय करवा योज्य छे अप्कायनु परकायशस्त्र, अग्नि, भाटी, द्राक्ष, शाक, चावल,
दाल, दाख अने चणु आदि छे

पहेला करता जेनां वर्ण, रस, गंध, आदि अक्षय अथ ते परकायशस्त्रयो
जल परिणत (अचित्त) अथ ज्वानी जे निशानी अर्थात् ज्योणभाषु छे

पक्षुथी जलनु धूसर आदि अथ जल, गंधथी तेभा भगेर्षी वस्तुज्योनी गंध
आवती, जे प्रभाषे जलमां भगेर्षी वस्तुज्योना तीष्ण, कड़वा, कसैला आदि रसने
स्वाद आवी ज्वो, अने स्पर्शथी जलनु रूख अक्षय आदि अथ जल जे जल
अचित्त होवानी अक्षय छे

મૂલમ્—

સત્ય ચેત્ય અણુવીહ પાસ, પુદો સત્ય પવેદ્ય ॥ સૂ. ૧૧ ॥

છાયા—

શસ્ત્ર ચાત્ર અનુવિચિન્ત્ય પદ્ય, પૃથક્ શસ્ત્ર પ્રવેદિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

ટીકા—

અસ્મિન્ પ્રસ્તુતેઽપ્કાયે શસ્ત્ર-શસ્યતે=હિંસ્યતે પ્રાણી યેન તચ્છસ્ત્રમ્ અનુવિચિન્ત્ય
 =‘શ્દમપ્કાયસ્ય શસ્ત્રમ્’ ઇતિ વિચાર્ય, પદ્ય=હે શિષ્ય ! જ્ઞાનદૃષ્ટિયા વિલોભ્ય ।
 શસ્ત્રમ્=ઉપમર્દકં પ્રસ્તુતત્વાદ્પ્કાયસ્ય પૃથક્=વિભિન્નરૂપ સ્વકાયપરકાયોમયકાય
 મેવાત્ ત્રિવિધમિત્યર્થ પ્રવેદિતં=પ્રતિબોધિત ભગવતેતિશેષઃ । તત્ર સ્વકાયશસ્ત્રં
 નઘાણુદકાનાં કૂપાણુદકમ્ । કૂપાણુદકાના નઘાણુદક ચ । સ્વકાયશસ્ત્રપરિણત
 જલં સાધૂનામપ્રાણ વ્યવહારાશુદ્ધેઃ । ઇમયકાયશસ્ત્ર કૂપાદિજલસ્યોષ્ણજલં મૃત્તિકાદિ

મૂલાર્થ—અપ્કાય કે વિષય મેં, હે શિષ્ય ! શસ્ત્ર કા વિચાર કરો । અપ્કાય કે
 શસ્ત્ર પૃથક્-પૃથક્ સમજાવે ગયે હૈ ॥ સૂ. ૧૧ ॥

ટીકાર્થ—જિસ કે દ્વારા હિંસા હો વહ શસ્ત્ર કહલાતા હૈ, હે શિષ્ય ।
 અપ્કાય કે વિષય મેં ‘યહ અપ્કાય કા શસ્ત્ર હૈ’ હસ પ્રકાર વિચાર કરો અપ્કાય કે
 શસ્ત્ર સ્વકાય, પરકાય ઓર ઇમયકાય કે મેદ સે નાના પ્રકાર કે ભગવાન્ ને બતલાયે હૈ ।
 કુંપકા જલ નદી કે જલ કે લિપ્ સ્વકાયશસ્ત્ર હૈ, હસી પ્રકાર નદી બાદિ કા જલ
 કુંપ કે જલ કે લિપ્ સ્વકાયશસ્ત્ર હૈ । સ્વકાયશસ્ત્ર સે પરિણત જલ સાધુઓ કે લિપ્
 પ્રાણ નહીં હોતા, ક્યોં કિં વહ વ્યવહાર મેં અશુદ્ધ હૈ । ઇમયકાયશસ્ત્ર હૈ—કુંપ બાદિ કે

મૂલાર્થ—અપ્કાયના વિષયમા હે શિષ્ય । શસ્ત્રનો વિચાર કરો અપ્કાયનાં
 શસ્ત્ર જુઠાં જુઠાં સમજાવ્યા છે (સૂ. ૧૧)

ટીકાર્થ—જેના દ્વારા હિંસા થઈ શકે તે શસ્ત્ર કહેવાય છે, હે શિષ્ય । અપ્કાયના
 વિષયમા ‘આ અપ્કાયનું શસ્ત્ર છે’ એ પ્રમાણે વિચાર કરો અપ્કાયનાં શસ્ત્ર સ્વકાય, પરકાય,
 અને ઇમયકાયના સેવથી નાના પ્રકારના ભગવાને બતાવ્યાં છે કુવાનું જલ, નદી બાદિનાં
 જલ માટે સ્વકાયશસ્ત્ર છે એ પ્રમાણે નદી બાદિનું જલ કુવાના જલ માટે સ્વકાયશસ્ત્ર
 છે સ્વકાયશસ્ત્રથી પરિણત જલ સાધુઓ માટે પ્રાણ શ્લેષું નથી, કારણ કે તે વ્યવહારમા
 અશુદ્ધ છે. ઇમયકાયશસ્ત્ર છે કુવા બાદિનાં જલ માટે બરમ જલ, અથવા માટી વગેરેથી

इति मापायां, तस्य पानकम्=घावनजलम् । (१३) द्राक्षापानकम्=द्राक्षाघावनजलम् । (१४) दाहिमपानकम्=दाहिमघावनजलम् । (१५) खर्जूरपानकम्=खर्जूरघावन-जलम् । (१६) नालिकेलपानकम्=नालिकेलघावनजलम् । (१७) करीरपानकम्=करीरघावनजलम् । (१८) कोलपानकम्=वदरघावनजलम् । (१९) आमलकपानकम्=आमलकघावनजलम् । (२०) चिञ्चपानकम्=चिञ्चा-अम्लिका 'इमली' इति मापायां, तस्यां पानकम्=घावनजलम् । (२१) शुद्धविकृतम्=अग्न्युत्कालितमुष्णं जलं च ।

इह श्लेषद्वाराणि पृथिविकायवद् विज्ञेयानि ।

ये तु शाक्यादयः सचित्तापकायोपभोगिनः सन्ति तेषु शाक्यादयः स्तोपभोगार्यम् 'आपो जीवा न सन्ति' इति प्रतिपादयन्ति, दण्डिनस्तु जलसंचितं मन्यमाना अपि मोहप्रमादवशतः स्वार्थमुत्कालयन्ति, परस्परपदिशन्ति, च, यथा त्रिदण्डमुत्કालनीयं जलम्, इत्युपदिश्यापकायसमारम्भं कारयन्तो न केवलमपकायं विहिंसन्ति, किन्तु तदाधितानन्यानापि द्वीन्द्रियान् विराधयन्ति ।

કા ઘોવન (૧૫) સજૂર કા ઘોવન (૧૬) નારિયલ કા ઘોવન (૧૭) ફેર કા ઘોવન (૧૮) વેર કા ઘોવન (૧૯) બૉવલે કા ઘોવન (૨૦) હમલી કા ઘોવન (૨૧) અગ્નિ સે ઉકાલા હુઆ ગર્મ જલ ।

જો શાક્ય આદિ સચિત્ત અપ્કાય કા સેવન કરતે હૈ, સન મેં સે શાક્ય આદિ અપને ઉપમોગ કે લિપ્ 'જલ સચિત નહીં હૈ' હસ પ્રકાર કી પ્રરૂપણા કરતે હૈ । ઢણ્ડી લોક જલ કો સચિત્ત માન કર કે મી મોહ ઔર પ્રમાદ કે વશ હો કર અપને લિપ્ પાની ગરમ કરવાતે હૈ ઔર દૂસરો કો ઉકાલને કા ઉપદેશ દેતે હૈ કિ-જલ ત્રીન ઢણ્ડ, ઉકાલના ચાહિય । અર્થાત્ ત્રીન ઉકાલેકા પાની હોના ચાહિયે । હસ પ્રકાર ઉપદેશ દેકર અપ્કાય કા સમારમ્ભ કરતે હુપ ન કેવલ અપ્કાય કી હિંસા કરતે હૈ અપિ તુ જલ મેં રહને વાલે દ્વીન્દ્રિય આદિ કી મી વિરાધના કરત હૈ ।

ધાવણુ (૧૬) નાશીએલતુ ધાવણુ (૧૭) કેરતુ ધાવણુ (૧૮) બારાતુ ધાવણુ (૧૯) આબળાતુ ધાવણુ. (૨૦) આબલીતુ ધાવણુ. (૨૧) અમિથી ઉકાળેલું ગરમ જલ.

જે શાક્ય આદિ સચિત્તઅપ્કાયતુ સેવન કરે છે તેમાંથી શાક્ય આદિ પોતાના ઉપભોગ માટે 'જલ સચિત નથી' એ પ્રકારની પ્રરૂપણા કરે છે હા જલને સચિત્ત માનીને પણ મોહ અને પ્રમાદ વશ થઈ પોતાના માટે પાણી ગરમ કરાવે છે, અને બીજાને પાણી ગરમ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે કે-જલ ત્રણ ઢંડ-ઉકાળા આપીને ઉકાળવું બેઈએ. આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને અપ્કાયનો સમારમ્ભ કરતા થકા કેવળ અપ્કાયનીજ હિંસા કરે છે, એટલુંજ નહીં પરન્તુ જલમાં રહેવાવાળા દ્વીન્દ્રિય આદિની પણ વિરાધના કરે છે

(૧) ઉત્સ્વેદ્યમ્=પિષ્ટસષ્ટપિષ્ટરાદિપ્રસાલનજલમ્ । (૨) સસ્વેદ્યમ્=સસેકિમ ઘા=ઉત્કાલિતતિલધાવનજલ, ઉત્કાલિતપત્રશાકાદિધાવનજલ યા । (૩) તન્દુલોદકમ્=તન્દુલધાવનજલમ્ । (૪) તિલોદકમ્=તિલધાવનજલમ્ । (૫) તુપોદકમ્=ગ્રીષ્મધાવનજલમ્ । (૬) યથોદકમ્=યથધાન્યસાલનજલમ્ । (૭) આચામકમ્=અવધ્રામણજલ 'ઔસામણ' इति માપાપસિદ્ધમ્ । (૮) સીચીરમ્=આરનાલ, તક્રપાત્રધાવનજલ, તક્રોપરિગ્રાભિસ્તારિતજલ યા 'આંછ' इति માપાયમ્ । (૯) આમ્રફલાદિધાવનજલમ્ । (૧૦) આમ્રાતકપાનકમ્=આમ્રાતકધાવનજલમ્ । આમ્રાતકમિતિ 'અમ્બાઢી' इति માપાપસિદ્ધમ્ । (૧૧) કપિત્થપાનકમ્=કપિત્થ='કવિઠ' इति મપાયાં, તસ્ય ધાવનજલમ્ । (૧૨) માતુલિન્નમ્ 'વિજોરા'

હસ પ્રકાર કા અવિત્ત જલ હસી સૂત્ર કે દુસરે શ્રુતસ્કન્ધ મેં 'પાનૈષણા' પ્રકરણ મેં હકીસ પ્રકાર કા મગવાન્ ને સાધુઓ કે લિપ્ પ્રાણ કહા હૈ । વહ હસ પ્રકાર -

(૧) ઉત્સેદ-ઘાટેકા મિછા હુવા પીઠર (કપોટી) આદિકા ધોવન ।

(૨) સસ્વેદ (સસેકિમ) ઠકાળે હુપ તિલોંકા ધોવન યા ઠકાળે હુપ પત્તોં કે શાક કા ધોવન ।

(૩) ચાવલોં કા ધોવન, (૪) તિલોં કા ધોવન, (૫) ધાન્યકા ધોવન, (૬) જો કા ધોવન (૭) ઓસામણ, (૮) આરનાલ, છાછ કે વર્તનો કા ધોવન, અથવા છાછ કે ઉપર કા નિતારા પાની મિસે 'આંછ' મી કહતે હૈ ।

(૯) આમ આદિ ફલોં કા ધોવન (૧૦) અમ્બાઢી કા ધોવન (૧૧) કવિઠ (કૈય) કા ધોવન (૧૨) વિજોરે કા ધોવન (૧૩) વાસ કા ધોવન (૧૪) વાઢિમ (બનાર)

આવા પ્રકારનું અવિત્ત જલ આ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કન્ધના પાનૈષણા-પ્રકરણમાં એકવીશ પ્રકારનું મગવાને સાધુઓ માટે આજ કલ્પ છે, તે આ પ્રમાણે છે -

(૧) ઉત્સ્વેદ-ઘાટ મળેલું, કચરોટ આદિનું ધોવણું.

(૨) સસ્વેદ-ઠકાળેલા વલનું ધોવણું, અથવા ઠકાળેલા પત્તાવાળાં શાકનું ધોવણું.

(૩) ચોખાનું ધોવણું. (૪) વલનું ધોવણું (૫) ધાન્યનું ધોવણું. (૬) જવનું ધોવણું. (૭) ઓસામણ (૮) આરનાલ-છાસના વાસણોનું ધોવણું, અથવા છાસની ઉપર નીતરેલ ચાણી. જેને 'આંછ' પણ કહે છે.

(૯) આમ-આમ્ર આદિ ફળોનું ધોવણું. (૧૦) અમ્બાઢીનું ધોવણું (૧૧) કાઠનું ધોવણું (૧૨) વિજોરાનું ધોવણું. (૧૩) શાકનું ધોવણું (૧૪) વાઢિમનું ધોવણું. (૧૫)

ટીકા—

‘અથવા’—શબ્દઃ કથિતસ્યાર્થસ્ય પ્રકારાન્તરેણ સ્પષ્ટીકરણે વર્તતે । યેઽપ્કાયા-
રમ્ભિગસ્તેષામદત્તાદાનદોષાપચિરપિ । યતોઽપ્કાયજીવૈસ્તેભ્યો નાર્પિતાનિ સ્વશરીરાપ્યુ-
પમર્દયિતું, તે ચ તાનિ વાહ્મન.કાયયોગે. કૃતકારિતાનુમોદિતૈરુપમર્દયન્તિ, તત-
થાપ્કાયારમ્ભિગામદત્તાદાનદોષોઽપ્યનિવાર્યો ભવતિ, તસ્માદ્મુશુભિ સર્વથાપ્કાયા-
રમ્મો વર્જનીયઃ, ઇતિ ભગવતા સાક્ષાત્પ્રોક્તમ્ ॥ સૂ. ૧૨ ॥

સચિત્તજલોપમોગિનો હિ પૃષ્ઠા સન્તો યદ્ વદન્તિ તદાહ—

યદ્વા-અપ્કાયારમ્મ સ્વય પરિહર્તુમક્ષમા શાક્યાદયો યદ્વદન્તિ તદાહ—
‘કપ્પહ પે.’ ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—પહેલે કહી હુઐ વાત કા દૂસરી તરહ સે સ્પષ્ટીકરણ કરને કે લિયે
‘અથવા’ શબ્દ હૈ । ઓ અપ્કાય કા આરમ કરતે હૈં ઉન્હેં અદત્તાદાન કા દોષ મી છગતા
હૈ । કારણ યહ હૈ કિ-અપ્કાય કે જીવોં ને અપને શરીર ઉપમર્દન કરને કે લિપ્ ઉન્હેં સૌપે
નહીં હૈં, ફિર મી વે લોગ મન, વચન, કાય સે ઔર કૃત, કારિત, અનુમોદના સે ઉનકા
ઉપમર્દન કરતે હૈં અત અપ્કાય કા આરમ કરને વાલોં કો અદત્તાદાન કા દોષ અનિવાર્ય
હૈ । અત મુમુક્ષુ પુરુષોં કો અપ્કાય કા આરમ ત્યાગના ચાહિપ્ ! પેસા ભગવાન્ ને સાક્ષાત્
કહા હૈ ॥ સૂ. ૧૨ ॥

સચિત્ત જલકા ઉપયોગ કરનેવાળે પૂછનેપર જો ઉત્તર દેતે હૈં સો કહતે હૈં—
અથવા જો જોગ અપ્કાય કે આરમ કો ત્યાગને મેં અસમર્થ હૈં ઉનકા કથન ચલતે હૈં—
‘કપ્પહ પે’ ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—પ્રથમ કહેલી વાતને બીજી રીતથી સ્પષ્ટીકરણ કરવાના અર્થમાં
‘અથવા’ શબ્દ છે જે અપ્કાયનો આરમ કરે છે, તેને અદત્તાદાનનો દોષ પણ લાગે
છે, કારણ એ છે કે-અપ્કાયના જીવોએ પોતાનું શરીર ઉપમર્દન કરવા માટે તેને સોપ્યું
નથી. તો પણ તે લોકો મન, વચન અને કાયાથી અને કરવું, કરાવવું તથા અનુમોદન
તે વડે કરી ઉપમર્દન કરે છે, તે કારણથી અપ્કાયનો આરમ કરવાવાળાને અદત્તા
દાનનો દોષ પણ અનિવાર્ય (ટાળી ન શકાય તેવો) છે એ માટે મુમુક્ષુ પુરુષોએ
અપ્કાયનો આરમ ત્યાગી દેવો જોઈએ એ પ્રમાણે ભગવાને સાક્ષાત્ કહ્યું છે (સૂ. ૧૨)

સચિત્ત જલનો ઉપયોગ કરવાવાળાને પૂછતા જે ઉત્તર આપે છે-તે કહે છે,
અથવા જે લોક અપ્કાયના આરમને ત્યજવામાં અસમર્થ છે તેમનું કહેવું-કથન
ખતાવે છે-‘કપ્પહ પે’ ઇત્યાદિ

દૃશ્યન્તે ચ તીર્થાદિષુ અષાઃકર્માદિદોષદૂષિતમક્તપાનાદિગ્રહણેનાજ્ઞાપાદિમહાસમારમ્ભે
કુર્વાણા. । ન ચ તે સ્વાત્માન મવસાગરાત્તારયિતુ સમર્થા મવન્તિ, ઉક્તઃ—મગધતો-
ષ્ટરાખ્યયનસૂત્રે—(અધ્ય ૨૦)

“ ચિરપિ સે મુઠરુર્હ મવિત્તા, અથિરજ્વળ તવનિયમેર્હિ મઠ્ઠે ।
ચિરંપિ અપ્પાણ કિલેસાત્તા, ન પારપ દોહ દુ સપરાપ ” ॥ સૂ. ૧૧ ॥

ન કેવલ તે હિંસાદોષમાગિન , અપિ ત્વયદોષમાગિનોઽપિ સત્તિ, તદ્વપ
મગવાનાહ—‘ અદુવા ’ શ્ત્યાદિ ।

મૂલમ્—

અદુવા અદિજ્ઞાદાણ ॥ સૂ. ૧૨ ॥

છાયા—

અથવા અદત્તાદાનમ્ ॥ સૂ. ૧૨ ॥

તીર્થ આદિ પર આધાકર્મ આદિ દોષો સે દૂષિત આહારપાની પ્રહણકરકે અપ્કાયકા મહારમ
કરતે હુપ દેલે જાતે હૈં । વે અપને આત્મા કો મવસાગર સે તારને મેં સમર્થ નહીં હૈં । મગધાન
ને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અધ્યયન ૨૦) મેં કહા હૈં—

“ જો પુરુષ અસ્થિર વ્રત વાસા હૈં ઔર તપ તથા નિયમો સે જાદ હૈં વહ જિરકાલ સક
અપને આત્મા કો દેશ પહુંચાને પર મી સપરાય (સંસાર સે) પાર નહીં હો સક્તા ”
(ઉત્ત અ ૨૦) ॥ સૂ. ૧૧ ॥

સચિત્ત જલ્લ કા આરમ કરને વાલે જલેલી હિંસા કે હી માગી નહીં હૈં, કિન્તુ અન્ય
દોષો કે માગી મી હૈં । યહી વ્રત મગધાન કહતે હૈં—‘ અદુવા ’ શ્ત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—અથવા અદત્તાદાન કા દોષ લાગતા હૈં ॥ સૂ. ૧૨ ॥

તીર્થ આદિ પર આધાકર્મ આદિ દોષોથી દૂષિત આહાર-પાણી અહણ કરીને
અપ્કાયને મહારમ કરતા હોય જ્યેમ જોવામાં આવે છે તે પોતાના આત્માને મવસાગરથી
તારવામાં સમર્થ નથી. મગધાને-ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં (અધ્યયન ૨૦માં) કહ્યું છે કે—

“ જે પુરુષ અસ્થિર વ્રતવાળા છે અને તપ તથા નિયમોથી જાદ છે, તે જાંબા
સમય સુધી પોતાના આત્માને કોઈય પહેંચાડવા ઉપરાંત પણ સંસારથી પાર થઈ
શકતા નથી. ” (ઉત્તરાં અ. ૨૦) (સૂ. ૧૧)

સચિત્ત જલ્લને આરમ કરવાવાળા જોકેથી હિંસાનાજ ભાગી નથી પરન્તુ અન્ય
દોષોના પણ ભાગી છે તે વાત મગધાન કહે છે—‘ અદુવા ’ શ્ત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અથવા અદત્તાદાનને દોષ લાગે છે (સૂ. ૧૨)

ટીકા—

‘અથવા’-શબ્દઃ કથિતસ્યાર્થસ્ય પ્રકારાન્તરેણ સ્પષ્ટીકરણે વર્તતે । યેઽપ્કાયારમ્ભિગ્નસ્તેપામદત્તાદાનદોષાપચિરપિ । યતોઽપ્કાયજીવૈસ્તેમ્યો નાર્પિતાનિ સ્વશરીરાણ્યુપમર્દયિતુ, તે ચ તાનિ ઘાટ્મનઃકાયયોગે કૃતકારિતાનુમોદિતૈરુપમર્દયન્તિ, તત્તથાપ્કાયારમ્ભિગ્નામદત્તાદાનદોષોઽપ્યનિવાર્યો ભવતિ, તસ્માદ્દુઃશુભિઃ સર્વથાઽપ્કાયારમ્ભો વર્જનીયઃ, ઇતિ મગવતા સાક્ષાત્પ્રોક્તમ્ ॥ સૂ૦ ૧૨ ॥

સચિત્તજલોપમોગિનો હિ પૃષ્ઠા સન્તો યદ્ વદન્તિ તદાહ—

યદ્વા-અપ્કાયારમ્ભ સ્વય પરિહર્તુમક્ષમાઃ શ્વાક્યાદયો યદ્વદન્તિ તદાહ—
‘કપ્પહ પે.’ ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—પહેલે કહી હુઈ જાત કા દૂસરી તરહ સે સ્પષ્ટીકરણ કરને કે લિયે ‘અથવા’ શબ્દ હૈ । જો અપ્કાય કા આરમ્ભ કરતે હૈં ઉન્હેં અવત્તાદાન કા દોષ મી લગતા હૈ । કારણ યહ હૈ કિ-અપ્કાય કે જીવોં ને અપને શરીર ઉપમર્દન કરને કે લિયે ઉન્હેં સૌપે નહીં હૈં, ફિર મી વે લોગ મન, વચન, કાય સે ઔર કૃત, કારિત, અનુમોદના સે ઉનકા ઉપમર્દન કરતે હૈં અત અપ્કાય કા આરમ્ભ કરને વાલોં કો અવત્તાદાન કા દોષ અનિવાર્ય હૈ । અત મુમુક્ષુ પુરુષોં કો અપ્કાય કા આરમ્ભ ત્યાગના ચાહિય । પેસા ભગવાન્ ને સાક્ષાત્ કહ્યા હૈ ॥ સૂ૦ ૧૨ ॥

સચિત્ત જલકા ઉપયોગ કરનેવાલે પૂછનેપર જો ઉત્તર દેતે હૈં સો કહતે હૈં—
જમવા જો લોગ અપ્કાય કે આરમ્ભ કો ત્યાગને મં અસમર્થ હૈં ઉનકા કમન ચતલાતે હૈં—
‘કપ્પહ પે’ ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—પ્રથમ કહેલી વાતને બીજી રીતથી સ્પષ્ટીકરણ કરવાના અર્થમાં ‘અથવા’ શબ્દ છે જે અપ્કાયનો આરમ્ભ કરે છે, તેને અવત્તાદાનનો દોષ પણ લાગે છે, કારણ એ છે કે-અપ્કાયના શરીર ઉપમર્દન કરવા માટે તેને સોંપ્યું નથી. તે પણ તે લોકો મન, વચન અને કાયાથી અને કરવું, કરાવવું તથા અનુમોદન તે વડે કરી ઉપમર્દન કરે છે, તે કારણથી અપ્કાયનો આરમ્ભ કરવાવાળાને અવત્તાદાનનો દોષ પણ અનિવાર્ય (ટાળી ન શકાય તેવો) છે એ માટે મુમુક્ષુ પુરુષોએ અપ્કાયનો આરમ્ભ ત્યાગી દેવો બ્રહ્મણે એ પ્રમાણે ભગવાને સાક્ષાત્ કહ્યું છે (સૂ. ૧૨)

સચિત્ત જલનો ઉપયોગ કરવાવાળાને પૂછતા જે ઉત્તર આપે છે-તે કહે છે, અથવા જે લોક અપ્કાયના આરમ્ભને ત્યજવામાઅસમર્થ છે તેમનું કહેવું-કમન બતાવે છે-‘કપ્પહ પે’ ઇત્યાદિ

મૂલ્ય—

કપ્પર જે કપ્પર જે પાટ અદુવા વિમૂસાણ ॥ સૂ. ૧૩ ॥

છાયા—

કલ્પતેડસ્માક કલ્પતેડસ્માક પાતુ, અથવા વિમૂપાયૈ ॥ સૂ. ૧૩ ॥

ટીકા—

‘કલ્પતેડસ્માક’-મિતિ । ન ઘયં સ્વેચ્છયોદકમૃપમર્દયામ કિલ્ત્વસ્માકમાગમે નિર્જીવસ્ત્વેન પ્રતિબોધિતત્વાદનિપિદ્ધસ્વાશ્વ પાતુ કલ્પતે । ‘કલ્પતેડસ્માકમ્’ ક્વિપ્સ્ય દ્વિરુચ્ચારણેન પુનઃપુનરનેકપ્રયોજનવશાદ્ બહુવિધ ઉપમોગોડસ્માક કલ્પતે, ઇતિ બોધ્યતે । તથાહિ—

મસ્મસ્નાયિનો વદન્તિ-અસ્માકં પાતુમેવ કલ્પતે ન તુ સ્નાતુમિતિ ।

શ્વાક્યાદયસ્ત્વેર્વ જલપન્તિ-સ્નાન-પાનાદિ સર્વ કલ્પતે જલેનેતિ ।

મૂલાર્થ—હમેં કલ્પતા છે, હમેં કલ્પતા છે, (જલ) પીને ઓર વિમૂપા કરને-હાથ પર આદિ ઘોને, નહાને-કે છિપ્ ॥ સૂ. ૧૩ ॥

ટીકાર્થ—હમ સ્વેચ્છા સે જલ કી વિરાધના નહીં કરતે, ઘરન હમારે આગમ મેં જલ કો અવિષ્ત મતલ્લયા છે ઓર પીને કા નિવેષ નહીં ક્રિયા છે, અત હમેં પીના કલ્પતા છે । ‘હમેં કલ્પતા છે’ યહ દો વાર કહને સે યહ સુક્તિ ક્રિયા ગયા છે કિ-પ્રમોજન કે વશ નાના પ્રકાર કા ઉપમોગ કરના હમેં કલ્પતા છે । બેસે—

મસ્મ સે સ્નાનકરનેચાલે કહતે હેં-હમેં પીના હી કલ્પતા છે, સ્નાનકરના મહી કલ્પતા ।

શ્વાક્ય આદિ કા કહના છે કિ-હમેં પીના ઓર સ્નાનકરના-સમી કુલ્ કલ્પતા છે ।

મૂલાર્થ—અમને ઠલ્પે છે, અમને ઠલ્પે છે, (જલ) પીવાને અને વિમૂપા-હાથ યગ આદિ ધોવા, નહાવા માટે (સૂ. ૧૩)

ટીકાર્થ—અમે સ્વેચ્છાથી જલની વિરાધના કરતા નથી પરંતુ અમારા આગ મમાં જલને અવિષ્ત બતાવ્યું છે, અને પીવાનો નિવેષ કયો નથી તેથી અમારે પીવું ઠલ્પે છે ‘અમારે ઠલ્પે છે’ આ જે વાર ઠલ્પેવાથી કો સુચિત કરવામાં આવ્યું છે કે-પ્રમોજનવશ નાના પ્રકારનો ઉપયોગ કરવાનું અમને ઠલ્પે છે જેમકે-

અસ્મથી સ્નાનકરવાવાળા ઠલ્પે છે-અમારે પીવું ઠલ્પે છે, સ્નાન કરવું ઠલ્પતું નથી.

શ્વાક્ય આદિનું ઠલ્પે છે કે-અમારે પીવું અને સ્નાન, અર્થે કાંઈ ઠલ્પે છે

તે પુનરેષ વદન્તિ—અયવા વિભૂપાયૈ=શોભાયં કલ્પતેઽસ્માકમુદકમિતિ । વિભૂપા
નામ—કરચરણમુલાદિમણ્ણનાદિકા, વસ્ત્રાદિમણ્ણાલનરૂપા વા, તદર્થ જલેન વ્યવહર-
તામસ્માક નાસ્તિ કોઽપિ દોષછેદ્ધેશ્ચ ઇતિ ॥ સૂ૦ ૧૩ ॥

પુન' કિં કુર્વન્તિ તે ? ઇત્યાહ—'પુદો સત્યેર્હિ,' ઇત્યાદિ

મૂલમ્—

પુદો સત્યેર્હિ વિરુદ્ધતિ ॥ સૂ૦ ૧૪ ॥

છાયા—

પૃથક્ શસ્ત્રૈર્વ્યાવર્ચયન્તિ (વિરુદ્ધતિ વા) ॥ સૂ૦ ૧૪ ॥

॥ ટીકા ॥

આત્માનમનગાર પ્રવદમાના શાક્યાદય' પૃથક્=મિત્રમિત્રસ્વરૂપૈઃ શસ્ત્રૈ'=
સ્નાનપાનધાવનોત્સેચનાદિભિરપ્કાયજીવાન્ વ્યાવર્ચયન્તિ=પ્રાણેભ્યો વ્યપરોપયન્તિ ।
યદ્વા વિરુદ્ધન્તી'—તિચ્છાયા તેન વિરુદ્ધન્તિ=વિશેષેણ ઝિન્દન્તિ, સર્વથા ભાવેન
વિરાધયન્તીત્યર્થઃ ॥ સૂ૦ ૧૪ ॥

તેનકા યહ મી કહના હૈ કિ—વિભૂપા—શોભા કે હિપ મી જલ કા ઉપમોગ હમેં
કલ્પતા હૈ । હાથ, પૈર, મુસ્ત, આદિ ધોના ઓર વસ્ત્ર આદિ ધોના વિભૂપા હૈ । હસ કે હિપ
જલકા વ્યવહારકરને મેં હમેં જરા મી દોષ નહીં છાતા ॥ સૂ૦ ૧૩ ॥

વે ઓર કયા કરતે હૈ, સો કરતે હૈં—'પુદો.' ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—મિત્ર—મિત્ર શસ્ત્રોં સે અલકાય કી હિંસા કરતે હૈં ॥ સૂ૦ ૧૪ ॥

ટીકાર્થ—અપન કો અનગાર કહતે હુપ શાક્ય ધગૈરહ મિત્ર—મિત્ર પ્રકાર કે શસ્ત્રોં
સે સ્નાન, પાન, ધોના, સીચના આદિ કાર્ય કર કે અપ્કાય કી હિંસા કરતે હૈં । અથવા
પૂર્ણરૂપ સે ઉસ કી વિરાધના કરતે હૈં ॥ સૂ૦ ૧૪ ॥

તેમનુ જો પશુ ઠહેવુ છે કે વિભૂપા—શોભા માટે પશુ જલનો ઉપયોગ અમારે
કર્યે છે હાથ પગ, મુખ આદિને ધોવા અને વસ્ત્ર આદિ ધોવા તે વિભૂપા ઠહેવાય છે
જો માટે જલનો વ્યવહાર કરવામાં અમને જરાપશુ દોષ લાગતો નથી (સૂ. ૧૩)

તે બીજુ શુ કરે છે, તે કહે છે 'પુદો' ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—જુદા જુદા શસ્ત્રોથી જલકાયની હિંસા કરે છે (સૂ. ૧૪)

ટીકાર્થ—પોતાને અલગગર ઠહેનારા શાક્ય વગેરે મિત્ર—મિત્ર પ્રકારના શસ્ત્રોથી
સ્નાન, પાન, ધોવું, સીચવું આદિ કાય કરીને અપ્કાયની હિંસા કરે છે અથવા
પૂર્ણ રૂપથી તેની વિરાધના કરે છે (સૂ. ૧૪)

સામ્પતમેષાં યુક્ત્યાગમયોર્નિસ્તારત્વં પ્રદર્શયન્નાહ—‘પત્યવિ.’ શ્યાદિ ।

॥ મૂલમ્ ॥

एष्य वि तेसि नो निकरणाए ॥ सू० १५ ॥

॥ छाया ॥

अत्रापि तेषा नो निकरणाये ॥ सू० १५ ॥

॥ टीका ॥

તેષાં શ્રવણાદીનાં યુક્તય અત્ર=અસ્મિન્નપ્કાયાસ્મવિષયે નો=નૈવ નિકરણાયે=નિશ્ચયકરણાય સમર્થાઃ સન્તિ । અપિશબ્દેન તેષામાગમોઽપિ ન નિષ્કેતું સમર્થો મવતિ । આગમત્વપિ તત્ર ન સમવતિ, અનાત્મપ્રણીતત્વાત્, હિંસાવિધાયકત્વાત્ । યતો હિ સ ઇવાગમશબ્દવાચ્ય ય સ્વલુ ધીતરાગમણીતઃ સર્વપ્રાણિહિતકરો મવતિ ॥ સૂ૦ ૧૫ ॥

उन का कथन युक्ति और आगम से सारहीन है, यह बतलाते हुए कहते हैं—‘एष्यवि’ श्यादि ।

मूलार्थ—उन लोगों को युक्तियाँ अप्काय के विषय में निश्चय नहीं कर सकती ॥ सू० १५ ॥

टीકાર્થ—उन શાસ્ત્ર આદિ કી યુક્તિયાં અપ્કાય કે આગમ કે વિષય મેં, નિશ્ચય કરને મેં સમર્થ નહીં હૈ । ‘વિ’ અપિ શબ્દ સે યહ સૂચિત કિયા હૈ કિ—उनका आगम भी निश्चय करने में समर्थ नहीं है । उनका आगम, आगम भी नहीं है, क्योंकि वह आत्मपुरुषद्वारा प्रणीत नहीं है और हिंसा का विधान करनेवाला है । आगम बड़ी कहला सकता है जो वीतरागद्वारा प्रणीत हो और प्राणीमात्र का हितकारी हो ॥ सू० ૧૫ ॥

તેમનું કથન—કહેવું—યુક્તિ અને આગમથી સારહીન છે એ બતાવીને કહે છે—‘પત્યવિ,’ ઈત્યાદિ

મુલાર્થ—તે લોકોની યુક્તિઓ અપ્કાયના વિષયમાં નિશ્ચય કરી શકતી નથી (સૂ. ૧૫)

ટીકાર્થ—તે શાસ્ત્ર આદિની યુક્તિઓ અપ્કાયના આગમના વિષયમાં નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ નથી. ‘વિ’ અપિ શબ્દથી એ સૂચિત થયું છે કે તેમનું આગમ પણ નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ નથી. તેમનું આગમ તે આગમ પણ નથી. કેમકે તે આત્મ પુરુષો દ્વારા પ્રણીત નથી. અને હિંસાનું નિધાન કરવાવાળાં છે આગમ તે કહેવાય છે કે જે વીતરાગદ્વારા પ્રણીત હોય અને પ્રાણીમાત્રનું હિતકારી હોય. (સૂ. ૧૫)

આચારચિન્તામણિ ટીકા અધ્ય ૧૩ રૂ ૧૫-૧૬ અપ્કયોપભોગવાદિમતસ્તત્ત્વનમ્ ૫૩૫

તદેવમપાં જીવત્વ પ્રતિચોમ્ય અસ્ય ઉદ્દેશસ્ય સકલાર્થમુપસંહરન્નાદ-‘અથ સત્ય.’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

અથ સત્ય સમારમમાણસ્ય ઇચ્છેતે આરમા અપરિણ્યાયા મવતિ । અથ સત્ય અસમારંમમાણસસ ઇચ્છેતે આરમા પરિણ્યાયા મવતિ । ત પરિણ્યાય મેહાવી ણેષ સય ઉદયસત્ય સમારમેજ્જા, ણેવન્નેદિ ઉદયસત્ય સમારમાવેજ્જા, ઉદયસત્ય સમારંમતેઽવિ અણ્ણે ન સમણ્ણાણેજ્જા । જરસેતે ઉદયસત્યસમારંમા પરિણ્યાયા મવતિ સે હુ મુણી પરિણ્યાયકમ્મે-ત્તિ વેમિ ॥ સૂ. ૧૬ ॥

તદ્વચો ઉદ્દેશો સમત્તો ॥ ૩ ॥

છાયા—

અત્ર શસ્ત્ર સમારમમાણસ્ય ઇત્યેતે આરમ્મા અપરિજ્ઞાતા મવન્તિ । અત્ર શસ્ત્રમસમારમમાણસ્ય ઇત્યેતે આરમ્મા પરિજ્ઞાતા મવન્તિ । તત્ પરિજ્ઞાય મેઘાધી નૈવ સ્વયમુદકશસ્ત્ર સમારમેત, નૈવાન્યૈરુદકશસ્ત્ર સમારમ્મયેત, ઉદકશસ્ત્ર

હસ પ્રકાર જલ કો જીવ ઘટલાકર હસ ઉદ્દેશક કે સમસ્ત કથન કા ઉપસંહાર કરતે હૈ—‘અથ સત્ય’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—અપ્કાય મેં શસ્ત્ર કા આરમ કરને વાલે કો યે આરમ જ્ઞાત નહીં હોતે । અપ્કાય મેં શસ્ત્ર કા આરમ ન કરને વાલો કો યે આરમ જ્ઞાત હોતે હૈ । ઉન્હેં જ્ઞાનકર બુદ્ધિમાન્ પુરુષ સ્વય જલ કા આરમ ન કરે, દૂસરોં સે આરમ ન કરાવે ઓર આરમ કરને વાલે દૂસરે કો મળા ન જ્ઞાને । જો જલકાય કે હસ આરમ કો જ્ઞાનતા હૈ વહી પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિ હૈ । મગવાન્ સે મૈને જો મુના વહ કહતા હૈ ॥ સૂ. ૧૬ ॥

આ પ્રમાણે જલને જીવ બતાવીને આ ઉદ્દેશકનાં સમસ્ત કથનનો ઉપસંહાર કરે છે—‘અથ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—અપ્કાયમાં શસ્ત્રના આરમ કરવાવાળાને આરમ બાંધવામાં આવતા નથી અપ્કાયમાં શસ્ત્રના આરમ નહિ કરવાવાળાને જો આરમ બાંધવામાં આવે છે તેને બાંધી કરીને બુદ્ધિમાન પુરુષ સ્વય જલનો આરમ કરે નહિ બીજા પાસે આરમ કરાવે નહિ અને આરમ કરવાવાળા બીજાને ભલો બાંધે નહિ. જે જલકાયનો આ પ્રમાણે આરમ બાંધે છે તે પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિ છે, મગવાન પાસેથી જે સાંભળ્યું તે કહ્યું છે (સૂ. ૧૬)

સમારમમાણાનન્યાન્ ન સમનુજાનીયાત્ । યસ્યૈતે ઉદકશ્ચક્ષ્મમારમ્મા' પરિજ્ઞાતા
ભવન્તિ સ સ્વલ્લ મુનિઃ પરિજ્ઞાતકર્મા, ઇતિ પ્રવીમિ ॥ સૂ. ૧૬ ॥

। તૃતીય ઉદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥ ૩ ॥

ટીકા—

અત્ર=અસ્મિન્નપ્કાયે શ્ચક્ષ્મ=દ્રવ્યમાવરૂપ્ય સમારમમાણસ્ય=વ્યાપારયતઃ
હત્યેતે આરમ્માઃ ધન્વહેતુત્વેનાપરિજ્ઞાતા ભવન્તિ । અત્ર=અસ્મિન્નપ્કાયે શ્ચક્ષ્મ=દ્રવ્ય
માવરૂપમ્ અસમારમમાણસ્ય=અવ્યાપારયતઃ હત્યેતે આરમ્મા' પરિજ્ઞાતા ભવન્તિ ।
જપરિજ્ઞયા પરિજ્ઞાતા., તથા પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞયા પરિત્યક્તા ભવન્તીત્યર્થઃ ।
જપરિજ્ઞાપૂર્વિકા પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા યથા સમુદ્ભવતિ દર્શયતિ—'તત્ પરિજ્ઞાયે'
ત્યાદિ । તત્=ઉદકારમ્મણં પરિજ્ઞાય=અન્માય મવતી 'ત્યેવમવબુદ્ધ્ય મેવાવી=
સાધુમર્યાદાયાં સાવધાન, નૈવ સ્વયમુદકશ્ચક્ષ્મ સમારમેત, નૈવાન્યૈરુદકશ્ચક્ષ્મ સમારમ્મ-

ટીકાર્થ—હસ અપ્કાય કે વિષય મેં દ્રવ્ય ઔર માવ રૂપ શક્ષ્મ કા વ્યાપાર
ફરને ઘાલા બપને વ્યપારોં કો કર્મબંધ કા કારણ નહીં જ્ઞાનતા । કો અપ્કાય કે વિષય
મેં દ્રવ્ય ઔર માવ રૂપ શક્ષ્મ કા ઉપયોગ નહીં કરતે, ઉન્હેં હસ વ્યાપારોં કા જ્ઞાન
હોતા હૈ । અર્થાત્ વે જપરિજ્ઞા સે જ્ઞાનકર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ઉનકા ત્યાગ કર દેતે હૈં ।
જપરિજ્ઞા કે વાદ પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા કિસ પ્રકાર ઉત્પન્ન હોતી હૈ સો કહતે હૈં—જ્ઞાન કે
આરમ કો કર્મબંધ કા કારણ જ્ઞાનકર સાધુ કી મર્યાદા મેં રહને બાલે બુદ્ધિમાન સ્વર્ગ
જલકાય કા આરમ નહીં કરે, ઘસરોં સે આરમ નહીં કરાવે ઔર જલકા આરમ કરને

ટીકાર્થ—જ્ઞા અપ્કાયના વિષયમા દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ શક્ષ્મનો વ્યાપાર કરવા
વાળા પોતાના વ્યાપારોને કર્મબંધનું કારણ બાધુતા નથી. જે અપ્કાયના વિષયમાં
દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ શક્ષ્મનો ઉપયોગ કરતા નથી, તેને જો વ્યાપારોનું જ્ઞાન હોય
છે અર્થાત્ તે જપરિજ્ઞાથી બાધુને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરી દે છે

જપરિજ્ઞા પછી પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા કેવા પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કહે છે—જલના
આરમને કર્મબંધનું કારણ બાધી કરીને સાધુની મર્યાદામાં રહેવાવાળા બુદ્ધિમાન સ્વર્ગ
જલકાયનો આરમ કરે નહિ, બીજા પાસે કરાવે નહિ, અને જલનો આરમ કરવાવાળાને

યેત્, ઉદકશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ અન્યાન્ અપિ ન સમનુજાનીયાત્ નાનુમોદયે-
દિત્યર્થઃ । યસ્યૈતે ઉદકશસ્ત્રસમારમ્મા. પરિજ્ઞાતા ભવન્તિ સ एष પરિજ્ઞાતકર્મા
મુનિર્ભવતિ, ઇતિ વ્રવીમિ, એતદ્વ્યાખ્યાન પ્રાગ્વદ્ બોધ્યમ્ ॥ સૂં ૧૬ ॥

इत्याचाराङ्गसूत्रस्याऽऽचारचिन्तामणिटीकाया प्रथमाध्ययने
तृतीयोद्देशः समाप्त ॥ १।३ ॥

વાળે દૂસરો કા અનુમોદન નહીં કરે । જો ઉદકશસ્ત્ર કે આરમ કો જાનતા હૈ વહ
પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિ હૈ । ‘ઇતિ વ્રેમિ’ કા અર્થ પહેલે કી तरह જાનના ચાહિમ્ ॥ સૂં ૧૬ ॥

इति श्री आचाराङ्ग सूत्र की 'आचारचिन्तामणि' टीका के
हिन्दी अनुवाद में प्रथम अध्ययनका
तीसरा उद्देशक समाप्त ॥ १-३ ॥

અનુમોદન આપે નહિ. જે ઉદકશસ્ત્રના આરમને જાણે છે, તે પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિ છે
‘ઇતિ વ્રેમિ’ નો અર્થ પહેલા ॥ પ્રમાણે જાણવો જોઈએ (સૂં ૧૬)

ઇતિ શ્રી આચારાંગ સૂત્રની ‘આચારચિન્તામણિ’ ટીકાના
ગુજરાતી અનુવાદમાં પ્રથમ અધ્યયનનો
ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૧૩ ॥

અથ ચતુર્થોદેશ ।

અનન્તરતૃતીયોદેશકે મુનિત્વપ્રાપ્તયેડપ્કાયસ્ય સ્વરૂપ નિર્ણયે, તદર્થ મેવાપ્કાયશબ્દસમારમ્ભે દ્વ-પ્રત્યાધ્યાન-મેદાદ્ દ્વિવિધા પરિજ્ઞાપિ પ્રવેદિતા । અયૈતદર્થમેવ ચ ક્રમપ્રાપ્તમગ્નિકાય પ્રતિવોધયિતુકામચતુર્થોદેશકં પ્રારમતે । તપ્રાદૌ 'તેજસ્કાયા જીવા, સન્તી'તિ નિર્ધારયિતુમાર્થં મુત્રમાહ-'સે વેમિ' ઇત્યાદિ ।

મૂલમ—

સે વેમિ નેષ સય લોય અન્માઇક્વજ્ઞા, નેવ અત્તાણ અન્માઇક્વજ્ઞા, જે લોયં અન્માઇક્વજ્ઞ, સે અત્તાણ અન્માઇક્વજ્ઞ । જે અત્તાણં અન્માઇક્વજ્ઞ, સે લોયં અન્માઇક્વજ્ઞ ॥ સુ. ૧ ॥

ચૌથા ઉદ્દેશક—

પિછ્છે તીસરે ઉદ્દેશક મેં સાધુતા કી પ્રાપ્તિ કે લિપ્ અપ્કાય કે સ્વરૂપ કા નિર્ણય કિયા, ઔર અપ્કાયશબ્દ કા ઉપયોગ કરને મેં જુપરિજ્ઞા તથા પ્રત્યાધ્યાનપરિજ્ઞા મી થતલાઈ । અબ્હ તસી સાધુતા કી પ્રાપ્તિ કે લિપ્ ક્રમપ્રાપ્ત અગ્નિકાય કા સ્વરૂપ સમજાતે હુપ્ ચૌથા ઉદ્દેશક આરમ્ભ કરતે હૈ । સર્વપ્રથમ તેજસ્કાય કે જીવો કા અસ્તિત્વ નિશ્ચિત કરને કે લિપ્ સૂત્ર કહતે હૈ—'સે વેમિ' ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—મગ્ધવાન કે સમીપ જૈસા સુના હૈ જૈસા કહતા હ । સ્વયં અગ્નિકાયરૂપ છોક કા અપલાપ ન કરે । ન આત્માકા અપલાપ કરે । જો અગ્નિકાય કા અપલાપ કરતા હૈ વહ આત્મા કા અપલાપ કરતા હૈ, જો આત્મા કા અપલાપ કરતા હૈ વહ અગ્નિકાય કા અપલાપ કરતા હૈ ॥ સુ. ૧ ॥

ચૌથા ઉદ્દેશક—

પાછળના ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે અપ્કાયનો નિર્ણય કરો અને અપ્કાય શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં સુપરિજ્ઞા તથા પ્રત્યાધ્યાનપરિજ્ઞા પણ જતાવી હવે તે સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે ક્રમપ્રાપ્ત અગ્નિકાયનું સ્વરૂપ સમજાવતા થકા—ચૌથા ઉદ્દેશકનો આરમ્ભ કરે છે એવ પ્રથમ તેજસ્કાયના જીવોનું અસ્તિત્વ નિશ્ચય કરવા માટે સૂત્ર કહે છે—'સે વેમિ' ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—મગ્ધવાનની સમીપ જેવું સાંભળ્યું છે, તેવું કહું છું સ્વયં અગ્નિકાયરૂપ છોકનો અપલાપ કરે નહિ; અને આત્માનો અપલાપ પણ કરે નહિ. જે અગ્નિકાયનો અપલાપ કરે છે, તે આત્માનો અપલાપ કરે છે એ આત્માનો અપલાપ કરે છે તે અગ્નિકાયનો અપલાપ કરે છે (સુ. ૧)

छाया—

स प्रवीमि, नैव स्वयं लोकमभ्याख्यायात्, नैवात्मानमभ्याख्यायात् । यो लोकमभ्याख्याति, स आत्मानमभ्याख्याति । य आत्मानमभ्याख्याति, स लोकमभ्याख्याति ॥ सू० १ ॥

टीका—

येन मया नित्यं गुरुकुलनिवासिना भगवतः समीपे पद्मजीवनिकाय-
स्वरूप निरवशेषविशेषपुरस्सर श्रवणमननादिना परिज्ञाविषयीकृत्य निर्णीत, सोऽहं
प्रवीमि=श्रुतं यथा भगवन्मुखात्, तथा कथयामीत्यर्थः ।

लोकम्=अग्निकायलोकम्, प्रकरणसम्बन्धादिह लोकशब्देनाग्निकाय-
लोकस्य ग्रहणम् । स्वयम्=आत्मना, नैव अभ्याख्यायात्=नैवापह्नुवीत् । 'अग्निकाय-
जीवा न सन्ती'त्येषमग्निकायजीवस्यापलाप नैव कुर्यादित्यर्थः । स्वयमित्यने-
नाग्निकायजीवापलपनकर्मणा स्वमात्मानं नैव ब्रवीयादित्यर्थो बोध्यते ।

टीकार्थः—गुरुकुल में निवास करते हुए मैंने भगवान् के मुख से पट्काय का
समस्त विशेषों से युक्त जो स्वरूप श्रवण मनन आदि से परिज्ञा का विषय कर के निर्णीत
क्रिया है, उसे मैं कहता हूँ । अर्थात् वैसा भगवान् के मुखारविन्द से सुना है वैसा ही
कहता हूँ ।

अग्निकाय का प्रकरण होने के कारण यहाँ 'लोक' का अर्थ अग्निकायरूप लोक
समझना चाहिए । इस अग्निकाय का स्वयं अपलाप न करे अर्थात् यह न कहे कि—अग्निकाय
के जीव नहीं है । स्वयं शब्द से यह अर्थ प्रकट होता है कि अग्निकाय के अपलापरूप
कर्म से अपने आप को ब्रह्म न करे ।

टीकार्थः—गुरुकुलमा निवास करीने ने भगवानना मुखी पट्कायना समस्त विशेष
योधी श्रुत ने स्वरूपने श्रवण-मनन आदिधी परिज्ञानो विषय करीने निर्णीत कथुं ते
हं कहुं छु अर्थात् ने प्रभाक्षे भगवानना मुखारविन्दी सांभल्यु छे तेवज्ज-हुं कहुं छु

अग्निकायनु प्रकरण होवाना कारणे अहि 'लोक' नो अर्थ अग्निकायरूप लोक
समझवो जेहि को आ अग्निकायनो स्वयं अपलाप करे नहि अर्थात् को प्रभाक्षे कहे
नहि के—अग्निकायना छव नही 'स्वयं' शब्दधी को अर्थ प्रकट याय छे के
अग्निकायना अपलापरूप कर्मधी पोते पोताने ब्रह्म करे नहि

અથ ચતુર્થોદેશ ।

અનન્તરતૃતીયોદેશકે મુનિત્વમાપ્તયેઽપ્કાયસ્ય સ્વરૂપ નિર્ણયં, તદર્થ મેવાપ્કાયશ્ચત્તમમારમ્મે ઘ-પ્રત્યાહ્યાન-મંદાદ્ દ્વિવિધા પરિજ્ઞાપિ પ્રવેદિતા । અથૈતદર્થમેવ ચ ક્રમમાપ્તમગ્નિકાય પ્રતિવોપયિતુકામઘતુર્થમુદેશકં મારમતે । તત્રાદૌ 'તેજસ્કાયા જીવા' સન્તી'તિ નિર્ધારયિતુમાઘ મુપ્રમાદ્-'સે વેમિ' ઇત્યાદિ ।

મૂલમ—

સે વેમિ નેવ સયં લોચ અન્માઇક્ત્વજ્ઞા, નેવ અત્તાણ અન્માઇક્ત્વજ્ઞા, જે લોચ અન્માઇક્ત્વજ્ઞ, સે અત્તાણ અન્માઇક્ત્વજ્ઞ । જે અત્તાણ અન્માઇક્ત્વજ્ઞ, સે લોચ અન્માઇક્ત્વજ્ઞ ॥ સૂ. ૧ ॥

ચૌથા ઉદેશક—

પિછ્છે તૈસરે ઉદેશક મેં સાધુતા કી પ્રાપ્તિ કે લિપ્ અપ્કાય કે સ્વરૂપ કા નિર્ણય કિયા, ઔર અપ્કાયશ્ચ કા ઉપયોગ કરને મેં ઝુપરિજ્ઞા તથા પ્રત્યાહ્યાનપરિજ્ઞા મી થતલાઈ । અબ ઊસી સાધુતા કી પ્રાપ્તિ કે લિપ્ ક્રમપ્રાપ્ત અગ્નિકાય કા સ્વરૂપ સમજાતે હુપ ચૌથા ઉદેશક આરમ કરતે હૈ । સર્વપ્રથમ તેજસ્કાય કે જીવો કા અસ્તિત્વ નિશ્ચિત કરને કે લિપ્ સૂત્ર કહતે હૈ—'સે વેમિ' ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—મગવાનું કે સમીપ જૈસા મુના હૈ જૈસા કહવા હ । સ્વયં અગ્નિકાયરૂપ સોફ કા અપલાપ ન કરે । ન આત્માકા અપલાપ કરે । જો અગ્નિકાય કા અપલાપ કરતા હૈ વહ આત્મા કા અપલાપ કરતા હૈ, જો આત્મા કા અપલાપ કરતા હૈ વહ અગ્નિકાય કા અપલાપ કરતા હૈ ॥ સૂ. ૧ ॥

પાંચમો ઉદેશક—

પાછળના ત્રીજા ઉદેશકના સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે અપ્કાયનો નિર્ણય કર્યો અને અપ્કાય શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં અપરિજ્ઞા તથા પ્રત્યાહ્યાનપરિજ્ઞા પણ જતાવી હવે તે સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે ક્રમપ્રાપ્ત અગ્નિકાયનું સ્વરૂપ સમજાવતા શ્રી-ચોથા ઉદેશકનો આરમ્ભ કરે છે. સર્વ પ્રથમ તેજસ્કાયના જીવોનું અસ્તિત્વ નિશ્ચય કરવા માટે સૂત્ર કહે છે—'સે વેમિ' ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—મગવાનની સમીપ જેવું સાંભળ્યું છે, તેવું કહું છું સ્વયં અગ્નિકાય રૂપ હોઈને અપલાપ કરે નહિ; અને આત્માનો અપલાપ પણ કરે નહિ. જે અગ્નિ કાયનો અપલાપ કરે છે, તે આત્માનો અપલાપ કરે છે જે આત્માનો અપલાપ કરે છે તે અગ્નિકાયનો અપલાપ કરે છે (સૂ. ૧)

લક્ષણદ્વારમ્—

નતુ તેજસ્કાયજીવા સન્તીત્યત્ર કિં માનમ્ ? ઉચ્યતે-અદ્ધારાદયો
જીવશરીરાણિ, હેષત્વાદ્, દૃશ્યત્વાદ્, કરધરગાદિસમુદાયવત્ ।

અદ્ધારાદીનાં પ્રકાશપરિણામ આત્મપ્રયોગાવિર્ભૂત શરીરસ્થત્વાત્,
સ્વદ્યોતદેહપરિણામવત્ । યયા-રજન્યાદૌ વિશિષ્ટકાલે પ્રાણિવિશેષસ્ય સ્વદ્યોતસ્ય
દેહપરિણામો જીવપ્રયોગવિશેષાદ્ ભવતિ, એવમદ્ધારાદીનામપિ પ્રકાશપરિણામઃ ।

યદ્વા-અદ્ધારાદીનામૂષ્મા આત્મસપ્રયોગપૂર્વક, શરીરસ્થત્વાત્, જ્વરોષ્મવત્ ।

લક્ષણદ્વાર—

શક્ત્વા—તેજસ્કાય કે જીવો કે અસ્તિત્વ મેં કયા પ્રમાણ હૈ ?

સમાધાન—અગાર આદિ, જીવ કે શરીર હૈ, કયોં કિં વહ હેષ હૈં, મેષ હૈં જોર
દૃશ્ય હૈં, જૈસે હાથ-પૈર આદિ કા સમૂહ ।

અથવા—અગાર આદિ કી પ્રકાશરૂપ પર્યાય, આત્મા કે પ્રયોગ સે ઉત્પન્ન હુદ્ હૈં,
કયોં કિં વહ શરીર મેં સ્થિત હૈ, જૈસે-જુગનૂં કે શરીર કી પર્યાય, જૈસે રાત્રિ વગૈરહ
સ્વાસ સમય મેં જુગનૂં નામકા પ્રાણી કા શરીરપરિણામ (ચમકના) જીવ કે પ્રયોગ સે પ્રકટ
હોતા હૈ, उसी प्रकार अगार आदि का प्रकाशरूप परिणाम भी आत्मा के व्यापार से ही
उत्पन्न होता है ।

અથવા—અગાર આદિ કી ગર્મો આત્મા કે વ્યાપાર સે ઉત્પન્ન હોતી હૈ, કયોં કિં વહ
શરીર મેં હૈ, જૈસે જ્વર કી ગર્મો જ્વર કી ગર્મો જીવ સે યુક્ત શરીર મેં હી ઉત્પન્ન હોતી હૈ,

લક્ષણદ્વાર—

શક્ત્વા—તેજસ્કાયના જીવોના અસ્તિત્વ (હોવાપણ)ના શું પ્રમાણ છે ?

અમાધાન—અગાર આદિ જીવના શરીર છે કેમકે તે હેષ છે, સેષ છે, અને
દૃશ્ય છે જેમકે હાથ, પગ આદિનો સમૂહ

અથવા—અગાર આદિની પ્રકાશરૂપ પર્યાય આત્માના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થઈ
છે, કારણકે તે શરીરમાં સ્થિત છે જેવી રીતે-જુગનૂં (આગિયો નામના પ્રાણી)ના
શરીરની પર્યાય જેમ શત્રી વગેરે ખાસ સમયમાં જુગનૂં (આગિયો)નામક પ્રાણીનો
શરીર-પરિણામ (ચમકવું) જીવના પ્રયોગથી પ્રકટ થાય છે તે પ્રમાણે અગાર આદિના
પ્રકાશરૂપ પરિણામ પણ આત્માના વ્યાપારથીજ ઉત્પન્ન થાય છે

અથવા—અગાર આદિની ગરમી આત્માના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે કારણકે તે
શરીરમાં છે જેમકે જ્વર-તાવની ગરમી જ્વર-તાવની ગરમી જીવથી યુક્ત શરીરમાંજ

અર્થ માત્રઃ—કૃતકારિતાનુમોદિતમેદેન, મનોવાક્કાપમેદેન, તથાડ્ઠીતાનાગતર્થમાન મેદેન ચ પ્રત્યેકક્રિયાયાઃ સપ્તવિંશતિમેદા મવન્તિ; એવમસ્યા અપિ તેજસ્કાપ જીવામ્યાશ્ચાનરૂપક્રિયાયા ણકસ્યા એવ સપ્તવિંશતિમેદા મવિતુર્મર્શિતિ । તત્ર કસ્યાચ્ચિદપિ ક્રિયાયાં સ્વાત્માન ન નિયુઙ્ગ્યાદિતિ । ઉપપથતેડ્ઠ્યયર્મર્ષઃ, અન્યથા હિ સ્વયંકૃતસ્વૈવામ્યાશ્ચાનસ્ય પ્રતિપેદે કારિતાનુમોદિતરૂપાના તેજસ્કાયજીવામ્યાશ્ચાનરૂપક્રિયાણા પ્રતિપેદામાવ પ્રસજ્યત । તતથ તાદૃશામ્યા શ્ચાર્ન પાપાય ન સ્યાત્ । તથાચોત્સૂત્રપ્રરૂપણાપચિ ।

તાત્પર્યે યહ હૈ—પ્રત્યેક કે કૃત, કારિત, અનુમોદના, મન, વચન કામ, ઔર અર્તીત, અનાગત, વર્તમાન કે મેદ સે (इनका परस्पर गुणाकार करने से) सचाईस मेद होते हैं । इसीप्रकार इस तेजस्काय का अपलापरूप क्रिया के भी सचाईस मेद हो सकते हैं । इन मेदों से किसी भी मेद में आत्मा को जोड़ना न चाहिए । अगर ऐसा अर्थ न लगाया जाता तो यह भी समझ लिया जाता कि—अग्निकाय का स्वयं अपलाप न करे, मगर अपलाप कराने और अनुमोदन करने की क्रियाओं का निषेध नहीं है । ऐसा अर्थ संगत नहीं है, क्योंकि ऐसा अर्थ करने से केवल स्वयंकृत अपलापका ही प्रतिषेध होगा, किन्तु कारित और अनुमोदित अपलापका प्रतिषेध नहीं होगा और इस प्रकार का अपलाप पाप का कारण न होगा । फिर तो सूत्र के विरुद्ध प्ररूपणा का दोष आएगा ।

તાત્પર્યે એ છે—પ્રત્યેક ક્રિયાના કર્તુ-કરાવતું અને અનુમોદના, મન, વચન, કામ અને શ્રુતકાલ, અવિચ્છાલ તથા વર્તમાન કાલના લેહથી (એનો પરસ્પર સુણાકાર કરવાથી) સત્યાવીર્ય લેહ થાય છે એ પ્રમાણે આ તેજસ્કાયના અપલાપરૂપ ક્રિયાના પણ સત્યાવીર્ય લેહ થઈ શકે છે એ લેહોર્માથી કોઈ પણ લેહમા અત્માને જોડવો એઈએ નહિ; પરંતુ એ પ્રમાણે અર્થ કરવામા ન આવે તો એ પણ સમજી લેવામાં આવત કે, અગ્નિકાયનો સ્વયં અપલાપ કરે નહિ. પરંતુ અપલાપ કરાવવાની અને અનુમોદન કરવાની ક્રિયાઓનો નિષેધ નથી આ પ્રકારનો અથ સંગત નથી, કેમકે—આનો અર્થ કરવાથી કેવળ સ્વયંકૃત અપલાપનો જ નિષેધ થશે. કિન્તુ કારિત અને અનુમોદિત અપલાપનો નિષેધ થશે નહિ, અને એ પ્રકારનો અપલાપ પાપનું કારણ ન થાય, પણી તો સૂત્રના વિરુદ્ધ પ્રરૂપણાનો દોષ આવશે.

લક્ષણદ્વારમ્—

નનુ તેમસ્કાયજીવા' સન્તીત્યત્ર કિં માનમ્ ? ઉચ્યતે-અક્ષારાદયો જીવસરીરાણિ, છેદ્યત્વાદ્, દશ્યત્વાદ્, કરચરણાદિસમુદાયવત્ ।

અક્ષારાદીનાં પ્રકાશપરિણામ. આત્મપ્રયોગાવિર્ભૂત શરીરસ્થત્વાત્, સ્વદ્યોતદેહપરિણામવત્ । યથા-રજન્યાદૌ વિશિષ્ટકાલે પ્રાણિવિશેષસ્ય સ્વદ્યોતસ્ય દેહપરિણામો જીવપ્રયોગવિશેષાદ્ ભવતિ, એવમક્ષારાદીનામપિ પ્રકાશપરિણામઃ ।

યદ્વા-અક્ષારાદીનામૂખ્યા આત્મસપ્રયોગપૂર્વક, શરીરસ્થત્વાત્, જ્વરોષ્મવત્ ।

લક્ષણદ્વાર—

શુદ્ધા—તેજસ્કાય કે જીવો કે અસ્તિત્વ મેં ક્યા પ્રમાણ હૈ ।

સમાધાન—અંગાર આદિ, જીવ કે શરીર હૈં, ક્યોં કિં વહ છેષ હૈં, મેષ હૈં ઓર દ્યમ્ હૈં, જૈસે હાથ-પૈર આદિ કા સમૂહ ।

અથવા—અંગાર આદિ કી પ્રકાશરૂપ પર્યાય, આત્મા કે પ્રયોગ સ ઉત્પન્ન હુઈ હૈ, ક્યોં કિં વહ શરીર મેં સ્થિત હૈ, જૈસે-જુગનૂ કે શરીર કી પર્યાય, જૈસે રાત્રિ વગૈરહ સ્વાસ સમય મેં જુગનૂ નામકા પ્રાણી કા શરીરપરિણામ (ચમકના) જીવ કે પ્રયોગ સે પ્રકટ હોતા હૈ, ડસી પ્રકાર અંગાર આદિ કા પ્રકાશરૂપ પરિણામ મી આત્મા કે વ્યાપાર સે હી ઉત્પન્ન હોતા હૈ ।

અથવા—અંગાર આદિ કી ગર્મી આત્મા કે વ્યાપાર સે ઉત્પન્ન હોતી હૈ, ક્યોં કિં વહ શરીર મેં હૈ, જૈસે જ્વર કી ગર્મી જ્વર કી ગર્મી જીવ સે યુક્ત શરીર મેં હી ઉત્પન્ન હોતી હૈ,

લક્ષણદ્વાર—

શુદ્ધા—તેજસ્કાયના જીવોના અસ્તિત્વ (હોવાપણ)મા શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન—અંગાર આદિ જીવના શરીર છે કેમકે તે છેષ છે, મેષ છે, અને દ્યમ્ છે જેમકે હાથ, પગ આદિનો સમૂહ

અથવા—અંગાર આદિની પ્રકાશરૂપ પર્યાય આત્માના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થઈ છે; કારણકે તે શરીરમાં સ્થિત છે જેવી રીતે-જુગનૂ (આગિયો નામના પ્રાણી)ના શરીરની પર્યાય. જેમ સત્રી વગેરે ખાસ સમયમાં જુગનૂ (આગીચો) નામક પ્રાણીનો શરીર-પરિણામ (ચમકવું) જીવના પ્રયોગથી પ્રગટ થાય છે તે પ્રમાણે અંગાર આદિના પ્રકાશરૂપ પરિણામ પણ આત્માના વ્યાપારથીજ ઉત્પન્ન થાય છે

અથવા—અંગાર આદિની ગરમી આત્માના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે કારણકે તે શરીરમાં છે જેમકે જ્વર-તાવની ગરમી જ્વર-તાવની ગરમી જીવથી યુક્ત શરીરમાંજ

યથા-જ્વરોપ્મા જીવાધિષ્ઠિતશરીરમેવાધિત્ય ભવતિ, જીવસયોગ નાતિક્રામતિ ।
 ન ચ મૃતા જ્વરિણઃ ક્વચિદુપલભ્યન્તે । એવમન્વયવ્યતિરેકાભ્યામગ્ને. સચિત્તા
 વિજ્ઞેયા । ન ચ સૂર્યાદિમિરનેકાન્તો ધાવ્ય', સર્વેપામાત્મસયોગપૂર્વક એવોજ
 પરિણામો ભવતિ, તસ્માદનેકાન્તો ન સમયતિ ।

યદ્વા--તેજઃ સચેતનમ્, યથાયોગ્યાહારગ્રહણેન વૃદ્ધિવિશેષતદ્વિકાર
 વત્ત્વાત્, પુરુષવત્ । એવમુક્તલક્ષણેન તેજસ્કાયજીવાઃ સન્તીતિ વિજ્ઞાયતે ।

યદ્વા-અવ્યક્તોપયોગાદીનિ કપાયપર્યન્તાનિ જીવલક્ષણાનિ પૃથિવ્યપ્
 કાયવત્ તેજસ્કાયેષામિ સમુપલભ્યન્તે । એવ ચ જીવલક્ષણસદ્ભાવાત્ તેજસ્કાયજીવાઃ
 સન્તીતિ નિશ્ચીયતે । આગમોઽપિ યથા—

જીવ કે સયોગ વિના ઉત્પન્ન નહીં होती । મુર્દેમેં જ્વર કહોં નહીં દેસ્તા જાતા । इस
 प्रकार अग्नि में अन्वय-व्यतिरेकद्वारा सचित्ता समझनी चाहिए । यहाँ सूर्य से हेतु में
 व्यभिचार नहीं है, क्यों कि सब में आहमप्रयोगपूर्वक ही गर्मा हो सकती है, अतः
 व्यभिचार नहीं है ।

અથવા-તેજ સચેતન છે, ક્યોં કે યથાયોગ્ય આહાર ગ્રહણ કરને સે તસ મં વૃદ્ધિરૂપ
 વિકાર દેસ્તા જાતા છે, હૈસે પુરુષ મેં । इस प्रकार इस लक्षण से तेजस्काय के जीवों का
 अस्तित्व विदित होता है । अथवा अप्रकट उपयोग से लेकर कपायपर्यन्त जीव के लक्षण
 हैसे पृष्ठीकाय और अपकाय में पाये जाते हैं, उसी प्रकार तेजस्काय में भी पाये जाते हैं ।
 इस प्रकार जीव के लक्षण पाये जाने के कारण तेजस्काय के जीवों का अस्तित्व निश्चित होता
 है । इसमें आगम प्रमाण भी है—

ઉત્પન્ન જાય છે જીવના સયોગ વિના ઉત્પન્ન થતી નથી મુઠકામાં જ્વર-તાવ ઠોઈ
 થયે જોવામાં આવતો નથી, આ પ્રમાણે અગ્નિમાં અન્વય-વ્યતિરેકદ્વારા સચિત્તા
 સમજવી બોધાયે. અહિં સૂક્ષ્મી હેતુમાં વ્યભિચાર નથી. કેમકે સર્વમાં આત્મપૂર્વકજ
 ગરમી ઠોઈ શકે છે, બોટલા ઠારણુથી વ્યભિચાર નથી.

અથવા-તેજ સચેતન છે. કેમકે યથાયોગ્ય આહાર ગ્રહણ કરવાથી તેનામાં
 વૃદ્ધિરૂપ વિકાર જોવામાં આવે છે જેવી રીતે પુરુષમાં આ પ્રકારે જીવના લક્ષણ
 મળવાથી તેજસ્કાયના જીવોનું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવે છે

અથવા-અપ્રકટ ઉપયોગથી લઈને કપાયપર્યન્ત જીવના લક્ષણ જોવામાં આવે
 છે, તે કારણે તેજસ્કાયના જીવોનું અસ્તિત્વ નિશ્ચય હોય છે આમાં આગમ પ્રમાણ પૂરું છે—

“ તેજ ચિત્તમતમવ્રતાયા અણેગજીવા પુઢોસત્તા અન્નત્ય સત્યપરિણામ ”
 રૂપાદિ । (દશવૈ ૦ અ ૪)

પ્રરૂપણાદ્વાર—

અગ્નિકાયજીવા દ્વિવિધાઃ, સૂક્ષ્મવાદરમેદાત્ । તત્ર સૂક્ષ્મનામકર્મોદયાત્
 સૂક્ષ્મા । વાદરનામકર્મોદયાત્ વાદરા. । તત્ર સૂક્ષ્મા દ્વિધા, પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાશ્ચ ।
 સૂક્ષ્મા સર્વલોકવ્યાપિન. । વાદરાસ્તુ લોકૈકદેશે સન્તિ ।

વાદરા અગ્નિકાયા અનેકવિધા—અગ્નિચિરલાતશુદ્ધાગ્ન્યાદય. । સર્વે વાદરા
 અગ્નિકાયા અપિ દ્વિવિધા. પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાશ્ચ । વાદરાણાં યથૈકો જીવસ્તત્રા-

“ તેજસ્કાય સચિત્ત કહા ગયા હૈ । ઉસ મેં અનેક બીવ હૈં, ઉનકા અસ્તિત્વ અલગ-
 અલગ હૈ, શરૂપરિણત અગ્નિ કો છોડ કર ” રૂપાદિ । (દશવૈ ૦ અપ્ય ૦ ૪)

પ્રરૂપણાદ્વાર—

અગ્નિકાય કે જીવ દો પ્રકાર કે હૈં—(૧) સૂક્ષ્મ ઓર વાદર, જિનકે સૂક્ષ્મ નામકર્મ
 કા ઉદય હો વે સૂક્ષ્મ ઓર જિનકે વાદર નામકર્મ કા ઉદય હો વે વાદર જીવ હૈં । इनमें
 से सूक्ष्म के भी दो भेद हैं—पर्याप्त और अपर्याप्त । सूक्ष्म जीव समस्त लोकाकाश में व्याप्त
 हैं और वાદર લોક કે एक देश में हैं ।

વાદર અગ્નિકાય અનેક પ્રકાર કે હૈં । જૈસે—અગાર, ગ્વાલા, અછાત (બલ્લા
 હુઆ કાઇ), શુદ્ધ અગ્નિ વાદિ । સર્વ વાદર અગ્નિકાય મી દો પ્રકાર કે હૈં—પર્યાપ્ત

“ તેજસ્કાય સચિત્ત કહેલું છે તેમાં અનેક જીવ છે, તેનું અસ્તિત્વ અલગ-
 અલગ છે, શરૂપરિણત અગ્નિને છોડીને ” રૂપાદિ (દશવૈ, અ. ૪)

પ્રરૂપણાદ્વાર—

અગ્નિકાયના જીવ બે પ્રકારના છે—(૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) વાદર જેને સૂક્ષ્મ
 નામકર્મનો ઉદય હોય તે સૂક્ષ્મ અને જેને વાદર નામકર્મનો ઉદય હોય તે વાદર
 જીવ છે તેમાંથી સૂક્ષ્મના પણ બે ભેદ છે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. સૂક્ષ્મ જીવ
 સમસ્ત લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત છે અને વાદર લોકના એક દેશમાં છે

વાદર અગ્નિકાય અનેક પ્રકારના છે જેમકે—અગાર, ગ્વાલા, બળતુ લાકડું,
 શુદ્ધ અગ્નિ વગેરે. સર્વ વાદર અગ્નિકાય પણ બે પ્રકારના છે—પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત,

સહયેયૈર્નિયમતો માગ્યમ્ । ઘાદરાણાં સ્વસ્થાન મનુષ્યક્ષેત્રમેવ, ન તતઃ પરમસ્તિ ।

ઘાદરાસ્તેજસ્કાયા* વ્યાધાતામાયે સતિ મનુષ્યક્ષેત્રેર્ઘ્વતીપદ્વીપસમુદ્રેષુ
પશ્ચદશક્ષેત્રેષુ ચિચન્તે । યુગલ્લસમયરૂપે વ્યાધાતે સતિ તુ પશ્ચમહાવિદેહેષુ વર્તન્તે,
નાન્યથ । ઉપપાતાદ્ગ્રીકરણેન લોકસહયેયમાગયર્તિન સન્તિ ।

સમુદ્ધાતેન સર્વલોકયર્તિન પૃથ્વીકાયાદયથ મારણાન્તિકસમુદ્ધાતેન
સમવહતા વાદરાગ્નિષુ સમુત્પદમાનાસ્તત્તદ્વ્યપદેશમાજઃ સર્વલોકવ્યાપિનઃ સન્તિ ।

યથ વ વાદરા પર્યાપ્તાસ્ત વ વાદરા અપર્યાપ્તાઃ, યતસ્તે ઠમિભયો

ઘોર અપર્યાપ્ત । જોઈ એક વાદર બીવ હોતા હૈ વહોં નિયમ સે બસહ્યાત બીવ હોતે હૈં । વાદર
બીવોં કા ક્ષેત્ર મનુષ્યલોક હી હૈ, ઉસસે બાગે નહીં ।

વાદર તેજસ્કાય વ્યાધાત (અન્તર) ન હો તો મનુષ્ય ક્ષેત્ર મેં બઢાઈ દીપ
સમુદ્રોં મેં પન્નહ ક્ષેત્રોં મેં રહતે હૈં । યુગલિયોં કે સમયરૂપ વ્યાધાત (અન્તર) કે હોતે પર
પાંચ મહાવિદેહોં મેં રહતે હૈં, અન્યત્ર નહીં । ઉપપાત કી અપેક્ષા લોક કે સહ્યાત માગ
મેં રહતે હૈં ।

સમુદ્ધાત કી અપેક્ષા—સમસ્તલોકવ્યાપી પૃથ્વીકાય વાદિ, મારણાન્તિક સમુદ્ધાત
કરકે વાદર અગ્નિ મેં ઉત્પન્ન હોતે હુપ્ ઉસ—ઉસ વ્યપદેશ (નામ) કે પાત્ર હો કર
સર્વલોકવ્યાપી હૈં ।

જોઈ વાદર પર્યાપ્ત હૈં વહી વાદર અપર્યાપ્ત હૈં, ક્યોં કિ—અપર્યાપ્ત બીવ

જ્યાં જોકે બાદર એવ હોય છે ત્યાં નિયમથી બસહ્યાત એવ હોય છે બાદર
એવાનું ક્ષેત્ર મનુષ્ય લોકજ છે તેનાથી બાજબ નથી

બાદર તેજસ્કાય, અન્તર ન હોય તો મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં બઢી દ્વીપ—સમુદ્રોમાં,
પદર ક્ષેત્રોમાં રહે છે યુગલિબાઓના સમયરૂપ અન્તર હોવા પર પાંચ મહાવિદેહોમાં
રહે છે, અન્યત્ર નહિ. ઉપપાતની અપેક્ષા લોકના સહ્યાત માગમાં રહે છે

સમુદ્ધાતની અપેક્ષા સમસ્તલોકવ્યાપી પૃથ્વીકાય વાદિ મારણાન્તિક સમુદ્ધાત
કરીને બાદર અગ્નિમાં ઉત્પન્ન થઈને તે—તે વ્યપદેશ—(નામ)ને પાત્ર થઈને સર્વ
લોકવ્યાપી છે

જ્યાં બાદર પર્યાપ્ત છે ત્યાંજ બાદર અપર્યાપ્ત છે કેમકે—અપર્યાપ્ત એવ પર્યાપ્ત

ત્પન્તે, તસ્માત્ સૂક્ષ્મા વાદરાશ્ચ પ્રત્યેક પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેદેન દ્વિવિધા ભવન્તિ ।
 સર્વે ચૈતે ઘર્ણગન્ધરસસ્પર્શમેદૈઃ સદસ્તાગ્રશો મિથમાનાઃ સરયેયયોનિમુખશતસહ-
 સ્રમેદપરિમાણા ભવન્તિ । તૈર્જાપા સદૃતોષ્ણા ચ યોનિઃ સચિત્તાચિત્તમિશ્રમેદેન ત્રિધા ।
 ણ્યા સપ્ત વ્યક્ષાણિ યોનયો ભવન્તિ ।

સૂક્ષ્મવાદરાણામુમયેપામગ્નિકાયાનાં શરીરસંસ્થાન સૂચીકલાપાકૃતિકમ્,
 અન્યે શરીરત્રયાદિમેદા પૃથિવીકાય વત્ । ઉમયેઽગ્નિકાયાઃ પ્રત્યેકમસરયેયાશ્ચ ।

પર્યાપ્ત કે આશ્રય હી ઉત્પન્ન હોતે હૈં । અત સૂક્ષ્મ ઓર વાદર, પ્રત્યેક કે પર્યાપ્ત
 ઓર અપર્યાપ્ત કે મેદ સે દો મેદ હૈં ઓર ઘર્ણ, ગંધ, રસ, ઓર સ્પર્શ કે મેદ સે
 હજારો મેદો કો પ્રાપ્ત હોતે હુયે । इनकी संख्येय योनि वगैरह मેदों की संख्या लाखों की
 हो जाती है ।

इनकी योनि सदृत और उष्ण है । वह भी सचित्त, अचित्त और मिश्र के मેद से
 तीन प्रकार की है । इनकी सात लाख योनियाँ हैं ।

સૂક્ષ્મ ઓર વાદર—દોનો પ્રકાર કે અગ્નિકાય ઓંચો કે શરીર કા આકાર સુદૃઢો કે
 સમૂહ કી તરહ હૈ । શરીરત્રય આદિ અન્ય મેદ પૃથ્વીકાય કે સમાન હૈં । દોનો પ્રકાર કે
 અગ્નિકાય અસંખ્યાત—અસંખ્યાત હૈં ।

આશ્રયેજ ઉત્પન્ન થાય છે એ કારણથી સૂક્ષ્મ અને વાદર પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને
 અપર્યાપ્તના લેહથી બે લેહ છે અને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના લેહથી
 હજારો લેહો પામતા થકા એની સંખ્યેય યોનિ વગેરે લેહોની સંખ્યા લાખો
 થઈ બાય છે

તેની યોનિ સદૃત અને ઉષ્ણ છે, તે પણ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રના
 લેહથી ત્રણ પ્રકારની છે એની સાત લાખ યોનિઓ છે

સૂક્ષ્મ અને વાદર બન્ને પ્રકારના અગ્નિકાય છોડેના શરીરનો આકાર સોયના
 સમૂહની પ્રમાણે છે શરીરત્રય (ત્રણ શરીર) આદિ અન્ય લેહ પૃથ્વીકાયની સમાન
 છે બન્ને પ્રકારના અગ્નિકાય અસંખ્યાત—અસંખ્યાત છે

પરિમાણદ્વારમ્—

વાદરપર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયજીવાઃ ક્ષેત્રપલ્યોપમસ્યાઽસંખ્યેયમાગમાત્રવર્તિપ્રદે-
શરાશિપરિમાણા મન્તિ । તદપેક્ષયા વાદરા અપર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયજીવા
અસંખ્યાતગુણાઃ તદપેક્ષયા સૂક્ષ્મા અપર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયા અમંખ્યાતગુણાઃ, તદપેક્ષયા
સૂક્ષ્માઃ પર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયા અસંખ્યાતગુણા મન્તિ । પૃથિવીકાયેન સઠાગ્નિકાયસ્ય
પરિમાણસમાલોચનાયાં ત્વેવમવધેયમ્—

યે તેજસ્કાયા વાદરપર્યાપ્તાઃ ક્ષેત્રપલ્યોપમાસંખ્યેયમાગમાત્રવર્તિ
પ્રદેશરાશિપરિમાણાઃ મન્તિ, તે વાદરપર્યાપ્તેભ્યઃ પૃથિવીકાયેભ્યોઽસંખ્યાત
ગુણીનાઃ । શેષાસ્ટ્રયોઽપિ રાશયઃ પૃથિવીકાયવત્ વિશેષાઃ । તત્રાય વિશેષ—

પરિમાણદ્વાર—

વાદર પર્યાપ્ત તેજસ્કાય કે બીજ ક્ષેત્રપલ્યોપમ કે અસંખ્યાતવે માગવર્તી
પ્રદેશો કી રાશિ કે બરાબર હૈ । વાદર અપર્યાપ્ત તેજસ્કાય બીજાં ઉનસે અસંખ્યાત
ગુણા હૈ, સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત ઉનસે મી અસંખ્યાત ગુણા હૈ, ઔર સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત ઉન સે મી
અસંખ્યાત ગુણા હૈ । પૃથ્વીકાય કે સાથ અગ્નિકાય કે પરિમાણ કા વિચાર ક્રિયા બામ તો
હસ પ્રકાર હૈ—

તેજસ્કાય કે બો વાદર પર્યાપ્ત બીજ ક્ષેત્રપલ્યોપમ કે અસંખ્યાતવે માગવર્તી
પ્રદેશો કે બરાબર હૈ, તે વાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કે બીજો સે અસંખ્યાતગુણા હીન હૈ ।
શેષ સીનો રાશિઓ પૃથ્વીકાય સે સમાન હી સમજા કેની યાહિય । વિશેષતા સિર્ફ હતની હૈ—

પરિમાણ દ્વાર—

વાદર પર્યાપ્ત તેજસ્કાયના એવ ક્ષેત્ર-પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા માગવર્તી
પ્રદેશોની રાશિના બરાબર છે વાદર અપર્યાપ્ત-તેજસ્કાય એવ તેનાથી અસંખ્યાત ગુણા
છે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત તેનાથી પણ અસંખ્યાત ગુણા છે અને સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત તેનાથી
પણ અસંખ્યાત ગુણા છે પૃથ્વીકાયની સાથે અગ્નિકાયના પરિમાણનો વિચાર કરવામાં
આવે તો આ પ્રકારે છે—

તેજસ્કાયના જે વાદર પર્યાપ્ત એવ ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યાતમા માગવર્તી પ્રદેશોની
બરાબર છે; તે વાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયના એવાથી અસંખ્યાત ગુણા હીન છે વાદરની
ત્રણેય રાશિઓ પૃથ્વીકાયની સમાનજ સમજા દેવી નોંધવો, વિશેષતા માત્ર એટલી છે કે—

વાદરાપર્યાપ્તેભ્ય પૃથિવીકાયેભ્યો વાદરા અપર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયા અસંખ્યાતગુણહીનાઃ,
 સૂક્ષ્માપર્યાપ્તપૃથિવીકાયેભ્ય સૂક્ષ્મા અપર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયા વિશેષહીનાઃ ।
 સૂક્ષ્મપર્યાપ્તપૃથિવીકાયેભ્ય સૂક્ષ્મા પર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયા વિશેષહીના ઇતિ ।

एव युक्त्यागमप्रमाणाभ्यामग्नेर्जीवत्वे सिद्धे यदि कश्चिदग्निकाय
 जीवस्याभ्याख्यान कुर्यात्, तर्ह्युपयोगादिलक्षणैरनुमितस्य शरीराधिष्ठातुरात्मतोऽ-
 प्यभ्याख्यान तेन वर्तव्य स्यात्, परन्तु तन्न उचित भवतीत्यत आह—“नैवाऽऽ-
 त्मानमभ्यारचयाया”-दिति । केनचिदात्मना शरीरमिद, परिगृहीत, केनचिच्च
 शरीरमिद परित्यक्तमिति प्रत्यक्षदर्शनादात्मनः शरीराधिष्ठातृत्व सिध्यति ।

વાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કે જીવો સે વાદર અપર્યાપ્ત તેજસ્કાય કે જીવ અસંખ્યાતગુણ
 ક્રમ હૈં । સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કે જીવો સે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત તેજસ્કાય કે જીવ
 વિશેષ હીન હૈં । સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કે જીવો સે સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત તેજસ્કાય કે જીવ
 વિશેષ હીન હૈં ।

इस प्रकार युक्ति और आगमप्रमाण से अग्नि की सजीवता सिद्ध हो जाने
 पर भी यदि कोई अग्निकाय के जीवों का अपलाप करता है तो वह उपयोग आवि-
 र्क्षकों से अनुमान किये जाने वाले और शरीर के अधिष्ठाता आत्मा का अपलाप
 करता है, मगर ऐसा करना उचित नहीं है, अतः सूत्रकार कहते हैं—‘आत्मा का
 अपलाप न करे’ । किसी आत्माने यह शरीर ग्रहण किया है और किसी ने शरीर का
 त्याग किया है, यह बात प्रत्यक्ष देखी जाती है । इस से यह सिद्ध हो जाता है कि शरीर,
 आत्मद्वारा अधिष्ठित है ।

બાહર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયના ઇવોથી બાહર અપર્યાપ્ત તેજસ્કાયના એવ અસંખ્યાત
 શ્રુત્ય જોછા છે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયના ઇવોથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત તેજસ્કાયના
 એવ વિશેષહીન છે સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયના ઇવોથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત તેજસ્કાયના
 એવ વિશેષહીન છે-વિશેષ જોછા છે

આ પ્રમાણે યુક્તિ અને આગમપ્રમાણથી અગ્નિની સજીવતા સિદ્ધ થઈ જવા
 છતાંય પણ જો કોઈ અગ્નિકાયના ઇવોનો અપલાપ કરે છે તો તે ઉપયોગ લક્ષણોથી
 અનુમાન કરવામાં આવેલા અને શરીરના અધિષ્ઠાતા આત્માનો અપલાપ કરે છે પરન્તુ જો
 પ્રમાણે કશું તે ઉચિત નથી તેથી સૂત્રકાર કહે છે—‘આત્માનો અપલાપ ન કરે’ । કોઈ
 આત્માએ આ શરીર ગ્રહણ કર્યું છે, અને કોઈએ શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે, એ વાત
 પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે તેથી જો સિદ્ધ થાય છે કે શરીર આત્માદ્વારા અધિષ્ઠિત છે,

પરિમાણદ્વારમ્—

ઘાદરપર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયજીવા ક્ષેત્રપત્યોપમસ્યાઽસરૂપેયમાગમાત્રવર્તિપ્રદે
શરાશિપરિમાણા સન્તિ । તદપેક્ષયા ઘાદરા અપર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયજીવા
અસરૂપાતગુણાઃ તદપેક્ષયા સૂક્ષ્મા અપર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયા અમરૂપાતગુણાઃ, તદપેક્ષયા
સૂક્ષ્માઃ પર્યાપ્તાસ્તેજસ્કાયા અસરૂપાતગુણા સન્તિ । પૃથિવીકાયેન સઠાગ્નિકાયસ્ય
પરિમાણસમાલોચનાયાં ત્વેવમવધેયમ્—

યે તેજસ્કાયા ઘાદરપર્યાપ્તા ક્ષેત્રપત્યોપમાસરૂપેયમાગમાત્રવર્તિ
પ્રદેશરાશિપરિમાણાઃ સન્તિ, તે ઘાદરપર્યાપ્તેમ્ય પૃથિવીકાયેમ્યોઽસરૂપાત
ગુણીનાઃ । શેપાસ્ત્રયોઽપિ રાશયઃ પૃથિવીકાયવત્ વિદ્યેયા । તત્રાય વિશેષ—

પરિમાણદ્વાર—

ઘાદર પર્યાપ્ત તેજસ્કાય કે બીજ ક્ષેત્રપત્યોપમ કે અસરૂપાતર્વે માગવર્તી
પ્રદેશો કી રાશિ કે બરાબર હૈં । ઘાદર અપર્યાપ્ત તેજસ્કાય બીજ તનસે અસરૂપાત
ગુણા હૈં, સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત હનસે મી અસરૂપાત ગુણા હૈં, ઓર સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત હન સે મી
અસરૂપાત ગુણા હૈં । પૃથ્વીકાય કે સાથ અગ્નિકાય કે પરિમાણ કા વિચાર ક્રિયા બાય તો
હસ પ્રકાર હૈ—

તેજસ્કાય કે બો ઘાદર પર્યાપ્ત બીજ ક્ષેત્રપત્યોપમ કે અસરૂપાતર્વે માગવર્તી
પ્રદેશો કે બરાબર હૈં, કે ઘાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય કે બીજો સે અસરૂપાતગુણા હીન હૈં ।
શેષ તીનો રાશિયો પૃથ્વીકાય સે સમાન હી સમજા છેની ચાહિય્ । વિશેષતા સિર્ફ હતની હૈ—

પરિમાણ દ્વાર—

ઘાદર પર્યાપ્ત તેજસ્કાયના છવ ક્ષેત્ર-પદ્યોપમના અસરૂપાતર્મા માગવર્તી
પ્રદેશોની રાશિના બરાબર છે ઘાદર અપર્યાપ્ત-તેજસ્કાય છવ તેનાથી અસરૂપાત ગુણા
છે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત તેનાથી પણ અસરૂપાત ગુણા છે અને સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત તેનાથી
પણ અસરૂપાત ગુણા છે પૃથ્વીકાયની સાથે અગ્નિકાયના પરિમાણને વિચાર કરવામાં
આવે તો આ પ્રકાર છે—

તેજસ્કાયના જે ઘાદર પર્યાપ્ત છવ ક્ષેત્રપદ્યોપમના અસરૂપાતર્મા માગવર્તી પ્રદેશોની
બરાબર છે, તે ઘાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયના છવોથી અસરૂપાત ગુણા હીન છે બાકીની
ત્રણેય રાશિઓ પૃથ્વીકાયની સમાનજ સમજા લેવી જોઈએ, વિશેષતા માત્ર એટલી છે કે—

ત્યપલપને પ્રવર્તતે, સ મૂઢ લોકમ્=અધિકાયલોકમ્ અમ્યાખ્યાતિ= 'અગ્નિકાયજીવો નાસ્તી'-ત્યપલપતિ । અય માવ.-સામાન્યરૂપેનાત્મન સિદ્ધી સત્યામેવ હિ તસ્યાત્મનો મેદા. પથિવીકાયાદયઃ સિમ્યન્તિ, નાન્યથા । સામાન્યાત્મનોઽમ્યાખ્યાને પ્રવૃત્તઃ સાહસિક. પૃથિવીકાયાદેર્વિશેષાત્મનોઽમ્યાખ્યાનં સુતરા કર્તુમર્હતીતિ ।

અપિ ચાય માવ.-કરચરણાદ્યવપયુક્તશરીરાધિષ્ઠાતા સુવ્યક્તોપયોગાદિ-લક્ષણઃ સ્વાત્માઽપિ યેનામ્યાખ્યાત*, તસ્યાવ્યક્તોપયોગાદિલક્ષણાગ્નિકાયામ્યાખ્યાન કિં નુ દુષ્કર ?-મિતિ ॥ સૂ૦ ૧ ॥

‘અગ્નિકાય નહીં હૈ’ હસ પ્રકાર અગ્નિકાય કા નિપેધ કરતા હૈ ।

તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-સામાન્યરૂપ સે આત્મા કા અસ્તિત્વ સિદ્ધ હોને પર હી ડસકે પૃથ્વીકાય આદિ મેદ સિદ્ધ હો સકતે હૈ અન્યથા નહીં । જો સાહસી પુરુષ સામાન્ય આત્મા કા હી નિપેધ કરને કો તૈયાર હો ગયા વહ પૃથ્વીકાય આદિ વિશેષ આત્માઓ કા નિપેધ કરે, યહ સો સ્વામાધિક હી હૈ ।

હસે યહ મી આશય નિકલતા હૈ-હાથ-પૈર આદિ અવયવો સે યુક્ત શરીર કે અધિષ્ઠાતા ઓર મછીમૈતિ પ્રકટ ઉપયોગ આદિ લક્ષણો વાલે અપને આત્મા કા મી બિસને નિપેધ કર દિયા ડસકે હિં અપ્રકટ ઉપયોગ આદિ લક્ષણો વાલે અગ્નિકાય કા નિપેધ કરના કૌન વહી વાત હૈ * ॥ સૂ૦ ૧ ॥

નથી ’ આ પ્રમાણે અગ્નિકાયનો નિપેધ કરે છે

તાત્પર્ય કો છે કે-સામાન્યરૂપથી આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવાથી જ તેના પૃથ્વીકાય આદિ લેહ સિદ્ધ થઈ શકે છે, અન્યથા-બીજી રીતે નહિ જે સાહસી પુરુષ સામાન્ય આત્માનોજ નિપેધ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા તે પૃથ્વીકાય આદિ વિશેષ આત્માઓનો નિપેધ કરે એ તો સ્વામાધિકજ છે

એમાંથી કો પણ આશય નિકળે છે કે-હાથ-પગ આદિ અવયવોથી યુક્ત શરીરના અધિષ્ઠાતા ને સારી રીતે પ્રગટ ઉપયોગ આદિ લક્ષણોવાળા પોતાના આત્માનો પણ જેણે નિપેધ કરી દીધો તેને અપ્રગટ ઉપયોગ આદિ લક્ષણોવાળા અગ્નિકાયનો નિપેધ કરવો તે શું મોટી વાત છે ? (સૂ. ૧)

एवं च युक्त्यागमसिद्ध शरीराधिष्ठाता ज्ञानादिगुणवानयमात्मा कथमपि नापलपितुं शक्यः । तस्मादात्मा नास्तीत्येवमभ्याख्यानमात्मनो न कुर्यादित्यर्थः ।

य' खलु मन्दधी', लोकम्=अग्निकायलोकम्, अभ्याख्याति, आत्म-
वत्सर्वप्रमाणसंसिद्धमप्यग्निकायलोक प्रत्याचष्टे—'अग्निकायजीवो नास्ती'ति, स
आत्मानमभ्याख्याति=स मूढः खलु युक्त्यागमप्रमाणसंसिद्धमात्मानमपलपति 'आत्मा
नास्ती'ति । सर्वप्रमाणसंसिद्धाग्निकायलोकाभ्याख्याने प्रवृत्तस्य सुकरमेवात्मनोऽ-
भ्याख्यानम्, अग्निकायवदेवात्मन्यपि प्रमाणसत्तायास्तुल्यत्वादिति भावः ।

य आत्मानमभ्याख्याति=यच्चात्मनोऽभ्याख्याने 'आत्मा नास्ती'

इस प्रकार युक्ति और आगम से सिद्ध शरीर के अधिष्ठाता तथा ज्ञान आदि गुणों
वाले आत्मा का निषेध नहीं किया जा सकता । अत एव 'आत्मा नहीं है' इस प्रकार
आत्मा का निषेध नहीं करना चाहिए ।

જો મન્વજુદિ પુરુષ અગ્નિકાયરૂપ લોક કા જો આત્મા કી ઈતિ સમસ્ત
પ્રમાણો સે સિદ્ધ છે—નિષેધ કરતા છે અર્થાત્ અગ્નિકાય કે જીવો કા નિષેધ કરતા છે ત્થ
યુક્તિ જોર આગમ સે સિદ્ધ આત્મા કા નિષેધ કરતા છે । સર્વ પ્રમાણો સે સિદ્ધ અગ્નિકાય
લોક કા અપલપ કરને પર આત્મા કા અપલપ કરના સરલ હી છે, ક્યોં કે અગ્નિકાય જોર
આત્મા કે અસ્તિત્વ મેં પ્રમાણો કા સદ્ભાવ સમાન છે ।

જો મૂર્ધ 'આત્મા નહીં છે' इस प्रकार આત્મા કા નિષેધ કરતા છે ત્થ

આ પ્રમાણે સુક્તિ અને આગમથી સિદ્ધ, શરીરના અધિષ્ઠાતા તથા જ્ઞાન આદિ
શુદ્ધોવાળા આત્માનો નિષેધ કરી શકાતો નથી. જ્યેષ્ઠના માટે 'આત્મા નથી' આ
પ્રમાણે આત્માનો નિષેધ કરી શકાતો નથી જ્યેષ્ઠના માટે 'આત્મા નથી' આ પ્રમાણે
આત્માનો નિષેધ કરવો બેઠકો નહિ

જે મન્વજુદિ પુરુષ અગ્નિકાયરૂપ લોકનો છે જે આત્મા પ્રમાણે સમસ્ત પ્રમાણોથી
સિદ્ધ છે તેનો, નિષેધ કરે છે, અર્થાત્ અગ્નિકાયના જીવોનો નિષેધ કરે છે, તે સુક્તિ
અને આગમથી સિદ્ધ આત્માનો નિષેધ કરે છે એવું પ્રમાણોથી સિદ્ધ અગ્નિકાયલોકના
અપલપ કરવાથી આત્માનો અપલપ કરવો તે સરલ છે કેમકે અગ્નિકાય અને
આત્માના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણોનો સદ્ભાવ સમાન છે

જે મૂર્ધ 'આત્મા નથી' આ પ્રમાણે આત્માનો નિષેધ કરે છે, તે 'અગ્નિકાય

ગ્નિસ્તેષાં શસ્ત્ર મવતિ । તસ્ય ખેદજ્ઞ = ખેદમ્ = ઉપમર્દનજન્યદુઃખં જાનાતીતિ ખેદજ્ઞઃ, સ એવ અશસ્ત્રસ્ય = અશસ્ત્ર = સયમઃ, સંયમો હિ ન વ્યાપાદકો મયદો વા કસ્યા પીત્યશસ્ત્રમુચ્યતે । તસ્ય ખેદજ્ઞ = સયમમદ્મયજનિતદુઃખાનુમયકુશલ । एवं સયમાનુષ્ઠાનાદેવ મુનિત્વ લક્ષ્યમિતિ ભાવ ।

નનુ—યથમિદ શાપતે દીર્ઘલોકસદ્ધાર્થે વનસ્પતિરિતિ ? ઉચ્યતે—કાયસ્થિતિકાલેન, પરિમાણેન, શરીરાવગાહનયા ચ વનસ્પતિકાયસ્ય અન્યૈકેન્દ્રિયાપેક્ષયા મહત્ત્વમસ્તિ । તથાહિ—વનસ્પતિકાયસ્ય કાયસ્થિતિકાલોઽનન્તઃ, સ ચાનન્તોત્સર્પિણ્યવસર્પિणीરૂપ, તસ્મિન્નસરયેયા' પુદ્ગલપરાવર્તો મવન્તિ, તે પુદ્ગલપરાવર્તો આવલિકાયા અસંગ્યેયે માગે યાવન્ત' સમયાન્તાવત્પ્રમાણા'

કરને કે કારણ અગ્નિ, વનસ્પતિકાય કા શસ્ત્ર છે । સયમ સે કિસો કી વિરાધના નહીં હોતી, ન વહ કિસી કો મયકારી છે, અતઃ એવ સંયમ કો અશસ્ત્ર કહતે હિં । સંયમ કે મંગ હોને કે મય સે ઉત્પન્ન હોને વાલા દુઃખ સયમ કા ખેદ કહલાતા છે । ઇસ પ્રકાર સયમ કે પાલન કરને સે હી મુનિપન હોતા છે ।

શકા—દીર્ઘલોક શબ્દ કા અર્થ વનસ્પતિ કેસે સમજા જાય ?

સમાધાન—કાયસ્થિતિ કે સમય, પરિમાણ ઓર શરીર કી અવગાહના સે વનસ્પતિકાય અય એકેન્દ્રિય જીવો કી અપેક્ષા મહાન્ છે । વનસ્પતિકાય કી કાયસ્થિતિ કા કાલ અનન્ત છે, ઓર વહ અનન્ત મી અનન્ત ઉત્સર્પિणीરૂપ—અવસર્પિणीરૂપ છે । સમયે અસંખ્યાત પુદ્ગલપરાવર્તન હોતે હિં । એ પુદ્ગલપરાવર્તન આવલિકા કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં

કારણથી અગ્નિ વનસ્પતિકાયનું શસ્ત્ર છે સયમથી કોઈની પણ વિરાધના થતી નથી તે કોઈને અયકારી નથી એ માટે સયમને અશસ્ત્ર કહે છે સયમનો ભગ થવાના અયથી ઉત્પન્ન થવાવાળું દુઃખ તે સયમનો એક કહેવાય છે આ પ્રમાણે સયમનું પાલન કરવાથીજ મુનિપદ્ધિ હોય છે

શકા—દીર્ઘલોક શબ્દનો અર્થ વનસ્પતિ કેવી રીતે સમજી શકાય ?

સમાધાન—કાયસ્થિતિના સમય, પરિમાણ અને શરીરની અવગાહનાથી વનસ્પતિકાય, અન્ય એકેન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ મહાન્ છે વનસ્પતિકાયની કાયસ્થિતિના કાલ અનન્ત છે અને તે અનન્ત પણ અનન્ત ઉત્સર્પિणी—અવસર્પિणीરૂપ છે તેમાં અસંખ્યાત પુદ્ગલપરાવર્તન થાય છે તે પુદ્ગલપરાવર્તન આવલિકાના અસંખ્યાતમાં

અયમગ્નિકાયલોકઃ સ્વાત્મવ્રજૈવ અમ્યાલ્યેય ઇતિ પ્રતિજ્ઞોચિતમ્,
શ્દાનીમગ્નિકાયજીવોપમર્દનાદ્ વિનિવૃત્ત એવ મુનિર્મચિતુમર્હતીત્યાદ્—‘જે દીદ્’
ઈત્યાદિ ।

મૂલમ્—

જે દીદ્લોગસત્યસ્ત્ર સ્થેયન્ને, સે અસત્યસ્ત્ર સ્થેયન્ને, જે અસત્યસ્ત્ર સ્થેયન્ને
સે દીદ્લોગસત્યસ્ત્ર સ્થેયન્ને ॥ સૂ. ૨ ॥

છાયા—

યો દીર્ઘલોકશસ્ત્રસ્ય સ્થેદશ્ચ, સોઽશ્ત્રસ્ય સ્થેદશ્ચ । યોઽશ્ત્રસ્ય સ્થેદશ્ચ, સ
દીર્ઘલોકશસ્ત્રસ્ય સ્થેદશ્ચઃ ॥ સૂ. ૨ ॥

ટીકા—

યો મમ્ય, દીર્ઘલોકશસ્ત્રસ્ય=દીર્ઘમાતૌ લોકશ્ચ દીર્ઘલોક=વનસ્પતિ,
તસ્ય શસ્ત્ર દીર્ઘશ્લોકશસ્ત્રમ્=અગ્નિ । વનસ્પતિકાયસ્ય દાહકરણેન વિનાશકતયાઽ-

અગ્નિકાયલોક, આત્મા કી તરફ નિષેધ કરને યોગ્ય નહીં છે, યહ મતલા દિયા ।
અથ મતલુતિ હૈં કિ—અગ્નિકાય કે જીવોં કી હિંસા સે નિવૃત્ત હોને વાચા પુરુષ હી મુનિ હોતા
હૈ—‘જે દીદ્’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—જો દીર્ઘલોક (વનસ્પતિકાય) કે શસ્ત્ર (અગ્નિકાય) કે દુ સ્ત્ર કો જાનતા
હૈ વહી સંયમ કે સ્થેદ કો જાનતા હૈ ઓર જો સંયમ કે સ્થેદ કો જાનતા હૈ વહ દીર્ઘલોક કે
શસ્ત્ર કે સ્થેદ કો જાનતા હૈ ॥ સૂ. ૧ ॥

ટીકાર્થ—જો મમ્ય પુરુષ દીર્ઘલોક અર્થાત્ વનસ્પતિ કે શસ્ત્ર—અગ્નિ કે દુ સ્ત્ર કો
જાનતા હૈ, વહી મશશ્ચ અર્થાત્ સંયમ કે સ્થેદ કો જાનતા હૈ । વનસ્પતિકાય કી વિરાધના

અગ્નિકાયલોક, આત્માની પ્રમાણે નિષેધ કરવા યોગ્ય નથી, તે બતાવી આપ્યું
છે હવે બતાવે છે કે—અગ્નિકાયના જીવોની હિંસાથી નિવૃત્ત થવાવાળા પુરુષ
મુનિ હોય છે—‘જે દીદ્’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—જે દીર્ઘલોક (વનસ્પતિકાય)ના શસ્ત્ર (અગ્નિકાય)ના દુ બને બાણે
છે, તેજ સંયમના ખેદને બાણે છે, અને જે સંયમના ખેદને બાણે છે તેજ દીર્ઘ
લોકના શસ્ત્રના ખેદને બાણે છે (સૂ. ૨)

ટીકાર્થ—જે મમ્ય પુરુષ દીર્ઘલોક અર્થાત્ વનસ્પતિનું શસ્ત્ર અગ્નિના દુ બને
બાણે છે, તેજ અશશ્ચ અર્થાત્ સંયમના ખેદને બાણે છે વનસ્પતિકાયની વિરાધના કરવાના

પણવાનુસારી વાયુરપિ તત્ર સમાવ્યતે, તદેવ ધનસ્પતિશસ્ત્રીમૂય દહનો વહુતર-
જીવાનાશયતીતિ સૂચનાય ભગવતા દીર્ઘલોકશસ્ત્રશબ્દઃ પરિગૃહીત ઇતિ ।

યદ્વા—દીર્ઘલોક=પૃથિવીકાયાદિઃ, પૃથિવ્યવ્યાયુવનસ્પતિકાયાનાં
મવસ્થિતિર્યયાક્રમ દ્વાવિંશતિ, -સપ્ત-ત્રિ-દશ-વર્ષસહસ્રપરિમાણા, અગ્નિકાયસ્ય તુ
ગ્રીણ્યેવાહોરાત્રાણિ । યથા વાદરામિકાયાઃ પર્યાપ્તકા સ્વરૂપા સન્તિ, અન્યે
પૃથિવ્યાદયઃ પર્યાપ્તકા વહવઃ સન્તિ, અતો દીર્ઘલોકઃ પૃથિવ્યાદિસ્સસ્ય
શસ્ત્રમ્=અગ્નિકાય । અગ્નિરૂપાચમાન' મજ્જાલ્યમાનો યા પૃથિવ્યાદિજીવસમૂહં
મણિહન્તીતિ તસ્ય શસ્ત્રત્વમ્ । વક્તશ્ચ—

પત્તો (કોપલો) કા અનુસારી વાયુ મી વહૈં સમવ હૈ । ઇસ પ્રકાર અગ્નિ વનસ્પતિ કા શક્ત
હો કર વહુતેરે જીવો કા વિનાશ કરતા હૈ । યહ સૂચિત કરને કે લિપ્ ભગવાન્ ને
'દીર્ઘલોકશસ્ત્ર' શબ્દ કા અગ્નિ કે લિપ્ પ્રયોગ કિયા હૈ ।

અથવા—'દીર્ઘલોકકા' અર્થ પૃથ્વીકાય આદિ હૈ । પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વાયુકાય
ઔર ધનસ્પતિકાય કી મવસ્થિતિ ક્રમ સે બાઈસ, સાત, ત્રીન ઔર દશ હજાર વર્ષ કી હૈ,
મગર અગ્નિકાય કી ત્રીન રાત્રિ-દિન હી હૈ । બાદર અગ્નિકાય કે પર્યાપ્ત જીવ સ્વરૂપ હૈ
મગર પૃથ્વી આદિ કે પર્યાપ્ત જીવ વહુત હૈ । અત 'દીર્ઘલોક' શબ્દ સે પૃથ્વીકાય આદિ
કા પ્રહ્ણ કરના ચાહિપ્ ઔર ઊનકા શક્ત અગ્નિકાય સમજના ચાહિપ્ । અગ્નિ ઉત્પન્ન હોતે
હી ઔર જલતે હી પૃથ્વી આદિ કે જીવો કે સમૂહ કા ઘાત કરતા હૈ, અત વહ પૃથ્વી આદિ
કા શક્ત હૈ । કહા મી હૈ —

અને અત્યંત ક્રોધથી પત્તા (કુપળો)ના અનુસારી વાયુનો પણ ત્યા સમાવ છે આ
પ્રમાણે અગ્નિ, વનસ્પતિનું શસ્ત્ર બની ધણીજી જીવોનો વિનાશ કરે છે આ હકીકત
સૂચવવા માટે ભગવાને 'દીર્ઘલોકશસ્ત્ર' શબ્દનો અગ્નિ માટે પ્રયોગ કર્યો છે

અથવા—દીર્ઘલોકનો અર્થ પૃથ્વીકાય આદિ છે, પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વાયુકાય,
અને વનસ્પતિકાયની ભવસ્થિતિ ક્રમથી બાવીસ, સાત, ત્રણ અને દસ હજાર વર્ષની
છે પરંતુ અગ્નિકાયની ત્રણ રાત્રિ-દિવસજ છે જેમકે—બાહર અગ્નિકાયના પર્યાપ્ત
જીવ સ્વરૂપ છે પરંતુ પૃથ્વી આદિના પર્યાપ્ત જીવ ધણીજી છે એ માટે 'દીર્ઘલોક'
શબ્દથી પૃથ્વીકાય આદિનું શસ્ત્ર કરવું જોઈએ, અને તેનું શસ્ત્ર અગ્નિકાય સમજવું
જોઈએ અગ્નિ ઉત્પન્ન થતાંજ અને જળવાની ક્રિયા થતાંજ પૃથ્વીઆદિના જીવોના
સમૂહનો ઘાત કરે છે તેથી તે પૃથ્વી આદિનું શસ્ત્ર છે કહ્યું પણ છે કે —

સન્તિ । પતાવાન્ કાલો વનસ્પતિકાઋણ ઇત્યુચ્યતે । પરિમાણતસ્તુ પ્રત્યુત્પન્નવનસ્પતિકાચિકાનાં નિર્લેપના નાસ્તિ ।

શરીરાવગાહનયા ચ સાતિરેક યોજનસહસ્રમ્ । અતો વનસ્પતિકાયસ્પદીર્ઘલોક ઇતિ વ્યપદેશ' । (પ્રજ્ઞાપના ૧૮ પદે)

નન્ન પ્રસિદ્ધમગ્નિશ્ચય વિશાય કિમર્યમિદ્ દીર્ઘલોકશસ્ત્રશ્ચદ્યોપાદાનમ્ ? ઠચ્યતે—વનસ્પતિકાયવદ્વનમૃત્તોઽગ્નિકાયો વહુતરપ્રાણિનાં વિનાશકો મયતિ, વનસ્પતિકાયે વહુવિષાઃ પ્રાણિનઃ કીટ પિપીલિકા ભ્રમરમધુમસિકાકપોતાદયો નિવસન્તિ, તરુકોટરેષુ પૃથિવીકાયાશ્ચ, અવશ્યાયરૂપા અપ્કાયા અપિ, મૃદુતર

મિલને સમય હોતે છે ઉત્તરે છે, ઇતના કાલ વનસ્પતિકાલ કહલાતા છે । પરિમાણ સે પ્રત્યુત્પન્ન વનસ્પતિકાચિકા બીવો કી નિર્લેપના નહીં છે । ઇનકે શરીર કી અવગાહના કુલ અધિક પદ હજાર યોજન છે । ઇસી કારણ વનસ્પતિકાય કો ડીર્ઘલોક કહતે છે ।

અબ પ્રશ્ન હો સક્તા છે કિ—પ્રસિદ્ધ ‘અગ્નિ’ શબ્દ કો છોડ કર ‘દીર્ઘલોકશસ્ત્ર’ શબ્દ કા પ્રયોગ કરને કી ક્યા આવશ્યકતા થી ?

ઇસકા ઉત્તર યદ્ છે કિ—વનસ્પતિકાય કો જલાને મેં પ્રવૃત્ત અગ્નિકાય ઔર મી વહુત સે પ્રાણિયો કા વિનાશ કરતા છે । વનસ્પતિકાય કે સહારે કીચે, કિડટી, મૈરિ, મધુમક્સી ઔર કબૂતર આદિ વહુત સે પ્રાણી નિવાસ કરતે છે । ઇન્કો કી સોતરો મેં પૃથ્વીકાય કે બીવ મી હોતે છે । ઓસરૂપ અપ્કાય મી હોતા છે, ઔર અવ્યક્ત કોમલ

ભાગમા જેટલા સમય થાય છે તેટલા છે એટલા કાળ તે વનસ્પતિકાળ કહેવાય છે પરિમાણથી પ્રત્યુત્પન્ન વનસ્પતિકાચિકા જીવોની નિર્લેપના નહીં તેના શરીરની અવગાહના ઠઈક અધિક એક હજાર યોજન છે આ કારણથી વનસ્પતિ કાચને ‘દીર્ઘલોક’ કહે છે.

હવે પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે—પ્રસિદ્ધ અગ્નિ શબ્દને છોડીને ‘દીર્ઘલોકશસ્ત્ર’ શબ્દને પ્રયોગ કરવાની શું આવશ્યકતા હતી ? તેના ઉત્તર એ છે કે—વનસ્પતિકાચને બાળવામાં પ્રવૃત્ત (અગ્નિ) અગ્નિકાય બીજા પણ પ્રાણીઓને વિનાશ કરે છે વનસ્પતિના આશયે કીડા, મૈકાકા, ભ્રમરા, મધુમાખી અને કબૂતર આદિ ઘણાજ પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે. વૃક્ષોના અખેલમાં પૃથ્વીકાયના જીવ પણ હોય છે. આકળણ અપ્કાય પણ હોય છે

ઉક્તમર્થે દૃઢીકર્તુ વિપર્યયેણ પુન' કથયતિ—'યોઽશ્વસ્ય સ્વેદન સ દીર્ઘલોકસસ્ય સ્વેદનઃ' इति, व्याख्या पूर्ववत् । ॥ सू० २ ॥

॥ શસ્ત્રદ્વારમ્ ॥

નનુ येन शस्त्रेण वह्नि. खिद्यते, तत् केन दृष्टम् ? अपि चाश्वसं सयम-
स्वरूपमिति केन दृष्टम् ?, इति जिज्ञासायामाह—'वीरेहि' इत्यादि ।

મૂલમ્—

वीरेहि एष अभिभूय दिष्ट, सजएहि सया जएहि सया अप्पमचेहि ॥सू० ३॥

છાયા—

वीरै. एतद् अभिभूय दृष्टम्, सयतै. सदा यतै. सदा अप्रमत्तै ॥सू० ३॥

इसी बात को दृढ करने के उद्देश्य से पुन अन्यरूप से कहते हैं कि—जो अश्व
(संयम) के खेद को जानता है वह दीर्घलोकशस्त्र के खेद को जानता है । इस की व्याख्या
पहले के समान ही समझनी चाहिए ॥ सू० २ ॥

શસ્ત્રદ્વાર—

शका होती है कि—किस शस्त्र से अग्नि को खेद होता है यह किस ने
देखा है और सयमरूप अश्व किस ने देखा है ? इसके उत्तर में कहते हैं—
'वीरेहि' इत्यादि ।

મૂલાર્થ—પરિપદ્ધ ઉપસર્ગ બાદિ કો બીંતનેબાલે સયત સદા યતનાવાન્ બૌર સદા
અપ્રમત્ત રહને બાલે વીર પુરુષો ને મહ દેસા હૈ ॥ સૂ० ૩ ॥

આ વાતને દૃઢ કરવાના ઉદ્દેશથી ફરી બીજા રૂપથી કહે છે કે—જો અશ્વ
(સયમ)ના ખેદને બાંહે છે તે દીર્ઘલોકશસ્ત્રના ખેદને બાંહે છે તેની વ્યાખ્યા પ્રથમ
કહેલી છે તે પ્રમાણે સમજવી જોઈએ (સૂ. ૨)

શસ્ત્રદ્વાર—

शका थाय છે કે જે શસ્ત્રથી અગ્નિને ખેદ થાય છે તે કાણે જોયું છે ? અને
સયમરૂપ અશ્વ કાણે જોયું છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે—'વીરેહિ' ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—પરીપદ્ધ-ઉપસર્ગ બાદિને જીતવાવાળા, સયત-સયમી સદા યતના
વાન્ અને સદા અપ્રમત્ત રહેવાવાળા વીરપુરુષોએ તે જોયું છે (સૂ. ૩)

“ભૂયાણમેસમાધાઓ દ્યવવાદો ન સસઓ” । (દશવૈ ૩ અંગા ૩૫)
 તસ્ય સ્વેદઃ=સ્વેદયતીતિ સ્વેદઃ=અન્નેર્વ્યાપાર', અગ્નિવ્યાપારો हि पृथिव्यादि-
 जीवानां दहनात्मकतया दुःखमुत्पादयतीत्यतः स्वैद-क्षन्देन व्यपदिश्यते, त
 जानातीति स्वैदः । अग्निकायस्य व्यापारः सर्वमाणिपीडाकर इति विज्ञाता नः
 स्तुल भवति, स एव अशस्त्रस्य=सप्तदशविधसयमस्य स्वैदः=सयमस्रभजन्य
 दुःखानुभावकः, अस्तीति शेष । अग्निकायव्यापारेण पृथिव्यादिजीवानां
 विनाशस्तेन सयमसरण, ततश्च मुनिस्त्वविर्घश इति सर्वस्वनाशकतयाऽग्निव्यापारः
 साधूनां हपरिया विज्ञाय प्रत्याख्यानपरिक्षया परिहरणीय इति भावः ।

“यह अग्नि भूतों का घातक है, इसमें संदेह नहीं” । (दशवै ३ अ गा ३५)

તસ અગ્નિ કે વ્યાપાર કો પૃથ્વીકાય આદિ કા સ્વેદ કહેતે હૈં, ક્યોં કિ વાહક હોને
 કે કારણ વહ પૃથ્વી આદિ કો દુઃખ ઉત્પન્ન કરતા હૈ । ડસે જાનને વાલા ‘સ્વેદઃ’ કહ્લતા
 હૈ । ‘અગ્નિકાય કા વ્યાપાર સર્વ પ્રાણિયોં કો પીઠા પહુંવાતા હૈ’—ઓ વેસા જ્ઞાનતા વહી
 પુરુષ અશસ્ત્ર કા અર્થાત્ સત્તર પ્રકાર કે સંયમ કે સ્વેદ કા—સંયમ કે મંગ સે હોને વાકે
 સ્વેદ કા જ્ઞાતા હોતા હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—અગ્નિકાય કે વ્યાપાર સે પૃથ્વીકાય આદિ કે
 જીવોં કા વિનાશ હોતા હૈ, જૌર ડસસે સંયમમંગ હોતા હૈ, જૌર સંયમ કે મંગ સે મુનિપત
 કા મંગ હોતા હૈ । ઇસ પ્રકાર અગ્નિવ્યાપાર સર્વસ્વ કા નાશક હોને સે વહ સાધુઓં કે ક્ષિપ્
 જ્ઞપરિજ્ઞા સે જાનકર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ત્યાગને યોગ્ય હૈ ।

“આ અગ્નિ ભૂતોના ઘાતક છે, એમાં સંદેહ નથી.” (દશ વૈ. અ. ૩ ગા ૩૫)

આ અગ્નિના વ્યાપારને પૃથ્વીકાયનો જેઠ કહે છે કારણ કે કાઠક ઢોવાના
 કારણે તે પૃથ્વીઆદિને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે તેને બાણવાવાળા ‘જેઠરા’ કહેવાય છે
 ‘અગ્નિકાયનો વ્યાપાર સર્વ પ્રાણીઓને પીઠા પહોંચાડે છે’ જે આ પ્રકારે બાણ છે
 તેજ પુરુષ અશસ્ત્રનો અર્થાત્ સત્તર પ્રકારના સયમના જેઠનો—સયમના ભગથી
 ચવાવાળા જેઠનો સાતા—બાણનાર હોય છે તાત્પર્ય એ છે કે—અગ્નિકાયના વ્યાપારથી
 પૃથ્વીકાય આદિના જીવોનો નાશ થાય છે અને તેથી સયમ ભગ થાય છે, અને
 સયમના ભગથી, મુનિપદ્ધ ભગ થાય છે આ પ્રમાણે અગ્નિવ્યાપાર સર્વસ્વનો નાશક
 હોવાથી સાધુઓ માટે સપરિજ્ઞાથી બાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી ત્યાગવા યોગ્ય છે

ઉક્તમર્થ દટીકર્તુ વિપર્યયેણ પુન' કયયતિ-‘યોઽશ્વસ્ય ચેદક્ષ સ દીર્ઘલોકશ્વસ્ય ચેદક્ષઃ’ इति, व्याख्या पूर्ववत् । ॥ सू० ૨ ॥

॥ શસ્ત્રદ્વારમ્ ॥

નનુ યેન શસ્ત્રેણ ઘટ્નિ વિઘટે, તત્ કેન દટ્ટમ્ ? અપિ ચાશ્વસ્ય સયમ-સ્વરૂપમિતિ કેન દટ્ટમ્ ? इति जिज्ञासायामाह—‘वीरेहि’ इत्यादि ।

મૂલમ્—

वीरेहि एष अभिभूय दिष्ट, सजएहि सया जएहि सया अप्पमत्तेहि ॥ सू० ૩ ॥

છાયા—

वीरै एतद् अभिभूय दष्टम्, सयतै सदा यतै. सदा अप्पमत्तै. ॥ सू० ૩ ॥

इसी बात को दृढ करने के उद्देश्य से पुन अन्यरूप से कहते हैं कि—जो अश्व (संयम) के खेद को जानता है वह दीर्घलोकश्व के खेद को जानता है । इस की व्याख्या पहले के समान ही समझनी चाहिए ॥ सू० २ ॥

શસ્ત્રદ્વાર—

शका होती है कि—किस शस्त्र से अग्नि को खेद होता है वह किस ने देखा है और संयमरूप अश्व किस ने देखा है ? इसके उत्तर में कहते हैं—‘वीरेहि’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—પરિપદ્ધ ઉપસર્ગ આદિ કો જીતનેવાળે સંયત સદા યતનાવાન્ ઔર સદા અપ્પમત્ત રહને વાળે વીર પુરુષો ને યહ દેસ્તા હૈ ॥ સૂ० ૩ ॥

આ વાતને દૃઢ કરવાના ઉદ્દેશથી ફરી બીજા રૂપથી કહે છે કે—જો અશ્વ (સંયમ)ના ખેદને બાંધે છે તે દીર્ઘલોકશ્વસ્યના ખેદને બાંધે છે તેની વ્યાખ્યા પ્રથમ કહેલી છે તે પ્રમાણે સમજવી જોઈએ (સૂ ૨)

શસ્ત્રદ્વાર—

शका थाय છે કે જે શસ્ત્રથી અગ્નિને ખેદ થાય છે તે કાણે બેધુ છે ? અને સંયમરૂપ અશ્વ કાણે બેધુ છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે—‘વીરેહિ’ ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—પરીપદ્ધ-ઉપસર્ગ આદિને જીતવાવાળા, સંયત-સંયમી સદા યતનાવાન્ અને સદા અપ્પમત્ત રહેવાવાળા વીરપુરુષોએ તે બેધુ છે (સૂ ૩)

ટીકા—

ધીરૈરિતિ । ધનધાતિકર્મરૂપિપુણક્ષણાનન્તરં લઘ્વાતુલકેસા-
લોકલક્ષ્મ્યા વિરાજન્તે इति वीराः । यथा—राजानश्चतुरङ्गसैन्यसमावृत स्वकीय-
मरिचर्गं निहत्य लઘ્વરાજ્યવિजयलક્ષ્મ્યા વિરાજમાના ધીરા નિગદ્યન્તે ।
યદ્વા—વિ=વિશેષેણ ઈરયન્તિ=રાગાદ્યન્તરક્ષમશાસુમટાન્ નિવારયિતુમનન્તતપોર્થ્ય
વ્યાપારયન્તીતિ ધીરા । યદ્વા—વિશેષેણ ઈરયન્તિ=શિવગતિ ગમયન્તિ મમ્યજીવા
નિષ્ઠિ ધીરાઃ । યદ્વા—વિશેષેણ ઈરયન્તિ=જ્ઞાનાચારાદીન્ પ્રતિ પ્રેરયન્તિ મમ્યજીવાનિતિ
ધીરા, તીર્થઙ્કરા ગણધરાશ્ચ, તૈર્વીરૈઃ, ઇતદ્વ=અભિકાયસ્વરૂપ, યદ્વા—અગ્નિશસ્ત્ર
અશ્વઙ્ક્રં ચેતિ દ્વય દષ્ટં=જ્ઞાનદષ્ટય વિલોકિતમ્, અર્થતસ્તીર્થઙ્કરૈઃ, ગણધરૈસ્તુ
મગધદ્વષ્ણૈરિતિ વિશેષઃ ।

ટીકાર્થ—ધાતિયાકર્મરૂપી શત્રુઓ કે સમૂહોનો નાશ કરવાના અનન્તર અનુપમ
કેવલજ્ઞાનરૂપી છત્રી પ્રાપ્ત થતી હોય છે । તે છત્રીને જો વિરાજમાન છે તો તે ધીર કહે છે ।
જેવે કોઈ રાજા, ચતુરંગ સેના સાથે શત્રુઓનો હરાવ કરી પ્રાપ્ત રાજ્ય ધીર વિજયની છત્રી
સાથે સુશોભિત થઈને ‘ધીર’ કહેવાય છે । અથવા રાગ-દ્રેવ આદિ આન્તરિક મહાયોદ્ધાઓ
નો રોકવાના કાળે અનન્ત તપોવીર્યના પ્રયોગ કરવાને કારણે ‘ધીર’ કહેવાય છે । અથવા મમ્ય
જીવોનો વિશેષરૂપ સાથે શુદ્ધિની ઓર પ્રેરિત કરવાને કારણે ‘ધીર’ કહેવાય છે । અથવા
વિશેષરૂપ સાથે જ્ઞાનાચાર આદિની ઓર મમ્ય જીવોનો પ્રેરિત કરવાને કારણે ‘ધીર’ કહેવાય છે ।
એવે ધીર તીર્થઙ્કર ગણધર આદિ છે । તે ધીરોને અગ્નિના સ્વરૂપનો અથવા અગ્નિશસ્ત્ર
ઓર અશ્વનો જ્ઞાનદષ્ટિ સાથે દેખાય છે । અર્થ સાથે ધીરોને ઓર તેના વચનોના અનુસાર
ગણધરોને દેખાય છે ।

ટીકાર્થ—ધાતિ—કર્મરૂપી શત્રુઓના સમૂહોનો નાશ કરવાના અનન્તર
અનુપમ કેવલજ્ઞાન રૂપી છત્રી પ્રાપ્ત થાય છે તે છત્રીથી જો વિરાજમાન છે તેને
ધીર કહે છે જેમ કેટલાક રાજા, ચતુરંગ સેનાથી સુક્ત (બાર પ્રકારની સેના સહિત)
શત્રુઓને હરાવીને પ્રાપ્ત કરેલું રાજ્ય અને વિજયરૂપ છત્રીથી સુશોભિત બની ‘ધીર’
કહેવાય છે, અથવા રાગ-દ્રેવ આદિ આન્તરિક મહાયોદ્ધાઓને શત્રુવાળાને ‘ધીર’
કહે છે અથવા મમ્ય જીવોને વિશેષરૂપથી શુદ્ધિની તરફ પ્રેરિત કરવાવાળા ‘ધીર’
કહેવાય છે અથવા વિશેષરૂપથી જ્ઞાનાચાર આદિની તરફ મમ્ય જીવોને પ્રેરિત
કરવાવાળા ‘ધીર’ કહેવાય છે જેવા ધીર તીર્થઙ્કર અને ગણધર આદિ છે, તે ધીરોને
અગ્નિના સ્વરૂપને અથવા અગ્નિશસ્ત્ર અને અશ્વને જ્ઞાનદષ્ટિથી જોયા છે અર્થથી
તીર્થઙ્કરોને જોયા છે અને તેમનાં વચનો અનુસાર ગણધરોને જોયા છે

કિં કૃત્વા તૈરેતદ્ દૃષ્ટ ?-મિત્યાકાદૃક્ષાયામાહ—‘અમિભૂય’ ઇતિ । પરિપહોપસર્ગાન્, જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીય-અન્તરાયાગ્ધ્યાતિકર્મ-ચતુષ્ટય ચ વિજિત્ય કેવલ સપ્રાપ્તેત્યર્થ । કથમ્ભૂતૈસ્તૈ ?-રિત્યાહ-સયતૈ=સમ્=સમ્યક્પ્રકારેણ યતા.=પરમશ્રુણયા ઈર્યાસમિત્યાદિયતનાવન્તસ્તૈ, સર્વલપહ્જીવ-નિકાયપરિત્રાણપરાયણૈરિત્યર્થ । યતના દ્વિવિધા-પ્રમત્તયતના, અપ્રમત્તયતના ચ । અય પ્રમત્તસ્ય કીદૃશી યતના ? ઉચ્યતે-કપાયાદિનિગ્રહિણ ઈર્યાધુપયોગવત્ત્વ પ્રમત્તયતના કથ્યતે ।

અપ્રમત્તયતના કપાયરહિતવચનસાધ્યા ભવતિ । અપ્ર અપ્રમત્તગ્રહણાદિ-ન્દ્રિયાદિપ્રમાદવર્જન ગૃહ્યતે । યતનાગ્રહણાદ્ યાવજ્જીવયતના ગૃહ્યતે । અત એવ

અહો ને કમા કર કે મહ દેસા હૈ ? હિસ શકા કા ઉત્તર હૈ-પરીપહ્ઠ ઔર ઉપસર્ગો કો તથા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય ઔર અન્તરાય નામક ચાર ઘાતિયા કમોં કો જીતકર કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર કે અહો ન દેસા હૈ ।

થે દેસ્તને વાલે કિસ પ્રકાર કે થે ? હિસકા ઉત્તર યહ હૈ-સમ્યક્ પ્રકાર સે, અત્યન્ત કરુણાપૂર્વક ઈર્યાસમિતિ આદિ કા પાલન કરનેવાલે અર્થાત્ સમસ્ત પદ્કાય કી રક્ષા મેં તત્પર થે । યતના દો પ્રકાર કી હૈ-પ્રમત્ત કી યતના ઔર અપ્રમત્ત કી યતના । પ્રમત્ત કી યતના કૈસી હોતી હૈ ? હિસકા ઉત્તર યહ હૈ કિ-કપાય આદિ કા નિગ્રહ કરને વાલુ પુરુષ ઈર્યા આદિ મેં જો ઉપયોગ રક્ષતા હૈ, વહ પ્રમત્તયતના હૈ । અપ્રમત્ત કી યતના કપાયરહિત વચનોં સે હોતી હૈ । યહોં અપ્રમત્ત શબ્દ સે ઇન્દ્રિય આદિ પ્રમાદોં કા ત્યાગ હેના ચાહિય । યતના શબ્દ સે યહોં યાવજ્જીવ યતના કા ગ્રહણ કરના ચાહિય । અત

તેમણે શું કરીને જોયા છે ? આ શકાનો ઉત્તર એ છે પરીપહ્ઠ અને ઉપસર્ગોને તથા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય નામના ચાર ઘાતિયા કરીને છતીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેમણે જોયા છે

તે જોવાવાળા કેવા પ્રકારના હતા ? તેનો ઉત્તર-સમ્યક્પ્રકારે, અત્યન્ત કરુણાપૂર્વક ઈર્યાસમિતિ આદિના પાલન કરવાવાળા, અર્થાત્ સમસ્ત પદ્કાયની રક્ષામાં તેઓ તત્પર હતા યતના બે પ્રકારની છે-પ્રમત્તની યતના અને અપ્રમત્તની યતના પ્રમત્તની યતના કેવી હોય છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે-કપાય આદિના નિગ્રહ કરવાવાળા પુરુષ ઈર્યા આદિમાં જે ઉપયોગ રાખે છે તે પ્રમત્તની યતના છે અપ્રમત્તની યતના કપાયરહિત વચનોથી થાય છે અર્થે અપ્રમત્ત શબ્દથી ઇન્દ્રિય આદિ પ્રમાદોનો ત્યાગ થેવો જોઈએ. યતના શબ્દથી અર્થે અપ્રમાત્રની યતનાનું શરૂ કરવું જોઈએ એ માટે

સદ=મર્ષદા યતૈઃ=ચરણકરણવિષયે નિરતિચારતયા યત્નવદ્ધિઃ, તથા-સદા=સર્વકાલે અપ્રમત્તૈઃ=વિષયકપાયાદિવર્જિતૈઃ । એવમ્ભૂતૈર્ગૈરૈરગ્નિકાયસ્વરૂપ તદીયશ્ચત્તરીઃ ચ દૃષ્ટમિત્યર્થઃ ।

નનુ કિં નામાગ્નિશસ્ત્રમ્ ? ઉચ્યતે-અગ્ન્યુપમર્દક શસ્ત્રમ્ । તત્ કિં-સ્વરૂપ ?-મિતિચેત્, અવધેદિ-અગ્નિશસ્ત્ર તાયદ્ દ્વિધા-દ્રવ્ય-ભાવમેદાત્ । તત્ત્ર દ્રવ્યશસ્ત્ર ત્રિવિધમ્ સ્વકાયપરકાયોભયકાયમેદાત્ । સ્વકાયશસ્ત્ર-અગ્નિકાયસ્વાગ્નિકાય એવ, યયા-તૃણાગ્નિ, પર્ણાન્નેઃ શસ્ત્રમ્ । પરકાયશસ્ત્ર-ધૂલિરાપમ્, આર્દ્રમ્ વનસ્પતિઃ, વ્રસાઃ પ્રાણિનમ્ । ઉભયકાયશસ્ત્ર સુપકરીપાદિમિત્રોઽગ્નિરન્યસ્વાગ્નેઃ,

સર્વદા ચરણસત્તરીઃ ઓર કરણસત્તરીઃ મેં અતિચારરહિત યતના કરને વાળે તથા સદૈવ વિષય-કપાય આદિ પ્રમાદ સે રહિત વીર પુરુષેને અગ્નિકાય કે સ્વરૂપ કો તથા ડસકે શસ્ત્ર ઓર અશસ્ત્ર કો દેસા હૈ ।

શ્લોક—અગ્નિશસ્ત્ર કયા હૈ :

સમાધાન—અગ્નિ કી વિરાધના કરને વાળા શસ્ત્ર અગ્નિશસ્ત્ર કહલાતા હૈ । ડસકા સ્વરૂપ કયા હૈ ? સો હસ પ્રકાર સમસો-દ્રવ્ય ઓર માવ કે મેદ સે અગ્નિ શસ્ત્ર દો પ્રકાર કા હૈ । ઇનમેં સે દ્રવ્યશસ્ત્ર કે ત્રીન મેદ હૈં-સ્વકાય-શસ્ત્ર, પરકાય-શસ્ત્ર ઓર ઉભયકાય-શસ્ત્ર । અગ્નિકાય કા સ્વકાયશસ્ત્ર અગ્નિ હી હૈ, જૈસે તિનકે કો અગ્નિ, પત્તો કી અગ્નિ કા શસ્ત્ર હૈ । ઘૂલિ ઓર પાની આદિ અગ્નિકાય કા પરકાયશસ્ત્ર હૈ । ગીલી વનસ્પતિ મી પરકાયશસ્ત્ર હૈ ઓર વ્રસ પાણી મી । સુષ (ટિલ્કા) ઓર કરીષ

સપદ્ય વ્યરણ સીતેરી અને ઠરણસીતેરીમ્ અતિચારરહિત યતના કરવાવાળા તથા હૈમશાં વિષય-કપાય આદિ પ્રમાદથી રહિત વીર પુરુષેને અગ્નિકાયના સ્વરૂપને તથા તેના શસ્ત્ર અને અશસ્ત્રને જોયા છે

શ્લોક—અગ્નિ શસ્ત્ર કો શુ છે ?

સમાધાન—અગ્નિની વિરાધના કરવાવાળું શસ્ત્ર તે અગ્નિશસ્ત્ર કહેવાય છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે આ પ્રમાણે સમસો-દ્રવ્ય અને ભાવના લેદથી અગ્નિશસ્ત્ર બે પ્રકારનાં છે, તેમાંથી દ્રવ્યશસ્ત્રના ત્રણ લેદ છે સ્વકાયશસ્ત્ર પરકાયશસ્ત્ર, અને ઉભયકાયશસ્ત્ર. અગ્નિકાયનું સ્વકાયશસ્ત્ર અગ્નિજ છે જેમ તણખાની અગ્નિ, પાદકાની અગ્નિનું શસ્ત્ર છે ધૂળ અને પાણી આદિ અગ્નિકાયનું પરકાયશસ્ત્ર છે લીલી વનસ્પતિ પણ પરકાયશસ્ત્ર છે અને વ્રસ પ્રાણી પણ પરકાયશસ્ત્ર છે તુમ અને ડાણુ આદિથી મળેલી અગ્નિ

તપ્તોદકાદિક ચ । માવશસ્ત્ર તુ-અગ્નિ પ્રતિ દુષ્પ્રણિહિતમનોવાકાયરૂપમ્ । શેષાણિ
પૃથિવીકાયવદ્ બોધ્યાનિ ॥ સૂ૦ ૩ ॥

યસ્તુ પ્રમાદવશાદુપમોગાર્યમન્નિકાયજીવાનુપમર્દયતિ, તત્કલ્પમાદ-‘જે’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

જે પમત્તે ગુણદ્વિષે સે હુ દહેત્તિ પશુન્નહ ॥ ૪ ॥

છાયા—

યૃ પ્રમત્ત ગુણાર્થિક (ગુણસ્થિતઃ) સ સ્વલુ દણ્ડ ઇતિ પ્રોચ્યતે ।

ટીકા—

યો હિ પ્રમત્તઃ=વિષયકાપાયાદિપ્રમાદવશમ્ સન્ ગુણાર્થિકૃ મવત્તી-
ત્યન્વયઃ । ગુણઃ=અગ્નિકાયકૃતોપકારૃ સ એવાર્ય=પ્રયોજનં યસ્ય સ ગુણાર્થી, સ
એવ ગુણાર્થિક, સ્વન-પચન-પ્રકાશ-તાપનાદિપ્રયોજનવાન્ મવતિ । યદ્વા-

(છાણે) આદિ સે મિલી અગ્નિ તથા ગર્મ અલ અગ્નિ કા ઉભયકાયશસ્ત્ર હૈ । અગ્નિ કે
પ્રતિ દુષ્ટ મન વચન ઔર કાયકા પ્રવર્તન માવશસ્ત્ર હૈ । શેષ દ્વાર પૃથિવીકાય કે સમાન સમક્ષને
પાદિષ ॥ સૂ૦ ૩ ॥

પ્રમાદ કે વશ હોકર ઉપમોગ કે નિમિત્ત અગ્નિકાય કે જીવોં કી વિરાધના કરને વાળે
કો હોને વાલા ફલ કહતે હૈ —‘જે’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—જો પ્રમાદી પુરુષ અગ્નિ કે ગુણોં કા અર્થી-રાધના આદિ મેં સ્થિત-હૈ,
વહ ઉસકે લિપ્ દણ્ડ કહલાતા હૈ ॥ સૂ૦ ૪ ॥

ટીકાર્થ—વિષય ક્રપાય આદિ પ્રમાદોં કે અધીન હોકર પુરુષ ગુણાર્થી હોતા હૈ ।
અગ્નિકાય દ્વારા હોને વાલા ઉપકાર મહા ગુણ કહા ગયા હૈ । હસ ગુણ કા અર્થી
ગુણાર્થિક કહલાતા હૈ । રાધના, પકાના, ઝાલા કરના આદિ અગ્નિ કે ગુણ હૈ । જો

તથા ગરમ અલ અગ્નિનું ઉભયકાયશસ્ત્ર છે અગ્નિ પ્રતિનું દુષ્ટ મન, વચન અને કાયાનું
પ્રવર્તન તે માવશસ્ત્ર છે, બાકીના દ્વાર પૃથ્વીકાયની સમાન બરાબર-સમજવા બોધ્યો (સૂ. ૩)

પ્રમાદને વશ થઈ ઉપમોગના નિમિત્તે અગ્નિકાયના જીવોની વિરાધના કરવા
વાળાને જે કૃણ થાય છે-મળે છે તે કૃણ કહે છે ‘જે’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—જે પ્રમાદી પુરુષ અગ્નિના અર્થી-રાધવું વિગેરેમા સ્થિત-છે તે
એના માટે હડ કહેવાય છે (સૂ. ૪)

ટીકાર્થ—વિષય ક્રપાય આદિ પ્રમાદોંને અધીન થઈને પુરુષ ગુણાર્થી થાય છે
અગ્નિકાય દ્વારા થવાવાળો ઉપકાર તેને અર્થ ગુણ કહેવામા આવ્યો છે આ ગુણનો
અર્થી તે ગુણાર્થિક કહેવાય છે રાધવું-પકાવવું, ઝાલાશું કરવું આદિ અગ્નિના ગુણ છે જે

સદ=સર્વદા યતૈ=ચરણકરણવિષયે નિરતિચારતયા યત્નવદ્ધિ', તથા-સદા=સર્વકાલે અપમતૈ=વિષયકષાયાદિવર્જિતૈ' । એવમ્મૂતૈર્વીરેરગ્નિકાયસ્વરૂપ તદીયશ્ચક્ષ્મશ્ચક્ષ્મ ચ દૃષ્ટમિત્યર્થઃ ।

નનુ કિં નામાગ્નિશક્ત્યમ્ ? ઉચ્યતે-અન્યુપમર્દક શક્ત્યમ્ । તત્ કિં-સ્વરૂપ ?-મિતિચેત્, અવધેદિ-અગ્નિશક્ત્ય તાવદ્ દ્વિધા-દ્રવ્ય-માવમેદાત્ । તત્ દ્રવ્યશ્ચક્ષ્મં ત્રિવિધમ્ સ્વકાયપરકાયોમયકાયમેદાત્ । સ્વકાયશ્ચક્ષ્મ-અગ્નિકાયસ્યા ગ્નિકાય એવ, યયા-તૃણાગ્નિ, પર્ણાગ્નિ' શ્ચક્ષ્મ । પરકાયશ્ચક્ષ્મ-ધૂલિરાપશ્ચ, આર્દ્રશ્ચ વનસ્પતિ, પ્રસાઃ પ્રાણિનશ્ચ । ઉભયકાયશ્ચક્ષ્મ તુષકરીપાદિમિશ્રોઽગ્નિરન્યસ્યાગ્ને', સર્વદા ચરણસત્તરી ઔર કરણસત્તરી મેં અતિચારરહિત યતના કરને વાલે તથા સદૈવ વિષય-કષાય આદિ પ્રમાદ સે રહિત વીર પુરુષોને અગ્નિકાય કે સ્વરૂપ કો તથા ડસકે શક્ત્ય ઔર અશક્ત્ય કો દેસા હૈ ।

સક્ષ્મા—અગ્નિશક્ત્ય કયા હૈ ?

સમાધાન—અગ્નિ કી વિરાધના કરને વાલ્યા શક્ત્ય અગ્નિશક્ત્ય કહલાતા હૈ । ડસકા સ્વરૂપ કયા હૈ ? સો હસ પ્રકાર સમાશ્વો-દ્રવ્ય ઔર માવ કે મેદ્ સે અગ્નિ શક્ત્ય ડો પ્રકાર કા હૈ । ઇનમેં સે દ્રવ્યશક્ત્ય કે સીન મેદ્ હૈ—સ્વકાય-શક્ત્ય, પરકાય-શક્ત્ય ઔર ઉભયકાય-શક્ત્ય । અગ્નિકાય કા સ્વકાયશક્ત્ય અગ્નિ હી હૈ, ઐસે તિનકે કો અગ્નિ, પત્તો કી અગ્નિ કા શક્ત્ય હૈ । ધૂલિ ઔર પાની આદિ અગ્નિકાય કા પરકાયશક્ત્ય હૈ । ગોઠી વનસ્પતિ મી પરકાયશક્ત્ય હૈ ઔર પ્રસ પાણી મી । તુષ (ડિલ્લકા) ઔર કરીશ

અવશ્ય ચરણ સીતેરી અને ઠરણસીતેરીમા અતિચારરહિત યતના કરવાવાળા તથા હુ મેશાં વિષય-કષાય આદિ પ્રમાદથી રહિત વીર પુરુષોએ અગ્નિકાયના સ્વરૂપને તથા તેના શક્ત્ય અને અશક્ત્યને જ્ઞેયાં છે

શક્ત્ય—અગ્નિ શક્ત્ય કો શુ છે ?

સમાધાન—અગ્નિની વિરાધના કરવાવાળુ શક્ત્ય તે અગ્નિશક્ત્ય કહેવાય છે તેનું સ્વરૂપ કું છે ? તે આ પ્રમાણે સમજો-દ્રવ્ય અને માવના સેદથી અગ્નિશક્ત્ય બે પ્રકારનાં છે, તેમાંથી દ્રવ્યશક્ત્યના ત્રણ સેદ છે સ્વકાયશક્ત્ય પરકાયશક્ત્ય, અને ઉભયકાયશક્ત્ય. અગ્નિકાયનું સ્વકાયશક્ત્ય અગ્નિજ છે જેમ તણુઆની અગ્નિ, પાદકાંની અગ્નિનું શક્ત્ય છે ધૂળ અને પાણી આદિ અગ્નિકાયનું પરકાયશક્ત્ય છે લીલી વનસ્પતિ પણ પરકાયશક્ત્ય છે અને ત્રસ પ્રાણી પણ પરકાયશક્ત્ય છે તુષ અને ડાણુ આદિથી મેદેલી અગ્નિ

टीका—

मेधावी=ग्रहणधारणादिगुणवान्, यद्वा—साधुमर्यादारक्षणे सावधान, यद्वा—
हेयोपादेयविवेचनिपुण, तम्=अग्निकाय, यद्वा तम्=अग्निशस्त्रसमारम्भ दण्डनाम-
फलप्रदं परिग्राय=ज्ञपरिज्ञया बन्धकारणत्वेन, प्रत्याख्यानपरिज्ञया हेयत्वेन पर्यालोच्य,
प्रतिजानीते—अहं=मिथ्यात्वादिमलिनान्तःकरणः प्रमादेन=विषयकपायादिप्रमादवशतः
यम्=अग्निशस्त्रसमारम्भ पूर्वम्=अज्ञानावस्थायाम्, अकार्षम्=कृतवान्, यत्तदोर्नित्य-
साकाङ्क्षत्वात् तम् इदानीम्=समति प्रव्रज्यावस्थायाम् नो=नैव करिष्य इति
शेषः ॥ सू० ५ ॥

अथ सर्वथाऽग्निशस्त्रसमारम्भपरित्यागिनोऽनगारान्, तथाऽग्निशस्त्र
समारम्भे प्रवृत्तान् द्रव्यलिङ्गिनश्च विविच्य प्रतिबोधयितुमाह—‘लज्जमाणा’ इत्यादि ।

टीकार्थ—ग्रहण और धारणादिक गुणों से युक्त, अथवा साधुओं की मर्यादा की
रक्षा करने में सावधान, अथवा हेय और उपादेय के विवेक में निपुण पुरुष अग्निकाय अथवा
अग्निकाय के समारम्भ को जानकर अर्थात् ज्ञपरिज्ञा से उसे कर्मबन्ध का कारण समझकर और
प्रत्याख्यानपरिज्ञा से हेय समझकर इस प्रकार प्रतिज्ञा करते हैं—‘मिथ्यात्व आदि विकारों के
वश होकर मैंने अज्ञानदशा में अग्निकाय का समारम्भ किया था । वह समारम्भ अब दीक्षा-
अवस्था में नहीं करूँगा ॥ सू० ५ ॥

अग्निशस्त्र का सर्वथा त्याग करने वाले अनगारों तथा अग्निशस्त्र के समारम्भ में
प्रवृत्ति करने वाले द्रव्यलिङ्गी पुरुषों को अलग अलग कर के समझाते हैं—‘लज्जमाणा’ इत्यादि ।

टीकार्थ—अदृष्ट अने धारणादिक शुद्धोत्थी युक्त अथवा साधुओं की मर्यादा की
रक्षा करने में सावधान, अथवा हेय अने उपादेयता विवेक में निपुण पुरुष अग्निकाय
अथवा अग्निकायना समारम्भने लक्ष्मीने अर्थात् ज्ञपरिज्ञात्थी तेने कर्मबन्धनुं ठारण
समझने अने प्रत्याख्यानपरिज्ञात्थी हेय—(त्याग्य) समझने आ प्रमाद प्रतीक्षा
करी छे—मे अज्ञान दशा में मिथ्यात्व आदि विकारोंने वश यधने अग्निकायने समारम्भ
करी छेतो; ते समारम्भ छवे दीक्षा—अवस्था में नहीं करूँ (सू ५)

अग्निशस्त्रने। सर्वथा त्याग करवावाणा अलुगाथे तथा अग्निशस्त्रना समारम्भमा
प्रवृत्ति करवावाणा द्रव्यलिङ्गी पुरुषोंने अलग—अलग करीने समझावे छे—‘लज्जमाणा’ इत्यादि

‘ગુણસ્થિતઃ’ इति च्छाया, तेन गुणेषु=अग्निगुणेषु रन्धनपचनादियु, शब्दादिषु वा स्थितः=आसक्त, रन्धनाद्यर्थमग्निमुत्पादयति प्रज्वालयति यथाकथञ्चिदुपसर्ग यतीत्यर्थ । स मनोवाक्कायस्य दुष्पणिधानेनाग्निश्चस्त्रसमारम्भकरणेन चाम्प्यादीनां प्राणिनां दण्ड प्रति कारणभूतत्वाद् दण्ड इति प्रोच्यते, कारणे कार्योपचाराद्, दण्डवत् प्राणिनां हिंसकतया दण्ड इति निन्दनाम्ना लोके प्रसिध्यतीति भावः ॥ सू० ४ ॥

एव विज्ञायाग्निश्चस्त्रसमारम्भाद् विनिवर्तितव्यमित्याह—‘त’ इत्यादि ।

मूलम्—

तं परिण्णाय मेधावी इयानि णो जमहं पुञ्चमकासी पमापणं ॥ सू० ५ ॥

છાયા—

ત પરિણ્ણાય મેધાવી શ્દાનીં નો યદહં પૂર્વમકાપં પ્રમાદેન ॥ સૂ० ૫ ॥

પુરુષ હન ગુણો મેં અથવા શબ્દ આદિ હિન્દ્રિયવિષયો મેં આસક્ત હૈ અર્થાત્ રાંધને આદિ કે લિપ્ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, છાછાતા હૈ ઔર કિસી મી પ્રકાર રહકા દનન કરતા હૈ, વહ પુરુષ અપને મન, વચન, કાય કે દૂષિત વ્યાપાર કે કારણ તથા અગ્નિશસ્ત્ર કા સમારંભ કરને કે કારણ અગ્નિ કે જીવોં કે દંડકા કારણ હોને સે વળદ કહછાતા હૈ। કારણ મેં કાર્ય કા ઉપચાર કરને સે દંડ કે કારણભૂત પુરુષ કો વહ કહ્તે હૈં। લોક મેં તસ પુરુષ કી ‘દંડ’ ઇસ નિંદનીય નામ સે પ્રસિદ્ધિ હોતી હૈ ॥ સૂ० ૪ ॥

અવ સત્સાતે હૈં કિ પૂર્વોક્ત કચન જ્ઞાનકર અગ્નિશસ્ત્ર કે સમારંભ સે વચના આદિ— ‘તે’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—અગ્નિકાય અથવા અગ્નિકાય કે સમારંભ કો જ્ઞાનકર બુદ્ધિમાન્ પુરુષ નિશ્ચય કરે કિ—પ્રમાદ કે વશ હોકર મૈને પહેલે જો કિયા સો અવ નહીં કરુગા ॥ સૂ० ૫ ॥

પુરુષ આ શુદ્ધેમાં અથવા શબ્દ આદિ ઇન્દ્રિયવિષયોમાં આસક્ત છે અર્થાત્ રાંધના આદિને માટે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે, જાળે છે, અને ઠોઠ પણ પ્રકારે તેનું દનન કરે છે, તે પુરુષ પોતાના મન, વચન અને કાયાના દૂષિત વ્યાપારના કારણે તથા અગ્નિશસ્ત્રનો સમારંભ કરવાના કારણે અગ્નિના જીવોને દંડનું કારણ હોવાથી દંડ કહેવાય છે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી દંડના કારણભૂત પુરુષને પણ દંડ કહે છે હોકમા તે પુરુષની ‘દંડ’ આ નિંદનીય નામથી પ્રસિદ્ધિ થાય છે (સ. ૪)

હવે બતાવે છે કે—પૂર્વોક્ત કથન બાળીને અગ્નિશસ્ત્રના સમારંભથી બચવું જોઈએ—‘ત’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—અગ્નિકાય અથવા અગ્નિકાયના સમારંભને બાળી બુદ્ધિમાન પુરુષ નિશ્ચય કરે કે—પ્રમાદના વશ થઈને મે પહેલાં ને કરું છે તે હવે નહીં કરું (સ. ૫)

આચારચિન્તામણિ-ટીકા અધ્ય૦ ૧ ઉ ૪મુ ૬ અગ્નિકાયસમારમ્મકર્તૃ નિરૂપણમ્ ૫૬૩
 સન્તીતિ પદ્ય । ઇમે સૂક્ષ્મવાદરાગ્નિકાયસમારમ્મકરણે મીતાસ્પ્રસ્તા ઉદ્વિગ્નાત્ત્રિકરણ-
 ત્રિયોગૈરાગ્નિકાયસમારમ્મપરિત્યાગિનો વિદ્યન્તે તાનવલોકયેત્યર્થઃ ।

એકે પુનરન્યે તુ ‘વયમનગારા’ સ્મ ’ ઇતિ સામિમાન પ્રવદમાના ‘વયમેવા-
 ગ્નિકાયનીવરક્ષણપરા મહાવ્રતધારિણ ’ ઇતિ પ્રલપન્તોદ્રવ્યલિક્ષિન્ન સન્તિ, તાન્ પૃથક્
 =પૃથગ્માત્રેન પદ્ય ।

ઇમે સ્વલ્પનગારામિમાનિનો દ્રવ્યલિક્ષિનો મનાગપ્યનગારગુણેષુ ન પ્રવર્તન્તે,
 નાપિ ગૃહસ્થકૃત્ય કિચ્ચિત્ પરિત્યજન્તિ, ઇતિ દર્શયતિ-‘યદિમમ્’ ઇત્યાદિ ।

યદ્-યસ્માદ્ વિરૂપરૂપૈ=વિભિન્નસ્વરૂપૈ દ્રવ્યમાવમેદમિનૈ શસ્ત્રૈઃ=
 અગ્નિકાયશસ્ત્રૈ, અગ્નિકર્મસમારમ્મેણ=અગ્ને કર્મસમારમ્મ અગ્નિકર્મસમારમ્મ =

અનગાર હૈં । યે સમ સૂક્ષ્મ ઓર માદર અગ્નિકાય કા સમારમ્ કરને મેં મીત-ઢરને ઘાલે હૈં,
 ગ્રસ્ત હૈં, ઉદ્વિગ્ન હૈં ઓર તીન કરણ તીન યોગ સે અગ્નિકાય કે સમારમ્ કે ત્યાગી હૈં,
 ંહેં દેસો ।

ઇન સે વિપરીત્ દુસરે લોગ ‘હમ અનગાર હૈં, હમીં અગ્નિકાય કી રસા
 મેં તત્પર હૈં, મહાવ્રતી હૈં’ ઇસ પ્રકાર અભિમાન કે સાથ પ્રલાપ કરતે હુપ દ્રવ્યલિક્ષી હૈં,
 ંહેં અલગ સમક્ષો ।

અનગાર હોને કો અભિમાન કરને ઘાલે યે લોગ સાધુઓ કા તનિક મી કર્તવ્ય નહીં
 કરતે ઓર ન ગૃહસ્થકાર્ય કા ત્યાગ કરતે હૈં ।

યે લોગ તરહ-તરહ કે દ્રવ્ય ઓર માલ રૂપ અગ્નિકાય કે શસ્ત્રો સે અગ્નિકર્મ કા

બીત-ભયવાન છે, ગ્રસ્ત છે, ઉદ્વિગ્ન છે અને ત્રણઠરણ, ત્રણયોગથી અગ્નિકાયના
 સમારભના ત્યાગી છે, તેને બુદ્ધો.

બોનાથી વિપરીત (ઉપર કહ્યા તેનાથી ઉલટો વ્યવહાર કરનારા) બીબા લોક
 ‘અમે અણગાર છીએ, અમે અગ્નિકાયની રક્ષામા તત્પર છીએ, મહાવ્રતી છીએ.’
 એ પ્રમાણે અભિમાનની સાથે પ્રલાપ કરે છે તે દ્રવ્યલિક્ષી છે, તેને અલગ સમક્ષો

અણગાર હોવાનું અભિમાન કરવાવાળા આ લોક સાધુઓના જરાપણ કર્તવ્યને
 કરતા નથી અને ગૃહસ્થનાં કાર્યોને ત્યાગ કરતા નથી

તે લોક તરેહ-તરેહના દ્રવ્ય અને માલરૂપ અગ્નિકાયના શસ્ત્રોથી અગ્નિકર્મને

મૂલમ્—

લજ્જમાણા પુઢો પાસ, અળગારા મોત્તિ एगे પવયમાણા, જમિણં વિરૂપસ્થેદિં
સત્યેદિં અગ્નિકર્મસમારમ્ભેણ, અગ્નિસત્યં સમારંભમાણા અળ્પે અબેગરૂપે પાષે
વિહિસતિ ॥ સુ. ૬ ॥

છાયા—

લજ્જમાનાં પૃથક્ પથ્ય, અનગારાઃ સ્મ ઇતિ એકે મવદમાનાં, ચદિમં વિરૂપ-
સ્થૈઃ શસ્ત્રૈઃ અગ્નિકર્મસમારમ્ભેણ, અગ્નિશસ્ત્રં સમારંભમાણા અન્યાન્ અનેકરૂપાન્ પ્રાણિનો
વિહિસન્તિ ॥ સુ. ૬ ॥

ટીકા—

લજ્જમાનાં=અગ્નિકાયસમારમ્ભે પરમકલ્પયા દ્રવીભૂતહૃદયતયા સકુચિતા
ત્માનાં, અગ્નિશસ્ત્રસમારમ્ભપરિત્યાગિન ઇત્યર્થઃ, પૃથક્=વિમિન્નાઃ, કેચિત્ પ્રત્યક્ષ-
જ્ઞાનિનોઽવધિમનઃપર્યયકેવલિનઃ, કેચિત્ પરોક્ષજ્ઞાનિનો માચિતાત્માનોઽનગારાં

મૂલાર્થ—અગ્નિકાય કે આરમ્ભ મેં સંકોચ કરને વાલ્લો કો અલ્પ સમસો । જૈર
‘હમ અનગાર હૈં’ એસા કહને વાલે નાના પ્રકાર કે શસ્ત્રો દ્વારા અગ્નિકર્મ કા સમારંભ કરને
વાલે દૂસરે (પ્રત્યક્ષિણી), અનેક પ્રકાર કે પ્રાણિયો કી હિંસા કરતે હૈં ॥ સુ. ૬ ॥

ટીકાર્થ—અત્યન્ત દયા કે કારણ અગ્નિકાય કે સમારંભ મેં હાર્દિક સંકોચ
કરને વાલે, હસી કારણ અગ્નિશસ્ત્ર કે સમારમ કે ત્યાગી અલ્પ હૈં, અન મેં કોઈ અવધિ-
જ્ઞાની હૈં, કોઈ મનઃપર્યયજ્ઞાની હૈં, કોઈ કેવલજ્ઞાની હૈં । કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની માચિતાત્મા

મૂલાર્થ—અગ્નિકાયના આરમ્ભમાં સ કોઈ કરવાવાળાને અલ્પ સમસો, અને
‘અમે અણુગાર છીએ’ એ પણ કહેવાવાળા નાના પ્રકારના શસ્ત્રો દ્વારા અગ્નિકર્મનો
સમારમ કરવાવાળા બીજા (પ્રત્યક્ષિણી) અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે (સુ. ૬)

ટીકાર્થ—અત્યન્ત દયાના કારણે અગ્નિકાયના સમારમ્ભમાં હાર્દિક સંકોચ
કરવાવાળા, આજ કારણથી અગ્નિશસ્ત્રના સમારમના ત્યાગી અલ્પ છે—અલ્પ છે એમાં
કોઈ અવધિજ્ઞાની છે, કોઈ મનઃપર્યયજ્ઞાની છે, કોઈ કેવલજ્ઞાની છે કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની
માચિતાત્મા અણુગાર છે તે સર્વ સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય અગ્નિકાયને સમારમ કરવામાં

આચારચિન્તામણિ-ટીકા અધ્ય૦ ૧ ઉ ૪ સુ ૬ અગ્નિકાયસમારમ્મકર્તૃ નિરૂપણમ્ ૫૬૩

સન્તીતિ પશ્ય । इमे सूक्ष्मवादराग्निकायसमारम્मकरणे भीतास्त्रस्ता उद्विग्नास्त्रिकरण-
त्रियोगैरग्निकायसमारम્मपरित्यागिनो विद्यन्ते तानवलोकयेत्यर्थः ।

एके पुनरन्ये तु 'वयमनगाराः स्मः' इति सामिमान प्रवदमानाः 'वयमेवा-
ग्निकायजीवरक्षणपरा महाव्रतधारिण' इति प्रलपन्तो द्रव्यलिङ्गिनः सन्ति, तान् पृथक्
=पृथग्भावेन पश्य ।

इमे खल्वनगाराभिमानिनो द्रव्यलिङ्गिनो मનાગप्यનગારगुणेषु न प्रवर्तन्ते,
नापि गृहस्थकृत्य किञ्चित् परित्यजन्ति, इति दर्शयति-‘यदिमम्’ इत्यादि ।

यद्-यस्माद् विरूपरूपै=विभिन्नस्वरूपैः द्रव्यभावमेदभिन्नै. शस्त्रैः=
अग्निकायશસ્ત્રૈ, અગ્નિકર્મસમારમ્મેણ=અગ્ને કર્મસમારમ્મઃ અગ્નિકર્મસમારમ્મઃ=

અનગાર હૈં । ये सब सूक्ष्म और भावर अग्निकाय का समारम करने में भीत-हरने वाले हैं,
त्रस्त हैं, उद्विग्न हैं और तीन करण तीन योग से अग्निकाय के समारम के त्यागी हैं,
उन्हें देखो ।

इन से विपरीत दूसरे लोग 'हम अनगार हैं, हमीं अग्निकाय की रक्षा
में तत्पर हैं, महाव्रती हैं' इस प्रकार अभिमान के साथ प्रलाप करते हुए द्रव्यलिङ्गी हैं,
उन्हें अलग समझो ।

અનગાર હોને કાં અભિમાન કરને વાલે યે લોગ સાધુઓ કા તનિક મી કર્તવ્ય નહીં
કરતે ઔર ન ગૃહસ્થકાર્ય કા ત્યાગ કરતે હૈં ।

वे लोग तरह-तरह के द्रव्य और भाव रूप अग्निकाय के शस्त्रों से अग्निकर्म का

भीत-ભયવાન છે, ત્રસ્ત છે, ઉદ્વિગ્ન છે અને ત્રણઠરણ, ત્રણયોગથી અગ્નિકાયના
સમારમના ત્યાગી છે, તેને જુઓ.

એનાથી વિપરીત (ઉપર કહ્યા તેનાથી ઉલટો વ્યવહાર કરનારા) બીજા લોક
'અમે અણગાર છીએ, અમે અગ્નિકાયની રક્ષામાં તત્પર છીએ, મહાવ્રતી છીએ.'
એ પ્રમાણે અભિમાનની સાથે પ્રલાપ કરે છે તે દ્રવ્યલિંગી છે, તેને અલગ સમજો

અણગાર હોવાનું અભિમાન કરવાવાળા આ લોક સાધુઓના જરૂરપણ કર્તવ્યને
કરતા નથી અને ગૃહસ્થનાં કાર્યોનો ત્યાગ કરતા નથી

તે લોક તરેહ-તરેહના દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ અગ્નિકાયના શસ્ત્રોથી અગ્નિકર્મને

અગ્નિ નિમિત્તીકૃત્ય જ્ઞાનાવરણીયાઘટવિધર્મવન્ધનિવન્ધનસાવધવ્યાપારસ્તેન, હમ્=અગ્નિકાય વિહિંસન્તિ ।

અગ્નિકાયહિંસાયાં પ્રવૃત્તાઃ સ્વલુ પદ્મજીવનિકાયરૂપ લોક સર્વમેવ વિહિંસન્તી ત્યાહ-‘અગ્નિશસ્ત્ર’-મિત્યાદિ । અગ્નિશસ્ત્રમ્=અગ્ન્યુપમર્દક શસ્ત્રમ્, તત્ પૂર્વોક્તમકારં દ્રવ્યમાવમેદમિન્ન સમારમમાણા=અગ્નિકાય પ્રતિ વ્યાપારયન્ત અમાન પ્રસાદ વિહિંસન્તિ ।

હવે ઘટુવિધા દ્રવ્યલિદ્ધિનો વિધન્તે, યથા-‘વય પશ્ચમહાવ્રતધારિણ સર્વારમ્મપરિત્યાગિનઃ પદ્મજીવનિકાયરક્ષકા અનગારાઃ સ્મ’-ઇતિ યદન્તો દક્ષિણાક્યાદયઃ સન્તિ । તે ચાત્માનમનગારં પ્રવદમાના નાનગારગુણેષુ લેસતોઽપિ પ્રવર્તેતે ।

આરમ્બ કર કે અર્થાત્ અગ્નિ કે નિમિત્ત સે જ્ઞાનાવરણ આદિ ઘાટ કર્મોં કા કારણમૂલ સાબધ વ્યાપાર કર કે અગ્નિકાય કી હિંસા કરતે હૈં ।

અગ્નિકાય કી હિંસા મેં પ્રવૃત્ત પુરુષ પદ્મકાયરૂપ સમસ્ત જીવા કી હિંસા કરતે હૈં, એહી થતછતે હૈં-અગ્નિ કા ઘાત કરને બાલે-દ્રવ્યશસ્ત્ર જૌર માવશશ્ત્ર કા અગ્નિ કે બિપય મેં પ્રયોગ કરને બાલે અગ્નિકાય કે અતિરિક્ત અન્ય પૃથ્વીકાય આદિ સ્થાવરોં કી તથા દીનિદ્રિય પ્રસ જીવોં કી હિંસા કરતે હૈં ।

સંસાર મેં વહુત સે દ્રવ્યલિદ્ધી હૈં । ‘હમ પશ્ચમહાવ્રતધારી, સમસ્ત આરમ્બ કા ત્યાગ કરને બાલે જૌર પદ્મકાય કે રક્ષક અનગાર હૈં । હસ પ્રકાર કહન બાલે વહી શાક્ય આદિ હૈં । જે અપને કો અનગાર કહતે હુપ મી લેશમાત્ર મી અનગાર કે ગુણોં મેં પ્રવૃત્તિ નહીં કરતે ।

આરમ્બ કરીને અર્થાત્ અગ્નિના નિમિત્તથી જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મોંના ઠારણમૂલ સાબધ વ્યાપાર કરીને અગ્નિકાયની હિંસા કરે છે

અગ્નિકાયની હિંસામાં પ્રવૃત્ત પુરુષ પદ્મકાયરૂપ સમસ્ત જીવોંની હિંસા કરે છે જોજ બતાવે છે-અગ્નિનો ઘાત કરવાવાળા-દ્રવ્યશસ્ત્ર અને માવશશ્ત્રનો અગ્નિના વિવિધમાં પ્રયોગ કરવાવાળા અગ્નિકાય સાથે બીજા પૃથ્વીકાય આદિ સ્થાવરોંની તથા દીનિદ્રિય આદિ પ્રસ જીવોંની હિંસા કરે છે

સંસારમાં ઘણાજ દ્રવ્યલિદ્ધી છે ‘અમે પશ્ચમહાવ્રતધારી સમસ્ત આરમ્બનો ત્યાગ કરવાવાળા અને પદ્મકાયના રક્ષક અણુગાર છીએ’ આ પ્રકારે કહેવાવાળા ઇંદ્રી શાક્ય આદિ છે તે પોતાને અણુગાર કહેતા થઈ પણ લેશમાત્ર અણુગારના શુદ્ધોમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી.

શાક્યાદયઃ પચન-પાચન-પ્રતાપન-પ્રકાશાયર્થમગ્નિકર્મસમારમ્મં કુર્વન્તિ, કારયન્તિ, કુર્વતોઽનુમોદયન્તિ ચ, તેન પટ્કાયજીવવિરાધકા મવન્તિ ।

દણ્ડિનોઽપિ-‘ વય પચ્ચમહાવ્રતધારિણો જિનવચનારાધકા અનગારાઃ સ્મ ’
 ઇત્યાદિ પ્રવદમાના’ સાધ્વામાસા સાવચમુપદિશન્ત શાસ્ત્રનિષિદ્ધમગ્નિકર્મસમારમ્મં
 કારયન્તિ ।

દૃશ્યન્તે હિ-શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનાદૌ દેવકુલાદૌ પ્રતિમાપ્રતિશ્રયાદિપ્રતિ
 ણદૌ ચ ધૂપદીપહવનાદિભિરગ્નિકર્મસમારમ્મ કારયન્તો દણ્ડિન એવ કથયન્તિ
 ચ-સ્નાનાદિના પુષ્પૈર્ધૂપૈશ્ચ પાયસાપૂપલહ્લકાદિભિર્વિવિધેર્નૈવેદ્યૈશ્ચ પ્રતિમાપૂજા

શાક્ય આદિ પચન, પાચન, તાપન તથા પ્રકાશ આદિ ક લિપ્ અગ્નિકર્મ કા
 સમારમ કરતે હૈં, કગત હૈં ઓર કરતે હુણ કા અનુમોદન કરતે હૈં, અત વે પટ્કાય
 કે વિરાધક હૈં ।

વળ્લી કહત હૈં-‘ હમ પચમહાવ્રતધારી હૈં, જિનવચન ક આરાધક
 અનગાર હૈં ’ । યે સાધ્વામાસ સાવચ કા ઉપદેશ દેતે હૈં ઓર શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અગ્નિકર્મ કા
 સમારમ કરવાત હૈં ।

શાસ્ત્ર કે વ્યાખ્યાન આદિ મેં, દેવકુલ આદિ મ, પ્રતિમા પ્રતિશ્રય ઓર
 પ્રતિષ્ઠા આદિ મેં ધૂપ દીપ ઓર હવન આદિ દ્વારા અગ્નિકર્મ કા આરમ કરવાતે હુણ
 વળ્લી દેસે જાતે હૈં । વે એસા કહતે હૈં-‘ સ્નાન કરાકર પુષ્પો સે, ધૂપ સે, ખીર સે,
 પૂષા સે, તથા લહલ્હ આદિ સે, તથા વિવિધ પ્રકાર કે નૈવેદ્ય સે પ્રતિમા કી પૂજા કરતી

શાક્ય આદિ પચન, પાચન, તાપન તથા પ્રકાશ આદિ માટે અગ્નિકર્મનો
 સમારમ કરે છે, કરાવે છે અને કરનારને અનુમોદન આપે છે તેથી તે પટ્કાયના
 વિરાધક છે

વળી કહે છે કે-‘ અમે પચમહાવ્રતધારી છીએ, જિનવચનના આરાધક
 અનુગાર છીએ ’ એ સાધ્વામાસ સાવચનો ઉપદેશ આપે છે અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ
 અગ્નિકર્મનો સમારમ કરાવે છે

શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાન આદિમા, દેવકુલ આદિમા, પ્રતિમા પ્રતિશ્રય તથા પ્રતિષ્ઠા
 આદિમા ધૂપ, દીપ અને હવન આદિ દ્વારા અગ્નિને આરમ કરાવવા હોય તેવા વળી
 નેવામાં આવે છે તે એમ કહે છે કે-સ્નાન કરાવીને, પુષ્પોથી, ધૂપથી, ખીરથી, માલપૂવા
 તથા લાડુ આદિથી તથા વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્યથી પ્રતિમાની પૂજા કરવી નોંધ્યો જિન

ર્ષવ્યેત્યાદિ । પુનઃ—જિનસ્ય વામપાર્શ્વે ધૂપ' સ્થાપનીય, દક્ષિણપાર્શ્વે ઘૃતપૂર્ણ-
મન્જાલિત મદીપ સ્થાપ્યઃ, પાપસાપૂષ્પઘૃતપૂર્ણહૃદ્ધાદિ નૈવેદ્યમપિ પુત્ર' સ્થાપનીય
મિત્યાદિ । તત્ત્વ વિનાગ્નિકર્મસમારમ્મં નોપપદ્યતે । ઓપધ્યર્થ કાયાદિ, શુષ્ઠિપાકાદિ,
પાતુષ્ણોદક, મોક્તું વિવિધાહાર ષ કારયન્તીતિ ॥ સૂ. ૬ ॥

અથ સુધર્મા સ્વામી જમ્યુસ્નામિનં જગાદ—‘તત્ય’ इत्यादि ।

મૂલ્ય—

તત્ય સ્વલુ મગવયા પરિણા પવેશ્યા । ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ પરિવંદખ-
માણણ-પૂયણાણ જાદમરણમોયણાણ દુક્કલપલિધાયહેઠ સે સયમેવે અગણિસત્થ

આદિપ । જિન મગવાન્ કે ઘૈઠ (ઢાવી) ઓર ધૂપ રક્ષના યાદિપ ઓર વાદિની (નિમળી)
ઓર ધી સે મગ જલ્લતા વીપ રક્ષના યાદિપ । સામને સ્તીર, માલપૂના, ઘેવર ઓર લદ્દ
આદિ નૈવેદ્ય રક્ષના યાદિપ ” । ચે સમ અગ્નિકર્મ કા સમારમ કિયે વિના નહીં હો સકતે ।
મે છોગ ઓધધી કે લિપ્ત કાપ કોરહ, સૌઠ કા પાક આદિ, પીને કે લિપ્ત ગર્મ વદ્ધ ઓર
સ્નાને કે લિપ્ત વિવિધ પ્રકાર કે આહાર વનવાતે હૈં ॥ સૂ. ૬ ॥

સુધર્મા સ્વામી જમ્યુ સ્વામી સે કહતે હૈં—‘તત્યસ્વલુ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—ઇસ વિષય મેં મગવાનને બોધ દિયા હૈ । ઇસી જીવન કે લિપ્ત,
વન્દન, માનના ઓર પૂજા કે લિપ્ત, જન્મ મરણ સે મુક્ત હોને કે લિપ્ત, તથા દુઃખો કા
નિવારણ કરને કે લિપ્ત બહુ ત્વયં અગ્નિશક્તિ કા આરંભ કરતા હૈ, દૂસરો સે અગ્નિશક્તિ

મગવાનની ડાળી તરફ ધૂપ રાખવો જોઈએ. અને જમણી તરફ ધીનો ભરેલો બળતો
દીપક રાખવો જોઈએ સામે ખીર, માલપૂના, ઘેવર અને લાડુ આદિ નૈવેદ્ય રાખવું
જોઈએ એ સર્વ અગ્નિકર્મના સમારમ કયાં વિના થઈ શકતા નથી. તે લોક
ઓધધી માટે કવાધ વગેરે; કુંકળા પાક આદિ, પીવા માટે ગરમ જલ અને ખાવા
માટે વિધ-વિધ પ્રકારના આહાર બનાવરાવે છે (સૂ. ૬)

સુધર્મા સ્વામી જમ્યુ સ્વામીને કહે છે—‘તત્ય સ્વલુ’ इत्यादि

મૂલાર્થ—આ વિષયમાં મગવાને બોધ આપ્યો છે આ જીવન માટે વદન, માનન,
અને પૂજાને માટે, જન્મ-મરણથી મુક્ત થવા માટે તથા દુઃખોનું નિરાકરણ કરવા માટે
તે ચોતે અગ્નિશક્તિનો આરંભ કરે છે, ખીજા પાસે અગ્નિશક્તિનો આરંભ કરાવે છે, અને

સમારમડ, અળ્લેદિં વા અગ્નિસત્ય સમારમાવેડ, અળ્લે વા અગ્નિસત્ય સમારમમાળે સમણુજાણડ, ત સે અહિયાણ, ત સે અવોહીણ ॥ સૂ૦ ૭ ॥

છાયા—

તત્ર સ્વલુ મગવતા પરિજ્ઞા પ્રવેદિતા । અસ્ય ચૈવ જીવિતસ્ય પરિવન્દનમાનન પૂજનાય જાતિમરણમોચનાય દુ સ્વપતિઘાતહેતુ સ સ્વયમેવ અગ્નિશસ્ત્ર સમારમતે, અન્યૈર્વા અગ્નિશસ્ત્ર સમારમ્મયતિ, અન્યાન્ વા અગ્નિશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ સમનુજાનાતિ, તત્ તસ્યાહિતાય, તત્ તસ્યાવોધયે ॥ સૂ૦ ૭ ॥

ટીકા—

તત્ર=અગ્નિકાયસમારમ્મે મગવતા=શ્રીમહાવીરેણ પરિજ્ઞા=સમ્યગવોધઃ સ્વલુ પ્રવેદિતા=પ્રતિવોધિતા । કર્મબન્ધસમુચ્છેદાર્થે જીવેન પરિજ્ઞાઽવશ્ય શરણીકરણીયેતિ મગવતા પ્રતિવોધિતમિતિ ભાવઃ ।

ઉપમોગદ્ધારમ્—

લોક કસૈ પ્રયોજનાયાગ્નિકાયમુપમર્દયતી ?—ત્યાહ—‘અસ્ય ચૈવ જીવિતસ્યે’

આરમ કરવાતા હૈ ઔર અગ્નિશસ્ત્ર કા આરંમ કરને વાળે દૂસરો કા અનુમોદન કરતા હૈ, સો યહ ઇસ કે અહિત કે લિપ્ હૈ, યહ અવોધિ કે લિપ્ હૈ ॥ સૂ૦ ૭ ॥

ટીકાર્થ—અગ્નિકાય કે સમારમ મેં શ્રી મહાવીરને સમ્યક્ ઉપદેશ દિયા હૈ । આશય યહ હૈ કિ—કર્મબન્ધ કા નાશ કરને કે લિપ્ જીવ કો પરિજ્ઞાકા આશ્રય અવશ્ય હેના ચાહિય, પેસા ઉપદેશ દિયા હૈ ।

ઉપમોગદ્ધાર—

કિસ પ્રયોજન સે લોગ અગ્નિકાય કી હિંસા કરતે હૈં યહ ઘતલાતે હૈં—इसी

અગ્નિશસ્ત્રનેા આરમ કરવાવાળા બીજાને અનુમોદન કરે છે તે બેના (પોતાના) અહિત માટે છે, તે અવોધિને માટે છે (સૂ. ૭)

ટીકાર્થ—અગ્નિકાયના સમારમમા શ્રી મહાવીરે સમ્યક્ ઉપદેશ આપ્યો છે આશય બે છે કે—કર્મબન્ધનો નાશ કરવા માટે જીવે પરિજ્ઞાનો આશ્રય અવશ્ય હોવો જોઈએ બેવો ઉપદેશ આપ્યો છે

ઉપમોગ દ્વાર—

કયા પ્રયોજનથી લોક અગ્નિકાયની હિંસા કરે છે બે બતાવે છે—આ શબ્દસંયોગ

त्यादि । अस्यैव क्षणमहुरस्य जीवितस्य=जीवनस्य सुखार्थं प्रकाशकराभ्यम्, ओदनादिरन्धनार्थं, धूमयानादिगतिमिद्वयार्थं चेत्यर्थः । तथा-परिवन्दन-मानन-पूजनाय-परिवन्दन=प्रशंसा तदर्थं, यथा-अग्निपन्त्रेण 'आतिशयाजी' इति मायामसिद्धे क्षणनश्वरस्फुलिङ्गदृष्ट्यादौ, मानन=जनसत्कार. तदर्थं, यथा-भूषादीन् प्रसादयितुं दीपमालादीपवृत्तनिर्माणादौ । पूजन=वस्त्ररत्नादिपुरस्कारलामस्तदर्थं, यथा-देवप्रतिमाद्यर्थं धूपदीपाराप्रिककरणादौ । तथा-जातिमरणमोचनाय=जन्म-मरणधन्वमोचनार्थं, यथा-हवनादौ, दुःखप्रतिपातहेतुम्=यातरोगापनयनार्थं श्रीतापनोदनार्थं ज्वरविषूचिकादिनिवृत्त्यर्थं च दहनप्रतापनादौ, स=नश्वरजीवन-सुखाद्यर्थी स्वयमेव अग्निशस्त्रम्=अन्युपमर्दकं द्रव्यभावशस्त्रं समारमते=व्यापारयति ।

क्षणमहुर जीवन के सुख के लिए, प्रकाश करने के लिए, चावल आदि पकाने के लिए, रेल आदि चलाने के लिए, तथा अपनी प्रशंसा के लिए, जैसे-अग्निपन्त्र से क्षणविनश्वर चिनगारियाँ बरसाने के लिए अर्थात् 'आतिशयाजी' के लिए जन-सत्कार के लिए जैसे-राजा वगैरह को प्रसन्न करने के उद्देश्य दीपमालिका जलाना या दीपकों के वृक्ष की रचना करना, तथा वस्त्र, रत्न आदि पुरस्कार पाने के लिए, जैसे-देवप्रतिमा आदि के लिए धूप-दीप आदि करना । तथा जन्म मरण से मुक्त होने के लिए, जैसे हवन आदि में दुःखों का प्रतीकार करने के लिए, जैसे-वातरोग हटाने के लिए, ठंड दूर करने के लिए तथा ज्वर एव विषूचिका दूर करने के लिए दहम देना या तपाना आदि कार्य करने में । इन सब प्रयोजनों के लिए इस जीवन के सुख का अर्थात् पुरुष स्वयं द्रव्य

छपनना सुख भाटे, प्रकाश करवा भाटे, धोआ आदि राखवा भाटे, रेल आदि चलाववा भाटे तथा पोतानी प्रशंसा भाटे, जेभके-अग्निपन्त्र से क्षणविनश्वर चिनगारिआ बरसाववा भाटे. अर्थात् 'आतिशयाजी' भाटे, जनसत्कार भाटे, जेभ-राज वगैरहे प्रसन्न करवाना उद्देश्य दीपमालिका जलाववा अथवा दीपकाना वृक्षनी रचना करवी, तथा वस्त्र, रत्न आदि पुरस्कार प्राप्त करवा भाटे जेभ-देवप्रतिमा आदि भाटे धूप-दीप आदि करवुं, तथा जन्म-मरणधुी मुक्त भवा भाटे जेभ-हवन आदिभां, दुःखोना प्रतिकार करवा भाटे जेभ-वातरोग हटाववा भाटे, ठंडी झर करवा भाटे तथा ज्वर-ताप जाने ठावेरा झर करवा भाटे दहमकुं-आदि कार्य करवाभां, आ स्व प्रयोजनो भाटे आ छपनना सुखना अर्थात् पुरुष पोते द्रव्यभाव रूप अज्निशस्त्रो

અન્યૈર્વા અગ્નિશસ્ત્ર સમારમ્ભયતિ=ઉદ્યોજયતિ । અન્યાન્ વા અગ્નિશસ્ત્ર સમારમમાણાન્
સમનુજાનાતિ=અનુમોદયતિ । તત્=અગ્નિકાયસમારમ્ભણં, તસ્ય=અગ્નિકાયસમારમ્ભણ
કુર્વત્, કારયિતુ, અનુમોદયિતુશ્ચ, અદિતાય મવતિ, તથા તત્, તસ્ય અનોધયે=
સમ્યક્ત્વાલામાય, મવતિ ॥ મૂ૦ ૭ ॥

येन तु तीर्थङ्करादिसमीपेऽग्निकायजीवस्वरूप परिज्ञातं स एव विभावयतीत्याह
-‘से त’ इत्यादि ।

મૂલ્ય—

से त सबुद्धमाणे आयाणीय समुद्राय सोचा खलु भगवओ अणगा
राणं वा अतिए, इहमेगेसिं णाय मणइ-एस खलु गंधे, एस खलु मोहे, एस
खलु मारे, एस खलु णरण, इधत्थ गदिए लोए जमिणं विरूवरूवेहिं सत्थेहिं

भावरूप अग्निशस्त्र का आरम्भ करता है, दूसरों से आरम्भ करवाता है और आरम्भ करने वालों
की अनुमोदना करता है । वह अग्निकाय का आरम्भ, करने, कराने और अनुमोदन करने वाले
के अहित और सम्यक्त्व की अप्राप्ति के लिए होता है ॥ सू० ७ ॥

जिस ने तीर्थङ्कर आदि से अग्निकाय का स्वरूप समझ लिया है वह इस प्रकार
विचार करता है-‘से त’ इत्यादि ।

मूलार्थ—जो पुरुष तीर्थङ्कर भगवान् या उनके अनुगमियों से उपदेश सुनकर
चारित्र्य अङ्गीकार कर के विचारता है, वह इस प्रकार सोचता है—ससार में किन्हीं—किन्हीं को
ही यह ज्ञान होता है कि—यह प्रथ है, यह मोह है, यह मार है, यह नरक है ।

આરભ કરે છે બીજા પાસે આરભ કરાવે છે, અને આરભ કરવાવાળાને અનુમોદન
આપે છે—આ અગ્નિકાયને આરભ કરનાર, કરાવનાર અને કરનારને અનુમોદન
આપનારના અદિત અને સમ્યક્ત્વની અપ્રાપ્તિ માટે કાય છે (સુ. ૭)

જેણે તીર્થંકર આદિ પાસેથી અગ્નિકાયનું સ્વરૂપ સમજી લીધું છે, તે આ
પ્રમાણે વિચાર કરે છે—‘સેત’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—જે પુરુષ તીર્થંકર ભગવાન અથવા તેા તેમના અણુઆશ પાસેથી
ઉપદેશ સાંભળી આચરિત્ર અંગીકાર કરીને વિચારે છે—તે આ પ્રમાણે વિચારે છે કે—સ સારમાં
કોઈ—કોઈનેજ આ અણુવામાં હોય છે કે—આ પ્રથ છે, આ મોહ છે, આ માર—મૃત્યુ છે

त्यादि । अस्यैव क्षणमहुरस्य जीवितस्य=जीवनस्य सुखार्थं प्रकाशकरणार्थम्, ओदनादिरन्वयार्थं, धूमयानादिगणितसिद्धयर्थं चेत्यर्थः । तथा-परिवन्दन-मानन-पूजनाय-परिवन्दन=प्रशंसा तदर्थं, यथा-अग्निपत्रेण 'आतिशयाजी' इति भाषामसिद्धे क्षणमश्वस्फुल्लिङ्गवृष्ट्यादीं, मानन=जनसत्कारं तदर्थं, यथा-भूपादीन प्रसादयितुं दीपमालादीपवृत्तनिर्माणादी । पूजन=वह्न्यस्तादिपुरस्कारलामस्तदर्थं, यथा-देवप्रतिमाद्यं धूपदीपारात्रिककरणादी । तथा-जातिमरणमोचनार्थं=जन्म-मरणवन्धमोचनार्थं, यथा-हवनादी, दुःखप्रतिघातहेतुम्=वातरोगापनयनार्थं श्रीतापनोदनार्थं ज्वरविपूचिकादिनिवृत्त्यर्थं च दहनप्रतापनादी, स=नश्वरजीवन-सुखाद्यर्थी स्वयमेव अग्निशस्त्रम्=अग्न्युपमर्दकं द्रव्यभावशस्त्रं समारभते=व्यापारयति ।

क्षणमहुर जीवन के सुख के लिए, प्रकाश करने के लिए, चावल आदि पकाने के लिए, रस आदि चखाने के लिए, तथा अपनी प्रशंसा के लिए, जैसे-अग्निपत्र से क्षणविन्दन चिनगारियाँ बरसाने के लिए अर्थात् 'आतिशयाजी' के लिए जन-सत्कार के लिए जैसे राजा वगैरह को प्रसन्न करने के उद्देश्य दीपमालिका जलाना या दीपकों के वृक्ष को रचना करना, तथा वह्न, रत्न आदि पुरस्कार पाने के लिए, जैसे-देवप्रतिमा आदि के लिए धूप-दीप आदि करना । तथा जन्म मरण से मुक्त होने के लिए, जैसे हवन आदि में दुःखों का प्रतीकार करने के लिए, जैसे-वातरोग हटाने के लिए, ठंड दूर करने के लिए तथा ज्वर एवं विपूचिका दूर करने के लिए द्वांभ देना या तपाना आदि कार्य करने में । इन सब प्रयोगों के लिए इस जीवन के सुख का अर्धी पुरुष स्वयं द्रव्य

एवमना सुख भाटे, प्रकाश करवा भाटे, योभा आदि राखवा भाटे, रस आदि चखाववा भाटे तथा पोतानी प्रशंसा भाटे, जेमके-अग्निपत्र से क्षणविन्दन चिन गारियाँ बरखाववा भाटे, अर्थात् 'आतिशयाजी' भाटे, जनसत्कार भाटे, जेम-राज वगैरहने प्रसन्न करवाना उद्देश्य दीपमालिका जलाववा अथवा दीपकोंना वृक्षनी रचना करवा, तथा वह्न, रत्न आदि पुरस्कार प्राप्त करवा भाटे जेम-देवप्रतिमा आदि भाटे धूप-दीप आदि करवा, तथा जन्म-मरण से मुक्त होववा भाटे जेम-हवन आदिमा, दुःखोंना प्रतिकार करवा भाटे जेम-वातरोग हटाववा भाटे, ठंडी दूर करवा भाटे तथा ज्वर-ताप जने ठाढ़ेश दूर करवा भाटे द्वांभ-आदि द्वांभ करवाभा, आ स्वयं प्रयोजनो भाटे आ एवमना सुखना अर्धी पुरुष पोते द्रव्यभाव रूप अग्निशस्त्रने

સજાતસમ્યગ્વબોધવૈરાગ્યાણામાત્માર્થિનામેવ, જ્ઞાત=વિદિત ભવતિ । કિં જ્ઞાત ભવતી ?
-ત્યાકાઢ્ઠાયામાહ—‘એપ્ સ્વલુ ગ્રન્થ’ । ઇત્યાદિ ।

એપ્=અગ્નિશસ્ત્રસમારમ્મઃ, સ્વલુ=નિશ્ચયેન, ગ્રન્થઃ=ગ્રંથ્યતે=વધ્યતેઽનેનેતિ-
ગ્રન્થ’=અટવિધકર્મવન્ધ । કારણે કાર્યોપચારાત્ કારણભૂતોઽગ્નિશસ્ત્રસમારમ્મ એવ
કર્મવધરૂપો ગ્રન્થ ઇત્યુચ્યતે । એવમગ્રેઢપિ યોધ્યમ્ । તથા-એપ્=અગ્નિશસ્ત્રસમારમ્મઃ
મોહ.=વિપર્યાસ.=અજ્ઞાનમ્ । તથા-એપ્ એવ મારઃ=મરણં-નિગોદાદિમરણરૂપ । તથા-
એપ્ નરક.=નારકજીવાનાં દશવિધયાતનાસ્થાનમ્ ।

ઇત્યર્થ=એતદર્થ, કર્મવન્ધ-મોહ-મરણ-નરકરૂપ ધોરદુઃસ્વફલ પ્રાપ્યાપિ
પુનઃપુનરેતદર્થમેવ, લોક’=અજ્ઞાનવશવર્તી જીવ ગૃહ’=લિપ્તુરસ્તિ । યદ્વા-ગૃહ’=

જિन्हें सम्यग्ज्ञान और वैराग्य उत्पन्न हो गया है उन आत्माधीं पुरुषों को ही विदित होता है ।
क्या विदित होता ? सो कहत हैं—‘यह ग्रंथ है’ इत्यादि ।

यह अग्निशस्त्र का समारम्भ निश्चय ही आठ प्रकार का कर्मवध है । कारण में कार्य
का उपचार करने से अग्निशस्त्र के समारम्भ को ही कर्मवध कहा है, वास्तव में यह समारम्भ
कर्मवध का कारण है । इसी प्रकार आगे भी समझना चाहिए । तथा यह अग्निसमारम्भ मोह
है—विपर्यास है—अज्ञान है ।

तथा यह समारम्भ मृत्युरूप है—निगोद आदि मरणरूप है । और यह नरक है—नरक
को दश प्रकार की यातनाओं का स्थान है ।

કર્મવધ, મોહ, મરણ ઓર નરક રૂપ ધોર દુ સ્વભવ ફલ પ્રાપ્ત કરકે મી અજ્ઞાનો

એને સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે, તે આત્માધી પુરુષોનેજ બાહ્યવામાં
હોય છે શું બાહ્યવામાં હોય છે ? તે કહે છે—‘આ અથ છે’ આદિ,

આ અગ્નિશસ્ત્રને આરભ નિશ્ચય-નક્ષીજ આઠ પ્રકારના કર્મવધ છે કારણમા
કાર્યને ઉપચાર કરવાથી અગ્નિશસ્ત્રના સમારભનેજ કર્મવધ કહ્યો છે વાસ્તવિક રીતે
આ સમારભ કર્મવધનું કારણ છે આ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું જોઈએ તથા
આ સમારભ મોહ છે—વિપર્યાસ—અજ્ઞાન છે, તથા આ સમારભ મૃત્યુરૂપ છે—નિગોદ
આદિ મરણરૂપ છે અને આ નરક છે—નરકની દસ પ્રકારની યાતનાઓનું સ્થાન છે

કર્મવધ, મોહ, મરણ અને નરકરૂપ ધોર દુ ખમય ક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને પણ

अगणिकम्मसमारम्भेण अगणिसत्थ समारम्भमाणे अण्णे अणेगरुवे पाप्मे विहित्थ
॥ सू० ८ ॥

टीका—

स तत् समुत्पन्नमान आदानीय समुत्थाय श्रुत्वा खलु भगवत अनगाराणां वा
अन्तिके, इहैकेपां ज्ञात भवति—एष खलु ग्रन्थ, एष खलु मोहः, एष खलु मारः, एष
खलु नरकः, इत्यर्थं गृह्यो लोकाः, यदिम विरूपरूपे शस्त्रे अग्निकर्मसमारम्भेण
अग्निशस्त्रं समारम्भमाण. अन्यान् अनेकरूपान् प्राणान् विहितस्ति ॥ सू० ८ ॥

टीका—

यः खलु भगवतः—तीर्थङ्करस्य, अनगाराणाम्—तदीयभ्रमणनिर्ग्रन्थानाम् वा
अन्तिके भ्रुत्वा—उपदेश निष्क्रम्य आदानीयम्—उपादेय सर्वसाधनयोगविरतिरूपं चारित्र्यं
समुत्थाय—भङ्गीकृत्य विहरति स तत्—अग्निकायसमारम्भण, संवृण्यमानः—अहिताबोधि
जनकत्वेन विज्ञाता भवति ।

स हि एवं विभावयति—इह—मनुष्यलोके, एकेपां—भ्रमणनिर्ग्रन्थोपदेश

गृह लोक नाना प्रकार के शस्त्रों से अग्निकर्म का आरंभ करके अग्निशस्त्र का व्यापार करता
हुवा अन्य भी अनेक प्रकार के प्राणियों की हिंसा करता है ॥ सू० ८ ॥

टीकार्थ—जो पुरुष भगवान् तीर्थङ्कर अथवा उन के भ्रमणों के निकट उपदेश
सुनकर सर्वसाधनयोग के त्यागरूप चारित्र्य को स्वीकार कर के विचरता है, वह अग्निकाय के
समारम्भ को अहितकर और अवोचिकर समझ लेता है ।

वह इस प्रकार सोचता है—इस मनुष्य लोक में, भ्रमण निर्गमों के उपदेश से

आ नरक से गृहलोक नाना प्रकारना शस्त्रोधी अग्निकर्मने समारम्भ करीने अग्नि
शस्त्रने व्यापार करता हुआ अनेक प्रकारना प्राणीकोनी हिंसा करे छे (सू. ८)

टीकार्थ—जो पुरुष भगवान् तीर्थङ्कर अथवा तेमना अश्वगाथेनी समीप
उपदेश सुनलीने सर्वसाधनयोगना त्यागरूप चारित्र्यने स्वीकार करीने विचरे छे ते
अग्निकायना समारम्भने अहितकर अने अवोचिकर समझ ले छे

ते आ प्रभावे विचार्य छे छे—आ मनुष्य लोकमां समस्त निर्ग्रन्थाना उपदेशधी

સમારમ્મેણ=અન્યુપમર્દનરૂપસાવધવ્યાપારેણ, ઇમમ્=અગ્નિકાય વિહિનસ્તિ । તથા અગ્નિશસ્ત્ર સમારમમાણ=વ્યાપારયન્ અન્યાન્=પૃથિવીકાયાદીન્, અનેકરૂપાન્=ત્રસાન્ સ્યાવરાશ્ચ, પ્રાણાન્=પ્રાણિનો, વિહિનસ્તિ=ઉપમર્દયતિ ॥ સૂ૦ ૮ ॥

અગ્નિશસ્ત્ર સમારમમાણા અનેકવિધાન્ જીવાન્ કથ વિહિસન્તિ ? તત્પતિ-વોષયિતુ શ્રીસુધર્મા સ્વામી પ્રાહ—‘સે વેમિ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

સે વેમિ—સતિ પાળા પુઢવીનિસ્સિયા તળનિસ્સિયા પત્તનિસ્સિયા કઢ-નિસ્સિયા ગોમયનિસ્સિયા કચવરનિસ્સિયા, સતિ સપાહમા પાળા આહશ સપયતિ, અગ્નિ ચ સ્વલ્લ પુઢા ઇમે સંઘાયમાવજ્જતિ, જે તત્ય સઘાયમાવજ્જતિ,

સાવધ વ્યાપાર કર કે અગ્નિકાય કી હિંસા કરતા હૈ ઓર અગ્નિકાય કા આરમ કરતા હુઆ અન્ય પૃથ્વીકાય આદિ નાના પ્રકાર કે સ્થાવર ઇવ ત્રસ પ્રાણિયો કા ઘાત કરતા હૈ ॥ સૂ૦ ૮ ॥

અગ્નિશસ્ત્ર કા આરમ કરને વાઢે અનેક પ્રકાર ક ળીવો કી વિરાધના કિસ પ્રકાર કરતે હૈ । યહ સમજાને કે લિપ શ્રીસુધર્મા સ્વામી કહતે હૈ—‘સે વેમિ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—વહી મૈ કહતા હૈ—જીવ પૃથિવી કે આશ્રિત હૈ, તળ કે આશ્રિત હૈ, પતા કે આશ્રિત હૈ, કાષ્ટ કે આશ્રિત હૈ ગોશર કે આશ્રિત હૈ, કચરે કે આશ્રિત હૈ, સપાતિમ જીવ અજાનક આકર અગ્નિ મૈ પઢ જાતે હૈ, કોઈ-કોઈ અગ્નિ કો છૂકર સિકુઢ

વ્યાપાર કરીને અગ્નિકાયની હિંસા કરે છે અને અગ્નિકાયનો આરમ કરવા સાથે અન્ય પૃથ્વીકાય આદિ નાના પ્રકારના ત્રસ છવો એ પ્રમાણે સ્થાવર પ્રાણીઓનો ઘાત કરે છે (સ. ૮)

અગ્નિશસ્ત્રનો આરમ કરવાવાળા અનેક પ્રકારના છવોની વિરાધના કયા પ્રકારે (કેવી રીતે) કરે છે ? તે સમજાવવા માટે, શ્રી સુધર્મા સ્વામી કહે છે—‘સે વેમિ’ ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—તે હું કહું છું—છવ પૃથ્વીના આશ્રિત છે તળને આશ્રિત છે પતા—પાદશને આશ્રિત છે લાકડાંને આશ્રિત છે છાણને આશ્રિત છે કચરાને આશ્રિત છે અપાતિમછવ અજાનક આવીને અગ્નિમા પડી જાય છે જે સક્રોઆઈ જાય છે તે

મોગામિલાપી લોકઃ=સંસારી જીવ' इत्यर्थम्=एतदर्थमेव=कर्मबन्धमोहमरणनरकाय मेव प्रवर्तते इति शेषः ।

અર્થ માવ.—મોગામિલાપી લોક' શરીરાદિપરિપોષણથં પરિવન્દનમાનનજન-
નાર્થં વ્રાત્તિમરણમોચનાર્થં દુઃખપ્રતિષ્ઠાતાર્થં ચાગ્નિશસ્ત્રસમારમ્મ કરોતિ, તત્કલં સ્તુ
કર્મબન્ધ-મોહ-મરણ-નરકરૂપમેવ લભતે, તસ્માદગ્નિશસ્ત્રસમારમ્મસ્ય તદેવ ફલં
વોચ્યમિતિ ।

‘લોકઃ પુનઃ પુનઃ કર્મબન્ધાધર્થમેવ પ્રવર્તતે’ इति यदुक्तं, तत् कथं ज्ञायते ?
इति जिज्ञासायामाह—‘यदिमम्’ इत्यादि ।

यद्=यस्माद्, विरूपरूपैः=नानाविधै शस्त्रैः=पूर्वोक्तप्रकारैः अग्नि-
-

જીવ વાર-વાર ફરી ફરી કરતે હોય છે । અથવા મોગોં કા અમિલાપી સંસારી જીવ ફલ
કર્મબંધ, મોહ મરણ ઓર નરક કે લિપ્ હી પ્રવૃત્તિ હોતે હોય છે ।

તાત્પર્ય યહ હૈ—મોગોં કા અમિલાપી લોક શરીર આદિ કા પોષણ કરને કે
લિપ્, વદના, માનના ઓર પૂજા કે લિપ્ બન્ધ-મરણ સે મુક્તિ હોને કે લિપ્ ઓર દુઃખ કા
પ્રતીકાર કરને કે લિપ્ અગ્નિશસ્ત્ર કા સમારમ કરતા હૈ ઓર પલ્લસ્ત્વરૂપ કર્મબંધ, મોહ,
મરણ ઓર નરક રૂપ ફલ પાતા હૈ । અતઃ ઇવ અગ્નિશસ્ત્ર કે સમારમ કા ફલ કહી અથ
આદિ સમજના ચાહિય ।

‘લોક વાર-વાર કર્મબંધ આદિ કે લિપ્ હી પ્રવૃત્તિ કરતા હૈ’ યહ જો કહા હૈ સો
કૈસે જ્ઞાત હુઆ ? પેઠી જિજ્ઞાસા હોને પર કહતે હોય—

अथो किं वह नाना प्रकार के पूर्वोक्तशस्त्रों से अग्नि की विराधना करने वाला

અજ્ઞાની એ વારવાર તેનીજ ઈશ્વર કરે છે અથવા—મોગોના અભિલાષી સંસારી
એ આ કર્મબંધ, મોહ, મરણ અને નરક માટેજ પ્રવૃત્તિ થાય છે

તાત્પર્ય એ છે—મોગોના અભિલાષી માણસો શરીર આદિનું પોષણ કરવા માટે
વદના, માનના અને પૂજાને માટે, બન્ધ-મરણથી મુક્તિ થવા માટે અને દુઃખનો
પ્રતિકાર કરવા માટે અગ્નિશસ્ત્રનો સમારમ કરે છે અને ફલસ્ત્વરૂપ કર્મબંધ, મોહ,
મરણ અને નરકરૂપ ફલને પ્રાપ્ત કરે છે એવો જોવા માટે અગ્નિશસ્ત્રના સમારમનું ફલ
તે બંધ આદિ સમજવાં જોઈએ.

હોઈ વાર-વાર કર્મબંધ વગેરે માટેજ પ્રવૃત્તિ કરે છે એવું ને કહ્યું તે કેવી
રીતે જાણવામા આવ્યું ? આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસા થવાથી કહે છે—

કેમકે તે નાના પ્રકારના પૂર્વોક્ત શસ્ત્રોથી અગ્નિની વિરાધના કરવાવાળા આબંધ

સમારમ્મેણ=અન્યુપમર્દનરૂપસાવધવ્યાપારેણ, ઇમમ્=અગ્નિકાય વિહિનસ્તિ । તથા અગ્નિશસ્ત્ર સમારમમાણ=વ્યાપારયન્ અન્યાન્=પૃથિવીકાયાદીન્, અનેકરૂપાન્=ત્રસાન્ સ્થાવરાશ્ચ, પ્રાણાન્=પ્રાણિનો, વિહિનસ્તિ=ઉપમર્દયતિ ॥ સૂ. ૮ ॥

અગ્નિશસ્ત્ર સમારમમાણા અનેકવિધાન્ જીવાન્ કથં વિહિસન્તિ ? તત્પતિ-
દોષયિતુ શ્રીસુધર્મા સ્વામી પ્રાહ-‘સે ઘેમિ’ इत्यादि ।

મૂલ્લમ્—

સે ઘેમિ-સતિ પાણા પુઢવીનિસ્સિયા તળનિસ્સિયા પત્તનિસ્સિયા કટ્ટ-
નિસ્સિયા ગોમયનિસ્સિયા કયવરનિસ્સિયા, સતિ સપાદ્મા પાણા આદિ
સપયતિ, અગ્નિં ચ ત્વલુ પુદા એ સંઘાયમાવજ્જતિ, જે તત્ય સઘાયમાવજ્જતિ,

સાષ્ઠ વ્યાપાર કર કે અગ્નિકાય કી હિંસા કરતા હૈ ઓર અગ્નિકાય કા આરંમ કરતા
હુઆ અન્ય પૃથ્વીકાય આદિ નાના પ્રકાર કે સ્થાવર ઇવ ત્રસ પ્રાણિયો કા ઘાત
કરતા હૈ ॥ સૂ. ૮ ॥

અગ્નિશસ્ત્ર કા આરમ કરને ઘાલે અનેક પ્રકાર ક જીવો કી વિરાધના કિસ પ્રકાર
કરતે હૈ । મહ સમજાને કે લિપ શ્રીસુધર્મા સ્વામી કહતે હૈ—‘સે ઘેમિ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—ઘેરી મેં કહતા હૈ—જીવ પૃથ્વી કી આશ્રિત હૈ, તળ કે આશ્રિત હૈ,
પતા કે આશ્રિત હૈ, કાષ્ઠ કે આશ્રિત હૈ ગોવર કે આશ્રિત હૈ, કચરે કે આશ્રિત હૈ,
સપાતિમ જીવ અચાનક આકર અગ્નિ મેં પડ જાતે હૈ, કોઈ-કોઈ અગ્નિ કો છૂકર સિકુહ

વ્યાપાર કરીને અગ્નિકાયની હિંસા કરે છે અને અગ્નિકાયનો આરભ કરવા સાથે
અન્ય પૃથ્વીકાય આદિ નાના પ્રકારના ત્રસ જીવો એ પ્રમાણે સ્થાવર પ્રાણીઓનો
ઘાત કરે છે (સૂ. ૮)

અગ્નિશસ્ત્રનો આરભ કરવાવાળા અનેક પ્રકારના જીવોની વિરાધના કયા પ્રકારે
(કેવી રીતે) કરે છે ? તે સમજાવવા માટે, શ્રી સુધર્મા સ્વામી કહે છે—‘સે ઘેમિ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—તે હું કહું છું—જીવ પૃથ્વીના આશ્રિત છે તૃણને આશ્રિત છે પત્તા-
પાદ્મને આશ્રિત છે લાકડાંને આશ્રિત છે છાણને આશ્રિત છે કચરાને આશ્રિત છે
અપાતિમજીવ અચાનક આવીને અગ્નિમા પડી જાય છે જે સંઘાયમાઈ જાય છે તે

ते तस्य परियावृज्जति जे तस्य परियावृज्जति ते सस्य उदायति ॥ मू० ९ ॥

આયા—

तद् ध्रुवीमि-सन्ति प्राणा पृथिवीनिधिता' तणनिधिता पत्रनिधिता
काष्ठनिधिता गोमयनिधिताः कचकरनिधिताः, सन्ति सपातिमा प्राणा आहत्य
सपत्तन्ति, अग्नि च खलु स्पृष्टा एके सघातमापद्यन्ते, ये तत्र सघातमापद्यन्ते ते तत्र
पर्यापद्यन्ते, ये तत्र पर्यापद्यन्ते ते तत्रापद्वावन्ति ॥ सू० ९ ॥

टीका—

तद्=अग्निकायर्हिसया यथा बहुविधाः प्राणिन मणश्यन्ति, तद् ब्रवीमि= कल्पयामि, पृथिवीनिभिताः=पृथिवीरूप कायमाश्रित्य वर्तमानाः पृथिवीकायिका इत्यर्थः । 'पृथिवीनिभिताः' इत्युपलक्षणम्, तेन तदाश्रिताः कृमि-कुन्पु-पिपो-ल्लिका-शुनश्चम-मण्डूक-वृश्चिक-कर्कटकादयो गृह्यन्ते । तथा च पृथिवीकायिका तदाश्रितास्त्रसाश्वेत्यर्थः, वृक्षलतादयश्च । तथा-वृगनिभिता =वनस्पतिकायिका ,

जाते हैं, जो सिक्कड़ जाते हैं वे मूर्ख हो जाते हैं और जो मूर्ख हो जाते हैं वे मर भी जाते हैं ॥सू० ९॥

टीका—अतिक्रम की हिंसा से बहुत प्रकार के जीवों का घात होता है, सो मैं कहता हूँ—पृथिवी के सभार रहने वाले जीव पृथिवीक्रान्तियों के अतिरिक्त और भी बहुत से हैं। जैसे—कृमि, कुसुमा, विठटी, साप, मेंढक, सिन्धु, कैकड़ा, आदि। अतः पृथिवी आश्रित का अर्थ यहाँ पृथिवीक्रान्तिक स्थावर तथा प्रस जीव लेना चाहिए।—
वृक्ष और जेल आदि भी इसी में सम्मिलित हैं। तथा तृण—आश्रित वनस्पतिक्रम के

भूविज्ञान यह ज्ञान है, ज्ञान के भूविज्ञान यह है ते मरी पक्ष ज्ञान है (स. ६)

ટીકાર્થ—અમિકાયની હિંસાથી ધણાજ પ્રકારના જીવોનો હાત થાય તે હું કહું છું—પૃથ્વીના આશરે રહેવાવાળા જીવ પૃથ્વીકાયોની સાથે બીજા ધણુ છે જેમ કૃમિ કુચવા, ઠોડીઓ, સાપ, દેડકા, વીછી કેકઠા આદિ એ ઠાગ્ગુથી પૃથ્વીઆશ્રિતનો અર્થ અહિં પૃથ્વીઆશ્રિત સ્થાવર તથા ત્રણ જીવ હોવા બોધીએ વૃક્ષ અને વેણા-વેણ આદિ ધણુ તેમા સમ્મિશ્રિત છે તથા તુલુ-આશ્રિત વનસ્પતિકાયના જીવ અને તુલુના આશરે રહેવા

तृणमाश्रित्यावस्यायिन' मशकरीटतणत्रलौकादयश्च, तथा-पत्रनिश्रिता=वनस्पति-
कायिका' पत्रमाश्रित्य निवासिन पिपीलिकाभेदा' 'घोहन' इति मगधदेशे प्रसिद्धा,
कीटपतङ्गनीलङ्गुमभ्रतयश्च, तथा-काष्ठनिश्रिता काष्ठशरणीकृत्य स्थिता घुणोद्दे-
हिका-तण्डादय, अत्र काष्ठ शुष्कमिन्धनरूप सार्द्धं च गृह्यते। तथा-गोमयनिश्रिता
=गण्डपदभूमिम्फोटादय। तथा फचवर्गनिश्रिता-फचवर्ग' शुष्कतृणपत्ररज ममुदा-
यन्प, त निश्रिता'=ममाश्रिता कृमिकुन्धुकीटादय प्राणाः=प्राणिन' सन्ति।

तथा-सपातिमा.=उत्प्लुत्योत्प्लुत्य पतनशीला, प्राणा'=प्राणिन दृश्यमशकम-
सिकापतङ्गपक्षिपचनादय सन्ति। एते सपातिमा आहत्य=अग्निशिखाकृप्ता स्वय-
मेवोपेत्य, अग्नीं सपतन्ति।

जीव और तृण क सहारे रहने वाले मच्छर कीड़े और घास की जलोक (जौक) आदि
तृण-निश्रित कहलाते हैं। पतों के सहारे रहने वाले मगध देश में प्रसिद्ध घोहन तथा
कीट, पतंग एवं नीलंगु (छट) आदि जीव हैं। घुन, उड़ई और उनके अण्डे आदि
काष्ठ के सहारे रहने वाले जीव काष्ठनिश्रित कहलाते हैं। यहाँ 'काष्ठ' शब्द से सूखा
ईधनरूप काष्ठ और गीला काष्ठ, दोनों समझने चाहिए। तथा गोवर के आश्रित गिंडीला और
मूँस्फोटक (मूफोड) आदि जीव हैं। इसी केकार फचरे के सहारे रहने वाले कृमि कुयुवा
तथा कीड़ा वगैरह, ये सब प्राणी हैं।

उड़-उड़ कर गिरने वाले ढांस, मच्छर, मक्खी पतंग, पक्षी और पवन आदि
संपातिम जीव कहलाने हैं। ये संपातिम जीव भाग की शिखा से स्वय आकर्षित हो कर
भाग में गिर जाते हैं।

वाणा मच्छर कीड़ा અને ઘાસની જળો આદિ તૃણ આશ્રિત ઠહેવાય છે પત્તા-પાલડાના
આશ્રયે રહેવાવાળા મગધદેશમાં પ્રસિદ્ધ ઘોહન તથા કીટ પતંગ અને નીલંગુ (છટ) આદિ
જીવ છે ઘુણ ઉધેઈ અને તેના ઇંડા આદિ-લાકડાના સહારે રહેવાવાળા જીવ કાષ્ઠનિશ્રિત
ઠહેવાય છે આદિ કાષ્ઠ શબ્દથી સૂકાં લાકડાંનું કાષ્ઠ અને લીલા કાષ્ઠ, આ બન્ને સમજવાં
જોઈએ, તથા છાણમાં આશ્રય કરીને રહેલાં ગિંદીલા અને બૂંદ્રાશા આદિ જીવ છે આ
પ્રમાણે ઠયરાના આશ્રયે રહેવાવાળા કૃમિ, કુયુવા તથા કીડા વગેરે, આ સર્વ પ્રાણી છે

ઉડી-ઉડીને પડવાવાળા ઢાંસ, મચ્છર, માખી, પતંગ, પક્ષી અને પવન આદિ
સંપાતિમ જીવ ઠહેવાય છે એ સંપાતિમ જીવ આગની-અગ્નિની શિખાથી પોતે
આકર્ષિત થઈને અગ્નિમાં પડી બાય છે

અગ્નિકાયસમારમ્મે પૃથિવ્યાદિસમાશ્રિતાનાં સ્યાવરાણાં વ્રસાનાં ચોપમર્દના-
દિકં યથા મવતિ તદ્ દર્શયિતુમાહ—અગ્નિં ચેત્યાદિ ।

एके—केचित् प्राणिनः, अग्निम्=समुत्पादितं प्रज्वालितं चाम्निकायं स्पृष्ट्वा
स्पर्शकर्तारः, आर्पत्वात् कर्तरि क्त' ।

સઘાત=પસાદિદહનેન ગાત્રસકોચનમ્ આપદ્યન્તે, પ્રાપ્નુવન્તીત્યર્થઃ । તત્ર=
અમ્નૌ પતિત્વા યે જીવા સઘાતમાપદ્યન્તે, તે તત્ર પર્યાપદ્યન્તે=તાપામિમૃતા મૂર્છા
પ્રાપ્નુવન્તીત્યર્થ' । યે તત્ર=અમ્નૌ પર્યાપદ્યન્તે, તે તત્ર=અગ્નૌ, અપદ્રાવન્તિ=પ્રાણાન્
પરિત્યજન્તિ । અગ્નિસમારમ્મેણ કેવલમગ્નિકાયવિરાધના ન મવતિ, અપિતુ સર્વદિક્
સંચારિણં વ્રસાનાં પૃથિવ્યાદીનાં સ્યાવરાણામપિ વહુતરાણાં હિંસાઽવશ્ય મવતીતિ
માથ । અતઃ એવોક્ત મગવતા—

અગ્નિકાય કા આરંભ કરને સે પૃથિવી આદિ મેં આશ્રિત સ્થાવરો ઔર વ્રસ જીવો કા
વિરાધન કિસ પ્રકાર હોતા હૈ ! સો કહતે હૈ ।

કોઈ—કોઈ પ્રાણી જન્મતી અગ્નિ કો સ્પર્શ કરકે સિકુદ્ધ જાતે હૈ—તન કે પસ
કૌરહ જલ જાતે હૈ । અગ્નિ મેં પડ કર જો જીવ સઘાત કો પ્રાપ્ત હોતે હૈ વે ગમી સે
મૂર્છિત હો જાતે હૈ । અગ્નિ મેં ગિરને ચાલે જપને પ્રાણ મી સો દેતે હૈ । અગ્નિ કા સમારંભ
કરને સે કેવલ અગ્નિકાય કી હી વિરાધના નહીં હોતી ઘરન્ સમી વિશાઓ મેં સંચાર કરને
ચાલે વ્રસ ઔર વહુત સે સ્થાવર જીવો કી મી હિંસા અવશ્ય હોતી હૈ । હસી છિપ્
મગવાન્ ને કહા હૈ—

અગ્નિકાયનો આરંભ કરવાથી પૃથ્વીઆદિમાં આશ્રય કરીને રહેલાં સ્થાવરો અને
વ્રસ જીવોની વિરાધના ને પ્રકારે થાય છે, તે કહે છે—

કોઈ—કોઈ પ્રાણી જન્મતી અગ્નિનો સ્પર્શ કરીને સ કૌપાઈ જાય છે તેની
પાંખો વગેરે જળી જાય છે અગ્નિમાં પડીને ને જીવ સઘાતને પ્રાપ્ત થાય છે તે
ઝરમીથી મૂર્છિત થઈ જાય છે અગ્નિમાં પડવાવાળા જીવ ને મૂર્છિત થઈ જાય છે તે
પોતાના પ્રાણ પણ ખોઈ નાખે છે. અગ્નિનો સમારંભ કરવાથી કેવલ અગ્નિકાયની
વિરાધના થતી નથી, પરંતુ સર્વ વિશાઓમાં સથાર કરવાવાળા વ્રસ અને જલુલ
સ્થાવર જીવોની પણ હિંસા અવશ્ય થાય છે જો માટે ભગવાને કહ્યું છે—

“ જાયતેય ન ઇચ્છતિ, પાવગ જલઠત્તપ્ ।
 તિલ્લમન્નયર મત્ય, સન્વઓવિ દુરાસય ॥ ૧ ॥
 પાઈણ પઢિણ વાવિ, ઉદ્દટ્ઠ અણુદિસામવિ ।
 અદ્દે દાદિણઓ વાવિ, દદ્દે ઉત્તરઓવિ ચ ॥ ૨ ॥
 ભૂયાણમેસમાઘાઓ, દન્વવાદો ન સસઓ ।
 ત પઈવપયાવદ્દા, મજઓ કિંચિ નારમે ॥ ૩ ॥” (દશવૈ ૦ અ ૦ ૬)

છાયા—જાતેજસ નેચ્છન્તિ, પાવક જ્વાલયિતુમ્ ।
 તીક્ષ્ણમન્યતરત્ શસ્ત્ર, સર્વતોઽપિ દુરાસદમ્ ॥ ૧ ॥
 પ્રાન્થ્યા પ્રતીન્થ્યા વાપિ, ઊર્ધ્વમનુદિક્ષ્વપિ ।
 અથો દક્ષિણતો વાપિ, દદ્દેદુત્તરતોઽપિ ચ ॥ ૨ ॥
 ભૂતાનામેપ આઘાતો, દન્વવાદો ન સશય* ।
 ત પ્રદીપપ્રતાનાર્થ, સયત કિચ્ચિન્નારમેત ॥ ૩ ॥

“ સાધુ અગ્નિ કો જલન ક્રી રૂઝા તક નહીં કરતે, ક્યોં કિં વહ એક વઢા હી તીસા ગણ હૈ, ઓ કિસી મી ઓર સે દુસ્સહ હૈ—સમી ઓર સે બજાતા હૈ ॥૧॥

યહ અગ્નિશક્તિ પૂર્વ સે મી ઓર પશ્ચિમ સે મી ઊપર સે મી ઓર વિદિશાઓ કી તરફ સે મી નીચે સે મી ઓર દક્ષિણ સે મી તથા ઉત્તર સે મી બજાતા હૈ ॥૨॥

અગ્નિ જીવોં કા ઘાતક હૈ, હસ મેં કોઈ સશય નહીં હૈ । સાધુ વીપક જલન તથા પ્રસાપન કે લિપ્તે ઉસ કા જરા મી આરમ નહીં કરતે ॥૩॥ (દશવૈ અધ્ય ૬)

ફિર મી કદા હૈ—

“ સાધુ અગ્નિને સળગાવવાની ઇચ્છા સુધી કરતા નથી, કારણ તે એક મહાન વીક્ષુ શસ્ત્ર છે તે કોઈપણ બાબુથી દુસ્સહ છે—આરેય તરફથી બાળે છે ” ॥ ૨ ॥

આ અગ્નિશક્તિ પૂર્વથી પણ અને પશ્ચિમથી પણ ઉપરથી અને વિદિશાઓની તરફથી પણ નીચેથી અને દક્ષિણથી પણ અને ઉત્તરથી પણ બાળે છે ॥ ૨ ॥

અગ્નિ જીવોના ઘાતક છે, તેમા કોઈ પણ સશય નથી સાધુ વીપક સળગાવવા તથા તાપવાને માટે તેના જરા પણ આરમ કરતા નથી” ॥ ૩ ॥ (દશવૈ અધ્ય. ૬)

કરી પણ કહે છે—

“દો પુરિસા સરિસવયા અન્નમન્નેદિં સદ્દિ અગ્નિકાયં સમારંભંતિ, તત્ય ણ ઇગે પુરિસે અગ્નિકાય સમુજ્જાલેતિ, ઇગે વિજ્જાવેતિ, તત્ય ન કે પુરિસે મહાકમ્મયરાણ ? કે પુરિસે અપ્પકમ્મયરાણ ? ગોયમા ! જે ડજાણેતિ સે મહાકમ્મયરાણ, જે વિજ્જાવેતિ સે અપ્પકમ્મયરાણ ” ॥

છાયા—દ્વૌ પુરુષૌ મહશ્વયસ્કૌ અન્યાન્યામ્યાં સાર્દદ્મ અગ્નિકાય સમારંભેતે, તન્ન સ્વલ્લ ઇકઃ પુરુષ અગ્નિકાય સમુજ્જ્વાલયતિ, ઇકો વિધ્યાપયતિ, તન્ન સ્વલ્લ કઃ પુરુષઃ મહાકર્મતરકઃ ? કઃ પુરુષઃ અલ્પર્મતરકઃ ? । ગૌતમ ! યઃ (અગ્નિ) હજ્જ્વાલયતિ સ મહાકર્મતરકઃ, ય (અગ્નિ) વિધ્યાપયતિ સ અલ્પ કર્મતરક (મગધતી સૂત્ર) ॥ સૂ. ૧ ॥

તદેવમગ્નિકાયહિંસયા ષહુતરજીવોપમર્મન મવતીતિ વિદિત્વા ત્રિકરણ-ત્રિયોગૈઃ કૃતકારિતાનુમોદિતૈશ્ચામિશ્ચસમારમ્મો ધર્વનીય ઇત્યાહ—‘ઇત્ય સત્ય’ ઇત્યાદિ ।

“સમાન ડઘ ઘાણે દો પુરુષ પરસ્પર અગ્નિકાય કા આરમ કરતે હૈં । ઇક પુરુષ અગ્નિકાય કો બ્જાતા હૈં ઔર ઇક નુમાતા હૈં । ઇન મેં સે કૌન-સા પુરુષ મહાકર્મ બૌષતા હૈં ઔર કૌન અલ્પકર્મ બૌષતા હૈં । હૈં ગૌતમ ! જો અગ્નિ બ્જાતા હૈં વહ મહા કર્મ બૌષતા હૈં ઔર જો અગ્નિ નુમાતા હૈં વહ અલ્પ કર્મ બૌષતા હૈં” (મગધતીસૂત્ર) ॥ સૂ. ૧ ॥

ઇસ પ્રકાર અગ્નિકાય કી હિંસા હોતી હૈ, યહ બાનકર ટીન કરણ, ટીન યોગ સે, તથા જ્ઞ, કારિસ ઔર અનુપોદના સે અગ્નિશક્તિ કા સમારંભ ત્યાગ દેના પાહિય, યહી બાત કહતે હૈં—‘ઇત્ય સત્ય’ ઇત્યાદિ ।

“સમાન ઉમરવાળા બે પુરુષ પરસ્પર અગ્નિકાયને આરમ કરે છે એક પુરુષ અગ્નિકાયને સજાગવે છે બાળે છે અને એક પુજાવે-જોડાવે છે તે બન્નાથી કયો પુરુષ મહા કર્મ બાંધે છે અને કોણ અલ્પ કર્મ બાંધે છે ? હૈં ગૌતમ ! જે અગ્નિ સજાગવે છે-બાળે છે તે મહા કર્મ બાંધે છે અને જે અગ્નિ પુજાવે છે તે અલ્પ કર્મ બાંધે છે ” (ભગવતી સૂત્ર) (સૂ. ૧)

આ પ્રમાણે અગ્નિકાયની હિંસાથી ધણા પ્રકારના જીવોની હિંસા થાય છે એ બાબી કરાને ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી તથા કરણ, કરાવણ અને અનુમોદનાથી અગ્નિશક્તિના સમારંભ ત્યાગ દેવો બોધ્યો, એજ બાત કહે છે—‘ઇત્ય સત્ય’, ઇત્યાદિ.

મૂલ્ય—

एत्य सत्थ समारंभमाणस्स इत्थेते आरम्भा अपरिण्णाया भवति । एत्य सत्थ असमारभमाणस्स इत्थेते आरम्भा परिण्णाया भवति । त परिण्णाय मेधावी णेव सयं अगणिसत्थ समारमेज्जा, नेवऽण्णेहिं अगणि—सत्थ समारंभावेज्जा अगणिसत्थ समारभमाणे अण्णे न समणु जाणिज्जा जस्सेते अगणिकम्मसमारभा परिण्णाया भवति, से हु म्मुणी परिण्णायक्कम्मे—त्ति वेमि ॥ सू० १० ॥

॥ चउत्थो उद्देशो समचो ॥ १-४ ॥

છાયા—

अत्र शस्त्र समारभमाणस्य इत्येते आरम्भा अपरिज्ञाता भवन्ति । अत्र शस्त्रसमारभमाणस्य इत्येते आरम्भा परिज्ञाता भवन्ति । तत् परिज्ञाय मेधावी नैव स्वयमग्निशस्त्र समारमेत नैवान्यैरग्निशस्त्र समारम्भयेत्, अभिशस्त्र समारभमाणान् अन्यान् न समनुजानीयात् । यन्मैते अभिकर्मसमारम्भा परिज्ञाता भवन्ति, स खलु मुनि परिज्ञातकमा—इति ब्रवीमि ॥ सू० १० ॥

॥ चतुर्थ उद्देशः समाप्तः ॥ १-४ ॥

ટીકા—

अत्र=अस्मिन् अग्निकाये, शस्त्र द्रव्यभावरूपं प्रागुक्त समारभमाणस्य=

मूलार्थ—अग्निशस्त्र का आरंभ करने वाला इन आरंभो को नहीं जानता । अग्निशस्त्र का आरंभ न करने वाला इन आरंभो को जानता है । इन्हें जानकर बुद्धिमान् पुरुष स्वयं अग्निशस्त्र का आरंभ न करे, दूसरों से अग्निशस्त्र का आरंभ न करावे और अग्निशस्त्र का आरंभ करने वालों की अनुमोदना न करे । जो इन समारंभो का ज्ञाता होता है वही मुनि परिज्ञातकर्मा है, ऐसा मैं (भगवान् के कथनानुसार) कहता हूँ ॥ सू० १० ॥

टीकार્थ—अग्निकाय में द्रव्य और भावरूप पूर्वोक्त शस्त्र का व्यापार करने

મૂલાર્થ—અગ્નિશસ્ત્રનો આરંભ કરવાવાળા એ આરંભોને બાબતે નથી જાણે અગ્નિશસ્ત્રનો આરંભ નહિ કરવાવાળા એ આરંભોને બાબતે છે તેને બાબતે બુદ્ધિમાન પુરુષ સ્વયં અગ્નિશસ્ત્રનો આરંભ ન કરે, બીજા પાસે અગ્નિશસ્ત્રનો આરંભ કરાવે નહિ અને અગ્નિશસ્ત્રનો આરંભ કરવાવાળાને અનુમોદન આપે નહિ એ આ સમારંભોના જ્ઞાતા—બાણકાર હોય છે તે મુનિ પરિજ્ઞાતકર્મા છે એ પ્રમાણે હું (ભગવાનના વચનનુસાર) કહું છું (સુ. ૧૦)

ટીકાર્થ—અગ્નિકાયમાં દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ પૂર્વોક્ત શસ્ત્રનો વ્યાપાર (ઉપયોગ)

વ્યાપારયત', इत्येते=पचनपाचनादय आरम्भा=सावधव्यापाराः, अपरिज्ञाताः=अष्टविधकर्मबन्धकारणत्वेनाविज्ञाता भवन्ति, अग्निकाये शस्त्रं प्रयुक्तमानस्य परिज्ञाता अमावादिति भावः ।

अत्र=अस्मिन् अष्काये शस्त्रम्=पूर्वोक्तस्वरूपम्, असमारम्भमाणस्य=अप्रयुक्तमानस्य, इत्येते=पचनपाचनादयः, आरम्भाः=सावधव्यापाराः, परिज्ञाता. अपरिज्ञाता परिज्ञाताः भवन्ति, प्रत्याख्यानपरिक्षया परित्यक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

अपरिज्ञાપૂર્વિકા પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા યથા સમુદ્ભવતિ તથા દર્શયતિ-‘તત્ પરિજ્ઞાયે’-ત્યાદિ । તત્=અગ્નિકાયારમ્ભણં, પરિજ્ઞાય=‘કર્મબન્ધાય મક્ષતી’ સ્વેષમવશુવ્ય, મેઘાવી=હેયોપાદેયવિવેકકુશલ’, સાધુમયાદાવધાનશીલ इति यावत्, નૈવ સ્વયમગ્નિશસ્ત્રં સમારમેત, નૈવાન્યૈરગ્નિશસ્ત્ર સમારમ્ભયેત્, અગ્નિશસ્ત્ર ઘણે કો અર્થાત્ પચન-પાચન આદિ પાપમય કાર્ય કરને વાળાં કો યહ જ્ઞાન નહીં હોતા કિ-યહ કાર્ય ઘાટ પ્રકાર કે કર્મો કે વશ કા કારણ હૈ, ક્યોં કિ અગ્નિકાય કે શસ્ત્ર કા પ્રયોગ કરને ઘણે મેં પરિજ્ઞા કા અભાવ હોતા હૈ ।

અગ્નિકાય મેં પૂર્વોક્ત શસ્ત્ર કા વ્યાપાર ન કરને ઘણે કો સાવધ વ્યાપારોં કા જ્ઞાન હોતા હૈ । વહ અપરિજ્ઞા સે ઉન્હેં જ્ઞાનતા હૈ ઓર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ઉનકા ત્યાગ કર દેતા હૈ ।

અપરિજ્ઞા કે વાક્ય પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા કિસ પ્રકાર ઉત્પન્ન હોતી હૈ ? સો કહેતે હૈ-અગ્નિકાય કા આરંભ કર્મબન્ધ કા કારણ હૈ, યહ જ્ઞાનકર હેય-ઉપાદેય કે વિવેક મેં પ્રવીણ સાધુમર્યાદા કા ધ્યાન રહને ઘણા સ્વય અગ્નિશસ્ત્ર કા આરમ નહીં કરતા, દૂરોં સે કરવાવાળાને અર્થોત્-પચન-પાચન આદિ પાપમય કાર્ય-કરવાવાળાને એ જ્ઞાન હોતું નથી કે આ કાર્ય ઘાટ પ્રકારનાં કર્યોના બધનું કારણ છે કારણ કે અગ્નિકાયના શસ્ત્રને પ્રયોગ કરવાવાળાઓમાં પરિજ્ઞાનો અભાવ હોય છે

અગ્નિકાયમાં પૂર્વોક્ત શસ્ત્રને વ્યાપાર-ઉપયોગ નહિ કરવાવાળાને સાવધ વ્યાપારોં જ્ઞાન હોય છે તે અપરિજ્ઞાથી તેને ભણે છે, અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી તેને ત્યાગ કરી આપે છે

અપરિજ્ઞાની પછી પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા કયા પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે ? તે કહે છે:-અગ્નિકાયનો આરંભ કર્મબન્ધનું કારણ છે એ પ્રમાણે ભણીને હેય-ઉપાદેયના વિવેકમાં પ્રવીણ-કુશળ સાધુમર્યાદાનું ધ્યાન રાખવાવાળા પોતે અગ્નિશસ્ત્રનો આરંભ કરતા નથી; બીજા પાસે આરંભ કરાવતા નથી, અને આરંભ કરવાવાળાને અનુમોદન

समारम्भमाणान् अन्यान् न समनुजानीयात्=नानुमोदयेत् । शेष सुगमम् । यस्यैते
अग्निकर्मसमारम्भाः=कर्मणां समारम्भाः, कर्मसमारम्भाः, अग्ने कर्मसमारम्भाः अग्निकर्म-
समारम्भाः=अग्निं निमित्तीकृत्य कर्मकारणीभूताः उपमर्दनव्यापारा इत्यर्थः, परिज्ञाताः
=सर्वथा ज्ञाताः, ज्ञपरिज्ञया धन्यकारणत्वेन विदिताः प्रत्याख्यानपरिज्ञया च परि-
वर्जिता भवन्ति स एव परिज्ञातकर्मा-परिज्ञातानि=ज्ञपरिज्ञया स्वरूपतो विपाकतस्त-
दुपादानतश्चावगतानि प्रत्याख्यानपरिज्ञया च परिस्पृक्तानि कर्माणि=सावधव्यापाराः
येन-स परिज्ञातकर्मा=मनोवाक्यैः सकलसावधकरणकारणानुमतिनिवृत्तौ मुनिर्मवती-
त्यर्थः । 'इति ब्रवीमि' अस्य व्याख्यानं पूर्ववद् बोध्यम् ।

॥ इत्याचाराङ्गसूत्रस्याऽऽचारचिन्तामणिटीकाया प्रथमाध्ययने
चतुर्थोद्देशकः संपूर्ण ॥ १-४ ॥

आरंभ नहीं कराता और आरम्भ करने वालों की अनुमोदना नहीं करता । शेष भाग सुगम हैं ।

अग्नि के निमित्त से होने वाले तथा कर्मबोध के कारणभूत यह सब पापमय
व्यवहार जिस ने कर्मबोध के कारण ज्ञपरिज्ञा से समझ कर प्रत्याख्यानपरिज्ञा से त्याग
दिये हैं वही परिज्ञातकर्मा मुनि हैं । जिसने इन व्यापारों का स्वरूप, फल और कारण
ज्ञपरिज्ञा से जान लिया है तथा प्रत्याख्यानपरिज्ञा से त्याग कर दिया है उसे परिज्ञात
कर्मा मुनि कहते हैं । ऐसा मुनि मन, वचन काय से समस्त सावध के करने, कराने और
अनुमोदन करने का त्यागी होता है । 'इति ब्रवीमि' की व्याख्या पहले के समान समझ
लेना चाहिए ॥ सू० १० ॥

श्रीआचाराङ्गसूत्रकी 'आचारचिन्तामणि' टीकाके हिन्दी अनुवादमें
प्रथम अध्ययनका चौथा उद्देश सम्पूर्ण ॥ १-४ ॥

आपत्ता नहीं शेष-आधीने भाग सुगम है

अग्निना निमित्तभी धवावाण तथा कर्मबोधना कारणभूत आ सर्व पापमय
व्यवहारने। जेहे कर्मबोधना कारणे ज्ञपरिज्ञाथी समझने प्रत्याख्यानपरिज्ञाथी त्याग
करी आये। छ तेने परिज्ञातकर्मा मुनि कहे छ जेवा मुनि-मन, वचन, कायाथी
समस्त सावधने करवुं, कराववुं अने अनुमोदन करवु तेना त्यागी होय छ 'इति
ब्रवीमि'नी व्याख्या प्रथमना समान समझ लेवी जेहजे (सू. १०)

श्री आचाराङ्गसूत्रकी 'आचारचिन्तामणि' टीकाना
गुजराती-अनुवादभा प्रथम अध्ययनने
चौथा उद्देशक संपूर्ण. (१-४)

અય પદ્મમોદેશક—

ચતુર્થેદિશેઽગ્નિકાયસ્વરૂપં મુનિત્વપ્રાપ્તયે પ્રતિબોધિતમ્ । સામ્પત તદર્થમેવ
ક્રમપ્રાપ્તવાયુકાયપ્રતિબોધનાવસરે ઘનસ્પતિકાયજીવસ્વરૂપ પ્રતિબોધયિતુમામઃ પદ્મમો-
દેશકમુપક્રમતે—‘ત ણો’ । इत्यादि ।

નનુ ક્રમપ્રાપ્તવાયુકાયપ્રતિબોધન કય ન પ્રક્રમ્યતે? ઉચ્યતે—વાયુકાય
પ્રત્યક્ષતયા દૃષ્ટિગોચરો ન ભવતિ, અતસ્તપ્ર શ્રદ્ધા શ્લટિતિ નોદેતું પ્રમત્તિ, પૃથ્વીકાય-
કેન્દ્રિયજીવસ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ્ય તુ મુતરાં વાયુકાયો વિજ્ઞાસ્યતે, અતઃ
સ એવ ક્રમો ગુરુમિરુપાદેયો ભવતિ, યેન જીવાદિતત્ત્વવિજ્ઞાનાય શિષ્યા:

પચમ ઉદેશક—

ત્રીયે ઉદેશ મેં સાધુતા પ્રાપ્ત કરને કે લિપ્ અગ્નિકાય કા સ્વરૂપ સમજામા છે ।
इसी के लिए क्रम के अनुसार वायुकाय का स्वरूप समझाने के प्रसंग में घनस्पतिकाय का
स्वरूप घटछान के लिए पाँचवाँ उद्देश आरम्भ करते हैं—‘त णो’ इत्यादि ।

પ્રશ્ન—ક્રમ કે અનુસાર વાયુકાય કા સ્વરૂપ કયો નહીં ઘટલાયા ગયા છે ? જોર
વાયુકાય કો છોડકર ઘનસ્પતિકાય કે વિવેચન કા ઉદ્દેશ્ય કયા છે ?

ઉત્તર—વાત યહ છે કિ વાયુકાય નેત્રો સે પ્રત્યક્ષ દિસ્તાઈ નહીં દેતા—તિર્ક
સ્પર્શેન્દ્રિય સે ઠસ કી પ્રતીતિ હોતી છે । इस कारण ठस के विषय में जल्दी श्रद्धा
नहीं होती । हाँ, पृथ्वीकाय आदि एकेन्द्रिय जीवों का स्वरूप समझ लेने पर वायुकाय
सहज ही समझ में आ जायगा । गुरुजन यही क्रम काम में लाते हैं जिस से शिष्य जीवादि

પચમ ઉદેશક—

ચોથા ઉદેશકમાં સાધુતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે અગ્નિકાયનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું
છે આ માટેજ ક્રમ અનુસાર વાયુકાયનું સ્વરૂપ સમજાવવાના પ્રસંગે ઘનસ્પતિકાયનું
સ્વરૂપ બતાવવાને માટે પાંચમા ઉદેશકનો આરંભ કરે છે—‘ત ણો’ इत्यादि

પ્રશ્ન—ક્રમ પ્રમાણે વાયુકાયનું સ્વરૂપ શા માટે બતાવ્યું નથી ? અને વાયુકાયને
છાહીને ઘનસ્પતિકાયના વિવેચનમા કયો ઉદેશ્ય છે ?

ઉત્તર—વાત એ છે કે—વાયુકાય નેત્રથી પ્રત્યક્ષ જોવામા આવતો નથી. માત્ર
સ્પર્શેન્દ્રિયથી તેની પ્રતીતિ થાય છે આ કારણથી તેના વિષયમાં જલ્દી શ્રદ્ધા થતી નથી.
હા, પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ સમજી લીધા પછી વાયુકાય સહજ
સમજવામા આવી જશે. ગુરુજન આ ક્રમને કામમાં લાવે છે, જે વડે કરી શિષ્ય જીવાદિ

સ્વયમેવોત્સહન્ટે, તસ્માદ્ વાયુકાયસ્વરૂપમનભિધાય વનસ્પતિકાયઃ પ્રથમ પ્રસ્તૂયતે—
'ત ણો,' ઇત્યાદિ ।

યદ્વા-અનન્તરચતુર્થોદ્દેશેઽગ્નિકાયો દીર્ઘલોકશસ્ત્રશબ્દેનાદૌ પ્રતિવોધિતઃ ।
તત્ર દીર્ઘલોકશબ્દાર્થો વનસ્પતિરિત્યાશય સમધિગમ્યાગ્નિકાયપ્રકરણસમાપ્ત્ય-
નન્તર પ્રથમ વનસ્પતિકાયસ્વરૂપં વિજ્ઞાતુકામસ્ય શિષ્યસ્ય પ્રતિવોધનાય પચ્ચમં
વનસ્પતિકાયોદ્દેશ કથયતિ—'તં ણો ' ઇત્યાદિ ।

યથા વનસ્પતિકાયોપમર્દનનિવૃત્ત્યાઽનગારત્વં લભ્યતે, ત પ્રકારં નિર્દિશતિ—
'ત ણો ' ઇત્યાદિ ।

તત્ત્વો કે જ્ઞાન મેં ઉત્સાહિત હોં । યહી કારણ હૈ કિ પહેલે વાયુકાય કા સ્વરૂપ ન કહ કર
વનસ્પતિકાય કા વર્ણન ક્રિયા જાતા હૈ—'તં ણો'. ઇત્યાદિ ।

અથવા—ચૌથે ઉદ્દેશ મેં અગ્નિકાય કો 'દીર્ઘલોકશસ્ત્ર' વતલાયા હૈ । દીર્ઘલોકકા
અર્થ વનસ્પતિકાય હૈ, યહ આશય જ્ઞાનકર અગ્નિકાય કે પ્રકરણ કે પશ્ચાત્ હી શિષ્ય કો
વનસ્પતિકાય કા સ્વરૂપ જ્ઞાનને કી ઇચ્છા હોના સ્વાભાવિક હૈ । જિજ્ઞાસા કે અનુરૂપ
દિયા હુમા ઉપદેશ હી અધિક સફલ હોતા હૈ, અત શિષ્ય કી જિજ્ઞાસા વૃત્ત કરને કે
છિર પૌંચવેં ઉદ્દેશ મેં વનસ્પતિકાય કા કથન ક્રિયા જાતા હૈ—'ત ણો'. ઇત્યાદિ ।

વનસ્પતિકાય કી હિંસા સે નિવૃત્ત હોને પર હી સાધુતા પ્રાપ્ત હોતી હૈ, યહ કિસ પ્રકાર
પ્રાપ્ત હોતી હૈ ' સો કહતે હૈં—'ત ણો ' ઇત્યાદિ ।

તત્ત્વોના જ્ઞાનમાં ઉત્સાહિત થાય આ કારણથી પ્રથમ વાયુકાયના સ્વરૂપને નહિ કહેતાં
વનસ્પતિકાયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે—'ત ણો ' ઇત્યાદિ

અથવા—ચોથા ઉદ્દેશમાં અગ્નિકાયને 'દીર્ઘલોકશસ્ત્ર' તરીકે બતાવ્યું છે.
શીર્ષલોકનો અર્થ વનસ્પતિકાય છે; એ આશયને સમજીને અગ્નિકાયના પ્રકરણની પછીજ
શિષ્યને વનસ્પતિકાયના સ્વરૂપને બહુવાની ઇચ્છા હોય—યવી તે સ્વાભાવિક છે જ્ઞાનને
અનુરૂપ આપેલો ઉપદેશજ અધિક સકલ થાય છે, એ કારણથી શિષ્યની જ્ઞાસા વૃત્ત
કરવાને માટે પાંચમા ઉદ્દેશમાં વનસ્પતિકાયનું વિવેચન કરવામાં આવે છે—'ત ણો ' ઇત્યાદિ

વનસ્પતિકાયની હિંસાથી નિવૃત્ત થયા પછીજ સાધુતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે કયા
પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે—'ત ણો ' ઇત્યાદિ

મૂલમ્—

તં નો કરિસ્સામિ સમુદ્ધાએ મત્તા મદમ, અમય વિદિત્તા ત જો નો કરણ,
પસોવરણ પસ્યોવરણ, પસ અણગારેત્તિ પધુચ્ચઠ ॥ સૂ. ૧ ॥

છાયા—

ત નો કરિષ્યામિ સમુત્થાય મત્વા મતિમાન્, અમય વિદિત્વા ત યો નો કુર્વાત્,
એપ ઉપરતઃ અપોપરતઃ, એપઃ અનગાર ઇતિ પ્રોચ્યતે ॥ સૂ. ૧ ॥

ટીકા—

મતિમાન્=મેધાવી શ્રમણનિર્ગ્રન્યાદિદેશનાશ્રમણસજાતદેયોપાદેયવિવેકના
નિત્યર્થઃ । મત્વા=વનસ્પતિકાયસ્વરૂપં વિજ્ઞાય વિમાવયતિ—અહ સમુત્થાય
આરમ્ભકલ્યાણાર્થમુદ્યુક્ત સન્ મધ્ય્યાં યુરીત્વા, તં=વનસ્પતિકાયસમારમ્ભં નો
કરિષ્યામીતિ ।

મૂલાર્થ—મેધાવી પુરુષ વિચાર કરતા હૈ—મૈ આત્મકલ્યાણ કે હિય ઉપત્ત હોફર
વનસ્પતિકાય કા આરંભ નહીં કરૂંગા । જો પુરુષ સંયમ કો જ્ઞાનકર આરમ નહીં કરતા હૈ
વહી આરમ સે ઉપરત હૈ—વહી જિન શાસન મેં આરમ સે નિવૃત્ત કહલાતા હૈ । વહી અનગાર
કહલાતા હૈ ॥ સૂ. ૧ ॥

ટીકાર્થ—શ્રમણ નિર્ગ્રંથ આદિ કા ઉપદેશ સુનને સે વિસે હૈય જોર ઉપાદેય કા
વિવેક ઉત્પન્ન હો ગયા હૈ વહ વનસ્પતિકાય કા સ્વરૂપ જ્ઞાનકર હસ પ્રકાર વિચાર
કરતા હૈ—મૈ આત્મકલ્યાણ કે હિય ઉપત્ત હોફર—દીક્ષા લેફર વનસ્પતિકાય કા આરંભ
સમારંભ નહીં કરૂંગા ॥

મૂલાર્થ—મેધાવી પુરુષ વિચાર કરે છે—હું આત્મકલ્યાણને માટે તૈયાર થઈને
વનસ્પતિકાધનો આરંભ નહિ કરું જે પુરુષ સંયમને બાળીને આરંભ કરતા નથી
તે આરંભથી ઉપરત છે, તેજ જિનશાસનમાં આરંભથી નિવૃત્ત કહેવાય છે, તેજ
અણગાર કહેવાય છે ॥ ૧ ॥

ટીકાર્થ—શ્રમણ નિર્ગ્રંથ આદિને ઉપદેશ સાંભળવાથી જેને હૈય જાને
ઉપાદેયને વિવેક ઉત્પન્ન થઈ જશે છે. તે વનસ્પતિકાધના સ્વરૂપને બાળીને આ
પ્રમાણે વિચાર કરે છે:—

હું આત્મકલ્યાણને માટે ઉપત્ત—તૈયાર થઈને—દીક્ષા લઈને વનસ્પતિકાધનો આરંભ
સમારંભ કરીશ નહિ.

અસ્યોદ્દેશસ્ય વનસ્પતિકાયવિપયક્તયાડત્ તચ્છન્દેન વનસ્પતિકાયસમારમ્મ પરિગૃહ્યતે । અત્ર વનસ્પતિકાયસ્વરૂપવિગ્નાનનન્તર તત્સમારમ્મવર્જનપ્રતિજ્ઞાપદર્શનેન જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષ ઇતિ પ્રતિબોધિતમ્ । ય' અમય-નાસ્તિ મયં યસ્માત્ કસ્ય ચિત્ પ્રાણિન. ઇત્યમય' = સર્વપ્રાણિપ્રાણત્રાણલક્ષણ સયમ', ત-વિદિત્વા ત=વનસ્પતિકાય-સમારમ્મ નો કુર્યાત્ । એપ ઉપરતઃ=વનસ્પતિજીવવિપયે સર્વથા સમારમ્માદ્ વિનિવૃત્ત', અત્ર=અસ્મિન્ જિનશાસને ઉપરત પ્રોચ્યતે, ઇત્યન્વય । તથા એપઃ=પૂર્વોક્તલક્ષણ ઉપરત 'અનગાર' ઇતિ પ્રોચ્યતે । અનગારગુણાના સપૂર્ણતયા તત્ર સત્ત્વાત્, સ પવાનગારશબ્દવાચ્યોડસ્તીતિ ભાવ ।

અથ વનસ્પતિકાયસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનાર્થે પ્રાગુક્તાપ્તવિધદ્વારાણિ નિરૂપણી-

યહ ઉદ્દેશ વનસ્પતિકાયસંબંધી હૈ અત યહૈં તત્' શબ્દ સે વનસ્પતિકાય કા સમારમ લિયા જાતા હૈ । પહેલે વનસ્પતિકાય કા જ્ઞાન હોતા હૈ ફિર ઉસકે આરમ કા ત્યાગ ક્રિયા જાતા હૈ, યહ વતલાકર સૂચના કી ગઈ હૈ કિ મોક્ષ, જ્ઞાન ઔર ક્રિયા-દોનો સે હોતા હૈ ।

જિસસે ફિસીમી પ્રાણી કો મય નહીં એસા, પ્રાણીમાત્ર કી રક્ષારૂપ સયમ અમય કહલાતા હૈ । ઉસે જ્ઞાનકર વનસ્પતિકાય કા સમારમ ન કરે । હસ પ્રકાર વનસ્પતિકાય કે આરમ સે વિરત પુરુષ જિનશાસન મેં 'ઉપરત' કહલાતા હૈ ઔર વહી ઉપરત પુરુષ અનગાર હૈ, ક્યોં કિ અનગાર કે ગુણ પૂર્ણરૂપ સે ઉસીમેં પાવે જાતે હૈં ।

વનસ્પતિકાય કા સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકાર સે જ્ઞાનને કે લિપ પૂર્વોક્ત આઠ

આ ઉદ્દેશ વનસ્પતિકાયસંબંધી છે એ કારણથી અહિં 'તત્' શબ્દથી વનસ્પતિ કાયનો સમારમ લેવામા આવે છે પહેલા વનસ્પતિકાયનું જ્ઞાન થાય છે પછી તેના આરમનો ત્યાગ કરવામા આવે છે એ બતાવીને સૂચના કરવામા આવી છે કે-જ્ઞાન અને ક્રિયા, આ બન્નેથી મોક્ષ થાય છે

બેનાથી કોઈ પણ પ્રાણીને ભય થાય નહિ, એ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રની રક્ષારૂપ સયમ તે અભય કહેવાય છે તેને બહીને વનસ્પતિકાયનો સમારમ કરે નહિ આ પ્રમાણે વનસ્પતિના આરમથી વિરત પુરુષ જિનશાસનમા 'ઉપરત' કહેવાય છે અને તેજ ઉપરત પુરુષ અનગાર છે કારણ કે-અનુગારના શુષ્ક પૂર્ણરૂપથી તેમાજ બેવામા આવે છે

વનસ્પતિકાયનું સ્વરૂપ સમ્યક્પ્રકારે બહુવા માટે પૂર્વોક્ત આઠ દારોનું નિરૂપણ

મૂલમ્—

તં નો કરિસ્તામિ સમુદ્ધાપ મત્તા મદમ, અમય વિદિત્તા ત જે નો કરણ,
પ્સોવરણ ઇત્યોવરણ, પ્સ અણગારેત્તિ પવુજ્જડ ॥ સુ. ૧ ॥

છાયા—

તં નો કરિષ્યામિ સમુત્થાય મત્વા મતિમાન્, અમય વિદિત્વા તં યો નો કર્પાદ,
પ્પ ઉપરતઃ અપ્રોપરતઃ, ઇપઃ અનગાર ઇતિ પ્રોચ્યસે ॥ સુ. ૧ ॥

ટીકા—

મતિમાન્=મેધાવી શ્રમણનિર્ગ્રન્થાદિદેશનાશ્રમણસજાતદેયોપાદેયવિવેકના
નિત્યર્થઃ । મત્વા=વનસ્પતિકાયસ્વરૂપ વિજ્ઞાય વિમાવયતિ—અહં સમુત્થાય
આત્મકલ્યાણાર્થમુચ્ચુક્ત સન્ મયજ્યાં ગૃહીત્વા, ત=વનસ્પતિકાયસમારમ્મં નો
કરિષ્યામીતિ ।

મૂલાર્થ—મેધાવી પુરુષ વિચાર કરતા છે—મેં આત્મકલ્યાણ કે લિપ્ત ઉપત્તિ હોઈ
વનસ્પતિકાય કા આરમ નહીં કરૂંગા । જો પુરુષ સંયમ કો જ્ઞાનકર આરમ નહીં કરતા છે
વહી આરમ સે ઉપરત છે—અહીં જિન શાસન મેં આરમ સે નિવૃત્ત કહીજાતા છે । વહી અનગાર
કહીજાતા છે ॥ સુ. ૧ ॥

ટીકાર્થ—શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ આદિ કા ઉપદેશ સુનને સે કિસે હેય જોર ઉપાદેય કા
વિવેક ઉત્પન્ન હો ગયા છે વહ વનસ્પતિકાય કા સ્વરૂપ જ્ઞાનકર હસ પ્રકાર વિચાર
કરતા છે—મેં આત્મકલ્યાણ કે લિપ્ત ઉપત્તિ હોઈ—વીક્ષા લેકર વનસ્પતિકાય કા આરમ
સમારમ નહીં કરૂંગા ॥

મૂલાર્થ—મેધાવી પુરુષ વિચાર કરે છે—હું આત્મકલ્યાણ માટે તૈયાર થઈને
વનસ્પતિકાયને આરભ નહિ કરું જે પુરુષ સંયમને બાંધીને આરભ કરતા નથી
તે આરભથી ઉપરત છે, તેજ જિનશાસનમાં આરભથી નિવૃત્ત કહેવાય છે, તેજ
અનગાર કહેવાય છે ॥ ૧ ॥

ટીકાર્થ—શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ આદિને ઉપદેશ સાંભળવાથી જેને હેય જ્ઞાને
ઉપાદેયને વિવેક ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે તે વનસ્પતિકાયના સ્વરૂપને બાંધીને આ
પ્રમાણે વિચાર કરે છે—

હું આત્મકલ્યાણને માટે ઉપત્તિ—તૈયાર થઈને—વીક્ષા લઈને વનસ્પતિકાયને આરભ
સમારભ કરીશ નહિ.

તયા-દૃષ્ટા' અવ્યક્તોપયોગમુલાદિમન્ત', અવ્યક્તચેતનાવત્તાત્, સુપ્તમૂર્ચ્છિત-
પુરુષવત્ । અત્ર વનસ્પતીનાં દૃશ્યત્વહેતુના જીવશરીરત્વ સિદ્ધયતિ, તતશ્ચ સચિત્ત-
ત્વમ્ । અપરશ્ચ-દૃષ્ટા. સચેતના', સર્વત્વગપહરણે મરણાત્, અજ્ઞવત્ । વનસ્પતિ-
કાયસ્ય સચેતનત્વમગ્રેઽપિ સાધયિષ્યતે-'સે વેમિ-શ્મપિ જાઘમ્મય ઇયપિ
જાઘમ્મય' ઇત્યત્ર ।

યદ્વા—અવ્યક્તોપયોગાદીનિ કપાયપર્યન્તાનિ જીવલક્ષણાનિ પૃથિવી-

ઉપયોગ (ચેતના) ઔર સુખ આદિ સે યુક્ત હૈ, કયો કિ ઉન મૈ અવ્યક્ત ચેતના હૈ, જો અવ્યક્ત
ચેતનાવાલા હોતા હૈ વહ અવ્યક્ત ચેતનાવાલા ઔર સુખ આદિ વાલા હોતા હૈ, જૈસે સુપ્ત
યા મૂર્ચ્છિત પુરુષ ।

હસ પ્રકાર 'દૃશ્યત્વ' હેતુ સે સિદ્ધ હોતા હૈ કિ-વનસ્પતિ, જીવ કા શરીર હૈ ઔર જીવ
કા શરીર હોને કે કારણ સચિત્ત મી હૈ । હસકે અતિરિક્ત ઔર મી પ્રમાણ હૈ । જૈસે દૃષ્ટ
ચેતનાવાન્ હૈ કયો કિ ઉનકો સારી ત્વચા (છાલ) હટાને પર ઉનકી મૃત્યુ હો જાતી હૈ,
સારી ત્વચા હટાને પર જિસ કો મૃત્યુ હો જાતી હૈ વહ સચેતન હી હોતા હૈ, જૈસે વકરા ।
વનસ્પતિકાય કો સચેતનતા આગે મી-'સે વેમિ-શ્મપિ જાઘમ્મય ઇયપિ જાઘમ્મય'
હસ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા કરતે હુપ સિદ્ધ કી વાચગી ।

અથવા—અવ્યક્ત ઉપયોગ સે હેકર કપાયપર્યન્ત જીવ કે જો લક્ષણ પૃથ્વી

(ચિત્તા) અને સુખ આદિથી યુક્ત છે, કેમકે તેમા અવ્યક્ત ચેતના છે. જે અવ્યક્ત
ચેતનાવાળા હોય છે તે અવ્યક્ત ચેતનાવાળા અને સુખ આદિવાળા હોય છે જેમ સુતેલા
અથવા મૂર્ચ્છિત પુરુષ. આ પ્રકારે 'દૃશ્યત્વ' હેતુથી સિદ્ધ થાય છે કે-વનસ્પતિ જીવનું
શરીર છે અને જીવનું શરીર હોવાના કારણે સચિત્ત પણ છે એની સાથે બીજું પણ
પ્રમાણ છે જેમકે:-દૃષ્ટ ચેતનાવાન્ છે કેમકે તેની તમામ આમદી-છાલ કાદી નાખવાથી
તેનું મૃત્યુ થઈ જાય છે; તમામ છાલ કાદી નાખવાથી જેનું મૃત્યુ થઈ જાય છે તે ચેતન
જ હોય છે જેવી રીતે બકરા વનસ્પતિકાયની ચેતનતા આગળ પણ-'સે વેમિ-શ્મપિ
જાઘમ્મય ઇયપિ જાઘમ્મય' આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતી વખતે સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

અથવા—અવ્યક્ત ઉપયોગથી લઇને કપાય સુધી જીવના જે લક્ષણ પૃથ્વીકાયના

યાનિ, તપ્ત લક્ષણ-પ્રરૂપણા-સૂત્રો-પમોગદ્વારાણિ પ્રદર્શયામોઽસ્મિન્નુદેશે, ગ્રેષાનિ તુ પૃથિવીકાયવદધગન્તવ્યાનિ ।

લક્ષણદ્વારમ્—

નનુ કયમિદં વિજ્ઞાયતે-ધનસ્પતિકાયઃ સચિત્તોઽસ્તીતિ ? ઉચ્યતે-યુક્ત્યાગમા-
ભ્યાં ધનસ્પતિકાયસ્ય સચિત્તત્વં નિર્ણયતે । તથાદિ-

વૃક્ષલતાદયો બીજધરીરાણિ દૃશ્યત્વાત્, ફરચરણાદિસમુદાયવત્ । તથા વૃક્ષા-
દયઃ કદાચિત્ સચિત્તા અપિ, બીજધરીત્વાત્, ફરચરણાદિસમુદાયવદેવ ।

દારાં કા નિરૂપણ કરના જાણિય । તેમને જે છત્રણ, પ્રરૂપણા, પરિમાણ, શક્તિ જોર ઉપયોગ
દાર યહાં જણાવે છે । શેષ દ્વાર પહેલે કહે પૃથ્વીકાય કે સમાન સમજાવે છે જાણિય ।

લક્ષણદ્વાર—

જાણા—ધનસ્પતિકાય સચિત્ત છે, યહ કેસે જાના જા સક્તા છે :

સમાધાન—યુક્તિ જોર આગમ જે ધનસ્પતિકાય કી સચિત્તતા કા નિર્ણય
હોતા છે । જહ હસ પ્રકાર-વૃક્ષ જોર લતા આદિ જીવ કે શરીર છે, ક્યો કિ જે દૃશ્ય છે ।
જો દૃશ્ય હોતે છે જે સર્વ જીવ કે શરીર હોતે છે, જેસે હાથ-પૈર આદિ । તથા-વૃક્ષ
આદિ કમી-કમી સચિત્ત મી હોતે છે, ક્યો કિ જે જીવ કે શરીર છે, જો જીવ કે શરીર
હોતે છે જે સચિત્ત હોતે છે, જેસે હાથ-પૈર આદિ કા સમૂહ । તથા-વૃક્ષ અવ્યક્ત

ઠરવું જોધજો, તેમજી લક્ષણ, પ્રરૂપણા, પરિમાણ, શક્તિ અને ઉપયોગ દ્વાર જાણિ જતાવે છે.
શેષ-જાણીના દ્વાર પ્રથમ પૃથ્વીકાયમાં જે કહ્યાં છે તેના પ્રમાણે સમજાવેલાં જોધજો.

લક્ષણદ્વાર—

શ કા—ધનસ્પતિકાય સચિત્ત છે, જે કેવી રીતે જાણી શકાય છે ?

સમાધાન—યુક્તિ અને આગમથી ધનસ્પતિકાયની સચિત્તતાનો નિર્ણય થઈ
શકે છે તે આ પ્રમાણે છે-વૃક્ષ અને લતા આદિ જીવના શરીર છે, જેમકે તે દૃશ્ય છે. જે
દૃશ્ય હોય છે તે સર્વ જીવના શરીર હોય છે જેવી રીતે કાય-પગ આદિ તથા વૃક્ષ આદિ
કોઈકોઈ વખત સચિત્ત પણ હોય છે, ઠરવુંકે તે જીવના શરીર છે જે જીવના શરીર
હોય છે તે સચિત્ત હોય છે જેમ કાય-પગ આદિનો સમૂહ. તથા વૃક્ષ અવ્યક્ત ઉપયોગ

પલ્લવફલકુસુમાદિરૂપો વનસ્પતિરપિ હેદનાદિના મ્લાયતિ, તસ્માદ્ વનસ્પતિ સચેતન इति सिद्धम् ।

યદા—વનસ્પતિર્જીવ', ચેતનાવત્ત્વાત્, મનુષ્યવત્, યથા મનુષ્યસ્ય શબ્દાદિગ્રહણશક્તિરૂપા ચેતના, તથૈવ વનસ્પતૌ સમુપલભ્યતે । તથાદિ—વકુલાદયો ગીત-મુરાગણ્ઢૂપ-કામિનીચરણતાઢનાદિભિઃ ફલન્તિ, શમીલજ્જાલુમમૃતિપુ ચ સ્વાપાવગોષસકોચાદયો દશ્યન્તે । શાપાનુગ્રહામ્યામાન્તરૌ સકોચવિકાશૌ સમસ્ત વનસ્પતીના ભવતઃ । ઉક્તઞ્ચ—

જાતા હૈ उसी प्रकार पत्ता, फल, फूल, आदि वनस्पति भी छेदन-मेदन आदि से मुरझा जाती है, इससे सिद्ध होता है कि वनस्पति सचेतन है ।

અથવા—વનસ્પતિ જીવ હૈ, ક્યોં કિ ચેતનાવાલી હૈ, જૈસે મનુષ્ય । જૈસે-મનુષ્ય આદિ મેં શબ્દ આદિ કો ગ્રહણ કરને કી શક્તિરૂપ ચેતના હૈ उसी प्रकार वनस्पति में भी शब्द आदि को ग्रहण करने की शक्तिरूप चेतना पाई जाती है । વકુલ આદિ કે વૃક્ષ ગીત, મદિરા કા ફુલ્લા, કામિની કે પૈર કે તાઢન આદિ સે ફલ્તે હૈં । શમી તથા લગ્ગાવતી આદિ મેં સ્વાપ, (મોના) અવગોષ (જાગના) ઔર સકોચ (સિકુઢના) દેખા જાતા હૈ । શાપ ઔર અનુગ્રહ સે સર્વ વનસ્પતિ મેં સંકોચ ઔર વિકાસ હોતા હૈ । કહા ભી હૈ —

આદિથી ઠરમાઈ જાય છે સુકાઈ જાય છે, આ ઠારણથી સિદ્ધ થાય છે કે વનસ્પતિ સચેતન છે

અથવા—વનસ્પતિ જીવ છે, કેમકે—ચેતનાવાળી છે, જેમ મનુષ્ય જેવી રીતે મનુષ્ય આદિમાં શબ્દ આદિને ગ્રહણ કરવાની શક્તિરૂપ ચેતના છે તે પ્રમાણે વનસ્પતિમાં પણ શબ્દ આદિને ગ્રહણ કરવાની શક્તિરૂપ ચેતના જોવામાં આવે છે બકુલ આદિ વૃક્ષ ગીત, મદિરાના ગરૂપ (કોગલા), શીના પગથી થયેલ તાઢન આદિથી કળે છે શમી તથા લગ્ગાવતી (રીસામણી) આદિમાં સુઈ જવું જાગવું અને સંકોચાઈ જવું વગેરે જોવામાં આવે છે. શાપ અને અનુગ્રહથી સર્વ વનસ્પતિમાં સંકોચ અને વિકાસ થાય છે કહ્યું છે કે -

કાયોદેશે પ્રાગમિદિતાનિ, સેવા જીવલક્ષણાનાં વનસ્પતિકાયેઽપિ સદ્ભાવાદ વનસ્પતિઃ સચિત્તોઽસ્તિ, મનુષ્યવદિતિ નિર્ણયતે ।

અર્થ—વનસ્પતિઃ સચેતન, ચાલાચરવ્યાસદર્શનાત્, અનુકૂલ-પ્રતિકૂલાદિના પુષ્ટિકાર્યાદિદર્શનાત્, છેદનમદનાદિના મ્લાનતાદિદર્શનાત્ મનુષ્ય-શરીરવત્ ।

યથા મનુષ્યશરીરમનુકૂલેનાદિના પુષ્યતિ, તત્પ્રતિકૂલેન તદમાત્રેન ચ શુષ્યતિ, એવ વનસ્પતિરપ્યનુકૂલજલવાતાદિમિ પુષ્યતિ; પ્રતિકૂલજલવાતાદિમિ શુષ્યતિ । યથા યા છેદનાદિના મનુષ્યશરીરં હસ્તાદિ મ્લાયતિ, તથા

કાય કે ઉદ્દેશ મેં પહેલે કહે ગયે હૈં કે સર્વ વનસ્પતિકાય મેં મી પાયે જાતે હૈં । હસ કારણ વનસ્પતિ મનુષ્ય આદિ કે સમાન સચિત્ત હૈ ।

તથા—વનસ્પતિ સચેતન હૈ, ક્યાં કિં ઉસ મં ચાલ્યાવસ્થા આદિ દેસી જાતી હૈ, અનુકૂલ આહાર સે પુષ્ટિ ઓર પ્રતિકૂલ આહાર સે કુશલતા આદિ વિસ્તારી દેતી હૈ, ઓર છેદન-મેદન આદિ કરને સે મુરમાના ચગૈરહ દેસા જાતા હૈ, જૈસે મનુષ્ય કા શરીર ।

તાત્પર્ય યહ હૈ કિં જૈસે મનુષ્ય કા શરીર અનુકૂલ આહાર આદિ સે પુષ્ટિ હોતા હૈ ઓર પ્રતિકૂલ આહાર સે યા આહાર કે અમાત્ર સે સૂક્ષ્મ જાતા હૈ, ઉસી પ્રકાર વનસ્પતિ મી અનુકૂલ જલ-વાયુ આદિ સે પુષ્ટિ હોતી હૈ ઓર પ્રતિકૂલ જલ-વાયુ આદિ સે સૂક્ષ્મ જાતી હૈ । અથવા જૈસે છેદન-મેદન કરને સે મનુષ્ય કા શરીર હાથ આદિ મુરમા ઉદ્દેશમા પહેલા કહ્યા છે, તે સર્વ વનસ્પતિકાયમાં પણ જોવામા આવે છે આ કારણથી વનસ્પતિ મનુષ્ય આદિના સમાન સચિત્ત છે

તથા—વનસ્પતિ સચેતન છે, કેમકે તેમા બાહ્યાવસ્થા આદિ અવસ્થાઓ જોવામાં આવે છે અનુકૂલ આહારથી પુષ્ટિ અને પ્રતિકૂલ આહારથી કુશલતા-દુર્બલતા આદિ દેખાય છે, અને છેદન, મેદન આદિ કરવાથી મુરમાઈ જવું-કરમાઈ જવું સૂક્ષ્મ કે બિન્ન થવાપણું વગેરે જોવામાં આવે છે જેવી રીતે મનુષ્યનું શરીર

તાત્પર્ય એ છે કે—જેમ મનુષ્યનું શરીર અનુકૂલ આહાર આદિથી પુષ્ટિ થાય છે, અને પ્રતિકૂલ આહારથી અથવા તેા આહારના અભાવથી સુકાઈ જાય છે તેવી રીતે વનસ્પતિ પણ અનુકૂલ જલ, વાયુ આદિથી પુષ્ટિ થાય છે, અને પ્રતિકૂલ જલ વાયુ આદિથી સુકાઈ જાય છે અથવા જેવી રીતે છેદન-મેદન કરવાથી મનુષ્યશરીરના હાથ-પગ આદિ કરમાઈ જાય છે તે પ્રમાણે પાંદડા, ફલ, ફૂલ, આદિ વનસ્પતિ પણ છેદન-મેદન

દૃક્ષલતાદય' સકોચમાપદ્યન્તે, સ્તુતિવાક્યૈશ્વ પ્રવર્ધન્તે, વિક્સન્તિ ચેતિ વનસ્પતીના સચેતનત્વે નાસ્તિ કેપાશ્ચિદ્ વિવાદ ।

યે તુ સૂક્ષ્મા વનમ્પતિકાયાસ્તે વનુપા નૈવ દૃશ્યન્તે, અતસ્તેષાં સચિત્ત્વં ભગવદ્વચનમાશ્રયગમ્યમિતિ તત્રાપિ શ્રદ્ધા કરણીયૈવ ।

પ્રરૂપણાદ્વારમ્-

વનસ્પતિજીવા દ્વિવિધા -સૂક્ષ્મવાદરમેદાત્ । સૂક્ષ્મા સર્વલોકે કજ્જલકૂપિકાવત્ સમૃતા. । વાદરાસ્તુ લોકૈકદેશે સન્તિ । સૂક્ષ્મા પર્યાપ્તાપર્યાપ્તમેદાદ્દ્વિવિધા' ।

વાદરા દ્વિવિધા -પ્રત્યેકશરીર-સાધારણશરીરમેદાત્ । એકમેક જીવ

સકોચ કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં ઓર પ્રદાંસા કરન સે વદતે, હૈં ઓર ફૂલ્લતે હૈં અત વનસ્પતિ કી સચિત્તા મેં અશ્વ કિસી કો મી વિવાદ નહીં હૈં ।

સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય કે જીવ ઝાંસ સે નહીં દિસાઈ દેતે । ભગવાન્ કે વચનાં સે હો જાને જા સકતે હૈં । ડન પર શ્રદ્ધા રક્ષની ચાહિયે ।

પ્રરૂપણાદ્વાર-

વનસ્પતિકાય કે જીવ દો પ્રકાર કે હૈં-સૂક્ષ્મ ઓર વાદર । સૂક્ષ્મ જીવ સમસ્ત લોકાકાશ મેં કાજલ કી કુપી કી તરહ મેરે હુપ હૈં । વાદર જીવ લોક કે એક-એક માગ મેં હોતે હૈં । સૂક્ષ્મ જીવોં કે મી દો મેદ હૈં-પર્યાપ્ત ઓર અપર્યાપ્ત ।

વાદર જીવ પ્રત્યેકશરીર ઓર સાધારણશરીર કે મેદ સે દો પ્રકાર કે હૈં ।

સંકેચને પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રથમ ઠરવાથી કૂલે છે અને ખિલે છે એ કારણથી વનસ્પતિની સચિત્તામા હવે કોઈને પણ વિવાદ નથી.

સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના એવ નેત્રથી બોઈ શકાતા નથી. તે ભગવાનના વચનોથી જ બાણી શકાય છે તેના પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ.

પ્રરૂપણાદ્વાર-

વનસ્પતિકાયના એવ બે પ્રકારના છે (૧) સૂક્ષ્મ અને બાહર. સૂક્ષ્મ એવ સમસ્ત લોકાકાશમા કાજલની કુપીની પ્રમાણે ભરેલા છે બાહર એવ લોકના એક-એક ભાગમા હોય છે

સૂક્ષ્મ એવાના પણ બે લેહ છે (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત બાહર એવ પ્રત્યેકશરીર અને સાધારણશરીરના લેહથી બે પ્રકારના છે એક-એક એવ સમગ્રબી

“સ્ત્રીणां સ્પર્શાત્ મિયદ્ગુર્વિકસતિ ષકુલ’ શ્રીયુગળપરેકાત્,
પાદાઘાતાદશોકસ્તિલકકુરવકૌ વીસણાલિદ્વનામ્યામ્ ।
મન્દારો નર્મલાક્યાઘદુમ્દહસનાઘમ્પકો યક્ષપ્રવાતાત્,
વહ્ની ગીતાભમેરુર્વિકસતિ ચ પુરો નર્તનાત્ કર્ણિકારઃ ” ॥ ૧ ॥ ૩૮ ॥

આગમોપિ—

“ઘનસ્પર્શ ચિત્તમતમકલાયા અણેગજીવા પુઢીસત્તા, અન્નસ્ય સ્તસ્યપરિણનં ”
હતિ । (દશવૈ૦)

પ્રદર્શિતં ચાધુનિકવૈજ્ઞાનિકૈ મત્યસત્તયા સ્વકૃતપ્રયોગવિશેષેણ ઘનસ્પર્શીનાં
સચિત્તત્વમ્, યથા—ક્રોધાદિમુખાટયર્તા તેષા ગાલીપ્રદાનાદિમર્ત્સનવાન્મયો

“પ્રિયંગુ કા પેદ જિયોં કે સ્પર્શ સે વિકસિત હોતા હૈ, ષકુલ મદિરા કે ફુલ્લે સે
સિલિ ઠઠતા હૈ । અશોક વૃક્ષ સ્ત્રી કે પૈર કા આઘાત લગને સે સિલિ આતા હૈ । સિલક વૃક્ષ
જિયોં કે દેસને સે, તથા કુરવક અનેક આલિંગન સે સિલિ ઠઠતા હૈ । મન્દાર વૃક્ષ વિનોદમય
વાન્ય મુનકર, ચમ્પક મુદુહૈંસી સે, વહ્ની વક્ત્ર (મુલ) વાયુ સે ઔર નમેરુ ગીત સે વિકસિત
હોતા હૈ । કનેર કા પેંદ સામને નાચને સે સિલિ આતા હૈ ” ॥૧॥

ઘનસ્પર્શ કી સચેતનતા આગમ પ્રમાણ સે બી સિદ્ધ હોતી હૈ । દશ વૈકલ્પિક
સૂત્ર મેં કહા હૈ—મુક્ષપરિણત કો છોટકર શેષ સર્વ ઘનસ્પર્શ સચિત્ત કહો ગઈ હૈ, વહ
અનેક જીવધાતી હૈ ઔર ઊન જીવોં કી સધા પૃથક્ પૃથક્ હૈ ” ।

આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોને અપને પ્રયોગો દ્વારા પ્રત્યક્ષ દિલ્લખા દિયા હૈ કિ-ઘનસ્પર્શ
સચિત્ત હૈ । ક્રોધ આદિ કરને સે—ગાલી દેને યા મર્સના કરને સે વૃક્ષ, છતા આલિ

“પ્રિયશુનો છોડ સ્ત્રીઓના સ્પર્શથી વિકસિત થાય છે, બકુલ મદિરાના ફાળણ
કરવાથી ખિલી ઊઠે છે અશોક વૃક્ષ સ્ત્રીના પગનો આઘાત લાગવાથી ખિલી ઊઠે છે.
તિલક વૃક્ષ સ્ત્રીઓને ભેવાથી તથા કુરવક સ્ત્રીઓના આલિંગનથી ખિલી ઊઠે છે મન્દાર
વૃક્ષ વિનોદમય વાક્ય સાંભળીને, ચમ્પક મુદુહાસીથી, વસ્તી વક્ત્ર (મુખ) વાયુથી
અને નમેરુ ગીતથી વિકસિત થાય છે કનેરનો છોડ તેના સામે નાચવાથી ખિલી છે ” ॥૧॥

ઘનસ્પર્શિની સચેતનતા આગમપ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે દશવૈકલ્પિક
સૂત્રમાં કહ્યું છે—“શસ્ત્રથી પરિણત-(છેદાયેલી)ને છોડીને બાકીની સર્વ ઘનસ્પર્શ
સચિત્ત કહેલી છે, તે અનેક જીવધાતી છે, અને તે જીવોની સત્તા પૃથક્-પૃથક્ છે ”

આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ પોતાના પ્રયોગો દ્વારા પ્રત્યક્ષ-અર્થથી આપ્યું છે કે ઘનસ્પર્શ
સચિત્ત છે ક્રોધ આદિ કરવાથી, ગાળ દેવાથી અથવા તિરસ્કાર કરવાથી વૃક્ષ, છતા આલિ

અસ્થિક-તિન્દુક-કપિત્થા-મ્બાઢક-માતુલિંગ-વિલ્વા-મલમ-પનમ-દાહિમાદય ।

एकास्थिकानां बहुबीजकानां च वृक्षाणां मूलैकजीवमाश्रित्य मूलकन्दस्कन्ध तद्वृक्षाखाप्रवालेषु प्रत्येकमसंख्येया जीवाः सन्ति । एको मूलजीवस्तु मूलादिफल पर्यन्तं सर्वावयवं व्याप्य वृक्षेषु तिष्ठति ।

નન્વેકાસ્થિકાનાં બહુબીજકાનાં ચ વૃક્ષાણાં મૂલકન્દસ્કન્ધત્વક્રશાખાદયઃ પ્રત્યેકમસંખ્યેયજીવા સન્તિ, ઇતિ યદુક્ત તત્ કથમુપપદ્યતે, મૂલાદિફલપર્યન્તા વૃક્ષા સર્વેઽપ્યેકશરીરાકારા એવોપલમ્બ્યન્તે, યથા-દેવદત્તસ્ય શરીરમાવશ્વમેકરૂપમુપલમ્બ્યતે તદ્વત્, તસ્માદેકશરીરાત્મકા એવ વૃક્ષાઃ, કથમમી પ્રત્યેકશરીરા અસંખ્યેયજીવા ઇતિ ? ઉચ્યતે—

(તેદૃ) કપિથ (કવિઠ), અમ્બાઢક, માતુલિંગ, વિલ્વ, આમલ, પનસ ઓર દાહિમ આદિ ।

एकास्थिक और बहुबीजक वृक्षों में मूलके एक जीव के सहारे मूल, कव, स्कंध, छाल, शाखा, और प्रवाल में अलग-अलग असंख्यात जीव हैं । एक मूल जीव, मूल से लेकर फल पर्यन्त वृक्ष समी एक शरीराकार ही उपलब्ध होते हैं, जैसे कि देवदत्त का शरीर अखंड एकरूप ही देखा जाता है । अतः वृक्ष एक-एक शरीररूप ही हैं । उन में असंख्यात प्रत्येक किस प्रकार हो सकते हैं ?

શુકા—एक बीजवाले और बहुत बीज वाले वृक्षों के मूल, कन्द, स्कन्ध, त्वचा, शाखा आदि प्रत्येक असंख्यात जीव वाले हैं, यह कथन सही कैसे हो सकता है ? मूल से लेकर फलपर्यन्त वृक्ष समी एक शरीराकार ही उपलब्ध होते हैं, जैसे कि देवदत्त का शरीर अखंड एकरूप ही देखा जाता है । अतः वृक्ष एक-एक शरीररूप ही हैं । उन में असंख्यात प्रत्येक किस प्रकार हो सकते हैं ?

અસ્થિક, તિન્દુક, કપિત્થ, અમ્બાઢક, માતુલિંગ (બિએર), બિલ્વ, (બીલી), આમલ, પનસ અને દાહમ આદિ

એકાસ્થિક અને બહુબીજક વૃક્ષોમાં મૂળના એક જીવના આધારે મૂલ, કવ, સ્કન્ધ, છાલ, શાખા અને પ્રવાલમાં અલગ-અલગ અસંખ્યાત જીવ છે એક મૂલ જીવ, મૂલથી લઇને ફલ સુધી વૃક્ષના સર્વ અવયવોમાં વ્યાપ્ત થઇને રહે છે

શુકા—એકબીજવાળા અને બહુબીજવાળા વૃક્ષોના મૂળ, કવ, સ્કન્ધ, ત્વચા-છાલ, શાખા આદિ પ્રત્યેક અસંખ્યાત જીવવાળા છે આ કથન સાચુ છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? અથવા એ કથન સાચુ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

મૂલથી લઇને ફલ સુધી વૃક્ષ સર્વ એક શરીરાકારજ ઉપલબ્ધ થાય છે જેમકે દેવદત્તનું શરીર અખડ એકરૂપજ જોવામાં આવે છે એ માટે વૃક્ષ એક એક શરીર રૂપજ છે તેમા અસંખ્યાત પ્રત્યેકશરીર કેવી રીતે હોઈ શકે છે ?

પ્રતિ ગત પ્રત્યેકમ્, પ્રત્યેક શરીર યેષાં તે પ્રત્યેકશરીરા । પ્રત્યેકનામકર્મોદયવશા
 દેકૈકસ્ય જીવસ્ય શરીરમૌદારિક વૈક્રિયં વા પૃથક્ પૃથક્ મરતિ । ઇવમ્મૂતા જીવા
 પ્રત્યેકશરીરા ઉચ્યન્તે । નારકદેવમનુષ્યાઃ, દ્વીન્દ્રિયાદયઃ, પૃથિવ્યાદયઃ, વૃક્ષગુચ્છાદિ
 વનસ્પતયશ્ચ પ્રત્યેકશરીરિણ સન્તિ । इमे प्रत्येका प्रत्येकजीवा अपि कथ्यन्ते ।

પ્રત્યેકશરીરા દ્વાદશવિધા—વૃક્ષ-ગુચ્છ-ગુલ્મ-લતા-વહ્ની-પર્વગ-તળ-વલય-
 હરિતૌ-પષિ-જલરુહ-કુદ્ધનમેદાત્ ।

તત્ર વૃક્ષા દ્વિવિધા—एकास्थिका: (एकबीजका) बहुबीजकाश्च । तत्रैकास्थिका
 अनेकविधा—निम्बाम्रजम्बूकौशम्बादय । बहुबीजका अप्यनेकविधाः—

एक-एक बीजसंघी शरीर प्रत्येकशरीर कहलाता है । प्रत्येकनामकर्म के उदय से एक-एक
 जीव के शरीर औदारिक और वैक्रिय अलग-अलग होता है । ऐसे अलग-अलग शरीर
 वाले जीव प्रत्येकशरीर कहलाते हैं—नारक, देव, मनुष्य द्वीन्द्रिय आदि, पृथ्वीकाय आदि
 तथा वृक्ष, गुच्छ आदि वनस्पतिजीव प्रत्येक शरीर हैं । इन्हें प्रत्येक और प्रत्येकजीव
 भी कहते हैं ।

प्रत्येकशरीरी वनस्पतिकाय बारह प्रकार के हैं—वृक्ष, गुच्छ, गुल्म, लता, वह्नी, पर्वग,
 तળ, वलय, हरित, औषध, जलरुહ और कुद્धन ।

इनमें વૃક્ષ દો પ્રકાર के हैं—एकास्थिक अर्थात् एक बीज वाले और बहु
 बीजक अर्थात् बहुत बीजों वाले । एक बीज वाले नीम, आम, कामन और कौशम्ब
 आदि अनेक प्रकार के हैं । बहुबीजक भी अनेक प्रकार के हैं । जैसे अस्थिक, सिन्दुक,

શરીર પ્રત્યેક શરીર કહેવાય છે પ્રત્યેકનામકર્મના ઉદયથી એક-એક જીવના શરીર
 ઔદારિક અને વૈક્રિય અલગ-અલગ હોય છે એવા અલગ-અલગ શરીરવાળા જીવ
 પ્રત્યેકશરીર કહેવાય છે નારક, દેવ, મનુષ્ય, દ્વીન્દ્રિય આદિ પૃથ્વીકાય આદિ તથા
 વૃક્ષ, ગુચ્છ આદિ વનસ્પતિજીવ પ્રત્યેકશરીર છે તેને પ્રત્યેક અને પ્રત્યેકજીવ પણ કહે છે

પ્રત્યેકશરીરી વનસ્પતિકાય બાર પ્રકારના છે—વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વહ્ની,
 પર્વગ, તળ, વલય, હરિત, ઔષધ, જલરુહ અને કુદ્ધન

એમાં વૃક્ષ બે પ્રકારના છે—એકાસ્થિક અર્થાત્ એક બીજવાળા, અને બહુસ્થિક
 અર્થાત્ ઘણાં બીજવાળા એક બીજવાળા—લી બટો, અમી, બાધુ અને કૌશમ્બ, આદિ
 અનેક પ્રકારના છે બહુબીજક એટલે ઘણા બીજવાળા પણ અનેક પ્રકારના છે જેમકે—

અસ્થિક-તિન્દુક-કપિત્થા-મ્બાઢક-માતુલિંગ-ચિલ્વા-મલય-પનમ-દાહિમાદય. ।

एकास्थिकानां बहुबीजकानां च वृक्षाणां मूलैकजीवमाश्रित्य मूलकन्दस्कन्ध त्वक्शाखाप्रवालेषु प्रत्येकमसंख्येया जीवा सन्ति । एको मूलजीवस्तु मूलादिफल पर्यन्तं सवावयव व्याप्य वृक्षेषु तिष्ठति ।

નન્વેકાસ્થિકાનાં બહુબીજકાનાં ચ વૃક્ષાણાં મૂલકન્દસ્કન્ધત્વક્ષાખાદય' પ્રત્યેકમસંખ્યેયજીવા સન્તિ, ઇતિ યદુક્ત તત્ કયમુપપદ્યતે, મૂલાદિફલપર્યન્તા વૃક્ષા. સર્વેડપ્યેકશરીરાકારા એવોપલભ્યન્તે, યથા-દેવદત્તસ્ય શરીરમત્વષ્ઠમેકરૂપમુપલભ્યતે તદ્વત્, તસ્માદેકશરીરાત્મકા એવ વૃક્ષા', કથમમી પ્રત્યેકશરીરા અસંખ્યેયજીવા ઇતિ ? ઉચ્યતે—

(તેંદુ) કપિત્થ (કપિઠ), અમ્બાઢક, માતુલિંગ, ચિલ્વ, આમલા, પનસ ઓર દાહિમ આદિ ।

एकास्थिक और बहुबीजक वृक्षों में मूलके एक जीव के सहारे मूल, कन्द, स्कंध, छाल, शाखा, और प्रवाल में अलग-अलग असंख्यात जीव हैं । एक मूल जीव, मूल से लेकर फल तक वृक्ष के सभी अवयवों में व्याप्त होकर रहता है ।

શુકા—एक बीजवाले और बहुत बीज वाले वृक्षों के मूल, कन्द, स्कन्ध, त्वचा, शाखा आदि प्रत्येक असंख्यात जीव वाले हैं, यह कथन सही कैसे हो सकता है ? मूल से लेकर फलपर्यन्त वृक्ष सभी एक शरीराकार ही उपलब्ध होते हैं, जैसे कि देवदत्त का शरीर अखंड एकरूप ही देखा जाता है । अतः वृक्ष एक-एक शरीररूप ही हैं । उन में असंख्यात प्रत्येक किस प्रकार हो सकते हैं ?

અસ્થિક, તિન્દુક, કપિત્થ, અમ્બાઢક, માતુલિંગ (બિજોર), ચિલ્વ, (બીલી), આમલા, પનસ અને દાહિમ આદિ

એકાસ્થિક અને બહુબીજક વૃક્ષોમાં મૂળના એક જીવના આધારે મૂલ, કંદ, સ્કંધ છાલ, શાખા અને પ્રવાલમાં અલગ-અલગ અસંખ્યાત જીવ છે એક મૂલ જીવ, મૂલથી લઈને ફલ સુધી વૃક્ષના સર્વ અવયવોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે

શુકા—એકબીજવાળા અને બહુબીજવાળા વૃક્ષોના મૂળ, કંદ, સ્કન્ધ, ત્વચા-છાલ, શાખા આદિ પ્રત્યેક અસંખ્યાત જીવવાળા છે આ કથન સાચું છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? અથવા એ કથન સાચું કેવી રીતે હોઈ શકે ?

મૂલથી લઈને ફલ સુધી વૃક્ષ સર્વ એક શરીરાકારજ ઉપલબ્ધ થાય છે જેમકે દેવદત્તનું શરીર અખંડ એકરૂપજ એવામાં આવે છે એ માટે વૃક્ષ એક એક શરીર રૂપજ છે તેમજ અસંખ્યાત પ્રત્યેકશરીર કેવી રીતે હોઈ શકે છે ?

પ્રતિ ગત પ્રત્યેકમ્, પ્રત્યેકં શરીરં યેષાં તે પ્રત્યેકશરીરા । પ્રત્યેકનામકર્મોદયવશા
 દેકૈકસ્ય જીવસ્ય શરીરમૌદારિકં વૈક્રિય ધા પૃથક્ પૃથક્ ભવતિ । એવમ્ભૂતા જીવા.
 પ્રત્યેકશરીરા ઉચ્યન્તે । નારકદેવમનુષ્યા, દ્વીન્દ્રિયાદય, પૃથિવ્યાદય, વૃક્ષગુચ્છાદિ
 વનસ્પતયશ્ચ પ્રત્યેકશરીરિણં સન્તિ । इमे प्रत्येका प्रत्येकजीवा अपि कथ्यन्ते ।

પ્રત્યેકશરીરા દ્વાદશવિધા-વૃક્ષ-ગુચ્છ-ગુલ્મ-લતા-વહ્ની-પર્વગ-તુળ-વલય-
 હરિતૌ-પષિ-જલરુદ્ધ-કુદ્ધળમેદાત્ ।

તત્ર વૃક્ષા દ્વિવિધાઃ-एकास्थिका (एकबीजका) बहुबीजकाश्च । तत्रैकास्थिका
 अनेकविधाः-निम्बाम्रजम्बूफौलसम्वादय । बहुबीजका अप्यनेकविधा -

एक-एक बीजसवधी शरीरं प्रत्येकशरीरं कहलाता है । प्रत्येकनामकर्म के उदय से एक-एक
 बीज के शरीर औदारिक और वैक्रिय अलग-अलग होता है । ऐसे अलग-अलग शरीर
 वाले जीव प्रत्येकशरीर कहलाते हैं-नारक, देव, मनुष्य द्वीन्द्रिय आदि, पृथ्वीकाय आदि
 तथा वृक्ष, गुच्छ आदि वनस्पतिबीज प्रत्येक शरीरी हैं । इन्हें प्रत्येक और प्रत्येकबीज
 भी कहते हैं ।

प्रत्येकशरीरी वनस्पतिकाय बारह प्रकार के हैं-वृक्ष, गुच्छ गुल्म, लता, वह्नी, पर्वग,
 तुल, वलय, हरित, औषध, जलरुद्ध और कुद्वल ।

इनमें वृक्ष दो प्रकार के हैं-एकास्थिक अर्थात् एक बीज वाले और बहु
 बीजक अर्थात् बहुत बीजों वाले । एक बीज वाले नीम, आम, बामन और कौशम्भ
 आदि अनेक प्रकार के हैं । बहुबीजक भी अनेक प्रकार के हैं । जैसे अस्थिक, तिन्दुल,

शरीर प्रत्येક શરીર કહેવાય છે પ્રત્યેકનામકર્મના ઉદયથી એક-એક જીવના શરીર
 ઔદારિક અને વૈક્રિય અલગ-અલગ હોય છે એવા અલગ-અલગ શરીરવાળા જીવ
 પ્રત્યેકશરીર કહેવાય છે નારક, દેવ, મનુષ્ય, દ્વીન્દ્રિય આદિ પૃથ્વીકાય આદિ તથા
 વૃક્ષ, ગુચ્છ આદિ વનસ્પતિજીવ પ્રત્યેકશરીર છે તેને પ્રત્યેક અને પ્રત્યેકજીવ પણ કહે છે

પ્રત્યેકશરીરી વનસ્પતિકાય બાર પ્રકારના છે-વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વહ્ની,
 પર્વગ, તુલ, વલય, હરિત, ઔષધ, જલરુદ્ધ અને કુદ્ધલ

એમાં વૃક્ષ બે પ્રકારના છે-એકાસ્થિક અર્થાત્ એક બીજવાળા, અને બહુબીજક
 અર્થાત્ ઘણાજ બીજવાળાં એક બીજવાળા-લીબટો, આંબો, બાબુ અને કૌશમ્બ, આદિ
 અનેક પ્રકારના છે બહુબીજક એટલે ઘણા બીજવાળા પણ અનેક પ્રકારના છે જેમકે -

અસ્થિક-તિ દુક-કપિત્યા-અમ્બાઠક-માતુલિંગ-વિન્વા-મલ્લ-પનસ-દાહિમાદય. ।
 એકાસ્થિકાનાં વહુવીજકાનાં ચ વૃક્ષાણાં મૂલૈકજીવમાશ્રિત્ય મૂલકન્દસ્કન્ધ
 તત્ક્રાશ્વાપ્રવાલેષુ પ્રત્યેકમસમ્પ્રેયજીવા સન્તિ । એકો મૂલજીવન્તુ મૂલાદિફલ
 પર્યન્તં સવાવયવ વ્યાપ્ય વૃક્ષેષુ તિષ્ઠતિ ।

નન્વેકાસ્થિકાનાં વહુવીજકાનાં ચ વૃક્ષાણાં મૂલકન્દસ્કન્ધત્વક્રાશ્વાદય
 પ્રત્યેકમસમ્પ્રેયજીવા સન્તિ, इति यदुक्तं तत् कथमुपपद्यते, મૂલાદિફલપર્યન્તાં વૃક્ષાં
 સર્વેઽપ્યેકશરીરાકારા એવોપલમ્બ્યન્તે, યથા-દેવદત્તમ્ય શરીરમત્વપ્દમેકરૂપમ્પલમ્બ્યતે
 વદ્વત્, તસ્માદેકશરીરાત્મકા એવ વૃક્ષા, કથમમી પ્રત્યેકશરીરા અસમ્પ્રેયજીવા
 ઇતિ ? ઉચ્યતે—

(તેંદુ) કપિથ (કવિઠ), અમ્બાઠક, માતુલિંગ, વિન્વ, આમલા, પનસ ઓર દાહિમ આદિ ।
 એકાસ્થિક ઓર વહુવીજક વૃક્ષો મેં મૂલકે એક જીવ કે સહારે મૂલ, કદ, સ્કન્ધ, છાલ,
 ગાંડા, ઓર પ્રવાલ મેં અલગ-અલગ અસંખ્યાત જીવ હેં । એક મૂલ જીવ, મૂલ સે લેકર ફલ
 તક વૃક્ષ કે સમી અવયવો મેં વ્યાપ્ત હોકર રહતા હૈ ।

શકા—એક વીજવાળે ઓર વહુત વીજ વાળે વૃક્ષો કે મૂલ, કદ, સ્કન્ધ, ત્વચા,
 ગાંડા આદિ પ્રત્યેક અસંખ્યાત જીવ વાળે હેં, યહ કથન સહી કેસે હો સકતા હૈ ? મૂલ સે
 લેકર ફલપર્યન્ત વૃક્ષ સમી એક શરીરાકાર હી ઉપલબ્ધ હોતે હેં, જેસે કિ દેવદત્ત કા શરીર
 અર્ધવદ્ એકરૂપ હી દેસા જાતા હૈ । અતઃ વૃક્ષ એક-એક શરીરરૂપ હી હેં । ડન મેં અસંખ્યાત
 પ્રત્યેક કિસ પ્રકાર હો સકતે હેં ?

અસ્થિક, તિન્ડુક, કપિત્થ, અમ્બાઠક, માતુલિંગ (બિભેર), બિન્વ, (બીલી), આમલા,
 પનસ અને દાહમ આદિ

એકાસ્થિક અને બહુવીજક વૃક્ષોમાં મૂળના એકે જીવના આધારે મૂલ, કદ, સ્કન્ધ
 છાલ, ગાંડા અને પ્રવાલમાં અલગ-અલગ અસંખ્યાત જીવ છે એક મૂલ જીવ,
 મૂલથી લઈને ફલ સુધી વૃક્ષના સર્વ અવયવોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે

શકા—એકબીજવાળા અને બહુબીજવાળા વૃક્ષોના મૂળ, કદ, સ્કન્ધ, ત્વચા-
 છાલ, ગાંડા આદિ પ્રત્યેક અસંખ્યાત જીવવાળા છે આ કથન સાચુ છે એમ કેવી
 રીતે કહી શકાય ? અથવા એ કથન સાચુ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

મૂલથી લઈને ફલ સુધી વૃક્ષ સર્વ એક શરીરાકારજ ઉપલબ્ધ થાય છે એમકે
 દેવદત્તનું શરીર અખડ એકરૂપજ ભેવામાં આવે છે એ માટે વૃક્ષ એક એક શરીર
 રૂપજ છે તેમ અસંખ્યાત પ્રત્યેકશરીર કેવી રીતે હોઈ શકે છે ?

મૂલસ્કન્ધાદિપુ તેપામસલ્યેયાનામપિ જીવાનાં પ્રત્યેકનામકર્મોદયાત્ પૃથક્
પૃથગેવ એકેકશરીરસદ્ભાવેન પ્રત્યેકશરીરત્વ સિદ્ધ્યતિ ।

યદપિ વૃક્ષાણાં મૂલાદિપુ પ્રત્યેકમસંલ્યેયા અપિ જીવા પરસ્પરં
વિભિન્નશરીરાઃ, તથાપિ મવલરાગદ્વેષોપચિત્તતથારૂપપ્રત્યેકનામકર્મમાદૃશમ્પાદેવ
પરસ્પરં સમાશ્લિષ્ટા સમિધિતા ભવન્તિ । યથા શ્લેષણદ્રવ્યેણ મિશ્રીકૃત્ય નિર્મિ
તાયાં સ્વસ્વસત્તુટિકાયા પ્રત્યેકમાગે સ્વસ્વસત્તુટયા સ્વસ્વસત્તુટયા જાનિ તિષ્ઠન્તિ ।
યથા વા-ગુઢમિશ્રિતૈસ્તિલૈઃ કૃતાયાં તિલપર્પટિકાયા તિલા સ્વસ્વરૂપેણ વર્તંતે,
તથૈવ પ્રત્યેકશરીરા અસલ્યેયજીવા મૂલકન્ધાદિપુ પ્રત્યેકં તિષ્ઠન્તિ । સાધારણ-

સમાધાન—મૂલ ઓર સ્કન્ધ આદિ મેં ડન અસંખ્યાત જીવો કે, પ્રત્યેક-
નામકર્મ કે ઉદય સે અલગ-અલગ એક-એક શરીર હૈ, અતઃ વે સબ પ્રત્યેકશરીરી
સિદ્ધ હોતે હૈ ।

યદપિ વૃક્ષો કે મૂલ આદિ મેં અસંખ્યાત જીવ હૈ ઓર ડન સબ કે શરીર
મિશ્ર-મિશ્ર હૈ, પરિ મી તીવ્ર રાગ-દ્વેષ કે કારણ ઉપાર્બિત પ્રત્યેકનામકર્મ કે પ્રમાણ સે
હી વે સબ આપસ મેં મિલે હુણ-સે રહતે હૈ । ઐસે કિસી ચિપકની બીજ મેં મિલાકર બનાઈ
હુઈ સ્વસ્વસત્તુટી કે ગોલી કે પ્રત્યેક માગ મેં સ્વસ્વસત્તુટી કે બીજ અપના અલગ-અલગ અસ્તિત્વ
બનાયે રક્ષતે હૈ, અથવા ઐસે ગુઢ મિલે તિલો કી બનાઈ હુઈ તિલપર્પટી મેં તિલો કે
વાને અપને અપને સ્વરૂપ મેં વિષમાન રહતે હૈ, ડસો પ્રકાર પ્રત્યેકશરીરી અસંખ્યાત જીવ
મૂલ, કન્ધ આદિ મેં રહતે હૈ । સાધારણવનસ્પતિ સે ઇન મેં યહ મેદ હૈ કિ-પ્રત્યેકશરીરી

સમાધાન—મૂલ અને સ્કન્ધ આદિમાં તે અસંખ્યાત જીવોના પ્રત્યેકનામકર્મના
ઉદયથી અલગ-અલગ એક-એક શરીર છે, તે પશુ તીવ્ર રાગ-દ્વેષના કારણે
ઉપાર્બિત-પ્રાપ્ત કરેલા પ્રત્યેકનામકર્મના પ્રભાવથીજ તે સર્વ આપસમાં-પરસ્પરમાં મળેલા
રહે છે, જેમ કેઈ ચિપકની (ચીઠણી-ચાટી બાય તેવી) ચીજમાં મેળવીને બનાવેલી
અસખસની ગોળીના પ્રત્યેક ભાગમાં અસખસના બીજ પોતાનું અલગ અલગ અસ્તિત્વ બનાવી
રાખે છે અથવા જેમ ગોળ મેળવેલી વડની તલપાપટી-તલસાંકળીમાં વડના ઢાંચા
પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન રહે છે, તે પ્રમાણે પ્રત્યેકશરીરી અસંખ્યાત જીવ
મૂલ, કન્ધ આદિમાં રહે છે સાધારણ વનસ્પતિથી તેનામાં એ સેદ છે કે-પ્રત્યેકશરીરી

વનસ્પતિમ્યસ્ત્વેતાવાન્ વિશેષ - પ્રત્યેકશરીરા' પરસ્પર સમિશ્રિતા અપિ મિત્રા એવ તિષ્ઠન્તિ, સાધારણશરીરાસ્ત્વન્યોન્યાનુવિદ્વા ઇતિ ।

પત્રેષુ પ્રત્યેક મૂલજીવાદ્મિત્ર એકૈકો જીવ । ઉક્ત હિ પ્રજ્ઞાપનાયામેકા-
સ્ત્યિકવદ્બુવીજવૃક્ષપ્રરૂપણાવસરે-“ પત્તા પત્તેયજીવિયા ” ઇતિ ।

તથા-તાલસરલનાલિકેરવૃક્ષાણાં સ્કન્ધઐકજીવઃ । તદુક્તમ્-

“ જાણાવિહસઠાણા, રુસ્ત્રાણ એગજીવિયા પત્તા ।

સ્વધોવિ એગજીવો, તાલ-સરલ-નાલિકેરીણ ” ॥

છાયા-નાનાગ્રિધ સસ્થાનાનિ, વૃક્ષણામ્ એકજીવિકાનિ પત્રાણિ ।

સ્કન્ધોઽપિ એકજીવઃ, તાલસરલ નારિકેલાનામ્ ॥ (પ્રજ્ઞા૦)

જીવ આપસ મેં મિલે હુપ મી મિત્ર-મિત્ર રહતે હૈં કિન્તુ સાધારણશરીરવાલે જીવ આપસ મેં
અનુવિદ્વા-એક રૂપ હોકર રહતે હૈં । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-પ્રત્યેકશરીરી જીવોં કા શરીર અલગ-
અલગ હોતા હૈ કિન્તુ इन સાધારણશરીરી જીવોં કા શરીર એક હી હોતા હૈ ।

પત્રોં મેં મૂલ જીવ સે મિત્ર એક-એક જીવ અલગ-અલગ હોતે હૈં । પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર મેં
એકબીજ ઓર બહુબીજ વૃક્ષોં કી પ્રરૂપણા કરતે હુપ કહા હૈ- ‘પત્તા પત્તેયજીવિયા’ અર્થાત્
પત્તે પ્રત્યેક જીવ વાલ હૈં ।

તથા તાલ, સરલ, નાલિકેર આદિ વૃક્ષોં કા સ્કન્ધ એક જીવ હૈ । કહા હૈ-

“ નાના પ્રકાર કે આકાર વાલે વૃક્ષોં કે પત્તે પ્રત્યેકજીવ હૈં ઓર તાલ, સરલ
તથા નારિયલ કે સ્કન્ધ એકજીવ હૈં ” ।

એવ પરસ્પર મળેલા છતાં પણ ભિન્ન-ભિન્ન રહે છે, પરન્તુ સાધારણ શરીરવાળા
એવ પરસ્પરમાં અનુવિદ્વા-એકરૂપ થઈને રહે છે તાત્પર્ય એ છે કે-પ્રત્યેકશરીરી
એવોનાં શરીર અલગ-અલગ હોય છે કિન્તુ આ સાધારણશરીરી એવોનું શરીર
એકજીવ હોય છે

પત્તાં-પાદડામાં, મૂલ એવથી ભિન્ન એક-એક એવ અલગ-અલગ હોય છે
પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં એકબીજ અને બહુબીજ વૃક્ષોની પ્રરૂપણા કરતાં થકા કહ્યું છે કે-
‘પત્તા પત્તેયજીવિયા’ અર્થાત્ પત્તા પ્રત્યેક એવવાળા છે

તથા તાલ, સરલ, નાલિકેર આદિ વૃક્ષોના સ્કન્ધ એક એવ છે કહ્યું છે કે-

“ નાના પ્રકારના આકારવાળા વૃક્ષોના પત્તા-પાદડા પ્રત્યેકએવ છે અને તાલ,
સરલ તથા નારિયેલના સ્કન્ધ એકએવ છે ”

મૂલસ્કન્ધાદિપુ તેપામસરુએપાનામપિ જીવાનાં પ્રત્યેકનામકર્મોદયાત્ પુષ્ક
પૃથગેવ એકેકશરીરસદ્ભાવેન પ્રત્યેકશરીરસ્વ સિધ્ધતિ ।

યદપિ દૃશાણાં મૂલાદિપુ પ્રત્યેકમસરુએયા અપિ જીવાઃ પરસ્પરં
વિમિશ્રશરીરાઃ, તથાપિ મવલરાગદ્વેષોપચિત્તતથારૂપપ્રત્યેકનામકર્મમાહારમ્યાદેવ
પરસ્પરં સમાશ્લિષ્ટા સમિશ્રિતા ભવન્તિ । યથા શ્લેષણદ્રવ્યેણ ધિશ્રીકૃત્ય નિર્મિ
તાયાં સ્વસસ્વસગુટિકાયાં પ્રત્યેકમાગે સ્વસ્વસત્તયા સ્વસસ્વસવીજાનિ તિષ્ઠન્તિ ।
યથા વા-ગુહમિમિવૈસ્તિલૈ કૃતાયાં તિલપર્પટિકાયાં તિલાઃ સ્વસ્વરૂપેણ વર્તન્તે,
તથૈવ પ્રત્યેકશરીરા અસરુએયજીવાઃ મૂલકન્ધાદિપુ પ્રત્યેકં તિષ્ઠન્તિ । સાધારણ

સમાધાન—મૂલ ઔર સ્કન્ધ આદિ મેં उन असक्यात जीवों के, प्रत्येक-
नामकर्म के उदय से अलग-अलग एक-एक शरीर हैं, अत वे सब प्रत्येकशरीरी
सिद्ध होते हैं ।

યદપિ જીવોં કે મૂલ આદિ મેં અસક્યાત જીવ હૈં ઔર उन सब કે शरीर
मिश्र-मिश्र हैं, फिर भी तीव्र राग-द्वेष के कारण उपाभित प्रत्येकनामकर्म के प्रभाव से
ही वे सब आपस में मिळे हुए-से रहते हैं । जैसे किसी चिपकनी चीज में मिलाकर बनाई
हुई स्वस्वस्व की गोली के प्रत्येक भाग में स्वस्वस्व के बीज अपना अलग-अलग अस्तित्व
बनाये रखते हैं, अबवा जैसे गुह मिळे तिळો की बनाई हुई तिलपपड़ी में तिळों के
दाने अपने अपने स्वरूप में विद्यमान रहते हैं, उसी प्रकार प्रत्येकशरीरी असक्यात जीव
मूल, કન્ધ આદિ મેં રહતે હૈં । સાધારણવનસ્પતિ સે इन में यह मेव है कि-प्रत्येकशरीरी

સમાધાન—મૂલ અને સ્કન્ધ આદિમાં તે અસક્યાત જીવોના પ્રત્યેકનામકર્મના
ઉદયથી અલગ-અલગ એક-એક શરીર છે, તો પણ તીવ્ર રાગ-દ્વેષના કારણે
ઉપાભિત-પ્રાપ્ત કરેલા પ્રત્યેકનામકર્મના પ્રભાવથી તે સવ આપસમાં-પરસ્પરમાં મળેલા
રહે છે, જેમ કોઈ ચિપકની (ચીકણી-ચીટી બાંધ તેવી) ચીજના મેળવીને બનાવેલી
અચૂઅસની બોળીના પ્રત્યેક ભાગમાં અચૂઅસનાં બીજ પોતાનું અલગ અલગ અસ્તિત્વ બનાવી
રાખે છે અથવા જેમ બોળ મેળવેલી તણની તણપાપટી-તણસાંકળીના તણના કાણુ
પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન રહે છે, તે પ્રમાણે પ્રત્યેકશરીરી અસક્યાત જીવ
મૂલ, કન્ધ આદિમાં રહે છે સાધારણ વનસ્પતિથી તેનામાં એ સેવ છે કે-પ્રત્યેકશરીરી

ગુલ્લા અનેકવિધા -આદકી-વૃન્તાકી-તુલસી-પિપ્પલીપ્રમૃતય । ગુલ્મા -
દૂસ્વસ્કન્ધવહુકાન્ડપત્રપુષ્પફલોપેતા, તેડનેકવિધા -સેરિકા-નવમાલિકા-કોરન્ટક-
વન્ધુજીવકાદયઃ । લતા અનેકવિધા -પમ્પલતા-નાગલતાઅશોકલતાચમ્પકલતાદય
યસ્ય વનસ્પતેસ્તિર્યક્ તથાવિધા* શાસ્વા પ્રશાસ્વા વા ન પ્રસૃતા. સા લતોન્યતે ।

વલ્લયોજ્નેકવિધા* -પુષ્પફલી-કૂખ્માળ્હી-કાલિંગી-તુમ્બી- ત્રપુષી-કોશાતકી
-પટોલાદય । પર્વગા અનેકવિધા -દ્રુમ-વશ્ન-નલવશ-વેતસપ્રમૃતય । તૃણાનિ-
અનેકવિધાનિ-કુશદૂર્વાદીનિ । વલયાનિ-તાલ-તમાલ-કેતકી-કદલી-કન્દલ્યા-

ગુલ્મ અનેક પ્રકાર કે હૈં । જૈસે-અરહર વૃન્તાકી, તુલસી, પિપ્પલી આદિ ।
જિનકા તના છોટા હો, કાંઠ ઘટ્ટ હો ઓર બો પત્તો, ફૂલોં ઓર ફલોં સે યુક્ત હો
રુન્દ ગુન્મ કહતે હૈં । વે મી કર પ્રકાર કે હૈં । યથા-સેરિકા, નવમાલિકા, કોરન્ટક,
વન્ધુજીવક વગેરહ । લતાપૈં મી અનેક પ્રકાર કી હૈં, જૈસ-પમ્પલતા, નાગલતા, અશોકલતા,
ચમ્પકલતા આદિ । જિસ વનસ્પતિ કી તિરછી અથવા સ્વાસ તરહ કી શાસ્વાપૈં પ્રશાસ્વાપૈં નહોં
ફૈલતી વહ લતા કહલાતી હૈં ।

વૃક્ષી કે મી અનેક મેદ હૈં । જૈસે-પુષ્પફલી, કૂખ્માળ્હી, કાલિંગી, તુમ્બી,
ત્રપુષી, (કકડી) કોશાતકી તથા પટોલાદિ । પર્વગ મી અનેક પ્રકાર કે હૈં ।
જૈસે-દ્રુમ, (સલ્લી) વશ, (બૉસ) નલવશ, વેત આદિ । કુશ ઓર દૂવ આદિ તૃણ
અનેક પ્રકાર કે હોતે હૈં । તાલ, તમાલ, કેતકી, કદલી, કન્દલી આદિ વલય

ગુલ્મ અનેક પ્રકારના છે જેવા કે-તુલસી, વૃન્તાકી, તુલસી, પિપ્પલી, આદિ
જેના થડ નાના હોય, ઠાઠ બહુ જ હોય અને જે પત્તા-ફૂલ અને ફળોથી યુક્ત હોય
તેને ગુલ્મ કહે છે તે પણ બધા પ્રકારના છે જેમ-સેરિકા, નવમાલિકા, કોરન્ટક,
વન્ધુજીવક વગેરે, લતાઓ પણ અનેક પ્રકારની છે જેવી રીતે કે-પમ્પલતા, નાગલતા,
અશોકલતા, ચમ્પકલતા આદિ જે વનસ્પતિની તિરછી અથવા આસ તરહની
શાખાઓ-પ્રશાખાઓ ફેલાતી નથી તે લતા કહેવાય છે

વલ્લીના પણ અનેક મેદ છે જેવી રીતે પુષ્પફલી, કૂખ્માળ્હી, કાલિંગી, તુમ્બી,
ત્રપુષી, કોશાતકી તથા પટોલાદિ. પર્વગ પણ અનેક પ્રકારના છે જેમ-સેરિકા, વાંસ,
નલવશ વેત આદિ. કુશ-દામડો અને દ્રુમ-ધરો આદિ તૃણ અનેક પ્રકારના હોય છે
તાલ, તમાલ, કેતકી, કદલી-કેળ, કન્દલી આદિને વલય કહેવાય છે તદ્દલીયક, (તદ્દલીય)

પુષ્પેષુ અનેકજીવા -સંસ્થાતા અસંસ્થાતા અનન્તા વા સન્તિ । ઉક્ત-
“પુષ્પા અણેગજીવા ” ઇતિ ।

“પુષ્પા જલયા યલયા, વિંટવદ્વા ય નાલિવદ્વા ય ।

સરિજ્જમસરિજ્જા, ચોઘવ્વાણતજીવા ય ” ॥

છાયા-પુષ્પાણિ જલજાનિ સ્થલજાનિ, વૃન્તવદ્વાનિ ચ નાલિવદ્વાનિ ચ ।

સરુચ્ચેયાનિ (સરુચ્ચેય જીવાનિ) અસરુચ્ચેયાનિ (અસરુચ્ચેય જીવાનિ)

ચોદ્ધવ્વાનિ અનન્ત જીવાનિ ચ ॥ (પ્રજ્ઞા૦)

યત્તુ “પુષ્પાણિ ચૈકજીવાનિ મન્તવ્વાની”-તિ શીલાઢ્ઠાચાર્યૈરમિશ્રિતં તત્
પ્રામાદિકમ્, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રવિરોધાત્ ।

ફલેષુ મૂલજીવમાશ્રિત્ય પ્રત્યેક ઢો ઢો જીવો સ્ત્ । દોષ્ણિ ય જીવા ફલે
મણિયા ” ઇતિ પ્રજ્ઞાપનાવચનાત્ । ઘૃષ્ઠા પ્રરૂપિતા, અયગુચ્છાદય પ્રોચ્યન્તે-

ફૂલો મેં અનેક-સંસ્થાતા અસંસ્થાતા અથવા અનન્ત જીવ હોતે હેં । કહા મા હૈ-“પુષ્પા
અણેગજીવા” ફૂલ અનેક જીવ વાલે હોતે હેં ।

“જલ મેં ઉત્પન્ન હોને વાલે, સ્થલ મેં ઉત્પન્ન હોને વાલે, વૃન્તવદ્વા યા નાલિ
વદ્વા ફૂલ સંસ્થાતા, અસંસ્થાતા અથવા અનન્ત જીવ વાલે સમજાને ચાહિય ” ।
(પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર)

“ફૂલ એક જીવ વાલે હોતે હેં” મહ શીલાઢ્ઠાચાર્ય કા કથન મૂલભરા હૈ, ન્યો કિ
મહ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર સે વિરુદ્ધ હૈ ।

ફૂલો મેં મૂલ જીવ કી અપેક્ષા પ્રત્યેક દો-દો જીવ હેં । પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર મેં કહા હૈ-
“ફૂલ મેં દો જીવ કહે ગયે હેં । ”

યહાં તક ઘૃષ્ઠો કા નિરૂપણ કિયા । અવ ગુચ્છ આદિ કે વિષય મેં કહતે હેં-

ફૂલોમા અનેક સંસ્થાતા અસંસ્થાતા અથવા અનન્ત-જીવ હોય છે ઠણું પણ
છે-“પુષ્પા અણેગજીવા ” “ફૂલ અનેક જીવવાળા હોય છે ”

“જલમા ઉત્પન્ન થવાવાળા, સ્થળમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા વૃન્તવદ્વા અથવા
નાલિવદ્વા ફૂલ સંસ્થાતા અસંસ્થાતા અથવા અનન્ત જીવવાળા છે, જોમ સમજવું
જોઈએ ” (પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર)

“ફૂલ એક જીવવાળા હોય છે ” આ શીલાઢ્ઠાચાર્યનું કથન ભૂલભર્યું છે, કેમકે
તે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રથી વિરુદ્ધ છે

ફૂલોમા મૂલ જીવની અપેક્ષા પ્રત્યેક બે-બે જીવ છે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ઠણું છે-
“ફૂલમા બે જીવ ઠહેલા છે ”

અહિ સુધી વૃક્ષનું નિરૂપણ ઠણું, હવે શુચ્છ આદિના વિષયમાં ઠહે છે:-

જાતસ્તેન તચ્છરીસ્મૃત્યાદિત, સર્વથા સ્વાયત્તીકૃત ચ, યય તત્રાન્યેષા જીવાનામવ-
કાશ', નદિ દેવદત્તશરીરે દેવદત્ત ઇધાન્યેઽપિ જીવાઃ સર્વાવયવેષુ સદૈવ પરસ્પરાનુ
પ્રવેશપૂર્વક પ્રાદુર્ભવન્તિ ?

યદ્વા-યેનૈવ તચ્છરીર નિષ્પાદ્ય સત્યવકાશે સ્વેતરૈ' સહ પરસ્પરાનુપ્રવેશેન
સ્વાધીન કૃત, સ એવ યત્ર પ્રધાન. સ્યાત્, તતશ્ચ તસ્યૈવ પર્યાપ્તાપર્યાપ્તવ્યવસ્થા,
પ્રાણાપાનાદિયોગ્યપુદ્ગલોપાદાન વા ભવેત્, નતુ શેપાણામ્ ? અત્રોચ્યતે—

નાય પ્રશ્નો યુક્તિપયમારોહતિ, શક્ત્યાકર્તુર્જિનશાસનપરિજ્ઞાનામાવાત્ ।

પહલ જો જીવ ઉત્પન્ન હુઆ ડસને વહ શરીર ઉત્પન્ન ક્રિયા ઓર ડસે પૂરી તરહ અપના
લિયા । ફિર ડસ શરીર મેં દૂસરે જીવોં કો અવકાશ કિસ પ્રકાર મિલ સકતા હૈ ' દેવદત્ત
કે શરીર મેં દેવદત્ત કી તરહ અ-ય જીવ મી સવ અવયવોં મેં, ઇક દૂસરે મેં મિલકર ઉત્પન્ન
કેસે હો સકતે હૈ ?

અથવા—જિસ જીવને વહ શરીર ઉત્પન્ન કરકે, અવકાશ હોને પર અપને
સે મિન્ન અ-ય જીવોંકે સાથ મિલકર ગ્રહણ ક્રિયા હૈ વહી જીવ ડસ શરીર મેં પ્રધાન
હોગા । એસી સ્થિતિ મેં ડસી કી પર્યાપ્ત ઓર અપર્યાપ્ત કી વ્યવસ્થા હોગી । વહી પ્રાણાપાન
આદિ કે યોગ્ય પુદ્ગલોં કો ગ્રહણ કરેગા । શેષ જીવોં કે વિષય મેં કિસ પ્રકાર વહ વ્યવસ્થા
હો સકતી હૈ ।

સમાધાન—યહ શકા ડચિત નહીં કહી જા સકતી, ક્યોં કિ શંકાકાર કો
જિનશાસન કા પરિજ્ઞાન નહીં હૈ ।

જે જીવ ઉત્પન્ન થયો તેણે તે શરીર ઉત્પન્ન કર્યું અને તેણે પૂરી રીતે પોતાનું કરી
લીધું પછી જો શરીરમાં બીજા જીવોને અવકાશ કેવી રીતે મળી શકે છે? દેવદત્તના
શરીરમાં દેવદત્તની પ્રમાણે અન્ય જીવ પણ તમામ અવયવોમાં જોઈ બીજાને મળીને
ઉત્પન્ન કેવી રીતે થઈ શકે છે ?

અથવા જે જીવે આ શરીર ઉત્પન્ન કરીને અવકાશ મળતા પોતાનાથી બિન્ન
અન્ય જીવોની સાથે મળીને અઠણ કર્યું છે તે જીવ જો શરીરમાં પ્રધાન થશે જોવી
અવસ્થામાં-સ્થિતિમાં જોની પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તની વ્યવસ્થા થશે તેજ પ્રાણ-
અપાન આદિના યોગ્ય પુદ્ગલોને અઠણ કરશે શેષ-આદિના જીવોના વિષયમાં જો
વ્યવસ્થા કેવી રીતે થઈ શકે છે ?

સમાધાન—આ શકા યોગ્ય નથી કેમકે-શકા કરનારને જિન, શાસનનું
પરિજ્ઞાન નથી

વીનિ । હરિવાનિ-તન્દુલીયક-વસ્તુલ-માજારપાદિકા-પાલકીયાદીનિ । ઓષધ્યા-શાલિ-ઘ્રીહિ-ગોધૂમ-યવ-વર્જરી-મૃદ્ધ-માપાદય । જલરુહા-ઉત્પલ-પદ્મ-કુસુદ-નલિન-પુણ્ડરીક-શતપત્ર-સહસ્રપત્ર-કોકનદા-રવિન્દ-પનક-પનકચટ્ટ-શૈવાલાદય' । કુહળા ભૂમિસ્ફોટકાઽઽપકાય-સર્પચ્છત્રાદય ।

ઉક્તા પ્રત્યેકશરીરા વનસ્પતય । અય સાધારણશરીરા પ્રરૂપ્યતે—

સાધારણનામકર્મોદયાદનન્તાના જીવાનાં સાધારણમેક શરીરં ભવતિ । તસ્માત્ સાધારણમેક શરીર યેવાં તે સાધારણશરીરાઃ ।

નનુ કયમનન્તજીવાનામેકં શરીર સંભવતિ, તથાદિ-ય' સ્વલ્પ પ્રયત્ન

કહાણતે હૈં । તન્દુલીયક, વસ્તુલ, માજારપાદિકા, પાલકી આદિ કો હરિત કહતે હૈં । શાલિ ઘ્રીહિ (ધાન) ઓ ગેહૂં, જો, ચાનરી, મૂગ, ઉઢદ આદિ કે પૌષે ઓપધિ કહાણતે હૈં । ઉત્પલ, પદ્મ, કુસુદ, નલિન, પુણ્ડરીક શતપત્ર, સહસ્રપત્ર, કોકનદ, અરવિન્દ, પનક, પનકચટ્ટ, શૈવાલ આદિ કો ચલરુહ કહતે હૈં । ભૂમિસ્ફોટક, આપકાય ઓર સર્પચ્છત્ર આદિ કુહળા કહાણતે હૈં ।

યહૌં તક પ્રત્યેકશરીર વનસ્પતિ કા વિવેચન હુમા । સાધારણશરીર કા પ્રરૂપણ હસ પ્રકાર હૈ—

સાધારણનામકર્મ કે ઉદય સે અનન્ત જીવો કા એક સાધારણ હોતા હૈ । જિનકા શરીર સાધારણ અર્થાત્ એક હો, યે સાધારણશરીર કહાણતે હૈં ।

સમ્પ્રા—અનન્ત જીવો કા શરીર એક કેસે હો સકતા હો ? ક્યોં કિ પહેલે

વસ્તુલ (બધુવા) માજારપાદિકા, પાલકી (સુવાપાલક) આદિને હરિત કહે છે શાલી, ઘ્રીહિ (ધાન્ય) ગેહૂં-મટ, જવ, બાજરા, મગ, અડદ આદિ ઓષધિ કહેવાય છે ઉત્પલ, પદ્મ, કુસુદ, નલિન, પુણ્ડરીક, શતપત્ર, સહસ્રપત્ર, કોકનદ, અરવિન્દ, પનક, પનકચટ્ટ શૈવાલ આદિને જલરુહ કહે છે ભૂમિસ્ફોટક, આપકાય અને સર્પચ્છત્ર આદિ-કુહળા કહેવાય છે

અહિં સુધી પ્રત્યેક વનસ્પતિનું વિવેચન થયું, સાધારણશરીરનું પ્રરૂપણ આ પ્રકારે છે—

સાધારણનામકર્મના ઉદયથી અનન્ત જીવોનું એક સાધારણશરીર હોય છે જેનું શરીર સાધારણ અર્થાત્ એક હોય તે સાધારણશરીર કહેવાય છે

શ ક્ષા—અનન્ત જીવોના શરીર એક કેવી રીતે હોઈ શકે છે ? કેમકે પહેલે પહેલે

સાહારણમાહારો, સાહારણમાણપાણગ્રહણ ચ ।

સાહારણજીવાણ, સાહારણલક્ષણ એયં" ॥ ૧૮ ॥ (પ્રશ્ના૦ ૧૧૫)

છાયા-સાધારણમાહાર, સાધારણમાણપ્રાણગ્રહણ ચ ।

સાધારણજીવાના, સાધારણલક્ષણમેતત્ ॥ ૧૮ ॥

એવં ચ પરસ્પરાનુવિદ્વાનન્તજીવમમૂહરૂપેણ એકશરીરાવસ્થાયિનો જીવા* સાધારણશરીરા इति સિદ્ધમ્ । ણ્તે સાધારણજીવશબ્દેન સાધારણશબ્દેનાપિ ચ વ્યપદિશ્યન્તે ।

તેજ્ઞેકવિધા - સૂરણકન્દ - ઘજ્રકન્દ - શર્કરાકન્દ - રક્તાલુ - પિંડાલુ - લઘુન - પલાણ્ડુ - ગૃહ્જન - શ્વેતરાદય । વનસ્પતેર્મૂલસલગ્નો ભૂમ્યન્તર્ગતો ભાગવિશેષ કન્દ । एतेऽनन्तजीवपिण्डस्वरूपा सन्ति ।

સાધારણ જીવો કા આહાર સાધારણ હોતા હૈ ઔર સાધારણ પ્રાણાપાન કા ગ્રહણ હોતા હૈ, इस प्रकार उनका यह साधारण लक्षण कहा गया है" ॥ १८ ॥ (प्रश्ना० ११५)

इस प्रकार सिद्ध हुआ कि एक दूसरे में मिले हुए अनन्तजीवसमूहरूप से एक ही शरीर में रहने वाले साधारण जीव हैं । इन जीवों के लिए 'साधारणजीव' तथा 'साधारण' शब्द का भी व्यवहार किया जाता है ।

સાધારણ જીવ અનેક પ્રકાર કે હોતે હૈ । જેસે-સૂરણકન્દ, ઘજ્રકન્દ, શર્કરાકન્દ, રક્તાલુ, પિંડાલુ, લઘુન, પ્યાજ, ગાજર, અદરસ આદિ । વનસ્પતિ કે મૂલક સાથે જુદા હુઆ ઔર જમીન કે અન્દર રહને ચાલા હિસ્સા કવ કહલાતા હૈ । યે કવ અનન્ત જીવો કે પિંડ હૈ ।

સાધારણ જીવોના આહાર સાધારણ હોય છે અને સાધારણ પ્રાણાપાનનું ગ્રહણ હોય છે એ પ્રમાણે તેનું આ સાધારણ લક્ષણ કહ્યું છે (૧૮)"

આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયું કે એક બીજામાં મળેલા અનન્તજીવસમૂહરૂપથી એક જ શરીરમાં રહેવા વાળા સાધારણ જીવ છે એ જીવોને માટે 'સાધારણ જીવ' તથા 'સાધારણ' શબ્દનો પણ વ્યવહાર કરી શકાય છે

સાધારણ જીવ અનેક પ્રકારના હોય છે જેમ-સૂરણકન્દ, રક્તાલુ, પિંડાલુ, લઘુન, ગુગળી, ગાજર, આદિ વનસ્પતિના મૂળની સાથે એકાએક અને જમીનની અંદર રહેવાવાળો ભાગ કદ કહેવાય છે આ કદ અનન્ત જીવોના પિંડ છે

સાધારણનામકર્મપ્રભાવાદનન્તા અપિ જીવા એકસ્મિન્નેવ કાલે સર્વોત્પત્તિદેશે
તિષ્ઠન્તિ, સર્વેવ પર્યાપ્તિર્નિર્વર્તયન્તિ, સર્વેવ પ્રાણાપાનયોગ્યપુદ્ગલાનુપાદદતે, સર્વેવ
તેપામાહારાદિપુદ્ગલગ્રહણમ્, તસ્માન્ન કાચિદનુપપત્તિરિતિ । ઉક્તચ્ચ મગધતા—

“ સમય વક્રતાળં, સમય તેસિં શરીરનિષ્ચિત્તી ।

સમયં આણમ્ગ્રહણં, સમય ઉત્સાનીસાસા ॥ ૧૬ ॥

એકસ્સ ઉ જં ગહણ, વહૂણ સાહારણાણ ત ચેવ ।

જં વહુયાણં ગહણં, સમાસઓ તપિ એગસ્સ ॥ ૧૭ ॥

છાયા-સમર્ક વ્યુત્ક્રાન્તાનાં, સમર્ક તેપાં શરીરનિર્ણયિત્તિ ।

સમર્કમાનગ્રહણં, સમર્કમુચ્છ્વાસનિન્વાસૌ ॥ ૧૬ ॥

એકસ્સ સુ યવ્ ગ્રહણં, વહૂનાં સાધારણાનાં તદેવ ।

યવ્ વહુકાનાં ગ્રહણં, સમાસવસ્તદપ્યેકસ્સ ॥ ૧૭ ॥

સાધારણનામકર્મ પ્રભાવ સે અનન્ત બીજ એક હી કાલ મેં સાથ હી ઉત્પત્તિ દેશ મેં
ઉત્પન્ન હોતે હેં, સાથ હી પર્યાપ્તિયો પૂર્ણ કરતે હેં, સાથ હી પ્રાણાપાન કે યોગ્ય પુદ્ગલોં કો
ગ્રહણ કરતે હેં ઓર સાથ હી આહાર આદિ કે યોગ્ય પુદ્ગલોં કો ગ્રહણ કરતે હેં । અન્ત એવ
હસ્ત કથન મેં તનિક મો અયુક્તિ નહીં હૈ । મગધાન્ ને કહા હૈ—

“સાથ હી વે બીજ ઉત્પત્તિદેશ મેં આતે હેં, સાથ હી ઉનકા શરીર ઘનતા હૈ, સાથ હી
પ્રાણ ગ્રહણ કરતે હેં, સાથ હી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ હોતે હેં (૧૬) એક બીજ જો ગ્રહણ કરતા
હૈ વહુ બહુત બીજોં કે લિય સમાન હોતા હૈ ઓર બહુત બીજ જો ગ્રહણ કરતે હેં વહુ એક
બીજ કે લિય મી હોતા હૈ (૧૭)

સાધારણ નામકર્મના પ્રભાવથી અનન્ત એવ એકજ કાલમા સાથેજ
ઉત્પત્તિદેશમાં ઉત્પન્ન થયા છે સાથેજ પર્યાપ્તિયો પૂર્ણ કરે છે સાથેજ પ્રાણ-
અપાનના યોગ્ય-પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, અને સાથેજ આહાર આદિના યોગ્ય
પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે એ માટે આ કથનમા જરાપણ અસ્વાભાવિકતા અથવા
અયુક્તતા નથી જાગવાને કશું છે કે —

“તે એવ એક સાથેજ ઉત્પત્તિદેશમા આવે છે, સાથેજ એનાં શરીરો અને છે,
સાથેજ પ્રાણ ગ્રહણ કરે છે સાથેજ આસોચ્છ્વાસ થાય છે (૧૬) એક એવ ને ગ્રહણ
કરે છે તે બધાય એવો માટે સમાનપણે થાય છે, અને તમામ એવો ને ગ્રહણ કરે
છે તે એક એવને માટે પણ થાય છે (૧૭)

આકારત પ્રત્યેકવનસ્પતિરૂપેણદૃશ્યમાના અપિ વનસ્પતયોઽનન્તજીવાઃ સન્તિ ।
તેષાં લક્ષણમુચ્યતે—

યસ્મિન્ મૂલે ભગ્ને સતિ સમથક્રાકારો મદ્ગો ભવતિ, તત્ર નિયમતોઽનન્તા
જીવા ભવન્તિ । તથા યસ્મિન્ સ્કન્દે ભગ્ને સતિ સમથત્રાકારો મદ્ગોદૃશ્યતે તત્રાપ્ય
નન્તા જીવા । એવ ગ્રેપેષુ સ્કન્ધ-ત્વક્-શાસ્ત્રા-પ્રવાલ-પત્ર-પુષ્પ-ફલ-વીજેષ્વપિ
વિશેયમ્ । ઈદંશ્ચ મદ્ગ પ્રાયેણાપરિશિત્ત્વાયમા ભવતિ ।

તથા-યસ્ય વનસ્પતેર્મધ્યગતસારમૂતકાષ્ઠાપસ્યા વહુલતરા સ્થૂલા ત્વષ્ ભવતિ
સા ત્વગનન્તજીવસ્વરૂપા ।

આકાર સે પ્રત્યેકવનસ્પતિ કે સમાન દિશ્વાઈ દેને વાલી વનસ્પતિયોં મી અનન્ત જીવ
વાલી હોતી હં । ઉનકા લક્ષણ યહ હૈ—

જિસકા મૂલમાગ તોહન પર સમાન ચક્રાકાર મગ હોતા હૈ, ઉસમેં નિયમ સે
અનંત જીવ હોતે હૈં । હસી પ્રકાર જિસકા કન્દ મોંગને પર સમાન ચક્રાકાર મગ દિશ્વાઈ દે
ઉસમેં મી અનન્ત જીવ હોતે હૈં । યહી નાત સ્કન્ધ, ત્વચ્ચા, શાસ્ત્રા, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફલ
ઔર વીજોં કે વિષય મેં મી સમસની ઢાહિયે । હસ પ્રકાર કે મગ પ્રાય સવ હોતે હૈં જબ
વનસ્પતિ ફક્તી હોતી હૈ ।

હસકે અતિરિક્ત જિસ વનસ્પતિ કે નીચ કે સારમાગ ફી અપેક્ષા છાલ વહુત મોટી
હોતી હૈ વહ છાલ મી અનન્ત જીવ વાલી હોતી હૈ ।

આકારથી પ્રત્યેક વનસ્પતિના સમાન-સરખી-રોખાવાવાળી વનસ્પતિ પણ અનન્ત
જીવવાળી હોય છે તેનું લક્ષણ એ છે કે જેના મૂળભાગને તોડવાથી સમાન ચક્રાકાર
ભાગ થાય છે, તેમા નિયમથી અનન્ત જીવ હોય છે એ પ્રમાણે જેના કન્દ ભાગવાથી
સમાન ચક્રાકાર ભાગ થયો હોય તો આવે તેમાં પણ અનન્ત જીવ હોય છે એજ
વાત સ્કન્ધ, ત્વચ્ચા, શાખા, પ્રવાલ, પત્ર-પાહડાં, પુષ્પ, ફલ અને બીજોના વિષયમાં
પણ સમજવી જોઈએ. આ પ્રકારનો ભાગ પ્રાય ક્યારે થાય છે કે ક્યારે વનસ્પતિ
કાથી હોય છે ત્યારે થાય છે

જોના ચિવાય જે વનસ્પતિના વચ્ચમા સારમાગની અપેક્ષા છાલ ઘણી જ મોટી
હોય છે, તે છાલ પણ અનન્તજીવવાળી હોય છે

વાદરા વનસ્પતય સક્ષેપતઃ પદિવધાઃ-અગ્રવીજ-મૂલવીજ-પર્વવીજ-સ્કન્ધ
 વીજ-વીજરુહ-સમૂર્ચ્છિમમેવાત્ । અગ્રે વીજ યેપાં તે-અગ્રવીજા કોરપ્ટકમમૃતયઃ ।
 મૂલમેવ વીજ યેપા તે મૂલવીજા કદલ્યાદયઃ । પર્વણિ=ગ્રન્થી સન્ધિમાગે પર્વે વા
 વીજ યેપાં તે પર્વવીજાઃ શ્લુ-વશ-વેત્રપ્રમૃતયઃ । સ્કન્ધ =સ્થુડ, સ એવ વીજ યેપાં તે
 સ્કન્ધવીજાઃ=અરણિ-શ્લુકી-સ્તુદીપ્રમૃતયઃ । વીજાદ્ રોહન્તિ=પ્રાદુર્ભવન્તીતિ વીજ
 રુહાઃ=શાલી-ગોધૂમ-જવ-મકા-વર્જરીપ્રમૃતય । સમૂર્ચ્છન્તિ=વીજ વિનાઽપિ દગ્ધયૂ
 માવપિ સમુદ્ભવન્તીતિ સમૂર્ચ્છિમા પૃથિવીજલસયોગમાત્રજનિતાસ્તૃણવિશેષાઃ ।

વાદર વનસ્પતિ સક્ષેપ મેં છહ પ્રકાર કી હૈં-(૧) અગ્રવીજ (૨) મૂલવીજ
 (૩) પર્વવીજ (૪) સ્કન્ધવીજ (૫) વીજરુહ ઓર (૬) સમૂર્ચ્છિમ । જિન વનસ્પતિયોકા
 વીજ આગે રહતા હૈ પેસી કોરપ્ટક આદિ વનસ્પતિયૌ અગ્રવીજ કહલાતી હૈ । પર્વ
 (પોર-સન્ધિમાગ) મેં જિનકા વીજ હો, યા પર્વ હી જિનકા વીજ હો ઉહે પર્વવીજ
 કહતે હૈ, ઝેસે-ઈસ્, વૈસ, બેસ આદિ । સ્કન્ધ જિનકા વીજ હો પેસી અરણિ,
 શ્લુકી, સ્તુદી (યુદર) વગેરહ સ્કન્ધવીજ કહલાતી હૈ । શાલી, ગેહૂં, જૌ, મકી, વાજરી વગેરહ
 વીજ સે ઊગને વાલી વનસ્પતિ કો વીજરુહ કહતે હૈ । વીજ કે વિના મી, જલી હુર્
 જમીન આદિ મેં મી પૃથ્વી ઓર જલ કે સંયોગમાત્ર સે ઉત્પન્ન હોને વાલી વનસ્પતિ
 સમૂર્ચ્છિમ કહલાતી હૈ ।

બાદર વનસ્પતિ સક્ષેપમાં છ પ્રકારની છે- (૧) અગ્રવીજ, (૨) મૂળવીજ,
 (૩) પર્વવીજ, (૪) સ્કન્ધવીજ, (૫) વીજરુહ, (૬) સમૂર્ચ્છિમ. જે વનસ્પતિઓનું
 વીજ આગળ રહે છે એવી ઠોર ટક આદિ વનસ્પતિઓ અગ્રવીજ કહેવાય છે મૂળ
 એવું વીજ હોય એવી ઠાંણી આદિ વનસ્પતિઓ મૂળવીજ છે-(પોર-સન્ધિમાગ)માં
 જેનું વીજ હોય તેને પર્વવીજ કહે છે, જેમકે-શેલડી, વાંસ, નેતર આદિ સ્કન્ધ
 જેનું વીજ હોય તે અરણી શસ્થ, સ્તુદી (યૌર) વગેરે સ્કન્ધવીજ કહેવાય છે શાલી,
 ઘઉં, જવ, મકાઈ, બાજરી વગેરે વીજથી ઊગવા વાળી વનસ્પતિને વીજરુહ કહે
 છે વીજ વિના પણ બની ગયેલી જમીન આદિમાં પણ પૃથ્વી અને જલના
 સંયોગમાત્રથી ઉત્પન્ન થવા વાળી વનસ્પતિ તે સમૂર્ચ્છિમ કહેવાય છે

ગૂદશિરાકમિતિ=ગૂદા.=અલ્પદ્યમાણા શિરા=નાહીજાલં તન્તુજાલમિતિ વા
યસ્ય તત્ । પ્રણપ્તસઘીતિ=પ્રણપ્ત=સર્વથાડનુપલક્ષ્યમાણ, સન્ધિ=પત્રદ્વયસયોગરૂપો
ભાગો યસ્ય તત્ । एतादृश पत्र ससीर=સદુગ્ધમ્, નિ સીરમ્=અનુત્પન્નદુગ્ધવા તદનન્ત-
જીવ વિજાનીહીત્યર્થઃ ।

एवमन्येऽप्यनेकविधा. शैवालादयोऽनन्तजीवा स्वधुद्धया गुरुगमेन वा
परिमावनीया । विस्तरतस्तु जिज्ञासुभि प्रज्ञापनासूत्र विलोकनीयम् ।

सूक्ष्मनिगोदास्तु भगवद्वचनावगम्या एव, अनन्तशरीरसघाते सत्यप्यतिमूक्ष्म-
त्वाभास्माकं चक्षु पथेऽवतरन्ति । “आणागिज्ज्ञा एए चक्षुष्कास न ते इति”
इति वचनात् । उक्तञ्च प्रज्ञापनायां सदृष्टान्त निगोदजीवस्वरूप, यथा—

इसी प्रकार सेवार आदि अयाय वनस्पतियों को भी अपनी बुद्धि से या गुरुगम से
अनंतजीववाली समझ लेनी चाहिए । जिन्हें विस्तारपूर्वक जानना हो उन्हें प्रज्ञापनासूत्र
देखना चाहिए ।

सूक्ष्म निगोद भगवान् क वचन से ही समझे जा सकते हैं । एक शरीर में
अनंत जीवों का पिण्ड होने पर भी वे जीव इतने सूक्ष्म होते हैं कि हम अपने नेत्रों से
(आगम) उन्हें नहीं देख सकते । कहा भी है—“ये जीव सर्वज्ञकी आज्ञा से ही ग्रहण किये
(जान) जाते हैं । आखे उन्हें नहीं देख सकती” । प्रज्ञापना सूत्र में उदाहरण के साथ निगोद
का स्वरूप इस प्रकार बतलाया है—

એ પ્રમાણે સેવાળ આદિ બૂઢી-બૂઢી વનસ્પતિઓને પણ પોતાની બુદ્ધિથી
અથવા શુરુગમથી અનંતજીવવાળી સમજી લેવી જોઈએ, જેને વિસ્તારપૂર્વક બાજુવાની
ધૃષ્ટિ હોય તેઓએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર જોઈ લેવું જોઈએ

સૂક્ષ્મનિગોદ ભગવાનના વચનથી જ સમજી શકાય છે (બાણી શકાય છે)
એક શરીરમાં અનંત જીવોના પિંડ હોવા છતાં પણ તે જીવ એટલા સૂક્ષ્મ હોય
છે કે આપણે આપણા નેત્રથી તેને જોઈ શકતા નથી કહ્યું પણ છે કે—“તે જીવ
સર્વજ્ઞની આજ્ઞા (આગમ)થી જ જાણ કરવામાં આવે છે—બાજુવામાં આવે છે, નેત્રથી તે
જોઈ શકાતા નથી” પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ઉદાહરણની સાથે નિગોદનું સ્વરૂપ આ
પ્રમાણે બતાવ્યું છે—

તથા—કિસલયરૂપે પ્રજાહુરે ઉદ્ભવમાને નિયમતોજનન્તા જીવા મ્બવન્તિ । ઉક્તમ પ્રજ્ઞાપનાયાં પ્રથમપદ ।

“ સત્વોઽષિ કિસલઓ ગ્વલ્લ, ઊગ્ગમમાળો અળતઓ મળિઓ. ” ઇત્યાદિ ।

છાયા—સર્વોઽપિ કિસલય રલ્લ ઉદ્ગચ્છન્ અનન્ત મળિત ઇત્યાદિ ।

‘વનસ્પતિર્મિથમાન’ પૃથિવીસદ્દશેન મેદેન મિથત, સોઽપ્યનન્તજીવસ્વરૂપ । અન્યથ—

“ ગૂદસિરાગ પત્ત, સચ્છીર જં ચ હોદ્ નિચ્છીરં ।

જપિ ય પદ્મળસંધિ, અળતજીવ વિયાળાદિ ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ । (પ્રજ્ઞા૦)

છાયા—ગૂદશિરાકં પત્ર, સસીર યથ મવતિ નિ ધીરમ્ ।

યદપિ ચ પ્રળપ્તસન્ધિ, અનન્તજીવ ધિજ્ઞાનીદિ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

તથા—કૌપલ જવ ઉત્પન્ન होती है तो उसमें भी अनन्त जीव होते हैं । प्रज्ञापना के पहल पदमें कहा है—

“ उगते हुए सभी किसलय अनन्तकाय कहे गये हैं । ”

जिस वनस्पति की प्रथि या पोर, तोड़नेपर रज से मरी हो, या जो वनस्पति, टूटने पर पृथ्वी के समान भेदों से टूटे, वह भी अनन्तजीववाली होती है ।

और भी कहा है —

“ जिस के तंतु साफ बिस्लाई न देत हों, तथा जिसकी संधि बिलकुल बिस्लाई न देती हो ऐसा पत्ता, अगर दूषणाला हो या उसमें दूष उत्पन्न न हो, उसे भी अनन्तजीववाला समझना चाहिए ” ।

તથા—કુપળ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેમાં પણ અનન્ત જીવ હોય છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના પ્રથમ પદમાં કહ્યું છે કે—

“ જનતાં હોય તે સર્વ કિશલય (પદ્મવ તાલ કુમળા પાનનો સમૂહ) અનન્તકાય કહ્યાં છે ”

જે વનસ્પતિની અંદિ-અંદ અથવા પોર, તોડવાથી રજથી ભરીલી, હોય અથવા જે વનસ્પતિ, તૂટવાથી પૃથ્વીના સમાન ભેદોથી તૂટે તે પણ અનન્ત જીવવાળી હોય છે બીજી પણ કહ્યું છે કે—

“ જેનાં તંતુઓ બિસ્લાઈ દેખાતાં ન હોય તથા જેની સંધિ (સાંધો) બીજાકે દેખાતી હોય નહિ, એવા પાદડા દૂષવાળા હોય અથવા એમાં દૂષ ઉત્પન્ન હોય નહિ, તેને પણ અનન્ત-જીવ વાળા સમજવા એક જો ”

ગૂદશિરાકમિતિ=ગૂદા=અનુસ્યમાણા શિરા=નાહીજાલં તન્તુજાલમિતિ વા
યસ્ય તત્ । પ્રણપ્તસધીતિ-પ્રણપ્ત=સર્વથાડનુપલસ્યમાણ, સન્ધિ=પત્રદ્વયસયોગરૂપો
ભાગો યસ્ય તત્ । एतादृश पत्र ससीर=સદુગ્ધમ્, નિ સીરમ્=અનુત્પન્નદુગ્ધવા તદનન્ત-
જીવ વિજાનીધીત્પર્યઃ ।

एवमन्येऽप्यनेकविधा शैवालादयोऽनन्तजीवा. स्वबुद्ध्या गुरुगमेन वा
परिमात्रनीया । चिन्तरतस्तु जिज्ञासुभि प्रज्ञापनासूत्र विलोमनीयम् ।

सूक्ष्मनिगोदास्तु भगवद्वचनावगम्या एव, अनन्तशरीरसघाते सत्यप्यतिमૂक्ष्म-
त्वाच्चास्माकं चक्षु पथेऽनतरन्ति । “आणागिज्ज्ञा एए चक्षुष्फासं न ते इति”
इति वचनात् । उक्तञ्च प्रज्ञापनायां सदृष्टान्तं निगोदजीवस्वरूप, यथा—

इसी प्रकार सेवार आवि अन्याय वनस्पतियो को भी अपनी बुद्धि से या गुरुगम स
अन्तर्जीववाली समझ लेनी चाहिए । जिन्हें विस्तारपूर्वक जानना हो उन्हें प्रज्ञापनासूत्र
देखना चाहिए ।

सूक्ष्म निगोद भगवान् के वचन स ही समझे जा सकते हैं । एक शरीर में
अनंत जीवों का पिण्ड होने पर भी वे जीव इतने सूक्ष्म होते हैं कि हम अपने नेत्रों से
(आगम) उन्हें नहीं देख सकते । कहा भी है—“ये जीव सर्वज्ञकी आज्ञा स ही ग्रहण किये
(जाने) जाते हैं । आखे उन्हें नहीं देख सकती” । प्रज्ञापना सूत्र म उदाहरण के साथ निगोद
का स्वरूप इस प्रकार बतलाया है—

એ પ્રમાણે સેવાળ આદિ બૂદ્ધી-બૂદ્ધી વનસ્પતિઓને પણ પોતાની બુદ્ધિથી
અથવા ગુરુગમથી અનંતજીવવાળી સમજી લેવી જોઈએ, જેને વિસ્તારપૂર્વક જાણવાની
ઈચ્છા હોય તેઓએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર જોઈ લેવું જોઈએ.

સૂક્ષ્મનિગોદ ભગવાનના વચનથી જ સમજી શકાય છે (જાણી શકાય છે)
એક શરીરમાં અનંત જીવોના પિંડ હોવા છતાં પણ તે જીવ એટલા સૂક્ષ્મ હોય
છે કે આપણે આપણા નેત્રથી તેને જોઈ શકતા નથી. કહ્યું પણ છે કે—“તે જીવ
સર્વજ્ઞની આજ્ઞા (આગમ)થી જ સંકલ્પ કરવામાં આવે છે—જાણવામાં આવે છે, નેત્રથી તે
જોઈ શકાતા નથી” પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ઉદાહરણની સાથે નિગોદનું સ્વરૂપ આ
પ્રમાણે બતાવ્યું છે—

“જહ અયગોલો ઘતો, જામો તત્તવગ્નિજસકાસો ।

સન્વો અગ્નિપરિણમો, નિગોઝજીવે તદા જાણ ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

છાયા—યથાઽયોગોલો ધ્માતો, જાતસ્તત્તવપનીયસકાશ ।

સર્વોઽગ્નિપરિણતો, નિગોઝીવાન્ તથા જાનીદિ ॥ ૧ ॥

યથા—અયોગોલોઽગ્નિના ધ્માતઃ તત્ત્વસુવર્ણસદૃશઃ સર્વોઽવતોઽગ્નિપરિણતોઽગ્નિ-
રૂપ એવ મવતિ હે શિષ્ય ! સયૈવ નિગોદઝીવાન્ જાનીદિ । નિગોદઝીવાનાં પરિમાણ
સ્વરૂપમેવ વિજ્ઞેયમ્—

અય લોકશ્ચતુર્વશ્વરજ્જુપરિમિતોઽસ્તિ । એકો રજ્જુરસંખ્યાતયોજનાત્મક, યોજનં
સંખ્યાતાઁઽંગુલપરિમિતમ્, એકમઁઽંગુલમસંખ્યાતાકાશપ્રદેસાત્મક મવતિ । તસ્યાઽઘ
જસ્યૈકૈકાકાશપ્રદેશે નિગોદાનામસંખ્યાતા ગોલકા, એકૈકસ્મિન્ ગોલકે નિગોદાનામ
સંખ્યાતાનિ શરીરાણિ, એકૈકસ્મિન્ શરીરેઽનન્તા જીવા નિવસન્તિ । ઉક્તચ—

“કેસે અગ્નિ મેં તપાયા હુઆ લોહે કા ગોલ્હ તપે સોને કે સમાન પૂર્ણતયા અગ્નિરૂપ
હી હો આતા હૈ, હે શિષ્ય ! उसी प्रकार निगोद के जीव समझे ” । નિગોદ જીવોં કા પરિમાણ
इस प्रकार समझना चाहिए—

લોકાકાશ ચૌદહ રાજૂ કા હૈ । એક રાજૂ મેં અસંખ્યાત યોજન હોતે હૈં જૌર
સંખ્યાત અંગુલ કા એક યોજન હોતા હૈ । આકાશ કે અસંખ્યાત પ્રદેશ—પરિમિત એક અંગુલ
હોતા હૈ । હમ અંગુલ કે એક—એક આકાશ પ્રદેશ મેં નિગોદ જીવોં કે અસંખ્યાત ગોલે હોતે
હૈ । એક—એક ગોલક મેં અસંખ્યાત શરીર હોતે હૈં જૌર એક—એક શરીર મેં અનન્ત જીવોં કા
નિવાસ હૈ । કહા મી હૈ—

“જેમ અગ્નિમાં તપાવેલા લોહનો ગોળો તપેલા સોના—પ્રમાણે પૂર્ણપણે
અગ્નિરૂપ જ થઈ જાય છે, હે શિષ્ય ! એ પ્રમાણે નિગોદના જીવ સમજો ” નિગોદના
જીવોનું પરિમાણ—એ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ—

લોકાકાશ ચૌદ શબ્દોનો છે એક શબ્દમાં અસંખ્યાત યોજન ઘાય છે, અને
સંખ્યાત અંગુલનો એક યોજન ઘાય છે આકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ—પરિમિત એક
અંગુલ હોય છે એ અંગુલના એક—એક આકાશપ્રદેશમાં નિગોદ જીવોના અસંખ્ય
ગોળા હોય છે એક—એક ગોલકમાં અસંખ્યાત શરીર હોય છે અને એક—એક શરીરમાં
અનન્ત જીવોનો નિવાસ છે. કહ્યું પણ છે—

“ ગોલા ય અમગ્વિજ્ઞા, દ્રુતિ નિગોયા અસરયા ગોલે ।

एकैको य निगोओ अणतजीवो मुणोयव्वो ” ॥ ૧ ॥

છાયા-ગોલાથ અમરુચેયા , ભવન્તિ નિગોદા અસરચેયા ગોલે ।

एकैकश्च निगोदः, अनन्त जीवो ज्ञातव्य ॥ ૧ ॥ इति ।

તપ્રસ્થપ્રત્યેકજીવસ્ય તૈજસકાર્મણે દ્વે દ્વે શરીરે પૃથક્ પૃથક્ સ્ત । તદેકૈક શરીરમનન્તજ્ઞાનાવરણીયાદિયાવદનન્તાન્તરાયકર્મણા વર્ગણામિ સયુક્ત વર્તતે । મા ધૈર્વૈકા વર્ગગાઽનન્તમૂક્ષમપરમાણુમયો ભવતીતિ મૂક્ષમત્વ નિગોદજીવાના સિદ્ધમ્ ।

યે ચ શરીરત્રયાઽઙ્ગુલાસરુચેયમાગશરીરાદિભેદા પૃથિવીકાયોદેશેઽમિદ્ધિ-
તાસ્તે વનસ્પતિકાયાનામપિ વોઘ્યા , કેવલમનિત્યસ્યમ્=અનિયતાકાર શરીરસસ્યા-

“અગુલ કે એક આકાશપ્રદેશ મેં અસદ્ધયાત ગોલે, એક ગોલે મેં અસન્યાસ નિગોદ-
શરીર ઓર એક-એક નિગોદગમ્ય મેં અનંત જીવ જાનન ચાહિય” ॥૧॥

નિગોદ મેં રહેને વાલે હરેક જીવ કે અલગ-અલગ તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીર હોતે હૈં,
ઓર પ્રત્યેક શરીર અનન્ત જ્ઞાનાવરણીય આદિ તથા અનન્ત અન્તરાય કર્મોં કી વર્ગગાઓં સે
સયુક્ત હૈ, વહ એક વર્ગગા અનન્તમૂક્ષમપરમાણુરૂપ હોતી હૈ । ઇસ કથન સે નિગોદિયા જીવોં
કી સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ હોતી હૈ ।

પૃથિવીકાય કે ઉદેશ મેં ત્રણ શરીર તથા અગુલ કે અસંખ્યાતવૈ ભાગ કી
અવગાહના આદિ કા કથન કિયા હૈ, વહ વનસ્પતિકાય કે લિપ્ત સો સમજના ચાહિય ।
યહાં વિશેષ બાત યહ હૈ કિ વનસ્પતિ જીવોં કે શરીર કા આકાર અનિયત હોતા હૈ ।

“ અગુલના એક આકાશપ્રદેશમા અસખ્યાત ગોળા, એક ગોળામા અસખ્યાત
નિગોદ-શરીર અને એક-એક નિગોદ શરીરમા અનન્તજીવ જાણવા બોધ એ ” ॥૧॥

નિગોદમાં રહેવા વાળા હરેક જીવને અલગ-અલગ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર
હોય છે, અને પ્રત્યેક શરીર અનન્ત જ્ઞાનાવરણીય આદિ તથા અનન્ત અન્તરાય
કર્મોની વગણાઓથી સયુક્ત છે તે એક વગણા અનન્તમૂક્ષમપરમાણુરૂપ હોય છે
આ વચનથી નિગોદના જીવોની સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ થાય છે

પૃથ્વીકાયના ઉદેશમા ત્રણ શરીર તથા અગુલના અસખ્યાતમા ભાગની અવગા
હના આદિનું નિરૂપણ થયું છે તે વનસ્પતિકાય માટે પણ સમજ લેવું બોધ્યું છે અહિં
વિશેષ વાત એ છે કે -વનસ્પતિના જીવોના આકાર અનિયત (નિયમવગરનો) હોય છે

નમેષામ્, શોષમન્યત્ સમાનમ્ । एषा स्थान घनोदधिवातवलयदि । संख्यामङ्गीकृत्या
नन्ताः सर्वे घनस्पतय ।

एष घनस्पतीना वृक्षादिभेदैः प्रत्येकसाधारणभेदैः, तथा-वर्णगंधरसस्पर्शभेदैश्च
सहस्रशो भेदा भवन्ति । योन्यादिभेदै पुनर्लक्षशो भेदा जायन्ते ।

घनस्पतेर्यોनि संवृता भवति । तस्या सचित्ताचित्तमिध्रभेदेन त्रयो भेदाः,
तथा शीतोष्णमिध्रभेदेन त्रयो भेदा । एव गणनया प्रत्येकघनस्पतियोनीना दशलक्ष
सहस्रका भेदा भवन्ति । साधारणघनस्पतीनां चतुर्दशलक्षसंख्यका भेदा जायन्ते ।

શોષ સર્વ પૂર્વવત્ત્વ હૈ । इन का स्थान घनोदधिवातवलय आदि हैं । सख्या की अपेक्षा पूर्वोक्त
सर्व प्रकार की घनस्पति-संख्या अनन्त है ।

વૃક્ષ આદિ કે ભેદો કી અપેક્ષા, પ્રત્યેક-સાધારણ કી અપેક્ષા તથા વર્ણ, રસ ગંધ ઔર
સ્પર્શ કે ભેદ કી અપેક્ષા ઘનસ્પતિ કે હજારો ભેદ હોતે હૈ । યોનિ આદિ કે ભેદો કી અપેક્ષા
વિચાર ક્રિયા થાય તો લાસો ભેદ હો જાતે હૈ ।

ઘનસ્પતિ કી યોનિ સંવૃત્ત હૈ । સંવૃત્તયોનિ સચિત્ત, અચિત્ત, ઔર મિધ્ર કે ભેદ સે
ત્રીન પ્રકાર કી હોતી હૈ । શીત, ઠણ તથા મિધ્ર કે ભેદ સે મી ત્રીન પ્રકાર કી હૈ । इस
प्रकार गणना करने से प्रत्येकघनस्पति की वस लाख योनियाँ है । साधारणघनस्पति की
योनियाँ चौदह लाख हैं ।

બાકી તમામ પૂર્વ પ્રમાણે છે એનું સ્થાન ઘનોદધિવાતવલય આદિ છે સંખ્યાની
અપેક્ષા પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રકારની ઘનસ્પતિ-સંખ્યા અનન્ત છે

વૃક્ષ આદિના ભેદોની અપેક્ષાએ, પ્રત્યેક-સાધારણ અપેક્ષાએ તથા વર્ણ, રસ,
ગંધ અને સ્પર્શના ભેદની અપેક્ષાએ ઘનસ્પતિના હજારો ભેદ થાય છે યોનિ
આદિના ભેદોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો લાખો ભેદ થઈ જાય છે
ઘનસ્પતિની યોનિ સંવૃત્ત છે સંવૃત્તયોનિ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિધ્રના ભેદથી ત્રણ
પ્રકારની હોય છે અને શીત ઉષ્ણ તથા મિધ્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે આ
પ્રમાણે જણના કરવાથી પ્રત્યેકઘનસ્પતિની હસ લાખ યોનિઓ છે, અને સાધારણ
ઘનસ્પતિની યોનિઓ ચૌદ લાખ છે

પરિમાણદ્વારમ્—

ઉક્ત પ્રરૂપણાદ્વારમ્ । પરિમાણદ્વારમુચ્યતે—પર્યાપ્તવાદરા' પ્રત્યેકઘનસ્પતિ-
જીવાઃ પિણ્ડીભૂત-ચતુષ્કોણીકૃત-લોકત્રેણ્યસંખ્યેયમાગવર્ત્યાકાશપ્રદેશરાશિપ્રમાણા ,
વાદરપર્યાપ્તતેજસ્કાયજીવરાશોશ્વાસંખ્યાતગુણા સન્તિ ।

અપર્યાપ્તવાદરા' પ્રત્યેકઘનસ્પતિજીવાસ્તુ અસંખ્યાતાનાં લોકાના યાવન્ત' પ્રદેશ-
સ્તાવન્તઃ સન્તિ । ઇમેઽપ્યપર્યાપ્તવાદરતેજસ્કાયજીવરાશિતશ્ચાઽસંખ્યાતગુણા । પ્રત્યેક-
ઘનસ્પતય સૂક્ષ્મા ન સન્તિ, શાસ્ત્રેઽનુપાદાનાત ।

સાધારણઘનસ્પતિજીવા'—સૂક્ષ્મવાદરપર્યાપ્તમેદૈશ્વર્યવિંશ્વા અપિ પૃથક્ પૃથગન-
ન્તાનાં લોકાનાં યાવન્ત' પ્રદેશસ્તાવન્ત ઇતિ । અત્રાય વિશેષ—

પરિમાણદ્વાર—

પ્રરૂપણાદ્વાર હુઆ । અવ પરિમાણદ્વાર કહતે હૈં—પર્યાપ્તવાદર—પ્રત્યેકઘનસ્પતિ જીવ
ચૌકોન કી હુઈ લોકત્રેણી કે અસંખ્યાતવેં માગવર્તી આકાશપ્રદેશોં કી રાશિ કે બરાબર
હૈં, ઔર વાદરપર્યાપ્તતેજસ્કાય કે જીવોં સે અસંખ્યાતગુણેં હૈં । અસંખ્યાત લોકકાશોં કે
પ્રદેશોં કી બરાબર અપર્યાપ્ત વાદર પ્રત્યેકઘનસ્પતિકાય કે જીવ હૈં, ઔર યે મી અપર્યાપ્તવાદર
તેજસ્કાય કે જીવોં સે અસંખ્યાત ગુણેં હૈં । પ્રત્યેક ઘનસ્પતિ મેં સૂક્ષ્મ જીવ નહીં હોતે, ક્યો
કિ શાસ્ત્ર મેં કહીં ઇતન્કા ઉલ્લેખ નહીં હૈ ।

સાધારણ ઘનસ્પતિ કે જીવ સૂક્ષ્મ, વાદર પર્યાપ્ત ઔર અપર્યાપ્ત કે મેદૈ સે ચાર પ્રકાર
કે હૈં । ઇન ચારોં રાશિયોં મેં સે પ્રત્યેકજીવરાશિ કી સંખ્યા અનન્ત લોકાકાશ કે પ્રદેશોં કે
બરાબર હૈ । ઇસમેં ઇતની વિશેષતા સમજ ઇતની યાહિય—

પરિમાણ દ્વાર—

પ્રરૂપણાદ્વાર થયુ હવે પરિમાણદ્વાર કહે છે—પર્યાપ્તવાદરપ્રત્યેકઘનસ્પતિ જીવ,
ચતુષ્કોણી કહેલી લોકત્રેણીના અસંખ્યાતમા માગવર્તી આકાશપ્રદેશોની રાશિ—લગભગના
બરાબર છે અને વાદરપર્યાપ્તતેજસ્કાયના જીવોથી અસંખ્યાતગણા છે, અસંખ્યાત
લોકાકાશોના પ્રદેશોની બરાબર અપર્યાપ્તવાદર પ્રત્યેકઘનસ્પતિકાયના જીવ છે અને તે
પણ અપર્યાપ્તવાદર તેજસ્કાયના જીવોથી અસંખ્યાતગણા છે પ્રત્યેક ઘનસ્પતિમા
સૂક્ષ્મજીવ નથી, કેમકે—તેના શાસ્ત્રમા કોઈ સ્થાને ઉલ્લેખ નથી.

સાધારણ ઘનસ્પતિના જીવ સૂક્ષ્મ, વાદર, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તના લોકો
ચાર પ્રકારના છે આ ચારેય રાશિઓમાંથી પ્રત્યેકજીવરાશિની સંખ્યા અનન્ત
લોકાકાશના પ્રદેશોની બરાબર છે તેમા એટલી વિશેષતા સમજ લેવી એઈએ—

સાધારણવાદરપર્યાપ્તકેમ્ય સૂક્ષ્મા અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા । તેમ્યોઽપિ સૂક્ષ્મપર્યાપ્તકા અસંખ્યાતગુણા વિજ્ઞેયા इति ।

સૂક્ષ્માનન્તજીવાનાં પરિમાણ કિયદિતિ સદૃશાન્તમુચ્યતે-યથા-કથિત્ પ્રસ્તાદિમાપકવસ્તુના ધાન્યરાશિ પરિમાપ્યાઞ્ચયત્ર નિસિપતિ, તથા યદિ સાધારણસૂક્ષ્મ જીવરાશિ લોકરૂપમસ્યેન માપયેત્ લોકા સમૃતા મવેયુ ।

પર્યાપ્તવાદરનિગોદપરિમાણ ચ યથા—

ધનીભૂતચતુરસ્રીકૃતસકલલોકપ્રતરસ્યાસંખ્યેયમાગવર્તિપ્રદેશરાશિપ્રમાણા પર્યાપ્તકવાદરનિગોદા સન્તિ, તે પ્રત્યેકશરીર-વાદરવનસ્પતિ-પર્યાપ્તકેમ્યો-

સાધારણવાદરપર્યાપ્ત જીવો કી અપેક્ષા વાદર-અપર્યાપ્ત અસંખ્યાતગુણા છે । વાદરપર્યાપ્ત કી અપેક્ષા સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત અસંખ્યાતગુણા છે જોર સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત અને મો અસંખ્યાતગુણા છે ।

સૂક્ષ્મ અનન્ત જીવો કા પરિમાણ કિતના છે, યદ્ વાત દૃશાન્ત દેશ સમજાતે છે-જેસે કોઈ પુરુષ પ્રસ્થ (સિર) આદિ કાંટો સે ધાન્ય તોછકર દૂસરી જગદ્ રસ્ત દેસા છે, ઠી પ્રકાર યદિ સાધારણસૂક્ષ્મજીવરાશિ કો લોકરૂપી પ્રસ્થ સે નાપા બાય તો અનંત લોક મર જાવે ।

પર્યાપ્ત વાદર નિગોદ જીવો કા પરિમાણ હસ પ્રકાર કા છે—

ચૌકોર (ચતુષ્કોણ) ધન કિયે હુપ સમ્પૂર્ણ લોકપ્રતર કે અસંખ્યાતવે માગવર્તિ પ્રદેશો કે બરાબર પર્યાપ્તવાદરનિગોદ જીવ છે । તે પ્રત્યેકશરીર-વાદરવનસ્પતિ

સાધારણપર્યાપ્ત જીવોની અપેક્ષા બાહરઅપર્યાપ્ત અસંખ્યાતગુણા છે બાહર પર્યાપ્તની અપેક્ષા સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત અસંખ્યાતગુણા છે અને સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત તેનાથી પણ અસંખ્યાતગુણા છે

સૂક્ષ્મ અનન્ત જીવોનું પરિમાણ કેટલું છે એ વાત દૃશાન્ત આપીને સમજાવે છે-જેમ કોઈ પુરુષ પ્રસ્થ (તોળવાનું વજન ૧ શેર) આદિ તોળવાના બાંટ-વજનથી ધાન્ય તોળીને બીજા જગ્યાએ રાખી દે છે તે પ્રમાણે જો સાધારણ સૂક્ષ્મ જીવરાશિને લોકરૂપી પ્રસ્થથી તોળવામાં આવે તો અનંત લોક મર જાવે બાય.

પર્યાપ્તબાહરનિગોદ જીવોનું પરિમાણ આ પ્રકાર છે-ચતુષ્કોણ ધન કરેલા સમ્પૂર્ણ લોકપ્રતરના અસંખ્યાતમા-આગવર્તિ પ્રદેશોની બરાબર પર્યાપ્તબાહરનિગોદ જીવ છે

અસંખ્યેયગુણા । શેપાસૂત્ર્ય-‘અપર્યાપ્તવાદરનિગોદા’, અપર્યાપ્તસૂક્ષ્મનિગોદા’, પર્યાપ્ત-સૂક્ષ્મનિગોદાશ્ચ પ્રત્યેકમસંખ્યેયલોકાકાશપ્રદેશપરિમાણા’ ક્રમશઃ ઘટુતરકાઃ સન્તિ । સાધારણજીવાશ્ચૈતેમ્યો નિગોદપરિમાણેભ્યોઽનન્તગુણા. સન્તીતિ વોચ્યમ્ ।

યદિ લોકાકાશસ્યૈકૈકસ્મિન્ પ્રદેશે એકૈકઃ પ્રત્યેકવનસ્પતિજીવઃ સ્થાપ્યતે, તર્હિ અસંખ્યાતા લોકા શ્રિયન્તે । યદિ તુ લોકાકાશસ્યૈકૈકસ્મિન્ પ્રદેશે એકૈકો નિગોદજીવઃ સ્થાપ્યતે, તર્હિ અનન્તા લોકા શ્રિયન્તે ।

ઉક્તઞ્ચ પ્રજ્ઞાપનાયામ્-૧ પદે ।

“લોગાગાસપણ્સે, પરિત્તમીવ ઠવેહિ એકેકેક ।

એવ ઠવેજ્જમાણા, હવતિ લોગા અસંખિજ્જા ” ॥ ૧ ॥

પર્યાપ્ત જીવો સે અસંખ્યાતગુણા હૈં । શેપ તીન અર્થાત્ અપર્યાપ્તવાદરનિગોદ, અપર્યાપ્તસૂક્ષ્મનિગોદ ઔર પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદ અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશો કે વરાવર હૈં, ઔર ક્રમશઃ અધિક-અધિક સંખ્યા મેં હૈં । સાધારણ જીવ ઇન સે અનન્તગુણા હૈં ।

યદિ લોકાકાશ કે એક-એક પ્રદેશ મેં એક-એક પ્રત્યેકવનસ્પતિ કે જીવ સ્થાપિત કિયે જાયેં તો અસંખ્યાત લોક મર જાવેં, ઔર યદિ લોકાકાશ કે એક-એક પ્રદેશ મેં એક-એક નિગોદિયા જીવ રક્ષે જાયેં તો અનન્ત લોકાકાશ મર જાવેં । પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર કે પ્રથમ પદમેં કહા હૈ—

“લોકાકાશ કે એક-એક પ્રદેશમે અગર પ્રત્યેકવનસ્પતિ કે એક-એક જીવ રક્ષ દિયે જાયેં તો અસંખ્યાત લોક મર જાવે ॥ ૧ ॥

તે પ્રત્યેકશરીર-આહરવનસ્પતિ પર્યાપ્ત જીવોથી અસંખ્યાત ગણા છે બાકીના ત્રણ અર્થાત્-અપર્યાપ્તવાદરનિગોદ, અપર્યાપ્તસૂક્ષ્મનિગોદ અને પર્યાપ્તસૂક્ષ્મનિગોદ અસંખ્યાત-લોકાકાશ પ્રદેશોના બરાબર છે, અને ક્રમશઃ અધિક-અધિક સંખ્યામાં છે સાધારણ જીવ જોનાથી અનન્ત ગણા છે

જો લોકાકાશના એક-એક પ્રદેશમાં એક-એક પ્રત્યેક વનસ્પતિના જીવને સ્થાપિત કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત લોક બરાબર જાય, અને જો લોકાકાશના એક-એક પ્રદેશમાં એક-એક નિગોદિયા જીવને રાખવામાં આવે તો અનન્ત લોકાકાશ બરાબર જાય.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના પ્રથમ પદમાં કહ્યું છે કે -

“લોકાકાશના એક-એક પ્રદેશમાં જો પ્રત્યેક વનસ્પતિના એક-એક જીવ રાખવામાં આવે તો અસંખ્યાત લોક બરાબર જાય ” ॥ ૧ ॥

લોગાગાસપાસે નિગોયજીવં ઠવેદિ ભેવકેષ ।

એવ ઠવેજ્જમાણા, હવતિ લોગા અણન્તાઓ ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

છાયા-લોકાકાશપ્રદશે, પ્રત્યેકજીવ સ્યાપય એકૈકમ્ ।

એવ સ્યાપ્યમાના ભવન્તિ લોકા અસત્યેયા’ ॥ ૧ ॥

લોકાકાશપ્રદશે નિગોદજીવં સ્યાપય એકૈકમ્ ।

એવ સ્યાપ્યમાના ભવન્તિ લોકા અનન્તા ॥ ૧ ॥

ઇતિ પરિમાણદ્વારમ્ ॥ સૂ. ૧ ॥

શબ્દાદિવિષયાસત્યયા ધનસ્પતિકાયાપમર્દનપરા પુનઃ પુનર્ભવસિન્ધૌ નિષ્પન્તીત્યાશ્ચયેનાહ-‘જે ગુણે ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

જે ગુણે સે આવઢે । જે આવઢે સે ગુણે ॥ સૂ. ૨ ॥

છાયા—

યો ગુણઃ સ આવર્તઃ । ય આવર્તઃ સ ગુણ ॥ સૂ. ૨ ॥

લોકાકાશ કે એક-એક પ્રવેશ મેં એક-એક નિગોદ જીવ રસ્ત દિયે જાયે તો જ પ્રકાર રસ્તને સે અનન્ત લોક હો જાઈ ” । ઇતિ પરિમાણદ્વાર ॥ સૂ. ૨ ॥

ઇન્દ્રિયોં કે શબ્દ આદિ વિષયોં મેં આસક્ત હોકર જો વનસ્પતિકામ કી હિંસા કરતે હેં કે નારમ્બાર મક્તસાગર મેં ફૂલતે હેં । હસ અભિપ્રાય સે શાસ્ત્રકાર કહતે હે- ‘જે ગુણે ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—જો ગુણ હે સો આવર્ત હે । જો આવર્ત હે સો ગુણ હે ॥ સૂ. ૨ ॥

“ લોકાકાશના એક-એક પ્રવેશમાં એક-એક નિગોદ જીવ રાખવામાં આવે તો આ પ્રકારે રાખવાથી અનન્ત લોક થઈ બાધ ” ઇતિ પરિમાણદ્વાર ॥ સૂ. ૧ ॥

ઇન્દ્રિયોના શબ્દ આદિ વિષયોમાં આસક્ત થઈને જે વનસ્પતિકામની હિંસા કરે છે તે વારંવાર ભવ-સાગરમાં ડૂબી જાય છે એ અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રકાર કહે છે- ‘જે ગુણે ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—જે શુદ્ધ છે તે આવર્ત છે જે આવર્ત છે તે શુદ્ધ છે ॥ ૨ ॥

ટીકા—

યો ગુણઃ=શબ્દાદિક , સ આવર્ત -આવર્તન્તે=પરિભ્રામ્યન્તિ જીવા યત્ર સ -આવર્ત -જન્મજરાધિવ્યાધિનાનાત્રિધક્લેશસપાતસ્વરૂપ' સસાર । કારણે કાર્યો-પચારાત્ મસારકારણીભૂતસ્ય શબ્દાદિગુણસ્ય સસારત્વેન વ્યપદેશ. । ગુણસેવનાત્ સસારં પ્રાપ્નોતીતિ માવ' । ઉક્તમર્થ દૃઢીકર્તુમુક્તવાક્ય પરાવર્તયન્નાહ-ય આવર્ત ઇતિ । યથાવર્તઃ=સસાર., સ ગુણઃ=શબ્દાદિ । રાગદ્વેષવશગ સસારી નૈવ શબ્દાદિગુણતો વિરજ્યતે, ન ચ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્નોતીત્યર્થ' ।

યદ્વા-‘ગુણે’ ‘આવર્તે’ ઇતિ સપ્તમ્યન્તમ્ । ય ગુણે=શબ્દાદૌ વર્તતે,

ટીકાર્થ—શબ્દ આદિ જો ગુણ અર્થાત વિષય હૈ વહી આવર્ત હૈ । જિસમે આવર્તન અર્થાત્ ભ્રમણ ક્રિયા જામ ઉસે આવર્ત કહતે હૈ । જન્મ-જરા, આધિ-વ્યાધિ આદિ નાના પ્રકાર કે ક્લેશો સે પરિપૂર્ણ યહ સસાર હો આવર્ત હૈ । શબ્દ આદિ વિષય સસાર કે કારણ હૈ, સ્વય સસાર નહીં હૈ, કિન્તુ યહા કારણ મ કાર્ય કા ઉપચાર કરકે શબ્દાદિ વિષયો કો હી સસાર કહા હૈ । આશય યહ હૈ કિ-ન વિષયો કા સેવન કરન સે સસાર કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ । ઇસી અભિપ્રાય કો દૃઢ કરને કે ઉદ્દેશ્ય સે વાક્ય કો પલટ કર શાસ્ત્રકાર કહતે હૈ-‘જો આવર્ત હૈ વહો ગુણ હૈ’ । રાગ-દ્વેષ આદિ કે અધીન રહને વાલા સસારી જીવ શબ્દ આદિ ગુણો સે વિરક્ત નહીં હોતા ઔર ન મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરતા હૈ ।

અથવા—મૂલ મ જો ‘ગુણે’ ઔર ‘આવર્તે’ પદ આવે હૈ । યે સપ્તમીવિભક્તિ મેં હૈ, ઇસકા અર્થ યહ હુઆ કિ-જો પુરુષ શબ્દાદિ ગુણો મ વર્તતા હૈ વહ આવર્ત

ટીકાર્થ—શબ્દ આદિ ને શુદ્ધ છે, અર્થાત વિષય છે તેજ આવર્ત છે એમા આવર્તન અર્થાત્ ભ્રમણ કરવામા આવે તેને આવર્ત કહે છે જન્મ, જરા, આધિ, વ્યાધિ આદિ નાના પ્રકારના ક્લેશોથી પરિપૂર્ણ આ સસારજ આવર્ત છે શબ્દ આદિ વિષય સસારના કારણ છે સ્વય સસાર નથી, પરન્તુ અહીં કારણમા કાયનો ઉપચાર કરીને શબ્દાદિ વિષયોને જ સસાર કહ્યો છે આશય એ છે કે-વિષયોનું સેવન કરવાથી સસારની પ્રાપ્તિ થાય છે તે અભિપ્રાયને દૃઢ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી વાક્યને બદલીને શાસ્ત્રકાર કહે છે-‘ને આવર્ત છે તે શુદ્ધ છે’ રાગદ્વેષ આદિના અધીન રહેવાવાળા સસારી જીવ શબ્દ આદિ શુદ્ધોથી વિરક્ત રહેતા નથી અને મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરતા નથી.

અથવા—મૂલમા ને ‘ગુણે’ અને ‘આવર્તે’ પદ આવ્યા છે તે સાતમી વિભક્તિમાં છે એનો અર્થ એ થયો કે-જે પુરુષ શબ્દાદિ શુદ્ધોમાં વર્તે છે તે આવર્ત અર્થાત-

સ આવર્તે=સસારે વર્તે. યથાવર્તે, સ ગુણે વર્તે. ।

નતુ 'યો ગુણે વર્તત, સ આવર્તે વર્તતે' इति यदुक्तं तत् सम्पगव, परन्तु च आवर्तે વર્તે, ન ત્વસો નિયમેન ગુણે વર્તે. । યતસ્તીર્થક્રુતા માવિતાત્માનો મુનયઃ પ્રતિમાધારિભાષકાધાવર્તે વર્તન્તે ન તુ શબ્દાદિગુણેષુ, તદતત્ કયમ્પપદ્યતે—'યથા વર્તે વર્તે સ ગુણે વર્તે' इति ? ।

અનુકૂલશબ્દાદિષુ રાગ, પ્રતિકૂલશબ્દાદિષુ દ્વેષ. સમુદ્ભવતીતિ રાગદ્વેષપૂર્વક ગુણેષુ શબ્દાદિષુ યા પ્રવૃત્તિસ્તસ્યા પદાત્રાધિકાર' । એવં ચાસ્ય વાક્યસ્ય તીર્થક્રુતાદિ વિષયકત્વામાધામાસ્ત્યુક્તશબ્દાવસર इति ।

અર્થાત્ સસાર મેં વર્તતા હૈ, ઓર જો સસાર મેં વર્તતા હૈ વહ શબ્દ આદિ મેં વર્તતા હૈ ।

શબ્દા—જો શબ્દાદિ ગુણો મેં વર્તતા હૈ વહ સસાર મેં વર્તતા હૈ, વહ કયન તો ઠીક હૈ, પરન્તુ જો સસાર મેં વર્તતા હૈ વહ નિયમ સે શબ્દાદિ વિષયો મેં નહીં વર્તતા । ભગવાન્ તીર્થકર, માવિતાત્મા મુનિ ઓર પ્રતિમાધારી આવક સસાર મેં તો વર્તે હૈં મગર શબ્દ આદિ વિષયો મેં નહીં વર્તે. । અતઃ એવં વહ કયન કિસ પ્રકાર બન સકતા હૈ કિં જો આવર્ત મેં વર્તતા હૈ વહ શબ્દ આદિ મેં વર્તતા હૈ ?

સમાધાન—અનુકૂલ શબ્દ આદિ મેં રાગ ઉત્પન્ન હોતા હૈ ઓર પ્રતિકૂલ શબ્દ આદિ મેં દ્વેષ હોતા હૈ । ઇસ પ્રકાર રાગદ્વેષપૂર્વક વિષયો મેં પ્રવૃત્તિ કરને કા હી યહૌ પ્રકરણ હૈ । તીર્થકર આદિ રાગ-દ્વેષપૂર્વક વિષયો મેં પ્રવૃત્તિ નહીં કરતે, અતઃ વહ વાક્ય તીર્થકર યા માવિતાત્મા મુનિ આદિ કે લિપ્ત છગૂ નહીં હોતા । ઇસ પ્રકાર ઉક્ત શંકા કા અહાં સ્થાન નહીં હૈ ।

સ સારમાં વર્તે છે, અને જે સ સારમાં વર્તે છે તે શબ્દ આદિમાં વર્તે છે

શંકા—જે શબ્દાદિ ગુણોમાં વર્તે છે, તે સ સારમાં વર્તે છે આ કથન-તો ઠીક છે, પરન્તુ જે સ સારમાં વર્તે છે તે નિયમથી શબ્દાદિક વિષયોમાં વર્તતા નથી. ભગવાન તીર્થકર માવિતાત્મા મુનિ અને પ્રતિમાધારી આવક સ સારમાં તો વર્તે છે, પરન્તુ શબ્દાદિ વિષયોમાં વર્તતા નથી જે માટે આ કથન કેવી રીતે બની શકે છે, કે- જે આવર્તમાં વર્તે છે તે શબ્દ આદિમાં વર્તે છે ।

સમાધાન—અનુકૂલ શબ્દ આદિમાં રાગ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રતિકૂલ શબ્દ આદિમાં દ્વેષ થાય છે આ પ્રમાણે રાગ-દ્વેષપૂર્વક વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું જ અર્હો પ્રકરણ છે તીર્થકર આદિ રાગ-દ્વેષપૂર્વક વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, માટે આ વાક્ય તીર્થકર અથવા માવિતાત્મા મુનિ આદિના માટે બાજુ થતું નથી. આ પ્રમાણે પૂર્વે જે શંકા કરી છે તે શકાને અર્હો સ્થાન નથી.

ગત્યાગતિરૂપ આવર્તોઽપિ ન તેષાં દુઃસ્વજનનો મવતિ । સામાન્યતઃ સસાર-
વર્તિત્વ મામાન્યશબ્દાદિગુણોપલબ્ધિશ્ચ સર્વેષાં સસારિણા સમવત્ત્વેવ, તસ્માદ્ ગુણોપ-
લબ્ધિર્ન પ્રતિપિચ્યતે । કિન્તુ યસ્તત્ર રાગદ્વેષપરિણામઃ સ એવ પરિવર્જનીયત્વેન પ્રતિ-
બોધ્યતે, અતઃ એવોક્ત મગવતા—

“કળ્પસોક્તેહિં સદેહિં પેમ્મ નામિનિવેસણ” ઇત્યાદિ । કિન્ન—

“ન શક્ય રૂપમદ્રષ્ટું, ચક્ષુર્ગોચરમાગતમ્ ।

રાગદ્વેષો તુ યૌ તત્ર, તૌ ધુષઃ પરિવર્જયેત્ ॥”

શ્દમત્ર તત્ત્વમ્-શબ્દાદિવિષયાસક્તાઃ સ્વલુ વનસ્પતિજીવાન્ ઘટુશી

ગતિ આગતિરૂપ આવર્ત મી અનેકે ઓળે દુઃસ્વજનક નહીં હૈ । સામાન્ય સસારવર્તીપન
ઔર વિષયો કી સામાન્ય ઉપલબ્ધિ સમી સસારી જીવો મેં હોતી હૈ, અતઃ વિષયો કી ઉપલબ્ધિ
કા નિષેધ નહીં ક્રિયા જા સકતા । હૈં વિષયો મેં જો રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ હૈ વહી ત્યાગ્ય હૈ ।
અતઃ મગવાન્ ને કહા હૈ—

“કળ્પસોક્તેહિં સદેહિં પેમ્મ નામિનિવેસણ” ઇત્યાદિ ।

“કાનોં કો મુલ્લ દેને વાલે શબ્દોં પર અનુરાગ નહીં કરના જાહિય” । તથા—

આલોકે આગે આયા હુઆ રૂપ અનદેસ નહીં ક્રિયા જા સકતા, ઘટ તો વીસ
હી જાતા હૈ, મગર ડસ સે કોઈ હાનિ નહીં હોતી । અલબત્ત ડસ રૂપ પર રાગ યા દ્વેષ કરને
સે હાનિ હોતી હૈ । અતઃ વિવેકી પુરુષ રાગ ઔર દ્વેષ કા ત્યાગ કરે ।

આશય યહ હૈ-શબ્દ આદિ વિષયોં મેં આસક્ત પુરુષ વનસ્પતિકાચનાં કે જીવોં કી

ગતિ-આગતિરૂપ આવર્ત પલ્લુ તેઓને માટે દુઃખરૂપ નહીં । સામાન્ય સસાર
વર્તીપલ્લુ અને વિષયોની સામાન્ય ઉપલબ્ધિ, સર્વ સસારી જીવોમા હોય છે એથી
વિષયોની ઉપલબ્ધિને નિષેધ કરી શકાતા નથી હા, વિષયોમાં જે રાગ-દ્વેષરૂપ
પરિણામ છે, તેજ ત્યાગ્ય-ત્યાજ્ય હેવા ચોખ્ય છે એટલે મગવાને કહ્યું છે—

“કળ્પસોક્તેહિં સદેહિં પેમ્મ નામિનિવેસણ” અર્થાત્ કાનેને સુખ દેવાવાળા

શબ્દો પર પ્રીતિ નહિ કરવી જોઈએ. તથા નેત્રોની સામે આવેલા રૂપ, ન દીઠા-
અદીક કરી શકાતા નથી તે તો દેખવામા આવેજ છે, પરન્તુ તેમાં કોઈ હાનિ
થતી નથી અલબત્ત જો રૂપ પર રાગ અથવા દ્વેષ કરવાથી હાનિ થાય છે એ માટે
વિવેકી પુરુષ રાગ અને દ્વેષને ત્યાગ કરે.

આશય એ છે કે-શબ્દ આદિ વિષયોમાં આસક્ત પુરુષ વનસ્પતિકાચના જીવોની

વિહિસન્તિ । તથા ઠિ-અનુકૂલશબ્દપ્રવણાર્થી વેણુવીળાપટહાદિવાધાનિ નિર્માતુ વહુ-
વિયાન્ વનસ્પતીન્ વિનિહન્તિ । પ્રિયરૂપવિલોકનાર્થી કાષ્ઠમયયુવત્તિપ્રતિમા-ગૃહ-
તોરણ વેદિકા-સ્તમ્ભાદિ રચયિતુ યતિચન વનસ્પતીન્ વિનિકૃન્તતિ । એવ પ્રાણસુસ્વાર્થી
કર્પૂર કેતકી-પાટલ-લવઙ્ગ-સરમચન્દના-ગુરુ-કેસર જાતીફલ-જાતીપત્રિકાદીન્ પરિ-
ગ્રહીતુ વિવિધાન વનસ્પતીન્ વિહિનરિત । રસાસ્વાદસુસ્વાર્થી મૂલકન્દાદિગતાનસસ્યા
તાનનન્તાન્ યા બીવાનુપમર્દયતિ । એવ સ્પર્શસુસ્વામિલાપી ચ કમલદલમૃગાલકદલી
વલવલ્કલાનુકૂલદુકૂલતુલાદીન્ પરિગ્રહીતુ નાનાવિધવનસ્પતીનાં પ્રાણમ્યપરોપનં
પ્રકરોતિ ।

વહુત હિંસા કરતે હૈં । જેસે-અનુકૂલ શબ્દ સુનને કા અમિલાપી પુરુષ વેણુ, વીળા,
પટહ (ટોલ) આદિ વાધ બનાને કે સ્ટિપ નાના પ્રકાર કે વનસ્પતિકાય કે બીંબો કી
હિંસા કરતા હૈ । પ્રિયરૂપ દેસ્કને કા ઇચ્છુક યુવતી કી કાષ્ઠમય પ્રતિમા, ગૃહ, તોરણ,
વેદિકા, બૌર સ્તમ્ભ બનાને કે સ્ટિપ વનસ્પતિ કો કાટતા હૈ । ઇસી પ્રકાર પ્રાણેન્દ્રિય કે
સુસ્વાદ લોહુપ કર્પૂર, કેતકી, પાટલ, (ગુલાબ) છોગ, સરસ ચન્દન અગર, કેસર,
આયપ્પલ, આયપત્રી આદિ કે રસેસ્ય સે વિવિધ પ્રકાર કે વનસ્પતિકાયિક બીંબો કી હિંસા
કરતા હૈ । રસાસ્વાદ કા અનુરાગી મૂલ આદિ કન્દો મેં રહને વાલે અસહ્યાત બૌર અનન્ત
બીંબો કી હિંસા કરતા હૈ । ઇસી પ્રકાર સ્પર્શ-સુસ્વાદ કા અમિલાપી કમલ કે પત્તે, કમલ કી
વહી, કેલે કે , પત્તે છાલ બૌર અનુકૂલ વલ તથા રૂઈ પ્રાપ્ત કરને કે સ્ટિપ નાના પ્રકાર કે
વનસ્પતિ બીંબો કા પ્રાણ ક્રેતા હૈ ।

ધણીજ હિંસા કરે છે જેમ-અનુકૂલ શબ્દ સાંભળવાના અભિલાષી પુરુષ વેણુ-વીળા,
ટોલ આદિ વાધ-વાન્નિત્ર બનાવવા માટે નાના પ્રકારના વનસ્પતિકાયનાં છોડોની હિંસા
કરે છે પ્રિયરૂપ બોવાના ઇચ્છુક યુવતીની કાષ્ઠમય પ્રતિમા, ગૃહ, તોરણ, વેદિકા
અને સ્તંભ બનાવવા માટે વનસ્પતિને કાપે છે એ પ્રમાણે પ્રાણેન્દ્રિય (નાસિકા)ના
સુખના લોહુપ-લાલચુ કર્પૂર, કેતકી ગુલાબ, લવીંગ, સરસચંદન, અગર કેસર,
આયપ્પલ, આયત્રી આદિ મેળવવાના ઉદ્દેશ્યથી વિવિધ પ્રકારના વનસ્પતિકાયિક છોડોની
હિંસા કરે છે રસાસ્વાદના અનુરાગી છવ મૂળ આદિ કન્દોમાં રહેવાવાળા અસહ્યાત
અને અનન્ત છોડોની હિંસા કરે છે એ પ્રમાણે સ્પર્શસુખના અભિલાષી છવ કમલ
પત્તા, કમલકાકડી, કેવળના પત્તા, છાલ અને અનુકૂલ વલ તથા રૂ પ્રાપ્ત કરવા
માટે નાના પ્રકારના વનસ્પતિ છોડોના પ્રાણ લે છે

एव च वनस्पतिनिष्पन्नेषु शब्दादिगुणेषु वर्तमान' ससार प्राप्नोति, स च ससारी रागद्वेषमलिनात्मकतया पुनः शब्दादिगुणेषु वर्तमानश्चतुर्गतिकससारतो न कदाचिद् ग्रहिर्यातीत्यर्थः ॥ सू० २ ॥

શબ્દાદિગુણોપલબ્ધિમાત્ર ન સસારાન્ત.પતનસ્ય કારણં, કિન્તુ તત્ર મૂર્છેવેત્યાહ -‘ઉદ્’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

उद् अह तिरियं पार्श्व पासमाणे रुवाइ पासइ, सुणमाणे सदाइ सुणेइ । उद् अह तिरिय पार्श्व मुच्छमाणे रुवेसु मुच्छइ सदेसु यावि । एस लोए वियाहिए ॥ सू० ३ ॥

છાયા—

उर्ध्वम् अथ' तिर्यक् प्राचीनं पश्यन् रूपाणि पश्यति, शृण्वन् शब्दान् शृणोति, ऊर्ध्वम् अथ' तिर्यक् प्राचीन मूर्च्छन् रूपेषु मूर्च्छति, शब्देषु चापि । एष लोकः व्याख्यातः ॥ सू० ३ ॥

इस प्रकार घनस्पति से तैयार होने वाले इन्द्रिय-विषयों में वर्चमान जीव ससार प्राप्त करता है । ससारी जीव राग-द्वेष से मलिन होता है, अतः फिर विषयों में प्रवृत्त होता है । इस प्रकार वह कभी ससार से बाहर नहीं निकल पाता ॥सू० २॥

શબ્દ આદિ વિષયોં કો પ્રહણ કરને માત્ર સે સસાર મેં પતન નહીં હોતા પરન્તુ ડન મેં મૂર્છા (ગૃહિ) હોના હી પતન કા કારણ હૈ, યહ કહતે હૈ—‘ઉદ્’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—ઊપર, નીચે, ઓર સામને તિરછી દિશા મેં દષ્ટિ ઢાલતા હુઆ રૂપોં કો દેહતા હૈ, સુનતા હુઆ શબ્દ સુનતા હૈ । ઊપર, નીચે ઓર સામને તિરછી દિશા મેં રૂપોંમે મૂર્છિત હોતા હૈ ઓર શબ્દોં મેં મી । યહ લોક કહા ગયા હૈ ॥ સૂ० ૩ ॥

એ પ્રમાણે ઘનસ્પતિથી તૈયાર થવાવાળા ઇન્દ્રિય વિષયોંમાં વર્તમાન જીવ સસારને પ્રાપ્ત કરે છે સસારી રાગદ્વેષથી મલિન થાય છે, તેથી કરીને વિષયોંમાં પ્રવૃત્ત થાય છે આ પ્રમાણે તે કોઈ દિવસ સસારથી બહાર નીકળી શકતા નથી (સૂ.૨)

શબ્દ આદિ વિષયોંને ગ્રહણ કરવા માત્રથી સસારમા પતન થતુ નથી પરન્તુ તેમા મૂર્છા (ગૃહિ) થવાથીજ પતન થાય છે તે કહે છે—‘ઉદ્’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—ઉપર, નીચે અને સામે તિરછી દિશામાં દષ્ટિ નાખીને રૂપોંને જુવે છે, સાંભળતા થકા શબ્દ સાંભળે છે, ઉપર નીચે અને સામે તિરછી દિશામા શ્વેમાં અને શબ્દોંમાં પણ મૂર્છિત થાય છે આ લોક કહેવાય છે ॥ ૩ ॥

વિહિસન્તિ । તથા ઠિ-અનુકૂલશ્રવ્યધ્વન્યાર્થીં ચેણુનીળાપટહાદિવાધ્યાનિ નિર્માતું વદુ
 વિધાન્ વનસ્પતીન્ વિનિહન્તિ । પ્રિયરૂપવિલોકનાર્થીં કાષ્ટમયપુત્રતિમિતિમા-ગૃહ-
 તોરણ ષેદિકા-સ્તમ્માદિ રચયિતુ કતિચન વનસ્પતીન્ વિનિક્રન્તતિ । एवं प्राणसुखार्थी
 कर्पूर केतकी-पाटल-लवङ्ग-सरसचन्दना-गुरु-कैसर-जातीफल-जातीपत्रिकादीन् परि-
 ग्रहीतु विविधान वनस्पतीन् विहिनस्ति । रसास्वादसुखार्थी मूलकन्दादिगतानसस्या
 ताननन्तान् वा जीवानुपमर्दयति । एव स्पर्शसुखामिलापी च कमलदलमृणालवल्ली-
 दलपल्लवानुकूलदुकूलतुलादीन् परिग्रहीतु नानाविधवनस्पतीनां प्राणव्यपरोपणं
 प्रकरोति ।

વહુત હિસા કરતે હૈં । એસે-અનુકૂલ શબ્દ સુનને કા અમિલાપી પુરુષ ચેણુ, બીળા,
 પટહ (ઢોલ) આદિ ઘાષ બનાને કે લિપ્ નાના પ્રકાર કે વનસ્પતિકાય કે બીંબો કૌ
 હિસા કરતા હૈ । પ્રિયરૂપ દેસ્કને કા કષ્ટુક યુવતી કી કાષ્ટમય પ્રતિમા, ગૃહ, તોરણ,
 શેદિકા, ઔર સ્તમ બનાને કે લિપ્ વનસ્પતિ કો કાટતા હૈ । इसी प्रकार प्राणेश्वर के
 मूलका छेड़प कपूर, केतकी, पाटल, (गुलाब) लता, सरस चन्दन अगर, कैसर,
 आयपल, आयपत्री आदि के रसेय से विविध प्रकार के वनस्पतिकायिक बीबों को हिंसा
 करता है । रसास्वाद का अनुरागी मूल आदि कन्दों में रहने वाले असस्यात और अनन्त
 बीबों की हिंसा करता है । इसी प्रकार स्पर्श-सुख का अमिलापी कमल के पत्ते, कमल की
 वल्ली, केले के , पत्ते छाल और अनुकूल वल तथा रुई प्राप्त करने के लिए नाना प्रकार के
 वनस्पति बीबों का प्राण केता है ।

ધશ્વીજ હિસા કરે છે જેમ-અનુકૂલ શબ્દ સાંભળવાના અભિલાષી પુરુષ વેણુ-બીણા,
 ઢોલ આદિ વાદ્ય-વાદ્યિત્ર જનાવવા માટે નાના પ્રકારના વનસ્પતિકાયના છવોની હિસા
 કરે છે પ્રિયરૂપ જોવાના કષ્ટુક યુવતીની કાષ્ટમય પ્રતિમા, ગૃહ, તોરણ, વેદિકા
 અને સ્તમ જનાવવા માટે વનસ્પતિને કાપે છે જે પ્રભાણે પ્રાણેન્દ્રિય (નાસિકા)ના
 મુખના લોહપ-લાલસુ કપૂર, કેતકી ગુલાબ લવીજ, સરસચંદન, અગર કેસર,
 આયપળ, આયત્રી આદિ મેળવવાના ઉદ્દેશથી વિવિધ પ્રકારના વનસ્પતિકાયિક છવોની
 હિસા કરે છે રસાસ્વાદના અનુરાગી છવ મૂળ આદિ કન્દોમાં રહેવાવાળા અસ-અ્યાત
 અને અનન્ત છવોની હિસા કરે છે જે પ્રભાણે સ્પર્શમુખના અભિલાષી છવ કમલ
 પત્તાં, કમલકાંઠી, કેવળના પત્તા, છાલ અને અનુકૂલ વલ તથા રૂ પ્રાપ્ત કરવા
 માટે નાના પ્રકારના વનસ્પતિ છવોના પ્રાણ લે છે

एव च वनस्पतिनिष्पन्नेषु शब्दादिगुणेषु वर्तमान ससार प्राप्नोति, स च ससारी रागद्वेषमलिनात्मकतया पुनः शब्दादिगुणेषु वर्तमानश्चतुर्गतिकमसारतो न कदाचिद् ग्रहीर्यातीत्यर्थः ॥ सू० २ ॥

શબ્દાદિગુણોપલબ્ધિમાત્ર ન સસારાન્ત પતનસ્ય કારણ, કિન્તુ તત્ર મૂર્છેવેત્યાહ - 'ઉદ્ભ' इत्यादि ।

મૂલમ્—

उद्भ अह तिरिय पार्श्व पासमाणे रुवाइ पासइ, सुणमाणे सदाइ सुणेइ । उद्भ अह तिरिय पार्श्व मुच्छमाणे रुवेसु मुच्छइ सदेसु यावि । एस लोए वियाहिए ॥ सू० ३ ॥

છાયા—

उर्ध्वम् अथ तिर्यक् प्राचीनं पश्यन् रूपाणि पश्यति, शृण्वन् शब्दान् शृणोति, ऊर्ध्वम् अथ तिर्यक् प्राचीनं मूर्च्छन् रूपेषु मूर्च्छति, शब्देषु चापि । एष लोक व्याख्यातः ॥ सू० ३ ॥

इस प्रकार वनस्पति से तैयार होने वाले इन्द्रिय-विषयों में वर्तमान जीव ससार प्राप्त करता हैं । ससारी जीव राग-द्वेष से मलिन होता है, अतः फिर विषयों में प्रवृत्त होता है । इस प्रकार वह कभी ससार से बाहर नहीं निकल पाता ॥ सू० २ ॥

શબ્દ આદિ વિષયો કો ગ્રહણ કરને માત્ર સે સસાર મ પતન નહીં હોતા પરન્તુ ઊન મેં મૂર્છા (ગૃહ્ણિ) હોના હી પતન કા કારણ હૈ, યહ કહતે હૈ—'ઉદ્ભ' इत्यादि ।

મૂલાર્થ—ऊपर, नीचे, और सामने तिरछी दिशा में दृष्टि डालता हुआ रूपों को देखता है, सुनता हुआ शब्द सुनता है । ऊपर, नीचे और सामने तिरछी दिशा में रूपोंमें मूर्च्छित होता है और शब्दों में भी । यह लोक कहा गया है ॥ सू० ३ ॥

એ પ્રમાણે વનસ્પતિથી તૈયાર થવાવાળા ઇન્દ્રિય વિષયોમાં વર્તમાન જીવ સસારને પ્રાપ્ત કરે છે સસારી રાગદ્વેષથી મલિન થાય છે, તેથી ફરીને વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે આ પ્રમાણે તે કોઈ દિવસ સસારથી બહાર નીકળી શકતા નથી (સુ.૨)

શબ્દ આદિ વિષયોને ગ્રહણ કરવા માત્રથી સસારમાં પતન થતુ નથી પરન્તુ તેમાં મૂર્છા (ગૃહ્ણિ) થવાથીજ પતન થાય છે તે કહે છે—'ઉદ્ભ' इत्यादि

મૂલાર્થ—ऊपर, नीचे અને सामने तिरछी दिशाમાં दृष्टि नाખाने रूपोने बुवे છે, સાંભળતા થકા શબ્દ સાંભળે છે, ઉપર નીચે અને સામે તિરછી દિશામાં રૂપોમાં અને શબ્દોમાં પણ મૂર્છિત થાય છે આ લોક કહેવાય છે ॥ ૩ ॥

ટીકા—

પ્રજ્ઞાપકદિશાપેસયા ઉર્ધ્વમ્=ઉર્ધ્વદિશ્યવસ્થિત પર્વતશિસ્ત્રપ્રાસાદહર્મ્યાપુષ્પરિ
માગસ્યમ્, અષઃ=અધોદિશ્યવસ્થિત ભૂમિગૃહાદિક, તિર્યક્=પ્રાચ્યાદિદિશ્વસ્થિત
વિદિશ્વસ્થિત ચ ગૃહમિત્તિપ્રાસાદહર્મ્યાદિક, પ્રાચીન-તિર્યક્પદસ્ય વિવરણમેત્ત્વ,
પ્રાચ્યાં દિશિ વિદ્યમાન પદાર્થજાતમ્, એતદ્ગોપલક્ષણમ્-અન્યા અપિ તિર્યગ્દિશો
વિજ્ઞેયાઃ । યદ્વા-પ્રાચીનમિતિ-ઊર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્દિગન્વાયિ, તેનોર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્દિશ્વ-
સ્થિત, પ્રાચીન=પુરાતનમ્-આધુનિકશિલ્પિદુષ્કરતયાઽઽશ્ચર્યકારિ પદાર્થજાત, પદ્યન્=
ચક્ષુર્વ્યાપારમન્, રૂપાણિ=ચક્ષુર્ગ્રાસ્યતયા પરિણતાનિરૂપવદ્રવ્યાણિ શાલમઠિજકાલીનિ
સ્થ્યાદિરૂપાણિ ના પદ્યતિ ।

ટીકાર્થ—પ્રજ્ઞાપક-(દેખતે ઘાટે કી) દિશા કી અપેક્ષા ઉર્ધ્વ દિશા મેં-પર્વત કે શિસ્ત્ર
પર તથા પ્રાસાદ યા મહલ આદિ કે ઊપરી માગ મેં સ્થિત, મૌહરા આદિ અધોદિશા મેં સ્થિત,
પૂર્વ આદિ તિરછી દિશાઓ મેં સ્થિત તથા વિદિશાઓ મેં સ્થિત ઘોલાર, હવેલી ઓર મહલ
આદિ કો દેખતા હૈ । મૂલ મેં આયે હુપ ‘પાર્શ્વ’ અર્થાત્ ‘પ્રાચીન’ શબ્દ કો તિરછી દિશા કા
વિવરણરૂપ સમજના ઘાઢિય । અથવા ‘પ્રાચીન’ પદ ઉર્ધ્વ, અષઃ ઓર તિર્યક્ સમી દિશાઓ કે
સાથ સંબંધ રહ્તા હૈ । તાત્પર્ય મહ નિકળા કિ-ઉર્ધ્વ દિશા મેં સ્થિત અધોદિશા મેં સ્થિત
તથા તિરછી દિશામેં સ્થિત પ્રાચીન અર્થાત્ આધુનિક શિલ્પકારો કે લિપ્ત દુષ્કર હોને સે
આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતે ઘાટે પુરાને પદાર્થો કી ઓર નજર કરતા હુઆ સુન્દર પુતલિયો ઘોલાર
કો તથા સ્ત્રી આદિ કે રૂપ કો દેખતા હૈ ।

ટીકાર્થ—પ્રજ્ઞાપક-(બિનારની) દિશાની અપેક્ષા ઉર્ધ્વ દિશામાં-પર્વતના શિખર
પર તથા પ્રાસાદ અથવા મહેલ આદિના ઉપર ભાગમાં, સ્થિત, ભોંયરા આદિ
અધોદિશામાં સ્થિત, પૂર્વ આદિ તિરછી દિશાઓમાં સ્થિત, તથા વિદિશાઓમાં સ્થિત
બીત, હવેલી અને મહેલ આદિને દેખે છે મૂલમાં આવેલો ‘પાર્શ્વ’ અર્થાત્ પ્રાચીન
શબ્દને તિરછી દિશાના વિવરણરૂપ સમજવો જોઈએ, અથવા પ્રાચીન પદ ઉર્ધ્વ,
અષઃ અને તિર્યક્ સર્વ દિશાઓની સાથે સંબંધ રાખે છે તાત્પર્ય જો નિકળે છે કે-
ઉર્ધ્વ દિશામાં સ્થિત, અધોદિશામાં સ્થિત, તથા તિરછી દિશામાં સ્થિત પ્રાચીન અર્થાત્
આધુનિક શિલ્પકારો માટે દુષ્કર હોવાથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરવાવાળા પુરાણ પદાર્થોની
તરફ નજર કરતા યકા સુન્દર પુતળીઓ વગેરેને તથા સ્ત્રીઆદિના રૂપને દેખે છે

તથા-एतासु दिक्षु च शृण्वन्=श्रोत्रोपयोगयुक्त' सन् शब्दान् वेणुवीणादि-
समुत्थान् गीतनादादिकान् वा शृणोति । श्रोत्रोपयोगाभावे तु न शृणोतीत्यर्थः ।
उपलक्षणमेतत्-जिघ्रन् गन्धान् जिघ्रति, रसयन् रसान् रसयति, स्पृशन्
स्पर्शान् स्पृशति ।

इह दर्शनश्रवणाभ्यां रूपादिगुणोपलब्धिमात्र प्रदर्शितम् । ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्पदोपा-
दानेन च रूपादिगुणानां सर्वदिग्भ्यापित्वेन तदुपयोगो दुष्परिहरोऽस्तीति प्रतिबोधितम् ।
रूपादिगुणोपयोगमात्रेण ससारगतवर्तसपातो न भवति, किन्तु रूपादिगुणेषु मूर्च्छयेति
बोधयितुमाह-‘उद्द ’ इत्यादि ।

इसी प्रकार पूर्वोक्त दिशाओं में श्रोत्रेन्द्रिय का उपयोग लगा कर वेणु वीणा
आदि वाद्यों का, तथा गीत आदि का शब्द सुनता है । श्रोत्र का उपयोग न हो तो
नहीं भी सुनता है । यह कथन उपलक्षण है, इस से यह भी समझ लेना चाहिए कि
घ्राण, रसना और स्पर्श इन्द्रिय का उपयोग लगाकर सूघता है, चस्नता है और स्पर्श
करता है ।

यहाँ देखने और सुनने से रूप आदि गुणों की उपलब्धिमात्र सूचित
की है । ऊर्ध्व, अध तथा तिर्यक् पद देकर यह प्रकट किया है कि-इन्द्रियों के विषय-
रूप आदि, सभी दिशाओं में भरे पड़े हैं । ऐसी स्थिति में उनकी ओर ध्यान न बाने
देना तो बड़ा ही कठिन कार्य है । मगर रूप आदि गुणों की ओर उपयोग बाने
मात्र से ससार के गह्वरे में पतन नहीं होता । पतन तब होता है जब उनमें
मूर्च्छा या राग-द्वेष हो, यह बात प्रकट करने के लिए कहा है-‘उद्द ’ इत्यादि ।

એજ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત દિશાઓમાં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો ઉપયોગ લગાવીને વેણુ-વીણા
આદિ વાદ્યોના તથા ગીત આદિના શબ્દો સાંભળે છે શ્રોત્રનો ઉપયોગ ન હોત
તો સાંભળત નહિ આ કથન ઉપલક્ષણ છે, એથી એમ સમજાવેલું બોધ્યે કે, ધ્રાણ,
રસના અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ લગાવીને સૂંઘે છે, ચાસે છે, અને સ્પર્શ કરે છે

અહીં દેખવા અને સાંભળવાથી રૂપ આદિ શુદ્ધોની ઉપલબ્ધિ માત્ર સૂચિત કરી છે
ઉર્ધ્વ, અધ તથા તિર્યક્ પદ આપીને એ સૂચિત કર્યું છે કે-ઇન્દ્રિયોના વિષય
રૂપ આદિ, સર્વ દિશાઓમાં ભર્યા પડ્યાં છે એવી સ્થિતિમાં તેની તરફ ધ્યાન નહિ જવા
દેવું તે તો ભારે કઠિન કામ છે પરન્તુ રૂપ આદિ શુદ્ધોની તરફ ઉપયોગ જવા માત્રથી
સસારના ખાતામાં પડવાનું થતુ નથી, પતન-પડવાનું તો ભારે ઘાય છે કે જ્યારે તેમાં
મૂછો-અથવા રાગ-દ્વેષ ઘાય આ વાત પ્રગટ કરવા માટે કહ્યું છે -‘અદ્દ ’ ઇત્યાદિ

ટીકા—

પ્રજ્ઞાપકદિશાપેસયા ઉર્ધ્વમ્=ઉર્ધ્વદિશ્યવસ્થિત પર્વતશિસ્ત્રપ્રાસાદહર્મ્યાપુપરિ
માગસ્યમ્, અથ=અધોદિશ્યવસ્થિત ભૂમિગૃહાદિક, તિર્યક્=પ્રાચ્યાદિદિસ્ત્રવસ્થિત
વિદિશ્યવસ્થિત ચ ગૃહમિત્તિપ્રાસાદહર્મ્યાદિક, પ્રાચીન-તિર્યક્પદસ્ય વિવરણમેતત્,
પ્રાચ્યાં દિશિ વિદ્યમાન પદાર્થજાતમ્, એતદ્ધોપલક્ષણમ્-અન્યા અપિ તિર્યગ્દિશો
વિદ્યેયાઃ । યદ્વા-પ્રાચીનમિતિ-ઋર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્દિગન્વયિ, તેનોર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્દિશ્યવ-
સ્થિત, પ્રાચીન=પુરાતનમ્-આધુનિકશિલ્પિદુષ્કરતયાઽઽર્થ્યકારિ પદાર્થજાત, પશ્યન્-
ચક્ષુર્વ્યાપારયન્, રૂપાણિ=ચક્ષુર્ગ્રાહ્યતયા પરિણતાનિ રૂપવદ્વ્યાણિ શાલમઠિજકાર્દીનિ
સ્ત્યાદિરૂપાણિ યા પશ્યતિ ।

ટીકાર્થ—પ્રજ્ઞાપક-(દેસને ઘાળે કી) દિશા કી અપેક્ષા ઉર્ધ્વ દિશા મેં-પર્વત કે શિસ્ત્ર
પર તથા પ્રાસાદ યા મહલ આદિ કે ઊપરી ભાગ મેં સ્થિત, મૌહરા આદિ અધોદિશા મેં સ્થિત,
પૂર્વ આદિ તિરછી દિશાઓ મેં સ્થિત તથા વિદિશાઓ મેં સ્થિત હીવાર, હવેલી ઓર મહલ
આદિ કો દેસતા હૈ । મૂળ મેં આયે હુપ ‘પાર્શ્વ’ અર્થાત્ ‘પ્રાચીન’ શબ્દ કો તિરછી દિશા કા
વિવરણરૂપ સમજના યાદિય । અથવા ‘પ્રાચીન’ પદ ઉર્ધ્વ, અથ ઓર તિર્યક્ સમી દિશાઓ કે
સાથ સંબંધ રક્ષતા હૈ । તાત્પર્ય યહ નિકળા કિ-ઉર્ધ્વ દિશા મેં સ્થિત અધોદિશા મેં સ્થિત
તથા તિરછી દિશામેં સ્થિત પ્રાચીન અર્થાત્ આધુનિક શિલ્પકારોં કે લિપ્ દુષ્કર હોને સે
આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરને ઘાળે પુરાને પદાર્થોં કી ઓર નજર કરતા હુઆ સુન્દર પુતલિયોં બગૈર
કો તથા કી આદિ કે રૂપ કો દેસતા હૈ ।

ટીકાર્થ—પ્રજ્ઞાપક-(બેનારની) દિશાની અપેક્ષા ઉર્ધ્વ દિશામાં-પર્વતના શિખર
પર તથા પ્રાસાદ અથવા મહેલ આદિના ઉપર ભાગમાં, સ્થિત, હોંયશ આદિ
અધોદિશામાં સ્થિત, પૂર્વ આદિ તિરછી દિશાઓમાં સ્થિત, તથા વિદિશાઓમાં સ્થિત
બીત, હવેલી અને મહેલ આદિને હેજે છે મૂલમાં આવેલો ‘પાર્શ્વ’ અર્થાત્ પ્રાચીન
શબ્દને તિરછી દિશાના વિવરણરૂપ સમજવો જોઈએ, અથવા પ્રાચીન પદ ઉર્ધ્વ,
અથઃ અને તિર્યક્ સર્વ દિશાઓની સાથે સંબંધ રાખે છે તાત્પર્ય જો નિકળે છે કે-
ઉર્ધ્વ દિશામાં સ્થિત, અધોદિશામાં સ્થિત, તથા તિરછી દિશામાં સ્થિત પ્રાચીન અર્થાત્
આધુનિક શિલ્પકારોં માટે કુષ્કર હોવાથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરવાવાળા પુરાણ પદાર્થોની
તરફ નજર કરતા યકા સુન્દર પુતળીઓ વગેરેને તથા કીઆદિના રૂપને હેજે છે

આચારચિન્તામણિ-ટીકા અધ્ય ૧૩ ૬ સૂ ૫ વનસ્પતિસમારમ્ભેણ વિવિધપ્રાણિઘાતઃ ૬૨૩

વિરુવરુલ્લેહિં સત્યેહિં ઘણસ્સહકમ્મસમારમ્ભેણ ઘણસ્સહસત્ય સમારમ્ભમાણા અબ્બો
અબ્બેગરુલ્લે પાણે વિહિંસતિ ॥ સૂ. ૫ ॥

છાયા—

લજ્જમાનાઃ પૃથક્ પથ્ય, અનગારા સ્મ ઇતિ એકે પ્રવદમાના, યદિમ વિરુપ-
રુપૈઃ શસ્ત્રે વનસ્પતિકર્મસમારમ્ભેણ વનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમ્ભમાણા અન્યાન્ અનેકરૂપાન્
પ્રાણાન્ વિહિંસન્તિ ॥ સૂ. ૫ ॥

ટીકા—

લજ્જમાના'—પરમકરુણયાર્દ્રહૃદયતયા વનસ્પતિકાયસમારમ્ભે પરાઙ્મુલ્લા,
વનસ્પતિશસ્ત્રસમારમ્ભપરિત્યાગિનોઙ્ગગારા ઇત્યર્થઃ । પૃથક્=વિભિન્ના =કેચિત્ પ્રત્યક્ષ-
જ્ઞાનિનોઽઘધિમન'પર્યયકેવલિન., કેચિત્ પરોક્ષજ્ઞાનિનો ભાવિતાત્માન સન્તીતિ
પથ્ય ।

યદ્વા-પૃથક્=દ્રવ્યલિદ્ધિભ્યઃ પૃથગ્ભાવેન સન્તીતિ પથ્ય । ઇમે-સૂક્ષ્મઘાદર-
વનસ્પતિકાયસમારમ્ભકરણે મીતાશ્ચસ્તા ઉદ્વિમાશ્ચિક્ષણત્રિયોગૈર્વનસ્પતિકાયસમાર-
મ્ભપરિત્યાગિનો વિધન્તે ઇતિ વિલોકયેત્યર્થ ।

વનસ્પતિકાય કા આરમ કરને ચાલે, વનસ્પતિશસ્ત્ર કા આરમ કરતે હુપ અન્ય અનેક પ્રકાર
કે પ્રાણિયો કી હિંસા કરતે હૈ ॥ સૂ. ૫ ॥

ટીકાર્થ—અત્યન્ત કરુણા સે આર્દ્ર હૃદયવાલે મુનિ વનસ્પતિકાય કે આરમ સે વિમુક્ત
રહતે હૈ । એસે મુનિ કોઈ અવધિજ્ઞાનો, મન પર્યાયજ્ઞાની, ઔર કેવલજ્ઞાની હોતે હૈ, ઔર કોઈ-
કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની (મતિ-શ્રુત જ્ઞાન કે ખારક) ભાવિતાત્મા હોતે હૈ ઊઠેં દેસો ।

અથવા ઈન્હૈં દ્રવ્યલિદ્ધિયો સે અછા હી સમજના ચાહિય । યહ અનગાર સૂક્ષ્મ ઔર
ઘાદર વનસ્પતિ કા આરમ કરને મૈં મીત, પ્રસ્ત, ઉદ્વિમ્મ હૈ । ત્રીન કરણ, ત્રીન યોગ સે
વનસ્પતિકાય કે આરમ કે ત્યાગી હૈ ।

કાયનો આરભ કરવાવાળા, વનસ્પતિ શસ્ત્રનો આરભ કરતા થકા અન્ય અનેક
પ્રકારના પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે ॥ ૫ ॥

ટીકાર્થ—અત્યન્ત કરુણાથી આર્દ્ર હૃદયવાળા મુનિ વનસ્પતિકાયના આરમથી
વિરુદ્ધ રહે છે એવા મુનિ કોઈ-કોઈ અવધિજ્ઞાની, મન પર્યાયજ્ઞાની અને કેવલજ્ઞાની, હોય
છે અને કોઈ-કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની (મતિ-શ્રુતજ્ઞાનના ધારક) ભાવિતાત્મા હોય છે તેને જુઓ ।

અથવા તેને દ્રવ્યલિદ્ધિઓથી બૃહાન્ન સમજવા બેધજ્ઞ તે અણુગાર સૂક્ષ્મ અને
બાહર વનસ્પતિકાયનો આરભ કરવામાં બીજોલા-ભયવાળા, પ્રસ્ત, ઉદ્વિગ્ન છે ત્રણ
કરણ ત્રણ યોગથી વનસ્પતિકાયના આરમના ત્યાગી છે

આચારો यस્ય સ વક્ત્રસમાચાર'—અસપમાનુષ્ઠાપી, નરકાદિગતિજનકત્વાદસયમસ્ય વક્ત્રત્વા વ્યપદેશ. । હત્યમ્ભૂત' સ પ્રમત્તઃ=પ્રમાદવશાદ્ વિપયેષુ મૂર્છિત', અગાર= ગૃહમ્ આવસતિ । ગૃહીતસયમોઽપિ પ્રમાદવશાદ્ વિપયાસક્તઃ સન્ પુનર્ગૃહસ્થો મયતી ત્યર્થ ॥ સૂં ૪ ॥

અથ શસ્ત્રદ્વારમ્—

અથ સર્વથા વનસ્પતિશસ્ત્રસમારમ્મપરિત્યાગિનોઽનગારાન્, તથાઽગ્નિશસ્ત્રસમા- રમ્મમહત્વાન્ દ્રવ્યલિફ્ઝિનશ્ચ વિવિચ્ય પ્રતિબોધયિતુમાદ—'લજ્જમાણા' इत्यादि ।

મૂલમ્—

લજ્જમાણા પુઠો પાસ, અનગારા મો—તિ એને પવયમાણા, અર્થ

અર્થાત્ અસમય કા સેવન કરને વાલા પ્રમાદી ફિર ઘર—વાસ મેં બાજાતા હૈ । વહ સયમ ધારણ કરને કે પશ્ચાત્ મી પ્રમાદ કે વશ હોફર વિપયો મેં બાસક હોન કે કારણ ફિર ગૃહસ્થ નન બાતા હૈ ॥ સૂં ૪ ॥

શસ્ત્રદ્વાર—

વનસ્પતિશસ્ત્ર કે આરમ કા સર્વથા ત્યાગ કરને વાલે અનગારો કા તથા અગ્નિશસ્ત્ર કે આરમ મેં પ્રવૃત્ત દ્રવ્યલિંગિયોકા વિવેચન કરકે ઉપદેશ દેતે હૈ— 'લજ્જમાણા' इत्यादि ।

મૂલાર્થ—વનસ્પતિકામ કે આરમ મેં સફોચ કરને વાલે સાધુઓ કો બચાવેલો । તથા 'હમ અનગાર હૈ' હસ પ્રકાર કહને વાલે નાના પ્રકાર કે શસ્ત્રોસે

સેવન કરવાવાળા પ્રમાદી ફરી કરવાસમાં આવી બાય છે તે સયમ ધારણ થયો પછી પશુ પ્રમાદને વશ થઈને વિવેચામા બાસકત થવાના કારણે ફરી ગૃહસ્થ બની બાય છે (સૂ. ૪)

શસ્ત્રદ્વાર—

વનસ્પતિશસ્ત્રના આરભને સર્વથા ત્યાગ કરવાવાળા અણુગારોનું તથા અગ્નિ શસ્ત્રના આરભમાં પ્રવૃત્ત દ્રવ્યલિંગીઓનું વિવેચન કરીને ઉપદેશ આપે છે— 'લજ્જમાણા' इत्यादि.

મૂલાર્થ—વનસ્પતિકામના આરભમાં સંકેત કરવાવાળા સાધુઓને બુદ્ધિ બચે । તથા 'અમે અણુગાર છીએ' આ પ્રમાણે કરવાવાળા, નાના પ્રકારના શસ્ત્રોના આરભમાં

કુઠારાદય । માવશસ્ત્ર તુ વનસ્પતિ પ્રતિ મનોધાક્ષકાયાનાં દુષ્પ્રણિધાનમ્ । વનસ્પતિ કર્મસારમ્મેણ=કર્મણાં સમારમ્મઃ કર્મસમારમ્મ.=વનસ્પતિ નિમિત્તીકૃત્ય જ્ઞાનાવરણી-યાદિકર્મવન્ધનકસાવધવ્યાપારસ્તેન, ઇમ વનસ્પતિકાય વિહિંસન્તિ ।

વનસ્પતિકાયહિંસાયા પ્રવૃત્તાઃ સ્વલ્પ પદ્ધતિવનિકાયરૂપ લોકં સર્વમેષ વિહિંસન્તી-ત્યાહ-‘વનસ્પતિશસ્ત્ર’-મિત્યાદિ । વનસ્પતિશસ્ત્ર=વનસ્પતિજીવોપમર્દક શસ્ત્રં પૂર્વોક્ત-પ્રકારં, સમારમમાણાઃ=વનસ્પતિ પ્રતિ પ્રયુઠ્ઠજાનાઃ, અન્યાન્=વનસ્પતિકાયમિદ્ધાન્, અનેકરૂપાન્, પૃથિવીકાયાદીન્, દ્વીન્દ્રિયાદીન્ ત્રસાંશ્ચ તદાશ્રિતાન્ પ્રાણાન્=પ્રાણિન્ વિહિંસન્તિ ।

इह बहुविधा द्रव्यलिङ्गिनो विद्यन्ते । तत्र शाक्यादयः कन्द-मूल-पत्र-

પરકાયશ્ચ હૈં । વસૂલા, દાંતી, કુઠાર આદિ ઉભયકાયશ્ચ હૈં । વનસ્પતિકાય કે પ્રતિ મન, વચન ઔર કાય કા અસત્ પ્રયોગ કરના માવશશ્ચ હૈ । इन शस्त्रेद्वारा वनस्पतिकायका आरम्भ करके ज्ञानावरण आदि आठप्रकार के कर्मों को उत्पन्न करने वाला सावध व्यापार करके वनस्पतिकाय की हिंसा करते हैं ।

જો વનસ્પતિકાય કી હિંસા મેં પ્રવૃત્ત હોતા હૈ વહ છઠ્ઠો જીવનિકાયરૂપ સમસ્ત લોક કી હિંસા કરતા હૈ, યહ વત્તાલે હૈ, ‘વનસ્પતિશસ્ત્રમ્’ શ્યાદિ ।

વનસ્પતિકાય કી હિંસાજનક પૂર્વોક્ત શસ્ત્રો કા આરંભ કરનેવાલે લોગ વનસ્પતિકાય કે અતિરિક્ત પૃથ્વીકાય આદિ અન્ય સ્થાવરો કી તથા વનસ્પતિ-આશ્રિત દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ જીવો કી મી હિંસા કરતે હૈ ।

संसार में अनेक प्रकार के द्रव्यलिङ्गी हैं । उन में से शाक्य आदि कंद, मूल,

શુભ અને અશ્નિ આદિ પરકાયશ્ચ છે વસૂલા ઘાતી-ઘાતરડુ, કુઠાર-કુઠારો આદિ ઉભયકાયશ્ચ છે વનસ્પતિકાય પ્રતિ મન, વચન અને કાયનો અસત્-પ્રયોગ કરવો તે માવશશ્ચ છે એ શસ્ત્રોદ્વારા વનસ્પતિકાજનો આરંભ કરીને-જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા સાવધ વ્યાપાર કરીને વનસ્પતિકાયની હિંસા કરે છે

જે વનસ્પતિકાયની હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે છલ્લવનિકાયરૂપ સમસ્ત લોકની હિંસા કરે છે એ બતાવે છે-‘વનસ્પતિશસ્ત્રમ્’ મિત્યાદિ

વનસ્પતિકાયના હિંસાજનક પૂર્વોક્ત શસ્ત્રો આરંભ કરવાવાળા લોક વનસ્પતિ કાયના અતિરિક્ત પૃથ્વીકાય, આદિ અન્ય સ્થાવરોની તથા વનસ્પતિ આશ્રિત દ્વીન્દ્રિય-એ ઇન્દ્રિય આદિ ત્રસ જીવોની પણ હિંસા કરે છે

संसारमा अनेक प्रकारका द्रव्यलिङ्गी छे तेमाथी शाक्य आदि कंद, मूल, पत्ता,

एके पुनरन्ये तु 'ययमनगाराः स्म' इति सामिमान प्रवदमानाः= 'ययमेव वनस्पतिजीवरक्षणपराः महाव्रतधारिणः' इति प्रलपन्तो द्रव्यलिङ्गिनः सन्ति, तत्र पृथक् पदय ।

इमे स्वल्वनगाराभिमानिनो द्रव्यलिङ्गिनो मनागप्यनगारगुणेषु न प्रवर्तन्ते, नापि गृहस्पकृत्य किञ्चित् परित्यजन्तीति दर्शयति—'यदिमम्' इत्यादि ।

यद्=यस्माद् विरूपरूपै=विभिन्नस्वरूपै शस्त्रै=वनस्पतिकાયशस्त्रै,
शस्त्रं हि वनस्पतिकायस्य द्रव्यभावमेदाद् द्विविधम् । तत्र द्रव्यशस्त्रं=स्वकाय
परकायोभयकायमेदात् त्रिविधम् । तत्र स्वकायशस्त्रं दण्डलकुटादयः । परकाय
शस्त्रं=कर्तरी-पाषाण-हस्त-पाद-मुख-वक्त्रादयः । उभयकायशस्त्रं=वासी-दाश-

इनसे विपरीत कोई-कोई 'हम अनगार हैं' ऐसा अभिमानपूर्वक कहते हैं—
'हम ही वनस्पति जीवों की रक्षा करने में उत्तर और महाव्रतधारी हैं,' इस प्रकार
प्रलाप करते हुए द्रव्यलिङ्गी साधुओं को अलग समझो ।

अनगार होने का अभिमान करने वाले ये द्रव्यलिङ्गी अनगार के गुणों में तनिक भी
प्रवृत्ति नहीं करते । ये गृहस्थ के किसी भी कामका त्याग नहीं करते हैं, यह बात जागे
धतछाते हैं—'यदिमम्' इत्यादि ।

नाना प्रकार के वनस्पतिकાય के शस्त्रोंद्वारा वनस्पतिकાય का आरम करने
वनस्पतिकાયकी हिंसा करते हैं । वनस्पतिशस्त्र दो प्रकारका है—द्रव्यशस्त्र और भावशस्त्र ।
द्रव्यशस्त्र के तीन भेद हैं—(१) स्वकायशस्त्र (२) परकायशस्त्र (३) उभयकायशस्त्र ।
बड़ा लकड़ी वगैरह स्वकायशस्त्र हैं । कैची, पत्थर, हाथ, पैर, मुख और आग आदि

तेનાથી વિપરીત-વિરૂદ્ધ કોઈ-કોઈ 'અમે અણુગાર છીએ' આ પ્રમાણે અભિમાન
પૂર્વક કહે છે—'અમેજ વનસ્પતિ જીવોની રક્ષા કરવામાં તત્પર અને મહાવ્રતધારી
છીએ' આ પ્રમાણે પ્રલાપ-(બકવાટ) કરનારા દ્રવ્યલિંગી સાધુઓને જુદા સમજો

અણુગાર હોવાનું અભિમાન કરનારા એ દ્રવ્યલિંગી સાધુ અણુગારના અણુ
માટે જરા પણ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. તે ગૃહસ્થોના કોઈ પણ કામનો ત્યાગ કરતા
નથી. એ બતાવે છે 'યદિમમ્' ઇત્યાદિ

નानા પ્રકારના વનસ્પતિકાયનાં શસ્ત્રો વઢે વનસ્પતિકાયનો આરમ કરીને
વનસ્પતિકાયની હિંસા કરે છે વનસ્પતિશસ્ત્ર બે પ્રકારનાં છે—દ્રવ્યશસ્ત્ર અને ભાવશસ્ત્ર.
દ્રવ્યશસ્ત્રનાં ત્રણ ભેદ છે—(૧) સ્વકાયશસ્ત્ર, (૨) પરકાયશસ્ત્ર, અને (૩) ઉભયકાયશસ્ત્ર.
ઠાડા, લાકડી વગેરે સ્વકાયશસ્ત્ર છે, કેચી-(કાતર, સાંજુસો) પથ્થર, હાથ, પગ,

કુઠારાદય । ભાવશસ્ત્ર તુ ઘનસ્પતિ પ્રતિ મનોવાક્કાયાનાં દુષ્પ્રણિધાનમ્ । ઘનસ્પતિ કર્મસારમ્મેણ=કર્મણા સમારમ્મ* કર્મસમારમ્મ:=ઘનસ્પતિ નિમિત્તીકૃત્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મવન્ધજનકસાવધવ્યાપારસ્તેન, ઇમ ઘનસ્પતિકાય વિર્હિસન્તિ ।

ઘનસ્પતિકાયર્હિસાયાં પ્રવૃત્તા* સ્વલ્પ પરજીવનિકાયરૂપ લોક સર્વમેષ વિર્હિસન્તી-ત્યાહ-‘ઘનસ્પતિશસ્ત્ર’-મિત્યાદિ । ઘનસ્પતિશસ્ત્ર=ઘનસ્પતિજીવોપમર્દક શસ્ત્ર પૂર્વોક્ત-પ્રકારં, સમારમમાણા:=ઘનસ્પતિ પ્રતિ પ્રયુઠ્ઠજાના*, અન્યાન=ઘનસ્પતિકાયમિદ્ધાન, અનેકરૂપાન્, પૃથિવીકાયાદીન્, દ્વીન્દ્રિયાદીન્ પ્રસાંશ તદાશ્રિતાન્ પ્રાણાન્=પ્રાણિન* હિસન્તિ ।

હહ ઘઘુવિષા દ્રવ્યલિઙ્ગિનો વિઘ્નન્તે । તત્ર શાક્યાદય* કન્દ-મૂલ-પત્ર-

પરકાયશસ્ત્ર હૈં । વમૂલા, ઘાતો, કુઠાર આદિ ઇમયકાયશસ્ત્ર હૈં । ઘનસ્પતિકાય કે પ્રતિ મન, વચન ઓર કાય કા અસત્ પ્રયોગ કરના ભાવશસ્ત્ર હૈં । ઇન શસ્ત્રોદ્ધારા ઘનસ્પતિકાયકા આરમ કરકે જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠપ્રકાર કે કર્મોં કો ઉત્પન્ન કરને વાલા સાવધ વ્યાપાર કરકે ઘનસ્પતિકાય કી હિસા કરતે હૈં ।

જો ઘનસ્પતિકાય કી હિસા મેં પ્રવૃત્ત હોતા હૈં વહ છહોં બીજનિકાયરૂપ સમસ્ત લોક કી હિસા કરતા હૈં, યહ વતલાતે હૈં, ‘ઘનસ્પતિશસ્ત્રમ્’. હયાદિ ।

ઘનસ્પતિકાય કી હિસામનક પૂર્વોક્ત શસ્ત્રોં કા આરમ કરનેવાલે લોગ ઘનસ્પતિકાય કે અતિરિક્ત પૃથ્વીકાય આદિ અન્ય સ્થાવરોં કી તથા ઘનસ્પતિ-આશ્રિત દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ બીજોં કી મી હિસા કરતે હૈં ।

સંસાર મેં અનેક પ્રકાર કે દ્રવ્યલિંગી હૈં । ઇન મેં સે શાક્ય આદિ કંદ, મૂલ,

સુખ અને અગ્નિ આદિ પરકાયશસ્ત્ર છે વમૂલા ઘાતી-ઘાતરડુ, કુઠાર-કુઠારો આદિ ઉપાયકાયશસ્ત્ર છે ઘનસ્પતિકાય પ્રતિ મન, વચન અને કાયનો અસત્-પ્રયોગ કરવો તે ભાવશસ્ત્ર છે એ શસ્ત્રોદ્ધારા ઘનસ્પતિકાયનો આરમ કરીને-જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા સાવધ વ્યાપાર કરીને ઘનસ્પતિકાયની હિસા કરે છે

જે ઘનસ્પતિકાયની હિસામા પ્રવૃત્ત થાય છે તે છલ્લવનિકાયરૂપ સમસ્ત લોકની હિસા કરે છે એ બતાવે છે-‘ઘનસ્પતિશસ્ત્રમ્’ મિત્યાદિ

ઘનસ્પતિકાયના હિસામનક પૂર્વોક્ત શસ્ત્રોં આરમ કરવાવાળા લોક ઘનસ્પતિ કાયના અતિરિક્ત પૃથ્વીકાય, આદિ અન્ય સ્થાવરોં તથા ઘનસ્પતિ આશ્રિત દ્વીન્દ્રિય-એ ઇન્દ્રિય આદિ ત્રસ જીવોંની પણ હિસા કરે છે

સંસારમા અનેક પ્રકારના દ્રવ્યલિંગી છે તેમાથી શાક્ય આદિ કંદ, મૂલ, પત્તા,

પુષ્પફલાદિમોજનાર્થે ધનસ્પતિકર્મસમારમ્મ કુર્વન્તિ, કારયન્તિ, કુર્ષ્વતોઽનુમોદયન્તિ
 ચ, તેન પદ્મીવનિકાયવિરાધકા ભવન્તિ । દણ્ડિનોઽપિ “વય પદ્મમહાવ્રતધારિણો
 જિનાશ્ચારાધકા અનગારા” સ્મ”” ઇત્યાદિ પ્રવદમાનાઃ સાધ્વામાસા’ સાવયમ્પદિશ્વન્તિ,
 શ્રાક્ષમવિપિદમપિ ધનસ્પતિકર્મસમારમ્મ કારયન્તિ ।

તે હિ વ્યાખ્યાનમણ્ડપાદૌ ચાશોકટ્ટપત્રાદિભિર્વન્દનમાલાદિકં વન્ધયન્તિ,
 નાનાવિધપુષ્પપત્રફલૈ’ પશ્ચોપચારાદિપૂજાસુ પ્રવર્તયન્તિ । તથાહિ—

“કાઠે સુદ્ભૂષણં, વિસિદ્ધપુષ્પાદિર્હિ વિશિષ્ટા ઊ ।

સારથુશ્ચોત્તગર્હ, જિણપૂયા હોદ કાયબ્વા ॥ ૧ ॥” (પદ્માસકરકૃતિ.)

છાયા—કાલે શુચીમૂતેન, વિશિષ્ટપુષ્પાદિકૈર્વિધિના તુ ।

સારસ્તુતિ સ્તોત્રકરુચિના, જિનપૂજા ભવતિ કર્તવ્યા ॥ ૧ ॥

પત્તા, ફૂલ આદિ સ્નાને કે લીપ ધનસ્પતિ કા આરમ કરતે હૈં, કરાતે હૈં ઔર કરતે
 થાલે ક્રી અનુમોદના કરતે હૈં । એસા કરકે વે પદ્મીવનિકાય કી વિરાધના કે માગી
 હોતે હૈં । “હમ પદ્મમહાવ્રતધારી, જિન મગવાન્ કી આશ્ના કે આરાધક અનગાર હૈં”
 એસા ક્રદ્ધને થાલે વંદી છોડે સાધુ મી સાવય કા ઉપદેશ દેતે હૈં ઔર શાસ્ત્ર મેં નિષિદ્ધ ક્રિયે
 હુપ ધનસ્પતિકાય કે આરમ કા ઉપદેશ દેતે હૈં ।

વે વ્યાખ્યાનમણ્ડપ આદિ મેં અશોક વૃક્ષ કે પત્તો સે વન્દનવાર આદિ વૈષ્ણવો
 હૈં, નાત્ર પ્રકાર કે ફલ ફૂલ પત્તો સે પત્તોપચાર આદિ પૂજાઓ મેં (આવકો) કો પ્રવૃત્ત
 કરતે હૈં । થૈસે—

“ઉચિત સમય પર, વિધિપૂર્વક વિશિષ્ટ પુષ્પ આદિ કે દ્વારા સુન્દર સ્તોત્ર—સ્તુતિપૂર્વક
 શ્રિમ મગવાનકી પૂજા કરની ચાહિય ” ।

ફૂલ આદિ આવા માટે ધનસ્પતિનો આરભ કરે છે, અને કરાવે છે, અને કરવા
 વાળાને અનુમોદન આપે છે. એ પ્રમાણે કરીને તે પદ્મીવનિકાયની વિરાધનાના આગ્રહાર
 થાય છે ‘અમે પદ્મ મહાવ્રતધારી, જિન ભગવાનની આજ્ઞાના આશુધક અજુગાર
 છીએ.’ આ પ્રમાણે કહેવાવાળા વંદી શુદ્ધ સાધુ પણ સાવધનો ઉપદેશ આપે છે, અને
 શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરવામાં આવેલો ધનસ્પતિકાયના આરભનો ઉપદેશ આપે છે

તે વ્યાખ્યાન-મઠપ આદિમાં અશોકવૃક્ષનાં પાંદડાંથી તોરણ આદિ બંધાવે છે
 નાના પ્રકારના ફલ-ફૂલ અને પાંદડાંથી પશ્ચોપચાર આદિ પૂજાઓમાં (આવકોને) પ્રવૃત્ત
 કરે છે-એટલે છે જેમ-“ઉચિત સમય-યોગ્ય સમય પર વિધિપૂર્વક વિશિષ્ટ-ઉત્તમ
 પુષ્પ આદિ દ્વારા સુન્દર સ્તોત્ર, સ્તુતિપૂર્વક જિન ભગવાનની પૂજા કરવી એકાગ્ર.”

અપરચ્ચ-ઉમાસ્વાતિવાચકકૃતપ્રકરણે—

‘મધ્યાહ્ન કુસુમૈ પૂજા’ ઇતિ । ‘ગન્ધવાસાસૈત્તૈઃ સ્નગ્મિઃ’ ઇતિ ।

‘પ્રધાનૈશ્વ ફલૈ પૂજા’ ઇત્યાદિ । કિંચ—

“ન શુષ્કૈઃ પૂજયેદેવ, કુસુમૈર્ન મહીગતૈઃ ।

ન વિશીર્ણદલૈઃ સ્પૃષ્ટૈઃ, નાશુભૈર્નાવિકાસિમિ” ॥ ૧ ॥

‘ન શુષ્કૈઃ પૂજયેદેવ કુસુમૈર્ન મહીગતૈઃ’—ઇત્યનેન ‘આર્દ્રૈ સ્ત્રોટિ તૈષ્ઠ કુસુમૈર્દૈશ્વ પૂજયેત્’—ઇત્યર્થોઽવગમ્યતે । અહો ! કીદૃશો મહાસાવધોપદેશસ્તેષામ્ ।

एव देवमन्दिरादी कदलीस्तम्भादिरोपणेन, अशोकादिवृक्षपर्ववन्दन—

પન્ચાશકવૃત્તિ ઉમાસ્વાતિકૃત પ્રકરણ મેં કહ્યા છે—

“મધ્યાહ્ન મેં પૂજા સે પૂજા કી જાતી છે ।” “ગંધ, વાસ ઓર અક્ષત સે તથા માળાઓ સે પૂજા હોતી છે ।” “ઉત્તમ ફળો સે પૂજા કી જાતી છે” ઇત્યાદિ । ઓર મી કહ્યા છે—

“સૂકે, જમીન પર ગિરે હુપ, ટૂટી પૈસુડીવાળે, છુપ હુપ, સરાખ ઓર વિના સ્થિલે ફૂલો સે પૂજા નહીં કરની જાહિયે” ।

‘સૂકે ઓર જમીન પર ગિરે હુપ ફૂલો સે પૂજા નહીં કરની જાહિયે’ ઇત્યા અભિપ્રાય યહ હુવા કિ સાજે ઓર તોડે હુપ ફૂલો સે પૂજા કરની જાહિયે અરેરે ! ઉનકા વહ કૈસા સાવણ ઉપદેશ છે ।

इस प्रकार देवमंदिर आदि में कदलीस्तम्भ खड़ा करके, अशोक वृक्ष के पत्तों से

પન્ચાશકવૃત્તિ ઉમાસ્વાતિકૃત પ્રકરણમાં કહ્યું છે—

‘મધ્યાહ્નમાં ફૂલોવડે પૂજા કરવામાં આવે છે’ ‘ગંધ, વાસ અને અક્ષતથી તથા માળાઓથી પૂજા થાય છે’ ‘ઉત્તમ ફળોથી પૂજા કરવામાં આવે છે’ ઇત્યાદિ । ખીલુ પણ કહ્યું છે કે—

“સૂકા, જમીન પર ખરી પડેલાં, જેની પાંખડી તુટી ગઈ હોય, સ્પર્શ કરાએલાં, અશણ અને ખિસ્ત્યા વિનાના ફૂલોથી પૂજા નહિ કરવી જોઈએ”

‘સૂકાં અને જમીન પર ખરી પડેલા ફૂલો વડે પૂજા ન કરવી જોઈએ’ આનો અભિપ્રાય એ થયો કે લીલાં અને તાજાં તોડેલા ફૂલોથી પૂજા કરવી જોઈએ. અરેરે ! તેઓનો આ સાવણ ઉપદેશ કેવો છે ?

આ પ્રમાણે દેવમંદિર આદિમાં કેળના સ્થંભ ઉપા કરીને અશોકવૃક્ષનાં પાંદડાથી

मालिकादिवन्धनेन, प्रतिमोपरि सचिचपत्रपुष्पादिकेपणेन सचिचनालिकेरदाडिम-
सालफलादिनैवेद्योपचारेण च वनस्पतिर्हिंसा कारयन्तस्ते तदाभिताननेकविधान्
प्रसस्यावरान् प्राणिनो घातयन्ति । नहि-वीतरागाणां सावधानां स्पर्शां सप्रक्षिता,
'एस खलु गंधे' इत्यादिवचनेन सर्वारम्भाणामस्मिन्नेवागमेतैः साक्षात् प्रतिपिदत्वात् ।
नहि तत्पत्त्यागिभ्यस्तत्तत्पक्षद्रव्यसमर्पणं तुष्टिकरं भवतीति । नहि लोके मधमांस
स्यागिभ्यो मधमांससमर्पणं तत्परितोपाय जायते । अल बहुना ! हरितकन्दमूलादि
स्यागिनः श्रावका अपि न हरितकन्दमूलादिसमर्पणेन सतुप्यन्तीति विचारयन्तु
मनीषिण ॥ सू० ५ ॥

अथ सुधर्मा स्वामी अम्बूस्वामिन जगाद—'तत्थ' इत्यादि ।

वन्दनवार बाँवकर, प्रतिमा पर सचिच पत्ते, फूल आदि चढ़ाकर, सचिच नारियल, दाडिम,
आम आदि नैवेद्य के उपचार से वनस्पति को हिंसा करते हुए वे वनस्पति-आश्रित वनक
प्रकार के प्रस-स्थावर जीवों का घात करवाते हैं । वीतराग देव की पूजा सावधान होना
उचित नहीं है । 'एस खलु गंधे' इत्यादि कथन द्वारा इस्ती आगम में समस्त आर्यों का
वीतराग भगवान् ने साक्षात् निषेध किया है । जो पुरुष जिस वस्तु का त्यागी है, उसकी बुद्धि
उस वस्तु को अपित करने से नहीं हो सकती । छोड़ में मध-मांस का त्याग करने वालों
को मध-मांस की भेंट संतोषजनक नहीं होती । अधिक क्या कहें ! हरित कंद मूल के
त्यागी श्रावक भी हरित कन्द मूल की भेंट से प्रसन्न नहीं होते हैं । बुद्धिमान् पुरुष स्वयं
विचार करें ॥ सू० ५ ॥

सुधर्मा स्वामी अम्बूस्वामी से कहते हैं—'तत्थ' इत्यादि ।

वन्दनवार आधीने, प्रतिमा उपर सचिच पाँदल, इस आदि आधीने, सचिच नाजिमेर,
दाडिम, आम आदि नैवेद्यना उपचारशी वनस्पतिनी हिंसा करीने ते वनस्पति-आश्रित
अनेक प्रसन्ना प्रस-स्थावर जीवोना घात करीने छे वीतरागदेवनी पूजा साध होब
ते होअ नही. 'एस खलु गंधे' इत्यादि कथन द्वारा आ आगममां लमात्र समा
रखोना वीतराग भगवान् ने साक्षात् निषेध क्यो छे के पुरुष के वस्तुना त्यागी छे,
तेनी प्रसन्नता ते वस्तुने अपेक्ष करवायी बर्ध सकती नही. छोड़मां मध-मांसना
त्यागी-त्याग करवावाणाने मध-मांसनी बेट सतोष उत्पन्न करती नही, अधिक शुं
कहीजे । वीर कन्दमूलना त्यागी श्रावक पक्ष वीर कन्दमूलनी बेटशी प्रसन्न भवता
नही ते बुद्धिमान् पुरुष पोते विचार करी बीजे ॥ सू० ५ ॥

सुधर्मा स्वामी अम्बू स्वामीने कहे छे—'तत्थ' इत्यादि

મૂલમ્—

તત્ય સ્વલુ મગવયા પરિણા પવેદ્યા । ઇમસ્ત ચૈવ જીવિયસ્ત પરિવદ્ધ—
માણણ—પૂયણાદ, જાદમરણમોચણાદ, દુ ક્વપલ્લિધાયહેડ, સે સયમેવ ઘણસ્તદ્સત્ય
સમારમદ્, અણ્ણોદિં વા ઘણસ્તદ્સત્ય સમારમાવેદ્, અણ્ણે વણસ્તદ્સત્ય સમારમમાણે
સમણુજાગદ્, ત સે અદિયાદ, ત સે અવોહીદ ॥ મૂ૦ ૬ ॥

છાયા—

તત્ર સ્વલુ મગવતા પરિણા પ્રવેદિતા । અસ્ય ચૈવ જીવિતસ્ય પરિવન્દન—માનન
—પૂજનાય, જાતિમરણમોચનાય, દુ સ્વપ્રતિધાતહેડ, સ સ્વયમેવ વનસ્પતિશ્ચ સમાર-
મતે, અન્યૈર્વા વનસ્પતિશ્ચ સમારમ્મયતિ, અન્યાન્ વા વનસ્પતિશ્ચ સમારમમાણાન્
સમણુજાનાતિ, તત્ તસ્યાહિતાય, તત્ તસ્યાબોધયે ॥ મૂ૦ ૬ ॥

ટીકા—

તત્ર=વનસ્પતિકાવસમારમ્મે, મગવતા=શ્રીમદ્દાવીરેણ, પરિણા=સમ્પ્રગવ-
બોધ. સ્વલુ=નિશ્ચયેન પ્રવેદિતા=પ્રતિવોધિતા—કર્મબધસમુચ્છેદાર્થ જીવેન પરિ

મૂલાર્થ—વનસ્પતિકાવ્ય કે આરમ કે સબધ મેં મગવાન્ ને સમ્યક્ બોધ દિયા હૈ ।
ઇસ જીવન કે વન્દન, માનન ઓર પૂજન કે લિપ્, જમ—મરણ સે છુટકારા પાને કે લિપ્ સયા
દુ સોં કા વિનાશ કરને કે લિપ્ સ્વય વનસ્પતિકાવ્યશક્તિ કા આરમ કરતા હૈ, દુસરોં સે
આરમ કરતા ઓર આરમ કરને વાલે દુસરોં કા અનુમોદન કરતા હૈ । વહ આરમ ડસ કે
અહિત કે લિપ્, ડસકી અબોધિ કે લિપ્ હોતા હૈ ॥ મૂ૦ ૬ ॥

ટીકાર્થ—વનસ્પતિકાવ્ય કે આરમ કે વિષય મેં મગવાન્ શ્રી મદ્દાવીર સ્વામીને
સમ્યક્ ઉપદેશ દિયા હૈ । અર્થાત્ મગવાન ને ઘતલાયા હૈ કિ—કર્મબધ કો નષ્ટ કરને કે

મૂલાર્થ—વનસ્પતિકાવ્યના આરભના સમ્બધમા ભગવાને સમ્યક્ બોધ આપ્યો
છે આ જીવનના વદન, માનન, અને પૂજન માટે, જન્મ—મરણથી છુટવાને માટે
તથા દુ ખોનો વિનાશ કરવા માટે સ્વય વનસ્પતિકાવ્યશક્તિનો આરભ કરે છે, બીજા
પાસે આરભ કરાવે છે, અને આરભ કરવાવાળા બીજાને અનુમોદન આપે છે તે
આરભ તેના અહિત માટે તેમજ તેની અબોધિ માટે હોય છે ॥ મૂ૦ ૬ ॥

ટીકાર્થ—વનસ્પતિકાવ્યના આરભના વિષયમા ભગવાન શ્રી મદ્દાવીર સ્વામીએ
સમ્યક્ ઉપદેશ આપ્યો છે અર્થાત્ ભગવાને યતાબ્ધુ છે કે—કર્મબધને નષ્ટ કરવા માટે

માલિકાદિવન્ધનેન, પ્રતિમોપરિ સચિત્તપત્રપુષ્પાદિષ્ણેપણેન સચિત્તનાલિકેરદાહિમ
સાલફલાદિનૈવેદ્યોપચારેણ ચ વનસ્પતિર્હિંસાં કારયન્તસ્તે તદાશ્રિતાનનેકશિખા
ત્રસસ્થાવરાન્ પ્રાણિનો ઘાતયન્તિ । નહિ—ત્રીતરાગાણાં સાવધા સપર્યાં સમુક્ષિતા,
'એસ સ્વલુ ગંધે' ઇત્યાદિવચનેન સર્વારમ્માણામસ્મિન્નેવાગમેતૈ સાધ્વાત્ પ્રતિપિદત્વાત્ ।
નહિ તત્તત્પ્યાગિમ્પસ્તત્તત્પ્યક્તદ્રવ્યસમર્પણં તુષ્ટિશ્ચ ભવતીતિ । નહિ લોકે મધમાંસ
ત્યાગિમ્યો મધમાંસસમર્પણં તત્પરિતોપાય જાયતે । અલુ બહુના ! હરિતકન્દમૂલાદિ
ત્યાગિનઃ શ્રાવકા અપિ ન હરિતકન્દમૂલાદિસમર્પણેન સતુષ્યન્તીતિ વિચારયન્તુ
મનીષિણ ॥ સૂ. ૫ ॥

અથ સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂસ્વામિન જગાદ—'તત્થ' ઇત્યાદિ ।

વન્ધનવાર ધાંધકર, પ્રતિમા પર સચિત્ત પત્રે, ફૂલ આદિ વગાકર, સચિત્ત નારિયસ, દાહિમ,
આમ આદિ નૈવેદ્ય કે ઉપચાર સે વનસ્પતિ કો હિંસા કરતે હુણ્ડ સે વનસ્પતિ—આશ્રિત અનેક
પ્રકાર કે ત્રસ—સ્થાવર જીવોં કા ઘાત કરવાતે હૈં । ત્રીતરાગ દેવ કી પૂજા સાવધ હોના
અચિત્ત નહીં હૈ । 'એસ સ્વલુ ગંધે' ઇત્યાદિ કથન દ્વારા હસી આગમ મેં સમસ્ત આંમોં કા
ત્રીતરાગ મગવાનને સાધ્વાત્ નિષેધ ક્રિયા હૈ । જો પુરુષ કિસ વસ્તુ કા ત્યાગી હૈ, ઓસકી વૃદ્ધિ
ઓસ વસ્તુ કો અર્પિત કરને સે નહીં હો સક્તી । શોક મેં મધ—માંસ કા ત્યાગ કરને વાલો
કો મધ—માંસ કી મેંટ સંતોષજનક નહીં હોતી । અધિક ક્યા કહેં ! હરિત કંદ મૂલ કે
ત્યાગી શ્રાવક મી હરિત કન્દ મૂલ કી મેંટ સે પ્રસન્ન નહીં હોતે હૈં । બુદ્ધિમાન્ પુરુષ સ્વં
ચિન્તાર કરલે ॥ સૂ. ૫ ॥

સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂસ્વામી સે કહતે હૈં—'તત્થ' ઇત્યાદિ ।

વન્ધનવાર જાંબીને, પ્રતિમા ઉપર સચિત્ત પાંદડા, ફૂલ આદિ ચઢાવીને, સચિત્ત નાગિજેર,
દાહમ, આંબા આદિ નૈવેદ્યના ઉપચારથી વનસ્પતિની હિંસા કરીને તે વનસ્પતિ—આશ્રિત
અનેક પ્રકારના ત્રસ—સ્થાવર જીવોના ઘાત કરાવે છે ત્રીતરાગદેવની પૂજા સાથે જોડ
તે ચોખ્ય નથી. 'એસ સ્વલુ ગંધે' ઇત્યાદિ કથન દ્વારા આ આગમમાં તમામ સમા
રજોના ત્રીતરાગ મગવાને સાધ્વાત્ નિષેધ થયો છે જે પુરુષ જે વસ્તુના ત્યાગી છે,
તેની પ્રસન્નતા તે વસ્તુને અર્પણ કરવાથી થઈ શકતી નથી. દોષમાં મધ—માંસના
ત્યાગી—ત્યાગ કરવાવાળાને મધ—માંસની ભેટ સંતોષ ઉત્પન્ન કરતી નથી, અધિક થી
કહીએ । લીલા કદમ્બજના ત્યાગી શ્રાવક પણ લીલા કદમ્બજના ભેટથી પ્રસન્ન થતા
નથી તો બુદ્ધિમાન પુરુષ ચોતે વિચાર કરી લીએ. ॥ સૂ. ૫ ॥

સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂ સ્વામીને કહે છે—'તત્થ' ઇત્યાદિ

ગજાશ્વમૃગવ્યાઘ્રસિંહાદીના સ્વરૂપ દધાના વૃક્ષાદયસ્તસ્યોપવનાદેર્વિશિષ્ટશોભાં
જનયન્તિ ।

માનન=જનસત્કારસ્તદર્થ, યથા-સ એવ પત્રાદિકર્ત્તનકલાકુશ્મલો
માલાકારઃ સ્વમાનનાર્થ કર્તૃરીશ્વરેણ વૃક્ષલતાદીનાં પત્રાદિક કન્તતિ । પૂજન=
વહ્નરત્નાદિલામસ્તદર્થમ્, યથા-દેવપ્રતિમાધર્મ પત્રપુષ્પફલાદીનાં પ્રોટને । તથા-
જાતિમરણમોચનાય=જન્મમરણબન્ધમોચનાર્થ, યથા-મુક્તિકામન પૂજાયા
પુષ્પપત્રાદિસમુચ્છેદને, તથા-દુઃખપ્રતિષ્ઠાત્તદેહુ=વ્યાધિશમનાધર્મમ્-ઓપધિ-
વૃક્ષલતાદીનાં મૂલકન્દશાખાપત્રપુષ્પફલાદિમેદને, સ જીવનસુખાધર્મી સ્વયમેવ

હાથી, ઘોડા, હિરન, શાવ, સિંહ આદિ કા આકાર બન જાતા હૈ ઓર હસસે ડસ ષગીષે કી
સુન્દરતા બઢતી હૈ, પેસા જાનકર કરતા હૈ ।

જનસત્કાર કે લિપ્ત મી વનસ્પતિ કી હિંસા કી જાતી હૈ, જૈસે-પત્તા વગૈરહ કાટને
મૈં કુશલ વહી પૂર્વોક્ત માલી કૈંચી સે વૃક્ષો યા લતાઓ કે પત્તા આદિ કાટતા હૈ । તથા પૂજન
કે લિપ્ત અર્થાત્ વૃક્ષો ઓર રત્નો કે લિપ્ત મી વનસ્પતિકામ કી હિંસા કરતે હૈ । જૈસે-દેવ
પ્રતિમા આદિ કે લિપ્ત પત્ર, ફૂલ, ફલ તોડને મૈં ।

જમ મરણ સે છુટકારા પાને સે લિપ્ત મી ડક હિંસા કી જાતી હૈ । જૈસે-મુક્તિ કી
શ્ચ્છા સે પૂજા કે લિપ્ત ફૂલ-ફલ તોડને મૈં । દુ સ્વો કા પ્રતીકાર કરને કે લિપ્ત મી યહ હિંસા
કી જાતી હૈ । જૈસે-રોગ મિટાને કે લિપ્ત ઓપધિ, વૃક્ષ, લશા, મૂલ, કન્દ, શાખા, પત્ર, ફૂલ
આદિ તોડને મૈં હિંસા કી જાતી હૈ ।

વૃક્ષ લતા વગેરેને જોવા પ્રકારે કાપે છે કે તેમાં હાથી, ઘોડા, હરણ, વાઘ, સિંહ આદિનો
આકાર બની જાય છે, અને તેથી જો બગીચાની સુઠરતા વધે છે એવું સમજીનેજ કરે છે

જન-સત્કાર માટે પણ વનસ્પતિની હિંસા કરવામા આવે છે, જેમ-પાલકા
વગેરેને કાપવામાં કુશલ આગળ કહેલો તેજ માળી કૈંચી (કાનર)થી વૃક્ષો અથવા
લતાઓનાં પત્તાં આદિ કાપે છે તથા પૂજન માટે અર્થાત્ વસ્ત્રો અને રત્નોને માટે
પણ વનસ્પતિકાચની હિંસા કરે છે, જેમ-દેવપ્રતિમા આદિ માટે પત્ર ફૂલ ફલ તોડવામાં

જન્મ-મરણથી છુટવા માટે પણ પૂર્વ કહેલી હિંસા કરવામા આવે છે, જેમકે-
મુક્તિની ઇચ્છાથી પૂજા માટે ફૂલ ફૂલ તોડવામાં

દુઃખોનો પ્રતિકાર કરવા માટે પણ જો હિંસા કરવામા આવે છે જેમકે-રોગનિવારણ
કરવા માટે ઓપધી, વૃક્ષ, લતા, મૂલ, કન્દ, શાખા, પત્ર, ફૂલ આદિ તોડવામા હિંસા કર
વામાં આવે છે

શાસ્ત્રસ્ય શરણીકરણીયેતિ ભગવતા પ્રતિબોધિતમિતિ માવઃ ।

ઉપમોગદ્વાર—

લોકઃ કસ્મૈ પ્રયોજનાય વનસ્પતિકાયમુપર્દયતી ? ત્યાહ—‘અસ્ય ચૈવ જીવિતસ્યે’—ત્યાદિ । અસ્યૈવ નશ્વરસ્ય જીવિતસ્ય=જીવનસ્ય મુસ્તાર્થ-આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર-માલ્ય-ગન્ધ-ધૂર્ણ-તાલટુન્તા-ઝાલા-સ્વટ્વા-પલ્પક-શિષિકા-શકટ-હલ-મુસલ-પીઠ-ફલક-સિંહાસન-દણ્ડ-લકુટ-કપાટ-વીણા-શાલમઠિત્રકા-નિર્માણ-તાપન-પ્રતાપન-પ્રકાશને-ન્યન-તૈલાદ્યર્થમિત્યર્થઃ । તથા-પરિવન્દન-માનન-પૂજનાય, પરિવન્દન=પ્રશંસા, તદર્થે, યથા-કથિત્ સ્વપ્રશંસાર્થમ્ ઉપવનાદૌ પત્રાદિકર્ત્તનકલાકૌશલ્યેન વૃક્ષલતાદીનાં પત્રાદીનિ તથા છેદયતિ યથા તસ્મૈનેન

છિપ્ત જીવ કો પરિજ્ઞા (ઉપદેશ) અવશ્ય સ્વીકાર કરના ચાહિય ।

ઉપમોગદ્વાર—

લોગ કિસ પ્રયોજન સે વનસ્પતિકાય કી હિસા કરતે હૈ ? યહ બતછાતે હૈ—ઈસી નાશશીલ જીવન કે મુસ્તાર્થ કે છિપ્ત અર્થાત્ આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, માલ્યા ગંધ, ધૂર્ણ, તાલટુન્તા (પલ્પ), આગલ, સાટ, પલ્પ, પાલકી, ગાદી, હલ, મુસલ, પીઠા, (વાબોટ) ફલકો (પાટ), સિંહાસન, ઢાઢા, લકઢી, કિવાડ, વીણા, પુતલી આદિ વનવાને કે છિપ્ત, તપાના, વિશેષ તપાના, પ્રકાશન, ઈંધન, ઓર તૈલ આદિ કે પ્રયોજન સે વનસ્પતિકાય કી હિસા કરતે હૈ । તથા પ્રશંસા કે છિપ્ત મી વનસ્પતિ કી હિસા કરતે હૈ, વૈસે-કર્મે પુરુષ અપની પ્રશંસા કે છિપ્ત બગીચા આદિ મેં પત્રા વગેરહ કાટને કી કલા મેં કુશલતા પ્રકટ કરને કે અભિપ્રાય સે વૃક્ષ છતા વગેરહ કો ઇસ પ્રકાર કાટતા હૈ કિસસે ડસમેં

જીવને પરિજ્ઞા (ઉપદેશ)નો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ

ઉપમોગદ્વાર—

લોક શું પ્રયોજનથી વનસ્પતિકાયની હિસા કરે છે ? તે બતાવે છે—આ નાશ પામવાવાળા જીવના મુખ્ય માટે, અર્થાત્—આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, માલ્યા, ગંધ, ધૂર્ણ, પાત્ર આગરિયો, પાટ, પલ્પ, પાલખી, ગાદી, હલ, મુસલ, બાબોટ, પાટ, સિંહાસન, ઢાઢા, લાકડી, ઢાઢા, વીણા, પુતલી વગેરે બનાવવા માટે, તપાવણું વિશેષ તપાવણું, પ્રકાશન, ઈંધન—(બાળવાના લાકડા) અને તૈલ આદિના પ્રયોજનથી વનસ્પતિકાયની હિસા કરે છે. તથા પ્રશંસા માટે પણ વનસ્પતિકાયની હિસા કરે છે, જેમકે—કોઈ પુરુષ પોતાની પ્રશંસા માટે બગીચા આદિમાં પાંદડા વગેરે કાપવાની કલામાં કુશલતા બતાવવાના અભિપ્રાયથી

ગજાશ્વમૃગવ્યાઘ્રસિંહાદીનાં સ્વરૂપં દયાના દૃષ્ટાદયસ્તસ્યોપવનાદેર્વિશ્વિદ્યોમાં
જનયન્તિ ।

માનનં=જનસત્કારસ્તદર્થ, યથા-સ એવ પત્રાદિકર્ત્તનકલાકુશલો
માલાકાર* સ્વમાનનાર્થ કર્તરીશુસ્ત્રેણ દૃક્ષલતાદીના પત્રાદિક ક્રન્તતિ । પૂજનં=
વસ્તુરત્નાદિલામસ્તદર્થમ્, યથા-દેવપ્રતિમાધર્મ પત્રપુષ્પફલાદીના શ્રોટને । તથા-
જ્ઞાતિમરણમોચનાય=જન્મમરણબન્ધમોચનાર્થ, યથા-મુક્તિકામન પૂજાર્થાં
પુષ્પપત્રાદિસમુચ્છેદને, તથા-દુ સ્વપ્રતિષ્ઠાતદ્દેતુ=પાષિશ્વમનાધર્મમ્-ઓપધિ-
દૃક્ષલતાદીનાં મૂલકન્દશાલાપત્રપુષ્પફલાદિમેદને, સ જીવનસુખાધર્મી સ્વયમેવ

હાથી, ઘોડા, હિરન, વાઘ, સિંહ આદિ કા આકાર બન જાતા હૈ ઓર હસે ડસ બગીચે કી
સુન્દરતા વડતી હૈ, પેસા જાનકર કરતા હૈ ।

જનસત્કાર કે લિપ મી વનસ્પતિ કી હિસા કી જાતી હૈ, જૈસે-પત્તા વગૈરહ કાટને
મૈં કુશલ વહી પૂર્વોક્ત મારી ફેંચી સે વૃક્ષો યા સ્ત્રાઓ કે પત્તા આદિ કાટતા હૈ । તથા પૂજન
કે લિપ અર્થાત્ વસ્તુ ઓર રત્નો કે લિપ મી વનસ્પતિકાચાર્હિસા કી હિસા કરતે હૈ । જૈસે-દેવ
પ્રતિમા આદિ કે લિપ પત્ર, ફૂલ, ફલ તોડને મૈં ।

જન્મ મરણ સે છુટકારા પાને સે લિપ મી ઠક્ક હિસા કી જાતી હૈ । જૈસે-મુક્તિ કી
શુદ્ધિ સે પૂજા કે લિપ ફૂલ-ફલ તોડને મૈં । કુશ્વોં કા પ્રતીકાર કરને કે લિપ મી યહ હિસા
કી જાતી હૈ । જૈસે-રોગ મિટાને કે લિપ ઓપધિ, વૃક્ષ, લતા, મૂલ, કન્દ, શાલા, પત્ર, ફૂલ
આદિ તોડને મૈં હિસા કી જાતી હૈ ।

વૃક્ષ લતા વગેરેને જોવા પ્રકારે કાપે છે કે તેમાં હાથી, ઘોડા, હરણ, વાઘ, સિંહ આદિનો
આકાર બની જાય છે, અને તેથી જો બગીચાની સુશરતા વધે છે એવું સમજીનેજ કરે છે

જન-સત્કાર માટે પણ વનસ્પતિની હિસા કરવામા આવે છે, જેમ-પાંદડાં
વગેરેને કાપવામાં કુશલ આગળ કહેલો તેજ માળી કેવી (કાતર)થી વૃક્ષો અથવા
લતાઓના પત્તા આદિ કાપે છે. તથા પૂજન માટે અર્થાત્ વસ્તુ અને રત્નોને માટે
પણ વનસ્પતિકાચાર્હિસા હિસા કરે છે, જેમ-દેવપ્રતિમા આદિ માટે પત્ર ફૂલ ફલ તોડવામા

જન્મ-મરણથી છુટવા માટે પણ પૂર્વ કહેલી હિસા કરવામાં આવે છે, જેમકે-
મુક્તિની ઇચ્છાથી પૂજા માટે ફલ ફૂલ તોડવામાં

કુશ્વોનો પ્રતિકાર કરવા માટે પણ જો હિસા કરવામા આવે છે જેમકે-શોગનિવારણ
કરવા માટે ઓપધી, વૃક્ષ, લતા, મૂલ, કન્દ, શાલા, પત્ર, ફૂલ આદિ તોડવામા હિસા કર
વામાં આવે છે

વનસ્પતિશસ્ત્રં=વનસ્પતિકાયોપમર્દક દ્રવ્યમાવદ્યત્ત સમારમતે=વ્યાપારયતિ । અન્યૈર્વા
વનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમ્મયતિ । અન્યાન વા વનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ સમનુજાનાતિ-
અનુમોદયતિ ।

તત્=વનસ્પતિકાયાસમારમ્મ, તસ્ય વનસ્પતિસમારમ્મ કુર્વત્ કારયિતુઃ
અનુમોદયિતુષ્ઠ અદિતાય ભવતિ । તથા-તત્ તસ્ય અવોધયે=સમ્યક્ત્યાલામાય
ભવતિ । ॥ સૂ૦ ૬ ॥

યેન તુ તીર્થઙ્ક્રતાદિસમોપે વનસ્પતિકાયાસ્વરૂપ પરિશ્ચિતં, સ એવં વિમાલપત્તી
ત્યાહ—‘સે ત ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

સે તં સઘુજ્ઞમાણે આયાણીય સમુદ્ઘાય સોઘા સ્તુ મગવન્નો અન્ન-

હસ પ્રકાર બીજન કો સુસ્તી બનાવે કા અમિલાપી વહ પુરુષ વનસ્પતિકાયા કી દિસા
કરનેવાળે દ્રવ્ય ઔર માવશસ્ત્ર કા સ્વયં ઉપયોગ કરતા હૈ, દૂસરી સે ઉપયોગ કરાતા હૈ ઔર
વનસ્પતિશસ્ત્ર કા ઉપયોગ કરને વાળે દૂસરી કા અનુમોદન કરતા હૈ ।

વનસ્પતિકાયા કા વહ આરમ, આરમ કરને વાળે, કરાને વાળે ઔર અનુમોદન
કરને વાળે કે અદિત કે લિપ્ત હોતા હૈ ઔર સમ્યક્ત્વ કી અપ્રાપ્તિ કા કારણ
બનતા હૈ ॥ સૂ૦ ૬ ॥

તીર્થંકર આદિ કે નિકટ વનસ્પતિકાયા કા સ્વરૂપ ધિસને જ્ઞાન લિખા હૈ, વહ હસ
પ્રકાર વિચાર કરતા હૈ—‘સે તં ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—વહ પુરુષ મગવાન યા અનગારો સે સુનકર સમક્ષ-ચૂસકર સંભવ

એ પ્રમાણે જીવનને મુખી બનાવવાના અભિલાષી તે પુરુષ વનસ્પતિકાયાની દિશા
ઠરાવાવાળા દ્રવ્ય અને બાવ શસ્ત્રનો સ્વય ઉપયોગ કરે છે, બીજા પાસે ઉપયોગ કરાવે
છે અને વનસ્પતિશસ્ત્રનો ઉપયોગ ઠરાવાવાળા બીજાને અનુમોદન આપે છે

વનસ્પતિકાયાનો આ આરમ, આરમ ઠરાવાવાળાને, ઠરાવવાવાળાને અને અનુમોદન
ઠરાવાવાળાને અદિત માટે છે અને સમ્યક્ત્વની અપ્રાપ્તિનું કારણ બને છે ॥ સૂ૦ ૬ ॥

તીર્થંકર આદિના સમીપે વનસ્પતિકાયાનું સ્વરૂપ જોણે બાધી લીધું છે. તે આ
પ્રમાણે વિચાર કરે છે—‘સે તં ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—તે પુરુષ મગવાન અથવા અણુગારા પાસેથી સાંભળી-સમજી-બુઝીને

ગારાણ વા અતિે ઇદમેગેસિ ણાય મવડ-એસ ચલ્લ ગયે, એસ ચલ્લ મોદે, એસ ચલ્લ મારે, એસ ચલ્લ ણરણ । ઇચ્છત્ય ગદિણ લોણ, જમિણ વિરૂપરૂવેહિં સત્યેહિં વણસ્સ-કમ્મસમારમેણ વણસ્સસત્ય સમારંમમાણે અણ્ણે અણેગરૂવે પાણે વિહિંસહ ॥ સૂ. ૭ ॥

છાયા—

સ તત્ સવુધ્યમાન આદાનીયં સમુત્પાય શ્રુત્વા ચલ્લ મગવતઃ અનગારાણાં વા અન્તિકે, ઇદૈકેપાં જ્ઞાત મવતિ-એપ ચલ્લ પ્રન્યઃ, એપ ચલ્લ મોહ, એપ ચલ્લ મારઃ, એપ ચલ્લ નરકઃ । इत्यर्थं शृद्धो लोकः, यदिम विरूपरूपै शस्त्रैः वनस्पतिकर्मसमारम्भेण वनस्पतिशस्त्र समारमगाणः अन्यान् अनेकरूपान् प्राणान् विहिनस्ति ॥ सू. ७ ॥

ટીકા—યઃ ચલ્લ મગવતઃ=તીર્થસ્કરસ્ય, અનગારાણા=તદીયધ્રમણનિર્ગ્રન્થાનાં વા અન્તિકે શ્રુત્વા, આદાનીયમ્=ઉપાદેયસર્વસાવધયોગવિરતિરૂપ ચારિત્ર, સમુત્પાય=મજ્ઞીકૃત્ય વિહરતિ, સ તત્=વનસ્પતિકાયસમારમ્મણ સવુધ્યમાનઃ=અહિતાબોધિજનકત્વેન વિજ્ઞાતા સન્ એવ વિમાવયતિ—‘એવ ચલ્લ’ ઇત્યાદિ ।

પ્રહ્ણ કરકે વિચરતા હૈ । વહ્ ઇસ પ્રકાર સમક્ષતા હૈ—વનસ્પતિકાય કા આરંમ પ્રય હૈ, યહ મોહ હૈ, યહ માર હૈ, યહ નરક હૈ । ગૃહ્ લોગ્ ઇસકે લિપ્ નાના પ્રકાર કે શસ્ત્રાં સે વનસ્પતિકાય કા આરમ કરકે, શસ્ત્ર કા પ્રયોગ કરતે હુપ્ ઔર મી અનેક પ્રાણિયોં કા ઘાત કરતે હૈ ॥ સૂ. ૭ ॥

ટીકાર્થ—જો પુરુષ તીર્થકર સે યા ડનકે ધ્રમણ નિર્ગ્રન્થોં સે સર્વસાવધ ત્યાગ રૂપ સયમ ત્વરૂપ સમક્ષકર ઔર ડસે અંગીકાર કરકે વિચરતા હૈ વહ્ વનસ્પતિકાય કે આરમ કો અહિતકર ઔર અબોધિજનક સમક્ષકર ઇસ પ્રકાર વિચાર કરતા હૈ—‘એવ ચલ્લ’ ઇત્યાદિ ।

સયમ અહંબુ કરીને વિચરે છે તે આ પ્રમાણે સમજે છે—વનસ્પતિકાયને આરભ અથ છે, એ મોહ છે, એ માર છે, એ નરક છે શૃદ્ધ લોક એ માટે નાના પ્રકારના શસ્ત્રોથી વનસ્પતિકાયને આરભ કરીને શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરતા થકા બીજા પક્ષ અનેક પ્રાણીઓનો ઘાત કરે છે ॥ સૂ. ૭ ॥

ટીકાર્થ—જે પુરુષ તીર્થકરથી અથવા તેમના અમણ નિર્ગ્રન્થો પાસેથી સર્વ સાવધ (કર્મના) ત્યાગરૂપ સયમના સ્વરૂપને સમજી ને અને તેને અંગીકાર કરીને વિચરે છે, તે વનસ્પતિકાયના આરભને અહિતકર અને અબોધિજનક સમજી આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે—‘એવ ચલ્લ’ ઇત્યાદિ

ધનસ્પતિશસ્ત્ર=ધનસ્પતિકાયોપમર્દક દ્રવ્યમાવશ્ય સમારમતે=વ્યાપારયતિ । અન્યેર્વા
ધનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમ્મયતિ । અન્યાન વા ધનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ સમનુજાનાતિ
અનુમોદયતિ ।

તત્=ધનસ્પતિકાયસમારમ્મ, તસ્ય ધનસ્પતિસમારમ્મ કુર્વત કાર્યિતુઃ
અનુમોદયિતુશ્ચ અદિતાય મયતિ । તથા-તત્ તસ્ય અવોધયે=સમ્યક્વાલામાય
મવતિ । ॥ સૂ૦ ૬ ॥

येन तु तीर्थङ्करादिसमीपे धनस्पतिकायस्वरूप परिष्कारं, स एवं विमादयती
त्याह—‘से तं ’ इत्यादि ।

મૂલમ્—

से त संषुज्जमाणे आयाणीय समुद्राय सोढा खलु भगवभो ज्ञ

इस प्रकार जीवन को सुखी बनाने का अमिलापी वह पुरुष धनस्पतिकाय की हिंसा
करनेवाले द्रव्य और भावशस्त्र का स्वयं उपयोग करता है, दूसरों से उपयोग कराता है और
धनस्पतिशस्त्र का उपयोग करने वाले दूसरों का अनुमोदन करता है ।

धनस्पतिकाय का वह आरम, आरम करने वाले, कराने वाले और अनुमोदन
करने वाले के अहित के लिये होता है और सम्यक्त्व की अप्राप्ति का कारण
बनता है ॥ सू० ६ ॥

तीर्थंकर आदि के निकट धनस्पतिकाय का स्वरूप भित्तने जान लिया है, वह इस
प्रकार विचार करता है—‘से तं ’ इत्यादि ।

मूलार्थ—वह पुरुष भगवान् या जनगारों से सुनकर समझ-बूझकर संयम

એ પ્રમાણે જીવનને સુખી બનાવવાના અભિલાષી તે પુરુષ ધનસ્પતિકાયની હિંસા
કરવાવાળા દ્રવ્ય અને ભાવ શસ્ત્રોના સ્વયં ઉપયોગ કરે છે, બીજા પાસે ઉપયોગ કરાવે
છે અને ધનસ્પતિશસ્ત્રોના ઉપયોગ કરવાવાળા બીજાને અનુમોદન આપે છે

ધનસ્પતિકાયનો આ આરમ, આરમ કરવાવાળાને, કરાવવાવાળાને અને અનુમોદન
કરવાવાળાને અહિત માટે છે અને સમ્યક્ત્વની અપ્રાપ્તિનું કારણ બને છે ॥ સૂ૦ ૬ ॥

તીર્થંકર આદિના સમીપે ધનસ્પતિકાયનું સ્વરૂપ જોયે બાકી લીધું છે. તે આ
પ્રમાણે વિચાર કરે છે—‘સે ત ’ ઈત્યાદિ

મૂલાર્થ—તે પુરુષ ભગવાન અથવા અણગારો પાસેથી સાંભળી-સમજી-સુચીને

इत्यर्थम्=एतदर्थं, कर्मबन्ध-मोह-मरण-नरकरूप घोरदुःखकल प्राप्यापि पुनः पुनरेतदर्थमेव लोकः=अज्ञानवशवर्ती जीव, गृह =लिप्सुरस्ति । यद्वा-गृहः=मोगामिलापी, लोकः=ससारी जीवः, इत्यर्थम्=एतदर्थमेव=ग्रन्थ-मोह-मरणनरकार्यमेव प्रवर्तत इति शेषः ।

लोकः पुनः पुनः कर्मबन्धाद्यर्थमेव प्रवर्तत इति यदुक्तं, तत् कथं ज्ञायते ? इति जिज्ञासायामाह—‘यदिमम्.’ इत्यादि ।

यद्=यस्माद्, विरूपस्यैः=नानाविधै शस्त्रैः पूर्वोक्तप्रकारै, वनस्पतिकर्मसमारम्भेण=वनस्पतिकायोपमर्दनरूपसावधव्यापारेण, इम=वनस्पतिकाय विहितस्ति । तथा वनस्पतिश्च समारम्भमाण =व्यापारयन् अन्यान्=पृथिवीकायादीन् अनेकरूपान् =त्रसान् स्थावराश्च तदाश्रितान् प्राणान्=प्राणिन विहितस्ति=उपमर्दयति ॥ सू० ७॥

અજ્ઞાની ધીવ કર્મબંધ, મોહ, મરણ ઔર નરક રૂપ ફન ફલો કો પ્રાપ્ત કરકે સી બાર-બાર હસી મેં ગૃહ હોતે હૈં । અથવા મોગ કે અભિલાષી પુરુષ હસી પ્રથ, મોહ, મરણ ઔર નરક કે લિપ્ હી પ્રવૃત્તિ કરતે હૈં ।

લોક પુન-પુન કર્મબંધ આદિ કે લિપ્ હી પ્રવૃત્તિ કરતે હૈં’ યહ જો કથન કિયા હૈ સો કૈસે જ્ઞાત હુઆ ? હસ બિજ્ઞાસા કે હોને પર કહતે હૈં-‘યદિમમ્’ ઇત્યાદિ ।

કયોં કિ નાના પ્રકાર કે પૂર્વોક્ત શસ્ત્રો દ્વારા વનસ્પતિકાય કી હિંસા કરને ઘાલે લોગ સાવધ વ્યાપાર સે વનસ્પતિકાય કા ઘાત કરતે હૈં । તથા વનસ્પતિકાય કા આરંભ કરતે હુપ અન્ય પૃથ્વીકાય આદિ અનેક પ્રકાર કે તદાશ્રિત વ્રસ ઔર સ્થાવર જીવો કી ઘાત કરતે હૈં ॥ સુ. ૭ ॥

અજ્ઞાની ઇવ કર્મબંધ, મોહ, મરણ અને નરકરૂપ જો ફળોને પ્રાપ્ત કરીને પણ વાર-વાર જોમા ગૃહ થાય છે અથવા મોગના અભિલાષી પુરુષ આ પ્રથ, મોહ, મરણ અને નરક માટેજ પ્રવૃત્તિ કરે છે

લોક પુન પુન. (ફરી-ફરી) કર્મબંધ વગેરે માટેજ પ્રવૃત્તિ કરે છે; જો કથન જે કયું છે, તે કેવી રીતે બહુવાચી આવ્યું ? જો જિજ્ઞાસા થવાથી કહે છે ‘યદિમમ્’ ઇત્યાદિ

કેમકે નાના પ્રકારના પૂર્વોક્ત શસ્ત્રો દ્વારા વનસ્પતિ કાયની હિંસા કરવાવાળા લોક સાવધ વ્યાપારથી વનસ્પતિકાયનો ઘાત કરે છે, તથા વનસ્પતિકાયનો આરંભ કરતા થકા, અન્ય પૃથ્વીકાય આદિ અનેક પ્રકારના તદાશ્રિત વ્રસ અને સ્થાવર જીવોનો ઘાત કરે છે ॥ સુ. ૭ ॥

इह=मनुष्यलोके एकेपां=अमणनिर्ग्रन्थोपदेशज्ञातसम्यग्बोधोभवेत्स्यान्नामा-
स्मार्थिनामेवं ज्ञातं=विदितं भवति । किं ज्ञातं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—‘एष सख्यं’
इत्यादि ।

एषः=वनस्पतिसहस्रमारम्भः खलु=निश्चयेन ग्रन्थः=कर्मबन्धः, कारणे कार्त्त-
पचारात् कारणभूतो वनस्पतिसहस्रमारम्भ एव कर्मबन्धरूपो ग्रन्थ इत्युच्यते ।
एवमग्रेऽपि बोध्यम् । तथा-एष वनस्पतिसहस्रमारम्भ मोहः=विपर्ययः-
अज्ञानम् । तथा-एष एव मारः=मरणं-निगोदादिमरणरूप । तथा-एष एव नरकः=
नारकजीवानां दशविधयातनास्थानम् ।

इस मनुष्य लोक में जिन्हें अमण निर्ग्रन्थों के उपदेश से सम्यग्ज्ञान और बराबर
उत्पन्न हो गया है, उन्हीं को यह विदित होता है । क्या विदित होता है ? इस वाक्य का
समाधान करने के लिए आगे कहते हैं—‘ एष खलु ग्रन्थः ’ इत्यादि ।

वनस्पतिकार्य का कारण निश्चय से ग्रन्थ अर्थात् कर्मबन्धरूप है । कारण में कार्य का
उपचार करके कारण को कर्मबन्ध कहा है । वस्तुतः वह कर्मबन्ध का कारण है । इसी प्रकार
आगे भी समझ लेना चाहिए ।

वनस्पतिकार्य का समारंभ मोह अर्थात् अज्ञान है—अज्ञानजनक है । यह मार है
अर्थात् निगोद आदि में मृत्यु का कारण है । यह नरक है अर्थात् नारकी जीवों को दश प्रकार
की यातना का कारण है ।

આ મનુષ્યલોકમાં જેને નિર્ગ્રન્થોના ઉપદેશથી સમ્યક્જ્ઞાન, અને વેસાજ ઉત્પન્ન
વર્ધિ જયે છે તેઓ આ બાજે છે શું બાજે છે ? એ શક્ય સમાધાન કરવા
માટે આજળ કહે છે, ‘ એ સહુ ગ્રન્થઃ ’—ઇત્યાદિ.

વનસ્પતિકાર્યનો આરભ નિશ્ચય જ્ઞ છે—અર્થાત્ કર્મબન્ધરૂપ છે, કારણમાં
કાર્યનો ઉપચાર કરીને આરભને કર્મબન્ધ કહે છે, વસ્તુતઃ તે કર્મબન્ધનું કારણ છે
જે પ્રમાણે આજળ પણ સમજી લેવું જોઈએ.

વનસ્પતિકાર્યનો સમારંભ મોહ અર્થાત્ અજ્ઞાન છે—અજ્ઞાનજનક છે, તે માર છે,
અર્થાત્ નિગોદ આદિમાં મૃત્યુનું કારણ છે તે નરક છે, અર્થાત્ નારકી જીવોને દશ
પ્રકારની યાતનાઓનું કારણ છે

આચારચિન્તામણિ—ટીકાઅધ્ય ૧૩.૫૪ ૮ મનુષ્યશરીરવનસ્પતિશરીરયોઃ સામ્યમ્ ૬૩૭

છિન્ન મિલાઈ, હમપિ આહારગં, એયપિ આહારગ, હમપિ અણિચય એયપિ અણિચય, હમંપિ અસાસય એયંપિ અસાસય, હમપિ ચબોવચઈય એયપિ ચબોવચઈય, હમંપિ વિપરિણામધર્મમય એયપિ વિપરિણામધર્મમય ॥ સૂ. ૮ ॥

છાયા—

સ બ્રવીમિ—હદમપિ જાતિધર્મકમ્ એતદપિ જાતિધર્મકમ્, હદમપિ દ્વિધર્મકમ્ એતદપિ દ્વિધર્મકમ્, હદમપિ ચિત્તવત્ એતદપિ ચિત્તવત્, હદમપિ છિન્નં મ્લાયતિ એતદપિ છિન્ન મ્લાયતિ, હદમપિ આહારકમ્ એતદપિ આહારકમ્, હદમપિ અનિત્યકમ્ એતદપિ અનિત્યકમ્, હદમપિ અશાશ્વતમ્ એતદપિ અશાશ્વતમ્, હદમપિ ચયોપચયિકમ્ એતદપિ ચયોપચયિકમ્, હદમપિ વિપરિણામધર્મકમ્ એતદપિ વિપરિણામધર્મકમ્ ॥ સૂ. ૮ ॥

ટીકા—

येन साक्षाद्भगवन्मुखत्वाद् वनस्पतेः सचेतनत्वं श्रुतं सोऽहं ब्रवीमि= यथा भगवता कथितं, तथा कथयामीत्यर्थः । प्रतिज्ञातमर्थं प्रदर्शयति-हदमपीत्यादि ।

यह भी आहारक है, वह भी आहारक है । यह भी अनित्य है, वह भी अनित्य है । यह भी अशश्वत है, वह भी अशश्वत है । यह भी चय-उपचय वाला है, वह भी चय-उपचय वाला है । यह भी विविध प्रकार से परिणमनशील है और वह भी विविध प्रकार से परिणमनशील है ॥ सू. ८ ॥

ટીકાર્થ—જિસને સાક્ષાત્ ભગવાન્ કે મુખ સે વનસ્પતિકાય કી સચેતનતા સુની હૈ વહી મેં કહતા હૂં—જેસા ભગવાન્ ને કહા હૈ વૈસા હી મેં કહતા હૂં । યહી ઘાત કહતે હૂં—‘હદમપિ’ ઇત્યાદિ ।

પણ આહારક છે આ પણ અનિત્ય છે તે પણ અનિત્ય છે આ પણ અશશ્વત છે, તે પણ અશશ્વત છે આ પણ ચય-ઉપચયવાળા છે, તે પણ ચય-ઉપચયવાળા છે આ પણ વિવિધ પ્રકારથી પરિણમનશીલ છે, અને તે પણ વિવિધ પ્રકારથી પરિણમન શીલ છે ॥ સૂ. ૮ ॥

ટીકાર્થ—જેણે સાક્ષાત્ ભગવાનના મુખથી વનસ્પતિકાયની સચેતનતા સાંભળી છે તેજ હું કહું છું—જેણે ભગવાને કહ્યું છે, તેણે જ હું કહું છું, એ વાત કહે છે—‘હદમપિ’ ઇત્યાદિ.

વનસ્પતિકર્મસમારમ્મફલપ્રદર્શનપુરસ્સર વનસ્પતિસમારમ્મેજ્ઞેકત્રસસ્થાવરીક-
હિંસાઽવશ્યમ્માવિનીતિ પ્રદર્શિતમ્, સપતિ વનસ્પતેઃ સચેતનત્વજ્ઞાયાં તસ્ય મનુષ્ય-
શરીરવત્ સચેતનત્વમસ્તીતિ પ્રદર્શયતિ—‘સે વેમિ’ इत्यादि ।

यद्वा—यथा मनुष्यशरीरे चैतन्यं सुगमं, तथा वनस्पतिक्रायेऽपि, तस्मात्
वनस्पतेर्मनुष्यशरीरसादृश्यं दर्शयति सूत्रकारः—‘से वेमि’ इत्यादि ।

मूलम्—

से वेमि—इमपि जाइधम्मय एयपि जाइधम्मयं, इमपि बुद्धिधम्मय इयंपि
बुद्धिधम्मयं, इमपि चित्तमत्तय एयपि चित्तमत्तयं, इमपि छिप्पं मिस्साइ एयपि

वनस्पતિક્રાય કે આરમ કા ફલ પ્રગટ કરકે યહ મી પ્રદર્શિત કર દિયા ગયા છે
કિ—વનસ્પતિક્રાય કા આરમ કરને સે અન્ય ત્રસ ઔર સ્થાવર જીવો કી હિંસા મી અસ્ત
હોતી છે । અથ વનસ્પતિક્રાય કે સચેતન હોને મેં શકા હોને પર ઇસકી મનુષ્ય શરીર કે સમાન
સચેતનતા સૂત્રકાર પ્રકટ કરતે હૈ—‘સે વેમિ.’ इत्यादि ।

અથવા—જેસે મનુષ્યશરીર મેં ચૈતન્ય કો સમક્ષના સુગમ હૈં ઇતી પ્રકાર
વનસ્પતિક્રાય મેં મી । અથ ઇવ વનસ્પતિ મનુષ્યશરીર કે સમાન છે, યહ વાત સૂત્રકાર કહતે
હૈ—‘સે વેમિ’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—વહ મેં કહતા હૈં—યહ (મનુષ્યશરીર) જન્મશીલ છે, વહ (વનસ્પતિશરીર) મી
જન્મશીલ છે । યહ વૃદ્ધિશીલ છે, વહ મી વૃદ્ધિશીલ છે । યહ સચિત્ત છે વહ મી
સચિત્ત છે । છેવટે પર યહ મુરખા બાત છે, વહ મી છેવટે પર મુરખા બાત છે ।

વનસ્પતિક્રાયના આરમનુ કળ પ્રગટ કરીને એ પણ પ્રદર્શિત કરી આપ્યું છે કે
વનસ્પતિક્રાયના આરમ કરવાથી અન્ય ત્રસ અને સ્થાવર જીવોની હિંસા પણ અવશ્ય
કાય છે હવે વનસ્પતિક્રાયની સચેતનતા કોવામાં શકા કોવાથી તેની સચેતનતા
મનુષ્યશરીરની સચેતનતા સમાન સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે—‘સે વેમિ’ इत्यादि

અથવા—જેમ મનુષ્ય શરીરમા ચૈતન્યને સમજવામા સુગમતા છે, તે પ્રમાણે
વનસ્પતિક્રાયમા પણ સુગમતા છે એ માટે વનસ્પતિ મનુષ્યશરીરના સમાન છે એ વાત
સૂત્રકાર કહે છે—‘સે વેમિ’ इत्यादि

મૂલાર્થ—તે હું કહું છું—આ (મનુષ્ય શરીર) જન્મશીલ છે તે (વનસ્પતિ
શરીર) પણ જન્મશીલ છે, આ વૃદ્ધિશીલ છે; તે પણ વૃદ્ધિશીલ છે, આ સચિત્ત છે—
છેવાથી તે સ્ફાર્ધ બધ છે, તે પણ છેડવાથી સ્ફાર્ધ બધ છે આ પણ આહારક છે, તે

યુક્તમ્, એતદપિ=વનસ્પતિશરીર ચિત્તવત્=ચેતનાવત્, લજ્જાલુધાન્યાદીનાં સકોચ વિકાસ-સ્વાપા-વવોધદર્શનાત્ । इदमपि=मनुष्यशरीरं हस्तादि छिन्न सत् म्लायति=शुष्यति, एतदपि=वनस्पतिशरीरमपि पल्लवफलपुष्पादि छिन्न सत् म्लायति=शुष्कं भवति । इदमपि आहारकम्=क्षीरौदनाद्याहारकरणशील, तथैव एतदपि=वनस्पतिशरीर भूदलाद्याहारभोजि, न चैतदाहारकत्वमचेतनानां दृष्टम् ।

તથા इदमपि=मनुष्यशरीरम् अनित्यम्= न सर्वदाज्वस्थायि, एतदपि वनस्पतिशरीरम् अनित्यकम् आयुषोऽवधिसत्त्वात्, वनस्पतिशरीरस्य हि उत्कृष्ट-मायुर्दशवर्षसहस्राणि । तथा-इदमपि=मनुष्यशरीरम् अशान्त=प्रतिक्षणमावीचीमर-

કયોં કિ લજ્જાવતી ધાત્રી આદિ વનસ્પતિયોં મેં સકોચ, વિકાસ, સ્વાપ (નિદ્રા) ઔર અવવોષ (બાગના) દેસ્તા જાતા હૈ । હાથ આદિ મનુષ્યશરીર છેદને પર મુરજા જાતા હૈ उसी प्रकार पत्ता, फूल, फल आदिरूप वनस्पतिशरीर भी छेदने पर मुरझा जाता है । यह मनुष्यशरीर दूध और ओदन आदि का आहार करता है और वनस्पति शरीर भी पृथ्वी, जल आदि का आहार करता है । आहार करने कि किया अचेतन में नहीं देखी जाती ।

મનુષ્યશરીર અનિત્ય હૈ-સદા ટહરને વાલા નહીં હૈ, इसी प्रकार वनस्पतिशरीर भी अनित्य है, कयों कि उसकी आयु की सीमा है । वनस्पतिशरीर की उत्कृष्ट आयु दस हजार वर्ष की है ।

મનુષ્ય શરીર અશાન્ત હૈ-આવીચિમરણ પ્રતિક્ષણ હોતા રહતા હૈ, और वनस्पति

કેમકે લજ્જાવતી-(રીસામણી), ધાત્રી આદિ વનસ્પતિઓમાં સ કોથાવું, વિકાસ, નિદ્રા અને બગવું બેવામાં આવે છે

હાથ-આદિ મનુષ્યશરીર છેદવાથી સૂકાઈ બાય છે તે પ્રમાણે પાહડા, ફલ, ફલ આદિ રૂપ વનસ્પતિશરીર પણ છેદવાથી સૂકાઈ બાય છે આ મનુષ્યશરીર દૂધ અને ભાત વગેરેનો આહાર કરે છે, તેમ વનસ્પતિશરીર પણ પૃથ્વી, જલ આદિનો આહાર કરે છે, આહાર કરવાની ક્રિયા અચેતનમાં બેવામાં આવતી નથી.

મનુષ્ય શરીર અનિત્ય છે હમેશાં સ્થિર રહેવાવાળું નથી, એ પ્રમાણે વનસ્પતિ શરીર પણ અનિત્ય છે કેમકે-તેની આયુષ્યની સીમા છે વનસ્પતિશરીરની ઉત્કૃષ્ટ આયુ દસ હજાર વર્ષની છે

મનુષ્યશરીર અશાન્ત છે-આવીચિમરણ પ્રતિક્ષણ થતું રહે છે, તેમ

इह पुरुषस्योपदेशयोग्यतया सामर्थ्येन सनिहितत्वात्च्छरीरं सनिष्ठत्वा-
चिनेदमशब्देन परामृश्यते । इदमपि मनुष्यशरीरं, यद्वा-सामान्यरूपेण प्रसक्तावे-
चेतन्यस्य सुष्ठेयत्वात् इदं=प्रसशरीरं, जातिधर्मक-जाति-जननं, तद्धर्मक-जन-
नस्वभावं, एतदपि=वनस्पतिशरीरमपि जातिधर्मक=मनुष्यशरीरवद् वनस्पति-
शरीरमपि जननस्वभावकमस्तीत्यर्थः । तथा इदमपि मनुष्यशरीर इति धर्मक-
बालकौमाराद्यवस्थामाधित्य वर्धनस्वभावम्, एतदपि वनस्पतिशरीरं अङ्कुरकिसलय-
पत्रस्कन्धशाखाप्रशाखादिना वर्धनशीलम् । इदमपि मनुष्यशरीरं चित्तवत्=चेतना

‘इदम्’ શબ્દ કા પ્રયોગ સમીપવર્તી વસ્તુ કે લિપ્ત ક્રિયા જાતા હૈ । મનુષ્ય હી ઉપદેશ કા પાત્ર હૈ ઓર ઇસકા શરીર મી અત્યન્ત સમીપ હૈ અતઃ મનુષ્ય કે શરીર કો ‘इदम्’ શબ્દદ્વારા નિર્દિષ્ટ ક્રિયા ગમા હૈ । અથવા પ્રસ જીવ કે શરીર મેં ચૈતન્ય કો સમજના સુગમ હૈ, ઇસ કારણ ‘इदम्’ કા અર્થ મનુષ્યશરીર કે નમાય પ્રસ જીવ કા શરીર સમજ લેના યાદિય ।

यह मनुष्यशरीर या प्रस जीव का शरीर उत्पन्न होने का स्वभाव वाला है, उसी प्रकार वनस्पति का शरीर भी उत्पन्न होने का स्वभाव वाला है । तथा मनुष्य शरीर इति शील है-बाल, कुमार आदि अवस्थाओं में बढ़ता जाता है उसी प्रकार वनस्पति-
शरीर भी अङ्कुर, किसलय, पत्र, स्कन्ध, शाखा और प्रशाखा आदि रूप से बढ़ता जाता है । मनुष्यशरीर चेतनावान् है उसी प्रकार वनस्पति का शरीर भी चेतनावान् है,

‘इदम्’ શબ્દનો પ્રયોગ સમીપવર્તી વસ્તુ માટે કરવામાં આવે છે મનુષ્ય ઉપદેશને પાત્ર છે, અને તેનું શરીર અત્યન્ત સમીપ છે એ કારણથી મનુષ્યના શરીરને ‘इदम्’ શબ્દદ્વારા નિર્દિષ્ટ થયું છે અથવા પ્રસ જીવના શરીરમાં ચૈતન્યને સમજવું સુગમ છે એ કારણથી ‘इदम्’નો અર્થ મનુષ્ય શરીરના બદલે પ્રસ જીવનું શરીર સમજ લેવું જોઈએ

આ મનુષ્યશરીર અથવા પ્રસજીવનું શરીર ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળું છે, તે પ્રમાણે વનસ્પતિનું શરીર પણ ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળું છે તથા મનુષ્યશરીર વૃદ્ધિ શીલ છે-બાલકુમાર, બાદિ અવસ્થાએપ્રમા વધતું જાય છે, તે પ્રમાણે વનસ્પતિશરીર પણ અકુર, કિસલય-ફુલોળાં, પાન, પત્ર, સ્કન્ધ, શાખા અને પ્રશાખા વ્યાદિરૂપથી વધે જાય છે, મનુષ્યશરીર ચેતનાવાન છે, તે પ્રમાણે વનસ્પતિનું શરીર પણ ચેતનાવાન છે.

યુક્તમ્, એતદપિ=વનસ્પતિશરીર ચિત્તવત્=ચેતનાવત્, લજ્જાલુધાગ્યાદીનાં સકોચ વિકાસ-સ્વાપા-વવોધદર્શનાત્ । इदमपि=मनुष्यशरीर हस्तादि छिन्न सत् म्लायति=भुष्यति, एतदपि=वनस्पतिशरीरमपि पल्लवफलपुष्पादि छिन्न सत् म्लायति=शुष्क भवति । इदमपि आहारकम्=क्षीरौदनाद्याहारकरणशील, तथैव एतदपि=वनस्पतिशरीर भूजलाद्याहारभोजि, न चेतदाहारकत्वमचेतनानां दृष्टम् ।

તથા इदमपि=मनुष्यशरीरम् अनित्यम्= न सर्वदाज्वस्थायि, एतदपि वनस्पतिशरीरम् अनित्यकम् आयुषोऽवधिसत्त्वात्, वनस्पतिशरीरस्य हि उत्कृष्ट-मायुर्दशवर्षसहस्राणि । तथा-इदमपि=मनुष्यशरीरम् अशाश्वत=प्रतिक्षणमावीचीमर-

કયોં કિ લજ્જાવતી ધાત્રી આદિ વનસ્પતિયોં મેં સકોચ, વિકાસ, સ્વાપ (નિદ્રા) ઔર અવયોધ (બાગના) દેસા જાતા હૈ । હાથ આદિ મનુષ્યશરીર હેઠને પર મુરખા જાતા હૈ उसी प्रकार पत्ता, फूल, फल आदिरूप वनस्पतिशरीर भी छेदने पर मुरझा जाता है । यह मनुष्यशरीर दूध और ओदन आदि का आहार करता है और वनस्पति शरीर भी पृथ्वी, जल आदि का आहार करता है । आहार करने कि क्रिया अचेतन में नहीं देखी जाती ।

મનુષ્યશરીર અનિત્ય હૈ-સદા ટહરને વાલ્લ નહીં હૈ, હસી પ્રકાર વનસ્પતિશરીર મી અનિત્ય હૈ, કયોં કિ ઇસકી આયુ કી સીમા હૈ । વનસ્પતિશરીર કી ઉત્કૃષ્ટ આયુ વસ હજાર વર્ષ કી હૈ ।

મનુષ્ય શરીર અશાશ્વત હૈ-આવીચિમરણ પ્રતિક્ષણ હોતા રહતા હૈ, ઔર વનસ્પતિ

કેમકે લજ્જાવતી-(રીસામણી), ધાત્રી આદિ વનસ્પતિઓમાં સ કાચાવું, વિકાસ, નિદ્રા અને બગવું બેવામાં આવે છે

હાથ-આદિ મનુષ્યશરીર હેઠવાથી સૂકાઈ બાય છે તે પ્રમાણે પાકડા, ફલ, ફૂલ આદિ રૂપ વનસ્પતિશરીર પણ હેઠવાથી સૂકાઈ બાય છે આ મનુષ્યશરીર દૂધ અને ઓદત વગેરેનો આહાર કરે છે, તેમ વનસ્પતિશરીર પણ પૃથ્વી, જલ આદિનો આહાર કરે છે, આહાર કરવાની ક્રિયા અચેતનમાં બેવામાં આવતી નથી.

મનુષ્ય શરીર અનિત્ય છે હંમેશાં સ્થિર રહેવાવાળું નથી, જ્યે પ્રમાણે વનસ્પતિ શરીર પણ અનિત્ય છે કેમકે-તેની આયુષ્યની સીમા છે વનસ્પતિશરીરની ઉત્કૃષ્ટ આયુ વસ હજાર વર્ષની છે

મનુષ્યશરીર અશાશ્વત છે-આવીચિમરણ પ્રતિક્ષણ થતુ રહે છે, તેમ

યેન મરણાત્, एतदपि=वनस्पतिशरीरम् अशाश्वत=प्रतिक्षणमरणशीलम् । यथा-
इदमपि=मनुष्यशरीरं चयापचयिकम्=इष्टानिष्टाहारादिकं माप्यं वृद्धिद्वांसशीलम्,
तथा-एतदपि=वनस्पतिशरीरं चयापचयिकम्=अनुकूल-प्रतिकूलजलवायुदिना
वृद्धिद्वांसस्वभावम् । यथा-इदमपि मनुष्यशरीरं विपरिणामधर्मक=विविधपरिणाम-
शीलम्, तत्तद्व्याधिपशब्दाद् उदरवृद्धिपाण्डुकृशत्वादिरूप, रसायनस्नेहामुपचार
वशाद् विशिष्टरूपमलोपचयादिरूप वा विविधपरिणामं प्राप्नोति तथा-एतदपि
वनस्पतिशरीरं विपरिणामधर्मक=व्याधिपशब्दात् पत्रपुष्पफलादीनां वर्णादिवन्धवा-
भावदर्शनात्, विशिष्टदोहदप्रदानेन कदाचित्तेषामुपचयदर्शनाद् विविधपरिणाम
शीलम् । यथा जननस्वभावादिधर्माणां समुदायं सचेतने मनुष्यशरीरे

શરીર મી અશાશ્વત છે-ઉસકા મી પ્રતિક્ષણ મરણ હોતા છે । મનુષ્યશરીર ઇષ્ટાનિષ્ટ આહાર
આદિ કો પાકર બઢતા-ઘટતા રહતા છે, ઉસી પ્રકાર વનસ્પતિ કા શરીર મી અનુકૂલ
બલ-વાયુ સે બઢતા ઔર પ્રતિકૂલ બલ-વાયુ સે ઘટતા છે । એસે મનુષ્યશરીર મેં નાના
પ્રકાર કે પરિણમન હોતે હૈં-વિવિધ બીમારિયોં સે ડર કા બઢના, પાણુ, કૃશતા આદિ,
તથા રસાયન ઔર ઘૃત આદિ કે સેવન સે વિશિષ્ટરૂપ ઔર વલ કી વૃદ્ધિ હોતી છે,
ઉસી પ્રકાર વનસ્પતિ કા શરીર મી વિવિધ પ્રકાર કે પરિણમનવાળા છે-રોગ હોને પર
વનસ્પતિ કે પત્તે, પૂલ, ફલ આદિ ઔર હી તરહ કે દેસે જાતે હૈં, વિશેષ પ્રકાર કા વેદવ
દેને સે કમી-કમી ડન મેં ડપચય મી હોતા છે । ઇસ પ્રકાર વનસ્પતિ કા શરીર મી વિવિધ
પરિણમન વાળા છે । જનનસ્વભાવ આદિ ધર્મોં કા સમૂહ સચેતન મનુષ્ય શરીર મેં આ પ્રસ

વનસ્પતિશરીર પણ અશાશ્વત છે-તેનું પણ પ્રતિક્ષણ મરણ થતું રહે છે મનુષ્ય શરીર
ઈષ્ટાનિષ્ટ આહાર આદિથી વધતું ઘટતું રહે છે તે પ્રમાણે વનસ્પતિનું શરીર પણ
અનુકૂલ બલ-વાયુથી વધે છે અને પ્રતિકૂળ બલવાયુથી ઘટે છે જેમ મનુષ્યશરીરમાં
નાના પ્રકારનું પરિણમન થાય છે, વિવિધ બિમારીઓથી પેટનું વધતું, પાડોશનું,
કૃશતા (કુબલાપણું) આદિ, તથા રસાયન અને ઘૃતઆદિના સેવનથી વિશિષ્ટરૂપ
અને બલવૃદ્ધિ થાય છે, તે પ્રમાણે વનસ્પતિનું શરીર પણ વિવિધ પ્રકારના પરિણમન
વાળું છે, રોગ થતાં વનસ્પતિના પાંદડાં, ફૂલ, ફલ આદિ બૂરીજ બતવનાં કેળાષ
છે, વિશિષ્ટ પ્રકારના દોહદ દેવાથી કોઈ-કોઈ વખત તેમાં ડપચય થાય છે, એ પ્રમાણે
વનસ્પતિનું શરીર પણ વિવિધ પરિણમનવાળું છે જનનસ્વભાવ આદિ ધર્મોના સમૂહ
સચેતન મનુષ્યશરીરમાં જલવા પ્રસરણના શરીરમાં જોવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે

પ્રસશરીરે વા વર્તતે, તથા-વનસ્પતિશરીરેઽપિ, તસ્માદ્ વનસ્પતિકાયં સચેતન ઇતિ નિઃસંશય જાનીહીતિ ભાવઃ ॥ સૂ૦ ૮ ॥

एवं वनस्पतिकायस्य सचिच्छत्वं विदित्वा मृनिस्त्वप्राप्तये त्रिकरणत्रियोगैस्त-
त्समारम्भो वर्जनीय इत्याशयेनाह—‘ एत्थ सत्थ ’ इत्यादि ।

मूलम्—

एतत् सत्थ समारम्भमाणस्त इच्छेते आरंभा अपरिण्णाया भवति, एत्थ
सत्थं असमारम्भमाणस्त इच्छेते आरंभा परिण्णाया भवति, त परिण्णाय मेहावी णेव
सय वणस्सइसत्थ समारंभेज्जा, णेवण्णेहिं वणस्सइसत्थ समारम्भेज्जा, णेवण्णे

બીજ કે શરીર મેં પાયા જાતા હૈ, उसी प्रकार वनस्पति के शरीर में भी पाया जाता है । अत
एव वनस्पतिकाय सचेतन है, यह बात नि संशय समझ लेना चाहिए ॥ सू० ८ ॥

इस प्रकार वनस्पतिकाय की सचिच्छता जानकर साधुता प्राप्त करने के लिए तीन
करण और तीन योग से वनस्पतिकाय का समारम्भ त्यागना चाहिए । इस अभिप्राय से कहते
हैं—‘ एत्थ सत्थ. ’ इत्यादि ।

मूलार्थ—वनस्पतिकाय में शस्त्र का आरम्भ करने वाले को ये आरम्भ ज्ञात
नहीं होते । वनस्पतिकाय में शस्त्र का आरम्भ न करने वाले को ये आरंभ ज्ञात होते हैं ।
इन्हें जानकर बुद्धिमान् पुरुष न स्वयं वनस्पतिशस्त्र का आरम्भ करे, न दूसरों से वनस्पति
शस्त्र का आरम्भ करावे और न वनस्पतिशस्त्र का आरंभ करने वाले दूसरों का अनुमोदन

વનસ્પતિના શરીરમાં પણ બેવામાં આવે છે એજ માટે વનસ્પતિકાય સચેતન છે, એ
વાત અંદેહરહિત સમજી લેવી બેધબે. ॥ ૮ ॥

એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયની સચિત્તા બાંધીને સાધુતા પ્રાપ્ત કરવા માટે
ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી વનસ્પતિકાયનો સમારંભ ત્યાજવો બેધબે એ
અભિપ્રાયથી કહે છે—‘ एत्थ सत्थ ’ इत्यादि

મૂલાર્થ—વનસ્પતિકાયમાં શસ્ત્રનો આરંભ કરવાવાળાને આ આરંભ બાબતમાં
નથી (અને) વનસ્પતિકાયમાં શસ્ત્રનો આરંભ નહિ કરવાવાળાને આ આરંભ બાબતમાં
છે તેને બાંધીને બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પોતે વનસ્પતિશસ્ત્રનો આરંભ કરતા નથી
બીજાની પાસે વનસ્પતિનો આરંભ કરાવતા નથી અને વનસ્પતિશસ્ત્રનો આરંભ
કરવાવાળા બીજાને અનુમોદન કરતા નથી જે વનસ્પતિશસ્ત્રના સમારંભના બાબતકાર
પ્ર કા -૮૧

વળસ્સદ્સત્ય સમારમંતે સમણુજાણેજ્ઞા । જસ્સેતે ણસ્સદ્સત્યમમારંમા પરિણાયા
મર્વંતિ, સે હુ ઘુણી પરિણાયક્કમ્મે-ત્તિ વેમિ ॥ સૂ૦ ૧ ॥

છાયા-અગ્ર શસ્ત્ર સમારમમાણસ્ય इत्येते આરમ્માઃ અપરિણાતા મવન્તિ । અગ્ર
શસ્ત્રમસમારમમાણસ્ય इत्येते આરમ્માઃ પરિણાતા મવન્તિ । તત્ પરિણાય મેધાવી નૈવ
સ્વય વનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમેત, નૈવાન્યૈર્વનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમ્મયેત્, વનસ્પતિશસ્ત્ર
સમારમમાણાન્ અયાન્ ન સમણુજાનીયાત્ । યસ્યૈતે વનસ્પતિશસ્ત્રસમારમ્માઃ પરિણાતા
મવન્તિ, સ ચલ્લ ઘુનિ પરિણાતકર્મા, इति ઘ્યીમિ ॥ સૂ૦ ૧ ॥

ટીકા-અગ્ર=અરિમન્ વનસ્પતિકાયે, શસ્ત્ર=પૂર્વોક્તપ્રકાર, સમારમમાણસ્ય=
વ્યાપારયત, इत्यેતે=પૂર્વોક્તા ત્રિકરણ-ત્રિયોગે આરમ્મા=વનસ્પતિકાયોપમર્દનરૂપાઃ
સાવધવ્યાપારાઃ અપરિણાતા=કર્મવધકારણત્વેનાનવગતા મવન્તિ । અગ્ર=અસ્મિન્નૈવ
વનસ્પતિકાયે શસ્ત્ર=માશુક્તપ્રકારમ્ અસમારમમાણસ્ય=અપ્રયુજ્ઞાનસ્ય इत्यેતે=પૂર્વોક્તા
આરમ્માઃ=સાવધવ્યાપારા પરિણાતા મવન્તિ=જપરિણયા પરિણાતા મવન્તિ, પ્રત્યા
હ્યાનપરિણયા પરિવર્જિતા મવન્તીત્યર્થઃ ।

જપરિણાપૂર્વિકા પ્રત્યાહ્યાનપરિણા યથા મવન્તિ ત પ્રકારં દર્શયતિ

કરે । જો વનસ્પતિશસ્ત્ર કે સમારમ કા જ્ઞાતા હૈ વહી મુનિ હૈ, વહી પરિણાતકર્મા હૈ । એસા
મેં કહતા હું ॥ સૂ૦ ૧ ॥

ટીકાર્થ—વનસ્પતિકાય કે વિષય મેં પૂર્વોક્ત પ્રકાર સે શસ્ત્ર કા ઉપયોગ કરને
વાળે કો પૂર્વોક્ત-સીન કરણ ત્રીન યોગ સે હોને વાળે વનસ્પતિ કી હિંસારૂપ સાવધ
વ્યાપાર-અજ્ઞાત હોતે હૈં, અર્થાત્ વહ નહી જાનતા કિ-इन व्यापारों से कर्म का वध होता है ।
જો વનસ્પતિકાય કે વિષય મેં પૂર્વોક્ત શસ્ત્રોં કા પ્રયોગ નહીં કરતા વહ પૂર્વોક્ત સાવધ વ્યાપારોં
કા જ્ઞાતા હોતા હૈ । વહ જપરિણા સે इन्हें જાનતા હૈ જોર પ્રત્યાહ્યાનપરિણા સે ત્યાગ
દેતા હૈ । જપરિણા કે પશ્ચાત્ હી પ્રત્યાહ્યાનપરિણા કિસ પ્રકાર હોતી હૈ સો દિસલ્લતે હૈ-

એ, તેજ મુનિ એ, તેજ પરિણાતકર્મા એ એ પ્રમાણે હું કહું છું ॥ સૂ૦ ૬ ॥

ટીકાર્થ—વનસ્પતિકાયના વિષયમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારથી શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાવાળાને
પૂર્વોક્ત (આગળ કહેલા) ત્રણ કરણ-ત્રણ યોગથી થવાવાળી વનસ્પતિની હિંસારૂપ સાવધ
વ્યાપાર અજ્ઞાત હોય છે, અર્થાત્ તેને બાજુવામાં નથી કે આ વ્યાપારથી કર્મનો અવધ થાય છે
જે વનસ્પતિકાયના વિષયમાં પૂર્વોક્ત સાવધ વ્યાપારોના જ્ઞાતા હોય છે તે
જપરિણાથી તેને બાજુ છે અને પ્રત્યાહ્યાનપરિણાથી ત્યાગ કરી દે છે

જપરિણાની પછીજ પ્રત્યાહ્યાનપરિણા કેવા પ્રકારે હોય છે તે બતાવે છે-

‘તત્ પરિજ્ઞાયે’ ત્યાદિ । તદ્=વનસ્પતિકાયારમ્મણ, પરિજ્ઞાય=કર્મવંધનસ્ય કારણં મયતીત્યવગત્ય, મેઘાગ્રી=હેયોપાદેયવિવેકનિષ્ણઃ, નૈવ સ્વય વનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમેત=વ્યાપારયેત્, અન્યૈર્વા નૈવ વનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમ્મયેત્, વનસ્પતિશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ ન સમનુજાનીયાત્=નાનુમોદયેત્ । શેષ સુગમમ્ ।

યસ્યૈતે વનસ્પતિર્કર્મસમારમ્મા=‘વનસ્પતિં નિમિત્તીકૃત્ય કર્મકારણીભૂતા’ સાવધવ્યાપારા. પરિજ્ઞાતાઃ=જ્ઞપરિજ્ઞયા વન્ધકારણત્વેન વિદિતા, પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞયા ચ પરિદ્વતા મયન્તિ, સ એવ પરિજ્ઞાતકર્મા=ત્રિકરણત્રિયોગૌ પરિવર્જિતસકલસાવધ-વ્યાપાર, મુનિર્મયતિ । ‘ઈતિ વ્રવીમિ’=ઈતિ=ઈતત્સર્વમ્, વ્રવીમિ=મગવતઃ સમીપે યયા શ્રુત તથા કથયામીત્યર્થઃ ॥ સૂ. ૯ ॥

॥ ઇત્યાચારાઙ્ગસૂત્રમ્યાચારચિન્તામણિટીકાયાં પ્રથમાધ્યયને પચ્ચમોદ્દેશકઃ સર્પૂર્ણઃ ॥

વનસ્પતિકાય કે આરમ કો કર્મવંધ કા કારણ જ્ઞાનકર હેય-ઉપાદેય કા વિવેક રસનેવાળા બુદ્ધિમાન્ પુરુષ સ્વય વનસ્પતિકાય કા આરમ ન કરે, દૂસરોં સે આરમ ન કરાવે ઔર આરમ કરને વાલોં કા અનુમોદન ન કરે । શેષ સવ સુગમ હૈ । વનસ્પતિકાય કે આરમ કે નિમિત્ત સે હોને વાલ સાવધ વ્યાપારોં કો જિસને જ્ઞપરિજ્ઞા સે કર્મવંધ કા કારણ જ્ઞાન લિયા હૈ ઔર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ત્યાગ દિયા હૈ, વહ ત્રીન કરણ ત્રીન યોગ સે સમસ્ત સાવધોં કા ત્યાગી હી મુનિ હોતા હૈ । સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂ સ્વામી સે કહતે હૈં-હે જમ્બૂ ! જૈસા મગવાન્ કે સમીપ મૈને સુના હૈ, વૈસા હી યહ સવ મૈ કહતા હૈં ॥ સૂ. ૯ ॥

॥ શ્રી આચારાઙ્ગસૂત્રકી ‘આચારચિન્તામણિ’ ટીકાકે દિન્દ્રી અનુવાદ મેં પ્રથમ અધ્યયનકા પાંચવોં ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥ ૧-૬ ॥

વનસ્પતિકાયના આરમને કર્મવંધન કારણ બહીને હેય-ઉપાદેયનો વિવેક સાખવા વાળા બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પોતે વનસ્પતિકાયનો આરમ કરતા નથી. બીજા પાસે આરમ કરાવતા નથી, અને આરમ કરવાવાળાને અનુમોદન આપતા નથી. શેષ-બાકી સર્વ સુગમ છે. વનસ્પતિકાયના આરમના નિમિત્તથી થવાવાળા સાવધ વ્યાપારોને જેણે જ્ઞપરિજ્ઞાથી કર્મવંધન કારણ બહી લીધું છે અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી ત્યજી આપ્યા છે તે ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી સમસ્ત સાવધોના ત્યાગીજ મુનિ હોય છે. સુધર્માસ્વામી જમ્બૂસ્વામીને કહે છે-હે જમ્બૂ ! જેવું મગવાનની સમીપ મેં સાંભળ્યું છે, તેવું જ આ સર્વ હું કહું છું ॥ સૂ. ૬ ॥

શ્રી આચારાઙ્ગસૂત્રની ‘આચારચિન્તામણિ’ ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદમાં પ્રથમ અધ્યયનનો પાંચમો ઉદ્દેશ સમાપ્ત. ॥૧-૫॥

॥ અથ પઞ્ચોદેશ ॥

અનન્તરપદ્મમોદેશકે વનસ્પતિકાયાસ્વરૂપં નિરૂપિતમ્ । અધુના ક્રમપ્રાપ્ત
પ્રસકાયસ્વરૂપપ્રતિવોધનાર્થમય પદ્મ ઉદ્દેશકઃ પ્રસ્તૂયતે । इयं हि शैली भगवदेक्षनायाः,
यद्-वनस्पतिकायानन्तर प्रसकायप्रतिवोधनम्, सर्वस्मिन्नागमे तथैव भगवदेक्षनायाः
सत्त्वात् । एतत् समीचीनमपि, मनुष्यशरीरदृष्टान्तोपन्यासेन वनस्पतेः सचेतनत्वं
साध्यते, तत्र वनस्पतिकायस्वरूपविज्ञानानन्तर मनुष्यस्वरूप जिज्ञासमानस्य शिष्यस्य
प्रतिवोधनाय तस्य प्रसकायान्तर्गतत्वेन प्रसकायोद्देशकयनस्यौचित्यात् । प्रसकाय
સ્વરૂપં ધત્તુમના. શ્રી સુધર્માસ્વામી કથયતિ-‘સે વેમિ ’ इत्यादि ।

છઠાઉદ્દેશ

પિચ્છે પૌંચવે ઉદેશ મેં વનસ્પતિકાયા કા સ્વરૂપ નિરૂપણ ક્રિયા ગયા હૈ અબ ક્રમ સે
પ્રાપ્ત પ્રસકાય કા સ્વરૂપ ઘટલાને કે ક્ષિપ્ છઠા ઉદેશ કહતે હૈં ।

મગવાન્ કે ઉપદેશ કી યહી શૈલી હૈં કિ વનસ્પતિકાયા કે અનન્તર પ્રસકાય કા
સ્વરૂપ સમજાયા જાતા હૈ । તબ આગમો મેં મગવાન્ કા ઉપદેશ હસી પ્રકાર હૈ । યહ ઠીક
મી હૈં, ક્યો કિ મનુષ્ય કે શરીર કા દૃષ્ટાન્ત દેકર વનસ્પતિ કી સચિત્તા સિદ્ધ કી હૈ તો
વનસ્પતિકાયા કે સ્વરૂપ કે પશ્ચાત્ મનુષ્ય કા સ્વરૂપ જાનને કી इच्छा रखने वाले शिष्य के
પ્રતિવોધ કે ક્ષિપ્ પ્રસકાય કા સ્વરૂપ સમજના વાહિય, ક્યો કિ મનુષ્ય મી પ્રસકાય કે
અન્તર્ગત હૈ । પ્રસકાય કા સ્વરૂપ કહને કી इच्छा रखने वाले श्री सुधर्मा स्वामी भग्न सूत्र
કહતે હૈ-‘સે વેમિ ’ इत्यादि ।

જાગ્ર ઉદેશ—

પાછળના પાંચમા ઉદેશમા વનસ્પતિકાયાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું
છે હવે કેમથી પ્રાપ્ત પ્રસકાયના સ્વરૂપને બતાવવા માટે છઠ્ઠા ઉદેશને કહે છે

ભગવાનના ઉપદેશની જોજ શૈલી છે કે -વનસ્પતિકાયાની પછી પ્રસકાયનું સ્વરૂપ
સમજાવવામાં આવે છે સ્વ આગમોમા ભગવાનનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે, જાને તે
ઠીક પણ છે, કેમકે મનુષ્યના શરીરનું દૃષ્ટાન્ત આપીને વનસ્પતિની સચિત્તા સિદ્ધ
કરી છે, તો વનસ્પતિકાયાના સ્વરૂપ પછી મનુષ્યસ્વરૂપ જાણવાની इच्छा રાખવાવાળા
શિષ્યના પ્રતિવોધ માટે પ્રસકાયનું સ્વરૂપ સમજાવવું જોઈએ, કારણકે મનુષ્ય પણ
પ્રસકાયની અન્તર્ગત છે પ્રસકાયના સ્વરૂપને કહેવાની इच्छा રાખવાવાળા શ્રી સુધર્મા
સ્વામી આગળનું સૂત્ર કહે છે-‘સે વેમિ ’ इत्यादि

મૂલ્ય—

સે વેમિ સતિમે તસા પાળા, તજહા-અઢયા, પોયયા, જરાડયા, રસયા, સંસેયયા, સમ્પુચ્છિમા, ઉગ્મિયયા, ઉવવાહયા, એસ સસારેચિ પવુચ્છઈ મદસ્સ અવિયાળઓ ॥ સૂ. ૧ ॥

છાયા—

સ ધ્રવીમિ, સન્તીમે ત્રસાઃ પ્રાણાઃ, તથા-અળ્હજાઃ, પોતજાઃ, જરાયુજાઃ, રસજા, સસ્વેદજાઃ, સમ્પૂર્ણિમા (સમ્પૂર્ણનજા) ઉદ્ભિજ્જાઃ, ઔપપાતિકાઃ (ઉપપાતજા.) । એપ સંસાર ઇતિ પ્રોચ્યતે મન્દસ્ય અવિજાનત ॥ સૂ. ૧ ॥

ટીકા—

યેન મગવદ્વદનારવિન્દનિર્ગતસકલાર્થા સમ્યગવધારિતાઃ, સોઙ્ઘ ધ્રવીમિ=યથા મગવન્મુલાચ્છ્રુત તથા કથયમીત્યર્થ ।

ત્રસાઃ પ્રાણા ઇમે સન્તીત્યન્વય । ત્રસા -ત્રસ્યન્તિ-ત્રસનામકર્મોદયાત્ તાપાઽઽ ઘુપતપ્તાચ્છાયાઽઽદિક પ્રત્યમિસર્પન્તીતિ ત્રસા=દ્વીન્દ્રિયાદિપચ્છેન્દ્રિયપર્યન્તા ।

મૂલ્ય—-વહ મેં કહતા હું—યે ત્રસ પ્રાણી હે, જૈસે—અળ્હજ, પોતજ, જરાયુજ, રસજ, સસ્વેદજ, સમ્પૂર્ણિ, ઉદ્ભિજ્ઞ ઓર ઔપપાતિક (ઉપપાતજ) । મદ એવ અજ્ઞાની કે છિપ્તે વહ સસાર કહા ગયા હૈ ॥ સૂ. ૧ ॥

ટીકાર્થ—જિસને મગવાન્ કે મુલ્કમલ્ક સે નિકલે હુપ સમસ્ત જીવાદિ સ્વરૂપાં કો મછી મૌતિ સમમ્પ્ત્તિ લિયા હૈ પેસા મેં કહતા હું, અર્થાત્ હે જમ્બૂ । મગવાન કે મુલ્ક સે જૈસા મૈને મુના હૈ વૈસા તુમે કહતા હું ।

ત્રસનામકર્મ કે ઉદય સે તાપ આદિ સે પીઢિત્ત હોકર છાયા વગૈરહ કી ઓર જ્ઞાન વાલે દ્વીન્દ્રિય સે પચેન્દ્રિય તક કે જીવ ત્રસ કહલાત હું । ઇન મેં દ્વીન્દ્રિય જીવ કે સ્પર્શન

મૂલ્યાર્થ—તે હું કહું છું—એ ત્રસ પ્રાણી છે જેમ-અળ્હજ, પોતજ, જરાયુજ, રસજ, સસ્વેદજ, સમ્પૂર્ણિ, ઉદ્ભિજ્ઞ અને ઔપપાતિક (ઉપપાતજ) મદ અને અજ્ઞાનીઓ માટે આ સંસાર કહેવામાં આવ્યો છે ॥સૂ. ૧॥

ટીકાર્થ—જેણે મગવાનના મુખકમલથી નીકળેલા સમસ્ત જીવાદિ સ્વરૂપોના અર્થને ઠીકી રીતે સમજી લીધા છે, એવો હું કહું છું, અર્થાત્ હે જમ્બૂ । મગવાનના મુખથી જેણે સે સાંભળ્યું છે તેણે જ તને કહું છું

ત્રસનામકર્મના ઉદયથી તાપ વગેરેથી પીડા પામીને છાયા વિગેરેની પાસે જવાવાળા દ્વીન્દ્રિય, (પચેન્દ્રિય) જીવથી લઈને પાંચ ધન્દ્રિયવાળા જીવો મુખી સર્વ ત્રસ

॥ અથ પઠ્યોદેશ ॥

અનન્તરપશ્ચમોદેશકે વનસ્પતિકાયસ્વરૂપ નિરૂપિતમ્ । અધુના ક્રમમાપ્ત
 પ્રસકાયસ્વરૂપપ્રતિબોધનાર્થમયં પૃથ્ઠ ઉદેશકઃ પ્રસ્તૂયતે । इयं हि शैली भगवदेक्षनायाः,
 यद्-वनस्पतिकायानन्तरं प्रसकायप्रतिबोधनम्, सर्वस्मिन्नागमे तथैव भगवदेक्षनायाः
 सत्त्वात् । एतत् समीचीनमपि, मनुष्यशरीरदृष्टान्तोपन्यासेन वनस्पतेः सचेतनत्वं
 साध्यते, तत्र वनस्पतिकायस्वरूपविज्ञानानन्तरं मनुष्यસ્वरूपं जिज्ञासमानस्य शिष्यस्य
 प्रतिबोधनाय तस्य प्रसकायान्तर्गतत्वेन प्रसकायोદેશકયનસ્યૌચિત્ત્વાત્ । પ્રસકાય-
 સ્વરૂપં વક્તુમના. શ્રી સુધર્માસ્વામી કથયતિ—‘સે વેમિ ’ इत्यादि ।

છઠાઉદેશ

પિછ્લે પૌંચવેં ઉદેશ મેં વનસ્પતિકાય કા સ્વરૂપ નિરૂપણ કિયા ગયા હૈ અવ ક્રમ સે
 પ્રાપ્ત પ્રસકાય કા સ્વરૂપ ઘસલને કે લિપ્ છઠા ઉદેશ કહતે હૈં ।

મગવાન્ કે ઉપદેશ કી યહી શૈલી હૈં કિ વનસ્પતિકાય કે અનન્તર પ્રસકાય કા
 સ્વરૂપ સમજાયા જાતા હૈ । તવ આગમો મેં મગવાન્ કા ઉપદેશ હસી પ્રકાર હૈ । યહ ઠીક
 મી હૈં, ક્યો કિ મનુષ્ય કે શરીર કા દૃષ્ટાન્ત દેકર વનસ્પતિ કી સચિત્તા સિદ્ધ કી હૈ તો
 વનસ્પતિકાય કે સ્વરૂપ કે પશ્ચાત્ મનુષ્ય કા સ્વરૂપ જ્ઞાનને કી इच्छा રસને વાળે શિષ્ય કે
 પ્રતિબોધ કે લિપ્ પ્રસકાય કા સ્વરૂપ સમજના જાહિપ્, ક્યો કિ મનુષ્ય મી પ્રસકાય કે
 અન્તર્ગત હૈ । પ્રસકાય કા સ્વરૂપ કહને કી इच्छा રસને વાળે શ્રી સુધર્મા સ્વામી બલ્યા સૂત્ર
 કહતે હૈ—‘સે વેમિ ’ इत्यादि ।

જ્યો ઉદેશ—

પાછળના પાંચમા ઉદેશમા વનસ્પતિકાયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું
 છે હવે કેમથી પ્રાપ્ત પ્રસકાયના સ્વરૂપને બતાવવા માટે છઠા ઉદેશને કહે છે

મગવાનના ઉપદેશની જોજ શૈલી છે કે—વનસ્પતિકાયની પછી પ્રસકાયનું સ્વરૂપ
 સમજાવવામાં આવે છે એ જ આગમોમા મગવાનને ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે, જાને તે
 ઠીક પણ છે, કેમકે મનુષ્યના શરીરનું દૃષ્ટાન્ત આપીને વનસ્પતિની સચિત્તા સિદ્ધ
 કરી છે, તો વનસ્પતિકાયના સ્વરૂપ પછી મનુષ્યસ્વરૂપ બહુવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા
 શિષ્યના પ્રતિબોધ માટે પ્રસકાયનું સ્વરૂપ સમજાવવું જોઈએ, કારણકે મનુષ્ય પણ
 પ્રસકાયની અન્તર્ગત છે પ્રસકાયના સ્વરૂપને કહેવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા શ્રી સુધર્મા
 સ્વામી આગળનું સૂત્ર કહે છે—‘સે વેમિ ’ इत्यादि

તથોગાદમિસન્ધિપૂર્વકદેશાન્તરમાપ્તિલક્ષણક્રિયાયુક્તત્વાદ્ દ્વીન્દ્રિયાદય એવ લઘ્વિ-
ત્રસા ઉચ્યન્તે । તેજોવાયવ. કિલ ન પ્રસનામકર્મોદયનિર્ઘૃત્તા., કિન્તુ સ્થાવરનામ-
કર્મોદયનિર્ઘૃતત્વાદ્લઘ્વિત્વ' સ્થાવરા એવ; તથાપ્યત્ર દ્વીન્દ્રિયાદયો લઘ્વિત્રસા એવ
પરિગ્રહ્યન્તે, ન તુ ગતિત્રસા', અગ્નિક્રિયાના પ્રાગેવ ચતુર્થોદિશે પ્રતિવોધિતત્વાત્,
વાયુક્રિયાનામગ્રે વધ્યમાણત્વાત્ ।

યત્તુ “લઘ્વિયા તેજોવાયુ ત્રસૌ, લઘ્વિસ્તચ્છક્તિમાત્ર લઘ્વિત્રસાનામિ-
દ્ધાધિકારો નાસ્તિ, તેજસોઽમિદિષ્ટત્વાદ્ વાયોધામિદાસ્યમાનત્વાદ્, અત'
સામર્થ્યાત્ ગતિત્રસા એવાધિક્રિયન્તે ” ઇતિ કૈશ્વિદુક્ત, તત્ પ્રામાદિકમ્,

ત્રસતા પ્રાપ્ત હોતી છે । ઇસ લઘ્વિ સે ઇરાદાપૂર્વક ગતિક્રિયા દ્વીન્દ્રિય આદિ મેં હી પાઈ
જાતી છે, અત એ ઉહેં લઘ્વિત્રસ કહતે હૈં । તેજસ્કાય ઓર વાયુકાય મેં ત્રસનામ-
ક્રમ કા ઉદય નહીં હોતા । ઓન મેં સ્થાવરનામકર્મ કા ઉદય છે, અત લઘ્વિ કી અપેક્ષા યે
દોનો સ્થાવર હી હૈં । ફિર મી યહો દ્વીન્દ્રિય આદિ લઘ્વિત્રસ જીવો કા ગ્રહણ કરના ચાહિય,
ગતિત્રસ જીવો કા નહીં, કયોં કિ અગ્નિકાયિક જીવો કા ચૌથે ઉદેશ મેં પહલે હી વર્ણન ક્રિયા
જા ચુકા છે ઓર વાયુકાય કા આગે વર્ણન ક્રિયા જાયગા ।

કિસી ને કહા છે—“લઘ્વિ કી અપેક્ષા તેજસ્કાય ઓર વાયુકાય ત્રસ હૈં । લઘ્વિ
સિર્ફ શક્તિ કો હી કહતે હૈં । યહો લઘ્વિત્રસ જીવો કા પ્રકરણ નહીં છે, કયોં કિ
અગ્નિકાય કા કથન ક્રિયા જા ચુકા છે ઓર વાયુકાય કા કથન આગે ક્રિયા જાયગા,
અત સામર્થ્ય સે ગતિત્રસ હી યહો ગ્રહણ કરને સોચ હૈં ” । યહ કથન પ્રમાદપૂર્ણ છે,

પ્રાપ્ત છે એ લઘ્વિથી ઇચ્છાપૂર્વક ગતિ કરવાની ક્રિયા દ્વીન્દ્રિયાદિમાત્ર એવામાં આવે
છે, એવા માટે તેને લઘ્વિત્રસ કહે છે તેજસ્કાય અને વાયુકાયમાં ત્રસનામકર્મનો
ઉદય નથી, તેનામાં સ્થાવરનામકર્મનો ઉદય છે તેથી લઘ્વિનાં અપેક્ષાએ એ બન્ને
સ્થાવર જ છે કરીને પણ અહિં દ્વીન્દ્રિય આદિ લઘ્વિત્રસ એવો જ ગ્રહણ કરવું
એકલે, ગતિત્રસ એવો નહિ. કારણકે અગ્નિકાયિક એવો જોયા ઉદેશકમાં પ્રથમ
પણ ન કરવામાં આવી ગયું છે, અને વાયુકાયનું આગળ ઉપર વર્ણન કરવામાં આવશે

કેાઇએ કહ્યું કે—“લઘ્વિની અપેક્ષા તેજસ્કાય અને વાયુકાય ત્રસ છે—લઘ્વિ,
માત્ર શક્તિને જ કહે છે અહિં લઘ્વિત્રસ એવો જ ગ્રહણ નથી. કારણકે અગ્નિકાયનું
વિવેચન તો કરી દેવામાં આવ્યું છે, અને વાયુકાયનું વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે.
તેથી સામર્થ્યથી ગતિત્રસનું જ અહિં ગ્રહણ કરવું જોગ્ય છે’ આ કથન પ્રમાદપૂર્ણ છે

તત્ર દ્વીન્દ્રિયાણાં સ્પર્શનરસનરૂપે દ્વ ઇન્દ્રિયે, ત્રીન્દ્રિયાણાં સ્પર્શનરસનગ્રાણરૂપાણિ ત્રીણીન્દ્રિયાણિ, ચતુરિન્દ્રિયાણાં સ્પર્શનરસનગ્રાણચતુરૂપાણિ ચત્વારીન્દ્રિયાણિ, પચ્ચેન્દ્રિયાણાં સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રરૂપાણિ પચ્ચેન્દ્રિયાણિ સન્તિ ।

યદપિ—પ્રસ્યન્તિ=અમિસન્ધિપૂર્વકમનમિસન્ધિપૂર્વક વા ઋર્ષમધસ્તિર્થંશુ ચલન્તોતિ વ્યુત્પત્ત્યા દ્વીન્દ્રિયાદયસ્તયાઽમિકાયા વાયુકાયા અપિ પ્રસા ઉચ્યતે । પ્રસાનાં હિ દ્વૌ મેદૌ મુલ્યત સ્તઃ—ગતિતો લબ્ધિતય । તત્ર ગતિ=ક્રિયા ચલન, દેશાન્તરપ્રાપ્તિ, સ્વમાવતોઽનમિસન્ધિપૂર્વક—તદ્યોગાદમિકાયા વાયુકાયામ પ્રસા મવન્તીતિ ગતિપ્રસા ઉચ્યન્તે । લબ્ધિસ્તુ પ્રસનામકર્મોદયે સતિ મવતિ,

और रसना ये दो इन्द्रियाँ होती हैं । तीनईन्द्रियवालों के स्पर्शन, रसना और घ्राण, ये तीन इन्द्रियाँ होती हैं । चतुरिन्द्रिय जीवोंके स्पर्शन, रसना, घ्राण और चक्षु, ये चार इन्द्रियाँ होती हैं । पंचेन्द्रिय जीवों के स्पर्शन, रसना घ्राण, चक्षु और श्रोत्ररूप पाँच इन्द्रियाँ होती हैं ।

એ જીવ હરાદાપૂર્વક યા વિના હી હરાદે કે, ઊપર નીચે યા તિરછે ચલતે હૈં વે પ્રસ જીવ હૈં । ઇસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર દ્વીન્દ્રિય આદિ તથા અગ્નિકાય ઔર વાયુ મી પ્રસ કહલાતે હૈં । મુખ્યરૂપ સે પ્રસ જીવો કે દો મેદ હૈં—(૧) ગતિપ્રસ ઔર (૨) લબ્ધિપ્રસ । ગતિ કહિપ અથવા ક્રિયા, ચલના અથવા ઇક દેશ સે દૂસરે દેશ મેં પહુંચના કહિપ । વિના હરાદે કે મહ ગતિક્રિયા મૌજૂદ હોને કે કારણ અગ્નિકાય ઔર વાયુકાય મી પ્રસ હૈં । ઉન્હેં ગતિપ્રસ કહતે હૈં । પ્રસનાકર્મ કા ઉદય હોને પર લબ્ધિ

કહેવાય છે દ્વીન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન (આમલી) અને રસના (જીભ) આ બે ઇન્દ્રિયો હોય છે ત્રીન્દ્રિયોને આમલી, જીભ અને નાસિકા રૂપ ત્રણ ઇન્દ્રિયો હોય છે ચતુરિન્દ્રિય જીવોને આમલી, જીભ, નાસિકા અને નેત્ર, આ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે પચ્ચેન્દ્રિય જીવોને આમલી, જીભ, નાસિકા, નેત્ર અને શ્રોત્ર—કાન રૂપ પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે

જે જીવ ઇચ્છાપૂર્વક અથવા ઇચ્છા વિના ઉપર, નીચે અથવા તિરછા બાદે છે તે પ્રસ જીવ છે આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર દ્વીન્દ્રિય આદિ તથા અગ્નિકાય અને વાયુકાય ત્રણ પ્રસ કહેવાય છે મુખ્યરૂપથી પ્રસ જીવોના બે સેદ છે—(૧) ગતિપ્રસ (૨) લબ્ધિપ્રસ. ગતિ કહો અથવા ક્રિયા કહો તે જ્યેષ્ઠ છે બાલવું અથવા જ્યેષ્ઠ દેશથી બીજા દેશમાં પહોંચવું કહો. વિના ઇચ્છાથી આ ગતિ કરવાની ક્રિયા હાજર હોવાથી અગ્નિકાય અને વાયુકાય ત્રણ પ્રસ છે તેને ગતિપ્રસ કહે છે. પ્રસનામકર્મને ઉદય હોવાથી લબ્ધિપ્રસ

હર સર્વેષાં પ્રસજીવાનામપ્ટવિધં જન્મ પ્રતિવોધિતમ્પતદેવ સમૂર્છનગર્મોપપાતેષુ
સમાવેશ્ય ત્રિવિધ જન્મેત્યપિ શાસ્ત્રેઽમિહિતમ્ । સન્તીત્યનેન પ્રસાનામપ્યસ્તિત્વં
ત્રિકાલવર્તીતિ વોચ્યતે । મન્દસ્ય=કુશાસ્ત્રવાસનાયુક્તસ્ય, અત एव-અવિજાનતઃ=
હિતાહિતવિવેકરહિતસ્ય, એપ=અઘ્નજાદિસમુદાયં સંસારં પ્રોચ્યતે, અષ્ટવિધપ્રસકાયે
કુશાસ્ત્રવાસનાવતં પુન પુનરુત્પત્તિરુપ સસરણ મવતીતિ સ એપઃ સસારો નિગદ્યત
ઇત્યર્થઃ ।

અથ પ્રસકાયસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનાર્થ લક્ષણાઘટ્ટદ્વારાણિ નિરૂપણીયાનિ । તપ્ર
લક્ષણ પ્રરૂપણા-પરિમાણ-શસ્ત્રો-પમોગ-વેદના-દ્વારાણિ યથાક્રમં પ્રદર્શ્યતે, અવ-
શિષ્ટ-વધ-નિવૃત્તિ-દ્વારદ્વય પૃથિવીકાયોદેશે યથાઽમિહિત તથૈવાવગન્તવ્યમ્ ।

યહાં સમી પ્રસ જીવો કા આઠ પ્રકાર કા જન્મ બતલાયા ગયા છે । હસે સમૂર્જન,
ગર્મ ઓર ઉપપાત મેં સમાવિષ્ટ કર દેને સે ત્રીન પ્રકાર કા જન્મ શાસ્ત્ર મેં બતલાયા છે ।
'સંતિ' હસ પદ દ્વારા પ્રસ જીવો કા ત્રિકાલવર્તી અસ્તિત્વ સૂચિત ક્રિયા ગયા છે । મન્દ
અર્થાત્ મિથ્યાશાસ્ત્રો કે સંસ્કાર સે પ્રમાવિત, અત एव હિત-અહિત કે વિવેક સે શૂન્ય પુરુષ
કે છિપ્ત અઘ્નજ આદિ કા સમૂહરૂપ સસાર કહા ગયા છે । આઠ પ્રકાર કે પ્રસકાય મેં
મિથ્યાશાસ્ત્રો કે સંસ્કાર વાલે કા પુન પુન જન્મ-મરણરૂપ સસરણ હોતા છે । ઘડી સસરણ
સંસાર કહલાતા છે !

પ્રસકાય કા સમીચીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરને કે છિપ્ત લક્ષણ આદિ આઠ દ્વારો કા નિરૂપણ
કરના યાદિય । ઠન મેં સે લક્ષણ, પ્રરૂપણા, પરિમાણ, શસ્ત્ર ઉપમોગ ઓર વેદના દ્વાર ક્રમ સે
બતલાયે છે । વધ ઓર નિવૃત્તિ દ્વાર જૈસે પૃથ્વીકાય કે ઉદેશ મેં કહે છે વૈસે હી યહાં સમસ
કેને યાદિય ।

અહિં સર્વ પ્રસ જીવોના આઠ પ્રકારનો જન્મ બતાવ્યો છે તેને સમૂર્જન,
અર્થ અને ઉપપાતમા સમાવેશ કરી દેવાથી ત્રણ પ્રકારનો જન્મ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યો છે
'સંતિ' આ પદ દ્વારા પ્રસ જીવોનું ત્રિકાલવર્તી અસ્તિત્વ સૂચિત કરવામાં આવ્યું
છે મદ અર્થાત્ મિથ્યાશાસ્ત્રોના સંસ્કારથી પ્રભાવિત, એવ હિત અહિતના વિવેકથી
શૂન્ય પુરુષ માટે અઘ્ન આદિના સમૂહરૂપ સસાર કહેવામાં આવ્યો છે આઠ પ્રકારના
પ્રસકાયમાં મિથ્યાશાસ્ત્રોના સંસ્કારવાળાઓનું પુન પુન જન્મ-મરણ રૂપ સસરણ
કાય છે એજ સસરણ તે સસાર કહેવાય છે

પ્રસકાયનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે લક્ષણ આદિ આઠ દ્વારોનું નિરૂપણ
કરવું જોઈએ, તેમાંથી લક્ષણ, પ્રરૂપણ, પરિમાણ શસ્ત્ર, ઉપમોગ અને વેદના દ્વાર
ક્રમથી બતાવે છે, વધ અને નિવૃત્તિ દ્વાર જેવી રીતે પૃથ્વીકાયના ઉદેશમાં કહ્યા છે
તેવી રીતેજ અહિં સમજાવેલા જોઈએ.

લઘ્વિત્રસાનાં ગતિત્રસત્વેનાઙ્ગીકારાત્ । ગતિત્રસાનાં લઘ્વિત્રસત્વાભાવાત્, દ્વીન્દ્રિયાદીનાં ગતિત્રસત્વેન શાસ્ત્રેઙ્ગીકારાદ્ ।

પ્રાણાઃ=પ્રાણિન, ઇમે=મત્યક્ષતોઽવગમ્યા., યદ્વા=વદ્યમાણપ્રકારકાઃ સન્તિ । તે યથા-(૧) અણ્ઢજા =અણ્ઢાજ્જાતાઃ-પશ્ચિમકોકિલાદયઃ, (૨) પોતજા.=પોતા એવ જાયન્ત્વ ઇતિ પોતજા'-ઠસ્તિવત્પુલીર્મર્મજલ્કાદયઃ, (૩) જરાયુજા.=જરાયુર્ગર્ભવેષ્ટનર્મ, સત્ર જાતા-ગોમહિષ્યજા, વિક્રમનુપ્પાદયઃ, (૪) રસજાઃ=વિકૃતરસાજ્જાતા, (૫) સસ્વેદજાઃ=સમ્વેદાજ્જાતા-મસ્કુજયૂકાદયઃ, (૬) સમૂર્છિમાઃ=સમૂર્છનજા' મસિકાપિપીલિકાશ્ચલમાદયઃ, (૭) ઉન્નિજ્જા'=ઉન્નેદનમ્ ઉન્નિત્, તસ્માજ્જાતા' પત્ત્વજ્જરીટાદય, (૮) ઔપપાતિકાઃ=ઉપપાતે મવા'દેવાનાર-

કયો કિ લઘ્વિત્રસો કો ગતિત્રસરૂપ મેં ંગીકાર કિયા ગયા હૈ । મગર ગતિત્રસ લઘ્વિત્રસ નહોં હો સકતે । દ્વીન્દ્રિય આદિ મેં ગતિ કા સદ્ભાવ હૈ અતઃ શાસ્ત્ર મેં એસા ંગીકાર નહીં કિયા ગયા ।

ત્રસ પ્રાણી ઇસ પ્રકાર હૈં-(૧) અણ્ઢજ-અઢોં સે ઉત્પન્ન હોને વાલે પક્ષી, ગૃહકોકિલા આદિ । (૨) પોતજ-પોતરૂપ પૈવા હોને વાલે હાથી, વન્યુલી, ચર્મજલ આદિ । (૩) જરાયુજ-ગમ જિસ સે છિપટા રહતા હૈ વહ પતલી ચમઢી જરાયુ કહલાતી હૈ । ડસ સે ડસન્ન હોને વાલે ગાય, મૈસ, વઢરી, મનુષ્ય આદિ જરાયુજ કહલાતે હૈ । (૪) રસજ-નિવૃત્ત રસ મેં પૈવા હો જાને વાલે, (૫) સસ્વેદજ-પસીને સે પૈવા હોને વાલે સ્તમ્ભ, જૂ આદિ । (૬) સમૂર્છિમ-મસ્તી, ફીઢી, શલમ આદિ । (૭) ઉન્નિમજ-ઉન્નેદન સે ડસન્ન હોને વાલે પતંગ, સ્વજરીટ આદિ । (૮) ઔપપાતિક-દેવ ઓર નારકી ।

કારણુ હે લઘ્વિત્રસોને ગતિત્રસનાં રૂપમા અંગીકાર કરવામાં આવ્યો છે, પરન્તુ ગતિત્રસ લઘ્વિત્રસ થઈ શકતા નથી. દ્વીન્દ્રિય આદિમાં ગતિનો સદ્ભાવ છે, તેથી શાસ્ત્રમાં એ પ્રમાણે અંગીકાર કરવામાં આવ્યો નથી

ત્રસ પ્રાણી આ પ્રમાણે છે-(૧) અઢજ-ઈંડાથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં પક્ષી, ગૃહ-કોકિલા (ગરબી) આદિ (૨) પોતજ-પોતરૂપ પૈવા થવાવાળા હાથી, વન્યુલી, ચર્મ-જલ (જળો) આદિ (૩) જરાયુજ-ગમ જેનાથી વિદ્યાર્થ રહે તે પાતળી આમડી જરાયુ કહેવાય છે તેમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા ગાય, બેસ, બઢરી, મનુષ્ય આદિ જરાયુજ કહેવાય છે (૪) રસજ-વિકૃતરસમા પૈવા થવાવાળા (૫) સસ્વેદજ-પરસેવાથી પૈવા થવાવાળા માઠઠ, બૂ આદિ (૬) સમૂર્છિમ-માખી, કીડી, વીઠ આદિ (૭) ઉન્નિમજ-ઉન્નેદનથી ઉત્પન્ન થવાવાળા પતંગ, બજરીટ આદિ (૮) ઔપપાતિક-દેવ અને નારકી.

इह सर्वेषां त्रसजीवानामष्टविधं जन्म प्रतिनोधितम् एतदेव समूर्च्छनगर्भोपपातेषु समावेद्य त्रिविधं जन्मेत्यपि शास्त्रेऽभिहितम् । सन्तीत्यनेन त्रसानामप्यस्तित्वं त्रिकालवर्तीति बोध्यते । मन्दस्य=कुशास्त्रवासनायुक्तस्य, अत एव-अविजानत'=हिताहितविवेकरहितस्य, एषः=अण्डजादिसमुदाय संसारं प्रोच्यते, अष्टविधप्रसक्ताये कुशास्त्रवासनायतं पुनः पुनरुत्पत्तिरूप ससरणं भवतीति स एषः ससारो निगद्यत इत्यर्थः ।

अयं प्रसक्तायस्य सम्यग्ज्ञानार्थं लक्षणघट्टद्वाराणि निरूपणीयानि । तत्र लक्षणं प्ररूपणा-परिमाण-शस्त्रो-उपमोग-वेदना-द्वाराणि यथाक्रमं प्रदर्श्यन्ते, अव-शिष्ट-वध-निवृत्ति-द्वारद्वयं पृथिवीकायोद्देशे यथाऽभिहितं तथैवावगन्तव्यम् ।

यहाँ समી પ્રસ જીવો કા આઠ પ્રકાર કા જન્મ બતલાયા ગયા છે । હસે સમૂર્ચ્ચન, ગર્ભ ઓર ઉપપાત મેં સમાવિષ્ટ કર દેને સે ત્રીન પ્રકાર કા જન્મ શાસ્ત્ર મેં બતલાયા છે । 'સંતિ' હસ પદ દ્વારા પ્રસ જીવો કા ત્રિકાલવર્તી અસ્તિત્વ સૂચિત ક્રિયા ગયા છે । મન્દ અર્થાત્ મિથ્યાશાસ્ત્રો કે સંસ્કાર સે પ્રમાવિત, અત એવ હિત-અહિત કે વિવેક સે શૂન્ય પુરુષ કે હિષ્ટ અણ્ડજ આદિ કા સમૂહરૂપ સસાર કહ્યા ગયા છે । આઠ પ્રકાર કે પ્રસક્તાય મેં મિથ્યાશાસ્ત્રો કે સંસ્કાર બાલે કા પુન પુન જન્મ-મરણરૂપ સસરણ હોતા છે । વહી સસરણ સંસાર કહ્યલતા છે !

પ્રસક્તાય કા સમીચીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરને કે હિષ્ટ લક્ષણ આદિ આઠ દ્વારો કા નિરૂપણ કરના ચાહિય । ઠન મેં સે લક્ષણ, પ્રરૂપણા, પરિમાણ, શસ્ત્ર ઉપમોગ ઓર વેદના દ્વાર ક્રમ સે બતલાસે છે । વધ ઓર નિવૃત્તિ દ્વાર જૈસે પૃથ્વીકાય કે ઉદ્દેશ મેં કહે છે વૈસે હી યહી સમજા કેને ચાહિય ।

અહિં સર્વે પ્રસ જીવોના આઠ પ્રકારનો જન્મ બતાવ્યો છે તેને સમૂર્ચ્ચન, બર્મ અને ઉપપાતમાં સમાવેશ કરી દેવાથી ત્રણ પ્રકારનો જન્મ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યો છે 'સંતિ' આ પદ દ્વારા પ્રસ જીવોનું ત્રિકાલવર્તી અસ્તિત્વ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે મન્દ અર્થાત્ મિથ્યાશાસ્ત્રોના સંસ્કારથી પ્રમાવિત, એવ હિત અહિતના વિવેકથી શૂન્ય પુરુષ માટે અહજ આદિના સમૂહરૂપ સસાર કહેવામાં આવ્યો છે આઠ પ્રકારના પ્રસક્તાયમાં મિથ્યાશાસ્ત્રોના સંસ્કારવાળાઓનું પુન પુન જન્મ-મરણ રૂપ સસરણ થાય છે એજ સસરણ તે સસાર કહેવાય છે

પ્રસક્તાયનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે લક્ષણ આદિ આઠ દ્વારોનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ, તેમાંથી લક્ષણ, પ્રરૂપણા, પરિમાણ, શસ્ત્ર, ઉપમોગ અને વેદના દ્વાર ક્રમથી બતાવે છે, વધ અને નિવૃત્તિ દ્વાર જેવી રીતે પૃથ્વીકાયના ઉદ્દેશમાં કહ્યાં છે તેવી રીતેજ અહિં સમજા દેવા જોઈએ

લક્ષણદ્વાર—

સુસ્વદુઃખેચ્છાદ્વેષાદિક ચેતનલક્ષણ ત્રસકાયે પરિસ્પષ્ટમસ્તિ । અસ્ય સચેતનત્વે વિવાદા નાસ્તિ કેપાશ્ચિત્ અસ્ય વ્યક્તોન્નિશ્ચિત્સાદિલક્ષણપ્રાણયોગાત્ । અપરઃ—

ત્રસકાયસ્ય લક્ષણ શાસ્ત્રે નવચિય પ્રક્ષત્તમ્ યથા—(૧) અભિક્રમણમ્, (૨) પ્રતિક્રમણમ્, (૩) સકોચનમ્, (૪) પ્રસારણમ્, (૫) રુત્તમ્, (૬) ભ્રમણમ્, (૭) પ્રસનમ્, (૮) પલાયનમ્, (૯) આગતિગતિવિજ્ઞાનમ્, इति ॥

અભિક્રમણ=પ્રજ્ઞાપક પ્રત્યભિમુક્ત ભ્રમણમ્, પ્રતિક્રમણ=પ્રજ્ઞાપકાત્ પ્રતિકૂલ ક્રમણમ્ । સકોચનમ્=ગાત્રસકોચકરણમ્, પ્રસારણ=ગાત્રવિસ્તરણમ્,

લક્ષણદ્વાર—

સુસ્વ, દુઃસ્વ, હૃષ્ટા બૌર દ્વેષ આદિ ચેતના કે લક્ષણ ત્રસકાય મેં સ્પષ્ટ માલુમ હોતે હૈ । ઇસ કી સચેતનતા મેં કિસી કો મી વિવાદ નહીં હૈ । પ્રકટ ઉપ્ધૃત્વાસ આદિ પ્રાણ હોતે કે કારણ ત્રસ જીવ પ્રાણી હૈ ।

શાસ્ત્ર મેં ત્રસકાય કા લક્ષણ નવ પ્રકાર સે મત્તરણાયા ગયા હૈ । કેસે—(૧) અભિક્રમણ (૨) પ્રતિક્રમણ (૩) સકોચન (૪) પ્રસારણ (૫) રુત્ત (૬) ભ્રમણ (૭) પ્રસન—ત્રાસ પાના (૮) પલાયન—ભાગના બૌર (૯) ગતિ—આગતિ કા જ્ઞાન । પ્રજ્ઞાપક કી અપેક્ષા સે સામને જ્ઞાના અભિક્રમણ હૈ । પ્રજ્ઞાપક કી અપેક્ષા સે પ્રતિકૂલ જ્ઞાના—પીછે છોટના પ્રતિક્રમણ હૈ । શરીર કો સિકોચના સકોચન હૈ । શરીર કો ફેલાવના

લક્ષણદ્વાર—

સુખ, દુઃખ, હૃષ્ટા અને દ્વેષ આદિ ચેતનાનુ લક્ષણ ત્રસકાયમાં સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે, તેની ચેતનતામાં કોઈને પણ વિવાદ-વાધા નથી. પ્રકટ ઉપ્ધૃત્વાસ આદિ પ્રાણ હોવાના કારણથી ત્રસ જીવ પ્રાણી છે

શાસ્ત્રમાં ત્રસકાયના લક્ષણો અનેક પ્રકારે બતાવવામાં આવ્યાં છે જેમકે—(૧) અભિક્રમણ, (૨) પ્રતિક્રમણ, (૩) સકોચન, (૪) પ્રસારણ, (૫) રુત્ત, (૬) ભ્રમણ, (૭) ત્રસન—ત્રાસ પામવો, (૮) પલાયન—ભાગવું અને (૯) ગતિ—આગતિનું જ્ઞાન. પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાથી સામે જવું તે અભિક્રમણ છે. પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાથી પ્રતિકૂલ જવું—પાછા ફરવું તે પ્રતિક્રમણ છે. શરીરને સકોચવું તે સકોચન છે. શરીરને ફેલાવવું તે પ્રસારણ છે

રુત=શબ્દકરણમ્, ભ્રાન્તમ્=ઇતથેતથ ગમનમ્, પ્રસનમ્=દુઃસ્વાદુદ્વેજનમ્, પલાયિતમ્=પલાયનમ્, આગતે. કુતશ્ચિત્કચિત્, ગતેશ્ચ કુતશ્ચિત્ કચિદેવ ચ વિજ્ઞાનમ્ । ઉક્તચૈતદ્મગવતા દશવૈકાલિકસૂત્રે -

“ જેસિં કેસિંચિ પાણાણ અમિક્કત પઢિવ્વકત સકુચિય પસારિય રુપ મંત તસિય પલાઇય આગહ્ગહ્વિણ્ણાયા ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

પ્રરૂપણાદ્વારમ્—

પ્રસકાયાશ્વતુર્વિધા - દ્વીન્દ્રિય - ત્રીન્દ્રિય - ચતુરિન્દ્રિય - પંચેન્દ્રિયમેદાત્ ।
 ફેવ પ્રથમોદ્દેશકે લોકવાદિપ્રકરણે પ્રસાનાં મેદપ્રમેદા પ્રરૂપિતા' । વિસ્તરતો

પ્રસારણ છે । ચોલના રુત કહલાતા છે । ઇધર-ઉધર જાના ભ્રમણ છે । દુઃસ્વ સે ઉદ્વેગ પાના પ્રસન છે । માગને કો પલાયન કહતે છે । એક જગહ સે દુસરી જગહ જાને-જાને કા વિજ્ઞાન આગતિગતિવિજ્ઞાન કહલાતા છે ।

મગવાન્ ને દશવૈકાલિક સૂત્ર મેં કહ્યા છે —

“ જિન કિન્હોં પ્રાણિયોં મેં અમિક્કમણ, સંકોચન, પ્રસારણ, રુત, ભ્રમણ, પ્રસન, પલાયન ઓર આગતિગતિકા વિજ્ઞાન (પાયા જાતા છે ઘે સવ વ્રસ જીવ છે ।) ”

પ્રરૂપણાદ્વાર—

પ્રસકાય કે ચાર મેદ છે—દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય ઓર પંચેન્દ્રિય । હસી શક્ષ કે પહેલે ઉદ્દેશ કે અન્દર લોકવાદી પ્રકરણ મેં પ્રસ જીવોં કે મેદ-પ્રમેદ કહે છે । વિસ્તાર સે જાનને કે જણુક ઘડી સે જાન છેવેં । હસ સૂત્ર મેં મગવાન્ ને

બોલવુ તે રૂત કહેવાય છે અહીં-તહીં જવુ તે ભ્રમણ છે દુઃખથી ઉદ્વેગ પામવુ તે પ્રસન છે ભાગવુ તેને પલાયન કહે છે એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ આવવા-જવાનુ વિજ્ઞાન તે આગતિગતિવિજ્ઞાન કહેવાય છે

મગવાને દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે:-

“ જે કોઈ પ્રાણીએમાં અમિક્કમણ, પ્રતિક્કમણ, સંકોચન, પ્રસારણ, રુત, ભ્રમણ, પ્રસન, પલાયન અને આગતિ-ગતિનુ વિજ્ઞાન (જોવામાં આવે છે તે સર્વ વ્રસ જીવ છે) ”

પ્રરૂપણાદ્વાર—

વ્રસ કાયના ચાર લેહ છે:-દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય. આજ શાસ્ત્રના પ્રથમના ઉદ્દેશમાં લોકવાદીપ્રકરણમાં વ્રસજીવોના લેહ-પ્રમેહ બતાવ્યા છે, વિસ્તારથી

જિજ્ઞાસુમિસ્તત્ત્વ એવાગન્તવ્યાઃ । અસ્મિન્ સૂત્રેઽપિ મગવતા-અઢજપોતજાદિમેદાઃ
પદર્શિતાસ્તેઽપિ તમૈવ સમાવિષ્ટાઃ ॥

પરિમાણદ્વાર—

ક્ષેત્રત સંવર્તિતલોકપતરાસચ્ચેયમાગવર્તિપ્રદેશરાશિપ્રમાણા. પ્રસકાયપર્યા
ત્તકા. । એતે ચ યાદરતેજસ્કાયપર્યાપ્તકેમ્યોઽસચ્ચેયગુણા, પ્રસકાયપર્યાપ્તકેમ્યસ-
સકાયિકાઽપર્યાપ્તિકાઃ અસચ્ચેયગુણાઃ ।

તથા કાઠતઃ પ્રત્યુત્પન્નપ્રસકાયિકા સાગરોપમલસપૃથક્ત્વસમપરાશ્ચિપરિમાણા
જઘન્યપદે, ઉત્કૃષ્ટપ્રદેઽપિ સાગરોપમલસપૃથક્ત્વપરિમાણા પદેતિ । તથા આગમઃ—

અઢજ ઓર પોતજ આદિ જો મેદ થતલાયે હૈ, યે સખ મી ઝઢી મેં અન્તર્ગત હો
જાતે હૈ ।

પરિમાણદ્વાર—

પ્રસકાય કે પર્યાપ્ત જીવ ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા સર્વતિત લોકપતર કે અસચ્ચાતમે માગવર્તી
પ્રદેશો કી રાશિ કે બરાબર હૈ । યે બાદર તેજસ્કાય પર્યાપ્ત જીવો સે અસચ્ચાતગુણા હૈ ।
પર્યાપ્ત પ્રસકાયિક જીવો કી અપેક્ષા અપર્યાપ્ત પ્રસ જીવ અસચ્ચાતગુણા હૈ । કાલ કી અપેક્ષા
જઘન્યપદ મેં પ્રત્યુત્પન્ન પ્રસ જીવ ઇક છાસ સે નૌ છાસ તક કે સાગરોપમ કી સમય-રાશિ
કે બરાબર હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ પદ મેં મી ઇક છાસ સે નૌ છાસ તક કે સાગરોપમ કી સમયરાશિ
કે બરાબર હી હૈ । આગમ મેં મી કહા હૈ—

બાહ્યુચાની ધન્ધાવાજા ત્યાધી બાહ્યી લે આ સૂત્રમાં ભગવાને-અઢજ અને પોતજ
આદિના જે લેહ બતાવ્યા છે, તે સર્વના તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે

પરિમાણદ્વાર—

પ્રસકાયના પર્યાપ્તજીવ ક્ષેત્રની અપેક્ષા સર્વતિત લોકપતરના અસચ્ચાતમા
ભાગવર્તી પ્રદેશોની રાશિના બરાબર છે તે બાદર તેજસ્કાય પર્યાપ્ત જીવોની અસચ્ચાત
ગુણા છે પર્યાપ્ત પ્રસકાયિક જીવોની અપેક્ષા અપર્યાપ્ત પ્રસજીવ અસચ્ચાત ગુણા છે

કાલની અપેક્ષા જઘન્યપદમાં પ્રત્યુત્પન્ન પ્રસજીવ એકલાખ મી નવલાખ સુધીના
આગરોપમની સમય-રાશિના બરાબર છે અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં પણ એક લાખથી નવલાખ
સુધીના આગરોપમની સમય-રાશિના બરાબર જ છે આગમમાં પણ કહ્યું છે:-

“પદ્મુપ્પન્ના તસકાદ્યા કેવદ્દકાલસ્સ નિલ્લેવા સિયા ? ગોયમા ! જહમ્મપ્પ સાગરોવમસપસહસ્સપુહસસ્સ, ઉક્કોસતપ્પવિ સાગરોવમસપસહસ્સપુહસસ્સ” ॥ ઇતિ ।

વિરહાપેક્ષયા પ્રસાનાં નિષ્ક્રમણમુપપાતથ જઘન્યત ઇકો દ્વૌ ત્રયો વા ભવન્તિ, ઉત્કુષ્ટતસ્તુ પ્રતરસ્યાસસ્યેયમાગપ્રદેશપરિમાણાઃ । વસેપુ જીવાનાં નૈરન્તર્યેણોત્પત્તિર્નિષ્ક્રમો વા જઘન્યેનૈક સમય દ્વૌ સમયો ત્રીન્ વા સમયાન્ ભવતિ । ઉત્કુષ્ટતસ્ત્વાવલિકાયા અસસ્યેયમાગપરિમિત કાલં સતત મેવોત્પત્તિર્નિષ્ક્રમો વા ભવતિ । નૈરન્તર્યેણૈકજીવસ્યાવસ્થાન તુ જઘન્યતોડન્તર્મુહૂર્ત પ્રસકાયે ભવતિ, તદનુ સ પૃથિવ્યાયેકેન્દ્રિયેષુ સમુત્પદ્યતે । ઉત્કુષ્ટતઃ સાત્તિરેક સાગરોપમસહસ્રદ્વયં સતત નૈરન્તર્યેણ પ્રસકાયે તિષ્ઠતિ । તત્

“પત્યુપ્પન્ન પ્રસકાયિક જીવ કિત્તને કાલ કે વરાવર હું ? ગૌતમ ! જઘન્ય પદ મેં એક લાખ સે નૌ લાખ તક કે સાગરોપમ કે વરાવર ઔર ઉત્કુષ્ટ પદ મેં મી રત્તને હી હું” ।

વિરહ કી અપેક્ષા પ્રસ જીવો કા નિષ્ક્રમણ ઔર ઉપપાત જઘન્ય એક, દો યા ત્રીન હૈં, ઔર ઉત્કુષ્ટ પ્રતર કે અસસ્યાતર્વે માગવર્તી પ્રદેશો કે વરાવર હૈ । પ્રસકાય મેં જીવો કી નિરન્તર ઉત્પત્તિ યા જ્યવન જઘન્ય એક સમય, દો સમય, ત્રીન સમયસક હૈ । ઉત્કુષ્ટ આવલિકા કે અસસ્યાતર્વે માગ પરિમિત કાલ તક નિરન્તર ઉત્પત્તિ ઔર જ્યવન હોવા રહતા હૈ । નિરન્તર એક જીવ કી સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત તક પ્રસકાય મેં હોતી હૈ ઔર રસકે વાદ વહ પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય મેં ઉત્પન્ન હોવા હૈ । ઉત્કુષ્ટ કુછ અધિક દો હજાર સાગરોપમતક નિરન્તર પ્રસકાય મેં ઠહર સકતા હૈ । તત્પશ્ચાત્

“પત્યુપ્પન્ન પ્રસકાયિક એવ કેટલા કાલની બરાબર છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય પદમા એક લાખથી નવલાખ સુધીના સાગરોપમની બરાબર અને ઉત્કુષ્ટ પદમા પણ એટલા જ છે”

વિરહની અપેક્ષા પ્રસ જીવોનું નિષ્ક્રમણ અને ઉપપાત જઘન્ય એક, બે અથવા ત્રણ છે અને ઉત્કુષ્ટ પ્રતરના અસસ્યાતમા માગવર્તી પ્રદેશોની બરાબર છે પ્રસકાયમાં જીવોની નિરન્તર ઉત્પત્તિ અથવા નિષ્ક્રમણ (જ્યવન) જઘન્ય એક સમય, બે સમય અથવા ત્રણ સમય સુધી છે ઉત્કુષ્ટ આવલિકાના અસસ્યાતમા માગ પરિમિત કાલ સુધી નિરન્તર ઉત્પત્તિ અને નિષ્ક્રમણ (નિઃસર્ગ) થતુ રહે છે નિરન્તર એક જીવની સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત સુધી પ્રસકાયમાં હોય છે અને તે પછી તે પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્કુષ્ટ કાર્મક અધિક બે હજાર સાગરોપમ સુધી

જિજ્ઞાસુમિસ્તત્ત્વ એવાગન્તવ્યાઃ । અસ્મિન્ સુત્રેઽપિ મગવતા-અઢજપોતજાદિભેદાઃ
પ્રદર્શિતાસ્તેઽપિ તત્રૈવ સમાવિષ્ટાઃ ॥

પરિમાણદ્વારમ્—

ક્ષેત્રત્ સર્વતિત્ત્વલોકપતરાસંખ્યેયમાગયર્તિપ્રદેશરાશિપરિમાણા, ત્રસકાયપર્વા
સ્ત્કા । એતે ચ વાદરતેજસ્કાયપર્યાપ્તકેમ્યોઽસંખ્યેયગુણા, ત્રસકાયપર્યાપ્તકેમ્યસ
સકાયિકાઽપર્યાપ્તકાઃ અસંખ્યેયગુણા ।

તથા કાઠ્ઠતઃ પ્રત્યુત્પન્નત્રસકાયિકાઃ સાગરોપમલસપૃથક્ત્વસમયરાશિપરિમાણા
અબન્યપદે, ઉત્કૃષ્ટપ્રદેઽપિ સાગરોપમલસપૃથક્ત્વપરિમાણા એવેતિ । તથા આગમઃ—

અઢજ ઓર પોતજ આદિ જો મેદ મતલાયે હૈ, યે સવ મી રઝી મેં અન્તર્ગત હો
જાતે હૈ ।

પરિમાણદ્વાર—

ત્રસકાય કે પર્યાપ્ત જીવ ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા સર્વતિત્ત્વ લોકપતર કે અસંખ્યાતમ ભાગવર્તી
પ્રદેશો કી રાશિ કે બરાબર હૈ । યે વાદર તેજસ્કાય પર્યાપ્ત જીવો સે અસંખ્યાતગુણા હૈ ।
પર્યાપ્ત ત્રસકાયિક જીવો કી અપેક્ષા અપર્યાપ્ત ત્રસ જીવ અસંખ્યાતગુણા હૈ । કાલ કી અપેક્ષા
અબન્યપદ મેં પ્રત્યુત્પન્ન ત્રસ જીવ ફક્ જાસ સે નૌ જાસ તક કે સાગરોપમ કી સમય-રાશિ
કે બરાબર હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ પદ મેં મી ફક્ જાસ સે નૌ જાસ તક કે સાગરોપમ કી સમય-રાશિ
કે બરાબર હી હૈ । આગમ મેં મી કહા હૈ—

જાણવાની ઇચ્છાવાળા ત્યાથી જાણી લે આ સુત્રમાં જાગવાને-અઢજ અને પોતજ
આદિના જે સેદ બતાવ્યા છે, તે સર્વનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે

પરિમાણદ્વાર—

ત્રસકાયના પર્યાપ્તજીવ ક્ષેત્રની અપેક્ષા સર્વતિત્ત્વ લોકપતરના અસંખ્યાતમ
ભાગવર્તી પ્રદેશોની રાશિના બરાબર છે તે બાદર તેજસ્કાય પર્યાપ્ત જીવોની અસંખ્યાત
ગણા છે પર્યાપ્ત ત્રસકાયિક જીવોની અપેક્ષા અપર્યાપ્ત ત્રસજીવ અસંખ્યાત ગણા છે

કાલની અપેક્ષા અબન્યપદમાં પ્રત્યુત્પન્ન ત્રસજીવ જોડલાખ મી નવલાખ સુધીના
સાગરોપમની સમય-રાશિના બરાબર છે અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં પણ એક લાખથી નવલાખ
સુધીના સાગરોપમની સમય-રાશિના બરાબર જ છે આગમમાં પણ કહ્યું છે:-

“પટ્ટપ્પન્ના તસકાદયા કેવલકાલસ્સ નિલ્લેવા સિયા ? ગોયમા ! જઠ્ઠપ્પ
સાગરોવમસયસહસ્સપુહત્તસ્સ, ઉક્કોસતપ્પવિ સાગરોવમસયસહસ્સપુહત્તસ્સ” ॥ ઇતિ ।

વિરહાપેક્ષયા પ્રસાનાં નિષ્ક્રમણમુપપાતથ્થ જઘન્યત્ત ઇકો દ્વી ત્રયો
વા ભવન્તિ, ઉત્કુપ્પત્તસ્તુ પ્રતરસ્યાસહ્યેયમાગમદેશપરિમાણા । વસેપુ
જીવાનાં નૈરન્તર્યેણોત્પત્તિનિષ્ક્રમો વા જઘન્યેનૈક સમય દ્વી સમયો ત્રીન્ વા
સમયાન્ ભવતિ । ઉત્કુપ્પત્તસ્ત્વાવલિકાયા અસહ્યેયમાગપરિમિત કાલં સતત
મેવોત્પત્તિનિષ્ક્રમો વા ભવતિ । નૈરન્તર્યેણૈકજીવસ્યાવસ્થાન તુ જઘન્યતોઽન્ત-
ર્મુહર્ત્વે પ્રસકાયે ભવતિ, તદનુ સ પૃથિવ્યાગ્નેકેન્દ્રિયેષુ સમુત્પદ્યતે । ઉત્કુપ્પત-
સાતિરેક સાગરોપમસહસ્રદ્વયં સતતં નૈરન્તર્યેણ પ્રસકાયે તિષ્ઠતિ । તત્

“પત્યુત્પન્ન પ્રસકાયિક જીવ કિતને કાલ કે ઘરાવર હે ? ગૌતમ ! જઘન્ય
પદ મેં એક લાખ સે નૌ લાખ તક કે સાગરોપમ કે ઘરાવર ઔર ઉત્કુપ્પ પદ મેં મી
ઇતને હી હે” ।

વિરહ કી અપેક્ષા પ્રસ કીર્ષો કા નિષ્ક્રમણ ઔર ઉપપાત જઘન્ય એક, દો યા
ત્રીન હે, ઔર ઉત્કુપ્પ પ્રતર કે અસહ્યાતર્વે ભાગવર્તી પ્રદેશો કે ઘરાવર હે । પ્રસકાય મેં
કીર્ષો કી નિરન્તર ઉત્પત્તિ યા અ્યવન જઘન્ય એક સમય, દો સમય, ત્રીન સમયતક હે ।
ઉત્કુપ્પ આલિકા કે અસહ્યાતર્વે ભાગ પરિમિત કાલ તક નિરન્તર ઉત્પત્તિ ઔર અ્યવન
હોતા રહતા હે । નિરન્તર એક કીર્ષ કી સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહર્ત્વે તક પ્રસકાય મેં
હોતી હે ઔર ડસકે બાદ વહ પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય મેં ઉત્પન્ન હોતા હે । ઉત્કુપ્પ
કુછ અધિક દો હજાર સાગરોપમતક નિરન્તર પ્રસકાય મેં ટહર સકતા હે । તત્પદ્ધાત્

“પત્યુત્પન્ન પ્રસકાયિક છવ કેટલા કાલની ઘરાવર છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય
પદમાં એક લાખથી નવલાખ સુધીના સાગરોપમની ઘરાવર અને ઉત્કુપ્પ પદમાં પણ
એટલા જ છે”

વિરહની અપેક્ષા પ્રસ છવોનું નિષ્ક્રમણ અને ઉપપાત જઘન્ય એક, બે અથવા
ત્રણ છે અને ઉત્કુપ્પ પ્રતરના અસહ્યાતર્મા ભાગવર્તી પ્રદેશોની ઘરાવર છે પ્રસકાયમાં
છવોની નિરન્તર ઉત્પત્તિ અથવા નિષ્ક્રમણ (અ્યવન) જઘન્ય એક સમય, બે સમય અથવા
ત્રણ સમય સુધી છે ઉત્કુપ્પ આલિકાના અસહ્યાતર્મા ભાગ પરિમિત કાલ સુધી
નિરન્તર ઉત્પત્તિ અને નિષ્ક્રમણ (નિષ્ક્રમણ) થતુ રહે છે નિરન્તર એક છવની
સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહર્ત્વે સુધી પ્રસકાયમાં હોય છે અને તે પછી તે પૃથ્વીકાય
આદિ એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્કુપ્પ કાર્ષક અધિક બે હજાર સાગરોપમ સુધી

જિજ્ઞાસુમિસ્તત્ત્વ ઇવાવગન્તવ્યાઃ । અસ્મિન્ સૂત્રેઽપિ મગતતા-અઘ્નજપોતઆદિભેદાઃ
પ્રદર્શિતાસ્તેઽપિ તત્રૈવ સમાવિષ્ટાઃ ॥

પરિમાણદ્વારમ્ —

ક્ષેત્રતઃ સંવર્તિતલાકમતરાસલ્ચેયમાગવર્તિપ્રદેશરાશિપ્રમાણા, ત્રસકાયપર્યા
ત્તકા । એતે ચ માદરતેજસ્કાયપર્યાપ્તકેન્ધ્યોઽસલ્ચેયગુણા, ત્રસકાયપર્યાપ્તકેન્ધ્ય
સકાયિકાઽપર્યાપ્તકાઃ અસલ્ચેયગુણા' ।

તથા કાઠ્યતઃ પ્રત્યુત્પન્નત્રસકાયિકા સાગરોપમલસપૃથક્ત્વસમપરાશિપરિમાણા
અધન્યપદે, ઉત્કૃષ્ટપ્રદેઽપિ સાગરોપમલસપૃથક્ત્વપરિમાણા પ્લેસિ । તથા આગમ —

અઘ્ન જોર પોતજ આદિ જો ભેદ વતલાયે હૈ, યે સમ મી રઢી મેં અન્તર્ગત હો
જાતે હૈ ।

પરિમાણદ્વાર—

ત્રસકાય કે પર્યાપ્ત જીવ ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા સવર્તિત લોકપ્રતર કે અસંખ્યાતર્થે માગવર્તી
પ્રદેશો કી રાશિ કે બરાબર હૈ । યે માદર તેજસ્કાય પર્યાપ્ત જીવો સે અસંખ્યાતગુણા હૈ ।
પર્યાપ્ત ત્રસકાયિક જીવો કી અપેક્ષા અપર્યાપ્ત ત્રસ જીવ અસંખ્યાતગુણા હૈ । કાઠ્ય કી અપેક્ષા
અધન્યપદ મેં પ્રત્યુત્પન્ન ત્રસ જીવ ઇક છાસ સે નૌ છાસ તક કે સાગરોપમ કી સમય-રાશિ
કે બરાબર હૈ જોર ઉત્કૃષ્ટ પદ મેં મી ઇક છાસ સે નૌ છાસ તક કે સાગરોપમ કી સમયરાશિ
કે બરાબર હી હૈ । આગમ મેં મી કહ્દા હૈ—

જાણવાની ઇચ્છાવાળા ત્યાથી જાણી હો આ સૂત્રમાં ભગવાને—અઘ્ન અને પોતજ
આદિના જે ભેદ બતાવ્યા છે, તે સવને તેમા સમાવેશ થઈ જાય છે

પરિમાણદ્વાર—

ત્રસકાયના પર્યાપ્તજીવ ક્ષેત્રની અપેક્ષા સવર્તિત લોકપ્રતરના અસંખ્યાતમા
માગવર્તી પ્રદેશોની રાશિના બરાબર છે તે બાદર તેજસ્કાય પર્યાપ્ત જીવોની અસંખ્યાત
ગણા છે પર્યાપ્ત ત્રસકાયિક જીવોની અપેક્ષા અપર્યાપ્ત ત્રસજીવ અસંખ્યાત ગણા છે

કાઠ્યની અપેક્ષા અધન્યપદમા પ્રત્યુત્પન્ન ત્રસજીવ એકલાખ મી નવલાખ સુધીના
સાગરોપમની સમય-રાશિના બરાબર છે અને ઉત્કૃષ્ટ પદમા પણ એક લાખથી નવલાખ
સુધીના સાગરોપમની સમય-રાશિના બરાબર જ છે આગમમાં પણ કહ્યું છે —

निध्याय=मनमा समालोच्य, प्रतिलेख्य=विलोक्य सम्पत् विज्ञायेत्यर्थः, ब्रवीमि=कथयामि-सर्वेषां प्राणानां=प्राणा सन्ति येषां ते प्राणाः=प्रणिनस्तेषां, सर्वेषां भूतानाम्=उत्पत्तिशीलानाम्, सर्वेषां जीवानां=कालत्रये जीवनाद् चैतन्यस्वरूपाणामित्यर्थः, सर्वेषां सत्त्वानां=सर्वदाऽस्तित्वरताम्, प्रसजीवानाम्, यद्वा-सर्वेषामित्यस्य पुनः पुनरुपादानेन स्थावरा अपि गृह्यन्ते, तेन प्रसानां स्थावराणां च जीवानामित्यर्थः । परिनिर्वाण=सुख, प्रत्येकम्=एकैकं पृथक् पृथगस्ति ।

शब्दव्युत्पत्त्या विभिन्नार्थबोधकत्वात् प्राणभूतादिशब्दानामुच्चारण न पुनरुक्तिदोषः । 'निष्णाहता' 'पहिलेहिता' इति पदद्वयेन जीवानां पुनः पुनरुत्पत्त्यर्थान् प्रतिलेखनं च सूचितम्, तदेव पुनः पुनर्विधेयतया प्रतिबोधनार्थं

स्वरूप मन से विचार करके तथा सम्यक् प्रकार से जानकर कहता हूँ । सभी प्राणियों का सभी भूतों अर्थात् उत्पत्तिशील जीवों का, सभी जीवों (प्रिकाल में जीवित रहने वालों) का और सभी सत्त्वों (सदा अस्तित्व वाले प्रस जीवों) का, अथवा बार-बार 'सर्वेसि' पदका प्रयोग करने के कारण यह अर्थ लेना चाहिए कि-सभी प्रस और स्थावर जीवों का सुख पृथक्-पृथक् है ।

शब्दशास्त्र की दृष्टि से भिन्न-भिन्न अर्थ के बोधक प्राण, भूत आदि शब्दों का उच्चारण करने पर भी पुनरुक्ति दोष नहीं है । अथवा प्राण भूत आदि शब्दों को एक ही अर्थ का वाचक मान लिया जाय तो भी पुनरुक्तिदोष नहीं है । 'निष्णाहता' 'पहिलेहिता' इन दो पदों द्वारा जीवों का पुनः पुनः विचार एवं प्रतिलेखन सूचित किया है । उसी को पुनः पुनः विधेयरूप से समझाने के लिए

आदि समस्त एवोऽनु स्वरूप मनशी विचार करीने तथा सम्यक् प्रकारे आणीने कर्तुं छ-सर्व प्राणीओऽनु, सर्वभूतोऽनु अर्थात् उत्पत्तिशील एवोऽनु, सर्व एवो (त्रसु ठाल एवित रहेवावाणा)नु, अने सर्व सत्त्वो-(सर्वदा अस्तित्ववाणा प्रस एवो)नु, अथवा बार-बार 'सर्वेसि' पदने प्रयोग करवाना करखे के अर्थ देवे। जेधजे के-सर्व प्रस अने स्थावर एवोऽनु सुख पृथक्-पृथक् छे

शब्दशास्त्रनी दृष्टिशी भिन्न-भिन्न अर्थना बोधक प्राण-भूत आदि शब्दोऽनु उच्चारण करवायी पक्ष पुनरुक्ति दोष आवतो नथी अथवा प्राणभूत आदि शब्दोऽने जेधजे अर्थना वाचक भानी देवाभा आवे तो पक्ष पुनरुक्तिदोष नथी 'निष्णाहता' 'पहिलेहिता' आ के पदो द्वारा एवोऽनु पुनः पुनः विचार अर्थात् प्रतिबोधन समित कर्तुं छे तेने पुनः पुनः

પૃથિવ્યાદિપૃત્પદ્યતે । ॥ સૂ. ૧ ॥

ત્રસજીવાનાં સુખં દુઃખ વા યથા ભવતિ તદાહ—‘ નિજ્ઞાસ્તા ’ इत्यादि ।

મૂલમ્—

નિજ્ઞાસ્તા પઢિલેહિતા પતેય પરિનિવ્વાણ સર્વેસિ પાણાણં સર્વેસિ ભૂતાર્ણ
સર્વેસિ જીવાણં સર્વેસિ સત્તાણં અસાય અપરિનિવ્વાણં મહામય દુઃખ-વિ વેમિ
॥ સૂ. ૨ ॥

છાયા—

નિઘ્યાય પ્રતિષ્ઠેત્ય પ્રત્યેક પરિનિર્વાણં સર્વેષાં પ્રાણાનાં સર્વેષાં ભૂતાનાં
સર્વેષાં જીવાનાં સર્વેષાં સત્તાનામ્ અસાતમ્ અપરિનિર્વાણ મહામય દુઃખમિતિ
વ્રતીમિ ॥ સૂ. ૨ ॥

પ્રકરણસમ્બન્ધાત્ ત્રસજીવસ્વરૂપં પૃથિવ્યાદિસકલજીવસ્વરૂપ વા

પૃથ્વીકાય આદિ સ્થાવરો મેં ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ સૂ. ૧ ॥

ત્રસજીવો કો સુખ-દુઃખ મિત પ્રકાર હોતા હૈ સો કહતે હૈ:—‘ નિજ્ઞાસ્તા ’
इत्यादि ।

મૂલાર્થ—વિચાર કરકે ઔર બઝી તરહ દેલકર કહતા હૂં કિ—સમી
પ્રાણિયો કા, સમી મૂતો કા, સમી જીવો કા, ઔર સમી સર્વો કા પરિનિર્વાણ અર્થાત્
સુખ પૃથક્-પૃથક્ હૈ । તથા અસાતારૂપ, અપરિનિર્વાણરૂપ મહામયરૂપ દુઃખ મી પૃથક્-
પૃથક્ હૈ । ॥ સૂ. ૨ ॥

ટીકાર્થ—ત્રસ જીવો કા પ્રકરણ હોને કે કારણ ‘વિચાર કરને’ કા
આશય યહ હૈ કિ ત્રસજીવો કા સ્વરૂપ, અથવા પૃથ્વીકાય આદિ સમસ્ત જીવો કા

નિરતર ત્રસકાયમા રહી ગયે છે, તે પછી પૃથ્વીકાય આદિ સ્થાવરેશમા ઉત્પન્ન થાય
છે ॥ સૂ. ૧ ॥

ત્રસ જીવોને સુખ-દુઃખ બે પ્રકારે થાય છે, તે કહે છે:—‘ નિજ્ઞાસ્તા ’ इत्यादि

મૂલાર્થ—વિચાર કરીને ચારી રીતે બોધને કહુ છું કે—સર્વ પ્રાણીઓ સર્વ
ભૂતો, સર્વ જીવો અને સર્વ સર્વોનું પરિનિર્વાણ અર્થાત્ સુખ પૃથક્-પૃથક્-બૂદ્ધાં-બૂદ્ધાં
છે, તથા અસાતારૂપ અપરિનિર્વાણરૂપ મહામયરૂપ દુઃખ પણ બૂદ્ધાં-બૂદ્ધાં છે ॥ સૂ. ૨ ॥

ટીકાર્થ—ત્રસજીવોનું પ્રકરણ હોવાના કારણે ત્રસજીવોનું સ્વરૂપ અથવા પૃથ્વીકાય

છાયા—

ત્રસ્યતિ પ્રાણા પ્રદિશ' દિશાસુ ચ । તત્ર તત્ર પૃથક્ પદ્ય, આતુરા' પરિતાપ
યન્તિ, સન્તિ પ્રાણા' પૃથક્ શ્રિતા' ॥ સુ૦ ૩ ॥

ટીકા—

પ્રાણા: = પ્રાણિન' પ્રકરણસમ્બન્ધાત્ પ્રસજીવાઃ પ્રદિશ' = પ્રગતા દિક્ પ્રદિક્
વિવિગિત્યર્થ', તતઃ પ્રદિશઃ, તથા-દિશાસુ પ્રાચ્યાદિદિશ્વ ચ સમાગન્તુકેભ્યો દુઃખેભ્ય,
ત્રસ્યતિ = યિગ્યતિ । સર્વદિગ્વિદિશ્વ પ્રસાઃ સન્તિ, તે ચ સર્વદિગ્વિદિગ્મ્ય સમાગન્તુ-
કેભ્યો દુઃખેભ્યસ્યસ્યન્તીત્યર્થ' ।

ક્રુતસ્તેપાં દુઃખસમ્ભવ' ? इति जिज्ञासायामाह 'तत्र-तत्रे' त्यादि । तत्रतत्र=
तेषु-तेषु, पृथक्=विभिन्नेषु प्रयोजघ्नेषु, आतुराः=अर्चाचर्ममांसादिगृह्यन्व प्रसान्
परितापयन्ति=परिपीडयन्ति । विविषवेदनोत्पादनेन प्राणव्यपरोपणेन च सर्वथा दुःख
जनयन्तीत्यर्थ' । कीदृशास्ते प्रसा, यानातुराः परितापयन्ति ? इति जिज्ञासाया-

ટીકાર્થ—ત્રસ કા પ્રકરણ હોને સે 'પ્રાણ' શબ્દ કા અર્થ યહી પ્રસજીવ સમજના
ચાહિય. ત્રસ પ્રાણી વિવિશાઓ મેં આગન્તુક દુઃખો સે ત્રસ્ત હૈં । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-સમી
વિવિશાઓ મેં ઔર સમી વિશાઓ મેં ત્રસજીવ વિચ્છમાન હૈં ઔર સમી વિવિશાઓ ઔર
વિશાઓ સે આને વાછ દુઃખો સે વે પીડિત હોતે હૈં ।

उन्हें दुःख क्यों होता है ? इसका उत्तर यह है-विभिन्न प्रयोजनों से
आतुर लोग अर्थात् अर्चा (शरीर), चर्म, मांस, आदि के लोछप पुरुष त्रस जीवों को पीडा
पहुँचाते हैं । उन्हें मँति-मँति की वेदना उत्पन्न करके उनके प्राणों का व्यपरोपण
करते हैं और सब प्रकार से दुःख उत्पन्न करते हैं । वे त्रसजीव पृथिवी आदि के

ટીકાર્થ—ત્રસતુ પ્રકરણ હોવાથી 'પ્રાણ' શબ્દનો અર્થ ત્રસજીવ સમજવો
એકઠો ત્રસ પ્રાણી વિવિશાઓમાં તથા વિશાઓમાં આગન્તુક દુઃખો ત્રસ પામે છે
તાત્પર્ય એ છે કે-સર્વ વિવિશાઓમાં અને સર્વ વિશાઓમાં ત્રસ જીવ વિચ્છમાન છે,
અને સર્વ વિવિશાઓ તથા વિશાઓથી આવવાવાળા દુઃખોથી તે પીડા પામે છે

તેને દુઃખ શા માટે થાય છે ? તેને ઉત્તર એ છે કે-બૂઢા-બૂઢા પ્રયોજનોથી આતુર
લોક અર્થાત્ અર્ચા (શરીર), અર્ચા, માંસ વગેરેના લાલસુ પુરુષ ત્રસ જીવોને પીડા પહોંચાડે
છે, તેને બૂઢી-બૂઢી આતની વેદના ઉત્પન્ન કરે છે તે ત્રસ જીવ પૃથ્વી આદિના આશ્રયે ન
પ્ર આ-૮૬

મનેકપર્યાયશબ્દેસ્તેપામુપાદાનાત્ ।

તથા સર્વેષાં દુઃસ્વ પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથગસ્તિ । કથમ્ભૂતં દુઃસ્વમિત્યાહ—
'અસાત'—મિત્યાદિ । અસાતમ્ અસાતવેદનીયકર્મફલભૂતમ્, તથા—અપરિનિર્વાણમ્—
સર્વથા શરીરમન' પીઠાકરમ્, તથા—મહામયમ્—દુઃસ્વાદૃષ્ટિ મયમન્યન્નાસ્તિ, અતઃ
સર્વેઽપિ પ્રાણિન' શારીરાન્માનસાદયિ દુઃસ્વાદુઃસ્વિજન્તે, તસ્માન્મહામયસ્વરૂપમિત્યર્થઃ
॥ સૂ. ૨ ॥

એતદ્ધ વ્રતીમીત્યાહ 'તસતિ પાણા' इत्यादि ।

મૂલમ્—

તસતિ પાણા પદિસો દિસામ્થ ય । તત્ય પુઠો પાસ આતુરા, પરિતાપતિ,
સતિ પાણા પુઠો સિયા ॥ સૂ. ૩ ॥

અનેક પર્યાયવાચી શબ્દોં કા પ્રયોગ ક્રિયા ગયા છે ।

હસી પ્રકાર સમ જીવોં કા દુઃસ્વ મી પૃથક્-પૃથક્ છે । દુઃસ્વ કિસ પ્રકાર કા છે ?
સો કહતે છે—વહ અસાતાવેદનીય કર્મ કા ફલ છે, શરીર ઓર મન કો પૂરી તરહ પીઠા
રૂપન કરતા છે ઓર મહામયંકર છે—દુઃસ્વ સે વઢકર ઓર કોઈ મય નહીં છે, જ્યો
કિ સમી પ્રાણી શારીરિક ઓર માનસિક દુઃસ્વ સે ઘસરાતે છે, અતઃ વહ મહામયકારી
છે ॥ સૂ. ૨ ॥

ઓર મેં યહ કહતા છું —'તસતિ પાણા' इत्यादि ।

મૂલાર્થ—પ્રાણી વિદિશાઓં મેં ઓર વિશાઓં મેં ઉદ્વેગ પાતે છે । અભ્યા—
અભ્યા પ્રયોજનો કે છોલુપ છોગ રહે સતાપ પહુચાતે છે । યે ત્રસ પ્રાણી પૃથ્વી આદિ વિભિન્ન
આશ્રયો પર આશ્રિત છે ॥ સૂ. ૩ ॥

વિધેયરૂપથી સમબ્ધવવા માટે અનેક પર્યાયવાચી શબ્દોંનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે
આ પ્રમાણે સર્વજીવોના હું ખ પણ બુદ્ધા-બુદ્ધા છે હું ખ કયા પ્રકારના છે ?
તે કહે છે—તે આ અસાતાવેદનીય કર્મનું ફળ છે; શરીર અને મનને પૂરી રીતે પીઠા
રૂપન કરે છે અને મહા ભયકર છે હું ખથી વધારે કોઈ પણ ભય નથી કારણકે સમ
પ્રાણી-શારીરિક અને માનસિક હું ખથી ગભરાય છે તેથી તે મહાભયકારી છે ॥સૂ. ૨॥

અને હું બો પણ કહું છું —'તસતિ પાણા' इत्यादि

મૂલાર્થ—પ્રાણી વિદિશાઓમાં અને વિશાઓમાં ઉદ્વેગ પામે છે અલગ-અલગ
પ્રયોજનોથી છોલુપ છોગ તેને સતાપ પહોચાડે છે તે ત્રસ પ્રાણી પૃથ્વી આદિ વિભિન્ન
આશ્રયો પર આશ્રિત છે ॥સૂ. ૩॥

છાયા—

ત્રસ્યતિ પ્રાણા પ્રદિશ દિશાસુ ચ । તપ્રતપ્ર પૃથક્ પશ્ય, આતુરાઃ પરિતાપ
યન્તિ, સન્તિ પ્રાણા' પૃથક્ ત્રિતાઃ ॥ સૂ૦ ૩ ॥

ટીકા—

પ્રાણા = પ્રાણિન પ્રકરણસમ્બન્ધાત્ પ્રસજીવાઃ પ્રદિશઃ = પ્રગતા દિક્ પ્રદિક્
ત્રિવિદિગિત્યર્થઃ, તત' પ્રદિશ', તથા-દિશાસુ પ્રાચ્યાદિદિક્ષુ ચ સમાગન્તુકેભ્યો દુઃસ્વેભ્ય,
ત્રસ્યતિ=વિગ્યતિ । સર્વદિગ્વિદિક્ષુ ત્રમાઃ સન્તિ, તે ચ સર્વદિગ્વિદિગ્મ્યઃ સમાગન્તુ-
કેભ્યો દુઃસ્વેભ્યસ્ત્રસ્યન્તીત્યર્થઃ ।

કુતસ્તેષાં દુઃસ્વસમવ' ? इति जिज्ञासायामाह 'तत्र-तत्रे' त्यादि । तत्रतत्र=
तेषु-तेषु, पृथक्=विभिन्नेषु प्रयोजघ्नेषु, आतुरा' = अर्चाचर्ममांसादिगृध्नव' त्रसान्
परितापयन्ति=परिपीडयन्ति । विविधवेदनोत्पादनेन प्राणव्यपरोपणेन च सर्वथा दुःस्व
जनयन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते त्रसाः, यानातुरा परितापयन्ति ? इति जिज्ञासाया-

ટીકાર્થ—ત્રસ કા પ્રકરણ હોને સે 'પ્રાણ' શબ્દ કા અર્થ યહૌ પ્રસજીવ સમક્ષના
ચાહિષ । ત્રસ પ્રાણી વિદિશાઓ મેં આગતુષ્ક દુ સ્વો સે પ્રસ્ત હૈં । તાત્પર્ય યહ હૈ ફિ-સમી
વિદિશાઓ મેં ઓર સમી દિશાઓ મેં ત્રસજીવ વિષમાન હૈં ઓર સમી વિદિશાઓ ઓર
દિશાઓ સે આને વાળે દુ સ્વો સે વે પીડિત હોતે હૈં ।

उहें दुःस्व क्यों होता है ? इसका उत्तर यह है-विभिन्न प्रयोजनों से
आतुर लोग अर्चा (शरीर), चर्म, मांस, आदि के छोलप पुरुष त्रस जीवों को पीड़ा
पहुँचाते हैं । उहें भैंति-भैंति की वेदना उत्पन्न करके उनके प्राणों का व्यपरोपण
करते हैं और सब प्रकार से दुःस्व उत्पन्न करते हैं । वे त्रसजीव पृथिवी आदि के

ટીકાર્થ—ત્રસનુ પ્રકરણ હોવાથી 'પ્રાણ' શબ્દનો અર્થ ત્રસજીવ સમક્ષનો
બોધ્યો ત્રસ પ્રાણી વિદિશાઓમાં તથા દિશાઓમાં આગતુષ્ક દુ ખોથી ત્રસ પામે છે
તાત્પર્ય' બો છે કે-સર્વ વિદિશાઓમાં અને સર્વ દિશાઓમાં ત્રસ જીવ વિષમાન છે,
અને સર્વ વિદિશાઓ તથા દિશાઓથી આવવાવાળા દુ-ખોથી તે પીડા પામે છે

તેને દુ ખ શા માટે થાય છે ? તેને ઉત્તર બો છે કે-બૂદ્ધિ-બૂદ્ધિ પ્રયોજનોથી આતુર
લોક બધોત અથો (શરીર), ચર્મ, માંસ વગેરેના લાલસુ પુરુષ ત્રસ જીવોને પીડા પહોચાડે
છે, તેને બૂદ્ધિ-બૂદ્ધિ જાતની વેદના ઉત્પન્ન થયે છે તે ત્રસ જીવ પૃથ્વી આદિના આશ્રયે

મનેકપર્યાયશબ્દેસ્તેપામુપાદાનાત્ ।

તયા સર્વેર્ણા દુઃસ્વ પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથગસ્તિ । કયમ્ભૂતં દુઃસ્વમિત્યાહ—
'અસાત'—મિત્યાદિ । અસાતમ્ અસાતવેદનીયકર્મફલભૂતમ્, તયા—અપરિનિર્વાણમ્—
સર્વયા શરીરમનઃ પીઢાકરમ્, તયા—મહામયમ્—દુઃસ્વાદધિક મયમન્યન્નાસ્તિ, યતઃ
સર્વેઽપિ પ્રાણિનઃ શારીરાન્માનસાદપિ દુઃસ્વાદુદ્વિજન્તે, તસ્માન્મહામયસ્વરૂપમિત્યર્થઃ
॥ સૂ૦ ૨ ॥

एतच्च अवीमीत्याह 'तसति पाणा' इत्यादि ।

मूलम्—

तसति पाणा पदिसो दिसासु य । तस्य पुढो पास आतुरा, परितोवसि,
सति पाणा पुढो सिया ॥ सू० ३ ॥

બનેક પર્યાયવાચી શબ્દો કા પ્રયોગ ક્રિયા ગયા હૈ ।

હસી પ્રકાર સમ જીવો કા દુઃસ્વ મી પૃથક્-પૃથક્ હૈ । દુઃસ્વ કિસ પ્રકાર કા હૈ !
સો કહતે હૈ—વહ અસાતાવેદનીય કર્મ કા ફલ હૈ, શરીર ઓર મન કો પૂરી તરહ પીઢા
રૂપન કરતા હૈ ઓર મહામયકર હૈ—દુઃસ્વ સે વઢકર ઓર કોઈ મમ નહીં હૈ, જ્યો
કિ સમી પ્રાણી શારીરિક ઓર માનસિક દુઃસ્વ સે ધનરાતે હૈ, જત વહ મહામયકારી
હૈ ॥ સૂ૦ ૨ ॥

और मैं यह कहता हूँ—‘तसति पाणा’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—પ્રાણી વિવિશાઓ મેં ઓર વિશાઓ મેં ઉદ્વેગ પાતે હૈ । અલગ-
અલગ પ્રયોજનો કે છોછપ લેખાં અન્હેં સતાપ પહુચાતે હૈ । કે ત્રસ પ્રાણી પૃથ્વી આદિ વિભિન્ન
આશ્રયો પર આશ્રિત હૈ ॥ સૂ૦ ૩ ॥

વિધેયરૂપથી સમભાવવા માટે અનેક પર્યાયવાચી શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે
આ પ્રમાણે સર્વજીવોના દુઃખ પણ જુદા-જુદા છે દુઃખ કયા પ્રકારના છે ?
તે કહે છે—તે આ અસાતાવેદનીય કર્મનું ફળ છે, શરીર અને મનને પૂરી રીતે પીઢા
રૂપન કરે છે. અને મહા ભયકર છે દુઃખથી વધારે કોઈ પણ ભય નથી કારણકે સમ
પ્રાણી-શારીરિક અને માનસિક દુઃખથી બહાશય છે તેથી તે મહાભયકારી છે ॥સૂ૦ ૨॥

अने दुःखे પણ बहुत छः—‘तसति पाणा’ इत्यादि

મૂલાર્થ—પ્રાણી વિવિશાઓમાં અને વિશાઓમાં ઉદ્વેગ પામે છે અલગ-અલગ
પ્રયોજનોથી લોછપ લેાક તેને સતાપ પહોચાટે છે તે ત્રસ પ્રાણી પૃથ્વી આદિ વિભિન્ન
આશ્રયો પર આશ્રિત છે ॥સૂ૦ ૩॥

મૂલમ્—

લજ્જમાણા પુઢો પાસ, અળગારા મોત્તિ એને પવયમાણા, જમિણં, વિરુવરુવેહિં સત્થેહિં તસકાયસમારમેણ, તસકાયસત્થ સમારમમાણા અળ્લે અળેગરુવે પાળે વિહિસતિ ॥ સૂ. ૪ ॥

છાયા—

લજ્જમાણા પૃથક્ પડ્ય, અળગારા સ્મ, इति एके प्रवदमाना, यदिमं विरूपरूपं. शस्त्रै. प्रसकायसमारम्मेण, प्रसकायशस्त्र समारममाणा अन्यान् अनेकरूपान् माणान् विहिसन्ति ॥ सू. ४ ॥

ટીકા—

લજ્જમાણા' = પરમકરુણયાડ્ઢ્રદ્વયતયા પ્રસકાયસમારમ્મે પરાદ્ધુત્વા પ્રસકાયસમારમ્મપરિત્પાગિનોડનાગારા इत्यर्थ । पृथक्=विभिन्ना, केचित्-प्रत्यक्षज्ञानिनोऽवधिमन पर्ययकेवलिन, केचित्-परोक्षज्ञानिनो भावितात्मानः, सन्तीति पश्य । यद्वा-पृथक्=द्रव्यलिङ्गिभ्य पृथग्भावेन सन्तीति पश्य । इमे प्रस

મૂલાર્થ—પ્રસકાય કે આરમ મેં સકોચ કરને વાલે (અનગારોં કો) અલ્લા સમજો । 'હમ અનગાર હૈં' પેસા કહને વાલે કોઈ-કોઈ (દ્રવ્યલિંગી) નાના પ્રકાર કે શસ્ત્રો કા પ્રયોગ કરતે હુપ્પે ઓર મી અનેક પ્રકાર કે પ્રાણિયોં કી હિંસા કરતે હૈં ંનકો અલ્લા દેસ્તો ॥ સૂ. ૪ ॥

ટીકાર્થ—પરમ કરુણા સે ઝિનકા હ્રદય દ્રવિત હૈ પેસે અનગાર પ્રસકાય કે આરમ સે સર્વથા વિમુક્ત રહતે હૈં । યે અનગાર અલ્લગ-અલ્લગ હૈં । કોઈ અવધિજ્ઞાની, કોઈ મન પર્યયજ્ઞાની ઓર કોઈ કેવલજ્ઞાની હૈં । કોઈ-કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની ભાવિતાત્મા હૈં,

મૂલાર્થ—પ્રસકાયના આરમમાં સકોચ કરવાવાળા અણુગારોને અલ્લગ-બુદ્ધા-સમજે, 'અમે અણુગાર છીએ' એ પ્રમાણે કહેવાવાળા કોઈ-કોઈ દ્રવ્યલિંગી, નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી પ્રસકાયનો આરમ કરીને, પ્રસકાયના શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરતા થકા બીજા પક્ષ અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે તેને અલ્લગ બુદ્ધો ॥ સૂ. ૪ ॥

ટીકાર્થ—પરમ કરુણાથી જેનું હ્રદય દ્રવિત છે એવા અણુગાર પ્રસકાયના આરમથી સર્વથા વિમુક્ત રહે છે-દ્રષ્ટ રહે છે તે અણુગાર અલ્લગ-અલ્લગ છે કોઈ અવધિજ્ઞાની, કોઈ મન:-પર્યયજ્ઞાની, અને કોઈ કેવલજ્ઞાની છે કોઈ-કોઈ પરોક્ષજ્ઞાની

માહ-‘ સન્તિ’ इत्यादि। त्रिता=पृथिव्यादीन् समाश्रित्यावस्थिता, पृथक्=विभिन्ना द्वीन्द्रियादयः, प्राणा=प्राणिनः सन्ति।

यद्यपि सर्वदिग्निदिग्भ्य आगामिनो दुःखाद् विम्यन्तस्त्रसजीवा’ स्वात्मरक्षां पृथिव्यादीन् समाश्रित्य वर्तन्ते तथापि मांसचर्मादिलुब्धा आतुरास्तान् बन्धनवाङ् नादिना श्वावकाद्यपहारेण प्राणाद्यपहारेण च परिपीडयन्ति, ततः ससारं प्राप्नुवन्ति। तस्मादेतत् परिहाय सकलसावद्यव्यापारपरिहारेण सयमानुष्ठाने प्रवर्तितव्यमिति भावः ॥ सू० ३ ॥

अयं सर्वथा त्रसकायसमारम्भपरित्यागिनोऽनगारान्, तथा त्रसकाय-समारम्भमवृत्तान् द्रव्यलिङ्गिन् च विविच्य प्रतिबोधयितुमाह-‘ लज्जमाणा ’ इत्यादि।

સહારે બલગ-અલગ રહે હુણે હૈં ।

यद्यपि सब दिशाओं और विदिशाओं से आनेवाले दुःखों से डरने वाले त्रस जीव अपनी रक्षा के लिए पृथ्वी आदि के सहारे टिके रहते हैं फिर भी मांस और चर्म आदि के छोटी छोटी चोटों से बचन पक्ष ताड़न द्वारा, उनके बन्धकों अपहरण करके तथा उनके प्राणों का हनन करके उन्हें पीड़ा पहुँचाते हैं और इस कारण वे हिंसक, संसार को प्राप्त होते हैं। आशय यह है कि-यह सब जानकर सम्पूर्ण सावध व्यापार का त्याग करके संयम की साधना में प्रवृत्त होना चाहिए ॥ सू० ३ ॥

અજ પૂર્ણરૂપ સે ત્રસકાય કે આરમ્ભના ત્યાગ કરને વાળે અનગારોં ના તથા ત્રસકાય કે આરમ્ભ મેં પ્રવૃત્તિ કરને વાળે દ્રવ્યલિંગિયોં ના વિવેચન કરકે સમજાતે હુણે કહતે હૈં- ‘ લજ્જમાણા ’ इत्यादि।

અલગ-અલગ રહેશે. છે

જે કે સવ દિશાઓ અને વિદિશાઓથી આવનારા દુઃખોથી ડરવાવાળા ત્રસજીવ પોતાની રક્ષા માટે પૃથ્વી આદિના આશ્રયે ટકી રહે છે ફરી પણ માંસ અને ચામડા આદિના દોષથી દોષ તેને બધન એ પ્રમાણે તાડનદ્વારા, તેના બન્ધાઓનું અપહરણ કરીને (ચીરી બંધને) તથા તેના પ્રાણોનું હનન-નાશ કરીને તેને પીડા પહોંચાડે છે અને આ કારણથી તે હિંસક-સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે આશય એ છે કે-જો સવ બધી કરીને સ પૂર્ણ સાવધ વ્યાપારને ત્યાગ કરીને સંયમની સાધનામાં પ્રવૃત્ત થવું બોધ્યું. ॥૩॥

હવે પૂર્ણરૂપથી ત્રસકાયનાં આરમ્ભના ત્યાગ કરવાવાળા અણુગ્રાસીનું તથા ત્રસ કાયના આરમ્ભમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા દ્રવ્યલિંગિઓનું વિવેચન કરીને સમજાવતા થઈ કહે છે-‘ લજ્જમાણા ’ इत्यादि.

દ્વિવિધમ્, તત્ર-સ્વકાય-સ્વકાય-પરકાયો-ભયકાયમેદાત્ ત્રિવિધમ્ । તત્રસ્વકાય-
શસ્ત્રેત્રસકાયસ્ય ત્રયકાય, યથા-મૃગાદીના વ્યાધકુક્કુરાન્ય., મનુપ્યાદીના મનુપ્યાદય' ।
પરકાયશસ્ત્રમ્-પાપાણજલામિલ્ગુહસ્વક્તોમરહુરિકાદયઃ । ઉભયકાયશસ્ત્રમ્-લ્લગુહસ્વક્ત-
દિધારિણો મનુપ્યાદય । માવશસ્ત્ર તુ ત્રસકાય પ્રતિ મનોવાક્કાયાનાં દુષ્પ્રણિધાનમ્ ।
ત્રસકાયસમારમ્મેણ, ત્રસ = ત્રસનશીલ' કાય' = શરીર યસ્ય સ ત્રસકાયસ્તસ્ય
સમારમ્મ = પીઠાસ્ત્ર સાવધન્યાપારસ્તેન, ઇમ્ = ત્રસકાય વિહિસન્તિ ।

ત્રસકાયહિંસાર્યાં પ્રવૃત્તા. સ્વલુ પશ્ચીવનિકાયરૂપ લોક સર્વમેવ
વિહિસન્તીત્યાહ-'ત્રસકાયશસ્ત્રમ્' ક્ત્યાદિ । ત્રસકાયશસ્ત્રં = ત્રસજીવોપમર્દક શસ્ત્ર
પૂર્વોક્તપ્રકારં, સમારમ્મમાણા' = ત્રસકાય પ્રતિ પ્રયુઝનાના અન્યાન્-ત્રસકાયમિન્નાન્

મેદ હૈં-સ્વકાય, પરકાય, ઔર ઉભયકાય । ત્રસકાય કા ત્રસકાય સ્વકાયશસ્ત્ર હૈં,
જૈસે મૃગ આદિ કે લિપ વ્યાધ, કુક્કુ આદિ, મનુષ્ય કે લિપ મનુષ્ય આદિ । પરકાયશસ્ત્ર જૈસે
પથર, જલ, અગ્નિ, લાકડી, તલવાર, તોમર, ઝેરી આદિ । ઉભયકાયશસ્ત્ર જૈસે લાઠી, તલવાર
આદિ કારણ કરને વાલા મનુષ્ય આદિ । ત્રસકાય કે પ્રતિ મન, વચન, ઔર કાયકા અપ્રશસ્ત
વ્યાપાર હોના માવશસ્ત્ર હૈ । इन नाना प्रकार क शस्त्रों से त्रसकाय का समारम करके लोग
त्रसकाम को पीडा पहुँचाते हैं ।

ત્રસકાય કો હિંસા મં પ્રવૃત્તિ કરન વાલે યહ પ્રકાર ક જીવનિકાયરૂપ સમ્પૂર્ણ
લોક કી હિંસા કરતે હૈં, યહ વાત કહતે હૈં-ત્રસકાય મેં, ત્રસકાય કી હિંસા કરન વાલ
શસ્ત્રો કા જો પ્રયોગ કરત હૈં યે ત્રસકાય કે અતિરિક્ત બનેક પ્રકાર કે પૃથ્વીકાય આદિ

પરકાય અને ઉભયકાય, ત્રસકાયનું ત્રસકાય તે સ્વકાયશસ્ત્ર છે, જેમ મૃગ આદિને
માટે વાલ-કુતરા આદિ, મનુષ્યને માટે મનુષ્ય આદિ પરકાયશસ્ત્ર, જેમકે પથર,
જલ, અગ્નિ, લાકડી, તલવાર, લાઠી, ઝેરી આદિ ઉભયકાયશસ્ત્ર, જેમકે-લાકડી,
તલવાર આદિ ધારણ કરવાવાળા મનુષ્ય આદિ ત્રસકાયના પ્રતિ મન, વચન અને
કાયના અપ્રશસ્ત વ્યાપાર થવો તે માવશસ્ત્ર છે તે નાના પ્રકારના શસ્ત્રોથી ત્રસકાયનો
સમારમ કરીને લોક ત્રસકાયને પીડા પહોંચાડે છે

ત્રસકાયની હિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા છ પ્રકારના જીવનિકાયરૂપ સમ્પૂર્ણ
લોકની હિંસા કરે છે એ વાત કહે છે-ત્રસકાયમાં, ત્રસકાયની હિંસા કરવાવાળા-શસ્ત્રોનો
જે પ્રયોગ કરે છે, તે ત્રસકાયથી બૂઠા અનેક પ્રકારના પૃથ્વીકાય આદિ પાત્ર સ્થાવર

કાયસમારમ્ભકરણે મીતાસ્ત્વા ઉદ્વિગ્નાસ્ત્રિકરણત્રિયોગૈસ્વમકાયસમારમ્ભપરિત્યાગિનો વિદ્યન્તે, इति विलोकयेत्यर्थः ।

एके पुनरन्ते तु 'वयमनगारा स्मः' इति सामिमानं प्रबदमाना 'वयमेव प्रसकायरक्षणपरा महाप्रवधारिणः' इति प्रलपन्तो द्रव्यलिङ्गिनः सन्ति, तान् पृथक् पश्य ।

इमे खल्वनगाराभिमानिनो द्रव्यलिङ्गिनो मनागप्यनगारगुणेषु न प्रवर्तन्ते, नापि गृहस्थकृत्य किञ्चित् परित्यजन्तीति दर्शयति—'यदिमम्' इत्यादि ।

यद्=यस्माद्; निरूपरूपै=विभिन्नस्वरूपै. शस्त्रे, शस्त्र हि द्रव्यમાવમેદાથ

इन्हें देखो । अथवा इन्हें द्रव्यलिङ्गियों से अलग समझना चाहिए । ये प्रसकाय का आरंभ करते हुए डरते हैं, प्रस्त होते हैं, उद्विग्न होते हैं—तीन करण, तीन योग से प्रसकाय के आरम के त्यागी हैं, यह देखो ।

और कोई-कोई 'हम अनगार हैं' इस प्रकार अभिमानपूर्वक कहते हुए तथा 'हम ही प्रसकाय के रक्षक और महाप्रवधारी हैं' इस तरह प्रलाप करते हुए कई द्रव्यलिङ्गी हैं, उन्हें अनगारों से अलग समझो ।

अनगार होने का अभिमान करने वाले ये द्रव्यलिङ्गी अनगार के गुणों में तनिक भी प्रवृत्त नहीं होते और न गृहस्थ के किसी काम का त्याग करते हैं । यह बात आगे बतलाते हैं—'यदिमम्' इत्यादि ।

द्रव्य और માવ કે મેદ સે શસ્ત્ર તો પ્રકાર કા છે । દ્રવ્યશસ્ત્ર કે ત્રણ

ભાવિતાત્મા છે અને જીવો. અથવા જોને દ્રવ્યલિંગીઓથી અલગ સમજવા બેઠાં જો પ્રસકાયને આરભ કરતા ડરે છે, પ્રસ્ત થાય છે, ઉદ્વિગ્ન થાય છે—ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી પ્રસકાયના આરમના ત્યાગી છે એ જીવો.

અને કોઈ-કોઈ 'અમે અણુગાર છીએ' એ પ્રમાણે અભિમાનપૂર્વક કહેતા થકા તથા 'અમેજ પ્રસકાયના રક્ષક અને મહાપ્રવધારી છીએ' એ પ્રમાણે પ્રલાપ-બકવાહ કરનારા કેટલાક દ્રવ્યલિંગી છે તેને અણુગારથી જુદા સમજો.

અણુગાર હોવાનું અભિમાન કરવાવાળા એ દ્રવ્યલિંગી અણુગારના ગુણોમાં જરાપણ પ્રવૃત્ત નથી અને ગૃહસ્થના કોઈ પણ કામને તેઓએ ત્યાગ કર્યો નથી. તે વાત આગળ બતાવે છે—'યદિમમ્' ઇત્યાદિ.

દ્રવ્ય અને ભાવના બેઠી શસ્ત્ર બે પ્રકારનાં છે દ્રવ્યશસ્ત્રના ત્રણ ભેદ છે સ્વકાય,

દ્વિવિધમ્, તત્ર-શ્વકાય-સ્વકાય-પરકાયો-મયકાયમેદાત્ ત્રિવિધમ્ । તત્રસ્વકાય-શ્વેત્રસકાયસ્ય ત્રસકાય, યથા-મૃગાદીના વ્યાધકુક્કુરાદય, મનુષ્યાદીના મનુષ્યાદય । પરકાયશસ્ત્રમ્-પાપાણજલામિત્તગુહલક્ષ્મીતોમરલુરિકાદય । ઉમયકાયશસ્ત્રમ્-લગુહલક્ષ્મી-દિધારિણો મનુષ્યાદય । માવશસ્ત્ર તુ ત્રસકાયં પ્રતિ મનોવાક્કાયાના દુષ્પ્રણિધાનમ્ । ત્રસકાયસમારમ્મેણ, ત્રસ=ત્રસનશીલ કાય=શરીર યસ્ય સ ત્રસકાયસ્તસ્ય સમારમ્મ=પીઠાકર સાવધન્યાપારસ્તેન, ઇમ=ત્રસકાયં વિહિંસન્તિ ।

ત્રસકાયહિંસાયાં પ્રવૃત્તા સ્વલુ પશ્ચીવનિકાયરૂપ લોક સર્વમેવ વિહિંસન્તીત્યાહ-‘ત્રસકાયશસ્ત્રમ્’ इत्यादि । ત્રસકાયશસ્ત્ર=ત્રસજીવોપમર્દકં શસ્ત્ર પૂર્વોક્તપ્રકારં, સમારમ્મમાણા=ત્રસકાય પ્રતિ પ્રયુક્તજ્ઞાના અન્યાન્=ત્રસકાયમિન્નાન્

મેદ હૈ=સ્વકાય, પરકાય, ઔર ઉમયકાય । ત્રસકાય કા ત્રસકાય સ્વકાયશસ્ત્ર હૈ, જૈસે મૃગ આદિ કે લિપ વ્યાધ, યુક્તા આદિ, મનુષ્ય કે લિપ મનુષ્ય આદિ । પરકાયશસ્ત્ર જૈસે પંચર, જલ, અગ્નિ, લકડી, તલવાર, તોમર, શેરી આદિ । ઉમયકાયશસ્ત્ર જૈસે લાઠી, તલવાર આદિ કારણ કરન થાલા મનુષ્ય આદિ । ત્રસકાય કે પ્રતિ મન, વચન, ઔર કાયકા અપ્રશસ્ત વ્યાપાર હોના માવશ હૈ । इन नाना प्रकार के शस्त्रों से त्रसकાય का समारम करके लोग त्रसकાય को पीडा पहुँचाते हैं ।

ત્રસકાય કા હિંસા મેં પ્રવૃત્તિ કરન થાલે છહ પ્રકાર ક જીવનિકાયરૂપ સમ્પૂર્ણ છોક કી હિંસા કરતે હૈ, યહ થાત કહતે હૈ-ત્રસકાય મેં, ત્રસકાય કી હિંસા કરન થાલે શસ્ત્રો કા જો પ્રયોગ કરતે હૈ કે ત્રસકાય કે અતિરિક અનેક પ્રકાર કે પૃથ્વીકાય આદિ

પરકાય અને ઉભયકાય, ત્રસકાયનું ત્રસકાય તે સ્વકાયશસ્ત્ર છે, જેમ મૃગ આદિને માટે વાણ-કુતરા આદિ, મનુષ્યને માટે મનુષ્ય આદિ પરકાયશસ્ત્ર, જેમકે પંચર, જલ, અગ્નિ, લાકડી, તલવાર, ભાણું, છરી આદિ ઉભયકાયશસ્ત્ર, જેમકે-લાકડી, તલવાર આદિ ધારણ કરવાવાળા મનુષ્ય આદિ ત્રસકાયના પ્રતિ મન, વચન અને કાયના અપ્રશસ્ત વ્યાપાર થવો તે માવશ છે તે નાના પ્રકારના શસ્ત્રોથી ત્રસકાયનો સમારમ કરીને લોક ત્રસકાયને પીડા પહોંચાડે છે

ત્રસકાયની હિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા છ પ્રકારના જીવનિકાયરૂપ સમ્પૂર્ણ લોકની હિંસા કરે છે એ વાત કહે છે-ત્રસકાયના, ત્રસકાયની હિંસા કરવાવાળા-શસ્ત્રોનો જે પ્રયોગ કરે છે, તે ત્રસકાયથી બૂઝા અનેક પ્રકારના પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવર

અનેકયરૂપાન્ પૃથિવીકાયાદીન્ પશ્ચસ્યાવરાન્, માણાન્=માણિન્, ત્રિહિસન્તિ ।

इह बहुविधा द्रव्यलिङ्गिनो विद्यन्ते । तत्र श्रवणादय कन्दमूलपत्र पुष्पफलादि भोक्तु तदाभितत्रसजीवसमारम्भेण पृथिव्यादिस्वायत्समारम्भेण च त्रसजीवान्, पृथिव्यादीन् स्थावरान् च घ्नन्ति घातयन्ति हिंसतोऽनुमोदयन्ति च । दण्डिनोऽपि—

“ ધર્મ પચ્ચમહાવ્રતધારિણો જિનાશ્ચારાધકા અનગારાઃ સ્મઃ ” इत्यादि प्रवदमानाः साध्वामासाः सावधमुपदिशन्ति शास्त्रप्रतिषिद्धमपि पद्मजीवनिर्णय समारम्भ कारयन्ति । प्रतिमामन्दिरादिनिर्माणार्थं गर्तकरणे, पापणादीनां स्पर्श करणे, તેપામૂર્ધ્વતો નિપત્તને ચ મનુષ્યાદીન્ તથા—વહુતરણસચ્છેદને

पांच स्थावर प्राणियो की भी हिंसा करते हैं ।

સંસાર મેં વહુત પ્રકાર કે દ્રવ્યલિંગી હૈં । ઊન મેં સે શાક્ય આદિ કન્દ, મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફલ આદિ ભોગને કે લિપ્ ઊન પર રહે હુપ, ત્રસજીવી કા સમારંભ કરકે ત્રસ ઓર સ્થાવર જીવો કી ઘાત કરતે હૈં, કરાતે હૈં ઓર ઘાત કરને ઘાંકે કી અનુમોદના કરતે હૈં । દણ્ડી મી—

‘इम पचमहाव्रतधारी, जिनाशा के आराधक अनगार हैं’ ऐसा कहने वाले शूद्रો સાધુ સાવધ કા ઉપદેશ દેતે હૈં ઓર શાસ્ત્ર મેં નિષિદ્ધ પદ્મજીવનિકાય કા સમારંભ કરાતે હૈં । પ્રતિમા, મંદિર, આદિ કા નિર્માણ કરને કે લિપ્—સજીવ સોવને મેં, પત્થરો કે ટુકડે કરને મેં, સર્પે ઊપર સે પટકને મેં મનુષ્ય આદિ કા ઘાત કરાતા હૈં । વહુત—સે વસ્તુઓ કો છેવને મેં વૃક્ષાશ્રિત સ્પર્શજીવો કે પંચેન્દ્રિય વસ્તુઓ કા ઘાત કરાતે હૈં ।

પ્રાણીઓની પણ હિંસા કરે છે

સંસારમાં બ્રહ્મા પ્રકારના દ્રવ્યલિંગી છે એમથી શાક્ય આદિ કન્દ, મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફલ આદિ ભોગવવા માટે—ઉપયોગ કરવા માટે, તેના પર રહેલા ત્રસ જીવોનો સમારંભ કરીને અને પૃથ્વી આદિ સ્થાવર જીવોનો સમારંભ કરીને ત્રસ અને સ્થાવર જીવોનો ઘાત કરે છે કરાવે છે, અને ઘાત કરવાવાળાને અનુમોદન આપે છે । ઈ પછી “અમે પચમહાવ્રતધારી, જિનાશાના આરાધક અનગાર છીએ” એ પ્રમાણે કહેવાવાળા જુઠા સાધુ સાવધનો ઉપદેશ આપે છે અને શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ પદ્મજીવનિકાયનો સમારંભ કરાવે છે

પ્રતિમા, મંદિર વગેરેનું નિર્માણ કરવા માટે ખાડા ખોદવા, પત્થરોના ટુકડા કરાવવા, તેને ઉપરથી પછાડવામાં મનુષ્ય આદિનો ઘાત કરાવે છે બ્રહ્મા વસ્તુઓને કાપવાથી વસ્તુઓ

તદાશ્રિતાન્ અપહજશાયકાદીન્ , પચ્ચેન્દ્રિયાન્ પિપીલિકાપતઙ્ગાદિવહુવિધવિકલેન્દ્રિયાંશ્ચ, પ્રતિમાપૂજનાર્થે પુષ્પવાટિકાકરણે પુષ્પપત્રફલાદિશ્રોતનેઽપિ ચ પદ્મજીવનિકાયાન્ ઘાતયતિ ॥ સૂ. ૪ ॥

અયં સુધર્મા સ્વામી જમ્યૂસ્વામિન કથયતિ—‘તત્થ સ્વલુ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

તત્થ સ્વલુ મગવયા પરિણા પવેશ્યા, ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ પરિવદણ—માણણ—પૂયણાણ જાહમરણમોયણાણ દુઃસ્વપદિધાયહેડ સે સયમેવ તસકાયસત્થ સમારમહ, અણ્ણેહિં વા તસકાયસત્થ સમારમાવેહ, અણ્ણે વા તસકાયમત્થ સમારમમાણે સમણુજાણહ, ત સે અહિયાણ, ત સે અવોહીણ ॥ સૂ. ૫ ॥

કીડો પતંગ આદિ વહુત પ્રકાર કે વિકલેન્દ્રિય જીવોં કા ઘાત કરાતે હૈં । પ્રતિમાપૂજન કે લિખ ફૂલકા વગીચા ઘનાને મેં, ફૂલ, પત્તા ઓર ફલ આલિ તોડને મેં સી પદ્મકાય કે જીવોં કી ઘાત કરાતે હૈં ॥ સૂ. ૪ ॥

અવ સુધર્મા સ્વામી જમ્યૂ સ્વામી સે કહતે હૈં—‘તત્થ સ્વલુ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—ત્રસકાય કે આરંભ કે વિષય મેં મગવાનું ઉપદેશ દિયા હૈ । હસી જીવન કે વદન, માનન, ઓર પૂજન કે લિખ, તથા જન્મ—મરણ સે છૂટને કે લિખ ઓર દુઃસ્વ કા વિનાશ કરને કે લિખ વહ સ્વયં ત્રસકાય કે શબ્દ કા સમારમ કરતા હૈ, દુસરોં દ્વારા ત્રસકાય કા સમારમ કરતા હૈ ઓર ત્રસકાય કા સમારમ કરને વાલે અન્ય જોગોં કા અનુમોદન કરતા હૈ । વહ ઉસકે અહિત કે લિખ હૈ, ઉસકી અબોધિ કે લિખ હૈ ॥ સૂ. ૫ ॥

આશ્ચર્યે રહેલા અહલ્લ જીવોના પચ્ચેન્દ્રિય બચ્ચાઓનો ઘાત કરાવે છે કીડી પતંગ આદિ ઘણાજ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવોનો ઘાત કરાવે છે પ્રતિમાપૂજન માટે ફૂલોના બગીચા બનાવવામાં ફૂલ, પત્તાં (પાંદડા) અને ફળ આદિ તોડવામાં પશુ પદ્મકાયના જીવોનો ઘાત કરે છે ॥ ૪ ॥

હવે સુધર્મા સ્વામી જમ્યૂ સ્વામીને કહે છે—‘તત્થ સ્વલુ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—ત્રસકાયના આરંભના વિષયમાં મગવાને ઉપદેશ આપ્યો છે આ જીવનના વદન, માન, અને પૂજનને માટે તથા જન્મ—મરણથી છૂટવા માટે અને દુઃખનો નાશ કરવા માટે તે પોતે ત્રસકાયના શબ્દનો સમારંભ કરે છે, બીજા પાસે ત્રસકાયનો આરંભ કરાવે છે અને ત્રસકાયનો સમારંભ કરવાવાળા અન્ય જોડોને અનુમોદન આપે છે, તે જોમના અહિત માટે છે, જોમની અબોધિ માટે છે ॥ સૂ. ૫ ॥

અનેકયરૂપાન્ પૃથિવીકાયાદીન્ પશ્ચસ્થાવરાન્, પ્રાણાન્=પ્રાણિન, વિહિસન્તિ ।

૧૬ વહુવિધા દ્રવ્યલિંગિનો વિચિન્તે । તત્ર શાક્યાદય વન્દમૂલપત્ર
પુષ્પફલાદિ મોક્તુ તદાશ્રિતપ્રસજીવસમારમ્ભેણ પૃથિવ્યાદિસ્થાવરસમારમ્ભેણ ચ
પ્રસજીવાન્, પૃથિવ્યાદીન્ સ્થાવરાશ્ચ ઘ્વન્તિ ઘાતયન્તિ હિસતોઽનુમોદયન્તિ ચ ।
દષ્ટિનોઽપિ—

“વય પશ્ચમહાવ્રતધારિણો જિનાજ્ઞારાધકા અનગારા સ્મ ” ઇત્યાદિ
પ્રવદમાના સાધ્વામાસા સાવધમુપદિશન્તિ શાસ્ત્રમતિપિદ્રમપિ પશ્ચજીવનિકાય
સમારમ્મ કારયન્તિ । પ્રતિમામન્દિરાદિનિર્માણાર્ય ગર્તકરણે, પાપાણાદીનાં
સ્વપ્નશ કરણે, તેપામૂર્ધ્વતો નિપતતને ચ મનુષ્યાદીન્ તથા—વહુતરત્સચ્છેદને

પાંચ સ્થાવર પ્રાણિયો કી મીં હિસા કરતે હૈં ।

સંસાર મેં વહુત પ્રકાર કે દ્રવ્યલિંગી હૈં । તન મેં સે શાક્ય આદિ કન્દ, મૂળ,
પત્ર, પુષ્પ, ફલ આદિ ભોગને કે હિપ્તે તન પર રહે હુપ્તે પ્રસજીવાં કા સમારમ કરકે પ્રસ ઔર
સ્થાવર જીવોં કી ઘાત કરતે હૈં, કરાતે હૈં ઔર ઘાત કરને વાલે કી અનુમોદના કરતે
હૈં । વળી મી—

‘હમ પંચમહાવ્રતધારી, જિનાજ્ઞા કે આરાધક અનગાર હૈં’ યેસા
કહને વાલે છૂટે સાધુ સાવધ કા ઉપદેશ દેતે હૈં ઔર શાસ્ત્ર મેં નિષિદ્ધ પશ્ચજીવનિકાય કા
સમારમ કરાતે હૈં । પ્રતિમા, મન્દિર, આદિ કા નિર્માણ કરને કે હિપ્તે—સ્વપ્ને સોવને મેં,
પાપરોં કે દુષ્કર્મ કરને મેં, તન્હેં ઉપર સે પટકરને મેં મનુષ્ય આદિ કા ઘાત કરતા હૈં ।
વહુત—સે વૃક્ષોં કો છેવને મેં વૃક્ષાશ્રિત અળદજાં કે પંચેન્દ્રિય વસ્તુઓં કા ઘાત કરાતે હૈં ।

પ્રાણીઓની પણ હિસા કરે છે

સંસારમાં ઘણાં પ્રકારનાં દ્રવ્યલિંગી છે એમાંથી શાક્ય આદિ કન્દ, મૂળ, પત્ર,
પુષ્પ, ફલ આદિ ભોગવા માટે—ઉપયોગ કરવા માટે, તેના પર રહેલા પ્રસ જીવોના
સમારમ કરીને અને પૃથ્વી આદિ સ્થાવર જીવોના સમારમ કરીને પ્રસ અને
સ્થાવર જીવોના ઘાત કરે છે કરાવે છે, અને ઘાત કરવાવાળાને અનુમોદન આપે
છે કહી પણ “અમે પંચમહાવ્રતધારી, જિનાજ્ઞાના આરાધક અણુગાર છીએ” એ
પ્રમાણે કહેવાવાળા જુઠા સાધુ સાવધનો ઉપદેશ આપે છે અને શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ
પશ્ચજીવનિકાયનો સમારમ કરાવે છે

પ્રતિમા, મન્દિર વગેરેનું નિર્માણ કરવા માટે ખાદ્ય ખોદવા, પરચરોના દુકાડ કરાવવા,
તેને ઉપસ્થી પછાડવામાં મનુષ્ય આદિનો ઘાત કરાવે છે ઘણાં જ વૃક્ષોને કાપવાથી વૃક્ષોના

તદાશ્રિતાન્ અળ્હજન્નાયકાદીન્, પન્નેન્દ્રિયાન્ પિપીલીકાપત્ત્વાદિવહુવિષયિક્ષેન્દ્રિ
યાંશ્ચ, પ્રતિમાપૂજનાર્થં પુષ્પઘાટિકાકરણે પુષ્પપત્રફલાદિશ્રોતનેઽપિ ચ પદ્મજીવનિ
કાયાન્ ઘાતયન્તિ ॥ સૂ. ૪ ॥

અથ સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂસ્વામિન કથયતિ—‘તત્થ સ્વલુ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

તત્થ સ્વલુ મગવયા પરિણા પવેશ્યા, ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ પરિવદળ—
માણણ—પૂયણાણ જાહમરણમોયણાણ દુઃસ્વપદિધાયહેઠ સે સયમેવ તસનાયસત્થ સમારં-
મહ, અળ્હેહિં વા તસકાયસત્થં સમાગ્માવેહ, અળ્હે વા તસકાયસત્થ સમારમમાળે
સમણુજાણહ, ત સે અદિયાણ, ત સે અવોહીણ ॥ સૂ. ૫ ॥

કીંકરી પતંગ આદિ વહુત પ્રકાર કે વિકલોન્દ્રિય જીવોં કા ઘાત કરાતે હૈં । પ્રતિમાપૂજન કે
લિપ્ ફૂલોંકા ઘગીચા ઘનાને મેં, પત્તા, પત્તા ઓર ફલ આદિ તોડને મેં મી પદ્મકાય કે જીવોં
કી ઘાત કરાતે હૈં ॥ સૂ. ૪ ॥

અથ સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂ સ્વામી સે કહતે હૈં—‘તત્થ સ્વલુ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—ત્રસકાય કે આરંભ કે વિષય મેં મગવાનને ઉપદેશ દિયા હૈ । ઇસી
જીવન કે વન્દન, માનન, ઓર પૂજન કે લિપ, તથા જન્મ—મરણ સે છૂટને કે લિપ ઓર
દુઃસ્વ કા વિનાશ કરને કે લિપ વહ સ્વયં ત્રસકાય કે શસ્ત્ર કા સમારમ કરતા હૈ,
દુસરોં દ્વારા ત્રસકાય કા સમારમ કરતા હૈ ઓર ત્રસકાય કા સમારમ કરને વાલે અન્ય
જોગોં કા અનુમોદન કરતા હૈ । યહ ઉસકે અહિત કે લિપ હૈ, ઉસકી અવોધિ કે
લિપ હૈ ॥ સૂ. ૫ ॥

આશ્રયે રહેલા અઠજ જીવોના પન્નેન્દ્રિય અવ્યાઓનો ઘાત કરાવે છે કીંકરી
પતંગ આદિ ઘણાજ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવોનો ઘાત કરાવે છે પ્રતિમાપૂજન માટે
ફૂલોના ળગીયા ળનાવવામાં ફૂલ, પત્તાં (પાંદડા) અને ફળ આદિ તોડવામાં પણ
પદ્મકાયના જીવોનો ઘાત કરે છે ॥ ૪ ॥

હવે સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂ સ્વામીને કહે છે—‘તત્થ સ્વલુ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—ત્રસકાયના આરંભના વિષયમાં મગવાને ઉપદેશ આપ્યો છે આ
જીવનના વન્દન, માન, અને પૂજનને માટે તથા જન્મ—મરણથી છૂટવા માટે અને
દુઃખનો નાશ કરવા માટે તે પોતે ત્રસકાયના શસ્ત્રનો સમારમ કરે છે, બીજા પાસે
ત્રસકાયનો આરમ્ભ કરાવે છે અને ત્રસકાયનો સમારમ કરવાવાળા અન્ય જોડોને
અનુમોદન આપે છે, તે એમના અહિત માટે છે, એમની અવોધિ માટે છે ॥ ૫ ॥

छाया—

तत्र खलु भगवता परिज्ञा प्रवेदिता । अस्य चैव जीवितस्य परिवन्दनमानन-
पूजनाय जातिमरणमोचनाय दुःखप्रतिघातहेतु, स स्वयमेव प्रसकायशस्त्र समारम्भते,
अन्यैर्वा प्रसकायशस्त्र समारम्भयति, अन्यान् वा प्रसकायशस्त्र समारम्भमाणान्
समनुजानाति, तत्तस्याहिताय, तत्तस्याबोधये ॥ सू० ५ ॥

टीका—

तत्र=प्रसकायसमारम्भे भगवता=श्रीमहावीरेण परिज्ञा=ज्ञ-प्रत्याख्यानभेदाद्
द्विविधा, खलु निश्चयेन प्रवेदिता=प्रतिबोधिता । कर्मरज परिहरणार्थं जीवेन परिज्ञाऽ
वश्य शरणीकरणीयेति भगवता प्रतिबोधितमिति भावः ।

उपभोगद्वारम्—

लोक कस्मै प्रयोजनाय प्रसकायमुपमर्दयतीत्याह—‘अस्य चैव
जीवितस्य’ इत्यादि । अस्यैव=अचिरस्थायिनः, जीवितस्य=जीवनस्य सुखार्थम्—
मांसचर्मार्थम्, तथा-परिवन्दनं=माननं-पूजनाय, परिवन्दनं=प्रशंसा, तदर्थम्, यथा-
व्याघ्रादिमृगयादौ, माननं=मनसत्कारस्तदर्थम्, यथा=राज्ञः सकाशात् पदकादि

टीकार्थ—प्रसकाय के समारम्भ के संघ में श्री महावीरने ज्ञपरिज्ञा और प्रत्याख्यान-
परिज्ञा का उपदेश दिया है । अर्थात् भगवान्ने कहा है कि-कर्मरज को हटाने के लिए जीव
को परिज्ञा अवश्य स्वीकार करनी चाहिए ।

उपभोगद्वार—

लोका किस प्रयोजन से प्रसकाय की हिंसा करते हैं ? सो कहते हैं—इसी
वस्थायी जीवन के सुख के लिए, मांस और चमड़ी के लिए, तथा प्रशंसा के लिए, जैसे
व्याघ्र आदि का शिकार करने में, मानन के लिए, जैसे राजा से पदवी पाने के उद्देश्य से

टीकार्थ—प्रसकायना समारम्भना सम्बंधमां श्री महावीरे ज्ञपरिज्ञा अने
प्रत्याख्यानपरिज्ञाने उपदेश आये छे अर्थात् भजवाने कहु छे के-कर्म रजने हर
करवा भाटे लवे परिज्ञा अवश्य स्वीकारवी लेई छे.

उपभोग द्वार—

लोक शुं प्रयोजनधी प्रसकायनी हिंसा करे छे ? ते कहे छे—आ अस्थिर लवनना
मुअ भाटे, मांस अने आभरीना भाटे, तथा प्रशंसा भाटे. जेअ के-वाय आदिने
शिकार करवाभां. मान भाटे, जेअ के-राज पासेधी पदवी भेजववाना उद्देश्यधी लवता

લબ્ધું સજીવસદૃશવ્યાધ્રાદિમૃતકલેવરનિર્માણાદૌ, તથા-પૂજન=વચ્ચરત્નાદિલામસ્ત-
ર્ધમ્, યથા-દેવીપૂજાર્થં વલ્લિદાનાદૌ,

તથા-જાતિમરણમોચનાર્થમ્ = જન્મમરણવન્ધપરિહારાર્થં=યથા મોક્ષકા-
મનયા યાગાદૌ, યથા-ઘાતાદિવ્યાધિપ્રતીકારાય તૈલાદૌ, સઃ-જીવનસુખાદ્યર્થી
સ્વયમેવ ત્રસકાયશસ્ત્ર સમારમ્મતે=વ્યાપારયતિ, અન્યૈર્વાં ત્રસકાયશસ્ત્ર સમારમ્મયતિ=
પ્રયોજયતિ, અન્યાન્ વા ત્રસકાયશસ્ત્ર સમારમ્માણાન્ સમનુજાનાતિ=અનુમોદયતિ,
તત્=ત્રસકાયસમારમ્મણમ્, તસ્ય=ત્રસકાય સમારમ્મ કુર્વત, કારયિતુ,
અનુમોદયિતુશ્ચ, અહિતાય મવતિ । તથા તત્-તસ્ય અબોધયે=સમ્યક્ત્વાલામાય
મવતિ ।

જીવિત વ્યાગ્ર આદિ કે સમાન વ્યાગ્ર આદિ કા ફલેવર વનાને મેં, ઓર પૂજક કે લિપ્ જેસે
વચ્ચ રત્ન આદિ કા પ્રાપ્તિ કે લિપ્, તથા-દેવીકી પૂજા કરને કે લિપ્ પ્રયોજન સે વલ્લિદાન
આદિ કરને મેં હિસા કરતે હેં ।

તથા-જન્મ-મરણ-વન્ધ આદિ સે છુટકારા પાને કે લિપ્, જેસે-મોક્ષ કી કામના સે
યજ્ઞ આદિ કરને મેં, ઘાત આદિ કે રોગો કા પ્રતીકાર કરને કે લિપ્ તૈલ આદિ તૈયાર
કરને મેં, જીવન કે સુખ કા અર્થ સ્વયં હી ત્રસકાય કે શસ્ત્ર કા સમારમ્મ કરતા
હે, દૂસરો સે ત્રસકાય કે શસ્ત્ર કા સમારમ્મ કરતા હે ઓર ત્રસકાય કે શસ્ત્ર કા સમારમ્મ કરને
ઘાલો કા અનુમોદન કરતા હે । યહ ત્રસકાય કા આરંભ ઠસ આરમ્મકર્તા કે લિપ્ અહિતકર
ઓર અબોધિજનક હોતા હે ।

વાધના સમાન વાધ આદિનું ઠલેવર બનાવવામાં અને પૂજન માટે જેમકે-વચ્ચ, રત્ન
આદિ પ્રાપ્તિ માટે તથા દેવીની પૂજા કરવાના પ્રયોજનથી બલિદાન આદિ કરવામાં
હિસા કરે છે

તથા-જન્મ, મરણ, વન્ધ આદિથી છુટવા માટે જેમકે-મોક્ષની કામનાથી યજ્ઞ
આદિ કરવામાં, વાત આદિ રોગનો પ્રતિકાર કરવા માટે (રોગની હવા કરવા માટે)
જીવનના સુખના અર્થ સ્વયં-પોતેજ ત્રસકાયના શસ્ત્રનો સમારમ્મ કરે છે બીજા
પાસે ત્રસકાયના શસ્ત્રનો સમારમ્મ કરાવે છે અને ત્રસકાયના શસ્ત્રનો સમારમ્મ
કરવાવાળાને અનુમોદન આપે છે તે ત્રસકાયનો આરમ્મ કો આરમ્મ કરનારને માટે
અહિતકર્તા અને અબોધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે

से तं सयुच्छमाणे आयाणीय समुदाय सोन्वा भगवओ अनगाराणं वा
अविण्ह इहमेगेसिं णाय भवइ, एस खल्ल गंये, एस खल्ल मोहे, एस खल्ल

मूलार्थ—भगवान् अथवा जनगणों के समीप सुनकर वह प्रसन्न का शरीर प्रसन्न को जानता हुआ समय भाग्य करके इस प्रकार जानता है—वह प्रसन्न का धारम

મુદ્ધાર્થ—શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય નમઃ
ત્રસકાયને ભક્તિ થકા સયમ ધારણ કરીને આ પ્રમાણે બોલે છે-આ ત્રસકાયનો આરભ

મારે, એસં સ્વલ્પ જાણે, ઇચ્છત્ય ગદિએ લોષ, જમિણ વિરૂપરૂપેદિં સત્યેદિં
તસકાયસમારંભેણ, તસકાયસત્ય સમારંભમાણે અણ્ણે અણેગરૂપે પાણે
વિદિંસદ્ ॥ સૂ૦ ૬ ॥

છાયા—

સ તત્ સધુચ્ચમાન આદાનીય સમુત્થાય શ્રુત્વા મગવતોઽનગારાણાં વા
અન્તિકે, ઇદૈકેપાં જ્ઞાત મવતિ-એપ સ્વલ્પ ગ્રન્થ. એપ સ્વલ્પ મોહ, એપ સ્વલ્પ
માર, એપ સ્વલ્પ નરક । ઇત્યર્થ ગૃહો લોકઃ, યદિમ વિરૂપરૂપૈ શૈલે
ત્રસકાયસમારંભેણ ત્રસકાયશસ્ત્ર સમારંભમાણોઽન્યાન્ અનેકરૂપાન્ પ્રાણાન્
વિદિનસ્તિ ॥ સૂ૦ ૬ ॥

ટીકા—

ય સ્વલ્પ મગવતઃ તીર્થક્ષરસ્ય, અનગારાણા=તદીયશ્રમણનિર્ગ્રન્થાનાં વા અન્તિકે
શ્રુત્વા, આદાનીયમ્=ઉપાદેયં સર્વસાવધયોગવિરતિરૂપ ચારિત્ર, સમુત્થાય=અગ્નીકૃત્ય,
વિરહતિ, સ તત્=ત્રસકાયસમારંભમ્ સધુચ્ચમાન =અદિતાત્રોધિજનકત્વેન વિદિતા
સન્ એવ વિમાવયતિ—

અર્થ છે, યહ મોહ છે, યહ માર છે, યહ નરક છે । છોડપ લોગ નાના પ્રકાર કે શસ્ત્રો દ્વારા
ત્રસકાયકા આરંભ કરકે, ત્રસકાયકા આરંભ કરતે હુએ અનેક પ્રકારકે અય પ્રાણિયોકા
(મી) વિરાધાતા કરતે હૈ ॥ સૂ૦ ૬ ॥

ટીકાર્થ—જો પુરુષ મગવાન્ તીર્થક્ષર કે મુક્ત સે અથવા ઠનકે અનુપાયો નિર્મય
શ્રમણો કે મુક્ત સે સુનકર સવ સાવધ કે ત્યાગરૂપ ચારિત્ર કો અંગોકાર કરકે વિચરતા છે,
યહ ત્રસકાય કે સમારંભ કો અદિતકર ઔર અત્રોધિજનક સમસતા છે । યહ ઇસ પ્રકાર
સોચતા છે—

અન્ય છે, આ મોહ છે, આ માર છે, આ નરક છે, હોડપ હોડ નાના પ્રકારનાં
શસ્ત્રોદ્વારા ત્રસકાયનો આરંભ કરીને, ત્રસકાયનો આરંભ કરતા થકા અનેક પ્રકારના
અન્ય પ્રાણીઓનો પણ ઘાત કરે છે ॥ સૂ૦ ૬ ॥

ટીકાર્થ—જો પુરુષ મગવાન્ તીર્થક્ષરના અપ્રાપ્તિ અથવા તેમના અનુયાયી
નિર્ગ્રન્થ શ્રમણોના અપ્રાપ્તિ સાંભળીને સવ સાવધ ત્યાગરૂપ ચારિત્રને અગ્નીકાર કરીને
વિચરે છે તે ત્રસકાયના સમારંભને અદિતકર અને અત્રોધિકર-અત્રોધિ ઉત્પન્ન
કરનાર સમજે છે તે આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે—

હહ=મનુષ્યલોકે, એકેષાં=શ્રમણનિર્ગ્રયોપદેશસજાતસમ્યગ્વબોધવૈરાગ્યાણા
માત્માર્થિનામેવ જ્ઞાત મવતિ । કિં જ્ઞાત મવતી ?-ત્યાકાક્ષણાયમાહ—‘ એસ સ્વ
ગ્રન્યઃ ’ ઇત્યાદિ ।

અપ=ત્રસકાયસમારમ્ભઃ, સ્વલુ=નિધયેન, ગ્રન્યઃ=કર્મબન્ધઃ, કારણે
કાર્યોપચારાત્, એવમગ્રેડપિ ચોધ્યમ્ । તથા અપ=ત્રસકાયસમારમ્ભ મોહ=
વિપર્યાસ-અજ્ઞાનમ્ । તથા-અપ એવ મારઃ=મરણ નિગોદાદિમરણરૂપ । તથા-અપ
એવ નરકઃ=નારકજીવાનાં દશવિધયાતનાસ્થાનમ્ ।

ઇત્યર્થમ્=એતદર્થઃ=ગ્રન્ય-મોહ-મરણ-નરકરૂપ ધોરદુઃસ્વફલ પ્રાપ્યાપિ
પુનઃ પુનરેતદર્થમેવ લોકઃ=અજ્ઞાનવસત્વર્તી જીવઃ, ગૃહ =લિપ્સુરસ્તિ । યદા-ગૃહ્=
મોગામિલાપી, લોકઃ=સંસારી જીવ, ઇત્યર્થમ્=એતદર્થમેવ=ગ્રન્યમોહમરણનરકાર્થ
મેવ પ્રવર્તતે ।

હસ મનુષ્ય લોક મેં શ્રવણ નિર્ગ્રંથો કે ઉપદેશ સે સમ્યગ્ જ્ઞાન ઓર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત
કર છેને વાલે હી યહ જ્ઞાન છેતે હૈં કિં-ત્રસકાય કા સમારંભ નિધય હી કર્મબંધ હૈ । યહૌ
કારણ મેં કાર્યકા ઉપચાર કરકે કર્મબંધ કે કારણ કો કર્મબંધ કહ્વા હૈ । આગે મી હસી પ્રકાર
સમજના ચાહિય । યહ ત્રસકાય કા સમારમ મોહ અર્થાત્ અજ્ઞાન હૈ । વહ માર અર્થાત્
નિગોદ આદિ મેં મૃત્યુ કા કારણ હૈ । યહ સમારમ નરક હૈ અર્થાત્ ત્વસ પ્રકાર કી નારકીય
યાતના કા સ્થાન હૈ ।

ગ્રંથ, મોહ, મરણ ઓર નરકરૂપ ધોર દુઃસ્વમય ફલ પ્રાપ્ત કરકે મી અજ્ઞાની છોગ
વાર-વાર હસી કે રજ્જુક હોતે હૈં । અથવા મોમો કી અમિલાવા કરને વાલે સસારી છોગ હસ
ગ્રંથ, મોહ, માર ઓર નરક કે લિપ્ત હી પ્રવૃત્તિ કરતે હૈં ।

આ મનુષ્ય લોકમાં નિર્ગ્રંથના ઉપદેશથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી-
લેવાવાળાને એમ બાંધી શકે છે કે-ત્રસકાયનો સમારંભ નિધયજન્ય અથ-કર્મબંધ છે
અહિં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને કર્મબંધના કારણને કર્મબંધ કહ્યો છે આગળ
પણ આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ

આ ત્રસકાયનો સમારંભ મોહ અર્થાત્ અજ્ઞાન છે આ માર અર્થાત્ નિગોદ આદિમાં
મૃત્યુનું કારણ છે આ સમારંભ નરક છે અર્થાત્ હસ પ્રકારની નારકીય યાતનાનું સ્થાન છે

અથ, મોહ, મરણ અને નરકરૂપ ધોર દુઃખમય ફલ પ્રાપ્ત કરીને પણ અજ્ઞાની
લોક વારવાર તેની ઇચ્છાવાળા થાય છે અથવા એજોની અમિલાવા કરવાવાળા
સસારી લોક આ અથ, મોહ, માર અને નરક માટેજ પ્રવૃત્તિ કરે છે

‘લોક પુન પુનર્ગ્રન્થાધ્યર્થમેવ પ્રવર્તતે’ इति यदुक्त, तत् कथं ज्ञायते ? इति जिज्ञासायामाह—‘यदिमम्.’ इत्यादि ।

यद्=यस्माद्, विरूपरूपं =नानाविधै. शब्दैः=पूर्वोक्तप्रकारै त्रसकायसमारम्भेण= त्रसकायोपमर्भनरूपसावधव्यापारेण, इम=त्रसकाय विहितस्ति । तथा त्रसकाय-
क्षेत्र समारममाण =व्यापारयन् अन्यान् पृथ्वीकायादीन् स्थावरान्, प्राणान्=
माणिन, विहितस्ति=उपमर्दयति ॥ सू० ६ ॥

यस्મૈ પ્રયોજનાય ત્રસકાયો હન્યતે, તત્ પ્રયોજન યદ્યપિ-‘ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્મ’ इत्यादिनाऽभिहितम्, तथापि विशिष्य तत्तत्प्रयोजन पुम प्रदर्शयितुमाह-
‘से वेमि’ इत्यादि ।

लोग बारम्बार प्रथ आदि के लिए ही प्रवृत्ति करते हैं, यह बात कैसे माझम हुई ? इस का समाधान के लिए कहते हैं-‘यदिमम्’ इत्यादि ।

क्यों कि वे नाना प्रकार के शब्दों द्वारा त्रसकाय का समारम्भ करके त्रसकाय की हिंसा करते हैं और त्रसकाय का समारम्भ करते हुए पृथ्वीकाम आदि अन्य स्थावर प्राणियों का भी विराधना करते हैं ॥ सू० ६ ॥

जिस प्रयोजन से त्रसकाय की हिंसा की जाती है वह योजन ‘इस जीवन के सुख के लिए’ इत्यादि कर्म द्वारा बतलाया जा चुका है, फिर भी विशेष रूप से उस हिंसाका प्रयोजन बतलाने के लिए श्री मुघमा स्वामी कहते हैं-‘से वेमि’ इत्यादि ।

હોઠ વારવાર પ્રથ આદિના માટેજ પ્રવૃત્તિ કરે છે એ વાત કેવી રીતે માઝમ પડી ? એનું સમાધાન કરવા માટે કહે છે -‘યદિમમ્’ ઇત્યાદિ

કેમ કે નાના પ્રકારના શબ્દોદ્વારા ત્રસકાયનો સમારભ કરીને ત્રસકાયની હિંસા કરે છે, અને ત્રસકાયનો સમારભ કરતા યકા પૃથ્વીકાય આદિ અન્ય સ્થાવર પ્રાણી એનો પણ ધાત કરે છે ॥ સૂ૦ ૬ ॥

એ પ્રયોજનથી ત્રસકાયની હિંસા કરવામા આવે છે તે પ્રયોજન “આ જીવનના સુખ માટે” ઇત્યાદિ વિવેચનદ્વારા બતાવ્યું છે (બતાવી ચૂક્યા છીએ.) ફરી પણ વિશેષરૂપથી એ હિંસાનું પ્રયોજન બતાવવા માટે શ્રી મુઘમો સ્વામી કહે છે:-
‘સે વેમિ’ ઇત્યાદિ.

इह=मनुष्यलोके, एकेपां=भ्रमणनिर्ग्रन्थोपदेशसजातसम्यग्बोधवैराग्याणा
मात्मार्यिणामेव ज्ञातं भवति । किं ज्ञातं मरती ?-स्याकाङ्क्षायामाह—' एसं स्तु
ग्रन्थः ' इत्यादि ।

एष=त्रसकायसमारम्भः, खलु=निश्चयेन, ग्रन्थः=कर्मबन्धः, कारणे
कार्योपचारात्, एवमग्रेऽपि बोध्यम् । तथा एषः=त्रसकायसमारम्भः मोहः=
विपर्यासः-अज्ञानम् । तथा-एष एव मारः=मरणं निगोदादिमरणरूपं । तथा-एष
एव नरकः=नारकजीवानां दशविधयातनास्थानम् ।

इत्ययम्=एतदर्थः=ग्रन्थ-मोह-मरण-नरकरूपं घोरदुःखफलं प्राप्यापि
पुनः पुनरेतदर्थमेव लोकः=अज्ञानवशवर्ती जीवः, गृद्ध=लिप्सुरस्ति । यद्वा-गृद्धः=
मोगामिलापी, लोकः=ससारी जीवः, इत्ययम्=एतदर्थमेव=ग्रन्थमोहमरणनरकार्य
मेव प्रवर्तते ।

इस मनुष्य लोक में भ्रमण निर्ग्रन्थों के उपदेश से सम्मग्न ज्ञान और वैराग्य प्राप्त
कर लेने वाले ही यह ज्ञान लेते हैं कि—त्रसकाय का समारम्भ निश्चय ही कर्मबन्ध है । यहाँ
कारण में कार्यका उपचार करके कर्मबन्ध के कारण को कर्मबन्ध कहा है । आगे भी इसी प्रकार
समझना चाहिए । यह त्रसकाय का समारम्भ मोह अर्थात् अज्ञान है । वह मार अर्थात्
निगोद आदि में मृत्यु का कारण है । यह समारम्भ नरक है अर्थात् दस प्रकार की नारकीय
यातना का स्थान है ।

ग्रन्थ, मोह, मरण और नरकरूप घोर दुःखमय फल प्राप्त करके भी अज्ञानी लोग
बार-बार इसी के इच्छुक होते हैं । जबवा मोगों की अभिलाषा करने वाले ससारी लोग इस
ग्रन्थ, मोह, मार और नरक के लिए ही प्रवृत्ति करते हैं ।

આ મનુષ્ય લોકમાં નિર્ગ્રન્થોના ઉપદેશથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી-
લેવાવાળાજ એમ બાંધી શકે છે કે-ત્રસકાયનો સમારંભ નિશ્ચયજ્ઞ અથ-કર્મબંધ છે
બાકી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને કર્મબંધના કારણને કર્મબંધ કહ્યો છે આગળ
પણ આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ

આ ત્રસકાયનો સમારંભ મોહ અર્થાત્ અજ્ઞાન છે આ માર અર્થાત્ નિગોદ બાકીમાં
મૃત્યુનું કારણ છે આ સમારંભ નરક છે અર્થાત્ દસ પ્રકારની નારકીય યાતનાનું સ્થાન છે

અથ, મોહ, મરણ અને નરકરૂપ ઘોર દુઃખમય ફલ પ્રાપ્ત કરીને પણ અજ્ઞાની
લોક વારવાર તેની ઇચ્છાવાળા થાય છે અથવા ભોગોની અભિલાષા કરવાવાળા
સસારી લોક આ અથ, મોહ, માર અને નરક માટેજ પ્રવૃત્તિ કરે છે

ટીકા—

યદર્થં વ્રમજીવા હન્યન્તે, તદ્ બ્રવીમિ-અપ્યેકે=કેચિન્ચ, અત્રાપિ-
 સ્પર્શદ્ વક્ષ્યમાણાપેક્ષયા સમુદયાર્થં, અર્ચાયે-અર્ચયતે=પૂજ્યતે-ઇત્યર્ચા=શરીર,
 તદર્થે ધનન્તિ=દિસતિ, યથા સ્પર્શણ પુરુષ વ્યાપાદ્ય તન્છરીરેણ વિદ્યામન્ત્ર,
 સાધયન્તિ, યદ્વા-સ્વર્ણપુરુષનિર્માણાર્થં દ્વાવ્રશશ્ચલ્લક્ષણ પુરુષ પ્રતપ્તતૈલે નિશ્લિપ્ય
 નિષ્કનન્તિ । તથા અપ્યેકે=કેચન અજિનાય=ચર્માર્થં મૃગવ્યાઘ્રાદીન્ ધનન્તિ ।
 તથા અપ્યેકે=કેચન માંસાય છાગાદીન્ ધનન્તિ । અપ્યેકે=કેચન શોણિતાય=
 ત્રિશૂલેસ્વકરણાદૌ શોણિત ગ્રહીતુ ધનન્તિ । ઇવ હૃદયાય=હૃદય ગૃહીત્વા
 સાધકા મથનન્તિ, તદર્થં ધનન્તિ । પિત્તાય મયૂરાદીન્, ઘસાર્ય વ્યાઘ્રાદીન્,
 પિચ્છાય મયૂરાદીન્, પુચ્છાય રોક્ષાદીન્, વાલાય ચમર્યાદીન્, ઘૃક્ષાય મૃગાદીન્,

ટીકાર્થ—હે જમ્વુ જિસ પ્રયોજનસે પ્રસકાય કી દિસા હોતી હૈ, વહ કહતા હૂં ।
 કોઈ-કોઈ અર્ચા અર્થાત્ શરીર કે લિપિ ઘિરાણા કરતે હૂં, જૈસે કિસી પુરુષ કો અછે
 લક્ષણ વાલા સમક્ષકર ડસે માર ઢાલતે હૂં, જૌર ડસકે શરીર સે વિદ્યા તથા મત્ર કા
 સાધન કરતે હૂં । અથવા સ્વર્ણપુરુષ કે નિર્માણ કે લિપિ યત્તીસ લક્ષણ વાલે પુરુષ કો
 તપે હુપ્ તેલ મેં ઢાલકર મારતે હૂં । કોઈ ચર્મ કે લિપિ મૃગ ઓર વાઘ આદિ કા ઘાત
 કરતે હૂં । કોઈ માંસ કે લિપિ ચકરા આદિ કો મારતે હૂં । કોઈ ત્રિશૂલ કા ચિન્ન બનાવે
 આદિ કે લિપિ તથા રક્ષ પીને કે ડહેવ્ય સે ઘાત કરતે હૂં । ડસી પ્રકાર હૃદય કે લિપિ ઘાત
 કરતે હૂં-ઘાતક છોગ હૃદય લેકર મથતે હૂં । ડસી તરહ પિત્તકે લિપિ મયૂરો કો ચર્મકિ
 લિપિ વાઘ આદિ કો, પલ્લો કો લિપિ મયૂરો કો, પૂછકે લિપિ રોક્ષ આદિ કો, વાલ કો

ટીકાર્થ—જે પ્રયોજનથી ત્રસલવોની દિસા થાય છે, તે કહું છું કોઈ-કોઈ
 અર્થો અર્થાત્ શરીરના માટે ઘાત કરે છે જેમકે-કોઈ પુરુષને સારા લક્ષણવાળો સમજાવે
 તેમ મારી નાખે છે, અને તેના શરીરથી વિદ્યા તથા મત્રની સાધના કરે છે અથવા-
 સ્વર્ણ પુરુષના નિર્માણ માટે બત્રીસ લક્ષણવાળા પુરુષને તપાવેલા તેલમાં નાખીને
 મારે છે કોઈ આમઠા માટે મૃગ અને વાઘ વગેરેના ઘાત કરે છે કોઈ માંસ માટે
 બકરા વગેરેને મારે છે કોઈ ત્રિશૂલનું ચિન્ન બનાવવા વગેરે માટે લોહી પ્રાપ્ત કરવાના
 ઉદ્દેશથી ઘાત કરે છે એ પ્રમાણે કોઈ હૃદય માટે ઘાત કરે છે-ઘાતકી લોહ હૃદય લઈને
 મથે છે એ પ્રમાણે પિત્ત માટે મોરને, ચરબી માટે વાઘ આદિને વાળ માટે
 ચમરી-ગાય આદિને, શીંગ માટે મૃગ આદિને મારે છે વિષાણુ-શબ્દ જો કે હાથી

मूलम्—

से येमि-अप्येगे अच्चाए हणति, अप्येगे अजिघाए वहति, अप्येगे मंसाए वहति, अप्येगे सोणियाए वहति, एय हिययाए, पिताए, वसाए, पिच्छाए, पुच्छाए, वालाए, सिंगाए, विसाणाए, दत्ताए, दादाए, णहाए, ण्हारुणीए, अदीय, अट्टिमिजाए, अट्टाए, अणट्टाए, अप्येगे 'हिसिंसु मे' ति वा वहति, अप्येगे 'हिसति मे' ति वा वहति, अप्येगे 'हिसिस्सति मे' ति वा वहति ॥ सू० ७ ॥

छाया—

तद् ग्रवीमि-अप्येके अर्चायै घ्नन्ति, अप्येके अजिनाय घ्नन्ति, अप्येके मांसाय घ्नन्ति, अप्येके शोणिताय घ्नन्ति एवं हृदयाय, पिताय, वसायै, पिच्छाय, पुच्छाय वालाय, शङ्गाय, विपाणाय, दन्ताय, दण्डायै, नखाय, स्नायवे, अस्थे, अस्थिमज्जायै, अर्थाय, अनर्थाय, अप्येके 'अवधीपुरस्मा'-निति वा घ्नन्ति, अप्येके 'हिसन्त्यस्मा' निति वा घ्नन्ति, अप्येके 'हनिष्यन्त्यस्मा'-निति वा घ्नन्ति ॥ सू० ७ ॥

मूलार्थ—मैं वह (प्रयोजन) कहता हूँ—कोई अर्चा शरीर के लिए प्रसक्त का विराधना करते हैं, कोई चर्म-चमड़े के लिए घात करते हैं, कोई मांस के लिए घात करते हैं, कोई रक्त के लिए घात करते हैं, कोई हृदय के लिए, पित के लिए, चर्बी के लिए पंख के लिए, पूँछ के लिए, बाल के लिए, सींग के लिए, विपाण (सुन्नर का दांत) के लिए, दांत (हाथीदांत) के लिए, दाढ़ों के लिए, नख के लिए, स्नायु के लिए, हड्डी के लिए, मज्जा के लिए, अर्थ के लिए, अनर्थ के लिए—(निरर्थक) कोई 'हमें मारा था' इस भावना से, कोई 'हमें मारता है' इस भावना से, और कोई 'हमें मारेगा' इस भावना से प्रसक्त का घात करते हैं ॥ सू० ७ ॥

मूलार्थ—हूँ बहुत छु—कोई जाना (शरीर) भाते प्रसक्तानो घात करे छे कोछ आभडी भाते घात करे छे कोछ मांस भाते घात करे छे कोछ रक्त-खोली भाते घात करे छे कोछ हृदय भाते, पित भाते, वरणी भाते, पाजो भाते, पूछडा भाते, पाण भाते, सींगडा भाते, विपाण (सुन्नरना दात) भाते, हाथी दांत भाते, दाढ़ भाते, नख भाते, स्नायु भाते, दाढ़का भाते, मज्जा भाते, अर्थ भाते अनर्थ—(निरर्थक) कोछ 'जमने माथी छता' जे भावनाधी, कोछ 'जमने माथे छे' जे भावनाधी, जेने कोछ 'जमने माथे' जे भावनाधी प्रसक्तानो घात करे छे ॥ सू० ७ ॥

ટીકા—

યદર્થ પ્રમજીવા હન્યન્તે, તદ્ પ્રવીમિ-અપ્યેકે=કેચિચ્ચ, અત્રાપિ-
શબ્દ ધક્ષ્યમાણાપેક્ષયા સમુદયાર્થ, અર્ચાયે-અર્ચયતે=પૂજયતે-इत्यर्चा=શરીર,
તદર્થ ધનન્તિ=દિસતિ, યયા મુલક્ષણ પુરુષ વ્યાપાદ્ય તચ્છરીરેણ વિદ્યામન્ત્ર,
સાધયન્તિ, યદ્વા-સ્વર્ણપુરુષનિર્માણાર્થ દ્વાત્રિશ્ચલક્ષણ પુરુષ વ્રતમતૈલે નિશ્ચિપ્ય
નિન્નન્તિ । તથા અપ્યેકે=કેચન અજિનાય=ચર્માર્થ મૃગવ્યાઘ્રાદીન્ ધનન્તિ ।
તથા અપ્યેકે=કેચન માંસાય છાગાદીન્ ધનન્તિ । અપ્યેકે=કેચન શોણિતાય=
ત્રિશૂલેલેખકરણાદૌ શોણિત ગ્રહીતુ ધનન્તિ । એવ હૃદયાય=હૃદય ગૃહીત્વા
સાધકા મથ્નન્તિ, તદર્થ ધનન્તિ । પિત્તાય મયૂરાદીન્, વસાય વ્યાઘ્રાદીન્,
પિચ્છાય મયૂરાદીન્, પુચ્છાય રોશ્નાદીન્, વાલાય ચમર્યાદીન્, શૃંગાય મૃગાદીન્,

ટીકાર્થ—હે જમ્બૂ જિસ પ્રયોજન સે ત્રસકાય કી દિસા હોતી હૈ, રહ કહતા હૂં ।
કોઈ-કોઈ અર્ચા અર્થાત્ શરીર કે લિપ શિરાધાના કરતે હૂં, જૈસે કિસી પુરુષ કો અછે
લક્ષણ વાલા સમક્ષકર તસે માર ઢાલતે હૂં, ઔર તસકે શરીર સે વિદ્યા તથા મન્ત્ર કા
સાધન કરતે હૂં । અથવા સ્વર્ણપુરુષ કે નિર્માણ કે લિપ બચીસ લક્ષણ વાલે પુરુષ કો
તપે હુપ તેલ મેં ઢાલકર મારતે હૂં । કોઈ ચર્મ કે લિપ મૃગ ઔર વાઘ આદિ કા ઘાત
કરતે હૂં । કોઈ માંસ કે લિપ વકરા આદિ કો મારતે હૂં । કોઈ ત્રિશૂલ કા ચિન્ન બનાવે
આદિ કે લિપ તથા રક્ત પીને કે ઉદેશ્ય સે ઘાત કરતે હૂં । ઈસી પ્રકાર હૃદય કે લિપ ઘાત
કરતે હૂં—ઘાતક છોગ હૃદય લેકર મથતે હૂં । ઈસી તરહ પિત્તકે લિપ મયૂરો કો ચર્મકિ
લિપ વાઘ આદિ કો, પક્ષો કે લિપ મયૂરો કો, પૂછકે લિપ રોશ્ન આદિ કો, વાલ કે

ટીકાર્થ—જે પ્રયોજનથી ત્રસલેખની દિસા થાય છે, તે કહું છું કેઈ-કેઈ
અર્થો અર્થાત્ શરીરના માટે ઘાત કરે છે જેમકે-કેઈ પુરુષને સારા લક્ષણવાળો સમજીને
તેમ મારી નાખે છે, અને તેના શરીરથી વિદ્યા તથા મન્ત્રની સાધના કરે છે અથવા-
સ્વર્ણ પુરુષના નિર્માણ માટે બચીસ લક્ષણવાળા પુરુષને તપાવેલા તેલમાં નાખીને
મારે છે કેઈ ચામડા માટે મૃગ અને વાઘ વગેરેના ઘાત કરે છે કેઈ માંસ માટે
બકરા વગેરેને મારે છે કેઈ ત્રિશૂલનું ચિહ્ન બનાવવા વગેરે માટે લોહી પ્રાપ્ત કરવાના
ઉદ્દેશ્યથી ઘાત કરે છે જે પ્રમાણે કેઈ હૃદય માટે ઘાત કરે છે—ઘાતકી લોહ હૃદય લઈને
મથે છે જે પ્રમાણે પિત્ત માટે મોરને, અરળી માટે વાઘ આદિને વાળ માટે
અમરી-ગાય આદિને, શીંગ માટે મૃગ આદિને મારે છે વિષાણુ-શબ્દ જે કે હાથી

વિપાણાય, વિપાણશબ્દો ગજદન્તે સ્વસ્તયાપીહ સુકરદન્તો ગ્રાહ્ય, તદર્થ સુકરમ્, દન્તાય હસ્યાદીન, દૃષ્ટ્રાયે વરાહાદીન્, નસાય વ્યાઘ્રાદીન, સ્નાયવે ગવાદીન, અસ્થે શ્વદાદીન, અસ્થિમજ્જાયૈ-અસ્થિમજ્જા=અસ્થિગતરમ્, તદર્થ, મઘીપાત્રીન્, ધ્વન્તિ । इत्यम्-अर्थाय=प्रयोजनवशात् केचिद् ध्नति । तथा- अनर्थाय= विनाऽपि प्रयोजन केचिद् ध्नति । अप्येके=केचिच्च, “इमे व्याघ्रसर्प सुषणादय इध्रवो वा अरमान अपीहयन्, अरमदीयान वाऽवधिषु।” इति द्वेषवासनया ध्नन्ति । अप्येके=केचिच्च, “इमे व्याघ्रादयः सुषवो वा वर्तमानकालेऽस्मान्, अरमदीयान् वा हिंसति ” इति मत्वा ध्नन्ति ।

છિપ્ ચમરી ગાય આદિ કો, સીંગ કે લિપ્ મૃગ આદિ કો મારતે હૈ । વિપાણ શબ્દ યથાપિ હાથીદાત કે અર્થ મેં સ્વદ્દે તથાપિ યહો ‘સુઝર કા દાંત’ અર્થ લેના વાહિપ । સુઝર કે દાંત કે લિપ્ સુઝર કા ઘાત કિયા જાતા હૈ । દાંત કે લિપ્ હાથી આદિ કો, ઢાઢો કે લિપ્ શૂકર ચૌરહ કો, નસ કે લિપ્ વાઘ આદિ કો, સ્નાયુ કે લિપ્ ગાય આદિ કો, હઢહી કે લિપ્ શસ્ત્ર આદિ કો, અસ્થિમજ્જા અર્થાત્ હઢિયો મેં રહતે ચાકે એક પ્રકાર કે રસ કે લિપ્ મૈસા ચૌરહ કા ઘાત કરતે હૈ । ઇસ પ્રકાર કોઈ-કોઈ પ્રયોજન કે લિપ્ પ્રમચીયો કી હિંસા કરતે હૈ ઓર કોઈ-કોઈ વિના પ્રયોજન હી હિંસા કરતે હૈ । કોઈ-કોઈ ‘ઇસ વાઘ, સર્પ ઓર શૂકરને તથા શત્રુઓને હમે પીઢા પહુંચાઈ હૈ, અથવા હમારે આત્મીયજન કા વધ કિયા હૈ’ ઇસ પ્રકાર કી દ્વેષ-વાસના સે ઇનકા ઘાત કરતે હૈ । કોઈ લોગ યહ સોચકર કિ-‘યે વ્યાઘ્ર આદિ અથવા શત્રુ વર્તમાન કાલમેં હમેં યા હમારે લોગોકો મારતે હૈ’ ઇનકા ઘાત કરતે હૈ । કોઈ લોગ યહ વિચાર કરકે કિ-‘યહ

દાંતના અર્થમાં રૂઢ છે તો પણ અહિં ‘સુઝરનાં દાંત’ એવો અર્થ હોવો બેઠાએ સૂઝરના દાંત માટે સૂઝરનો ઘાત કરવામાં આવે છે દાંત માટે હાથી આદિનો, ઢાઢોને માટે શૂકર-બૂઢ વગેરેનો, નખ વગેરે માટે વાઘ આદિનો, સ્નાયુને માટે ગાય આદિનો, હાઠકાં વગેરે માટે શખ આદિનો, અસ્થિમજ્જા અર્થાત્, હાઠકાંમાં રહેનારા એક પ્રકાર રસ માટે લેસા-પાડા વગેરેનો ઘાત કરે છે, આ પ્રમાણે કોઈ-કોઈ પ્રયોજન માટે ત્રસ એવાની હિંસા કરે છે અને કોઈ-કોઈ પ્રયોજન વિનાજ હિંસા કરે છે કોઈ-કોઈ ‘આ વાઘ સર્પ અને શૂકર-બૂઢે તથા શત્રુઓએ જમને પીઢા પહોંચાડી હતી અથવા અમારા આત્મીય જનનો (તેણે) વધ કર્યો હતો.’ આ પ્રકારે દ્વેષ-વાસનાથી તેનો ઘાત કરે છે કોઈ માણસ એવો વિચાર કરીને કે-‘આ વાઘ આદિ, અથવા શત્રુ વર્તમાન કાલમાં મને અથવા

અપ્યેકે=કેચિચ્ચ, 'અસ્માન્ અસ્મદીયાન્ વા હમેન્યાઘ્રાદય શત્રવો વા હનિષ્યન્તિ' હતિ હેતોસ્ત્રસકાયાન્ ધનન્તિ ॥ સુ. ૭ ॥

एवं त्रसकायसमारम्भं विदित्वा मृणित्वलाभाय तत्समारम्भं सर्वथा परिहर्षय्या, इत्याशयेनोद्देशकार्यमुपसहरन्नाह—“ एतस्य सत्यं ” इत्यादि ।

મૂલમ્—

एतस्य सत्यं समारम्भमाणस्त इच्छेते आरम्भ अपरिष्णाया भवति । एतस्य असमारम्भमाणस्त इच्छेते आरम्भ परिष्णाया भवति, त परिष्णाय मेहावी णेव सय तसकायसत्यं समारम्भेज्जा, णेवऽण्णेहिं तसकायसत्यं समारम्भेज्जा, णेवऽण्णे तसकायसत्यं समारम्भेते समणुज्जाणेज्जा । जस्सेते तसकायसमा-

ન્યામ આદિ અથવા યહ શત્રુ હમેં યા હમારો કો મારેગે' ઉન્હેં માર ઢાલ્તે હેં । હસ પ્રકાર ઓગ ત્રસકાય કી હિંસા કરતે હેં ॥ સુ. ૭ ॥

इस प्रकार त्रसकाय के समारम्भ को जानकर साधुता प्राप्त करने के लिए त्रसकाय का आरम्भ सर्वथा त्याग देना चाहिए । इस आशय से इस उद्देश का उपसहार करते हुए कहते हैं—‘एतस्य सत्यं’ इत्यादि ।

मूलार्थ—त्रसकाय में शस्त्र का समारम्भ करने वाले को यह आरम्भ अपरिज्ञात होते है । त्रसकाय में शस्त्र का समारम्भ नहीं करने वाले को यह आरम्भ परिज्ञात होते हैं । मेधावी पुरुष उन्हें जानकर स्वयं त्रसकाय में शस्त्र का समारम्भ न करे, दूसरों से त्रसकाय के शस्त्र का समारम्भ न करावे, और त्रसकाय में शस्त्र का समारम्भ करने वाले का अनु-

અમારાને મારે છે' તેથી તેનો બાત કરે છે કૈઈ હોઠ 'આ વાલ આદિ અથવા આ શત્રુ મને અથવા અમારાને મારશે.' જોવું વિચારીને તેને મારી નાંખે છે આ પ્રમાણે હોઠ ત્રસકાયની હિંસા કરે છે ॥ સુ. ૭ ॥

આ પ્રમાણે ત્રસકાયના સમારભને બળીને સાધુતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્રસકાયનો આરભ સર્વથા ત્યાગી દેવો બેધજી-ત્યજી દેવો બેધજી. જો આશયથી આ ઉદ્દેશકનો ઉપસહાર કરતા થકા કહે છે—‘एतस्य सत्यं’ इत्यादि.

मूलार्थ—त्रसकायने विषे शस्त्रेनो समारम्भ करवावाणाने आ आरम्भ अपरिज्ञात होय છે ત્રસકાયને વિષે શસ્ત્રનો સમારભ નહિ કરવાવાળાને આ આરભ પરિજ્ઞાત છે (બલુવામાં છે) બુદ્ધિમાન પુરૂષ તેને બળીને પોતે ત્રસકાયમા શસ્ત્રનો સમારભ કરે નહિ બીજા પાસે ત્રસકાયના શસ્ત્રનો સમારભ કરાવે નહિ અને ત્રસકાયમાં શસ્ત્રનો સમારભ

રમા પરિણાયા મવતિ, સે હુ મુની પરિણાય કમ્મે—તિ વેમિ ॥ સુ. ૮ ॥

છટ્થો ઉદ્દેશો સમત્તો ॥ ૬ ॥

છાયા—અગ્ર સ્ત્ર સમારમમાણસ્યસ્યેતે આરમ્મા અપરિજ્ઞાતા મવન્તિ । અગ્ર સ્ત્રસમારમમાણસ્ય સ્યેતે આરમ્મા પરિજ્ઞાતા મવન્તિ, ત પરિજ્ઞાય મેધાની નૈવ સ્વય પ્રસકાયશ્ચ સમારમેત, નૈવાન્યૈસ્ત્રસકાયશ્ચ સમારમ્મયેત્, પ્રસકાયશ્ચ સમારમમાણાન્ અયાન્ ન સમનુજાનીયાત્ । યસ્યેતે પ્રસકાયશ્ચસમારમ્માઃ પરિજ્ઞાતા મવન્તિ, સ સ્વચ્છ મુનિઃ પરિજ્ઞાતકર્મા, ઇતિ વ્રતીમિ ॥ સુ. ૮ ॥

॥ પટ્ટોદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥ ૬ ॥

ટીકા—અગ્ર=અસ્મિન્ પ્રસકાયે, સ્ત્ર=પૂર્વાક્તિપ્રકાર, સમારમમાણસ્ય=વ્યાપારયત્, સ્યેતે=પૂર્વોક્તાઃ પ્રિકરણત્રિયોગૈઃ આરમ્મા=વનસ્પતિકાયોપમર્દનરૂપાઃ સાવધવ્યાપારા, અપરિજ્ઞાતાઃ=કર્મબંધકારણત્વેનાનવગતા મવન્તિ ।

અગ્ર=અસ્મિન્નેવપ્રસકાયે, સ્ત્ર=પ્રાગુક્તપ્રકાર, અસમારમમાણસ્ય=અપ્રયુઠગ્રાનરય, સ્યેતે=પૂર્વોક્તા, આરમ્મા=સાવધવ્યાપારા પરિજ્ઞાતા મવન્તિ=પરિજ્ઞાયા બંધકારણત્વેન વિજ્ઞાતા મવન્તિ, પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાયા પરિવર્તિતા મવન્તીત્યર્થ ।

મોદન ન કરે । જો પ્રસકાય કે સમાર મો કા જ્ઞાતા હૈ વહો મુનિ હૈ, પરિજ્ઞાતકર્મા હૈ ॥ સુ. ૮ ॥

ટીકાર્થ—પ્રસકાય કે વિષય મેં પૂર્વોક્ત શક્તો કા વ્યાપાર કરને વાળે જો 'ત્રીન કરણ બૌર ત્રીન યોગ સે હોને વાળે સાવધ વ્યાપાર કર્મબંધ કે કારણ હૈ' પેતા જ્ઞાત નહીં હોતા ।

બૌર પ્રસકાય મેં પૂર્વોક્ત શક્તો કા વ્યાપાર ન કરને વાળા પૂર્વોક્ત સાવધ વ્યાપારી જો અપરિજ્ઞા સે કર્મબંધ કા કારણ સમજતા હૈ બૌર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ઊનકા ત્યાગ કર દેતા હૈ ।

કરવાવાળાને અનુમોદન આપે નહિ, જે પ્રસકાયના સમાર અને બાહે છે તેજ મુનિ છે પરિજ્ઞાતકર્મા છે ॥ સુ. ૮ ॥

ટીકાર્થ—પ્રસકાયના વિષયમાં પૂર્વોક્ત (આગળ કહેલાં) શક્તોના વ્યાપાર કરવાવાળા 'ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી થવાવાળો સાવધ વ્યાપાર કરનાર મુનિ હૈ' એ પ્રમાણે બાધતા નથી અને પ્રસકાયમાં પૂર્વોક્ત (આગળ કહેલાં) શક્તોના વ્યાપાર નહિ કરવાવાળા પૂર્વોક્ત (આગળ કહેલાં) સાવધ વ્યાપારીને અપરિજ્ઞાથી કર્મબંધનું કારણ સમજે છે, અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેના ત્યાગ કરી દે છે ।

જપરિજ્ઞાપૂર્વિકા પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા યથા મન્વતિ ત પ્રકારં દર્શયતિ-‘તત્ પરિજ્ઞાયે’-ત્યાદિ । તદ્=ત્રસકાયારમ્ભણમ્, પરિજ્ઞાય=કર્મવન્ધસ્ય કારણ મન્વતી-ત્યવબુધ્ય, મેઘાવી=હયોપાદેયવિવેકનિષ્ણ, નૈવ સ્વયં ત્રસકાયશસ્ત્રં સમારમેત=વ્યાપારયેત્, અન્યૈર્વા નૈવ ત્રસકાયશસ્ત્ર સમારમ્મયેત્, ત્રસકાયશસ્ત્ર સમારમામાણાન્ અન્યાન્ વા ન સમનુજાનીયાત્=નાનુમોદયેત્ ।

યસ્યૈતે ત્રસકાયસમારમ્મા.=ત્રસકાયોપમર્દકસાવધવ્યાપારા, પરિજ્ઞાતા:=જપરિજ્ઞાયા વન્ધકારણત્વેન વિદિતા., પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાયા ચ પરિહૃતા મન્વન્તિ, સ એવ પરિજ્ઞાતકર્મા=ત્રિકરણત્રિયોગૈ પરિવર્જિતસકલસાવધવ્યાપાર, મુનિમન્વતિ । ‘ઈતિ બ્રવીમિ’ ઇતિ । અસ્ય વ્યાખ્યાન પૂર્વવત્ ॥ સૂ. ૮ ॥

॥ ઇત્યાચારાઙ્ગસૂત્રસ્યાચારચિન્તામણિટીકાયાં પ્રથમાધ્યયને પઠ્ય ઉદ્દેશક સપૂર્ણઃ ॥

જપરિજ્ઞાપૂર્વક હોને થાલી પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા કા સ્વરૂપ શાસ્ત્રકાર દિશ્વલતે હૈં ત્રસકાય કે આરમ્ભ કો કર્મવન્ધ કા કારણ જ્ઞાનકર બુદ્ધિમાન્ અર્થાત્ હેય-ઉપાદેય કા વિવેકી પુરુષ સ્વયં ત્રસકાય કે શસ્ત્ર કા ઉપયોગ ન કરે, દૂસરો સે ત્રસકાય કે શસ્ત્ર કા ઉપયોગ ન કરાવે જોર ત્રસકાય કે શસ્ત્ર કા ઉપયોગ કરનેવાળે કા અનુમોદન ન કરે ।

જિસને ત્રસકાય કા ઘાત કરને વાળે સાવધ વ્યાપારો કો જપરિજ્ઞા સે વધ કા કારણ સમજ લિયા હૈ જોર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ત્યાગ દિયા હૈ વહી તીન કરણ તીન યોગ સે સર્વ સાવધ વ્યાપારો કા જ્ઞાતા પુરુષ મુનિ હોતા હૈ । ‘તિ બેમિ’ પદકી વ્યાખ્યા પહેલે કે સમાન સમજની વાઙ્મિ ॥ સૂ. ૮ ॥

શ્રી આચારાઙ્ગસૂત્રકે પ્રથમ અધ્યયન કા છઠા ઉદ્દેશ સમાપ્ત ૧-૬ ॥

જપરિજ્ઞાપૂર્વક થવાવાળી પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રકાર બતાવે છે-ત્રસકાયના આરમ્ભને કર્મવન્ધનું કારણ જાણીને બુદ્ધિમાન અર્થાત્ હેય-ઉપાદેયનો વિવેકી પુરુષ પોતે ત્રસકાયના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરે નહિ, બીજા પાસે ત્રસકાયના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરાવે નહિ, અને ત્રસકાયના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાવાળાને અનુમોદન આપે નહિ.

જેણે ત્રસકાયનો ઘાત કરવાવાળા સાવધ વ્યાપારોને જપરિજ્ઞાથી બંધનું કારણ સમજ લીધું છે, અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી ત્યજી લીધું છે તે ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી સર્વસાવધવ્યાપારોના જ્ઞાતા-જાણકાર પુરુષ મુનિ હોય છે ‘તિ બેમિ’ પદની વ્યાખ્યા પહેલા પ્રમાણે સમજ લેવી જોઈએ. ॥સૂ. ૮॥

॥ શ્રી આચારાઙ્ગસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનનો છઠો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥૧૬॥

। અય સપ્તમોદેશકઃ ।

વાયુકાયસ્ય ચાક્ષુષમત્યક્ષવિષયત્વામાવાદ્ તસ્ય સચિત્તસ્યે સ્વતઃ શ્રદ્ધા નોત્પચતે, કિન્તુ પૃથિવ્યાદ્યેકેન્દ્રિયાણાં, દ્વીન્દ્રિયાદેસસકાયસ્ય ચ સ્વરૂપં વિદિતા જાતશ્રદ્ધો વાયુકાર્યં સુતરાં વિજ્ઞાનાતીત્યાશયેન તદ્વિષયકશ્ચરમઃ સપ્તમોઽયમુદેશકઃ પ્રારમ્ભ્યતે ।

યયા વાયુકાયોપમર્દનનિવૃત્ત્યા મુનિત્વ પ્રાપ્યતે, ત પ્રકારં પ્રદર્શયિતુમાદ—
'પહ્વં એજસ્સ.' इत्यादि ।

મૂલમ્—

પહ્વં એજસ્સં દુગુલ્લાણં આયકદસો અહિય-તિ નચ્ચા । જે અજ્ઞત્વ

સાતર્થો ઉદ્દેશ-

વાયુકાય કે બીજ ચક્ષુ કે ગોચર નહીં હોતે, એટલે વાયુની સચિત્તામાં સ્વતઃ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન નહીં હોતી । કિન્તુ પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિયોં કા, તથા દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રણ બીજોં કા સ્વરૂપ સમજા લેને સે જિતે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન હોઈ છે તે વાયુકાય કો સ્વયં હી જ્ઞાન લેતા છે । આજે આશય સે વાયુકાયસબધી તે અંતિમ સાતર્થો ઉદ્દેશ આરંભ ક્રિયા જાણા છે ।

વાયુકાયની હિંસા ત્યાગને સે હી સાધુપન પ્રાપ્ત હોતા છે, તે જાત આજે પ્રદર્શિત કરતે છે—'પહ્વં એજસ્સ' इत्यादि ।

મૂળાર્થ—દુઃસંવર્ણી પુરુષ (વાયુકાય કે આરંભ કો) અહિતકર જ્ઞાનકરને વાયુકાય કે આરંભ કો ત્યાગને સે સમર્થ હોતા છે । જો અધ્યાત્મ કો જ્ઞાનતા છે તે

સાતર્થો ઉદ્દેશ-

વાયુકાયના એવ નેત્રથી જોવામાં આવતા નથી, જો કારણથી વાયુની સચિત્તામાં સ્વતઃ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી નથી. પરંતુ પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિયોના તથા દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રણ એવાના સ્વરૂપને સમજી લેવાથી લેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તે વાયુકાયને પોતેજ જાણી લે છે જો આશયથી વાયુકાયસબધી આ અંતિમ-ઉદ્દેશ સાતર્થો ઉદ્દેશને આરંભ કરવામાં આવે છે

વાયુકાયની હિંસા ત્યાગવાથી સાધુતા પ્રાપ્ત થાય છે જો વાત આગળ જતાવે છે—'પહ્વં એજસ્સ' इत्यादि

મૂળાર્થ—દુઃસંવર્ણી પુરુષ (વાયુકાયના આરંભને) અહિતકર જાણીને વાયુકાયના આરંભને ત્યજી દેવામાં સમર્થ હોય છે, જે અધ્યાત્મને જાણે છે તે જાણને જાણે છે,

જાણહ, સે વહિયા જાણહ, જે વહિયા જાણહ, સે અજ્ઞત્ય જાણહ । ^(અદમ્યુદર) ~~સૂં~~ તુલ્યમન્નેસિં ।
 હહ સતિગયા દવિયા ણાવકંતિ જીવિત ॥ સૂ૦ ૧ ॥

છાયા—

પ્રશ્ન* એજસ્ય જુગુપ્સાયામ્ આતક્કદર્શી અદિત-મિતિ જ્ઞાત્વા । યઃ અધ્યાત્મં
 જાનાતિ, સ વહિર્જાનાતિ । યઃ વહિર્જાનાતિ સ અધ્યાત્મ જાનાતિ । એતત્ તુલ્ય-
 મન્યેપામ્ । હહ શાન્તિગતા* દ્રવિકાઃ નાવકાશ્સન્તિ જીવિતુમ્ ॥ સૂ૦ ૧ ॥

ટીકા—

યઃ આતક્કઃ=ઠુચ્છજીવનં, દુઃસ્વં, તત્ત્વ શાગેરમાનસમેદાદ્ દ્વિવિધમ્, તત્ત્વ
 કષ્ટકશ્ચદિજનિત શારીરમ્, પ્રિયવિયોગપ્રિયસયોગામિલિપિતાલામદારિદ્ર્યાદિ
 કૃત માનસમ્ । એતદ્ દ્વિવિધદુઃસ્વરૂપમાતક્ક પશ્યતિ તત્ત્વછીલથેત્યાતક્કદર્શી, યદ્વા-
 પશ્વજોવકાપસમારમ્મેગ વાયુકાયસમારમ્મેગ વા યદુસ્વ સ આતક્કઃ, ત

ધાશ કો જાનતા હૈ, જો ધાશ કો જાનતા હૈ વહ અધ્યાત્મ કો જાનતા હૈ । યહ (સુખ-દુઃસ્વ)
 દુસરો કા મી અપને સમાન હૈ । ઉપશમ કો પ્રાપ્ત ઔર રાગ-દ્વેષ સે રહિત સયમી પુરુષ, પર
 કી હિંસા કરકે અપને જીવન કી ઇચ્છા નહીં કરતે ॥ સૂ૦ ૧ ॥

ટીકાર્થ—કષ્ટમય જીવન યા દુઃસ્વ કો આતક કહેતે હૈં । શારીરિક ઔર
 માનસિક મેદ સે દુઃસ્વ દો પ્રકાર કા હૈ । કટક એવ શસ્ત્ર આદિ સે હોને વાલા દુઃસ્વ
 શારીરિક કહેલાતા હૈ । પ્રિયવિયોગ ઔર અપ્રિયસયોગ, હસ કી અપ્રાપ્તિ ઔર દરિદ્રતા
 આદિ સે હોને વાલા દુઃસ્વ માનસિક કહેલાતા હૈ, હન દોનો પ્રકાર કે દુઃસ્વરૂપ આતક કો
 દેસ્કને વાલા આતકદર્શી કહેલાતા હૈ । અથવા પશ્વજીવનિકાય યા વાયુકાય કે સમારમ્મ સે
 હોને વાલા દુઃસ્વ આતક કહેલાકા હૈ, ઔર સે દેસ્કને વાલા અતકદર્શી હૈ । વહ

જે બહારને બાણે છે તે અધ્યાત્મને બાણે છે આ (સુખ-દુઃખ) બીજાઓને પણ
 આપણા સમાન છે

ઉપશમને પ્રાપ્ત અને રાગ-દ્વેષથી રહિત સયમી પુરુષ પરની-બીજાની હિંસા
 કરીને પોતાના જીવનની ઇચ્છા કરતા નથી. ॥ સૂ૦ ૧ ॥

ટીકાર્થ—કષ્ટમય જીવન અથવા દુઃખને આતક કહે છે શારીરિક અને
 માનસિક બોધથી દુઃખ બે પ્રકારના છે કટક અર્થાત્ શસ્ત્ર આદિથી થવાવાળાં દુઃખ
 શારીરિક કહેવાય છે પ્રિયવિયોગ અને અપ્રિયસયોગ, ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ અને દરિદ્રતા
 આદિથી થનારાં દુઃખો તે માનસિક કહેવાય છે આ બન્ને પ્રકારનાં દુઃખરૂપ આતકને
 બેવાવાળા આતકદર્શી કહેવાય છે અથવા પશ્વજીવનિકાય અથવા વાયુકાયના સમારમ્મથી

પશ્યતીત્યાતદ્દુર્શીં ભવતિ, સ હિતાહિતવિવેકકુશલતાદ્ અહિતમ્=અથુમકરં વાયુ
કાયસમારમ્ભગમસ્તીતિ જ્ઞાત્વા, એજસ્ય=એજથીત્યેજ. કમ્પનશીલતાદ્ વાયુઃ,
તસ્ય, જુગુપ્સાયાં=નિન્દાયાં, સેવનપરિવર્જને સમારમ્ભનિવૃત્તી, ઇતિ યાવત્,

મમ્=સમર્થો ભવતિ । જુગુપ્સા, સયમના, અકરુણા, વર્જના, વ્યાવર્તના,
નિવૃત્તિરિત્યેકાર્યાં ।

અયમાશ્વયઃ-વાયુકાયસમારમ્ભકરુણે શારીર માનસં ચ સર્વમેવ દુઃસં મયિ
સમાપદેત, તસ્માદિદમાતદ્ગમનકૃતાદહિતમિતિ વિજ્ઞાતા, તત્સેવનઘ્નણસમારમ્ભ
પરિહરણે સમર્થો ભવતીતિ ।

ય અધ્યાત્મમ્=માત્મનીતિ અધ્યાત્મમ્ સ્વાત્મગત સુખ દુઃસં વૈત્યર્થ,

હિત-અહિત કે વિવેક મેં કુશલ હોને સે વાયુકાય સે આરમ્ભ કો અહિતકર સમમ્ભકર વાયુ
કે આરમ્ભ કા ત્યાગ કરને મેં સમર્થ હોતા હૈ । મૂલ મેં આવે હુપ જુગુપ્સા (જુગુપ્સા) શબ્દ
કે કઈ અર્થ હોતે હૈ । જૈસે-સંયમન, અકરુણ (ન કરના), વર્જન (ત્યાગના), વ્યાવર્તન
(હટના) ઔર નિવૃત્તિ (ત્યાગ) ।

આશય યહ હૈ-‘વાયુકાય કા આરમ્ભ કરને સે મુસે શારીરિક ઔર માનસિક સમી
દુઃસ પ્રાપ્ત હોંગે અતઃ યહ આરમ્ભ અર્તકલ્પનક હોને કે કારણ અહિતકર હૈ’ । પેલા જ્ઞાનને
બાહ્ય ઇસકે સેવનરૂપ આરમ્ભ કે ત્યાગ મેં સમર્થ હોતા હૈ ।

જો અધ્યાત્મ કો અર્થાત્ કાપને આત્મા મેં સ્થિત સુખ-દુઃસ કો જ્ઞાનતા હૈ

જનાડુ દુઃખ જ્ઞાતક ઠહેવાય છે, અને જોને જોવાવાળા જ્ઞાતકદર્શી છે તે હિત-
અહિતના વિવેકમા કુશળ હોવાના કારણથી વાયુકાયના આરભને અહિતકર સમજીને
વાયુના આરભને ત્યાગ કરવામાં સમર્થ હોય છે મૂલમાં આવેલા ‘જુગુપ્સા-જુગુપ્સા’
શબ્દના કટલાય અર્થ થાય છે જેમકે-સંયમન, અકરુણ-(નહિ કરવું) વર્જન,
(આમણી) વ્યાવર્તન, (હટવું) અને નિવૃત્તિ (ત્યાગ).

આશય જો છે કે-‘વાયુકાયનો આરભ કરવાથી મને શારીરિક અને માનસિક
સર્વ દુઃખ પ્રાપ્ત થશે; જો માટે જો આરભ જ્ઞાતકલ્પનક હોવાના કારણે અહિતકર
છે’ જો પ્રમાણે જાણવાવાળા જોના સેવનરૂપ આરભના ત્યાગમાં સમર્થ હોય છે

જો અધ્યાત્મને અર્થાત્ પોતાના આત્મામાં સ્થિત સુખ-દુઃખને જાણે છે, તે જાણ

જાનાતિ સ ઘર્હિ=પરકીય સુખ દુઃખ વા જાનાતિ । મમાત્મનિ દુઃસ્વમસાતવેદનીય-
કર્મોદયાત્ સમાપતિત, સુસ્વમપિ સાતવેદનીયકર્મદયાત્ સ્વાનુભવસિદ્ધમ્, एष
સ્વાત્મગતસુસ્વદુઃસ્વમત્યક્ષેણ પરકીયસુસ્વદુઃસ્વાનુમાન કત્તુ શ્વનોતીત્યર્થ । ઉક્તમર્થ
દલીકર્તું પુનસ્તમેવ પરાવર્તયન્નાહ—'ય' ઘર્હિર્જાનાતિ ' इत्यादि ।

ય', ઘર્હિ=પરાત્મગત સુખ દુઃખ વા જાનાતિ, સ અધ્યાત્મ=સ્વાત્મગત
સુખ દુઃખ વા જાનાતિ । પરેપાં સ્વસ્ય ચ સુસ્વદુઃસ્વયોરનુકૂલપ્રતિકૂલવેદનીયરૂપે
સ્વરૂપે સામ્યાદિતિ માવ' ।

યદ્વા-પરવિરાધનાપરિહારેણ તત્પલભૂત સ્વાત્મનઃ સુસ્વ, તથા
પરપીઢનેન તત્પલભૂત સ્વાત્મનો દુઃસ્વ ભવતિ, एष પરકીયમેવ સુસ્વ દુઃસ્વ વા

વહ વાદ્ય અર્થાત્ દૂસરે કે સુસ્વ-દુઃસ્વ કો જાનતા હૈ । મૈરે આત્મા મેં અસાતાવેદનીય કમ કે
ઉદય સે દુઃસ્વ આયા હૈ ઔર સાતાવેદનીય કમ કે ઉદય સે સુસ્વ સ્વાનુભવ સિદ્ધ હૈ । इस
પ્રકાર અપને આત્મા કા સુસ્વ ઔર દુઃસ્વ કો પ્રત્યક્ષ સે જાનતા હૈ, વહ દૂસરો કે સુસ્વ-દુઃસ્વ
કા અનુમાન કર સકતા હૈ । इसी अभिप्राय को पुष्ट करने के लिए यही बात पलटकर कहते
हैं—जो बाह्य को जानता है वह अप्यात्म को जानता है ।

અર્થાત્—જો પરાયે સુસ્વ-દુઃસ્વ કો જાનતા હૈ વહ અપને આત્મા કે સુસ્વ દુઃસ્વ કો
જાનતા હૈ । પરાયે ઔર અપને સુસ્વ-દુઃસ્વ કા અનુકૂલ વેદન ઔર પ્રતિકૂલ વેદન રૂપ
સ્વરૂપ સમાન હૈ ।

અથવા-પરકો પીઢા પહુચાને કા ત્યાગ કરને સે સુસ્વરૂપ ફલ પ્રાપ્ત
હોતા હૈ ઔર પીઢા પહુચાને સે દુઃસ્વ મિલતા હૈ । इस प्रकार पराया सुख और दुःख

અર્થાત્ બીજના સુખ-દુઃખને જાણે છે માથા આત્માને વિષે અસાતાવેદનીય કર્મના
ઉદયથી દુઃખ આવ્યું છે, અને સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી સુખ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે
આ પ્રમાણે પોતાનાં આત્માના સુખ-દુઃખનું અનુમાન કરી શકે છે એ અભિપ્રાયને પુષ્ટ
કરવા માટે એજ વાત પલટાવીને કહે છે —જે બાહ્યને જાણે છે તે અધ્યાત્મને જાણે છે

અર્થાત્—જે પરાયા સુખ-દુઃખને જાણે છે, તે પોતાના આત્માના સુખ-દુઃખને
જાણે છે પરામા-બીજના અને પોતાના સુખ-દુઃખનું અનુકૂલ વેદન અને પ્રતિકૂલ
વેદનરૂપ સ્વરૂપ સમાન છે

અથવા—બીજને પીડા પહોંચાડવાના ત્યાગ કરવાથી સુખરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય
છે અને પીડા પહોંચાડવાથી દુઃખ મળે છે

પર્યપ્તીત્યાવદ્ધરશીં ભવતિ, સ દિવાહિતવિવેકકુશલતાદ્ અહિતમ્=અદ્યમકરં વાયુ
કાયસમારમ્મગમસ્વીતિ જ્ઞાત્વા, એમસ્ય=એજતીત્યેજ, કમ્પનશીલતાદ્ વાયુ,
તસ્ય, જુગુપ્સાર્યા=નિન્દાર્યા, સેવનપરિવર્જને સમારમ્મનિવૃત્તી, इति यावत् ,

મદ્યઃ=સમર્થો મરતિ । જુગુપ્સા, સયમના, અકરણા, વર્જના, વ્યાવર્તના,
નિવૃત્તિરિત્યેકાર્યાઃ ।

અયમાશ્રય.-વાયુકાયસમારમ્મકરણે શારીરં માનસં ચ સર્વમેવ દુઃસ્વ મયિ
સમાપદ્યેત, તસ્માદિદમાત્મજનનકતાદહિતમિતિ વિજ્ઞાતા, તત્સેવનરૂપસમારમ્મ
પરિહરણે સમર્થો ભવતીતિ ।

યઃ અધ્યાત્મમ્=પ્રાત્મનીતિ અધ્યાત્મમ્ સ્વાત્મગત સુખ દુઃસ્વં વેત્યર્થ,

હિત-અહિત કે વિવેક મેં કુશલ હોને સે વાયુકાય સે આરમ્મ કો અહિતકર સમસ્કર વાયુ
કે આરમ્મ કા ત્યાગ કરને મેં સમર્થ હોતા હૈ । મૂલ મેં આયે હુપ જુગુપ્સા (વુગુણ) શબ્દ
કે કદી અર્થ હોતે હૈ । સૈસે-સંયમન, અકરણ (ન કરના), વર્જન (ત્યાગના), વ્યાવર્તન
(હટના) જૌર નિવૃત્તિ (ત્યાગ) ।

આશય યહ હૈ-‘વાયુકાય કા આરમ્મ કરને સે મુક્તે શારીરિક જૌર માનસિક સમી
દુઃસ્વ પ્રાપ્ત હોગે અતઃ યહ આરમ્મ અર્તકલ્પનક હોને કે કારણ અહિતકર હૈ’ । યેસા જ્ઞાને
જાણા ડસકે સેવનરૂપ આરમ્મ કે ત્યાગ મેં સમર્થ હોતા હૈ ।

જો અધ્યાત્મ કો અર્થાત્ જપને આત્મા મેં રિપત સુખ-દુઃસ્વ કો જ્ઞાનતા હૈ

જનાહ કુળ આત્મક કહેવાય છે, અને જોને જોવાનાના આત્મકશી છે તે કિત-
અહિતના વિવેકમા કુશળ જોવાના કારણથી વાસુકાયના આરબને અહિતકર સમજીને
વાસુના આરબને ત્યાગ કરવામાં સમર્થ હોય છે મૂલમા આવેલા ‘જુગુપ્સા-જુગુપ્સા’
શબ્દના કહેલાય અર્થ થાય છે જેમકે-સંયમન, અકરણ-(નહિ કરવું) વર્જન,
(ભાગવ) વ્યાવર્તન, (હટવું) અને નિવૃત્તિ (ત્યાગ)

આશય જો છે કે-‘વાસુકાયનો આરબ કરવાથી મને શારીરિક અને માનસિક
સર્વ કુળ પ્રાપ્ત થશે; જો માટે જો આરબ આત્મકલ્પનક જોવાના કારણે અહિતકર
છે.’ જો પ્રમાણે જાણવાવાળા જોના સેવનરૂપ આરબના ત્યાગમાં સમર્થ હોય છે

જો અધ્યાત્મને અર્થાત્ પોતાના અપમામા રિપત સુખ-દુઃસ્વને જાણે છે, તે જાણ

અન્યત્ર ચ—“ મર્તવ્યમિતિ યદુત્ત, પુરુષસ્યોપજાયતે ।

શ્વયસ્તેનાનુમાનેન, પરોઽપિ પરિરક્ષિતુમ્ ” ॥૧॥ ઇતિ ।

સ્વપર—સુખદુઃખયાસ્તુલ્યસ્વવેદિનો ન વાયુકાય વિરાધયન્તીત્યાહ—
'ઇદં શાન્તિગતા.' ઇત્યાદિ । ઇદં=જિનમવચને, શાન્તિગતા=સ્વપરસુખદુઃખયો-
સમત્યવિજ્ઞાનાદ્ ઔપશમિકમાવ પ્રાપ્તા સમ્યક્તિવન ઇત્યર્થ યદ્વા=શાન્તિ'=
સાવધન્યાપારપરિહાર, તામુપગતા દ્રવિકાઃ=રાગદ્વેષપરહિતા, યદ્વા-દ્રવ'=
સયમ' કર્મદ્રવ્યગ્રંથકારિત્વાત્, સ વિદ્યતે યેષાં તે દ્રવિકા = કર્મનિવારણશીલા-
સયમિનઃ ળીચિતમ્=વ્યવજનાદિના વાયુકાયસ્ય સમારમ્ભેણ પ્રાણાન્ પરિરક્ષિતુ
નાયકાદ્યસન્તિ=નેચ્છન્તિ ।

દૂસરી જગહ કહા છે—

‘તેરા મરના હી અછા છે, પેસા વાક્ય સુનને માત્ર સે પુરુષ કો જો દુઃખ હોતા છે,
હસી મેં અદાજ છગાકર દૂસરો કી રક્ષા કરની चाहिए ” । ૧ ।

જો પુરુષ સ્વ-પર સુખ-દુઃખ કો સમાન સમજાતે હૈં એ વાયુકાય કી વિરાધના
નહી કરતે, યહી માત્ર કહતે હૈં —

જિનશાસન મેં અપને ઔર પરાયે સુખ-દુઃખ કો સમાન સમજાકર જો ઉપશમ
માવકો પ્રાપ્ત હુય હૈં અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ હૈં, અથવા પાપમય વ્યાપારોં કે ત્યાગી હૈં, તથા
રાગ-દ્વેષ સે રહિત હૈં, અથવા કર્મોં કો નિવારણ કરનેવાળે સયમ સે વિમુષિત હૈં, એ
પંક્તિ આદિ સે વાયુકાય કા સમારમ્ભ કરકે અપને પ્રાણોં કી રક્ષા કરને કી ઇચ્છા
નહી કરમે ।

બીજી જગ્યાએ પણ કહ્યું છે કે:-

“ તારે મરવું જ સાડું છે ” એ પ્રમાણે સાંભળવાથી પુરુષને જે દુઃખ થાય
છે તે અનુમાનથી બીજાની રક્ષા કરવી બેઠક છે ॥ ૧ ॥

જે પુરુષ સ્વ-પરના (પોતાનાં અને પારનાનાં) સુખ-દુઃખને સમાન સમજે છે,
તે વાયુકાયની વિરાધના કરતા નથી તે વાત કહે છે—

જિન શાસનમાં પોતાનાં અને બીજાનાં સુખ-દુઃખને સમાન સમજીને જે ઉપશમ
ભાવને પ્રાપ્ત થયા છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, અથવા પાપમય વ્યાપારોના ત્યાગી છે
તથા રાગ-દ્વેષથી રહિત છે, અથવા કર્મોનું નિવારણ કરવાવાળા સયમથી વિમુષિત છે તે
પણ આદિથી વાયુકાયનો સમારમ્ભ કરીને પોતાનાં પ્રાણોની રક્ષા કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી.

સ્વાત્મનઃ સુખરૂપેણ દુઃખરૂપેણ યા પરિણમ્યતે । એવ તયોઃ કાર્યકારણમાય યો વિજ્ઞાનાતિ, સ એવ સ્વાત્મગતસુખદુઃખવિજ્ઞાતેતિ ભાવ ।

પરકીયસુખદુઃખવિજ્ઞાતા સ્વાત્મનઃ સુખ દુઃખં વા જાનાતીત્યુક્તાર્યે હેતું મદર્શયનાહ— ‘એય તુલ્લમનેસિ’ ઇતિ । एतत्=સુખ દુઃખ યા, તુલ્ય=સદશમેવ, અન્યેપામ્=પરેપાં જીવાનાં સ્વસ્વ ચેત્યર્થ ।

“કદ્રેણ કટ્ટણ્ણ વ, પાણ વિદ્ધસ્સ વેયણદ્ધમ્સ ।

સા હોહ અણિવ્વાણી, ણાયવ્યા સવ્વજીવાણ ॥

જહ મમ ણ પિય દુક્ખ, જાણિય પમેવ જીવાણ ” ॥

છાયા—કાષ્ટેન કષ્ટકેન વા પાદે વિદ્ધસ્ય વેદનાર્ષસ્ય ।

યા મયતિ અનિર્વાણિ—જ્ઞાતિવ્યા સવજીવાનામ્ ॥

યયા મમ ન પ્રિય દુઃખ જ્ઞાત્વા એવમેવ સર્વજીવાનામ્ । ” ઇતિ ।

હી અપને સુખ—દુઃખ કે રૂપ મેં પરિણત હો જાતા હૈ । इस प्रकार जो उनके कार्यकारण माय को जानता है वही अपने आत्मा के सुख—दुःख का ज्ञाता होता है ।

दूसरों के सुख—दुःख का ज्ञाता ही अपने सुख—दुःख को जानता है, इस कथन में हेतु दिखलाते हुए कहते हैं—‘यह सुख और दुःख दूसरों के और अपने समान ही है’ । कहा भी है—

एकट्ठी से या कटक से पैर में विष छाने की वेदना से पीड़ित पुरुष को जो असंतोष होता है, वही सब बीबों को होता है ।

जैसे मुझे दुःख प्रिय नहीं है, उसी प्रकार अन्य अन्य प्राणियों को भी दुःख प्रिय नहीं है ” ।

આ પ્રમાણે બીજાના સુખ અને દુઃખ જોવા પોતાના સુખ—દુઃખના રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે આ પ્રમાણે જો તેના કારણ—કારણ બાવને બાજુ છે, તેજ પોતાના આત્માનાં સુખ—દુઃખના જ્ઞાતા હોય છે

બીજાનાં સુખ—દુઃખનાં જ્ઞાતા જ પોતાના સુખ—દુઃખને બાજુ છે આ કથનમાં હેતુ બતાવતા થકા કહે છે કે—

“આ સુખ અને દુઃખ બીજાનાં અને આપણાં સમાન છે ” કહ્યું છે કે—

“લાઠીથી અથવા ઠાંટાથી પગમાં વિધાઈ જવાની વેદનાથી પીડિત પુરુષને જો અતવેદના થાય છે, તેવીજ સર્વ જીવોને (વેદના) માય છે ”

“જેમ મને દુઃખ પ્રિય નથી, તે પ્રમાણે બીજા પ્રાણીઓને પણ દુઃખ પ્રિય નથી ”

લક્ષણદ્વારમ્—

નનુ કયમિદ જ્ઞાયતે વાયુ સચિત્ત ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે—ગૃહ્ણતા તાવદનુ-
માનં પ્રમાણમ્, વાયુશ્ચેતનાવાન્ અનન્યપ્રેરિતાઽનિયતતિર્યગ્ગમનવત્ત્વાત્,
હરિણગચયાદિવદિતિ । અનિયતવિશેષણોપાદાનાત્ પરમાણૌ અપરપ્રેરિત
તિર્યગ્ગતિસત્ત્વેઽપિ નાનૈકાતિકત્વમ્, તસ્ય હિ પરપ્રયોગનિરપેક્ષસ્ય સ્વા-
ભાવિકો ગતિસ્તુત્રેણિર્મલવતિ તસ્માત્ સા નિયતૈવ । આગમોઽપિ પ્રમાણ, યયા-
દશવૈકાલિકમૂલે—“ વાઽ ચિત્તમંતમલ્લાયા અણેગજીવા પુલોસતા અભસ્ય
સત્યપરિણેણ ” । ઇતિ,

વાયુશ્ચિત્તવાનારૂપાતોઽનેકજીવઃ પૃથક્સત્ત્વઃ અન્યત્ર શસ્ત્રપરિણતાત્ ।
ઇતિ ચ્છાયા,

લક્ષણદ્વાર—

શકા—વાયુ સચિત્ત છે, યહ વાત કિસ પ્રકાર જ્ઞાની શાય ?

સમાધાન—પહેલે અનુવાન પ્રમાણ હી લોધિય—વાયુ ચેતનાયુક્ત છે ક્યો કિં વહ
દુમરો કો પ્રેરણા વિના અનિયત રૂપ સે તિરછી ગતિ કરતો છે, જૈસે હિરન, રોમ્મ આદિ । હેતુ
મેં ‘અનિયત’ વિશેષણ લગા દને સે પ્રેરણા કા અભાવ ઓર તિરછી ગતિ હોને પર મી પરમાણુ
વ્યભિચાર નહીં હોતા । પરમાણુ દુસરે કો પ્રેરણા કે વિના જો ગતિ કરતા હૈ વહ ગતિ શ્રેણી
કે અનુસાર નિયત હી હોતી હૈ—અનિયત નહીં । હસ વિષય મેં આગમ મી પ્રમાણ હૈ ।
દશવૈકાલિક સૂત્ર મેં કહા હૈ—

“ વાયુ સચિત્ત કહી ગઈ હૈ । વહ અનેક જીવોવાલી હૈ, ઓર જન જીવો કા
અસ્તિત્વ પૃથક્-પૃથક્ હૈ । સિર્કે શસ્ત્રપરિણત વાયુ સચિત્ત નહીં હૈ ” ।

લક્ષણદ્વાર—

શકા—વાયુ સચિત્ત છે એ વાત કેવી રીતે જાણી શકાય ?

સમાધાન—પ્રથમ અનુમાનપ્રમાણ લઈએ—વાયુ ચેતનાયુક્ત છે, કેમકે તે
બીજાની પ્રેરણા વિના અનિયતરૂપથી તિરછી ગતિ કરે છે, જેમ—હરણ, રેઝ આદિ
હેતુમા ‘અનિયત’ વિશેષણ લગાવી દેવાથી પરપ્રેરણાનો અભાવ અને તિરછી ગતિ
હોવા છતાંય પણ પરમાણુથી વ્યભિચાર થતો નથી, પરમાણુ બીજાની પ્રેરણા વિના
જે ગતિ કરે છે, તે ગતિ શ્રેણી—અનુસાર નિયતજ હોય છે, અનિયત નહિ

આ વિષયમા આગમ પણ પ્રમાણ છે કશવૈકાલિક સૂત્રમા કહ્યું છે—

“ વાયુ સચિત્ત કહેવામાં આવ્યો છે તે અનેક જીવવાળો છે અને તે જીવોનું
અસ્તિત્વ પૃથક્-પૃથક્ (જુદું-જુદું) છે, માત્ર શસ્ત્રપરિણત વાયુ સચિત્ત નથી. ”

જિનપ્રવચનોક્તચરણકરણસેવિન' સ્વપ્રાણરક્ષણાર્થમપિ પરજીવોપમર્દનં નેચ્છન્તિ,
તે હિ અચાક્ષુષવાયુજીવવિરાધનાવિનિવૃત્તાઃ કથમન્યચાક્ષુષપૃથિવ્યાદિજીવોપમર્દને
પ્રવર્તેત, ન કથમપીતિ ભાવઃ ।

અથ વાયુધારણ સમ્યગ્જ્ઞાનાર્થં લક્ષણાઘટ્ટ દ્વારાણિ નિરૂપણીયાનિ ।
તથા લક્ષણપ્રરૂપણાપરિમાણશસ્ત્રોપમોગદ્વારાણિ યથાક્રમં નિરૂપ્યતે । અ-
દિદૃષ્ટવદ્વેદનાનિવૃત્તિ દ્વારાણિ પૃથિવીકાયોદેશે યથા કથિતાનિ તથૈવાવગમન્તવ્યાનિ ।

જિનાગમ મેં કહિત્ત ચરણ-કરણ કા સેવન કરને ઘાટે બપને પ્રાણો કી રક્ષા
કરને કે હિંદુ મી દુસરે જીવ કી હિંસા કરને કી અભિલાષા નહીં કરતે । વે વસ્તુ સે
ન દિત્તાઈ દેને ઘાટે વાયુકાય કે જીવો કી વિરાધના સે મી નિવૃત્ત હોતે હૈં તો વસ્તુ
ગોચર જન્ય પૃથ્વીકાય આદિ કે જીવો કી વિરાધના મેં કેસે પ્રવૃત્ત હો સકતે હૈં-કિસી
પ્રકાર મી નહીં ।

વાયુકાય કા સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરને કે હિંદુ લક્ષણ આદિ બાઠ દારો કા નિરૂપણ
કરના યાદિયે । ડનમેં સે લક્ષણ, પ્રરૂપણા, પરિમાણ, શસ્ત્ર ઓર ઉપમોગ દારો કા ક્રમ સે
નિરૂપણ કરતે હૈં । શેષ વધ, વેદના ઓર નિવૃત્તિ દ્વાર સે પૃથ્વીકાય કે ઉદેશ મેં કહે હૈં
વસે હી યહાં સમજ લેને યાદિયે ।

જિનાગમમાં કહેલા ચરણ-કરણનું સેવન કરવાવાળા પોતાના પ્રાણોની રક્ષા
કરવા માટે પણ બીજા જીવોની હિંસા કરવાની અભિલાષા કરતા નથી તે નેત્રથી
નહિં દેખાતા વાયુકાયના જીવોની વિરાધનાથી પણ નિવૃત્ત હોય છે, તો પછી નેત્રથી
જોઈ શકાય તેવા બીજા પૃથ્વીકાય આદિના જીવોની વિરાધનામાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત
ચર્ચ શકે છે ? કોઈ પ્રકારે પણ ચર્ચ શકતા નથી.

વાયુકાયનું સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે લક્ષણ આદિ બાઠ દારોનું નિરૂપણ
કરવું જોઈએ તેમાંથી લક્ષણ, પ્રરૂપણા, પરિમાણ, શસ્ત્ર અને ઉપમોગ દારોનું ક્રમથી
નિરૂપણ કરે છે, શેષ-(બાકી) વધ, વેદના અને નિવૃત્તિ દ્વાર જેવી રીતે પૃથ્વીકાયના
ઉદેશમાં કહે છે, તેવીજ રીતે અહિં સમજ લેવું જોઈએ.

સચિત્તાઃ, ઉદ્ધારોઽર્જીસાદયોઽચિત્તા' સચિત્તાચિત્તયો. સમિધ્રણેન મિથ્રા. ।

પરિમાણદ્વારમ્-

એ વાદરપર્યાપ્તકા વાયુકાયાસ્તે સર્વર્તિતલોકપતરાસરુચેયમાગવર્તિ પ્રદેશરાશિપરિમાણાઃ, શેપાસ્રયોઽપિ રાશ્ચયઃ પૃથગસરુચેયલોકાકાશપ્રદેશ-પરિમાણા ભવન્તિ, વિશેષધ્વાયમત્રાવગન્તન્ય -વાદરાપ્કાયપર્યાપ્તકેમ્યો વાદરવાયુ-પર્યાપ્તકા અસરુચેયગુણાઃ, વાદરાપ્કાયોઽપર્યાપ્તકેમ્યો વાદરવાયુકાયોઽ-પર્યાપ્તકા અસરુચેયગુણાઃ । સૂક્ષ્માપ્કાયોઽપર્યાપ્તકેમ્ય સૂક્ષ્મવાયુકાયોઽપર્યાપ્તકા વિશેષાધિકા', સૂક્ષ્માપ્કાયપર્યાપ્તકેમ્યઃ સૂક્ષ્મવાયુકાયપર્યાપ્તકા વિશેષાધિકા ॥ સૂ૦ ૧ ॥

(૨) મિથ્ર । ઉત્કાલિકાવાત આદિ સચિત્ત હૈં, ઉદ્ગાર ઓર ઉર્જીસ આદિ અચિત્ત હૈં, ઓર મિલી હુર્ફ-સચિત્ત-અચિત્ત વાયુ મિથ્ર હૈ ।

પરિમાણદ્વાર-

વાદરપર્યાપ્તવાયુકાય કે વાયુ સર્વર્તિત લોકપતર કે અસરુચાતર્વે માગવર્તી પ્રદેશો કે વરામ્બર હૈ । શેપ સોની પ્રત્યેક રાશીયાં અસરુચાત લોકાકાશ કે પ્રદેશો કે વરામ્બર હૈ । યહાં હતનો વિશેષતા સમસની ચાહિપ-વાદર અપ્કાય કે પર્યાપ્ત જીવો કી અપેક્ષા વાયુકાય કે વાદર પર્યાપ્ત અસરુચાત ગુણા હૈ । અપ્કાય કે અપર્યાપ્ત વાદર જીવો સે વાયુકાય કે અપર્યાપ્ત વાદર અસરુચાત ગુણા હૈ । અપ્કાય કે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત જીવો સે સૂક્ષ્મ વાયુકાય કે અપર્યાપ્ત વિશેષ અધિક હૈ । અપ્કાય કે સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત જીવો સે સૂક્ષ્મ વાયુકાય કે પર્યાપ્ત વિશેષાધિક હૈ ॥ સૂ૦ ૧ ॥

ઉત્કાલિકાવાત આદિ સચિત્ત છે ઉદ્ગાર અને ઉર્જીસ આદિ અચિત્ત છે અને સચિત્ત તથા અચિત્ત એ બને જોડ સાથે મળેલા હોય તે વાયુ મિથ્ર છે

પરિમાણદ્વાર-

વાદરપર્યાપ્તવાયુકાયના જીવ સર્વર્તિત હોઈ પ્રતરના અસખ્યાતમા માગવર્તી પ્રદેશોના બરામ્બર છે બાકી ત્રણ પ્રત્યેક રાશીઓ અસખ્યાત હોઈકાશના પ્રદેશોની બરામ્બર છે અહિં જોટલી વિશેષતા સમજવી જોઈએ-વાદર અપ્કાયના પર્યાપ્ત જીવોની અપેક્ષા વાયુકાયના વાદર પર્યાપ્ત અસખ્યાત ગણા છે અપ્કાયના અપર્યાપ્ત વાદર જીવોથી વાયુકાયના અપર્યાપ્ત વાદર અસખ્યાત ગણા છે અપ્કાયના સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત જીવોથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયના અપર્યાપ્ત વિશેષ અધિક છે અપ્કાયના સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત જીવોથી, સૂક્ષ્મ વાયુકાયના પર્યાપ્ત વિશેષાધિક છે ॥ સૂ૦ ૧ ॥

મરુપણાદ્યારમ્-

વાયુકાય દ્વિવિધાઃ-સૂક્ષ્મા વાદરાશ્ચેતિ । તત્ર સૂક્ષ્મા* સકલલોકખ્યાપિનાઃ, વાદરાસ્તુ લોકૈકદેશે સન્તિ । વાદરાઃ પચ્ચવિધા -ઉત્કલિકાવાતઃ, મણ્ડલિકાવાતઃ, ગુઝાવાતઃ, ઘનવાતઃ, શુદ્ધવાતઃચેતિ । યે તુ તે પૌરસ્ત્યાદિભેદા લોકવાદિમકરણે માગમિહિતાસ્તેઽપ્યગ્રૈવાન્તર્ભૂતાઃ । યઃ સ્થિત્વા સ્થિત્વા ઉત્કલિકામિર્ચાતિ સ ઉત્કલિકાવાતઃ, વાતોલીરૂપો મણ્ડલિકાવાતઃ, યો ગુઝન્ વાતિ સ ગુઝાવાતઃ, પૃથિવ્યાદીનામાધારતયા વ્યવસ્થિતો હિમપટલકલ્પોઽતિઘનીભૂતો ઘનવાતઃ, મન્દ સ્થિમિતઃ શીતકાલાદિષુ શુદ્ધવાત* ।

સંક્ષેપેણ વાયુકાયદ્વિવિધાઃ-સચિતા અચિતા મિશ્રાશ્ચ । ઉત્કલિકાનાતાદયઃ

મરુપણાદ્યાર-

વાયુકાય બે પ્રકાર કા હૈ-સૂક્ષ્મ ઓર વાદર । સૂક્ષ્મ જીવ સમસ્ત લોક મેં રહેતે હૈ । વાદર પાંચ પ્રકાર કે હૈ-(૧) ઉત્કલિકાવાત (૨) મણ્ડલિકાવાત (૩) ગુઝાવાત (૪) ઘનવાત ઓર (૫) શુદ્ધવાત । પૌરસ્થ આદિ બો ભેદ લોકવાદી કે પ્રકરણ મેં પહેલે વતલાયે હૈ કે સમ મી હન્દી મેરો મેં અન્તર્ગત હો જાતે હૈ । ઠહર-ઠહર કર ઉત્કલિકારૂપ સે વહેનેવાલી વાયુ ઉત્કલિકાવાત હૈ । વાતોલીરૂપ વાયુ કો મણ્ડલિકાવાત કહતે હૈ । ગૂઝ-ગૂઝ કર મહને જાલી વાયુ કો ગુઝાવાત કહતે હૈ । પૃથ્વી આદિ કે આધાર પર સ્થિત હિમપટલ કે સમાન અત્યન્ત સઘન વાયુ કો ઘનવાત કહતે હૈ । શીતકાલ આદિ મેં ધીમે-ધીમે ચલને જાલી વાયુ શુદ્ધવાત હૈ ।

સંક્ષેપ સે વાયુકાય કે ત્રીન ભેદ હૈ-(૧) સચિત (૨) અચિત ઓર

મરુપણાદ્યાર-

વાયુકાય બે પ્રકારના છે (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) વાદર સૂક્ષ્મ જીવ સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે અને વાદર, લોકના એક-દેશમાં રહે છે વાદર પાંચ પ્રકારના છે (૧) ઉત્કલિકાવાત, (૨) મંડલિકાવાત, (૩) ગુઝાવાત, (૪) ઘનવાત અને (૫) શુદ્ધવાત.

પૌરસ્થ આદિ જે લેહ લોકવાદીના પ્રકરણમાં પહેલા બતાવ્યા છે, તે સર્વે આ લેહમાં અન્તર્ગત થઈ જાય છે જ્યાં-રહી-રહીને ઉત્કલિકારૂપમાં વહેવાવાળો વાયુ તે ઉત્કલિકાવાત છે વાતોલીરૂપ વાયુને મંડલિકાવાત કહે છે ગૂઝ-ગૂઝ ને વહેવાવાળી ઢવાને ગુઝાવાત કહે છે પૃથ્વીઆદિના આધારપર સ્થિતિ હિમપટલ સમાન અત્યન્ત સઘન વાયુને ઘનવાત કહે છે શીતકાલ આદિમાં ધીમે-ધીમે વહેતો વાયુ તે શુદ્ધવાયુ છે સંક્ષેપથી વાયુકાયના ત્રણ લેહ છે (૧) સચિત (૨) અચિત અને (૩) મિશ્ર.

ટીકા—

લજ્જમાના' = પરમકરૂણયાદ્વર્ધિચિત્તયા વાયુકાયસમારમ્મે પરાદ્મુખા, વાયુકાયસમારમ્મપરિત્યાગિનોડનાગારાઃ, પૃથક્ = વિભિન્ના, કેચન પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનિનોઽવધિમન પર્યયકેવલિન, કેચિત્ત્ પરોક્ષજ્ઞાનિનો માવિતાત્માન' સન્તીતિ પદ્ય । યદ્વા-પૃથક્ = દ્રવ્યલિદ્ધિમ્ય પૃથગ્માત્રેન સન્તીતિ પદ્ય । ઇમે વાયુકાયસમાર-મ્મકરણે મીતાસ્રસ્તા ઉદ્દિગ્નાદ્વિજ્જરણપ્રિયોગૈર્વાયુકાયસમારમ્મપરિત્યાગિનો વિદ્યન્તે ઇતિ વિલોમ્યેત્યર્થઃ ।

એકે પુનરન્યેતુ 'વયમનગારાઃ સ્મ' ઇતિ સામિમાનં પ્રવદમાનાઃ 'વયમેવ વાયુકાયરક્ષણપરા મહાદ્રવ્યધારિણ' ઇતિ પ્રલપન્તો દ્રવ્યલિદ્ધિન. સન્તિ, તાન્ પૃથક્ પદ્ય ।

ટીકાર્થ—પરમ કરૂણા સે આર્દ્ર-ચિત્ત હોને કે કારણ વાયુકાય કે સમારમ્મ સે વિમુખ, વાયુકાય કે સમારમ્મ કા સવથા ત્યાગ કરને ઘાલે અનગાર મિત્ર હૈ—કોઈ અવધિ-જ્ઞાની કોઈ મન પર્યયજ્ઞાની ઔર કોઈ કેવલજ્ઞાની હૈ, ઔર કોઈ મતિશ્રુતજ્ઞાન કે ધારક માવિતાત્મા સાધુ હૈ ઝહેં દેસો । અથવા ઝહેં દ્રવ્યલિગિયો સે મિત્ર સમજો । યે અનગાર વાયુકાય કા સમારમ્મ કરને મેં મીત હૈ, પ્રસ્ત હૈ, ઉદ્દિગ્ન હૈ તથા ત્રીન કરણ ત્રીન યોગ સે વાયુકાય કા સમારમ્મ કરને કે ત્યાગી હૈ ।

ઔર કોઈ-કોઈ 'હમ અનગાર હૈ' હસ પ્રકાર અમિમાનપૂર્વક કહતે હુપ, 'હમ હી વાયુકાય કી રક્ષા કરને વાલે પદ્મમહાદ્રવ્યધારી હૈ' પેસા પ્રલાપ કરને વાલે દ્રવ્યલિગી હૈ, ઝહ અનગારો સે અલગ સમજો ।

ટીકાર્થ—પરમ કરૂણાથી આર્દ્ર-ચિત્ત હોવાના કારણે વાયુકાયના સમારભથી વિમુખ, વાયુકાયના સમારભને સર્વથા ત્યાગ કરવાવાળા અણગાર બૂદ્ધ છે—કોઈ અવધિજ્ઞાની, કોઈ મન પર્યયજ્ઞાની અને કોઈ કેવલજ્ઞાની છે, અને કોઈ મતિ-શ્રુત જ્ઞાનના ધારક માવિતાત્મા સાધુ છે, તેને જીએ । અથવા તેને દ્રવ્યલિગિઓથી બૂદ્ધ બજો, તે અણગાર વાયુકાયને સમારભ કરવામાં મીત (બીવા વાળા) છે, પ્રસ્ત છે, ઉદ્દિગ્ન છે તથા ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી વાયુકાયને સમારભ કરવાના ત્યાગી છે

અને કોઈ-કોઈ 'અમે અણગાર છીએ' આ પ્રમાણે અમિમાનપૂર્વક કહે છે કે 'અમેજ વાયુકાયની રક્ષા કરવાવાળા પદ્મમહાદ્રવ્યધારી છીએ' એવો બકવાહ કરનારા દ્રવ્યલિગી છે તેને અણગારથી બૂદ્ધ બજો ।

અથ સર્વથા વાયુકાયસમારમ્મપરિત્યાગિનોઽનગારાન્, તથા વાયુકાય સમારમ્મપ્રવૃત્તાન્ દ્રવ્યલિઙ્ગિનશ્ચ વિધિવ્ય પ્રતિનોપયિતુમાહ—‘લજ્જમાણા’
 રૂપાદિ ।

અથ શસ્ત્રદ્વારમ્—

મૂલમ્—

લજ્જમાણા પુદો પાસ । અનગારા મો—ત્તિ એગે પચ્ચમાણા જમિણં વિરૂવરૂવેરિં
 સત્યરિં વાડકમ્મસમારંભેણ, વાડસત્ય સમારમમાણા અણ્ણે અણેગરૂવે પાણે
 વિરિંસતિ ॥ સૂ. ૨ ॥

છાયા—

લજ્જમાણાઃ પૃથક્ પશ્ય । અનગારા સ્મ રૂપાદિ એકે પ્રવદમાના, યદિયં
 વિરૂપરૂપે શ્લેષઃ વાયુકાયસમારમ્મેણ, વાયુકાયશસ્ત્રં સમારમમાણા અન્યાન્ અનેક
 રૂપાન્ માણાન્ વિરિંસન્તિ ॥ સૂ. ૨ ॥

વાયુકાય કે સમારમ કા સર્વથા ત્યાગ કરને વાલે મુનિયોં કો ઔર વાયુકાય કે
 સમારમ્મ મેં પ્રવૃત્તિ કરને વાલે દ્રવ્યલિંગિયોં કો અલ્ગ—અલ્ગ વતલાને કે હિપ્ કહતે હૈં—
 ‘લજ્જમાણા’ રૂપાદિ ।

શસ્ત્રદ્વાર—

મૂલાર્થ—વાયુકાય કા સમારમ્મ કરને મેં સકોચ કરને વાલે અનગારોં કો અલ્ગ
 વેલો, ઔર કોઈ—કોઈ ‘હમ અનગાર હૈં’ વેસા કહતે હુપ નાના પ્રકાર કે શસ્ત્રોં સે વાયુકાય
 કા સમારમ્મ કરકે, વાયુકાય કા સમારમ્મ કરતે હુપ અમ અનેક પ્રકાર કે પ્રાગિયોં કો
 હિંસા કરતે હૈં ડનકો અલ્ગ વેલો ॥ સૂ. ૨ ॥

વાયુકાયના સમારમનો સર્વથા ત્યાગ કરવાવાળા મુનિઓને અને વાયુકાયના
 સમારમના પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા દ્રવ્યલિંગિઓને બૂઢા—બૂઢા બતાવવા માટે કહે છે —
 ‘લજ્જમાણા’ રૂપાદિ.

શસ્ત્રદ્વાર—

મૂલાર્થ—વાયુકાયના સમારમના સંકોચ કરવાવાળા અણુઓને બૂઢા બાણો,
 અને કોઈ—કોઈ ‘અમે અણુગાર છીએ’ એવું કહેનારા અને નાના પ્રકારના શસ્ત્રોંથી
 વાયુકાયનો સમારમ કરીને, વાયુકાયનો સમારમ કરતા થકા બીજા અનેક પ્રકારના
 પ્રાણિઓની હિંસા કરે છે તેને પણ બૂઢા—બૂઢા બાણો ॥ સૂ. ૨ ॥

ટીકા—

લજ્જમાના = પરમકરુણયાઽઽર્દ્રચિત્તયા વાયુકાયસમારમ્મે પરાશ્ચર્યાઃ,
વાયુકાયસમારમ્મપરિત્યાગિનોઽનાગારાઃ, પૃથ્ઠૂ = વિભિન્ના, કેચન પ્રત્યક્ષ-
જ્ઞાનિનોઽવધિમન પર્યયકેવલિન, કેચિત્ પરોક્ષજ્ઞાનિનો ભાવિતાત્માનં સન્તીતિ
પશ્ય । યદ્વા-પૃથક્ = દ્રવ્યલિંગિન્ય પૃથક્ભાવેન સન્તીતિ પશ્ય । ઇમે વાયુકાયસમાર-
મ્મકરણે મીતાસ્રસ્તા ઉદ્વિગ્નાસ્ત્રિકરણત્રિયોગૈર્વાયુકાયસમારમ્મપરિત્યાગિનો વિદ્યન્તે
इति विलोकयेत्यर्थ ।

एके पुनरन्येतु 'वयमनगाराः स्मः' इति सामिमान प्रवदमाना. 'वयमेव
वायुकायरक्षणपराः महाव्रतधारिण.' इति प्रलपन्तो द्रव्यलिङ्गिन. सन्ति, तान्
पृथक् पश्य ।

ટીકાર્થ—પરમ કરુણા સે આર્દ્ર-ચિત્ત હોને કે કારણ વાયુકાય કે સમારમ્મ સે
વિમુક્ત, વાયુકાય કે સમારમ્મ કા સવધા ત્યાગ કરને વાલે અનગાર મિત્ર હૈ—કોઈ અવધિ
જ્ઞાની કોઈ મન પર્યયજ્ઞાની ઔર કોઈ કેવલજ્ઞાની હૈ, ઔર કોઈ મતિશ્રુતજ્ઞાન કે ધારક
ભાવિતાત્મા સાધુ હૈ ઈહૈં દેલો । અથવા ઈહૈં દ્રવ્યલિંગિયો સે મિત્ર સમજા । યે અનગાર
વાયુકાય કા સમારમ્મ કરને મેં મીત હૈ, પ્રસ્ત હૈ, ઉદ્વિગ્ન હૈ તથા ત્રીન કરણ ત્રીન યોગ સે
વાયુકાય કા સમારમ્મ કરને કે ત્યાગી હૈ ।

और कोई-कोई 'हम अनगार हैं' इस प्रकार समिमानपूर्वक कहते हुए, 'हम ही
वायुकाय की रक्षा करने वाले पञ्चमहाव्रतधारी हैं' ऐसा प्रलाप करने वाले द्रव्यलिंगी
हैं, उन्हें अनगारों से अलग समझो ।

ટીકાર્થ—પરમ કરુણાથી આર્દ્ર-ચિત્ત હોવાના કારણે વાયુકાયના સમારભથી
વિમુક્ત, વાયુકાયના સમારભને સર્વથા ત્યાગ કરવાવાળા અણગાર બૂદા છે—કોઈ
અવધિજ્ઞાની, કોઈ મન પર્યયજ્ઞાની અને કોઈ કેવલજ્ઞાની છે, અને કોઈ મતિ-શ્રુત
જ્ઞાનના ધારક ભાવિતાત્મા સાધુ છે, તેને જુઓ. અથવા તેને દ્રવ્યલિંગિઓથી બૂદા
બોલો, તે અણગાર વાયુકાયનો સમારભ કરવામાં બીત (બીવા વાળા) છે, પ્રસ્ત છે,
ઉદ્વિગ્ન છે તથા ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી વાયુકાયનો સમારભ કરવાના ત્યાગી છે

અને કોઈ-કોઈ 'અમે અણગાર છીએ' આ પ્રમાણે અભિમાનપૂર્વક કહે છે
કે 'અમેજ વાયુકાયની રક્ષા કરવાવાળા પંચમહાવ્રતધારી છીએ' એવો બકવાસ
કરનારા દ્રવ્યલિંગી છે તેને અણગારોથી બૂદા બોલો.

इमे स्वस्वनगारामिमानिनो द्रव्यलिङ्गिनो मनागप्यनगारगुणेषु न प्रवर्तन्ते, नापि गृहस्थकृत्य किञ्चित् परित्यजन्तीति दर्शयति—‘यदिमम्’ इत्यादि ।

यद्=यस्माद्, विरूपरूपैः=विभिन्नस्वरूपैः, शस्त्रे शस्त्र हि द्रव्यभावभेदात् द्विविधम्, तत्र द्रव्यशस्त्र-स्वकायपरकायोभयकायभेदात् त्रिविधम् । तत्र स्वकायशस्त्र-शीतवायोरुष्णवायुः, उष्णवायोश्च शीतवायुः पूर्वदिगादिवायोः पश्चिम दिगादिवायुः स्वकायशस्त्रम् । ध्वजन-तालवृन्त-शूर्प-चामर-पत्र-वेल्हर्णाभिधारणादयः, घर्माती यद् बहिरवतिष्ठते वातागमनमार्गे साऽभिधारणा,

तथा-चन्दनोशीरादीनां गन्धा, अग्निज्वालाप्रतापश्च, तथा मुञ्जलादिना

અનગાર હોને કા અભિમાન કરને ઘાટે એ દ્રવ્યલિંગી અનગાર કે ગુણો મેં તનિક્ક મી પ્રવૃત્તિ નહીં કરતે ઔર ગૃહસ્થો કે કિસી કૃત્ય કા ત્યાગ નહીં કરતે હૈં । મહ ભાગે કહતે હૈં —

દ્રવ્યશસ્ત્ર ઔર ભાવશસ્ત્ર કે ભેદ સે શસ્ત્ર છો પ્રકાર કા હૈ । દ્રવ્યશસ્ત્ર કે ત્રીન ભેદ હૈ—(૧) સ્વકાય (૨) પરકાય ઔર (૩) ઉભયકાયશસ્ત્ર । ઉષ્ણવાયુ, શીતવાયુ કા ઔર શીતવાયુ, ઉષ્ણવાયુ કા, તથા પૂર્વાદિદિશાઓકા વાયુ, પશ્ચિમાદિદિશાઓ કે વાયુ કા સ્વકાયશસ્ત્ર હૈ, પંચા, તાલવૃન્ત, શૂર્પ, ચામર, પત્ર, કપડા ઔર અભિધારણા આદિ, ઘૂપ સે પીઠિત પુરુષ હવા બાને કે રાસ્તે મેં ઠહરતા હૈં ઓસકો અભિધારણા કહતે હૈં ।

તથા-ચન્દન, સસસસ આદિ કી ગંધ, આગકી જ્વાલા તાપ આદિ પરકાયશસ્ત્ર હૈ ।

અણગાર હોવાનું અભિમાન કરવાવાળાઓ દ્રવ્યલિંગી (સાચા) અણગારના ગુણોમાં જરા પણ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, અને ગૃહસ્થોના કોઈ પણ કાર્યનો ત્યાગ કરતા નથી તે બાબત કહે છે

દ્રવ્યશસ્ત્ર અને ભાવશસ્ત્રના સેઠથી શસ્ત્ર બે પ્રકારના છે, દ્રવ્યશસ્ત્રના ત્રણ ભેદ છે (૧) સ્વકાય, (૨) પરકાય, (૩) ઉભયકાય-શસ્ત્ર, ઉષ્ણવાયુ શીતવાયુનો અને શીતવાયુ ઉષ્ણવાયુનો તથા પૂર્વાદિ દિશાઓના વાયુનો પશ્ચિમ આદિ દિશાઓનો વાયુ સ્વકાયશસ્ત્ર છે વાસનો બનાવેલો તથા તાલપત્રનો બનાવેલો પંખો, સૂપડા, આમર, પત્ર, વસ્ત્રખંડ અને અભિધારણા આદિ, તાપથી પીઠિત પુરુષ હવા આવવાના રસ્તામાં ઘાલી જાય છે, તેને અભિધારણા કહે છે

તથા-ચન્દન, અસસસ, આદિની ગંધ, અગ્નિ, અગ્નિની જ્વાલા તાપ આદિ ભાવશસ્ત્ર

ફળનં, તુપાદ્યપસારણાર્થ શૂર્પાસ્કાલન, ઘસ્ટાદિગતરજઃપ્રમૃતિવારણાય વસ્ત્રાદીના-
માચ્છોટનમાસ્ફોટન પ્રસ્ફોટનં ચ, તથા શીઘ્રગમન વાયુકાયસ્ય વિરાધક પરકાય-
શસ્ત્રમ્ । ડમયકાયશસ્ત્રમ્-અનાદૃતમુલેન માપણમ્, ઇતત્સર્વં દ્રવ્યશસ્ત્રમ્ । માવશસ્ત્રં
તુ મનોવાક્કાયાનાં દુષ્પ્રતિધાનમ્ । પદ્ધિયૈઃ શસ્ત્રૈઃ, વાયુકાયસમારમ્ભેન=વાયુકાયો-
પમર્દકસાવધવ્યાપારેજ, ઇમ વાયુકાય વિહિસન્તિ ।

વાયુકાયહિસાયાં પ્રવૃત્તાઃ સ્વલ્પ પદ્ધતિવનિકાયરૂપ લોક સર્વમેવ
વિહિસન્તીત્યાહ—‘વાયુકાયશસ્ત્રમ્’ ઇત્યાદિ । વાયુકાયશસ્ત્ર=વાયુકાયોપમર્દકં
દ્રવ્યમાવશસ્ત્ર પૂર્વોક્તપ્રકાર સમારમ્ભમાણાઃ=વાયુકાય પ્રતિ પ્રયુજાના અન્યાન્=વાયુ-
કાયમિશ્રાન્ અનેકરૂપાન્ પૃથિવીકાયાદીન્ સ્વાવરાન્ દ્વીન્દ્રિયાદીન્પ્રસાંધ પ્રાણાન્=
પ્રાણિન, વિહિસન્તિ ।

મુસલ સે ફૂટના, ટિલકે હટાને કે લિપ્ સૂપ સે ફટકના, ધૂલ-રેત આદિ શાઢને કે સ્લિપ
ઘસ્ટ આદિ કો ફટકારના-ફટકના તથા જલ્દો ચલના મો વાયુકાય કા વિરાધક પરકાય
શસ્ત્ર હૈ સુલે મુસલ સે મોલના ડમયકાયશસ્ત્ર । મન, ઘચન, ઔર કાયકા અપ્રશસ્ત વ્યાપાર
માવશસ્ત્ર હૈ । ઇન નાના પ્રકાર કે શસ્ત્રો સે દ્રવ્યલિંગી વાયુકાય કી હિસા કરને વાલે સાવધ
વ્યાપાર ફરકે વાયુકાય કી હિસા કરતે હૈ ।

જો વાયુકાય કી હિસા મેં પ્રવૃત્ત હોતા હૈ વહ પદ્ધતિરૂપ સમસ્ત લોક કી
હિસા કરતા હૈ, યહ કહતે હૈ-વાયુકાય કી વિરાધના કરને વાલે પૂર્વોક્ત દ્રવ્ય ઔર માવશસ્ત્રો
કા વાયુકાય કે પ્રતિ પ્રયોગ કરને વાલે વાયુકાય સે મિશ્ર અનેક પ્રકાર કે પૃથ્વીકાય આદિ
સ્થાવરો કી તથા દ્વીન્દ્રિય આદિ પ્રસજોશો કી મી હિસા કરતા હૈ ।

મૂસળથી ફૂટવું, છાલ ઠાઢવા માટે, સૂપડથી ઝાટકવું, ધૂળ-રેતી વગેરેને ખ ખેરવા
માટે વસ્ત્ર વગેરેને ઝાટકવું-પછાડવું, તથા જલદી-જલદી ચાલવું તે પણ વાયુકાયનું
વિરાધક પરકાય શસ્ત્ર છે. ઉઘાડ-ખૂસ્ટા મોઢે મોલવું તે ડમયકાયશસ્ત્ર છે આ સર્વ
વાયુકાયનાં દ્રવ્યશસ્ત્ર છે, મન, ઘચન અને કાયાનો અપ્રશસ્ત (વખાણવા લાયક નહિ તે)
વ્યાપાર તે માવશસ્ત્ર છે આ નાના પ્રકારના શસ્ત્રોથી દ્રવ્યલિંગી વાયુકાયની હિસા
કરવાવાળાઓ સાવધ વ્યાપાર કરીને વાયુકાયની હિસા કરે છે

જે વાયુકાયની હિસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે પદ્ધતિરૂપ સમસ્ત લોકની હિસા
કરે છે એ કહે છે-વાયુકાયની વિરાધના કરવાવાળા પૂર્વોક્ત દ્રવ્ય અને માવશસ્ત્રોને
વાયુકાયના પ્રતિ પ્રયોગ કરવાવાળા વાયુકાયથી ભિન્ન અનેક પ્રકારના પૃથ્વીકાય આદિ
સ્થાવરોની, તથા દ્વીન્દ્રિય આદિ પ્રસજીવોની પણ હિસા કરે છે.

इमे खल्वनगाराभिमानिनो द्रव्यलिङ्गिनो मनागप्यनगारगुणेषु न प्रवर्तन्ते, नापि गृहस्थकृत्य किञ्चित् परित्यजन्तीति दर्शयति—‘यदिमम्’ इत्यादि ।

यद्=यरमाय, विरूपरूपै =विभिन्नस्वरूपैः, शस्त्रैः शस्त्र हि द्रव्यभावभेदाद् द्विविधम्, तत्र द्रव्यशस्त्र-स्वकायपरकायोभयकायभेदात् त्रिविधम् । तत्र स्वकायशस्त्र-शीतवायोरुष्णवायुः, उष्णवायोश्च शीतवायुः पूर्वदिगादिवायोः पश्चिम-दिगादिवायुः स्वकायशस्त्रम् । व्यजन-तालवृन्त-शूर्प-चामर-पत्र-बेलकर्णाभिधारणादयः, घर्मांतो यद् घटिरवतिष्ठते वातागमनमार्गे साऽभिधारणा,

तथा-चन्दनोशीरादीनां गन्धाः, अग्निज्वालाप्रतापश्च, तथा मुञ्जलादिना

અનગાર હોને કા અભિમાન કરને વાલે એ દ્રવ્યલિંગી અનગાર કે ગુણો મેં તનિક મી પ્રવૃત્તિ નહીં કરતે જૌર ગૃહસ્થો કે કિસી કૃત્ય કા ત્યાગ નહીં કરતે હૈં । મહ આગે કહતે હૈં —

દ્રવ્યશસ્ત્ર જૌર ભાવશસ્ત્ર કે ભેદ સે શસ્ત્ર જો પ્રકાર કા હૈ । દ્રવ્યશસ્ત્ર કે તૈન ભેદ હૈં—(૧) સ્વકાય (૨) પરકાય જૌર (૩) ઉભયકાયશસ્ત્ર । ઉષ્ણવાયુ, શીતવાયુ કા જૌર શીતવાયુ, ઉષ્ણવાયુ કા, તથા પૂર્વાદિદિશાઓકા વાયુ, પશ્ચિમાદિદિશાઓ કે વાયુ કા સ્વકાયશસ્ત્ર હૈ, પંચા, તાલવૃન્ત, શૂપ, ચામર, પત્ર, કપડા જૌર અભિધારણા આદિ, ધૂપ સે પીઠિત પુરુષ હવા જાને કે રાસ્તે મેં ઠહરતા હૈં ઉસકો અભિધારણા કહતે હૈં ।

તથા-ચન્દન, સસસસ આદિ કી ગંધ, આગકી જ્વાલા તાપ આદિ પરકાયશસ્ત્ર હૈ ।

અણુગાર હોવાનું અભિમાન કરવાવાળાઓ દ્રવ્યલિંગી (સાચા) અણુગારના ગુણોમાં જરા પણ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, અને ગૃહસ્થોના ઠાઠ પણ કાર્યોનો ત્યાગ કરતા નથી તે આગળ કહે છે

દ્રવ્યશસ્ત્ર અને ભાવશસ્ત્રના બેઢથી શસ્ત્ર બે પ્રકારના છે, દ્રવ્યશસ્ત્રના ત્રણ ભેદ છે (૧) સ્વકાય, (૨) પરકાય, (૩) ઉભયકાય-શસ્ત્ર, ઉષ્ણવાયુ શીતવાયુનો અને શીતવાયુ ઉષ્ણવાયુનો તથા પૂર્વાદિ દિશાઓના વાયુનો પશ્ચિમ આદિ દિશાઓનો વાયુ સ્વકાયશસ્ત્ર છે વાંચનો બનાવેલો તથા તાલપત્રનો બનાવેલો પંખો, શૂપડા, આમર, પત્ર, વસ્ત્રખંડ અને અભિધારણા આદિ, તાપથી પીઠિત પુરુષ હવા આવવાના રસ્તામાં થોપી બંધ છે, તેને અભિધારણા કહે છે

તથા-ચન્દન, અસખસ, આદિની ગંધ, અગ્નિ, અગ્નિની જ્વાલા, તાપ આદિ તથા

છાયા—ગન્ધર્વનૃત્યવાદિત્ર—લવણજલારાત્રિકાદિદોષાદયઃ ।

યત્કિચ્છિત્કૃત્ય તત્સર્વમપ્યવતરત્યગ્રપૂજાયામ્ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

કિચ્ચ—સપ્તદશમેદિપૂજાવિધાષપિ ગીતનૃત્યવાદ્યાનિ કર્ષ્યતયોપદિશન્તિ ।

કિચ્ચૈકર્ષિશતિવિધપૂજાયામપિ નૃત્યગીતવાદિત્રૈશ્ચામરવીજનૈશ્ચ વાયુકાયસમા-
રમ્ભં કારયન્તિ ।

ઉક્તચ્ચ—“સ્નાન વિલેપનવિમૂષણપુષ્પવાસ—

ધૂપમદીપફલતન્દુલપત્રપૂર્ણે ।

નૈવેદ્યવારિવસનૈશ્ચમરાતપત્ર,—

વાદિત્રગીતનટનસ્તુતિકોશવૃદ્ધિયા ॥ ૧ ॥

ઈત્યેકવિંશતિવિધા જિનરાજપૂજા ” ઇત્યાદિ ।

“ગાના, નાચના, ઝાજાના, લવણ—જલ, આરતી કરના, દીપક જ્વળાના આદિ જિતને
કાર્ય છે, જે સન અમ્રપૂજા મેં કિયે જાતે છે ” ॥૧॥

તથા જે દ્રવ્યચિંતી વળી ‘સત્તરપ્રકાર કી પૂજા મેં મી ગીત, નૃત્ય ઓર વાદ્ય આદિ
કિયાઈ કરની જાદિય’ પેસા અપદેશ દેતે છે ।

તથા ફક્તીસમેદી પૂજા મેં મી નૃત્ય, ગીત, વાદિત્ર તથા ચામર ઓર પંજા આદિ કે
દ્વારા વાયુકાય કા સમારમ કરાતે છે । એસા કહા છે —

“સ્નાન, વિલેપન, આમૂષણ, પુષ્પ, વાસ, ધૂપ, દીપ, ફલ, જાવલ પત્ર, સુપારી, નૈવેદ્ય
જલ, વજ્ર, ચામર, છત્ર, વાદિત્ર, ગીત, નાટ્ય, સ્તુતિ ઓર કોશવૃદ્ધિ, ઇસ સરદ્દ ફક્તીસ પ્રકાર
કી જિન મગવાન્ કી પૂજા હોતી છે ” ॥૧॥

“જાવું, નાચવું, જ્વળવવું, મીઠું, જલ, આરતી કરવી, દીપક—દીવો જાળવો
આદિ જેટલા કાર્ય છે, તે સર્વ અમ્રપૂજામા કરવામા આવે છે ” ॥ ૧ ॥

તથા તે દ્રવ્યચિંતી—કહી ‘સત્તરપ્રકારની પૂજામાં પણ હમેશાં નૃત્ય અને વાદ્ય
વાદ્ય ત્ર આદિ કિયાઓ કરવી જોઈએ.’ એવો ઉપદેશ આપે છે

તથા કોઠવીસમેદી પૂજામા પણ નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય ત્ર તથા ચામર અને પંજા
આદિ દ્વારા વાયુકાયનો સમારમ કરાવે છે જેમ કહ્યું પણ છે—

“સ્નાન, વિલેપન, આમૂષણ, પુષ્પ, વાસ, ધૂપ, દીપ, ફલ, ચોખા, પત્ર, ચોપારી, નૈવેદ્ય,
જલ, વજ્ર, ચામર, છત્ર, વાદ્ય ત્ર, ગીત, નાટક, સ્તુતિ અને કોશવૃદ્ધિ (ધર્મદાના નામે
નાચું—ધન—નીવૃદ્ધિ) આ પ્રમાણે કોઠવીસ પ્રકારની જિનમગવાનની પૂજા થાય છે ” ॥૧॥

इह बहुविधद्रव्यमिहिनो विद्यन्ते, तत्र शाक्यादयो व्यजनादिस्त्रैर्वायुकाय-
समारम्भं कुर्वन्ति, कारयन्ति, कुर्वतोऽनुमोदयन्ति, तथा च सपातिमादीनां हिंसनेन
पक्षीवनिकायविराधका भवन्ति । दण्डिनोपि—“अथ पञ्चमहाव्रतधारी जिनो
आराधका अनगाराः स्मः” इत्यादि प्रवदमानाः साध्वामासाः सावधमुपदिशन्ति,
शास्त्रमविपिदमपि वायुकायसमारम्भं कुर्वन्ति, कारयन्ति च । ते हि अनाहतमुखेन
वदन्ति गायन्ति च । तथा अग्रपूजादौ विविधवाद्यवृत्त्यादिकं कारयन्ति, एतत्सर्वं
मिथ्यादर्शनशक्त्यामिषं पापमाचरन्ति ।

उक्तञ्च—“गधव्वनद्ववादय-लवणजलारचिआदीवाई ।

अ किच्च त सर्व-पि ओअइ अनापूयाए” ॥ १ ॥

संसार में तरह-तरह के द्रव्यछिन्नी हैं, उन में से शाक्य आदि पंखा वगैरह से
वायुकाय का आरंभ करते हैं, कराते हैं और आरंभ करने वाले की अनुमोदना करते हैं,
और सपात्तिम (उठकर अचानक आघाने वाले) आदि जीवों की हिंसा करके पट्काम के
विराधक बनते हैं । इन्हे साधु वण्डी भी ‘हम पञ्चमहाव्रतधारी तथा जिन भगवान् की
आज्ञा के आराधक अनगार हैं’ इस प्रकार कहते हुए सावध का उपदेश देते हैं । शाक्य
में निषिद्ध वायुकाय का समारंभ करते हैं और कराते हैं । वे खुले मुख से बोलते और गाते
हैं, तथा अग्रपूजा आदि में विविध प्रकार से वाद्य एवं नृत्य आदि कराते हैं । यह सब
मिथ्यादर्शनशक्त्यनामक पाप है । वे इसका आचरण करते हैं । जैसे कहा है—

સ સારમાં તરેહ-તરેહના દ્રવ્યછિન્ની છે, તેમાંથી શાક્ય આદિ પંખા વગેરેથી
વાયુકાયનો આરંભ કરે છે, કરાવે છે, અને આરંભ કરવાવાળાને અનુમોદન આપે
છે, અને સપાતિમ (ઊઠીને અચાનક આવાવાળા) આદિ જીવોની હિંસા કરીને
પટકામના વિરાધક બને છે. હરી પક્ષુ ‘અમે પંચમહાવ્રતધારી તથા જિન ભગવાનની
આજ્ઞાના આરાધક અનગાર છીએ.’ આ પ્રમાણે કહેતા થતા સાવધનો ઉપદેશ આપે
છે. શાક્યમાં નિષિદ્ધ મનાએલા વાયુકાયનો સમારંભ કરે છે અને કરાવે છે તે ખુદા
સુખથી-ઉપદાસા મોટે-મોટે છે અને બાય છે, તથા અગ્રપૂજા વગેરેમાં વિવિધ પ્રકારથી
વાદ અને નૃત્ય આદિ કરાવે છે આ સર્વે મિથ્યાદર્શનશક્ત્ય નામનું પાપ છે તે બેનું
આવરણ કરે છે એમ કહ્યું છે—

વન્દનમાનનપૂજનાય, જાતિમરણમોચનાય, દુઃખપ્રતિષ્ઠાતહેતુ સ સ્વયમેવ વાયુશ્ચ સમારમતે, અન્યૈર્વા વાયુશ્ચ સમારમ્મયતિ, અન્યાન્ વાયુશ્ચ સમારમમાણાન્ સમન્-
જાનાતિ, તત્ તસ્યાદિતાય, તત્ તસ્યાવોધયે ॥ સુ૦ ૩ ॥

ટીકા—

તત્ર=વાયુકાયસમારમ્મે, મગવતા=શ્રીમહાવીરેણ, પરિજ્ઞા-જ્ઞ-પ્રત્યાખ્યાન-
મેદાદ્ દ્વિવિધા, સ્વલ્પ=નિશ્ચયેન, પ્રવેદિતા=પ્રતિવોધિતા । કર્મરજ-પરિહરણાર્થ મન્ય
જીવેન પરિજ્ઞાજ્વલ્યં શરણીકરણીયેતિ મગવતા પ્રતિવોધિતમિતિ ભાવઃ ।

ઉપમોગદ્વાર—

લોક કસ્મૈ પ્રયોજનાય વાયુકાયમુપમર્દયતીત્યાહ—‘અસ્ય ચૈવ
જીવિતસ્ય’ ઇત્યાદિ । અસ્યૈવ=અલ્પકાલાવસ્યાયિન, જીવિતસ્ય=જીવનસ્ય
સુસ્વાર્યમ્ વ્યજન-સાલવૃન્ત-મસ્ર-ધ્માત-ફૂત્કારા-ઘ્ઘ્ઘાસાદિભિઃ, સ્ત્રીતોષ્ણવાયુ-

ટીકાર્થ—વાયુકામ કે સમારમ કે વિષય મેં શ્રી મહાવીરને જ્ઞપરિજ્ઞા તથા પ્રત્યા-
ખ્યાનપરિજ્ઞા થતલાઈ છે । તાત્પર્યે યહ છે કિ-કર્મરૂપી રજકો હટાને કે લિપ્ મન્ય જીવ કો
પરિજ્ઞા અવશ્ય સ્વીકાર કરના વાદિપ્, પેસા ઉપદેશ મગવાનને દિયા છે ।

ઉપમોગદ્વાર—

લોક કિસ પ્રયોજન સે વાયુકામ કી વિરાધના કરતે હૈં ? યહ થતલાતે હૈં-ફૂલ અલ્પકાલીન
જીવન કે સુખ કે લિપ પંખા, સાઠપંલા ઢિલાના, ધૌકની કા ધૌકના, ફૂલ મારના, શાસ હેના
આદિ ક્રિત્યાઓ દ્વારા, તથા શીત ઓર ઊષ્ણ વાયુકા સેવન દ્વારા વાયુકામ કી હિસા કરતે હૈં ।

ટીકાર્થ—વાયુકાયના સમારમના વિષયમાં શ્રીમહાવીરે જ્ઞપરિજ્ઞા તથા પ્રત્યાખ્યાન
પરિજ્ઞા બતાવી છે તાત્પર્ય છે કે -કર્મરૂપી રજને દૂર કરવા માટે મન્ય જીવોએ
પરિજ્ઞાનો અવશ્ય સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે મગવાને ઉપદેશ આપ્યો છે

ઉપમોગદ્વાર—

લોક કયા પ્રયોજનથી વાયુકાયની વિરાધના કરે છે ? જો બતાવે છે આ અલ્પ
કાળના જીવનના સુખ માટે પંખા, તાડપંખા હલાવવા, ધમણ ધમવી-કૂક માશવી, શાસ
લેવો, આદિ ક્રિયાઓદ્વારા તથા શીત અને ઊષ્ણ (હા અને ગરમ) વાયુના સેવનદ્વારા

અલમધિકેન-एवमपि ते प्रलपन्ति-यदि जिनमतयुद्धेकेण साधुरपि नृत्येत्तदा नास्ति दोष इति ॥ सू० २ ॥

અથ સુધર્મા સ્વામી જન્મસ્વામિન પ્રાહ—‘તત્ત્વ સ્વલ્લ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

તત્ત્વ સ્વલ્લ મગવયા પરિણા પવેદ્યા । ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ પરિવંદનમાજ્ઞા પૂયણાણ જાહમરણમોયણાણ દુક્કલપલ્લિધાયહેઝ સે સયમેવ વાઝસત્થ સમારમ્મ, અણ્ણેહિં વા વાઝસત્થ સમારંમાવેદ્, અણ્ણે ઘાઝસત્થ સમારંમતે સમણુજાણદ્, ત સે અહિયાણ, તં સે અવોહોણ ॥ સૂ० ૩ ॥

છાયા—

તત્ર સ્વલ્લ મગવતા પરિણા પ્રવેદિતા । અસ્ય ચૈવ જીવિતસ્ય પરિ-

ગ્યાવા કયા કર્હે । વે યહૈં તક મી ચકતે હૈં કિ-જિનરાજ કી મક્તિ મેં મસ્ત હોકર અગર સાધુ મી નાચને છો તો મી કર્હેં દોષ નહીં હૈ અર્થાત્ તહ આરાધક હૈ ॥ સૂ० ૨ ॥

સુધર્મા સ્વામી જન્મ સ્વામી સે કહતે હૈં—‘તત્ત્વ સ્વલ્લ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—મગવાન્ ને વાયુકાય કે આરંભ કે વિષય મેં ઉપદેશ દિયા હૈ । ઇસી જીવન કે પરિવંદન, માનન, ઔર પૂજન કે લિય, જન્મ-મરણ સે છુટકારા પાનેકે લિય, દુઃસ કા નાશ કરને કે લિય છોમ સ્વયં વાયુકાયશક્તિ કા આરંભ કરતા હૈ, દુસરો સે વાયુકાયશક્તિ કા આરંભ કરાતા હૈ ઔર વાયુકાયશક્તિ કા આરંભ કરને વાકે દુસરો કી અનુમોદના કરતા હૈ । મહ ઉસકે અદ્વિત કે લિય ઔર ઉસકી અબોધિ કે લિય હૈ ॥ સૂ० ૩ ॥

વિશેષ શુ ઠહીએ, તે એટલે સુધી પણ કહે છે કે-જિનશક્તિની ભક્તિમાં મસ્ત થઈને અગર સાધુ પણ નાચ કરવા લાગે તો પણ કોઈ દોષ નથી અર્થાત્ તે આરાધક છે ॥૨॥

સુધર્માસ્વામી જન્મસ્વામીને કહે છે—‘તત્ત્વ સ્વલ્લ’ ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—મગવાને વાયુકાયના આરંભના વિષયમાં ઉપદેશ આપ્યો છે આ જીવનના પરિવંદન, માનન અને પૂજા માટે, જન્મ, મરણથી છુટવા માટે, દુઃખને નાશ કરવા માટે. હોઠ સ્વયં-પોતે વાયુકાયશક્તિને આરંભ કરે છે, જીવન પાસે વાયુકાયશક્તિને આરંભ કરાવે છે અને વાયુકાયશક્તિને આરંભ કરવાવાળા જીવનને અનુમોદન આપે છે તે જોના (પોતાના) અદ્વિત માટે અને તેમની અભોધિને માટે છે ॥ ૩ ॥

જાનાતિ=અનુમોદયતિ । તદ્=વાયુકાયસમારમ્ભણં, તસ્ય=વાયુકાયસમારમ્ભણં-
કુર્વત કારયિતુ અનુમોદયિતુઅ અહિતાય મવતિ । તથા-તત્ તસ્ય અવોધયે=
સમ્યક્ત્વાલાભાય મવતિ ॥ સૂ૦ ૩ ॥

येन तु तीर्थङ्करादिसमीपे वायुकायस्वरूपं परिच्छात स एव विभावयतीत्याह—
'से त ' इत्यादि ।

મૂલમ્—

સે ત સધુજ્ઞમાણે આયાણીય સમુદ્વાય સોષા સ્વલ્લ મગવઓ અણગારાણાં વા
અતિષ, શ્દમેગેસિં ણાય મવઙ્—એસ સ્વલ્લ ગંયે, એસ સ્વલ્લ મોહે, એસ સ્વલ્લ મારે, એસ
સ્વલ્લ ણરણ । ઇચ્છત્થ ગદિણ લોણ, જમિણ વિસ્ખરુવેદિં સત્થેદિં વાઝકમ્મસમારમેણ,
વાઝસત્થ સમારંમમાણે અણ્ણે અણેગરુવે પાણે ષિદિંસહ ॥ સૂ૦ ૪ ॥

करते हैं । वायुकाय का यह आरम करने वाले, कराने वाले और उसकी अनुमोदना करने
वाले को अहितकर होता है तथा अवोधिजनक होता है ॥ सू० ३ ॥

तीर्थंकर आदि के निकट बिसने वायुकाय का स्वरूप समझ लिया है, वह इस प्रकार
विचार करता है—‘से तं.’ इत्यादि ।

મૂલાર્ય—મગવાન્ સે ચા ઉનકે અનગારોં સે સુનકર—સમજકર બિસને સંયમ ધારણ
ક્રિયા છે વહ જાનતા છે કિ—યહ વાયુકાય કા સમારમ હી પ્રથ છે, યહી મોહ છે, યહી માર
છે, યહી નરક છે । હસી મેં છોગ ગૂઢ હો રહે છે, ક્યોં કિ નાના પ્રકાર કે શક્તોં સે વાયુકાય
કે સમારમદ્વારા વાયુશક્તિ કા આરમ કરતે હુણ અન્ય અનેક પ્રકાર કે પ્રાણિયોં કી હિંસા
કરતે હેં ॥ સૂ૦ ૪ ॥

આરભ, આરભ કરવાવાળાને, કરાવનારને અને તેની અનુમોદના આપવાવાળાને
અહિતકર થાય છે, તથા અવોધિજનક થાય છે ॥ સૂ૦ ૩ ॥

તીર્થંકર આદિના સમીપમાં જેણે વાયુકાયનું સ્વરૂપ સમજી લીધું છે, તે આ
પ્રમાણે વિચાર કરે છે—‘સે ત ’ ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—મગવાન પાસેથી અથવા તેમના અણુગારો પાસેથી સાંભળી—સમજી
ને જેણે સંયમ ધારણ કર્યું છે તે બાણે છે કે—આ વાયુકાયનો સમારમબળ અથ છે
જેબ મોહ છે જેબ માર છે જેબ નરક છે, જેમાં લોકો ગૂઢ થઈ રહ્યા છે, કેમકે
નાના પ્રકારના શક્તોથી વાયુકાયના સમારમદ્વારા વાયુશક્તિનો આરભ કરતા થકા
અન્ય અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે ॥સૂ૦ ૪॥

સેવનૈશ્વ, તથા પરિવન્દન-માનન-પૂજનાય, પરિવન્દન=પ્રશંસા, તદર્થ-દતિશાયવેષુ
 પ્રમૃતિવાદનાદૌ, માનન=જનસત્કારસ્તદર્થ, વ્યજનયન્ત્રાદિપ્રચાલનાદૌ,
 પૂજન=વસ્ત્રરત્નાદિલાભસ્તદર્થ વાયુયાન-વાયુયન્ત્રાદિનિર્માણાદૌ, તથા જાતિ-
 મરણમોચનાર્થ=દેવપ્રતિમાભિમુલ્લં નૃત્યગીતવાદિપ્રયોગે, વ્યજનચામરાદિવીજને ચ,
 તથા દુઃસ્વપ્રતિષ્ઠાતહેતુ=વ્યાધિપ્રતીકારાર્થ નવીનવૈજ્ઞાનિકોદ્ઘાતિવાયુ-
 ચિકિત્સાયા, તથા-તાલઘૃન્તાદિના વાયુકાયોદ્ભાવને સ=જીવનમુક્તાવર્ષો,
 સ્વયમેવ વાયુશ્ચ=વાયુકાયોપમર્દકં-શ્ચ સમારમતે=વ્યાપારયતિ, અન્યૈર્વા વાયુ-
 કાયશ્ચ સમારમ્મયતિ=પ્રયોજયતિ, અન્યાન્ વાયુશ્ચ સમારમમાણાન્ સમતુ

તથા પરિવન્દન અર્થાત્ પ્રશંસા પાને કે લિપ્, મશકવાયુ ઓર વાંસુરી બજાકર, માનન અર્થાત્
 જનસત્કાર કે લિપ્ વ્યજનયત્ર (બીજલી કા પસા) ગાનયત્ર (રેડિયો, ગ્રામોફોન આદિ) બજાકર,
 પૂજન અર્થાત્ વસ્ત્રો પવ રત્નો આદિ કે છામ કે લિપ્ વાયુયાન (પરોલ્હેને) વાયુયત્ર આદિ કે
 બનાને મેં, તથા જન્મ-મરણ સે છુટકારા પાને કે લિપ્, સૈસે-જિનપ્રતિમા કે આગે નૃત્ય, ગીત
 ઓર વાદિત્ર કા પ્રયોગ કરને મેં, ચામર પસા આદિ ઝુલાને મેં, તથા દુઃસ્વ કા નાશ કરને કે
 લિપ્, સૈસે-વ્યાધિ મિટાને કે લિપ્ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા નિકાલો હુઈ વાયુચિકિત્સા
 મેં તથા તાઠપસા આદિ દ્વારા વાયુકાય કો ઠવોરણા કરને મેં વાયુકાય કી હિસા કરતે
 હૈં । હસ પ્રકાર હસ જીવન કે સુસ્થ કે અર્થો સ્વર્ગ વાયુકાય કે ઘાતક શસ્ત્રો કા સમારંમ
 કરતે હૈં, દુસરો સે કરાતે હૈં ઓર વાયુકાય કા સમારંમ કરને વાઢે દુસરો કા અનુમોદન

તથા પરિવન્દન, અર્થાત્ પ્રશંસા મેળવવા માટે મશકવાયુ અને વાંસુરી વગેરે
 બજાવીને, વ્યજનયત્ર તથા ગાનયત્ર (વિજળીથી ચાલતા પંખા અને રેડિયો
 તથા ગ્રામોફોન) વગેરે બજાવીને, પૂજન અર્થાત્-વસ્ત્રો એવ રત્નો આદિના લાભ
 માટે વાયુયાન (એરોપ્લેન) અને વાયુયત્ર આદિ બનાવવામાં તથા જન્મ-મરણથી
 છુટવા માટે. જેમકે-દેવપ્રતિમાની પાસે નૃત્ય-ગીત અને વાદ્યત્રનો પ્રયોગ કરવામાં,
 ચામર, પંખા આદિ હલાવવામાં, તથા દુઃખનો નાશ કરવા માટે, જેમકે-વ્યાધિ મટાડવા
 માટે આજકાલના વૈજ્ઞાનિકદ્વારા શોધ કરાએલી વાયુચિકિત્સામાં, તથા તાઠપત્રના
 પંખાદ્વારા વાયુકાયની ઊંદીરણમાં વાયુકાયની હિસા કરે છે એ પ્રમાણે આ જીવનના
 મુખના અર્થો પોતે વાયુકાયના ઘાતક શસ્ત્રોનો સમારંમ કરે છે, બીજાની પાસે કરાવે છે.
 અને વાયુકાયનો સમારંમ કરવાવાળા બીજાને અનુમોદન આપે છે વાયુકાયનો જી

જાનાતિ=અનુમોદયતિ । તદ્=વાયુકાયસમારમ્ભણં, તસ્ય=વાયુકાયસમારમ્ભણં-
કુર્વત કારયિતુઃ અનુમોદયિતુશ્ચ અહિતાય ભવતિ । તયા=તત્ તસ્ય અવોધયે=
સમ્યક્વાલાભાય ભવતિ ॥ સૂ૦ ૩ ॥

યેન તુ તીર્થંકુરાદિસમીપે વાયુકાયસ્વરૂપ પશ્ચિાત સ એવં વિમાધયતીત્યાહ—
'સે ત ' ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

સે ત સવુજ્જમાણે આયાણીય સમુદ્ધાય સોષા સ્વલુ મગવઓ અળગારાણાં વા
અંતિપ, ઇદમેગેસિ ણાય મયહ-એસ સ્વલુ ગંથે, એસ સ્વલુ મોદે, એસ સ્વલુ મારે, એસ
સ્વલુ ણરણ । ઇચ્છત્ય ગદિણ છોણ, જમિણ વિસ્સરૂવેર્હિં સત્થેર્હિં વાઝકમ્મસમારમેણ,
વાઝસત્ય સમારમમાણે અણ્ણે અણેગરૂવે પાણે વિહિંસહ ॥ સૂ૦ ૪ ॥

કરતે હૈં । વાયુકાય કા યહ આરંમ કરને માલે, કરાને માલે ઔર ડસકી અનુમોદના કરને
માલે કો અહિતકર હોતા હૈ તથા અમોધિજનક હોતા હૈ ॥ સૂ૦ ૩ ॥

તીર્થંકર આદિ કે નિકટ જિસને વાયુકાય કા સ્વરૂપ સમજ લિયા હૈ, વહ ઇસ પ્રકાર
વિચાર કરતા હૈ —'સે તં.' ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—મગવાન્ સે યા ઉનકે અળગારો સે સુનકર—સમજકર જિસને સંયમ ધારણ
ક્રિયા હૈ વહ જાનતા હૈ કિ—યહ વાયુકાય કા સમારમ હી પ્રંથ હૈ, યહી મોદ્ હૈ, યહી માર
હૈ, યહી નરક હૈ । ઇસી મેં છોગ ગૂઢ હો રહે હૈ, કયોં કિ નાના પ્રકાર કે શક્તો સે વાયુકાય
કે સમારમદ્વારા વાયુશક્ત કા આરમ કરતે હુપ અન્ય અનેક પ્રકાર કે પ્રાણિયોં કી હિંસા
કરતે હૈ ॥ સૂ૦ ૪ ॥

આરભ, આરભ કરવાવાળાને કશવનારને અને તેની અનુમોદના આપવાવાળાને
અહિતકર થાય છે, તથા અમોધિજનક થાય છે ॥ સૂ૦ ૩ ॥

તીર્થંકર આદિના સમીપમાં જેણે વાયુકાયનું સ્વરૂપ સમજ લીધું છે, તે આ
પ્રમાણે વિચાર કરે છે —'સે ત ' ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ—મગવાન પાસેથી અથવા તેમના અણગારો પાસેથી સાંભળી—સમજ
ને જેણે સંયમ ધારણ કર્યું છે તે બાણે છે કે—આ વાયુકાયનો સમારમબળ પ્રથમ છે
જેણે મોહ છે જેણે માર છે જેણે નરક છે, જેમા લોકો ગૂઢ થઈ રહ્યા છે, કેમકે
નાના પ્રકારના શક્તોથી વાયુકાયના સમારમદ્વારા વાયુશક્તનો આરભ કરતા થકા
અન્ય અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે ॥ સૂ૦ ૪ ॥

સેવનૈશ્વ, તથા પરિવન્દન-માનન-પૂજનાય, પરિવન્દનં=પ્રશંસા, તદર્થ-દતિવાયવેષુ
 પ્રમૃતિવાદનાદૌ, માનનં=જનસત્કારસ્તદર્થ, વ્યજનયન્ત્રાદિમચાલનાદૌ,
 પૂજન=ચત્તરત્નાદિલામસ્તદર્થ વાયુયાન-વાયુયન્ત્રાદિનિર્માણાદૌ, તથા જાતિ
 મરણમોચનાર્થ=દેવપ્રતિમામિશ્રુત્વં નૃત્યગીતવાદિત્રયયોગે, વ્યજનચામરાદિવીજને ચ,
 તથા દુઃસ્વપ્રતિષ્ઠાતદેતુ=વ્યાધિપ્રતીકારાર્થં નવીનવૈજ્ઞાનિકોદ્ઘાતિવાયુ-
 ચિકિત્સાયાં, તથા-તાલધૃત્વાદિના વાયુકાયોદ્ભાવને સ=જીવનસુલાભયર્થો,
 સ્વયમેવ વાયુશ્ચં=વાયુકાયોપમર્દક-શ્ચ સમારમતે=વ્યાપારયતિ, અન્યૈર્વા વાયુ-
 કાયશ્ચં સમારમ્મયતિ=પ્રયોજયતિ, અન્યાન્ વાયુશ્ચ સમારમમાણાન્ સમતુ

તથા પરિવન્દન અર્થાત્ પ્રશંસા પાને કે લિપ્, મશકવાયુ ઓર ઘોંસુરી ઘજાકર, માનન અર્થાત્
 જનસત્કાર કે લિપ્ વ્યજનયંત્ર (વીઝલી કા પંસા) ગાનયંત્ર (રેડિયો, ગ્રામોફોન આદિ) ઘજાકર,
 પૂજન અર્થાત્ વસ્ત્રો પવ રત્નો આદિ કે લામ કે લિપ્ વાયુયાન (પરોપ્લેને) વાયુયંત્ર આદિ કે
 બનાને મેં, તથા જન્મ-મરણ સે છુટકારા પાને કે લિપ્, જૈસે-જિનપ્રતિમા કે આગે નૃત્ય, ગીત
 ઓર વાદિત્ર કા પ્રયોગ કરને મેં, ચામર પસા આદિ ઝુલારને મેં, તથા દુઃસ્વ કા નાશ કરને કે
 લિપ્, જૈસે-વ્યાધિ મિટારને કે લિપ્ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા નિકાલો હુઈ વાયુચિકિત્સા
 મેં તથા સાહપંસા આદિ દ્વારા વાયુકાય કો ઉદારણા કરને મેં વાયુકાય કી હિસા કરતે
 હૈં । ઇસ પ્રકાર ઇસ જીવન કે સુખ કે અર્થો સ્વયં વાયુકાય કે ઘાતક શક્તો કા સમારંમ
 કરતે હૈં, દુસરો સે કરાતે હૈં ઓર વાયુકાય કા સમારંમ કરને વાકે દુસરો કા અનુમોદન

તથા પરિવન્દન, અર્થાત્ પ્રશંસા મેળવવા માટે મશકવાયુ અને વાંસળી વગેરે
 ખબલીને, વ્યજનયંત્ર તથા ગાનયંત્ર (વિજળીથી ચાલતા પંખા અને રેડિયો
 તથા ગ્રામોફોન) વગેરે ખબલીને, પૂજન અર્થાત્-વસ્ત્રો એવ રત્નો આદિના લાભ
 માટે વાયુયાન (એરોપ્લેન) અને વાયુયંત્ર આદિ બનાવવામાં તથા જન્મ-મરણથી
 છુટવા માટે. જેમકે-દેવપ્રતિમાની પાસે નૃત્ય-ગીત અને વાદ્યત્રનો પ્રયોગ કરવામાં,
 ચામર, પંખા આદિ હલાવવામાં, તથા ડુ ખનો નાશ કરવા માટે, જેમકે-વ્યાધિ મટાડવા
 માટે આજકાલના વૈજ્ઞાનિકદ્વારા શોધ કરાયેલી વાયુચિકિત્સામાં, તથા વાડપત્રના
 પંખાદ્વારા વાયુકાયની ઉદારણામાં વાયુકાયની હિસા કરે છે જે પ્રમાણે આ લખનના
 મુખના અર્થો પોતે વાયુકાયના ઘાતક શક્તિનો સમારભ કરે છે, બીજાની પાસે કરાવે છે
 અને વાયુકાયનો સમારભ કરવાવાળા બીજાને અનુમોદન આપે છે વાયુકાયનો

કાર્યોપચારાત્ । પદમગ્રેડપિવોદ્યમ્ । તથા-અપ. વાયુશસ્ત્રસમારમ્ભઃ, મોહઃ=વિપર્યાસઃ
=અજ્ઞાનમ્ । તથા અપ એવ માર'=મરણ નિગોદાદિમરણરૂપઃ । તથા અપ એવ નરકઃ=
નારકજીવાનાં દશવિધયાતનાસ્થાનમ્ ।

इत्यथ=एतदर्थं ग्रन्थमोहमरणनरकरूपं घोरदुःखफलं प्राप्यापि पुनः पुनरेतदर्थ-
मेव, लोक.=अज्ञानवशवर्ती जीव' गृह्य.=लिप्सुरस्ति । यद्वा गृह्यः=मोगामिलापी,
लोक=ससारी जीव, इत्यर्थः-एतदर्थमेव=ग्रन्थमोहमरणनरकार्यमेव प्रवर्तत इति शेषः ।

લીક પુન પુન' કર્મવન્ધ્યાર્થમેવ પ્રવર્તત્ત્વેતિ ચ્યુક્ત, તત્ કય જ્ઞાયતે ? इति
जिज्ञासायामाह—'यदिमम्' इत्यादि ।

यद्=यस्माद् विरूपरूढैः=नानाविधैः शस्त्रै पूर्वोक्तमकारै वાયुकर्म-

કાર્ય કા ઉપચાર કરકે કર્મવન્ધ કે કારણ કો મૂલ મેં કર્મવન્ધ કહા હૈ । આગે મી હસી
પ્રકાર સમજ લેના જાદિ । તથા યહ વાયુકાય કા સમારંભ અજ્ઞાનરૂપ હૈ, યહ નિગોદ
આદિ મેં મૃત્યુ કા કારણ હૈ, ઔર નરક હૈ અર્થાત્ નારકીય યાતનાઓ કા સ્થાન હૈ ।

પ્રથ, મોહ મરણ ઔર નરકરૂપ ઘોર દુઃખમય ફલ પાકર મી અજ્ઞાની જીવ બાર-બાર
હસી કી છાલસા કરતે હૈ । અથવા મોગો કે અમિલાપી સસારી જીવ હસ પ્રથ, મોહ, મરણ
ઔર નરકરૂપ ફલ કે છિપ હી પ્રવૃત્તિ કરતે હૈ ।

હોગ કર્મવન્ધ કે લિપ્ હી પુન પુન પ્રવૃત્તિ કરતે હૈ, યહ જો કહા હૈ સો કિસ પ્રકાર
જાના જાય ? પેસી જિજ્ઞાસા હોને પર કહતે હૈ—'યદિમમ્.' इत्यादि ।

क्यों कि नाना प्रकार के, वાયुकाय की विराषना करने वाले सावध व्यापार

કાર્યનો ઉપચાર કરીને કર્મવન્ધનાં કારણને મૂલમાં કર્મવન્ધ કહેલ છે વ્યાજ્ઞાન પણ
આ પ્રકારે સમજ લેવું બેઈ છે તથા જો વાયુકાયનો સમારંભ અજ્ઞાનરૂપ છે જો
નિગોદ આદિમાં મૃત્યુનું કારણ છે (અર્થાત્ નિગોદમાં લઈ જવાવાળો છે) અને નરક
છે અર્થાત્ નારકીય યાતનાઓનું સ્થાન છે

અથ, મોહ, મરણ અને નરકરૂપ ઘોર દુઃખમય ફલ પ્રાપ્ત કરીને પણ અજ્ઞાની
જીવ બારબાર એની છાલસા કરે છે, અથવા હોગોના અમિલાપી સસારી જીવ આ
અથ, મોહ, મરણ અને નરકરૂપ ફલ માટેજ પ્રવૃત્તિ કરે છે

હોઠ કર્મવન્ધ માટેજ પુનઃ પુનઃ પ્રવૃત્તિ કરે છે જો પ્રમાણે જે કહ્યું છે તે
કેવી રીતે બઢી શકાય ? એવી છજાસા થતાં કહે છે—'યદિમમ્' इत्यादि.

કેમકે નાના પ્રકારથી વાયુકાયની વિરાષના કરવાવાળા સાવધવ્યાપારદ્વારા તે

છાયા—

સ તત્ સંબુદ્ધ્યમાન આદાનીય સમુત્થાય શ્રુત્વા સ્વલુ મગવતઃ અનગારાણાં વા અન્તિકે રૂપેષાં જ્ઞાતં મવતિ-એપ સ્વલુ ગ્રન્યઃ, એપ સ્વલુ મોહ, એપ સ્વલુ માર, એપ સ્વલુ નરક, સ્થર્થ ગૃહ્ધો લોક, યદિમં વિરુપરૂપૈઃ શસ્ત્રૈઃ વાયુકર્મસમારમ્ભેષ વાયુશસ્ત્ર સમારમમાણઃ અન્યાન્ અનેકરૂપાન્ પ્રાણાન્ વિહિનસ્તિ ॥ સૂ. ૪ ॥

ટીકા—

યઃ સ્વલુ મગવતઃ=તીર્થસ્કરસ્ય, અનગારાણાં=તદીયશ્રમણનિર્મળ્યાનાં વા અન્તિકે શ્રુત્વા આદાનીયમ્=ઉપાદેયં સર્વસાવધયોગવિરતિરૂપં ચારિત્ર સમુત્થાય=અક્ષીકૃત્ય, વિહરતિ, સ તત્=વાયુકાય સમારમ્ભણં સંબુદ્ધ્યમાનઃ=અહિતાબોધિનક ત્વેન વિજ્ઞાતા સન્નેષ વિમાવયતિ—

રૂપે=મનુષ્યલોકે, એકેષાં=શ્રમણનિર્મળ્યોપદેશસજાતસમ્પગવબોધવૈરાગ્યાણા-માત્માર્થિનામેવ, જ્ઞાતં=વિદિતં મવતિ । કિં જ્ઞાત મવતીત્યાકાઠ્ઠસાયામાર—‘એપ સ્વલુ ગ્રન્યઃ’ સ્થ્યાદિ ।

એપઃ વાયુશસ્ત્રસમારમ્ભઃ સ્વલુ=નિમ્બયેન ગ્રન્યઃ=કર્મબન્ધઃ, કારણે

ટીકાર્થ— કિસ પુરુષને તીર્થકર મગવાન્ યા અનેકે અનુયાયી શ્રમણ નિર્મળ્યો કે મુસ્તારવિન્દ સે સુનકર સર્વ સાવધ કા ત્યાગરૂપ સંયમ અગીકર ક્રિયા છે વહ વાયુકાય કે સમારમ્ભ કો અહિતકર ઔર અબોધિબનક સમક્ષતા હુઆ રૂપ પ્રકાર વિચારતા છે—

રૂપ સ્લોક મેં શ્રમણ નિર્મળ્યો કે ઉપદેશ સે સમ્યગ્જ્ઞાન ઔર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરને વાલે આત્માર્થી જનો કો હી યહ વિદિત હોતા છે કિ—

વાયુશસ્ત્ર કા યહ સમારમ્ભ નિશ્ચિતરૂપ સે કર્મબંધ કા કારણ છે । કારણ મેં

ટીકાર્થ—એ પુરુષે તીર્થકર મગવાન અથવા તેમના અનુયાયી શ્રમણ-નિર્મળ્યાના અપ્પારવિન્દથી સાંભળીને સર્વ સાવધના ત્યાગરૂપ સંયમ અગીકાર કર્યો છે, તે વાયુકાયના સમારમ્ભને અહિતકર અને અબોધિબનક સમજતા થકા આ પ્રમાણે વિચારે છે—

આ શ્લોકમાં શ્રમણ નિર્મળ્યાના ઉપદેશથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવા વાળા આત્માર્થી જીવોનેજ એ અણુવામાં છે કે—

વાયુશસ્ત્ર આને સમારમ્ભ નિશ્ચિતરૂપથી કર્મબંધનુ કારણ છે. કારણમાં

ટીકા—

તદ્ ધત્રીમિ=વાયુકાયહિંસયા યથા बहुविधा' प्राणिन' प्रणश्यन्ति, तत्
 કયયામિ=સપાતિમાઃ=उत्पत्योत्पत्यपतनशीलाः, प्राणा'=माणिन सन्ति=વાયુ-
 કાયમાશ્રિત્વ વિદ્યન્તે । एते संपातिमा आहस्य=व्यजनताछट्वन्तवस्त्रादिभि' प्रोम्ना-
 वितवायुकायादाघात प्राप्य, सपतन्ति=વાયુવેગસમાકૃષ્ટાઃ प्राणापगमायोद्विग्नास्तत्रैव
 વાયુકાયે સંવિશન્તિ, સશ્લિષ્યન્તીત્યર્થઃ ।

સ્પર્શં चेति । स्पर्शोऽस्यास्तीति स्पर्शं=स्पर्शवान्, त स्पर्शं=वायुकાયं, स्पृष्टाः
 =स्पर्शकर्तारः, आर्पत्वात् कर्तरि क्तः । एके=वायुवेगसमाहता. प्राणिनः, सघातमाप-
 द्यन्ते=परस्परसघर्षेण गात्रसकोचं प्राप्नुवन्ति ।

ये तत्र=वायुकाये सपतिता सघातमापद्यन्ते, ते तत्र=वायुकाये

ટીકાર્થ—વાયુ કી હિંસા સે અનેક પ્રકાર કે પ્રાણિયો કા ઘાત કિસ પ્રકાર હોતા
 હૈ સો કહતા હૈ । સપાતિમ અર્થાત્ ડહ-ઝહકર પડને વાલે અનેક જીવ વાયુકાય કે આશ્રિત
 રહતે હૈ । ये संपातिम जीव पंखा, तालवृन्त—पंखा कि एक आति, वस्त्र आदि से ऊद्विगता की हुई
 વાયુકાયદ્વારા આઘાત પાકર ગિર પડતે હૈ, અર્થાત્ વાયુ કે વેગ સે સ્વિચકર ઘરાયે હુણ
 વાયુકાય કે સાથ હો જુઠ-સે જાતે હૈ ।

अहो स्पर्श का अर्थ है स्पर्शवान् अर्थात् वायु । कोई-कोई वायु के वेग से आहत
 हुए जीव सघात को प्राप्त होते हैं अर्थात् परस्पर रगड़ स्पर्श कर सिकुड़ जाते हैं ।

વાયુકાય મેં પડે હુણ જો જીવ સિકુઢ જાતે હૈ વે વાયુકાય કે આઘાત સે

ટીકાર્થ—વાયુકાયની હિંસાથી અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓના ઘાત કેવી રીતે
 થાય છે તે હું કહું છું :—સપાતિમ-ઉડી-ઉડીને પઠવાવાળા અનેક જીવ વાયુકાયના
 આશ્રયે રહે છે તે સપાતિમ જીવ, પંખા, તાલવૃન્ત, વસ્ત્ર આદિથી ઉદ્વિગ્તા
 કરાએલા વાયુકાયદ્વારા આઘાત પામીને પડી જાય છે અર્થાત્ વાયુના વેગથી
 એવાઈને અહસાએલા વાયુકાયની સાથેજ જોડાઈ જાય છે

અહીં સ્પર્શના અર્થ છે-સ્પર્શવાન્-અર્થાત્ વાયુ ઠાક-ઠાક વાયુના વેગથી
 આહત-તાહન કરાએલા જીવ સઘાત-જઘાપજીને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ પરસ્પર
 ઘસડાઈને સઠોચાઈ જાય છે

વાયુકાયમાં પડેલા જે જીવો સઠોચાઈ જાય છે તે વાયુકાયના આઘાતથી મૂર્છિત

સમારમ્ભેણ=વાયુકાયોપમર્દનરૂપસાવધન્યાપારેણ, ઈર્મ=ત્રાયુકાય વિહિનસ્તિ । તથા-
વાયુશ્ચ સમારમમાણ.~ન્યાપારયન્, અન્યાન્~પૃથિવીકાયાદીન્, અનેકરૂપાન્
સ્વાવરાંહસાંધ, પ્રાણાન્~પ્રાણિનઃ વિહિનસ્તિ=ઉપમર્દયતિ ॥ સૂ. ૪ ॥

વાયુશ્ચ સમારમમાણા અનેકવિધાન્ જીવાન્ કથ વિહિસન્તિ, તત્ ચ પ્રતિ-
ષોધયિતુ શ્રીસુધર્મા સ્વામી માહ—‘ સે વેમિ ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

સે વેમિ-સતિ સપાઝમા પાણા આહૃન્વ સંપયતિ ચ, ફરિસ ચ રહ્તુ પુઢા ઇમે
સંઘાયમાવજ્જતિ । જે તત્થ સઘાયમાવજ્જતિ, તે તત્થ પરિયાવજ્જતિ । જે તત્થ
પરિયાવજ્જતિ તે તત્થ ઉદાયંતિ ॥ સૂ. ૫ ॥

છાયા—

તત્ ધ્રવીમિ-સંતિ સંપાત્તિમાઃ પ્રાણા, આહૃત્ય સપતન્તિ ચ, સ્પર્શ ચ સ્થ
સ્પૃષ્ઠા ઇમે સંઘાતમાપચન્તે । યે તત્થ સંઘાતમાપચન્તે, તે તત્થ પર્યાપચન્તે । યે તત્થ
પર્યાપચન્તે તે તત્થાપદ્માવન્તિ ॥ ૫ ॥

દ્વારા વે વાયુકાય કા ઘાત કરતે હૈં । તથા વાયુકાય કે શક્તિ કા પ્રયોગ કરતે હુપ પૃથ્વીકાય
આદિ અનેક પ્રકાર કે સ્વાવરો કા, તથા ત્રસ બીજો કા ઉપમર્દન કરતે હૈં ॥ સૂ. ૪ ॥

વાયુકાય કે શક્તિ કા પ્રયોગ કરતે વાલે નાના પ્રકાર કે બીજો કી હિસા કૈસે કરતે
હૈં ? યહ ક્તલને કે સ્મિ શ્રી સુધર્મા સ્વામી કહતે હૈં —‘ સે વેમિ ’ ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—હ મૈ કહતા હૈં—પ્રકાશક રહકર પદને વાલે બીજ હૈં જો બચાનક
આપડતે હૈં, ઔર વાયુકાય સે સ્પૃષ્ઠ હોકર કોઈ-કોઈ સંઘાત કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં । જો
સંઘાત કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં ઉનકા શરીર સિકુન્દ બાતા હૈ, મુર્છિત હો બાતે હૈં, વે મર મી
બાતે હૈં ॥ સૂ. ૫ ॥

વાયુકાયના પ્રાપ્ત કરે છે તથા વાયુકાયના શક્તિના પ્રયોગ કરતા થકા પૃથ્વીકાય
આદિ અનેક પ્રકારના સ્વાવરો તથા ત્રસલેવોનું ઉપમર્દન (નાશ) કરે છે ॥ સૂ. ૪ ॥

વાયુકાયના શક્તિના પ્રયોગ કરવાવાળા નાના પ્રકારના લેવોની હિસા કેવી રીતે
કરે છે ? એ બતાવવા માટે શ્રી સુધર્મા સ્વામી કહે છે—‘ સે વેમિ ’ ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—હું તે કહું છું—એકાએક (એકાએક) હૃદયને પડવાવાળા લેવ છે
તે બચાનક આવી પડે છે, અને વાયુકાયથી સ્પૃષ્ઠ થઈને ઠોઈ-ઠોઈ બચારૂપે થાય
છે ને સંઘાત-સંયુક્ત-જવાહરમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું શરીર સંકોચાઈ બાય છે,
મુર્છિત થઈ બાય છે, અને તે મરી પથ્થ બાય છે ॥ સૂ. ૫ ॥

પૃથ્વ્ય સત્ય સમારમમાણસ્ય ઇત્યેતે આરમ્મા પરિણ્યાયા ભવતિ । ત પરિણ્યાય મેઘાદ્રી યેવ સય વાઊસત્ય સમારમેજ્જા, યેવજ્ઞેહિ વાઊસત્ય સમારમાવેજ્જા, યેવજ્ઞે વાઊસત્ય સમારમતે સમણુજાણેજ્જા, જસેતે વાઊસત્યસમારમા પરિણ્યાયા ભવતિ, સે હુ મુણી પરિણ્યાયકમ્મે-ત્તિ વેમિ ॥ સૂ. ૬ ॥

છાયા—

અત્ર શસ્ત્ર સમારમમાણસ્ય ઇત્યેતે આરમ્મા અપરિણ્યાતા ભવન્તિ । અત્ર શસ્ત્રસમારમમાણસ્ય ઇત્યેતે આરમ્માઃ પરિણ્યાતા ભવન્તિ । ત પરિણ્યાય મેઘાદ્રી નૈવ સ્વય વાયુશસ્ત્ર સમારમેત, નૈવાન્યૈર્વાયુશસ્ત્ર સમારમ્મયેત્, નૈવાન્યાન્ વાયુશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ સમનુજાનીયાત્ । યસ્યૈતે વાયુશસ્ત્રસમારમ્મા પરિણ્યાતા ભવન્તિ, સ ચત્ત મુનિઃ પરિણ્યાતકર્મા, ઇતિ પ્રવીમિ ॥ સૂ. ૬ ॥

ટીકા—

અત્ર=અસ્મિન્ વાયુકાયે, શસ્ત્ર=પૂર્વોક્તપ્રકારં સમારમણાસ્ય=વ્યાપારયત, ઇત્યેતે=પૂર્વોક્તાઃ ત્રિકરણત્રિયોગૌ કૃતા આરમ્માઃ=વાયુકાયોપમર્દનરૂપા.

જો કર્મવધ કા કારણ નહીં સમક્ષતા । વાયુકાય મેં શસ્ત્ર કા વ્યાપાર ન કરને વાછા હન વ્યાપારો કો કર્મવધ કા કારણ સમક્ષતા હૈ । ડસે જાનકર વિવેકી પુરુષ સ્વય વાયુ શસ્ત્ર કા આરમ્મ ન કરે, દૂસરો સે વાયુશસ્ત્ર કા આરમ્મ ન કરાવે ઔર વાયુશસ્ત્ર કા આરમ્મ કરને વાછો કા અનુમોદન ન કરે । જો વાયુકાય કે શસ્ત્રો કે વ્યાપાર કો જાનતા હૈ વહી મુનિ હૈ, વહી સાવધ વ્યાપાર કા ત્યાગી હૈ । પેસા મેં કહતા હૂં ॥ સૂ. ૬ ॥

ટીકાર્થ—વાયુકાય કે વિષય મેં પૂર્વોક્ત શસ્ત્રો કા ઉપયોગ કરને વાછા ત્રીન કરણ ત્રીન યોગ સે કિયે જાને વાછે ઔર વાયુકાય કે ઘાતક સાવધ વ્યાપારો કો કર્મવધ

કર્મવધનું કારણ સમજતા નથી, વાયુકાયના શસ્ત્રોનો વ્યાપાર નહિ કરવાવાળા તે વ્યાપારને કર્મવધનું કારણ સમજે છે તેને બાહ્યીને વિવેકી પુરુષ ધોતે વાયુશસ્ત્રનો આરભ કરે નહિ, બીજા પાસે વાયુશસ્ત્રનો આરભ કરાવે નહિ, અને વાયુશસ્ત્રનો આરભ કરવાવાળાને અનુમોદન આપે નહિ. જે વાયુકાયના શસ્ત્રોના વ્યાપારને બાંહે છે તેજ મુનિ છે તેજ સાવધ વ્યાપારના ત્યાગી છે આત્મ-(આ પ્રમાણે) હું કહું છું ॥ સૂ. ૬ ॥

ટીકાર્થ—વાયુકાયના વિષયમાં પૂર્વોક્ત શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાવાળા, ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી કરવામાં આવતા અને વાયુકાયના ઘાતક સાવધ વ્યાપારોને કર્મવધનું કારણ

સંશ્લિષ્ટા પર્યાપદન્તે=વાયુકાયાઘાતેન મૂર્છાપ્રાપ્નુવન્તિ-પ્રણયત્તેન ભવન્તીત્યર્થ' ।
 ये तत्र=पर्यापदन्ते, ते तत्र=वायुकाये, अपद्रावन्ति=माणैर्नियुज्यन्ते ।

વાયુશ્લેષસમારમ્ભેણ ન કેવલ વાયુજીવચિરાધના જાયતે, કિન્તુ સર્વદિક્ષ
 સચારિણાં સપાતિમજીવાનામન્યેષાં ચ વહુવિધાનાં દિસાઽપિ દુર્નિવારા ભવતીતિ
 માવઃ ॥ સૂ. ૫ ॥

एव वायुकायस्य सचित्तत्वं विदित्वा मृत्तित्वप्राप्तये त्रिकरण-त्रियोगैस्तत्समा
 रम्भो वर्जनीय इत्याशयेनाह—' एतत् सत्य ' इत्यादि ।

મૂલમ્—

एतत् सत्यं समारम्भमाणस इच्छते आरम्भ अपरिण्णया भवति ।

મૂર્છિત્ત હો જાતે હૈં—ઝનકી ચેતના નષ્ટ હો જાતી હૈ, ઔર જો મૂર્છિત્ત હો જાતે હૈં તે પ્રાણો સે
 રક્ષિત્ત હો જાતે હૈં અર્થાત્ મર જાતે હૈં ।

વાયુકાય કે શસ્ત્ર કા આરમ્ભ કરને સે અકેહે વાયુકાય કી હી વિરાધના નહીં હોતી
 ઘરત્ સમી દિશાઓ મેં ફિરને વાળે સપાત્તિમ બીજો કી તથા અન્ય અનેક પ્રકાર કે બીજો કી
 દિસા હોના મી અનિવાર્ય હૈ ॥ સૂ. ૫ ॥

इस प्रकार वायुकाय की सचित्तता समझकर साधुता प्राप्त करने के लिए तीन करण
 तीनों योग से वायुकाय का समारम्भ त्यागने योग्य है । इस आशय से सूत्रकार कहते हैं—
 'एतत् सत्य' इत्यादि ।

મુસાર્ય—વાયુકાય કે વિષય મેં શસ્ત્ર કા વ્યાપાર કરને વાછા ઇન વ્યાપારો

ઘર્ષ બાધ છે—તેની ચેતના નાશ પામી બાધ છે અને જે મૂર્છિત્ત ઘર્ષ બાધ છે તે
 પ્રાણોથી રક્ષિત પણ ઘર્ષ બાધ છે અર્થાત્ મરણ પામી છે

વાયુકાયના શસ્ત્રનો આરમ્ભ કરવાથી, એકલા વાયુકાયના ઇવોનીજ વિરાધના
 થાય છે એટલુંજ નહિ પરન્તુ સર્વ દિશાઓમા ફરવાવાળા સપાતિમ ઇવોની તથા
 અન્ય અનેક પ્રકારના ઇવોની ઘાત થવી તે પણ અનિવાર્ય છે ॥સૂ. ૫॥

આ પ્રમાણે વાયુકાયની સચિત્તતા સમજીને સાધુતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્રણ
 કરણ ત્રણ યોગથી વાયુકાયનો સમારમ્ભ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એ આશયથી
 સૂત્રકાર કહે છે—'एतत् सत्य' इत्यादि

સુદ્ધાર્થઃ—વાયુકાયના વિષયમા શસ્ત્રનો વ્યાપાર કરવાવાળાઓ એ વ્યાપારોને

સાવધવ્યાપારા', પરિજ્ઞાતા' = જ્ઞ-પરિજ્ઞયા વન્ધકારણતયા વિદિતા., પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞયા ચ પરિવર્જિતા ભવન્તિ, સ એવ પરિજ્ઞાતકર્મા = ત્રિકરણત્રિયોગૈ' પરિવર્જિત-સકલસાવધવ્યાપારઃ, મુનિર્ભવતિ ।

નતુ ત્રિકરણત્રિયોગૈર્વાયુકાયવિરાધનાપરિહારેણ યસ્તુ પરિજ્ઞાતકર્મા સ એવ મુનિર્ભવતીત્યુક્ત તત્કયમ્પપદ્યતે ? યતો હિ ગચ્છતા તિષ્ઠતા આસીનેન સ્વપતા મુઠ્ઠજાનેન માપમાણેન વાયુકાયવિરાધના દુષ્પરિહારા કય તર્હિ મુનિશ્ચરેત્ તિષ્ઠેત્ આસીત શ્રયીત મુઠ્ઠજીત માપેત ? ઇતિ । અત્રોચ્યતે-મુનિનાં સર્વં સ્વર્ક્સંવ્ય યતનયૈવ સપાદનીયમ્, અત એવોક્તં મગવતા—

કર્મવધ કા કારણ જ્ઞાન લિયા ઔર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ત્યાગ દિયા હૈ ઘડી ત્રીન કરણ ઔર ત્રીન યોગ સે ત્યાગ કરને ઘાલા મુનિ હોતા હૈ ।

શંકા—‘ત્રીન કરણ ઔર ત્રીન યોગ સે વાયુકાય કી વિરાધના કા ત્યાગ કરને વાલે હી મુનિ હોતે હૈ’ યહ કયન કિસ પ્રકાર સહી હો સકતા હૈ ? ચલ્ને, ઠહરને, ચૈઠને, સોને, બાહાર કરને ઔર માપણ કરને મેં વાયુકાય કી વિરાધના સે બચ નહીં સકતે । ऐसी दशा में मुनि कैसे चले, कैसे ठहरे कैसे बैठे, कैसे सोए, कैसे भोजन करे और कैसे बोले ?

સમાધાન—મુનિ કો અપની સબ ક્રિયાયૈં યતનાપૂર્વક હી કરની યાહિય । મગવાનને કહ્તા હૈ —

બન્ધનું ઠારણ છે' એમ બાણી લીધું છે અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેને ત્યજી દીધા છે, તે ત્રણ ઠારણ અને ત્રણયોગથી ત્યાગ કરવાવાળા મુનિ હોય છે

શંકા—‘ત્રણ ઠારણ અને ત્રણયોગથી વાયુકાયની વિરાધનાનો ત્યાગ કરવાવાળા જ મુનિ હોય છે’ આ વચ્ચન કેવી રીતે સાચુ હોઈ શકે છે ? ચાલતા, બેસતા, શેઠાતાં, સુતા, બોજન કરતાં અને બાધણ કરતાં વાયુકાયની વિરાધનાથી બચી શકાતું નથી એવી દશામાં મુનિ કેવી રીતે ચાલે, કેવી રીતે બેસે, કેવી રીતે શેઠાય, કેવી રીતે સુવે, કેવી રીતે બોજન કરે અને કેવી રીતે બાલે ?

સમાધાન—મુનિએ પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ યતનાપૂર્વક કરવી બોધબ્ધે, ભગવાને કહ્યું છે—

સાવધવ્યાપારા', અરિજ્ઞાતા. = કર્મબંધકારણેત્વેનાનવગતાઃ મવન્તિ ।

અપ્ર=અસ્મિન્નેવ વાયુકાયે, શસ્ત્ર=વાયુક્રમકારમ્, અસમારમમાણસ્ય=અમ્બુ-
જ્ઞાનસ્ય, इत्येते=પૂર્વોક્તા, આરમ્માઃ=સાવધવ્યાપારાઃ, પરિજ્ઞાતા મવન્તિ=જપરિ-
જ્ઞયા પરિજ્ઞાતા, પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞયા પરિવર્જિતા મવન્તીત્યર્થઃ ।

જપરિજ્ઞાપૂર્વિકા પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા યથા મવતિ, ત પ્રકાર દર્શયતિ—‘તત્
પરિજ્ઞાય’ इत्यादि । તત્=વાયુકાપારમ્મણ, પરિજ્ઞાય=‘કર્મબંધસ્ય કારણં મવતી’
इत्यवगत्य, મેધાવી=દેયોપાદેયવિવેકનિપુણ સ્વય વાયુશસ્ત્ર નૈવ સમારમેત=નૈવ
વ્યાપારયેત્, અન્યૈર્વાયુશસ્ત્ર નૈવ સમારમ્મયેત્, વાયુશસ્ત્ર સમારમમાણાન્ અન્યાન્
નૈવ સમજુજાનીયાત્=નૈવાનુમોદયેત્ ।

यस्यैते वायुशस्त्रसमारम्माः=वायुकायमुद्दिश्य शस्त्रैस्तदुपमर्दनरूपा

કા કારણ નહીં સમજતા । અર્થાત્ ઇમે મહ જ્ઞાન નહીં હોતા કિ—‘હન પાપ-કૃત્યો સે મુક્તે
કર્મ કા બધ હોગા’

છેકિન હસી વાયુકાય કે વિષય મેં શસ્ત્રો કા આરંમ ન કરને વાચા સાવધ વ્યાપારો
કો જપરિજ્ઞા સે જાનતા હૈ ઓર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ત્યાગ દેતા હૈ ।

જપરિજ્ઞાપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા વિષ પ્રકાર હોતી હૈ સો દિલ્લછાતે હૈ—વાયુકાય કે
આરમ કો કર્મબંધ કા કારણ જ્ઞાનકર દેયોપાદેય કા વિવેક રહને વાચા પુરુષ સ્વર્મ વાયુશસ્ત્ર
કા આરમ ન કરે, દૂસરો સે વાયુશસ્ત્ર કા આરંમ ન કરાવે ઓર વાયુશસ્ત્ર કા આરંમ કરનેવાણો
કા અનુમોદન ન કરે ।

જિસને વાયુકાયસંબંધી હન આરંમો કા અર્થાત્ સાવધ વ્યાપારો કો જપરિજ્ઞા સે
અમજતા નથી. અર્થાત્ તેમને કો જ્ઞાન થતું નથી કે—‘આ પાપકૃત્યોથી મને કર્મના
બંધ થશે.’ પરંતુ આ વાયુકાયના વિષયમાં શસ્ત્રોનો આરંભ નહિ કરવાવાળા સાવધ
વ્યાપારોને જપરિજ્ઞાથી બંધ છે, અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી ત્યજી દે છે જપરિજ્ઞાપૂર્વક
પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા ને પ્રમાણે જોય છે તે બતાવે છે—વાયુકાયના આરંભને કર્મબંધનું
હારણ બંધીને કોય—ઉપાદેયનો વિવેક રાખવાવાળા પુરુષ યોતેજ વાયુશસ્ત્રનો આરંભ
કરે નહિ બીજા પાસે વાયુશસ્ત્રનો આરંભ કરાવે નહિ અને વાયુશસ્ત્રનો આરંભ
કરવાવાળાને અનુમોદન આપે નહિ

ને વાયુકાયસ બંધી કો આરંભોને અર્થાત્ સાવધ વ્યાપારોને જપરિજ્ઞાથી ‘કર્મ

સાવધવ્યાપાર', પરિજ્ઞાતા'—જ્ઞ-પરિજ્ઞયા ઘન્યકારણતયા વિદિતા', પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞયા ચ પરિવર્જિતા ભવન્તિ, સ એવ પરિજ્ઞાતકર્મા=ત્રિકરણત્રિયોગૌ' પરિવર્જિત-સકલસાવધવ્યાપાર', મુનિર્ભવતિ ।

નનુ ત્રિકરણત્રિયોગૌર્વાયુકાયવિરાધનાપરિહારેણ યસ્તુ પરિજ્ઞાતકર્મા સ એવ મુનિર્ભવતીત્યુક્ત તત્કથમુપપદ્યતે ? યતો હિ ગચ્છતા તિષ્ઠતા આસીમેન સ્વપતા મુઝ્જાનેન માપમાણેન વાયુકાયવિરાધના દુષ્પરિહારા કથ તર્હિ મુનિશ્વરેત્ તિષ્ઠેત્ આસીત શયીત મુઝ્જીત માપેત ? इति । અત્રોચ્યતે—મુનિનાં સર્વં સ્વકર્ત્તવ્ય યતનયૈવ સપાદનીયમ્, અત એવોક્ત ભગવતા—

કર્મયત્ત્વ કા કારણ જ્ઞાન લિપ્યા ઔર પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ત્યાગ દિયા હૈ વહી ત્રીન કરણ ઔર ત્રીન યોગ સે ત્યાગ કરને વાલા મુનિ હોતા હૈ ।

શંકા—‘ત્રીન કરણ ઔર ત્રીન યોગ સે વાયુકાય કી વિરાધના કા ત્યાગ કરને વાલે હી મુનિ હોતે હૈ’ યહ કથન કિસ પ્રકાર સહી હો સકતા હૈ ? બઢને, ઠઠરને, વૈઠને, સોને, આઢાર કરને ઔર માપણ કરને મેં વાયુકાય કી વિરાધના સે વચ નહીં સકતે । પેસી વશા મેં મુનિ કેસે ચલે, કેસે ઠઠરે કેસે વૈઠે, કેસે સોપ, કેસે મોજન કરે ઔર કેસે વોલે ?

સમાધાન—મુનિ કો અપની સર્વ ક્રિયાઈ યતનાપૂર્વક હી કરની વાઢિપ । ભગવાનને કહા હૈ —

બન્ધનુ ઠારણુ છે' જોમ જાણી લીધુ છે અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેને ત્યજી દીધા છે, તે ત્રણ ઠરણુ અને ત્રણયોગથી ત્યાગ ઠરવાવાળા મુનિ હોય છે

શંકા—‘ત્રણ ઠરણુ અને ત્રણયોગથી વાયુકાયની વિરાધનાનો ત્યાગ ઠરવાવાળા જ મુનિ હોય છે’ આ વચન કેવી રીતે સાચુ હોઈ શકે છે ? આલતા, બેસતા, શેઠાતાં, સુતા, જોજન ઠરતાં અને ભાષણ ઠરતા વાયુકાયની વિરાધનાથી બચી શકાઈ નથી જોવી દશામાં મુનિ કેવી રીતે ચાલે, કેવી રીતે બેસે, કેવી રીતે શેઠાય, કેવી રીતે સુવે, કેવી રીતે જોજન ઠરે અને કેવી રીતે યાલે ?

સમાધાન—મુનિએ પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ યતનાપૂર્વક ઠરવી જોઈએ, ભગવાને કહ્યું છે—

“જય ચરે જય ચિદ્રે, જયમાસે જયં સપ્ ।

જય મુજતો માસતો, પાવચ્ચ ન પધર્ઈ” ॥ ૧ ॥

નનુ ગમનાગમનાદોં યતનાયાઃ મુસપાઘત્વેઽપિ માપણયતના કથં વિધેયા ? કથમપિ માપણે દિ વાયુકાયવિરાધના પરિહર્તૃ ન શક્યતે, કથ મુનિયંતનપા માયેત ? માપણે વાયુકાયવિરાધનયા સાદ્દં મૃક્ષમ્યાપિસપાતિમજીવાનામપિ વિરાધના-ઽવશ્યમ્માવિની, તેર્પા વાયુધેગસમાકુપ્ટાનામાહત્ય સપતનેન, વાયુસસ્પર્શેન ચ સપાત પર્યાપચ્ય-પદ્રાધણાન્ત ભવતીત્પ્રૈવોદેશેઽમિહિતત્વાત્ ? इति चेदुच्यते—

મુસ્તવશ્લિકાધર્ન માપણયતના મગવતા પ્રતિવોધિતા, એપ વાયુકાય-

“યતનાપૂર્વક ચહે, યતનાપૂર્વક સહા રહે, યતનાપૂર્વક વેટે, યતનાપૂર્વક સોપ, યતનાપૂર્વક મોજન કરે ઔર યતનાપૂર્વક મોલે સો (સાધુ) પાપકર્મ કા ધંધ નહીં કરતા હૈ” ॥૧॥

શુદ્ધા—જાને-જાને મેં યતના સરલતા સે હો સકતી હૈ મગર બોલ્ને કી યતના કિસ પ્રકાર કરની ચાહિય ? બોલ્ને મેં વાયુકાય કી વિરાધના કૌસી મી પ્રકાર નહીં ટલ સકતી તો મુનિ કિસ પ્રકાર માપણ કરે ? માપણ કરને મેં વાયુકાય કી વિરાધના કે સાથ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છોટે-છોટે સપાતિમ જીવોં કી વિરાધના મી અવશ્ય હોતી હૈ । ઇસી ઉદ્દેશ મેં ઘટલગ્યા ગયા હૈ કિ—સપાતિમ જાવ વાયુ કે વેગ સે સ્થિતકર જા પડતે હૈ ઔર વાયુ કે સ્પર્શ સે સંઘાત કો પ્રાપ્ત હોતે હૈ, મૂર્છિત હો જાતે હૈ ઔર મર મી જાતે હૈ ।

સમાધાન—મગવાન્ ને મુસ્તવશ્લિકા બોધના માધણી કી યતના બતરાઈ હૈ ।

‘યતનાપૂર્વક ચાહે, યતનાપૂર્વક યેરે, યતનાપૂર્વક રોકાય, યતનાપૂર્વક મુવે, યતનાપૂર્વક મોજન કરે, અને યતનાપૂર્વક મોલે તો (સાધુ) પાપ કર્મોના અધ કરતા નથી ॥૧॥

શ કા—જવા આવવામાં યતના સરલતાપૂર્વક થઈ શકે છે, પરંતુ મોલવાની યતના કેવી રીતે કરવી જોઈએ ? મોલવામાં વાયુકાયની વિરાધના ઠોઈ પણ પ્રકારથી ટળી શકતી નથી, તો મુનિ કેવી રીતે બાવણ કરે ? બાવણ કરવામાં વાયુકાયની વિરાધનાની સાથે સર્વત્ર વ્યાપ્ત નાના-નાના સપાતિમ જીવોની વિરાધના પણ અવશ્ય થાય છે જા ઉદ્દેશમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે—સપાતિમ જીવ વાયુના વેગથી ખેંચાઈને જાવી પડે છે; અને વાયુના સ્પર્શથી સંઘાત—(અનુઘાત)ને પામે છે, મૂર્છિત થઈ જાય છે અને મરણ પણ પામે છે

સમાધાન—જમવાને મુખવશ્લિકા બાધવી તે બાવણની યતના બતાવી

સમારમ્મઃ પ્રન્યમોહમારનરકરૂપસ્તસ્માદ્દિતોઽયમિતિ મત્વા વાયુકાયવિરાધનયા
શાન્તિમાર્ગાવલમ્બિનઃ સંયમિનઃ પ્રાણાન્ ધારયિતુમપિ નાવકાશ્ચન્તીત્યપ્રેવોદેશે
સમુપદિશતા મગવતા માપણયતનારૂપ મુલ્લવલ્લિકાવન્ધનમિતિ સૂચિતમ્ । ઉક્તઞ્ચ
સમુત્થાનસૂત્રે—

“ તઓ પચ્છા ગોયમા ! સલ્લિગે મુહપત્તિં મુદ્દેણ સદ્ધિં ધવે ॥ ૧ ॥

મુહપત્તીઃ ણં મતે ! કિંપમાણા ? ગોયમા ! મુહપ્પમાણા મુહપત્તી । મુહપત્તી ણં
મંતે ! કસ્સ ધત્થસ્સ કદ્દે ? ગોયમા ! એગસ્સવિ સેયવત્થસ્સ ણં અદ્દપુહલાપ
મુહપત્તિં કરેહ ॥ ૨ ॥

કસ્સદ્દ મુહપત્તીએ ણં અદ્દ પુહલાહ ? ગોયમા ! અદ્દકમ્મવદ્દણદ્દ ॥

મુહપત્તી ણં મતે ?, કદ્દ ધવે ?, ગોયમા ! એગકલ્લેણ દુષ્સકલ્લપ્પમાણેણ દોરેણ
સદ્ધિં મુદ્દે ધવેહ । મુહપત્તીએ ણં મતે ! કે અદ્દે ?, ગોયમા ? જણ્ઠં મુહઅત્તે સદ્ધ વદ્ધતિ
સે તેણદ્દેણં મુહપત્તી । કસ્સદ્દમંતે ! મુહપત્તિં મુદ્દેણસદ્ધિં ધવે ?, ગોયમા ! સલ્લિગવા-
ઝીવરક્કલ્લણદ્દ ॥ ૩ ॥

અહ ણં મંતે ! મુહપત્તી વાઝઝીવરક્કલ્લણદ્દાએ તો કિં સુદ્ધમવાઝકાયઝીવરક્કલ્લ-
ણદ્દાએ વા વાયરવાઝકાયઝીવરક્કલ્લણદ્દાએ વા ? ગોયમા ! ણોતિ સુદ્ધમવાઝકાયઝીવ-
રક્કલ્લણદ્દાએ વાયરવાઝકાયઝીવરક્કલ્લણદ્દાએ । નો-તિ અવિસેસ, એવ તે સઘ્ધેવિ
અરિહતા પવુચ્ચંતિ ॥ ૪ ॥” હિતિ ।

યહ વાયુકાય કા સમારંમ પ્રન્ય છે, મોહ છે, માર છે, નરક છે જોર હસ કારણ
અહિતકારી છે, અત એવ શાન્તિ—મોક્ષમાર્ગ કા અવલમ્બન કરને યાઠે સમમી વાયુકાય કી
વિરાધના કરકે અપને પ્રાણો કી મી રૂચ્છા નહીં કરતે । હસી ઉદેશ મેં મગવાન્ ને
ઉપદેશ દેતે હુએ માયા યતનારૂપ મુલ્લવલ્લિકા કા વૈધના સૂચિત કિયા છે । સમુત્થાન સૂત્ર
મેં કદ્દા મી છે —

સમારમ્મ અથ છે, મોહ છે, માર છે, નરક છે, અને તે કારણે અહિતકારી છે એટલા
માટે શાન્તિ—મોક્ષ માર્ગનું અવલમ્બન કરવાવાળા સયમી વાયુકાયની વિરાધના કરીને
પોતાના પ્રાણની પણ ધ્યાન કરતા નથી. આ ઉદ્દેશમાં ભગવાને ઉપદેશ આપતા થકા
ભાષા યતનારૂપ મુલ્લવલ્લિકા વૈધવાની સૂચના કરી છે

સમુત્થાનસૂત્રમાં કદ્દું પણ છે:—

छाया—

“ ततः पश्चात् गौतम ! सलिलो मुखपत्रीं मुखेन सार्द्धं बध्नीयात् । मुखपत्री खलु भदन्त ! किममाणा ?, गौतम ! मुखममाणा मुखपत्री । मुखपत्री खलु भदन्त ! केन वस्त्रेण कृता ?, गौतम ! एवस्यापि श्वेतवस्त्रस्याष्टपुटका मुखपत्री कुर्यात् ॥ २ ॥

कस्मै अर्घाय भदन्त ! मुखपत्री खलु अष्टपुटका ?, गौतम ! अष्टकर्णे दहनार्थम् । मुखपत्रीं भदन्त ! कथं बध्नीयात् ?, गौतम ? एककर्णेन द्वितीयकर्णं

“ गौतम । तत्पश्चात् स्वर्णिमा साधु मुख के साथ मुखपत्ती बाँधे ॥१॥

प्रश्न—भगवान् ! मुँहपत्ती का क्या प्रमाण है ?

उत्तर—गौतम ! मुँह के धरावर मुँहपत्ती होती है ।

प्रश्न—भगवान् ! मुँहपत्ती किस वस्त्र की होती है ?

उत्तर—गौतम ! एक सफेद वस्त्र की आठ पुटकी मुँहपत्ती होती है ॥२॥

प्रश्न—भगवान् ! मुँहपत्ती आठ पुटकी क्यों होनी चाहिए ?

उत्तर—गौतम ! आठ कमों को मरम करने के लिए ।

प्रश्न—भगवान् ! मुँहपत्ती किस तरह बाँधनी चाहिये ?

उत्तर—गौतम ! एक कान से दूसरे कान तक कन्धे डोरे के साथ मुँहपत्ती मुख पर बाँधनी चाहिए ।

“ गौतम ! तत्पश्चात् स्वर्णिमा साधु मुख साथे मुखपत्ति बांधे (१)

प्रश्न—भगवान् ! मुँहपत्तीनुं मुं प्रमाण छे ?

उत्तर—गौतम ! मुखनी धरावर मुँहपत्ती छेय छे

प्रश्न—भगवान् ! मुँहपत्ती क्या वस्त्रनी अने छे ?

उत्तर—गौतम ! ओक सफेद वस्त्रनी आठ पठनी मुँहपत्ती छेय छे (२)

प्रश्न—भगवान् ! मुँहपत्ती आठ पठनी आ भाटे होवी ओधछे ?

उत्तर—गौतम ! आठ ठमेनि भरम ठस्वा भाटे

प्रश्न—भगवान् ! मुँहपत्ती ठेवी रीते बांधवी ओधछे ?

उत्तर—गौतम ! ओक कानथी गीला कान सुधी बाँधा होरानी साथे मुँहपत्ती मुख पर बांधवी ओधछे

પ્રમાણદવરકેણ સદૈં મુલે વધ્નીયાત્ મુલવપત્ત્યા મદન્ત ! કોર્થ્ય ? , ગૌતમ ! યત્તલુ મુલ્વાન્તે સદા વર્ષતે તેનાર્યેન મુલવપત્રી । કસ્મૈ અર્યાય મદન્ત ! મુલવપત્રી મુલેન સાદૈં વધ્નીયાત્ ? , ગૌતમ ! સ્વલિદ્વાયુજીવરક્ષણાર્થમ્ ॥ ૩ ॥

યદિ લલ મદન્ત ! મુલવપત્રી વાયુજીવરક્ષણાર્થાય તત્ત્વિ સૂક્ષ્મવાયુકાયજીવ-
રક્ષણાર્થાય વા વાદરવાયુકાયજીવરક્ષણાર્થાય ? ગૌતમ ! નો ઇતિ સૂક્ષ્મવાયુકાય-
જીવરક્ષણાર્થાય, (કિન્તુ) વાદરવાયુકાયજીવરક્ષણાર્થાય, નો ઇતિ અવિશેષમ્, એવં
તે સર્વેઽપિ અર્હન્ત ઘ્રુવન્તિ ॥ ૪ ॥ ઇતિ ।

સમતિ કેચિન્મુનિમ્મન્યા મુલવલ્લિકાવન્ધન પ્રતિપેધયન્તિ તેપામાચાર્યાસ્તુ

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુંહપત્તી કા અર્થ કયા હૈ ?

ઉત્તર—વહ સદૈવ મુંહ પર બંધી રહતી હૈ ઇસ લિખ વહ મુંહપત્તી કહ્લાતી હૈ ।

પ્રશ્ન—કિસ પ્રયોજન સે મુંહપત્તી મુલ પર બાંધની વાહિપ ?

ઉત્તર—મુંહપત્તી બાંધના સાધુ કા સ્વલિગ હૈ ઇસ લિખ, તમા વાયુકાય કે જીવો કી
રક્ષા કે લિખ મુંહપત્તી બાંધી વાતી હૈ ॥૩॥

પ્રશ્ન—મગવાન્ અગર વાયુકાય કી રક્ષા કે લિખ મુંહપત્તી હૈ તો સૂક્ષ્મ વાયુકાય કી
રક્ષા કે લિખ હૈ વા વાદર વાયુકાય કી રક્ષા કે લિખ ?

ઉત્તર—સૂક્ષ્મ વાયુકાય કી રક્ષા કે લિખ નહીં કિન્તુ વાદર વાયુકાય કે જીવો કી
રક્ષા કે લિખ હૈ । સમો અર્હન્ત એસા હી કહ્તે હૈ ” ॥૪॥

આલક્ષ્ઠ અપને કો મુનિ માનને વાલે કોઈ—કોઈ મુલવલ્લિકા કે બાંધને કા

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુંહપત્તીના અર્થ શું છે ?

ઉત્તર—ઔતમ ! તે હમેશા મુખપર બાંધી રહે છે તેથી તે મુંહપત્તી કહેવાય છે

પ્રશ્ન—શું પ્રયોજનથી મુંહપત્તી મુખપર બાંધવી જોઈએ ?

ઉત્તર—મુંહપત્તી બાંધવી તે સાધુનું સ્વલિગ છે એ માટે, તથા વાયુકાયના
જીવોની રક્ષા માટે મુંહપત્તી બાંધે (૩)

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! અગર વાયુકાયની રક્ષા માટે, મુંહપત્તી છે તે શું સૂક્ષ્મ
વાયુકાયની રક્ષા માટે છે અથવા બાદર વાયુકાયની રક્ષા માટે છે ?

ઉત્તર—સૂક્ષ્મ વાયુકાયની રક્ષા માટે નહિ પરન્તુ બાદર વાયુકાયના જીવોની
રક્ષા માટે છે સર્વ અર્હન્ત એ પ્રમાણે કહે છે. (૪)

આજ કાલ પોતાને મુનિ માનવાવાળા કોઈ—કોઈ મુલવલ્લિકા બાંધવાનો નિષેધ

છાયા—

“ તતઃ પશ્ચાત્ ગૌતમ ! સલિદ્રો મુલપત્રીં મુલેન સાર્દ્ધં વધ્નીયાત્ ।
મુલપત્રીં ચલ મદન્ત ! કિંપ્રમાણા ? , ગૌતમ ! મુલપ્રમાણા મુલપત્રી । મુલપત્રી
ચલ મદન્ત ! કેન વસ્ત્રેણ કૃતા ? , ગૌતમ ! એકસ્યાપિ શ્વેતવસ્ત્રસ્યાષ્ટપુટકાં મુલપત્રીં
કુર્યાત્ ॥ ૨ ॥

કસ્મૈ અર્થાય મદન્ત ! મુલપત્રી ચલ અષ્ટપુટકા ? , ગૌતમ ! અઘ્નકર્મ
દશનાર્યમ્ । મુલપત્રીં મદન્ત ! કય વધ્નીયાત્ ? , ગૌતમ ? એકકર્મેન દ્વિતીયકર્મ

“ ગૌતમ ! તત્પશ્ચાત્ સ્વલિંગી સાધુ મુલ કે સાથ મુલપત્રી બાંધે ॥૧॥

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુલપત્રી કા કયા પ્રમાણ હૈ ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! મુલ કે બરાબર મુલપત્રી હોતી હૈ ।

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુલપત્રી કિસ વસ્ત્ર કી હોતી હૈ ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! એક સફેદ વસ્ત્ર કી આઠ પુટકી મુલપત્રી હોતી હૈ ॥૨॥

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુલપત્રી આઠ પુટકી કયો હોની चाहिए ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! આઠ કર્મો કો મત્તમ કરને કે લિપ્ત ।

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુલપત્રી કિસ તરહ બાંધની चाहिए ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! એક કાન સે દૂસરે કાન તક હમ્ને ઢોરે કે સાથ મુલપત્રી મુલ
પર બાંધની चाहिए ।

“ ગૌતમ ! તત્પશ્ચાત્ સ્વલિંગી સાધુ મુખ સાથે મુખપત્તિ બાંધે (૧)

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુલપત્રીનું શું પ્રમાણ છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! મુખની બરાબર મુલપત્રી હોય છે

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુલપત્રી કયા વસ્ત્રની બને છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! એક સફેદ વસ્ત્રની આઠ પટ્ટની મુલપત્રી હોય છે (૨)

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુલપત્રી આઠ પટ્ટની શા માટે હોવી જોઈએ ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! આઠ કર્મોને બાંધ કરવા માટે

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુલપત્રી કેવી રીતે બાંધવી જોઈએ ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! એક કાનથી બીજા કાન સુધી લાંબા ઢોરાની સાથે મુલપત્રી
મુખ પર બાંધવી જોઈએ

પ્રમાણદવરકેણ સર્દે મુલ્લે વધ્નીયાત્ મુલ્લપત્ત્યા મદન્ત ! કોર્થ્ય ? , ગૌતમ ! યત્તલ્લ મુલ્લાન્તે સદા વર્તતે તેનાર્યેન મુલ્લપત્ત્રી । કસ્મૈ અર્યાય મદન્ત ! મુલ્લપત્ત્રી મુલ્લેન સાર્દ વધ્નીયાત્ ? , ગૌતમ ! સ્વલિદ્વાયુનીવરક્ષણાર્થમ્ ॥ ૩ ॥

યદિ લલ્લ મદન્ત ! મુલ્લપત્ત્રી વાયુજીવરક્ષણાર્થાય તત્કિ સૂક્ષ્મવાયુકાયજીવ-
રક્ષણાર્થાય વા વાદરવાયુકાયજીવરક્ષણાર્થાય ? ગૌતમ ! નો ઇતિ સૂક્ષ્મવાયુકાય-
જીવરક્ષણાર્થાય, (કિન્તુ) વાદરવાયુકાયજીવરક્ષણાર્થાય, નો ઇતિ અવિશેષમ્, એવં
તે સર્વેઽપિ અર્હન્ત મુવન્તિ ॥ ૪ ॥ ઇતિ ।

સપતિ કેચિન્મુનિમ્મન્યા મુલ્લવલ્લિકાવન્ધન પ્રતિપેઘયન્તિ તેપામાચાર્યાસુ

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુંહપત્તી કા અર્થ કયા હૈ ?

ઉત્તર—વહ સદૈવ મુંહ પર વંધી રહતી હૈ इस लिए वह मુંहपत्ती कहलाती है ।

પ્રશ્ન—કિસ પ્રયોજન સે મુંહપત્તી મુલ્લ પર વાંધની વાદિપ ?

ઉત્તર—મુંહપત્તી વાંધના સાધુ કા સ્વલિંગ હૈ इस लिए, तथा वायुकाय के जीवों की रक्षा के लिए मુંहपत्ती बांधी जाती है ॥ ૩ ॥

પ્રશ્ન—મગવાન્ અગર વાયુકાય કી રક્ષા કે લિર મુંહપત્તી હૈ તો સૂક્ષ્મ વાયુકાય કી
રક્ષા કે લિર હૈ યા વાદર વાયુકાય કી રક્ષા કે લિર ?

ઉત્તર—સૂક્ષ્મ વાયુકાય કી રક્ષા કે લિર નહીં કિન્તુ વાદર વાયુકાય કે જીવો કી
રક્ષા કે લિર હૈ । સમો અર્હન્ત પેસા હી કહતે હૈ ” ॥ ૪ ॥

આવકલ્લ અપને કો મુનિ માનને વાલે કોઈ—કોઈ મુલ્લવલ્લિકા કે વાંધને કા

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! મુંહપત્તીના અર્થ શું છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! તે હમેશાં મુખપર બાંધી રહે છે તેથી તે મુંહપત્તી કહેવાય છે

પ્રશ્ન—શું પ્રયોજનથી મુંહપત્તી મુખપર બાંધવી જોઈએ ?

ઉત્તર—મુંહપત્તી બાંધવી તે સાધુનું સ્વલિંગ છે એ માટે, तथा वायुकायના
જીવોની રક્ષા માટે મુંહપત્તી બાંધે. (૩)

પ્રશ્ન—મગવાન્ ! અગર વાયુકાયની રક્ષા માટે, મુંહપત્તી છે તો શું સૂક્ષ્મ
વાયુકાયની રક્ષા માટે છે અથવા બાદર વાયુકાયની રક્ષા માટે છે ?

ઉત્તર—સૂક્ષ્મ વાયુકાયની રક્ષા માટે નહિ પરન્તુ બાદર વાયુકાયના જીવોની
રક્ષા માટે છે સર્વ અર્હન્ત એ પ્રમાણેજ કહે છે (૪)

આજ કાલ પોતાને મુનિ માનવાવાળા કોઈ—કોઈ મુખવલ્લિકા બાંધવાનો નિષેધ

મુલવલ્લિકામન્ધન સ્વીકૃત્યેવ । ઉક્તચ્ચ જિનમતિશિષ્યપૂર્ણમદ્રગણિકૃતાતિમુક્તક-
ચરિત્રે (શ્લોકેષુ ૮૦-૮૧-૮૨)—

“અયાનન્યમુલ્લસ્તિષ્ઠન્, પુરતો નિશ્ચલાસનઃ ।

માઝ્જલિવંદનદ્વારે, દધાનો મુલવલ્લિકામ્ ॥ ૮૦ ॥

इत्यादि यावत्—

अथावासाँ श्रुतस्पर्य,—मतिमुक्तमुनिर्मुदा ” ॥ २ ॥ इति

વિક્રમસંવત્સરે દ્વચ્ચીત્યધિકદ્વાદશશત (૧૨૮૨) પરિમિતે પૂર્ણમદ્રગણિના
વિરચિતોડયમતિમુક્તકચરિત્રનાધેયો ગ્રન્થ', યસ્યાસ્મિન્ વિક્રમસવત્સરે દ્વચ્ચિકદ્વિ-
સદશ્સ (૨૦૦૨) પરિમિતે વિંશત્યધિકસપ્તશત (૭૨૦) વર્ષાણિ વ્યતીતાનિ,ઈતચ્ચ
સ્ફુટમેતદવગમ્યસે મુલવલ્લિકામન્ધન—સાદર પરિગૃહીતે તેપામાચાર્યેસ્તદનુયાયિમિશ ।

નિપેધ કરતે હૈં । પરન્તુ ઠનકે આચાર્ય મુલવલ્લિકા ધાંધના સ્વીકાર કરતે હૈં । જિનપતિ કે
શિષ્યપૂર્ણમદ્રગણિવિરચિત 'અતિમુક્તકચરિત્ર' (શ્લોક ૮૦-૮૧-૮૨) મેં કહા હૈં—

“પર—પદ્ધતી મેં મુલ ન માનને વાલા, નિશ્ચલ આસન સે સામને હાથ બોદકર મુલ
પર મુદ્દપતી ધારણ કિયે હુબ અતિમુક્તક મુનિને શ્રુતકા અર્થ સુના ॥૮૦-૮૨॥

વિક્રમ સવત ૧૨૮૨ મેં પૂર્ણમદ્ર ગણિને યહ અતિમુક્તકચરિત્ર નામક ગ્રંથ
લિખા હૈ । ઇસ સંવત્ ૨૦૦૨ સક ઠસે ૭૨૦ વર્ષ હો જુકે હૈં । ઇસ સે સ્પષ્ટ જ્ઞાત હોતા
હૈ કિ ઠનકે આચાર્યોને ઔર ઠનકે અનુયાયિયોને—મુલવલ્લિકા કા ધાંધના આવરપૂર્વક—
અંગીકાર કિયા હૈ ।

કરે છે પરન્તુ તેમના આચાર્ય મુખવલ્લિકા ધાંધવાનુ સ્વીકાર કરે છે જિનપતિના શિષ્ય
પૂર્ણમદ્રગણિ-વિરચિત 'અતિમુક્તકચરિત્ર' માં શ્લોક ૮૦-૮૧-૮૨માં કહ્યું છે—

પર પદ્ધતીમાં મુખ નહિ માનવાવાળા નિશ્ચલ આસનથી સામે હાથ બોદીને
મુખપર મુદ્દપતી ધારણ કરેલા 'અતિમુક્તક' મુનિને શ્રુતનો અર્થ સાંભળ્યો ॥૮૦-૮૨॥

વિક્રમ સવત ૧૨૮૨માં પૂર્ણમદ્ર ગણિએ આ અતિમુક્તકચરિત્ર નામનો ગ્રંથ
લખ્યો છે આ સવત ૨૦૦૨ સુધીમાં તેને ૭૨૦ વર્ષ વ્યતીત થઈ ચૂક્યા છે એથી સ્પષ્ટ
બાબમાં જાણે છે કે—તેમના આચાર્યોએ અને તેમના અનુયાયિઓએ મુખવલ્લિકા
ધાંધવાનુ આવરપૂર્વક અંગીકાર કર્યું છે

अपरञ्च जिनपतिशिष्य छव विरचिते सनत्कुमारचरित्रे सनत्कुमारचरित्य-पूर्व-
मधिक—‘विक्रमयशो’-नृपवर्णनेऽभिहितम्—

“मुखेन्दुराजन्मुखवस्त्रिकश्च,
कथाम् लेमे विरजा द्विजौधैः ।

निषेवितं प्रान्तनिविष्टराज,—

हसीव विभ्राजि सर प्रिय य० ॥ १ ॥ ”

सनत्कुमार, तृतीयपूर्वजन्मनि विक्रमयशो नाम नृपोऽभवत् । स च परिपदि
धर्मकथाश्रवणार्थं यथोपनिविष्टस्तद्वर्णनं कुर्वन्नाह—

“मुखेन्दुराजन्मुखवस्त्रिकश्च” इत्यादि । व्याख्या—इन्दुरिव मुखे मुखेन्दुः,
मुखेन्दो राजन्तो मुखवस्त्रिका यस्य स मुखेन्दुराजन्मुखवस्त्रिकः, मुखोपरिनिव-
द्वातिशुक्लवस्त्रविनिर्मितवेदीप्यमानमुखवस्त्रिकः । विरजा=निर्मलान्त करणः,

इसके अतिरिक्त जिनपति के शिष्य छवद्वारा रचित सनत्कुमारचरित्र में सनत्कुमार के
तीसरे पूर्वभववर्ती विक्रमयश नामक राजा का वर्णन करते हुए कहा है—

सनत्कुमार अपने तृतीय पूर्वभव में विक्रमयश नामक राजा था । वह परिपद में
धर्मकथा सुनने के लिए जिस प्रकार बैठा था उसका वर्णन करते हुए कहते हैं—‘मुखेन्दु’
इत्यादि । इसकी व्याख्या इस प्रकार है—

जिसके मुखचन्द्र पर मुखवस्त्रिका सुशोभित थी अर्थात् मुख के ऊपर बैधी
हुई, सफेद वस्त्र की बनी हुई मुखवस्त्रिका से जिसका मुख शोभायमान हो रहा था,
जिसका अन्तःकरण निर्मल था और जो द्विजों के समूह से सेवित था ऐसा विक्रमयश—

ये सिवाय जिनपतिनाशिष्य छवद्वारा रचित सनत्कुमारचरित्रभां सनत्कुमारना
त्रीज पूर्वभववर्ती ‘विक्रमयश’ नामना राजानु वक्षुन कर्ता यथा कहे छे के—

सनत्कुमार पीताना त्रीज पूर्वभवभां ‘विक्रमयश’ नामना राजा होता, ते परिपदभां
(सभाभां) धर्मकथा श्रावणवा भाटे ने प्रभाषे नेका होता तेनु वक्षुन कर्ता यथा कहे
छे के—‘मुखेन्दु’ इत्यादि. कोनी व्याख्या आ प्रभाषे छे—

नेना अभवन्त्र पर अभवस्त्रिका सुशोभित होती, अर्थात् मुख ऊपर आधिली
सहेद वस्त्रनी अनेही अभवस्त्रिकाधी नेनु मुख शोभायमान यद्विरक्षुं हतुं, नेनु अन्तःकरण
निर्मल हतुं, अने ने द्विजेना समूहधी सेवित होता, कोवा विक्रमयश नामना राजा -

દ્વિજોષેઃ=દ્વિજસમૂહૈર્નિપેવિત', ય=વિક્રમયશો નૃપઃ કયામુ=ધર્મકથાપરિપ્તસુ
ધ્રિય=શોમાં છેમે=પ્રાપ્તવાન્ । કિમિવ ? પ્રાન્તે નિવિષ્ટા રાજહંસી યસ્ય તત્ પ્રાન્ત-
નિવિષ્ટરાજહંસિ, વિભ્રાજિ=દેદીપ્યમાન સર ઇવ ।

યથા પ્રાન્તનિવિષ્ટયા રાજહંસ્યા વિભ્રાજમાન સર' ધ્રિય લમતે તથા મુલો
પરિનિવદ્દેદીપ્યમાનમુલવલ્લિકયા વિક્રમયશો નૃપ. સદસિ ધ્રિયં લઙ્ગવાનિસ્ત્યયઃ ।

કરેણ મુલવલ્લિકાધારણે તુ ફરતલાટૃતમુલવલ્લિકાયા દીપ્તિઃ સમાઞ્ઞાદિતા
સ્યાત્, કય તર્હિ ' રાજન્મુલવલ્લિકાઃ'—ઈત્યપ્ર 'રાજન્'—પદમયોગસમૂચિતમુલ
વલ્લિકાગતપ્રમાયા પ્રકાશમાનતા તિરોહિતા ભવેત્, તર્હિ રાજહંસીપ્રમાયા 'વિભ્રાજી'
—તિ સરોવિશેષણેન સામ્યમપિ ન સિદ્ધયેત્ ।

નામક રાજા ધર્મકથા કી પરિપદ્ મેં શોમા કો પ્રાપ્ત હુઆ । કૈસી શોમા કો પ્રાપ્ત હુઆ ?
બૈસે બિસકે કિનારે રાજહસી બૈઠી હો વહ તાલાવ સુશોભિત હોતા હૈ ।

બિસકે કિનારે રાજહસી બૈઠી હો વહ તાલાવ બૈસે શોભિત હોતા હૈ उसी प्रकार मुल
पर बंधी हुई और देदीप्यमान मुलवल्लिका से विक्रमयश रारा व्याख्यानपरिपद में
शोभित हुआ ।

અગર હાથ સે મુલવલ્લિકા પકડી હોતી તો મુલવલ્લિકા કી દીપ્તિ હયેલી સે
છિપ જાતી । યેસી સ્થિતિ મેં ' ..રાજન્મુલવલ્લિકાઃ' હસ પદ મેં 'રાજન્' શબ્દ કે પ્રયોગ સે
મુલવલ્લિકા કી બો પ્રમા સૂચિત કી હૈ વહ પ્રકાશમાન કૈસી હોતી ? ફિર તો વહ છિપી હુઈ
પ્રમા રહનાતી । ઔર ફિર સરોવર કે કિનારે બૈઠી હુઈ રાજહંસિની કો ઝપમા મો ઠીક નહી
બેઠ સક્તી ।

ધનકથાની સભામાં શોભાને પામ્યા છે કેવી શોભાને પામ્યા છે ? જેમકે—જેના
કિનારે રાજહંસી બેઠાં હોય તે તળાવ સુશોભિત થાય છે

જેના કિનારે રાજહંસી બેઠાં હોય તે તળાવ જેવી રીતે સુશોભિત હોય છે તે
પ્રમાણે મુખ પર બાંધેલી અને ઝળમગાટ શોભાયમાન મુખવલ્લિકાથી વિક્રમયશ રાજા
વ્યાખ્યાપરિપદ—(સભા)માં શોભતા હતા.

અથવા હાથથી મુખવલ્લિકા પકડી હોતે તો તે મુખવલ્લિકાની દીપ્તિ—પ્રકાશ
હમેલીથી હઠાઈ જાત જેવી સ્થિતિમાં 'રાજન્મુલવલ્લિકા' આ પદમાં 'રાજન્'
શબ્દના પ્રયોગથી મુખવલ્લિકાની જે પ્રભા—(પ્રકાશ) સૂચિત કરી છે, તે પ્રકાશમાન
કેવી રીતે થાય ? પછી તો તે હઠાજેલી જેવી પ્રભા રહી જાત અને પછી સરોવરના
કિનારે બેઠેલાં રાજહંસીની ઝપમાં બસાવર થતી શકત નહિ.

અપરચ્ચ સરસિ રાજહસી યથા સર્વથાડનાટતા સતી સર'શોમાં જનયતિ તથા મુલવલ્લિકા નૃપસ્ય શ્રિય કરોતીતિ તાત્પર્ય કરતલેન મુલવલ્લિકાધારણે કથમપિ નોપપચતે ।

તસ્માદેતત્સનત્કુમારચરિત્રપદ્ય ચિક્રમયશોનૃપસ્ય સદોરફમુલવલ્લિકાવન્ધન માસીદિતિ સુસ્પષ્ટમાવેદયતિ ।

અહો ! મહીયાન્ મોહમહિમા યત્સ્વકીયશુરવરાણાં સપ્રદાયવાક્યમપિસમુલ્લહ્યન્તો નવીના ન કયશ્ચિત્વપન્તે ।

વિસ્તરતસ્તુ જિજ્ઞાસુમિર્દશ્નવૈકાલિકસૂત્રસ્ય મત્કૃતાચારમણિમઠજૂપાટીકાયાં પ્રયમાખ્યયને વિલોકનીયમ્ ।

હસકે અતિરિક્ત—જેસે રાજહસિની બિલકુલ ઠપાઠી હોકર હી સરોવર કી શોમા વઢાતી હૈ ટસી પ્રકાર મુલવલ્લિકા રાજા કી શોમા વઢાતી થી । યહ તાત્પર્ય હાય સે મુલ વલ્લિકા ધારણ કરને મેં કિસી મી પ્રકાર નહીં ઘટ સક્તા ।

અત સનત્કુમારચરિત્ર કા યહ પદ સ્પષ્ટરૂપ સે પ્રકટ કરતા હૈ કિ—વિક્રમ યશ રાજા કે મુલ પર દોરાસહિત મુલવલ્લિકા વધી થી ।

અહો ! મોહ કી મહિમા મહાન હૈ, જિસ કે પ્રભાવ સે આધુનિક છોમ અપને ગુરુઓ કે પરમ્પરા વાક્ય કા ઠલ ઘન કરતે હુપ મી છગ્ગિત નહીં હોતે ।

વિસ્તાર સે સમજને કી રૂચ્છા રસને થાલે મેરી રચી હુઈ દશવૈકાલિક સૂત્ર કી 'આચારમણિમજૂપા'—ટીકા કે અંતર પહેલા અધ્યયન મેં દેલ સક્તે હૈ ।

એ સિવાય-જેવી રીતે રાજહસિની એકદમ ઠપાઠી થઈનેજ સરોવરની શોભા વધારે છે, તેવીજ રીતે મુખવલ્લિકા રાજાની શોભા વધારતી હતી આ તાત્પર્ય હાથથી મુખવલ્લિકા ધારણ કરે તો-અથવા કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારે બની શકે નહિ

એ કારણથી સનત્કુમારચરિત્રનું એ પદ સ્પષ્ટરૂપથી બતાવી આપે છે કે-વિક્રમયશ રાજાના મુખપર દોરાસહિત મુખવલ્લિકા બાધી હતી

અહો ! મોહનો મહિમા મહાન છે, જેના પ્રભાવથી આધુનિક લોક પોતાના શુરુઓના પરમ્પરા વાક્યનું ઉલ્લેખન કરતા પણ શરમાતા નથી.

વિસ્તારથી સમજવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા, મારી રચેલી દશવૈકાલિકસૂત્રની 'આચારમણિમજૂપા'—ટીકાની અંતર પહેલા અધ્યયનમાં એઈ શકે છે

इति प्रवीमि, इति=एतत्सर्वं प्रवीमि=भगवतः समीपे यथा श्रुतं तथा कथया
मीत्यर्थः ॥ सू० ६ ॥

અય પદ્મજીવનિકાપારમ્મકરણેન કર્મબન્ધો મવતીત્યાહ—‘एत्यपि इत्यादि ।

मूलम्—

एत्यपि जाण उवादीयमाणा, जे आचारे ण रमंति, आरंभमाणाविनय वयति,
छन्दोवणीया अज्झोववण्ण आरंभसत्ता पकरंति सगं ॥ सू० ७ ॥

छाया—

अवापि जानीहि उपादीयमाना, ये आचारो न रमन्ते, आत्म
माणा विनय वदन्ति, छन्दोपनीता अध्युपपन्नाः, आरम्भसत्ता प्रकुर्वन्ति सगम्
॥ सू० ७ ॥

સુધર્મા સ્વામી કહતે હૈં—યહ સબ મગધાન્ કે સમીપ જૈસા સુના હૈ જૈસા
કહતા હૈ ॥ સૂ० ૩ ॥

અબ યહ કહતે હૈં કિ—પદ્મજીવનિકાયા કા આરમ્મ કરને સે કર્મબંધ હોતા હૈ—
‘एत्यपि.’ इत्यादि ।

મૂલાર્થ—વાયુકાય કે વિષય મેં મી આરમ્મ કરને ઘાળે, કર્મો સે બદ્ધ હોતે હૈ,
પેસા સમજો । જો આચાર મેં રમણ નહીં કરતે આરમ્મ કરતે હુણ મી અપને કો વિનય
(વારિત્ર) ઘાળે માનતે હૈ, ઇચ્છાનુસાર ચલતે હૈ, ગૂઢ હૈં જોર આરમ્મ મેં આસક્ત હૈં વે કર્મો
ઉપાર્જન કરતે હૈં ॥ સૂ० ૭ ॥

સુધર્મા સ્વામી કહે છે:—આ સર્વ ભગવાનની સમીપમાં જેવું આચર્યું છે
તેવું જ કર્યું છું ॥ ૬ ॥

હવે કો કહે છે કે—પદ્મજીવનિકાયાનો આરમ્મ કરવાથી કર્મબંધ થાય છે—
‘एत्यपि’ इत्यादि.

મૂલાર્થ—વાયુકાયના વિષયમાં પણ આરમ્મ કરવાવાળા, કર્મોથી બદ્ધ થાય છે
જો પ્રમાણે સમજો. જે આચારમાં શમ્ય કરતા નથી, આરમ્મ કરતા મઠા પણ પોતાને
વિનય (વારિત્ર) વાળા માને છે, ઇચ્છાનુસાર ચાલે છે, ગૂઢ છે, અને આરમ્મમાં
આસક્ત છે, તે કર્મોનું ઉપાર્જન કરે છે ॥ સૂ० ૭ ॥

ટીકા—

અપ્રાપિ=અતરિમન્ વાયુકાયેઽપિ, અપિશબ્દાત્ અવશિષ્ટે પૃથિવ્યાદિચતુષ્કે સ્થાવરે પ્રસકાયે ચ યે મોગલોલુપા' સ્વાર્થવશગાઃ આરમ્મ કુર્વન્તિ, તે ઉપાદીયમાનાઃ =જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મભિર્ધ્યમાના મવન્તીત્યેવ જાનીદિ ।

અપ્રાપિવારમ્મપ્રવૃત્તઃ શેપજીવનિકાયારમ્મજનિતકર્મભિર્ધ્યમાના મવન્તીત્યેવ વિદ્વી-
ત્યર્થ' । કે પુનઃ પૃથિવ્યાદ્યારમ્મકરણેન શેપજીવારમ્મજન્યકર્મભિરપિ ધ્યમાના
મવન્તીતિ જિજ્ઞાસાયમાહ—'યે આચારે ન રમન્તે' ઇતિ ।

યે આચારે=જ્ઞાનદર્શનાદિપઠ્ઠવિષાચારે ન રમન્તે=ન ધૃતિ કુર્વન્તિ, તાન્
કર્મભિર્ધ્યમાનાન્ જાનીદિ । કે પુનરાચારે ન રમન્તે ? દષ્ટિશાક્યાદયઃ ।

કથમેતદ્વિજ્ઞાયતે ? ઇતિ જિજ્ઞાસાયમાહ—'આરમમાણા વિનય યદન્તિ'

ટીકાર્થ—અ વાયુકાય કે વિષય મેં મી—(અપિ) શબ્દ સે પૃથ્વી આદિ અન્ય
સ્થાવરો મેં તથા પ્રસકાય મેં જો મોગો કે છોલુપ ઔર સ્વાર્થપરાયણ હોકર આરમ્મ કરતે હૈં,
વે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મો સે બદ્ધ હોતે હૈં, એસા સમસો ।

તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—અક્ર જીવ કે આરમ્મ મેં પ્રવૃત્તિ કરને બાહ્ય શેપ જીવનિકાયોકે
આરમ્મ સે ઉત્પન્ન હોને વાલે કર્મો સે મી બદ્ધ હોતા હૈ ।

એસે કૌન હૈં જો પૃથ્વી આદિ અક્ર કાયકા આરમ્મ કરકે શેપ જીવનિકાયો કે આરમ્મ
સે હોને વાલે કર્મોદ્વારા બદ્ધ હોતે હૈં ? અસ કા સમાધાન કરને કે હિં કહતે હૈ—

જો જ્ઞાનાચાર દર્શનાચાર આદિ પાંચ આચારો મેં સ્થિર નહીં હોતે અન્હે
કર્મબ્ધ હોતા હૈ, એસા જાનો । આચાર મેં કૌન સ્થિર નહીં હોતે ? ઘણી તથા શાક્ય આદિ ।

અહ કૈસે જ્ઞાત હુઆ ? અસકે ઉત્તર મેં કહતે હૈં—વે પૃથ્વીકાય આદિ કી વિરાધના

ટીકાર્થ—આ વાયુકાયના વિષયમાં પણ 'અપિ' શબ્દથી પૃથ્વી આદિ અન્ય
સ્થાવરોમાં તથા પ્રસકાયમાં જે મોગોના લાલચુ અને સ્વાર્થપરાયણ થઈને આરમ્મ
કરે છે તે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોથી બદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે સમજો.

તાત્પર્ય એ છે કે—એક જીવના આરમ્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા બાકીના જીવ-
નિકાયોના આરમ્મથી ઉત્પન્ન થવાવાળા કર્મોથી પણ બદ્ધ થાય છે

એવા કોણ છે કે જે પૃથ્વી આદિ એક કાયને આરમ્મ કરીને બાકીના જીવ-
નિકાયોના આરમ્મથી થનારા કર્મોદ્વારા થાય છે ? તેનું સમાધાન કરવા માટે કહે છે—

જે જ્ઞાનાચાર-દર્શનાચાર આદિ પાંચ આચારોમાં સ્થિર નથી થતા તેને કર્મ
બન્ધ થાય છે, એ પ્રમાણે બાણે.

આચારમાં કોણ સ્થિર નથી રહેતા ? કહી અને શાક્ય આદિ

એ કેવી રીતે બાણ ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે—તે પૃથ્વીકાય આદિની વિરાધના

इति । आरममाणाः, पृथिव्यादीन् पीडयन्तोऽपि विनयः=शर्मणां विनयाद् विनयः
सयमस्त, वदन्ति=‘धयमेव सयमिसेवनपरा’ । इति निगदाङ्क निगदतीत्यर्थः ।

ननु स्वात्मान सयमिन मन्यमानास्ते यस्मात्पृथिव्यादिजीवहिंसनपराः ?
इति जिज्ञासायां हेतुगर्भविशेषणपदद्वयमाह—‘छन्दोपनीता’ ‘अध्युपपन्नाः’ इति ।
‘छन्दोपनीता’=‘छन्द’=‘स्वामिप्राय’, तेनोपनीताः स्वतन्त्राः शास्त्रविरुद्धविचारशीला
इत्यर्थः ।

यद्वा छन्दः=अमिप्रायः=इच्छा, विषयामिलापस्तेनोपनीता’, तथा
‘अध्युपपन्नाः’, अधि=अधिकम् अतिशयेन उपपन्ना=‘तद्वत्तचित्ता’ विषयसंनि-
विष्टचित्ताः विषयमोगार्थमातुरा इत्यर्थः । यतश्छन्दोपनीता अध्युपपन्नाश्च
तस्मात्ते पृथिव्यादीन् विहिंसन्तीति भावः । एवं पृथिव्यादिहिंसनेन पुन
कर्मबन्ध प्राप्नोतीत्याह—‘आरम्भसक्ता’ इत्यादि । आरम्भः=सावधव्यापारः,

करते હુણ મી અપને આપકો નિસ્ત્રંક હોફર સંયમો કહતે હૈં । બે યહ માનતે હૈં કિ હમ હી
સંયમ કા સેવન કરને મૈં તત્પર હૈં ।

બે હોમ અપને આપકો સયમી માનતે હુણ મી પૃથ્વીકાય આદિ કે જીવી કી હિંસા મૈં
તત્પર નયો હોતે હૈં । પેસી બિજાસા હોને પર દો વિશેષણ કહતે હૈં, બિન મૈં હેતુ ઊપાદે-
‘છન્દોપનીત’ ઔર ‘અધ્યુપપન્ન’

છન્દ કા અર્થ હૈ—અપના અમિપ્રાય, તસસે સ્વતંત્ર અર્થાત્ શાસ્ત્ર સે વિરુદ્ધ
વિચાર કરને વાલે । અથવા છન્દ કા અર્થ હન્ધા હૈ । કહ્દા વિષયમોગો કી અભિભાષા
કો છન્દ કહ્દા હૈ, તસ મૈં બો સ્વતંત્ર હો । તથા અધ્યુપપન્ન અર્થાત્ વિષયો મૈં અત્યંત
આસક્ત—વિષયમોગો કે લિપ્ત બાતુર । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—છન્દોપનીત ઔર અધ્યુપપન્ન
હોને કે કારણ બે પૃથ્વી આદિ કી હિંસા કરતે હૈં ઔર કર્મો કા બંધ કરતે હૈં । આરમ્ભ

કરવા છતાંય પણ પોતે-પોતાને નિઃશક થઈને સયમી ઠહે છે તે એવું માને
છે કે—અમે પણ સયમનું સેવન કરવામા તત્પર છીએ

તે હોઠ પોતે-પોતાને સયમી માનતા થકા પણ પૃથ્વીકાય આદિના જીવોની
હિંસામાં તત્પર શા માટે હોય છે ? એવી જાણસા થતાં બે વિશેષણ ઠહે છે જેમાં હેતુ
હુપાએલો છે ‘છન્દોપનીત’ અને ‘અધ્યુપપન્ન’ ‘છન્દ’નો અર્થ છે પોતાનો અભિપ્રાય તેનાથી
સ્વતંત્ર અર્થાત્ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વિચાર કરવાવાળા અથવા છન્દનો અર્થ હન્ધા છે અર્થ
વિષયલોગોની અભિભાષાને છન્દ કહેલ છે તેમાં બે સ્વતંત્ર હોય. તથા અધ્યુપપન્ન
અર્થાત્ વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત—વિષયલોગો માટે આતુર તાત્પર્ય એ છે કે
છન્દોપનીત અને અધ્યુપપન્ન હોવાના કારણે તે પૃથ્વી આદિની હિંસા કરે છે અને
કર્મોના બંધ કરે છે આરમ્ભ અર્થાત્—સાવધ આપારમાં પ્રવૃત્ત પુરુષ જ્ઞાનાવરણથી

તત્ર સક્તાઃ=પ્રવૃત્તાઃ, સદ્ગ=સજ્યન્તે=શ્રિષ્ટ્યન્તે જીવા અનેનેતિ સદ્ગ=જ્ઞાનાવરણી
યાદિક કર્મ, ત સદ્ગપ્રકુર્ષન્તિ=સમુત્પાદયન્તિ ।

એવ પદ્મજીવનિકાયારમ્મકારિણ' સ્વલુ કર્મવન્ધનપરાધીનતાં સમુપેત્ય જન્મ
જરામરણેષ્ટવિયોગાનિષ્ટસયોગેષ્વિતાઽસિદ્ધિવિવિધવ્યાધિજનિતદુ સ્વ સકુલેષોરતર-
સસારદાવાનલે પુન' પુન સ્વાત્માનમિન્ધનીકુર્વન્તીતિ માવ ॥ સૂ. ૭ ॥

અથ યસ્તુ પૃથિવ્યાદિપદ્મજીવનિકાયારમ્મકરણાદ્વિનિવૃત્ત' સ એવ મુનિર્મવતી-
ત્યુદેશાર્થમુપસંહરન્નાહ—'સે વસુમ.' ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

સે વસુમ સબ્ધસમજ્ઞાગયપજ્ઞાણેણ અપ્પાણેણ અકરણિજ્ઞ પાવ કર્મ્મ ણો
અણેસિ ॥ સૂ. ૮ ॥

છાયા—

સ વસુમાન્ સર્વસમન્વાગતપ્રજ્ઞાનેન આત્મના અકરણીય પાપ કર્મ નો અન્વેષયેત્
॥ સૂ. ૮ ॥

અર્થાત્ સાવધ વ્યાપાર મેં પ્રવૃત્ત જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોં કો ઋપાર્જન કરતે હૈં ।

હસ પ્રકાર પદ્મજીવનિકાય કા આરમ્મ કરને વાલે કર્મવન્ધન કે અધીન હોકર
જન્મ મરણ, ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, ઇષ્ટ ક્ષી અસિદ્ધિ તથા વિવિધ પ્રકાર કી વ્યાધિયોં સે
ઉત્પન્ન હોને વાલે દુ સ્વોં સે વ્યાપ્ત, ઘોરતરસસારરૂપી વાવાનલ મેં અપને આત્મા કો ઈધન
બનાતે હૈં ॥ સૂ. ૭ ॥

જો પૃથ્વી આદિ પદ્મજીવનિકાય કે આરમ્મ સે નિવૃત્ત હૈ વહી મુનિ હોતા હૈ, હસ ઉદેશ
કે અર્થ કા ઉપસહાર કરત હુપ શાસ્ત્રકાર કહતે હૈં—'સે વસુમ' ઇત્યાદિ ।

મૂલાર્થ—વહી વસુમાન્ હૈ (સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રવાન્ સમ્યગ્દષ્ટિ હૈ) જો યથાર્થ પદાર્થોં કો
જ્ઞાનેવાલે જ્ઞાનાત્મા સે પાપ કો અકરણીય સમજકર નહીં કરતા હૈ ॥ સૂ. ૮ ॥

આદિ કમોનું ઉપાજન કરે છે

આ પ્રમાણે પદ્મજીવનિકાયના આરભ કરવાવાળા કર્મવન્ધને આધીન થઇને
જન્મ, જરા, મરણ, ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, ઇષ્ટેલી વસ્તુની અપ્રાપ્તિ, તથા
વિવિધ પ્રકારની વ્યાધિઓથી ઉત્પન્ન થનારાં દુ ખોથી વ્યાપ્ત, ઘોરતર સસારરૂપી
દાવાનલમા પોતાના આત્માને ઇધન-(બળતણરૂપ) બનાવે છે ॥ સૂ. ૭ ॥

જે પૃથ્વી આદિ પદ્મજીવનિકાયના આરભથી નિવૃત્ત છે તેજ મુનિ હોય છે,
આ ઉદેશના અર્થને ઉપસહાર કરીને શાસ્ત્રકાર કહે છે—'સે વસુમ' ઇત્યાદિ

મૂલાર્થ—તેજ વસુમાન્ છે (સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રવાન્ સમ્યગ્દષ્ટિ છે) જે યથાર્થ
પદાર્થોને અણવાવાળા જ્ઞાનાત્માથી પાપને અકરણીય (કરવા યોગ્ય નથી બોલું)
સમજીને કરતા નથી. ॥ સૂ. ૮ ॥

इति । आरममाणाः, पृथिव्यादीन् पीडयन्तोऽपि विनयः=कर्मणां विनयाद् विनयः
सयमस्त, वदन्ति=‘सयमेव सयमिसेवनपराः’ इति निश्चङ्कं निगदन्तीत्यर्थः ।

ननु स्वात्मान सयमिनं मन्यमानास्ते कस्मात्पृथिव्यादिजीवहिंसनपराः ?
इति जिज्ञासायां हेतुगर्भविशेषणपदद्वयमाह—‘छन्दोपनीता’ ‘अध्युपपन्नाः’ इति ।
‘छन्दोपनीताः’=छन्दः=स्वाभिप्रायः, तेनोपनीता स्वतन्त्रा शास्त्रविरुद्धविचारशीला
इत्यर्थः ।

यद्वा छन्दः=अभिप्रायः=इच्छा, विषयामिलापस्तेनोपनीता, तथा
‘अध्युपपन्नाः’, अधि=अधिकम् अतिशयेन उपपन्ना=‘तत्प्रतचित्वा’ विषयसन्नि-
विष्टचित्वा विषयमोगार्थमातुरा इत्यर्थः । यतश्छन्दोपनीता अध्युपपन्नाश्च
तस्मात्ते पृथिव्यादीन् विहिंसन्तीति भावः । एवं पृथिव्यादिहिंसनेन पुनः
कर्मबन्ध प्राप्नोतीत्याह—‘आरम्भसक्ताः’ इत्यादि । आरम्भः=सावधव्यापारः,

करते હુપ મી અપને આપકો નિશ્ચક હોકર સંયમી કહતે હૈં । વે યહ માનતે હૈં કિ હમ હી
સયમ કા સેવન કરને મૈં તત્પર હૈં ।

વે જોમ અપને આપકો સયમી માનતે હુપ મી પૃથ્વીકાય આદિ કે જીવો કી હિંસા મૈં
તત્પર કયો હોતે હૈં ? પેસી જિજ્ઞાસા હોને પર દો વિશેષણ કહતે હૈં, બિન મૈં હેતુ ઢિપા હૈ—
‘છન્દોપનીત’ ઓર ‘અધ્યુપપન્ન’

છન્દ કા અર્થ હૈ—અપના અભિપ્રાય, ડસસે સ્વતંત્ર અર્થાત્ શાસ્ત્ર સે વિરુદ્ધ
વિચાર કરને વાલે । અથવા છન્દ કા અર્થ ઇચ્છા હૈ । કહૈં વિષયમોગો કી અભિલાષા
કો છન્દ કહા હૈ, ડસ મૈં જો સ્વતંત્ર હો । તથા અધ્યુપપન્ન અર્થાત્ વિષયો મૈં અત્યન્ત
આસક્ત—વિષયમોગો કે સિપ્પ આતુર । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—છન્દોપનીત ઓર અધ્યુપપન્ન
હોને કે કારણ વે પૃથ્વી આદિ કી હિંસા કરતે હૈં ઓર કર્મો કા વધ કરતે હૈં । આરમ્ભ
કરવા છતાંય પણ પોતે-પોતાને નિશક થઈને સયમી ઠહે છે. તે જોવું માને
છે કે—અમે પણ સયમનું સેવન કરવામા તત્પર છીએ

તે દોઢ પોતે-પોતાને સયમી માનતા થકા પણ પૃથ્વીકાય આદિના જીવોની
હિંસામાં તત્પર થા માટે કોય છે ? જોવી જાણાસા થતાં બે વિશેષણ ઠહે છે જેમાં હેતુ
હુપાજોલો છે ‘છન્દોપનીત’ અને ‘અધ્યુપપન્ન’ ‘છન્દ’નો અર્થ છે પોતાનો અભિપ્રાય તેનાથી
સ્વતંત્ર અર્થાત્ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વિચાર કરવાવાળા અથવા છન્દનો અર્થ ઇચ્છા છે અર્થે
વિષયમોગોની અભિલાષાને છન્દ ઠહેલ છે તેમાં જે સ્વતંત્ર કોય. તથા અધ્યુપપન્ન
અર્થાત્ વિષયોમાં અત્યન્ત આસક્ત—વિષયમોગો માટે આતુર તાત્પર્ય જો છે કે
છન્દોપનીત અને અધ્યુપપન્ન કોવાના કારણે તે પૃથ્વી આદિની હિંસા કરે છે અને
કર્મોના બધ કરે છે આરમ્ભ અર્થાત્—સાવધ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત પુરુષ જ્ઞાનાવસ્થાથી

—કલહાઽમ્યાહ્યાન—પૈશુન્ય—પરપરિવાદ—રત્યરતિ—માયામૃપા—મિથ્યા—દર્શનશલ્યા—
મિધાનમદાદશમકાર નાન્વેપયેત્=ન સ્વય કુર્યાત્, ન ચાન્યૈઃ કારયેત્, ન ચાન્ય
કુર્વાણમનુમોદયેદિત્યર્થ ।

યોઽયમાત્મા સ્વકોયપદ્ધાનેન સર્વદ્રવ્યપર્યાયસમાકલ્પનયોગ્યતાં ધારયતિ, યેન
ચ મોક્ષમાર્ગાવલમ્બનતઃ શિવપદમપિ શક્યતે ગન્તુમ્, તસ્યાત્મન પુનરધપતન-
કારિત્વાત્ પાપ કર્મ સર્વથા પરિત્યાજ્યમિતિ વિમાન્ય પદ્મજીવનિકાયારમ્મકરણા-
સ્તર્વથા વિનિવર્તિતવ્યમિતિ માવઃ ॥ સૂ. ૮ ॥

પદ્મજીવનિકાયારમ્મસ્ય સર્વથા પરિહાર એવ મુનિત્વ પ્રાપયતીત્યાહ—‘ત
પરિણાય’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

તં પરિણાય મેહાવી ણેવ સયં ડજ્જીવનિકાયસત્થં સમારમેજ્જા
ણેવડ્ણેહિં છજ્જીવનિકાયસત્થ સમારમાવેજ્જા, ણેવડ્ણે છજ્જીવનિકાયસત્થં
(૧૦) રાગ (૧૧) દ્વેષ (૧૨) કલહ (૧૩) અમ્યાહ્યાન (૧૪) પૈશુન્ય (૧૫) પરપરિવાદ
(૧૬) રતિ—અરતિ (૧૭) માયા—મૃપા ઓર (૧૮) મિથ્યાદર્શનરૂપ અઠાર પ્રકાર કા પાપ
જો સ્વય નહીં કરતા હૈ, દૂસરાં સે નહીં કરાતા હૈ ઓર દૂસરે કરને વાલે કા અનુમોદન નહીં
કરતા હૈ વહી પુરુષ વસુમાન્ હૈ ।

તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—જો આત્મા અપને પ્રજ્ઞાન સે સમસ્ત દ્રવ્યોં ઓર પર્યાયોં કો
મલી મૌતિ જાનને ક્રી યોગ્યતા ધારણ કરતા હૈ ઓર જો મોક્ષ—માર્ગ કા આશ્રય લેકર
મુક્તિપદ મી પ્રાપ્ત કર સકતા હૈ ઇસકો ‘આત્મા કા અધ પતન કરને વાલે પાપકૃત્ય સર્વથા
ત્યાગ્ય હૈ’ એસા વિચાર કરકે પદ્મજીવનિકાય કે આરમ સે વિરત હો જાના યાદિય ॥સૂ. ૮॥

પદ્મકાય કે આરમ કા ત્યાગ હી સાધુતા પ્રાપ્ત કરાતા હૈ, યહ વાત આગે કહતે
હૈ—‘ત પરિણાય’ ઇત્યાદિ ।

(૮) માયા, (૯) હોભ, (૧૦) રાગ, (૧૧) દ્વેષ, (૧૨) કલહ, (૧૩) અમ્યાહ્યાન,
(૧૪) પૈશુન્ય, (૧૫) પરપરિવાદ, (૧૬) રતિ—અરતિ, (૧૭) માયા—મૃપા અને (૧૮)
મિથ્યાદર્શનરૂપ અઠાર પ્રકારનાં જે પાપ તેને પોતે કરતા નથી, બીજા પાસે કરાવતા
નથી, અને બીજા કરવાવાળાને અનુમોદન આપતા નથી. તેજ પુરુષ વસુમાન્ છે
તાત્પર્ય એ છે કે—જો આત્મા પોતાના પ્રજ્ઞાનથી સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને
રૂઢી રીતે બાંધવાની યોગ્યતા ધારણ કરે છે, અને જે મોક્ષમાર્ગનો આશ્રય લઈને મુક્તિપદ
પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેને, ‘આત્માનું અધ પતન કરનારાં પાપકૃત્ય સર્વથા ત્યાગ્ય છે’
એવો વિચાર કરીને પદ્મજીવનિકાયાના આરમથી નિવૃત્ત થઈ જવું એક છે ॥સૂ. ૮॥
પદ્મકાયાના આરમનો ત્યાગ સાધુતા પ્રાપ્ત કરાવે છે એ વાત આગળ કહે છે—
‘ત પરિણાય’ ઇત્યાદિ

ટીકા—

યસ્તુ પદ્મજીવનિકાયારમ્મનિવૃત્ત્યા સયમપાલનપરાયણ, સ વસુમાન્, દ્વિવિધાનિ હિ વસુનિ સન્તિ દ્રવ્યમાષમેદાત્, તત્ર દ્રવ્યવસુનિ-સુવર્ણાદીનિ, ભાવવસુનિ-સમ્યક્ત્વાદીનિ, અત્ર ભાવવસુતાત્પર્યકો વસુશબ્દઃ, તાનિ વસુનિ યસ્ય યસ્મિન્ વા સન્તિ સ વસુમાનિત્યર્થ, સર્વસમન્વાગતપ્રજ્ઞાનેન=સર્વાંષિ સમન્વાગતાનિ પ્રજ્ઞાનાનિ યસ્યાત્મન સ સર્વસમન્વાગતપ્રજ્ઞાન=યથાવસ્થિતવિષય-ગ્રાહિસર્વવિષયકજ્ઞાનવાન્, તેન ।

યદ્વા-સર્વેષુ દ્રવ્યપર્યાયેષુ સમન્વાગત=સમ્યક્પ્રાપ્ત તત્તદ્વિષયમાકલગ્ય સર્વ દ્રવ્યપર્યાયગતં પ્રજ્ઞાન યસ્ય સ સર્વસમન્વાગતપ્રજ્ઞાનઃ, તેન, આત્મના, અકરણીયમ્=અકર્તૃયમ્, ऐदिकपारलौकिकसुखविघातकत्वादनाचरणीयम्, इति मत्वा, पाप कर्म=પ્રાણાત્તિપાત-મૃષાવાદા-અઘ્તાદાન-મૈથુન-પરિગ્રહ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-રાગ-દ્વેષ

ટીકાર્થ—જો પુરુષ પદ્મજીવનિકાયસંબધી આરમ્મ કા ત્યાગ કરકે સયમ કે પાલન મેં તત્પર હોતા હૈ વહી વસુમાન્ હૈ । વસુ કે દો મેદ હૈ—(૧) દ્રવ્યવસુ ઔર (૨) ભાવવસુ । સ્વર્ણ આદિ ધન દ્રવ્યવસુ કહલાતા હૈ, ઔર તપ સમમાદિરૂપ ઋત્તિ કો ભાવવસુ કહતે હૈ । યહો ‘વસુ’ શબ્દ સે ભાવવસુ હી સમજના ધાહિય । વસુ જિસે પ્રાપ્ત હો વહ વસુમાન્ હૈ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ આદિ સે યુક્ત પુરુષ વસુમાન્ કહલાતા હૈ ।

જો વસ્તુ ષેતી હૈ રસે રસી રૂપ મેં જાનને વાલ્લ સર્વગ્રાહી જ્ઞાન ‘સર્વસમન્વાગત પ્રજ્ઞાન’ કહલાતા હૈ । અથવા સમસ્ત દ્રવ્યો ઔર પર્યાયો કો યથાર્થરૂપ સે જાનને વાલ્લ જ્ઞાન ‘સર્વસમન્વાગત પ્રજ્ઞાન’ કહલાતા હૈ । યેસે જ્ઞાનરૂપ આત્મા સે પાપ કો હસ લોક તથા પરલોકસંબધી સુખો કા ઘાતક હોને સે અકર્તૃવ્ય સમજકર (૧) પ્રાણાત્તિપાત (૨) મૃષાવાદ (૩) અઘ્તાદાન (૪) મૈથુન । (૫) પરિગ્રહ (૬) ક્રોધ, (૭) માન (૮) માયા (૯) લોભ

ટીકાર્થ—જો પુરુષ પદ્મજીવનિકાયસંબધી આરમ્મ કા ત્યાગ કરીને સયમના પાલનમાં તત્પર થાય છે તેજ વસુમાન્ (સમ્યક્ષિદ્ધિ) છે વસુના બે શેદ છે (૧) દ્રવ્ય વસુ અને (૨) ભાવવસુ, સુવર્ણ આદિ ધન દ્રવ્યવસુ કહેવાય છે અને સમ્યક્ત્વ આદિ રૂપ ઋત્તિને ભાવવસુ કહે છે અર્થે ‘વસુ’ શબ્દથી ભાવવસુ જ સમજવું જોઈએ વસુ જેને પ્રાપ્ત હોય તે વસુમાન્ છે અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ આદિથી યુક્ત પુરુષ વસુમાન્ કહેવાય છે

જો વસ્તુ જેવી છે તેને તેવા રૂપમાં જાણવાવાળા સર્વગ્રાહી જ્ઞાન ‘સર્વસમન્વાગત પ્રજ્ઞાન’, કહેવાય છે અથવા સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને યથાર્થ રૂપથી જાણવા વાળું જ્ઞાન ‘સર્વસમન્વાગત પ્રજ્ઞાન’ કહેવાય છે એવા જ્ઞાનરૂપ આત્માથી પાપને આ દેહ તથા પરદેહ-સંબધી સુખોનું ઘાતક હોવાથી અકર્તૃવ્ય સમજીને (૧) પ્રાણાત્તિપાત, (૨) મૃષાવાદ, (૩) અઘ્તાદાન, (૪) મૈથુન, (૫) પરિગ્રહ, (૬) ક્રોધ, (૭) માન,

—કલહાઽમ્યાશ્વાન-પૈશુન્ય-પરપરિવાદ-રત્યરતિ-માયામૃષા-મિથ્યા-દર્શનશ્લ્યા-
મિધાનમષ્ટાદશમકાર નાન્વેપયેત્—ન સ્વય કુર્યાત્, ન ચાન્યૈ. કારયેત્, ન ચાન્યં
કુર્વાણમનુમોદયેદિત્યર્થ ।

યોગ્યમાત્મા સ્વકીયમહાનેન સર્વદ્રવ્યપર્યાયસમાકલનયોગ્યતા ધારયતિ, યેન
ષ મોક્ષમાર્ગાવલમ્બનત* શિવપદમપિ શક્યતે ગન્તુમ્, તસ્યાત્મન પુનરથ*પતન
કારિત્વાત્ પાપ કર્મ સર્વથા પરિત્યાજ્યમિતિ વિમાઞ્ય પદ્મજીવનિકાયારમ્મકરણા-
ત્સર્વથા વિનિવર્તિતવ્યમિતિ માવ ॥ સૂ૦ ૮ ॥

પદ્મજીવનિકાયારમ્મસ્ય સર્વથા પરિહાર એવ મુનિત્વ પ્રાપયતીત્યાહ—‘તં
પરિણાય’ ઇત્યાદિ ।

મૂલમ્—

તં પરિણાય મેહાવી જેવ સર્વ છઝ્જીવનિકાયસત્ય સમારમેઝ્જા
જેવઽજ્ઞેહિં છઝ્જીવનિકાયસત્ય સમારમાવેઝ્જા, જેવઽજ્ઞે છઝ્જીવનિકાયસત્ય
(૧૦) રાગ (૧૧) દ્વેષ (૧૨) કલહ (૧૩) અમ્યાશ્વાન (૧૪) પૈશુન્ય (૧૫) પરપરિવાદ
(૧૬) રતિ—અરતિ (૧૭) માયા—મૃષા ઓર (૧૮) મિથ્યાદર્શનરૂપ અઢારહ પ્રકાર કા પાપ
ઓ સ્વય નહીં કરતા હૈ, દૂસરો સે નહીં કરાતા હૈ ઓર દૂસરે કરને ઘાલે કા અનુમોદન નહીં
કરતા હૈ વહી પુરુષ વસુમાન્ હૈ ।

સાત્ત્વ્યમ યહ હૈ ક્રિ—જો આત્મા અપને પ્રજ્ઞાન સે સમસ્ત દ્રવ્યો ઓર પર્યાયો કો
મછી મૌંતિ જાનને કી યોગ્યતા ધારણ કરતા હૈ ઓર જો મોક્ષ—માર્ગ કા આશ્રય લેકર
મુક્તિપદ મી પ્રાપ્ત કર સકતા હૈ ઉસકો ‘આત્મા કા અથ પતન કરને ઘાલે પાપકૃત્ય સર્વથા
ત્યાગ્ય હૈ’ એસા વિચાર કરકે પદ્મજીવનિકાય કે આરમ સે ચિરત હો જાના યાહિય ॥સૂ૦ ૮॥

પદ્મકાય કે આરમ કા ત્યાગ હી સાધુતા પ્રાપ્ત કરાતા હૈ, યહ માત આગે કહ્તે
હૈ—‘તં પરિણાય’ ઇત્યાદિ ।

(૮) માયા, (૯) લોભ, (૧૦) રાગ, (૧૧) દ્વેષ, (૧૨) કલહ, (૧૩) અમ્યાશ્વાન,
(૧૪) પૈશુન્ય, (૧૫) પરપરિવાદ, (૧૬) રતિ—અરતિ, (૧૭) માયા—મૃષા અને (૧૮)
મિથ્યાદર્શનરૂપ અઢાર પ્રકારના જે પાપ તેને પોતે કરતા નથી, બીજા પાસે કરાવતા
નથી, અને બીજા કરવાવાળાને અનુમોદન આપતા નથી. તેજ પુરૂષ વસુમાન્ છે
સાત્ત્વ્યમ એ છે કે—જો આત્મા પોતાના પ્રજ્ઞાનથી સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને
રૂઢી રીતે બાંધવાની યોગ્યતા ધારણ કરે છે, અને જે મોક્ષમાર્ગનો આશ્રય લઈને મુક્તિપદ
પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેને, ‘આત્માનું અથ પતન કરનારાં પાપકૃત્ય સર્વથા ત્યાગ્ય છે’
એવો વિચાર કરીને પદ્મજીવનિકાયના આરમથી નિવૃત્ત થઈ જવું જોઈએ ॥સૂ૦ ૮॥
પદ્મકાયના આરમનો ત્યાગજ સાધુતા પ્રાપ્ત કરાવે છે એ વાત આગળ કહે છે—
‘તં પરિણાય’ ઇત્યાદિ

સમારંભતે સમજુજાણેજ્ઞા । જસ્સેતે છજ્જીવનિકાયસત્યસમારંભા પરિણાયા મર્મતિ,
સે હુ મુળી પરિણાયકમ્મે-ત્તિ વેમિ ॥ સુ० ૯ ॥

॥ સત્તમો ઉદેસો સમત્તો ॥ ૧ । ૭ ॥

॥ આચારમુત્તે પદમજ્ઞયણ સમત્ત ॥ ૧ ॥

છાયા—

તત્ પરિણાય મેધાવી નૈવ સ્વય પદ્મજીવનિકાયશસ્ત્ર સમારંભતે, નૈવાન્યૈઃ
પદ્મજીવનિકાયશસ્ત્ર સમારંભયેત્, નૈવાન્યાન્ પદ્મજીવનિકાયશસ્ત્ર સમારંભમાપાન્
સમજુજાણીયાત્ । યસ્યૈતે પદ્મજીવનિકાયશસ્ત્રસમારંભા પરિણાતા મર્મન્તિ સ સ્વસ્ત
મુનિઃ પરિણાતકર્મા, इति ધ્રવીમિ ॥ સુ० ૯ ॥

॥ સપ્તમ ઉર્ણશ સમાપ્ત ॥૧-૭॥

॥ આચારમુત્તે પ્રયમાધ્યયન સમાપ્તમ્ ॥

ટીકા—

તત્=પદ્મજીવનિકાયારંભણં, પરિણાય=જ્ઞપરિણયા ‘કર્મબંધસ્ય
કારણ મવતી’તિ ધ્રુવધ્વા મેધાવી=હેયોપાદેયવિવેકનિષ્ણ, નૈવ સ્વયં પદ્મજીવનિકાય
શસ્ત્ર સમારંભતે । અપૈર્નૈવ સમારંભયેત્=નૈવ પ્રયોજયેત્ । અન્યાન્ પદ્મજીવનિકાય
શસ્ત્ર સમારંભમાપાન્ નૈવ સમજુજાણીયાત્=નૈવાનુમોદયેત્ ।

યસ્યૈતે પદ્મજીવનિકાયશસ્ત્રસમારંભાઃ-પદ્મજીવનિકાયનાં શસ્ત્રો=

મૂલાર્થ—યહ બાત જ્ઞાનકર બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પદ્મજીવનિકાયસંબધી શસ્ત્ર કા
સમારંભ ન કરે, દુસરો સે પદ્મજીવનિકાયસંબધી શસ્ત્ર કા સમારંભ ન કરાવે, ઔર પદ્-
મજીવનિકાયસંબધી શસ્ત્ર કા સમારંભ કરને વાલો કા અનુમોદન ન કરે । પદ્મજીવનિકાય
સંબધી આરંભ કો કો બંધ કા કારણ જ્ઞાન હેતા હૈ, વહી મુનિ હૈ ઔર વહી પરિણાતકર્મા હૈ ।
વેસા મૈ કહતા હૂં ॥સુ० ૮॥

ટીકાર્થ—પદ્મજીવનિકાય કે આરંભ કો જ્ઞપરિણા સે કર્મબંધ કા કારણ જ્ઞાનકર
હેય-ઉપાદેય કા વિવેક રક્તને વાલા પુરુષ પદ્મજીવનિકાય કે શસ્ત્ર કા સ્વયં આરંભ ન કરે,
દુસરો સે ન કરાવે ઔર આરંભ કરને વાલો કો અનુમોદના ન કરે ।

પદ્મજીવનિકાયસંબધી જો શસ્ત્ર પહેલે બતલાયે જા જુકે હૈં ઉનકે દ્વારા પદ્મજીવનિકાય કો

સૂત્રાર્થ—જો વાત બાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ પદ્મજીવનિકાયસંબધી શસ્ત્રનો
સમારંભ કરે નહિ, બીજા પાસે પદ્મજીવનિકાયસંબધી શસ્ત્રનો સમારંભ કરાવે નહિ, અને
પદ્મજીવનિકાયસંબધી શસ્ત્રનો સમારંભ કરવાવાળાને અનુમોદન આપે નહિ.
પદ્મજીવનિકાયસંબધી આરંભને જે બંધન કારણ બાણી હે છે તેજ મુનિ છે, અને
તેજ પરિણાતકર્મી છે એવું હું કહું છું ॥ સુ० ૮ ॥

ટીકાર્થ—પદ્મજીવનિકાયના આરંભને જ્ઞપરિણાથી કર બંધન કારણ બાણીને હેય-
ઉપાદેયનો વિવેક રાખવાવાળા પુરુષ પદ્મજીવનિકાયના શસ્ત્રનો પોતે આરંભ કરે નહિ,
બીજા પાસે કરાવે નહિ, અને આરંભ કરનારને અનુમોદન આપે નહિ
પદ્મજીવનિકાયસંબધી જે શસ્ત્ર પ્રયત્ન બતાવી આપ્યાં છે તેના દ્વારા

સ્વસ્વશ્ચૈ' સમારમ્મા' = પીઠાકરસાવધવ્યાપારા પરિજ્ઞાતા' = જ્ઞપરિજ્ઞયા વન્ધકારણ-
ત્વેન વિદિતા', પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞયા ચ પરિદ્વિતા ભવન્તિ સ એવ પરિજ્ઞાતકર્મા =
ત્રિકરણત્રિયોગૈઃ' પરિવર્જિતસફલસાવધવ્યાપાર', મુનિર્ભવતિ । ઇતિ = એતત્ સર્વમ્,
બ્રવીમિ = મગવતઃ સમીપે યથા શ્રુત તથા કથયમિ ॥ સૂ૦ ૧ ॥

॥ ઇત્યાચારાઙ્ગસૂત્રે આચારચિન્તામણિટીકાયાં શાસ્ત્રપરિજ્ઞાત્વે
પ્રથમાધ્યયને સપ્તમોદ્દેશ સમ્પૂર્ણ ॥ ૧-૭ ॥

પીઠા પહોંચાને વાળે સાવધ વ્યાપારો કો જ્ઞપરિજ્ઞા સે કર્મવધ કા કારણ જ્ઞાનકર
પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા સે ત્યાગ દેતા હૈ વહી પુરુષ ત્રીન કરણ ઓન ત્રીન યોગ સે સાવધ વ્યાપારો
કા ત્યાગી મુનિ હોતા હૈ । યહ સવ મગવાન કૈ મુસ્વારચિન્ત સે જૈસા મૈને સાક્ષાત્ સુના હૈ
વૈસાહી કહતા હૂં ॥ સૂ૦ ૧ ॥

॥ ઇતિ શ્રી આચારાઙ્ગસૂત્રકી આચારચિન્તામણિટીકા કૈ હિન્દી-અનુવાદમે
પ્રથમ અધ્યયનકા સાતવો ઉદ્દેશ સમ્પૂર્ણ ॥ ૧ ॥

પીઠા પહોંચાઠવાવાળા સાવધ વ્યાપારોને જે જ્ઞપરિજ્ઞાથી કર્મવધનું કારણ બાળીને
પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી ત્યજી દે છે, તે પુરુષ ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી સાવધ
વ્યાપારોનો ત્યાગી મુનિ હોય છે આ સર્વે મગવાનના અખારવિદથી જેવું મેં સાક્ષાત્
સંભળ્યું છે, તેવું જ કહું છું ॥ સૂ૦ ૬ ॥

ઇતિ શ્રીઆચારાંગસૂત્રની 'આચારચિન્તામણિ' ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદમા
પ્રથમ અધ્યયનનો સાતમો ઉદ્દેશ સમ્પૂર્ણ ॥ ૧-૭ ॥

આથે ચાધ્યયને પ્રરૂપિતમિદં સસારચક્રેડનિર્ણં,
 બ્રામ્યન્ દિક્ષુ વિદિક્ષુ ગચ્છતિ તત્ત્વાત્મા સમાગચ્છતિ ।

इत्येव कथितं महो-जल-छिखि प्राण-द्रुमाणां तथा,
 जीवन्त्वं व्रत-कायिकस्य च तदारम्भे परिज्ञापि च ॥ १ ॥

इति श्री-विश्वविख्यात-जगद्गुरु-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-
 ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मायक-वादिमानमर्दक-
 श्रीशाहचप्रपति-कोल्हापुरराजप्रदत्त-‘जैनशास्त्राचार्य’ पदभूषित-
 कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-
 वासीलालप्रति विरचितायाम् आचाराङ्गसूत्रस्याऽऽचारचिन्ता
 मणिटीकायां सस्रपरिज्ञास्यं प्रथममध्ययन संपूर्णम् ॥ १ ॥

પ્રથમ અભ્યયન મેં યહ નિરૂપણ ક્રિયા ગયા હૈ કિ-આત્મા સસાર વ્રત મેં પઢકર
 નાના વિશાળો મેં ઔર નાના ત્રિવિશાળો મેં નિરન્તર ભ્રમણ કરતા રહતા હૈ । સાથ હી પૃથ્વી,
 અપ્, તેજ, વાયુ વનસ્પતિ ઔર, વ્રત કૌ સચિત્તા સી સિદ્ધ કી ગઈ હૈ, ઔર ડનકા
 આરમ્મ કરને મેં પરિજ્ઞા સી પ્રદર્શિત કી ગઈ હૈ ॥ ૧ ॥

॥ इति श्री-आचाराङ्गप्रकी 'आचारचिन्तामणि' टीका के
 हिन्दी अनुवाद में 'सस्रपरिज्ञा' नामक प्रथम अध्ययन
 सम्पूर्ण ॥ १ ॥

પ્રથમ અભ્યયનમાં એ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે-આત્મા સસારચક્રમાં
 પડીને અનેક દિશાઓમાં અને અનેક ત્રિવિશાળોમાં નિરન્તર ભ્રમણ કરતો રહે છે
 સાથેજ પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને વ્રતની સચિત્તા પણ સિદ્ધ કરી
 છે અને તેનો આરંભ કરવામાં પરિજ્ઞા-વિવેક પણ પ્રદર્શિત કરેલ છે. ॥ ૧ ॥

॥ इति श्री आचाराङ्गसूत्रे 'आचारचिन्तामणि' टीकाना गुजराती
 अनुवादभा 'सस्रपरिज्ञा' नामनु प्रथम अध्ययन सम्पूर्ण ॥ १ ॥

દાતાઓની નામાવલી

આદ્ય મુરખીશ્રી, મુરખીશ્રી, સહાયક મેમ્બરો
તથા
મેમ્બરોની યાદી

ગામવાર ઠક્કાવારી લીધે

તા. ૧૮-૧૦-૪૪ થી તા. ૨૮-૨-૫૮ સુધીના
દાખલ થયેલ મેમ્બરો

(૨૫૦ થી બોલી રહ્યો આ યાદીના સામેલ કરી નથી.)

શ્રી અખિલ ભારત શ્વે સ્થા જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ

ગરેડીઆ કુવા મેઠ - શ્રીન લોજ પાસે

રાજકોટ

આધ્યમુરખીશ્રીઓ-૪

(ઓછામાં ઓછી રૂા. ૫૦૦૦ ની રકમ આપનાર)

નંબર	નામ	ગામ	રૂપિયા
૧	શેઠ શાન્તીલાલ મગજદારભાઈ બાણીતા મીત્રમાલીક અમદાવાદ		૧૦૦૦૦
૨	શેઠ હરખચંદ ઠાલીદાસભાઈ વારીયા હા શેઠ લાલચંદભાઈ, જેય દભાઈ નગીનભાઈ, વૃજલાલભાઈ, તથા વલ્લભદાસભાઈ ભાણુવડ		૬૦૦૦
૩	કેઠારી જેય દભાઈ અજરામર હા હરજોવી દભાઈ જેય દભાઈ	રાજકોટ	૫૨૫૧
૪	શેઠ ધારશીભાઈ જીવનભાઈ	સોલાપુર	૫૦૦૧

મુરખીશ્રીઓ-૨૨

(ઓછામાં ઓછી રૂા. ૧૦૦૦ ની રકમ આપનાર)

૧	વલ્લભ જીવરાજભાઈ વર્ધમાન કેઠારી હા કદાનદાસભાઈ તથા વેણીલાલભાઈ	જેતપુર	૩૬૦૫
૨	દોશી પ્રભુદાસ મૂળજીભાઈ	રાજકોટ	૩૬૦૪
૩	મહેતા શુભાખચંદ પાનાચંદ	„	૩૨૮૬૧૧૧
૪	સ્વ. પિતાશ્રી જગનલાલ શામળદાસના સ્મરણાર્થે હા ભાવસાર સોગીલાલ જગનલાલ	અમદાવાદ	૩૨૫૧
૫	મહેતા માણેકલાલ અમુલજીરાય	ઘાટકોપર	૩૨૫૦
૬	સુભવી પીતામ્બરદાસ શુભાખચંદ	બામનગર	૩૧૦૧
૭	શેઠ શામળભાઈ વેલજીભાઈ વીરાણી	રાજકોટ	૨૫૦૦
૮	નામદાર દાકોર સાહેબ લખધીરસિંહજી બહાદુર	મોરબી	૨૦૦૦
૯	શેઠ દેસેચંદ કુવરજી હા શેઠ ન્યાલજી દેસેચંદ	સિદ્ધપુર	૨૦૦૦
૧૦	શાહ જગનલાલ હેમચંદ વસા હા. મોહનલાલભાઈ તથા મોતીલાલભાઈ	સુબઈ	૨૦૦૦
૧૧	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ	મોરબી	૧૬૬૩
૧૨	મહેતા સોમચંદ તુલસીદાસ તથા તેમનાં ધર્મપત્નિ અ. સૌ. મણીજીરી મગનલાલ	રતલામ	૧૫૦૦
૧૩	મહેતા પોપટલાલ માવજીભાઈ	બામજોધપુર	૧૩૦૧
૧૪	દોશી કપુરચંદ અમરશી હા. દલપતરામભાઈ	„	૧૦૦૨
૧૫	અમરશી અમલજીભાઈ રતનશી	કાસનગર	૧૦૦૨

૧૬	શેઠ આત્મારામ માલેકલાલ	અમદાવાદ	૧૦૦૧
૧૭	શેઠ માલેકલાલ ભાણુભાઈ	પોરબંદર	૧૦૦૧
૧૮	શ્રીમાન ચંદ્રસિંહજી મહેતા (રેલ્વે મેનેજર સાહેબ)	કલકત્તા	૧૦૦૧
૧૯	મહેતા સોમચંદ નેણસીભાઈ (કરાચીવાલા)	મોરબી	૧૦૦૧
૨૦	શાહ હરીલાલ અનોપચંદભાઈ	ખંભાત	૧૦૦૧
૨૧	કેઠારી છબીલાલ હરખચંદભાઈ	મુબઈ	૧૦૦૦
૨૨	કેઠારી રંગીલાલ હરખચંદભાઈ	સિહોર	૧૦૦૦

સહાયક મેમ્બરો-૩૬

(જોછામા જોછી રૂ. ૫૦૦ ની રકમ આપનાર)

૧	શાહ રંગભાઈ મોહનલાલ	અમદાવાદ	૭૫૧
૨	મોહી કેશવલાલ હરીચંદ્ર	સાબરમતી	૭૫૦
૩	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સઘ		
	હા. શેઠ જીભાભાઈ વેલસીભાઈ	વઢવાણ શહેર	૭૫૦
૪	શેઠ નરોત્તમદાસ જોષ્ઠભાઈ	ભોરાવરનગર	૭૦૦
૫	શેઠ રતનશી હીરજીભાઈ હા. ગોરધનદાસભાઈ	ભામજીધુર	૫૫૫
૬	બાટવીમા ગીરધર પ્રભાણુ હા. અમીચંદભાઈ	ખાખીબાળીઆ	૫૨૭
૭	મોરબીવાળા સઘની દેવચંદ નેણસીભાઈ તથા તેમના ધર્મપત્નિ અ. સૌ મણીભાઈ તરકથી		
	હા. મુળચંદ દેવચંદ (કરાચીવાળા)	મલાઠ	૫૧૧
૮	વોરા મણીલાલ પોપટલાલ	અમદાવાદ	૫૦૨
૯	ગોસળીયા હરીલાલ લાલચંદ તથા અ. સૌ ચંપાબેન ગોસળીયા	અમદાવાદ	૫૦૨
૧૦	શેઠ પ્રેમચંદ માલેકચંદ તથા અ. સૌ. સમસ્તબેન		
	(રાજસીતાપુરવાળા)	અમદાવાદ	૫૦૨
૧૧	શેઠ ઇશ્વરલાલ પુરૂષોત્તમદાસ	અમદાવાદ	૫૦૧
૧૨	શેઠ ચંદુલાલ છગનલાલ	અમદાવાદ	૫૦૧
૧૩	શાહ ચાન્તીલાલ માલેકલાલ	અમદાવાદ	૫૦૧
૧૪	શેઠ શીવલાલ હમરભાઈ (કરાચીવાળા)	લીંબડી	૫૦૧
૧૫	હામદાર તારાચંદ પોપટલાલ ધીરાજીવાળા	રાજકોટ	૫૦૦
૧૬	મહેતા મોહનલાલ હપુચંદ	રાજકોટ	૫૦૦
૧૭	શેઠ ગોવીંદજી પોપટભાઈ	રાજકોટ	૫૦૦
૧૮	શેઠ રામજીભાઈ શામજી વીરાણી	રાજકોટ	૫૦૧

૧૯	સ્વ. પિતાશ્રી નહાણના સ્મરણાર્થે		
	હા. વેણીચંદ શાન્તીલાલ (જાણીઆવાળા)	મેઘનગર	૫૦૧
૨૦	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સઘ હા. ચેક ઠાકરશી કરસનજી થાનગઢ		૫૦૦
૨૧	ચેક તારાચંદજી પુખરાજજી	ઝોરગાબાદ	૫૦૦
૨૨	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સઘ	ઝોરગાબાદ	૫૦૦
	૧૫૦ ચેક શેવમજી જીવરાજજી		
	૧૨૫ „ અનરાજજી લાલચંદજી		
	૧૨૫ ધુકડચંદજી રૂપચંદજી		
	૧૦૦ હમડુમલજી ચાંદમલજી		
	૫૦૦		
૨૩	મેઘતા મૂળચંદ રાઘવજી હા. મગનલાલભાઈ તથા ફલ્લંજીભાઈ બ્રાહ્મ		૫૦૦
૨૪	ચેક હરખચંદ પુરપોત્તમ હા. ઇન્દુકુમારભાઈ	ચોરવાડ	૫૦૧
૨૫	ચેક કેસરીમલજી વસંતીમલજી ગુણસીયા	રાણીવાસ	૫૦૧
૨૬	સ્થા. જૈનસઘ હા. બાટવીયા અમીચંદ ગીરધરભાઈ બા. ખીજાળીઆ		૫૦૧
૨૭	ચેક ખીમજીભાઈ બાવાભાઈ		
	હા. ફુલચંદભાઈ, નામરદાસભાઈ તથા જમનાદાસભાઈ સુબઈ		૫૦૧
૨૮	ચેક મણીલાલ મોહનલાલ ઠગલી હા. સુળજીભાઈ મણીલાલ સુબઈ		૫૦૧
૨૯	સ્વ. ઠાંતીલાલભાઈના સ્મરણાર્થે હા. ચેક બાલચંદ ચાકરચંદ સુબઈ		૫૦૧
૩૦	કામદાર રતીલાલ ફલ્લંજી (જેતપુરવાળા)	સુબઈ	૫૦૧
૩૧	ચાહ જમવીલાલ અમૃતલાલ	શીવ	૫૦૧
૩૨	વોરા મણીલાલ લક્ષ્મીચંદ	શીવ	૫૦૧
૩૩	ચેક જીલાખચંદ જીવરભાઈ	બારદોઢ	૫૦૧
૩૪	મહાન ત્રાગી બેન ખીરજીવર સુનીલાલ મેઘતા	બાણવડ	૫૦૧
૩૫	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈનસઘ	બ્રાહ્મ	૫૦૧
૩૬	શ્રી મગનલાલ જગનલાલ ચેક	રાજકોટ	૫૦૧

*

૩૧૬ મેમ્બરોનું ગામવાર લીસ્ટ

અમદાવાદ તથા પરબો

૧	ચેક ગીરધરલાલ કરમચંદ	૨૫૧
૨	ચેક છોટાલાલ વખવચંદ હસ્તે ફકીરચંદભાઈ	૨૫૧
૩	ચાહ કાન્તીલાલ ત્રીલોચનદાસ	૨૫૧
૪	ચાહ પોત્યાલાલ પીતામ્બરદાસ	૨૫૧
૫	ચાહ પોપટલાલ મોહનલાલ	૨૫૧

૬	શેઠ પ્રેમચંદ સાકરચંદ	૨૫૦
૭	શાહ રતીલાલ વાડીલાલ	૨૫૧
૮	શેઠ લાલભાઈ મગળદાસ	૨૫૧
૯	સ્વ અમૃતલાલ વર્ધમાનના સ્મરણાર્થે હસ્તે કાનજીભાઈ અમૃતલાલ દેશાઈ	૨૫૧
૧૦	ભાવચાર બોગીલાલ જમનાદાસ (પાટણવાળા)	૨૫૧
૧૧	શાહ નટવરલાલ ચંદુલાલ	૨૫૧
૧૨	શાહ નરસિંહદાસ ત્રીલોવનદાસ	૨૫૧
૧૩	શ્રી શાહપુર દરીયાપુરી આઠકોટી સ્થા જૈન ઉપાશ્રય હા. વહીવટકર્તા શેઠ ઈશ્વરલાલ પુરપોતમદાસ	૨૫૧
૧૪	શ્રી છીપાપોળ દરીયાપુરી આઠકોટી સ્થા જૈનસંઘ હા ચંદુલાલ અમૃતલાલ	૨૫૧
૧૫	શાહ ચીનુભાઈ બાલાભાઈ C/o શાહ બાલાભાઈ મહાસુખરામ	૨૫૧
૧૬	શાહ ભાઈલાલ ઉજ્જમશી	૨૫૧
૧૭	શ્રી સુખલાલ ડી શેઠ હા ડૉ કુ સરસ્વતીબેન શેઠ	૨૫૧
૧૮	શ્રી ચૌરાષ્ટ્ર સ્થા જૈનસંઘ હા શાહ કાન્તીલાલ જીવજીલાલ	૨૫૧
૧૯	મોદી નાથાલાલ મહાદેવદાસ	૨૫૧
૨૦	શાહ મોહનલાલ ત્રીકમદાસ	૨૫૧
૨૧	શ્રી છકોટી સ્થા જૈનસંઘ હા શાહ પોચાલાલ પીતામ્બરદાસ	૨૫૧
૨૨	શેઠ પોપટલાલ હ સરાજના સ્મરણાર્થે હા. શેઠ બાબુલાલ પોપટલાલ	૨૫૧
૨૩	દેશાઈ અમૃતલાલ વર્ધમાન બાપોદરાવાળા હા ભાઈલાલ અમૃતલાલ દેશાઈ	૨૫૧
૨૪	શાહ નવનીતલાલ અમુલખરાય	૨૫૧
૨૫	શાહ મણીલાલ આશારામ	૨૫૧
૨૬	શાહ ચીનુભાઈ સાકરચંદ	૨૫૧
૨૭	શાહ વરજીવનદાસ ઉમેદચંદ	૨૫૧
૨૮	શાહ રજનીકાન્ત કસ્તુરચંદ	૨૫૧
૨૯	સઘવી જીવજીલાલ જીવનલાલ (સ્થા. જૈન)	૨૫૧
૩૦	શાહ શાંતિલાલ મોહનલાલ ધાગપ્રાવાળા	૨૫૧
૩૧	અ. સૌ. બેન સ્તનબાઈ નાદેચા હા. શાહ ખુલાલ અપાલાલજી	૨૫૧
૩૨	શાહ હરિલાલ જેઠાલાલ ભાડલાવાળા	૨૫૧
૩૩	શ્રી સરચપુર દરીયાપુરી આઠકોટી સ્થા જૈન ઉપાશ્રય હા ભાવચાર બોગીલાલ જીવનલાલ	૨૫૧
૩૪	શેઠ પુખરાજજી સમતીરામજી સાહસીવાળા	૨૫૧
૩૫	શેઠ લાલચંદ મીશ્રીલાલ	૨૫૧

૧૯	સ્વ પિતાશ્રી નકાલના સ્મરણાર્થે		
	હા વેણીચંદ શાન્તીલાલ (બાળુઆવાળા)	મેઘનગર	૫૦૧
૨૦	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ હા શેઠ કાકરશી કરસનજી થાનમલ		૫૦૦
૨૧	શેઠ તારાચંદજી પુખરાજજી	ઝોરગાબાદ	૫૦૦
૨૨	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ	ઝોરગાબાદ	૫૦૦
	૧૫૦ શેઠ શેષમજી જીવરાજજી		
	૧૨૫ „ અનરાજજી લાલચંદજી		
	૧૨૫ ધુકડચંદજી રૂપચંદજી		
	૧૦૦ હમડુમલજી ચાંદમલજી		
	૫૦૦		
૨૩	મહેતા મૂળચંદ રામવજી હા મગનલાલભાઈ તથા ફલ્લંબજીભાઈ બ્રાહ્મ		૫૦૦
૨૪	શેઠ હરખચંદ પુરેષોત્તમ હા. ઇન્દુકુમારભાઈ	ચોરવાડ	૫૦૧
૨૫	શેઠ કેસરીમલજી વસંતીમલજી શુભસીયા	રાણાવાસ	૫૦૧
૨૬	સ્થા જૈનસંઘ હા બાટવીયા અમીચંદ ગીરધરભાઈ આખીતળીઆ		૫૦૧
૨૭	શેઠ ખીમજીભાઈ બાવાભાઈ		
	હા કુલચંદભાઈ, નાગરદાસભાઈ તથા જમનાદાસભાઈ મુબઈ		૫૦૧
૨૮	શેઠ મણીલાલ મોહનલાલ ઠગલી હા મુંગલભાઈ મણીલાલ મુબઈ		૫૦૧
૨૯	સ્વ. ઠાંતીલાલભાઈના સ્મરણાર્થે હા શેઠ બાલચંદ ચાકરચંદ મુબઈ		૫૦૧
૩૦	કામદાર રતીલાલ ફલ્લંબજી (જેતપુરવાળા)	મુબઈ	૫૦૧
૩૧	શાહ જયતીલાલ અમૃતલાલ	શીવ	૫૦૧
૩૨	વોરા મણીલાલ લક્ષ્મીચંદ	શીવ	૫૦૧
૩૩	શેઠ શુભાખચંદ ભુરભાઈ	બારેઈ	૫૦૧
૩૪	મહાન ત્યાગી બેન ધીરજીવર ચુનીલાલ મહેતા	બાણવડ	૫૦૧
૩૫	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈનસંઘ	બ્રાહ્મ	૫૦૧
૩૬	શ્રી મગનલાલ હમડુમલ શેઠ	રાજકોટ	૫૦૧

૩૧૬ મેમ્બરોનું ગામવાર લીસ્ટ

અમદાવાદ તથા પરચિઓ

૧	શેઠ ગીરધરલાલ કરમચંદ	૨૫૧
૨	શેઠ છેટલાલ વખતચંદ હસ્તે ફકીરચંદભાઈ	૨૫૧
૩	શાહ કાન્તીલાલ ત્રીલોખનલાલ	૨૫૧
૪	શાહ પોચાલાલ પીતામ્બરદાસ	૨૫૧
૫	શાહ પોપટલાલ મોહનલાલ	૨૫૧

पद्धत्यनुगत-सन्दर्भ-समन्वय

भौम वैश्वदेवार्चने परीक्षा के द्वारा (तं स्तनन्त इत्यन्वीपुः) अग्नेयिनी में स्नान विष्णु का प्राप्त कर लिया। प्राकृतिक आधिदैविक विष्णु व्यापक है। अतः वस्तुतः इसे परिच्छिन्न न कर लिया जाय, वस्तुतः यह विष्णु परिच्छिन्न वैश्वदेव का उपकारक नहीं बन सकता। इसी सीमाभाव के लिए प्राप्त-विष्णु का 'सुहमा चासि ०' इत्यादि मन्त्रों से (मन्त्रवक्ररूप वाग्वश से) परिग्रह किया जाता है। इसी परिग्रहकर्म से वेदि का स्वरूप सम्पन्न होता है अतएव इस कर्म को 'वैदिपरिग्रहकर्म' भी कहा जाता है। भूप्रदेश के जिस माग में वेदि बनाई जाने वाली है उस प्रदेश के दक्षिण माग में 'सुहमा चासि शिवा चासि' यह मन्त्र बोलते हुए स्वयं से पूर्व पश्चिम अर्धस्थ्य एक रेखा कर देता है। यही दक्षिण परिग्रह है। दक्षिण में गाम्य अग्नि की सत्ता रहती है। यमो वै अवसानस्येष्ट'—उवाच्यमोऽवसानं पृथिव्याः इत्यादि के अनुसार यमवैश्वदेव अवसान (सूत्यु) का अविहाता है। दक्षिणमाग से इसी मृत्युमात्र का निराकरण करने के लिए—'हे दक्षिण भूभाग आप शोभन प्रदेश हैं, मृत्युञ्जय शिव की शक्ति से युक्त, अतएव शिव हैं' यह भावना की जाती है। यह का निम्न दक्षिण प्रदेश यमनीति से रचित करें दक्षिण परिग्रह का यही तात्पर्य है।

अनन्तर—'स्योना चासि सुपदा चासि' इस मन्त्र से पश्चिम परिग्रह किया जाता है। यह परिग्रह गार्हपत्यग्नि से सम्बन्ध रखता है। गार्हपत्य भूमिस्थ की प्रतिकृति है। गार्हपत्य एह (पर) है। पर यही उत्तम होता है वहाँ का घरायश सम हो वहाँ रहने से पूर्ण सुख मिले। इसी एहसम्पत्ति को प्राप्त करने के लिए आप सुस्वरूपा हैं, आप आप अच्युती बैठक वाली हैं यह भावना की जाती है।

अनन्तर—'ऊर्ध्वस्मरी चासि पयस्वती च' यह मन्त्रमाग बोलते हुए उत्तर परिग्रह किया जाता है। उत्तर माग सोममय किंवा अग्निगर्भित सोममय है। अग्नेयिनी में जो जीवनीय माग (ऊर्ध्व) एवं 'तुग्ध' देखा जाता है वह इसी पाशुकाग्नि की महिमा है। इमाय यज्ञ जीवनीय माग एवं रथ माग से युक्त रहे वृक्षे शम्भो में उत्तराग्नि-प्रवेश यजमान के लिये ऊर्ध्व एवं पयोयुक्त होने इसी भावना के लिये 'हे उत्तर भूप्रदेश! किंवा पाशुकाग्नि! आप ऊर्ध्व युक्त हैं आप पयोयुक्त हैं' यह भावना की जाती है।

अम-वस्त्र की चिन्ता से आपादमस्तक आकुल-व्याकुल बना रहने वाला विद्वान् भूतवादी-बड़बोरी, अतएव—वत्मानवादी काव का भारतीय पाण्डु-राष्ट्रीय-मानव कहता है—“हमारा वर्ण की पुरानी मङ्गी-गल्ली-बड़-सूक्ति-पुराणादि की जीर्ण-शीर्ण-बाता का आज का नवीन युग में कोई उपयोग नहीं। अपने इसी कास्मिक-उपयोगितावाद के व्यामोहन से व्यामग्ध इस काव के भारतीय मानव ने अपनी मूलनिधि से सर्वप्रथम निरपेक्ष न केवल भूलवादी प्रतीयव्रतगत् की आधिदैविक प्राणशून्य उन बड़भूतपदतिनी का ही प्रतिष्ठापन कर दिया है इस एहसूक्ति-भारतवर्ष में जिस की मूलप्रतिष्ठा का एकमात्र आधार आधिदैविक-प्राणव्रतगत् ही माना गया था। प्रवृत्त यह भूमि का प्रकम्प है। एवं छत्तम्ब में ही बासण का प्रस्तुत-कर्म प्रकम्प है। अतएव इसी दृष्टि से प्रकृत में ही शम्भो में हम उक्त 'यक्षिण-भूप्रदेश' की ओर आर्य-मानव का ध्यान आकर्षित करेंगे जिस-यक्षिण-भूप्रदेश

ओ ही ऋषि ने—सुक्ता—शिवा—स्योना—सुपदा—ऊजस्वती—पयस्वती—इत्यादि मादृशिक एवं रहस्यपूर्ण विशेषणों से समन्वित माना है। इत्यभूता सर्वगुणान्विता भूमि ओ ही ऋषि ने—‘इमामेवैतत्—पृथिवी—संविद्य रतवती, उपजीवनीयामकुर्वन् इत्यादि रूप से सत्यशामभा—जीवनीयस्वप्रदात्री—उपयुक्ता कहा है।

‘अधिक अन्न उपजाओ यही आज हमारे राष्ट्रीय—मानव का सर्वप्रमुख उदात्त उद्देश्य है, जिस की सफलता के लिए विशुद्धा प्रतीत्या—पद्धतिक आधार पर ही नव—नव—आवाहन आविर्भूत—तिरोभूत शक्त बा रहे है प्रागवाहिक—रूप से। वदपि राष्ट्र की ‘अन्नचिन्ता’ समन्वित नहीं हो पा रही है। क्यों ?। इस क्यों ? का एकमात्र प्रमुख उत्तर है—भूमि की जीवनीया उन्नत शक्ति से सम्बन्ध रखने वाले यज्ञिय—आधिदैविक—वैष्णव—प्राण की उपेक्षा, अनुपलब्धि पय तत्स्थाने य यज्ञविरोधी जीवनीयतन्त्र के विनाशक—अभूत—आद्यपूर्व—रासायनिक साधनों (त्वागै) का अन्यानुकरण भीमकाय सौहृद्यों (ट्रेक्टरों) से निम्नतराकरण मृगमस्थ वेषण—प्राण का आत्यन्तिक—उत्पीड़न’ ।

मानते हैं और सर्वात्मना यह भी अनुभव कर रहे हैं कि देशप्राणविरोधी चेतनशक्तिप्रतिष्ठा—इत्य आद्य के प्रहृष्टतम भूतविज्ञान के अनुग्रह से कुनशरीरी तथाविध उच्चैर्बक रासायनिक—प्राण पय भीमकाय सौहृदय अवश्य ही तात्कालिकरूपेण भूमि के जीवनीय—प्राण को तात्कालिक—रूपेण नष्टिभूत करते हुए कुछ समय के लिए उद्भूतदेशों में प्रभूतमात्रा में अन्नाग्नि अमिष्यक्त करने की क्षमता रखते हैं। और परिणाम—स्वरूप सहज—माखीय—पद्धति की अपेक्षा इस अभिनवा मोतिकी विज्ञानपद्धति से तात्कालिक—रूपेण अन्नसम्पत्ति समृद्धा भी प्रतीत होने लगती है। एवं सम्भव सनातना—स्थितिमात्रापक्षा—भूत—प्रविष्यत्परिणामानुविचिनी भी माखीय नैष्ठिकी प्रभा भी प्रयत्नप्रमाणमूला तथाविधा वायुशक्ता से आकर्षित होकर ही अपनी सहज—साम्या पद्धतियों की उपेक्षा कर बहुमन्य—सम्भा तथाविधा भूतविज्ञानपद्धतियों के ही अन्यानुकरण में प्रवृत्त होती बारही है। और अवश्य ही—अधर्ममौलिकता वस्तु, ततो भद्राणि परयति’ इस प्रकृतिविद्विद विद्वान्वानुसार इत्यभूत निरतिशय भूतोत्पीड़न से अन्नसम्पत्त्युत्पादन में पूर्वापेक्षया इसे समृद्धि भी उपलब्ध होसकती है। यह अवकुल मानते हुए भी अनुभव करते हुए भी इस सम्बन्ध में कदापि ‘मोय’पन्था की चेष्टा नहीं की जासकती। क्यों कि—

तथाविध उच्चैर्बक साधनों से पार्थिव—भूतभावात्मक—‘पूपा तत्त्व अवश्य ही तात्कालिक—रूपसे उप होसकता है। किन्तु सौर—स्रष्टिप्राग्निमूलक—‘मधु’ रमय वैष्णव—यज्ञिय—प्राण (या प्रकर्षक स भूगर्भ की अमृक सीमा में ही गर्भित रहता है वह तो असदिग्धरूप से ही तथाविध—कृत्रिम—उच्चैर्बक साधनों से दाघरीय्य ही बन जाता है। एवं असीममागन्धित सौहृद्यों (ट्रेक्टरों) से भी उस का सहज—मौल्य—उत्तरमूल का विकास सर्वात्मना अभिभूत ही होजाता है। परिणाम—स्वरूप, किंवा वोरवोरम दुष्प रणाम—स्वरूप तथाविध उच्चैर्बक साधनों के समन्वय से एक प्रचण्ड—भारान्वित सौहृद्यों से आत्यन्तिकरूपेण समुत्पीड़ित भूमाय के समन्वय से उत्पन्न अन्न में न तो सहज माधुर्य्य ही अमिष्यक्त हो पाता एव न इस की यह तात्कालिकी प्ररोहण—उत्पादन—शक्ति ही चिरस्थायिनी रह पाती। अपितु यह ठी—शरीरात्—शरीरम्’—पाण्डुरक्ता वैसी अनात्म्य जीवनीयप्राणरस्युत्पत्त्या ही अन्नवृत्ति बनी रह जाती है जिसे क्वापि माखीय दृष्टि

पद्धत्यनुगत-सन्दर्भ-समन्वय

मौम देवताओंमें परीक्षा के साथ (तं सनन्त इषान्वीपुः) ओषधिमूलों में स्नान विष्णु का प्रातः कर लिया । प्राकृतिक आधिदैविक विष्णु व्यापक है । अतः बरतक इसे परिच्छिन्न न कर लिया बाव तबतक यह विष्णु परिच्छिन्न वैभवक का उपकारक नहीं बन सकता । इसी सीमामात्र के लिए प्रातः-विष्णु का 'सुहमा चासि ०' इत्यादि मन्त्रों से (मन्त्रब्रह्मरूप वाग्वत्सल से) परिग्रह किया जाता है । इसी परिग्रहकर्म से वेदि का स्वरूप सम्पन्न होता है अतएव इस कर्म को 'वेदिपरिग्रहकर्म' भी कहा जाता है । भूमण्डल के बिना भाग में वेदि बनाई जाने वाली है, उस प्रदेश के दक्षिण भाग में 'सुहमा चासि शिवा चासि' यह मन्त्र बोलते हुए स्वयं से पूर्व पश्चिम आध्वर्यु एक रेखा कर देता है । यही दक्षिण परिग्रह है । दक्षिण में साम्य अग्नि की सत्ता रहती है । यमो वै अवसानस्येष्टे—दद्यात्सुमाऽवसानं पृथिव्याः इत्यादि के अनुसार यमदेवता अवसान(मृत्यु) का अधिष्ठाता है । दक्षिणभाग से इसी मृत्युमात्र का निराकरण करने के लिए—'इं दक्षिण भूभाग आप शोभन प्रदेश है, मृत्युञ्जय शिव की शक्ति से युक्त अतएव शिव है' यह भावना की जाती है । यह का निम्न दक्षिण प्रदेश यममीसि से रक्षित नहीं, दक्षिण परिग्रह का यही तात्पर्य है ।

अनन्तर—'स्वोना चासि सुपथा चासि' इस मन्त्र से पश्चिम परिग्रह किया जाता है । यह परिग्रह गार्हपत्य से सम्बन्ध रखता है । गार्हपत्य भूपरब की प्रतिकृति है । गार्हपत्य यह (पर) है । पर वही उत्तम होता है वहाँ का चरपल सम हो, वहाँ रहने से पूर्ण सुख मिले । इसी एहसम्पत्ति को प्राप्त करने के लिए 'आप सुहस्ररूपा है, आप आप अक्षी बैठक वाली है' यह भावना की जाती है ।

अनन्तर—'ऊर्वाश्वती चासि पयस्वती च' यह मन्त्रभाग बोलते हुए उत्तर परिग्रह किया जाता है । उत्तर भाग क्षेममय, किंवा अग्निगर्भित क्षेममय है । अश्वत्थियों में जो जीवनीय भाग (ऊर्वा) एवं 'दुग्ध' वेला जाता है, वह इसी पाशुकाग्नि की महिमा है । इसका यह जीवनीय भाग एवं रत भाग से युक्त रहे वृक्षे शब्दों में उत्तराग्नि-प्रदेश यजमान के लिये ऊर्क एवं पयोयुक्त बन इसी भावना के लिये 'इं उत्तर भूपर्वरा ! किंवा पाशुफाग्ने ! आप ऊर्क युक्त हैं, आप पयोयुक्त हैं' यह भावना की जाती है ।

अम-वस्त्र की चिन्ता से आपावस्तक आकुल-व्याकुल बना रहने वाला विशुद्ध भूतबारी-ब्रह्मवारी अतएव-वत्मानवादी आज का भारतीय पाण्डु-पद्मीय-मानव करता है—“इजरा वर्षा की पुरानी सड़ी-गल्ली-वद-स्मृति-पुराणादि की जीर्ण-शीर्ण बातों का आज का नवीन युग में कोई उपबाग नहीं । अपने इसी अस्सनिह-उपयोगितावाद के ब्यामोहन से ब्यामग्ध इस आज का भारतीय मानवने अपनी मूलनिधि से सर्वस्वना निरपेक्ष बन केवल भूतबारी प्रतीत्यवस्था की आधिदैविक-प्राणशून्य उन बहूत्पदवस्तुओं का ही प्रतिष्ठापन कर दिया है इस संसृष्टिक-भारतयत्र में विम की मूलप्रतिष्ठा का एकमात्र आधार आधिदैविक-प्राणजगत् ही माना गया था । प्रवृत्त यह भूमि का प्रकम्प है । एवं कलम्ब में ही ब्राह्मण का प्रस्तुत-सन्दर्भ प्रकान्त है । अतएव इसी दृष्टि से प्रकृत में ही शब्दों में हम उस यक्षिण-भूपर्वरा की ओर आप-मानव का ध्यान आकर्षित करेंगे, विम-यक्षिण-भूपर्वरा

धरित्री, और धरिणी भी है किन्तु इन सभी शब्दों का मौलिक अर्थ यद्यपि सर्वथा विभिन्न ही है। तथापि अमुक समानधर्मानुवच से इन शब्दों को अमुक सीमा पार्यन्त पर्याय भी माना जा सकता है। मयिष्य मं प्रतिष्ठात्मक-स्थितिवर्मात्मक एक वैसा 'प्राण' है, जिसके द्वारा मयिष्य अभ्यूषा इय प्रतिष्ठा-सर्वपाम्, तस्माद्-भूमिरभवत् (शत ६।१।१।१०) के अनुसार 'भूमि' नाम से भी प्राप्त हो रहा है। प्रतिष्ठात्मक इस धृति (धारणशक्ति) से ही यह धरा-धरित्री-धरणी-आदि नामों से व्यवहृत हुई है। सृष्टि प्रक्रिया के अनुसार मयिष्य का मौलिक उपादानद्रव्य 'पानी' ही माना गया है, वैसाकि-अव्यूष्य पृथिवी' इत्यादि से स्पष्ट है। अप्रतत्त्व अपने सहज श्रुत धम्म के कारण प्रतिष्ठाशून्य है। अतएव पानी के स्तर पर गुह्यत्वधर्मावच्छिन्न कोई भी भूतपदार्थ प्रतिष्ठित नहीं रह सकता। अपितु तत्काल यह अनगण्य में ही निमग्न हो जाता (दूब जाता) है। ऐसे प्रतिष्ठाशून्य, धर्तृगुणशून्य अप्र से ही आप-कनादि कम से मयिष्य का स्वरूप निर्माण हुआ है। प्रश्न उपस्थित है कि प्रतिष्ठात्मक-धृतिगुण से शून्य आपद्रव्य ही जिस मयिष्य का मौलिक-उपादानद्रव्य है, ऐसे मयिष्य में धृतिगुण-प्रतिष्ठाभाव कैसे, और कहाँ से आ गया? इस प्रश्न का एक सुप्रसिद्ध यज्ञिय प्रक्रिया के माध्यम से ही पथच समाधान करते हुए श्रुति ने कहा है कि- 'आहुतिद्रव्यरूप आन्य (धृत) यद्यपि तरल है अतएव प्रतिष्ठाशून्य है अतएव पतनानुषधी धृतिगुण से विरहित है। तदपि कर्णाकि इम तरल प्रतिष्ठाशून्य भी आन्य में कर्णाकि हिरण्यशकल (सोने का टुकड़ा) डाल कर ही इसका आहुति हो जाती है अतएव अनस्थिमत् भी इस आन्य से अस्थिमती-प्रतिष्ठायता-प्रजा उत्पन्न हो जाती है।

यज्ञिय आहुतिद्रव्य से ही यद्यमान का नवीन सशरीर-नैव्यत्मा उत्पन्न किया जाता है। यह आहुति द्रव्य अमुक यज्ञविशेष में है- 'आन्य (धृत-पी)। इसीके सम्बन्ध में तब समस्त किसी वैज्ञानिक ने प्रश्न किया कि- 'अनस्थिमदूधयतं कथमस्थिमत्-प्रजायते। अर्थात् बिना हड्डी वाला (पतनप्राण-शून्य-तरल) इस आन्यद्रव्य की तो आहुति दी जाती है, और संकल्पित है अस्थिमती प्रजा। यह कैसे उत्पन्न हुई, जबकि उपादानभूत आन्यद्रव्य अस्थिभाव से शून्य है? इसी प्रश्न का उत्तर है- हिरण्यशकलं निचाय जुहोति तस्मात् इत्यादि। तात्पर्य स्पष्ट है। आन्य अवश्य तरल अतएव अनस्थिमत्, अर्थात् प्रतिष्ठात्मक-धृतिगुण अस्थिभाव से शून्य है। किन्तु इसमें हिरण्यशकल जो है। यह तो स्थितिमत् है। क्या तात्पर्य? उस नवीन क्या? का उत्तर है- 'प्रज्ञात्वचिपिज्ञान', जिसके स्पष्टीकरण का अत्र अवसर नहीं है। यज्ञानुष्ठान से प्रश्न वस्तुतः सृष्टिप्रक्रिया से ही अनुमानित है। पिता के शुक्र तथा माता के शोणित इन दोनों के चिन्मय पुम्भूण-स्त्रीभूणाँ के दाम्प्यमूलक मिथुनभाव से ही प्रज्ञात्वचि होती है उपादानभूत शुक्र और शोणित दोनों ही क्रमशः भागशः आन्तरिक-आपोद्गम्यत्मक प्रतिष्ठाशून्य अनस्थिमत् तरल ही पदार्थ हैं। इन अनस्थिमदू भाषा से अस्थिमती (हड्डी वाली) प्रजा कस उत्पन्न होगी, यही पूर्व प्रश्न का सम्बन्ध है। 'हिरण्यशकल' का अर्थ है- 'मत्स्य-यज्ञ-प्रतिष्ठात्मक-अश्मा-सामगमित-मौर हिरण्य-प्राण। वह धातुरूप से अपने प्रज्ञात्नरूप मत्सरूप से शुक्रशोणित में प्रतिष्ठित नहीं होता। अपितु धम्मयागात्मक-क्षिप्ररीपभाग से अनुप्राणित सुप्रसिद्धा विष सनप्रक्रिया में सम्मिलित होने वाला सारक्ययज्ञ-मयहल से 'श्रुत' रूपण प्रसक्त (पृथक्) होवाने वाला प्रपश्य' नामक

से—‘आत्मान’ तो नहीं ही माना जा सकता। माधुर्मरसविहीन जीवनीयस्व से प्रतिमूर्च्छित, केवल प्रकृत्यो-
त्मक एक अन्न मात्रा में एवं तात्कालिक रूपेण आहार-प्रकार-प्रदर्शनादि में—‘यहु’ प्रमाणित होता हुआ भी
तत्पश्चात् किंवा तत्पश्चात् ही सर्वथा—‘यानयाम’ ही बन जाता है।

भूमिनिस्सन्न उही धीमापस्यन्त मान्य होना चाहिए, बिना सीमा पर मधुसमय-जीवनीयतत्त्वस्व-
सौर प्रवर्ग-यज्ञिय-वैष्णव-प्राण प्रविष्टित है। यदि प्रचक्षणापात से इस सीमा का अतिरिक्तमान हो जाता है
तो भूगम्य-भूतप्रा - यानि-‘पूषा’ भाग तो अवश्य ही तात्कालिकरूपेण अभिम्यक्त हो
पड़ता है। पलस्वरूप कुछ समय के लिए ‘भूतमा’ की दृष्टि से तत्पदेश में अन्न प्रभूतमात्रा में उत्पन्न भी
हो जाता है। किन्तु इस आवातरमय से ‘अन्न’ नामोपलब्धित जीवनीय-रसात्मक-मधुसमय-
सौर यज्ञिय प्राण तो उत्पन्न ही हो जाता है। और निश्चयन ऐसा केवल पार्थिव अन्न—‘अयज्ञिय’ ही बना
रह जाता है। भारतीय-प्रवा केवल ‘भूतमा’ का भी समर्थन नहीं कर सकती। यदि करती है तो वह भारतीय
नहीं। ‘यज्ञशिष्टाशिनः सन्तु’ के अनुसार भारतीय-प्रवा का अन्न—‘यज्ञोन्मिष्ट’ ही माना गया है।
बिना मौक्तिक अन्न में और-विष्णु-वैष्णव-प्राण का भी सम्बन्ध रहता है। वही अन्न ‘यज्ञोन्मिष्ट’ कहलाता
है। वही आर्यप्राण के लिए प्राण्य है। ऐसे भी किन्हीं ही अन्न हैं। दिनमें मगमत्य-यज्ञिय-वैष्णव-सौर-प्राण
अन्तर्ग्राम-सम्बन्ध से (अनुक विजातीय प्राणविरोध से) प्रविष्ट नहीं होने पाता। वेसे अन्न ही ‘अयज्ञियाम’
कहलाए हैं। अतएव यज्ञिय-प्रवा के सम्बन्धों में वे अन्न निश्चि मान लिए गए हैं। ‘अयज्ञियाम’ वे माया के
अनुसार ‘माप (उद)’ इसी अर्थि का अन्न है। ‘मसूर’ भी इसी अर्थि से अनुप्राणित है। अतएव
यज्ञोन्मिष्टानुगामिनी आस्तिक-प्रवा ‘मसूर’ को भी अपने व्यवहार में त्याग ही मानती आ रही है। तदर्थ-इस
यज्ञिय-सौर-प्राणानुरोध से ही भारतीय-प्रवा की अन्नसम्पत्त्या अवस्थित हुई है। अशुन-पलाय-गृहनादि
अपने अमुरप्राण-प्राधान्य से अयज्ञिय वनत हुए सर्वमाना त्याग ही मान लिए गए हैं। दिनादि के लिए
बनकि स्वयं आधुर्वैद्यान् ने इनके मौक्तिक गुणों का समर्थन किया है। अतएव केवल शरीरोपयोगी, किन्तु
विष्णुप्राणविरोधी उत्पन्न अन्नान्य सभी अयज्ञिय पदार्थ त्याग्य ही बन गए हैं। अर्थात्स में।

यज्ञप्राणानुसूची-मधुसमय उद्भूतसमय सोमरसमय इसी जीवनीय-सौर-वैष्णव-पार्थिव-तत्त्व का
प्रकृत न अणुसन्तर्भ से स्वीकरण हुआ है। बिना यज्ञसमन्वय के द्वारा ही स्वस्व-निरुपेय हुआ है।
कीनसा और केसा भूप्रदेश तथात्रि जीवनीय-यज्ञिय रस से समन्वित रहता है? प्रत्यक्ष अन्न
इसी प्रश्न का तात्त्विक समाधान कर रहा है। इसके लिए यज्ञोन्मिष्ट के प्रथम भाग के उत्तम मन्त्र का
निम्नलिखित अर्थ ही-शरीरजीवी है—

‘सुषमा चासि, शिवा चासि, स्योना चासि, सुषदा चासि, ऊजस्वती चासि,
पयस्वती च’।

प्रत्यक्ष अन्न अस्मत् ही रक्ष्यपूर्ण तत्त्वों से अनुप्राणित है। बिना अन्न स्वीकरण सम्भव नहीं है।
केवल ही शरीर में ही इस पिता का विष्णु प्रस्तुत है। ‘अया’ नामसे प्रविष्टा माता शुधिनी का नाम धरा

०-‘अया’ से सम्बन्ध रखने वाली सुप्रविष्टा गणितप्रक्रिया ही—‘अयामिति’ नाम से प्रविष्ट है।
अथवा ही निरुक्तमानुसूची से ‘अयामिति’ का ही कथान—‘अयामित्री’ शब्द। वन इसी ‘अयामिति’ शब्द
से—‘जमीन’ शब्द का व्युत्पन्न हुआ शब्द।

नित हाँसी थी। अपने तथाविध प्रतिष्ठानमक-और-यज्ञिय तेव मे स्या-ममन्वित रहने के कारण ही माता-पृथिवी प्रतिष्ठा-मे-शून्य-क्षत-विक्षत-मग्न श्रुति उच्च अवच-विषम आद भावों से असस्पष्ट प्रमाणित होती हुई सर्वप्रथमा समवयतवारिष्ठा 'उधरा' (प्रजननशक्तिमती) बनी रहती थी। अपने प्रतिष्ठानमक इसी समवयमानानुक्रम से यह सुपदा बनी रहती थी। और यों इयंभूत नित्य-भावों से सम्बालिता माता वरित्री मौर-दिन्य-मधु-रमात्मक, बीवनीवरसामक 'ओजः-स्वरूप सम्पादक-उक्' रस से 'ऊजस्वती' तथा सेमात्मक परागुण से पर्यवर्ती बनती हुई सर्वप्रथमा हमारे लिए उपजीव्या प्रमाणित होरही थी। इयंभूता और यज्ञिय-विष्वाप्रणमिता, अतएव मुदमा-शिया-स्थोना-मुपदा-ऊजस्वती-पयस्वती यज्ञिया-ममि ही हमारी 'यज्ञिया-वोद्' बनी हुई थी, जिस के आचार पर ही हम 'यावती ये वदिस्तावती पृथिवी' जैसे महान उदात्त उद्देश्यजन में सक्षम बने हुए य जो क्षमता आज क भूत-व्यामोहन में आसक्त होकर तनुक्ची दिव्यप्राप्त विरोधी, यज्ञियप्राप्त प्रतिवचक-मत-भौतिक-विचरमणों के द्वारा हमने सर्वथा ही विलुप्त करली है। और यों अपने भौतिक शान्ति स्वस्ति-मूलक-आदि श्रुति-श्रुति-प्रद प्रकारों की उपेक्षा कर सर्वथा जैसे अयज्ञिय-प्रकारा का ही आज हमने आधानुकरण उपक्रम कर लिया है अपनी मूलविज्ञान विधि से अपरिचित रहने के कारण त्रिम उपक्रमित से हृष्यामृगानुक्ची हम यज्ञिय-माखतयष्ट का ता कदापि अभ्युदय सम्भव नहीं है। माता वरित्री क अभ्युदय सहायक इसी कल्पित तथ्यों के माध्यम से इस के उपजीवनीय-रस भाग की ओर भगवान् माखवल्स्य के द्वारा आर्य-माखतीय प्रजा का ध्यान आकर्षित हुआ है जैसा कि प्रकान्ता कण्डिका के उपसंहारमक- 'इमामेवैत-पृथिवी सविष्ट रमवती उपजीवनीयामुर्वत' इस वाक्य से स्पष्टतम है। ॥११॥

प्रधानन्तर से यों समझिये कि, वज्रिणामि परिपाक करने वाला है। परिपाक से मिट्टी का श्लथ भाव नष्ट होजाता है मिट्टी दृढ़ बन जाती है। इसी परिपाक से वह मसूया (चिकनी) भी बन जाती है। यही इसका मुदमाभाव (शोभनममिभाव) एवं शिवभाव है। गाहपत्याग्नि प्रतिष्ठा रूप है, यही प्रजनिता है यही स्वरूपसम्पत्ति है। उत्तरोत्तर उधरा' बने रहना ही इसका सुपदा, एवं स्थोनाभाव है। मृत्तिका का रमयुक्त एवं यल्लयुक्त जनान के लिए हीसग परिग्रह किया जाता है। ये तीनों परिग्रह 'भूमिपरिग्रह' हैं। पहिले क गायत्रय व्याख्यन्मा परिगृह्यामि' इत्यादि तीनों परिग्रह प्राणपरिग्रह ह। प्राणरूप विष्णु का छत्रों से परिगृहीत किया जाता है एवं भूतमय विष्णु का नविण्ड से परिग्रहण किया जाता है। इसप्रकार सम्मय ३ परिग्रह होजाते हैं। व्यापक विष्णुवत् पञ्चशत की समष्टि ही संकर है एवं यही यज्ञमम्पत्ति है। उक्त ३ ही परिग्रहों से यज्ञमान का यह वैजयन्त प्राकृतिक पञ्चशतरूप सम्मखरयज्ञसम्पत्ति में युक्त होजाता है। दूसरे शब्दों में यों समझिए कि, पूर्ण क तीन परिग्रह लोक परिग्रह हैं एवं उत्तर क तीन परिग्रह लोक परिग्रह हैं। लोक भूतप्रधान हैं एवं लाकी प्राणप्रधान हैं। इसक्रम से दोनों का यह क साथ सम्मिल होजाता है। साथ ही यह भी ध्यान रखना चाहिए कि पूव क तीन परिग्रहों में ३ व्याहृतियाँ हैं एवं उत्तर क परिग्रहों में २ व्याहृतियाँ हैं। इस प्रकार १२ व्याहृतियाँ होजाती हैं। यज्ञसम्पत्-रहस्यवत्ताओं का विहित होना चाहिए कि शान्त व्याहृतियों से भी शान्तमात्मिका सम्बलनमूर्तिमयी यज्ञविष्णुसम्पत् परिगृहीत होजाती है। पूव एवं उत्तर परिग्रहों से सम्मिल रहने वाली ये १२ व्याहृतियाँ आगे के परिणाम से स्पष्ट होजाती हैं।

सौर-साक्षि-वैष्णव-यक्षि-तेज' ही शुक्र-शोणितरूप आत्म्य (तरलद्रव्य) में प्रतिष्ठित होता है एवं इसी सौरप्रथमर्ग (शकल-स्वच्छ) रूप-हिरण्यतेज से प्रजा के 'अस्थि' भाग का स्वरूप निर्माण होता है। शारीरिक मांस-मेद-मांस-असृक् आदि श्रुतवाद् यहाँ शुक्रशोणितामक बनते हुए आपोभव हैं, अतएव अप्रतिष्ठित हैं वहाँ 'अस्थि' भाग सौरप्रथमर्ग-हिरण्यतेजोभव है यही वात्सर्व्य-निष्कर्ष है।

ठीक यही स्थिति भूपिण्ड की समझिए। श्रुतवर्मा-प्रतिष्ठाशून्य पानी में श्रुतवर्मा अतएव प्रतिष्ठाशून्य ही वायु का प्रवेश हुआ। वायु के प्रवेश से तदवच्छिन्न पानी बुद्बुद् (बुलबुल) रूप में परिणत होगया। एवं प्रतिष्ठाशून्य धृतिगुण के अभाव से तत्त्व ही बुद्बुद् फूट गया। यह प्रक्रिया निरन्तर चल-स्वर पर प्रचलित रहती है वायुसंघात-परम्पराओं के अनुगम से। यही मूलप्रक्रिया भूपिण्ड की जननदात्री बनी है जिसके बिस्तार का यहाँ अन्तर नहीं है। यदि इन दोनों श्रुत-भावों का ही चक्रमण प्रमुख बना रहता तो अप्रतिष्ठित बुद्बुद् पिण्ड रूप में परिणत न होता। किन्तु पानी और वायु दोनों के मध्य में साम्यस्वरूप-छोर-मध्य-हिरण्यशकलात्मक-तेज प्रविष्ट होजाता है। इसी तेजःसंयोग से बुद्बुदावच्छिन्न अन्त-वायु प्रविष्ट श्रुत होजाते हैं जिस हृद्य धार्मिक अकस्या का नाम ही है—'फेन' [मृगा]। तद्विषय-अन्त-वायु के उपर्य से गया तेजःसंयोग से यही फेन उत्थोत्थ-चलता का अनुगामी बनता हुआ—सूत-सिक्तता-शेखर-अस्मा-अय-हिरण्य-इन प्रतिष्ठा भावों में परिणत होजाता है। और यों इन-अवादि-हिरण्यान्त आठ प्रविष्ट-भावों के यहात्मक-वाचावनि-सम्मिश्रण से प्रतिष्ठात्मक-भूपिण्ड का स्वरूप सम्पन्न होजाता है। नों-अपोमय मी भूपिण्ड छोर-हिरण्यरूप बन्धित तेज की स्वर्ग-में प्रतिष्ठित कर वृत्तिगुण प्रतिष्ठाशून्य से समन्वित होता हुआ 'भूमि' रूप में परिणत होजाता है। इसी वृत्तिगुण से आज यह भूपिण्ड स्वीकृति स्वरूप पर अद्वितीय-मार वहन करने की 'क्षमता' से सर्वात्मना समन्वित समर्थ बना हुआ है। अतएव—[सौर यक्षि-वैष्णव-यक्षि-तेज को गर्भ में चारण करने से ही] सब कुछ सहस्रने में समर्थ बनता हुआ—भूपिण्ड—'सुहमा' [सर्व-क्षमते] नाम से प्रविष्ट होजाता है। क्षमतारूप वृत्तिगुण ही इसे 'सुहमा' बनाए हुए है। और यह गुण स्वयं हस्त-न होकर प्रकृत छोर-वैष्णव-यक्षि-तेज का ही है। गुणमय यह मानवीय प्रकाशपत्र से भू-यह का यह यक्षि-वैष्णव-सौर-तेज-अभिमत होजाता है अथवा जो उत्क्रान्त कर दिया जाता है छोर-विष्णु-मात-विरोधी-लोहकनादि से तो निश्चयेन भूपिण्ड का- 'क्षमा' भाव अभिमत ही होजाता है। क्षमता देने 'क्षमा' शून्य अतएव च केवल मृत्पिण्डात्मक-भूभाग से उत्पन्न भूतमात्रप्रधान अयक्षि-अन्न का भेदा मानव मी वृत्तिगुण से प्रतिष्ठाशून्य से शून्य-शून्य ही बना रह जाया है। अतएव यह आवश्यक है कि, सर्वतोभावेन हम भूपिण्ड को 'सुहमा' ही बनाए रहें। कृपि प्रवर्द्धावातों से इसके गर्भस्थ वैष्णव प्रतिष्ठाप्राप्त का स्वरूप न करें। इसी तत्त्व के आधार पर श्रुतिप्रज्ञात्मक भारतराष्ट्र के 'चार्य' ऋषि के द्वारा अष्टमण्डल से 'ह्रस्व' का ही आविर्भाव हुआ जिससे ओषधि-मूल-कर्म-त ही मूलिनन-सम्भावित वा शक्ति-स्वमित-रूप से।

और यों अपने विष्णुतेजोमय-प्रतिष्ठाप्राप्त-क्षमा भाव से सुहमा बनी रहने वाली मानव वृत्ति ही हमारे लिए शक्ति-स्वमित-वर्द्ध-यक्षि-प्रकृत करती हुई शिवा बनी रहती थी। सुहमा अतएव च शिवा यही ही माता धरिणी शक्ति-स्वमित-वर्द्ध-यक्षि-अवस करती हुई अपनी पार्थिवी-प्रजा का प्रजनन करती हुई 'न के लिए तत्त्वना 'सुहमा' प्रमाणित होती हुई—स्थाना' (सुप्रसारी) प्रमा-

स्ति होरही थी। अपने तथाविध प्रतिष्ठात्मक—और—यज्ञिय तेज से सदा—समन्वित रहने के कारण ही माता—
प्रियवी प्रतिष्ठासे—शून्य—क्षत—विक्षत—मग्न—श्रुति उच्च अवचन्विषम आदि भावों से असस्पष्ट प्रमाणित होती
हुई सर्वात्मना समवरातनादिमात्रा 'उवरा (प्रवननशक्तिमती)' बनी रहती थी। अपने प्रतिष्ठात्मक इसी सम
धरमलानुक्त से यह 'सुपदा' बनी रहती थी। और यों इत्यभूत शिष्य—मात्रों से सञ्चालिता माता भरित्री
भार-विष्य—मधु—रमात्मक वीरनीयरसात्मक 'ओज'—स्वरूप सम्पादक—'उक्' रस से 'उज्जस्वती' तथा सोमा
त्मक पयोगुण से पयस्वती बनती हुई सर्वात्मना हमारे लिए उपजीव्या प्रमाणित होरही थी। इत्यभूता खैर
यज्ञिय—दिव्यप्राणगर्भिता अतएव सुद्धमा—शिषा—स्थोना—सुपदा—उज्जस्वती—पयस्वती यज्ञिया—भूमि ही
हमारी 'यज्ञिया—वेदि' बनी हुई थी, जिस के आचार पर ही हम 'यायती' वै वदिस्तायती प्रियवी जैसे
महान उठाच उद्घोष करने में सक्षम बने हुए थे, जो क्षमता आज के भूत—व्यामोहन में आसक्त होकर, तद
नुकृती दिव्यप्राण विरोधी, यज्ञियप्राण प्रतिबन्धक—मत—मौलिक—विद्वग्मणों के द्वारा हमने सर्वथा ही विलुप्त
करली है। और यों अपने मौलिक शान्ति स्वन्ति—मूलक—श्रद्धि—युद्धि—श्रुति—मुद्रि प्रद प्रकारों की उपेक्षा कर
सर्वथा वैसे अयज्ञिय—प्रकारों का ही आज हमने आचानुकरण उपक्रम कर लिया है अपनी मूलविज्ञान
मिथि से अपरिचित रहने के कारण जिस उपक्रमित से कृष्णमृगानुषधी दम यज्ञिय—भारतगण्ड का तो
क्या अम्युदय सम्भव नहीं है। माता भरित्री के अम्युदय सहायक इसी कतिपय तथ्यों के माध्यम से इस के
उपजीवनीय—रस भाग की ओर भगवान् सावकत्व के द्वारा आर्य—माखीय प्रजा का ध्यान आकर्षित हुआ है
जैसा कि प्रकृता कण्डिका के उपसंहारत्मक—इमामेयैत—पृथिवी संविद्य रमवती, उपजीवनीयामकुर्वत
इस वाक्य से स्पष्टतम है। ॥११॥

प्रश्नान्तर से या समझिये कि दक्षिणाम्नि परिपाक करने वाला है। परिपाक से मिट्टी का 'शलय'
मात्र नष्ट होजाता है मिट्टी हट बन जाती है। इसी परिपाक से यह मसृणा (चिन्नी) भी बन जाती है।
यही इसका मुद्धमाभाव (शोभनममिमात्र), एवं शिवभाव है। ग्राहपत्याग्नि प्रतिष्ठाकूप है
यही प्रवनविता है, यही स्वरूपसम्पत्ति है। उत्तरोत्तर 'उर्रा' बन रहना ही इसका सुपदा
एवं स्थोनाभाव है। मृत्विक्का की रमयुक्त, एवं यल्लयुक्त बनाने के लिए तीव्रता परिग्रह किया
जाता है। य तीनों परिग्रह 'भूमिपरिग्रह' हैं। पहिले के गायत्र्या स्वाछन्दसा परिगृह्यामि
इत्यादि तीनों परिग्रह प्राणपरिग्रह हैं। प्राणरूप विष्णु को छत्रों से परिणहीत किया जाता
है एवं भूतमय विष्णु का अपिबद्ध से परिग्रहण किया जाता है। इसप्रकार सम्मय ९ परिग्रह हीजाते हैं।
आपक विष्णुवत् पञ्चश्रुत की समष्टि ही संस्वर है एवं यही यज्ञमम्पत्ति है। उक्त ९ आ परिग्रहों
से यजमान का यह वैद्य यज्ञ प्राकृतिक पञ्चश्रुतस्य सम्मन्वयसम्पत्ति से युक्त होजाता है। दूसरे शब्दों में यों
समझिये कि पूर्व के तीन परिग्रह लोकों परिग्रह हैं एवं उत्तर के तीन परिग्रह लोक परिग्रह हैं।
लोक भूतप्रधान हैं एवं लोक प्राणप्रधान हैं। इसप्रकार दोनों का यज्ञ के साथ सम्मन्वय होजाता है।
मात्र ही यह भी ध्यान रखना चाहिये कि पूर्व के तीन परिग्रहों में ९ व्याहृतियाँ हैं, एवं उत्तर के परिग्रहों में ९
व्याहृतियाँ हैं। इस प्रकार १२ व्याहृतियाँ होजाती हैं। पञ्चसम्पत्—रहस्यवत्ताओं का विदित होना चाहिये कि,
द्वारा व्याहृतियों से भी द्वावशमाध्यामि का सम्बन्धमूर्तिमयी यज्ञविष्णुसम्पत् परिणहीत होजाती है। पूर्व एवं उत्तर
परिग्रहों से सम्मन्वय रखने वाली वे १२ व्याहृतियाँ आगे के परिशिष्ट से स्पष्ट होजाती हैं।

सौर-सावित्र-वैष्णव-यज्ञिय-तेज' ही शुक्र-शोणितरूप आत्म्य (तरलद्रव्य) में प्रतिष्ठित होता है एवं इसी सौरप्रवर्ग्य (शक्ल-स्वण्ड) रूप-हिरण्यतेज से प्रकाश के 'अस्थि' माग का स्वरूप-निर्माण होता है। शारीरिक मांस-मेद-मज्जा अस्तृ आदि श्रुतधातु वहाँ शुक्रशोणितरूपक बनते हुए आपोमय हैं अतएव अप्रतिष्ठित हैं वहाँ 'अस्थि' माग सौरप्रवर्ग्य-हिरण्यतेजोमय है वही तत्पर्य-निष्कर्ष है।

ठीक वही स्थिति भूपिण्ड की समझिए। श्रुतधर्मा-प्रतिष्ठाशून्य पानी में श्रुतधर्मा अतएव प्रतिष्ठाशून्य ही वायु का प्रवेश हुआ। वायु के प्रवेश से तदवच्छिन्न पानी बुबुबु (बुलबुल्ला) रूप में परिणत होगया। एवं प्रतिष्ठाशून्य वृत्तिगुण के अभाव से तत्त्वान ही बुबुबु फूट गया। यह प्रक्रिया निरन्तर चल-चल पर प्रचलित रहती है वायुसंघात-परम्पराओं के अनुग्रह से। वही मूलप्रक्रिया भूपिण्ड की बमबाजी कनी है जिसके विस्तार का यहाँ अवसर नहीं है। यदि इन दोनों श्रुत-मागों का ही चक्रमण प्रमुख बना रहता तो कदापि भूपिण्ड पिबद्ध रूप में परिणत न होता। किन्तु पानी भीर धातु दोनों के मध्य में साम्यशक्ति-सौर-प्रवर्ग्य-हिरण्यशक्तात्मक-तेज प्रविष्ट होतावा है। इसी तेजःसंयोग से शुक्लद्रव्यवच्छिन्न अन्-वासु प्रतिमूर्तित होतावे हैं जिस इस धार्मिक अवस्था का नाम ही है—'फेन' [मृदा]। तदिय-आब-वासु के संपर्क से तथा तेजःसंयोग से वही फल उत्पत्त-व्यवस्था का अनुगामी बनता हुआ—मूल-सिद्धता-शक्ति-आरम्भ-अव्य-हिरण्य-इन प्रतिष्ठा-मागों में परिणत होतावा है। भीर यों इन-अवादि-हिरण्यशक्त आठ-प्रतिष्ठा-मागों के बहामक-उत्तामनिक-समिधमण से प्रतिष्ठात्मक-भूपिण्ड का स्वरूप सम्पन्न होतावा है। यों-आविमय भी भूपिण्ड सौर-हिरण्यरूप यज्ञिय तेज की स्वर्ग-में प्रतिष्ठित कर वृत्तिगुण प्रतिष्ठागुण से सम्मिलित होता हुआ 'मूमि' रूप में परिणत होतावा है। इसी वृत्तिगुण से आब यह भूपिण्ड क्योंकि स्वच्छ पर अद्विज-मार बहने करने की 'समता' से सर्वमना समन्वित समर्थ बना हुआ है अतएव—[सौर-यज्ञिय-वैष्णव-यज्ञिय-तेज को गर्भ में धारण करने से ही] सब कुछ स्वयंसे में समर्थ बनता हुआ—भूपिण्ड—'सुपरा' [सर्व-समता] नाम से प्रसिद्ध होता है। समतारूप वृत्तिगुण ही इसे 'सुपरा' बनाए हुए है। और वह गुण स्वयं इसका न होकर प्राप्त सौर-वैष्णव-यज्ञिय-तेज का ही है। सुमीयवश यदि मानवीय-प्रजापराय से भूपिण्ड का यह यज्ञिय-वैष्णव-सौर-तेज-अभिमत होतावा है अथवा जो उत्कल्य कर दिया जाता है सौर-यज्ञिय-माव-विरोधी-सौहृद-आदि से जो निश्चयेन मपिबद्ध अ- 'समा' माग अभिमित ही होतावा है। फलतः ऐसे 'समा' शून्य अतएव च केवल मूलपिबद्धमक-भूभाग से अथवा मत्प्रमप्रधान अवस्थि आब का मोक्ष मानव भी वृत्तिगुण से, प्रतिष्ठाशक्त से शून्य-शून्य ही बना रह जाता है। अतएव यह आवश्यक है कि, सर्वोमावेन हम भूपिण्ड को 'सुपरा' ही बनाए रहें। कदापि प्रचरवाधाओं से इसके गर्भस्थ वैष्णव-यज्ञिप्रामाण्य को उत्पन्न न करें। इसी तत्त्व के आधार पर श्रुतिप्रवामक मातराष्ट्र के 'आर्ष' शक्त के द्वारा अष्टमयु वैसे 'हल' का ही आविर्भाव हुआ जिससे ओषधि-मूल-वर्ग्य ही मूलनन-सम्भावित या शान्ति-स्वस्थि-रूप से।

भीर यों अपने विष्णुतेजोमक-प्रतिष्ठाशक्तामक—'समा' माग से 'सुपरा' कनी रहने वाली मावा प्रविष्टी ही हमारे लिए शान्ति स्वस्थि-पूर्वक-यज्ञिपात्र प्रवृत्त करती हुई शिवा कनी रहती थी। 'सुपरा' अतएव च शिवा एही ही मावा प्रविष्टी शान्ति-स्वस्थि-यज्ञिपात्र-उत्पन्न करती हुई अपनी पारिवी-प्रकाश भरणोपाय करती हुई 'न' के लिए सर्वात्मना 'सुपरा' प्रभावित होती हुई—'स्थाना' (सुतप्रवासी) प्रमा-

मित होगी थी। अपने तथाविध प्रतिष्ठात्मक-और-यज्ञिय तेज में उड़ा-समन्वित रहने के कारण ही माता-पृथिवी प्रतिष्ठासे-शून्य-क्षत-विक्षत-भग्न द्रुति-उ-व अवच-विषम आद माधो से असस्पृष्ट प्रमाणित होती हुई सर्वात्मना समस्ततत्त्वार्थिभक्त उधरा (प्रबन्धनशक्तिमती) बनी रहती थी। अपने प्रतिष्ठात्मक इसी सम धरमलानुक्त से यह 'सुपदा' बनी रहती थी। और यों इत्यंभूत दिव्य-भावों से सञ्चालिता माता धरित्री और-निव्य-मधु-रमात्मक जीवनीयरसात्मक ओजः-स्वरूप सम्पादक-उक्त् रस से 'ऊर्जस्वती' तथा सोमात्मक पयोभुज से पयस्वती बनती हुई सर्वात्मना हमारे लिए उपजीव्या प्रमाणित होरही थी। इत्यंभूता और यज्ञिय दिव्यप्राणगर्भिता अतएव सुदमा-शिषा-स्योना-सुपदा-ऊर्जस्वती-पयस्वती पशिया-भूमि ही हमारी 'यज्ञिया-वोद्' बनी हुई थी जिस के आधार पर ही हम 'यावती वै यद्विस्तावती पृथिवी' जैसे महान् उदात्त उद्घोष करने में सक्षम बने हुए थे जो जमता आब के मृत-व्यामोहन में आसक्त होकर तदनुस्मृती दिव्यप्राण विरोधी, यज्ञियप्राण प्रतिबन्धक-मृत-मौक्तिक-विबुधमणों के द्वारा हमने सर्वथा ही विलुप्त करली है। और यों अपने मौक्तिक शान्ति स्थिति-मूलक-श्रद्धि वृद्धि-मुष्टि-मुष्टि प्रद प्रकारों की उपेक्षा कर सर्वथा वैसे अयज्ञित्व-प्रकारों का ही आब हमने अन्धानुकरण उपक्रान्त कर लिया है अपनी मूलविज्ञान निधि से अपरिचित रहने के कारण जिस उपक्रान्ति से कृष्णमृगानुबन्धी हम यज्ञिय-मारतराष्ट्र का तो कल्पि अम्युदय सम्भव नहीं है। माता धरित्री के अम्युदय सवाधक इही कतिपय तथ्यों के माध्यम से इस के उपजीवनीय-रस भाग की और भगवान् वासवत्वय के द्वारा आर्य-माखीय प्रजा का ध्यान आकर्षित हुआ है जैसा कि प्रक्रान्ता कश्चिदका के उपसंहारमक-इमामेवैत्-पृथिवी सन्निधिरसवती उपजीवनीयामकुर्वत अस वाक्य से स्पष्टतम है। ॥११॥

प्रकाशन्तर से यों समन्विते कि वज्रिणाग्नि परिपाक करने वाला है। परिपाक से मिट्टी का 'शलय' भाव नष्ट होजाता है मिट्टी हव बन जाती है। इसी परिपाक से वह मच्छा (चिक्नी) भी बन जाती है। यही इसका सुक्ष्माभाव (शोभनममिभाव) एवं 'शिवभाव' है। गार्हपत्याग्नि प्रतिष्ठारूप है यही प्रबन्धिता है यही स्वरूपसम्पत्ति है। उसरोरार उर्जरा बन रहना ही इसका सुपदा एवं स्योनाभाव है। मृत्तिप्र को रमयुक्त, एवं वल्लयुक्त बनाने के लिए तीसरा परिग्रह किया जाता है। ये तीनों परिग्रह 'भूमिपरिग्रह' हैं। पहिले के 'गाव्यस्या स्वा छन्दसा परिग्रह्यामि' इत्यादि तीनों परिग्रह प्राणपरिग्रह है। प्राणरूप विष्णु को छन्दों से परिग्रहीत किया जाता है एवं भूतमय अिष्णु का अग्रिह से परिग्रहण किया जाता है। इसप्रकार समय १ परिग्रह हीजाते हैं। ध्यापक विष्णुवत् पदभूत की समष्टि ही संवत्सर है एवं यही यज्ञसम्पन्न है। उक्त १ ओ परिग्रहों से यजमान का यह वैध यज्ञ प्राकृतिक पदभूतसुख सम्पत्तयज्ञसम्पत्त में युक्त होजाता है। दूसरे शब्दों में यों समन्वित कि पूर्व के तीन परिग्रह 'लोक' परिग्रह हैं एवं उत्तर के तीन परिग्रह 'लोक' परिग्रह हैं। लोक मृतप्रधान हैं एवं लोक प्राणप्रधान हैं। इसप्रकार से दोनों का यज्ञ के साथ सम्बन्ध होजाता है। साथ ही यह भी ध्यान रखना चाहिए कि पूर्व के तीन परिग्रहों में १ व्याहृति है एवं उत्तर के परिग्रहों में १ व्याहृति है। इस प्रकार १२ व्याहृतियाँ होजाती हैं। यज्ञसम्पत्त-रहस्यवेदाओं को विहित होना चाहिए कि शास्त्र व्याहृतियाँ से भी श्रावणमासमि अमन्वत्तरमूर्तिमयी वज्रविष्णुसम्पत्त परिग्रहीत होजाती है। पूर्व एवं उत्तर परिग्रहों से सम्बन्ध रखने वाली ये १२ व्याहृतियाँ आगे के परिशेष से स्पष्ट होजाती हैं।

मथवा नामक इन्द्रप्राण ही इन यन्त्रवाक्य वर्णरूपों के अविष्टाता, एवं प्रदत्तक हैं । इसी वर्णरूप का नाम है—‘रूपसौन्दर्य’ —।

दूसरा है—‘अभिरूपसौन्दर्य’ । आकाररूप का ही नाम ‘अभिरूपता’ है, किं इह अभिरूपात्मक आकाररूप का प्रवचक ‘त्वष्टा’ प्राण माना गया है जैसाकि—‘त्वष्टा रूपाणि पिशानु त्वष्टा गै रत सिक्त्वं विकिरोति’ इत्यादि से स्पष्ट है । आकाररूप ही वर्णरूप की प्रतिष्ठा माना गया है । कथनाभात्मक छन्द का नाम है—‘आकार’, एवं नयोरूप छन्दित वस्तु का नाम है—‘आकारित-पदार्थ’ । पदार्थ और पदार्थ का आकार दोनों कमरा इन्द्र, और त्वष्टा से अनुप्राणित हैं । दोनों में आकार ‘आधार’ है, आधारित वस्तु ‘आवय’ है । छन्दोरूप त्वाष्ट्र आधारात्मक सौन्दर्य की छन्दित-ऐन्द्र आवेग-सौन्दर्य की प्रतिष्ठा-कता करता है । अतएव दोनों में प्रमुख-स्थान त्वाष्ट्र-आकार-सौन्दर्यरूप ‘अभिरूपसौन्दर्य’ का ही माना गया है । अपि श्वेत-कृष्ण-पीठ इति—(काला-गीरा-अग्नि) वर्ण सौन्दर्य के मापदण्ड नहीं बना करते । अस्तु प्रमुखरूपेण आकारविशेष ही सौन्दर्य का प्रमुख मापदण्ड बना करता है । विशिष्टाकार से समन्वित प्रत्येक वर्ण [रंग] बड़ा सुन्दर बन जाता है वहाँ निरुद्धाकारों से विशिष्ट भी वर्ण निरुद्ध बनता हुआ सौन्दर्य की सीमा से बहिर्भूत हो जाता है । अतएव वर्णरूपात्मक-ऐन्द्र रूपसौन्दर्य तथा आकाररूपात्मक-त्वाष्ट्र-अभिरूप सौन्दर्य दोनों में ‘अभिरूप-सौन्दर्य’ ही प्रमुख मान लिया गया है जैसाकि ‘आभिरूप्याश्च विम्बानाम्’ इत्यादि ओपासनिष्ठ-वचन से स्पष्ट है ।

प्रतिमा का अथवा तो चित्र का वर्णात्मक रूपसौन्दर्य इनके आकारात्मक अभिरूप सौन्दर्य पर ही प्रतिष्ठित माना गया है । वर्णतः कृष्ण-वायव्यमयी भी-अग्निमा आकारसौन्दर्य से बड़ा स्वस्वरूप से अभिम्यक्त होपड़ती है वहाँ वर्णतः विशिष्टा भी प्रतिमा आकारनिकृति से अपने वैशिष्ट्य से वञ्चित होजाती है । यही स्थिति चित्रात्मक शिल्प की है । अतएव मगनात् याज्ञवल्क्य ने यहाँ चेष्टिरूपा नारी के सौन्दर्य के सम्बन्ध में त्वष्ट्राप्राणात्मक आकाररूपात्मक अभिरूपसौन्दर्य को ही प्रमुख माना है । यज्ञपुरुष की ओपारूपा (प्रस्ती स्थानीया) यह वेदि परचाद्वरीयसी मध्ये संस्कारिता, तथा पुरस्तादुर्ध्व-आधार-मापी से समन्वित रहती है । एतद्गर्भसौन्दर्यमुक्ता अभिरूपसुन्दरी नारी की ही लोक में प्रशंसा होती है—‘एवमेव हि योपां प्रशंसन्ति’ । ‘परचाद्वरीयसी का अर्थ है—‘पृथुभोगि’ । मध्ये स्थायिका का अर्थ है—‘मध्ये समाख्या’ एवं ‘पुरस्तादुर्ध्व’ का अर्थ है—‘विस्तृष्टानुरासा’ । आग्निद्वय विद्युत्ताम्रवर्ण-समन्वित मध्य-इति-प्रवेश इतदप्राप्तमर्णवयस सख्य (कुरोदरी) एवं अवसाग भोएषदया पांते नव, किन्तु विलुप्त । यही योपा का अन्ततम अभिरूप-सौन्दर्य है जिसे प्रजनन का मूलाधार माना गया है ॥ २४ २५, २६ ॥

—विशिष्टतम रूपसौन्दर्य से सम्पन्ना नारी के लिए रावरधान में—‘रूप का इच्छा (रूपराशि रूपस्तूप रूप का वेर) यह शक्य प्रसिद्ध है ।

• अर्चकस्य तपोयोगात्, अर्चनस्यातिशायिनात् ।

आभिरूप्याश्च विम्बानां दव साभिध्यमृच्छति ॥

तथाभूता अमिरूपसौन्दर्यगुणान्विता यज्ञिया वेदि प्राक्त अथवा वो उदक् गानों में से किसी एक दिशा की ओर ही प्रवणा होनी चाहिए। कारण स्पष्ट है। मानवधर्म का उत्तरदिशा से प्रधान सम्बन्ध है एवं देवधर्म का पूर्वदिशा से सम्बन्ध है। मानवसृष्टि रतोमयी-भूतसृष्टि है एवं देवसृष्टि प्राणसृष्टि है। प्राणपात प्राणरूपक इन्द्र पूर्वदिशा के दिक्पाल है एवं भूतपति चन्द्रमा (सोम) उत्तरदिशा के दिक्पाल है। चन्द्रमसावुरतो ऋषय आभृतम् "त्यादि कापीतिक सिद्धान्तानुसार चान्द्र सोम ही ऋतु-स्वरूप का एक जनता हुआ शुक्लरूपक-रतो-रूप में परिणत होता है। एवं रस-शुक्लभूति ही मानवसृष्टि का प्रमुख बीज माना गया है। कल्पप्रधानता क्योंकि सोम्या उत्तरदिक् में ही है। अतएव उत्तरदिक् (उत्तर दिशा) यम्य-शुक्ल प्रधान मानव की प्रातिविक ऋतु मानली गई है जबकि-प्राणेन्द्र के प्राधान्य से पूषादिक् देवताओं की दिशा मानी गई है। प्रथम तो वेदि इस ओर ही प्रवणा (झुकी हुई) होनी चाहिए। यदि इस ओर सुनिधा न हो तो स्वर्णिगरूपा उत्तरदिशा की ओर भी वणि प्रवणा रक्खी जासकती है। किन्तु भूल कर भी इसे दक्षिणप्रवण तो कदापि नहीं बनाना चाहिए। वो यम्यप्राण उत्तर में मानव के जीवन की मूलप्रतिष्ठा है वही दक्षिणानुगत रक्ता हुआ पितृप्राणात्मक बन कर मानव की मृत्यु का कारण बन जाता करता है। अतएव दक्षिणदिशा को याम्याविक (यमराज की दिशा) माना गया है। द्वाघमोऽयमा सानं पृथिव्या-यमा ये-अवसानस्यष्ट" इत्यादि मन्त्र-ब्राह्मण-भूतिया के अनुसार दक्षिणस्य याम्य-पितर वो अवसान के ही अधिपति माने गए हैं। अतएव मानव को स्वप्राण का आभिमुख्य कदापि दक्षिण दिशा की ओर नहीं करना चाहिए। इसी आधार पर-"नोत्रीधानशिरा शयीत" (उत्तर दिशा की ओर मस्तक करके कभी शयन नहीं करना चाहिए) यह आदेश हुआ है। क्योंकि ऐसा करने से प्राणगति दक्षिणभिमुख ही बन जाया करती है जो कि आसुःप्राण पर व्यापात करने वाली मानी गई है। अतएव भारतीय-"घासुराश्र" (भवननिर्माणवि शिल्पशास्त्र) में दक्षिण की ओर पृष्ठदाय रक्खना आत्यन्तिक रूपण निषिद्ध माना गया है। निगमनिष्ठ स्वर्गीय भीष्मसिंहजी रूपतिथर के सत्कायधान में विनिर्मित जयपुर नगर का समस्त पार्थिव्य इसी नियम से अनुप्राणित था वो आश्र के युगवर्म के द्वारा यत्र-तत्र परिवर्तित होगया है।

प्राक्त प्रवणा अथवा वो उदक् प्रवणा वणि के तथैक याम्य-दक्षिणप्राण्य को मिट्टी ढाल कर गोड़ा उन्नत कर देना चाहिए। इस से दो तथ्य सिद्ध होजाते हैं। उन्नतभाग से वेदि का दक्षिणप्रवणता गौर सर्वात्मना हो जाता है। दूसरे-वणि "पशुसम्पत्ति से भी सम्बन्धित होजाती है। परिशिष्टात्मक-प्रथम्य नाम का ही नाम रक्षय-मिह्री का ही नाम-"पुरीय" है वो अनाम्य है। आत्मस्वरूपाभिप्यक्तित्व से बध्निता पशुसृष्टि अनाम्या है प्रथम्य है, पुरीयरूपा है अर्थात् प्रथम्यमिह्री है। पशुभूता मिट्टी प्रथम्य-स्थानीया बनती हुई निगानेन गज्जात-"पशु" है। अतएव इस पुरीय-निधान से वेदि अथर्व ही पशुसम्पत्ति से भी सम्बन्धित होजाती है। क्या दक्षिणस्य याम्य-रक्ष इस पशुसम्पत्ति को नष्ट नहीं कर देगा, जिस कि पुरीय-निगानेन वणि के दक्षिण भाग में प्रसिद्धित किया गया है। नहीं इसलिए कि याम्यरक्ष वो स्वयं "पशुपति" है। अतएव व वो रक्ष ही है "न दक्षिणस्य-पशुओं के।

उक्त कथन का तात्पर्य यही है कि, आधिदैविक यज्ञ तथा साम्यामिक यज्ञ का त्रैमा स्वरूप है "स आग्निमो तदी वदि का स्वरूप भी उही अनुपात से विभक्त होना चाहिए। वदि की स्वरूप-सम्पत्ति से सम्बन्ध

मथवा नामक इन्द्रप्राण ही इन यन्त्रयावत् वर्णरूपों के अविष्टाता एवं प्रवक्तृ हैं । इसी वर्णरूप का नाम है—‘रूपसौन्दर्य’, + ।

दूसरा है—अभिरूपसौन्दर्य । आकाररूप का ही नाम ‘अभिरूपता’ है, जिस इस अभिरूपात्मक आकाररूप का प्रवक्तृ ‘त्वष्टा’ प्राण माना गया है जैसाकि—‘त्वष्टा रूपाणि पिरातु त्वष्टा ओ रतः सिक्तं विक्रोति इति’ से स्पष्ट है । आकाररूप ही वर्णरूप की प्रतिष्ठा माना गया है । यद्येताभात्मक छन्द का नाम है—आकार एव यद्येता छन्दित वस्तु का नाम है—‘आकारित-पदार्थ’ । पदार्थ और पदार्थ का आकार दोनों क्रमशः इन्द्र, और त्वष्टा से अनुप्राणित है । दोनों में आकार ‘आधार’ है, आधारित वस्तु ‘आवेद्य’ है । छन्दोरूप त्वाष्ट्र-आपारत्नक सौन्दर्य की सुदित-येन्द्र-आवेद्य-सौन्दर्य की प्रतिष्ठा-बना करता है । अतएव दोनों में प्रमुख-स्थान त्वाष्ट्र-आकार-सौन्दर्यरूप-‘अभिरूपसौन्दर्य’ का ही माना गया है । अपि श्वेत-कृष्ण-पीत इति—(काला-गौर-आदि) वर्ण सौन्दर्य के मापदण्ड नहीं बना करते । अश्वि प्रमुख रूपेण आधारविशेष ही सौन्दर्य का प्रमुख मापदण्ड बना करता है । विशिष्टाकार से समन्वित प्रत्येक वर्ण [रंग] बड़ा सुन्दर बन जाता है, वहाँ निकृष्टाकारों से विशिष्ट भी वर्ण निकृष्ट बनता हुआ सौन्दर्य की सीमा से बहिर्भूत हो जाता है । अतएव वर्णरूपात्मक-येन्द्र-रूपसौन्दर्य तथा आकाररूपात्मक-त्वाष्ट्र-अभिरूप-सौन्दर्य दोनों में ‘अभिरूप सौन्दर्य’ ही प्रमुख मान लिया गया है, जैसाकि ‘आभिरूप्यान्ध विम्बानाम्’ इत्यादि औपासनिष्ठ-वचन से स्पष्ट है * ।

प्रतिमा का अथवा तो चित्र का वर्णरूपक रूपसौन्दर्य इनके आकाररूपात्मक अभिरूप सौन्दर्य पर ही प्रतिष्ठित माना गया है । वर्णरूप कृष्ण-प्राशस्त्यमयी मीन-रश्मिमा आकारसौन्दर्य से बड़ा स्वस्वरूप से अभिमन्यु होपकती है वहाँ वर्णरूप विशिष्ट भी प्रतिमा आकारविकृति से अपन वैशिष्ट्य से बञ्चित हो जाती है । यही स्थिति चित्रात्मक शिल्प की है । अतएव मगधान् मारुत्स्व ने यहाँ वैदिकता नारी के सौन्दर्य के सम्बन्ध में तत्प्राप्राणात्मक आकाररूपात्मक अभिरूपसौन्दर्य को ही प्रमुख माना है । यद्यप्यु रूप की योपारूपा (पत्नी स्थानीया) यह यदि परम्पराद्वयीमसी मध्ये सञ्चारिता, तथा पुरस्तादुर्वी आकार-मात्रों से समन्वित रहती है । एतदाकारसौन्दर्ययुक्ता अभिरूपसुन्दरी नारी को ही लोक में प्रशंसा होती है—‘पुष्पमेव हि योपां प्रशस्तित’ । ‘परबाद्वरीमसी’ का अर्थ है—‘पृथुभोगि’ । मध्ये सञ्चारिता का अर्थ है—‘मध्ये संवाह्य एव ‘पुरस्तादुर्वी’ का अर्थ है—‘विमुष्टान्तरांसा’ । आशिद्वय विपुलाधरय-समन्वित मध्य-इति-प्रदेश इत्येताममर्षावयव सन्ध (कृपोदरी) एवं अनमाग भोग्येधया धोत्रे नव किन्तु विसृज्य । यही योता का अन्यतम अभिरूप-सौन्दर्य है जिसे ‘प्रजनन’ का मूलधार माना गया है ॥ २४, २५, २६ ॥

+—विशिष्टतम रूपसौन्दर्य से सम्पन्ना नारी के लिए यन्त्रस्थान में—‘रूप का इत्ता (रूपराशि रूपस्तूप रूप का ठेरा) यह शब्द प्रसिद्ध है ।

* अर्चकस्य तपोयोगात्, अर्चनस्यातिशायिनात् ।

आभिरूप्यान्ध विम्बानां इव सामिष्यमुच्छति ॥

में एक पय किसी कविभेद के मूल से हमारे भोजविषयों में बलात् प्रविष्ट होगया था । सम्भवतः सभी ऋक्वागुदीगी निम्न लिखित उस पय से सुपरिचित होंगे कि—

अङ्ग केऽपि शशङ्किर जलनिधे , पङ्क पर मेनिरे ।
सारङ्ग कतिचिच्च सञ्जगडिर भूच्छायमैच्छन् पर ॥
इन्दौ यद्वलितेन्द्रनीलशकल रयाम दरीदृश्यते ।
सत् सान्द्र निशिपीतम धतमस कुचिस्थमाचक्षमहे ॥

“कितने ही कल्पना-रसिकों का कहना है कि, चन्द्रमा में जो कल्पमात्र है वह एक फलङ्ग का स्वरूप है । चन्द्रमाने बारखुदि से बृहस्पति की स्त्री तारा (गुरुपत्नी) पर बलात्कार किया था । वही फलङ्ग (काशिम) आज तक चन्द्रमा में दिखाई दे रहा है । ध्वनि ही मानते हैं कि चन्द्रमा समुद्रमयन के अवसर पर समुद्र से निकला है । समुद्र से निकलते हुए समुद्र का पङ्क (कचक) भी चन्द्रमा में लगा रह गया । वही चन्द्रमा में दिखाई दे रहा है । ध्वनि ही कहते हैं कि चन्द्रमा के कोर में एक मृगयावक (हरिय का चन्दा) बैठा है । हरिय चन्द्रमा का बाहन है । उसका पुत्र भी उसी के साथ है । अस्पृश्यस्क होने से प्रीतिवश चन्द्रमा ने उसे अपने अङ्ग (गोद) में प्रतिष्ठित कर रक्खा है । चन्द्रमा में लिखलाई देने वाला कृष्णमात्र (काशिम) वही क्रोडस्थ मृगयावक है । इसीलिए चन्द्रमा ‘मृगस्ताच्छन्’ नाम से प्रसिद्ध है । कितने ही विद्वान् कहते हैं कि, चन्द्रमा पर भूपिण्ड की छाया पड़ती है । चन्द्रमा में दृष्ट कृष्ण-वर्ण भूमि की छायामात्र है । परन्तु हमारी दृष्टि से (पश्यचना करने वाले कवि के मत से) चन्द्रमा में जो रयामवा दिखाई दे रही है, वह रात्रि का ही आभार है । रात्रि का जो बना आभार था उस ही मानो चन्द्रमा ने भी लिया है । रात्रि का सम्पूर्ण आभार चन्द्रमा के उर में चला गया है । अतएव पान्त्री रात्रियों में (शुक्लपक्ष में विशत पूर्णिमा में) अन्वकार नहीं रहता । वही पीतान्धकार चन्द्रकुक्षि में दिखाई दे रहा है ।

उपप्लुक्त सभी पद कल कल्पना ही कल्पना हैं । यद्यपि इस कल्पना में भी—‘भूच्छायमैच्छन् परे’ यह वाक्य अवश्य ही आशिकरूप से सत्य है । परन्तु इतर मिथ्याओं के सदृशपठित होने से उसकी भी मासिक्या विरोध ही हो रही है । प्रकृत मन्त्र उसी अर्थात् का विरलेपण कर रहा है बल्कि निम्नलिखित चन्द्रोत्पत्तिप्रकरण से स्पष्ट होजायगा ।

त्रिसप्तकार यहिर्मह नाम से प्रसिद्ध शनि बृहस्पति, मातल एव ‘अन्तमह’ नाम से प्रसिद्ध शुक्र-भुव-पृथिवी सूर्य के उपग्रह माने जाते हैं, एवमेव चन्द्रमा पृथिवी का उपग्रह माना गया है । दूसरे ग्रहों में—चन्द्रमा पृथिवी का पुत्र माना जासकता है । यद्यपि चन्द्रमा की ‘अग्निपुत्र’ माना गया है । परन्तु उस अग्निप्राण का भूपिण्ड से ही सम्बन्ध है । अग्निप्राण ही भूपिण्ड का स्वरूप-स्पर्शक बनता है । भूपिण्ड भूतमय है । भूत की प्रसिद्धा प्राण है । बिना प्राण के भूत एक घण भी प्रतिष्ठित नहीं रह सकता । वही भूतप्रतिष्ठारूप वाक्मय किंवा वाक्प्राण अग्नि नाम से प्रसिद्ध है । अग्निर्वैव अन्नाग्निर्वाग्निर्वा निरूपण करते हुए हमने पूर्व में पृथिवी में गाहपत्य नाम के अन्नाग्नि की सेवा बतलाई है । इस अन्ना-

रखने वाले हसी तथ्य का मात्र समन्वय हुआ है जिसके अनन्तर 'प्रतिमार्ज्जनकर्म' ही उपरिष्ठ हो रहा है ॥२॥

प्रतिमार्ज्जनकर्मोपपत्ति—

उत्तर-परिग्रहानन्तर स्वयं से उत्पादित मिट्टी को समन्वय बाहिर पहुँचना ही 'प्रतिमार्ज्जनकर्म' है। जिस मन्त्र से यह कर्म किया जाता है वह निम्न लिखित है—

“पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्सिन्तुद्रादाय पृथिवीं प्रीददानुम् ।

यामैर्यंश्चन्द्रमसि स्वषामिस्तासु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते” ॥

—यजु सं० १।२८ सं०

‘हे विरप्सिन् ! विसृप (क्रूरस्य) पुरा (देवा) जीवदानु यां पृथिवीमुदादाय स्वषामिन्मन्त्रमसि—पेरयन् तासु अनुविश्य—वीर्यस—यजन्ते’ । हे विष्णो ! विविध योद्धाओं की इषार बधर बौद्ध भाग (सर्पस—भगवत्) के कारण विसृप नाम से प्रसिद्ध क्रूरकर्मा अतएव ‘क्रूर’ नाम से प्रसिद्ध सक्माम से पहिले देवताओं ने जीवनीय जिस पृथिवी को (पृथिवी के जिस जीवनीय भाग को) (धरोहर के रूप में) चन्द्रमा में प्रतिष्ठित किया था वसी (जीवदानु भाग) को लक्ष्य में रख कर धीर याज्ञिक यजन करते हैं —

यह है मन्त्र का अन्वयार्थ । इस मन्त्र की सहायि सगती हुई ब्राह्मणभूति करती है कि—“किसी समय युद्ध की आशावा से देवताओं ने युद्ध से पहिले ही परस्पर की मन्त्रणा से यह निश्चय किया कि इस भूपिण्ड पर जो अपना याज्ञिक अमृतमय देवयजन भाग है उसे कुछ दिनों के लिए चन्द्रमा में रख देंगे । यदि जीत गए, तो पुनः इसे ले लेंगे । नहीं तो जीवनीय रस के आभार पर पुनः असुरों को परास्त कर देंगे । फलतः देवताओं ने इस जीवनीय भाग को धरोहर के रूप में चन्द्रमा में प्रतिष्ठित कर दिया । प्रकृत यज्ञ में चन्द्रमा में सुरक्षित उसी देवयजन भाग की (भावना द्वारा) प्राप्ति के लिए उक्त मन्त्र से प्रतिमाष्यन किया जाता है । उस देवयजन की भावना रखते हुए प्रतिमाष्यन से विशुद्ध भूपदेश में उठी पश्चिम भाग का (देवयजन भाग का) समावेश हो जाता है । (आप इ वाऽत्येतस्मिन् देवयजनऽ इष्ट अभसि य पयमेतवृचव)” ।

सहितभाग के कितने ही मन्त्र विशुद्ध आधिदैविक-विज्ञान का ही निरूपण करते हैं । केवल विज्ञान का निरूपण करने वाले मन्त्र मापादृष्टि से भी बरतल होते हैं एवं अजडृष्टि से भी रहस्यमय होते हैं । प्रकृत मन्त्र ऐसा ही है । इस में एक अपूर्व आधिदैविक-विज्ञान का निरूपण किया गया है । वस्तुनास्तिक कवियों की उल्लास-तरङ्गों की आभारभूमि ‘अमृतमय’ का क्या स्वरूप है ! वृक्षे शब्दों में अन्तस्मिन् में दिव्यतार्क्य देने वाला ‘कुण्डलिनी’ क्या है ! उक्त मन्त्र इसी प्रश्न का तात्त्विक समाधान कर रहा है । वैदिक-विज्ञान का निरूपण करते हुए लक्ष्मी के साहसे पञ्चपुत्री का अनुष्ठान करने वाले उनकी प्रशंसा में ही अपने जीवन को धर्म मानने वाले वैदिक-विज्ञान के परम शत्रु मास्तीय उन कवियों से ही पहिले पूर्व देविए । देवों के इत कलङ्क के सम्मुख में क्या उगार देते हैं ! बहुत दिनों की परना है । इस सम्मुख

में एक पय किसी कविभेष्ट के मुक्त से हमारे भोजविषयों में बलात् प्रविष्ट हो गया था । सम्भवतः सभी संस्कृतानुरागी निम्न लिखित उस पय से सुपरिचित होंगे कि—

अङ्ग केऽपि शशङ्किर जलनिधे , पङ्क पर मेनिरे ।
सारङ्ग कतिचिञ्च सञ्जगदिरे भूञ्छायमैच्छन् परे ॥
इन्दौ यदलितेन्द्रनीलशकल श्याम दरीदृश्यते ।
वत् सान्द्र निशिपीतम धृतमस कुचिस्थमाचक्ष्महे ॥

“कितने ही कल्पना-रसिकों का कहना है कि, चन्द्रमा में जो कृष्णभाव है वह एक कलाङ्क का सूचक है । चन्द्रमाने बारबुद्धि से बृहस्पति की स्त्री तारा (गुरुपत्नी) पर बलात्कार किया था । वही कलाङ्क (अलिमा कालिल) आबतक चन्द्रमा में दिखाई दे रहा है । कितने ही मानते हैं कि, चन्द्रमा समुद्रमंथन के अवसर पर समुद्र से निकला है । समुद्र से निकलते हुए समुद्र का पङ्क (कचक) भी चन्द्रमा में लगा रह गया । वही चन्द्रमा में दिखाई दे रहा है । कितने ही कहते हैं कि, चन्द्रमा के कक्ष में एक मृगशावक (हरिण का बच्चा) बैठा है । हरिण चन्द्रमा का नाहन है । उसका पुत्र भी उसी के साथ है । अत्यवसक होने से प्रीतिवश चन्द्रमा ने उसे अपने अङ्ग (गोद) में प्रतिष्ठित कर रक्खा है । चन्द्रमा में दिग्गलाई देने वाला कृष्णभाव (कालिमा) वही क्लेशय मृगशावक है । इसीलिए चन्द्रमा ‘सूगस्ताञ्छन’ नाम से प्रसिद्ध है । कितने ही विश्वास करते हैं कि, चन्द्रमा पर भूयिष्ठ की छाया पड़ती है । चन्द्रमा में दृढ कृष्ण-वर्ण मृमि की छाया मात्र है । परन्तु हमारी दृष्टि से (पथरचना करने वाले कवि के मत से) चन्द्रमा में जो श्यामता दिखाई दे रही है वह रात्रि का ही अन्धकार है । रात्रि का जो पना अन्धकार या उसे ही मानो चन्द्रमा ने भी लिया है । रात्रि का सम्पूर्ण अन्धकार चन्द्रमा के उद्ग में बसा गया है । अतएव पान्दी रात्रियों में (शुक्लपक्ष में, विशेष पूर्णिमा में) अन्धकार नहीं रहता । वही पीताम्बकार चन्द्रकुचि में दिग्गलाई देखा है ।

उपयुक्त सभी पक्ष केवल कल्पना ही कल्पना हैं । यद्यपि इस कल्पना में भी—‘भूञ्छायमैच्छन् परे’ यह वाक्य अवश्य ही आशिकरूप से सत्य है । परन्तु इतर मिथ्याओं के संदर्शपवित होने से उसकी भी मालिक्ता विरोधित ही हो रही है । प्रकृत मन्त्र उसी स्मरण का विरोधण कर रहा है अर्थात् निम्नलिखित अन्तोत्पत्तिप्रकरण से स्पष्ट हो जायगा ।

प्रसप्रकार बहिर्भूत नाम से प्रसिद्ध शक्ति बृहस्पति, मङ्गल एव अन्तमह नाम से प्रसिद्ध शुक्र-बुध-पृथिवी सूर्य के उपग्रह माने जाते हैं एवमेव चन्द्रमा पृथिवी का उपग्रह माना गया है । दूसरे शब्दों में—चन्द्रमा पृथिवी का पुत्र माना जा सकता है । यद्यपि चन्द्रमा को ‘अत्रिपुत्र’ माना गया है । परन्तु उस अत्रिप्राण का भूयिष्ठ से ही सम्बन्ध है । अत्रिप्राण ही भूयिष्ठ का स्वरूप-समर्पक बनता है । भूयिष्ठ भूतमय है । भूत की प्रसिद्धा प्राण है । बिना प्राण के भूत एक क्षण भी प्रतिष्ठित नहीं रह सकता । वही भूतप्रसिद्धा रूप वाक्मय किंवा बाक्मय प्राण अत्रि नाम से प्रसिद्ध है । अतुर्विष अस्मादाग्नि का निरूपण करते हुए हमने पूर्व में पृथिवी में गाहपत्य नाम के अस्मादाग्नि की उदाहरण दे दी है । इस अत्रि-

आग्नि की चित्य-चितेतिध्वय मरु से दो अवस्थाएँ होती हैं। चित्याग्नि भूतप्रधान है, इसी से भूपिरह बनता है। एव चितेतिध्वय आग्नि प्राणप्रधान है। यही प्राण एव मरुदभूति अत्रिप्राण है। यही भूपिरह की प्रतिष्ठा है। इसी प्राण का निरूपण करते हुए श्रुत करते हैं—

“वागेवात्रि । वाचा (पार्थिवाभादाग्निना) अक्षमयत । अस्तिर्है नै नामैतद्यदत्रिरिति”
(शु० १४।५।२।२।) । ।

भूपिरह वागुरूप अत्रिप्राणमय है। अतएव इसे भी वागुरूप ही कहा जाता है जैसाकि निम्न लिखित श्रुत-वचनों से स्पष्ट हो जाता है—

१—“तस्य वा एतस्यान्नवागेवोपनिपत्” (शत० १०।५।१।१।) ।

२—“इय (पृथिवी) नै वाक्” (ऐ० ५।३३। शत० ४।६।६।१६ ।

३—“वागिति पृथिवी” (जै० उ० ४।२२।११) ।

४—“वागेवाय लोक ” (शु० १४।४।३।१) ।

५—“सा या सा वागग्निस्स ” (जै० उ० १।२८।३)

६—“सा या मा वागासीत्, सोऽग्नि-(अभाद)-रमवत्” (जै० उ० २।२।१)

यह वागुरूप (अभादाग्निरूप) पार्थिव अत्रिप्राण वस्तुतः आपोमय परमेष्ठी का ही मनोवृत्ति है। भूतु अत्रिप्राण अत्रि इन तीनों का प्रभवस्थान आपोमय परमेष्ठी ही है। इनमें श्रुत एवं अत्रिप्राण प्राण आगे आकर पन-सरस विरल अवस्था मरु से क्रमशः आपः-वायु-मोम अग्नि यम आदिर इन तीन तीन स्वरूपों में परिणत हो जाते हैं। तीसरा अत्रिप्राण श्रुत-अत्रिप्राण-प्राणवत् तीन अवस्थाओं में परिणत न होकर मरु एक रूप ही रहता है। अतएव ‘न त्रि’ इस निबन्धन के अनुसार भी इसे अत्रि कहा जाता है। ‘अस्ति (अम) — न त्रि — अत्रि रात्र’ के दो निबन्धन हैं। यही प्राण भूतसृष्टि का आत्मन्म है। प्रत्येक भौतिक पदार्थ (तेज एव आकाश को छोड़ कर) घामच्छद्व (अगह रोहने वाला) है। साथ ही प्राण प्रत्येक घामच्छद पदार्थ पारदर्शकता का प्रतिफलक है। इस पारदर्शकता का अवरोधक नहीं अत्रिप्राण है। यह प्राण सूर्य का (स्थिति का) प्रतिफलक है। जिस घामच्छद पदार्थ में अत्रिप्राण की प्रधानता रहती है उसकी पारदर्शकता नष्ट हो जाती है। सौररश्मिमाँ उस से पारगामी नहीं हो सकती। तमोमयी पाप्मा भूतसृष्टि का अविच्छिन्ना यही अत्रिप्राण है। श्रुतकाल में स्त्री के रज में तमोमयी सृष्टि का मूलमूल यही अत्रिप्राण रहता है। अतएव श्रुतमती को आत्रेयी कहा जाता है। निम्न सौररश्मिर्मय देवताओं की अपेक्षा यह प्राण मनीषम है। इसी अत्रिप्राण से सृष्टि करती है— ‘पाप्मानाऽत्रिण’ (प मा १।१।) — रक्षासि जे-पाप्मात्रिण (ऐ २।२।)। इसी पाप्मात्रा के कारण अमरशास्त्र में श्रुतमती स्त्री के स्पर्श का निषेध हुआ है।

पृथिवी का मूल उपादान पानी ही है। इसीके साथ अभादाग्निमय घामच्छद पारदर्शकता का प्रतिफलक आपोमय परमेष्ठ्य अत्रिप्राण भी संयुक्त रहता है। अत्रिप्राण के परिणाम न चित्याग्निमय भूपिरह की स्वरूप

निष्पत्ति होती है। भूपिण्ड पानी और अग्नि (अग्नि) का समविकसण है। इसी अग्नि के सम्बन्ध से इसके लिए 'अधाग्निगर्भा' पृथिवी यह कहा जाता है। भूपिण्ड क्या है चित्याग्निमूर्ति अग्न्याग्नि-रूप अग्निप्राणमूर्ति है। यह भावपण्ड क्रान्तिवृत्त पर परिक्रमा लगा रहा है। इहती केन्द्र-स्थित सूर्य के चारों ओर वीर्यधृत्त (अयदाक्षरधृत्त) रूप 'क्रान्तिवृत्त' पर घूमता हुआ भूपिण्ड सम्यत्तमरगति का अविष्टाता बनता है एवं स्वाक्षपरिभ्रमण से दैनंदिनगति का प्रयत्नक बनता हुआ अहोरात्र का स्वरूप सम्पादक बनता है। स्वाक्ष, एवं साम्यत्सरिक परिभ्रमण करते हुए पार्थिव अग्नि में दर्श दिशाओं में व्याप्त विक्रिसोम की निरन्तर आहुति होती रहती है। यही पार्थिव अग्नीषोमात्मक यज्ञ है।

पार्थिव अग्नि विकासधर्मा है, एवं यह भूपिण्ड के स्वयं स्वयं करना चाहता है। परन्तु संकोच-धर्मा सोम अग्नि में आहुत होकर उसके इस विषय का दमन करता रहता है। आगत सोम बनादि तीन अवस्थाओं में परिणत रहता है। भूपिण्डावच्छिन्न सोम पनावस्थापण है इसी को 'ध्रुवसोम' कहा जाता है। पृथिवी के पञ्चदशस्तोमरूप अन्तरिक्ष में व्याप्त पार्थिव सोम तरलतावस्थापण है, इसी को 'धर्शसोम' कहा जाता है। एवं पृथिवी के २१ एकविंशस्तोमरूप यलोक में पार्थिव सोम विरक्षावस्थापण (प्राणावस्थापण) है, इसी को 'चरुणसोम' कहा जाता है। तात्पर्य यही है कि, विक्रिसोम पार्थिव वागग्नि में आहुत होता है। सोमाहुति से प्रदीप्त अग्निप्राणमय पार्थिव वागग्नि अग्निरा नाम धारण करता हुआ ऊपर की ओर (यलोक की ओर) जाता है। इस वागग्नि की बनादि तीन अवस्थाएँ हो जाती हैं। भूपिण्डावच्छिन्न सोममय पार्थिव अग्नि 'घन' है। पञ्चदशस्तोमावच्छिन्न वायु नाम से प्रसिद्ध दिव्याग्नि 'तरल' है। एवं एकविंशस्तोमावच्छिन्न आदित्य नाम से प्रसिद्ध दिव्याग्नि 'धिरल' है। अग्नि की इन तीन अवस्थाओं के कारण उद्गमित सोम की भी उक्त तीन अवस्थाएँ हो जाती हैं। अन्तरिक्ष में पार्थिव वागग्निरूप अग्निप्राण व्याप्त रहता है। इसी के गर्भ में तरलसोम प्रविष्टित रहता है। भूपिण्ड घूम रहा है। अन्तरिक्षस्थ सोम यही (अन्तरिक्षप्रदेश में) उस अग्निरूप वागग्नि से प्रवृत्त होकर एक स्थान में घनी भूत होता रहता है। यही पृथिवी की तीन साम्यत्सरिक-परिक्रमाओं से एकीभूत पार्थिव तरल सोम चन्द्रविम्ब रूप में परिणत हो जाता है। यह पृथिवी के प्रवृत्त सोमरस से उत्पन्न हुआ है इसीलिए तो इसे पृथिवी का उपग्रह माना जाता है, एवं अग्निनेत्र के प्रसवण से उत्पन्न होने के कारण यह 'अग्निपुत्र' भी माना जाता है। चन्द्रमा के इसी औत्पत्तिक-रहस्य को लक्ष्य में रखकर पुराण कहा है—

पिता सोमस्य वै विश्रा जज्ञेऽग्निमंगवानृषि ।

काष्ठकुक्ष्यशिलाभूत ऊज्जोषाहुर्महाद्युति ॥१॥

सुदुर्धरं नाम तपो येन तप्त महत् पुरा ।

श्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानी हि न भूतम् ॥२॥

तस्योर्ध्वरेतसस्तत्र स्थितस्यानिमिषस्य ह ।

सोमश्च तनुरापेदे महावृद्धि स वै द्विजः ॥३॥

ऊर्णमाधकमे तस्य सोमश्च मावितात्मन ।

नेत्रान्म्यामस्रवत् सोमो दशधा द्योतयन् विश ॥४॥

—प्रज्ञायाजोबोद्धात-हरिश्चरो य

दार्ढ्य की विल्व वितनिधय भू स २१ अक्षरधारें होती हैं। चित्वाग्नि भूतप्रधान है, यही से भूविषय बनता है। एवं वितनिधेय अग्नि प्राणप्रधान है। यही प्राण १८ सप्तदशमूर्ति अग्निप्राण है। यही भूविषय की प्रतिष्ठा है। इसी प्राण का निरूपण करते हुए श्रुत करते हैं—

“वाग्वाग्नि । वाचा (पार्थिवान्नादाग्निना) क्षममघते । अतिर्हं न नामैतदध्विरिति”
(शु० १४।५।२।) ।

भूविषय वाग्वरूप अग्निप्राणमय है। अतएव इसे भी वाग्वरूप ही कहा जाता है। वैश्विक निम्न विहित भात-वचनों से स्पष्ट होता है—

- १—“तस्य वा एतस्याग्नवाग्निषोपनिषत्” (शु० १०।४।१।१) ।
- २—“इय (पृथिवी) न वाक्” (ए० ५।३३। शु० ४।६।८।१६ ।
- ३—“वागिति पृथिवी” (जै० उ० ४।०२।११) ।
- ४—“वाग्वाय लोक ” (शु० १४।४।३।१) ।
- ५—“सा या सा वाग्निस्स ” (जै० उ० १।२८।३)
- ६—“सा या मा वागासीत्, सौऽग्नि-(अन्नाद)-रमघत्” (जै० उ० २।२।१)

यह वाग्वरूप (अन्नादाग्निरूप) पार्थिव अग्निप्राण समुत्पन्न आपोमय परमणी का ही मनोज्ञ है। श्रुत अग्निप्राण अग्नि इन तीनों का प्रमथनान आपोमय परमणी ही है। इनमें सृष्टि, एवं अग्निप्राण प्राण आगी वाकर बन-तरल-विरल अवस्था में से क्रमशः आप-वायु-सोम अग्नि-सम-आग्नि इन तीन तीन स्वरूपों में परिणत होजाते हैं। तीसरा अग्निप्राण सृष्टि-अग्निप्राण-प्रत्यक्ष तीन अवस्थाओं में परिणत न होकर सदा एकरूप ही रहता है। अतएव ‘न त्रि’ इस निबन्धन के अनुषंग ही इसे ‘अग्नि’ कहा जाता है। ‘अग्नि (अन्न)- न त्रि -अग्नि शब्द के दो निबन्धन हैं। यही प्राण भूतसृष्टि का आश्रय है। प्रत्येक मोक्षिक पन्था (संज्ञ एवं आकाश का छोड़ कर) धामन्धुद (बन्ध रहित ब्रह्मा) है। साथ ही प्राण प्रत्येक धामन्धुद पदार्थ पारदर्शकता का प्रतिस्पर्धक है। इस पारदर्शकता का अवरोधक यही अग्निप्राण है। यह प्राण स्वयं का (स्वाति का) प्रतिस्पर्धक है। जिस धामन्धुद पन्था में अग्निप्राण की प्रधानता रहती है उसकी पारदर्शकता नष्ट होजाती है। शरीरमयी उत से पारगामीय नहीं होजाती। तन्मायसी पाप्मा भूतसृष्टि का अविच्छिन्ना यही अन्नप्राण है। श्रुतब्रह्म में स्त्री के रज में तन्मायसी सृष्टि का मूलमय यही अग्निप्राण रहता है। अतएव श्रुतमयी की आग्नेयी कहा जाता है। निम्न श्रीग्यातिमय पदार्थों की अपेक्षा यह प्राण महीमय है। इसी अग्निप्राण से भूति कहती है-“पाप्मानोऽग्निः” (य मा ३।१)—रक्षाति वै-पाप्मात्रिः (ए २।१) । इसी पाप्माप्राण के अग्रव चमराग्न्य में श्रुतमयी स्त्री के मयों का निषेध हुआ है।

पृथिवी का मूल उपादान पानी ही है। इसीके साथ अन्नादाग्निमय धामन्धुद पारदर्शकता का प्रतिस्पर्धक आपोमय पागमन्धुद अग्निप्राण भी संयुक्त रहता है। अग्निप्राण के परितः स वि-वाग्निमय भूविषय की स्वरूप

वायविभागाख्यान के आधिभौतिक चरित्र में यह विस्तार से बतलाया जाना है कि इसी भूषण पर किसी समय मनुष्यविष देवता, एवं असुरों की सत्ता थी। इनमें असुरदल तो आज तक विद्यमान है, परन्तु देवसत्ता सर्वात्मना अभिभूत हो चुकी है। उस पुरातन में देवता एवं असुरों में आप दिन युद्ध होता रहा था। देवताओं का प्रधान ऋक्ष यज्ञ था। यज्ञरत्न से ही देवता समय समय पर असुरों को परास्त करते रहते थे। इस यज्ञ का प्रधान साधन सोमवल्ली ही थी। यही सोमवल्ली देवताओं का प्रधान 'देवयजन' था। असुर निरन्तर इस देवयजन को नष्ट करने का प्रयास करते रहते थे। इस आप दिन की चिन्ता से छुटकारा पाने के लिए देवताओं ने अपने इस देवयजन की रक्षा के लिए—अग्निमहर्षि के पुत्र चन्द्रमा को नियत किया। चन्द्रमा ब्राह्मण थे, एवं भागवत के निवासी थे। मोमबत्ताने चन्द्रमा को अपना मानस पुत्र बनाया। स्वयं रथ में स्थापित कर चन्द्रमा को पृथिवी की प्रदक्षिणा कराई गई। अन्त में ख्यामियेक कर इन्हें उत्तरदिशा का तो विकृपाल बनाया एवं ओषधियों का लोकपाल बनाया। इसी लोकपाल एवं विकृपाल चन्द्रमा की रक्षा में तीन लक्ष प्राणैय—मीनेय गन्धर्वों के साथ सोमवल्ली सौंपी गई। वहाँ वहाँ सोमवल्ली का उद्गम होता था वहाँ वहाँ चन्द्रमा ने अपनी देखरेख में गन्धर्वों की रक्षा के लिए नियत किया। आगे बाहर गुरुपत्नी के अपहरण से हतबुद्धि चन्द्रमा ने देवताओं की देवयजनरूप सोमवल्ली की रक्षा में उदासीनता दिखाई। असुरों को अच्छा अवसर मिल गया। फलतः असुरों के द्वारा सोमवल्ली का आमूलचूर्ण ध्वंस कर दिया गया। तभी से देवबल नास्तिक्य में परिणत होगया। प्रकृत ब्राह्मणभूति आधिदैविक—चरित्र के साथ साथ उक्त पतिहासिक घटना का भी स्मरण कर रही है।

इति—प्रतिमार्जनकर्मोपपत्ति

१८, १९

ब्राह्मणोक्त वेदिनिर्माण—सम्बन्धी प्रायः सभी विषयों की वैज्ञानिक उपपत्ति बतलाती गई। अत्र 'अन्यमर्श' प्रकरण शेष रह जाता है। पूर्व के अनुवाद—प्रकरण में यह बतला दिया गया है कि, बहुतक वेदि पर कुशास्तरण नहीं कर लिया जाय तबतक भूलकर भी वस्त्र का स्पर्श नहीं करना चाहिए। वास्तव्यं यही है कि मन्त्र के द्वारा अन्ननादि व्यापार से वेदिप्रदेश क्रूर हस्तिक विषय से युक्त होता है। उधर नहीं में खीर—वेन—प्राणमयी विषय रहती है। विद्युद्विज्ञानवेदाओं को यह मलीमति चिन्ति है कि मशीनरी का सञ्चालन करने वाले विद्युत्कन्त्र के साथ एक तारे का तार स्वतन्त्ररूप से मीनर (विद्युच्चुम्किप्रणाली कन्त्र) पर्यन्त नष्ट किया जाता है। यदि सञ्चालक की असावधानी से अथवा अधिक चापन (दबाव) से परिमाण से अधिक विद्युच्चुम्कि का समावेश होता है तो यह ताम्रतन्तु (तार) उसका निगरण (पान) कर जाता है। तत्काल 'फ्यूज उड़' जाता है। सञ्चालक वर्ग निरापद सुरक्षित रह जाता है। यदि यह तार न हो तो यह उद्भूत विद्युत् इतस्ततः व्याप्त होकर संपात का कारण बन जाती है। उस टीक यही परिस्थिति यहाँ समझिए।

वेदिस्थान से निकलने वाली विद्युत् संहार करने वाली है। इसका दमन करने के लिए ही वेदि पर कुशास्तरण किया जाता है। वहाँ में विद्युत् के प्रतिकूल ध्वंस—प्रकरण में विस्तार से बतलाया

‘अग्निः सर्वा देवता’ के अनुसार अग्नि सार्वभौमिक है। इन देवताओं के यजन (उत्तिष्ठत्वा) का एकमात्र साधन सोमाहुति ही है। अतएव हम सोम को अवरुध ही ‘व्ययजन’ (व्ययजनों का यजन का साधन) कह सकते हैं। भूपिण्डस्थ अग्नि में आहुत होने वाला पार्थिव सोम ही व्ययजन है। यही व्ययजनभूमि है। यही व्ययजन सोम वृषप्रदर्शित क्रमानुसार चन्द्ररूप में परिणत हुआ है। पार्थिव व्ययजन सोम पितृप्राणमय है। स्वादि मिश्रमाण का अविवक्षा एकमात्र सोम ही है। अतएव पितरों के लिए पितरा सोम्याम (यजु सं) यह कहा जाता है। जिस प्रकार देवताओं का अन्न स्वाहा कहलाता है एवमेव पितरों का अन्न अन्तर्ह्याम—सम्बन्ध की प्रधानता से ‘स्वस्मिन् धत्ते अथवा स्व (आत्मानं) धत्ते’ इस निर्बन्ध के अनुसार स्वभा नाम से व्यपहृत होता है। स्वभा सोमद्रव्य है एवं यह पितृप्राणमय है। इसी स्वभा रूप पितृप्राण की प्रेरणा से पार्थिव सोमात्म्य देवयजन माग चन्द्ररूप में परिणत होता है इसी रहस्य को शक्य में रखकर—‘स्वभाभिः—चन्द्रमसि ऐरयन्’ यह कहा गया है। आरम्भ में पृथिवी के प्रकृत देवयजन (सोम) से चन्द्रमा बन गया है। चन्द्रमा के साथ सौर रश्मियों का सम्बन्ध हुआ चन्द्रमा प्रकाशित होगया। परन्तु चन्द्रमा के मध्य में पार्थिव सोम बनरूप से प्रतिष्ठित था। दूसरे शब्दों में—चन्द्रगर्भित सोम पार्थिव अन्नमाग से युक्त था। इस पार्थिव माग की प्रधानता से यहाँ का सोम ‘प्रीति’ न बन सका। अतएव यहाँ सौररश्मियों की प्रतिष्ठा न हो सकी। यही पार्थिवदेवयजनमाग हमें आज भी कस्ता दिखाई दे रहा है।

सृष्टि के आरम्भ में देवयजन के द्वारा चन्द्रमा बना था। आद्य पृथिवी से निकलने वाला वह देवयजनमाग उसी रूप से चन्द्रमा का स्वरूप—सम्पादन (पान—पुष्टि) कर रहा है। चान्द्रसोम ओषधि—निर्माण में लक्ष्य होता रहा है। निष्कृता का यह नियतिचक्र अवरुध ही आश्चर्य में डालने वाला है। ‘सोम व्ययजन’ है यह सिद्ध हो चुका। विशुद्ध पार्थिवअग्नि एवं चन्द्रमा, इन दो स्थानों में इस की उपलब्धि हो सकती है। विशुद्ध पार्थिवअग्नि में वह पावन देवयजन सोम प्रतिष्ठित है एवं सर्वथा विशुद्ध रूप चन्द्रमा में प्रतिष्ठित है। वह व्ययजन में प्राप्त नहीं हो सकता। उसकी केवल भावना ही की जाती है। वृक्ष है पार्थिवदेवयजन। ओषधि—तृण—जननभ्यापार से उसकी हुई मिट्टी इन में किसी में भी विशुद्ध अग्नि नहीं है। प्रतिमात्रजन का तात्पर्य यही है कि भूतलपर रहने वाला आगन्तुक बिना सत्य अग्निरूप अवस्थित मात्र हट जाय एवं विशुद्ध पार्थिवअग्निरूप देवयजन माग प्राप्त होजाय। इसी पार्थिव देवयजन—सम्पत्ति को प्राप्त करने के लिए प्रतिमात्रजनकर्म किया जाता है। पार्थिव देवयजन के साथ ही चन्द्र—देवयजन सम्पत्ति भी हमें (भाषनामक मन्त्रकला से) प्राप्त होजाय इस के लिए ‘भूतस्य विद्या’ इत्यादि मन्त्र पढ़ते हुए प्रतिमात्रजनकर्म किया जाता है। जिस प्रकार उपासनआरम्भ में केवल भावना के कल पर किन्नर उपास्य देव अन्तरालमा में प्रतिष्ठित होजाता है एवमेव यहाँ भी भावना के कल से अवरुध ही उस क्षेत्र में वह चन्द्रदेवयजनसम्पत्ति प्रतिष्ठित होजाती है। यह ठीक ही इस प्रकार का आध्यात्मिक कार्य था जो बार पठित्वो में आधिमातिक (ऐतिहासिक) रहस्य भी अवगत कर लीजिए।

पनिष्ठा । यदि आप भुग न माने तो यह कह लेने दीक्षिण कि, आब आर्यसमाज सत्यसिद्धान्तों से बहुत दूर चला गया है । बात बहुत छोटी है, परन्तु है बड़ी मार्मिक । साथ ही हम यह भी समझते हैं कि, जहाँ श्रुतिप्रणीत-पद्धतियों का आदर नहीं, वहाँ हमारे इस कथन का कोई मूल्य भी न होगा । फिर भी कह देना हम अपना आवश्यक कर्तव्य समझते हैं ।

आर्यब्रह्म में 'नमस्ते' बोलने की प्रथा है । साथ ही सनातनधर्मी-ब्रह्म में व्यवहृत होने वाले 'जयरामजी की' 'जयगोपालजी की' 'जैजैभीगोकुलेरा' 'प्रणाम' 'नमस्कार' 'जयमाताजी की' इत्यादि वाक्यों की अवस्था की जाती है । आब हम समस्त आर्यब्रह्म को यह चेतावनी दे रहे हैं कि परस्पर 'नमस्ते-महाराय' 'नमस्ते महाराय' का उच्चारण करता हुआ वह प्रत्यवाय का ही भागी बन रहा है । 'नमस्ते' शब्द वैदिक है वैदिक श्रुतियों के द्वारा प्रयुक्त है, नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्यादि रूप से देवत्वविरक्तव्य मे (संहिताभाग में भी) 'नमस्ते' पद पद पर प्रयुक्त है । यह सब कुछ ठीक ठीक होने पर भी लौकिक-व्यवहारकाल में परस्पर 'नमस्ते' 'नमस्ते' बोलना स्वयं वेद के ब्राह्मणभाग के द्वारा ही सर्वत्र निषिद्ध है ।

। स्वाहा स्वधा, वौषट् औषट् स्वगा आदि शब्द अन्न के वाचक हैं । परन्तु विषयभेद से सब का व्यवहार व्यवस्थित है । देवताओं को अन्नानुति 'स्वाहा' शब्द से पितरों को 'स्वधा' शब्द से इन्द्र को 'वौषट्' शब्द से देने का विधान है । इस शब्दमेव्यवहार में व्यवस्थित नहीं किया जा सकता । लोक में भी रसोई जीमिष, भोजन कीजिए रोटी खाओ रोटी खाओ, ये सब वाक्य समानार्थक हैं । परन्तु सभी के लिए उक्त सभी वाक्य प्रयुक्त नहीं होते । अपिष्ट उत्सृज्य उत्सृज्यविशेषों के लिए ही नियत हैं । गीक वही स्थिति 'नमस्ते' शब्द की है । यह करने वाला यजमान दीक्षित होता है । सब से पहिले उसे दीक्षणीयेष्टि करनी पड़ती है । यही से इसके लिए—'स औ सत्यमेव धेवेत्' यह नियम अनुगत होता है । यज्ञक यजमान यज्ञकर्म में दीक्षित रहता है, उक्तक वह श्राद्धादि से भी माध्या नहीं कर सकता । ब्रह्मचर्य्य-अन्न-सत्यभाषण-अध-रायन-पयोभोजन आदि विशेष नियमों के पालन से ही इस के अन्तरात्मा में यज्ञ-वर्धित प्रतिशय का अन्तर्ध्याप-सम्बन्ध होता है । दीक्षित के इहाँ कतिपय नियमों का दिग्दर्शन कराती कुछ ब्राह्मणश्रुति कहती है—

‘तन्न सर्व-इवामिप्रपद्येत-ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा । ते हि यज्ञियाः । स औ न सर्वेणैव संवदेत् । देवान्वाऽऽप उपावर्णति यो दीक्षते । स देवतानामेको भवति । न औ देवाः सर्वेणैव संवदन्ते । ब्राह्मणेन वैव, राजन्येन वा, गैरयेन वा । ते हि यज्ञिया । तस्माद्यद्येन शूद्रेण सवादो विन्देत्-एतेषां (श्रुत्यिज्ञां) एतेषां ब्रूयात्-‘इममिति विचक्ष्व, इममिति विचक्ष्वेति । एष उ त्व दीक्षितस्योपचारः’ ।

--शात० ३ का० १।१।६-१० कं० इति ।

मानुष्य है। वह दर्मविषय विदिविद्यत् का पान कर जाती है। अतः दर्मास्त्वत्पानन्तर वेदि के स्पर्श से कोई हानि नहीं होती। यद्यपि भीषिक विद्युत् की मति स्पर्शक्षल में यहाँ शरीर में किसी प्रत्यक्ष आघात का अनुभव नहीं होता। क्योंकि इस प्राणारिमिका यज्ञविद्युत् का प्राण से ही सम्बन्ध है। प्राणविद्या के विद्वानों का कहना है कि स्पर्शकर्त्ता का प्राण मूर्च्छित होजाता है एवं सम्पूर्ण यज्ञकर्म नष्ट होजाता है। प्रत्यक्षानुभव न सही यदि हमें यज्ञ के परोक्ष फल पर विश्वास है, फलतः हमी विश्वास के आचार पर यदि हम यज्ञकर्म में प्रवृत्त होते हैं तो हमें बाध्य होकर श्रुतिप्रेरित पदविक्रम का ही आश्रय लेना ही पड़ेगा। प्राणपरीक्षक श्रुतियों के आदेश पर चलना ही हमारा मुख्य कर्तव्य होगा।

ऐसा करने से क्या होगा, क्या हो जायगा ऐसा ही क्यों न करलें इसप्रकार का बुद्धिपाथ पुराने युग में भी प्रचलित था। परन्तु उस समय यज्ञविद्या के रहस्यवेत्ता विद्यमान थे। समय समय पर फैलने वाली ध्याविद्या भ्रान्तियों का उन रहस्यवेत्ताओं की ओर से निराकरण होता रहता था। परन्तु आज का युग बड़ा विचित्र है। दुर्भाग्य से देश में रहस्यवेत्ताओं का नितान्त अभाव है। फलतः अज्ञानों के द्वारा यहपद्धतियों की उपेक्षा कर मनमाने पथ का आश्रय लिया जा रहा है। रहस्यग्राह्य यज्ञविद्या आज बालश्रीका-मात्र का साधन बन रही है। आर्यश्रुतियों के चिरन्तन सिद्धान्तों की अवहेलना कर अपने क्राम्पनिक बगल को ही प्रधानता दी जा रही है। यज्ञविद्या का आचार्य्य भारतवर्ष आज क्यों इस हीनदशा को प्राप्त हो रहा है? इस प्रश्न का यही समाधान है। आर्यपद्धतियों का अनुसरण करने का गर्व रखने वाला सनातनधर्मी—जगत् केवल आह्वनरमक्त है। यज्ञ की मौलिकता से वह भी सर्वप्रथम पीछे हट गया है। नहीं, तो वे ही वेदमन्त्र वही साममी फिर यज्ञमान का अभ्युदय क्यों नहीं? 'कर्मकावली' महोदय आज जैसे दुष्ट शापग्रस्त हैं वैसे दुष्ट नहीं। कुछ परिगणित मन्त्र (जो भी निरान्त अशुद्ध) कण्ठ करलेंगे मात्र से 'कर्मठ की उपाधि मिल जाती है। जो यज्ञकर्म एक वैज्ञानिक कर्म है इसके सञ्चालन के लिए पर्याप्त योग्यता अपेक्षित है वह आज अज्ञ विज्ञित किन्ना अशिज्ञित वेदपाठियों का श्रीकावैद्यकमात्र ही बन रहा है। फल इतका यह हो रहा है कि, यज्ञ न करने वाले यहाँ सुन्नी देले जाते हैं यहाँ यज्ञकर्त्ता हीनदशा में मिलते हैं। यदि धर्म का यज्ञोऽभ्युदयनि श्रेयससिद्धिः स धर्मो यही लक्षण है तो फिर छत धर्माज्ञान के गीत गाते हुए भी सनातनधर्मी क्यों दिन प्रतिदिन अवनति के गर्भ की ओर अग्रसर होते जा रहे हैं? क्या आज्ञाने कभी इस प्रश्न का समाधान होगा?।

यह तो हुई अपने घर की बात। अब जलिये आर्य्यलामात्रिक—बगल की ओर। यह उमाय वेद का परम मन्त्र है। साथ ही इसे यज्ञविद्या में भी पूरे विश्वास है। सीमा यहाँ समाप्त नहीं होजाती। दैनिक यज्ञों (हवनो) के द्वारा यह अपने विश्वास को अभ्यस्त में भी परिणत कर रहा है। परन्तु फल की दृष्टि से इनका भी सम्पूर्ण कर्मक्षेत्र निरर्थक ही है। अथैव (पदविक्रम) कस्मिन् ताग्रकुर्वतो म कस्मिन् पदविक्रमों के द्वारा घृतकसर-श्रुति आदि काव्य देना ही इनकी यज्ञविद्या की परिष्कारिता है। 'महाशय कहाँ गए?। अभी उमायमन्दिर में सम्मिलित होकर करने गया था। हम आज्ञा नहीं करते। अपितु इन अज्ञानों—ताग्रकुर्वतो को देखकर हमारा अन्तरात्मा क्षुब्ध है। हम इसी अभिनिवेष्ट में पड़कर अपने आप अपने सर्वनाश का बीज बपन कर रहे हैं। यदि कुछ कहा जाय तो खुश्बहार के स्थान में शास्त्रार्थ के लिए आह्वान किया जाय है। मध्यस्थ बनाए जाते हैं—वहीं के कोई मजिस्ट्रेट पुलिस आफिसर अथवा तो ओर कोई

घनिक । यदि ध्याप बुरा न माने तो यह कह लेने दीजिए कि आज आर्यसमाज स्वसिद्धान्तों से बहुत दूर चला गया है । बात बहुत छोटी है, परन्तु है बड़ी मार्मिक । साथ ही हम यह भी समझते हैं कि जहाँ श्रुतिप्रणीत-पद्धतियों का आग्रह नहीं, वहाँ हमारे इस कथन का कोर मूल्य भी न होगा । फिर भी यह देना हम अपनी आवश्यक कर्तव्य समझते हैं ।

आर्यब्रह्मत्वं 'नमस्ते' श्रोतने की प्रथा है । साथ ही सनातनधर्मी-ब्रह्म में व्यवहृत होने वाले 'जयरामजी की' जयगोपालजी की 'जैजैभीगोकुलेश' 'प्रणाम' 'नमस्कर' 'जयमाताजी की' इत्यादि वाक्यों की प्रवृत्ति भी जाती है । आज हम समस्त आर्यब्रह्मत्वं को यह चेतावनी दे रहे हैं कि, परस्पर 'नमस्ते-महाराय' 'नमस्ते महाराय' का उद्घोष करना हुआ वह प्रत्यक्ष का ही भागी बन रहा है । 'नमस्त' शब्द वैदिक है वैदिक श्रुतियों के द्वारा प्रयुक्त है 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इत्यादि रूप से देवस्तुति-सम्बन्ध में (संहिताभाग में भी) 'नमस्ते' पद पद पर प्रयुक्त है । यह सब कुछ ठीक ठीक होने पर भी धार्मिक-न्यायकारकाल में परम्पर 'नमस्ते' 'नमस्ते' श्रोतना स्वयं वर के ब्राह्मणभाग के द्वारा ही सर्व निषिद्ध है ।

स्वाहा स्वधा, धीपट् धीपट् स्वगा आदि शब्द श्रम के विषयक हैं । परन्तु विषयभेद से सब का व्यवहार व्यवस्थित है । देवताओं को अस्माभुति 'स्वाहा' शब्द से पितरों को स्वधा' शब्द से, इन्द्र को 'धापट्' शब्द से देने का विधान है । इस शब्दभेदव्यवहार में व्यतिक्रम नहीं किया जा सकता । लक्ष्मण भी रसोद्गीर्णमिष्ट भोजन कीजिए रोटी खाली रोटी खाली, य सब वाक्य समानाधिक हैं । परन्तु अभी के लिए उक्त सभी वाक्य प्रयुक्त नहीं होते । अपितु उत्तद्वाक्य उत्तद्भक्तिविशेषों के लिए ही नियत हैं । गौड वही स्थिति 'नमस्त' शब्द की है । यह करने वाला यथमान दीक्षित होता है । सब से पहिले उसे दीक्षणीय करनी पड़ती है । यहीं से इसके लिए—'स मे सत्यमेव जगत्सु यह नियम अनुगत होता है । वस्तु यथमान यथार्थ में दीक्षित रहता है तब तक वह शूद्रादि से भी भाषण नहीं कर सकता । ब्रह्मचर्य-जन-सत्यमापण-आध-शायन-पयोभोजन आदि विशेष नियमों के पालन से ही इस के अन्तरात्मा में यशस्वि अतिशय का अन्तर्व्याप्त-सम्बन्ध होता है । दीक्षित के इसी कविपय नियमों का दिग्दर्शन कराती हुई ब्राह्मणभुति कहती है—

"तत्र सर्व-इवामिप्रपद्येत-ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा । त हि यश्चिया । स नैव न सर्गश्चैव संवेदेत् । दवान्वाऽप्य उपावर्ति यो दीक्षते । स दक्षतानामको भवति । न नैव दवाः सर्गश्चैव सवदन्ते । ब्राह्मणेन नैव, राजन्येन वा, णरयेन वा । ते हि यश्चिया । तस्माद्येन शूद्रेण सवादो विन्दत्-एतेषां (श्रुतिज्ञां) एनैक न्यात्-इममिति विचक्ष्त्, इममिति विचक्षति । एष उ तत्र दीक्षितस्योपचार " ।

--शत० ३ का० १।१।६-१० कं इति ।

यज्ञसंस्था एक देवत्वरथा है प्रकृतिरंशथा है। इसमें लौकिक व्यवहारों का समावेश करना सर्वथा निषिद्ध है। यज्ञमण्डल में श्रुतिवर्गों और यजमानों में जो परस्पर अभिनन्दन व्यवहार है, वही 'नमस्ते' शब्द से होता है। इसप्रकार 'नमस्ते' शब्द यज्ञसंस्था के लिए ही नियत है। क्योंकि 'नम' यज्ञ का वाचक है। 'नमस्ते' का अर्थ है, 'हम आपके यज्ञ (यज्ञसाधक) हैं'। ऐसी अवस्था में यज्ञतिरिक्त सामान्य लौकिक व्यवहारों में 'नमस्ते' बोलना भिष्यादेश का ही मांगी बनना है। सामान्य व्यवहार वहाँ नहीं है। यज्ञ के अभाव में 'नमस्ते' (यज्ञस्ते) बोलना भिष्याभ्यवहार है। अतः यज्ञमण्डल के अतिरिक्त कभी परस्पर के व्यवहार में नमस्ते व्यवहार नहीं करना चाहिये। वही भ्यवेश देती हुए श्रुति कहती है—

“चतुर्दशैतानि यजू पि भवन्ति । त्रयोदश मासाः सवत्सरः, प्रजापतिस्त्वतुर्दशः । प्रजापतिरधिः । यावानभिर्यावत्प्रत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतदग्नेन प्रीत्याति, नमो नम इति । यज्ञो वै नमः । यज्ञेनैवैनमेतन्नमस्कारेण नमस्यति । तस्मादुह नायश्चिन्तयन् ययात्—नमस्ते इति । यया हैनं मूयाद्यज्ञस्ते इति, तादृक् उत्” ।

—श० ब्रा० ६-कर्म० १।१।१६ कं० इति ।

आज क्या हो रहा है। स्त्री-शूद्र बाल-मुवा-दूध सभी अर्हर्निश 'नमस्ते' बोलने में ही अपना जीवन समक रहे हैं। क्या आर्य्यब्रह्म का यह व्यवहार वैदिक है? निवेदनीय केवल वही है कि, प्राक्प्रधान वैदिक विज्ञान के क्लृप्तप्राप हो जाने से, साथ ही मौक्तिक विज्ञानप्रधान पाश्चात्यविज्ञान के ध्वंसावशेष से हम आप-आवेशों की उपेक्षा कर कस्मिस यज्ञ के द्वारा शास्त्रविरुद्ध सम्बोधनों के द्वारा अपना अग्निष्ट ही कर रहे हैं। देवता को न बुलाना अच्छा है। किन्तु बुलाकर यथोक्त रूप से उसका स्तुति न करना बुरा है। यही कारण है कि यज्ञादि धर्मानुष्ठान न करने वाली बनती मौक्तिक-सम्पत्ति की अपेक्षा आज के युग में समुद्र प्रतीतमान हो रही है। परन्तु ठीक इसके विपरीत यज्ञादि धर्मानुष्ठानों का आह्वान करने वाली नाममात्र की माखीय-धार्मिक-बनती लक्ष्यकार से त्रस्त हो रही है। कलतः उसके मुखसे इन उद्गारों का निकलना स्वाभाविक ही बन जाता है कि—“ओ यज्ञादि नहीं करते वं सुखी हैं। एवं करने वाले हम दुःखी हैं, ऐसी अवस्था में हम यज्ञादि क्यों करें ?”

प्रकृतवेग से बढ़ती हुई इसी अवस्था को सत्य में रखते हुए आज उड़ी आश्विनरत दृश्यति के दिव्यात्मा का वह आवेश अभिभूत करने के लिए हम अपनी भ्रष्टालु धार्मिक बनता के समुल्ल उपरिष्ठत हुए हैं कि, वह भूल कर भी यज्ञधर्मानुष्ठान पर अवस्था न करे। हम उसे विरहास दिहाते हैं कि यदि उसने आर्य्यपद्धति की याथावत् अनुसरण करते हुए यज्ञानुष्ठान किया तो उसका यह अनुष्ठान अवश्य अवश्य अनुभव का ही कारण बनेगा एवं इस वेध (यावद्विधि-सम्पादित) अनुष्ठान के बलपर वह समस्त रात्रों में अपने लिए उत्तम स्थान प्राप्त करने में समर्थ होगी और अवश्य समर्थ होगी। प्रकृत दृश्यति का आन्वयानांश हमारे इसी कथन को पुष्ट कर रहा है। इसी शक्त का स्वीकरण कर रहा है ॥ १०, २१ २२ २३ २४ २५, २६ ॥

इति--वेदिसम्पादनम्

प्रथमकाण्डान्तर्गत द्वितीयाध्याय का पञ्चम,
एव द्वितीय प्रपाठ का तृतीय
ब्राह्मण उपरत

शतपथब्राह्मण का द्वितीय अध्याय समाप्त

१

(इति--वेदिब्राह्मणाध्यायो द्वितीय.)

यज्ञसंस्था एक देवसंस्था है, प्रकृतिसंस्था है। इसमें लौकिक व्यवहारों का समावेश करना सर्वथा निषिद्ध है। यज्ञमण्डल में श्रुतिवर्ती और यजमानों में भी परस्पर अभिनन्दन व्यवहार है, वही 'नमस्ते' शब्द से होता है। इसप्रकार 'नमस्ते' शब्द यज्ञसंस्था के क्षेत्र ही नियत है। क्योंकि 'नमः' वज्र का वाचक है। 'नमस्ते' का अर्थ है 'हम आपके यज्ञ (यज्ञसाधक) हैं। ऐसी अवस्था में यज्ञातिथि सामान्य लौकिक व्यवहारों में 'नमस्ते' बोलना मिथ्यादेश का ही मागी बनता है। सामान्य व्यवहार वज्र नहीं है। यज्ञ के अभाव में 'नमस्ते' (यज्ञस्ते) बोलना मिथ्याव्यवहार है। अतः यज्ञमण्डल के अतिरिक्त कभी परस्पर के व्यवहार में नमस्ते व्यवहार नहीं करना चाहिये। यही आदेश देती हुए श्रुति कहती है—

“चतुर्दशैवानि यज्ञं पि भवन्ति । त्रयोदश मासाः सवत्सर , प्रजापतिर्यत्तुर्दशः । प्रजापतिरधिः । यावानभिर्यावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतदक्षेन प्रीणाति, नमो नम इति । यज्ञो नै नमः । यद्येनैवैनमेतदक्षमस्कारेश नमस्यति । तस्मादुह नापक्षिय ब्रूयात्—नमस्ते इति । यथा हैनं ब्रूयाद्यस्ते इति, तादृक् उत” ।

—शा० ब्रा० ६—अ० ११।१।१६ कं० इति ।

आम क्या हो रहा है। स्त्री-पुरुष-बाल-युवा-वृद्ध सभी अहर्निश 'नमस्ते' बोलने में ही अपना जीवन समझ रहे हैं। क्या आर्य्यब्राह्मण का यह व्यवहार वैदिक है? निवेदनीय केवल वही है कि प्राक्प्रधान वैदिक विज्ञान के किमुष्टिप्राय होजाने से, साथ ही मौखिक विज्ञानप्रधान पाश्चात्यविज्ञान के उद्भास-दुष्प्रसंग से हम आर्य्य-आदेशों की उपेक्षा कर कस्मिन्त यज्ञ के द्वारा, शास्त्रविरुद्ध सम्बोधनों के द्वारा अपना अभिष्ट ही कर रहे हैं। देवता को न पुजाना अच्छा है। किन्तु पुजाना कर यथोक्त क्रम से उसका उत्कार न करना बुरा है। यही कारण है कि यज्ञादि धर्मातिप्रेष्ठान न करने वाली बनता मौखिक-सम्पत्ति की अपेक्षा आम के युग में समृद्ध प्रतीतमान हो रही है। परन्तु ठीक इसके विपरीत यज्ञादि धर्मातिप्रेष्ठानों का आह्वान करने वाली नाममात्र की माखीन्म-धार्मिक-बनता सधन्यकार से त्रस्त होरही है। फलतः उसके मुँहसे इन उद्गारों का निष्कलना स्वाभाविक ही बन जाता है कि—‘जो यज्ञादि नहीं करते वे सुखी हैं। एवं करने वाले हम दुःखी हैं, ऐसी अवस्था में हम यज्ञादि क्यों करें ?’

प्रकल्पित से बड़ती हुई इसी अभयता की लक्ष्म में रखते हुए आम उसी आश्रित इहलसि के शिष्यत्वा का वह आवेश अभिष्मृत करने के लिए हम अपनी भद्राष्ट धार्मिक बनता के सम्मुख उपस्थित हुए हैं कि, वह मूल कर भी यज्ञकर्मनुष्ठान पर अभयता न करे। हम उसे विरभाव दिखाते हैं कि यदि उसने आर्य्यपद्धतियों का यथावत् अनुसरण करते हुए यज्ञानुष्ठान किया तो उसका यह अनुष्ठान अवश्य अवश्य अभ्युदय का ही कारण बनेगा एवं इस बीच (यथाविधि-सम्पादित) अनुष्ठान के बलपर वह समस्त राशियों में अपने लिए उच्चतम स्थान प्राप्त करने में समर्थ होगी, और अवश्य समर्थ होगी। प्रकृत बृहस्पति का आश्रय नाश हमारे इसी कथन को पुष्ट कर रहा है। इसी वाक्य का स्पष्टीकरण कर रहा है ॥ २०, २१, २२ २३ २४ २५, २६ ॥

श्री

अथ--शतपथब्राह्मणो तृतीयोऽध्याय
(सम्कारब्राह्मणाध्यायस्तृतीय)

३

अथ-प्रथमकारण्डे तृतीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्
द्वितीयप्रपाठके च चतुर्थ ब्राह्मणम्

१५—द्रव्यमस्कारा

(मूल) स वै स्रुच सम्मार्ष्टि । तद्यत् स्रुच सम्मार्ष्टि-यथा वै देवानां शरणं, तद्वा
अनु मनुष्याणाम् । तस्माद् यदा मनुष्याणां परिवेषश्चक्षुपकृतं भवति ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्योनिजति । तैर्निर्निश्चिज्य परिवेषिषति । एवं वा एष देवानां यज्ञो
भवति-यच्छ्रद्धानि हवींषि, क्षत्वा वेदिः, तेषामेवान्येष पात्राणि-यत्स्रुच ॥ २ ॥

स यत्सम्मार्ष्टि-निर्योनिक्त्येवैना एतत्-निर्णिक्तमिः प्रचराणीति । तर्ह्येनैव
देवेभ्यो निर्योनिजनि, एकेन मनुष्येभ्यः । अद्विभ्यः प्रजाया च देवेभ्यः । आपो हि कुशाः,
वसव यजु । एकैर्नैव मनुष्येभ्यः-अग्निरेव । एवमेतन्मृगानां भवति ॥ ३ ॥

अथ स्रुचमादत्ते । त प्रवपति-“प्रत्युष्टं रक्तं प्रत्युष्टं अरातयो निष्ठसः
रक्तो निष्ठसा अरातयः”-[१ अ० २६ म०] इति वा ॥ ४ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुरचक्षेभ्यः आसृज्जाद् विमयाश्चक्रुः, तद्यज्ञमुखादत्रै-
वनाप्रा रक्षांश्चोऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा अभिवासः सञ्जघति । ओषधयो वै वासः, वरुण्या रज्जु । तदोषधीरैवैतदन्त-
र्धधाति । तयो ह्येनामपा वरुण्या रज्जुन हिनस्ति । तस्मादभिवाप्त सञ्जघति ॥ १४ ॥

स सञ्जघति अदित्यै रास्तासि (१ अ० ३० म०) इति । इयं वै पृथिवी-
अदिति, सेय देवानां पत्नी । एषा वा एतस्य पत्नी भवति । तदस्या एतद्रास्नामेव करोति,
न रज्जुम् । इहो वै रास्ता, तामेवास्या एतत्करोति ॥ १५ ॥

स वै न ग्रन्थिं कुर्यात् । वरुण्यो वै ग्रन्थिः । वरुणो ह पत्नी गृहीवात्-यद् ग्रन्थि
कुर्यात् । तस्मान्न ग्रन्थिं करोति ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वमेवोदगृहति-धिष्णोर्ध्व्योऽसि [१ अ० ३० म०] इति । सो वै न
पथात् प्राचीं देवानां यज्ञमन्वामीति । इयं वै पृथिवी-अदिति, सेय देवानां पत्नी । सा
पथात् प्राचीं देवानां यज्ञमन्वास्ते, तद्देवामभ्यारोहति । सा पत्नी क्षिप्रंऽसु लोकमि-
यात् । तयो ह पत्नी ज्योम् जीवति । तदस्या एवैतच्छ्रुते । तयो ह्येनामिय न हिनस्ति,
तस्माद्दक्षिणात् इवैवन्वामीति ॥ १७ ॥

अथाज्यमवेक्षत । योपा वै पत्नी, रत आज्यम् । मिथुनमवैतत् प्रजननं क्रियते ।
तस्मादाज्यमवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते-अदन्धेन त्वा चक्षुषाषपण्यामि (१ अ० ३० म०) इति । अना-
र्धन त्वा चक्षुषाषपण्यामीत्येवैतदाह । अग्नेर्जिह्वासि [१ अ० ३० म०] इति । यदा वा
एतदग्निं जुहति, अथाग्नेर्जिह्वा इवोत्पिष्टन्ति । तस्मैदाह-अग्नेर्जिह्वासि-इति । सुहृद-
र्वम् [१ अ० ३० म०] इति । साधुदवम् इत्येवैतदाह । धाम्ने धाम्ने मे भव
यजुषे यजुषे [१ अ० ३० म०] इति । सर्वर्म मे यज्ञार्यवीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथाज्यमादाय प्राह दादवति । तदाहवनीयऽधिधपति, यस्याहवनीय इवापि अप-
यन्ति-सर्वा म यज्ञ आहवनीये श्रुताऽमदिति । अथ यदग्राहो-धिधपति, पत्नी सवकाशः,
पिप्यन् भवति । न हि तदवकल्पते-यस्सामि प्रत्यग हरत्-पत्नीमवकाशयिष्यामीति ।
अथ यत्पत्नीं नावकाशयत्-अन्तरियाद् यज्ञात्पत्नीम् । तयो ह यज्ञात्पत्नी नान्तरति ।
तस्माद् सार्द्धमव विलाप्य प्रागुदाहरति-अवकाशय पत्नीम् । यस्यो पत्नी न भवति, अग्र
एव तस्याहवनीयेऽधिधपति । तच्छ आद्रो, तदन्तर्धयामादपति ॥ २० ॥

स वा इत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टि-“अनिशितोऽसि सपत्नक्षित्”-[१ अ० २६ मं०] इति । यथानुपरतो यजमानस्य सपत्नान् चिच्छयाद्, एवमेतदाह । “अजिन-
न्त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ष्टिम्”-[अ० १ मं० २६] इति । यद्वियन्त्वा यज्ञाय सम्मा-
र्ज्मात्यैवेतदाह । एतेनैव सर्वो सुचः सम्मार्ष्टिः । वाजिनीन्त्वेति सुचम् । तूष्णीं प्राशित्र-
हरणम् ॥ ६ ॥

स वा इत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टि, इति मूलैर्वाक्यतः । इतीव वा अयं प्राश्नः, इतीमो-
दान । प्राश्नोदानावेवैतदधाति । तस्माद्वितीवेमानि लोमानि, इतीवेमानि ॥ ७ ॥

स वै सम्मृज्य-सम्मृज्य, प्रतप्य-प्रतप्य प्रयच्छति । यथावमर्शं निबिज्यमानव-
मर्शमुचम परिचालयेत्-एव तत् । तस्मात् प्रतप्य-प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै सुवमेवाम्रे सम्मार्ष्टि, अमेतराः सुच । योषा ये सुग्, इषा सुवः-
तस्मात् यद्यपि बह्व्य इव स्त्रियः साद्वै यन्ति, य एव तास्वपि कुमरक इव पुमान्
भवति-स एव तत्र प्रथम एति, अनूच्य इतराः । तस्मात् सुवमेवाम्रे सम्मार्ष्टि, अमेतरा
सुच । ॥ ९ ॥

स वै तथैव सम्मृज्याद्-यथाग्निं नाभिष्युचेत् । यथा यस्मा अशनमाहरिष्यन्त्वाद्,
त पात्रनिर्बोजनेनाभिष्युचेत् एव तत् । तस्माद् तथैव सम्मृज्याद्-यथाग्निं नाभिष्युचेत् ।
प्राक्ष्यैवोत्क्रम्य । ॥ १० ॥

तदकै-सुक्त्सम्मार्ष्टिर्नान्येप्रावम्यादधाति । वेदस्याहाभुवन-सुचः । इमिः समर्मा
विष्णुः । इदं नै किञ्चिद् यज्ञस्य । नेदिर्दं प्रदिर्दं यज्ञाद् भवदिति । तद् तत्रा न क्यति ।
यथा यस्मा अशनमाहरेत्-त पात्रनिर्बोजनं पत्ययेत्-एव तत् । तस्माद् परास्ते-
देवैतानि ॥ ११ ॥

अथ पत्नीं सूक्ष्मति । अवनार्द्धो वा एष यज्ञस्य-यत्पत्नी । प्राक् मे यज्ञस्ताप-
मानो यादिति । युनक्त्येनैनामेतत्-युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति ॥ १२ ॥

योक्त्रेश सन्नमति । योक्त्रेश इ योम्यं युजन्ति । अस्ति वै पत्न्या अमेध्य-यदवा-
चीन नामे । अथैतदान्यमवेक्षिष्यमाणा भवति । तदवास्या एतयोक्त्रेशान्तर्दधाति, अथ
मेध्यनैवोचरार्द्धेनाज्यमवेक्षते । तस्मात् पत्नीं सन्नमति ॥ १३ ॥

स वाऽभमिवासः सञ्जहाति । ओषधयो वै वासः, वरुण्या रज्जु । तदोषधीरैवैतदन्तर्दधाति । तथो हैनामेवा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति । तस्मादभमिवासः सञ्जहाति ॥ १४ ॥

सं सञ्जहाति अदित्यै रास्नासि (१ अ० ३० मं०) इति । इय वै पृथिवी-अदिति, सेय देवानां पत्नी । एषा वा एतस्य पत्नी भवति । तदस्या एतद्रास्नामेव करोति, न रज्जुम् । इहो वै रास्ना, तामेवास्या एतत्करोति ॥ १५ ॥

स वै जन् ग्रन्थिं कुर्यात् । वरुणो वै ग्रन्थिः । वरुणो ह पत्नीः । गृहीत्वात् यस्मिन् ग्रन्थिं कुर्यात् । तस्मात्तन् ग्रन्थिं करोति ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वमेवोदगूहति-विष्णोर्ध्वेऽप्याऽसि [१ अ० ३० मं०] इति । सा वै न पश्चात् प्राचीं देवानां यज्ञमन्वासीत् । इयं वै पृथिवी-अदितिः, सेय देवानां पत्नी । सा पश्चात् प्राचीं देवानां यज्ञमन्वास्ते, तद्धो मा मम्यारोहेत् । सा पत्नी चिप्रेऽग्रे लोकमियात् । तथो ह पत्नी ज्योतिर्जीवति । तदस्या एवैतन्निहितम् । तथो हैनामियं न हिनस्ति । तस्मादुददिश्वत् इवैवन्वासीत् ॥ १७ ॥

अथाज्यमवेक्षते । योषा वै पत्नी, रत आज्यम् । मियुनेमेवैतत् प्रजननं क्रियते । तस्मादाज्यमवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते-अदृष्टेन त्वा चक्षुषावपश्यामि (१ अ० ३० मं०) इति । अना र्जनं त्वा चक्षुषावपश्यामीत्येवैतदाह । अग्नेर्जिह्वासि [१ अ० ३० मं०] इति । यदा वा एतदग्रे जुहति, अथाग्नेर्जिह्वा इवोपिष्टन्ति । तस्मादाह-अग्नेर्जिह्वासि-इति । सुहृदेर्वेभ्यः [१ अ० ३० मं०] इति । साधु देवेभ्य इत्येवैतदाह । धाम्ने धाम्ने मे मव पशुपे पशुपे [१ अ० ३० मं०] इति । सर्वस्मै मे पञ्चगर्घीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथाज्यमादाय प्राहु दाद्वति । तदाहवनीयेऽधिभयति, यस्याहवनीये हवींषि भययन्ति-सर्वो मे यज्ञ आहवनीये भृतोऽसदिति । अथ यदमुत्राग्नेऽधिभयति, पत्नीं भयकाशुः पिप्यन् भवति । न हि तदवकल्पते-यत्सामि प्रत्यग् हरत्-पत्नीमवकाशुपिप्यामीति । अथ यत्पत्नीं नावकाशयेत्-अन्तरियाद् यन्नात्पत्नीम् । तथो ह यन्नात्पत्नीं नान्तरिति । तस्माद् सादमेव विलाप्य प्रागुदाहरति-अवकाशय पत्नीम् । यस्यो पत्नी न भवति, अग्रे एव तस्याहवनीयेऽधिभयति । तत्त आदये, तदन्तर्वशासादयति ॥ २० ॥

स वा इत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टि-“अनिशितोऽसि सपत्नक्षित्”-[१ अ० २६ मं०] इति । यथानुपरतो यजमानस्य सपत्नान् विष्णुयाद्, एवमेतदाह । “वाजिन-
न्त्वा वाजेज्यायै सम्मार्ष्टिम्”-[अ० १ मं० २६] इति । यद्विपन्त्वा यज्ञाय सम्मा-
न्मीत्येवैतदाह । एतेनैव सर्वो सुखः सम्मार्ष्टिः । वाजिनीन्त्वेति सुखम् । तूष्णीं प्राशित्र-
हरक्षम् ॥ ६ ॥

स वा इत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टि, इति मूलैर्बाह्यतः । इतीव वा अय प्राश्न, इतीवो-
दानः । प्राश्नोदानावेवैतद्वधाति । तस्मादितीवेमानि लोमानि, इतीवेमानि ॥ ७ ॥

स वै सम्मृज्य-सम्मृज्य, प्रतप्य-प्रतप्य प्रयच्छति । यथावमर्शं निशिज्याव-
मर्शमुचम परिचालयेत्-एवं तत् । तस्मात् प्रतप्य-प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै सुखमेवाग्रे सम्मार्ष्टि, अक्षेतराः सुखः । योषा वै सुगु, इषा सुवः-
तस्मात् यद्यपि बह्वय इव स्त्रिय साङ्गं यन्ति, य एव तास्यपि कुमारक इव पुमान्
भवति-स एव तत्र प्रथम एति, अनूच्य इतराः । तस्मात् सुखमेवाग्रे सम्मार्ष्टि, अक्षेतरा
सुखः ॥ ९ ॥

स वै तथैव सम्मृज्याद्-यथाधि नाभिष्युचेत् । यथा यस्मा अशनमाहरिष्यन्त्वात्
त पात्रनिर्खेजनेनाभिष्युचेत् एवं तत् । तस्माद् तथैव सम्मृज्याद्-यथाधि नाभिष्युचेत् ।
प्राक्षिवैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

तद्वै के-सुक्स्सम्मार्जिर्नान्यथावम्यादधति । वेदस्याहामूवन्-सुखः । देमिः सममो
विष्णुः । इदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य । नेदिद्रं, वहिर्दा यज्ञाद् भवदिति । तद् क्वा न कुर्यात् ।
यथा यस्मा अशनमाहरेत्-तं पात्रनिर्खेजनं पापयेद्-एवं तत् । तस्माद् परास्मै-
देवैतानि ॥ ११ ॥

अय पत्नीं सन्नमति । जघनाद्धौ वा एष यज्ञस्य-यस्यत्नी । प्राक् मे बहस्ताय-
मानो यादसि । युनक्त्वेनैनामेतत्-पुष्का मे यज्ञमन्वासाता इति ॥ १२ ॥

योक्त्रेण सन्नमति । योक्त्रेण हि योग्यं युजन्ति । अस्ति वै पत्न्या अमेप्य-यदवा-
धीन नाम्ने । अथैतदज्यमधेक्षिष्यमाणा भवति । तदेवास्या एतद्योक्त्रेणान्तर्दधाति, अय
मेप्यनैवाचराद्धेनाज्यमवधत्ते । तस्मात् पत्नीं सन्नमति ॥ १३ ॥

मूलानुवादप्रकरण—

वेदिसम्पादनकर्म समाप्त होचुका है। हृषनीयद्रव्य (आहुतिद्रव्य) सम्पन्न होगया है। यज्ञ में जो पात्र अपेक्षित हैं, 'आग्नीध्र' नाम के अश्वत्थिफल उन सब को अश्वत्थ्युक्त करवानुसार (आह्वानुसार) यथास्थान रख दिया है। इन काण्ड समाप्त होजाने के अनन्तर क्या होता है ? 'संस्काराह्वय' का अङ्गभूत प्रकृत आह्वय इसी जिज्ञासा का समाधान कर रहा है। इस आह्वय की ११ कणिका पच्यन्त एक कर्मसन्तान है। इस एकवचनकणिकाकर्मक आह्वयभाग में सुध-सुक-प्राशित्रहरण आदि के प्रतपनपूषक कुशाप से सम्भाजन करने के अनन्तर आग्नीध्र नाम के अश्वत्थिफल को (यथास्थान रखने के लिए) पुनरावर्तित करने का (बोधान) का विधान है। वही क्रमशः सोपपत्तिक अनुवाद में स्पष्ट किया जाता है।

(प्रणीतापात्र के पश्चिम में उत्तराम 'रश्मि' रखने के अनन्तर) यह (अश्वत्थ्युक्त) सुधों का सम्भाजन करता है। सो जिस (प्रयोजन) के लिए कि सुकसम्भाजन करता है, (उस की उपपत्ति वतलाते हैं)। जैसा देवताओं का चरण (आचरण-व्यवहार) है, उसी (आचरण) के अनुसार मनुष्यों का (आचरण) है। इसलिए जब मनुष्यों का परिवर्ण (परोसने का मोक्ष-द्रव्य) सम्पन्न होजाता है ॥१॥

अनन्तर (ही) (सेवकवर्ग) पात्रों को (मोक्षपात्रों को) पानी से धोकर स्वच्छ-निर्मल कर लेते हैं। स्वच्छ करके उन पात्रों से 'परिष्कृष्या' करते हैं। (जो स्थिति मनुष्यों में साजन-प्रक्रिया में देखी जाती है, दूसरे शब्दों में-मनुष्यों के भोजनयज्ञ के सम्बन्ध में जो काय्य होते हैं), ठीक ऐसा ही यह (यजमानवर्ग) देवताओं का यज्ञ है। (अन्न के स्थान पर) 'परिष्कृष्य हवि' है (भोजनस्थान की प्रतिकृति में) 'वेदि' सम्पन्न होचुकी है। (एवं) ये इन देवताओं के (मोक्ष) पात्र हैं जो कि 'सुक' हैं ॥२॥

सो जो कि (अश्वत्थ्युक्त) इन सुक पात्रों का सम्भाजन करता है, वह इन पात्रों का निर्णोजन (प्रक्षालन) ही करता है। "हम निर्णिक (धुले हुए माफ सुध) पात्रों से ही [परिष्कृष्यादि कर्म] करें" यही [सम्भाजन का] मुख्य प्रयोजन है। [देवता, एवं मनुष्यों के पात्रनिर्णोजन में अन्तर केवल यही है कि] देवताओं के लिए दो [प्रकारों से] निर्णोजन करते हैं, एवं मनुष्यों के लिए केवल एक ही प्रकार से [निर्णोजन होता है]। पानियों से [एवं] ब्रह्म [मन्त्र] से देवताओं के लिए [निर्णोजन करत है] [निर्णोजन कर्म में उपयुक्त] कुशा 'आपः' [पानी की प्रतिकृति] हैं एवं यजुर्मन्त्र 'ग्रह' है। मनुष्या के लिए केवल पानियों से ही निर्णोजन होता है। इस [प्रणाली] भेद से मानुष एवं देवकर्म का पार्थक्य होजाता है। [दोनों कर्म पूषक होजाते हैं] ॥३॥

[गाहपत्य के पश्चिमभाग में बैठकर अश्वत्थ्युक्त सयप्रथम अपने दक्षिण हस्त में संस्कार के लिए] सुध लेता है। उसे (सुध को) "प्रत्युष्ट रत्ता प्रत्युष्ट वरातय निष्टया रत्ता निष्टया अयवय" यह मन्त्र बोलता हुआ [गाहपत्याग्नि में] तपाता है ॥४॥

तदाहुः—नान्तर्गेषासादयेत्—अतो नै देवानां पत्नीः संयाजयन्ति, अवसभा अ-
द्वानां पत्नी करोति पर पुसा-उ-हास्य पत्नी भवतीति । तदु होवाच याज्ञवल्क्यः
यथादिष्ट पत्न्या अहुः । कस्तदाद्विषेत्—यत्परःपु सा वा पत्नी स्यात् । यथा वा यज्ञो
वेदिः, यज्ञ आज्यम्, यज्ञाघ्न निर्मिमा इति । तस्मादन्तर्गेषासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवत । ते तत आदत्ते, ताम्यामाज्यमुत्पुनाति । एको वा उत्प-
नस्य वन्धु मेध्यमेनैतत्करोति ॥ २२ ॥

स उत्पुनाति—सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिन्नेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मि-
भिः (१ अ० ३१ म०) इति । सोऽसावेव वन्धु ॥ २३ ॥

अयाज्यसिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति—सवितुर्व प्रसव उत्पुनाम्यच्छि-
न्नेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः (१ अ० ३१ म०) इति । सोऽसावेव
वन्धु ॥ २४ ॥

तदाज्यसिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति, तदप्सु पयो दधाति । तदिहम-
प्सु पयो हितम् । इदं हि यदा वर्षति, अघ्नौपचयो जायन्ते, ओषधीर्जग्न्वाप पीत्वा तत
एव रस मग्मवति । तस्मादु रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ २५ ॥

अयाज्यमवेक्षते । तद्वै के यजमानमवस्थापयन्ति । तदु होवाच याज्ञवल्क्यः—
कर्णं नु न स्वयमध्वर्यवो भवन्ति, कस्य स्वयं नान्वाहुः यत्र भूयस्य इवाशिषः क्रियन्ते ।
कस्य न्वेपामत्रैव अहुः भवतीति । यां नै कां च यज्ञो अतिज आशिषमाशासते—यजमान-
स्यैव सा । तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥ २६ ॥

सोऽवेक्षते । सत्यं नै चतु । सत्यं हि नै चक्षुस्तस्मात्—यदिदानीं
द्वौ विदमानावेयाताम्—‘अहमदर्शम्’—‘अहमभौषम्’ इति, य एव ब्रूयात् ‘अहमदर्शम्’ इति
तस्मा एव अद्व्याम । तत्सत्येनैवेतत्समर्द्धयति ॥ २७ ॥

सोऽवेक्षते—तेजोऽग्नि शुक्लमस्पृशतमसि [१ अ० ३१ म०] इति । स एव
सत्प एव मन्त्र ।—तेजो भवेत्, शुक्ल भवेत्, असुत भवेत्, तत्सत्येनैवेतत्स-
मर्द्धयति ॥ २८ ॥

इति प्रमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्

द्वितीयप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम्

मूलानुवादप्रकरण—

वदिसम्पादनकर्मा समाप्त होचुका है। हवभीयद्रव्य (आहुतिद्रव्य) सम्पन्न होगया है। यज्ञ में जो पात्र अपेक्षित हैं, आग्नीध्र नाम के अश्विकृते उन सब को अभ्यर्च्युं क प्रैपानुसार (आह्वानुसार) यथास्थान रख दिया है। इनन काम्य समाप्त होवाने के अनन्तर क्या होता है ? 'संस्कारब्राह्मण का अङ्गभूत प्रकृत ब्राह्मण इसी जिज्ञासा का समाधान कर कर रहा है। इस ब्राह्मण की ११ कण्डिका पर्यन्त एक कर्मसन्तान है। इस एकादशकण्डिकारमक ब्राह्मणभाग में सुष-सुक्-प्राशिप्रहरण आदि के प्रतपनपूषक कुराप्र से सम्माञ्जन करने के अनन्तर आग्नीध्र नाम के अश्विकृ के (यथास्थान रखने के लिए) पुनरावर्तित करने का (छोटाने) का विधान है। वही क्रमशः सोपपत्तिक अनुयायि में स्पष्ट किया जाता है।

(प्रणीतापात्र के पश्चिम में उत्तराग्न 'स्य रखने के अनन्तर) यह (अभ्यर्च्युं) सुचों का 'सम्माञ्जन करता है। सो जिस (प्रयोजन) के लिए कि सुकसम्माञ्जन करता है, (उस की उपपत्ति बतलाते हैं)। जैसा देवताओं का चरण (आचरण-व्यवहार) है, उसी (आचरण) के अनुसार मनुष्यों का (आचरण) है। इसलिए जब मनुष्यों का परिचरण (परोसने का भोग्य-द्रव्य) सम्पन्न होजाता है ॥१॥

अनन्तर (ही) (सेवकवर्ग) पात्रों को (भोग्यपात्रों को) पानी से धोकर स्वच्छ-निर्मल कर लेते हैं। स्वच्छ करके उन पात्रों से 'परिक्ष्य' करते हैं। (जो स्थिति मनुष्यों में भाञ्जन-प्रक्रिया में देखी जाती है, दूसरे शब्दों में-मनुष्यों के भोजनयज्ञ के सम्बन्ध में जो काव्य होते हैं), ठीक ऐसा ही यह (यज्ञमानकृत) देवताओं का यज्ञ है। (अन्न के स्थान पर) 'परिक्ष्य हवि' है (भोजनस्थान की प्रतिकृति में) 'विधि' सम्पन्न होचुकी है। (एवं) ये इन देवताओं के (भोग्य) पात्र हैं जो कि 'सुक' हैं ॥२॥

सो जो कि (अभ्यर्च्युं इन सुक् पात्रों का) सम्माञ्जन करता है, वह इन पात्रों का निर्योजन (प्रक्षालन) ही करता है। "हम निष्किं (धुल हुआ साफ सुथर) पात्रों स ही [परिक्ष्यादि कर्मा] करें यही [सम्माञ्जन का] मुख्य प्रयोजन है। [देवता, एव मनुष्यों के पात्रनिर्योजन में अनन्तर केवल यही है कि] देवताओं के लिए दो [प्रकारों से] निर्योजन करते हैं, एवं मनुष्यों के लिए केवल एक ही प्रकार से [निर्योजन होता है]। पानियों से [एवं] ब्रह्म [मन्त्र] से देवताओं के लिए [निर्योजन करते हैं] [निर्योजन कर्म में उपयुक्त] कुरा 'आपः' [पानी की प्रतिकृति] है एवं मनुष्यमन्त्र 'ग्रह' है। मनुष्यों के लिए केवल पानियों से ही निर्योजन होता है। इस [प्रणाली] भेद से मानुष एवं देवकर्मा का पाथक्य होजाता है। [दोनों कर्म पूर्यक् होजाते हैं] ॥३॥

[गाहपत्य के पश्चिमभाग में बैठकर अभ्यर्च्युं सप्तप्रथम अपने दक्षिण हस्त में संस्कार के लिए] सुष लेता है। उसे (सुष को) 'प्रत्युष्ट रस्ता प्रत्युष्ट प्ररातय निष्टता रस्ता निष्टता अरातय' यह मन्त्र बोलता हुआ [गाहपत्याग्नि में] तपाता है ॥४॥

मयी रज्जु पत्नी को पीड़ा नहीं पहुँचाती। इसी प्रयोजन के लिए कर्शों से ऊपर योक्त्र का संन-इन करते हैं ॥१४॥

प्राज्ञाय (घिबाम) उतला दिया गया अब पड़ति बतलाते हैं। यह अभ्यर्च्यु 'अदित्ये रास्तासि' यह मन्त्र बोलता हुआ संनहनकर्म करता (योक्त्र बाँधता) है। यह पृथिवी ही अदिति है। वह (अदितिरूपा पृथिवी) देवताओं की पत्नी है। सो इस (संनहनकर्म) से अज-मानपत्नीरूपा इस अदिति (देवपत्नाभूता अदिति पृथिवी) को ही रातायुक्त बनाते हैं। (जान रहे) रज्जु का बन्धन नहीं करते हैं। यह राता मेखसारूप है। संनहन के द्वारा इसे (अदिति को) मेखला से ही युक्त करते हैं ॥१५॥

अन्त्यिक् को चाहिए कि, वह योक्त्र के गाँठ न लगाय। क्योंकि ग्रन्थि (गाँठ) बन्धवेष नामयी है। (ऐसा अवस्था में) यदि ग्रन्थि लगायी जायगी तो धरुखवेष्टा इस पत्नी को अपन पारा से बाँध लेंगे। (ऐसा न हो) इसलिए ग्रन्थि-बन्धन नहीं करते हैं ॥१६॥

(ग्रन्थि नहीं लगाई जायगी तो योक्त्र रुकेगा कैसे?, इस विप्रतिपत्ति को दूर करने का उपाय बतलाती हुई भुति कहती है कि) यह अभ्यर्च्यु योक्त्र के मूलाग्रों को परस्पर मिलाकर [दोनों मूलों को परस्पर घटकर] ऊपर की ओर या ही क्षन्वित कर देता है। इस कर्मफल में 'विष्णोर्ध्वेष्ठासि' यह मन्त्र बोलता है। यह अजमानपत्नी गार्हपत्य के परिचम भाग में पूर्व की ओर मुख करके देवताओं के यज्ञ की ओर मुक कर न बैठे। यह पृथिवी अदिति है। यह देव-ताओं की पत्नी है। यह परिचमद्वारा में देवताओं के यज्ञ को सक्षय बनाकर प्रतिष्ठित हो रही है। ऐसी अवस्था में परिचमा विक्रम प्राङ्मुखा बैठती हुई अजमानपत्नी पृथिवी की गति के साथ युक्त होजायगी। परिणाम इसका यह होगा कि वहाँ बैठने से शीघ्र ही [एक वर्ष के भीतर] अज-मानपत्नी मर जायगी। ऐसा न करने से [परिचम की ओर प्राङ्मुखा होकर न बैठने से] अज-मानपत्नी पूर्ण आयु प्राप्त करने में समर्थ होजाती है। सो इस पत्नी को परिचम में प्राङ्मुखा बना कर न बैठते हुए इसे पृथिवी की गति से बचाते हुए इसकी आयु ही सुरक्षित करते हैं। ऐसा करने से अजमानपत्नी पूरी आयु बरख करन में समर्थ होजाती है। इसलिए पत्नी को गार्हपत्य के दक्षिणभाग में [नैऋतकोण में] ही बैठना चाहिए ॥१७॥

अनन्तर वह पत्नी आत्म्यदर्शन करती है। अर्थात् घृत में अपना मुख देखती है। यह परमा याया है आत्म्य रत है। आत्म्यदर्शन से रेत का ग्रहण करती हुई पत्नीरूपिणी सोवा मिधुन-क्षय्य प्रजनन-प्रजोत्पत्ति भाग को ही सम्पन्न करत है। इसी प्रजननभाग की प्राप्ति के लिए यह पत्नी आत्म्यदर्शन करती है ॥१८॥

प्राज्ञाय बतला दिया गया अब पड़ति बतलाते हैं। वह पत्नी 'अभ्यर्चय त्वा बभ्रुवा यस्यामि धर्मोऽज्ञासि सज्ज्वैक्यम्, धाम्ने धाम्ने मे मय बभ्रुव बभ्रुव' यह मन्त्र बोलती हुई आत्म्य देखती है। 'मैं जिह्व पोद्धारहित पवित्र यक्षु स आत्म्य देखती हूँ' मन्त्र से पत्नी का यही कहना

है। 'अग्निजिह्वासि यह मन्त्रगोप बोलती है। जिस समय आग्य की अग्नि में आहुति डालते हैं, उस समय अग्नि की [अग्निशालारूप] जिह्वासी निकलती है। इसी अभिप्राय से 'अग्निजिह्वासि' यह कहा गया है। 'सज्जुदेवेभ्य' इत्यादि मन्त्रभाग का तात्पर्य बतलाते हुए कहते हैं—द्वयताओं के लिए यह [प्रजननरूप] आन्यद्वारा शुभ हो। 'सज्जु०' इत्यादि से यही कहा गया है। 'धाम्ने धाम्ने' इत्यादि से 'हे आन्य ! आप मन् सम्पूर्ण यज्ञकर्म के लिए तत्पर हन' यही कहा है ॥१६॥

आन्यद्वारानान्तर अभ्यर्च्यु आग्य को लेकर पूर्व की ओर (आहवनीय की ओर) चलता है। आगे चलकर आहवनीयाग्नि पर (तपाने के लिए) उसे रत्न दत्ता है जिस के कि हवियों को आहवनीयाग्नि में परिपक्व करते हैं। मेरा सम्पूर्ण यज्ञ (यज्ञिय हविर्द्रव्य) आहवनीय में ही परिपक्व हो इसीलिए हविर्द्रव्यरूप आन्य को भी आहवनीयाग्नि में ही परिपक्व करते हैं। (यहाँ एक पूर्वपक्ष होता है। वह यह है कि जिस समय अन्य हविर्द्रव्यों का आहवनीय में परिपक्व किया जाता है क्यों नहीं उसी समय आग्य का भी परिपक्व कर लिया जाता ?) इस पूर्वपक्ष का समाधान करने के अभिप्राय से भुक्ति कहती है कि (पत्नी को यज्ञकर्म में युक्त होने का अवसर (अवकाश) हम आगे देखेंगे इस विचार से यदि अभ्यर्च्यु उसी समय [पत्नीसंनहनकर्म से बहुत पहले ही [जब कि अन्य हविर्द्रव्यों का परिपक्व किया जाता है] आग्य-परिपक्व भी करलेता है तो "पत्नी का आग्य यज्ञ में प्रविष्ट होना का अवसर देना" यह विचार कर बीच में ही [पत्नी के यज्ञ में प्रविष्ट होने से पहले ही] अधिभ्रयणार्थ आग्य हरण करना ठीक नहीं होता। यदि पत्नी को यज्ञ में प्रविष्ट होने का अवसर देने से पहले ही उक्त विचार से अभ्यर्च्यु आग्य हरण कर लेंगा तो वह एक प्रकार से पत्नी को यज्ञसीमा से यहिर्भूत ही कर देगा। ऐसा न हो इसलिए पत्नी के आग्यद्वारान्तर यज्ञसंयोग के अनन्तर ही आन्याधिभ्रयण कर्म करते हैं] ऐसा करने से वह अभ्यर्च्यु पत्नी को यज्ञसीमा से बाहर नहीं निकलता। [इसी मर्दाभाष का स्पष्टीकरण करती हुई सर्वान्त में भुक्ति कहती है।] इसलिए [पत्नी यज्ञसीमा में अन्तःप्रविष्ट होजाय इसलिए] पत्नीसंनहनकर्म के साथ ही आग्य को पहले गाहपत्याग्नि में तपा कर पत्नी को आग्यद्वारान्तर के द्वारा यज्ञ में प्रविष्ट कर अनन्तर अधिभ्रयणार्थ आग्य को पूष की ओर [आहवनीय की ओर] ले जाते हैं। जिस यज्ञमान का पत्नी नहीं होती उस यज्ञमान का यज्ञ में उसी समय [जब कि अन्य हविर्द्रव्यों का आहवनीय में अधिभ्रयण किया जाता है] आग्य का भी आहवनीय में अधिभ्रयण कर लेते हैं। अधिभ्रयणानन्तर यहाँ से आग्य उठा कर उसे नदि की सीमा में रत्न दत्ते हैं ॥ २० ॥

किन्तु ही आचार्यों का मत है कि इस अधिभ्रित आग्य को अन्तर्घृदि में नहीं रखना चाहिए। (कारण इसका यह बतलाया जाता है कि) इसी अधिभ्रित (परिपक्व) आग्य से द्रव पत्नियाँ का यजन करते हैं (नदिस्थान पर सम्पूर्ण द्रवता चाण हुए हैं)। पत्नी अवस्था में उस प्रद्वार में द्रवपत्नीयागसापक आन्य को दक्षमण्डलीयुक्त नदिस्थान में रत्नता हुआ अभ्यर्च्यु द्रव पत्नियाँ को जनसमूह में ही उपस्थित करता है। (यज्ञमानपत्नी भी दक्षपत्नियाँ से युक्त रहती है।

सयी रन्जु पत्नी को पीका नहीं पहुँचाती। इसी प्रयोजन के लिए बन्धों से ऊपर योक्त्र का संन-
हन करते हैं ॥१४॥

प्राङ्मण्य (विधान) उक्ता दिया गया अब पद्धति बतलाते हैं। वह अभ्यर्च्युं “अदित्यै
रास्नासि” यह मन्त्र बोलता हुआ संनहनकर्म करता (योक्त्र बाँधता) है। यह पृथिवी ही
अदिति है। वह (अदितिरूपा पृथिवी) देवताओं की पत्नी है। सो इस (संनहनकर्म) से यज-
मानपत्नीरूपा इस अदिति (देवपत्नाभूता अदिति पृथिवी) को ही रास्नायुक्त बनाते हैं। (ध्यान
रहे) रन्जु का बन्धन नहीं करते हैं। यह रास्ना मेखलारूप है। संनहन क द्वारा इसे (अदिति
को) मेखला से ही मुक्त करते हैं ॥१५॥

अदित्यु को चाहिए कि, वह योक्त्र के गाँठ न लगावे। क्योंकि ग्रन्थि (गाँठ) वक्रवृक्ष
तामसी है। (ऐसा अवस्था में) यदि ग्रन्थि लगावी जायगी तो वक्रवृक्षता इस पत्नी को अपने
परा से बाँध लेंगे। (ऐसा न हो) इसलिए ग्रन्थि-बन्धन नहीं करते हैं ॥१६॥

(ग्रन्थि नहीं लगाई जायगी तो योक्त्र रुकेगा कैसे? इस विप्रतिपत्ति को दूर करने का
उपाय बतलाती हुई भुक्ति कहती है कि) वह अभ्यर्च्युं योक्त्र के मूलाधों को परस्पर मिलाकर [दोनों
मूलों को परस्पर घटकर] ऊपर की ओर यों ही सम्मिश्रित कर देता है। इस कर्मकाल में
‘विष्णोर्ध्वप्याऽसि’ यह मन्त्र बोलता है। वह यजमानपत्नी गार्हपत्य के पश्चिम भाग में पूर्व की
ओर मुझ करके देवताओं के यज्ञ की ओर मुझ कर न बैठे। वह पृथिवी अदिति है। वह देव-
ताओं की पत्नी है। यह पश्चिमविराट में देवताओं के यज्ञ को लक्ष्य बनाकर प्रतिष्ठित हो रही है।
ऐसी अवस्था में पश्चिम दिक् में प्राङ्मुखा बैठती हुई यजमानपत्नी पृथिवी की गति के साथ
मुक्त होजायगी। परिणाम इसका यह होगा कि वहाँ बैठने से शीघ्र ही [एक वर्ष के भीतर] यज-
मानपत्नी मर जायगी। ऐसा न करने से [पश्चिम की ओर प्राङ्मुखा होकर न बैठने से] यज-
मानपत्नी पूर्ण आयु प्राप्त करने में समर्थ होजाती है। सो इस पत्नी को पश्चिम में प्राङ्मुखा
बना कर न बैठाने हुए इसे पृथिवी की गति से बचाते हुए इसकी आयु ही सुरक्षित करते हैं।
ऐसा करने से यजमानपत्नी पूरी आयु प्राप्त करने में समर्थ होजाती है। इसलिए पत्नी को गार्ह-
पत्य के दक्षिणभाग में [नैऋतकोण में] ही बैठना चाहिए ॥१७॥

अतन्तर वह पत्नी आत्म्यदर्शन करती है। अर्थात् पृथु में अपना मुझ देखती है। यह
पत्नी योग्या है आत्म्य रत है। आत्म्यदर्शन से रत का ग्रहण करती हुई पत्नीरूपिणी योग्या मिथुन-
लक्षण प्रजनन-[प्रजोत्पत्ति] भाव को ही समझ करत है। इसी प्रजननभाव की प्राप्ति के लिए
यह पत्नी आत्म्यदर्शन करती है ॥१८॥

प्राङ्मण्य बतला दिया गया, अब पद्धति बतलाते हैं। वह पत्नी ‘अद्वयत्वं त्वा बह्वयं पश्यामि
अमेजिह्वासि सज्ज्वेक्ष्या, आम्ने आम्ने म भव बह्वयं बह्वयं’ यह मन्त्र बोलती हुई आत्म्य देखती
है। ‘मैं निहृय पीकागृहीत पवित्र बह्वय स आत्म्य देखती हूँ’ मन्त्र से पत्नी का यही कहना

हिर श्रुतिवर्जा की आवश्यकता ही क्या है ? [यदि अन्य आध्वर्युः, हौत्र, औद्गाथादि यज्ञस्य रूप समपक कर्म श्रुतिवृत्त कर लेने हूँ, तो फिर] प्राचीनों का इस आभ्युदयानकर्म में ही यह धारणा कैसे बन गई कि यह कर्म तो यजमान को ही करना चाहिए ? श्रुतिवृत्त लागू अपने अपने कर्म में जो भी फल प्राप्त करते हैं यह यजमान को ही तो मिलता है । [ऐसी अवस्था में अध्वर्युः कर्म का आभ्युदयान का फल यजमान को कैसे नहीं मिलेगा ?] अतः—अध्वर्यु का हा आभ्युदयान करना चाहिए ॥२६॥

यह अध्वर्यु आभ्युदयान करता है । चक्षुरिन्द्रिय मत्स्यरूप इसीलिए है कि जब वे मनुष्य परस्पर मगड़ा करते हुए हमारे सम्मुख आते हैं और उनमें से एक कहता है कि—मैंने ऐसा आँखा से देखा है । दूसरा कहता है कि मैंने ऐसा अपने कानों से सुना है, तो दोनों में से जो व्यक्ति मैंने ऐसा अपनी आँखा से देखा है यह कहता है, हम उसी के कथन पर भरोसा करते हैं । (अतः चक्षुः अवश्य हा सत्य है) । इस सत्यचक्षु से आभ्युदयान करता हुआ अध्वर्यु सत्यतत्त्व से ही आभ्य को समृद्ध करता है ॥२७॥

(आभ्यावच्छेद की उपपत्ति वतलायी गई, अथ पद्धति वतलाते हैं)—यह अध्वर्यु—“तज्जाऽस्मि शुक्रमस्यसूतमसि” यह मन्त्र बोलता हुआ आभ्य पर अपनी दृष्टि डालता है । [आभ्य के यथाय स्वरूप का निरूपण करता हुआ प्रकृत] मन्त्र अवश्य ही मत्स्यस्वरूप है । यह आभ्य तज्ज स्वरूप है यह आभ्य शुक्रस्वरूप है यह आभ्य प्रसूतमस्यरूप है । इसी सत्य से यह अध्वर्यु आभ्य को समृद्ध करता है ॥२८॥

इति—अनुवादप्रकरणम्

नीतिप्र

प्रथमकाण्डानुगत तृतीय अध्याय का प्रथम ब्राह्मण
एव द्वितीय प्रपाठक का चतुर्थ ब्राह्मण उपरत

सूत्रप्रदर्शित पद्धतिप्रकरण—

सुव—सुक् (जह—उपसत् ध्रुवा), प्राशिवहरण, पुराडाशपात्री,
इडापात्री का प्रवर्णन, एवं संमाज्जन कर यदि पर
रखने कलिय आग्नीध्र को समर्पण

‘वदि निम्नागानन्तर इप्स—यदि—अथ यदि का यथास्थान समर्पण कर दिया जाता है । वन्तरे
‘यद्ये प्रत्ये पूर्वपद्वे प्राप्तरन्तरतः प्राक् संमाज्ज अनिरात इति विपश्ययस्य यद्विर्मले प्राङ्मु

ऐसी अवस्था में दक्षपत्नियों के साथ साथ यजमानपत्नी का भी दक्षसभामण्डपरूप वद्विस्थान में प्रवेश अनिवार्य होगा। ऐसा होने से यजमानपत्नी पराधुंसा (अथपुरुषों के समूह में उपस्थित) होजाती है। [एक कुत्सीन स्त्री के लिए परपुरुषों के सम्मुख उपस्थित होना स्वयंसाक्ष्य है। ऐसा नहीं होना चाहिए। अतः वद्विस्थान पर दक्षपत्नी-आगसाधनभूत आभ्य नहीं रखना चाहिए]।

प्राचीनों के इस मत का स्वरूप करते हुए साक्षवल्क्य कहते हैं कि अज्य-आधिप्रपथ उस का वद्विस्थान में स्थापन, आदि पत्नी-सम्बन्धी सम्पूर्ण कर्म शास्त्र में इसीप्रकार विहित हैं। अतः वह कार्य्य वैसे ही हो इसी में यज्ञसिद्धि है। “एसा हान स पत्ना पुरुषसमूह में आजायगी, पथ यह अनुचित हागा” इस निरर्थक युक्ति का शास्त्राद्वारा के सम्मुख कोई महत्त्व नहीं है। कौन बुद्धिमान इस विषय को अस्वीकार एवं युक्तिसंगत कहगा। यदि और आज्ञा दोनों ही यज्ञसाधन हान से यज्ञरूप है। हम यज्ञ से यज्ञ का स्वरूप सपन्न करें यही आवश्यक एवं अथादिष्ट [शास्त्रसिद्ध] पथ है। अतः वेद्विस्थान में ही आभ्य रखना चाहिए ॥२१॥

प्रोक्षणीपात्र में कुराा रक्सी हुई है। वहाँ से कुराा लेकर उनसे आभ्य का प्रोक्षण करते हैं। प्रोक्षण का एकमात्र तात्पर्य्य है, वस्तु को मेध [यज्ञमनीय] करना। इस प्रोक्षणकर्म से आभ्य को मेध [देवसङ्गमनीय] ही करते हैं ॥२२॥

उत्पवन्कर्म की इतिकर्तव्यता अवगत्य हुई भूति कहती है—यह अ वय्यु—‘सचितु सखा प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सुम्यस्य रश्मिभिः यह मन्त्र योजता हुआ आभ्य का प्रोक्षण करता है ॥२३॥

आभ्यप्रोक्षणान्तर—“सचितुष्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सुम्यस्य रश्मिभिः यह मन्त्र योजता हुआ अभ्यवय्यु [प्रोक्षणकर्म से] धृत से संरक्षित बनी हुई पवित्रों से [वर्ण से] प्रोक्षणीपानी का प्रोक्षण करता है। इस प्रोक्षण का तात्पर्य्य यही है जो कि पूर्व क-प्राक्ष्यकर्म में सोपपत्तिक वद्विस्था जाचुका है ॥२४॥

सो जो कि अभ्यवय्यु आभ्यक्षित पवित्र से प्रोक्षणी का प्रोक्षण करता है इस कर्म से पानी में पथ [दूध] का कार्य्यभूत अवशेष पथोरूप आभ्य ही प्रतिष्ठित करता है। [प्रकृति में] यह पथ पानी में ही प्रतिष्ठित है। जैसे कि-जब पानी बरसता है, तो आपधियों उत्पन्न होती हैं ओपधियों का कर पानी पीकर अनन्तर यह रस [पथ-आभ्य] उत्पन्न होता है। इस रस की पूर्णता के लिए ही प्रकृत प्रोक्षणकर्म करते हैं ॥२५॥

प्रोक्षणी-प्रोक्षणान्तर अभ्यवय्यु आभ्यव्रतन करता है। कितन ही आचार्य्य यजमान का ही धृतव्रतन करता है। [अर्थात् इनके मत से आभ्यव्रतन यजमान का ही कर्म है] इस पथ का निराधाररूप करते हुए साक्षवल्क्य कहते हैं कि यजमान स्वयं ही अभ्यवय्यु बनत हुए आभ्यवय्यकर्म क्यों नहीं करते ? यजमान ही ‘हाता’ बन कर क्यों नहीं अनुष्ठापमादिकर होयक्रम करते ?।

किर श्रुत्विजा की आवश्यकता ही क्या है ? [यदि अन्य आध्यय्यः, होत्र, औद्गात्रादि यज्ञस्य रूप समपक कर्म श्रुत्विक् कर लजे हैं, तो फिर] प्राचीनों का इस आशयदर्शनकर्म में ही यह धारणा कैसे बन गई कि यह कर्म तो यजमान को ही करना चाहिए ? श्रुत्विक् लोग अपने अपने कर्म में जो भी फल प्राप्त करते हैं वह यजमान को ही तो मिलता है । [ऐसी अवस्था में अध्वर्यु फलक आशयदर्शन का फल यजमान को कैसे नहीं मिलेगा ?] अतः—अध्वर्यु को ही आशयदर्शन करना चाहिए ॥२६॥

वह अध्वर्यु आशयदर्शन करता है । चक्षुरिन्द्रिय सत्यरूप इसीलिए है कि, जब दो मनुष्य परस्पर म्हाङ्गा करते हुए हमारे सम्मुख आते हैं, और उनमें से एक कहता है कि—मैंने ऐसा आँखों से देखा है । दूसरा कहता है कि मैंने ऐसा अपने कानों से सुना है, तो दोनों में से जो व्यक्ति मैंने ऐसा अपनी आँखा से देखा है वह कहता है इस उसी के कथन पर भ्रम करते हैं । (अतः चक्षु आशय ही सत्य है) । इस सत्यचक्षु से आशयदर्शन करता हुआ अध्वर्यु सत्यवत्त्व से ही आशय को समुद्ध करता है ॥२७॥

(आशयावेक्षण की उपपत्ति वतलासी गई, अब पद्धति वतलाते हैं)—वह अध्वर्यु—
“तस्माऽसि शुक्रमस्मृतमसि यह मन्त्र वाक्यता हुआ आशय पर अपनी दृष्टि डालता है । [आशय के यथाय स्वरूप का निरूपण करता हुआ प्रकृत] मन्त्र आशय ही सत्यस्वरूप है । यह आशय तज-स्वरूप है यह आशय शुक्लस्वरूप है यह आशय अमृतस्वरूप है । इसी सत्य से यह अध्वर्यु आशय को समुद्ध करता है ॥२८॥

इति—अनुवादप्रकरणम्

१८
मिर्मात्रे

प्रथमकाण्डानुगत तृतीय अध्याय का प्रथम ब्राह्मण
एव द्वितीय प्रपाठक का चतुर्थ ब्राह्मण उपरतं

सूत्रप्रदर्शित पद्धतिप्रकरण—

सुव—सूक् (जुह—उपमृत् धुवा), प्राशिप्रहरस्व, पुरोडाशपात्री,
इडापात्री का प्रवचन, एव समार्जन कर वेदि पर
रखने क लिए आग्नीध्र को समर्पण

‘वदि निर्माणानन्तर इह—आशय आदि का यथास्थान उक्तिवश कर दिया जाता है । तन्मन्तर
‘स यं प्रवच्य पूषद्व धामरन्तरतः प्राक् संमार्चि अनिरात’ इति विपश्ययस्य वहिर्मूलेः प्राहुन्

का' (का श्री सू. २।१।१६) इस भीत सिद्धान्त के अनुसार गार्हपत्यकुण्ड के पश्चिम भाग में बैठकर अभ्यस्य पहिले गाहपत्याग्नि में 'प्रत्युष्टं रक्ष' प्रत्युष्ठा करता है। निष्ठत रक्षो निष्ठता करता है। (यज्ञकर्म का अक्षरोध करने वाले राक्षस तथा दिए गए हैं, यज्ञसम्पत्ति का आगमन रोक्ने वाले अराक्षि तथा दिए गए हैं एवं विशेषरूप से तथा दिए गए हैं) यह मन्त्र बोलता हुआ शूर्प, एवं अग्नीहोत्रहृदयशी की मति सुष को तथाता है। सुष के तपाने के अनन्तर उठी स्थान में बैठा बैठा ही अभ्यस्य घोड़ा ता पूर्व की ओर मुक्ता हुआ अपने बाएँ हाथ में तो प्रवत सुष ले लेता है एवं दक्षिण हाथ में कुराग्र लेकर— 'अनिशितोऽसि सपत्नश्चिन्, वाग्निं स्वा वाजेभ्यामे समाग्निं' (हे सुष । त्वम् (राशु के लिए महा निशित तीक्ष्ण होते हुए भी हमारे यजमान के लिए सबथा अनिशित (शान्त) हो । त्वम् (राशुओं) का नाश करने वाले हो, यज्ञमूर्चिकम् दुग्धाय (सुष का) यज्ञस्वरूपसिद्धि के लिए ही मैं (अभ्यस्य) सम्यक् प्रकार से रोधन करता हूँ) यह मन्त्र बोलता हुआ दक्षिणहस्त-धरीत उन कुराग्रों से सुष के मूल से आरम्भ कर मुख पर्यन्त सुष का सम्मान करता है। मूल से मुख पर्यन्त कुराग्र से सुष को स्वच्छ करनेवाला ही 'सम्मानकर्म' है। इसप्रकार एकबार तो वेदाग्रों से सम्मान होता है। अनन्तर अभ्यस्य पुनः कुछ पूर्व की ओर मुक्ता हुआ वही उक्त (अनिशितोऽसीत्वादि) मन्त्र बोलता हुआ सुष के पृष्ठभाग में मुखभाग से आरम्भ कर मुखभाग पर्यन्त कुराग्रमूल से सुष का सम्मान करता है। अभ्यस्य का पूर्व की ओर उत्क्रमण केवल उभयसिध सम्मानकर्म में ही होता है प्रत्यपन कर्म में उत्क्रमण नहीं होता। अरथ— 'तस्मादु तदैव संमृग्याद्याऽग्निं नाभिव्युक्ते प्राक्चैवो-मुकम्य' इत्यादि रूप से भुक्ति ने सम्मानकर्म के साथ ही उत्क्रमण का सम्बन्ध माना है। सुषप्रवतन, और सम्मानकर्म के अनन्तर जुहु-उपसृत्-ध्रुवा इन सुषों का 'अनिशिते' ति सुषः (का श्री सू. २।१।१७) इत्यादि स्तानुसार 'प्रत्युष्टं रक्षः' इत्यादि से पहिले गार्हपत्य में प्रवतन, अनन्तर 'अनिशितोऽसि' इत्यादि पूर्वोक्त मन्त्र से सम्मानकर्म करता है।

सुष-सुषों के सम्मानकर्मनान्तर— प्रवप्य प्रवप्य प्रयच्छति' (का श्री सू. २।१।१८ के अनुसार 'प्रत्युष्टं रक्षः' इत्यादि उक्त मन्त्र बोल कर सुषादि को पुनः गार्हपत्याग्नि में तथा तथा कर (वेदि पर रखने के लिए) पुनः प्रवत सुषादि को आग्नीध्र के हाथ में सौंपता जाता है। सुष-सुष (जुहु-उपसृत्-ध्रुवा) इन चार के अतिरिक्त प्रारिश्रहरण श्रुतावृद्धान पुरोडाऽपात्री इडापात्री इनका प्रवपन एवं सम्मानकर्म (बिना मन्त्र बोले एवम्ही ही) किया जाता है। वेदाग्नि— 'तृष्णी प्रारिश्रहरणं श्रुतावृद्धान पात्री च' (का श्री सू. २।१।१८) इत्यादि स्त से स्पष्ट है। इसप्रकार 'पहिले प्रवपन पुनः कुराग्र-कुराग्रमूल-मेद से नीचे से ऊपर पर्यन्त एवम् ऊपर से नीचे पर्यन्त सम्मानकर्म पुनः प्रवपन सर्वान्त में आग्नीध्र को समर्पण— (वेदस्थान में रखने के लिए) इस कर्मकपाल की समष्टि का नाम ही 'पात्र-सम्मानकर्म' कर्म है।

बिन वेदाग्र एवं वेदमूर्त्तां उ उक्त सम्मानकर्म किया जाता है उन्हें— 'सम्मानकर्मपात्रात्यति' (का श्री सू. २।१।१९) के अनुसार उत्तर में रोक देते हैं। यद्यपि— आहवनीये प्राप्तनमेके' (का श्री सू. २।१।१८) के अनुसार किसी बाबायों के मतानुसार सम्मानकर्म-साधनभूत वेद की अहवनीयाग्नि में प्रक्षिप्त करना उचित नहीं होता है। परन्तु अग्नि की विप्रतिपत्ति गार्हपत्याग्नि में दर्म डालने के

सम्राज में बतलाई है, वही दोष आहुतनीयाम्नि में डालने से प्राप्त होता है। अतएव भूमि 'तदु तथा न कुर्म्यात्' इत्यादि रूप से स्पष्ट शब्दों में अग्नि में डालने का निषेध ही किया है। ऐसी अवस्था में प्रत्येक दशा में इन दमवृत्तों को उत्तर में ही डालना चाहिए।

इति-द्रव्यसम्माज्जनम् (ब्रा० की १ क० से ११ क० पर्यन्त)

त्रिवृत् मुञ्जमय योक्त्र से यजमानपत्नी का सम्बन्धन—

द्रव्यसम्माज्जनानन्तर—“पत्नीं सन्नद्धति प्रत्यम्बुक्षिण्य उपविष्टा गाहपत्यस्य मुखयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधियासोऽदित्वे रास्ते ति” (अ० भौ सू २।७।१) इस सूत्र—सिद्धान्तानुसार गार्हपत्या निकुण्ड के दक्षिणभागरूप नैऋत्यकोण में पूर्वाभिमुख बन कर बैठी हुई यजमानपत्नी को अश्वस्य त्रिगु-
ण्डित मुञ्ज (मुँज नाम से लोकभाषा में प्रसिद्ध) से बने हुए योक्त्र (रज्जु) से (पत्नी के गर्तों के ऊपर) नामि से नीचे के कटि भाग में अक्षिरथे रास्तासि” (हे योक्त्ररूप रज्जु) तुम अदिति पृथिवी-
रूपा यजमानपत्नी के लिए रास्ता—मेखला—रूप हो) यह मन्त्र बोलता हुआ शीवता है। योक्त्रबन्धनकाल में—“दक्षिणपारासुत्तर प्रतिमुखोऽप्यमुदगूहति विष्णोर्वेध्य इति (ब्रा० भौ सू २।७।२) के अनुसार योक्त्र के दक्षिणपारा को उत्तरपारा में ऊपर में विरोध नीचे नीचे कर पारा को द्विगुणित कृत कर, उत्तरपारा में प्रोत होकर ऊपर की ओर निघ्ने हुए दक्षिण पाराप्रमाण को—“विष्णोर्मध्योऽसि” (हे दक्षिणपारा) आप पड़ का कटन करने वाले हो) यह मन्त्र बोलता हुआ योक्त्र के मध्य में श्वित कर देता है। ‘न प्रन्यि करोसि’ (अ० भौ सू २।७।३) के आदेशानुसार योक्त्र न गौं नही लगाई जाती।

इति-पत्नीसन्नहनकर्म (ब्रा० की १२ क० से १७ क० पर्यन्त)

घृत छँदा करने के पश्चात् अश्वस्य के द्वारा भेजी गई

यजमानपत्नी का सम-त्रक आज्य-दर्शन

पत्नीसन्नहनकर्म के अनन्तर—“ऊर्जे त्व त्वाभ्यमुद्रास्य पत्नीमवक्ष्य ‘त्यद्वन्नेसि’ (ब्रा० भौ सू २।७।४) इसके अनुसार अश्वस्य—“ऊर्जे त्वा (हे आज्य! उत्तर २४ की प्राप्ति के लिए दक्ष उद्भासित करता हूँ) यह मन्त्र बोलता हुआ पहिले से ही गाहपत्याग्नि पर पात्र में रख कर घृत घृत को अग्नि से उतार कर रँग करता है। अनन्तर “पत्न्याभ्यमवक्षस्व” (हे पत्नी! आज्य के दर्शन करो अथवा इसमें अपना मुख रखा) यह प्रथम करता हुआ पत्नी से अद्वन्नेन त्वा वक्षुषा परयासि।

अग्नेर्हिंसासि, सुहृर्वेभ्यो धाम्ने धाम्ने मे भव, यजुपे यजुपे' (हे आत्म ! मैं निबुद्ध नेत्रों से द्वाराय रश्मि कर रही हूँ । हे आत्म ! तुम अग्नि की बिह्व हो, अतएव [बिह्वरूप होने से ही] तुम देवताओं के अन्धे बुलाने वाले हो । ऐस आप पत्यक कम्म कम्म के लिए, मन्त्र मन्त्र के लिए, सप्तद्व कौं ? यह मन्त्र बुलवाता हुआ पत्नी से आन्यदर्शन करवाता है । यदि पत्नी किसी आवश्यक प्रसिद्धि के कारण यज्ञ में उपस्थित न हो, तो ऐसी अवस्था में अज्यम् को ही आन्यदर्शन कर लेना चाहिए, यह सूत्रकार का मत है । ब्राह्मणभूति के अनुसंग तो पत्नी के अमन में आन्य पिता देखे ही यथास्थान रख दिया जाता है । आत्म्या वेक्षणानन्तर—'वेद्यां करत्परं प्रोक्षणीभ्यः [का भी सू० २।७।५] के अनुसार अज्यम् प्रोक्षणीपात्र से पश्चिम भाग में वेदि पर आन्य रख देता है । यदि इस यजमान के यज्ञ में आहवनीयाग्नि में ही इविद्रव्यों का परिपाक होता है, तो इस आहवनीयाग्निमय-पक्ष में—'आहवनीये वा कृत्या सप्तद्वपिणः [का० भी० सू० २।७।६] के अनुसार पत्यवेक्षणानन्तर पहिले आन्य को आहवनीय पर रक्ता जाता है पुनः उक्षासिष्ठ कर पूर्वकपनानुसार प्रोक्षणीपात्र के पश्चिम में वेदि पर रक्ता जाता है ।

इति—आज्यावेक्षणकर्म

(भा० की १८ कं० से २१ कं० पर्यन्त)

आन्य और प्रोक्षणी का उत्पन्न, एवं अज्यम्कृत आज्यदर्शन

आन्य रखने के अनन्तर वह अज्यम्—सवितुस्तव त्याग्यमुत्पुनाति प्रोक्षणीरथ पूर्ववत् [का भी सू० २।७।७] इसके अनुसार प्रोक्षणी पानी में रखे हुए पवित्र [दर्भ] से सवितुस्तव^० इत्यादि पूर्वोपाच मन्त्र बोलता हुआ पहिले आन्य का प्रोक्षण करता है अनन्तर आन्य—सम्पत्तु से आन्य—युक्त होने हुए इन्हीं पवित्रों से वही मन्त्र बोलता हुआ प्रोक्षणीगनी का प्रोक्षण करता है । इसप्रकार आन्य एवं प्रोक्षणी—उत्पन्नानन्तर—'आज्यमवभृत्ते तेजोसी' ति यजमानो वा [का० भी सू० २।७।८] के अनुसार वह अज्यम् अथवा यजमान [दोनों में से कोई भी] 'तेजोऽग्नि शुक्लमस्यमुतमसि' [हे आत्म ! आप तेजोमय हैं शुक्लरूप हैं, समुत्तमभास हैं] यह मन्त्र बोलता हुआ आन्यदर्शन करता है । सूत्रकार ने पश्चान्तर का आदर करते हुए 'यजमानो वा भी' कह दिया है । वस्तुतः शतपथब्राह्मण के मतानुसार यह आज्यावेक्षणकर्म अज्यम् को ही करता चाहिए ।

इति—आज्यावेक्षणम्

(भा० की २२ कं० से २८ कं० पर्यन्त)

ब्राह्मणोक्त—कर्मसंग्रह—

१—द्रव्यसंस्कार

२—पत्नीसम्बन्धन

३—रत्नीकृत आज्यावेक्षण

४—आज्य-स्थापन

५—आज्य, एका प्रोक्षणी का पवित्रों से उत्पन्न

६—अध्वर्यु कृत आज्यावेक्षण

इति-पद्धतिप्रकरणम्

उपपत्तिप्रकरणम्—

१—द्रव्यसंस्कारोपपत्ति

(माज्य)-सुष-जुह-उपभृत धृषा-पुरोडाशापात्री-इषापात्री-आदि यक्ष्यपात्र प्राप्तदेवताओं के आहुति-पात्र बनते हुए इनके [देवताओं के] मोहन करने के पात्र हैं। लोकम्यमहार में बिन पात्रों में मनुष्य मोहन करते हैं, मोहनपरिषेध [परोक्ष] से पहले पात्रों की पानी से, धोकर स्वच्छ कर लिया जाता है, अनन्तर इन पात्रों में मोहन परोक्षा जाता है। मोहनपरिषेध से पहले पात्रशुद्धि सर्वथा अपेक्षित है, यही करता है। इसी शुद्धिभाव के लिए प्रकृतवक्त्र में देवताओं के मोहनशोचन-पात्रों का संस्कार करना आवश्यक होता है। देवता स्वर मण्डल की वस्तु है। इधर साधारण पानी पार्थिव है। इस लौकिक पेश पानी से देवपात्रों का सम्मार्जन करना ठीक नहीं। विष्णुप्रकार लौकिक मनुष्य, और प्राणदेवताओं के स्वरूप में भेद है, जैसे इनके मोहनपात्रों के स्वरूप में विभिन्नता है, तथैव सम्मार्जनीय-पानी में भी भेद होना आवश्यक है। इसी पृथक्करण के लिए पानी के स्थान में वहाँ 'कुशा' का प्रयोग किया जाता है। श्वेतशिममण्डल में प्रविष्ट पारमेष्ठ्य अम्भ- नाम का पवित्र पानी ही 'धन' कराता है। इसी स्वोक्तिम 'वनपानी' से कुशा का निम्नाप होता है जैसा कि पूर्व के वर्धस्तिप्रकरण में विस्तार से चलाया जा चुका है। वर्ध साक्षात् दिव्य पानी है। इसी रहस्य को लक्ष्य में रखकर भुक्ति न—'आपो ये कुशा' यह कहा है। साथ ही वहाँ मनुष्योपयोगी पात्रों का सम्मार्जन सुझाया गया है, वहाँ प्रकृत वक्ष्य पात्रों का सम्मार्जन "अनि श्रितोऽग्नि" इत्यादि मन्त्र से किया जाता है। इसप्रकार कुशारूप दिव्यपानी एवं दिव्यमन्त्र-यज्ञ इन दोनों से सम्मार्जन होने से दिव्यकर्म का मनुष्यकर्म से सर्वथा पृथक्करण हो जाता है

॥२२॥

• मरुभूमि में विशालत राजपूताने में पानी की कमी के कारण मृत्तिका-रक्षा-[समृद्ध] आदि से ही पात्र पवित्र मान लिए जाते हैं। इस पद्धति की इसकी प्रधानता होगी है कि यदि मगधन [मोहन] के अनन्तर पात्र पोषित जाते हैं तो वे सध्या अपवित्र मान लिए जाते हैं। ऊक्त भुक्ति के आधार पर हम यह कहते हैं कि यदि पानी प्याप्त मात्रा में मिले तो मगधन के अनन्तर पात्रों की अनुरूप भी पोषणला वाहिए। बिना पानी से धोए पात्रशुद्धि नहीं होती। यदि पानी ही न मिले तो प्रचलित-पद्धति का अनुसरण करना चाहिए, जैसा कि पूर्व दिव्यमी में भी स्पष्ट किया जा चुका है।

सम्प्राप्ति से पहिले पात्रों को तपाया जाता है। अन्तरिक्ष में रहने वाले वायु वायु में आसुरप्राप्त्य प्राप्त रहता है। यह वायु असुर देवत्व का विरोधी है। जहाँ दिव्यप्राण का उद्धार होता है वही स्वयं वेर के सम्बन्ध से वह इस दिव्यकर्म (दिव्यकर्म में युक्त पात्रादि वस्तुओं) में आक्रमण करने लगता है। इधर अग्नि, और मन्त्रबल दोनों ही आसुरप्राण के विधातक हैं। पात्रों में वायु के द्वारा आगत प्राण स्म, अतएव चर्मजन्तु से अद्वय इन असुरों का मन्त्रोपक्रम में ही नाश करने के लिए मन्त्रबल-युक्त प्रसपनकर्म किया जाता है। अभिपरिताप से अवश्य ही अदृष्ट दोष * एवं सूक्ष्म कीटाणु नष्ट होजाते हैं यह प्रत्यक्ष सिद्ध है ॥४-५॥

आरम्भ में स्तुत्याया जायुंछ है कि, यह सम्प्राप्ति अलौकिक है। यज्ञ में ऐसा कोई भी कर्म नहीं, जो निरपेक्ष हो, एवं जिस का प्राकृतिक-स्थिति के साथ सम्बन्ध न हो। यह से वैद्य अलौकिक नवीन वैद्यत्वा उत्पन्न किया जाता है। वैद्य कि पूर्णप्रकरणी में अनेक बार कहा जायुंछ है। इस दिव्यात्मा का स्वरूप-निर्माण बिन बिन तस्वी से होता है। यज्ञकर्ता श्रुतिवर्गों को उन उन तस्वी की प्रत्येक कर्म में भावना करनी पड़ती है। प्रकृत सम्प्राप्ति-कर्म भी उस भावना से रूढ़ नहीं है। एक बार सम्प्राप्ति सुब के मूल से ऊपर तक होता है, बुधाय पुष्टभाग में ऊपर से नीचे की ओर होता है। इसी उर्ध्व-अधोभाव का अङ्गुलि से निर्देश करते हुए—‘इति-अधोऽन्तरत्वा’ ‘इति-अधोऽन्तरत्वा’ यह अभिनिर्देश किया गया है। ‘आगमन प्राणव्यापार’ है एवं ‘गमन’ उदान (अपान) व्यापार है। शतपथ में ‘उदान’ शब्द सं सर्वत्र ‘अपान’ ही अभिप्रेत है। प्राण आगतिवर्गों है। सम्प्राप्ति में आगति-गतिमात्रों का समावेश करता हुआ अन्त्यस्य भावना के द्वारा सुब में प्राणोदान (प्राणादान) का ही आपान करता है। इसी सुब से वैद्यमन्त्र होने वाला है। आहुति से दिव्यात्मा का रूपा होने वाला है। ऐसी परिस्थिति में सुब-सम्बन्धी प्राणोदान आहुति में प्रविष्ट होता हुआ दिव्यात्मा के प्राणोदानोत्पत्ति का ही कारण बन जाता है। इसी रहस्य को लक्ष्य में रखकर ‘प्रमोदनाभावोत्पत्ति’ यह कहा गया है। ध्यान रहे—सुबस्थित प्राणोदान से ही दिव्यात्मा के शरीर के रोमों का निर्माण होने वाला है। रोमावली में प्राणोदानवत् (एक इधर मुझ हुआ एक उधर मुझ हुआ यह) परिस्थिति रहती है। तूरे शब्दों में—रोम का स्वरूप ठीक प्राणोदानव्यापार की प्रतिकृति (नकल) है। प्राकृतिक यज्ञ से उत्पन्न रोम प्राणोदानयुक्त हैं। इधर सुबप्रवृत्त आहुति द्रव्य ही दिव्यात्मा के रोमयुक्त शरीर का उपदान करने वाला है। अतः पुरुषों के यज्ञ। इस विद्वान्त के अनुसार यहाँ सम्प्राप्ति-कर्म की विशेषप्रक्रिया में प्राणोदान का समावेश करना परम आवश्यक है। इसी रहस्य को लक्ष्य में रखकर ‘तस्माद्वितीचेमानि क्षोमानि इतीचेमानि’ यह कहा गया है।

विशेषकर प्राणोदानरूपा (प्राणापानमयी) सौरश्मिर्वा देवप्राण के लिए उपायेय, एवं शान्त रहती हुई तमोमय आसुरप्राण के विनाश का कारण बनी रहती हैं, तथैव प्राणोदानयुक्त सुब जहाँ यज्ञकर्ता यज्ञमान

०—यदि किसी पात्र में रक्तबला स्त्री प्रमादवश मोहन कर लेती है तो वह पात्र असुर होजाता है। इसीप्रकार पक्ष-मल मूत्रादि निष्ठ १२५० के सम्बन्ध से भी आसुरप्राण से युक्त बनते हुए पात्र अपवित्र होजाते हैं। ऐसे अपवित्र पात्रों को आश भी राजपूताने के लोग अग्नि में तपा कर तदनन्तर ही उन्हें व्यवहार में लाते हैं। इनके इस व्यवहार का मूल उक्त भीव प्रसपनकर्म ही है।

के लिए अनिशित (शान्त-उपकारक-यज्ञस्वरूपवाचक) है, वहाँ यजमान के शत्रुओं के लिए वही विनाशक कारण है। सुव की इसी स्वामित्वकी शक्ति का निरूपण करते हुए- 'अनिशितोऽसि सपत्नसिन्' यह कहा गया है।

राजा-वाज-हवि-ग्रह-भेद से आहुतिद्रव्यरूप सोम की चार जातियाँ होती हैं। प्रकृत यज्ञ (इष्टि) में जो हविद्रव्य है वह वाजात्मक (अन्नसोमात्मक) है। अन्नरसरूप यही 'वाज' यज्ञवाचक बनता हुआ यज्ञरूप है। यज्ञरूप इस वाज की यज्ञता सुव पर ही अवलम्बित है। अतः हम इस सुव को अवश्य ही 'वाज (यज्ञस्वरूपसमयक) कह सकते हैं। यह 'वाजरूप सुव' 'वाजरूप (अन्नरूप) यज्ञ' का दो प्रकार से समन्वय (प्रमथन) करता है। अग्नि में आहुत करना पहिला समन्वय है एवं स्वगत प्राणोदान को भूतमय वाज (पुरोडाश) में समाविष्ट करना दूसरा समन्वय है। सुव के इसी स्वरूपधर्मों को लक्ष्य में रख कर वाजिनं त्वा वाजेध्याये ममाग्निं' यह कहा गया है। आशिग्रहरणपात्री एवं इक्ष्वापात्री का प्राण देवताओं से विशेष सम्बन्ध नहीं है। अतः इनका सम्मार्जन तृष्णी (अमन्त्रक) ही होता है ॥९,७॥

पहिले अवध्यु सुव-सुचादि पात्रों को तपावा है, एवं पुनः सम्मार्जन करता है। सम्माननान्तर आग्नीध्र पुनः एक बार गार्हपत्याग्नि में पात्रों को तपावा है। आग्नीध्रकृत प्रतपन में वैज्ञानिक उपपत्ति कुछ भी नहीं है। केवल लौकिक व्यवहार की समतादृष्टि से ही यह पुनः प्रतपनकर्म किया जाता है। हम देखते हैं कि, लोक में काँत्य-चितलादि (काँसी-पीतल आदि) के पात्रों का पहिले अवमर्शन (सूज रगड़ कर घोसा जाता) किया जाता है। इस क्रिया से अब पात्र सर्वथा स्वच्छ होजाते हैं, तो स्वर्ण में बिना अवमर्शन के (बिना पर्यज के) केवल पानी में डुबोकर पात्र पुष्क पुष्क रखदिए जाते हैं- यथामर्शो निर्णिश्य-अन-धरासुतम परिच्छन्त्येत् । ठीक वही स्थिति यहाँ है। धर्म से सम्मार्जन करना-अवमर्श (पर्यज) पूर्वक पात्रों का नियोजन करना है। एवं पुनः अग्नि में तपाना अनवशपूर्वक पानी से प्रक्षालन करने के स्थान में है ॥८॥

स व-जुह-उपसृत-ध्रुवा आदि पात्रों में से पहिले सुव का सम्मार्जन होता है, अनन्तर सूची का सम्मार्जन किया जाता है। 'सुव शब्द पुस्त्वभावापन्न होता हुआ ध्रुवा' है, एवं 'सूक्' शब्द स्त्रीत्व से युक्त होता हुआ 'योपा' है। पुरुष के शुक में रहने वाला श्वेतके का अभिष्ठावा 'पुम्भूय' ध्रुवा' कहलाता है एवं स्त्री के शोणित में रहने वाला श्वेत्माहक स्त्रीभूय' योपा नाम से प्रसिद्ध है। ध्रुवा आग्नेय है एवं योपा सीम्य है। दोनों में ध्रुवा का ही प्राथम्य है। वैचयज्ञ में ही देखिए।

ध्रुवाकम अग्नि स्वस्थान में पहिले से प्रतिष्ठित रहता है। अनन्तर इसमें योगारूप सोम (आहुतिद्रव्य) की आहुति होती है। अग्निरूप ध्रुवा प्रथमज है। भूतगोतिम्मथ विश्व में स्वायम्भुव-त्रेधाग्नि क रूप में धर्मप्रथम अग्नि' का ही विश्वास होता है 'सूर्यस्याग्रमाम्भ्यत' इस निबन्धन से ही इसे 'अग्नि' कहा जाता है। यह अग्नि ही देवताओं की परोक्षमाया में 'अग्नि' नाम से प्रसिद्ध है- (दक्षिण शत ब्रा ५।१।१।११) ।

अग्नि अग्नि अमाह है भोक्ष है। सोम अन्न है भोग्य है। दोनों में 'भोक्ष प्रदान है भोग्य' गीत है। साथ ही यह भी सिद्ध विषय है कि, एक मोक्ष के लिए अनेक योग्य पदार्थ रहते हैं। इसी

भोक्तृ अग्नि से पुरुष का आत्मा सम्पन्न होता है, एवं भोग्य सोम से स्त्री की स्वरूप 'निष्पत्ति' होती है। अग्निप्रधान पुरुष अग्नेश्वर है एवं सोमप्रधाना स्त्री पश्चादनुषासिनी है। इसका प्रत्यक्ष प्रमाण यही है कि, जब किसी उत्सवादि में १-२ स्त्रियाँ सम्मिलित होकर जाती हैं, उनके साथ में यदि कोई बालक (५-७ वर्ष का लकड़ा) होता है, तो वह स्त्रियों के समूह के आगे आगे चलता है। यदि वह अग्निशिव पीछे भी रहता है तो स्त्रियाँ बलात् उसे अपने आगे कर लेती हैं। कारण यही प्राकृतिक नियम है। प्रकृति चाहती है कि, अग्निमय पुरुष अग्नेश्वरी के, एवं सोम्य स्त्रियाँ इनके अनुगत ही बनी रहें।

यही परिस्थिति वहाँ समझिए। सुध एक पुरुष है, अनन्त सुध स्त्रियाँ हैं। उक्त प्राकृतिक नियम के अनुसार इषा-योषा के नित्यसिद्ध पूर्वार्च्य में रख कर इषास्थानीय सुध का सम्मान पहिले एवं योषास्थानीय सुध का सम्मान पीछे ही करना प्राकृतिक नित्यसिद्ध की स्मृति का कारण बनता है। इसी इषा-योषा मन्त्र वचनस्य की लक्ष्य में रख कर—'स वै सुधमेवाग्ने सम्मार्ष्टि अथतरा सुधः' इत्यादि कहा गया है ॥ ६ ॥

गार्हपत्य के पश्चिम भाग में बैठ कर अग्न्युक्त उक्त पात्रसम्मानन कर्म करता है। सम्मानन करते समय अग्न्युक्त को इस बात का पूरा ध्यान रखना चाहिए कि, कहीं सम्मानन—साधकमूल कुश—तुल गार्हपत्याग्नि में न गिर जायें। अतः इसका यह ही है कि, यह दर्भतुल पानीनिर्बन्धन (पात्रों के स्वच्छ करने का पानी) है। उभर गार्हपत्याग्नि में पार्थिव प्रागग्निवेद्यो विद्यमान हैं। उक्त तुलादि का इस देवमूर्ति अग्नि में गिर जाना वैश्व होगा, जैसे भोवनार्थ आगत किसी अतिथि का भोजनपात्रों के शुद्ध करने के उपयोग में आए हुए मलिन-अशुद्ध पानी से छिन्न करना। अतः यही सावधानी से प्राकृतिक रख कर अग्नि से कुछ दूरे कर ही सम्माननकर्म करना चाहिए ॥ १ ॥

वैश्वदेव-सम्प्रदाय का मत है कि—'यज्ञ में उपयुक्त होने वाली वेदराशि [कुशमुष्टि] यज्ञरूप है। कुश को 'धव' नाम से सम्बोधित करने का कारण यही है कि, पूर्वकथनानुसार यह दर्भ सौर धनपानी से उत्पन्न हुए हैं। एतद् महाशक्त्य-महाशक्त-एवं पुरुष की समष्टिरूप-यज्ञप्रवचक सत्य 'सोपा अग्नेवेदिया उपवि' [रात्र १७।१।२।२] के अनुसार गायत्रीमात्रिक प्रेरणाय है। वेदमय सौर पानी से [केशवसिद्धि सौर प्राग से] वर्म उत्पन्न हुए हैं अतः इन्हें अग्नेय ही 'बध' नाम से सम्बोधित किया जा सकता है। एतद् सम्माननकर्म में उपयुक्त होने वाले दम्पतुल वेद-[कुशमुष्टि]-रूप यज्ञ का अवलोकन होने से यज्ञरूप ही है। उत्तर में वह वस्तु है ही जाती है, जिसका बध से कोई सम्बन्ध नहीं रहता। ऐसी अवस्था में 'यज्ञरूप' किंवा यज्ञाशक्त इन दम्पतुली को उत्तर में डालना इस यज्ञियद्रव्य को, यज्ञवीमा से बाहिर डालना होगा और ऐसा करना यज्ञमर्यादा से विरुद्ध होगा। अतः [यज्ञाशक्त दर्भतुली को] यज्ञवीमा में रखने के लिए इन्हें आहवनीय-अग्नि में ही डालवेना चाहिए। गार्हपत्याग्नि में इनका प्रक्षेप नहीं किया गया इसलिए ही 'यथा यस्मादध्वरानमाहुरिष्मन्तस्यात् सं पात्रनिर्णयनेनाभिष्मयेत्' यह पूर्वोक्त दोष नहीं रहा एवं आहवनीय में इनका प्राशन [पचय] होना इसलिए यह यज्ञाशक्त यज्ञिय द्रव्य यज्ञवीमा से अविभूत नहीं हुआ।

सूत्रकारने “आहवनीये प्रासनमेके” इत्यादि रूप से इसी पद का उल्लेख किया है। जैसे पृथिवी-स्थानीय गार्हपत्याग्नि में पार्थिव प्राणाग्निदेवता प्रतिष्ठित रहते हैं, तथैव अस्थानीय आहवनीयाग्नि में सौर-प्राणाग्निदेवता प्रतिष्ठित रहते हैं। एवं ये ही प्रधान अतिथि हैं। गार्हपत्य देवता बरके हैं, एवं सौर देवता प्राणुगिक (पाहुने) हैं। इसी क यजन से तो दिव्यात्मा का स्वरूप सम्पन्न करना है। अतः जो दोष गार्हपत्य में प्रक्षेप का था उस से यी कहीं अधिक दोष आहवनीय में प्रासन का है। आहवनीयस्य आगत अतिथिरूप सौर देवता हविद्रव्य की प्रतीक्षा में बैठे हैं। आप सम्मत्सर्जन-साधनभूत दर्मवृष्टी की आहुति देते हुए उन्हें पानी का प्रक्षालित जल पिला रहे हैं। क्या ऐसा करना उचित होगा ?, कभी नहीं। रही यज्ञागभूत दर्म-वृष्टी की यज्ञसीमा से बाहिर निकलने की बात। सो इस के लिए स्वतन्त्र समाधान करने की कोई आवश्यकता नहीं है। जो वस्तु देवताओं के उपयोग में आती है वही यज्ञिय मानी जाती है। नहीं तो प्राप्त हविद्रव्य के ‘तुषों’ को क्यों उत्तर में डाला जावे ?। हवि-सम्पादन के लिए शक्य से धान लिया जाता है। उल्लूख में मुसलके द्वारा उनके तुषों को धूयक किया जाता है। तुषों को उत्तर में ही डाला जाता है। क्योंकि इन का आहुति से सम्बन्ध नहीं है अतएव इन्हें ‘यज्ञिय नहीं माना जासकता। यही परिस्थिति इन वस्तुओं की है। प्रायः स्वच्छ करने के पश्चात् इन का यज्ञ में कोई उपयोग नहीं रह जाता। अतः इन्हें यज्ञिय-पदार्थ नहीं माना जासकता। ऐसी अवस्था में इन्हें यज्ञसीमा से बाहिर उत्तर में ही ढेंक देना चाहिये ॥ ११ ॥

इति—द्रव्यसंस्कारोपपत्ति,

२—पत्नीसमह्नोपपत्ति.—

पत्नीसमह्नकर्म्म का तात्पर्य है—पत्नी का यज्ञ के साथ योग करना। यद्यमानपत्नी पत्नी है ‘पत्युर्ना यज्ञसंयोगे’ इस पाणिनीय-श्रुत्यान्त के अनुसर यज्ञ के सम्बन्ध से ही पत्नी शब्द निष्पन्न हुआ है। यह पत्नी शब्द ही इस तथ्य का सूचक है कि, इस का यज्ञ में अवश्य ही सम्बन्ध करया जाय। किन्तु पत्नी के यद्यमान का यज्ञ स्वर्था अपूर्ण (अधूरा) रहता है। अरथा स्पष्ट है। प्राकृतिक नित्य आधिदैविक-यज्ञ का निरीक्षण कीजिए। यज्ञ के द्वारा सृष्टिरूप-प्रजा को उत्पन्न करने की इच्छा रखने वाले प्रजापति को अपना शरीर पति-पत्नि रूप से दो भागों में विभक्त करना पड़ता है। इन दोनों के मिश्रणमात्र से ही विराट्प्रजा की उत्पत्ति होती है जैसा कि निम्न लिखित समाच वचन से स्पष्ट है—

द्विधा कृत्वात्मनो दहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्द्धेन नारी, तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ।।

—मनु १ अ० ३०

स्वयम्भू प्रजापति वेदमूर्ति हैं। वेदतत्त्व ऋक्-साम-यजुः भेद से तीन भागों में विभक्त है। इन तीनों में यज्ञः ब्रह्मत्व में यज्ज् (यत्-ज्) है। यद्भाग वाक् है यही अग्नि है। इसी का यज्ञिय-परिमाण-मुशर ‘साययाजुषमग्नि’ कहा जाता है। विज्ञानवृद्ध्या यही भागिन “सस्याग्नि” नाम से प्रसिद्ध है। जूमाग प्राण है, यही वायु है। यह वाक्-प्राण-[आग्नि-वायु]-मूर्ति यज्ज् किंवा यजुर्वेदमूर्ति स्वयम्भू

मोक्ष अग्नि से पुरुष का आत्मा सम्यक् होता है, एवं योग्य सोम से स्त्री की स्वरूप-नप्यन्ति होती है। अग्निप्रधान पुनश्च अग्नेर है, एवं सोमप्रधाना स्त्री पश्चादनुपाप्नीते। इसका प्रत्यक्ष प्रमाण यही है कि, जब किसी उत्सवादि में १-२ स्त्रियाँ सम्मिलित होकर जाती हैं, उनके साथ में यदि कोई बालक (५-७ वर्ष का लड़का) होता है, तो वह स्त्रियों के मुख के आगे आगे चलता है। यदि वह स्त्रीकावश पीछे भी रह जाता है तो स्त्रियाँ बलाए उसे अपने आगे कर लेती हैं। कारण वही प्राकृतिक नियम है। प्रकृति चाहती है कि, अग्निमय पुरुष अग्रगामी रहे, एवं योग्य स्त्रियाँ हुनके अनुगत ही बनी रहें।

यही परिस्थिति तर्ही समझिए। सुष एक पुरुष है अनेक सुक्षु स्त्रियाँ हैं। उक्त प्राकृतिक नियम के अनुसार तथा-योना के नित्यसिद्ध पूर्वापत्य को लक्ष्य में रख कर इष्टारधानीय सुष का सम्मान पहिले एवं योनास्थानीय सुक्षु का सम्मान पीछे ही करना प्राकृतिक नित्यसिद्ध को सम्यक् का अंग बनता है। इसी तथा-योनामक यज्ञरस्य को लक्ष्य में रख कर—'स वै सुषमेधाये सम्मार्ष्टि अघतरा' सुष० इत्यादि कहा गया है ॥ ६ ॥

गार्हपत्य के पश्चिम भाग में बैठ कर अभ्यर्च्य उक्त पात्रसम्मानन कर्म करता है। सम्मानन करते समय अभ्यर्च्य को इस बात का पूरा ध्यान रखना चाहिए कि, कहीं सम्मानन—वाचकभूत कुश-नृष गार्हपत्याग्नि में न गिर जायें। अरण इसका यह ही है कि, यह दर्भतृण/पात्रीनिर्गोबन (पात्री के स्वच्छ करने का पानी) है। उचर गार्हपत्याग्नि में पार्थिव प्राणाग्निदेवता शिरबमान हैं। उक्त सूत्रादि का इस देवमूर्ति अग्नि में गिर जाना वैसा होगा जैसे मोहनार्थ आगत किसी अविधि का मोहनपात्रों के शुद्ध करने के उपयोग में आए हुए मलिन-अशुद्ध पानी से सिद्ध होता है। अतः—कई वाचधानी से प्राक्कुल रह कर अग्नि से कुछ दूध-कर ही सम्माननकर्म करना चाहिए ॥ १ ॥

तैत्तिरीय-सम्प्रदाय का मत है कि—'यज्ञ में उपयुक्त होने वाली पदराशि [कुशमुष्टि] यज्ञरूप है। कुश की 'वेद' नाम से व्यवहृत करने का कारण यही है कि, पूर्वकथनानुसार यह दर्भ सौर वेनपानी से स्वतंत्र हुए हैं। इतर महोक्ता-महाप्रथ-एवं पुरुष को समष्टिरूप-यज्ञप्रकट रूप 'सौरा जन्वेष्ट विद्या उपति' [रात्र १०।५।१।२] के अनुसार गायत्रीमान्त्रिक के समय है। के समय सौर पानी से [वेदवाचिक शिर प्राप से] दर्भ उत्पन्न हुए हैं अतः इन्हें अवरय ही 'वेद' नाम से व्यवहृत किया जा सकता है। इतर सम्माननकर्म में उपयुक्त होने वाले दर्भतृण वेद—[कुशमुष्टि]—रूप यज्ञ के अवयव होने से यज्ञरूप ही है। उत्तर में वह वृत्तों की जाती है, जिसका पत्र से कोई सम्बन्ध नहीं रहता। ऐसी अवस्था में यज्ञरूप किंवा यज्ञारूप इन दर्भतृणों को उत्तर में डालना इस यज्ञियद्रव्य को यज्ञसीमा से बाहर डालना होगा और ऐसा करना यज्ञमर्यादा से विरुद्ध होगा। अतः [यज्ञाद्यरूप दर्भतृणों को] यज्ञसीमा में रखने के लिए इन्हें आहवनीय-अग्नि में ही डाल देना चाहिए। गार्हपत्याग्नि में इनका प्रक्षेप नहीं किया गया इसलिए वे 'बधा यस्माज्जशानमाहुरिष्यन्त्यात् संपात्रनिर्गोबनेनाभिन्मुक्षेत्' यह पूर्वोक्त दोष नहीं रहा एवं आहवनीय में इसका प्रक्षेप [प्रक्षेप] होमा इत्यस्य यह यज्ञकभूत यज्ञिय द्रव्य यज्ञसीमा से बहिर्भूत नहीं हुआ।

स्वकारने 'आहवनीये प्रासनमेके' इत्यादि रूप से इसी पत्र का उल्लेख किया है। जैसे पृथिवी-स्थानीय गार्हपत्याग्नि में पार्थिव प्राण्गुग्निदेवता प्रतिष्ठित रहते हैं तथैव धूम्र्यानीय आहवनीयाग्नि में सौर-प्राणाग्निदेवता प्रतिष्ठित रहते हैं। एवं ये ही प्रधान अतिथि हैं। गार्हपत्य देवता परके हैं एवं सौर देवता प्राणुगिह (पाहुने) हैं। इहाँ के यजन से तो दिव्यात्मा का स्वरूप सम्पन्न करना है। अतः जो दोष गार्हपत्य में पड़ें पर या, उस से भी कहीं अधिक दोष आहवनीय में प्रासन का है। आहवनीयस्थ आगत अतिथिरूप सौर देवता इन्द्रिय की प्रतीक्षा में बैठे हैं। आप सम्पादन-साधनभूत दम्बुषों की आहुति गेते हुए उन्हें पात्री का प्रयासित बल पिला रहे हैं। क्या ऐसा करना उचित होगा, कभी नहीं। रही यज्ञाश्रुत दर्म-तृणों की यक्षीमा से बाहिर निकलने की बात। तो इस के लिए स्वच्छ समाधान करने की कोई आवश्यकता नहीं है। जो सत्त्व द्रव्यार्थों के उपयोग में आती है वही यज्ञिय मानी जाती है। नहीं, तो प्राच्य हवद्रव्य के 'तुषों' को क्यों उत्तर में डाला जातों है? इति-सम्पादन के लिए शक्य से धान दिया जाता है। उत्कृष्ट में मुसल के द्वारा उनके तुषों को पृथक् किया जाता है। तुषों को उत्तर में ही डाला जाता है। क्योंकि इन का आहुति से सम्बन्ध नहीं है, अतएव इन्हें 'यज्ञिय नहीं माना जा सकता। यही परिस्थिति इन दम्बुषों की है। जत्र स्वच्छ करने के पश्चात् इन का यज्ञ में कोई उपयोग नहीं रह जाता। अतः इन्हें यज्ञिय-पदार्थ नहीं माना जा सकता। ऐसी अवस्था में इन्हें यक्षीमा से बाहिर उत्तर में ही फेंक देना चाहिये ॥ ११ ॥

इति—द्रव्यसंस्कारोपपत्ति,

२—पत्नीसन्नहनोपपत्ति —

पत्नीसन्नहकर्म का तात्पर्य है—पत्नी का यज्ञ के साथ योग करना। यजमानपत्नी पत्नी है 'पत्युर्ना यज्ञसंयोगे' इस पाणिनीय-सिद्धान्त के अनुसार यज्ञ के सम्बन्ध से ही पत्नी शब्द निष्पन्न हुआ है। यह 'पत्नी' शब्द ही इस तथ्य का सूचक है कि, इस का यज्ञ में अवश्य ही सम्बन्ध कराया जाय। किन्तु पत्नी के यजमान का यज्ञ स्वर्था अपूर्ण (अधूरा) रहता है। कारण स्पष्ट है। प्राकृतिक नित्य आधिदैविक-यज्ञ का निरीक्षण कीजिए। यज्ञ के द्वारा सृष्टिरूप-धना को उत्पन्न करने की इच्छा रखने वाले प्रजापति को अपना शरीर पत्ति-पत्ति रूप से दो भागों में विभक्त करना पड़ता है। इन दोनों के मिश्रणभाव से ही विराट्प्रजा की उत्पत्ति होती है जैसा कि निम्न लिखित श्लाघ वचन से स्पष्ट है—

द्विधा कृत्वात्मनो दहमर्द्धेन पुल्लोऽभवत् ।

अर्द्धेन नारी, तस्यां स विरात्रमसृजत् प्रभु ।।

—मनु १ अ ३०

स्वयम्भू प्रजापति वेदमूर्ति हैं। वेदवत्त्व श्रद्धा-साम-यजुः मेद स तीन भागों में विभक्त है। इन तीनों में यजुः शान्त्य में यजुः (यत्-यु) है। पद-भाग वाक् है यही अग्नि है। इसी को यज्ञिय-परिमाण-नुसार 'साययाजुषाग्नि' कहा जाता है। पिशानरूप्या यही वाग्नि 'सत्याग्नि' नाम से प्रसिद्ध है। य्भाग प्राण्य है, यही वायु है। यह वाक्-प्राण-[आन-वायु]-मूर्ति यजुः किन्तु यजुर्वेदमूर्ति स्वयम्भू

हुआ क्या है, एवं हो क्या रहा है ? चार्मिक-प्रवा ने परिवर्तनशील देश-कल्प-पात्र द्रुक्वादि से सम्बन्ध रखने वाले उत्थामयिक (अतएव उत्थमय के लिए ही उपादेय) आचार-व्यवहारों का प्रनिय-कथन करते हुए उसे भी सामयिक बना डाला । अतीत सम्पत्ता, जिसे आचार-व्यवहार देशकालादि के परिवर्तन से स्मृतिगम में विलीन होत रह, आगे आगे नवीन विकास बन्म लेते गए । उधर शास्त्रधर्म पर कलात्कार से उन सामयिक आचारादि का लेप चढ़ता रहा । परिणाम इसका यह हुआ कि-धम्मवत्त्व सर्वथा अन्तर्हित होम्या एवं प्रधानता रह गई केवल रूढिवाद थी । शास्त्रधर्म 'अनित्य मयवाद् माय' बनता हुआ परमार्थसाधन के स्थान में विशुद्ध स्वार्थ का ही पोषक बना रह गया ।

महा माननीय मन कस्तक धम्म के इस वास्तविक्य की सहन करता रहता ? परिणाम वही हुआ जो होना चाहिए था । कुछ एक नेताओं ने बनता जो सावधान किया कि, जिसे हमने 'धम्म' समझ रखा है वह क्याधम्म है धम्म की ओट में रूढिवाद पनप रहा है । इसी धम्म के चोक ने गुह्यारी स्वतन्त्रता का अपहरण किया है । परिणाम जो कुछ हुआ देश के सामन है । धम्मसुधार आरम्भ हुआ प्रकल्प से । परन्तु धम्म-रहस्यभूत मौखिक साहित्य के विरुद्ध से इस सुधार ने बाध आबरण के साथ साथ गर्भीभूत मौखिकवत्त्व पर भी प्रहार करना आरम्भ कर दिया । और मानना पड़ेगा कि सुधारधर्म की यह एक महा भूल हुई । गले छोड़े मांस के कचन (आग्नेशन) के साथ साथ विशुद्ध संरक्षक ब्राह्म को भी काट लिया गया । इसप्रकार इन्होंने शेषभूषा मौखिकता को भी नामशेष में ही परिणत कर दिया ।।

प्रकरण आध्यात्मिक होता हुआ भी प्रासंगिक है । प्रश्न है—'स्त्रीस्वातन्त्र्य' का । स्वतन्त्रता का अनन्त्यप्रोमी सुधारक-समाज उन आदेशों को सहन करने के लिए समझ नहीं है जो कि आदेश स्त्रीस्वातन्त्र्य पर प्रत्यक्षरूप से आक्रमण कर रहे हैं । यही कारण है कि उन की दृष्टि में—'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' वह आदेश पुरुषसमाज की स्वार्थवृत्ति का ही द्योतक बन रहा है । अतः-सत्य का विवेचन करते हुए यद्यपि पूर्व में हमने इस द्योतक की निरर्थकता सिद्ध करने का प्रयास किया है । तथापि केवल इसी साधन से हम पूर्वात्म से उनका परितोष नहीं कर सकते । आवश्यक ही इस साधन की सिद्धि के लिए हमें थोड़ा और प्रयास करना पड़ेगा ।

बर्हातक हम समझते हैं—'स्वतन्त्र' शब्द का अन्वयार्थ है 'स्व-तन्त्र' (अपना तन्त्र) । यह 'स्व' क्या है ? और इस 'स्व' का 'तन्त्र' क्या है ? यह भी एक विचारणीय प्रश्न है । पहिले कौशकार की दृष्टि से ही दोनों शब्दों के अर्थों का विचार कीजिए । 'स्वो ज्ञातत्वात्मनि' (अमर० १।१।२११) के अनुसार बहुवचन और आत्मा, इन दोनों को 'स्व' कहा जाता है । ज्ञाता आत्मा ही ज्ञातिबन्धु * है । अतः कतिपय में 'आत्मा' ही 'स्व' शब्द का नाम्नार्थ बन जाता है । शब्दार्थ 'स्वन' पाठ से ('स्वन शब्दे-अन्० प० से) 'स्व' शब्द निष्पन्न हुआ है । "स्वनवि-इति स्वन्त्ये वा" ही 'स्व' शब्द का

* 'यावद्विप्तं तावदात्मा' इस सिद्धान्त के अनुसार विचर्यन्त आत्मसत्ता का प्रचार माना गया है । पन्थुवग, जिसे ज्ञातिवर्ग अन्तर्विष में अन्तर्भूत है । अतएव इह भी 'स्व' कहना अन्वर्थ बन जाता है ।

निर्वचन है। आत्मा शब्दप्रवक्तृ है। दूसरे शब्दों में आत्मा से शब्द निकलता है अथवा “स्वनति” (शब्द करोति शब्दमुत्पादयति वा) से अवश्य ही आत्मा को ‘स्व’ कहा जा सकता है। इन्हीं निर्वचन से यह भी सिद्ध होगया कि विवक्ष्य आत्मा शब्दोत्पत्ति में असमर्थ है यह आत्मा ‘स्व’ मर्यादा से, किंवा ‘स्व-वम्भ’ से अधिकित होता हुआ ‘स्व’ न होकर ‘पर’ ही बन जाता है।

‘आत्मा’ शब्द उत्पन्न करता है, किंवा आत्मा से शब्द निकलता है, इसका क्या सात्वर्थ्य ?। क्या कोई आत्मा ऐसा भी है जो शब्द उत्पन्न करने में असमर्थ रहता हो ?। हम तो देखते हैं कि—“आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युक्त्वे विषयया मनः कायाग्निमाहृत्य स प्रेरयति माकृतम्” इत्यादि पाणिनीय-शिष्टा-सिद्धान्त के अनुसार शब्दोच्चारण की विवक्षा करने वाला आ मा बुद्धि से युक्त होकर अभिलषित अर्थक्रमना का मन के साथ योग करता है। आत्मक्रमना से क्रममय बना हुआ मन सर्वाङ्गरीर में व्याप्त वैरानर अग्नि (कायाग्नि) में जोम उत्पन्न करता है। इस इच्छा के अभाव से जुम्भ को हुए अग्नि का जोम प्राणवायु पर आघात करता है। वक्त्र छाकर वायु उर-कण्ठ-शिरः तीनों में किसी स्थान से टकरा कर कण्ठ-दास्वादि स्थानों में आकर वयरूप धारण कर लेता है। इसप्रकार आत्मक्रमना ही बुद्धि के द्वारा मनोद्धार से शरीरान्निजोमम्पापारमूलक प्राणवायु को सञ्चारमात्र में परिणत कर वयरूप में परिणत करती है। “वायु ज्ञान शब्दस्तत्” यह प्रातिशाक्य-सिद्धान्त भी उक्त सिद्धान्त का ही समर्थन कर रहा है।

बन कि शब्दोत्पत्ति किंवा वर्णोत्पत्ति का यह स्वामाविक नियम है दूसरे शब्दों में कोई भी शब्द बन बिना आत्मक्रमना के विनिर्गत नहीं हो सकता तो मानना पड़ेगा कि ‘स्वनति-स्वन्वते’ के अनुसार सभी प्राणियों का आमा ‘स्व’ है। फिर इस सम्बन्ध में यह कहना है कि “जिसका आत्मा शब्दोत्पत्ति में असमर्थ है वह ‘स्व’ न कहला कर ‘पर’ ही कहलाएगा क्या महत्व रखता है ?। ‘न ह्यशब्दमिच्छति’ - ‘सर्वं शब्दन मासते’ इत्यादि भौत स्यात् सिद्धान्तों के अनुसार बन सब का प्रत्यय (ज्ञान) शब्दत्वक ही है शब्दप्रेरणा ही बन सब का प्रातिस्विक धर्म है, तो इस नित्य शब्दविनिर्गम का अनुयायी आत्मा कभी ‘पर’ बन बाप यह सम्भव ही नहीं।

यदि केवल ‘स्व-पर’-भावों का ही विचार किया जाय है तो अवश्य ही इस सम्बन्ध में उक्त विप्रतिपत्ति का समावेश सम्भव हो जाता है। परन्तु अब “सुन्त्र” शब्द को साथ लेकर विचार किया जायगा तो स्वतः एव विप्रतिपत्ति का निराकरण हो जायगा। केवल “स्व (आत्मा) को जो ठो वस्तुत्व ‘स्व’ (आत्मा)” कहा भी नहीं जा सकता बल्कि यह किसी तन्त्र का अनुगामी नहीं बन जाता। तन्त्र को अपना आश्रय बना कर ही आत्मा शब्दोत्पत्ति में समर्थ होकर स्व कहलाता है। यदि वह तन्त्र आत्मानुगामी है तो उस समय उस अपने तन्त्र का अभ्युद्यम करता हुआ आमा ‘स्वतन्त्र’ कहलाएगा। यदि वह तन्त्र आत्मस्वरूप को विहृत करने वाला है तो उस स्थान में वह तन्त्र परतन्त्र कहलाएगा, एव वन्तुनव आत्मा भी ‘परतन्त्र’ ही माना जायगा।

स्वतन्त्र-परतन्त्र दोनों ही शब्द आमवाचक नहीं हैं अतिसूचक शब्द या तन्त्रों के लोचक हैं। आत्मा को तो न स्वतन्त्र कहा जा सकता न परतन्त्र। ‘सर्वरूप’ के लिए कथो निरिचयवचन की अगला

हुआ क्या है, एवं हो क्या रहा है ?। धार्मिक-प्रथा ने परिवर्तनशील देश-काल-पात्र वृत्त्यादि से सम्बन्ध रखने वाले उत्सवमयिक (अतएव उत्सवमय के लिए ही उपादेय) आचार-व्यवहारों का प्रवर्धन करते हुए उसे भी सामयिक बना डाला। अतीत सम्प्रदाय किंवा आचार-व्यवहार देशकालादि के परिवर्तन से स्मृतिगम में विलीन होत रहे, आगे आगे नवीन विकास क्रम लेते गए। उधर शास्त्रधर्म पर कलात्कार से उन सामयिक आचारों का लेप चढ़ाया रहा। परिणाम इसका यह हुआ कि-धर्मसत्त्व सर्वथा अन्तर्हित होगया एवं प्रचानदा रह गई केवला रुढ़िवाद की। शास्त्रधर्म 'अनित्य सवसाव मास' बनवा हुआ परमार्थसाधन के स्थान में विशुद्ध स्वार्थ का ही पोषक बना रह गया।

मला मानवीय मन कबतक धर्म के इस वायव्यवृत्त्य को सहन करता रहता ?। परिणाम वही हुआ जो होना चाहिए था। कुछ एक नेताओंने जनता को सावधान किया कि, जिसे तुमने 'धर्म' समझ रक्ता है वह व्याजधर्म है, धर्म की ओट में रुढ़िवाद बनप रहा है। इसी धर्म के चोक ने तुम्हारी स्वतन्त्रता का अपहरण किया है। परिणाम जो कुछ हुआ देश के सामने है। धम्मसुधार आरम्भ हुआ प्रयत्नसे। परन्तु धम्म-रहस्यमृत मौलिक साहित्य के विरुद्ध से इस सुधार ने बाध आकरम के साथ साथ गर्भीभूत मौलिकतत्त्व पर भी प्रहार करना आरम्भ कर दिया। और मानना पड़ेगा कि सुधारधर्म की वह एक महा भूल हुई। गले सके मांस के कचन (अप्रेशन) के साथ साथ विशुद्ध संस्कृत धर्म को भी कष्ट लिया गया। इसप्रकार इहोंने रोषमृता मौलिकता को भी नामशेष में ही परिवर्तित कर दिया।।

प्रकरण अमासद्विक होता हुआ भी प्रासद्विक है। प्रश्न है-“स्त्रीस्वातन्त्र्य का। स्वतन्त्रता का अनन्यप्रोमी सुधारक-समाज उन आवेशों को सहन करने के लिए समर्थ नहीं है जो कि आवेश स्त्रीस्वातन्त्र्य पर प्रत्यक्षरूप से आक्रमण कर रहे हैं। यही कारण है कि उन की दृष्टि में-‘न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति’ वह आवेश पुरुषसमाज की स्वार्थरुति का ही चोल्क बन रहा है। अत-सत्य का विवेचन करते हुए यद्यपि पूर्व में हमने इस चोल्कता की निरर्थकता सिद्ध करने का प्रयास किया है। तथापि केवल इसी साधन से हम पूर्णरूप से उनका परितोष नहीं कर सकते। अवरम ही इस साधन की सिद्धि के लिए हमें योद्धा और प्रयास करना पड़ेगा।

बहोक्त हम भ्रमस्ते हैं-‘स्वतन्त्र’ शब्द का अन्वयार्थ है ‘स्व-तन्त्र’ (अपना तन्त्र)। वह ‘स्व’ क्या है ? और इस ‘स्व’ का ‘तन्त्र’ क्या है ? यह भी एक विचारणीय प्रश्न है। पहिले कोशकार की दृष्टि से ही दोनों शब्दों के अर्थों का विचार कीजिए। ‘स्वो ज्ञातात्समिनि’ (अमर० ३।१।२११) के अनुसार वन्धुजन और आत्मा इन दोनों को ‘स्व’ कहा जाता है। ज्ञाता आत्मा ही ज्ञातिवन्धु • है। अतः कतिपय में ‘आत्मा’ ही ‘स्व’ शब्द का वाच्यार्थ बन जाता है। शब्दार्थक ‘स्वन’ शब्द से (‘स्वन’ शब्दे-ध्या० प० से) ‘स्व’ शब्द निष्पन्न हुआ है। “स्वनति-इति स्वन्त्यते वा” ही ‘स्व’ शब्द का

• “यावद्विस्तं तावद्वत्स” इस सिद्धान्त के अनुसार विस्तर्पन्त आत्मसत्ता का प्रखर माना गया है। वन्धुवर्ग किंवा ज्ञातिवर्ग अन्तर्विष्ट में अन्तर्भूत है। अतएव इहं भी स्म करना अनर्थ बन जाय है।

की प्रतिच्छाया के युक्त होकर अपना तन्त्र मान (अक्षरधर्म) खो बैठा है। उन्तरूप अक्षर पररूप क्षर के नरनरधर्मों से युक्त होता हुआ अपनी प्रातिस्विक अक्षरसन्धति से दक्षित होगया है। क्षररूप पर के नरनरधर्मों के सम्बन्ध से पहिले वो अक्षररूप तन्त्र इस आत्मा का तन्त्र था। परन्तु आत्मा की त्रिपदासक्ति से आब अक्षर इत्यत्र तन्त्र नहीं रहा, अपितु अक्षरतन्त्र का आसन 'क्षरपर' ने छीन लिया। और यों भाव 'पर' ही इत्या 'तन्त्र' बन गया।

'पर' की आसक्ति [क्षरात्मिक भूवासक्ति] ने यही विभ्राम नहीं किया। अपितु जैसे परवक्षितने अक्षरतन्त्र को 'पर' बना डाला, जैसे ही उद्बन्ध उस स्व को भी पररूप में [क्षररूप में] परिणत कर दिया। परिणाम यह हुआ कि, वो 'पर' अपने 'क्षरभाष' से जिस 'स्व' का तन्त्र नहीं बन सक्ता था वह वो उस स्व का का तन्त्र बन गया और स्वयं 'स्व'-अपने स्व-भाव से आहूत होकर 'पर' बन गया। परले अक्षर से उन्नासन छीन कर अपने आपको वो तन्त्र बना लिया और अपना नरनर परमात्र आत्मा को देखकर [उसे स्व से दक्षित कर] उसे 'पर' बना डाला। 'स्व' को 'पर' बनाया-एक धाम, एवं तन्त्र को 'पर' बनाते हुए उन्नता स्वयं छीन ली वृक्ष्य धाम। 'स्व' बन गया 'पर' एवं 'पर' बन गया 'तन्त्र'। तन्त्र 'पर' बनता हुआ इस कन्नाभराक्षरित क्षर में विलीन होगया अथवा पर बने हुए आत्मा में विलीन होगया।

इसप्रकार उन्त्रानुगत रहता हुआ (अक्षरानुगत रहता हुआ) वो 'स्व': किसी दिन 'स्वतन्त्र' था भाव नहीं इस वैधरिक-आत्मनिक तन्त्र की कृपा से 'पर' बन कर बनावटी तन्त्र का अनुगामी बन कर 'परतन्त्र' शब्दमात्र बन गया। तन्त्रानुगतः-(तन्त्रप्रतिस्वरूपक्षरानुगत) य-पर-(परधर्मानुगत स्व-आत्मा)। (क्षररूप तन्त्र का अनुयायी अतएव पररूप में परिणत पर आत्मा) इस निर्वचन के अनुसार इसे "परतन्त्र" कहा गया। पूर्ववत् तन्त्रानुगत-पर-परतन्त्र इस आत्मवाचक 'परतन्त्र' शब्द का निर्वचन होगा।

स्वतन्त्र-परतन्त्र-शब्दों के 'स्व' (स्वरूप में प्रतिष्ठित आत्मा) एवं 'पर'-(पर रूप परिणत में परतन्त्र आत्मा) नामक अनयवों को यदि आत्मवाचक माना जायगा वो स्वतन्त्र-परतन्त्र शब्दों के क्रमशः उक्त-तन्त्रानुगत-स्वः-तन्त्रानुगत-पर) ही निर्वचन होंगे। यहाँ आत्मा ही स्व-यशा में रहता हुआ अपना वन्धु बदलाएगा एवं आत्मा ही पराक्रम्य होकर अपना रिपु बदलाएगा जैसा कि 'आत्मैव आत्मनो वधुरात्मैव रिपुरात्मन' इत्याद गीताछिद्धान्त से स्पष्ट है। सचमुच अनुकूल-तन्त्रानुगत वही आत्मा हमारा मित्र बना रहता है, एव प्रतिद्वूल-तन्त्रानुगत वही आत्मा हमारा शत्रु पर (शत्रु) बन जाता है।

एक वृक्षी दृष्टि से भी आत्मवाचक इन दोनों शब्दों का निर्वचन किया जासकता है। आत्मा को विकसित करने वाला भाव आत्मवन्धु बदलाएगा एवं आहूत करने वाला भाव आत्मरिपु बदलाएगा। आत्मवन्धु को हम स्व का स्व (आत्मा का स्वजन किंवा मित्र) कहेंगे एवं आत्मरिपु को स्व का 'पर' (आत्मा का परजन किंवा रिपु) कहेंगे। 'पर' क्षर को अपने गर्भ में रखने वाला तन्त्राक्षर आमात्र्य का क्षरण करता हुआ आत्मा का 'स्व' बदलाएगा। एवं तन्त्राक्षर को अपने गर्भ में रखने वाला 'पर' क्षर आधपतन का क्षरण बना हुआ आत्मा का 'पर' बदलाएगा। इसी दृष्टि से 'अक्षर-

उक्त तात्पर्य से यह तो स्पष्ट है कि किसी भी रूप से यदि 'स्व' का 'तन्त्र' से, किंवा 'तन्त्र' का 'स्व' से सम्बन्ध है, तो तो 'स्वतन्त्र' शब्द का आधिपत्य है। और यदि 'स्व' का 'तन्त्र' के द्वारा 'पर' से किंवा 'पर' का 'तन्त्र' के द्वारा 'स्व' से सम्बन्ध है, तो 'परतन्त्र' शब्द का आधिपत्य है।

इसी के साथ यह भी स्पष्ट होना चाहिए कि, यदि 'स्व' का साक्षात् रूप से 'तन्त्र' के साथ सम्बन्ध है तो इस दशा में 'स्वतन्त्र' शब्द में 'आत्मा' का ही वाचक माना जायगा। एवं यदि इसी 'स्व' का कदाचित् रूप से 'तन्त्र' से सम्बन्ध न होकर 'पर' के द्वारा 'तन्त्र' से सम्बन्ध है, तो इस दशा में 'परतन्त्र' शब्द में 'आत्मा' का ही वाचक माना जायगा। ऐसी दशा में 'स्वतन्त्र-परतन्त्र' का अर्थ होगा—“आत्मा स्वतन्त्रा”—‘आत्मा परतन्त्र’।

यदि 'तन्त्र' का साक्षात् रूप से 'स्व' से सम्बन्ध है तो इस दशा में 'स्वतन्त्र' शब्द में 'तन्त्र' का ही वाचक माना जायगा। यदि इसी तन्त्र का साक्षात् रूप से 'स्व' के साथ सम्बन्ध न होकर 'पर' के द्वारा 'स्व' से सम्बन्ध है, तो इस दशा में 'परतन्त्र' शब्द में 'तन्त्र' का ही वाचक माना जायगा। एवं उस दशा में—‘स्वतन्त्रा-परतन्त्र’ का अर्थ होगा—“तन्त्र स्वतन्त्र—तन्त्र परतन्त्र”।

यदि 'पर' का 'तन्त्र' के द्वारा 'स्व' के साथ अनुस्यूत [अनुयोगी] सम्बन्ध है तो इस दशा में 'स्वतन्त्र' शब्द में 'पर' का ही वाचक माना जायगा। यदि 'पर' का 'तन्त्र' के द्वारा स्व के साथ प्रसिद्ध [प्रतियोगी] सम्बन्ध है तो इस दशा में परतन्त्र शब्द में पर का ही वाचक माना जायगा।

तात्पर्य यह निकला कि, तन्त्रानुगामी वही आत्मा 'स्वतन्त्र' है एवं परानुगामी वही आत्मा परतन्त्र है। स्वानुगामी वही 'तन्त्र' स्वतन्त्र है एवं परानुगामी वही 'तन्त्र' 'परतन्त्र' है। स्वानुगामी [अनुस्यूतमात्र से] वही तन्त्र स्वतन्त्र है एवं स्वानुगामी [प्रसिद्धमात्र से] वही तन्त्र 'परतन्त्र' है। आत्मा में 'स्वतन्त्र' 'परतन्त्र' कहा सच्चा है एवं तन्त्र को भी 'स्वतन्त्र'—‘परतन्त्र’ कहा जा सकता है एवं 'पर' में 'स्वतन्त्र'—‘परतन्त्र’ शब्दों से व्यक्त हो सकता है। इस प्रकार 'स्व' लक्षण 'पुरुष', तन्त्र-लक्षणा 'प्रकृति' एवं 'पर' लक्षणा विकृति तीनों लक्षणाओं के साथ सम्बन्धित से स्वतन्त्र-परतन्त्र दोनों का ही सम्भव किया जा सकता है।

तीनों किन्तों में से पहिले आत्मस्वतन्त्र-परतन्त्र का ही विचार प्रस्तुत है। यदि यह 'स्व' (आत्मा) 'स्व-तन्त्र' का (अपने तन्त्र रूप अक्षर किंवा 'प्रकृति' का) अनुगामी बनता हुआ 'तन्त्र' के द्वारा (प्रकृति के द्वारा) 'पर' मात्र में (चर, किंवा 'विकृतिमात्र' में) अनाच्छेद रूप से प्रसिद्ध है तो इस दशा में (तन्त्रानुगत नन कर परमाणु से युक्त रहने की दशा में) इस तन्त्रानुगामी 'स्व' की 'तन्त्रानुगता-या-स्व'—(आत्मा) (तन्त्र का अनुयायी या स्व—आत्मा) इस निर्बचन के अनुसार 'स्वतन्त्र' कहा जायगा। 'तन्त्रानुगता स्व स्वतन्त्र' ही इस आत्मवाचक 'स्वतन्त्र' शब्द का निर्बचन होगा।

मान लीजिए—‘स्व’ (आत्मा) तन्त्रानुगामी (अक्षरानुगामी) नहीं है। उक्त 'पर' (चर) के साथ या तो 'तन्त्र' के (अक्षर के) द्वारा ही लिया है। परन्तु 'पर' की आच्छेद के कारण उक्त 'तन्त्र' (अक्षर) 'पर'

की प्रतिच्छाया के युक्त होकर अपना 'तन्त्र' भाव (अक्षरधर्म) जोड़ता है। तन्त्ररूप अक्षर पररूप चर के नश्वरधर्मों से युक्त होता हुआ अपनी प्रातिस्विक अक्षरधर्मगति से वक्षित हो गया है। चररूप पर के नश्वरधर्मों के सम्बन्ध से पहिले तो अक्षररूप तन्त्र इस आत्मा का तन्त्र था। परन्तु आत्मा की त्रिधावर्तिका से आश्रय अक्षर इसका तन्त्र नहीं रहा अपितु अक्षरतन्त्र का आसन 'चरपर' ने छीन लिया। और यों आश्रय 'पर' ही इसका 'तन्त्र' बन गया।

'पर' की आसक्ति [चरान्तिमम भूतासक्ति] ने यहाँ विभाम नहीं दिया। अपितु वैसे परासक्तिने अक्षरतन्त्र को 'पर' बना डाला जैसे ही तत्काल उस 'स्व' को भी पररूप में [चररूप में] परिणत कर दिया। परिणाम यह हुआ कि, जो 'पर' अपने 'चरभाव' से विश्व 'स्व' का तन्त्र नहीं बन सकता था वह तो उस स्व का तन्त्र बन गया और स्वयं 'स्व'—अपने 'स्व'—भाव से आहत होकर 'पर' बन गया। परने अक्षर से कन्ताखन छीन कर अपने आपको तो तन्त्र बना लिया और अपना नश्वर परभाव आत्मा को देकर [उसे स्व से वक्षित कर] उसे 'पर' बना डाला। 'स्व' को 'पर' बनाया—एक क्षम, एवं तन्त्र को 'पर' बनाते हुए कन्ताखन स्वयं छीन ली वृत्ता क्षम। 'स्व' बन गया 'पर' एवं 'पर' बन गया 'तन्त्र'। तन्त्र 'पर' बनता हुआ इस कन्ताखनपरित्यक्त चर में विलीन हो गया अथवा पर बने हुए आत्मा में विलीन हो गया।

इसप्रकार तन्त्रानुगत रहता हुआ (अक्षरानुगत रहता हुआ) जो 'स्वः' किसी दिन 'स्वतन्त्र' था आश्रय वही इस वैश्वरिक्—आत्मनिष्ठ तन्त्र की कृपा से 'पर' बन कर बनावटी तन्त्र का अनुगामी बन कर 'परतन्त्र' शब्दमात्र बन गया। तन्त्रानुगतः—(तन्त्रप्रतिरूपचरानुगत) य—पर—(परधर्मानुगत स्व—आत्मा) (चररूप तन्त्र का अनुयायी अवस्थ पररूप में परिणत पर आत्मा) इस निर्वचन के अनुसार इसे 'परतन्त्र' कहा गया। पूर्ववत् तन्त्रानुगतः—पर—परतन्त्र इस आत्मवाचक 'परतन्त्र' शब्द का निर्वचन होगा।

स्वतन्त्र-परतन्त्र-शब्दों के स्व (स्वरूप में प्रतिष्ठित आत्मा) एवं 'पर'—(पर रूप परिणत में परतन्त्र आत्मा) नामक अथर्वों को यदि आत्मवाचक माना जायगा तो स्वतन्त्र-परतन्त्र शब्दों के क्रमशः उत्कृष्ट-तन्त्रानुगत—स्वः—तन्त्रानुगत—पर) ही निर्वचन होंगे। यहाँ आत्मा ही स्व-प्रशा में रहता हुआ अपना 'बन्धु' ब्रह्माण्डा एवम् आत्मा ही पराश्रय होकर अपना रिपु ब्रह्माण्डा बैठा कि 'आत्मैव आत्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः' इत्यादि गीताशिक्षान्त से स्पष्ट है। सम्प्रसृत अनुकूल-तन्त्रानुगत यही आत्मा हमारा मित्र बना रहता है, एवं प्रतिकूल-तन्त्रानुगत यही आत्मा हमारा शत्रु पर (शत्रु) बन जाता है।

एक दूसरी दृष्टि से भी आत्मवाचक इन दोनों शब्दों का निर्वचन किया जा सकता है। आत्मा का विकसित करने वाला भाव आत्मबन्धु ब्रह्माण्डा एवम् आहत करने वाला भाव आत्मरिपु ब्रह्माण्डा। आत्मबन्धु को हम 'स्व' का स्व' (आत्मा का स्वजन किंवा मित्र) कहेंगे एवं आत्मरिपु को स्व का 'पर' (आत्मा का परजन किंवा रिपु) कहेंगे। 'पर' चर को अपने गर्भ में रखने वाला 'तन्त्राक्षर' आत्मोदय का कारण बनता हुआ आत्मा का 'स्व' ब्रह्माण्डा। एवं तन्त्राक्षर का अपने गर्भ में रखने वाला 'पर' चर आत्मपतन का कारण बनता हुआ आत्मा का 'पर' ब्रह्माण्डा। इसी दृष्टि से 'अक्षर-

आधिदैविक विश्व में स्वयम्भू, परमेष्ठी, सूर्य - चन्द्र - पृथिवी-रूप से पुरुष (आत्मा) - प्रकृति (प्राण) - विकृति (पशु) समष्ट्यात्मक प्रजापति-विषयता का दिग्दर्शन कराया गया। अब आध्यात्मिक विश्व की इन तीनों संस्थाओं का विचार कीजिए। आत्मघर्मों के सूक्ष्ममात्रा की ओर जाने की आवश्यकता नहीं है। केवल उन चार स्थूल मानों का ही विचार पर्याप्त होगा जिन्हें कि प्रायः स्वसाधारण जानते हैं। आत्मा बुद्धि, मन शरीर चारों जाने पहिचाने हुए पदार्थ हैं। आत्मा को थोड़ी देर के लिए स्वयम्भू के अक्षर अक्षर, एवं परमेष्ठी के अक्षर महात् से उपलब्धित 'पुरुष' धर्म लीजिए। सूर्याक्षर बुद्धि को प्रकृति चन्द्राक्षर मन, एवं पृथिव्याक्षर शरीर, दोनों की सगति को विकृति पशु लीजिए। पुरुष अव्यय हुआ प्रकृति अक्षर हुई एवं विकृति पशु हुई। अक्षरात्मिक बुद्धि के उस ओर अक्षरात्मक अमृत आत्मा है इस ओर व्ययमक मर्त्य मन एवं शरीर है। निम्नलिखित परिक्षेण से दोनों संस्थाओं का समतुलन स्पष्ट होजाय है।

१-स्वयम्भू १	अक्षर	—आत्मा (पुरुषः—अव्यय—स्वः)	—प्रजापतिः
२-परमेष्ठी	महान्		
२ १-सूर्य	बुद्धि	—प्राणः (प्रकृति अक्षरः—उन्नतः)	
१-चन्द्रमा १	मनः	—पशवः (विकृति पशुः—पशुः)	
२-पृथिवी	शरीरम्		
अधिदैवतम्	अध्यात्मम्		

आधिदैविक यह वे ही आध्यात्मिक यह का आविर्भाव हुआ है। आधिदैविक यह में यजमान कीन १, यजमानपत्नी कीन १ पहिले बही देखिए। आत्मा सूर्यरूपप्रकृति चन्द्रपृथिवीरूपा विकृति, इन तीनों में आत्मा तो यज्ञज्ञेय किंवा यज्ञचरितक है जैसा कि "एतद्वास्तवम्भन भेष्टम्" - "अधियज्ञोऽयमवात्" इत्यादि श्रौत-स्मृत बचनों से स्पष्ट है। सूर्य इस यज्ञ का यजमान है पृथिवीयुक्त चन्द्रमा यजमान की पत्नी है। दोनों का मिथुनभाव ही यह है और यही यह प्रजापति का कारण है।

सूर्य अग्निमय है, एवं चन्द्रमा सोममय है। और अग्नि का प्रवर्गभाग अथ अग्नि है एवं चान्द्र सोम का प्रवर्गभाग अथ सोम है। सोम का अपना स्थान उत्तराविष्णु है एवं अग्नि का अपना स्थान दक्षिणाविष्णु है। ७

की ओर बाया करता है। श्रुताग्नि में श्रुतसोम की आहुति होने से ही सन्तादि षड्भूतपूर्ण उत्पन्न होती है। षड्भूतसमष्टि से ही सम्मत्सरयज्ञ का स्वरूप निष्पन्न होता है। एवं यही अग्नीषोमात्मक, षड्भूतमूर्ति सम्मत्सरयज्ञ पार्थिव-ग्रहोत्पत्ति का कारण बनता है।

अथपि पार्थिव-प्रवा में सम्मत्सरमूर्ति यहप्रजापति के अग्नि-सोम, नामक दोनों मातृ का सम्मन्वय है। परन्तु वृषासृष्टि (पुरुषसृष्टि) में सूर्योपलब्धित सम्मत्सरयज्ञ का अमिक्त्य प्रवान रहता है एवं योषासृष्टि (स्त्रीसृष्टि) में चन्द्रोपलब्धित सम्मत्सरयज्ञ का होमसत्त्व प्रधान रहता है। पुरुषसृष्टि पुषा है, एवं स्त्रीसृष्टि योषा है। पुरुषनिर्माण में अग्नि, एवं स्त्रीनिर्माण में सोम प्रधान है। अग्नि-सोम के इन तत्त्वों का पूर्व-प्रकरणों में यज्ञ तत्त्व विरक्षेण किया जा चुका है। अतः यहाँ पुनरुक्ति अनपेक्षित है।

यहाँ केवल यही ज्ञान लेना चाहें होगा कि अग्नि अमावस्य है भोक्तृ है। एवं सोम अग्र है भोग्य है। कैसा भोग्य? पशुरूप भोग्य नहीं अपितु मित्ररूप भोग्य। यदि अग्नि सोम का भोक्तृ है, तो सोम अग्नि को आत्मप्रतिष्ठा है। सोमसम्बन्ध के बिना न अग्नि जीवित रह सकता न अग्नि को आहार बनाए बिना सोम अपने स्वरूप को सत्यभाव में परिणत कर सकता। दोनों के इसी सत्यभाव को लक्ष्य में रखकर एक स्थान पर भुक्ति ने कहा है—

अग्निर्जागार तमुच कामयन्ते, अग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जागार तमय सोम आह तवाहमस्मि सस्ये न्योक्ता ॥

—श्रुत्सं० १।४।१५।

अग्नि बलवान् अवश्य है। परन्तु इस की सत्त्वता सोम के सहयोग पर ही निर्भर है। हृदयभाव से बल का विकास होता है। वृक्ष शब्दों में बल की विकासभूमि हृदय ही है। हृदयस्थ सत्यबल सत्य है, इस सत्य सत्य से निष्पन्नने वाली सत्यरश्मियाँ ही यज्ञ है। एक ही सत्य की सत्य-बल ये दो अवस्था हैं। सत्य के आचार पर प्रयोग यज्ञ का ही होता है। सत्य स्वयं काम नहीं करता आत्मन्मान बना रहता है। सत्यरश्मिरूप बल ही वहिर्जागृ की ओर विरक्षित होता है। इसी आचार पर— यज्ञ सत्यावोजीय— यज्ञ वाय विज्ञानाद् भूयः इत्यादि निगम प्रतिष्ठित हैं।

अग्नि बलवान् है। क्योंकि पुरुष में सत्य अग्निरस्य की प्रधानता है अतएव इसे हम बलवान् कहेंगे। उधर सोम अन्न का किंवा निराल है। कारण स्पष्ट है। सोम श्रुतत्व है हृदयशून्य है। हृदयशून्य होने से ही तो इस 'श्रुत' कहा जाता है। अन्न हृदय नहीं तो सत्यभाव नहीं। सत्य नहीं तो वहिर्जागृ बल नहीं। क्योंकि स्त्री में इस श्रुत सोमसत्त्व की ही प्रधानता है अतएव इसे 'अन्नता' कहा जायगा।

पुरुष बलवान् एवं स्त्री अन्नता। पुरुष सत्यभावोपता एवं स्त्री अन्नभावोपता (अथान् श्रुतसोमभावोपता)। पुरुष आग्नय एवं स्त्री सौम्या। पुरुष भोक्तृ, एवं स्त्री भोग्य। पुरुष प्रतिष्ठा एवं स्त्री तवाधारण प्रतिष्ठा। पुरुष आत्मन्मान एवं स्त्री आत्मन्प्रतिष्ठा। पुरुष स्वच्छन्दस्क एवं स्त्री परच्छन्दानुवर्तिनी (पुरुषच्छन्दानुवर्तिनी)। अमिरूप अग्नि से युक्त पुरुष अग्र सर एवं सोम—युक्त स्त्री तत्पश्चाद्गामिनी। यह तो हुई ऐसी दृष्टिों बिना से पुरुष की प्रधानता सिद्ध हो रही है एवं स्त्री की गौणता।

आधिदैविक विरज में स्वयम्भू, परमेष्ठी सूर्य-चन्द्र-पृथिवी-रूप से पुरुष (आत्मा)-प्रकृति (प्राण)-विकृति (पशु) समष्ट्यात्मक प्रजापति-विषय का दिग्दर्शन करवा गया। अब आध्यात्मिक विरज की इन तीनों संस्थाओं का विचार कीजिए। आत्मबन्धनों के सूक्ष्मभावों की ओर जाने की आवश्यकता नहीं है। केवल उन चार स्थूल भावों का ही विचार पर्याप्त होगा जिन्हें कि प्रायः सबानाम्न जानते हैं। आत्मा बुद्धि, मन शरीर चारी भावे पहिचाने हुए पदार्थ हैं। आत्मा को थोड़ी देर के लिए स्वयम्भू के अशरूप अन्धक, एक परमेष्ठी के अशरूप महान् से उपलब्धित पुरुष समझ लीजिए। सूर्यशरूप बुद्धि को प्रकृति चन्द्राशरूप मन, एवं पृथिव्याशरूप शरीर दोनों की सगति को विकृति कह लीजिए। पुरुष अन्धक्य हुआ प्रकृति अन्धर हुई एवं विकृति अन्ध हुई। अन्धरात्मिक बुद्धि के उस ओर अन्धबन्धक्य भ्रमव आत्मा है इस ओर अन्धबन्धक्य मर्त्य मन एवं शरीर है। निम्नलिखित परिलोक से दोनों संस्थाओं का समग्रान स्पष्ट होता है।

१-स्वयम्भू १	अन्धक्य	आत्मा (पुरुषः—अन्धक्य—स्वः)	} — प्रजापतिः
२-परमेष्ठी	महान्		
२ १-सूर्य	बुद्धि	प्राणा (प्रकृतिः अन्धर—उग्रः)	
१-चन्द्रमा २-पृथिवी	मन शरीरम्	परानः (विकृतिः—अन्धरः—परः)	
अधिदैविकम्	आध्यात्मम्		

आधिदैविक यज्ञ से ही आध्यात्मिक यज्ञ का आधिर्भाव हुआ है। आधिदैविक यज्ञ में यज्ञमान कीन १, यज्ञमानपत्नी कीन १, पहिले यही देखिए। आत्मा सूर्यरूपप्रकृति चन्द्रपृथिवीरूपा विकृति इन तीनों में आत्मा तो यज्ञर्वाह जिन्ना यज्ञचरतल है जैसा कि “एतदात्मस्वनं भेष्टम्” — “अधियज्ञोऽहम्बन्ध” इत्यादि औच-स्माच बचनों से स्पष्ट है। सूर्य इस यज्ञ का यज्ञमान है पृथिवीयुक्त चन्द्रमा यज्ञमान की पत्नी है। दोनों का मिथुनभाव ही यज्ञ है और यही यज्ञ प्रजापति का कारण है।

सूर्य अग्निमय है, एक चन्द्रमा सोममय है। वीर अग्नि का प्रथमभाग अत अग्नि है, एवं चान्द्र सोम का प्रथमभाग अतसोम है। अतसोम का अपना स्थान उत्तरादिक् है एवं अतानि का अपना स्थान दक्षिणादिक् है। उत्तरस्थ अतसोम निरन्तर दक्षिण की ओर एवं दक्षिणस्थ अतानि निरन्तर उत्तर

की आर आया करता है। अतः अग्नि में अतः सोम की आहुति होने से ही अमृतमणि पशुसुतुर् उत्पन्न होती है। पशुसुतुसमष्टि से ही सम्बत्सरयज्ञ का स्वरूप निष्पन्न होता है। एवं यही अग्नीषोमात्मक पशुसुतुमूर्ति सम्बत्सरयज्ञ पार्थिव प्रभोत्पत्ति का कारण बनता है।

यद्यपि पार्थिव-प्रजा में सम्पत्सुमूर्ति यज्ञप्रभापत्ति के अग्नि सोम, नामक दोनों माधों का समन्वय है। परन्तु श्रृंगसृष्टि (पुरुषसृष्टि) में सूर्योपलब्ध सम्बत्सरयज्ञ का अग्निवत्त्व प्रधान रहता है एवं योपासृष्टि (स्त्रीसृष्टि) में क्रन्दोपलब्ध सम्बत्सरयज्ञ का सोमवत्त्व प्रधान रहता है। पुरुषसृष्टि श्रृंग है, एवं स्त्रीसृष्टि योपा है। पुरुषनिर्माण में अग्नि एवं स्त्रीनिर्माण में सोम प्रधान है। अग्नि-सोम के इन तात्पर्यों का पूर्व-प्रकरणों में यत्र तत्र विश्लेषण किया जाना है। अतः यहाँ पुनरुक्ति अनपेक्षित है।

यहाँ केवल यही जान लेना अलं होगा कि, अग्नि अमृत है, भोग्य है। एवं सोम अन्न है भोग्य है। कैसा भोग्य? पशुरूप भोग्य नहीं अपितु मित्ररूप भोग्य। यदि अग्नि सोम का भोग्य है, तो सोम अग्नि का आत्मप्रतिष्ठा है। सोमसम्पन्न के बिना न अग्नि जीवित रह सकता, न अग्नि को आहार बनाए बिना सोम अपने स्वरूप को सत्यभाव में परिणत कर सकता। दोनों के इसी सत्यभाव को लक्ष्य में रखकर एक स्थान पर भुक्ति ने कहा है—

अग्निर्जागार तमृच कामयन्ते, अग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जागार तमय सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योका ॥

—श्रृङ्गसं १।४।१५) ।

अग्नि वल्लवान् अवश्य है। परन्तु इस की वल्लवता सोम के सहयोग पर ही निर्भर है। हृदयभाव से वल्लव का विकास होता है। दूसरे शब्दों में वल्लव का विकास भूमि हृदय ही है। हृदयस्य उदययत्न सत्य है इस अव उदय से निकलने वाली उत्पत्तिमयी ही वल्लव है। एक ही उत्पत्ति की सत्य-वल्लव, ये दो अवस्था हैं। सत्य के आचार पर प्रयोग वल्लव का ही होता है। अन्न स्वयं अन्न नहीं करता आलम्बनमात्र बना रहता है। उत्पत्तिमय वल्लव ही बहिर्जात की ओर विकसित होता है। इसी आचार पर—“वल्लव सत्याशोजीय” —“वल्लव यथा विज्ञानाद् भूयः इत्यादि निगम प्रतिष्ठित हैं।

अग्नि वल्लवान् है। क्योंकि पुरुष में सत्य अग्निवत्त्व की प्रधानता है अतएव इस हम वल्लवान् करेंगे। उपर सोम अवल्लव बिना निर्बल है। कारण स्पष्ट है। सोम अतवत्त्व है हृदयस्य है। हृदयस्य शक्ति से ही तो इस ‘अन्न’ कहा जाता है। जब हृदय नहीं तो उदयभाव नहीं। उदय नहीं तो उत्पत्तिमय वल्लव नहीं। क्योंकि स्त्री में इस अतवत्त्व की ही प्रधानता है अतएव इसे ‘अयक्षा’ कहा जायगा।

पुरुष वल्लवान् एवं स्त्री अवल्लवा। पुरुष सत्यभावोपेत एवं स्त्री अतवत्त्वभावोपता (अतवत्त्वसोमभावोपता)। पुरुष आग्नय एवं स्त्री सौम्या। पुन्य भोक्ता एवं स्त्री भोग्य। पुन्य प्रतिष्ठा एवं स्त्री तदाधारण प्रतिष्ठिता। पुरुष आलम्बन एवं स्त्री आलम्बिता। पुरुष स्वच्छन्दस्क एवं स्त्री परच्छन्दानुयसिनी (पुरुषच्छन्दानुयसिनी)। अग्निरूप अग्नि से युक्त पुरुष अग्नेसर मय सोम-युक्ता स्त्री सत्पद्मादुगमिनी। यह तो हुई एही दृष्टियाँ जिन से पुरुष की प्रधानता सिद्ध हो रही है एवं स्त्री की गौरवता।

आधिदैविक विश्व में स्वयम्भू, परमेष्ठी, सूर्य-चन्द्र-पृथिवी-रूप से पुरुष (आत्मा)-प्रकृति (प्राण)-विकृति (पशु) समष्टिभामक प्रजापति-विषयतः का दिग्दर्शन कराया गया। अब आध्यात्मिक विश्व की इन तीनों संस्थाओं का विचार कीजिए। आत्मधर्मों के सूक्ष्मभावों की ओर जाने की आवश्यकता नहीं है। केवल उन चार स्थूल भावों का ही विचार पर्याप्त होगा जिन्हें कि प्रायः सवसाधारण जानते हैं। आत्मा बुद्धि, मन शरीर चारों जाने पहिचाने हुए पदार्थ हैं। आत्मा को थोड़ी देर के लिए स्वयम्भू के अशरूप अभ्यक्त, एवं परमेष्ठी के अशरूप महान् से उपलब्धित 'पुरुष' धामक लीजिए। सूर्यारूप बुद्धि को प्रकृति चन्द्रारूप मन एवं पृथिव्यारूप शरीर, दोनों की सपष्टि को विकृति कह लीजिए। पुरुष अभ्यय हुआ प्रकृति अक्षर हुई, एवं विकृति अक्षर हुई। अक्षरात्मिक बुद्धि के उस ओर आध्यात्मिक भूत आत्मा है इस ओर अक्षरमक मत्वं मन एवं शरीर है। निम्नलिखित परिलोक से दोनों संस्थाओं का समग्रान स्पष्ट होजाया है।

१-स्वयम्भू १	अभ्यक्त	—आत्मा (पुरुषः—अभ्ययः—स्वः)	} —प्रजापतिः
२-परमेष्ठी	महान्		
२ १-सूर्य	बुद्धि	—प्राणा (प्रकृतिः अक्षर—उच्चः)	
१-चन्द्रमा १	मन	—पशवः (विकृतिः अक्षर—पट)	
२-पृथिवी	शरीरम्		
अधिदैवतम्	आध्यात्मम्		

आधिदैविक यह से ही आध्यात्मिक यह का आविर्भाव हुआ है। आधिदैविक यह में यजमान कीन १, यजमानपत्नी कीन १, पहिले यही देखिए। आत्मा सूर्यरूपप्रकृति, चन्द्रपृथिवीरूपा विकृति न्त तीनों में आत्मा को यज्ञवेदि किवा यज्ञधरातल है जैसा कि "एतवास्तम्वानं भेष्टम्" - 'अभियष्टोऽष्टमवा' इत्यादि श्रौत-स्मार्क वचनों से स्पष्ट है। सूर्य इस यज्ञ का यजमान है पृथिवीयुक्त चन्द्रमा यजमान की पत्नी है। दोनों का मिथुनभाव ही यज्ञ है और यही यज्ञ प्रजोत्पत्ति का कारण है।

सूर्य अग्निमय है, एवं चन्द्रमा सोममय है। और अग्नि का प्रवर्ग्यभाग श्रुत अग्नि है एवं चान्द्र सोम का प्रवर्ग्यभाग श्रुतसोम है। श्रुतधेम का अपना स्थान उत्तरादिक है एवं श्रुताग्नि का अपना स्थान दक्षिणादिक है। उत्तरस्थ श्रुतधेम निरन्तर दक्षिण की ओर, एवं दक्षिणस्थ श्रुताग्नि निरन्तर उत्तर

उक्त कथन से यह सिद्ध हुआ कि, पुरुष का पाञ्चभौतिक शरीरपिण्ड तो आग्नेय है, एवं शरीरपिण्ड की प्रतिष्ठारूप शुक्र बीजम् है। अग्नि क्योंकि शृणु होने से पुरुष है एवं ओम योग होने से स्त्री है इसी आधार पर हम कह सकते हैं कि स्त्री ही पुरुष की प्रतिष्ठा है। साथ ही यह भी कह लीजिए कि, जिन्हें हम पुरुष कहते हैं वे आग्नेय शरीर की अपेक्षा पुरुष होते हुए भी वस्तुतः अन्तःप्रतिष्ठारूप शुक्रबीज की दृष्टि से आत्म्यन्तर-ज प्र से स्थित हैं। * स्त्रिय सतीस्तौ उ मे पु स आहु (श्रुतं १।१६।१५) यह भुक्ति इनी दृष्टि का स्पष्टीकरण कर रही है। भुक्ति का तात्पर्य यही है कि संसार में जितने भी पुरुष हैं वे अग्निप्रधान अन्नशरीर की अपेक्षा से मत्ते ही पुरुष कहलाते हैं। परन्तु शुक्रप्रधाना आत्मदृष्टि से तो उन्हें स्त्री ही कहना चाहिए। आत्मा-शरीर, दोनों में आत्मा प्रधान माना जाता है। एवं जिस संसार में जो प्रधान होता है 'तदात्म्याय' से वह संस्था उसी के नाम से व्यवहृत होती है। वह कि प्रधानभूता आत्मदृष्ट्या पुरुषसंस्था को ही तो इसे पुरुष न कह कर 'स्त्री' ही कहा जायगा। परन्तु आश्चर्य है कि, अज्ञ मनुष्य इन स्त्रियों को पुरुष कह रहे हैं। पुरुष भास्त्व में स्त्री है स्त्री होते हुए उन्हें पुरुष कहा जाता है' इस रहस्य को आत्म वाणा ही जान सकता है अन्धा नहीं— 'पर्यदक्ष्यन्मन्विचेत्सर्वः'।

लीजिए, अन्न आन्न से आप भी अपने आपकी स्त्री समझना आरम्भ कर लीजिए, और स्त्रियों को 'पुण्य' वैसा कि अनुपद में ही स्पष्ट होने वाला है। सचमुच भ्रातृ का उक्त सिद्धान्त पुण्यवाति को चुन्य कर रहा होगा। अन्नरस ही इस ज्योमशान्ति के लिए किसी अन्य उपाय का आश्रय लेना पड़गा। निराश होने की कोशिश नहीं है। एक पुरुष के नाते इस सम्सार में आप से अधिक हमें चिन्ता है। वो उपाय ऐसे है किन से पुरुषसंस्था का अग्निस्त्व प्रधान माना जासकता है एवं सोनस्त्व गौण माना जासकता है।

पुरुषों का शरीर आग्नेय है यह माना। परन्तु इस की प्रतिष्ठा है-पानी। अद्भुत पृथिवी इस वैदिकीय-सिद्धान्त के अनुसार पृथिवी-स्थानीय शरीरपिण्ड का उपादान अप्वत्त्व ही है। 'अन्तर्भूमिरियं भिता' वचन भी यही सिद्ध कर रहा है। इसी दृष्टि से हम कह सकते हैं कि आग्नेय शरीर की प्रतिष्ठा अप्वत्त्वस्वरूप ओम है। इस दृष्टि का तात्पर्य यही है कि, शरीरपिण्ड में प्राण-भूत के दो विभाग हैं। हरय भाग तो भूत है एवं भूतप्रतिष्ठारूप अद्भुत सत्त्व प्राण है। इस आग्नेय भूतभाग की प्रतिष्ठा आप्य-(जलम्) प्राण ही है।

जिस अग्नि शरीर से यह प्रतिष्ठा लक्षण आप्यप्राण निष्कस्य होजाता है शरीर नष्ट होजाता है। भाण्डवक इसी आप्य साम को पवित्र 'अन्नप्रणस्पति' 'अम्भः' आपि नामों से व्यवहृत किया गया है। इम गङ्गा, सुवर्ण मृगशर्म आपि की पवित्रता इसी 'अम्भः' पर अवलम्बित है। अम्भ से ही गङ्गा य [गङ्गाजल] में अशुभिमानिर्वातिता पावनशक्ति व्यक्त हुई है। इसी अम्भ का अनुपद स र्त्न (कुशा) का संसर्ग से

* आत्ममायना रश्मिभाषिना शुक्रभाषिना मेघ स इस मन्त्र के तीन अर्थ होते हैं। इन तीनों की पिण्ड व्याख्या इसाम्भ में देखनी चाहिए। (१० उ वि ३० लं० ५८ स १०८ पयन्त)।

हुति के अवरोध से स्वयं अन्न [सोम] बन जाता है। वृष्टी दक्षि से वेष्टिए। कोष्ठ मनुष्य मृत्वा है। यदि अन्नभागमन नन्द होबायग, तो ओ शरीरगन्धि अन्नतक अन्नाद् या यही अन्न बन जायगा। प्राजाग्नि उत्कृष्टत होबायगा। शिव 'शवाग्न' बन जायगा और यह अन्न उस श्मशानाग्नि [क्रव्यादाग्नि] की तृप्ति का कारण बनेगा। तत्त्वतः अग्नि की अन्तिम अवस्था [सोम न मिलने पर] सोम ही होजाती है यह निश्चित है। बलचन सोम को गर्भ में लेता हुआ बलशून्य को अग्नि मलवान् बनता है। मोक्षा बनता है, यही बलचन सोम के अवरोध से स्वयं बलचन बनता हुआ वृष्टी बलवानों का अन्न बन जाता है। मोक्षा सोम्य बन जाता है, शाक्य शास्त्रि बन जाता है।

उपस्थुक्त ब्रह्माग्नि-विवेचन का निष्कर्ष यही निकला कि, अग्नि की बलवत्ता सोमसम्बन्ध पर ही निर्भर है। सोम मलत्व है बलचन है। इसे लेकर ही अग्निमूर्ति रुद्र साम्बलवाशिष्ठ बने हुए हैं। क्योंकि पुरुष में अग्निवत्त्व का प्राधान्य है अतएव पुरुषमात्र को हम 'शिव' कह सकते हैं। उभर स्त्री में शक्तिचन सोमवत्त्व प्रधान है अतएव स्त्रीमात्र को हम 'शक्ति' कह सकते हैं। शिव-शक्ति के इन म्या-पक अवधारों को लक्ष्य में रखकर ही हमने रुद्र-शिव भावों की अन्न प्रासङ्गिक माना है।

बाह्यदृष्टि को छोड़कर पहिले अन्तर्दृष्टि से ही शिवशक्ति का समन्वय कीजिए। पुरुष शिव क्यों है ! इसका उत्तर है—'सोम'। पुरुष आग्नेय अन्नश्च है परन्तु इसकी प्रतिष्ठा सोम ही है। श्रुताग्र की उत्तम अन्नस्थारूप 'शुक्र' [रेत दीर्घ्य-धातु] सदात्त सोम है। और सर्वविद्वान्तानुसार यह सौम्यशुक्र ही पुरुष का अन्तरात्मा है। पुरुष का मौखिक दृश्य शरीर आग्नेय है एवं अन्तर्बर्णरूप शुक्र सोम्य है। शुक्रध्व ही पुरुषनाथ का कारण है एवं शुक्ररक्षा ही स्थिति का कारण है। इसी आधार पर भुक्ति का—'ब्रह्मचर्येण तपसा वेद्या मृत्युमपादन्त' यह सिद्धान्त प्रतिष्ठित है। 'स बलचन सोम्य शुक्र से ही पुरुष बलवान् बना रहता है।

हाँ, एक रहस्य और। शुक्र सोम है सोम बलचन बनता हुआ पूर्वपरिमाणानुसार स्वयं बलप्रयोग में असमर्थ है। अतएव इस बलचन को अन्न किंवा निर्बल कहा जाता है। पुरुषवांशि का यह दुर्भाग्य है कि, यही अन्नलसोम (शुक्र) पूर्वकथनानुसार पुरुष का अन्तरात्मा है। यही कारण है कि पुरुष का बाह्यवर्ण (आग्नेय-शरीर) बर्हा आक्रमण का अनुयायी रहता है यही इसका अन्तर्बर्ण उतना ही शिथिल रहता है। शरीर बलवान् (आग्नेय) आत्मा निर्बल (सौम्य) यही तात्पर्य है। शुक्र स्वयं निर्बल इसी का स्मात्तर मन इसी से संकल्प का उदय। फलतः पुरुष यदि विरोध वापनों के द्वारा शक्ति की उपार्जना नहीं करता है तो अधिकांश में इसके उच्छेद मिथ्या ही होयते हैं।

अब रहस्यमेद ही होने लगा तो एक रहस्य शेष क्यों छोड़ा बाय। सम्भव है पुरुषपुरुष के अनुसूच में अपने संकल्प में छल होसक। परन्तु सोम्यात्मा पुरुष को हम आग्नेयी शक्ति (स्त्री) के सामुमुख में वा और भी अधिक दूर या का ही अनुमन करना पड़ता है। स्त्री भीम्या है उच्छेद भी शुक्रशून्य की मन से उच्छेद रहता हुआ सोम्य है। नीम और गिलोय 'पद्मी' अरिहार्य होजाता है। बात है सर्वस्य स्पष्ट सर्वज्ञभूत फिर विशेष विस्फोटन क्यों किया बाय ?।

उक्त कथन से यह सिद्ध हुआ कि, पुरुष का पाञ्चभौतिक शरीरविषय तो आग्नेय है, एवं शरीरविषय की प्रतिष्ठा रूप शुक्र सीम्य है। अग्नि क्योंकि दृष्टा होने से पुरुष है एवं सोम गोपा होने से स्त्री है इसी आधार पर हम कह सकते हैं कि स्त्री ही पुरुष की प्रतिष्ठा है। साथ ही यह मं कह लीजिए कि जिन्हें हम पुण्य करते हैं वे आग्नेय शरीर की अपेक्षा पुरुष होते हुए भी वस्तुतः अन्तःप्रतिष्ठा रूप शुक्रसोम की दृष्टि से आध्यन्तर-दृष्ट से स्त्रियाँ ही हैं। • 'स्त्रियः सतीस्तां व मे पुंस आहुः (ऋक्स १।१९४।१५) यह भुक्ति इसी दृष्टि का स्पष्टीकरण कर रही है। भुक्ति का तात्पर्य यही है कि संसार में जितने भी पुरुष हैं, वे अग्निप्रधान वायुशरीर की अपेक्षा से मते ही पुरुष कहलाते हैं। परन्तु शुक्रप्रधाना आत्मदृष्टि से तो उन्हें स्त्री ही कहना चाहिए। आत्मा-शरीर दोनों में आत्मा प्रधान माना जाता है। एवं जिस संस्था में जो प्रधान होता है 'वद्वान्याय' से वह संस्था उन्नी के नाम से व्यवहृत होती है। अब कि प्रधानभूता आत्मदृष्टि पुरुषसंस्था नाम्ना है तो इसे पुरुष न कह कर 'स्त्री' ही कहा जायगा। परन्तु आश्चर्य है कि अज मनुष्य इन स्त्रियों को पुरुष कह रहे हैं। पुरुष वास्तव में स्त्री है स्त्री होते हुए इन्हें पुरुष कहा जाता है' इस रहस्य का आलं वाला ही जान सकता है अर्थात् नहीं— 'परमेश्वरवान्नविचेतदन्धः'।

लीजिए, अब आज से आप भी अपने आप को स्त्री समझना आरम्भ कर लीजिए, और स्त्रियों का 'पुरुष' ऐसा कि अनुपद में ही स्पष्ट होने वाला है। सचमुच अति अरुत सिमान्त पुरुषाति को चुम्ब कर रहा होगा। अन्तर ही इस सोमशान्ति के लिए किसी अन्य उपाय का आशय होना पड़गा। निराश होने की धर्म बात नहीं है। एक पुरुष के नाते इस सम्बन्ध में आप से अधिक हम चिन्ता है। दो उपाय ऐसे हैं जिन से पुरुषसंस्था का अन्वितत्व प्रधान माना जा सकता है एवं सोमत्व गौरव माना जा सकता है।

पुरुषों का शरीर आग्नेय है, यह माना। परन्तु इस की प्रतिष्ठा है-वानी। 'अवृष्य' पृथिवी इस तैत्तिरीय-सिद्धान्त के अनुसार पृथिवी-स्थानीय शरीरविषय का उपादान अप्रत्यक्ष ही है। अस्त भूमिरियं मित्रा' बचन भी यही सिद्ध कर रहा है। इसी दृष्टि से हम कह सकते हैं कि आग्नेय शरीर की प्रतिष्ठा अप्रत्यक्ष रूप से सोम है। इस दृष्टि का तात्पर्य यही है कि, शरीरविषय में प्राण-भूत ये दो बिभाग हैं। दृश्य भाग तो भूत है एवं भूतप्रतिष्ठा रूप अदृश्य सत्व प्राण है। इस आग्नेय भूतभाग की प्रतिष्ठा आप्य-(सोम) प्राण ही है।

जिस दिन शरीर से यह प्रतिष्ठा लक्षण आप्यप्राण निष्कान्त हो जाता है शरीर नष्ट हो जाता है। प्राणतम इसी आप्य सोम को पवित्र 'अज्ञायास्पति' 'अग्निः' आदि नामों से व्यवहृत किया गया है। दम गात्रा सुवर्ष्य मृगचर्म आदि की पवित्रता इसी 'अग्नि' पर अवलम्बित है। अग्नि से ही गात्रिय [गङ्गाजल] में अयुचिभावनिवर्तिका पावनशक्ति व्यक्त हुई है। इसी अग्नि का अनुपद से र्म (कुरा) के संवर्ग से

• आत्मभावना रश्मिभावना शुक्रभावना में से इस मन्त्र के तीन अर्थ होते हैं। इन तीनों की विधा व्याख्या इस भाष्य में देखनी चाहिए। (६० उ० वि ६० अ० ७८ से १०८ पंक्त)।

पुरुष में शरीर, और शुक्र, दो विभाग हुए। दोनों क्रमशः आग्नेय एवं सौम्य हैं। आगे जाकर पुनः प्रत्येक में आग्नेय-सौम्य ये दो दो विभाग हुए। इस दृष्टि से पुरुष का उपक्रम भी अग्निवत्त्व रहा एवं उपसंहार भी अग्नि ही रहा। शरीर शरीरप्राण शुक्र शुक्रमस्तप्राण चारों क्रमशः आग्नेय सौम्य सौम्य आग्नेय रहे। इधर अग्नि उधर अग्नि मध्य में दोनों सोम। अग्नि पुरुष दोनों ओर पुरुष। कतारहण, पुरुषसंस्था में अग्निवत्त्व की प्रधानता सिद्ध हुई अथवा सोमवत्त्व की। इस दृष्टि से हम पुरुष को अवश्य ही अग्निप्रधान मानते हुए 'पुरुष ही ब्रह्मे, और स्त्री [सोम] को इस के कर्त्र में प्रतिष्ठित मानते हुए परवत्त्व ही ब्रह्मे।

१-पुरुषसंस्था—

{	(१)-१-शरीरम्—	अग्नि (पुरुष)—	स एवादिः
	(२)-आप्यप्राण —	सोम (स्त्री)	
{	(१)-१-शुक्रम—	सोम (स्त्री)	} —अग्निप्रधान-पुरुषः-पुरुष
	(४)-२-आग्नेयप्राणः अग्नि	(पुरुषः)—	

शुक्रदृष्टि से स्त्रीसंज्ञा का भावन बनने वाला पुरुष उक्त प्रथम उपाय से 'पुरुष' बन जाता है। वृक्ष उपाय है सम्प्रत्यक्षरमयबल। सम्प्रत्यक्षरमयबल से ही तो पुरुष का निर्माण हुआ है। इसीलिए ही 'पुरुष को 'यज्ञ' कहा जाता है जिस यज्ञरहस्य का कि पाठक अगस्त्य ब्राह्मण में विरह निरूपण देखेंगे। इत्य अत्र लंगाशात्मक जिस अत्र सम्प्रत्यक्षर से पुरुष का शरीर बनता है उस अत्र सम्प्रत्यक्षर के उत्तर माग में सोम का एवं दक्षिण माग में अन्न का स्थापन बतलाया है। सम्प्रत्यक्षर का मध्यस्थ विष्णुत् है। इस आगे विष्णुत् से सो मन्दयज्ञ [यज्ञ की हड्डी] का निर्माण हुआ है। विष्णुत् से उत्तर के सोम सम्प्रत्यक्षर से शरीर के उत्तर पार्श्व [बाएँ माग] का एवं दक्षिण के आग्नेय सम्प्रत्यक्षर से दक्षिण पार्श्व [दहिने माग] का निर्माण हुआ है।

वत् मानस्युग का [कल्पित] अद्विष्टबादी विजातिवर्ग वृक्षा अवश्य करेगा। परन्तु विज्ञानपथानुगामी की दृष्टि में ऐसी वृक्षा का कोई महत्त्व नहीं है। एक मनुष्यराज [युर्य] को अपने सामने रख लीबिए, और शिवान्तस्थान से आरम्भ कर मूलप्रतिष्ठ पर्यन्त टीक बीच में से उस के दो लपट कर बांति। दोनों दक्षिण उत्तर लपटों के पर्वों का विराजमान कीबिए, एवं उन विराजित पर्वों को पुष्प पुष्प रखते बाइए। विराजित प्रक्रिया के चान्तर दोनों के आकार, एवं भार की परस्पर तुलना कीबिए। आपकी विद्विष्ट होगा कि दक्षिणलपट के सभी पर्व प्रायः उत्तरलपट के पर्वों से आकार में भी बड़े होंगे एवं भार में भी अधिक होंगे।

उत्तर लयह के उत्तर फुङ्कुम, प्लीहा [विस्ली] बृक्क क्लोम, हस्त, पाद, आदि पर्वों की अपेक्षा दक्षिण लयह के दक्षिण फुङ्कुम, यक्क [बिगर], वृक्क, क्लोम हस्त पाद आदि पर्वों के आप आकार, तथा भार दोनों में प्रबुद्ध देखेंगे। ये प्रबुद्ध क्यों हैं? इन शरीरवर्षों का ऐसा स्वरूप क्यों हुआ? इन सब प्रश्नों का शेषपक्षिक समाधान बड़े विस्तार से आगे के “यज्ञो वै पुरुष” इत्यादि ब्राह्मण में किया जायगा। अकृत में केवल यही ज्ञान लेना पर्याप्त होगा कि, शरीर का दक्षिणभाग उत्तरभाग की अपेक्षा आकार-भार से उभयथा समुद्र रहता है। कारण इसका यही है कि, दक्षिणभाग आग्नेय होने से जलवान् बनता हुआ प्रधान है, एवं वामभाग सौम्य होने से निर्जल बनता हुआ गौण है।

स्थूलपर्वों के अतिरिक्त सूक्ष्म-शक्तिदृष्टि से विचार करने पर भी उत्तर की अपेक्षा दक्षिण भाग को ही आप अधिक शक्तिशाली पाएँगे। जो क्षमनिपुणता दक्षिण हाथ से सम्भव है वह वाम से नहीं। उपनिषत् का इन्द्ररूप ‘चाक्षुषपुरुष’ भी दक्षिणवज्र में ही रहता है। अतएव इसे ‘दक्षिणाक्षिपुरुष’ भी कहा जाता है—“योऽयं दक्षिणोऽक्षम् पुरुष (५० आ ५.१५.४)।

आपनी दैनिक शरीर-चलाओं के अनुभव से भी दक्षिणभाग की प्रधानता का प्रत्यक्ष कीर्षि। गमन व्यापार में सब से पहिले दहिना पैर ही आगे बढ़ता है। आगे की गति में भी दहिने पैर की ही अग्रगामिता रहती है, चलकर अनुभव कर लीर्षि। सीधे बैठकर, अथवा लड़े होकर आप यह अनुभव करेंगे कि, शिरोभाग प्रायः वाम पार्श्व की ओर ही अग्रगत (मुख) रहता है। दहिनी ओर मस्तक झुकाने में आप स्वोद्योग का अनुभव करेंगे। क्योंकि दक्षिण भाग भारी है अतः उस ओर प्रयत्न रखने में कष्ट होता है। चल-प्रयोग के अन्तर्गत् भी अग्र्य है सब में दक्षिण हाथ ही प्रधान रहता है। इसी सब कारणों को देखते हुए मानना पड़ेगा कि पुरुष का दक्षिणभागद्वय अग्निभाग ही शरीरस्थिति में जलवान् एवं प्रधान है।

उत्तरभाग सौम्य है शीतप्रधान है। साथ ही यह दक्षिणभाग की अपेक्षा निर्जल, एवं गौण है। दक्षिणभाग ब्रह्म प्रत्यक्षरूप से विकसित रहता है वहीं वामभाग दक्षिणभाग में अन्वित रहता है। जब आप वज्रस्थल से उठते हुए दोनों बाहु मिलाकर उन पर दृष्टि डालेंगे तो आपको विदित होगा कि, दहिना बाहु वाम बाहु का आलम्बन बना हुआ है। साथ ही दहिने बाहु का हस्तरूप अग्रभाग बाहिर निकल कर प्रत्यक्ष नन रहा है एवं वामबाहु का हस्तरूप अग्रभाग दहिने बाहु के मूल में (कक्षप्रदेश में) छुप रहा है। सीधे लड़े होने पर दहिने पैर के आधार पर नायाँ पैर आधक समय पर्यन्त अधर रह सकता है पाएँ के आधार पर दक्षिण नहीं। कृष्णमासवर्षी में दहिने पैर को ही आप आश्रयरूप से प्रवर्णित देखेंगे। वामनेत्र में ही चाक्षुषपुरुष की पत्नी प्रतिष्ठित रहती है अर्थात् ‘इन्द्रपत्नी’ नाम से प्रसिद्ध है—‘य उ एष वामनीः स उ एष भामिनी’ के अनुसार इस वामा इन्द्र-पत्नी को ही भामिनी भी कहा जाता है। इसी सब कारणों को देखते हुए कहना पड़ेगा कि, वामभागद्वय सौम्य भाग इस शरीरस्थिति में गौण है।

इसी सम्बन्ध में एक बात और। अग्नि विष्णुसहस्रनाम एवं शीत सकोचधर्मा ज्ञाताया गया है। पुरुष का दक्षिणभाग अग्निप्रधान होने से ही विष्णुवृत्ति का अनुयायी है एवं वामभाग शीतप्रधानता से ही सकोचवृत्ति का अनुगामी देखा गया है। शीत पैरों आगे बढ़ने में पहिले पुरुषधनानुसार दक्षिण पैर आगे खलेगा। यदि आप उलट पैरों जोड़ेंगे तो इसी सकोचभाग के कारण पहिले नायाँ पैर पीछे रहगा। पैरों का जान दहिने हाथ से एवं किसी वस्तु को लेकर चलते समय वह वस्तु रखी वाम हाथ में।

पुरुष में शरीर, और शुक्र, दो विभाग हुए। दोनों क्रमशः आग्नेय एवं सौम्य हैं। आगे बाहर पुनः प्रत्येक में आग्नेय-सौम्य ये दो दो विभाग हुए। इस दृष्टि से पुरुष का उपक्रम भी अग्निवत्त्व रहा एवं उपक्रम भी अग्नि ही रहा। शरीर शरीरप्राण, शुक्र शुक्रवत्प्राण चारों क्रमशः आग्नेय सौम्य सौम्य आग्नेय रहे। इधर अग्नि उधर अग्नि मध्य में दोनों सोम। अग्नि पुरुष दोनों ओर पुरुष। कस्ताइए, पुरुषवत्त्वा में अग्निवत्त्व की प्रधानता सिद्ध हुई अथवा सौम्यवत्त्व की?। इस दृष्टि से हम पुरुष को अवश्य ही अग्निप्रधान मानते हुए 'पुरुष ही करेंगे, और स्त्री [सोम] को इस के उन्त्र में प्रतिष्ठित मानते हुए 'परतन्त्र' ही करेंगे।

१-पुरुषसंस्था—

{	(१)-१-शरीरम्—	अग्नि (पुरुष)	—स एषादिः
	(२)-आप्यप्राण—	सोम (स्त्री)	}
	(३)-१-शुक्रम्—	सोम (स्त्री)	
	(४)-२-आग्नेयप्राणः अग्नि (पुरुषः)	—स एषान्तः	
- — — — —

शुक्रवत्त्वि से स्त्रीसंस्था का भाजन बनने वाला पुरुष उक्त प्रथम उपाय से 'पुरुष' बन जाता है। दूसरा उपाय है सम्प्रसारमण्डल। सम्प्रसारमण्डल से ही वो पुरुष का निर्माण हुआ है। इच्छाएँ तो 'पुरुष' को 'यज्ञ' कहा जाता है जिस यज्ञवत्त्वा का कि पाठक अगले ब्राह्मण में विशद निरूपण करेंगे। हरय अथ लघोशात्मक जिस अथ सम्प्रसार से पुरुष का शरीर बनता है उस अथ सम्प्रसार के उत्तर भाग में सोम का एवं दक्षिण भाग में अग्नि का साम्राज्य फैलाया है। सम्प्रसार का मध्यवृत्त विष्वत् है। इस आधे विष्वत् से तो मंडवद्व [रीढ़ की हड्डी] का निर्माण हुआ है। विष्वत् से उत्तर के सौम्य सम्प्रसार से शरीर के उत्तर पार्श्व [बाएँ भाग] का एवं दक्षिण के आग्नेय सम्प्रसार से दक्षिण पार्श्व [दाहिने भाग] का निर्माण हुआ है।

यद्यपि मानयुग का [कल्पित] अहिंसावादी शिवातिवर्ग वृणा अवश्य करेगा। परन्तु विज्ञानप्राप्तुगामी की दृष्टि में ऐसी वृणा का कोई महत्त्व नहीं है। एक मनुष्यराज [सुरें] को, अपने समने रत्न सीबिय, और शिवान्तस्थान से आरम्भ कर मूलमण्डि पर्यन्त ठीक बीच में से उस के दो लवङ्ग कर दासिय। दोनों दक्षिणोत्तर लवङ्गों के पर्वों का विशकलन कीजिय, एवं उन विशकलित पर्वों को दृष्य दृष्य कर लते जाय। विशकलन प्रक्रिया के अनन्तर दोनों के आकार, एही भाग की परस्पर तुलना कीजिय। आपकी विदित होगा कि दक्षिणलवङ्ग के सभी पर्व प्रायः उत्तरलवङ्ग के पर्वों से आकार में भी बड़े होते एवं भार में भी अधिक होते।

शोणित का भूतभाग अवश्य ही आग्नेय है। परन्तु शोणित के गर्म में रहने वाला प्राण सौम्य है। इसी सौम्यप्राण को “योपा” कहा जाता है। पुरुष के सौम्य शुक्र के गर्म में रहने वाले आग्नेय दूधाप्राण का जब स्त्री के आग्नेय शोणित के गर्ममें रहने वाले सौम्य योपाप्राण के साथ मिश्रण सम्पन्न होता है तभी प्रबोध्यति होती है। इसीसे यह भी स्पष्ट हो जाता है कि, पुरुष का वृषित शुक्र सन्तान का प्रतिकम्बक है एवं स्त्री का वृषित शोणित सन्तान का प्रतिकम्बक है। दोनों की (शुक्र शोणित की) शुद्धि में ही उत्पन्न हुआ योपा प्राण शुद्ध रहेगा एवं इन विशुद्ध रजो-वीर्यों के मिश्रण से ही प्रबोध्यति सुरक्षित रहेगा।

सौम्य शुक्र में रहने वाला आग्नेय प्राण ही ‘पुम्ब्रूण’ है। एवं आग्नेय शोणित में रहने वाला सौम्य प्राण ही ‘स्त्रीब्रूण’ है। पुम्ब्रूण का पोषक शुक्र है। फलतः शुक्र अतिना अधिक प्रवृद्ध होगा, पुम्ब्रूण उतना ही अधिक नलित होगा। स्त्रीब्रूण का पोषक शोणित है। फलतः शोणित अतिना प्रवृद्ध होगा, स्त्रीब्रूण उतना ही अधिक नलित होगा। पुम्ब्रूण पुरुष के आग्नेय है। इसकी समृद्धि एकमात्र शुक्रसमृद्धि पर ही अवलम्बित है। शुक्र सौम्य होने से स्त्री है। इस सौम्य स्त्री की समृद्धि अम्युत्थान, अम्युदय ही पुरुष की समृद्धि अम्युत्थान अम्युदय का अन्यतम कारण है। उन्नत स्त्रीब्रूण स्त्री है, सौम्य है। इसकी समृद्धि एकमात्र शोणित की समृद्धि पर ही अवलम्बित है। शोणित आग्नेय होने से पुरुष है। स्त्री की समृद्धि, अम्युत्थान अम्युदय पुरुष की समृद्धि अम्युत्थान अम्युदय पर ही अवलम्बित है। यही वास्तव्यभाव का मौलिक रहस्य है। यही अद्वैतारीश्वर का समृद्ध वैभव है, और यही वैभव विश्वशान्ति की मूल प्रविष्टि है।

जिस समय पुम्ब्रूण-स्त्रीब्रूणों का मिश्रणभाव होता है, उस समय दोनों में सपर्य चलता है। जो प्रचल होता है, वह दूसरे का निगमण कर उसे अपने रूप में परिणत कर लेता है। मान लीबिए पुम्ब्रूण निर्णक है एवं स्त्रीब्रूण सकल। स्त्रीब्रूण [जो कि सौम्य होने से स्त्रीसृष्टि का प्रवक्तृ है] पुम्ब्रूण को आत्म सात् कर लेता है। फलतः ऐसे स्त्रीब्रूण संप्रधान मिश्रणभाव से कन्यासन्तति होती है। यदि पुम्ब्रूण सकल है तो टीका इसके विपरीत उक्त प्रक्रिया से पुत्रसन्तति होती है। शुक्रसमृद्धि में पुम्ब्रूण की वृद्धि है, एवं शोणितप्रवृद्धि में स्त्रीब्रूण की वृद्धि है। शुक्रसमृद्धि पुम्ब्रूण की समृद्धि का कारण बनेगी इच्छा सकल होगी। यदि दोनों सम हैं तो दोनों के ही बिह्व शेष रहते हैं। यही नपुंसकसृष्टि है। यदि दोनों में एक का भी अथ नृत्तित्व है तो वास्तव्यभाव अर्थ ही विद्ध होता है—

१—आधिक्ये रेवसः पुंसाः, कन्यास्यादात्तवाधिका।

न पुंसक तयो साम्ये, यथेच्छा पारमशरी ॥ (माधवप्रकाश)।

२—पुनान् पु सोऽधिकं शुक्रे, स्त्रीमन्वत्पधिके स्त्रिया।

समेऽपुमान्, पु श्रिय्या वा चीणेऽप्य च विपर्ग्या ॥ (मनु ३।४६)।

उक्त स्त्रीश्वरूप से हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते कि, स्त्रीमशया का शरीर आत्मा या दोनों विभाग अम्युत्थान सौम्य एवं आग्नेय है। आलोचक पुनः प्रत्येक सौम्य आग्नेय या दो विभाग हुए। इस दृष्टि में स्त्री का उपक्रम भी अम्युत्थान रहा, उपसंहार भी योग ही था। शरीर शरीरप्राण-शोणित शोणित

अतएव रोगघट्टक 'स्त्रीस्वातन्त्र्यत्वाद्' का कर्म हुआ हो और जिस के परिशोध के लिए ही हमें इस प्रकृतिसिद्ध तन्त्र-समन्वय का आश्रय लेना पड़ा हो।

उक्त 'स्त्रीभाव' विवेचन से स्पष्ट हुआ कि, स्त्री का प्राश्नमौलिक शरीरविषय तो लीम्व है एवं शरीर-विषय की प्रतिष्ठारूप शोणित आग्नेय है। सीम बोधा होने से स्त्री है एवं अग्नि दृष्टा होने से पुरुष है। क्योंकि सीमरूप स्त्री शरीर की प्रतिष्ठा अग्निरूप शोणित है अतएव हम कह सकते हैं कि पुरुष (अग्नि-शोणित) ही स्त्री की प्रतिष्ठा है। इसी आधार पर यह भी कह लीजिए कि, जिन्हें हम 'स्त्री' कहते हैं वे सीम्व शरीर की दृष्टि से मत्ते ही स्त्रियाँ हैं परन्तु अन्तःप्रतिष्ठारूप शोणितान्नि की अपेक्षा से आत्मदृष्टि से तो उन्हें 'पुरुष' ही कहा जायगा।

एक पक्षपात की बात। पुरुष आत्मदृष्टि की है। परन्तु जनसाधारण इन स्त्रियों को पुरुष ही कहते हैं। इसप्रकार "स्त्रियः सतीर्त्वां च मे पुंस आहुः" इत्यादि रूप से भुविने पुरुषों को स्पष्ट शब्दों में भी कहकर पुरुषभाति का तो अपमान कर डाला। न्यायप्राप्त बात तो यह थी कि जैसे केमहर्षि ने पुरुषभाति का- 'आरे' इन्हें पुरुष कौन कहता है ये तो स्त्रियाँ हैं इसप्रकार अपमान कर डाला ऐसे ही 'पुरुषा' सन्तस्ते च मे स्त्रिय आहुः (इन पुरुषों को भी कहा जाता है) की के सम्बन्ध में भी यह कहते। परन्तु नहीं कहा। कहते भी क्यों जब कि वे पुरुष के निर्जल आत्मा, एवं स्त्री के सकल आत्मा से परिचित थे। पुरुष अपमान खान कर सकता है, किन्तु स्त्री नहीं।

कब कि प्रपानभूता आत्मदृष्टि से स्त्रीस्वभावा आग्नेयी है, तो इसे 'स्त्री' न कह कर 'पुरुष' ही कहा जायगा। हाँ तो आह से भीमात्र अपने आपको पुरुष समझना आरम्भ कर दे। अपना माना सिंसे डुग लगता है। यदि पुरुषभाति स्त्री की उपाधि के लुप्त होसकती है और इसी सीम की शान्ति के लिए यदि वह (पूर्वप्रदर्शित वो) उपाधि निश्चल लेती है तो स्त्रीभाति भी पुरुषोपाधि से क्यों शान्त होने लगी?। अतएव ही उन की स्वरूप-रक्षा के लिए भी कोई न कोई उपाय निश्चलाना ही पड़ेगा।

स्त्रियों का शरीर लीम्व एवं आत्मरूप शोणित आग्नेय यह तो ठीक है। और इसी दृष्टि से स्त्रियाँ पुरुष कहला भी सकती हैं। परन्तु निरूपिता पुरुषसंस्था की परिमाणा के अनुसार स्त्री के लीम्वशरीर, एवं आग्नेय शोणित दोनों के भूत-प्राण मे- से दो दो विभाग हैं। लीम्व दृश्यशरीर मूलभाग है इसका आधार प्राण आग्नेय है। प्रत्यक्षप्रमाण यही है कि पुरुषशरीर अग्नि की कृपा से गर्भर होता हुआ भी दीनबोध्य रहता है। बरासी मोड़ तोड़ से अतिप्रसन्नियाँ (आङ्) मुल जाती हैं। अतएव यही है कि, इसका शरीर स्वयं आग्नेय होने से सकल है परन्तु इसका मूलप्राण आग्नेय (लीम्व) है। सीम निर्जल है। अतएव वह प्रत्यक्ष आपात से पुरुषशरीर को नहीं बचा सकता।

इधर स्त्री का शरीर सीमानुसह से सीमल होता हुआ भी बोध्यमुक्त है। अतएव आपातों का छोड़कर स्त्रीशरीर साधारण आपातों की अपेक्षा ही कर देता है। अतएव इसका शरीर स्वयं लीम्व होने से निर्जल है किन्तु इसका मूलप्राण आग्नेय है। अग्नि बलवान् है। यह आपात से शरीरशरीर को बचा होता है। इन शरीरप्रतिष्ठा की दृष्टि से स्त्री अपने आत्मन्तररूप से 'आग्नेयी' बनती हुई पुरुष ही कह- लायगी।

है। अनायादमात्र के अरथ दोनों ही प्रतिद्वन्द्वी हैं। इन प्रतिद्वन्द्वियों के पूर्वपरिमाणानुसार यद्यपि चार युग्म मानन चाहिये, परन्तु पुरुषशरीर का आभारभूत आप्य प्राण पुरुषशरीर में एवं स्त्री का आभारभूत आग्नेय प्राण स्त्रीशरीर में ही अन्तर्भूत मान लिया जाता है अतः चार के स्थान में तीन ही युग्म रखे जाते हैं वैकल्पिक परिवर्तन से स्पष्ट हो जाता है—

पुरुष विवरण	स्त्री विवरण
१—आग्नेयशरीरम् (अग्नि-पुरुष)	१—सौम्यं शरीरम् (सोम स्त्री)-१-द्वन्द्व
२—आप्यप्राण (सोम स्त्री)	२—आग्नेयप्राण (अग्नि-पुरुष)-२-द्वन्द्व
१—सौम्यं शुक्रम् (सोम-स्त्री)	१—आग्नेय शोणितम् (अग्नि-पुरुष)-३-द्वन्द्व
२—आग्नेयप्राण (अग्नि-पुरुष)	२—सौम्यप्राणः (सोम-स्त्री) ४-द्वन्द्व

१—आग्नेय पुरुषशरीरम् (पुरुष)
 २—सौम्य स्त्रीशरीरम् (स्त्री) } प्रतिद्वन्द्विनौ (प्रथमद्वन्द्व)।

१—आप्यप्राण (पुरुषशरीरप्रतिष्ठा)-स्त्री
 २—आग्नेयप्राण (स्त्रीशरीरप्रतिष्ठा)-पुरुष } प्रतिद्वन्द्विनौ (द्वितीयद्वन्द्व)।

१—सौम्यं शुक्रं (पुरुषप्रतिष्ठा)-स्त्री
 २—आग्नेय शोणितं (स्त्रीप्रतिष्ठा)-पुरुष } प्रतिद्वन्द्विनौ (तृतीयद्वन्द्व)।

१—आग्नेयप्राणः (वृषा)-पुरुष
 २—सौम्यप्राण (योषा)-स्त्री } प्रतिद्वन्द्विनौ (चतुर्थद्वन्द्व)।

★ ★ ★

जैसा कि अनुपद में ही बताया गया है स्व-स्व संस्थानुगत स्वात्मन्य परात्मन्य के सम्बन्ध में "नै स्वतन्त्र कोन परतन्त्र है" ? यह प्रश्न ही नहीं उठाया जा सकता । इस प्रश्न का आरम्भ तब होता है जब कि हम स्त्री-पुरुष के दाम्पत्यमात्र का विचार करने के लिए प्रस्तुत होते हैं । स्त्री-पुरुष परतन्त्र हैं अथवा स्वतन्त्र, मित्र हैं अथवा शत्रु, यह तत्त्व सम्बन्ध दाम्पत्यभाव से सम्बन्ध नहीं रखता ।

साथ ही यह भी निर्विवाद है कि बिना दाम्पत्यभाव के न स्त्रीसृष्टि का उदय सम्भव है न पुरुषसृष्टि का । जबकि दाम्पत्यभाव ही स्त्रीपुरुषसृष्टि का मूलकारण है तो हमें मानना पड़ेगा कि, स्त्री-पुरुष की स्वतन्त्रता परतन्त्रता का बही निर्याय (मिश्रान्तिश्च अतएव) मान्य निर्याय कहा जायगा जो कि दाम्पत्यभाव का अनुगामी रहेगा । वृद्धे शब्दों में यों कह लीजिए कि, दाम्पत्यभावकाल में स्त्री-पुरुष दोनों में जो मिश्रण का अनुगामी होगा दाम्पत्यभाव के फलस्वरूप उन प्रभात्मक स्त्री-पुरुषों का भी वही कर्तृ माना जायगा फिर वह कर्तृ स्व हो अथवा पर ।

कर्मों का स्वतन्त्र कर्ता बही माना जायगा जो कि कर्म प्रक्रिया में स्वतन्त्र * रहेगा । उक्त कर्ता का कर्म फल हो अथवा निष्फल यह दूसरी बात है । प्रबोत्पत्ति एक फल है । इस फल का वाचक कर्म पति पत्नी का दाम्पत्यभाव (मिश्रणभाव) है । दाम्पत्यकर्म ही प्रबोत्पत्ति का मूलकारण है । अर्थात् यह ठीक है कि, इस कर्म में दोनों का ही सहयोग अपेक्षित है । इसीलिए 'व्यपत्ती' शब्द से पति-पत्नी दोनों का प्रसंग होता भी है । तथापि इस कर्म का स्वतन्त्र कर्ता पति ही माना जायगा । दाम्पत्यकर्म की प्राथमिक प्रेरणा पुरुष की ओर से ही होती है × । "पुरुष एष स्त्रियमनुधावति न स्त्रीपुरुषमनु" यह स्वर्णमनी प्रत्यय है ।

रैतौर्धर्म से ही शुक्रगत आग्नेय प्राण वृषा कहा गया है । अमरनिष्ठ कम्पनरुमक सोम ही रैत को स्वरूपान से च्युत करता है, अतएव इस रैतौर्धर्म वृषा को 'वृषाकपि' भी कहा गया है । इस प्रथमप्रेरणा के कारण हम वृषाप्रधान पुरुष को ही इस दाम्पत्यकर्म का स्वतन्त्र कर्ता कहेंगे । व वृषा स्वतन्त्र है, वो मोक्ष का पारतन्त्र्य स्वतः सिद्ध है । फलतः इस दाम्पत्य से उत्पन्न पुरुषजन्तान वृषाप्रधान बनती हुई स्वतन्त्र पानी बाबगी एवं कन्धास्तान परतन्त्र कही जाबगी । एक दृष्टि ।

दूसरी दृष्टि से विचार कीजिए । दो प्रतिस्निहियों में जो अपने आक्रमण में प्रधान रहेगा वही प्रधान माना जायगा उसे ही 'स्वतन्त्र' कहा जायगा एवं विषय उल्टी का माना जायगा । पुरुष आग्नेय है, एसे स्त्री लौच्य

* 'स्वतन्त्र' कर्ता (या स्व) 'क्रियायां स्वात्मन्येव विवक्षितोऽर्थः' कर्ता स्यात् (श्रीचिवः) ।

× [१] 'परचाद्वै परीत्य वृषा (पुरुष) योपामधिप्रवति [अनुधावति] तस्यां रतः सिम्बति" [शत० २।४।४।२३] ।

[२] "वस्माद् स्त्री पु सोपमन्त्रिता निपलाशमिवैव वदति" [शत० ३।२।१।२०] ।

[३] "वस्माद् स्त्री पु सोपमन्त्रिता आरकादिवैवाग्रेऽस्यति" [शत० ३।२।१।१६] ।

— 'तद्यत् कम्पयमानो रैतो वपति, वस्माद् वृषाकपिः" [गो० ब्रा० ३०।६।१०] ।

- १—१—आप्यप्राशगर्भितमाग्नेन शरीरम् (सोमाग्निमयं पुरुशरीरम् पुरुषः) } प्रतिद्विन्द्विनौ
 २—आग्नेयप्राशगर्भितं सौम्यं शरीरम् (अग्नीषोममयं स्त्रीशरीरम् स्त्री) } (१ इन्द्र)

- १—सौम्यं शुक्रम् — स्त्री
 २—२—आग्नेयं शोणितम् पुरुषः } प्रतिद्विन्द्विनौ (द्वितीययुग्म) ।

- १—आग्नेयो वृषा—पुरुषः
 २—सौम्या वोषा—स्त्री } प्रतिद्विन्द्विनौ तृतीययुग्म) ।

पूर्ववर्तिता में प्रदर्शित तीनों प्रतिद्विन्द्वियों में से कौनसा इन्द्र सर्वप्रथम आगे बढ़ता है ? आगे बढ़ने वाले उस इन्द्र में किस की ओर से पहिले आक्रमण होता है ? एवं अन्त में किस के आक्रमण की प्रधानता रहती है ? पहिले यही देखिए । दाम्पत्यमावोपक्रम का मूलाधार वसन्ती क स्थूलशरीर है । पुरुषशरीर आग्नेय है स्त्रीशरीर सौम्य है । आग्नेय सेम पर आक्रमण कर रहा है इसका तात्पर्य हुआ पुरुषमात्र स्त्री मात्र पर आक्रमण कर रहा है । इस आक्रमण में पुरुषमात्र की ही प्रधानता है । इस प्रथमाक्रमण के अनन्तर पुरुष के शुक्र का स्त्री के शोणित में सेक होता है । सौम्यशुक्र आग्नेय-शोणित पर आक्रमण कर रहा है । अर्थात् स्त्रीत्व पुरुषत्व पर आक्रमण कर रहा है । इन आक्रमण में स्त्रीमात्र की प्रधानता है । शुक्रशोणितरूप इस दूसरे वन्द्यमात्र के अनन्तर सौम्य शुक्र में रहने वाले आग्नेयमात्रमूर्ति वृषा का आग्नेय शोणित में रहने वाली सौम्यमात्रमयी 'वोषा' पर आक्रमण होता है । पुरुषमात्र का स्त्रीमात्र पर आक्रमण होता है । यही तीसरा किंवा अन्तिम आक्रमण है । इसमें पुरुषमात्र की प्रधानता है एवं यही अन्तिमाक्रमण त्रिमुष्मात्मक दाम्प्य बर्कर्म को प्रबोधिपक्ष-फलरूप से सम्भवित करता है ।

तीनों में से आदि में पुरुषाक्रमण की प्रधानता अन्त में पुरुषाक्रमण की प्रधानता केवल मध्य में (दोनों ओर के पुरुषमात्रों से परतन्त्र की हुए) स्त्री का आक्रमण । इसीलिए हम पुरुष की स्वतन्त्र, कर्त्ता, अतएव प्रधान कहते हैं एवं स्त्री को परतन्त्र कर्त्तानुगामिनी अतएव गौण कहते हैं ।

किसांकि पूर्व में कहा गया है पुरुषवत् स्त्री भी अपनी सोमकर्या में स्वतन्त्र है । परन्तु स्त्री का यह स्वातन्त्र्य ठीकी सुरक्षित रह सकेगा, जबकि वह किसी 'पर' तन्त्र को अपनी रक्षक बना लेगी । आर्यमहर्षि स्त्री की स्वतन्त्रता का अपहरण नहीं करते । अतएव चाहते थे केवल यही कि उनकी स्वतन्त्रस्था सोमप्रधान होने से श्रुत बननी हुई अश्रुत है प्रविष्टाश्रुत है । अतः उन्हें अपने इस अप्रविष्टित स्वातन्त्र्य का उपभोग किसी प्रविष्टित स्त्रय का आधार बना कर ही करना चाहिए । 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमहति' वाक्य इसी भाव को व्यक्त कर रहा है । धर्म्मार्चाम्योने—स्त्री परतन्त्र है' यह भी नहीं कहा है । कहते भी इस धर्म्म कि पुरुषों की मांति स्वतन्त्रता स्त्रियों का भी वन्मविध्य अधिभार है । उक्त आदेशावधान का तात्पर्य केवल

इतना ही है कि-स्त्री स्वतन्त्र रहने योग्य नहीं है। अर्थात् स्त्री को अपनी स्वतन्त्रता का उपयोग स्वयं न कर किसी अथ के आश्रय में ही इसका उपयोग करना चाहिए। यदि किसी एहस्य में स्त्री अपने स्वातन्त्र्य का उपयोग करने लगेगी, तो वह स्वस्था उन्मिद्ध हो जायेगी। यक्षशुचारी धर्मगव के- कौनसा पर नष्ट हो जाता है? यह प्रश्न करने पर धर्मावतार बुद्धिर्द्वि ने भी-‘स्त्री पुत्रकच तद्धि गेह धिन प्त्तम् * (महाभारत) ‘जहाँ स्त्री पुरुष बन जाती है वह घर नष्ट है’ यह उत्तर देते हुए एक सिद्धान्त का ही समर्थन किया है।

सम्पूर्ण सम्बन्ध-मण्डल की दृष्टि से जब उत्पत्तिरूप दम्पती का विचार किया जाता है, तब भी पुरुष की स्वतन्त्रता, एवं स्त्री की परतन्त्रता ही सिद्ध होती है। सम्बन्धरीय स्वर्गोल के चौर दृश्य स्वर्गोल से [आष स्वर्गोल से] पुरुषसृष्टि का एव चान्द्र ग्रहदृश्य स्वर्गोल से [आष स्वर्गोल से] स्त्रीसृष्टि का विकास हुआ है और इस दृष्टि से दोनों अपनी अपनी संस्था की अपेक्षा से स्वतन्त्र भी माने जा सकते हैं। परन्तु दोनों की समष्टिरूप सम्बन्ध स्वयं अग्निमूर्ति है। यद्यपि अग्निमूर्ति सम्बन्ध के गम में अग्नेरूप पुरुष एवं सोमरूपिणी स्त्री दोनों स्वयं प्रतिष्ठित हैं। अतएव सम्बन्ध को अग्नि के साथ साथ सम्प्रय भी कहा जा सकता है तथा कि- सम्बन्धस्रो वै सोमो राजा [गी० ७।१]-‘सम्बन्धस्रो वै सोमः पितृमान [ते वा १।१।१।२।] इत्यादि भूतियों से स्पष्ट है। तथापि सम्बन्ध का मौलिक रूप अग्नि ही माना जायगा। इस मौलिक अग्नि को अग्नि न कह कर ‘यजुःपुरुष’ ही कहा गया है। [देखिए शत० १०।१।२।१]। यही ‘तस्य वा एतस्याग्नेर्वाग्विोपनिपत् के अनुसार वाक् नाम से प्रसिद्ध है। आरम्भ में अग्निमूर्ति वाक् प्रजापति एकाकी ही थे। ये ही वाग वाक् सृष्टकामना से अग्नेरूप पुरुष, एवं सोमरूप स्त्री इन दो रूपों में परिणत हुए हैं-‘अर्द्धेन पुरुषाऽभवत् अर्द्धेन नारी [मनु]। स्वयं भूति ने भी-‘सोऽपोऽसृजत वाच एव लोकात् वागेय साऽसृज्यत [शत० १।१।१।७] कहते हुए वागग्नि को ही आप्य-सोम का उत्पत्तिक माना है। इसी सब प्रमाणों के आधार पर हम वाक्मय किंवा वाक्प्रधान सम्बन्धप्रजापति को अग्निप्रधान ही कह सकते हैं। यही आत्मा है। इसी की सवय ग्याप्त है। सब सर की अग्निप्रधानता निम्न लिखित वचनों से स्पष्ट प्रमाणित हो जाती है-

✽ अनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति बहुनायका ।

स्त्रीनायका विनश्यन्ति, नश्यन्ति वालनायका ॥

—प्रसिद्धा सूक्ति

‘विभ संस्थाओं में कोई सञ्चालक नहीं होता अथवा अनेक सञ्चालक हो जाते हैं अथवा स्त्री सञ्चालिका बन जाती है अथवा बन्ने सञ्चालक बन जाते हैं वे स्वस्था कालान्तर में नष्ट हो जाती हैं। महाभारतीय वचन के उक्त अर्थ के आधार पर ही यक्षशुचारी भाग्य (जयपुर की भाषा) में यह किंवदन्ती प्रसिद्ध है कि ‘जी पर में लुगार्यों पनाङ्गे वैचा लक्ष ऊँ पर को अहिन ही आज्ञाय छ’ अर्थात्-जिस गृहस्थस्था में लोक-सामाजिकी-व्यवस्थाओं में स्त्री का अनुशासन प्रमुख बन जाता है वह गृहस्थस्थान लोक सामाजिकी-व्यवस्थाओं की दृष्टि से भी एवं गृहस्थव्यवस्था की दृष्टि से भी कालान्तर में विनष्ट हो जाती है’ (स्त्रीपुत्रकच तद्धि गेह धिन प्त्तम्)।

- १—“सर्वं वै सम्वत्सरः” (शत० १।६।१।१६।) ।
- २—“सम्वत्सर एवाम्नि ” (शत० १०।४।१।२।) ।
- ३—“सम्वत्सरो वै पिता भैस्वानरः प्रजापतिः” (शत १।५।१।१६।) ।
- ४—“वाक्सम्वत्सर ” (ताण्ड्य० १०।१२।२७।) ।
- ५—अग्निः सम्वत्सरः” (ताण्ड्य० १७।११।१७।) ।

सम्वत्सर वाग्नियमूर्ति है इस का अपना प्रधान भाग ही आग्नेय पुरुष है एवं गौणभाग ही सौम्या स्त्री है। इस दृष्टि से भी पुरुष ही स्वतन्त्र माना जायगा। अग्नि अन्नाद् है, एवं सोम अन्न है इस दृष्टि से भी पुरुष का प्राधान्य, एवं स्वातन्त्र्य सिद्ध होता है। अग्नि सत्य है सोम श्रुत कन्या हुआ अनुत् है। इस दृष्टि से भी पुरुष ही प्रधान है। दक्षिणपार्श्वस्थ अग्नि वसुधात् है उत्तरपार्श्वस्थ सोम निबद्ध है। इस पुरुष दृष्टि से भी पुरुष का वीर्यशास्त्रिय एवं स्त्री का अवीर्यत्व ही सिद्ध हो रहा है।

इही सब प्रकृतिविद्वद् कारणों के आधार पर स्त्री-पुरुष के सम्बन्ध में परतन्त्रता, स्वतन्त्रता-भावों का समावेश हुआ है। स्त्री की वायविभाग की अधिकारिणी कहीं नहीं माना गया। स्त्री को सामाजिक, राजनैतिक एवं धार्मिक व्यवहारों में पुरुष की भाँति पूर्ण स्वातन्त्र्य कहीं नहीं मिला। उन की नाल-युग्म-व्या कस्याम्नी में नयी पिता-पति-पुत्रों की अगला लगाई गई। इन सब प्रश्नों का एकमात्र समाधान अग्नि सोम की उक्त मौलिक व्याख्या ही है। स्मृतिशास्त्र को अमयिक, अतएव परिवर्तनशील मानने वाले मुन्हा-म्हन्धु समझते हैंगे कि, स्त्रियों के सम्बन्ध में ऐसे विधान केवल स्मृतिधरों की ही कल्पना है। अपरिचित-नीय वेदशास्त्र का इन से कोई सम्बन्ध नहीं है। परन्तु हम उन्हें यह विश्वास दिलाते हैं कि, ये सम्पूर्ण विधान अतिव्यक्त अतएव सर्वथा वैज्ञानिक, अतएव व प्रामाण्यिक ही हैं। विस्तारमय से प्रकृत में वे सब भौत प्रमाण उद्धृत नहीं किए जा सकते। उदाहरणरूप से कुछ एक निदर्शनों ही संतोष के लिए पध्याप्त मान लिए जायेंगे।

पुरुषसृष्टि आग्नेयी

सम्बत्सर

स्त्रीसृष्टि-सौम्या

पुरुष.—

१-“पुरुषोऽग्नि”

—श० १०।४।१।६।

२-“एतावान् पुरुष, यदात्मा प्रजा-जाया”

—सा० ३।४।३।

३-“यद्वै पुरुषवान् कर्मचिकीर्षति, शक्नो
ति वै तत् कर्तुम्”

—श० १२।५।४।

४-“पुरुष शतवीर्य”

—तै० ब्रा ३।८।१५।

५-“विप्रतिष्ठ पुरुषः”

—गो० पू० ४।०४।

स्त्री—

१ “उत्तरत आयतना स्त्री”

—श० ८।४।४।११।

२-“अनृत स्त्री”

—शत० १४।१।१।३१।

३-“कर्म वा हन्द्रिय वीर्यं, तदेतदुत्सन्न-
स्त्रीपु”

—श० १२।७।२।११

४-“अवीर्या वै स्त्री”

—श० २।४।२।३६।

५-“पतयो ष्वेव स्त्रियै प्रतिष्ठा”

—श० ६।२।१४।

वृषा—

१-“इन्द्रो वै वृषा”

—शत० १।४।१।२३।

२-“वृषा विह्वार”

—गो० पू० ३।२३।

३-“वृषा रेत सिञ्चति”

—शत० २।४।४।१३।

४-“दधिस्रतो वै वृषा योषामुपशेते”

—शत० ६।३।१।३०।

५-“समग्निरिष्यते वृषा”

—श० १।४।१।२६।

योषा—

१-“योषा षै सिनीवाली”

—श० ६।५।१।१।

२-“पुरन्धिर्योषा”

—तै० ३।८।१३।२।

३-“योषा रतो धत्ते”

—श ७।१।१।४४।

४-“योषा षै पत्नी”

—श० १।३।१।१०।

५ “न नै योषा कञ्चन दिनस्ति”

—श० ६।३।१।३६।

अग्नि.—

१-यो वै रुद्रः सोऽग्निः”

—शा० ५।२।४।१६।

२-“वीर्यं वा अग्निः”

—तै० १।७।२।२।

३-“पुरुषो वा अग्निः”

४ “वृषाग्निः”

—शात० २।१।१।४।

५-“अग्निर्वै रेतोषा”

—तै० १।७।२।३।

सोम —

१-“धीर्मे सोमः”

—शा० ४।१।३।३।

२-“पशवो हि सोमः”

—शात० १।७।२।२।

३-मन्त्रा-सत् सोमः”

—ये० ५।२।५।

४-“योषा वा आपः”

—सोमा-शा० २।१।१।४।

५-“तिरो अहन्या हि सोमा

—झी० १।८।५।

अन्नाद.—

१-अन्नादोऽग्निः”

—शात० २।१।४।१।

२-अग्निर्मे देवानामन्नादः”

—तै० ३।१।४।१।

३-“अग्निरन्नादोऽन्नपतिः”

—तै० २।७।७।३।

४-“अग्निमन्नाद वेद, अन्नादो ईष
सवति”

—शा० २।७।४।१।

५ “अन्नादा-सदग्निः”

—ये० ५।२।५।

अन्नम्—

१-अन्नं पशवः”

—ये० ५।१।६।

२-“अन्नं धी”

—शा० २।६।२।१।

३-“धिया सित्र्यं (समदन्नात्)

—गो० पू० १।३।४।

४-“अन्नं मे सोमः”

—शात० ३।६।१।८।

५ “परममन्नाद्य-यत् सोमः”

—झी० १।३।७।

दक्षिणादिक्-

१ "दक्षिणामारोह-मीष्म श्रुतः"

—शं० ५।४।१।२४।

२—"दक्षिणैव सर्गम्"

—गो० पू० ५।१५।

३—"अग्निना दक्षिणाम्"

—ऐ० १।७।

४-दक्षिणादिक्-इन्द्रो देवता"

—सै० ३।११।५।१।

५ "दक्षिणा दिशि रुद्रा देवा"

—ऐ० ५।१४।

उत्तरादिक्-

१-उत्तरा इ वै सोमो राजा"

—ऐ० १।८।

२-"एषा नै वरुणस्य दिक्"

—सै० ३।८।२०।४।

३-"यदुचरतो वासि सोमो राजाभूतो वासि"

—जै० ३० ३।२।१।२।

४-"एषा उ नै शान्ता दिक्"

—सै० २।१।१।५।

५-"एषा हि दिक् स्वितृकृतः"

—शं० २।३।१।२३।

उक्त कुछ एक वचनों की अवधानपूर्वक देखने से किम पाठक अनुभव करेंगे कि स्त्री, और पुरुष, के स्वरूप-निर्माण में एक बहुत बड़ा अन्तर है। और वही अन्तर दोनों के प्राकृतिक-स्वरूपों का एकचार में प्रवाहित नहीं होने देता। अग्निप्रधान पुरुष वहाँ अपने स्वामाधिक विचार के कारण संकोचभाव से घूर रहा है, वहाँ सोमप्रधाना स्त्री का संकोच स्वामाधिक धर्म का बाधा है। संकोच को मूल में रखने वाले सज्जा, शील आदि सद्गुण ही स्त्री के स्वरूप-रक्षक बनते हैं। अपने इन्हीं स्वामाधिक गुणों के बल से स्त्री पुण्य की सामयिक उद्दण्डता का शमन किया करती है। समीकरणमूला शान्ति का मूल है—दो विरोधी शक्तियों का एकत्र समन्वय। यदि पुरुष की मति स्त्री भी आग्नेयी बन आयगी, तो विस्फोटन होबायगा। यदि पुरुष सौम्य एवं स्त्री आग्नेयी बन आयगी, तो संस्था उन्मिष होबायगी। अग्नि-सोम (उमता-शान्ति) का समन्वय ही दाम्प-पञ्चवन की शान्ति, तुष्टि पुष्टि का अन्त्यतम कारण है। स्त्री तभी अपने सौम्यरूप में प्रसिद्धित रह सकती है जबकि उसकी रक्षा का भार पुरुष के कंधों पर रहता है। 'पर' (पुरुषतन्त्र) तन्त्र को अपना रक्षक बना कर ही स्त्री अपने स्वरूपभूत सौम्यतन्त्र को सुरक्षित रख सकती है।

जिस स्वतन्त्रता परतन्त्रता के सम्बन्ध में इतना विस्तार किया गया उस सम्बन्ध में अभी यह विहित न हो सका कि सत्यता स्त्री का स्वातन्त्र्य क्या है, और उसकी परतन्त्रता क्या है? उस परतन्त्रता का क्या स्वरूप है जो स्त्री का स्वरूप दूषित कर देती है? शान्त्यकार किन अर्थों में स्त्री का परतन्त्रत्व देना चाहते हैं?।

स्त्री को सदा अशिक्षित रक्खा जाय, पुरुष अपने किसी धार्मिक सामाजिक राजनैतिक धर्म में स्त्री का परामर्श न ले। स्त्री को घर से बाहर न निकलन व। स्त्री सदा अपने

अग्निः—

१-यो वै रुद्रः सोऽग्निः”

—श० ५।२।४।१३।

२-‘वीर्यं वा अग्निः’”

—तै० १।७।२।२।

३-‘पुरुषो वा अग्निः’”

४ “वृषाम्निः”

—शत० २।१।१।४।

५-‘अग्निर्वै रेतोषा’”

—तै० १।७।२।३।

सोम —

१-“भीर्मे सोमः”

—श० ४।१।३।६।

२-“पशवो हि सोम”

—शत० १०।७।२।२।

३-मद्रा-वत् सोमः”

—ये० ५।२।५।

४-“योषा वा आपः”

—सोमः-श० २।१।१।४।

५-“तिरो अहन्वा हि सोमा”

—श्वे० १।५।५।

अन्नाद.—

१-अन्नादोऽग्निः”

—शत० २।१।४।२८।

२-अग्निर्मे देवानामन्नादः”

—तै० ३।१।४।१।

३-‘अग्निरन्नादोऽभ्यति”

—श्वे० ५।५।०।३।

४-“अग्निमन्नादं वेद, अन्नादो वै न मवति”

—श० २।२।५।१।

५ “अन्नादा-वदग्निः”

—ये० ५।२।५।

अन्नम्—

१-अन्नं पशवः”

—ये० ५।१६।

२-“अन्नं भी”

—श० ८।५।२।१।

३-“अधिया स्त्रियं (समवधात्)

—श्वे० पू० १।३५।

४-“अन्नं वै सोमः”

—शत० ३।५।१।८।

५-“परममन्नाद्य-वत् सोम

—श्वे० १।३।०।

हमारा समाज, हमारा राष्ट्र नीच-खीण ही हुआ है। अवश्य ही सुधारमें ही सुधारकों का, एवं तत्पथप्रदर्शक सुधारक नेताओं का यह आवश्यकतम कच ब्य होना चाहिए कि वे इन सब के विरुद्ध आवाज उठावें। ब्रह्म बुद्धिमान इन भीषण प्रथाओं का अनुमोदन करेगा ?। अवश्य ही हमारा स्त्रीसमाज सुशिक्षित होना ही चाहिए। उन के साथ होने वाले बर्बर व्यवहारों का नियन्त्रण करना ही चाहिए। बालविवाहों का समाज सह टन के द्वारा अवरोध होना ही चाहिए। और हम समझते हैं इसी पवित्र उद्देश्य को लेकर कुछ समय से समाज के कुछ एक प्रगल्भीत व्यक्तियों ने इस सम्बन्ध में आन्दोलन उठाया भी है। इन के इस आन्दोलन का हृदय से अभिनन्दन करते हुए इस सम्बन्ध में उन के सम्मुख बड़े ही प्रशस्तता से गीताचार्य मगवान् वासुदेव कृष्ण की दो सूक्तियाँ उद्धृत करना भी हम अपना आवश्यक कर्तव्य मानते हैं—

१—न बुद्धिमेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोपयेत्-सर्वकर्मणि विद्वान् युक्त समाचरेत् ॥

२—तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्या-व्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्त कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥

वर्तमानयुग का भारतीय समाज अधिकांश में अशिक्षित है, यह तो सुधारवादी को भी मान्य है। साथ ही उसे यह भी मानना ही पड़ेगा कि, उसे सुधार इसी अशिक्षित समाज का करना है। अब यदि हमारे प सुधारकन्धु समाज में बुद्धिभेद उत्पन्न कर देते हैं तो वे सुधार के म्यान में 'विगाड़' के ही कारण बन जाते हैं। यही इस समाज में व्यवहार इसी समाज में सुधार इसी समाज का। अतः सुधारक महानुभावों का यह आवश्यक कच ब्य होना है कि, जिस सुधार को लेकर हम आगे बढ़ें वृत्त-मूल-पात्र की परिस्थिति के अनुकूल ही यह सुधार बन सकेगा, अन्यथा नहीं। यदि सुधार लोकसमग्र का आ यन्तिक विरोधी है बुद्धिभेद का अधिष्ठान है तो हमें अपने सुधार को विपकुल पयोमुखम् ही बनाना पड़ेगा। शास्त्रियों का कुसंस्कार एक ऐसा से हटाने का प्रयास करना बुद्धिमान ही नहीं आपेव महामूर्खता ही सिद्ध होगी। एक आवेदन ।

बालविवाह युग परन्तु इसके पहिले आपको यह अन्वेषण कर लेना पड़ेगा कि, बाल-मुया की परिभाषा क्या है ?। श्रुति-स्मृति-ग्रन्थान देशों के लिए इस सम्बन्ध में अलग ही परिभाषा विधानसम्भवा है ?। यदि आप स्वयं दिव्यदृष्टि रखते हैं तब तो कुछ कहना ही नहीं है। यदि आप की दृष्टि विशुद्ध लांकि है, तो उस दशा में इन सब विधानों का निर्णय एकमात्र 'शास्त्र' प्रमाण के आधार पर ही करना पड़ेगा—“ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं तं । नृमय आवेदन । यदि आपका सुधारवाद इन दोनों आशयों की उपेक्षा करके आगे बढ़ रहा है, तो इसे कहना पड़ेगा कि न यह सुधार हमारा है, न हमारे समाज का है न राष्ट्र का। अतः उसे धर्म की ओट में धार्मिकता स्थापना कर रहे हैं। ऐसे ही सुधारकनेता सुधार की ओट में हमारी मूलसंस्कृति को कुचलने का ही भगीरथ प्रयत्न कर रहे हैं। तुलना कीजिए दोनों, और सुधारों की ।

१—स्त्री का अशिक्षित रहना सर्वथा अनुचित, किंतु अल्लेखों में पश्चिमी-सहशिक्षा इस अशिक्षा से भी कहीं भयङ्कर ।

मुझ को अथगुणधन (बूँद) से ढँक रखे। पति स्वसुर देवर आदि की आजायों का पालन करने में कभी पीछे न हटे। यदि स्त्री इन अनुशासनों में कभी मूला कर दे तो पुरुष बर्बरता पूर्वक उसे मारे, पीटे जैसा चाहे दण्ड दे' यह स्त्रीपारत्न्य का यही अर्थ है। अथवा शास्त्रीय परत्न्य का यही अर्थ समझ लें तो हमें कहना पड़ेगा कि, ऐसी परत्न्यता का शास्त्र में तो कहीं गण भी नहीं है।—

साय ही—' स्त्री अपने कौटुम्बिकधर्म की सन्तानपालन की गृहकर्मों की सर्वथा उपेक्षा कर स्तूत कालेजों में पुरुषसमाज के साथ पश्चिमीरिचा की अनुगामिनी बनी रह। सामाजिक राजनैतिक कार्यों में सलग्न रहे। पुरुष (पति) के अनुशासन का कोई मूख न समझे। वेशा-धार-कुलाधार-धर्माधार की सर्वथा उपेक्षा करती रहे, वेशा-भूषा आदि में सर्वथा परिचमीवेशों का अनुगमन करे। लज्जा-शीलार्थ का एकान्ततः परित्याग कर निदाघ बनकर पुरुष-समाज में अहङ्कार करती रह। किसी के नियन्त्रण की अनुमात्र भी अपेक्षा न करे। यदि स्वतन्त्रता का यही अर्थ समझ लें तो, हमें कहना पड़ेगा कि, ऐसी स्वतन्त्रता का भी गण शास्त्र में तो नहीं है।

उक्त परत्न्य एवं स्वतन्त्रता दोनों की व्यवहारशैली में कदापि भेद है परन्तु परिणामदृष्टि से दोनों समान हैं। उक्त परत्न्यता में वहाँ पुरुषों के द्वारा स्त्री 'पशुमात्र' में परिणत होयगी है वहाँ उक्त स्वतन्त्रता में स्त्री स्वम अपनी इच्छा से 'पशु' बन रही है। पशुमात्र की दृष्टि से दोनों समान हैं। अपनी इच्छा से जो अम किया जाता है माननीय मन उस पर किसी अन्य का नियन्त्रण सहन नहीं कर सकता। परन्तु जो काम दूसरे की इच्छा से विवश होकर किया जाता है उस में परेच्छा का ही नियन्त्रण सम्भव है। यही परिस्थिति वहाँ सम-मिष्ट। परत्न्यतामूलक पशुमात्र में स्त्री पर पुरुषेच्छा का नियन्त्रण है। यही अनैच्छिक पशुभाव है। अतएव इसका अन्वेष हो सकता है। परन्तु स्वतन्त्रतामूलक पशुमात्र में स्त्री का अपना ही इच्छा-स्वात्म्य है। यह पशुभाव ऐच्छिक है। अतएव इस का सुधार असम्भव नहीं, तो कठिनतम अवश्य है।

संस्कृति पर चढ़े हुए दूध आवरण को हटाकर संस्कृति को बचा लेना सहज है। परन्तु जिसने आवरण के साथ साथ अपनी मूलसंस्कृति छोड़कर उसके स्थान में परसंस्कृति प्रतिष्ठित करती वहाँ आप किस का सुधार करोगे ? पति का उदार सम्भव है। किन्तु वह कर जो बलान्तर होना चाहिये वहाँ किस का सुधार, कैसा सुधार, और कहाँ का सुधार ? अपने को सुधार बाँधता है परन्तु जो अपना न रखकर सबका से पराया बन गया उसका सुधार असम्भव है। जबतक हम 'हम' बन रहते हैं तभीतक हमारा सुधार सम्भव है। अब हम हम ही न रोये सो सुधार किस का होगा ? इहाँ कुछ एक तत्त्वानुसंधानों के आधार पर हम यह कहते हैं कि, प्रकृत परत्न्यता स्वतन्त्रताओं में परत्न्यता निहित है, परन्तु स्वतन्त्रता (बलुतः महापरत्न्यता) को व्यक्तिस्व [साहसात्म्य] ही है।

यही सब था उन कुप्रथाओं की समाप्ति नहीं जातिभोज ओसरमात्र बालविवाह, कन्या विक्रय वरविक्रय अन्त्यर्द्धा के साथ होनेवाला दुष्प्रवृत्त आदि नामी स वृत्तव्य किया जाता है। इन में कोई संदेह नहीं कि ये सभी कृत्रिम विग्रह, कृत्रिम हैं। यह भी निर्दिष्ट है कि, इन सब का हम

समस्त भारतीय शास्त्र पर इति बाल चाहिए। कहीं भी आपको स्त्री के सम्बन्ध में 'परतन्त्र' शब्द नहीं मिलेगा (१) 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' (२) 'अस्वतन्त्रा स्त्रियः कार्य्या' इत्यादि रूप से केवल यही भाष्य मिलेगा कि, "उनका स्वतन्त्रता का उपयोग स्वतन्त्र नहीं रहना चाहिए। अपनी इस स्वतन्त्रता को वे तभी सुरक्षित रख सकती हैं, जब कि किसी स्वरूप को वे अपनी प्रतिष्ठा बना लेती हैं। और अवरूप ही यह 'रक्षत्मक-भाव' स्त्री के सहसिद्ध सौम्य स्वभाव के कारण सर्वमान्य ही माना जायगा।

साथ ही वहाँ वहाँ स्त्रीपारम्पर्य का उल्लेख हुआ है वहाँ वहाँ पुरुष का 'रक्षक' ही भावित किया गया है न कि 'शासक'। उदाहरण के लिए 'पिता रक्षति कौमारं, भर्ता रक्षति यौवने रक्षति स्थाविरे पुत्राः - स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः - 'जायां रक्षन् हि रक्षति' - 'रक्षेयुस्ताः - मन्ते रक्षितु भाग्य्याम्' इत्यादि कुछ एक वचन ही कर्त्या हैंगे।

'पुरुष होने के नाते मनु ने स्त्रियों के लिये ऐसे पक्षपातपूर्ण आदेश द बाल हैं' इतपकार का अनर्गल प्रकाप करने वाले उन सुधारक-सुधारी को हम विश्वास दिलाते हैं कि, मनु भी आपके ही समान सुधारक, किन्तु वास्तविक सुधारक थे। स्त्रीजाति के पतन का दोष आप भावित प्रकाप पुरुषजाति के मत्वे मँदते हैं आप के सहयोगी मनु ने भी पुरुष का ही अपराधी ठहराया है। मनुने स्वयं शब्दों में ऐतिहासिक पद-नामों का निर्देश करते हुए यह सिद्ध किया कि, जिस समाज में स्त्रीजाति का पतन देखो, विश्वास करो! यह पुरुषजाति का ही अपराध है। जिसप्रकार नदी का मधुर जल चारकुम्भ के संघर्ष से चार बन जाता है एवमेव स्त्री के गुण गुणहीन पुरुष के संसर्ग से दूषित ही होजाते हैं। ठीक इस के विपरीत पुरुष के सङ्गुष्ठा से दुर्गुष्ठा स्त्री भा सुधर जाती है। अतएव स्त्रीसमाज का अभ्युत्थान चाहन वाला पुरुषसमाज को पहिले अपना ही अभ्युत्थान करना चाहिए। नवलाइए, निम्नलिखित मनुवचन किसे अपराधी ठहरा रहे हैं? एन किस के साथ पक्षपात कर रहे हैं?

१-यादगुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।

सादगुण्या सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा ॥

२-अद्यमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।

शारङ्गी मन्दपालन जगामाम्भर्हणीयताम् ॥

(१)- पिता 'रक्षति' कौमारं, भर्ता 'रक्षति' यौवन ।

रक्षन्ति' स्थाविरे पुत्रा न स्त्रो स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

—मनु ६।३।

(२)-अस्वतन्त्रा स्त्रियः कार्य्या पुरुषै स्वैर्दिवानिशम् ।

विषयेषु च सज्जन्त्य सस्याप्या आत्मनो वशे ॥

—मनुः ६।२।

स्मक नियन्त्रण है। बहिर के शत्रुओं से हमें बचाने के लिए यदि रक्षक सैनिक विशेष स्वर्णों के लिए हमारा नियन्त्रण रक्ता है तो इसे हम अपनी रक्षा ही कहेंगे न कि परतन्त्रता। यही रक्षा हमारे स्वरूप-स्वात्म्य की प्रकृष्टता बनेगी। तात्पर्य-स्त्री की रक्षा का मार पिता-पति आदि बिन व्यक्तियों पर बला गया है वे शास्त्र-शुद्धि से रक्षा नहीं करते अपितु 'सेवक' बनकर ही रक्षोत्तरदायित्व निभारते हैं। पक्ष पक्ष पर पूजाभात्र पूर्ण सत्कार पुनः मधुर नियन्त्रण।

एक चमत्कार और देखिए। मनु स्त्री के प्राकृतिक स्वरूप से परिचित थे। वे जानते थे कि, सौम्य अन्तर्बल रत्नमे धारो पुरुष को तो फिर भी कुटुशासन में रक्खा बालकता है। परन्तु वह सौम्य स्त्री, जिसका अन्तर्बल आत्म्य बनता हुआ उग्र है उस पर कुटुशासन की क्या तो दूर रही मधुरशासन की वैसा नहीं चल सकता जिस में बलात्कार की भावना का सर्वोच्च सम्भव बन सके। बलप्रयोग से हड़कनी नियन्त्रण में नहीं रक्खा बालकता। पूजनमात्रयुक्त रक्षाभात्र सम्पत्तिसंग्रहनिपुण, व्रत्य-शरीरशुद्धि बर्मेकर्या मिगमन, आदि आदि विषय भात्रों को मध्यस्थ बनाकर ही इस मातृशक्ति के अन्तर्बल को सुरक्षित रक्का बालकता है। देखिए। इस सम्बन्ध में उपर्युक्त मनु क्या कह रहे हैं-

१—न कश्चिदापितः शक्तः प्रसन्न परिरक्षितुम्।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥

२—अर्थस्य सग्रहं चैनां, व्यये चैव निषोन्नयेत्।

शौचे, धर्मेऽन्नपक्वयां च, परिखाद्यस्य वेषये ॥

३—अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिणि।

आत्मानमात्मना यान्तु रक्षेयुस्ता सुरविदा ॥

—मनुः ६।१० ११ १२।

अर्थात्—'कदापि बलप्रयोग से स्त्री के स्वरूप की रक्षा सम्भव नहीं है। अपितु धनसंग्रह गृहस्थान्य शौचाचार कुलाचार बर्माचार पर्वोत्सवमङ्गलपरायणता, भोजनव्यवस्था, महस्यपरिमह संरक्षण, आदि आदि कर्तव्यनिष्ठताओं के माध्यम से ही नारी की स्वरूप-रक्षा सम्भव है। पुरुष का यह स्मरण रक्का चाहिए कि, 'नारी घर की चारदीवारी में बलपूर्वक नियन्त्रित कर देने से कदापि सुरक्षित नहीं रह सकती। अपितु इसकी रक्षा तो इस की स्वयं की-कर्तव्यानुगता-आत्मनिबन्धनपुष्टि से ही सम्भव है'।

येषां चेतसि मोह-मत्सर, मद आन्ति समुज्जृम्भते ।

तेऽप्युते दयया दयाधनविमो ! सन्तारणीयास्त्वया ॥

उक्त दाम्पत्यरहस्यविज्ञान से अब यह सिद्ध हो चुका है कि आर्यावर्ष के कारुणिक श्रुतियों ने स्त्री-भाति के लिए बिन नियमों का विधान किया है, वे सब इसके अभ्युत्थान के ही कारण हैं। स्त्री की श्रुतमयी अतएव सत्त्वशून्या सौम्या वृत्ति को लक्ष्य में रखकर एक स्थान पर तो मगवान् मनुने यहाँ तक कहा है कि—

मात्रा स्वप्ना दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

वल्लवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥

—मनु २।२१।३॥

‘माता-बहिन-दोहित्री आदि के साथ भी पुरुष को निर्वर्जन घर में नहीं बैठना चाहिए’-क्या मनु का उक्त विधान उपहासास्प है! सुकुलितनयन बन कर विचार कीजिए। पर्वों के विरोध की ओट में आर्य्यनारी को वद्वस्यमाननावासित पश्चिम के प्राङ्गण में साण्डयनृत्य के लिए खड़ा करना क्या स्त्रीजाति की उन्नति का मार्ग है! खूब सोचिए! ज्यों ज्यों आप विवेकबुद्धि से इस दुर्दृष्ट प्रश्न का मनन करते जाँकें, त्यों त्यों आपकी विवेकशालिनी बुद्धि चिरन्तन श्रुतियों के पुरातन सिद्धान्तों की ओर निरन्तर आकर्षित होती जायेगी।

हाँ, तो प्रकृत में हमें उक्त छन्द से बतलाना यही था कि, स्त्री सौम्या है, श्रुतमाषापन्ना है। इस श्रुतमाष को प्रतिष्ठित करने के लिए ही रघुसमक-मर्यादासूत्ररूप योक्त्र से पत्नी का सम्बन्ध किया गया है। योक्त्रबन्धन के इसी प्रथम कारण का निरूपण करती हुई श्रुति कहती है—

“योक्त्रेण हि योग्य युञ्जन्ति” * ।

*—‘योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति’ बन्धन मातृवर्ष की विज्ञानसम्मत प्राचीन स्त्री की पुरातन वेशभूषा की ओर भी हमारा ध्यान आकर्षित कर रहा है। अवश्य ही उस युग में मातृवर्ष-आर्य्यनारी का अघोष्य वेश भी रहा होगा जिस में सूत्र-मयी, किंवा श्याम की रज्जु (डोरी) घीत रहती होगी जिसे कि आज की राजस्थानीया-प्रान्तीय-भाया में- नाड़ा कहा जाता है। ‘नाड़ा’ निरन्तर वैदिक-युग के ‘योक्त्र-बन्धन’ का ही प्रतिरूप है। परमवर्तकृतिक महद्दाम्पत्यशाली राजस्थान में तो आज भी यहाँ की एहदेवियों की सुवर्तकृतिक वेशभूषा में योक्त्ररूप-नाड़ाबन्धन रूप से सुधमन्वित्र सुप्रसिद्ध ‘घाचरा’ नामक अघोष्य ही उपलब्ध हो रहा है जिस की प्रस्थि भी उसी पद्धति से समन्वित है। एतदतिरिक्त ‘रास्ता’ नामक आभूषण की प्रतिकृषा का भी आज समावेश हुआ है। राजस्थान की नारी का सुप्रसिद्ध काञ्ची नामक (फणकती) आभूषण भी वैदिक-युग की-‘रास्ता’ ही है।

• इन्द्राग्नीरूप पुरुष पुरुषसृष्टि का एवं वरुणसोमरूप स्त्रीसृष्टि का अलम्बन बतलाया गया है। इन्द्राग्निप्रधान पूर्वदिश पुरुषसृष्टि की प्रधानता के बोधक हैं एवं वरुण-सोमप्रधान पश्चिमदिश स्त्रीप्रधानता के सूचक हैं। इस प्राकृतिक मेद के अनुसार अवश्य ही दोनों के आदर्शों को मिला मिश्र ही माना जायगा। और यही मेर यह सिद्ध करने के लिए पर्याप्त होगा कि हमारी प्राणप्रधाना वास्तव्यज्यवस्था कभी उनके भूतप्रधान वास्तव्यजीवन से समुत्पन्न नहीं हो सकती।

बाने बिना प्राकृतिक कारण को। बिन पश्चिमी देशों की शक्तित्व को अरक्षित कर दिया है, उन के लिए आज यही शक्तित्व सर्वसंहार का ही उपक्रम बन चुका है, इस नमनस्व को कौन स्वीकार नहीं करेगा। आर्यनारी की स्वरूप-प्रतिष्ठा तो इसी में है कि वह अपने आपको स्वतन्त्र न समझ कर अपनी स्वतन्त्रता का आधा भाग पुरुष को ही समझे। तब तो आर्यपुरुष का वह कृत्य है कि वह अपनी स्वतन्त्रता का उपयोग इनके सहयोग से ही करे। दोनों की उद्भावना ही हमारा देश का अभ्युदय कर सकती है।

सुधारवादी महोदय आवेश में पड़कर यह भूल जाते हैं कि, हम रुढ़िवाणों का जो सुधार करना चाहते हैं वह सुधार वास्तविक सुधार नहीं है, अर्थात् यह तो पश्चिमी देशों का विरुद्ध अनुकरणमात्र है। और इस अनुकरण की तुलना में यह निःसंकोच कहा जा सकता है कि, जो अनुकरण जो सुधार, जो स्वतन्त्रता हमारा मूल नारा करने के लिए ही हुई बाएँ लड़ी है हाथिपर, एवं अराष्ट्रीय पक्ष की प्रथा के विरुद्ध सुनार पड़ने वाली किन्हीं मीमांसिकाओं की ओर में आर्यनारी को आज जो निर्लक्ष्यता का पाठ पढ़ाया जा रहा है वृथित वाक्-मोक्षों के सुधार के नाम पर पश्चिमानुकरणप्रधान किन्हीं प्रीतिमोक्षों (पाठियों) का समर्थन किया जा रहा है इन सब अक्षय्यक व्यक्तियों की तुलना में तो हमारी परतन्त्रता हमारी वृथित प्रथाएँ ही बड़ी अच्छी हैं। इस लिए कि उन सुधारों से हमारे मूल पर प्रत्यक्ष रूप से ही आक्रमण हो रहा है।

अस्तु, जिस युग में धर्म एक ठेकेदारी की गल्ल बन कर अधर्म-प्रसार ही कर रहा हो वहाँ 'नश्यन्ति बहुनायक' आमात्य ही सर्वोपकारिता हो रहा हो वहाँ के सुधारकस्तु यदि सुधार के नाम पर भिगाड़ का प्रचार करें, तो इसमें उनका कोई भी दोष नहीं माना जा सकता। देशभक्त की परिस्थिति का विचार भी आवश्यक है जिस राज्य से हम शक्ति हैं उसकी सम्मता का भाव हम पर न पड़े यह भी अवश्य है। इन सब व्यक्तियों को धर्म में रखते हुए पारस्परिक वैमनस्य का परिहारा कर देश के विद्वानों एवं सुधारनेवालों के समिलित परामश से कोई ऐसा मध्यमपथ निकलना ही चाहिए, जिससे सामयिक परिस्थिति का भी आदर किया जा सके, एवं साथ ही पश्चिम-यूरोप के इस मथानक स्वयं के मध्य में पड़ी हुई अपनी मौलिकता की भी रक्षा कर ले सके। अभी तो यही कहना पड़ेगा कि धर्मानुयायी धर्मनिरता एवं समाज उद्वेगवादी समाजनेता धर्म सुधार प्रचार के नाते अधर्म-भिगाड़ ही कर रहे हैं। इन पक्षियों के अधर्म तोलक के प्रकाश में अपनी सोम-शान्ति के लिए इस के अतिरिक्त आर क्या बच रहा है कि वह दानविधि से प्राप्ता करे कि भगवन् !

• इस विषय का विस्तृत विवेचन "गीताभाष्यभूमिका" के प्रथमलघु में करना चाहिए।

येषां चेतसि मोह-मत्सर, मद भ्रान्ति समुज्ज्वलते ।
तेऽप्यते दयया दयाघनविभो ! सन्तारणीयास्त्वया ॥

उक्त दाम्पत्यरहस्यविज्ञान से अब यह सिद्ध हो चुका है कि, आर्यावर्ष के कारुणिक श्रुतियों में स्त्री-जाति के लिए जिन नियमों का विधान किया है, वे सब इसके अन्त्युत्थान के ही कारण हैं। स्त्री की श्रुतमयी अतएव सत्यशू या सौम्या वृत्ति को लक्ष्य में रखकर एक स्थान पर वो भगवान् मनुने यहाँ तक कह डाला है कि—

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
वस्तुवानिन्द्रियग्रामो विद्रांसमपि कर्षति ॥

—मनु २।२१।४१

‘माता-वहिन-दोहिती आदि के साथ भी पुरुष को निर्वर्जन घर में नहीं बैठना चाहिए’—क्या मनु का उक्त विधान उपहासस्पद है ! सुकुलितनयन बन कर विचार कीजिए । पक्ष के विरोध की ओट में आर्य्यन्तरी को उद्दामधामनावासित पश्चिम के प्राकृत्य में साम्राज्यवृत्त्य के लिए झड़ना करना क्या स्त्रीजाति की उन्नति का मार्ग है ! कल सोचिए ! क्यों क्यों आप विवेकबुद्धि से इस बुराई प्रथन का मनन करते बार्हणे, त्यों त्यों आपकी विवेकशालिनी बुद्धि चिरन्तन श्रुतियों के पुरातन सिद्धान्तों की ओर निरन्तर आकर्षित होती आपणी ।

हाँ, जो प्रकृत में हमें उक्त छन्द से बतलाना यही था कि, स्त्री सौम्या है, श्रुतमावापना है । इस श्रुतमात्र को प्रतिष्ठित करने के लिए ही राजसूय-समर्पणमूत्ररूप योक्त्र से पत्नी का कनहन किया जाता है । योक्त्रकनहन के इसी प्रथम कारण का निरूपण करती हुई श्रुति कहती है—

“योक्त्रेण हि योग्य युञ्जन्ति” * ।

* ‘योक्त्रेण हि योग्य युञ्जन्ति’ बचन भारतवर्ष की विज्ञानसम्पत्ता प्राचीन स्त्री की पुरातन पेशभूषा की ओर भी हमारा ध्यान आकर्षित कर रहा है । अथर्व ही उस युग में भारतीय-आर्य्यनारी का अघोस्य वैभवा की रहा होगा जिस में खूब-मयी दिवा शरम की रम्भु (कोरी) प्रोत रहती होगी जिसे कि आब की राजस्थानीया-प्रान्तीय-माया में—नाङ्गा कहा जाता है । ‘नाङ्गा’ निरन्तर वैदिक युग के ‘योक्त्र-पञ्चन का ही प्रतिरूप है । परमसांस्कृतिक महत्त्वाम्बाली राजस्थान में तो आज भी यहाँ की घरदेवियों की मुखसंस्कृतिकी पेशभूषा में योक्त्ररूप-नाङ्गाकनहन रूप से सुधमन्वित मुप्रसिद्ध ‘घाचरा नामक अपावस्थ ही उपलब्ध हो रहा है जिस की प्रस्थिती उसी पद्धति से समन्वित है । एतद्विरुद्ध ‘रास्ता’ नामक आभूषण की प्रतिक्रिया का भी आज उमावेश हुआ है । राजस्थान की नारी का मुप्रसिद्ध ‘फाञ्जी नामक (कण्ठकती) आभूषण भी वैदिक-युग की-‘रास्ता’ ही है ।

• इन्द्राणीरूप पुरुष पुरुषसृष्टि का एवं वरुणसोमरूप स्त्रीसृष्टि का अलम्बन बतलाया गया है। इन्द्राग्निप्रधान पूर्वदेश पुरुषसृष्टि की प्रधानता के चेतक हैं एवं वरुण—सोमप्रधान पश्चिमीदेश स्त्रीप्राधान्य के सूचक हैं। इस प्राकृतिक भेद के अनुसार अथर्व्य ही दोनों के आधारों को मिला मिश्र ही माना जायगा। और यही भेद यह सिद्ध करने के लिए पर्याप्त होगा कि हमारी प्राणप्रधाना वाय्वत्यक्तव्य स्या कभी उनके भूतप्रधान वाय्वत्यक्तजीवन से समतुलित नहीं हो सकती।

जाने बिना प्राकृतिक कारण को। जिन पश्चिमी देशोंने शक्तिवत्त्व को अस्वीकृत कर लिया है, उन के लिए आज वही शक्तिवत्त्व सर्वसहारा का ही उपक्रम बन चुका है इस नम्रकृत्य को कौन स्वीकार नहीं करेगा !। आर्य्यनारी की स्वरूप-प्रतिष्ठा तो इसी में है कि, वह अपने आपको स्वतन्त्र न समझ कर अपनी स्वतन्त्रता का आधा मांग पुरुष को ही समझे। उधर आर्य्यपुरुष का यह कथन्य है कि वह अपनी स्वतन्त्रता का उपयोग इनके उपयोग से ही करे। दोनों की स्म्रावना ही हम। देश का अनुसूच्य कर सकती है।

सुधारवादी महोदय आवेश में पड़कर यह मूल जाते हैं कि, हम रुढ़िवादों का जो सुधार करना चाहते हैं वह सुधार वास्तविक सुधार नहीं है अपितु यह तो पश्चिमी देशों का विषुद्व अनुकरणमात्र है। और इस अनुकरण की तुलना में यह निःसंकोच कहा जासकता है कि, जो अनुकरण जो सुधार, जो स्वतन्त्रता हमारा मूल नारा करने के लिए ही मुँह बाएँ लड़ी है हानिकर, एवं अराष्ट्रीय फँस की प्रथा के विरुद्ध सुनाई पड़ने वाली जिन मीम्वप्रतिष्ठाओं की ओर में आर्य्यनारी को आज जो निर्लज्जता का पाठ पढ़ाया जा रहा है दुहिते वास्ति-मोक्षों के सुधार के नाम पर पश्चिमानुकरणप्रधान जिन प्रीतिभोजों (पाठियों) का समर्पण किया जा रहा है, इन सब अक्षय्य ठाकुरों की तुलना में तो हमारी परतन्त्रता हमारी वृथित प्रथाएँ ही कहीं अच्छी हैं। इस लिए कि, उन सुधारों से हमारे मूल पर प्रत्यक्ष रूप से ही आक्रमण हो रहा है।

अस्तु जिस युग में धर्म एक ठेकेदारी की वस्तु बन कर अधर्म-प्रचार ही कर रहा हो वहाँ 'नरसमिति बहुनायकाः आभाण्य ही सर्वमना परिवर्तन हो रहा हो वहाँ के सुधारकस्तु यदि सुधार के नाम पर भिगाड़ का प्रचार करें, तो इसमें उनका कोई भी दोष नहीं माना जासकता। देशकाल की परिस्थिति का विचार भी अक्षय्य है जिस शास्त्र से हम शास्त्र हैं उसकी सम्यता का भाव हम पर न पड़े यह भी असम्भव है। इन सब तर्कों को लक्ष्य में रखते हुए पारम्परिक वैमनस्य का परिचय कर देश के विद्वानों एवं सुधारनेताओं के समित-लित परमेश से कोई ऐश्व मध्यमपथ निकलाना ही चाहिए, जिससे सामयिक परिस्थिति का भी आदर किया जास्के एवं साथ ही पश्चिम-यूँ के इस भवानक स्वयं के मध्य में पड़ी हुई अपनी मौलिकता की भी बेन केन रूप से रखा की जास्के। अभी तो यही कहना पड़ेगा कि धर्मानुयायी धम्मनिता, एवं समाज वस्तुवायी समाजनेता धर्म्म सुधार प्रचार के नाते अधर्म-भिगाड़ ही कर रहे हैं। इन पक्षियों के अधर्मयं लेखक क प्रशस्ते में अपनी धोम-शान्ति के लिए इस के अतिरिक्त आर क्या बन रहा है कि, वह दयानिधि स प्राधना करे कि भगवन् !

• इस स्थित का विरह विवेचन "गीताभाष्यभूमिका के प्रथमखण्ड में दलना चाहिए।

है। इन प्राणों का संयोग दक्षिण से भी हो सकता है। पुरुष में ऐसे अनेक आत्मान उपलब्ध होते हैं कि, अमुक अपि ने अमुक स्त्री की ओर कामवासना से दक्षा पर्व दृष्टिपूत्र के सम्बन्धमात्र से गर्भाधान हो गया। यदि आत्मा निर्बिकार है माव प्रबल है, तो ऐसा होना कोह असम्भव नहीं है। उक्त आत्मा का उक्त सत्त्व्य कमी व्यर्थ नहीं जाता। यह आत्मरूपा रेत-आहुति प्रबल-पति का कारण बनने वाली है। इसमें यत्नमानपत्नी का योगप्राण भी संयुक्त होना चाहिए। बिना इसके यत्नमान का यत्न अधूरा रहता है। योगप्राणात्मक इसी मिथुनभाव की प्राप्ति के लिए पत्नी को रेतोरूप आत्म के उद्यत कण्ठ जाते हैं ॥१८॥

यदि चक्षु में किसी भी प्रकार का आवरोध एव किमलादि का आवरणदोष रहता है तो योगप्राण का आत्म में प्रवेश नहीं हो सकता। मेरे चक्षु सर्वथा निरुद्ध हैं—मैं निरुद्ध चक्षुओं से ही आत्म देखती हूँ 'अदृष्ट्वेन त्वा चक्षुषा परमामि' यह मन्त्र माग इसी भावना को दृष्टमूल बनाता है। अग्निज्वाला ही अग्नि की बिम्बा है। साथ ही यह भी सिद्ध विषय है कि जबतक अग्नि प्रदीप्त नहीं होता तबतक प्राणदेवता प्रसिप्त नहीं होते। जबतक प्राणदेवता प्रदीप्त नहीं होते, तबतक आहुति सार्थक नहीं बनती। आहुति का सफल होना प्राणदेवताओं के आगमन पर ही निर्भर है। प्राणदेवताओं का आगमन प्रदीप्त(समिद्ध)अग्नि पर ही निर्भर है। अग्नि की प्रदीप्ति आत्माहुति पर ही निर्भर है। अग्नि को प्रदीप्त कर अग्नि में प्राणदेवताओं को प्रतिष्ठित करना आत्म का ही काम है। अतः हम अवश्य ही आत्म को अग्नि का शोभन आह्वान करने वाला जिज्ञा-स्थानीय मान सकते हैं। आहुतिद्वय से तत्त्व्यमा का शरीरनर्माण होगा—मन्त्रप्रयोग सफल होगा। य सब कर्म आत्माहुति पर ही निर्भर हैं। आत्म के इसी स्वरूपधर्मों में भावना करते हुए—'अग्नजिज्ञासि०' इत्यादि मन्त्र बोलते हुए ही आत्म-शन किया जाता है ॥१९॥

इति—पत्नीकृताज्यावेक्षणोपपत्ति

४५ ६-परिशिष्ट कर्मानुशता (आत्मस्थापन, आत्मप्रोक्षणी का उत्पन्न, एव अथ न्युक्त आत्मदर्शन) उपपत्ति—

पक्षों के कर्मों में यह कलाया जाना है कि पक्षिय प्रभु का परिपाक के सम्बन्ध में दो मत हैं। गाहपत्यानि में हविद्रव्य का परिपाक करना पहला पक्ष है। एवं आहवनीय में परिपाक करना दूसरा पक्ष है। दोनों ही पक्ष भूतिविद्ध हैं। इन पक्षों में यह नियम अवश्य है कि, गाहपत्यपक्ष में गाहपत्यानि में ही, एवं आहवनीयपक्ष में आहवनीयानि में ही हवि का परिपाक होता है। यदि प्रकृत यज्ञकर्त्ता यत्नमान आहवनीय में हविद्रव्य का परिपाक करता है तो इस पक्ष में दोष आता है। आत्म भी एकप्रकार से हविद्रव्य है। इसका भी आहवनीयपक्ष में न्यायतः आहवनीयानि में ही परिपाक होना चाहिए। एभी अयस्था में यन्नि पुण्डराकाभिभयणकाल में ही आत्म का भी आहवनीयानि में अभिभयण होना है तो पत्नी इसका भव वष नहीं कर सकती। कारण पत्नी का स्थान गाहपत्य है। आत्मदर्शन का विधान इसी स्थान पर है। यहाँ से आत्म-दर्शनार्थ आहवनीय के समीप जाना प्रतिष्ठा से व्युत्पन्न होते हुए यज्ञस्वरूप विहृत करना है। 'पत्नी

है। दक्षिणपार्श्व में यही दक्षिणस्थ अग्निमूर्ति यशविष्णु प्रतिष्ठित है। इसी रहस्य को लक्ष्य में रखकर—
“हे दक्षिणपार्श्व! आप विष्णुरूप यज्ञ के वेष्टन हो, यज्ञ के स्वरूप-सम्पादक हो” इस मन्त्र के द्वारा यही मावना रखते हुए उसका (राजपञ्चाङ्गम्) ऊपर की ओर ही उद्गृह्यन किया जाता है।

अब केवल यह प्रश्न उच्यते कि, जैसे यज्ञकर्म में युक्त यजमान-अध्वर्यु-होता-उद्गाता-ब्रह्मा आदि अस्त्रियों के लिए वैश्वेदे के स्थान नियत हैं तथैव इस पत्नी के बैठन का भी निश्चित स्थान है। इसी प्रश्न का शोधपत्रिक समाधान पत्नी हुई अति करीबी है—

न्यायप्राप्त बात तो यह है कि, यजमानपत्नी को गार्हपत्यमिकुण्ड के ठीक पश्चिम में पूर्वमुख करके ही बैठना चाहिए था। अर्थात् पत्नीशाला का निर्माण गार्हपत्य से पश्चिम में ही होना चाहिए था। अतएव स्पष्ट है। प्रकृति में सूर्यरूप आहवनीय पूर्व में है। पृथिवीरूप गार्हपत्य इसके पश्चिम में है। पश्चिमस्थ भूपिण्ड (अदित्यपक्षचित् भूपिण्ड) देवताओं की पत्नी है। पश्चिम में प्रतिष्ठित होती हुई पृथिवी (भूपिण्ड) सूर्य की ओर (पूर्व की ओर) चलती हुई घूम रही है। पश्चिम से पूर्व की ओर जाती हुई, सम्बत्तर का स्वरूप-सम्पादन करती हुई अदिति पृथिवी ही और प्राग्देवताओं के सम्बत्तर-यज्ञ का स्वरूप-सम्पादन कर रही है। यजमानपत्नी इसी अदिति पृथिवी के स्थान में है। इधर इस वैधव्य में वेदि के पूर्वभाग में अग्र-स्थित चतुरस्र (चौकोर) आहवनीयमकुण्ड शुभोक की प्रतिरूपि है, एवं वेदि से पश्चिमदिक् में अग्रस्थित षष्ठु ल गार्हपत्यकुण्ड अदिति पृथिवी का स्वरूप है। यही स्वरूप यजमानपत्नी का है। अतः इसे स्वस्थानमूत्र (अदितिस्थानमूत्र) गार्हपत्य के ठीक पश्चिम में ही बैठना चाहिए। परन्तु ऐसा न कर गार्हपत्य से दक्षिण नैऋतकोण में ही पत्नीशाला बनाई जाती है। कारण इसका यही है, कि यदि पृथिवी-स्थानीय गार्हपत्य के समीप पश्चिम में पत्नी को बैठाया जायगा तो यह पत्नी परिभ्रमण करती हुई पृथिवी के साथ युक्त होजायगी। पार्थिवगति में आकृष्ट होजायगी एवं जैसे पृथिवी सम्बत्तर के मीतर मीतर (परिभ्रमण से) शुभोक में पहुँच जाती है तथैव इस की गतिमावना से आकर्षिता यजमानपत्नी भी व लोक में चली जायगी। पत्नी की इसी शुभोक्त्यगमन से बचाने के लिए प्रकृतिमिदं स्थान से इत्यत्र गार्हपत्य से दक्षिण नैऋतकोण में ही प्रतिष्ठित किया जाता है ॥१७॥

इति-पत्नीसनह्नोपपत्ति

३—पत्नीकृताज्यावेक्षणोपपत्ति —

पत्नी याप्राणमयी है। इधर आम्ब रतारूप होने से वृषाप्राणमयी है। आम्ब (पूत) दुग्ध का कार्य है। दुग्ध ओषधि का विकार है। ओषधि पानी से उत्पन्न हुई है। पानी सोम का विकार है। सोमद्रव्य साक्षात् देत है। यही सोम परस्परया आम्बरूप में परिणत हुआ है। ऐसी अवस्था में आम्ब का अवस्था ही 'रेत' कहा जासकता है। मात्प्यारगम में वह पतयाया बाधुय है कि, प्रयोग-गति में यही पुरुष का मिथुनमात्र धारण नहीं है अतितु योगा-शृंग-प्राण का मिथुनमात्र ही प्रयोज्यत्वात्

है। इन प्राणों का संयोग इन्द्रिय से भी हो सकता है। पुराण में ऐसे अनेक आख्यान उपलब्ध होते हैं कि, 'अमुक श्रुति ने अमुक स्त्री की ओर कामवासना से वेला एवं इन्द्रिय के सम्बन्धमात्र से गर्भाधान हो गया'। यदि आत्मा निर्बिकार है भाव प्रकृत है, तो ऐसा होना कोई असम्भव नहीं है। सत्य आत्मा का सत्य सत्त्व्य कभी व्यर्थ नहीं आता। यह आत्मारूप रत-आहुति प्रवोत्पत्ति का कारण बनने वाली है। इसमें यथमानफली का योषाप्राण भी संयुक्त होना चाहिए। बिना इसके यथमान का यह अधूर रहता है। योषाप्राणान्तक इसी मियुनभाव की प्राप्ति के लिए फली को रेतोरूप आवय के दरात कटाए आते हैं ॥१८॥

यदि चक्षु में किसी भी प्रकार का आधेक्ष्य एवं किमलादि का आवरणदोष रहता है तो योषाप्राण का आन्ध में प्रवेश नहीं हो सकता। मेरे चक्षु सर्वथा निरुद्ध हैं—मैं निरुद्ध चक्षुओं से ही आन्ध देखती हूँ 'अदृष्टेन त्वा चक्षुषा परस्मि' यह मन्त्र माग इसी भावना का दम्भूल बनाता है। अग्निस्त्राला ही अग्नि की बिह्व है। साथ ही यह भी सिद्ध किया है कि, जबतक अग्नि प्रदीप्त नहीं होता तबतक प्राणदेवता प्रदीप्त नहीं होते। जबतक प्राणदेवता प्रदीप्त नहीं होते, तबतक आहुति सार्थक नहीं बनती। आहुति का सफल होना प्राणदेवताओं के आगमन पर ही निर्भर है। प्राणदेवताओं का आगमन प्रदीप्त(समिद्ध)अग्नि पर ही निर्भर है। अग्नि की प्रदीप्ति आन्ध्याहुति पर ही निर्भर है। अग्नि को प्रदीप्त कर अग्नि में प्राणदेवताओं को प्रक्षिप्त करना आन्ध का ही काम है। अतः हम अवश्य ही आन्ध को अग्नि का शोभन आह्वान करने वाला जिह्वा-स्थानीय मान सकते हैं। आहुतिद्रव्य से दिव्यतामा वा शरीररन्ध्रमार्ग होना—मन्त्रप्रयोग सफल होगा। ये सब कर्म आन्ध्याहुति पर ही निर्भर हैं। आन्ध के इसी स्वरूपधर्मों की भावना करते हुए— 'अग्नर्जिह्वासि० इत्यादि मन्त्र बोलते हुए ही आन्धदर्शन किया जाता है ॥१९॥

इति—पत्नीकृताज्यावेक्षणोपपत्ति

४५ द-परिशिष्ट कर्मानुगता (आज्यस्थापन, आज्यप्रोक्षणी का उत्पन्न, एवं अध्वर्युकृत आज्यदशन) उपपत्ति—

पहिले के कर्मों में यह कलाया बाधक है कि यज्ञिय द्रव्य का परिपाक के सम्बन्ध में दो मत हैं। गार्हपत्याग्नि में इन्द्रिय का परिपाक करना पहला पक्ष है। एवं आहवनीय में परिपाक करना दूसरा पक्ष है। दोनों ही पक्ष भूतिविद्ध हैं। इन पक्षों में यह नियम अवश्य है कि गार्हपत्यपक्ष में गार्हपत्याग्नि में ही, एवं आहवनीयपक्ष में आहवनीयाग्नि में ही हवि का परिपाक होता है। यदि प्रकृत यहकर्त्ता यथमान आहवनीय में इन्द्रिय का परिपाक करता है तो इस पक्ष में दोष आता है। आन्ध भी एकप्रकार से इन्द्रिय है। इसका भी आहवनीयपक्ष में न्यायत आहवनीयाग्नि में ही परिपाक होना चाहिए। ऐसी अवस्था में यदि पुरोहाराभिभयणकाल में ही आन्ध का भी आहवनीयाग्नि में अभिभयण हो जाता है तो परनी इसका अवधान नहीं कर सकती। कारण पत्नी का स्थान गार्हपत्य है। आन्धदर्शन का विधान इसी स्थान पर है। यहाँ से आन्धदर्शनार्थ आहवनीय के समीप जाना प्रतिष्ठा से न्युत होते हुए यत्नस्वरूप विज्ञात करना है। 'पत्नी

अथ यह पञ्चपत्रात्मक आपोमय विश्व 'अष्टाष्ट' नाम से प्रसिद्ध हुआ है। अथवा ब्राह्मण की २२ वीं अधिवक्ता के— तद्विदमप्सु पयो हितम् । इस रहस्यपूर्ण-निगम के द्वारा आपत्त्व अ ही-नीर-क्षीर-धिवेक' हुआ है।

हैखानुगत 'नीर-क्षीर-धिवेक' नामक लौकिक-न्याय लोक में सुप्रसिद्ध है, जिस इस लोकप्रसिद्ध न्याय का मूल आचार 'तद्वप्सु पयो हितम्' (सो यह घृत पानी में प्रतिष्ठित है) यही वचन बन रहा है। 'नीर आप (पानी) है एवं-क्षीर-आज्य' (घृत) है। इस प्राश्नमौलिक-विश्व के मूलोत्पादनभूत विश्व की सीमा में, विश्व के गम में नीर भी है और क्षीर भी है। अर्थात् आपः भी है, और आज्य भी है। पानी और घृष्ट (आज्य का मौलिकरूप), दोनों के सम्मिश्रण का नाम ही 'विश्व' है।

अपनी आस्थामयी सौम्या पावन-भद्रा को 'पुराणशास्त्र' के स्वाध्याय एवं अवश से धन्य-कृत-कृत्य करते रहने वाले मानवभ्रष्टों के लिए यह सुविदित ही है कि पुराण-कथानुसार त्रैलोक्य के पालनकर्ता मगवान् विष्णु अनन्त-शयनाग की सुचिन्कषा-कोमलशय्या पर 'क्षीरसमुद्र' में ही शयन कर रहे हैं। मानवीया प्रजा के अपराध से अब ब। मी धर्ममूकम् (स्वप्न) विकम्पित होना है तो तब तब ही देवताओं की कल्याणपूर्ण प्रायना पर कल्याणकलाशय शयनाग्री मगवान् विष्णु क्षीरसमुद्र का परित्याग कर अंशरूपेण अवतीर्ण हुआ करते हैं। श्रौतव्य है वह 'क्षीरसमुद्र' जिसमें विष्णु शयन कर रहे हैं। इस महान् सम्पन्न का समाधान व्यवसायात्मिका जिस नैष्ठिकी ज्ञानविकानात्मिका बुद्धि के द्वारा होता है, यही तत्त्वनिष्ठा बुद्धि-नीरक्षीरधिवेकशास्त्रिणीबुद्धि कहलाई है एवं तो शब्दों में विवेकशास्त्रिणी उसी सत्त्व बुद्धि से सम्बन्ध रखन वाले-नीर-क्षीर-धिवेक' की ओर हम अपने वेदविष्णु पाठक का ध्यान आकर्षित कर रहे हैं।

स्वायम्भुव-अभ्यक्त-त्रयीमर्षि-प्रजापति के बागमाग से उत्पन्न, सत्र व्याप्त, अष्टाष्टरूप-सम्पादक 'आपत्त्व' का ही नाम है-परमेष्ठी' इसी का नाम है अष्टाष्टिमेमर्षि पारमेष्ठ्य विष्णु जिसका मागव तत्व ही 'क्षीर' नाम से प्रसिद्ध हुआ है एवं आक्षिप्ततत्त्व ही-सरस्वती नाम से प्रसिद्ध हुआ है बोधि सरस्वती ही-श्री कहलाई है। सरस्वतीरूपा आक्षिप्तसी भी, एवं आम्बुणीरूपा भर्गवी क्षीरः व ही दोनों आपोमय पारमेष्ठ्य विष्णु की परिणय हैं, जिनके सम्बन्ध में-भीष्म से क्षीरक्षीर पत्न्या (यक्ष-गहिता) यह प्रसिद्ध है। नैपा प्राकृत-स्थितिः। स्थितस्यैव गतिश्चिन्तनीया नीरक्षीरधिवेक बुद्ध्या।

पारमेष्ठ्य विष्णु का अंगुतत्व ही अपनी पनावस्था से- आप है तरलान्ध्या से 'वायु' है, एवं विरलान्ध्या से-सोमः है। आपो-वायु-सोमः-इत्येत भृगवः' (भक्ति) के अनुसार इन तीनों तत्त्वों की समष्टि का नाम ही-भृगु है जिनसे क्रमशः असुर-गाम्भर्य पितर-नामक तीन पारमेष्ठ्य-प्राणरूपक अंश अमिष्यक्त हुए हैं। असुर आपोमय है गन्धर्व वायव्य है एवं पितरः सोम्यासः। हैं गन्धर्वाणां मय

को आत्मदर्शन कराना आवश्यक है। इस विचार से आहवनीयाधिभ्ययण के नीचे में ही आचम्यु आत्म को गार्हपत्य के समीप लाकर पत्नी को आवेक्षण करते हैं। यह भी पक्षि के प्रतिकूल है। एवं पक्षिविषय कम यज्ञस्वरूप का पातक है। इन विप्रतिपत्ति को हटाने का मार्ग पत्नी को आत्म न स्निहिलाने पर पर्यवसित मान लिया जाय यह भी सम्भव नहीं है। यदि पत्नी ने आत्मावेक्षण न किया तो उसका ब्रह्म से प्रयुक्त होना स्यात्। इसप्रकार आहवनीयाधिभ्ययणपक्ष में न आचम्यु पत्नी के समीप आसक्तता, न पत्नी आहवनीय के समीप आसक्तता न पत्नी को आत्मदर्शन से यज्ञित किया जासक्तता। यदि गार्हपत्याधिभ्ययण पक्ष है तो किसी प्रकार को दोष नहीं आसक्तता। कारण-इस पक्ष में आत्माधिभ्ययण भी गार्हपत्य में ही होता है। ऐसी अवस्था में गार्हपत्य के समीप ही नैऋत कोश में बैठे हुए यजमानपत्नी के आत्मदर्शन में किसी भी प्रकार की अनुपपत्ति नहीं होती। परन्तु आहवनीयपक्ष में उक्त विप्रतिपत्ति को दूर करने का क्या उपाय? इसी प्रश्न का समाधान करते हुए भुविने यह उपाय बतलाया है कि, आहवनीयाधिभ्ययणपक्ष में-दूधोदाराधिभ्ययणकाल में आत्माधिभ्ययण नहीं करना चाहिए, अपितु जब पत्नी के आत्मावेक्षण का समय आवे उस समय पहिले अगत्या आत्म का गार्हपत्याग्नि में अधिभ्ययण कर लेना चाहिए। जब पत्नी गार्हपत्यस्थान में ही आत्मावेक्षण करे तो आहवनीयाधिभ्ययणपक्ष की प्राप्तमर्यादा को सुरक्षित रखने के लिए पुनः (आत्मावेक्षणानन्तर) आहवनीयाग्नि में आत्माधिभ्ययण कर लेना चाहिए। अधिभ्ययणानन्तर आत्म को देवप्राणपुनत वेदिमण्डल पर रख देना चाहिए। २०।२।२।२।२३।२४।

‘आपोमया सवरमा’ सर्वमोपोमयं जगत् (महामारत) इस सिद्धान्त के अनुसार वह इत्य-भूतमौलिक-पञ्चपर्व विरचन * अपने मूल में-‘अप-तृच्य’ का ही प्रतिष्ठित रूप रहा है। अर्थात् पञ्चमौलिक-विरचन का मौलिक उपादानद्रव्य अपवृत्त ही माना गया है। क्योंकि निम्नालिखित मनुवचन से स्पष्ट प्रमाणित है—

सोऽभिष्याय शरीरात् स्वात् सिसृषुर्विविधा प्रजाः ।

अप एव ससृजर्वादौ तासु वीजमेषासृजत् ॥ (मनुः १।८।)

अप-सृषु-सामे-नामक मौलिक-अभिप्रात्यात्मक अपोऽवेय-सत्त्वामक-वेद से कृतस्य अभ्यक्त-प्रजापति अपने अक्षुण्णप्राणगत यज्ञः के-‘अ-रूप बागुमांग से सर्वप्रथम ‘अप-’-रूप में ही परिणत होते हैं जो कि वह अपवृत्त सम्पूर्ण विरचन को व्याप्त-प्राप्त करने के कारण-आपः नाम से एवं अक्षररूप से सम्पूर्ण विरचन का वरण करने से-‘आ (वारि)’ नाम से प्रसिद्ध हुआ है +। ‘तत् आसृजत् समस्तजगत्’ के अनुसार इस अपवृत्त के परिवेष्टन से ही अभ्यक्त-मस ‘अपवृत्त’ रूप में परिणत हुआ है। इसीलिए उस अभ्यक्तप्रज

* स्वयम्भू-परमेष्ठि-सूर्य-चन्द्रमा पृथिवी ही क्रमशः आकाश-वायु-तैज-जल-मृत् नामक ‘पञ्चमहाभूत’ हैं एवं इन पाँच पर्वों से ही ‘पञ्चपर्व-विरचन का स्वरूप-निर्माण हुआ है जिसका उपादान द्रव्य ‘अप-तृच्य’ ही माना गया है।

— सोऽसृजत् वाच एव लोकात् । वागव सा ऽसृज्यत । सृष्टं सर्वमाप्नोत्-वदिदं किञ्च । तस्मात् आपः । सर्वमपृणोत्-तस्मात् वाः । वारि) । (शत० १।१।१८)

अथ यह पञ्चपानामक आयोमय विश्व 'अद्याय' नाम से प्रसिद्ध हुआ है। प्रकृत ब्राह्मण की १५ वीं अध्याय के 'तद्विदमप्यु पयो हितम्' इस रहस्यपूर्ण-निगम के द्वारा अर्थात्त्व का ही-‘नीर-हीर-विवेक’ हुआ है।

हैतानुगत ‘नीर-हीर-विवेक’ नामक लौकिक-न्याय लोक में उपस्थित है, जिस इस लोकप्रसिद्ध न्याय का मूल आचार ‘तद्विदमप्यु पयो हितम्’ (सो यह घृत पाना में प्रतिष्ठित है) यही मन्त्र बन रहा है। ‘नीर’ ज्ञान (पानी) है एवं-‘हीर’-‘आज्य’ (घृत) है। इस प्राश्नमौक्तिक-विश्व के मूलोपादनभूत विश्व की सीमा में, विश्व का गम में नीर भी है, और हीर भी है। अर्थात् आय भी है, और आय्य भी है। पानी और दूध (आज्य का मौक्तिकरूप), दोनों के समिश्रण का नाम ही ‘विश्व’ है।

अपनी आस्थामयी लीम्मा पावन-भद्रा की ‘पुराणशास्त्र’ के स्वाध्याय एवं अध्ययन से अन्य-कृत-कृत्य करते रहने वाले मानवभेदों के लिए यह सुविधित ही है कि पुराण-कथानुसार त्रैलोक्य के पालनकृता भगवान् विष्णु अनन्त-शयनाग की सुचिन्कणा-कौमलशय्या पर ‘हीरसमुद्र’ में ही शयन कर रहे हैं। मानवीया प्रजा के अपराध से बन जा भी धम्मस्कम्भ (स्तम्भ) विकसित होता है तो तब तब ही देवराजों की कल्याणार्थ प्रायना पर कल्याणकालाय शय्यामी भगवान् विष्णु हीरसमुद्र का परित्याग कर अशरूपेण अवतीर्ण हुआ करते हैं। कीनसा है यह ‘हीरसमुद्र’ जिसमें विष्णु शयन कर रहे हैं? इस महान सम्पन्न का उपाधान व्यवसायतमिका जिसे नैष्टिकी ज्ञानविज्ञानात्मिका बुद्धि के द्वारा होता है, यही तत्त्वनिष्ठा बुद्धि-‘नीरहीरविवेकशालिनीबुद्धि’ कहलाता है एवं दो शब्दों में विवेकशालिनी उसी सत्त्व बुद्धि से सम्पन्न गन्धन वाले-‘नीर-हीर-विवेक’ की ओर हम अपने बदनित्य पाठकों का ध्यान आकर्षित कर रहे हैं।

स्वाध्याय-अध्ययन-अधीन-अधीन-अधीन के वाग्मात्र से उत्पन्न सत्त्व व्याप्त, अशरूप-सम्पादक ‘अर्थात्त्व’ का ही नाम है-‘परमप्री’ इसी का नाम है अर्थात्त्वोत्ति परमप्रेष विष्णु, जिसका मागव-तत्त्व ही ‘लक्ष्मी’ नाम से प्रसिद्ध हुआ है एवं आश्विनस्तव ही-‘सरस्वती’ नाम से प्रसिद्ध हुआ है जोकि सरस्वती ही-भी कहलाता है। सरस्वतीरूपा आश्विनरसी श्री, एवं आश्विनरूपा भार्गवी लक्ष्मीः व ही होती आयोमय परमप्रेष विष्णु की प्रतिमा हैं, जिनके सम्पन्न में-भीरव त लक्ष्मीस्त पम्प्यो (पञ्चमहिता) यह प्रसिद्ध है। सैषा प्राकृत-स्थिति । स्थितस्यैव गतिश्चिन्तनीया नीरहीरविवेक बुद्ध्या ।

परमप्रेष विष्णु का भगुतत्त्व ही अपनी वनाश्रया से-‘आपः’ है तरलावस्था से ‘पानु’ है, एवं विरलावस्था से-‘सोमः’ है। आपो-पानु-सोमः-इत्येते भूगवः (प्रतिः) का अनुसार इन तीनों तत्त्वों की समष्टि का नाम ही-भगु है जिनसे कमल-अमुर-गन्धर्व पितर-नामक तीन परमप्रेष-प्राणतमक एवं अमिष्यक्त हुए हैं। अमुर आपोमय है गन्धर्व वायव्य है एवं पितरः सोमपास । हैं गन्धर्वप्राणतमक

वायव्यवत्त्व ही—यह 'अनन्त रोप नाग' (सर्पशरीर—'यक्षधराह' नामक पारमेष्ठ्य महान् वायु) है, जिस पर पारमेष्ठ्य विष्णु मगमान् शयन कर रहे हैं। पारमेष्ठ्य मार्गव आप ही—'नीर' (पानी) है मागव सोम ही—'क्षीर' (दूध) है एवं दोनों का विभाजक है मध्यस्थ मार्गव—रोपनागात्मक—गन्धर्वप्राजात्मक वायु। यों पारमेष्ठ्य 'सरस्वान्' नामक महान् समुद्र में—नीर—क्षीर—आयु—इन तीन तत्वों की सत्ता स्थिर हो-बाठी है। इस तत्वत्रयी को आधार बनाकर ही हमें—'नीरक्षीरात्मक विरव का सम्बन्ध देलना है।

क्षीरमाव 'बुध' है क्षीर सौम्य है अर्थात् सोममय है जो कि यह सौम्य क्षीर उस आपोमय समुद्र में घुलमिल रहा है। मध्यस्थ—वायु ही इस का नीर से पार्थक्य करता रहता है, एवं इसी पार्थक्य से इस सोममय क्षीर में चिदात्मा [विष्णु]—अभिव्यक्त होते हैं। चिदात्मा की गर्भभूमि को—'महत्प्रज्ञा' माना गया है जो कि पारमेष्ठ्य—पितृप्राणमय—सौम्य—तत्त्व ही है एवं जिसके सत्य—रज—स्तम नामक तीन तो सुप्रसिद्ध गुण माने गए हैं एवं सूर्यागुणत अहङ्कृतिविभाष चन्द्रमानुगत प्रकृतिभाष एवं भूमिराजानुगत—आकृतिभाष ये तीन प्रकृतिभाष माने गए हैं। पञ्चमावापस यह पारमेष्ठ्य—महद्ब्रह्म ही विरव की मूलप्रकृति—जननी—माता है जिसमें चिदात्मा विष्णु गर्भधारण करते हैं *। इसी मार्गव—महद्ब्रह्म में चिदात्मा क्योंकि गमधारण करते हैं इनके क्योंकि आप्य—वायव्य—सौम्य—नामक तीन महिमा—विषय हैं अतएव महद्ब्रह्ममूलक प्राणीसर्ग—'आप्यज्जीव' (जल के प्राणी)—'वायव्यज्जीव'। आयु के मानव—पशु—पक्षी—कीट—कृमि—प्राणी एवं—सौम्यज्जीव (अग्निविध दम्भयोनिर्सर्ग) नामक तीन प्रकार के ही माने गए हैं जिसका पूर्वश्रुतियों में यत्र तत्र संक्षेप, एवं विस्तार से स्पष्टीकरण होमाया है।

चिदात्मा विष्णु जिसमें गर्भ धारण करेंगे वही क्षीर की अभिव्यक्ति होगी एवं यही मूलस्व 'नीरक्षीरविनेक' का मूलाधार माना जायगा। सात थोड़ी समझने वैसी है। विरवप्रजा को हम वृषासग योपासग भेद से दो मार्गों में विभक्त मानेंगे जिनके मूल—पारमेष्ठ्य—अक्षिरा, क्षीर यशु ही की बुद्धि है। यशु का संक्षिप्त नाम हम सोम रख लेते हैं एवं अक्षिरा का संक्षिप्त नाम—'अग्नि' मान लेते हैं। अग्निवर्धि ही वृषावर्धि है एवं इसी का नाम है—'पुरुषवर्धि'। सोमवर्धि ही 'योपावर्धि' है एवं

+ पांच भूता में से मृत्—बल—तेज के निश्चय होवाने पर वायु ही शेष बच रहता है जो प्राणवायु आकाशवत् नित्य ही माना गया है। यही यशु के सम्बन्ध से 'महान्' कहलाया है—['यथाक्रमगता नित्यं वायु सर्वत्रैवा महान्'—गीता]। इस शेषता से ही यह सर्पशरीर—मध्यब्रह्म से धातुयमान आसुर—नागर अष्टस्व से विपाक बना हुआ—पारमेष्ठ्य वायु 'अनन्तरोपनाग' (सर्प) कहलाया है जो सोमसम्बन्ध से मखन—बोमल भी है।

* —मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।

सम्भव सर्वभूतानां ततो भवति भारत ! ॥ १ ॥

सर्वयोनिषु कां तेप ! मृषाय सम्भवन्ति या ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं पीजप्रदः पिता ॥ २ ॥

—गीता

इसी का नाम है—स्त्रीसृष्टि । नर [पुरुष], और मादीन [स्त्री] ये ही प्रमुख दो विश्वसर्ग हैं । आग्नेय पुरुषसग, तथा सौम्य स्त्रीसर्ग दोनों ही सग शरीरानुन्वेन आपोमय ही हैं, जैसा कि—इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो मवान्तं' इत्यादि छान्दोग्यवचन से स्पष्ट है । उपर्युक्त पुरुषों का शरीर भी आपोमय ही है एवं योषामिच्छ स्त्रियों का शरीर भी आपोमय ही है । किन्तु इन दोनों आपोमय शरीरों की मूलप्रकृति वृष्य-वृष्य है । आग्नेय वृष्य-पुरुष की प्रकृति की मूलप्रतिष्ठा अर्थात् 'अग्नि' ही है वहाँ सौम्या योषा स्त्री की प्रकृति की मूलप्रतिष्ठा—'सोम' ही है । अतएव अग्निप्रकृतिप्रधाना—व्यात्मिक-पुरुष की सृष्टि में शरीरानुन्वेन अप्रतत्त्व के विद्यमान रहने पर भी—सौम्य धीर [सोमात्मक वृष] की अभिव्यक्ति नहीं होने पाती । अतएव सोमप्रकृतिप्रधाना योषामिका स्त्री की सृष्टि में इस के मूलप्रकृति रूप सोमभाव के अनुकूल से इस के आपोमय शरीर में धीर [वृष] अभिव्यक्त होपड़ता है । और यी पुरुष और स्त्री इन दोनों आपोमय शरीरों में से एक स्थान पर [स्त्री के शरीर में] तो धीर अभिव्यक्त हो जाता है, एवं एक स्थान पर [पुरुष के शरीर में] धीर अभिव्यक्त नहीं होता ।

यहाँ धीर अभिव्यक्त होगा यही चिदात्मा गर्भ धारण करेगा, वहाँ उठी क्षेत्र में प्रजननधम्म अभिव्यक्त होसकेगा । अतएव सौम्या धीरिणी मातृबाहि ही महद्ब्रह्म की अभिव्यक्ति के द्वारा औपपातिक विवर [जीवात्मा] को स्वर्ग में चरण कर इस मौलिक स्वरूप भी प्रदान करने में समर्थ बनती है एवं अपने आपोमय शरीर में अपनी मूलमूला सौम्या प्रकृति से अनुप्राणित 'धीर' से इस प्रजा का पोषण-वर्धन करने में भी समर्थ बन जाती है । और यों विश्वम्भर प्रजापति ने सृष्टिप्रक्रिया में—सौम्या-योषा के आपोमाग में ही—पय [धीर-वृष-] द्वि-प्रतिष्ठित-किंवा है—तद्वत्पु पयो द्वितम् । पिता के समस्तुक्तन में माता का स्थान क्यों सर्वोच्च माना गया ? प्रजनन का भी यही मौलिक रहस्य है । यहाँ—यहाँ—सौम्य-योषा-प्राण अभिव्यक्त होगा यही यहाँ—उठी उठी आपः में अवश्य ही धीर अभिव्यक्त रहगा । यहाँ यहाँ धीर अभिव्यक्त होगा यही यही चिदात्मा अभिव्यक्त होगा । यों इस नीर-धीर-विवेक के माध्यम से ही मानव जीव के जीवत्व' से परिचित होसकेगा, इसी परिचय से इसे स्वरूपबोध होगा एवं यही स्वरूप

'हसो यथा धीरमिवाम्बुमध्यात्' इस कविसूक्ति के अनुसार ऐसा माना जाता है कि 'यदि हंस नामक पक्षी के सम्मुख पानी और दूध मिलाकर रस दिया जाता है तो—हंस दूध दूध तो पी जाता है, और जल छोड़ देता है । इसी आधार पर नीरधीर न्याय चल पड़ा है । सम्भव है ऐसा भी हो । किन्तु हम तो हम मन्वता के प्रति कोई आस्था नहीं रख रहे । ऐसा केवल कवि की कल्पना का ही साम्राज्य माना जायगा । कल्याण 'सृष्टीयं च हसमाहुः' "स भक्ति के अनुसार पारमेष्ठ्य-गन्धर्वप्राणात्मक वायु का नाम ही—'हंस' है । ईशात्मक यह पारमेष्ठ्य वायु ही अपनी मध्यस्थता से आपः रूप नीर का तथा सोमरूप धीर का विभाजक बना हुआ है । और निरवधेन इसी मौलिक सत्ताविद्ध कारण के आधार पर नीरधीरन्याय' प्रचलित हुआ है । यही पारमेष्ठ्य हंस नामक वायव्यप्राण धीर के सहयोग से 'भोक्तामुपय' बन कर मातृ गर्भ में जन्म लेता है । अतएव जीवात्मा का एक नाम हंस भी हमारा है जैसा कि 'शरीरं रद्धं गच्छति हंस उड्गच्छति' इस 'लौकिक-किमन्ती' से भी स्पष्ट है । नीररूप आपोमय ब्रह्माण्ड में कर्मानुसार जन्म लान वाला यह हंसरूप भोक्ता सुपण (जीवात्मा) महद्ब्रह्मरूप स्वयं धीर का तत्त्वबोधरूप विभाजन से ही स्वरूपबोध में समर्थ बना करता है । और यही इसका—'नीर धीर विवेक' है ।

वायव्यतत्त्व ही—यह अनन्त रोप नाग + (सर्पशरीर—यज्ञधराह्) नामक पारमेष्ठ्य महान् वायु) है, जिस पर पारमेष्ठ्य विष्णु भगवान् शयन कर रहे हैं। पारमेष्ठ्य मार्गव आयु—ही—‘नीर’ (पानी) है मार्गव सोम ही—हीर (वृक्ष) है, एवं दोनों का विभाजक है मध्यस्थ मार्गव—रोपनागात्मक—अन्वर्तप्राणालक वायु। यों पारमेष्ठ्य ‘सरस्मान्’ नामक महान् समुद्र में—नीर—हीर—आयु—इन तीन तत्वों की सच्चा सिद्ध होती है। इस उत्पत्तियों को आधार बनाकर ही हमें—‘नीरहीरात्मक विरव का समन्वय देखना है।

हीरमात्र ‘दुग्ध’ है और सोम्य है अर्थात् सोममय है जो कि यह सोम्य क्षीर उस आपोमय समुद्र में कुलमिल रहा है। मध्यस्थ—वायु ही इस का नीर से पार्थक्य करता रहता है एवं इसी पार्थक्य से इस सोममय हीर में चिदात्मा [विष्णु]—अभिषिक्त होते हैं। चिदात्मा की गर्भभूमि को—महद्ब्रह्म माना गया है जो कि पारमेष्ठ्य—पितृप्राणमय—सौम्य—तत्त्व ही है एवं जिसके सत्त्व—रज—स्तम नामक तीन तो सुप्रसिद्ध गुण माने गए हैं एवं सूर्यानुगत अहर्हर्गतिविमात्र, चन्द्रमानुगत प्रकृतिमात्र एवं भूप्रियानुगत—आकृतिमात्र ये तीन प्रकृतिमात्र माने गए हैं। पद्मावापन यह पारमेष्ठ्य—महद्ब्रह्म ही विरव की मूलप्रकृति—जननी—माता है जिसमें चिदात्मा विष्णु गर्भधारण करते हैं *। इसी मार्गव—महद्ब्रह्म में चिदात्मा कर्षी कि गमधारण करते हैं इनके क्वाकि आप्य—वायव्य—सौम्य—नामक तीन महिमा—विशेष हैं अतएव महद्ब्रह्ममूलक प्राणीसर्ग—आप्यजात्य (जल के प्राणी)—आयज्यजीव्य । आयु के मानव—पशु—पक्षी—कीट—कृमि—प्राणी एवं—सौम्यजीव्य (अष्टविध देवज्योतिसर्ग) नामक तीन प्रकार के ही माने गए हैं जिसका पूर्ववर्तियों में यत्र तत्र संक्षेप एवं भित्ति से स्वीकरण हो गया है।

चिदात्मा विष्णु जिसमें गर्भ धारण करेंगे यही हीर की अभिव्यक्ति होगी एवं यही मूलवत् ‘नीरहीरधिवेक’ का मूलाधार माना जाएगा। बात थोड़ी समझने जैसी है। विश्वप्रका को हम घृपासर्ग योपासर्ग मेघ से तो मार्गों में विभक्त मानेंगे बिनके मूल—पारमेष्ठ्य—अक्षिरा और भृगु ही बने हुए हैं। भृगु का संक्षिप्त नाम हम सोम रख लेते हैं एवं अक्षिरा का संक्षिप्त नाम—अग्नि मान लेते हैं। अग्निधृष्टि ही घृपासृष्टि है एवं इसी का नाम है—‘सुरसृष्टि’। सोमसृष्टि ही योपासृष्टि है एवं

+ पाँच भूता में से मृत्—जल—तेज के मिश्रण होवाने पर वायु ही रोप बन रहता है, जो प्राणवायु आकाशवत् निय ही माना गया है। यही भृगु के सम्बन्ध से ‘महान्’ कहलाया है—[‘यमाक्षरागतो नित्यं वायु मर्मत्रतो महान्’—गीता]। इस रोपता से ही यह स्रवणशक्ति—मन्त्ररश्मि से पोष्यमान अक्षुर—वायव्य अप्सत्त्व से विपाक बना हुआ—पारमेष्ठ्य वायु ‘अनन्तरूपनाग (सर्प)’ कहलाया है, जो सोमसम्बन्ध से मय्य—बोमस मी है।

* —मम योनिर्महद्ब्र नक्ष तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।

सम्मम सवभूतानां ततो भवति भारत ! ॥ १ ॥

सर्वयोनिषु कौ तेष ! मृषाय सम्भवन्ति या ।

तासां मम महद्भ्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ २ ॥

—गीता

नस यहीं पर इसकी उत्पत्त्यामय-मर्यादा समाप्त हो जाती है। यही रहत्य भुति-स्मृति के साथ सम्बन्ध रखता है। वेद की भुति क्यों कहा जाता है? इस प्रश्न के समाधान में वैज्ञानिक पाश्चात्य विद्वानों ने यह कहा है कि, "वेदकाल में लोचनकला का अभाव था। उस समय सुन सुन कर ही वेदमन्त्र कण्ठ किए जाते थे। इस अर्थ-सम्बन्ध से ही वेद 'भुति' नाम से प्रसिद्ध हुआ। हमारे विचार से पश्चात्य विद्वानों ने 'भुति' शब्द के उक्त अर्थ के सम्बन्ध में बड़ी ही गलती की है। 'तृपुर्वाक्ष्य भुति' ओतुर्वाक्ष्य स्मृति स्मृति स्मृति का यही अर्थ है। बिस्वने विषय के दर्शन किए हैं उस की सुनवाई हुई बात हमारे लिए भुति है, एवं भुति के आधार पर मनन करके बिस्वने भुति के उपर हितमात्र को हमारे सम्मुख रखना है, उसका वाक्य ही 'स्मृति' है। द्रष्टा अक्षयचक्षु से देख रहा है। अतएव उसके वाक्य की प्रामाणिकता में किसी प्रकार का संदेह नहीं रह जाता। अतएव द्रष्टा भुति के वाक्यस्वरूप भविष्यत्प्रमाण माना गया है। स्मृति भुत्यनुगा मिनी है। अतः इसे परव प्रमाण माना गया है। प्रकृत में हमें केवल यही कहना है कि चक्षुर्भिद्रिय अवश्य ही उत्पत्त्यामयित है। इसी आधार पर भौत्यों वस्ती परशुराम कभी न सुँठी होय यह कियदन्ती प्रचलित है। यह चक्षुःक्षय उत्पत्ति है। अग्नि तथा है। यद्यमानपत्नी ने अवेक्षण से आच्य में योगप्राण का समावेश किया था, यद्यमान का प्रतिनिधिकर अक्षय्यु आच्य में क्षयान्तरूप योगप्राण का समावेश करता है। एवं इन सब के द्वारा योगप्राणत्मक यज्ञ का समुद्र बनाता है ॥२७॥

आच्य तेजोरूप है। अग्निवृद्धि करना आच्य का पहिला स्वभाव है। शुक्रवृद्धि करना दूसरा स्वभाव है एवं अमृतपोषण करना तीसरा धर्म है। मन-प्राण-वाक्-तीनों में वाक् शुक्रत्व है। प्राण तेज है। मन अमृत है। धृत से वाक्मय शुक्र का वृद्धि होता है। प्राणमय (आजमय) शरीराग्नि प्रवृद्ध होता है। एवं मनोमय अमृतभाग का पोषण होता है। इसप्रकार यह आज्य तेजः शुक्र-अमृत रूप प्राण-वाक्-मन का पोषण करता हुआ भूतात्मा की समृद्धि का धरण करता है। धृत से कृत्वा आच्य समृद्धि के लिए शरीर द्वारा अक्षय उत्कृष्ट साधन नहीं है। आच्य का वाक्त्व में यही गुण है। 'तेजाऽसि शुक्र-मस्यमृतमसि' इस उत्पत्त्यामयना से भावित होकर आच्यस्थान करने वाला अक्षय्यु अक्षय ही आज्य का अक्षयिभूति से युक्त करता हुआ उत्पन्न पित्र्यात्मा को उत्पत्त्युक्त ही बनाता है ॥२८॥

इति-अनुवादप्रकरणम्

प्रथमकारणानुगत तृतीय अध्याय का प्रथम ब्राह्मण
एवं द्वितीय प्रपाठक का चतुर्थ ब्राह्मण उपरत

नोष इसके अय्युदय-नि भोयस् का अरुण बनेगा जिस इस प्रकृतिविद्या कारणा के आचार पर ही लोक में नीरक्षीरन्याय' प्रकान्त होचका है। सौम्य-क्षीरहितक-वारमेष्ट्या-अगन्माता-हैमअती उमा-भृगवती के अनुग्रह से ही अविमानी देवनाभाने स्वरूप-नोष प्राप्त किया था, जिसका केनोपनिषत् में विस्तार से विरलेषण हुआ है।

उक्त प्रासङ्गिक नीर क्षीर-मिवेक के माध्यम से प्रकृत में यही वृक्षज्ञाना है कि—अपूर्वत्व में ही प्रकृति ने सौम्यासृष्टि [योषासृष्टि] के अनुकूल से वह पय [दूध] प्रतिष्ठित किया है जिसका उत्तर परिणाम आम्भ्य [पृथ] ही माना गया है। दुग्ध का अर्घ्यभूत आम्भ्य योषाकृषा स्त्री का प्रकृतिविद्या प्रतिष्ठावत्त्व ही माना गया है। वही क्षीरानुगत आन्त्य प्रकृतनक्षत्रमन्त्रिणत्वा प्रका का मूलाधार है। आम्भ यज्ञ के द्वारा देवात्मा का प्रबन्धन ही अपेक्षित है वह योषा पर ही अवलम्बित है। अतएव योषाप्राज्ञात्मिका यन्मानफली को प्रकृति विद्या—'तद्विदमप्यु पयो हिसम्' इस अरुणता के के अनुकूल से ही आम्भ्यदर्शन' (पृथुदर्शन) कराया जाता है।

'पयित्र' से पहिले आन्त्य का प्रोक्षण किया जाता है अनन्तर आर्यवर्गों से आम्भ्ययुक्त ने हुए पयित्र से प्रोक्षणी पानी का उत्पन्न होता है। इस प्रोक्षणी-प्रोक्ष्य का तात्पर्य है—पानी में पय का आधान। पानी में एक प्रकार का जीवनीय रस होता है। इसी जीवनीय रस को लक्ष्य में रखकर जीवन् मुखनं वनम् इत्यादि रूप से पानी को 'जीवन कहा जाता है। इसी जीवनीय रस को—'योषा शिवतमो रस' (वृद्ध) इत्यादि रूप से 'शिवतमरस' नाम से व्यञ्जित किया जाता है। दिव्यात्मा इस जीवनीय शिवतम रस से युक्त होने इसी अभिप्राय से यह उत्पन्नकर्म किया जाता है ॥२५॥

श्रुत्विक् दक्षिणाशीत है। श्रुत्विक् यज्ञकर्म में अपने मनः-प्राण-वाक्मय आत्मा का बितना अथ व्यय करते हैं उतना माग दक्षिणा के द्वारा पूर्ण कर दिया जाता है। यदि दक्षिणादान नहीं होता है तो वर्तमान के यज्ञत्मा (दिव्यत्मा) में श्रुत्विक् का भी आत्मा समाविष्ट रह जाता है। यही यज्ञ का चतुर्मास (आपूर्वय) है। इस चतुर्मास को दक्षिणा से दूर किया जाता है। दक्षिणाग्रहण से श्रुत्विगमय यज्ञ में बितने कर्म करते हैं देवताओं से जो आशीर्वा मांगते हैं—उन सबका सम्पन्न यज्ञमान के साथ ही होता है। अतः अन्धयु' को ही आन्त्यदर्शन करना चाहिए। 'यज्ञमान आम्भ्यदर्शन करे' प्राचीनों का यह आग्रह निश्चिन्तादि से सर्वथा नहिष्ठत अतपय उपक्षणीय ही है ॥२६॥

सूर्य से चक्षुर्विन्द्रिय का निर्माण होता है। सूर्य अय्युर्दि है। पुराणने वारमेष्ट्य मनुवर्गमित् स्त्री-निर्मय विन्दुर्दि (मदा बाधत) इसी क्षीरविष्णु को (यज्ञ की) सत्यनारायण नाम से व्यञ्जित किया है। त्रीमय अग्निर्नुर्दि अतएव सत्यसूर्य्य से निष्पन्न होने वाले चक्षु में अय की प्रतिष्ठा रहती है। मनुष्य के समीप चक्षु ही एक ऐसा साधन है जिसके आचार पर वह अस्वास्थ्य के निर्णय पर पहुँच सकता है। जब वर्तमान यज्ञ में दीक्षा होता है तो—उद्यच्छ—स ये सत्यमेव यदेतत्' यह आदेश दिया जाता है। इस आदेश का अन्वयविद्योत्तराज्ञ में ही अतिन पूरयज्ञ उठाय है कि, मनुष्य होकर सत्य माने, यह सर्वथा अभिप्रेक्ष्य है। क्योंकि मनुष्य अन्तर्हृदि है। जब यह अय का ही नहीं करता तो। इस उक्त लिए—तुम्हें सत्य पोसो इन आदेश का क्या महत्व रह जाता है। आगे जाकर हम पूरयज्ञ का समाधान करती हुई धृति करती है कि यज्ञप्रकारित की आर से पुरय में चक्षुःश्रवण का निर्माण हुआ है। यह जैसा अय जैसा बान्

नव यही पर इसकी स्वरूपमापण-मर्यादा समाप्त हो जाती है। यही रहस्य भूति-स्मृति के साथ सम्बन्ध रखता है। वेद की भूति क्यों कहा जाता है? इस प्रश्न के समाधान में वैज्ञानिक पाश्चात्य विद्वानोंने यह कहा है कि, "वेदकाल में सोलनकक्षा का अभाव था। उस समय सुन सुन कर ही वेद-मंत्र कण्ठ किए जाते थे। इस भवण-सम्बन्ध से ही वेद भूति नाम से प्रसिद्ध हुआ।" इमान् विचार से पश्चात्य विद्वानोंने 'भूति' शब्द के उक्त अर्थ के सम्बन्ध में चर्चा ही भूल करी है। 'द्रष्टुर्वाक्य भूति' श्रोतुर्वाक्य स्मृति भूति स्मृति का यही अर्थ है। जिसने विषय के दर्शन किए हैं उस की सुनाई हुई बात हमारे लिए भूति है, एवं भूति के आधार पर मनन करके जिसने भूति के उपर हितमात्र को हमारे सम्मुख रखा है उसका वाक्य ही 'स्मृति' है। द्रष्टा स्वचक्षु से देख रहा है। अतएव उसके वाक्य की प्रामाणिकता में किसी प्रकार का संदेह नहीं रह जाता। अतएव द्रष्टा श्रुतियों के वाक्यसंग्रह रूप अतिशास्त्र को स्वतः प्रमाण माना गया है। स्मृति श्रुत्यनुगा मीनी है। अतः इसे परत प्रमाण माना गया है। प्रकृत में हम केवल यही कहना है कि चक्षुरिन्द्रिय अवश्य ही स्वभावबोध है। इसी आधार पर 'सौर्वा वस्त्री परशुराम कभी न सुँठी होम यह क्लिप्तन्ती प्रचलित है। यह चक्षु-सत्य क्यामि है। अग्नि ज्वा है। यजमानपत्नी ने अवेक्षण से आश्रम में बोधप्राण का समावेश किया था यजमान का प्रतिनिधिरूप अश्वपु आश्रम में क्यामिन्म ज्वाप्राण का समावेश करता है। एवं इन सब के द्वारा बोधप्राणमक यज्ञ की स्मृति बनाता है ॥२७॥

आश्रम वेधोरूप है। अग्निवृद्धि करना आश्रम का पहला स्वभाव है। शुक्रवृद्धि करना दूसरा स्वभाव है एवं अमृतपोषण करना तीसरा धर्म है। मन-प्राण-वाक्-तीनों में वाक् शुक्रतत्त्व है। प्राण सत्त्व है। मन अमृत है। धृत से माहमय शुक्र को वृद्धि होती है। प्राणमय (आजमय) शरीराग्नि प्रवृद्ध होता है। पथ मनोमय अमृतभाग का पोषण होता है। इसप्रकार यह आज्ञा-शुक्र-अमृत रूप प्राण-वाक्-मन का पोषण करता हुआ भूतामा की कृद्धि का अरण्य बनता है। धृत से जन्म कर आत्म कृद्धि के लिए और वृद्ध कोई उत्कृष्ट साधन नहीं है। आश्रम का वास्तव में यही गुण है। वेजोऽसि शुक्र-मस्यमृतमसि इस उक्त्यमात्रना से साक्षित होकर आश्रम-गहन करने वाला अश्वपु अवश्य ही आश्रम को अश्विभूति से युक्त करता हुआ कृद्वाय दिव्यात्मा का कथयुक्त ही बनाता है ॥२८॥

इति-अनुवादप्रकरणम्

प्रथमकारणानुगत तृतीय अध्याय का प्रथम ब्राह्मण
एव द्वितीय प्रपाठक का चतुर्थ ब्राह्मण उपरत

1

2

3

4

अथ-प्रथमकारण्डे तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम्
द्वितीयप्रपाठके च पञ्चम ब्राह्मणम्
“आज्यब्राह्मणम्”

१६—आज्यग्रहराकर्म

१—यज्ञप्रतिरूपरहस्यप्रकरणम्

(मूल) - पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञः—यदेन पुरुषन्तनुते । एष वै तापमानो यावानेव पुरुषस्तावान् विधीयते, तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येयमेव जुहूः, इयमुपमृत्, आत्मैव ध्रुवा । तदा आत्मन एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

प्राण एव स्रुवः । सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति । तस्माद् स्रुवः सर्वाः अनु स्रुवः सञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासाधेव घ्राजुर्हू, अग्नेदमन्तरिक्षमुपमृत्, इयमेव ध्रुवा । तदा अस्या एवमसर्वे लोकाः प्रभवन्ति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अयमेव स्रुवो योऽयं पवते । सोऽयमिमान् सर्वान् लोकाननुपवते । तस्माद् स्रुवः सर्वाः अनु स्रुवः सञ्चरति ॥ ५ ॥

२—आज्यगृहणसंख्यानियमनप्रकरणम्—

स एष यज्ञस्तापमानो देवेभ्यः स्थायते । अतुम्य, छन्दोम्य । यद्वि, तदेवानाम् । पत्सोमो राजा, यत्पुरोडाशः, तत्तदादिर्य गृह्णाति अमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीति । एवमुहैतयाम् ॥ ६ ॥

अथ यान्याज्यानि गृह्णन्ते—अतुम्यभैव तानि, छन्दोम्यश्च गृह्णन्ते । तत्तदनादिर्य—आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति । स वै चतुर्जुह्वा गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभूति ॥ ७ ॥

स यच्चतुर्जुहो गृह्णाति-अतश्चतुर्जुहो गृह्णाति, प्रयज्ञेभ्यो हि तद् गृह्णाति ।
अतवो हि प्रयाजा । तत्तदनादिरस्य-आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति-अजामितायै । जामि इ
कुर्याद्-यद्वन्ताय त्वा ग्रीध्माय वेति गृह्णीयात् । तस्मादनादिरस्य-आज्यस्यैव रूपेण
गृह्णाति ॥ ८ ॥

अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति-अन्तोभ्यस्तद् गृह्णाति, अनुयाजेभ्यो हि
तद् गृह्णाति । अन्तामि अनुयाजा । तत्तदनादिरस्य-आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति-अजामि
तायै । जामि इ कुर्याद्-यद् गावश्चै त्वा त्रिष्टुमे त्वेति गृह्णीयात् । तस्मादनादिरस्य
आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति-सर्वस्मै तद् यज्ञाय गृह्णाति । तत्तदनादिरस्य-
आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति । कस्मा उ ज्ञादिष्टेन यतः सर्वाम्य एव देवताभ्योऽवपति ।
तस्मादनादिरस्य आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

३-आज्यगृह्णोपपत्तिप्रकरणम् -

यक्षमान एव जुहमन्, योऽस्मा अरातीपति-स उपभृतमन् । अगैव जुहमन्,
आय उपभृतमन् । अगैव जुहः, आय उपभृत् । स वै चतुर्जुहो गृह्णाति, अष्टौ कृत्व
उपभृति ॥ ११ ॥

स यच्चतुर्जुहो गृह्णाति-अचारमवैतत्परिमिततरं कनीयांसं करोति । अथ यदष्टौ
कृत्व उपभृति गृह्णाति-आयमेवैतत्परिमिततरं भूयांसं करोति । तद्वि समृद्धम्-यत्रात्ता
कनीयान् आयो भूयान् ॥ १२ ॥

स वै चतुर्जुहो गृह्णान् भूय आज्य गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णान्-
कनीय आज्य गृह्णाति ॥ १३ ॥

स यच्चतुर्जुहो गृह्णान् भूय आज्य गृह्णाति-अचारमवैतत्परिमिततेरे कनी-
यांसं कुर्वन्तस्मिन् वीर्यं पत्नं दधाति । अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णान् कनीय आज्यं
गृह्णाति-आयमेवैतत्परिमिततरं भूयांसं कुर्वन्तस्मिन् वीर्यमपत्नीयांसं करोति । तस्मादुक्त
राजाऽपारो विशो प्रावसाय, अप्यक्वेरमर्नव जिनाति । त्वयथा त्वत्कामपते, तथा सचत-
पतेनो इ तदीर्येण-यजुर्जुहो भूय आज्यं गृह्णाति । स यजुर्जुहो गृह्णाति-जुहो य तजु-
होति, यदुपभृति गृह्णाति-जुहो य तजुहोति ॥ १४ ॥

तदाह - कस्मा उ तद्व्युपमृति गृह्णीयात्-यदुपमृता न जुहोतीति । स यदुपमृता जुहुयान्-पृथग्धैवेमा प्रजा स्यु-नैवाणा स्यात्, नाय स्यात् । अथ यथाज्जुह्वैव समानीय जुहोति-तस्मादिमा विश चत्त्रियाय बलि हरन्ति । अथ यदुपमृति गृह्णासि-तस्माद् चत्त्रियस्यैव वशे सति दैत्यं पशव उपातष्ठन्ते । अथ यथा-ज्जुह्वैव समानीय जुहोति-तस्माद्यदोत चत्त्रिय कामयते-अथाह वैश्यम्-‘अपि यथे परो निहितम्, तदाहरेति, त जिनाति । त्वद्यथा त्वत्कामयते, तथा सचते-एतनो ह तद्दीर्घा ॥ १५ ॥

तानि वा एतानि ह्यन्दोम्य आज्यानि गृह्णन्ते । स यच्चतुर्जुह्वं गृह्णाति-गायत्र्यै तद् गृह्णाति । अथ यदसौ कृत्व उपमृति गृह्णाति-त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद् गृह्णाति । अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति-अनुष्टुप्मे तद् गृह्णाति । वाग् वा अनुष्टुप् । वाचो वा इदं सर्वं प्रमवति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञ प्रभवति । इगं वा अनुष्टुप्, अस्यै वा इदं सर्वं प्रभवति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञ प्रभवति ॥ १६ ॥

४-आज्यगृहणपद्धतिप्रकरणम्-

स गृह्णाति घाम नामासि प्रिय देवानाम् [१ अ० ३० मं०] इति । एतद्देवानां प्रियतम घाम-यथाज्यम् । तस्मादाह-घाम नामासि प्रिय देवानामिति । अनाष्टुष्ट देवयजनमसि-[अ० १ म० ३१] इति । षत्रो आज्यम् । तस्मादाह-अनाष्टुष्ट देवयजनमसीति ॥ १७ ॥

स एतेन यजुषा सकृज्जुह्वं गृह्णाति, त्रिस्तूष्णीम् । एतेनैव यजुषा सकृदुपमृति गृह्णाति, सप्तकृत्वस्तूष्णीम् । एतेनैव यजुषा सकृद् ध्रुवायां गृह्णाति, त्रिस्तूष्णीम् । तदाह - त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात्-त्रिबुद्धि यज्ञ इति । तद् नु सकृत्सकृदेव । अत्रो ह्येव त्रिगृहीत सम्पद्यते ॥ १८ ॥

इति-शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये प्रथमकारण्डे

तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम्

द्वितीयप्रपाठके च पञ्चम ब्राह्मणम्

‘आज्यब्राह्मण-नामक

उपरतम्

मूलानुवाद—

१—यज्ञप्रतिरूपरहस्यप्रकरण—

यह यज्ञ (मनुष्यसंजमान के द्वारा किया जाने वाला वैध यज्ञ) निश्चयरूप से पुरुष (मनुष्य की ही प्रतिकृति) है । (यह) यज्ञ ईशान्ति पुरुष (पुरुषस्वरूप-सदृश) है कि, जो कि पुरुष (यज्ञकर्त्ता संजमान दक्षिणाक्रीत अश्वयुक् होता उद्गाता ब्रह्मा आदि अस्थिगुण जो कि पुरुष हैं) इस यज्ञ को विवृत करता है (वेदि, कुण्ड, मन्त्र, हवि आदि साधनों से विस्तार-भाव में परिणत करता है) । क्योंकि पुरुष के द्वारा ही यज्ञस्वरूप सम्पन्न होता है इसलिये यज्ञ को पुरुषकर्मत्वेन-अथर्व की 'पुरुष कहा जासकता है । (एक दूसरे कारण से भी यज्ञ को पुरुष कहा जासकता है जो कि कारण पहिले कसख की अपेक्षा प्रमुख है । कसिदका का उत्तर वाक्य उसी का स्पष्टीकरण कर रहा है) । यह (वैध यज्ञ)—(अस्थिजावि पुरुषों के द्वारा) विताम्नान होता हुआ (गार्हपत्य अथवाग्नि आहवनीय वेदि, आदि रूप से फैलता हुआ) निश्चयरूप से जिवना ही (जिवनी क्षमाई के परिमाण से) पुरुष विवृत रहता है उतना ही (उतनी ही परिमाण से सम्पन्न किया जाता है । (पुरुषपरिणाम-सदृश विस्तारभाव की समता से ही यज्ञ को 'पुरुष' कहना अन्यर्थ बन जाता है) ॥१॥

(यज्ञ की प्रतिज्ञात पुरुषाकारता सिद्ध करती हुई श्रुति कहती है कि)—शुद्ध इस यज्ञ की यही (दक्षिणमुखा-यहिना हाथ) है उपश्रुत् (इस यज्ञ की) यह (वाम-मुखा-बायाँ हाथ) है ध्रुवा (इस यज्ञ का) आत्मा (मध्य अङ्ग-धनुष, ही है । (इसप्रकार शुद्ध उपश्रुत्, ध्रुवा रूप से दक्षिण वाम हस्त एवं मध्याङ्ग-सम्पत्ति-क्षयणा पुरुषाकृति-सम्पत्ति से युक्त रहन बाजं यज्ञ को अथर्व ही पुरुष (पुरुष की प्रतिकृति-पुरुषसदृश) कहा जासकता है, यही तात्पर्य है ।

('ध्रुवा' नामक यज्ञपात्र आत्मा (मध्याङ्ग) की प्रतिकृति कैसे है ? इस विज्ञाता का समाधान करता हुई भाग बाहर श्रुति कहती है कि)—यह प्रत्यक्ष है कि, (यज्ञ) आत्मा (मध्याङ्गरूप धनुष) से हाथे (हस्त, पाद मस्तकादि) सब अङ्ग (शरीरावयव) उत्पन्न होते हैं । निकलते हैं, रसप्राप्ति के द्वारा पुष्ट होते रहते हैं) । इस वैधयज्ञ में आगपरिपूय ध्रुवापात्र आत्मस्थानीय है, एवं आत्मा से ही अङ्गरूप हस्त-मादादि इतर सम्पूर्ण अङ्ग उत्पन्न होते हैं रसमहण करते हैं, अवपव (यहाँ भी शुद्ध उपश्रुत् आदि के द्वारा ध्रुवा से ही पुत ल ल कर) ध्रुवा से ही सम्पूर्ण साक्षोपाङ्ग वैधयज्ञ-उत्पन्न-सम्पन्न होता है (यज्ञ की इतिकथ व्यता पूरी की जाती है । अतः यज्ञस्वरूपसावकभूत ध्रुवा का इस यज्ञपुरुष का अथर्व ही आत्मा माना जासकता है, यही तात्पर्य है) ॥२॥

(पुरुष के शरी में हस्त-पाद-आत्मा) ये तीन स्थूल विभाग उपलब्ध होते हैं । शिराभाग से आरम्भ कर मूलमन्थि पच्यम्ब प्रदेश आत्मा (धनुष) माना जायगा । दक्षिणहस्त दक्षिण पाद

अ एक स्वतन्त्र विभाग, पर्व वामहस्त वामपाद का एक स्वतन्त्र विभाग माना जायगा। इसप्रकार पाञ्चभौतिक स्थूलशरीर को आत्मा (धृक्), दक्षिणहस्त (तदुपलक्षित दक्षिणपाद), वामहस्त (तदुपलक्षित वामपाद) इस क्रम से पुरुष को तीन भागों में विभक्त किया जायगा। त्रिविभागात्मक इस शरीर में (शरीर के सम्पूर्ण अघयवों में) अवधारणीय मञ्जार करने वाला चैतन्यप्राण एक चौथा स्वतन्त्र तत्त्व माना जायगा, जिसकी सत्ता से जड़-भूत क्रियाशील बनते हुए जीवनीयरस से युक्त रहते हैं। पुरुषसत्ता की इन चार अवान्तर सत्ताओं में से आत्मा (धृक्) दक्षिणहस्त (पाद) वामहस्त (पाद) इन तीन भौतिक अघयवों की प्रतिरूपता वो क्रमशः ध्रुव, जुह्व, उपभृत्, इन तीन यज्ञपात्रों के द्वारा सिद्ध करदी गई। अब शेष चौथा चैतन्यप्राण रह जाता है। इसकी प्रतिरूपता बतलानी हुई भुक्ति कहता है, -

(इस वैचयज्ञ में उपयुक्त होने वाला) 'सुध' नामक यज्ञपात्र प्राण ही है। सुधपात्र प्राण स्थानीय क्यों माना गया? प्रश्न का समाधान करती हुई भुक्ति कहती है) -

(हम देखते हैं कि पुरुषशरीर में केरा-सोम ग्यं नक्षत्रभागों को छोड़कर) यह चैतन्य प्राण (वैश्वानराग्नि) शरीर के सम्पूर्ण अङ्गों (को लक्ष्य बनाकर इन अङ्गों) में विचरता रहता है। (हम देखते हैं कि इस यज्ञसत्ता में 'सुध' नामक यज्ञपात्र जुह्व-उपभृत्-ध्रुव आदि द्वार सभी सुक्-पात्रों के साथ सम्बन्ध रखता है। इसी आधार पर हम कह सकते हैं कि आत्मा-वाहहस्त (पर्व पाद-स्थानीय ध्रुव-जुह्व-उपभृत् आदि सुक्-वों में मञ्जरण करने वाला सुध अवश्य ही प्राणस्थानीय है) इसीलिङ्ग (प्राणस्थानीय होने से ही) वो यह सुध-पात्र सध सुक्-वों (को लक्ष्य बनाकर सध) में विचरता है ॥३॥

यह वैचयज्ञ पुरुष की प्रतिकृति किस आधार पर माना गया? इस प्रश्न का समाधान भूतिने पुरुषात्मक आध्यात्मिकयज्ञ के द्वारा किया। पुरुषयज्ञ (आध्यात्मिकयज्ञ) का जैसा स्वरूप है उस में जैसा अवयवसंस्थान है पुरुषयज्ञ का आधिभौतिक, स्वर्गादि-अमोष्ट फलसाधक इस वैचयज्ञ का स्वरूप तथा संस्थान भी वैसा ही है। अतः 'समतुल्यन्याय' से इस वैचयज्ञ को भी 'पुरुष' कहना न्यायमङ्गल बन जाता है। अब हम सन्ध्या में वो आत्मिक प्रश्न और उपस्थित होते हैं। पहिला प्रश्न यह है कि जिस पुरुष के आकार के आधार पर वैचयज्ञ का तथाभूत विधान किया जाता है उस पुरुष (आध्यात्मिकयज्ञ) का स्वरूप ही ग्यंविच (यज्ञात्मक) कैसे और क्या बना? जिस आधिदैविक जगत् (प्रकृति) से पुरुषयज्ञ (आध्यात्मिकयज्ञ) उत्पन्न हुआ है, उस लोक-वन्द में 'यज्ञ' राज्य से व्यवहृत किया गया है। उसे (आधिदैविकजगत् को) यज्ञ किस आधार पर कहा गया? क्या वहाँ भी जुह्व उपभृत् आदि यज्ञस्वरूपससाधक परिग्रह विद्यमान हैं? यही इस सन्ध्या में दूसरा प्रश्न है। इन प्रश्नों के समाधान से भूति का उद्देश्य केवल यही बतलाना है कि, आधिभौतिकयज्ञ (मनुष्यकृत वैचयज्ञ) की प्रतिष्ठा आध्यात्मिकयज्ञ (पुरुषाकारकयज्ञ) है, एवं इस आध्यात्मिक यज्ञ की प्रतिष्ठा शाखाप्रधिक्यात्मक सन्ध्यात्सरलक्षण आधिदैविक यज्ञ है। मनुष्यकृत-यज्ञ का स्वरूप ग्यंविच क्यों? इस प्रश्न की उपनिषत् (उपपत्ति-मौलिकरहस्य) आध्यात्मिकयज्ञ है। आध्यात्मिक-यज्ञ (पुरुष) का ग्यंविच

स्वरूप क्यों ? इस प्रश्न को उपनिषद् आधिदैविक प्राकृतिक नित्ययज्ञ है, जिस का कि—'यद्देवेना बहुर्वस्तुत करवाणि' 'देवाननुभिषा ये मनुष्या' सह यज्ञा प्रजा सृष्ट्या पुरोवाच प्रजापति 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इत्यादि श्रौत-स्मार्त प्रमाणों से समर्थन हुआ है । जब भुक्ति न आधिभौतिक, आध्यात्मिक यज्ञों का स्वरूप बतला दिया तो प्रकरणवशात् भुक्ति के लिए य, भी आवश्यक होगया कि, यह प्रसङ्गोपात् तीसरे आधिदैविकयज्ञ का स्वरूप भी बतलाव साथ साथ उनकी भी इनके साथ प्रतिरूपता सिद्ध कर । इसी उद्देश्य की पूर्ति के लिए ८-५ कण्डिकाएँ पाठकों के सम्मुख उपस्थित हो रही हैं—

उत्तम (आधिदैविकयज्ञ) की यह (बड़ी दूर दिखलाई देने वाला सौमन्द्यलोपलक्षित) चौथी ओढ़ (वक्षिणहस्तपादका प्रतिरूप) है । एवं यह अन्तरिक्ष (वायुपृथिवी के मध्य का प्रदेश) उपभूत (वामहस्त का प्रतिरूप) है । यह पृथिवी ही ध्रुवा (आत्मा का प्रतिरूप) है । (पुरुषयज्ञ की प्रतिरूपता सिद्ध करते हुए ध्रुवा की आत्मप्रतिरूपता का समर्थन किया गया था । अतः उसकी भी पुष्टि होनी चाहिए । आत्मा वही माना जायगा जिस से हस्त पादादि सब अङ्ग उत्पन्न होते होंगे । पृथिवी को प्रधातृकरण आत्मा धमी कहा जासकेगा । जब कि यह अन्तरिक्ष, बुलोकस्वरूप उपभूत तथा जुहू, इन दो अङ्गों की उपपत्ति का कारण बन सकेगा । इसी प्रतिरूपता का स्पष्टीकरण करती हुई भुक्ति कहती है)—

यह यथाय है (तथा) कि इसी * पृथिवी से सर्व लोक (पृथिवी अन्तरिक्ष यौः आपः आदि लोक) उत्पन्न हुए हैं । (क्योंकि पृथिवी से सब लोक उत्पन्न होते हैं, एतएव पृथिवी अवरय ही आत्मरूप ध्रुवा है । क्योंकि ध्रुवा से ही यज्ञस्वरूप की निष्पत्ति होती है) । अतएव (आधिदैविक यज्ञ में) पृथिवीरूप ध्रुवा से ही सम्पूर्ण यज्ञ (आधिदैविक-सम्प्रसारयज्ञ) उत्पन्न हुआ है ॥ ४ ॥

(स्वस्नाह्नभूत जुहू उपभूत तथा ध्रुवा की प्रतिरूपता के सम्बन्ध में क्रमशः चौथे अन्तरिक्ष पृथिवी (भूमियज्ञ) इन तीन लोकों के द्वारा आधिदैविक यज्ञ की प्रतिरूपता सिद्ध की गई । अब यह सबसे अन्तरी चेतन्य-प्राण शेष रहा जो कि आधिभौतिक यज्ञ में सुषुप्त क रूप से एवं आध्यात्मिक यज्ञ में आत्मोन्मथ्य, आनन्दोन्मथ्य, व्याप्त वैभानरागिप्राण के रूप से प्रतिष्ठित है । इसी चेतन्य-प्राण की आधिदैविकयज्ञ में प्रतिरूपता बतलाती हुई भुक्ति कहती है) —

(इस आधिदैविकयज्ञ का) यही सुषु (चेतन्यप्राण) है, जाकि यह (अज्ञान्य में) प्रवाहित है (यह रहा है) । (पुरुषयज्ञ की प्रतिरूपता में प्राण और सुषु की प्रतिरूपता बतलाइ गई थी ।

* पाठक रुबह करो कि, प्रथम तो पृथिवी से अन्तरिक्षादि लोकों की उत्पत्ति मानना ही बलवत्त है । यदि अनुपपन्नसाद से थोड़ी देर के लिए एका मान भी लिया जाय तब भी पृथिवी से पृथिवी की उत्पत्ति मानना या उपपत्ति सुगन्त प्रतीत नहीं होता ! इस विज्ञाप का वास्तविक प्रमाण आगे आने वाले उपपत्ति-प्रकरण में दिया जायगा ।

अतः यहाँ भी उस प्रतिरूपा का स्पष्टीकरण होना चाहिए। आधिदैविकयज्ञ-संस्था में प्राण वही माना जायगा जो कि जुहू, उपसृम्, ध्रुवोपलक्षित प्राथमी अन्तरिक्ष, शुक्लोका को लक्ष्य बनाकर जिन में-सञ्चरण करता होगा। इसी प्रतिरूपता का निगूहण करती हुई श्रुति कहती है—

यद् वायु (केश-लोम-स्थानीय-वनस्पति-ओषधि-धातुवर्ग आदि विषयों के आभ्यन्तर भाग को छोड़कर, एव नन्नापस्थानीय भूविषय के आभ्यन्तर प्रवेश को छोड़कर, शेष वषे हुए) इन सब लोकों में (त्रिभुवस्थानीय प्रथिवीलोक, पञ्चभूस्थानीय अन्तरिक्षलोक एव पञ्चविंशस्थानीय शुक्ललोक में, जो कि तीनों लोक आधिदैविकी यज्ञसंस्था के अङ्गस्थानीय हैं इन्हें लक्ष्य बना कर इन सब में यह (वायु) बह रहा है (सञ्चरण कर रहा है)। (क्योंकि वायु सब लोकों में सञ्चरण कर रहा है उपर यज्ञप्रक्रिया में सुषों में सञ्चार करने वाला ही सुष माना गया है, इसी अभिप्राय को व्यक्त करती हुई श्रुति कहती है)—अतएव निश्चयरूप से यह सुष (त्रैलोक्यसञ्चारी वायव्यप्राण) श्वर सुवा को (जुहू उपसृम् ध्रुव-स्थानीय शु-अन्तरिक्ष-पृथिवी को लक्ष्य बना कर) इन में सञ्चरण कर रहा है ॥१॥

(१)—इति-यज्ञप्रतिरूपरहस्यप्रकरणम्

—•—

० प्रकृत ब्राह्मण में प्रचानरूप से 'आज्यग्रहण' की इतिकर्त्तव्यता (पदवि) का ही निरूपण हुआ है। अग्नियज्ञ में एक नियत स्थान पर आज्य से परिपूर्ण एक नियत पात्र रक्खा रहता है। एक ही स्थान पर सदा स्थिररूप से प्रतिष्ठित रहने वाला वही आज्यपात्र 'ध्रुवा' कहालाता है। प्रभापात्र एक ही स्थान पर स्थिर क्यों रहता है ? इस प्रासङ्गिक प्रश्न-समाधि के लिए ही श्रुति को पदवि-प्रदर्शन से पहले यज्ञ का मालिक-स्वरूप बतलाना आवश्यक प्रतीत हुआ। आरम्भ की १ कण्डिकाओं में श्रुति ने प्रतिरूपविधि से आधिभूत अध्यात्म आधिदैवत, इन तीन यज्ञ-संस्थाओं का स्वरूप बतलाया। इसी आधार पर पञ्चकण्डिकात्मक प्रकरण को एक स्वतन्त्र प्रकरण मानते हुए हमने इसे 'यज्ञप्रतिरूपरहस्यप्रकरण' नाम दे देना उचित मान लिया है।

आधिमीतिक वैचयज्ञ को मध्यम्य बनाकर यज्ञकर्त्ता यजमान अपने आध्यात्मिक यज्ञ का आधिदैविक यज्ञ के साथ सम्बन्ध करवाता है एवं यही यज्ञ का मूल्य उद्देश्य है। इस उद्देश्य की सकलता के लिए अह्म तथा श्रुतश्रीयः कथित सम्बन्धस्मरणास्य प्राणवैराग्या का ही यजन होता है। जैसा कि पाठक उपपत्ति प्रकरण में विस्तार से देखेंगे। यज्ञ के उद्देश्य प्राप्तिवता है एवं इनकी आधिदैविक यज्ञ से तुलना करत हुए आधिदैविक यज्ञ की प्रतिरूपता का परिचय आवश्यक रूप से अपेक्षित है। अतएव पदवि से पहले प्रतिरूपरहस्य का निगूहण करना पड़ा। और इस निगूहण का मूलकारण बना 'ध्रुवापात्र'। ब्राह्मण ने प्रथम से आज्यग्रहण का विधान किया है। प्रथम से ही आज्यग्रहण क्या किया जाय ? इस स्वाभाविक, तथा प्रासङ्गिक प्रश्न के समाधान के लिए ही प्रथम 'यज्ञप्रतिरूपरहस्य' बतलाना आवश्यक समझा गया है। क्योंकि आधिमातिक यज्ञ का आध्यात्मिकयज्ञ के साथ वैसा अविच्छिन्न सम्बन्ध है। एतमेव आध्यात्मिकयज्ञ का आधिदैविक यज्ञ से साथ जो निविष्ट सम्बन्ध है। इस समान-सम्बन्धविधि से ही प्रसङ्गवश श्रुति को आधिभूत, अध्यात्म की प्रतिरूपता के साथ साथ अध्यात्म, एवं आधिदैवत की प्रतीकता भी बतलानी पड़ी।

स्वरूप क्यों ? इस प्रश्न को उपनिषत् आधिदैविक प्राकृतिक नित्ययज्ञ है, जिस का कि—'बड़े देवा अर्जुनस्तत् करवाणि' 'देवाननुविधा ये मनुष्या' सह यज्ञा प्रजा सिध्यन्ति पुरोवाच प्रजापति 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इत्यादि श्रौत-स्मार्त प्रमाणा से समर्थन हुआ है। जब भुक्ति ने आधिभौतिक, आध्यात्मिक यज्ञों का स्वरूप बतला दिया तो प्रकृत्यज्ञा भुक्ति के लिए य. मी आवश्यक होगया कि, यह प्रसङ्गोपात्त तीसरे आधिदैविकयज्ञ का स्वरूप भी बतलावे साथ साथ उनकी भी इनके साथ प्रतिरूपता सिद्ध करे। इसी उद्देश्य की पूर्ति के लिए ४-५ कण्डिकाएँ पाठकों के सम्मुख उपस्थित हो रही हैं—

उस (आधिदैविकयज्ञ) की यह (बड़ी दूर विस्तारई देने वाला सौरमण्डलोपलक्षित) चौथी जुड़ (वक्षिणहस्तपादका प्रतिरूप) है एवं यह अन्तरिक्ष (शावाधृथिवी के मध्य का प्रवेश) उपभूत (वामहस्त का प्रतिरूप) है। यह पृथिवी ही ध्रुवा (आत्मा का प्रतिरूप) है। (पुरुषयज्ञ की प्रतिरूपता सिद्ध करते हुए ध्रुवा की आत्मप्रतिरूपता का समर्थन किया गया था। अतः उसकी भी पुष्टि होनी चाहिए। आत्मा वही माना जायगा, जिस से हस्त पादादि सब अङ्ग उत्पन्न होते होंगे। पृथिवी को ध्रुवालक्षण आत्मा तभी कहा जासकेगा जब कि वह अन्तरिक्ष चतुर्लोकरूप उपभूत, तथा जुड़ इन दो अङ्गों की उत्पत्ति का कारण बन सकेगा। इसी प्रतिरूपता का स्पष्टीकरण करती हुई भुक्ति कहती है) —

यह यथाय है (तथा) कि, इसी • पृथिवी से संघ लोक (पृथिवी) अन्तरिक्ष चौ आध्यात्मिक लोक) उत्पन्न हुए हैं। (क्योंकि पृथिवी से संघ लोक उत्पन्न होते हैं, एतद्वय पृथिवी अवरय ही आत्मरूप ध्रुवा है। क्योंकि ध्रुवा से ही यज्ञस्वरूप की निष्पत्ति हुई है)। अतएव (आधिदैविक मण्डल में) पृथिवीरूप ध्रुवा से ही सम्पूर्ण यज्ञ (आधिदैविक-सम्बन्धितयज्ञ) उत्पन्न हुआ है ॥ ४ ॥

(स्थलाङ्गभूत जुड़ उपभूत तथा ध्रुवा की प्रतिरूपता के सम्बन्ध में कमरा चौ, अन्तरिक्ष पृथिवी (मृत्पृष्ठ) इन तीन लोकों के द्वारा आधिदैविक यज्ञ की प्रतिरूपता सिद्ध की गई। अब वह मयमञ्जारी पैव य प्राण शेष रहा, जो कि आधिभौतिक यज्ञ में 'सुवपात्र' के रूप से एवं आध्यात्मिक यज्ञ में आश्रोमभ्य आनल्लभ्येभ्यः व्याप्य वैश्वानराग्निप्राण के रूप से प्रतिष्ठित है। इसी चैतन्य-प्राण की आधिदैविकयज्ञ में प्रतिरूपता बतलाती हुई भुक्ति कहती है) —

(इस आधिदैविकयज्ञ का) यही सुय (चैतन्यप्राण) है, जोकि यह (चैतन्य में) प्रवाहित है (बह रहा है)। (पुरुषयज्ञ की प्रतिरूपता में प्राण और सुय की प्रतिरूपता बतलाइ गई थी।

• पाठक ध्येय करें कि, प्रथम तो पृथिवी से अन्तरिक्षादि लोकों की उत्पत्ति मानना ही अतर्क्य है। यदि अन्तुपगमनाद से थोड़ी देर के लिए ऐसा मन्त्र भी लिया जाय, तो भी पृथिवी से पृथिवी की उत्पत्ति मानना वा कथमपि मुक्तजत प्रतीत नहीं होता। इस विचार का अतर्किक अनाधन चाहे मान रहे उन पति-प्रकरण में किया जायगा।

(प्रत्येक यज्ञ में “अन्न-पशुयज्ञ-सामरस” तीनों में से किसी एक तो हविद्रव्य का प्रवाहना रहती ही है, दूसरा आहुतिद्रव्य आन्य रहता है। इसप्रकार हवि, एन आन्य भेद से प्रत्येक यज्ञ में वा आहुतिद्रव्य रहते हैं। इन में से हविद्रव्य का सम्बन्ध तो प्रवान् वृत्ता के साथ बतला दिया गया। अब ‘आम्य’ नामक आहुतिद्रव्य की व्यवस्था करते हैं) —

[हविद्रव्य के अतिरिक्त] जा [दूसर] आग्यों का ग्रहण किया जाता है उन आग्यों का ग्रहण [प्रयाजदेवतारूप] श्रुत्यों के लिए, तथा [अनुयाजदेवतारूप छर्वा के लिए, ‘च कारान् स्थिरकृत्-याग’ के लिए] किया जाता है। [क्योंकि श्रुत छन्द स्थिरकृत्-दस्ता प्रवान्-देवताओं की अपेक्षा गौण है, साथ ही ये संख्या में भी परिगणित ह, इन्हीं सब कारणों से अप्यय्युं उस [आम्य] का [प्रयाजानुयाजादि गौण देवताओं का]—नाम न लेकर आम्यरूप से ही [समष्टिरूप से ही] ग्रहण करता है। [तात्पर्य्य यही हुआ कि प्रवान् वृत्ता के लिए जहाँ हविग्रहण नामनिर्देशा रूपक होता है वहाँ प्रयाजानुयाजादि सम्यन्धी आन्य का ग्रहण बिना नामनिर्देशा के ही करना चाहिए। ग्रहण-सम्वन्ध में व्यक्तिक्रम बतला कर अब ग्रहण-सम्वन्ध में विशेषता बतलाते हैं] —

यह [अप्यय्युं नियत स्थान पर स्थित आग्यपारोपण प्रवाह सुष के द्वारा घृत ल लेकर] चार बार तो जुहू में घृत-ग्रहण करता है षष्ठ (उसा सुष से) आठ बार करके उपभृत म ग्रहण करता है ॥३॥

सो जो कि अप्यय्यु चार वा करके (सुष से) जुहू में (बिना नाम निर्देशा के) आम्य-ग्रहण करता है (उसका कारण बतलाते हैं) । श्रुत्यों के लिए (चतुर्वार) आम्यग्रहण करता है । (श्रुतरूप प्रयाजदेवताओं के उद्देश्य से चतुर्गृहीत यह) आम्य प्रयाजदेवताओं के लिए ही ग्रहण करता है । (क्योंकि) श्रुत्यों ही प्रयाज (देवता) हैं । उस आम्य का (श्रुतरूप प्रयाज देवताओं के नाम निर्देशा के बिना ही) ० अजामिता के लिए आम्यरूप से ही ग्रहण करता है । (वह अप्यय्यु + ‘जामि करेगा जो कि यदि ‘घसन्ताय प्रीप्ताय त्वा’ इत्यादि रूप स (नाम-निर्देशापूर्वक) आम्यग्रहण करेगा । इसलिये (जामि बोध न हो इसलिये) प्रयाज-देवताओं का नामनिर्देशा न कर आम्य के ही रूप से [प्रयाजदेवताओं के लिए चतुर्वार जुहू म आन्य] ग्रहण करता है ॥३॥

सो जो कि अप्यय्यु आठ बार करके [सुष से] उपभृत में [बिना नाम निर्देशा के] आम्य-ग्रहण करता है [इसका कारण बतलाते हैं] । छन्दों के लिए [आठ बार करके] आम्य ग्रहण करता है । [छन्दोरूप अनुयाज-देवताओं के उद्देश्य से षष्ठो हव्य गृहीत यह] आम्य अनुयाज-देवताओं के लिए ही ग्रहण करता है । [क्योंकि] छन्द ही अनुयाज हैं । उस आम्य का [उन छन्दोरूप अनुयाज-देवताओं के नाम निर्देशा के बिना ही] अजामिता के लिए आम्यरूप स ही ग्रहण करता है ।

० सम्यता की रक्षा के लिए ।

+ जामि-असम्यता

(प्रत्येक यज्ञ में "अग्न-पशुव्या-सामरस" तीनों में से किसी एक तो हविर्द्रव्य को प्रदान रहती ही है, दूसरा आहुतिर्द्रव्य आग्न रहता है। उसप्रकार हवि एक आग्न भद्र से प्रत्येक यज्ञ में ही आहुतिर्द्रव्य रहते हैं। इन में से हविर्द्रव्य का सम्बन्ध तो प्रधान देवता के साथ बनाना दिया गया। अथ आग्न नामक आहुतिर्द्रव्य को व्यवस्था करते हैं) —

[हविर्द्रव्य के अतिरिक्त] आ [दूसर] आग्यों का ग्रहण किया जाता है उन आग्यों का ग्रहण [प्रयाजदेवतारूप] श्रुतियों के लिए, तथा [अनुयाजदेवतारूप] छन्दों के लिए, च कारात् स्विष्टकृत्-याग' के लिए] किया जाता है। [क्याकि श्रुत छन्द स्विष्टकृत्-देवता प्रधान देवताओं को अपना गौण हैं, साथ ही ये संख्या में भी परिगणित हैं, इसी मत्व कारणा से अप्रत्यक्ष उस [आग्न] का [प्रयाजानुयाजादि गौण देवताओं का]—नाम न लेकर आग्निरूप से ही [समष्टिरूप से ही] ग्रहण करता है। [सात्वत्य यही हुआ कि प्रधान देवता के लिए अहाँ हविम हण नामनिर्देश-राक्षक होता है वहाँ प्रयाजानुयाजादि सम्बन्ध आग्न का ग्रहण बिना नामनिर्देश के ही करना चाहिए। ग्रहण-सम्बन्ध में व्यक्तिगत वतला कर अब ग्रहण-सम्बन्ध में विशेषता वतलाते हैं] —

यह (अप्रत्यक्ष) नियत स्थान पर स्थित आग्नपरिपूर्ण भूषा में सुव्र क द्वारा घृत ल लेकर) बार बार तो जुहु में घृत-ग्रहण करता है पञ्च (उसी सुव्र से) आठ बार करके उपभृत् में ग्रहण करता है ॥५॥

सो जो कि अप्रत्यक्ष चार वा करके (सुव्र से) जुहु में (बिना नाम निर्देश के) आग्न ग्रहण करता है (उसका कारण वतलाते हैं)। श्रुतियों के लिए (चतुर्वार) आग्नग्रहण करता है। (श्रुतिरूप प्रयाजदेवताओं के उद्देश्य से चतुर्गृहीत यह) आग्न प्रयाजदेवताओं के लिए ही ग्रहण करता है। (क्याकि) श्रुति ही प्रयाज (देवता) है। उस आग्न का (श्रुतिरूप प्रयाज देवताओं के नाम निर्देश के बिना ही) • अजामिता के लिए आग्निरूप से ही ग्रहण करता है। (यह अप्रत्यक्ष + 'जामि' करेगा जो कि यदि 'वसन्ताय प्रीप्साय त्वा' इत्यादि रूप से (नाम-निर्देशपूर्वक) आग्नग्रहण करेगा। इसलिये (जामि दोष न हो इसलिये) प्रयाज-देवताओं अ नामनिर्देश न कर आग्न के ही रूप से [प्रयाजदेवताओं के लिए चतुर्वार जुहु में आग्न] ग्रहण करता है ॥६॥

सो जो कि अप्रत्यक्ष आठ बार करके [सुव्र से] उपभृत् में [बिना नाम निर्देश के] आग्न-ग्रहण करता है [इसका कारण वतलाते हैं]। छन्दों के लिए [आठ बार करके] आग्न ग्रहण करता है। [छन्दोरूप अनुयाज-देवताओं के उद्देश्य से अष्टौ कृत् गृहीत यह] आग्न अनुयाज-देवताओं के लिए ही ग्रहण करता है। [क्याकि] छन्द ही अनुयाज हैं। उस आग्न का [उन छन्दारूप अनुयाज-देवताओं के नाम निर्देश के बिना ही] अजामिता के लिए आग्निरूप से ही ग्रहण करता है।

• सम्बन्ध की रक्षा के लिए।

+ जामि-असम्बन्ध

३—आज्यगृहणोपपत्तिप्रकरणम्—

(पूर्व प्रकरण में यह स्पष्ट किया जा चुका है कि जुहू में सुष के द्वारा कर्माणा से बार बार पशु उपभूत में आठ बार आभ्यमहण किया जाता है। चतुर्जुहू में अष्टौ कृत्य उपपत्ति इन बार-संख्याओं की क्या उपनिषत्?—पद-कृष्टिकात्मक प्रकृत प्रकरण इसी प्रश्न का समाधान कर रहा है)।

(यज्ञकर्म में वीक्षित, यज्ञकर्मभोक्तृ) यज्ञमान ही जुहू को सत्त्व बनाता है एवं जो (यज्ञमान का शत्रु) इस यज्ञमान के प्रति (सम्पत्ति-आगमन का द्वार अवरोध करता हुआ इसके साथ) शत्रुता करता है व (शत्रु) उपभूत को सत्त्व बनाता है (अर्थात् जुहू में प्रतिष्ठित आभ्य यज्ञमान का प्रतिरूप है एवं उपभूत में प्रतिष्ठित आभ्य यज्ञमान के शत्रु का प्रतिरूप है)। अत्ता (भोक्तृ) ही जुहू को सत्त्व बनाता है एवं आग (भोग्य) उपभूत को सत्त्व बनाता है। (अर्थात् जुहू-स्थित आभ्य भोक्तृ का प्रतिरूप है एवं उपभूत में स्थित आभ्य भोग्य का प्रतिरूप है)। (वक्षिण वाहु का प्रतिरूप) जुहू अत्ता है एवं (वामवाहु का प्रतिरूप) उपभूत आग है।

(एक यज्ञमान-यज्ञमानशत्रु अत्ता-आग इन द्वयों से भुक्ति का अभिप्राय यही है कि, जुहू को यज्ञमान तथा, भोक्तृ समझ कर एवं उपभूत को यज्ञमानशत्रु, तथा भोग्य समझ कर ही आभ्यमहण-सम्पत्तिनी संख्याओं के नियतमान की उपपत्ति पर दृष्टि डालनी चाहिए। क्योंकि यह द्वन्द्व-भाव ही संस्थापपत्ति को मूल प्रतिष्ठा है। यह है-भौतिक परिस्थिति। इस अपन सत्त्व में रजता हुआ वह (अभ्यर्घ्य) नियमितरूप से (वै) बार बार जुहू में आभ्यमहण करता है एवं आठ बार करके उपभूत में (आभ्यमहण करता है) ॥११॥

तो जो कि (अभ्यर्घ्य) जुहू में बार बार महण करता है, (इस की उपपत्ति बतलाते हैं)। (जुहू में बार बार करके आभ्यमहण करता हुआ अभ्यर्घ्य इस महणकर्म से) अत्ता (यज्ञमान) को ही अतिशय सीमित और संख्या में अल्प (छोटा) करता है। (जुहू में आभ्यमहण करने के अनन्तर जो कि अभ्यर्घ्य उपभूत में आठ बार करके आभ्यमहण करता है, (उसका कारण बतलाते हैं)। (उपभूत में आठ बार करके आभ्यमहण करता हुआ अभ्यर्घ्य इस महणकर्म से) आग (यज्ञमानशत्रु) को ही अतिशय विस्तृत और संख्या में बड़ा करता है। जहाँ भोक्तृ कम होगा एवं भाग्यसामग्री प्रचुरमात्रा में होगी अथवा ही वह (गृहस्थपरिवार यज्ञकर्म आदि) समृद्ध है (समृद्ध मानें जायेंगे)। (तात्पर्य यही हुआ कि पूषकथनानुसार जुहू का आभ्य भोक्तृ है एवं उपभूत का आभ्य भोग्य है। जहाँ, जिस संस्था में भोक्तृ की अपेक्षा भाग्य-सामग्री अधिक होती है, वहाँ समृद्धि मानी जाती है। इसी समृद्धि का यज्ञकर्म में समावेश करने के लिए भाग्य-स्थानीय जुहू का आभ्यभोग्य संख्या में कनीयात्व किया जाता है एवं भाग्य उपभूत का आभ्यभाग संख्या में भूयाव बनाया जाता है। ॥१२॥

[ब्राह्मणार्थों की यह एक निश्चित संज्ञा है कि अथ व द्वाभौ का ज्ञान (विज्ञान मीनवद्वयम् उपाधि) अथाने का उपक्रम इति है त्व आरम्भ में त्वाधानावक्रमान्वित प्रदर्शनार्थं तावत् का प्रथम इति

है वेदा कि—‘तद्यद्वप-उपसृगति’ (श० १।१।१) —‘अथातोऽशनानशनस्यैव’ (श० १।१।७) —‘अथ यद् इन्द्रम् (श १।१।१२) इत्यादि प्रनायक वाक्यों से स्पष्ट है। इन वाक्याओं की सङ्गति—‘सा नो किं पानी का उपस्पर्श करत है—(उस की उपपत्ति बतलात है) —‘अथ यहाँ से अशन-अनशन की हो—(मीमांसा की जाती है) —अथ जिस लिए कि इन्द्रमाय है (यह कारण बतलाते हैं) इस रूप से की जायगी। प्रकृत में भी इस स्वाभाविक शैली के अनुसार ही—अथ यत् चतुर्जुह्व गृह्णाति’ समाधानोपक्रममार्गित (उपपत्ति-विज्ञातारूप) यह प्रनायक वाक्य प्रयुक्त हुआ है। अतः इस का अर्थ—अथ जिसलिए कि जुहू में बार बार ग्रहण करत है (उस का कारण बतलाते हैं) यह करना पड़ेगा। अनन्तर अनुवाद-सङ्गति के लिए उक्त वाक्याय का अर्थ ‘जुहू में बार बार ग्रहण करता हुआ अथर्वयु’ इस वाक्य का सम्बन्ध ऊपर से और जोड़ना पड़ेगा। प्रकृत में इस शैली से यही बतलाना है कि कहीं कहीं व्याख्याताओंने—‘सो जो कि जुहू से बार बार आभ्य ग्रहण करता है अथा का ही इस ग्रहण से परिमितकरता है यह अर्थ किया है। परन्तु ऐसा अर्थ आश्रयशैली से सर्वथा भिन्न अतएव उपलब्धीय ही माना जायगा। प्रत्येक दशा में उपक्रम वाक्य स्वस्व माना जायगा एवं आगे के उत्तर-प्रकरण की सङ्गति के लिये पूर्ववाक्याय से आगे तदुक्तयत—‘तत्कारणमीमांसा क्रियत’ इत्यादि नवीन वाक्यों का समावेश करना पड़ेगा।]

यह (अथर्वयु) जुहू में बार बार आभ्यग्रहण करता हुआ (आठ बार वाले उपसृग् की अपक्षा) मात्रा में अधिक आभ्यग्रहण करता है (यथं) उपसृग् में आठ बार करके आभ्यग्रहण करता हुआ (बार बार वाले जुहू की अपक्षा) योद्धा आभ्यग्रहण करता है। (तात्पर्य यही हुआ कि यद्यपि जुहू में लूना से आभ्य लिया जाता है बार हा बार तथापि जुहू का आभ्यमात्रा उपसृग् की आभ्यमात्रा से अधिक होती है जब कि जुहू में उपसृग् की अपक्षा बार बार कम वाला जाता है। एवमेव उपसृग् म यद्यपि आभ्य लिया जाता है—आठ बार तथापि उपसृग् की आभ्यमात्रा जुहू की आभ्यमात्रा से भी कम रहती है, जब कि उपसृग् म जुहू की अपक्षा बार बार अधिक वाला जाता है ॥१३॥

सो जो कि (अथर्वयु) जुहू में बार बार ही आभ्यग्रहण करता हुआ भी (उपसृग् की अपक्षा) अधिक आभ्यग्रहण करता है, (उस का कारण बतलात है) । (जुहू में बार बार में ही उपसृग् की अपक्षा अधिक आभ्यग्रहण करता हुआ अथर्वयु) इस भूयोग्रहणकर्म से अक्षा को (बार सख्या से) अतिशय मीमित (एवं) अल्प करता हुआ (भूयोग्रहण से) इस (अक्षा) म (आय का अपक्षा) शीघ्र (आर) चल का आवाज करता है। तात्पर्य य, निष्कला कि, बार संख्या का हृष्टे से जहाँ अक्षा संख्या की अपक्षा कम है, यहाँ आभ्य की अधिकता से शीघ्र तथा बल म आय की अपक्षा-अधिक है) ।

सो जो कि (अथर्वयु) उपसृग् में आठ बार आभ्यग्रहण करता हुआ [जुहू की अपक्षा] योद्धा आभ्य ग्रहण करता है [उस का कारण बतलात है]। उपसृग् म आठ बार म जुहू की अपक्षा योद्धा आभ्यग्रहण करता हुआ अथर्वयु। इस अल्पग्रहण-कर्म से अक्षा को [आठ संख्या से] अति शय विस्तृत [एवं] यह बतला हुआ [अल्पग्रहण से] इसे [आय का] शीघ्र तथा बल म [अक्षा-

३—आज्यगृहणोपपत्तिप्रकरणम्—

(पूर्व प्रकरण में यह स्पष्ट किया जा चुका है कि जुहू में सुष के द्वारा कलुषा से बार बार एवं उपश्रुत में आठ बार आग्न्यमहण किया जाता है। 'चतुर्जु ह्यं अग्नौ कृत्वा उपश्रुति' इन चार-संख्याओं की क्या उपनिषत् ? पद-कविककालमक प्रकृत प्रकरण इसी प्रश्न का समाधान कर रहा है) —

(यज्ञकर्म में दोषिण यज्ञफलभोक्तृ) यजमान ही जुहू को लक्ष्य बनाता है, एवं जो (यजमान का शत्रु) इस यजमान के प्रति (सम्पत्ति-आगमन का द्वार अवरोध करता हुआ इसके साथ) शत्रुता करता है व (शत्रु) उपश्रुत को लक्ष्य बनाता है (अर्थात् जुहू में प्रतिष्ठित आग्न्य यजमान का प्रतिरूप है एवं उपश्रुत में प्रतिष्ठित आग्न्य यजमान के शत्रु का प्रतिरूप है)। अत्ता (भोक्ता) ही जुहू को लक्ष्य बनाता है, एवं आग (भोग्य) उपश्रुत को लक्ष्य बनाता है। (अर्थात् जुहू-शिव आग्न्य भोक्तृ का प्रतिरूप है, एवं उपश्रुत में स्थित आग्न्य भाग्य का प्रतिरूप है)। (वशिष्ठ बाहु का प्रतिरूप) जुहू अत्ता है एवं (वामबाहु का प्रतिरूप) उपश्रुत आग है।

(यज्ञ यजमान-यजमानशत्रु अत्ता-आग इन द्वन्द्वों से भुक्ति का अभिप्राय यही है कि जुहू को यजमान तथा, भोक्तृ समझ कर एवं उपश्रुत को यजमानशत्रु तथा भोग्य समझ कर ही आग्न्यमहण-सम्पत्तिवर्धनी संख्याओं के निर्यस्तमात्र की उपपत्ति पर दृष्टि डालनी चाहिए। क्योंकि यह द्वन्द्व-भाव ही सर्वोपपत्ति की मूल प्रतिष्ठा है। यह है-मौखिक परिस्थिति। इस अपन स्वरूप में रहता हुआ वह (अग्न्यर्घ्य) नियमितरूप से (यै) बार बार जुहू में आग्न्यमहण करता है, एवं आठ बार करके उपश्रुत में (आग्न्यमहण करता है) ॥११॥

सो जो कि (अग्न्यर्घ्य) जुहू में बार बार महण करता है, (इस की उपपत्ति वक्तव्य है)। (जुहू में बार बार करके आग्न्यमहण करता हुआ अग्न्यर्घ्य इस महणकर्म से) अत्ता (यजमान) का ही अतिराय सीमित और संख्या में अल्प (छोटा) करता है। (जुहू में आग्न्यमहण करने के अनन्तर जो कि अग्न्यर्घ्य उपश्रुत में आठ बार करके आग्न्यमहण करता है, (उत्सन्न कारण वक्तव्य है)। (उपश्रुत में आठ बार करके आग्न्यमहण करता हुआ अग्न्यर्घ्य इस महणकर्म से) आग (यजमानशत्रु) को ही अतिराय वित्तृत और संख्या में बढ़ा करता है। जहाँ भोक्तृ कम होंगे एवं भोग्यसामग्री प्रचुरमात्रा में होगी अद्वय ही वह (गृहस्थपरित्याग यज्ञकर्म आदि) समृद्ध है (समृद्ध मान लेंगे)। (वास्तव्य यही हुआ कि, पृथक्भवनानुसार जुहू का आग्न्य भोक्तृ है, एवं उपश्रुत का आग्न्य भोग्य है। जहाँ जिस सत्त्वा में भातव की अपेक्षा भाग्य सामग्री अधिक होती है, वहाँ समृद्धि मानी जाती है। इसी समृद्धि का यज्ञकर्म में समावृत्ति करने के लिए भोक्तृ-स्थानीय जुहू का आग्न्यभाग संख्या में कनीयान् किया जाता है एवं भाग्य उपश्रुत का आग्न्यभाग संख्या में भूयान् बनाया जाता है। ॥१२॥

[ब्राह्मणशास्त्री की यह एक निर्यत टीकी है कि अथ व कर्मों का ब्राह्मण (विज्ञान प्रीतिअद्वय, उपपत्ति) स्वरूप का उपक्रम करत है वी आरम्भ में कर्मापानेपकमवर्धित प्रदानक करती व प्रदान करे

(यज्ञपद्धति का यह एक स्वाभाविक नियम देखा जाता है कि, जिस पात्र किंवा पात्री में आहुति द्रव्य किया जाता है उसी पात्र किंवा पात्री से आहुति दी जाती है। परन्तु उपभृति ने महण पतलाया है उपभृत् म एवं आहुति का विधान किया है जुहू से। इस वैषम्य का क्या कारण ?, इसी वैषम्य का प्रश्न रूप से उपादान कर, अन्त में समाधान करती हुई भुति कहती है]—

[उपभृत् में गृहीत आभ्य की उपभृत् से आहुति न देकर जुहू से ही आहुति देनी चाहिए, इस पूर्व सिद्धान्त के सम्बन्ध में] कितने एक विद्वान् कहते हैं कि [* तदाहुः] यदि [उपभृत् में गृहीत आभ्य की] उपभृत् से आहुति नहीं दी तो फिर क्यों [किस प्रयोजन के लिए] उपभृत् में [आभ्य] महण किया जाय ? [प्रश्नकर्त्ता विद्वानों का अभिप्राय यही है कि, आहुति देने के लिए ही तो आभ्य-महण का विधान हुआ है। जब उपभृत् से आहुति ही नहीं दी जाती, तो इसमें आभ्य-महण की ओर क्या आवश्यकता रह जाती है ?]।

[भुति उत्तर देती है कि]—यदि वह [अभ्यस्युः]—[उपभृत् में गृहीत आभ्य की] उपभृत् से आहुति देगा तो ये सम्पूर्ण प्रजाएँ [अपना स्वाभाविक संबन्ध तोड़ कर] स्वतन्त्र बन जायँगी। न भत्ता रहेगा न माघ [सुरक्षित] रहेगा। [उत्तर का तात्पर्य यही है कि, उपभृत् में गृहीत आभ्य एवं उपभृत् दाना आद्यस्थानीय बनते हुए प्रजा-स्थानाय हैं। जुहू में गृहीत आभ्य तथा जुहू दोनों भत्ता-स्थानीय बनते हुए 'सत्ताघोश-स्थानीय' हैं। ऐसी परिस्थिति में यदि प्रजा-स्थानीय उपभृत् से ही प्रजा-स्थानीय आभ्य की आहुति दी जायगी तो उपभृत्-आभ्यस्थानीय प्रजा स्वतन्त्र बन जायगी जो कि निरक्षरा अमर्यादित स्वातंत्र्य तत्त्वतः पारतन्त्र्य बनता हुआ सम्पत्तीश तथा प्रजा दोनों के नाश का ही कारण माना गया है। परन्तु अब उपभृद्-गृहीत आभ्य की सत्ताघोश-स्थानीय जुहू [के आभ्य] से आहुति दी जाती है, तो उपभृद्-आभ्यरूप प्रजाधर्म जुहूरूप सत्ताघोश की रक्षा में आकर विप्लव से बच जाता है। इसी 'राष्ट्रीय-प्रकीर्ण' के लिए उपभृत्-गृहीत आभ्य की भी जुहू से ही आहुति देना उचित है। इसी अभिप्राय को अपनी स्वाभाविक-शैली से व्यक्त करती हुई भुति कहती है]—

(उपभृत् में आभ्यमहण करने क्षिण) अनन्तर जिसलिय कि (उपभृत्-गृहीत आभ्य को) जुहू में ही लेकर आहुति देते हैं (इसका कारण बताते हैं)। (उपभृत् आभ्य को जुहू में

[तत्पश्चात्सुच्यते—इति वाक्यशेषः] इस वाक्य से स्पष्ट सिद्ध हो रहा है। ब्राह्मणग्रन्थों की इन परिभाषाओं के न जानने से मल्लिकास्थाने मल्लिकप्रपातः न्याय से व्यकरण के बलपर केवल शब्दार्थ के अनुगमन से वास्तविक अर्थ-सम्बन्ध में भ्रम उत्पन्न होता है। अब पाठकों से इस सम्बन्ध में माग्न निषेध किया जायगा कि, अथसमाचय करते हुए ये इन परिभाषाओं का मलीमोति स्पष्टीकरण करे।

• वहाँ वही भुति का किसी ग्रन्थ के द्वारा प्रस्ताविक, आक्षेपशुक्त प्रश्नपत्र करना होता है वहाँ समग्र आगम में तदाहुः का सन्निवेश रहता है। दूसरे शब्दों में 'तदाहुः' वाक्य का मध्य प्रस्ताविक ही समझना चाहिए। यह भी ब्राह्मणग्रन्थों की एक स्वाभाविक ही शैली है।

(यद्यप्यहं का यह एक स्वाभाविक नियम दूला जाता है कि जिस पात्र, किंवा पात्री में आहुति द्रव्य लिया जाता है उसी पात्र किंवा पात्री से आहुति दी जाती है। परन्तु पृथग्भुति ने प्रहृष्ट धनलाभा हेतु उपभृत् म एवं आहुति का विधान किया है जुहू से। इस वैषम्य का क्या कारण ? इसी वैषम्य का प्रश्न रूप से उपाधान कर, अन्त में समाधान करती हुई भुति कहती है।—

[उपभृत् में गृहीत आम्भ की उपभृत् से आहुति न कर जुहू से ही आहुति दनी चाहिए, इस पूर्व सिद्धान्त के सम्बन्ध में] कितने एक विद्वान् कहते हैं कि [० तदाहुः] यदि [उपभृत् में गृहीत आम्भ की] उपभृत् से आहुति नहीं दत्त तो फिर क्यों [किस प्रयोजन के लिए] उपभृत् में [आम्भ] प्रहृष्ट किया जाय ? [प्रश्नकर्त्ता विद्वानों का अभिप्राय यही है कि, आहुति देने के लिए ही तो आम्भ-प्रहृष्ट का विधान हुआ है। जब उपभृत् से आहुति ही नहीं दी जाती तो इसमें आम्भ-प्रहृष्ट की ओर क्या आवश्यकता रह जाती है ?]।

[भुति उत्तर देती है कि]—यदि यह [अभ्यर्च्युः]—[उपभृत् में गृहीत आम्भ की] उपभृत् से आहुति दणा तो ये सम्पूर्ण प्रजाएँ [अपना स्वाभाविक संघटन ताड़ कर] स्वतन्त्र धन जायेंगी। न भत्ता रहेगा न भाग [सुरक्षित] रहेगा। [उत्तर का तात्पर्य यही है कि, उपभृत् में गृहीत आम्भ एवं उपभृत् दाना आद्यस्थानीय धनतुल्य प्रजा-स्थानीय हैं। जुहू म गृहीत आम्भ तथा जुहू, दोनों भत्ता स्थानीय धनतुल्य रूप 'सत्ताधीश-स्थापक' हैं। ऐसी परिस्थिति में यदि प्रजा-स्थानीय उपभृत् से ही प्रजा-स्थानीय आम्भ की आहुति दी जायगी तो उपभृत्-आम्भ-स्थानीय प्रजा स्वतन्त्र धन जायगी जो कि निर्दुःख अमर्यादित स्वातन्त्र्य तथातः पारसन्ध्य धनता हुआ सत्ताधीश, तथा प्रजा दोनों के नाश का ही कारण माना गया है। परन्तु जब उपभृत्-गृहीत आम्भ का सत्ताधीश-स्थानीय जुहू [के आम्भ] से आहुति दी जाती है तो उपभृत्-आम्भ-रूप प्रजायाग जुहू-रूप सत्ताधीश की रक्षा में आकर विप्लव से धन जाता है। इसी 'राष्ट्रीय-एकीकरण' के लिए उपभृत्-गृहीत आम्भ की भी जुहू से ही आहुति दना उचित है। इसी अभिप्राय को अपनी स्वाभाविक-रीढ़ी से व्यक्त करती हुई भुति कहती है।—

(उपभृत् में आम्भ-प्रहृष्ट करने [लिए] अनन्तर जिसलिए कि (उपभृत्-गृहीत आम्भ का) जुहू में ही लेकर आहुति दत्त है (इसका कारण बताते हैं)। (औपभृत् आम्भ की जुहू म

[तत्पर्यणसुध्यात-इति वाक्यशेषः] इस वाक्य से स्पष्ट सिद्ध होता है। ब्राह्मणार्थी की न परिभा-
षामी क न जानने से 'मत्तिकास्थान मत्तिकापतिः' न्याय से व्याकरण के अनुसार कलकल शब्दाय क अतु-
गमन से वास्तविक अर्थ-सम्बन्ध में बड़ी भ्रान्ति होती है। अतः पाठकों से इस सम्बन्ध में साग्रह निवेदन
किया जायगा कि, अद्यसमाचय करते हुए व इन परिभाषाओं का मलीमाति स्पष्टीकरण करें।

—यहाँ कहीं भुति को किसी भाष के द्वारा प्रस्तावक, आद्यपद्युक्त पृथक्करण करना होता है, यहाँ सधय
आम्भ में 'तदाहुः' का सम्मिश्रण होता है। दूसरे शब्दों में 'तदाहुः' वाक्य का सधय प्रस्तावक ही समझना
चाहिए। यह भी ब्राह्मणार्थी की एक स्वाभाविक ही रीढ़ी है।

लेकर) आहुति देन से ही ये प्रजाएँ क्षत्रिय-राजा के लिए बलि (कर) प्रदान करती हैं। (अर्थात् इसीलिए प्रजा राज्य की अनुगामिनी बनी रहती है)।

(अब इस सम्बन्ध में एक प्रश्न और किया जा सकता है। वह यही कि, यदि ऐसा है, तो फिर उपभूत में आग्न्यमहण की ही क्या आवश्यकता रह जाती है?। क्यों नहीं पहिले चार बार जुहू में लेकर अतागार की प्राप्ति के लिए आहुति द दीजाय अनन्तर आष को अता के आधीन बनाने के लिए जुहू में ही आठ बार लेकर [आग्न्याय की रक्षा के लिए] जुहू से ही आहुति द दी जाय?। पहिले उपभूत में लेना पुनः उपभूत से जुहू में लेकर आहुति देना इस प्रक्रिया प्राणायाम की अपेक्षा तो पहिले से ही जुहू में ही लेकर क्यों न इतिकर्तव्यता पूरी कर ली जाय?। इसी विप्रतिपत्ति का प्रनोत्थानपूर्वक निराकरण करती हुई भूति कहती है) —

[जुहू में चार बार ग्रहण करने के] अनन्तर जिसलिए कि उपभूत में [ही आठ बार आग्न्य] ग्रहण करते हैं [इसका कारण वक्ष्यते है]। [आयलक्षणा प्रजा से सम्बन्ध रखन वाला उपभूत-सम्बन्धी आग्न्यमहण जुहू में न होकर उपभूत में ही होता है] इसीलिए ही क्षत्रिय [राजा] के वरा में [रक्षा में] रहत हुए ही वैश्य [प्रजा] के प्रति पशु [सम्पत्तिवर्ग] उपस्थित होते हैं। [उत्तर अ तात्पर्य्य यही कि जिसप्रकार राष्ट्रीय प्रजा की रक्षा के लिए भोक्तृ की सत्ता अपेक्षित है, उसीप्रकार भोग्य की सत्ता भी आवश्यक है। राजा यदि प्रजा का सर्वस्व अपने स्वार्थ में ही स्वाहा कर जाय उसे स्वतन्त्र रहकर (किन्तु अपनी रक्षा में) सुसमृद्धि का अवसर न दे, तो प्रजा कभी पशुसम्पत्ति (अन कृपि पशु आदि (वर्द्धिचित्त) से मुक्त न बने। और उस वरा में राजा का राजपना ही सुरक्षित न रहे। अतः प्रजाविकास के लिए, प्रजासमृद्धि के लिए प्रजा को पञ्चरा से स्वतन्त्र—रखना भी आवश्यक है। उपभूत जुहू पर रक्षणी रहनी है। जुहू आभार है, आभय है, उपभूत आभय है, आभिउ है। यही राजा का प्रजा पर रक्षात्मक अनुग्रह है। इस रक्षा में प्रतिष्ठित वैश्यरूप प्रजावर्ग स्वतन्त्ररूप स पशुसमृद्धि करने में समर्थ बन, इसी प्रयोजन की सिद्धि के लिए जुहू पर रख कर उपभूत में ही आग्न्यमहण किया जाता है)।

(इसप्रकार पहिले उपभूत में आग्न्यमहण कर अनन्तर अतागार-आग्न्य को जुहू में लेकर ही आहुति क्यों दी जाती है? इस प्रश्न का एक समाधान ता करिष्ये के आरम्भ में ही— 'तस्मादिमा विश्व क्षत्रियाय बलि हवन्ति इत्यादिरूप से दिया जा चुका है। इस उत्तर का तात्पर्य्य यही है कि, प्रजा राजा का बलि (कर) प्रदान करती रह राजा उस बलिप्राप्ति से और भी अधिक पक्षपात पतता हुआ प्रजासमृद्धि में पूर्ण समर्थ बने। अब इसी प्रश्न का एक दूसरा समाधान करने के लिए अति पुनः प्रश्न उठाकर समाधान करती है) —

(जुहू पर रख हुए उपभूत में आठ बार आग्न्यमहण करने के) अनन्तर जिसलिए कि (उपभूत-आग्न्य का) जुहू में लेकर जुहू से ही आहुति दत है (इस की तूरी उपपत्ति वक्ष्यते है)। क्यों के उपभूत-आग्न्य की उपभूत से आहुति न होकर जुहू में आहुति दानी है? अनप

जिम समय भी त्रित्रिराजा (राष्ट्रहित के लिए जिस सम्पत्ति की) कामना करता है कामना के अव्यवहितोत्तरकाक्ष में ही वह वैश्य (प्रजा) को लक्ष्य बना कर आज्ञा देता है कि, वैश्य ! तुमारा जो अत्यन्त सुरक्षित (सुगुप्त) पर (परकीय वन) है उसे (राष्ट्रहित के लिए) शीघ्र लो आओ । (आज्ञानन्तर वैश्य के द्वारा प्राप्त धन को) वह राजा अपने अधिकार में कर लेता है । इसीप्रकार राजा को (राष्ट्रसञ्चालन-कर्म में) नव जैसी छिन वस्तुओं का आवश्यकता पड़ती रहती है इन्हीं सम्पन्न वैश्या के द्वारा वैसी व वस्तुएँ प्राप्त होती रहती हैं (और इस स्वाभाविक सम्पत्त-प्राप्ति का एकमात्र कारण है) वीर्यप्रभाव । (तात्पर्य उत्तर का यही है कि यदि उपभूत से ही आहुति दी जायगी तो इसका यह अर्थ होगा कि राजा ने प्रजा को सञ्चित-वन व्यय के लिए स्वतन्त्रता प्रदान कर दी । प्रजावन ही राजा के राष्ट्र का मुख्य वन है । यदि प्रजावन पर राष्ट्रपति का नियन्त्रण न होगा तो राजा के राष्ट्र की अथराक्ति नष्ट होजायगी । और उस परिस्थिति में राजा प्रजा से कामनानुसार राष्ट्रसञ्चालन के लिए सम्पत्ति-संग्रह न कर सकेगा । ठीक इस के विपरीत जब कि औपभृगव्य को जुहू के द्वारा ही आहुति होती है, तो इस का यह अर्थ होता है कि प्रजा के द्वारा सञ्चित वन राजा की रक्षा में जायगा । इसीलिए अब राजा जब भी चाहेगा सभी प्रजा के उस गुप्त (सुरक्षित) वन के द्वारा राष्ट्रकामनाएँ पूरी करता रहेगा । इस दूसरे प्रयोजन की सिद्धि के लिए भी औपभृगव्य को जुहू में लेकर जुहू से ही आहुति दी जाती है ॥१५॥

(जुहू, और उपभूत में क्रमशः चार चार करके जा आग्यग्रहण होता है इस क सम्यन्व में जा कुछ उपपत्ति बतलाना भी बतला दी गई । अब तीसरी ध्रुवा नामकी सुक्ष्म शेष रह गई, जिससे कि सुय के द्वारा जुहू उपभूत में आग्यग्रहण होता है । इस क्रमरूप से यद्यपि अब ध्रुवा-सम्य भी आग्यग्रहण की उपपत्ति ही अपेक्षित थी । तथापि ध्रुवा-पात्र अङ्गभूत इतर दोनों सुचों (जुहू उपभूत) की प्रतिष्ठा बनना हुआ सवयज्ञप्रतिष्ठा है । अब ध्रुवा के इस सवभाव को एकमूल बनाने के उद्देश्य से प्रसङ्गान् पहिले इतर दोनों सुचों का भी मिहायलोक्षन कर लिया जाता है ।

यद्यपि छन्दोरूप अनुयाय तथा श्रुतुरूप प्रयाज दोनों के लिए क्रमशः उपभूत-तथा जुहू में आग्यग्रहण होता है तथापि ध्रुवा-सम्य व में यतछाह जान यात्री उपपत्ति का भूति न प्रधानरूप से छन्द सम्पत्ति के साथ ही सम्बन्ध नाना है जैसा कि निम्न शिक्षित मूलानुवाद में स्पष्ट हो रहा है) ।

(आग्यस्यास्त्री स चार बार करके ध्रुवा में ध्रुवा से सुय के द्वारा चार बार कर के जुहू में ग्य ध्रुवा से सुय के द्वारा चार बार करके उपभूत में गृहीत होन यात्र) व य आग्य छन्दा के लिए ही गृहीत होते हैं—(छन्दा के लिए ही आग्या का ग्रहण होता है) । सा जा कि जुहू में चार बार करके (आग्य) ग्रहण करता है वह गायत्रीछन्द के लिए हा ग्रहण करता है । जो कि उपभूत में चार बार कर के (आग्य) ग्रहण करता है वह त्रिष्टुप् तथा जगती-छन्दा के ही लिए

लेकर) आहुति वन से ही यं प्रजापै सुत्रिय-राजा के लिए बलि (कर) प्रदान करती है। (अर्थात् इसीलिए प्रजा राज्य को अनुगामिनी बनी रहती है)।

(अब इस सम्बन्ध में एक प्रश्न और किया जा सकता है। वह यही कि, यदि ऐसा है, तो फिर उपभूत में आगम्यग्रहण की ही क्या आवश्यकता रह जाती है?। क्यों नहीं पहिले बार बार जुहू में लेकर अतानत्र की प्राप्ति के लिए आहुति वे दीजाय अनन्तर आग को अग्रा के आधीन बनाने के लिए जुहू में ही आठ बार लेकर [आगम्य की रक्षा के लिए] जुहू से ही आहुति व दी जाय।। पहिले उपभूत में लेना पुन उपभूत से जुहू में लेकर आहुति देना इस त्रिविध-प्राणायाम की अपेक्षा तो पहिले से ही जुहू में ही लेकर क्यों न इतिकर्तव्यता पूरी करली जाय?। इसी विप्रतिपक्ष का प्ररनोत्थानपूर्वक निराकरण करती हुई भूति कहती है) —

[जुहू में बार बार ग्रहण करने के] अनन्तर जिसलिए कि उपभूत में [ही आठ बार आगम्य] ग्रहण करते हैं, [इसका कारण बताते हैं]। [आगम्यग्रहण प्रजा से सम्बन्ध रखने वाला उपभूत-सम्बन्धी आगम्यग्रहण जुहू में न होकर उपभूत में ही होता है] इसलिये ही सुत्रिय [राजा] के वश में [रक्षा में] रहते हुए ही वैश्य [प्रजा] के प्रति पशु [सम्पत्तिवर्ग] उपस्थित होते हैं। [उत्तर का तात्पर्य यही कि, जिसप्रकार राष्ट्रीय प्रजा की रक्षा के लिए भोक्तृ की सत्ता अपेक्षित है, उसीप्रकार भोग्य की सत्ता भी आवश्यक है। राजा यदि प्रजा का सर्वस्य अपने स्वार्थ में ही त्याग कर जाय उसे स्वतन्त्र रहकर (किन्तु अपनी रक्षा में) सुसमृद्धि का अवसर न दे, तो प्रजा कभी पशुसम्पत्ति (यन कृषि पशु आदि (बहिर्विषय) से मुक्त न बन। और इस वशा में राजा का राजापना ही 'सुरक्षित न रहे। अतः प्रजाविकास के लिए प्रजासमृद्धि के लिए प्रजा को पञ्चरा से स्वतन्त्र—रक्षणा भी आवश्यक है। उपभूत जुहू पर रखी रहती है। जुहू आभार है, आभय है, उपभूत आनय है, आभिज्ञ है। यही राजा का प्रजा पर रक्षामक अनुग्रह है। इस रक्षा में प्रतिष्ठित वैश्यरूप प्रजावर्ग स्वतन्त्ररूप से पशुसमृद्धि करने में समर्थ बन, इसी प्रयोजन की सिद्धि के लिए जुहू पर रखे हुए उपभूत में ही आगम्यग्रहण किया जाता है)।

(इसप्रकार पहिले उपभूत में आगम्यग्रहण कर अनन्तर उपभूत-आगम्य को जुहू में लेकर ही आहुति क्यों दी जाती है? इस प्रश्न का एक समाधान तो कथिद्वय के आरम्भ में ही— 'तस्मादिमा घिग्नं चक्षिषावर्णि हरन्ति इत्यादयः से दिया जायुका है। इस उत्तर का तात्पर्य यही है कि प्रजा राजा का बलि (कर) प्रदान करती रह राजा इस बलिप्राप्ति से आर भी अधिक प्रलम्बा वनता हुआ प्रजासमृद्धि में पूरा समर्थ पने। अब इसी प्रश्न का एक दूसरा समाधान करने के लिए भूति पुनः प्रश्न उद्गमर समाधान करती है) —

(जुहू पर रखे हुए उपभूत में आठ बार आगम्यग्रहण करने के) अनन्तर जिसलिए कि (उपभूत-आगम्य का) जुहू में लेकर जुहू से ही आहुति दत्त है (इस की दूसरी उपपत्ति बताता है)। क्यों के उपभूताय की उपभूत से आहुति न होकर जुहू से आहुति दानी है? अनन्तर

जिम समय भी क्षत्रियराजा (राष्ट्रहित के लिए जिस सम्पत्ति की) कामना करता है, कामना के अन्वयवहितोत्तराकाङ्क्ष में ही वह वैश्य (प्रजा) को लब्ध बना कर आज्ञा देता है कि, वैश्य ! तुमारा जो अत्यन्त सुरक्षित (सुगुप्त) पर (परकीय वन) है, उसे (राष्ट्रहित के लिए) शीघ्र ले आओ । (आज्ञानन्तर वैश्य के द्वारा प्राप्त वन को) यह राजा अपने अधिकार में कर लेता है । इसीप्रकार राजा को (राष्ट्रसञ्चालन-कर्म में) जब जैसी जिन वस्तुओं की आवश्यकता पड़ती रहती है, इसी सम्पन्न वैश्यों के द्वारा वैसी व वस्तुएँ प्राप्त होती रहती हैं (और इस स्वाभाविक सम्पत्-प्राप्ति का एकमात्र कारण है) वीर्यप्रभाव । (तात्पर्य उत्तर का यही है कि, यदि उपभूत से ही आहुति दी जायगी तो इसका यह अर्थ होगा कि राजा ने प्रजा को सञ्चित-वन वन्य के लिए स्वतन्त्रता प्रदान करदी । प्रजावन ही राजा के राष्ट्र का मुख्य वस्तु है । यदि प्रजावन पर राष्ट्रपति का नियन्त्रण न होगा तो राजा के राष्ट्र की अधराक्ति नष्ट होजायगी । और उस परिस्थिति में राजा प्रजा से कामनानुसार राष्ट्रसञ्चालन के लिए सम्पत्ति-संग्रह न कर सकेगा । ठीक इस के विपरीत जब कि औपभृश्रग्य की जुहू के द्वारा ही आहुति होती है, तो इस का यह अर्थ होता है कि प्रजा के द्वारा सञ्चित वन राजा की रक्षा में जायगा । इसीलिए अब राजा जब भी चाहेगा तभी प्रजा के उस गुप्त (सुरक्षित) वन के द्वारा राष्ट्रकामनाएँ पूरी करता रहेगा । इस दूसरे प्रयोजन की सिद्धि के लिए भी औपभृश्रग्य की जुहू में लेकर जुहू से ही आहुति दी जाती है ॥१५॥

(जुहू, और उपभूत में क्रमशः ४-८ बार करके जा । आत्मग्रहण होता है इस के सम्बन्ध में जो कुछ उपपत्ति बतलाना भी बतला दी गई । अब वीसरा ध्रुवा नामकी सुक्ष्म शेष रह गई जिससे कि सुष के द्वारा जुहू उपभूत में आत्मग्रहण होता है । इस क्रमरूप से यद्यपि अब ध्रुवा-सम्बन्धी आत्मग्रहण की उपपत्ति ही अपेक्षित थी । तथापि ध्रुवा-पात्र अङ्गभूत इतर दोनों सुषों (जुहू उपभूत) की प्रतिष्ठा वनता हुआ सर्वव्याप्यप्रतिष्ठा है । अब ध्रुवा का इस सवभाव को प्रकट करने के उद्देश्य से प्रसङ्गान् पहिले इतर दोनों सुषों का भी सिद्धावलोकन कर लिया जाता है ।

यद्यपि छन्दोरूप अनुयाज तथा ऋतुरूप प्रयाज दोनों के लिए क्रमशः उपभूत-तथा जुहू में आत्मग्रहण होता है तथापि ध्रुवा-सम्बन्ध में बतलाई जान वाली उपपत्ति का भूति ने प्रधानरूप से छन्त्रःसम्पत्ति के साथ ही सम्बन्ध नाना है जैसा कि निम्न लिखित मूल्यानुवाद में स्पष्ट हो रहा है) ।

(आत्मस्थानी से बार बार करके ध्रुवा में ध्रुवा से सुष के द्वारा बार बार कर के जुहू में पर्य ध्रुवा से सुष के द्वारा द्वारा आठ बार करके उपभूत में गृहीत होने वाला) य ये आत्म छन्दा के लिए ही गृहीत होते हैं—(छन्दा के लिए ही आत्मों का ग्रहण होता है) । सा जो कि जुहू में बार बार करके (आत्म) ग्रहण करता है वह गायत्रीछन्द के लिए हा गृहण करता है । जो कि उपभूत में आठ बार कर के (आत्म) ग्रहण करता है वह त्रिष्टुप् तथा जगती-छन्दा के ही लिए

लेकर) आहुति देने से ही ये प्रजाएँ क्षत्रिय-राजा के लिए बलि (कर) प्रदान करती हैं। (अर्थात् इसीलिए प्रजा राज्य को अनुगामिनी बनी रहती है)।

(अब इस सम्बन्ध में एक प्रश्न और किया जा सकता है। वह यही कि, यदि ऐसा है, तो फिर उपश्रुत् में आग्न्यमहण की ही क्या आवश्यकता रह जाती है?। क्यों नहीं पहिले बार बार जुहु में लेकर अलग-अलग की प्राप्ति के लिए आहुति दे दी जाय अनन्तर आग्न को अन्ता के आधीन बनाने के लिए जुहु में ही आठ बार लेकर [आग्न्यमहण की रक्षा के लिए] जुहु से ही आहुति दे दी जाय!। पहिले उपश्रुत् में लेना पुन उपश्रुत् से जुहु में लेकर आहुति देना इस श्रविक प्राणायाम की अपेक्षा तो पहिले से ही जुहु में ही लेकर क्यों न इतिकर्तव्यता पूरी कर ली जाय!। इसी विप्रतिपत्ति का प्ररनोत्थानपूषक निराकरण करती हुई भुति कहती है) —

[जुहु में बार बार महण करने के] अनन्तर जिसलिए कि उपश्रुत् में [ही आठ बार आग्न्य] महण करते हैं [इसका कारण बतलाते हैं]। [आग्न्यमहण प्रजा से सम्बन्ध रखने वाला उपश्रुत्-सम्बन्धी आग्न्यमहण जुहु में न होकर उपश्रुत् में ही होता है] इसलिये ही क्षत्रिय [राजा] के वश में [रक्षा में] रहते हुए ही वैश्य [प्रजा] के प्रति पशु [सम्पत्तिवर्ग] उपस्थित होते हैं। [उत्तर ५ तात्पर्य यही कि, जिसप्रकार राष्ट्रीय प्रजा की रक्षा के लिए मोक्ष की सत्ता अपेक्षित है, उसीप्रकार भोग्य की सत्ता भी आवश्यक है। राजा यदि प्रजा का सर्वस्व अपने स्वार्थ में ही स्वाहा कर जाय उसे स्वतन्त्र रहकर (किन्तु अपनी रक्षा में) सुसमृद्धि का अवसर न दे, तो प्रजा कभी पशुसम्पत्ति (यन कृषि पशु आदि (बहिर्विच) से युक्त न बने। और उस वश में राजा का राजपना ही सुरक्षित न रहे। अतः प्रजाविकास के लिए, प्रजासमृद्धि के लिए प्रजा को एकपक्ष से स्वतन्त्र—रखना भी आवश्यक है। उपश्रुत् जुहु पर रखी रहती है। जुहु आचार है, आश्रय है, उपश्रुत् आनय है, आभित है। यही राजा का प्रजा पर रक्षात्मक अनुग्रह है। इस रक्षा में प्रतिष्ठित वैश्यरूप प्रजावर्ग स्वतन्त्ररूप से पशुसमृद्धि करने में समर्थ बन, इसी प्रयोजन की सिद्धि के लिए जुहु पर रखे हुए उपश्रुत् में ही आग्न्यमहण किया जाता है)।

(इसप्रकार पहिले उपश्रुत् में आग्न्यमहण कर अनन्तर ओपश्रुत्-आग्न्य को जुहु में लेकर ही आहुति क्यों दी जाती है? इस प्रश्न का एक समाधान ता कण्विक के आरम्भ में ही— 'तस्मादिमा धियः क्षत्रियाय बलिं हवन्ति इत्यादिरूप से दिया जा चुका है। इस उत्तर का तात्पर्य यही है कि, प्रजा राजा का बलि (कर) प्रदान करती रह राजा इस बलिप्राप्ति से और भी अधिक पलवाएँ पनता हुआ प्रजासमृद्धि में पूर्ण समर्थ बन। अब इसी प्रश्न का एक दूसरा समाधान करने के लिए भुति पुनः प्रश्न उठाकर समाधान करती है) —

(जुहु पर रखे हुए उपश्रुत् में आठ बार आग्न्यमहण करने के) अनन्तर जिसलिए कि (ओपश्रुत्-आग्न्य का) जुहु में लेकर जुहु से ही आहुति दत्त है (इस की दूसरी उपपत्ति बतलाता है)। यहाँ के ओपश्रुत्वाय की उपश्रुत् से आहुति न बाहर जुहु से आहुति दानी है, अतएव

जिस समय भी त्रिविराज (राष्ट्रहित के लिए जिस सम्पत्ति को) कामना करता है, कामना के अव्यवहितोत्तरकाण्ड में ही वह वैश्य (प्रजा) को लक्ष्य बना कर आज्ञा देता है कि, वैश्य ' तुम्हारा जो अत्यन्त सुरक्षित (सुरक्षित) पर (परकीय धन) है उसे (राष्ट्रहित के लिए) शीघ्र लो आओ । (आज्ञानन्तर वैश्य के द्वारा प्राप्त धन को) वह राजा अपने अधिकार में कर लेता है । इसीप्रकार राजा को (राष्ट्रसञ्चालन-कर्म में) जय जैसी जिन वस्तुओं की आवश्यकता पड़ती रहती है, इन्हीं सम्पन्न वैश्या के द्वारा वैसी वस्तुएँ प्राप्त होती रहती हैं (और इस स्वामाधिक सम्पत्ति-प्राप्ति का एकमात्र कारण है) वीर्यप्रभाव । (तात्पर्य उत्तर का यही है कि, यदि उपभूत से ही आहुति दी जायगी, तो इसका यह अर्थ होगा कि राजा ने प्रजा को सञ्चित-धन व्यय के लिए स्वतन्त्रता प्रदान कर दी । प्रजाधन ही राजा के राष्ट्र का मुख्य धन है । यदि प्रजाधन पर राष्ट्रपति का नियन्त्रण न होगा तो राजा के राष्ट्र की अथराक्ति नष्ट होजायगी । और उस परिस्थिति में राजा प्रजा से कामनानुसार राष्ट्रसञ्चालन के लिए सम्पत्ति-संग्रह न कर सकेगा । ठीक इस के विपरीत जब कि औपभृगाय को जुड़ के द्वारा ही आहुति होती है, तो इस का यह अर्थ होता है कि प्रजा के द्वारा सञ्चित धन राजा की रक्षा में जायगा । इसीलिए अब राजा जब भी चाहेगा सभी प्रजा के उस गुप्त (सुरक्षित) धन के द्वारा राष्ट्रकामनाएँ पूरी करता रहेगा । हम दूसरे प्रयोजन की सिद्धि के लिए भी औपभृगाय को जुड़ में लेकर जुड़ से ही आहुति दी जाती है ॥१५॥

(जुड़ और उपभूत में क्रमशः ४-८ बार करके वा आगमग्रहण होता है इस के सम्बन्ध में जो कुछ उपपत्ति बतलानी थी बतला दी गई । अब तीसरा ध्रुवा नामकी सुक्ष्म शेष रह गई जिससे कि सुष के द्वारा जुड़ उपभूत में आगमग्रहण होता है । इस क्रमशः से यद्यपि अब ध्रुवा-सम्बन्धी आगमग्रहण की उपपत्ति ही अपेक्षित थी । तथापि ध्रुवा-पात्र अङ्गभूत इतर दोनों सुषों (जुड़-उपभूत) की प्रतिष्ठा बनता हुआ सर्वव्यापकप्रतिष्ठा है । अतः ध्रुवा के इस सवभाव को दृक्मूल बनाने के उद्देश्य से प्रसङ्गान् पहिले इतर दोनों सुषों का भी मिहायलोकन कर लिया जाता है ।

यद्यपि छन्दोरूप अनुयात्र तथा श्रुतरूप प्रयाज दोनों के लिए क्रमशः उपभूत-तथा जुड़ में आगमग्रहण होता है तथापि ध्रुवा-सम्बन्ध में बतलाई जान वाली उपपत्ति का भूति ने प्रधानरूप से छन्द्राःसम्पत्ति के साथ ही सम्बन्ध नाना है (जैसा कि निम्न लिखित मूलानुयाय में स्पष्ट हो रहा है) ।

(आगमस्थाली से बार बार करके ध्रुवा में ध्रुवा से सुष के द्वारा बार बार कर के जुड़ में एवं ध्रुवा से सुष के द्वारा द्वारा आठ बार करके उपभूत में गृहीत होन वाल) व ये आगम छन्द्रा के लिए ही गृहीत होते हैं—(छन्द्रा के लिए ही आगम का ग्रहण होता है) । सा जो कि जुड़ में बार बार करके (आगम) ग्रहण करता है वह गायत्रीछन्द के लिए हा ग्रहण करता है । जो कि उपभूत में आठ बार कर के (आगम) ग्रहण करता है वह त्रिष्टुप् तथा जगती-छन्द्रा के हा लिए

प्रहण करता है। जो कि (आत्मस्थाली से ध्रुवा में बार बार कर के आत्म) प्रहण करता है वह अनुष्टुप् छन्द के लिए ही प्रहण करता है। अनुष्टुप् ही वाक् है। वाक् से ही यह (सब मौक्तिक प्रपञ्च) उत्पन्न हुआ है। इसीलिए (वाक्प्रतिरूप) ध्रुवा से ही सम्पूर्ण यज्ञ होता है॥ अनुष्टुप् (वाक्) ही यह (पृथिवी) है। इसी (पृथिवी) से यह सत्र (स्तौम्यत्रिकोटीरूप मूलप्रपञ्च) उत्पन्न होता है। इसीलिए (पृथिवी के प्रतिरूप) ध्रुवा से ही यह सम्पूर्ण यज्ञ उत्पन्न हुआ है॥१६॥

❀-इति-आज्यगृहणोपपत्तिप्रकरणम्

४-पद्धतिप्रकरणम्

किन में, किन से किनके लिए, जिसनी बार आत्मप्रहण होता है ? पुनः प्रतिपादित तीन प्रकरणों में इसी प्रश्नों का समाधान हुआ है। अब कैसे आत्म प्रहण करना चाहिए ? पद्धतिरूप यह प्रश्न बच रहा है। आगे की क्रमप्राप्त १७-१८ कण्डिकाओं से इस 'आत्मप्रहण-पद्धति' का ही निरूपण करता हुआ अष्टमसरा १८) कण्डिकात्मक, प्रकरणचतुष्टयक्रमक, 'आत्मप्रहण ब्राह्मण' नामक, १ काण्डानुगत-३ अध्याय का दूसरा (३) तथा द्वितीय प्रपाठक का प्रथम ब्राह्मण (२५) समाप्त होता है।

वह अध्याय—'आत्म नामासि प्रिय देवानामनाष्टुष्ट वययजनमसि' (अनुः सं० २ अ०-३१ मं०) यह मन्त्र योक्ता हुआ आत्मप्रहण करता है। (अथमुविधा के लिए मन्त्र को दो मार्गों में विभक्त कर पहिले प्रथम विभाग का अर्थ करती हुई श्रुति कहती है) —यह वक्ष्यों का अत्यन्त प्रिय स्थान (रमणमाचन) है जो कि आर्य्य है। इसीलिए 'आत्म नामासि प्रिय देवानाम्' यह कहा गया है। (मन्त्र का द्वितीय भाग का अर्थ करते हैं) आर्य्य वास्तव में ब्रह्म है, वय-यजन है—(वक्ष्यों की यज्ञ के द्वारा परस्पर सङ्गति कराने वाला है)। इसी अभिप्राय से 'अनाष्टुष्ट वययजनमसि' यह कहा गया है॥१७॥

वह अध्याय—इस (उक्त) अनु से (मन्त्र से मन्त्र योक्ता हुआ) जुहूँ में एकबार आत्म-प्रहण करता है तब बार पुनः बार (प्रहण करता है) (तात्पर्य्य यही है कि जुहूँ में बार बार आत्मप्रहण करने का विधान है। इन में बारम्बार में एकबार तो मन्त्र बोझते हुए प्रहण करना

• देखा कि मूलानुवाहप्रकरण के आरम्भ में ही बताया दिया गया है, ११ से १६ पर्व्वत की ६ कण्डिकाओं में आत्मप्रहण की उपपत्ति ही प्रधानरूप में बतलाई गई है। अतएव हमने १८-१९ कण्डिकात्मक इन प्रकरण को एक स्वतन्त्र प्रकरण मानते हुए 'आत्मप्रहणोपपत्तिप्रकरण' नाम से व्यवहृत करना उचित मान लिया है।

चाहिए एव तीन बार बिना मन्त्र बोले चुपचाप ग्रहण करना चाहिए) । उपभृत् म एकवार (तो) इसी यजु में (मन्त्र बोलाता हुआ) आग्यग्रहण करता है, एवं सात बार चुपचाप (बिना मन्त्र प्रयोग के) आग्यग्रहण करता है । ध्रुवा में (आग्यस्थाली में से) एक बार तो इसी यजु से (मन्त्र बोलाता हुआ) आग्यग्रहण करता है, एव तीन बार चुपचाप (बिना मन्त्रप्रयोग के) आग्य ग्रहण करता है ।

इस सम्भव में कुछ विद्वान् कहते हैं कि, (ध्रुवा जुड़ उपभृत् इन तीनों में आग्यग्रहण करते हुए प्रत्येक में) तीन तीन बार यजु से (मन्त्रपूर्वक) आग्यग्रहण करना चाहिए । क्योंकि यज्ञ त्रिष्टुप् (नवाक्षरा-विराट्सम्पत्ति से युक्त) है । (आक्षेपगर्भित प्ररन-कर्त्ता का अभिप्राय यही है कि जब यज्ञ त्रिष्टुप् है, और त्रिष्टुप् सम्पत्ति बिना तीन तीन बार यजु -प्रयोग-मन्त्रप्रयोग-के सम्भव नहीं तो ऐसी वशा में जुड़-उपभृत्-ध्रुवा, तीनों की ४-८-४ इन ग्रहण-संख्याओं में से क्रमशः ३-३-३ रूप से ता मन्त्रप्रयोगपूर्वक आग्यग्रहण करना चाहिए एवं १-५-१ इस संख्याओं के अनुरूप तृष्णी आग्यग्रहण करना चाहिए, तभी त्रिष्टुप्-सम्पत्ति प्राप्त होस-कती है)—

(उक्त पूषपक्ष का तटस्थ-रूप से स्पर्शन-करती हुई, सकृत्-पक्ष को ही सिद्धान्तपक्ष बतलाती हुई भुति कहती है)—इस आग्यग्रहणकर्म में एक एक बार ही मन्त्रपूर्वक आग्यग्रहण करना चाहिए । इस (सकृत्-सकृत् परिग्रहणकर्म) में भी आग्य का (समाहाररूप) तीन बार ग्रहण होजाता है । (इसप्रकार सकृत् पक्ष में ही त्रिष्टुप्-सम्पत्ति प्राप्त होजाती है ॥१८॥

४—इति—आग्यगृहणपद्धतिप्रकरणम्

प्रथमकाण्डानुगत-तृतीय अध्याय का दूसरा ब्राह्मण समाप्त (१।३।२।)

प्रथमकाण्डानुगत-द्वितीय प्रपाठक का पाँचवाँ ब्राह्मण समाप्त (१।२।५।)

मूलानुवाद-समाप्त

सूत्रानुगतपद्धतिसंग्रह

जुहू में सुव से चार बार आज्यगूहण

आभ्यावेष्टणकर्म के अनन्तर 'आभ्यमहणकर्म' होता है। आभ्यस्थापनी में रखने हुए आज्य को सुवा के द्वारा जुहू-उपभृत् में बालना ही आभ्यमहणकर्म है। इसी कर्म की इति-कर्त्तव्यता पतलाते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“सुवेष्टाभ्यमहयां चतुर्जुह्वी-“धामनामेति” सकृन्मत्र” इति।

—का० श्रौ० सू० २।७।६।

उक्त सूत्रांशानुसार अभ्यर्च्यु—“ओ धाम नामासि प्रिय देवानामनामनापृष्ट वषयजनमसि (ह आज्य) आप वेचताओं के लिए प्रिय 'धाम' नाम वाले हो आप किसी भी आसुरभाष से धपण करने योग्य नहीं होने वाले वेचताओं के वषयजन (वषयजनभूमिस्थानीय) हो”—अनुः १।६१) यह मन्त्र पालता हुआ आभ्यस्थापनी से सुवा को पूर्ण भर कर चार बार जुहू में आज्य बालता है। इस सम्बन्ध में यह स्मरण रखना चाहिए कि, उक्त मन्त्र का प्रयोग प्रथमवार आभ्यमहण में ही होता है। शेष तीन बार बिना मन्त्रोक्तधारण के तृणी ही आभ्यमहण होता है। तान्यर्थ्य यही हुआ कि अभ्यर्च्यु सुवा को चार बार पूर्णरूप से आभ्यस्थापनी में से भरेगा। इस में एक बार तो उक्त मन्त्र बोलता हुआ जुहू में बालेगा शेष तीन बार चुपचाप जुहू में बालेगा।

उपभृत् से सुव से आठ बार आज्यगूहण

जुहू में सुव से पूर्णरूप से चार बार आभ्यमहण करने के अनन्तर उसी मन्त्र से आठ बार कर क अपरिपूर्णरूप से आभ्यस्थापनी में से सुवा के द्वारा आठ बार उपभृत् में आज्य महण किया जाता है। इसी अभिप्राय से सूत्रकार कहते हैं—

“अष्टाधुपभृत्पन्पीयोऽनुयाजश्चेत्” (का० श्रौ० सू० २।७।१।)।

यदि दशपूर्णमास में अनुयाज का सम्बन्ध है तो आठ बार कर क उपभृत् में अपूर्ण आठ सुवा से आभ्यमहण किया जाता है। प्रकृत दृष्टि में दशरूप अनुयाजकर्म ऐकन्यिक है इस बात को स्पष्ट करने के लिए 'पच' कहा गया है। यदि अनुयाजकर्म है तब तो आठ बार उपभृत् में आभ्यमहण होगा अन्यथा फल जुहू में ही बार बार आभ्यमहण होगा।

“यद्यपि कृत्य उपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजस्यस्तत्-गृह्णाति” (मै० मा० ३।३।४) इस कृष्णब्राह्मणानुसार उपभृत् में जो आठ बार आभ्यमहण होता है उस में बार बार गृहीत आज्य का ता श्वरूप प्रयाजवैधवाची से सम्बन्ध है पंच-वार बार गृहीत आज्य का दशरूप अनुयाज-वैधवाची से सम्बन्ध है। अनुयाजों का उपस्थान ऐकन्यिक पतलाया है। इस सम्बन्ध में एक

सराय उपस्थित होता है। यदि प्रकृत इष्टि में अनुयाज-कर्म का अभाव है अथवा तो वृषज-
स्यादि द्रव्यान्तर से अनुयाजकर्म का इतिकर्तव्यता पूरी कर ला जाता है, तो ऐसी परिस्थिति
में उपभूत में आठ बार आग्यग्रहण करना अथवा चार बार? इस सम्बन्ध में अपना नियम
बतलाते हुए सूत्रकार कहते हैं—

चतुरन्यत्र, प्रतिविभागात्” (का० भी० सू० २७।११)

यदि प्रकृत इष्टिकर्म में अनुयाजका अभाव है, अथवा तो वृषजस्यादि अन्य द्रव्य से अनुयाज
कर्म सम्पन्न करना अभीष्ट है तो उस वृषज में प्रतिविभाग-संख्यादा से उपभूत में चार बार ही
ग्रहण करना चाहिए। उपभूत-में प्रतिष्ठित अवयव औपभूत नाम से प्रसिद्ध आग्य ४-८ क्रम से
क्रमशः प्रयाज, अनुयाज दोनों के लिये विहित है। जब कि औपभूत आग्य उभयार्थ है, और
अनुयाजकर्म अपेक्षित नहीं है, तो ऐसी स्थिति में केवल प्रयाजकर्म की सिद्धि के लिए चार बार
ही आग्यग्रहण करना नियमप्राप्त बनता है। इसी सिद्धान्त के सम्बन्ध में दृष्टान्तरूप से एक दूसरा
इतु बतलाते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“पश्चात्तिथ्यादर्शनाच्च” (का० भी० सू० २६।१२)

पशुवन्ध में तथा आतिथ्येष्टि में होने वाले अनुयाजकर्म की सिद्धि के लिए उपभूत में चार
बार ही आग्य-ग्रहण देना जाता है। यदि अनुयाजकर्म वैकल्पिक होता है तो प्रयाज के लिए
चार बार ही आग्यग्रहण करना चाहिए, यही प्रतिविभाग-व्यवस्था न्यायवत् प्राप्त है। पशुवन्ध
के सम्बन्ध में ‘जुह्वा नापमुचि च चतुर्गृहीतं गृह्णाति’ (आप० भी० ७।१।६) इत्यादि रूप से
स्पष्ट ही प्रतिविभाग-संख्यादा का समर्थन हुआ है। एवमेष आतिथ्येष्टि के सम्बन्ध में भी ‘सर्वा-
स्येव चतुर्गृहीतान्याम्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति’ (शत० ब्रा० १।३।२६) इत्यादि रूप से
इसी पक्ष का समर्थन हुआ है।

अब इस सम्बन्ध में ब्राह्मणभूति के आधार पर एक नया पूरपूर उदात्त हुए सूत्रकार
कहते हैं—

“न, कृत्स्नोपदशात्” (का० भी० सू० २।७।१३)

उपभूत में आठ बार गृहीत आग्य म से चतुर्गृहीत आग्य तो प्रयाज के लिए है पक्ष
चतुर्गृहीत आग्य अनुयाज के लिए है पक्ष में जो यह सिद्धान्त बतलाया गया है वह (भूति-
विराज से) ठीक नहीं है (न)। क्योंकि—‘अथ यदष्टौ कृत्य उपभूति गृह्णाति अनुयाजभ्यो हि
तद् गृह्णाति’ (शत० ब्रा० १।३।२।६) इस भूति में उपभूत में आठ बार कर के गृहीत सम्पूर्ण
आग्य का केवल अनुयाजकर्म के लिए ही विधान हुआ है। ऐसा स्थिति में प्रतिविभाग-संख्यादा
का समर्थन नहीं किया जा सकता। ‘चतुरन्यत्र प्रतिविभागात्’ स यह बतलाया गया था कि उपभूत
में आठ बार गृहीत आग्य म से आध क प्रयाज म, एवं आध क अनुयाज म उपयोग है। इस
का तात्पर्य यही है कि उपभूत में आठ बार ग्रहण ता अनुयाज के लिए ही होता है। परन्तु

सूत्रानुगतपद्धतिमगूह

जुहू में स्रुव से चार बार आज्यगूहण

आम्नावेक्षणकर्म के अनन्तर 'आज्यमहणकर्म' होता है । आज्यस्थाली में रखते हुए आज्य को स्रुवा के द्वारा जुहू-उपभृत में डालना ही आज्यमहणकर्म है । इसी कर्म की इति-कर्त्तव्यता वक्तव्यसे हुए सूत्रकार कहते हैं—

“स्रुवेणाज्यमहणं चतुर्भुजा—‘धामनामेति’ सकृन्मत्र ” इति ।

—का० श्रौ० सू० २।७।६ ।

उक्त सूत्रावशात्तुमारम्भय्यु—“ओं धाम नामासि प्रियं देवानामनामनाष्ट्रं वषस्यजनममि” (इ आज्य । आप वषताओं के लिए प्रिय ‘धाम’ नाम प्राप्त हो आप किसी भी आसुरभाव से घपण करने योग्य नहीं होने वाले वषताओं के वषस्यजन (वषस्यजनभूमिस्थानीय) हो) —यजुः १।६१) यह मन्त्र बोलता हुआ आज्यस्थाली से स्रुवा को पूण म० कर चार बार जुहू में आज्य डालता है । इस सम्बन्ध में यह स्मरण रखना चाहिए कि, उक्त मन्त्र का प्रयोग प्रथमवार आज्यमहण में ही होता है । शेष तीन बार बिना मन्त्रोच्चारण के तूणी ही आज्यमहण होता है । तात्पर्य यही हुआ कि अम्भय्यु स्रुवा को चार बार पूखरूप से आज्यस्थाली में से भरेगा । इस में एक बार तो उक्त मन्त्र बोलता हुआ जुहू में डालेगा शेष तीन बार चुपचाप जुहू में डालेगा ।

उपभृत से स्रुव से आठ बार आज्यगूहण

जुहू में स्रुव से पूखरूप से चार बार आज्यमहण करने के अनन्तर उसी मन्त्र से आठ बार कर क अपरिपूणरूप से आज्यस्थाली में से स्रुवा के द्वारा आठ बार उपभृत में आज्य महण किया जाता है । इसी अभिप्राय से सूत्रकार कहते हैं—

“अष्टावुपभृत्यन्पीयोऽनुयाजश्चेत्” (का श्रौ० सू० २।७।१ ।) ।

यदि द्वापूणमास में अनुयाज का सम्बन्ध है तो आठ बार कर क उपभृत में अपूण आठ स्रुवा से आज्यमहण किया जाता है । प्रकृत दृष्टि में अन्वारूप अनुयाजकर्म वैकल्पिक है इस बात को स्पष्ट करने के लिए ‘चल’ कहा गया है । यदि अनुयाजकर्म है तब तो आठ बार उपभृत में आज्यमहण होगा अन्यथा कबल जुहू में ही चार बार आज्यमहण होगा ।

“यद्यपि कृत्स्न उपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजस्यस्तत्—गृह्णाति” (तै० ब्रा० ३।३।५) इस कृत्स्नब्राह्मणानुसार उपभृत में जो आठ बार आज्यमहण होता है उस में चार बार गृहीत आज्य का तो अनुरूप प्रयाजद्वयताया से सम्बन्ध है पञ्चवार बार पूरित आज्य का अन्वारूप अनुयाज-व्यवस्थाओं से सम्बन्ध है । अनुयाजों का वषस्यजन वैकल्पिक पतञ्जला है । इस सम्बन्ध में एक

वैज्ञानिक-विवेचना—

(भाष्य)—यष्टैतिकसंन्यता की उपनिपत् क्या ? इस प्रश्न के समाधान के लिए ही पहिला 'यस्य प्रतिकरपरस्व' नामक प्रकरण आरम्भ होता है। इस उपपत्ति-प्रकरण में प्रथम आध्यात्मिकयज्ञ का सङ्गीतश्रवण हुआ है अनन्तर आधिदैविकयज्ञ का विश्लेषण हुआ है। उपपत्ति-प्रकरणारम्भ से पहिले हमें आज एक बहुत बड़ी विप्रतिपत्ति की ओर पाठकों का ध्यान आकर्षित करना चाहते हैं। हमारा वदशास्त्र विज्ञान का भण्डार है' इस सूक्ति के उच्चारण करते ही वर्तमान-जगत प्रश्न-परम्परा हमारे सम्मुख उपस्थित कर देता है। 'यदि वेद में विज्ञान है, तो क्या उस वैदिक-विज्ञान का आधार पर भाग्यताय भी वर्तमान जगत के से विविध भौतिक आविष्कार कर सकते हैं ?'। इस प्रश्न का महत्त्व उस समय ओर भी बढ़ जाता है, जब कि वदशास्त्र की व्याख्या करते समय पद पद 'विज्ञान' शब्द का पुनरावर्तन होने लगता है। मातृषप के सर्वा-कृष्ट वयसुगकाल में विमानादि भौतिक आविष्कार उक्त प्रश्न का मलीभूति समाधान कर सकते थे इस में तो कोई सन्देह नहीं। एवं अग्नेयीय कतिपय सूक्त आज भी आचिक्कुरूप से अपना अतीत अहंभाव सुरक्षित रखने में पूर्ण समर्थ हैं। साथ ही यह भी प्रयुक्त सत्य है कि यदि भारतीय विज्ञाना की पूर्ण स्वातन्त्र्य मिले तो वे आज भी विलुप्तमाय वैदिक-विज्ञान-परम्परा के पुनरुद्धार के द्वारा भौतिक आविष्कारों से अपना अतीत वर्तमानकाटि में लासकते हैं।

इसप्रकार भौतिक-विज्ञान के आधार पर प्रतिष्ठित विमानादि भौतिक आविष्कारों के सम्बन्ध में अपने त्रिकालज्ञ, विदितवेदितव्य कस्तुमकस्तुमन्वयाकस्तु, समथ महामहर्षियों के यश सौरभ को अगुमात्र भी कम न करते हुए इस सम्बन्ध में हमें अपना यह मन्तव्य स्पष्ट कर ही देना चाहिए कि, भारतीय महर्षियों के वैज्ञानिक-अगत की परिभाषा अपना कोई विषय ही महत्त्व रखती है। साथ ही यह भी निर्बिधाई है कि, अधर्षियों की उस तात्त्विक वैज्ञानिक-परिभाषा की तुलना में भौतिक-आविष्कारों से सम्बन्ध रखने वाली वैज्ञानिक-परिभाषा कोई विशेष महत्त्व नहीं रखती यदि हम सम्बन्ध में यह भी कह दिया जाय तब भी कोई अतिशयोक्ति न होगी कि अधर्षियों का वैदिक-विज्ञान प्रचानत जिन तीन श्रेणिया में विभक्त है उनके अतिरिक्त किसी आध (भौतिक आविष्कारानुगत) विज्ञान पर उनकी दृष्टि सदा से नहीं के समान ही रही है। यही कारण है कि जिस वयसुग में विमानादि भौतिक आविष्कार विद्यमान थे उस युग में भी वे आविष्कार मयलोक-व्यवहार में नहीं आसके थे। भौतिक आविष्कार माननीय युद्धि में जड़ता का समावेश करते हुए उसमें जहाँ प्रतिद्विंसात्क्षण आधुर-भाव का समावेश कर देते हैं वहाँ माय साथ ही इनके अविशेष व्यवहार से मानवसमाज की प्राकृतिक-शक्तियों स्वतन्त्र पौरुष भी क्षामानुगत ही धनता रहता है। आत्मस्वातन्त्र्य के अनन्तम शत्रु य ही भौतिक आविष्कार है। अधि इन का इस भीषणता से परिचित थे अतएव इस ओर सदा से उद्धान उपचादृष्टि का ही प्रगानता थी। फलतः इन भौतिक आविष्कारों का आधार पर न तो वैदिक-विज्ञान का महत्त्व कम हो किया जासकता न इस सम्बन्ध में वैदिक-विज्ञान के सामने आक्षेपात्मक कोई प्रश्न ही उपस्थित करने की दृष्टता की जासकती।

जैसे प्रयाज के लिए जुहू में गृहीत आग्य का वचन-प्रमाण से उत्तराधार से विनियोग हो जाता है, एवमेव यहाँ भी प्रयाज में उपयोग हो जाता है। वृत्तरा इतु 'पश्चात्तिष्वाग्रानात्' यह वा। इस सम्बन्ध में—

“पश्चात्तिष्ठोर्गचनात्” (का. श्री० सू० २।७।१४)

यह समाधान ही पर्याप्त होगा। ‘अनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति’ (शत० ब्रा० १।३।२।६) इस भूतिवक्त्य से सम्पूर्ण औपभृत् आग्य अब कि अनुयाज के लिए है, तब जहाँ पशुबन्ध में प्रपञ्चादि द्रव्यान्तर से अनुयाजेतिवक्तव्यवा पुरी को जाती है एवं आतिष्वादि में अनुयाज का ही अभाव है, तो उस वशा में यहाँ उपभृत् में अग्रहण प्राप्त होने पर वचन से चतुर्गृहीत आग्य का ही विधान समझना चाहिए। पहिले से प्राप्त का ही वशान सम्भव है। पश्चादि में क्योंकि पहिले से प्राप्त नहीं है अतः यहाँ वचन ही मानना उचित है। प्रतिपक्षी का तत्पर्य यह है कि, जिस पश्चादि वशान के आधार पर सिद्धान्ती प्रतिविभाग की मर्यादा स्थापित करता हुआ औपभृत् आग्यग्रहण के सम्बन्ध में चतुर्गृहीत आग्यग्रहण स्थापित करना चाहता है। पश्चादि का इस सम्बन्ध में उपोद्बलक नहीं माना जा सकता। अपितु ‘यद्वै कृत्स्न उपभृति गृह्णाति अनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति’ इस भूति से औपभृत् आग्य लभ्यार्थ न हो कर अनुयाजार्थ ही मानना न्यायसङ्गत है।

प्रतिपक्षी की इसी विप्रतिपक्ष का निराकरण करते हुए भाष्यकार अपना यह सिद्धान्त स्थापित करते हैं कि ‘यद्वै कृत्स्न उपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद् गृह्णाति’ (ते० ब्रा० १।३।५) इस शास्त्रान्तर-वचन के आधार पर औपभृत् आग्य का विधान उभयाय ही मानना चाहिए। अनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति (शत० ब्रा० १।३।२।६) यह वाजसनेय वचन तो प्राप्त अथवा अनुयाजमात्र है, न कि विधान। ऐसी स्थिति में सिद्धान्त यही निकलता है कि अनुयाजमात्र में किञ्चा अन्य द्रव्यानुयाज-युक्त क्रम में उपभृत् में चतुर्गृहीत आग्य को ही सिद्धान्त पक्ष समझना चाहिए। जुहू तथा उपभृत् के सम्बन्ध में आग्यग्रहण की व्यवस्था कर जब क्रमप्राप्त भूतानुगत आग्य-व्यवस्था करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“ध्रुव यां च जुहवत” (का० श्री० सू० २।७।१५)।

भूवा में एवं चक्ररात् उपभृत् में जुहू की भाँति एक बार मन्त्रप्रयोगपूर्वक आग्यग्रहण होता है एवं तीन बार तृप्ती विला मन्त्र प्रयोग के आग्य-ग्रहण होता है। इसप्रकार अनुयाज-उपभृत् में तो जुहू-उपभृत् भूवा में तीनों में क्रमशः ४-८-४ बार आग्यग्रहण होता है, एवं अनुयाजमात्रपक्ष में तीनों में क्रमशः ४-४-४ बार आग्यग्रहण होता है। दोनों ही पक्षों में एक एक बार मन्त्र-प्रयोगपूर्वक आग्यग्रहण होता है एवं शेष तीन बार तृप्ती आग्यग्रहण होता है, एवं आग्य-ग्रहण से सम्बन्ध रखन मात्र सूत्रानुगतपद्धति-क्रम का यही संक्षिप्त रूप-व्यवस्था है।

इति—सूत्रानुगतपद्धतिमगूह

प्रहरण-विशेषों में विस्तार से प्रतिपादन हुआ — है। सषडुत्तयज्ञ के उक्त तीनों पर्वों का क्रमशः विश्व के स्वयम्भू सूर्य पृथिवी इन तीन पर्वों के साथ क्रमिक सम्बन्ध माना गया है।

सहस्रवल्शात्मक-महामायावच्छिन्न-अश्वत्थवृक्ष के योगमायावच्छिन्न, पञ्चपुण्डरीक-प्रजापत्यवल्शात्मक, अतएव पञ्चपर्वीरमक विश्व के सुप्रसिद्ध पाँचों पर्वों का 'स्वयम्भू परमेष्ठी, सूर्य, चन्द्रमा, पृथिवी' रूप से प्रथमक्षण में अनेक बार उपरुद्गुण किया जा चुका है। इन पाँच विश्वपर्वों का आगे जाकर 'स्वयम्भू सूर्य-पृथिवी' इन तीन पर्वों में ही विश्राम मान लिया जाता है। इस विश्रान्ति का कारण यही है कि, ब्रह्मत्वरूप-सम्पादक देवताओं का परस्पर भजन हो रहा है। पाँचों के क्रमशः 'ब्रह्मा विष्णु, इन्द्र सोम अग्नि' ये पाँच देवता हैं। इन में ब्रह्मा स्वतन्त्र रहते हैं। ये ही—ब्रह्मा है सर्वस्य प्रथमजम्-ब्रह्मा है सवस्य प्रतिष्ठा' (श० ब्रा० ६।१।) के अनुसार सर्वप्रतिष्ठा हैं प्रथमज हैं। विष्णु इन्द्र दोनों का एक युग्म है जैसा कि 'विष्णाः कर्माणि पश्यन् यता गतानि पश्यन्। इन्द्रस्य युज्य सखा (भुक्ति) इत्यादि

—तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत श्वच सासानि जज्ञिर।

छन्दासि जज्ञिर तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

तस्मादस्वा अजायन्त ये के चोभयादत ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावप ॥

तं यज्ञ बर्हिषि प्रौचन् पुरुष जातमग्रत ।

तेन दवा अयवन्त साध्या श्रपयश्च ये ॥

—यजु सं० ३१ ७८६,

“ब्रह्मा वै स्वयम्भु तपोऽनूप्यत । तदैवत, न वै तपस्यानन्त्यमस्ति, इन्ताहं भूते-
ष्वात्मानं जुह्वानि, भूतानि चात्मनि, इति । तन् सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा, भूतानि
चात्मनि सर्वेषां भूतानां भ्रैष्ठ्य, स्वाराज्य, आधिपत्यं पण्यते । तयैर्गैतद्यजमानः सर्व-
मघनं सवान् मेवान् हुत्वा सवाणि भूतानि भ्रैष्ठ्य स्वाराज्यमाधिपत्यं पण्येति । न वाऽ-
एष सर्वमेवो दशरात्रो यज्ञकृतमवति । दशाक्षरा विराट् विराट् कृत्स्नमश्व, कृत्स्नस्यैवा
आधस्याषरुद्धयै । तस्मिन्नग्निं परार्ध्यं चिनोति । परमा वाऽएष यज्ञकृतानां यत् सर्वमेव ।
परमणैर्गैत परमता गमयति” ।

—शत० ब्रा० १३ का० ७ अ० १ ब्रा० १ कं० ।

अपियों का वैदिक-विज्ञान प्रधानतः आधिदैविक, आध्यात्मिक आधिभौतिक, इन तीन श्रेणियों में विभक्त है। आधिभौतिक विज्ञान ही 'यज्ञविज्ञान' है इसी के आधार पर हमारा गृहस्थाश्रममानुषन्वी 'कर्मकाण्ड' प्रतिष्ठित है। आधिदैविक विज्ञान ही 'इश्वरविज्ञान' है इसी के आधार पर शानप्रस्थाश्रममानुषन्वी 'उपासनाकाण्ड' प्रतिष्ठित है। एवं आध्यात्मिक विज्ञान ही 'जीवविज्ञान' है तथा इसी के आधार पर संन्यासाश्रममानुषन्वी 'ज्ञानकाण्ड' प्रतिष्ठित है। कर्म उपासना ज्ञान ये तीन ही मासधसमाज के परमपुरुषाण्य हैं। इन तीनों का क्रमशः मनुष्य की युवा प्रौढ़, वृद्धावस्थाओं से सम्बन्ध है। अपनी इन तीन अवस्थाओं में आश्रमविभाग की मर्यादानुसार क्रमशः तीनों पुरुषार्थों का अनुगमन करने वाले मनुष्य का श्रृंखला, परजाक, जाकसग्रह, आवि सभी कुछ गतार्थ होजाता है।

यदि ओर भी सूक्ष्मदृष्टि से विचार किया जावे, तो हमें इस निष्कष पर पहुँचना पड़ता है कि उक्त तीनों विज्ञानों का अस्तवंगत्वा 'यज्ञविज्ञान' पर ही पर्यवसान है। इश्वर के साथ साक्षात्पय-सामीप्य-सायुज्य-साक्य-रूप से अपने अत्मा को मिला लेना ही आधिदैविक-विज्ञानानुगत उपासनाकाण्ड का परम फल है। आत्मप्रपत्तिश्रृंखला यह उपासना अत्मा का इश्वर के साथ यजन करती हुई यजनश्रृंखला यज्ञमर्यादा से ही मुक्त है। एवमेव अपने विशुद्ध अपहृतपाप्मा, जीवत्मा को उस निरुपाधिक, विशुद्ध व्यापक अत्मतत्त्व में समवलयकर से आशुत कर लेना ही आध्यात्मिक-विज्ञानानुगत ज्ञानकाण्ड का परम फल है। आत्मसमवलय-श्रृंखला यह ज्ञान भी अत्मा का अत्मा के साथ यजन करती हुआ यजनश्रृंखला यज्ञमर्यादा से बाहिर नहीं मत्ता जा-सकता। इसप्रकार यज्ञविज्ञान के गम में इतर वानों विज्ञानों का भी अस्तवर्ष होरहा है। इसी आधार प • यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः—यज्ञेन वाक् पदवीयमान्०' इत्यादि मन्त्रपर्यान् अन्वर्ष वन रहे हैं।

उक्त तीनों विज्ञानों का समष्टपात्मक एक ही नाम है—'विज्ञविज्ञान'। क्योंकि सम्पूर्ण त्रिष्व अध्यात्म आधिदैवत आधिभूत मेव से तीन ही मार्गों में विभक्त है। त्रिपरार्थक, त्रिविज्ञान नामक इसी समविषय के लिए 'सर्वहुत'—'मधमेव' इत्यादि नाम प्रयुक्त हैं, जिस का अर्थ वर

•—यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धम्माणि प्रथमान्यासन्।

ते ह नार्क महिमान मयन्त यत्र पूर्वं माध्याः सन्ति देवाः ॥

—यजुः सं० ३१।१६

यज्ञन वाचः पदवीयमायन्तामन्वचिन्दन्नुपिषु प्रविष्टाम्।

तामाभुत्या व्यदधु पुरथा तं सप्त रेसा अभि स नवन्ते ॥

—ऋक् सं० १०।०१।३

- १—स्वयम्भू—अध्यात्मम् (अध्यात्मयज्ञप्रतिष्ठा—ज्ञानकाण्डम्)
- २—सूर्य—अधिदैवतम् (अधिदैवतयज्ञप्रतिष्ठा—उपासनाकाण्डम्)
- ३—पृथिवी—अधिभूतम् (अधिभूतयज्ञप्रतिष्ठा—कर्मकाण्डम्)

—सबहुतः

प्राकृतिक यज्ञविज्ञान ही विश्वविज्ञान है, एवं इसी के आधार पर पुरुषार्थसंस्थापिका वैच-यज्ञत्रयी का (ज्ञान-उपास्ति-कर्मत्रयी का) महर्षियों के द्वारा आविर्भाव हुआ है। इस मौलिक स्थिति के आधार पर कहा जा सकता है कि हमारा वैदिक-विज्ञान उस नित्य यज्ञविज्ञान से ही सम्बन्ध रखता है जिसके परिणाम से, एवं वेदनुज्ञे वैचयज्ञानुष्ठान से आत्मनिःश्रेयस के साथ साथ लोकसमुद्दय सर्वोत्तम पुष्पित पल्लवित हो जाता है। प्रकृतिविधि नियमों का अनुगमन करते हुए हम शान्ति तथा लोकसमृद्धपूर्वक जीवनयात्रा का निर्वाह करते हुए परम उदगति प्राप्त करें, एकमात्र इसी उद्देश्य की निधि के लिए हमारा विज्ञानशास्त्र प्रवृत्त हुआ है जिस का मूलस्वम्भ यज्ञविज्ञान ही माना जा सकता है। यज्ञकर्म ही हमारे विज्ञान का परमफल है। ऐसी दशा में यज्ञकर्मोत्तिरिक्त मातृ-आदिभिरों को लेकर हमारे विज्ञानशास्त्र पर किसी प्रकार का प्रतिप्रश्न नहीं किया जा सकता। जब कि केवल यज्ञकर्म ही हमारी प्राकृतिक-शक्तियों को सुरक्षित रखता हुआ हमारी सब आवश्यकताएँ पूरी कर सकता है तो फिर हमें हमारे विज्ञानशास्त्र से उन हिसक अशान्तिवर्क, सहजशक्ति विनाशक मौलिक आविष्कारों के सम्बन्ध में प्रश्न करने का कोई अवसर ही नहीं बच रहता। निवेदन करने का अनिवार्य यही है कि विज्ञान शब्द से मौलिक आनिष्कार प्रकृत विज्ञानकाण्ड में सवथा अनमिष्ट है। विज्ञान शब्द की पर्यादा यज्ञविज्ञान-पर्यन्त ही सीमित समझनी चाहिए जिस के कि गर्भ में आधिदैविक, आप्यात्मिक, आधिभौतिक-विज्ञान प्रतिष्ठित हैं *।

यह दृष्टिकोण को लक्ष्य में रखते हुए ही हमें प्रकृत 'आत्म्यप्राप्त्य' का सम्बन्ध करना है। यज्ञकर्म की निधि के लिए 'आत्म्यप्राप्त्य' किया जाता है। इसे सम्बन्ध में प्रसङ्गात् यह भी स्पष्ट करने की आवश्यकता है कि, यज्ञ यज्ञत्रयी में से प्रकृत में प्रधान-सर्वप्रथम पृथिव्यनुगत आधिभौतिक यज्ञ ही है। उपासना से सम्बन्ध रखने वाला सूर्यानुगत आधिदैविक यज्ञ आरम्भकर्मणों से सम्बन्ध रखता है, एवं ज्ञान से सम्बन्ध रखने वाला स्वायम्भुव आप्यात्मिक यज्ञ उपनिषद् ग्रन्थों से सम्बन्ध रखता है। प्राज्ञ-ग्रन्थों में प्रधानरूप से कर्म से सम्बन्ध रखने वाले पृथिव्यनुगत आधिभौतिक यज्ञ का ही विश्लेषण हुआ है।

पृथिव्यनुगत आधिभौतिक यज्ञ में भूपिण्ड पार्थिव शरीर भूमिमा मेघ से तीनो पञ्चों का उपभोग होता है। स्वयं भूपिण्ड तथा ब्रह्मणि वनस्पति लाष्टादि अचेतन वर्ग पृथिव्यनुगत आधिभौतिक यज्ञ से ही सम्बन्ध रखते हैं। वैश्वानर-वैजस्य प्राशात्मक ससंज्ञ पार्थिवशरीर (अस्मदादि चेतनवर्ग) पृथिव्यनुगत

* शतपथ-प्रथमब्राह्मण के प्रारम्भिक 'पारिभाषिक सूचनार्थ' नामक स्वतन्त्र खण्ड में माखीय दृष्टि भेष्यानुगत विज्ञान शब्द का विस्तार से निरूपण किया जाना है।

मन्त्रयज्ञ से प्रम खित है। एष इन्द्र-सोम (चन्द्र) अग्नि, इन तीनों का एक स्वतन्त्र विभाग है। इसप्रकार १-२-३ इस क्रम से पौर्वी का तीन हाँ संस्थाओं के निर्माण में उपयोग हो रहा है। प्रथमसंस्था के अधिपति ब्रह्मा हैं, इनका स्वयम्भू से सम्बन्ध है। द्वितीय संस्था के अधिपति इन्द्रगर्भित विष्णु हैं इनका सूर्य से सम्बन्ध है। एवं तृतीय संस्था के अधिपति इन्द्र-सोम-गर्भित अग्नि हैं तथा इनका सम्बन्ध पृथिवी से है। ब्रह्मा ब्रह्मा हैं इन्द्रगर्भित विष्णु विष्णु हैं, एवं इन्द्र-सोम-गर्भित अग्नि महेश हैं। इसी 'विराजिष्ठान' के आधार पर 'आयस्सबस्व' (पुराण) न वैदिक-पञ्चदशत वाक् के स्थान में त्रिदेवतावाक् को ही प्रधानता दी है।

पुरुषविज्ञान के अनुसार भी इसी त्रिपद का सम्यन हो रहा है। अन्त्यपुरुषानुगत 'आनन्द', अक्षरपुरुषानुगत 'ब्रह्मा' एवं चरपुरुषानुगत प्राण तीनों के सम्बन्ध से आनन्द-ब्रह्मा-प्राणमय बनने वाला स्वयम्भू ही 'आध्यात्मिकयज्ञ' की प्रतिष्ठा है। अन्त्यानुगत विज्ञानगर्भित 'मन' अक्षरानुगत विष्णुगर्भित 'इन्द्र' एवं चरानुगत अक्षरगर्भित 'वाक्' इन तीनों के सम्बन्ध से मन इन्द्र-वाङ्मय बनने वाला सूर्य ही आधिदैविकयज्ञ की प्रतिष्ठा है। अन्त्यानुगत प्राणगर्भित 'वाक्' अक्षरानुगत इन्द्रसोमगर्भित 'अग्नि' एवं चरानुगत अन्तर्गर्भित 'अन्ताव', इन तीनों के सम्बन्ध से 'वाक्-अग्नि-अन्तावमय' बनने वाली पृथिवी ही आधिभौतिकयज्ञ की प्रतिष्ठा है। पृथिव्यानुगत कर्मकाण्डात्मक आधिभौतिकयज्ञ स्वर्गमुल की प्रतिष्ठा है। सूर्यानुगत उपासनाक्षरणात्मक आधिदैविकयज्ञ अपरासुक्ति की प्रतिष्ठा है। एष स्वयम्भू-अनुगत ज्ञानकारणरूपक, आध्यात्मिकयज्ञ परासुक्ति की प्रतिष्ठा है। इसप्रकार 'त्रिसंस्था वै दशत' के अनुसार त्रिरूपवाद का सम्यन करने वाला हमारा सर्वव्युत्पन्न त्रिपदा फल कर सर्वप्रतिष्ठा कर्ता हुआ 'इष्ट' क्रमशुक् नाम को सर्ववैध अन्वर्थ कर रहा है।

१-आनन्दः	ब्रह्मा	प्राण	स्वयम्भू] — स्वयम्भू	सर्वव्युत्पन्न
२-विज्ञानम्	विष्णु	आपः	परमेष्ठी	
३-मनः	इन्द्र	वाक्	सूर्यः	
४-प्राण	सोमः	अन्नम्	चन्द्रमा	
५-वाक्	अग्नि	आमादा	पृथिवी	

विवक्ष्य होता है। यहाँ भूमिहासलक्षण यह आधिदैविक यह है, एवं यही पार्थिव शरीरलक्षण आध्यात्मिक यह भी प्रतिष्ठा है। वैसी स्थिति, जो अवयवस्थान पार्थिव आधिदैविक यह है, वैसी ही स्थिति, वही अवयव-सम्पन्न पार्थिव शरीरलक्षण आध्यात्मिक यह है। एवमिह नियम से आध्यात्मिक यह (पुरुषसंस्था) का निर्माण हुआ है उसी नियम से श्रुतिवां के द्वारा आधिभौतिक लक्षण वैचयन का विधान हुआ है। ईश्वरीयसंस्था में वहाँ आध्यात्म आधिदैवत की प्रतिष्ठा थी वहाँ नीचस्थिति में आधिदैवत आध्यात्म की भी प्रतिष्ठा है।

१—एकविंशत्तन्माषच्छिन्नो भूमिहास—अधिवैचयनः (पार्थिवः)

२—पार्थिवशरीराणि—अध्यात्मयज्ञ (पार्थिव)

३—पुरुषप्रयत्नसाध्या वैचयना—अधिभूतयज्ञः (पार्थिव)

सैषा आधिभौतिक-
यज्ञत्रयी

उक्त स्थिति को लक्ष्य में रखते हुए ही हमें प्रकृत ब्राह्मण के 'प्रतिरूपरहस्य' का समन्वय करना है। 'पुरुषो वै यज्ञः इत्यादि भूति यज्ञोद्देश्येन पुरुष का विधान करती हुई यही नस्सा रही है कि, हमारा यह पुरुष—(मानव)—प्रयत्नसाध्य यह पुरुष (मानव) की प्रतिकृति ही है। पुरुष इस वैचयन का विधान कर रहा है इसीलिए यह को पुरुष माना जा सकता है। 'पुरुष' शब्द स्वयं यज्ञस्वरूप का सूचक है। शोणित आग्नेय तत्र है शुक्र सोम तत्र है दोनों के यजन का ही नाम यह है, एवं यही यज्ञप्रक्रिया पुरुषोत्पत्ति का प्रधान कारण है। अतएव पुरुष को अवयव ही यह कहा जा सकता है। यज्ञात्मक पुरुष का जो व्यापार होगा, वह भी यह ही माना जायगा, एवं इस यज्ञव्यापार से जिस कर्म का स्वरूप सम्पन्न होगा वह कर्म भी पिता—पुत्रवत् यह ही कहा जायगा। यह उस अतिशय का नाम है जो प्रक्रियाविशेषों से उत्पन्न होकर यज्ञकर्त्ता के भूतत्वा की स्वर्गादि प्राप्ति का कारण बनता है। अतएव इस अतिशय (सम्भार) को 'वैवात्मा' कहा जाता है। वह वैवात्मा ही ब्रह्म यह है। इस का उपादान यद्यमान का कर्म बनता है। जब कि उपादान—स्थानीय यद्यमानपिता पुरुष है, तो तत् पुत्र—स्थानीय अतिशयलक्षण वैवात्मक यह को भी पुरुष ही कहा जायगा।

इस के अतिरिक्त हम यह भी देखते हैं कि, पुरुषयज्ञ (मानवशरीर) का जिस कोशल से विधान हुआ है उसी कोशल से इस वैचयन का विधान हुआ है। वैचयन से पहिले पुरुषयज्ञ का ही विचार कीजिए। पाञ्चभौतिक शरीरपिण्ड यज्ञसंस्थान है। भूवात्मा यज्ञकर्त्ता 'यजमान' है। आलोमध्य, आन-लोमध्य व्याप्त वैश्वानराग्नि होता है। आसप्रभासान्मक वायु 'अध्यप्यु' है। इन्द्रस्य प्रज्ञान मन ब्रह्मा है। कण्ठस्थित तेजानाही में प्रतिष्ठित उदानप्राण द्यूगाता है। मूलाधारमण्डल 'गाहपत्यकुण्ड' है तत्रस्थ अपानाग्नि गाहपत्याग्नि है। जठराग्निमण्डल 'दक्षिणाग्निकुण्ड' है। तत्रस्थ जाठराग्नि दक्षिणाग्नि है। शिरो मण्डल 'आहवनीयकुण्ड' है। तत्रस्थ प्राणाग्नि आवनी-याग्नि है। केश-लोम वर्हि है। अस्थिसमूह 'समिध' है द्रव द्रव्य प्रणता तथा 'मोक्षणी' है। अन्न आहुतिद्रव्य है। दक्षिणमुखा—दक्षिणपाद 'सुह' है। वाममुखा—वामपाद 'उपभूत' है। मध्याह्न 'भूवा' है। सर्वाङ्गशरीरसंचारी चेतन्यप्राण 'सुय' है। कण्ठ से आरम्भ कर मूला-धार पण्यन सम्पूर्ण प्रदेश यदि है। इस प्रकार हमारी पुरुषसंस्था यज्ञस्वरूप का स्वामना प्रतिकृति ही बन

आध्यात्मिक यह से सम्बन्ध रखते हैं। एवं एकविंशस्तोमावच्छिन्ना महापृथिवी (भूमिहिमा) से सम्बन्ध रखने वाले पार्थिव दिव्यवैश्वता पृथिव्यनुगत आधिदैविक यह से सम्बन्ध रखते हैं। इसप्रकार केवल पार्थिवकक्षा से सम्बन्ध रखने वाले, कर्मप्रधान आधिमीतिक यह में ही भूविषर्गा पाथव चेतनधरा दिव्य इक्षर्गा भेद से तीनों यज्ञों का उपभोग सिद्ध हो रहा है।

तस्य यद्यपि अग्रसन्निक्रम है। तथापि इत्का स्थीकरण करके ही 'ब्राह्मणविज्ञान' का समन्वय करना चाहिए। विश्व के तीनों पर्वों का स्थीकरण के लिए वेद के अपौरुषेय ब्राह्मणभाग के 'विधि आरभ्यक, उपनिषत्' भेद से तीन काण्ड हमारे सम्मुख उपस्थित हुए हैं। वे तीनों काण्ड कर्त्तव्यमार्ग का ही प्रदर्शन कर रहे हैं। शेष ब्राह्म (मन्त्र) भाग ज्ञातव्यभाष्य से सम्बन्ध रखता है। इसप्रकार ज्ञातव्य कर्त्तव्य-भेद से वेदशास्त्र 'ब्राह्म-ब्राह्मण' रूप से दो भागों में विभक्त हो रहा है। विश्वविज्ञान का क्या स्वरूप है? इस प्रश्न का समाधान ब्राह्मवेद (संहितावेद) कर रहा है। एवं विश्वविज्ञान के आधार पर हमें क्या करना चाहिए? कैसे करना चाहिए? इस प्रश्न का समाधान ब्राह्मणवेद (विधि आरभ्यक उपनिषद् वेद) कर रहा है। इसप्रकार मन्त्रब्राह्मणरूपक स्यात्वेदशास्त्र त्रित्व के ज्ञातव्य कर्त्तव्य की पूर्ति करता हुआ सवशास्त्र ही बन रहा है। प्रस्तुत भाष्य कर्त्तव्य-वेदभाग के कर्मकाण्ड से ही सम्बन्ध रखता है जिसका कि पृथिव्यनुगत आधिमीतिक यज्ञपर्व से ही सम्बन्ध है। विष्णुब्रह्म ब्राह्मणग्रन्थों में 'इति तु अग्न्यात्मम्' इति तु अभिवैश्वतम्' इत्यादि रूप से त्रिन अग्न्यात्मादि विषयों का स्थीकरण हो रहा है उनका एकमात्र पृथिव्यनुगत आधिमीतिक यज्ञपर्व से ही सम्बन्ध समझना चाहिए।

निष्पन्न यही निष्कर्ष कि वेदशास्त्र विज्ञानप्रधान है। विज्ञान से प्रधानतः 'विश्वविज्ञान' ही अभिप्रेत है। इस विश्वविज्ञान के अग्न्यात्म अभिवैश्वत अभिभूत नामक तीन पर्व हैं। तीनों पर्वों का क्रम स्वयम्भूसूर्य-पृथिवी से सम्बन्ध है। वे ही तीनों विज्ञान क्रमशः ज्ञानकाण्ड उपासनाकाण्ड कर्मकाण्ड की प्रतिष्ठाभूमि हैं। इस विज्ञानत्रयी के ज्ञातव्य कर्त्तव्य भेद से दो विषय हैं। ज्ञातव्यत्रयी का स्थीकरण संहितात्मक ब्राह्मवेद में हुआ है, एवं कर्त्तव्यत्रयी का निरूपण ब्राह्मणात्मक वेद में हुआ है। नक्षत्रविज्ञान ग्रहविज्ञान ओषधि-वनस्पतिविज्ञान शस्त्रविज्ञान आदि आदि अन्तर अण्ड-स्तरात्मक समस्त विज्ञानों का इन्हीं तीनों विज्ञानों में अन्तर्भाव है।

- १—अग्न्यात्मविज्ञानम्—स्वायम्भुवम्—विधि: (कर्त्तव्यात्मक कर्म)
- २—अभिवैश्वतविज्ञानम्—सौरम्—आरभ्यक (कर्त्तव्यात्मिक उपासना)
- ३—अभिभूतविज्ञानम्—पार्थिवम्—उपनिषत् (कर्त्तव्यात्मक ज्ञानम्)

इन तीनों में विशेषता यही है कि, स्वायम्भुव अग्न्यात्मयज्ञ का ईश्वरीयसंस्था सम्बन्ध है, एवं इन का आधार पर खेद आधिदैविक विज्ञान प्रतिष्ठित है। साथ ही यही आधिमीतिक-विज्ञान की भी प्रतिष्ठा बना हुआ है। हमारे शब्दों में ईश्वरात्मा का अग्न्यात्म स्वायम्भुव यह है आधिदैविक स्तरयज्ञ है एवं अभिभूत पार्थिव यज्ञ है। इन तीनों में से हमारे वैश्वक का एकमात्र ईश्वरीय, पार्थिव आधिमीतिक यह से ही सम्बन्ध है। ईश्वरीय आधिमीतिक यज्ञ के पुरस्कृतानुसार भूमिहिमा, पार्थिव शरीर एवं मनुष्यरूप वैश्वक के भेद से तीन

विवक्षित होता है। यहाँ भूमिमात्राज्ञा यज्ञ आधिदैविक यज्ञ है, एवं यही पार्थिव शरीरलक्षण आध्यात्मिक यज्ञ की प्रतिष्ठा है। वैदिक स्थिति, जो अवयवसंस्थान पार्थिव आधिदैविक यज्ञ का है, वैसी ही स्थिति, वही अवयव-संस्थान पार्थिव शरीरलक्षण आध्यात्मिक यज्ञ का है। एवं जिस नियम से आध्यात्मिक यज्ञ (पुरुषसंस्था) का निर्माण हुआ है उसी नियम से अग्निवा के द्वारा आधिभौतिक लक्षण वैद्ययज्ञ का विधान हुआ है। ईश्वरीयसंस्था में यहाँ आध्यात्म आधिदैविक की प्रतिष्ठा थी वहाँ बीक्संस्था में आधिदैविक आध्यात्म की ही प्रतिष्ठा है।

१—एकविंशत्योमापच्छिन्नो भूमिमा—आधिदैविकयज्ञः (पार्थिवः)	} सैषा आधिभौतिक-यज्ञत्रयी
२—पार्थिवशरीराणि—आध्यात्मयज्ञः (पार्थिव)	
३—पुरुषप्रयत्नसाध्या वैद्ययज्ञा—आधिभूतयज्ञः (पार्थिव)	

उक्त स्थिति को लक्ष्य में रखते हुए ही हमें प्रकृत ब्राह्मण के 'प्रतिरूपपरिहृत्य' का समन्वय करना है। 'पुरुषो वै यज्ञ इत्यादि श्रुति यज्ञोद्देश्येन पुरुष का विधान करती हुई यही जल्ता रही है कि, हमारा यह पुरुष—(मानव)—प्रयत्नसाध्य यज्ञ पुरुष (मानव) की प्रतिकृति ही है। पुरुष इस वैद्ययज्ञ का विधान कर रहा है इसीलिए यज्ञ को पुरुष माना जासकता है। 'पुरुष' शब्द स्वयं यज्ञस्वरूप का सूचक है। शोधित आग्नेय तंत्र है शुक्र सोम तत्त्व है दोनों के यजन का ही नाम यज्ञ है, एवं यही यज्ञप्रक्रिया पुरुषोत्पत्ति का प्रधान कारण है। अतएव पुरुष को अवश्य ही यज्ञ कहा जासकता है। यज्ञात्मक पुरुष का जो व्यापार हीगा वह भी यज्ञ ही माना जायगा, एवं इस यज्ञव्यापार से जिस कर्म का स्वरूप सम्पन्न होगा वह कर्म भी पिता-पुत्रकृ यज्ञ ही कहा जायगा। यज्ञ उस अतिशय का नाम है जो प्रक्रियाविशेषों से उत्पन्न होकर महकत्तों के मूलत्मा की स्वर्गाणि प्राप्ति का कारण बनता है। अतएव इस अतिशय (महत्कार) को 'देवात्मा' कहा जाता है। वह देवात्मा ही अस्तु यज्ञ है। इस का उपादान यजमान का कर्म बनता है। जब कि उपादान-स्थानीय यजमानपिता पुरुष है, तो वह पुत्र-स्थानीय, अतिशयलक्षण देवात्मक यज्ञ को भी पुरुष ही कहा जायगा।

इस के अतिरिक्त हम यह भी देखते हैं कि, पुरुषयज्ञ (मानवशरीर) का जिस कौशल से विधान हुआ है उसी कौशल से इस वैद्ययज्ञ का विधान हुआ है। वैद्ययज्ञ से पहिले पुरुषयज्ञ का ही विचार कीजिए। पाश्चात्तीतिक शरीरपिण्ड यज्ञमंस्थान है। मूलत्मा यज्ञकृता यज्ञमान है। आलोमय्य आल-स्त्रामय्य व्याप्त वैश्वानराग्नि होता है। आसप्रश्वासन्मक वायु अप्यप्यु है। इत्यस्थ प्रज्ञान मन ज्ञा है। कण्ठस्थित तेजानाङ्गी में प्रतिष्ठित उश्नमाय अङ्गाता है। मूलाधारमण्डल गार्हपत्यकुण्ड है तत्रस्थ अपानाग्नि गार्हपत्याग्नि है। जठराग्निमण्डल दक्षिणाग्निकुण्ड है। तत्रस्थ जाठराग्नि दक्षिणाग्नि है। शिरोप्यजल आह्वनीयकुण्ड है। तत्रस्थ प्राणाग्नि आश्वनी-याग्नि है। कश-लोम यर्हि है। अस्थिसमूह समिध है द्रव द्रव्य प्रणाता तथा प्रोक्षणी है। अम आहुतिद्रव्य है। दक्षिणमुजा-दक्षिणपाद जुहुः है। वाममुजा-वामपाद उपभूत है। मध्याह्न भूषा है। सर्वाङ्गशरीरसंचारी अतम्यप्राण सुष है। फण्ड से आरम्भ कर मूला-धार पश्चम्य सम्पूर्ण प्रवृत्ति है। इसप्रकार हमारी पुरुषसंस्था यज्ञस्वरूप का संपन्नता प्रतिरूप ही बन

सवारी चैतन्य-प्राप्तस्थानीय वायव्यप्राण ही 'सुषु' है। इस प्रकार पार्थिवमहिमाशब्द इस आध्यात्मिक यज्ञ में भी यज्ञोक्ति के रूप में—संसाधक तामसी-पृथिवी यथानुरूप, यथास्थान प्रयोज्यत है। इस का क्योंकि ऐसा स्वरूप है अतएव इस से उत्पन्न आध्यात्मिक-यज्ञ का भी वैसा ही स्वरूप है। एवं वैसा स्वरूप आध्यात्मिक-यज्ञ का है तदनुरूप ही इस वैद्य-आधिमौक्तिक-यज्ञ का विधान किया जाता है।

मूलानुवाद में मे यह-सन्देह किया गया था कि प्रथम तो पृथिवी की त्रैलोक्य से उत्पत्ति मानना ही असम्भव है। उस पर भी पृथिवी से पृथिवी की उत्पत्ति मानना ही कथमपि सम्भव नहीं बन सकता। इस सन्देह की निवृत्ति के लिए दो शब्दों में 'पार्थिवसंस्था' का स्वरूप बताना भी आवश्यक होगा। भुविने जिस पृथिवी को मध्याह्नस्थानीय प्रभा' बतलाया है वह चित्वाग्निप्रधान भूषण है, जिस पर अस्मदादि पार्थिवी प्रभा सपरिमह प्रतिष्ठित है। एवं भुविने प्रभास्थानीय जिस इस भूषण से—'अस्या एवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति' इत्यादि रूप से जिस त्रैलोक्य की प्रसूति बतलाई है वह चित्तेनिधेयाग्निप्रधान भूमिमा है।

अध्विध त्रिलोकियों में से पृथिवी से सुम्नव रखने वाली त्रिलोकी 'स्तोम्यत्रिलोकी' नाम से प्रसिद्ध है। इस की उत्पत्ति यथाय में प्रभास्थानीय भूषण से ही हुई है। "यथाग्निगर्भा पृथिवी तथा शोरिन्द्रेण गर्भिणी" इस भीत सिद्धान्त के अनुसार भूषण अग्निगर्भित है। यह भोमाग्नि ही भूमि का अधिष्ठाता 'प्रजापति' है। इस प्रजापत्य भूमि अग्नि की असूत (चित्तेनिधय), मर्य (चित्) में से दो अवस्थाएँ सहज-सिद्धा मानी गई हैं वैसा कि—अथ ह वै प्रजापतरात्मनो मत्यमासीद्वद्वमसूतम्' (श्व० १।२।२) इत्यादि वचन से प्रमाणित है। मध्यम मर्याग्निप्रधान है तन्मय है। इस पृथिवी के केन्द्र में प्रतिष्ठित रहने वाला अमृताग्नि ही रसाग्नि है यही प्राग्वाग्नि है यही द्वाग्नि नाम से भी न्यव-हृत हुआ है। सृष्टिकामुक इस रसाग्निप्रधान प्रजापति की कामना स्वयं इस के रसाग्नि-माग का ऊर्ध्व (केन्द्र से चारों ओर) प्रसार करती है। भूषणकेन्द्र से चारों ओर विस्तृत होने वाले इस रसाग्नि की घन-तरल-विरल-भेद से तीन अवस्थाएँ हो जाती हैं। बहिर्लक्ष्य घनरस व्याप्त होता है तन्वन्निष्ठ प्रदेश ही पृथिवी (महिमापृथिवी का पृथिवीलोक) है। एवं तत्र प्रतिष्ठित पनाग्निरस ही अग्नि है। बहिर्लक्ष्य तरल रस व्याप्त होता है तन्वन्निष्ठ प्रदेश ही अन्तरिक्ष (महिमापृथिवी का अन्तरिक्षलोक) है। एवं तत्र प्रतिष्ठित तरलाग्नि ही 'हंस' नामक वायु है। बहिर्लक्ष्य विरलरस व्याप्त होता है, तन्वन्निष्ठ प्रदेश ही गौ (महिमापृथिवी का गौलोक) है। एवं तत्र प्रतिष्ठित विरलाग्नि ही 'आश्रित्य' है। इस प्रकार रसाग्नि के ऊर्ध्व विधान से यही केन्द्रस्थ अग्नि 'अग्नि' वायु 'आश्रित्य' अपन इन प्रथम-द्वितीय-द्वितीय-द्वितीय-रूपों से त्रैलोक्य का निम्माण करता हुआ अविष्टात्मा रूप से त्रैलोक्य में व्याप्त रहता है *।

* "आपो वाऽमर्कः । तद्यदर्पा शर आसीत्, तत् समहन्त्यत । मा पृथिव्य-मथात् । तस्यामभाम्यत् । तस्य आन्तस्य तप्तस्य तेजोरमो निरस्यतताग्नि । स प्रधा-त्मान व्यकुल-आदित्य उदीयं, आयु द्वतीयम् । स एव प्राण (प्राणाग्निः) प्रेषा नि-हित" इति ।

—श्व० प्रा० १०।१।१२, १३।

रही है। ऐसे यज्ञात्मक इस पुण्याकार के आचार मर ही, तदनु रूप ही क्योंकि इस वैद्यक का विज्ञान होय है अतएव इस वैद्यक को हम अवश्य ही मुख्य का प्रतिरूप कह सकते हैं।

पुरुषयज्ञ में दक्षिणमुखा से अङ्गाहुति दी जाती है वाममुखा सहयोगिनी कनी रहता है चैतन्यप्राण अमरस को सर्वाङ्गशरीर में पहुँचाता रहता है मध्याह्न से इतर सम्पूर्ण शरीरव्यय रत्नग्रहण के द्वारा पुनर्जात रहते हैं। ठीक वही क्रम इस वैधयज्ञ में अङ्गादि से लिया जाता है। अतएव आहुतिशायक अङ्ग को हम इस वैधयज्ञ की दक्षिणमुखा कह सकते हैं। उपरान्त अङ्ग की सहयोगिनी है अतएव इसे वाममुखा माना जासकता है। भ्रूषा से ही (प्रवासितव आत्म्य से ही) सम्पूर्ण यज्ञ सम्पन्न होता है अतएव इसे आत्मा (मध्याह्न) माना जासकता है। सुषा अ सम्पूर्ण सुषो में तन्मात्र होता है। अतएव इसे प्राण कहा जासकता है। इसप्रकार दक्षिणमुखा वाममुखा, मध्याह्न सञ्चारीप्राण इन चारों के अनुरूप अपना स्थान रखने वाले शुद्ध उपसृत, भ्रूषा सुषा चारों यज्ञप्राण यज्ञ की पुरुषप्रतिरूपता को-स्वात्मता आन्तर्य बना रहे हैं। निरन्तर्य वैसा विद्वान्क्रम आध्यात्मिक यज्ञ अ है, ठीक वही क्रम इस आध्यात्मिक यज्ञ अ है। यहाँ ऐसा क्यों किया गया ? किस आधार पर किया गया ? इत्यादि प्रश्नों की उपनिषद् यही आध्यात्मिक यज्ञ (पुरुष-स्वरूप) है। वैधयज्ञ यज्ञ है उच्च प्राकृतिक पुरुषयज्ञ भी यज्ञ है। 'प्रकृतिवद्विकृति कर्त्तव्या' यह आदेश है। अतएव यहाँ वैसा ही करना न्यायसङ्गत है। जब यह वैसा ही है तो इसे वह (पुरुष) करने में क्यों भी आपत्ति नहीं की जासकती।

“पुरुष-यजमान)-प्रयत्नसाध्य होने से तथा पुरुषयज्ञातुरूप धितायमान होने से यह वैष-आधिमौक्तिक यज्ञ भी पुरुष ही माना जा सकता है” उक्त प्रतिष्ठा का यही निष्कर्ष है। अथ इत सम्भव में यह प्रश्न उच्यते है कि पुरुषयज्ञ का स्वरूप ही एवम्बिध कैसे हुआ। वृक्षे शब्दों में इस प्रश्न का यों भी विश्लेषण किया जा सकता है कि ‘आधिमौक्तिक-यज्ञ की उपनिषत् (प्रतिष्ठा-मूलमिति) तो आध्यात्मयज्ञ है परन्तु आध्यात्मिक यज्ञ की उपनिषद् क्या है। इस प्रश्न का उत्तर यही पूर्वप्रतिपादित पार्थिव आधिदैविक-यज्ञ है। आधिदैविक पार्थिव हिमयज्ञ ही इस आध्यात्मिक पुरुषयज्ञ की प्रतिष्ठा है। भूमिपद से आरम्भकर २२ वें स्तोम-पर्यन्त व्याप्त महामहिम पार्थिवमहत्त्व ही ‘यज्ञसंस्था’ है। पार्थिव सर्वप्रजापति (पार्थिव अग्नि) ही यज्ञकर्त्ता ‘यजमान’ है। विश्वस्तोमावच्छिन्न पार्थिव प्रदेश में व्याप्त वैशा नर अग्नि ही ‘होता’ है। पञ्चदशस्तोमावच्छिन्न पार्थिव प्रवेष्टोपलक्षित अन्तरिक्ष में व्याप्त वायु ही ‘अध्वर्यु’ है। चान्नसोमाध्यक पार्थिव अग्नि ही ‘ब्रह्मा’ है। एकविंशस्तोमावच्छिन्न पार्थिवप्रवेष्टोपलक्षित द्युलोक में व्याप्त आविस्त्व ही ‘उद्गाता’ है। भूमिपद ही ‘पुराण-नाहपत्यकुण्ड’ है तत्रत्य चिन्त्याग्नि ही ‘पुराणगार्हपत्यग्नि’ है। विश्वस्तोमान्त पार्थिवमहिमा-प्रवृत्ता ही ‘नूतनगार्हपत्यकुण्ड’ है तत्रस्थ पार्थिव चनत्ति ही ‘नूतनगार्ह पत्यग्नि’ है। पञ्चदशस्तोमान्त पार्थिवमहिमा-प्रदेश ही ‘चिन्त्याग्निकुण्ड’ है तत्रत्य चिन्त्याग्नि ही ‘चिन्त्याग्नि’ है। एकविंशस्तोमान्त पार्थिवमहिमाप्रवृत्ता ही ‘आहवनीयकुण्ड’ है तत्रस्थ सौर दिव्याग्नि ही ‘आहवनीयाग्नि’ है। सोमधोक्तसोमत्वानुगत ‘वेन’ नामक आपा ही ‘वर्हि’ हैं। अन्तरीक्ष में व्याप्त अरमासोम ही ‘समिध’ हैं। आम्शरीक्य ‘मरीचि’ नामक आपा ही ‘मण्ठिता’ तथा माषण्ठी है, अथपि सोम तथा आम्शसोम ही ‘आहुतिप्रस्थ’ हैं। भूमिपद ही इमिर्वेदि है। भूमिमा ही महावर्धि है। एकविंशस्तोमावच्छिन्न द्युलोक ही दक्षिणहस्तस्थानीय ‘तुहू’ है। तद्व (वी) का आभारभूत पञ्चदशस्तोमा पर्यवस्य अ-उरिखलोक ही बामहस्तस्थानीय ‘उपनुम’ है। स्वर्ग भूमिपद ही मध्याह्नस्थानीय ‘भुवा’ है। ऐतरेय

बाह्य आकार ही आकार है जिसे कि विज्ञानमाया में व्योनाथ कहा जाता है। यह व्योनाथ ही— 'छन्द' है। प्रत्येक वस्तुपिण्ड का कोई न कोई बाह्य आकार अवश्य रहता है। एवं इस बाह्य आकार में आकारित वस्तुत्व सीमित रहता हुआ सुरक्षित बना रहता है। छन्दोलाक्षणा व्योनाथ [आकार] से सुरक्षित वस्तुत्व [मत्पिण्ड] ही धर्म है। जिसप्रकार उदरसीमा से सीमित अन्न 'धर्म' है एवमेव छन्दसीमारूप उदर में प्रतिष्ठित रहने से ही इस वस्तुत्व को धर्म [अन्न] मान लिया गया है। धर्म सदा व्योनाथ से युक्त रहता है। वय—व्यानाथ के समन्वितरूप का ही नाम 'व्युनाथ' है। सधमिन् व्युनाथम् इति सिद्धान्त के अनुसार यथायत्न मौक्तिक पदार्थ वय [वस्तुत्व] व्योनाथ [बाह्यआकार] से युक्त रहते हुए 'व्युनाथ' हैं। व्युनाथ ही आध्यात्मिक-संस्था का 'शरीर' नामक पहिला पर्व है।

शरीर के व्योभाग अथ (मृतभाग का) निर्माण शुरु शोणित से हुआ है। श्रुतत्वात् स्त्री में प्रजनकर्मसाधक अग्निप्राण प्रतिष्ठित रहता है। इस श्रुतप्राण के सम्बन्ध से ही रजस्वला की 'श्रुतमती' कहा जाता है। अग्नि—सोम की सत्य, श्रुत, मेद से वा दो अवस्थाएँ मानी गई हैं। सायतन अग्नि कल्प है सायतन सोम सत्य है। एवं निरातन वाय्वात्मक अग्नि—सोम श्रुत हैं। इन श्रुताग्नि—सोमों के पारस्परिक उद्गम—निग्राम—सम्बन्ध से ही 'श्रुत' का जन्म होता है। इस श्रुत का आग्नेयभाग स्त्री के शोणित में प्रतिष्ठित रहता है। एवं सौम्यभाग पुरुष के शुरु में प्रभानरूप से प्रतिष्ठित रहता है। इस श्रुतप्राण—सम्बन्ध का ही नाम शुरु—शोणित का 'वाय्मत्व' भाव है। यही वाय्मत्वकर्म गर्भाधान का बीज है। इसप्रकार वस्तुत्व—लक्षण वय (शरीर) का निर्माण शुरुशोणित से होता हुआ परम्परया श्रुत से ही हो रहा है। शेष रहता है व्योनाथ (बाह्यआकार)। इस का निर्माण श्रुतसहयोगी गायत्र्यादि छन्दो से होता है। गायत्र्यादि छन्द त्वष्टाप्राण के सहयोग से तत्तच्छरीरवयवों में तत्तदाकारनिर्णय प्रदान करते जाते हैं। तदुत्तरूप ही श्रुत का वाय पुराणवर्षों का निर्माण होता जाता है। कालान्तर में इस श्रुत, छन्द के समन्वय से आत्मप्रतिष्ठाक्षरण 'शरीरपुर' का स्वरूप पम्पल हो जाता है। श्रुत छन्दोमय शुरु-शोणित के वाय्मत्वभाव में कम्मभोक्त्य ओषपातिक जीवात्मा प्रतिष्ठित हो जाता है।

इसप्रकार आत्मा शरीर इन दो पर्वों के आत्मा वस्तुसम्य (वय) बाह्यआकार (व्योनाथ) में से तीन पर्व हो जाते हैं। तीनों में आत्मा प्रभान देवता है इसे ही यज्ञपरिभाषा में 'आवापद्वयता' कहा गया है। वस्तुत्व (वय) श्रुतदेवता है बाह्यआकार छन्दोदेवता है। पुर का उपक्रम श्रुत से होता है उपसंहार छन्द पर होता है। वस्तुत्व उपक्रमस्थानीय है इसका श्रुत से सम्बन्ध है। इसी उपक्रमलक्षण प्रायम्य के कारण वस्तुत्वतामक श्रुत को याज्ञिक—परिभाषा में प्रयाजदेवता कहा गया है। वस्तु का बाह्यआकार ही वस्तु की अवसानभूमि है। इस का छन्द से सम्बन्ध है। इसी उपसंहारलक्षण अन्तभाव के कारण बाह्य—अग्रमक छन्द की 'अनुयाजदेवता' कहा गया है। इसप्रकार श्रुतरूप प्रयाजदेवता तथा छन्दो रूप 'अनुयाज

—छन्दांसि नै व्योनाथा" (शत० ८।२।२।८)।

—छन्दोमिहीद सर्ग व्युना नदम्" (शत० ८।२।२।८)।

—"श्रुतव" समिद्धा प्रजाश्च प्रजनयन्ति, ओषधीश्च पचन्ति" (शत० भा १।१।४।७)।

इस प्रकार भुजा-स्थानीय मण्डल ही अपने हृदयस्थ रसमि के ऊर्ध्व विमान के द्वारा आह्वयकत्व स्वीकृति के आधार पर क्रमशः त्रिभुज (१) पञ्चभुजा (२) एकविंश (२१) रूप से तीन सहायों के रूप में प्रथिवी अन्तरिक्ष शीतल कर्मदाता बन कर—अस्याऽण्वमे सर्वे लोक्य प्रमथन्ति' इस सिद्धान्त का समर्थन कर रहा है और एक सन्देह का निवृत्त कर रहा है। इस सम्पूर्ण 'उपपत्तिमन्त्र' का फलितार्थ यही निकला कि, पार्थिव आधिभौतिक—यह से सम्बन्ध रखने वाले महिमात्मक आधिदैविक यज्ञ पार्थिवशरीरत्मक आध्यात्मिक यज्ञ, एवं पुरुषप्रयत्नसाध्य आधिभौतिक (वैद्य) यज्ञ, तीनों में पूर्व पूर्ण यज्ञ उत्तर उत्तर यज्ञ की उपनिष्कृति है। (१ २ ३ ४ ५,)।

पुरुषप्रयत्नसाध्य इस वैद्ययज्ञ में उपयुक्त होने वाले सुषुप्त-सुषुप्त पात्र इत्यन्तः—मह्यत्वादि स्थानीय बनते हुए यह प्रमाणित कर रहे हैं कि, यह वैद्ययज्ञ पुरुषप्रयत्न आध्यात्मिक यज्ञ का ही प्रतिरूप है। आत्म-पूष्ट विमान के अनुसार प्रत्येक भौतिक फलार्थ में पूष्ट एवं आत्म मेद से दो फल रहते हैं। भूत मत्स्यपिच्छ 'पूष्ट' कक्षता है, एवं जिस जीवनीय प्राणशक्ति से चरसंभाव—(चरकूट)—रूप भौतिक परमाणु एकसूत्र में बंध रहते हुए निष्कल समस्त पच्यन्त स्वस्वरूप-प्रतिष्ठा सुरक्षित रखने में समर्थ होते हैं, यह प्राणशक्ति ही 'आत्म' नाम से व्यवहृत हुई है। वनतः पूष्ट (पिच्छ) में आत्म (प्राणशक्ति) प्रतिष्ठित रहता है वही भौतिक पूष्ट की स्वरूपरक्षा है। प्राणभौतिक इत्यन्तः शरीरचयन पिच्छस्थानीय बनते हुए पूष्ट हैं। इनमें प्रतिष्ठित आत्मोपपात्र (मैत्रानुरागिन्प्राण) ही इन की प्राणशक्ति है। इतर कक्ष से (वर्तमानत्व से) प्रतिपूर्णात् अन्तित्व का ही नाम आत्म (पूष्ट) है। इसी आधार पर 'तेजो वै आत्म-म्' (तां मा० १३१०।१८) "अग्नेर्या एतद्रूपं यज्ञात्म्यम्" (तै० मा० ३।१२।१४) — प्राणो वा आत्म्यम् [तै० मा० ३।१२।१४] इत्यादि निगम प्रतिष्ठित हैं। लोकस्मयहार में भी सुप्रसिद्ध है कि 'पूष्ट ही हा, वेदों में जीवनीय शक्ति प्रधान करता है'। यज्ञकर्म से 'पुरुषविध विष्मात्मा' उत्पन्न किया जाता है। वैदिकत्वम्यता में संयोजित हुए आदि सुषुप्त सुषुप्त पूष्ट स्थानीय हैं एवं इन में शरीर आत्म प्राणशक्तिस्थानीय है। इस प्रकार इस आत्म्यवृद्ध-कर्म से भी पुरुषप्रयत्नसाध्य इस वैद्ययज्ञ की पुरुष-कर्मप्रतिरूपता मलीमति सिद्ध होती है।

आत्म्यवृद्ध कर्म वैद्ययज्ञ के स्वरूप-निर्माण में उपयुक्त होता है ! यह प्रत्यक्ष है। इस के उपाधान के लिए ही अगला प्रकरण उपर्यन्त हुआ है। पहिले आध्यात्मिकत्वं का विचार कीजिए। आध्यात्मिकत्वं का प्रधानतः 'आत्मा शरीर' में दो फल हैं। एवं शरीर 'पुरु' है आत्मा इस शरीरपुर में सुरक्षित रहने वाला 'पुरि होते' नियन्त्रण से 'पुरुष' है। इस शरीरपुर के 'आत्म' एवं वस्तुत्व मेद में दो फल हैं। आत्मनस्त्व

• साधिर सुषुप्तः पञ्चमयी जुहः आहवन्ती उपयुक्त, वैद्ययज्ञी भुजा, एतद्वा सुषुप्त रूपम् [तै० मा० ३।१२।७] इस बचन के अनुसार सुषुप्त लविर [मेर] की लकड़ी का उद्गममयी पलाय [खोला] की भुजा विकसित का एवं उपर्युक्त चरकूट [पीपल] की लकड़ी का बताया जाता है।

वायु आकार ही आकार है, जिसे कि विज्ञानभाषा में 'वयोनाथ' कहा जाता है। यह वयोनाथ ही— 'छन्द' है। प्रत्येक वस्तुपिण्ड का कोई न कोई वायु आकार अवश्य रहता है। एवं इस वायु आकार से आकारित वस्तुतत्त्व सीमित रहता हुआ सुरक्षित बना रहता है। छन्दोलक्षण वयोनाथ [आकार] से सुरक्षित वस्तुतत्त्व [मतपिण्ड] ही 'वय' है। जिसप्रकार उदरसीमा से सीमित अन्न 'वय' है, एवमेव छन्द-सीमारूप उदर में प्रतिष्ठित रहने से ही इस वस्तुतत्त्व को 'वय' मान लिया गया है। 'वय' का वयोनाथ से युक्त रहता है। वय-वयोनाथ के समन्वितरूप का ही नाम 'वयुनम्' है। सषमिद वयुनम् इस सिद्धान्त के अनुसार यक्षयक्ष्म भौतिक पदार्थ वय [वस्तुतत्त्व], वयोनाथ [वायुआकार] से युक्त रहते हुए 'वयुन' हैं। वयुन ही आध्यात्मिक-संस्था का 'शरीर' नामक पहिला पर्व है।

शरीर के वयोभाग का (भूतभाग का) निम्माण शुक्र शोणित से हुआ है। श्रुतुमता स्त्री में प्रथमकर्मस्थपक अग्निप्राण प्रतिष्ठित रहता है। इस श्रुतुप्राण के सम्बन्ध से ही रजस्वला को 'श्रुतुमती' कहा जाता है। अग्नि-सोम की सत्य श्रुत मेद से दो दो अक्षर्याएँ मानी गई हैं। सायतन अग्नि सत्य है सायतन सोम सत्य है। एवं निरातन वाय्वात्मक अग्नि-सोम श्रुत है। इन श्रुताग्नि-सोमों के पारस्परिक उद्ग्राम-निग्राम-सम्बन्ध से ही 'श्रुतु' का जन्म होता है। इस श्रुतु का आग्नेयभाग स्त्री के शोणित में प्रतिष्ठित रहता है, एवं स्त्रीयभाग पुरुष के शुक्र में प्रधानरूप से प्रतिष्ठित रहता है। इस श्रुतुप्राण-सम्बन्ध का ही नाम शुक्र-शोणत का 'वाम्पत्य' भाव है। यही दाक्पत्यकर्म गर्भाधान का बीज है। इसप्रकार वस्तुतत्त्व-साक्षर वय (शरीर) का निर्माण शुक्रशोणित से होता हुआ परम्परया श्रुतु से ही हो रहा + है। पण्य रहता है वयोनाथ (वायुआकार)। इस का निर्माण श्रुतुसहयोगी गायत्र्या छिन्दी से होता है। गायत्र्या छिन् त्वहाप्राण के सहयोग से तत्तन्शरीरवयवों में तत्तत्कार्यप्राण प्रदान करत बात है। तत्तत्तत्तु ही श्रुतु का वय पुराणवयवों का निर्माण होता जाता है। कालान्तर में इस श्रुतु, छन्द के समन्वय से आत्मप्रतिष्ठाालक्षण 'शरीरपुर' का स्वरूप पक्का होता है। श्रुतु छन्दोमय शुक्र-शोणित का वाम्पत्यभाव में कम्मभोज्य ओषपातिक जीवात्मा प्रतिष्ठित होजाता है।

इसप्रकार आत्मा शरीर इन दो पर्वों के आत्मा वस्तुतत्त्व (वय) वायुआकार (वयोनाथ) मेद से तीन पर्व होता है। तीनों में आत्मा प्रधान देवता है इसे ही यज्ञपरिभाषा में आत्मापदेवता कहा गया है। वस्तुतत्त्व (वय) श्रुतुदेवता है वायुआकार छन्दोदेवता है। पुर का उपक्रम श्रुतु से होता है उपसहार छन्द पर होता है। वस्तुतत्त्व उपक्रमस्थानीय है इसका श्रुतु में सम्बन्ध है। इसी उपक्रमलक्षण गायत्र्य के अग्र वस्तुतत्त्वामक श्रुतु की याज्ञिक-परिमाण में 'प्रयाजदेवता' कहा गया है। वस्तु का वायुआकार ही वस्तु की अवसानभूमि है। इस का छन्द से सम्बन्ध है। इसी उपसहारलक्षण अन्तमाव के कारण वायु-अग्रमक छन्द को 'अनुयाजदेवता' कहा गया है। इसप्रकार श्रुतुरूप प्रयाजदेवता तथा छन्दोरूप 'अनुयाज

+—छन्दांसि वा वयोनाथा" (शत० ८।२।२।८)।

*—छन्दोभिर्हीद सर्ग वयुन नदम्" (शत० ८।२।२।८)।

—श्रुतव' समिद्धा प्रजाध प्रजनयन्ति, ओषधीध पचन्ति' (शत० ब्रा० २।१।४।७)।

‘देवता’, दोनों के सम्बन्ध से ही ‘शरीर’ नामक आन्तरिक पुर का निर्माण होता है। दूसरा आवापदेवता-स्थानीय आत्मा अपने स्वरूप-निर्माण के लिए अन्य द्रव्य की अपेक्षा रखता है। पृष्ठ ही शरीर है आत्म का इसी से सम्बन्ध है। इस पृष्ठस्वरूप-निर्माणक श्रुत, एवं छन्दोदेवता हैं। फलतः सिद्ध हो जाता है कि, यह आत्मप्रवृत्तकर्म श्रुत, तथा छन्दोदेवताओं की वृत्ति के लिए ही विहित है। वैसा आध्यात्म में है वैसा ही वो यहाँ होना चाहिए होता है।

आध्यात्मिक अपि भूत ज से उत्पन्न होने वाली दैवात्मसंस्था में भी ‘आत्मा-पुर’ भेद से दोनों पक्ष अपेक्षित हैं। मुख्यदेवता दैवतमं या के आत्मस्वरूप का निर्माण करेंगे एवं श्रुत-छन्दो-लोकेश्वर गौणदेवता आत्मपुर का निर्माण करेंगे। अतएव वितावमान यह का यही तात्पर्य मानना पड़ेगा कि, अनेक इतिवृत्त-व्यवस्थाओं से वितावमान यह यह देवता, श्रुत, छन्द इन तीन देवताओं की सम्पत्-प्राप्ति से ही सम्बन्ध रखता है। मुख्यदेवता का एक स्वतन्त्र विभाग है इस के लिए नियत आहुतिद्रव्य भी स्वतन्त्र है, एवं यह ‘हवि’ नाम से प्रसिद्ध है जोकि इतिवृत्त इष्टि पशु सोम यह मेद से अन्नपुरोडाशा पशु-वषापुरोडाशा, घन्स्त्रीसोमरस, भेद से त्रेधा विभक्त है। श्रुत-छन्दोरूप दोनों प्रयागाशुयाबदेवताओं का (जिन से कि पुर का निर्माण होगा) एक स्वतन्त्र विभाग है, इनके लिए आहुतिद्रव्य भी स्वतन्त्र है एवं यही ‘आवय’ नाम से प्रसिद्ध है।

आत्मा-शरीर यद्यपि दोनों की समष्टि ‘देववृत्त’ है। अपरि ‘देवदत्त’ नाम यद्यपि समष्टि से ही सम्बन्ध रखता है। तथापिमानना पड़ेगा कि यह नाम मुख्यतः आत्ममात्र से ही सम्बन्ध रखता है, न कि शरीर से। यही कारण कि, जब मृतात्मा प्राणकर्म पर देह का परित्राग कर देता है, तो उस समय ‘देववृत्त’ आज नहीं रहा। यह लोकव्यवहार होता है। अत्रोप शक-शरीर का कोई नाम नहीं रहता। वृत्ती दक्ष से विचार कीजिए। एक राधा अपने परिकर (सेवकर्म) के साथे वही आतिथ्य स्वीकार करने जाता है। यही राधा का ही नाम मुख्य रहता है राधा के नामग्रहण का ही व्यवहार लोकप्रिय है। सेवकर्मों का राधा के नाम में ही अन्तर्भव है। ठीक यही स्थिति यहाँ समस्त। आत्मस्वरूप-सम्पत्क मुख्य देवताओं के लिए तो नामग्रहणपूर्वक हवि दण्ड होना चाहिए, एवं परिकरस्थानीय श्रुत-छन्दो-देवताओं के लिए किना नामग्रहण के ही आत्मग्रहण करता है यही लोकव्यवहार है (एवमु हैतपाम्)।

‘आमि’ दोष एक महारोग माना गया है। यद्यप्युक्त व्यवहार न करना ही ‘आमि’ दोष है। यह सम्प्रदाय का आग्रह है कि जो विष स्थान के योग्य हो, जिस सम्मान का पात्र हो उसे वही स्थान-सम्मान दिया जाय। समप्रदान एवं विपमवर्जन ही इस सम्प्रदाय का अन्ततम रक्षक है। आत्मदक्षि से प्राणीमात्र उत्मान हैं परन्तु व्यवहारक्षेत्र में सब विभिन्न मर्त्यों के पात्र हैं। कारण वही है कि, समदर्शन का अन्वेषण विवर्तमान से सम्बन्ध है जोकि आपात-निवृत्तन कीटादि पर्यन्त सब में एकरस रूप से प्रतिष्ठित है। एवं विपमवत्त न का छेज प्रतिशरीर में निम्न प्राधानिक समस्त भूतत्मा है। दोनों के छेज सर्वथा विभिन्न हैं। इसलिए यह आवश्यक है कि, व्यवहारक्षेत्र में आतिथ्य (मर्त्यो-उत्कर्षण-सञ्चन व्यवहारक्षेत्र आत्मव्यवस्था) से वचन के लिए जो वितर्क योग्य हो उसे उन्नी सम्मान का अपेक्षाही समझ जाय। यहाँ उह उपमूर्त धृता में जो क्रमशः ४-८-४ बार करके आत्मग्रहण किया जाता है, यह श्रुत, तथा छन्दा के लिए ही नियत है। मुख्य

आत्मदेवता की तुलना में ये देवता अपना अवर-स्थान रखते हैं। मुख्य देवताओं की भाँति इन परिकर-स्थानीय देवताओं के लिए भी यदि नामग्रहणपूर्वक आत्मग्रहण किया जायगा तो—अगमम्यानामहलक्षण नामिदोष होगा। अतः इनके लिए बिना नामग्रहण के ही आत्मग्रहण करना चाहिए। 'अन्तरिक्षमाप्तता वै पशवः' (तै० ब्रा० ३।२।१।३) के अनुसार पशुप्राण का अन्तरिक्ष से सम्बन्ध है, उधर 'श्रुतपशुहन्दासि पशवः' के अनुसार देववाहनलक्षण श्रुत-हन्त भी पशुस्थानीय ही हैं। 'छतमन्तरिक्षस्य' (शत० ब्रा० ३।२।१।६) के अनुसार आत्मग्रहण का अन्तरिक्षलोक से सम्बन्ध है। अतएव अन्तरिक्ष श्रुत-हन्तों के लिए आत्मग्रहण ही अन्वय बनता है।

उद्ग में जो चार बार आत्मग्रहण होता है, उसका प्रयागलक्षण श्रुतदेवता से सम्बन्ध है एवं उपभूत में जो आठ बार करके आत्मग्रहण किया जाता है, उस का अनुयाय-लक्षण छन्दोदेवता से सम्बन्ध है। दोनों मुख्य-देवताप्रेक्ष्या अवरभूमि में प्रतिष्ठित होते हुए नामग्रहण की मर्यादा से ग्रहभूत हैं। अतः शेष खता है प्रुवा। प्रुवा में जो चार बार आत्मग्रहण किया जाता है उसका उपयोग सम्पूर्ण यज्ञ की सिद्धि से सम्बन्ध रखता है। आत्मग्रहणनिधनी सम्पूर्ण इतिवृत्त व्युत्पत्ति-स्थित आत्म्य से ही पूरी की जाती है। अब यहाँ सच का अन्तर्भाव है तो यहाँ भी आत्मग्रहण को अवसर नहीं मिलसकता। जो वस्तु उसके लिए है, उसमें विशेष स्पष्टि का नामग्रहण असम्भव है। इसप्रकार आत्मा के पुरनिर्माण करने वाले श्रुत-हन्तों के लिए एही आत्म्य में नामग्रहण का अभाव ही अभावमात्र का रक्षक बन रहा है। (६७८, ९१०)।

आत्मग्रहण-प्रक्रिया में कुछ विशेषता रखनी पड़े हैं। और वह विशेषता यही है कि, उद्ग में ग्रहण होता है चार बार ही परन्तु आत्म्यमात्रा औपम्य आत्म्य की अपेक्षा अधिक होती है। इधर उपभूत में स्वयं की दृष्टि से उद्ग की अपेक्षा ग्रहण तो होता है द्विगुणित (आठबार) परन्तु आत्म्यमात्रा उद्ग के आत्म्य की अपेक्षा अल्प होती है। इस विशेषता का क्या कारण? प्रकृत प्रकरण इसी प्रश्न का औपपत्तिक समाधान कर रहा है।

वैदिक-विज्ञान से सम्बन्ध रखने वाली सुप्रसिद्ध 'निदानविद्या' ही इस उपपत्ति का मूलोपाय है जिन विद्या का गीताविज्ञानमाध्यान्तरगत 'भक्तियोगपरीक्षा' नामक भूमिका पञ्चमस्कन्ध के 'प्रतिमाननिर्माण-रहस्य' नामक प्रकरण में विस्तार से निरूपण हुआ है। कुछ एक सादृश्य के आधार पर अन्य म अन्य वस्तु का आरोप करना ही 'निदान' कहलाता है। वहाँ लोकम्यवहार में व्यवहारकर्म के उद्यान के लिए पदे पदे निदान का आश्रय लिया गया है वहाँ शास्त्रीय व्यवहार में भी विशेषतः वेदशास्त्र के ब्राह्मणमात्र में भी यज्ञकर्मविधि के लिए अनेक स्थलों में इसका आश्रय लिया गया है। पहिले एक लौकिक उदाहरण ही लीजिए। "बाकटर ज्योत्स्नाप्रसाद गोविन्द मोतीलाल राम्भा का दहिना हाथ है यह लौकिक निदान का उदाहरण है। वस्तुतया ज्योत्स्नाप्रसाद कभी मोतीलाल का दहिना हाथ नहीं है परन्तु आरोप किया जाता है। इस निदानारोप का मूल यही है कि दहिना हाथ ही कर्मविधि का मूलकारण है। न्यायिक ज्योत्स्नाप्रसाद माती-लाल के कर्म का अन्यतम उदाहरण है, उस इसी कर्मासादर्य के आधार पर उसे निदानविधि से दहिना हाथ मान लिया गया है। अब एक शास्त्रीय उदाहरण भी लीजिए। लोकम्यवहारव्यवहारिणी जगन्माता लक्ष्मी की प्रथमा के हाथ में 'कमल' का पुष्प है। यह कमल भूमिस्थ का सूचक है। भूमिस्थ का प्रारम्भिक उपादान 'आपो वै पुष्करपर्णम्' (शत० ब्रा० ३।२।२) इस अर्थ सिद्धान्त के अनुसार पुष्करपत्र है। अस्वालीकृत

देवता, दोनों के समन्वय से ही 'शरीर' नामक आध्यात्मिक पुर का निर्माण होता है। दूसरा आध्यात्मिक-स्थानीय आत्मा अपने स्वरूप-निर्माण के लिए अन्य द्रव्य की अपेक्षा रखता है। पृष्ठ ही शरीर है अन्ते का इसी से सम्बन्ध है। इधर पृष्ठस्वरूप-निर्माणक श्रुति, एवं छन्दोदेवता हैं। फलतः सिद्ध हो जाता है कि यह आत्ममहान्तरण श्रुति, तथा छन्दोदेवताओं की सृष्टि के लिए ही विहित है। ऐसा आध्यात्म में है, वैसा ही तो यहाँ होना चाहिए होता है।

आध्यात्मिक अधिभूतज्ञ से उत्पन्न होने वाली दैवामर्शस्था में भी 'आत्मा-पुर' में से दोनों पर्व अवस्थित हैं। मुख्यदेवता त्रैलोक्य के आत्मस्वरूप का निर्माण करेंगे एवं श्रुति-छन्दों-लोकेश गौणदेवता आध्यात्म पुर का निर्माण करेंगे। अतएव वितापमान यह का यही तात्पर्य मानना पड़ेगा कि, अनेक इतिकर्त-व्याताओं से वितापमान यह वह देवता श्रुति, छन्द इन तीन देवताओं की सम्मत्-पाति से ही सम्बन्ध रखता है। मुख्यदेवता का एक स्वतन्त्र विभाग है इस के लिए निम्न आहुतिद्रव्य भी स्वतन्त्र है, एवं यह 'हवि' नाम से प्रसिद्ध है जोकि हविर्द्रव्य 'इष्टि पशु' सौम यह मेद से अन्नपुरोहारा, पशु-पपापुरोहारा वल्लीसोमरस, मेद से श्रेष्ठा विभक्त है। श्रुति-छन्दो-रूप दोनों प्रयागानुयायदेवताओं का (जिन से कि पुर का निर्माण होगा) एक स्वतन्त्र विभाग है, इनके लिए आहुतिद्रव्य भी स्वतन्त्र है एवं यही 'आज्य' नाम से प्रसिद्ध है।

आत्मा-शरीर यद्यपि दोनों की समष्टि देवदत्त है। अर्थात् 'देवदत्त' नाम यद्यपि समष्टि से ही सम्बन्ध रखता है। तथापिमानता पड़ेगा कि, यह नाम मुख्यतः आत्ममार्ग से ही सम्बन्ध रखता है न कि शरीर से। यही कारण कि जब भूतत्वा प्राप्तसमय पर देह का परिष्कार कर देता है, तो उस समय स्वयं 'आज्य' नहीं रहता यह लोकम्यवहार होता है। अवशेष राज-शरीर का कोई नाम नहीं रहता। दूसरी दृष्टि से विचार कीजिए। एक राजा अपने परिकर (सेवकवर्ग) के साथ यही आतिथ्य स्वीकार करने जाता है। यही राजा का ही नाम मुख्य रहता है राजा के नामग्रहण का ही व्यवहार लोकप्रिय है। सेवकवर्ग का राजा के नाम में ही अन्तर्भाव है। ठीक यही स्थिति यहाँ समझिए। आत्मस्वरूप-सम्पादक मुख्य देवताओं के लिए तो नामग्रणपूर्वक हवि इष्ट होना चाहिए, एवं परिकरस्थानीय श्रुति-छन्दो-देवताओं के लिए किना नामग्रहण के ही आत्ममहान्तरण करता है, यही लोकम्यवहार है (पशु-होतृपाम्)।

'जामि' दोन एक महारोग माना गया है। यानुक्रमिक व्यवहार न करना ही 'जामि' रोग है। यह सम्मत्ता का आग्रह है कि, जो जिस स्थान के योग्य हो, जिस सम्मान का पात्र हो उसे वही स्थान-सम्मान दिया जाय। समदर्शन एवं विपमवचन न ही इस सम्मत्ता का अन्तर्गत रहस्य है। आ महति से प्राप्तीमान समान है परन्तु व्यवहारक्षेत्र में जब विभिन्न मर्यादा के पात्र हैं। कारण यही है कि समदर्शन का अन्तर्गत विद्वत्ता से सम्बन्ध है जोकि आपातर-विद्वत्तन कीटादि पश्यन्त सब में एकरस्य से प्रतिष्ठित है। एवं विपमवचन का क्षेत्र प्रतिशरीर में मित्र प्राधानिक समस्त भूतत्वा है। दोनों के क्षेत्र लक्ष्य विभिन्न हैं। इसलिये यह आवश्यक है कि व्यवहारक्षेत्र में जामिद्वय (मर्यादा-उत्कर्षण-अथवा व्यवहारक्षेत्र अन्तर्गत) से बचन के लिए जो जिसके योग्य हो उसे उनी सम्मान का अधिकारी समझा जाय। यहाँ उह उपमूर्त, भूत में जो कर्म ८-८-८ बार करके आत्ममहान्तरण किया जाता है यह श्रुति, तथा छन्द के लिए ही निमित्त है। मुख्य

शारीरिक बल बल है आत्मबल वीर्य है। भूतबल बल बल है, प्राणबल वीर्य है। माय-प्रभा पर मुद्रासन सुरक्षित रखने के लिए दोनों शक्तियाँ अपेक्षित हैं। हम देखते हैं कि, एक राज्य में राजा एक होता है प्रजा असंख्य होती है। परन्तु राजा अपने कोराजल से, तथा बाहुवीर्य से एक घर का स्वामी रहता हुआ भी अनेकों घरों पर अपना प्रभुत्व प्रतिष्ठित रखता है। अपनी इच्छानुसार यथासमय इन से अपने उद्देश्य-साधन प्रस्तुत किया करता है। इसी बलवीर्य-प्राप्ति के लिए यहाँ भी कनीयांस, मर्यागा रखी गई है।

शुद्ध में परीत आत्म की तो शुद्ध से आहुति होती ही है परन्तु उपभूत में परीत आत्म की भी शुद्ध से ही आहुति होती है। इसका कारण है—‘अन्न-आन्नाद’ की स्वरूप रक्षा। उपभूत प्रजा-स्थानीय है। प्रजा का बल ही राजा का बल है। यदि प्रजा को स्वसंपत्ति-स्वयं में स्वतन्त्र कर दिया जायगा तो प्रजा इस मर्यादा से अपना स्वरूप ही नो बैठेगी एवं प्रजासहयोग से यज्ञित राजा भी राज्यभी से हाथ ही खो बैठेगा। राष्ट्र-समृद्धि के लिए दोनों की ही स्वरूपरक्षा अपेक्षित है। धर्मदण्ड नहीं राजा को सुरक्षित मर्यादित रखता है, वही धर्मानुगत राजदण्ड प्रजा को मर्यादित बनाए रखता है। इस पारस्परिक सहयोग से दोनों का स्वरूप सुरक्षित रहता है।

यदि प्रजापति पर अपना अधिकार स्थापित करना ही राजा का एकमात्र लक्ष्य है, तब तो प्रजाविरा-नीय उपभूत में आन्वप्रदण की ही आवश्यकता न थी। परन्तु उस दशा में भी वही परिणाम होता जो अन्न-मर्यादा में कलहाया गया है। प्रजा जयतक स्वतन्त्ररूप से सम्पत्ति-संग्रह में प्रयुक्त नहीं होती तबतक प्रजासमृद्धि असम्भव है। राष्ट्र का विस्तार पशुबल आदि प्रजास्वातन्त्र्य पर ही निर्भर है। क्या एकही राजा वे सब कार्य कर सकता है? असम्भव। अनुचित नियन्त्रण प्रजासमृद्धि के नाश के ही कारण माने गए हैं। होना यह चाहिए कि, प्रजा को सम्पत्ति-संग्रह का सम्बन्ध में पूर्ण स्वतन्त्रता दी जाय साथ ही न्ययसम्बन्ध में नियन्त्रण लगाया जाय। सुत्र और विट् के इस पारस्परिक सहयोग से ही प्रकृतिविद्या वह वर्णाश्रमव्यवस्था सुरक्षित रह सकती है जो राष्ट्रासमृद्धि का अन्यतम सूत्र माना गया है।

एक स्थान पर प्रतिष्ठित ऋषि ‘ब्रह्मबल’ है, शुद्ध ‘चतुर्बल’ है, उपभूत ‘पिङ्गबल’ है एवं पशुसम्पत्ति ‘शूद्रमाग’ है। प्रत्येक राष्ट्र को राष्ट्राभ्युदय के लिए ज्ञानस्थानीय ब्रह्मबल क्रियास्थानीय चतुर्बल अथ स्थानीय पिङ्गबल एवं प्रधन्यस्थानीय शूद्रबल, ये चारों बल अपेक्षित हैं। यह सभी सम्भव है, जब कि चारों में परस्पर सहयोग बना रहे। सहयोग सभी सम्भव है, बल्कि चारों मर्यादावृत्त से सञ्चालित रहें। इसी समुद्रिखा के लिए उपभूत से परीत आत्म की भी शुद्ध से ही आहुति ली जाती है।

इत्थनचर राष्ट्रकर्मसमृद्धिपूजक स्वयंसमृद्धि के लिए यह आत्मप्रदणकर्म क्रमशः गायत्री त्रिपुष्प जगती अनुष्टुप् छन्दो से सम्बन्ध रखता है। ‘सुपर्याकात्रचयानपिज्ञान’ के अनुसार मूलतः सभी छन्द चतुरधर ही माने गए हैं। सोमापहरण करने के लिए सर्वप्रथम चतुरधर जगतीछन्द का प्रयोग यज्ञोक्त में गमन होता है। वही तीन चरण लाकर एक चरण से जगती नतन पर लौट आती है। अनन्तर चतुरधर पिष्टुप् सोमापहरण के लिए उत्सववन करती है। यह अपना एक चरण लौटकर तीन

(पनमावयुक्त) अप्-उत्त्व ही पुष्करपण है। यही उत्तरोत्तर वेब-लेह के क्रमिक यजन से आपा-पेनापि आठ व्याहृतियों में परिश्रित होता हुआ कालान्तर में भूयिष्यरूप में परिणित होजाता है। क्रमशः पुण्य मी उही अप्तत्त्व से सम्बन्ध रखता है। इसी सादर्य के आधार पर कमल में भूयिष्य का आरोप करते हुए इसे भूयि-यह का निदान मान लिया गया है। “सुष्टा प्रजापति पयासन पर विरामान रहते हुए पथमू नाम से प्रसिद्ध हैं” इस व्यवहार का मी इसी भूनिदान से सम्बन्ध है।

इस निदानविद्या को सचय में रखते हुए ही हमें उक्त उपसृत् के आन्व्य का विचार करना है। उक्त को दहिना हाथ, तथा उपसृत् को वाम हाथ कहलाया है। राजनशास्त्र के अनुसार पुरुष का दक्षिणभाग शुभ है वामभाग अशुभ है। दक्षिणाङ्गस्फुरण शुभस्त्वना का प्रवचक है एवं वामाङ्गस्फुरण अशुभस्त्वना का सूचक है। कारण यही है कि, पुरुष अग्निवीर्यप्रधान है। पुरुष के दक्षिणाङ्ग में इसी अग्निवीर्य का प्राधान्य रहता है एवं वामाङ्ग में निर्बीर्य्य सोम का प्राधान्य रहता है, जोकि सोम स्त्रीवीर्य्य माना गया है। वामभाग स्त्रीवीर्य्यप्रधान है इसका स्फुरण पुरुषत्व का विरोधी है अतएव इसे अशुभ माना गया है। विषि का वाम (टंटा-प्रतिकूल) होजाना वामभाग से ही सम्प्रक्षित है। इसी सादर्य के आधार पर हम कह सकते हैं कि, दक्षिणहस्त-स्थानीय उक्त पुरुषवीर्य्य का प्रतिनिधि बनता हुआ यजमानस्थानीय है। एवं वामहस्तस्थानीय उपसृत् स्त्रीवीर्य्य का प्रतिनिधि बनता हुआ असुभस्त्वक बनता हुआ यजमानशुभस्थानीय है। इस वीर्य्यस्त्वना के अतिरिक्त आदान-निरोध-मर्प्या से भी यह आरोप समन्वित होरहा है। दक्षिणहस्त कर्म के द्वारा वहाँ सम्यक्ति के आगमन का करण बना हुआ है वहाँ वामहस्त अकर्म का प्रतिनिधि बनता हुआ निरोध का कण्ट बन रहा है। राजु का जो अम (सम्पत्ति-निरोध) है वही स्थान वामहस्त का है। इसलिए भी दक्षिणहस्त स्थानीय उक्त को यजमान तथा वामहस्त स्थानीय उपसृत् को यजमानराजु कहा जाकछा है।

दक्षिणहस्त अग्निवीर्य्यप्रधान एवं वामहस्त सोमवीर्य्यप्रधान कहलाया गया है। अग्नि अन्नाद (मोक्ष) है सोम आय (मोष्य) है। इस दृष्टि से दक्षिणहस्तस्थानीय अग्निप्रधान उक्त को ‘अन्नाद’ माना जाकछा है एवं वामहस्त स्थानीय सोमप्रधान उपसृत् को ‘आय’ कहा जाकछा है। इसप्रकार निदानविधि से उक्त, उपसृत् को कमरा यजमान-यजमानराजु तथा अन्नाद-आय मानते हुए बटुबार-स्यवार, एवं मूबस-कनीचासं का समन्वय कीजिए।

समृद्धि का लक्षण यही है कि मोक्षा संख्या में कम हों एवं मोष्य सामग्री संख्या में अधिक हो। इसी समृद्धिमात्र की प्राप्ति के लिए भीमा-स्थानीय उक्त में बार बार ही आत्मप्रदण किया जाता है एवं मोष्य-स्थानीय उपसृत् में आठ बार आत्म प्रदण किया जाता है।

यदि मोक्षा की अपेक्षा मोष्यप्रदावर्ग अधिक बलवीर्य्य युक्त है तो वह संख्यानुसरा समृद्धि निर्वर्णक है। वास्तविक समृद्धि तो उधे ही कहा जायगा जिसमें मोक्षा संख्या में तो कम हों परन्तु अम-वीर्य्य में मोष्य की अपेक्षा भूषान् ही। मोक्षा में इसी कल-वीर्य्य-समृद्धि के लिए मोक्षा-स्थानीय उक्त में वहाँ-बार बार प्रदण करते हुए माताहृदि की जाती है वहाँ मोष्य की निर्वर्ण निर्वीर्य्य बनाने के लिए मातप-स्थानीय उपसृत् में बार बार प्रदण करते हुए भी माताहृत् किया जाता है।

शारीरिक बल बल है, आत्मबल धीम्य है। भूतबल बल बल है, प्राणबल धीम्य है। भाष्य प्रजा पर मुद्रासन सुरक्षित रखने के लिए दोनों शक्तिर्था उपेक्षित हैं। हम देखते हैं कि एक राज्य में राजा एक होता है प्रजा असंख्य होती है। परन्तु राजा अपने कोराजल से, तथा बाहुधीर्य से एक घर का स्वामी रहता हुआ भी अपनेका घरों पर अपना प्रभुत्व प्रतिष्ठित रखता है। अपनी इच्छानुसार यथासमय इन म अपने उद्देश्य-साधन प्रयत्न किया करता है। इसी कलवीम्य-प्राप्ति के लिए यहाँ भी कनीवास, मर्यादा रखी गई है।

अब मैं एहीत आन्य की तो अब से आहुति होती ही है परन्तु उपभूत में एहीत आन्य की भी अब से ही आहुति होती है। इसका कारण है—‘अन्न-अमाश की स्वरूप रक्षा’। उपभूत प्रजा-स्थानीय है। प्रजा का बल ही राजा का बल है। यदि प्रजा को स्वयंपत्ति-व्यय में स्वतन्त्र कर दिया जायगा तो प्रजा इस मर्यादा से अपना स्वरूप ही नो बैठेगी एव प्रजासमूह से वञ्चित राजा भी राज्यभी से हाथ ही नो बैठेगा। राष्ट्र-समृद्धि के लिए दोनों की ही स्वरूपरक्षा अपेक्षित है। धर्मग्रन्थ यहाँ राजा की सुरक्षित मर्यादित रखता है, यहाँ धर्मानुगत राजदण्ड प्रजा को मर्यादित बनाए रखता है। इस पारस्परिक सहयोग से दोनों का स्वरूप सुरक्षित रहता है।

यदि प्रजापति पर अपना अधिकार स्थापित करना ही राजा का एकमात्र लक्ष्य है, तब तो प्रजास्थानीय उपभूत में आन्यप्रदण की ही आवश्यकता न थी। परन्तु उस दशा में भी वही परिणाम होता जो अमर्यादा में नकलाया गया है। प्रजा जयतक स्वतन्त्ररूप से सम्पत्ति-संग्रह म प्रयत्न नहीं होती तबतक प्रजासमृद्धि असम्भव है। राष्ट्र का चित्तबल पशुबल आदि प्रजास्वातन्त्र्य पर ही निर्भर है। क्या एकाकी राजा व स्व कार्य कर सकता है? असम्भव। अनुचित नियन्त्रण प्रजासमृद्धि के नाश के ही कारण माने गए हैं। होना यह चाहिए कि प्रजा को सम्पत्ति-संग्रह के सम्बन्ध म पूरा स्वतन्त्रता दी जाय साथ ही व्ययसम्बन्ध में नियन्त्रण लगाया जाय। अन्न, और पितृ के इस पारस्परिक सहयोग से ही प्रकृतिविद्धा यह वर्णानुक्रमवस्था सुरक्षित रह सकती है, जो राष्ट्रासमृद्धि का अन्तम मंत्र माना गया है।

एक स्थान पर प्रतिष्ठित श्रुति ‘ब्रह्मवर्ष’ है अब ‘क्षत्रवर्ष’ है, उपभूत ‘विज्वल’ है एवं पशुसम्पत्ति ‘राष्ट्रमाग’ है। प्रत्येक राष्ट्र का राष्ट्रासमृद्ध के लिए स्वतन्त्रस्थानीय ब्रह्मवर्ष क्रियास्थानीय क्षत्रवर्ष तथा स्थानीय विज्वल एवं प्रयत्नस्थानीय राष्ट्रवर्ष, ये चारों बल अपेक्षित हैं। यह तभी सम्भव है, जब कि चारों में परस्पर सहयोग बना रह। सहयोग तभी सम्भव है, जबकि चारों मर्यादासूत्र से सञ्चालित रहें। इसी अन्तरिक्ष के लिए उपभूत से एहीत आन्य की भी अब से ही आहुति ही जाती है।

इसका कारण राष्ट्रसमृद्धिपूर्वक स्वसमृद्धि के लिए यह आन्यप्रदणक्रम क्रमशः गायत्री त्रिष्टुप्, जगती अनुष्टुप्, छन्दो से सम्बन्ध रखता है। ‘मुपयाध्यावयामानविज्ञान’ के अनुसार मूलतः सभी छन्द चतुरक्षर ही माने गए हैं। समापहरण करने के लिए सर्वप्रथम चतुरक्षर बगतीछन्द का तृतीय बलाक्ष में गमन होता है। यहाँ तीन चरण मोड़कर एक चरण में बगती नवल पर लौट जाती है। अनन्तर चतुरक्षर त्रिष्टुप् समापहरण के लिए उत्थलपन करती है। यह अपना एक चरण मोड़कर तीन

(वनभावयुक्त) अप-सख ही पुष्करपण है। यही उत्तरोत्तर तेजस्वेह के क्रमिक यजन से आपा-केन्द्रादि आठ व्याहृतियों में परिष्कृत होता हुआ कालान्तर में भूमिस्वरूप में परिष्कृत हो जाता है। कमलपुष्प भी उठी अपतृत्त से सम्बन्ध रखता है। इसी सादर्य के आधार पर क्रमशः में सूर्यवद अपरोप करते हुए इसे भूमि-यव का निदान मान लिया गया है। "सप्त प्रजापति पथासन पर विरामान रहते हुए पथमूः नाम से प्रसिद्ध है इस व्यवहार का भी इसी भूनिदान से सम्बन्ध है।

इस निदानविद्या को लक्ष्य में रखते हुए ही हमें उद्गु उपभृत् के आन्व्य का विचार करना है। उद्गु को दहिना हाथ, तथा उपभृत् को वाम हाथ फलताया है। शकुनशास्त्र के अनुसार पुरुष का दक्षिणभाग शुभ है, वामभाग अशुभ है। दक्षिणाङ्गस्तुरण शुभसूचना का प्रसङ्ग है एवं वामाङ्गस्तुरण अशुभसूचना का सूचक है। कारण यही है कि, पुरुष अग्निबीजप्रधान है। पुरुष के दक्षिणाङ्ग में इसी अग्निबीज का प्राधान्य रहता है एवं वामाङ्ग में निर्बीज्य सोम का प्राधान्य रहता है, जोकि सोम स्त्रीबीज्य माना गया है। वामभाग स्त्रीबीज्यप्रधान है इसका स्फुरण पुरुषतरण का विरोधी है, अतएव इसे अशुभ माना गया है। विधि का वाम (येदा-प्रसिद्ध) होमाना वामभाग से ही सम्पन्नित है। इसी सादर्य के आधार पर हम कह सकते हैं कि, दक्षिणहस्त-स्थानीय उद्गु पुरुषबीज्य का प्रतिनिधि बनता हुआ यजमानस्थानीय है। एवं वामहस्तस्थानीय उपभृत् स्त्रीबीज्य का प्रतिनिधि बनता हुआ अशुभसूचक बनता हुआ यजमानराजुस्थानीय है। इस बीज्यसूचना के अतिरिक्त आदान-निरोध-मर्यादा से भी यह आरोप सम्बन्धित हो रहा है। दक्षिणहस्त कर्म के द्वारा वहाँ सम्पत्ति के आगमन का करण बना हुआ है वहाँ वामहस्त अकर्म का प्रतिनिधि बनता हुआ निरोध का कर्तृ बन रहा है। शत्रु का जो काम (सम्पत्ति-निरोध) है वही स्थान वामहस्त का है। इसलिए भी दक्षिणहस्त स्थानीय उद्गु को यजनान तथा वामहस्त स्थानीय उपभृत् को यजनानराजु कहा जा सकता है।

दक्षिणहस्त अग्निबीज्यप्रधान एवं वामहस्त सोमबीज्यप्रधान कलताया गया है। अग्नि आत्राह (मोक्ष) है सोम आप (मोक्ष) है। इस दृष्टि से दक्षिणहस्तस्थानीय अग्निप्रधान उद्गु को 'आत्राह' माना जा सकता है एवं वामहस्त स्थानीय सोमप्रधान उपभृत् को 'आप' कहा जा सकता है। इसप्रकार निदानविधि से उद्गु, उपभृत् को क्रमशः यजमान-यजमानराजु तथा आत्राह-आप मानते हुए अत्राह-आत्राह, एवं आप-आप-कनीयांस का समन्वय कीजिए।

स्मृति का लक्षण यही है कि, मोक्ष संख्या में कम हों, एवं मोक्ष कामी संख्या में अधिक हो। इसी स्मृतिमात्र की प्राप्ति के लिए मोमा-स्थानीय उद्गु में बार बार ही आन्व्यप्रदण किया जाता है एवं मोक्ष-स्थानीय उपभृत् में आठ बार आन्व्य प्रदण किया जाता है।

यदि मोक्ष की अपेक्षा मोक्षप्रकारण अधिक कलबीज्य युक्त है तो वह संभावानुसृत स्मृति निरपेक्ष है। वास्तविक स्मृति तो उसे ही कहा जायगा जिसमें मोक्ष संख्या में तो कम हों परन्तु आप-बीज्य में मोक्ष की अपेक्षा भूषा हों। मोक्षा में इसी कल-बीज्य-स्मृति के लिए मोक्षा-स्थानीय उद्गु में वहाँ बार बार प्रदण करते हुए मात्राद्वि की जाती है वहाँ मोक्ष की निर्बल निर्बीज्य बनाने के लिए मोक्ष-स्थानीय उपभृत् में आठ बार प्रदण करते हुए भी मात्राद्वि किया जाता है।

प्रथमकाण्डानुगत-तृतीय-अध्याय का द्वितीय ब्राह्मण
एव द्वितीय प्रपाठक का पञ्चम ब्राह्मण

‘आज्यब्राह्मण’

नामक

उपरत

चरणों से बापस लौट आती है। सर्वान्त में सामिधेनीचल से युक्त चतुरस्र गायत्री सुसर्वा—रूप धारण कर के भगवांन मारती है। फलतः सोमापहरण के साथ साथ तत्रस्थ जगती के तीनों चरण, एवं त्रिष्टुप् का एक धरम लेती हुई गायत्री अपने आपके चारों चरणों से सुरक्षित लौट आती है। आरम्भ में चतुरस्र रहने वाली यह गायत्री जगती तथा त्रिष्टुप् के चरणों से अष्टास्र बन जाती है। अष्टास्र त्रिष्टुप् इस अष्टास्र गायत्री में आत्मसमर्पण कर एकावरास्र बन जातो है, एवं एकास्र जगती त्रिष्टुप् युक्त गायत्री में आत्मसमर्पण कर द्वावरास्र बन जाती है। इसप्रकार यद्यपि ब्राह्मण गाव्यमादि छन्द ८-११-१२ इत्यादि ऋचों से युक्त प्रतीत होखे हैं परन्तु इनका मौलिक स्वरूप चतुरस्र ही माना गया है क्योंकि सर्वाणि ह वा अन्दांसि चतुरस्राणि इत्यादि निगम से प्रामाणित है।

जुह—स्थित अनुबर्णयती आत्म चतुरस्र गायत्री छन्द से सम्बन्ध रखता है अपर्यु स्थित अष्टवारणीत आत्म कमरा चतुरस्र त्रिष्टुप् छन्द एवं चतुरस्र जगती छन्द से सम्बन्ध रखता है। एवं भूवासिष्ठ चतुरस्र हीत आत्म अनुष्टुप् छन्द से सम्बन्ध रखता है। भूपिण्ड त्रिष्टुप्तृथिवी पञ्चवरा अन्तरिक्ष, एकविंश पृथ्वी चारों क कमरा प्रजापति अग्नि, मरुत्वानिन्द्रगभिषु वायु, आदित्य, वे चार अतिष्ठाया देवता हैं। एवं चारों के कमरा अनुष्टुप् गायत्री त्रिष्टुप् जगती वे चार छन्द हैं। चारों का मूल यही मौम वाक्म्य अनुष्टुप् छन्द है। अनुष्टुप् मयिष्य का छन्द है मयिष्य शुक्लचक्र वाक्म्य है। इसी वाक्मिष्ठान से कण्टकुरलक्षणा उस साहस्री का कम होता है जिसके आचार पर भूमिमात्रक सम्पूर्ण प्रतीतिष्ठित है। अतएव तत्स्थानीय भुवा से ही सम्पूर्ण ऋक्मर्म सम्पन्न होता है। (११ १२ १३ १४ १५, १६, १७, १८)।

आत्मव्यवस्थित के सम्बन्ध में विशेष वक्तव्य नहीं है। विश्वित्यष्ट (भूपिण्ड) में आत्म (प्राणशक्ति) परिपूर्णमात्रा से प्रतिष्ठित रहता है, उस विश्वित्यष्ट में प्राणदेवता उसीप्रकार आत्म बन कर अपने आध्यात्मिक वक्त की इतिवृत्तता निरापद सम्पन्न करते हैं, जैसे कि वज्र की रक्षा से रक्षित मनुष्य अपने कर्म में निरापद बना रहता है। अतएव आत्म की वज्र कहा जा सकता है। यही वाहेव में देववजन मयि है। वाह-सामयी-समार उस समय पर्यन्त निरर्थक है, जबकि कि आत्म (प्राणशक्तिजन कम्मत्वक वज्र) का ग्रहण नहीं कर लिया जाता। आप्तात्म का आत्म, एवं अभिभूतवज्र का आत्मत्व, दोनों ही यह स्वरूप की विधि के मुख्य द्वार बने हुए हैं।

वि सत्या धी द्वाः के अनुस्र यह वज्र-मर्वादा से युक्त है। कितने एक व्यक्ति का कहना था कि, इस वज्रसमिति-सम्राट के लिए 'जुह उपभूत भुवा' तीनों में तीन तीन बार मन्त्रप्रयोग होना चाहिए। परन्तु परमवैज्ञानिक भगवान् वाक्म्यन देवा करना इसलिए अनुचित समझते हैं कि तीनों ग्रहणकर्म एक ही वज्रविधि से सम्बन्ध रखते हैं। यदि तीन स्थान पर विज्ञान सम्पत्ति का संग्रह किया जायगा तो वज्रवृत्तन नष्ट होजायगी। इन्धनिय (वज्रवृत्तनता सुरक्षित रखने के लिए) एक-एक बार ही मन्त्रप्रयोग होना चाहिए। ऐसा करने से वज्रकरुणा भी सुरक्षित रहेगी, एवं तीनों स्थानों की वज्र के सम्बन्ध से विज्ञान-समिति भी प्राप्त होजायगी (१७ १८, १९)।

श्रीः

अथ-शतपथब्राह्मण-हिन्दी-विज्ञानभाष्ये-द्विब्राह्मणात्मक
इध्म-परिधि-ब्राह्मणम्

अथ-प्रथमकाण्डे-तृतीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम्
द्वितीयप्रपाठके च पष्ठ ब्राह्मणम्
इध्म-परिधि-ब्राह्मणनुगतञ्च-“इध्मब्राह्मण” नामक प्रथम ब्राह्मणम्)

१

1. 1

अथ प्रथमकारणं तृतीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम्
द्वितीयप्रपाठके च पठ्य ब्राह्मणम्

द्विब्राह्मणानुगत-“इध्मब्राह्मणम्”—प्रथमम्

१

१७—इध्मानुगत - कर्मसंग्रह —

१ इध्मवेदि-वर्हिषा प्रोक्षणा, तथा प्रोक्षणीशेषेण वर्हिर्मूलोपसेचनम्

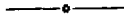
(मूल) प्रोक्षणीरुध्य रादत्ते । स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षति—“कृष्णोऽस्यास्तरष्टोऽ
ग्नये वा जुष्टं प्रोक्षामि” (२ अ० १ म०) इति । तमेध्यमेवैतद्ग्नय
करोति ॥ १ ॥

अथ वदि प्रोक्षति—‘वेदिरमि वर्हिषे त्वा जुष्टा प्राक्षामि’ [२ अ० १-
म०) इति । तन्मध्यमेवैतद् वर्हिषे करोति ॥ २ ॥

अथास्मै वर्हिं प्रयच्छति । तत्पुरस्तादुग्रं व्यामादयति । तत्र प्रोक्षति—“यन्निरमि
सुग्न्यस्त्वा जुष्टं प्राक्षामि” [२ अ० १ म०] इति । तन्मध्यमेवैतद् सुग्न्य
करोति ॥ ३ ॥

अथ या प्रोक्षय परिशिष्यन्त, तागिरोपधीना मूलान्युपनिनयति—“अदित्यै
श्रु वनममि [२ अ० २ म०) इति । इय वै पृथिवी अदिति तदस्या एवैतदोप-
धीना मूलान्युपनिनयति । ता इमा आत्र मूला ओपयय । तस्माद्यद्यपि शुक्राययप्राणि
भवन्ति-आद्रायय मूलानि भवन्ति ॥ ४ ॥

४—आहवनीयाग्नेरिभकाष्ठेन प्रवलीकरणम्

अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीय । पूर्वोऽर्द्धो वै शिर-पूर्वाद्धं मधैत-
यज्ञस्य कल्पयति । उपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति । अयं वै स्तूपः प्रस्तरः । एतमेवा-
स्मिन्नेतत् प्रतिदधाति । तस्मादुपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति ॥ १२ ॥

५—आहवनीयस्य पश्चिमे, दक्षिणे, उत्तरे च क्रमेण परिधिनिधानम्

अथ परिधीन् परिदधाति । तद् यत्परिधीन् परिदधाति—यत्र वै द्वा अग्नेऽग्निं
होत्राय प्राशुक्षत तद्वोवाच 'न वा अहमिदमुत्सह, यज्ञो होता स्याम्, यज्ञो हव्यं वहयम् ।
त्रीन् पूर्वान् प्राशुक्षतम् । ते प्र घन्विषुः, तासु मेऽनकल्पयत । अथ वा अहमेतदुत्साच्ये-
यज्ञो हाता स्याम्, यज्ञो हव्यं वहयमिति । तथेति । तानस्मा एतानवाकल्पयन्—त एत
परिधय ॥ १३ ॥

स होवाच—वज्रो वै तान् वपट्कारं प्राशुणम् । वज्राद्धं वपट्काराद्विभेमि, यं मा
वज्रो वपट्कारो न प्रशुञ्ज्यात् । एतैरथ मा परिधय, तथा मा वज्रो वपट्कारो न प्रव-
र्च्यतीति । तथेति । तमेतै पर्यदधु । तत्र वज्रो वपट्कारं प्रावशक् । तत्रमै वैतदग्रे
नक्षति—यदेतै परिदधानि ॥ १४ ॥

त उ हैत ऊचुः—इदमु चेदस्मान् यज्ञे पुष्ट्यथ, अस्तववास्माकमपि यज्ञे भाग
इति ॥ १५ ॥

तथेति द्वा अत्र वन्—“यद्ब्रह्मिष्यरिधि स्तन्यति-तद्युष्मासु हुतम् । अथ यद् उप
ग्यु परि होष्यन्ति—तद्वाऽविष्यति । अथ यदर्मा होष्यन्ति तद्वाऽविष्यतीति । स यन्मा
जुह्वति तदनानवति, अथ यत्तेनानुपयु परि जुह्वति—तदनानवति, अथ यद्ब्रह्मिष्यरिधि
स्फुन्दति—तत्तपु हुतम् । तस्माद् इ नाग इव स्फुन्नं स्यात् । इमां वैत पृथिवीं प्राविशन् ।
यद्वा इह किञ्च स्फुन्दति—अस्यामव तन्मव प्रवितिष्ठति ॥ १६ ॥

२—पवित्रे प्रणीतासु निधाय बर्हिष पुरस्तात् प्रस्तरगृहणम्—

अथ विस्त्रम्य ग्रन्थि पुरस्तात् प्रतरं गृह्णाति—'विष्णोस्तुपोऽसि—(अ० २-३०) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तत्प्रेयमेव शिखा स्तुपः । एतामेवास्मिन्नेतदधाति । पुरस्ताद् गृह्णाति । पुरस्ताद्वयं स्तुपः, तस्मात् पुरस्ताद् गृह्णाति ॥ २ ॥

अथ सन्नहनं विस्त्रमयति । प्रकृतम् हेवास्य स्त्री विजायत इति । तस्मात् सन्नहनं विस्त्रमयति । तद्विश्वायां भोक्षौ निदधाति । नीविर्हेवास्यैषा । दक्षिणत इव हीय नीवि । तस्माद्विश्वायां भोक्षौ निदधाति । तत्पुनरभिच्छादयति । अमिच्छन्नेव हीय नीवि । तस्मात्पुनरभिच्छादयति ॥ ६ ॥

३—वेद्या बर्हिषा त्रिवृत्-स्तरणम्

अथ बर्हिं स्तृणाति । अथ वै स्तुपः प्रस्तरः । अथ यान्यवाजि लोमानि, तान्येवास्य, यदितरं पर्हिं, तान्येवास्मिन्नेतदधाति । तस्माद् बर्हिं स्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै वदिः । तामेतद्दधाष पर्यासत्, ये चेमे ब्राह्मणाः शुभवातोऽनुजाना । तेष्वेवैनामेवत् पर्यासीनेष्वनग्नो करोति अनग्रताया एव । तस्माद्बर्हिं स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै वदिः, तावती पृथिवी, ओषधयो बर्हि । तदस्यामेवत् पृथिव्यामोष-धीर्दधाति । ता इमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठिताः । तस्माद्बर्हिं स्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलं स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वा अस्यै बहुलतमा आपधय, तदस्या उप-जीवनीयतमम् । तस्माद् बहुलं स्तृणीयादिति । तद्वै तदाहर्त्तयवाचि । त्रिवृत् स्तृणाति, त्रिवृदि यज्ञः । अथो अपि प्रबर्हिं स्तृणीयात् । स्तृणन्ति यदिरानुपगिति अ पिशाभ्य-नृक्तम् । अघरमूलं स्तृणाति । अघरमूला इव हीमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठिताः । तस्मादघरमूलं स्तृणाति ॥ १० ॥

स स्तृणाति—'अग्नोऽब्रह्म त्वा स्तृणामि स्वासस्त्वां दवेभ्य [२ अ० २ म०] इति । साध्वी दवेभ्य इ यवैतदाह—यदाहोर्गब्रह्म त्वाति । रवासायो दवेभ्य इति रवासादौ दवेभ्य इत्यवैतदाह ॥ ११ ॥

३—आहवनीयाग्नेरिध्मकाष्ठेन प्रवलीकरणम्

अथाग्निं कल्पयति । शिरा वै यक्षस्याहवनीय । पूर्वोऽर्द्धो वै शिर-पूर्वाद्धर्मवैत-
पक्षस्य कल्पयति । उपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति । अथ वै स्तुपं प्रस्तरं । एतमेवा
स्मिन्नेतत् प्रतिदधाति । तस्मादुपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति ॥ १२ ॥

५—आहवनीयस्य पश्चिमे, दक्षिणे, उत्तरे च क्रमेण परिधिनिधानम्

अथ परिधीन् परिदधाति । तद् यत्परिधीन् परिदधाति-यत्र वै द्वा अग्रेऽग्निं
होत्राय प्राबुधत तद्वोवाच 'न वा अहमिदमुत्सह, यज्ञो होता स्याम्, यज्ञो इव्य बहयम् ।
श्रीन् पूर्वान् प्राबुधवम् । ते प्र घन्तिषु, तान् मेऽवकल्पयत । अथ वा अहमेतदुत्साच्ये-
यज्ञो होता स्याम्, यज्ञो इव्य बहयमिति । तथेति । तानस्मा एतानवाकल्पयन्-त एते
परिधय ॥ १३ ॥

म होवाच-वज्रो वै तान् वषट्कारः प्रावृणक् । वज्राद्धैः उपट्काराद्विमेमि, य मा
वज्रो वषट्कारो न प्रबुञ्ज्यात् । एतैरथ मा परिधत्त, तथा मा वज्रो वषट्कारो न प्रव-
च्यतीति । तथेति । तमेतैः पर्यदधु । तस्य वज्रो वषट्कारः प्रावृणक् । तस्मै वैतदभये
नमति-यदतैः परिदधामि ॥ १४ ॥

त उ हैत ऊचुः-इदमु चेदस्मान् यज्ञे शुद्धकथ, अस्तववास्माकमपि यज्ञे भाग
इति ॥ १५ ॥

तथेति द्वा अत्र वन्-“यद्ब्रह्मिष्परिधिं सन्नस्यति-तद्युष्मासु हुतम् । अथ यद् उप
ग्युपरि होष्यन्ति-तद्वाऽविप्यति । अथ यद्गर्भा होष्यन्ति तद्वाऽविप्यतीति । स यद्गर्भा
जुह्वति तदनानवति, अथ यत्नानुपयुपरि जुह्वति-तन्नानवति, अथ यद्ब्रह्मिष्परिधिं
स्कन्दति-तदतपु हुतम् । तस्माद् इ नाम इव स्कन्धं स्यात् । इमां वैते पृथिवां प्राविशन् ।
यद्वा इदं किञ्च स्कन्दति-मस्यामथ तन्मथं प्रवितिष्ठति ॥ १६ ॥

२—पवित्रे प्रणीतासु निधाय बर्हिष पुरस्तात् प्रस्तरगृहणम्—

अथ विस्रम्य ग्रन्थि पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति—‘विध्योस्तुपोऽसि—(२ अ० २-
म०) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्येयमेव शिखा स्तुपः । एतामेवास्मिन्नेतदधाति । पुर-
स्ताद् गृह्णाति । पुरस्तादर्थं स्तुपः, तस्मात् पुरस्ताद् गृह्णाति ॥ ५ ॥

अथ सन्नहनं विस्रमयति । प्रकलृप्तं हैवास्य स्त्री विजायत इति । तस्मात् सन्नहनं
विस्रमयति । तद्विद्यायां श्रोत्रो निदधाति । नीविहैवास्यैषा । दक्षिणत इव द्वीप नीवि ।
तस्माद्विद्यायां श्रोत्रो निदधाति । तत्पुनरभिच्छादयति । अभिच्छन्नेव द्वीप नीवि ।
तस्मात्पुनरभिच्छादयति ॥ ६ ॥

३—वेद्या बर्हिषा त्रिवृत्-स्तरणम्

अथ बर्हिः स्तुषाति । अथ वै स्तुपः प्रस्तरः । अथ यान्यवाञ्छि सोमानि, तान्य-
वास्य, यदितरं पर्हिः, तान्येवास्मिन्नेतदधाति । तस्माद् बर्हिः स्तुषाति ॥ ७ ॥

योषा वै वेदिः । तामेतद्दवाभं पयामत, ये चेमे ब्राह्मणाः शुभवांसोऽनुमाना ।
तेष्वेवैनामेतत् पयासीनप्वनगर्गां करोति अनग्रताया एव । तस्माद्बर्हिः स्तुषाति ॥ ८ ॥

यावता वै वेदिः, तावती पृथिवी, ओषधयो बर्हिः । तदस्यामेव तत् पृथिव्यामोष-
धीर्दधाति । ता इमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठिताः । तस्माद्बर्हिः स्तुषाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलं स्तुषीयादित्याहुः । यत्र वा अस्यै बहुलतमा ओषधयः, तदस्या उप-
बीवनीयतमम् । तस्माद् बहुलं स्तुषीयादिति । तद्वै तदाहर्त्तृर्गवाधि । त्रिवृत् स्तुषाति,
त्रिवृद्धि यज्ञ । अथो अपि प्रवर्हिः स्तुषीयात् । स्तुष्यन्ति यद्विरानुपगिति ह्यपि स्वाभ्य
नूक्तम् । अघरमूलं स्तुषाति । अघरमूला इव होमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मादघरमूलं स्तुषाति ॥ १० ॥

स स्तुषाति—ऊर्यम्रदसं तथा स्तुष्यामि स्वासस्थां देवभ्यः [२ अ० २ म०]
इति । साध्वी देवभ्य इत्येतदाह—यदाहोर्गम्रदसं स्तुषति । रवासरथां देवभ्य इति रवासरथां
देवभ्य इत्येतदाह ॥ ११ ॥

अथ-प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं
 तृतीयं प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम्
 द्विब्राह्मणानुगतञ्च—परिधिब्राह्मण—नामकं द्वितीयं ब्राह्मणम्

त वा आर्द्रा स्युः । एतद्वर्षाणां नोवम्, एतेन सतजम, एतेन धीर्यवन्तः ।
 तस्मादार्द्रा स्युः ॥ १ ॥

स मध्यममेवाग्रे परिधिं परिदधाति—‘गन्धर्वस्त्वा विश्वाषसु परिदधातु विश्व-
 म्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिष्ट ईडित’ [२ अ० २ म०] इति ॥ २ ॥

अथ दक्षिणं परिदधानि—‘इष्ट्य वाहुरसि दक्षिणा विश्वम्यारिष्ट्यै यजमा-
 नस्य परिधिरस्यग्निरिष्ट ईडित’ [२ अ० ३ म०] इति ॥ ३ ॥

अथोत्तरं परिदधाति—‘मित्रावरुणा त्वात्तरत पग्निन्ता ध्रुवेण धर्मणा विश्व-
 म्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिष्ट ईडित’ [२ अ० ३ म०] इति । अग्न्या
 हि । तस्मादाह—अग्निरिष्ट ईडित इति ॥ ४ ॥

६—आहवनीये समिधाधानम्

अथ समिधमभ्यादधाति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमुपस्पृशति, वर्तमानग्रे समिन्ध ।
 अथाग्रावभ्यादधाति तनो अग्निं प्रत्यक्षं समिधे ॥ ५ ॥

सोऽभ्यादधाति—‘वीतिहोत्र त्वा कत्र युमन्त्र समिधीमहि । अग्ने वृत्तन्त-
 मप्सर’ (२ अ० ४ म०) इत्येतया गायत्र्या । गायत्रीमवैतत् समिध । सा गायत्री
 समिधान्यानि छन्दांसि समिन्धे । छन्दांसि समिधानि दधम्यो पञ्च वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ यां द्वितीया समिधमभ्यादधाति—वसन्तमव तया समिन्ध । स वसन्तः समि-
 दोऽन्यानृतुल समिन्ध । अतएव समिद्धा प्रजाध प्रजनयन्ति, ओषधीश्च पचन्ति । सोऽ-
 भ्यादधाति—‘समिदसि’ (२ अ० ५ म०) इति । समिद्धि वसन्त ॥ ७ ॥

स स्कन्धममिमृशति—“भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानापतये स्वाहा [२ अ० २ म०] इति । एतानि वै तेषामग्नीनां नामानि—यद् भुवपति, भुवनपति, भूतानां पति, तद् यथा वषट्कृतं हुतम्—एवमस्यैतेर्वाग्निषु भवति ॥ १७ ॥

तद्वै के-इध्मस्यैर्वैतान् परिधीन् परिदधाति । तद् तथा न कुर्यात् । अनवक्लृप्ता इ तस्यैते भवन्ति—यानिध्मस्य परिदधाति । अग्न्याधानाय ध्वेध्मं क्रियत । तस्यो हैर्वैतेऽवक्लृप्ता भवन्ति—यस्यैतानन्यान्हरन्ति—परिधय इति । तस्मादन्यानेवाहरेयु ॥ १८ ॥

ते वै पालाशाः स्युः । अक्ष वै पलाशः, ब्रह्माग्निः, अग्नया हि । तस्मात्पालाशा स्युः ॥ १९ ॥

यदि पालाशान् न विन्देत्—अथो अपि नैकङ्कता स्युः । यदि नैकङ्कतान् न विन्देत्—अथो अपि कार्प्पर्यमया स्युः । यदि कार्प्पर्यमयान् न विन्देत्—अथो अपि वैष्वा स्युः । अथो स्वादिरा, अथो औदुम्बरा । एते हि वृक्षा यज्ञिया । तस्मादतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥

प्रथमकाण्डान्तर्गत—तृतीय—अध्याये तृतीय ब्राह्मणम्
एवं द्वितीय प्रपाठके च पष्ठ ब्राह्मणम्
उपरतम्

अत्र—द्विब्राह्मणानुगत—प्रथम—इध्मब्राह्मण समाप्तम्

१

समाप्तश्चाय—द्वितीय प्रपाठक

२

अथ-प्रथमकारणं तृतीया याये चतुर्थं ब्राह्मण
तृतीय प्रपाठके च प्रथम ब्राह्मणम्
द्विब्राह्मणानुगतञ्च—परिधिब्राह्मण—नामक द्वितीय ब्राह्मणम्

त वा आर्द्रा स्यु । एतद्वर्षां जोषम्, एतेन सतजस, एतेन वीर्यवन्तः ।
तम्मादार्द्रा स्यु ॥ १ ॥

स मध्यममेवाग्रे परिधि परिदधाति—“गन्धर्वस्त्वा विश्वावसु परिदधातु विश्व
म्पारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्पग्निरिष्ट ईष्टित ’ [२ अ० २ म०] इति ॥ २ ॥

अथ दक्षिण परिदधानि—“इन्द्राय द्याहुरसि दक्षिणो विश्वम्पारिष्ट्यै यजमा-
नस्य परिधिरस्पग्निरिष्ट ईष्टित ’ [२ अ० ३ म०] इति ॥ ३ ॥

अथोत्तर परिदधाति—“मित्रावस्त्र्यौ त्वात्तरत परिधत्ता ध्रुवेण घर्मणा विश्व
स्पारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्पग्निरिष्ट ईष्टित ’ [२ अ० ३ म] इति । अग्नये
हि । तम्मादाह—अग्निरिष्ट ईष्टित इति ॥ ४ ॥

६—आहवनीये समिधाधानम्

अथ समिधमम्यादधाति । स मध्यममेवाग्रे परिधिषुपसृशति तेनैतानग्रे समिन्धे ।
अथाग्रावम्यादधाति तनो अग्निं प्रत्यक्ष समिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽम्यादधाति—“वीतिहोत्र त्वा कवे धुमन्त समिधीमहि । अग्ने बृहन्त-
मध्वर” (२ अ० ४ म०) इत्येतया गायत्र्या । गायत्रीमवैतत् समिन्ध । सा गायत्री
समिधान्यानि छन्दांसि समिन्धे । छन्दांसि समिधानि ढवभ्यो पञ्च वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ यां द्वितीयां समिधमम्यादधाति—वम तमेव तथा समिन्ध । स वसन्त समि-
धोऽन्यानुतत् समिन्धे । श्रुतव समिद्धा प्रजाश्च प्रजनयन्ति, ओषधीश्च पचन्ति । सोऽ-
म्यादधाति—‘समिद्धसि’ (२ अ० ५ म०) इति । समिद्धि वसन्त ॥ ७ ॥

तृतीयाध्याय में तृतीय ब्राह्मण एवं द्वितीयप्रपाठक में पष्ठ ब्राह्मण “इहमब्राह्मण”

मूलानुवाद—

१-इध्य, वेदि तथा वहि का प्रोक्षणीशेष से वहिर्मूलोपसिञ्चन—

अभ्यर्घ्यु (नामक अश्विक कर्मरा इध्म वहि-वहि के प्रोक्षण के लिए) प्रोक्षणी (प्रोक्षण कर्म-के लिए निवृत्त अतम्य प्रोक्षणी नाम से प्रसिद्ध जलों) का प्रक्षण करता है। (इसे इन प्रोक्षणी-जला से इध्म-वहि-वहि, तीनों का प्रोक्षण करना है। इन में से) यह अभ्यर्घ्यु सभ से पहिले कृष्णऽस्यास्त्ररेष्ठोऽग्नये त्या जुष्ट प्रोक्षामि (यजु सं० २।१ इ अग्ने । आप कृष्णमुग-है, आहवनीय नामक स्त्र म प्रतिष्ठि रहने के कारण आप आस्त्ररेष्ठ है। ऐसे आप का यथानुरूप-अभिलपित प्रोक्षण करता हूँ) यह मन्त्र बोझता हुआ इध्म (बह्माग्नि-प्रम्बलन के लिए आप हुए लकड़ी के तैल हुए भारों) का प्रोक्षण करता है। इस प्रोक्षणकर्म में इन इध्म-मम्मरों को अभ्यर्घ्यु अग्निदेवता के लिए सङ्गमनीय ही करता है ॥१॥

इध्मप्रोक्षणानन्तर- 'वहिरसि वहिर्वि जुष्ट प्रोक्षामि' (यजु सं० २।१-आप मययज्ञसमृद्धि प्राप्ति के कारण 'वहि' नाम से प्रसिद्ध है। वहिस्तरण के लिए आपका मैं अभिलपित प्रोक्षण करता हूँ) यह बोझता हुआ वहि का प्रोक्षण करता है। इस प्रोक्षणकर्म से यह अभ्यर्घ्यु इस वहि को वहिस्तरणकर्म के लिए ही सङ्गमनीय करता है ॥२॥

वहिप्रोक्षणानन्तर (वहि के प्रोक्षण के लिए) आग्नीध्र नामक अश्विक अभ्यर्घ्यु का हाथ में वहि (कुत्रामुणि) सौंपता है। (आग्नीध्र से समर्पित वहि को हाथ में लेकर) अभ्यर्घ्यु उम वहि को वेदि पर उत्तराग्न इसप्रकार से रखता है, जिस से कि वहि की गोंठ पूष की ओर रहे। (इसप्रकार वहि पर पुरस्ताद्-प्रथिरूप से वहि प्रतिष्ठित कर) यह अभ्यर्घ्यु-वहिरसि सुगृह्यस्त्वा जुष्ट प्रोक्षामि (यजु सं० २।१-आप वहिहृ हणकर्म में समर्थ बनते हुए 'वहि' नाम से प्रसिद्ध है ऐसे आप का मैं सुषों के लिए अभिलपित प्रोक्षण करता हूँ) यह मन्त्र बोझता हुआ वहि पर प्रतिष्ठित वहि का प्रोक्षण करता है। इस प्रोक्षणकर्म से यह अभ्यर्घ्यु सुषां के लिए ही इस वहि को सङ्गमनीय करता है ॥३॥

० इध्म (काष्ठमग्न) का उपयोग आहवनीयाग्नि में होता है वेदि का उपयोग वहिस्तरणकर्म में होता है एवं वहि का उपयोग सुक्ष्मापनकर्म में होता है। वृद्धे शब्दों में-इध्म आहवनीय अग्नि में डाला जाता है वहि वहि पर विज्ञात बानी है एवं सुक्ष्मापन वहि पर रखने वाले हैं। इध्म का बह्माग्नि से वहि का वहि में एवं वहि का सुक्ष्मापन से गमनीय-यथानुरूप सम्बन्ध होना एकमात्र इसी प्रयोजन के लिए इध्म वहि वहि का क्रमिक प्रोक्षण होता है। यजमनइल में एहीव तीनों ही पवित्र अन्तर में पशु आनी इन में मेघपचर्म का समावेश है। पानी में मेघगुण भी है। श्री मेघमान की निष्पत्ति के लिए प्रह्व प्रोक्षक-कर्म विहित है। मध्यमा गर्भ पवित्रता मित्र मित्र वस्तुतः है। एनी इहा में मध्य का 'शुद्ध' (पवित्र) अथ मानना नित्यतः अगन्त दे देता कि व्याख्यातकी न वहि शुद्ध कराति अन्तः पर विधा है। इस विधा का शिष्ट निवृत्त शतपथ-प्रथमसंख्य में विस्तार में विधा जागृता है।

तीना प्रोक्षण-कर्मों के अनन्तर (प्रोक्षणपात्र में) जो प्रोक्षणी-जल बच जाते हैं उन से 'अत्रित्ये व्युत्पन्नमग्नि (यजु सं० २१२-हे प्रोक्षण जल) आप प्रथिवी के सिञ्चक हैं' यह मन्त्र बोलता हुआ ओपविष्या (बर्हि) के मूला का सिञ्चन करता है। वच पानी को ओपविष्या की जड़ों में डाल देता है। निश्चयेन पृथिवी अत्रिति है। इस सिञ्चनकर्म से अभ्यर्च्यु इस प्रथिवी के आपविमूला को ही आप्र करता है। (इसी सिञ्चनकर्म से) ये ओपविष्यो मूलभाग से आप्र (उपलब्ध होती) हैं। इसी सिञ्चनकर्म का यह प्राम्थ्य है कि, यद्यपि ओपविष्या के अग्र-भाग शुष्क रहते हैं, परन्तु मूलभाग आप्र हो रहते हैं। ॥३॥

२-प्रक्षीता में पवित्र स्थापित कर बर्हि के पूर्वभाग से प्रस्तर का ग्रहण—

प्रोक्षणकर्मनन्तर यह अभ्यर्च्यु (अपने हाथ से प्रणीतापात्र में दो कुशा रखकर) वेदि पर पुरस्तात् गाँठ लगे हुए रखे बर्हि (कुशमुष्टि) की गाँठ खोज कर- विष्णोः स्तुपोऽसि (यजु सं० २७ इ प्रस्तर। आप विष्णु-यज्ञ-के स्तुपस्यानीय-केशसङ्गत रूप शिक्षा-स्थानीय हैं।) यह मन्त्र बोलता हुआ उभ बर्हि में से पूर्व का ओर से (कुशसमूह-लक्षण) प्रस्तर का ग्रहण करता है। विष्णु निश्चयेन यज्ञ है, इस यज्ञपुरुष की शिक्षा यह स्तुप (कुशसङ्गत लक्षण प्रस्तर) ही है। (प्रस्तर-ग्रहण करता हुआ अभ्यर्च्यु) इस यज्ञपुरुष में इस शिक्षा को ही प्रतिष्ठित करता है। यह स्तुप (शिक्षा-आध्यात्मिक यज्ञरूप पुरुष के) पूर्वभाग (शिरोभाग) में ही है अतएव (तत्प्रतिरूप इस वैव आधिमातिक यज्ञपुरुष के शिक्षा-स्थानाय स्तुप का भी) पुरस्तात् ही ग्रहण करता है। ॥४॥

(यत्प्रस्ताया गया है कि वेदि पर रखे हुए बर्हि-संघात की रज्जु की गाँठ खोज कर अभ्यर्च्यु पस में से प्रस्तर का ग्रहण करता है। इस ग्रहणकर्म के अनन्तर प्रस्तर तो मग्ना को सोंप देता है, एवं जो) सप्तह्न (बर्हि के बाया ओर लिपटी हुई बन्धन-रज्जु) है उसे (बर्हि से सवधा) ग्रस्य कर देता है। (सप्तह्न को ग्रस्य क्या किया जाता है? इस की उपपत्ति बतलाते हैं)- यह निश्चित है कि बन्धन के सुल जान पर ही इस यजमान की स्त्री वराममाम में सम्पूर्णविय सन्तान उत्पन्न करती है। (तात्पर्य्य यही है कि नीधीबन्धन खोज देन से ही गर्भिणी सुसंपूर्णक प्रसवकर्म करने में समर्थ होती है। इधर यदि ओपात्मिका घनती हुए निदानन स्त्री है एवं यह बर्हि-रज्जु इस का नीधीबन्धन है। यही वैवात्म्यरूप सन्तान उत्पन्न करने वाली है। उत्पत्ति-कर्म में बन्धन का विमलन आवश्यक है) इमीक्षि सप्तह्न खोजता है। उस सप्तह्नरज्जु का यदि के दक्षिण भोग्निभाग पर रख देता है। कारण यही है कि यह रज्जु (निदानेन) इस यजमानपत्नी का नीधीबन्धन ही है। एवं लोकमवहार में निधीबन्धन स्त्रियाँ के दक्षिण-भोग्नि भाग पर ही रहता है। अतएव (तत्प्रतिरूपा वेदि के) दक्षिण भोग्निभाग में ही नीधीबन्धन स्थानाया रज्जु प्रतिष्ठित करता है। दक्षिणभोग्निभाग पर रखी हुई नीधा को बर्हि से आच्छादित कर देता है। कारण उभ का यही है कि, लोकव्यवहार में स्त्रियों का नीधाबन्धन यस्त से ही आच्छादित रहता है। अतएव (तत्प्रतिरूपा वेदि की) इस नीधीबन्धन-स्थानाया रज्जु को आच्छादित कर देता है। ॥५॥

३-वेदि पर बहिस्त्वणो से त्रिवत्-रूप से आच्छादन—

(प्रस्तरग्रहण-कर्म के सम्बन्ध में यह बतलाया गया है कि निदानविधि से प्रस्तर शिखा-स्थानीय है। जब कि इस वैधव्य में पुरुष की प्रतिकृति के अनुरूप प्रस्तररूप शिखा का ग्रहण आवश्यक माना गया है तो शिखातिरिक्त शिखा से नीचे के केरा-श्रोमों का भी उसी निदानविधि से संसृष्ट होना चाहिए। इसी उपपत्ति को लक्ष्य में रत्नो हुई भूति कहती है) — स्रग्भन-विश्व सन-कर्म के अनन्तर यह अभ्यर्च्यु (वेदि पर घनभार से त्रिवत्-मर्त्यादा से) कुरा विद्याता है (वेदि पर प्रतिष्ठित) यह प्रस्तर (कुरामुष्टि) निरचयन (निदानविधि से) स्तुप (केरासंघातलक्षणा शिखा) है। (स्तुप के अतिरिक्त जो सम्पूर्ण वेदि पर कुरा विद्याई जाती है) यह यह इतर बहि (प्रस्तर से भिन्न विद्याई जाने वाली कुरा) (निदानविधि से) शिखा के भ्रम प्रवेशों में (सर्वाङ्गरारीर में) प्रतिष्ठित श्रोम (केरा-श्रोम का प्रतिकृति) है। (वेदि पर कुरा विद्याता हुआ अभ्यर्च्यु प्रतिकृति मर्त्यादा से) उन भ्रमः स्थित केरा-श्रोमों को ही यह पुष्प पर जगाता है। इसीलिए कुरा विद्याता है ॥५॥

(कुरास्तरण की पूव उपपत्ति यज्ञपुरुष के केरा-श्रोमों से सम्बन्ध रखती है। अब स्वयं वेदि की दृष्टि से दूसरी उपपत्ति बतलाती हुई भूति कहती है) — यह वेदि (प्रतिकृति-मर्त्यादा से) योषा (स्त्री) है। इस की (रूपा वेदि) के ऊपर (इविग्रहण के लिए आप हुप प्राणात्मक) देवता प्रतिष्ठित रहते हैं, एवं जो ये प्रयोगरहस्य तथा अनुष्ठान करन वाले विद्वान् ब्राह्मण वेदि के समीप प्रतिष्ठित रहते हैं। (श्रोममर्त्यादा में एक स्त्री नग्न शरीर से पुष्पमण्डली में नहीं बैठ सकती अपितु अपना सर्वाङ्गरारीर वस्त्र से कवचित कर सम्प्राप्त से ही आसीन रहती है। इतर वेदि भी योषा-स्थानीया है इसे भी यहाँ उक्त अक्षौकिक-प्राणदेवताओं, एवं लौकिक अस्थिबों के समीप रहना पड़ता है। इस अनग्नता के लिए अथर्व ही इस पर कुरा विद्यानी चाहिए। इसी अभिप्राय से भूति कहती है) — इन बैठे हुप देवताओं तथा अस्थिबों की मण्डली में (प्रतिष्ठित वेदि पर कुरा विद्याता हुआ) अभ्यर्च्यु इस वेदि को अनन्त ही बनता है। अनग्नता के लिए ही (कुरास्तरण आवश्यक है) इसलिये (भी) कुरा विद्याता है ॥६॥

(अब वेदि को प्रतरूप-मर्त्यादा से पृथिवी मानते हुप इसी दृष्टि से कुरास्तरण की तीसरी उपपत्ति बतलाई जाती है) —

वितनी बड़ी बहि है उतनी ही बड़ी पृथिवी है। (अर्थात् यह वेदि प्राकृतिक-यज्ञप्रत-प्राप्ति-पृथिवी का प्रतिकृति है) आपधियों (प्रतिकृतिविधि से यहाँ) बहि है। (जब कि-बहि-रूपा पृथिवी का यहाँ सम्बन्ध है तो आपधियों का भी प्रतिकृति इस पर अवश्य ही प्रतिष्ठित करना चाहिए। बहि काय्य बहिस्तरण से पूष्ट होजाता है। इसी अभिप्राय से भूति कहती है) — (बहि-स्तरण करता हुआ) अभ्यर्च्यु इस पृथिवी पर (पृथिवी-स्थानीया वेदि पर) आपधियों का प्रतिष्ठित करता है। ये आपधियाँ इस पृथिवी में प्रतिष्ठित हैं। तात्पर्य इस वाक्य का यही है कि,

प्रथिवी का अपना पूर्ण स्वरूप वही कहलाता है, जिस पर ओपधियों रहती हैं। ओपधियुक्त प्रथिवी ही समृद्धा मानी गई है। इधर वदि का निर्माण शुद्ध मिट्टी से हुआ है। ओपधियों को उखाड़ कर केवल मृदुभाग से ही वदि बनाई गई है। ओपधिया की प्रतिष्ठा का उखाड़ जाना प्रथिवी का निर्धन्य (ऊसर) बन जाना है। हम निर्धन्यता को दूर करने के लिए ही ओपधि-प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित करने के लिए ही यहाँ कुरास्तरण आवश्यक है। इसीलिए अभ्यर्च्यु कुरास्तरण करता है ॥६॥

(कुरास्तरण अतिशय घन होना चाहिए जिससे वेदिप्रदश अगुमात्र भी न दीख सके—इसी विशेषता को उपन्यस्त करती हुई भुति कहती है) यज्ञरहस्यवत्ता विद्वानों का आस्तरण के सम्बन्ध में यह कहना है कि यह अभ्यर्च्यु घनरूप से ही बर्हि विज्ञाव। अमिप्राय उन अभिज्ञों का (इस कथन में) यही है कि प्रथिवी के जिस भाग में ओपधियों प्रचुर मात्रा में होती हैं प्रथिवी का वह भाग ही अतिशय जीवनप्रद माना गया है। इस बर्हि का आवर्त्ता जो यज्ञमान है वही हम बहुलस्तरणानुगम्बी जीवनप्रदभाग का भोक्ता बनता है जैसा कि—‘शास्त्ररुजं प्रयात्करि, तल्ल-सम्पत्वात्’ इत्यादि जैमिनिस्मृत से प्रमाणित है। (यदि यज्ञमान यहाँ अपने यज्ञ में भूमि-स्थानीया वदि का आपदि-स्थानीय बर्हि से बहुल-आच्छादन कर देगा तो इसके भागधय का मृदुवशा प्रचुर ओपधियों से युक्त घनता हुआ इसके लिए उपजीवनीयतम भोग्यतम-घन जायगा यही वात्सल्य है)।

वर्हिस्तरण त्रिवृटरूप से करता है (तीन वधमुष्टिया से तीन बार विज्ञाता है)। कारण यही है कि (त्रिसत्यप्राणदेवताओं के सम्बन्ध से) यज्ञ त्रिवृत् है। (इस त्रिवृत्-लक्षणा यज्ञसम्पत्ति की प्राप्ति के लिए तीन बार कुरास्तरण होना उचित है। (त्रिवृत्स्तरण का अमिप्राय यही है कि) तीन वधमुष्टियों से इसप्रकार स्तरण करना चाहिए, जिससे तीनों वधमुष्टिया के तीनों स्तर एक स्तर-रूप से प्रतीत हों। पहिले एक वधमुष्टि लेकर उसे वदि के पूव भाग में दक्षिण अक्ष से आरम्भ कर उत्तराक्ष पर्यन्त इसप्रकार वदि पर विज्ञाना चाहिए जिससे कि कुराभा का अग्रभाग तो पूव की ओर रह तथा मूलभाग पश्चिम की ओर रह। अनन्तर दूसरी वधमुष्टि लेकर (पहिले की वधमुष्टि से संलग्न) वदिमध्य भाग में प्रथममुष्टि से पश्चिम प्रदश में इसप्रकार विज्ञाव जिससे कि पूर्वमुष्टि के पश्चिमस्थ मूलभाग इस द्वितीयमुष्टि के पूर्वस्थ अग्रभागों के नीचे द्य जायँ। इसाप्रकार तीसरी कुरामुष्टि लेकर (दूसरी वधमुष्टि से संलग्न) वदि के पश्चिमन्त भाग में इसप्रकार विज्ञाव जिससे कि मध्यमुष्टि के पश्चिमस्थ मूलभाग इस तृतीयमुष्टि के पूर्वस्थ अग्रभागों से आच्छादित होजायँ। इसप्रकार वदि के पूव भाग से स्तरण आरम्भ होगा। १२ तीनों स्तरणों में कुरा के अग्रभाग पूर्ण की ओर रहेंगे तथा मूलभाग पश्चिम की ओर रहगा। साथ ही प्रथममुष्टि के मूलभाग मध्यमुष्टि के अग्रभागों से आच्छादित रहेंगे एवं मध्यमुष्टि के मूलभाग तृतीयमुष्टि के अग्रभागों से आच्छादित रहगा। इसी को त्रिवृत्स्तरण कहा जायगा। इस स्तरणक्रम का आरम्भ पूव से होगा एवं अग्रमान पश्चिम में होगा। इसी को परचावप-यगपद् माना जायगा।

३-वदि पर बर्हिस्तयो से त्रिवत्-रूप से आच्छादन—

(प्रस्तरग्रहण-कर्म के सम्बन्ध में यह बतलाया गया है कि निदानविधि से प्रस्तर शिक्षा-स्थानीय है । जब कि इस वैधव्य में पुरुष की प्रतिकृपता के अनुरूप प्रस्तररूप शिक्षा ग्रहण आवश्यक माना गया है तो शिक्षाविरिक्त शिक्षा से नीचे के केरा-सोमों का भी उसी निदानविधि से संग्रह होना चाहिए । इसी उपपत्ति को ज व में रत्नवी हुई प्रति कहती है)—समहन-विष सन-कम्प के अनन्तर यह अभ्यर्च्यु (वेदि पर घनभाव से त्रिधृत-मर्त्यादा से) कुरा विज्ञाता है (वेदि पर प्रतिष्ठित) यह प्रस्तर (कुरामुष्टि) निरचयेन (निदानविधि से) स्तुप (केरासघातलक्षणा शिक्षा) है । (स्तुप के अविरिक्त जो सम्पूर्ण वेदि पर कुरा विज्ञाई जाती है) यह यह इतर बर्हि (प्रस्तर से भिन्न विज्ञाई जाने वाली कुरा) (निदानविधि से) शिक्षा के अग्र प्रवेशों में (सर्वाङ्गशरीर में) प्रतिष्ठित काम (केरा-सोम का प्रतिकृप) है । (वेदि पर कुरा विज्ञाता हुआ अभ्यर्च्यु प्रतिकृप मर्त्यादा से) उन अग्र स्थित केरा-सोमों को ही यह पुरुष पर जगाता है । इसीलिए कुरा विज्ञाता है ॥३॥

(कुरास्तरण की पूष उपपत्ति यज्ञपुरुष के केरा-सोमों से सम्भव रहती है । अब स्वयं वेदि की दृष्टि से दूसरी उपपत्ति बतलाती हुई प्रति कहती है)—यह वेदि (प्रतिकृप-मर्त्यादा से) योपा (स्त्री) है । इस स्त्री (रूपा वेदि) के ऊपर (इविर्मह्य के लिए आप हुप प्राक्षा-त्मक) वेष्टता प्रतिष्ठित रहते हैं, पथ जो ये प्रयोगरहस्य, तथा अनुष्ठान करने वाले विद्वान् ब्राह्मण वेदि के समीप प्रतिष्ठित रहते हैं । (लोकमर्त्यादा में एक स्त्री नग्न शरीर से पुरुषमण्डली में नहीं बैठ सकती अपितु अपना सर्वाङ्गशरीर वस्त्र से वेष्टित कर लज्जाभाव से ही आसीन रहती है । इधर वेदि भी योपा-स्थानीया है इस भी यहाँ उक्त अलौकिक-प्राणवेष्टताओं पर लौकिक अस्थिजों के समीप रहना पड़ता है । इस अनग्नता के लिए अवरय ही इस पर कुरा विज्ञानी चाहिए । इसी अभिप्राय से प्रति कहती है)—इन बैठे हुए वेष्टताओं तथा अस्थिजों की मण्डली में (प्रतिष्ठित वेदि पर कुरा विज्ञाता हुआ) अभ्यर्च्यु इस वेदि को अनग्न ही बनाता है । अनग्नता के लिए ही (कुरास्तरण आवश्यक है) इसीलिए (भी) कुरा विज्ञाता है ॥४॥

(अब वेदि को प्रतिकृप-मर्त्यादा से पृथिवी मानते हुए इसी दृष्टि से कुरास्तरण की तीसरी उपपत्ति बतलाई जाती है)—

जितनी बड़ी बर्हि है, उतनी ही बड़ी पृथिवी है । (अर्थात् यह वेदि प्राकृतिक-यज्ञप्रत-प्राप्ति-पृथिवी का प्रतिकृप है) आपथियों (प्रतिकृपविधि से यहाँ) बर्हि है । (जब कि-वर्हि-रूपा पृथिवी का यहाँ सम्बन्ध है तो आपथियों का भी प्रतिकृप इस पर अवरय ही प्रतिष्ठित करना चाहिए । बड़ी अर्थात् बर्हिस्तरण से पूजा हाजता है । इसी अभिप्राय से प्रति कहती है)—(बर्हि-स्तरण करता हुआ) अभ्यर्च्यु इस पृथिवी पर (पृथिवी स्थानीया वेदि पर) आपथियों ही प्रतिष्ठित करता है । ये आपथियों इस पृथिवी में प्रतिष्ठित हैं । तात्पर्य इस वाक्य का यही है कि

नीय) है। सर्वाङ्गशरीर में शिरोभाग पूर्व (में) है। इस कर्म से अश्वय्यु पृथ्वीभाग (माहवनीया-ग्निरूप शिरोभाग) को ही प्रयत्न बनाता है। (शिरोभाग से उपलब्धित मुक्ताग्नि ही आहुति का माहक है। इसे ही इस कर्म से प्रवीण किया जाता है यही निष्कर्ष है)। आहवनीयाग्नि के ऊपर ऊपर प्रस्तर हाथ में रखता हुआ ही अग्नि को कल्प (प्रयत्न) बनाता है। यह प्रस्तरस्तुप कशसङ्गतलक्षणा शिला ही) है। इसी को उस कर्म से इस प्रवर्तीकरण में समाविष्ट करता है। (शिला भी (शिलास्थित ऊर्वाग्नि भी) इस कर्म से प्रयत्न घन जाय) इसलिये प्रस्तर को ऊपर ऊपर धारण करता हुआ अग्नि को प्रयत्न बनाता है। * ॥ १२ ॥

— ० —

५—आहवनीयकुण्ड क परिचम-उत्तर-दक्षिण-प्रान्त भागों में परिधियों का स्थापन—

अग्निप्रवर्तीकरणान्तर वद अश्वय्यु (आहवनीयकुण्ड के परिचम उत्तर तथा दक्षिण के प्रान्त भागों में क्रमशः तीन) 'परिधियों' स्थापित करता है। सो जिसलिये कि, परिधियों स्थापित करता है—(उस की उपपत्ति बतलाई जाती है)। (जिम समय) द्युताओं ने (प्राणविध पार्थिव आग्नेय-द्वयताओं ने) जिम (अपन प्राकृतिक भूपिरङ्ग-मन्त्र-को यज्ञ) में इस अग्नि का हौत्रकर्म के लिए वरण किया—(वरण करने को इच्छा अग्नि से प्रकट की) उम समय अग्नि (प्रत्यक्ष में यह) बोले कि मैं इस कर्म के लिए अपना उत्साह नहीं दिखला सकता जो कि (मैं) आप का होता यन्, एवं जो कि आप के लिए (प्रविष्टी म शूलोक पर्यन्त लज्जान के लिए) इन्द्रिय का (भार) वहन करूँ। (अग्नि ने हौत्रकर्म में क्यों अनुत्साह प्रकट किया? इस का कारण बतलाती हुई आगे जाकर भवि कही है कि) —(अग्नि ने अनुत्साह का कारण बतलाते हुए द्युताओं से यही कहा कि) —हे द्युताओं! आपन मेरे ही तीन पूर्वपुरुषा (मनुजजातीय तीन अग्निवां) को (हौत्रकर्म के लिए) वरण किया था (वरण करना चाहा था) और इही विभीषिका से व मीना अग्नि पलायित होगए थ (अपना स्वरूप लो बैठ थ -)।

(प्रवरणकर्म की विभीषिका से पलायित तथा स्वरूपतः विकृत उन) तीना अग्निवां को यदि आप (पुनः) आपस (इस यज्ञ में मेरी सहायता के रूप में अधिकृत बना कर) लौटा सकते हो,

* इसी विद्वान्त के आचार पर लोक में भोजन-स्ववहार के समय कहा जाता है कि 'अमुक भूय्य चान्ते पर हाथ फरते गए, और भोजन करत गए'। अवरय ही भोजनबला में शिला पर हाथ पड़ते रहने से शिरोग्नि प्रतीप्त होता रहता है एवं अन्नद्रव्य का आकर्षण स्थिर बना रहता है।

+ य ही पलायित अग्नि व्यक्तरूप से 'पक्ता द्विता त्रिता' नामों से तथा समष्टिरूप से 'आप्त्या' नाम से प्रसिद्ध है जिन का विशाल वैज्ञानिक विवेचन पूरे के 'आप्त्याभाषण' में—'चतुर्धा विहिता ह या अग्नेऽग्निरासं (शत १२।१।१) न्यायि रूप से किया जातुआ है। अग्नि के मौलिक स्वरूप ज्ञान की दृष्टि में 'आप्त्या-विज्ञान' अपना एक विशेष ही स्थान रखता है।

(दूसरा है—'प्रागपद्यम' पद्य)। पहिले प्रथम दममुष्टि को बहि क पश्चिम भाग में पूर्व की ओर अग्रभाग रखत हुए, तथा पश्चिम की ओर मूलभाग रखत हुए विद्यया जाता है। अनन्तर दूसरी दममुष्टि विद्यते हुए प्रथममुष्टि के अग्रभागों को ऊपर उठा कर इनके नीचे दूसरी मुष्टि के मूलभाग दवा दिए जात हैं। तृतीय मुष्टि पूर्व में विद्यया जाती है। इनके मूलभाग भी मध्यमुष्टि के अग्रभागों के नीचे दवा दिए जात हैं। इसप्रकार यह आस्तरण पश्चिम से आरम्भ होकर पूर्व में समाप्त होता है। इस पद्य में कुशाओं का परस्पर श्रोतश्रोतमयता होजाता है। जिसप्रकार लोकत्र्यवह्न में तृणाद का छप्पर बनाते हुए तृण-गुल्फों को परस्पर बाँध कर फैलाया जाता है, वैसे ही यह आस्तरणकर्म है। स्वयं ऋषि न (वदमन्त्र न) भी इसी पद्य का समर्थन किया है। इसी तृतीय पद्य को उद्धृत करती हुई भुक्ति कहाँ है)

अथवा 'प्रथम' मन्त्रांश से (एक मुष्टि के अग्रभागों के नाच दूसरी के मूल दवाते हुए) आस्तरण करना चाहिए। (अर्थात्)— 'स्तृणात यद्विदनुयक्' (अक्षु सं १ म० सू १५ म०)— 'परस्पर सम्मन्त्रं बहि अन्वय्यु छाग विद्यत है' यह मन्त्र इसी पद्य को बतला रहा है। (दोनों पक्षों में मूलभाग अथवा प्रदरा से युक्त रहें इसीप्रकार से फैलाया है। (अर्थात् बहि के मूलभाग अग्रभागों के नीचे दयना उमयपद्य में प्राण है)। इस पृथिवी पर आपथियों अथवा मूलरूप से ही प्रतिष्ठित हैं। इसक्षिप (आपथि-स्थानीय) बहि को (पृथिवी-स्थानीय नदि पर) अथवा मूलरूप से ही फैलाता है ॥१०॥

(७ म ६, १० इन चार कविहस्त्यों से बहि-स्तरण की अपेक्षित बतलाई गई। अब आग की ११ वी कविहस्ता से आहत (पदति) बतलाते हैं) यह अन्वय्यु 'ऊग्नदत्सं त्वा स्तृणामि स्वा सस्यं देवन्वः' (अक्षु सं १२-ऊग्नसूत्र ऊग्न-स उन हुए कामजलद्वारा कर्मज के समान स्पर्शबालों अनाल के लिए ह बहिदेवत ! आप पर बहि विद्यता ह। आप दयताओं के लिए सुखपूर्वक देहम के स घन हों) यह मन्त्र बोधता हुआ बहिस्तरण करता है। 'दयताओं के लिए आप आत्मता पनाइ जाता है' यही कहा गया है जोकि ऊग्नदत्सं त्वा' यह कहा गया है। स्वासस्यं दयन्व्य इस मन्त्रभाग से आप दयताओं के लिए सुखात्मिका प्रतिष्ठाभूमि पनाइ जा रही है' कही कहा गया है ॥ ११ ॥

४ आहवनीयानि का इष्म-काष्ठ से प्रवर्त्तीकरण—

यथास्तरणानन्तर यह अन्वय्यु 'आहवनीयाग्नि का। कल्प (इविह्न-समय) करता है (अग्नि को काष्ठ से चिताता है)। यह आहवनीयाग्नि इस (पुरुषप्रत्यक्ष, यद्यपि अस्तक (स्थान-

+ इस सम्बन्ध में दो विषय हैं। कितनी ही के मतानुसार ही आहवनीयाग्निद्वय में प्रतिष्ठित अज्ञातों की मध्य गच्छ कर अग्नि को प्रकट बना देना प्राण है एवं कितने एक याज्ञिक धार अष्ट दास कर अग्नि प्रकटित करत हैं। दोनों में गूढापत्ति है। अग्नि का प्रकटन ही अज्ञातों में अभिप्रेत है। क्लृप्त्य अगस्त प्राण्य म दस कर्म की इतिवर्त्तमय समाप्त होती है। अतः यहाँ काष्ठदि से मत्तपकरण ही अभि-प्रत सम्भन्ता चाहिए।

नीय) है। सर्वाङ्गशरीर में शिरोभाग पूर्व (में) है। इस कर्म से अन्धव्युष्य पृथ्वी (आहवनीया गिरूप शिरोभाग) को ही प्रयत्न बनाता है। (शिरोभाग से उपसृजित मुखान्ति ही आहुति का प्रादुर्भाव है। इसे ही इस कर्म से प्रदीप्त किया जाता है, यही निष्कर्ष है)। आहवनीयाग्नि के ऊपर ऊपर प्रस्तर हाथ में रखता हुआ ही अग्नि को कक्षुण (प्रयत्न) बनाता है। यह प्रस्तरस्तुप केशसङ्गतलक्षणा शिखा ही है। इसी को इस कर्म से इस प्रयत्नीकरण में समाविष्ट करता है। (शिखा भी शिखास्थित ऊर्ध्वाग्नि भी) इस कर्म से प्रयत्न बन जाय इसलिये प्रस्तर को ऊपर ऊपर धारण करता हुआ अग्नि को प्रयत्न बनाता है। * ॥ १२ ॥

— • —

५—आहवनीयकुण्ड के परिचम-उत्तर-दक्षिण-प्रान्त भागों में परिधियों का स्थापन—

अग्निप्रयत्नीकरणान्तर वद अन्धव्युष्य (आहवनीयकुण्ड के परिचम उत्तर तथा दक्षिण के प्रान्त भागों में क्रमशः तीन) परिधियों स्थापित करता है। सो जिसलिये कि परिधियों स्थापित करता है—(उस की उपपत्ति वतलाइ जाती है)। (जिम समय) दक्षताओं ने (प्राणविष पार्थिव आग्नय-दक्षताओं ने) जिस (अपने प्राकृतिक भूपिण्ड सम्बन्धी यज्ञ) में इस अग्नि का हौत्रकर्म के लिए धरण किया—(धरण करने की इच्छा अग्नि से प्रकट की) उम समय अग्नि (प्रत्यक्ष में यह) बोले कि मैं इस कर्म के लिए अपना उत्साह नहीं दिखला सकता जो कि (मैं) आप का हाता वरूँ एवं जो कि आप के लिए (पृथिवी में शुलोक पर्यन्त लज्जान के लिए) इन्द्रिय का (भार) वहन करूँ। (अग्नि ने हौत्रकर्म में क्यों अनुत्साह प्रकट किया) इस का कारण वत लाती हुई भाग जाकर भूति कहती है कि—(अग्नि न अनुत्साह का कारण वतलाते हुए दक्षताओं से यही कहा कि)—हे देवताओं! आपने मेरे ही तीन पूर्वपुरुषों (मत्सजातीय तीन अग्निया) को (हौत्रकर्म के लिए) धरण किया था (धरण करना चाहा था) और इसी विभीषिका से व तुनीं अग्नि पलायित होगए थे (अपना स्वरूप सो बैठ थ -)।

(प्रवरणकर्म की विभीषिका से पलायित तथा स्वरूपतः विकृत उन) तीनों अग्निया को यदि आप (पुनः) धापस (इस यज्ञ में मेरी सहायता क रूप में अविकृत बना कर) लौटा सकते हैं,

* इसी सिद्धान्त के आधार पर लोक में भोजन-स्नानहार क समय कहा जाता है कि 'अमुक भूदक्ष घोनी पर हाथ फरते गए, और भोजन करत गए'। अक्षय ही भोजनकला में शिखा पर हाथ फरत रहने से शिरोऽग्नि प्रदीप्त होता रहता है एवं अक्षय्य का आकर्षण स्थिर बना रहता है।

+ वे ही पलायित अग्नि व्यष्टिरूप से 'गच्छता द्विता द्विता' नामों से तथा समष्टिरूप से 'आप्त्या' नाम से प्रसिद्ध हैं जिन का विशद वैज्ञानिक विवरण पूर्व के 'आप्त्याभाषण' में—चतुर्धा विहिता इ या अप्रेऽग्निरासः (शत १२।१।१) इत्यादि रूप से किया जानुका है। अग्नि के मौलिक स्वरूप ज्ञान की दृष्टि में 'आप्त्या-विज्ञान' अपना एक विशेष ही स्थान रखता है।

तो मैं (फिर भी यथाकथञ्चिन् आप के) उस होत्रकर्म के लिए उत्साह दिखला सकता हूँ जोकि (मैं) आप का होता वन जाऊँ तथा आप के इच्छा का ग्रहण करने लगजाऊँ । (अग्नि की इस सन्धा (रात) को स्वीकार करते हुए देवताओं ने कहा दिया कि) ऐसा ही होगा । (तत्काल देव तात्मा न) उन (पक्षाधिक अग्नियों) को इस अग्नि के लिए (यज्ञ में पुनः अविज्ञत बनाकर) खीटा किया । व ही ये तीन परिधियाँ हैं । (अर्थात् पक्षाधिक तीनों अग्नियों के द्वारा यज्ञाग्नि को समृद्ध बनाने के लिए ही निदानविधि से परिधियाँ स्थापित की जाती हैं) ॥१३॥

(तीनों पूर्वपुरुषों के यज्ञ में लौट आनपर होत्रकर्म में नियुक्त) अग्नि यह बोले कि, वपद्काररूप यज्ञ ने ही उन तीनों को पक्षाधिक किया था । मैं (स्वयं भी) इस वपद्कार (रूप) यज्ञ से बर रहा हूँ कि कहीं यह वपद्कार-यज्ञ मुझे भी (उन तीनों की भाँति इस यज्ञ से) वृषकृन् कर दे । (मेरी दृष्टि में इस यज्ञ के मय में यवन का यही सरल उपाय है कि आप लोग) इन तीनों (पुनः लौटे हुए अग्नियों) से ही (तीनों आर स) बर वीजिए । (इन के अङ्गरक्षक बन जाने पर) वपद्कारयज्ञ मुझे (यज्ञ से) वृषकृन् छौट सकेगा । देवताओं ने कहा—ऐसा ही होगा । (तत्काल) देवताभानि इन तीनों से इसे सोमित कर दिया । परिणामस्वरूप वपद्कारयज्ञ (इस सीमित सुरक्षित) अग्नि को (यज्ञ से) वृषकृन् छौट सका । (यहाँ इस वैचयज्ञ में जो अभ्यर्च्य, होत्रकर्म में नियुक्त आहवनीयाग्नि के तीनों ओर पक्षाधिक अग्नियों के प्रतिरूप में तीन परिधियाँ स्थापित करता है) इस कर्म से यह इस अग्नि के लिए (रक्षाभे) बर्म्म (कवच) ही बँधता है जोकि इन तीनों से परिधान करता है । (होत्रकर्म में नियुक्त आहवनीयाग्नि की स्वरूप-रक्षा के लिए ही परिधियाँ स्थापित की जाती हैं, यही तत्पर्य है ॥१४॥

(होत्रकर्म में नियुक्त अग्नि के कहने से पक्षाधिक उन तीनों अग्नियों को अङ्गरक्षक बनाने के लिए देवता यज्ञ यज्ञमहर्षि में ल आये तो) व तीनों कहने लगे कि, यदि आप हमें इस यज्ञ कर्म में नियुक्त करना चाहते हैं, तो इस यज्ञ में (प्रयाजादि अन्य गौण देवताओं की भाँति) हमारा भाग (भोग्य भी निश्चय) होना चाहिए ॥१५॥

(देवताओं ने कहा) ऐसा ही होगा । (प्रतिज्ञानुसार तीनों के लिए भोग्य की व्यवस्था करते हुए) देवता कहने लगे कि (आहवनीय में आहुति देते समय) आ आहुतिद्रव्य परिधियों के बाहिर जा गिरगा वह तुम में हुत होगा अर्थात् परिधि से बाहिर स्कन्ध द्रव्य तुझ्मा प्रति सिक्क-अस्तावारण भागभय समग्र जायगा) इसके अतिरिक्त जो आहुतिद्रव्य अस्विगण्य तुझ्मा (परिधियों के) ऊपर ऊपर डालेंगे वह तुझ्मा (स्वरूपरक्षा) रक्षा का कारण बनगा । सद्य ही अस्विक-गण्य जो द्रव्य (नाष्टान्) अग्नि में हुत करेंगे वह [भी]—[देवताओं के साथ साथ] तुझ्मा रक्षा करेगा ।

(परिधि-स्थानीय पक्षाधिक अग्नियों के भोग्य के सम्बन्ध में आरम्भ में उक्त व्यवस्था हुई थी । एवं 'यदि देवा अङ्कुयस्तन् करवायि यह आह्वार है । इसलिये आज भी यहाँ में इन अग्नियों के लिए यही व्यवस्था बनी आ रही है । इसी व्यवस्था का उद्भूत करती हुई भुक्ति कहीं

है कि)। (सो जो कि) यह अग्ध्यु आहवनायाग्नि में आहुति दत्ता है यह (द्रव्य) इन परिधि-स्थानीय अग्नियों की रक्षा करता है। जो द्रव्य इन परिधियों के ऊपर ऊपर जाता है वह (भी) इन की रक्षा करता है जो द्रव्य परिधियों से वहि प्रदश में जागिरता है, वह [इन का प्रातिस्विक भाग घनता हुआ] इनम हुन होता है।

स्कन्म-व्युत्-आहुतिद्रव्य पलायित अग्नियों के लिए प्रातिस्विक आहुति है, इस सम्बन्ध में एक यह विप्रतिपत्ति उपस्थित होती है कि, यज्ञविज्ञानानुसार जो यज्ञिय द्रव्य उपभागक्षेत्र से बाहिर होजाता है, वह यज्ञकर्त्ता यजमान के शत्रु का भाग घनता हुआ यजमान के लिए अनिष्ट का ही कारण बनता है। इधर अग्निवृत्ति के लिए योद्धा बहुत आहुतिद्रव्य वहि-प्रदश में अवश्य गिरना पड़ता है। इस स्कन्म-व्योप का क्या उत्तर ?। इसी विप्रतिपत्ति का निराकरण करती हुई भूति कहती है कि—[क्योंकि द्युताओंने स्कन्म-द्रव्य को अग्नियों का भागक्षेत्र नियत कर दिया है अतः स्कन्मव्योप नहीं माना जासकता]—इसीलिए यदि आहुतिद्रव्य बाहिर गिर जाय तो इसमें कोई अपराध [भाग] नहीं [माना जायगा। [पलायित चीना] अग्नि इसी पृथिवी में प्रविष्ट हुए हैं। [फलतः स्कन्म द्रव्य पृथिवी-प्रदश पर गिरता हुआ इनकी तृप्ति का कारण बनगा न कि यह द्रव्य शत्रु का भागवेष घनेगा]। जो कुछ यज्ञिय द्रव्य गिरता है वह मन्त्र कुछ इसी पृथिवी में ही [तो] प्रतिष्ठित होता है। [अतः स्कन्मव्योप का प्रकृत में कोई अवसर नहीं है] ॥ १६ ॥

यह अग्ध्यु—‘भूपतय स्वाहा भुवनपतये स्वाहा, भूतानां पाय स्वाहा’ यजु मं० २०] ‘भूपति के लिए स्वाहा, भुवनपति के लिए स्वाहा भूतपति के लिए स्वाहा है] यह मन्त्र बोलता हुआ [उस] स्क्ल [हविम इण करते समय परिधि के वहि प्रदश में गिर हुए आहुति द्रव्य] का स्पर्श करता है। ‘भूपति आति ही उन [पलायित ‘अग्निप्रातर’ नाम से प्रसिद्ध] तीनों अग्नियों के नाम हैं। सो जैसे प्रवान द्युताओं के लिए घण्टकार से युक्त हविद्रव्य हुन होता है इसीप्रकार [एक मन्त्रप्रयोगपूर्वक स्कन्मद्रव्य के स्पर्श से] इन अग्नियों में हुन बन जाता है। [तात्पर्य यही है कि—स्वाहाकार के घण्टकार के द्वा उपजायमान] इस भूति के अनुसार ‘स्वाहा’ ‘व्योपद् पूर्वका आहुति के सम्बन्ध द्युताओं के साथ माना गया है। तीना अग्नियों के लिए स्वाहा प्रयोग पूर्वक स्कन्म द्रव्य का स्पर्श करना उक्त द्युताओं की भौति ही आहुति दत्त हुए द्युकोटि में स्थापित करता है। ॥ १७ ॥

[परिधियों किस लक्षका का बनाई जायें ? इस प्रश्न की मीमांसा की जाती है] किन्तु एक याज्ञिक [अग्निसमिन्धन के लिए यज्ञसंस्था में गृहीत] इष्म की [लक्षकियां से ही] इन परिधियों का परिधान करत है। [अर्थात् जो अष्टसंभाग आहवनायाग्नि के समिन्धन के लिए आया है, इनक मतानुसार इसी में से परिधियों के लिए लक्षकी ले लनी चाहिए]।

[इस पक्ष का व्यवहन करत हुए याज्ञवल्क्य कहत हैं कि ? सो गत्ता कभी न कर। [अर्थात् इष्मसंभारकृष्ट से परिधियों न बनाई जायें] उम यजमान के लिए ये परिधियाँ परि

धानलक्षण कर्म के लिए] असमय होतो हैं, जिन्हें इष्मकाष्ठ की बनाया जाता है। केवल अग्न्याधान [अग्निसमिन्धनार्थ, आहवनीय में स्थापनार्थ] ही इष्म का प्रहण किया जाता है। [जब इष्मकाष्ठ केवल अग्निसमिन्धनोद्देश्य से ही यज्ञसंस्था में संगृहीत है, तो इससे दूसरा कर्म नहीं लिया जासकता। यदि इष्मकाष्ठ की परिधियाँ बनाई जायेंगी, तो इन से कभी परिधान-लक्षण कर्म सिद्ध न होगा]। उसी यजमान के लिए ये परिधियाँ स्वपरिधानकर्म में सम्यक् होती हैं जिस यजमान के लिए अस्त्विकागण अन्य काष्ठ की 'ये परिधियाँ हैं' इसरूप से [स्व-वस्त्ररूप से] प्रहण करते हैं। इसलिये [परिधियों के लिए] दूसरी ही परिधियाँ लेनी चाहिए।

ये परिधियाँ + 'पलाश' की लकड़ियों की होनी चाहिए। पलाश निश्चयेन ब्रह्म [ब्रह्म धीम्यप्रधान] है। [इक्षर] अग्नि [भी] ब्रह्म ब्रह्मधीम्यप्रधान] है। ये परिधियाँ [प्रति-रूपमर्त्यागा से] अग्निवाँ ही हैं। इस सजातीय सम्बन्ध से ये पलाश की ही होनी चाहिए॥१६॥

यदि पलाश की न मिले तो चिकहुत काष्ठ की होनी चाहिए। यदि चिकहुत सम्मथ न हो तो 'अप्सर्यमथो' होनी चाहिए। यदि अप्सम्य न मिले, तो 'भिक्षकाष्ठ' की होनी चाहिए। [ये भी न मिले तो] 'क्षरिकाष्ठ' की [होनी चाहिए]। [यदि क्षादिर भी उपलब्ध न हो तो] 'उवुस्वरकाष्ठ' की परिधियाँ [होनी चाहिए]। ये [परिगणित] वृक्ष यक्षिय हैं। इसलिये इन वृक्षों [में से किसी एक] की ही परिधियाँ होती हैं *॥२०॥

तृतीय-ब्राह्मण में तृतीय, ब्राह्मण एवं द्वितीय-प्रपाठक में द्वाँ ब्राह्मण समाप्त

द्विब्राह्मणानुगत—इष्मब्राह्मण यहाँ उपरतं

द्वितीय-प्रपाठक-समाप्त

२

+ इन यक्षिय वृक्षों का विशेष विवरण विवेचना में किया जायगा।

* यद्यपि ब्राह्मणग्रन्थ की मर्त्यागा के अनुसार यही ब्राह्मण समाप्त हो जाता है। तथापि प्रकरणमात्र की दृष्टि से हमने इस से अगले ब्राह्मण का भी इसी ब्राह्मण के साथ समावेश कर लिया है। प्रपाठ ब्राह्मण की १३ भी अधिकांश से जिस परिधि परिधान प्रकरण का आरम्भ हुआ है वह तृतीय प्रपाठक के प्रथम ब्राह्मण की ४ भी अधिकांश पर समाप्त हुआ है। इस के आगे जो कर्म हैं वे भी परिधि-प्रधानीय बनने हुए हुए इसी से सम्बन्ध हैं। अतः दोनों ब्राह्मणों की एक साथ ही व्याख्या करना उचित मान लिया गया है।

तृतीय—अध्याय में चतुर्थ ब्राह्मण एव तृतीय प्रपाठक में प्रथम ब्राह्मण उपक्रान्त द्विब्राह्मणानुगत—‘परिधिब्राह्मण’

ये परिधिर्यो आद्र [गीले काष्ठ की] होनी चाहियें । आद्र भाव ही इन [काष्ठों का] जीवन [जीवनक्षिप्त-जीवितरूप] है । इसी आद्र भाव से ये काष्ठ [स्वायम्भो से] कान्तियुक्त बने रहते हैं । इसी आद्र भाव से ये काष्ठ [शुक्लकाष्ठ की अपक्षा] शीघ्र [विशेष प्राणशक्ति से युक्त] बने रहते हैं । इसलिए परिधिर्यो आद्र होनी चाहियें ॥१॥

[परिधिग्रहण के सम्बन्ध में उपपत्ति, जाति स्वरूप, पदान्तर आदि जो कुछ विशेष बतलाना या बतला दिया गया । अब पद्धति बतलाते हैं]—यह अप्रवृत्त्युं मव मे पहिले—“गन्ध स्वस्था विध्वायसु परिध्यातु विध्वत्पारिधये यजमानस्य परिधिरसि अग्निरिह इडितः” [यजुः मं० २३-विध्वग्ना के लिए विध्वायसु नाम का गन्धर्व आप को स्थापित कर । आप यजमान की परिधि हैं अग्नि हैं अगण्य स्तुत्य हैं आभावि के द्वारा इडित-स्तुत हैं] यह मन्त्र बोलता हुआ मन्त्र का • परिधि को प्रतिष्ठित करता है । [आहवनीय का परिचम भाग ही इस परिधि से युक्त होता है] ॥२॥

पश्चिम परिधि-स्थापनानन्तर—“इन्द्रस्य वाहुरसि वृक्षिणा विध्वत्पारिधये यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिह इडितः” [यजुः मं० २३-विध्वग्ना के लिए आप इन्द्र की वाहिना वाहु हैं] यह मन्त्र बोलता हुआ आहवनीय की वृक्षिणा लेखा पर दूसरी परिधि स्थापित करता है ॥३॥

वृक्षिण-परिधि-स्थापनानन्तर—“मित्रायस्वो स्वात्तरतः परिधस्तां प्र वष घम्मया विध्वत्पारिधये यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिह इडितः” [यजुः मं० २३-ह उत्तरपरिधि । विध्व की रक्षा के लिए घन स्विघ्रघम्म से मित्रायस्व-वृषताभाने आपको उत्तरविशा में प्रतिष्ठित किया है] यह मन्त्र बोलता हुआ आहवनीय की उत्तर लेखा पर तीसरी परिधि स्थापित करता है ॥४॥

• यजमान के स्कन्ध प्रदेश से आरम्भ कर बाहुपर्यन्त इनका लम्बाई में परिमाण होता है । आक्षर में गनी होती है एवं स्वरूपाः गीती होती हैं ।

६-आहुवनीयाग्नि में समिध-स्थापन—

[पूर्वब्राह्मण की—“अग्निरिह कथयति इत्यादि १२ वीं कश्चिद्वक्ता में यह स्पष्ट किया गया है कि आहुवनीयाग्नि को हविर्वहन में समर्थ बनाने के लिए यज्ञसंस्था में गृहीत इष्म-सम्भार में से काष्ठ लेकर उससे आहुवनीयाङ्गारों का भस्म पृथक् कर इसे प्रवक्ष बना दिया जाता है। इस प्रकार इष्मभार से गृहीत जिस समिध (एतन्नामक काष्ठ) से परिधिस्थापन से पूर्व ‘अग्निप्रवक्षी-करणकर्म’ किया जाता है, उसी समिध का अब-परिधिस्थापनानन्तर-आहुवनीय में प्रक्षेप करना ही-समिधाधानकर्म कहलाता है। प्रकृत प्रकरण इसी विषय का स्पष्टाकरण कर रहा है]।

[इस समिध का पूर्वाधार से सम्बन्ध है, अतएव इसे—‘पूर्वाधारसमिधाऽभ्याधानकर्म’ भी कहा जासकता है। आहुवनीयकुण्ड की वायव्य विराा से आरम्भ कर आग्नेय विराा पश्च्यन्त अग्निष्मन् धारा से जो होम होता है वही ‘पूर्वाधार’ कहलाता है। यह पूर्वाधारकर्म जिस आग्नेयीविक्र-समाप्ति पर समाप्त होता है, वही इस समिध का आधान होता है। इस परिस्थिति को सामने रखते हुए ही प्रकृत प्रकरण का समन्वय करना चाहिए]।

परिधिस्थापनानन्तर वह अभ्यय्यु [आहुवनीयाग्नि के पूर्वाधार-समाप्त-प्रवक्ष में समिध डालता है। [आहुवनीयाग्नि में समिध डालने से पहिले] वह अभ्यय्यु पश्चिममगस्तिव मन्त्र की परिधि का [हस्तगृहीत समिध से] स्पर्श करता है। इस स्पर्शकर्म से अभ्यय्यु ‘अग्निघ्रातरः’ स्थानीय परिधिरूप अग्नियों का ही पहिले समिन्धन करता है। अनन्तर उस समिध का आहुवनीय अग्नि में डालता है। इस उत्तरकर्म से यह अभ्यय्यु अग्नि को साक्षात् रूप से समिध करता है ॥३॥

(अब पद्यति बतलाते हैं)—यह अभ्यय्यु (परिधिस्पर्शकर्मनन्तर) “वीतिहोत्र त्वा क्व शुभ्रं समिधीमहि अग्ने बृहन्मध्वर (यजुः सं० २।४-बृहत्समुद्भिप्रवतक, तथा सर्वक तज्जागर्हिष्युक् तथा महान् यस इ अग्ने ! इस यज्ञकर्म में मैं आपका-इस समिधाधान स प्रवीत कर रहा हूँ) इस गायत्रीमन्त्र से आहुवनीयाग्नि में समिध डालता है। इस समिन्धनकर्म से अभ्यय्यु वायवा-ङ्ग को ही प्रवीत कर रहा है। वह गायत्री (इस कर्म से) प्रवीत बन कर दूसरे (सहयोगी त्रिष्टुप् जगती अतुष्टुप्) ऋत्यों को प्रवीत करता है। (परम्परया) प्रवीत ऋन्व वेदताओं के लिए यज्ञ (आहुतिद्रव्य) का (शुलोक में) बहन करते हैं ॥४॥

प्रथमसमिधाधानान्तर जिस दूसरी समिध को अभ्यय्यु (आहुवनीयाग्नि में) डालता है उससे वसन्त-ऋतु का ही प्रवीत करता है। (समिन्धनकर्म से) यह वसन्त प्रवीत होकर अन्य ग्रीष्मा-न् ऋतुओं को प्रवीत करता है। (परम्परया) प्रवीत ऋतुर्षे मजा उत्पन्न करती है और ओषधियों का परिपाक करती है। (द्वितीय समिधाधान की यही उपपत्ति है। अब पद्यति बतलाते हैं)—यह अभ्यय्यु ‘समिधति’ (यजुः सं० २।५ हे वसन्त ! आप-अग्नि का प्रज्ज्वलित करने का कारण-समिध है) यह मन्त्र बोलता हुआ समिधाधान करता है। (वसन्त से कर्णाकि अग्नि का समिन्धन आरम्भ होता है) अबः निरवधन वसन्त समिध है ॥५॥

इसप्रकार आचारसमिधव्याधान करके अग्न्यर्घ्य (आहवनीय की ओर देवता हुआ— 'सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याशिवमिशस्यै' (यजु सं० २।५) हे आहवनीयाने ! सूर्यदेवता पूषद्विशा की ओर से (हाने वाल) किसी मो (आसुर) हिंसा कर्म से आप की रक्षा करें) इस मन्त्र का नप (स्वरसंधानपूर्वक उच्चारण) करता है। आहवनीयामि की रक्षा के लिए ही (कनरा: इसके परिचम-वक्षिण-उत्तर प्रान्तों में) परिधियों प्रतिष्ठित रहती हैं। (इन तीन परिधियों से तीनों दिशाएँ तो इस अग्नि के लिए सुरक्षित होजाती हैं। पूषद्विशा शेष रहती है)। पूर्व की ओर से (समृद्धिनाशक) नाष्टाजोग तथा समृद्धि के अवरोधक राक्षसजोग इस अग्नि को हानि न पहुँचा तब इसलिये (इस मन्त्रजपकर्म से) पूर्व की ओर से ही सूर्यको (इस अग्नि का) रक्षक बनाता है। सूर्य निश्चयन नाष्टा, तथा राक्षसों का नाशक है ॥२॥

(अनुयाजकर्म से पहिले अग्नि-समिध्वन के लिए एक समिध आहवनीय में और बाकी जाती है। क्योंकि समिधाधानप्रकरण चल रहा है अब समान-प्रसङ्ग से उस अग्न्याधान का भी यहाँ विधान बतलाती हुई भूति उसकी उपपत्ति बतला देती है) —

जिस तीसरी समिध का अग्न्यर्घ्य अनुयाजकर्म में आधान करता है, इस तीसरी समिध से (यज्ञकर्ममेंतिकृतज्यतामआलोक) अक्षिण् ब्राह्मण को ही प्रदीप्त करता है। यह ब्राह्मण इस कर्म से प्रदीप्त होकर दक्षिणों के लिए यह का बहन करता है (समय बनता है) ॥६॥

७-उत्तराद्य दो पवित्रों का वेदि पर स्थापन—

इसप्रकार परिधिपरिधान-समिधाधानादि आहवनीयानुगत कर्म करने के अनन्तर वह अग्न्यर्घ्य (आहवनीय की ओर से) कुशास्तरणयुक्त वेदि की ओर जाँट आता है। (यहाँ आकर दहि में से) दो पवित्र [दमदृण] लेकर इन्हें [वेदि के ऊपर बिछे हुए परिचम भगस्थ कुशा-समूह पर उत्तर की ओर अग्रभाग करते हुए] 'सविमुवाहस्य' (यजु सं० २।५-६ * तृण) आप सविता के वाहू हैं) यह मन्त्र बोलता हुआ तिथ्यग्रूप में रखता है। [इन्हें रखने का प्रयोजन बतलाती हुई भूति कहती है]—(वेदि पर रक्खा हुआ कुशानुष्ठितदृण) प्रस्तर स्तुप (शिक्षा-स्थानीय) है एवं अग्न्यर्घ्य दहि केश-लोम-स्थानीय है। अब केवल दोनों भ्रुवों-(ओढ़ों)-का प्रतिरूप बन रहता है। इस विधुती-स्थापनकर्म से अग्न्यर्घ्य इसके दोनों भ्रुव ही तिथ्यग्रूप से प्रतिष्ठित करता है। (अर्थात् ये दोनों दमदृण भ्रुवा के ही प्रतिरूप हैं। क्योंकि य तिथ्यग्रूप से प्रतिष्ठित किए जाते हैं) अतएव ये दोनों भ्रुव (आध्यात्मिका पुरुषसंस्था में) तिथ्यक् ही हैं। क्योंकि ये तृण सुव क प्रतिरूप हैं इधर आध्यात्मिक यज्ञ में भ्रुव तिथ्यग्रूप से ही प्रतिष्ठित रहते हैं इसलिये भी इन्हें इस वैधव्य में तिथ्यग्रूप से ही प्रतिष्ठित किया जाता है। इधर अतिरिक्त

• ये दमदृण 'विधुती' नाम से प्रसिद्ध हैं।

तिय्यगूरूप से प्रतिष्ठित करने का एक दूसरा यह भी कारण है कि) यदि पर प्रतिष्ठित प्रस्तर (निधानेन) द्रव्य (इहस्ता राजा) है, एवं पिछी हुई इतर बर्हि (निधानेन) बिद् (आसित-प्रजा) है। इस प्रस्तररूप द्रव्य तथा बर्हि-रूप बिद् दोनों की प्रतिष्ठा के लिए ही (दोनों की स्वरूपरक्षा के लिए, पारस्परिक सम्बन्ध के लिए ही तिर्यक् इत्यापन उचित है)। इसलिये इन्हें तिर्य्यगूरूप से ही प्रतिष्ठित करता है। इस (विचरणकर्म के सम्बन्ध) में ही इन दोनों को (यज्ञविज्ञान-परिभाषा में) 'बिभृती' नाम से उल्लेखित किया गया है ॥१०॥

८---बिभृती के ऊपर प्रस्तर को फैलाना—

(वेदिस्थित बर्हिस्तरण के ऊपर पश्चिम भाग में प्रतिष्ठित किया गए इन दोनों 'बिभृती' नामक वर्मणियों पर) यह ब्रह्मर्यु- 'ऊर्य्यन्नवसं त्वा स्थायामि स्वासस्थ वक्ष्यः (बहुः सं० २१५-वेदताओं के लिए सुकूपक बैठने योग्य ऊर्ध्वस्थ म निर्मित कर्मक्षयत् सुदुस्पर्श एव आपका-प्रस्तर का-विक्षता है) यह मन्त्र बोलता हुआ (उस वर्मसुक्षिप्तण) प्रस्तर को फैलाता है। 'आप देवताओं के लिए साधु-सुवृत्तगर्ह' यही कहा गया है जकि 'ऊर्य्यन्नवस-त्वा' यह कहा गया है। 'स्वासस्थ वक्ष्यः' इस मन्त्रभाग से 'आप देवताओं के लिये ब्रह्मर्षि बैठक है' यही कहा गया है ॥११॥

९-दोनों हाथों में प्रस्तर का स्पर्श करना—

मन्त्रपूषक प्रस्तर-स्तरणानन्तर यह ब्रह्मर्यु- 'आ त्वा वसन्तो उद्रा आवित्वाः सवन्तु (बहुः सं० २१५ सवनक्याधिष्ठाता वसु-उद्र-आवित्-देवता आपका प्रस्तर को-व्यप्रतिष्ठा के लिए सब और फैलावें) यह मन्त्र बोलता हुआ स्तीय प्रस्तर पर अपने दोनों हाथ रक्ता है ॥ १२ ॥

१०-प्रस्तर का बाएँ हाथ से स्पर्श किए हुए स्रुवों का दहिन् हाथ में ग्रहण, तथा प्रस्तर पर स्थापन—

यह ब्रह्मर्यु प्रस्तर के साथ अपने वामहस्त का सम्बन्ध बनाए हुए ही ग्लता है (हुआ) ॥१३॥ दहिन् हाथ से अङ्गुली ग्रहण करता है। नास्य राक्षसगण (वामों के मध्य में) पहिल (ब्राह्मणशरीर के नास्य-राक्षस नासक विष्यप्राण के सम्बन्ध होने से पहिल) प्रविष्ट न होजाय, (इस उद्देश्य से ही प्रस्तर के साथ हस्त-सम्बन्ध बनाए रखते हुए ही अङ्गुली ग्रहण करता है)। ब्राह्मण निश्चयन राक्षसों का नाशक है। इसीलिए (अस्पर्श के द्वारा अविनिष्टग्रहण से विष्य-शक्ति का प्रवेश सुनिश्चित रखने के लिए) सम्बन्ध हाथ से स्पर्श बनाए रक्ता है ॥१३॥

अन्तर्गत ही- 'धृतायसि सुहृतायाना (यशुः सं० २१६) ह सुहृ' आप (स्वरूप म ता) धृता म परिपूष है, (एव नाम स सुहृ (आहुति देने वाली) है यह मन्त्र बोलता हुआ वृष्टि

हाथ से आग्नीध्र के द्वारा समर्पित) जुहू का ग्रहण करता है। निश्चयेन जुहू (पूत प्राप्ति के कारण) 'पूताची' है, माथ ही यह नाम से निश्चयेन 'जुहू' (प्राप्ति देने वाली) है। (ग्रहणानन्तर वह अभ्यर्च्यु) - 'सेव प्रियेण धाम्ना प्रियं सद् आसीद्' - (यजुः सं० १६)। एसी आप अपने प्रिय धामरूप धाम्य के साथ इस प्रस्तर पर विराजित, यह मन्त्र बोलता हुआ इस जुहू को वंदि-स्थित प्रस्तर पर रख देता है। इसके अनन्तर वह अभ्यर्च्यु 'पूताच्यस्युपभूतान्ना [यजुः सं० २१६] - 'हे उपभूत आप पूताची है' नाम से जुहू के उर समीप रह कर धाम्य जन से उपभूत है) वह मन्त्र बोलता हुआ उपभूत का ग्रहण करता है। यह सचमुच 'पूताची' है, एवं सचमुच नाम से 'उपभूत' है। अनन्तर "सेव प्रियेण धाम्ना प्रियं सद् आसीद्" (यजुः सं० २१६) यह मन्त्र बोलता हुआ इसे प्रस्तर पर रख देता है। उपभूतग्रहण-स्थापनानन्तर वह अभ्यर्च्यु - 'पूताच्यसि पूषा माम्ना' (यजुः सं० २१६ - हे ध्रुवा! आप पूताची हैं, एवं धामरूप स एक स्थान पर प्रतिष्ठित रहने के कारण लोक में यथाशक्त 'ध्रुवा' नाम से प्रसिद्ध हैं) वह मन्त्र बोलता हुआ ध्रुवा का ग्रहण करता है। अनन्तर - 'सेव प्रियेण धाम्ना प्रियं सद् आसीद्' (यजुः सं० २१६) वह बोलता हुआ इसे प्रस्तर पर रखता है। (इसप्रकार धाम हाथ से प्रस्तर से मन्त्र वनाए रखता हुआ अभ्यर्च्यु क्रमशः आग्नीध्र से अपने गहिन हाथ में जुहू उपभूत-ध्रुवा लेता जाता है और वही क परिधम भाग में विद्वत् रूप प्रस्तरासन पर बैठे रखता जाता है)। इन तीनों से अनिर्दिष्ट जो पुरोहारादि हवित्रव्य हैं उन्हें भा 'सेव प्रियेण धाम्ना प्रियं सद् आसीद्' यही मन्त्र बोलता हुआ प्रस्तर पर रखता है - (यदभ्यर्चिः) ॥१३॥

[सूत्रों के साधनकर्म में विराजता बतलाती हुई भुति कहती है] - यह अभ्यर्च्यु प्रस्तर के ऊपर तो जुहू रखता है एवं अन्य [उपभूत-ध्रुवा] सुचा को प्रस्तर से नीचे वहीं पर रखता है। कारण यही है कि [निगानन] जुहू चत्र है एवं अन्य सुक्ष्म विद् हैं। [जुहूरूप] चत्र को ऊपर तथा उपभूत ध्रुवरूप विट को नीचे रखता हुआ अभ्यर्च्यु चत्र को ही विट से भेड़-उँचा वेगन वाला बनाता है। अवश्य उँच आसन पर विराजमान ऋषिये राजा की नीच से सड़ सड़ प्रजा वपासना किया करती है। इसी प्राकृतिक नियमानुसार जुहू का प्रस्तर के ऊपर रक्षणा है एवं अन्य सुक्ष्म को नीचे [रखता है] ॥१४॥

११-स्पर्शकर्म—

[अनन्तर वह अभ्यर्च्यु - 'ध्रुवा अस्तवन्मनस्य यानो ना विष्णा पाहि पाहि यज्ञ, पाहि यज्ञपतिम्' [यजुः सं० २१६] - यज्ञ का यानिरूप कर्मसमाप्ति पथ्यमन्त्र निश्चय रूप से प्रतिष्ठित रहने वाला आ हवित्रव्यादि यहाँ प्रतिष्ठित हुए हैं, हे विष्णा! आप उनकी रक्षा करें एवं यज्ञपति यज्ञमान की रक्षा करें] यह मन्त्र बोलता हुआ आभ्यस्थातात्थ आभ्य क्र जुहूदिस्थित वा एवं पुरोहारा आदि का उपयोगक्रम से स्पर्श करता है। इसी कर्म का मन्त्र-स्पर्शरूप से प्रतिपादन करती हुई भुति कहती है]—

यह अभ्यर्च्युं "य वा असवम्" यह मन्त्र बोझता हुआ आम्नादिका स्पर्श करता है। ये द्रव्य कर्मसंगादि पर्यन्त निष्काररूप से ही प्रतिष्ठित है। (मन्त्र का अगला भाग है) - 'अतस्व योनी' यह। यज्ञ ही अतः की योनि है। यज्ञ पर हो ये जुझावि प्रतिष्ठित हैं। (मन्त्र का अगला भाग है) - 'विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञरतिम्' यह। इस से (यज्ञरक्षा के साथ ही) कज-मानरक्षा के लिए प्रार्थना की गई है।

अनन्तर- 'पाहि मां यज्ञन्त्यन (यजु सं० २।६। यज्ञकर्म को अमगामी बनाने वाले मुम-अस्विक् की भी रक्षा करें) यह मन्त्र बोझता हुआ अभ्यर्च्युं स्वयं अपने शरीर का स्पर्श करता है। इस कर्म से यह अपने आप का भी यज्ञ से बाहिर नहीं करता है। विष्णु को ही यज्ञ कहते हैं। यज्ञ की रक्षा में ही रक्षार्थ (इस स्पर्शकर्म से) सब को प्रतिष्ठित करता है। इसी अभिप्राय से- हे विष्णो! आज रक्षा करें। यह कहा गया है ॥१५॥

प्रथमकाण्डानुगत-तीसरे अध्याय का चौथा ब्राह्मण

एव तीसरे प्रपाठक का पहिला ब्राह्मण उपरत

"परिधि-ब्राह्मण" समाप्त

द्विब्राह्मणात्मक-इधम-परिधि ब्राह्मण-उपरत

इति-मूलानुवादः

सूत्रप्रदर्शित-पद्धतिमगूह —

१-इधम-वेदि-वर्हिषां प्रोक्षणम्

आत्मप्रहण के अनन्तर बधिमध्य से आत्मस्थापनी लेकर उसे किसी सुरक्षित स्थान में रख दिया जाता है। अनन्तर अग्निसमिधन के लिए यज्ञसंस्था में गृहीत रज्जु से बँधे हुए इधम-अर (काष्ठमार) की प्रन्धि खोजता है। प्रन्धि खोजन के अनन्तर प्रोक्षणकर्म के लिए ब्रह्मा से- 'ब्राह्मन्! इधमं प्राक्षिप्यामि' इन शब्दों में आज्ञा माँगता है। ब्रह्मा- 'ओं प्राक्ष यज्ञं देवता वर्धय त्व माकस्य पृष्ठ पञ्चमानाऽऽहुः। सप्त अर्षीणां सुकृतां यत्र जाकस्तथमं यज्ञं यजमानं च यहि' (का० भी० १।२५८) यह उपबाप वास्तता हुआ- 'ओं प्राक्ष' इन शब्दों में प्रोक्षणकर्म की आज्ञा देता है। इसी अभ्यर्च्युं हत प्रोक्षणकर्म की इतिकर्तव्यता पतलात हुए सूत्रकार कहते हैं-

'इधमं प्रोक्षति विज्ञस्य, वर्दि च, वर्दि प्रतिगृह्य वेधां कृत्वा पुरजादप्रन्धि-
'कुम्बोऽति' इति प्रतिमन्त्रम्" (का० भी० सु० २।७।१६)।

स्वस्थान पर प्रतिष्ठित इष्म की मन्थि खोलकर— 'भो कृष्णास्यास्मगृष्टाऽन्नय स्वा जुष्ट प्राक्षामि' यह मन्त्र बोलाता हुआ अभ्यर्च्यु इष्म का (प्रणीता-पात्रस्थ प्रणीताजल से कुरा के द्वारा) प्रोक्षण करता है । इष्मप्रोक्षणानन्तर— 'भो वहिरसि वहिरे स्वा जुष्ट प्राक्षामि' यह मन्त्र बोलाता हुआ वहि का प्रोक्षण करता है । वेदि-प्रोक्षणानन्तर आग्नीध्र नामक अस्थिक् से सोंपे गए वहि नामक कुरा को लेकर इष्टे वहि के ऊपर (वहिर्मन्थि को पूर्व की ओर रखता हुआ) रत्नकर प्रोक्षणकर्म के लिए प्रज्ञा से— 'प्रज्ञान् वहिं प्राक्षिष्यामि' इन शब्दों में आज्ञा माँगता है । प्रज्ञा— 'भो प्राक्ष यन्न देवता धधय स्व' इत्यादि मन्त्रपाठानन्तर 'भो प्राक्ष' इन शब्दों में आज्ञा देता है । इस मन्त्र से अनुज्ञात अभ्यर्च्यु 'भो वहिरसि स गृभ्यस्त्वा जुष्ट प्राक्षामि' यह बोलता हुआ वहिस्थ वहि का प्रोक्षण करता है । अग्नि के अभाष म अयमृषेष्टि में तथा परि-भितकर्म में इष्म का प्रोक्षण नहीं होता । एवं गृहमेधीयकर्म में (का० भौ० सु० १।१।६।१५) क्योंकि वहिस्तरण नहीं होता, अतः वहाँ वहि का प्रोक्षण नहीं होता । प्रोक्षणकर्म के सम्बन्ध में यह प्रासङ्गिकी विशेषता समझनी चाहिए ।

—*—

२-प्रोक्षणी शेषेया वहिर्मूलोपसेधनम्

प्रोक्षणकर्म के अनन्तर वह अभ्यर्च्यु प्रोक्षणीपात्र म बाकी बचे हुए जल को 'भो अग्नि-त्यै व्युन्मनमसि' यह मन्त्र बोलाता हुआ कुरा के मूल भाग में डाल देता है । यही वतलाते हुए मन्त्रकार कहते हैं—

‘शेषं मूलोपूपमिञ्चति—“अदित्योव्युन्दन” मिति’ (का० भौ० सु० २।७।१७)

३-पवित्रे प्रणीतासु निघाग वहिरे पुरस्तात् प्रस्तरग्रहणम्

मूलोपसिञ्चनकर्म के अनन्तर अपने हाथ से प्रणीता-पात्रस्थ जलों में दो वृभतृण रक्ता है । अनन्तर वहि पर स्थित वहि की गोंठ ग्रथक करता है । अनन्तर वहि के पूवभाग से कुरामुष्टि का ग्रहण करता है जो कि कुरामुष्टि 'प्रस्तर' नाम से व्यवहृत हुई है । वहिपूलाक से प्रस्तर नामक कुरामुष्टि के ग्रहण के ज्ञिण ही क्योंकि 'भो विष्णा स्तुपाऽसि' यह मन्त्र विहित है, अतएव जहाँ पितृयज्ञ में प्रस्तर का वहि से ग्रथक-करण नहीं होता वहाँ— प्रस्तर उपसध्रद (का० भौ० १।२।२७) इस सिद्धान्त के अनुसार पहिले से बड़ा प्रस्तर का ही ग्रहण होजता है । फलतः पितृ यज्ञ में प्रस्तरग्रहणकाल में मन्त्र-प्रयोग नहीं होता । प्रस्तरग्रहण की इसा इतिकल्पव्यवस्था का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

‘पवित्रे निघाय प्रणीतासु, वहिर्विन्न स्य, पुरस्तात्-प्रस्तरग्रहणं—“विष्णा” रिति’ (का० भौ० सु० २।७।१८) ।

४-वेद्यां वहिषा त्रिवृत-स्तरस्यम्

प्रस्तरग्रहण क अनन्तर वह अग्नेय्यु, स्वहस्त में गृहीत प्रस्तर ग्राह्य को सोंप देता है। वेदिस्थित वहिषाक की बन्धनरज्जु को वहि की दाहिनी ओरि पर उसे रखकर अन्य वहि-वृत्तों से बाँक देता है। अनन्तर- ओं उज्जग्रदसं त्वा स्तृयाभि स्वासस्थ वेद्यभ्या” यह मन्त्र बोसता हुआ वेदि पर तीन बार करके प्रांगम कुरा बिछाता है। यही त्रिवृत-स्तरणकर्म कहलाता है। वैसे कि सूत्रकार कहते हैं—

“अग्रायो प्रदाय, सन्नहनं विस्स स्य, दक्षिणास्यां वेदिभो नी निदाय, अन्यैरवच्छाद्य वेदि स्तृयाति—“ऊयाग्रदस” मिति त्रिवृत” का० श्रौ० सू० २।७।१६)।

अथवा त्रिवृत-स्तरण न कर जितने वृत्तों से वहि इसप्रकार ढँक जाय जिससे वेदि का मुख्य प्रवेश न दिनाई पड़े उसे चतुस्तर से स्तरणकर्म करना चाहिये। इसी पञ्चांश के अन्त में करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“उपपत्या वा बहुलम्” का० श्रौ० सू० २।७।२०

स्तरण क सम्बन्ध में बहु, विशेषता है कि वहि क मूलभाग अथः रहन चाहिये। कहा गया है कि, तीन कुरामुष्टियों बिछाई जाती हैं। पहिले जो मुष्टि बिछाई जाती है उसके मुख्यभागों को दूसरी मुष्टि के अग्रभागों से, तथा दूसरी क मुख्यभागों का तीसरी मुष्टि के अग्रभागों से आच्छादित करनेना चाहिये। इसप्रकार अग्रमूलपद्धति से स्तरणकर्म करना चाहिये। इस विशेषताक भूतिरिक्त ‘पञ्चावपर्वण’ रूप से दूसरी विशेषता और होती है। वहि के पूर्वभाग से तो स्तरणकर्म का आरम्भ होना चाहिये, एवं पश्चिम भाग में अवसान करना चाहिये। यही पञ्चावपर्वणस्तरणारम्भक एक पक्ष है। अथवा प्रांगवर्ण-रूप से भी आच्छादन किया जासकता है। इस पक्ष में पूर्व-पूर्व स्तर यहि के अग्रभागों से पश्चात् स्तीयमाण वहि क मूलभागों का आच्छादन करना चाहिये। स्तरणकर्मनिगुत इही तीन विशेषताओं का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“अग्रमूलम्” “पश्चादपवर्णम्” “प्रवृत्तं वा” (का० श्रौ० सू० २।७।२१, २२, २३)

५-आहवनीयकन्यनात् पूर्व हविषासुद्रासनम्

हविपरिपाक के सम्बन्ध में दो पक्ष माने गए हैं। गह्विपत्स्याग्नि में हविपरिपाक करना एक पक्ष है। एवं आहवनीयाग्नि में परिपाक करना-एक पक्ष है। जो आहवनीय-परिपाक का अनुगामी है उस यज्ञमान के यज्ञ में इस स्तरणकर्म के अनन्तर हविस्त्रासन कर्म जाना चाहिये। स्तरणकर्म के अनन्तर ही इभादि सं अग्नि को प्रपन्न बनाया जाना चाहिये। यदि इस कर्म क

पीछे उद्भासनकर्म किया जायगा तो हविर्द्रव्य के जलने का मय रहेगा। अतः अग्नि-प्रपल्लति (भस्म) से पूष ही उद्भासन कर लेना उचित है। जो गाहपत्यपक्ष का अनुगामी है, वह उद्भासन कब करे? इसका निर्णय आगे (का० २।८।१८) होने वाला है। आहवनीयभाषी यजमान के यज्ञ में इसी उद्भासनकर्म का सम्बन्ध बतलाते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“अत्रोद्भासनमाहवनीयभाषिण” (का० श्रौ० सू० २।७।२४)

६-समित्-प्रक्षेपस्याहवनीयस्य समर्थीकरणम्

हविरुद्भासन-कर्म के अनन्तर वह अव्यय्युं इष्मभार में से एक समिध लेकर तथा प्रक्षा से प्रस्तर लेकर आहवनीयकुण्ड के ऊपर समीप से प्रस्तर अपने हाथ में रक्ता हुआ उस समिध के आघात से आहवनीयकुण्ड में प्रतिष्ठित काष्ठादि का भस्म फैला कर अग्नि को प्रयत्न बनाता है। इष्म से होने वाला यह समर्थनकर्म क्योंकि अग्नि से ही सम्बन्ध रखता है, न कि अप् से तथा परिभृत से। अतएव अप् में और परिभृता में यह कर्म नहीं होता है। इसी समर्थन-कर्म का स्वपीकरण करत हुए सूत्रकार कहते हैं—

“इष्मान् समिधमादायाहवनीयं कल्पयति,
उपर्युपसि प्रस्तर धारयन्” (का० श्रौ० सू० २।७।२५)।

७-अनुयाजार्थमुन्मुकयोराहवनीयाभिष्काशनम्

अग्निसमर्थीकरण के अनन्तर प्रज्वलित अग्नि में स दो उन्मुक लिए जाते हैं। छन्दो-वैषता से सम्बन्ध रखने वाला अनुयाजकर्म वैकल्पिक माना गया है। यदि अनुयाजकर्म मंगृहीत है तो उसी वृक्षा में अनुयाज के लिए दो उन्मुक आहवनीय से प्रथक् निकाल लिए जाते हैं। जब अनुयाजकर्म का समय आता है तब पुनः उन (मन्त्र स्थपित) उन्मुक को आहवनीय में डालकर अनुयाजकर्म किया जाता है। क्योंकि आतिथ्यदि में (का० श्रौ० ८।१।१ के अनुसार) तथा गृहमेधीयादि में (का० श्रौ० ५।६।६।२।५ के अनुसार) अनुयाजकर्म का अभाव है अतएव वहाँ उन्मुक-निष्क्रमण भी नहीं होता।

इति-काशीयश्रौतसूत्रे-द्वितीयाध्याये सप्तमी कण्डिका समाप्ता

४-वेद्यां वहिषा त्रिवृत्-स्तरणम्

प्रस्तरग्रहण के अनन्तर यह अभ्यर्च्य स्वहस्त में गृहीत प्रस्तर ब्रह्मा को सौंप देता है। वेदित्यक्त वहिषुलक की बन्धनरज्जु को वेदि की बाहिनी भोणि पर उसे रखकर अभ्यर्च्य वहि-पुषा से बाँध देता है। अनन्तर— 'ओ ऊषाम्रवस त्वा स्तुषामि स्वामस्थ देवेभ्यः' यह मन्त्र बोधता हुआ वेदि पर तीन बार फरके प्रागम कुरा बिछाता है। यही त्रिवृत्-स्तरणकर्म कहलाता है वैसे कि सूत्रकार कहते हैं—

“ब्रह्मणो प्रदाय, सन्नहनं विस्रस्य, दक्षिणास्यां वेदिभौ १ निदाय, अन्यैरवध्याय वेदिं स्तृयाति—“ऊषाम्रवस” मिति त्रिवृत्” का० भौ० सू० २।७।१६)।

अथवा त्रिवृत्-स्तरण न कर जितन पुषां से वेदि इसप्रकार ढँक जाय, जिससे वेदि का सुरमय प्रवेश न बिम्बाइ पड़े उसे धनरूप से स्तरणकर्म करना चाहिये। इसी पदान्तर को उद्धृत करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“उपपत्या वा बहुलम्” का० भौ० सू० २।७।२०

स्तरण के सम्बन्ध में यह विशेषता है कि वहि के मूलभाग अथः रहने चाहिये। कहा गया है कि, तीन कुरामुष्टिर्धे बिम्बाइ जाती हैं। पहिले जो मुष्टि बिम्बाइ जाती है उसका मूलभागों को दूसरी मुष्टि के अग्रभागों से तथा दूसरी के मूलभाग का तीसरी मुष्टि के अग्रभागों से आच्छादित करनेना चाहिए। इसप्रकार अग्रमूलपद्धति से स्तरणकर्म करना चाहिए। इस त्रिगुणवाके अतिरिक्त ‘पञ्चादपवर्ग’ रूप से दूसरी विशेषता और होती है। वेदि के पूर्वभाग से तो स्तरणकर्म का आरम्भ होना चाहिए, पर पश्चिम भाग में अपसान करना चाहिए। यही पञ्चादप वर्गस्तरणकर्मक एक पक्ष है। अथवा प्रागपवर्ग-रूप से भी आच्छादन किया जासकता है। इस पक्ष में पूर्व-पूर्व सृष्ट वहि के अग्रभागों से पश्चात् स्तीर्यमाण। वहि के मूलभागों का आच्छादन करना चाहिए। स्तरणकर्मालुगत् इसी तीनों विशेषताओं का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“अग्रमूलम्” “पञ्चादपवर्गम्” “प्रवृह वा” (का० भौ० सू० २।७।२१, २२, २३)

५-आहवनीयकल्पनात् पूर्व हविषामुद्गासनम्

हविपरिपाक के सम्बन्ध में दो पक्ष माने गए हैं। गह्विरत्याग्नि में हविपरिपाक करना— एक पक्ष है। पर आहवनीयाग्नि में परिपाक करना—एक पक्ष है। जो आहवनीय-परिपाक का अनु-गामी है उस यजमान के पक्ष में इस स्तरणकर्म के अनन्तर हविउद्गासन कर्म होना चाहिए। स्तरणकर्म के अनन्तर ही इध्मादि से अग्नि का प्रवस बनाया जाना जाता है। यदि इस कर्म के

११—उदगप्रयोर्विधृत्योर्वेद्या निधानम्

मन्त्रस्मरण-कर्म के अनन्तर वह अन्वय्युं पुनः वेदि की ओर लौट आता है। वहाँ आकार वेदि पर बिछा हुआ बर्हि के ऊपर दो पवित्र (वर्धतृण) उत्तराग्र त्रिव्यग्ररूप से—“ओं-सवितुर्वाहृत्य” यह मन्त्र बोलता हुआ रहता है। ये वर्धतृण ही “विधृति” नाम से प्रसिद्ध हैं। निम्न लिखित सूत्र से इसी कर्म का स्पष्टीकरण हो रहा है—

“आधृत्य वेदिं तिरश्ची निदधाति—“सवितु” रिति”

(का० श्रौ० सू० २।१।१) ।

इन वर्धतृणों के सम्बन्ध में एक जिज्ञासा शेष रह जाती है। यह बही कि, जिन दो तृणों का निधान हुआ है, व इस वेदि पर बिछा बर्हि में से ही लिए जायें, अथवा अन्य वर्धतृण लिए जायें ? इस जिज्ञासा का समाधान करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“अन्ये वाऽप्युक्तत्वात्” (का० श्रौ० सू० २।१।६) ।

इस निधानकर्म के लिए दूसरे ही तृण लेने चाहिये। क्योंकि वेदि-सम्बन्धी-वर्धितृणों में से इन दोनों का ग्रहण विहित नहीं है। वेदि-तृणों का केवल स्तरणकर्म में ही विनियोग विहित है। अतः अन्य तृण ही रखने चाहिये। अन्यत्र भी पवित्र-पशुपाकरण-ग्रहोपस्पर्श-अग्निमन्य-नादि में जहाँ तृण-निधान विहित है सत्र अन्य तृण ही लेने चाहिये। यही प्रासङ्गिक व्यवस्था वक्तव्य के द्वारा सूत्रकार कहते हैं—

“अन्यत्रापि तृणार्थे” (का० श्रौ० सू० २।१।७) ।

क्याकि तृणनिधान-प्रसङ्ग से अन्य स्थलों की चर्चा बल पड़ी। अतएव इस प्रसङ्गदृष्टि से आश्रय के सम्बन्ध में भी विनियोग-मर्यादा का स्पष्टीकरण कर दिया जाना है। आश्रय में एक यूपान्नन कर्म होता है। अक्षय यूप के चारों ओर घृत का मन्वन्ध करना ही यूपान्ननकर्म है। प्रश्न होता है कि, जिस आश्रयस्थाली में प्रयाजनुयाज्यादि के लिए आश्रय लिया जाता है इस यूपान्नन-कर्म के लिए भी इसी में से लिया जाता है, अथवा इसका लिए अन्य आश्रय का ग्रहण होता है ? सूत्रकार उत्तर देते हैं—

“यूपान्नेन च मर्षि” (का० श्रौ० सू० २।१।८) ।

यूपान्नन-साधक घृत अन्य (लीकिक) ही लेना चाहिए। आश्रयस्थाली का आश्रय इस कर्म में विनियुक्त नहीं है।

श्रौतिप्रामाण्य में पुरोहारा का इन्द्र-प्रायु के लिए, पयस्या का मित्रा-वरुण के लिए, तथा भान का अरिषनीकुमारों के लिए प्रक्षेप होता है। इसप्रकार प्रक्षेप कर्म के लिए अपचित

८-आहवनीयस्य परिचमे, दक्षिणे, उत्तरे, क्रमेश्च परिधिपरिधानम्

उत्सुकनिष्कारान-कर्म के अनन्तर यह अध्वर्यु क्रमशः 'ओं गन्धर्वत्वा विश्वावसुः०' 'आ-इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणे' - 'ओं-मित्रावरुणौ त्वा०' इन मन्त्रों का उच्चारण करता हुआ (माध्यममन्त्रों में परिगणित पलाशपत्रि किंसी) एक यज्ञिय वृक्ष से निर्मित परिमाण में बाहुमात्र स्वरूप में गीक्षी जातिः पलाश-यैककृत-कार्पम्य-वैत्व में से पूर्ण पूर्ण की न निखने मिलने पर उत्तर को अधवा खाविर-औदुम्बर की तीन परिधियों आहवनीयकुण्ड के मध्यम (परिचम) दक्षिण उत्तर प्रान्तभागों में क्रमशः प्रतिष्ठित करता है। इसी क्रमिक परिधानकर्म का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

‘परिधीन् परिदधाति-आर्द्रान् एकवृक्षीयान् बाहुमात्रान्, पलाशवैककृत-कार्पम्य-वैत्रान्, पृथालामे उत्तरान्, खादिरोदुम्बरान्वा, मध्यम-दक्षिणाचरान्-‘गन्धर्व०’ इति प्रतिमन्त्रम्” (अ० भौ० सू० २।१।१) ।

९-आहवनीयाग्नौ समिधाधानम्

परिधि-परिधानकर्म के अनन्तर यह अध्वर्यु अग्निकृत्याय पहिले से गृहीत समिधा का पहिले रक्खी हुई मध्यम परिधि के साथ स्पर्श कराके लड़ा होकर— वीतिहोत्रम्० यह मन्त्र बोखता हुआ उस समिधा को आहवनीयाग्नि में डालता है। दूसरी समिधा का परिधि से बिना स्पर्श कराय ही समिदसि’ यह मन्त्र बोखता हुआ आहवनीय में डालता है। उन्ही दोनों प्रक्षेप-कर्मों का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

‘प्रथम परिधिं समिधोपस्पृश्य ‘वीतिहोत्रम्” मित्यादधाति” ।

अनुपस्पृश्य द्वितीयां ‘सामदसी’ ति” (अ० भौ० सू० २।१।२,३) ।

१० आहवनीयेधेयपूर्वक म-प्रस्मरयाम्

समिधाधान-कर्म के अनन्तर यह अध्वर्यु आहवनीय अग्नि की आर देखता हुआ ओं सुव्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्यादिषन्मिरास्त्यै इस मन्त्र का संहितापठित स्वरसंधानपूर्वक उच्चारण करता है। इसी कर्म का दिग्दर्शन कराते हुए सूत्रकार कहते हैं—

‘सूर्यस्त्व’ ति जपति, आहवनीयमीदमाश्वस्तदचनात्’ ।

(अ० भौ० सू० २।२।४) ।

॥ ४२ — “यस्ते प्राण पशुषु प्रविष्टा देवानां विष्टामनु या वितस्ते । आत्मन्वान् साम धृतवान् हि भूत्वाम्नि गच्छ स्वयज्जमानाय विन्दे” यह मन्त्र बोझता हुआ पुरोडाशापात्री में प्रतिष्ठित पुरो-
डा को आत्म से जुपकता है ।

जहाँ अग्निवचन का सम्बन्ध है वहाँ ‘अग्निं गर्च्छ स्वयज्जमानाय०’ इत्यादि रूप से मन्त्र पाया होगा । एवं जहाँ अन्य वचनआ का सम्बन्ध है, वहाँ ‘अग्नीषोमीं गच्छ स्व’ — इन्द्राग्नी
॥ स्वयज्जमानाय०’ इत्यादि रूप से ऊह किया जायगा ।

पुरोडाशाखन के अनन्तर जिस क्रम से कपाल रख गये उसी क्रम से उन कपालों
पर वह अभ्यर्च्यु — ‘यानि धर्मे कपालान्युप चिन्वन्ति वेधसः । पूषास्तान्यपि प्रव इन्द्रवायू विमु-
ञ्चयाम्’ यह मन्त्र बोझता हुआ धृत से बोझा बोझा जुपकता है । किसी याज्ञिका के मत
में कपालाखनकर्म तूष्णीं (बिना मन्त्र-प्रयोग के) होता है । दोनों वैकल्पिक पक्ष
गच्छिक हैं ।

जितने कपाल इस कर्म में गृहीत हैं उनका निधानक्रम से संस्थापूर्वक-प्रथममुद्रासयामि
द्वितीय०, तृतीय० इत्यापिरूप से ही उद्घासन करना चाहिए । इसी कर्मा की इतिकर्तव्यता
वतलाते हुए सूत्रकार कहते हैं—

‘पुरोडाशौ-अभिघार्थ, उद्घास्यऽउपस्तीर्णौ’ निघापोऽनक्ति “यस्ते प्राण पशुषु
प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्थ । आत्मन्वान् साम धृतवान् हि भूत्वाम्नि गच्छ
स्वयज्जमानाय विन्दे” ति’ (का० भौ० सू० २।२।१४) ।

“यथा देवतमन्यत्” (का० भौ० सू० २।२।१५) ।

“प्रत्यनक्ति कपालानि “यानि धर्मे कपालान्युप चिन्वन्ति वेधसः । पूषास्तान्यपि
प्रव इन्द्रवायू विमुञ्चयाम्” मिति” (का० भौ० सू० २।२।१६) ।

“तूष्णीं वा” (का० भौ० सू० २।२।१७) ।

“संस्थायोद्घासयति” (का० भौ० सू० २।२।१८) ।

१५-सर्वालम्बनम्

अक्त कर्मानन्तर वह अभ्यर्च्यु — ‘आ-प्रियेण धाम्ना प्रियं सत्र आभीष्ट’ यह मन्त्र बोझता
है । आत्म-पुरोडाशादि हविष्र कर्मा का अवस्थित धृषापात्र के उत्तर प्रदर्श म चद्रि पर रखकर-
‘आ-प्रया असदन्वृतस्य योनी ता विष्णो पाहि, पाहि यज्ञ पाहि यज्ञपतिम्’ इस मन्त्र की
आवृत्ति-पूर्वक आभ्यस्थास्ती स्थित आत्म का उक्त उपभूम-धृषा स्थित आत्म का पुरोडाशापात्री म
स्थित पुरोडाशादयी का उपयोगक्रम से स्वरा करता है । अनन्तर— ‘मा-पाहि मां यज्ञन्यम्’ यह

पुरोहारादि प्राकृत लिए जायें ? अथवा शौकिक ? इस सम्बन्ध में ऐच्छिक व्यवस्था बतलाते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“पुरोहाराश्रयस्या-धानासु चेच्छन्” (आ० श्रौ० सू० २८।६) ।

१२-विष्टृत्योरपरि प्रस्तरस्तरणां, पाणिद्वयेन तदभिमर्शनञ्च

वर्षि के ऊपर विष्टृति-स्थापन-कर्म के अनन्तर वह अभ्यर्च्युं उन विष्टृतिरूप से उदगप्र प्रतिष्ठित वर्म-तृणों के ऊपर—‘ओ ऊर्ध्वध्वंसं त्वा स्तुषामि स्वासस्यं देवेभ्य’ यह मन्त्र बोझता हुआ प्रस्तर (एतन्नामक वर्ममुष्टि) बिछाता है। प्रस्तर बिछाने के अनन्तर वह अभ्यर्च्युं—‘ओ आत्मा वसधो रुद्रा आवित्या’ सञ्चतुं यह मन्त्र पाझता हुआ अपने दोनों हाथों से वर्षि पर फैलाए गए उस प्रस्तर को दबता है। इसी स्तरण अभिमर्शन-कर्मों का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“तयोः प्रस्तर स्तृणा—‘तूर्याभ्रदस’ मिति (आ० श्रौ० सू० २८।१०) ।

“अभिनिदधा—‘स्या त्वा वसध’ इति (आ० श्रौ० सू० २८।११) ।

१३ प्रस्तरस्पर्शद्वारा दक्षिणेन सूचां ग्रहणां, प्रस्तरे स्थापनञ्च ।

प्रस्तरस्तरण-स्पर्श-कर्मोपान्तर्गते वह अभ्यर्च्युं अपने दोनों हाथों में ओं वाम हाथ तो प्रस्तर पर रखे रहता है, एवं दहिने हाथ में अग्नीध्र नामक शक्ति से ऊपर सोपे गए जुहू-उपसृत्-भ्रुवा नामक सूक्ष्माक्षी को—‘धृताक्षी०’ इत्यादि संज्ञितोक्त तीनों मन्त्रों का उच्चारण करता हुआ प्रस्तर पर पूर्वार्ध स्थापित करता है। इस स्थापनकर्म में विरापता यह है कि, जुहू का तो प्रस्तर के ऊपर रक्खा जाता है एवं उपसृत्, तथा भ्रुवा को प्रस्तर से नीचे बहिर् पर रक्खा जाता है। ग्रहण स्थापन-वैशिष्ट्य की इसी इतिकर्तव्यता का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“सम्पाशून्य जुहू प्रतिगृह्य निदधाति “धृताक्षी” इति ।

—आ० श्रौ० सू० २८।१३ ।

“एयमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बहिष्युपसृतं, धृवा चावकृष्टं उपूर्वम्”

—आ० श्रौ० सू० २८।१३ ।

१४-पुरोहाराश्रयं धृतनाञ्जनं कपालानाञ्च धृतेनेपदञ्जनम्

सूक्ष्मस्थापन-कर्म के अनन्तर वह अभ्यर्च्युं बहिर्स्थान से गाहपत्य के समीप जाता है। यहाँ आकर पुरोहाराश्रय पर पृथक् ब्रह्मण उसे ठँका कर पाहिल से सम्पन्न पुरोहारापात्री में उछे

स इ—“यस्ते प्राण पशुपु प्रविष्टा देवानां विष्टामनु या वितस्त । आत्मन्वान् साम धृतवान् हि भूत्वाग्निं गच्छ स्वयजमानाय विन्दु” यह मन्त्र बोलता हुआ पुरोडाशपात्री म प्रतिष्ठित पुरो-
डाश को आत्म से चुपकता है ।

जहाँ अग्निदेवता का सम्बन्ध है वहाँ ‘अग्निं गच्छ स्वयजमानाय०’ इत्यादि रूप से मन्त्र होगा । एवं जहाँ अन्य देवताओं का सम्बन्ध है, वहाँ ‘अग्नीषोमीं गच्छ स्वं’ - ‘इन्द्राग्नी-
न्द स्वयजमानाय०’ इत्यादि रूप से ऊह किया जायगा ।

पुरोडाशाखन के अनन्तर जिस क्रम से कपाल रखे गए थे उसी क्रम से उन, उन कपालों का वह अध्यर्थ्यु— ‘यानि वामे कपालान्युप चित्रन्ति बधस । पूषास्तान्यपि प्रत इन्द्रवायू विमु-
ञ्चताम्’ यह मन्त्र बोलता हुआ घृत से थोड़ा थोड़ा चुपकता है । किसी याज्ञिकों के मत म कपालाखनकर्म तृप्ती (विना मन्त्र-प्रयोग के) होता है । दोनों वैकल्पिक पद्ध-
ति हैं ।

जितने कपाल इस कर्म में गृहीत हैं उनका निधानक्रम से संख्यापूर्वक-प्रथममुद्रामयामि
द्वितीय०, तृतीय०, इत्यादिरूप से ही उद्गमन करना चाहिए । इसी कर्मा की इतिकर्तव्यता
वशताते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“पुरोडाशौ-अभिघार्थ, उद्गार्यऽउपस्तीर्णे निघार्योऽनक्ति “यस्ते प्राण पशुपु
प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्ये । आत्मन्वान् साम धृतवान् हि भूत्वाग्निं गच्छ
स्वयजमानाय विन्दु” ति’ (का० भौ० सू० २।२।१४) ।

“यथा दधतमन्यत्” (का० भौ० सू० २।२।१५) ।

“प्रत्यनक्ति कपालानि “यानि वामे कपालान्युप चित्रन्ति बधम । पूषास्तान्यपि
प्रत इन्द्रवायू विमुञ्चता” मिति” (का० भौ० सू० २।२।१६) ।

“तृप्तीं वा” (का० भौ० सू० २।२।१७)

“सस्यपोडासयति” (का० भौ० सू० २।२।१८)

१५-सर्वालम्भनम

उक्त कर्मानन्तर वह अध्यर्थ्यु— ‘आ-प्रियण आम्ना प्रियं सद् आमाद् यह मन्त्र बोलता
है । आत्म-पुरोडाशादि इष्टि व्यो को बहिर्स्थित भूषापात्र के उत्तर प्रश्न म वदि पर रत्नकर-
भांधा असद्वन्तुत्य बानों ता विष्णो पाहि, पाहि यज्ञ पाहि यज्ञपतिम् इस मन्त्र की
आशुषि-पूर्वक आग्यस्थासी-स्थित आत्म का जुड़ उपभूत-भूषा-स्थित आत्म का पुरोडाशपात्री सं-
स्थित पुरोडाशद्वयी का उपयोगक्रम से स्पर्श करता है । अनन्तर— ‘आ-पाहि मां यज्ञन्यम्’ यह

मन्त्र बोलता हुआ वह अभ्यस्यु अपने हृदय का स्पर्श करता है। यही 'सर्वस्तिम्मनकर्म' बत साते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“प्रियेया धाम्ने” ति हवींषि बोधां कृत्वा “ध्रुवा असद” भित्ति-सर्वाय्यासमते (अ० भौ० सू० २८।१६)।

‘पाहि मा’ मित्यात्मानम्’ (अ० भौ० सू० २८।२०)।

ब्रतोपासनकर्म के सम्बन्ध में दो विकल्प पक्ष माने गए हैं। द्वितीयपक्ष का अवसर कब है? इसका सम ध्यान करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“अथ वा ब्रतोपासनमथ वा ब्रतोवापनम्” (अ० भौ० सू० २८।२१)।

इति-कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयोऽध्याय

इति-सूत्रप्रदर्शितपद्धतिसंगूढ

वैज्ञानिकविवेचना—

अथ-प्रोक्षणकर्मोपपत्ति -

(भाष्य)– ‘पवित्रं वा आप’-‘मेध्या वा आप’ (शत मा० १।११) इन प्राचिन-भूतिपी के अनुसार पानी में मेध्या और पवित्र सामक दो धर्म प्रतिष्ठित रहते हैं जिन की विशद वैज्ञानिक-व्याख्या उसी ब्राह्मण में की जा चुकी है। इस यज्ञकर्म में उपयुक्त बर्हि, वेदि तथा इष्ट, तीनों यज्ञस्थलों में पड़ीत होने से पवित्र तो बन चुके हैं। परन्तु अभी इन में उस मेध गुण का अभाव है जिस के सम्बन्ध से ही ये यज्ञ के साथ अन्तर्गम्यसम्बन्ध करने में समर्थ हो सकेंगी। उस संगमनीय गुण का (लेहगुण का) इनमें आधान करने के लिए ही इनका प्रोक्षण किया जाता है एवं प्रकृत प्रोक्षणकर्म की यही एकमात्र उपपत्ति है जिसका ‘सम्मेध्यमवैतवृन्तय करोति’ इन शब्दों में अभिनय हुआ है।

यज्ञाग्नि (आइदनीयग्नि) के समिम्बन के लिए जो काष्ठमार यज्ञस्थला में संघटित होता है उस ‘हुन्वे ह वा अग्न्यु रग्निम्’ इव निर्बलन से ‘इष्प’ कहा जाता है। वह इष्पकाष्ठ कृष्णाग्नि का प्रतिरूप है। सूर्याग्नि ही इष्पाग्नि कहा जाता है अथवा काष्ठप्रमुत्त इम अग्नि की सुगं भी कहा जाता है। योगनिम्नवशा प्राकृतिक नित्य यज्ञमण्डल का आइदनीयानिमण्डल है। इस में प्रतिष्ठित और अविनाभि

(पापानि) अग्नीशोमात्मक संघत्तरयश्च स्वस्वरूप-समपक बनता हुआ यज्ञात्मक है। इन मीर यज्ञाग्नि के ब्रह्माद्भुत प्रवर्ग्य मेद से दो विभाग होजाते हैं। वो सौर अग्नि सूक्ष्मरूपा की स्वरूपरक्षा के लिए सौर अग्निमण्डल में ही अन्तर्गम्य-सम्बन्ध से प्रतिष्ठित रहता है उसे-ब्रह्माद्भुत अग्नि कहा जाता है, एवं यह वर्ग्य का अपना प्रातिमिक अग्निभाग है। वो सौर अग्नि प्रजापति की अमना स साररूपा स पूषक होकर भूर्गम में प्रविष्ट होता हुआ पृथिवी की ओषधि-वनस्पतियों में (इन के स्वरूप-निर्माण के लिए) प्रविष्ट रहता है, वह 'प्रवर्ग्याग्नि' कहा जाता है। इसी सौर-प्रवर्ग्य-यज्ञाग्नि से ही पार्थिवरूपा की स्वरूप निम्पति हुई है। यही पार्थिव अग्नि का प्रवर्ग्याग्नि 'गायत्रि' नाम से व्यवहृत होने लगता है।

स्व-सौररूपा में प्रतिष्ठित यही 'सावित्राग्नि पारमेष्ठ्य दाम्ना 'ब्रह्मणस्पति' नामक आमाहुति से शुक्ल (ज्योतिर्मय) बना रहता है, जिसे कि हम इस का आपतक कह सकते हैं। यही शुक्ल तथा प्रत्यक्षरूप सौर यज्ञाग्नि प्रवर्ग्य-सम्बन्ध से जन पार्थिवरूपा में प्रविष्ट होजाता है, तो इसका शुक्लरूप उत्पन्न होजाता है। पारमेष्ठ्य सोम के सम्बन्ध के उत्पन्न होवाने से अपना शुक्लरूप छोड़ता हुआ यह कृष्णरूप में (अपत्यरूप में) परिणत होजाता है। यही इसका सुप्तरूप है। पार्थिव पदार्थों में निष्पन्न अष्टादि में अग्नि का यही सुत स्वरूप प्रतिष्ठित है। जन अन्ध्याग्नि के-सम्बन्ध से इस बगाया जाता है तो यह बग पड़ता है अष्ट प्रान्नलित होजाता है। तत्काल यह अपने शुक्लरूप में जाता हुआ स्वास्थानमृत घुलाओपलब्ध सार-वेदनमण्डल में चला जाता है। पार्थिव अग्नि की इसी सुत-जापत-अवस्थावही का स्पष्टीकरण करती हुई मन्त्रभूति कहती है—

“शेषे बनेषु माप्रो मे त्वा मर्तास इन्धते।

अतन्द्रो हव्या वहसि इविष्कृत आदिवृक्षेषु राजमि” ॥

अक्षु २६ १२४

सौर यज्ञाग्नि का क्योंकि यह अग्नि प्रत्यक्ष नहीं है अपितु सूक्ष्ममाण (सोजन योग) है अतएव इस कृष्णमृग कहना अन्वर्थ बनता है। 'यज्ञमूर्ति' नाम से प्रसिद्ध 'भारतवर्ष' में स्व-द्वन्द्वरूप से विचरण करने वाले *कृष्णमृग* (काल हरिण) में भी इस कृष्णमृगाग्नि की ही प्रधानता है। अतएव यज्ञमूर्ति में यज्ञाग्नि की समृद्धि के लिए कृष्णमृगचर्म पर ही इक्षिपेयगात्रि कम्म होता है जैसाकि पूर्वके—
“अथ कृष्णाजिनमावृत्ते (शत १।१।१२) इत्यादि रूप से कृष्णाजिनब्राह्मण में विस्तार से बताया जा चुका है। सौर यज्ञाग्नि ही प्रवर्ग्य के सम्बन्ध से + पार्थिव पदार्थों में प्रविष्ट होता हुआ 'कृष्णमृग' नाम से व्यवहृत होने लगता है इसी रहस्य का निम्नलिखित ब्राह्मण-भूति से स्पष्टीकरण हुआ है—

“यज्ञो ह दवभ्योऽप यक्राम। म कृष्णो भूत्वा चचार।

तस्य दवा अनुविद्य स्वचमवावच्छायाजहु” (शत १।१।१४।)

“मृगधर्मा वै यज्ञ” (पलायनशील) (ता ३।० ६ ५१०)

* तस्य (अग्ने) एव स्वालोका यम- कृष्णाजिनम् (शत १।१।१४।)

+ इक्षे वै पृथिवी कृष्णाजिनम् (शत १।१।१४।)। 'यज्ञो वै कृष्णाजिनम्' (शत १।१।१४।)।

मन्त्र बोझता हुआ वह अध्वर्यु अपने इष्ट का स्पर्श करता है। यही 'सर्वास्तम्भकर्म' कहा जाता है—

“प्रियेया घाम्ने” ति हवींषि गेधां कृत्वा “ध्रुवा असद्” भित्ति-सर्वास्तम्भकर्म (अ० ब्रौ० सू० २०।१६)।

‘पाहि मा’ मित्यात्मानम्’ (अ० ब्रौ० सू० २०।२०)।

प्रतोपायनकर्म के सम्बन्ध में दो विकल्प पक्ष माने गए हैं। द्वितीयपक्ष का अर्थसर कर्म है? इसका मम ध्यान करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“अथ वा प्रतोपायनमथ वा प्रतोपायनम्” (अ० ब्रौ० सू० २०।२१)।

इति-कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयोऽध्याय

इति-सूत्रप्रदर्शितपद्धतिसंग्रह

वैज्ञानिकविवेचना—

अथ-प्रोक्षणकर्म्मोपपत्तिः-

(आभ्य)- ‘पवित्रं वा आप’-‘मेभ्य वा आप (शत ब्रा० १।११) इन ब्राह्मण-मुनिवर्ग के अनुसार पानी में मेभ्य और पवित्र नामक दो चर्म प्रतिष्ठित रहते हैं, जिन की विशुद्ध वैज्ञानिक-व्याख्या उसी ब्राह्मण में की जा चुकी है। इस यज्ञकर्म में उपयुक्त बर्हि, पवि तथा इष्ट, तीनों यज्ञरक्षा में पड़ीत होने से पवित्र तो बन चुके हैं। परन्तु अभी इन में उस मेभ्य गुण का अभाव है, जिस के सम्बन्ध से ही वे यज्ञ के साथ अग्न्यर्घ्यामसम्बन्ध करने में समर्थ हो सकती हैं। उस संगमनीय गुण का (लेहगुण का) इनमें आधान करने के लिए ही इनका प्रोक्षण किया जाता है, एवं प्रकृत प्रोक्षणकर्म की यही एकमात्र उपपत्ति है जिसका “तन्मेभ्यमेवैतवर्गय करोति” इन शब्दों में अभिनय हुआ है।

यवाग्नि (आहवनीयग्नि) के समिन्धन के लिए की काष्ठभार यज्ञस्या में मंथीत होत है उसे धूम्ये इ वा अध्वर्युरग्निम् इस निर्बचन से इष्टम् कहा जाता है। वह इष्टकाष्ठ कृष्णाग्नि का प्रतिरूप है। मुष्पाग्नि ही कृष्णाग्नि कहलाता है अतएव काष्ठप्रयुक्त इस अग्नि को ‘सुग’ भी कहा जाता है। शीतान्निमयकाल प्राकृतिक नित्य यज्ञमयज्ञ का आहवनीयान्निमयज्ञ है। इस में प्रतिष्ठित होर अग्निप्राग्नि

प्राणामक दम के इस दिव्याविशय का वेदिके साथ तमी सम्बन्ध होसकता है, जब कि इधमकाष्ठकत् पृथिवी की प्रतिकृतिरूपा वेदि के पार्थिव अग्नि को भूतसर्गजनित अमेध्यधर्म से प्रयत्न कर लिया जाय। इस प्रयोजनके लिए (बर्हिस्थित दिव्य प्राणके साथ वेदिस्थित कृष्णाग्नि के सम्बन्ध के लिए) ही इधमप्रोक्षणानन्तर वेदिका प्रोक्षण किया जाता है। प्रोक्षणमन्त्र है 'वदिरसि, बर्हिषे त्वा जुष्ट प्रोक्षामि यह। यह वदि है' इस धान्य से अंति का सात्वर्त्म्य यही है कि, यही यज्ञोपनि का साधन है—। इसी में तो प्रवर्त्य-यज्ञानि प्रतिष्ठित है। इसमें मेध्य बनाना ही प्रोक्षणकर्मोद्देश्य है ॥२॥

वेदिप्रोक्षणानन्तर बर्हि का प्रोक्षण किया जाता है। बर्हि में मी भूत-प्राण मेद से दो विभाग हैं। फलतः इधम-वेदिवत्-इसका दिव्य आत्म्य अग्नि मी भूतसर्गजनित अमेध्यधर्म से युक्त है। पवित्र-मेध्य सुक्ष्माय इस पर तमी रक्त नासकते हैं, जब कि इसका अमेध्यधर्म हटा दिया जाय। तदर्थ ही— बर्हिरसि सुगन्ध्यत्त्वा जुष्ट प्रोक्षामि' मन्त्र से बर्हि का प्रोक्षण भी आवश्यक बन जाता है। यह दर्म उस वेन पानी का प्रतिकृति है जिस वेन पानी के वेदन से सम्पूर्ण पार्थिव त्रैलोक्य चारों ओर से वेष्टित होरहा है। पृथिवीरूपा यदि का वृहणकर्म (वेदनकर्म) वेनरूप दर्म पर ही अवलम्बित है। इसी वृहणधर्म के कारण वेनप्रति-रूप-स्थानीय दर्म को अवश्य ही—'बर्हि' कहा जासकता है।

यज्ञ में यहीत भीतिष्ठ पटाओं में भूत-प्राण मे' से दो दो वस्तुएँ हैं। दोनों में भूतमात्र अप्राप्त है, प्राणभाग प्राप्त है। भूत अमेध्य है तत्संस्कार से प्राण भी अमेध्य बना रहता है। इस अमेध्यमावनिवृत्ति के लिए ही प्रोक्षणकर्म किया जाता है और यही एकमात्र सब प्रोक्षणकर्मों की उपपत्ति है। प्रोक्षणकर्म होता है—दर्मतृणों के द्वारा—प्रोक्षणीप्राप्त में रक्ते हुए मन्त्रभूत मेध्य पानियों से। दर्मतृण पूर्वकथनानुसार स्वयं पवित्र हैं। अतएव इन से प्रोक्षण करना अन्वर्थ्य बनता है ॥३॥

पर्वन्त्यदेवता वृष्टि के अधिष्ठाता है। पर्वन्त्य के द्वारा आकाश से मरुत्-गर्भ से भूतल की ओर आता हुआ पानी थोड़ी देरतक तो भूतल पर दिखाई देता है। परन्तु कुछ ही समय में वह विलीन होजाता है। इसका विलयन भूतलस्थित ओषधि-वनस्पति के मूलों में ही होता है। इसीलिए तो ओषधि-वनस्पतियाँ वहाँ अपने मूलभागों से शुष्क-इव प्रतीत होती हैं, वहाँ इनके मूलभाग गीले रहते हैं। यह मूलाद्र ता ही इनके जीवन का कारण है। यही कारण है कि एक वृक्ष की जड़ों का उत्पाद कर यदि अन्यत्र लगाने की क्षमता होती है तो उस वृक्ष की जड़ों को उत्पादक लोग (राई-यागयान) मिठी खँहव उस भाँति उत्पादते हैं जिससे उनका मूलाद्र भाग शुष्क न होजाय। इसप्रकार प्राकृतिक यज्ञ में सिद्ध पर्वन्त्यदेवता के द्वारा भींचा हुआ पानी ओषधियों के मूलों में ही प्रतिष्ठित रहता है। यह यमयज्ञ उसी का प्रतिकृति है। "यद्देवता अकुल स्तनूकरसाणि" इस निगम से यहाँ मी प्रोक्षणीप्राप्त में रक्त बल की बर्हि के मूलों में ही बालना न्यायप्राप्त है। यह विश्वास करने योग्य बात है कि यज्ञकर्म में जो जो अतिशय उत्पन्न होते हैं उन सबका दलभोक्ता यक्षमान ही बनता है जैसा कि तद्वै तदाहृत यथाधि इत्यादि रूप से अनुपम में ही

— "तं-यम-वषामन्वविन्दन् । यत्-वद्यां-अन्वविन्दन् , तन्-वद्वेदित्वम् " ।

—गतरयभाषण १।६।

वही गुह्याग्नि प्रतिकल्पमर्थादा से यहाँ तो आहवनीयस्वर में प्रतिष्ठित है एवं उस प्राकृतिक वृक्ष में आ वनीयस्वर-स्थानीय सौर मण्डल में प्रतिष्ठित है। अतएव 'आहवनीये स्वरं तिष्ठति' इस निर्बचन से इसे आसुरेष्ट नाम से भी व्यक्त किया जा सकता है। इसके अतिरिक्त आष्टद्वि से भी इस नाम का सम्बन्ध किया जा सकता है। 'आ-सुमन्तात् सुरे-कठिने वृक्षे-काष्ठे-तिष्ठति' इस निबचन से भी (महीवरज्ञाप्य) इधमाष्टस्य कृष्णाग्नि को 'आसुरेष्ट' कहना अत्युचित है। इय्य में भूत-वृष मेव से दो भाग प्रतिष्ठित हैं। भूतभाग काष्ठरूप से प्रत्यक्ष है, सुष ही इसका दिव्याग्निमुक्त, यह से कोई सम्बन्ध भी नहीं है। सम्बन्ध अपेक्षित है उस दिव्याग्नि (प्राणाग्नि) का जो इसमें कृष्णरूप से (अप्रत्यक्षरूप से) प्रतिष्ठित रहता हुआ 'आसुरेष्ट' बन रहा है। वही सम्मानीय है। भूतभाग प्राण-सम्बन्ध का निरोधक माना गया है। इसके सम्बन्ध से देवप्राण में अग्नेय्य (असंगमनीय) पन्म का समावेश होता है। काष्ठ स्थित कृष्णाग्नि के भूतवर्गजनित इसी अग्नेय्यमात्र को दान के लिए 'कृष्णासुरेष्ट' यह मन्त्र बोलते हुए इय्य का प्रोक्षण किया जाता है। अतएव यह प्रोक्षणाकर्म नहीं कर लिया जाता तबतक इस इधमस्थित कृष्णाग्नि का उस दिव्याग्नि-प्रतिकल्प आहवनीयाग्नि के साथ अन्तर्ग्रामि-सम्बन्ध नहीं हो सकता। एवं अतएव पार्थिव अग्नि का दिव्याग्नि के साथ सम्बन्ध नहीं होता तबतक वह न-पार्थिवयज्ञ न-पञ्चमयजन्त-दिव्याग्निमुक्तवन्त परिभाषा से सम्बन्ध रखने वाला पार्थिव (आधिभौतिक) दिव्य (आधिदैविक) यज्ञमानाग्नि (आध्यात्मिकाग्नि) के सम्बन्ध पर अपनी स्वरूप-सम्यक् निमग्न रहने वाला यथाविशालाक्ष्य देवतामा उत्तर नहीं हो सकता। इसके लिए प्रथम पार्थिव-इधमाष्टस्य कृष्णाग्नि का दिव्य आहवनीयाग्नि के साथ सम्बन्ध करना आवश्यक है। यह तभी सम्भव है जब कि इय्यकाष्ठानि को मेध्य बना लिया जाय। जब इसे प्रोक्षण के द्वारा भूतसुगत अग्नेय्यधर्म से पूषक कर दिया जाता है तो आहवनीयस्थित देवताओं के लिए यह जुह (सम्बन्धयोग्य) बन जाता है। इसी मेध्य दल का 'अग्नये स्वा सुष्टु प्रोक्षामि' इस मन्त्रोचरमाण से स्वीकृत हो रहा है ॥ १ ॥

वेत्ति पर नहीं आसुरेष्ट होता है। नई (दम) 'वेत्त' नामक उस पानी से उत्पन्न हुआ है जो शोरमण्डल की अन्तिम सीमा में ज्योतिर्मयरूप से प्रतिष्ठित है। पारमेष्ठ्य पानी का जो भाग खैर-रिमबी में प्रविष्ट होकर अपने स्वभाविक आसुरेष्टमात्र को छोड़ता हुआ ज्योतिर्मय बनता हुआ यज्ञिक बन जाता है, उसी वेत्त नामक यज्ञिक अपूर्तत्व से वरमे की उत्पत्ति हुई है, यैताकि पूर्व के 'पथिश्च करोति' (सर्व ११।२।२) इत्यादि 'पथिश्चक्राक्षय' में वर्जोत्सावधिज्ञान' पञ्चांगे हुए दिव्याग्नि से स्पष्ट किया जा चुका है। दिव्य

३-अथ धनमुषोदयत् पुरितगर्भा ज्योतिर्जरायु रत्नसो विमाने ।

इममपां सङ्गमे धृत्यस्य शिष्टाश्च निप्रा मतिमीरिहन्ति ॥

—यजुःसंहिता ७।१६।

×—"सर्वत इव अथ समुद्र" । तस्माद् दु है का आपो भीमस्ताञ्जकिर । ता उपय्यु पर्येति पप्र विर । त इमे दमा । ता ईता मनापूयिता आप" ।

—रत्न १।१।२५।

प्रायात्मक दम के इस दिव्याविशय का वेदिके साथ तमी सम्बन्ध होसकता है, बर कि इष्मन्प्रोक्षकत् पृथिवी की प्रतिष्ठावरूपा वेदि के पार्ष्वि अग्नि को मृतसंस्कारानित अमेध्यधर्म से पृथक् कर लिया जाय। इस प्रयोगनके लिए (बर्हिस्थित ऋष्य प्राणके साथ वेदिसिध कृष्णाग्नि के सम्बन्ध के लिए) ही इष्मन्प्रोक्षपानान्तर वेदिक प्रोक्ष किया जाता है। प्रोक्षणमन्त्र है 'वेदिरसि, बर्हिषे त्वा जुष्ट प्रोक्षामि' यह। 'यद् वेदि है' इस वाक्य से भूति का तात्पर्य यही है कि यही यज्ञोपाधि का साधन है--। इसी में तो प्रवर्त्य-यज्ञाग्नि प्रतिष्ठित है। इसे मेध्य बनाना ही प्रोक्षणकर्मोद्देश्य है ॥२॥

वेदिप्रोक्षपानान्तर बर्हि का प्रोक्ष किया जाता है। बर्हि में भी मृत-प्राण मेद से दो विभाग हैं। फलत इष्मन्वेदिकत्-इसका दिव्य आप्य अग्नि मी भूतसंस्कारानित अमेध्यधर्म से पृथक् है। पत्रि-मेध्य सुक्ष्मात् इस पर तमी रक्त्स बाधकते है बर कि इसका अमेध्यधर्म हटा दिया जाय। उदर्य ही- बर्हिरसि सुगुह्यस्था जुष्ट प्रोक्षामि' मन्त्र से बर्हि का प्रोक्षण भी आवश्यक बन जाता है। यह दर्म उस वेन पानी का प्रतिरूप है जिस वेन पानी के बहन से सम्पूर्ण पार्ष्वि त्रैलोक्य चारों ओर से वेष्टित होखा है। पृथिवीरूपा वेदि का दृष्टकर्म (वेदनकर्म) वेनरूप दर्म पर ही अवलम्बित है। इसी दृष्टकर्म के कारण वेनप्रति-रूप-स्थानीय दर्म को अवश्य ही-'बर्हि' कहा जासकता है।

यह में पृथिव मौलिक पदार्थों में 'भूत-प्राण मे' से दो दो वस्तुएँ हैं। दोनों में भूतमात्र ब्रह्मा है प्राणमात्र ब्रह्मा है। भूत अमेध्य है तत्संस्कार से प्राण मी अमेध्य बना रहता है। इस अमेध्यभावनिवृत्ति के लिए ही प्रोक्षकर्म किया जाता है, और यही एकमात्र सब प्रोक्षकर्मों की उत्पत्ति है। प्रोक्षकर्म होता है-दर्मवृत्तों के द्वारा-प्रोक्षणीपात्र में रक्त्से हुए मन्त्रभूत मेध्य पानियों से। दर्मवृत्त पूर्वकथनानुसार स्वय पवित्र है। अतएव इन से प्रोक्ष करना अन्वर्थ बनता है ॥३॥

पर्जन्यदेवता वृष्टि के अधिष्ठाता है। पर्जन्य के द्वारा आकाश से मरुत-गर्भ से मूलज की ओर आता हुआ पानी थोड़ी देरतक तो भूतल पर दिखाई देता है। परन्तु कुछ ही समय में वह खिलीन होजाता है। इसका विलयन भूतलस्थित ओषधि-वनस्पति के मूलों में ही होता है। इसीलिए तो ओषधि-वनस्पतियाँ वहाँ अपने मूलभागों से शुष्क-हल प्रतीत होती है वहाँ इनके मूलभाग गीले रहते हैं। यह मूलाद्र ता ही इनके जीवन का कारण है। यही कारण है कि एक वृक्ष की जड़ों को उखाड़ कर यदि अन्यत्र लगाने की क्षमता होती है तो उस वृक्ष की जड़ों को उखाटक लोग (राह-यागवान) मिट्टी सहित उस भूमि उखाड़ते हैं जिससे उनका मूलाद्र भाग शुष्क न होजाय। इसप्रकार प्राकृतिक यह में सिद्ध पर्जन्यदेवता के द्वारा भीचा हुआ पानी ओषधियों के मूलों में ही प्रतिष्ठित रहता है। यह वैधव्य उसी का प्रतिरूप है। 'यद्दे दद्या अक्षुत्र स्ततकरवाणि' इस निगम से वहाँ भी प्रोक्षणीपात्र में बचे जल की बर्हि के मूलों में ही डालना न्यायप्राप्त है। यह विश्वास करने योग्य बात है कि यहकर्म में जो जो अतिशय उत्पन्न होते हैं उन धनरा फलभोक्ता यजमान ही बनता है वैध कि 'तद्दे तदाहस्त यथाधि' इत्यादि रूप से अनुपद में ही

— "त-यज्ञ-वधामन्वविन्दन् । यत्-वेद्या-अन्वविन्दन् , तत्-वदर्वेदिषम् " ।

—अन्तरयामाहण ३।६।

वही मृम्याग्नि प्रविरूपमर्प्यात्वा से यहाँ वा आहवनीयस्तर में प्रतिष्ठित है एवं उस प्राकृतिक कर्म में आहवनीयस्तर-स्थानीय सौर मण्डल में प्रतिष्ठित है। अतएव 'आहवनीये स्तरे विष्ठिति' इस निबन्धन से इसे आहवनीय नाम से भी व्यवहार किया जा सकता है। इसके अतिरिक्त काष्ठहृदि से भी इस नाम का सम्बन्ध किया जा सकता है। 'आ-समन्तात् स्तरे-कठिने वृक्षे-काष्ठे-विष्ठिति' इस निबन्धन से भी (महीधरसाह्य) इधमकाष्ठस्य इध्माम्नि को आहवनीय कहना अत्यन्त बनता है। इधम में मूल-वृक्ष से वे दो भाग प्रविरूपित हैं। भूतभाग काष्ठरूप से प्रत्यक्ष रह है, ऊपर ही इसका दिव्याग्निमुत्पन्न, यह वे कोई सम्बन्ध भी नहीं है। सम्बन्ध अपेक्षित है उस दिव्याग्नि (प्राणाम्नि) का जो इध्म के रूपरूप से (अप्रत्यक्षरूप से) प्रविरूपित रहता हुआ 'आहवनीय' बन रहा है। वही सङ्गमनीय है। भूतभाग प्राण सम्बन्ध का निरोधक माना गया है। इसके सम्बन्ध से वेवप्राण में अग्नेय्य (असंगमनीय) धर्म का समावेश होना है। काष्ठ स्थित इध्माम्नि के भूतसंगमनित इसी अग्नेय्यभाव को दहन के लिए 'कृष्णोऽस्य-स्तरेष्ट' यह मन्त्र नेत्रित हुए 'धम' का प्रोक्षण किया जाता है। अतएव यह प्रोक्षणकर्म नहीं कर लिया जाता तबतक इस इधमस्थित इध्माम्नि का उस दिव्याग्नि प्रविरूप आहवनीयत्वाग्नि के साथ अन्तर्ध्यामि-सम्बन्ध नहीं हो सकता। एवं जबतक पार्थिव आग्नि का दिव्याग्नि के साथ सम्बन्ध नहीं हो जाता तबतक वह न-पार्थिवयुक्त न-यज्ञमयजन्त-विकृषाग्निमयजन्त परिभाषा से सम्बन्ध रखने वाला पार्थिव आधिभौतिक, विध्य (आधिभौतिक) सृजमानाग्नि (आध्यात्मिकाग्नि) के सम्बन्ध पर अपनी स्वरूप-सम्पत्ति निर्भर रखने वाला महाविशालक्षण देवहमा उत्पन्न नहीं हो सकता। इसके लिए प्रथम पार्थिव-इधमकाष्ठस्य इध्माम्नि का दिव्य आहवनीयाग्नि के साथ सम्बन्ध करना आवश्यक है। यह हमी सम्भव है जब कि इधमकाष्ठाम्नि को मेध्य बना लिया जाय। जब इसे प्रोक्षण के द्वारा भूतानुगत अग्नेय्यधर्म से वृष्य कर दिया जाता है तो आहवनीयस्थित देवताओं के लिए यह जुह (सम्बन्धयोग्य) बन जाता है। इसी मेध्य 'कल का 'अग्नये स्वा जुष्ट प्रोक्षामि' इस मन्त्रोचरमाण से स्वीकृतेय हो रहा है ॥ १ ॥

वेदि पर बर्हि का आस्तरण होता है। बर्हि (दम) 'वेन' नामक उस पानी से उत्पन्न हुआ है जो सौरमण्डल की अन्तिम सीमा में व्योतिर्मयरूप से प्रतिष्ठित है। पारमेष्ठ्य पानी का जो भाग सौर-धर्मों में प्रविष्ट होकर अपने स्वभाविक आधुर्मभाव को धीकता हुआ व्योतिर्मय बनता हुआ बर्हि बन जाता है, उसी वेन नामक यज्ञिय अर्पणतत्त्व से धर्म की उत्पत्ति हुई है, जिसके पूर्व के 'पार्थिव करोति' (शत ११।१।१) इत्यादि 'पार्थिवब्राह्मण' में 'व्योतिर्मयविज्ञान' ब्रह्माते हुए विस्तार से स्पष्ट किया जाना है। दिव्य

३-अथ धनशुद्धोदयत् पुरिनगर्भा ज्योतिर्जरायु रक्तसो विमाने ।

इममर्पा सङ्गमे सूर्यस्य शिशुश्च विप्रा मतिमीरिहन्ति ॥

—सजुःसंहिता ७।१५।

X—"मवेत इव सूर्यं समुद्र" । तस्मात्तु है का आपो बीभत्साञ्जकिर । ता उपय्यु पर्येति पप्र विर । त इमे दमा । ता ईवा अनापृषिता आप" ।

—रत्न १।१।१।१।१।

आयु(७) रक्षा करण है। 'बृहतीप्राण' नाम से प्रसिद्ध इस वैश्वामित्र, आयु प्राण का आगमन इसी प्राणसंज्ञा लन-क्रिया पर निर्भर है। जिस क्षण आध्यात्मिक प्राण, तथा उस सूर्य केन्द्रस्थ आधिदैविक प्राण इन दोनों के मध्य में अवलनघर्षों याम्यप्राण का आगमन हो जाता है, तत्काल प्रायःसूत्र विच्छिन्न हो जाता है प्राण का ब्रह्मात्मक दिव्यप्राण का जीवनस्रोत मिलना शक्य हो जाता है, पञ्चतन् निघन हो जाता है। इस निघन का अव-गोचर प्राणगमनगमनलक्षण नहीं है नान्वनयज्ञ है, जिसे यज्ञपरिभाषा में 'अहरहर्ह्येष्ट' (८) कहा गया है।

कहाया गया है कि 'बृहती' नामक, आयु स्वरूपसमर्पक वह दिव्य सौरप्राण शिस्तान्तस्थानस्थित मार्ग से निष्कृष्ट महापय के द्वारा स्वप्नमय सूर्य से सम्बन्ध करता है। यही शिस्तान्तस्थान 'ब्रह्मरन्ध्रे' नाम से प्रसिद्ध है। विज्ञानभाषा में इसे ही * विहतिघ्न' (द्वारा) नान्वनयज्ञ (द्वार) इत्यादि नामों से व्यवहृत किया गया है। मस्तकस्थ केरी का ऊर्ध्व प्रदेश में अमररूप से एक स्थान पर अवसान होता है। यहाँ यह अवसानकिन्दु है यही एक सुवृक्ष द्वार होता है। यही द्वार तब वैश्वामित्र आयु-प्राण के सञ्चार का मार्ग है।

उक्त दिव्य प्राण सौर-दिव्यप्राण का प्रवर्णन है। अतएव सूर्यविरोधी तमो मय आसुरप्राण का इस दिव्य सौरप्राण के साथ स्वाभाविक विरोध है। लौहधातु में

७-“तमिन्द्र उवाच-श्रुपे ! प्रिय वै मे बामोपागाः । वर त ददामि-इति । स हावाच त्वामेव जानीयां, इति । तमिन्द्र उवाच-प्राणो वा अहमस्मि-श्रुप !, प्राणस्त्वं, प्राण सर्वाणि भूतानि, प्राणो श्रेष्ठ य एष तपति । स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि । तव्य मऽस्य मित्र दक्षिणम् । 'तद्वैश्वामित्रेश तपन्नेवास्मि' इति हावाच । तदा इदं ब्रह्मी-सहस्र सम्पन्नम् । तस्य वा एतस्य ब्रह्मी सहस्रस्य-सम्पन्नस्य पट्विशतमक्षराणां सहस्राणि (३६०००) भवन्ति । तत्त्वन्ति शतसम्बत्सराणां-सहस्राणि भवन्ति । परस्तात् प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः सम्भूय देवता अप्येति । तयोऽहं-सोऽसौ, योऽसौ-सोऽहम्” ।

—त० आ० २।१।४

८-“अहरर्ह्येष्ट यमन्तापते, अहरह सन्तिष्ठते, अहरहनेन स्वर्गस्य लोकस्य गतये युक्तं, अहरहनेन स्वर्ग लोकं गच्छति” ।

—रा० ६।४ प्र० १ आ० १५ कं ।

* “स एतमेव सीमानं विदार्य, एतया द्वारा प्रापयत । सैषा विहतिर्नाम द्वा । तदवमानन्दनम्” [ऐ० आ० २।४।३] ।

से स्वरूप और दिव्येन्द्रप्राण स्वरूप से सुरचित है। यदि शिखाग्रक सोम का (सोमाहुति का) सम्बन्ध न रहे, तो तत्काल औरतथा उच्छिद्य होजाय।

इसी उक्त-स्वरूपलक्षण आधिदैविक यज्ञपुरुष के अनुरूप आध्यात्मिक यज्ञपुरुष का स्वरूप—निर्माण हुआ है। समन्तस्यस्य क दक्षिण पार्श्व से इस के मेरुदण्ड से आरम्भ कर हृदय-रेखापर्यन्त दक्षिण पार्श्व का धामपार्श्व से मेरुमण्डल से आरम्भ कर हृदयरेखापर्यन्त वाम पार्श्व का तथा मध्याह्नस्यानीम त्रिपुत्रप्राण से मेरुदण्ड का निर्माण हुआ है। श्लोमविज्ञानानुसार बिहृत्-संश्रुतरभाग से पाद भाग का पञ्चदशभाग से मध्याह्न का एकैकविंशभाग से शिरोभाग का निर्माण हुआ है। इसी में और-इन्द्रप्राण प्रलिष्ठित है जो शिखान्तस्वान से निकल कर शिरोविन्दु से आरम्भ कर सूर्यकेन्द्र पर्यन्त वितत (४) सहायक के मागसे सूर्य-केन्द्रपर्यन्त एक निमेषमात्र में तीन बार आता जाता है (५)। यही प्राणगमनागमन शताशु का प्रकर्षक माना गया है। सूर्यारोपत मनःप्राणवाङ्मय (६) १९०० संस्क्रात्मक 'आयु' नामक मनीषा का आगमन ही

४-अणु पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुविचो मयैव ।

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित् कर्त्तुं विमुक्ताः ॥

तस्मिन्नुक्तस्तद्वत् नीलमाहु पिङ्गल हरित लोहित च ।

एष पन्था ब्रह्मणा हानुविशस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्-वैश्वसश्च ॥

—हु० आ० ३।१।४।८।९

५ आविः सन्निहित गुहाधर नाम महस्पदमग्नैतत्समर्पितम् ।

एजत् प्राणत् निमिषञ्च यदेतज्ज्ञानञ्च सदसद्गरेष्यं परं विज्ञानाद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥

—मुण्डकोपनिषत् ॥२१॥

तस्मैव आदेशो यदेतत्-विद्यतो व्ययमदा ३ इतोति, न्यमीमिषदा ३-
इत्यधिदैवतम् (केनोपनिषत् २६) ।

त्रिर्यन्निमेष परिदिशिरे ।

६-“तदास्मानमन्वैच्छत्, तत्तपोऽस्तप्यत्, तत् प्रामूञ्छत् तत् षट्त्रिंशत् तदसा-
क्ष्यपरयदात्मनोऽग्नीनर्कान् मनोमयान्, प्राणमयान्, वाङ्मयान्” ।

। —शत० १०।४ प्र० १ भा०

अयु(७) रक्षा का कारण है। 'बृहतीप्राण' नाम से प्रसिद्ध इस क्षेत्रधामित्र, आयु प्राण का आगमन इसी प्राणसत्त्वा जन-क्रिया पर निर्भर है। जिस क्षण आध्यात्मिक प्राण, तथा उस सूर्य केन्द्रस्थ आधिभौतिक प्राण इन दोनों के मध्य में अवसानघर्मा याम्यप्राण का आगमन होता है तत्काल आयु सूत्र विशिष्ट हो जाता है, प्राण को उत्पन्न दिव्यप्राण का जीवनस्रोत मिलना बन्द हो जाता है, फलतः निधन हो जाता है। इस निधन का अव-शेष प्राणगमनागमनसत्क्षण वही वैनायनयज्ञ है जिसे यज्ञपरिभाषा में 'अहरहर्षज्ञ' (८) कहा गया है।

कतलाया गया है कि 'बृहती' नामक, आयु स्वरूपस्मरक वह दिव्य सौरप्राण शिखान्तस्थानस्थित माग से निकलकर महापथ के द्वारा स्वप्रमथ सूर्य से सम्बन्ध करता है। वही शिखान्तस्थान 'महर्ध' नाम से प्रसिद्ध है। विशानमापा में इस ही 'विहृति' (द्वारा) 'नानन्दन' (द्वारा) इत्यादि नामों से व्यवहृत किया गया है। मस्तइस्य केरों का ऊर्ध्व प्रदेश में अमररूप से एक स्थान पर अवसान होता है। वहाँ यह अवसानभिन्दु है, वही एक सुवृत्त द्वार होता है। वही द्वार उस वैश्वामित्र आयुप्राण के सञ्चार का मार्ग है।

उक्त दिव्य प्राण सौर-दिव्यप्राण का प्रवर्मा श है। अतएव मूर्त्यविरोधी तमो-मय आसुरप्राण का इस दिव्य सौरप्राण का साथ स्वाभाविक विराध है। लौहधातु में

७-“तमिन्द्र उवाच-श्रुपे ! प्रिय वै मे घामोपागाः । वर ते दशमि-इति । स हावाच त्वामेव जानीयां, इति । तमिन्द्र उवाच-प्राणो वा अहमस्मि-श्रुपे !, प्राणस्त्व, प्राण सर्वाणि भूतानि, प्राणो ऋषे य एष तपति । स एतन रूपस्य सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि । तस्य मऽन्न मित्र दक्षिणम् । “तर्ह्रैश्वामित्रेण तपन्नेवास्मि” इति हावाच । तदा इदं बृहती-सहस्र सम्पन्नम् । तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य-सम्पन्नस्य पट्त्रिंशत्तमचराणां सहस्राणि (३६०००) भवन्ति । तत्त्वन्ति शतसम्यत्सराहा-सहस्राणि भवन्ति । परस्तात् प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमय सम्भूय दधता अप्येति । तद्योऽहं-सोऽर्मा, योऽर्मा-सोऽहम्” ।

—भा० आ० २।१४

८-“अरहर्षाऽएष यज्ञस्तायते, अहरह सन्तिष्ठते, अहरहनेन स्वगस्य लोकस्य गत्यै युङ्क्ते, अहरहनेनेन स्वर्गं लोकं गच्छति” ।

—शत० ६।४ प्र १ भा १५ कं ।

९ “स एतमेव सीमानं विदार्थ्य, एतया द्वारा प्रापयत । सैषा विदतिर्नाम दा । तदवभान्दनम्” [ऐ० आ० २।४।३] ।

आसुरप्राण की प्रधानता रहती है। इस चौरकर्म में सौंद-सुरिवा का उपयोग होता है। इस में रहने वाले आसुरप्राण के स्पर्श से उस दिव्यप्राण को रहाने के लिए ही परम वैज्ञानिक महर्षियों ने केशान्त स्थान पर शिक्षाधारण आवश्यक माना है, जोकि शिक्षाधारण आर्षचर्म के अनुगामी भारतीयों की महत्ता, तथा स्थानानुगामिता ही प्रकट कर रहा है।

यह तो शिक्षाधारण का एक प्राकृतिक प्रयोगन बतलाया गया। दूसरा प्रयोगन है-प्रतिस्वमर्त्यादा से वैषमर्त्यादा का अनुगमन। प्राकृतिक महपुरुष जब यूपरूप शिल्पा से युक्त है तो यशमाग का अनुगमन करने वाली, तथा महपुरुष से वदाम्प्रेष उत्पन्न होने वाली आपमबा को भी अपनी अप्यात्मस्था (धरीर) का वैषा ही प्राण आकार रखना चाहिए। वैको भूत्वा वैषं भावयेत् का भी यही रहस्य है। आधिरैविक महपुरुष के ओर ओर पक्ष तो आप्यात्मिक महपुरुष में स्पष्ट है। परन्तु यूपस्थानीया शिल्पा अस्पष्ट है। अतः यूपकृत्तिक केशान्तभाग में इस का भी प्रतिरूप-भर्त्यादा से आवश्यक ही समावेश होना चाहिए।

शिक्षा-धारण से जहाँ आर्षचर्मोत्पत्तिवर्षिनी महमर्त्यादा की रक्षा होती है वहाँ दिव्यप्राण-रक्षापूर्वक विज्ञान भी सुरक्षित, तथा पुष्पित-फलवित होता है। 'विज्ञान इत्यं श्रुति की परिभाषा में आत्मानुष्ठ उच नित्यविज्ञान का ही सूचक है जिसके परिज्ञान एवं अनुज्ञान से इहल-अमुत्र अमुदम-निर्भोक् सम्पत्ति प्राप्त होती है। अतएव जो वात्तिमा शिल्पा नहीं रखती, अपणा तो जो भारतीय कृताने इस 'स्वस्वमकर्म' का महत्व न समझती हुई अस्मित, विधीविश्रमय तन्म वीन्द्यम् का मोहकर शिक्षाधारण को व्यर्थ का आङ्गभ समझती हैं उनका विज्ञान (बुद्धि) यद्यपि ही मौलिक, नाराजीशायकक असुरभावात्मक विज्ञान में त्रिपुष्टा प्राप्त करते। परन्तु "नित्यं विज्ञानमानस्यं ज्ञान" की परिभाषा से तो वे वक्ष्या वक्षित हो रहे वाली हैं। जिन्हें यह वक्ष्या स्वीकृत है, वे भले ही शिल्पा को 'शस्त्र' (खड्ग) का धारण समझें। परन्तु जो वास्तव में 'शस्त्र' (सूत्र) का मर्मा समझने वाले हैं वे भारतीय तो अपनी शिक्षा-रक्षा को जलीयता, धर्म, विज्ञानबुद्धि आदि का ही उपोद्भूतक मानेंगे।

वेदशास्त्र पर अतन्म निष्ठा रखने वालों के लिए तो उस दृष्टा में उपपत्ति-विज्ञान का बोध भी महत्व नहीं रह जाता जबकि—'तस्यैवमस्य शिल्पा स्तुपः। इत्यादि-रूप से स्वयं भुक्ति भण्णती शिल्पाधारण का आवश्यक कर्म मानने का आदेश दे रही है। प्रकृत प्राकृतिक जनों का हम इतिहास विशेष महत्व दे रहे हैं कि आज नवशिक्षिता की परिष्कृतबुद्धि के क्षेत्र में शिल्पा-सुधादि बिहों को लेकर बड़ा कोलाहल मचा हुआ है। विशेषतः शिल्पा के निष्कारण का तो बहुमंसा में ही अनुमन हो रहा है। हम समझते हैं ऐसी बुधबुद्धि आर्यमंभुक्ति के अन्वयतव की ही सूचना देस वाली है। इसलिए हम उन सम्प्रदाय पुरोहों से निवेदन करेंगे कि वे अपने इन लाभप्रद तथा गौरवपूर्ण बिद् की रक्षा करन में ही अपना लाभ तथा गौरव समझन का अनुभव करेंगे।

आविर्देविक-यज्ञपुरुष से आध्यात्मिक-यज्ञ की स्वरूपनिश्चिति हुई है, एवं आध्यात्मिक-यज्ञ से इस आविर्देविक-यज्ञपुरुष (पुरुषप्रयत्नसाम्य वैधयज्ञ) का वितान हो रहा है। जब दोनों यज्ञपुरुष शिला से युक्त हैं, तो प्रतिपद उर्द्धा की अनुरूपता से सम्बन्ध रखने वाले इस वैधयज्ञने भी शिला-स्थापन होना ही चाहिए। इस यज्ञ से जो यज्ञातिशयरूप देवपुरुष (देवामा) उत्पन्न होने वाला है, वह शिला से शाल्य रखा हुआ पिप्पलाण के विज्ञान से वञ्चित न रह जाय, अतएव यहाँ प्रस्तरग्रहण किया जाता है। प्रस्तर दर्भमुष्टि है। दर्भ वेनलक्ष्ण लोम्य आधोमय वस्त्र है। सोम ही शिला है, जैसाकि पूर्व में बताया जा चुका है। उसी सा-दृश्य से दर्भमुष्टिरूप प्रस्तर को अथर्व्य ही शिल्पा का निदान माना जासकता है। पिप्पलो स्तोपोऽसि यह प्रस्तर-ग्रहण का मन्त्र है। विष्णु यज्ञपुरुष है। इसके पूर्वभाग में (शिरोभाग) वं ही प्रकृतिक में स्तुप (शिला) प्रतिष्ठित है। अतः प्रस्तर का ग्रहण भी पुस्तान् ही होता है ॥१॥

इति प्रस्तरगू हणोपपत्तिः

अथ—सन्नहनविसंमन स्थापनापपत्तिः—

जो बर्हि वेदि पर विद्वान् के लिख संगृहीत है, ये सन्नहन' मानक रखने से वैधी नहीं होती है। गाँठ बन कर पहिले तो इस बर्हि-संघात से प्रस्तर (स्तुप) ले लिया जाता है। अनन्तर इस सन्नहन (सन्धनरज्जु) का बर्हि संघात से पृथक् कर लिया जाता है। यह सम्पन्न रखने की बात है कि, जिस वेदि पर बर्हि का आस्त-रण होने वाला है, वह श्यान्धानीय देवताओं की (यज्ञपुरुष की) योग (पत्नी) है। इसी के सम्प्रत्यय से वेनलक्ष्ण अफय उत्पन्न होने वाला है। प्रजननक्रिया में नीवीकजन प्रतिव्यवक है। इधर सन्नहनरज्जु इस योग (वेदि) की नीवीरधानीया है। क्योंकि अब प्रजननकर्म होने वाला है, अतः इन सन्धन का पृथक् करना ही प्रकृत्या सुवर्ण्य है।

सन्धन का पृथक् कर इसे वेदि के दक्षिण ओष्ठिप्रदर्श पर रखना होता है। क्योंकि बर्हि सन्धन प्रति-रूपमप्यादा से नीवी है। उधर नीवीकजन लोम्यवहारा में दक्षिण ओष्ठि पर ही रखा है साथ ही बर्हि वेदन वस्त्र से रैका भी रखा है। कम्पास्तान की अपेक्षा पुनस्तान क्व (विद्विष्टण माचन की दृष्टि से) विशेष महत्त्व माना गया है। दक्षिण भाग अग्निप्रधान कला हुआ पुरुषप्रधान है, वामभाग सोमप्रधान कला हुआ मरीप्रधान है। अतएव महर्षि चरकालि ने गर्भाधान-संस्कारकाल में पति के दक्षिण पर से ही गर्भ्याम् होना आवश्यक माना है। इधर इन यज्ञ से भी वेनलक्ष्ण पुरुषविच संस्तान का ही प्रजनन अपेक्षित है। अतः अग्निप्रधान दक्षिण ओष्ठि पर ही सन्नहन रखना उचित है। नीवीकजन शिष्टमप्यादा के अनुसार रैका रहता है। अतः यहाँ भी उसी मर्यादा का अनुगमन किया जाता है ॥२॥

अथ—वर्हिस्तरणोपपत्तिः—

कहा गया है कि इस यज्ञकर्म में पहीत प्रस्तर शिल्पास्थानीय है। सर्व शरीरवयवों का प्रतिरूप मप्यादा से संग्रह होकर शिल्पाधारण प्रस्तर से गतार्थ बन गया। अतः व फरा-लोम पत्र रहते हैं जो शिल्पा

के अग्रभाग में प्रतिष्ठित रहते हैं। इसी केशु ओषधसम्पत्ति के संग्रह के लिए यहाँ प्रदिरूप-मर्म्यादा से बर्हि विद्यार्थि जाती है यही 'बर्हिस्तरण' की एक उपपत्ति है ॥७॥

वेदि को योषा-[स्त्री]-स्थानीय बतलाया गया है। शिष्याचार का यह आग्रह है कि कुलीन स्त्री यदि किसी आवश्यक धर्मकर्म से मग्नपुरुष मृगयणी में बैठे तो अपने सर्वाङ्गशरीर को ढाँक कर बड़े किनव, तथा हा-बा-माव से ही युक्त रहे। यहाँ वैदिकगुरु स्त्री प्राकृतिक प्रायदेवताओं, तथा कलकलातक श्रुतिवर्गों की मयकली में प्रतिष्ठित है। अतः आग्रहयुक्त है कि, इसे न्यून [निर्लङ्घ्य] न रहने दिया जाय। इसलिये भी वेदि पर बर्हि बिछाना आवश्यक है। बर्हिस्तुल्य श्री यही वृक्षी उपपत्ति है ॥८॥

वेदि जैसे निदानेन योषा (स्त्री) है वैसे निदानेन यह पृथिवी भी योषा ही है। पृथिवी के उत्तर, उत्तर मेघ से दो विभाग रहते हैं। निर्ध्वान् नामक वरिष्ठदेवता (अलक्ष्मी धूम्रवती अवरोहिणी ज्योति) के निग्रह से सस्यादि-प्रबनन के अयोग्य, षष्ठ-विद्युत भूप्रदेश उत्तर है। एवं 'रोहिणी नामक मायदेवता (लक्ष्मी, कमला) के अनुग्रह से सस्यादि-बहुल सम भूप्रदेश उत्तर है। बहुल-ओषधियुक्त भूप्रदेश ही मोक्षमय माना गया है। जो पृथिवी का प्रवेश यहाँ वदिरूप से एहीव है। वह इस यज्ञकर्त्ता यजमान के लिए बहुधा ओषधि-वनस्पतिवा से युक्त बनता हुआ जीवनीयतम फल इसी लक्ष्य से इस पर ओषधि-वनस्पति के प्रतिरूप बर्हि बिछाए जाते हैं। यज्ञकर्म में यजमान के निमित्त निदानविधि से श्रुतिक लोभा जिस सम्पत्ति का संग्रह करते हैं। अवश्यमेव यज्ञविज्ञ तथैवतमा इस ओत विद्वान् के अनुस्मरण यह यजमान की प्रातिष्ठिक सम्पत्ति बन जाती है। यही बर्हिस्तरण की हीनवी उपपत्ति है ॥९॥

पृथिवी के त्रिस माग में बितनी अधिक ओषधिवर्गों प्रतिष्ठित रहती हैं वह माग उतना ही अधिक उपजाऊ कलता है। वही उपजीवनीयतम (मोक्षमय) प्रवेश माना गया है। इस सम्पत्ति के लिए बर्हि उस मात्रा से विद्यार्थि जाती है, जिससे वेदि का प्रवेश अप्रत्यक्ष होजाय। ओषधिमूल भूगर्भ में ही प्रविष्ट रहते हैं। इसी प्राकृतिक स्थिति के समुल्लेख के लिए बर्हि के अग्रभागों से द्वितीय-तृतीय दममुष्टि के मूलभागों को टपा दिया जाता है जिससे वेदताओं के त्रिहृदय की स्वरूप-निष्पत्ति के लिए ही स्तरणकर्म विहित है। उची विद्वानुगता बहुसम्पत्ति के लिए तीन बार स्तरण होता है ॥१॥

'अर्धुम्रवसे त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यः' यह स्तरण-कर्मवाचक मन्त्र है। मन्त्र का भाव यही है कि यद्यपि दर्शनार्थ का आस्तरण होता है तथापि माकना ऐसी रखनी चाहिये कि, मानो हम वेदि पर बैठने वाले प्रायदेवताओं के लिए कीमत्तत्त्व से युक्त आसन ही बिछा रहे हैं। 'अग्न्य को अग्न्य माकना से बसना यही तो निदान है। एवं माकनसमक निदान ही तो हमारे कर्मों की भोध्य का मूलाधार है ॥१॥

इति-बर्हिस्तरणोपपत्ति

अथ-अग्निक्लपोपत्ति —

कहा गया है कि अग्न्यस्तृणामक यज्ञपुरण का एकविंशत्यो माक त्र प्रवेश शिरोभाग है। यही आहवनीयगुरु निदानेन इन वैषम्य का शिरोभाग है। शिरोभागम् मूलभाग में आहुति-माहक समाश्रित

प्रतिष्ठित रहता है। उत्सृष्टान में यहाँ आहवनीयकुण्ड में प्रतिष्ठित आहवनीयाग्नि है। यदि अग्नि प्रवृत्त रहता है तो आहुत अन्न की आकाश, दहन पचनादि क्रिया ठीक ठीक होती है। अग्निमान्य में ये क्रियाएँ निवृत्त रहती हैं। परिणामतः पुष्टि, वृष्टि, वृष्ट, वल वीर्यादि का अभाव रहता है। ऐसी अवस्था में यह आवश्यक है कि, शिरोमानापलक्षित मुन्निष्ठ आहुतिप्रादक आहवनीयाग्नि का आहुतिद्रव्य के आकर्षणादि के लिए द्रव्यग्रह से सम्बन्धि हटा कर प्रवृत्त बना लिया जाय। यत्पुरुष का पूणस्वरूप शिन्वा पर्यन्त माना गया है। इधर कुशमुष्टिपक्षण प्रस्तर इस वैवस्वपुरुष की शिन्वा है। अतः प्रस्तररूप शिन्वा का आहवनीय के ऊपर सम्बन्ध बनाते हुए पूणरूपण यह प्रवृत्तीकरण श्रिया जाता है ॥१२॥

इति-अग्निकल्पोपपत्ति

अथ-परिधिपरिधानोपपत्ति —

बिन तीन परिधिया का आहवनीयकुण्ड क पश्चिम-दक्षिण-उत्तरप्रात भागों में क्रमशः स्थापन होता है उन का विशद वैज्ञानिक विवेचन पूर्व क 'आप्त्याधिष्ठान' में (शतपथभाष्य-प्रथमब्राह्मण में) किया जा चुका है। अग्निरहस्यवेत्ता विद्वानों ने अनेकधा विभक्त अग्नि के चार रूपों का प्रत्यक्ष किया। एवं 'सी' आचार पर 'चतुर्धा विहितो ह वा अग्ने अग्निरास' यह अनुगम-यचन प्रतिष्ठित हुआ। उन सब अग्निविधियों का उक्त आप्त्याध्याकरण में गृह्यण करया जा चुका है। प्रकृत प्रकरण के समन्वय क लिए यह आवश्यक होगा कि पाठक एक बार वह प्रकरण अपने लक्ष्य में ले आवें। यहाँ प्रकरण-सङ्घति के लिए दो शब्दों में उन का सिंहावलोकनमात्र कर लिया जाता है।

'पुरुषाग्नि प्राक्तानग्नि विराडग्नि सम्प्रत्सरग्नि इन चार अग्नियों में से चौथा सम्प्रत्सरग्नि ही इस कथानक का मूलाधार है। इस सम्प्रत्सरग्नि को ही 'भूतानां पति' कहा गया है *। इस 'भूतानां पति' सम्प्रत्सरग्नि की ही आगे जाकर चार अवस्थाएँ हो जाती हैं बिन के लिए—'चतुर्धा विहितो ह वा अग्नेऽग्निरास' यह कहा गया है। सम्प्रत्सरचक्र और पार्थिव भेद से 'ती' भागों में विभक्त है। पार्थिव सम्प्रत्सरचक्र गायत्राग्निप्रधान है, एवं सौर सम्प्रत्सरचक्र सावित्राग्निप्रधान है। प्रकृत में केवल पार्थिवान्मन्त्रो पार्थिवसम्प्रत्सरचक्र के साथ ही अग्नि की अवस्थानुसूची का सम्बन्ध समझना चाहिए।

भूविष्ट के गर्भ में प्रतिष्ठित प्राप्ताग्नि 'अप्ताग्नि' नाम से प्रसिद्ध है। इसी अप्ताग्नि को 'रुद्र' कहा जाता है। इसी रुद्राग्नि की ब्रह्मण्यवितान से आगे जाकर चार अवस्थाएँ हो जाती हैं। इन चार पार्थिव सम्प्रत्सराग्नियों में एक तो पार्थिव यज्ञ के होता बनते हैं शेष तीन अग्नि आप्त्या रूप में परिणत होकर

* "अस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां पति सम्प्रत्सरायाम्निष्ठन्त । भूतानां पतिगृह्यपतिरामीन्द्र उपा पत्नी । तद्यानि तानि भूतानि-श्रुतवन्त । अथ य म भूतानां पति, सम्प्रत्सर स" (शत ६११ अ० १२ प्रा ६७ अ०)।

इस अग्नि की परिधिमाँ बने रहते हैं। पार्थिव प्रजापति-अग्नि की गृहपति सम्बत्सर भेद से दो अवस्थाएँ हो जाती हैं। गृहपति अग्नि भूपिण्ड में अन्धाकार से प्रतिष्ठित रहता है एवं सम्बत्सरग्निय पार्थिव सम्बत्सर में प्रतिष्ठित रहता है। भूपिण्डरूप पार्थिव अग्नि की उक्त्य-अर्क भेद से दो अवस्थाएँ रहती हैं। भूकेन्द्र में प्रतिष्ठित 'अनिरुक्तप्रजापति' नाम से प्रसिद्ध इस अग्नि सप्रभव बनता हुआ 'उक्त्य' नाम से प्रसिद्ध है। यही इस अक्त्य प्रजापति (यजमान) है। पार्थिव उक्त्य इस की कनी है। 'इही दोनों के सम्बत्सराग्न से पार्थिव-प्रजा की उत्पत्ति हुई है। उक्त्य से अक्त्य-(रश्मियाँ) निकला करती हैं। भूकेन्द्ररूप उक्त्याग्नि की प्राणाग्नि रश्मियाँ उक्त्य से निकल कर बड़ी दूर पर्यन्त व्याप्त रहती हैं। जहाँ तक यह अक्त्यमक्त प्राणाग्नि व्याप्त रहता है वहाँ तक पार्थिवमण्डल की सीमा मानी जाती है जोकि सीमा सामपरिभाषा में 'रयस्तरसप्त' नाम से प्रसिद्ध है।

केन्द्ररूप उक्त्य नामक इस गृहपति प्रजापति-अग्नि से अर्कतुल्य में परिणत होने वाले इस प्राणाग्नि की आगे जाकर पार्थिव अग्नि सम्बत्सरग्निय भेद से दो अवस्थाएँ हो जाती हैं। भूपिण्डाग्नि अग्नि प्राणाग्नि (अर्कान्) पार्थिव अग्नि है, एवं इसे ही 'भूपति' कहा जाता है। भूमिमाग्नि अग्नि अर्कान् सम्बत्सरग्निय है एवं-उसे ही पूर्व कथनानुसार 'भूतानांपति' कहा जाता है। भूमिमाग्नि अग्नि वस्तु-कारमण्डल से सम्बन्ध है एवं अग्नि के सम्बन्ध से इस वस्तुकार के ११ अहर्गणों में से २१ अहर्गण स्पष्टीत हैं। भूपिण्ड से आरम्भकर २१ में अहर्गणपर्यन्त जो भूमिमा-प्रदेश है वही सम्बत्सररक्त है। इस पार्थिव सम्बत्सररक्त में ही वह पार्थिव प्राणाग्निविश्व सम्बत्सरग्निय प्रतिष्ठित है।

'भूतानांपति' नामक सम्पूर्ण सम्बत्सररक्त में एकत्र एकत्र से प्रतिष्ठित अथवा 'सम्बत्सरप्रजापति' नाम से प्रसिद्ध इस भूमिमाग्नि के आगे जाकर क्रमशः पार्थिव-भूपति (६), पञ्चदश (१५) एकविंश (२१) स्तोम भेद से तीन भेद हो जाते हैं। एकविंशस्तोमावन्विष्ट भूमिमाग्नि प्रदेश में प्रतिष्ठित वही भूतानांपति: भूतानांपति नाम से प्रसिद्ध है। यही देवविज्ञानानुसार 'आदित्य' कहा जाता है। पञ्चदश-स्तोमावन्विष्ट अन्तरिक्ष प्रदेश में प्रतिष्ठित वही भूतानांपति: 'भुवनपति' नाम से प्रसिद्ध है। यही देवपरिमाया में-वायु कहा जाता है। एवं त्रिंशस्तोमावन्विष्ट अन्तरिक्ष प्रदेश में प्रतिष्ठित वही भूतानांपति: 'भुवपति' नाम से प्रसिद्ध है। यही देवपरिमाया में 'अग्नि' कहा जाता है। इसप्रकार स्तोमभेद से पार्थिव सम्बत्सररक्त में तीन स्थानों में विभक्त होता हुआ एक ही सम्बत्सरग्निय तीन रूप धारण कर लेता है। निष्कर्ष यही निष्कर्ष कि भूपिण्डकेन्द्ररूप गृहपति अग्नि के उक्त्यरूप के आधार पर 'भूपिण्ड भूपति-पञ्चदश-एकविंशस्तोम' इन चार प्रदेशों में विभक्त अर्कान् के 'भूपति भुवनपति भुवपति भूतानांपति' व चार रूप हो जाते हैं। इही चारों को लक्ष्य में रखकर 'चतुर्धा विहितो ह वा अमग्निरास' यह कहा गया है।

भूमिमाग्नि-—[१ भूपति-भूपिण्डावन्विष्टः अर्कविश्व-अग्नि]

सम्बत्सरग्निय-—
 २-भुवपति-—द्विपिण्डावन्विष्ट - " - अग्निः
 ३-भुवनपति-—अन्तरिक्षावन्विष्ट - - वायु
 ४-भूतानांपति-—त्रिपिण्डावन्विष्टः - - आदित्य

अग्निप्रायः सप्तपति

मिता-प्रजापतिः ८

एतन्मिता-उक्त्य

परन्तु यह है कि, अकस्मिक उक्त चारों अग्नियाँ में से पार्थिव गृहपति यज्ञमान क पार्थिव हविष्य—
में होता तीन सा अग्नि बनता है ! । आप्त्याविज्ञान में एकमात्र इसी परन्तु समाधान हुआ है । पार्थिव
सम्बन्धवैशेष्य में व्याप्त त्रिविधा सम्बन्धपरिग्रही इसकर्म में असमय है । क्योंकि इसका भूषण से अन्तर्ग्राम-
सम्बन्ध सुरक्षित नहीं रहने पाता । अतएव इस का यही है कि—“समुद्रमभित् पितृमानम्” इस मन्त्रार्थान
क अनुसार भूषण चारों ओर से अणुवसमुद्र से वष्टित है । इस अपूर्वत्व क सम्बन्ध से तत्त्व सम्बन्ध-
निग्रही का मोमयज्ञवहन में अन्तर्ग्राम-सम्बन्ध नहीं होने पाता । आरम्भ में एकरूप से प्रतिष्ठित तीन
सम्बन्धवैशेष्य प्राणमि इस अपूर्वत्व क गम में चले जाते हैं । अतएव इन का भूषण से अन्तर्ग्राम-
सम्बन्ध नहीं रहता । सम्बन्ध रहता है—उस मोम प्राणमि का ही जिसे गायत्र-अग्नि भी कहा जाता है ।
यही अपने पति च प्रेति चा-वाह नश से तृतीय शु से सोमाहरण में भी समर्थ होता है, एवं पार्थिव
रैतामा के यज्ञ के “हवि-कर्म” का भी सम्बन्ध करता है ।

साम्बन्धवैशेष्य—अग्निग्रही न नया नहीं इस कर्म को अपनाया !, इस का उत्तर है—वपट्कार ।
भूषण की अपनी एक वाक्सीमा वपट्कार नाम से प्रसिद्ध है । इस मोम-
वपट्कारसीमा में वही अग्नि अन्तर्ग्राम-सम्बन्ध से प्रतिष्ठित रह सकता है जो भूमि की प्रातिष्ठिक वस्तु
बना रहता है । सम्बन्धपरिग्रही का इस वपट्कार सीमा से सम्बन्ध अक्षय रहता है परन्तु यह उस में प्रतिष्ठित
नहीं होता । इसी प्राकृतिक स्थिति का आस्त्यान्तर से निरूपण करते हुए भुति ने कहा है कि, तीन
अग्नि पलायित होकर (माग कर) पानी (अर्णवसमुद्र) में वा छुप एक अग्नि (गायत्र) न
“हवि-कर्म” करना स्वीकार किया ।

होयकर्म में नियुक्त गायत्राग्नि इस सम्बन्धपरिग्रही क सहयोग से सर्वथा वञ्चित रहता है, तथा सम्बन्ध-
परिग्रहीयों को पार्थिवयज्ञ का कोट फल भी नहीं मिलता यह बात नहीं है । जब गायत्राग्नि शुलोकम्य
देवताओं के समीप हवि लेकर पहुँचते हैं—! तो अर्णव समुद्र में व्याप्त आप्य आनुराग के आक्रमण
से यही सम्बन्धपरिग्रही इस की रक्षा करती है । पश्चिम-दिग-उत्तर-प्राग्बन्ध साम्बन्धवैशेष्य—अग्निग्रही
कीपारूप से इन तीनों ओर से गायत्राग्नि की रक्षा करती है यही इन अग्निग्रही का पार्थिवयज्ञ में उपयोग
है । अथ ही जो हविर्द्रव्याण प्रवर्णरूप से सम्बन्धपरिग्रही क गम में रह जाता है यह इन के लिए
आहुतिद्रव्य बन जाता है । सीमारूप से होना अग्नि की स्वरूपरक्षा तथा प्रतिष्ठान में उन्निष्ठद्रव्य का प्रहण
करना ही इन का यज्ञरस्या में उपयुक्त होना है ।

इन सम्बन्ध में एक यह विद्यता ध्यान में रखनी चाहिए कि, इस पलायित आप्यवाक् की
शुद्ध-मलिन मेट से दो अवस्था हो जाती है जैसा कि आप्य-विज्ञान में विस्तार से बताया जा चुका है ।
सम्यग्गतिग्रही का अर्णवसमुद्र से सम्बन्ध नष्टाया गया है । इन अणुवसमुद्र क आप्यमाग में सम्बन्ध-
निग्रही का जो प्रवर्णमाग प्रविष्ट रहता है यही मलिन आप्य है एक ब्रह्मात्मक सम्बन्धपरिग्रही ही
शुद्ध आप्य है । यही अग्निद्रव्य बनने हुए सीमा है । मलिन आप्ययुक्त अपवस्य ही भूषण का

+—“अतन्द्रो हव्य वहमि हविष्कृतादिहेषु राजसि” । (यजु महिवायाम)

इस अग्नि की परिधिवाँ से रहते हैं। पार्थिव प्रजापति-अग्नि की गृहपति सम्बत्सर मेघ से दो अवस्थाएँ हो जाती हैं। गृहपति अग्नि भूषिबद्ध में अघावरूप से प्रतिष्ठित रहता है एवं सम्बत्सरग्नि पार्थिव सम्बत्सर में प्रतिष्ठित रहता है। भूषिबद्ध पार्थिव अग्नि की उक्थ-अक मंद से दो अवस्थाएँ रहती हैं। भूकेन्द्र में प्रतिष्ठित 'अनिरुक्तप्रजापति' नाम से प्रसिद्ध हुए अग्नि सवप्रभव बनता हुआ 'उक्थ' नाम से प्रसिद्ध है। यही इस यज्ञ का प्रजापति (सज्जमान) है। पार्थिव उधा इस की फली है। इन्हीं दोनों के सम्बन्धमात्र से पार्थिव-प्रजा की उत्पत्ति हुई है। उक्थ से अक-(रश्मियाँ) निकला करते हैं। भूकेन्द्रस्थ उक्थानि की प्राणाग्निश्च रश्मियाँ उक्थ से निकल कर बड़ी बुर पर्यन्त व्याप्त रहती हैं। बहोत्क वह अर्कमक प्राणानि व्याप्त रहता है बहोत्क पार्थिवमण्डल की सीमा मानी जाती है जोकि सीमा सामपरिमाणा में रथन्तरसाम' नाम से प्रसिद्ध है।

केन्द्रस्थ उक्थ नामक हुए गृहपति प्रजापति-अग्नि से अर्करूप में परिणत होने वाले इस प्राणाग्नि की आगे बाकर पार्थिव अग्नि सम्बत्सरग्नि मेघ से दो अवस्थाएँ हो जाती हैं। भूषिबद्धाग्निश्च वही प्राणाग्नि (अर्काग्नि) पार्थिव अग्नि है, एवं इसे ही 'भूपति' कहा जाता है। मूमहिमा-अग्निश्च वही अर्काग्नि सम्बत्सरग्नि है एवं-उसे ही पूर्ण कथनानुसार 'भूतानांपति' कहा जाता है। मूमहिमा अग्नि-कारमण्डल से सम्बन्ध है एवं अग्नि के सम्बन्ध से इस वषट्कार के २१ अहर्गणों में से २१ अहर्गण संप्रद्वीत हैं। भूषिबद्ध से आरम्भकर २१ वें अहर्गणपर्यन्त जो मूमहिमा-प्रदेश है वही सम्बत्सरचक्र है। इस पार्थिव सम्बत्सरचक्र में ही वह पार्थिव प्राणानिावध सम्बत्सरग्नि प्रतिष्ठित है।

'भूतानांपति' नामक सम्पूर्ण सम्बत्सरचक्र में एकरूप से प्रतिष्ठित अथएव 'सम्बत्सरप्रजापति' नाम से प्रसिद्ध इस मूमहिमाग्नि के आगे बाकर क्रमशः पार्थिव-त्रिभूत् (३) पञ्चदश (१५) एकविंश (२१) स्तोम मेघ से तीन मेघ हो जाते हैं। एकविंशस्तोमाग्निश्च चतुःप्रदेश में प्रतिष्ठित वही भूतानांपति: 'भूतानांपति' नाम से प्रसिद्ध है। यही देवविज्ञानानुसार 'आदित्य' कहा जाता है। पञ्चदश-स्तोमाग्निश्च अन्तरिक्ष प्रदेश में प्रतिष्ठित वही भूतानांपति: 'भुवनपति' नाम से प्रसिद्ध है। यही देवपरिमाणा में- 'वायु' कहा जाता है। एवं त्रिभूत्स्तोमाग्निश्च पृथिवी-प्रदेश में प्रतिष्ठित वही भूतानांपति: 'भुवपति' नाम से प्रसिद्ध है। यही देवपरिमाणा में 'अग्नि' कहा जाता है। इसप्रकार स्तोममेघ से पार्थिव सम्बत्सरचक्र में तीन स्थानों में विभक्त होता हुआ एक ही सम्बत्सरग्नि तीन रूप धारण कर लेता है। निष्कर्ष यही निकला कि भूषिबद्धकेन्द्रस्थ गृहपति अग्नि के उक्थरूप के आधार पर 'भूषिबद्ध त्रिभूत्-पञ्चदश-एकविंशस्तोम' इन चार प्रदेशों में विभक्त अर्कानि के 'भूपति' भुवपति भुवनपति भूतानांपति' व चार रूप हो जाते हैं। इन्हीं चारों को लक्ष्य में रखकर 'चतुर्धा विहितो ह वा अग्रऽग्निरास' यह कहा गया है।

मोमग्नि	—[१ भूपति:—भूषिबद्धाग्निश्च; अर्कविध—अग्नि]	अग्निप्रकार: स्तोमप्राप्त	स्त्व-प्रजापतिश्च य	परपति-उक्थ
सम्बत्सरग्नि	२-भुवपति:—पृथिव्यवधिभूत—			
	१-भुवनपति:—अन्तरिक्षावधिभूत—			
	३-भूतानांपति:—गुलोकावधिभूत:—			
		अग्नि	अग्नि	

रक्तं पीतं सितैर्नीलैः पुष्परण चतुर्विध ॥
 सर्वे समगुण्या उक्ता मितस्तु घ्नानवर्द्धन ॥३॥
 पुष्प विपाकमधुर ग्राहिशीतलम्पणम् ॥
 कपायतिक्तकटुकं वातल चोष्णमिष्यते ॥४॥
 एतत् पुष्प कफ पित्त कृष्टं दाह उपामपि ॥
 वातरक्त रक्तदाप मूत्रकृच्छ्र च नाशयेत् ॥५॥
 फलं विपाककटुकं लघूष्ण रूक्षमिष्यते ॥
 शूलकुष्ठप्रमेहाश कृमिगुण्मोदर हरत् ॥६॥
 पामकण्डूतिद्वृत्त्वग्दोषघ्न वृक्षनीचकम् ॥
 फलजीज कटुस्निग्धाष्ण कृमिघ्नं कफापहम् ॥७॥
 तन्मूलस्वरसो हन्ति नेत्रच्छायाभ्यपुष्पकम् ॥
 नूतन पल्लवश्चास्य कृमि वात च नाशयेत् ॥८॥
 ग्राही तस्य तु निर्यासो हरत् स्वदातिनिगमम् ॥
 मुखरोगाश्च कासोश्च ग्रहणी च विनाशयत् ॥९॥ इत्यादि ॥

संस्कृत	राष्ट्रभाषा	बंगला	महाराष्ट्री	गुजराती	कर्णाटकी	तैलङ्गी	तामिली	उत्कल
पल्लवः	पल्लवः बाकटम् केसु धरा कांकरिया	पल्लवः	पल्लवः	पल्लवः	मुत्तुलु	मानुका चट्ट	परशान्	पराशु

२-विकटवृत्त —

विकटवृत्त विकटवृत्त राक्षस मधुपर्णी गोपयोग्यता, पितृभार किकरी श्रुतिर्गङ्गा हिमक
 र्गङ्गा शब्द समानाधिकारः । गुणवृत्ति ये यदी इन नामो स प्रसिद्ध है—यस्मिन् यत्प्रसृष्टं प्रसृष्टावप
 न गृह्यते, मधुपर्तु म सुधावृत्त सुधावृत्त प्रयुज्यते वहुफल मधुफल मन्त्रित वन्तकाष्ट, पात्रोद्दिष्ट
 व्याघ्रपात्र श्रुतिरु कण्टकी कण्टकी कण्टपात्र कण्टपात्र स्थादुकण्टक इत्यादि । निम्नलिखित
 शब्द-श्लोक विकटवृत्त क इदी गुणो का दिग्दर्शन करत रह है—

उत्पादक है। इस परम्परा से प्रवर्ग्यभूत आप्त्याग्नित्रयी भूपिण्ड में प्रतिष्ठित रहती है। जो हविर्द्रव्य भूपिण्ड पर प्रवर्ग्य—सम्बन्ध से रह जाता है वह इस मलिन—प्रवर्ग्य—आप्त्याग्नि की तृप्ति का कारण बनता है। एवं तुलोक में होता—अग्नि के द्वारा तो जाया जाता हुआ जो हविर्द्रव्य प्रवर्ग्यरूप से अन्वत्तरमण्डल में रह जाता है, वह तत्रस्थ सीमारूप शुद्ध आप्त्याग्नित्रयी की तृप्ति का कारण बनता है।

यह नैव हविर्पिण्ड उक्त माकृतिक—पार्थिव—हविर्पिण्ड का ही प्रतिरूप है। अतः जैसे वहाँ सीमारूप से पलायित अग्नित्रयी का सम्बन्ध हो रहा है, तथैव यहाँ भी प्रतिरूपविधि से उनका संग्रह होता है। वहाँ की भाँति यहाँ भी प्रवर्ग्यद्रव्य का सम्बन्ध होना ही चाहिए। वहाँ की भाँति भूगर्भस्थ मलिन आप्त्याग्नित्रयी की तृप्ति का यहाँ भी समावेश होना ही चाहिए। इसी उद्देश्य से 'देवाननुविधा ये मनुष्या —' यद्वै यथा अकुलस्त्वन् करवाणि इस आदेश के अनुगमन के लिए प्राकृतिक अग्निसम्पत्ति के संग्रह के लिए पलायित अग्नित्रयी के प्रतिरूप में तीन परिधियों का परिधान किया जाता है। इनकी तृप्ति के लिए मन पर प्रवर्ग्यरूप से आश्यादि डाला जाता है। जो आहुतिद्रव्य भूपिण्ड पर गिर जाता है वह मलिन आप्त्याग्नि की तृप्ति का कारण बनता है। परिधिपरिधानकर्म की यही सञ्चिन्त उपपत्ति है ॥ १३ १४ १५, १६ १७ १८ ॥

ये परिधियाँ किस काष्ठ की बनाई जावें। इसका उत्तर 'यज्ञिय—युष्ट है। साम्प्रतिक आप्त्याग्नित्रयी सम्बन्धरमणसीमा के गर्भ में प्रतिष्ठित है। अतः इन का प्रतिरूप काष्ठ वही बन सकता है जिन में यज्ञातिशय विकसित हो। पलाश विकसित काष्मण्य विल्व, क्षविर, उदुम्बर इन वृक्षों में यज्ञातिशय प्रकृत्या ही विकसित रहता है अतएव ये यज्ञिय वृक्ष माने गए हैं। इन में से प्रधान पद्व तो 'पलाश' महान का ही है। क्योंकि पलाशवृक्ष में यज्ञवीर्यसम्पादक अग्नितान प्रचानरूप से प्रतिष्ठित रहता है। एवं अग्निसम्पत्तिसंग्रह के लिए ही इन परिधियों का ग्रहण होता है। पलाश के समय पर न मिलने से ही किङ्कुदि अन्य काष्ठों का ग्रहण करना चाहिए। पाठका की सुविधा के लिए इन यज्ञिय वृक्षों के नामान्तर अत्र संग्रहित कर दिए जाते हैं ॥ १६ २ ॥

१-पलाश —

पलाश किङ्कु करक, सुपर्णी वातपोत ये समी शब्द अश्वत समानार्थक माने गए हैं। गुणदष्टि से इसी पलाश के ये नाम प्रसिद्ध हैं—याज्ञिक ब्रह्मयुष्ट ब्रह्मपादप ब्रह्मपनता पृथग् समिद्धर काष्ठद्रु पर्ण, त्रिपण त्रिपत्रक यक्षगुण रक्षगुण बीजस्नेह, रुमिध्न चारभ पठ, श्यादि। निम्न-लिखित संग्रहश्लोक पलाश के इसी गुणों का स्वीकरण कर रहा है—

कमापतिक्तफटुक स्निग्धोष्णो दीपनः सरः ॥

भग्नमन्धानकृन् वृष्य पलाशो गुखतो मत ॥ १ ॥

त्रिदापदन् रुमिध्नाज्यं पलाशो यत्रपादप ॥

प्रदयपर्शा गुग्मगुदरगप्तीहावथ दित ॥ २ ॥

रक्तं पीते सितैर्नीलैः पुष्पैरप्य चतुर्विध ॥
 सर्वे समगुणा उक्ता सितस्तु ज्ञानवर्द्धन ॥३॥
 पुष्पं विपाकमधुरं ग्राहिशीतलमूपशम् ॥
 कपायतिक्तकटुकं वातलं चोष्णमिष्यते ॥४॥
 एतत् पुष्पं कफं पित्तं कुष्ठं दाहं तृषामपि ॥
 वातरक्तं रक्तदापं मूत्रकृच्छ्रं च नाशयेत् ॥५॥
 फलं विपाककटुकं लघूष्णं रूक्षमिष्यते ॥
 शूलकुष्ठप्रमेहार्शं कृमिगुण्मोदरं हरत् ॥६॥
 पामकण्डूतिद्वं त्वग्दोषघ्नं शुषधीञ्जकम् ॥
 फलजीज कटुस्निग्धाणं कृमिघ्नं कफापहम् ॥७॥
 तन्मूलस्वरसो हन्ति नेत्रच्छायान्ध्यपुष्पकम् ॥
 नूतनं पल्लवश्चास्य कृमिं वातं च नाशयेत् ॥८॥
 ग्राही तस्य तु निर्य्यासो हन्तुं स्वेदातिनिगमम् ॥
 मुखरोगांश्च कासांश्च ग्रहणां च विनाशयत् ॥९॥ इत्यादि ॥

संस्कृत	राष्ट्रभाषा	यंगला	महाराष्ट्री	गुजराती	कण्ठाटकी	तैलङ्गी	तामिळी	उत्तर
पल्लवा	पल्लारा बाकटम् केसु धरा काकरिया	पल्लास	पल्लस	लाबिरो	मुचुलु	मातुका चटू	परशान	पराशु

२-विकृतः—

विकृतस्य विकृतस्य राशयः मधुपर्णी गोपघोयना पिण्डार किकरी पूर्वकिंकिणी हिमक
 इत्यादि शब्द समानाधिक हैं। गुणदृष्टि से यही इन नामों में प्रसिद्ध है—यक्षिण यक्षगृह्यं प्रह्लापाय
 मृगशारं सुषुप्तं सुधापृष्ठं सुधापृष्ठं प्रधुवीजं बहुफलं, मृदुफलं, प्रन्थिलं वन्तकाष्ठं, पादराहिल्य
 श्याग्रपात्रं पृथिव्यं कण्टकी कण्टकारी कण्टपात्रं कण्टपत्रं स्वादुकण्टकं इत्यादि। निम्नलिखित
 अष्ट-श्लोक विकृत के इसी गुणों का दिग्दर्शन कर रहे हैं—

कषायोऽम्भरच मधुरः पाकेऽतिमधुरो लघुः ॥

विकटतोऽयं नात्युष्णशीतो दीपनपाचनः ॥१॥

कफं पित्तं रक्तदोषान् नेत्रपुष्पं च कामलाम् ॥

शोषं शोकं व्रणं दाहं लूतामर्शश्च हन्ति सः ॥

विकटफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषहृत् ॥२॥

स०	र	व	म	गु	क	तै	उ
शमी	झोंकर	शार्	पारशमी	विबड़ो	वती काबलि	शमीनेटू	शुमी
	विकट	धुरं	लघुशमी	नानीविबड़ी			
	सफेद	बागला					
	भीकर						

३-काष्मर्य —

काष्मर्यं काष्मेरी गम्भारी मीपय्यी भद्रपय्यी स्निग्धपय्यी मधुपय्यी कुमुदा मोदिनी, गुष्ठि भद्रा सुमद्रा सर्वतोमद्रा गोपमद्रा मधुमद्रा महाभद्रा, सदाभद्रा रोहिणी पीतरोहिणी हीरा इत्यादि शब्द समानार्थक हैं। इन में 'काष्मर्य' शब्द का विशुद्ध 'कम्भोऽम्भस्ता' नामक वैदिक भाषा से ही सम्बन्ध है। गुणद्वय से यही इन नामों से व्यक्तित हुआ है—पीरिखी विहारिखी, मधुरसा मधुमन्ती सुकळा पीतकळा कटुकळा कृष्णकळा कृष्णकुन्ता कृष्णप भरमेता बलाहा स्फुल्लत्वचा दृढत्वचा इत्यादि। निम्न लिखित संग्रह-स्तोत्रों से काष्मर्य के इसी गुणों का स्मरण होगा है—

गम्भारी मधुरा रिक्ता कषाया कटुका गुरुः ॥

दीपनी पाचनी मध्योष्णवीर्या मदनी तथा ॥१॥

हृषा हन्ति ज्वरं दाहं शोषं शोकं तृषां विषम् ॥

आमशूल प्रमेहाश्विदोषं च भ्रमं कृमिम् ॥

शीतलं मधुरं तिक्तं गुरुस्निग्धं च तत्फलम् ॥

वृद्ध्यां प्राहि मय्यं च वृष्यं रमायनम् ॥३॥

हन्ति मूत्रविषन्धश्च वातं पित्तं तृषां क्षयम् ॥

दाहं च रक्तदोषं च सतिक्तमधुरं फलम् ॥४॥

फलमम्लकपाय तु गुरुस्निग्ध विशुद्धिकृत् ॥
 मूत्रद धुद्धिर्दं हन्ति वातपित्त च य तृषाम् ॥५॥
 रक्तचत रक्तपित्त रक्तदोष च हन्ति तत् ॥
 आमवात मूत्रकृच्छ्र दाह च प्रदर हरत् ॥६॥
 कपायतिक्तमधुरा फलमज्जाऽसृजोरुजम् ॥
 ग्राहिणी वातला वन्या वृष्या पित्त कफं हरेत् ॥७॥
 कपायतिक्तमधुर पुष्प तस्यास्तु शीतलम् ॥
 विपाकमधुरं ग्राहि वातल रक्तदोषहृत् ॥८॥
 गम्भारीमूलमत्युष्णं मानुषेषु हित न तत् ॥९॥

सं	य	ङ	म	गु	क	ते
गम्भारी	कुम्भर	गोभारी	शीबण	शबन्ध	सीबनी	साक्षागुप्त टी चट
	कुम्भारी	गोभार	गभारो			

४-विन्मः:-

विल्य श्रीफल, शलप मातूर शाण्डिल्य शल्य सोमहरीतकि गोहरीतकि कपीतन
 शलादु महाकपित्थ नीलमल्लिक, ककट सुनीतक, इत्यादि शब्द समानाधिक हैं। गुणद्वि स यही इन
 नामा से व्यक्त हुआ है—शिवष्ट शिष्यत्रुम मङ्गल्य अतिमङ्गल समीरसार, पृतिवात पीतफल
 महाफल लक्ष्मीफल सदाफल, गन्धकश सत्यफल सत्यधम्म हृद्यगन्ध गन्धपत्र शैलपत्र
 त्रिशान्तापत्र त्रिशक्त त्रिदल पत्रभट्ट कण्टककृत्य सितानन, अधरोरुह, इत्यादि। निम्न लिखित
 श्लोक किन्व के इही गुणा का समर्थन कर रहे हैं—

कफानिलहर तीक्ष्ण स्निग्ध सग्राहि दीपनम् ॥
 कटुतिक्तकपायोष्ण पाल विन्ममुदाहृतम् ॥१॥
 तदेव विद्यात् सपक्वं मधूरानुरसं गुरु ॥
 विदाहि विष्टम्भकर दोषकृत् पूतिमारुतम् ॥२॥

कषायोऽम्भश्च मधुरः पाकेऽतिमधुरो लघु ॥
 विकटतोऽयं नात्युष्णशीतो दीपनपाचन ॥१॥
 कफ पिचं रक्तदोषान् नेत्रपुष्प च कामलाम् ॥
 शोषं शोकं व्रणं दाहं क्षूतामर्शश्च हन्ति सः ॥
 विकटफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषहृत् ॥२॥

स०	रा	ङ	म	गु	क	ते	उ
शमी	लौकर	शार्ङ्ग	धोरशमी	लिङ्गको	कटी क्षयमि	शमीविट्	शुमी
	किङ्कुर	धुर	लघुशमी	नानीलिङ्गकी			
	मफेद	बायला					
	कीकर						

३-काष्मर्य —

काष्मर्य काष्मरी गम्मारी श्रीपर्णी मन्त्रपर्णी स्निग्धपर्णी, मधुपर्णी कुमुदा, मोहिनी, गडि भद्रा सुमद्रा सर्वतोभद्रा गोपभद्रा मधुभद्रा महाभद्रा सदाभद्रा रोहिणी पीतरोहिणी हीरा इत्यादि शब्द समानार्थक हैं। इन में 'काष्मर्य' शब्द का विशुद्ध छन्दोम्यस्ता नामक वैदिकी मापा से ही सम्बन्ध है। गुणदृष्टि से यही इन नामों से व्यञ्जित हुआ है—शीरिणी विदारिणी मधुरसा, मधुमन्ती, सुकळा पीतकळा कटुकळा कृष्णकळा कृष्णहृता कृष्णप भरवता, वातहा स्फुल्लस्पर्शा दृढत्वशा इत्यादि। निम्न लिखित संज्ञा-श्री से काष्मर्य के इन्हीं गुणों का उद्गम होया है—

गम्मारी मधुरा रिक्ता कषाया कटुका गुरुः ॥
 दीपनी पाचनी मेघ्योष्णवीर्या मेदनी तथा ॥१॥
 हृषा हन्ति ज्वरं दाहं शोषं शोकं तृषां विषम् ॥
 आमशल प्रमेहार्शस्त्रिदोषं च अमं कृमिम् ॥
 शीतल मधुरं तिक्तं गुरुस्निग्धं च सत्फलम् ॥
 वृहपां प्रादि मर्ष्यं च हृष्यं रसायनम् ॥३॥
 हन्ति मूत्रविषं च वातं पिचं तृषां वयम् ॥
 दाहं च रक्तदोषं च सतिक्तमधुरं फलम् ॥४॥

६-उदुम्बर —

उदुम्बर, उदुम्बर, प्रतिष्ठित, सुखशु जन्तुफल, इत्यत्रि शब्द समानार्थक माने गए हैं। गुणवृद्धि से यही इन नामों से व्यवहृत हुआ है—यक्षिय, यक्षयोग्य यक्षाङ्ग, यक्षसार, यक्षफल पवित्रक, प्रमथुच्च, सौम्य, फलस्कन्ध, श्वेतवल्कल शीतफल, जनफल, सदाफल जन्तुफल, अपुष्पफल पुष्पशून्य, पुष्पहीन, पाणिमुक्त, क्षीरघृच्छ इमदुग्ध, हेमदुग्धी, कुमिकरटक इत्यादि। निम्न लिखित श्लोक उदुम्बर के गुण ही व्यक्त कर रहे हैं—

कषायमधुर शीतो रूखो वर्ण उदुम्बर ॥
 व्रणापहोऽस्थिसंचानगर्भसन्धानकृद्गुरु ॥१॥
 कफपित्तमतीसार योनियोग च हन्ति सः ॥
 कषायशीतलं वल्क गम्यं दुग्ध व्रणपहम् ॥२॥
 आम फलं कषायाम्लं मांसवृद्धिकर जडम् ॥
 शोषलं रक्तच्छारि दीपनं रुचिमिष्यते ॥३॥
 अतिशीतं फल पक्व कषायमधुर जडम् ॥
 कुमिकृत् कफकृष् रुच्य हन्ति पित्त प्रमेहकम् ॥४॥
 रक्तरोमा छुर्वा मूर्च्छा दाह शोष भ्रमं तपाम् ॥
 कोमलं तत्तृपां रक्तदोष पित्त कफं हरेत् ॥५॥
 किञ्चित् कोमलं स्वादु कषायं शीतल फलम् ॥
 हन्ति प्रहारजं क्लेशं वान्ति पित्तमसृक्स्तुतिम् ॥६॥

सं	य	ई	म	गु	क	ते
उदुम्बर	गूजर	यक्षुमु	उम्बर	उम्बरो	अवि	याकुचेष्ट

प्रथमकाण्डान्तर्गत-तृतीय अध्याय का तृतीय ब्राह्मण
 एवं-द्वितीय ब्राह्मण का पष्ठब्राह्मण उपरत

अत्र-इध्मब्राह्मण समाप्तं

द्वितीय प्रपाठक समाप्त

वहीं स्वको की भावना के लिए—‘मित्रावरुणौ त्वोत्तरत इत्यादि मन्त्र जोलते हुए उत्तर की ओर तीसरी परिधि का स्थापन होता है ॥४॥

अथ—समिधाभ्याधानोपपत्ति

अग्निस्त्यार्य पूव में यहीत समिध आहवनीय में डालना ही समिधाभ्याधानकर्म है। समिधा—म्याधान छन्द तथा श्रुतुदेवता के समिन्धन से सम्बन्ध रखता है। अर्थात्—यह समिधन छन्द तथा श्रुतुओं का ही किया जाता है। बात यह है कि, आहवनीय अग्नि में आहुतिद्वय का ही अग्नि से युक्त-अथ देवताओं में गमन होने वाला है। अग्नि आहुति ले जाने वाले हैं। इधर अग्नि की प्रतिष्ठा छन्द, एवं श्रुतुएँ हैं। यदि छन्द—श्रुतु समिध हैं तो इव्यवाट अग्नि भी समिध है। एव समिध अग्नि ही इव्यवहनकर्म में नमय है। अतः आहुतिकर्म से पहिले छन्द—श्रुतु का भी समिन्धन आवश्यक होजाता है। समिन्धन होता है—अग्नि के उद्देश्य से परन्तु लक्ष्य है—श्रुतु और छन्द। अग्निवत्त्व सम्यत्सराग्नित्रयी पार्थिव गायत्राग्नि, मेद से चार मागो में विभक्त बतथाया गया है। तीनों परिधि मिश्रणने सम्मुखराग्नित्रयी के प्रतिकृति हैं एवं आहवनीयाग्नि गायत्राग्नि का प्रतिकृति है। दोनों के समिन्धन के लिए पहिले समिध का परिधि से स्पर्श कराया जाता है इस से तो परिधिलक्षणा अग्नित्रयी परोक्षरूप से समिध होजाती है अनन्तर समिध आहवनीय में डाली जाती है इस से इस का प्रत्यक्षरूप से समिन्धन होजाता है ॥५॥

‘धीतिहोत्र त्वा० इत्यादि गायत्रीमन्त्र से ही प्रथम समिध डाली जाती है। इस प्रथम समिध से छन्दों का समिन्धन करता है। उधर छन्द गायत्री—प्रमुख हैं। गायत्रीछन्द ही सब छन्दों का मूल माना गया है। इस एक के समिन्धन से इतर सब छन्दों का समिन्धन होजाता है। अतः सब-छन्द-समिन्धनोद्देश्य से गायत्री मन्त्र के द्वारा गायत्रीछन्द का समिन्धन किया जाता है। सम्यग्गायत्री इतर ६ का छन्दों का समिन्धन कर देती है। एवं ये समिध छन्द देवताओं के लिए इव्यवहन करने में समर्थ होजाते हैं।

वात्सर्ग्य इस समिन्धन का एकमात्र है—पार्थिव अग्नि में दिव्य तेजोयुक्त अग्नि का समावेश। जनक पार्थिव अग्नि में दिव्य तेज का आधान नहीं होजाता वक्तक यह अग्नि न तो हविर्वहनकर्म में ही पूरा समर्थ बनता एवं न ऐसे विशुद्ध पार्थिव—अग्निग्रहीत हवि का दिव्यप्राणाग्निप्रधान प्राणदेवताओं के साथ ही सम्बन्ध होता, जैसाकि आने के ‘सामिधेनी—ब्राह्मणों में विस्तार से कल्लाया जाने वाला है। प्राकृतिक यज्ञ से सौर सावित्राग्नि के द्वारा पार्थिव अग्नि का समिन्धन गायत्रीछन्द से ही होती है। स्वर्गस्त्रीय उत्तरस्थ ऋतु से आरम्भ कर दक्षिणस्थ मकररुचान्त क्रमशः जगती त्रिष्टुप् पङ्क्ति बृहती, अनुष्टुप्, चण्डिका, गायत्री ये सात वेद-छन्द प्रतिष्ठित हैं। जगती उत्तर भाग की अन्तिम सीमा पर है एवं गायत्री दक्षिण भाग की अन्तिम सीमा पर है। उत्तरागिः सुस्पन्दुगता मानी गङ्गा है। अतएव वत्प्रतिकृति उद्गाता की उन्नीची ही निम्न मानी जाती है जैसाकि—‘उन्नीक्युद्गाता (शत० १२५।४।२४) से स्पष्ट है। ऋतुचार्त्तिका उत्तर—प्रवेशापलक्षिता उत्तरागिः में प्रतिष्ठित सौर तेज दक्षिणस्थ गायत्रीछन्द से सम्बन्ध करता हुआ सम्पूर्ण छन्दों को समिध कर देता है।

अपिध गायत्री अग्नि का छन्द है। इधर अग्नि सूर्या देवता के अनुसार मग्नूय देवता अग्नि की ही अक्षरयाधिशेष है। फलतः अग्नि के गायत्रीछन्द का सबछन्दोमयत्व मानीर्माति सिद्ध होजाता है। गायत्री

प्रथमकारणान्तर्गत-तृतीय-अध्याय का चतुर्थ ब्राह्मण
एव-तृतीय प्रपाठक का प्रथम ब्राह्मण उपक्रान्त
परिधिब्राह्मण अत्र उपक्रान्त
तृतीय—प्रपाठक—उपक्रान्त

३

उक्त दक्षिण दृष्टों में से सम्यग्प्राप्त किसी एक मर्दिम इच्छ की ओ परिधियाँ ली जाती हैं वे गीली होती हैं। आद्र भाव ही इन का जीवनीय रस है यही इनकी प्रातिस्विक सम्पत्ति है। इस सम्पत्ति-संग्रह की दृष्टि से यहाँ आद्रभाव अभिप्रेत है यहाँ आप्त्याग्नि के अर्गमर्त-स्वरूप की दृष्टि से भी आद्र भाव अपेक्षित है। तीनों परिधियाँ उस आप्त्याग्निप्रयी की ही प्रतिरूप हैं जो आपोमम अर्णवसमुद्र में प्रविष्ट है। अतः उद-सादर्येन परिधियाँ आद्र ही ली जाती हैं। विसप्रकार आक्रमण-कर्षा के आक्रमण की वीर पुरुष अपन हाथों की परिधि से रोक देता है एवमेव ये परिधियाँ आक्रमणरक्षक ही बनी हुई हैं। अतएव सम्पत्ति में वे बाहुपरिमण्य ही बनारं जाती हैं ॥१॥

‘गन्धवस्त्या० इत्यादि मन्त्र से पश्चिम भाग में परिधि रक्खी जाती है। प्राकृतिक-यज्ञ में तृतीय शु स्थानीय सोम की (पारमेष्ठ्य आप्त्य आसुराक्रमण से) रक्षा विरवाधसुप्रसुप्त पृथग्भासक गन्धवप्राण से ही होती है। यहाँ भी परिधि के द्वारा वही रक्षाकर्म अभिप्रेत है। अतएव इस परिधिरथापनसदृश रक्षाकर्म में उन्नी प्राकृतिक रक्षक की भावना की जाती है। ‘अस्तजगद् विज्ञान’ के अनुसार सम्पूर्ण विश्व जिसमें कि यह जीवनमात्रा का संशालन कर रहा है अपना विश्व है। इस की शान्ति स्थापित में ही यज्ञकर्त्ता यजमान की शान्ति-स्वस्ति है। इस रक्षाकर्म से इसी के लिए इसी के मोक्ष विश्व को सुरक्षित रहने की भावना व्यक्त करने के अभिप्राय से—‘विश्वस्वारिपुम्’ इत्यादि कहा गया है ॥२॥

दक्षिणदिशा की ओर से प्राकृतिक इन्द्रिय पर जो आसुर आक्रमण होता रहते हैं वे अग्निसमुद्र इन्द्रप्राण से रोकते जाते हैं *। एवं मीमंसेव्यवस्था के अनुसार दक्षिणदिशा की ओर से होने वाले मनुष्यविष इन्द्र के द्वारा रोकते जाते हैं +। अतएव यहाँ भी दक्षिण परिधिरथापन से इन्द्र के बाहु की भावना से उन्नी अन्तरक्षक की प्राप्ति की जाती है। इन्द्रस्य यादुरसि० इत्यादि मन्त्र का यही तात्पर्यार्थ है ॥३॥

उत्तरदिश की ओर से होने वाले आक्रमण तत्पक्ष मित्रावरुण देवताओं से रोक जाते हैं जैसा कि—
‘उन्नीषी विष् मित्रावरुणौ दधवा’ (ते भा० १।११।४।२।) इत्यादि कृष्ण भुक्ति से प्रमाणित है।

* “दक्षिणा दिक्, इन्द्रो दधवा” (स० भा ३।१।५।१)

— “अतो दीन्द्रस्विष्टन् दक्षिणतो नाष्टा रचास्पणाङ्ग” (श० १।४।५।३।)।

प्रथमकाण्डान्तर्गत-तृतीय-अध्याय का चतुर्थ ब्राह्मण
एव-तृतीय प्रपाठक का प्रथम ब्राह्मण उपक्रान्त
परिधिब्राह्मण अत्र उपक्रान्त
तृतीय-प्रपाठक-उपक्रान्त

३

उक्त क्षत्रिय दृष्टी में से सम्यग्प्राप्त किसी एक यज्ञिय दृष्ट की ओ परिधियाँ ली जाती हैं वे गीसी होती हैं। आद्र मास ही इन का बीवनीय रस है यही इनकी प्रातिस्विक सम्पत्ति है। इस सम्पत्ति-समूह की दृष्टि से जहाँ आद्रमास अभिप्रेत है वहाँ आप्त्याग्नि के अङ्गुर्मित-स्वरूप की दृष्टि से भी आद्र मास अपेक्षित है। तीनों परिधियाँ उस आप्त्याग्नित्रयी की ही प्रतिकृति हैं जो आपोमय अर्क्यधसमुद्र में प्रविष्ट है। अतः उद्-साहरणेन परिधियाँ आद्र ही ली जाती हैं। जिसप्रकार आक्रमण-कर्त्ता के आक्रमण की धीर पुरुष अपने हाथों की परिधि से रोक देता है एवमेव ये परिधियाँ आक्रमणरक्षक ही बनी हुई हैं। अतएव सम्पूर्ण में ये बाहुपरिमाण ही बनाई जाती हैं ॥१॥

गन्धर्वस्तथा० इत्यादि मन्त्र से पश्चिम भाग में परिधि खसी जाती है। प्राकृतिक-यज्ञ में तृतीय पुरुषानीय धाम की (पारमेष्ठ्य आप्त्य आहुराक्रमस से) रक्षा विश्वाधसुप्रमुक्त पतन्नामक गन्धर्वप्राण से ही हो रही है। यहाँ भी परिधि के द्वारा यही रक्षाकर्म अभिप्रेत है। अतएव इस परिधिस्थापनसमय रक्षाकर्म में उन्ही प्राकृतिक रक्षक की भावना की जाती है। अन्तर्जगत् विज्ञान के अनुसार सम्पूर्ण विश्व जिसमें कि यह जीवनयात्रा का सञ्चालन कर रहा है अपना विश्व है। इस की शान्ति स्थापित में ही यज्ञकर्त्ता यथमान की शान्ति-स्वप्ति है। इस रक्षाकर्म से इसी के लिए इसी के योग्य विश्व को सुरक्षित रखने की भावना व्यक्त करने के अभिप्राय से-‘विश्वस्वारिपुयै’ इत्यादि कहा गया है ॥२॥

दक्षिणदिशा की ओर से प्राकृतिक इन्धिरा पर जो आहुर आक्रमण होते रहते हैं, वे अभितनुद् इन्द्रप्राण से रोके जाते हैं ॥ एवं मीमवेकम्यस्या के अनुसार दक्षिणदिशा की ओर से होने वाले मनुष्यविष इन्द्र के द्वारा रोके जाते हैं ॥ अतएव यहाँ भी दक्षिण परिधिस्थापन से इन्द्र के बाहु की भावना से उन्ही रक्षक की प्राप्ति की जाती है। इन्द्रस्य बाहुरसि० इत्यादि मन्त्र का यही तात्पर्यार्थ है ॥३॥

उत्तरदिश की ओर से होने वाले आक्रमण सत्रत्य मित्रावरुण देवताओं से रोके जाते हैं त्रेल १८-“उन्नीची दिक् मित्रावरुणौ पृथवा” (शे भा० ३।१।१।२।) इत्यादि दृष्ट्य भूति से प्रमादित है।

★ “दक्षिणा दिक्, इन्द्रो देवता” (शे० भा ३।१।१।१)

— “अतो हीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणो नाष्टा रक्षास्पणाव्” (शे० १।४।५।३।)

उर्ध्वं त्वष्ट्रो धी भावना क क्षिप-‘मित्रावकृणो त्वोत्तरत इत्यादि मन्त्र ब्रह्मते हुए उत्तर की आग तीसरी यजिषि का स्थापन होता है ॥४॥

अथ-समिधाभ्याधानोपपत्ति

अग्निवृक्षाय पू में एहीत समिध आहवनीय में डालना ही समिधाभ्याधानकर्म है। समिधा-न्याधान छन्द तथा श्रुतद्वयता क समिन्वन सं सम्बन्ध रखता है। अथान्-यह समिन्वन छन्द तथा श्रुतों का ही किया जाता है। बात यह है कि आहवनीय अग्नि में आहुतद्वय का ही अग्नि से सुला-करय देवताओं में गमन होना वाला है। अग्नि आहुति से जान माले है। इधर अग्नि की प्रस्थि छन्द, एवं श्रुत है। यजि छन्द-श्रुत समिध है तो इत्येवाद् अग्नि मी समिध है। एवं समिध अग्नि हीं हव्यवहनकर्म में नमय है। अत आहुतिकर्म से पहिले छन्द-श्रुत का भी समिन्वन आवश्यक होजाता है। समिधन होता है-अग्नि क उद्देश्य से परन्तु लक्ष्य है-श्रुत और छन्द। अग्निवत्त्व सम्बत्सराग्नित्रयी पार्थिव गायत्राग्नि, मन् से चार भाग में विभक्त भक्तयाया गया है। तीनों परिधि निगनन सम्बत्सराग्नित्रयी क प्रक्षिप्य है एवं आहवनीयाग्नि गायत्राग्नि का प्रतिरूप है। दोनों क समिन्वन के लिए पहिले समिध का परिधि सं स्पर्श कराया जाता है इस न तो परिधिलक्षणा अग्नित्रयी परोक्षरूप से समिध होजाती है अनन्तर अग्नि आहवनीय में डाली जाती है इस म इस का प्रत्यक्षरूप से समिन्वन होजाता है ॥४॥

‘धीतिहोत्र त्या- इत्यादि गायत्रीमन्त्र से ही प्रथम समिध डाली जाती है। इस प्रथम समिध से छन्दों का समिन्वन करता है। उत्तर छन्द गायत्री-प्रमुख है। गायत्रीछन्द ही सब छन्दों का मूल माना गया है। इस एक के समिधन से इतर सब छन्दों का समिधन होजाता है। अत सर्वछन्द-समिन्वनाद्देश्य सं गायत्री मन्त्र क द्वारा गायत्रीछन्द का समिन्वन किया जाता है। अस्मिद्गायत्री दस ६ ओ छन्दों का समिन्वन करती है। एवं ये समिध छन्द दक्षताओं के लिए हव्यवहन करने में समर्थ होजाते हैं।

तात्पर्य्य इस समिन्वन का एकमात्र है-पार्थिव अग्नि में दिव्य तन्त्रायुक्त अग्नि का समावेश। ब्रह्मक पार्थिव अग्नि में दिव्य तन्त्र का आधान नहीं होजाता तन्त्रक यह अग्नि न तो हव्यवहनकर्म में ही पूण समर्थ बनता एवं न ऐसे विशुद्ध पार्थिव-अग्निवहीत हवि का डिम्बशान्तिप्रधान प्राणदेवताओं के साथ ही सम्बन्ध होता हैनाकि आगे के ‘सामिधनी-ब्राह्मणा में विस्तार सं क्लम्या जाने वाला है। प्राकृतिक यज्ञ से मार सावित्राग्नि क द्वारा पार्थिव अग्नि का समिन्वन गायत्रीछन्द में ही होती है। त्रिगोत्रीय उत्तरस्थ कक्षरूप में आरम्भ कर त्विनास्थ मक्षरव्यस्त क्रमश उगता विष्टुप पदक्षि, बृहती अनुष्टुप्, उष्ट्रिष्क, आयत्री ये सात सर्वछन्द प्रतिष्ठित हैं। उगती उत्तर भाग की अन्तिम सीमा पर है एवं गायत्री दक्षिण भाग की अन्तिम सीमा पर है। उत्तरार्धस्वयानुगत मानी गई है। अतएव क्प्रतिरूप उवद्गाता की उरीधी ही निम्न मानी जाती है जैसाकि- उदीन्त्युद्गाता (शन १३।१।४ ८) में स्पष्ट है। कक्षरुदात्मिका उत्तर-प्रदेशावलक्षिता उत्तरदिशा में प्रतिष्ठित स्वर तन्त्र त्विनास्थ गायत्रीछन्द से सम्बन्ध करता हुआ सर्व छन्दों को समिध कर जाता है।

अग्निष गायत्री अग्नि का छन्द है। इधर अग्नि सदा दक्षता के अनुसार मयूग तथा अग्नि की ही अभिव्यक्ति है। अतः अग्नि के गायत्रीछन्द का सर्वछन्दोन्मत्त्व अग्नीनाति सिद्ध होजाता है। गायत्री

के समिन्धन से वस्तुवत्क पार्थिव अग्नि दिव्यमाव के समावेश से दिव्यदेवताओं के लिए इक्षि-बहन में समर्प होबाता है। गायत्रीकुन्द ही पार्थिवश्रमि को दिव्याग्नि के द्वारा समिद्ध करने वाला माध्यम है। अतएव यह कुन्द-समिन्धनकर्म आवश्यक होबता है। 'धीतिहोत्रं त्या इत्यादि मन्त्रपूर्वक ही यह समिन्धनकर्म होता है। गायत्री के द्वारा होने वाला इस-समिन्धनकर्म से ही अग्निदेवता होत्रकर्म में सफल होते हैं। इस दिव्यदेव के समावेश से 'यु सिमाम्' बन जाते हैं एवं पृथिवीस्थान (मूस्थान) से हविष इस करते हुए वे अग्निदेव युशोक की ओर गमन करते हुए इस युमहिमा में विलत-स्थान्त होकर 'बृहत्' बन जाते हैं। इसप्रकार मन्त्र ने—समिन्धनकर्म—जनित सभी अतिशयों का स्पष्टीकरण कर दिया है ॥६॥

दूसरी समिध से वस्तु का समिधन किया जाता है। होत्रकर्म में दीक्षित पार्थिव अग्नि जिस इक्षि का युदेवताओं के साथ सम्बन्ध करने वाले हैं वही इक्षिभ्य देवतामा को उत्पन्न करने वाला है। परन्तु वस्तु अतृप्राय का अग्नि में समावेश नहीं होबाता तबतक प्रबनन असम्भव है। सम्प्रतस्सराव अतृप देता आधृतम्' इस कीर्षोतकि-वचन के अगुछर अतृप्ये ही प्रबननकर्म की अपेक्षाही है। आधृतिक-यक में भी अतृपयी-स्त्री ही गर्भाधान-वीर्या मानी गई है। फलतः इक्ष्वबहन के लिए वही कुन्दासमिन्धन आवश्यक है वही प्रबनन के लिए अतृप्य-समिन्धन भी आवश्यक बन जाता है। इस द्वितीय-समिधाम्नाधान से वस्तु-अतृप्य का ही समिन्धन होता है। गायत्री-कुन्दोक्त वस्तुअतृप्य इतर वीर्यादि पौषों अतृप्यों का मूलाधार है। कष्टक वस्तुके समिधन से इतर अतृप्यों का भी समिन्धन होबाता है। समिद्ध अतृप्यों से अग्नि में अतृप्यकर्म का समावेश होबाता है। एतदधर्मावच्छिन्न अग्नि देवताप्रबनन में समर्प होबाता है। इसी समिन्धनोपपत्ति को लक्ष्य में रखकर—“अतृप्यः समिद्धा प्रजारण प्रजनयन्ति इत्यादि कहा गया है एवं समिधाम्नाधानकर्म की वही संक्षिप्त उपपत्ति है ॥७॥

अथ-मन्त्रजपोपपत्ति

परिधिस्थापन के द्वारा तीनों ओर से तो नागा-यज्ञों का अकाम्य रोक दिया गया। अब पूर्व दिशा बन्द रहती है। पूर्व दिशा में मगवान् सूर्य का साम्राज्य है। शीतले से रक्तकर नागा-यज्ञों का नाशक और कोई दूसरा नहीं है। आहवनीय के पूर्व भाग में इस रक्त-दिग्ब-याण के स्थापन की भावना से इस ओर मुल चरके—'सूर्यास्ता पुरस्तात् पाशु कस्तारिचदमिशस्त्ये० इत्यादि मन्त्र का वप किया जाता है ॥ ८, ९ ॥

अथ विधृती-स्थापनोपपत्ति

'विधृती' शब्द विधृति का द्विवचनान्त रूप है जिसका अर्थ है—'वा विधृतिर्या की समष्टि। आधिदेविक—विरच में एवं तदकम 'विरचयन में इन दो विधृतियों का क्या स्वरूप है? इस प्रश्न के समाधान कर ही इस नेत्रयक की पुराणमयी दो विधृतियों की उपपत्ति। समष्टित होमकी है। धारण करने वाली 'शक्ति ही विधृति' है। अतएव जिस शक्ति ने इस विरच का धारण कर रभगा है उन्ही शिरो-शक्ति को हम—'विधृति' कह्ये।

‘अग्नीषोमात्मकं जगत् के अनुसार प्राणग्नि’ एव तत्र-तथाकारण प्रतिष्ठित ‘भूताग्नि तथा ‘प्राणसोम’, और तदाधारेण प्रतिष्ठित ‘भूत-सोम’, ये दो ही तत्त्व पाञ्चमासिक विश्व के प्रमुख उपादान-कारण माने गए हैं। शुष्कगुणक अग्नि, तथा आर्द्रगुणक सोम + इन दोनों का अन्तर्म्यामात्मक-यवन ही विश्ववृक्ष का स्वरूप-निर्माता बना हुआ है। याचारम्भणं विकारो नामधेयं-सृष्टिकेत्येष-सत्यम्’ इत्यादि छान्दोग्य-सिद्धान्तानुसार उपादानकरण ही (जिसे कि वैदिक-परिभाषा में—‘आरम्भण’ कहा गया है) स्वकार्य की आधारात्मिका घटितचक्रा विघृति’ [प्रतिष्ठाभूमि] माना गया है। कार्य्य अ उपादानकारण ही कार्य्य के लिए प्रभव, प्रतिष्ठा तथा परायण है। प्रभव-प्रतिष्ठा-परायणात्मक उपादानकारणात्मक अग्नि-भोम-युग्म इसी दृष्टि से ‘विघृति’ मान लिया गया है अग्नीषोमात्मक कार्य्यरूप विश्व का। अग्नि और सोम के समन्वय-सम्बन्ध से प्रतिष्ठामिक यह ‘विघृति’ क्योंकि द्विपार्थमिका है। अतएव एकवचनान्त विघृति शब्द-द्विवचनान्त-‘विघृती’ शब्द में परिवर्तन होगया है।

न्या तात्पर्य्य !। इस तात्पर्य्य के स्पष्टीकरण के लिए हमें उस ‘सम्यत्सरचक्र को ही लक्ष्य रना लेना पड़ेगा जिसमें अग्नि और सोम के आत्मात्मक तथा सत्यात्मक, दो १ स्वरूप अभिव्याप्त हैं। वायव्य-धरातल में आसमन्तात् अभिव्याप्त वायव्य-अग्नि, तथा वायव्य-सोम ही अद्भुतमशरीर अतम्’ इस लक्षण के अनुसार ‘श्रुताग्नि-सोमयुग्म’ है जिस श्रुताग्नि-श्रुतसोम क वृषा-पोषात्मक-दाम्पत्य से ही ‘अतु’ भाव अभिव्यक्त हुआ है एवं जिस अद्भुतभाव के अभिव्यक्तानुगत-परिप्लव-स्तोमों से ही पञ्च ऋषि दृष्ट-समष्टि रूप-‘सम्यत्सर’ की अभिव्यक्ति हुई है। अग्निप्रधान सूर्य्य, एवं सामप्रधान-चन्द्रमा, ही ‘सद्भुदय सरारीर-सत्यम् इस लक्षण के अनुसार सत्याग्नि-सोमयुग्म’ है जिस सत्याग्नि [सूर्य्य] एवं सत्यसोम [चन्द्रमा]। के वृषा-पोषात्मक-प्राण-पथि-लक्षण दाम्पत्य से ही यथापूर्व सृष्टिधारण प्रक्रान्त है । X

तदिय वायव्य-श्रुताग्नि-सोमद्वयी एवं सूर्य्य-चन्द्रात्मिका सत्याग्नि-सोम-द्वयी से ही ‘सम्यत्सर चक्र’ का स्वरूप सम्पन्न हुआ है, जिसके कालात्मक तथा यज्ञात्मक दो ध्वनित मान गए हैं। अग्नि-सोम-मय वही सम्यत्सर यज्ञात्मक सम्यत्सर’ है। एवं इन दोनों का मोगकालात्मक ‘समयवत्त्व’ ही—‘कालात्मक-सम्यत्सर’ है। ‘कालो यज्ञ समैरयत्’ [अथर्वसं अलङ्कार—१६ अध्याय] के

— इय वा इदं न तृतीयं-अस्ति-शुष्क चैव, आर्द्रश्च । यच्छुष्कं—तदग्नेयम् ।

यदाद्र्—तत्—सौम्यम् ।

*—किं सिद्धासीदविष्टानं—आरम्भणं कृतमित्-स्वित् कथासीत् ।

यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विद्यामोक्षान् महिमना विश्ववचा ॥

—अफ्सं १०।६।१०

X—सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमफल्पयत् ।

दिवं च पृथिवीं आन्तरिक्षमथो स्वः ॥

—अफ्सं ० १।१६।३।

अनुसार कालात्मक सम्पत्तर ही वक्त्ररूप यज्ञात्मक सम्पत्तर का छन्दोरूप-यथोपाधात्मक-‘आषपत्त’ है। कालरूप इमी ‘संज्ञा (आकाशाभ्यन्त) में यज्ञरूप सम्पत्तर सुप्रतिष्ठित है। अग्निरूप-सूर्य आकाश शुक्लपञ्च-परमासा उत्तरायण इन अविर्भागात्मक यथोर्ध्वाधो के साक्षी है तो चन्द्रमा रात्रिकाश-कृष्णपञ्च-परमासा-दक्षिणाभ्यन्त इन धूममार्गात्मक तमोमार्धो के साक्षी है। वास-यज्ञात्मक-सम्पत्तर-वक्त्ररूप ब्रह्मायज्ञ के सुप्रसिद्ध-को अथर्वब्रह्म ही वैदिक-परिभाषा में सूर्यानुगत-पेन्द्र-मित्रकपाल तथा चन्द्रमानुगत-धारुण-धरुणकपाल नाम से प्रसिद्ध हैं। अथर्व-स्मृतिकालात्मक अथर्वलग्नो ही सौर-पेन्द्र-मित्रकपाल है जिसे-‘पूर्वकपाल’ कहा जाता है। एवं अथर्वलग्नो ही-अथर्व धारुण धरुणकपाल है जिसे ‘परिचमकपाल’ कहा जाता है।

कपालद्वयात्मक-अथर्वब्रह्मायज्ञात्मक-अग्नीशोमात्मक-सूर्य-चन्द्रमासमन्वित-यज्ञात्मक विरवमण्डल। सम्पत्तरप्रभापति के कालात्मक तथा यज्ञात्मक स्वरूपेतिहव का सञ्चिततम स्वरूप-दिग्गन्धन है। स सम्पत्तरमण्डल का मण्डलस्व-सौर-चन्द्र-रश्मिभों के तिरश्चीन-माघ से ही अनुभाषित है वैदिक-तिरश्चीनो व्रितता रश्मिरपामघ स्थिदासीदुपरि स्थिदासीत् इत्यादि मन्त्रकथन से स्पष्ट है-। ब्रह्मण का स्वरूप इत की प्रतिभिन्दु की गच्छा-कुट्याता से ही सम्पन्न होता है। इसकिन्दु किन्दु-प्रतिभिन्दु ब्रह्म-है ही यज्ञात्मक-धन सरकाल-‘कुटिलकाल’ कहलाया है जिस की यह प्रकृतिसिद्धा कुटिलता किन्ना वक्त्र धेर-चान्द्र-मेघमिष-अग्नि-शोमा नुक्की दो अथर्वब्रह्मों के अनुकथ से मूलरूपेण दो मार्गों में विभक्त होती है। अथर्व-कुटिल-अथर्वब्रह्म का साक्षी अग्नीशोमात्मक सूर्य है तो अथर्व-कुटिल-अथर्वब्रह्म का साक्षी शोमात्मक चन्द्रमा है।

ये ही आधिदैविक विरव-प्रभापति के दो सुप्रसिद्ध चक्र हैं-‘चक्षुपी चन्द्रसूर्यो’। सूर्यात्मक अथर्व अथर्वब्रह्म ही उस प्रभापति का दक्षिण-चक्षुःगुण-दक्षिण-कुटिल-भ्र है एवं चन्द्रमण्डल अथर्व अथर्वब्रह्म ही उसका वाम-चक्षुःगुण-वाम-कुटिल भ्र है। सौर-चान्द्र-मावातुक्की-अग्नीशोमात्मक-अथर्वब्रह्मायज्ञ-समष्टिरूप-सर्वदैव-वक्त्र कुटिल-दोनों भ्र ही अग्नीशोमात्मक विरव क दो भ्र हैं जिन के प्रतिरूप ही मानवीय आभ्यात्मरिक्त-यज्ञ (शरीर) के दोनों भ्र-अभिभ्यक्त हुए हैं। दक्षिणभ्र सौर है तो वामभ्र चान्द्र है। इनके स्वरूप-निर्माण में पावनतम सौर अग्नि तथा पावनतम-‘पथिव नामक ब्राह्मणस्वत्य-शोम ही प्रधान-रहते हैं। अतएव धनन-मरणाणि आशोष-पशवो में भ्र वी का निरुद्धण नहीं किया जाता। अत्र इस प्रसङ्ग से यही निवेदनीय है कि तिरश्चीन भ्र ही मानव की रररूप-प्रतिष्ठा के आधार हैं। इन के शिथिल होते ही (अग्नि बन्द होते ही) समकुल त्माप्त है वैद ही जमे कि सौर-चान्द्र-अथर्व ब्रह्मों के पल्लवधाल में पागमण्य-सुदमे निक्षीन होते ही पार्थिव विरव परिमण्डल हावायगा।

— तिरश्चीनो विततो रश्मिरपामघः स्थिदासीदुपरि स्थिदासीत् ।

रतोषा आसन् महिमान आसन्स्वधा अथ तात्प्रयति पुरस्तात् ॥

— अथर्वमं० १०।१२६।१।

अग्निमय सूर्य तथा सोममय चन्द्रमा, दोनों क्रमशः रात, तथा प्रविधी के भी समाहक-बने हुए हैं। वावापुथिवीरूप-और-चान्द्र-अग्नि-सोमात्मक-कालचक्र ही कालचक्र के अष्टकटाक्षत्मक दोनों ब्रह्मी अग्नीसोमात्मक विश्व की मूलप्रतिष्ठा हैं। अतएव अक्षय ही इन्हें 'विष्टुती' कहा जा सकता है जिस इस-
'विष्टुता तत्त्वं च विगच्छाक्षस्तत्त्वस्वरूप-मीमांसा'-नामक स्वतन्त्र निबन्ध में-'विष्टुतीश्च पुण्या' *
इत्यादि मन्त्रव्याख्यान में विस्तार से विस्तरेण हुआ है। भूवात्मिका इसी 'विष्टुती' की प्रतिरूप-वर्णन-
प्राप्ति के लिए-यहाँ-कुशात्मिक-'विष्टुती' स्थापित की जाती है इत्यलमतिविन्तरेण-विष्टुतितत्त्वस्वरूप-
पविष्टुतेन ।

विष्टुती उन दो दर्मतृणों की याज्ञिक स्रष्टा है जिन्हें वेदि पर स्थापित किया जाता है। यह वैधव्यत्र
पुरयस्थि बदलाया गया है। प्रस्तररूप शिखा का स्थापन होगया आहवनीयादिरूप से शिरोभागादि इतर
शरीरावयवों का स्थापन होगया। अब माँहें शेष हैं। इनका स्थापन और अपेक्षित है। इसी उद्देश्य से
'विष्टुती-स्थापन' होता है। पुन्ययज्ञसंस्था में माँहें बद्ध रहती है अतः निदानेन तद्रूप विष्टुती भी तिस्यक् ही
रखनी जाती है। यही तिस्यगावान की एक उपपत्ति है। उसी निदानमर्यादा के अनुसार प्रस्तर चक्ष का प्रति-
रूप है, तो इतर नहीं चित का प्रतिरूप है। स्वरूपरक्षा के लिए दोनों का नियन्त्रण अपेक्षित है। नियन्त्रण
करना मर्यादासूत्र का काम है। मर्यादासूत्र स्वभावतः बद्ध है, टूटा है उस में सफलता नहीं है। यह चक्षा
करना नहीं जानता। निदानेन विष्टुता मर्यादासूत्र का ही प्रतिरूप है। अतएव इसे तिस्यक् रूप में ही स्थापित
किया जाता है। इसी चक्ष-चित विवरणकर्म में हमें विष्टुती कहना आवश्यक बनता है। विष्टुती-स्थापन कर्म
के अनन्तर जो प्रस्तर शिखाया जाता है उस की उपपत्ति स्पष्ट है ॥१ ११॥

अथ-सुकृ-स्थापनकम्मोपपत्ति

विष्टुती के ऊपर प्रस्तर-स्थापन के अनन्तर वह अश्वय्यु प्रस्तर के साथ अपने वामहस्त का मन्त्रब-
न्धन हुए आग्नीष नामक श्रुतिविक के हाथ से क्रमशः ऊँ उपमन्त्र ध्रुवा नाम के सुकृपात्रों की 'धृता-
वसि० इत्यादि मन्त्र बोलता हुआ ले लेकर सेवा प्रियेण धाम्ना- इत्यादि मन्त्र बोलता हुआ इन्हें वेदि
पर रखता जाता है। यही सुकृप्रहण-स्थापन कर्म है। अनन्तर 'ध्रुवा असन्ध' इत्यादि मन्त्र बोलता हुआ

* कालेयमङ्गिरादयोऽथवा चाचितिष्ठव

इमं च लोकं परमं च लोकं, पुण्याश्च लोकान्

"विष्टुतीश्च पुण्या"

सवां लोकानमिजित्य ब्रह्मणा कालं स इत्येते परमो नु द्वय ॥

—अथर्वसंहिता १६।१७।१८।

अनुसार कालात्मक सम्बन्ध ही वसोरूप यज्ञात्मक सम्बन्ध का छन्दोरूप-योजनाध्यात्मक—‘आवपन’ है। कालरूप इनी ‘संज्ञा (आकारावतन) में यज्ञरूप सम्बन्ध सुप्रतिष्ठित है। अग्निरूप-सूर्य अहोरात्र शुक्लपञ्च-परमासा उत्तरायण इन आर्यमार्गात्मक द्योतिमात्रों के साथी हैं तो चन्द्रमा रात्रिकृष्ण-कृष्णपञ्च-परमासा-दक्षिणायन इन धूममार्गात्मक तमोमात्रों के साथी हैं। काल-यज्ञात्मक-सम्बन्ध-चक्ररूप ब्रह्माण्ड के सुप्रसिद्ध-को अण्डक्याह ही वैदिक-परिभाषा में सूर्यानुगत-पेन्द्र-मित्रकपाल, तथा चन्द्रमानुगत-वारुण-वरुणकपाल नाम से प्रसिद्ध है। अर्द्ध-द्योतिष्णकालात्मक अर्द्धस्त्रगोल ही सौर-पेन्द्र-मित्रकपाल है जिसे—‘पूर्वकपाल’ कहा जाता है। एवं अर्द्धस्त्रगोल ही-अर्द्ध वारुण-वरुणकपाल है, जिसे ‘परिषमकपाल’ कहा जाता है।

कालाध्यात्मक-अण्डक्याहद्वयात्मक-अग्नीषोमात्मक-सूर्य-चन्द्रमासमन्वित-यज्ञात्मक विरचमण्डल ही सम्बन्धप्रभापति के अज्ञातमक तथा यज्ञात्मक स्वरूपेतिष्ठ का सच्चिन्तम स्वरूप-दिग्दर्शन है। इस सम्बन्धमण्डल का मण्डलत्व-सौर-चन्द्र-रश्मियों के तिरश्चीन-मात्र से ही अनुमानित है जैसा कि—तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामथ स्थिदासीदामीदुपरि स्थिदामीत् इत्यादि मन्त्रवर्णन से स्पष्ट है-म वरुणरव का स्वरूप वृष की प्रतिविम्ब की वक्षता-नृ व्याता से ही सम्पन्न होता है। इसविन्तु किन्तु-प्रतिविन्तु वक्षता-से ही यज्ञात्मक-सम्बन्धप्रभा-‘कुटिलकाल’ कहालाता है जिस की यह प्रकृतिसिद्धा कुटिलता किंवा वक्षता सौर-चन्द्र-मेदमिध-अग्नि-सोमा नुस्वी दो अण्डक्याहों के अनुसन्ध से स्पूलस्त्रेण दो भागों में विभक्त होती है। अर्द्ध-कुटिल-अण्डक्याह का साथी अग्न्यात्मक सूर्य है तो अर्द्ध-कुटिल-अण्डक्याह का साथी सोमात्मक चन्द्रमा है।

ये ही आग्निवैदिक विरच-प्रभापति के दो सुप्रसिद्ध चतु है—‘वक्षुपी चन्द्रसूर्यौ’। सूर्यप्रमक अर्द्ध अण्डक्याह ही उस प्रभापति का दक्षिण-वक्षुनु गत-दक्षिण-कुटिल-भू है एवं चन्द्रात्मक अर्द्ध-अण्डक्याह ही उषम्र वाम-वक्षुनुगत-वाम-कुटिल भू है। सौर-चन्द्र-मासानुस्वी-अग्नीषोमात्मक-अण्डक्याहद्वय-समक्षिरूप-सर्वयैव-वक्षि कुटिल-दोनों भू ही अग्नीषोमात्मक विरच के दो ‘भू’ हैं यिन के प्रक्षिरूप ही मानवीय आध्यात्मप्रमक-यज्ञ (शरीर) के दोनों अव-अभिमुख हुए हैं। दक्षिणभू सौर है तो वामभू चान्द्र है। इनके स्वरूप-निर्माण में पावनतम सौर अग्नि तथा पावनतम-‘पवित्र नामक ब्राह्मणस्वत्य-सोम ही प्रधान-रहते हैं। अतएव अनन-मरसादि आराध-प्रगङ्गा में भूओं का निराकरण नहीं किया जाता। अत इस प्रवृत्ति से यही निवेदनीय है कि तिरश्चीन भू ही मानव की स्वरूप-प्रक्षिप्ता के आधार है। इन के शिथिल हात ही (आग्ने फट हाते ही) सर्वदृक् अनाप्त है वेस ही अमे कि सौर-चान्द्र-अण्डक्याहों के प्रलपकाल में पागमप्य-समुद्रमें विभक्त होते ही पार्थिव विरच परितमज्ज हावापगा।

— तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामथ स्थिदासीदामीदुपरि स्थिदामीत् ।

रेतोषा आसन् महिमान आसन्स्त्रधा अरः तात्तयति पुरस्तात् ॥

— अष्टमः १०१२६१२।

श्री

अथ—शतपथब्राह्मण—हिन्दी—विज्ञानभाष्ये
सामिधेन्यनुवचनब्राह्मणम्
ब्राह्मणचतुष्टयात्मकम्

स्थापन-कृत्यानुसार इन सब का स्पर्श करता है। इस प्रहज-स्थापन-स्पर्श-कर्म की कोई विशेष उत्पत्ति नहीं है। मन्त्रशास्त्रार्थ के सम्बन्ध में जो कुछ विशेष वक्तव्य था वह मूलनुवाद से ही गतार्थ है ॥ १२, १३, १४, १५, १६॥

प्रथमकाण्डान्तर्गत-तृतीय-अध्याय का चतुर्थ ब्राह्मण
 एवं तृतीय प्रपाठक के प्रथम ब्राह्मण उपरत
 परिधिब्राह्मण-अत्र समाप्त
 द्विब्राह्मणात्मक-“इध्म परिधि-ब्राह्मण” समाप्त

अथ-शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये--सामिधेनी-ब्राह्मणम् ब्राह्मणचतुष्टयात्मकम्

अथ-प्रथमकारण्डे तृतीयाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम्
तृतीयप्रपाठके च द्वितीय ब्राह्मणम्
(सामिधेनी-ब्राह्मणानुगतञ्च-प्रथम ब्राह्मणम्)

१

१८—सामिधेन्यनुवचनकर्म

(मूल) इन्धे ह वा एतदध्वर्युरिध्मेनाग्निम्-तस्मादिध्मो नाम । समिन्धे सामि
धेनीमिहोता-तस्मात् सामिधेन्यो नाम ॥ १ ॥

स आह-“अग्नये समिध्यमानायानुग्रही” इति । अग्नये होतृत् समिध्य-
मानायान्वाह ॥ २ ॥

तदु ईक आहु -अग्नये समिध्यमानाय होतरनुग्रहीति । तदु तथा न ब्रूयात् ।
अहोता वा एष पुरा भवति । यदैर्शन प्रष्टुषीति-अथ होता । तस्माद् ब्रूयात् अग्नये
समिध्यमानायानुग्रही-त्येष ॥ ३ ॥

आग्नेयीरन्वाह । स्वयैर्वैनमेतद् वतया समिन्धे । गायत्रीरन्वाह । गायत्र वा-
अग्नश्छन्द । स्वेनैर्वैनमेतच्छन्दमा समिन्धे । वीर्य गायत्री, ब्रह्म गायत्री, धीर्यसौ-
र्धनमतत्समिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एकादशावरा वै त्रिष्टुप् । ब्रह्म गायत्री, चत्र त्रिष्टुप् । एताम्भामर्न
नमतदुमाभ्यां वीर्याभ्यां समिन्धे-तस्माद्वैकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स यावदस्य वशं स्यात्-एवमेवानुषिवचेत् । तस्यैतस्य परिचया, उत साम्यवान्याद्,
अनवानन्ननुषिवच्च स्तत्कर्म विशृणोत । सा परिचया ॥ १४ ॥

स यद्येतन्नोदाशसेत्-अप्येकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् । तदेकैक्येवेमाँल्लोकान्
सन्तनोति । एकैक्येमाँल्लोकान् स्पृष्टुते । अथ यत्प्राणं दधाति-गायत्री नै प्राण, स
यत् कृत्स्नां गायत्रीमन्वाह-तत् कृत्स्न प्राणं दधाति । तस्मादेकैकामेवानवानन्न-
नुब्रूयात् ॥ १५ ॥

ता नै सन्तता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह । संवत्सरस्यैतदहोरात्राणि सन्तनोति ।
तानीमानि सम्बत्सरस्याहोरात्राणि सन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परिप्लवन्त । द्विपत उ
चैतत् भ्रातृव्याप नोपस्थान करोति । उपस्थान इ कुर्याद्-यदमन्तता अनुब्रूयात् ।
तस्माद् सन्तता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह ॥ १६ ॥

इति-प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम्
तृतीयप्रपाठके च द्वितीय ब्राह्मणम्
[सामिधेनी-ब्राह्मणानुगतञ्च-प्रथम ब्राह्मणम्]

१

—o—

तृतीयोऽध्यायश्चात्र समाप्तः,

३

स वै त्रि प्रथमामन्वाह, त्रिरुचमाम् । त्रिष्टुत्रापया हि यज्ञा, त्रिष्टुदयनाः
तस्मात्-त्रि प्रथमामन्वाह, त्रिरुचमाम् ॥ ६ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्य सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै वज्र, वीर्यं वज्र, वीर्यमेवैत-
त्सामिधेनीरभिसंपादयति । तस्मादेतास्वनुच्यमानासु य द्विष्ट्यात् तमह् गुष्टाम्याववाधेत-
‘इदमहममुमवाधे’ इति । तदेनमेतेन वज्रोशाववाधते ॥ ७ ॥

पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासशो वै संवत्सरो भवन्नेति, तद्वत्प्री-
राप्नोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशानासु वै गायत्रीणां श्रीषि च शतानि पष्टिषाक्षराणि । श्रीषि च वै
शतानि पष्टिषु सवत्सरस्याहानि । तदहान्याप्नोति, तद्वै सवत्सरमाप्नोति ॥ ९ ॥

सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुम्रूयात् । उपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इष्टिं
निर्वपति । द्वादश वै मासा सवत्सरस्य, पञ्चर्चवः । एष एव प्रजापति सप्तदश ।
सर्वं वै प्रजापति । तत्सर्वेष्टेव त काममनपराध राप्नोति यस्मै कामायेष्टिं निवपति ।
उपांशु देवतां यजति । अनिरुक्त वा उपांशु । सर्वं वा अनिरुक्तम् । तत्सर्वेष्टेव त
काममनपराध राप्नोति-यस्मै कामायेष्टिं निवपति । एष इष्टेरुपचार ॥ १० ॥

एकविंशतिं सामिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनुम्रूयादित्याहुः । द्वादश वै मासा
सवत्सरस्य, पञ्चर्चवः, त्रयो लोकः-तद्विंशति । एष एगैकविंशो य एष तपति । सैषा
गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तस्मादेकविंशतिमनु-
म्रूयात् ॥ ११ ॥

ता हेता गतथेरेवानुम्रूयात् । य इच्छेन्न श्रेयान् स्वास्न पापीयानिति । यादृशाप
हेव स तऽन्वाहः-तादृह् वा हेव भवति, पापीयान्वा-यस्यैर्न विदुष एता अन्वाहुः । सो
एषा भीमांसैव, नत्वर्गैता अनुच्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरव प्रथमां त्रिरुचमामनवानभनुम्रूयात् । त्रयो वा इम लोकः, तदिमान्मस्त-
न्लोकान् सन्तनोति, इमान् लोकान् स्पृणुते । त्रय इम पुरुष प्राजाः । एतमवास्मिन्ने-
तत्सततमच्यवच्छिन्नं दधाति । एतदनुवचनम् ॥ १३ ॥

यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह प्रेति वै प्राश एत्युदान , प्राशोदानाववैचइधानि ।
तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ ५ ॥

यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति षौ रेत् सिच्यते, एति प्रजायते । प्रेति पशवो
बितिष्ठन्ते, एति समावर्णन्ते । सवे वा इदमेति च प्रेति च । तस्माद्वा एति च प्रेति
चान्वाह ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह—‘प्र षो वाजा अभिषव’ इति । तन्नु प्रेति भवति । ‘अग्न आयाहि
वीतय’ इति । तद्वेति भवति ॥ ७ ॥

तदु हैक आहु —उभयं वा एतत् प्रेति सपद्यत इति । तदु तदातिविज्ञान्यमिव । ‘प्र
वो वाजा अभिषव’ इति—तन्नु प्रेति । ‘अग्न आयाहि वीतय’ इति तद्वेति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह—‘प्र षो वाजा अभिषव’ इति—तन्नु प्रेति भवति । वाजा इति । अश्व न
वाजा , अन्नमेवैतदभ्यनूक्तम् । इषिस्मन्त इति । पशवो वै इषिस्मन्त , पशून्वैत-
दभ्यनूक्तम् ॥ ९ ॥

घृताच्या इति । विदेधो ह माथवोऽग्निं वैश्वानर मुखे वमार । तस्य गोतमो
राहुगस्य अपि पुरोहित आस । तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाश्वो न प्रतिशृणोति—नेन्मेऽग्निर्गो-
स्वानरो मुखान्निष्पद्याता इति ॥ १० ॥

तमृगमिहयितु दध्रे—‘वीतिहोत्रं त्वा फले घुमन्त समिधोमहि । अग्ने वृहन्त-
मध्वरे—विदेध’ इति ॥ ११ ॥

स न प्रतिशुभाव । ‘उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा आजन्त ईरते । तव ज्योतिः
प्यर्कयोर्विदेधा २ इति ॥ १२ ॥

स ह नैव प्रतिशुभाव । ‘तन्त्वा घृतस्नवीमहे इत्येवाभिन्प्याहरत्—अथास्य घृत
वीचिविवाग्निंस्वानरो मुखदुज्ज्वात् । तं न शशाक धारयितुम् । सोऽस्य मुखान्नि-
ष्पदे । स इमां पृथिवीं प्रापाद ॥ १३ ॥

तर्हि विदेधो माथव आस सरस्वत्याम् । स तव एव प्राङ् दहन्मयीयायमां पृथि-
वीम् । तं गोतमश्च राहुगणो विदेधश्च माथव पथाहन्तमनीयतु । स इमां सर्वा

श्री

अथ-शतपथब्राह्मण-हिन्दी-विज्ञानभाष्ये
चतुर्थोऽध्याय

४

अथ-प्रथमकारण्डे चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्
तृतीयप्रपाठके च तृतीय ब्राह्मणम्
[सामिधेनी-ब्राह्मणानुगतञ्च द्वितीय ब्राह्मणम्]

१

दिङ् कृत्यान्वाह । नासामा यज्ञोऽस्तीति वा आहु । न वा अदिङ् कृत्य साम
गीयत । स यदिङ्करोति, तदिङ्कारस्य रूपं कियते । प्रणवनेव साम्नो रूपमुपगच्छति
ओ ३ म् ओ ३ म् इति । एतेनो हास्यैव मर्ष एव सप्तमा यज्ञो भवति ॥ १ ॥

यदेव दिङ्करोति । प्राणो न दिङ्कार । प्राणो हि वै दिङ्कार, तस्माद्-अपिगृह्य
नासिक् न दिङ्कर्तुं शक्नोति । साचा वा भूचमन्वाह । वाक् च वै प्राणश्च मिथुनम् ।
तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननं कियते सामिधेनीनाम् । तस्माद् दिङ् कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा उपांश्च दिङ्करोति । अथ यदुर्ध्वं दिङ् कुर्यात्, अन्यतरदेव कुर्यात्, वाचमेव ।
तस्मादुपांश्च दिङ्करोति ॥ ३ ॥

स वा एति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमधैतद्वाची च परार्ची च पुनक्ति ।
पराच्यह दक्षम्यो यज्ञं वहति अवाची मनुष्यानवति । तस्माद्वा एति च प्रेति
चान्वाह ॥ ४ ॥

‘गृणानो हव्यवातये’ इति । यजमानो नै हव्यदाति । गृणानो यजमानायेत्य
नैतदाह । ‘नि लोता सत्सि यर्हिचि’ इति । अग्निर्नै होता, अय लोको नर्हि । अस्मि-
न्नेषतल्लोकेऽग्नि दधाति । सोऽयमस्मिन्लोकेऽग्निर्हित, । संपममेव लोकमभ्यनूक्ता,
इममेनैतया लोकं जयति-यस्यैव विदुष एतामन्वाहु ॥ २४ ॥

‘तत्त्वा समिध्मिरग्निर’ इति । समिध्मिर्होतमङ्गिरस ए घत । अङ्गिर इति ।
अङ्गिरा उ अग्नि । ‘घृतेन वर्द्धयामसीति’ । तत्सामिधन पदम् । समर्गेन तेनेन्वे,
वार्यमेवास्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

‘वृहच्छ्रोत्रा यविष्ठय’ इति । वृहद् द्रष्टे शोचति समिद्ध । यविष्ठ्येति-यविष्ठो
अग्निः । तस्मादाह-यविष्ठ्येति । सपा एतमव लोकमभ्यनूक्ता-अन्तरिक्षलोकमेव ।
तस्मादाग्नेयी सत्यनिरुक्ता । अनिरुक्तो द्रष्टे लोक । एतमर्गेतया लोकं जयति-यस्यैव
विदुष एतामन्वाहु ॥ २६ ॥

‘स न पृथु अवाग्यम्’ इति । अदो वै पृथु-यस्मिन् देवा । एतन् अवाग्यम्-
यस्मिन् देवा । अञ्छा देव विवासासि’ इति । अञ्छा देव विवासासि-एतस्मा गमय-
इत्यर्गेतदाह ॥ २७ ॥

‘वृहदग्ने सुवीर्यम्’ इति । अदो वै वृहद्-यस्मिन् देवा, एतत् सुवीर्यम्-यस्मिन्
देवा । संपा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता-दिवमथ । एतमर्गेतया लोकं जयति-यस्यैव विदुष
एतामन्वाहु ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह ‘ईडेन्या नमस्यः’-इति । ईडेन्यो द्रष्टे, नमस्यो द्रष्टे । ‘तिरस्तमांसि
दशम’ इति । तिर इव द्रष्टे तमामि समिद्धो दश्ये । ‘समग्निरिध्यते घृषा’ इति । न
दीप्यत घृषा । ‘घृषा अग्निः समिप्यते’-इति स दीप्यत ॥ २९ ॥

अश्या न देववाहनः’-इति अश्वो इ वा ण्य भूत्वा दक्षभ्यो यज्ञ वहति ।
यद् नति अचि-ओमिति तत् । तस्मादाह-‘अश्वो न दक्षवाहन’ इति ॥ ३० ॥

न इविष्मन्त इडत’-इति । इविष्मन्तो द्रष्टे मनुष्या इडत । तस्मादाह-‘त
इविष्मन्त इडत’ इति ॥ ३१ ॥

नदीरतिददाह । सदान्तीरेत्युचराद् गिरेनिर्द्धावति, तां, हैष नातिददाह । तां, इ स्म तां पुरा
प्राञ्चया न तरन्ति, अनतिदग्धाऽग्निना वैश्वानरयेति ॥ १४ ॥

तत एतर्हि प्राचीन बहवो प्राञ्चया । तदाचेष्टतरमिवाप्त, सावितरमिवास्तदित-
मग्निना वैश्वानरयेति ॥ १५ ॥

तद् हैतर्हि चेष्टतरमिव । प्राञ्चया उ हि नूनमेनयज्ञैरसिष्यन् । सापि, जषन्त्ये नैदाप
समिधैव कोपयति तत्त्वत्, शीताऽनतिदग्धा अग्निना वैश्वानरय ॥ १६ ॥

स होवाच विदेषो मायव — क्वाह भवानीति । अत एव ते प्राचीनं शुभनमिहि
होवाच । सैपाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा । त हि मायवाः ॥ १७ ॥

अथ हो-वाच । गोतमो राहूगम् — कथम् न आमन्त्र्यमाखो न प्रत्यभौषीरिति ।
स होवाचअग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽभूत्, स नेन्ये मुखान्निष्पद्याते, तस्मात्ते न प्रत्य-
भौषमिति ॥ १८ ॥

तद् कथमभूदिति । यत्रैव त्व 'धृतस्नवीमहे' इत्यभिध्याहर्षी, तदेव मे धृतकी-
र्षावग्निर्वाश्वानरो मुखदुदज्वालोत्, तन्नाशकं धारयितुम्, स मे मुखान्निरसा-
दीति ॥ १९ ॥

स यत्सामिधेनीपृ-धृतवत्-सामिधेनमेव, तत् । समेवैनं तेनेन्व, वीर्यमेवास्मिन्,
दधाति ॥ २० ॥

तद् धृतान्येति । 'देवाभ्यं जिगाती सुम्नयु'-इति । यजमानो नै सुम्नयुः, स हि
देवाभ्यं जिगीषति, स हि देवाभ्यं जिघातति । तस्मादाह-देवाभ्यं जिगाति सुम्नयुरिति ।
सैपाप्येयी, सत्यनिरुक्ता । सर्षा वा अनिरुक्ता, सर्षेयैर्वातप्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

अग्न आयाहि धीतये'-इति । तद्वेति भवति । नीतय इति-समन्तिक्कमिव इ वा
इमग्ने लोका आसु, इत्युन्मूस्या हैव धीरास ॥ २२ ॥

ते दवा अकामयन्त-कथन्तु न इमे लोका वितरां स्युः, कथन्तु इदं बरीष इव
स्यादिति । तानर्तरव विभिरक्षरैर्यनयन्-वीतय इति । त इम विदूरं लोकाः, तदा
देवम्यो बरीयोऽभवत् । बरीयो इ वा अस्मै भवति-पस्योर्वा विदग् एतावन्ना-
द्वीतय इति ॥ २३ ॥

‘गृणानो हव्यदातये’ इति । यजमानो नै हव्यदाति । गृणानो यजमानायेत्ये
नैतदाह । ‘नि होता सत्सि बह्विषि’ इति । अग्निर्न होता, अय लोको बहिं । अस्मि-
न्नेतन्लोकेऽग्नि दधाति । सोऽयमस्मिन्लोकेऽग्निर्हित । सौपेममेव लोकमभ्यनूक्ता,
इममेतया लोकं जयति-यस्यैव विदुष एतामन्वाहु ॥ २४ ॥

‘तत्त्वा समिध्मिरग्निर’ इति । समिध्मिर्ज्ञेतमङ्गिरस ऐ-धत । अङ्गिर इति ।
अङ्गिरा उ अग्नि । ‘घृतेन वर्द्धयामसीति’ । तत्सामिधेन पदम् । समेनैव तेनेन्दे,
वार्यमेवास्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

‘बृहच्छ्रोष्या यविष्ठ-य’ इति । बृहदु षोप शोचति समिद्ध । यविष्ठेति-यविष्ठो
अग्नि । तस्मादाह-यविष्ठेति । सपा एतमव लोकमभ्यनूक्ता-अन्तरिक्षलोकेष्व ।
तस्मादाग्नेयी सत्यनिरुक्ता । अनिरुक्तो षोप लोक । एतमेतया लोकं जयति-यस्यैव
विदुष एतामन्वाहु ॥ २६ ॥

“स न पृथु अवाय्यम्” इति । अदो वै पृथु-यस्मिन् देवा । एतन् अवाय्यम्-
यस्मिन् दवा । अच्छा देव विवाससि’ इति । अ-श्च दव विवासमि-एतन्ना गमय-
इत्येतदाह ॥ २७ ॥

‘बृहदग्ने सुवीर्यम्’ इति । अदो वै बृहद्-यस्मिन् दवा, एतत् सुवीर्यम्-यस्मिन्
दवा । सैषा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता-दिषमव । एतमेतया लोकं जयति-यस्यैव विदुष
एतामन्वाहु ॥ २८ ॥

मोऽन्वाह ‘ईडेन्या नमस्यः’-इति । ईडेन्यो षोप, नमस्यो षोप । ‘निरस्तमांसि
दर्शत’ इति । तिर इव षोप तमामि समिद्धो दृश्ये । ‘समग्निरिष्यते घृपा’ इति । म
हीष्यते घृपा । ‘घृपा अग्नि समिष्यते’-इति स हीष्यते ॥ २९ ॥

अश्या न देवचाहन’-इति अश्वो इ वा एष भूत्वा दवभ्यो यम्न वहति ।
यद् नति अचि-ओमिति सत् । तस्मादाह-‘अश्वो न दवचाहन’ इति ॥ ३० ॥

‘म इविष्मन्त ईडत’-इति । इविष्मन्तो ओत मनुष्या इडते । तस्मादाह-‘त
इविष्मन्त इडत’ इति ॥ ३१ ॥

नदीरतिददाह । सदा नीरेस्युचराद् गिरेनिर्वाषति, तां ह वै, नातिददाह । तां ह स्म तां पुरा
प्राज्ञाया न तरन्ति, अनतिदग्धाऽग्निा वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

तद् एतर्हि प्राचीन वदधो प्राज्ञाया । तद्वाधेश्वतरमिव, साक्षितरमिवास्वदित-
मग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १५ ॥

तद् एतर्हि धेश्वतरमिव । प्राज्ञाया उ हि नूनमेनघञ्चैरसिष्वदन् । सावि, वषत्पे नैदाध
समिनेव कोपयति तावत्, शीताऽनतिदग्धा क्षाम्निना वैश्वानरश्च ॥ १६ ॥

स होवाच विदेधो माधव - क्वाह मयानीति । अत एव ते प्राचीन भुवनमिति
होवाच । सैपाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मयादि । त हि माधवाः ॥ १७ ॥

अथ हो-वाच । गोतमो राहृगणः - कथञ्च न आमन्त्र्यमाखो न प्रत्यभौपीरिति ।
स होवाच अग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽमृत, स ने मे मुखान्निष्यदाते, तस्मात्ते न प्रत्य-
भौपमिति ॥ १८ ॥

तद् कथमभूदिति । यत्रैव त्वं 'घृतस्नधीमहे' इत्यभिव्याहारीः, तदेव मे घृतधी-
र्वाग्निर्गोश्वानरो मुखेऽदुज्ज्वालीत् तन्नाशकं धारयितुम्, स मे मुखान्निरपा-
दीति ॥ १९ ॥

स यत्सामिधुनीधु-घृतवत्-सामिधेनमेव, तद् । समेवैन तेनेन्वे, वीरमिवास्मिन् ।
दधाति ॥ २० ॥

तद् घृतान्येति । 'देवाञ्ज, जिगाती सुम्नयु'-इति । यत्रमानो मे सुम्नयुः, तर्हि
देवाञ्ज जिगीषति, स हि देवाञ्ज जिघासति । तस्मादाह-दवाञ्ज, जिगाति सुम्नयुरिति ।
सापाङ्गयो, सत्यनिरुक्ता । सर्वं वा अनिरुक्तम्, सर्वैर्लौकिकैर्विषयते ॥ २१ ॥

'अग्न आपाहि वीतये'-इति । तद्वेति भवति । वीतय इति-समन्विक्रमिष इ वा
इमंश्चे लोका आसुः, इत्युन्मृषया ह वै धौराग ॥ २२ ॥

ते दवा अकामयन्त-कथन्तु न इम लोका वितरां स्युः, कथन्तु इदं वरीय इ
स्यादिति । तानतरव विभिरधरेष्यनयन्-वीतय इति । त इम विदूर लोकाः, ततो
देवम्यो वरीयोऽभवत् । वरीयो । इ वा अस्मै भवति-यस्यैव विदुषु एतामन्वा-
दुवीतय इति ॥ २३ ॥

‘गृणाना त्व्यदातये’ इति । यजमानो वै हव्यदाति । गृणानो यजमानायेत्य-
 तदाह । ‘नि लोता सत्सि घत्सि’ इति । अग्निर्गं होता, अयं लोको वर्हि । अस्मि-
 नेतन्लाकेऽग्निं दधाति । सोऽयमस्मिन्लोकऽग्निर्हितः । संपममेव लोकमभ्यनूक्ता,
 इममेतया लोकं जयति-यस्यैवं विदुष एतामन्वाहु ॥ २४ ॥

‘तत्त्वा समिद्धिभिरग्निर’ इति । समिद्धिमक्ष तमङ्गिरस णेधत । अङ्गिर इति ।
 अङ्गिरा उ अग्नि । ‘घृतेन वर्द्धयामसीति’ । तत्सामिधनं पदम् । समगर्नं तेनेन्द्रे,
 कार्यमेवास्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

‘वृहच्छ्रोत्रा यत्रिष्टय’ इति । वृहदु क्षेप शोचति समिद्धः । यविष्येति-यविष्यो
 अग्नि । तस्मादाह-यविष्येति । सपा एतमयं लोकमभ्यनूक्ता-अन्तरिक्षलोकमेव ।
 तस्मादाग्नयी सत्यनिरुक्ता । अनिरुक्तो क्षेप लोक । एतमर्चयतया लोकं जयति-यस्यैव
 विदुष एतामन्वाहु ॥ २६ ॥

‘स न प्रयु अत्रायम्’ इति । अदो वै प्रयु-यस्मिन् देवा । एतन् अत्रायम्-
 यस्मिन् देवाः । अत्रा वेध विधाससि’ इति । अत्रा देव विधासमि-एतन्वा गमय-
 इत्यर्चयतदाह ॥ २७ ॥

‘घृतवग्ने सुवीर्यम्’ इति । अदा वै घृत-यस्मिन् देवा, एतत् सुवीर्यम्-यस्मिन्
 देवा । सपा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता-दिवमव । एतमर्चयतया लोकं जयति-यस्यैव विदुष
 एतामन्वाहु ॥ २८ ॥

गोऽन्वाह ‘इधेन्या नमस्यः’ इति । ईधन्यो क्षेप, नमस्यो क्षेप । ‘तिरस्तमांसि
 दर्शत’ इति । तिर इव क्षेप तमांसि समिद्धो ददृशे । ‘समग्निरिष्यत घृषा’ इति । मं
 क्षीयत घृषा । ‘घृषा अग्निं समिध्यत’-इति मं क्षीयत ॥ २९ ॥

अश्वान न देववाहन-इति अश्वो ह वा एव भूत्वा देवभ्या यज्ञं वहति ।
 यज्ञं नति अग्नि-आमिति तत् । तस्मादाह-‘अश्वान न देववाहन’ इति ॥ ३० ॥

न हविष्मन्त इडत’-इति । हविष्मन्तो ह्येन मनुष्या इडत । तस्मादाह-‘नं
 हविष्मन्त इडत’ इति ॥ ३१ ॥

नदीरतिददाह । सदानीरेत्युचरात् गिरेतिर्द्विविति, तां हैव नातिददाह । तां ह स्म तां पुरा
प्राज्ञाया न तरन्ति, अतदिदग्धाऽग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

तत् एतर्हि प्राचीन षड्वो प्राज्ञाया । तद्वाचेप्रतरमिवाप्त, स्त्रावितरमिवास्वदित-
मग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १५ ॥

तदु हैतर्हि चेप्रतरमिव । प्राज्ञाया उ हि नूनमेनघञैरसिष्यन् । सावि, जघन्मे नैहाप
समिधैव कोपयति तन्नत्, शीताऽनतिदग्वा अग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

स होवाच विदेवो मायव - स्वाह भवानीति । अत एव ते प्राचीन भवनमिति
होवाच । सैपाप्येतर्हि कोसलविदेवानां मर्यादा । त हि मायवाः ॥ १७ ॥

अथ होवाच । गोतमो राहुगण - कथम् न आमन्त्र्यमाथो न प्रत्यभौपीरिति ।
स होवाचअग्निमे वैश्वानरो मुखेऽभूत्, स नेमे मुखान्निष्यधातै, तस्मात्ते न प्रत्य-
भौपमिति ॥ १८ ॥

तदु कथमभूदिति । यत्रैव त्वं 'घृतस्नवीमहे' इत्यभिव्याहारीः, तदेव मे घृतस्नी-
र्त्वाभिर्नैर्नैश्वानरो मुखान्निष्यधातु तन्नाशकं धारयितुम्, स मे मुखान्निष्या-
दीति ॥ १९ ॥

स यत्सामिधेनीषु घृतवत्-सामिधेनमेव-तत् । सप्तेवैनं तेनेन्व, नीमिषास्मिन्,
दधाति ॥ २० ॥

तदु घृताप्येति । 'देवाज्जिगीषन्ति सुम्नयु'-इति । यजमानो मे सुम्नयुः, स हि
देवाज्जिगीषति, म हि देवाज्जिगीषति । तस्मादाह-देवाज्जिगीषति सुम्नयुरिति ।
सापान्तेय, सत्यनिरुक्ता । सर्गं वा अनिरुक्तम्, सर्गैर्गैतत्प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

'अमन् आयाहि धीतये'-इति । तद्वेति भवति । नीतय इति-समन्तिकमिह ह वा
इमंश्चे लोका, आमुः, इत्यन्मृश्या हैव धीरागा ॥ २२ ॥

ते देवा अकामयन्त-कथन्तु न इम लोका वितरां स्युः, कथन्तु इदं वरीय इव
स्यादिति । तानर्तरव विभिरवरम्यनयन्-धीतय इति । त इम विदुर्ल लोकाः, ततो
देवम्यो वरीयोऽभवत् । वरीयो, इ वा अस्मै भवति-वर्ष्यार्थं विदुषु एतामन्ना-
द्वरीतय इति ॥ २३ ॥

‘गृणानो हव्यदातये’ इति । यजमानो वै हव्यदाति । गृणानो यजमानायेत्य-
 गैतदाह । ‘नि होता सत्सि षर्हिषि’ इति । अग्निर्वै होता, अयं लोको षर्हि । अस्मि-
 न्नेवातन्ल्लोकेऽग्निं दधाति । सोऽयमस्मिन्ल्लोकेऽग्निर्हित । संपममेव लोकमभ्यनूक्ता,
 इममेवैतया लोकं जयति-यस्यैव विदुष एतामन्वाहु ॥ २४ ॥

‘तत्त्वा समिध्मिरग्निर’ इति । समिध्मिर्ज्ञेयमग्निरस एव धत् । अग्निर इति ।
 अग्निरा उ अग्नि । ‘घृतेन घर्त्रयामसीति’ । तत्सामिधेन पदम् । समेनैव तेनेन्ये,
 धार्यमेवास्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

‘बृहच्छोचा यविष्ठय’ इति । बृहदु षोप शोचति समिद्ध । यविष्ठयेति-यविष्ठो
 अग्नि । तस्मादाह-यविष्ठयेति । सपा एतमव लोकमभ्यनूक्ता-अन्तारक्षलोकमव ।
 तस्मादाग्नये सत्यनिरुक्ता । अनिरुक्तो षोप लोक । एतमेवैतया लोकं जयति-यस्यैव
 विदुष एतामन्वाहु ॥ २६ ॥

‘स न पृथु अवाप्यम्’ इति । अदो वै पृथु-यस्मिन् देवा । एतन् अवाप्यम्-
 यस्मिन् देवा । अञ्छा वेष विवामसि’ इति । अञ्छ इव विवासमि-एतन्ना गमय-
 इत्येवैतदाह ॥ २७ ॥

‘बृहदग्ने सुवीर्यम्’ इति । अदो वै बृहद्-यस्मिन् देवा, एतत् सुवीर्यम्-यस्मिन्
 देवा । सैषा एतमव लोकमभ्यनूक्ता-दिवमव । एतमर्थतया लोकं जयति-यस्यैव विदुष
 एतामन्वाहु ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह ‘ईडेन्या नमस्यः’ इति । ईडेन्यो षोप, नमस्यो षोप । ‘निरस्तमासि
 दर्शत’ इति । तिर इव षोप तमामि समिद्धो दद्व्यो । ‘ममग्निगिध्यत घृषा’ इति । म
 गिध्यत घृषा । ‘घृषा अग्निं समिप्यते’-इति म गीप्यत ॥ २९ ॥

अश्वो न देवघाहन’-इति अश्वो ह वा ण्य भूत्वा देवभ्यां यष्टु वदति ।
 यद्वै नति अचि-आमिति तत् । तस्मादाह-‘अश्वो न देवघाहन’ इति ॥ ३० ॥

न हविष्मन्त ईडत’-इति । हविष्मन्तो षोप मनुष्या ईडत । तस्मादाह-‘त
 हविष्मन्त ईडत’ इति ॥ ३१ ॥

नदीरसिद्धादौ । सदा नीरेत्युच्यते गिरेर्निर्द्धाति, ता
ब्राह्मणा न सरन्ति, अनसिद्धाग्निः वैश्वानरेष्वेति ॥

तत् एतर्हि प्राचीन बहवो ब्राह्मणा । तद्वाचेश्वतर
मग्निना वैश्वानरेष्वेति ॥ १५ ॥

तद् एतर्हि चेश्वतरमिव । ब्राह्मणा उ हि नूनमेनयमैरा
समिधैव कोपयति वायुः, शीताऽनसिद्धाग्निना वैश्वान

स होवाच विदेधो माधव — कत्राहं भवानीति । अत एव
होवाच । सैषाप्यतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा । ते हि माधवाः ।

अथ होवाच । गोतमो राहूगण — कथञ्च न आमन्त्र्यमाणः
स होवाच अग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽमृत, स ने मे मुखान्निष्पद्यात्,
भौपमिति ॥ १८ ॥

तद् कथमभूदिति । यत्रैष त्वं 'भूतस्नवीमहे' इत्यभिव्याहारीः,
चावग्निर्वाश्वानरो मुखेऽमृतोऽस्तीति, तन्नाशकं धारयितुम्, स
दीति ॥ १९ ॥

स यस्सामिधेनीयं घृतवत् — सामिधेनमेष्टुतत् । समेवैनं तेनेन्ध,
दधाति ॥ २० ॥

तद् घृतात्तेष्विति । 'वैवाज्यं जिगात्ती सुम्नयु' — इति । यत्रमानो न सुम्न
देवाञ् जिगीषति, स हि देवाञ् जिघासति । तस्मादाह — देवाञ् जिगाति सुम्नयुः
सैषान्तेयो, सत्यनिरुक्ता । सर्गं वा अनिरुक्तम् । सर्गं सर्वं तत्प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

'अग्न आग्राहि वीतये' — इति । तद्वेति भवति । वीतय इति — समन्तिकमिव ।
इमंश्चोक्तं आसुः इत्युन्मृश्या द्वे घोराम् ॥ २२ ॥

ते दवा अकामयन्त — कथन्तु न इमं लोका विहरां स्युः, कथन्तु इदं वरीष इव
स्यादिति । तानतरव विभिरघरैर्मनयन् — वीतय इति । त इमं विदूरं लोकाः, ततो
देवेभ्यो वरीयोऽभवत् । वरीयो इ वा अस्मै, भवति — यस्मै च दिशु प्लामन्वा-
द्वीतय इति ॥ २३ ॥

‘गृणाना हव्यदास्ये’ इति । यजमानो वै हव्यदाति । गृणानो यजमानायेत्ये
 नैतदाह । ‘नि होता सस्ति यज्ञिपि’ इति । अग्निर्न होता, अयं लोको वर्हि । अस्मि-
 न्नेतन्लोकेऽग्निं दधाति । सोऽयमस्मिन्लोकेऽग्निर्हित । सौममेव लोकमभ्यनूक्ता,
 इममथैतया लोकं जयति-यस्यैव विदुष एतामन्वाहु ॥ २४ ॥

‘तस्या समिद्धिर्गच्छति’ इति । समिद्धिर्गच्छति मज्जिरस एव । अज्जिर इति ।
 अज्जिरा उ अग्नि । ‘घृतेन घर्द्धयामसीति’ । तत्सामिधेन पदम् । समर्धेन तेनेन्द्रे,
 कार्यमेवास्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

‘वृहच्छ्रोषा यधिष्ठ-य’ इति । वृहदु षोप शोचति समिद्ध । यधिष्ठ्येति-यधिष्ठो
 अग्नि । तस्मादाह-यधिष्ठ्येति । सपा एतमव लोकमभ्यनूक्ता-अन्तरिक्षलोकमेव ।
 तस्मादाग्नयी मत्यनिरुक्ता । अनिरुक्तो षोप लोक । एतमवैतया लोकं जयति-यस्यैव
 विदुष एतामन्वाहु ॥ २६ ॥

“स न पृथु अवाय्यम्” इति । अदो वै पृथु-यस्मिन् देवा । एतन् अवाय्यम्-
 यस्मिन् देवा । ‘अच्छा देव अवाससि’ इति । अ-च्छ देव अवासमि-एतन्ना गमय-
 इत्यवैतदाह ॥ २७ ॥

‘वृहदग्ने सुवीर्यम्’ इति । अदो वै वृहद्-यस्मिन् देवा, एतत् सुवीर्यम्-यस्मिन्
 देवा । सैषा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता-दिवमेव । एतमवैतया लोकं जयति-यस्यैव विदुष
 एतामन्वाहु ॥ २८ ॥

‘मोऽन्वाह ईद्रेन्या नमस्यः’ इति । ईद्रेन्यो षोप, नमस्यो षोप । ‘निरस्तमांसि
 दशत’ इति । तिर इव षोप तमांसि समिद्धो दश्ये । ‘समग्निरिष्यते घृषा’ इति । म
 हीध्यत घृषा । ‘घृषा अग्निः समिध्यते’—इति म हीध्यत ॥ २९ ॥

‘अश्वो न देववाहन’—इति अश्वो ह वा ण्य भूत्वा दक्ष्यो यज्ञं वहति ।
 यदं नति अचि—ओमिति तत् । तस्मादाह—‘अश्वो न देववाहन’ इति ॥ ३० ॥

‘न हविष्मन्त ईदत’—इति । हविष्मन्तो षोप मनुष्या ईदत । तस्मादाह—‘त
 हविष्मन्त ईदत’ इति ॥ ३१ ॥

‘वृषर्षा त्वा वर्यं वृषन् वृष (पा) याः समिधीमहि’ इति । स ह्येनमिधते ।
‘अग्ने दीद्यत् वृष्ट्’ इति । दीदयेव ह्येव वृष्टत् समिद्ध ॥ ३२ ॥

त वा एतं वृषण्वन्तं त्रिषमन्वाह-आग्नेय्यो वा एता सवा सामिधेन्यो भवन्ति ।
इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता, इन्द्रो वृषा । एतेन उ ह्यस्यैता सेन्द्रा सामिधेन्यो भवन्ति ।
तस्माद् वृषण्वन्तं त्रिषमन्वाह ॥ ३३ ॥

सोऽन्वाह-‘अग्निं दृत् वृणीमहे’ इति । देवाश्च वा असुराश्च-उभये प्राजस्यत्याः
पस्पृचिरे । तान् स्पृद्धमानान् गायत्र्यन्तरा तस्थौ । या वै सा गायत्र्यासीद्-इय वै सा
पृथिवी । इयं ह्येव तदन्तरा तस्थौ । त उभय एव विदाश्चक-‘यतरान् वै न इयमुपा-
वत्स्यति, ते भविष्यन्ति, परेतरे भवन्ति’ इति । तामुभय एवोपमन्त्रयाश्चक्रिरे ।
अग्निरेव देवानां दृत् आस, सहरचा इत्यसुरश्चसमसुराणाम् । साग्निमेवानुप्रेदाय ।
तस्मादन्वाह ‘अग्निं दृत् वृणीमहे’ इति । स हि देवानां दृत् आसीत् । ‘होतार विश्ववद-
सम्’ इति ॥ ३४ ॥

तद्दु ह्येकेऽन्वाहु-‘होता यो विश्ववेदस’ इति । नेद्-अरमित्यात्मानं प्रवाणीति ।
तद् तथा न कुर्यात् । मानुष इ ते यज्ञे कुर्वन्ति, अथ वै तद् यज्ञस्य-यन्मानुषम्,
नेद् व्युद् यज्ञे करवाणीति । तस्माद्ययैवर्चाऽनूत्तमेवमेवानुम्रूयाद्-‘होतार विश्ववदसम्’
इत्येव । ‘अस्य यज्ञस्य सुकृतुम्’ इति । एष हि यज्ञस्य सुकृतु-यदग्निः । तस्मादाह
अस्य यज्ञस्य सुकृतुमिति । सय देवानुपावत, ततो दवा अभवन्, पराऽसुरा । भवति
इ वा आत्मना, परा अस्य सपत्ना भवन्ति-यस्यैव विदुष एतामन्वाहु ॥ ३५ ॥

तां वा अष्टमीमनुम्रूयात् । गायत्री वा एषा निदानन । अष्टाचरा वै गायत्री ।
तस्माद् अष्टमीमनुम्रूयात् ॥ ३६ ॥

तद्दु ह्येकं पुरस्ताद् धाय्य दधाति-अन्नं धाय्य, मुस्तुत इदमन्नाय दध्म’ इति वदन्त ।
तद् तथा न कुर्यात् । अनवस्तुप्ता इ तस्यैवा भवति-य पुरस्ताद्वाय्य दधाति । दशमी
वा हि तर्हि एकादशी वा संपद्यत । तस्यो ह्यएवैषा अवस्तुप्ता भवति-यस्यैवामष्टमी
मन्वाहुः । तस्मादुपरिष्टादत्र धाय्ये दध्यात् ॥ ३७ ॥

‘समिध्यमाना अप्यर’ इति । अप्यरो वै ययुः । समिध्यमाना यय इत्येकदाह ।
अग्निः पायक इव्य’ इति । पायको येष, इय्यो येष । ‘शान्तिव्यशास्तमीमहे’ इति ।

शोचन्तीव हि एतस्य केशा समिद्धस्य । 'समिद्धो अग्न आहूत' इति । अत प्राचीन
सर्वमिधमभ्यादध्याद्-यदन्यत्समिधः । अपवृद्धं इव ह्येतद् होता । यद्वा अन्यत्समिध
इधस्यातिरिच्यते-अतिरिक्तं तद् । यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं-द्विपन्त हास्य तत् आदध्यामभ्य
तिरिच्यते । तस्माद् अत प्राचीनं सर्वमिधमभ्यादध्याद्-यदन्यत्समिधः ॥ ३८ ॥

'देवान् यक्षि स्वध्वर' इति । अध्वरो वै यज्ञः । देवान् यक्षि सुयज्ञिय इत्येवैतदाह ।
'त्वं हि हव्यवाहसि' इति । एष हि हव्यवाह यदग्निः । तस्मादाह-त्य हि हव्यवाहमीति ।
'आजुहोता दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । धृगीध्व हव्यवाहनम्' इति । सम्प्रैष्य
त्येनैतया आजुहुत च, यजत च, यस्मै कामाय समैन्विद्धं तत्कृतेत्येनैतदाह ।
'अग्निं प्रयत्यध्वर' इति । अध्वरो वै यज्ञः । अग्निं प्रयति यज्ञ इत्येवैतदाह । 'धृगीध्व
हव्यवाहनमिति' । एष हि हव्यवाहनो-यदग्निः । तस्मादाह धृगीध्वं हव्यवाहनमिति
॥ ३९ ॥

त वा एतं अध्वरवन्तं त्रिचमन्वाह । देवान् इ वै यज्ञेन यजमानान् सपत्ना असुरा
दुधूर्पाञ्चक्रुः । ते दुधूर्पन्त एव न शेकुर्वन्तुम्, ते परावभृष्ट । तस्माद्यज्ञो ऽध्वरो नाम ।
दुधूर्पन् इ वा एन सपत्न परामवति-यस्तैव विदुषोऽध्वरवन्तं त्रिचमन्वाहुः । यावद्देव
सौम्येनाध्वरणेष्ट्वा जयति, तावज्जयति ॥ ४० ॥

इति-प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मण
तृतीयप्रपाठके च तृतीय ब्राह्मण
(सामिधेनी-ब्राह्मणानुगतञ्च द्वितीय ब्राह्मण)
उपरतम्

२

अथ-प्रथमकारण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम्
तृतीयप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम्
(सामिधेनी-ब्राह्मणानुगतञ्च-तृतीय ब्राह्मणम्)

३

अथ-निगदानुवचनम् —

एतद् व दत्ता अग्नि गरिष्ठे युञ्जन्-यद्वोतृत्वे-‘इदं नो हव्यं वह’ इति । तमेतद्
गरिष्ठे युक्तवोषामदन् वीर्यवान् वै त्वमसि, अल्ल वै त्वमतस्मा असि’ इति-त्रायं
समादधत । यथेदमप्येतर्हि छातीनां य गरिष्ठ युञ्जन्ति, तमुपमदन्ति-वीर्यवान् वै त्वमसि
अल्ल वै त्वमेतस्मा असाति वीर्यं समादधत । स यदत ऊर्ध्वमन्वाह-उपस्तात्पवैनमवत्,
वीर्यमेवास्मिन् दधाति ॥ १ ॥

‘अग्ने महर्होऽ॥ असि ब्राह्मण्यं भारत’-इति । ब्रह्म अग्नि । तस्मादाह-ब्राह्मणेति ।
भारतति । एष हि दवम्यो हव्यं भरति तस्माद् भरतोऽग्निरित्याहु । एष उ वा इमा
प्रजा प्राणो भूत्वा विमर्ति तस्माद्देवाह-भारतति ॥ २ ॥

अथ-आपेयानुवचनम् —

अधार्य प्रवृणीत । अपिम्यधैवैनमत इवम्यध निषदपति-‘अय महावीर्या-यो
यस्य प्रापदिता’ । तस्मादापेय प्रवृणीत ॥ ३ ॥

परस्तादवाक् प्रवृणीते । परस्ताद्वयवान्य प्रजा प्रजायन्त, ज्यायसस्तप उ
चैवेत निहुत, इदं हि-किंवाये, अथ पुत्र, अथ पात्र, तस्मात्परस्तादवाक्
प्रवृणीत ॥ ४ ॥

अथ-निवित्पाठ —

स आपेयमुक्त्वाह-‘दृष्ट्वा मन्यिद’ (तं वा ३ ५ ३ १) इति । दत्ता
सोषमग्र ण्य । तस्मादाह-दधद इति । मनुष्यमग्र ण्य । तस्मादाह-मरिद इति ॥ ५ ॥

‘ऋषिपुत्र’ (३ ५ ३ २) इति ऋषयो ह्येतमग्रे स्तुवन् । तस्मादाह-
ऋषिपुत्र इति ॥ ६ ॥

‘विप्रानुमदित’ (३ ५ ३ ३) इति । एत वै विप्रा -यदपय । एत ह्येतम
नमदन् । तस्मादाह विप्रानुमदित इति ॥ ७ ॥

‘कविशस्त’ (३ ५ ३ ४) इति । एते व कवयो यदपयः । एत ह्येतमशस्तन् ।
तस्मादाह-कविशस्त इति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसंशित (३ ५ ३ ५) इति । ब्रह्मसंशितो ह्येष । ‘घृताहवन’
(३ ५ ३ ६) इति । घृताहवनो ह्येष ॥ ९ ॥

‘प्रणीयज्ञाना रथीरध्वराणाम्’ (३ ५ ३ ७) इति । एतेन वै सर्वान् यज्ञान्
प्रयपन्ति, ये च पाकयज्ञा, ये चेतरे । तस्मादाह-प्रणीयज्ञानामिति ॥ १० ॥

रथीरध्वराणामिति । रथा इ वा एष भूत्वा ऋष्यया यज्ञं वदति । तस्मादाह-
रथीरध्वराणामिति ॥ ११ ॥

‘अतूर्त्तो होता तृर्गिर्हव्यवाद्’ (३ ५ ३ ८) इति । न ह्येत रचांसि
तरन्ति । तस्मादाह-अतूर्त्तो होतति । तृर्गिर्हव्यवाडिति । सर्व ह्येष पाप्मानं तरति ।
तस्मादाह-तृर्गिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

‘आस्पात्र जुहूर्देवानाम्’ (तै० ब्रा० ३ ५ ३ ९) इति । देवपात्रं वा एष
यदग्निः । तस्मादग्ना सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति । देवपात्रं ह्येष । प्राप्नोति इ वै तस्य
पात्रम्-यस्य पात्रं प्रेप्सति, य एवमेतद्वेद ॥ १३ ॥

‘चमसो देवपान’ (३ ५ ५ १०) इति । चमसः इ वा एतेन भूतान् दद्या
मयपन्ति । तस्मादाह-चमसो देवपान इति ॥ १४ ॥

‘अरा २॥ इयाग्ने नेमिर्हवास्त्य परिभूरसि’ (३ ५ ३ ११) इति ।
यथारा-नेमिः सर्वं परिभू एव त्वं दद्यान् सर्वं परिभूरसि-इत्यर्थे तदाह ॥ १५ ॥

अथ-प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम्
तृतीयप्रपाठके च चतुर्थ ब्राह्मणम्
(सामिधेनी-ब्राह्मणानुगतञ्च-तृतीय ब्राह्मणम्)

३

अथ-निगदानुवचनम् —

एतद् वै दत्ता अग्नि गरिष्ठे युञ्जन्-यद्गोवृत्से-‘इदं नो हव्य वह’ इति । तमेतद् गरिष्ठे युञ्जत्वोपासदन् ‘धीर्यवान् वै त्वमसि, अल्ल वै त्वमेतस्मा असि’ इति-त्रयं समादधत् । यथेदमप्येतर्हि धातीनां य गरिष्ठ युञ्जन्ति, तमुपमदन्ति-धीर्यवान् त्वमसि अल्ल वै त्वमेतस्मा असि इति धीर्यं समादधत् । स यदत् ऊर्ध्वमन्वाह-उपस्तौत्यवैनमवत्, वीर्यमेवास्मिन् दधाति ॥ १ ॥

‘अग्ने महो२॥ असि ब्राह्मण भारत’-इति । ब्रह्म अग्नि । तस्मादाह ब्राह्मण इति । भारतति । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति, तस्माद् भरतोऽग्निरित्याहुः । एष उ वा इमाः प्रजा प्राणो भूत्वा विभर्ति तस्माद्देवाह-भारतति ॥ २ ॥

अथ-प्रापेयानुवचनम् —

अप्रापेयं प्रवृणीत । अपिभ्यश्चैवैनमतदेवम्यध निवदपति-‘अयं महावीर्यो-यो यज्ञ प्रापदीत’ । तस्मादापेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परस्तादवाक् प्रवृणीत । परस्तादग्रवाच्य प्रजा प्रजायन्ते, ज्यायमस्तप उ चैवैत निह्युत, इदं हि-पितृवाग्रे, अथ पुत्र, अथ पात्रः, तस्मात्परस्तादवाक् प्रवृणीत ॥ ४ ॥

अथ-निवित्पाठ —

स अप्रापेयमुक्त्वाह-‘दत्त्वा मन्यद्’ (तं वा ३ ५ ३ १) इति । दत्ता सेतमग्र ण्य । त मादाह-दत्त इति । मनुष्य तमग्र ण्य । तस्मादाह-मन्यद् इति ॥ ५ ॥

‘अविष्टुतः’ (३ ५ ३ २) इति ऋषयो ऋतमग्रे स्तुवन् । तस्मादाह—
अविष्टुत इति ॥ ६ ॥

‘विप्रानुमदित’ (३ ५ ३ ३) इति । एते वै विप्रा --यद्यप्य । एत ऋतम
नुमदन् । तस्मादाह विप्रानुमदित इति ॥ ७ ॥

‘कविशस्त’ (३ ५ ३ ४) इति । एते व कवयो यद्यप्यः ‘एत ऋतमशस्त’ ।
तस्मादाह—कविशस्त इति ॥ ८ ॥

ब्रह्मशित (३ ५ ३ ५) इति । ब्रह्मसंशितो ऋषे । ‘घृताहवनः’
(३ ५ ३ ६) इति । घृताहवनो ऋषे ॥ ९ ॥

‘प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणाम्’ (३ ५ ३ ७) इति । एतेन वै सर्वान् यज्ञान्
प्रक्षयन्ति, य च पाकयज्ञा, ये चैतर । तस्मादाह—प्रणीर्यज्ञानामिति ॥ १० ॥

रथीरध्वराणामिति । रथा इ वा एष भूत्वा दध्म्यो यज्ञं वहति । तस्मादाह—
रथीरध्वराणामिति ॥ ११ ॥

‘अतूर्तो हाता तूर्णिर्हव्यवाद्’ (३ ५ ३ ८) इति । न ऋतेन रचांसि
तरन्ति । तस्मादाह—अतूर्तो होतति । तूर्णिर्हव्यवाडिति । सर्वं ऋषे पाप्मानं तरति ।
तस्मादाह—तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

‘आस्पात्र जुहूर्देवानाम्’ (तै० ब्रा० ३ ५ ३ ९) इति । देवपात्रं वा एष
यदग्निः । तस्मादग्नेः सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति । देवपात्रं ऋषे । प्राप्नोति इ वै तस्य
पात्रम्—यस्य पात्रं प्रेप्सति, य एवमेतद्देव ॥ १३ ॥

‘चमसो देवपान’ (३ ५ ५ १०) इति । चमसेन इ वा एतन् भूतनं दवा
मक्षयन्ति । तस्मादाह—चमसो देवपान इति ॥ १४ ॥

‘अरां २॥ इषाग्ने नेमिर्देवांस्त्व परिभूरसि’ (३ ५ ३ ११) इति ।
यथारांनेमिं सर्वतः परिभू एव त्वं दवान् सर्वतः परिभूरसि—इत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

अथ-प्रथमकारण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम्
तृतीयप्रपाठके च चतुर्थ ब्राह्मणम्
(सामिधेनी-ब्राह्मणानुगतञ्च-तृतीय ब्राह्मणम्)

३

अथ-निगदानुवचनम् —

एतद् वै देवा अग्निं गरिष्ठं युञ्जन्-यद्धोवृत्वे-‘इदं नो हव्यं वह’ इति । तमेव
गरिष्ठे युक्त्वोषामदन् वीर्यवान् वै त्वमसि, अल्लं वै त्वमेतस्मा असि’ इति-अप्ये
समादधत । यथेदमप्येतर्हि द्वातीनां यं गरिष्ठे युञ्जन्ति, तमुपमदन्ति-वीर्यवान् वै त्वमसि
अल्लं वै त्वमेतस्मा असति वीर्ये समादधत । स यदत ऊर्ध्वमन्वाह-उपस्तोत्वेवैनमक्व,
वीर्यमेवास्मिन् दधाति ॥ १ ॥

‘अग्ने महो२॥ असि ब्राह्मणं भारत’-इति । मय्य अग्नि । तस्मादाह-ब्राह्मणसि ।
भारतति । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद् भरतोऽग्निरित्याहु । एष उ वा इषा’
प्रजा प्राणो भूत्वा विभर्षि तस्माद्देवाह-भारतेति ॥ २ ॥

अथ-आप्येयानुवचनम् —

अथाप्येयं प्रवृणीत । अथपिभ्यश्चैवैनमतद्देवेभ्यश्च निवदपति-‘अयं महावीर्यो-नो
यत्र प्रापदित’ । तस्मादाप्येयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परस्तादवाक् प्रवृणीते । परस्तादयवाच्यं प्रजा प्रजायन्ते, ज्यायसस्तप उ
चैवैत निहुव, इदं हि-पितृवाग्रे, अथ पुत्र, अथ पौत्र, तस्मात्परस्तादवाक्
प्रवृणीत ॥ ४ ॥

अथ-निविष्ठाट —

स आपयमुक्त्वाह-द्वद्धा मन्विद्’ (तं वा ३ ५ ३ १) इति । इवा
द्येतमग्र ण्य । त-आदाह-द्वद्ध इति । मनुष्य तमग्र एष । तस्मादाह-मन्विद् इति ॥ ॥

अथ—प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मणम्
तृतीयप्रपाठके च पञ्चम ब्राह्मणम्
[सामिधेनी—ब्राह्मणानुगतञ्च चतुर्थ ब्राह्मणम्]

४

अथ—शान्तिकर्म—

यो इ वा अग्नि सामिधेनीमि समिद्ध, अतिष्ठ रा इ वै स इतरस्मादग्नेस्तपति,
अनवधृष्यो हि भवति, अनवधृष्यः ॥ १ ॥

स यथा हैवाम्नि सामिधेनीभिः समिद्धस्तपति, एव हैव ब्राह्मण सामिधेनीविंश
ननुजुवंस्तपति । अनवधृष्यो हि भवति, अनवधृष्यः ॥ २ ॥

सोऽन्वाह—‘प्रथ’ इति । प्राणो वै प्रवान्, प्राणमेवैतया समिन्वे । ‘अग्न
आयाहि धीतये’ इति । अपानो वा एतवान्, अपानमेवैतया समिन्वे । ‘बृहच्छ्रद्धाया
यविष्ठध’—इति । उदानो वै बृहच्छ्रोत्रा, उदानमेवैतया समिन्वे ॥ ३ ॥

‘स नः पृथु भवाय्यम्’ इति । भोत्र वै पृथु भवाय्यम्, भोत्रेण हीदधुरु पृथु
भृषोति, भोत्रमेवैतया समिन्वे ॥ ४ ॥

‘ईहेन्यो नमस्य’ इति । वाग् वा ईहेन्या, वाग्मीद सर्वमीद्वे । वाचेद सर्वमीद्वि
त् ॥ वाचमेवैतया समिन्वे ॥ ५ ॥

‘अश्वा न वेष्टवाहनः’ इति । मनो वै देववाहनम् । मनो हीद मनस्विन भूयिष्ठ
वनीवाहते । मन एवैतया समिन्वे ॥ ६ ॥

‘अग्ने दीक्षत बृहत्’ इति । चक्षुर्न दीदयेव । चक्षुरेवैतया समिन्वे ॥ ७ ॥

अथ-देवतावाहनम्—

‘आवह देवान्यजमानाय’ (तै० ब्रा० ३ ५ ३ इति । तस्मै यज्ञाय देवानावोढवा आह ॥१॥ ‘अग्निमग्न आवह’ (३।५।३) इति । त्दान्नेपायाज्य-
मागामाग्निमावोढवा आह ॥२॥ ‘सोममावह’ (३ ५ ३) इति । तत्सौम्यायान्य-
मागाय सोममावोढवा आह । ‘अग्निमावह’ (३ ५ ३) इति । तद्य एष उभयत्रान्युत
आग्नेयः पुरोडाशो भवति, ॥३॥ तस्मा अग्निमावोढवा आह ॥४॥ ॥ १६ ॥

अथ यथादेवतम् ॥५॥ ‘वेयँ२॥ आज्यपौ आयह’ (३ ५ ३) इति । तत्प्रयाज-
नुयाजानावोढवा आह । प्रयाजानुयाजा नै देवा आज्यपा ॥६॥ अग्निश्चोत्रायायह
(३ ५ ३) इति । तदर्जिन होत्रायावोढवा आह ॥७॥ स्मं महिमानमावह (३ ५ ३)
इति । तत्स्थं महिमानमावोढवा आह । वाग् वा अस्य स्त्रो महिमा । तद्वाचमावोढवा
आह ॥८॥ ‘आ च यह जातवेदः सुयज्ञा च यज’ (३ ५ ३) इति । तथा
एषैतदेवता आवोढवा आह, ता एषैतदाह । आ चैता वक्षानुष्ठवा च यजेति, यदाह-सुयज्ञा
च यजेति ॥९॥ १७ ॥

स नै तिष्ठन्नन्वाह । अन्वाह शेषत्, असौ वलुवाक्या, तदसावेमैतन् भूत्वाज्ज्वाह ।
तस्मात्तिष्ठन्नन्वाह ॥ १८ ॥

आमीनो याज्यां यजति । इयं हि याज्या, तस्मान्न कश्चन तिष्ठन् याज्यां यजति ।
इयं हि याज्या, तदियमेवैतन् भूत्वा यजति । तस्मादासीनो याज्यां यजति ॥ १९ ॥

इति-प्रथमकारण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मण
तृतीयप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मण
(सामिधेनी ब्राह्मणानुगतञ्च तृतीय ब्राह्मण)
उपरतम्

यद्यष्टम्यामनुव्याहरत्, त प्रति ब्रूयात्-‘मध्यं वा एतत्प्राणमात्मनोऽग्नावाधा,
मन्येन प्राणेनात्मन आत्तिमारिष्यस्युध्माय मरिष्यसि’ इति । तथा ह वै स्यात् ॥ १८ ॥

यदि नवम्यामनुव्याहरत्, त प्रति ब्रूयात्-‘शिशने वा एतदात्मनोऽग्नावाधा,
शिशनेनात्मन आत्तिमारिष्यमि क्लीयो भविष्यसि इति । तथा ह वै स्यात् ॥ १९ ॥

यदि दशम्यामनुव्याहरेत्, त प्रति ब्रूयात्-‘अवाञ्च वा एतत्प्राणमात्मना-
ऽग्नावाधा, अवाचा प्राणेनात्मन आत्तिमारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसि इति । तथा ह वै
स्यात् ॥ २० ॥

यद्येकादश्यामनुव्याहरत्, त प्रति ब्रूयात्-‘सर्वं वा एतदात्मानमग्नावाधा,
सवगात्मानात्तिमारिष्यसि क्षिप्रेऽमु लोकमेष्यसि’ इति । तथा ह वै स्यात् ॥ २१ ॥

स यथा ह वैग्निं सामिधेनीमि समिद्रमापद्यात्ति न्येति, एव ह वै ब्राह्मणं सामि
धेनीर्विद्वांसमनुब्रुवन्तमनुम्याहृत्यात्ति न्येति ॥ २२ ॥

इति-प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मण

तृतीयप्रपाठके च पञ्चम ब्राह्मण

[सामिधेनी-ब्राह्मणानुगतञ्च-चतुर्थं ब्राह्मण]

उपरतम्

४

इति-ब्राह्मणचतुष्टयात्मक-सामिधेनीब्राह्मण

उपरतम्

‘अग्निं दत्तं धृणीमहे’ इति । य एवाय मध्यम प्राण , एतमेवैतया समिन्धे । सा हेपातस्या प्राणानाम् , अतो अन्य ऊर्ध्वा प्राणा , अतोऽन्येऽवाञ्च । अन्तस्था इ भवति । अन्तस्थामेनं मन्यन्ते य एवमेतामन्तस्थां प्राणानां वेद ॥ ८ ॥

‘शोचिष्येशस्तमीमहे’ इति । शिरनं यै शोचिष्कशम् । शिरनं ह्रीदं शिरिनं भूयिष्ठ शोचयति । शिरनमेवैतया समिन्ध ॥ ९ ॥

‘समिद्धो अग्न आहूत’-इति । य एवायमवाहू प्राण , एतमेवैतया समिन्धे । ‘आहुतोऽन्ता कुचस्यन्’-इति । सर्वमात्मान समिन्धे-आ नखेभ्योऽथो लोमभ्य ॥ १० ॥

स यधेन प्रथमाया सामिधन्यामनुष्याहरेत् , त प्रति ब्रूयात् ‘प्राण वा एतदात्मनोऽज्जनावापा , प्राणेनात्मन आत्तिमारिष्यसि’ इति । तथा ह्येव स्यात् ॥ ११ ॥

यदि द्वितीयस्यामनुष्याहरेत् , त प्रति ब्रूयात्-‘अपानं वा एतदात्मनोऽज्जनावापाः , अपानेनात्मन आत्तिमारिष्यसि’ इति । तथा ह्येव स्यात् ॥ १२ ॥

यदि तृतीयस्यामनुष्याहरेत् , त प्रति ब्रूयात्-‘उदान वा एतदात्मनोऽज्जनावापाः , उदानेनात्मन आत्तिमारिष्यसि’ इति । तथा ह्येव स्यात् ॥ १३ ॥

यदि चतुर्थ्यामनुष्याहरेत् , तं प्रति ब्रूयात्-‘ओत्र वा एतदात्मनोऽज्जनावापाः , ओत्रणात्मन आत्तिमारिष्यसि यधिरो भविष्यसि’ इति । तथा ह्येव स्यात् ॥ १४ ॥

यदि पञ्चम्यामनुष्याहरेत् , तं प्रति ब्रूयात् ‘वाच वा एतदात्मनोऽज्जनावापाः , वाचात्मन आत्तिमारिष्यसि मूको भविष्यसि’ इति । तथा ह्येव स्यात् ॥ १५ ॥

यदि षष्ठ्यामनुष्याहरेत् , तं प्रति ब्रूयात्-‘मना वा एतदात्मनोऽज्जनावापाः , मनसात्मन आत्तिमारिष्यसि मनोभुपिगृह्णाना मामुपभारिष्यसि’ इति । तथा ह्येव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि सप्तम्यामनुष्याहरेत् त प्रति ब्रूयात्-‘शन्तुया एतदात्मनोऽज्जनावापाः , शन्तुयात्मन आत्तिमारिष्यस्येषा भविष्यसि’ इति । तथा ह्येव स्यात् ॥ १७ ॥

रहता है। जत्र (आगे जाकर) इसका धरण होता है, तभी यह 'होता' नाम का अधिकारी बनता है। इसलिये (विना होतृपद का समिधेन किए) - "अग्नये समिधमानायानुब्रूहि" इसी रूप से प्रैप करना चाहिए ॥ ३ ॥

(अध्वर्यु के प्रैप के अनुसार अनुवचनकर्म में नियुक्त) वह अस्त्विक् आग्नेयी (अग्निदेवता-सम्बन्धिनी) सामिघेनी-अध्वार्यों का अनुवचन करता है (अर्थात् इसे आग्नेयी-अध्वार्यों का ही अनुवचन करना चाहिए। ऐसा करता हुआ यह अस्त्विक्) इस अग्नि को अपने देवता के अरूप से युक्त सामिघेनी अध्वार्य से ही समिध करता है। (अर्थात् आग्नेयी सामिघेनी-अध्वार्य से अनुवचन करना सजातीयभाष से ही अग्नि को समिध बनाना है)। (यह अस्त्विक्) गायत्री (गायत्रीछन्दोयुक्त सामिघेनी-अध्वार्य) का अनुवचन करता है। गायत्री अग्नि का छन्द है। (इसका अनुवचन करता हुआ) अग्नि के अपने ही छन्द से इसे समिध बनाता है। गायत्री वीर्यात्मिका है, गायत्री ब्रह्म (ब्राह्मणवर्ण्य) है, ऐसी अवस्था में गायत्री से अनुवचन करता हुआ अस्त्विक् ब्रह्मवीर्य से ही इस अग्नि का समिध्वन करता है। तत्पर्यय यही हुआ कि, छन्द, वीर्य, वर्ण, सम्पत्तियों के आवान के लिए गायत्राछन्दस्का अध्वार्यों से ही अनुवचन करना चाहिए ॥ ४ ॥

(जिन सामिघेनी-अध्वार्यों से यह 'सामिघेनी अनुवचनकर्म' होता के द्वारा होने वाला है, उनके सम्बन्ध में 'अग्नि' देवता तथा 'गायत्रीछन्द' की व्यवस्था बतलाई गई। अब संख्या की व्यवस्था करती हुई श्रुति कहती है) - यह अस्त्विक् (आगे जाकर 'होतृप्रवरसकर्म' से 'होता' कहलाने वाला अस्त्विक्) ग्यारह सामिघेनी अध्वार्यों का अनुवचन करता है। त्रिष्टुप् (छन्द) ग्यारह अक्षर को है। गायत्री ब्रह्म (ब्राह्मणवर्णात्मिक) है, त्रिष्टुप् सत्र (सत्रिय-वर्णात्मिका) है। (ब्रह्मात्मिका गायत्री-स्वरूप वाली तथा सत्रात्मिका त्रिष्टुप् संख्या वाली सामिघेनी अध्वार्यों का अनुवचन करता हुआ) यह होता इन दोनों ब्रह्म-सत्र-वीर्यों से युक्त करने के लिए गायत्रीछन्दस्क एध एधवरा संख्याक अध्वार्यों का अनुवचन करता है। इसलिये ग्यारह सामिघेनी अध्वार्यों का अनुवचन करता है ॥ ५ ॥

(संख्या-व्यवस्था के अनन्तर उच्चारण के सम्बन्ध में विरोधता बतलाती हुई श्रुति कहती है) - यह अस्त्विक् पहिली अध्वार्य का तीन बार अनुवचन करता है एवं अन्तिम (ग्याहरी) अध्वार्य का तीन बार अनुवचन करता है। कारण इसका यही है कि 'त्रि सस्या हि देवा' (तै०-३.४.३।८) इत्यादि श्रुति सिद्धान्त के अनुसार प्राकृतिक त्रिसत्य प्राणदेवताओं से सम्बन्ध रखन वाले सम्पूर्ण प्राकृतिक आधिदैविक-नित्य यज्ञ त्रिष्टुप् रूप से ही आरम्भ होना चाहते हैं तथा त्रिष्टुप् रूप से ही समाप्त होना चाहते हैं। इस प्राकृतिक त्रिष्टुप्त-सम्पत्ति की प्राप्ति के लिए ही होता तीन बार पहिला अध्वार्य का, तथा तीन बार अन्तिम अध्वार्य का अनुवचन करता है ॥ ६ ॥

ब्राह्मणचतुष्टयात्मक-सामिधेनी-ब्राह्मण

शतपथब्राह्मण प्रथमकाण्डानुगत तीसरे अध्याय में पाँचवाँ ब्राह्मण,
एव तीसरे प्रपाठक में दूसरा ब्राह्मण
सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत-प्रथम-ब्राह्मण

१

मूलानुवाद

अथ-समिधेन्यनुवचनम्

यह अध्वर्यु (पन्त्रह समित्-अष्ट के समूहरूप) इष्म से (इस आहवनीय) अग्नि को ही प्रज्वलित करता है । इसीलिए (इन्धन-साधन होने से प्रज्वलन-कर्मसाधक) इन अष्टों को ['इम्येतेस्मादिष्म' -इस निबचन से) 'इष्म' कहा जाता है । हाता (पतत्रात्मक अस्त्रिक- 'प्र षो षात्रा०' इत्यादि) सामिधेनी-अष्टाध्यायों से (आहवनीय अग्नि को) समिद्ध करता है (अतएव 'समिद्ध-तस्मात् सामिधेना' इस निबचन से इन अष्टाध्यायों को) 'सामिधेनी' नाम से व्यवहृत किया जाता है ॥ १ ॥

यह अध्वर्यु (सामिधेनी-अष्टाध्यायों के अनुवचन के लिए हाता नामक अस्त्रिक के प्रसिद्ध प्रिय अनुहा-करता हुआ) कहता है—“अग्नये समिध्यमानाय अनुमद्भि” (इ हाता : इष्मकाह म प्रज्वलित हुए अग्नि के लिए, इस समिद्ध बनाने के लिए जा सामिधेना-अष्टाध्यायों हैं, उनके यथाक्रम अनुवचन करा) । (उक्त प्रियमन्त्र से यह अध्वर्यु) अग्नि के लिए ही इस समिद्ध बनाने के लिए कहता है ॥ २ ॥

(उक्त प्रिय के सम्बन्ध में) किन्तु एक यादवर्धन यह कहा है कि—“अग्नये समिध्यमानाय हातरनुमद्भि” (इत्यादिरूप से हातृपद का उच्चारण करत हुए) इस रूप से प्रिय करना चाहिए । (अध्वर्यु का यहिये कि यह) ऐसा कभी न कर (प्रिय मन्त्र में हातरनुमद्भि' इत्यादि रूप से हातृपद का समिधपरा न कर) । कारण यही है कि, (हातृपदरूपक म) पहिले (इस सामिधेनी-अनुवचन के समय अनुवचन करने पाया) यह अस्त्रिक कहाना ही

(क्याकि-सामिनी-संख्या का प्रकरण चल रहा है अतः प्रमत्तोपास काम्येष्टि से सम्बन्ध रखन वाली सामिनी आत्मा की संख्या के सम्बन्ध में भी भूति व्यवस्था कर देता है। भूति जिस इष्टि के सम्बन्ध में संख्या का व्यवस्था करन वाली है उसे दर्शपूर्णमास का विहितभूता 'काम्येष्टि' समझना चाहिए, जसा कि 'त काममनपरात्र राधनाति' इत्यादि से स्पष्ट है। वरा पूर्णमास में जहाँ पञ्चदश सामिनीमन्त्र हात में यहाँ तद् विहितभूता काम्येष्टि में तथा पशुयन्त्र में सत्रह सामिनीमन्त्र होत है जैसा कि—“पञ्चदश सामिचन्यो दशपूर्णमासयो, सप्तशेष्टि-पशुघनाम्” (आपस्तम्ब श्रौ. सू.) इत्यादि सूत्रमिदानीं में प्रमाणित है। काम्येष्टि के सम्बन्ध में यह विरायता और समझ लेनी चाहिए कि जहाँ वरापूर्णमास में आयापदयता का उर्ध्व यजन होता है, यहाँ काम्येष्टि के आयापदयता का उपाशु यजन होता है। इसा प्रामाणिक काम्येष्टि सम्बन्धी उपचार-संख्या-व्यवस्था का स्पष्टीकरण-करती हुई भूति कहता है।—

यह अस्तित्व इष्टि के सम्बन्ध में (दशपूर्णमास का विहितभूता काम्येष्टि के लिए) सत्रह सामिनी आचार्या का अनुयचन (उपचारण) करे। जिस दयता के लिए (अध्ययु) इष्टि (काम्येष्टि) का निषाध करता है उस इष्टि दयता के लिए यह उपाशु [नृणां] यजन करता है। [इस प्रकार उपाशु यजन होने वाला इस काम्येष्टिकर्म में सत्रह सामिनीयों का अनुयचन करता हुआ अस्तित्व सत्रह संख्या से कामसम्पत्ति-अभिलषित फल प्राप्त करने में इसलिये समर्थ हो जाता है कि] एक सम्प्रसार के चैत्रादि चारह ता। महीन हात हैं त्वय्यमनादि पाँच अतुर्ग + होती है। [इन सत्रह वर्षों से] यही [सम्प्रसारयज्ञात्मक प्रशपति मन्त्र] चल रहा है। प्रजापति ही मय [मिश्रकर्म-अतुर्ग मयकाम्येष्टि] है। [इसप्रकार काम्येष्टि में सत्रह सामिनीयों का अनुयचन करता हुआ अस्तित्व समसंख्या-समनुलिता मयात्मिका] प्रजापत्या-सम्पत्ति का मण्डल करता हुआ मन्त्र [अभिलषित] हा उस काम अभिलषित का निरापड समुद्ध करने में [प्राप्त करने में] समर्थ हो जाता है जिस [संकल्पित] काम कि प्राप्ति के लिए कि यह इष्टि का निषाध करता है।

[काम्येष्टि में आयापदयता का उपाशु यजन क्या होता है ?] इस प्रश्न की उत्पत्ति यत करती हुई भूति कहती है कि—यह अस्तित्व उपाशुस्य में दयता का यजन करता है—[इसका कारण यही है कि] अनिरुक्त शब्द के द्वारा अप्रकट हान याय हा उपाशु है। [उपर, मयभाष की [समर्पि की अपेक्षा में] अनिरुक्त ही है।] मसी परिस्थिति में अनिरुक्त-भावात्मक उपाशुभाव में यजन करता हुआ अध्ययु अनिरुक्तस्य मयभावन उस कामसमर्पि का प्राप्ति करने में समर्थ हो जाता है जिस काम के लिए कि यह इष्टि का निषाध करता है। यहा [मानदशमासि रितियों का अनुयचन तथा प्रगतदयता का उपाशुयजन हा इस काम्येष्टि उपाशु इतिफलव्यवस्था के विग्रहधर्म] है ॥ १ ॥

(गायत्रीमन्त्र के सम्बन्ध से अग्नि में ब्रह्मवीर्य का आवाहन होता है पञ्चदश संख्या से त्रिष्टुप्पनुगत चतुर्वीर्य का आवाहन होता है, एवं त्रि-प्रथमा त्रिरुक्तमा संख्या से त्रिष्टुप्पन्न की त्रिष्टुप्पत्ति का आवाहन होता है। इन उपक्रम-उपसंहार की संख्याओं से पन्द्रह सामिधेनी-श्रुचाएँ होजाती हैं। इस पञ्चदश-संख्या का क्या फल ? इसी प्रश्न का संख्यानुवचन-पूर्वक समाधान करती हुई भुक्ति कहती है कि) ये सामिधेनी श्रुचाएँ (त्रि-प्रथमा त्रिरुक्तमारूप से अनुवचन करने से) पन्द्रह होजाती हैं। वय (असुरनाराक प्राणशक्त्यात्मक रास्त्र) पञ्चदश-सम्पत्ति से युक्त है। वय साष्टम वीर्य्य (अन्तराशक्ति) है। (पन्द्रह संख्या के द्वारा यह श्रुत्विक्) इस अग्नि में इसी पञ्चदश वीर्य्य का सम्पादन करता है। (पन्द्रह संख्या के प्रभाव से प्रत्येक सामिधेनी-श्रुचा वज्रवचन जाती है)। अतएव इन सामिधेनी-श्रुचाओं का अनुवचन करते हुए जिस किसी के साथ (यजमान) द्वेष कर (जो यजमान से शत्रुता रखता हो) उसका "इदमहममु मविद्याशत्रु-भयुक्तं वा भवद्वाधे" यह योजता हुआ अपने हाथ के दोनों अँगूठों का जोर से मसल डाले। सप्तमुष इस अभिचारकर्म से यह यजमान शत्रु को पीडा पहुँचाने में समर्थ होजाता है। (तत्पश्च यही हुआ कि-सामिधेनी का उच्चारण करना वय ही फैलता है। जिससमय श्रुत्विक् इनका अनुवचन करता हो उस समय शत्रु का नाम लेकर 'मैं उसे नष्ट करता हूँ' यह भावना करता हुआ यजमान यदि दोनों अंगुष्ठ मीढ़ डालता है तो अवश्यमय शत्रु का अनिष्ट होजाता है। यह अभिचार शक्ति पञ्चदश-संख्या से ही इन सामिधेनी श्रुचाओं में प्रविष्ट होती है) ॥ ७ ॥

(पन्द्रहसंख्या से वज्रात्मिका अभिचारसाधिका शक्ति से सा मधेनी श्रुचाओं को युक्त करना यह पञ्चदश संख्या की एक उपपत्ति है। दूसरी उपपत्ति यह है कि) -अद्विमास का (एक पक्ष की) पन्द्रह रात्रियाँ हाती हैं। (पञ्चदश-रात्रि-सनष्टिरूप) उस अर्द्धमास से (अर्द्धमास का आवाहन से) ही सम्प्रत्सर अपना स्वरूप सम्पन्न करता है। (अर्थात् अद्विमास का २४ आवर्तन से ही सम्प्रत्सर बन जाता है। फलतः अर्द्धमास की पन्द्रह रात्रियाँ मगूण सम्प्रत्सर रात्रियों की सम्पत्ति का कारण बन जाती हैं)। इन पन्द्रह संख्याओं से (अद्विमास की पन्द्रह रात्रिसम्पत्ति के द्वारा आवाहन मन्त्र्य से) यह श्रुत्विक् उन सम्प्रत्सर-रात्रियों की सम्पत्ति प्राप्त कर लेता है। (इस रात्रि-सम्पत्ति के लिए भी पञ्चदश-सामिधेनियों का अनुवचन होता है, यही इस पञ्चदश संख्या की दूसरी उपपत्ति है) ॥ ८ ॥

(अर्थात् सामिधेनी श्रुचा गायत्री है पञ्चदशसंख्या के सम्बन्ध से पन्द्रह गायत्रा हाजती हैं। प्रत्येक गायत्रीमन्त्र में ४ अक्षर हात हैं। फलतः) पन्द्रह गायत्रीमन्त्रों के (४-२४ के अनुपात से) तीन और सा तथा सप्त (३६०) अक्षर हाजाते हैं। तीन और सा, ७५ सा (६०) ही एक सम्प्रत्सर के दिन हात हैं। (पञ्चदश गायत्रा श्रुचाओं का अनुवचन करता हुआ श्रुत्विक् इन ३६० अक्षरों का (अद्विमास का) प्राप्त कर लेता है। इसी के द्वारा (अद्विमास का प्राप्त कर लेता है) सम्प्रत्सर (सम्प्रत्सरयद्वयसम्पत्ति) प्राप्त करलेता है ॥ ९ ॥

(क्याकि-सामिघेनी-संख्या का प्रकरण चल रहा है) अतः प्रसङ्गोपात्त काम्येष्टि से सम्बन्ध रखन वाली सामिघेनी श्रुत्या का ही संख्या के सम्बन्ध में भी भूति व्यवस्था कर देती है। भूति जिस 'इष्टि' के सम्बन्ध में संख्या की व्यवस्था करन वाली है उसे दशपूणमास की विकृतिभूता 'काम्येष्टि' समझना चाहिए जैसा कि 'त काममनपराध राक्ष्नाति' इत्यादि से स्पष्ट है। दशपूणमास में जहाँ पन्द्रह सामिघेनीमन्त्र होते हैं वहाँ वद विकृतिभूता काम्येष्टि में तथा पशुवन्द्य में सत्रह सामिघेनीमन्त्र होते हैं जैसा कि—“पञ्चदश सामिघेन्यो दशपूणमासयो, सप्तशेष्टि पशुवन्द्यनाम्” (आपस्तम्ब श्रौ. सू०) इत्यादि सूत्रसिद्धान्त से प्रमाणित है। काम्येष्टि के सम्बन्ध में यह विशेषता और समझ लेनी चाहिए कि जहाँ दशपूणमास में आवापवृत्ता का ऊँचै यजन होता है वहाँ काम्येष्टि के आवापवृत्ता का उपाशु यजन होता है। इसा प्रासङ्गिक काम्येष्टि सम्बन्धी उपचार-संख्या-व्यवस्था का स्पष्टीकरण करती हुई भूति कहती है।—

यह श्रुत्विक् इष्टि के सम्बन्ध में (दशपूणमास की विकृतिभूता काम्येष्टि के लिए) सत्रह सामिघेनी श्रुत्याओं का अनुवचन (उपचारण) करे। जिस वृत्ता के लिए (अप्यय्यु) इष्टि (काम्येष्टि) का निर्वाप करता है उस [इष्टि] वृत्ता के लिए वह उपाशु [नूय्यु] यजन करता है। [इस प्रकार उपाशु यजन होने वाला उस काम्येष्टिकर्म में सत्रह सामिघनियों का अनुवचन करता हुआ श्रुत्विक् सत्रह संख्या से कामसम्पत्ति-अभिलषित फल प्राप्त करने में इसलिए समर्थ होजाता है कि एक सम्बत्सर के चैत्रादि वारह [तो] महीने होते हैं एव धमन्तादि पाँच श्रुतयै - होती है। [इन सत्रह पवों से] यही [सम्बत्सरयज्ञात्मक] प्रजापति सप्तर्षा [यन रहा] है। प्रजापति ही मय [सर्वात्मक-अतएव सप्तकामरूक] है। [इसप्रकार काम्येष्टि में सत्रह सामिघनियों का अनुवचन करता हुआ श्रुत्विक् समसंख्या-समतुलितार्थात्मिका] प्रजापत्या-सम्पत्ति का संग्रह करता हुआ सम्पूर्ण [अभिलषित] ही उस काम [अभिलषित] का निरापन्न समूह करने में [प्राप्त करने में] समर्थ होजाता है, जिस [संकल्पित] काम की प्राप्ति के लिए कि यह इष्टि का निर्वाप करता है।

[काम्येष्टि में आवापवृत्ता का उपाशु यजन क्या होता है ? इस प्रश्न की उत्पत्ति यह जाती हुई भूति कहती है कि]-यह श्रुत्विक् उपाशुरूप से वृत्ता का यजन करता है-[इसका कारण यही है कि] अनिरुक्त [शब्द के द्वारा अप्रकट होने योग्य] ही उपाशु है। [उपर] सवभाष भी [समष्टि की अपेक्षा से] अनिरुक्त ही है। [ऐसी परिस्थिति में अनिरुक्त-भावार्थमय उपाशुभाष स यजन करता हुआ अप्यय्यु] अनिरुक्तार्थमय सवभाषन उस कामसमृद्धि का प्राप्त करने में समर्थ होजाता है, जिस काम के लिए कि यह इष्टि का निर्वाप करता है। यही [मन्त्रश्रामामिघनियों का अनुवचन तथा प्रधानदेवता का उपाशुयजन हा] इस काम्येष्टिका उपचार इतिकसञ्चयार्थमय विगणधर्म्म] है ॥ १० ॥

(गायत्रीछन्द के सम्बन्ध से अग्नि में प्रक्षीय्य का आधान होता है पञ्चदश संख्या से त्रिषुषुगुण त्रिषीय्य का आधान होता है एवं त्रिःप्रथमा त्रिरुचमा संख्या से त्रिषुषुषु की त्रिषु तसम्पत्ति का आधान होता है। इन उपक्रम उपसंहार की संख्याओं से पन्द्रह सामिधेनी आचार्य होजाती हैं। इस पञ्चदश-संख्या का क्या फल ? इसी प्रश्न का संख्यानुवचन-पूर्वक समाधान करती हुई भुक्ति कहती है कि) व सामिधेनी आचार्य (त्रिःप्रथमा त्रिरुचमारूप से अनुवचन करने से) पन्द्रह होजाती हैं। वष (असुरनाशक प्राणशक्त्यात्मक शस्त्र, पञ्चदश-सम्पत्ति से युक्त है। वष साक्षत् वीर्य्य (अन्तःशक्ति) है। (पन्द्रह संख्या के द्वारा वह अतिविक्र) इस अग्नि में इसी पञ्चदश वीर्य्य का सम्यादन करता है। (पन्द्रह संख्या के प्रभाव से प्रत्येक सामिधेनी-आचार्य वषपवन जाती है)। अतएव इन सामिधेनी-आचार्यों का अनुवचन करते हुए जिस किसी के साथ (यजमान) हो प करे (जो यजमान से शत्रुता रखता हो) उसका "इदमहमसु भविष्याशु भयुक् वा भवभावे" यह बोधता हुआ अपने हाथ के दोनों अँगूठों को जोर से मसल जाने। सम्मुख इस अभिचारकर्म से यह यजमान शत्रु को पीडा पहुँचाने में समर्थ होजाता है। (तत्पश्च यही हुआ कि-सामिधेनी का उच्चारण करना वष ही फैलता है। जिससमय अतिविक्र इनका अनुवचन करता हो उस समय शत्रु का नाम लेकर 'मैं उसे नष्ट करता हूँ' यह भावना करता हुआ यजमान यदि दोनों अंगुष्ठ मीढ् बालता है तो अवश्यमेव शत्रु का अन्तिम होजाता है। यह अभिचार शक्ति पञ्चदश-संख्या से ही इन सामिधेनी आचार्यों में प्रविष्ट होती है) ॥ ७ ॥

(पन्द्रहसंख्या से वषास्त्रिका अभिचारसाधिका शक्ति से सा मधेनी आचार्यों को युक्त करना यह पञ्चदश संख्या की एक उपपत्ति है। दूसरी उपपत्ति यह है कि)-अष्टमास की (एक पक्ष की) पन्द्रह रात्रियाँ होती हैं। (पञ्चदश-रात्रि-समष्टिरूप) ऐसे अष्टमास से (अष्टमास के आश्विन सं) ही सम्बत्सर अपना स्वरूप सम्पन्न करता है। (अर्थात् अष्टमास का २४ आश्विन सं ही सम्बत्सर बन जाता है। फलतः अष्टमास की पन्द्रह रात्रियों सम्पूर्ण सम्बत्सर रात्रियों की सम्पत्ति का उद्धार बन जाती हैं)। इन पन्द्रह संख्याओं से (अष्टमास की पन्द्रह रात्रिसम्पत्ति के द्वारा आश्विन सम्बत्सर से) यह अतिविक्र उन सम्बत्सर-रात्रियों की सम्पत्ति प्राप्त कर लेता है। (इस रात्रि-सम्पत्ति के लिए भी पञ्चदश-सामिधेनीयाँ का अनुवचन होता है, यही इस पञ्चदश संख्या की दूसरी उपपत्ति है) ॥ ८ ॥

(अपिच सामिधेनी आचार्य गायत्री है पञ्चदशसंख्या के सम्बन्ध से पन्द्रह गायत्री होजाती है। प्रत्येक गायत्रीमन्त्र में २४ अक्षर होते हैं। फलतः) पन्द्रह गायत्रीमन्त्रों के (२४-२४ के अनुपात से) तीन और सी तथा सठ (३६०) अक्षर होजाते हैं। तीन आर सी, पष सठ (९०) ही एक सम्बत्सर के दिन होते हैं। (पञ्चदश गायत्री-आचार्यों का अनुवचन करता हुआ अतिविक्र इन ३६० अक्षरों को (आह-सम्पत्ति को) प्राप्त कर लेता है। इसी के द्वारा (आह समुदाय-द्वारा आह-समुदायात्मक) सम्बत्सर (सम्बत्सरयज्ञसम्पत्ति) प्राप्त करलेता है ॥ ९ ॥

(क्याकि-सामिधेनी-संख्या का प्रकरण चल रहा है अतः प्रसङ्गोपात् काम्येष्टि से सम्बन्ध रखन वाली सामिधेनी श्रुत्या का संख्या के सम्बन्ध में भी भुक्ति व्यवस्था कर देती है। भुक्ति जिस 'इष्टि' के सम्बन्ध में संख्या की व्यवस्था करने वाली है उसे दशपूणमास की विकृतिभूता 'काम्येष्टि' समझना चाहिए नसा कि 'तु काममनपराध राधनाति' इत्यादि स स्पष्ट है। दशपूणमास में जहाँ पन्द्रह सामिधेनीमन्त्र होते हैं वहाँ तद् विकृतिभूता काम्येष्टि में तथा पशुयज्ञ में सत्रह सामिधेनीमन्त्र होते हैं जैसा कि—“पञ्चदश सामिधन्यो दशपूणमासयो, सप्तदशेष्टि-पशुवन्चनाम्” (आपस्तम्ब श्रौ० सू०) इत्यादि सूत्रमिद्वान्त से प्रमाणित है। काम्येष्टि के सम्बन्ध में यह विशेषता और समझ लेनी चाहिए कि जहाँ दशपूणमास में आत्रापदेयता का उच्चे यजन होता है वहाँ काम्येष्टि के आत्रापदेयता का उपाशु यजन होता है। इसा प्रामाणिक काम्येष्टि सम्बन्धी उपचार-संख्या-व्यवस्था का स्पष्टीकरण-कृती हुई भुक्ति कहती है) —

यह श्रुत्येक इष्टि के सम्बन्ध में (दशपूणमास की विकृतिभूता काम्येष्टि के लिए) सत्रह सामिधेनी श्रुत्याओं का अनुयचन (अनुधारण) करे। जिस देयता के लिए (अभ्यर्च्यु) इष्टि (काम्येष्टि) का निर्धारण करता है उस इष्टि देयता के लिए यह उपाशु [नृणां] यजन करता है। [इस प्रकार उपाशु यजन होते वाले इस काम्येष्टिकर्म में सत्रह सामिधेनियों का अनुयचन करता हुआ श्रुत्येक सत्रह संख्या से काममस्यति-अभिलषित फल प्राप्त करने में इसलिये समर्थ होजाता है कि एक सम्बत्सर के चैत्रादि चारह [वा] महीन होते हैं एवं वसन्तादि पौष श्रुतौ + होती हैं। [इन सत्रह वर्षों से] यही [सम्बत्सरयज्ञात्मक] प्रजापति सप्तदश [वन रहा] है। प्रजापति ही मय [सर्वात्मक-अतएव सयकामरूप] है। [इसप्रकार काम्येष्टि में सत्रह सामिधेनियों का अनुयचन करता हुआ श्रुत्येक समसंख्या-समतुलित मर्यात्मिका]-प्रजापत्या सम्पत्ति का संप्रह करता हुआ सम्पूर्ण [अभिलषित] हा उस काम [अभिलषित] को निरापङ्ग ममूढ करने में [प्राप्त करने में] समर्थ होजाता है जिस [मंकल्पित] काम कि प्राप्ति के लिए कि यह इष्टि का निर्धारण करता है।

[काम्येष्टि में आत्रापदेयता का उपाशु यजन क्यों होता है ? इस प्रश्न की उपपत्ति अतः आती हुई भुक्ति कहती है कि]-यह श्रुत्येक उपाशुरूप से देयता का यजन करता है—[इसका कारण यही है कि] अनिरुक्त [शायद के द्वारा अप्रकट ज्ञान भाग्य] हा उपाशु है। [उपर, मयभाष भी [समष्टि की अपेक्षा से] अनिरुक्त ही है। [ऐसी परिस्थिति में अनिरुक्त-भारात्मक उपाशुमात्र स यजन करता हुआ अभ्यर्च्यु] अनिरुक्त-सयभावन उम फलमममूढि का प्राप्त करने में समर्थ होजाता है जिस काम के लिए कि यह इष्टि का निर्धारण करता है। यही [सप्तदशसामिधेनियों का अनुयचन तथा प्रजापतयज्ञा का उपाशुयजन हा] इस काम्येष्टिका उपचार इतिकथन्यतन्मक विराधम] है ॥ १० ॥

[वशापूर्णमासेष्टि में पूर्वं में 'ता पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यते' इत्यादि रूप से पन्द्रह सामिधेनियों का विधान बतला गया है। अब इसी सम्बन्ध में पक्षान्तर उद्धृत करती हुई भूति कहती है]-किसने एक यादिक करते हैं कि अथवा वशापूर्णमासेष्टि में २१ सामिधेनी-अन्वाओं का अनुबचन करना चाहिए। [२१ सामिधेनियों के अनुबचन की उपपत्ति ये यादिक यह बतलाते हैं कि]-एक सम्बत्सर के बारह [तो] महीने होते हैं, पाँच अध्रुएँ होती हैं [त्रिवृत्-पञ्चवरा एकविंश-स्तोम भेदभिन्न] पृथिवी अन्तरिक्ष ही ये यीन [स्तोम्य-पार्थिव] लोक होते हैं। इन सब के संकलन से सम्बत्सर के २० पर्व हो जाते हैं। यही २१ पर्व हैं जोकि यह [खगोलस्थ ब्रह्मी-इन्द्र-विष्णुब्रह्म-के मध्य में स्थिररूप से] तप रहा है। यही [एकविंशसूर्य यज्ञफलात्मिका] स्वर्लोकात्मिका गति है यही (सर्वयज्ञ) प्रतिष्ठा है। (जो यजमान अपनी वशापूर्णमासेष्टि में २१ सामिधेनियों का अनुबचन करवाता है) यह [१ के द्वारा तत्सममुजित विंशतिपर्वोत्तम सम्बत्सर यज्ञ का संयोज करता हुआ इक्ष्वाकुसवी सामिधेनी के द्वारा तत्सममुजिता सूर्यात्मिका] इसी गति को इसी प्रतिष्ठा को प्राप्त होता है। इस गति-प्रतिष्ठा-प्राप्ति के लिए २१ सामिधेनियों का ही अनुबचन करना चाहिए ॥११॥

(उक्त पक्ष का खण्डन करती हुई भूति कहती है कि)-इन २१ सामिधेनियोंका (उस) यजमान यजमान के लिए ही उच्चारण करना चाहिए, जो यजमान यह चाहता है कि, न तो मेरा अभ्युदय हो न पतन हो। (यजमान अपनी जैसी स्थिति में रहता हुआ यज्ञ करेगा वैसी ही स्थिति में प्रतिष्ठित) यजमान के लिए ही वैसी ही सामिधेनियों का अनुबचन करते हैं, एवं वह यजमान वैसा ही (उसी पूर्वस्थिति में) रहता है। अथवा तो उस से भी निम्नश्रेणि में पक्षा जाता है जिस यजमान के लिए कि अस्विक् (२१ सामिधेनी का उपर्युक्त गति-प्रतिष्ठात्मिका उपपत्ति बतलाते हुए) इन २१ सामिधेनियों का अनुबचन करते हैं। और वास्तव में (यज्ञपदस्थियों के आधार पर बात तो यह है कि) २१ सामिधेनियों के अनुबचन का पक्ष केवल पक्ष ही पक्ष है निष्प्रयोजन-मीमांसा ही है वस्तुतः २१ का (अस्विक्जोग) कदापि अनुबचन नहीं करते।

तत्पर्यं भूति (याज्ञवल्क्य) का यहो है कि यज्ञकर्म किसी अतिशय की प्राप्ति के लिए ही किया जाता है। श्री (सम्पत्ति) की प्राप्ति के लिए, अभ्युदय के लिए, एवं पुत्र की सामान्य परिस्थिति से स्व स्थिति में पहुँचने के लिए ही यज्ञ किया जाता है। यह फल तभी सम्भव है जब कि, पदस्थि-प्रदर्शित पञ्चवरा-सामिधेनियों का ही अनुबचन किया जाय। केवल संख्या के आधार पर सम्पत्ति का समतुलन करते हुए २१ सामिधेनी करना अनुचित है। जो यजमान यह चाहे कि मैं श्रीशून्य बना रहूँ यज्ञ से मेरा कोई बिगड़ लाभ न हो अथवा जो यह चाहे कि न तो मेरा कोई लाभ हो हो न हानि ही हो वह अथर्व ही २१ का अनुबचन करवा सकता है। अथर्व ही उसे अनुबचन से यजमान जैसे का वैसा हो बना रहा। और बहुत सम्भव है इस सामान्य स्थिति से भी गिर जायगा। इसलिए २१ का पक्षान्तर केवल मीमांसा हो समझनी चाहिए।

अति क अक्षर स्वारस्य से १२ की फटिक का उक्त अर्थ हो समीचीन प्रतात होता है। अक्षर यहो है कि 'ता उ एषा मीमांसव न स्वेवैता अनुप्यन्त' बारहवीं कटिबद्ध का इस उप

महाराष्ट्रवाक्य से यही सिद्धान्त निकलता है कि २१ का पक्ष याज्ञिका के केवल कालान्तिक विचार ही विचार है। न कभी ऐसा हुआ न होना चाहिए। अवकाश के समय याज्ञिका म मायिचेनी-संख्या की उपपत्ति के सम्बन्ध में कभी चर्चा नहीं होगी। वहाँ किसी ने यह कह दिया होगा कि, “२१ सामिचेनी क्यों न की जाय ?। इस से २१ मध्य की गति प्रतिष्ठा प्राप्त होजायगी। तत्काल ही किसी वैज्ञानिक याज्ञिक ने उपेक्षापूर्वक इस पक्ष का उपहास करते हुए कह दिया होगा कि - ‘हाँ ठीक है, जिस यजमान को भी की अपेक्षा न हो प्रथम तो उस के यज्ञ में अथवा जो यजमान यह चाहे कि, न मेरा अभ्युदय हो, न पवन हो, मैं जैसे का तैसा ही बना रहूँ उस यजमान के लिए अथवा ही - १ का अनुवचन कर सकते हैं। परन्तु यह भी ध्यान रहे कि यजमान का अभ्युदय तो नहीं ही होगा परन्तु बहुत सम्भव है उस का अनिष्ट भी होजाय’। उसी सामयिक चर्चा में उपस्थित होने वाले काल्पनिक २१ विरा पक्ष का प्रति न उमी आक्षेपात्मक-उपहासास्पद शब्दों में इतिवृत्त बतलाते हुए सिद्धान्त में १५ सामिचेनी-पक्ष का ही समर्थन किया है। ‘ता हैता गतभरेव अनुव्रुयात्-य इच्छेत् न भेयान् स्यात्, न पापीयान्’ इति। इस से उपेक्षापूर्वक २१ का अक्षरार्थक फल बतलाते हुए इस पक्ष का उपहास किया। सर्वान्त म—‘सा उ एषा मीमांसा एव, न त्वेगैता अनुच्यन्ते’ इस वाक्य से इस २१ पक्ष का निरसन कर दिया गया। इसी आधार पर हमने १२ वीं कश्चिका को पूर्वपक्ष-स्वरूपन परक-माना है। परन्तु व्याख्या-ताओं ने १२ वीं कश्चिका को ‘अधिकारमेद’ मर्यादा परक लगाते हुए इस का यह अर्थ किया है कि—

‘जिस यजमान की सम्पत्ति नष्ट होगई हो वैसे यजमान के यज्ञ में ही २१ सामिचेनियों का अनुवचन करना चाहिए। जो यजमान अकृद्धी स्थिति में है उस के यज्ञ में २१ के अनुवचन की कोई आवश्यकता नहीं है। यह अर्थ ‘ता हैता गतभरेवानुव्रुयात्’ इस वाक्य का किया है। एवं इसके भाग के ‘य इच्छेन्न भेयान्त्स्यात्, न पापीयान्, यादृशाय है व स तं न्वाहुस्तादृक् इव भवति’ वाक्य को ‘पापीयान् वा’ से प्रत्यक् कर उस का यह अर्थ किया है कि— ‘जो यजमान भेष्य नेष्टप्रय दोनों नहीं चाहता है उस के लिए यथोपलब्ध प्रकार से (१५ अथवा १७) सामिचेनी का अनुवचन करते हैं। भागे जाकर ‘पापीयान्वा’ के ‘वा’ उपलक्षण विधि से अथवा अनुवचन करते हुए यह अर्थ किया गया है कि १ सामिचेनी-पक्ष म यजमान अकृद्धी कामना रखता है, तो भेयान् होता है अथवा पापीयान् हावा है’। पाठक दक्षिण कि इस व्याख्या में किस-प्रकार शब्द-मर्यादा की प्रकरणसङ्गति की उपेक्षा हुई है ?। अस्तु, जो कुछ ही प्रकृत म कश्चिका का निष्कर्ष यही निकलता है कि, २१ का पक्ष फल मीमांसा ही है। ऐसा अनुवचन होता नहीं और यही सिद्धान्त यह सिद्ध कर रहा है कि, २१ का पक्ष पक्षान्तर नहीं है, अपितु उपेक्षाभाषा के द्वारा स्वरूपनात्मक ही बन रहा है।

कितने एक व्याख्याता अन्य प्रकार से भी उक्त कश्चिका का समर्थन कर रहे हैं। और-पूर्वक द्वितीय व्याख्या की अपेक्षा प्रस्तुत व्याख्या फिर भी यथावश्यक ठीक मानी जासकती है। व्याख्या का

स्वरूप यही है कि—‘अधिकारी के भेद से सामिघनियों की संख्या की व्यवस्था है। वह जो २१ का अनुपचन है, वह जिस यजमान की सम्पत्ति नष्ट होगई है, उसी यजमान के लिए नियत है। क्योंकि कि प्रतिष्ठारूप २१ से यजमान की संख्या हुई प्रतिष्ठा पुन प्रतिष्ठित होजाती है—‘ता हेता गतभरेधान्भूयात्’

जो यजमान न अपना अभ्युपय चाहता है न पतन उस यजमान के लिए उसे उसकी सामान्य स्थिति पर रहन के लिए अतिवृक् लोग पूर्वाक पञ्चदश किंवा सप्तदश का ही अनुपचन करते हैं—‘य इच्छेन्न भोयान्स्थान् पापीयान् यादृशाय हेव स तेऽन्वाहुः तादृश इव भवति’ ।

दोनों पक्षों में से दूसरे २१ वें पक्ष में दोष बतसाती हुई भति कहती है कि, २१ के पक्ष में ‘अ यान्’ के स्थान में ‘यतन’ होसकता है। अर्थात् फलप्राप्ति संबंध है—‘पापीयान्वा’। ऐसी स्थिति में २१ के पक्ष का केवल मीमांसा [विचार] ही समझना चाहिए, इसका अनुपचन नहीं करना चाहिए— सा उ एषा मीमांसैव, न स्वेवैता अनुच्यन्ते’ ॥१२॥

[संख्या के सम्बन्ध में व्यवस्था कर अब उक्तारण—किंवा में विशेषता बतसाती हुई भुति कहती है] उस अतिवृक् [भावी होता] को पहिली सामिचेनी—अथ का तथा अन्त की सामिचेनी—अथ का तीन तीन बार अनवान् [अनुच्छायास] रूप से ही अनुपचन करना चाहिए। [कहा गया है कि, ११ में से १-११ श्री अथ का तीन तीन बार बोला जाता है। इन के उक्तारण में एकसन्तानमात्र ही रहना चाहिए। अर्थात् एक ही श्वास में—बिना मध्य में विराम किए—आत्म की अथ का त्रि-वार एवमथ अन्त की अथ का त्रि-वार उक्तारण करना चाहिए। इस एकश्वासात्मक सन्तानमात्र का कारण यही है कि] प्राकृतिक नित्य आधिदैविक यज्ञ में [प्रथिरी अन्तरिक्ष—याः नामक] तीन लोक हैं। [तीन लोक महिमाप्रथिवीरूप एक ही लोक के तीन सन्तत पर्व हैं] । [यहाँ तीनों अथार्था का सन्तत उक्तारण करता हुआ अतिवृक्] इती तीनों लोकों को [यज्ञफलमोक्ष यजमान के लिए प्रातिष्ठिकरूप से] एकरूप से [अधिष्ठितरूप से] फैलाता है किंवा तीनों का परस्पर प्रथिव्यन्वन करता है एवं तीनों को प्रीणित तथा [परस्पर के बन्धन से] वलयुक्त बनाता है। अपिच [आभ्यासिक यज्ञमूर्ति] गुरुप में प्राण—व्यान—अपान भेद से तीन प्राण : अभ्यसिद्धिरूप से] प्रतिष्ठित है । [इस अनवान्—क्रिया से वह होता] इती तीनों को परस्पर सम्पद्य [सन्तत] तथा विज्ज्वरहित [अभ्यसिद्धि] करता है। यही अनुपचन का [वैज्ञानिक] प्रथार है, अर्थात् अनवान्—रूप से ही अनुपचन करना चाहिए ॥१३॥

(प्रथम तथा अन्त की तीन तीन अथार्थें यथास्वर—सुस्पष्ट-मर्त्यावा से एक साथ एक श्वास से बाल बेना साधारण काम नहीं है। मान लीजिए, होता में स्वरसन्धान का उतना बल नहीं है। गम्भी दशा में अनुपचन की क्या सम्भावना होगी ? इसी विप्रतिपत्ति के सम्बन्ध में व्यवस्था करती हुई भुति कहती है कि—(उत्तम पक्ष ता यदी है कि) इस होता का जहातक वरा

जो शक्तिमर इसीप्रकार (पूर्वोक्त अनवाननरूप से एक ही श्वास में) अनुवचन करने का प्रयास करे—(स यावदेव वश स्यात् एयमेवानुविवक्षेत)। (यदि ऐसा सम्भव न होसके, तो उस सि ति में शक्तिके अभ्यास में एक श्वा के मध्य में विभ्राम न लेकर पूरी श्वा समाप्त होजाने पर दो विभ्राम कर सकता है। परन्तु) इस (मध्य-विभ्रामात्मक) पक्ष की निन्दा ही मानी जाती है। (निन्दा का मूल यही है कि)—अनवानन् (एकश्वास में) बोलने की इच्छा से श्चक्ष्मन्त्र का उच्चारण करता हुआ होता जब कि मध्य में श्वास का परित्याग कर देता है तो उस वृथा में (त्रैलोक्य-सघानात्मक) यह अनवानन्-अनुवचनकर्म (मध्य के विराम से व्यय-शिक्षित होता हुआ) निवृत्त ही होजाता है। यही इस पक्ष में 'परिचक्षा (निर्धूलता) है। तात्पर्य इस परिचक्षाभावप्रदर्शन का यही है कि जब ऐसी परिस्थिति उत्पन्न होजाय कि, अब विभ्राम क्षिण बिना भाग उच्चारण असम्भव है, तभी मध्य-विराम अपेक्षित है) ॥

अथवा उक्त कण्ठका का इस रूप से भी समर्थन किया जासकता है कि-अनुवचन करने वाला होता को चाहिए कि उसके श्वास में (जितनी देर ठहरने का) बल है उतनी देर तक ही बोलें। श्वास पर बल प्रयोग न करे। वाक्-शक्त्यभाव में यदि होता तीन श्वाएँ एक साथ न बोलकर मध्य में विभ्राम ले लेता है तो कोई दोष नहीं है—“सु यावदस्य वश स्यात्, एवमेवानुविवक्षेत” ।

उक्त पक्ष को अव्योपभाक् मानने वालों का प्रतिवाद करते हुए साङ्ख्यवक्त्र कहते हैं कि नहीं ऐसी बात नहीं है। अवश्य ही इस पक्ष की (श्चक्ष्मण्य-विभ्राम की) परिचक्षा (निन्दा) ही है। यदि होता एक श्वास में (अनवानन्) बोलने का सकल्प कर (अनुविवचन) मध्य में (सामि) ही विभ्राम कर लेगा [अपाम्यात], तो त्रैलोक्य-सन्तानाथ होने वाला लोकसन्तानान्यश्च्येवसायक] यह कर्म शिथिल होजायगा—“उत सामि अवान्यात् अनवानन्नुविवचन, तत् कर्म विवक्षेत” । यही इस विभ्रामपक्ष में दोष है। (अतः कभी श्चक्ष्मण्य में अवसान नहीं होना चाहिए)। उक्त दोनों अर्थों में भागे के प्रकरण की सङ्गति की दृष्टि से दूसरा अर्थ ही अन्वय समझना चाहिए ॥१४॥

[प्रश्न उपस्थित होता है कि जब विभ्राम लेना दोष है एवं कोई होता अपनी शक्ति से एक श्वास में तीनों का अव्यवच्छिन्न उच्चारण कर नहीं कर सकता, तो ऐसी परिस्थिति में क्या किया जाय ?। इसी प्रश्न के सम्बन्ध में पञ्चान्तर बतलाती हुई भुति कहती है कि]—यह होता यदि ऐसा करना (अनवानन् रूप से एक श्वास में) अपनी शक्ति के बाहिर समझता है (तो उस वृथा में श्चक्ष्मन्त्र के मध्य में विभ्राम न कर (एक एक श्वा का अनवानन् (एक श्वास में) अनुवचन कर। (अर्थात् श्चक्ष्मण्य में विभ्राम करना दोष है श्चक्ष् के अवसान में दोष नहीं है)। (यदि श्चक्ष् फलान्त में विभ्राम किया जायगा तो पूर्वाका आभिर्देयिकी लोकसम्पत्ति तथा आप्यात्मिकी प्राणसम्पत्ति कैसे प्राप्त होगी ? प्रश्न का निराकरण करती हुई भुति कहती है) —इस एक एक श्वा से ही यह (क्रमपरम्परया) तीनों लोकों को सन्तत तथा इह बलवान् धनाने में समर्थ हो जाता है। (तीनों लोक सन्तत होते हुए पृथक् पृथक् हैं। ऐसी स्थिति में तीनों के पृथक् पृथक्

किन्तु निरन्तर अनुवचन से लोकसम्पत्ति प्राप्त होजाती है, यही वास्तव्य है। अब जोकि प्राण-धान करता है—(उसका समन्वय इसप्रकार होजाता है कि प्राण अपान-ध्यान तीनों आध्यात्मिक प्राण आलोमध्य आनन्तार्थम्य व्याप्त एक ही गायत्रीप्राण के तीन पर्व हैं। फलतः प्राणत्रयात्मिका) गायत्री ही प्राण है। सो जो कि होता एक धार में अक्षमन्त्ररूप आरोप गायत्री का अनुवचन करता है इससे (प्राणत्रयगर्भित) आरोप प्राण का भी आधान करने में समर्थ होजाता है। इसलिये (जब कि एक एक के अनवानन् अनुवचन से लोक-प्राण-सम्पत्तिर्मा प्राप्त होजाती है, सो) एक एक का अनवानन् रूप से अनुवचन कर (जेना) चाहिए ॥१५॥

(प्रथम प्रथम की तीन सामिधेनियों के सम्बन्ध में उच्चारण की व्यवस्था बतलाई गई। अब समष्टिरूप से १५ हाँ के उच्चारण-सम्बन्ध में विशेष नियम बतलाती हुई श्रुति कहती है कि) यह होता इन १५ सामिधेनी-अच्चाओं का अव्यवच्छिन्नरूप से (निरन्तर्यविधि से) अनुवचन करता है। (वास्तव्य यही है कि, पन्त्रहों का उच्चारण क्रमशः परस्परका बिना अन्य क्रम के समा-वेरा के निरन्तर-मर्यादा से ही होना चाहिए। कारण इसका यही है कि ये १५ अक्षमन्त्र पूर्वक्रमानुसार सम्बन्ध के अहोरात्र-स्थानीय हैं। सन्तत अव्यवच्छिन्न उच्चारण करता हुआ होता) सम्बन्ध के अहोरात्र-पर्वों को ही सन्तत तथा अव्यवच्छिन्न करता है। वे वे सम्बन्ध के अहोरात्रपर्व परस्पर मिश्रकर-सन्तानपरम्परारूप से ही चक्रम् परिवर्धित होते रहते हैं। प्रकृति में अहोरात्रपर्व सन्तत अव्यवच्छिन्नरूप से ही परिप्लवमान हैं। अब तत्स्थानीया सामिधेनी का भी उसी मर्यादा से अनुवचन होना चाहिए। (अब इस सन्तत-अविच्छिन्नभाव का दूसरा कारण बतलाती हुई श्रुति कहती है कि सन्तत अविच्छिन्नरूप से अनुवचन करता हुआ होता) द्वेप रखने वाले (कृत्रिमराशु) के लिए, तथा अष्टादश के लिए (सहजराशु के लिए) इस (अपने भोग्य-स्थानीय सम्बन्धसरचक्र में) 'उपस्थान' (प्रवेशद्वारा) नहीं करता है। यह होता (यजमान के इस भोग्य सम्बन्धसरचक्र में उभयविध राशुओं के लिए) प्रवेशद्वार ही बनाता है, जो कि असन्ततरूप से सामिधेनियों का अनुवचन करता है। अब सन्तत-अव्यवच्छिन्नरूप से ही अनुवचन करता है (करना चाहिए) ॥१६॥

तीसरे अध्याय में पाँचवाँ, तथा तीसरे प्रपाठक में दूसरा
ब्राह्मण समाप्त

सामिधेनीब्राह्मणानुगत प्रथमब्राह्मण अत्र-उपरत

(तीसरा अध्याय समाप्त)

३

शतपथब्राह्मण-हिन्दी-विज्ञानभाष्यान्तर्गत चौथा अध्याय आरम्भ

४

चौथे अध्याय में पहिला, तथा तीसरे प्रपाठक में तीसरा ब्राह्मण सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत-दूसरा ब्राह्मण

गायत्री-छन्दस्क १४ सामिधेनीमन्त्र, १५ संख्या प्रथमोत्तम के तीन तीन मन्त्रों का अनवानम् उच्चारण ११ हों पर सन्तरूप स अनुवचन इन से कमण ब्रह्म, चन्द्र-सम्बत्सर के अहोरात्रपर्व, प्रवेशद्वाररहित चक्राधिपत्य, इन चार सम्पत्तियों की प्राप्ति यत्नाई गई। अब उही सामिधेनियों के सम्बन्ध में उच्चारणानुगत विरोधधर्म का विधान करता हुआ निम्न लिखित प्रकरण उपक्रान्त होता है—

यह होता (सामिधेनी-श्रक् का उच्चारण करने से पहले) 'हिंकार' करके ('हिं' शब्द का उच्चारण करके) अनुवचन (श्रक् का उच्चारण) करता है। वैज्ञानिक लोगोंने कहा है कि, (कोई भी) यज्ञ अस्वामा (साम रहित) नहीं है। (साथ ही) हिंकार किए बिना साम नहीं गाया जा सकता। सो जोकि होता 'हिंक्' करता है उस से हिंकार का रूप सम्पन्न करता है, एवं 'आ३म्-आ३म्' इस प्रणय से ही साम के रूप (रूपसम्पत्ति) को प्राप्त करता है। इस (प्रणयपूर्वक हिंकारानुगत अनुवचन) से सम्पूर्ण यज्ञ समाप्ता (सामसम्पत्ति से युक्त) होजाता है। प्रत्येक मन्त्र प्रणयपूर्वक बोला जाता है प्रणय से पहले यहाँ 'हिं' और लगाया जाता है। इस हिंकारान्तर-प्रणयोच्चारण से सामसम्पत्ति गतार्थ बन जाती है। हमारा यज्ञ ससाम बनजाय यही हिंकार की एक उपपत्ति है यही वास्तव्य है) ॥१॥

जिस (दूसरे) प्रयोजन के लिए कि हिंकार करता है— यह यत्नाते हैं—नासिकास्थित श्याम-प्रवासाधिष्ठाता मुख्य प्राण निरचयेन 'हिंकार' है। इसका प्रत्यक्ष प्रमाण यही है कि, (कोई भी व्यक्ति) नामाच्छिद्रा को अवरुद्ध कर हिंकार नहीं करसकता। (जहाँ हिंकार नासाप्राणात्मक होन से प्राण है वहाँ) श्रक्मन्त्र धनुरूप उच्चारणापक्षया पागात्मक है। इसप्रकार हिंकार 'प्राण' बना हुआ है, एवं श्रक् 'वाक्' बनी हुई है। इसी वाक् प्राण के मिथुनभाव को लक्ष्य में रखकर भुक्ति कहती है कि—वाक् से श्रक् का अनुवचन करता है एवं वाक्-प्राण दोनों पर (योग-युक्तमक)

किन्तु निरन्तर अनुवचन से लोकसम्पत्ति प्राप्त हो जाती है यही तात्पर्य है। अब जो कि प्राण-धान करता है—(उसका समन्वय इसप्रकार होता है कि, प्राण अपान-व्यान तीनों आध्यात्मिक प्राण आलोमध्यः आनन्नाग्नेय्य, व्याप्य एक ही गायत्रीप्राण के तीन पर्व हैं। फलतः प्राणत्रयात्मिक) गायत्री ही प्राण है। सो जो कि होता एक बार में ऋक्सन्त्ररूप आरोप गायत्री का अनुवचन करता है इससे (प्राणत्रयगर्भित) आरोप प्राण का भी अपान करने में समर्थ होता है। इसलिए (जब कि एक एक के अनवानन् अनुवचन से लोक-प्राण-सम्पत्तियाँ प्राप्त हो जाती हैं, तो) एक एक का अनवानन् रूप से अनुवचन कर (लाना) चाहिए ॥१५॥

(प्रथम प्रथम की तीन सामिधेनियों के समन्वय में उच्चारण की व्यवस्था बतलाई गई। अब समष्टिरूप से १५ हों के उच्चारण-समन्वय में विशेष नियम बतलाती हुई भुक्ति फट्टी है कि) यह होता इन १५ सामिधेनी-ऋचाओं का अव्यवच्छिन्नरूप से (नैरन्तर्यविधि से) अनुवचन करता है। (तात्पर्य यही है कि पन्त्रहों का उच्चारण क्रमशः परस्परया विना अन्य क्रम के समावेश के निरन्तर-मर्यादा से ही होना चाहिए। कारण इसका यही है कि ये १५ ऋक्सन्त्र पूर्वक नानुसार सम्प्रसर के अहोरात्र-स्थानीय हैं। सन्तत अव्यवच्छिन्न उच्चारण करता हुआ होता) सम्प्रसर के अहोरात्र-पर्वों को ही सन्तत तथा अव्यवच्छिन्न करता है। ये ये सम्प्रसर के अहोरात्रपर्व परस्पर मिश्रकर-सन्तानपरम्परारूप से ही चक्रवत् परिचरित होते रहते हैं। प्रकृति में अहोरात्रपर्व सन्तत अव्यवच्छिन्नरूप से ही परिप्लवमान हैं। अतः तत्स्थानीया सामिधेनी का वही मर्यादा से अनुवचन होना चाहिए। (अब इस सन्तत अव्यवच्छिन्नभाव का वृत्त कारण बतलाती हुई भुक्ति फट्टी है कि सन्तत अव्यवच्छिन्नरूप से अनुवचन करता हुआ होता) द्वेप रत्नन धाते (कृत्रिमरात्रु) के लिए, तथा आत्वन्य क क्षिप (सहजरात्रु के लिए) इस (अपने भोग्य-स्थानीय सम्प्रसरचक्र में) 'उपस्थान' (प्रवेशद्वारा) नहीं करता है। यह होता (यजमान के इस भोग्य सम्प्रसरचक्र में उभयविध रात्रुओं के लिए) प्रवेशद्वार ही बनाता है, जो कि असन्ततरूप से सामिधेनियों का अनुवचन करता है। अतः सन्तत-अव्यवच्छिन्नरूप से ही अनुवचन करता है (करना चाहिए) ॥१६॥

तीसरे अध्याय में पाँचवाँ, तथा तीसरे प्रपाठक में दूसरा ब्राह्मण समाप्त

सामिधेनीब्राह्मणानुगत प्रथमब्राह्मण अत्र-उपरत

(तीसरा अध्याय समाप्त)

३

शतपथब्राह्मण-हिन्दी-विज्ञानभाष्यान्तर्गत

चौथा अध्याय आरम्भ

४

चौथे अध्याय में पहिला, तथा तीसरे प्रपाठक में तीसरा ब्राह्मण सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत-दूसरा ब्राह्मण

गायत्री-छन्दस्क १४ सामिधेनीमन्त्र १५ संख्या प्रथमोत्तम के तीन तीन मन्त्रों का मनवानन उच्चारण १५ हों का सन्ततम्प से अनुवचन, इन से क्रमश ब्रह्म, ध्रुव-सम्बत्सर के अहोरात्रपर्व, प्रवेशद्वाररहित चक्राविपत्य, इन बार सम्पत्तियों की प्राप्ति बतलाई गई। अब श्री सामिधेनियों के सम्बन्ध में उच्चारणानुगत विशेषधर्म का विधान करता हुआ निम्न लिखित प्रकरण उपपन्न होता है—

यह होता (सामिधेनी-शब्द का उच्चारण करने से पहले) 'हिंकार' करके ('हिं' शब्द का उच्चारण करके) अनुवचन (शब्द का उच्चारण) करता है। वैज्ञानिक लोगोंने कहा है कि, (कोई भी) यह अस्वामि (साम रहित) नहीं है। (साथ ही) हिंकार किए बिना साम नहीं गाया जा सकता। सो जोकि होता 'हिं' करता है इस से हिंकार का रूप सम्पन्न करता है एवं 'धो३म्-आ३म्' इस प्रणय से ही साम के रूप (रूपसम्पत्ति) को प्राप्त करता है। इस (प्रणयपूर्वक हिंकारानुगत अनुवचन) से सम्पूर्ण यह समासा (नामसम्पत्ति से युक्त) होजाता है। अत्येक मन्त्र प्रणयपूर्वक बोझा जाता है प्रणय से पहले यहाँ 'हिं' और लगाया जाता है। इस हिंकारान्मक-प्रणयोच्चारण से सामसम्पत्ति गतार्थ बन आती है। हमारा यह मसाम बनजाय, यही हिंकार की एक उपपत्ति है यही वात्पर्य है) ॥१॥

जिस (दूसरे) प्रयोजन के लिए कि हिंकार करता है- यह बतलाते हैं-नासिकास्थित स्वास प्रवासाधिष्ठता मुख्य) प्राण निरुधयेन हिंकार है। इसका प्रत्यक्ष प्रमाण यही है कि (कोई भी व्यक्ति) नासाधिष्ठितों को अवरुद्ध कर हिंकार नहीं करसकता। (जहाँ हिंकार नासाप्राणात्मक होने से प्राण है वहाँ) शब्दमन्त्र वगैरारूप उच्चारणोपेक्षया वागात्मक है। इसप्रकार हिंकार 'प्राण' बना हुआ है, एवं शब्द 'वाक्' बनी हुई है। इसी वाक्-प्राण के मिश्रणभाष्य को सत्य में रखकर अति कहते हैं कि-वाक् से शब्द का अनुवचन करता है एवं वाक्-प्राण दोनों का (योपा-युपात्मक)

किन्तु निरन्तर अनुवचन से लोकसम्पत्ति प्राप्त हो जाती है यही तात्पर्य है। अब जो कि प्राण-धान करता है—(उसका समन्वय इसप्रकार हो जाता है कि, प्राण अपान-अ्यान तीनों आध्यात्मिक प्राण आलोमभ्यः आनन्नामेभ्य व्याप्त एक ही गायत्रीप्राण के तीन पर्व हैं। फलतः प्राणत्रयादिमन्त्र) गायत्री ही प्राण है। सो जो कि होता एक बार में शुक्लमन्त्ररूप आरोप गायत्री का अनुवचन करता है इससे (प्राणत्रयगर्भित) आरोप प्राण का भी आधान करने में समर्थ हो जाता है। इमक्षिप (अब कि एक एक के अनपानम् अनुवचन से लोक-प्राण-सम्पत्तियों प्राप्त हो जाती हैं तो) एक एक का अनपानम् रूप से अनुवचन कर (लेना) चाहिए ॥१५॥

(प्रथम प्रथम की तीन सामिधेनियों के सम्बन्ध में उच्चारण की व्यवस्था बतलाई गई। अब समष्टिरूप से १५ हों के उच्चारण-सम्बन्ध में विशेष नियम बतलाती हुई भूति कही है कि) यह होता इन १५ सामिधेनी-श्रुचाओं का अव्यवच्छिन्नरूप से (नैरन्तर्यविधि से) अनुवचन करता है। (तात्पर्य यही है कि, पन्त्रहों का उच्चारण क्रमशः परस्परया बिना अन्य क्रम के समा-वेश के निरन्तर-मर्यादा से ही होना चाहिए। कारण इसका यही है कि ये १५ शुक्लमन्त्र पूर्वक नानुसार सम्प्रसार के अहोरात्र-स्थानीय हैं। सन्तत अव्यवच्छिन्न उच्चारण करता हुआ होता) सम्प्रसार के अहोरात्र-पर्वों को ही सन्तत तथा अव्यवच्छिन्न करता है। ये व सम्प्रसार के अहोरात्रपर्व परस्पर मिलाकर-सन्तानपरम्परारूप से ही वक्ष्यत् परिचित हो रहे हैं। प्रकृति में अहोरात्रपर्व सन्तत अव्यवच्छिन्नरूप से ही परिष्ठावमान हैं। अतः तत्स्थानीया सामिधेनी का भी वही मर्यादा से अनुवचन होना चाहिए। (अब इस सन्तत-अव्यवच्छिन्नभाव का दूसरा कारण बतलाती हुई भूति कही है कि, सन्तत अव्यवच्छिन्नरूप से अनुवचन करता हुआ होता) द्वेप रक्षने वाले (कृत्रिमरात्रु) के क्षिप, तथा भातृभ्य के क्षिप (सहजरात्रु के क्षिप) इस (अपने भोग्य-स्थानीय सम्प्रसारचक्र में) 'उपस्थान' (प्रवेशद्वार) नहीं करता है। वह होता (यजमान के इस भोग्य सम्प्रसारचक्र में उभयदिशि रात्रुओं के क्षिप) प्रवेशद्वार ही बनाता है जो कि असन्तत-रूप से सामिधेनियों का अनुवचन करता है। अब सन्तत-अव्यवच्छिन्नरूप से ही अनुवचन करता है (करना चाहिए) ॥१६॥

तीसरे अध्याय में पाँचवाँ, तथा तीसरे प्रपाठक में दूसरा ब्राह्मण समाप्त

सामिधेनीब्राह्मणानुगत प्रथमब्राह्मण अत्र-उपरत

(तीसरा अध्याय समाप्त)

३

[आदान-विसर्गभाव] की व्याप्ति बतलाती हुई भुक्ति कहती है]—सभी पन्नाय-समष्टि, व्याप्तिरूप से सम्यक्का आ-[आदान] प्र-[विसर्ग] भावों से ही युक्त हैं। [इस सर्वसामान्य-सम्पत्ति-आदानविसर्गत्मिका कर्मसम्पत्ति-के लिए ही] एति-प्रोति पूषक अनुषचन करता है ॥६॥

[अनुषचन के सम्बन्ध में जो कुछ विशेषताएँ बतलानी थीं, बतलायी गई। दूसरे राज्यों में अनुषचनानुगत उपपत्ति-प्रकरण समाप्त हुआ। अब पद्धति-प्रकरण आरम्भ होता है। पद्धति-प्रकरण आरम्भ करें, इस से पहिले सामिचेनी-मन्त्रपाठ के सम्बन्ध में कुछ विशेष बातें [ग्रन्थानुगत] सच्य में ले आनी चाहियें—

प्रकृत ब्राह्मण की सातवीं कण्डिका से आरम्भ कर ४० वी कण्डिकापर्यन्त [ब्राह्मणसमाप्ति पर्यन्त] जिन सामिचेनी-मन्त्रों की व्याख्या हुई है, व सामिचेनीमन्त्र वैशिरीयब्राह्मण में निम्नलिखित रूप से पठित है—

१-प्र वो वावा अभिद्यवो इविष्मन्तो घृताच्या ।

दवाजिगातु सुम्नुयु ॥

—श्रुत्सं ३।२७।१ ।

२-अन्न आयाहि धीतये गृक्षानो हव्यदातये ।

नि होता सत्ति धर्हिषि ॥

—श्रुत्सं० ६।१६।१० ।

३-स त्वा समिधुमिरङ्गिरो घृतेन धर्दयामसि ।

बृहच्छोचा यविष्ठय ॥

—श्रुत्सं० ७।१६।११ ।

४-स नः पूयु धवाय्यमच्छा देव बिवाससि ।

बृहदन्ने सुवीर्यम् ॥

—श्रुत्सं० ६।१६।१२ ।

५-ईष्टेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः ।

समग्निरिध्यते वृषा

—श्रुत्सं० ३।२७।१३ ।

६-वृषो अग्निः समिष्यते अश्वो न देववाहन ।

तं इविष्मन्त ईदते ॥

—श्रुत्सं० ३।२७।१४ ।

मिथुन (वात्म्यमात्र) है। (इसप्रकार हिंकारपूर्वक-प्राणपूर्वक-श्चक् का- (वाक् का) प्रयोग करता हुआ) होता (इस हिंकार-श्चकरूप प्राण-वाक् के मिथुन से) सामिधेनियों के पहले ही मिथुन प्रजनन करता है। इस (प्रजनन-सम्पत्ति के) लिए भी हिंकार करके अनुषचन करता है ॥२॥

यह होता उपांशुरूप से मन्वरूप से, किन्तु गम्भीरध्वनि से) हिंकार करता है। यदि होता (मन्त्रवत्) उच्चारण से हिंकार करेगा तो इस हिंकार को भी दूसरी वाक् ही बना डालेगा (फलतः मिथुनसम्पत्ति प्राप्त न होगी), इसलिए उपांशु हिंकार करता है ॥३॥

यह होता 'आ' तथा 'प्र' से युक्त सामिधेनी-श्चक् का अनुषचन करता है। [इस 'आ' से उपलक्षित प्रेति, तथा 'प्र' से उपलक्षित प्रेति के समावेश से सामिधेनी-श्चकरूपा] गायत्री को ही यह होता [एति से] अर्थात् [मूलोच्छनुगामिनी] बनाता है एवं [प्रेति से] पराची [मूलोच्छनुगामिनी] बनाता है। पराची गायत्री तो वृषवाधों के लिए मन्त्र [आहुतिवन्त्र] का बहान करती है, एवं अर्थात् गायत्री मनुष्यों का पावन करती है। [इस समयविषय-फलप्राप्ति के लिए ही] प्रेति-प्रेति रूप से सामिधेनी का अनुषचन करता है ॥५॥

[एति-प्रेति की एक उपपत्ति बतलाई गई। अब दूसरी उपपत्ति बतलाते हैं]-जिस प्रयोजन के लिए कि एति-प्रेति-पूर्वक अनुषचन कराया है-[उसका दूसरा कारण बतलाते हैं]-परा-गति सूचक 'प्र' [प्रतिरूप मर्यादा से] प्राण है, एवं [अर्थात् गतिसूचक] 'आ' उवाच है। ['प्र' 'आ' का सम्बन्ध कराया हुआ] होता [यज्ञातिशक्तसंज्ञक भावी यज्ञपुरुष में] 'प्राज्ञोदान' ही स्थापित करता है। इसलिये मा 'एति-प्रेति' पूर्वक अनुषचन करता है ॥४॥

जिसलिए कि 'आ-प्र'-पूर्वक अनुषचन करता है-[इसकी तीसरी उपपत्ति बतलाते हैं]। [सिद्ध्यमान रत क्योंकि सिद्धान्त करने वाले से परागति रक्ता है इस सादृश्य से] 'प्र' यह रेत का आधान है, [सिद्धरत गर्भाशय से हमारे अभिसुक्त आता हुआ सिद्धान्त करने वाले से अर्थात् गति रक्ता है, इस सादृश्य से] 'आ' यह उपपत्ति है [इस रेत-सेक तथा प्रजोत्पत्ति-सम्पत्ति के आधान के लिए भी एति-प्रति-पूर्वक अनुषचन किया जाता है]। अविष- [वृषादिमन्त्राण पशुओं का जङ्गल में जाना क्योंकि परागति से सम्बन्ध रक्ता है, इस सादृश्य से] 'प्र' यह पशुगमन-स्थानीय है। एवं [जाकि सायकाल पशुओं का झोटा आना अर्थात् गति से सम्बन्ध रक्ता है, इस सादृश्य से] 'आ' यह पशुओं का झोटा है। [इस पशुसृष्टि के आधान के लिए भी एति प्रेति-पूर्वक अनुषचन किया जाता है। इसप्रकार एति प्रेति' का सम्बन्ध में चार उप-पत्तियाँ बतलाकर अन्त में एति-प्रेतिरूपा गायत्री से उत्पन्न सम्पूर्ण विषय में-एति-प्रति-भाव

“अग्ने महौ असि ब्राह्मण भारत, (अमावस्यौ,) देवेदो मन्विद् अपिष्टुतो विप्रानुमदित कविशस्तो ब्रह्मशसितो घृतवाहन, प्रणीर्यघ्नानां रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता तृषिर्हव्यवाट् । आस्पात्र जुहुर्देवानां चमसो दवपान । अरौ इवाग्ने नेमिर्देवास्त्र परिभूरसि ॥ आवह देवान् यजमानाय, अग्निमग्ने आवह, सोमपावह, अग्निमावह, प्रजापतिमावह, अमीपोमावावह, इन्द्राग्नी आवह, इन्द्रमावह महेन्द्रमावह, देवौ आज्यपां आवह, अग्नि होत्रायावह, स्तं महिमानमावह, आचाग्ने देवान् वह, सुयज्ञा च यज्ञं वातवेदः” ।

(तै० ब्रा० ३ ब्रा० ५ प्र०)

उक्त ११ सामिचेनी-मन्त्रों में से शतपथ में तो सातवें मन्त्र का ‘वृषण त्वा वयं वृषन् वृषण-समिधीमहि’ इसप्रकार ह्रस्वान्त पाठ है एवं तै० ब्रा० में ‘वृषण’ के स्थान में [अक्षसंहितावत्] ‘वृषाण’ पाठ है । एवमेव आगे की निगदादि मन्त्रसमष्टि के अन्त के- “आचाग्ने देवान् वह, सुयज्ञा च यज्ञं वातवेदः” इस तैत्तिरीय पाठ के स्थान में शतपथ में “आच वह वातवेद सुयज्ञा च यज्ञः” यही पाठ है । इसके अतिरिक्त ११ वें मन्त्र में तै० ब्रा० का ‘आजुहोत’ के स्थान में [अक्षसंहितावत्] ‘आजुहोता’ यह पाठ है । इन सब मन्त्रों का विराट् वैज्ञानिक विवेचन आगे के विवेचना प्रकरण में किया जायगा । प्रकृत मूलांश-प्रकरण में कवच पद्धति ही बतला दी जाती है ।]

यह होता [सप्तप्रथम] ‘प्र वो वाजा अभिघवः’ [इत्यादि] इस सामिचेनी श्रुति का अनुवचन करता है । यह अनुवचनकर्म (मन्त्रोपात्त ‘प्र’ के सम्बन्ध से परागगतिरूप ‘प्र’ इस भाव का समाह्वय है । (अनन्तर) ‘अग्रऽआयाहि वीतये’ (इत्यादि) इस सामिचेनी श्रुति का अनुवचन करता है । यह अनुवचनकर्म [मन्त्रोपात्त ‘आयाहि’ के सम्बन्ध से अर्थागगतिरूप] ‘आ’ इस भाव का समाह्वय है । [दोनों मन्त्रों के प्र-आयाहि पदों से यह यज्ञ यज्ञकर्मानुगत आदान-विस्तारालिख्य स्वाभाविकी सम्पत्ति से युक्त होजाता है, यही तात्पर्य है] । ॥५॥

क्योंकि ‘आयाहि’ ‘वीतये’ यह वाक्य स्वयंस्व दृष्टान्तों की अपेक्षा से परागगति का सूचक बन रहा है, अतएव यह भी ‘प्र’ भाव का ही समर्थक माना जायगा इस हेतु को लक्ष्य में रखत हुए) किन्तु एक वैज्ञानिक कहता है कि, उक्त दोनों सामिचेनीमन्त्र ‘प्र’ भाव को ही सम्पन्न करने वाला है । (इनके उक्त हेतु को अवैज्ञानिक बतलाय हुए भगवान् याज्ञवल्क्य कहते हैं कि, -उन वैज्ञानिकों का (होना को ‘प्र’ भाव-परक बतलाना) यह कथन विज्ञान-के

७-वपश त्वा वय वृषन्—वृषास्तु समिधीमहि ।

अग्ने दीयन्त वृहत् ॥

—श्रुत्सं० ३।२७।१५ ।

८-अग्नि वृतं वृशीमह होतार विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥

—श्रुत्सं० १।१२।१ ।

९-समिध्यमानो अज्वरे अग्निः पावक ईदधः ।

शोचिष्केशस्तमीमह ॥

—श्रुत्सं० ३।२७।४ ।

१० समिद्धो अन्न आहुत देवान् यद्विष्वध्वर ।

त्वं हि इव्यवाहसि ॥

—श्रुत्सं० ५।२८।५ ।

११-आहुतोऽहो—अहुस्यतान्नि प्रयत्यध्वरे ।

वृषीष्व इव्यवाहनम् ॥

—श्रुत्सं० ५।२८।६ ।

(—ते जा० ३।५।२ ।)

उक्त ११ सामिधेनी-मन्त्रों से ही अग्निसमिन्धनकर्म किया जाता है। प्रस्तुत शतपथ ब्राह्मण यद्यपि प्रचलित यजुःसंज्ञा संहिता की क्रमिक व्याख्या करता हुआ इसी का ब्राह्मण माना जाता है, परन्तु आश्चर्य है कि, उक्त ग्यारह मन्त्रों में से यजुःसंहिता में केवल “त्वं त्वा समिद्धिः” (यजुःसं ३।३) यह एक ही मन्त्र उपलब्ध होता है। शेष १० मन्त्र यजुःसंहिता में नहीं हैं। इसीप्रकार आगे जाकर जिन मन्त्रों का निगदानुवचन, आर्षेयानुवचन तथा निधित्पाठ—कर्मों में उपयोग हुआ है वे निम्न लिखित मन्त्र भी यजुःसंहिता में अनुपलब्ध हैं। प्रत्येक शाखा का एक ब्राह्मण एक आरम्यक तथा एक उपनिषद् होता है। बहुत सम्भव है—प्रथम तो प्रस्तुत शतपथ ब्राह्मण माध्यन्दिनीशाखा का न हो अथवा प्रचलित यजुःसंहिता माध्यन्दिनीशाखा की न हो। अथवा ही दोनों में से एक पक्ष मीमांस्य है। अन्यथा जो मन्त्र स्वयं ब्राह्मणग्रन्थ में पठित हैं, उन का यजुःसंहिता में उपलब्ध न होना कोई अर्थ नहीं रखता। अनुपलब्ध शेष मन्त्र ये हैं—

—“वृषण” इति श्रुत्संहितायाम् ।

—“आहुतोऽहो” इति श्रुत्संहितायाम् ।

“अग्ने महां असि ब्राह्मण मारत, (अमात्रमौ,) दवेदो मन्विद ऋषिष्टुतो विप्रानुमदित कविशस्तो ब्रह्मशसितो घृतवाहन, प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणाम् । अतूर्णो होता तूर्निर्हव्यवाट् । आस्पात्र जुहुर्देवानां चमसो देवपान । अरौ इवाग्ने नेमिर्देवास्त्व परिभूरसि ॥ आवह देवान् यजमानाय, अग्निमन् आवह, सोमपावह, अग्निमावह, प्रजापतिमावह, अग्नीषोमावावह, इन्द्राग्नी आवह, इन्द्रमावह महन्द्रमावह, दवौ आज्यपां आवह, अग्निं होत्रायावह, स्तं महिमानमावह, आचाम्ने देवान् वह, सुयज्ञा च यज्ञ जातवेदः” ।

(तै० ब्रा० ३ का० २ प्र०)

उक्त ११ सामिधेनी-मन्त्रों में से शतपथ में तो शतवें मन्त्र अथ ‘वृषण त्वा वय वृषन् वृषणः-समिधीमहि’ इसप्रकार हस्तान्त पाठ है एवं तै० ब्रा० में ‘वृषण’ के स्थान में [अक्षसंहितावत] ‘वृषाण’ पाठ है । एवमत्र आगे की निगदावि मन्त्रसमष्टि के अन्त के- “आचाम्ने दवान् वह, सुयज्ञा च यज्ञ जातवेदः” इस तैत्तिरीय पाठ के हान में शतपथ में “आच वह जातवेदः सुयज्ञा च यज्ञ” यही पाठ है । इसके अतिरिक्त ११ वें मन्त्र में तै० ब्रा० का ‘आजुहोत’ के स्थान में [अक्षसंहितावत] ‘आजुहोता यह पाठ है । इन सब मन्त्रों का विशद वैज्ञानिक विवचन आगे के विवचन-प्रकरण में किया जायगा । प्रकृत मूलानुवाद-प्रकरण में कवच पद्धति ही बतला दी जाती है ।]

यह होता [सप्तप्रथम] ३ ‘प्र वो वाजा अभिघवः’ [इत्यादि] इस सामिधेनी ऋचा का अनुवचन करता है । यह अनुवचनकर्म (मन्त्रोपात्त ‘प्र’ के सम्बन्ध से परागगतिरूप ‘प्र’ इस भाग का समाह्व है । (अनन्तर) ‘अग्रऽआयाहि वीतये’ (इत्यादि) इस सामिधेनी ऋचा का अनुवचन करता है । यह अनुवचनकर्म [मन्त्रोपात्त ‘आयाहि’ के सम्बन्ध से अर्धागगतिरूप] ‘आ’ इस भाग का समाह्व है । [दोनों मन्त्रों के प्र-आयाहि पदों से यह यज्ञ यज्ञकर्ममनुगत आधान-विसर्गात्मिका स्वामाधिकी सम्पत्ति से युक्त होजाता है यही तात्पर्य है] ॥७॥

क्योंकि ‘आयाहि’ ‘वीतये’ यह साम्य स्वगत्य द्यताओं की अपेक्षा से परागगति का सूचक पद रहा है अतएव यह भी ‘प्र’ भाग का ही समर्थक माना जायगा इस हेतु को क्षय में रत्नत हुए) किन्तु एक वैज्ञानिक का कहना है कि उक्त दोनों सामिधेनीमन्त्र ‘प्र’ भाग को ही सम्पन्न करने वाले हैं । (इनके उक्त हेतु को अवैज्ञानिक यत्नाय हुए भगवान् याज्ञवल्क्य कहते हैं कि,—उन वैज्ञानिकों का (दोनों को ‘प्र’ भाग-परक बतलाना) यह कथन विज्ञान-के

७-वपश्वा त्वा वयं वृषन्-वृषाश्चः समिधीमहि ।

अग्ने दीयन्त वृद्धत् ॥

-श्रुत्सं० ३।२७।१५ ।

८-अग्नि इत् वृषीमहे होतार विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥

-श्रुत्सं० १।१२।१ ।

९-समिध्यमानो अप्वरे अग्निः पावक ईतयः ।

शोचिष्केशस्तमीमह ॥

-श्रुत्सं० ३।२७।४ ।

१० समिद्धो अग्न आहुत देवान् यचिस्वप्वर ।

त्व हि इक्ष्मयावसि ॥

-श्रुत्सं० ५।२८।५ ।

११-आहुतोऽ-अहुष्यताग्निं प्रयत्यप्वरे ।

वृषीध्वं इक्ष्मयाहनम् ॥

-श्रुत्सं० ५।२८ ।

(-तै ब्रा० ३।५।२ ।)

उक्त ११ सामिचेनी-मन्त्रों से हो अग्निसमिन्धनकर्म किया जाता है। प्रस्तुत शतपथ ब्राह्मण यद्यपि प्रचलित शुक्लयजुः संहिता की क्रमिक व्याख्या करता हुआ इसी का ब्राह्मण मानता है, परन्तु आरक्ष्य है कि उक्त ग्यास्तु मन्त्रों में से यजुःसंहिता में केवल "तं त्वा समिद्धिः" यजुःसं ३।२) यह एक ही मन्त्र उपलब्ध होता है। शेष १० मन्त्र यजुःसंहिता में नहीं हैं। सीप्रकार आगे जाकर जिन मन्त्रों का निगदानुवचन, आर्येयानुवचन, तथा निवृत्पाठ-कर्मों में उपयोग हुआ है वे निम्न लिखित मन्त्र भी यजुःसंहिता में अनुपलब्ध हैं। प्रत्येक शाखा का एक ब्राह्मण एक आरक्ष्यक तथा एक उपनिषत् होता है। बहुत सम्भव है-प्रथम तो प्रस्तुत शतपथ ब्राह्मण माध्यन्दिनीशाखा का न हो अप्रथम प्रचलित यजुःसंहिता माध्यन्दिनीशाखा की न हो। अथवा ही होता है से एक पक्ष मीमांस्य है। अन्यथा जो मन्त्र स्वयं ब्राह्मणग्रन्थ में पठित हैं, उन यजुःसंहिता में उपलब्ध न होना कोई अर्थ नहीं रहता। अनुपलब्ध शेष मन्त्र ये हैं-

— 'वृषश्वा' इति श्रुत्संहितायाम् ।

— "आहुतोऽ" इति श्रुत्संहितायाम् ।

स्थित अग्नि की स्तुति करते हुए] विद्वध को बुलवाने का निश्चय किया। [गोतम कहने लगे कि] "वीतिहोत्र त्वा क्व ध म-त समिधीमहि । अग्ने नृहन्तमध्वर" (ह कवे ! ह अग्ने ! यज्ञसमृद्धि-स्वरूप-ममर्षक, अमिलपित-फलपूरक, कान्तियुत ऐसे आपका हम यज्ञ में मैं इष्मकाष्ठ से-ममिन्धन कर रहा हूँ-यजु सं० २।४।) [अथर्वसं० ५।२६।३] इस मन्त्र से अग्नि की स्तुति कर अन्त में गोतम ने कहा हे विद्वध ! ॥११॥

विद्वध ने कोई उत्तर नहीं दिया [मानो कुछ सुना ही नहीं]। पुन अग्नि की स्तुति के द्वारा प्रवृत्त बनाते हुए गोतम ने यह मन्त्र श्रोता] "उदग्ने शुचवस्ता आबन्त ईरते । तव ज्योतीष्य र्षय [अथर्वसं० ८।४।१७- ह अग्ने ! आपकी पवित्र निर्मल-शुक्लवर्ण की चमकती हुई रश्मियाँ आपकी ज्योतियों (तेज पर्वों) को प्रेरित (समृद्ध) कर रह हैं] [इस प्रकार मन्त्रयाक से अग्नि की स्तुति कर प्लुतस्वर से उच्चस्वर से गोतम ने पुन विद्वध का आवाहन करते हुए] यह कहा-ह विद्वध ३ ! ॥१२॥

राजा विद्वध ने फिर भी कोई उत्तर नहीं दिया । (अन्त में राहूगण गोतम के मुख से "तन्त्वा घृतस्नधीमह" केवल यह मन्त्रभाग ही निकला था कि, घृत शब्द के उच्चारण से (विद्वध के मुख में प्रतिष्ठित) वैश्वानर अग्नि प्रवृत्त वेग से प्रव्यक्षित होपड़ा । (उस प्रव्यक्षित अग्नि को) अत्र विद्वध मुख में न रख सके । (उन का संयम टूट गया, फलतः) वैश्वानर अग्नि उनके मुख से बाहिर निकला पड़ा और इस पृथिवी पर प्राप्त होगया (गिर पड़ा) ॥ १३ ॥

(जिस समय गोतम के मुख से निकले हुए 'घृत' पद के श्रवण से विद्वध का मुखस्थित वैश्वानर अग्नि प्रव्यक्षित होकर बाहिर गिर पड़ा था) उस घटना के समय विद्वध माथय सरस्वती (गलश्रामक नदी) के ही समीप था । (यहाँ प्रव्यक्षित अग्नि भूमि पर गिरा) यही से क्रमशः पूष की ओर वह अग्नि इस पृथिवी (के आर्द्र भाग का) जलाता (सुखाता) हुआ आगे बढ़न लगा । आगे आगे जलभाग को जलाते हुए इस अग्नि के पीछे विद्वध माथय और राहूगण गोतम क्रमशः आगे बढ़न लग । (पूर्व की ओर बग से बढ़ते हुए । उम वैश्वानर अग्नि न (भाग में बढ़न वाली इतर मय छुद्र) नदियाँ को सुखा जाता । उत्तगिरि से जो 'सदानीरा' नाम की नदी निकलती है केवल इसी को (उस अग्नि न) नहीं सुखाया । क्योंकि इस नदी का

*-तं त्वा घृतस्नधीमहे विश्रमानो स्वर्हिराम् । त्वोँ आ धीतय यह' (अथर्वसं० ५।२६।२) ।
६ प्लुतपत्रम् । हे विविध रश्मियुक्त अग्ने ! स्वर्ग को पहिचानने वाले आप से हम प्राधत्ता करते हैं कि, आप रश्मिबन्धन के लिए (हमारे यज्ञ में स्वर्गलोक से) देवताआँ को बुलावें ।

अतिमात्र (विधान के अजीणमात्र) का ही सूचक है। पस्तुव 'प्र वो वाजा अभिघव' अथ 'प्र' मात्र का ही, तथा 'अग्नऽआयाहि वीगपे' यह 'आ' मात्र का ही सूचक है। (अज्ञानत्व का अभिप्राय यही है कि यज्ञ यज्ञमान कर रहा है। सामिधेनी का अनुवचन यज्ञमान के लिए हो रहा है। इस यज्ञमान की अपेक्षा से तो 'आयाहि' अवर्गागति का ही प्रादुर्गम बन रहा है। ऐसी स्थिति में 'आयाहि' को प्राकृतिक वित्त यज्ञपरक मानना सध्या अवैज्ञानिक है।) ॥१॥

(१) — (सप्तवी कथिडका में अिन मन्त्रों के अनुवचन का विधान हुआ है उनके पदों की व्याख्या कती हुई भुति कहती है) — वह होवा — प्र वो वाजा अभिघव' इस मन्त्र का अनुवचन करता है। (होवा का यह अनुवचनकर्म 'प्र' का सम्पादक बनवा है। '१ वाजा' इस (वाक्य का तात्पर्य यही है कि) निरवयेन अग्न का ही नाम 'वाजा' है। इससे अग्न के सम्बन्ध में ही कहा गया है। '२ अभिघव' इस (का अर्थ यही है कि) अथ मास (पक्ष) ही का नाम है। इन्हीं के प्रति अनुवचन हुआ है। '३ इविष्मन्त' इस (का अर्थ यही है कि) पशु ही इविष्मन्त हैं। इन्हीं के प्रति अनुवचन हुआ है ॥२॥

(४ घृताच्या' इस (का अर्थ है) —

'पुराने समय में (४) माधव' नाम से प्रसिद्ध विदेह (विदेह) राजा ने अपने मुख में औरषानर अग्नि को धारण कर लिया। इस राजा का रहगण का पुत्र अतएव, 'राहगण' इस वननाम से प्रसिद्ध गौतम अथि पुरोहित था। उस राजा ने गौतम अथि के बुलाने पर इसलिये उत्तर नहीं दिया कि मेरे मुख से औरषानर अग्नि (बाहिर) न गिरजाय ॥१०॥

(जब सामान्य-लौकिक वाक्य से गौतम अथि विदेह [विदेह] के बाह्य मन्त्र अग्नि का संघम तोड़ने में समर्थ न होसके, तो उन्होंने अग्नि की स्तुति करते हुए अलौकिक अथ मन्त्रों से मुख-

१ — 'वाजयति-वलयति' इस निर्बचन से अग्न की वाज कहा गया है।

२ — 'वस्तो-श्रीमानु वासवम्' इत्यादि रूप से 'यु' शब्द दिन वाचक है। 'यु-विषसान्-अभिगत' इस निर्बचन से दिनों के अनुगत रहने वाले शुक्ल-रूप पदों को अवश्य ही 'अभिघव' कहा जासक्य है।

३ — 'धीर-इवि आम्नादि इवि' के उल्पाद होने से ही पशुओं को 'इविष्मन्त' कहा गया है।

४ — 'घृताच्या' पद का मन्त्र में विशेष महत्त्व है। क्योंकि वृत् 'संज्ञो श्री आम्नाम्' के अनुकार वंशवचन अग्नि का लक्षण है। अतएव यही अधिष्ठमिष्यन का मुख्य धारण माना गया है। इस-पर का एक ऐतिहासिक-आप्यन्त के द्वारा महत्त्व प्रतिपादित हुआ है।

स्थित अग्नि की स्तुति करते हुए] विद्वध को बुझवाने का निश्चय किया। [गोतम कहने लगे कि] “धीतिदोष त्वा कवे द्यम-त समिधीमहि। अग्ने वृहन्तमध्वरे” (ह कवे ! ह अग्ने ! यज्ञसमृद्धि-स्वरूप-ममर्षक अभिलषित-फलपूरक, कान्तियुत ऐसे आपका इम यज्ञ में मैं इमकाण्ड से-समिन्धन कर रहा हूँ-यजु सं० २।४।] [श्रुत् सं० ५।२६।३।] इस मन्त्र से अग्नि की स्तुति कर अन्त में गोतम ने कहा-हे विद्वध ! ॥११॥

विद्वध ने कोई उत्तर नहीं दिया [मानो कुछ सुना ही नहीं। पुन अग्नि की स्तुति के द्वारा प्रवृत्त बनते हुए गोतम ने यह मन्त्र बोला] “उदग्ने शुचशस्तत्र आबन्त ईरते। तव ज्योतीष्य र्षय [श्रुत् सं० ८।४।१७] ह अग्ने ! आपकी पवित्र निमल-शुक्लवर्ण की चमकती हुई रश्मियाँ आपकी ज्योतिषों (तेज पणों) को प्रेरित (समृद्ध) कर रहे हैं) [इम प्रकार मन्त्रवाक्य से अग्नि की स्तुति कर प्लुतस्वर से उरुचस्वर से गोतम ने पुन विद्वध का आह्वान करते हुए] यह कहा-हे विद्वध ३ ! ॥१२॥

राजा विद्वध ने फिर भी कोई उत्तर नहीं दिया। (अन्त में रात्रौ गोतम के मुन्ध से “० तन्त्वा घृतस्नधीमह” केवल यह मन्त्रमाग ही निकला था कि घृत राज्य के उच्चारण से (विद्वध के मुख में प्रतिष्ठित) वैश्वानर अग्नि प्रवृत्त वेग से प्रज्वलित होपड़ा। (उस प्रज्वलित अग्नि को) अत्र विद्वध मुन्ध में न रख सके। (उन का संयम टूट गया पलत।) वैश्वानर अग्नि उनके मुख से बाहिर निकला पड़ा और इस पृथिवी पर प्राप्य होगया (गिर पड़ा) ॥ १३ ॥

(जिस समय गोतम के मुख से निकले हुए ‘घृत’ पद के श्रवण से विद्वध का मुखस्थित वैश्वानर अग्नि प्रज्वलित होकर बाहिर गिर पड़ा था) उस घटना के समय विद्वध मायय सरस्वती (पतन्नामक नदी) के ही समीप थे। (यहाँ प्रज्वलित अग्नि भूमि पर गिरा) यही से क्रमशः पूर की ओर वह अग्नि इस पृथिवी (के आर्द्र भाग का) जलाता (सुखाता) हुआ आगे बढ़ने लगा। आगे आगे जलभाग को जलाते हुए इस अग्नि के पीछे विद्वध मायय और रात्रौ गोतम क्रमशः आगे बढ़ने लगे। (पूर्व की ओर वग से बढ़त हुए। उम वैश्वानर अग्नि न (माग में पड़ने वाली इतर मय छत्र) नदियों को सुखा डाला। उत्तगिरि से जो ‘सदानीरा’ नाम की नदी निकलती है केवल इसी को (उस अग्नि न) नहीं सुखाया। क्योंकि इस नदी का

*—तं त्वा घृतस्नधीमह चित्रमानो स्वर्दशम्। त्र्यो आ धीतय यह (श्रुत् सं ५।२६।२।)।
६ पृथक्पृथक् । हे विविध रश्मियुक्त अग्ने ! स्वर्ग को पहिचानने वाले आप स हम प्राधना करते हैं कि, आप रश्मिवर्ण के लिए (हमारे यज्ञ में स्वर्गलोक से) देवताओं को बुलायें।

मैधानर अग्नि के द्वारा शोषण नहीं हुआ अवश्य यह सदानीय 'अनतिदग्धा' मानी गई। (इसीलिए) उस युग से ब्राह्मण लोग इस नदी को पार नहीं करते हैं। हेतु यही है कि, यह मैधानर अग्नि से अनतिदग्धा है। (इसे पार करना पवित्र होना समझा गया यही तात्पर्य है) ॥ १४ ॥

इस समय उस (सदानीयनदी) के पूर्व दूरों में बहुत से ब्राह्मण रहते हैं। यह (भूभाग इस अभिवहनकर्म से) पहिले कृषि के (खेती के) सर्वथा अयोग्य था और यज्ञादि फल-प्रदान के अयोग्य था। क्योंकि इस से पहिले क्षेत्रस्वरूपसमर्पक, तथा यज्ञादिफलयोग्यता-धायक) मैधानर अग्नि से यह भूभाग अनतिदग्ध (अनुपमुक्त-असंस्पृष्ट) ही था ॥ १५ ॥

(परन्तु मैधानर अग्नि के अनुग्रह से) आज यही भूप्रदेश एक ऊँचा (उपजाऊ) भूप्रदेश बन रहा है। (एक तो स्वयं विद्वह के मुखस्थित मैधानर अग्नि से वहाँ का भूभाग विशुद्ध-परिष्कृत-निवास-योग्य होगया, दूसरे) वहाँ के निवासी यादिक ब्राह्मणों ने यज्ञानुष्ठानों से अग्नि के द्वारा इसे युक्त कर परिष्कृत कर दिया। (अर्थात् यज्ञाभियों के द्वारा यादिकों ने इस स्थान में अग्नि का स्वाद दिला दिया) यह सदानीयनदी प्रचलन मीधमकाल में भी एकरूप से प्रवाहित रहती है (उसका जल कभी नहीं सूखता, अपितु सदा समानरूप से प्रवाहित रहता है)। साथ ही यह ठंडी (भी) रहती है। कारण यही है कि, यह नदी (पूर्वकथनानुसार जलशोषक, तथा तापप्रवक्तक) मैधानर अग्नि से अनतिदग्धा है ॥ १६ ॥

(मैधानर अग्नि से भूप्रदेश के आर्द्रभाग को उत्तराक्षर सुखाते हुए दोनों जब सदानीयन के समीप पहुँच तो) माधव विधेय ने राहूगण गोतम से परामर्श किया कि, (बतलाया) मैं कहाँ रहूँ (कहाँ अपना राग्यतन्त्र स्थापित करूँ) ? गोतम ने उत्तर दिया कि, इस सदानीयन से पूर्व पूर्व का जो भूप्रदेश है, (वही आप के योग्य है)। यही कारण है कि, आज भी यही सदानीयनदी कोसलविदेह-राजाओं की सीमा मानी जाती है। य कोसलविदेह (माधव विधेय के द्वारा राग्यतन्त्र स्थापित किए जान से) 'माधव' नाम से ही प्रसिद्ध हैं ॥ १७ ॥

(प्रासंगिक चर्चा बतला कर आद्वयान का प्रकृत ब्राह्मणप्रकरण से सम्बन्ध बतलाती हुई भुवि कहती है कि, 'तं त्वा धृतस्नवीमह' इस मन्त्रभाग के बोलने से जब विद्वह का वाक्स्मयम टूट गया तो) राहूगण गातम ने प्रश्न किया कि, आप का अनेक पार आश्रान करने पर भी आपन पर्याप्त नहीं प्रसुप्तर दिया ? विद्वह ने उत्तर दिया कि उस समय मरे सुप्त में मैधानर अग्नि प्रतिष्ठित था। (पालने में) मैधानर अग्नि सुख से निष्कल न जाय इस क्षिण में (आपका आमन्त्रण का प्रसुप्तर नहीं दिया) ॥ १८ ॥

विदध के एक उत्तर पर पुन गो म ने प्रश्न किया कि-फिर आप के मुख से वैश्वानर अग्नि कैसे निकल पड़ा ? (जिसके निकलने से आप प्रत्युत्तर देने में समर्थ होसके)। (विदधने उत्तर दिया कि) जिस समय आपने (तन्वा) के अनन्तर) 'घृतस्नवीमह' इस वाक्य का उच्चारण किया, उसी समय 'घृत' नाम के सम्यक् से मुखस्थित वैश्वानर अग्नि मुख में प्रज्वलित होपड़ा। उस प्रज्वल अग्नि को मैं फिर मुख में धारण करने में समर्थ न होसक्य। फलतः यह बाहिर भाटहरा ॥१६॥

(जिस प्रयोजन के लिए उक्त आख्यान दत्तलाया गया है, उस प्रयोजन का विगृहण करती हुई म ति कहती है)---मो जो कि सामिधेनी मन्त्रों में घृत शब्द युक्त पद है, वह अग्निसमिधन का ही कारण समझना चाहिए। इस 'घृताच्या' पदोच्चारण से होता अग्नि का समिधन ही करता है इसमें शीघ्र का ही आधान करता है। (तात्पर्य्य यही हुआ कि--- 'प्र वो वाजा०' इत्यादि सामिधेनीमन्त्र का 'घृताच्या' पद अग्निसमिधन का ही प्रवक्तक है) ॥१॥

यही 'घृताच्या' पद की उत्पत्ति है। (तदु घृताच्येति) ॥

प्रथम मन्त्र का शेष भाग है--'द्वाञ्जिगाति सुम्नुयुः'। यह यजमान ही (स्वगादि सत्त्व सुक्त की कामना रखन से--'मुम्न-सुत्र इच्छति' इस निषेधन से) 'सुम्नुयु' है। यह सुम्नुयु यजमान (यज्ञ के द्वारा) इन वृत्ताभा को धरा में करने की इच्छा करता है। यह यजमान ही वृत्ताभा को प्राप्त करना चाहता है। (यजमान उन्हें प्राप्त करने में समर्थ बने) यही व्यक्त करने के लिए 'द्वाञ्जिगाति सुम्नुयु' यह कहा है ॥

यह प्रथमा सामिधेनी अर्थात् अग्निव्यतायुक्त बनती हुई अनिरुक्त (नाम विशेष-मह्य-विरहिता) है। मय हा अनिरुक्त है। (इमप्रकार सर्वात्मक अनिरुक्तमाय से युक्त) अग्निवृत्ता-मयी इस प्रथमा सामिधेनी अर्थात् अनुवचन करता हुआ होता सप्तसम्पत्ति को मूल म प्रतिष्ठित करता हुआ ही अनुवचनकर्म अरम्भ करता है ॥२॥॥॥

इति-प्रथमसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

—१—

०-१-प्रथमा सामिधेनी-

प्र वो वाजा अभिगवा इविऽप्यतो घृताच्या। द्वाञ्जिगाति सुम्नुयु (१)।
हे अश्वप्रेषताभा ! आप अश्व मात, पशु सुक् आदि सब मिलकर आप यजमान की सुनैयगापूर्ति के कारण बन रहे हैं। (इस मन्त्र का अग्निपक्ष में भी लगाया जासकता है क्योंकि पाठक विषयना मन्त्रों)।

(२)-(प्रथम-सामिधेनी-श्रृङ्ग-मन्त्र के अनुष्ठानान्तर क्रमप्राप्त) 'अग्न आयाहि वीतये०' (इत्यादि दूसरी) इसका अनुष्ठान करता है। यह मन्त्र 'आ' भाव का स्वरूप-संप्राप्त है। (मन्त्रगत) 'वीतये' पद का तात्पर्य यही है कि- (पहिले (प्रैलोक्य सृष्टि से पहिले) पृथिवी, अन्तिमि, यौ तीनो लोक परस्पर एक साथ मिले हुए से एकरूप से ही थे (अर्थात् 'इदमन्तरिक्ष, इय धौ,' इत्यादि रूप से भिन्न न थे)। (उस समय) शुद्धोक्त हाथ से बूते योग्य जैसा ही था। [समन्वित होने से सभी समीपवर्तमान थे यही वस्तुत्व है] ॥२२॥

उन देवताओं ने यह कामना की कि, हमारे लोक [किंवा हमारी इस-रश्मि आदित्यात्मिका गण समष्टि के क्रमिक प्रतिष्ठान के लिए ये लोक] जिस उपाय से एक दूसरे से पर्याप्त दूर हो एवं कैसे ये विस्तीर्ण बनें। [अर्थात् कैसे तो एक के तीन विभक्त लोक हों एवं कैसे प्रत्येक लोक वृहत् बने] [अपनी इस कामना को सफल बनाने के लिए] देवताओं ने 'वी-त-ये' इन तीन अक्षरों से ही पृथक्-पृथक् एवं बरीयान् कर दिया [तभी से] ये तीनों लोक [परस्पर एक-दूसरे से साथ ही हम से भी हैं, विदूर भी हैं एवं बरीय भी हैं] इस प्रक्रिया से यह लोक विस्तीर्ण बन गया। उस यजमान के लिए विस्तीर्ण लोकसम्पत्ति प्रतिष्ठित होजाती है (जिस यजमान के यज्ञ में) 'वीतये' का उक्त रहस्य जानने वाला होता 'वीतये' पद से मुक्त 'अग्न आयाहि वीतये०' इत्यादि सामिधेनी-श्रृङ्ग का अनुष्ठान करता है। [वीतये पद लोकप्रतिष्ठा का संप्राप्त है, यही तात्पर्य है] ॥२३॥

'गृथानो हव्यदातये' मन्त्र के इस उत्तर भाग का तात्पर्य यही है कि, यजमान ही [देवताओं के निमित्त हविर्दान देने से] 'हव्यदाति' है। 'यजमान के लिए प्रियमात्र आप' यही (इस मन्त्र भाग से) कहा गया है। "नि होता सत्सि बहिषि" इस अन्तिम मन्त्रभाग का तात्पर्य यही है कि, अग्नि ही होता (हव्यवहनकर्ता तथा देवताओं का 'आह्वानकर्ता') है, यही (पृथिवी) लोक बाह्य (अग्निगमित अक्षरूप) है। ('नि होता०' इत्यादि के द्वारा यह होता) इसी लोक में अग्नि प्रतिष्ठित करता है। वह वह अग्नि इस लोक में प्रतिष्ठित है। यह श्रृङ्ग (यजमान) इसी [पृथिवी] लोक को लक्ष्य बनाकर उच्चरित हुए है। जिस यजमान का एवंवित होता इसका अनुष्ठान करता है, वह यजमान [होता क इस रहस्य-

ज्ञानानुगत अनुषचन से] इसी [पृथिवी] लोक को जीत लेता है। प्रस्तुत मन्त्रभाग पृथिवी-लोक-सम्पत्ति का ही संग्राहक है यही तात्पर्य है ॥२४॥-॥

इति-द्वितीयसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

--२--

[३] [द्वितीय-सामिधेनी-श्रद्धामन्त्र के अनुषचनान्तर क्रमप्राप्त "तन्वा समिधमिरङ्गि ०" इत्यादि तिसरी सामिधेनी का अनुषचन करता है। इसी के वाच्यों की क्रमशः व्याख्या करती हुई भूमि कहती है]—“तन्वा समिधमिरङ्गि” इस मन्त्रभाग का तात्पर्य यही है कि, [आभिदैविक यज्ञ में] अङ्गिरा नामक प्राणात्मक ऋषियोंने [तथा वेचयज्ञ में-अङ्गिरा नामक प्राणीविध ऋषियों ने] समिधाओं से इस अग्नि का समिन्धन किया है। ‘अङ्गिरा’ का अर्थ यही है कि, अङ्गिरा ही अग्नि है। अर्थात् यहाँ अङ्गिरा पद से अग्नि ही-अभिप्रेत है। “धृतेन वर्द्धयामसि” इस मन्त्रभाग का तात्पर्य यही है कि यह सामिधेनी पद (अग्निसमिधक घृतयुक्त पद) है। इस अ’ न का समिन्धन ही करता है इस में धीर्य का ही आधान करता है। (तात्पर्य यही है कि यह मन्त्रभाग अग्नि के समिधन का ही अनुग्राहक है) ॥२५॥

‘यद्विष्टोष्ठा यविष्ठय’ इस अन्तिम मन्त्रभाग का तात्पर्य यही है कि, यह अग्नि प्रशंस्य कृत होता हुआ स्वरूप से बड़ा बन कर तपता है। ‘यविष्ठय’ का तात्पर्य यही है कि, (नित्य युवा बनता हुआ) यह अग्नि ही यविष्ठय है, इसी लिए ‘यविष्ठय’ यह कहा गया है। श्रद्धा (श्रद्धाभाग) इसी अन्तरिक्ष लोक को लक्ष्य-बनाकर उन्नति हुई है। इसीलिए यह श्रद्धा आग्नेयी होने के साथ साथ अनिरुद्ध है। यह अन्तरिक्षलोक अग्निरुद्ध ही है। जिस यज्ञमान का एवं-विद् होता इस श्रद्धा का अनुषचन करता है वह यज्ञमान (होता) क इस रहस्यज्ञानानुगत अनु-

+—२—द्वितीया सामिधेनी—

“अग्न आयाहि धीतये गृणानो हव्यवातये । नि होता सरित यर्हिषि [२]

हे अग्ने ! देवताओं को हवि' प्रदान करने के लिए, स्वयमपि हविर्मक्षण के लिए स्तुमान आप इस यज्ञ में पधारिए। एवं होवा बनकर इस दमास्त्र पर विराजिए' ।

(२)-(प्रथम-सामिचेनी-श्रुत्-मन्त्र के अनुवचनान्तर क्रमप्राप्त) 'अग्न आयाहि वीतये०' (इत्यादि दूसरी) इसका अनुवचन करता है। यह मन्त्र 'आ' भाव का स्वरूप-संग्राहक है। (मन्त्रगत) 'वीतये' पद का तात्पर्य यही है कि- पहिले (त्रैलोक्य सृष्टि से पहिले) पृथिवी अन्तिमि थी, तीनों लोक परस्पर एक साथ मिले हुए से एकरूप से ही थे (अर्थात् 'इदमन्तरिक्षं, इयं धौ,' इत्यादि रूप से विभक्त न थे)। (उस समय) पृथुलोक नाम से जाने योग्य जैसा ही था। [समन्तिक होने से सभी समीपतम थे यही वक्तव्य है] ॥२॥

उन देवदेवताओं ने यह कामना की कि हमारे लोक [किंवा हमारी वसु-रत्न आविर्भावित का गण समष्टि के क्रमिक प्रतिष्ठान के लिए ये लोक] जिस उपाय से एक दूसरे से पर्याप्त दूर हों, एवं कैसे ये विस्तीर्ण बनें। [अर्थात् कैसे तो एक के तीन विभक्त लोक हों एवं कैसे प्रत्येक लोक बृहत् बने] [अपनी इस कामना को सफल बनाने के लिए] देवताओं ने 'वी-त-ये' इन तीन अक्षरों से ही पृथक्-पृथक् एवं बरीयान् कर दिया [तभी से] ये तीनों लोक [परस्पर एक-दूसरे से साथ ही हम से भी हैं, विदूर भी हैं, एवं बरीय भी हैं। इस प्रक्रिया से यह लोक विस्तीर्ण बन गया। उस यजमान के लिए विस्तीर्ण लोकसम्पत्ति प्रतिष्ठित होजाती है, (जिस यजमान के यज्ञ में] 'वीतये' का उक्त रहस्य जानने वाला होता 'वीतये' पद से मुक्त 'अग्न आयाहि वीतये०' इत्यादि सामिचेनी-श्रुत् का अनुवचन करना है। [वीतये पद लोकप्रतिष्ठा का संग्राहक है, यही तात्पर्य है] ॥२॥

"गृह्णानो हव्यदातये" मन्त्र का इस उत्तर भाग का तात्पर्य यही है कि, यजमान ही [देवताओं के निमित्त हविर्दान देने से] 'हव्यदाति' है। 'यजमान के लिए प्रियमात्र आप' यही (इस मन्त्र भाग से) कहा गया है। "नि होता सरित वहिषि" इस अन्तिम मन्त्रभाग का तात्पर्य यही है कि, अग्नि ही होता (हव्यवहनकर्ता, तथा यज्ञताओं का आह्वानकर्ता) है यही (पृथिवी) लोक नाह (अग्निगर्भित अवस्था) है। ('नि होता०' इत्यादि का द्वारा यह होता) इसी लोक में अग्नि प्रतिष्ठित करता है। वह यह अग्नि इस लोक में प्रतिष्ठित है। यह श्रुत् (श्रुत्-भाग) इसी [पृथिवी] लोक का स्वरूप बनाकर उच्चरित हुई है। जिस यजमान का सम्पत्ति होता इसका अनुवचन करता है, वह यजमान [होता का इस रहस्य-

(५) — (चतुर्थ—सामिधेनी—ऋक्समन्त्र के अनुवचनान्तर) वह होता (क्रमप्राप्त) —
 “ईदृन्यो नमस्य” इत्यादि पाँचवीं सामिधेनी का अनुवचन करता है। (इसी के वाक्यों की
 क्रमशः व्याख्या करती हुई भुक्ति कहती है) — यह अग्नि निरचयेन स्तुति करने योग्य है एवं
 नमस्कार करने योग्य है। “तिरस्तमांसि दर्शत” इस मन्त्रभाग का यही तात्पर्य है कि, यह
 अग्नि प्रज्वलित होकर अन्धकारपुच्छ का तिरस्कार करता हुआ ही दिव्यलाई देता है। “समग्नि
 रिष्यते वृषा” इस अन्तिम भाग का यही तात्पर्य है कि, यह अग्नि निरचयेन प्रदीप्त रहता
 है, जो कि वृषा (यज्ञफलवपक) है ॥१॥

इति-पञ्चमसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

(६) — (पञ्चम—सामिधेनी—ऋक्समन्त्र के अनुवचनान्तर यह होता क्रमप्राप्त—“वृषो अग्निः
 समिष्यते” इत्यादि षष्ठ सामिधेनी—ऋक्समन्त्र का अनुवचन करता है। इसी के वाक्या की
 व्याख्या करती हुई भुक्ति कहती है) — “वृषो अग्नि समिष्यते” इस मन्त्रभाग का यही तात्पर्य
 है कि, यह अग्नि निरचयेन (सामिधेनी से) प्रदीप्त होता है ॥२॥

“अश्वो न देव वाहन” इस मन्त्रभाग का यही तात्पर्य है कि, य अग्नि अश्व धन
 कर ही (धुस्रोक्त) देवताओं के क्षिप (अग्नि में आहुत, यज्ञातिरायोत्यादक अवस्था (यज्ञ)
 (नाम से प्रसिद्ध इक्षित्रम्) का वहन करता है। (लाकभापा में जहाँ ‘न’ का निपघायक
 माना गया है, वहाँ) ऋक् में (मन्त्रात्मिका षेदिकी भाषा में पठित) ‘न’ का ‘ओम्’ (स्वीकृति)
 का वाचक है। इसीक्षिप ‘अश्वो न देववाहनः’ यह कहा गया है ॥३॥

“तं हविष्मन्त ईदृते” इस अन्तिम मन्त्रभाग का यही तात्पर्य है कि (चरुपुरोडाशदि
 इक्षित्र्यो का सम्यादन करने से) हविष्मन्त (नाम से प्रसिद्ध अत्यिग्न यजमानादि ही इस

॥—पञ्चमी सामिधेनी—‘ईदृन्यो नमस्यतिरस्तमांसि दर्शत । समनिरिष्यत वृषा’ । ‘ह
 अग्नि’ आप स्तुतय्य है नमस् है प्रदीप्त होकर तमोराशि का तिरस्कार कर दिग्गता देने वाला है । आप
 प्रदीप्त है यज्ञफलवपक है ।

यपन से) इसी अन्तरिक्ष लोक पर विजय प्राप्त कर लेता है । (प्रस्तुत सामिधेनी-मन्त्र अन्तरिक्षलोक-सम्पत्ति का ही संमाहक है, यही तात्पर्य है) ॥२६॥॥

इति-तृतीयसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

—३—

(४) — (तृतीय-सामिधेनी-श्रद्धा मन्त्र के अनुवचनान्तर क्रमप्राप्त-‘स न पृथु भवाय्यम्’ इत्यादि चौथी सामिधेनी का अनुवचन करता है । इसी की व्याख्या करती हुई भुक्ति करती है) — ‘स न पृथु भवाय्यम्’ इस मन्त्रभाग का यही अर्थ है कि ‘यह पृथुलोक’ (इतर लोकों की अपेक्षा) विस्तीर्ण है कैला हुआ है जिस पृथुलोक में कि देवता प्रतिष्ठित हैं । (देवताओं का तत्र निवास करने से ही) यह पृथुलोक इतर लोकों की अपेक्षा ‘भवाय्य’ (अथवा परम्परा में प्रशस्त लोक-वेद में प्रशसनीय) है । ‘अच्छा देव विधासमि’ इस मन्त्रभाग से यही कहा गया है कि, यह पृथुलोक हमें प्राप्त हो ॥२७॥

‘धृदग्ने सुवीर्यम्’ इस अन्तिम मन्त्रभाग का तात्पर्य यही है कि, यह पृथुलोक निरपयन विस्तीर्ण है जिसमें कि ये (प्राण) देवता प्रतिष्ठित हैं । यह पृथुलोक (उन वीर्यशाली-ब्रह्म-सूत्र विद्-वीर्य प्रवर्तक देवताओं के निवास करने से) सुवीर्य (शोभनवीर्य) बन रहा है । यह चौथी श्रद्धा इसी पृथुलोक को लक्ष्य में रखकर उच्चारित हुई है । जिस यजमान का पवित्र होता इस श्रद्धा का अनुवचन करता है वह यजमान (होता के इस रहस्यज्ञानानुगत अनुवचन से) इसी पृथुलोक पर विजय प्राप्त कर लेता है । (प्रस्तुत सामिधेनी मन्त्र पृथुलोकसम्पत्ति का ही संमाहक है यही तात्पर्य है) ॥२८॥ X।

इति-चतुर्थसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

—४—

●—तृतीया सामिधेनी— ‘तं त्या समिद्धिभरक्षिरो घृतम पठंयामसि । शृद्धोवा बविष्य’ इति । हे अग्निप्रवराह अग्ने । यजमानन्वी ब्रह्म से तथा संतुष्ट यजिष आग्न त्वं हम आवाका प्रदत्त कर रहे है । हे त्वन्वतम । आग्न शृद्ध-रूप त्वं प्रदीप्त भविष्य ।

X—चतुर्थी सामिधेनी— स न पृथुभवाय्यमच्छा देव विधासमि । धृदग्ने सुवीर्यम् । “ह प्रदीप्त अग्ने । आग्न विपुल भवनीय मावाह्य, शोभनवीर्यशुद्ध बन हमारे लिए प्रदान करे ।

अपूण रहता है। क्योंकि) निम्नयेन इन्द्र ही यज्ञ के वक्षता (पति, हैं। साथ ही इन्द्र ही वृषा है। (इसप्रकार कृपयन्त त्रिच के अनुवचन से) सब आग्नेयी सामिधेनियाँ इन्द्रयुक्त भी बन जाती हैं। इसी प्रयोजन के लिए कृपयन्त त्रिच का अनुवचन करता है। (अन्य आग्नेयी त्रिच से अनुवचन न कर कृपन् पद से युक्त त्रिच से अनुवचन करने का यही प्रयोजन है कि अग्नि-समिधन के साथ साथ यज्ञ में यज्ञपति इन्द्र का भी सम्बन्ध होजाय, यही तात्पर्य है) ॥३३॥

(सप्तम सामिधेनी अहमन्त्र के अनुवचनानन्तर यह होता "अग्निं दूत वशीमहे०" इत्यादि आठवरी सामिधेनी का अनुवचन करता है। इसी मन्त्र की व्याख्या करती हुई श्रुति कहती है कि) "अग्निं दूत वशीमहे०" का यह होता अनुवचन करता है इस का तात्पर्य यही है कि—

एक बार (प्रजापति की सन्तान होने से) प्राजापत्य (नाम से प्रसिद्ध) वक्षता, और असुर दोनों परस्पर स्पर्द्धा करने लगे। स्पर्द्धा करत हुए इन दोनों के बीच में (समझौता कराने के लिए) गायत्री आत्मकी हुई। (उम समय) मन्त्र में स्वकी होने वाली जो गायत्री थी यही वह (पृथिवी ही) वो दोनों के बीच में खड़ी हुई (थी)। उन दोनोंने परस्पर यह सन्धा (शक्त) निश्चित का कि, अपने दोनों में से जिन की ओर यह पृथिवी लौट आणी व जीते हुए माने जायेंगे एवं (इसके मन्त्र-व से धृष्टित) दूसरे पराजित समझे जायेंगे। (यह सन्धा निश्चित कर) उम पृथिवी को वक्षता, तथा असुर दोनों ही अपनी अपनी ओर वृक्षान का प्रयास करने लगे। दोनों ने उसके समीप अपने अपने दूत भेजे। (इन में) 'अग्नि' ही देवताओं के दूत व एवं 'महर्षा' नामक असुरों के दूत थे। दोनों में से पृथिवी वक्षदूत अग्नि की ओर ही लौट आई। इसीलिए 'अग्निं दूत वशीमहे' यह कहा गया है। वास्तव में (उक्त पुरावृत्त के अनु-सार) अग्नि निम्नयेन वक्षताओं के दूत थे। मन्त्र का दूसरा भाग है— 'होतार विश्वदसम्' यह ॥ ३४ ॥

किन्तु एक साक्षिक कहते हैं कि ('होतार विश्वदसम्' के स्थान में) होता यो विश्वदस' ऐसा मन्त्र घोलना चाहिए। (कारण इस परिवर्तन का ये साक्षिक यह बतलाते हैं कि) हम आत्मा को 'अरम्' न कहें। (तात्पर्य यह है कि 'होतार विश्वदस' के 'होतार' पद में होता-अर यह व्ययच्छब्द भी बन रहा है। यह 'अर' शब्द निवारणार्थक माना गया है। इस 'अर मात्रना' से फल यह निकलेगा कि, होता का इस यज्ञसंस्था से प्रत्यक्ष होजायगा। हम आराध्य से बचने का यही उपाय है कि 'होतार' के स्थान में 'होता यो विश्वदसम्' इस मन्त्रमय का उद्घरण किया जाय) ।

अग्नि की (उन हवियों को देवताओं में पहुँचाने के लिए) स्तुति करते हैं। इसीलिए—
‘तं हविष्मन्त ईदते’ यह कहा गया है ॥३१॥॥

इति षष्ठसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

—६—

(७)-(षष्ठ-सामिधेनी-अष्ट मन्त्र के अनुवचनानन्तर यह होता क्रमप्राप्त-“वृषस त्वा वयं वृषस समिधीमहि०” इत्यादि सातवीं सामिधेनी का अनुवचन करता है। इसी की व्याख्या करती हुई भुवि कहती है) -‘वृषस त्वा वयं वृषन् वृषसः समिधीमहि’ इस मन्त्र भाग का यहाँ तात्पर्य है कि अतिगूँगाण अक्षरसमय इस अग्नि को प्रवीण करते हैं। ‘अग्ने दीयन्तं बृहत्’ इस अन्तिम मन्त्र भाग का यही तात्पर्य है कि, (पूर्व सामिधेनियों से) प्रवीण यह अग्नि (अथ अधिक मात्रा से) बड़ा, तथा अतिशयरूप से प्रवीण बन गया है ॥३२॥॥

इति सप्तमसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

--७--

‘ईदैन्यो नमस्य०’-‘वृषो अग्नि समिध्यते०’-‘वृषस त्वा वयं वृषन्०’ इन तीन मन्त्रों में ‘वृषन्’ शब्द का सम्बन्ध है। अतएव, तीनों की समष्टिरूप त्रिष को ‘वृषसन्तत्रिष’ कहा गया है। इस वृषस्यन्त त्रिषका एक विशेष फल यत्काली हुई भुवि कहती है)-यह इत्यादि मन्त्र शब्द से एक हीनमन्त्रों का क्रमिक अनुवचन करता हुआ वृषस्यन्त त्रिष का ही अनुवचन करता है ये सब सामिधेनियों आग्नेयी होती हैं (यज्ञाग्नि के समिधन के लिए ही आग्नेयी सामिधेनियों से अनुवचन किया है। परन्तु अग्नि जबतक इन्द्र को साथ नहीं ललत, जबतक इनका समिधन

●-षष्ठी-सामिधेनी-

वृषा अग्निः समिध्यन् अग्नो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईदते ।

अथ वी भति देवताओं के लिए हविषदान करने वाला यज्ञकर्मकर्ता अग्नि प्रवीण हो रहा है।
हविष्मन्त अतिबड़ घेरे अग्नि की स्तुति कर रहे हैं” ।

± सप्तमी सामिधेनी-

‘वृषस त्वा वयं वृषन् वृषसः समिधीमहि । अग्ने दीयन्तं बृहत् ।

१ यज्ञकर्मकर्ता अग्नि । आहुतिकर्ता हम अतिगूँगाण यज्ञाहुतिदान आग्नेयी प्रवीण कर रहे हैं।
हम यज्ञे बृहत् रूप से प्रवीण अग्नि का बृहत् रूप में मननित कर रहे हैं ।

पचना की वृद्धि से ११ के स्थान में १५ अनुवचन होजाते हैं। यही अनुवचन के सम्यन्ध में एक पक्ष है। क्रमप्राप्त संख्या के अनुसार 'अग्निं दत्त वृक्षीमहे०' इत्यादि मन्त्र आठवाँ पड़ता है। प्रथम-मन्त्र के त्रिराष्ट्र छन्दारण से यद्यपि 'अग्निं दत्त वृक्षीमहे०' मन्त्र १० वीं संख्या पर आकर ठहरता है, यापि क्योंकि उस एक ही मन्त्र का त्रिरावर्त्तन है, अतः 'अग्निं दत्त०' की अष्टमी संख्या की मौलिकता सुरक्षित रहजाती है, जिसका कि सुरक्षित रहना आवश्यक है।

दूसरा पक्ष सप्तदश-संख्या से सम्यन्ध रखता है। दर्शपूर्णमास में १७ सामिघेनियों का अनुवचन करना चाहिए' इस पक्षान्तर में २ संख्याओं की पूर्ति के लिए ११ मौलिक मन्त्रों से प्रतिरिक्त जिन दो मन्त्रों का इन ग्यारहों में समावश किया जाता है, उन्हें—“उपरिष्ठात्-दधाति” इस निबन्धन से—‘घ्राय्या’ कहा जाता है। इन ‘घ्राय्या’ नामक श्रुचाओं का आधान (समावश) ११ में से कहाँ करना ?, यह विचार प्रस्तुत है। सिद्धान्ततः ‘अग्निं दत्त वृक्षीमहे०’ इस मन्त्र के अनन्तर ही इन का अनुवचन होता है। तभी इस मन्त्र का अष्टमस्य सुरक्षित रह सकता है। इसी सिद्धान्त पक्ष को दृष्टि में रखती हुई, ‘घ्राय्या श्रुचाओं’ के उत्तर में आधान को प्रत्यक्ष बनाती हुई भुक्ति कहती है कि—

‘अग्निं दत्तं वृक्षीमहे०’ इत्यादि श्रुचा का अष्टमीरूप में (आठवीं मात्र कर ‘वृषणं त्वा वृषन्०’ इत्यादि सातवीं सामिघेनी के अनन्तर ही) अनुवचन करना चाहिए। क्योंकि यह सामिघेनी श्रुचा (११ संख्या में से आठवीं संख्या पर पड़ती हुई) निदानविधि से गायत्री है। गायत्री अणुचरा है, (गायत्रि अग्निं का अन्त है यहाँ इस सामिघेनी-क्रम से होवा को अग्नि का सामिघेन्यन करना है। षष्ठी स्थिति में जब निदानमर्प्यादा से यह श्रुचा क्रमद्वारा आठवीं बनती हुई गायत्रिमस्यपत्ति से स्वतः युक्त होरही है, तो अपरम्य ही इसे) आठवीं बनाकर ही इस का अनुवचन करना चाहिए। तात्पर्य यही है कि, गायत्रि-अग्नि-सम्पत्ति-प्राप्त्यर्थ—अग्निं दत्त०’ इत्यादि सामिघेनी का सातवीं सामिघेनी के अनन्तर ही अनुवचन होना चाहिए ॥ ३ ॥

(अग्निं दत्त०’ की अष्टमसंख्यानुवचनगत गायत्रिमस्य न मं जा आपत्तिजनक पक्ष है उनका बतलाकर अन्त में उक्त सिद्धान्त का ही समर्थन करती हुई भुक्ति कहती है कि)—स्त्रिये एक यादिक ‘अग्निं दत्तं वृक्षीमहे०’ इस आठवीं श्रुचा के पहिले (तथा ‘वृषणं त्वा वृषन्०’ इस सातवीं श्रुचा के आगे) वृष्य पाजाः०—‘त संवाध ०’ इन) शानां घ्राय्या-श्रुचाओं का

*—‘वृष्यपाजा अमृत्वा घृतनिर्णिकृ स्वाहुत । अग्नियस्यस्य इत्यथात्’ (श्रुचा ३०७१५) ।

‘त संवाधो यत्कृष इत्या धिया यज्ञवन्त । आबधुरग्निमृतय’ (श्रुचा ३१२७१५) ।

(इस मानुषकस्यानुगत मन्त्र-ऊह-पक्ष का आमुखचूड स्वरूपन करते हुए भगवान् यज्ञ-वल्क्य कहते हैं कि)-होता को चाहिए कि-यह वैसा (होता यो विश्ववेदसः, ऐसा) कभी न बोले । (अपनी कल्पना से शब्दों की यथेच्छ मनमानी) उपपत्ति लगाते हुए जो याज्ञिक स्वता-सिद्ध मन्त्रों के स्वरूप में परिवर्तन करते हुए यज्ञोक्तिर्त्तव्यता में यथेच्छ परिवर्तन करते रहते हैं) वे यज्ञ में मानुषभाव का ही समावेश करते हैं । वह यज्ञ की 'अग्नि' (समृद्धि का विनाश) है जो कि कारुणिक मानुषभाव है । हम अपने यज्ञ में देवसमृद्धि के भावक मानुषभाव का समावेश न कर बैठे, इसलिए प्रत्येक वरा में यह आवश्यक है कि जैसा ऋषि से (सिद्धमन्त्र से) कहा गया है, वैसा ही होतार विश्ववेदसम् इसी रूप से होता को अनुवचन करना चाहिए ।

“अस्य यज्ञस्य सुकृतम्” इस मन्त्रभागा का यही तात्पर्य है कि, यही इस यज्ञ का सुकृत (उत्तमरूप से यज्ञकर्म का सम्पादन करने वाला) है जो कि अग्नि है । इसीलिए ‘अस्य यज्ञस्य सुकृतम्’ कहा गया है । (मन्त्रव्याख्यान बतला कर पूर्वोक्त आख्यान का उप-संहार करती हुई भुक्ति कहती है कि, देवदूत अग्नि के गमन से) वह पृथिवी देवताओं को ओर ही लौट आई । परिणामतः (निश्चित सन्धा के अनुसार) दृष्टता जीव गए एवं असुर परा-जित होगए । वह यज्ञमान अपने आत्मा से (शत्रुपक्ष की प्रक्षिप्तार्था में) विजय-लाम करता है, एवं उसके शत्रु पराजित होजाते हैं, जिस यज्ञमान का पर्ववित् होता ‘अग्नि दूत०’ इत्यादि सामिधेनी का अनुवचन करता है । (शत्रुपराजय, एवं यज्ञमान का विजय भी इस सामिधेनी-अनुवचन का फल है यही तात्पर्य है) ॥ ३५ ॥ +

इति-अष्टमसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

— ८ —

(मूलतः सामिधेनी मन्त्र ११ बतलाए गए हैं । इनमें से-‘प्र वो वाजा अमिषव’ इस प्रथम मन्त्र का तथा ‘आहु होता दुषस्पत०’ इत्यादि ग्यारहवें मन्त्र का तीन तीन बार अनु-

+अष्टमी सामिधेनी-

“अग्नि दूतं युष्मीमह इतारं पिरवदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ।

मैं उक्त देवदूत अग्नि का वरण कर रहा हूँ जो देवताओं का आह्वान करने से हुआ नाम मैं पिरवदस्यिक परिज्ञान के पिरवदसः नाम से एवं इस यज्ञकर्म का अष्टमशानक दशम सुकृत नाम से ‘मिद’ है ।

गया है। “अग्निं पावक ईक्ष्य” इस मन्त्र भाग का यही तात्पर्य है कि, ‘यह अग्नि निश्चयेन (अपने दाहक तेजोधर्म में दूषित परमाणुओं का नाशक बनता हुआ) पावक है, एवं (प्राणीमात्र के उपयोग में आता हुआ) यह अग्नि निश्चयेन (प्राणीमात्र से) स्तुत्य है। “शोचिष्केपस्तमीमह” इस अन्तिम मन्त्रभाग का यही तात्पर्य है कि, (सामिधेनी से) प्रदीप्त इस अग्नि के केश (स्थानीय रश्मियाँ) प्रज्वलित से रहते हैं ॥४॥

इति-नवमसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

—६—

(१) — (नवम-सामिधेनीमन्त्र के अनुवचनानन्तर यह होता क्रमप्राप्त “समिद्धो अग्न आहुतः” इत्यादि दशम-सामिधेनीमन्त्र का अनुवचन करता है। भुति क्रमप्राप्त उसी की व्याख्या करती है) — ‘समिद्धो अग्न आहुतः’ इति । (इस अनुवचनकर्म से पहिले होने वाले एक विरापकर्म की प्रासङ्गिक इति-कर्तव्यता बतलाती हुई भुति कहती है कि) — इस दशमी-सामिधेनी के अनुवचन से पहिले पहिले अग्निसमिन्धनार्थ गृहीत सम्पूर्ण इष्मकाष्ठ अनुयाजाय केवल एक समिध के अतिरिक्त अग्नि में डाल देना चाहिए। (इस अनुवचन से पहिले पहिले ही क्यों सर्वेष्मकाष्ठ का अभ्याधान आवश्यक माना गया? इसका समाधान करती हुई भुति कहती है कि) इस ‘समिद्धो अग्न आहुतः’ रूप अनुवचन कर्म से होता अग्निसमिन्धन कर्म समाप्त कर लेता है (क्यों तो ‘समिद्धो अग्न आहुतः’ कहना अन्वय बनता है। अर्थात् जिस अग्निसमिन्धनकर्म के लिए इष्मकाष्ठ का ग्रहण होता है वह कर्म इससे पहिले पहिले समाप्त है। फलतः अब इष्म वचाना निरर्थक बन जाता है)। अनुयाजार्थ एक इष्म के अतिरिक्त यदि इष्म बच रहा है तो वह अतिरिक्त (यज्ञकर्म से अतिरिक्त-यज्ञा हुआ-अधिक) कहलाता है। जो यज्ञ का अतिरिक्त (उपयोग से यज्ञा हुआ-उबरा हुआ) भाग है वह यज्ञकर्त्ता यजमान के कृत्रिम तथा सहजरातु की मूर्द्धि का ही कारण बनता है। इसलिए इससे पूर्व पूज अनुयाजाय एक समिध को छोड़कर शेष सब सम्पूर्ण इष्मकाष्ठ को अग्नि में ही डाल देना चाहिए ॥३॥

×—नवमीसामिधेनी— समिध्यमानो अश्वर अग्निं पावक ईक्ष्य । शोचिष्केरास्तमीमह ।

इस यज्ञ में सामिधेनियों से समिद्ध बनता हुआ अग्नि पावक है स्तुत है। प्रज्वलित केश (रश्मि) वाले ऐसे अग्नि की हम स्तुति कर रहे हैं।

क्यं स्थापन करते हैं। साथ ही, “अथ का ही नाम ‘घाव्या’ है” [अर्थात् “घाव्या श्रृंखला” अथवा श्रृंखला हैं क्योंकि अथ का भी मुख में बाहिर से आधान होता है एवं इन दोनों श्रृंखलाओं का भी अन्तर्गत याहिर से इन ११ श्रृंखलाओं में आधान होता है। इसी सादृश्य से दोनों घाव्या-श्रृंखलाओं को अन्तर्स्थानीय कहा जा सकता है। पञ्च आठवीं श्रृंखला गायत्रिसम्पत्ति से युक्त रहती हुई गायत्रीश्रृंखला गायत्र-अन्नाग्नि-स्थानीया है, अन्नाग्नि की मुक्तबानीया है। ऐसी स्थिति में इस मुक्तस्थानीया आठवीं श्रृंखला से पहिले घाव्या का स्थापन करके हुए हम] मुख भाग से ही [अन्नाग्नि में] अथ का आधान करते हैं यह कहते हैं। अर्थात् अष्टमी से पहिले घाव्या-अनुवचन की ये श्रृंखला ठीक उपपत्ति वतलाते हैं]।

परन्तु होता को चाहिए कि, वह ऐसा कभी न करे। उम होता के लिए वह गायत्री गायत्र-सम्पत्तिसंग में असम्बन्ध रह जाते हैं जो होता इससे पहिले घाव्या-श्रृंखलाओं का स्थापन करता है। उस द्वारा में ‘अग्निं दूतं वृषामिहे०’ इत्यादि श्रृंखला वरामी तथा एकवरां बन जाती है। अर्थात् आठवीं से पहिले दोनों के आधान से आठवीं तो वरामी बन जाती है एवं १० वीं ‘समिध्यमानोऽध्वरे०’ यह एकवरां बन जाती है।

(वाचस्पत्य यही है कि, जिस अष्टम सख्यानुगता गायत्रिसम्पत्ति के सम्बन्ध से व श्रृंखला इसे अन्नाग्नि मानते हुए अन्तरूप से इससे पहिले घाव्या-श्रृंखलाओं का आधान करना चाहते हैं, उनके मत से तो आठवीं आठवीं न रहकर जब वरामी ही बन जाती है, तो उनकी अन्तर्गत उपपत्ति भी व्यर्थ होजाती है साथ ही आठवीं को आठवीं रखन से यज्ञ में जो गायत्रिसम्पत्ति मिलती है उसमें भी व वञ्चित रह जाते हैं)।

इसी वज्रमान के लिए यह आठवीं श्रृंखला अनुवचनानुगता (गायत्रिसम्पत्तिप्रदात्री) बनती है, जिस वज्रमान के (यज्ञ में) होता इसे अष्टमी बनाकर अनुवचन करता है। इसलिये ‘अग्निं दूतं० के गायत्र भाग को सुरक्षित रखने के लिए) इससे आगे-‘समिध्यमानो अध्वरे०’-‘समिद्धो अग्न आहुत०’ इन ६ वीं, १० वीं श्रृंखलाओं के मध्य में ही दोनों घाव्या-श्रृंखलाओं का स्थापन करना चाहिए ॥३॥

(अष्टम सामिनेवी-श्रृंखला का अनुवचनानुगता यह होता क्रममात्र-“समिध्यमानो अध्वरे०” इत्यादि नष्ट-सामिनेवी-मन्त्र का अनुवचन करता है। इसी की व्याख्या करती हुई वृत्ति कहती है)-‘समिध्यमानो अध्वरे’ इम मन्त्रभाग का यही तात्पर्य है कि वह ही निरवचन अन्तर है। (मन्त्र मन्त्रभाग के द्वारा) ‘ह अग्न ! आप यज्ञ में प्रदीप्त हैं’, यही अर्थ

“समिध्यमानोऽध्वरे०”—“समिद्धो अग्न आहुत” आजुहोता दुवस्यत०” इन तीन मन्त्रों में ‘अध्वर’ शब्द का सम्बन्ध है। अतएव तीन मन्त्रों की समष्टिरूप इस त्रिच को ‘अध्वरवन्त’ त्रिच कहा जाता है। जैसे पूर्व ‘धृषण्वन्त’ त्रिच का एक विशेषफल वतलाया गया था वैसे ही इस अध्वरवन्त त्रिच का अग्निसमिधवन्त के अतिरिक्त एक विशेष फल वतलाती हुई भुक्ति कइती है—यह होता (‘अध्वर’ शब्द से युक्त तीन मन्त्रों का उच्चारण करता हुआ) अध्वरवन्त त्रिच का ही अनुवचन करता है। [इसका फल यही है कि]—यज्ञ से यजन करते हुए देवताओं के ऊपर सहजराशु असुरोंमें हिंसात्मक आक्रमण किया। [परन्तु इस अध्वरवन्त त्रिच के प्रभाव से] हिंसात्मक आक्रमण करते हुए भी असुर इनकी हिंसा करने में समय न हो सके। [यही नहीं अध्वरवन्त त्रिच के प्रभाव से] ये उल्टे परास्त होगए। (क्योंकि इस यज्ञाभिरूप यज्ञ ने देवताओं को हिंसा से बचा लिया) अतएव यज्ञका नाम ‘अध्वर’ होगया। उस यजमान के वे हिंसक शत्रु यजमान पर हिंसात्मक आक्रमण करते हुए स्वयमेष परास्त होजाते हैं जिस यज्ञमान के (यज्ञ में) पशवित् हावा अध्वरवन्त त्रिच का अनुवचन करते हैं। (शत्रु-आक्रमण निरोधपूर्वक शत्रु-परामर्श ही इस अध्वरवन्त त्रिचानुवचन का एक विशेष फल है, यही तात्पर्य है) ॥

अपि च—[अध्वर शब्द सोमयाग में रूढ है, जैसाकि—“सौम्ये अध्वरे” इत्यादि वचनों से स्पष्ट है। इस दशपूर्णमास में सामिधेन्यनुवचनकर्म्म में जब अध्वरवन्त त्रिच का सम्बन्ध करा दिया जाता है तो] सौम्य अध्वर से यजन कर यजमान जितना-जो फल प्राप्त करता है, वही फल इसे इस अध्वरशब्दयुक्त दशपूर्णमास से मिल जाता है। [यही अध्वरवन्त त्रिच का एक दूसरा महत्त्वपूर्णफल है] ॥४०॥

इति सामिधेन्यनुवचनम्

चौथे अध्याय में पहिला, तथा तीसरे प्रपाठक में

तीसरा ब्राह्मण समाप्त

सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत द्वितीय ब्राह्मण अत्र उपरत

?

“देवान् यज्ञिस्वध्वर” इस मन्त्रभाग का यही तात्पर्य है कि, अग्नि का ही नाम है, (प्रथममन्त्र भाग से) “हे सुयज्ञिय आप देवताओं का यजन कीजिए” यही कहा गया है। “त्वं हि हव्यवाहनसि” इस अन्तिम मन्त्र भाग का यही तात्पर्य है कि, ‘यही अग्नि (देवताओं के लिए दुस्रोके में पृथिवी से इविर्मान करने के कारण) हव्यवाट् कहलाए हैं। इसीलिए त्वं हि हव्यवाहनसि’ यह कहा गया है ॥१॥

इति-दशमसामिधेनी-मन्त्रव्याख्यानम्

-१०-

(११) (दशम-सामिधेनी-मन्त्र के अनुषणनान्तर यह होता क्रमपाठ “आजुहोता दुवस्यत०” इत्यादि पञ्चदश सामिधेनीमन्त्र का अनुषणन करता है। इसी की व्याख्या करती हुई भुक्ति कहती है - “आजुहोता दुवस्यतार्गि प्रयत्यध्वरे। पूषीर्षं हव्यवाहनम्” इस सामिधेनी अध्या से अग्नि को (स्यकर्मप्रवृत्ति के लिए) प्रेरित ही (नियुक्त ही) करता है। ‘आजुहोता दुव यत’ इस मन्त्रभाग से) हे अग्निजो ! हवन कीजिए, देवताओं का यजन कीजिए, जिस कर्म के लिए, जिस कामना के लिए अग्नि को होता ने समिद्ध किया है, वह कीजिए” यही कहा है। “अग्नि प्रयत्यध्वरे” इस मन्त्रभाग का यही तात्पर्य है कि अग्नि यह यज्ञ का नामान्तर है। (प्रथम मन्त्र भाग से) “यज्ञकर्म के आरम्भ होने पर अग्नि को” यही कहा गया है। “पूषीर्षं हव्यवाहनम्” इस अन्तिम मन्त्रभाग का तात्पर्य यही है कि, यह जो अग्नि है यही हव्यवाहन है। इसीलिए ‘पूषीर्षं हव्यवाहनम्’ का अर्थ गया है ॥२॥

इति एकादशसामिधेनी मन्त्रव्याख्यानम्

-११-

●-दशमी सामिधेनी-

“तमिहो अग्न आजुत देवान् यज्ञिस्वध्वर। त्वं हि हव्यवाहनसि
अग्निध्वर स युक्त अग्नि समिद्ध होगया है। हे सुयज्ञिय यज्ञान्ते। आप देवताओं का यजन कीजिए। आप निरुपयन देवताओं के लिए हवि लेवाने वाले हैं।

× पञ्चदशमी सामिधेनी-

आजुहोता दुवस्यतार्गि प्रयत्यध्वरे। पूषीर्षं हव्यवाहनम्” ।
हे अग्निजो ! यज्ञकर्म के लिए अग्नि का समिधन दिव्य वा यह आजुहोतकर्म आरम्भ करो।
यज्ञ प्रकल्प होगया। हव्यवाहन अग्नि का वरदा करो।

भरण पोषण करता है इसलिए भी 'भारत' यह कहा है। [आधिदैविक-देवप्रजा का हवि के द्वारा एवं आभ्यात्मिक पार्थिव प्रजा का भ्रम के द्वारा भरणपोषण करने के कारण अग्नि 'भारत' कहाया है यही तात्पर्य है]। आप महान हैं वरुणों में ब्राह्मणवर्ण बनते हुए सर्वमूढन्य है, एष त्रैलोक्यप्रजा के पालन में समर्थ बनते हुए भारत है आप अवश्य ही इस हौत्रकर्म को पूरा करेंगे यही इस निगदानुवचन का तात्पर्य है) ॥२॥

इति—निगदानुवचनम्

अथ--आर्षेयानुवचनम्

(उपमदात्मक स्तुतिकर्म में अनन्तर होवृक्ष क आर्षेयकर्म की इतिकर्तव्यता वतज्ञाती हुई भुक्ति कहती है) वह होता वक्त स्तुतिकर्म के अनन्तर आर्षेय प्रवरण करता है। (इस कर्म से यह) होता (इस यजमान को) ऋषियों तथा देवताओं के लिए ही निवेदित करता है यह यजमान (सचमुच) वक्षा पुरुषार्थी है जो इस यज्ञ (जैसे महत्कर्म) को प्राप्त कर सके, इसी भावना के लिए। (अर्थात् यजमान को यशस्वी बनाने के लिए ही यह कर्म होता है) इसलिए हावा आर्षेय-प्रवरण करता है ॥३॥

पूष से इधर की ओर प्रवरण करता है। (कारण यही है कि) पूष की ओर से ही अर्वाक-प्रजार्थ उत्पन्न होती है। अपिच इस क्रम से होता पूष के श्रेष्ठ पुरुषों के महत्त्व को सुरक्षित रखता है। यह पिता पहिले है, अनन्तर पुत्र है, अनन्तर पौत्र है (यही क्रम है)। इसलिए (भी) पहिले से इस ओर के क्रम से ही प्रवरण करता है ॥४॥

(जब कोई व्यक्ति किसी महत्कार्य में प्रयुक्त होता है तो इस से उस के पूष वंशजों का कीर्तिविस्तार माना जाता है। इसी यशोविस्तार के लिए यजमान के पितामह, पिता, स्वयं का इसी क्रम से—'अमावसौ' रूप से आर्षेय प्रवरण होता है। इस प्रवरण का ऋषि से सम्बन्ध है। उस ऋषिपरम्परा से ही प्रवरण होता है जैसा कि भाग भाग वाले 'उत्तराधारब्राह्मण' में स्पष्ट होन वाला है।)

इति—आर्षेयानुवचनम्

शतपथब्राह्मण प्रथमकाण्डानुगत चौथे अध्याय में दूसरा ब्राह्मण एव तीसरे प्रपाठक में चौथा ब्राह्मण सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत-तृतीय ब्राह्मण

३

अथ-निगदानुवचनम्

देवताओंने [इस सामिधेनी अनुवचन के द्वारा] अग्नि को गुह्यतम कार्य में निरुक्त किया जोकि होतृत्व में नियुक्त किया [जिस गुह्यतमकार्य का स्वरूप] हमारा यह इव्य [पृथिवीसे धुलोक में तत्रास्थ देवताओं के लिए] स्नेजाओं' यह है । इसप्रकार उस अग्नि को ऐसे गुह्यतम कार्य में नियुक्त कर देवताओंने इस [अग्नि की प्रशंसा करना आरम्भ किया] आप वीर्यवान् हैं । आप (वास्तव में इस हविर्वहनकर्म में समर्थ हैं इत्यादिरूप से इसमें वीर्य-पान करते हुए हैं । जैसेकि [श्लोकव्यवहार में] मनुष्य अपनी जाति में से जिस किसी गुह्यतम कार्य में नियुक्त करते हैं, उसको बड़ा-सा देते हैं कि, आप वीर्यवान् हैं आप अमुककाम करने में समर्थ हैं, इसप्रकार उसमें वीर्यपान करते हुए ही । [तत्पर्य यह है कि, श्लोक में गुह्यतम कार्य में नियुक्त व्यक्ति का उस्ताह बढ़ाने के लिए नियोज्यता लोग जैसे उसकी स्तुति किया करते हैं उसे बड़ा-सा देते हैं, ठीक वैसा ही यह 'निगदानुवचनकर्म' है] । यह अतिव्यक्त सामिधेनी-अनुवचन के अनन्तर जिन मन्त्रों का उच्चारण करता है, उन से यह इस अग्नि को बड़ा-सा ही बताते हैं [और इस बड़ावसे अग्नि में वीर्य का ही आधान करता है । [यही निगदानुवचनकर्म की उपपत्ति है] ॥१॥

[उपनि यतस्तत्पर्य अथ यद्वति यतस्तत्परी दुर्ह भुति कदती है-]-'अग्न महर्ह अग्नि ब्राह्मण भारत' इति-अग्नि ही ब्रह्म (आद्यलजाति) है इसी अभिप्राय से 'ब्राह्मण' यह कहा गया है । 'भारत' सम्प्रापन का यही तात्पर्य है कि यही अग्नि [पृथिवीलाक में गुहाक में तत्रस्थ] देवताओं के लिए हवि का भरण करता है, इसलिये 'यह अग्नि भरत है यह प्रसिद्ध है । अग्नि च प्राणरूप [वैश्वानराग्निप्राणरूप] में परिणत होकर यही सम्पूर्ण पाथिव प्रजा का

• गुह्यतम उचरतापि नृग कार्य (विष्मयनी या अर्थ)

‘आस्प्रात्रं जुहूर्देवानाम्’ नामक निधित् का यही तात्पर्य है कि यह अग्नि (सर्वदेवताहुति सुल-स्थानीय वनता हुआ ‘देवपात्र’ है। इसीलिए अग्नि में सम्पूर्ण देवताओं के लिए आहुति देते हैं। क्योंकि यह वास्तव में देवपात्र है। जो अग्नि की इस पात्रता को जानता है, वह जिस पात्र [भोग्यवस्तु] को प्राप्त करना चाहता है, अभीष्ट पात्र को प्राप्त कर लेता है ॥१३॥

‘चमसो देवपान’ इस निधित् का यही तात्पर्य है कि चमसरूप में परिष्कृत हुए ही इस अग्नि से देवता आहुतिद्रव्य खाते हैं। इसीलिए ‘चमसो देवपान’ यह कहा है ॥१४॥

‘अरां २॥ इवाग्ने नेमिर्देवास्त्वं परिमूरमि’ इस निधित् का यही तात्पर्य है कि, जिस प्रकार [शकटस्थ] अरों को नेमि चारों ओर से व्याप्त करती है, इसीप्रकार [अग्नि] देवताओं के चारों ओर से व्याप्त (घेर रहने) हैं प्रकृत निधित् से यही कहा है ॥१५॥

इति—निधित्पाठः

अथ--देवतावाहनम्

(उक्तरूप से निधित्पाठ करने के अनन्तर देवतावाहनकर्म होता है। उसी की इति कर्त्तव्यता बतलाती हुई श्रुति कहती है)–

‘आवह देवान् यमानाय’ इस आवाहन मन्त्र से इस यज्ञ के प्रति अग्नि को देवताओं के आवाहन के लिए ही कहा गया है। ‘अग्निमथ आवह’ इस मन्त्र से अग्नि को आग्नेय आभ्यभाग के प्रति अग्नि को खाने के लिए कहा गया है। ‘सोममावह’ इस मन्त्र से अग्नि को सौम्य आभ्यभाग के प्रति सोम को खाने के लिए कहा गया है। ‘अग्निमावह’ इस मन्त्र से अग्नि को जो कि वर्षा-ओर-पूर्णमास दोनों यज्ञों में अपरिह्राय्य आग्नेय-पुरोडाश है, उस के प्रति अग्नि को खाने के लिए ही कहा गया है ॥१६॥

(वर्षापूर्णमास-दोनों में जो अग्नि पुरोडाशका-देवता है, उसके आवाहन के) अनन्तर (निर्वा पक्ष में जिस जिस देवता के लिए जिस क्रम से देवता के लिए हविर्निर्वाप हुआ था उसी क्रम से) इस उस देवता का ‘अग्नीषोमावावह’ इत्यादि रूप से आवाहन करना चाहिए।

‘देवां २॥ आज्यपां’ इस मन्त्र से (आभ्यपान करने वाले) प्रयाज-अनुयाज देवताओं के आवाहन के लिए अग्नि से प्राथना करता है। प्रयाज (श्वनु) अनुयाज (अन्ध) देवता ही

अथ--निवित्पाठ

आर्पेय कह कर वह होता देवस्यो मन्विद्^० इत्यादि रूप से निवित्पाठ करता है। सब से पहिले देवताओं ही इस अग्नि को प्रम्थलित किया था इसीलिए—‘देवेद्’ यह कहा गया है। (देवताओं के अनन्तर मनुष्यसम्प्रदाय में) सब से पहिले इस अग्नि को मनु ने प्रम्थलित किया था इसीलिए ‘म न्वद्’ यह कहा है ॥५॥

‘अपिप्सुत’ इस निवित् का यही तात्पर्य है कि सब से पहिले अपिप्सुतों ही इस अग्नि की स्तुति की थी इसीलिए ‘अपिप्सुत’ यह कहा है ॥६॥

‘विप्रानुमदित’ इस निवित् का यही तात्पर्य है कि, ये ही निरूपयेन विप्र कहलाए हैं जो कि अपि हैं। इन अपिपियों ने इस अग्नि को प्रसन्न किया था अतएव ‘विप्रानुमदित’ यह कहा है ॥७॥

‘कविशस्त’ इस निवित् का यही तात्पर्य है कि, य ही निरूपयेन कवि नाम से प्रसिद्ध हैं, जो कि अपि हैं। उही अपियों ने इस अग्नि का (सुप्रसिद्ध यजुर्नुगता रास्त्रप्रक्रिया से) रसन्न किया था, अतएव ‘कविशस्त’ यह कहा है ॥८॥

‘मधसशित’ इस निवित् का यही तात्पर्य है कि, यह अग्नि निरूपयेन मध से सुतीरुत किया गया है। ‘धृतहवन’ इस निवित् का यही तात्पर्य है कि, [यह अग्नि स्वरूपरा के लिए] धृत का आह्वान करने वाला [धृतप्रिय] है ॥९॥

‘प्रसीर्यज्ञानां रथीरध्वराणाम्’ [इस निवित् के ‘प्रसीर्यज्ञानाम्’ भाग का यही तात्पर्य है कि] अस्तिगुण इसी अग्नि के द्वारा समूह यज्ञों को पूरा करने में समर्थ होते हैं, जो कि पाकयज्ञ हैं, एवं जो अन्य यज्ञ हैं। इसीलिए—‘प्रसीर्यज्ञानाम्’ यह कहा है ॥१०॥

[उक्त निवित् के] ‘रथीरध्वराणाम्’ इस निवित् का यही तात्पर्य कि, यह अग्नि रथ बन कर देवताओं के लिए यज्ञ [हवि] का वहन करता है। इसीलिए—‘रथीरध्वराणाम्’ यह कहा है ॥११॥

‘अतूर्षा हाता तृषिह्वराट्’ इस निवित् का यही तात्पर्य है कि, इस अग्नि का राधम पार नहीं कर सकत। इसीलिए ‘अतूर्षा होता’ यह कहा गया है। ‘तृषिह्वराट्’ का यही तात्पर्य है कि, यह अग्नि स्वयं सप्त पाप्माओं का पार करने में समर्थ है। इसीलिए तृषिह्वराट् यह कहा है ॥१२॥

शतपथब्राह्मणप्रथमकारण्डनुगत चौथे अध्याय में तृतीय ब्राह्मण एव तीसरे प्रपाठ में चतुर्थ ब्राह्मण सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत चतुर्थ ब्राह्मण

—४—

अथ—शान्तिकर्म [अभिचारात्मकम्]

जो अग्नि सामिधेनी श्रुचाओं से समिद्ध होजाता है, वह इतर सामान्य प्रज्वलित अग्नियों की अपेक्षा अतिशयरूप से प्रज्वलित रहता है। ऐसा समिद्ध अग्नि भर्गव क, तथा सपरा के अयोग्य होजाता है। (न इसका कोई कुछ विगाड़ हा सकता न कोई सपरा ही कर सकता क्योंकि इसमें मन्त्रविद्युत् का समावेश रहता है, यही वात्सल्य है) ॥१॥

जो जिसप्रकार सामिधेनी-मन्त्रों से यह अग्नि समिद्ध होजाता है वैसे हा यह सामिधेनी मन्त्रों का उच्चारण करता हुआ ब्राह्मण (होवा) भी (प्रस्तररूप से) तपने लगता है। (साथ ही मन्त्रपूत समिद्ध अग्नि की मूर्ति मन्त्रप्रयोज्य यह ब्राह्मण भी घण्टा तथा सपरा के अयोग्य बन जाता है ॥२॥

(जिसप्रकार सामिधेनी मन्त्रों से आहवनीय अग्नि के अङ्ग प्रत्यङ्ग समिद्ध होजाते हैं, एवमेव इनके अनुपपन्न से अनुपपन्नकर्ता होता के अङ्ग प्रत्यङ्ग भी समिद्ध होजाते हैं। किस सामिधेनी-श्रुग्भसा से कीन सा अङ्ग समिद्ध होता है? इन्हा प्रश्न का क्रमिक समाधान करता हुआ निम्नलिखित प्रकरण आरम्भ होता है) —

वह होवा 'प्र वो वाजा०' इत्यादि प्रथमा सामिधेनी-श्रुक् का (जिम समय) उच्चारण करता है, (उस समय अपने प्राणसमिन्धन की भावना करता है)। प्राण निश्चयन ('प्र' शब्द में युक्त होता हुआ साथ ही गतिचम्भा यनता हुआ) 'प्रवान्' है। इस प्रथम श्रुचा से यह हाता अपन 'प्राण' को हा प्रज्वलित करता है।

'अग्र आयादि गीतये' (इसका अनुपपन्न करता है)। अपान निश्चयन ('एतवान्' (आगमनचम्भा) है। इस दूसरी श्रुचा से हाता अपन 'अपान' का हा समिद्ध करता है।

'तत्त्वा समिद्धि ०' इत्यादि तृतीय सामिधेनी-श्रुचा क) 'बृहच्छोचा यविष्ठय' (इसका अनुपपन्न में उद्दान का हा समन्धित करता है)। उद्दान निश्चयन 'बृहच्छोचा' (तजा-

आत्म्या वेधता है। “अग्निं होत्रायावह” इस मन्त्र से होत्रकर्म के लिए अग्नि के आह्वान के लिए अग्नि से प्रार्थना करता है। “स्वं महिमानमावह” इस मन्त्र से अग्नि की अपनी महिमा (साहसीरूप) के आह्वान के लिए हो अग्नि से प्रार्थना करता है। यहाँ ही इस अग्नि की अपनी महिमा (वाक्मयी वपदकाररूपा महिमा) है। इससे इस वाक् के आह्वान के लिए हो प्रार्थना करता है। “आ च वह स्वातवेदः सुयज्ञा च यज्ञ” इस मन्त्र से जिन वधताओं के आह्वान की यह प्रार्थना अभीष्ट है, वही के आह्वान के लिए प्रार्थना करता है। हे अग्ने! आप उन (यक्षिय अभीष्ट) वधताओं को इस यज्ञ में लाइए, एवं यथाविधि उन आगत वधताओं का यजन कीजिए यही कहा है, जो कि—‘सुयज्ञा च यज्ञ’ यह कहा है ॥१५॥

वह होना सड़ा होकर देवतावाहनकर्म करता है। आवाहनकर्म अनुवाचनकर्म है (देवतावाहनकर्म है)। एवं यह (विदूरस्थ) एतलोक निरन्धयेन अनुवाच्या है। अर्थात् एतलोक पृथिवी पर सड़ा हुआ सा है। ऐसी अवस्था में सड़ा सड़ा एतलोकस्थ देवताओं का आह्वान करता हुआ होता। इस एतलोकसम्पत्ति—सदरा बनकर ही आह्वान करता है। इसलिये सड़ा सड़ा ही देवतावाहन—मन्त्रों का उच्चारण करता है ॥१६॥

(सबे सड़ा आवाहनकर्म करने में दोषोद्घाटन करती हुई भुति जाती है) —वह अस्विक् (अध्वर्यु) बैठकर याम्या (यक्षमाक अम्बा) का उच्चारण करता है। यही (पृथिवी) याम्या है। (यह बैठी हुई सी है)। इसीलिये कोई भी यक्षिक सड़ा सड़ा याम्या का उच्चारण नहीं करता। निन्धयेन पृथिवी याम्या है। (बैठकर याम्या का उच्चारण करता हुआ) अध्वर्यु याम्यारूपा पृथिवी के स्वरूप में परिणत होकर ही याम्या का उच्चारण करता है। इसलिये बैठकर याम्या-यजन करता है। (तात्पर्य्य यही हुआ कि, अनुवाच्या एतलोक है एवं याम्या भूलाक है। आह्वानकर्म का एतलोक से सम्बन्ध है एवं यजनकर्म का भूलाक से सम्बन्ध है। एतलोक तिष्ठत् है, एवं भूलाक आसीन है। अतः इसी रूप से अनुवाच्या एवं याम्याकर्म होना चाहिए। विरुद्ध करना प्राकृतिक-यक्षसम्पत्ति से शक्तिव रहना है) ॥१७॥

इति—देवतावाहनम्

चौथे अध्याय में दूसरा, तथा तीसरे प्रपाठक में चौथा ब्राह्मण समाप्त
सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत-तृतीय ब्राह्मण अत्र उपरत

नित कामपूर्ति के अभाव में अतिशयरूप से सन्तापजनक स्वयमपि सन्तप्त है। शिरनी (कामी) का शिरान अतिशयरूप से सन्तप्त करता है। इस अङ्गभाव से होता शिरान को ही समिद्ध करता है ॥ ११ ॥

‘समिद्धो अग्न आहुतः’ इस श्रुति से, जो कि यह अवाहप्राण है, उसी को समिद्ध करता है। ‘आहुतोऽवस्यत’ इस श्रुति से (समष्टिरूप से) सम्पूर्ण गरीर को-नख-लोम भागों को छोड़कर-समिद्ध करता है ॥ १० ॥

(उक्त प्रकार से होता के अवयवों का समिन्धन यतलाया गया। अब उसी समिन्धनक्रम से अग्निधारकत्व की इतिवृत्तव्यता चतलाई जाती है) — प्रथम सामिचेनी के अनुषन्धन करते समय यदि होता के प्रति इस का शत्रु द्वेष-भाव प्रकट करे तो उस समय होता को सामिचेनी अनुषन्धन के साथ ही- तू अपना प्राण इस समिद्ध प्राणाग्नि में डालता है, तू आत्मा का (शरीर का) प्राणाङ्ग से पीड़ित होगा’ यह योल व ॥ अवश्यमेव वैसा ही होगा। (अर्थात् शत्रु के प्राण छटपटाने लगेंगे) ॥ ११ ॥

द्वितीय सामिचेनी के अनुषन्धन करते समय यदि ०। ‘तूने अपने अपान को इस समिद्ध अपानाग्नि में डाला है। तू आत्मा (शरीर) का अपान भाग से दुःखी होगा’ ॥ १२ ॥

तृतीय सा०। तू ने उदान को मेरे उदानाग्नि में आहुत किया है। तू शरीर के उदान भाग से दुःखी होगा ॥ १३ ॥

चतुर्थ सा०। ‘तूने अपने ओष को मेरे आत्माग्नि में आहुत किया है। तुम्हें ओषपीड़ा होगी, तू पक्षिरा होजायगा ॥ १४ ॥

पञ्चमी सा०। ‘तूने अपनी वाक् को मेरे आत्माग्नि में आहुत किया है। तुम्हें वाक्-पीड़ा होगी। तू मूक (गूँगा) होजायगा ॥ १५ ॥

षष्ठी सा०। तूने अपने मन को मेरे आत्माग्नि में आहुत किया है। तू खोया हुआ सा, पागल सा फिरता फिरगा ॥ १६ ॥

• इन अग्निधार मन्त्रों का स्वरूप मूलपाठ से गतार्थ है। प्रयोगस्थल में उद्धी का ० चारण होना चाहिए। यहाँ कबल अथ ही चतलाया गया है।

नाड़ी से सम्बन्ध रखता हुआ अधिक तेजोमुक्त) है। इस अङ्गभाग से होता अपने 'उदान' को ही समिद्ध करता है ॥३॥

“स न प्रधुभवाग्यम्” (इसके अनुवचन से भोज का ही समिन्धन करता है)। भोज निम्नयेन प्रधुभवाग्य (विस्तीर्ण भक्षण साधन) है। भोज से ही विशाल अन्तरिक्ष में व्याप्त राज्य सुनता है। इस अङ्ग से होता अपने 'धोत्र' को ही समिद्ध करता है ॥४॥

“ईहेन्यो नमस्य” (इसके अनुवचन से वाक् का ही समिधन करता है)। वाक् निम्नयेन ईहेन्या (स्तुति करने वाली किंवा स्तुति का साधन, किंवा स्तुति करने योग्य) है। वाक् ही इस सम्पूर्ण जगत् की स्तुति (उपादानरचन विमान-विस्तार) करती है, एवं वाक् से ही सम्पूर्ण विश्व ईदित (स्तुत-वितत) है। इस अङ्ग से होता अपनी वाक् को ही समिद्ध करता है ॥५॥

‘वृषो अग्निः समिध्यते०’ इत्यादि ६ वी अङ्ग से) ‘अश्वो न देववाहनः’ (इस अङ्गभाग से मन का ही समिधन करता है)। मन ही ‘देववाहन’, ‘देवनिर्मित इन्द्रियों की आधारभूमि, तथा बह्मिय वेषताओं की संकल्प के द्वारा आधारभूमि) है। मन ही मनस्वी पुरुष को (सामान्य पुरुष की अपेक्षा, अन्तराश्वरूप से समृद्ध बनाए रखता है उद्यत रखता है, उन्नत रखता है। इस अङ्ग भाग से होता ‘मन’ को ही समिद्ध करता है ॥ ६ ॥

(‘वृषसं त्वा वय वृषन्० इत्यादि ७ वी अङ्ग के) ‘अग्ने दीधन्त वृहत्’ (इस अङ्ग भाग से ऋषु का ही समिन्धन करता है)। ऋषु निम्नयेन प्रवृत्तित अज्ञार से है, इस अङ्गभाग से होता अपने ‘ऋषु’ को ही समिद्ध करता है ॥ ७ ॥

‘अग्नि दत् वृशीमह’ इस आर्येयी अङ्ग से जो कि इसका मध्यप्राण (भ्यान) है, उसी को समिद्ध करता है। ‘अग्नि दत् वृशीमह’ यह समिधनी अङ्ग प्राणदि पञ्च प्राणों के मध्य में प्रतिष्ठित ध्यानप्राण-स्थानीया है। इस से अम्य (दिम्य) प्राण (इस के) ऊर्ध्व भाग में प्रतिष्ठित है, एवं इस से अम्य (पार्थिव) प्राण (इम्य) अपो भाग में प्रतिष्ठित है। जो इस प्रकार प्राणों के मध्य में से इस मध्यस्था प्राणवेषता का स्वरूप पहिचान नता है, वह लोक में मध्यस्थ (भेष्ट-मुक्षिण निर्णायक) बन जाता है ॥ ८ ॥

(‘समिध्यमानो अश्वर०’ इत्यादि नवमी सामिधेनी के) ‘शोक्विष्ठास्तमीमहे’ (इस अङ्गभाग से शिरानन्त्रिय का ही समिन्धन करता है) शिरान निम्नयेन शोक्विष्ठा (अभिध-

- १—‘होतृपदनं कृत्वाऽपरेण वेदिं श्रोणिं वोत्तरेण-इह्यात् समिधमादाय ‘अग्नये समिधमादायानुब्रूहि’ इत्याह’ (का० श्रौ० ३।१।११) ।
- २—‘होतरिति चैके’ (का० श्रौ० सू० ३।२।११) ।
- ३—‘प्रथमस्थानेन प्राक् स्विष्टकृत्’ (ऋ० श्रौ० सू० ३।१।३१) ।
- ४—‘मध्यमेनेहाया’ (का० श्रौ० सू० ३।१।४१) ।
- ‘शेषमुत्तमेन’ (का० श्रौ० सू० ३।१।५१) ।
- ६—‘सन्तन्वभिष मेऽनुब्रूहि’ इत्याह यजमान’ (का० श्रौ० सू० ३।१।६१) ।

एक यजमान-प्रेषानन्तर जब होता तीन बार हिङ्कार करके ‘प्र वो वाजा०’ इत्यादि सामिधेनी-ऋचाओं का उच्चारण करने लगता है उस समय यजमान अपने पाँच के अँगूठा से मृमि को दबाता हुआ (शत्रु के नाम का समावेश कर) निम्नलिखित अभिचार-वाचन का उच्चारण करता है—

‘इदमहं पञ्चदशेन वाग्वज्रेणामुमवाधे’ ।

यदि शत्रु के नाम का पता न हो, साथ ही शत्रुता का परिहान अवश्य हो तो उस वारा में—‘इदमहं पञ्चदशेन वाग्वज्रेण द्विपन्तमववाधे’ यह बोलना चाहिए । यदि कोई शत्रु (कृत्रिम) ही न हो तो (सहजशत्रु नारा के लिए) इदमहं पञ्चदशेन वाग्वज्रेण भ्रातृपत्यमववाधे यह बोलना चाहिए । यदि काम्येष्टि का अभिषेक है, तो १५ सामिधेनियों का, यदि काम्येष्टि है तो १७ सामिधेनियों का होना के द्वारा अनुषन्धन होगा । फलतः प्रत्येक के साथ यजमान को ‘इदमहं०’ इत्यादि बोलत हुए पादाङ्गुली से मृमि को दबाना पड़ेगा । तात्पर्य यही है कि तत्तत् कर्मविशेषों में १५, १७, २१, २४, ३, ६ इत्यादि सामिधेनी-ऋचाओं का विशेष विधान है । दर्शपूर्णमास में १५ तद्विकृति-मृता काम्येष्टि में तथा पशुवादि में १८ प्राजापत्यपशुवध में २१ इष्टकाप शुभन्ध में २४ पित्र्येष्टि में ३ उपसद्वेदों में ६, सामिधेनियों का विधान है । इन सामिधेनी-संख्याओं के अनुसार ही एक अभिचारमन्त्र में-क्रमशः ‘इदमहं पञ्चदशेन०, सप्तदशेन०, एकविंशेन०, चतुर्विंशेन०, तृतीयेन०, नवमेन०’ इन रूप से तत्तद्विशेष संख्याओं का समावेश करते हुए, शत्रु का नाम विधिदि हो तो नाम का समावेश करते हुए, नाम अविदित हो तो ‘द्विपन्तं पदं का और यदि कृत्रिम शत्रु न हो तो ‘भ्रातृपत्यं’ पद का समावेश करते हुए सामिधेनी-संख्या-समान उतने ही अभिचार-वाक्यों का प्रयोग करना चाहिए ।

उक्त मन्त्र का उपांशु + उच्चारण कर ब्रह्मा निम्नलिखित वाक्य उच्चारण से पढ़ता हुआ होता को अनुवचनकर्म के लिए अनुज्ञा प्रदान करता है—

‘ओ३मनुग्र३हि’ ।

इसप्रकार सामिधेन्यनुवचनकर्म के लिए ब्रह्मा से अनुज्ञा मिल जाने पर स्वासन पर प्रतिष्ठित होता ब्रह्म क्षिपर्व के अमभागों को मिलाकर ब्रह्मक्षि को अपने हृदय से स्मृत करता हुआ, अपने बहिर्ने पैर को वेदि की उत्तरभोष्णि के समीप रखता हुआ अन्तरिक्ष की ओर देखता हुआ निम्नलिखित ‘नम क्रन्द’ नामक निगद का अप करता है—

ओ३म्—नम प्रपद्ये, नम उपवक्ष्ये, नमो ब्रूये, नमोऽनुख्यात्रे ‘क’ इदमनुवक्ष्यति, ‘स’ इदमनुवक्ष्यति, ‘क’ आर्चिज्य करिष्यति ‘स’ आर्चिज्य करिष्यति, नृषः प्रपद्ये, यजुः प्रपद्ये, साम प्रपद्ये, ब्रह्म प्रपद्ये, नार्चा छन्दर्मा मातरं प्रपद्ये, भू प्रपद्ये, भुव प्रपद्ये, स्व प्रपद्ये, भूर्भुव स्व सर्व प्रपद्ये’ इति ।

उक्त निगदपाठ के अनन्तर यज्ञकर्त्ता यजमान ‘स्म्य’ हाथ में लेकर निम्नलिखित वाक्य से (अनुवचनकर्म के लिए) होता को प्रणाम करता है—

‘ओ सन्तन्वन्मिव मेऽनुग्रहि’ ।

इस सम्बन्ध में सूत्रकार एक विशेष नियम बतलाते हुए कहते हैं कि, ‘स्मिदकुपान’ नामक कर्म के अनुष्ठान से पहिले पहिले इतिकृत्त्यता में पठित अङ्गमन्त्र, एवं निगदमन्त्रों का कुछ उच्चारण से उच्चारण करना चाहिए, जिसे कि ‘सामान्यस्वर’ भी कहा जाता है। स्मिदकुपान से आरम्भ कर इडाप्रारानकर्म पर्यन्त सम्पूर्ण मन्त्रों का मध्यम स्वर से उच्चारण करना चाहिए। एवं इडा-कर्म से आरम्भ कर कर्म-समाप्ति पर्यन्त उच्च स्वर से उच्चारण करना चाहिए।

दूसरी विशेषता है होता के प्रति प्रेम करने के सम्बन्ध में। कितने ही याज्ञिक पूर्व प्रेम-वाक्य के स्थान में ‘अग्रय समिध्यमानाय होतरनुग्रहि’ यह प्रेम करते हैं। परन्तु बलुत यज्ञ होना नहीं चाहिए। क्योंकि-‘तदु तथा न न्यात्’ । अज्ञाता या एष पुरा भवति (शत० १।१।४ ३।) के अनुसार अभी यह अस्मिन् हावत्त्वेन पुत्र नहीं हुआ है। उही सब विशेषणार्थों के साथ उक्त इतिकृत्त्यता बतलाते हुए भाग के सूत्र हमारे सम्मुख आते हैं—

—त्रिहोर्धा चालपत् क्रिञ्चिदुदयतागतमानस ।

निजधन्वापोम्य स्यादुपांशु स अप स्मृत’ ।

इस ११ वीं सामिचेनी के अन्त में होने वाले प्रणवोच्चारण के साथ ही अग्नि में आधान कर देना चाहिए। जो एक सामिचेनी शेष रहगी, उसका अनुयाजकर्म में उपयोग होगा। इसप्रकार पञ्चदश-सामिचेनीपक्ष में १५ इष्म सामिचेनी मन्त्रा के सम्बन्ध से १ अनुयाज सम्बन्ध से दो परिधिक्रमान्तर होनेवाले अभ्याधानकर्म के सम्बन्ध से १८ इष्मा का ग्रहण होगा एवं इनका धिनियोग उक्त प्रकार से होगा।

अन्येष्टि का भी यदि दशपूर्णमास में संग्रह है, तो सत्रह सामिचेनी मन्त्र होंगे। और उस दशा में १८ के स्थान में २० इष्म-आष्ट लिए जायेंगे। जिन दो मन्त्रों का उपरिष्टान् संग्रह होता है, वे 'घाय्या' कहलाए हैं। साथ ही—“समिध्यमानवर्ती समिध्यवर्ती चान्तरस्य पृथुपाजावत्यौ घाय्ये दधाति” (आपस्तम्बभा० सू०) “तृतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोक्षमाया पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे घाय्ये इत्युक्त प्रतीयात्” (अप्पल्लायन भा० सू०) “समिध्यमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरण घाय्या स्यु” (तै० सू० ५।३।४।५।३-३।३) इत्यादि के अनुसार इन दोनों घाय्या ऋषाभ्या का समिवरा समिध्यमानपदघटित “समिध्यमानो अघ्वर०” इस मन्त्र के तथा समिद्धपदघटित “समिद्धो अग्न आहुत०” इस मन्त्र के, दोनों के मध्य में निधान होता है। क्योंकि ये दोनों घाय्या ऋषाएँ दोनों के मध्य में सन्निधिष्ठ रहती हैं अतएव इनकी—“समिध्यमान-समिद्धवर्ती” यह संज्ञा (नाम) मानी गई है।

पूर्वोक्त क्रमानुसार परिधिक्रमोत्तरमासी अभ्याधानकर्मोपयुक्त २ इष्मकाष्ठों तथा १० मन्त्रा के प्रणव के साथ होने वाले १० इष्मकाष्ठों के अभ्याधान के अनन्तर ८ इष्मकाष्ठ दक्ष रहते हैं। इनमें से १ तो अनुयाज के लिए रखली जाती है, शेष सत्रा का १ वीं के अन्तिम प्रणवोच्चारण के साथ अभ्याधान होजाता है। एवं यही इस सत्रदश सामिचेनीपक्ष में २० इष्म-काष्ठों का धिनियोग है।

अब इस सम्बन्ध में एक जिज्ञासा पक्ष रहती है। कहा गया है कि ऋगुच्चारणकाल में यजमान दोनों पैरों के औंगूठों से भूमि दवाता हुआ—“इदमहम्” इत्यादि रूप से अभिचार कर्म करता है। उक्त श्रुति में—“यं द्विधात् त अङ्गुष्ठाम्यामवधात-इदमहममुमवधाधे” (शत० १।३।५।७।) इत्यादि रूप से सामान्यतः “अङ्गुष्ठ” पद उद्धृत हुआ है। इससे पैर के अङ्गुष्ठ का ही ग्रहण किस आचार पर किया गया? इस प्रश्न का समाधान—“पार्थाम्या गङ्गुष्ठाम्यामवधाधे” (का० ब्रा० १।३।५) इस काण्वब्राह्मणवचन के अनुसार प्रकृत

विष्णुपूर्वक प्रणव सहित सामिधेनी का उच्चारण होता है। इस प्रणव का सम्बन्ध मन्त्र के दोनों ओर होता है। जब जब होता सप्रणव-सामिधेनी अक्षर का उच्चारण कर अगस्त में प्रणव का उच्चारण करता है, तब तब ही (प्रतिप्रणव) अप्यव्यु अग्नि में इष्म बलता जाता है। दोनों के सामिधेनी-अक्षर-उच्चारण के साथ साथ अप्यव्यु का इष्म बलता इष्मकर्म है। जितने सामिधेनी मन्त्र होते हैं उतने ही इष्म होते हैं। वर्ष-पूर्णमास में क्योंकि १५ सामिधेनी अक्षर-मन्त्र हैं, फलतः वहाँ १५ ही का आधान होता है।

“समिधो अग्न आहुतः०” इस अक्षर-मन्त्र के उच्चारण से पहिले पहिले वह अप्यव्यु इससे पहिले मन्त्र के अन्तिम प्रणवोच्चारण के साथ साथ सम्पूर्ण इष्मकाष्ठ अग्नि में बलता जाता है। यदि अनुयाजकर्म अभीष्ट है, तो इन में से एक इष्मकाष्ठ बचा लिया जाता है। तत्पर्य यह हुआ कि, (काम्येष्टि के अन्त्य में) जबकि वर्ष-पूर्णमास में पञ्चदश सामिधेनी-अनुबन्धन विहित हो तो उस दशा में प्र वो वाजा०’ इत्यादि ११ तो सामिधेनी मन्त्र हैं। एवं आधत्त के मन्त्र तीन तीन बार पढ़े जाते हैं। इस त्रिरावर्तन से ११ के १५ सामिधेनी मन्त्र होजाते हैं।

इस इष्टि में इस इष्मकर्म के लिए कुल (अनुयाजपक्ष में) १८ इष्मकाष्ठों का संग्रह होता है। इन अठारह इष्मों में से पूर्वोक्त परिधि-परिधानकर्म के अनन्तर एक समिध का ‘वीतिहोत्र त्वा कवे धुमन्तं समिधीमहि अग्ने बृहन्तमध्वरे’ [प्रथम परिधि समिधो-परस्पृश्य ‘वीतिहोत्र मित्यादधाति’ का० धौ० सू० २।८।२) इस मन्त्र से परिधि का स्पर्श करते हुये अग्नि में आधान होजाता है। एवं एक समिध का बिना परिधि का स्पर्श किए ‘समिधभि’ (“अनुपस्पृश्य द्वितीयां-‘समिदसी’ ति” का भौ० सू० २।८।३) यह मन्त्र बोलते हुये अग्नि में आधान होजाता है। इसप्रकार १८ में से २ का प्रयोग तो परिधिकर्म समाप्ति पर होन वाला समिधाधानकर्म में ही होजाता है। अब इस समय कुल १६ इष्म बच रहती हैं।

१६ की व्यवस्था यह है कि, “प्र वो वाजा०” स आरम्भ कर “अग्नि इतं इक्षीमहे०” इस आठवें सामिधेनी मन्त्र पर्यन्त ‘प्र वो वाजा०’ की त्रिरावृत्ति से १० मन्त्र होजाते हैं। इन दोनों का प्रणवोच्चारण के साथ अप्यव्यु के द्वारा आधान होजाता है। आग तीन मन्त्र शेष है अन्तिम मन्त्र की त्रिरावृत्ति से ५ मन्त्र शेष हैं। सामिधेनी ६ शेष हैं। इन सप्तां के सम्बन्ध में यह व्यवस्था हुई है कि, पञ्चम-समिधेनी पाँचों सामिधेनी का “समिध आहुत इम १२ वां सामिधेनी का उच्चारण स पूर्व एवं ‘समिधमाना आधरे०’

इस ११ वीं सामिचनी के अन्त में होने वाला प्रणयोच्चारण के साथ ही अग्नि में आधान कर देना चाहिए। जो एक सामिचनी जोप रहगी, उसका अनुयाजकर्म में उपयोग होगा। इसप्रकार पञ्चम्य-सामिचनीपक्ष में १५ इप्स सामिचनी मन्त्रा के सम्बन्ध से, १ अनुयाज सम्बन्ध से, दो परिधिक्रमान्तर होनेवाले अभ्याधानकर्म के सम्बन्ध से, १८ इप्सा का ग्रहण होगा, एवं इनका विनियोग उक्त प्रकार से होगा।

अग्निष्टि का भी यदि दशपूर्णनाम में समझें, तो सत्रह सामिचनी मन्त्र होंगे। और उस दश में १८ के स्थान में २० इप्स-फाष्ट लिए जायेंगे। जिन दो मन्त्रों का उपरिष्टात् समझ देना है, वे 'घाय्या' कहलाए हैं। साथ ही—“समिध्यमानवर्ती समिध्यवर्ती चान्तरण पृथुपाजावर्त्यौ घाय्ये दधाति” (आपस्तम्बश्रौ० सू०) “तृतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोचमाया पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे घाय्ये इत्युक्तं प्रतीयात्” (आपस्तम्बश्रौ० सू०) “समिध्यमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरण घाय्या स्युः” (तै० सं० २।३।४।५-२।३) इत्यादि के अनुसार इन दोनों घाय्या श्रुत्या का समिधवग समिध्यमानपक्षपटित “समिध्यमानो अक्षरः” इस मन्त्र के तथा समिद्धपक्षपटित “समिद्धो अग्न आहूतः” इस मन्त्र के दोनों के मध्य में निधान होता है। क्योंकि ये दोनों घाय्या श्रुत्या दोनों के मध्य में समिधियुक्त रहती हैं अतएव इनका—“समिध्यमान-समिद्धवती” यह सझा (नाम) मानी गई है।

पूर्वाक्त क्रमानुसार परिधिक्रमोत्तरभावी अभ्याधानकर्मपक्ष २ इप्सफाष्टा, तथा १० मन्त्रा के प्रणय के साथ होने वाले १० इप्सफाष्टा के अभ्याधान के अनन्तर ८ इप्सफाष्ट वच रहते हैं। इनमें से १ तो अनुयाज के लिए रखी जाती है, शेष सातों का १० वीं के अन्तिम प्रणयोच्चारण के साथ अभ्याधान होजाता है। एवं यही इस सत्रदश सामिचनीपक्ष में २ इप्स-फाष्टा का विनियोग है।

अब इस सम्बन्ध में एक जिज्ञासा पच रहती है। कहा गया है कि श्रुत्युच्चारणकाल में यजमान दोनों पैरों के अंगूठों से भूमि दबाला हुआ—“इन्महम्” इत्यादि रूप से अभिचार कर्म करता है। उपर भुक्ति में—“य द्विप्यात् त अङ्गुष्ठाभ्यामववाधेत-इदमहममुमवदाधे” (शत १।३।४।५) इत्यादि रूप से सामान्यतः ‘अङ्गुष्ठ’ पद उद्धृत हुआ है। उनसे पर के अङ्गुष्ठ का ही ग्रहण किस आधार पर किया गया? इस प्रश्न का समाधान—‘पाथाभ्यामङ्गुष्ठाभ्यामववाधेत’ (का० ब्रा० १।३।४) इस आत्यमास्ययजन के अनुसार प्रकृत

द्विष्टारपूर्वक प्रणव सहित सामिधेनी का उच्चारण होता है। इस प्रणव का सम्बन्ध मन्त्र के दोनों ओर होता है। जब जब होता सप्रणव-सामिधेनी ऋक् का उच्चारण कर अगस्त में प्रणव का उच्चारण करता है, तब तब ही (प्रतिप्रणव) अथर्वस्य अग्नि में इष्म बल्लता जाता है। दोनों के सामिधेनी-ऋक्सन्त्रोच्चारण के साथ साथ अथर्वस्य का इष्म बल्लता इष्मकर्म है। जितने सामिधेनी मन्त्र होते हैं उतने ही इष्म होते हैं। वरा-पूर्णमास में क्योंकि १५ सामिधेनी ऋक्-मन्त्र हैं, फलतः वहाँ १५ ही का आधान होता है।

“समिद्धो अग्न आहुत ०” इस ऋक्सन्त्र के उच्चारण से पहिले पहिले यह अथर्वस्य इससे पहिले मन्त्र का अन्तिम प्रणवोच्चारण के साथ साथ सम्पूर्ण इष्मकाष्ठ अग्नि में डाल दता है। यदि अनुयाजकर्म अभीष्ट है, तो इन में से एक इष्मकाष्ठ बचा लिया जाता है। तत्पर्यं यह हुआ कि, (अथर्वेष्टि के अभाव में) जबकि वरा-पूर्णमास में पञ्चवरा सामिधेनी-अनुवचन विहित हो वो उस वरा में प्र वो वाजा०’ इत्यादि ११ तो सामिधेनी मन्त्र हैं। एवं आपन्त के मन्त्र तीन तीन बार पढ़े जाते हैं। इस त्रिरात्रतन से ११ के १५ सामिधेनी मन्त्र होजाते हैं।

इस इष्टि में इस इष्मकर्म के लिए कुल (अनुयाजपक्ष में) १८ इष्मकाष्ठों का समग्र होता है। इन अठारह इष्मों में से पूर्वोक्त परिधि-परिधानकर्म के अनन्तर एक समिध का “वीतिहोत्र त्वा वष धुमन्त समिधीमहि अग्ने बृहन्तमध्वरे” [प्रथम परिधि समिधो-परभूश्य ‘वीतिहोत्र’ मित्याद्धाति” का० भौ० छ० २।८।२) इस मन्त्र से परिधि का स्पर्श करते करते हुए अग्नि में आधान होजाता है। एवं एक समिध का बिना परिधि का स्पर्श किए “समिदमि” (“अनुपस्पृश्य द्वितीया-समिदसी” ति” का० भौ० सू० २।८।३) यह मन्त्र योजते हुए अग्नि में आधान होजाता है। इसप्रकार १८ में से २ का प्रयोग ता परिधिकर्म समाप्ति पर होने वाला समिधाधानकर्म में ही होजाता है। अब इस समय कुल १६ इष्म बच रही हैं।

१६ की व्यपत्त्या यह है कि “प्र वो वाजा०” स आरम्भ कर ‘अग्नि दूत बृहोमहे०” इस आठवें सामिधेनी मन्त्र पप्यन्त ‘प्र वो वाजा०’ की त्रिरात्रुत्ति से १० मन्त्र होजाते हैं। इन दोनों का प्रणवोच्चारण के साथ अथर्वस्य का द्वारा आधान होजाता है। आग तीन मन्त्र शप हैं अन्तिम मन्त्र की त्रिरात्रुत्ति से ५ मन्त्र शप हैं। सामिधेनी ६ शप हैं। इन दोनों का सम्बन्ध न यह व्यपत्त्या हुई है कि, पञ्चमन्त्रसम्बन्धिनी वोषा सामिधेनियं का ‘समिद्ध अग्र आहुत’ इस १२ वी सामिधेनी का उच्चारण स पूरा एवं ‘समिध्यमाना आहरे०’

तीसरे अध्याय में पाचवौं, तीसरे प्रपाठकमें

दूसरा ब्राह्मण

सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत प्रथम ब्राह्मण

१

वैज्ञानिक-विवेचना—

(भाष्य)—यज्ञेतिष्ठत् न्यतामो में 'गिनसमिन्धन' कर्म अपना एक विशेष महत्व रखता है। 'अग्निरु वै यज्ञ' इस निगम के अनुसार अग्निवत्त्व ही यह कर्म की मूलप्रतिष्ठा है। आधिदैविक, आधिभौतिक तथा आध्यात्मिक, इन त्रैतानियों के सम्बन्ध से जो एक अपूर्व अतिशय उत्पन्न होता है उसे ही वैयस्या कहा जाता है। यह देवतामा जगोलीय पार्थिव सम्बन्ध के त्रिशाभिधेत नामक सप्तदशस्तोम स्थान में प्रतिष्ठित होता है। इस देवतामा के प्राय का रश्मिरूप से यज्ञकर्त्ता यजमान के साथ हृद्ग्रन्थिस्थान सम्बन्ध रहता है। ऊपर यह देवतामा दिक्स्थलोकस्थ स्वर्गीय प्राणदेवताओं के साथ बद्ध रहता है। मानवसु-मौगस्यन्त इस भूगुह पर जीवनयात्रा का निर्वाह करता हुआ यजमान जब अपने भौतिक शरीर का परित्याग करता है तो इसका कर्मयोगा—वैश्वानर सैजस प्राज्ञ—विवर्णमूर्ति भूतात्मा (मानुषात्मा) उस वैयस्या के आकर्षण से आकर्षित होता हुआ उस सप्तदशस्तोमा मक स्वर्गलोक में चला जाता है। जबतक यज्ञति-शयक देवतामा स्वस्वरूप से सुप्रेक्षित रहता है तबतक मानुषात्मा वही प्रतिष्ठित रहता है। समय पाकर यज्ञतिशयलक्ष्य पुरुषस्वरूप के क्षीण हो जाने से स्वरूप देवतामा विलीन होता है पुनः उस मानुषात्मा को 'जीये पुष्ये मर्त्यैकीके वसन्ति' के अनुसार उठी जन्म-मरण-प्रवाह में आबाना पड़ता है। और यही यज्ञकर्म का एक महत्वपूर्ण फल है।

इस यज्ञरक्षसिद्धि के लिए तीनों अग्नियों का पहिले परस्पर ग्रन्थिस्थान अवस्थित है। आधिभौ-तिक अग्नि पार्थिव अग्नि है आध्यात्मिक अग्नि शरीराग्नि है एव आधिदैविक अग्नि सौर सावित्राग्नि है। पार्थिव अग्नि और सावित्राग्नि का ही प्रवर्ग्य रूप है। वही सावित्राग्नि प्रवर्ग्य-सम्बन्ध से पिप्परीया से पुष्प होकर अपने दिक्स्थल से बाँधत होता हुआ भूमि में आकर कृष्ण (अप्रमत्त) रूप में परिणत होता है। इसी को विज्ञानभाग में—'कृष्णामुग' कहा गया है। काष्ठ में यही मृन्म अग्नि मुक्त है वित्त 'शय धनेषु माप्रो' मन्त्र से स्वरूपान्तेन हारा है। काष्ठ में प्रसुप्त यही आधि-भौतिक अग्नि मनुष्य के प्रयास से प्रज्वलित होकर मनुष्यों के साक्षिककर्म (पात्राधिकर्म) सम्पादन करता है वेदादि—मन्त्रादि मर्त्यास इष्टते इस मन्त्रभाग से स्पष्ट है। प्रज्वलित होने के अनन्तर यह भूताग्नि अपने भूतभाग को छोड़ता हुआ अन्तर्गत में अपने उन्मीलितव्यग्ररूप में परिवर्त होकर पृथक् में चला

सामान्यवचन का विरोध (पाद) विधि में सङ्कोच करना न्यायसङ्गत हो जाता है। इसी पूर्वोक्त इतिवृत्तव्यक्ता का स्पष्टीकरण करते हुए भगवान् वक्तव्यमन करते हैं —

(७) — “अङ्गुष्ठाभ्यां चाक्वाधते पादाभ्यां वेदमदममुमवधाध इति द्वेष्टम्”

(अ० श्रौ० सू० ११।७)।

(८) — “अमावे द्विपन्तं, आतुभ्यमिति वा” (अ० श्रौ० सू० ३।१८)।

(९) — “यावत् सामिघेनि वेदेदमई तावतिबेन धञ्जेवेति”

(अ० श्रौ० सू० ३।१९)।

(१०) — “प्रतिप्रखवमाधानम्” (अ० श्रौ० सू० ३।१।१०)।

(११) — “समिद्ध इति प्रागत सर्वमिष्टमोक्षवर्जमनुयाजाभवे”

(अ० श्रौ० सू० ३।१।११)।

इति—सूत्रानुगतपद्धतिसंगृह.

ही सौरलोक 'स्वलोक' कहलाया है, जैसाकि 'ग्वरहर्देवाः सूर्य' (श. १।१।२।२।२) इत्यादि भक्ति से प्रमाणित है। व्यञ्जनवाक्य पार्थिवी है, यही 'अनुष्टुप्' कहलाता है। स्वरपाक सौरी (ऐन्द्री) है यही 'बृहती' कहलाता है। जिसअक्षर सूर्योपग्रहभूता ग्रहणवो सौरतत्त्व के बिना स्वरूपरक्षा में असमर्थ है एवमेव सौर स्वर को आधार बनाए बिना पार्थिव व्यञ्जना का भी उच्चारण असम्भव है। *।

वैज्ञानिक महर्षियोंने व्यञ्जनवाक्य में अनुस्यूत सौर-स्वरतत्त्व की परीक्षा आरम्भ की। परीक्षा से यह सिद्धान्त निष्पत्ति कि, 'इस अनुष्टुप्-संक्षणा पार्थिवी-वाक् (व्यञ्जनवाक्) में आधार बना हुआ जो स्वर है वह दिव्यतत्त्व (इन्द्र) है। यदि इस दिव्यतत्त्व का (स्वर का) इस व्यञ्जनवाक् के साथ नियमपूर्वक सम्बन्ध जोड़ दिया जाय, तो उन नियमित वाक् से भागनुगत नियमित स्वर के आकर्षण से दिव्यलोकस्थ दिव्यपाण्डेयताओं का आकर्षण सम्भव होजाय'। एकमात्र इसी स्वरविज्ञान की मूल बना कर ऋषियोंने दिव्यपाण्डों के तत्त्वविशेष-स्वरूपों की परीक्षा आरम्भ की। उन्होंने देखा कि दिव्यलोकस्थ अग्नि इन्द्र, वरुण आदित्यादि देवपाण्ड गायत्री, त्रिष्टुप् आदि विशेष छन्दों (वाक्परिमाणात्मक सीमामाओं) से छन्दित (नीमित) रहते हुए उदात्त-अनुदात्त-स्वरितादि तत्त्वविशेष स्वरवीचियों (लहरों) से युक्त हैं। इसी आधार पर उन्होंने व्यञ्जनवाक् में उसी नियम से छन्द-स्वर-सम्पत्ति का समावेश करते हुए यह सिद्ध कर दिया कि, "यदि अमुक छन्द वाले अमुक स्वर युक्त, अमुक मन्त्र का अमुक कर्म में अमुक नियम से प्रयोग किया जायगा तो उन छन्द-स्वरा से समतुलित छन्द-स्वर-युक्त उन पाण्डुवृत्ताओं का यहाँ भी सम्बन्ध होसकेगा। साथ ही इस सम्बन्ध में उन्होंने यह भी आदेश दिया कि यहाँ मन्त्रवाक् के उच्चारण करते समय यदि मन्त्रप्रयोक्तृ छन्द-स्वर-वर्ण आदि में यथाव्यवस्थित नियम के विपरीत अशुभाम् भी स्वस्मत् (असत्यधानी) कर वृत्ता तो उनकी स्वरूपानुगता-स्वरलहरी-विकृत होजायगी फलतः उन विकृत स्वर-वर्णयुक्त मन्त्रा से उन अविकृत वृत्ताओं का आकर्षण न होसकेगा। साथ ही इष्ट के स्थान में महान् अनिष्ट भी होजायगा X।

तो अब हमारी उस पूर्वोक्ता विप्रतिपत्ति का समाधान होगया। हम ऋषि के द्वारा दृष्ट उन मन्त्रों के यथाविधि उच्चारण से उन प्राकृतिक प्राणदेवताओं का अपनी यज्ञसरया में आवश्यकमेव सम्बन्ध करा रहते हैं। यही तो वेदमन्त्र का मन्त्रत्व है, यही तो इमका अपरिपेक्ष्यत्व है। विज्ञानवाक् का निर्माण कौन कर

*- 'वीमत्सूनां सयुजं हंसमाहुराणां दिव्यानां सस्ये चरन्तम्।

अनुष्टुममनु चूर्च्यमासमिन्द्र निचिक्युः क्वपो मनीषा ॥"

—ऋ० १०।१२।१६।

X- "दुष्ट शब्द स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमाम हिनस्ति यद्येन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधात् ॥

जाता है। 'अतन्त्रो हव्यं बहसि हविष्कृताविदेवेपु राजसि' इस मन्त्रोच्चारण से इसी स्थिति का प्रतिपादन हुआ है।

भूताग्नि प्रज्वलित होकर बालान्तर में शुलोक में इसीप्रकार जाता रहता है। परन्तु इस स्वामिबद्ध गति से यज्ञकर्म का कोई सम्बन्ध नहीं है। यज्ञकर्म में तो वह भूताग्नि ही उपयुक्त माना जायगा जिसमें यहीं, इसी लोक में प्रतिष्ठित रहते हुए दिव्याग्नि का समावेश करा दिया जायगा। भूताग्नि को प्रज्वलित किया जायगा इसमें दिव्यप्राणाग्नि का समावेश कराया जायगा। अनन्तर आहुति के द्वारा यज्ञमान अपने शरीराग्नि का इन दोनों से सम्बन्ध करा देगा। परिणाम इसका यह होगा कि, अब जो भूताग्नि शुलोक में जायगा उसके गर्भ में दिव्याग्नि रहेगा यज्ञमान का शरीराग्नि रहेगा आहुतिद्रव्यानुसंध रहेगा। इन सब के समन्वितरूप का नाम होगा पूर्वोक्त 'वैशारमा'। यह वहाँ जायगा, इसका यज्ञमान के मानुषात्मा से सम्बन्ध रहेगा, और यही आकार का स्वर्गफलप्राप्ति का कारण होगा।

भूताग्नि को प्रज्वलित समी करते हैं। तब यहाँ भी अथर्व्यु 'इष्म' नामक सामान्य काष्ठप्रचेष से इसे प्रज्वलित कर लेता है। इस सामान्य प्रज्वलनकर्म का विधानपरिभाषा में 'इन्धन' कहा गया है। आहुतनीयानि प्रतिक्रममर्षाया से अथर्व्यु दिव्याग्नि की प्रतिकृति है। परन्तु यह समी दिव्य कहला सके, जबकि इसमें किसी विशेष वैज्ञानिक प्रक्रिया से शुलोकस्थ देवतामय दिव्य प्राणाग्नि का सम्बन्ध कर दिया जायगा। जबतक पार्थिव मूलरूप प्रज्वलित अग्नि का इस दिव्य-प्राणरूप अग्नि के साथ एकीभावत्मक सम्बन्ध नहीं हो जाता जबतक इन आहुतनीय इष्म अग्नि का एक पृथ्वी की सामान्य अग्नि से अधिक कोई विशेष महत्त्व नहीं है। दिव्याग्निशून्य ऐसे प्रज्वलित अग्नि में प्राकृतकार्यों की असोम्यता है। उलट इसमें चाहे आग्नी मून भी बाल दीपि, अपरिमित आहुति-द्रव्य बाल दीपि, अर्धशत स्था स्था करते रहिए, साथ ही यज्ञिया को बगल की दृष्टि में महत्त्व शून्य सिद्ध करने का बलाहक उठाते रहिए, कभी ऐसे लौकिक अग्नि से कृतसिद्धि नहीं हो सकती। उलट सब मिलेगा, अब प्राकृतिक प्राणदेवताओं के गर्भ में आहुतिद्रव्य का समावेश होगा। आहुतिद्रव्य का देवताओं के गर्भ में समावेश तब होगा, जब इस प्रज्वलित भूताग्नि में देवप्राणाकार्य दिव्याग्नि का एकीभाव होगा। और यह एकीभाव तब सम्भव होगा, जबकि अग्निप्रतिष्ठ सुपक्व—'सामिधेन्यनुपचन' कर्म का आश्रय लिया जायगा।

परन्तु हमारे सामने यही है कि शुलोक में प्रतिष्ठित दिव्यप्राणदेवता प्राप्त मक है। उधर प्राण भी—'रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दशून्यस्व-सति अधामण्डलव्ययमेव प्राणस्वयम्' यह परिभाषा मानी गई है। एतन्नाद्यं विध्यपात्र घग्मवादि के लिए मर्षा अतीन्द्रिय कला हुआ असाध्य है। अब वह क्या है तो उक्त इस अग्नि में सम्बन्ध कैसे कराया जाय, यही एक मढ़ती विपत्तिविधि है।

उक्त विपत्तिविधि का निराकरण 'स्वरसमन्वय' से होता है। 'पृथिवी और सूर्य, दोनों वस्तु' एक में वैज्ञानिक पाठक आगे दूँगे। पृथिवी सूर्य का ही उज्ज्वल माना गया है। दोनों में परस्पर आभार-प्रेमभाव नाक्य है। सूर्य की प्रचण्डनागाग्नि का पृथिवी और आकष-वह्नि का आभार बनाकर १९१९९९ से प्रतिष्ठित है। मुख्य सूर्य न ही रहितकर गृह (नीच) के आभार पर भूभार बहन कर रहता है। इस और प्राण का ही नाम स्पर्श है एवं पार्थिव भूत का ही नाम व्यञ्जन है। १९१९९९ के सम्बन्ध से

सृष्टि में पार्थिव-अग्नि वायु से ही (पृथ्वी आदि के बनने से ही प्रान्वलित होता है। वायु ही प्राकृतिक यज्ञ के वाय्वनुगत यजुर्वेदी अथर्वस्य मान गए हैं। अतएव यहाँ भी तत्प्रतिकृतिरूप यजुर्वेदी अथर्वस्य ही सम्पन्न करता है। पार्थिव मूलामि ही “इत एव उदाकरुहन्-दिवस्पृष्टान्यारुहन्। प्रभूजयो यथा पथि यामित्रिरसो ययुः” इस मन्त्रवर्णन के अनुसार शुलोकस्य दिव्याग्नि से मेल कर समिद्ध होते हैं। दूसरे यजुर्वेदी में पार्थिव अग्नि ही समिन्वनकर्म के सञ्चालक हैं। ये ही प्राकृतिक यज्ञ के अम्यनुगत श्रृग्वेदी होता माने गए हैं। अतएव यहाँ भी तत्प्रतिकृतिरूप श्रृग्वेदी होता ही समिन्वनकर्म करता है। ‘यद्वै देवा अकृन्व स्तत् करयाणि’ ही इस उपपत्ति का मूल है। और यही सामिचन्यनुयन्वनकर्म की सविज्ञात उपपत्ति है, जिसका कि प्रकृत ब्राह्मण की प्रथम-आविष्टा में स्पष्टीकरण हुआ है ॥ १ ॥

कदाचि प्रतिकृतानुगता-महातीयमय्याणां से होता ही समिन्वनकर्म का अधिकारी है अतः ‘अग्नये समिन्वमानयानाजुहि’ इत्यादि रूप से अथर्वस्य इस कर्म के लिए होता को ही प्रेरित करता है। यह भी स्मरण रखना चाहिए कि, सामिपेनी अनुयन्वन के अनन्तर इस श्रुतिक का होटवेन वरण होनेवाला है। उस स परिशे होता के उद्देश्य से इस कर्म में नियुक्त होता हुआ भी यह विधिपूर्वक ‘होतु’ संज्ञा में परिणत नही हुआ है। अतः ‘होतरनुजुहि’ इसप्रकार नामनिर्देश पूर्वक प्रैष न कर उक्त सामान्यरूप (बिना नाम-निर्देश) से ही प्रैष करना चाहिए ॥ २, ॥

इस कर्म से अग्नि का समिन्वनलक्षण पृथ्वीमात्र सम्बन्ध ही अपेक्षित है। प्राकृतिक जिस देवता का श्रुत्वा के द्वारा आर्चय करना है वह वात्सा अग्नि है छन्द उर का गायत्री है साथ ही अग्निन्त्वेन वर प्रदहीत्यर्थ का प्रवचन है। देववर्ग में इन्द्र वहाँ सप्तवीत्यर्थ के प्रवचन है। विश्वदेव वहाँ विश्विष्यर्थ के प्रवचन है एवं पूषाप्राण वहाँ शूत्रमात्र का स्वरूपसमर्पक है वहाँ अग्नि प्रदहीत्यर्थ का अविच्छेदा माने गए हैं। एतदन्वेषित अग्नि का उसी श्रुत्वा से आर्चय सम्भव है जिस का स्वरूप (अर्थात्पेक्षा) अग्निमय रागा। अथवा जिस में अग्निस्वरूप का वणन होगा छन्द जिस का गायत्री होगा। इसीलिए सामिपेन्यनुयन्वनकर्म में उपयुक्ता सामिपेनी सभी श्रुत्वाएँ स्वरूपतः (अर्थात्) आग्नेयी होती हैं एवं छन्दोमय्यादा से इन सब का गायत्री छन्द होता है। इस अपने ही छन्द अपने ही स्वरूप से समस्तुलित सामिपेनी-श्रुत्वा से अग्नि का समिन्वन तो हो ही जाता है इसके अतिरिक्त इस में समस्तुलित ब्रह्मात्मिका गायत्री से विशेष शक्ति (महाबल) का भी आपान हो जाता है।

गायत्री को ब्रह्म तथा वीथ्यरूप बतलाना भी एक विशेष महत्त्व रखता है। पार्थिव इत्यम्यक प्रजापति से (प्रजापति के मूलरूप उक्थ-अन्मन्त्रिण से) आर्क्षितक पार्थिव अग्नि का, तथा अग्निसेमलज्य गायत्रीछन्द का आर्क्षितक हुआ है। अग्नि ब्रह्म है इसका छन्द गायत्री है। इस अग्निब्रह्म के सम्बन्ध से

• “प्रजापतिर्वाच ज्येष्ठः । स होतेनाग्रेऽप्यजयत । प्रजापतिरकामायत-प्रजाय यति । स मुखतस्त्रिवत निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसज्यत, गायत्रीछन्द रयन्तर माम, ब्राह्मणो मनप्याणां, अज पशूनां । तस्मात्ते मुख्या । मुखतो वसुज्यन्तः”

—ने सं० ७।१।१।४ ।

सकृदा है ?। यह तो श्रुतियों के अन्तःकरण में स्वतः प्राप्नुत होने वाला मङ्गलमय विधि का महत्व महीयान् मङ्गलविधान है *। इसी मङ्गलमूर्ति विधि के स्मरणपूर्वक हमारा यह सामिधेन्यनुष्ठानकर्म आरम्भ होता है।

यह सिद्ध हो चुका है कि, आहनीयामि में दिव्यप्राणानि का सम्बन्ध आवश्यक है। दोनों का एकमात्र ही यज्ञसिद्धि का द्वार है। इस एकीभाव के लिए ही 'समिन्धन (समित्वेकीभावे) राघ्नं प्रयुक्तं हुमा है। जिस कर्मविशेष से अग्न्यस्य के द्वारा अग्नि समिद्ध बनाया जाता है वही कर्मविशेष 'सामिधेन्यनुष्ठानकर्म' नाम से व्यवहृत हुमा है। होता नाम का श्रुतिक्रम उन मन्त्रों का उच्चारण करता है जिन का अन्त गात्रो है, स्वरसहस्री अग्निदेवतानुगतता है। उन मन्त्रों के प्रयोग से अन्तरिक्षरूप कल्पसहित प्राण्यग्निदेवता आकर्मित होकर आवश्यकतया इस इन्द्र अग्नि में प्रविष्ट होकर इसे समिद्ध (इस के साथ एकीभूत) कर देते हैं। क्योंकि निर्दिष्ट श्रुत्याओं से इस इन्द्र का समिन्धन होता है अतएव इन श्रुत्याओं को—'समित्वे एताभिश्च'ग्नि" इस निर्वचन से 'सामिधेनी' कहा गया है। अग्न्यस्य यहिरे इप्स से (सामान्य काष्ठ से) अग्नि को इन्द्र + करता है। अनन्तर होता सामिधेनी श्रुतुच्चारण से दिव्यप्राणानि के स्थापन द्वारा इस अग्नि को समिद्ध करता है। इसी सम्बन्ध में एक बात का और ध्यान रखना चाहिए। प्राण्यग्नि का सम्बन्ध अपेक्षित है। प्राण्यग्नि का स्वरसम्बन्ध बिना भूत कं नहीं हुआ करता। भूत के आचार पर ही प्राण प्रतिष्ठित होता है भूतद्वारा से ही प्राण का आकर्षण होता है।

यहाँ भी अत्रय ही आगत प्राण्यग्नि को स्थिरता के लिए भूतसम्बन्ध अपेक्षित है। इसी उद्देश्य की पूर्ति के लिए ब्रह्मणे सामिधेनी-मन्त्र है, उसने ही (१५ अध्याय १७) इप्सकाष्ठ लिए जाते हैं। होय मन्त्रोच्चारण कर अन्त में प्रवेशोच्चारण करता है इस से प्राण्यग्नि अग्नि में प्रतिष्ठित होता है अग्न्यग्निदेवतानुगतता में ही अग्न्यस्य नियत इप्स अग्नि में डालता रहता है। इस प्रकार यावत् सामिधेनी समुत्प्लुत इप्सकाष्ठों का प्रतिप्रवेश आचान होता है। कैसा अद्भुत कर्मकलाप है। उस ओर से मन्त्रशक्ति के द्वारा इन्द्र दिव्यप्राणानि को उस यज्ञसंस्था में लाता जाता है, इस ओर से अग्न्यस्य प्रतिप्रवेश इप्साधान से भूताग्नि को प्रवर्धित करता जाता है। दोनों का एकीभावामक समिन्धन होता जाता है। कर्मसमाप्ति में दोनों अग्नि मिलकर एक-अपूर्व-समृद्ध यज्ञानुगत रूप धारण कर लेते हैं। ऐसे समिद्ध अग्नि के प्रति कौन अग्न्युपासक भूमुर नतमस्तक होकर नमन न करेगा ?।

अब इस सम्बन्ध में यह प्रश्न उपस्थित होता है कि, 'इप्सनकर्म अ यस्यु' ही क्या करता है ? एवं समिन्धनकर्म होता ही क्या करता है ? इन प्रश्नों की संक्षिप्त उत्तराति यही है कि, प्राहनी-*

*-युगान्तःश्रुतिवान् पेशान् सतिहासान् महर्षय ।

लेमिर तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयम्भुवा ॥

+ लोहित-भीतक-काष्ठ म भूताग्नि का ही इप्सन (प्राहनी) होता है। अतएव इप्सन- (प्रवर्धन)-काष्ठ काष्ठ भी लाहभरदार में इप्सन नाम से प्रविष्ट होता है त्रिषु प्राहनीय ही राहयान मे- इप्सन कहाने लग पड़ा है।

सृष्टि में पार्विव-अग्नि वायु से ही (पञ्च आदि के भवकने से ही प्रज्ज्वलित होता है। वायु ही प्राकृतिक ऋ के वाय्वनुगत यजुर्वेदी अश्वय्यु माने गए है। अतएव यहाँ भी तत्प्रतिकृतिरूप यजुर्वेदी अश्वय्यु ही रथ्यकर्म करता है। पार्विव मूलाग्नि ही 'इत एत सदारुहन्-द्विवस्पृष्टान्यारुहन्। प्रभूजयो यथा पथि यामहिरसो ययु' इस मन्त्रवर्णन के अनुसार यूलोकस्थ दिव्याग्नि से मेल कर समिद्ध होते हैं। दूसरे शब्दों में पार्विव अग्नि ही समिधनकर्म के सञ्चालक हैं। ये ही प्राकृतिक यज्ञ के अश्वय्युगत श्रुवेदी होता माने गए हैं। अतएव यहाँ भी तत्प्रतिकृतिरूप श्रुवेदी होता ही समिधनकर्म करता है। "यद्दे वेना अकृत्य स्तत् करवाणि ही इस उपपत्ति का मूल है। और यही सामिधेन्यनुयचनकर्म की सविष्ट उपपत्ति है जिसका कि प्रकृत ब्राह्मण की प्रथम-आध्याय में स्वहीकरण हुआ है ॥ १ ॥

क्योंकि प्रतिकृत्यानुगता-नवासीममर्षादा से होता ही समिधनकर्म का अधिकारी है अतः 'अग्नये समिधममानयानुग्रहि' इत्यादि रूप से अश्वय्यु इस कर्म के लिए होता को ही प्रेरित करता है। यह भी स्मरण रखना चाहिए कि सामिधेनी अनुवचन के अनन्तर इस श्रुत्विक् का हेतुत्वेन धरण होनेवाला है। उस से पहिले होता क उद्देश्य से इस कर्म में निभुक्त होता हुआ भी यह विधिपूर्वक होतु संज्ञा में परिणत नहीं हुआ है। अतः 'होतरनुग्रहि' इसप्रकार नामनिर्देश पूर्वक प्रेषन कर उक्त स्वामन्यरूप (बिना नाम-निर्देश) से ही प्रेष करना चाहिए ॥ २, २, ॥

इस कर्म से अग्नि का समिधनलक्षण एकीभाव सम्भव ही अपेक्षित है। प्राकृतिक जिस देवता का श्रुचा के द्वारा आकर्षण करता है वह जाल्या अग्नि है छन्द उस का गायत्री है साथ ही अग्नित्वेन वह ब्रह्मवीर्य्य का प्रवचक है। देवर्षों में इन्द्र वहाँ ब्रह्मवीर्य्य के प्रवचक हैं विरवेदेव वहाँ विब्रह्मवीर्य्य के प्रवचक हैं एवं पूषामात्र वहाँ शुभ्रभाव का स्वरूपसमर्पक है वहाँ अग्नि ब्रह्मवीर्य्य के अधिष्ठाता माने गए हैं। एतद्वर्म्मोपेत अग्नि का उसी श्रुचा से आकर्षण सम्भव है जिस का स्वरूप (अर्थापिद्धा) अग्निमय होगा। अर्थात् जिस में अग्निस्वरूप का वर्णन होगा छन्द जिस का गायत्री होगा। इसीलिए सामिधेन्यनु-यचनकर्म में उपयुक्त सामिधेनी सभी श्रुचाएँ स्वरूपतः (अर्थात्) आग्नेयी होती हैं एवं छन्दोमर्ष्याणां से इन सब का गायत्री छन्द होता है। इस अपने ही छन्द अपने ही स्वरूप से समग्रलित सामिधेनी-श्रुचा से अग्नि का समिधन वा हो ही जाता है इसके अतिरिक्त इस में समग्रलित ब्रह्मात्मिका गायत्री से विशेष शक्ति (ब्रह्मलक्ष) का भी आधान होता है।

गायत्री को ब्रह्म तथा भीर्त्यरूप ब्रह्मलाना भी एक विशेष महत्त्व रखता है। पार्विय इदयस्य* प्रजापति से (प्रजापति के मुख्यरूप उक्थ-नभ्यस्त्रिभु से) आकर्षक पार्विव अग्नि का, तथा अग्निमोलक्षण गायत्रीछन्द का आविर्भाव हुआ है। अग्नि ब्रह्म है इसका छन्द गायत्री है। इस अग्निब्रह्म के सम्बन्ध से

* "प्रजापतिर्वा ज्यष्ठ । स ह्येतेनाग्रेऽयज्यत । प्रजापतिरकामयत-प्रजाये यति । स मुखतस्त्रिवक्त निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसज्यत, गायत्रीछन्दः, रथन्तर माम, ब्राह्मणो मनप्याणां, अज पशूनां । तस्मान्नो मुख्या मुखता असृज्यन्त"

—ने मं० ७।१।१।४ ।

सकता है ?। यह तो श्रुतिवर्गों के अन्तःकरण में स्वतः प्रादुर्भूत होने वाला मङ्गलमय विधि का महतो-महीमान् मङ्गलविधान है ॥ इसी मङ्गलमूर्ति विधि के स्मरणपूर्वक हमारा यह सामिपेन्यनुबचनकर्म आरम्भ होता है ।

यह सिद्ध हो चुका है कि, आहवनीयाग्नि में दिव्यप्राणाग्नि का सम्मन् 'आवश्यक' है। दोनों का एकीभाव ही यज्ञवर्धित का द्वार है। इस एकीभाव के लिए ही 'समिचन' (समित्वेकीभाव) शब्द प्रयुक्त हुआ है। जिस कर्मविशेष से अभ्यस्यु के द्वारा इन्द्र अग्नि समिद्ध बनाया जाता है। यही कर्मविशेष 'सामिचन्यनुबचनकर्म' नाम से व्यवहृत हुआ है। इन्द्र नाम का श्रुतिवत् उन मन्त्रों का उच्चारण करता है, जिन का छन्द गायत्री है, स्वरलाहरी अग्निदेवतानुगता है। उन मन्त्रों के प्रयोग से अन्तःचरण कल्पवृक्ष प्राणाग्निदेवता काकषित होकर अवरयमेव इस इन्द्र अग्नि में प्रविष्ट होकर इसे समिद्ध (इस के साथ एकीभूत) कर देते हैं। क्योंकि निर्दिष्ट श्रुत्याग्रां से इस इन्द्र का समिन्धन होता है अतएव इन श्रुत्याग्रां को—'समिन्धे पृथाभिर्श्रुतिभिः' इस निर्बचन से 'सामिचनी' कहा गया है। अभ्यस्यु पहले इष्ट से (सामान्य काष्ठ से) अग्नि को इन्द्र + करता है। अनन्तर होता सामिपेनी श्रुतधारण से दिव्यप्राणाग्नि के स्थापन द्वारा इस अग्नि को समिद्ध करता है। इसी सम्मन् में एक बात का धोर ध्यान रखना चाहिए। प्राणाग्नि का सम्मन्ध अपेक्षित है। प्राणाग्नि का स्थिरसम्बन्ध बिना भूत के नहीं हुआ करता। भूत के आचार पर ही प्राण प्रविष्टित होता है। भूतद्वार से ही प्राण का आकर्षण होता है।

यहाँ भी अवरय ही आगत प्राणाग्नि को स्थिरता के लिए भूतसम्बन्ध अपेक्षित है। इसी उद्देश्य की पूर्ति के लिए बिकने सामिपेनी-मन्त्र हैं। उसने ही (१५ अथवा १७)-इष्टकाष्ठ लिए जाते हैं। होश मन्त्रोच्चारण कर अन्त में प्रमनोच्चारण करता है। इस से प्राणाग्नि अग्नि में प्रविष्टित होता है। सम्मन्धितोत्तरागत में ही अभ्यस्यु निरुद्ध इष्ट अग्नि में डालता रहता है। इष्टकाष्ठ याकू सामिपेनी समुत्तिष्ठ इष्टकाष्ठों का प्रतिप्रणव आचान होता है। कैवल्य अष्टमस्तु कर्मकलाप है। उस ओर से मन्त्रवृत्ति के द्वारा इन्द्र दिव्यप्राणाग्नि को इस यज्ञस्थला में लाता जाता है। इस ओर से अभ्यस्यु प्रतिप्रणव इष्टाधान से भूताग्नि को प्रवर्धित करता जाता है। दोनों का एकीभावात्मक समिन्धन होता जाता है। कर्मकलाप में दोनों अग्नि मिलकर एक अपूर्व-समृद्ध यज्ञानुगत रूप धारण कर लेते हैं। ऐसे समिद्ध आग्नि के प्रति कौन अग्न्युपासक भूमुख नतमस्तक होकर नमन न करेगा ?।

अब इस सम्मन्ध में यह प्रश्न उपरिप्लव होता है कि, इष्टनकर्म का द्रव्य ही क्या करता है ?। एवं समिचनकर्म होता ही क्या करता है ?। इन प्रश्नों की वृत्ति उत्पत्ति यही है कि, आहवनी-

०-युगान्तःस्त्वर्हितान् वेदान् सतिहासान् महर्षयः ।

सेभिर तपसा पूर्वमनुष्ठाता स्वपम्भवा ॥

+ लौकिक-भीतक-काष्ठ स भूताग्नि का ही इष्टन (प्राशन) होता है। अतएव इष्टन- (प्राशन)-कर्मक काष्ठ भी लाकृष्टरूप में "इष्टन" नाम से प्रसिद्ध हो गया है। जिसका प्रादुर्भूत ही यज्ञस्थान में- इष्टन" कहना ही लग पड़ा है।

इस का उपक्रम—“वदा सत्यं सूत्रं सत्यं नियतिं सत्यं” इस त्रिभूमाव से ही हुआ है। दूसरा पञ्चमीपर्व भी इह-ऊर्ध्व-भोग सम्पन्न से त्रिकृत् ही बन रहा है। सूर्यपर्व भी उपातिः गौ-रायु मेद से त्रिपरी ही है। चन्द्रमा भी ‘रत-मद्या-यशो’ रूप से इस सम्पत्ति से वञ्चित नहीं है। पृथिवी भी ‘वाक्-गौ-या’ से नित्य युक्त है। इसप्रकार पाँच पर्वों से पाठ्य कथलाने वाले इस विश्वयज्ञ का उपक्रम [स्वयम्भू] पारव [परमेष्ठी] मय्य [स्य] अवरपारर्ष [चन्द्रमा] उपसंहार सब कुछ त्रिकृत् ही बना हुआ है।

शुद्धविज्ञान की दृष्टि से भी वाक्-आपः-अग्नि-यह त्रिमूर्ता शक्त्रयी विश्वयज्ञ का उपक्रम बन रही है एवं अग्नि-आप-वाक् यह त्रिमूर्ता शक्त्रयी विश्वयज्ञ का उपसंहार बन रही है। यज्ञकर्त्तक यज्ञिय-देवता ‘अग्नि-वायु-आदित्य’ सम्पत्ति से युक्त रहते हुए त्रिकृत् बन रहे हैं। त्रि-सत्यदेवताओं का यजनरूप प्रत्येक यज्ञकर्म इसी त्रि-सम्पत्ति से युक्त है जिस का ईशादि विज्ञानभाष्यो में विस्तार से निरूपण किया जा चुका है।

वैद्ययज्ञ में होने वाले ‘वीक्षा सुत्या-उपसत्’ के त्रिभूदमत्व से भी त्रिकृत् का यज्ञाङ्गत्व सिद्ध हो रहा है। ‘तीन पर आरम्भ तीन पर समाप्त’ यह यज्ञ की आवश्यक सम्पत्ति है। इस सम्पत्ति का भी हमारा इस साधिनीकर्म में संग्रह होना चाहिए। इसी सम्पत्ति-संग्रह के लिए ११ मन्त्रों में से प्रथम, तथा अन्त के मन्त्रों का तीन बार अनुवचन होना है। आरम्भ का त्रि-अनुवचन प्राक्कीय-पञ्चसम्पात्त का, तथा अन्त का त्रि-अनुवचन उदयनीय-यज्ञसम्पत्ति का सम्राहक बन रहा है। त्रि-त्रि-अनुवचन की यही संक्षिप्त उपपत्ति है ॥ १ ॥

यज्ञानुगता त्रिकृत्सम्पत्ति अपेक्षित थी। इस सम्पत्ति के अथवा साय उसी संख्यानुगता प्रतिक्रियता से एक सम्पत्ति और मिल जाती है। आप्यत के त्रि-त्रि अनुवचन से ११ के स्थान में १५ साधिनी श्रुत्वा हो जाती है। “इन्द्रो ह यत्र यूत्राय वयं प्रजहार” [शत २।१।१०१] इत्यादि पूर्वोक्त ब्रह्मविज्ञान में यह वतलाया गया है—एक, शस्त्ररत्न से आक्रमण करना चतुर इन्द्र का काम है। इन्द्र की प्रहारशक्ति [त्रिपुच्छक्ति] ही वज्र है। इस वज्रसम्पत्ति का प्राहक पञ्चदशस्तोत्रमात्र [१५ स्तोत्र] है। अरुण यही है कि जैसे प्रजापति के मुख से त्रिकृत्सोम एव तदनु गायत्रीहृन्द तथा अग्नि का प्रादुर्भाव हुआ है, एवमेव प्रजापति के उर, तथा वायुओं से पञ्चदशस्तोम एवं तदनु त्रिपुच्छहृन्द तथा इन्द्र का प्रादुर्भाव हुआ है। अग्निवज्र आह्वय है शस्त्र प्रहार करना आत्मचार करना इस का धर्म नहीं क्योंकि भुक्ति का इच्छा लिए—“सर्वस्य वा अयं आह्वयो मित्र न वा अयं कश्चन हिनस्ति” [शत २।१।१०१] यही आदेश है। इतर शत्रुनाश तथा यज्ञकर्म पर होने वाले स्वाभाविक अनुसूक्तकर्म का निर्गोच भी अपेक्षित है। यद्यपि पञ्चदशसम्पत्ति से त्रिपुच्छ के द्वारा इन्द्रराज का संग्रह हो जाता है। तथापि प्रजापति के साक्षात् प्रादुर्भाव से सम्पन्न रहने वाले पञ्चदशस्तोत्रक आमुत्र का संग्रह नहीं होता। वह काम इस पन्द्रह स्तोत्र से

ॐ-अर्थतानीन्द्रमक्तीन्यन्तरीचलोको, माध्यन्दिन सवनं, ग्रीष्म, स्थिष्टुप्, पञ्च-
दशस्तोमो बृहत्साम, ये च देवगण। समाप्नोता मध्यम स्थान, याव स्त्रिय ।”
—या० नि० ७।१०।१

गायत्रीछन्द ब्रह्मवीर्यात्मक बना हुआ है। इस के अतिरिक्त इसी गायत्री के द्वारा 'एति-प्रेति' रूप अर्थात् वीर्य के प्रभाव से तृतीय युलाकृत्य योग का अपहरण होता रहता है। यह गायत्री का अपना प्रातिष्ठिक वीर्य है। मन-प्राणवाक्-मय आत्मा के तीनों प्राणों से क्रमशः कारण-मूल-समूह-शरीरों का आविर्भाव हुआ है। इन तीन प्राणों के सम्बन्ध से तीनों में क्रमशः पराक्रम वीर्य, बल नाम के धर्म उत्पन्न हो जाते हैं। मनोऽनुग कारणशरीर पराक्रम का अभिष्टता है, एवं मनुष्य इस का उदाहरण है। प्राणानुगत सूक्ष्मशरीर वीर्य का अभिष्टता है, एवं सिंह इस का उदाहरण है। वागनुगत स्थूल-शरीर बल का अभिष्टता है, एवं हाथी इसका उदाहरण है।

तीनों राज्य पृथक् पृथक् तीन अर्थों के वाचक हैं। साथ ही तीनों पूर्व-पूर्व एक दूसरे से गौरवान्वित हैं। यही कारण है कि, अपने शरीरवश से दो चार सिंहों को कुचलने की शक्ति रखता हुआ भी हाथी वीर्यशाली सिंह का आक्रमण नहीं सह सकता। इधर सिंह के दहनमात्र से क्षणित होकरने वाला मनुष्य पराक्रम के बल पर सिंह को पञ्जर (पिंजरे) में बन्द कर देता है। प्राणानुगता गायत्री प्राणशक्ति से ही युलोकृत्य योगापहरण में समर्थ होती है। प्राणशक्ति वीर्यात्मिक है। अतएव वहाँ 'वीर्य गायत्री' यह कहा गया है ॥ ॥

सामिपेनी श्रुचार्य आनेगी हैं, गायत्र्यन्ता हैं। इस से ब्रह्मवीर्य का आधान होगा। परन्तु अभी उच्चो छत्रवीर्य के आधान की कमी है, जिस के बिना ब्रह्म का कोई काम सम्पन्न नहीं होसकता। ब्रह्म अग्नि गन्तामात्र है, कर्ता तो छत्र ही है। ब्रह्म-छत्र का गुण ही कर्म की समृद्धि का द्वार है (देखिए रात ५।१।२)। आवश्यक है कि, ब्रह्मसम्पत्ति-संग्रह के साथ साथ छत्रसम्पत्ति का भी यत्न में सम्बन्ध करवाया जाय। इस के लिए छत्रानुगता छन्द-सम्पत्ति का सम्बन्ध अपेक्षित है। जिसप्रकार अग्नि ब्रह्मवीर्यात्मक है, तथैव इन्द्र छत्रवीर्यात्मक है। एवमेव अग्नि का गायत्रीछन्द जैसे ब्रह्मवीर्यात्मक है, वैसे-इन्द्र का त्रिपुष्पछन्द छत्रवीर्यात्मक है। इस सम्पत्ति का लक्ष्यरूप से स्वतः संग्रह हो जाता है। सामिपेनी श्रुचार्य ११ हैं एवं त्रिपुष्पछन्द भी एकदशाक्ष ही है। एक एक अक्षर एक एक मन्त्र का समुचित है। ११ स त्रिपुष्प के द्वारा महत्त्वा अक्षरसम्पत्ति प्राप्त हो जाती है। परिणामतः हमारा भूधामि ब्रह्म, ब्रह्म, दोनों वीर्यों से समिद्ध बन जाता है। ११ ही सामिपेनी कवी हावी है। इस प्रश्न की यही संक्षिप्त उत्तरपत्रि है ॥ ५ ॥

जिस पञ्चकर्म का यजमान कर्त्ता बनने वाला है उस यज्ञ की सन्तुष्टता समझी यही मानी गई है कि, इस में जो भी कर्म हो प्राकृतिक यज्ञ के अनुरूप ही हो। इसी का यज्ञपरिभाषा में "रूपसमृद्धि" कहा गया है। प्राकृतिक यज्ञ में मन्त्र शिर्द्भाष की प्रधानता देयी जाती है। विशेष पञ्चार्थ उस 'सबहुत' नामक विश्वयज्ञ के स्वरूप पर ही दृष्टि डालण। महाविश्वयज्ञ की आरम्भभूमि प्राणा मन्त्र १५वम् है।

× "उरसा यादृश्या पञ्चदश निरमिमीत। तमिन्द्रो दत्तान्वसुवन्त, विष्टु-
एन्द पद्वत्तमाम, राजन्यो मनप्यासी, अवि पशूनां तामापो वीर्यवन्त। वीर्या-
उगमुवन्त' १० सं ५।१।५। ५। ॥

इस का उपक्रम—“वदा सत्यं सूत्रं सत्यं नियतिं सत्यं” इस त्रिवृत्तमात्र से ही हुआ है। दूसरा ‘मध्योक्तं’ भी इदं-उक्तं—भाग सम्बन्ध से त्रिवृत्त ही बन रहा है। सूर्यपर्व में उच्यते गौ-रायुः मेदः त्रिवृत्त ही है। चन्द्रमा भी ‘रत-मृदा-यशो’ रूप से इस सम्पत्ति से वञ्चित नहीं है। पृथिवी भी ‘वाक्-गो-घट’ से मिल्य युक्त है। इत्यन्तर पाँच पर्वों से पाठ्य कहलाने वाले इस विरचयक का उपक्रम [स्वयम्भू] गण [परमेष्ठी], मध्य [सूर्य], अवरपार्व [चन्द्रमा] उपसहार सब कुछ त्रिवृत्त ही बना हुआ है।

शुक्लविज्ञान की दृष्टि से भी वाक्-आपः-अग्नि- यह त्रिवृत्ता शक्तियों विरचयक का उपक्रम बन रही है एवं ‘अग्नि-आप-वाक्’ यह त्रिवृत्ता शक्तियों विरचयक का उपसहार बन रही है। यज्ञप्रवर्तक यज्ञिय-वेद्य ‘अग्नि-वायु-आदित्य’ सम्पत्ति से युक्त रहते हुए त्रिवृत्त बन रहे हैं। त्रि-सत्येवताओं का यजनरूप यज्ञ यज्ञम् इति त्रि-सम्पत्ति से युक्त है, जिस का ईशादि विज्ञानमाध्यामी में विस्तार से निरूपण किया गुरु है।

वैषयक में होने वाले दीक्षा सुत्या-उपसन्त के त्रिवृत्तमात्र से ही त्रिवृत्त का यज्ञात्मक सिद्ध हो रहा है। ‘तीन पर आरम्भ तीन पर समाप्त’ यह यज्ञ की आवश्यक सम्पत्ति है। इस सम्पत्ति का भी हमारे इस समिधेनीकर्म में संग्रह होना चाहिए। इसी सम्पत्ति के लिए ११ मन्त्रों में से प्रथम, तथा अन्त के मन्त्रों का तीन बार अनुवचन होता है। आरम्भ का त्रि-अनुवचन प्राक्कीय-यज्ञसम्पत्ति का, तथा अन्त का त्रि-अनुवचन उदयनीय-यज्ञसम्पत्ति का संग्राहक बन रहा है। त्रि-त्रि-अनुवचन की यही संक्षिप्त उपपत्ति है ॥ ६ ॥

यज्ञानुगता त्रिवृत्तसम्पत्ति अपेक्षित थी। इस सम्पत्ति के साथ साथ उसी सम्मानुगता प्रतिक्रिया से एक सम्पत्ति और मिल जाती है। आद्यन्त के त्रि-त्रि अनुवचन से ११ के स्थान में १५ समिधेनी श्रुत्वायेँ हो जाती हैं। ‘इन्द्रो ह यज्ञं यज्ञात्तं यज्ञं प्रजहार०’ [शत २।१।४।१] इत्यादि पूर्वोक्त दशविज्ञान में यह बतलाया गया है—एक यज्ञसत्ता से आक्रमण करना यज्ञ इन्द्र का काम है। इन्द्र की प्रहारशक्ति [त्रिवृत्तसम्पत्ति] ही यज्ञ है। इस यज्ञसम्पत्ति का ग्राहक यज्ञात्तसम्पत्तमात्र [१५ सप्त्या] है। कारण यही है कि, जैसे प्रजापति के मुख से त्रिवृत्तसत्ता एक सन्तु गायत्रीकृत्य तथा अग्नि का प्रादुर्भाव हुआ है एतमेव प्रजापति के उर, तथा वायुमी से अक्षयशस्तीम एतं तदनु त्रिवृत्तसत्ता तथा इन्द्र का प्रादुर्भाव हुआ है। अग्निब्रह्म ग्राहण है यज्ञ प्रहार करना आचरण करना इस का कर्म नहीं क्योंकि भुक्ति का इसके लिए— सर्वस्य वा अर्थं ब्राह्मणो मित्रं न वा अर्थं कश्चन हिनस्ति’ [शत २।१।२।१६] यही आदेश है। इन्द्र अनुनाय तथा यज्ञकर्म पर होने वाले स्वाभाविक अनुसारात्मक का निरोध भी अपेक्षित है। क्योंकि एकादशसम्पत्ति से त्रिवृत्त के द्वारा इन्द्रयज्ञ का संग्रह हो जाता है। तथापि प्रजापति के साक्षात् वायुवीर्य से सम्बन्ध रखने वाले यज्ञात्तसत्ता कायुष का संग्रह नहीं होता। वह काम इस पन्त्रह संख्या से

४-अर्थतानीन्द्रमकीन्यन्तरीक्षलोको, माघपन्दिन सवन, ग्रीष्म, स्थिष्टुप्, पञ्च-दशस्तोमो ब्रह्मसाम, ये च वेदगणाः समाभ्युता मध्यमं स्थान, याम स्थिप् १’
—या० नि० ७।१०।१

पूरा होजाता है। यज्ञाग्नि ज्ञात्रवर्माभिरुक्त आयुष-सम्पत्ति से युक्त होजाता है। फल यह होता कि, इन + यज्ञरूप सामिधेनियों के अनुवचन-कर्मरूप यज्ञप्रहार करते समय यजमान जिस शुशु को नष्ट करने की भावना प्रकट करता है, अवश्यमेव वह शुशु नष्ट होजाता है। यही पञ्चदश संख्या की एक उपपत्ति है ॥ ७ ॥

एक पक्ष की १५ रात्रियाँ होती हैं। इसी अर्ध मास के 'परिप्लव' से आगे जाकर सम्प्रसरण का स्वरूप सम्पन्न होता है। जिसने एक पक्ष की रात्रियों का संग्रह कर लिया उसने इस अवयव के द्वारा पूरे सम्प्रसर की रात्रियों का संग्रह करते हुए सम्प्रसरसम्पत्ति ही प्राप्त करली। यह सम्प्रसरयज्ञसम्पत्ति की प्राप्ति ही पञ्चदशसंख्या का वृत्त दस है।

अवयव अवयवी के बिना अणू है। असमृद्ध है। साथ ही वरापूर्णमास का प्राकृतिक पञ्चाग्नि-सोम से सम्बद्ध है अतएव इसे सम्प्रत्यक्ष का अवयव माना जायगा। इस की पूर्णता के लिए, समृद्धि के लिए, अवयवी का सम्बन्ध अपेक्षित है। वह काम भी इस पञ्चदशसंख्या से गतार्थ होजाता है। यही पञ्चदश-संख्या की तीसरी उपपत्ति है।

'अग्निहोत्र वरापूर्णमास चातुर्मास्य पशुसम्बन्ध उग्रोविष्टोम' के पाँचों धैय यज्ञ रूप प्राकृतिक-आधिदैविक-नित्य अहोरात्रयज्ञ, पक्षयज्ञ, ऋतुयज्ञ, अयनयज्ञ, सम्प्रसरयज्ञ इन पाँच यज्ञों के प्रतिरूप हैं। दशपूर्णमास क्योंकि प्राकृतिक पक्षयज्ञ का प्रतिरूप है पक्ष में १५ संख्या का समावेश है। अतएव यहाँ १५ संख्या के समावेश से उस पक्षयज्ञ की अनुरूपता भी प्राप्त होजाती है। यही पञ्चदशसंख्या की चौथी उपपत्ति है ॥ ८ ॥

प्रत्येक गायत्रीसूक्त के [त्रिपदागायत्री के] तीन तीन पाद होते हैं प्रत्येक पाद में आठ आठ अक्षर होते हैं सम्भूय एक गायत्री के २४ अक्षर होजाते हैं। १५ के सम्बन्ध से १५ गायत्रीसूक्त का सामिधेनी श्रुचाधों के प्रत्येक के २४ के अनुपात से कुल ३६ अक्षर होजाते हैं। उधर एक सम्प्रसरयज्ञ में ३६० ही अक्षर होते हैं। इस पन्द्रह संख्या से सम्पन्न गायत्री के ३६० अक्षरों से सम्प्रसर के ३६ अक्षरों का समानान्तरता है। इस रूप से साक्षात् ही सम्प्रसरयज्ञसम्पत्ति का संग्रह होजाता है। यही पञ्चदश संख्या की पाँचवी उपपत्ति है ॥ ९ ॥

यदि दशपूर्णमास में द्वाभ्येष्टि अर्पयित है तो उस समय १५ के स्थान में १० सामिधेनी होती है। 'धाव्या नामक दो श्रुतमन्त्री का (यदि सामिध्यमानो अभ्वरे०-समिद्ध अग्नि आहुत० इन दोनों मन्त्री के मध्य में पठित होने से सामिध्यमान-समिद्धमन्त्री नाम से व्युत्पन्न हुए हैं) स्मरण कीर का किया जाता है। इस तरह मन्त्रों की यही उपपत्ति है कि, इन से सर्वप्रथम (अग्नीहोत्र, यज्ञ के लिए कि 'धाम्ययि' की जाती है) पूर्ण होजाता है। सर्वशामयति वा मन्त्राधार मय प्रत्यपत्ति

— अथास्य कर्मरमानुषदानं इत्येषा, या च का य वतहति, सिन्धुर्कर्म-
व तन्' (या० नि० ७।१०।२) ।

है। भूगमस्थ ह्य प्रजापति अनिरुक्त है। इस ही 'कः' नाम से स्पष्टतः किया गया है। इस केन्द्रस्थ उक्त अनिरुक्त प्रजापति का वाक्य महिमालक्षण कथन पर आधारित पर आगे वाक्य पार्थिव-सम्बन्धन में अक्षरूप से मिलान होता है। वही इस का सर्वरूप है, उस ही सर्वप्रजापति कहा गया है जो कि 'स' नाम से स्पष्टतः हुआ है। सत्त्वमक इस सम्बन्धप्रजापति के स्पष्टि-समाप्ति-रूप से दो विवचन हैं। स्पष्टि इस के अवयव हैं समष्टि अवयवी हैं। १२ मास १ श्रुतये इस के अवयव हैं। इन की समष्टि ही सम्बन्ध है। इन १३ अवयवों से यह प्रजापति 'सत्तदश' बना हुआ है। काम्यष्टि से अमर्त्य अपचित है। अमर्त्य सत्तदशप्रजापति है इस प्रकार सत्तदश सामिधनी के अनुबन्धन से उस सत्तदश, काम्यप्रजापति का संवद होता है काम्यप्रजापति होता है। यही सत्तदश संख्या की उपपत्ति है।

काम्यष्टि के दत्ता का उपांशुरूप से यज्ञ होता है। उपांशुमात्र अनिरुक्तमात्र का माहक है। उपर अनिरुक्तमात्र सर्वरूप का समाहक माना गया है। प्रत्येक शब्द की सत्किञ्चिन्प्राप्त्यर्थतावच्छेदकत्वमने ही शक्ति मानी गई है। इसीलिए प्रत्येक शब्द नियत अर्थ का ही वाचक है। स्पष्टिरूप से ही वस्तुओं का शब्द का द्वाय निर्बचन सम्भव है। परन्तु समष्टि के लिए 'मय' सत्तदश अनिरुक्त और किसी शब्द का व्यवहार नहीं होता। उपांशु अनिरुक्त है अनिरुक्त सत्त्वमक है वही सत्त्वमक यही अपचित है। इसीलिए (सर्वकामसमुद्धि के लिए ही) यही उपांशु यज्ञ होता है। उपांशुमात्र सत्त्वमक अनिरुक्तमात्र का ही समाहक है यही तात्पर्य है। इसके साथ ही श्रुति लाक्षणिक से यह भी सिद्ध है यही है कि यदि तुम्हें अपने काम्यकर्म की सिद्धि अपचित है तो तत्त्वमक कर्म का उपांशुरूप से (उपचाय-किन्ना किसी से कहें सुने) ही अनुगमन करना चाहिए। लाक्षणिक काम्य कर्म ही अथवा शास्त्रीय उस का प्रत्यक्ष करने से कर्म निरुक्त बनवा हुआ अनिरुक्त आत्मप्रजापति की शक्ति से ब्रह्म होमाव है। वागिन्द्रिय का प्रजापति से सम्बन्ध नहीं है वंश कि— स प्रजापतिमनस एवानुपाय। तत्त्वमक किञ्च प्रजापत्यं यज्ञे कियत उपाधेय तत् क्रियते। अहव्यवादि वाक् प्रजापतय आसीत् (शत १।१।१२।) इस रूप से आगे विस्तार से क्लृप्ताया ज्ञान वाला है। यह विस्मय करने योग्य है कि जो व्यक्ति अपने कर्म का वागिन्द्रिय से ज्ञान करने लग जाते हैं व आत्मवैश्याग होते हुए कर्मसमुद्धि से सर्वथा ब्रह्म ही होता है। सत्त्वमुक्त प्रज्ञान ही अन्त्यसिद्धि का अन्त्यतम शानु है ॥१॥

दर्शपूर्णमास के सम्बन्ध में किन्हीं ही याज्ञिक २१ सामिधनियों का अनुबन्धन आवश्यक मानते हैं। इस की उपपत्ति वे यह बताते हैं कि १ मास ५ श्रुतये, ३ लोक, इस प्रकार सम्बन्धन के २ कार्य हैं। २ कार्य स्वयं सूर्य है। यही इस सम्बन्धन की अन्तिम गत, तथा प्रतिष्ठा है। यदि यही मा २१ सामिधनियों का अनुबन्धन होगा तो २ सम्बन्धन से तो वागमनुमिति उक्त माना २ सम्बन्धन के संवद होमावगा एव २१ की के अनुबन्धन से सूर्यप्रतिष्ठा प्राप्त होजायगी ॥२॥

पद्मवैशानिक याज्ञिकस्य उक्त उपपत्ति का उपाय करत हुए कहते हैं कि, जो यज्ञमान सत्त्वमक भीष्टन्य है अप्रतिष्ठत है उन्नीक लिए २१ का अनुबन्धन करना चाहिए। अप्रष्ट को एसा होगा, वही नए पानी भी की कामना से २१ का समर्थन करेगा। मन्ना एसा भीष्टन्य यज्ञमान दृष्टपूर्णमास का आरम्भ

चतुर्थ अध्याय उपक्रान्त

४

चौथे अध्याय में पहिला, एव तीसरे प्रपाठक में तीसरा ब्राह्मण
सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत दूसरा ब्राह्मण

—२—

आग्नेयी सामिधेनी गायत्रीछन्द ११ मूखसंख्या आयुक्त क मन्त्रो की त्रिराहृति, 'पञ्चदश संख्या' अग्नयेष्ट्यनुगता सप्तदश संख्या, आयुक्त के दानों त्रिचों का एकवृत्त में उच्चारण, ८१५ हां सामिधेनी मन्त्रों का सन्तत-अविच्छिन्न उच्चारण इन विशेषधर्मों से क्रमशः 'अग्निःस्वरूप-प्राप्तिपूर्वक प्रज्ञाधीन्याधान,' प्रातिस्थिक गायत्रीध्याधान, 'अग्नीध्याधान, प्रायणीयोदयनीयानुगता यज्ञियविष्णुसम्पत्तिसंग्रह, 'यज्ञसम्पत्ति-रात्रिसम्पत्ति अहसम्पत्ति' अनिरुद्रनुगता सप्तसम्पत्तिसंग्रह, 'लोक-प्राणसर्पसप्तसंग्रह, 'अहोरात्र की अनम्यभोग्मता इन पक्षा का शेषपक्षिक निरूपण ही पूर्वब्राह्मण के परिगणित शिक्ष है। अब सामिधेनियों के सम्बन्ध में ही 'सामात्मिका' एक विशेषता कहलाते हुए इतिकर्तव्यता का स्थानीकरण किया जाता है।

बिना प्राकृतिक यज्ञ से सम्पूर्ण प्रजा की उत्पत्ति हुई है यह प्राकृतिक यज्ञ सत्य पर ही प्रतिष्ठित है। इसी सम्बन्ध में ब्राह्मण ग्रन्थों में एक आख्यान आया है—

'प्रजापति की सन्तान होने से 'प्राजापत्य' इस उपनाम से प्रसिद्ध देवता आर अमुर, दोनों पिताप्रजापति के साथ (सम्पत्ति) का विभाग कराने की इच्छा से प्रजापति क ममीप प्रणवभाव से (व्यता), एवं अधिकार-भाषना से (अमुर) उपस्थिति हुए। प्रजापति क दायादकोश (निजी सन्धिगत सम्पत्ति) अपनी 'सत्य और अनृत' नाम की दायमयी सम्पत्ति ही प्रधान थी। प्रजापति न आधा सत्य, आधा अनृत वा व्यताभा में बाँट दिया, एवं आधा सत्य तथा आधा अनृत अमुरों में बाँट दिया। व्यताभाजें जाहा कि, अपने भाग का आधा अनृत यदि अमुर लेंगे तत्स्थान में अपना आधा सत्य अपने का रहें ता बड़ा अरुद्धा हो। इसीप्रकार अमुरों भी यही जाहा कि, अपने को आ आधा सत्य प्राप्त हो वह व्यता भजें और वहन में आधा अनृत हमें रहें ता बड़ा अरुद्धा हो। आग जाहर गंगा हो दूधा। फलन व्यताभा क दायाद में सम्पूर्ण सत्य आभाया, एवं अमुरों क दायाद में सम्पूर्ण अनृत आभाया।

अपने इस कृत्स्न सत्य को प्राप्त कर वधवाओं ने यह निश्चय किया कि, अपन यज्ञ कर के इस सत्य को त्रैलोक्य में फैला दें। वधवाओं ने ऐसा ही किया। जिस यज्ञ के आधार पर वेदवाओं ने वाक्सत्य का विधान किया था वह वाक् सत्य यही त्रयीविद्या है' (शत० ६।१।१ ब्रा०)।

उक्त आख्यान की वैज्ञानिक-व्याख्या की ओर न जाते हुए प्रकृत में इस से यही बतलाना है कि, सत्य और यज्ञ का अनिष्ट सम्बन्ध है। यज्ञ से ही सत्य का विधान होता है एवं सत्य के आधार पर ही यज्ञकर्म सम्पादित होता है। यह वस्तुतः श्रुति के शब्दों में ही— 'श्रुक्-यजुः-सामात्मिका त्रयीविद्या' ही है। इस से यही निष्पन्न निकलता है कि त्रयीवेद ही यज्ञ की मूलप्रविष्टा है, जिस तत्कारिमका त्रयीविद्या का शब्दात्मक वर्णनार्थों में निरूपण हुआ है।

'श्रुक्-यजुः-साम' तीनों तत्त्वों के आधार पर इष्ट प्रजापति यज्ञ करने में समय हुए हैं। श्रुक्-वेद से अग्निवत्त्व का यजुः से वायु का तथा साम से आवृत्य का आविर्भाव हुआ है। त्रयीवेदोत्पन्न अग्निवाय्वादि देवताओं का परस्पर सङ्गम ही 'यज्ञ' है *।

प्रत्येक वस्तुपिण्ड एक एक स्वतन्त्र यज्ञसंस्था है। इस प्रत्येक यज्ञसंस्था में 'पद् पुनःपद्' भेद से दो दो पर्व हैं। स्वयं वस्तुपिण्ड पद्म है एवं वस्तुपिण्ड के केन्द्र से प्राणरूप से निकल कर वस्तुपिण्ड के चारों ओर बड़ी दूर पर्यन्त अपनी व्याप्ति रखने वाला बहिर्मुखित उस वस्तुपिण्ड का 'पुनःपद्म' है। इसी पुनःपद्म को 'महिमामण्डल साहसिमण्डल' 'षण्डकारमण्डल'—'विश्वरूप' आदि नामों से व्यवहृत किया गया है।

प्रत्येक वस्तुपिण्ड को वस्तुपिण्ड वस्तुमहिमामण्डल, एवं पिण्ड-मण्डलान्तर्गत वस्तुतत्त्व भेद से तीन भागों में विभक्त देखा जासकता है। पिण्ड भी कोई सत्तास्थि वस्तु नहीं है अपितु आकाशमात्र है। मण्डल भी कोई सत्तास्थि पदार्थ नहीं है अपितु आकाशमात्र है। जिस का यह पिण्ड है, जिस का यह मण्डल है पिण्ड, तथा मण्डल से पिण्डाभित-मण्डलाभित यही तत्त्व सत्तास्थि पदार्थ है। पिण्डाभित सीमा अन्तःसीमा है एवं मण्डलाभित सीमा यष्टिःसीमा है। इन दोनों सीमाओं से पिण्ड-मण्डल-गत वस्तुतत्त्व सीमित बना हुआ है। पिण्डसीमा ही जिस कि हम 'मूर्ति' कहेंगे 'अगवद्' है। मण्डलसीमा को ही 'सामवेद' कहा जायगा एवं उस सीमे सीमित-सत्तास्थि वस्तुतत्त्व को 'यजुर्वेद' कहा जायगा। इसप्रकार इस त्रयीवेद से प्रत्येक वस्तु में त्रयीवेद की उपलब्धि होरही है। दूसरे शब्दों में—त्रयीविद्या के गम में ही सम्पूर्ण भौतिक पदार्थों की उपलब्धि होरही है जैसा कि— 'अत्र्यां वाय विद्यायां सर्वाणि भूतानि (शत० १०।१।२।२९) इत्यादि श्रुति से प्रमाणित हैं।

अगवद् सप्तोवद् है सामवेद विधानवेद है एवं यजुर्वेद रसवेद है, जैसा कि उपनिषद्-विज्ञानभाष्यभूमिषदि में विस्तार से प्रतिपादित है। सप्तो-सप्तय अगवद् मूर्ति का निर्माणक है। विधानलघय सामवेद मूर्तिमण्डल-लघय याज्ञ तेजोमण्डल का स्वरूपसमपक है, एवं रसलघय

*—'अग्नि-वायु-रावम्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्।

इदोह यज्ञसिद्धयर्थमृग्यजुःसामलघयम्' (मनु)।

यजुर्वेद मूर्तिमयब्रह्मान्तर्गता रसात्मक गतिमात्र का प्रवर्तक है । इस कालिक केन्द्रस्वरूप-निवेदन से निष्कर्ष यही निकला कि, वेदत्रयी के आधार पर जिस यज्ञ की स्वरूप-निष्पत्ति बतलाई गई है, उस का प्रधान स्थान परिर्मयब्रह्मात्मक विद्वानलक्षण सामवेद ही बन रहा है ।

पूर्व में साम का आवित्य से सम्बन्ध बतलाया गया है । पाठकों को सम्मत्त यह भी स्मरण होमा कि, हमन पूर्वब्राह्मण के निवेदना-प्रकरण में 'स्वरविज्ञान' का स्वीकृत्य करते हुए यह बतलाया था कि, स्वर का आवित्य से सम्बन्ध है एवं स्वर्ताकस्थ दिव्यप्राणदेवता भी स्वररूपक ही हैं । इन स्वररूपक प्राणदेवताओं का परस्पर यजन ही यज्ञ है । स्वररूप आवित्यात्मक है आवित्य सामरूपक है । अतः 'स्वर' और 'साम' की एकरूपता सिद्ध हो जाती है । पितृव्यस्मिन् यज्ञं यवि पयस्त्वानीया है, मध्यस्थित यजुं यवि गतिधर्म से गणस्थानीय है, सो मयब्रह्मात्मक साम इसी विद्वानात्मक स्वरमात्र से गेयरूपक है । विद्वान ही गान है, गान ही साम है साम ही तत्तद्ध्यस्तु-महिमा-मयब्रह्म की अवसान भूमि है ।

केन्द्र से बाहर परिधि-पर्यन्त वर्तुलरूपप्रारम्भक यह सब मरबल होते हैं । अतएव सामरूपक सप्त-कर्मों ब्रह्मलाया है । इस सप्तकर्मों साम के उस स्वरूप का हमें विचार करना है जिस की सीमा के गम में पार्ष्णि सम्प्रसरण प्रतिष्ठित है । इस सम्प्रसरण का विद्वान मूर्च्छ से आरम्भ कर २१ एकविंशत्योम पर्यन्त होता है । २१ त्योमपर्यन्त पार्ष्णि मयब्रह्म ही 'यन्तरसाम' ब्रह्मलाया है । त्रिष्टुप्ति पञ्चदश-शब्दामु, एकविंश आवित्य, ये मुख्य देवता, अग्निप्रमुख आठ वसुगाय, वसुप्रमुख ११ रुद्रगाय आवित्यप्रमुख १२ आवित्यगम्य १ प्रजापति, १ षपदस्वर ११ प्राणदेवता यजिष्यदेवता ब्रह्माण हैं +। इन यजिष्य देवताओं से ही यज्ञ का स्वरूप निष्पन्न हुआ है । यह यज्ञमयब्रह्मात्मक महिमावयव उभयतः-परितः-उत्तरी विद्वानात्मक साम से परिपटीत है ।

द्विती दर्श से सामप्रति का विचार कीजिए । पार्ष्णि सामश्रुतों की द्वापृष्ठ त्र्यपृष्ठ (भूपृष्ठ), त्रिष्टुप्ति पञ्चदशपृष्ठ, सप्तदशपृष्ठ एकविंशपृष्ठ पारावतपृष्ठ भेद से छव मातृ में विभक्त किया जा सकता है । ये छवों पृष्ठ सामपरिमाण में क्रमशः द्विज्वर प्रस्ताप आदि उद्गीष प्रतीहार उपद्रव, निधन इन नामों से व्यबहृत हुए हैं । यदि त्रिष्टुप्ति का त्र्यपृष्ठ में अन्तर्भाव कर लिया जाय है तो पञ्च-त्रिष्टुप्ति एक एकल पृष्ठ बन जाय है । उक्त सम्य द्वापृष्ठ त्रिष्टुप्ति-त्र्यपृष्ठ-द्व्यपृष्ठ, सप्त-दशपृष्ठ, एकविंशपृष्ठ, प्रयजित्वापृष्ठ, पारावतपृष्ठ (अप्रावतस्तरिवापृष्ठ) एवं अन्य से छव पृष्ठ

० "भूम्यो जातां सर्वशो मूर्चिमाहुः, सवा गतियाजुषी देव शरवन् ।

सर्वं तेन मामरूप्यं ह शस्वत्, सर्वं हीदं प्रमखा देव सृष्टम्" ॥

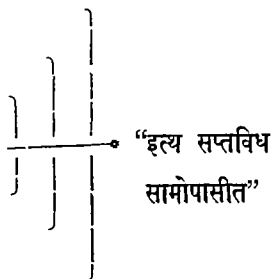
—ते मा० ३।१२८।३।

— "इति स्तुतामो असपा रिशादसो येस्य त्रयश्च त्रिष्टुप्ति ।

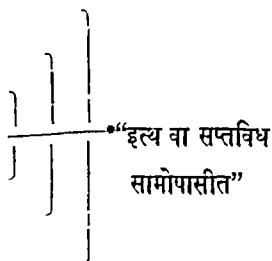
मनोर्देवा यजिष्याम" ॥ [८।३०।३।] ।

हाथते हैं। यदि हृद्यपृष्ठ का मूषुष्ठ में अन्तर्भाव मान लिया जाय है, तो त्रिणव के समावेश से बातृपृष्ठ हाथते है। इसप्रकार 'स्रोकेषु सप्तविधं सामोपासीत' इस अनुगमनचन का तीन प्रकार से सम्भव किया जासकता है।

- १—हृद्यपृष्ठ (केन्द्र)—दिङ्कार—
- २—सूर्यपृष्ठ (भूपिण्ड) प्रस्ताव—
- ३—त्रिषुतपृष्ठ (६)—आदि
- ४—पञ्चदशपृष्ठ (१५)—उद्गीथ—
- ५—सप्तदशपृष्ठ (१७)—प्रतीहार
- ६—एकविंशपृष्ठ (२१)—उपद्रव—
- ७—पारावतपृष्ठ (४८)—निघन—

- १—हृद्यपृष्ठ— (केन्द्र)—दिङ्कार
- २—त्रिषुदन्तर्भृपृष्ठ (६)—प्रस्ताव
- ३—पञ्चदशपृष्ठ (१५)—आदि
- ४—सप्तदशपृष्ठ (१७)—उद्गीथ
- ५—एकविंशपृष्ठ (२१)—प्रतीहार
- ६—त्रयस्त्रिंशपृष्ठ (३३)—उपद्रव
- ७—अष्टावच्चारिंशत्पृष्ठ (४८)—निघन

१—इत् त्रिषदन्तर्भूषुष्ट हिङ्गार—

२—पञ्चदशपृष्ठ—प्रस्ताव

३—सप्तदशपृष्ठ—आदि

४—एकविंशपृष्ठ—उद्गीथ—

५—त्रिंशपृष्ठ—प्रतीहार

६—अपञ्चिंशपृष्ठ—उपत्रव

७—अष्टावस्यारिंशतपृष्ठ निघन

“इत्थ वा सप्तविधं
सामोपासीत”

१—भूषुष्ट—हिङ्गार—

२—त्रिषुष्टपृष्ठ प्रस्ताव

३—पञ्चदशपृष्ठ आदि

४—सप्तदशपृष्ठ उद्गीथ—

५—एकविंशपृष्ठ प्रतीहार

६—त्रिंशपृष्ठ—उपत्रव

७—अपञ्चिंशपृष्ठ—निघन—

“इत्थ वा सप्तविधं
सामोपासीत”

उक्त साम नियमों की विवचना की धार न जावे हुए पृष्ठों में हमें केवल यही बताया है कि, अमन्त्र ही प्रकृति-युक्त की प्रणिष्टा है। इस अमन्त्रपद की उक्त उक्त रूप सिद्ध है, यही सामान्यतः साम का प्राथमिक उद्भव होता है। अतः यही ‘हिङ्गार’ नाम से प्रकटित किया है। यही तत्त्वपूर्ण प्रत्यक्ष में प्रमाणित उपक्रम सिद्ध को ‘प्रस्ताव’ नाम से प्रकटित किया है। हिङ्गार न केवल प्रस्ताव अथवा अमन्त्र में ‘उद्गीथपाठ’ रूप में प्रकटित होता है। पर्यन्त यही अमन्त्र में प्रमाणित रूप में प्रकटित प्रकटित है। इस प्रकार हिङ्गार-युक्त प्रस्ताव के प्रमाण से अमन्त्र नाम प्रकटित होता है।

अब सक्षेप से सङ्गीतदृष्टि से मी हिङ्काररूपक साम की मीमांसा कर लीगिए। नाद स्वर, भुति शब्दादि भेद से सङ्गीत के अनेक पर्व माने गए हैं। इन में नाद ही सङ्गीत की सर्वमूलभित्ति है। नादशब्द के आचार पर ही भुति का उत्थान होता है। भुति के द्वारा ही स्वर का आविर्भाव होता है एवं स्वर ही आगे जाकर शब्दमिव्यक्ति का जनक बनता है।

सङ्गीतानुगत-नाद-श्रुति-स्वर-स्वरूप-दिग्दर्शनम्

समानुगत 'हिङ्कार' के सम्बन्ध-प्रसङ्ग में नाद-भुति-स्वर' भावों से समन्वि। उक्त 'सङ्गीत' की स्वरूप-मीमांसा का भी हमें दो शब्दों में यथोगान कर लेना चाहिए, जिस इत्यभूत 'सङ्गीत' को आत्मबुद्धि से स्पर्शना साधनमूला निष्पन्न से असह्य ही मानते हुए श्रुतिप्रज्ञा ने आत्मबुद्धिनिष्ठा-प्रधान एक्कीपीय 'आकाश' के लिए तो स्पर्शना नियन्त्रित ही कर दिया है वैशक्ति-तत्त्वानुसाराणो न नृत्येत न गायेत' इत्यादि श्रुत-उक्तों से स्पष्टतमरूपेण प्रमाणित है। इस प्रमाणन का कारण भी स्पष्टतम है। प्रकृति के तात्त्विक स्वरूप के परीक्षक वैज्ञानिक महर्षिगणों ने मानवीय मन का एक प्रधान दोष माना है—आकाश, एक मानवीय शरीर का एक प्रधान दोष माना है 'मालिन्य'। एवं गायन-नचन-वाद्यत्मक सङ्गीत में वेन केन रूपेण ये श्रुती दोष न्यूनाधिकमात्रा से सन्निविष्ट रहते ही हैं। इन दोनों से—क्रमशः मनोऽनुगत-आकाश दोष से तो मानवीय आत्मा की किन्तन-निधिष्ठासन-मूला-संयित् शक्ति अभिमूत हाशाली है एवं शरीरानुगत 'मालिन्य' दोषसे मानवीय बुद्धि का निष्ठानुगत-स्वयंसायात्मिक-श्रुतिगुण अभिभूत हाशाला है। 'मालिन्यदोष' को सङ्गीत के 'नृत्यविभाग' में समाविष्ट माना गया है जिस 'नृत्याङ्ग' का प्रधानरूप के शरीर से ही सम्बन्ध है। एवं 'आकाशदोष' को सङ्गीत के 'गायनविभाग' में समाविष्ट माना गया है जिस गायनाङ्ग का प्रधानरूप स मन से ही सम्बन्ध माना गया है।

दोनों दोषों के स्वरूप के सम्बन्ध में बात कुछ समझने देनी है। प्रकृतिविद् पञ्चपर्व प्राकृत-विरच के सुप्रसिद्ध 'चन्द्रमा से तो मानवीय 'मन का स्वरूप-निर्माण हुआ है एवं भूपथ (पार्थिवभौतिक-भूपिण्ड) से मानवीय शरीर' की स्वरूप-निष्पत्ति हुई है। चान्द्र मण्डल सौम्य-गन्धर्व-प्राण की आवासभूमि माना गया है एवं पार्थिव मण्डल अदृश्यः पृथिवी' रूप से आप्यशायण-अप्सरप्राण की आवासभूमि माना गया है मनोऽनुगत चान्द्र गन्धर्वप्राण ही गायन का प्रवक्तृ है एवं शरीरानुगत पार्थिव अप्सराप्राण ही नचन का प्रवक्तृ है। इस परिहास आमाय प्रमोद कीड़ा रति, आदि आदि मन-शरीर-निकषन यथयाङ्ग आमोष चान्द्र-पार्थिव-गन्धर्व तथा अप्सरा प्राणी से ही अनुपाशित माने गए हैं वैशक्ति निम्न लिखित कतिपय भुतिवचनों से स्पष्ट प्रमाणित है—

(१)-मनोविभूतय —

१—असौ वै सोमो राजा धिचक्षणाश्चन्द्रमा (फो० मा० उप० ४। ५। १०)।

२—चन्द्रमा गन्धर्व (यजु स १८। १०) — (शत ६। ४। १। १)।

३—रूपमिति गन्धर्वा — उपासत (शत० १०। १। २। २०)।

प्रतिष्ठित माने गए है, तैसाकि— 'प्रजापतिश्चरति गर्मे अन्तरजायमान' इत्यादि यजु-भूति स प्रमाणित है । इस कन्धस्थ आग्नेय-पार्थिव-प्रधापति का प्राणमहिमात्मक मरुत्त ही वह 'नादमरुत्त' है जिस के गर्मे में भूति, तथा स्वरात्मक-संज्ञीत अग्निव्याप्त रहता है जिस इस नाद भूति-समन्वयात्मक सञ्जीत में हृद्य प्राजापत्य अग्नि (अग्निग्निरिति), मन वायव्यप्राण वयुप्राणित उवाच-अनुवाच-स्वरित-नामक स्वर (मन्-मध्य-तार-नाम की स्वरणी) एवं व्यञ्जनात्मिक अग्निर्भाषोपता वैश्वरीषाक् ये भाव समन्वित रहते हैं, जिनके स्वरूप-समन्वय के लिए सञ्जीतशास्त्र के सुप्रसिद्ध इन पद्यों की ओर ही सञ्जीत-प्रेमियों का ध्यान आकर्षित किया गया है—

चैतन्य सर्वभूतानां विवृत्त जगदात्मना ॥

'नादब्रह्म' तदानन्दमद्वितीयमुपास्महे ॥१॥

नादोपासनया दत्ता ब्रह्म विष्णु-महेश्वरा ॥

मधन्त्युपासिता नून यस्मादत्ते तदात्मका ॥२॥

आत्मा विषयमाणोऽयं मनः प्रेरयते, मनः-॥

ब्रह्मस्थं बद्धिमाहन्ति, स प्रेरयति मारुतम् ॥३॥

ब्रह्मग्रन्थिस्थित सोऽयं क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ॥

नाभि-इत्-कण्ठ मूर्द्धा-स्ये-वामिर्भावयते च्चनिम् ॥४॥

नादोऽसि सूक्ष्म सूक्ष्मश्च, पुष्टो, शुष्टश्च, कृत्रिम ॥

इति पञ्चामिषां घनो पञ्चस्थानस्थित क्रमात् ॥

'न'-कार 'प्राण' नामान, 'द'-कार 'अनल' विदुः ॥

जात प्राणाग्निसयोगात्, तेन 'नादो'ऽभिधीयते ॥६॥

व्यवहार त्वसां प्रैषा इदि मन्द्रोऽभिधीयते ॥

कण्ठ मध्यो, मूर्ध्नि तारो, द्विगुणश्चोत्तरोत्तरः ॥७॥

—शाङ्ग वैश्वरचित-सञ्जीतरत्नाकरे-स्वराध्याय-

अननित-भाषना-संस्कारपुण्यों से तथा कम्मबनित-वासना-संस्कारपुण्यों से पुञ्जीभूत एवं सम्पुष्टि कर्मभोक्ता कर्महन्ता देही ('जीव' नामक 'आत्मा') अपनी खेरी बुद्धि के साथ समन्वित होकर ही मानव की प्रारब्ध-कर्मबनिता ऐहलोकिकी जीवनयात्रा का अभिगन्ता बना रहता है । ईश्वरभूत भक्तात्मा से सम्बन्धित प्रेरणात्मिका बुद्धि के प्रेरणाशक्त को अपना आधार बना कर चान्द्र सौम्य प्राणायामक मानवीय मन इन्द्रियों के माध्यम से भोक्तात्मा के अमानवीय शुभ-अशुभ-संस्कारों के अनुपात से ऐन्द्रियक-भौतिक अर्थों-विषयों की चामना करता रहता है जिस इस अभ्यक्षमना (विषयक्षमना) को हम आत्मा की इच्छा कह सकते हैं

- ४—घोषित्कामा वै गन्धर्वा (शत० ३।२।४।१) ।
 ५—स्त्रीकामा वै गन्धर्वा (ऐ० ब्रा० १।२।५) ।
 ६—मनो मे, रेतो मे, पुन सम्भूतिर्मे, तन्मे त्वयि कन्द्रमसि
 (जै० ४० ब्रा० १।२।७।१४) ।
 ७—गन्धो मे, मोदो मे, प्रमोदो मे, तन्मे युष्मत्सु गन्धर्वेषु
 (जै० ४० ब्रा० ३।२।४।४) ।

(२)—शरीरविभूतय —

- १—इयं वै पृथिवी भूतस्य प्रथमजा (ऋजुसं० ३।४।४)-शत० १।४।१।२।१०
 २—अदम्य पृथिवी (वै० ४५ २।१।) ।
 ३—गन्ध इत्यप्सरसाः-उपासते (शत १।४।२।२०।) ।
 ४—किन्तु मेऽस्मात्सु-अप्सरस्तु इति १-दासो मे, क्रीडा मे,
 मिपुनस्मे (जै ४ ३।२।२।५) ।
 ५—गन्धेनैव च रूपेणा गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति (शत १।४।१।४।) ।

चान्द्रमनोऽनुगत गन्धवप्राण, पथं पार्थिवशरीरानुगत अप्सराप्राण, इन दोनों प्राणविक-
 मायी के आचार पर सुप्रसिद्ध-‘तुम्बुरु’ तथा-गन्धवप्राणानुगत-नारद (पारमेष्ठ्य-आधामय-नार-
 दवर्चक प्राण) नामक श्रुतिग्राही के समन्वय से ही तत्त्व-गोत्र-वायामक-मनःशरीरनिबन्धन ‘सङ्गीत
 च अविर्भाव इमा हे । तुम्बुरु श्रुतिप्राण का आचर-‘त’ कर, नारद श्रुतिप्राण का आचर-‘न’ कर
 एवं ‘श्रुति’ का आचर- कर इन तीनों त-न-र’ अक्षरों की समष्टि इनी तत्त्व के आचार पर
 सङ्गीतविद्यायी के सङ्गीतोपक्रमों मात्रात्मिक-धर्मरय बन रही है वैश्वकि-‘त-न-न-रीम्’-त-न-न-
 रीम्’ - (‘व-तुम्बुरु, ‘न नारद, र-श्रुति - अथात-तुम्बुरु-नारद-नामक-सङ्गीतस्वरमरणाक
 श्रुतियों का संस्मरण करके ही हम सङ्गीत आरम्भ कर रहे हैं)—इत्यादि से प्रसिद्ध है ।

गन्धर्ववायामक मन के साथ प्रधानरूप से ‘तुम्बुरुप्राण’ का सम्बन्ध है, एवं अ-वधमात्रात्मक
 शरीर के साथ प्रधानरूप से-नारदप्राण’ का सम्बन्ध है । वाजपेयिक-पार्थिव-शरीर के अन्द में पितृ
 (मत्स्य-मृत)- पितृनिपय (अमृत-प्राण)-अमृतकामक - अमृत - मृत्युनर • आधेय पक्षा’ ।

• ‘अदं ह वै प्रजापतारत्नना मर्त्यमामीददममृतम्’

—शतपथब्राह्मण

अमृतं पितृ मृत्युरप सत्सबादममृतं न ।” (गीतावाक्य) ।

(१)-यत्रैतत्-अस्मिन्-शरीरे संस्पृशेन-उष्णिमान विज्ञानाति, तस्यैषा भूति ।
यत्रैतत्-कर्णौ-अपिगृह्य निनदमिव नदयुरिव-अग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति, तदेतत्-
एष्ट च, धृतश्च-इत्युपासीत् ।

—छान्दोग्योपनिषत् २।१।२८।

(२)-अयमग्निर्गैरवानर-योज्यमन्तः पुरुषे, येनेदमन्न पच्यते च, यदिदमघते ।
तस्यैष घोषो भवति-यमेतत्-कर्णौ-अपिधाय शृणोति ।

—बृहदारण्यकोपनिषत् ४।६।१।

आत्मबुद्धि-समन्विता मानसेच्छा का प्रथमापास इसी तथाकथित वैश्वानर-अग्नि पर होता है । इस
आपास से प्रत्याहित वैश्वानर अग्नि का आपास तत्रैव व्याप्त-वायव्यप्राण पर होता है । आहित वैश्वानर
अग्नि से प्रत्याहत वायव्यप्राण ही आग्नेयप्राण से समन्वित होता हुआ-शरीरधारा रूप प्रवेश में कर्ण उल्लसन्त
होता हुआ शब्देत्पत्ति का कारण बन जाता है, जैसाकि-‘ध्यायुः स्वात्-शब्दस्त्वत्’ इत्यादि प्रातिशाक्य-सिद्धान्त
से भी स्पष्ट है । अग्नि ही मरुत् के सहयोग से क्योंकि यों ध्वन्यात्मिका-यागरूप में परिणत होता रहता है,
अतएव सिद्ध है कि, मानव का शारीरिक-वैश्वानराग्नि ही मरुत् के द्वारा अभिव्यक्ति में आकर कण्ठ से
वहिरागिनि स्रुत होता हुआ शब्दमयी वैक्षरीयाक् (मत्स्या वाक्) रूप में परिणत होता रहता है ।
‘अग्निपागभूत्त्या मुखं प्राधिरात्’ इत्यादि आपनिषत्-सिद्धान्त इसी तथ्य का स्पष्टीकरण कर रहे हैं ।
यही कारण है कि, अधिक शब्दोन्मारण से उच्च स्वर से उन्मारण करने से शरीर विकम्पित होपड़ता है,
मुख च परिशुम्पति । अराक्ति का अनुभव होने लगता है । यां प्रत्यक्ष में ही हमारा अग्नि ही शब्देत्पत्ति का
मूलप्रवक्तृ प्रमाणित हो रहा है ।

ब्रह्मप्रतिष्ठ (मूलधार) में आपानप्राण प्रतिष्ठित है, ब्रह्महृत् (केन्द्र) में ध्यानप्राण प्रतिष्ठित
है कण्ठ में उदानप्राण प्रतिष्ठित है एवं मूर्धोऽगलक्षित ब्रह्मरन्ध्र में (आ कि ‘नान्दनधार’ नाम से प्रसिद्ध है)
‘येन्द्र-विज्ञानप्राण’ प्रतिष्ठित है । यों प्रेन्धि इन्द्रय-कण्ठ-र-भ्र-मेठ से वैश्वानराग्नि के चार प्रतिष्ठान-किन्तु
होघाते हैं जिन के अनन्तर ही यह अग्नि शब्दरूप में परिणत होकर पाँचवें-आस्य (मुख) स्थान को
अपना अन्तिम अभिष्ठान बनाता है । वैश्वानराग्नि का पूर्वोक्त नाद ही इन पाँच स्थानों के भेद से
पञ्चवा विभक्त होता हुआ प्रोक्ष्य-ध्वन्युगत अतिसूक्ष्मनाद ब्रह्महृत्प्राणुगत सूक्ष्मनाद, कण्ठप्राणुगत-
पुष्पनाद प्रोक्ष्य-ध्वन्युगत अपुष्पनाद एवं आस्यप्राणुगत कृत्रिमनाद (भौतिकनाद-जैसे-‘गूँज

॥-अहं गैरवानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाभितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्न चतुर्विधम् ॥

(गीतायाम्)

एवं मन की इच्छा कह सकते हैं। वस्तुगत्या आत्मा (आमानुगत संस्कार) बुद्धि (संस्कारप्रेरिका बुद्धि), एवं मन (इन्द्रियमाध्यम से आग्रमसंस्कारानुगता वैश्विणी प्रेरणा को अभिव्यक्त करने वाला किमानुगत मनोव्यापार), इन तीनों की समन्वितवस्था को ही हम-‘मानव की इच्छा’ कह सकते हैं। अथवा यों कह लीजिए कि, आत्मेच्छा पहिले बुद्धि में संकुचान्त होती है बुद्धि के द्वारा नहीं संस्कारिकी इच्छा मन पर आती है एवं मनोद्वार से इस का अनुधावन इन्द्रियों के प्रति होता है।

अपनी उपोक्ता मानसेच्छा का ही परिणाम ‘राज्योत्पत्ति’ माना गया है जिस का निष्कर्ष यही है कि, आत्मबुद्धि से समन्विता अर्पानुगता मानसेच्छा का प्रथम प्रथम उस शारीरिक-अग्नि पर ही आपात होता है जो प्राणायामि पाञ्चमीतिक शरीर में आलोमय्यः आनन्दाग्नेयः (केशलोमी को, तथा नल के अग्रमागों को छोड़ कर सर्वत्र शरीर में) परिभ्याप्त रहता है एवं जिस का-‘वैश्वानराग्नि’ रूप से उपनिषद् में स्वरूप-निरूपण हुआ है। ‘आ यो या मात्या-भूधिषीम्’-‘वैश्वानरो वतते सूर्येण के अनुस्मर वेसे आधिदैविक वैश्वानराग्नि भूकेन्द्र से आरम्भ कर सूर्य पर्यन्त अभिव्याप्त है तथैव केशभूत यह आध्यात्मिक-वैश्वानर-अग्नि भी भूकेन्द्रात्मिक ब्रह्ममन्त्र से आरम्भ कर सूर्यकेन्द्रात्मक ब्रह्मरन्त्र पर्यन्त परिभ्याप्त है। पार्थिव-पञ्चभूतों को अपना अभिष्टान (अधिस्थान) बनाए रखने वाला अतएव अपने ध्यात्मक रूपों से भूपति-भुवस्पति-भुवधनपति-नामी से प्रसिद्ध रहने वाला यह वैश्वानराग्नि प्रचण्डवेग से शरीर में चक्-चक् ही कर रहा है जिस के अनुस्मर से ही मानव की भौतिकी स्वरूप-वर्णा सुप्रतिष्ठिता रहा करती है।

हम अपने भौतिक शरीर का जहाँ से प्री स्पर्श करते हैं उसे वही से उष्ण (तापधर्मी-गरम) उपलब्ध करते हैं। प्रत्यक्षानुभूता यह ऊष्मा (ताप-गर्मी) पृथानुगता उसी वैश्वानर अग्नि की वाष्पराशि (वर्धन-वाष्पराक्षर) है। एवमेव यदि हम अपने दोनों हाथों की दोनों अनामिका-अङ्गुलिकी से दोनों नाखनिक्र एव दोनों अङ्गुष्ठों से दोनों कर्णनिक्र अन्तर कर लेते हैं तो हमें अपने ही शरीर में उसी प्रक्षर का एक चक्-चक्-शब्द सुनाई पड़ता है जैसे कि-प्रचण्डलिप्त भूताग्नि का शब्द हम सुना करते हैं। यही नाखनिक्र शब्द-भवज वैश्वानर अग्नि की भूति (अवगायनिक-वाष्पराक्षर) है। यही ‘अनाहवनाद’ (जिना-किसी अन्य-आवात-वर्षावातों के अवसररूप से प्रचण्ड रहने वाली निनाद-ध्वनि) है। शरीरात्मक आध्यात्मिक इस पार्थिव ब्रह्मरन्त्र में भी आधिदैविक-वैश्वानराग्नि का यह-‘अनाहवनाद’ प्रचण्डरूप से धोघूसामान है जो आध्यात्मिकी योगमार्गा के आकरणात्मक से ही होने सुनाई नहीं पड़ता। यदि यह मायाधुन न होता तो उस प्रचण्ड गर्जननात्मक महानाद से निमेषमात्र में ही मानव की जीवनलौला समाप्त होजाती। अमुक विशेष योगप्रक्रिया के द्वारा यहाँ के धार्मजीन-धार्मनिकों ने अपने आध्यात्मिक-अनाहवनाद को उस महान् आधिदैविक अनाहवनाद के साथ समन्वित करने का उत्सुकता प्रयास किया है जिसका अतिष्ठित आचारनिष्ठा के आचार्यात्मक माह्वन में कश्चित् भी तो महत्त्व नहीं माना जाचका। अनाहवनादात्मक वैश्वानर अग्नि के शब्दात्ममान इसी-‘नाद’ भाव की, तथा स्पर्शानुभव को शब्द बनाते हुए भूति ने कहा है—

(१)-यत्रैतत्-अस्मिन्-शरीरे सस्पर्शेन-उष्णिमान विज्ञानाति, तस्यैषा श्रुति ।
यत्रैतत्-कर्षा-अपिगृह्य निनदमिव नद्युरिव-अग्नेरिव ज्वलत उपशब्धोति, तदेतत्-
ष्ट च, श्रुतञ्च-इत्युपासीत् ।

—छान्दोग्योपनिषत् २।१३।८।

(२)-अयमग्निर्गैश्चानर-योऽयमन्तः पुरुषे, येनेदमन्न पच्यते, यदिदमघते ।
तस्यैष घोषो भवति-यमेतत्-कर्षा-अपिधाय शयोति ।

—बृहदारण्यकोपनिषत् ५।६।१।

आत्मबुद्धि-समन्विता मानसेन्द्रा का प्रथमाघात इसी तथाकथित वैश्वानर-अग्नि पर होता है । इस
आघात से प्रत्याहित वैश्वानर अग्नि का आघात तत्रैव व्याप्त-वायव्यप्राण पर होता है । आहित वैश्वानर
अग्नि से प्रत्याहित वायव्यप्राण ही आग्नेयप्राण से समन्वित होता हुआ-शरीरकाशरूप प्रदेश में ऊर्ध्व उठकान्त
होता हुआ-शब्दोत्पत्ति का कारण बन जाता है जैसाकि-‘वायुः स्नात्-शब्दस्तत्’ इत्यादि प्राविशाख्य-सिद्धान्त
से भी स्पष्ट है । अग्नि ही मरुत् के सहयोग से क्योंकि यों अस्यात्मिका-वाग्-रूप में परिणत होता रहता है,
अतएव सिद्ध है कि, मानव का शारीरिक-वैश्वानराग्नि ही मरुत् के द्वारा अभिव्यक्ति में आकर कण्ठ से
वदित्विनिश्चत होता हुआ शब्दमयी वैश्वरीवाक् (मर्त्या वाक्) रूप में परिणत होता रहता है ।
‘अग्निवाग्-मुत्त्वा मुखं प्राविशात्’ इत्यादि औपनिषद-सिद्धान्त इसी तथ्य का स्पष्टीकरण कर रहे हैं ।
यही कारण है कि अधिक शब्दोच्चारण से उच्च स्तर से उच्चारण करने से शरीर विकम्पित होपड़ता है
सुप्त च परिशुष्यति । अरात्रि का अनुभव होने लगता है । यों प्रत्यक्ष में ही हमारा अग्नि ही शब्दोत्पत्ति का
मूलप्रवक्तृ प्रमाणित हो रहा है ।

ब्रह्मप्रण्य (मूलधार) में आपानप्राण प्रतिष्ठित है, ब्रह्महृदय (केन्द्र) में ज्ञानप्राण प्रतिष्ठित
है कण्ठ में उदानप्राण प्रतिष्ठित है एवं मूर्ध्नोऽलक्षित ब्रह्मरूप में (जो कि ‘नान्दनधार नाम से प्रसिद्ध है)
‘ऐन्द्र-विज्ञानप्राण’ प्रतिष्ठित है । यो-अन्ध्रि हृदय-कण्ठ-र-भ्र-भेद से वैश्वानराग्नि के चार प्रतिष्ठा-किन्दु
होबात हैं जिन के अनन्तर ही यह अग्नि शब्दरूप में परिणत होकर पाँचवें-‘आस्य’ (मुख) स्थान को
अपना अन्तिम अविष्टान बनाता है । वैश्वानराग्नि का पूर्वोक्त नाद ही इन पाँच स्थानों के भेद से
पञ्चधा विभक्त होता हुआ ब्रह्मप्राणानुगत अतिसूक्ष्मनाद, ब्रह्मप्राणानुगत सूक्ष्मनाद, कण्ठानुगत-
पुष्पनाद, ब्रह्मप्राणानुगत अपुष्टनाद एवं आस्यानुगत कृत्रिमनाद (भातिक्नाद-जैसे- गूँज

॥-ब्रह्म गैश्चानरो भूत्वा प्राणिनां दहमाभितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्न चतुर्विधम् ॥

(गीतायाम्)

कहा गया है), इन पाँच अवस्थाओं में परिणत हो जाता है। पूर्वोद्धृत श्लोकों में से आरम्भ के पाँच श्लोकों में इसी सम्पूर्ण तप्य का स्पष्टीकरण हुआ है। (१ से ५ पर्यन्त व्याख्यात-)।

छठे श्लोक के द्वारा—‘नाद्’ शब्द का निबन्धनात्मक अर्थसमन्वय हुआ है जिसका तात्पर्य स्पष्ट है। यद्यपि शब्दोत्पत्ति में अनल (अग्नि) के स्वयं अनिल (वायु) का भी उपयोग है। यही नहीं अपितु अनिलात्मक वायु ही अनलात्मक शब्द को ब्रह्माभिव्यक्ति के, तथा नादानुगति के अनुरूप बनाता है। यदि वायु का सहयोग अग्नि को न मिले तो शब्दोत्पत्ति की कथा तो विवूर रही स्वयं अग्नि की स्वरूप-स्थिति भी सम्भव नहीं है। रसास-प्रवातात्मक-वायु का सञ्चार ही शारीरिक-अग्नि का स्वरूप-रूप माना गया है। सम्भवतः इसीलिए महर्षि शाक्ययनि ने ‘वायु’ को ही ‘अग्नि’ संज्ञा प्रदान कर दी है—‘वायुरग्निरिति शाक्ययनिन उपासते’ (शत० १।४।५।१।)। यह तब कुछ मान लेने पर भी उक्त शब्द का मौलिक-उपादानत्व तो अग्नि को ही समर्पित किया जायगा जब वायु को तो शब्द के प्रव निमित्तकारण ही माना जायगा।

शब्दात्मक कार्य्य का उपादानकारणभूत यह अनल (अग्नि) भूत और प्राण मेद से किया विभक्त रहता है। भूताग्नि ही मर्त्य-चित्पाग्नि है जिसका प्रत्यक्ष ज्वालारूप से हम बाह्यत्वरूप करते रहते हैं एवं जिससे भोजनपात्रदि कर्म सम्पन्न होता है। इस भूताग्नि की मूलप्रतिारूप सुषुप्ताग्नि ही-अमृत-चित्तेतिचेयाग्नि है। मृत बिना प्राण को आभार बनाए अनुपपन्न है तो प्राण मृत को अप्रणी-बनाए बिना अनभिप्लव है। इस अमृताग्नि को ही कहा जाता है—‘प्राण’ एवं मर्त्याग्नि को ही कहा जाय है—‘अनल’। इन दोनों अग्नियों के लिए ही क्रमशः नक्षत्र-दक्षर-सङ्केतित हैं। नक्षत्रक्रम, अर्थात्-निषेधक्रम-अर्थात्-प्राणक्रम-अर्थात्-अमृत-क्रमाद्य- (सुषुप्तात्मक)—मौलिक-तत्त्वाग्नि ही अपने ‘अमृतप्राण’ रूप से अमृतावापक—‘न’ से संयुक्त है। वृत्त भूताग्निरूप अनल प्रत्यक्ष में विराजमान भर्मा है। पितृ को अनल को विराजित कर देना कद को प्रव कर देना ही इस ‘रुद्र’ मूर्ति-भूतनल का स्वरूपभर्म है। एक पितृ को जगद लयकरूप में परिणत कर देना ही इसका सहज-स्वभाव है। अठपल लयकनायक—‘यो घातु’ (यो-अवलुङ्घने) से इसके लिए—‘व’ का सङ्केत होना है। नक्षत्र-मक प्राणाग्नि, तथा दक्षरक्रम भूताग्नि दोनों की समन्वितवस्था ही—वैश्वानर है। वैश्व कि पूर्व में स्पष्ट किया जा चुका है। इसीलिए नक्षत्र-दक्षरात्मक-शब्दप्रवक—इस वैश्वानराग्नि का साङ्केतिक नाम हो गया है—‘नाद्’ जिस इस तप्य का ही ६ ठे श्लोक से स्पष्टीकरण हुआ है।

आत्म-बुद्धि-सहजता मानसेव्या से प्रत्याहव, वायुसंयोग से ब्रह्मप्रति से ऊर्ध्वप्रेरित-ब्रह्मप्रत्यनुगत ‘नामि’ ‘हृष्य’ ‘कथ’, ‘मूर्ता’ ‘आस्य’ इन पाँच प्रक्रमों में क्रमशः जाता हुआ इसी क्रमावृत्त से क्रमशः अतिसूक्ष्म—‘सूक्ष्म’—‘पुष्ट’—‘अपुष्ट’—‘कृत्रिम’ इतक पाँच भागों में परिणत भूत प्राण-समष्टि-रूप—‘नाशतमक’ हरणमव वैश्वानर अग्नि के किंवा स्वरूप ‘नाद्’ के सामान्य-स्थूल-व्यवहार-की अपेक्षा से क्रमशः हृन्प्रक्रम ‘कथप्रक्रम’ शिरःप्रक्रम, ये तीन प्रमुख प्रक्रम मान लिए गए हैं किन इन तीनों नादप्रक्रमों में उत्तरोत्तर विगुणित तार (तक)—स्वर-क्रम व्यवस्थित माना गया है। उत्तम श्लोक में इसी व्यावहारिक तप्य का स्पष्टीकरण हुआ है।

नाद भूति-स्वरत्मक सङ्गीत के मर्मज्ञ सर्वभी महामाग शाङ्गदेव-विरचित-सुप्रसिद्ध 'सङ्गीतरत्नाकर' नामक ग्रन्थ में उक्त सन्तरलोकी से जिस वैश्वानरत्वक नादब्रह्म का यशोगान हुआ है प्रायः वही रूप पाँडे शब्दमेद से सुप्रसिद्धा पाणिनीयशिक्षा के निम्न लिखित पदों से स्पष्ट हुआ है जिस इस अ-सम्पन्नन की दृष्टि-से ही 'शिञ्जाशास्त्र' के वे वचनमात्र अत्र उद्धृत कर दिए जाते हैं, जिनका अर्थसमन्वय पूर्वोक्त सन्दर्भ से ही गताथ बन रहा है।

१-आत्मा-धुत्तया समेत्यर्थान्-मनो युङ्क्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति, स प्रेरयति मारुतम् ॥

२-मारुतस्तूरसि चरन्-मन्त्र जनयते स्वरम् ।

प्रातः सधनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥

३-कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यम व्रैष्टु मानुगम् ।

तार तार्क्षीयसवन शीर्षणं जागतानुगम् ॥

४-सोदीर्णो मृदु नर्धमिहतो वक्त्रमापद्य मारुत ।

वर्षान् जनयते, तेषां विमाग पञ्चधा स्मृतः ॥

—पाणिनीयशिक्षा

उक्त शिञ्जासूत्रों के द्वारा यह भी स्पष्ट हो रहा है कि नादामक वैश्वानर अग्नि ही त्रिविध स्वरों का अभिमुख्य बनता है—वायु के संयोग से। इसी प्रसङ्ग में शिक्षा ने अवनत्रयात्मक तीन छन्दों की ओर भी सङ्केत किया है जो वैदिक-वृद्धिविज्ञान की दृष्टि से अत्यन्त ही महत्वपूर्ण हैं। मन्त्र से निकल कर अपने २१ एकवर्णरूप मन्त्रिमात्मक रचनतरसाम पर्यन्त अभिव्याप्त रहने वाले पार्थिव वैश्वानर-प्राणाम्नि के ही अग्नि-वायु आदित्य नामक तीन महिमाविवर्ध होजाते हैं जो वे तीनों महिमाभाष ही पृथिवी के महिमामण्डल में ही मुक्त कमराः पृथिवी अन्तरिक्ष-द्यौः नामक तीन पार्थिव स्तौम्य लोकों के अतिष्ठाया बने हुए हैं। आधिदैविकी इस पार्थिवी स्तौम्या विलोकी का विशुद्धस्तौमात्मक—पृथिवी लोक ही पार्थिवयज्ञ का प्रातःसवन है अष्टाक्षर गायत्री छन्द इसका स्व-छन्द है अग्नि यहाँ के शयनोपपात्त हैं। इसी प्रातः

●—मन-शरीरनिकष्यन प्राकृत इतिहास का ही प्राकृत मानव के मांथिक जीवन का सर्वस्व मानते रहने वाले ऐतिहासिका की युगवर्धमानुगत मान्यता के अनुपात से नृपतिवर श्रीशाङ्गदेव महामाग इसवीय स्मृ १२ —१३ —के मध्य में उत्पन्न हुए थे। इस मान्यता के अनुगार आब से अनुमानत सातवीं वर्ष पूर्व उपनिषद् सङ्गीतरत्नाकर नामक महत्वपूर्ण ग्रन्थ में १—दराभ्याय २—रागाभ्याय ३—प्रकीर्णोप्याय, ४—प्रवम्बाभ्याय ५—तालाभ्याय ६—धायाभ्याय ७—नृत्याभ्याय ये सात अध्याय समाविष्ट हुए हैं। इस महत्वपूर्ण सङ्गीतग्रन्थ का एक तो विस्तृत भाष्य हुआ है उत्कालीन सङ्गीत मर्मज्ञ विद्वान् के द्वारा। एवं इसके अतिरिक्त—भीकुम्भकरणनरेन्द्र अक्षिनाथ सिंहभाषा नृपतिवर रीमाधिपति तथा विद्वत्वर भीविश्वनाथ आदि रूपेण ६ टीकाएँ हुए हैं जिनमें से कतिपय टीकाएँ ही आज उपलब्ध हैं।

समनीय-पार्ष्व-गायत्राग्नि से 'मन्द्रस्वर' की अभिव्यक्ति हुई है। पञ्चदशस्तोमात्मक अन्तरिक्षलोक ही पार्ष्व-यज्ञ का 'माध्यन्दिनसवन' है एकादशाक्षर त्रिष्टुप् छन्द ही इसका स्व-छन्द है वायु यहाँ के राजसोमपात्र है। इसी माध्यन्दिनसवनीय आन्तरिक्ष-त्रैलोक्य-वायु से 'मध्यस्वर' की अभिव्यक्ति हुई है। एकविंशस्तोमा-त्मक बृहल्लोक की पार्ष्वयज्ञ का—'सायसवन' है, द्वादशाक्षर बगवीछन्द ही इसका अपना छन्द है आदित्य यहाँ के राजसोमपात्र है। इसी त्रयसवनीय-दिव्य-वागत-आदित्य से—'तारस्वर' की अभिव्यक्ति हुई है।

वैद्य संस्थानक्रम आधिदैविक-पार्ष्व-विरच में है नीक वैद्य ही संस्थानक्रम मानव की अध्यात्म-संस्था में समन्वित है। मानव का सर्वाङ्गशरीर ही उस प्राकृतिक-पार्ष्वयज्ञमण्डल का प्रतिरूप है। ब्रह्मप्रणिय से आरम्भ कर नामिपर्म्यन्त प्रदेश पृथिवीलोक है इसका पार्ष्व—आग्नेयप्राण ही 'अपानप्राण' है जो कि गायत्र्यछन्दस्क बनता हुआ प्रातःसवनस्थानीय है। नामि से हृदयपर्म्यन्त अन्तरिक्षलोक है इसका आन्तरिक्ष वायव्यप्राण ही 'न्यानप्राण' है जो कि वैकुण्ठछन्दस्क बनता हुआ माध्यन्दिनसवनस्थानीय है। हृदय से ब्रह्मरूप-पर्म्यन्त प्रदेश ही बृहल्लोक है इसका दिव्य ऐन्द्रप्राण (आदित्यप्राण) ही 'प्राण' है जो कि वागतछन्दस्क बनता हुआ रात्र्यसवनस्थानीय है। इन तीनों स्थानों-लोकों-में व्याप्त वैश्वानर ही नादात्मक यह शारीरिक अग्नि ही इन तीन स्वनों से ऋगं-सन्त्र-मध्य-तार-स्वरों का अभिव्यञ्जक बनता है। यी अधिवैद्यत तथा अध्यात्म किंवा अध्ययन तथा पिच्छ दोनों में सर्वात्मना तथा अविचलित संस्था नक्रम समनुसृत है अतः कि निम्न लिखित परिकल्पों से स्पष्ट है—

इति नु-अधिदेवतम्—

पार्ष्व

एकविंशस्तोमवच्छिन्नम्—बृहल्लोकः	(२१)—आदित्य—बगवी—सयसवनम्—तारस्वरः
पञ्चदशस्तोमवच्छिन्नम्—अन्तरिक्षलोकः	(१५)—वायु—त्रिष्टुप्—माध्यन्दिनसवनम्—मध्यस्वरः
त्रिदशस्तोमवच्छिन्नम्—पृथिवीलोकः	(९)—अग्नि—गायत्री—प्रातःसवनम्—मन्द्रस्वरः

मीलिक—
भूमिब

इति नु-अध्यात्मम्—

शरीरविभा

हृदयतः—ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तमनु-धु लोक—प्राणान्निरादित्योभागतः—(सार्यसवनम्)—तारस्वर
नामे—हृदयपर्यन्तमनु—अन्तरिक्षलोक—न्यानाग्निर्बायुस्त्रैष्टुम्—(माष्यन्दिनस)—मण्यस्वरः
ब्रह्मरन्ध्र—नाभिपर्यन्तमनु पृथिवीलोक—अपानान्निरादित्योभागतः—(प्रातःसवनम्)—मन्द्रस्वरः

मौक्तिक-
शरीरम्

एक ही नाद इसप्रकार कुन्दोमेदानुगता सवनत्रयी के मेद से हृदय-कण्ठ-शिरो-मेदेन त्रिधा-
विभक्त होता है, जिस इस तथ्य का ही शास्त्रवेद्य ने पूर्ण के सप्तम श्लोक के द्वारा एवं पाणिनीय-शास्त्र
ने २-१-४-श्लोकों के द्वारा स्पष्टीकरण किया है। वैश्वानराग्निमूर्ति-त्रिःप्रक्रममात्मक यही 'नाद' आगे चलकर
नाड़ीमेद से अन्तर २२ (बाईस) मागों में विभक्त होता है। नाद के ये अन्तर विभाग भुति के
द्वारा क्योंकि सुने जाते हैं। अतएव इन अन्तर अक्षर्याओं का नाम-संज्ञितशास्त्र में—'भुति' हो गया है।
हृदय से ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त श्रुत्युपाय से व्याप्ता सुप्रसिद्धा नाड़ी 'सुषुम्णा' है। इस सुषुम्णा नाड़ी से संज्ञाना
तिरस्चीनमाद्यनुगता २२ नाडियों प्रसक्त हैं। इन नाडियों के मेद से ही नादानुगता भुति के २२ विभाग
हो जाते हैं। हृदय-कण्ठ-शिरोमेद से इन २२ भुतियों का त्रिधा विधान होता है। हृदयानुगत मन्द्र-
नाद से अनुप्राणिता २२ मन्द्रभुतियाँ, कण्ठानुगत मध्यनाद से अनुप्राणिता २२ मध्यभुतियाँ एवं

*—'भु' अवशेषात् स्यात् धातोः 'क्ति' प्रत्ययसुसङ्गत ।

'भुति' शब्दः प्रसाध्योऽय शब्दवैर्भावसाधनै ॥

—मन्त्र

अन्यदपि—अवशेषेन्द्रियग्राह्यात्-अनिरेण भुतिर्भवेत् ।

सा चैका द्विविधा ज्ञया स्वरान्तरविभागत ॥

नियत भुतिसंस्थानो गीयन्ते सप्त गीतिषु ।

तस्मात् स्वरगता ज्ञेयाः भुतय भुतिवेदिभि ॥

शियेऽनुगत वारणा से अनुमायिषा २२ वारभुक्तियों इह मे से २२ भुक्तियों के भी तीन त्रिक बन जाते हैं। वैसाकि अग्रिमदृष्टानुगत 'सङ्गीतसमयसार' नामक ग्रन्थवचन से स्पष्ट है—

ये भुक्तियाँ निम्नलिखित नामों से उद्धृत-शास्त्र में प्रसिद्ध हैं—

मन्त्रादानुगता भुक्तयः— आदिशक्ति (२२) १	मन्त्रादानुगता भुक्तयः आदिशक्ति (२२) २	वारणादानुगता भुक्तयः आदिशक्ति (२२) ३
१-मन्त्रा	१-नादान्ता	१-देवदरी
२-अतिमन्त्रा	२-निष्कला	२-कौमारी
३-धोर	३-गुहा	३-स्वरावली
४-धोरदरा	४-सकला	४-मोगवीम्या
५-मरुतना	५-मधुरा	५-मनोरमा
६-सौम्य	६-ताली	६-सुरिनम्बा
७-सुमना	७-एकचरा	७-दिव्याज्ञा
८-पुष्कर	८-मृदुवाली	८-सुखलता
९-राक्षिनी	९-रसगीठी	९-रसगीठी
१०-नीला	१०-तुरङ्गिका	१०-महाका
११-उपका	११-पूर्वा	११-मेदिनी
१२-अनुनासिका	१२-अलंकारिणी	१२-राका
१३-धोषावली	१३-अशिका	१३-लम्बा
१४-नीलान्ता	१४-मैत्रिका	१४-काली
१५-आवतनी	१५-त्रिधाना	१५-सूक्ता
१६-रज्ज्वा	१६-सुस्तर	१६-अक्षित्कम्पा
१७-हृन्नाम्मीय	१७-मार्गवी (सीम्या)	१७-पुष्टा
१८-दीर्घावा	१८-मापाङ्गी	१८-सुपुष्टिका
१९-नादिनी	१९-आदििका	१९-विस्मया
२०-मन्त्रबा	२०-सम्पूनी	२०-रौकरी
२१-मुपसमा	२१-मरुता	२१-कण्ठी
२२-निनदा	२२-उर्वभ्यापिनिका	२२-विस्फोद्यन्ता

प्रीणि स्थानानि हृत्-कण्ठ-शिरांसी-ति समासत ॥

एकैकमपि तेषु स्यात्-द्वाविंशति-त्रिधायुतम् ॥ १ ॥

द्वाविंशतिविधो मन्द्रो ध्वनि सञ्जायते हृदि ।

यथोच्चरमसां तारो वीखायामधरोत्तरम् ॥ २ ॥

स एव द्विगुणो मध्य कण्ठस्थाने यथाक्रमम् ।

स एव मन्त्रक तार स्थान्मध्याद्द्विगुण क्रमात् ॥ ३ ॥

—सङ्गीतसमवायसरे

अथर्व के सुदर्भ से हमें इस निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ा कि सर्वाङ्गरीर में व्याप्त धैरवान्धनि अघोष्यमान ध्वन्यात्मक शब्द ही—सङ्गीत मन्त्र—‘नाद’ नाम से प्रसिद्ध हुआ है । सूत्रमदृष्ट्या नाभि—हृदय—कण्ठ—शिर—मुख—मेढ्र में बहाने इस नाद के क्रमशः अतिसूक्ष्म—सूक्ष्म—गुण्ड (व्यक्त)—अगुण्ड (अव्यक्त)—रुधिम—य पाँच प्रक्रम होवाते हैं वहाँ लोकोप्यवहारानुगता स्थूलवृष्टि से इस नाद के—हृदयानुगत—मन्त्रनाद, कण्ठानुगत मध्यनाद शिरःऽनुगत तारनाद रूपेण तीन प्रक्रम भी प्रसिद्ध हैं । हृदयानुगता प्रमुखा मुपुष्णा नाडी से चलाना तिग्यवर्धिनी २२ नाडियों के मेढ्र से इन तीनों नाडियों—ध्वनियों की अभिव्यक्तियाँ भी २२—२२ २२—मेढ्र से त्रिधा विभक्त होवाती हैं और यों ३६ भुक्तियाँ होवाती हैं बिन का मध्यस्थान २२ पर ही माना गया है । नादध्वनि की कषणगोचरा अभिव्यक्तियाँ ही भुक्ति नाम का प्रमुख कारण है । इसी निष्कर्षात्मक तथ्य को लक्ष्य बना कर कहा गया है कि—

तस्य द्वाविंशतिर्मेदा—ध्वन्यात् भुक्तयो मता ।

हृत्-ध्वनादीसलङ्गना नाड्यो द्वाविंशतिर्मता ॥ १ ॥

तिररयस्तासु तावत्य भुक्तयो मारुताडते — ।

उद्योच्चतरतायुक्ता प्रभवन्त्युच्चरोचरम् ॥ २ ॥

* षक्तुमिच्छन् विवक्षमाण आत्मा मन—अन्त करण प्रेरयति । तदन्त-करणं—आत्म-वृद्धिप्रेरितं सद् दक्षित्यतमोदय्य वृद्धिं आहन्ति, वाढयन्ति । य वृद्धिं मारुत वायु—प्रेरयति । स पूर्व ब्रह्मग्रन्थिस्थित इदानीं तेन वृद्धिना प्रेरितः—ऊर्ध्वमार्गेण गच्छन् आघातन—नाभि—हृदय—कण्ठ—मूत्र—मुखेषु—ध्वनि प्रकटयति—इति निष्कर्ष ।

— ऊर्ध्वनादी मुपुष्णा । तत्सलङ्गना तिररय्य—तिग्यक्—स्थिता द्वाविंशतयो नाड्य । तामु मरुत्सम्बन्धात् तावन्त एव—‘नादा’ समुत्पद्यन्त—उच्चरोचर—उद्योच्चतरता—युक्ता । प्रथमो नाद—हीनतम—मन्त्रतम । ततोऽनन्तर—उच्चतर । ततोऽनन्तर—उच्चतम—इत्येवरूपं नादानुगता भुक्तयः प्रवतन्त—मासिक—मासिक सङ्गीत—प्रवरं गायकै ।

एव कण्ठे तथा शीर्षे अतिर्द्वाविंशतिर्मिता ।

व्यक्तये कुम्भे तासां त्रीणादन्ते निदर्शनम् ॥ ३ ॥

अब क्रमपात्र उस तीसरे-‘स्वरभाव’ की ओर सञ्जीत-मेमियों का ध्यान आकर्षित किया जा रहा है जिसे हम मौखिक सञ्जीत का ‘प्राण’ ही कहेंगे। सञ्जीत में जो एकप्रकार का सहज-“माधुर्य्य” है, वह इसी ‘स्वर’ की महिमा है। स्वर कैसे और क्यों माधुर्य्य का अभिव्यञ्जक बन जाता है, प्रश्न का समाधान स्वरहर्षया सूर्य्य (राजवाद्याद्यो) इस भौत निगम पर ही अवलम्बित है। सृष्टिविद्या-वित् विद्वानों को यह विदित ही है कि पृथिवी को वृषिलोक माना गया है अन्तरिक्ष को घृतलोक कहा गया है एवं घृतलोक का मधुलोक माना गया है। वही-भी-शब्द-ही वृधि-घृत-मधु-तत्त्व हैं जिन का क्रमशः पार्थिवग्नि आन्तरिक्ष वायु, दिव्य आदित्य इन तीन प्रावदेवताओं से सम्बन्ध माना गया है। वृधिरसात्मक पार्थिव घनाग्नि घृतरसात्मक आन्तरिक्ष तरल वायु, एवं मधुरसात्मक दिव्य विरलादित्य इन तीनों पार्थिव-तत्त्वों का हम क्रमशः सञ्जीत के नाद-भ्रुति-स्वर-इन तीनों भावों से सम्बन्ध मान सकते हैं। पनात्मिका मूलप्रतिष्ठा का नाम ही ‘नाद’ है और वही-‘वृधि है वात्म लोकस्य रूपम्’ के अनुसार सञ्जीत का अग्निप्रधान-पार्थिवलोकेश है। पन-नाद-पर-मातृष्ठित वायव्या-अभिव्यक्ति ही-‘मृति’ है और वही-‘घृतमन्तरिक्षस्य रूपम्’ के अनुसार सञ्जीत का वायुप्रधान आन्तरिक्षेश है। पननादा-गुणा तत्त्वभ्रुतियों के द्वारा अभिव्यक्ता-स्तननमात्रात्मिक-परम्परानुप्राणिता वीचियाँ (सरज्ज-ऊर्मियाँ) ही-‘स्वर’ है और वही-‘मध्यमधुर्य्य रूपम्’ के अनुसार सञ्जीत का आदित्यप्रधान दिव्येश है। और भी तीनों लोकों के आग्नेय-वायव्य-आदित्य-रसात्मक-‘वृधि-‘घृत-‘मधु-नामक रसों से ही सञ्जीत के ‘नाद-‘भ्रुति-‘स्वर- मात्र-सम्बन्धित हो रहे हैं। इसी सम्बन्ध में पुनरुक्त हमें कुछ और भी समझ लेना है।

राज्यद्वारहस्त्येच महर्षिर्माने परब्रह्म से अमिष राज्यद्वार के तीन प्रमुख महिमा-विषय माने हैं जो क्रमशः स्फोट-स्वर-व्यञ्जन-इन नामों से राज्यद्वार (व्याकरण) में प्रविष्ट हैं। परब्रह्म के ‘अव्यय’ के साथ राज्यद्वार का-‘स्फोट’ समतुलित है। परब्रह्म के-‘बाध’ के साथ राज्यद्वार का स्वर तथा उस के ‘बाध’ के साथ इस का ‘व्यञ्जन’ समतुलित है। ‘पर’ तथा ‘राज्य’-मैदेन सृष्टि के दो ही प्रमुख विषय माने गए हैं, जिस में लय-लय-मैक इतर मन्वाक-अन्तर सृष्टिविषय अन्तर्भूत हैं। वस्तुगत्या पर और राज्य ये दो स्वतन्त्र विषय नहीं हैं। अपितु एक ही पाञ्चमीप्रभापति का पूर्वरूप वही-‘परब्रह्म’ कहलाया है वही उही का उत्तररूप ‘राज्यद्वार’ कहलाया है। पूर्वरूपता का अर्थ है-‘विराटीवित्-विवर्त्त’। एवं उत्तररूपता का अर्थ है विस्वविषय। विराटीवित्परा में वही ब्रह्म ‘परब्रह्म’ कहलाया है एवं विस्वदशा में वही-‘राज्यद्वार’ कहलाया है।

क्या तात्पर्य्य ?। तत्पर्य्य यह है। ‘विस्व’ का ही नाम ‘संसृष्टिलका-सृष्टि’ है। यह सृष्ट आकाश-वायु-तेज-जल-मृत्-रूपेण पञ्चमहाभूतात्मिका है। इन पाँची महाभूतों का मूल वर्तमान यह आकाशभूत ही है जिस का मुख्यम भाषाभाव ही-‘राज्यतन्मात्रा’ नाम से प्रविष्ट है। राज्यतन्मात्रा मरु-सर्वादिभूत-आकाशभूत से बलप्रत्ये के द्वारा स्वर्गज्मात्रात्मक वायु की अभिव्यक्ति होती है। वायु में रूपतन्मात्रा-

तमक बल की एवं बल से गन्धतन्मात्रात्मिक मूर्त की अभिव्यक्ति होती है। हुई है होती रहती है ॥
 क्मात्रात्मक शब्दादि गन्धान्त इही सूक्ष्मतम अतएव—‘तत्त्व’ नाम से प्रसिद्ध पाँचों गुणमूर्तों से पञ्ची-
 कृतप्रक्रिया के द्वारा आये बलकर पञ्चात्मक पाँच अणुभूत अभिव्यक्त होते हैं। इन के पञ्चीकरण से पञ्च-
 पञ्चात्मक-नेत्रगुणमूर्त अभिव्यक्त होते हैं। इन के पञ्चीकरण से समष्टिआत्मक-महाभूतात्मक जो पञ्च विश्वपुर
 अभिव्यक्त होते हैं वे ही क्रमशः आकाशात्मा-स्वयम्भूपुर वाय्वात्मा परमेष्ठीपुर तेजोमयात्मा-
 सूर्यपुर, जलतमक चन्द्रपुर तथा मृदात्मा भूपुर इन नामों से प्रसिद्ध हुए हैं किन्तु इन पाँचों विश्वपुरों
 की किंवा योगिक-महाभूतों की समन्वितावस्था का नाम ही पञ्चपर्वों विश्व है, जिसका महर्षि श्वेताश्वतरे—
 पञ्चपर्वमिवामः-‘त्रिरवप्रकृतिम्’ (श्वे० उपनिषत्) इत्यादि रूप से यथोगान किया है।

पञ्चपर्वतमक उक्त विश्वस्वरूप-दिग्दर्शन से न्यत ही हमें इस तथ्य पर पहुँच जाना पड़ा कि, विश्व
 का मूलकारण विश्वातीत परब्रह्म-आत्मब्रह्म से सर्वप्रथम अभिव्यक्त होने वाली ‘आकाशात्मिका-शब्द-
 न्मात्रा ही है। यही प्रथमा शब्दतन्मात्रा उत्तरोत्तरमाविनी-रसानुगता-बलप्रतियोगों के तात्त्विक से पञ्चपर्वतमक
 विश्व-स्वरूप में परिणत हो रही हैं। और यों आत्मब्रह्म से अभिव्यक्त शब्दब्रह्म ही विश्व का स्वरूप-
 परिचायक बना हुआ है। इसी आधार पर—‘न इशब्दमिवास्ति (उपनिषत्) यह सिद्धान्त प्रतिष्ठित है।
 अतएव शब्द और अर्थ का अतीत्यधिक सम्बन्ध ही माना है भगवान् वैमिनिने —। इसी आधार पर—
 ‘जपानुसिद्धिः यह उपासनातत्त्व व्यवस्थित हुआ है। इसी आधार पर शब्दब्रह्मात्मक नित्य मन्त्र एवं
 व्युत्थान्य प्राणदेवतामक अर्थ, दोनों अभिन्न बने हुए हैं। यही मन्त्र का मन्त्रत्व है यही शब्दब्रह्मात्मक
 केदरात्मक की नृत्त्यनित्यतालक्षणा अपौरुषेयता है। इसी दृष्टि से यह कहा गया है कि—‘स प्रजापतिः-
 भूरिति व्याहरत् पृथिव्यभयन्’। अर्थात् आत्मप्रजापति ने अपने मुख से सर्वप्रथम ‘भू’ इशब्द का
 ही उच्चारण किया। वही ‘भू’ शब्द (पृथिव्यनुगता शब्दतन्मात्रा) भूमिगड्ढरूप में परिणत होगया।
 इसी कुछ एक निर्दिष्ट तथ्यों के आधार पर हमें यह मान लेना पड़ता है कि स्रष्टृतालक्षणा-विश्वामित्र-सृष्ट
 में तो—‘शब्दब्रह्म’ ही प्रमुख है यही ईश्वर का व्यक्तरूप है जो पञ्चब्रह्मात्मक-विषय के आधार पर ही
 प्रतिष्ठित है। जैसा स्वरूप-संस्थानक्रम उस परब्रह्म का है ठीक वैसा ही किंवा वही संस्थानक्रम विश्वामित्र
 विश्वरूप-शब्दब्रह्म का है। इस दोहरीपरब्रह्म में यदि परात्पर-अव्यय-अक्षर-क्षर-नामक चार पर्व हैं
 तो इस शब्दब्रह्म में ही अर्द्धमात्रा-स्फोट-स्वर-व्यञ्जन नामक चार ही प्रमुख विषय हैं। इसी अभि-
 न्न आधार पर श्रुति ने कहा है कि—

॥—तस्माद्वा एतस्मादात्मन (परब्रह्मण) आकाश सम्भूत । आकाशाद्रायु ।

वायोरग्नि । अग्नेराप । अश्विन्य पृथिवी (मृत्) ।

—श्वे० उपनिषत्

“॥—आत्पथिर्कस्तु शब्दम्यार्च्येन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुदशोऽव्यतिरकरचार्येऽनुपलब्ध
 तत्प्रमाणं वादरायस्यस्थानपेक्षयात्” ।

—पृथ्वीमासासूत्र

इं वाव ब्रह्मणो रूपे शब्दब्रह्म, पर च यत् ।
शब्द ब्रह्मणि निष्ठास पर ब्रह्माधिगच्छति ॥

—उपनिषत्

‘दृष्टिभूला-सृष्टिषिष्टा’ के अनुसार पञ्चपरमात्मक-विश्व की स्वरूपमीमांसा करते हुए पार्थिवशरीर-मानव को भूपिण्ड के केन्द्र से ही चलना पड़ेगा । और इस केन्द्र को आधार बना कर ही इसे शब्दब्रह्म के व्यञ्जनात्मक-स्वर-स्फोट-अर्द्धमात्रा-नामक-चारों विक्तों का समन्वय देखना होगा । स्वयं भूपिण्ड व्यञ्जनात्मक-शब्दब्रह्म है । सौम्य चन्द्रमा का पार्थिव विना में ही अन्तर्भाव है । अतएव चन्द्रमा को पार्थिव-उपग्रह माना गया है । अतएव च भूपिण्ड के अनन्तर दूसरा स्थान आता है—‘सूर्य्य’ का । यह सूर्य ही स्वरात्मक शब्दब्रह्म है । तबुपर प्रतिष्ठित—‘परमेष्ठी’ ही महत्त्वका में गर्भीभूत-चिदा मात्म्य से अग्नि-स्फोटदात्मक-शब्दब्रह्म है । एवं सर्वान्त का अन्तः स्वयम्भू ही अर्द्धमात्रात्मक-शब्दब्रह्म है । यों सूर्य से आरम्भ कर स्वयम्भू-पर्यन्त शब्दब्रह्म के चारों विक्त समन्वित हो रहे हैं जैसाकि परिलोक से स्पष्ट है—

१ अव्यक्तात्मा - स्वयम्भू —	अर्द्धमात्रात्मकं शब्दब्रह्म	} शब्दब्रह्मात्मक-विश्वम्
२ महानात्मा—परमेष्ठी—	स्फोटात्मक शब्दब्रह्म	
३ विज्ञानात्मा—सूर्य्यः—	स्वरात्मक शब्दब्रह्म	
४ भूषात्मा—सचन्द्रो भूपिण्ड—	व्यञ्जनात्मक शब्दब्रह्म	

नादादि के अनुकूल से शब्दब्रह्म की स्वरूपदिशा की उपासना की गई । पुन प्रकृतमनुसराम । निवेदन किया गया है कि भुक्ति से अभिम्यक्त—‘स्वर’ ही सङ्गीत का मौलिक माधुर्य्य है । तत्प्रसङ्ग से ही यह स्वरोपपत्तिप्रसङ्ग उपपन्न हो रहा है । अब हमें—भूपिण्ड बन्धोपलक्षित-अन्तरिक्ष एवं आदि-वायुलक्षित सूर्य्य इन तीन विश्वपदों की आधार बनाकर ही नादादि के स्वरूप का समन्वय करते हुए स्वर के माधुर्य्य की लक्ष्य बनाना है । भूपिण्ड का केन्द्रस्थ प्राणापत्य-वैश्वानराग्नि ही ‘नादब्रह्म’ है जैसाकि—पूर्व में अनेकधा स्पष्ट किया जा चुका है । सूर्य्य-वायुलक्षित इस आग्नेय नादब्रह्म की अन्तरिक्षानुगता वायव्या-अवस्था ही—‘भुक्ति’ है । यही अन्तरिक्षा भुक्ति अब विश्वावस्था में आधार और मण्डल से घमाशुत हो जाती है तो यही—‘स्वर’ कहलाने लगती है । और यों भुक्ति का उत्तरभाग ही ‘स्वररूप’ में परिणत हो जाता है । तद्विधं भूपिण्ड अन्तरिक्षं सूर्य्यं इन तीनों के वधि (घन)—मृत (तरल)—मधु (विरल)—इन तीन रसों के क्रमिक समन्वय से ही सङ्गीतमय शब्दब्रह्म ‘नाद—भुक्ति—स्वर’ इन तीन विधा-मात्रों में परिणत हो जाता है । पुनरपि इस सम्बन्ध में प्रकृता-स्वरूपमिम्यक्त के सम्बन्ध में किञ्चिदपि समन्वय अवशिष्ट है ।

पश्चिद् 'अ-आ-इ-ई-उ-ऊ' स्वरों से भी सभी परिचित हैं एवं सुपश्चिद्-'क-ख-ग-घ-ङादि' व्यञ्जनों से भी सभी सुपरिचित हैं। सृष्टिविधा के अनुसार अकारादि सम्पूर्ण स्वर सूर्य से ही अभिज्यक्त हुए हैं, तो ककारादि सम्पूर्ण व्यञ्जन भूप्रियङ्ग से ही व्यक्त हुए हैं। व्यञ्जन पार्थिव हैं एवं स्वर सौर हैं, यही धृक्छव-निष्कर्ष है। पार्थिवी-ककारादिमध्य व्यञ्जनवाक् अ वैज्ञानिक नाम है-'अनुष्टुप्', एवं सौर ककारादिमध्य स्वरवाक् अ नाम है-'बृहती'। सौर-ऐन्द्री-बृहतीवाक् के अवि-पति 'मीर-इन्द्र' कहलाए हैं, अतएव यह बृहतीवाक्-'इन्द्रपत्नी' नाम से ही वेद में सुपश्चिद् हुई है *। एष्येष पार्थिवी-आग्नेयी अनुष्टुप्वाक् के अविपति-'पार्थिव अग्नि' (नायत्नमक-वैश्वानराग्नि) माने गए हैं जिस सत्य वनाकर ही-'अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशत्' (अग्निर्वाधानर एव-अनुष्टुप्-वागात्मक-व्यञ्जनरूपस्य परिणत सन-सुखं प्राविशत्) यह कहा गया है।

अग्निगर्भा भूप्रियङ्गार्मिका पृथिवी एवं इन्द्रगर्भिणी-सूर्यात्मिका सौ - इन दोनों का परस्पर महोपग्रहमात्र माना गया है। भूप्रियङ्ग परम्परया सूर्य का ही उपग्रह है। सूर्यकम महामह का प्रवर्त्यरूप-उपग्रहमक भूप्रियङ्ग सौर-ऐन्द्र आकर्षण के आघार पर ही साम्प्रसरिक-अन्तिष्ठ पर परिभ्रममाण बनाए हुआ वार्षिकगति का प्रवर्तक बना हुआ है। सौर-ऐन्द्री-प्रतिष्ठा को आघार बनाए बिना अनुपग्रहभूत भूप्रियङ्ग क्षणमात्र भी स्वस्वरूप से प्रतिष्ठित नहीं रहसकता। और ठीक यही स्थिति सौर-बृहती-स्वरवाक्, तथा पार्थिवी-अनुष्टुप्-व्यञ्जनवाक् के सम्बन्ध में विपश्चित है। सौर बृहती-वाक् से अभिन्न स्वरों को आघार बनाए बिना पार्थिव-अनुष्टुप्-वाक् मध्य-ककारादि व्यञ्जन भी स्वस्वरूप में प्रतिष्ठित नहीं रहसकत। अर्थात् अक्षरादि स्वरों को आघार बनाए बिना ककारादि व्यञ्जनों का उच्चारण भी कदापि सम्भव नहीं है। क्योंकि सौम्यरहल को आघार बनाए बिना भूप्रियङ्ग भी ही स्वस्वरूप से प्रतिष्ठित-अभिव्यक्त-नहीं होसकता।

छन्दोविद्या के अनुसार गायत्री-उद्भिक् अनुष्टुप्-बृहती-पश्चिक्-त्रिष्टुप् नगती इन मूल त्रैव्यञ्जनों में से (बाकि सप्त-अक्षरात्रयुक्त-पूर्वापरयुक्त-आग्नि नामों से भी व्यवहृत हुए हैं) मध्यका सर्वताऽधिक बृहत् (बड़ा) छन्द ही 'बृहतीछन्द' है। प्रत्येक वतु लक्ष्य का मध्यका इत्यस्य छन्द स्वतः ही पारम्वर्षो इतर नृती के सम्बलन में बड़ा ही तो होगा। इसी बृहत्मात्र के कारण वातिष्पक्यत्मक (व्योनात्मक महान् इष्ट का मध्यस्थ छन्दोश्च-बृहती' नाम से प्रसिद्ध हुआ है। यही बृहती छन्द 'विष्वन्युक्त'-विषुव आग्नि नामा से लोकव्यवहार में प्रसिद्ध है जिसके प्रतीत्यमाणा में इष्वदर' कहा गया है।

* वाच द्वा उपजीवन्ति विश्व वाच गन्धर्वा पशवो मनुष्या ।

पात्नीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता सा नो हवं जुषतां इन्द्रपत्नी' ॥

—सं० ब्रा० २३० ना०।

— यथाग्निगमा पृथिवी तथा पारिन्द्रेश गर्भिणी । (मन्त्रसंहितायाम्)

अंगोलीय ध्याकथित बृहतीक्षुद्र के केन्द्र में ही क्योंकि भगवान् स्वप्ननायक स्थिररूप से सुप्रतिष्ठित हैं * अतएव तत्र प्रसिद्धित स्वप्नविषयी 'बृहत्' नामसे प्रसिद्ध होगए है, जैसाकि-बृहत् तस्मै भुवनेष्वन्तः पञ्चमानो हरित आविषेश इत्यादि मन्त्रवर्णन से स्पष्ट है। इसी बृहत्भावानुसन्ध से तत्र प्रसिद्धित स्वप्न- 'बृहत्मानु' नाम से भी प्रसिद्ध है।

'सप्त वै वेधश्चन्द्रासि' के अनुसार गायत्र्यादि-जगत्सन्त अक्षराक्षरवृत्तत्वक (पूर्वापरवृत्तत्वक) अंगोलीय सातों छन्द क्रमशः पञ्चश्र-सप्ताश्र-अष्टाश्र-नवाश्र-दशाश्र-एकविंशश्र-त्रयश्र (६-७-८-९-१०-११-१२ अक्षरत्वक) माने गए हैं, जिन के चतुष्पादभाव से क्रमशः २४ २८ ३२ ३६ ४०-४८-वे अक्षर होजाते हैं। इन सातों छन्दों में से पूर्वोक्त मध्य के उस 'बृहतीक्षुद्र' की ओर ही इन पाठकों का ध्यान आकर्षित करना चाहते हैं प्रकृन्त-स्वरप्रकरण में जिसके नव (६) मूलाक्षर हैं तथा पदत्रिंशत् (३६) तुलाक्षर हैं। नवाक्षर इस बृहतीक्षुद्र के केन्द्र में प्रतिष्ठित स्वप्न का दिव्य-मधुरसमव एन्द्रप्राण ही वह 'बाह्व-स्वर तत्त्व' है जिस का अग्र प्रयोगान्न किया गराहा है।

नवाक्षर का अर्थ है-नवकिन्दु-अनुगत प्रसार, बिस्मय वात्सपर्य्य यही है कि-छौर-बाईस-नवाक्षर- (नवकिन्दात्मक स्वर के आचार पर ही पार्य्य-अनुष्टुभ व्यञ्जन प्रतिष्ठित रहा करते हैं। बाईस-स्वर की वनन मर्यादा (विधानमर्यादा-नैलाख) क्योंकि नव-किन्दात्मक है। अतएव उचित था कि नवकिन्दात्मक प्रत्येक स्वर की मर्यादा में ६ ही व्यञ्जन प्रतिष्ठित होजायें। किन्तु ऐसा होता नहीं। कारण यही है कि-नवकिन्दात्मक प्रत्येक स्वर की उक्त अर्ध-मेढ से दो अवस्थाएँ रहती हैं। 'मूलस्वरविन्ध' का नाम ही 'उक्तस्वर' है एवं 'तुलास्वररश्मि' ही 'अर्धस्वर' है। ६ किन्दुओं में से ४ की ६टी इन दो किन्दुओं की स्वयं उक्तस्वर अपना ब्रह्मोदन (मूलप्रतिष्ठ) बना लेता है। अतएव इस प्रातिरिक्ती किन्दुव्यतिरिक्त ब्रह्मोदन की सीमा में (स्व-मोषा सीमा में) तो प्रवर्ग्यमात्रापत्र (मर्त्यमात्रापत्र) मोक्ष-व्यञ्जनों का प्रवेश निषिद्ध ही बन जाता है। और अब शेष रह जाती हैं-अर्धरूपा (रश्मिरूपा) वात-किन्दुएँ। अवश्य ही इन सात स्वरकिन्दुओं में सात-प्रवर्ग्य-व्यञ्जन प्रतिष्ठित होसकते हैं। इस का निष्कर्ष यही हुआ कि, नवकिन्दात्मक प्रत्येक बाईस स्वर में सात सात व्यञ्जनों को स्वप्रतिष्ठा पर प्रतिष्ठित करने की क्षमता है। तभी तो सप्त-व्यञ्जनात्मक-सप्त लोक (सातों लोक) उभ एकश्रमूर्ति स्वररत्ना पर प्रतिष्ठित हो रहे हैं। शब्दब्रह्ममर्यादा में भी अक्षर-जकारादि प्रत्येक स्वरत्वक अक्षर सात-सप्त व्यञ्जनों को निर्भर रूपेण उठा सकता है उठा लेता है। अर्थात् एक स्वर के आचार पर एक सात सप्त व्यञ्जनों का अवस्थान सम्भव है। अर्थात् एक स्वर के आचार पर सात व्यञ्जनों का उच्चारण सम्भव है, जैसाकि प्राविष्टास्य के

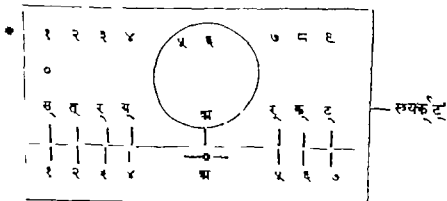
* नैवीदेवा-नास्तमेता। मध्ये-एकल-एव स्थाता। धर्य्यो बृहतीमण्डस्तपति।

—सा ३५०

सुप्रसिद्ध—‘स्यक्’ इति उदाहरण से स्पष्ट है *। इस शब्द में आप देखेंगे कि, स्वर तो ‘अ’ नामक केवल एक है—जो दो बिन्दुओं में उन्मूलक से प्रतिष्ठित है, जिसके आरम्भ में १—२—३—४—ये चार अक्षरिण बिन्दु हैं, एवं आगे ७—८—९—ये तीन बिन्दु हैं, जिन इन पूर्वापर सात बिन्दुओं में क्रमशः स—त्—र्—य—र—क्—ट्—ये सात मर्त्य व्यञ्जन प्रतिष्ठित हो रहे हैं। अब यदि एक ही व्यञ्जन आप इस शब्द में और समाविष्ट करना चाहेंगे, तो आपको अन्य स्वर का ही आश्रय लेना पड़ेगा। क्योंकि सात बिन्दुओं के परिपूर्ण बन जाने पर एकस्वर में स्थानाभाव है अन्य आठवें व्यञ्जन को स्वमाहिमा में प्रतिष्ठित करने के लिए। सैपा—स्वरस्य—सन्तनानुगता—सहजस्थितिः।

उक्त स्वरस्वरूप—परिचय के माध्यम से अब हमें यह मान लेना पड़ा कि, स्वर और व्यञ्जन इन दोनों में से धितानात्मक—सन्तनन—(पैसाय—पसार) की शक्ति नवकिंदात्मक—केवल स्वर में ही है। व्यञ्जन केवल एक बिन्दात्मक है। अतएव व्यञ्जना न—सम्प्रसारणधर्म (व्याप्तिधर्म) का स्वभाव अभाव है। व्यञ्जन तो उच्चारण के साथ ही एक सत्कारहीन—यथाबात—पार्थिवशरीरीमात्र—काम भोगपरायण—प्राकृत—मानव की मूर्ति परिसमाप्त है—‘जायस्य श्रियस्य’ इस प्रकृतिविशेष आधिर्मान—तिरोभाव—धर्मानुस्मृति से। पूर्वक्षणे में अभ्यक्त, केवल मध्यक्षणे में व्यक्त, पुनः तदुत्तरक्षणे में अव्यक्त, इन तीन क्षणों में ही मर्त्य—पार्थिव—व्यञ्जन का सम्पूर्ण इतिवृत्त परिसमाप्त है जो कि शतवृक्ष व्यञ्जन से अमिश्र ‘सुरात्मक भूत का किंवा भूतात्मक सुर’ का माना गया है *। ‘सुर’ सर्वाणि भूतानि’ के अनुसार जो स्वर जो धम्म मौलिक—मर्त्य—द्वर का है ठीक वही स्वरूप वही धम्म तदभिन्न मर्त्य—पार्थिव आनुष्ठुम व्यञ्जन का है।

और ‘स्वर ?। स्वर तो उस ‘असुर’ से समतुलित किया अमिश्र है—, जो अचरत्व—न जीयते’—निर्बचनानुसार अपने अमृत—मधु—धर्म से सर्वथा ‘असुर’ (अनृत्यमाषापन्न) ही प्रमादित

× अव्यक्तादीनि भूतानि, व्यक्तमध्यानि मारत ।।

अव्यक्तनिधानान्येव तत्र का परिदेवना (गीता) ।

—स्वरोऽक्षरम् । सहायैर्व्यञ्जनैः पूर्णश्चावसितैः ।

—प्रातिशाख्य

संगोभीय तथाकथित बृहतीक्ष्ण्ड के केन्द्र में ही क्योंकि मगधान् सूर्यनायण स्थिररूप से सुप्रतिष्ठित हैं • अतएव तत्र प्रतिष्ठित सूर्यदेव भी 'बृहत्' नामसे प्रसिद्ध होगए हैं वैसाकि-बृहत् तत्त्वो मुषनेष्वन्त पवमानो हरित आविवशः "त्यादि मन्त्रवर्णन से स्पष्ट है। इसी बृहद्भावानुसन्ध से तत्र प्रतिष्ठित सूर्य- 'बृहद्मानु' नाम से भी प्रसिद्ध है।

'सप्त वै वेद्यध्वन्यांसि' के अनुसार गायत्र्यादि-ब्रह्मन्त अहोरात्रवृत्तात्मक (पूर्वापरब्रह्मात्मक) संगोभीय सातों क्षन्द् क्रमशः पञ्चसुर-सप्तासुर-अष्टासुर-नवासुर-दशसुर-एकदशसुर-अत्रिंशसुर (१-७-८-९-१०-११-१२ अक्षरात्मक) माने गए हैं, जिन के चतुष्पाद्भाष से क्रमशः २४-२८-३२-३६-४०-४८-मे अक्षर होजाते हैं। इन सातों क्षन्दों में से पूर्वोक्त मन्त्र के उस 'बृहतीक्ष्ण्ड' की ओर ही हम पाठकों का ध्यान आकर्षित करना चाहते हैं प्रकथित-स्वरप्रकरण में जिसके नव (६) मूलाक्षर हैं तथा पट्विश्रात् (३६) तूलाक्षर हैं। नवाक्षर इस बृहतीक्ष्ण्ड के केन्द्र में प्रतिष्ठित सूर्य का दिव्य-मधुरस्वय पेन्द्रप्राण ही वह 'बाह्वन्-स्वर तत्त्व' है जिस का अत्र यद्योगान किया आरहा है।

नवाक्षर का अर्थ है-नवकिन्दु-अनुगत प्रसार जिसका तत्त्वस्मार्थ यही है कि-छोर-बाह्वन्-नवाक्षर- (नवकिन्दात्मक स्वर के आभार पर ही पार्थिव आनुष्टुभ व्यञ्जन प्रतिष्ठित रहा करते हैं। बाह्वन्-स्वर की जनन मर्यादा (कितानमर्यादा-कैलाश) क्योंकि नव-किन्दात्मक है। अतएव उचित या कि, नवकिन्दात्मक प्रत्येक स्वर की सीमा में ९ ही व्यञ्जन प्रतिष्ठित होजायें। किन्तु ऐसा होता नहीं। कारण यही है कि- नवकिन्दात्मक प्रत्येक स्वर की उक्त्य अक्ष-मेव से दो अवस्थाएँ रहती हैं। 'मूलस्वरविभ्य' का नाम ही 'उक्त्यस्वर' है एवं 'तूलास्वररश्मि' ही 'अर्धस्वर' हैं। ९ किन्दुओं में से ५ की ९टी इन दो किन्दुओं को स्वयं उक्त्यस्वर अपना ब्रह्मोद्ग (मूलप्रतिष्ठा) बना लेता है। अतएव इस प्रातिपदिकी किन्दुब्रह्मविभ्य ब्रह्मोद्ग की सीमा में (स्व-मोत्या सीमा में) तो प्रथममावापन्न (मर्यामावापन्न) मोत्य-व्यञ्जनों का प्रवेश निषिद्ध ही बन जाता है। और अब शेष रह जाती हैं-अर्धरूपा (रश्मिरूपा) सात किन्दुएँ। अधरव ही इन सात स्वरकिन्दुओं में शत-प्रवर्ध-व्यञ्जन प्रतिष्ठित होसकते हैं। इस का निष्कर्ष यही हुआ कि, नवकिन्दात्मक प्रत्येक बाह्वन् स्वर में सात सात व्यञ्जनों को स्वप्रतिष्ठा पर प्रतिष्ठित करने की क्षमता है। तभी तो सप्त-व्यञ्जनात्मक-सप्त-श्लोक (सातों श्लोक) उस एकाक्षरमूर्ध्नि स्वरप्रमा पर प्रतिष्ठित होरहे हैं। शब्दत्रयमर्यादा में भी अक्षर-उकारदि प्रत्येक स्वररूपक अक्षर सात-सात व्यञ्जनों को निर्भर रूपेण उठा सकता है उठा लेता है। अर्थात् एक स्वर के आभार पर एक साथ सात व्यञ्जनों का अवस्थान सम्भव है। अर्थात् एक स्वर के आभार पर सात व्यञ्जनों का उच्चारण सम्भव है, वैयर्थिक प्रातिशाक्य के

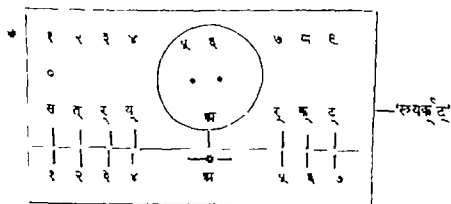
• नैषोदेता-नास्तमेता। मध्ये-एकल-एव स्याता। सूर्यो बृहतीमध्युदस्तपति।

—ब्रा ५५०

सुप्रसिद्ध—‘स्यक्त्’ इस उच्चारण से स्पष्ट है *। इस शब्द में आप देखेंगे कि, स्वर तो ‘अ’ नामक केवल एक है—बो दो किन्तुओं में उच्चारण से प्रविष्टित है, जिसके आरम्भ में १—२—३—४—य चार अक्षरिन्तु हैं एवं आगे ७—८—९—ये तीन किन्तु हैं, जिन इन पूर्वापर सात किन्तुओं में क्रमशः स—त्—र्—य—र—क्—ट्—य सात मत्व व्यञ्जन प्रविष्टित हो रहे हैं। अब यदि एक मी व्यञ्जन आप इस शब्द में और समाविष्ट करना चाहेंगे तो आपको अन्य स्वर का ही आश्रय लेना पड़ेगा। नवीं कि सात किन्तुओं के परिपूर्ण बन जाने पर एकस्वर में स्थानाभाव है अन्य आठवें व्यञ्जन को स्वमहिमा में प्रविष्टित करने के लिए। सैषा—स्वरस्य—सन्तनानुगता—सहजस्थितिः।

उक्त स्वरस्वरूप—परिचय के माध्यम से अब हमें यह मान लेना पड़ा कि, स्वर और व्यञ्जन इन दोनों में से विज्ञानात्मक—सन्तनन—(फैलाव—पसार) की शक्ति नवविज्ञानात्मक—केवल स्वर में ही है। व्यञ्जन केवल एक चिन्तामक है। अतएव व्यञ्जनों में—‘सम्प्रसारणधर्म’ (व्याप्तिधर्म) का स्वभाव अभाव है। व्यञ्जन को उच्चारण के साथ ही एक संस्कारहीन—मयावात—पार्थिवशरीरीमात्र—धर्म भोगप्राप्य—प्राकृत—मानव की भाँति परिणामाप्त है—‘जायस्य म्रियस्य’ इस प्रकृतिस्थ आधिर्मात्र—सिरो-मात्र-धर्मानुक्त से। पूर्णदश में अव्यक्त, केवल मध्यदश में व्यक्त, पुनः तदुत्तरदश में अव्यक्त, इन तीन वर्णों में ही मत्व-पार्थिव-व्यञ्जन का सम्पूर्ण इतिवृत्त परिणामाप्त है जो कि इतिवृत्त व्यञ्जन से अमिश्र सारात्मक भूत का किंवा भूतात्मक स्वर का माना गया है ×। ‘स्वरः सर्वाणि भूतानि’ के अनुसार जो स्वर को धम्म-मौलिक मय स्वर का है ठीक वही स्वरूप वही धम्म तदाभिन्न मत्व-पार्थिव आनुष्ठुम व्यञ्जन का है।

और स्वर ?। स्वर को उस ‘अक्षर’ से समनुवृत्त किंवा अमिश्र है— जो अक्षरतत्त्व—न धीयते—निर्वचनानुसार अपने अमृत-मधु-धर्म से सर्वथा ‘अक्षर’ (अक्षयभाषाधर्म) ही प्रमाणित

× अव्यक्तादीनि भूतानि, व्यक्तमध्यानि भारत !।

अव्यक्तनिधानान्येव उग्र का परिदेवना (गीता)।

— स्वरोऽक्षरम् । सद्दार्थव्यञ्जनैः पूर्णश्चावसितं ।

— प्रातिशाक्य

संगोत्रीय तथाकथित वृहतीछन्द के केन्द्र में ही क्योंकि मगधान् मृग्यनायकस्य स्थिररूप से सुप्रतिष्ठित है * अतएव तत्र प्रतिष्ठित सूर्यदेव भी 'वृहत्' नामसे प्रसिद्ध होगा है, जैसाकि—वृहद् तस्मी सुवनप्यन्तः पथमानो हरित आविवश इत्यादि मन्त्रवर्णन से स्पष्ट है। इसी वृहद्भावानुक्त्य से तत्र प्रतिष्ठित सूर्य—'वृहद्भाव' नाम से भी प्रसिद्ध है।

'सप्त धे वेषध्वन्दासि के अनुसार गायत्र्यादि—अगस्त्य आहोरात्रवृत्तयक (पूर्वापरवृत्तयक) संगोत्रीय सार्ता छन्द क्रमशः पञ्चमर—सप्तमर—अष्टमर—नवमर—दशमर—एकदशमर—अष्टमर (१-७-८-९-१०-११-१२-अक्षरयमक) माने गए हैं, जिन के चतुष्पाद्भाव से क्रमशः २४ २८-३२ ३६-४०-४४-४८-ने अक्षर होजाते हैं। इन सार्ता छन्दों में से पूर्वोक्त मध्य के उस 'वृहतीछन्द' की ओर ही हम पाठकों का ध्यान आकर्षित करना चाहते हैं प्रकथन—स्वरयक्यम में जिसके नव (९) मूलाक्षर हैं तथा पदत्रिरात् (३६) मूलाक्षर हैं। नवाक्षर इन वृहतीछन्द के केन्द्र में प्रतिष्ठित सूर्य का दिव्य—मधुरधम्य ऐन्द्रप्रान ही वह 'वाह्य—स्वर सत्त्व' है, जिस का अग्र ययोगान किया जा रहा है।

नवाक्षर का अर्थ है—नवस्त्रिंशु—अनुगत प्रस्ताव जिसका तत्पर्यार्थ यही है कि—सीर—वाह्य—नवाक्षर—(नवस्त्रिंशत्माक स्वर के आधार पर ही पार्थिव—आमुष्टुम व्यञ्जन प्रतिष्ठित रहा करते हैं। वाह्य—स्वर की कनन—मर्म्यादा (विज्ञानमर्म्यादा—वैज्ञान) क्योंकि नव—स्त्रिंशत्माक है। अतएव उचित था कि, नवस्त्रिंशत्माक प्रत्येक स्वर की माहिमा में ९ ही व्यञ्जन प्रतिष्ठित होजायें। किन्तु ऐसा होता नहीं। कारण यही है कि—नवस्त्रिंशत्माक प्रत्येक स्वर की उक्त्य अक्ष—मेघ से दो अवसरपाएँ रहती है। 'मूलस्वरविन्ध' का नाम ही 'उक्त्यस्वर' है एवं 'मूलस्वररश्मि' ही 'अक्षस्वर' हैं। ९ स्त्रिंशुओं में से ४ की दोटी इन दो स्त्रिंशुओं की स्वयं उक्त्यस्वर अपना प्रहोदन (मूलप्रतिष्ठ) बना लेता है। अतएव इस प्रातिस्विकी स्त्रिंशुव्यक्ति का प्रहोदन की सीमा में (स्व—मोष्या सीमा में) तो प्रथम्यमावापन्न (मत्स्यमावापन्न) मोष्य—व्यञ्जनों का प्रवेश निमित्त ही बन जाता है। और अन् शेष रह जाती हैं—अक्षरूपा (रश्मिरूपा) सात-स्त्रिंशुएँ। अवश्य ही इन सात स्वरस्त्रिंशुओं में सात-प्रवाय-व्यञ्जन प्रतिष्ठित होसकते हैं। इस का निष्कर्ष यही हुआ कि, नवस्त्रिंशत्माक प्रत्येक वाह्य स्वर में सात स्वत व्यञ्जनों को स्वप्रतिष्ठा पर प्रतिष्ठित करने की क्षमता है। सभी छो सप्त—व्यञ्जनात्मक—सप्त श्लोक (सार्ता श्लोक) उस एकदशमरमूर्ति स्वरारूपा पर प्रतिष्ठित हो रहा हैं। शब्दब्रह्ममर्म्या में भी अक्षर—उक्तादि प्रत्येक स्वरयमक अक्षर सात—स्वत व्यञ्जनों को निर्मल रूपेण उठा सकता है उठा लेता है। अर्थात् एक स्वर के आधार पर एक स्वय सात व्यञ्जनों का अवस्थान सम्भव है। अर्थात् एक स्वर के आधार पर सात व्यञ्जनों का उक्तावय सम्भव है जैसाकि प्रातिष्ठात्मक के

* नैवोदेता—नास्तमेता। मध्य—एकल—एव स्वाता। सूर्यो वृहतीमप्युदस्तपति।

—आ ६५०

नाम के आमायाक से सभी परमव्यंशाली सुपरिचित होंगे । मोक्ष-जन्म-चोप्य-लेश मेद से चार भे भिया में विमक्त मोक्ष पदार्थ पावकर्त्ता के काशल से तथा परिग्रहामक-पदार्थों के वैशिष्ट्य से वहाँ 'सुखादु' बन जाते हैं, वहाँ पावकर्त्ता के शैथिल्य से, साथ ही साधन-परिग्रहों के दोष से अस्वादु भी बन जाया करते हैं । क्षुब्ध मोक्षों से समन्वित १६ सौ व्यञ्जन यों मानवीय मन के लिए स्वादु- (मनमायन रुचिकर-प्रिय) भी बन जाते हैं, एवं अस्वादु- (आप्य) भी बन जाते हैं । प्रियमाद्यनुगता रुचि से अनुपाणित यह 'स्वादु' ही सौर 'मधु' रस है, जो प्रत्येक मोक्ष्यादि व्यञ्जन को 'सुखादु' (चायकदार) बना दिया करता है । दधि-घृत-बुग्घ-गोधूम-बव-शर्करा-गुड़-चीर-लसिका-स्पृष्ट-आदि आदि सभी मोक्ष्य सौर मध माग के स्मीकरण से वहाँ सुखादु बन जाते हैं, वहाँ पावर्त्ता की असावधानी से मधुरत के अभिमम से वही व्यञ्जन अस्वादु भी बन जाया करते हैं । व्यञ्जनों का वह स्वादुरस ही अमृतात्मक स्वर-भाग है जिसके अभिमम होवाने पर, किंवा निरुक्त जाने पर सभी व्यञ्जन-गतरस' बन जाया करते हैं । बिन एवंविध नीरस-अस्वादु मधुरान्य-व्यञ्जनों को ही 'यातयाम' कहा गया है - । पेय पानी में अन्तर्व्यामरूप से प्रतिष्ठित वही मधुरस- 'शियतमरस' कहाया है- 'यो वा शियतमो रस' । यही नीवनीय रस माना गया है । यही आयु-स्रष्टा रसक रस माना गया है । क्यों ? ।

इसलिए कि, सौर-बाह्य-इन्द्रप्राणामक-मधु ही 'पट्टशिरात्-शृङ्गी' (१६) संख्याओं में परिणत होय हुआ अहोरात्र-परिप्लवन से मानव के शतसुखीवन का आचार बना हुआ है । सौर-शृङ्गी-स्रष्टा के १६ अक्षर बतलाए गए हैं । प्रत्येक अक्षर सहस्र भाषापत्र' है । पकृत सौर रश्मिगत नाईत-अक्षरात्मक-जीवनप्रद-स्वरत्मक-मधुप्राण १६ सहस्र संख्या में परिणत होवाला है । ये ही मानव के भीक्षनीय आयु-स्रष्टा कहाए हैं । यही आयु-प्राण विश्वप्रजा का अत्युत्तम मित्र बनता हुआ- 'शिरषामित्र' नाम से भी प्रसिद्ध है । इसप्रकार तैर्नदिनीय अन्नग्रह (भोजनकर्म) से अनुपाणित मौक्तिक-व्यञ्जनों में पेय पानिमी में, भवज-दर्शन-गमन-इष्टन-शयन-आदि आदि पञ्चयाकर् कर्मकलाओं में हम सौर-मधु-रसात्मक- 'स्वर' को परिख्यात देखते हैं । मधु-प्राणामक 'स्वर' की अभिव्यक्ति में समीकरण से समन्वित से वहाँ ये मौक्तिक-विषात मधुर-भेय-प्रिय-रुचिकर-मनभावन-बन रहते हैं वहाँ मधुरसात्मक सौर-स्वर की अभिव्यक्ति से, विश्रमता से, निगमन से वे ही मौक्तिक-वियत कटु-अप्रिय-अरुचिकर-मनोविषिष्ट-उद्देगकर ही बन जाया करते हैं । जब मोक्ष्यवत् मानवीय मन को सभी दृष्टियों से अस्वादु-नीरस-यातयाम-प्रतीत होने लगता है तो निश्चयेन उस अवस्था में जीवनसत्ता संदिग्धा बन जाया करती है । एवं उभी अवस्था के क्षिप्त महर्षि ऐतरेय ने- 'स यन् कुर्याथि मन्मथ-त कुर्व्यात्' यह उद्बोधन प्रदान किया है ।

'रुदन' एक अपसीक्षिकर-प्लानिकर-उद्देगकर-भाव माना गया है । किन्तु-मधु अमृत- 'मीर-स्वर-साम' के समावेश से रुदन बना उद्देगकर-कटु-कर्म भी मधुर बन जाया करता है । अवश्य लोक में प्रसिद्ध है कि- 'कलावन्त का तो रोना भी गाना ही है' । उचमुच स्वरसन्धान से समन्वित तो रोना भी

—यातयाम गतरस पृति-पर्युपित च यत ।

उच्छिष्टमपि धामप्य भोजन समसप्रियम् ॥

—गीता १.५.१०।

हो रहा है। अपने मधुमय-सौर-इन्द्रप्राणमय-इसी अक्षरगतक-धर्म से यह स्वर चरत्तमक व्यञ्जनों का आधार बना हुआ कुछ समय के लिए इन व्यञ्जनों को भी मधुमयी-यव रूपता अमृतसम्पत्ति-प्रदान कर दिया करता है। अक्षरामित्त-इस अमृत-स्वर में ही सन्तनन की शक्ति है। यह सन्तनन ही स्थायी-सत्कार को अमिष्यक्त-प्रकल्पित रखता है जिस प्रकल्पित को—‘चतुर्थया’ कहा गया है। बिस्मयकार मधुरसामिप्य बिहा से समन्वित सुप्रसिद्ध कुक्कुटप्राणी (मुर्गा) × अत्वात्कीकृत (कात्वात्कीचयुक्त) वक्षु के द्वारा उप-साध कृमि-कीटवर्ग प्राणियों को उत्कृष्टचर्चणा के साथ (कफेक-कफेक कर) अपना मोम्य बनाए रखता है ठीक इसीप्रकार कुक्कुटप्राणीय * मधुरसामिप्य-सौर-बाह्य-इन्द्रप्राणमय-स्वर अपनी सन्तनन-रूपा वक्षु से पार्ष्ण मर्त्य-व्यञ्जनों को प्रचण्ड चर्चणा से ही सन्तत विचलित करता हुआ रहें अपना मोम्य बनाता रहता है। अर्थात् स्वरसन्तनन के द्वारा ही मर्त्यव्यञ्जन भी कुछ दूर पश्यन्त-नादध्वनि के अनुगामी बनते रहते हैं और यों एकमात्र मधुरसामिप्य स्वर के सन्तननानुग्रह से ही व्यञ्जन भी सञ्जीव में कुछ समय के लिए मधुरसामिप्य बन आया करते हैं। इसी प्रकृतिविशेष-येन्त्री-स्वर चर्चणा के लिए महर्षिने—‘चतुर्थमाश्रय’ ऐसा महत्वपूर्ण शब्द अमिष्यक्त किया है अपनी पुराणीप्रज्ञा से, जिस इस वध्य का ही निम्न निश्चित अत्यन्त ही रहस्य-पूर्ण मन्त्र से स्पष्टीकरण हुआ है—

वीमत्सूनां सयुजं इसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ।

अनुष्टुममनु चतुर्थमाश्रयमिन्द्र निचिष्यु कययो मनीया ॥

श्रुत्सं० १ । १-४।४।

विस्तारमिमा उक्त रहस्यमन्त्र के वाचिक-विस्तार में न जाते हुए अभी प्रसङ्गोपात्त मन्त्र के लक्ष्य में यही ध्यान लेना चाह होगा कि,—प्रत्येक म-य-पार्ष्ण चरत्तमक भूत पार्ष्णी अनुष्टुप् वाक् के सम्बन्ध से अनुष्टुप्-बाह्यमय ही है। अनुष्टुप्मय पार्ष्ण-चरभूतों का प्रतिक्रमक आधार वह अमृत प्रणामिक सौर-मधुरसमय-बाह्य अक्षरगतक-इन्द्रप्राण ही है जो चतुर्थमाश्रयति से इन मर्त्य भी चरभूतों को जीवन-सत्ता प्रदान करता रहता है। अर्थात् अक्षरगतक-अमृतेन्द्र ही चरत्तमक मर्त्यभूतों की दिग्देशकलागुता जीवनसत्ता का कारण बना हुआ है। प्रत्येक चरवृक्ष में प्रत्येक पार्ष्ण अनुष्टुप् में आधाररूपेण अमृतेन्द्राक्षर भी विद्यमान है जिसका मनीषिगण अपनी स्वात्मिकी पुराणी-प्रज्ञा से अन्वेषण कर इन मर्त्यभूतों से भी अमृतसम्पत्ति प्राप्त करने में धर्मार्थ बन जाते हैं + इत्यसमसिपसवितेन-नुबौध्मम-मन्त्रार्थप्रसङ्गः ।

लौकिक-उदाहरण के माध्यम से चरत्तमक मर्त्यमात्रापन्न व्यञ्जन के आधार से हुए अक्षरगतक अमृतमात्रापन्न स्वर की मधुरसानुगता मधुरिमा का सम्बन्ध कीविए । व्यञ्जन मोग-बधीस-व्यञ्जन

× कुक्कुटोऽसि मधुजिह्वा (वक्षु संज्ञित) (विस्तार के लिए देखिए शतपथब्रह्मसंहिता) ।

*—यह अवश्य है कि ‘अहत्या-गोतम-संवाद’ में इन्द्र के कुक्कुटरूप का भी स्पष्ट हुआ है ।

—इह चेद्वेदीदध सत्यमस्ति न वेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्य बीराः प्रेत्य-अस्मान्नोफादमृता भवन्ति ॥

—कनोपनिषत् ५।

स्वरत्मक-‘सम्’ भाव प्रतिष्ठित है। सञ्जीत वही सञ्जीत है, जो ‘स्वर’ से अभिन्न है। एवं स्वर वही स्वर है, जो परब्रह्म के अक्षर से अभिन्न है *।

सञ्जीत क सञ्जीत क हृदयानुगत ‘नाड्’ से उत्थित-आविर्गति-नाडियों से विनिःसृत २२ भुतिर्मा क द्वाग ही कण्ठद्वार से स्रवणा विमल होकर विनिर्गत-उची भाव का नाम ‘स्व’ है, जो मधुरता का वर्ण ही कर देता है। सञ्जीताचार्य्यं क व्यञ्जनात्मक पर्या- (योद्धा) आनन्द के प्रवक्तृ नहीं है। अपितु इन व्यञ्जनों का मूलाकार बना हुआ-आलाप-सलाप-मूर्च्छना-आदि से समन्वित-स्वरसन्धान ही स्वयं सञ्जीतक के लिए, एवं श्रोता के लिए भुक्तिमधुरसत्त्वेन आनन्द का (मनस्तुष्टि का) कारण बना करता है। यही कारण है कि, उच्चश्रेणि के शास्त्रीय-सञ्जीत में व्यञ्जन न्यूनतम ही रहा करते हैं। अथ से इति पथ्यन्त स्वर का ही सन्तनन रहता है अथर्वय ही आब क भूतप्रधान-व्यञ्जनप्रधान-बहुधीवन के बड़ीभूत मन के लिए इत्यभूत स्वरप्रधान शास्त्रीय-सञ्जीत अशुभ्य शुभावह नहीं बन रहा। आबता बहुवाप्रवक्तृ-मौलिक-अनुक्तों को, तदनुप्राणित-काव्यालीकृत-नतन-गायन को (नहीं-अपितु-उद्गमवात्सनात्मक-हीनतम-उद्देग-अ-विबम्भणी को) ही सञ्जीत की उपाधि दी चारही है जिसका वस्तुगत्या-‘सञ्जीत’ शब्द के स्पर्श से भी सम्बन्ध नहीं है। प्रकृतम इम प्रथ्यन्त स्वर-प्रसङ्ग स हमें यही बतलाना है कि, नादानुगता भुति के द्वाग अभिव्यक्त-अनुरणनात्मक-स्रवणा विमल-सत्त्व ही ‘स्वर’ का संक्षिप्ततम स्वरूप-परिचय है। ‘स्वतः पथ रञ्जयति-भोवृषिचम्’ ही इस ‘स्वर’ शब्द का निर्ध्वजनात्मक (सञ्जीतानुगत) समन्वय है। स्वर के इसी स्वल्प-परिचय का लक्ष्य बनाकर सञ्जीताचार्यों ने कहा है—

भुतिभ्यस्तु स्वरः-पङ्क्त-पम-गान्धार-मध्यमाः ॥

पञ्चमो-धैवत-आध निपाद-इति सप्त ते ॥ १ ॥

(तेषां सङ्गा -म-रि-ग-म-प-ध-नी-त्यपरा मता)

भुत्यन्तरभावी य स्निग्धोऽनुरणनात्मक ॥

क्षतो रञ्जयति भोवृषिचं स ‘स्वर’ उच्यते ॥ २ ॥

राजुदीप्तावस्य घातो ‘म्ब’ शब्दपूर्वकस्य च ॥

‘स्वयं हि राजत’ यस्मात्-तस्मात्-‘स्वर’ इति स्मृत ॥ ३ ॥

* प्रथम मान ‘ओङ्कार’,-द्वय मान ‘महाद्व’, गान मान ‘गोरक्ष’, ‘वेद’ मान ‘ब्रह्मा’ । (प्र०)

गीत को ‘सञ्जीत’ मान, सञ्जीत को ‘स्वर’ मान

स्वर को ‘अक्षर’ मान, ताल लगन्ता

फहत वैजू यावर सुनहू गोपाललाल !

दिन मान ‘शुक्ल’, रैन मान ‘चन्द्रा’ ।

—प्रथम मान ओङ्कार—

सम् भावात्मक-स्वीकरण से-‘सङ्गीत’ ज्ञाना-शान्तिप्रद-सुखप्रद ही बन बाया करता है। इस मनु-स्वर-रसात्मक-चिदन से अपने ज्ञानभावात्मक-क्षेम्य-रस से शिशु का रञ्जन भी सुलभ है बन बाया करता है। लोक में ही क्यों, शास्त्रीय-दृष्टि से भी स्वरमुग्वत् रञ्जन का भी उपासनायोग में महत्वपूर्ण स्थान माना गया है। ‘रुक्नु’-सुस्वरम् + रूपेण प्रसिद्ध गौरीगीत के स्वररसक रञ्जन से कौन उपासक परिचित न होगा ?।

यौ-सम्पूर्ण-वैश्वेन्द्र के भूत-मौखिक-पदार्थों में कर्म-कलाओं में शारीरिक-प्रेक्ष्यक-वेदात्म्यों में-सर्ग-स्वररसामात्मक सौर-मधुरस प्रतिष्ठाकूपेण परिष्कृत है और यही इन सब मौखिक-विषयों की जीवनरक्षा की प्रतिष्ठा है। जबकि ‘स्वर’ का अनुग्रह है, तभी तक ‘व्यञ्जनों’ की स्वररूपता सुरक्षित है। इसप्रकार सभी दृष्टियों से हम व्यापक-स्वररसामात्मक महान्-विरचसङ्गीत का साक्षात्कार कर सकते हैं। करते रहते हैं। और स्वररसक-यही सौर-सङ्गीत व्यञ्जनात्मक-विश्व की जीवनसत्ता का प्रमुख आधार बना हुआ है, जिस इस प्रकृतिसिद्ध महासङ्गीत के आधार पर ही सङ्गीत प्रवर्तक-मुमुक्षु-नारदादि श्रुतिप्रायों के द्वारा अथवा मुमुक्षु-नारदात्मक-श्रुतिप्रायों के नाम से ही लोक में प्रसिद्ध होकर बाले मानवमहर्षियों की ओर से स्वररसामात्मक-व्यञ्जितवादात्मक-तब सङ्गीत का सञ्चलन हुआ है जिसके नाद-भुक्ति-स्वर से हीन प्रमुख प्रक्रम को हुए हैं। जिन तीनों के अन्त के ‘स्वर’ नामक मधुरिमा-प्रवर्तक-आनन्दप्रद-आस्तापात्मक-तत्त्व का ही अवलोकन विभिन्न दृष्टिकोणों से यशोमान प्रकृत है।

पञ्च-अपस-गाम्भार-सम्पन्न-पञ्चम-चैव-निपाद (सा-रे-ग-म-प-ध-नी-) नाम से प्रसिद्ध-लोकसङ्गीत के प्राणप्रतिष्ठात्मक से सुप्रसिद्ध ‘सात-स्वर परम्परा सौर-मधुर-रसात्मक-असुत-अक्षररसक-स्वररसाम से ही क्योंकि अभिप्रेत हुए हैं अथवा इहं भी स्वर’ कर दिया जाया है। यह-सुलभभूत-ही-स्वर’ का स्वरूप परिचय है। सुलभप्रसक्त इस ‘स्वर’ के सम्बन्ध से ही सौर-वृत्तमयक स्वर-‘स्वर्ग’-आदि नामों से प्रसिद्ध हुआ है। स्वर्गलोकात्मक (सुललोकात्मक) और स्वररस ही लोक-सङ्गीत के सध्वि-स्वरों का अभिप्रेत है। अथवा यद्वादि मान भी-‘स्वर’ नाम से ही प्रसिद्ध होगे हैं। अपने नवकिन्दात्मक-वितान-आदान-प्रसार-धर्म से-उत्पत्तिक-सप्तस्वरों में ही यह ‘आज्ञापधर्म’ अभिप्रेत है जिस आज्ञाप की पारिमायिक-नशा है-‘अनुरञ्जन’। सङ्गीतधर्म की सङ्गीतधर्म-रस-ध्वनि वातावरण में तरङ्ग-न्यायेन जो एकप्रकार का सुखमय शब्दात्मक-कल्पन उत्पन्न कर देती है, जिस कल्पन-समुद्र में मोताभी का मन निमज्जित होनावा करता है उसी का नाम-‘अनुरञ्जन’ है। इसी की लोक अभिप्रेत है ‘समा र्षेण जाना । मन का धर्म ही यह ‘समा’ है। साम्यमात्रात्मक-पञ्चमाश्रमक-इस-‘सम्’ से ही तो यह गीत (गायन) सङ्गीत कहलाया है। गीत (गायन) यही गीत है जिसके मूल में

—इति गोप्य प्रगायन्य प्रलपन्त्यथ चित्रधा ।

‘रुक्नु सुस्वर’ राञ्जन् ! कृष्णदर्शनलालसा ॥

—भीमहर्मागत १० पृ० । ३९ अ० । १ श्लोक ।

सर्वाङ्गुला ययी	मन्द्रनाद	मध्यनादः	तारनाद
	मन्द्रभूति	मध्यभूति	तारभूतिः
	मन्द्रस्वर	मध्यस्वरः	तारस्वरः
अग्निदेवतम्	ऋग्वेदस्तोमः (९)	पञ्चदशस्तोम (१५)	एकविंशस्तोमः
	पृथिवी	अन्तरिक्षम्	द्यौ
	अग्नि	वायु,	आदित्यः
	गायत्री	विष्टुप्	अगती
	प्रातःसवनम्	माध्यन्दिनसवनम्	सामसवनम्
अग्निदेवतम् (अप्यमरम्)	प्रातःकालः	माध्यह्निककालः	सायंकालः
अग्निदेवतम् (अप्यमरम्)	उरःस्थानम्	कक्षस्थानम्	शिरःस्थानम्

विस्थान-भेद से तीन प्रमुख मार्गों में विभक्त अन्तःस्वर ही सङ्गीतशास्त्र में 'शुद्धस्वर' कहलाए हैं। अन्तः-शुद्धस्वर ही भूतियों के सावस्व से 'धारह-प्रकार' की अवांतर-संयोगिकी-अवस्थाओं में परिवर्तित होता है। ये ही योगिक स्वर-विष्टुस्वर' कहलाए हैं जिन का भी प्रसङ्गोपच वालिचमात्र से नामस्मरण नहीं किया जाता है—

नासा-कण्ठ-उर-स्तालु-जिह्वा-दन्ता-स्तयैव च ॥
 पङ्क्तिः सञ्जायते यस्मात्-तस्मात्-‘पङ्क्त’ इति स्मृतं ॥ ४ ॥
 नामे समुत्थितो वायु कण्ठ-शीर्ष-समाहृतः ॥
 गन्धर्वमुखहेतुः स्यात्-‘गान्धार’ स्तेन उच्यते ॥ ५ ॥
 वायु समुत्थितो नामेहृदयेषु समाहृतः ॥
 मध्यस्थानोद्भवत्वाच्च ‘मध्यम’ स्तेन क्लीचितः ॥ ६ ॥
 वायु-समुत्थितो नामेरोष्ठ-कण्ठ-शिरो-हृदः ॥
 पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चम’ स्तेन उच्यते ॥ ७ ॥
 नामे समुत्थितो वायु कण्ठ-तालु-शिरो-हृत् ॥
 निपीदन्ति स्वराः सर्वे ‘निपाद’ स्तेन कथ्यते ॥ ८ ॥
 नराणां मुख यद्वदुदर्येषु विवर्तितम् ॥
 प्रतिमान्ति स्वरास्तादृशं श्रुतिष्वेव विवर्तिनः ॥ ९ ॥
 भुक्त्य स्वरूपेण परिणामं प्रजन्ति हि ॥
 परिणामे यथा चीर दधिरूपेण सर्वथा ॥ १० ॥
 पङ्क्तादयः स्वराः सप्त व्यज्यन्ते भुक्तिभिः सर्वा ॥
 अन्यकारस्थिता यद्वत् प्रदीपेन घटादयः ॥ ११ ॥

जैसाकि नाद-मसङ्ग में निवेदन किया गया है-हृदयोपलक्षित-उर-स्थान-कण्ठस्थान-शिर-स्थान-नामक तीन भेदों से मन्त्रनाद-मध्यमनाद-तारनाद-इन विविध नादों से अनुप्राणित मन्त्रभूति-मध्यभूति-तारभूति-इन तीन भूतियों की क्रमिकप्रतीक सप्तस्वर मी (प्रत्येक स्वर मी) मन्त्रस्वर-मध्यस्वर-तारस्वर-भेदने तीन महिमा भावों में परिणत रहते हैं जिस हृत् जिस का मूलाकार-उपनयनमसङ्ग यह सप्तस्वरमसङ्ग ही माना गया है, जिसका मन्त्रस्वरपदम-गायत्रीमन्दस्व-अग्निप्रधान-पृथिवीलोक ही प्रातःसम्बन्ध है । मध्यस्वरपदम-विष्णुपञ्चमस्व-वायुप्रधान-कर्त्तरिब्रह्मलोक ही प्रातःसम्बन्ध है । एवं तारस्वरपदम-वसुधैवकुटुम्बक-आदित्यप्रधान-सुलोक ही सायंसम्बन्ध है जिस हृत् जैसाकि मन्त्रमयी-सन्तानद्वारा-उपनयन का प्रत्येक अङ्ग-अङ्ग में (प्रत्येक दिनमें) मी प्रातः-मध्याह्न-सायं-रूप से क्रमिक-योग होया है जैसाकि परिशेख से स्पष्ट है-

त-मन्द्र-मध्य-तारा-रूप-स्थानमेदात्-त्रिधा मता ।

ते एव विकृतावस्था द्वादशा प्रतिपादिताः ।

तै शुद्धै सप्तमि सार्द्धं भवन्त्येकोनविंशति ॥ (१६) ॥

अन्यदपि किञ्चित्-प्रासङ्गिक-स्वर-सम्बन्धे एव—

पञ्चसानुगत-अर्षो के-‘आम्भृणीकुल’ में जैसे वर्ण-वाति-छन्द-श्रुति-देवता-आदि-व्यवस्थाएँ व्यवस्थित हैं, ठीक उसीप्रकार शब्दब्रह्मानुगत सरस्वतीकुल’ में सम्भृत इन स्वरों में वर्ण-छन्द-श्रुति-देवता-आदि सभी व्यवस्थाएँ व्यवस्थित हैं, जिन के वैज्ञानिक-स्वरूप-विरक्षण का अर्थ अवसर नहीं है । पाठको के चिन्तन-मनन-सौख्य-मात्र के लिए-उन अवस्थाओं में से कतिपय अवस्थाओं का यहाँ नामस्मरण-मात्र ही कर लिया जाता है ।

पञ्च स्वर (सा) के श्रुति ‘वह्नि’ हैं श्रुपम (रि) के ब्रह्मा हैं गान्धार (ग) के पञ्चमा हैं मध्यम (म) के विष्णु हैं । पञ्चम (प) के नारद हैं धैवत और निषाद के (घ-नी-के) सुम्बुरु हैं । सातो स्वरों के क्रमः वह्नि ब्रह्मा, सरस्वती, शर्वर्य, (महादेव) विष्णु, गणपति, सूर्य, ये सात—‘देवता’ हैं । अष्टो के क्रमः—अनुष्टुप्-गायत्री-त्रिष्टुप्-बृहती-पङ्क्ति-उष्णिक्-जगती—ये सात छन्द हैं ।

पञ्च-गान्धार-मध्यम (सा-ग-म) ये तीन स्वर वृषकुल से समुत्पन्न हैं । पञ्चम-स्वर (प) पितृकुल से उत्पन्न है । श्रुपम और धैवत (रि-घ) ये दो स्वर श्रुतिकुल से अभिव्यक्त हैं । एवं निषाद (नि) स्वर असुरकुल से उत्पन्न है । पञ्च मध्यम पञ्चम (सा-म-प) ये तीन स्वर वर्णतः ‘ब्राह्मण’ हैं । श्रुपम और धैवत (रि-घ) ये दो स्वर क्षत्रिय हैं । निषाद और गान्धार, (नि-ग) ये दो स्वर वैश्य हैं । एवं अन्तर काष्ठती * रूप में परिणत ये ही निषाद-गान्धार-‘शूद्र’ हैं ।

पञ्च (सा) पञ्चवर्ण (रक्तवर्ण) है श्रुपम (रि) पिष्टवर्ण (ईपत्-पीतवर्ण) है । गान्धार (ग) स्वर्णवर्ण (अतिपीतवर्ण) है मध्यम (म) कुन्डवर्ण (रश्मिवर्ण) है पञ्चम (प) असितवर्ण श्वेतवर्ण) है । धैवत (घ) पीतवर्ण (सामान्य पीतवर्ण) है । एवं निषाद (नि) कर्कशवर्ण (विचित्रवर्ण) है ।

पञ्चस्वर (सा) और एवं अद्विज-रक्षा मक है श्रुपमस्वर रौद्ररसानुगत है धैवत (घ) स्वर भीमत्स तथा भयानक-रसात्मक है । गान्धार और निषाद (ग-नि) ये दोनों स्वर क्रुमारसानुगत है । मध्यमस्वर (म) ह्रास्वरसारमक है एवं पञ्चमस्वर (प) शृङ्गाररसात्मक है ।

*—निषाद पञ्चमस्य यत् भुविद्वय संभवेत् पञ्चमस्य द्वितीयभूतो सिद्धन्-चतुः-भुविर्भवति-तदा-अक्षती लुप्यते । गान्धारस्य मध्यमस्य भुविद्वयं पृथगन्-चतुर्भुवि स्त्वं अन्तर इत्युच्यते । तदित्यं-निषाद-गान्धारधैवत-अनेन प्रक्षरणा-‘काक्षस्वन्तरस्वरो’ इत्यवधेयम् ।

विकृतस्वर-तालिका

संख्या	नाम	व्यतिथि	व्यवस्था
१	अनुवृत्त-पञ्च	मन्दासंस्थितः	त्रिभुजिकः
२	अनुवृत्त-पञ्च	कुन्दीपनीस्थः	त्रिभुजिकः
३	विकृत-पञ्च	रसिधिरस्थितः	चतुर्भुजिकः
४	साधारणगान्धारः	वक्रिधिरस्थितः	त्रिभुजिकः
५	अन्तरगान्धारः	प्रस्यरिणीस्थः	चतुर्भुजिकः
६	अनुवृत्त-मध्यमः	मीथिधिरस्थितः	त्रिभुजिकः
७	अनुवृत्त-मध्यमः	मान्दवीनीस्थः	त्रिभुजिकः
८	त्रिभुजिक-पञ्चमः	कुन्दीपनीस्थाः	त्रिभुजिकः
९	द्विभुजिक-पञ्चमः	कुन्दीपनीस्थः	चतुर्भुजिकः
१०	विकृत-पञ्चमः	रम्यासंस्थितः	चतुर्भुजिकः
११	द्विभुजिक-निषादः	तीव्राधिरस्थितः	त्रिभुजिकः
१२	अन्तरी-निषादः	कुन्दीपनीस्थाः	चतुर्भुजिकः

स्वरूप—	१ स्वरूप	२ देवाः	३ छन्दः	४ कुलानि	५ वर्णनात्म्य	६ वर्णमात्राः	७ रसमात्राः	८ प्रमित्यधिकभूमिः
प्रथमाः-१-गदबभर (सा)	वहिः	अग्नि	अनुष्टुप्	देवकुलम्	प्राजाप	पञ्चम (एकवर्ण)	वीर एव बभ्रुवसरस	बभ्रुवरीये
द्वितीयाः-२-श्रुयभस्वर (रे)	महा	विवाता	गायत्री	श्रुयिकुलम्	अग्नि	विष्णुयम (ईश्वरीयवर्ण)	गौद्रस	शान्तवरीये
तृतीयाः-३-गान्धारस्वर (ग)	चन्द्रमा	सप्तती	त्रिष्टुप्	देवकुलम्	वैश्य	स्वर्णाम (अग्निपीतवर्ण)	कन्यारस	कुण्डलीये
चतुर्थी-४-मध्यमस्वर (म)	विष्णु	महादेवः	पृथ्वी	देवकुलम्	प्राजाप	मुद्राम (श्वेतवर्ण)	हास्यरस	श्रीश्रीवरीये
पञ्चमाः-५-पद्ममस्वर (प)	नाक्ष	नारायण	पाङ्क्ति	पितृकुलम्	नाक्षत्र	असिताम (कृष्णवर्ण)	शृङ्गाररस	शान्तमलीवरीये
षष्ठाः-६-दैवतस्वरः (ध)	द्रुमुद	गणपति	उष्णिक्	श्रुयिकुलम्	अग्नि	पीताम (स्वामन्यपीतवर्ण)	वीमत्स, एवं मयानकरस	श्वेतवरीये
सप्तमः-७-निगान्धस्वर (नी)	द्रुमुद	सूर्य	अगती	अक्षरकुलम्	वैश्य	कम्पयम (विचित्रवर्ण)	कन्यारस	पुष्करवरीये

* - ननु काश्चन्यन्तरयोरपि स्वान्तरयोर्द्वयोः सद्भावाद् -सप्तैव-स्वरा इति कथं नियम्यते ? । 'नवस्वने' इति वक्तव्यम् ? इति मैवम् । अनाश्रयत्वाद्-तयोः स्वान्तरत्वं नास्ति-विकृतनिपादस्यैव काकलीच, विकृतगान्धारस्यैव

'अन्तररश्मि' इति सप्तैव स्वराः । तथाचोक्तमभियुक्तं -

निगद 'काकली' सद्भो द्विभृत्युत्थर्षणाद् भवेत् ॥
गन्धार-स्वद्वेव स्या- 'दन्तार' स्वरसन्नकः ॥१॥
अनाश्रयत्वाद् मेदेन स्वगता नोच्यते तयो ॥
अतो निपाद-गान्धारवेवावाप्तौ रुदाहृतौ ॥२॥

—दन्तिव

पङ्क्तस्वर (ता) की अमिव्यक्ति अम्मुद्वीप में हुई है । श्रुपमस्वर (रि) की शाकड्वीप में गान्धारस्वर (ग) की कुराड्वीप में मध्यमस्वर (म) की कौशड्वीप में पञ्चमस्वर (प) की शात्मलीड्वीप में वैवतस्वर (व) की रवेतड्वीप में, धर्म निपादस्वर (नि) की अमिव्यक्ति पुष्करड्वीप में हुई है ।

अयमत्र संग्रह. —

वह्नि-वैधाः-शशाङ्कश्च लक्ष्मीकान्तरश्च नारदः ॥

धूपयो दहशुः पञ्च पङ्क्तादीस्तुम्युरुर्ध्वनी ॥ १ ॥

वह्नि-मर्षि-सरस्वत्य-शर्म्य-भी-गयोरश्वराः ॥

सहस्रांशु-रिति श्लोकाः क्रमात् पङ्क्तादिदेवता ॥ २ ॥

क्रमादनुष्टुप्-गायत्री-त्रिष्टुप्-च बृहती-तत ॥

पक्ति-रुषिक् च-अगती-त्याहुश्चन्द्रांसि सादिषु ॥ ३ ॥

गीवांश्चकुलसन्मृता पङ्क्त-गान्धार-मध्यमा ॥

पञ्चम पितृवशोत्थो, रि-धा-वृषिकुलोद्भवौ ॥ ४ ॥

निपादोऽधुरवैशोत्थो ॥

ब्राह्मणाः स-म-पञ्चमा ॥ ५ ॥

रि-धौ-तु चत्रियो धेयो वैश्यवार्ता नि-गौ-मतौ ॥

शूद्रावन्तरकाकल्प्यौ ॥

स्वरवर्णास्त्वमे क्रमात् ॥ ६ ॥

पञ्चामः, पित्रः, स्वर्गवयं कुन्दप्रमोऽसित ॥

पीतः, कर्णूर इत्ये ॥

पां जन्मभूमिमथ भ्रुवे ॥ ७ ॥

जम्बु-शाक-कुश-क्रौञ्च-शात्मली-रवेत-नामसु ॥

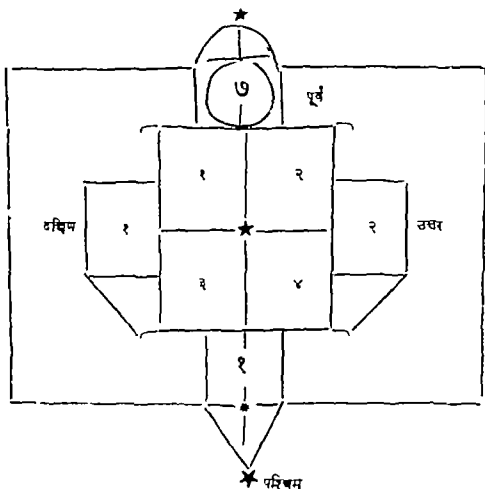
द्वीपेषु पुष्करे चैते जाताः पङ्क्तादय क्रमात् ॥ ८ ॥

स-री-वीरेऽश्रुते रौद्रे, वो भीमत्से मयानके ॥

काप्यौ ग-न्ती-तु-कर्ण्वे, हास्य-भृङ्गारयो-र्म-पां ॥ ९ ॥

एक प्राण प्रतिष्ठात्मक पुच्छमात्र है। प्रत्येक भूतसृष्टि का प्राणात्मक-रेखाचित्र बनाएँ, और उसके इन सात प्राणों का निम्नलिखित रूप से व्यवस्थित कीजिए। और हाँ यह ध्यान रखिए कि, इन सातों प्राणों का ही नाम 'चित्पुरुष' है, जिस के मयन से जो ऊष्मविनिगम-चित्तेनिषेय विशुद्ध अमृतभाग है जो कि- 'सप्तानां पुरुषणा भी कहाला है, वही आठवों (सातों के स्वात्मक अमृतभाग से अमिष्यक्त-सप्तमूर्ति-ऊर्ध्वभाग) विभाग है।

“चत्वार आत्मा, दो पक्षौ, पुच्छ प्रतिष्ठा”, इति मस्रुरुगात्मकरिचित्यप्रज्ञापति —

उक्त परिकल्प के मध्य के चार चित्प्राण दक्षिणोत्तर पारणों के दो चित्प्राण परिचयानुगत एक चित्प्राण, इन सातों चित्प्राणों की समष्टि का नाम तो चित्पुरुष है एवं पूर्वानुगत उस अहम का नाम- 'चित्तेनिषेय पुरुष' है, जिसे- 'अमृत' कहा गया है। जो अमृत-मर्त्य-क समन्वय में सम्पन्न यह सप्तपुरुषात्मक प्राणात्मा-प्रज्ञाप्रति ही वह सृष्ट है जिसमें इही अनुपात में चरमक भूत प्रतिष्ठित होते हैं और चरभूतों के यथारथान प्रतिष्ठित हात ही वह अम्यक्त-प्राणपुरुष-म्यक्तभूतरूप में परिणत होता हुआ- चित्पुरुष

व्यञ्जन का आधारभूत स्वरतत्त्व सप्त महिमाभावों में क्यों और कैसे परिणत होगया ? इस प्रासङ्गिक महत्त्व पूर्ण प्रश्न के सम्बन्ध में भी प्रसङ्गात् किमिदं निवेदन करना आवश्यक है । यह स्पष्ट किया जानुका है कि, स्वर 'अक्षरतत्त्व' का ही नाम है । जैसे अन्वय का साङ्केतिक नाम 'मन' है, घर का साङ्केतिक नाम शब्द है, एवमेव अक्षर का साङ्केतिक नाम प्राण है । मन-प्राण-वाग्-वन अव्यय-अक्षर-क्षरतत्त्व-परात्पर-अन्वित-योद्धशी-पुरुषात्मक 'पुरुष' ही तो 'परमेश्वर' का हस्त-स्वरूप-परिचय है । ईशभूत पुरुषात्मा के परात्परान्ययादि चारों महिमानिष्ठों को ही तो पूर्व में क्रमशः अर्द्धमात्रा-स्फोट-स्वर-व्यञ्जन इन नामों से सम्मिलित माना गया है । अर्द्धमात्रा-सर्वनिरपेक्ष अर्द्धमात्रात्मक-परात्पररूप अक्षरव्ययकाल पर प्रतिष्ठित स्तोत्रात्मक-ज्ञानशक्तिपन आत्म्यपुरुष ही अक्षर-का आत्मव्यवनात्मक अधिष्ठानकारण है, स्वरात्मक-क्रियाशक्तिमय-अक्षरपुरुष ही अक्षर-का निमित्त-कारणात्मक असमवायिकारण है, एवं व्यञ्जनात्मक-व्ययशक्तिमय अक्षरपुरुष ही अक्षर-का उपादान-कारणात्मक समवायिकारण है । इस कारणवशीरूप त्रिपुरुषपुराणमा से ही उद्भात्मक पाञ्चमीतिक पञ्चमों विषय की एवं पञ्चात्मिक विस्वप्रज्ञा की अभिव्यक्ति हुई है । तैसा स्थिति ।

उक्त मूलस्थिति में सृष्टिकर्तृत्व प्रमुखरूप से उस स्वयम्भूत अक्षर को ही प्राप्त है जो क्रियाशक्तिपुत्र प्राण से गतिशील बना हुआ है । सवरणधर्मा-गतिशील-परिवर्तनशील-विरव का प्रमुख कर्ता गति-प्राणामक अक्षरतत्त्व किंवा उदमिष स्वतत्त्व किंवा स्वरूप 'प्राण' तत्त्व ही बना हुआ है जैसा कि—'तथा-अक्षराद्विधिविधा-सौम्य । भाषा-प्रज्ञायन्ते तत्र बौधायिनिति' इत्यादि भूति से स्पष्ट है । स्वर-मिम-अक्षररूप इस 'प्राण' का ही साङ्केतिक नाम है—'असत्' तत्त्व । स्वरूपता ही स्वरूपन इस प्राणाक्षर की 'असत्' अभिधा का कारण है । यही मौलिक अक्षर (स्वरूप) प्राणतत्त्व अपने सब प्राणरूप गतिधर्मा से 'रिपति-गच्छति-भोरपन् वा' इत्यादि निर्भवनानुसार 'अपि' नाम से प्रसिद्ध है ॥

सृष्टि के मूलप्रवृत्तक 'असत्' नामक अक्षिप्राण की एकपि द्वयपि त्रयपि सप्तपि दशपि आदि विविध शक्तियाँ हैं । विरूपास + विविधस्माद्यः—इन अक्षिप्राणों में भूतभौतिकी सृष्टि का प्रमुख आधारक 'सप्तपि' नामक प्राणविशेष ही बना करता है जिस के इन सात अवयवों के '४-२-१' इस क्रम से तीन स्थान माने गये हैं । ये ही तीनो स्थान क्रमशः चत्वार आत्मा द्वी-पक्षी, पुच्छ प्रसिद्धा रूप से उपवर्णित हैं । चार प्राणों की समष्टि ही 'चत्वार आत्मा' है । दो प्राणों की समष्टि दो पक्ष हैं एवं

॥ असद्वद् इदमग्रे आसीत् । तदाहु कि तदसदामीदिति ? अथयो वाव तदग्रेऽसदसीत् । तदाहु—क ते अपय इति ? प्राया वा ऋपयः । ते यत्-अस्मात्-सबस्यात्-इद मिच्छन्त-अमेव वपसा-अरिपन्-सस्मात्-अपय ।

—रात० १।१।१।१।

— विरूपास इव अपयस्त इव गम्भीरपेप ।

तोऽङ्गिरस वनव, तेऽन्नेः परिवशिरे ॥

—अक्षर०

निसप्रकार त्रिपुरय-पुरुषात्मक पोहरी—पुरुषात्मा के मन-प्राण वाक्-मय-त्रिदमाव से आत्मसंगतमक विश्व को समष्टि और व्यष्टिरूप से त्रिपर्वीक माना गया है * एवमेव अक्षरप्राणात्मक सत्प्राणत्मक-सत्पुरुषात्मक प्रजापति की तथोक्ता आत्मा-यत् पुच्छ-रूपा सात चित्तियों के अनुबन्ध से विश्व को समष्ट्या व्यष्ट्या उभयथा सत्पर्वी भी कहा जा सकता है, कहा गया है। उदाहरण के लिए सप्तप्रथम मानवशरीर को ही लक्ष्य बनाइए। मानवशरीर में शिरोगुहा उरोगुहा उदरगुहा, वस्तिगुहा, नामक चार गुहाविकर्ष हैं, जिन इनमें (प्रत्येक में) सात-सात-प्राणों का समन्वय हो रहा है वैवाकि—गुहाप्राया निहिता सप्त सप्त — इत्यादि वचन से स्पष्ट है। गुहानिहित इन चारों सप्तकों का भी शतपथ प्रथमखण्ड में ही (पृ ८ ३१६ में) परिलोक के माध्यम से दिग्दर्शन करया जानुका है। विश्व में स्वरो का ही सत्क नहीं है। अपितु अक्षरप्राणात्मक-सत्पर्वी की तथोक्ता सत्चित्तियों के आधार पर अवस्थित समष्टि-व्यष्टिरूप यन्त्रयावत् भूत-मौखिक-पदार्थ सत्-माषापन्न ही हैं जिन अगणित सत्कों में से कुछ एक सत्कों का ताक्षिकरूपेण अत्र नाम दिग्दर्शन कर दिया जाया है।

१-सप्त-प्राण—२ भोजप्राण, २ जलप्राण २ नासाप्राण १-मुखप्राण।

२-सप्त अग्नि—१-काली २-कराली ३-मनोजया ४-सुलोहिता ५-सुधूम्रयर्षा ६-स्फुलि-
गिनी-७-विश्वरूपा।

३-सप्त-होम—१-पाकयज्ञ, २-अग्निहोत्र, ३-शरापूर्णमास ४-चातुर्मास्य ५-सोमयज्ञ,
६-महायज्ञ, ७-अग्निचक्र।

४-सप्त-लोह—१-सत्यम्, २-तपः ३-जनत ४-मह ५-स्यः ६-सुध ७-मू।

५-सप्त अग्निजिह्वा—१-काली २-कराली, ३-रक्त्यर्णिका, ४-धूम्रपुष्पा ५-धूम्रशीपा
६-अम्बलनी ७-जयवती।

६-सप्त अग्नि—१-जिह्वा २-हिरण्या ३-कृष्णा ४-रक्तिका ५-अतिरक्तिका ६-गगना
७-वह्नीरूपा।

७-सप्त अप्सरा—१-उदरी २-मेनका ३-रम्भा, ४-सुफरी ५-विश्वोत्तमा, ६-मञ्जुषोपा
७-धृताची।

८-सप्त-आवरण—१-जल २-अग्नि ३-वायु ४-आकाश ५-अहकार ६-महत्तत्त्व
७-प्रकृति।

* शतपथमाध्य-प्रथमखण्ड में इन त्रिपर्वी का संकलन किया जानुका है (दन्विष्ट) प्रथमखण्ड-
पृ ८ ३११ से ३२ पर्यन्त।

— सप्त प्राण प्रभवन्ति तस्मात्, सप्ताग्नि ममिध, सप्त होमा।

सप्त इम लोका यषु चरन्ति प्राणा गुदाशया निहिता सप्त सप्त ॥

—सुखकोपनिषत् ७१।

नाम धारण कर लेता है। लोकप्रसिद्ध-सञ्ज्ञा [साँचा-रेखाचित्र-माँदस] ही 'अन्वःपुरम्' है। एवं प्रत्येक भूतमौलिकी सृष्टि में यही सत्प्रधानामूर्ति अचरान्तमक स्वरूपमा मूलाधार बना हुआ है।

मनुष्य को लीबिए। बिसे-‘घड़’ कहा जाता है वही ‘मण्डल’ है और हृदय से ऊपर कण्ठ पर्यन्त तथा नीचे ब्रह्मप्रणि-पर्यन्त सम्पूर्ण मण्डल में पार प्राण प्रतिष्ठित हैं। क्योंकि प्राणचतुष्टयामक इसी मण्डल के आचार पर मस्तक-हाथ-पैर आदि इतर सभी शारीरिकपर्व प्रतिष्ठित रहते हैं। एतावता ही इस विभागचतुष्टयी को ‘चत्वार आत्मा’ कह दिया जाता है। दक्षिण हाथ-दक्षिण पाद दोनों की समष्टि एक-प्राणमक दक्षिणपक्ष है वाम हस्त-पाद की समष्टि वामपक्ष है। शिरो भाग से आरम्भ कर ब्रह्मप्रणि पर्यन्त कर्मा-यष्टिवत्-वित्त-सुपसिद्ध मेकद्वय [रीढ़ की हड्डी] के अन्त में प्रतिष्ठिता निष्प्रणि का प्राण ही पुच्छात्मक प्रतिष्ठाप्राण है। यह वही प्राण है जिस की प्रवृत्तिता में ही शरीरयष्टि श्रुतमात्र से प्रतिष्ठित रहती है सीधी तनी रहती है। वायु रूप में जब यह प्रतिष्ठाप्राण मूर्च्छित होजाता है तो मेकद्वय अकत होजाता है, कमर झुक जाती है और उस दशा में कृत्रिम-पुच्छप्रतिष्ठा (लकड़ी-छड़ी) का आश्रय अनिवार्य बन जाता है। इन सत्प्रधानों के अमृतप्रधान रसमक भाग से ही क्योंकि कर्त्तरः भाग का निर्माण होता है अतएव उसे- श्रीः कहा गया है। यही परोक्ष निक्कामनुसार शिर [मस्तक] नाम से प्रसिद्ध है।

यही कम पशु के शरीर में है यही पक्षी के शरीर में है। यही कम कीट-कृमि-वर्मा में है और यही कम उन ओषधि-वनस्पत्यादि में है। बिन का एक एक पत्रा मी इन सत्प्रधानों से सन्निवृत्त है। किसी मी हृत्-ओषधि के पत्रों को सम्मूल रख लीबिए। आप देखेंगे कि-पत्रों के मध्य में एक तन्तु है-यही मेकद्वय है तत्कालन भाग ही चत्वार-आत्मा है। दोनों पार्श्व दोनों पक्ष हैं। मूलमग्न वह पुच्छप्रतिष्ठा प्राण है जिससे पत्रा तना हुआ रहता है एवं जिसके मूर्च्छित होते ही पत्रा मुर्म्य जाता है। पार्थिवसृष्टि का सर्वस्वभूत सम्पत्प्रधानपति जब इत्यभूत ही है तो उद्योग में तन्त्र से ही स्मृत्भूता चर-अचर-मना इस सत्कल्पान-कर्म से कैसे बधित रह सकती है ?।

मन्त्रस्य विष्णुपुत्र ही चत्वार आत्मा है परमात्मक उत्तरमग्न उत्तरपक्ष है परमात्मक दक्षिणायन दक्षिण पक्ष है केन्द्रम प्राणापस्यानि ही पुच्छप्रतिष्ठा है। एक पक्षी का बैल आकार है अन्धचिति का लगमग बैल ही आकार है। तभी तो सभी का चित्त-प्राण-‘हस’ [जीव] कहाया है। इसीलिए इस चित्तपुरुष का साङ्केतिक नाम होगया है ‘सुर्ग’। सम्पत्प्रधान महासुपर्ण ही साक्षी सुपर्ण है एवं सर्वभूत प्राणी ही मोक्ष सुपर्ण है।

ॐ-अथ ह वा एष महासुपर्ण एव सम्बत्सर । तस्य यान्पुरस्तात् विपुलत-परमासातु पयन्ति, सोऽन्यतरः पक्षः । अथ यान् पक्षपरिष्टात्-सोऽन्यतर । आत्मा विपुलान् ।

—शत० १२।२।३।७

२५-सप्त-धान्य—१-गोधूम (गेहूँ), २-यथ (जौ), ३ तिल, ४-माष (उड़) ५-मुग (मूँग)

६-अक्षत (चोंचिल) ७-अन्न (वानरा) ।

२६-सप्त राज्याङ्ग—१-सेना, २-दुर्ग ३-मन्त्री ४-कोरा ५-दरा, ६-मित्र ७-स्यामी ।

२७-सप्त-वार—१-रवि, २-सोम, ३-मङ्गल, ४-बुध, ५-शुक्र, ६-शनि, ७-रविरार ।

२८-सप्त-सर-(सरोवर)—१-मानसर २-मणिसर, ३-विन्दुसर (विष्णुसर) ४-पम्पा-
सर ५-गुरुसर ६-रामसर, ७-अक्षोक्षसर ।

२९-सप्त-देवच्छन्द—१-गायत्री, २-उष्णिक् ३-अनुष्टुप ४-बृहती, ५-पङ्क्ति, ६-त्रिष्टुप
७-जगती

३०-सप्त-ज्योतिष्टोम—१-अग्निष्टोम २-अत्यग्निष्टोम ३-उक्थ्यस्तोम ४-पोद्गरीस्तोम,
५-अतिरात्रस्तोम, ६-वाजयेपस्तोम, ७-अष्टोप्यामस्तोम ।

३१-सप्त-ऊर्ध्व प्रजातन्तु—१-पुत्र २-पिता ३-पितामह, ४-प्रपितामह, ५-पुत्र-प्रपितामह, ६-
अतिपुत्र-प्रपितामह, ७-पुत्र-अतिपुत्र-प्रपितामह (तापिरुप साप्तपौरुषम्)

३२-सप्त-अध प्रजातन्तु—१-पिता, २-पुत्र, ३-पौत्र ४-प्रपौत्र, ५-पुत्र-प्रपौत्र, ६-अतिपुत्र-प्रपौत्र,
७-पुत्र-अतिपुत्र-प्रपौत्र ।

३३-सप्त-सङ्गीतस्वर—१-पङ्क्त, २-अधप, ३-गान्धार, ४-मध्यम,
५-पञ्चम ६-धैवत ७-निषाद ।

३४-सप्त-स्वरोच्चारण—१-सा, २-र। ३-ग ४-म, ५-य, ६-घ,
७-नी ।

वर्ति य- चत्वार आत्मा (४) द्वौ पक्षौ (२) पुष्पं प्रतिष्ठा (१) रूपेण कृतामक स्ने ह्ये
कृतपुरुषपुरुषात्मक प्रजापति (अक्षयमिन्न स्वरात्मक श्रुतिग्राम) से चरात्मक व्यञ्जन क द्वारा अनिव्यक्त समुद्-
भूत उपम इत विश्व में इत सप्तचित्रिक प्रजापति के अनुकूल स मन्त्रैव समष्टि अष्टि रूप से कृत-महिमा-
मयी का विस्तार होया है । सप्त-पुरुष सप्त-श्रुति सप्त-अक्षरायुक्त सप्त-रूपाल सप्त-कर्मा सप्त-चक्र
मन्त्र-होता सप्त-तन्तु, सप्त-अतिपुत्र सप्त-मरुद्गण सप्त-श्रुत सप्तप्राधान्यगत विन कर्मा का पूर्ण
में स्वस्वम हुमा है उनक अतिरिक्त अगणित अकल्प्य-भक्तों का वन्द्यत्व में यत्र-यत्र यत्प्रक्रियाओं के मद
से स्वस्वम-निरूपण हुमा है विनक विस्तार का अर्थ अवतर नहीं है । उनमें स कतिपय कृतक-नामों का संक्रम
एव ही वर्णित होगा वन्द्याध्याय-प्रश्नान्ति के अनुकूल स । सप्तपुरुष (शत १।१।१२) । सप्त-श्रुति
(शत ८।१।१।१) सप्त-रूपाल (शत २।१।१२) सप्त-कर्मा (तै आ १।१।१) सप्त-चक्रम् (तै
मा २।१।१।१) सप्त-तन्तु (तै मा १।१।२।२) सप्त-चक्र तै मा २।१।१।१) सप्त-चित्रिक (शत
१।१।१।१) सप्त-तन्तु (तै मा २।१।२।२) सप्त-चक्र (शत १।१।१।१) सप्त-नामा (तै आ
१।१।१।१) सप्त-निधन (तै आ २।१।१।१) सप्त-पञ्चम (तै मा १।१।१।१) सप्त-पुत्र (तै उ मा

- ६-सप्त-ऊर्ध्वलोक—१-ब्रह्मलोक, २ वैकुण्ठ, ३-शिवलोक ४-सुरलोक, ५-सूर्यलोक,
६ पितृलोक, ७-सिद्धलोक ।
- १०-सप्त अधोलोक—१-मायालोक, २-समलोक ३-गन्धर्वलोक, ४-यक्षलोक, ५-किन्नरलोक
६-नागलोक, ७-वैत्यलोक ।
- ११-सप्त-ऋषि—१-महर्षि २-मन्त्रर्षि ३-वैश्वर्षि, ४-राजर्षि, ५-परमर्षि ६-अण्वर्षि
७-भूतर्षि ।
- १२-सप्त-कन्य—१-पार्थिवकन्य २-कुर्मकन्य, ३-अनन्तकन्य ४-ब्रह्मकन्य ५-रुद्रकन्य
६-श्वेतधाराकन्य ७-प्रलम्बकन्य ।
- १३-सप्त-पितर—१-आय्यपा २-सोमपा, ३-इविमुक् ४-अग्निष्वात्ता, ५-सोमसत्
६-वर्हिपत् ७-सुधम्ली ।
- १४-सप्त-देवपुरी—१-विष्णुपुरी २-शिवपुरी ३-ब्रह्मपुरी ४-समपुरी, ५-वरुणपुरी
६-अक्षकपुरी ७-अमरपुरी ।
- १५-सप्त-द्वीप—१-जम्बु २-प्लक्ष ३-शात्मसी, ४-कुसा, ५-क्रीडा ६-शाक, ७-पुष्कर ।
- १६-सप्तसमुद्र—१-सवणोद २-इन्द्रोद ३-सुरोद ४-भूतोद ५-वधिमण्डोद ६-वीरोद
७-स्वामूवक् ।
- १७-सप्त-वायु—१-आवह २-प्रवह, ३-संवह, ४-अनुवह, ५-विषह, ६-परावह ७-परिवाह ।
- १८-सप्त-पाताल—१-अवतल २-विकल, ३-सुतल, ४-तलातल, ५-महातल ६-सतल
७-पाताल ।
- १९-सप्तनरक—१-तौरव २-तान, ३-बिमोहन ४-कुमीरा ५-कात्तामह ६-अवशिरा
७-अग्नीषि ।
- २०-सप्त-स्वर्ग—१-अपोदक, २-अतधामा ३-अपराजित ४-अप्नस्वविष्टम् ५-अविषौ
६-प्रद्यौ ७-रोचना ।
- २१-सप्त-पर्वत—१-कुल्लगिरि २-शाल्मागिरि ३-पादगिरि, ४-स्तूपगिरि ५-वर्षपर्वत
६-विष्कम्भपर्वत ७-केसरपर्वत ।
- २२-सप्त-नदी—१-चतुर्गङ्गा २-सप्तगङ्गा, ३-नदी ४-महानदी, ५-शास्त्रानदी ६-भुव्रनदी
७-कुल्या ।
- २३-सप्त-देश—१-पुरी २-पचन ३-महानगर ४-नगर ५-ग्राम ६-अरधट ७-अपनिवेश ।
- २४-सप्त-प्रसिद्ध-पर्वत—१-हिमालय २-विन्ध्याचल ३-इमकूट ४-निपच, ५-मत्सिमाम्
६-पारिस्त्र ७-गन्धमाखन ।

२५-सप्तधान्य—१-गोधूम (गौहूँ), २-ज्व (जौ), ३-तिल, ४-माष (उद), ५-सुग्ध (मूग),
६-अक्षत (बाँसल), ७-वज्र (बाजरा) ।

२६-सप्तराज्याङ्ग—१-सेना, २-दुग्ध ३-मन्त्री, ४-कोश, ५-वंश, ६-मित्र, ७-स्वामी ।

२७-सप्तवार—१-रवि, २-सोम ३-मङ्गल ४-बुध, ५-शुक्रस्पति ६-शुक्र, ७-शनिश्चर ।

२८-सप्तसर(सरोवर)—१-मानसर २-मणिसर ३-विन्दुसर (विष्णुसर) ४-पम्पा-
सर ५-गरुडसर, ६-रामसर ७-अश्वमेधसर ।

२९-सप्तदेवच्छन्द—१-गायत्री २-उष्णिग् ३-अनुष्टुप, ४-बृहती, ५-पङ्क्ति, ६-त्रिष्टुप
७-जगती

३०-सप्तज्योतिष्टोम—१-अग्निष्टोम, २-अत्यग्निष्टोम ३-उक्थ्यस्तोम, ४-पोषशीस्तोम,
५-अतिरात्रस्तोम, ६-शक्रयेपेयस्तोम ७-अष्टोप्यमस्तोम ।

३१-सप्तऊर्ध्व प्रजातन्तु—१-पुत्र २-पिता ३-पितामह, ४-प्रपितामह, ५-पृथ्वी-प्रपितामह, ६-
अतिपृथ्वी-प्रपितामह, ७-युद्धातिपृथ्वी-प्रपितामह (सापिण्ड्य साप्तर्षिरूपम्)

३२-सप्तअध प्रजातन्तु—१-पिता, २-पुत्र ३-पौत्र, ४-प्रपौत्र, ५-पृथ्वी-प्रपौत्र ६-अतिपृथ्वी-प्रपौत्र
—युद्धातिपृथ्वी-प्रपौत्र ।

३३-सप्तसङ्गीतस्वर—१-पङ्क्ति, २-श्रवण, ३-गान्धार, ४-मध्यम,
५-पञ्चम ६-धैवत, ७-निषाद ।

३४-सप्तस्वरोच्चारण—१-सा, २-र । ३-ग, ४-म, ५-य, ६-व,
७-नी ।

वदित्य— चत्वार आत्मा (४), द्वौ पक्षौ (२) पुष्पं प्रतिष्ठ (१) रूपेण सत्तात्मकं नने ह्ये
सत्पुरुषपुरुषात्मक प्रजापति (असुरमित्र स्वरात्मक श्रुतिप्राण) से चरात्मक व्यञ्जन के द्वारा अभिव्यक्त समुद्-
भूत उपम नस विरह में इस सप्तवित्तिक प्रजापति के अनुकूल से स्वयंसे सम्पन्न अहि-रूप से सत्त-महिमा-
मायी ध विस्तार होता है । सप्तपुरुष सप्त-श्रुति सप्त अक्षरात्पृथक् सप्त-कपाल सप्त-कर्ण सप्त-चक्र
सप्त-होता सप्त-तन्तु, सप्त अद्वितीयपुत्र सप्त-मरुद्गण सप्त शत्रु सप्तपाषाणुगत विन सत्त्वों का पूर्ण
में समरण हुआ है उनके अतिरिक्त अगणित अस्म्य-सत्त्वों का वंशाख में यत्र-यत्र यज्ञप्रक्रियाओं के भेद
से स्वरूप-निरूपण हुआ है विनके विस्तार का अर्थ अवसर नहीं है । उनमें स कतिपय सत्त्व-नामों का संस्म-
रण ही पर्याप्त होगा अस्वाध्याय-प्रकाशित के अनुकूल से । सप्तपुरुष (शत ६।१।११) । सप्त-श्रुति
(शत ८।१।१।६।) सप्तकपाल (शत २।४।११) सप्तकर्ण (ते आ १।७।२।) सप्तकृत्स्नस् (ते
आ २।१।६।१।) सप्तगण (ते आ १।१।२१) सप्तचक्र (ते आ २।२।१।५।) सप्तचित्तिक (शत
१।५।१।२।५।) सप्ततन्तु (गो आ १।१।१२।) सप्तवय्य (शत ६।५।१।११) सप्तनामा (ते आ
१।१।१।६।) सप्तनिधन (वे आ २।१।१।५।) सप्तपद (ए आ ५।१।२।१२) सप्तपुत्र (वे उ आ

- ६-सप्त-ऊर्ध्वलोक—१-ब्रह्मलोक, २ वैकुण्ठ ३-शिवलोक, ४-सुरलोक ५-सूर्यलोक
६-पितृलोक, ७-सिद्धलोक ।
- १०-सप्त-अघोलोक—१-मायालोक २-यमलोक, ३-गन्धर्वलोक, ४-यक्षलोक, ५-किन्नरलोक,
६-नागलोक, ७-वैत्यलोक ।
- ११-सप्त-ऋषि—१-महर्षि २-त्रिहर्षि ३-वैवर्षि, ४-राजर्षि ५-परमर्षि ६-अनर्षि
७-भुतर्षि ।
- १२-सप्त-कल्प—१-पार्ष्विकल्प २-कूर्मकल्प, ३-अनन्तकल्प, ४-ब्रह्मकल्प ५-रुद्रकल्प
६-श्वेतधाराकल्प ७-प्रलयकल्प ।
- १३-सप्त-पितर—१-आम्यपा, २-सोमपा ३-इधिमूर्क् ४-अग्निप्याता, ५-सोमसत्,
६-वर्हिषत् ७-सुअली ।
- १४-सप्त-देवपुरी—१-विष्णुपुरी २-शिवपुरी ३-ब्रह्मपुरी ४-यमपुरी ५-वरुणपुरी,
६-अक्षकपुरी ७-अमरपुरी ।
- १५-सप्त-द्वीप—१-जम्बु, २-प्लाव, ३-शात्मसी, ४-कुश ५-क्रीष्ण ६-शाक, ७-पुष्कर ।
- १६-सप्तसमुद्र—१-अवधोव २-इक्षुरोव ३-सुरोव, ४-वृतोव ५-इधिमयवोव, ६-धीरोव
७-स्वावृक् ।
- १७-सप्त-वायु—१-आवह २-प्रवह, ३-संवह, ४-अनुवह, ५-विषह, ६-परवह, ७-परिवाह ।
- १८-सप्त-पाताल—१-अतल २-वितल, ३-सुतल ४-तलातल, ५-महातल ६-रसातल
७-पातल ।
- १९-सप्तनरक—१-रौरव २-तान, ३-विमोहन ४-कमीरा ५-सास्तामर ६-अमरिरा
७-अग्नीषि ।
- २०-सप्त-स्वर्ग—१-अपोवक, २-अतथासा ३-अपराजित ४-अप्नस्वविष्णु ५-अविषी
६-प्रद्यौ ७-रोचना ।
- २१-सप्त-पर्वत—१-कुल्लगिरि २-शास्त्रगिरि ३-पावगिरि ४-स्तूपगिरि, ५-वपपवत
६-विष्णुमपर्वत ७-केसरपर्वत ।
- २२-सप्त-नदी—१-चतुर्गङ्गम् २-सप्तगङ्गम् ३-नवी ४-महानवी ५-शास्त्रानवी ६-भुवनवी
७-कुम्भ्या ।
- २३-सप्त-देश—१-पुरी २-यत्तन ३-महानगर ४-नगर ५-ग्राम ६-स्वरवट, ७-उपनिवेश ।
- २४-सप्त-प्रसिद्ध-पर्वत—१-हिमालय, २-विन्ध्याचल ३-इमङ्गुट ४-निपच ५-मस्त्रिमान्
६-पारियात्र ७-गन्धमावन ।

२५-सप्त-धान्य—१-गोधूम (गेहूँ), २ यव (जौ), ३-विल ४-माप (उर्द) ५-मुग्ध (मूग)

६-अक्षत (बाँस) ७-अन्न (बाजरा) ।

२६-सप्त-राज्याङ्ग—१-सेना, २-दुर्ग, ३-मन्त्री ४-कोरा ५-दश ६-मित्र ७-स्वामी ।

२७-सप्त-वार—१-रवि, २-सोम ३-मङ्गल ४-बुध, ५-बृहस्पति ६-शुक्र, ७-शनिश्चर ।

२८-सप्त-सर-(सरोवर)—१-मानसर, २-मणिसर, ३-विन्दुसर (विष्णुसर) ४-पम्पा-

सर ५-गरुडसर ६-रामसर ७-अक्षोवसर ।

२९-सप्त-देवच्छन्द—१-गायत्री २-अभिषेक ३-अनुष्टुप ४-बृहती, ५-पंक्ति, ६-त्रिष्टुप

७-जगती ।

३०-सप्त-उयोतिष्टोम—१-अग्निष्टोम २-अत्यग्निष्टोम ३-उक्थ्यस्तोम ४-पोदशीस्ताम

५-असिरात्रस्तोम, ६-वाजयेपेयस्तोम ७-अप्योर्व्यामस्तोम ।

३१-सप्त-ऊर्ध्व प्रजातन्तु—१-पुत्र २-पिता, ३-पितामह, ४-प्रपितामह, ५-पृथ्व प्रपितामह, ६-

अतिपृथ्वप्रपितामह, ७-पृथ्विपृथ्व प्रपितामह (सापिण्ड्य साप्तपौरुष्य)

३२-सप्त-अघ प्रजातन्तु—१-पिता, २-पुत्र ३-पौत्र, ४-प्रपौत्र ५-पृथ्वप्रपौत्र, ६-अतिपृथ्वप्रपौत्र

—पृथ्विपृथ्वप्रपौत्र ।

३३-सप्त-सङ्कीर्तस्वर—१-पङ्कज, २-श्रवण, ३-गान्धार, ४-मध्यम,

५-पञ्चम ६-धैवत ७-निषाद ।

३४-सप्त-स्वरोच्चारण—१-सा, २-र, ३-ग, ४-म, ५-य, ६-व,

७-नी ।

वदि य- 'चत्वार आत्मा (४) द्वौ पक्षौ (२) पुच्छ प्रविष्टौ (१) रूपेण उज्जामक के हुए सप्तपुरुषपुरुषात्मक प्रभापति (अक्षरामित्र स्वरामक श्रुतिप्राप्त) से सप्तपुरुष व्यञ्जन के द्वारा अभिव्यक्त समुद्भूत रूपम इस विश्व में इस सप्तचित्तिक प्रभापति के अनुकूल्य में तबत्रैव समग्र व्यष्टि-रूप से सप्त-महिमा-मावी का विस्तार होया है । सप्त-पुरुष सप्त-श्रुति सप्त-अक्षरात्रयूत सप्त-कपाल सप्त-कर्षा सप्त-अक सप्त-होवा सप्त-तन्तु, सप्त-अदितिपुत्र सप्त-मरुद्गण सप्त-श्रुत सप्तप्राणानुगत जिन स्वामी का पूर्ण में स्मरण हुआ है उनके अतिरिक्त अगणित असंख्य-मन्त्री का वैशाख में यत्र-यत्र यज्ञप्रक्रियाओं के में से स्वल्प-निरूपण हुआ है, जिनके विस्तार का अत्र अवसर नहीं है । उनमें स कृतिपय सप्त-जन्मी का संस्मरण ही पर्याप्त होगा वेत्ताप्याय-प्रकृति के अनुकूल्य में । सप्तपुरुष (शत ६।१।११) । सप्त-श्रुति (शत ८।१।१।१) सप्तकपाल (शत २।१।१२) सप्तकर्ष (तै ब्रा १।७।२।) सप्तकृत्वस् (तै ना २।१।१।३) सप्तगण (तै ब्रा १।१।११) सप्तचक्र (तै ब्रा २।२।१।३) सप्तचित्तिक (शत ६।१।१।१) सप्ततन्तु (गो ब्रा १।१।१।२) सप्तवय्य (शत ६।१।१।१) सप्तनामा (तै ब्रा १।१।१।६) सप्तनिधन (तै ब्रा २।१।१।५) सप्तपद्म (ए ब्रा ५।१।१।१) सप्तपुत्र (तै उ ब्रा

२।२।२।२। सप्तमुख्य (सं० १।१।१), सप्तरश्मि (तै० ब्रा० २।२।२।२।), सप्तरात्र (गी० १।२।२।) सप्तरश्मि (शत० ६।१।२।२।) सप्तधर्मा (गी० १।२।२।)। सप्त-स्वसा (तै० ब्रा० २।२।२।२।) सप्तहृत् (तै० ब्रा० २।२।२।२।) सप्तहोषा (तै० ब्रा० २।२।२।) सप्ताह (शत०-२।२।२।२।) इत्यादि रूप से सर्वत्र सप्त सप्त-मौलिक स्वरप्रमाणमूर्ति अक्षरप्रमाणमिति की व्याप्ति देखी जा सकती है जिस के अनुसन्ध से ही सङ्गीतानुगत-नाद्यत्मक-भुत्पदानुगत-स्वरों को भी सप्त ही विभक्तियों में परिचय हो जाना पड़ता है। नाद वैश्वानर अग्नि ही वो है। नाद ही तो भुक्ति के द्वारा स्वर रूप में अभिव्यक्त हुआ है। वैश्वानर वित्य अग्नि उसी सप्तमूर्ति पुरुषप्रमाणमिति के छन्दो रूप आप्तन से सप्तधिरूप में परिचित होकर ही प्राणिमों की शारीरिक-संस्था का अभिनामक बना हुआ है वैश्वकि—‘सप्तधितिकोऽग्निः’ इत्यादि से स्पष्ट है। सप्तधिरूप नादात्मक इस वैश्वानरप्रमाणमिति के अनुसन्ध से ही वो तत्र प्रतिष्ठत मध मी १-रस, २ अमृत्, ३-मौस ४-मध ५ अस्मि, ६-मज्जा ७-शुक्र (सप्तधातवः) इन सप्त ही अवस्थाओं में विभक्त होकर चित है। इस सप्त अग्नि धिति (प्रोणानिधिति) सप्तभूतधिति (धामुधिति) के अतिरिक्त सप्त-सप्तधातु, सप्त रस सप्त उपरस सप्त विष सप्त उपविष आदिरूपेण शरीर में अन्यान्य भी अनेकविध सप्तधितियाँ हैं। और यों मूलस्वर मक प्राणात्मक-सप्तपुरुषप्रमाणमिति की सप्तावयकता ही इन सप्तधातु आप्यास्विक-आधिमौलिक-आधिदैविक-सप्तमहिमामात्रों का मूलप्रवर्तक बना हुआ है। नादानुगत भुत्पदानुगत स्वर यों और कैसे सप्तमात्रों में परिचय होगया ? इस प्रातःक प्रश्न का यही संक्षिप्त समाधान है जिस के आधार निम्नलिखित भुक्तिवचन ही से हुए हैं—

१—‘सप्त ते अग्ने ! समिध । प्राश्ना नी समिध । प्राश्ना षोते अग्निं (भूताग्नि) समिन्धते । सप्त जिह्वा इति । यान् अमून सप्त-पुल्यान् एकं पुल्यमकुर्वन्, तेषामेतदाह । सप्तऽश्वपय इति । सप्त हि सऽश्वपय आसन् । सप्त धाम प्रियाणि-इति । छन्दांस्येतदाह । छन्दांसि वा अस्य (अग्नेः) सप्त प्रियाणि धामानि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति, इति । सप्त षोते होत्रा सप्तधा यजन्ति । सप्त योनिरिति । चित्तिरेतदाह । सप्त-सप्त इति सप्तधितिकोऽग्निः । सप्तर्ध्व सम्बत्सर । सम्बत्सरोऽग्निः । यानानग्निः, यावत्पत्य मात्रा, तावता-ध्वैनमेतत्-प्रीयाति” ।

—शतपथब्राह्मण ६।२।२। ४४ ४४

२-‘सप्तर्ध्व भवति । सप्तधितिकोऽग्नि । सप्तर्ध्व । सप्त दिश । सप्त देवलोका । सप्त स्तोमाः । सप्त पृष्ठानि । सप्त छन्दाणि । सप्त ग्राम्या पशव । सप्त-आरण्याः पशवः । सप्त शीर्षन् प्राश्ना । यत्किञ्च सप्तविधं-अभिधेयं, अध्यात्म (अभिभूतं) तदनेन सर्वमाप्नोति’ ।

—शत० ६।१।२।२।

उक्त सप्तक-विशेषन से स्पष्ट है कि, सर्वाङ्गशरीर में व्याप्त सप्तावयक-सप्तधितिक-नादमूर्ति वरणा-नयनिप्राण ही भुक्ति के द्वारा सप्त-स्वररूप में परिचित हो रहा है जिस का सङ्घ निम्नार्थ यही है कि मानव

अ वस्तुचिह्निक प्राणाग्नि ही (नाद ही) मरुतनामक वायुके द्वारा (भुति के द्वारा) उर-कण्ठ-शिर-इन तीन स्थानों से प्रत्याहृत होता हुआ स्वरस्मिन्न च्वनि क रूप में परिणत होता हुआ बहिर्मुख क माध्यम से उर व्याप्त मुखम याक्सुम्भ में बोधिरूप से तरङ्गायित बनकर आत्माओं की कर्णशकुलियों में प्रतिष्ठित प्रधानमन पर आघात करता हुआ 'कण्ठमधुर' बनता रहता है। और यी हृदयोपसहित उरःस्थान में उक्थरूप से पुञ्जीभूत नादाग्नि ही भुति के द्वारा 'स्वर' रूप में परिणत होता हुआ बाहिर निकला करता है। क्योंकि-नाद भुति-स्वर इन प्रक्रमों के माध्यम से प्राणाग्नि ही भूत्वानि से समन्वित होता हुआ उक्त क्रम से बाहिर निकलता है, अतएव अविच्छिन्न-शब्द विनिगमन से मानव की शरीरकक्षा और प्राणकक्षा, दोनों ही शिथिल हो जाती है।

नाशमक भुतिसमन्वित-स्वरमात्रात्मक चितेनिर्बेधानि से सम्मन्यत इस चित्त्वानि की सुप्ता, जाग्रत मे' से शास्त्र ने दो अवस्था मानी हैं। रात्रि में सुषुप्तिदशा में (सो जाने पर) चित्त्वानि अन्तर्मुख बन जाता है। यही चित्त्वानि की सुप्तावस्था है। सूर्योदय क साथ ही (आधिदैविक अग्नि की अभिव्यक्तिरूप बागरण के साथ ही) मानव का शारीरिक-अग्नि भी-'अग्निर्जागार' रूप से उद्बुद्ध होपड़ता है। और अह-अलपर्वन्त (शयन से पूर्व पूर्व। या अग्नि बागरूप ही बना रहता है। यही इसकी 'जाग्रदवस्था' है।

सौरवृत्तात्मक अह अल सूर्योदय से सूर्यास्त पर्यन्त गायत्री-त्रिष्टुप् जगती-नामक तीन छन्दों के अनुपात से-प्रातः-मध्याह्न-सायं-मेद से तीन सवनों में विभक्त है, दिन प्रातः सवनादि तीनों सवनों का पूर्व में गिग्राशन कराया जाना चाहिये। प्रातः ६ से सायं ६ पर्यन्त ८-४-४-होरा (घन्टा) के अनुपात से (सामान्य-मानानुसार) तीन विभाग कर लीजिए। इन तीनों में गौर-मार्घ्य-सा क्षेत्र-नायत्र अग्नियों की समन्वित अवस्थारूप अग्नि अपनी अह-अलीना बाग्रदवस्था से क्रमशः मन्द्र-मध्य-तार-नाम की तीन अवस्थाओं में परिणत रहता है। ६ से १ पर्यन्त का प्रातः-अलीन गायत्र-छन्दस्क बाग्रग्नि ही—प्रातःसवनीय 'मन्द्राग्नि' है। ११ से २ पर्यन्त का मध्याह्नअलीन-त्रिष्टुप् छन्दस्क बाग्रदग्नि ही 'माध्यमिन्सवनीय' 'मध्याग्नि' है। एवं ६ से ६ पर्यन्त का सायंअलीन जगती-छन्दस्क-बाग्रग्नि ही—सायंसवनीय 'ताराग्नि' है। 'सामान्य-उच्च अस्त्युष' ही मन्द्र-मध्य-तार मात्र है। और इन्हीं प्राकृतिक स्थितिक क तात्त्विक अनुपात से मानव का अह-अलीन बाग्रग्नि भी प्रातः-मध्याह्न-सायं-क्रमशः मन्द्र-मध्य-तार-रूपेण तीन ही अवस्थाओं में परिणत रहता है।

मानवशरीर में प्रकृति के प्रातः मध्याह्न-सायं-नामक तीन सवनों के प्रतिक्रियामक स्थान क्रमशः उर-कण्ठ-शिर हैं। अतएव शब्दानुगत-स्वरहस्पर्शवाचानों स्वरामक-शब्दोच्चारण क समय में यही व्यवस्था की है कि, प्रातःसवनीय-गायत्र-शब्द-अल में मानव की उर-स्थान से मन्द्र-स्वर से ही शब्दाधारण करना चाहिए, जैसेकि शार्ङ्ग (सिंहजातिविशेष) उर-स्थान से ही बोलता रहता है। माध्यमिन्सवनीय त्रेहम-मध्याह्नकाल में मानव को कण्ठस्थान से ही बोलना चाहिए जैसेकि पक्ष्याद्यदि कण्ठस्थान से ही बोलता रहते हैं। एवं सायंसवनीय-जगत्व-नायत्रकाल में मानव को शिर-स्थान से ही तारस्वर से बोलना चाहिए, जैसे कि मयूर-हंसादि शिरस्थान से ही बोलता रहते हैं। एवम् क्यों? का उत्तर है-प्रकृतिवद् 'निष्ठति कर्तव्या'—'दधाननविषा ये मनुष्या' इत्यादि निगम। प्रकृति में नास्त्वयामक-प्राकृतिक-अग्नि का यही क्रम है। वैध ही यहाँ होना चाहिए।

रात्रि में सुप्त अग्नि को यदि प्रातःकाल में जागरण के साथ ही वसपूर्वक तारस्मक-उच्च-संघर्ष का अनुगामी बना दिया जाता है तो इस अप्राकृतिक-साहस से विविध रोग विशेषतः 'उर-स्रुत' हो जाता है। रक्त निकलने लग सकता है इस अप्राकृतिक संघर्ष से। अतः आरम्भ में मन्त्र-पुनः योद्धा उच्च, पुनः उच्च इस क्रमिक अनुपात से ही शब्दोच्चारण प्रकल्पित होना चाहिए। त्रिसुवनी के अतिरिक्त भी मानव जब भी कुछ बोलना चाहे, उसे इसी स्थानक्रमी के अनुपात से मन्त्रस्वर से ही शब्दो-प्रकल्प करना चाहिए। तभी अग्नि नादस्थिरता के कारण उच्चोच्च-सहायक-प्रभावपूर्ण अन्तिमपुर, एवं स्वर्गधुर बन सकता है। आरम्भ में ही तारस्वरात्मक-चित्रर पद्धति से बोलने लग पड़ने वाला आविष्ट मानव न तो अधिक समय पर्यन्त इस शब्दोच्चारणचार को ही व्यवस्थापूर्वक प्रकल्पित रख सकता न ऐसे उच्चोच्च उच्चारण में अति-स्वर-माधुर्य ही अभिव्यक्त हो पाता।

न केवल शब्दोच्चारण में ही अतिष्ठ कर्मप्रवृत्ति में भी इसी नियम का अनुगमन अत्यन्त माना गया है। क्योंकि शब्द और कर्म, दोनों अमिष्ट हैं। अतएव दोनों समान ही नियमचार्याओं से समन्वित रहते हैं। इसी आधार पर—'अस्वारम्भा सेमकरा' कहा गया है। आदेशपूर्वक आरम्भ में ही प्रत्येक वेग से किसी कर्म में सफल हो पड़ने वाले उच्चोच्च मानवों के लक्ष्य निष्फल ही प्रमाणित हो जाते हैं। 'शनैः कम्पा, शनैः पन्थाः शनैः पर्येतलङ्घनम्' प्रसिद्ध ही है। इसी आधार पर तो यह लौकिक व्यवस्थित हुआ है कि—'एक मातुर्क कर्म्यं च आरम्भ करना जहाँ मलीर्मांसि जानता है, वहाँ यह मातुर्क कर्म्य समाप्त करना नहीं जानता। एवं-नैष्ठिक मानव जहाँ आरम्भ करना नहीं जानता वहाँ अर्थ्य का समाप्त करना वह अवश्य ही जानता है।

उपक्रम में नादस्मक स्वर मध्य में अन्त्यात्मक स्वर एवं अन्त में स्वरात्मक स्वर यही क्रम शब्दोच्चारण में प्रशस्त माना गया है। बिन इन तीनों का ही वैदिक नाम है—'ह्रिकार-प्रस्ताव-उद्गीर्ण'। उर स्थानानुगत-नादस्मक (गुञ्जायमान) मन्दस्वरालम्बक शब्द किंवा अग्नि ही 'ह्रिकार' है। उदाहरण सिंह का अन्त्यात्मक शब्द है। सिंह और शायल सदा उर-स्थान से ही जोषते हैं अतएव इनका उर, और उत्सलम्ब उदर प्रदेश शब्दस्थानिकाल में संकुचित हो जाता है, सिक्कू जाता है। अन्तस्थानानुगत-अन्त्यात्मक [बिना गूँब का-सामान्य]—मध्यस्वरालम्बक शब्द किंवा अग्नि ही प्रस्ताव है। उदाहरण पक्षपाक की अन्तानुगा अग्नि है। एवं शिरःस्थानानुगत-स्वरालम्बक [बिना गूँब का उच्च]—तार स्वरालम्बक शब्द किंवा अग्नि ही-उद्गीर्ण है। त्रिसे सङ्घटित की लीलाभावा में 'टीप' कहा गया है। उदाहरण मयूर की शिरोऽनुगा अग्नि है जिसकी प्रकल्पित में मयूर का शिरोभाग ही ऊर्ध्व बन कर अत्यन्त होश रहता है। विषयक्रमाक्रमक नाद-अति-स्वर-माहात्मक-गायत्र-त्रैष्टुम्-जसात-मातानुक्रमी इसी स्वरबली का निबन्धन करते हुए शब्द शास्त्र के आचार्यों ने कहा है—

प्रातः पठेन्नित्यमुरस्थितेन स्वरस्य शार्दूलोपमेन ॥

मध्यन्दिने कयटगतेन चैव शक्राङ्गसकृजितसभिमेन ॥१॥

तार तु विषात् सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ॥

मयूर ईसान्यभूतस्वराद्यां तुन्येन नादिन शिरःस्थितेन ॥२॥

—पाणिनीयशिक्षा ३६, ३७ ।

यह तो हुआ नाद-भूत-स्वर-मात्रों का सङ्गीतानुगत तथा उच्चारणानुगत-स्वरूप-समन्वय का प्रासङ्गिक दिग्दर्शन । अब दो शब्दों में परब्रह्मानुगता अथवृष्टि [भूतमौलिकी पदार्थवृष्टि] के अनुबन्ध से मी 'स्वर' की आराधना कर लीविए । सम्पूर्ण विरव की उत्पत्ति 'शतवत्-मात्रा' से, एव कल्पसूत्रा 'म्पर्श' रूप-रस 'गन्ध-मात्राओं' से ही हुई है यह पूर्व में स्पष्ट किया जा चुका है । इन पाँचों ही तन्मात्राओं का मूलाधारभूत मौलिक शब्दतन्मात्रात्मक वह तत्त्व है क्या ? इस प्रश्न का उत्तर है— 'तत्त्वात्मक अक्षु-यजु' साम-नामक-अपौरुषय-वद' ० ।

तत्त्वात्मक वेद का 'अक्षु' भाग स तो वस्तु का 'पिण्ड' (मूर्ति) बनता है 'यजुर्भाग' से वस्तु का क्रियात्मक 'गतिभाग' अभिव्यक्त होता है एवं 'सामभाग' से वस्तु का मण्डल अभिव्यक्त होता है । प्रत्येक मौलिक-पदार्थ में पिण्ड गति मण्डल ये तीन चीजें पूर्णविभाग विज्ञानसिद्ध हैं । पिण्ड वह भाग है जो अक्षु-स्थान-प्रदेश घेरता है एवं जिसका हम स्पर्श तो कर सकते हैं किन्तु देख नहीं सकते । अतएव इस पिण्ड को 'धामच्छब्द' (स्थानाधरोचक-जगह रोफन भाला) कहा जाता है, एवं यही— 'सूर्यपिण्ड' भी कहलाता है । इस पिण्ड में जायते-अस्ति-विपरिणामते-वदन्त-कीयते-विनश्यति-नाम के सुप्रसिद्ध-पञ्चमाश्रविकारात्मक परिवर्तन प्रकान्त रहते हैं ।

परिवर्तनात्मक इन विस्मरमात्रों का ही नाम 'गति' है । प्रत्येक वस्तुपिण्ड के केन्द्र में प्रतिष्ठित उत्कृष्टप्रमाणगति की अर्कस्था रश्मियाँ केन्द्र से बाहिर वस्तुवृत्त के आन्तर से समतुलित मण्डल बनाती हुई निकलती हैं । ये रश्मिमण्डल ही पिण्डात्मक वस्तु का 'मण्डल' हैं । एवं हमें वस्तु का जो प्रत्यक्ष होता है वह वस्तुतः पिण्ड का प्रत्यक्ष न होकर इन मण्डलों में स ही ज़िन्दी पक मण्डल का ही प्रत्यक्ष होता है । अतएव इसे 'हरिमण्डल' कहा गया है, जिनका न तो स्पर्श ही सम्भव है एवं जो मण्डल प्राण की प्रचानता से न धामच्छब्द ही बनता । पिण्ड ही सूर्यय बनता है, एवं मण्डल ही हरय बनता है । सूर्यपिण्ड तथा हरिमण्डल इन दोनों के माध्यम से अपारपारौरूप से परिष्कृत सृष्टि-सृष्टि परिवर्तमान गतिभाग ही पिण्ड गति एवं मण्डल-रूप-ग्यामक-त्रिमूर्ति ही वस्तु का सम्पूर्ण इतिवृत्त है । और इन तीनों वस्तुमात्रों का मूलप्रवक्तृ तत्त्व ही क्रमशः-अक्षु-यजु-साम-नामक मौलिक तत्त्व हैं जैसाकि निम्न लिखित मन्त्र से स्पष्टतमरूपेण उद्घोषित है—

अग्न्यो जातां सर्वशा मूर्तिमाहुः सर्वा गतिर्याजुषी हेव शश्वत ।

सर्ग तेज सामरूप ह शश्वत्, सर्ग हीद ब्रह्मणा हेव सृष्टम् ॥

—सू० ब्रा० १० ।

★—शब्द, स्पर्शश्च, रूप च रमो गन्धरश्च पञ्चम ।

वेदादेव प्रसूयन्त प्रसूति-गुण-कर्मतः ॥

—मनुः १०।१६।

इस तत्त्वात्मक-वेद का स्वरूप-दिग्दर्शन शतपथ-प्रथम अध्याय में कराया जा चुका है ।

यदि में सुप्त अग्नि को यदि प्रातःकाल में जागरण के साथ ही बलपूर्वक तारुत्मक-उच्च-संघर्ष अ अनुगामी बना दिया जाता है तो इस अप्राकृतिक-आहत से विविध रोग निरोधित 'उर-सूत' हो जाता है। एक निश्चयने लग सकता है इस अप्राकृतिक संघर्ष से। अतः आरम्भ में मन्त्र-पुन योद्धा उच्च, पुन उच्च इस क्रमिक अनुगत से ही शब्दोच्चारण प्रक्रान्त होना चाहिए। जिसकी के अतिरिक्त भी मानव ब्रह्म को कुछ बोलना पड़े, उसे इसी स्थानभूमि के अनुगत से मन्दस्वर से ही शब्दो-प्रक्रम करना चाहिए। तभी अग्नि नादरिध्या के कारण उच्चरत्तर-सद्यक्त प्रमाणपूर्ण श्रुतिमयूर, एवं स्वयमयूर बन सकता है। आरम्भ में ही तारुत्वयमक-चैत्रकार पद्यति से बोलने लग पड़ने वाला आश्लि-मानव न तो अधिक समय पश्चात् इस शब्दोच्चारणकार को ही व्यवस्थापूर्वक प्रक्रान्त रख सक्ष्य न ऐसे उच्चेनक उच्चारण में श्रुति-स्वर-माधुर्य ही अमिन्यक्त होता।

न केवल शब्दोच्चारण में ही, अपितु कर्मप्रवृत्ति में भी इसी नियम का अनुगमन अर्थ-पम्पा माना गया है। क्योंकि शब्द और अर्थ, दोनों अमिष्ट हैं। अतएव दोनों समान ही नियमभार्याओं से समन्वित रहते हैं। इसी आधार पर—'अल्पारम्भा खेमकरा' कहा गया है। आवेशपूर्वक आरम्भ में ही प्रचलक वेग से किसी कर्म में संलग्न हो पड़ने वाले उच्चेनिक मानवी के लक्ष्य निष्फल ही प्रमाणित हो जाते हैं। 'शने कन्या शनैः पम्पाः शनैः पर्वतजङ्गनम्' प्रसिद्ध ही है। इसी आधार पर तो वह लोकस्व व्यवस्थित हुआ है कि—'एक भावुक कार्य्य का आरम्भ करना जहाँ मस्तीमोति जानता है, वहाँ वह भावुक कार्य्य समाप्त करना नहीं जानता। एवं-नैष्ठिक मानव जहाँ आरम्भ करना नहीं जानता वहाँ अर्थ को समाप्त करना वह अवश्य ही जानता है।

उपक्रम में नावात्मक स्वर मध्य में भूत्यात्मक स्वर एवं अन्त में स्वरात्मक स्वर यही क्रम शब्दोच्चारण में प्रशस्त माना गया है। किन्तु इन तीनों का ही वैदिक नाम है—'ह्रिकार-प्रस्ताव-उद्गीर्ण'। उदाहरणानुगत-नादरूपक (गुञ्जायमान) मन्दस्वरयुक्त शब्द किंवा ध्वनि ही 'ह्रिकार' है। उदाहरण सिंह का ध्वन्यात्मक शब्द है। सिंह और शङ्खल सदा उर स्थान से ही विलते हैं अतएव इनका उर, और क्लृप्तान उदर प्रवेश शब्दध्वनिकाल में संकुचित हो जाता है। किन्तु बाव है। क्लृप्तानानुगत-भूत्या-त्मक [विना गूँज का समान्य]—मध्यस्वरयुक्त शब्द किंवा ध्वनि ही 'प्रस्ताव' है। उदाहरण चक्रवाक की क्लृप्तानुगत ध्वनि है। एवं शिरःस्थानानुगत-स्वरयुक्त [विना गूँज का उच्च]—तार स्वरयुक्त शब्द किंवा ध्वनि ही-उद्गीर्ण है जिसे सङ्गीत की लोभभाषा में 'टीप' कहा गया है। उदाहरण मयूर की शिरोऽनुगत ध्वनि है जिसकी प्रकृति में मयूर का शिरोमाग ही उर्ध्व बन कर बबनत होता रहता है। त्रिप्रक्रमारम्भ नाद-श्रुति-स्वर-भावत्मक-गायत्र-त्रैलोक्य-जसरात-आवातुम्बो इसी स्वररत्नी का निबभन करते हुए शब्द शास्त्र के आचार्योंनी कहा है—

प्रातः पठेन्नित्यमुरस्थितेन स्वरस्य शार्दूलस्तोपमेन ॥

मध्यन्दिने कस्तुरगतेन चैव शक्राङ्गसङ्कथितसन्निमेन ॥१॥

तार तु विधातु सवन तृतीय शिरोगतं वक्ष्य सदा प्रयोज्यम् ॥

मयूर ईसान्यभूतस्पर्शाणां तुल्येन नादन शिरःस्थितेन ॥२॥

—पाणिनीयशिक्षा ३६ ३७ ।

हीवर्गमयी के मनोऽनुरञ्जन के लिए स्वरप्रामाण्यता तालिका अत्र समुद्र ता है -

ध्रुति—स्वर—ग्राम—चक्रम—

ध्रुतिसंख्या	ध्रुतिनामानि	ध्रुतिजातय	पञ्चमग्रामस्वराः	मध्यमग्रामस्वराः	गान्धारग्रामस्वराः
१	तीव्रा	धीष्ठा	*	*	नी
२	कुमुद्वती	आयसा	*	*	*
३	मन्दा	मृदु		*	
४	छन्दोवती	मध्या	*	*	सा
५	दयावती	कुरुषा	*	*	*
६	रञ्जनी	मध्या	*	*	रे
७	रतिष्ठा	मृदु	*	रे	*
८	रोद्री	दीप्ता	*	*	*
९	क्रोधा	आप्ता	*	ग	*
१०	वसिष्ठा	दीप्ता	*	*	ग
११	प्रसारिणी	आप्ता	*	*	*
१२	मीति	मृदु	*	*	*
१३	माजबनी	मध्या	*	म	म
१४	चिन्तिः	मृदु	*	*	*
१५	रक्षा	मध्या	*	*	*
१६	सन्निपनी	आप्ता	*	प	प
१७	आलार्पनी	कुरुषा	*	*	*
१८	मदन्वी	कुरुषा	*	*	*
१९	रोहिणी	आप्ता	*	*	घ
२०	रम्या	मध्या	*	घ	*
२१	उषा	दीप्ता	*	*	*
२२	शोभिनी	मध्या	*	नी	*

केन्द्रावस्थित-श्रुत्य-स्वर-स्वाम्य-वस्तुपियत्' ही 'नाद तत्त्वं' है। निरुद्ध-मयबलान्तर्गत यजुर्मय-गतिभाव' ही भूतिवत्त्वं है एवं-पियत्केन्द्र से प्राणरश्मिमयबलरूपण सहस्रमात्र-समन्वित-साममय-मयबल' ही 'स्वरतत्त्वं' है। यों नाद श्रुत्यपिण्ड से भूति यजुगति से, तथा स्वर साम मयबल से सर्वात्मना समनुवित है। अतएव 'साम' का एक साङ्केतिक पारमायिक नाम रत्न लिया गया है- 'स्वरसाम'। स्वर और साम, अभिन्न तत्त्वं हैं। प्रातिस्विकरूप से वही मयबल- 'स्वर' है एवं पिण्ड तथा गति से समन्वित होता हुआ वही स्वर 'साम' कहलाने लगता है, और यही त्रिमूर्ति स्वरसाम 'गायनात्मक सङ्गीत' की प्राणप्रतिष्ठा माना गया है वैदिक-गीतिपु सामाख्या इस भाष्यवचन से प्रमाणित है। बिना स्वर का शब्द केवल श्रुत्य है अथवा तो यजु है। स्वरसाम के प्रवेश से ही अपने-पियत्तात्मक (गय-न्यातात्मक) स्वरूप से गायकमेव वित्त होता हुआ मयबलरूप में परिणत होता हुआ (प्रेरता हुआ) 'साम' रूप गान (गायन-गीति) रूप में परिणत होता है। अतएव नवर्तमाना समी दृष्टियों से सामात्मक स्वर, किया स्वररसमक साम ही सङ्गीत की प्राणप्रतिष्ठा बन रहा है जिस स्वरसाम के 'त्रयः स्वरसामान' रूप से तीन महिमा-विषय माने गए हैं जिनका अत्र स्पष्टीकरण सम्भव नहीं है।

तद्वित्य-माम * मूर्च्छना जाति क्रम, तान आरोह, अपरोह, वाही, संवाही नाद भूति स्वर आदि आदि अनेक विभूतियों से सुसमन्वित नृत्य-गीत-वाद्य यंत्र से तीन प्रक्रमों में विभक्त शास्त्रीय सङ्गीत के नाद-भूति-स्वर-नामक प्रतिष्ठात्मक तीनों स्वर्णों का मूलाधार प्रथम-स्थानीय वैश्वानराग्निप्राण मूर्ति गुञ्जनभावनिबन्धन जो उपक्रम-स्थानीय तत्त्वं है वही वैदिक-सामविज्ञान-की परिमाणा में 'हिङ्कार' नाम से प्रसिद्ध हुआ है। स्वररसमक साम ही क्योंकि हृदयोत्थित नादात्मक इस हिङ्कार को कियानभाव में परिणत करता है दूसरे शब्दों में और-मधुर-रस से समाप्लुत नवमिन्द्रात्मक-बाईत-स्वररूप छम के मयबलों के वैतानिक-रूपों के आधार पर ही (स्वरमंचान के आधार पर ही) क्योंकि नादात्मिक 'हिं-हिं-हिं-हुं-हुं-हुं' इत्यादि-अनुकरणानिमित्त-अन्तर्जनभावानिमित्त-सङ्गीतोपक्रमस्थानीय-स्वनि का आधार बनता है अतएव कहा और माना जायगा कि, स्वररसमक साम ही हिङ्कार का प्रथमक है इसी आधार पर भूति ने कहा है कि—

“नासामा हिङ्-क्रियते”

सामस्वरमयबलरसमक सामस्वरमयबलानुगत 'हिङ्कार' ही नाद ही भूति का प्रथमक है एवं भूति के द्वारा ही स्वर्णों की अभिव्यक्ति होती है। एकमात्र इसी समसम्बन्धानुक्रम से प्रकृत-ब्राह्मण के 'हिङ्कार' शब्द के पारिमायिक समन्वय के लिए ही हमें सङ्गीतानुगत- 'नाद-भूति-स्वर' नामक तीनों प्रक्रमों का प्रासङ्गिक विगृह्यार्थन करना पड़ा। क्योंकि नाद-भूति-स्वर भावों के स्वरूप-परिचय के बिना भूति का- 'हिङ्कार' शब्द कदापि समन्वित नहीं होसकता। अतएव भूति के 'हिङ्कार' शब्द-समन्वयानुक्रम से हमें इस श्रित्व का संस्मरण कर लेना पड़ा है।

*-ग्राम स्वरसमूहः स्पष्ट, मूर्च्छनादेः समाधाय ।

सौ द्वौ, वरातले त्व स्यात् पञ्च ग्राम आदिम ।

द्वितीयो मध्यमग्रामस्तपोलक्षणाभ्युच्यते ॥

—इत्यादि

इति-सङ्गीतानुगत-नाद-भ्रुति-स्वर-स्वरूप-दिग्दर्शनम्

— — — — —

प्रकृतमनुसृतम् । नाद-भ्रुति-स्वरूपात्मक-पूर्वोक्त प्रासङ्गिक-प्रकरण का उपक्रम करत हुए हमने निवेदन किया था कि नृत्य-गीत-वाद्यात्मक नाद-भ्रुति-स्वर-प्रयोग के आधार पर सुप्रतिष्ठित मी नृत्य-गीत-वाद्यात्मक सङ्गीत मानव की अध्यात्मसंस्था में आत्मसंविद्-विरोधी 'आग्लादोष', एवं बुद्धिमिष्टा-विरोधी 'माल्दोष' उत्पन्न कर दिया करता है । तत्रैव इन दोनों दोषों का सम्बन्ध में समझने के लिये बात की ओर भी सङ्केत हुआ था (देखिए पृ. सं १२११) । उस 'समझने जैसी कुछ बात' के इतिवृत्त के समन्वय के लिए ही हमें सङ्गीत के नाद-भ्रुति-स्वर-मापों का दिग्दर्शन उपक्रान्त करना पड़ा । अब प्रतिपाद 'दोष' स्वरूपों की ओर ही सङ्गीतवेत्तियों का ध्यान आकर्षित किया जा रहा है ।

आग्ला तथा माल्द नामक सुप्रसिद्ध मानसिक तथा शारीरिक दोषों के स्वरूप समन्वय के लिए हमें 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' इस सुप्रसिद्ध भ्रुतिवचन में पठित 'तम', और 'ज्योति' इन दो तत्त्वों की ओर ही नैष्ठिक मानवभेदों का ध्यान आकर्षित करना पड़ेगा । सृष्टि के मूल भूत 'आमू', और अभ्य' नामक दो तत्त्वों की प्रथमा मौलिक अभिव्यक्ति का नाम ही क्रमशः 'रस', और 'यत्' है । इस रसतत्त्व की प्रथमा अभिव्यक्ति एवं 'आमूतत्त्व' की द्वितीया अभिव्यक्ति का नाम वहाँ 'जू' है, वहाँ रसतत्त्व की प्रथमा अभिव्यक्ति एवं 'अभ्यतत्त्व' की द्वितीया अभिव्यक्ति का नाम ही 'यत्' है । इस 'जू' तत्त्व की प्रथमा अभिव्यक्ति रसतत्त्व की द्वितीया अभिव्यक्ति एवं 'आमूतत्त्व' की तृतीया अभिव्यक्ति का नाम वहाँ 'तज' है वहाँ 'यत्' तत्त्व की प्रथमा अभिव्यक्ति रसतत्त्व की द्वितीया अभिव्यक्ति एवं 'अभ्यतत्त्व' की तृतीया अभिव्यक्ति का नाम ही 'स्नेह' है । इस 'तज' तत्त्व की प्रथमा अभिव्यक्ति रसतत्त्व की द्वितीया अभिव्यक्ति, रसतत्त्व की तृतीया अभिव्यक्ति, तथा 'आमूतत्त्व' की चतुर्थी अभिव्यक्ति का ही नाम वहाँ लक्ष्यप्रसिद्ध 'ज्योति' है वहाँ 'स्नेहतत्त्व' की प्रथमा अभिव्यक्ति 'यत्तत्त्व' की द्वितीया अभिव्यक्ति, रसतत्त्व की तृतीया अभिव्यक्ति, एवं 'अभ्यतत्त्व' की चतुर्थी अभिव्यक्ति का ही नाम लक्ष्यप्रसिद्ध 'तम' है ।

क्या तात्पर्य ? । इस तात्पर्य के समन्वय के लिए हम आवश्यक ध्यान उस एकमवाक्षितमनुसृत विरथातीत-परात्परमय की ओर ही आकर्षित करना चाहते जिसका साङ्केतिक नाम है 'अनजदकम्' । विरथातीतमय-प्रतिष्ठाविवक्षणाभावात्त-आत्मनिष्ठक रूप से परात्मनात्मक भाव का है-एजत्' एवं अविवक्षणात्मक-सुखदरम-आत्मनिष्ठक रूप से अपरिचित शक्तिभाय का नाम है-अनजत्' । स्थितिभाय ही अनजत् है एवं गतिभाय ही एजत् है । स्थितिप्रवृत्ति-अनजत् तथा गतिप्रवृत्ति-एजत् परस्परव्यतिरिक्त इन दोनों मापों की सहायिता एकस्वता का ही नाम है यह विरथातीत-परात्परमय जिसका समष्ट्यात्मक नाम माना गया है अत्यनपिनदम् । अत्यनपिनदमक स्थितिगतप्रवृत्ति-अनजत्-एजत्-पूर्वि इसी परात्परमय का प्रथम मौलिक स्वरूप आमू और अभ्यात्मक है । आमू अनजत् है अभ्य एजत् है । श्यापनिष्ठ न इसी स्वरूप का इन दोनों में मात्र लक्ष्य स्मरण किया है—

जाति-तालिकेयम्--

संख्या	२	१	४	५	६	७	८
संख्या	आत्म्य	मूर्च्छना	अथा	त्यासा	उपन्यासाः	माहवदेयिस्वर	मौहवदेयिस्वर
१	माहवी	उत्तरायणा	सा रे ग म प ष	सा	ग प	नि	मौहवदेयिस्वर
२	आर्षमी	शुद्धस्वरवा	रे ख नी	रे	रे ख नी	ख	•
३	गन्धारी	धौरवी	सा ग म प ढी	ग	सा प	रे	सा प
४	मय्यमा	झलोपनता	से रि म प ष	म	सा रे ग प ष	ग	ग नी
५	पञ्चमी	झलोपनता	रे प	प	रे प नी	ग	ग नी
६	देवती	झमिस्वरवा	रे ष	ष	रे म ष	प	सा प
७	नैवादी	झमिस्वरवा	सा ग नी	नी	सा ग नी	प	सा प
८	पडवदेयिस्वी	झलोपनता	ख ग प	ग	सा प नी	•	सा प
९	पडवोदीम्या	झरवन्ता	सा ख नी	म	सा प	रे	रे ष
१०	पडवमय्यमा	मल्लरीहवा	सा रे ग म प ष नी सा	सा म	सा रे ग म प ष नी	नी	• ग नी
११	गन्धारीदीन्या	धौरवी	सा म	ग	सा ष	रे	•
१२	रक्तमन्धारी	झलोपनता	सा ग म प नी	ग	म	रे	रे ष
१३	देष्टिकी	हारिहारवा	सा ग म प ष नी	ग प नी	सा ग म प ष नी	रे	रे ष
१४	मय्यमोदीम्या	खेवीरी	प	म	सा ष	•	•
१५	काम्या नी	शुद्धमथा	रे प ष नी	प	रे प ष नी	•	•
१६	गन्धारपञ्चमी	हारिहारवा	प	ग	रे प	•	•
१७	आन्त्री	खेवीरी	रे ग प नी	ग	रे ग प नी	सा	•
१८	नन्दकन्ठी	हारिहारवा	प	ग	म प	सा	•

क वू, और यत् के ही परिणाम हैं। वही स्वायम्भुवी यजुक्ता 'मोऽपोऽसूत-वाच-यजुः' लोकात्-योगेव साऽसूयत्' के अनुसार आपोमय-रूप में परिणत होती हुई 'परमेष्ठी' नाम से प्रसिद्ध है, जो कि स्वयम्भू का ही प्रथमावतार माना गया है। इस आपोमय पारमेष्ठ्य समुद्र में तेजोमयी अग्निचिति में पुत्रीभूत प्रदीप्त प्रचण्ड तेजोमय-सौरसस्थान ही इन्द्रमित्र है एवं स्वयं पारमेष्ठ्य-स्नेहमयी-आप-युग्मवरुण है। और यो परमेष्ठी के ही गर्भ में अपप्रधान-स्नेहप्रधान-युग्मवरुण, तथा तेज-प्रधान-इन्द्रमित्र (सूर्य) वे स्वतन्त्र संस्थान अमिल्योक्त होते हैं।

साधित्राग्निचितिरूप-तेजोमय इन्द्रमित्ररूप सूर्य को छोड़ी शर के लिए तटस्थ मानते हुए, वृषापोमय-स्नेहमय-वरुणरूप परमेष्ठी को ही लक्ष्य बनाइए।

आपोमय-अपप्रधान-श्रुतप्रधान (अतएव अमृतभावापन्न) पारमेष्ठ्य वरुण की वैज्ञानिकानों अपरिपक्ववस्था, परिपक्ववस्था-मे से दो अवस्था माना हैं। अपरिपक्व-वरुण वहाँ विशुद्ध आसुरभाव है वहाँ परिपक्व वरुण अतः आसुरभावात्मक बनता हुआ भी अधिकांश से गन्धर्व, तथा पितृभाव प्रधान ही बन जाता है। ब्रह्माग्नि (स्वायम्भुव तेजोलक्ष्म-प्राणाग्नि) के सम्बन्ध से पारमेष्ठ्य वरुण-आप-तत्त्व का जो भाग परिपक्व होता है, वही वरुण की उत्तरवस्था-रूपा-परिपक्ववस्था कहलाई है।

भूतमूला-लोकदृष्टि से उस अलौकिकी-प्राणारतिमय अत्यन्त-शुद्धी का उदाहरण-माध्यम-मात्रेण यो समन्वय किया जासकता है कि,—"चारों ओर से सीमाबद्ध अतएव वायव्यप्राण के सञ्चारधर्म से वञ्चित अतएव च पृथि-पट्टाग्नि-मलीमस-भावों से काल्पात्सीकृत सीमित बल का नाम ही 'वृषात्मक वरुण' है, यही वरुण की अपरिपक्ववस्था-रूपा वृषावस्था है जिस इयभूत मलीमस-अवकट अपरिपक्व-निष्कैवस्य-वाक्-पानी को ही आसुर पानी कहा जायगा एवं इस ही विविध रोगों का, विभिन्न दोषों का प्रवक्तृ माना जायगा। इसके अतिरिक्त प्रचण्ड प्रवाह से समन्वित अतएव वायव्यप्राण से आलोकित-विज्ञातित, अतएव-मलीमस-भावों से असमृद्ध विशुद्ध निम्नत्व-पानी ही 'दिव्यपानी' है जिसमें आनन्दप्राण-वायव्यप्राण-इन्द्रप्राण आदि अनेक दिव्यप्राणों का समावेश रहता है। अतएव एका गतिधर्मा विशुद्ध पानी सर्वत्रैव स्वास्व्यकर माना गया है। यही वरुण की परिपक्ववस्था-रूपा उत्तरवस्था है। यों लौकिक उदाहरणविधि से उस पारमेष्ठ्य-अलौकिक-प्रसृष्टात्मक-यारुणपानी की भी अपरिपक्व, परिपक्व इन दोनों अवस्थाओं का अनुमान लगाया जासकता है।

वरुण की अपरिपक्व वृषावस्था का ही नाम है—'वरुण' एवं इसी वरुण की अग्नि-वायु-इन्द्र-प्राण-समन्वित-परिपक्व उत्तरवस्था का ही नाम है—'भृगु'। परिपक्वधर्म का ही नाम 'भजन' है। एवं परिपक्ववस्था इस सर्वज्ञ-समन्वय से ही वरुणपिता की वृषावस्था से समुद्भूत उत्तरवस्था-रूप-भृगुमय परिपक्व भाव का नाम हास्य है—'भृगु' वैयकि निम्न लिखित भुविष्यन्तो से विस्पष्टरूपण प्रमाणित है—

*—अपां मघातो, विलयनस्य तेजः सयोगात् (परापि वृषा—वृषावस्था)।

—इन्द्रतुरीया प्रह्ण गृह्यन्ते क अनुसार गतिधर्मा वायु में एक चतुर्पाश इन्द्रप्राण की समाधिष्ट रहा करता है।

अनेजदेक मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् ।

तद्वावतोऽन्यानस्येति तिष्ठत्स्मिन्नपो मातरिस्वा दधाति ॥

—ईरोपनिषत्

अनेजदेकमूर्ति—आयू—अम्बत्मक—इती ब्रह्म का वृक्ष। विवत् रसवत्तामक है तीसरा विवत् 'यत्—जु'—एतक है चौथा विवत् 'तेजः स्नेहत्मक' है एवं पाँचवाँ विवत् ज्योति स्तमोरूप है। प्रत्येक रूप द्विपर्व है दिन में प्रथम—प्रथम पर्व सर्वात्र सवात्मक है एवं द्वितीय—द्वितीय पर्व असवात्मक है। और यही ज्योति तथा धम क मौखिक—चिरन्तन—इतिवृत्त का अग्र से इतिपर्यन्त का महामन्त्रप्रद मातृलिंग-पावन संस्करण है।

विश्वातीरमावा				विश्वमावा		
१	२	३	४	५	६	७
१-अनेजत्	आयूः	रस	जु	तेज	ज्योति	(स्थितिप्रकृतिक-स वृषाभ-अमृतम्)
२-एजत्	अम्बम्	इलम्	यत्	स्नेहम्	तम	(गतिप्रकृतिक-असद्मान-मृत्युः)

—“अमृत चैव मृत्युश्च सदसबाहमर्जुन !”

तेजोलक्षण ज्योतिर्मात्र का ही नाम है—‘इन्द्र’ एवं स्नेहलक्षण तमोमात्र का ही नाम है ‘वरुण’। इन्द्र ही ‘मित्र’ नाम से प्रसिद्ध है। अतएव ज्योतिःस्वरूप इन्द्र तथा तम-स्वरूप वरुण इन दोनों की समन्वितत्वा का एक सांकेतिक नाम हो गया है—‘मित्रावरुणौ’ जो कि अम्बोत्तमाया में ‘अयू—जु’ ही नाम से प्रसिद्ध है जैसाकि अमृतसौ ह वा अस्य मित्रावरुणौ’ (शत ५१ अक्षरे) इत्यादि श्रुति से प्रमाणित है। उपरि निर्दिष्टा शास्त्रिका के विश्वमात्रों में क्रमपात्र चतुर्थ ‘जु’ और ‘यत्’ इन दोनों की सम्पत्ति ही ‘अयू’ नामक वयोरूप वह ‘यजु’ तत्त्व है, जो अयू-साम-नामक वयोनायात्मक द्वाद से कन्दित यज्ञा हुआ जयीमय बना हुआ है। अयू-साम से कन्दित-नद्य-शीमित-परिवेष्टित—‘यू’ रूप स्थितिभाव एवं ‘यजु’ रूप गतिभाव’ इन दोनों की समन्वित्व जयीमयत्व का ही नाम ‘स्वयम्भूत’ है जो ‘स्वयमेव उद्भवमी’ के अनुसार ही—‘स्वयम्भूः’ कहा जाता है। इसी स्वायम्भुव-यजु के जू माग से तेज के द्वारा ज्योति के माध्यम से वो इन्द्रमित्र की अभिव्यक्ति हुई है एवं इसी स्वायम्भुव-यजु के वरुण से स्नेह के द्वारा तम के माध्यम से वरुणवरुण की अभिव्यक्ति हुई है। ज्योतिर्मात्र इन्द्रमित्र एवं तमोमय वरुणवरुण दोनों क्रमशः स्वयम्भू

यही साङ्केतिक नाम है—'सुरा' एवं मायन्य ग'धर्व'प्राण से सुरक्षित (अपरिपक्व-विद्युद्वायुसुर-वायु) आक्रमण से सुरक्षित) पितृप्राणा मक्ष भागवप्राण यही नाम है—'सोम'। और यही सुरा तथा सोम नामक उन वारुणवत्त्वों का संक्षिप्ततम स्वरूप-दिग्दर्शन है जिन इन दोनों तत्वों के स्वरूप-समन्वय के लिए ही हमें अनेकदेवदूला-सुगन्धयुक्त-समन्वित-सुखिप्राण का अन्न संस्मरण करना पड़ा है। पारमेष्ठ्य भागव-वायु-सुरा और सोम, नामक तत्वों के आचार पर ही हमें उन आग्ना, तथा माह्व्य, नामक दोनों सुप्रसिद्ध दोषों की स्वरूपमीमांसा करनी है जिन दोनों भयानक दोषों ने ही सर्वथैव-वत्त्वसम्मत भी मरुसिद्धि भी नाश भूति-स्वरूप से दिव्यतत्त्वों से समन्वित भी नृत्स-गीत-आशात्मक-सङ्गीत को आत्यन्तिकरूपेण कात्वालीकृत ही प्रमाणित कर रक्खा है।

इदमथ अवधेयम्। तस्य और ज्योति नामक जिन दो तत्वों का पूर्व में संस्मरण हुआ था (देखिए पृ. सं. १२५३), तत्रैव यह भी स्पष्ट कर दिया गया था कि, वरुण का नाम ही तम है, एष इन्द्र का नाम ही ज्योति है। यही, इसी दृष्टि किन्तु पर सुरा, और सोमके समन्वय में भी किञ्चिदप्य अवधेय है। तमोमय वरुण से जहाँ सुरा का समन्वय माना जायगा यहाँ ज्योतिस्मय इन्द्र से सोम का समन्वय माना जायगा। अतएव सुरा वहाँ 'वारुणी' कहाला है वहाँ सोम इन्द्राप्रिय तत्त्व माना गया है। दैनन्दिनीय भोजनकर्म्म से अनुपाणित अन्न के उपाहरण से ही प्रथम मोचिनी दृष्टि से ही हमें सुरा और सोम, इन दोनों तत्वों का स्वरूप-परिचय प्राप्त कर लेना चाहिए।

अथ-गोधूम-वणक-धञ-भाप मुवृग-सन्धुल—(जौ-गोहूँ-अना-वाजरा-उद् मुँग-चौवल) आदि अन्नो की उत्पत्ति 'पञ्चाग्निधिया' के अनुसार पानी से ही हुई है। दिव्य-वार लाफ के दिव्य वेओमय-सावित्राग्नि में तथप्रथम 'सोमाग्नि' भद्रा की आहुति होती है। वेओमय यह सावित्राग्नि 'अग्नि है, स्नेहपयी भद्रा 'सोम' है। इन गन्ती के यवन से ही अग्नी सोमाहुतियज्ञ के अनुसार परस्वरूपमात्मक सोम नामक अपूर्वमात्र अभिव्यक्त होता है इन दाना आरम्भणी (उपादनी) के परस्परतमहान से। दिव्याग्नि और भद्रा के यवनमात्मक उपमहान का ही परिणाम 'सोम' है और यही प्रथमाहुति से अनुपाणित अन्न का प्रथम मौलिक स्वरूप है।

दिव्यलोक के अनन्तर दूसरा आन्तरिक्ष-वायुलोक है। इस आन्तरिक्ष लोक में 'नमुधि नामक-व्याधितोषी-बलावरोधक वायुप्राण के प्रचयइत्यु) मरुत्त्वान् नामक वायव्यइन्द्र से समन्वित 'पञ्चमय' नामक वायव्याग्नि परम्परा है। इस आन्तरिक्ष पञ्चम्याग्नि में सोम की आहुति होती है। इस दूसरे अग्नि-सोम-यवन से जो अग्नि अपूर्वमात्र उत्पन्न होता है उसे ही वपा (वृष्टिजल) कहा गया है।

वायव्य-आन्तरिक्षलोक के अनन्तर आग्नेय पृथिवीलोक का स्थान आता होता है। इस पार्थिव गायत्राग्नि में वर्षा रूप सोमात्र की आहुति होती है। इसी आहुति से गायत्राग्नि एवं वपाजल दोनों

• पञ्चमय का ही उत्तररूप पुरायात है जिस हमारे प्रान्त में 'पुरयाइह्या' कहा जाता है। इसके प्रवाह से ही इष्टि हुआ करती है। इसे ही प्रतीप्यमाया में सम्भवता मान्यून कहा गया होगा।

“ता आपः सृष्टाञ्जैश्चत-प्रवापति । तासु क्षायामपश्यत् (तमोभावमपश्यत्) ।
ता आप-भ्रान्ता सप्ता, सन्तप्ताः-साङ्गमेव रेतसा द्वैधमभवत् । तासामन्या अन्यतरा
अतिस्रवक्षा (क्षारधर्मास्त्रिता) (अतएव) अपथा अत्वादा (मधुप्रासशून्या), ता
अशान्ता आपः समुद्र वृक्षा-अतिष्ठन् (ता इमा एव-आप-अपरिपक्वा-वृक्षा-
त्मिका) । अथ-इतराः पेया स्वाद्व्यः शान्तास्तत्रैवाम्यभाम्यत् अभ्यतपत्, ममतपत् ।
ताम्यः भ्रान्ताम्यः-तस्मात् सन्तप्ताम्यः-यद्वरेत आसीत्, तत्-अभृज्यत (परिपक्वमभूत् ।
यदभृज्यत-तस्मात् ‘भृगु’ समभवत् । तद् मृगोर्मु‘गुचम्” ।

—गोपचन्द्राक्षय-पूर्वभाग १ प्र० १३ ब्रा० ।

(२) “वरुणस्य वै सुपुत्राणस्य मर्गोऽपक्राम् । स त्रेधापतत् । तद्भृगुरभवत्” ।

—वाल्मीकिरामायण १८।३।१ ।

(३) “तस्य प्रजापते यद्वरेतसः प्रथममुददीप्यत-तदसत्त्वादित्योऽभवत् । अथ-तत्-
द्वितीयमासीत्, तद्-भृगुरभवत् । तं वरुणो न्यगृहीत । तस्मात्-स मृगुर्गर्हस्थः” ।

—ऐतरेयब्राह्मण ३।१।४ ।

‘अतनेय-वाक्य-ऐन्द्रप्राण-से समन्वित अतएव परिक्व-भजनरीति-परमपुत्र्य वाक्य
आप्स्तत्त्व का ही नाम-‘भृगु’ है’ उक्त तीनों श्रुतिकर्तों का यही निष्कर्ष है । द्वितीया श्रुति में
‘वरुणस्य मर्गः-त्रेधा-अपतत्’ यह कहा गया है जिस का तात्पर्य यही है कि ‘भृगु- (धन)-धन-
(तरङ्ग)-अक्षय (विरज) नाम की सुप्रसिद्ध तीन अक्षराओं के अर्थ यह भृगुत्व तीन अक्षराओं
में परिणत होता है जोकि तीनों मार्गवी अक्षरार्थ ही कमरा-आप-वासु-सोम-इन नामों से
प्रसिद्ध हुए हैं जैसाकि वासु-राप-चन्द्रमा (सोम) इत्येते भृगवः (गो० ब्रा० पू २।८, ९ ।)
इत्यादि वचन से स्पष्ट है । ये तीनों ही मार्गवत्त्व वाक्य अपतत्त्व के प्रकृतिस्थि विह्वलण से * आत्मक
आत्मक बने हुए हैं मनःप्रत्यवाक्यय आत्मा के विह्वलण की मति । जिस का तात्पर्य यही निकलता है
कि धनावस्थापन-मार्गव अस्तत्त्व मी आप-वासु-सोमात्मक है । तरङ्गावस्थापन मार्गव-भृगुत्व मी आत्मक
है । एवं विरजावस्थापन मार्गव सोम मी आत्मक है । इस आत्मकता के अनुकूल से ही तीनों खचारी
माने गए हैं । आत्मक मार्गव आप्प्रमाण का ही नाम ‘असुर’ है, आत्मक मार्गव-वाक्यप्राण का
ही नाम ‘गर्भ’ है, एवं आत्मक-मार्गव-सोमप्राण का ही नाम ‘पितर’ है । आसुर प्राणमक
वाक्य-मार्गव-आप्प्रमाण ही अप्सुरसरील दिग्मात्रप्रवर्तक-‘अप्सराप्राण’ की अमिस्मृति का कारण बना
हुआ है । वाक्यमार्गव-वाक्यप्राण का गन्धर्वभावत्व दो प्रातिस्विकरूपेणैव स्पष्ट है । आप्प्रमाणप्राण

* इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो मवन्ति (ब्रा० उप० १।३।१) ।

“आत्मकत्वाच्च भूयस्त्वात्” (वेदाङ्गसूत्र ३।१।७) ।

आग्नेयी योषित् (स्त्री) के आच व में अग्नितत्त्व ही प्रधान माना गया है जैसे कि पुरुष के शुक्र में—'सोम' प्रधान माना गया है । पुरुष का वह सोमात्मक स्वरूप शुक्र श्रुतत्वात् स्त्री के शोणित्वाग्नि में आहुत होता है । इसी आहुति से—शुक्रस्थित पुंभ्रूण तथा शोणितस्थित-स्त्रीभ्रूण के अन्न अन्नादात्मक पारस्परिक संघर्ष से ही प्रबोत्पत्ति हुआ करती है । इसप्रकार भद्रा वै आपः सन्नमन्ते' 'भद्रा या आपः इत्यादि भूतियों के अनुसार आग्नेयी भद्रा, किंवा भद्राश्मिन्ना आप' ही पृथक्मानुसार आग्नेयी-योषित के शोणित में गर्भीकृत होकर—'प्रभा'—स्वरूप में परिणत होता है । स्वलोकांनुगत सौरस्तावित्राग्नि', अन्तरिक्षलोकांनुगत वायव्य-पर्जन्याग्नि', पृथिवीलोकांनुगत पार्थिव-गायत्राग्नि' अध्यात्मलोकांनुगत-पुरुषराशिरस्य वैश्वानराग्नि', एवं स्त्री-शोणितस्थ-आर्त्तधाग्नि' इन पाँच अग्नियों में क्रमशः भद्रात्मक सोम', सोमात्मक राग्नि', एवं स्त्री-शोणितस्थ-आर्त्तधाग्नि' इन पाँच सोमद्रव्यों की आहुति से ही पाँचवीं आहुति में पुरुष' नाम का प्रभावशाली अमिष्यक्त हुआ है जिस इस पञ्चाश्मिन्ना अमिष्यक्ति का ही—'इति तु पञ्चम्यामाहुतायाप' पुरुषयसो भयन्ति इत्यादि—छादोद्योपनिषत् की सुप्रसिद्धा—पञ्चाग्नित्रिणा' से स्पष्टीकरण हुआ है, जैसाकि निम्नलिखित तालिका से स्पष्ट है ।

१—पुरुषः — — — सावित्राग्नि — भद्रा — सोम' (प्रथमाहुति) ।

२—अन्तरिक्षलोक' — — पर्जन्याग्निः — सोम' — सोम (द्वितीयाहुति) ।

३—भूलोक' — — — गायत्राग्नि — इष्टि — सोम' (तृतीयाहुति) ।

४—अध्यात्मलोकः (पुरुष) — वैश्वानराग्नि — अघ्न — सोम' (चतुर्थी आहुति) ।

५—सामिधेनीलोकः (स्त्री) — आर्त्तधाग्नि — शुक्र — सोम' (पञ्चमी आहुति) ॥

तत्त्वामिष्य-प्रकृतिनिर्देश-अस्पृश्यता के नामाश्रयमात्र से भी अपने कास्वनिज मानवतावाद का सर्वनाश उद्घोषित करने लग पड़ता है । तत्त्वमूला अस्पृश्यता रही है रहेगी जिस का कास्वनिज मानवतावाद से विचलन में भी उच्छेद सम्भव नहीं है । हाँ जो इस तत्त्वमूला 'अस्पृश्यता के उच्छेद' में प्रवृत्त है उन का प्राधानिकचयन-तत्त्वानुक्रमी-स्वरूप अवश्य ही कालान्तर में उन्नी प्रथम उच्छेदित होना पड़ता है जैसे कि मासिकी कीटाणुबध्निता-सांक्रामिकी अस्पृश्यता की उपेक्षा करने वाला स्वयमेव कालान्तर में रोगाक्रान्त बनता हुआ सम्मानपूर्वक कीनारानिकसन' का अविधि बन जाया करता है । इसी सम्बन्ध में यह भी अविस्मरणीय है कि शास्त्र की तत्त्वमूला अस्पृश्यता अब रुढ़िवाद-प्रवृत्ति बन कर 'पूणामूला बन जाती है किंवा भ्रम का भ्रम करने वाले भ्रमप्रवृत्तियों के द्वारा स्वार्थ साधन के लिए बलपूर्वक पूणामूला बनादी जाती है तो उस अवस्था में यही अस्पृश्यता सामाजिक प्रचलन-व्यवस्था का ही कारण बन जाया करती है जिस इत्यभूता अराष्ट्रीयता-कास्वनिकी-पागपाखता-पूणामूला अस्पृश्यता ने ही आज भारतीय समाज को विह्वल की प्रचण्डाग्नि में ही आहुत कर दिया है ।

॥-विशेष विस्तार के लिए देखिए । छादोद्योपनिषत् हिन्दी-विज्ञानभाष्य का तत्त्वप्रकरण [५ अध्याय के १, ५, ९, ७, ८, ९-अध्याय] ।

के यजनतमक समिधाय से पार्थिव घरातल पर जो अपूर्वभाव उत्पन्न होता है, वही सुप्रसिद्ध—यवगोवृमादि—
‘अन्न’ नाम से प्रसिद्ध है ।

आगे चल कर पार्थिव अग्नि के प्रबन्धभूत पुरुष के शारीरिक वैश्वानर अग्नि में अन्नात्मक सोम की आहुति होती है । पुरुषाग्नि में आहुत अन्न सोम का यह अग्नि उलीकधार विशकलन कर देता है जैसेकि प्रबन्धशिव काष्ठानि में हुत—समाहित—काष्ठादि द्रव्य ठेकोमय, अतएव विशकलनमें अग्नि से विशकलित होजाया करते हैं । संकुचितमात्र को पनला को विदीर्ण करनेवाली अग्नि का प्रयुक्त कर्म है । इसी विशकलन से पुरुषाग्नि (वैश्वानराग्नि) में हुत अन्न विशकलित होजाता है ।

अन्न में पूर्ण आहुतिस्म—तात्त्विक—परम्परा सार—अग्नि अन्ना अन्तरिक्ष पञ्चम्याग्नि सोम पार्थिव अग्नि वर्षाजल पार्थिव मल्लीमस भूतमात्र आदि आदि रसतमक एवं मल्लतमक अनेक तत्व समन्वित रहते हैं । शारीरिक अग्नि का पहिला काम है—अपने में आहुत—घीव रस—मल्लतमक—इस अन्न के रसभागों तथा मल्लभागों को विशकलित कर देना । अग्नि के द्वारा विशकलित होने वाले इसी रस-मल्ल-भागों के क्रमिक विशकलन से शुक्र-अन्न की रस-असृक्—मांस-मेद अस्थि-अज्जा-शुक्र ने सात अवस्थाएँ होजाती हैं, जिन में उत्तर उत्तर की अवस्थाएँ पूर्ण पूर्ण अवस्थाओं की अपेक्षा जहाँ ‘मल्ल’ है वहाँ पूर्णवस्थाएँ उत्तरवस्थाओं की अपेक्षा—‘रस’ है । इन अष्टविध—रस—मल्लतमक—शारीरिक वातों में इसी अन्न का सातवाँ अन्तिम वात शुक्रात्मक ‘रस’ है । अतएव अग्नि ने पुरुषाग्नि में आहुत अन्नात्मक सोम के परिणाम का नाम ‘रसः (शुक्र)’ ही मान लिया है ।

और आगे चलिए । योधाप्राणाग्नि का स्त्री के प्रजनन—शक्तिमय आर्तय (शोणित—रुधिर) में धामच्छुदा भूतसृष्टि का मूलप्रवक्तृ वह अग्निप्राण प्रतिष्ठित है जिस के मल्लतमक—धामच्छुद—मूलानु शय की अमिम्यक्ति प्रतिमास अमुक दिनों में होती रहती है । वही स्त्री की ‘अतुकास्ताकस्वा’ कहलाई है इसी अलावधि में यह अतुमती स्त्री ‘आत्रेयीयोपिह’ कहलाई है । सर्वथैव अमम्यलीकृत अतएव निरतिशय मल्लीमस किन्तु अपने धामच्छुद मौक्तिक धर्म से प्रजननशक्ति से समन्वित रक्तमिश्रित यह अग्निप्राण सर्वथैव विष्मप्राण का विरोधी बना रहता है जो मतस्पर्श (शरीरस्पर्श) माध्यममात्र से स्पर्शकाल के विष्मप्राण को मूर्च्छित करने की क्षमता रखता है । इसी अतिशय के आधार पर आत्रेयी-अतुमती स्त्री असूरय-प्राणाप्राणात्मक अन्त्यबाधिवत्—अमुक अवधि पर्यन्त ‘असूरया’ ही मान ली गई है ॥

॥—काष्ठ-रवानादि प्राणी अन्त्यज—अन्त्यावसाही-मानव अतुमती स्त्री आदि से सम्बन्ध रखने वाली ‘असूरयता’ का एकमात्र आधार वाङ्मयिक ने मल्लीमस—मांस ही है जिन के आधार पर ही अमुक परिगणित बड़-बंजन पदार्थ शास्त्र में—असूरय मान लिए गए हैं । तत्त्वमहा इस असूरयता को मले ही प्राणवृष्टि का अन्न का भूतविज्ञानवादी समन्वित न कर सके । किन्तु भूतमूला—कीयलु—संक्रमणवृत्ति प्रचण्ड असूरयता तो उसकी दृष्ट में मी पने पदे न केवल मान्या ही अति प्राणव्या ही बनी हुई है । पराजिज्ञ से मौक्तिक मल से अन्न के भूतबाध की मुकुटी तन जाती है और ‘गन्धगी—गन्धगी’ के बीजकार से वह इस ‘असूरयता’ का पन्थपोर करने लग पड़ता है बरकि अत्यन्तिकरूपेण भूतसूरयवादी यही भूतवैज्ञानिक अन्न भारतीय शास्त्र की प्राणमूला अतएव रूप—रस—गन्ध—स्पर्श शून्य अतएव इन्द्रियातीत गुणमा

हो जाता है 'अमृत' (शारीरिक एक-व्याह के एकदो-जुगामी बन जाने से ही) मोक्षानन्तर तन्त्रा' भ्रान्त सखी है वा विभ्रामात्मिका शय्या की अनुगति से आगे जाकर निद्रा' के रूप में परिणत हो जाया करती है। इस मृतदृष्टि से हमारा क्षेत्र निरोध नहीं है। हम तो उस प्राक्दृष्टि की ओर ही पाठकों का ध्यान आकर्षित करना चाहते हैं जो स्वयं सुख और योग नामक दो मादक मावों से समन्वित होकर अन्न की मूलप्रक्रिया बनी हुई है। तन्त्रा किंवा निद्रा, इसी अन्न की मादकता का परिणाम है। अतएव लाक्ष्म्यवहार में 'अन्न को मादक' ही माना गया है।

आप्तवासु—सुरामाग अपने सहज-मलमाव से एकप्रकार का वैसा 'विष' है जिससे बीवनीय-शक्ति का हाव, किंवा अभिमव ही सम्पादित है। जबकि सोम्य-एन्द्र-सोममाग अपने सहज शिखरम रसत्मक-रसमाग से एकप्रकार का वैसा 'अमृत' ही है, जिस से बीवनीय-शक्ति का तवदन किंवा अभिव्यक्ति निश्चित है। अप्यामरचना के रचयिता शिल्पी प्रघापतिने मानव के प्रतिरूपात्मक-शरीरशिल्प में कष्टप्रदेश में एक वैसा स्त्र लगा दिया है, जिस के शय सुक्ताम का सुयुक्त विपनाग नियन्त्रित होकर, रस-मन्त्र के प्राथमिक विशाकलनात्मक-विच्छेदण से अन्नगत अमृतमाग (सोममाग) से पुनः होकर पर्यवर्तित ही हो जाता है। यो इस गलयन्त्र के अनुग्रह से मानव का बीवनीय प्राण अन्न के विषमाग से सुरमाग से अविकार्य में अपना परित्राण ही कर लेता है जबकि अनुराग्यरूप से तो विष का अन्न भी गलाप-करवानुत्पलन्यापार का अनुगामी बन ही जाता है, और यही शरीरशिल्प विषात्मक सुरमाग बन्मा (बैमा—अंगडाई)—तन्त्रा-आलस्य—आदि रूप से अभिव्यक्त होता है। एक व्यक्ति के वैमाह लेने का अर्थ है—विषप्राण का मुक्त होकर पुनः बाहर निकलना। इस सांख्यिक विषप्राण—से समीपस्य अन्य व्यक्तियों का भी विषप्राण उद्धार्य से बागरूप होपड़ता है जिस वायुति के निरोध के लिए ही वैमाह करने वाले के लिए शास्त्र ने 'अङ्गुलिध्वनि' का आदेश दिया है जिस ध्वनि क ठासिक स्वरूप के विरलेप का अर्थ अवसर नहीं है *। मलमाग—सुरारूप विष रसात्मक सोमरूप अमृत जीवनविषासक—तथा जीवनसरसक, इन दोनों का विमिश्रण कष्टमदम्यरूप वही माहलिक यन्त्र—'प्राशि-प्रविष नाम से ही वेद के ब्राह्मणमाग में प्रसिद्ध हुआ है। अन्ननियत इह—विष-अमृत-मय सुरा-सोमात्मक वनो-आसिमम्य-योग गुणान्वित-द्विनिर्दमामों की लक्ष्य बनाकर ही श्रुतिने अन्न को 'सुरा' भी कहा है एवं 'सोम' नाम से भी यह अन्न व्यवहृत हुआ है। दक्षिण !

१—“अमृत, पाप्मा, तम, सुरा” (शत० ५।१।२।१०।)।

२—“अभिमाघशिव हि सुरां पीत्वा वदति” (शत० १।६।३।४।)

३—“तस्मात् सुरां पीत्वा रौद्रमना” (शत० १२।७।३।२०।)।

१ २ ३ ४ ५ ६
* ध्वनिका—पवन जृम्भासु—जीवो—चिष्टा—ङ्गुलिध्वनि।

गुरुयापि प्रकृष्टया, अकृष्टा ब्रह्मा भवत् ।।

—सृष्टि

उक्त पञ्चाग्निविद्या—उन्दम से प्रकृत में हमें सीखने पाँचव अग्नि और वृद्धिजल नामक इन्द्र की घोर ही माटकों का ध्यान आकर्षित करता है। पार्थिव अग्नि और वृद्धिजल दोनों के राक्षसिक-सम्मिश्रण से ही सुप्रसिद्ध 'अम उत्यन्न दुधा है जिस में पार्थिव अग्नि के साथ साथ पृथिवी के मूलभूत—अस्वातीकृत—धाम' इन्द्र-मल्लीमस-प्रतिप्राण का एवं तदनुष्ठी पञ्चादि विविध मन्त्रमार्गों का भी समावेश रहता है जिन इन सब मल्लीमस मार्गों की आभयभूमि वह पार्थिव 'अप्' तत्त्व ही है जिसे 'धरुण' के सम्बन्ध में आसुर भाव' भी कहा जा सकता है। एक और यदि अन्न में परम्परागत सौर-दिव्य-सामित्राभिप्राय, इन्द्रप्राण सोमप्राण आदि आदि दिव्यभाव समाविष्ट हैं तो दूसरी ओर इसी अन्न में तथाकथित-आसुर-वारुण-मल्लीमसभाव भी अग्निबाल्यकृपेण सम्मिश्रित हैं। और यों यह अन्न दिव्यभावानुबन्ध से स्वात्मक, एवं आसुरभावानुबन्ध से मलामक उभयतरमक ही प्रमाणित हो रहा है जैसा कि पूर्व में भी स्पष्ट किया जा चुका है।

अन्न में रहने वाले यथयाक्त् आसुर भावों को हम वहाँ धरुणानुगत—'सुराभाव' कहेंगे वहाँ यथयाक्त् दिव्य-भावों को इन्द्रानुगत—'सोमभाव' कहेंगे। इस प्रकार प्रत्येक अन्न में—धरुणानुबन्धी-महात्मक—आसुर-दोषभाव तथा इन्द्रानुबन्धी-रसात्मक-दिव्य-गुण भाव, दोनों की स्वरूपकथा सिद्ध हो जाती है। ये ही दोनों प्रतिद्वन्द्वी भाव वैधीसम्पत्ति एवं आसुरीसम्पत्ति नाम से प्रसिद्ध होंगे। वैधीसम्पत्ति को—'गुण' कहा जायगा एवं आसुरीसम्पत्ति को 'दोष' कहा जायगा। अतएव गुणत्मक रसभाव से अनुप्राणित—पेन्द्र-सोमभाव को अन्न का 'गुण' माना जायगा एवं दोषात्मक-मसभाव से अनुप्राणित—वारुण-सुराभाव को 'दोष' कहा जायगा और इसी प्रकृतिसिद्ध तत्त्व के आधार पर—'गुणदोषमयं सर्वं सृष्टा सृजति कंसुकी इस सृष्टि का समन्वय सम्भव बन सकेगा। सर्वान्ते च वाक्प-आसुर महात्मक-सुराभाव की ही आवरणप्रवृत्ति के कारण तम कहा जायगा एवं पेन्द्र-दिव्य-रसात्मक-सोमभाव की ही आवरणप्रवृत्ति के कारण—'व्योति' कहा जायगा और पूर्वप्रतिज्ञात—तमसो मा रथातिर्गमय इस श्रौत उद्घोष का यही प्राथमिकानुगम्यत संक्षिप्त समन्वय होगा जिसे आधार बना कर ही अब हमें प्रकल्पित आम्ना तथा मातृक्य नामक दोनों सुप्रसिद्ध उन मयानक दोनों का संस्मरणभाव ही कर लेना है जिन उन सुप्रसिद्ध मयानक दोनों में ही नाद-अग्नि-स्वरूपक-अत्यन्त कर्तृप्रिय-मनोकिन्हेद्यात्मक-उच्चैश्च जैसे अलौकिक तत्त्व को भी अस्वातीकृत प्रमाणित कर दिया है। तदेव भूतम्। अतुत्वा चाप्यवधार्यतम् ।।

धरुणपुत्र भृगु का आसुर-तम प्रधान-वारुणभाग ही 'सुरा' है, एवं वारुणि भृगु का दिव्य-व्योतिःप्रधान पेन्द्रभाग ही 'सोम' है। वारुण सुराभाग एवं पेन्द्र सोम भाग दोनों क्रमशः महात्मक, एवं रसात्मक है यह निष्कर्ष उक्त उन्दम से मल्लीमसि सम्मिश्रित होता है। वाक्पि होने से (भागव होने से) भृगु भी मन्त्रकृता से सम्मिश्रित है तो सोम भी मातृकता से अनुप्राणित है। एक महात्मिका मातृकता है तो दूसरी रक्षसिका मातृकता है। प्रत्येक अन्न में महात्मक सुराभाग भी रहता है एवं रसात्मक सोमभाग भी। अतएव प्रत्येक अन्न शारीरिक-अग्नि में आहुत होकर प्राथमिक-परिणामरूप से मातृकता ही अभिव्यक्त करता है जिस के सम्बन्ध में वत्तमान-भूतविज्ञान भी ऐसी मान्यता मुनी गई है कि, मोहनब्रह्म के आमारुप में पहुँचते ही संपूर्ण पृथग्वह आमारुप की ओर ही अनुगत

प्रतिष्ठाओं का प्रवर्तक बतलाया है। यही दूधी इष्टिभिन्दु पर यह भी समन्वय करनेना चाहिए कि, सङ्गीत का शब्दात्मक-व्यञ्जनात्मक-पार्थिव अनुष्ठान-मत्समावापन-क-च-ट-त-पादि-रूप ब्रितना-भूतभाग है (सङ्गीत के शब्दात्मक बोल हैं), यह भूतभाग वा वैश्वानराग्नि में अन्तर्ध्यात-सम्बन्ध से प्रतिष्ठित अक्षक मलात्मक-तमो-मय मर्त्य-सुखभाग से अनुपाणित है, एवं भूत्यनुगत-रूप सोमरमाग (मधुमय-निवातभाग) है यह वैश्वानराग्नि में प्रतिष्ठित अन्न के रसात्मक ज्योतिर्मय अमृत-रसात्मक-सोमभाग से अनुपाणित है। संन्यप्राण ही स्वरूप में परिणित हुआ है, एवं अन्न का भूतभाग ही स्वयनुगत व्यञ्जनों के रूप में परिणत हुआ है। यों सुग सङ्गीत के शब्दात्मक व्यञ्जना का तथा सोम सङ्गीत के शब्दात्मक स्वरों की प्रतिष्ठा यने हुए हैं—अन्नपरम्परया, यही यत्तद्व्यक्ति-रूप है। 'सोमरसात्मक-स्वर' तत्त्व' क इसी तथ्य को लक्ष्य बना कर भूक्ति कहा है—

“स यदाह स्वरोऽसीति,—सोम वा एतदाह । एष ह वै सोम-सूर्या भूत्वा अमु-
ष्मिन्लोकं स्वरति । तत्-यत्-स्वरति, तस्मात् 'स्वर' । तत् स्वरत्व-स्वरध्वम् ।

—गोपयब्राह्मण पृ० १।१४।

गोपयभूति ने कहा है कि,— मो जो कि जिसे 'स्वर' कहा है, वह इस-सोम' को ही कहा है। अर्थात् सोम के अभिप्राय से ही (इस प्रकरण में) 'स्वर' शब्द प्रयुक्त हुआ है। निश्चयेन यह सोम ही सूर्यरूप में परिणत होकर स्वरमाग है। क्योंकि सोम ही सूर्यरूप में परिणत होकर स्वरभाव से समन्वित हो रहा है। अतएव सोम को 'स्वर' कहा गया है।

क्या तात्पर्य ?। तात्पर्य स्पष्ट है। बतलाया गया है कि सोम उस परमेशीलोक की ही वस्तु है जिस पारमेष्ठ्य-वादन-भूत्वज्ज्योमय-आपोलोक के गर्भ में विभाट् मी सूर्य एक बुद्धि से अन्निक अपनी को ब्रमण्य नहीं रखता। पारमेष्ठ्य वह सोम वहाँ दाह' है वहाँ खीर सावित्राग्नि दाहक' है। स्वस्वरूपेण सोम भी कृष्ण (नीरूप) है एवं आकृष्येण रजसा वण मान' क अनुसार स्वयं सूर्य किंवा तद्रूप सावित्राग्नि भी कृष्ण (व्योतिर्विहीन) ही है। इस दाहक कृष्णाग्नि में उस दाह-कृष्ण सोम की निरन्तर आहुति हो रही है इसीसे सूर्य—'अग्निहोत्र' रूप में परिणत हो रहा है—(सूर्यो ह वा अग्निहोत्रम्)। 'तस्य सोम दाहक खीर अग्नि में आहुत दाहक प्रत्यक्षित दाहक' है और यही सौत प्रक्षरात्मक-रश्मिमय यह साममयज्ञ है जिसे हमने पूष में 'न्यरसाम' कहा है। पिण्ड की मण्डलरूप में परिणति ही पिण्ड की स्वरूपता है। क्योंकि सोम ही प्रकाशमण्डलात्मक स्वरूपता में परिणत हुआ है। अतएव सोम के लिए ही यह कहा जाता है कि—ह सोम ! आपन ही व्योतिरूप से विस्थान्यकार को फाड़ दिया है। जैसा कि निम्न लिखित मन्त्रपद्य से स्पष्ट प्रमाणित है—

त्वमिमा ओपधीः सोम ! विद्वास्त्वमपोऽञ्जनयस्त्वं गा ।

त्वमा तन्योषन्तरिच-त्वं ज्योतिषा वि तमो ववथ ॥

—श्रुतम् ० १।११।२२।

४—“यदक्षस्य शमलमासीत्—सा सुरा अमवत्” (तै० ब्रा० १।३।२।६।) ।

५—“स्मिन्नीम्यामवाम्य भामोऽस्रवत् । सा सुरामवत् अक्षस्य रस ”

(शत० १२।६।१।७।) ।

६—“अपां च वाऽप्य ओपधीनां च रस , यत्सुरा” (शत० १२।८।१।४।) ।

७—“अक्ष सुरा” (तै० ब्रा० १।३।३।५।) ।

८—“प्रजायतेर्वा एते-अन्वसी, यत्सोमश्च सुरा च” (शत० ५।१।१।१०।)

९—“सत्यं वै श्रीर्ज्याति सोम ” (शत० ५।१।२।१०।) ।

१०—“एष नै सोमो राजा, अभाषम्” (कौ० ब्रा० २।६।) ।

११—“एतद्वै देव नां परमं अक्ष यत्सोम ” (तै० ब्रा० १।३।३।२।) ।

१२—“एतद्वै परममभाष, यत्सोमः” (कौ० ब्रा० २।३।७।) ।

१३—“अक्ष नै सोमः” (शत० ३।६।१।८।) ।

१४—“प्राण सोमः” (शत० ७।१।१।२२।) ।

१५—“आप सोमः सुत ” (शत० ७।१।१।२२।) ।

१६—“सौम्या ओपधय ” (शत० १२।१।१।२।) ।

सुरा और सोम इन दोनों विषय प्राणों से कृतमूर्ति अक्ष की आहुति ही मानव के उस वैश्वानराग्नि को प्रदीप्त-उद्दीप्त-प्रज्वलित रखती है। विष वैश्वानराग्नि को ही हमने पूर्व में-नाव-आहुति स्वर-नामक तीन खड़ीत-

— सुरा नै मलमज्जानां, पाप्मा च मलमुन्वते ।

तस्मात् प्रामाण्यं-राज्यं, शौर्यस्य न सुरां विवेत् ॥

—मनु-

जातिभ्रंशकर मक्षिनीकरण संक्षीकरण भेद से मादकद्रव्यों का शास्त्र में विधा वर्गीकरण किया है। वे ही तीनो विभाग क्रमशः “सुरा-सोपु आसव” इन नामों से प्रसिद्ध हैं। ‘प्राणायो मदिरां पीप्सा प्राणयबादेष्ट इयते’ के अनुसार सुरा कर्ष की ही उच्छेदिका है। भैर-धरत-गांधा अमल-गुलफ-कोफ़ीन-पोस्त अर्कपर्ण-आदि मादकद्रव्य मक्षिनीकरण हैं एवं बर्षा-तन्माकु-सिमेट-नीली-आदि मादकद्रव्य संक्षीकरण हैं। तीनों ही मादकद्रव्यों में न्यूनाधिकरूपेण जीवनीय रस को नष्ट-अभिमूल-करनेवाला क्रिय रहता है। तीनों में सर्वतोऽधिक मयावहा सुरा की पेय्यी-गीर्धी-माप्सी व तीन मनुज आशियां मानी गई हैं जिनके मत्पक के अवाप्तर भेदोपभेद-सुरामकरजा में उपब दित हैं ।

मन शरीर, इन दो पृथक्-वस्तुओं में विभक्त हो जाते हैं। सोम, और सुरा नामक प्राणों के समन्वय के लिए इन अध्यात्म के मन और शरीर-नामक दोनों चान्द्र-पार्थिव पदों को ही लक्ष्य बना लेना है। मन चान्द्र है 'चन्द्रमा मनसो जातः -मनश्चन्द्रेण क्षीयते' के अनुसार। पार्थिवोक्ति शरीर का प्रापञ्चित्य को दर्शवोगम्य है ही।

'एष वै सोमो राजा देवानाममम, यश्चन्द्रमा के अनुसार मन का प्रभव चन्द्रमा सोमात्मक है। 'अदृश्यं पृथिवी' के अनुसार शरीर का प्रभव मृष्टिज अपने मौलिक-उत्पादन संस्थापक प्रचान बनता हुआ वायु-सुरा-प्राणात्मक है। यों चान्द्रसोममममन एवं पार्थिव-सुरामय शरीर, ये दोनों आध्यात्मिक-पक्ष ही आध्यात्मिक सोम और सुरात्व हैं जिन्हें आधिदैविक सोम, और सुरा-प्राणों के प्रतीक नहीं अपितु अक्षर 'प्रतिरूप' ही माना जायगा।

सोमात्मक मन की शास्त्रने दो विभक्त अवस्थाएँ मानी हैं। यदि ऐन्द्रियक विषयों में आसक्त मन इन्द्रियवशन्तो बनता हुआ फलकामुक ही प्रमाणित हो जाता है, तो इस अवस्था, किंवा दुरवस्था में यह सोम्य मन सौरीबुद्धि के स्वतन्त्रात्मक-इन्द्र के अनुग्रह से (ज्योति के अनुग्रह से) वक्षित होता हुआ स्व-ज्योति स्वरूप से उदीपक अमिभूत हो जाता है जैसेकि कृष्णपक्षीय चन्द्रमा और इन्द्रज्योति से वक्षित होता हुआ कृष्णरूप में परिणत हो जाता है। * तमोमय-पारुष-सुरात्मक-मौलिक-ऐन्द्रियक विषयों में आसक्त ऐसा ही मन-भूतात्मा के वन्दन का कारण माना गया है।

ठीक इसके विपरीत यदि यही सोम्य मन सौरी बुद्धि के इन्द्रप्राण से समन्वित रहता हुआ (बुद्धियोग सिद्ध बनता हुआ), बुद्धि के तेषोमय अक्षय्यधर्म से अनुप्राणित होकर विषयों का अनुगमन करता हुआ भी अवल्ल बना रहता है तो ऐसा मन उभी प्रकार ज्योतिमय है जैसे कि शुक्लपक्षीय चन्द्रमा और ज्योतिरिन्द्र के प्रतिफलन से ज्योतिर्मय बना रहता है। ऐसा अक्षय्य ज्योतिर्मय-बुद्धियोगान्वित-स्वतन्त्र ही भूतात्मा के वन्दनविमोक्त का प्रतीक माना गया है-। यों-सौरीबुद्धि से युक्त सत्त्वमन एवं सौरीबुद्धि से विपुक्त

* चन्द्रमा का चन्द्रिकारूप प्रकाश (ज्योत्स्ना) और इन्द्र-ज्योतिर्मय-परिमयों का प्रतिफलन-मात्र ही है। बिना सौर-इन्द्रप्रकाश के चन्द्रमा अपने प्रातिविकरूप ने बार कृष्ण ही है जैसाकि-'चन्द्रमा ये शब्दा कृष्ण' (शत ब्रा०) इत्यादि से स्पष्ट है। प्रतिफलनात्मक-इसी सौरज्योतिर्भाव का लक्ष्य में रखकर अति ने कहा कि—

अब्राह्म गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीन्यम् ।

इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥

—श्रुतमं० १।२।१५।

—न देहो न च जीवात्मा नेन्द्रियाणि परन्तप ।।

मन एवमनुप्याणां कारणं बन्ध-मोक्षयो ॥

—प्राचीनसूक्तिः

ऐसी है यह सुरा और ऐसा है यह सोम जो यों—मलात्मिक दोषपूर्ण मादकता, तथा रसात्मिक शुद्धपूर्ण मादकता से समन्वित हो रहे हैं। सुरा के मलात्मक दोष की तथा सोम के रसात्मक गुण की भूतदृष्ट्या—मृत प्राणी एवं जीवित प्राणी के मौक्तिक-शरीरों से तुलना की जा सकती है। कथमिति चेत् ! भूतान् ।। इन मानव का भूतारमा शतायुर्मोक्ष-कालानन्तर इस मौक्तिक-शरीर का परित्याग कर देता है तो मानवशरीर—शव रूप में परिणत हो जाता है। भूतात्मोद्घन्ति के साथ ही शारीरिक-भूतों के मलमागों का निरन्तर विरोधन करते रहने वाला अतएव 'पवमान' नाम से प्रसिद्ध जीवनीय-रसात्मक-पारमेष्ठ्य-अमृत-सोमप्राप्त भी उत्क्रान्त हो जाता है। इस पवमान सोम के उत्क्रान्त होते ही मौक्तिक शरीर का मलात्मक पाचण-आप्य सुगममम अतपलरूप से पूर्णमात्रा से अभिव्यक्त हो पड़ता है। यही प्रचण्ड गन्ध 'शव-गन्ध' (दुर्गन्ध) नाम से प्रसिद्ध है जो दुर्गन्ध एक जीवित प्राणी के लिए अथमात्र के लिए भी छद्म नहीं हुआ करती। एकमात्र क्रत्यावाग्निद्वेष ही इस शवरीय को विलीन करने की क्षमता रखते हैं। वैश्वानराग्निमूर्ति भूतारमा से बन्तक मौक्तिक शरीर तप्त रहता है समीपक यह पवित्र सोम शरीर में अन्तर्गम्य-सम्बन्ध से प्रतिष्ठित रहता है। वैश्वानराग्नि की उत्क्रान्ति के साथ ही यह सोम भी उत्क्रान्त हो जाता है। और यों उस अवस्था में तापशून्य, अतएव अतप्त—इस शवशरीर से अग्निहोमार्थ पवित्र सोम का भी कोई सम्बन्ध नहीं रह जाता। यह वही पवित्र सोम सत्त्व है जिसका गाङ्गेवतीय में समावेश हुआ है। अतएव पारमेष्ठ-पवित्र सोम और पार्थिव गाङ्गेवतीय, दोनों अभिन्न मान लिए गए हैं। बन्तक यह पावन सोम मानवशरीर में प्रतिष्ठित रहता है समीपक सुराबन्धित-मन्त्रीमस-मौक्तिक-दुर्गन्ध-किल्-मलादि-दोष मानवशरीर को अभिभूत नहीं कर सकते। सोम के इसी पवित्रधर्म का स्पष्टीकरण करते हुए श्रुति ने कहा है—

पवित्रं ते विततं ब्रह्मसंस्पृते ! प्रसुर्गाम्नायि पर्येपि विश्वतः ।

अतस्तनूर्नतदामो अरनुते शृतास इव हन्तस्वत् समाशत ॥

—ऋक्सं० १५.३१।१ ।

ईश्वरीय-आधिदैविक प्राणात्मक-सुखरूप विश्व में सुरात्मक तमोमय-आप्य असुर-वादजमाया तथा लोमात्मक-भ्योक्तिर्मय-सौम्य-विष्य-येन्द्रमाय इन दोनों प्राणों का द्वेष और कृपा स्वल्प है। इनका किंचित् लोकोपुर (परमेहीपुर) से सम्बन्ध है। इत्यादि मौक्तिक-प्रज्ञा के समाधान-अन्वय के लिए ही सुरा, और सोम शब्दों का आधिदैविक विरुद्धन इतिहास पाठकों के सम्मुख रक्खा गया। अब इन दोनों के आध्यात्मिक (मातृकीय) संस्धान की ओर ही सखीधरेन्द्रियों का ध्यान आकर्षित किया जा रहा है जिसे छोड़ने अवधानपूर्वक ही लक्ष्य बनाने का अनुग्रह होना चाहिए।

आध्यात्मसंस्था में आत्मा बुद्धि मन शरीर नामक चार सुप्रसिद्ध पर्व हैं जिन इन चारों पर्वों में से बुद्धि—मन शरीर—इन तीन पर्वों के प्रथम—(अप्राज्ञक)—प्रविष्टा (आधार)—परमप्य—(सपरधान) प्रकृति-अज्ञात के अथवा सूर्य चन्द्रमा—भूपिण्ड के तीन पर्व ही बने हुए हैं। सौरी बुद्धि, चन्द्र मन पार्थिव शरीर मानव के इन तीनों पर्वों में यदि बुद्धि का अन्तर्निहित दिग्देहात्मक-आत्मा नाम के गुरीयपद के साथ सम्बन्ध मान लिया जाता है तो उक्त दशा में मानव के चारों पर्व असमा-बुद्धि एवं

समोमन मित से एक ही मन की दो विभिन्न अवस्थायें होजाती हैं, जिन इन दोनों में से सत्यमन का तो बुद्धि के क्षेत्र में ही अन्तर्भाव मान लिया जाता है। फलतः मनस्त्वेन मन तमोरूपेणैव शेष रह जाता है जोकि इन्द्रियों के माध्यम से शरीरगत कला बुद्ध्या तम से ही अभिमूल रहता है। ऐसा सौम्य मन ही किययासक्तिक्रम प्रत्यक्षतमोरूप—‘आधरण’ से सदा ही आग्रह रहता है। और सौम्य मन के इसी आग्रहप्रदेश का नाम है पूर्वप्रतिष्ठित—‘माल्ठ्य’ नामक मयानक दोष।

बुद्धि का सङ्क्ष गुण माना गया है—‘वृत्ति’ जिस गुण के कारण ही बुद्धिक्रम उक्त्य की रसिमरुपा वृत्तियाँ—‘धियः’ नाम से प्रसिद्ध हैं जैसाकि—‘धियो यो न प्रबोध्यात्’ से स्पष्ट है। ‘स्थिरता’ ही वृत्ति का स्वरूप-परिचय है जिस इस बौद्धिकी निरतिशया स्थिरता के अनुकूल से ही वह बौद्धिक-प्रतिधर्म—‘निवरा’ स्थिति’ रूप से— ‘निष्ठा’ नाम से प्रसिद्ध हुआ है। व्यवसायात्मिक—बुद्धिगुणसमन्विता अतएव निश्चित-निर्यावस्थिमां ऐसी ‘निष्ठबुद्धि’ से समन्वित विवेकशाल सात्त्विक मानव ही ‘नैष्ठिक’ कहालाय है। ‘निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्यात्’ के अनुसार बौद्धिक निष्ठा ही मानव की प्रतिष्ठा का प्रमुख आधार है। बुद्धिका प्रथम सूर्य—‘मन्वे’ एकल एव स्याता—‘वृद्ध-तस्यो—मुषनेष्यन्’—सूर्यो वृद्धीमम्बूहस्तपति’ इत्यादि के अनुसार वीरतन्त्र-मराल के मध्यमवीं वृद्धीजन्म’ नामक विषय-वृत्त के क्षेत्र में सन्या स्थिररूप से ही प्रतिष्ठित है जिस इस स्थिर-सूर्य के चारों ओर ‘अन्तिष्ठुत्त’ के आधार पर तो भूषण परिक्रमा लगा रहा है एवं अपने वृक्षवृत्त के आधार चन्द्रमा भूषण के चारों ओर परिभ्रममाण है। सूर्य क्योंकि स्थितिमात्रापन्न है अतएव तत्त्ववृत्ता बुद्धि भी अपने प्रातिरिक्त धर्म से स्थिरधर्म की ही प्रबोधिका कनी हुई है। बुद्धि का यह स्थिरधर्म ही—निष्ठ्य कहालाय है।

इस प्रकार मन नक्षत्राधिपति चन्द्रमा के प्रतिधर्म—स्तिधर्म—विचक्षण—परिचरित होने से उक्त निष्ठारूप-स्थिरधर्म से प्रकटित वञ्चित है। अतएव निष्ठारूप अतएव न निष्ठान्त मातृक इस चञ्चल मन की बुद्धिधर्म ही कहा गया है। इस चञ्चल्य का ही नाम है—‘माल्ठ्य’, जिसके अनुमह से मानव सभी क्षेत्रों में बड़े दुष्ट्य बणों रहा की ही बरिधर्म करता रहता है।

जिस व्यक्ति का मन तुमोक्वश स्थिरधर्म—प्रबोधिका—व्यवसायात्मिक-निष्ठबुद्धि के निकटतम से प्रथक होजाता है मनोव्यवस्था वह मानव अपने मानस-मात्रों को उरी प्रकार अस्तम्यस्वरूप से, अनर्गल-रूप से विभिन्न शारीरिक-इत्य-पाद-मूल-नेत्रादि-मुद्राओं से अभिम्यक्त करवा रहता है जो मासमात्रिमायें शिष्टजन-सम्प्रदाय में स्थानिकर ही मानी गई हैं। अतः अतः पर प्रत्यक्ष अष्टाष्टहास [फुडकपमे से मुल-विचिर को विदीयां का हा-हा-ही-ही-ओ-ओ-ओ-ओ-इत्यादिक्रम से प्रत्यक्षहास] करते रहना करवा करते रहना [वाली बजाते रहना जुहुकी बजाते रहना] पाशापात [पैर पटक पटक कर पमाधम करते-पट-पट-करते चलना अथवा तो पैर रगड़-रगड़ कर पिछे हुए चलना] मुलबाध [छीटी बजाना सुन से पप-पप

॥-चञ्चलं हि मनः कृष्य ! प्रमाथितलवद्बुद्धम् ।

तस्याई निग्रहं मन्ये पायोरपि सुदुष्करम् ॥

—गीता ।

वत्वात्मक सङ्गीत निरचयेन मानव के पौष-प्रसक्त 'धैर्य' को विकम्पित ही कर देता है। इस धृतिविन्मुक्ति का ही नाम है—'मान्द्यबोध' जो भूतचरण में—'सुरा [मय-शराव] से सम्युत्पन्न है। तत्त्वधैर्य्य करते रहने वाले पौषविहीन षण्डपर्ण (हिंजड़े-गतराड़े-मोड़-आदि) सुरामय इसी 'मान्द्यबोध' से आपाद मस्तक बनाछुट रहते हैं। अतएव आपारनिष्ठस्मक-कर्त्तव्यपदानुगमन तत्त्वचिन्तन मनन आदि धैर्य्यमाननिकम्पन निष्ठापथ त्वर्ग के अणू दूख ही प्रथम्य की रहते हैं, जो कि पुत्तमलक निष्ठापथ ही ब्राह्मण का षणानुन्वी प्रमुख कृत्य माना गया है। एवमात्र इसी अनुकष से श्रुति ने—'तस्माद्ब्राह्मणो न गायत न नृत्येय यह आदेश प्रदान किया है। उपस्थिता मैत्रायणी श्रुतिने धृतिगुण विरोधी तपाकथित मान्द्यबोध का इन शब्दों में स्पष्टीकरण किया है—

“अर्द्धं ह वै प्रजापतेरात्मनो धैर्य्यमासीत्, अर्द्धं मान्द्यम् । यद्धैर्य्यं, तत्-
पुरस्तात् कुल्ल । यन्मान्द्यं, तत् पश्चात् पय्योहित । यद्धैर्य्यं—सोम सः । ततो ब्राह्मण
मसृजत । तस्माद् ब्राह्मणः सर्व एव ब्रह्मामिधीरः । यन्मान्द्यं, सुरा वै सा । ततो
राज्न्यमसृजत । तस्माज्ज्यायाँश्च, कनीयाँश्च स्तुपा च रश्मुरश्च सुरां पीत्वा विलालपत
आसते । मान्द्यं हि तत् । पाप्मा वै मान्द्यम् । तस्मात् ब्राह्मण सुरां न पिबेत् । पाप्मना-
आत्मानं नेत् ससृजा-इति” ।

—मैत्रायणीश्रुति

यह तो हुआ सोममय-मानसिक-मान्द्यबोध का स्वरूपेतिहसि-समन्वय । अन्तःकमपाप्त उस-
'आन्ता' नामक बृहत् मयानक क्षेत्र की स्वरूप मीमांसा भी करनीपिय, जिसका वैज्ञानिक महर्षियोंने मानव के
भौतिक शरीर के मांस प्रधान सम्बन्ध माना है। जिसप्रकार मन का स्वरूप-निर्माण-भारण सोम से
हुमा है एवमेष शरीर के निर्माण में प्रधान द्रव्य मांस-धारण-अपवृत्त्य ही बना हुआ है। मन-
सोम्य है तो शरीर आप्य है। क्योंकि मन का प्रमथ चन्द्रमा सौम्य है, ता शरीर का प्रमथ
भूपिण्ड आप्य है। 'समुद्रममिषः पिब्यमानम्' * के अनुसार भूपिण्ड रेतसीदैलाक्य के सुप्रसिद्ध
चरमाभापन अतएव वायव्य अतएव च अपेय + 'अखण्ड समुद्र' के ही गर्भ में प्रतिष्ठित है त्रिण
अर्थात्समुद्र में परमाणुक्य से व्याप्त पार्ष्णिपपरमाणुओं का सुप्रसिद्ध-एम्पुपवराह नामक 'भूवासु से
ही संवरण होता रहता है। इसी संवरण, एवं आप्य व्याप्तिवर्म्म से पुञ्जीभूत होवाने वाले वे ही पार्ष्णि
परमाणु आगे चलकर 'भूपिण्ड' रूप में परिणत होजाते हैं। यही षण्डमगान् के शराव समुद्र में

* अपां पृष्ठमसि योनिरग्नं समुद्रममिषः पिब्यमानम् ।

वर्द्धमानो महौ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिम्णा पूषस्व ॥

—यजुःसं० ११।२।

— वासामन्या अन्यतरा अतिलषणा-घातघम्मान्विता अपया-वा अशान्तरा -

आपः-समुद्र वृत्त्वा- अतिष्ठन् । (गो० भा १।१।)-

वमोमयी-निद्रा-चन्द्रा-आलस्य-दीर्घसूत्रता-मय-क्राव आदि आसुरमायों की प्रवर्तिका महामोहमयी इस सुषुप्तिमन्त्र-योगमाया से ही तो मानव मोहाविष्ट बने होते हैं * । 'पीत्वा मोहमयी प्रमादमविरासु मुत्तमूत जगत्' से स्पष्ट ही तथाकथित वाक्यमायों का मदिरात्म-समन्वित है ।

वाक्य-पार्थिव-द्वारमायापन-मलीमस-गूति भावान्वित अर्थावसमुद्र में अपनी मूलप्रतिष्ठा प्रतिष्ठित रखने वाले वयोपवर्णित सुषुप्ताव से सम्बन्ध रखने वाले शारीरिक-उन्मादों का ही नाम है—'आगता' नामक वह महादोष, जिस कं अभिव्यक्त होत्रां पर मानव का शरीर सर्वथा ही स्वस्वरूप-प्रतिष्ठा से विकसित होता है । हर्षद्वयात्मक 'ग्लौ' धातु (ग्लौ-म्लौ-हर्षद्वये-न्यादि प० ७।२।७३ सू०) ही 'आक्' उपसर्ग से समन्वित होकर 'आगता' रूप में परिणत हुआ है ।

लोकोप्यवहार में-स्वस्थता और प्रकृतिस्थता, नामक दो शब्द प्रचलित हैं । यद्यपि सवसामान्य की दृष्टि में दोनों शब्द अभिप्रायक ही बन हुए हैं । किन्तु तत्त्वदृष्ट्या ये दोनों शब्द सर्वथा विभिन्नार्थों के ही समाह्वक बने हुए हैं । मानव की अध्यात्मसंस्था पुरुष और प्रकृति इन दो विभिन्न तत्त्वों का समन्वय है । आत्मा और शरीर-इन्द्रानुगत-बुद्धितत्त्व इन दो पक्षों की समष्टि का नाम तो है 'मानवीय-पुरुष' तथा मन, और शरीर, इन दो पक्षों की समष्टि का नाम है—'मानवीय-प्रकृति' । आत्मबुद्धि-समन्वित पुरुषभाव ही मानव का 'स्व' भाव है एवं मन-शरीर समन्वित प्रकृतिभाव ही मानव का 'पर' भाव है । पुरुषरूप- 'स्व'-भाव की स्वस्वरूप भ म्भरूपाणुगति स्थिति ही मानव की 'स्वस्थता' है, एवं प्रकृतिरूप 'पर' भाव की स्वस्वरूप में स्थिति ही मानव की 'प्रकृतिस्थता' है । जो मानव आत्मबुद्धिलक्षण समदर्श-नात्मक आत्मसाम्य से समदर्शी बना रहता है, रागद्वेषविरक्त ऐसा ही मानव 'स्वस्थ' मानव कहलाया है जिस का परिणाम है आत्मप्रसाद एवं बौद्धिकी निष्ठा ।

एवमेव जो मानव मन-शरीरलक्षण-प्रकृतिविद-विषम-विभक्त-वर्तनात्मक-स्वधर्मात्मक आचारधर्मों का अनुगामी बना रहता है उसका रूपेण प्राकृत-विषम-धर्मों के अनुयायी ऐसे मानव की प्रकृति ही इसे लोकरिषति का अनुगामी बनाए रहती है जिस लोकरिषति का ही नाम है—तुष्टि से समन्वितता तुष्टि । आत्मानुगता शान्ति एवं बुद्धयनुगता तृप्ति, ये दोनों स्वस्थता के किंवा स्वस्थ पुरुषमानव के लक्षण हैं । एव मनोऽनुगता तुष्टि एवं शरीरानुगता तुष्टि ये दोनों प्रकृतिस्थता के किंवा पररूप 'प्रकृतिमानव' के लक्षण हैं । पुरुषनिबन्धना-शान्ति-तृप्ति-रूपा स्वस्थता एवं प्राकृतिनिबन्धन तुष्टि-तृप्ति-रूपा-प्रकृतिस्थता, इन दोनों धर्मों से समन्वित पुरुषमेष्ट ही उस प्रसादगुण का अनुगामी बना रहता है जिस प्रसादगुण की अभिव्यक्ति से मानव का आत्मा श्रद्धा शान्तिरूप संश्लिष्टभाव स बुद्धि निष्ठाधर्म स मन अद्वैत-वास्तव्य-रस-हृ-काम-रति-मेद मित्र पञ्चविध-प्रकृतिविद प्रेमाकर्षण से एवं शरीर धनरूपा भुक्ति से समन्वित रहता है । यही इस की मानवीया अध्यात्मसंस्था का प्रसादगुणात्मक वह सहज 'आनन्द' भाव है जिसकी अभिव्यक्ति लाञ्छनीय में हर्ष-उल्लास-मङ्गलास्व-पवादि-मङ्गलाचारों के रूप में होती रहती है ।

* नाह प्रकृश सगंस्य योगमाया समाधृतः । (गीता)

योगमाया हरश्चैतत् तथा सम्मोहते जगत् ॥ (सण्शती)

अतःसामात्मक चन्द्रमा यदि • गन्धर्व है तो अतः आपोमयी-पृथिवी-अप्ससरणरील-
एवात्-अप्सरा है-‘मनो गन्धर्व (रात १।१।१।) । ‘चन्द्रमा-‘पृथिवी ‘मन-‘शरीर
‘सोम-‘सुरा ‘ गन्धर्व- अप्सरा इत्यादि विविध द्रव्यमात्रों से समन्वित इन मानविक-शारीरिक
अवतारान, अवतार अनृतमुखापन्न-मात्रों के परिणाम हैं-मानविक-शारीरिक-अममोग-हास-परिहास
आमोव प्रमोव-गन्ध-सुगन्ध-मिथुन-क्रीड़ा आदि निष्प्रयिरोधी-भाव, जैसा कि निम्नलिखित वचनों
से स्पष्टरूपसे प्रमाणित है—

१—गन्धेनैव च रूपेण च-गन्धर्वाप्ससश्चरन्ति (रात १।१।१।) ।

२—योपित्कामा वै गन्धर्वाः- (रात १।२।१।) ।

३—स्त्रीकामा वै गन्धर्वा (ऐ भा० १।२।१।) ।

४—सोमो गन्धाय (वा भा० १।१।१।) ।

५—गघो मे, मोदो म, प्रमोदो मे, तन्मे युष्मासु (जै ठ ३।२।१।)

६—उपव्रजं गन्धर्वाप्सरस्यः प्रायच्छत् (जै ठ १।२।१।) ।

७—गन्धर्वाप्सरसो वै मनुष्यस्य प्रजाया वा प्रज्जन्तावावेशते । (वा १।१।१।) ।

८—गन्ध-इत्यप्सरस उपासते (रात १०।१।१।) ।

९—किंनु तेऽस्मासु अप्सरस्तु-इति ?-हासो मे, क्रीडा मे, मिथुनम्मे ।

(जै ठ १।२।१।) ।

आपोमय-पाकणप्राण ही सुरासत्त्व है, आपोमयी ही पृथिवी है एवं पूर्वमर्हिता-पञ्चानि-
विदा के अनुसार आपोमय ही शरीर है । अतएव चान्द्रमन को यदि ‘सोम’ कहा जा सकता है तो
अक्षर्य ही पार्थिव शरीर की सुरा माना जा सकता है माना गया है आगमशास्त्र में । पार्थिवीय शरीर
ही योगमात्रमय-वह आवरण है जिस के आवरण से अज्ञात मन बुद्धि आत्मा सभी कुछ मोहाधि-
कृत हुए स्वस्वरूप से उदीमकर अभिभूत होता है जैसेकि सुषी मानव अपना अक्षुब्ध विवेक-विस्मृत
कर देता है । ‘किमर्थ-कस्य कामाय शरीरमनुसंगरेत्’ मूला निहाद्वि पलायित होता है एवं शेष
रहता है शारीरिक मस्तिष्क-भौतिक-आमोहन । पार्थिव रस का एक पारिभाषिक नाम है—‘इरा’ ।
इस ‘इरा’ रस के सम्बन्ध में ही-पार्थित प्राक्-इरामय कहलाता है—(ऐ भा १।१।१।) । अपने
पाकण-विमोहक-आसुर-अम्म से सम्बन्ध ही तो यह इरास-‘मादकगुण’ से सम्बन्धित होता है । सभी तो
पार्थित अन्न की सुग-वेमात्रमय माना गया है । इस मदभाव के कारण ही इस मादक-पार्थिव-मुपलब्ध
का एक नाम—‘मदिरा’ (मदभावमयपार्थिव-इरा-रसो-अस्या) भी होता है । आचरणादिमया

• चन्द्रमा गन्धर्व (रात १।१।१।) । आपो अप्सरस (यजुर्वे० १।१।१— रात १।१।१
१) । ‘वेमो-उवा इत्याह-उवा-अप्सरसो विद्य’—इति पुनरुवा शौमना उपसमेत्य मन्त्रित-व्य उपदि-
शन्ति-अश्विनो वेद’ कोऽप्यमिति । (रात १।१।१।) ।

आप्य-वारुण-सुरामक-शरीरनिष्पन्न को मयानक-आसुर दोष मानव के पुरुष-प्रकृत्यनुगत-सयाविष स्वस्थता-प्रकृतिस्थता प्रवर्तक स्वरूप प्रसादगुण को अभिभूत कर देता है प्रसादगुण की विस इस अभिभूति से मानव की आमानुगता अशान्ति क्षोभरूप में, बुद्धभुगता निष्ठा संशयरूप में मनोऽनुगत माहृतप्रेम भोगासक्तिरूप में ए शरीरानुगता पुष्टि क्षमरूप में परिणत होनाही है, लोकजीवनानुगत-सम्पूर्ण-हर्ष-उत्साह-सर्वयैव-क्षीण होनाते हैं उसी सामुद्र-वारुण-मयानक दोष का नाम है—आग्ला जिस की तद्दोषयुक्त मानवों में सर्वस्मिता-अभिभक्ति देखी जाती है। जिस अभिव्यक्ति का प्रचण्ड उदाहरण वह सुरापी आग्ला-मानव ही बना हुआ है, जिसका सुरानुगत आग्लादोष से सर्वप्रथम-समानानुक्त से शरीर ही विक्रमिष्य होते लगता है। शरीर विक्रमण के साथ ही मन विक्रमिष्य होपड़ता है। मन के विक्रमिष्य होते ही कर्माणुरूप इन्द्रियाँ विक्रमिष्य होपड़ती हैं। सभी इन्द्रियाँ इस विक्रमणावस्था में प्रकृतिस्थता से परक मुक्त होती हुई अनर्गल-मावों की ही अनुगमामिनी बन जाती हैं। शरीर-मन-इन्द्रिय-बगों के विक्रमिष्य होते ही मानव प्रज्ञानचराटल पर प्रतिष्ठित रहने वाली बुद्धि स्वरूप-स्वरूप में परिणत होजाती है। बुद्धिनाश से अन्तदोगत्वा आत्मप्रसाद सर्वयैव अभिभूत होजाता है। और यों इस सुप्रबलित-शरीरनिष्पन्न आग्लादोष से मानव की लोकजीवनानुगता सभी हर्षपरम्पराएँ कम कमरा सर्वयैव क्षीण होजाती हैं। इसीलिए वो हर्षययात्मक-पक्षे बाध से इस दोष का 'आग्ला' नाम रखना अन्वय बन रहा है। जब की दृष्टि से इस सुप्रदोष से कुछ भी तो नहीं बचता। आत्मा-बुद्धि-मन-शरीरामक-पुरुष-प्रकृत्यात्मक-स्वस्थता-प्रकृतिस्थतापुरुषी सभी कुछ का ग्लान-ग्लान होजाते हैं। 'आग्' उपर्यो इसी 'सयविनाश' का सूचक है। और 'आसमन्तात्-ग्लान-रूप' आग्ला-दोष का यही संक्षिप्त स्वरूपेविवृत है।

उक्त सोम-सुरा-ऊर्ध्व से अब हमें इस निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ा कि मानव का सौम्य मन सोमात्मक मात्स्यदोष से एवं वारुण-अतएव वारुणीरूप शरीर-सुरामक 'आग्लादोष' से समन्वित है। इन दोनों दोषों को हटाने के लिए ही शास्त्रात्मिक-आचारनिष्ठा अभिव्यक्त हुई है महर्षिों के द्वारा जिस आचारत्मिका निष्ठा के कर्म —मक्ति-ज्ञान-नामक तीन प्रविष्ट कर्म माने गए हैं जिनका कि बदरास्त्र के विषयात्मक-प्राज्ञप्रमाण, आरययकभाग उपनिषद्भाग-इन तीन प्रक्रमों के द्वारा क्रमशः स्वरूप-विरूपण हुआ है। इस आचारनिष्ठा में मानव का आत्मानुगत बुद्धितन्त्र ही प्रमुख सद्योनी बना रहता है। मन और शरीर उसी सीमापर्यन्त इस आचारनिष्ठा के अनुयायी बने रहते हैं बने रह सकते हैं बन्तक कि बुद्धि के द्वारा मन-शरीर का नियन्त्रण रहता है। बुद्धि के नियन्त्रण से वृद्ध होते ही मन-शरीर-दोनों स्वैयचारपरयय बन जाते हैं। इस स्वैयचारिता से निश्चयन-मनस्स्थ में अस्मान्तर में मान्मदीय अभिव्यक्त होजाता है, एवं शरीर में आग्लादोष अभिव्यक्त होजाता है जोकि इनके स्वरूप में प्रकृत्या ही बीजरूप से प्रतिष्ठित हैं। इन दोनों के अभिव्यक्त होते ही पुरुषानुगता निष्ठा अभिभूत होजाती है निष्ठा के अभिभूत होते ही आचारधर्म धियित होजाता है। रोप रह जाते हैं—अनाचार'।

सञ्जीव के प्रति सर्वात्मना आदरभाव रखते हुए भी सञ्जीव के मूलप्रतिष्ठाकर नाद-धुनि-स्वर-जैसे महोपमहीमान-उवाचमावों के प्रति सर्वात्मना आस्था-भ्रष्टा-रखते हुए भी हमें प्रकृतिविरुध के तथाकथित मानस सोम तथा शारीरिक सुरा-मावों से अनुप्राणित-आत्मबुद्धिनिष्ठा के महान् प्रविष्ट हो माहम्य और आग्ला-बाधों के सम्बन्ध से शरीरानुगत मानसमानानुक्त-प्रमत्त एवं मनोऽनुगत-शरीरानुगत

कभी-नचन-वान-समप्यात्मक-सुगुत क प्रति कम से कम आत्मबुद्धिनिष्ठ-माग्वीय-ब्राह्मण का तो स्वात्मना तटस्थ ही मान लेना पड़ रहा है । हमारी मान्यता का हम निश्चय मं कर महत्व नहीं है । यह तो उन महामहर्षियों की स्पष्ट मा मान्यता है, जिस की वागवृत्ता मं आइ भी नैतिक ब्राह्मण नचन गायन-वादनात्मक, अतएव मान्य आत्मा-पामिष्ट-सुगुत की अपनी ग्याप्यायनिष्ठा मं, आचारनिष्ठा मं कर प्रभय नहीं द सकता, नहीं ही देना चाहिए-यदि इस-‘ब्राह्मण निष्कारण पञ्चो वेदाध्ययो सेष्य’ पर अनुमान भी आस्था है, तो ।

मनाऽनुगत-सोमात्मक-श्रुतमायानुकवी-अतएव-अनृत-पाप्मा-मायानुकवी मानविक-मान्य-गुण स नित्य समिष्ठ शरीरानुगत-सुगुतक-श्रुतमायानुकवी-अतएव अनृत-पाप्मा-मायानुकवी-शारीरिक पूर्वोक्त इत्युच्यते, आत्मप्रकाश क विषातक इसी आत्मात्म की प्रकृतिविदा स्वरूप-भक्ति की लक्ष्य बना कर गोपय-भुक्ति न कहा है—

‘तस्यात्मब्रह्मत् । तेन प्राज्ज्वल्यत् । यदात्मब्रह्मत् (तदात्मपरित्यक्तमव) ‘आग्ला’-अमवत् । तत्-आग्ला भूत्वा मा समुद्र (वारुणसमुद्र-अर्णवसमुद्र-धारसमुद्र) प्राविशत् । सा आग्ला-समुद्रमदहत् । तस्मान्-समुद्रो दुर्गिरपि वैजाननश्च हि दग्ध । सा-आग्ला पृथिवीमुर्दत् । सा पृथिवी व्यहत् । सा-आग्ला-देवान् (पार्थिव-देवान्) आगच्छत् । सा देवान्हिहत (तिरस्कृतवती) । ते दवा ब्राह्मणमुपाधावन् । ‘स-ब्राह्मण-नैच-अगायत, न अनृत्यत् ’ । सैषा-आग्ला-कारुविदा नाम । त वा एत (आग्लया-समन्वित) आग्लाहत मन्त-‘आग्लागृध’ इत्याचक्षत-परोक्षेण’ ।
—गोपधराक्षण पू. २ प्र० । २१ पा० ।

आत्मबुद्धिसम्मत नैतिक-काश का अन्यतम चिन्तक नैतिक ब्राह्मण मन-शरीर-निकषन, गन्धवापराण-समाकान्त अतएव-माम-सुगुतक अतएव स मान्य एवं ‘आग्ला’ मं स कात्यालीकृत-इत्यभूत् नच न-गायन-वाणात्मक-सुगुत का यदि अनुगमन करता है तो निरवयव ‘त-न-न-री-म-न-न-री-म-री-म-नाह-धिना-धिन-धूम धूम-ध-न-न-न-ना-सा-ध-इ आति-आति-विमिश्र-विमिश्र-विचित्र विचित्र-मायमहिमाओं म आलाहित-—विशोदित हा हा-हृ-हृ-ही-ही आ आ-आ-इ-इ आति विविच मुद्राओं म कापुनित दिह-हा दिह हाहा हा हा आति तन्तुधनियों म मुखरित-इत्यभूत् माय-विभाषाणि स कृतक-सुगुत स नैतिक क भी मन शरीर पिष्टमान ही अन बाधा करत है किम पिष्टमानता म ही कालान्तर मं ‘म्यस्व-विस्मृति हात्राया करती है । अतएव आत्मबुद्धिसम्मत निष्ठा क चय मं तो कशानि नान-गायन-वाणात्मक-सुगुत इस भाषुक्तानुग मन शरीर-व्यासक्त की प्रभय नहीं ही मिल सकता नहीं ही मिलना चाहिए ।

ज्ञान-कर्म-भक्ति-नाम की विविध आचारनिष्ठाओं का समस्त आत्मा-बुद्धि-मन-इन तीन मानवीय-एवों क साथ क्रमिक सम्बन्ध माना गया है । आत्मानुगत चिन्तन-मननात्मक आचार, (अनुशीलन) बुद्धिपुगत-आचारमद-आचार (काव्यकामाचरण) इन ११ चर्चा में तो मनाध्यासक्त का प्रथम स्वभाव

आप्य-शरणा-सुखमक-शरीरनिबन्धन जो मयानक-आसुर दोष मानव के पुरुष-प्रकृत्यनुगत-तथाभिषेक स्वस्थता-प्रकृतिस्थता-प्रवर्तक सहज प्रसादगुण को अभिमूत कर देता है प्रसादगुण की जिस इस अभिमूर्ति से मानव की आत्मानुगता अशान्ति क्षोभरूप में बुद्धयनुगता निष्ठा संशयरूप में मनोऽनुगत प्राकृत्यपेक्ष भोगास्तितिरूप में ए- शरीरानुगता पुष्टि क्षयरूप में परिणत हो जाती है लोकजीवनानुगत-सम्पूर्ण-हर्ष-उत्प्लाव-स्वयैव क्षीण हो जाते हैं उसी सानुद्र-शरणा-मयानक दोष का नाम है—आम्ना जिस की तदात्म्यता मानवों में सर्वस्मिना-अभिम्यक्ति देली जाती है। जिस अभिम्यक्ति का प्रचण्ड उदाहरण वह सुरापी आम्ना-मानव ही बना हुआ है, जिसका सुरानुगत आम्नादोष से सर्वप्रथम-समानानुक्रम से शरीर ही विकम्पित होने लगता है। शरीर विकम्पन के साथ ही मन विकम्पित हो पड़ता है। मन के विकम्पित होते ही कृपारागता इन्द्रियाँ विकम्पित हो पड़ती हैं। सभी इन्द्रियाँ इस विकम्पनावस्था में प्रकृतिस्थता से पराङ्मुख होती हुई अनर्गल-भावों की ही अनुगामिनी बन जाती हैं। शरीर-मन-इन्द्रिय-योगों के विकम्पित होते ही मानव प्रज्ञानधरातल पर प्रतिष्ठित रहने वाली बुद्धि लय-लयरूप में परिणत हो जाती है। बुद्धिनाश से अन्तर्लोकता आत्मप्रसाद स्वयैव अभिमूत हो जाता है। और यों इस सुखनिवृत्त-शरीरनिबन्धन आम्नादोष से मानव की लोकजीवनानुगता सभी हर्षपरम्परार्थ क्रम क्रमशः स्वयैव क्षीण हो जाती है। इसीलिए जो हर्षबन्धामक-‘प्ले’ चातु से इस दोष का ‘आगता नाम खलना अन्वय’ बन रहा है। जय की दृष्टि से इस सुखदोष से कुछ भी तो नहीं बचता। आमा-बुद्धि-मन-शरीरमक-पुरुष-प्रकृत्यात्मक-स्वस्थता-प्रकृतिस्थतानुकम्पी सभी कुछ वा प्लान-ग्लान हो जाते हैं। आम्’ उपसर्ग इसी ‘सयमिनाश’ का सूचक है। और आसमन्वात्-ग्लान-रूप ‘आम्ना’-दोष का यही वैशिष्ट्य स्वरूपेतिष्ठ है।

उक्त सोम-सुरा-उन्दर्भ से अब हमें इस निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ा कि मानव का सौम्य मन ओमात्मक माल्म्यदोष से एव वादक-अतएव वाक्यरूप शरीर-सुखमक- ‘आम्नादोष’ से सम्प्लित है। इन दोनों दोषों को हटाने के लिए ही शास्त्रास्मिन्-आचारनिष्ठा अभिम्यक्त हुई है महर्षियों के द्वारा जिस आचारस्मिन् निष्ठा के कर्म-भक्ति-ज्ञान-नामक तीन प्रविष्टि धन माने गए हैं जिनका कि वे शास्त्र के विध्यात्मक-ब्राह्मणमाग आरय्यकमाग उपनिषद्भाग-इन तीन प्रक्रमों के द्वारा क्रमशः स्वरूप-विरलेषण हुआ है। इस आचारनिष्ठा में मानव का आत्मानुगत बुद्धितन्त्र ही प्रमुख सम्बोधी बना रहता है। मन और शरीर उसी सीमापर्वन्त इस आचारनिष्ठा के अनुयायी बने रहते हैं बने रह सकते हैं बन्धक कि बुद्धि के द्वारा मन-शरीर का निम्नत्रण रहता है। बुद्धि के नियन्त्रण से पृथक् होते ही मन-शरीर-दोनों स्वैरचारस्वरूप बन जाते हैं। इस स्वैरचारिता से निश्चयन-मनस्त्रय में आन्तर में मान्म्यदोष अभिम्यक्त हो जाता है एवं शरीर में आम्नादोष अभिम्यक्त हो जाता है जोकि इनके स्वरूप में प्रकृत्या ही बीबरूप से प्रतिष्ठित हैं। इन दोनों के अभिम्यक्त होते ही पुरुषानुगता निष्ठा अभिमूत हो जाती है निष्ठा के अभिमूत होते ही आचारवर्ग धिमिल हो जाता है। शेष रह जाते हैं—‘अनाचार’।

सर्वाथ के प्रति सर्वस्मिना आहरमाण रहते हुए भी सर्वाथ के मूलप्रतिष्ठा रूप नाद-धुति-स्वर-वेधे महतोमदीमान्-उदाद्यमानों के प्रति सर्वस्मिना आस्था-भद्रा-रहते हुए भी हमें प्रकृतिनिषेध के वपाकथित मानस सोम तथा शारीरिक सुरा-माषों से अनुप्राणित-आत्मबुद्धिनिष्ठा के महान् प्रतिष्ठादी माहम्य और आम्ना-दोष के सम्मुख से शरीरानुगत मानसमाषानुकम्पी-माषन, एवं मनोऽनुगत-शरीरमाषानु-

कन्धी-नर्त्तन-वादन-समष्ट्यात्मक-सङ्गीत के प्रति क्रम से क्रम आत्मबुद्धिनिष्ठ-भारतीय-ब्राह्मण को तो स्तम्भना उत्पन्न ही मान लेना पड़ रहा है। हमारी मान्यता का इस दिशा में कोई महत्व नहीं है। यह तो उन महामूर्खों की स्पष्ट-मा मान्यता है जिस की जागरूकता में कोई भी नैष्ठिक ब्राह्मण नर्त्तन गायन-वादनात्मक, अतएव-माल्प्य आस्ता-दोषामिन्धुशक-सङ्गीत को अपनी स्वाध्यायनिष्ठा में आचारनिष्ठा में कोई प्रभय नहीं दे सकता नहीं ही देना चाहिए-यदि इसे-‘आह्वयेन निष्कारणं पङ्क्तो वेदोऽप्येयो ह्येयम्’ पर अणुमात्र भी आस्था है, तो।

मनोऽनुगत-सोमामक-श्रुतभावानुबन्धी-अतएव-अनृत-पाप्मा-भावानुबन्धी मानसिक-माल्प्यदोष से निवृत्त स्मरित शरीरानुगत-सुरात्मक-श्रुतभावानुबन्धी-अतएव अनृत-पाप्मा-भावानुबन्धी-शारीरिक पूर्वोक्तवर्णित हर्षचयकर, अन्तमप्रसाद के विघातक इसी आस्तादोष की प्रकृतिविद्धा स्वरूप-स्थिति को लक्ष्य बना कर गोपय-श्रुति ने कहा है—

‘तस्यात्मभक्ष्य । तेन प्राज्ज्वलयत् । यदात्मभाष्य (तदात्मपरित्यक्तमेव) ‘आग्ला’-अभवत् । तत्-आग्ला भूत्वा सा समुद्र (वारुणसमुद्र-अर्णवसमुद्र-घारसमुद्र) प्राविशत् । सा आग्ला-समुद्रमदहत् । तस्मात्-समुद्रो दुर्गिरपि वैश्वानरेण हि दग्ध । सा-आग्ला पृथिवीमुदैत् । सा पृथिवी व्यदहत् । सा-आग्ला-देवान् (पार्थिव-देवान्) आगच्छत् । सा देवान्हिहत (तिरस्कृतवती) । ते देवा ब्राह्मणमुपाधावन् । ‘स-ब्राह्मण-नैव-अगायत्, न अनृत्यत्’ । सैषा-आग्ला-कारुविदा नाम । स एव (आग्लया-समन्वित) आग्लाहव सन्त-‘आग्लायुध’ इत्याचक्षत-परोक्षेण” ।

—गोपयब्राह्मण पृ० २ प्र० । २१ ब्रा० ।

आत्मबुद्धिसम्मत सङ्गीतिक-कोश का अन्यतम चिन्तक नैष्ठिक ब्राह्मण मन-शरीर-निबन्धन गन्धर्वसुरापाण-समाकृत अतएव सोम-सुरात्मक, अतएव च माल्प्य एवं ‘आस्ता’ दोष से कान्वालीकृत इत्यभूत नच न-गायन-आणामक-सङ्गीत का यदि अनुगमन करता है तो निश्चयेन ‘न-न-न-री-म्-स-न-न-री-म्-री-म्-ताक्-धिना-धिन्-छूम् छूम्-छ न-न-न-सा-ता-य ई आदि-आदि विभिन्न-विभिन्न-विविध विचित्र मायमहिमाओं से आलोकित—विलोकित हा-हा-हु-हु-ही-ही आ आ आ-ह-ह-ह आदि विविध मुद्राओं से आपुरित ढिङ हा ढिङ बाङा हा बा-आणि क्तुध्वनिधों से सुललित-र-यभूत भाव-विभावादि स कृतक-सङ्गीत से नैष्ठिक के भी मन-शरीर पिथमान ही बन आया करते हैं जिस पिथमानता से ही अज्ञानतर में ‘स्वरूप-विस्तृति’ होबाया करती है। अतएव आत्मबुद्धिसम्मत निष्ठा के क्षेत्र में तो कदापि नर्त्तन-गायन-वादनात्मक सङ्गीत जैसे माधुर्यापूर्ण मनः-शरीर-व्यासङ्ग को प्रभय नहीं ही मिल सकता नहीं ही मिलना चाहिए।

ज्ञान-कर्म-भक्ति-नाम की त्रिविध आचारनिष्ठाओं का क्रमण आमा-बुद्धि-मन-इन तीन मानवीय-पक्षों के साथ क्रमिक सम्बन्ध माना गया है। आत्मानुगत चिन्तन-मननामक आचार, (अनुरीक्षण) बुद्धिगुण-आचारामक-आचार (कर्तव्यकर्मोत्तरण) इन दो क्षेत्रों में तो मनोव्यासङ्ग का प्रवेश स्वर्ग्या

आप्य-वाक्य-सुरा-मन्त्र-शरीरनिष्पन्न ओ मयानक-आसुर दोष मानव के पुरुष-प्रकृत्यनुगत-व्यापित स्वस्वता-प्रकृतिस्वता-प्रवर्तक स्रष्टा प्रसादगुण को अभिभूत कर देता है, प्रसादगुण की विस इस अभिभूति से मानव की आ-मानुगता अद्यान्ति सोमरूप में बुद्ध-अनुगता निष्ठा संशयरूप में मनोऽनुगत प्राकृत्येय भोगासक्तिरूप में ए शरीरानुगता पुष्टि चयुरूप में परिणत हो जाती है, लोकजीवनानुगत-सम्पूर्ण-हर्ष-उत्साह-सर्वधैर्य-धीम हो जाते हैं उसी अनुगत-वाक्य-मयानक दोष का नाम है—‘आग्ना’ जिस की तद्विषयक मानवों में सर्वस्मिना-अभिष्यक्ति देखी जाती है। जिस अभिष्यक्ति का प्रचरक उदाहरण यह सुरापी आग्ना-मानव ही बना हुआ है, जिसका सुरानुगत आग्नादोष से सर्वप्रथम-स्मानानुबन्ध से शरीर ही विकम्पित होने लगता है। शरीर-विकम्पन के साथ ही मन विकम्पित हो पड़ता है। मन के विकम्पित होते ही कर्माणरूपा इन्द्रियाँ विकम्पित हो पड़ती हैं। सभी इन्द्रियाँ इस विकम्पनावस्था में प्रकृतिस्वता से पराक गुल होती हुई अनर्गल मार्गों की ही अनुगमामिनी बन जाती हैं। शरीर-मन-इन्द्रिय-वर्गों के विकम्पित होते ही मानव प्रकानधरतल पर प्रतिष्ठित रहन वाली बुद्धि खरक-खरकरूप में परिणत हो जाती है। बुद्धिनाश से अन्तःशोकात्मा आत्मप्रसाद सर्वधैर्य अभिभूत हो जाता है। और यों इस सुषुप्ति-शरीरनिष्पन्न आग्नादोष से मानव की लोकजीवनानुगता सभी हर्षपरम्परे क्लम क्लम सर्वधैर्य धीम हो जाती हैं। इत्येति एव हर्षचयात्मक-‘मौ’ धातु से इस दोष का ‘आग्ना’ नाम रखना अनर्थक बन रहा है। चय की दृष्टि से इस सुषुप्ति से कुछ भी तो नहीं बचता। आत्मा-बुद्धि-मन-शरीर-मन्त्र-पुरुष-प्रकृत्यात्मक-स्वस्वता-प्रकृतिस्वतानुबन्धी सभी कुछ वा स्नान-म्लान हो जाते हैं। ‘आग्’ उपसर्ग इती ‘सवधिनारा’ का सूचक है। और ‘आसमन्तात्-म्लान-रूप’ ‘आग्ना-दोष का यही सविष्ट स्वरूपेति च है।

उक्त सोम-सुरा-उदर्म से अब हमें इस निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ा कि मानव का लौक्य मन सेमात्मक मालम्बदोष से एवं वाक्य-अवयव वाक्यीरूप शरीर-सुरात्मक-‘आग्नादोष’ से सम्पन्न है। इन दोनों दोषों को हटाने के लिए ही शास्त्रारम्भ-आचारनिष्ठा अभिष्यक्त हुई है महर्षियों के द्वारा जिस आचारसिद्धि निष्ठा के कर्म-‘भक्ति’-‘ज्ञान’-नामक तीन प्रविष्ट कर्त्र माने गए हैं जिनका कि वेदशास्त्र के विष्वात्मक-ब्राह्मणभोग, आत्मकभोग उपनिषद्भाग-इन तीन प्रकर्मों के द्वारा क्रमशः स्वरूप-विरलेष्य हुआ है। इस आचारनिष्ठा में मानव का आत्मानुगत बुद्धितन्त्र ही प्रमुख सहायी बना रहता है। मन और शरीर उसी सीमापर्यन्त इस आचारनिष्ठा के अनुयायी बने रहते हैं बने रह लगे हैं बलवत् कि बुद्धि के द्वारा मन-शरीर का नियन्त्रण रहता है। बुद्धि के नियन्त्रण से पृथक् होते ही मन-शरीर-दोनों स्वैयचारपथक बन जाते हैं। इस स्वैयचारिता से निश्चयन-मनस्त्व में आलान्तर में मान्मदोष अभिष्यक्त हो जाता है एवं शरीर में आग्नादोष अभिष्यक्त हो जाता है जोकि इनके स्वरूप में प्रकृत्या ही बीजरूप से प्रतिष्ठित हैं। इन दोनों के अभिष्यक्त होत ही पुरुषानुगता निष्ठा अभिभूत हो जाती है, निष्ठा के अभिभूत होते ही आचारधर्म टिपित हो जाता है। रोय रह जाते हैं—‘अनाचार’।

सङ्गीत के प्रति सर्वस्मिना आदरमान रखते हुए भी सङ्गीत का मूलप्रतिष्ठारूप नाद-धुति-स्वर-वैद्य महतोमदीयान्-उदात्तमावी के प्रति सर्वस्मिना आस्था-अज्ञा-रखते हुए भी हमें प्रकृतिविरत के तयाध्वित मानस सोम तथा शारीरिक सुरा-मात्रों से अनुगमणित-आत्मबुद्धिनिष्ठा के महान् प्रतिशब्दी मल्लभ्य और आग्ना-दोषों के सम्बन्ध से शरीरानुगत मानव-मनानुबन्धी-गायन एवं मनोऽनुगत-शरीर-मनानु-

पर ही निर्भर है। इसका प्राण हुआ है, तथा वाक्-योधा है। हिङ्कारपूर्वक आन्त्रोच्चारण करना वाक्-प्राण का दाम्पत्य भाव ही सम्पादन करना है, जो कि दिव्याग्नि का प्रजनयिता है। इसी प्रजननसम्पत्ति के लिए हिङ्कारपूर्वक अनुवचन किया जाता है। यही हिङ्कार की दूसरी उपपत्ति है ॥ २ ॥

क्योंकि हिङ्काररूप इषामात्र का श्रृङ्गरूपा योधा वाक् के साथ दाम्पत्यभाव भी अभीष्ट है इसीलिए तो हिङ्कार का उत्पत्तक से उच्चारण न कर उपांशुरूप से ही उच्चारण किया जाता है। प्राण स्वयं अनिरुक्त है वाक् निरुक्त है। यदि उत्पत्तक से हिङ्कार का उच्चारण किया जायगा तो निरुक्तभाव में आधा हुआ यह भी निरुक्तवाक्-रूप में ही परिणत होजायगा। परिणामतः अभीष्ट दाम्पत्यभाव का समूह न हो सकेगा। उपांशु अनिरुक्तभाव से सम्बन्ध रखता है। अनिरुक्तता प्राण का प्रावित्तिस्वरूप है। फलतः उपांशुरूप से हिङ्कार करना प्राणरूप को सुरक्षित रखते हुए दाम्पत्यभाव का ही समूह करना है। यह भी स्पष्ट ही है कि गानकाल में 'हिं-हूं' इत्याद्याकारयुक्त हिङ्कार भीतर ही भीतर पुन-गुनाया जाता है। क्योंकि इस का नाद से सम्बन्ध है। और नादब्रह्म स्वयं इन्द्रस्य अनिरुक्ततत्त्व है। हिङ्कार का उपांशु उच्चारण क्यों किया जाता है? इस प्रश्न की यही तीसरी उपपत्ति है ॥ ३ ॥

मन्त्रों में पठित 'प्र' 'आ' 'मम्' 'अनु' इत्यादि उपसर्ग किसी विशेष प्रयोजन को गर्भ में रखते हैं। जब श्रुति को आगमनभाव का समूह करना होता है तो मात्र में आह् उपसर्ग का समावेश कर दिया जाता है। जिस से पृथिवी से प्रयाण (गमन) बतलाता होता है उस में 'प्र' उपसर्ग लगा दिया जाता है। जिस में दोनों ओकों की (५ शु० की) वस्तुओं का सङ्गम प्रतिपाद्य होता है उस मन्त्र में सम् उपसर्ग रहता है। यहाँ वस्तुपुच्छ का सम्बन्ध बतलाना अभीष्ट होता है यहाँ 'अनु' उपसर्ग प्रयुक्त होता है। इसप्रकार महारम्म महर्षि उपसर्गों के द्वारा उत्पत्तिरोधमात्री का समूह कर दिया करते हैं। इन उपसर्गों के सम्बन्ध से उन श्रुचाओं के भी 'प्रमती आचती-समघती-अनुपती' इत्यादि नाम होजाते हैं।

प्रकृत दर्शपूर्णमास में हमें इस पार्थिव मौक्तिक आह्निक अग्नि में सामिधेनी-अनुवचन से सिन्धु-प्राणात्मक सावित्राग्नि का आवाहन करना है। नाथ ही यह भी सिद्ध किया है कि आगत सिन्ध्याग्नि को यही प्रतिष्ठित नहीं रहना है। अतिरिक्त पार्थिवानियुक्त इस सिन्ध्याग्नि में हविर्वाद्य यजमान के शरीराग्नि का तन्मय कर इसे देवात्म्यरूप में परिणत कर पुनः उसी सुस्रोत में मेजना है। इसप्रकार यहाँ 'आवाहन-विसर्ग' नामक दोनों कर्म अपेक्षित हैं। इस उभयकर्मविधि के लिए यहाँ आरम्म में उन दो श्रुचाओं का अनुवचन होता है जिन में आगमन-सूचक आह् तथा प्रयाण-सूचक प्र' उपसर्ग का समावेश है। आरम्म में—'प्र' 'आ' उपसर्ग वाली श्रुचाओं का अनुवचन क्यों होता है? इस प्रश्न की उक्त उपपत्ति की लक्ष्य में रख कर ही प्रस्तुत प्रकरण का सम्बन्ध करना चाहिए।

सामिधेनी-अनुवचनकर्म से सावित्राग्नि इस पार्थिव आह्निक अग्नि में प्रतिष्ठित होजाता है यह कहा जाना चाहिये। क्या हविर्वाद्य करने के अनन्तर इस सावित्राग्नि का इस सावित्ररूप से ही पुनः सुस्रोत में गमन होता है?, नहीं। जब सावित्राग्नि पुनरावर्तित होगा (वापस लौटगा) तो उस समय यह सावित्र न रह कर 'गायत्र' बन आयेगा। गायत्री का स्वरूप पृथिवी, और सूरत के संयोग से ही निम्नम हुआ है।

सूर्यकेन्द्र से निकल कर चारों ओर व्याप्त होने वाला प्राणात्मक सौतेल 'सावित्र' कहलाता है। दूसरे शब्दों में-ब्रह्मोत्पन्नभूत सूर्य का सञ्चात् तेज ही सावित्री है। यह सौर सावित्र तेज भूगर्भ में प्रथम-सम्बन्ध से प्रविष्ट होता है। भूविषय गो नाम से प्रसिद्ध है। इस गोगर्भ में प्रतिष्ठित होने से भी यह सौर तेज 'गायत्री' कहलाया है। इस के अतिरिक्त यही प्रभूत सौर तेज पार्थिव विवर्त का स्वरूप-सम्पादक है अतः 'अगाधत्' सम्पादयत्' इस निर्बचन से भी इसे 'गायत्री' कहा जाता है। जो व्यक्ति इस तेज को (गायत्रीकुन्दस्क सुप्रसिद्ध गायत्री मन्त्र के द्वारा) अपने अर्थात्म में प्रतिष्ठित कर लेता है उस की कोई हानि नहीं होती। अतः 'गायन्तमुपासक आथते' इस निर्बचन से भी इसे 'गायत्री' कहना अनुमत्त बन रहा है, क्योंकि सम्पादिविज्ञान में भित्तिार से प्रतिपादित है।

उक्त गायत्री के दो विवर्त हैं। सौर तेज प्रभूत हुआ। प्रभूत होकर भूगर्भ में प्रविष्ट हुआ। अन्तर्मर््याम सम्बन्ध के प्रमाण से मूलोक्त की प्रातिस्विक सम्पत्ति बन कर उष्णलोकानुगत बना। यही पार्थिवगायत्री कहलाई है। इसे हम 'भूतगायत्री' भी कह सकते हैं। लौकिक अग्नि इसी भूतगायत्री का प्रत्यक्ष निदर्शन है, एवं यही अथर्वस्यु के द्वारा 'अध्यमकाष्ट' से इष्ट किया जाता है। हमारे प्रकृत सामिधेयानुवचनकर्म का इस से कोई सम्बन्ध नहीं है।

सौर-सावित्र तेज द्युलोक से आकर गौरूप मूलोक्त से टकराया। यहाँ से इस का प्रतिकलन हुआ। 'स' का भी मू से सम्बन्ध होने के कारण 'गायत्री' नाम अवश्य हुआ परन्तु यह गायत्रतेज मूलोक्त की प्रातिस्विक भट्ट नहीं है। उस प्रभूतभाग का बहाँ मूलोक्त से अन्तर्मर््याम सम्बन्ध है नहीं इस प्रतिकलित गायत्रतेज का मूलोक्त से ब्रह्मर््याम सम्बन्ध है। त्रेताकल्प में जो प्रकाश हो रहा है, वह प्रतिकलित सौर संजोमयी गायत्री का ही प्रभाव है। एवं यही गायत्रतेज के प्रत्यक्ष वरान हैं।

इस द्वितीय गायत्रतेज के बिना गायत्री के घाने बाकर दो विवर होजाते हैं। प्रतिकलनप्रक्रिया का दैनियम ही इस विवर द्वयी का मूल है। सौर तेज आकर प्रतिकलित हुआ आतप (धूप) का स्वरूप प्रकट होगा। यहाँ से पुन 'स' का प्रतिकलन होता है। इस द्वितीय प्रतिकलन से छायामय प्रकाश का आविर्भाव होता है। छाया में जो प्रकाश (आतपशून्य उज्ज्वा) है वही उस का द्वितीय रूप है। प्रथमरूप 'ज्योति' मर्मबी गायत्री कहलाती है एवं द्वितीय रूप छायामयी गायत्री है। ज्योतिर्मर्मवी गायत्री में आग्नेयतेजोमय वृषमाण प्रतिष्ठित रहता है एवं छायामयी गायत्री में सौम्य संजोमम पितरप्राण प्रतिष्ठित है। इस छायामयी गायत्री की स्वरूपसम्पत्ति के लिए ही पितृकर्म (आश्र) में दाने अर्पित कर दिए जाते हैं।

इसप्रकार एक ही सौर सावित्र तेज के आचार पर पार्थिव भूतगायत्री दिव्यवृषगायत्री दिव्य पितृगायत्री से- से तीन गायत्रविध होजाते हैं। तीनों में से प्रकृत में मध्यस्था वेषगायत्री का ही यहाँ धर्मिन्वन अपेक्षित है। यह दिव्यगायत्री दो प्रकार से एति प्रसि युग्म से युक्त है। सौम्यवृक्ष से सौतेल भाषा यही अ (एति) भाव है। प्रतिकलन-प्रक्रिया से पुनः द्युलोक की ओर गया यही 'प्र' (प्रेति) भाव है।

इस सम्बन्ध में एक प्रश्न उपस्थित होता है। मतलाया गया है कि द्युलोक से आगमनदशा में इसे 'सावित्री' कहा जाता है न कि गायत्री। फिर 'आगमनतमक'-'आ भाव' का तो सावित्री से सम्बन्ध

छिद्र हुआ एवं गमनात्मक 'प्र'—प्रभाव का गायत्री से सम्बन्ध छिद्र हुआ। आता हुआ वही तेज सावित्र है, एवं आता हुआ वही तेज गायत्री है। सावित्री एति' (आगच्छति) है, गायत्री प्रेति' है, एवं यही प्रकृतिक नियम है। फिर केवल गायत्री के साथ ही 'एति, प्रेति' दोनों भाषों का सम्बन्ध कैसे स्थापना किया गया ?।

विप्रतिप्रति यथार्थ है। अथर्व ही रियति के अनुसार आता हुआ और तेज सावित्री ही है एवं आता हुआ और तेज गायत्री ही है। सावित्री सूर्यगत सविता से ही सम्बन्ध है एवं गायत्री पृथिवी के सम्बन्ध से ही गायत्री कहलाई है। परन्तु इति का अपेक्षा से साथ ही उपयोगमयोंका भी अपेक्षा से हम उस सावित्री को भी गायत्री कहते हैं। शीर्षक हमारे लिए वही 'आता हुआ' माना जायगा जो गायत्री के रूप में परिणत रहेगा। उस का आगमन गायत्रीरूप में परिणति के लिए ही होता है। अतः 'वातृध्यानाच्छ्रव्य' न्याय से भी उस गायत्र्यय आगम सावित्र तेज को 'गायत्री' कह दिया जाता है। और एकमात्र इसी इति से यहाँ दोनों के लिए 'गायत्री' शब्द प्रयुक्त होना है।

यहाँ से आता हुआ वह सावित्रात्मक गायत्रतेज पार्थिव मानवप्रजा में वलापान करता है एवं आता हुआ गायत्रतेज पार्थिव ब्रह्मगत स्रोत्र का प्रादान करता हुआ शुलोच्छ्रया देवप्रजा में वलापान करता है। यहाँ से आना और यहाँ से यज्ञप्रत्येक के साथ गमन करना यह इस का एकप्रकार का एति—प्रेतिभाव है। इस एति—प्रेति—भावात्मक गायत्रतेज का मन्त्र के द्वारा यज्ञ में सम्बन्ध किया गया। यहाँ से आते हुए का अनुकूलान्व—वेद्यता—स्वरयुक्त—मन्त्रवाक् से आकर्षण कर उस का यहाँ योग कर लिया यही 'एति' मान हुआ। अनन्तर प्रकृत्या शुलोका की ओर जाने वाली गायत्री से इस गानुगता—यज्ञभक्तिमता हविष्युक्त गायत्री का सम्बन्ध होना। इस परम्परा से उस के साथ इस का शुलोक में गमन होना यही इस का प्र मान कह—साया। इसी को हम यज्ञानुगत एति प्रेति—भाव कहेंगे।

सम्पूर्ण प्रपञ्च का निर्धार यही हुआ कि, प्राकृतिक गायत्रीस्वर एति—प्रेति' भाव से बह है। उसी के प्राधान के लिए यहाँ सामिकेयनुबचनकर्म होता है। अतः तदुत्कर्ष इन मन्त्रों में भी गायत्री-स्वरका गुणता एति—प्रेति का सम्बन्ध आवश्यक है। 'प्र (प्रसवी)—आ (आवर्ती) श्रुताओं का अनुगमन क्यों किया जाता है ? इस प्रश्न की यही संक्षिप्त उत्तरपति है ॥ ४ ॥

'एति—प्रेति' के अनुबचन से आधिदैविक—गायत्रिभाव का समावेश हुआ। इसी के द्वारा आध्यात्मिक 'एति—प्रेति' भाव का भी समझ होजाता है। हमारी आध्यात्मिक—स्त्या में रक्षा—प्रत्यात्मिक उदान प्राप्त 'प्रेति प्रेति' भावात्मक ही बन रहे हैं। आता हुआ वायव्यप्राण ही 'उदान' है एवं आता हुआ वायव्य प्राण ही 'प्राण' है। इनै इस यज्ञकर्म से हमारे (ब्रह्मान के) आध्यात्मिक मनुष्यत्मा के स्वर्गमन के लिए तेजस्वा उत्पन्न करना है। यह देवता हमारा आध्यात्मिक स्वरूप है। उक्त 'एति—प्रेति' भाव से इस में 'एति—प्रेति' भावात्मक उदान तथा प्राण का प्राधान होजाता है। इसलिये भी एति—प्रेति' भावयुक्त मन्त्रद्वयी का उच्चारण किया जाता है। और यही 'एति—प्रेति' भावात्मक अनुबचन की दूसरी उत्तरपति है ॥ ५ ॥

रेत-सेक करने वाले का रेत योगप्राण (गर्भाशयगत योनिरूप आग्नेय प्राण-आचव) में आबुत होता हुआ रेत-सेक करने वाले की अपेक्षा से 'प्रेति' माव का अनुप्राहक बन रहा है। एवं-वही यिक रेत १ माव के अनन्तर पूर्णवियव बनकर अपत्यरूप में परिणत होकर एष्यामस्तु के प्रत्यापात से मुमिष्ठ बनता हुआ 'प्रेति' माव का अनुप्राहक बन रहा है। रेतोद्भव सिद्धक की दृष्टि से 'प्रेति' है एवं रेतोरूप अपत्य सिद्धक की दृष्टि से एति है। हमें इस यज्ञकर्म में प्रबननकर्म अपेक्षित है। एवं प्राकृतिक प्रबननकर्म 'एति-प्रेति' भावात्मक है। उस का भी यही सम्बन्ध होता है। यही 'एति-प्रेति' भावात्मक अनुवचन की सीखी उपपत्ति है।

बिना यह से हमें यवमान के आध्यात्मिक शरीराणि के आधार पर तैवात्मा उत्पन्न करना है उस में आध्यात्मिक यज्ञपुरण्यस्तु 'आत्मा-शरीर' दोनों भाग अपेक्षित हैं। आत्मा मोक्षा है, शरीर मोक्ष्य है। यही मोक्ष्य शरीर 'भोगायतन' भी कहलाया है मोक्ष्य भी कहलाया है। आत्मवित्त अन्तर्वित्त, वहिर्वित्त-मेढ से दो भागों में विभक्त है। शरीर इसका अन्तर्वित्त है, एवं बाह्य मौक्तिक परिग्रह वहिर्वित्त है। दोनों ही 'पशु' नामसे व्यक्त्वत हुए हैं। इस पशुसम्पत्ति के संग्रह के लिए भी 'एति-प्रेति' माव उपयुक्त होखा है। पशु प्रात बहल में खरने बाते हैं यही इन का 'प्रेति' [गच्छन्ति] भाव है। सायंकाल नापस लोट आते हैं यही इन का 'प्रेति' [आगच्छन्ति] भाव है। इसप्रकार पशुसम्पत्ति भी एति-प्रेति भावात्मिका बन रही है। आने-जाने वाले पशु चेतन हैं। बिना प्राकृतिक पशुप्राण से इन पशुओं का स्वरूप-निर्माण हुआ है यही पशुप्राण अन्तर्वित्तलक्षणा शरीररूपक पशुमाव का स्वरूप समर्पक माना गया है। इस सादर्य से देवामा में पशु-सम्पत्ति का भी आधान होता है एवं अन्तर्वित्तलक्षणा शरीरसम्पत्ति का भी संग्रह होता है। यही 'एति-प्रेति' भावात्मक अनुवचन की सीखी उपपत्ति है।

अथ वहिर्वित्त-लक्षणा बाह्य पशुसम्पत्ति का बिना कि हम आधिभौतिक-सम्पत्ति कहेंगे संग्रह करना शेष रह जाता है। यह काम भी इसी 'एति प्रेति' माव से गतार्थ बन रहा है। सम्पूर्ण मृत-मौक्तिक पदार्थ इसी ऐति-प्रेति माव से नित्य सम्बद्ध हैं। कुछ एक उदाहरण ही इस दिशा में उपोद्बलक मान लिए जाएँगे। त्रैलोक्य के गर्भ में प्रतिष्ठित यन्त्राक्त मृत-मौक्तिक पदार्थ इसी यावद्वसी से नित्य आक्रान्त हैं, जिसका 'सम्भूति च विनाश च यस्तद्वैद्योभयं सह' (ईश उ) इत्यादि रूप से सर्वत्र प्रयत्न किया जासकता है। सामान्य दृष्टि से विचार करने पर हम इस निश्चय पर पहुँचना करते हैं कि, विश्व तथा विश्व गर्भ में प्रतिष्ठित पदार्थ गतिशील हैं संस्तरणीय हैं। अतएव इस प्रपञ्च को 'संसार' कहा जाता है। इसी स्वाभाविकी गति से पदार्थों में अवस्था-परिवर्तन हुआ करता है। इसी क्षणिक परिवर्तन के आधार पर 'गन्तविशेषने' 'क्षणिक क्षणिकम्' सिद्धान्त स्थापित करने का वाहस कर लिया है।

परन्तु अब हम अन्तर्दृष्टि से विचार करते हैं तो हमें यह मान लेना पड़ता है कि इस गतिमाव के गर्भ में 'आगति' भी प्रतीत होती है गतिमात्र विनाश है, तो आगतिमात्र सम्भूति है। दोनों का एक ही किन्तु में समावेश होखा है। प्रत्यक्ष पदार्थ पूर्वरूप से नष्ट होता हुआ ही उत्तररूप से सम्भूत है। विगठता हुआ ही घन रहा है। डम-बलाचल- (चल-अचल)-भावद्वयी से ही 'सर्वमिह बलाचलम्'। इन दोनों में बलभाव (गतिमात्र) प्रेति का स्वरूप-समवक बन रहा है एवं अचलभाव-स्थिति-मात्र एति माव का अनुप्राहक बन रहा है।

सिद्ध हुआ एवं गमनात्मक 'प्र-प्रभाव का गायत्री से सम्बन्ध सिद्ध हुआ। आता हुआ वही तब सवित्र है, एवं जाता हुआ वही तेज गायत्री है। 'सावित्री एति' (आगच्छति) है 'गायत्री प्रेति' है, एवं यही प्रकृतिक नियम है। फिर केवल गायत्री के साथ ही एति प्रिति दोनों भावों का सम्बन्ध कैसे स्थापना गया ?।

विप्रतिपत्ति यथार्थ है। अथर्व ही रिपति के अनुसार आता हुआ और तेज सावित्री ही है एवं जाता हुआ और तेज गायत्री ही है। सावित्री सूर्यगत सविता से ही सम्बन्ध है एवं गायत्री पृथिवी के सम्बन्ध से ही गायत्री कहलाई है। परन्तु दक्षि की अपेक्षा से साथ ही उपयोगमर्मादि की अपेक्षा से हम उस सवित्री को भी गायत्री कहते हैं। औरतेज हमारे लिए वही 'आता हुआ' माना जायगा जो गायत्री के रूप में परिचित रहेगा। नरु का आगमन गायत्रीरूप में परिवर्तित के लिए ही होता है। अतः 'सात्त्व्यात्ताच्छब्द' न्याय से भी उस गायत्र्यथ आगत सवित्र तब को 'गायत्री' कह दिया जाता है। और एकमात्र इसी दक्षि से यहाँ दोनों के लिए 'गायत्री' शब्द प्रयुक्त होना है।

यहाँ से आता हुआ वह सावित्रात्मक गायत्रतेज पार्थिव मानवप्रभा में वस्त्राधान करता है एवं जाता हुआ गायत्रतेज पार्थिव द्रव्यगत रहों का प्रादान करता हुआ शुलोक्षर्या देवप्रभा में वस्त्राधान करता है। यहाँ से जाना और यहाँ से यज्ञद्रव्य के साथ गमन करना यह इस का एकप्रकार का एति-प्रेतिभाव है। इस एति-प्रेति-भावात्मक गायत्रतेज का मन्त्र के द्वारा यह में सम्बन्ध किया गया। यहाँ से आते हुए का अनुकृपा छन्द-देयता-स्वरमुक्त-मन्त्रवाक् से आकर्षण कर उस का यहाँ योग कर दिया यही 'एति' मान हुआ। अनन्तर प्रकृत्या शुलोक की ओर जाने वाली गायत्री से इस रक्षामुगता-यज्ञमक्तिमता हविर्मुक्त गायत्री का सम्बन्ध होना है। इस परम्परा से उस के साथ इस का शुलोक में गमन होना यही इस का प्र मान कहलाया। इसी को हम यज्ञानुगत एति-प्रेति-भाव कहेंगे।

सम्पूर्ण प्रपञ्च का निष्कर्ष यही हुआ कि, प्राकृतिक गायत्रीतत्त्व 'एति-प्रेति' भाव से युक्त है। उसी के आधान के लिए यहाँ समिधेन्मुनवनकर्म होता है। अतः उदात्तर्यक इन मन्त्री में भी गायत्री-स्वरूपा-नुगता एति-प्रेति का सम्बन्ध आवश्यक है। प्र (प्रयत्नी) -आ (आवृत्ती) श्रुत्याओं का अनुगमन क्यों किया जाता है ? इस प्रश्न की यही संक्षिप्त उत्तर है ॥ ४ ॥

'एति-प्रेति' के अनुबन्धन से आधिदैविक-गायत्रमात्र का स्मावेश हुआ। इसी के द्वारा आध्यात्मिक 'एति-प्रेति' भाव का भी स्पष्ट होबला है। हमारी आध्यात्मिक-श्रया में रसात प्रस्तातात्मक उदान-प्राप्त 'प्रेति-प्रेति' भावात्मक ही बन रहे हैं। आता हुआ वायव्यप्राण ही 'उदान' है एवं जाता हुआ वायव्य प्राण ही 'प्राण' है। हमें इस पञ्चकर्म से हमारे (पञ्चमान के) आध्यात्मिक मातृगाम्ना के स्वर्गमन के लिए देहात्मा उत्पन्न करना है। यह देहात्मा हमारा आध्यात्मिक स्वरूप है। उक्त 'एति-प्रेति' भाव से इस में 'एति-प्रेति' भावात्मक उदान तथा प्राण का आधान होना है। 'इतिहास भी एति-प्रेति' भावबुद्धा मन्त्रवही का उत्पत्तारण किया जाता है। और यही 'एति-प्रेति' भावात्मक अनुबन्धन की वृत्ति उत्पत्ति है ॥ ५ ॥

(१) 'हि-हि-हि-ओम्' प्रबो वाजो अविद्यधो हविष्मन्तो घृताच्या ।

देवास्त्रिगाति मुन्नुयुः-ओम् ॥ (१, २, ३) ।

'हि-हि-हि-ओम्' इस सप्रणव हिङ्कार का उच्चारण केवल एकबार प्रथम मन्त्र के साथ ही किया जाता है। आगे के सम्पूर्ण मन्त्र केवल 'ओम्' पूर्वक ही बोले जाते हैं। इस मन्त्र को श्रुतपरक भी लगाया जासकता है एवं अग्निपरक भी लगाया जासकता है। उभयथा अग्निवत्त्व ही अभिप्रेत है। कारण इसका यही है कि, अग्नि की सत्य श्रुत-भेद से दो अवस्था मानी गई हैं। सत्याग्नि स्थस्थान में प्रतिष्ठित रहता हुआ सम्बत्सरक का साक्षी है जिसे लिए-‘सद्यत् सत् सत्यमसौ स आदित्यः (यत् ब्राह्मण) यह कहा जाता है। इस सूर्यसमक सत्य (सद्ब्रह्म-सशरीरी) अग्नि (त्रिसे गायत्रीमात्रिक वेदाग्नि भी कहा जाता है) का जो प्रबल भाग है, वही केन्द्र-सम्पत्ति से बध्नि होता हुआ श्रुत कहा जाता है। इस श्रुत (गायत्र्य) अग्नि में श्रुतसोम की आहुति होती है। श्रुताग्नि दक्षिण से उत्तर की ओर जाया करता है, एवं श्रुतसोम उत्तर से दक्षिण की ओर आता हुआ इसमें आहुत होता रहता है। इस श्रुताग्नि, तथा श्रुतसोम के अन्तर्मयि नामक चिति (प्रतिपञ्च) सम्बन्ध से दोनों के पूर्वस्वरूपोपपन्न से जो एक तीव्र उभयात्मक स्वरूप उत्पन्न होता है उसे ही श्रुत कहा जाता है। इस श्रुतसमष्टि का ही नाम 'सम्बत्सरक' है। इस प्रकार वही अग्नि श्रुतावस्था में आकर सोम के सम्बन्ध से 'श्रुत' बनता हुआ यज्ञ की प्रतिष्ठा बन रहा है। अतएव श्रुतपक्ष तथा अग्निपक्ष, दोनों का अन्तर्तोगत्वा अग्निपक्ष में ही पर्यवसान सिद्ध हो जाता है।

'वाज अभिद्यध, हविष्मन्त, घृताची' ये चारों भाग इस यज्ञाग्नि के स्वरूप-रचक हैं। इसी चारों के सम्बन्ध से साम्बत्सरिक यज्ञाग्नि स्वस्वरूप से सुरक्षित रहता है। वाज सामान्यतः १ अक्ष का वाचक माना गया है। वस्तुतः वाज उस वज्र का नाम है जो अक्षरूप से सूर्य से भी ऊपर आपोमेय फरेष्टी (चनत्सोक) में प्रतिष्ठित रहता है। पारमेष्ठ्य अपवृत्त्व 'आयु-वायु-सोम' मे' से तीन भागों में विभक्त है। इनमें जो अपू की सोमावस्था है वही वाज है। गायत्री त्रिसे सोम का अपहरण करती है वह भी सोम है चान्द्रमण्डल में भी सोम है। परन्तु यह 'वाज' नामक पारमेष्ठ्य सोम अपनी तत्रत्या अवस्था से दोनों से मिश्रचर्मा है। इसे ब्रह्मवीर्य का संग्राहक माना गया है, जैसा कि-‘धीर्य्य वै वाजा' (यत् १।३।४।७) । इत्यादि से स्पष्ट है। प्राकृतिक निरम हविष्य में चान्द्र सोम का सम्बन्ध है साम्बत्सरिक स्योविष्टोम में सौररश्मिमुक्त स्योतिर्मय सोम का सम्बन्ध है। एवं प्राकृतिक बाबेययज्ञ में इस ब्रह्मवीर्य-प्रवचक अतएव '० ब्रह्मण्यस्त्रि नाम से प्रसिद्ध पवित्र 'वाज' नामक पारमेष्ठ्य सोम का

१—‘अक्ष वै वाज' (ता० म० ब्रा० (१३।१।१३) ।

२—‘पवित्र ते विषत ब्रह्मणस्पते प्रसुर्गात्राणि पर्येपि विश्वतः ।

अतप्यनर्न तदामो अरनुत श्रुतास इद्वहन्तस्तत् समाशत'

—शुक्ल० सं० ३।५३।१।

आदान-विसर्ग की दृष्टि से भी इस 'एति-प्रेति' की ध्याप्ति के दर्शन किए जा सकते हैं। प्रत्येक पदार्थ से उसके चरपरमाणु विस्फटनधर्माद्यधर्मावपत्ति के विस्फटनात्मक चरणधर्म से विस्तृत हारो हैं। साथ ही 'मैपञ्चयज्ञ' नामक प्राकृतिक कर्म के आदान के द्वारा इस निर्गत माग की क्षतिपूर्ति भी हो रही है। प्रतिक्रम प्रत्येक चरण में आदान-विसर्ग दोनों भावों से नित्य आक्रान्त है। विश्व क्रियात्मक है। क्रिया गतिवत्त्व है। प्रत्येक गति के गर्भ में 'आगति' है, एवं प्रत्येक आगति के गम में गति है। धर्म की रश्मियों को देखिए। रश्मियाँ चलती हैं परन्तु पीछे इट्टी हुई। 'अर्चस्वरति' के अनुसार अपानन करते हुए ही रश्मियों का प्राणन हो रहा है जैसा कि 'अस्म प्राणवपानती' इत्यादि मन्त्रवर्णन से स्पष्ट है। हमारी मागगति में एक पैर आगे बढ़ता हुआ ही चल रहा है तो दूसरा पीछे इट्टा हुआ ही आगति का भी प्रवर्तक बन रहा है। प्रत्येक गति में आगति अनुस्यूत है। चक्षु-श्रुति भी इस प्राणन-अपानन से बन्धित नहीं है। मार्ग में चलते हुए दोनों हाथों की गति पर दृष्टि डालिए। वहाँ भी आप को आगति गति से दोनों भाव उपलब्ध होंगे। शरीर का रुधिर भी सर्वत्र सञ्चार करता हुआ दोनों का अनुग्राहक बन रहा है। कर्मों का विश्व में कोई भी पदार्थ ऐसा नहीं है जिसमें 'एति-प्रेति' दोनों भावों का सम्बन्ध न हो। यही मौलिक धर्म का प्रातिस्विक धर्म है जो कि इसे गायत्रय के अनुग्रह से ही प्राप्त है। इसी आधार पर—'गायत्री वा इदं सर्वम्' (छा० उपनिषद्) यह निगम प्रसिद्ध हुआ है। यही आधिभौतिक-सम्पत्ति है। एति-प्रेति-पूर्वक अनुवचन से स्वसाधारण में सामान्यरूप से ध्यात इस सम्पत्ति का भी संग्रह हो जाता है। यही एति-प्रेति साक्षात्कृत अनुवचन की पञ्चवी उपपत्ति है ॥१॥

वास्तव्य यही हुआ कि आधिदैविक आध्यात्मिक, आधिभौतिक, चीनों के समन्वय से इस आधिग्रह (वेधग्रह-वर्शपूर्णमास) से देवामा उत्पन्न करता है। इस की स्वरूप-विधि के लिए हमें पाँच सम्पत्तियाँ अपेक्षित हैं। आधिदैविक-सम्पत्ति पहिली सम्पत्ति है यजमानाग्निजज्ञा आध्यात्मिक-सम्पत्ति दूसरी सम्पत्ति है बहिर्विस्तारज्ञा आधिमौलिक-सम्पत्ति तीसरी सम्पत्ति है अन्तर्विस्तारज्ञा शरीरसम्पत्ति चौथी सम्पत्ति है एवं स्वयं यज्ञकर्म पाँचवी सम्पत्ति है। 'एति-प्रेति' पूर्वक अनुवचन से पाँचों का संग्रह हो जाता है। इसीलिए श्रुति ने पाँच उपपत्तियाँ रखलाई हैं। यही गायत्रानुगत एति-प्रेति भाव की सर्वव्यापीत का संक्षिप्त निदर्शन है जिसके उपासक उक्त 'एति-प्रेति' मन्त्र से युक्त रहते हुए पूर्ण समृद्ध करने रहते हैं।

शमिषेनी-कर्म क्यों किया जाता है? समग्रव दिङ्मागपूर्वक ही क्यों किया जाता है? ११ १५, १७ सम्पत्ति का क्या रहस्य है? अनवानन का क्या रहस्य है? आद्यन्त के आ-वि-आकसन से क्या प्रयोजन अभिप्रेत है? गायत्रीछन्द का एवं आग्निदेवता का सम्बन्ध क्यों असीद्ध है? 'एति-प्रेति' पूर्वक अनुवचन क्यों किया जाता है? इत्यादि उन प्रश्नों की जितनी कि बहिरङ्गमात्र से सम्बन्ध है—कर्मिक उपपत्ति बतझारी गई। अब यहाँ से आगे (छन्दो-बहिर्ग्रह से) पदतिप्रदर्शनपूर्वक शमिषेनी-मन्त्रों की व्याख्या ही आरम्भ होती है। यही क्रमशः पाठकों के समुल्ल उपरिप्रेत हो रही है।

वेदि के पश्चिम भाग में अथवा वेदिभोधि के उत्तर भाग में अथवा के दाएँ दिशाएँ हुए दर्भासन पर लङ्का होकर 'होता' नाम का श्रुतिक सर्वप्रथम निम्नलिखित शमिषेनी मन्त्र का तीन बार उच्चारण करता है—

अग्नि अथवा वन रहा है। क्योंकि वाह्यरूप से अग्नि समिद्ध रहता है। अतएव इसे हम अवश्य ही अग्नि का स्वरूप—रक्षक कह सकते हैं।

वृक्ष रक्षक है— 'अभिधाय'। पञ्चाग्नि का ही नाम अभिधाय है। अवयवी की रक्षा पुष्टि, तुष्टि, तृष्टि अवयवों की रक्षादि पर ही निर्भर है। सम्बत्तयाग्नि अवयवी है, पञ्चाग्नि अवयव हैं। इन अवयवों से ही उस अवयवी की स्वरूप-रक्षा हो रही है। अतः इन "भिद्यु" नामक पर्वाम्निषों को भी हम अग्निस्वरूप-रक्षक मान सकते हैं।

हवि से ओषधिरूप अन्न, भौतिक शरीर दोनों अभिप्रेत हैं। भौतिक शरीर आपतनरूप से अग्नि का रक्षक है एवं अन्न आहुतिरूप से अग्नि की रक्षा कर रहा है। अन्न एवं भूत दोनों ही मय होने से पशु हैं। अतएव भूति न 'हविष्मन्त' का पशु अर्थ किया है।

आन्तरिक्य वायु में आत्म्य की मात्रा प्रतिष्ठित रहती है जैसा कि 'धृतमन्तरिक्षस्य' (उत० ७। १२।३।) इत्यादि से प्रमाणित है। इसी आत्माहुति से अग्नि अविशयरूप से समिद्ध रहता है। आन्त्याहुति देने वाले प्राण हैं यही प्राकृतिक यज्ञ के शुद्ध-प्राणीय 'धृताधी' हैं। इसप्रकार मन्त्र में पठित वाचादि चारों शब्द अग्नि-समिधन का मास ही स्पष्ट कर रहे हैं। इन चारों रक्षकों से युक्त उस दिव्याग्नि का यहाँ आधान ही प्रकृत अनुवचनक्रम से अभिप्रेत है। उसके आधान से स्वयमुपाधी (सुम्नुयु) यज्ञमान यज्ञ के द्वारा दिव्यदेवताओं की सम्पत्ति प्राप्त करने में समय हो जाता है। इसी सामयिक अर्थ को लक्ष्य में रख कर मन्त्र ने कहा है कि—

‘हे अग्ने ! धृताधी के द्वारा वाच, पच, पशु आदि सम्पत्तियाँ (आपको समिद्ध बनाने के लिए) प्रादुर्भूत होती हैं। इनके प्रादुर्भाव से (आपके समिद्ध बन जाने पर) यज्ञकर्त्ता यज्ञमान देवभाव को प्राप्त करने में समर्थ हो जाता है।’

उक्त श्रुत्या में क्योंकि 'प्र' उपसर्ग आत्मा है अतएव इसे हम 'प्रवर्ती' श्रुता करेंगे, एवं इसे गायत्री के प्रेति' (गच्छति) भाष का संग्राहक मानेंगे। इस प्रथम मन्त्र के त्रिराहुतिपूर्वक अनुवचन करने के अनन्तर होता निम्न लिखित (भौतिकरूप से दूसरी तथा सच्चा क्रम से चौथी) सामिधेनी का अनुवचन करता है—

(२) 'ओं अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये।

नि होता सत्सि वहिषि-ओम्' (४) इति।

प्राकृतिक दिव्याग्नि स्वमण्डल से मूलोक्त की ओर आता है। यहाँ मूलोक्त ही उसकी प्रतिष्ठा बनता है। इस मूलोक्त को याज्ञिक परिभाषा में 'वर्हि' कहा जाता है। पितृपरिभाषा में आग्नेय-सौम्य-समरी-सोष्ण मेद से तीन प्रकार के अन्नपितर' मान गए हैं। सूर्योपलक्षित मूलोक्त आग्नेय बनता हुआ 'उष्ण' है। अन्द्रोपलक्षित अन्तरिक्ष सौम्य होने से 'शीत' है। एवं मूलोक्त अग्नि-ओम् के समसमन्वय से अनुष्णा शीत (न उष्ण न शीत) है। इस अनुष्णाशीत मूलोक्त का निदान 'वर्हि' (वर्भ) माना गया है। कारण

सम्बन्ध है। अतएव वाक्यपय' यह का एकमात्र अधिकारी वाक्य ही माना गया है +। अतएव इसे 'वृहस्पतिस्य' भी कहा गया है।

'वृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवति, इन्द्र उत्तरं पां प्रथमः' के अनुसार परमेष्ठी नामक पूर्वग्रहों के अन्त में (परमेष्ठी की सीमा पर) वाक्यपेयक के प्रवर्तक वृहस्पति प्रतिष्ठित हैं, जो कि ह्यप्रसिद्ध 'वृहस्पतिमह' उपा 'लुष्पकवन्धु' नामक नास्तिक वृहस्पति से सर्वथा विभिन्न तीसरा पारमेष्ठ्यमह माना गया है। और इन्द्र सूर्य-चन्द्रमा-पृथिवी नामक उत्तरग्रहों से पहिला है। उस ओर की अन्तिम सीमा में वृहस्पति है, एवं इस ओर के उपक्रम में इन्द्र है वही तात्पर्य है। वृहस्पति ब्रह्मात्मक वाक्य की प्रतिष्ठा है, एवं सौर इन्द्र चक्रात्मक कृत्रिम की प्रतिष्ठा है। वृहस्पतिवत् इन्द्र के साथ भी वाक्य का सम्बन्ध होता है। क्योंकि दोनों सीमापेयका समीप हैं। अतएव आगे चलकर भुक्ति वाक्यपेय का वाक्य को भी अधिकारी मान लिया है *। इसप्रकार वाक्यपेय का इन्द्र से भी सम्बन्ध अवश्य है, परन्तु वस्तु वाक्यपेय ब्रह्मात्मक ही माना जायगा। इसी आधार पर भुक्ति का 'अथ वै वाक्यपेय' (तै० ब्रा० १।१।२५) यह निगम प्रतिष्ठित है। इस वाक्य के सम्बन्ध से ही पारमेष्ठ्य आप्यपशु 'वाजी' कहालाया है। इस 'वाजी-प्राण' का जिस अर्थवाचिकीशेष में प्राचान्त रहता है, उस अर्थवाचिकी को भी 'वाजी' कहा जाता है।

प्रकृत में उक्त वाक्य-स्वरूप दिग्दर्शन से यही बतलाना है कि इसी पारमेष्ठ्य वाक्यरस की दूसरी अवस्था का नाम ज्योतिर्मय होम है जिसकी आहुति से ही सौर कृष्णानि ज्योतिर्मय बना हुआ है। तृतीयवस्था वाक्त्रसोम है। चौथी अवस्था ओषधियाँ (गोधूमादि अन्न) हैं। चान्द्रसोम ही प्रथम सम्बन्ध से ओषधियों का स्वरूप-सम्पर्क बनता है। पशुओं में भी परम्परया वही वाक्यरस प्रतिष्ठित है। अश्वर्य (अश्वानि) भी इसी वाक्यरस से परिपुष्ट हैं। वाक्यरस की इसी व्याप्ति के आधार पर निम्न स्थित निगम प्रतिष्ठित हैं—

१—“वाजो वै पशवः” (ए० ब्रा० ५।८।)।

२—“ओषधयः खलु वै वाजा” (तै० ब्रा० १।३।७१)।

३—“अतथो वै वाजिनः” (शत० ब्रा० २।४।४।२२)।

यह वाक्यरस सधवा अग्नि को समिद्ध करने वाला है। पारमेष्ठ्य वाक्त्र कृष्णानि की ज्योतिर्मय वाक्त्र सम्पत्तराग्नि की चान्द्रवाक्त्र ओषध्याग्नि की एवं आपभिक्षाज शरीराग्नि की प्रतीति

—“स वा एष ब्राह्मणस्यैव यज्ञः यदेनेन वृहस्पतिरयवतः। ब्रह्म हि वृहस्पतिः।

ब्रह्म हि ब्राह्मणः” (शत० ५।१।१।११)।

४— अथो राजन्यस्य (वाक्पयः) —यदेनेन-इन्द्रोऽयवतः। एवं हीन्द्रः एवं राजन्य” (शत० ५।१।१।११)।

यहाँ होता क रूप से इस वर्हि [भूलोक] पर विराजिए, [धुलोक से भूलोक पर्यन्त अग्नि का व्याप्त होना ही इस आधिदैविक-पक्ष में अग्नि का स्तवन-कर्म है] ।

‘हे दिव्याग्ने ! (हाता क सामिधेनी-कर्म से जुलाए जाते हुए) आप यज्ञिय-हवि ग्रहण क लिए, तथा इस हवि का देवताओं में पहुँचाने के लिए इस यज्ञसंस्था में पधारिए, एवं इस कुशासन पर होता बन कर विराजिए’ ।

उक्त श्रुति में क्योंकि ‘आक्’ उपसर्ग आया है अतएव इसे ‘आधती श्रुति’ कहा जायगा । एवं इसे गायत्री के ‘प्रति (आगच्छति)’ भाव का ही सम्राहक माना जायगा । इसप्रकार इन दोनों के अनुवचन से होता ‘प्रति-प्रोति’ भाव का ही सम्राह करने में समर्थ होजाता है । वैसाकि ब्राह्मण की सातवी कश्चिका से स्पष्ट है ॥ ७ ॥

यज्ञेतिवर्तव्यता से सम्बन्ध रखने वाले कर्मों का वैज्ञानिक रहस्य अवश्य होता है । परन्तु उसका सम्बन्ध भीति-पद्धतियों निगमानुगमवचन-प्रमाणों के आचार पर ही करना चाहिए । अपनी कल्पना से चाहे जो उपपत्ति मानते हुए पद्धति के विरुद्ध जाना विज्ञानसम्मत नहीं, किन्तु अज्ञानसम्मत है । वर्तमान युग में तो ऐसे वेदवैज्ञानिकों की कमी है ही नहीं ० । किन्तु पुरातन में भी किसी किसी को विज्ञान का अभीर्ण होजाता था । पद्धति के अनुसार उक्त दोनों मन्त्र ‘प्र-आ’ के सम्बन्ध से कर्मशः स्पष्ट ही यद्यपि ‘पराक्-अर्थाक्’ दोनों भावों के सम्राहक बन रहे हैं । परन्तु वैज्ञानिक-बन्धुओंने पद्धति-विरुद्ध अपने व्यक्तिविमोहन से यह कल्पना कर डाली कि प्रयो वाजा० और अग्न आयाहि० दोनों श्रुति-गायत्री के ‘प्रोति’ भाव का ही सम्राह कर रही हैं । उपपत्ति आप इसकी यह बतला रहे हैं कि ‘प्र’ इत्यादि तो प्रोतिभाव से सम्बद्ध है ही । एवं ‘अग्न आ’ से आगमन बतलाया है वह यहाँ से (धुलोक से) इसका आगमन होता है यहाँ के देवताओं की अपेक्षा तो इसका परागमति रूप प्रमाण ही सिद्ध होता है । सम्भवतः इन वैज्ञानिकों को यह न सूझ कि, इस समय उस यज्ञमान के यज्ञ में इन मन्त्रों का प्रयोग होरहा है जिसकी अपेक्षा ‘अग्न आयाहि०’ का अर्थ अर्वाणमतिक्रम्य आगमन ही होसकता है । अतः उक्त मत का मशीनोक्ति अवैज्ञानिकत्व सिद्ध हो जाता है ॥ ८ ॥

पूर्व में दोनों मन्त्रों का वा वैज्ञानिक अर्थ हुआ है उसे भुक्ति अपने शब्दों में स्पष्ट करती हुई कहती है कि, ‘प्रोति’ माहात्मिक प्रथमा श्रुति के प्र वो वाजा इस पद का ‘वाज’ शब्द अघ्न का ‘अभिवाय’ शब्द ‘पक्षों’ का एवं ‘हविष्मन्त’ शब्द ‘पशुसम्पत्ति’ का अनुस्राहक है । वैसाकि पूर्व में स्पष्ट कर दिया गया

०-व्यक्तिविमोहनामिका इयमूता वेदमक्ति का ही यह दुष्परिणाम है कि आज अपनी मान्यताओं के अनुसार युगधर्मानुगता वच माना-राखनीति समाखनीति साम्यवाद आदि आदि के अनुसंध से वेद के अनेक कल्पित अर्थ किए जा रहे हैं । जिनका वेद के पारिभाषिक सम्बन्ध से संस्पष्ट भी नहीं है ।

इसका मही है कि पारमेष्ठ्य शीत अपृतत्त्व का जो माग सौम्यवह्न के अग्नि से मिलकर 'वेन' ब्रह्माद्य है वही 'अप-अग्नि' के सम्यग्मन्त्र से अनुष्णाशीत है। अग्नि के सम्बन्ध से पानी का शैत्य इतना है, एवं अप्सम्बन्ध से अग्नि की उष्णता शान्त हो जाती है। ऐसे अनुष्णाशीत वेनत्व से ही 'वर्हि' (वर्म-ब्राम) की उत्पत्ति हुई है। क्योंकि पूर्व में माध्य के प्रथमव्यवहान्तर्गत दूर्भोत्पत्ति-विज्ञान-प्रकरण में वित्तर से ब्रह्माया बानुज है। इसी सादृश्य से वर्हि को उत्समानचम्मां भूलोक का प्रतिरूप मान लिया गया है। इसी आधार पर दिव्याग्निगत पितरों को 'अग्निवशात्ता' आन्तरिक्ष सोमगत पितरों को सोमसत् एवं अनुष्णाशीत भूलोकरूप पितरों को 'वर्हिपत्' कहा गया है। यही इससे मही बतलाना है कि, भूलोक से आने वाले दिव्याग्नि की प्रविष्टाग्नि वह भूलोक ही बनता है, जिसे निदान-विधि से वर्हि कहा गया है।

प्रसङ्गत यह और ध्यान रखना चाहिए कि, पार्थिव अपृतत्त्व तथा दिव्य अग्निवत्त्व, दोनों के समन्वय से ही पार्थिव-प्रजा की उत्पत्ति हुई है। सौम्य-शुक्लमात्र अग्नि-गर्मित अपृतत्त्व है, एवं आग्नेय शोणित सोमगर्मित अग्निवत्त्व है। दोनों का दाम्भ्यमात्र ही प्रज्ञात्वरूप का कारण है। इस दृष्टि से प्रजा को भी वर्हि कहा जा सकता है। ओम्भियां में भी पार्थिव अग्नि बुष्टिजल-रस से दोनों का समन्वय है अतः इहो भी वर्हि कहा जा सकता है। चतुष्पाद पशुओं में भी पार्थिव अर्चुरस तथा दिव्य अग्निरस का सम्यग्मन्त्र है। अतः इहो भी वर्हि कहा जा सकता है। इसप्रकार अग्नि-वसन्वित अनुष्णाशीत तत्त्व की दृष्टि से 'वर्हि' शब्द निदानेन अनेक स्थानों में अमिम्यत्ता हो रहा है ॥

भूलोक से चलकर इस 'वर्हि' (मूर्ध) पर आने वाला वह अग्नि अपने साथ प्राग्देवताओं को भी लाता है। "अग्निः सर्वा देवता" के अनुसार प्राणाग्नि के गर्भ में ही सम्पूर्ण ऋषिदेवता प्रतिष्ठित है। इस आदानसंवाह सहप्राणितन्त्र से ही इस भूलोकरूप दिव्य अग्नि को 'होता' कहा जा सकता है। अथ ही यह पार्थिव रसो का आदान करता हुआ इससे वेववृत्ति का कारण बनता हुआ 'अथन' अपक करने से भी यह 'होता' कहा जा सकता है। आग्नेय अग्नि का पहिले स्वयं का पार्थिव अक्षरस से सम्बन्ध होता है। अनन्तर इस हवि का प्राग्देवताओं से सम्बन्ध होता है। यही उस अग्नि का मुख्य कर्म है। महत्त्व मन्त्र में इसी अग्निर्कर्म का वेधयज्ञ की दृष्टि से स्पष्टीकरण करते हुए कहा है कि—

हे दिव्याग्ने ! आप पार्थिव रसरूप हविर्भक्षक के लिए तथा प्राग्देवताओं में इस हवि को पहुँचाने के लिए [भूलोक से भूलोक पर्यन्त] व्याप्त होते हुए भूलोक में पधारिए ।

* १—“अयं वै लोको (भूलोको) वर्हि” (शं० १।८ २।११) ।

—“प्रजा वै वर्हि” (तै० ब्रा० १।६।३।१०) ।

—“ओपचपो वै वर्हि” (शत०।१।३।३।६) ।

—“पशवो वै वर्हिः” (ए० ब्रा० ५।२।७) ।

—“शरद्वै वर्हिः” (शत० १।३।४।१०) ।

नाम भी एक कन्या थी। इच्छाकु ही अयोध्यापति सूर्यवंशी प्रथम भारतीय सम्राट् यहाँ के निवासी बने। ये ही बगली पीठियों के मूलपुरुष मान गए। एवं इला से आगे बाकर चन्द्रवंश का विभ्राम हुआ, क्योंकि 'वहिरङ्गपरीक्षात्मक-गीताभूमिका प्रथमसंस्कृत' के 'सन्दर्भसङ्गति' नामक प्रकरण में विस्तार से प्रतिपादित है।

इसी सूर्यवंश में उत्पन्न महाराज 'निमि' के साथ ही हमारे प्रकृत इतिवृत्त का सम्बन्ध है। आज जो ब्रह्मदि विदेहों का स्वतन्त्र राज्य इतिवृत्तों में सुना जाता है, किसी समय वे अयोध्या-राज्य में ही अन्तर्भूत थे। विदेहों के पूर्वपुरुष अयोध्या-सम्राट् के सामन्त राजाओं (कुटुम्बों) में से थे। दोनों के कुलपुरोहित महर्षि वसिष्ठ थे। एकबार विदेहा के पूर्वपुरुष महाराज 'निमि' ने यज्ञ करने की इच्छा से कुलपुरोहित वसिष्ठ का आमन्त्रण किया। उस समय वसिष्ठ देवताओं के द्वारा वितत यज्ञ में श्रुतिवत्त्वेन दूत होकर स्वर्ग (प्राग्-मेरु-प्रदेशस्थ मौंसरवण) जाने लगे थे। वहाँ के अनुरोध को महत्त्व देत हुए वसिष्ठ स्वर्ग चले गए। महाराज निमि को कुलपुरोहित की यह उपस्था अच्छी हुई। कलस' इन्होंने मर्यादा-विरुद्ध उस समय के प्रसिद्ध याज्ञिक, यज्ञण के पुत्र, अवश्य 'राहुगण' इस उपनाम से प्रसिद्ध महर्षि गोतम के सहयोग में अपना यज्ञकर्म सम्पन्न कर लिया। थोड़े समय पीछे स्वर्ग से परावर्तित होने पर अब वसिष्ठ ने यह सुना कि निमि ने गोतम के पौरहित्य में यज्ञ-सम्पादन कर लिया है, तो उन्होंने मर्यादाभङ्गनिमित्त निमि को यह श्राप दे डाला कि "तुम इसी क्षण इस यज्ञाग्नि से नष्ट हो जाओ। राजा भी पहिले से तो क्रोध में ही वसिष्ठ के इस श्राप से और भी उद्योतित राजा के मुख से भी यह निकल पड़ा कि 'आप का भी नारा हो'। परिणामतः दोनों ही भस्मीभूत होगे।

महर्षि गोतम के सम्मुख ही यह घटना घटित हुई। उस ब्रह्मदेवा सर्वसमर्थ श्रुति ने दोनों के मरम्मा कर कर श्रुति से अग्निमन्थन आरम्भ किया। मन्थन-प्रक्रिया से उत्पन्न यज्ञाग्नि में आहुति लेकर दोनों को पुनर्जीवित कर दिया। क्योंकि महाराज निमि का पुनः प्रादुर्भाव 'मन्थन' से हुआ अतएव यहाँ से ये 'मधु' नाम से प्रसिद्ध हुए। इन्हीं को यत्र तत्र मिथि नाम से भी व्यवहृत किया गया। रत्न मधु के पुत्र ही आगे बाकर 'त्रिवेद माधव' नाम से प्रसिद्ध हुए।

उक्त घटना की ग्लानि का त्रिवेद माधव के ऊपर यह प्रभाव पड़ा कि उन्होंने मयिष्य के लिए अन्यत्र चला जाना ही अव्यक्त समझा। इस संकल्प को पूरा करने के लिए उन्होंने अपने आध्यात्मिक वैराग्य नर अग्नि का वागिन्द्रिय से संयम करते हुए यह प्रतिज्ञा की कि, जहाँ जिन प्रवेश में हमारा वैराग्य नराग्नि वागिन्द्रिय के द्वारा बाहिर निकल जायगा उसी स्थान में हम अपना स्वतन्त्र राज्य स्थापित करेंगे। यह संकल्प कर महाराज माधव वैराग्यनर का संयम कर राहुगण गोतम को साथ लेकर चले पड़े। आगे आगे माधव चले जा रहे थे पीछे पीछे गोतम अनुगमन कर रहे थे। गोतम ने अनेक बार लौकिक माया में विदेश का समीक्षण किया। उनके हृत्प्रकार अकस्मात् राज्य छोड़कर आगे बढ़ने के कारण की जिज्ञासा व्यक्त थी। परन्तु विदेश न अनेक बार परन करने पर भी उत्तर नहीं दिया। गोतम उनका वाक्-संयम न छोड़ सके। विवश होकर गोतम को उस मन्त्रशक्ति का आश्रय लेना पड़ा जिसका फल अभ्यर्थ माना गया है। उन्होंने निश्चय किया कि विदेश ने किसी विनाश लक्ष्यविधि के लिए ही आपन आध्यात्मिक वैराग्यनर अग्नि

है। वाज्र अभिषेक इविष्मन्त घृताची इन चारों की एक दूसरी वैज्ञानिक व्याख्या का भी समन्वय कर लीजिए। यहकर्म से देशमा उत्पन्न करना है, यह अनेक बार कहा जानुका है। उत्पन्न प्रजा की समृद्धि जिन मावीं से सम्पन्न है इन चारों शब्दों से उड़ी समृद्धियों की प्राप्ति हुई है। अभ्रसम्पत्ति, पशुसम्पत्ति दीव्यसम्पत्ति और भोग्यशक्ति, ये ही वे चार समृद्धियाँ हैं जिन से प्रजा सुखी मानी जाती है। अभ्रसम्पत्ति का 'वाज्र' से, पशुसम्पत्ति का इविष्मन्त से प्राण्य हुआ है। जिसप्रकार विष्णु (६) संख्या अग्निवत्त्व से समतुलित है वैसे ही पञ्चदशसंख्या इन्द्रवत्त्व से समतुलित है। यही इन्द्रवत्त्व प्राण्यरूप से मोक्षा बनकर आत्मावस्था में प्रतिष्ठित रहता है। अभिषेक शब्द 'पञ्च' का वाचक है। पञ्च १५ संख्या का अनुमाहक है। यह संख्या मोक्षा इन्द्रप्राण की अनुमाहिनी है। इसप्रकार परम्परा 'अभिषेक' शब्द भोग्यशक्ति का ही संभावक बन रहा है। मोक्षा को भोग्य अभ्र पशु से सम्पन्न बनाए रखना दीव्य का काम है। 'घृताची' पद उड़ी अग्निदीव्य (अभादीव्य) का समाहक बन रहा है ॥ ६ ॥

मन्त्र में 'घृताक्या' पद है। अग्निमन्त्रकर्म में प्रयुक्त होने वाली श्रुति के 'घृताक्या' पद का अन्वय सब पदों की अपेक्षा विशेष महत्व है। भुक्ति ने एक पुरातन मानुष इतिवृत्त के द्वारा • इस पद के इती महत्व का समर्थन किया है। नहुत सम्भव है कि कतिपय पाठक अभिनिवेशवत् इस आस्थान को 'मानुषेतिवृत्त' न समझें। परन्तु जिन स्पष्ट शब्दों में भुक्ति ने स्थान-नाम-घटना-नवी-पर्वत-राजा-पुरोहित-माम-कृपियोग्य भूमि-जाद्वानिवास-रत्नसीमा आदि भावविशेषों का आस्थान में उल्लेख किया है उन्हें समने रहते हुए प्रस्तुत इतिवृत्त का 'मानवेतिवृत्तता' में यत्किञ्चित् भी तो अन्वेष्ट नहीं रह जाता। जिस अपौरुषेयता की रक्षा के लिए हमारे कतिपय पाठक मानवेतिवृत्त से परवृत्त होत हैं उनका यह मन उस समय दूर हो जाता है जबकि वे वेदापौरुषेयत्व का वास्तविक तात्पर्य समझ लेते हैं जिसका कि उपनिषद् ज्ञानमाध्यमिक-लक्षणात्मिक में महारम्भ से प्रतिपादन हुआ है। अस्तु प्रकृत में इस भौत आस्थान को विशुद्ध मानवेतिवृत्तपरक मानते हुए ही हमें कथानक का समन्वय करना है।

'सुप्रसिद्ध स्वयम् ब्रह्मा के मानसपुत्र अथवा 'स्वायम्भुव' नाम से प्रसिद्ध 'विवस्वान्' नामक आदित्य सूर्यवंश के आदिप्रकृतक माने गए हैं। इनके भद्राक्ष तथा 'यम' नामक दो औरसपुत्र उत्पन्न हुए। यही भद्राक्ष भारतवर्ष के प्रथम सम्राट् ब्रह्माप, साथ ही वे विवस्वान् के पुत्र होने से 'वैवस्वत मनु' नाम से भी प्रसिद्ध हुए, वैसाकि- 'मनुर्वैवस्वतो रज्जेत्याह'। तस्य मनुष्या विरा' (प्रजा)। ऋग्वेदभाष्य-उक्त्यभोत्रिणा गृहमेधिनि उपसमेता भवन्ति (यत आ ११।१।११।) इत्यादि वाचिभुक्ति से पमाप्ति है।

भारतवर्ष के प्रथम सम्राट् भद्राक्षमनु अक्षर्य से परन्तु इनका यहाँ रचायी निवास नहीं हुआ। अविष्ट से जीवनपर्यन्त अपनी बंममृमि उत्तर • कुरुक्षेत्र में ही रहे। इनके इत्थान-मनुष्य १ पुत्र थे एवं इला

७-मानवपरिव्रानुगता ऐतिहासिक घटना के द्वारा

• यह कुरुक्षेत्र उस 'प्राचीसरस्वती' के समीप या जिते प्रायः बालकुराक्षीस' कहा जाता है जो कि प्रायः भी उत्तररूप में प्रकाशित है। भीम-मनुष्यदेवता इती में अक्षभूअस्तान' (यज्ञास्तान) करते थे। इती कुरुक्षेत्र की प्रसिद्धि पर भारतवर्ष में भी कुरुक्षेत्र स्मरित हुआ था।

मानी गई। यही दोनों वंशों के वैवाहिक-सम्बन्ध का कारण बना। छत्रियों का वैवाहिक सम्बन्ध पुरोहितगोत्रों से ही होता है। इस घटना से पहिले दोनों के कुलपुरोहित बहिष्ठ थे। एवं तबतक कोस्त-विदेहों का वैवाहिक सम्बन्ध अमर्यादित था। परन्तु अक्त यज्ञघटना को लेकर अब गोतम श्रुति विदेहों के पुरोहित बन गए, तो वैवाहिक सम्बन्ध मर्यादित बन गया।

वही विदेह-देश आज तिरहुत नाम में परिचित होगया है। उस देश के निवासी यद्यपि आज 'मैथिल' कहलाते हैं। परन्तु धस्तुतः इन्हें 'मथु' राजा के सम्बन्ध से 'मायव' ही कहना चाहिए, जैसा कि—'ते हि मायवा' इत्यादि भुति से स्पष्ट है। यदि 'मथु' के स्थान में 'मथि' पाठ है, तो 'मैथिल' शब्द भी सुवर्ण माना जासकता है।

यह है—आख्यायन का संक्षिप्त स्वरूप। प्रकृत सामिधेनी प्रकरण से इसका यही सम्बन्ध है कि, 'घृत' पद में मायव के मुत्तापिन का समन्वय हुआ था। इस से स्पष्ट है कि 'घृत' पद समन्वयन का अन्यतम कारण है। क्योंकि यहाँ वही समन्वयन कर्म अभिप्रेत है, अतएव 'घृताच्या' कहना अन्वय्य बनता है। कहा गया है कि, 'घृतान्मा' पद भीम्यमाव का सप्राहक है। इसी अभिप्राय से कहा गया है—'धीर्यमेवास्मिन् वधाति'—(२ नी ऋषिब्रह्म) १, ११, १२, १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २—इन ग्यायक ऋषिब्रह्मों में इतिहासपूर्वक उक्तार्थ का ही स्पष्टीकरण हुआ है ॥ (२) ॥

प्रथम मन्त्र का शेष भाग है—'व्याम् जिगाति सुन्तुयु' यह। इसकी व्याख्या करती हुई भुति कहती है कि, 'आज यह यज्ञमान (मनुष्य होकर) इस यज्ञाग्नि के समिन्धन के प्रभाव से उन विज्यस्तोत्रकृत प्राणदेयताओं पर विजय प्राप्त करना चाहता है। भस्मा उस विज्याग्नि-प्रभाव का क्या कहना, जो एक मृतोक्त-निवासी मनुष्य को देवसम्पत्ति से युक्त करवे'। भुति इस कथन से अग्नि का ही महत्त्व सूचित कर रही है।

प्रकृत मन्त्र से यद्यपि स्वरूपतः अग्निस्त्व का ही प्रतिपादन हुआ है जैसा कि पूर्वव्याख्या से स्पष्ट है। परन्तु मन्त्र में कहीं 'अग्नि' का नाम नहीं है। अतएव अग्निरूपाग्नि का बनती हुई भी यह श्रुति अनिरक्ता है। सर्वसम्पत्-सिद्धि का अन्यतम द्वार अनिरक्तमाव ही है। क्योंकि अनिरक्तमाव अनिरक्त-सर्वभ्रमपूरक प्रजापति का सप्राहक बना हुआ है। अनिरक्ता सामिधेनी का अनुवचन क्यों किया जाता है? इस प्रश्न की यही सन्धित उत्पत्ति है ॥२१॥

प्रथम-मन्त्र पदों की व्याख्या समाप्त कर अब अति—'अग्ने आवाहि०' इत्यादि द्वितीय मन्त्र-पदों की व्याख्या करती है। यह श्रुति 'आह' उपसर्ग के सम्बन्ध से गायत्री के अर्वाचीरूप का सप्राहक कर रही है, यह तो उक्तप्राप्त ही है। अब उस 'धीतये' पद के रहस्यार्थ पर दृष्टि बालिए जिसके लिए भुति ने एक महत्वपूर्ण 'लोकोत्पत्तिविज्ञान' उद्घाटन किया है।

सुप्रसिद्ध आपोमय पारमेष्ठ्य मण्डल ही लोकसम्पत्ति का मूलाधिष्ठान माना गया है। यद्यपि लक्ष्मी के आपोमुख से ही लोकसृष्टि हुई है जैसा कि—पूर्व में 'अपाम्रणायनकर्मोपपत्ति' में विस्तार से बताया जा चुका है। यद्यपि पारमेष्ठ्य से ऊपर का स्वयम्भू लोक प्राणमय माना गया है तथापि—'प्राणा वा आप'

का समय किया है। अतएव इनके इस वैश्वानरग्निको प्रदीप्त किए बिना वे कोर उचर नहीं देंगे। अतः मन्त्रवाक् से इस संयम को तोड़ना ही चाहिए। यह निश्चय कर गोतम कहने लगे—

“वीतिहोत्रं त्वा कवे धूमन्त समिधीमहि। अग्ने बृहन्तमध्वर”।

उक्त मन्त्र से अग्निसमिन्धन कर, इस अग्निप्राय से कि अब माधव का संयम आवश्यक दूट जाना गोतम ने उच्छस्वर से सम्बोधन करते हुए कहा—“हि विदेष्ट ३”। परन्तु कार्य परिणाम न निश्चला। पुनः गोतम ने निम्नलिखित मन्त्र का प्रयोग किया—

“उदग्ने शुष्यस्तव आजन्त ईरते। तव ज्योतीर्ध्वर्चय”।

गोतम का यह प्रयास भी व्यर्थ गया। अन्त में उनके मुख से तीसरे मन्त्र के ‘तन्त्वा भूतस्तवीमहि’ इस भाग का निष्कलना था कि, माधव का संयम दूट गया। चिरकाल से संयत भी वह अग्नि ‘भूतप’ के सम्बन्ध मात्र से प्रज्वलित होपड़ा। अब गोतम इस अग्निको अपनी आम्नात्मिक-संस्था में न रख सका। फलतः प्रज्वलित अग्नि बाहिर आपड़ा—(माधव बोल पड़े)। जिस समय यह घटना घटित हुई उस समय माधव विदेष्ट सरस्वती नदी के समीप विद्यमान थे। यहाँ से आरम्भ कर आगे का ‘सदानीरा’—पर्यन्त का सम्पूर्ण भूपदेश विद्यमान था आकाशलीकृत था बल से अक्षेत्रवाक् या एकप्रकार से बलपूरित अक्षर ही भूमि-देश था।

यहाँ वाक्संयम दूट आता माधव ने एक दैवी-सङ्केत समझा और इसीलिए यही से अपने संकल्पित स्वतन्त्र राज्य की आरम्भसीमा मान ली। अग्निस्थापन हुआ यथारम्भ हुआ। ओर ओर ब्रह्मणों से भी स्वतन्त्र यशानुष्ठान करवाए गए। इन यशस्विनी से उस अक्षेत्र भूपदेश की आद्रता इत्येव हुए इस भूपदेश को निवास-योग्य बनाते हुए माधव आगे बढ़ते गए। यहाँतक कि, सम्पूर्ण सरस्वतीक्षेत्र को अग्नियज्ञों से सुलाते हुए वे ‘सदानीरा’ नाम की नदी के तट पर आ पहुँचि जोकि खानीय उत्तरगिरि से निकली है। यही नदी “करतोया सदानीरा बाहुवा” इत्यादि नामों से प्रसिद्ध है। इसमें एक हाथ बल छा बना रहता है इसलिए इसे ‘करतोया’ कहा गया है। इसका पानी ओर गर्मों में भी अत्युष्ण बना रहता है अतएव इसे ‘सदानीरा’ कहा गया है। सुप्रसिद्ध स्मृतिधार न्यायमन्त्री क्षित्तिव के स्पेष्ट भावा राज्ञ की आज्ञा के बिना पक्षमहण—अनित अपराध के दण्ड के लिए लिखित का बाहु कृपा दिया गया था। अन्त में इसी नदी में वक्ष्यायजन के द्वारा राजा ने कनिष्ठ भावा के बाहु की पुनः प्राप्ति की थी। इसीजिए इसे ‘बाहुवा’ कहा गया है। यही नदी लोकभाषा में कुरही नाम से पुकारी जाती है। यही विदेष्टराज्य की पूर्वसीमा का निर्माण करने वाली हुई। बहुत सम्भव है यह ‘राष्ट्रकी नदी हो, जिसका मागीरपी में सङ्गम होता है।

इन नदी से इस ओर ही क्योंकि यशस्वि का सम्बन्ध हुआ अतएव उसी समय से यह नियम बन गया कि यह नदी यशस्विसम्बन्धविष्ट से अशुद्ध है। अतः आ इतका ध्यान करेगा वह—प्राग्निपथी माना जायगा जैसा कि—“करतोया—विस्मयना” इत्यादि से स्पष्ट है। यही नदी कोससविद्वहों की मध्यसीमा

होता है। धूमकेतु ही सूर्य का जनक बनता है। क्योंकि स्वयं धूमकेतु गतिशील है अतएव सद्युत्पन्न सूर्यविण्ड ही स्वरूपान में प्रतिष्ठित रहता हुआ प्रबल वेग से अथावधि परिभ्रममाण रहता हुआ परमेष्ठी के चारों ओर परिक्रमा लगा रहा है।

कल्पना कर लीजिए, अभी सूर्य का प्रादुर्भाव नहीं हुआ सर्वत्र पारमेष्ठ्य स्मृत् का ही साम्राज्य है सब ओर पानी ही पानी है और इस पानी में करोड़ों कोस पर्यन्त अपनी व्याप्ति रखते हुए अग्निपुञ्ज रूप धूमकेतु अतृप्त से इतस्ततः चक्कर खा रहा है। इनमें से किसी एक धूमकेतु को लक्ष्य बनाकर लोकस्पर्ध का सम्बन्ध अपेक्षित है। स्वयं यह धूमकेतु भी श्रुताग्निरूप ही है, एवं जिस अप्सुस्मृत् में यह व्याप्त है, वह भी श्रुत ही है। इस श्रुत स्मृत् में प्रातिष्ठित श्रुत अग्निपुञ्ज के अलावचक्रवर्त्त धूमने से कालान्तर में अग्निपुञ्ज का सर्वाग्रभाग इस से प्रकृत होगया और इस पाथक्य का क्षरण बना 'गतिविभेद' एव गतिविभेद का क्षरण बना अग्निपुञ्ज का श्रुतभाव। यदि यह अग्निपुञ्ज सत्य होता तो इस का सम्पूर्ण रूप अक्षरपारीण रूप से समानगति से ही युक्त रहता। परन्तु श्रुतमय के क्षरण इसकी प्रतिबिन्दु-गति में वैषम्य बना रहता है एवं यही गतिवैषम्य प्रहृष्टप्रहमाव का जनक बनता है।

एतपि जिस केन्द्रभाव के आधार पर हमने गतिसाम्य बतलाया है वहाँ भी एकदृष्टि से पटिक्रयन्त्रवत् गतिवैषम्य बना हुआ है। तथापि यह गतिवैषम्य केन्द्र का परियाग नहीं करता। केवल इही लक्ष्य से इस गति का 'समानगति' मान लिया गया है। सूर्यकेन्द्र से सम्पूर्ण शीररश्मियाँ बढ है। स्वरूपान में परिभ्रममाण सूर्य की सभी रश्मियाँ पारभ्रममाणा हैं। साममण्डल उत्तरोत्तर बृहत्प्रदेश से युक्त है। फलत रश्मियों की प्रतिबिन्दुगति वाममण्डलों के उन्चावच स्थानों से विभक्त बन रही है। फिर भी क्योंकि प्रत्येक रश्मि सूर्य-केन्द्र से बढ है अतएव रश्मिगत रश्मि के किसी पक्ष को सूर्य से घृयक् नहीं होने देती। यही अवस्था पटिक्रयन्त्र की है। पटिक्रयन्त्र (घड़ी) की उस बड़ी सूची (सूँ) पर दृष्टि डालिए जो १ घंटे के ६ मिनटों का परिज्ञान करवा रही है। पटिक्र-केन्द्र से बढ सूची चारों ओर की पटिक्र-परिधि से संलग्न रहती हुई चारों ओर घूम रही है। केन्द्र से परिधि पर्यन्त का पटिक्र-प्रदेश उत्तरोत्तर बढ़ा है। अत केन्द्र से आरम्भ कर पटिक्र-परिधि पर्यन्त व्याप्त सूची की प्रतिबिन्दु की गति उत्तरोत्तर बृहत्-प्रदेशपरिभ्रमण से सम्बन्ध रख रही है। अन्तिम बिन्दु को सब से बड़ा मण्डल पूरा करना पड़ता है पूर्व पूर्व बिन्दुओं को क्रमशः छोड़ मण्डल। यहाँ तक कि केन्द्रबिन्दु को कुछ भी समय नहीं लगत क्योंकि वहाँ मण्डल का अभाव है। यदि पटिक्रयन्त्र में सूची को बढ रक्ते वाला क्षयभाव (केन्द्र) न होता तो परिणाम इस बिन्दुगति-वैषम्य का यह होता कि सूची स्वयं लयबद्ध रूप में परिणत होकर पटिक्रयन्त्र से घृयक् ही होजाती। क्योंकि उस समय इन विभक्तगतियों को समभाव में परिणत करने वाला कोई नियन्तास्त्र नहीं रहता।

ठीक यही अवस्था हमारे इस क्षयमात्राक्षर्य (केन्द्ररहित) श्रुताग्निरूप (धूमकेतु) की समरूप। श्रुताग्निरूप प्रबल वेग से घूम रहा है यह बतलाया जा चुका है। इसकी गति के सम्बन्ध में यह ध्यान धीरे रखना चाहिए कि, वहाँ भुवादि अन्य ग्रह सूर्य के चारों ओर सममण्डल बना रक घूम रहे हैं वहाँ ये धूमकेतु विभक्त मण्डल बनाकर ही सूर्य के चारों ओर घूम रहे हैं। इनकी सब से बड़ी परिक्रमा ३ सप्त

(तां वा १६।४) - 'आपो वै प्राण' - (शत १६।१।४) 'प्राणो आप' (जै उ १।१।६) - 'आपोमया प्राण' (जा उ १।४।४) इत्यादि निगमों के अनुसार स्वयम्भू का यह प्रामत्तत्व भी अप्-सम्पत्ति से बधित नहीं है। स्वयम्भूवी आप प्राणात्मिका हैं, यही वागा मरु प्राण पारमेष्ठ्य अप्रतत्त्व की प्रथमावस्था है वैष्ण्वि- 'सोऽपोऽसृजत वाच एष सांकात्-भागेव साऽसृज्यत' (शत १।१।११) इत्यादि से प्रमाणित है। वितप्रच्छर स्वयम्भू का अप्रतत्त्व 'प्राण' माना गया है एवमेव परमेष्ठी का 'अस्म सूर्य का 'मरीची', चन्द्रमा का अश्या एव धृषीमी का अप्रतत्त्व 'मर' कहा गया है- (ऐ उ १।४)। इस दृष्टि से इस अप्रतत्त्व की सर्वव्याप्ति, तथा स्वरूपता मली-मौलि स्थि होमाती है। अप्रतत्त्व की इसी सर्वव्याप्ति को लक्ष्य में रखकर भुक्ति कहती है—

“सर्वाणि ह त्वेव भूतानि, सर्वे दधा एपोऽग्निधित । आपो वै सर्वे दधा,
सर्वाणि भूतानि । ता इता आप एवैपोऽग्निधित । तस्य नाभ्या एष परिधित ॥”

—शत० १० १।४।१४।५

पारमेष्ठ्य आपमय मण्डल में अद्वैत सृष्टि-अक्षिप्त की प्रतिष्ठा मानी गई है। 'आपो सृष्टवन्निरूपमपो भुव्यन्निरुममम्' इस गोपयभुक्ति के अनुसार पारमेष्ठ्य आप सृष्टि (स्तेहवचन आप) से युक्त हैं। किन्ता यह अप्रतत्त्व ही भुव्यन्निरुमय है। सृष्ट्युक्त आप के गर्भ में अक्षिप्त रूप आ। श्रुतरूप से सर्वत्र प्रतिष्ठित माना गया है। पारमेष्ठ्य ससृष्ट इन अभ्यात्मक अक्षिराधुओं से आपूर्त्यमान है। स्वया गतिशील इन अक्षिराधुओं को ही 'धूमकेतु' कहा गया है। अहसी-विज्ञानवेत्ता महर्षिर्गोर्गे उक्त अप्रसृष्ट में अक्षिराधुलक्षण ऐसे एक सहस्र धूमकेतु मानें हैं *। ये धूमकेतु अपनी अपनी विशेष अवस्थाओं के सम्बन्ध में क्रियण वक्रशिक्ष विरिक्त ब्रह्मवर्ण द्विरिक्त विक्रय वस्त्रर कोट्टम, वामसकीलक, विश्वरूप अरुण गणक इत्यादि विशेष नामों से व्यवहृत हुए हैं। इसी धूमकेतुओं में से कोई एक केतु हमारी रोदसीत्रिलोत्ती आ बन्धवाता बना है।

पारमेष्ठ्य मण्डल में श्रुतरूप से व्याप्त अक्षिराधुलक्षण-प्रवर्तवेग से परिभ्रममाण धूमकेतु-लक्षण अक्षिप्त ही काल पाकर एक स्थान पर रुकित होने लगता है। त्यों त्यों अक्षिराधु एक नियत क्षिप्त पर रुकित होने लगते हैं त्यों 'यो पियवावक सक्रभाव आ उदय होने लगता है। इसप्रकार कालांतर में उक्त धूमकेतुसम अक्षिराधु के अक्षिप्त प्रवर्तक से 'सूर्य' नामक सत्य-अक्षिराधु स्वरूप से प्रगट

+ “अप्सु त शुभ्र भद्र ते सांका अप्सु प्रतिष्ठिताः ।

आपोमया सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ॥

—महाभारत

* शतमेकं चिकमके, सहस्रमपरे वदन्ति केतुनाम् ।

धुरूपमेकमेव प्राद मुनिनारदः केतुम् ॥

—बृहत्संहिता-फनुवाराध्याय ११।२५

सूर्य कहा गया है। त्वगोलीय ज्योतिःपुञ्ज क्योंकि स्वतः प्रकाशित बनता हुआ स्वज्योति है अतएव इसे 'सूर्य' कहना अन्वय बनता है। त्वगोलस्वरूपा में इसीप्रकार स्वतः प्रकाशित स्वाती चित्रा लुब्धक अभिविज्ञा, आदि असंख्य नक्षत्र स्वज्योतिर्मय बनते हुए 'सूर्य' हैं। तभी तो स्वाती को 'सविता' कहा जाता है —। जो पिण्ड अन्य प्रकाश से प्रकाशित रहते हैं, उन्हें परिमाणानुसार 'चन्द्रमा' कहा जाता है। पार्थिवग्रहमत सोमपिरड क्योंकि अन्य ज्योति से (० सूर्यज्योति से) प्रकाशित है, अतएव इसे 'चन्द्रमा' कहा गया है। इस ही 'परज्योति' माना गया है। शनि के आठ उपग्रह, बृहस्पति के चार उपग्रह, एव मङ्गल के दो उपग्रह भी इसी परज्योतिमात्र से 'चन्द्रमा' कहलाए हैं।

वीरवी रूपज्योति है। इसे हम परज्योति का ही दूसरा रूप कह सकते हैं। वीरवत्त्व की बनता ये वही सोम-ज्योति को पार्थिवज्योतिमात्र में परिणत होने का अवसर मिल जाता है वही प्रकाशरश्मियों का उद्गार होता है। परन्तु मृदमात्र की अधिकता से रश्मिचम्बल होने पर भी वित्त से अन्य वस्तुओं को प्रकाशित करने योग्य रश्मियों का प्रसार नहीं होता अतः जो अपने स्वरूपमात्र का परिचायक बनती है ऐसी परज्योति को ही रूपज्योति कहा जाता है। यही परिमाणानुसार 'पृथिवी' नाम से व्यपहृत हुई है। ग्रथना यों कह- लाजिए कि ज्योतिमात्र ही स्वयं 'रूप-प्रकाश' में स दो मार्गों में विभक्त है। इन पिण्डों के साथ सूर्य की इन दोनों ज्योतियों का सम्बन्ध होता है व परज्योति कहलाते हैं। एव जिनके साथ कल रूप का सम्बन्ध होता है उन्हें रूपज्योति कहा जाता है।

जोधा विभाग 'ज्योति' का है। वायु चन्द्रलोकेष्व गच्छप्राण अपृथिवी सौम्यजीव य एवं ज्योति है। पारश्वकताप्रतिष्ठाक 'अत्रिप्राण' के अभाव से इनमें रूप-प्रकाशानुगता रश्मियों का प्रति- प्लवन नहीं होता। अतएव न तो इनका रूपप्रत्यक्ष ही होता न चन्द्रमा की भाँति इनसे रश्मि-प्रसारजनित प्रकाश ही। शनि आदि ज्योतिर्मय ग्रह सूर्य से ही उत्पन्न हैं परन्तु ये स्वज्योति नहीं हैं अतः चन्द्रमाक परज्योति हैं। इस ज्योतिरमात्र का एकमात्र कारण सूर्यतन्मन्त्र-विन्दुति ही है। सूर्य में अत्रस्त रूप से सोम- वायु आहुत होती रहती है। अतएव सूर्य स्वज्योतिर्मय बन रहा है। इससे विमुक्त शनि आदि उस तन्मन्त्र विन्दु से ही स्वज्योति-सम्पत्ति से वञ्चित होखे हैं। जो महत्त्व सूर्य की दृष्टि से शनि आदि का है वही महत्त्व पृथिवी का है। पृथिवी भी एकदृष्टि से परज्योति ही है और इसका मुख्य कारण मृदमात्र की प्रधानता ही है। ऐसी दशा में कल ज्योति के अभाव से ही इसे ग्रहमय्या स पृथक् करत हुए उक्त असञ्जति की आशङ्का नहीं की जा सकती।

— 'देवस्य त्वा सवितु प्रसवऽश्विनोर्वाहुभ्या पृष्णो हस्ताभ्याम्' [यजु स०]
इत्यादि मन्त्र में स्वाती के अभिप्राय से ही 'सवितु' पद उद्धृत हुआ है।

* "अत्राह गोरमन्त्र नाम त्वष्टुरपीष्यम् इत्या चन्द्रमसो गृहः।" [अथर्वस०]
तरणिकिरणसङ्गादप पानायपिण्डा दिनकरदिशि चक्षुष्यन्तिकामिराकास्त"
[ज्या०]

क्यों तक में पूरी होती मानी गई है। इस परिक्रमा के अनुसार ही सूक्तोक्त्या प्रका की इसका प्रत्यक्ष हुआ करता है। केन्द्रविरहित घूमकेन्द्र घूमने लगा। इस समय इसमें दो भागों का समवेश हुआ।

उपर से पारमेष्ठ्य 'वराहवामु' के व्यापार से केन्द्र का निर्माण आरम्भ हुआ। इधर परिधि-स्थानीय अग्निपुञ्जलय का प्रत्यक्षमात्र से युक्त होने लगे। अलान्तर में गतिवैषम्य से अग्निपुञ्ज का सर्वान्त का भाग इससे पृथक् होकर अपना नियत स्थान बनाकर घूमने लगा। वही अग्निपुञ्ज-समूह आगे जाकर 'शनिधर' नाम से प्रसिद्ध हुआ। किसी समय अवश्य ही शनैश्वरकक्षा-पर्यन्त इस अग्निपुञ्ज की स्थापि रही होगी। परन्तु आज तो अग्निपुञ्जविशेष सूर्य और शनैश्वर में पर्याप्त अन्तर हो गया है। शनैश्वर के अनन्तर जो अग्नि-समूह प्रकृत हुआ वह 'बृहस्पति' कहलाया। तीसरा समूह प्रकृत हुआ। यह आगे जाकर १८ अलान्तर लम्बों में परीणत हुआ जिन्हें १८ 'देवसेनाग्रह' कहा जाता है। अनन्तर चौथा समूह प्रकृत हुआ वही 'मङ्गल' कहा जाता है। मङ्गल के अनन्तर प्रकृत होने वाला समूह ही सुप्रसिद्ध 'भूपिण्ड' है। इस भूपिण्ड का सोमसम प्रकृत अधिभाग ही 'चन्द्रमा' है। आगे का समूह शुक कहलाया। एवं सर्वान्त का समूह 'बुध' नाम से प्रसिद्ध हुआ।

इसप्रकार केन्द्रस्थ अग्निपुञ्ज (जो कि आज सूर्य नाम से प्रसिद्ध है) से ही ये सम्पूर्ण ग्रहोपग्रह उसी गतिवैषम्य से उत्पन्न हुए हैं। सूर्यात्मक अग्निपुञ्ज के प्रथम प्रवर्ण भाग 'सूर्योपग्रह' नाम से प्रसिद्ध शनिदेव ही मने गए हैं, जिनकी एक मासवर्षिक परिक्रमा १ वर्षों में समाप्त होती है। सूर्य के प्रवर्णों शम्भु ने उक्तव्य अध्यायविधि सूर्य के चारों ओर उसी प्रकृत स्थान में परिक्रमा लगा रखी है। सूर्य के चारों ओर सर्वप्रथम बुध अनन्तर शुक अनन्तर भूपिण्ड, भूपिण्ड के चारों ओर चन्द्रमा अनन्तर मङ्गल, अनन्तर देवसेना नामक १०८ ग्रह, अनन्तर बृहस्पति अनन्तर शनि सर्वान्त में नक्षत्रकक्षा वही इनका व्यवस्थानक्रम है। अथ मी विधि के इस अलान्तरकक्ष की यह परिभ्रमखलीला यथावत् परिक्रान्त है। अवश्य ही अलान्तर में सूर्य से ओर ग्रह उत्पन्न होने विनियम सङ्गठित हमें माटर कपित इत्यत्र चक्राङ्गु आदि पारिपार्वर्षों से मिला रहा है। इस क्रमसे एक दिन सम्पूर्ण सूर्यमात्रा ग्रहनिर्माण में समाप्त होबाम्गी। खड़ा प्रजापति के विभक्त होते ही यज्ञप्रक्रिया का अवसान होबायगा। अस्म्यक्तमक उभ्यागम सन्कुल सुप्त बना देगा। पुनः नवीन घूमकेन्द्र से नवीन सृष्टिक्रम आरम्भ होगा। इसप्रकार 'सामास्त्यस्तोऽर्चान् व्यसृधात् शास्वतीभ्यः समाभ्य'—वाता यथापूर्वमकल्पयत्' इत्यादि रूप से उपगीम्मान विधि का यह विधिज क्षीलाचक्र हृदीप्रकार चक्रम ॥ करता रहेगा जिसके लिए 'इवमित्त्वमेव' कहने के लिए मानवीय बुद्धि सर्वथा ही असमर्थ है। 'न विरवमूर्त्तोरयधार्प्यते वपुः (महाकवि काशिकाव)

'शनि बृहस्पति देवसेनाग्रह, मङ्गल बुध ये उपग्रह ज्योतिर्मय दिखलाई देते हैं। अतः इन्हें सूर्योपग्रह मानना सुमङ्गल बन रहा है। परन्तु अनुभवाशील भूपिण्ड क्योंकि ज्योतिर्मय से वञ्चित है अतएव इसे सूर्योपग्रह मानना अवज्ञा का प्रतीत होता है। इस अवज्ञाति का उस समय महिमाति निराकरण होबाया है जब हम उक्त ग्रहों के स्वरूप का परिचय प्राप्त करते हुए वैदिक-ज्योतिर्विज्ञान के स्वरूप से अवगत हो जाते हैं।

'स्वज्योतिः, परज्योतिः, रूपज्योतिः अज्योतिः' भू स ज्योतिर्विषय चार भागों में विभक्त माना गया है। चारों ओर से स्वतः प्रकाशित ज्योतिर्मयवस्तु ही 'स्वज्योतिः' कहलाए हैं। इन्हें ही परिभाषानुसार

प्राप्त भूति के सभी पदों का समन्वय होगया। अन्न धीतये पद अवशिष्ट है। भूति ने 'धीतये' इन तीन अक्षरों से लोकवितान करना क्लृप्त होते हुए एक दूसरे 'अन्न-अन्नादयिज्ञान' का भी स्पष्टीकरण किया है। लोकवितान हुआ, सौर-देवताओं ने तीन अक्षरों से (अक्षरानुगत गतित्रयरूपा गति से) त्रैलोक्य का निर्माण किया। परन्तु प्रश्न यह है कि देवताओं ने यह महारम्भ प्रयास किया क्यों? किस प्रयोजन को लक्ष्य में रखकर देवताओं ने लोकनिर्माण किया?। भूति का 'धीतये' पद इसी प्रश्न की उत्पत्ति को जन्म देता है। धीतये का शब्दार्थ है—स्वार्थ के लिए। इस प्रदाना को 'देवा उपजीवन्ति' के अनुसार पार्थिव रस ही सौर-देवताओं की जीवनयात्रा का कारण माने गए हैं। सौरप्रजापति महानिर्माण में जहाँ अपने शरीरपदों का विस्तार (लव) करते रहते हैं वहाँ वे इनके रसों का आदान करते हुए उस विस्तृत भाग की क्षतिपूर्ति भी किया करते हैं। यही पारस्परिक अन्न-अन्नादमान है जिसका अन्यथा विस्तार से स्पष्टीकरण हुआ है। यदि भूलोक न बनता तो यहाँ से यह लोक में गायत्री-अग्नि के द्वारा पार्थिव रसों का गमन न होता। फलतः यज्ञोक्त्य प्रयादेवताओं का विस्तार तो होता। किन्तु विस्तृत भाग की क्षतिपूर्ति नहीं होती। हम देख रहे हैं कि विस्तार के साथ साथ क्षतिपूर्ति भी हो रही है। इस पारस्परिक आदान-विनिर्माण का अन्तर्गत से ही दोनों का स्वरूप सुरक्षित है। देवताओं की यह अन्नादान प्रक्रिया 'धी-त-य' इन तीन अक्षरों से उपलब्धित 'पृथिवी-अन्तरिक्ष-द्यौ' इन तीनों लोकों के रसों से समानरूप से सम्बन्ध है। इसप्रकार 'धीतये' यह अक्षर पद जहाँ प्रजापति की गतित्रयी के द्वारा लोकत्रयी-निर्माण का रहस्य स्पष्ट कर रहा है वहाँ यही पद लोकत्रय-निर्माण की आवश्यकता का भी व्युत्पत्तिपादन कर रहा है।

अन्तरय ही इस रहस्यार्थ को गर्भ में रखने वाले 'अन्न आयाहि धीतये' इस मन्त्रभाग के अनुषन्धन से यज्ञकर्त्ता यजमान के निवास के लिए लोकसम्पत्ति भी प्रीय' होताही है एवं अन्नसम्पत्ति भी 'विपुल' होताही है। हम भी इस मन्त्रपद के रहस्यार्थ के उपसंहार से लोकत्रय तथा अन्नाध्यक्ष तथा अन्नाध्यक्ष उस दिव्याग्नि-देवता से यही प्रार्थना करते हैं कि हमारे इस भारतलोक के तथा भारतीय-भोगसम्पत्ति के भारतीयों को अनन्तमय भोक्तृ बनाने का अनुमति करते हुए अपने भारत नाम को भरिथाय कर हमें 'अग्ने'। महीं अग्नि ब्राह्मण भारत यह कहने का अवसर प्रदान करें ॥२३॥

मन्त्र का मध्यभाग है 'गृणानो हव्यदातयं' यह। देवताओं ने लोकत्रय-सम्पत्तियाँ प्राप्त कर त्रैलोक्योपलब्धित सम्पत्तिसमूह में अपना स्वतन्त्र साम्राज्य स्थापित कर लिया। क्यों? जानते हैं आप? देवताओं ने पहिले अन्न-समर्पण किया सर्वस्व शिदान किया तब कहीं उन्हें यह वैभव मिला। देवता हमारी भाँति अर्हता नहीं अपितु 'यजमान' हैं यज्ञकर्म के अनन्त अनुगामी हैं। हम भी इस सम्पत्ति के सभी भोक्ता बन सकते हैं जब यजमान बने अग्निवितान करें हव्यदाता बने कर्मठ बने अपिप्रतिष्ठ सर्वसाधक यज्ञकर्म का अनुगमन करें। जो यजमान ऐसे यजमान हैं वे ही उक्त सम्पत्ति के भोक्ता बन सकते हैं। अन्यथा तो सब अन्यथा ही है।

×- अहमस्मि प्रथमत्वा श्रुतस्य, पूर्व देवेभ्यो अमृतस्य नाम ।

यो मा ददाति स इ दध मावत्, अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि' ॥

उक्त महापमहमाय में से प्रकृत में हमें पाठकों का ध्यान केवल सूर्य तथा पृथिवी (भूविण्ड) की ओर ही आकर्षित करना है। अतएव अग्निपञ्चामक सूर्य से पृथिवी का उदय नहीं हुआ या तत्काल सूर्य एक विशाल अलावचक्ररूप में परिणत रहता हुआ उस स्थान पर्यन्त व्याप्त था जहाँ कि आज पृथिवी की अन्तिम परिधि है। सूर्य-विशेष कि घुलोक कहा जाता है, उस समय उसी की व्यप्ति थी। उस समय पृथिवी-अन्तरिक्ष (सूर्य, तथा पृथिवी के मध्य का प्रदेश)-यौ (सूर्य) इसप्रकार का त्रैलोक्य विभाग न था। आज जो घुलोक (तदुपलब्ध सूर्य) हमारे मूलोक से ५ कोटि कोश विस्तृतान पर स्थित है जिस घुलोक को आज घूना तो दूर रहा प्रत्यक्ष भी साक्षात् रूप से (साक्षिकरूप से) नहीं किया जासकता, वह घुलोक भूमिर्माय से पहिले (जिस स्थान पर आज मूलोक की अन्तिम परिधि है) इस मूलोकपर्यन्त व्याप्त था। उस समय यदि हम होते तो घुलोक हाथ से छूया जासकता था। इसी पूर्वस्थिति का अति ने—‘उत्सुरसा हैय घुरास’ इन शब्दों में अभिनय किया है ॥२२॥

जिस अर्थ का पूर्व में हमने अपने शब्दों में स्पष्टीकरण करते हुए यह क्लृप्ताया है कि, काल पाकर सूर्य से मृमाय प्रकृत हुआ फलतः त्रैलोक्य का विभाजन हुआ और उस समय अन्य ग्रहों के प्रवक्त्रमाय से घुलोक इस मूलोक से विवर होया। भुति अपने शब्दों में उसी माय का स्पष्टीकरण कर रही है। प्रश्न यह है कि किन्ने इस अग्निपुत्र को प्रकृत किया?। इस प्रश्न का उत्तर इसके अतिरिक्त और क्या होसकता है, कि-सूर्य-केन्द्रस्य अग्रमय प्रजापति की कामना से अरुणपुत्र ने हुए और प्राणदेवताओंने ही यह लोकविद्यन किया। तत्त्व भी यही उत्तर धर्मीधीन प्रतीत होता है। और-अग्निपुत्र अपने गतिवैषम्य से ही वो ग्रहों का जनक बना है। यह गतिवत्त्व प्राणकला से सम्बन्ध रखता है। प्राजापत्य मन जहाँ ज्ञानप्रधान है प्राजापत्या वाक् जहाँ अयप्रधाना है वहाँ सम्यस्थ प्राजापत्य प्राण क्रियाप्रधान माना गया है। क्रिया ही गतिमाग है। इस दृष्टा-प्राजापत्यगति का अर्थरूप से नम्र-वितान होता है एव इस गति का अपने बाहर अग्निपुत्रस्य आनेय-प्राणदेवताओं से योग होता है। इसी वेगगति (प्राणगति) से लोक-विभाजन होता है।

इस लोक-विभाजन-प्रक्रिया-में दृष्ट प्रजापति का मौलिक सहयोग क्लृप्ताया गया है। यहाँ प्रजापति ‘आप्तम्वन निमित्त उपादान मेर से त्रिंक्ष माना गया है। अग्रमयदृष्टया वही आप्तम्वन है अचरदृष्टया वही निमित्त है एवं चरदृष्टया वही उपादान है। अचर ही स्थायि स्थि का निमित्त है अतएव यह सक्ते हैं कि, यहाँ दृष्ट अचरप्रजापति ही इस सत्कृष्टि का प्रधान प्रकृत है। यह दृष्टाचर महासत्कृष्टा स्थिति उन्मूलकृष्टा गति तथा विष्णुलक्षणा आगति इन तीन गतियों से युक्त है। सधतोविगुगति स्थिति है अर्धगुगति आगति है परान्गति गति है। इसप्रकार अचरप्रमिमा स्थिति आगति-गति-तीनों तत्त्व गति ही बन रही हैं। अचरभुवि प्रजापति अपने इसी अचरभुगुगति-गतिप्र-यक्त गतिनाय से सोमगर्भित अम्बुवर के आधार पर लोकविद्यन में समर्थ हुए हैं। जिस गतिविष्येय मे मूलोक प्रकृत हुआ है उस वेगगति में (अम्बुप्रमिमा प्राणगति में) स्थितिकला गति भी है। अचरभुगुगति गति भी है एवं प्राणभुगुगति गति भी है। इसी दृष्ट को लक्ष्य में रखकर भुति ने कहा है कि—‘तानतेरेय त्रिभिरचरेन्यनयम्’। देवताओं ने स्वप्रतिष्ठाकृष्ट दृष्ट-प्रजापति का महा-विष्णु-उन्मूलक से सम्बन्ध गहन वासी स्थिति-गति-आगति-रूपा गतियों से ही लोभनिर्माण किया।

एवं आप-वायु-सोम-रूप से भृगु भी तीन अवस्थाओं में परिणत रहता है स्नेहलक्षणा भृगुत्रयी परिधि स हृदय की ओर क्रमशः (संकुचित होती हुई) आती रहती है एवं तेजोलक्षणा अङ्गिरात्रयी हृदय से परिधि की ओर क्रमशः (विकसित होती हुई) जाती रहती है । अङ्गिरात्रयी का अन्तिम विकसित परिधि-सीमा पर पहुँचते ही अर्वाचमुक्त बनकर भृगुत्रयीरूप में परिणत हो जाता है । एवमेव भृगुत्रयी का अन्तिम संकोच हृदयसीमा पर पहुँचते ही सहायस्थानामावप्रवचक सत्रय में परिणत होकर पराङ्मुख बनता हुआ अङ्गिरात्रयीरूप में परिणत हो जाता है । यहाँ से इस अङ्गिरात्रयी के अङ्गों का ७ ऊर्ध्व की ओर रहन रहने लगता है, अतएव इसे 'अङ्गिरा' कहा जाता है । अथवा अङ्ग स क सम्बन्ध से भी इस पार्थिव अग्नि को 'अङ्गिरा' कहना कन्वय बनता है — । अग्नि ही अङ्गों का स्वरूपरचक रह है ।

इस अङ्गिरोग्नि के भूत-प्राण भेद से दो विभक्त हैं । प्रयश्चष्ट अङ्गिराग्नि भूतलक्षणा अङ्गिरो-ऽग्नि है । एवं इस भूताङ्गिरोऽग्नि में प्रतिष्ठारूप से प्रतष्ठित अङ्गिराप्राण प्राणलक्षणा अङ्गिरोऽग्नि है । प्राण को ही विज्ञानमाया में 'अपि' कहा गया है । अतएव भूत में प्राण प्रतिष्ठित रहता है तभीतक भूत की स्व-रूप-रक्षा होती रहती है । साय ही अवतक इस प्राण के साथ बाह्य अन्नसम्पत्ति का सम्बन्ध बना रहता है तभीतक यह प्राण भूतरक्षा-कर्म में सफल रहता है । अङ्गिराप्राण के परीक्षक अतएव तत्समय ही सपर्याया के अनुसार 'अङ्गिरा' इस यशोनाम से प्रसिद्ध महर्षियोंने अपने वैद्य यज्ञो म समिधा-धान (अष्टाधान) से इसी का समिन्धन किया है । इसप्रकार दोनों दृष्टियों से—“समिद्भिर्द्यौत-मङ्गिरस-वेन्दत” यह वाक्य चरितार्थ हो रहा है । 'धृतेन वद' यामसि का वृत्तपद 'धृताच्या' की मौलिक समिन्धनकर्म का अनन्य उपदेक्षक बनता हुआ 'सामिघनी' पद बन रहा है । वृत्त ही अग्नि का अपना वीर्य है । इस पद से समिद्ध अग्नि में इसी वीर्य का आधान हो रहा है ॥२५॥

त्रैलोक्यात्मक सम्यत्तर में व्याप्त होने से यही 'बृहत्' है सर्वत्र अपने वरप से विद्यमान है । साय ही हमार यह आहवनीयाग्नि भी सामिधेनियों से समिद्ध होकर महान् बनता हुआ अतिशयरूप से प्रवन्धित होता है । अवश्य ही आब यह अग्नि यजमान के शत्रुओं के भी शोक का कारण बन गया है जैसाकि आगे के अमिचार-कर्म में स्पष्ट किया गया है । 'यधिष्ठ्य' यह इस अग्नि का प्रातिस्विक नाम है । सम्-स्वराग्नि का पारमेष्ठ्य अमृतसोम से नियत सम्बन्ध है । इसी अवसरोमाहुति के प्रभाव से यह दिव्याग्नि सदा समानरूप से प्रवन्धित रहता हुआ अजर-अमर सदा नित्ययुवा बना रहता है । 'यधिष्ठ्य' से अग्नि के इसी स्वरूप का स्वीकरण हुआ है । नगोकि प्रकृत श्रुत्या में 'धृतेन' पद है अतएव 'धृतमन्तरिक्षस्य' के अनुसार यह श्रुत्या अन्तरिक्ष-शोकसम्पत्ति की ही समाहिका बन रही है । इसप्रकार प्रकृत श्रुत्या निम्न-लिखित रूप से समिद्ध अग्नि की समिद्ध-प्रक्रिया का इतिहास बतलाती हुई इसके स्वरूप का ही स्वीकरण कर रही है—

७-‘तस्मादङ्गिरसोऽधीयान ऊर्ध्वस्तिष्ठति’ (गो० ब्रा० पू० १।६।) ।

—(देखिये-सा० ध्या० ब्रा० ३।२।१०) ।

मन्त्र का अन्तिम भाग है नि होता सस्ति बर्हिषि' यह। अग्नि 'होता है वह बर्हि' पर प्रतिष्ठित है एवं बर्हि से निदानेन वहाँ 'मूलोक' ही समिधेय है जैसा कि पूर्व में समष्टिरूप से मन्त्रार्थ करते हुए सोपनसिक ब्रह्माया बानुष है। इस सामिधेनी का 'बर्हि' पद इस मूलोक का ही अनुगामी है। अतः इसके अनुवचन से यत्कर्त्ता यजमान पार्ष्वि मागधेय का ही अनन्त मोक्षा बन जाया है और वही द्वितीय मन्त्रपदों की संक्षिप्त उपपत्ति है जिसका शास्त्र की २२ २१ २४ इन तीन कश्चिकाओं में स्पष्टीकरण हुआ है ॥२४॥

'अग्न आयाहि' के अनन्तर वह होता क्रमप्राप्त तीसरी (आहुत्यानुसर पांचवी) निम्नलिखित सामिधेनी-श्रुत्वा का अनुवचन करता है—

(३) - 'ओम्-तं त्वा समिधुमिरङ्गिरो धतेन धर्द्धयामसि ।

बृहच्छोचा यविष्य-ओम्-इति (४) ।

'म वो वाजा अभिषवः० इत्यादि प्रथम मन्त्र जैलोक्य-न्यायक सम्बत्सराग्नि का समष्टिरूप से स्मरण है। मन्त्रगत 'वाजा' पद श्रुतस्तोमोपलक्षित मूलोक का मन्त्रोपाध 'धृता-रुचा' पद पञ्चरास्तोमो-पलक्षित 'अन्तरिक्ष' का एवं मन्त्रगत अभिषव पद एकविंशस्तोमामक मूलोक का स्मरण बन रहा है। इसप्रकार प्रथम मन्त्र से समष्ट्यात्मक सम्बत्सर अग्नि का ही समिध्वन हुआ है। इस से अग्रे के— 'अग्न आयाहि वीतये०' 'तं त्वा समिधुमिरङ्गिरो०' - 'स नः प्रभुभवाप्यम्०' इन तीन मन्त्रों से क्रमशः पृथिवी अन्तरिक्ष औ इन तीनों लोकों में प्रतिष्ठित तीनो अग्निपर्वों का समिध्वन हुआ है। 'अग्न आयाहि' का 'बर्हि' पद पार्ष्विधाग्निपर्व का 'तं त्वा समिधुमि' का 'धतेन' पद आन्तरिक्षाग्नि का, एवं 'स नः प्रभुभवाप्यम्' का 'प्रभु' पद विज्याग्निपर्व का स्मरण बन रहा है। इसप्रकार इस मन्त्रचक्रणी से समष्टि बर्हिस्वरूप से उभयथा अग्निदेव का समिध्वन होजाता है इस सङ्गति की लक्ष्य में रत्नकर ही इस मन्त्रचक्रणी के अर्थ का समन्वय करना चाहिए।

'अग्न आयाहि०' से दिव्यलोकस्य सावित्राग्निरूप दिव्य अग्नि का इस मूलोकोपलक्षित अष्टाग्नि में आधान किया गया। यहाँ आते ही यह पृथिवी की वस्तु बनता हुआ आह्वित पद का अविधारी बन गया। 'इस एत सवारुहन्' इत्यादि मन्त्रकर्त्तान के अनुसर पार्ष्वि अग्नि ही अङ्गित ब्रह्माया है। इसीलिए भुक्ति ने इसे (आगमन के अनन्तर) 'अङ्गिरा' नाम से संबोधित किया है। अग्नि की ही श्रुति, तथा अङ्गिरारूप से दो अवस्था मानी गई है। आगमनद्वारा न वही श्रुति ब्रह्माया है, एवं गमनद्वारा न वही अङ्गिरा ब्रह्माया है। प्रसवसित अग्नि में जो अग्निज्वाला है वह साक्षात् श्रुति है। अग्नि की अवस्थास्वर मार्गव सोम के बसने का ही नाम स्माला है। एवं जिस अङ्गिरा पियव से वह ज्वाला निकल रही है वह अङ्गिरोऽभिषय है जैसा कि—'अधिषि धृगुः सम्बभूय अङ्गिरिभ्यो अङ्गिरा' सम्बभूय। अथ यवङ्गिरा अघराणां पुनरुदवीप्यन्त अथ बृहत्परिभक्त' इत्यादि शास्त्रभुक्ति से स्पष्ट है।

तत्पर्यं यही है कि, तेजा-स्नेह-तत्त्वा के अभिषय का ही नाम वस्तुस्वरूप है। तत्र अङ्गिरा है स्नेह श्रुति है। अग्नि-यम-आविम्य मंद से 'अङ्गिरा' भी तीन अवस्थाओं में विखित रहता है।

श्रुचा 'प्रयुमती' है। तीनों की समष्टि लोकत्रयसम्पत्ति की स्मार्हिका बनती हुई 'लोकत्रिच' नाम से प्रसिद्ध है। प्रकृत सामिधेनी-प्रकरण में लोकत्रिच अध्वरयन्त्रिच-वृषध्वन्त्रिच भेद से तीन त्रिच हैं। इनमें पहला लोकत्रिच व्यष्टिरूप से ही त्रैलोक्य में व्याप्त दिव्याग्नि का समिधन कर रहा है। मन्त्रार्थ स्पष्ट है ॥२७, २८, ॥

उक्त लोकत्रिच के अनन्तर वृषध्वन्त्रिच का अनुवचन आरम्भ होता है। 'स' न प्रथु भवाय्यम् इत्यादि चौथी श्रुचा के अनन्तर यह होता क्रमप्राप्त पाँचवीं (आहृत्यानुसार आठवीं) वृषध्वन्त्रिच की पहली निम्नलिखित श्रुचा का अनुवचन करता है—

(५)—"ओम् ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमासि दर्शत ।

समग्निरिष्यते वृषा ओम् ॥ (७)-(१)

'ताप' जहाँ अग्नि का प्रातिस्विक धम्म माना गया है, वहाँ प्रकाश इन्द्र का प्रातिस्विक धम्म माना गया है। चन्द्रमा में केवल इन्द्र का सम्बन्ध है अतएव चन्द्रिमा में प्रकाश है ताप नहीं। उष्ण बल में केवल अग्नि का सम्बन्ध है अतएव इसमें ताप है प्रकाश नहीं। अग्नि-वरुण का एकत्र समन्वय सम्भव है परन्तु वरुण-इन्द्र का एकत्र सहवास सम्भव है। इसप्रकार ताप-प्रकाश का मलीमांति पारस्य सिद्ध होजाता है। हम जिस और दिव्याग्नि का समिधन कर रहे हैं उसमें ताप भी है प्रकाश भी है। इसमें ताप अग्नि का धम्म है प्रकाश इन्द्र का धम्म है। इन्द्र ही 'वृषा' नाम से प्रसिद्ध है। वृषेन्द्र के समन्वय से ही यह यविष्ठ्य अग्नि 'वृषा (प्रकाशयुक्त) बन रहा है। इसी वृषेन्द्र के सहयोग से यह अग्नि अन्धकार दूर करने में समर्थ होरहा है। वृषेन्द्र यज्ञ का अधिपति माना गया है। जबतक यज्ञ में इन्द्र सम्पत्ति का समग्र नहीं होता तबतक यज्ञ अपूर्ण रहता है। उसी वृषेन्द्र के समग्र के लिए इन्द्रयुक्त होने से वृषा नाम से प्रसिद्ध अग्नि का प्रकृत श्रुचा से समिधन हुआ है जो कि अग्नि अलौकिकी मन्त्रभाषा से मी स्तुत (विद्वत् होने वाला) है एवं लौकिक भाषा से मी नमस्कार करने योग्य है। शास्त्रीय कर्म में मी यह (प्राथम्य से) उपयुक्त है तथा लौकिक मानवकर्म में मी यह (भवत्वरूप से) उपयुक्त है।

'ईडेन्यो नमस्यः' के अनुवचनान्तर यह होता क्रमप्राप्त ६ ठी (आहृत्यानुसार आठवीं) वृषध्वन्त्रिच की दूसरी निम्नलिखित श्रुचा का अनुवचन करता है—

(६)—"ओम् वृषो अग्नि समिष्यत अरवो न दववाहन ।

तं द्विष्मन्त ईदत ओम् ॥ (८)-(२)

वृषेन्द्र के सम्बन्ध से वृषा बनता हुआ ही यह अग्नि अरव-रूप में परिणत होकर देवताओं के लिए यज्ञ का वहन करने में समर्थ होता है। सौरलोक से भूलोक की ओर आनेवाला इन्द्रयुक्त दिव्याग्नि ही अरवरूप में परिणत होकर वापस लौटता हुआ पार्थिव इषि का धुलौकिक देवताओं के लिए-इनके विस्तृतभाग की खनिपूर्ति के लिए-बहन करता है। सौरस्थिति [इन्द्रगमित दिव्याग्नि] अपने साक्षररूप से भूमि [भूषुष्ट] की ओर आरहा है। जिसप्रकार तरणिकिरण-सङ्ग में पानीय-पिण्डात्मक चन्द्रमा काद नाग में ही प्रकाशित रहता है एवमेव यह आगत सौर तेज मी भूषुष्ट के सूर्यदिगुगत इश्य अद्भुत भाग को ही प्रकाशित

“हे पार्थिव अङ्गिरोऽग्ने ! अङ्गिराप्राण के द्वारा पार्थिवद्रव्यरूप समित से—तथा आन्तरिक्ष घृत से आप समिद्ध हैं। इसी समियन्वनकर्म से आप त्रैलोक्य में बृहत् रूप से तपते हुए नित्यतृष्ण बन रहे हैं।”

“हे आहवनीयस्थ समिद्ध अग्ने ! अध्वर्यु नामक ऋषिक् काष्ठ, तथा घृताधान से आपके स्वरूप को प्रबृद्ध कर रहा है। हे नित्यतृष्ण अग्ने ! आप इस समिधन कर्म से महान् बनते हुए प्रदीप्त बनिष्” ।

क्योंकि इस श्रुति से आन्तरिक्ष—लोकसम्पत्ति का संग्रह हुआ है अतएव यह स्वरूपत आग्निमयी बनती हुई भी अनिष्टता है। आन्तरिक्षलोक का आकाशत्वेन निर्वचन नहीं किया जासकता। यही आन्तरिक्ष की अनिरुक्तता है। इसकारण श्रुति के * घृतन पद की भाँति ‘अनिरुक्त’ भाव भी अनिरुक्त आन्तरिक्ष का सम्राहक बन रहा है। एवं यही तृतीय मन्त्रपदों की सक्षिप्त उपपत्ति है ॥२९॥

‘त त्वा समिद्धि ०’ के अनन्तर होता क्रमपाप्त चौथी (आहवति के अनुसार ५ ठी) निम्नलिखित शामिषेनी-श्रुति का अनुवचन करता है—

(४)- ‘ओम्-स न पृथुभवाप्यमच्छा दव विवाससि।

बृहदग्ने सुवीर्यम् ओम्’ इति (६)

वैदिक-परिभाषामुसार ‘इयं अयं-इयं’ शब्द पृथिवीलोक के ‘एय’ शब्द आन्तरिक्षलोक का तथा ‘असौ अय’ इत्यादि शब्द पृथुलोक से सम्बद्ध हैं। ब्राह्मणभूति में पठित ‘अयः’ शब्द उसी पारिभाषिक पृथुलोक की ओर हमारा ध्यान आकर्षित कर रहा है। पृथुलोक एवं तत्रस्थ दिव्याग्नि दोनों पृथिव्य-आन्तरिक्ष की अपेक्षा ‘पृथु (विस्तीर्ण)’ है साथ ही स्वल्प प्राणदेवताओं के निवास से अवस्थीय भी है। और इस सर्वसम्प्रेषकायक पृथुलोक, तथा दिव्याग्नि की गायार्थ सुनना नहीं चाहता !। अग्नि के इस पृथुभवा-रूप से कहा यही जाता है कि यह हमारे यज्ञ में समिद्ध होकर यज्ञमान को भी उस अथाप्य दिव्यलोक का पात्र बनावे।

पृथुलोक वहाँ अथाप्य है वहाँ वीर्यरात्री-वीर्यप्रवर्तक देवताओं के निवास से सुवीर्य्य भी बन है। साथ ही अपने लोक (पृथुलोक) के बृहत्साम से ‘बृहत्’ भी। प्रस्तुत श्रुति पृथुलोक की ही अनुप्रासि-का बन रही है जिसके सम्राहक ‘पृथु’ देवाः ‘बृहत्’ इत्यादि पद बन रहे हैं। अग्नि आवाहि० इत्यादि श्रुति वर्हिष्मती है ‘त त्वा समिद्धि श्रुति घृद्धिमयी’ है, एवं प्रकृत-स न पृथु अथाप्यम्

*—‘घृतन पद तथा अनिरुक्तमाय के अतिरिक्त बद्ध यामसि’ तथा बृहत् पद भी इसी अन्त-रिक्षलोक के सम्राहक बन रहे हैं। कारण यही है कि, यह आन्तरिक्ष पृथिवी की अपेक्षा उत्तरोत्तर पविशन् तथा बृहत् है

‘नमस्य’ कहालाया है यहाँ इस कर्मोपासना की दृष्टि से इसे ‘इहन्त्य’ कहा गया है। वही प्रकृत में प्रधानरूप में अवस्थित है। ‘इतिव्यन्तो ह्येतं मनुष्या ईदते’ यह मन्त्रभाग अग्निदेव की इस कर्मोपासना का ही स्पष्टीकरण कर रहा है और यही प्रकृत मन्त्रभागों की सविष्ट उपपत्ति है ॥ ३१ ॥

‘यूपो अग्निं समिध्यते०’ इत्यादि ६ ठी सामिधेनी के अनुवचनान्तर वह होता क्रमप्राप्त ७ वीं [आहृत्यानुसार ६ वीं] उपयवन्त-त्रिच की तीसरी निम्नलिखित श्रुति का अनुवचन करता है—

(७)—“ओम् वृषणं त्वा वय वृषण समिधीमहि।
अग्ने दीयन्त वृहत्-ओम्” इति ॥ (८)—(६)

‘यज्ञसम्पत्तिवपक यज्ञधिपति वृषा इन्द्र से यज्ञसम्पत्तिवर्षक धनत हुए वं वृषा (वृषात्मक) अग्निवृष आत्र (उक्त सामिधिनिया से) पूर्णरूप में समृद्ध हागए हैं। शुलोकस्थ इन्द्र के वृहत् साम-सम्पन्त्य से वृहत् वन गए हैं’ यह मात्र प्रकृत करता हुआ प्रकृत मन्त्र अग्नि के वृषात्मकरूप का ही स्पष्टीकरण कर रहा है ॥ ३२ ॥

उक्तरूप से दोनों मन्त्रों की समष्टि उपयवन्त-त्रिच बन रही है। इसका एकमात्र फल है—दिव्याग्नि को यज्ञपति वृषा इन्द्र की सम्पत्ति से युक्त करना। ३३ वीं कमिडका से इसी फल का स्पष्टीकरण हुआ है ॥ ३३ ॥

उपयवन्त-त्रिच के अनुवचनान्तर वह होता क्रमप्राप्त आठवीं [आहृत्यानुसार १० वीं] निम्न लिखित श्रुति का अनुवचन करता है

(८)—“ओम्-अग्निं दूत वृणीमह होतारं विश्ववेदमम्।
अस्य यज्ञस्य सुकृतम्-ओम्” ॥ (९०)

मन्त्र का ‘अग्निं दूत वृणीमह’ वाक्य एक महत्त्वपूर्ण विज्ञान का स्पष्टीकरण कर रहा है। पार्थिव दिव्याग्नि होता कैसे कहालाया है, इस प्रश्न के समाधान के साथ साथ ब्राह्मणभूति ने पृथिवी की दैनन्दिनगति का स्पष्टीकरण करते हुए साम्प्रतिकगति का भी विरलेक्षण किया है। उसी का सविष्ट वैज्ञानिक-स्वरूप पाठकों के सम्मुख उपस्थित किया जा रहा है।

मौलिक पदार्थों को स्वस्वरूप से सुरक्षित रखने वाली दूत के जीवन-साथक आग-विस्फात्मक यज्ञ-कर्म का निष्पन्न फल फलान करने वाली अन्त-शक्ति ही विज्ञानभाषा में ‘प्राण’ नाम से व्यवहृत हुए हैं। विरूपास इन्द्रायस्त इन्द्राग्नीरवपस [अक्षु] इन अक्षुत्वाय के अनुसार ये शक्ति-रूप प्राण अमृत हैं। प्राणों का आनन्द ही मत्पदार्थों के आनन्द का कारण है। अप्रामन्द्यदर्शकों इन अनन्त प्राणों में से प्रकृत में हमें सौर-पार्थिव इन दो प्राणों की ओर ही विशेषण से पाठकों का ध्यान आकर्षित करना है। सत्य स्वभ्यातिर्पन है अवश्य इसका प्राण आतिथ्यान् माना गया है। एवं रूपभ्यातिर्पना

करता है शेष अक्ष माग अयकशित ही रहता है। इसी दृष्टिकोण से एक ही पृथिवी के विभिन्न अद्विती ने दो विषय होनाते हैं जैसा कि अक्षरवन्त-त्रिचोपपत्ति में निस्तार से मतलाया जाने वाला है।

मूर्तिरूप की दृष्टिगोचर परिधियों को कष्टता हुआ आगत और प्रकाश प्रकृति में परिणत होता हुआ साथ ही मन्त्राया का स्वरूप-समर्पक बनता हुआ आगे निकल जाता है। यदि हम प्रकाश में चलते हैं तो हमारी छाया विरुद्ध भग में पड़ती है। कारण यही है कि, हमारे शरीर से टकरा कर प्रकाशशरीरों प्रतिफलित होनातों है। जैसा आन्तर छाया का होता है, ठीक वैसे ही आकार में कृपि-प्रकाशशरीरों का भी प्रतिफलन होता है, किन्तु प्रकाशपुष्ट के द्वारा होने वाले अभिमव से उल्लभ हमें प्रत्यक्ष नहीं होता। ठीक यही परिस्थिति आगत और टेब की सम्मिश्र।

सौम्यप्रकाश मूर्च्छ पर आया गायत्ररूप में परिणत होकर पारिवरसरूप इति को लेता हुआ मन्त्ररूप के समतुलन से प्रतिफलित होनाया। इस मन्त्राया-समतुलिता प्रतिफलिता प्रकाशाकृति का साम्प्रसारिक टेब से अभिमव होबाने से हमें प्रत्यक्ष नहीं होता। यही प्रतिफलिता प्रकाशाकृति “अक्षर” नाम से ध्वनित हुई है। पार्यिक अग्नि इसी नियत-रिपर अक्षरवाग्निपरगत-मार्ग से यज्ञवहन करता है इसी अभिप्राय से— अक्षर-न वेद्यसाहचः कहा गया है।

लोक में यहाँ जिस (निषेध) अर्थ में ‘न’ का प्रयुक्त होता है वहाँ मन्त्रमध्य में पठित ‘नकार’ निषेधार्थक न होकर ‘ओम्’ इत्याक्षरक इकार्यक मात्र से ही सम्बन्ध रहता है *। तभी तो ‘अस्यो न का’ ‘अस्यो ह वाऽएष भूत्वा०’ यह अर्थ हुआ है। तात्पर्य यही है कि ‘न’ अक्षर अभाव का सूचक बनता हुआ अनिरुक्तकोटि में प्रविष्ट है अतएव यह अनिरुक्त प्रनापति का सूचक बन रहा है। प्रनापति (आत्मा) ही उपासकत्वा स्वीकृति के आवार है। अतएव मध्यस्थ नकार को तपावाचक मान लिया गया है। प्रनापति स्वयं मध्यस्थ है अत मध्यस्थ नकार तपावाचक माना जायगा। यदि अनुगायन्त में नकार पठित है तो उल्लभ निषेध ही अर्थ होगा जैसाकि— ‘न विज्ञानामि यदि वेदमस्मि०’ इत्यादि मन्त्रवर्णन से स्पष्ट है ॥ २६, २ ॥

“तं इविष्मन् इहते” इस मन्त्रान्तभाग का अर्थ स्पष्ट है। अग्नि की दो प्रकार से उपासना होती है। एक वाचिक उपासना है, दूसरी कर्मोपासना है। अग्नि को नमस्कारमात्र कर लेना ‘नम रक्ति विषेम’ लक्षणा अधिक उपासना है। मायशुद्धि के अतिरिक्त इस उपासना का अन्त छल नहीं है। यदि अग्नि को आत्मसात् कर यज्ञकर्म के द्वारा विशेष अतिशय प्राप्त करना है तो उस समय केवल वाचिक उपासना से काम नहीं चल सकता। अतएव उस समय कर्मोपासना ही करनी पड़ेगी अग्निचमिन्धन ही करना होगा इसे तृप्त करने के लिए इविष्मन् ही करना पड़ेगा। इस इवि से वह अग्नि पुनोऽकर्मन्त विद्यत होगा जिस इस विज्ञान को ही स्तुतिकर्म कहा जाता है। वाचिकोपासना की अपेक्षा यहाँ अग्नि

ॐ—‘ओमित्येषः प्रतिगारः स्थति गाथायाः। ओमिति वै द्रव्यं, तथति मानुषम्’

—ने० प्रा० ज० १।६।

‘नमस्य कृताया है यहाँ इस कर्मोपासना की दृष्टि से इसे ‘इष्टेन्य’ कहा गया है। वही प्रकृत में प्रधानरूप से अर्पित है। ‘हृदेष्वन्तो ह्येतं मनुष्या ईदते’ यह मन्त्रभाग अग्निदेव की इस कर्मोपासना का ही स्पष्टीकरण कर रहा है और यही प्रकृत मन्त्रभागों की संक्षिप्त उपपत्ति है ॥ ३१ ॥

“वृषा अग्नि समिध्यते० इत्यादि ३ ठी सामिधेनी के अनुवचनान्तर यह होता क्रमप्राप्त ७ वीं [आहुत्यानुसार ६ नी] वृषवन्त-विच की तीसरी निम्नलिखित श्रुति का अनुवचन करता है—

(७)—‘ओम् वृषयं त्वा वय वृषयः समिधीमहि ।

अग्ने दीधन्त वृहत्-ओम्” इति ॥ (६)–(३)

‘यज्ञसम्पत्तिवपक यज्ञधिपति वृषा इन्द्र से यज्ञसम्पत्तिवर्षक बनते हुए ये वृषा (वृषात्मक) अग्निवृष आज (उक्त सामिधेनियों से) पूर्णरूप से समृद्ध होगए हैं। शुलोक्त्य इन्द्र के वृहत् साम-सम्बन्ध से वृहत् बन गए हैं’ यह भाव प्रकट करता हुआ प्रकृत मन्त्र अग्नि के वृषात्मकरूप का ही स्पष्टीकरण कर रहा है ॥ ३२ ॥

उक्त रूप से दोनों मन्त्रों की समष्टि वृषवन्त-विच बन रही है। इसका एकमात्र फल है—दिव्याग्नि को यज्ञपति वृषा इन्द्र की सम्पत्ति से युक्त करना। ३३ वीं कण्विक से इसी फल का स्पष्टीकरण हुआ है ॥ ३३ ॥

वृषवन्त-विच के अनुवचनान्तर यह होता क्रमप्राप्त आठवीं [आहुत्यानुसार १० वीं] निम्न लिखित श्रुति का अनुवचन करता है

(८)—“ओम्-अग्नि-द्वत् वृणीमहे होतार विस्ववेदमम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम्-ओम्” ॥ (१०)

मन्त्र का अग्नि द्वत् वृणीमहे वाक्य एक महत्त्वपूर्ण विज्ञान का स्पष्टीकरण कर रहा है। पार्थिव दिव्याग्नि होता कैसे कृताया है, इस प्रश्न के समाधान के साथ साथ ब्राह्मणभूति ने धूमिषी की दैनन्दिनगति का स्पष्टीकरण करते हुए साम्यसंस्कारिता का भी विश्लेषण किया है। उसी का संक्षिप्त वैज्ञानिक-स्वरूप पाठकों के सम्मुख उपस्थित किया आ रहा है।

भौतिक पदार्थों का स्वरूप से सुरक्षित रखने वाली दृष्टि के जीवन-साधक आदान-विशारमिक यज्ञ-कर्म का नियतकाल पर्यन्त सञ्चालन करने वाली अन्तःशक्ति ही विज्ञानभाषा में प्राण नाम से व्यवहृत हुई है। ‘विरूपाम इक्षुपयस्त इवगम्भीरवपस’ [अक्षुप्त] इस अक्षुप्तप्राण के अनुसार ये शक्ति रूप प्राण अनन्त है। प्राणी का आनन्द ही मृतप्राणी के आनन्द का कारण है। अश्वामन्द्यवर्मा इन अनन्त प्राणों में से प्रकृत में हमें सौर-पार्थिव इन दो प्राणों की ओर ही विशेषरूप से पाठकों का ध्यान आकर्षित करता है। सूर्य स्वयंशक्ति है अतएव इसका प्राण स्यात्प्राण माना गया है। एवं रूपव्योत्तिर्ना

करता है शेष अन्न माग अप्रकाशित ही रहता है। इसी दृष्टिकोण से एक ही पृथिवी के वृत्ति अवृत्ति ने दो विषय होनाते हैं जैसा कि अन्धरधन्त-त्रिकोपपत्ति में विस्तार से प्रस्ताया जाने वाला है।

भूरिपण की दक्षिणी उर-परिधिओं को अट्टा हुआ आगत वीर प्रकाश वक्रगति में परिणत होता हुआ, अथ ही मन्त्राया का स्वरूप-समर्पक बनता हुआ आगे निकल जाता है। यदि हम प्रकाश में चलते हैं तो हमारी छाया विरक्त माग में पड़ती है। कारण यही है कि, हमारे शरीर से टकरा कर प्रकाशरश्मियाँ प्रतिकूलित होजाती हैं। जैसा आन्धर छाया का होता है ठीक वैसा ही आकार में स्वप्ति-प्रकाशरश्मियाँ भी प्रतिकूलन होता है, किन्तु प्रकाशपुच्छ के द्वारा होने वाले अभिभव से उलझ हमें प्रत्यक्ष नहीं होता। ठीक यही परिस्थिति आगत वीर तेज की सम्मिश्र।

सौम्यप्रकाश मूष्ण पर आया गायत्ररूप में परिणत होकर पार्थिवरसरूप हमि को लेता हुआ मन्त्राया के सम्पुनन से प्रतिकूलित होजाया। इस मन्त्राया-सम्पुनलित प्रतिकूलिता प्रकाशाकृति का साम्यत्वरिक तेज से अभिभव होजाने से हमें प्रत्यक्ष नहीं होता। यही प्रतिकूलिता प्रकाशाकृति 'अश्व' नाम से भवकृत हुई है। पार्थिव अग्नि इसी नियत-स्थिर-अश्वान्निधयतल-मार्ग से यज्ञवहन करता है इसी अभिप्राय से—'अश्वो-न वेधसाह्नः कदा गमा है।

लोक में यहाँ जिस (निषेध) अर्थ में 'न' अक्षर प्रयुक्त होता है, वहाँ मन्त्रमध्य में पठित 'नक्षर' निषेधापक न होकर 'ओम्' इत्यादिरक्त इकार्यक मास से ही सम्बन्ध रहता है *। तभी तो 'अश्वो न' का अश्वो इ वाऽप्य मूला० यह अर्थ हुआ है। तात्पर्य यही है कि 'न' अक्षर अभाव का सूचक बनता हुआ अनिर्वक्तव्योक्ति में प्रविष्ट है अतएव यह अनिर्वक्त प्रकापति का सूचक बन रहा है। प्रकापति (अम्ना) ही तयालक्षणा स्वीकृति के आधार हैं। अतएव मध्यस्थ नक्षर को तयावाचक मान लिया गया है। प्रकापति स्वयं मध्यस्थ है अत मध्यस्थ नक्षर तयावाचक माना जायगा। यदि श्रुताप्यन्त में नक्षर पठित है तो उलझ निषेध ही अर्थ होगा जैसाकि—'न विज्ञानामि यदि वेदमस्मि०' इत्यादि मन्त्रबलीन से स्पष्ट है ॥ ५८ १ ॥

'तं हविष्मन्त ईकते' इस मन्त्रान्तभाग का अर्थ स्पष्ट है। अग्नि की दो प्रकार से उपासना होती है। एक वाचिक उपासना है, दूसरी कर्मोपासना है। अग्नि को नमस्कारमात्र कर लेना 'नम इति विधेम' लक्षणा वाचिक उपासना है। मायमुद्रि के अतिरिक्त इस उपासना का अन्य पक्ष नहीं है। यदि अग्नि की आत्मसात् कर यज्ञकर्म के द्वारा विशेष अतिशय प्राप्त करना है तो उस लक्ष्य केवल वाचिक उपासना से काम नहीं चल सकता। अग्नि उक्त समय कर्मोपासना ही करनी पड़ेगी अग्निठमिनन ही करना होगा इसे तृप्त करने के लिए इमिप्रदान ही करना पड़ेगा। इस दृष्टि से यह अग्नि शुक्लप्रार्थन विवत होगा जिस इस विधान की ही स्तुतिरूप्य कहा जाता है। वाचिकोपासना की अपेक्षा यहाँ अग्नि

७- 'ओमित्यचः प्रविगर तथेति गाथायाः। ओमिति वै इवं, तथेति मानुरम्'

—वे० ब्रा० अ० १६।

‘नमस्य कइलाया है वही इस कर्मोपासना की दृष्टि से इसे ‘ईदंन्य’ कहा गया है। वही प्रकृत में प्रधानरूप से श्रेष्ठित है। ‘हृदयमन्तो ह्येतं मनुष्या ईदंते यह मन्त्रमाग अग्निदेव की इस कर्मोपासना का ही स्पष्टीकरण कर रहा है, और यही प्रकृत मन्त्रमार्गों की संक्षिप्त उपपत्ति है ॥ ११ ॥

“धृषो अग्नि समिध्यते० इत्यादि १ ठी सामिधेनी के अनुवचनान्तर वह होता क्रमप्राप्त ७ वीं [आश्वत्यानुसार ६ वीं] वृषयन्तत्रिच की तीसरी निम्नलिखित श्रुति का अनुवचन करता है—

(७)—‘ओम् वृषण त्वा वय वृषणः समिधीमहि ।

अग्ने दीद्यन्त वृहत्-ओम्’ इति ॥ (६)–(३)

“यज्ञसम्पत्तिवपक यज्ञचिपति वृषा इन्द्र से यज्ञसम्पत्तिवर्षक बनते हुए ये वृषा (वृषात्मक) अग्निदेव आज्ञा (उक्त सामिधेनीयों से) पूर्णरूप से समृद्ध होगए हैं। शुक्लोक्त्य इन्द्र के वृहत् साम-सम्बन्ध से वृहत् बन गए हैं” यह भाष प्रकृत करता हुआ प्रकृत मन्त्र अग्नि के वृषात्मकरूप का ही स्पष्टीकरण कर रहा है ॥ १२ ॥

उक्त रूप से दोनों मन्त्रों की समष्टि वृषयन्तत्रिच बन रही है। इसका एकमात्र फल है—दिन्याग्नि को वरुपति वृषा इन्द्र की सम्पत्ति से युक्त करना। १३ वीं कण्विक्य से इसी फल का स्पष्टीकरण हुआ है ॥ १३ ॥

वृषयन्तत्रिच के अनुवचनानन्तर वह होता क्रमप्राप्त आठवीं [आश्वत्यानुसार १० वीं] निम्न लिखित श्रुति का अनुवचन करता है

(८)—“ओम्-अग्निं दूत वृषीमहे होतार विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम्-ओम्” ॥ (१०)

मन्त्र का ‘अग्निं दूत वृषीमहे’ वाक्य एक महत्वपूर्ण विज्ञान का स्पष्टीकरण कर रहा है। पार्थिव दिव्याग्नि होता कैसे कइलाया है, इस प्रश्न के समाधान के साथ साथ वाक्पथभुक्ति ने पृथिवी की दैनन्दिनगति का स्पष्टीकरण करते हुए सामन्तरिचगति का भी विरलेक्षण किया है। उसी का संक्षिप्त वैज्ञानिक-स्वरूप पाठकों के सम्मुख उपस्थित किया जा रहा है।

मौलिक पदार्थों को स्वस्वरूप से सुरक्षित रखने वाली द्रुति के जीवन-सावक आदान-विस्तरात्मक यज्ञ कर्म का नियतफल पर्यन्त सञ्चालन करने वाली अन्तःशक्ति ही विज्ञानभाषा में ‘प्राण’ नाम से व्यवहृत हुई है। विरूपाक्ष इन्द्रायपस्त इन्द्रायमीरवपस [अक्ष] इन अक्षयर्षेय के अनुसार ये शक्ति-रूप प्राप्त बनते हैं। प्राणी का आनन्द ही मृतपदार्थों के आनन्द का कारण है। अध्यात्मचक्रवर्त्तमान इन अनन्त प्राणों में से प्रकृत में होने सौर-पार्थिव इन दो प्राणों की और ही विशेषरूप से पाठकों का ध्यान आकर्षित करता है। स्वयं स्वस्मातिर्पन है अवश्य इसका प्राण ओतिष्मान् माना गया है। एक रूपमोतिर्वना

करता है शेष अर्द्ध माग अमकारित ही रहता है। इसी दृष्टिकोण से एक ही पृथिवी के द्विति अद्विति ये दो विभक्त होनाते हैं जैसा कि अथर्वश्रुति-त्रिभोवपपत्ति में विस्तार से बतलाया जाने वाला है।

मृषिब्रह्म की दक्षिणोत्तर-परिधिओं का काटता हुआ भागवत् सीर प्रकाश प्रकृति में परिणत होता हुआ स्वयं ही मन्त्राया का स्वरूप-समर्पक बनता हुआ भागे निकल जाता है। यदि हम प्रकाश में चलते हैं, तो हमारी छाया विरुद्ध भाग में पड़ती है। अरब यही है कि, हमारे शरीर से टकरा कर प्रकाशरश्मियाँ प्रतिकूलित होजाती हैं। जैसा आन्ध्र छाया का होता है, ठीक वैसे ही आन्ध्र में स्वप्ति-प्रकाशरश्मियों का भी प्रतिकूलन होता है, किन्तु प्रकाशपुञ्ज के द्वारा होने वाले अभिमुख से उसका हमें प्रत्यक्ष नहीं होता। ठीक यही परिस्थिति भागवत् सीर टेब की समझिए।

सौरप्रकाश मूषट पर आया गायत्रिरूप में परिणत होकर पार्थिवरसकर्म इति की लोहा हुआ मन्त्राया के समद्वलन से प्रतिकूलित होगया। इस मन्त्राया-समद्वलित प्रतिकूलिता प्रकाशाकृति का सम्बन्धितक टेब से अभिमुख होबाने से हमें प्रत्यक्ष नहीं होता। यही प्रतिकूलिता प्रकाशाकृति 'अस्थ' नाम से ध्वजित हुई है। पार्थिव अग्नि इसी निर्यत स्थिर-अस्थानिधराकर्म-मार्ग से यज्ञबहन करता है इसी अभिप्राय से—'अस्थो-न देववाहनः' कहा गया है।

लोक में वहाँ जिस (निवेच) अर्थ में 'न' अक्षर प्रयुक्त होता है वहाँ मन्त्रमध्य में पठित 'नकार निवेचार्थक न होकर ओम्' इत्याकारक इवार्थक मात्र से ही सम्बन्ध रहता है *। तभी तो 'अस्थो न' का अर्थो है वाऽप्य मूत्रा० यह अर्थ हुआ है। तात्पर्य यही है कि 'न' अक्षर अभाव का सूचक बनता हुआ अनिकृत्तकोटि में प्रविष्ट है अतएव यह अनिकृत्त प्रजापति का सूचक बन रहा है। प्रजापति (ब्रह्मा) ही तपस्विराजा स्वीकृति के आधार हैं। अतएव मध्यस्थ नकार की उपावाचक मान लिया गया है। प्रजापति स्वयं मध्यस्थ है अत मध्यस्थ नकार तपस्वाचक माना जायगा। यदि श्रुत्याद्यन्त में न अक्षर पठित है तो उसका निवेच ही अर्थ होगा जैसा कि— न विजानामि यदि देवमस्मि० इत्यादि मन्त्रबर्तन से स्पष्ट है ॥ २८, १ ॥

"यं हविष्मन्त ईदते" इस मन्त्रान्तभाग का अर्थ स्पष्ट है। अग्नि की दो प्रकार से उपासना होती है। एक वाय्विक उपासना है, दूसरी कर्मोपासना है। अग्नि को नमस्कारमात्र कर लेना 'नम' सर्कि बिधेम्' लक्षणा वाय्विक उपासना है। मायशुद्धि के अतिरिक्त इस उपासना का फल नहीं है। यदि अग्नि को आत्मवत्ता कर यज्ञकर्म के द्वारा विशेष प्रतिष्ठाय प्राप्त करना है तो उस लक्ष्य केवल वाय्विक उपासना से काम नहीं चल सकता। अतएव उस समय कर्मोपासना ही करनी पड़ेगी अग्निस्मिन्धन ही करता होगा इसे दत्त करने के लिए हविष्मन्त ही करना पड़ेगा। इस हवि से यह अग्नि सुलोकाध्वर्यन्त सिद्ध होगा जिस इस कितान की ही स्तुतिकर्म कहा जाता है। वाय्विकोपासना की अपेक्षा वहाँ अग्नि

*—'ओमित्येषः प्रतिगारः त्वन्ति गाथायाः। ओमिति वै देव, त्वन्ति मानुषम्"

—वे० शा० ७।१।१।

‘नमस्य’ कहलाया है वहाँ इस कर्मोपासना की दृष्टि से इस ईडन्य कहा गया है। यही प्रकृत में प्रधानरूप से अर्पित है। ‘हृदयमन्तो ह्येतं मनुष्या इडते’ यह मन्त्रमाग अग्निदेव की इस कर्मोपासना का ही स्वीकरण कर रहा है और यही प्रकृत मन्त्रभागों की संक्षिप्त उपपत्ति है ॥ ३१ ॥

‘यूषो अग्नि समिप्यते० इत्यादि १० ठी सामिधेनी के अनुवचनान्तर वह होता क्रमप्राप्त ७ वीं [आहृत्यानुसार ६ वीं] उपएवन्त-त्रिच की तीसरी निम्नलिखित श्रुति का अनुवचन करता है—

(७)—‘ओम् यूषण त्वा वय यूषथ समिधीमहि ।
अग्ने दीधन्त वृहत्-ओम्’ इति ॥ (६)–(३)

“यज्ञसम्पत्तिधनक यज्ञधिपति यूषा इन्द्र से यज्ञसम्पत्तिधनक बनत हुए ये यूषा (यूषात्मक) अग्निदेव आप्त (अक सामिधिनियों से) पूषरूप से समृद्ध होगए हैं। शुक्रोक्तस्य इन्द्र के वृहत् साम-सम्यन्थ से वृहत् धन गाए हैं” यह भाव प्रकट करता हुआ प्रकृत मन्त्र अग्नि के यूषात्मक रूप का ही स्वीकरण कर रहा है ॥ ३२ ॥

उक्त रूप से दोनों मन्त्रों की समष्टि उपएवन्त-त्रिच बन रही है। इसका एकमात्र फल है—दिन्याग्नि को यज्ञपति यूषा इन्द्र की सम्पत्ति से युक्त करना। ३३ वीं कविद्वय से इसी फल का स्वीकरण हुआ है ॥ ३३ ॥

उपएवन्त-त्रिच के अनुवचनान्तर वह होता क्रमप्राप्त आठवीं [आहृत्यानुसार १० वीं] निम्न लिखित श्रुति का अनुवचन करता है

(८)—“ओम्-अग्नि-दूत वृणीमह होतार विरवेदमम् ।
अस्य यज्ञस्य सुकृतम्-ओम्” ॥ (१०)

मन्त्र का ‘अग्नि दूत वृणीमह’ वाक्य एक महत्वपूर्ण विज्ञान का स्वीकरण कर रहा है। पार्थिव दिव्याग्नि होता कैसे कहलाया है, इस प्रश्न के समाधान के साथ साथ ब्राह्मणभूति ने पृथिवी की दैनन्दिनगति का स्वीकरण करते हुए साम्प्रतिकगति का भी प्रिलोपण किया है। उसी का संक्षिप्त वैज्ञानिक-रूपक पाठकों के सम्मुख उपस्थित किया जा रहा है।

मौलिक पदार्थों को स्वस्वरूप से सुरक्षित रखने वाली इनके जीवन-साधक आदान-विसर्गमय यह कर्म का नियतकाल पर्यन्त सञ्चालन करने वाली अन्तःशक्ति ही विज्ञानमाया में ‘प्राण’ नाम से व्यवहृत हुई है। ‘विरूपास इन्द्रश्चपयस्त इन्द्रगम्भीरवपस’ [अक्षम्] इन अक्षुण्णों का अनुसार य शक्ति-रूप प्राप्त अनन्त हैं। प्राणी का आनन्द ही मनुष्यों का आनन्द का कारण है। अध्यात्म-वृद्धि-मार्ग इन अनन्त प्राणों में से प्रकृत में हमें सार-पार्थिव इन दो प्राणों की ओर ही विशेषरूप से पाठकों का ध्यान आकर्षित करना है। स्वयं स्वयत्कर्षण है अतएव इसका प्राण व्योक्ति-ध्यान माना गया है। एव रूपम्योक्ति-ध्यान

पृथिवी का प्रातिस्विक प्राण कृष्ण माना गया है। ज्योतिर्मय प्रकाशित प्राण ही 'वृष' नामक देवता है, एवं तमोमय अप्रकाशित पार्थिव प्राण ही 'असुर' है। तम असुर है, एव ज्योति देवता है।

यह ठीक है कि, आरम्भ में सम्पूर्ण भूषिण्ड इसके प्रातिस्विक तमोमय आसुर प्राण से ही युक्त था। जब पृथिवी कभी ही होनी उस समय अक्षरय ही असुरों के मुख से 'अस्माकमेवम्' खलु भुवनम्' ये वाक्य निकले होंगे। परन्तु आन तो ऐसा नहीं है। आब भूषिण्ड पर असुरों की मूर्ति दिख सौरप्राणायामक देवताओं का भी साभान्य है। देवताओं ने यज्ञेषु को आगे कर कथ्यास से आधा भ्रमदेश अपने अधिकार में कर लिया है जिसकाकि पूर्व के वदनिर्माणब्राह्मण में विष्टरूप से विवेचन किया जा चुका है *। यही क्या आब तो सम्बत्सरवत् की दृष्टि से सम्पूर्ण भूषिण्ड देवताओं के ही अधिकार में आगया है। सभी तो दायविभागप्रतिपात्ति भुति का—'तेनमां सर्वा पृथिवीमविदन्त' यह कथन अन्वय बन रहा है।।

भूषिण्ड के साथ सौरप्राण का भी सम्बन्ध हो रहा है साथ ही उसका अपना प्राण भी इस पर कब्जा-प्रयोग कर रहा है। पार्थिवप्राण इसे [भूषिण्ड को] अपनी ओर [सूर्यविकिरणिक में] ले जाना चाहता है, तो सौरप्राण अपने आकर्षण से इसे अपनी ओर आकर्षित करना चाहता है। दोनों प्राणों का समानाकर्षण है। इस समानाकर्षण से भूषिण्ड आमतक उठी स्थान पर घूम रहा है। इसी स्वाक्षपरिभ्रमण से दैनन्दिनगति का कथ्य हुआ है। इसी दैनन्दिनगति से अक्षराक्ष का जन्म हुआ है। घूमते हुए भूषिण्ड का सूर्य-प्रकाश की ओर आभाना अह-अल का जन्म होता है एवं सूर्यविकिरणिक में आभाना रात्रिकाल का जन्म होता है। अह-अल में देवता उस आबे भूषिण्ड पर अपना अधिकार कर लेते हैं। तो रात्रि में उठी अह-माग पर असुर अपना अधिकार बना लेते हैं। इसप्रकार अक्षराक्षरूप से देवता-असुर, दोनों में परस्पर प्रतिस्पर्धा चलती रहती है। इसप्रकार इस स्वाक्षपरिभ्रमणमूला दैनन्दिनगति की दृष्टि से भूषिण्ड दोनों का मोम्य बना रहा है।

आगे जाकर साम्यत्सरिकगति के प्रभाव से भूषिण्ड असुरों के अधिकार से निष्काकर कथल देवताओं की ही प्रातिस्विक सम्पत्ति बन जाता है। 'अथो न देववाहन' इत्यादि मन्त्रोपपत्ति में यह स्पष्ट किया गया है भूषिण्ड में विधि-अविति नामक दो भाग उत्पन्न होते हैं। मूकम्ब से आरम्भ कर सूर्यविग-विरुद्धविक् की ओर व्याप्त तजोमण्यब्राह्मण से समतुलित भूक्षाय-मखल ही विधि है। एवं

* 'देवाश्च वाऽअसुराश्च उभयं प्राज्ञापत्याः पशुपिरे । ततो देवा अनुव्यामि-
वासु । अयं हासुरा मनिर, 'अस्माकमेवम्' खलु भुवनमिति' । तद्वै देवा शुभ्रु-विभ-
खन्ते ह वा इमामसुरा पृथिवी, प्रेत-तदेध्यामी यत्रेमामसुरा विमज्जन्ते । के वयं तव
स्याम, यदस्यै न भजेमहि-इति । ते यद्वमं व विष्णु पुरस्कृत्येयुः । तेनेमां सर्वा पृथिवी-
मविदन्त । तस्माद्वेदिनाम । तस्मादाहु-पावती यदिस्तावती पृथिवी' (शत० १।२।-
२।१-१२) ।

सौरमण्डलानुगत-सौर प्रतिकूलित पार्थिव उद्योतिर्भाग हा अदिति है। मूल्याय भी भूपिण्ड से संलग्न है, तो भूपिण्ड भी भूपिण्ड से संलग्न है। भूपिण्डमण्डललक्षणा अग्नि में व्यापिम्य दिव्य प्राण असाध्य है। एवं मन्त्रायालक्षणा निति में तपोमय असुर प्राण प्रतिष्ठित है। दोनों ही प्राण मोम-हृदयप्रापति से सम्बन्ध रखत हुए प्राजापत्य हैं। यह स्थिति है और इसी को लक्ष्य में रखत हुए अग्नि ने कहा है—

“देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्या पृथिविरे”।

‘द्वयता और असुर दोनों इन्हीं पृथिवी पर खड़े होकर स्पृहा करने लग। दोनों के इस स्पृहालक्षण क्रूर को शान्त करने के लिए दोनों के बीच में गायत्री स्त्री हो गई। यह गायत्री प्रथिवा ही है’ यह कथन अग्नि-दिति का स्वरूप न जानने वालों के लिए कुछ हाथ का प्रयत्न बन रहा है। आख्यानों की रहस्यमयी से अपरिचित वचनमान युग के कतिपय जिज्ञासु सम्भवतः यह कुछ उगाँवों के—“जब द्युता और असुर दोनों इसी पृथिवी पर खड़े थे तो दोनों के बीच में फीनसी प्रथिवा स्त्री हुई?। यदि यही प्रथिवा स्त्री हुई तो ये दोनों वर्ग किस पर खड़े हुए?। परन्तु अब इहाँ निति-मिति का स्वरूप-ज्ञान हो जाता है तो कुछ हाथ का कोई अवसर नहीं रहता। जिस पृथिवी पर देवता-असुर खड़े होकर स्पृहा करते हैं—यह मित्र है, एवं जो पृथिवी दोनों के मध्य में लड़ी होती है—यह पृथिवी मित्र है।

भूपिण्ड के चित्य-चित्तेनिधेय-मे से दो विश्व हो जाते हैं। मयाग्निमय भूपिण्ड मत्वा पृथिवी है यही अग्निदाहि की प्रतिष्ठामुक्ति है। इसे ही ‘भूमि’ कहा जाता है। इस ममिलक्षण भूपिण्ड का निर्माण-स्वरूपदेयति-जिन द्रव्यों से हुई है वे द्रव्य ‘आप-पन-सूम्-सिक्त्वा-शर्करा-अरसा-अय-हिरण्य’ इन आठ भागों में विभक्त है (देविय शव १।१।२।१।)। इन आठ द्रव्यों की क्रमिक निति से ही भूपिण्ड का स्वरूप-निर्माण हुआ है। छन्दोविज्ञान के अनुसार प्रत्येक द्रव्य एक एक अक्षर से समुत्पन्न है। कलव आठ द्रव्यों के सम्बन्ध से वाक्प्रमाणायक छन्द के आठ अक्षरों का समूह होता है। अष्टाक्षर-का ही नाम गायत्री है। इसी छन्द सम्पत्ति के धारण इस अष्टाक्षर-वात्मक भूपिण्ड को अग्नि ने गायत्रा कहा है अतएव या वे सा गायत्रा-आमीत इयं वे सा पृथिवी यह कहा गया है। यहाँ ‘पृथिवी शब्द चित्य-पृथिवी-लक्षण ‘भूपिण्ड’ के अभिप्राय से ही प्रयुक्त हुआ है।

दूसरी चित्तेनिधेया पृथिवी है। मीम आत्मन्य प्राण उक्त्यरूप से मन्त्र में प्रतिष्ठित रहता हुआ अर्द्धरूप से भूपिण्ड से निकल कर अपना एक स्वतन्त्र मण्डल बनाता है। जहाँ तक इस पार्थिव प्राण की व्याप्ति है वहाँ तक ‘अप्रधायम्’ लक्षणा अमृता पृथिवी की सत्ता मानी गई है। अमृतापृथिवी के सौरप्राण के सम्बन्ध से आगे जाकर दिवि-अदिति-रूप में दो विश्व हो जाते हैं। आगत सौरप्राण भूपिण्ड से उद्वारकर प्रतिष्ठित होता हुआ मन्त्राया से समुत्पन्न अपना दो व्यापिम्य मण्डल बनाता है वह अमृता पृथिवी का माग सौरप्राण से अग्नि-लक्षणा से सम्बन्ध रखता हुआ ‘अदिति’ माग है। एवं इस प्रश्नमण्डल से समुत्पन्न मन्त्राया-मण्डल अमृतापृथिवी का सौरप्राण से वदित माग दिति है। अग्नि-

माग में आदित्य (ज्योतिर्मय देवता) प्रतिष्ठित है, एवं सिति माग में दैत्य (तमोमय असुर) प्रतिष्ठित है । इसप्रकार अमृता पृथिवी के सिति अग्नि मागी में प्रतिष्ठित असुर, एवं देवताओं के बीच में मत्स्य-गायत्री नामक मूषिक प्रतिष्ठित है ।

मयिष्य के उस ओर (सूर्य की ओर) मयिष्य से संलग्न देवमय ज्योतिर्मयबल है इस ओर (सूर्यविरुद्ध की ओर) मयिष्य से संलग्न असुरमय तमोमयबल है एवं दोनों के मध्य में चित्य मयिष्य प्रतिष्ठित है । इसी स्वाभाविक स्थिति का स्थलीकरण करते हुए ऋषि ने कहा है—

“देवाश्च वा असुराश्च,—उभये प्राजापत्या पस्पृधरे । तान् स्पृद्धमानान् गायत्री-अन्तरा तम्यौ । या वै सा गात्रयी-आसीत् इय वै सा पृथिवी । इयं हैव तदन्तरा तस्यौ” ।

उक्त स्थिति को लक्ष्य में रखते हुए ही आगे की भुक्ति का सम्बन्ध कीजिये । दोनों की स्पर्शा होखी है । दोनों के मध्य में गायत्री (मयिष्य) लड़ी है । दोनों यही चाहते हैं कि, यह गायत्री हमारी ओर आजाय । इस उद्देश्य की सिद्धि के लिए गायत्री के समीप दोनों अपने अपने दूत भेजते हैं । देवताओं के दूत ‘अग्नि’ हैं एवं असुरों के दूत ‘सहरश्वा’ हैं । अद्वितीयरूप ज्योतिर्मय मयबल में प्रतिष्ठित ज्योतिर्मय अग्नि ‘अग्नि’ नामक देवदूत है । ‘रश्वा’ का ही नाम ‘मस्म’ है । यह मस्म निदानेन मूषाया का परिवर्तन है । वितिलक्षण तमोमय मयबल में प्रतिष्ठित तमोमय अग्नि ही ‘सहरश्वा’ नामक असुरदूत है । लोक में भी प्रचलित अग्निज्वाला को हम अग्नि कहेंगे एवं मस्मनिगूढ अग्नि को सहरश्वा कहेंगे । दिव्यमाय की अपेक्षा आसुरमाय जलवान् होता है । यही कारण है कि, ज्वालाग्नि की अपेक्षा भस्मान् अधिक जलवान् होता है ।

मयिष्य स्वाद्यपरिभ्रमणलक्षणा दैनंदिनगति का अभिप्रेता बन रहा है । दोनों प्राली का समानाकर्षण होखा है । परिणाम इस प्राथमिक स्थिति का यह हो रहा है कि भुविष्य अग्नी किसी ओर नहीं जाया । इस का एकलः गमन उभी सम्भव होसकता है जब कि दोनों प्राणगतियों में से एक प्राणगति क्लृप्ती बन जाय । समानप्राणवर्ष से हो उठी प्रकार स्थिति का उद्ब होना है जैसे कि समानरक्त बालों की मस्ती के आकर्षण से आकर्षित रक्ता पूर्व-पश्चिम किसी ओर न जाकर मध्य में ही स्थिर होजाता है । वह कलापान सुप्रसिद्ध गतिवर्मा शीर-द्व द्व के अनुग्रह पर निर्भर है । शीर इन्द्रप्राण उरी अद्वितीयबल के द्वारा आता हुआ उत्तरध्व वेवदूत अग्नि में अपनी आक्रमणशक्ति का आधान करता है । इस गति से क्लृप्त बनता हुआ आग्नेयप्राण आसुर-प्राणगति का आकर्षण शिथिल कर देता है । परिणामतः मयिष्य आसुरों की ओर (पश्चिम की ओर) न जाकर देवताओं की ओर (पूर्व की ओर) आता हुआ सम्पत्तरागिरूप में परिणत होजाता है । इन्द्र ही भुविष्य की साम्यशक्ति-गति का मुख्य कारण है । इन्द्र प्राकृतिक दिव्याग्नि इस हुपेन्द्र से निष्पन्न रहता है । ‘य य का य यल्लक्षितिरिन्द्राग्नी तत् के अनुतार कलहति लक्ष्य हुपेन्द्र के सहयोग से ही मयिष्य का देवमयबल की ओर आकर्षण होजाता है । मयिष्य स्वाद्यपरिभ्रमण करता हुआ पूर्व की ओर चल पड़ता है । इसी गतिविज्ञान को लक्ष्य में रखते हुए ऋषि ने कहा है—

“यस्य इन्द्रमवर्द्धयत्, यद् भूमिं व्यवर्धयत् ।
चक्रास्य ओपश दिवि” ॥ (ऋक्स ८१४।५।)

सायण ही यह भी स्मरण रखना चाहिए कि, पश्चिमदिगुत्पत्ता यह आसुरप्राणगति ही मृषियज्ञ को सूर्य-
गोक्षयम में जान से रोक रही है। यदि पश्चिमाकर्षण न होता तो पूर्वार्कण स आकर्षित मृषियज्ञ स्वस्थान से
न्युत्प होता हुआ अवश्य ही सूर्यगोलकगर्भ में विलीन होजाता। पश्चिमाकर्षण है इसलिए तो मृषियज्ञ स्वस्थान
(ऋन्तिवृत्त) को नहीं छोड़ता। पूर्वार्कण प्रबल है, इसलिए पश्चिम की ओर धीमा नहीं चला जाता। क्या
पूर्व की ओर सीधा जाता है?, नहीं। इसी आसुरप्राणाकर्षण से मृषियज्ञ सीधा न बाहर तिर्यक् जाता है।
क्या मृषियज्ञ सध्या तिर्यक् जाता है? नहीं। इसी इन्द्रप्राणाकर्षण से तिर्यक् जाते हुए मृषियज्ञ की परिभ्रमण-
किन्दु-किन्दु पूर्व की ओर आकर्षित होती रही है जिसका ‘सम्पत्सर’ शब्द से स्पष्टीकरण होरहा है।

शब्द है वास्तव में ‘सर्वत्सर’। परन्तु परोक्षप्रिय देवताओं की परोक्षमाया में यह ‘सर्वत्सर’ ही
सम्पत्सर’ नाम से व्यनद्धत हुआ है। मृषियज्ञ जिस वृत्त (ऋन्तिवृत्त) पर परिक्रमा (साम्प्रत्यरिकगति)
लग रहा है, उसकी किन्दु किन्दु कुटिल है। गोलवृत्त का निम्माण इसी ‘स्मर’ भाव से होता है। सर्वतः
त्सरभाव (कुटिल भाव) ही सत्सर है (‘त्सर छद्मगतौ’)। यही सर्वत्सर है। सम्पत्सर नाम के सम्बन्ध से
यह न्युत्पत्ति होगी कि मृषियज्ञ एकत्र (सम्) बसता हुआ वसन् कुटिलरूप से पूर्व की ओर न बढ़ रहा है।

देववृत्त अग्नि के इस इन्द्राकर्षण-सहयोग का फल यह निकला कि सम्पूर्ण मृषियज्ञ देवमय-लोप-
लक्षित दिव्य आग्नेय सम्पत्सर का अनुगामी बन गया। यही दिव्य आग्नेय देवताओं का विजय कइलाया एवं
वर्त्ममय आसुरप्राणों का पराजय कइलाया। विधर अग्नि का रुख था उसी ओर मृषियज्ञ गन्तुन्मुख बना
यही निष्कर्ष है। यही इस अग्नि का दौत्यकर्म है। इसीलिए यह अग्नि देवताओं का दूत कइलाया
है। जो यजमान देववृत्त अग्नि का उक्त गति-रहस्य जानता है साथ ही जिस यजमान का होता अग्नि के इस
वृत्स्वरूप को जानता है वह अपने यजमान के लिए लोकसम्पत्ति अस्मत्त बना देता है। मन्त्र का दूसरा भाग
है—‘होतार विश्व वदसम्’ यह ॥

इसके सम्बन्ध में काश्यपिकोन एक नए उपपत्ति की कल्पना करते हुए मौलिक उक्त मन्त्र भाग में—
‘होता यो विश्ववदसम्’ इस परिवर्तन की कामना प्रकट की है। कल्पना का उपहासाम्पदरूप यही है कि—
‘होतार’ का ‘होता अरम’ यह भी छेद सम्भव है। अर शब्द अल अर्थ का भी बोधक है। सम्पत्ति का
आगमन होता है अग्नि के द्वारा। उस के सम्बन्ध में—‘अस्मत्त’ बोलना सम्पत्ति का ही निरोध करना है। इस
अल-भावात्मक ‘अर’ से सम्पत्ति निरोध न होबाय अथवा स्वयं होता अग्नि का अलभाव (आगमन-
निरोध) न होजाय इसके साथ ही अनुवचन करने वाला होता अपने आप को समाप्त न कर बैठे इसलिए
‘होतार’ के स्थान में होता यो इत्यादि रूप से परिवर्तन कर बोलना चाहिए’।

उक्त मानुष-कल्पना का भ्रुति ने आमूलचूर्ण खण्डन करते हुए कहा है कि यजमन्त्रों में यज्ञोक्ति-
कर्त्तव्यताओं में अपनी मानुष-कल्पना के द्वारा काश्यपिक उपपत्तियाँ मानते हुए परिवर्तन कर बोलना यह
स्वरूप का नाश ही कर लेता है। आश्र भी तो ऐसे कल्पनापक्षियों की कमी नहीं है। मारतवर्ग के गौरवभूत

नित्ययज्ञाचार पर प्रतिष्ठित ५८५ओं को वायुशोचक मानने की कल्पना करते हुए जो 'महाराज' चिरन्तन पञ्चविंशती से विरह केसर कपूर-गोला आदि को आहुतिद्विष्य मानने की वृत्ता कर रहे हैं क्या वे यज्ञक्रम के शत्रु नहीं हैं ? ऐसे ही कास्मिनीयों का प्रबोधन करवाती हुई भुवि कहती है कि कम्मठ को चाहिए कि, वह वैसा विहित है वैसा ही करे। अपनी कल्पना से उसमें अणुमात्र भी परिवर्तन न करे। तभी यह के द्वारा अमीहविधि सम्भव है। इसी आदेश के साथ फलोपसहार करती हुई २४-२५ कथितअर्थें उपरत हुई हैं ॥ २४ १५ ॥

मूलानुवाद में स्पष्ट किया गया है कि, 'अग्निं वृत्तं' इत्यादि को आठवीं मान कर ही अनुवचन करना चाहिए। ऐसा करने से आद्यात् रूप से अष्टाक्षर गायत्रीछन्द से छन्दित गायत्राम्नि-सम्पत्ति का मूल में स्पष्ट होजाता है। जो महानुमात्र अग्नेष्टि से सम्बन्ध रखने वाली दो 'घाय्या' श्रुचाओं का समावेश इस से पहले करते हैं साथ ही आस्थनिक उपपत्ति वल्लभाते हैं वे गायत्र-सम्पत्ति से विमुख होते हैं। अतः घाय्या-श्रुचाओं का समावेश इस आठवें मन्त्र से आगे ही होना चाहिए ॥ १७ ॥

जदि दशपूर्णमास के साथ अग्नेष्टि भी अपेक्षित है तो उस दशा में १५ के स्थान में १७ समिधेनियाँ होती हैं। इसके लिए २ मन्त्रों का ऊपर से सम्बन्ध किया जाता है एवं उनके अनुवचन का समय यही माना गया है। (अग्नेष्टि-उपसृष्ट पद्य में) 'अग्निं वृत्तं' के अनन्तर पहिले 'समिधमानो अम्बर' इस श्रुचा का अनुवचन होता है अनन्तर घाय्या नामक दोनो श्रुचाओं का अनुवचन होता है। अनन्तर 'समिधो अग्न आहुतं' इत्यादि का सर्वान्त में 'आहुतोता-दुषस्वतं' का त्रिष्टुप्पूवक अनुवचन होता है जिसका मूलानुवाद में स्पष्ट कर दिया है।

(केवल दशपूर्णमासपद्य में १५ सामिधेनी ही विहित हैं। इस पद्य में) 'अग्निं वृत्तं' के अनन्तर जिन तीन श्रुचाओं का क्रमशः अनुवचन होता है उनकी समष्टि 'अम्बरवन्तत्रिच' नाम से प्रसिद्ध है। 'समिधमानो अम्बरं' — 'समिधो अग्न आहुतं' 'आहुतोता दुषस्वतं' तीनो मन्त्रों की समष्टि ही 'अम्बरवन्तत्रिच' है। तीनो मन्त्रों के सम्बन्ध में कोई विशेष बक्तव्य नहीं है। अम्बरसम्पत्तिप्राप्ति ही अम्बरवन्त-त्रिचानुवचन का मुख्य फल है। इसप्रकार उक्तरूप से इन १५ सामिधेनीयों का अनुवचन होता है। इस अनुवचन से अम्बरवृत्त के द्वारा इष्ट अग्नि समिद्ध (द्विष्य तेजोमुक्त) बन जाता है। यही समिद्ध अग्नि देवयजन की मूलप्रविष्टि है ॥ २८, २९, ४ ॥

चौथे अध्याय में पहिला, तथा तीसरे प्रपाठक में

तीसरा ब्राह्मण समाप्त

सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत-द्वितीय ब्राह्मण

अत्र-उपरत

२

चौथे अध्याय में दूसरा, तथा तीसरे प्रपाठक में चौथा ब्राह्मण सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत-तृतीय-ब्राह्मण

३

अथ-निगदानुवचनकर्मोपपत्ति

मन्त्रशक्ति के द्वारा ब्राह्मणीय में प्रतिष्ठित इस दिव्याग्नि का यही मुख्य कर्म है कि इसमें विस्रवता के लिए आहुति डाली जाय उसका विग्रहकलन कर अग्निस्त्वया गुलाक की ओर जात हुए उस वनता तक पहुँचात हुए इस अन्न के सम्बन्ध से यजमान के मानुषामा के साथ उस दिव्यप्राण का सम्बन्ध प्रपद । केवल महत्त्वपूर्ण तथा शक्तिशाली धर्म्य है । समिद्ध अग्नि आव पाङ्क ही समय में इस वृद्ध कर्म में प्रवेश हन वाले हैं । इससे पहिले गुण-धीम्य-परिचायक निगदपाठ से इस अग्नि का उत्साहकन से युक्त करना ही प्रकृत कर्म की मुख्य उपपत्ति है ।

लोक में इस वाग्धीर्मा का हम अद्भुत चमत्कार देखत हैं । कणादुन का युद्धप्रसङ्ग इस सम्बन्ध में प्रत्यक्ष प्रमाण है । शस्त्र के अनुत्थाहपूर्ण शक्तियों से महावीर भी कर्ण मन्दोत्साह होत दम्ब गए हैं । कारण यही है कि, 'अग्निधागुभूत्वा मुखं प्राविशान्' इस सिद्धान्त के अनुसार वागिन्द्रिय अग्निप्रधान है । इसके प्रयोग का फल अवश्य ही शारीरग्नि पर पड़ता है । यदि हमें 'क्षेत्र निरन्तर क्रयण' कहता रहना तब भी क्षणान्तर में हमारा अग्नित्रल मन्त्र होजायगा । साथ ही यदि हम स्वयं भी अपने आपका पिन्कृत करत रहने तब तो हमारी बही नशा होगी । इसी आकार पर-'नात्मानमवमाह्वयेत् आग्न्य विभित्ति है । ठीक इसके विपरीत-यदि हम किसी के प्रति उत्साहवद्ध के शक्तियों का प्रयोग करत रहेंगे साथ ही हम स्वयं भी अपने लिए यदि पौरुषसमर्पक शक्तियों का प्रयोग करत रहेंगे तो इस वाक् प्रयोग से तत्समगुणित हमारा शारीरग्नि अवश्य ही वीर्यशाली बन जायगा । इसीलिए धम्मशाल्य न यह आदेश दिया है कि, न तो हमें दूसरों के लिए हा अशुभ बाणी का प्रयोग करना चाहिए न अपने लिए ही अशुभ शब्द बोलन चाहिए ।

कभी कभी यह भी देखा गया है कि, मनुष्य को अपनी शक्ति का स्वयं ज्ञान न होन से वह असमर्थ-म्य बना रहता है । यदि कोई अन्य व्यक्ति वागद्वारा इस प्रबुद्ध कर जाता है तो उसकी मूल शक्ति प्रबुद्ध हो-जाती है । मगवान मायति इसी सम्बन्ध में प्रसन्न उदाहरण है । वागद्वारा मगधीचन से वीर्य का आचान होता है और अवश्य होता है यही यथार्थ है । जब लौकिक याक में यह शक्त है तो उस दिव्यवाक (मन्त्रवाक) का क्या कहना शिक्छ स्वकूप-निर्माण तत्त्वों के अनु रूप हो हुआ है । इन्द्रजिह्व गुप्तम काव्य में निष्कृत करने से पदित अग्नि में उसी स्वीर्यमापाठ के लिए, साथ ही मन्त्र के शक्त और भी शक्ति-प्रभावश के लिए यह निगदानुवचनकर्म होता है ॥ १ ॥

प्राकृतिक प्राणदेवता नियम वर्णव्यवस्था के अनुसार "ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र" भेद से चार भागों में विभक्त है। अग्नि ब्राह्मण है, इन्द्र क्षत्रिय है, विश्वेदेव वैश्य है, एवं पार्ष्णि वृषाग्र शूद्र है। वे ही चारों आधिदैविक देवता क्रमशः ब्रह्म-क्षत्र-विश्वीर्यों के एवं शूद्रलक्षण पशुमांस के प्रवक्तृ माने गए हैं। पार्ष्णि प्रजा में जिसमें जिस वर्ण के देवता का प्राधान्य रह्य है वह उसी वर्ण की प्रजा कहलाती है। यही भारतीय वर्णव्यवस्था की प्राकृतता नित्यता तथा बन्मानुरूपता है किन्तु कि विराट् वैज्ञानिक विवेचन 'गीताविज्ञानमाध्यमभूमिका-द्वितीयखण्ड-कर्मयोगपरीक्षात्मक 'स' विभाग के 'धनु-व्यवस्थाविज्ञान' प्रकरण में हुआ है।

उक्त चारों वर्णों में ब्रह्मवीर्यप्रवर्धक ब्राह्मणवर्ष सर्वोत्कृष्ट माना गया है। इसी वर्ण के आधार पर इतर तीन वर्ण प्रतिष्ठित हैं यही ब्राह्मणवर्षात्मक होता अग्निदेव का महान् उत्कर्ष है। इसी ब्रह्मवीर्य के प्रभाव से ब्राह्मण अग्नि होतुकर्म में समर्थ हुए हैं। वीर्यपेक्षया वहाँ अग्नि वर्णत ब्राह्मण हैं वहाँ कर्मापेक्षया वे ही अग्नि भारत नाम से प्रसिद्ध हैं। पार्ष्णि इन्म का ग्रहण कर इसके द्वारा सुलोकस्य देवप्रजा का भरण पोषण करना भी इसी का काम है। एवं वैश्वानरप्रियाग्रूप से पार्ष्णि प्रजा का अप्पान्तर्त्वा में प्रतिष्ठित होकर अपने स्वाभाविक अन्नादपन्म से अन्नाकर्षण के द्वारा पार्ष्णि प्रजा का भरण पोषण करना भी इसी का काम है। इसी भरणकर्म से इन्हें 'भारत' कहना अनर्थ बन रहा है। जो त्रैलोक्य-प्रजा के भरण-पोषण करने में समर्थ हैं उनके उत्कर्ष का क्या स्थान करें। तभी तो वे होतृत्व केता गुह्यतम काम्य करने में समर्थ हैं।

अध्विष देवव्यवस्था के अनुसार (जिसका-विज्ञानमाध्यम-प्रथम-खण्ड में विराट् वैज्ञानिक विवेचन किया जा चुका है) किसी समय इसी भूपट पर त्रैलोक्य-व्यवस्था थी। पृथिवी-अन्तरिक्ष-यौ तीन लोक प्रकृतिवत् यहाँ भी व्यवस्थित थे जिसे 'भौमत्रिलोकी' कहा जाता है। दक्षिणध्रुव से आरम्भ कर हिमालय पर्वन्त सम्पूर्ण प्रदेश उस समय का पृथिवीलोक या अलतापीगिरि से आरम्भ कर उत्तर ध्रुव पर्वन्त सम्पूर्ण प्रदेश सुलोक या एवं हिमालय से आरम्भ कर अलतापी पर्वतान्त मध्य प्रदेश अन्तरिक्षलोक या। तीनों के क्रमशः अग्नि इन्द्र वायु 'शशसोनपात्' देवता थे। इसीलिए तीनों को अग्नित्रिलोक इन्द्रलोक वायुलोक नामों से भी यत्र-तत्र सम्बोधित किया गया है।

पृथिवीलोक ही इस अग्निदेवता के सम्बन्ध से 'भारतवर्ष' कहालाया है। पार्ष्णि प्रजा से कर ग्रहण कर भौम देवलोक में पहुँचाना भी इसी भौम अग्नि का काम्य था साथ ही यमदेव ओङ्कार आदि अन्नाध्वजों के द्वारा वहाँ की प्रजा की अध्वन्यवस्था करना भी इसी का काम्य था। इसी कर्मों से वे 'भारत' इस 'उपाधि-नाम' से विभूषित किए गए। इसी के इस 'भारत' नाम से वह पृथिवीलोक 'भारतवर्ष' कहालाया। दौष्यन्ति भरतावि के सम्बन्ध से जो इस देश का नाम-करण वक्तव्या जाता है वह केवल भरत का यशोमानमात्र है। वस्तुतः 'भारतवर्ष' संज्ञा की मूलप्रतिष्ठा भौम 'भारत' नामक अग्निदेव ही हैं। इस प्रकार अधिदैवत अध्यात्म अधिभूत तीनों पक्षों में उक्त निगदमन्त्र का ध्वन्य हो रहा है जो कि निगदमन्त्र उपसृष्टिपरक माना गया है। जो निगदा-नुवचन किया जाता है १, इस प्रश्न की यही संक्षिप्त उत्तर है ॥ २ ॥

अथ-आर्पेयानुवचनोपपत्ति

निगदानुवचनानन्तर वह होता 'अमुकस्य पौत्रः०' इत्यादि रूप से आर्पेयमन्त्र का ऊह कर आर्पेयानुवचन करता है। इस का एकमात्र यही प्रयोजन है कि, इस से इस का महत्त्व ही बतलाया जाता है। अग्निवेशपरम्परा ही इस महत्त्व-स्थापन का मूल है। इस विषय का वैज्ञानिक विवेचन पूर्वाचार्याखण में किया बाक्या ॥ ३४ ॥

अथ-निविष्ठाठः

आर्पेयानुवचनानन्तर वह होता निविष्ठाठ करता है। सामिपेनी के द्वारा समिद्ध अग्नि बिन बिन गुण-कर्मादि विशिष्ट भस्मों से युक्त हैं उनका भस्म-स्थापन (बसान) करते हुए अग्निदेव का अनुग्रह प्राप्त करना ही प्रकृत 'निविष्ठाठ' का मुख्य उद्देश्य है।

प्रकृति में नित्ययज्ञ हो रहा है इसी नित्ययज्ञ से सृष्टि का स्वरूप सुरक्षित है। भीम मनुष्यविषय देव-तामार्गे ही सर्वप्रथम इस यज्ञरहस्य का स्वरूप पहिचाना। पहिचान कर उन्होंने ही सर्वप्रथम 'अग्निमन्थन' नामक प्रक्रिया-विशेष में वैष अग्नि उत्पन्न कर उसका समिन्धन किया। इस समिद्ध वैष अग्नि से प्रकृतिक यज्ञवितान किया। इसप्रकार इस वैषयज्ञकर्म के प्रथमाविष्कार का भोग भीम देवताओं को ही मिला। सभी से यह समिद्ध अग्नि-देवदत्त नाम से व्यवहृत हुआ।

मारुतवप में सप्तप्रथम यज्ञकर्म-वितान का भोग मिला अयोध्याधिपति महाराज वैवस्वत मनु को जिनका प्रातिस्निक नाम था अद्वाक्षमनु ओ कि मारुतवप की मानव-प्रजा के प्रथम मन्त्राट् य। तब से 'वैवद' के साथ साथ समिद्ध अग्नि 'मन्विदः' नाम से भी व्यवहृत होने लगे ॥ ५ ॥

ब्राह्मण-सम्प्रदाय ने अपने पूर्वज महर्षियों की परम्परा से अग्निवितानलक्षणा अग्निस्तुति का अनुगमन किया। इस ब्राह्मणसम्प्रदाय की अपेक्षा से साक्षात्कृतवर्मा मारुतीय महर्षि ही इस अग्नि (अग्नियज्ञ) के प्रथम स्तोत्रा (वितानकर्त्ता) माने गए। अतएव ये अग्नि आगे जाकर 'अपिष्टुत' नाम से प्रसिद्ध हुए ॥ ६ ॥

अग्निपाण्डुरहस्यधत्ता ये महर्षि ही विप्र नाम से प्रसिद्ध हैं। भीमदेवताओं ने बिना अग्नि का सर्वप्रथम समिन्धन किया अतुरूप वैवस्वत मनु ने मारुतवर्ष में बिना अग्नि का समिन्धन किया उस अग्नि का वितान करते हुए मारुतीय महर्षियों द्वारा से इनका अनुगमन किया। उन्होंने भी इस (अग्निमय यज्ञ को) सर्वा-भीष्ट फलप्रदाता मानते हुए इस यज्ञकर्म का अनुगमन किया। अतएव अग्निदेव-विद्यानुमदितः नाम से भी प्रसिद्ध हुए ॥ ७ ॥

साक्षात्कृतवर्मा कन्तिशरी महर्षि ही तो कवि हैं। उन्होंने सुपथेद शस्त्रकर्म के द्वारा हम अग्नि का शोभन किया इसलिए ये अग्निदेव कविशस्ता नाम से भी प्रसिद्ध हुए। बिना यज्ञकर्म से बिना देवा-त्मा का स्वरूप उत्पन्न किया जाता है उस यज्ञकर्म में-शस्त्र स्तात्र मह नामक तीन कर्म किए जाते हैं।

शुक्ल से रास्त्रकर्म होता है। साम से स्तोत्र होता है, एवं यजु से ब्रह्म होता है। प्रजास्वरूप-निर्माण में उपादान ब्रह्म उसका अवयव-निर्माण एवं स्वरूप-सम्पत्ति, ये तीन कर्म अपेक्षित हैं। गर्भा-शयणशोणितान्न में शुक्लाहुति देना ही ब्रह्मकर्म है। शुक्लरूप ब्रह्म ही प्रजा का उपादान है। सिक्रेत का अवयवविशेषरूप से अन्तर्ध्वज रूप में परिणत होना ही रास्त्रकर्म है। १० मासान्तर स्वरूप निर्माण का अयसान होजाना ही स्तोत्रकर्म है। ये ही तीन प्रबन्धनकर्म इस वक्त में किए जाते हैं जिनका स्वरूप-परिचय माध्याह्न के उपोत्पात-प्रकरण में ही बताया जा चुका है। यजुर्वेदी अग्न्यु यजु से जो आहुति देता है वही ब्रह्मकर्म है। आहुतिरूप यह ब्रह्म ही 'उपादान' है। श्रुत्वेदी होता शुक्ल से शंभन करता हुआ 'रास्त्रकर्म' का प्रवचक बनता है। सिक्रेत स्थानीय ब्रह्म की रास्त्रकर्म अन्तर्ध्वज करना इस से उसमें अवयव-विशेष स्थापित करना होता का ही काम है। सामवेदी उद्गाता सामगानतत्त्व स्तोत्रकर्म से इसे दैतामस्वरूपमें चित्त करता है। प्रकृत का निष्पत्तिपाठ क्योंकि होगा कर रहा है एवं शंभनकर्म क्योंकि होता का प्राक्सिद्ध कर्म है। अतएव यहाँ अग्नि के लिए-कथिरास्त का गया है ॥ ८ ॥

पार्ष्व महिमायज्ञ में व्याप्त इस होतृकर्माध्यक्ष प्राजाग्नि का उत्तरोत्तर सुतीक्ष्णभाव में परिणत होना भूकेन्द्रस्थ उक्पातक प्रज्ञाग्नि की ही कृपा का फल है। अग्निवत्त्व विधत्त-धर्मा है। इसी स्वधर्म से यह उत्तरोत्तर सुतीक्ष्ण (सुसूक्ष्म) बनता जाता है। यही सुतीक्ष्णभाव इसकी युगति का कारण है। यही एकल सशितावस्था में परिणत रहता है। इस तीक्ष्णभाव का मूलप्रवचक केन्द्रस्थ प्रजापति-नामक ब्रह्म (एतन्नापक अग्नि) ही है। उक्त से ही तो अकल्प तीक्ष्णभाव का उदय होता है। इसी धर्म की अपेक्षा से ये अग्नि-वेध 'ब्रह्मसंश्रितः' नाम से भी प्रसिद्ध है ॥

'धृतमित्युक्त्वा' के अनुसार धृत शब्द आन्य के साथ साथ इस उदक का भी नाम है। सूर्यम से बाष्परूप में परिणित होकर आन्तरिक्ष वायुचराक्ष पर प्रतिष्ठित होने वाला अपवर्ण इस अग्निगम में ही प्रतिष्ठित रहता है। युक्लोक की ओर जाते हुए अग्निदेव ही इस अप की प्रसिद्धा बनते हैं। जैसा कि 'अग्निर्वा इतो वृष्टिर्वावीरयति मस्त सृष्टाभयन्ति' इत्यादि ब्राह्मणधृति से स्पष्ट है। इसके अतिरिक्त आन्तरिक्ष धृत भी इसी के आधार पर प्रतिष्ठित रहता है। जैसा कि पूर्व के आद्यब्राह्मण के-नीरवीरविवेक-प्रकरण में विस्तार से स्पष्ट किया जा चुका है। इसप्रकार आधिदैविक-स्था में उदक तथा धृत का आधार बनता हुआ अग्नि 'धृतपाह्न' बन रहा है। इस आधिमौलिक वैचय में आहुत आन्न का वाहन लक्ष्मणिक धर्म्य आहवनीयाग्नि बन रहा है। एवमेव आप्तात्मिक अग्नि युक्त धृत का वाहन बन रहा है। जिसका शारीर्य प्रणीत रहता है वही धृत को पचा सकता है। इसप्रकार हीनी संस्थाओं की दृष्टि से अग्निदेव 'धृत पाह्न' बन रहे हैं ॥८॥

पाकयज्ञ अतिथय महायज्ञ शिरोयाग आदि आदि जितने भी यज्ञ हैं उन सबका लक्ष्य अग्नि के हाथ ही होता है। 'अग्निरु वै यज्ञ' इस परिभाषा के अनुसार अग्नि ही सर्वयज्ञ-प्रतिष्ठा है। आधिदैविक प्राग्देवताओं के साथ आधिमौलिक अग्नि के माध्यम-द्वारा आप्तात्मिक प्राग्देवताओं का मेल कर देना ही तो यज्ञ है। उभर अग्निपुराणा सर्वे द्वा प्रीयन्ताम्-अग्नि सर्वो देवता के अनुसार अग्नि सर्वदेवर्षि है। अतः अग्नि के हाथ सम्पूर्ण यज्ञों का प्रयत्न सहीमार्ग सिद्ध हो जाता है ॥९॥

यह अग्नि स्वरूप में परिणत होकर ही शुलोक्ष्य देवताओं के लिए यज्ञ का वहन करते हैं। अग्नि के भूत-प्राण भेद से दो विवर्त कृत हुए हैं। भूसाग्नि (विन्याग्नि) भूपिण्ड में प्रतिष्ठित है यही मत्वाग्नि है। प्राणाग्नि (चित्तेभिषेयाग्नि) भूमिमा में प्रतिष्ठित है, यही अमृताग्नि है। यही अमृताग्नि रसाग्नि है। इस रसाग्नि का ही महिमारूप से कण्व वितान होता है। इस वितान की अन्तिम सीमा २२ वां ब्राह्मण है। यही अन्तिम साम रसाग्नि की अवसानभूमि है। अतएव इस अन्तिम रसाग्नि-साम को 'रयन्तर' साम कहा जाता है। वस्तुतः शब्द है—'रसवमसाम'। परन्तु देवताओं की परोक्षमापा में 'रसतम' ही 'रयन्तर' नाम से व्यवहृत हुआ है। शेष कि निम्न लिखित ब्राह्मणभूति से स्पष्ट है—

‘रसतम इ नै तद्रयन्तरमित्वाचक्षते परोक्षम् (शत० ८। १। २। ३६)।

हमारे ये अग्निदेव रसावस्था से ही शुलोक की ओर गमन करते हैं। अतएव इह (यज्ञवहन-दशा में) 'रस' कहा जाता है। रस को ही परोक्ष मापा में—'त वा पत रसं सन्त रय इत्याचक्षते' (गो. भा. पू० २। २१) के अनुसार 'रय' कहा गया है। सम्पूर्ण यज्ञों के ये अग्निदेव रयी (रसावस्था से युक्त होकर यज्ञ वहन करने वाले) हैं ॥११॥

आन्तरिक्ष-वायु-वायव्य घरातल में उभयतः अमूल विचरण करने वाले यज्ञविनाशक आसुरप्राण-विशेषों का ही नाम 'राक्षस' है। परन्तु शुलोक में आते हुए इस अग्नि का ये आन्तरिक्ष्य असुरप्राण संतरण नहीं कर सकते। यही इस हला अग्नि का अतूर्तमात्र है। इस अतूर्तवर्म्म का एकमात्र क्षरण है—समिद्ध प्राणाग्नि का पूर्वोक्त गतिविशानानुसार सम्बत्सरमण्डल में एकविपत्य। इनका असुर क्या संतरण करेंगे ये स्वयं अपने 'येति मेति' बल से असुरों का वरण कर जाते हैं। ऐसे अग्नि का यज्ञ में वन समिन्वन होगया हो तो फिर यहाँ भी असुराक्रमण की कहीं सम्भावना है ॥१२॥

देवता बिंश पात्र में आहुतिद्रव्य का अशन करते हैं, वह 'वपट्कार' तथा अग्नि भेद से दो प्रकार का माना गया है। आचारपात्र आत्म्य वपट्कार है इसी पर सब देवता प्रतिष्ठित हैं। इस वाद्यम्य महिमारूप वपट्कार के २१ व ब्राह्मण पयन्त प्राणाग्नि की व्याप्ति रहती है। यही प्राणाग्नि यज्ञिय १३ देवताओं का आहुतिक्षेत्र पात्ररूप मुक्तस्थानीय अग्निपात्र है। आचारपात्र वहाँ 'वपट्कार' कहा गया है वहाँ यह अग्निपात्र 'आसपात्र' (आत्म्यपात्र मुक्तरूपपात्र) नाम से व्यवहृत हुआ है। जो ऐसे अग्नि का समिन्वन करता है वह आस्वात्त्रता प्राप्त करता हुआ अमीप्सित भोग्य का संग्राहक बन जाता है ॥१३॥

पार्थिव रयी का सौररश्मिगत प्राणदेवता उसीप्रकार पान किया करते हैं जैसे कि भोमदेवता इन्द्र की सखि (महामोक्ष) में चमस से सोमपान किया करते थे। आहुतिरस (बिस्का कि प्राणदेवता पान करते हैं) इसी प्राणाग्निगर्भ में प्रतिष्ठित रहता है। अतएव इस अग्नि को देवताओं का पानपात्र कहना अन्वय है ॥१४॥

पूर्व के गतिविशान में बतलाया गया है कि यह प्राणाग्नि सम्पूर्ण सम्बत्सरचक्र का अधिष्ठाता बन रहा है। रय के पहिए में नेमि आकर, भेद से दो विभाग रहते हैं। नेमि में सब आरे ओतप्रोत रहते हैं। यहाँ भी नेमिस्थानीय अग्नि में सबत्सरमण्डलान्तर्गर्भी अग्रस्थानीय सम्पूर्ण देवता ओतप्रोत हैं। प्रकृत निविन्मन्त्र अग्नि की इसी सम्बत्सरव्याप्ति का वर्णन कर रहा है ॥१५॥

—मघपानपात्र 'वपक' कहा जाता है एवं सोमपानपात्र 'चमस' कहा जाता है। सम्भवतः 'चमस' शब्द ही निरुक्तमानुसार अलांतर में चमस—बनता हुआ 'चम्मच' रूप में परिणत होगया है। एवमेव मघपानानुगत 'वपक' पात्र के आचार पर ही मघ के अर्थ—'मुक्ती' शब्द समन्वित होगया है।

अथ—देवतावाहनोपपत्ति

सामिधेनीयों से प्राणाग्नि का स्मीन्वन किया गया निगदानुषन्वन से धीम्यावान किया गया, एवं पूर्वोक्त निष्क्रिपाठ से अग्नि के व्यष्टि—स्मष्ट्यात्मक गुण कर्मों—का क्लान करते हुए इक्ष्मं यशोदीर्घ्यं का आगान किया गया। अब ये अग्नि देवयजनकर्मों लिए स्वर्था उपयुक्त बन गए हैं। अतएव आकरक है कि, अब इन अग्निदेव से प्रार्थना की जाय क, प्रकृत इति में निन किन देवताओं का यजन करीज है उहों भी आप इस यज्ञसंस्था में (युलोक से) प्रसिद्धि कीधिए। यही आह्वानकर्मों की संक्षिप्त उपपत्ति है जिसकी इतिवृत्त व्यता का १९, १७ इन दो कथिबकाओं में स्पष्टीकरण हुआ है। इस देवता—आवाहन कर्मों में—स्व—‘महिमानमावह’ पद की व्याख्या महत्त्वपूर्ण है। भुक्तिने कहा है कि, वाक ही इस अग्नि की अपनी महिमा है। यह वाक् ही ‘तस्य वा एतस्माग्नेयगिषोपनिपत्’ के अनुसार अग्नि की मूलप्रतिष्ठा है। नागवितान ही कष्टकरमण्डलरूप महिमाभयबल है। यही आध्यात्मिक अग्निमहिमा है। आधिमौलिक भूतपियव वाक्यमय हैं। वाक्यमय भूतपियवों के गर्भ में अग्नि प्रतिष्ठित रहता है। यहाँ भूतमयी वाक् भूताग्नि की महिमा बन रही है। आध्यात्मिक अग्नि की महिमा आगिन्द्रिय—लक्षणा वाक् ही बन रही है। वाक्त्व ही शरीराग्नि का परिचायक है। शब्दबिन्धाव के आचार पर शरीराग्नि का क्लानक अनुमेव है। इक्ष्मकर तीनों संस्थाओं में वाक् ही अग्नि की महिमा बन रही है।

निमित्—मन्त्र ने अग्नि को ‘जातवेद’ कहा है। यह विशेषण भी महत्त्वपूर्ण है। परिचय रखने वाला ही ‘जातवेद’ है। अधिदेवत में अग्नि ही तद्रूप देवताओं के ययार्थ स्वरूप से परिचित हैं। अभिसूत में भूताग्नि ही भूतपियव के स्वरूप—संपठन—लक्षण परिचय से अवगत हैं। एवं अध्यात्म में शरीराग्नि ही ‘वाक्—प्राण—चक्षु रूप से जातवेदा बन रहा है। चक्षु से हम वस्तु पहिचानते हैं वाक्मय नम से वस्तुओं का परिचय प्राप्त करते हैं एवं प्राणमय कर्म से वस्तुस्वरूप का परिचय मिलता है। नासिन्द्रिय अग्नि से सम्बद्ध है प्रायेन्द्रिय वायु से सम्बद्ध है एवं चक्षुसिन्द्रिय आदित्य से सम्बद्ध है। अग्नि—वायु—आदित्य, तीनों एक ही अग्नि के तीन विवर्त हैं। फलत आध्यात्मिक अग्नि का भी जातवेदत्व महीमाधि सिद्ध होजाता है ॥१९, १७॥

अनुषन्वनकर्म लड़े लड़े होता है यम्याकर्म बैठे बैठे होता है। अध्याय्य स्मूर्मन्त्र से यम्या करता है एवं होता श्रुज्मन्त्र से अनुवाक्य करता है। आह्वान होता है युलोकन देवताओं का। ये हम से किवूर हैं। अतएव अनुषन्वनकर्म लड़े लड़े ही होना चाहिए। क्योंकि निदानविधि से युलोक अनुवाक्य है। यजन होता है—उन प्रायादेवताओं का जो होता के अनुषन्वन से इस पृथिवी पर प्रतिष्ठित हैं। अतएव यजनकर्म बैठे बैठे ही होना चाहिए। क्योंकि यम्या निदानेन पृथिवी का ही प्रविस्म है। १८, १८ ॥

चौथे अध्याय में दूसरा, तथा तीसरे प्रपाठक में चौथा ब्राह्मण समाप्त

सामिधेनी—ब्राह्मणानुगत तृतीय ब्राह्मण अत्र उपरत

चौथे अध्याय में तीसरा, तथा तीसरे प्रपाठक में पाँचवाँ ब्राह्मण सामिधेनी-ब्राह्मणानुगत-चतुर्थ ब्राह्मण

—४—

—•—

अथ-शान्तिकर्मोपपात्ति

वेदरहस्यवित् विद्वान् होता के यथानिधि सामिधेन्यनुबचन से आर्पण-प्रघरण से निगवानु-बचन से निधित्पाठ से तथा अवाहन के द्वारा देवप्राणावान ने आब हमारा यह वैव आहनीयानि वाधारण लौकिक इन्द्र अग्नियों की अपेक्षा अतिशयरूप से समिद्ध अर्द्धाकिक अनप्रेमणीय तथा अन-वसूर्य बन जाता है। न केवल अग्नि ही, अपितु अपने अनुबचनादि कर्म से भूतानि में प्राणानि का समावेश कर उसे यह स्वरूप देने वाला स्वयं होता ही अपने शरीरानि से उत्समानधम्मा बनता हुआ अनवपृष्य तथा अनवसूर्य ही बन जाता है। जो सामान्यबुद्धि मन्त्रशक्ति के उक्त प्रभाव को न जानता हुआ इस अग्नि को सामान्य अग्नि, एवं अनुबचनकर्त्ता इस ब्राह्मण को सामान्य मनुष्य समझने की भ्रान्ति करता हुआ इसका तिरस्कार-अपमान-करने की भूलकर बैठेगा वह निश्चयेन अपना उसीप्रकार सन्नाश कर बैठेगा जैसे अन्न मनुष्य विद्युत्-स्पर्श से अपना नाश कर बैठता है। अतः ऐसे अग्नि तथा ऐसे यथिय ब्राह्मण सर्वथैव प्रशस्य हैं मृत्यु हैं ॥१,२॥

अग्निचमिन्धन के लिए होता विन सामिधेनियों का अनुबचन करता है। उक्त अनुबचनकर्म से ही यद्यपि इसके शरीरानि में अतिशय उत्पन्न होता है। तथापि साक्षात्कार में साक्षय शरीरानि-समिन्धन के लिए अनुबचनकाल में तत्तद्विशेष मन्त्र-मार्गों के द्वारा तत्तद्विशेष आध्यात्मिक पर्वों के समिन्धन के लिए मानना कर लेता है। किन्तु मन्त्र से बीनसा आध्यात्मिक पर्व समिद्ध होता है, प्रत्युत ब्राह्मण इसी प्रकार का समाधान कर रहा है।

‘प्र वो वाजा अमिषा०’ इत्यादि प्रथम मन्त्र होता के ‘प्राण’ का ही समिन्धन करता है। ‘अग्न आयाहि वीत्ये०’ से ‘अपान’ का ही समिन्धन होता है। एवं तृतीयमन्त्र के—‘बृहच्छोषा यधि-प्य मन्त्रमाग से ‘उदान’ ही समिद्ध होता है। ‘वक्ष्यप्राण’ नाम से प्रसिद्ध प्रवासात्मक प्राण की (इन्द्रियप्राण की) प्राण-अपान’ मेद से दो अवस्था हैं। निर्गच्छत् अवस्था में वही गमनधम्म से ‘प्राण’ है आगच्छत् अवस्था में वही आगमन धम्म से ‘अपान’ है। प्राण प्रवात (गतिधर्मा) है, अपान पतवात् (आगतिधर्मा) है। ‘प्र उपसर्गमुक्ता ‘प्र वो०’ इत्यादि श्रुति से उत्सम नि-प्रवासाव-स्थापक ‘प्राण’ का एवं ‘आक उपसर्गमुक्ता अग्न आयाहि०’ श्रुति से उत्सम प्रवासात्मक ‘अपान’ का समिन्धन हुआ है। वेवेनाही के द्वारा कष्टदेश में प्रतिष्ठित आयुस्वस्वरूपक प्राण ही ‘उदान’ है। इन का बृहत्सममण्डलस्य आयुःप्रवाता सीर विस्वामित्रप्राण से समुत्पन्न है। अतएव इसे ‘बृहच्छोषा’ कहना अनर्थ बन रहा है। ‘बृहच्छोषा यधिप्य’ से इसीका समिन्धन हुआ है ॥१॥

‘स नः प्रयुग्मवाय्यम्० मन्त्रभाग से ओत्रेन्द्रिय का समिन्धन हुआ है। त्रैलोक्यव्यापक, अतएव महा प्रयु (विस्तीर्ण) वाक्-समुद्र में अन्य शब्दापात से उत्पन्न वीचि ही कार्यशक्तुक्षी पर प्रतिष्ठित प्रश्न मन से सम्बद्ध (आहित-प्रत्याहित) होती हुई शब्दमय काकारण मानी गई है। इस व्यापक वाक्-सहरी के आचार पर शब्दमय करने के कारण ही ओत्र प्रयुग्मवाय्य है ॥४॥

‘ईदम्यो नमस्य इस मन्त्रभाग से वाग्निद्रिय का ही समिन्धन हुआ है। सम्पूर्ण यौक्तिक विश्व वाक् का ही विस्तार है। मन-प्राणमिमा वाक् ही ओम्कार है। आकाशामिमा वाक् ही ब्रह्मद्रव्य के वाय्वन्त्र से पञ्चमहाभूतरूप में परिणत हुई है जैसा कि-‘वाचीमा विश्वा भूवनान्यर्पिता’-अथो वागेवेह सयम’ इत्यादि निगमों से स्पष्ट है। विश्वप्रभर अग्निदेवत में सत्तात्मिक वाक् से सब विद्यत हैं एवमेव अध्यात्म में इन्द्रियात्मिका-शब्दात्मिका-वाक् से ही सब स्तुत्य हैं। वाक् ही सर्वकर्म-विस्तार की प्रतिष्ठा है जैसा कि निम्नलिखित ब्राह्मणभूति से प्रमाणित है—

‘सा यत्रेयं वागासीत्-सर्वमेव तत्राक्रियत, सर्वं प्राप्तायत। अथ यत्र मन आसीत्-नैष तत्र किञ्चनक्रियत, न प्राप्तायत। नो हि मनसा व्यायत’ कश्चन-आज्ञानावि’ (शत० ४।६।७।४।) ॥५॥

‘अरधो न देववाहनः इत्यादि मन्त्रभाग से ‘प्रज्ञान’ नामक सर्वेन्द्रिय मन का ही समिन्धन होता है। प्राणानामक देवता सोममय मनोधरावत ५२ ही प्रतिष्ठित रहते हैं। इसीलिए सो उपवास में मन पवित्रक अभ्यासन निषिद्ध माना गया है। प्राणवाहन के अतिरिक्त मनस्वी मनुष्य का मन इमे काम-उच्छ्रिता के लिए उठाए फिरता है। मनस्वी का संकल्प कभी भ्रम नहीं जाता। देवप्राण-प्रतिष्ठारूप होने से ही मन अरवस्था नीय देववाहन है ॥६॥

‘अग्ने दीधन्तं वृहत्० इत्यादि मन्त्रभाग से चक्षुरिन्द्रिय का ही समिन्धन होता है। सर्वाङ्गशरीर में अज्ञातखण्डवत् चक्षु ही प्रदीप्त हैं साथ ही बृहत्सामात्मक आदित्य से उत्पन्न होने के कारण बृहत्साम-सम्पत्ति से युक्त हैं। चक्षुः साम के गर्भ में अवस्थित वस्तु ही दृष्टि का विषय बनती है। एक विशाल प्रतिमा का स्वरूप वस्तुतः शब्दमय ही दिखाई देता है वस्तुतः कि उसमें दो चक्षुःकनीमिकाओं का सम्बन्ध नहीं कर दिया जाता। चक्षु के सम्बन्ध करते ही पाषाणप्रतिमा प्रकल्पित सी हो जाती है उमरही जाती है। तभी प्रतिमा की बृहत्ता बृहत्तरूप से प्रतीत होती है ॥७॥

‘अग्निं वृतं धृणीमहे० इत्यादि मन्त्रभाग से ‘भ्यान’ नामक मध्यमाय का समिन्धन होता है। आन्तरिक्य प्रादेष्टमित उच्यरूप से हृदयस्य सर्वप्रतिष्ठायामक अक्षरूप से सर्वाङ्गशरीर में व्याप्त, बीजना-धारभूत स्वास-प्रश्वासात्मक प्राणोदान के उपाधु-अन्तर्ध्याम नामक व्यापारों का सञ्चालक प्रवृत्तिरेय ही

‘केवल मानव संकल्पों से इन्द्रजामात्र की चर्चणा से उक्तक किसी अर्थ में उच्छ्रिता नहीं मिल सकती कि-वाक्स्मय शारिरिक-अम तथा वाक्स्मय शब्द का आश्रय न लिया जाय। कर्म तथा शब्दा भिनय से ही संकल्प आर्थरूप में परिणत होते देखे गए हैं।

‘व्यान’ है। इस स ऊपर धीरुदम्प्राण, तथा नीचे पार्थिव प्राण है इसी के लिए निम्नलिखित उपनिषद्चन लिखित हैं—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ॥

इतरण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाधितो ॥१॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति अपान प्रत्यगस्यति ॥

मध्ये वामनमासीन सर्वे देवा उपासते ॥२॥

व्यान स ऊर्ध्व स्थित प्राण प्राण-उद्दान मर्त्य स दो स्वरूपों में विभक्त है, व्यान स नीच स्थित अपान समान-अपान भेद स दो मार्गों में विभक्त है। दक्षप्रकार व्याप्यतिष्ठ प्राण क पाँच विध होवाते है। इन में व्यानप्राण मध्यस्थ है, अन्तःस्थ है। इस अन्तःस्थ प्राण के सामन्वन स आठवीं श्रृंखा भी मध्यस्था है। इस समिन्वन स समिन्वनकता अपनी मण्डली में मध्यस्थ बन जाता है ॥२॥

‘शोचिष्केशस्वमीमह’ इत्यादि मन्त्रमाग से शिरस्त्रिय अर्थात् समिन्वन करता है। अमामिमय-व्यक्त शक्ति इतर व्यक्तों से कहीं प्रवण है। इस का नीच शिरस्त्रि माता गया है। शिरस्त्रि-परमेश्वर कामयोगात्क मनुष्य अमप्रतिष्ठा-या में अतिशय रूप स उत्पन्न रहते हैं। इसी सादृश्य स शिरस्त्रि के लिए ‘शोचिष्केश’ पद प्रयुक्त हुआ है ॥३॥

‘समिद्धो अग्न आहुतः’ इत्यादि मन्त्रमाग स अवाक्य ७ (गुणप्राण) का ही समिन्वन होता है। एव — ‘आहुतो वायस्य’ इत्यादि स समिद्धि स सवाङ्मयरी का ही समिन्वन होता है ॥१॥

इसप्रकार उक्त समिन्वन-भावना से होता का सवाङ्मयरी व्यष्टि-समिद्धि स समिद्ध अग्निवत् प्रज्वलित होजाता है। यदि होता चाह, ता अपमान करने वाले पर उक्त भावना के साथ प्राण वा एतद्वा-त्मनोऽन्नावाधा ० इत्यादि रूप स इत्यादिवाक्य कर सकता है दिन ११ १२, १३ १४ १५ १६, १७ १८ १९, २० २१ इन ११ कथिष्ठवाक्यों में स्पष्टीकरण हुआ है।

उक्त समिन्वनकर्म तथा अभिन्वनकर्म स अतलाना प्रकृत में यही है कि, सामिधेनी से समिद्ध अग्नि तथा समिन्वनकता होता तलों अमानयमाँ हैं अनवृष्य हैं अनवृष्य हैं। उनका कभी तिरस्कार नहीं करना चाहिए। ऐसे इस महान्-स्तुत्य-नमस्य अग्निव्यवस्था के लिए, एव अग्निरहस्यवित् एसे ब्राह्मणसमष्ट होता के लिए निरतिशय प्रणतभाव स आन्त्या-भद्रा-पूर्वक ही हमारी अनक नम उक्तिर्वा समर्पित है ॥२॥

चौथे अध्याय में तीमरा, तथा तीसरे प्रपाठक में

पाँचवाँ ब्राह्मण समाप्त

समाप्त चेत् ब्राह्मणचतुष्टयात्मक सामिधेनी-ब्राह्मणम्

श्रीः

इति—शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये—
ब्राह्मणचतुष्टयात्मक-“सामिधेनीब्राह्मणम्”
उपरतम्

श्रीः

अथ-शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये—
द्विब्राह्मणात्मक-“आधारब्राह्मणम्”

श्रीः

अथ—शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये
द्विद्वाह्यगात्रम्कं—“आधारब्राह्मणम्”

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्
तृतीय-प्रपाठकके च पष्ठ ब्राह्मणम्
(आधारब्राह्मणानुगतञ्च प्रथम ब्राह्मणम्)

१

१६-पूर्वोत्तराधारकर्म
आधारयोर्निदानम्

(मूल)—त वा एतमग्निं समैन्विषत-‘समिद्धे’ देवभ्यो जुह्वाम’-इति ।
तस्मिन्नेत-एष प्रथमे आहुती जुहोति-मनसे चैष वाचे च । मनस इ वै वाक् च युजौ
देवेभ्यो यज्ञं वहत ॥१॥

स यदुपांशु क्रियते-तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं वहति । अथ यद्वाचा निरुक्तं क्रियते-
तत् वाग् देवेभ्यो यज्ञं वहति । एतद्वा इदं द्वयं क्रियते; तदेते-एवैतत् सन्तर्पयति । तप्ते
प्रीते देवेभ्यो यज्ञं वहत इति ॥२॥

सुवेष्टं तमाधारयति-यं मनस आधारयति । वृषा हि मन, वृषा हि सुव ॥३॥

सुधा तमाधारयति-यं वाच आधारयति । योषा हि वाक्, योषा हि सुक् ॥४॥

तूष्णीं तमाधारयति यं मनस आधारयति, न स्वाहेति चन । अनिरुक्तं हि मन,
अनिरुक्तं शेतत्-यत्तूष्णीम् ॥५॥

मन्त्रेण तमाधारयति—यं वाच आधारयति । निरुक्ता हि वाक्, निरुक्तो हि मन्त्रः ॥६॥

आसीनस्तमाधारयति—य मनस आधारयति, तिष्ठन्तम्—यं वाचे । मनश्च इ वै वाक् च, युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः । यतरो वै युजोर्ह्यसीयान् भवति—उपबहं वै तस्मै कुर्वन्ति । वाग् वै मनसो हसीयसी । अपरिमिततरमिव हि मन, परिमिततरेव हि वाक् । तद्वाच एवैतदुपबहं करोति । ते समुजौ देवेभ्यो यज्ञं वहत । तस्मात् तिष्ठन् वाच आधारयति ॥७॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । तऽऽनुराचसेभ्य आसङ्गात् त्रिमयाञ्चकुः । त एत-
द्विचिखत प्रत्युदभयन् । उच्छ्रितमिव हि वीर्यम् । तस्माद्विचिखतस्विष्टमाधारयति । स
यदुभयत आधारयति—तस्मादिदं मनश्च वाक् च समानमेष समानेव । शिरो इ वै यज्ञस्यै
तयोरन्यतर आधारयो, मूलमन्यतर ॥८॥

सुवेद्य तमाधारयति—यो मूलं यज्ञस्य । सुचा तमाधारयति य शिरो यज्ञस्य ॥९॥
तूष्णीं तमाधारयति—यो मूलं यज्ञस्य । तूष्णीमिव हीद मूलम्, नो ह्यत्र वाग्
वदति ॥१०॥

मन्त्रेण तमाधारयति—यः शिरो यज्ञस्य । वाग्चि मन्त्रः । शीघ्र्यो हीयमचि वाग्
वदति ॥११॥

आसीनस्तमाधारयति—यो मूलं यज्ञस्य । निपत्यमिव हीदं मूलम् । तिष्ठन्त-
माधारयति—यः शिरो यज्ञस्य । तिष्ठतीव हीदं शिर ॥१२॥

अग्निसम्मार्जनम्

स सुवेद्य पूर्वमाधारमाचार्याह—‘अग्निमग्नीस्सम्मृद्धि’ इति । यथा धुरमच्युदवदं
तत्—यत्पूर्वमाधारयति । अप्युद्य हि धुरं युञ्जन्ति ॥१३॥

अथ सम्मार्ष्टि—युनक्त्येवैनमेतद्, युक्तो देवेभ्यो यज्ञं वहदिति । तस्मात् सम्मार्ष्टि ।
परिक्रामं सम्मार्ष्टि । परिक्राम हि योम्यं युञ्जन्ति । त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि । त्रिभुवि
यज्ञ ॥१४॥

स सम्मार्ष्टि—‘अग्ने वाजजिह्वाज त्वा सरिष्यन्त वाजजित्ससम्मार्ष्टिम’ (२ अ
७ म) इति । यद्धं त्वा वक्ष्यन्त सम्मार्ष्टिम, इत्येवैतदाह । अथोपरिष्ठात् तूष्णीं त्रि ।
तद्यथा युक्त्वा प्राजेत्—प्रेहि बहति, एवमेवैतत्कश्यपोपक्षिपति—प्रेहि, देवेभ्यो यद्धं बहेति ।
तस्मादुपरिष्ठात् तूष्णीं त्रिः । तद्यदेतन्तरेण कर्म क्रियते—तस्मादिदं मनश्च वाक् च समानमेव
सज्जानेव ॥१५॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मण—समाप्तम्
तृतीय-प्रपाठके च पष्ठ ब्राह्मण—समाप्तम्
आधारब्राह्मणानुगतञ्च प्रथम ब्राह्मणमुपरतम्

१

तृतीयप्रपाठकश्चात्र—समाप्तः

३

अथ-चतुर्थाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम्
चतुर्थप्रपाठके च प्रथम ब्राह्मणम्
आधारब्राह्मणानुगतञ्च द्वितीय ब्राह्मणम्

२

२०—उत्तराधारकर्म

(मूल)—स स्रुचोत्तरमाधारपिप्यन् पूर्वेषु स्रुचावुञ्जलिं निदधाति—‘नमा देवेभ्यः
स्यवा पितृभ्यः (२ अ० ७ मं०) इति । तदेवेभ्यश्चैतत् पितृभ्यश्चात्विज्य क्रूरिप्यन्
निदधते । ‘सुयमे मे भूयास्तम्’ (२ अ० ७ मं०) इति । स्रुचावादत्ते—सुमरे मे
भूयास्तम् । मर्तुं वां शक्यमित्येवैतदाह । ‘अकृत्स्नमप्य देवेभ्य आर्ज्यं सम्प्रियास्तम्’
(२ अ० ८ मं०) इति । अविष्टुभ्वमप्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा—इत्येवैतदाह ॥१॥

‘अह्विण्या विष्णो मा त्वावक्रमिषम्’ (२ अ० ८ मं०) इति । यज्ञो वै
विष्णुः, तस्मा एषैतन्निदधते—मा त्वावक्रमिषमिति । ‘असुमतीमग्ने ते ह्यायामुपस्थेषम्’
(२ अ० ८ मं०) इति । साध्वीमग्ने ते ह्यायामुपस्थेषमित्येवैतदाह ॥२॥

‘विष्णोः स्थानमसि’ (२ अ० ८ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्यैव ह्येत-
दन्तिकं तिष्ठति, तस्मादाह—विष्णोः स्थानमसीति । ‘इत इन्द्रो वीयमकृज्योत्’ (२ अ०
८ मं०) इति । अतो इन्द्रोऽन्तिष्ठन् दक्षिणतो नाष्टा रक्षांस्यपाहन्, तस्मादाह—इत इन्द्रो
वीयमकृज्योदिति । ‘ऊर्ध्वोऽध्वर आस्थात्’ (२ अ० ८ मं०) इति । अध्वरो वै
यज्ञः, ऊर्ध्वो यज्ञ आस्थादित्येवैतदाह ॥३॥

‘अग्न देहोऽत्र वेनूत्पम्’ (२ अ० ९ मं०) इति । उमयं वा एतद्दग्निर्देवानाम्
होता च दूतरश्च । तदुमयं विद्धि—यद्देवानामसीत्येवैतदाह । ‘अजतां त्वां व्यावापृथिवी

‘अथ तत्र वागधिधी’ (२ अ० ६ म०) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । ‘स्विष्टकृद्-
देवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहा’ (२ अ० ६ म०) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता, तस्मादाह-इन्द्र आज्येनेति । वाषे वा एतमाधारमाधारयति । इन्द्रो वागित्यु-
वा आहु । तस्माद्देवाह-इन्द्र आज्येनेति ॥ ४ ॥

अथासत्स्पर्शवन्त्सु चोपेत्य ध्रुवया समनक्ति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधारः ।
आस्मा वै ध्रुवा । तदात्मन्यवैतच्छिर प्रतिदधाति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधार । धीर्वै
शिर । धीर्हि वै शिरस्तस्मात्-योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवति अनावमुष्पादस्य शिर
इत्याहुः ॥ ५ ॥

यजमान एव ध्रुवामनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमनु । स यद्रोपभृता
समञ्ज्याद्-यो यजमानायारातीयति-तन्मिच्छ्रिय दध्यात्, तयजमान एवैतच्छ्रिय
दधाति, तस्माद् ध्रुवया समनक्ति ॥ ६ ॥

स समनक्ति-‘सज्योतिषा ज्योति’ (२ अ० ६ म०) इति । ज्योतिर्वा
इतरस्यामाज्य भवति, ज्योतिरितरस्याम् । त एतेदुमे ज्योतिषी सज्ज्यते । तस्मादन
समनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मनसश्चैव वाषणाहमद्र उदितम् । मनश्च ह नै वाक् चाहमद्र ऊदाते ॥ ८ ॥
तद् मन उवाच-अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि, न नै मया त्व किञ्चनानभिगत वदसि ।
सा यन्मम त्व कृतानुकरानुवत्मासि, अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥ ९ ॥

अथ ह वागुवाच-अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि, यद् त्व वत्थ-अहं तद्विज्ञपयामि, अह
सज्ञपयामीति ॥ १० ॥

ते प्रजापति प्रति प्ररनमेयतुः । स प्रजापतिर्मनस एवानूवाच मन एव त्वच्छ्रेय,
मनसो नै त्वं कृतानुकरानुवत्मामि, श्रेयसो नै पायीयान् कृतानुकरोऽनुवत्मा
भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह वाक् परोक्ता विसिन्मिय । तस्यै गम पयात् । मा ह वाक् प्रजापतिमुवाच-
अहम्यवाहवाह तुम्य भूयासम्, यां मा परावोच इति । तस्माद् यत्किञ्च प्रजापत्य यज्ञे
क्रियते उपारवव तत् क्रियते । अहम्यवाह्नि वाक् प्रजापतय आमीत् ॥ १२ ॥

तद्धैतरेवा रेवश्मन् वा यस्मिन् वा वसुः । तद् स्म पृच्छन्ति-अथैव त्वा ३
दिति । ततोऽत्रि सम्प्रभूव । तस्मादप्यात्रेय्या यापितैनस्वी । एतस्यै हि योषायै वाचो
देवताया एते सम्भूताः ॥१३॥

इति-प्रथमकारण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चम ब्राह्मण
चतुर्थप्रपाठके च द्वितीय ब्राह्मण
समाप्तम्
आधारब्राह्मणानुगतञ्च द्वितीय ब्राह्मण उपरतम्

२

—★—

द्विब्राह्मणात्मकमाधाराब्राह्मणञ्चात्रोपरतम्

—:६:—

शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये-प्रथमकारण्डे चतुर्थोऽध्यायश्चात्र समाप्त

४

—:७:—

चौथे अध्याय में चौथा, तथा तथा तीसरे प्रपाठक में ६ठा ब्राह्मण
आधारब्राह्मणानुगत प्रथम ब्राह्मण

१

१—पूर्वोत्तराधारों की उपपत्ति—

(अनुवाद) — वस (प्रसिद्ध) इस (आहवनीय) अग्नि को (अग्निसमिन्धनोपयुक्त पूर्वोक्त कर्म से उद्योगों से इस उद्देश्य से कि) 'समिद्ध (सामिधेनी मन्त्रशक्तियुक्त होने से वेध प्राणयुक्त) अग्नि में वेधताओं के लिए इस आहुति देत हैं' समिद्ध कर लिया। (अर्थात् वेधाहुति के योग्य बनाने के लिए ही पूर्वोक्त सामिधेन्यनुषन्धनकर्म के द्वारा आहवनीय अग्नि का समिन्धन हुआ है। इस कर्म से यह अग्नि वेधाहुति-ग्रहण-योग्य बन गया है)। (यजमानादि के द्वारा समिद्ध) इस आहवनीय अग्नि में अश्वप्यु नामक अश्विक् मन के लिए और वाक् के लिए इन्हीं दो आहुतियों का बहन करता है। मन तथा वाक्, दोनों से संयुक्त होकर (मिथुनमात्र में परिणत होकर शुलोकस्थ प्राणरूपक) वेधताओं के लिए (पृथिवीलोक से यज्ञ-यज्ञातिरायोत्पादक आहुतिप्राण) का बहन करते हैं (लेजाते हैं)। (अर्थात् आहवनीय में हुत आहुतिद्रव्य का प्राणरूप से शुलोक में मनोवाक् के द्वारा ही गमनकरण ऊर्ध्व विधान होता है। अतः वेधाहुति से पहिले आहुतिप्राणक मनोवाक् के लिए दो आहुतियाँ बना आवश्यक है) ॥ १ ॥

अश्वप्यु के द्वारा जो तृष्णी (आहुतिकर्म) किया जाता है, इस उपांशुकर्म से मन वेधताओं के लिए यज्ञ (आहुति) का बहन करता है। जो कि वाक्-पूर्वक (उच्चारण-पूषक) निरुक्त (प्रकट) मात्र से (आहुतिकर्म) किया जाता है, इस निरुक्तकर्म से वाक्स्त्व वेधताओं के लिए यज्ञ का बहन करता है। (अर्थात् मन अनिरुक्त होने से उपांशु है अतएव मन के लिए तृष्णी आहुति दी जाती है, क्योंकि तृष्णीमात्र अनिरुक्तमात्र है। वाक् निरुक्त है अतएव वाक् के लिए उच्चारणपूषक आहुति दी जाती है क्योंकि उच्चारणमात्र निरुक्तमात्र है)। इसप्रकार

— समिन्धनकर्म में यज्ञकलमोक्षा यजमान के आत्मा (हृत्) का योग होता है अश्वप्यु नामक अश्विक् इध्मादान करता है ब्रह्मा नामक अश्विक् होता को धामिधेयनुषन्धन की अनुज्ञा प्रदान करता है एवं शठा नामक अश्विक् सामिधेनी-अुचाओं के अनुबन्धन से अग्नि-समिन्धन करता है। इसप्रकार यजमान अश्वप्यु ब्रह्मा शठा चारों के व्यापार से अग्निसमिन्धन-कर्मोत्तिकर्तृत्वता सम्पन्न होती है। इसी अभिप्राय से 'समिन्धिपत यह अनुषन्धन प्रयुक्त हुआ है।

तद्वै तद्देवा रेतश्चर्मन् वा यस्मिन् वा वज्रम् । तद्व स्म पृच्छन्ति-अत्रैव त्वा ३
दिति । ततोऽग्निं सम्यभूव । तस्मादप्यात्रेय्या यापितैनस्वी । एतस्यै हि योषायै वाचो
देवताया एते सम्भूता ॥१३॥

इति-प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चम ब्राह्मण
चतुर्थप्रपाठके च द्वितीय ब्राह्मण
समाप्तम्
आधारब्राह्मणानुगतञ्च द्वितीय ब्राह्मण उपरतम्

२

द्विव्राह्मणात्मकमाधाराब्राह्मणश्चात्रोपरतम्

शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये-प्रथमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायश्चात्र समाप्त

४

किं वाक्श्रुति के लिए करता है । (मनोऽनुगत पूर्वाचार वैद धैठ एव यागनुगत उत्तराचार स्त्रक्ष
 स्त्रक्ष कथा होता है ? , इस प्रश्न की उत्पत्ति यतलाती हुई भूति कइती है)—(पूर्वकथनानुसार)
 मन, और वाक्, दोनों (अन्धयुग्मवत्) मिलकर वक्षताओं के लिए [रथरूप] यज्ञ का वहन
 करते हैं । [रथ में जुड़ हुए दो अश्वों म से] जा अश्व नाटा होता है लोक में रथवाहक सारथि
 उसक लिए 'उपयह' • करते हैं । (वाक् और मन दोनों इस यज्ञरथ के वहन करने वाले दो
 अश्व हैं, परन्तु) मनोरूप अश्व की अपेक्षा वाग्रूप अश्व नाटा है । क्योंकि मन अपरिमित
 [विराल] सा है, और वाक् परिमित [संकुचित] सी है । [लड़ा लड़ा वागनुगत उत्तराचार
 करता हुआ] अन्धयुग्म वाक् से हा उपयह का मन्थन करता है । [इस उपयह से वाक् मन से
 समनुज्ञित होजाती है फलतः] दोनों समानरूप से यज्ञरथ में जुड़कर सरलवया यज्ञरथ का वहन
 करने में समर्थ होजाते हैं । एकमात्र इन [समनुलनमावावाप्ति के] लिए ही वागनुगत उत्तराचार
 का स्त्रक्ष स्त्रक्ष सम्पादन करता है । समान-वहनप्रवृत्ति सम्पत्ति-प्राप्ति के लिए ही वागनुगत आचार
 विष्णु विहित है, यही निष्कर्ष है ॥ ७ ॥

[आह्वनीयकुण्ड के दक्षिणभाग में स्त्रक्ष होकर वागनुगत उत्तराचारकर्म किया जाता है ।
 स्त्रक्ष होकर साथ ही दक्षिणदिशा में उत्तराचार करने का एक करणान्तर यतलाती हुई भूति कइती
 है]—वक्षदक्षताओं में यज्ञ का वितान किया । [यज्ञवितान करत हुए] व वक्षदक्षता [दक्षिण
 दिक्स्थ] असुर-राक्षसों की आक्रमणाराइ से भयत्रस्त होगए । [इस भय से त्रास पान के लिए
 वक्षदक्षता लोग आह्वनीय के दक्षिण भाग में [मावचान होकर असुरों की प्रतिस्पर्द्धा में] लड़
 हो गए । [शत्रुभय तभीतक भयेत्याजक बना रहता है, जबतक हम प्रत्युत्तर देने में असमर्थ
 रहते हैं । जब हम आततायी के सम्मुख सज्जीभूत होकर प्रत्याक्रमण के लिए लड़ होजाते हैं,
 तो शत्रु शान्त हो जाता है । भस्मप्रेक्षाओं में स्ववितान-यज्ञमण्डल की दक्षिण दिशा में अग्नि
 देने को लड़ा कर भस्म असुराक्रमण से त्रास पाया था । एवं प्राकृतिक प्राणदेवताआ के नित्य-
 प्राकृतिक यज्ञ में अग्नियुत इन्द्रप्राण के द्वारा आसुरप्राण का निरोध होता रहता है । प्रकृति के
 अनुसार भस्म देवताओं ने किया तदनुसार ही हम अपने इस वैधव्य में करना चाहिए, जैसाकि-
 'वाननुविधा वै मनुष्या इत्यादि निगम से स्पष्ट है । दक्षिणदिक्स्थ आसुरप्राणनिरोध के लिए

• यदि रथवहन करने वाले दो घोड़ों में से एक अश्व दुष्ट से नाश होता है तो इस उस शीघ्रवय
 अश्व की उच्चाट से समनुज्ञित करने के लिए इसक मन्थन प्रवृत्ति में अपक्षित परिमाणयुक्त एक काष्ठ-
 क्लृप्तानिष्ठ स्थूलपीठ बांध दिया जाता है । इससे दोनों की ऊँचाई समनुज्ञित होजाती है । यही स्थूलपीठ
 वेदिकारिमाणा में 'उपयह' कहलाया है ।

उपाय, तथा उपायमात्र का द्वारा अभ्यर्च्युं शही दोनों मनोवाक्-भाषा की सम्पत्ति सम्पन्न करता है इन दोनों आहुतियों से यह मनोवाग्भाषा को ही तृप्त करता है । (प्रयोजन इस वृत्तिकर्म का यही है कि, आहुतिद्वय से) तृप्त मन और वाक् वेषताओं के लिए यज्ञ का बहान करें ॥ २ ॥

(वे दोनों आहुतियों क्रमशः 'पूर्वाधार, उत्तराधार' नाम से प्रसिद्ध हैं । पूर्वाधारआहुति मनस्तृप्ति से सम्बन्ध रखती है एवं उत्तराधारआहुति वाक्तृप्ति से सम्बन्ध रखती है । सुक्पात्र पुरुष की प्रतिकृति है, उचर मन भी पुरुष है । अतएव पूर्वाधारआहुति सुक्पात्र से होती है । सुक्पात्र स्त्री की प्रकृति है उचर वाक् भी स्त्री है । अतएव उत्तराधारआहुति सुक्पात्र से होती है । यूपो-योपामक इसी मिथुनमास को स्पष्टीकरण करती हुई भुति कहती है)—'सुक्' मामक पात्र के द्वारा उस आभाराहुति (पूर्वाधारआहुति) का सम्पादन करता है, जिसे कि मनस्तृप्ति के लिए करता है । क्योंकि मन यूप (पुरुषप्रकृति) है, उचर सुक्पात्र भी यूपस्थानीय ही है ॥ ३ ॥

सुक्पात्र के द्वारा उस आभाराहुति (उत्तराधारआहुति) का सम्पादन करता है जिसे कि वाक्तृप्ति के लिए करता है । क्योंकि वाक् योपा (स्त्रीप्रतिकृति) है उचर सुक्पात्र भी योपा-स्थानीय है ॥ ४ ॥

तृप्ती उस आभाराहुति (पूर्वाधारआहुति) का सम्पादन करता है जिसे कि मनस्तृप्ति के लिए करता है (माथ ही इस कर्म में) 'स्वाहा' इसका भी उच्चारण नहीं करता है । (वास्तव्य कहने का यही है कि मन्त्राहुतिकाल में मन्त्र की समाप्ति पर आहुति देते समय 'स्वाहा' शब्द का उच्चारण स्वाभावसिद्ध-अभ्याससिद्ध है । कहीं ऐसा न हो कि, मनस्तृप्ति के लिए विहित पूर्वाधार में अभ्यासवशा 'स्वाहा' का उच्चारण होजाय । इस स्वाभाविक प्रवृत्ति के निरोध के लिए ही भुति को न स्वाहेति धन' इत्यादि रूप से आदेश देना पड़ा है) । मन अनिरुक्त (इन्द्र यावच्छिन्न होने से अप्रसन्न-अप्रकट) है । वह भी अनिरुक्त ही भाव है, जो कि तृप्ती (सुक्पात्र) है । इसलिये मानसाभार तृप्ती ही होना चाहिए) ॥ ५ ॥

मन्त्रोच्चारणपूर्वक उस आभाराहुति (उत्तराधारआहुति) का सम्पादन करता है, जिसे कि वाक्तृप्ति के लिए करता है । वाक् निश्चयेन निरुक्त (प्रकटमात्रात्मा) है । वह भी निरुक्त ही भाव है, जो कि मन्त्र (मन्त्रोच्चारण) है । (इसलिये वगैराभार मन्त्रोच्चारणपूर्वक ही होना चाहिए ॥ ६ ॥

वेद्य वेद्य उस आभाराहुति (पूर्वाधारआहुति) का सम्पादन करता है, जिसे कि मनस्तृप्ति के लिए करता है । सदा सदा उस आभाराहुति (उत्तराधारआहुति) का सम्पादन करता है जिस

करता है, जोकि यज्ञ का मस्तक है। (शरीर प्रदश में) मस्तक लड़ा हुआ—सा ही है। (तात्पर्य यही है कि, पूजाधार मूलस्थानीय है, एष इसका मन से सम्बन्ध है। तथा उत्तराधार मस्तक—स्थानीय है, एष इसका थाक् से सम्बन्ध है। मूलतत्त्व आनरुक्त आसीनवत् है, अतएव तत्सम्पादक पूजाधार अनिरुक्त—आसान भाव के द्वारा सम्पन्न किया जाता है। शिरोभाग निरुक्त, विष्टवत् है, अतएव तत्सम्पादक उत्तराधार समन्त्र—विष्टदूभाय के द्वारा सम्पन्न किया जाता है ॥१२॥

२-अग्निसम्मार्जन—

पह अग्न्यु (आहवनीय अग्नि म तृष्णी) पूजाधार का सम्पादन करके (आग्नीध्र नामक अस्त्रिक को) प्रेष करता है कि—‘ह अग्नीत् ! (आग्नीध्र !) (अथ तुम आहवनीय) अग्नि का सम्मार्जन करो’। जिसप्रकार (रथब्राह्म के स्कन्धप्रवेश में) जूड़ा बालते हैं, उसीप्रकार का यह कर्म है जोकि पूजाधार का सम्पादन करना है। स्कन्ध प्रवेश म पहिले जूड़ा बालकर ही पीछे चम्मपाश से बाँधते हैं। (तात्पर्य यही हुआ कि रथबहन करने वाले धूपमा को पहिले रथ धुर के नीचे लाकर उनके स्कन्ध प्रवेश में धुर (जूड़ा) बाला जाता है। अनन्तर नियत चम्मपाश से उनके ग्रीवास्थानों को बाँध दिया जाता है। यहाँ आहवनीय अग्नि ही यक्षरथ बहन हरने वाला धूपम है। पूजाधार करना इसके स्कन्ध-प्रवेश पर जूड़ा बालना है, एवं सम्मार्जन करना पारावचन से युक्त करना है। क्योंकि पूजाधार धुर स्थापन स्थानीय है, एवं धुरस्थापन सम्मार्जनरूप पारावचन से पहिले होता है अतएव यहाँ भी पूजाधारकर्म सम्मार्जनकर्म से पहिले किया जाता है अनन्तर अग्निसम्मार्जन के लिए आग्नीध्र को आवेश दिया जाता है। पूजाधार स्कन्ध प्रवेश में धुरस्थापन स्थानीय है, यह वतसा कर अब सम्मार्जन कर्म को पारावचन स्थानीय बतसाती हुई श्रुति कहती है) ॥१३॥

यह आग्नीध्र (नामक अस्त्रिक अग्न्यु के प्रैपानुसार) आहवनीय अग्नि का सम्मार्जन करता है। इस सम्मार्जनकर्म से यह आग्नीध्र (धूपम—स्थानीय धुर युक्त इस आहवनीय) अग्नि को (पारावचन से) ही (यक्षरथ में) युक्त करता है। (यक्षरथ में पारावचन से)

●—आहवनीय अग्निकुर्य क पश्चिम दक्षिण उत्तर, इन तीन प्रान्तभागों में प्रतिष्ठित तीन इष्टकष्ट ही परिधियाँ हैं। पहिले परिधि—स्थापनानुसार इन तीनों परिधियों से संलग्न अग्नि का त्रिगुण सम्मार्जन किया जाता है अनन्तर आहवनीय अग्नि का ऊपर से तीन भाग तृष्णी सम्मार्जन किया जाता है। यही आग्नीध्रकृत संमार्जन है जैसाकि सूत्रप्रदर्शित पदविग्रह में स्पष्ट किया जाना जाता है।

ही दक्षिण की ओर खड़े होकर वागनुगत उत्तराधारकर्म किया जाता है] । वीर्य खड़ा हुआ—सा है । [बैठने में शरीरबल मन्द—सा रहता है । खड़े होजाने पर बल उबबुझ हो जाता है] । इसलिए दक्षिण की ओर खड़े होकर ही उत्तराधार का सम्पादन करता है । अमुराकमखनिरोधक वीर्यभाव की प्राप्ति के लिए ही खड़े होकर आचारकर्म किया जाता है, यही उपपत्ति—निष्कर्ष है ।

(मन के लिए विहित पूर्वाधार आह्वनीय से उत्तर बैठ कर सम्पादित होता है, वाक् के लिए उत्तराधार आह्वनीय से दक्षिण खड़े होकर सम्पादित होता है । आहुति—प्राप्ति—स्थान—लक्षण आह्वनीयाग्नि समान है, आहुतिप्रदानस्थान उत्तर—दक्षिण—मेघ से नाना भिन्न—हैं । उधर मन और वाक् दोनों आहुति—प्रापकत्वेन समान हैं एव एवस्वरूप से भिन्न भिन्न हैं । इसी साम्यसिद्धि के लिए समानाग्नि में उमयापाराहुति होती है । प्रवेशत्वेन दोनों नाना हैं अतएव दक्षिणोत्तर प्रवेश में आसीन तथा विपक्ष रूप से आहुति दी जाती है । मनोवाक् के इसी समानत्व एवं नानात्व धर्म के साथ समसुजन बतलाती हुई भुति पड़ती है)—यह अभ्यर्तुं जोकि (आह्वनीय अग्नि में आह्वनीय अग्नि से) दक्षिणोत्तर (विपक्ष—आसीन रूप से) आचार करता है इसीलिए यह मन तथा वाक् अथ युग्म समान रहता हुआ भी नाना—वत् है ॥

(वागनुगत) उत्तराधार तथा (मनोऽनुगत) पूर्वाधार दोनोंमें से एक (वागनुगत उत्तर) आचार (इस वैरागमज्वल) यज्ञ (पुङ्गव) का मस्तक (शिर की प्रतिकृति) है, एवं एक (मनोऽनुगत पूव) आचार (इस) यज्ञ का मूल (मूलस्थान की प्रतिकृति है) ॥१॥

सूत्रपात्र के द्वारा उस (मनोऽनुगत पूर्व) (आचार का सम्पादन करता है, जोकि यज्ञ का मूल है । सकृपात्र के द्वारा उस (वागनुगत उत्तर) आचार का सम्पादन करता है, जो कि यज्ञ का मस्तक है ॥१॥

तूष्णीं उम (मनोऽनुगत पूर्व) आचार का सम्पादन करता है जोकि यज्ञ का मूल है । मूलवत्त्व (हव्यस्थान) तूष्णीं (अनिरुक्त) वत् है । यहाँ वाग्व्यापार अवरुद्ध है ॥१॥

मन्त्रोच्चारण के द्वारा उस (वागनुगत उत्तर) आचार का सम्पादन करता है, जोकि यज्ञ का मस्तक है । मन्त्रोच्चारण व्यापार वाग्व्यापारयुक्त है (वाग्म्य है) । मस्तक (तत्रस्थ मुखा नुगता वागिम्रिय) के द्वारा ही वागुच्चारण होता है ॥१॥

बैठा बैठा उस (मनोऽनुगत पूव) आचार का सम्पादन करता है जो कि यज्ञ का मूल है । मूलवत्त्व बैठा हुआ—सा ही है । खड़ा खड़ा उस (वागनुगत उत्तर) आचार का सम्पादन

उपपत्ति वतलाती हुई श्रुति कहती है) — सो जो कि आग्नीध्र पूर्वोत्तराचार के मध्य में यह सम्मार्जन करता है, इसीलिए मन, तथा वाक् दोनों समान रहते हुए नाना है। [दोनों आधार साथ करना दोनों को समान बनाना है एवं दोनों के मध्य में सम्मार्जनकर्म करना दोनों समानों को नानावत् बनाना है यही तात्पर्य है ॥१८॥

चौथे अध्याय में चौथा, तथा तीसरे प्रपाठक में ६ ठा ब्राह्मण समाप्त

आधारब्राह्मणानुगत प्रथम ब्राह्मण समाप्त

—१—

चौथे अध्याय में पञ्चम तथा चौथे प्रपाठक में प्रथम ब्राह्मण
आधारब्राह्मणानुगत द्वितीय ब्राह्मण

—२—

उत्तराधारेतिककर्तव्यता

(पूर्व ब्राह्मण में स कपात्र के द्वारा सम्पन्न होने वाले मनोऽनुगत पूर्वोत्तरा-कर्म की इतिक-र्त्तता एवं पूर्वोत्तराचार के मध्य में होने वाले अग्निसम्मार्जनकर्म की इतिकर्तव्यता बतलाई गई। अब क्रमग्राप्त स कपात्र के द्वारा सम्पन्न होने वाले वागनुगत उत्तराचार-कर्म की इतिकर्तव्यता बतलाई जाती है) —सूक्तपात्र (जुहू तथा उपमृत्) से उत्तराचार-कर्म सम्पादन करने वाला अप्ययु (उत्तराधारकर्म से पहिले) जुहू तथा उपमृत् उन दोनों सूक्तपात्रों के पूर्वभाग में (जिम मुख्य भाग से आहुति दी जाने वाली है उस मुख्य भाग की ओर) (‘देवताओं के लिए नमस्कार है, पितरों के लिए स्वधा है’ इस अर्थ से युक्त) “नमो देवेभ्यः, स्वधा पितृभ्यः” (२।५) यह मन्त्र बोलता हुआ अञ्जलिस्थापन करता है (दोनों हाथ जोड़ कर प्रणाम करता है)। इस अञ्जलिनिधान-कर्म से यह अप्ययु (देवताओं तथा पितरों के लिए क्रमशः नमः तथा स्वधा करता हुआ) आर्त्थिक्यकर्म करता चाहता हुआ देवताओं तथा पितरों से अपन आप को क्षिपता है। (तात्पर्य यह है कि, देव पद कर्म आर्त्थिक्यकर्म है। यह एक महान् कर्म है विध्यकर्म है।) उधर अप्ययु असत्यसहित एक मनुष्य है सामान्य व्यक्ति है। सामान्य

युक्त होकर यह (आहवनीय) अग्नि वृषताओं के लिए यज्ञरथ का वहन कर (सम्मार्जनकर्म की यही उपपत्ति है) । इसीक्षण सम्मार्जन करता है । यज्ञ त्रिधृन् (त्रिवृत्प्राजापत) है (इस यज्ञानुगता त्रिवृत्सम्पत्ति प्राप्ति के लिए हा) त्रित्वि सम्मार्जन किया जाता है ॥१॥

[सम्मार्जन कर्म क्यों किया जाता है ? इस प्रश्न का सोपानिक समाधान किया गया । अथ पदविक्रम वतलाती हुई भुक्ति कहता है]—यह आग्नीध्र — 'ह अग्नि ! यज्ञपावनभूत इविलक्षण अक्ष पर अपना अधिकार रखने से 'वाजजित्' नाम से प्रसिद्ध इविलक्षण यज्ञसाधन ऐसे वाजा अक्ष का देवताओं के लिए यह लोक में वहन करने वाले आपका मैं सम्मार्जन करता हूँ' इस अनुरूप अर्थ से युक्त] 'अग्ने वाजजिज्ञाज०' [वजुसं २५] यह मन्त्र बोधता हुआ [वानों परिधियों का त्रिरुचरूप से] सम्मार्जन करता है । [तत्पर्य्य यही है कि, तीनों परिधियों का प्रत्येक का एक मन्त्रोच्चारण के द्वारा तीन तीन बार सम्मार्जन करता है । फलतः परिधिसम्मार्जन ६ बार होजाता है । यही इसका त्रिवृत्प्राप-तीन का त्रिगुणितमात्र-है] । (मन्त्र का तात्पर्याथ वतलाती हुई भुक्ति कहती है—'अग्ने वाजजि-ज्ञाज०' इत्यादि से] 'यज्ञ वहन करने वाला यज्ञिय आपका सम्मार्जन करता हूँ' यही कहा गया है । (इविलक्षण यज्ञपावन हान से यह है, अथर्व वाज सरिष्यन्त' का तात्पर्य्य 'यज्ञ सरिष्यन्तम्' ही होता है । यह अग्नि इस यज्ञस्तनक इवि का वहन करता है, अथर्व इसके लिए 'यज्ञिय त्वा सम्मार्जिम्' यह कहा जासकता है] ।

[समग्रक त्रिरुचरूप से परिधि-सम्मार्जन करने के अनन्तर यह आग्नीध्र] उपर से आहवनीय अग्नि का तृप्णी (अमन्त्रक) तीन बार सम्मार्जन करता है । उपरिष्ठम् आहवनीय अग्नि का तृप्णी सम्मार्जन क्यों किया जाता है ? इसकी उपपत्ति वतलाती हुई भुक्ति कहती है]—सो विसप्रक्षर [रथ में बैठा को] जात कर (क्राताइत्यादि से यहाँ) पल पल ! मार वहन कर ! इसप्रक्षर गमन के लिए प्रेरित करते हैं एवमथ । उपरिष्ठम् सम्मार्जन-रूप] करपात से इस अग्नि को—'अक्षिण' अक्षिण !! वृषताओं के लिए यज्ञवहन कीजिए !!! इसप्रक्षर प्रेरित ही करता है । तात्पर्य्य यही है कि—पूर्वाचार वा स्कन्ध प्रदरा में जुड़ा वस्त्रन के स्थान में है, एव त्रित्व सम्मार्जन पाराबन्धन स्थानीय है । पाराबन्धन के अनन्तर सारथि रूपमयुग्म को गत्याह्वय बनाने के लिए पल्लो पल्लो इत्यादि शब्द प्रवाग के द्वारा करपात करता है । इस अहोरेय का सिद्धि के लिए उपरिष्ठम् आहवनीय अग्नि में त्रि सम्मार्जन होता है ।

(अब एक प्रश्न शेष रहजाता है । खुपाचारलक्षण पूर्वाचार तथा अगाधारलक्षण उत्तराचार वानों कर्मों के मध्य में एक सम्मार्जनकर्म क्यों किया जाता है ? भी प्रश्न की

उपपत्ति वतलाती हुई भुक्ति करती है) — सो जो कि आग्नीध्र पूर्वोत्तराधार के मध्य में यह सम्माजन करता है, इसीलिपि मन, तथा वाक् दोनों समान रहते हुए नाना हैं। [दोनों आधार साथ करना दोनों को समान धनाना है एव दोनों के मध्य में सम्माजनकर्म करना दोनों समानों को नानावत् धनाना है यही तात्पर्य है ॥१५॥

चौथे अध्याय में चौथा, तथा तीसरे प्रपाठक में ६ ठा ब्राह्मण समाप्त
आधारब्राह्मणानुगत प्रथम ब्राह्मण समाप्त

—१—

चौथे अध्याय में पञ्चम तथा चौथे प्रपाठक में प्रथम ब्राह्मण
आधारब्राह्मणानुगत द्वितीय ब्राह्मण

—२—

उत्तराधारेतिककर्तव्यता

(पूर्व ब्राह्मण में स वपात्र के द्वारा सम्पन्न होने वाले मनोऽनुगत पूर्वोत्तराधार-कर्म की इतिकर्तव्यता एवं पूर्वोत्तराधार के मध्य में होने वाले अग्निसम्माजनकर्म की इतिकर्तव्यता बतलाई गई। अथ क्रमप्राप्त सुकपात्र के द्वारा सम्पन्न होने वाले वागनुगत उत्तराधार-कर्म की इतिकर्तव्यता बतलाई जाती है) — सुकपात्र (गुरु तथा उपश्रुत) से उत्तराधार-कर्म सम्पादन करने वाला अध्वर्यु (उत्तराधारकर्म से पहिले) गुरु तथा उपश्रुत इन दोनों सुकपात्रों के पूरुषभाग में (जिन मुख्य भाग से आहुति दी जानी जाती है उस मुख्य भाग की ओर) ('द्वेताभ्यो के लिए नमस्कार है, पितरों के लिए स्ववा है' इस अर्थ से युक्त "नमो देवभ्यः, स्ववा पितृभ्यः" (२।५) यह मन्त्र वाक्यता हुआ अञ्जलिस्थापन करता है (दोनों हाथ जोड़ कर प्रणाम करता है)। इस अञ्जलिनिधान-कर्म से यह अध्वर्यु (द्वेताभ्यो तथा पितरों के लिए क्रमशः नम तथा स्ववा करता हुआ) आर्चिर्गन्धकर्म करना चाहता हुआ द्वेताभ्यो तथा पितरों से अपने आप को लिपता है। (तात्पर्य यह है कि द्वे पद कर्म आर्चिर्गन्धकर्म है। यह एक महान् कर्म है दिव्यकर्म है। उभर अध्वर्यु अमर वसहित एक मनुष्य है सामान्य व्यक्ति है। सामान्य

शक्ति विध्यव्ययमार्ग का यजन करावे यह असङ्गत—सा है । परन्तु करना पड़ता है । आपन इसी अमर्यादित अपराध के लिए पहिले से ही क्षमा माँग लेना आवश्यक है । इसी उद्देश्य की सखि के लिए उत्तराधाररूप आर्त्तिवस्त्र से पहिल ही अम्बुष्यु सुकृपात्रों के पूर्वभाग में लड़ा हाकर प्रणाम कर लेता है) ।

(अशुक्लनिधानानन्तर वह) अम्बुष्यु—“सुयमे मे भूयान्तम्” इ जुहु, तथा उप-भृत् नामक सुकृपात्रो ! आप दोनों मेर इस यज्ञाय गृहीत आज्य के लिए आज्य के—अक्षी प्रकार से धारण करने वाले बनों” २७) यह मन्त्र बोलता हुआ (दक्षिण हस्त में जुहु उपभृत् नामक दोनों) सुकृपात्रों का प्रणय करता है । “आप दोनों मेर लिए—आज्य का—उत्तम प्रकार से धारण करने वाले यनिष्, साथ ही आप दोनों पात्रों को मैं अपने हाथ में भस्मीभाँति धारण करने योग्य धनूँ” मन्त्र भाग से यही कहा है ।

(आगे का मन्त्र है)—“अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्य सम्प्रियासम्” (“आज इस यज्ञा-नुष्ठान काल में देवताओं को लिए आप दोनों पात्रों में स्थित इस आज्य को मैं उस प्रकार से रख रहा हूँ, जिससे यह भूमि पर न गिरता हुआ अस्कन्न—प्रतिष्ठित—बना रहे” २८) । ‘अचुम्ब रूप से आज मैं देवताओं के लिए यज्ञ का वितान करने में समर्थ बनूँ’ मन्त्र भाग से यही कहा गया है । (जुहुपभृत्—पात्रों में गृहीत आज्य सयथा स्थिर रहना चाहिए । तभी यज्ञविधानसिद्धि है । यदि हस्तकम्पनादिरूपा असावधानी से पात्रस्थित घृत कम्पित होजा-यगा तो वह छड़ट कर भूमि पर गिर पड़ेगा । परिरक्षण में यज्ञान्वान दक्षिण हाजायगी आम्पाद्रुति से उत्पन्न होने वाले देवात्मा का स्वरूप विकृत होजायगा । इस स्कन्नमद्य से प्राप्त पान के लिए ही उक्त मन्त्रशक्ति का आश्रय लिया गया है) ॥१॥

(आगे का मन्त्रभाग है) —“अहि धूषा विष्णो मा त्वावक्रमिषम्” (इ यज्ञमूर्ति विष्णो ! मैं अपने पैरों से आपका अतिक्रमण न करूँ” २९) । यज्ञ निरवयवन विष्णु है । (इस मन्त्र भाग से) उम्मी यज्ञात्मक विष्णु के लिए अपना अपराध शमन करवाता है जो—कि—‘मैं आपका अतिक्रमण न करूँ’ यह कहा है । (वात्पय्य यही है कि, आम्बुष्यु दोनों सुकृपात्रों को लेकर इस अम्बुष्यु को वागनुगत उत्तर आधार के लिए आहूतनीय कुण्ड से दक्षिण दिशा की ओर आना पड़ता है । यह दक्षिणागमन आहूतनीयरूप यज्ञमूर्ति विष्णु का अतिक्रमण रूप निरावर है । मन्त्रप्राप्तना के द्वारा इस दोष के लिए ही विष्णु से क्षमा प्रप्तना करता है) ।

(आगे का मन्त्रभाग है) — “वसुमतीमग्ने ते न्यायामुपस्थपेम्” (हे आहवनीयाम्ने ! आप की छाया से युक्त सम्पत्तियुक्त भूमि के समीप मैं प्रतिष्ठित हो रहा हूँ” २८) “हे अग्ने ! आप की श्रेष्ठ (छत्र) छाया में मैं प्रतिष्ठित होन आ रहा हूँ” मन्त्रभाग से यही कहा है कि दक्षिणादिक् याम्यादिक् है प्राणनाशिनी बिक् है । यहाँ आकर ही अश्वय्यु को उत्तराधारकर्म करना है । दक्षिणादिगनुगत इस याम्यभाव की निवृत्ति के लिए ही मन्त्रशक्ति के द्वारा यह भावना की जाती है—कि मैं याम्यादिक् में नहीं आ रहा अपितु अग्नि की छाया रूप यज्ञसन्ततियुक्त भूमि का आश्रय ले रहा हूँ) ॥२९॥

(आगे का मन्त्र भाग है) — “विष्णो स्थानमसि” (हे दक्षिण भूप्रदेश ! आप यज्ञ-मूर्ति विष्णु की आवासभूमि हैं” २९) । यज्ञ (यज्ञसाधक आहवनीय अग्नि) विष्णुमूर्ति है । (दक्षिण प्रवेश में उत्तराधार के लिए खड़ा होता हुआ) अश्वय्यु यज्ञात्मक विष्णु के समीप हो खड़ा होता है इसी अभिप्राय से ‘आप विष्णु के स्थान हैं’ यह कहा गया है । (तात्पर्य यही है कि आहवनीय अग्निरूप यज्ञप्रवेश से दक्षिण का प्रवेश वस्तुतः असुर-राक्षसों का प्रवेश है । यही खड़े होकर अश्वय्यु को उत्तराधारकर्म करना है । मन्त्रशक्ति के द्वारा इस प्रवेश की आसुरमायना हटान के लिए साथ ही आहवनीय यज्ञसमीप्य से इस प्रवेश में स्वभावना स्थापित करने के लिए ही ऐसा कहना आवश्यक माना गया है) ।

(मन्त्र का अगला भाग है) — “इत इन्द्रो वीर्यमकृणोत्” (“आहवनीयामि से दक्षिण प्रवेश से ही इन्द्र ने दक्षिणस्थ असुर-राक्षसों का निरोधात्मक पुरुषार्थ किया है” २९) । दक्षिण दिशा में खड़ा होकर ही इन्द्र ने दक्षिण की ओर से आक्रमण करने वाला असुर-राक्षसों का संहार किया या इसी अभिप्राय से ‘यहाँ से इन्द्र ने वीर्य (पुरुषार्थ) किया’ यह कहा गया है । (तात्पर्य यही है कि जिस दक्षिण प्रवेश में खड़े होकर अश्वय्यु उत्तराधार कर्म करने वाला है वह प्रवेश यज्ञमूर्ति विष्णु के सम्बन्ध से तो यक्षिणप्रवेश धन ही रहा है, साथ ही यज्ञपति इन्द्रप्राण के सम्बन्ध से साक्षाद्रूप से भी यह यज्ञभूमि धन रहा है । मन्त्रशक्ति के द्वारा उसी इन्द्रसम्पत्ति की भावना की गई है ।

(मन्त्र का अगला भाग है) — “ऊर्ध्वोऽध्वर आस्थात्” (“दक्षिणस्थ इन्द्र के द्वारा पुरश्चित यह यज्ञ यत्नोत्पत्त्यन्त प्रतिष्ठित-वित्त-होगया २९) । यज्ञ ऊर्ध्वस्थान में प्रतिष्ठित होगया मन्त्रभाग से यही कहा गया है । (तात्पर्य यही है कि जिस दक्षिण प्रवेश में मन्त्राह मन्त्र आता है वह तो यज्ञाग्निखण्डविष्णु के सम्बन्ध से तथा यज्ञाधिपति इन्द्र के

मन्त्रमन्त्र से यज्ञस्वरूपसमायक बन रहा है। इन्द्ररक्षा से रक्षित होकर ही देवताओं का प्राकृतिक यज्ञ मूलोक से चलकर शुक्लोक में प्रतिष्ठित हुआ है। मन्त्र के द्वारा उसी ऊँच प्रतिष्ठा की भावना की गई है) ॥३॥

(भागो का मन्त्रभाग है।) — “अग्ने वेदोत्र वेदूत्यम्” [हि आहवनीयाग्ने ! आप अपने होत्रकर्म से परिचय प्राप्त कीजिए, एवं अपने देवदूतत्व से परिचय प्राप्त किये] २।१८) य अग्नि देवताओं के होता भी है, दूत भी है दोनों हैं। “जो कि आप देवताओं के होता, तथा दूत, दोनों हैं, अपने इस उत्तरदायित्व को अपने ध्यान में लाइए” मन्त्रभाग से यही कहा गया है। (हुत आत्माभुति) को धूलोकस्थ प्राणदेवताओं में पहुँचाने से ये अग्नि देवताओं के होता हैं। साथ ही दिव्य देवताओं को आहवनीय में प्रतिष्ठित कर उनका पार्थिव देवताओं से स सम्बन्ध करने के कारण ये ही अग्नि देवताओं के दूत भी हैं। प्रकृत आत्म-भुति से दोनों सम्पत्तियाँ अभीष्ट हैं। मन्त्र के द्वारा उन्हीं की भावना की गई है)।

(मन्त्र का अगला भाग है) — “अव स्वा दावापृथिवी, अव त्मं दावापृथिवी” [आज्या-भुति लेकर मूलोक में धूलोक जाते हुए आप की दावापृथिवी रचा करें, एवं आप स्वयं भी दावापृथिवी की रचा करें] २।१९]। इस मन्त्र भाग में कुछ भी अस्पष्ट नहीं है, [अर्थात् मन्त्राय स्पष्ट है] ॥

(मन्त्र का अगला भाग है) स्विष्टकृदवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहा’ (‘आज्यरूप हविर्द्रव्य से युक्त इन्द्र देवताओं के लिए स्विष्टकृत्—मत्तीर्माँति इष्टावक—बन गए २।१९।)। इन्द्र यज्ञ के देवता है। इसी अभिप्राय से ‘इन्द्र आज्य से (युक्त होकर स्विष्टकृत् बन गए)’ यह कहा गया है। इस उत्तराधार का सम्पादन अभ्यय्य वाक् के लिए ही करता है। वैद्वानिर्ज्ञाने इन्द्र को वाक् कहा है। इसलिये भी ‘इन्द्र आज्य से’ यह कहा है। (हालाय्य यही है कि, प्रकृत मन्त्र भाग से स्रक्पात्र के द्वारा आहवनीय में मैं उत्तराधार बला जाता है। यह आधार वाक् के लिए है। परन्तु मन्त्र के द्वारा नामनिर्देश इन्द्र का हुआ है। कारण यही है कि इन्द्र यज्ञ के देवता है। इस यज्ञाभिप्रेतित्वेन भी वाग्वैशिष्ट्या आत्माभुति के लिए—‘इन्द्र आज्येन’ यह कह दिया गया है। साथ ही इन्द्र ही वाक् है, एवं वाक् के लिए ही उत्तराधार है अतएव ‘इन्द्र आज्येन’ कहना अनर्थक मत जाता है) ॥४॥

(‘अग्ने वाजस्रिद्वार्जं स्वा सरिष्यन्त वाजस्रित सम्माज्जिम्’ (२।२० यह) मन्त्र वासता हुआ आग्नीध्र अस्विक् अभ्यय्यु के द्वारा पूर्वाधारभुति होने के अनन्तर अग्निस्मार्जन करता है।

नन्तर आहवनीय से उत्तर प्रतिष्ठित अथर्व्यु जुहू एवं उपभृत् को अपने आगे रखकर इनके मुख-
 नानीय पूर्व भाग का आर 'नमो दवेभ्य, स्वधा पितृभ्य' (२७।) यह मन्त्र योजता हुआ
 णम करता है । प्रणामानन्तर—'सुयमे मे भूयास्तं अस्कन्नमथ दवेभ्य आज्य सम्मित्रयासम्'
 (२८।) यह मन्त्र योजता हुआ सुकृपात्रों का प्रदण्य करता है । प्रहणानन्तर उत्तराधारकर्म के
 लिए दक्षिणप्रदरा में जाता हुआ—'अहिं घृक्षा विष्णो मा त्वाक्क्रमिषम् यह मन्त्रोच्चारण
 कर अतिक्रमण—जनित अपराध का निहय करता है । अपराध के निहयानन्तर—'वसुमतीगन्तं
 ते ज्ञायामुपस्थर्य, विष्णो स्थानमसि' यह मन्त्र योजता हुआ आहुति देने के लिए नियत स्थान
 पर लक्ष्य हो जाता है ।

सर्वान्त मं—'इत इन्द्रो वीर्यमकुशोर्ध्वाऽध्वर आस्थात् । अग्ने वर्होऽथ वेदृत्यमव-
 त्तां घातापुथिवी भव त्वं घातापुथिवी । स्विष्टकृदेवभ्य इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहा' यह
 मन्त्र योजता हुआ आहवनीयाग्नि में उत्तराधाराहुति हुष कर देता है । इसप्रकार यहाँ आकर
 उत्तराधारकर्म समाप्त होता है । १, २, ३, ४, इन चार करिबकार्मा में इसी कर्म की इतिकर्तव्यता
 का प्रतिपादन हुआ है जिस का सुमिधा के लिए एकत्र संकलन कर दिया गया है । उत्तराधारा
 इतिकर्मनान्तर क्या होता है ? आगे का आहवणप्रकरण इसी प्रश्न का समाधान कर रहा है)—

(उपभृत् नामक सुकृपात्र पर जुहू नामक सुकृपात्र रक्खा रहता है । आहुति देने
 समय उपभृत् से जुहू को ग्रथक् कर लिया जाता है । इसी सम्बन्ध में विशेषता बतलाती हुई भुति
 कहती है) उत्तराधार—होमानन्तर यह अथर्व्यु उपभृत् तथा जुहू नामक दोनों सुकृपात्रों
 का परस्पर स्पर्श न कराता हुआ दोनों को ग्रथक् ग्रथक् रखता (हुआ ही आहवनीय अग्नि के
 दक्षिण भाग से) वापस (आहवनीय अग्नि के पूर्वभाग में) लौट कर (यहाँ रखे हुए ध्रुवपात्र
 से उस जुहू को मिलाता है । (क्यों मिलाता है ? इस की उपपत्ति बतलाते हैं)—वागनुगत
 यह उत्तराधारहोम (पूर्वकथनानुसार) यज्ञ का मस्तक है एवं ध्रुवपात्र आत्मा है । (जुहू को
 ध्रुव से मिलाता हुआ अथर्व्यु) आत्मा में ही (वह में ही) शिरोभाग प्रतिष्ठित करता है ।
 उत्तराधारहोम इस यज्ञ का शिर है (आत्मा का अमृतानिजकक्ष) भीमाग ('सार'—भाग) ही
 भी है । शिरोभाग निजयन भी है, अतएव जा (जिस) भाग का भेद होता है, (उसका लिए
 श्लोक में) 'वह अमृत भाग का शिर है' यह कहा जाता है । इसीलिए शिर वास्तव में भी का
 रूप है । जुहू को आत्मा से मिलाना आत्मा को इस शिरोरूप भीमाग से ही युक्त करना है, यही
 वात्यर्थ है) ॥२॥

यज्ञकर्ता यजमान ध्रुवपात्र को लक्ष्य बना रहा है (यजमान ध्रुवस्थानीय है) । एवं जो
 इस यजमान के लिए शत्रुता करता है वह उपभृत् को लक्ष्य बना रहा है (अध्याग उपभृत्

यजमान के शत्रु का प्रतिकृति है)। (पेनी स्थिति में) यदि वह अभ्वर्त्यु उपमृतपात्र से ध्रुवा का सम्बन्ध करा देगा तो जो यजमान के शत्रु शत्रुता करता है, उस यजमानशत्रु में भी का स्थापन कर देगा। (ऐसा न कर) अभ्वर्त्यु (जुहू के सम्बन्ध से)। यजमान में ही भी का स्थापन करता है। इसीलिए (जुहू को ही ध्रुवा से मिलाता है) ॥६॥

(जुहू को ध्रुवा से मिलाने की उपपत्ति पतला कर अथ पद्धति बतलाते हैं) - यह अभ्वर्त्यु 'मञ्ज्योषि ज्योति' (ध्रुवास्थित आज्यरूप ज्योति के साथ जुहूस्थित आज्यरूप ज्योति मिला जाय २-६) यह मन्त्र बोलता हुआ जुहू को ध्रुवा से मिलाता है। (ध्रुवा, तथा जुहू दोनों यज्ञ पात्रों में से) एक (ध्रुवा) पात्र में स्थित आत्म्य (मी) निश्चयेन ज्योति है एवं एक (जुहू) में स्थित आत्म्य (मी) ज्योति है। (जुहू का ध्रुवा से सम्बन्ध कराने पर) य दोनों आत्म्यज्योतियाँ परस्पर मिल जाती हैं। इसीलिप् पूर्वोक्तरूप से समञ्जन करता है ॥७॥

(उत्तराधार पेन्त्र बनता हुआ वागनुगत है, एवं पूर्वाधार मनोऽनुगत बनता हुआ प्राजापत्य है। वागनुगत उत्तराधार समन्त्रक होता है, एवं मनोऽनुगत पूर्वाधार उपाशु होता है। प्राजापत्य पूर्वाधार क्यों होता है? इसकी वैज्ञानिक भाष्यानुसार उपपत्ति बतलाती हुई अति कष्टी है कि) अथ बाह्य से मन तथा वाक्, इन दोनों के (अहमहमिह-सङ्ग) अहमत्र (परस्परिक उत्कर्ष स्थापन) के सम्बन्ध में कहा जाता है। मन और वाक् दोनों अपने अपने उत्कर्ष के सम्बन्ध में विवाद करने लगते हैं ॥८॥

(इस परस्परिक) विवाद-प्रसङ्ग में मन कहने लगा कि (हे वाक्!) मैं ही तुमसे श्रेष्ठ-उत्कृष्ट-हूँ। (इसका प्रत्यक्ष प्रमाण यही है कि) तू ऐसा कुछ भी नहीं बोलती (बोलसकती) जो तुमसे अधिगत न हुआ हो। (अर्थात् मेरे सकल्पितभाव का तू अनुभवमात्र ही कर सकती है)। जो कि तू (वाक्) मेरी कृतानुकूल (मानसिक सकल्प का अनुवाद मात्र करने वाली) है अतएव मेरे पीछे पीछे चलने वाली (अनुवर्त्मा) है। अतः मैं ही तुमसे श्रेष्ठ हूँ ॥९॥

(मन के इस एक को सुनकर) वाक् कहने लगी (हे मन!) मैं ही तुमसे श्रेष्ठ हूँ। (इसका प्रत्यक्ष प्रमाण यही है कि) जो कुछ तू (अपनी भाषना के साक्षात् में) जानता है (सकल्प करता है) उसे मैं ही (वृत्तार्थ को) जानती हूँ सम्बन्धरूप से बोध करती हूँ। (इसलिए मैं ही तुमसे श्रेष्ठ हूँ) ॥१०॥

(मन और वाक् का यह परस्परिक विवाद दोनों से जब किसी निर्याय पर न पहुँचा था) दोनों अपने अपने धरन के निरवयामक निर्याय के लिए प्रजापति के समीप पहुँच। प्रजापति

न (शेनों की युक्ति, तब सुनकर) मन की भ्रष्टता के पक्ष में ही अपनी सम्मति प्रकट की। (भार निणय किया कि 'ह' वाक्') मन ही तरी अपेक्षा भ्रष्ट, (अतएव उत्कृष्ट) है। तू मन के द्वारा धृत्व(सकलित मनोभाव) का अनुकरण करने वाली है, मन क पीछे पीछ ही अनुयायन करने वाली है। (लौकिक दृष्टि से भी यह सिद्ध विषय है कि) निम्न भेषि क व्यक्ति ही अपने से भ्रष्ट व्यक्ति के किए का अनुकरण करता है, एव उसके निर्दिष्ट पथ पर चलता है ॥११॥

(इसप्रकार प्रजापति के मुन्व से) पराजित कही जाती हुई वह वाक् चिस्मिता बनकर दर्पशून्या (सङ्गतिता) बन गई उसका अभिमान चूर-चूर होगया। [प्रजापति से निर्णय का प्रतिरोध लेती हुई] यह वाक् प्रजापति स कहने लगी कि [आज्ञ से] मैं तुझार लिए हव्यवहन करने वाली न दूँ [नहीं दूँगी], जिस मुक्को कि आपने [आज्ञ मन की प्रविस्पर्दा में] पराजित कहा है। [क्याकि वाक् न प्रजापति के लिए अहव्यवाहना थी। वात्सल्य आश्रयन का रही हुआ कि, मनो-उत्तुगत पूर्वान्तर प्राजापत्य कर्म किया जाता है यह उपाशु ही होता है। क्योंकि वाक् प्रजापति के लिए अहव्यवाहना थी। [वात्सल्य आश्रयन का रही हुआ कि, मनो-उत्तुगत पूर्वान्तर प्राजापत्य कर्म है, यहाँ वाक्-व्यापार अवरुद्ध है। अतएव पूर्वाचार उपाशु ही किया जाता है ॥१२॥

[प्रजापति के निर्णय से वाक् का गमपात होगया रतस्त्रजन हागया। वह स्त्रक्षित वाग्रेत कहाँ गया?, इस सम्बन्ध में एक वैज्ञानिक तत्त्व का विरलेपण करती हुई भुति कहती है कि]—
 वेधताओंने [वाक् के] उस रतोभाग [स्त्रक्षित-वाग्रेत] को चर्म में [गमाश्रयक रूप चर्मपात्र में], अथवा जिस किसी भी (अनुरूप) पात्र में रत्न दिया। (इसप्रकार चर्म किया अन्य किसी इस अनुरूप पात्र में स्त्रक्षित वाग्रेत का प्रतिष्ठित कर) दबता परस्पर पूँछते हैं कि 'चर्म तथा अनुरूप अथ पात्र में रक्खा गया वाग्रेत किस अवस्था में परियात होगया?' १,
 (वेधताओं के 'अग्रैव त्यान्' इस विचार से ही काशान्तर में) चर्म तथा पात्रस्थ उस वाग्रेत से 'अत्रि' उत्पन्न होगया। क्योंकि गर्माश्रय में स्थित वाग्रेत से ही अत्रि का मादुर्भाय हुआ अतएव मृतगर्भा रत्नत्वला स्त्री 'आग्नेयी' नाम से व्यवहृत की जाती है। ऐसी (आग्नेयी) स्त्री से (अम स्पशावि-साधण) सम्पक रखने वाला पुरुष पातकी बन जाता है। स्त्रीरूपात्मिका इस वाग्दबता से ही सम्पूर्ण गर्भों की स्वरूप निष्पत्ति हुई है (होती है) ॥१३॥

चौथे अध्याय में पाँचवाँ, तथा चौथे प्रपाठक में पहिला
ब्राह्मण समाप्त

आधारब्राह्मणानुगत-द्वितीय ब्राह्मण उपरत

—२—

—•—

द्विब्राह्मणात्मक-‘आधारब्राह्मण’ समाप्त

—•—

इति-मूलानुवाद

शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्यान्तगत-प्रथम काण्डानुगत

चतुर्थ-अध्याय-अत्र उपरत

—४—

—•—

सूत्रानुगतपद्धतिसंग्रह —

सामिधनी कर्मसमाप्ति के अनन्तर 'पूर्वोत्तराधार-कर्म विहित है। "समिद्ध इति प्रागत सर्गमिधमेकवर्जमनुयाचारधेत्" [का० श्रौ० सू० ३।१।११] इस श्रौत सिद्धान्त के अनुसार सामिधन्यनुवचन-कर्मनन्तर अनुयाजकरण-पक्ष में एक इध्मकाष्ठ वचा कर शेष सम्पूर्ण इध्म-काष्ठ आहवनीयाग्नि में डाल दिए जाते हैं एवं यही सामिधनी-कर्म की अन्तिम समाप्ति है। इस सामिधन्यनुवचनकर्म के अनन्तर कुरानिर्मित, अग्निप्रदीपक, व्यजनस्थानापन्न वव (कुरा) से आहवनीयाग्नि का तीन बार प्रस्नवन कर आश्वत्थाली से ध्रुवापात्र में घृत लेकर इस सुष से तृष्णी आहवनीयाग्नि के उत्तर प्रदक्ष में दक्षिणजान को नमाकर बैठना हुआ आहवनीयाग्नि के उत्तर प्रदेश में पूर्व की ओर झुकती हुई पूर्वाधाराहुति देता है। आहुति दते समय अपन मन ही मन में—“ओ प्रजापतये स्वाहा, इदं प्रजापतये, न मम” यह ध्यान करना आवश्यक है। क्योंकि यह पूर्व धाराहुति मनोऽनुगता बनती हुई प्राजापत्या है। तृष्णी पूर्वाधाराहुति के अनन्तर वह अथर्व्यु 'अथ्य', तथा 'इध्मसमभहन' इन दोनों का आग्नीध्र नामक अतिथिक् को सौंपता हुआ उसके प्रति—“अग्निमग्नीत् समृद्धि” यह प्रैप करता है। [इ आग्नीध्र। क्योंकि व इस अग्नि में श्योतिलक्षण उत्तराधार की समन्त्रक आहुति होने वाली है अतएव आहवनीय अग्नि को मस्तरहित कर प्रक्षलित करो यहा सात्व्य है। अग्नि को प्रक्षलित करना ही अग्निसम्माजन कर्म है। अथर्व्युक्त पूर्वाधार के अन उर क्योंकि प्रश कर्म होता है अथ अथर्व्यु इसी के लिए पूर्वाधारमावाप्य प्रैप करता है। पूर्वाधारकर्म को इसो इतिकर्तव्यता का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“अनुवचनान्ते वेदनाहवनीयं ग्रिरुपधाज्य, सुषेण पूर्वाधारमाधार्य—आह “अग्निमग्नीत् समृद्धी”ति” (का० श्रौ० सू० ३।१।१२)।

वतसाया गया है कि पूर्वाधारकर्मनन्तर सस्य तथा इध्मसमभहनतण, दोनों को आग्नीध्र के हाथ में सौंपता हुआ अथर्व्यु उसे अग्नि सम्माजनकर्म के लिए प्रेरित करता है। अथर्व्यु के द्वारा प्रेरित आग्नीध्र अथर्व्यु के द्वारा प्रदत्त इध्मसमभहनतृणसमूह से पृथ की ओर से घूम कर—“अग्ने वाज्रभिर्वाजं त्वा सरिप्यन्त वाज्रजित सम्माज्मि यह मन्त्र योक्षता हुआ दक्षिण-परिधि का सम्माजन करता है। एक बार उक्त मन्त्र से तथा दो बार तृष्णी इसप्रकार दक्षिण-परिधि का तीन बार सम्माजन करता है। अनन्तर उसी मन्त्र से एक बार परिधम परिधि का दो बार तृष्णी इस प्रकार तीन बार सम्माजन करता है। अनन्तर उसी मन्त्र से एक बार उत्तर

परिधि का तथा दो बार तूष्णी इसप्रकार तीन बार सम्मार्जन करता है । इसप्रकार परिचय, दक्षिण उत्तरस्थ तीन परिधियाँ का एक एक बार मन्त्र से दो-दो बार तूष्णी, सम्भ्रम ६ बार सम्मार्जन करता है । इसी श्रमसम्मार्जनकर्म की इतिकर्तव्यता बतलाते हुए सूत्रकार कहते हैं—

“श्रमसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्टि—“अग्नेषावज्जि” दिति त्रिस्थि परिक्रामम्”
(का० श्रौ० सू० ३।१।१३ ।]

समन्त्रक परिधिसम्मार्जनान्तर उत्तरस्थान में खड़ा होकर वह आग्नीध्र बिना मन्त्र-प्रयोग के आहवनीय अग्नि का तीन बार सम्मार्जन करता है, जैसा कि “तूष्णीमुपरि” (अ० श्रौ० सू० ३।१।१४) सूत्र से प्रमाणित है ।

इसप्रकार जब आग्नीध्र त्रिस्थिधार समन्त्रक परिधित्रयसम्मार्जनकर्म तथा त्रिधर तूष्णी आहवनीयाग्निसम्मार्जन कर जाता है तो अनन्तर वह अभ्यर्च्यु “ओं नमो देवेभ्यः, ओं स्वधा पितॄभ्यः” यह बोलता हुआ जुहु तथा उपसृत् नामक सुकपाओं के पूर्वभाग में अञ्जलि-पुट रखता है (प्रणाम करता है) । देवता तथा पितृ-भेद से दो बार अञ्जलिपुटस्थापन होता है । इन में प्रथम देवानुगत अञ्जलिपुट स्थापन पूर्व में होता है, क्योंकि पूर्वाधिक देवताओं की है । एवं दूसरी अञ्जलि दक्षिण में होती है क्योंकि दक्षिणाधिक पितरों की है । ‘स स्रुचोत्तरमाधारमाधारपिप्पन् पूर्णं स्रुचावञ्जलि निदधाति’ (शत० १।४।४।१) के अनुसार अञ्जलिस्थापनकर्म उत्तराधारकर्म से सम्बन्ध है । इस से यही निष्कर्ष निकलता है कि, जिस यज्ञ-कर्म में उत्तराधारकर्म अभीष्ट है वही अञ्जलिस्थापन कर्म होता है । एवं जहाँ उत्तराधारकर्म अविधिष्ठित है, वहाँ अञ्जलिस्थापन भी अविधिष्ठित है । इसी अञ्जलिनिधानकर्म की इतिकर्तव्यता बतलाते हुए सूत्रकारने कहा है—

“अपरमाहवनीयादञ्जलि करोति नमो देवेभ्यः, स्वधा पितॄभ्यः—इति दक्षि-
क्षत उत्थानम्” [का० श्रौ० सू० ३।१।१५ ।]

देवताओं के लिए पुटाञ्जलि की जाती है, उस समय अभ्यर्च्यु यज्ञोपवती रहता है एवं पितरों के लिए सव्यमात्र में परिचय होकर पुटाञ्जलि करता है । इस के अनन्तर ही देवकर्मात्मक उत्तराधार के लिए जुहूपशुत् का प्रयोग होने बाका है । इस से पूर्वकृत पितृ-सम्बन्धी पुटाञ्जलि के व्यवस्थेद के लिए अभ्यर्च्यु आचमन करता है । पुनः यज्ञोपवीतीमात्र में आकर पहिले आचमन करता है । अनन्तर—“सुयमे मे भूयास्तमस्कममय देवेभ्यः आर्ज्यं संभिषासम्” यह मन्त्र बोलता हुआ अपने दहिने हाथ में आम्कपूय जुहूपशुत् को लेकर—

“अहि घ्राणा विष्णो मा त्वाऽवक्रमिषम यह मन्त्र बोधता हुआ आचारदान-प्रवेशरूप आह वनाय के दक्षिण भाग में आजाता है। सभी होमकर्म्मों के लिए अश्वय्यु परबि के पश्चिम भाग से नियत ‘सञ्चर’ भाग के द्वारा गमन करता है। साथ ही यागप्रवेश में सञ्चरभाग से पहिले वामपाद से गमन आरम्भ करता है, एवं यागानन्तर वापस झौटता हुआ पहिले दक्षिण पाद से आगमन आरम्भ करता है। इसप्रकार आहवनीय के दक्षिण भाग में पहुँच कर यह अश्वय्यु—“वसुमतीमग्ने ते च्छायाभुपस्थेयं विष्णो स्थानममि” यह मन्त्र बोधता हुआ आहुति देने के लिए सावधानी से सज्जा होजाता है। निम्न लिखित मन्त्र उत्तराधारसम्यन्धिनी इसी इतिकर्त्तव्यता से स्वीकरण कर रहे हैं—

“अप उपम्पूश्य “सुयमे म” इति जुहुपभृतावादायोचरां जुहं कृत्वा दक्षिणाऽति-
क्राम “त्यह घ्रिषा विष्ण” धिति” (का ३।१।१६)।

“परिधीनपरण सञ्चरो होष्यत ” (अ ३।१।१७)।

“सन्वेनेतो, दक्षिणनाभुत ” (अ० ३।१।१८)।

“वसुमती” मिन्यवस्थाप” (अ० ३।१।१९)।

इति कात्यायनश्रौतसूत्रे तृतीयाध्याये प्रथमा कण्डिका (३।१)

नियत सञ्चरभाग स आहवनीयाग्नि के दक्षिण भाग में आकर रुका होकर यह अश्वय्यु—
‘इत इन्द्रो धीर्यमकृणोर्ध्वाऽध्वर आस्थात् । अग्ने वेहोत्र वदत्यमवतां त्वां धावापृथि-
वीऽअव त्वां धावापृथिवी स्विष्टकृद्वैवम्य इन्द्रऽआज्येन इविषाभूत् स्वाहा” यह मन्त्र बोधता हुआ स्वाहा व में जुहुस्थित आस्य की जुहु से आहवनीयाग्नि में आहुति देता है। यही उत्तराधारा-
हुति है जिसका निम्न लिखित मन्त्र से स्वीकरण हुआ है—

“इत इन्द्र” इति जुहोत्युचराधारम्” [अ० भो० सू० ३।२।१]

उत्तराधार-सम्पादनानन्तर यह अश्वय्यु आहुतिमाधक जुहु को उपयुक्त से न मिलाता हुआ ही शपथ उभ स्थान से पश्चिम की ओर झौट आता है। वहाँ आकर नियत स्थान पर रखले हुए आगस्थूल भूषापात्र में जुहुस्थित शेष आस्य को सञ्ज्योतिषा ज्योतिर्गच्छताम्” यह मन्त्र बोधता हुआ बलि देता है। यही उत्तराधारकर्म की अन्तिम इतिकर्त्तव्यता है जिस का निम्न लिखित मन्त्र से स्वीकरण हुआ है—

‘आचार्यासस्वशयन् सुधावेत्य जुहा ध्रुवां समनक्ति—“सञ्ज्योतिषे” ति”
[अ भो सू० ३।२।२]।

इति—सूत्रानुगतपद्धतिसंग्रह

वैज्ञानिविवेचना—

१ — आधारकर्मोपपत्ति

(भाष्य) पूर्वब्राह्मण में प्रतिपादित सामिधेय्यनुवचनकर्म से आहवनीय इह अग्नि का होता के द्वारा समित्वन होना है। इस समित्वनकर्म से यह आहवनीय लौकिक इह अग्नि समिद्ध बनता हुआ अलौकिक दिव्याग्नि बन गया है। आहुतिप्रदान यहकर्म से वर्तमान के आध्यात्मिक देवताओं का आधि-दैविक प्राणदेवताओं के साथ प्रत्येक-कन्धन-सम्बन्ध अभीष्ट है। आहुतिप्रद्वय में 'वायुद्विस्तं तामवहता' सिद्धान्त के अनुसार वर्तमान का मन-प्राणवाहक अस्मा प्रविष्ट है। आहुतिप्रविष्ट वर्तमानात्मा दिव्य-देवप्राणयुक्त आहवनीय अग्नि के द्वारा दिव्यदेवताओं के श्रव्य अवश्य ही युक्त होजाता है। इसी शक्त की सिद्धि के लिए आहवनीयाग्नि का सामिधेय्यनुवचन से समिधन किया जाता है। बिना दिव्य प्राणाग्नि प्रवेश के आहवनीय अग्नि लौकिकअग्निवत् सामान्य अग्नि है। इसमें आहुति देना लौकिक भूवाग्नि में ही आहुति देना है। एवं ऐसे आहुतिकर्म से दिव्यलौकिकवातिकलरूप स्यादित्यम की प्राप्ति असम्भव है। ऐसी स्थिति में यह आवश्यक होजाता है कि, आहुति-कर्म से पहिले इस लौकिक अग्नि को किसी वैज्ञानिक प्रक्रियाविशेष से दिव्यप्राणात्मन से युक्त कर दिव्याग्नि बना लिया जाय। वही वैज्ञानिक-प्रक्रिया सुप्रसिद्ध 'सामिधेय्यनुवचनकर्म' है जिसका पूर्वविवेचना-प्रकरण में विस्तार से स्पष्टीकरण किया जा चुका है। उस कर्म से आहवनीय अग्नि दिव्यदेवप्राणयुक्त बन जाता है। अब इसमें जो आहुति दी जायगी वह अवश्य ही सुलोक्य देवताओं की योग्य होगी। एवं आहुति के द्वारा आहुतिद्वय में प्रविष्ट वर्तमान का आत्मा भी अवश्य ही दिव्यभाव-प्राप्ति का अधिकारी बन जायगा। पूर्वब्राह्मणोक्त सामिधेय्यनुवचन-कर्म की इसी उक्त उपपत्ति का शिक्षावलोचन-न्यायेन स्मरण करती हुई भुक्ति करती है—

‘तं वा एतमग्निं समैन्विषत (सामिधेय्यनुवचनकर्म) समिद्धं देवेभ्यो जुह्वाम इति’

सामिधेय्यनुवचनकर्म से आब यह आहवनीय अग्नि दिव्यप्राणयुक्त बनता हुआ देवताद्विष्ट प्रवृत्त-योग्य बन गया है। अब इस में अहम्भु नामक श्रुतिवत् नियत इष्टिदेवता [आचारदेवता प्रधानदेवता] के लिए आहुति प्रदान करेगा। परन्तु इस प्रदानाहुतिकरूप प्रधानदेवतायाग से पहिले इस अग्नि में पूर्वाधार उत्तराधार नाम की दो मुख्य आहुति का और दी जाती है। इनमें पूर्वाधाराहुति से मन की स्वरूप-निष्पत्ति होती है, एवं उत्तराधाराहुति से वाक् की स्वरूप-निष्पत्ति होती है। मनो-वाक् के स्वरूप-निष्पादन की प्रकृत यह-कर्म में आभ्यस्यता क्यों हुई? अगला प्रकरण इसी प्रश्न की वैज्ञानिक उपपत्ति बतलाने के लिए प्रवृत्त हो रहा है।

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री-सम्पत् से युक्त-अनुर्विंशत् [२४] स्तोमाभ्यिज्ञान वृद्धिबीजोक्त, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप-सम्पत् से युक्त चतुश्चत्वारिंशत् (८४) स्तोमाभ्यिज्ञान अन्तरिक्ष-लोक्त, एवं अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगतीसम्पत् से युक्त-अष्टाचत्वारिंशत् (४८) स्तोमाभ्यिज्ञान

शुद्धोक्त, इन तीनों लोकों की समष्टिरूपा, भूकेन्द्र से आरम्भ कर पायवतपृष्ठान्ता, ४८ वें अदृगण पर्यन्त व्याप्ता शास्त्ररसामानुगता त्रैलोक्यरूपा अमृतलक्षण-वाक्शुक्लनुगता, शुद्धोक्तमिध, नाक्ष्मणी महा-पृथिवी ही पार्थिव-जगत् का तीसरा निबन्ध है।

अथर्विरात् [३३] अहर्गणात्मक शुद्धोक्त, द्वाविंश [२०] अहर्गणात्मक अन्तरिक्षलोक, एवं एकादश [११] अर्गणात्मक पृथिवीलोक इन तीनों लोकों की समष्टिरूपा भूकेन्द्र से आरम्भ कर आप्यपृष्ठान्ता ३३ वें अहर्गण पर्यन्त व्याप्ता वैरूपवामानुगता, त्रैलोक्यरूपा अमृत-लक्षण-आप-शुक्लनुगता अन्तरिक्षलोकात्मिका आपोमयी पृथिवी ही पार्थिव-जगत् का दूसरा निबन्ध है।

एकविंश [२१] अहर्गणात्मक शुद्धोक्त पञ्चदश [१५] अहर्गणात्मक अन्तरिक्षलोक, एव त्रिप्लुत् [९] अहर्गणात्मक पृथिवीलोक इन तीनों लोकों की समष्टिरूपा, भूकेन्द्र से आरम्भ कर आनेयपृष्ठान्ता, २१ वें अहर्गण पर्यन्त व्याप्ता रथन्तरसामानुगता त्रैलोक्यरूपा अमृतलक्षण अग्नि-शुक्लनुगता, पृथिवीलोकात्मिका अग्निमयी (अग्निसेममयी) पृथिवी ही पार्थिवजगत् का पहिला निबन्ध है।

अष्टाचत्वारिंशत् (४८) स्तोमावच्छिन्ना वाङ्मयी पृथिवी 'विश्वम्भरा' कहलाई है अथर्विरात् [२३] स्तोमावच्छिन्ना आपोमयी पृथिवी 'सागरम्भरा' कहलाई है, एवं एकविंश (२१) स्तोमावा-च्छिन्ना अग्निमयी पृथिवी 'अदिति' कहलाई है। त्रैलोक्यात्मिका अदिति पृथिवी पृथिवीलोक है त्रैलोक्यात्मिका सागरम्भरा पृथिवी 'अन्तरिक्षलोक' है एवं त्रैलोक्यात्मिका विश्वम्भरा पृथिवी 'शुद्धोक्त' है। इस त्रैलोक्य-त्रिलोकीरूपा नवलोकात्मिका महिमा पृथिवी का विधान सूर्यवद के केन्द्र से हुआ है। भूकेन्द्रावच्छिन्न भूपिण्ड 'भू' है एवं त्रैलोक्यत्रिलोकीरूप महिमामण्डल 'पृथिवी' है। इस महिमा-पृथिवी के पृथिवी-लोकस्थानीय एकविंशस्तोमावच्छिन्न अदिति नामक त्रिप्लुत्-पञ्चदश-एकविंश-मेद् स त्रैलोक्यात्मक पार्थिव दिवा का ही प्रकृत्यर्थ कर्म से सम्बन्ध है, जैसा कि अनुपद में ही स्पष्ट होने वाला है।

पार्थिवविवर्त्तपरिलेख —

(६) — १-बागवत्स्तोम (४८)-द्यौः (१)

(३) (८) — २-वैष्टुमस्तोमः (४४)-अन्तरिक्षम् (१) } २ वाङ्मयी पृथिवी } विश्वम्भरा पृथिवी-द्यौः
(७) — १-गायत्रस्तोम (२४)-पृथिवी } [शास्त्रसाम] }

(१) — १-वयमिश्रस्तोम (३१) द्यौः (२)

(२) (५) — २-हविश्रस्तोम (२२) अन्तरिक्षम् (२) } — १-आपोमयी पृथिवी } — सागरम्भरा पृथिवी
(४) १-एकदशस्तोमः (११) पृथिवी (२) } [वैष्णवसाम] } 'अन्तरिक्षम्'

(१) — १-एकविंशस्तोम (२१) द्यौः (१)

(१) (२) — २-पञ्चदशस्तोम (१५) अन्तरिक्षम् (१) } — १-अग्निमयी पृथिवी } अदितिः पृथिवी 'पृथिवी'
(१) — १-विंशस्तोम (६) पृथिवी (१) } [रथन्तरसाम] }

उक्त तीनों-पार्थिव विवर्त्तों में से खन्तरक्षमामातृगण, अदितिस्तृण प्रथम पार्थिव विवर्त्त की ओर ही पाठको का ध्यान आकर्षित किया जाता है। मुन्नेत्र से आरम्भ कर २१ वें अङ्गम पञ्चमस्तोम अग्निशुक्ल के आधार पर क्रमशः त्रिवृत् [६] पञ्चवरा [१५] एकविंश [२१] ये तीन अयुग्मस्तोम प्रतिष्ठित हैं। इन तीनों अयुग्मस्तोमों में क्रमशः अग्नि वायु इन्द्र ये तीन प्राणदेवता प्रतिष्ठित हैं। तीनों के विभूतिमात्र आगे आकर ८, ११, १२, क्रम से ११ संख्या में परिणत होजाते हैं। २ साम्य प्राणा के सम्बन्धन से अदिति के गम में १३ प्राणदेवदेवताओं की उच्चा सिद्ध होजाती है। ये ही पञ्च देवदेवता कहाए हैं। आहवनीयानि सन्निधनकर्म से इही पञ्च प्राणदेवताओं का समूह हुआ है।

ये १३ ही पञ्च देवता स्वयं प्राणात्मक हैं। मन तथा वाक् ये दोनों तत्त्व इन प्राणात्मक देवताओं की मूलप्रतिष्ठा हैं। विसर्पकर एक पात्र में जल भर रहता है। एकमेव मनोमय वाङ्मय पात्र में प्राणरूप देवता प्रतिष्ठित है। मनोवाङ्मयपात्र यथोनाय है, जन्म है। प्राणरूप देवता भव है। एवं यथ-यथोनाय की समष्टि ही 'वयुनम्' है। यही-मन-प्राण-वाङ्मयी देवसम्पत् है किन्तु मरुत इक्षिक्म क शय यक्षकौ यजमान अपने मन-प्राण-वाङ्मय आत्मा के साथ योग करना चाहता है।

मुन्नेत्र में प्रजापति प्रतिष्ठित है। यही हुए अन्तर्यामी अनिरुक्त प्रजापति कहाता है। यही प्रजापति सूर्ययष्ट पृथिवी मेघ-मित्र पार्थिवजगत् की मूलप्रतिष्ठा है। इस हुए प्रजापति की प्राण-वाङ्मयमय मनोमय अनिरुक्त प्रजापति मनो-वाङ्मयमय वद्वीधप्रजापति एवं मन-प्राणमय वाङ्मय सवप्रजापति इस रूप से तीन अवस्था होजाती हैं। मुन्नेत्र में आभयप्रजापति की

पार्थिवविवर्तपरिलेख —

(६) — १-आगतस्तोमः (४८) - चौ (१)

(३) (८) — २-वैष्टुमस्तोमः (४९) - अन्तरिक्षम् (१) } १ याज्ञमयी पृथिवी } निर्वहम्मरा पृथिवी - चौः
(७) — १-गायत्रस्तोमः (२४) - पृथिवी } [शाकरोत्तम]

(६) — १-अयशिरास्तोमः (११) - चौः (२)

(२) (५) — २-शर्विशस्तोमः (२२) - अन्तरिक्षम् (२) } - १-आपोमयी पृथिवी } - सागराम्भरा पृथिवी
(४) १-एकादशस्तोमः (११) - पृथिवी (२) } [वैष्णवसाम] 'अन्तरिक्षम्'

(६) — १-एकविंशस्तोमः (२१) - चौः (१)

(१) (७) — १-पञ्चदशस्तोमः (१५) - अन्तरिक्षम् (१) } - १-अग्निमयी पृथिवी } अदितिः पृथिवी 'पृथिवी
(१) — १-त्रिंशस्तोमः (६) - पृथिवी (१) } [रक्ततरंगम]

उक्त तीनों-पार्थिव विवर्तों में से रक्ततरंगामानुगत, अदितिजक्षण प्रथम पार्थिव विवर्त की ओर ही पाठकों का ध्यान आकर्षित किया जाता है। मुक्तेन्द्र से आरम्भ कर २१ वें अङ्गर्गम पर्यन्त व्यास अग्निश्रुत के आचार पर क्रमशः त्रिंशु [६], पञ्चदश [१५] एकविंश [२१] ये तीन अश्रुतस्तोम प्रतिष्ठित हैं। इन तीनों अश्रुतस्तोमों में क्रमशः अग्नि, वायु, इन्द्र ये तीन प्राणदेवता प्रतिष्ठित हैं। तीनों के विमूर्तिभाव आगे जाकर ८, ११, १२, क्रम से ११ संख्या में परिकृत होजाते हैं २ साम्य प्राणों के संक्षान से अदिति के गम में ११ प्राणदेवदेवताओं की उच्चा विद्या होजाती है। ये ही वज्रिन देवदेवता कहलाए हैं। आहवनीयाग्निधमिधनकर्म से इही यजिन प्राणदेवताओं का संग्रह हुआ है।

ये ११ यो यजिन देवता स्वयं प्राणात्मक हैं। मन तथा वाक् ये दोनों तत्त्व इन प्राणात्मक दोनों की मूलप्रतिष्ठा हैं। विसर्पकार एक पात्र में जल भरा रहता है। एवमेव मनोमय वाक् रूप पात्र में प्राणरूप देवता प्रतिष्ठित हैं। मनोमयवाक् रूप पात्र धयोनाथ है, जम्बू है। प्राणरूप देवता यव है। एष धय-धयोनाथ की समष्टि ही 'धयुनम्' है। मही-मन-प्राण-वाक्-मयी देवसम्पत् है अन्धकार प्रकृत इक्षिक्म के द्वारा यज्ञकृत यवमान अपने मन-प्राण-वाक्-मय आत्मा के साथ योग करना चाहता है।

मुक्तेन्द्र में प्रजापति प्रतिष्ठित है वही हृष्य अमृतध्यामी अनिरुक्त प्रजापति कहलाया है। यही प्रजापति भूपिण्ड पृथिवी मेघ-मिश्र पार्थिवजगत् की मूलप्रतिष्ठा है। इस हृष्य प्रजापति की प्राण-वाग्गर्भित मनोमय अनिरुक्त प्रजापति मनो-वाग्गर्भित प्राणमय उदगीधप्रजापति एवं मन-प्राणगर्भित वाक्मय सवप्रजापति इस क्रम से तीन अवस्था होजाती हैं। मुक्तेन्द्र में अग्रमप्रजापति की

के साथ आध्यात्मिक यज्ञ [यजमानात्मा] के मन-प्राण-वाक्-पर्व का सम्बन्ध कर देना दूसरा कर्त्तव्य है। परितो कर्त्तव्य की पूर्ति होता, तथा अध्वर्यु पर निर्भर है, तथा इस दूसरे कर्त्तव्य की पूर्ति 'अध्वर्यु' होता, उद्गाता ब्रह्मा इन चारों श्रुतिवर्गों पर निर्भर है। भूकेन्द्र से २२ पञ्चम्य वित्त धातुत्व क्रमशः शिवद वत्सुज [६] अग्निमय पार्थिव श्रुवेद, पञ्चदशावत्सुज [१५] वायुमय यजुर्वेद एकविंशवत्सुज [२१] आदियमय सामवेद इन तीन अग्निवेदों के सम्बन्ध से पद्यात्मिका वाक् गद्यात्मिका वाक् गेयात्मिका वाक् के भेद से तीन स्वरूपों में परिणत हो रहा है। पद्यात्मिका वाक् श्रुक् है गद्यात्मिका वाक् यजुः है एवं गेयात्मिका वाक् साम है।

पद्यात्मिका श्रुगवाक् का सम्पादन 'होता' नामक श्रुतिवत् करता है, यही इस का शास्त्रकर्म नामक 'होत्रकर्म' कहलाया है। गद्यात्मिका यजुर्वाक् का सम्पादन अध्वर्यु नामक श्रुतिवत् करता है। यही इस का 'ग्रहकर्म' नामक 'आध्वर्यव' कर्म कहलाया है। 'गेयात्मिका सामवाक्' का सम्पादन उद्गाता नामक श्रुतिवत् करता है, यही इस का स्तोत्रकर्म नामक 'अद्रात्रकर्म' कहलाया है। इस प्रकार शस्त्रकर्मविधायी श्रुवेदी होता के शास्त्रकर्म से ग्रहकर्मविधायी यजुर्वेदी अध्वर्यु कर्त्तव्यकर्म से तथा स्तोत्रकर्मविधायी सामवेदी उद्गाता के स्तोत्रकर्म से यजमानात्मा के त्रिविध वाक्पर्वों का इस आधिभौतिक यज्ञ का वाक्पर्वों के साथ सम्बन्ध हो जाता है। त्रिविध ब्रह्मा नामक श्रुतिवत् अपन ब्राह्मव्यापार से यजमानात्मा के मन-पर्व का सम्पादन करता है। शेष रहता है 'प्राण' पर्व। अध्वर्यु कृत याम्याकर्म से [आनुतिर्कर्म से] इस प्राणपर्व का आधान हो जाता है। इस प्रकार अध्वर्यु कृत याम्याव्यापार, होता—अध्वर्यु—उद्गाता—कृत वागव्यापार, तथा ब्रह्मा कृत मनोव्यापार तीनों व्यापारों से आधिभौतिक यज्ञ के साथ यजमानात्मा के तीनों आत्मपर्वों का सम्बन्ध हो जाता है। और यही प्रथम कर्त्तव्य की पूर्ति हो जाती है।

१ ब्रह्मा—मनस्तत्त्वसम्पादक—ब्राह्मकर्मणा	[मन] १	} सति यजमानात्मा के सामानाधिकार्य-आधि-मन-प्राण-वाक्-पर्वों से सम्बन्ध-।
२—अध्वर्यु—प्राणतत्त्वसम्पादक—याम्याकर्मणा	[प्राण] २	
३—उद्गाता—सामवाक्सम्पादक—स्तोत्रकर्मणा [वाक्]	} [वाक्] ३	
४—अध्वर्यु—यजुर्वक्त्सम्पादक—ग्रहकर्मणा [वाक्]		
५—होता—श्रुगवाक्सम्पादक—शास्त्रकर्मणा [वाक्]		

आधिभौतिक यज्ञान में मनःप्राण-वाक् सम्पत्ति का समावेश आवश्यक है। पूर्वोक्तप्राणकर्म से पहले होता नामक श्रुतिवत् के द्वारा सामिधेयनुवचन-कर्म होता है जैसा कि प्रकरणारम्भ में स्पष्ट किया जा चुका है। लौकिक भूतान्त में मन्त्रशक्त से युक्त इध्याव्यापार के द्वारा त्रिविध प्राणतत्त्व का आवान करना ही इस सामिधेयनुवचनकर्म का एकमात्र फल है। इस प्रकार इष्टकृत सामिधेय-कर्म से यह अधिभूत-यज्ञ प्राप्त सम्पत्ति से युक्त हो जाता है। इन प्राप्त सम्पत्ति का मनोवाक् से सम्बन्ध स्थापित करने के लिए ही प्रकृत आचारब्राह्मण के आरम्भ में प्रथम प्रथम—'तं या णमग्निं समन्धिपत'। समिद्धं स्वभ्यो जुष्टयाम (शत १।१।१।१) यह पद्य गया है। इस विधायकान्त से श्रुति सङ्केत कर रही है कि आधिभौतिक

- १—सर्वप्रजापतिर्वाङ्मयः —वाक्
 २—ऋगीयप्रजापतिः प्राणमयः—प्राणः
 ३—अनिरुक्तप्रजापतिर्मनोमयः—मनः
- } मनःप्राणवाङ्मया यज्ञिया देवाः

इदमवाङ्मयमनः—अनिरुक्तम्

मय्यावच्छिन्नं प्राण —निरुक्तानिरुक्तः

परिभ्यवच्छिन्ना वाक्—निरुक्ता

} पार्थिवयज्ञः प्राकृतिको नित्यः

मनःप्राणवाङ्मय, उक्त लक्षण प्राकृतिक, 'नित्य, वैश्वयज्ञ' के आधार पर ही ब्राह्मणग्रन्थोक्त पुरुषप्रयत्नशास्त्र 'मस्तुप वैद्य यज्ञ' का विधान हुआ है। प्राकृतिक यज्ञ में मन तथा वाक् के आधार पर ही प्राणात्मक यज्ञिय देवताओं में पार्थिव स्वाहुति युक्त होती है। अतएव—'यज्ञे देवा अकुर्वन्स्तत्करवाणि' निगमानुसार इस वैद्य-मानुषयज्ञ में भी (यज्ञात्मक-आहवनीयानि में भी) मन-प्राण-वाक्, तीनों देवताओं का सम्मन्वय आवश्यकरूप से अपेक्षित होता है। बिना तीनों के समन्वय के आहवनीय समिदाग्नि प्राजापत्यसम्पत् से सर्वथा वञ्चित है। एवं बिना प्राजापत्यसम्पत् के यहसम्पत्सिद्धि असम्भव है।

मनःप्राणवाङ्मय प्राकृतिक यज्ञ की विधा पर ही विरत इस यज्ञ में देवदेवता से पहिले मनःप्राणवाङ्मय सम्पत्ति अपेक्षित है, यही निष्कर्ष है। इसी सम्मन्वय में एक रहस्य का निरलेखन होकर। अग्निदेवता का अग्निभूत के द्वारा यद्यमान के आध्यात्मिक यज्ञात्मा का प्राकृतिक उक्त लक्षण आधिदैविक यज्ञात्मा से सम्मन्वय कर देना ही यज्ञनिष्कर्ष है। अग्निदेवतायज्ञ पूर्वकपनानुसार स्वस्वरूप से मनःप्राणवाङ्मय है एवमेव आध्यात्ममय भी स्वस्वरूप से मनःप्राणवाङ्मय है। शेष यह आता है किद्यमान आहवनीयानिशास्त्र अग्निभूतवत्। इसे ब्रह्मक मनःप्राणवाङ्मय नहीं बना दिया जाता उसका इस का मायम निष्कर्ष है। अग्निभूतवत् उही अवस्था में मनःप्राणवाङ्मय आध्यात्मयज्ञ [यद्यमानस्या] का मनःप्राणवाङ्मय अग्निदेवता यज्ञ से सम्मन्वय करा जाता है दूसरे शब्दों में अग्निभूतवत्लक्षण आहवनीय अग्नि में प्रथम आहुति का तमी अग्नि-देवता यज्ञात्मक दिव्य देवताओं के साथ सम्मन्वय होकरता है जब कि इस आहवनीयानिरूप अग्निभूतवत् की भी किसी वैज्ञानिक-प्रक्रिया-विशेष से मनःप्राणवाङ्मय बना दिया जाय। इस के मनःप्राणवाङ्मय बनाने से आहुतिविश्व के द्वारा आध्यात्मिक यज्ञ के मन-प्राण-वाक् पूर्व इस अग्निभूतवत् में अन्तर्स्था सम्मन्वय से प्रसिद्ध होजायेगा। आहुति का अग्निदेव से सम्मन्वय होना अनिवार्य होगा। इसका अग्निभूतवत् के द्वारा परम्परया यद्यमानात्मा का दिव्यातिशय से अन्तर्स्था सम्मन्वय होजायगा।

अब इस सम्मन्वय में दो कथन हमारे सामने उपस्थित होते हैं। आधिभौतिक लक्षण इन आहवनीयानि में मनःप्राणवाङ्मय का सम्मन्वय कर देना एक कथन है। एवं इस मनःप्राणवाङ्मय आधिभौतिक यज्ञ

का स्वरूप सर्वथा पक्क है। अतएव वागव्यापार का अन्य इन्द्रिय [भ्रोत्रेन्द्रिय] से भी प्रत्यक्ष होना है एवं अन्य व्यक्ति भी इसका साक्षात्कार कर लेते हैं। इन्द्रियवागानिरिक्त पञ्चभूतरूप से भी वाग्ध्वेयत्व प्रत्यक्ष का विषय बनता हुआ व्यक्त बन रहा है।

न्यायिक वाक् निरुक्त है अतएव लक्ष्यसम्पत्तिर्वाहक कर्म की इतिवृत्तव्यता भी वाग्व्यापारपूरक ही सम्पादित होती है। इस समानधर्म के सम्बन्ध से वाग्ध्वेय कृत उत्तराधारकर्म से आहवनीयामि में अथर्व मेघ वाक्यत्व का आधान होना है एवं यह आहित वाक् वाग्रूप से [वपट्काररूप से] ही पलोक्ष्य प्राण देवताओं के लिए आहुतिद्रव्य-प्रापिका बन जाती है। इसप्रकार उपाशुक्रूप से पूर्वाधार, तथा वाग्रूप से उत्तराधार करत-हुआ यी अथर्व्यु आहवनीयामि में मनोवाक् पर्वों का ही आधान कर रहा है। इन दोनों क्रमिक आधारों से आधिमातिक यज्ञ के मनोवाक्पर्व वृत्त होना है [सर्वाङ्गीण बन जाते हैं।] सर्वाङ्गीण बनकर ये दोनों पञ्च प्राणात्मक यज्ञामि के आधारवाच [वचनी] बनते हुए निश्चयेन पलोक्ष्य प्राणदेवों के लिए आहुतिप्रापक बन जाते हैं। तात्पर्य उपपत्ति का यही है कि देवतपि का साधन आहुतिप्राप्ति है, एवं आहुतिप्राप्ति का साधन मनोवाक्पर्वों की सर्वाङ्गीणलक्षणा तपि है। इस तपिमावप्राप्ति के लिए भी आधारव्यानुष्ठान आवश्यक है। मनोवाक् पर्व केमे क्रिस् रूप से प्राणदेवों के लिए यज्ञवहन करते हैं। पञ्च द्वितीय क्रियका से इसी प्रश्न का सौमतिक समाधान हुआ है ॥ २ ॥

काममय विश्व में पुरुष तथा स्त्री इन दोनों का सहयोग अपेक्षित है। अथपि पुरुष भी काममय है, स्त्री भी काममयी ही है तथापि प्रधानता पुरुष की ही मानी गई है। पुरुष 'स्व' तन्त्र में प्रतिष्ठित है एवं स्त्री 'पुरुषतन्त्र' की अनुगामिनी है। पुरुषकाम ही स्त्रीकाम है। दूसरे शब्दों में स्त्री कृपानुकरा है अनुगामिनी है। इसी प्राकृतिक नियमानुसार कामनामय मन को हम पुरुष कह सकते हैं एवं कामनामय मन के सहस्रानुसार स्वव्यापार के सञ्चालन में समर्थ होने वाली वाक् को 'स्त्री' कहा जा सकता है। पुरुषानुगत प्राण 'धृषा' कहलाया है स्म्यनुगत प्राण योषा कहलाया है। अनुभावन करने वाला पुरुषप्राण ही धृषा है एवं वित के प्रति धृषाप्राण का अनुभावन होता है वही योषा है। इस दृष्टि से भी मन धृषा है एवं वाक् योषा है। वाक् का मन की ओर अनुभावन नहीं है, अपितु सकस्यरूप से मन ही वाक् की ओर अनुभावन करता है।

इसप्रकार कामनामयत्वेन वाक्तन्त्रसञ्चालकत्वेन अनुभावक बन हुआवच्छिन्न मन का धृषाप्राणक पुरुषत्व मल्लीमांति सिद्ध होना है। एवं कामनानुगतत्वेन परिष्वयच्छिन्ना वाक् का योषाप्राणात्मक स्त्रीत्व सर्वमना सिद्ध होना है। ऊपर आहुतिप्राप्तों में सुवपात्र पुष्टिगत्वेन धृषाप्राणात्मक काममय मन से समतुलित है अह-उपमृत् नामक सुकपात्रहवी स्त्रीलिङ्गत्वेन योषाप्राणात्मिक कामनुगता वाक् से समतुलित है। मनोऽनुगत पूर्वाधार मन सम्बन्ध से धृषा है अतएव पूर्वाधारहुति धृषात्मक सब से ही होती है। शान्तनुगत उत्तराधार वाक् के सम्बन्ध से योषा है अतएव उत्तराधारहुति योषात्मिक सकपात्रहवी से ही होती है। पूर्वाधाराधारकर्म का क्रमशः सुष एवं सुक् से क्यों सम्पादन होता है?, इस प्रश्न का यही सचित उपपत्ति है जिसका कि तृतीय-चतुर्थ-अध्यायों से स्पष्टीकरण हुआ है ॥ २ ॥

पूर्वाधार मनोऽनुगत है उत्तराधार वानुगत है यह कहा जाना है। प्राणवाग्गन्धित मनोमय अनिरुक्त-प्राणपति द्वय है। यही से यद्यपि — 'परास्त्रि ज्ञानि व्यष्ट्युत् स्वयम्' (ऋग्वेदनिघण्टु १११) २ वाणि

यज्ञान्ति में पूर्व के सामिधेनी-कर्म से प्राणपूर्व का आचान होता था। अब पूर्वोत्तरपारकर्मद्वी से इस प्राणामक आहवनीयानियम में मनो-वाक् पूर्व का आचान बताया जाता है। हेतुकृत प्राणोपासनलक्षण सामिधेन्युत्पन्न-कर्मोन्तरे अथर्व्युत्पन्न नमस्कृतिरूप सुवपाय से पूर्वपारकर्म का, तथा सुकृपाद्वी से उत्तरपारकर्म का सम्पादन करता है। पूर्वापार मनःपूर्व का संमाहक है एवं उत्तरापार वाक् पूर्व का संमाहक है। इत्यपार समिन्धन-कर्म से प्राणयुक्त, पूर्वपारकर्म से मनोयुक्त एवं उत्तरपार से वाग्युक्त, सम्पूर्ण तीनों कर्मों से मनःप्राण-वाक्मय बनता हुआ आहवनीयानिष्ठाय आधिभौतिक यह आध्यात्मिक-यज्ञलक्षण यजमानात्मा के मनः प्राण-वाक्-पूर्वों से (आहुति के द्वारा) युक्त होता हुआ आधिभौतिक-यज्ञान्तिपूर्वों से सम्पन्न आधिदैविक यज्ञ के मनः-प्राण-वाक्-पूर्वों से अन्तर्म्यामात्मक समन्वय-सम्बन्ध प्राप्त कर लेता है।

केन्द्रावच्छिन्न मनःपूर्व (प्राणवाग्यमिति मनोमय अनिरुक्त प्रजापति) हृदयावच्छेदेन पूर्वमात्री है एवं रथन्तरात्मावच्छिन्न वाक्-पूर्व (मनःप्राणयुग्मित वाक्मय निरुक्त प्रजापति) परिष्कावच्छेदेन उत्तरमात्री है। मनःसम्पत्ति से सम्बन्ध रखने वाला आचार पूर्वमात्री है एवं वाक्सम्पत्ति से सम्बन्ध रखने वाला आचार उत्तरमात्री है। इस पूर्व तथा उत्तरमाय से ही यज्ञान्ति में पूर्वमात्री मनःपूर्व का तथा उत्तरमात्री वाक्पूर्व का आचान होता है। मनोऽनुगत आचार पूर्वापार क्यों कहलाता? वाग्युगत आचार उत्तरपार क्यों कहलाता? पूर्वापार पहिले एवं उत्तरपार पीछे क्यों किया जाता है? समिन्धनान्तर पूर्वोत्तरपारकर्मद्वी क्यों आचर्यक है? इसके द्वारा मनोवाक्-सम्पत्तिग्रह क्यों अपेक्षित है?, इत्यादि आचारकर्म-सम्बन्धी प्रश्नों की इसी उत्त उपपत्ति का प्रथम कथितकारोप में स्वीकरण हुआ है।

१—“अग्निं समैन्विषत” — प्राणसग्रह — सामिधेन्यनुवचनकर्मका।

२—“मनसे चैव — मनःसग्रह — पूर्वापारकर्मका।

३—“वाचे च” — वाक्सग्रह — उत्तरापारकर्मका।

१

पूर्वापारकर्म उपोश्रुत से किया जाता है एवं उत्तरपारकर्म वाग्युत्तरा [मन्त्रोत्तरा] पूर्वक किया जाता है। हृदयस्थ पूर्वमात्री मन उपोश्रु है। मन का स्वरूप हृदयावच्छेदेन सर्वथा अस्पष्ट है। अतएव न तो हृदयावच्छिन्न मन का ही पदार्थमुक्त इन्द्रियो से छायात्कार किया जासकता एवं न मानस-व्यापार [भावना-वासनामक मानस संज्ञा] का ही अन्तर्बन्ध के द्वारा प्रत्यक्ष किया जासकता। नही मन का उपोश्रुतकर्मत्व है। क्योंकि मन उपोश्रु है अतएव तत्-सम्पत्तिग्राहक पूर्वापारकर्म की इष्टिकृत म्मता का ही उपोश्रु ही सम्पादन होना चाहिए। इस समानकर्म के सम्बन्ध से उपोश्रुतकेय कृत पूर्वापारकर्म से आहवनीयानि में अथर्वमेव मनःपूर्व का आचान होता है एवं यह आहित मन उपोश्रुत से ही तुलावस्थ माद्यवेदी के लिए-आहुति-द्रव्यप्रापक बन जाता है। रथन्तरात्मावच्छिन्न परिधिरथा उत्तरमात्रिणी वाक् निष्कृता है। वाक्

‘रथन्तरामां’ कहलाया है, जैसा कि—‘रसतम इ वै सत्त्वन्तरमित्याचक्षते परोक्षम् (शत० ६।१।२ १३१) इत्यादि भूति से प्रमाणित है। भूकेन्द्र से २१ वें अहर्गण पयन्त व्याप्त मनोवागुत्थित प्राणमय यज्ञ भी इसी रसतम अग्नि के सम्बन्ध से ‘रथ (वेधरथ)’ कहलाया है। प्रवृत्त आहुतिविषय के द्वारा यज्ञमान इस रसतमात्मक यज्ञरथ में प्रतिष्ठित होकर पृथुलोक की ओर गमन करता है। इस रथ का वहन करने वाले (प्राणात्मक यज्ञ का भूकेन्द्र से रथन्तरसाम की परिधिपर्यन्त नितान करने वाले) ‘मन, वाक् नाम के दो अरव माने गए हैं। इसी दोनों के द्वारा यज्ञात्मक अभिरसुरूप ‘रथ का वहन होता है।

यज्ञरथ में नियुक्त इन दोनों मनो-वाक् अरवों में मनो-लक्षण अरव अपरिमित है, एवं वाग्लक्षण अरव परिमित है। दिग्देशकब्रह्मानवन्विज काममय मन इसी अपरिमित मान के सम्बन्ध से ‘काममसमुद्र’ कहलाया है। “मनो वै बृहत् (वा वा ७।६।१७), “मनो वै समुद्र” (७।५।२।५२।) अनन्तं वै मनः (शत १५।३।१।११) इत्यादि भूतियां मन के इसी असीममान का समर्थन कर रही हैं। मन-प्रतिष्ठाकर्म हृदय स्वयं अनन्त है तदनुगत मन भी अनन्त है। इसकी अपेक्षा वाक्तत्त्व दिग्देशकब्रह्मानवन्विज अनन्तता द्वारा परिमिततर है सीमित है। अर्थात्मिका वाक् (मौखिक पदार्थ) भी परिमित है, क-व-उ-य-आदि लक्षणा शब्दात्मिका वाक् भी सीमित है। इसप्रकार यज्ञरथवाहक दोनों अरवों में एक (मन) आन्तर, प्रक्षर में बड़ा है, तो दूसरा (वाक्) अपेक्षाकृत छ्मीयान् है।

यदि ऐसे विषमाकार अरव रथ का वहन करते हैं, तो वहनकर्म मयाकान्त बना रहता है। आक्षर्यक है कि, मनोरूप अरवपरिमाण को समतुलित करने के लिए वाग्रूप अरवपरिमाण में आक्षर्यरूप की बाय। इस लक्ष्य की सिद्धि के लिए ही वागनुगत उत्तराचार लड़े लड़े किया जाता है। विषमप्रकार लोक में नाटे अरव को दीर्घकाय अरव से समतुलित करने के लिए नाटे अरव के स्क्व प्रवेश में स्थूल अक्षपीठ लगा दिया जाता है ठीक उसी लौकिक कर्म के अनुरूप यहाँ विष्णुभाव का आभय लिया जाता है। लड़े होकर उत्तराचार करना वाग्रव को मनोरूप अरव के समानाकार से ही समतुलित करना है। विष्णुचरण की यही वृत्ति उत्पत्ति है। इन दोनों उत्पत्तियों का ही सातवीं कथिहका से स्मृतीकरण हुआ है ॥७॥

पूर्वाचार का सम्पादन आहवनीयाग्नि के उत्तर भू प्रदेश में बैठ कर प्रवृत्तित समिद्ध आहवनीयाग्नि के उत्तराग्निभाग में होता है एवं उत्तराचार का सम्पादन आहवनीयाग्नि के दक्षिण भूप्रदेश में लड़े होकर प्रवृत्तित समिद्ध आहवनीयाग्नि के दक्षिणाग्नि में होता है जैसा कि उत्तरागतपञ्चविषम में स्पष्ट किया जानुछ है। इन दोनों आचारों के सम्बन्ध में एक अनुका उत्पत्ति का प्रावक्षिक सम्बन्ध और कर लेना चाहिए। पूर्वाचार का मन से तथा उत्तराचार का वाक् से सम्बन्ध है। भाषनामय मन देवप्राण की प्रतिष्ठा है, एवं वासनात्मिका वाक् पितृप्राण की प्रतिष्ठा है। इसी आचार पर पितरो वाक्यमित्यस्ति भाषमित्यस्ति वयता यह वृत्ति प्रतिष्ठित है। मनोऽनुगत देवप्राण आग्नेय है, एवं वागनुगत पितृप्राण सौम्य है। रथन्तरसामात्मक यज्ञमयज्ञ के पूर्वार्द्ध भाग में अग्निवत्त्व का प्राधान्य है, एवं उत्तरार्द्ध में सौम्यत्व का साम्राज्य है। मयबलकेन्द्रभूत मन्त्रस्थ स्तदश स्थान में दोनों का सम्बन्ध होता है जैसा कि प्रथमकथिहका-विशेषण में स्पष्ट किया जानुका है। क्योंकि मनोऽनुगत आग्नेय देवताका का पूर्वार्द्ध से सम्बन्ध है अतएव मनोऽनुगत आचार पीछे किया जाता है अतएव च यह आचार ‘पूर्वाचार’ कहलाया है। एवमेव वागनुगत सौम्य पितरों का उत्तरार्द्ध से सम्बन्ध है अतएव वागनुगत आचार पीछे किया जाता है, अत-

और सिद्धान्त के अनुसार वाक्यत्व का ऊर्ध्व स्थान अवश्य होता है तथापि यह स्वयं मनोमय हुए अनिरुक्तमात्र को वाक्यत्वासीत ही है। इसी मनोऽनुरूपता की विधि के लिए मनोऽनुगत पूर्वाधार पूर्ण ही किन्ना बाधा है। उपाय ही अनिरुक्त है। अनिरुक्तता ही मन का स्वामात्मक धर्म है। 'स्वाहा' अथ वाग्विवर्त का प्रत्यक्ष अभिनय है जैसा कि आगे के व्याख्यान से स्पष्ट होने वाला है। इस मनोमय प्रभापति के लिए पराङ्मुखा वाक् अहम्यवाहना है। अतएव मन सम्प्रतिप्रसादक पूर्वाधारकर्म में वागनुगत स्वाहा का उच्चारण निषिद्ध है। वाक्यत्व का मन-प्राणगर्भित वाक्मय सर्षलक्षण निरुक्त प्रभापति से सम्बन्ध है। यह तत्त्व स्वस्वरूप से (आकाररूप से) भी प्रकट है स्वविधानात्मक पञ्चनहाभूतामक अर्थप्रपञ्च की दृष्टि से भी प्रकट है एवं वाग्विनिर्गम्य से भी व्यक्त है। प्रत्यक्षरूप वाक्मयौक्तिक प्रवाय वाक्मय है इनके गम में 'हित' नामक क्रियाप्रवक्तृ 'प्राणवत्त्व' प्रतिष्ठित है स्वस्तिम्बन सुसूक्ष्म काममय मन है। क्योंकि वाक्यत्व व्यक्तलक्षण है इधर उत्तराधार वाक्सम्प्रतिप्रसाद के लिए विहित है। अतएव वागनुगत उत्तराधारकर्म मनोऽन्वय, लक्षण व्यक्तमात्र से ही सम्पन्न होता है। मनोऽनुगत पूर्वाधार का पूर्ण रूपेण तथा वागनुगत उत्तराधार का प्रत्यक्ष रूपेण सम्पादन करना भी मनोवाक्यपत्तौ का ही स्मर करना है यही उपपत्ति-निष्कर्ष है, जिस का कि पाँचवीं, तथा छठी कविब्रह्मसूत्रों से स्पष्टीकरण हुआ है ॥ ५, ६ ॥

भूकेन्द्रबन्धित मनोमय अनिरुक्त प्रभापति 'अत्यन्तिसुषुप्तगुणम्' (यसु म ३।१।१) सिद्धान्तानुसार प्रादेशमिथ (१ ॥ अगुणमिव) प्रणरूप से हृदय में प्रतिष्ठित है। इस बैठे हुए मनोमय प्रभापति के आचार पर ही इन्द्र-विष्णु की अनुगता प्रतिस्पर्द्धा से वाक्यवाहनी का उर्ध्व स्थान होता है। उर्ध्वस्थिता यह वाक्यवाहनी केन्द्र में प्रतिष्ठित (आसीन) मनोमय प्रभापति की अपेक्षा ऊँची हुई थी है। मनस्तत्त्व हृदय में आसीनवत् है वाक्यत्व हृदय से परिधि-पर्यन्त विष्टन्रूप है। मनोवाक्य पत्तौ की इस स्वाभाविकी स्थिति को लक्ष्य में रख कर ही मनोऽनुगत पूर्वाधार आसीन बनकर (बैठ कर) किन्ना जाता है एवं वागनुगत उत्तराधार विष्टन्रूप से (लक्ष्य होकर) किन्ना जाता है। इसप्रकार आसीन विष्टन्रूप से कृत पूर्व-उत्तराधार के द्वारा भी आसीन मनस्तत्त्व एवं विष्टन् वाक्यत्व का आहवनीय यज्ञाग्नि में आधान हो जाता है। पूर्वाधार आधान रूप से, तथा उत्तराधार विष्टन्रूप से कर्त्तु किया जाता है। इस प्रश्न की बारी संक्षिप्त उपपत्ति है।

वागनुगत उत्तराधार विष्टन् क्यों किन्ना जाता है?, इस प्रश्न की एक सूची भी उपपत्ति है। बहोतिक यज्ञाग्नि का वाक्यवाहनी स्वात रहती है बहोतिक रस्तरसम की स्वाप्ति मानी गई है जैसा कि प्रकरनाम में स्पष्ट किन्ना अनुक्त है। भूकेन्द्र में प्रतिष्ठित वाक्मय अग्निस्तत्त्व 'रसाग्नि' नाम से प्रसिद्ध है। इस वाक्मय रसाग्नि का त्रिहृत्-पञ्चदश-एकविंश स्तोमरूप से क्रमशः अग्नि-वायु आदित्यरूप से ऊर्ध्व स्थान हुआ है जैसा कि निम्न शिल्लिखित वाक्यश्रुति से प्रमाणित है—

तस्यै आन्तस्यै तप्तस्यै तेजो रसो निरघर्षताम् । स प्रेक्षासमानं व्यकुल-आदित्यं
तृतीयं, वायु तृतीयम् । स एष प्रायारप्रेषो विहितः ॥

—यजु १०।४।३।२ ॥

रसतमक वाक्मय अग्नि के ऊर्ध्व स्थान-सम्बन्ध से ही एकविंशतोमाबन्धित यज्ञाग्निस्तत्त्व पाँचवें स्तोम (अग्निस्तम) 'रसतमस्तम' कहा गया है। यह रसतमस्तम ही परोक्षविष देवताओं की परोक्षभावा में

‘रथन्तरसाम’ कहलाया है, जैसा कि—‘रससम इ वै तद्वथन्तरमित्वाचक्षते परोक्षम्’ (शत १।१।२।११।) इत्यादि श्रुति से प्रमाणित है। भूकेन्द्र से २१ वें अहर्गण पथ्यन्त व्याप्त मनोवाग्वर्गमित प्राणमय यज्ञ भी इसी रथसम अग्नि के सम्बन्ध से ‘रथ (देवरथ) कहलाया है। प्रदत्त आहुतिद्रव्य के द्वारा यजमान इस रथमार्गक यज्ञरथ में प्रतिष्ठित होकर शुशोभ की ओर गमन करता है। इस रथ के चढ़ने करने वाले (प्राणरथक यज्ञ का भूकेन्द्र से रथन्तरसाम की परिधिपर्यन्त विस्तार करने वाले) मन, वाक् नाम के दो अंग माने गए हैं। इन्हीं दोनों के द्वारा यज्ञात्मक अग्निरक्षक ‘रथ का चढ़न होता है।

वह रथ में नियुक्त इन दोनों (मनो-वाक्) अंगों में मनो-लक्षण अथ अपरिमित है, एवं वाग्लक्षण अथ परिमित है। दिग्देशकालानवच्छिन्न काममय मन इसी अपरिमित मात्र के सम्बन्ध से ‘कामसमुद्र’ कहलाया है। ‘मनो वै बृहत् (सा वा ७।१।१७), ‘मनो वै समुद्र (७।५।१।२।) ‘अनन्तं वै मन’ (शत १।५।१।१।२।) इत्यादि श्रुतिवां मन के इसी असीममात्र का समर्थन कर रही हैं। मन-प्रतिष्ठाक्रम इदम स्वयं अनन्त है उदनुगत मन भी अनन्त है। इसकी अपेक्षा वाक्त्व दिग्देशकालानवच्छिन्न जनता हुआ परिमिततर है सीमित है। अपांश्मिका वाक् (मौक्तिक पदार्थ) भी परिमित है। च-उ-उ-य आति लक्षणा शब्दांश्मिका वाक् भी सीमित है। इसप्रकार यज्ञरथवाहक दोनों अंगों में एक (मन) आकार, प्रकार में सजा है तो दूसरा (वाक्) अपेक्षाकृत हनीयान् है।

यदि ऐसे विषमाकार अंग रथ का चढ़न करते हैं, तो चढ़नकर्म मयाकान्त बना रहता है। आचरयक है कि मनोरूप अंगपरिमाण को समतुलित करने के लिए वाग्वरूप अंगपरिमाण में आचरयुधि की आवश्यकता है। इस लक्ष्य की सिद्धि के लिए ही वागनुगत उत्तराधार लड़े लड़े किया जाता है। जिसप्रकार लोक में नाटे अंग के दीर्घाक्ष अंग से समतुलित करने के लिए नाटे अंग के स्क्व प्रवेश में स्थूल काष्ठपीठ लगा दिया जाता है ठीक उसी लौकिक कर्म के अनुसूय यहाँ विष्णुमान का आभय लिया जाता है। लड़े होकर उत्तराधार करना वाग्वरूप को मनोरूप अंग के समानाकार से ही समतुलित करना है। विष्णुनुत्तराधार की यही वृत्ति उपपत्ति है। इन दोनों उपपत्तियों का ही सातवीं कथिका से स्पष्टीकरण हुआ है ॥७॥

पूर्वाधार का सम्पादन आहवनीयाग्नि के उत्तर भू प्रदेश में बैठ कर प्रवृत्तित समिद्ध आहवनीयाग्नि के उत्तराग्निभाग में होता है एवं उत्तराधार का सम्पादन आहवनीयाग्नि के दक्षिण भूप्रदेश में लड़े होकर प्रवृत्तित समिद्ध आहवनीयाग्नि के दक्षिणाग्नि में होता है जैसा कि ‘स्रानुगतपक्षसिद्धग्रह’ में स्पष्ट किया जा चुका है। इन दोनों आचारों के सम्बन्ध में एक अनुज्ञा उपपत्ति का प्रासङ्गिक सम्बन्ध और कर लेना चाहिए। पूर्वाधार का मन से तथा उत्तराधार का वाक् से सम्बन्ध है। भाषनामय मन वैश्वप्राण की प्रतिष्ठा है, एवं यामनात्मिका वाक् पितृप्राण की प्रतिष्ठा है। इसी आधार पर ‘पितरो वाक्यमिच्छन्ति, भावमिच्छन्ति देयता’ यह वृत्ति प्रतिष्ठित है। मनोऽनुगत वैश्वप्राण आग्नेय है एवं वागनुगत पितृप्राण सौम्य है। रथन्तरसामात्मक यज्ञमण्डल के पूर्वार्द्ध भाग में अग्नितत्त्व का प्राधान्य है, एवं उत्तरार्द्ध में सोमतत्त्व का साक्षात्त्व है। मण्डलकेन्द्रभूत मध्यस्थ उत्तरा स्थान में दोनों का सम्बन्ध होता है जैसा कि प्रथमकथिका-विवेचन में स्पष्ट किया जा चुका है। क्योंकि मनोऽनुगत आग्नेय देवताओं का पूर्वार्द्ध से सम्बन्ध है अतएव मनोऽनुगत आधार पीछे किया जाता है अतएव य वह आधार ‘पूर्वाधार’ कहलाया है। अग्नेय वागनुगत सौम्य पितरों का उत्तरार्द्ध से सम्बन्ध है अतएव वागनुगत आधार पीछे किया जाता है अत-

एवम् यह आभार 'उत्तराभार' कहा गया है। उत्तरदिक् देवताओं की है अतएव देवानुगत पूर्वाभार आह-नीय के उत्तर भूपदेश में बैठ कर आहवनीयानि के उत्तर भाग में सम्पन्न होता है। एवं दक्षिणादिक् पित्रों की है, अतएव पित्रानुगत उत्तराभार आहवनीय के दक्षिण भूपदेश में लड़े होकर आहवनीयानि के दक्षिण भाग में सम्पन्न होता है। दोनों आचार्यों से अग्नीधोमात्मक पूण यज्ञमण्डल का र्थग्रह हो जाता है।

उत्तराभार का सम्पादन दक्षिण में लड़े लड़े होता है। इस सम्बन्ध में एक उपपत्ति और बतलाई जाती है। मीमंस्वरन्वयस्या मरु देवयुग में अब जब भी मीमंस्वेता वैध-यज्ञकर्म का विधान करते थे तब तब ही दक्षिण अक्षिपत्र में निवास करने वाले मीम-मयुष्यविध असुर दक्षिणभूपदेश * से आकर यज्ञ पर आक्रमण किया करते थे। दक्षिणदिगनुगत इस असुराक्रमण से त्राण पाने के लिए देवताओं ने दक्षिण-सीमा पर लड़ा पहिरा नियुक्त कर दिया था। इसी मीम-देवताओं से मातृतीय हिंसातिवर्तने वरविद्या प्राप्त की। फलतः 'वेदा-ननुविधा वै मनुष्या' इस नियम के अनुसार इन्होंने भी अपने यज्ञ में दक्षिणदिगनुगत कर्म को लड़े लड़े ही करना अन्वय माना।

ऐतिहासिक दृष्टिकोण से विष्टन् रूपेण उत्तराभार करने की वैज्ञानिक उपपत्ति भी है। एक बड़ी प्रधान है। भूपिण्ड का उत्तर प्रदेश स्मृतिस्मर्य रक्कम के विधान से देवप्राणप्रधान है। उत्तरानुगत स्मृतिप्रदेशीय पितृ स्मृत्तरचक्र ही देवताओं की देवयजनभूमि है। मरुविधान-प्रदेश है। अग्नि वायु, आवित्य, चन्द्र-मादि प्राणरूप दिव्य श्रुतिवर्गों के दौतादि कर्मों से इस देवयजनभूमि में सम्बन्धयज्ञ का विधान होता रहता है। भूपिण्ड का दक्षिणप्रदेश स्मृतिमयी शनैस्त्तरचक्रा के सम्बन्ध से असुरप्राण-प्रधान है। इस दक्षिणदिगनुगत असुरप्राण का उत्तरानुगत प्राणदेवयज्ञभूमि पर उल्टा आक्रमण होता रहता है। साथ ही दक्षिणस्थ अग्नि-व्योमी ज्योतिर्मय इन्द्र के सम्बन्ध से यह आक्रमण व्यर्थ भी होता रहता है। स्मृत्तरचक्रोपलब्ध देवयज्ञ इन्द्रप्रकार विष्टन् रूपेण उपस्थित इन्द्र के द्वारा असुराक्रमण से बचा रहता है।

प्राकृतिक यज्ञ में दक्षिण-दिशा में यज्ञरथ इन्द्र लड़े रहते हैं इस स्थिति का उत्तरायणकाल में ही सम्बन्ध है। दक्षिणगोल में उत्तरायण होता है एवं उत्तरगोल में दक्षिणायन होता है। उत्तरायणकालोत्पन्न में सूर्य दक्षिण-परमरान्ति से उत्तर की ओर अपना रुक कर होता है। सूर्य इन्द्रप्राणरूप है। इन्द्र उत्तर की ओर अपना रुक करना ही लड़ा होता है। यही देवयजनकालोत्पन्न है। और इन्द्रप्राण के सम्बन्ध से दक्षिणगोलस्थ असुरप्राण का आक्रमण व्यर्थ जाता जाता है। फलतः उत्तरायणानुगत दिव्ययज्ञ निर्भिन्न सम्पन्न होता है।

देवयज्ञ प्रकृत में इस दक्षिणस्थ असुरप्राण के समावेश से त्राण पाने के लिए ही यज्ञवेदि प्रथम तो प्राकप्रवणा बनाई जाती है। अपना तो उदकप्रवणा बनाई जाती है, जैसा कि पूर्व के 'वेदिनादृष्य' में विस्तार से बतलाया जा चुका है। क्योंकि प्रकृतिवत् इस मानुष यज्ञानि में भी दक्षिणस्थ असुरप्राणाक्रमण स्वाभाविक है अतएव इस ओर लड़े होकर ही उत्तराभार किया जाता है। लड़ा होना नीमैर्क्य का ही लक्ष्य है।

* जहाँ आज 'स्वेज' नहर है पुराण में यहाँ भूप्रदेश था। इसी मार्ग से असुरपितृ की रथें आते मीम-असुर मीम देवताओं के यज्ञ पर आक्रमण किया करते थे।

‘उच्छ्रितमिव हि धीम्यम्’ भुक्ति आ यह वाक्य बड़ा महत्त्व रखता है। लोकादि से भी इस सिद्धान्त का अपूर्व महत्त्व है। आलास्यनिमग्न श्यालु मनुष्यों का स्वाभाविक धीम्य कालान्तर में मूर्च्छित हो जाता है, उन्हाह मन्द हो जाता है एवं निरासस उत्पिष्टन् पुरुषार्थी ही धीम्यसम्पत्ति से युक्त रहता है। ‘सेना इक्ष्वा प्रत्यक्ष उदाहरण है। प्रत्येक सैनिक को यह आदेश मिलता है कि, वह अपने रक्षाकर्म में तन कर ही खड़ा रहे। तन कर लड़े रहने से मरुदण्ड का स्वस्वत्व की ओर लम्पन हो जाता है, इदयावच्छिन्न कर्म-अपघः नितत नाकियां श्रुतमात्र में परिणत होती हुई रक्षादि के उच्चार से धीम्यवती बन जाती है। इस प्रकार उच्छ्रितमात्र प्रत्येक दशा में धीम्याभायक बना रहता है। सैनिक तन कर चलते हैं तन कर रक्षास्थानों में पहिच देते हैं। सचमुच शरीरयष्टि का यह तनाव उक्त औत्सिद्धान्त के अनुसार धीम्य का ही प्रवक्तृ है, जिसे हमने मुला दिया है। यहाँ वही सैनिकानुगत रक्षाकर्म अमीष्ट है। रक्षाकर्म धीम्यरूपेण है, धीम्यरूपेण उच्छ्रितमात्रानुगति पर ही निमर है। अतएव प्रागनुगत उत्तराभार विष्टनरूपेण किया जाता है। विष्टनरूप से तथा आन्याहुति से अविशयरूपेण प्रज्ज्वलित आहवनीयानि से उभयथा दक्षिणस्य असुरा-क्रमण आ मय निवृत्त हो जाता है- ‘तस्मादक्षिणतस्तिष्ठन्माभारयति।

आहवनीयानि एक है इसी में दोनों आभाराहुतियाँ हुठ होती हैं। इसप्रकार आहवनीयानिस्त्वेन दोनों आभाराहुतियों का प्रदेश समान है। साथ ही फल स्थिति एवं अग्निप्रदेश की अपेक्षा से दोनों आहुतियों परस्पर पार्यन्त है। पूर्वाभाराहुति पहले दी जाती है उत्तरप्रदेश में बैठ कर दी जाती है, आहवनीयानि के उत्तरभाग में दी जाती है। उत्तराभाराहुति पीछे दी जाती है, दक्षिणप्रदेश में लड़े होकर दी जाती है आह-वनीयानि के दक्षिण भाग में दी जाती है। इसप्रकार आहवनीयानिस्त्वेन वहाँ दोनों समान हैं वहाँ दक्षिणो-त्तरप्रदेशत्वादिरूपेण दोनों मिश्र मिश्र हैं। इन समान, तथा नाना दोनों भागों के संग्रह के लिए ही ऐसा किया जाता है। कारण यही है कि पूर्वाभाराहुति मनःपूर्व का तथा उत्तराभाराहुति वाक्पूर्व का दोनों का स्वरूपावस्थान समान रहता हुआ प्रथम् प्रथम् ही है।

मन तथा वाक् का समानस्व इसी से सिद्ध है कि बलप्रतिष्ठासत्य से सत्रजलसममात्रावच्छिन्न उठी मन में जब बलमात्रा का स्तब्धित् उद्रेक होता है तो वही मन प्राण रूप में परिणत हो जाता है। बल-मात्रा के पूर्णोद्रेक से वही मन बागूरूप में परिणत हो जाता है। इसी आभार पर तो हृत्पावच्छिन्न मनोमय अनिरक्त प्रजापति को पूर्व में प्राण-बागूर्गमित कलसाया गया है। मानस प्रत्यय में भी परवागमुगता उपास्तुता का अवश्यमेव समावेश रहता है जैसा कि ‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यं शम्भानुगमादते’ इत्यादि हरि-

● ‘उच्छ्रितमिव हि धीम्यम्’ के अनुसार रक्षादि तथा पुरुषायशयनादि कर्मों के अनुगामी को तनकर ही खड़ा रहना चाहिए, तन कर ही चलते-फिरते रहना चाहिए। इस श्रुतिसम्मत जीवनीय-आचार पद्धति को मातृक्यापूर्णा पिम्बमाना-मुद्धी-शिथिलता से वहाँ हमने विस्मृत कर दिया है वहाँ आभार की प्रतीत्य-रक्षा-पद्धति में सैनिक सिपाही इसी तनन-पद्धति के अनुगामी को हुए है जो पद्धति प्रतीत्यमात्रा में सम्भवतः ‘अटेन्नाम्’ नाम से प्रसिद्ध है।

विद्वान् — से प्रमाणित है। प्रत्येक मानस व्यापार (संस्कार) में उपांशुवाक् निहित है। एवमेव प्रत्येक वाग्ब्यापार (शब्दप्रयोग) में मानसज्ञान आभार बन रहा है। इसी ज्ञानीय प्रवेन्द्र से वर्णविभागानुगत अर्थनिष्पत्ति होती है। मन से बहिष्ता वाग् अलम्बवाक् है, स्तुतिवाक् है निरर्थकवाक् है अवाक्-क्या वाक् है। विशुद्ध मानस व्यापार में उपांशुवाक् के समन्वय से तथा विशुद्ध वाग्ब्यापार में आलम्बनत्वेन मन के समन्वय से दोनों का समानत्व [समानचेत्राभ्यत्व] मस्तीमांषि सिद्ध होजाता है। इसी समानता-संपत्तिर्मार्ग के लिए समानचेत्ररूप एक ही आह्वनीयापिन में मनोऽनुगत पूर्वाचार की तथा वागनुगत उत्तराचार की, दोनों की आहुति जाती है। यदि मनोवाक् समान है तो दोनों के लिए दो आभार क्यों किए जाते हैं? इस प्रश्न का निराकरण दोनों का स्वरूपमेव [जातिमेव] है। मन हृदयवच्छिन्न अनिरक्त उत्पन्न है सो वाक् परिष्कृतवच्छिन्न निरक्त उत्पन्न है। एक [मन] अनन्त है, वेदप्राणानुगत है। एक [वाक्] अन्त है पितृप्राणानुगत है। इस जातिमेव से दोनों समानचेत्रानुगामी रहते हुए भी विभिन्न स्थानानुगत हैं पूर्वापरमात्रानुगत हैं। इसी नाना-व्यपत्तिर्मार्ग के लिए विभिन्न स्थानानुगतिरूप उत्तर-पश्चिम प्रवेश में दो आभार उद्भूतिकां ही जाती हैं— 'तस्माद्विदं मनस्य वाक् च समाममेव सज्जानेव'।

आभारद्वय से सम्बन्ध रखने वाली सभी उपपत्तियों का संक्षेप से दिग्दर्शन कर दिया गया। अब पूर्वोक्त सुब-सु गदि-मुक्त उपपत्तियों का एक दूसरे दृष्टिकोण से समन्वय किया जाय है। प्रत्येक वस्तु के 'मूल-तुल्य' में से दो विकर्ष होते हैं। अनिरक्त हृद्यमात्र ही मूलस्थान है निरक्त हरि प्रियह ही तुल्यस्थान है। मूल-स्थान मनःप्रधान होने से 'हृद्य' है, तुल्यस्थान वाक्प्रधान होने से 'शिर' नाम से व्यक्त होजाता है। यही हृद्यवच्छिन्न मनोऽनुगत पूर्वाचार हृद्य मन के सम्बन्ध से हर्त स्मार्तिनलक्षण पुरुष का मूल है एवं परिष्कृत वच्छिन्न वागनुगत उत्तराचार परिधि अवच्छिन्ना वाक् के सम्बन्ध से वक्त्र का शिर है। पूर्वाचार मूलस्थान की प्रतिकृति है सो उत्तराचार तुल्यस्थानलक्षण शिर की प्रतिकृति है ॥२॥

सुवपात्र से पूर्वाचार के द्वारा वक्त्रपुरुष के मूल का सम्पादन होता है एवं सुवपात्रद्वयी से उत्तराचार के द्वारा शिरोमात्र का सम्पादन होता है। तन्मूत्रानुगत पूर्वाचार तूष्णीं इसलिए होता है कि, हृदयवच्छिन्न अनिरक्त मनोऽनुगत मूलमात्र के साथ पराङ्मुखा वाक् का सम्बन्ध नहीं है। वक्त्रशिरोऽनुगत उत्तराचार मनोऽनुगत पूर्वोक्त इसलिए होता है कि परिष्कृतवच्छिन्न निरक्त वाग्ब्यापार शिरोमात्र ही वाक्प्रयोग [शब्दप्रयोग] का आभार है। वक्त्रानुगत पूर्वाचार बैठे बैठे इसलिए किया जाता है कि, हृद्य मनोमय मूल मात्र स्व अनिरक्त मात्र से पैठा हुआ स ही है। वक्त्रशिरोऽनुगत उत्तराचार लड़े लड़े इसलिए किया जाता है कि वाक्प्रयोग शिरोमात्र स्व निरक्तमात्र से शरीरस्थान में लड़ा हुआ स ही है। इसप्रकार तूष्णीं, मनोऽनुगत आसीन स्थित, इन व्यापारों से मनोवाक् पूर्व की अनुस्मृता ही प्राप्त की जाती है ॥२॥ ११ १२ ॥

— न सोऽस्मि प्रत्ययो यो लोके यः शब्दानुगमावृणोते ।

अनुविद्वामिव ज्ञानं सर्वं शब्देन मासत ॥

— भव हरि-वाक्पपदी-

२—अग्निसम्माज्जनकर्मोपपत्ति

आहवनीयाग्नि के उत्तरभूप्रदेश में बैठकर सुषपात्र से तृष्णी आहवनीयाग्नि के उत्तराग्नि-प्रदेश में मनोजुगत् पूर्वाचार का सम्पादन किया जाता है। इस कर्म के अनन्तर अग्निसम्माजन-कर्म होता है जो आग्नीध्र नामक श्रुतिवक्त्र से सम्बन्ध रखता है। 'समानमेव सभानेव' इस उक्त सिद्धान्त के अनुसार मनोसंघि भी वाग्गमिता बनती हुई उभयात्मिका है एवं वाक् सम्घि भी मनोगमिता बनती हुई उभयात्मिका है। मनोवाक् का आहवनीयाग्नि में योग करना यथार्थ में मनोवाग् रूप अश्वी का ही योग करना है। लोक में रथ को समीभूत करने के लिए पहिले रथ के घुर [जूड़े] को खेँचा कर उसे अश्व किंवा दृषमयुग्म के कन्धों पर डाला जाता है, अनन्तर चर्मकन्धन से उन दोनों अश्वों की ग्रीवा को रथ के घुर से हलवा से बाँध दिया जाता है जिस से कि अश्वयुग्म रथघुर से घुसकून होसक्य। इसप्रकार अश्वयोग में स्कन्धप्रदेशों के साथ रथघुर का योग, तथा चर्मपाश से ग्रीवाकन्धन, ये दो कर्म अपेक्षित हैं। इन्हीं दोनों कर्मों की विधि के लिए यहाँ पूर्वाचार, तथा तदनन्तर अग्निसम्माजनकर्म होता है। मनोजुगत् पूर्वाचार वाग्गमिता बनता हुआ पूर्वधनानुसार मनोवाग् रूप दोनों अश्वों का समाहक बन रहा है। पूर्वाचार करना दोनों अश्वों के साथ रथ-घुर का ही योग करना है ॥ ११ ॥

अनन्तर होने वाला अग्निसम्माजनकर्म चर्मपाश-कन्धन स्थानीय है। सम्माजनकर्म घूम-घूम कर होता है यह पद्धति में स्पष्ट किया बाजुका है। आहवनीयाग्नि की तीनों-परिधियों से सम्बन्ध रखने वाले परिधिष्व से संलग्न अग्निर्वा का 'इध्मसद्गहन' नामक तृणमुहों से भस्मादि अपाकरण के द्वारा प्रस्कलन करना ही अग्निसम्माजनकर्म है। स्कन्धप्रदेश के साथ रथघुर का योग तो एक स्थान से ही होजाता है। पण्डु ग्रीवा-जुगत् चर्मपाश-कन्धन के लिए सारथी को अश्वों के हस्तत घूमना पड़ता है। इस परिक्रमा से ही चर्म-पाश का ठीक ठीक योग होता है। क्योंकि यह सम्माजनकर्म पाशकन्धन-स्थानीय है अतएव इस की इतिकर्तव्यता कन्धनजुगत् अनुसूचसम्पत्ति प्राप्ति के लिए परिक्रमणरूप से ही पूरी की जाती है। कहा गया है कि तीन-परिधियों का प्रत्येक का तीन-तीन बार सम्माजन होता है। इस त्रित्ववार विहित-सम्माजनकर्म में एक-एक बार तो मन्त्रप्रयोग होता है एवं दो-दो बार तृष्णी परिधिसम्माजन होता है। सम्मूय ६ बार परिधि-सम्माजन होजाता है। ६ संख्या विहृतस्तोम की संग्राहिका है। यह की मूलप्रतिष्ठा अग्नितत्त्व ही माना गया है जैसा कि— अग्निरुक् वै यज्ञः [शत० ५।२।१६।] इत्यादि श्रुति से प्रमाणित है। अग्नि-वायु-आदित्यात्मक यज्ञमयज्ञ तत्त्वतः अस्मात्मक ही है। अग्नि ही पञ्चदशस्तोमप्रदेश में नाकर तरलरूप में आता हुआ वायु अग्निलाने लगता है एवं अग्नि ही पञ्चदशस्तोमप्रदेश में भुक्त होकर विस्त्रावत्पा में परिणत होता हुआ 'आदित्य' कहलाने लगता है। इसी आचार पर अग्निः सर्वा वेषता [तायत्थम वा ६।४।५।] यह निगम प्रतिष्ठित है। इस अग्नि का अपना प्रदेश भूकेन्द्र से आरम्भ कर ६ में अहर्गण पर्यन्त व्याप्त नभ अहर्गणायामक विहृतस्तोमप्रदेश ही है। इसी अग्निमुक्ति से तथा तत्प्रतिष्ठा रूप विहृतस्तोम के सम्बन्ध से अग्नि यज्ञ त्रिधुत् [नक्षपर्वामक] मान लिया गया है। वही अग्नि यज्ञसम्पत् इस अग्निसम्माजन-कर्म से अपेक्षित है। अतएव त्रिधुत् रूप से ही परिधिष्वयानुगत अग्निसम्माजनकर्म होता है ॥ १४ ॥

परिष्कृतगत अग्निसम्माजन के अनन्तर स्वयं आहवनीय अग्नि का ऊपर से तीन बार तृष्णी सम्माजन आर किया है। रथयुग का अश्वयुग्म के स्कन्ध प्रदेश के साथ योग कराने के अनन्तर चर्मपाश से ग्रीवा-

विद्वान् — से प्रमाणित है। प्रत्येक मानव व्यापार (संस्कार) में उपशुचाङ्क निहित है। एवमेव प्रत्येक वाग्म्यपार (शब्दप्रयोग) में मानस्मृति आचार बन रहा है। इसी ज्ञानीय प्रवेन्द्र से वर्णविभागानुगत अर्चनिष्पत्ति होती है। मन से ब्रह्मिता वाग्म्यलक्षणवाग्म्य है, स्मृतिवाक् है निरर्थकवाक् है अवाक्-क्या वाक् है। विशुद्ध मानव व्यापार में उपशुचाङ्क के समन्वय से तथा विशुद्ध वाग्म्यपार में आत्मन्वनत्वेन मन के समन्वय से दोनों का सम्मानत्व [समानक्षेत्राभ्यन्त] मसीमांति विद्य हो जाता है। इसी सम्मानता-संपत्तिक्रम के लिए सम्मानक्षेत्र रूप एक ही आहवनीयमग्नि में मनीज्जुगत् पूर्वाधार की तथा वाग्म्यगत् उत्तराधार की दोनों की आहुति जाती है। यदि मनोवाक् सम्मान है तो दोनों के लिए दो आधार क्यों किए जाते हैं! इस प्रश्न का निराकरण दोनों का स्वरूपभेद [जातिभेद] है। मन इन्द्रियावन्निष्पन्न अनिर्बल तत्त्व है तो वाक् परिष्कृतवन्निष्पन्न निर्बल तत्त्व है। एक [मन] अनन्त है, देवप्राणानुगत है। एक [वाक्] अन्त है पितृप्राणानुगत है। इस आतिभेद से दोनों सम्मानक्षेत्रानुगामी रहते हुए भी विभिन्न स्थानानुगत हैं पूर्वापरमाशानुगत हैं। इसी नाना-सम्पत्तिक्रम के लिए विभिन्न स्थानानुगतिरूप उत्तर-वर्द्धित प्रवेष्ट में दो आधार पद्धतियों दी जाती हैं—“तस्माद्विदं मनस्य वाक् च समाममेव, सम्मानेव”।

आचारध्वज से सम्बन्ध रखने वाली सभी उपपत्तियों का संक्षेप से विश्लेषण कर दिया गया। अब पूर्वोक्त सुब-सु गादि-मुक्त उपपत्तियों का एक दूसरे दृष्टिकोण से समन्वय किया जाता है। प्रत्येक वस्तु के ‘मूल-तत्त्व’ भेद से दो विभक्त होते हैं। अनिर्बल इन्द्रमात्र ही मूलस्थान है निर्बल इन्द्र पितृ ही तत्त्वस्थान है। मूल-स्थान मनःप्रधान होने से ‘इन्द्रव्य’ है तत्त्वस्थान वाक्प्रधान होने से ‘शिर’ नाम से सम्बद्ध हुआ है। वही इन्द्रवावन्निष्पन्न मनीज्जुगत् पूर्वाधार इन्द्र मन के सम्बन्ध से एवं यज्ञाभिलेखण पुरुष का मूल है एवं परिष्कृत-वन्निष्पन्न वाग्म्यगत् उत्तराधार परिधि अन्विष्टवाक् वाक् के सम्बन्ध से यज्ञ का शिर है। पूर्वाधार मूलस्थान की प्रति-कृति है वो उत्तराधार तत्त्वस्थानलक्षण शिर की प्रतिकृति है ॥८॥ ।

सुबपात्र से पूर्वाधार के द्वारा यज्ञपुरुष के मूल का सम्पादन होता है एवं सुकपात्रद्वयी से उत्तराधार के द्वारा शिरोभाग का सम्पादन होता है। यज्ञमूलानुगत पूर्वाधार स्थिती इसलिए होता है कि इन्द्रवावन्निष्पन्न अनिर्बल मनीज्ज्वाण मूलभाग के साथ पराङ्मुक्ता वाक् का सम्बन्ध नहीं है। यज्ञशिरोज्जुगत् उत्तराधार मन्त्रो-न्धारणपूर्वक इसलिए होता है कि, परिष्कृतवन्निष्पन्न निर्बल वाग्म्यलक्षण शिरोभाग ही वाग्म्ययोग [शब्दप्रयोग] का आधार है। यज्ञमूलानुगत पूर्वाधार बैठे बैठे इसलिए किया जाता है कि, इन्द्र मनोमय मूल भाग एवं अनिर्बल भाग से बैठा हुआ या ही है। यज्ञशिरोज्जुगत् उत्तराधार लड़े लड़े इसलिए किया जाता है कि वाक्मय शिरो-भाग एवं निर्बलभाव से शरीरस्थिति में लड़ा हुआ या ही है। इन्द्राधार स्थिती मन्त्रेण, आसीन विष्टन, इन व्यापारों से मनोवाक् पदों की अनुकम्पता ही प्राप्त की जाती है ॥८, ११ १२ ॥

— न सोऽस्ति प्रत्ययो यो लोके यः शब्दानुगमवृत्तः ।

अनुविद्धमिह ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

—मत् हरि-वाल्मीकी-

चौथे अध्याय में पाँचवाँ एवं चौथे प्रपाठक में पहिला ब्राह्मण उपक्रान्त द्विब्राह्मणानुगत-द्वितीय ब्राह्मण

—२—

३—उत्तराधारकर्मैतिकर्तव्यतोपपत्ति

दक्षिणदिशा से उत्तरदिशा की ओर अपनी गति रखने वाला अतः अग्नि, तथा उत्तरदिशा से दक्षिणदिशा की ओर अपनी गति रखने वाला अतः सोम दोनों का परस्पर अन्तर्गमन—सम्बन्ध होता है। अतः अग्नि अतः सोम के सम्बन्ध से अग्निहोममयी वस्तुादि पञ्चभूतों का प्राबुध्भाव होता है। पञ्चभूत से ही प्राकृतिक नित्य सम्बन्धरयण की स्वरूपनिष्पत्ति होती है। सम्बन्धरयण का स्वरूप—निर्माण अतः सम्बन्ध पर ही निर्भर है अतः स्वरूपाविर्भाव अतः—सोम-सम्बन्ध पर ही निर्भर है। एवं यह सम्बन्ध गतिधर्मा वायु पर ही निर्भर है। न स्वयं अग्नि में गति है न सोम में गति है। गतिधर्मा है—एकमात्र वायु। इस वायु के व्यापार से ही सूर्य से प्रकृत दक्षिणस्थ अग्नि उत्तर की ओर जाता है एवं चन्द्रमा से प्रकृत उत्तरस्थ सोम दक्षिण की ओर आता है। इसप्रकार वायु के व्यापार से ही दोनों अतः मावी का सम्बन्ध होता है एवं इसी सम्बन्ध से अग्निहोममय अतः भाव का बन्ध होता है। यही वायु—एक ही प्राकृति अतः यज्ञ (अतः अग्निहोममय सम्बन्धरयण) का स्वरूप—सम्पादन है जिसका गतिधर्मा यत्नात्मक यज्ञसे ही सम्बन्ध है। यज्ञमूर्ति वायु ही क्योंकि अतः स्वरूप का सम्पादन करते हुए अग्निहोम—एक सम्बन्धरयण के (परम्परया) स्वरूपा जाता है अतः एवं यह कर्म अतः सम्बन्ध से किंवा अतः—अग्नि-सोम-सम्बन्ध में आर्त्तिधर्म कहलाया है। अतः का सम्बन्ध कर देना ही आर्त्तिधर्म कर्म है। इसी अतः अतः सम्बन्ध से वायु अतः कहलाए हैं। आग्नेय होम्य देवताओं का संगमनलक्षण यज्ञ करने से ही इस 'वायु' नामक प्राकृतिक अतः का यह कर्म याग्य कहलाया है। इसप्रकार प्राकृतिक अतः अग्निहोममय आग्नेय होम्य देवताओं का आर्त्तिधर्मक तत्त्व देवमूर्ति यज्ञरयण वायुदेवता का ही सञ्ज्ञित है।

उत्तराधारकर्म एकप्रकार का आर्त्तिधर्मकर्म हो है इसी से अग्निहोमात्मक वैच यज्ञ की स्वरूप—निष्पत्ति होने वाली है। इस देवतभिधर्म (अग्नि-सोम-समिधर्म) लक्षण आर्त्तिधर्मकर्म का सम्पादन यज्ञसे ही अतः करता है। देवता की अतः मनुष्यवर्ग निम्नभेषि में प्रतिष्ठित है। उच्चभेषि दो महापुरुषों का सम्बन्ध एक निम्नभेषि का अतः नहीं कर सकता। यदि करता है तो यह उसकी वृद्धता है। आज मनुष्य अतः को अतः इसी वृद्धता का अनुगमन करना पड़ रहा है। उत्तराधार के द्वारा यह आज दोनों देवताओं का आर्त्तिधर्म करने वाला है। अपने अतः अतः इस अतः से बचने के लिए ही उत्तराधारलक्षण आर्त्तिधर्मकर्म से पहिले ही यज्ञता तथा पितरों को नमः एवं स्थावरूप से यह प्रार्थना कर लेता है कि यद्यपि मैं एक मनुष्य हूँ, निम्नभेषि में प्रतिष्ठित हूँ आप देवता हैं यज्ञोक्त में प्रतिष्ठित हैं। ऐसी स्थिति में आपके संगमनरूप यज्ञ की भूमि याग्य नहीं है। तथापि

कचन किया जाता है। इन दोनों कर्मों से अब रथ सजीमूत हो जाता है तो अनन्तर शरधी स्वरूपान्न में बैठ कर कशापात करता हुआ प्रेहि' [चक्ष चक्ष], 'बह' [रथ का बहान कर] इत्यादि प्रेरकात्मक वाक्यों का प्रयोग करता है रथ चल पड़ता है। उपरिष्ठान् होने वाला तृष्णी भाषात्मक यह त्रिकारत्मक आहवनीयाग्नि-सम्मारब्धन कशापादानुगत प्रेरणाक्रम के संग्रह के लिए ही विहित है।

पहिले पूर्वाचार, अनन्तर उत्तराचार, दोनों आचारकर्मों के मध्य में अग्निसम्मारब्धनकर्म। पूर्वा-चारकर्म धुरयोगस्थानीय परिधिसम्मारब्धनकर्म चामपाराकचनस्थानी एवं आहवनीयाग्निसम्मारब्धनकर्म कशापादानुगत प्रेरणाकर्म-स्थानीय। अब इस सम्बन्ध में केवल यही प्रश्न मच जाता है कि, दोनों आचारों के मध्य में अग्निसम्मारब्धनकर्म क्यों किया जाता है? इसी प्रश्न का समाधान करती हुईं भुक्ति कहती है कि, पूर्वाचार मन स्थानीय है एवं उत्तराचार वाक्स्थानीय है। दोनों यद्यपि गर्भीभाव से समान हैं तथापि स्वरूप से दोनों भूयद्-भूयस्क हैं। इस आर्यक्य-सम्पत्ति-संग्रह के लिए ही मनोऽगत पूर्वाचार, तथा वागनुगत उत्तराचार, दोनों के मध्य में अग्निसम्मारब्धनकर्म किया जाता है। यही अग्निसम्मारब्धन-कर्म श्री सधिसा उपपत्ति है, जिसका ब्राह्मण की १३ १४ १५, इन तीन कश्चिकाओं से स्पष्टीकरण हुआ है ॥ १५ ॥

पूर्वाधारकर्मसमाप्त

चौथे अध्याय में चौथा, तथा तीसरे प्रपाठक में ६ ठा ब्राह्मण समाप्त
तीसरा प्रपाठक समाप्त

—३—

—•—

आचार्य आसुरमात्र की आत्यन्तिक निवृत्ति के लिए ही आगे जाकर— 'विष्णो स्थानमसि' इस मन्त्रभाग का उच्चारण विहित है। कौन कहता है कि, यह भूपदेश आसुर है ?। यह तो यज्ञमूर्ति विष्णु का आवास-स्थान है। वहाँ खड़े होना तो यज्ञसाधिभ्यः में ही लड़ा जाना है। यह यही स्थान है, वहाँ पर लड़ना और और इन्द्र दक्षिणस्थ आसुरप्राण का विनाश किया करते हैं। यह वही सुरक्षित स्थान है जहाँ पर लड़ने हुए इन्द्र की रक्षा में देवताओं और सम्प्रत्यक्ष सम्प्रत्यक्ष प्रिलाकी में पितर हुआ है। इस प्रकार यज्ञात्मक, अतएव विष्णुस्य आह्वनीयानिग्याला की सीमा के साक्षात् स एव दक्षिणस्थ इन्द्रप्राण के स्मावेश स यह नियत दक्षिण भूपदेश स्वया निरुपद्रव, यज्ञिय एवं यज्ञस्वरूपसम्पादक ही बन रहा है। 'इत इन्द्रो धीम्यमकृणोत्' इत्यादि मन्त्रभाग दक्षिणभूपदेश की इस महत्ता का ही संसाहक बन रहा है ॥२॥

आहुतिमग्न उपरिष्ठ होगया है। अतएव आहुतिप्रादक आह्वनीयानि में आहुति का उच्च दायित्व वाहने के अभिप्राय से कहा जाता है कि, हे आह्वनीयग्न ! आप ही इस यज्ञ के होता हैं, एवं आप ही इस यज्ञ के इत हैं। कृत आम्प्रेक्ष्य का स्वसीमा में प्रतिष्ठित प्राणदेवताओं में आवाहन करना भी आप ही का क्रम है, आहुतिभ्यः—मह्यः क लिए यज्ञोक्त्यः देवताओं का यहाँ आवाहन करना भी आप ही का क्रम है एवं यही आहुति-देवताओं का द्वारा यज्ञमाना मा को यज्ञोक्त्यः देवप्राणाकरण स शक्त करना भी आप का ही क्रम है। आहुति देना मात्र मयः क्रम रूप सम्पूर्ण उत्तरागत्य आप पर निभर, यही निष्कर्ष है। आहुतिप्रादक करने के अनन्तर समिद्ध आह्वनीयग्न—'अतन्द्रो हव्यं वहसि हविष्मन् आदिदेवेषु राजसि [श्रुक् सं० ८९०।१५] इत्यादि मन्त्रवर्णन के अनुसार प्राणरूप से इस आहुतिप्रादक को गर्भीभूत बना कर अग्नि ही इस पृथिवीलोक से यज्ञोक्त में लाता है। यावापृथिवीरूप वाक्मय वपुश्चर-सीमा से सुरक्षित होकर ही यह आन्तर्यामि उर्ध्वगमन करता है। साथ ही यही अग्नितत्त्व इसी यज्ञ के द्वारा यावापृथिवी का भी स्वस्वरूप बन रहा है। आत्मा शरीर का रजक है तो शरीर आत्मा का रजक है। अग्नि आत्मा है, यावापृथिवी शरीर है। दोनों परस्पर एक दूसरे के स्वरूपरजक बन रहे हैं। प्रत्यक्ष—आहुति अग्नि के द्वारा निर्भिन्न पृथिवी से यज्ञोक्त की ओर चली जाय,—'अयता त्या याया०' इत्यादि मन्त्रभाग का यही निष्कर्ष है।

सर्वान्त में—'स्विष्टकृदेवभ्य इन्द्र आच्यन हविषामूत् स्याद्वा' इस मन्त्रशेष का उच्चारण कर स्वाहा के साथ जुड़े उत्तराचार—आहुति ही जाती है। आहुति ही जाती है—यद्यपि आह्वनीयानि में ही, तथापि लक्ष्य है इस आहुति का यज्ञोक्त की अवाप्ति। एकविंशतामावस्थित यज्ञोक्त में इन्द्र का समागम है। भूकेन्द्र से २१ पञ्चन कितव यज्ञ के अन्त में इन्द्र प्रतिष्ठित है, अतएव इन्द्र यज्ञपति कहा जाय है। यज्ञपति की तृप्ति ही यज्ञस्वरूप की निष्पत्ति का अन्तमम द्वार है। अतएव वायुदेवसेन कृत उत्तराचार का इन्द्र से सम्बन्ध मान लिया गया है। इसके अतिरिक्त यही इन्द्र एक दूसरे दृष्टिकोण से वाक्मय का भी संसाहक बन रहा है। वागिन्द्रियलक्षण वाक्मय (शम्पयः) की मूल-प्रतिष्ठा अवापिनिरुक्त आम्प्रेक्ष्य वायु है। 'वायु म्याग, शब्दस्तम्' इत्यादि प्रातिशाम्य-विद्वान्त के अनुसार वायु ही शब्दात्मिका वाक् का प्रवचक है।

यदि वाक् में केवल वायु का ही समावेश होता तो वायुवाक् मातृपीवाक् में केवल अग्नि-पुष्पा अग्नि ही उनका प्रवर्तक होती। मातृपीवाक् में वाक्-शब्द-पद-वाक्यादि की भी व्यवस्थित विभक्तियाँ हैं। यह

आपके ही अनुग्रह से मैं आर्चिन्त्यकर्म करने आया हूँ । भूत-निवृत्तगुण इस उद्देश की शिक्षा के लिए ही उत्तराचार से पहिले उद्-उपमूल को रख कर इनके पूर्वभाग में अक्षिन्निधान किया जाय है । आग्नेयप्राण देवता हैं एवं सौम्यप्राण पितर हैं । यह मैं वहीं दोनों का अन्तर्गत अपेक्षित है । एही अग्निप्राण से—‘नमो देवभ्यः—[अतः] स्वधा पितृभ्यः [अतः] सोमाय’ यह कहा गया है । अक्षिन्नि-पुटनिधान की एही उपपत्ति को लक्ष्य में रखकर भुक्ति ने कहा है—‘तदेवम्परैवेतत्पितृभ्यश्चास्मिन् करिष्यन् निहनुते’ ।

अपराधनिवृत्त्यनन्तर आत्मपूर्ण उद्भूत को अपने दक्षिण हाथ में उठाया है स्वयं ही मन्त्रशक्ति के द्वारा इस आत्म को अन्तर्गत बनाने की माकृता करता है । वास्तव्य इस अन्तर्गतभावना का बही है कि, यदि आहवनीय के दक्षिण भाग की ओर आत्म पूर्ण सुप्राणवही को उत्तराचार के लिए ले गये हुए उद् से आन्वमात्रा भूमि पर गिर बायगी तो यह की अक्षिन्निमा पाठ टूट बायगी । उद्-निवृत्त आत्म देवस्य विधान के लिए ही नियत है । इस आत्म का कर्मित होबाना अत्युक्त का ही कर्मित होबाना है एवं नीचे गिर जाना यहकृत्य का ही निवृत्ति होबाना है । स्वयं ही यह भूमि आत्ममय शतुस्मृति का भी अन्तर बन जाता है । क्योंकि ‘यद् यत्स्मातिरिक्तं तद् अत्युक्तम्’ इस निगम के अनुसार अन्तर्गत से बहिर्गत यत्किम् अत्युक्त यत्मान के शतु का ही पोषक माना जाय है । इन सब यत्स्वरूपविपाठक कर्मन निवृत्ति, आदि दोनों से बचने के लिए अत्युक्त को बड़ी लक्ष्मणी से ही आत्मपूर्ण सुक् को दक्षिण की ओर ले जाना चाहिए । जिससे न तो आत्म में कर्मन ही हो, एवं न आत्ममात्रा भूमि पर ही गिरे । दक्षिणभाग असुरप्राणाकृत्य है । अतएव इस आन्वमात्रा के लिए ही यह विशेष विधान हुआ है ॥ १ ॥

उत्तराचार के लिए नियत उत्तराचार से अत्युक्त को यज्ञात्मक आहवनीयमात्र के दक्षिण मूर्धदेश की ओर जाना पड़ता है । आहवनीयमात्र साक्षात् अत्युक्त है विष्णु है । इसका अतिक्रमण करना भी एकप्रकार की भूतता ही है । स्वयं ही यह से अपने आपको पूरक करता भी है । दक्षिणभाग अत्युक्त है यहाँ जाना अत्युक्त को छोड़ना है पूर्व से दक्षिण की ओर जाना इसका अतिक्रमण करना है । इन दोनों दोनों से बचने के लिए—‘अक्षिप्रया विष्णो मा त्वाऽवक्रमिष्यम्’ मन्त्र बोलता हुआ ही दक्षिण की ओर गमन करता है । मन्त्र का माय बही है कि, मैं अवस्था से यह का अतिक्रमण नहीं कर रहा आपेक्ष यत्स्वरूपनिष्ठा के लिए ही मुझे अगत्या दक्षिण की ओर जाना पड़ता है ।

उत्तरभाग सौरभ्योक्ति के अन्तर्गत से अत्युक्त है, एवं दक्षिणभाग असुरप्राण के अन्तर्गत से अत्युक्त है । अत्युक्त आसुर मूर्धदेश यत्स्वरूप का विपाठक है । आत्म उत्तराचार के लिए अत्युक्त को अगत्या इस प्रदेश में जाना पड़ रहा है । इस अत्युक्त आसुरमात्र की निवृत्ति के लिए ही अत्युक्तमार्ग से अत्युक्त स्थपम्’ इस मन्त्रस्य का आश्रय लिया जाता है । प्रदेश अत्युक्त अवस्था है परन्तु यही अत्युक्त प्रदेश उत्तराचार के द्वारा अग्नि-अन्तर्गत वसु (अन्तर्गत) का प्रापक है यज्ञात्मक है । इस आसुरप्रदेशात्मक अत्युक्त भाग में नहीं बारी अक्षि आहवनीयमात्र लक्ष्य यत्स्वरूप की ही अत्युक्तमार्ग में (आश्रय में) चारों । अत्युक्तमार्ग से ही अत्युक्तमार्ग का अत्युक्त प्रापक है । इस अत्युक्त आसुरमात्र का निवृत्ति करता है एवं अत्युक्त का स्थापन करता है ॥ २ ॥

पूजा से आन्य-समञ्जन कराया जायगा, तो सबमान के शत्रु में भी भी का स्थापन हो जायगा। केवल सबमान ही भी संयुक्त रहे, इस उद्देश्य से केवल जुहू से ही (उपभृत् को जुहू से समर्पित पुण्यस्मृतं हुए ही) समञ्जनकर्म किया जाता है ॥ ९ ॥

प्रजापात्र आत्मस्थानीय है एवं जुहुस्त्वित आन्यशेषां शिर स्थानीय है, इस कथन से समञ्जनकर्म की आध्यात्मिक-पञ्चानुगता उपपत्ति का स्पष्टीकरण हुआ। अब समञ्जन-मन्त्राय क द्वारा आधिदैवकपञ्चानुगता उपपत्ति का स्पष्टीकरण किया जाता है। 'तस्यासावेय योजुं हू, अयेदमन्तरिक्षमुपभृत्, इयमेव ध्रुवा। तद्वाऽभस्या एवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति। तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति' (शत १।२।४।५।६।) इत्यादि भूति के अनुसार आधिदैविक (त्रैलोक्यात्मक) प्राकृतिक ब्रह्म की दृष्टि से निदानेन जुहुपात्र पृथग्व्यस्थानीय है एवं प्रजापात्र पृथिवीस्थानीय है। यह के द्वारा पार्थिव आह्निरस प्राणदेवताओं का, तथा पृथग्व्यस्थ क्षेत्र सन्निध प्राणदेवताओं का ही परस्पर सम्बन्ध अवस्थित है। इस सम्बन्ध का अधिष्ठाता मध्यस्थ वह अन्तरिक्ष ही है, जिस में पृथग्व्यस्थ क्षेत्रों का व्याप्त रहता है।

'पृथमन्तरिक्षस्य' (शत ७।५।१।३।) के अनुसार अन्तरिक्ष आह्निरस से परिपूर्ण है। इसी आह्निरस से प्रजासम पृथिवीलोक में प्रतिष्ठित आह्निरज्योतिः-(रूपज्योतिः)-मय पार्थिवदेवताओं का, तथा जुहुस पृथग्व्यस्थ क्षेत्रों में प्रतिष्ठित साधिरज्योतिः-(स्वरज्योतिः)-मय दिव्य देवताओं का परस्पर सम्बन्ध हो रहा है। जुहुस्त्वित आन्य का प्रजास्थित आन्य से सम्बन्ध कराना पृथग्व्यस्थ ज्योतिर्मय देवताओं का पार्थिव ज्योतिर्मय देवताओं के साथ सम्बन्ध करते हुए देवसङ्गमनलक्षण ब्रह्मस्वरूप का ही सम्पादन करना है। इसी आधिदैविक-उपपत्ति को लक्ष्य में रख कर भूति ने कहा है- 'ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छन्ते। तस्मादेवं समनक्ति' ॥ ७ ॥

पूजाचार मन कल्पति का संग्राहक है एवं उत्तराचार वाक्सम्पत्ति का संग्राहक है। मनोऽनुगत पूजाचार तृप्ती (उपांशुरूपेण) किया जाता है एवं वागनुगत उत्तराचार मन्त्रपूर्वक (निरुक्तरूपेण) किया जाता है। तृप्ती, मन्त्रेण की उपपत्तियाँ पूर्व में बतलाई जा चुकी हैं। अब मनोऽनुगत पूजाचार से सम्बन्ध रखने वाले तृप्तीमात्र की एक अन्य उपपत्ति बतलाने के लिए, साथ ही प्रसङ्गोपात्त वाक्सम्प अग्निप्राण के स्वरूप-निरुक्ते पत्र के लिए एक वैज्ञानिक आक्षेपान उपस्थित हो रहा है।

"मन, और वाक् दोनों में 'अहंभ्र' को लेकर विवाद चल पड़ा। वाक् कहने लगी-मैं बड़ी हूँ, मन कहने लगा-मैं बड़ा हूँ। वागपट्टया अपना भ्रष्टत्त्व स्थापित करता हुआ मन कहने लगा कि, मेरे संकल्पित-आशित-अर्था के अनुरूप ही तुम्हें चलना पड़ता है। मनोऽपट्टया अपना भ्रष्टत्त्व स्थापित करती हुई वाक् कहने लगी कि तब संकल्प को मैं ही वाग्वरूप प्रदान करती हूँ। दोनों अपने इस विवाद को लेकर प्रजापति की सेवा में उपस्थित हुए। प्रजापति ने मन का पक्ष ग्रहण करते हुए यही निष्पत्ति किया कि 'तुम दोनों में मन ही भ्रष्ट है'। प्रजापति के इस निष्पत्ति से वाक् का दण्डन हो गया उसका अभिमान बिखरी जा रहा होगा। परिणामतः इस अपमान से क्षिप्त होन वाली वाक् ने यह कह बाला कि, हे प्रजापति! आपन मुझे मन से छोटा बतलाया है, अतएव आज से मैं आपके लिए इतिवृत्त्य का गहन नहीं करूँगी।

विभक्तिमात्र ही वाक् का विभक्तिस्वरणालक्षण व्याकरण है एवं ज्ञानमूर्ति प्राज्ञ इन्द्र ही इस व्याकरण के प्रवर्तक हैं। इसप्रकार वायुवत् इन्द्र का भी वाक्त्व में समावेश सिद्ध हो जाता है। अतएव वाक् को 'इन्द्र' माना जा सकता है। अधिदैवत में वाक् आकाश है, यही इन्द्र है। इन्द्रात्मक आभार (वाक्) ही ब्रह्मसत्त्वितारम्य से पञ्चमहाभूतरूप में परिणित हुआ है। इन्द्र ज्योति का अधिष्ठाता है एवं ज्योति ही इन्द्र है। वाक् (इन्द्र) व्यापार इसी इन्द्र के द्वारा ज्योति (ज्ञान) का ज्योतिष बनता है। पञ्चप्रकृति के अनुसार सौम्यरसल वाक्मय है यही इन्द्र प्रतिष्ठित है। इसप्रकार अनेक दृष्टियों से वाक् तथा इन्द्र का अभिनामात्र सिद्ध हो रहा है। इसी आधार पर—“इन्द्रो वागित्याहुः” यह नियम प्रतिष्ठित है। अतएव वागनुगत उत्तराचारद्वि-स्वर्णक मन्त्र में इन्द्र को उद्देश्य मान लिया गया है ॥ ४ ॥

पूर्वब्राह्मण में यह स्पष्ट किया गया है कि पूर्वाचार इस यज्ञपुरुष का मूलस्थानीय इन्द्र है, एवं उत्तराचार मूलस्थानीय शिरोभाग है। अब शेष आत्मभाग ('अन्तरा' आत्मा' से सङ्गठित मध्याह्न-शरीर) रह जाता है। जिसप्रकार आत्मभाग—(पञ्च)—स्य [उदरस्य] रस से सम्पूर्ण आध्यात्मिक का पालन होता है एवमेव रसात्मक आत्म से परिपूर्ण ब्रूवापात्र के रस [आत्म] से सम्पूर्ण वैश्व का इतिक्रम व्यंता पूरी होती है। इसी समानता से ब्रूवापात्र को इस यज्ञ-पुरुष का 'आत्मा' कहा गया है। बिना शिर के आत्मा [पञ्च] अपूर्ण है मर्त्य है। इसकी इस अपूर्णता को दूर करने के लिए ही उत्तराचारमन्त्रर रस में शेष नये आत्म का [रस को उपसर्ग से पूरक रखते हुए] ब्रूवा के साथ योग करवा जाता है। उत्तराचारशेषांश शिरस्थानीय है ब्रूवा आत्मस्थानीय है। शेषांश का ब्रूवा से योग करना 'आत्मा [पञ्च] में शिरोभाग स्थापित करते हुए यज्ञ-पुरुष को पूर्ण ही बनाना है।

यत्स्वत् आत्मा द्वौ पक्षौ पुच्छं प्रतिष्ठ्य' [शत १।१।१६] इत्यादि श्रौत-स्मृत्य के अनुसार चार मर्त्य प्राणों से पञ्च [मध्यज] का एक मर्त्यप्राण से दक्षिणहस्तपादरूप दक्षिणपक्ष का एक मर्त्यप्राण से वामहस्तपादरूप वामपक्ष का एवं एक मर्त्यप्राण से मेरुदण्डमूलागुण्डा प्रतिष्ठात्मिक त्रिभस्त्रिय से सम्बद्ध प्रतिष्ठामान का निर्माण होता है। इसप्रकार यज्ञपुरुष-पुरुषात्मक चित्वाङ्गि से शिरो-विरहित शेष सम्पूर्ण शरीर की चिति होती है। इन सातों मर्त्य पुरुषों [प्राणों] का ऊर्ध्व विरूढ होता है। सातों के मध्यम से समुद्रमूत बधिमन्थनोत्पन्न आत्म-स्थानीय सारभाग ही श्री भग्न है। यही सप्त अमृतप्राणरूपक श्रीभाग मस्तक का स्वरूप निर्मापक बनता है। इसी श्री के सम्बन्ध से मस्तकप्रवेश 'शिरः' कहा जाता है। सम्पूर्ण शरीर में इसी श्री के सम्बन्ध से शिरोभाग जोष्ठ माना गया है। इसी आधार पर जिस लोकमें या में जो भेष [मुलिया] होता है यही उस संस्था का 'शिर' कहा जाता है। आत्मरूप मर्त्यभाग [ब्रूवा] में इसी शिररूप श्रीभाग (उत्तराचार-शेषांशरूप आत्मभाग) को प्रतिष्ठित किया जाता है। यही समजान की वृत्ती उपपत्ति है ॥ ५ ॥

समजानकर्म के सम्बन्ध में एक प्रश्न शेष रह जाता है। रस को उपसर्ग से पूरक रखते हुए ही नयी सङ्गठित आत्म का ब्रूवा से सम्बन्ध करवाया जाय। इस प्रश्न का उत्तर उपसर्ग के नैदानिक स्वरूप से सम्बन्ध रखता है। ब्रूवापात्र निदानेन यज्ञकर्त्ता वरमान की प्रतिकृति है एवं उपसर्गपात्र निदानेन वरमान के शत्रु की प्रतिकृति है। इस विषय का विशद नैदानिक विवेचन पूर्व में किया जा चुका है। उपसर्ग वरमान के शत्रु का नैदानिकरूप है। ऐसी अवस्था में यदि रस के साथ उपसर्ग का सम्बन्ध रखते हुए वरमानस्थानीय

पूर्वाचार मनोऽनुगत है यही वाग्व्यापार प्रकृत्या अवबद्ध है। अतएव मनोऽनुगत पूर्वाचार उपाय ही किया जाता है। न केवल मनोऽनुगत पूर्वाचार ही, अपितु यश में मिलने भी प्राबापत्य कर्म विहित है उन इसी सिद्धान्त के आचार पर उपाय ही किए जाते हैं ॥८, ९, १०, ११, १३॥

हृदयावच्छिन्न मनोमय प्रजापति के लिए वाक् कर्मा, 'आहव्यासाद्' कर्मा, यह एक सहस्रपूर्ण प्रश्न है। भूति ने इसका समाधान यह किया है कि, प्रजापति के निर्णय से वाक् का गर्भपात हो गया। अपमानिता वाक् ने आवेश में आकर यह निर्णय कर बताया कि, मैं प्रजापति के लिए हन्यवहन नहीं करूँगी। वाक् के गर्भ का क्या स्वरूप, अपमान का क्या स्वरूप, इन प्रश्नों के समाधान के लिए सुप्रसिद्ध धामच्छब्द अत्रिप्राण की ओर ही पाठकों का ध्यान आकर्षित किया जाता है। श्रुत्-साम-तत्त्वों से नित्ययुक्त यत् सद्यः तिमन् प्राण से अनुपरीता 'जू' लक्षणा स्या-वाक् ही यन्त्रयावत् वाग्विषयों की बननी है। इसी वाक् से- 'सोऽपोऽसृजत वाच एष लोकात्। वागेव साऽसृज्यत (राव १।१।११) इत्यादि भौत सिद्धान्त के अनुसार आपोमय परमेष्ठी का प्रादुर्भाव होता है। इस परमेष्ठी में उष्ण शीत, अनुष्णशीत-मेघ से अङ्गिरा (सप्य) भृगु (शीत) एवं अत्रि (अनुष्णशीत), इन तीन 'मनोवा' नामक तत्त्वों का प्रादुर्भाव होता है। इनमें उष्ण अङ्गिरा वेषसृष्टि का शीत भृगु पितृसृष्टि का एवं अनुष्णशीत अत्रि भूतसृष्टि का प्रवर्त्तक बनता है। नृत्सृष्टि धामच्छब्दा है, स्थाना-धरोधिनी है (जगह रोक्ती है)। यह धामच्छब्दधम्म उसी अत्रि का धम्म है। यही वाक् का गर्भ है। इसी गर्भ से यह वाक् हृदय की ओर न बाकर बहिर्मयबल की ओर अमुगत होती है।

मन-माण-वाक् मय आत्मा में मन ज्ञानात्मक बनता हुआ अधामच्छब्द है प्राण कृपात्मक बनता हुआ अधामच्छब्द है। परन्तु वाक् अर्थात्मिका बनती हुई धामच्छब्दा है। अपने अर्थधम्म से वाक् में तमोगुण का प्राधान्य होता है। यह तमोभाग ही अत्रिभाग है जो कि वाक् का प्रातिस्विक धीर्मे माना गया है। इसी अत्रिलक्षणा तमोभाग के समावेश से भूतसग प्रयुक्त हुआ है। श्रुतमती स्त्री में वाग्देवेलक्षणा इसी धामच्छब्द अत्रिप्राण का समावेश रहता है। अतएव श्रुतमती स्त्री 'आत्रेयी' कहलाई है। अत्रिभाग तमोगुण प्रधान है मलीमत्त है अतएव रत्नस्तला स्त्री असृच्छब्दवत् असृष्टरया मानी गई है। भूति कहती है कि जो आत्रेयी स्त्री का स्पर्श करता है वह पापामिभूत होजाता है। 'चम्मन्' शब्द प्राणीलक्षणा चेतन भूतसग के लिए प्रयुक्त हुआ है एवं 'यस्मिन् वा शान्त्य प्राणलक्षणा अचेतन भूतसग के लिये प्रयुक्त हुआ है। चेतन भूत एवं अचेतन भूत भूतात्मक उभयविध धामच्छब्दसंग वाग्-गमरूप अत्रि से ही समुद्भूत है। प्रकृत में इस अत्रि-मीमांसा से यही निष्कर्ष निकलता है कि धामच्छब्द अत्रि के सम्बन्ध से वाक्त्व अर्थप्रधान बनता हुआ बहिर्मुख ही बन जाता है। अर्थातीव हृद्यभाव की ओर इसका अनुगमन अवबद्ध होता है। इसी अयमात्रा से इसका आत्ममनोऽनुगत स्वाभाविक विघ्नस अवबद्ध हो रहा है। यही

उक्त आस्थान से मन तथा वाक् के स्वाभाविक स्वरूपों का ही विच्छेदण हुआ है। प्राणवाग्मयित्व मनोमय प्रजापति हृदय में प्रतिष्ठित है। यहाँ से—‘आत्माऽनुद्धया समेत्यवान् मनो युक्त्वे विवक्षवा’ इत्यादि शिक्षा-सिद्धान्त के अनुसार वायु के सहयोग से वर्णात्मिका (शब्दात्मिका) वैखरीवाक् अर्थात् उद्गम होता है क्योंकि पूर्व के सामिपेनी-बाह्य में दिङ्मायानुगत-नाद-अति-स्वरूप-विरक्षेपणरूपक सन्दर्भ में विस्तार से वर्णनाया मानुषा है। मानस ज्ञान ही इस वर्णवाक् का आधार बनता है। मानस ज्ञान के अनुरूप ही-वर्णस्वरूप की निष्पत्ति होती है। फलतः मन इसका जनक है वाक् इसकी पुत्री है। वही अरुण है कि सुषुप्त्यवस्था में जब मन विज्ञानात्मा (बुद्धि) के साथ मिल कर पुरीतर्विनाश्री में चला जाता है तो वाग्म्यापार अवलोक्य होता है। मन को आत्मस्मृति बनाए बिना वाग्म्यापार असम्भव है। ऊपर मन बिना वाक् के (अनुष्टुप्-वाग्म्यापार वैखरीवाक् के) सहयोग के बिना मी (परावाक् के सहयोग से) स्वर्ग्यापार (सकल्य) स्वप्नाज्ञान में समर्पण होता है।

इहीं कतिपय कारणों से निश्चित है कि मन-वाक् इन दोनों में वाग्म्यापार मन ही श्रेष्ठ तथा श्रेष्ठ है। ‘प्रजापति ने यह निरूप्य किया’ इस कथन का यही तात्पर्य है कि मन की श्रेष्ठता का कारण उसका हृदयवाक्स्वरूप प्राजापत्य-धर्म ही है। परिधि हृदय, दोनों में हृदय ही परिधि का मूलाधार, एवं प्रथम प्रवर्तक है। ‘तस्मिन् हृदयेषु धनानि विद्या’ के अनुसार हृदयवाक्स्वरूप मनोमय अनिरुक्तप्रजापति ही वाक्मय परिधिरुक्त का प्रवर्तक तथा आधार है। अनुष्टुप् वाक् का हृदय से बाहर की ओर ही विक्षेप होता है। वाक् की नहिगति है। फलतः हृदयवाक्स्वरूप मनोमय प्रजापति की वाग्म्यापार से कमी इसमें नहीं मिल सकती। केवल महत्त्वपूर्ण उन्मत्त है। हमारा जितना मी वाग्म्यापार है वह सब केवल वाक् प्रपञ्च का ही उपोद्बलक है। कमी शब्दज्ञान से आत्मवृत्ति उन्मत्त नहीं है। क्योंकि पराङ्मुख शब्द की अन्तर्मुख हृदय प्रजापति की ओर गति ही नहीं है।

‘नेति नति’ ही उसकी वास्तविक उपनिपत्त है। लोकवृत्ति से मी जो व्यक्ति अपने कर्म का वाग् के द्वारा ज्ञान करते रहते हैं निश्चयेन उनका कर्म आत्मसम्पत्ति से ऊँचा ही वर्धित होता है। ऐसा कर्म निर्मल है। सबल-साधक-वही कर्म माना कामगा, जो आत्मराक्ति-से युक्त रहेगा। एवं आत्मराक्ति से वही कर्म युक्त रहेगा जिसमें वाग्म्यापार का अधिकविकार-अभाव रहेगा। वाग्म्यापारसंकोच से मनोबल अधिकविकार जितना ही मृदुल बनेगा कर्म में जितनी ही अधिक वलवृद्धि होगी। अतएव कर्मसिद्धि के लिए—अपने कर्म को सुदृढ़-सकल-सत्य बनाने के लिए बिना उसका ज्ञान किए चुपचाप ही कर्म का अनुगमन करना चाहिए। वही कर्मसिद्धि का अन्यतम द्वार है।

* प्रजापतिधरति गर्भेऽन्तरजायमानो बहुधा विजापते-

तस्य योनि परिपश्यन्ति भीरास्तस्मिन् ह तस्थौ ध्रुवनानि विरवा ।

—यजुर्संहिता

इसका अपमानित होना है। अपमानलक्षणा अर्थगणिता ही इसे प्राप्ताप्तवानुगति से वञ्चित किया हुए है।
 'वाक् का प्रजापति की ओर अनुगमन क्यों नहीं होता' इस प्रश्न की यही संक्षिप्त उत्पत्ति है ॥१२॥

(उत्तराधारकर्मसमाप्त)

चौथे अध्याय में पाँचवाँ, तथा चौथे प्रपाठक में प्रथम ब्राह्मण समाप्त

द्विब्राह्मणात्मक—'आधारब्राह्मण' समाप्त

चौथा अध्याय समाप्त -

४

श्रीः

अथ--शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये

प्रथमकारण्डे

पंचमोऽध्यायः

५

श्रीः

इति-शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये—

प्रथमकाण्डे

चतुर्थोऽध्याय समाप्त

४

‘ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्राचितारः इति । एते वै ब्राह्मणा यज्ञस्य प्राधितारो ये
 ज्ञानाना । एते ह्येन सन्वते, एत एन जनयन्ति । तद् तेभ्यो निह्नुते । तस्मद्दाह ब्राह्मणा
 अस्य यज्ञस्य प्राधितार इति ॥ १० ॥

५-मानुषहोतृवरणाकर्म—

‘असौ मानुष’-इति तदिम मानुष होतार प्रवृक्षीते । अहोता द्वेप पुरा, अथैतर्हि
 होता ॥ १३ ॥

६-स्वस्त्यसनजप

स प्रवृत्तो होता जपति, देवता उपधावति । यथानुष्ठया देवभ्यो हव्य वहव्, यथा न
 ह्वेव-एव देवता उपधावति ॥ १४ ॥

तत्र जपति ‘एतस्मा देव सधितर्षृणात इति तत्सवितार प्रसवापोपधावति । स
 हि देवाना प्रसवितार । ‘अग्निं ह्यत्राय’ इति । तदग्नये चैवैतद् देवेभ्यश्च निह्नुते । यद्
 दाग्नेऽग्निमाह-तद् अग्नये निह्नुते । अथ यो देवाना होता-तमग्ने आह तद् देवभ्यो
 निह्नुते ॥ १५ ॥

‘सह पित्रा वैश्वानरणा’ इति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः । तत्सम्य
 स्तरायैव एतत्प्रजापतये निह्नुते ॥ ‘अग्ने पूषन् वृहस्पते प्र च वद, प्र च यज’ इति ।
 अनुषच्यन् या एतद् यच्यन् भवति; तदेताभ्य एवैतद् देवताभ्यो निह्नुते-‘यूपमनुभूत,
 यूय यजत’ इति ॥ १६ ॥

‘वसूनां रातौ स्याम्, रुद्राणाम् उर्वाणाम्, स्वादित्या अदितये स्यामानेहस’
 इति । एते वै प्रया देवा-यद् रुद्रो रुद्रा आदित्या । एतपामभिगुप्ता स्याम-इत्य
 वैतदाह ॥ १७ ॥

‘जुष्टामघ देवेभ्यो बाष्पमुद्यासम्’ इति । जुष्टमघ देवभ्योऽनुच्याममित्यवैतदाह ।
 तदि समृद्ध-यो जुष्ट देवभ्योऽनुप्रवत् ॥ १८ ॥

‘जुष्टां ब्रह्मभ्यः’ इति । जुष्टामघ ब्राह्मणेभ्योऽनुच्याममित्यवैतदाह । तदि समृद्ध
 यो जुष्ट ब्राह्मणेभ्योऽनुप्रवत् ॥ १९ ॥

‘जुष्टां नराशस्त्याय’ इति । प्रजा न नरः । तत्सवाम्य प्रजाभ्य आह । तदि
 समृद्धम् । यश्च वद, यश्च न, माध्वन्ववाचत्-माध्वन्ववोचव्-इत्यव विसृज्यन्ते ‘यदृष ।
 ह्यतृषय जिह्म चक्षु परापतत्, अग्निष्टम् पुनराभियाज्जातवदा विषपणि’ इति ।
 यथा यानग्नेऽग्नीन होत्राय प्राधृणात-त प्राधन्वन्, एव यमऽत्र प्रवरणामायि, तम
 पुनराप्यायय-इ पर्यस्तदाह । तर्था हास्यंतत्पुनराप्यायत् ॥ २० ॥

२—होतृप्रवरणम्

स आभाष्य-ए एव देवानां होता, समेवाग्रे प्रवृत्तीति-अग्निमेष । त्वं अग्नये
चैवेतद् देवेभ्यश्च निहुते । यदद्वाग्निं प्रवृत्तीति-त्वं अग्नये निहुते, अथ यो देवानां
होता, तमग्रे प्रवृत्तीति, त्वं देवेभ्यो निहुते ॥ ४ ॥

स आह-‘अग्निर्देवो दैव्यो होता इति । अग्निर्हि देवानां होता, तस्मादाह-
‘अग्निर्देवो दैव्यो होतेति । त्वं अग्नये चैवैतद् देवेभ्यश्च निहुते । यदद्वाग्निमह-
तदग्नयं निहुते । अथ यो देवानां होता-तमग्रे आह-तद् देवेभ्यो निहुते ॥ ५ ॥

‘विद्यान्यक्तप्रियांश्चिकित्त्वान्’ इति । एष वै देवाननु विद्वान्-यदग्निः । स एना-
ननु विद्वान्-यदग्निः । स एनाननु विद्वान् अनुष्ठया यज्ञं-इत्येवैतदाह ॥ ६ ॥

‘मनुष्यश्च भरतवत्’ इति । मनुर्वा अग्रे यज्ञनेषे, यदेनकृत्येमाः प्रजा यजन्ते,
तस्मादाह-मनुष्वदिति । मनोर्यज्ञ-इत्यु वा आहुः, तस्माद्देवाह-मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

मरतवदिति एष हि देवेभ्यो इत्थं मरति, तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुः । एष उ वा
इमा प्रजा प्राच्यो भूश विभक्तिं, तस्माद्देवाह-मरतवदिति ॥ ८ ॥

३—आर्षेयप्रवरणम्—

अर्षार्षेयं प्रवृत्तीति । अपिभ्यश्चैनम्-प्रदत्तं देवेभ्यश्च निवेदयति-‘अयं महावीर्यो
सो यज्ञं प्राप्नुव’ इति, तस्माद्वाग्नेयं प्रवृत्तीति ॥ ९ ॥

परस्ताद्वर्षात् प्रवृत्तीति । परस्तादि अर्वाच्य प्रजाः प्रजायन्त, ज्यायसस्तस्य
उ ज्यैवैतच्छ्रुते । इदं हि-पितृवाग्रे, अग्नं पुत्रः, अथ पौत्रः । तस्मात्परस्ताद्वर्षात्
प्रवृत्तीति ॥ १० ॥

४—अग्नि-ज्ञातमया-नुग्रह-कर्म—

स आर्षेयमुक्त्वा आह-‘महापवत्’ इति । महा अग्निः, तस्मादाह-महापवदिति ।
‘आ च प्रवत्’ इति । तस्मात्प्रवत् देवता आवोदवा आह, तं त्वेतिदाह-आ च
वदिति ॥ ११ ॥

मूलानुवाद—

पाँचवें अध्याय में पहिला, तथा चौथे प्रपाठक में दूसरा ब्राह्मण
उपक्रान्त

“प्रवरत्राहण”

२१—प्रवरणकर्म

१—आभाषणकर्म—

(अनुवाद) — (आह्वयनीयाग्नि में ब्राह्मणानुगत सूत्रप्रदर्शित पद्धति क्रमानुसार पूर्वाचराधारव्य-
सम्पादन के अनन्तर) यह (अध्यय्यु नामक श्रुत्यधिक प्रवरकर्म के लिए (‘हीता’ नामक श्रुत्यधिक
क घरण के लिए, “ओ भावय”) इत्यादिरूप से) आभाषण करता है। सो जो कि यह अध्यय्यु
हाता के घरण के लिए आभाषण करता है (उस आभाषणकर्म की उत्पत्ति यही है कि),
यह आभाषण (यज्ञत्वरूपसम्पादक होने से) यज्ञ ही है। यज्ञ का आभय लेकर (ही) मैं होता
का घरण करूँ इसीलिए प्रवरकर्म के लिए आभाषण करता है ॥ (१) ॥

यह अध्यय्यु इष्मसम्रहनों (यज्ञियकाष्ठसम्भार के बौनने के लृणसमूहों) को ही लेकर
आभाषण करता है। यह अध्यय्यु यदि यज्ञ (यज्ञ का घस्तु) का न लेकर आभाषण करेगा तो
यह निश्चयेन प्रथम से क्षम्यित होजायगा अथवा तो (पतनाविलक्षण) अन्य किसी पीड़ा
का भागी बनेगा (इसलिए इष्मसम्रहनरूप यज्ञ से सम्बन्ध करके ही आभाषण करना
चाहिये) ॥ (२) ॥

कितने एक याज्ञिक यदि पर विद्मं वरिहं का लेकर अथवा इष्मकाष्ठ की घन्कल को इष्म में
दृष्य कर उसे हाथ में लेकर आभाषण करत है और ऐसा करत हुए (व अपने इस वरिहं,
अथवा इष्मघन्कल—ग्रहण की उत्पत्ति यह घतलात है कि) यह वरिहं, अथवा इष्मघन्कल यज्ञ का
हा कुछ भाग (यज्ञावयव होने से यज्ञरूप ही) है। इस इष्म यज्ञ को आभय बना कर ही आभा-
षण करें। (भगवाम् याज्ञयल्क्य इस सम्बन्ध में अपना निर्णय प्रकट करत हुए कहत है कि)—
आभाषणकर्म ऐसे (वरिहं, अथवा इष्मघन्कल लेकर) न कर। य ही यज्ञ के निश्चयन कुछ
(भाग) है, जिन (लृणसमूहों) से काष्ठभार बाँधा जाता है जिन में अग्निसम्भागजनकर्म करत
है। (एमी दशा में इन इष्मसम्रहनों का ग्रहण करने से ही) निश्चयन यज्ञ को आभय बनाकर
आभाषण करता है (आभाषण करने न समर्थ होजाता है) अत इष्मसम्रहनों का आभय बना-

७-सम्मर्शनकर्म—

अथाध्वयुं वाग्नीध्रं च समृशति । मनो वा अध्वयुं वाग् होता । तन्मनस्वैगैतृ
षाचं च सन्दधाति ॥२१॥

तत्र अपति-‘षण् मोर्षोरहसस्पान्तु—अग्निश्च पृथिवी च आपश्च वायश्च
अहश्च रात्रिश्च’ इति । एता मा देवता आर्चेर्गोपायन्तु-इत्येगैतदाह । तस्यो हि न ह्ना
स्ति-यमेता देवता आर्चेर्गोपाययु ॥२२॥

८-उपावर्तनकर्म—

अथ होतृपदनमुपावर्तते । स होतृपदनादेकं तृणं निरस्यति- निरस्ताः परावसु’
इति । परावसुर्हं वै नामासुराणां होता, स तमेगैतृ होतृपदनाद् निरस्यति ॥२३॥

अथ होतृपदन उपविशति ‘इदमहमर्षावसो सद्ने सीदामि’ इति । अर्वावसुर्हं
नाम देवानां होता, तस्यैगैतृ सद्ने सीदति ॥२४॥

तत्र अपति-‘विश्वकर्मस्तनूपा असि । मा मोदोषिष्टम्, मा मा हिंसिष्टम्,
एष वां लोकाः’ इति । उदङ् एवाति । अन्तरा वा एतद्-आहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते ।
तद् वाग्मां निह्नुते-मा-मोदोषिष्टम्-मा मा हिंसिष्टम्-इति । तथा हैनमेतौ न हिस्त ॥२५॥

९-अग्नीक्षिणकर्म—

अथाग्निमीक्षमाया अपति- विश्वेदेवाः शास्तन मा यथेह होता कृता मनसै यन्नि-
ष्य । प्र मे मृत आगधेयं यथा वो येन यथा हव्यमा वो वहानि’ (श्रु० सं० १०
५२ १) इति । यथा भेष्य पक्व स्यात् तान् मृयात्, -‘अनु मा शास्त-यथा वऽ
आहरिष्यामि, यथा व परिषेक्ष्यामि’ इति । एवमेगैतृ देवेषु प्रशासनमिच्छते-
अनु मा शास्त, यथा वोनुष्ठया वषद् कुर्याम्, अनुष्ठया हव्यं दहेयम् इति ।
तस्माद्देव अपति ॥२६॥

इति-प्रथमकारण्डे पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मण

चतुर्थप्रपाठके च द्वितीय ब्राह्मण

उपरतम्

प्रवरब्राह्मणात्मकम्

(भागो का मन्त्रभाग है) - 'देवान् यद्विद्वानिचिक्वित्वान्' (हे अग्ने ! अपने हाँवकर्म के प्रभाव से-आप्त दिव्य प्राणवैश्वताभा को मसीभौति पहिचानते हैं इसी स्वरूपज्ञान के आधार पर आप वृक्षताओं का यजन करने म समर्थ हुए हैं।) य निश्चयेन दिव्यप्राण वृक्षताओं के ज्ञाता हैं, जो कि अग्नि हैं। व अग्नि इन दिव्य-वृक्षताओं को जानते हुए इनका यथाविधि यजन करें (मन्त्रभाग से) यही कहा गया है ॥६॥

(भागो का मन्त्रभाग है) - 'मनुष्वनुमरतवत्' (ह अग्ने ! मनु की भाँति तथा भरत की भाँति अपने हाँवकर्म से हमारे इस यज्ञ की सुमन्त्र बनाइए)। मनु ने ही सर्वप्रथम यज्ञ के द्वारा (दिव्यप्राणों का पार्थिवप्राणों के साथ) यजन किया था। उस मानवयज्ञ को आधार बनाकर (अनुकरण कर के) ही ये (वत्तमान) प्रजाएँ यज्ञानुष्ठान करती हैं। इसी अभिप्राय से 'मनुष्वत्' कहा है। अपिच (यज्ञसम्प्रदाय में यज्ञ के लिए यज्ञवत्ता) 'यह मनु का यज्ञ है' यह कहा करते हैं। इस अभिप्राय से भी 'मनुष्वत्' यह कहा गया है। (तात्पर्य्य यही हुआ कि, यह यज्ञ मनुज यज्ञ की प्रतिकृति है इस अभिप्राय से तथा यह यज्ञ उस प्रसिद्ध मनुष्य की भाँति महत्त्वपूर्ण है, इस अभिप्राय से 'मनुष्वत्' कहना सुमन्त्रवै देने जाता है) ॥७॥

(ऊँक मन्त्रभाग में) 'मरतवत्' यह पठित है। (इसका तात्पर्य्य यही है कि) यह (अग्नि) हा (दिव्यज्ञोक्तस्य प्राणार्त्मक) वृक्षताओं के लिए (भूलोक से) दिव्य लेजाते हैं। इसी दिव्य-धारण धर्म से (अग्नि के सम्बन्ध में वैज्ञानिक लोग) 'यह अग्नि मरत है' यह कहा करते हैं। अपिच यही (प्राणविष अग्नि) प्रोणरूप म परिणत होकर इन पार्थिव प्रजाओं का भरण-पोषण करता है, इसलिये भी 'मरतवत्' यह कहा गया है। (तात्पर्य्य यही है कि वृक्षताओं के लिए हविर्वहन करने से भी ये अग्नि 'मरत' हैं, एवं मानवप्रजाधर्म का प्राणरूप से भरण-पोषण करने से 'कहना अन्यर्थ बनता है) ॥८॥

३-आर्षेयप्रवरण (यजमानवरण)

[दिव्यहोतृप्रवरणात्मक होतृप्रवरणकर्म के] अनन्तर वह अश्वय्यु [अपिषरापरम्परा से सम्बन्ध रखने वाले अपिषराज अतप्य] 'आर्षेय' [अपिषरासम्बन्धी उस यजमान] का वरण करता है। [अर्थात् देवहोतृवरणानन्तर अपिषराज मनुष्य यजमान का वरण करता है]। मनुष्य-यजमानप्रवरणरूप आर्षेयप्रवरणकर्म से। वह अश्वय्यु अपियो तथा वृक्षताओं के प्रति ही इस [यजमान] को निवेदित करता है कि [वस्तु में] यह [यजमान] वृक्ष पुरुषार्थी है, जो कि यज्ञ को [यज्ञसम्पादन के लिए] प्राप्त [प्रवृत्त] हुआ है। इसी प्रयोजन के लिए आर्षेयवरण [यजमान-वरण] करता है ॥९॥

कर ही आभाषण करना चाहिए। (तात्पर्य्य यही है कि, जो प्रयोजन बर्हि, अर्धवर्षा इन्धनसम्पत्-
प्रद्वय का है, वह प्रयोजन जब इन्धनसम्पत्तन से गतार्थ होजाता है साथ ही इन्धनसम्पत्तनप्रद्वय
जब पद्धति से अनुगृहीत है तो ऐसी दशा में इन्धनसम्पत्तनों को आभय न बनाकर बर्हि, अर्धवर्षा
इन्धनसम्पत्तन को आभय बना कर आभाषण करनेो अर्थ्य, तथा पद्धतिविरुद्ध है) ॥(३)॥

२—दिव्य होता (प्राग्भाति) का वरण—

(इसप्रकार इन्धनसम्पत्तनों का ग्रहण कर 'अग्नि आभय' इस रूप से) वह अथर्व्यु आभ-
षण कर (अनन्तर) जो कि देवताओं (प्राग्देवताओं) का होता है, सबसे पहिले उसी अग्नि
का वरण करता है। (सर्वप्रथम 'अग्नि' नामक दिव्य हाता का वरण करता हुआ वह अथर्व्यु)
अपने इस अग्निवरणकर्म से अग्नि के लिए, एवं देवताओं के लिए ही (अपन अपराध) निह्व
(अपराध के लिए समायाचना) करता है। जो कि सर्वप्रथम अग्नि को अपना सत्य बनाता है
(अग्नि का वरण करता है), इससे (तो) अग्नि के प्रति किए गए अपराध का रामन करता है,
एवं जो देवताओं का होता है उसे सर्वप्रथम अपना सत्य बनाता है, इससे देवताओं के प्रति
किए गए अपराध का रामन करता है। (तात्पर्य्य यही है कि जिस दिव्य अग्नि का अथर्व्यु
सर्वप्रथम वरण करता है, वह स्वस्वरूप से अग्नि है, एवं दिव्य देवताभा का होता बनता हुआ
सर्वदेवमूर्ति भी है। इसके वरण से अग्नि का प्रातिस्विक अग्निस्वरूप से भी निह्व होजाता है,
एवं होधरूप से सर्वदेवस्वरूप से भी निह्व होजाता है। इसप्रकार एक ही अग्नि के वरण से
अग्नि, तथा देवता दोनों से निह्व होजाता है) ॥(४)॥

(उपपत्ति बतलाकर अब पद्धति बतलाते हैं)—वह अथर्व्यु—* “अग्निर्देवा दैव्यो होता”
(हे अग्ने! आप देवता—सुलोक्त विषय तत्त्व—है साथ ही आप दिव्य देवताओं के दिव्य
सम्पत्तरयक के होता है) यह मन्त्र जोसता है। अग्निदेवता निश्चयन 'होता' है, इसीलिए
'अग्निर्देवो दैव्यो होता' यह कहा गया है। इस (मन्त्रभाषा) स अग्नि के प्रति तथा देवता
के प्रति किए गए अपराध का ही रामन करता है। जो कि सर्वप्रथम अग्नि का वरण करता है,
इससे तो अग्नि के प्रति किए गए अपराध का रामन करता है एवं जो देवताओं का होता
है, उसके सर्वप्रथम वरण से देवताओं के प्रति किए गए अपराध का रामन करता है ॥(५)॥

* ‘अग्निर्देवो दैव्यो हाता देवान् पदविद्वांसिचक्षिन् मनुष्यभरतवत्’

—इति मिताक्षरम् ।

अस्य यज्ञस्य प्रावितार' इस मन्त्र से अस्त्विग्राहणों के प्रति किए गए अपराध का शमन करता है।

५—मानुष होता का वरण—'

[अनन्तर]—'असौ मानुष' इस मन्त्रपाठ के द्वारा मनुष्य होता का वरण करता है। इस वरणकर्म से पहिले पहिले अवतक यह [आज होतृत्वेन भूत यह मनुष्य] अहोवा ही था आज एक मन्त्रपाठरूप वरण से ही यह होता बना है ॥ [१३] ॥

६—स्वस्त्ययनजप—

[अभ्यव्यु के द्वारा होने वाले 'असौ मानुष' इस मन्त्रपाठरूप वरणकर्म से होतृत्वेन प्रवृत्त यह होता [वरणकर्मनन्तर स्वस्त्ययनलक्षण मन्त्रों का] जप [उत्तराणलक्षण पारायण] करता है। [इस जपकर्म से यह होता] प्राणदेवताओं का ही आश्रय ग्रहण करता है। जिसप्रकार सायकर्मकाल में वपट्कर्त्तव्यप्राणदेवता को लक्ष्य बना कर यथाविधि उनके लिए वपट्कर करने में समर्थ होसके देवताओं के लिए यथाविधि हव्य-यहन करने में समर्थ होसके कोई काम पद्धति के विरुद्ध न होजाय इसी प्रयोजन के लिए जप के द्वारा यह होता देवता का आश्रय लेता है। [वात्सर्ग्य यही है कि अपने होत्रकर्म को निर्विघ्न-स्वतिभावपूर्वक पूरा करने के लिए जप के द्वारा वेद-व्रत प्राप्त करना ही स्वस्त्ययनजप की उपपत्ति है] ॥ [१४] ॥

स्वस्त्ययनजप की उपपत्ति बतला कर अब पद्धति बतलाते हैं—यह होता वहाँ [उस प्रधान वरणकर्मकाल में निम्न लिखित मन्त्र का] जप करता है—“एतन्ना देव सवितवृषते” [हे सविता देवते! मुझ मानुष होता के वरणव्याज से अभ्यव्युल्लोभ आश ही का वरण कर रहे हैं]। इस मन्त्रजप से होता सविता की ओर ही उतकी अनुज्ञा के लिए अनुधावन करता है—अग्निमुख होता है। वही [सविता ही] देवताओं का [देवताओं के यज्ञात्मक कर्म का] प्रेरयिता है। [वात्सर्ग्य यही है कि अभ्यव्यु ने जो मेरा वरण किया है उसका उत्तरदायित्व उस प्राणात्मक सविता देवता पर ही है, जिसके अनुग्रह से मैं अपने होत्रकर्म में सफल बन सकूँगा]। [आगे का मन्त्र आगे है]—“अग्नि नेत्राय” [अभ्यव्यु लोग होत्रकर्म के लिए अग्नि का ही वरण करते हैं]। इस मन्त्रजप से यह मानुष होता अग्नि के प्रति तथा अग्निमय प्राणदेवों के प्रति किए गए अपराध का ही शमन करता है। जो कि सर्वप्रथम यह अग्नि को होत्रकर्म का लक्ष्य बनाता है, इससे तो अग्नि के प्रति किए गए अपराध का शमन करता है। एवं साथ ही जो अग्नि देवताओं का होता है उसे प्रथम लक्ष्य बनाता है इससे देवताओं के प्रति किए गए अपराध का शमन करता है ॥ [१५] ॥

पर (पूर्वपीढ़ी) से अघर (उत्तरपीढ़ी) की ओर आर्पेय का वरय्य करता है। (अर्थात् पूर्व-पीढ़ी से आरम्भकर उत्तर पीढ़ी पर्यन्त व्याप्त यजमान के वंशजों का असुरोगान करता है।) (पर से अघर की ओर प्रवरण करने का वरय्य यही है कि,—पर से अघर की ओर ही मत्तानक्रम चलता है। (इसप्रकार परपुरुषों से अघरपुरुष पर्यन्त नाममहण) द्वारा (यह अध्वर्यु) उन वंशजों के प्रति किए गए (यजमान के) अपराध का ही शमन करता है। यह जोकरप्रसिद्ध है—कि, (वंश-म्वरा में) पहिले पिता (का स्थान) है अनन्तर पुत्र (का स्थान) है अनन्तर पौत्र (का स्थान) है। इसीलिए (स्वाभाविक प्राकृतिक सन्तानक्रम के आधार पर ही) पर से अघर की ओर वरय्य करता है ॥० (१) ॥

४—अग्नि, तथा ब्राह्मणों की अनुग्रहप्राप्ति—

(इसप्रकार यजमान-सम्बन्धी वंशजों के नामोल्लेखरत्मक) आर्पेय का उच्चारण करने के अनन्तर यह अध्वर्यु “ब्राह्मणवत्” (है अग्ने! आप प्रतिष्ठरत्मक ब्रह्म से समतुलित हैं) यह मन्त्रभाग बोलता है। (यह की मूलप्रतिष्ठ होने से) यह अग्नि “ब्राह्म” है। [किंवा इस यज्ञकर्म में प्रतिष्ठात्मक ब्रह्म निश्चयेन अग्नि है।] इसी अग्निप्राय से ब्राह्मणवत् कहा है। [आगे का मन्त्रभाग है]—“आ च वक्षत्” [येसे ब्रह्मवक्ष्य है अग्ने! आप यक्षिय वेषताओं का आह्वान करने वाले हैं]। जिन वेषताओं को इस अग्नि के द्वारा इस यज्ञ में बुलाने के लिए कहा गया है प्रत्य—“आ च वक्षत्” इस मन्त्रभाग से उन्ही की ओर सङ्केत हुआ है ॥ [११] ॥

[आगे का मन्त्रभाग है]—“ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः” [ये ब्राह्मण-अस्त्रिक इस यज्ञ के स्वरूप-सम्पादक हैं]। ये ब्राह्मण निश्चयेन यज्ञ के सञ्चालक तथा रक्षक हैं जो-कि तृतीयपिपा का ग्रह, शस्त्र, एवं स्तोत्र रूप से अनुपपन्न करने वाले हैं, ये ही अस्त्रिक ब्राह्मण इस यज्ञ को [तेजान्तिरूप से] विवृत करते हैं, ये ही अनुष्ठान ब्राह्मण (आहुतिक द्वारा) इस यज्ञ (उच्चारितारूप वेषभूषा) को व्यवहृत करते हैं, (ये ब्राह्मणा इत्यादि मन्त्राङ्गधारण के द्वारा) उन्ही अनुष्ठान अस्त्रिक ब्राह्मणों के प्रति [अज्ञानवश्या] किए गए अपराध का शमन करता है। इसी अग्नि प्राय से “ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः” यह कहा गया है ॥ [१२] ॥

[इसप्रकार ‘अमुवदमुवत्’ रूप से पहिले अध्वर्यु आर्पेय वरय्य करता है, अनन्तर ‘ब्रह्म-एवदाच वक्षत्’ रूप से अग्नि के प्रति किए गए अपराध का शमन करता है अनन्तर—‘ब्राह्मणा

० “अमुवदमुवत्” इति ।

अस्य यज्ञस्य प्रावितार' इस मन्त्र से ऋत्विग्वाक्यों के प्रति किए गए अपराध का शमन करता है।

५—मानुष होता का वरण—

[अनन्तर]—‘असौ मानुष’ इस मन्त्रपाठ के द्वारा मनुष्य होता का वरण करता है। इस वरणकर्म से पहिले पहिले अवतक] यह [आज होवृत्त्वेन धृत यह मनुष्य] अहोवा ही था आज उक्त मन्त्रपाठरूप वरण से ही यह होता बना है ॥ [१३] ॥

६—स्वस्त्ययनजप—

[अभ्ययु के द्वारा होने वाले ‘असौ मानुष’ इस मन्त्रपाठक वरणकर्म से होवृत्त्वेन] प्रवृत्त यह होता [वरणकर्मनन्तर स्वस्त्ययनसंक्षण मन्त्रों का] जप [उक्तचारणलक्षण पारायण] करता है। [इस जपकर्म से यह होता] प्राणदेवताओं का ही आभय ग्रहण करता है। जिसप्रकार याग्यकर्मकाल में उपदृक्कर्तव्यप्राणदेवता को लक्ष्य बना कर यथाविधि उनके लिए वपद्वार करने में समर्थ होसके देवताओं के लिए यथाविधि हव्य-वहन करने में समर्थ होसके, कोई क्रम पद्धति के विरुद्ध न होजाय इसी प्रयोजन के लिए जप के द्वारा यह होता देवता का आभय लेता है। [वात्सर्प्य यही है कि अपने होत्रकर्म को निर्बिघ्न-स्वविभावपूर्वक पूरा करने के लिए जप के द्वारा देव-वक्ष प्राप्त करना ही स्वस्त्ययनजप की उपपत्ति है] ॥ [१४] ॥

स्वस्त्ययनजप की उपपत्ति बतला कर अब पद्धति बतलाते हैं—यह होता वहाँ [उस प्रकान्त वरणकर्मकाल में निम्न लिखित मन्त्र का] जप करता है—“एतन्ना देव सवितवृक्षते” [हे सविता देवते! मुझ मानुष होता के वरणव्याज से अभ्ययुल्लोग आप ही का वरण कर रहें]। इस मन्त्रजप से होता सविता की ओर ही उनकी अनुज्ञा के लिए अनुधावन करता है—अभिमुख होता है। यही [सविता ही] देवताओं का [देवताओं के यज्ञात्मक कर्म का] प्रेरिता है। [वात्सर्प्य यही है कि अभ्ययुने जो मेरा वरण किया है उसका उत्तरवाक्य उस प्राण्यत्मक सविता देवता पर ही है जिसके अनुग्रह से मैं अपने होत्रकर्म में सफल बन सकूँगा]। [आगे का मन्त्र भाग है]—“अग्नि गोत्राय” [अभ्ययुल्लोग होत्रकर्म के लिए अग्नि का ही वरण करते हैं]। इस मन्त्रजप से यह मानुष होता अग्नि के प्रति तथा अग्निमय प्राणदेवों के प्रति किए गए अपराध का ही शमन करता है। जो कि सर्वप्रथम यह अग्नि को होत्रकर्म का लक्ष्य बनाता है, इससे तो अग्नि के प्रति किए गए अपराध का शमन करता है। एवं साथ ही जो अग्नि देवताओं का होता है उसे प्रथम लक्ष्य बनाता है, इससे देवताओं के प्रति किए गए अपराध का शमन करता है ॥ [१५] ॥

आगे का मन्त्रभाग है) — 'सह पित्रा वैश्वानरेण' (वे अस्थिक् पित्रा वैश्वानर स मुख अग्नि का धरण करते हैं) पित्रा वैश्वानर निश्चयेन (सवनयत्रयात्मक यज्ञमूर्ति) सम्पत्तर है, जो कि (सम्पत्तर) प्रजापति है। अब ('सह पित्रा वैश्वानरेण' इस मन्त्ररूप के द्वारा) यह होता सम्पत्तरप्रजापति के प्रति किए गए अग्रप्राथम्य का ही रामन करता है। (आगे का मन्त्रभाग है) — 'आने पुपू नृ वृहस्पते प्र च अद्, प्र च सव' (वे आने। वे पुपू। वे वृहस्पते। आप ही पृथ चन कीजिए, आप ही सजन कीजिए)। यह होता अनुवचन्या नामक ऋचाओं का आरण्य करण एवं इस अनुवचनकर्मपूर्वक 'याज्या' नामक ऋचाओं से वेधताओं का सजन करेगा। जिन वेधताओं के लिए यह अनुवचन, तथा युजन् करने वाला है, एक मन्त्ररूप के द्वारा यह होता इन वेधताओं के प्रति किए गए अग्रप्राथम्य का ही रामन करता है। (मन्त्रद्वारा अपना उत्तरवाचित्व इटता हुआ यही भाव व्यक्त कर रहा है कि) वे वेधताओं। आप ही अनुवचन कीजिए एवं आप ही याज्या कीजिए। (अर्थात् मैं अनुवचन सजन नहीं कर रहा अपितु वेधता ही यह कर्म मुझ से करवा रहे हैं) ॥ (१६) ॥

(आगे का मन्त्रभाग है) — 'वधतां रातो स्याम, रुद्राबाधुर्वापां स्वाहित्या अदितये स्यामनेहस' (हम इस स्वस्त्यसनरूपलक्षण कर्म से वधवेधताओं की सम्पत्ति में प्रतिष्ठित हो आदित्यवेधता हमारे लिए सुप्रतिष्ठितकृ तर्तु विवेकाभासमूला अदिति के लिए हम अदित्य के रहें)। निश्चयेन (सम्पत्तर-त्रिलोकी में) मे वीच ही (मुख्य अतिष्ठाता) वेध है, जो कि वृष-रुद्र आदित्य (जानू से प्रतिष्ठित) हैं। 'हम (यज्ञद्वारा सम्पत्तर-सम्पत्ति को प्राप्त करते हुए) यही वीचों की रक्षा में प्रतिष्ठित रहें' मन्त्र से यही कृपा गया है ॥ (१७) ॥

(आगे का मन्त्रभाग है) — 'अष्टामघ देवेभ्यो वाचमुवासम्' (हम इस यज्ञकर्म से वध-वाओं के लिए उनके लिए सेवनीय-अनुकूल-वाक् का प्रयोग करें) आज हम वेधताओं के लिए रोमनवाणी श्रोत्रने में असमर्ब हो मन्त्र से यही कहा गया है। यही [यज्ञ के लिए] समृद्ध [समृद्धिप्राप्ति का धरण] है, जो कि वेधताओं के लिए [होता] रोमन-प्रिय-वाणी का आरण्य करता है ॥ (१८) ॥

(आगे का मन्त्रभाग है) — 'मुष्टां प्रहस्य' [यज्ञ में उपस्थित अस्थिजाति ब्राह्मणरूप का लिए मैं प्रियवाणी का प्रयोग करें]। 'मैं ब्राह्मणों के लिए शान्ता अनुदेशकरी प्रियभाषा का प्रयोग करूँ मन्त्र से यही कहा गया है। यही समृद्ध है जो कि ब्राह्मणों के लिए प्रियवाणी शान्ता है ॥ (१९) ॥

[भागो का मन्त्रभाग है]—“जुष्टो नराशसाय” [यज्ञ में दशकरूपेण उपस्थित होता है—
जाति प्रजाका के लिए मैं प्रिय थाणी था हूँ] । नर निधयेन प्रजा है । मन्त्रभागा से सर्वसाधारण
सर्वप्रजा के लिए [मित्र मापण करने के लिए ही] कहा गया है । यही समूह है, [जिस कर्म
को सर्वप्रजा का] जो इस कर्म को जानता [देखता] है जो जहाँ जानता [देखता] है सभी प्रजा
साधुकर्म है, वही साधु कर्म है, इस प्रियभागा का प्रयोग किया करते हैं । [सभी जिस कर्म की
प्रशंसा करें, वही कर्म वास्तव में समूह माना जाता है, वही वास्तव्य है] । [सर्वान् म निम्न
विक्षिप्त श्रुतमन्त्र का जप करता है]—

“यद्य होतृवर्ये जिह्म चक्षु परावृत्त ।

अग्निष्टत् पुनराग्निप्राज्ञावेदा विचर्षणि ॥”

“आज इस होतृवर्यकर्म में जिस किसी की भी कुटिल दृष्टि पड़ गई है—[जिस कुटिल
दृष्टि से होतृकर्म का स्वरूप विकृत हो गया है]—जानबूझ विचर्षणि अग्निदेवता उस का पुन
रन्वान कर दें । [मन्त्रवास्तव्य का धिरोपण करती हुई श्रुति कहती है] जिसप्रकार जिह्म [खीन
आप्या-नामक] अग्नियों का पहिले प्रण किया था, व [अभ से] प्रकाशित होगा ये, इसीप्रकार
इस होतृवर्यकर्म में मेरा जो कुछ [यज्ञसम्पदभाग कुटिलदृष्टि निरूपेण] प्रकाशित होगया है
अग्ने ! आप उस की पुन श्रुतिपूर्ति कर दिजिए, मन्त्र के द्वारा यही कहा गया है । इसप्रकार
सत्यमायनत्मा उक्त मन्त्रप्रयोग के द्वारा अवश्यमेव इस का वह क्षतभाग पुनः आप्राप्यित होजाता
है ॥ [२०] ॥

७ सम्मशान (स्पर्श) कर्म—

[उक्त मन्त्र-परस्परजप के अनन्तर बहुत होता अप्यव्यु तथा आग्नीध्र का स्पर्श करता है ।
अप्यव्यु [निधानेन] मन है एवं होता [निधानेन] वाक् है । [आग्नीध्र निधानेन प्राणालोक है] ।
ऐसी स्थिति में वाग्रूप अश्वसु तथा प्राणरूप आग्नीध्र का सदा करता हुआ स्पर्श, तथा वाक् [प्राण-
का भी] का परस्पर सन्धान [मेल] करता है ॥ [२१] ॥

[मनः प्राण-वाक्-संज्ञात्मक स्पर्शकर्मोपरान्तर वह होता पुन अन्यारब्ध जपकर्म का
अनुगमन करता है । [जपमन्त्र है] ‘पयमोर्वीरदसस्यान्तु अग्निध, पृथिवी च, आपध, वाज-
ध अहध, रात्रिध’ [अग्नि पृथिवी जल अम दिन रात महत्त्वराक्षी य ६ आ द्यता
मेरी दुरिष्ठभाष से रक्षा करें] । ये ६ आ द्यता आपत्तियों से मरी रक्षा करें मन्त्रभागा से यही
कहा गया है । उस व्यक्ति के लिए आपत्ति की अणुमात्र भी आराधना नहीं है जिस की य अन्यादि
६ आ द्यता आपत्तियों से रक्षा करते रहते हैं ॥ [२२] ॥

८-उपोवर्षनकर्म—

[यह मन्त्रजपानन्तर उपस्थान से] वह होता होतृपवन [स्थान] की ओर लौट आता है। वहाँ ओकर होतृपवन से एक वर्षातृण लेकर—“निरस्त परावसु” (परावसु नामक असुर यह से निकल गया) यह मन्त्र बोलता हुआ [उस तृण को वक्षिण की ओर] फेंक देता है। परावसु नामक [असुरवंशज व्यक्ति] असुरों का ‘होता’ था। [तृणनिरसनव्याज से] वह होता इसे ही होतृपवन से बाहिर निकालता है ॥ [२३] ॥

तृणनिरसनानन्तर वह होता होतृपवनस्थान में—“इदमहमर्षावसो सद्गने सीदामि” [मैं अर्षावसु के स्थान में बैठता हूँ] यह मन्त्र बोलता हुआ बैठता है। अर्षावसु नामक [देववंशज व्यक्ति] देववर्षा का ‘होता’ था। [आज] होता वसी के स्थान में बैठता है ॥ [२४] ॥

(होतृपवन-स्थान पर बैठ कर वह होता निम्न लिखित) मन्त्र का जप करता है—
‘विश्वकर्मस्तनूपा असि’ (ह विश्वकर्मन्—आप शरीर की रक्षा करने वाले हैं)। अनन्तर ‘मोर्धोदोषिष्टं, मा मा हिंसिष्टं एष वां लोके’ (हे गाहपत्याग्ने !, आहवनीयाग्ने ! आप मेरे शरीर को अतिशयरूप से ताप न पहुँचाइए आप मेरी हिंसा न कीजिए, क्योंकि यह आपका लोक है। मैंने जब इसीका आश्रय लिया है, तो मला उस दूरा में आप कहीं मुझे घास देंगे)। इस मन्त्र का उच्चारण करता हुआ स्वस्थानरूप होतृपसवनस्थान से उठकर की ओर मुख करता हुआ योड़ा सा चलाता है। इसप्रकार वह होता आहवनीय, तथा गर्हात्म दोनों के मध्यस्थान में प्रतिष्ठित है। अतः मन्त्रजप के द्वारा इन दोनों के प्रति किए गए अपराध का ही शमन करता है। इससे ये दोनों इसे पीड़ा नहीं पहुँचाते ॥ (२५) ॥

९-अग्निदर्शनकर्म—

(होतृपुच्छरतस्थलता) नन्तर वह होता आहवनीयाग्नि की ओर चलता हुआ निम्न-लिखित मन्त्र का जप करता है—

“विश्वेदेवाः त्वन मा ययेह होता वृते मनमै यमिषय।

प्र मे मृत मागधेयं यया वो येन पथा हव्य मा वो वहानि ॥

—श्रुत्सं० १०।५०।१।

“ह विश्वेदेवा” आप मुझे आज्ञा कीजिए कि, जिसप्रकार इस यज्ञ में होता बनता हुआ होतृस्वेन पूत होता हुआ—यहाँ प्रतिष्ठित होकर आपका यजन करें। साथ ही मुझे इन देवभागों

का वतलाइए, जिन्हें मैं यथानियत मार्ग से आपके लिए पहुँचा सकूँ। (लोकदृष्टान्त से, मन्त्र-
तात्पर्य का समन्वय करती हुई भुवि कहती है कि,) लोक में जिन अविधियों के लिए पाचक
के द्वारा पक (अन्न) होता है, सम्पन्न हो जाने पर पाचक उन भोजन करने वालों से पूछता है
कि, भोजन सम्पन्न है, आशा दीजिए, आपके लिए ले आऊँ, परोस दूँ। ठीक इसी, लोकमय्यादा
के अनुसार यह होता (स्वप्रवृत्त इन्द्र के सम्बन्ध में, इन्द्रप्राहक) -- देवताओं की (इस रूप से)
आशा (ही) चाहता है कि-आशा दीजिए, मैं आपके लिए, यथाविधि उपद्रव्य कूटूँ, विधिपूर्वक
इष्टि का वहन करूँ। इसी उद्देश्य की सिद्धि के लिए वक्त्ररूप से मन्त्रजप करता है ॥२६॥

इति-स्वस्त्ययनजपः

पाँचवें अध्याय में पहिला, तथा चौथे प्रपाठक में दूसरा ब्राह्मण

समाप्त

“प्रवरणाक्षयः” अत्र उपरत

मूलानुवाद समाप्त ॥

सूत्रानुगतेपद्धतिमगूह —

‘आहवनीयाग्नि के दक्षिण मूपदेश में खड़े होकर आहवनीयाग्निस्वाहा में समन्त्र वांगुर्गत् उत्तरीधर करने के अनन्तर (जुहस्मिन् आस्य की अग्निष्ठीम धारारूप से आहुति देने के अनन्तर) वह अग्ध्यु आहवनीय से पश्चिम में भाग में झूट जाता है। वहाँ आकर उपसृत् से अससृष्ट जुहू के अंगशोष के ध्रुवापत्ति आस्य से सम्बन्ध कर देता है। वह इतिकर्त्तव्यता पूर्वसूत्र से (शशरी) प्रतिपादित हुई है। अब क्रमप्राप्त सुप्रसूतो अग्नि की इतिकर्त्तव्यता बतलाई जाती है। जुहस्मिन् आगशोष का ध्रुवास्थित आस्य के साथ समन्वय करने के अनन्तर, दूसरे राश्यों में पूर्वात्तराधारद्वय की इतिकर्त्तव्यता समाप्त करने के अनन्तर वह अग्ध्यु उपसृत्, जुहू, नाम के दोनों स्रक्ष्णों की स्वस्थान में (उनके शिग पहिले से निम्न स्थान में) रुक जाता है। इसप्रकार स्रक्ष्णद्वय के महास्थान रहने के अनन्तर वह अग्ध्यु होता से उत्तरमार्ग के द्वारा निकल कर उत्तरद्वय के पश्चिम भाग की ओर पूर्वोभिमुख झुका होकर इष्मसन्नहनों (अष्ट बौधने के वर्मवृत्तों) को अपने हाथ में लेता हुआ—“ओ भावय इस निगदमन्त्र का उच्चारण करता है।

अपिधरासम्बन्धी अवश्य आप्येय कहलाने वाले यज्ञकर्त्ता यजमान के वंश का कीर्तन करने के उद्देश्य से ही ओ भावय मन्त्र का उच्चारण होता है। इसका तात्पर्य यही निकलता है कि, हे आग्नीध्र ! अब तुम यजमान की दिव्य देवताओं के प्रति सुनवाई करो। अग्ध्यु के मुख से निकलते हुए ‘ओ भावय’ अथवा ‘आभावाय’ की सफलता सूचित करता हुआ आग्नीध्र नामक अग्निष्ठी अग्ध्यु से उत्तर दक्षिणाभिमुख लड़ा हुआ स्पष्ट तथा इष्मसन्नहनद्वय हाथ में लेकर बोलता है—“अस्तु औपद्”। अग्ध्यु कृत ‘ओ भावय’ कर्म ‘आभावाय’ कर्म है एवं आग्नीध्रकृत ‘अस्तु औपद्’ कर्म ‘प्रत्याभावाय’ कर्म है। यह आभावाय, तथा प्रत्याभावाय कर्म यज्ञसम्बन्ध को प्रकृत रहने के लिए इष्मसन्नहनों को हाथ में लिए ही करना चाहिए। कितने एक याज्ञिक यज्ञसम्बन्ध की प्रकृति के लिए यदि पर विवेक वसतु को अथवा इष्म की वस्तु को उठाई उसे हाथ में लेकर आभावाय-प्रत्याभावाय करते हैं जिस पर यह कि, राय परीक्षित न सफल किया है। इसप्रकार प्रवरणकर्म में सर्वत्र अग्ध्यु आभावाय करता है आग्नीध्र प्रत्याभावाय करता है। कर्त्तापत्य का इस सम्बन्ध में यह स्पष्टीकरण और है कि इष्मसन्नहनद्वय केवल होतृपरण-सम्बन्धी आभावाय प्रत्याभावाय-कर्म में ही होता है। आभावाय प्रत्याभावाय की इसी इतिकर्त्तव्यता का निम्न लिखित सूत्रचतुष्टयी से स्पष्टीकरण हुआ है—

(१) — “निधायेष्वसन्नहनान्यादा- यो आवये” त्याह” (का० श्रौ० सू० ३।२।३।)।

(२) — “अस्तु श्रौपडित्यग्नीत्” का० ३।२।४।)।

(३) — “वेदिर्बहिर्निष्प्रशकलमपिच्छिष्यैके” (का० ३।२।५।)।

(४) — “एव सर्वत्राऽऽधुत-प्रत्याभुतेषु” (का० ३।२।६।)।

आवायण-प्रत्यावायण-कर्मोन्तर यह अध्वर्यु श्मसन्नहनदणों को अपने हाथ में रखता हुआ ही विव्याग्निकरण होता का अपने इस यज्ञ में “अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान् यच्चद्विषां भिक्षित्वान्मनुष्वधुमरतवत्” इस निगदमन्त्र का उच्चारण करता हुआ वरण करता है। इस प्रकार सवप्रथम विव्याग्निक का ही धरण किया जाता है, जिस वरणकर्म का निम्न क्षिप्ति सूत्र से स्पर्शकरण हुआ है—

“अथ प्रवृषीते-ऽग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्पदद्विषांभिक्षित्वान् मनुष्वधुमरतवत्” (का० ३।२।७।) इति ।

विष्वाग्नि का इसप्रकार होतृत्वेन धरण करने के अनन्तर आर्पण-यजमान का नामग्रहण पूर्वक धरण करता है। यजमान के सम्बन्ध से ही त्रिसंस्थ ये आर्पण ‘यजमानार्पण’ कहलाए हैं। पर से इस ओर ‘गौतमवत्-मरवत्-अङ्गिरोवत्’ इत्यादि रूप से—‘करपवत् अवत्सा रवत्-नैधुववत्’ इत्यादि रूप से,—‘भृगुवत्-व्यवनवत्, अप्तवानवत्’ इत्यादि रूप से गौतम, करपव, भृगु मरद्वाजादि यजमान-गोत्रानुसार यजमान के तीनों वंशजों का निगदमन्त्रात्मकत्वेन उच्चारण करता है। अथवा यजमानकुल में जितने भी मन्त्रद्रष्टा प्रवराध्याय में उपधारित हैं, उन सब का नाम लिया जासकता है। किसी का मन्त्रकृत एक श्रुति है यही एक प्रवर कहलाया है। किसी के दो मन्त्रकृत हैं किसी के तीन हैं किसी के चार, किसी के पाँच हैं। वे क्रमशः एकप्रवर, द्विप्रवर, त्रिप्रवर, चतुप्रवर, पञ्चप्रवर कहलाए हैं। जिसके जितने प्रवर हैं, उन सब का भी धरण करना पश्चात्तर है यही तात्पर्य है। दोनों पक्षों के सम्बन्ध में निष्कर्ष यही है कि आर्पण प्रवरण में—आर्पणं वृणीते यह कह कर भगवान् आपस्तम्ब ने कहा है—एकं वृणीते, द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते न पञ्चासिवृणीते (आप० श्रौ० २।१६।८)। यदि सूत्रगत त्रि-पक्ष को विविपरक मान लिया जाता है तो तीन का ही धरण न्यायप्राप्त होता है एवं यही कर्त्तव्य का प्रथम पक्ष है। यदि आर्पणं वृणीते इसे विधि-परक माना जाता है तो सभी मन्त्र-द्रष्टाओं का धरण प्राप्त होजाता है, एवं यही कर्त्तव्य का उत्तरपक्ष है।

अभिषिक्त क्षत्रिय [राजा] अनभिषिक्त क्षत्रिय, तथा वैश्य इन दोनों में वरणकर्मानुगता इति-कर्त्तव्यता कुछ विशेषता रखती है। यदि अभिषिक्त क्षत्रिय यह कर रहा है तो अभ्यर्च्य उस क्षत्रिय राजा के कुत्रपुरोहित के आर्षेयों का भी वरण कर सकता है, यथा तब राजा के आर्षेयों का भी वरण कर सकता है। यदि अनभिषिक्त सामान्य क्षत्रिय का तथा वैश्य का यह है तो उस अवस्था में प्रत्येक वंश में इन के कुल-पुरोहितों के आर्षेयों का ही वरण होता है। एक पक्ष यह भी है कि—ब्राह्मण, अभिषिक्त क्षत्रिय राजा अनभिषिक्त सामान्य क्षत्रिय-वैश्य सबका अनुवर्त इस निगद मन्त्र के द्वारा भी आर्षेयवरण किया जा सकता है। निम्न लिखित सूत्रपत्रक से इसी आर्षेय-वरणकर्म का स्पष्टीकरण हुआ है—

(१)—‘अमुवदमुव’ दिति यजमानार्षेयापयाह परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि’

(का० ३।२।८) ।

(२)—‘यावन्तो वा मन्त्रकृत’

(का० ३।२।८) ।

(३)—‘पुरोहितार्षेया वा’

(का० ३।२।९) ।

(४)—‘क्षत्रिय-वैश्ययोश्च नित्यम्’

(का० ३।२।१०) ।

(५)—‘मनुव’ दिति वा सर्वेषाम्’

(का० ३।२।१२) ।

ऊक्त प्रकर से आर्षेयव्यवधानान्तर यह अभ्यर्च्य ‘ब्राह्मणदा च वचव् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्राविताह’ इस निगदशेषमन्त्र का उच्चारण करता है। अनन्तर—‘मुक्तरक्त—शर्मा होता मानुष’ (असौ मानुष) यह बोलता है। यह उच्चारण मानुष होता का ही वरण सम्भक्त है। मानुष होता का उच्चारण से नाम बोलना एक पक्ष है। धीरे से (उपांशुरूप से) नामाच्चारण करना पञ्चान्तर है। इसप्रकार मानुष-होत्ववरणानन्तर यह होता (मानुष होता) एतच्चा द्वय संवित् वु गीते० इत्यादि [रातपथब्राह्मणोक्त स्वस्त्वयनत्रय करने के अनन्तर] अभ्यर्च्य तथा आग्नीध्र दोनों के लब्ध * प्रवेश का स्वरा करता है। स्वरानन्तर अभ्यर्च्य तथा आग्नीध्र दोनों का स्थान बैठ जाते हैं। इसी इतिकर्त्तव्यता वा उल्लेख करतेहुए सूत्रकार कहते हैं—

(१)—‘ब्राह्मणदा च वचव् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारोऽसौ मानुष’ इति होतृनामप्रणामम्

(का० ३।२।१३) ।

(२)—‘उपांशु वा’

(का० ३।२।१४) ।

(३)—‘सम्पूज्य उपविशत’

(का० ३।२।१५) ।

इति सूत्रानुगतपद्धतिसंग्रह

• ‘अंसऽभ्यर्च्य मन्त्रारभत—पारवस्थेन पाणिना आग्नीध्रमह्वरान

—आ आ० ए० १।१।२५।१०१।

वैज्ञानिक-विवेचना —

१—आभावणकर्मोपपत्ति —

(भाष्य)—उत्तराचार—कर्मनान्तर सुदृश्यत आन्यशेष का प्रवर्तित आन्य से समझन करया जाता है, अनन्तर सुदृ-उपपत्ति नामक दोनों सुकृपात्री को यथास्थान रूप दिया जाता है। इस कर्म के अनन्तर वरणकर्म आरम्भ होने वाला है। बिन दमवृणसमूहों से यशिय इष्म (काष्ठ) बधि जाते हैं वह तृणसमष्टि 'इष्म-समहन्' नाम से व्यङ्गित हुई है। इसे अपने हाथ में लेकर ही अप्वस्यु, तथा आम्नीम्र नामक श्रुतिवक आभावण—कर्म की इतिकृत व्यता पूरी करते हैं। पहले अप्वस्यु ओ भाषय इस निगदमन्त्र का उच्चारण करता है, अनन्तर आम्नीम्र अस्तु औपट् इस निगदमन्त्र का उच्चारण करता है, यही प्रत्याभावणानुगत आभावणकर्म की इतिकृत व्यता है जैसा कि सूत्रानुगत-प्रदक्षिपकरण में स्पष्ट किया जा चुका है। भाषण की १, २ १ इन तीन कथिद्वयों में उपपत्ति-प्रदर्शनपूर्वक इस आभावणकर्म का ही प्रतिपादन हुआ है।

वरणकर्म से पहिले आभावण क्यों किया जा । है १, इसी प्रश्न का सोपपत्तिक समाधान करती हुई भुक्ति कहती है 'यह आभावण कर्म निश्चयन यज्ञ है। वरणकर्म से इत श्रुतिवर्षों के द्वारा यज्ञेतिकृत व्यता का ही सम्पादन अभीष्ट है। दूसरे शब्दों में वरणकर्म एकप्रकार का यज्ञाधिकार (यज्ञेतिकृत व्यता—निर्वाहा-धिकार)—पदान है। इस यज्ञाधिकार—प्रदानसञ्चय वरणकर्म के उपक्रम में प्राकृतिक यज्ञ का सम्बन्ध अपेक्षित है। इसी उद्देश्य की पूर्ति के लिए आभावणात्मक यज्ञ का वरणकर्म से पहिले अनुगमन किया जाता है। 'ओ भाषय' इस निगदमन्त्र का तात्पर्य यही है कि जिसका आग्रह हम इस यज्ञ में वरण करना चाहते हैं उसे प्राकृतिक देवता स्वीकार करलें। इसे हम आपके यजनरूप यज्ञकर्म के लिए आज होवा बना रहें' यही आभावण का निष्कर्ष है। आग्रहस्य पार्थिव प्राण—देवताओं का आहुति—द्रव्य के द्वारा सावित्र सुतोक्तस्य प्राण—देवताओं के साथ अन्तर्भाव—सम्बन्धामक यजन करना ही 'यज्ञ' है। आभावणकर्म से दिव्य प्राणदेवताओं की दृष्टि क्योंकि इस यज्ञकर्म की ओर हो जाती है एतावता ही देवप्राणकर्तृक रूप आभावण की यज्ञ कहा जा सकता है। इसप्रकार आभावणकर्म करना दिव्यप्राणात्मक यज्ञ का ही अनुगमन करना है। जिसकी स्वरूप—निष्पत्ति के लिए वरणकर्म अभीष्ट है, आभावणकर्म से वह लक्ष्मीभूत बन जाता है। अतएव वरण से पहिले आभावणकर्म आवश्यक बन जाता है ॥ १ ॥

बिन दर्नतृणसमूहों से (दर्नरज्जु से) यशिय इष्म काष्ठ बधि जाते हैं ये 'इष्मसमहन् (लकड़ी बाँधने की र्नरज्ज) नाम से व्यङ्गित हुए हैं। वेदि पर जो तण आति गिर पड़ते हैं उन्हें इसी दर्नरज्जु से हटाया जाता है। इन दर्नरज्जु को हाथ में लेकर ही अप्वस्यु आभावणकर्म करता है। यह आभावणकर्म इष्मसमहन् हाथ में लेकर क्यों किया जाता है? इसी प्रश्न का सोपपत्तिक समाधान करती हुई भुक्ति कहती है कि, यदि वह अप्वस्यु यज्ञात्मक इस इष्मसमहन् को आलम्बन बनाए बिना आभावण करेगा तो इसकी अप्रामाण्यतया कथित होजायगी अथवा और किसी विपत्ति का इसे सामना करना पड़ेगा।

सुतोक्तस्य प्राण—देवताओं का आकषणात्मक आभावण—कर्म 'यज्ञ' है जैसा कि पूर्व कथिद्वय में स्पष्ट किया जा चुका है। 'यज्ञात्मक आभावणकर्म यज्ञ को आलम्बन बना कर ही करना चाहिए

इस कथन से भूति इत्यसमग्रह को भी यज्ञात्मक बताया गी है । तात्पर्य इस कथन का यही है कि, यज्ञवत् अभ्यात्म-आधिभूत-आधिदैवत-भेद से तीन भागों में विभक्त है । सौरसम्बत्सरावच्छिन्न सावित्राग्नि-पारमेष्ठ्यसोमामरुत, शुक्लोकोपलक्षित यज्ञ 'आधिदैविक यज्ञ' है । पार्थिवसम्बत्सरावच्छिन्न आह्निसाग्नि चाम्रसोमामरुत भूलोकोपलक्षित यज्ञ 'आधिभौतिक यज्ञ' है । एष वैश्वानराग्नि तथा अन्नसोमामरुत-शरीर यज्ञ ही-आभ्यात्मिक-यज्ञ है । आभ्यावणकर्म शुद्धेष्टताकथक धनता हुआ आधिदैविकयज्ञ है, आभ्यावणकर्ता अध्यय्य आभ्यात्मिक यज्ञ है । एष इहम्-समग्रह निवानेन आधिभौतिक यज्ञ है । अथ ही विष्णुयज्ञात्मक पारमेष्ठ्य अपतत्त के पयोतिर्मय भाग से उत्पन्न होने के कारण दम आच्छादक्य से भी पार्थिव यज्ञ है । इधर 'अदृश्य पृथिवी' सिद्धान्तानुसार अपतत्त्व से उत्पन्न पार्थिवयज्ञ आभ्यात्मिक [वेनात्मक] दम का सञ्जातीय भी है ।

बनकर अभ्यात्मयज्ञ इस ओर के पार्थिव [आधिभौतिक] एवं उस ओर के निम्न [आधिदैविक] यज्ञ दोनों से अनुगृहीत रहता है तमिष्ठक इसका स्वरूप प्रतिष्ठित रहता है । दोनों में भी पार्थिवशरीर प्रधाना अभ्यात्मकस्था की प्रधान प्रतिष्ठा आधिभौतिक पार्थिव यज्ञ ही है । इस प्रतिष्ठा के निकल जाने से ही निधनावस्था का आगमन होता है प्रतिष्ठाविभ्युत्ति से ही इस पर अन्यत्र विपत्तियाँ आक्रमण करती हैं । जब पार्थिवी यज्ञप्रतिष्ठा उन्मिष्ठ हो जाती है तो केवल शुक्लोककर्षण का प्राधान्य रह जाता है । शुक्लोककर्षण का प्राधान्य ही पार्थिवप्रतिष्ठोन्मिष्ठ का कारण है । यकदायुर्भोगपर्यन्त उभयानुप्रप्राप्ति के लिए ही शुक्लोक-स्थानीय आह्वनीय, तथा भूलोकस्थानीय गार्हपत्य दोनों के मध्य में लड़के होकर अथ उपसर्ग [आभ्यसन] कर्म किया जाता है । वैसा कि — 'अनुपुष्य' इत्यरेणाह्वनीयश्च गार्हपत्यश्च प्राकृष्टिप्राप्त्यप सप्तसूराति [शत १।१।१२।] इत्यादि रूप से विस्तार से बताया जा चुका है । ठीक वही प्रयोग यही अपेक्षित है । यदि अन्नयु पार्थिव यज्ञ को आभ्यसन बनाए बिना शुक्लोकानुगत आधिदैविक यज्ञ-संग्राहक आभ्यावणकर्म करेगा तो किशुद दिव्ययज्ञ के प्राधान्य से इसकी पार्थिवी यज्ञप्रतिष्ठा पर आपात होगा । फलतः प्रतिष्ठाविभ्युत्ति होजायगी अथवा तो अन्य किसी विपत्ति का अनुगमन करना पड़ेगा । इस आपाति से बचने के लिए आभ्यावणकर्म करते समय [आधिदैविक यज्ञसम्पत्ति-संग्रह करते समय] पार्थिवी प्रतिष्ठा को आभ्यसन बनाता आवश्यक होजाता है । इसी उद्देश्य से इहमसमग्रह को [पार्थिव यज्ञ-इहम् को] हाथ में लेकर ही आभ्यावणकर्म किया जाता है ॥ २ ॥

इयं [पृथिवी] ये वयि [शत० ७।१।१।१५] इस भूति के अनुसार आधिभौतिक यज्ञ की प्रतिष्ठा [विधानस्थान] पृथिवी ही है एवं यही इस यज्ञ की वेदि है । मन्त्र यह में वा यद बनाई गई है वह निदानेन पृथिवी-स्थानीय है और यही इस यज्ञ की प्रतिष्ठा है । वेदि पर निम्न हुए दर्भगुण बोधधि-बनस्वति स्थानीय हैं जिन्हें यज्ञ-उपगुणन की दृष्टि से वेदिरूप शरीर के साम [आश्रय] केष्ठ [मनस्वति] भी कहा गया है । अग्नि को प्रज्वलित करने के लिए, तथा अग्निवेदीकर्म-सम्पादन के लिए वा इहमभ्यार (अष्टभ्यार) लाया जाय है, वह निदानेन अग्नि है । 'शय यनयु मात्रो ममवा मर्त्तस इभ्यत्' (श्रुतं ८।१।१५) इत्यादि मन्त्रभूति के अनुसार अष्ट में अग्नि गुप्त है । वही मुख्यतः अग्नि है जिसे अमरवय सक्थ मे क्षुण्य-मृग कहा जाता है । वयि ओर इहमशष्ट राज्ञी पार्थिव (आधिभौतिक) यज्ञ-यज्ञ है । आभ्यावणकर्म में पार्थिवी प्रतिष्ठा ही अग्निवेदि है । अतएव प्रथम तो यज्ञ पर निम्न दर्भगुण

को लेकर ही आभावण करना चाहिए, अथवा इष्मन्मण्ड को लेकर आभावणकर्म करना चाहिए। वेदमृण स आभ्राण रूप से एवं इष्मन्मण्ड से परम्परया पार्थिवी प्रतिष्ठा प्राप्त हो जाती है। इस उपपत्ति को आगे करते हुए किन्ते एक साम्प्रदायिक आभावणकर्म में वस्तुस्थित समतुल्य अथवा इष्मन्मण्डग्रहण का समयन कर रहे हैं।

मगशान् याज्ञवल्क्य की दृष्टि में वेदितुल्य अथवा इष्मन्मण्ड दोनों में से किसी को भी लेकर आभावणकर्म करना विज्ञान-विरुद्ध है। कारण स्पष्ट है। यह ठीक है कि, वेदितुल्य तथा इष्मन्मण्ड दोनों ही पार्थिव-प्रतिष्ठात्मक हैं। परन्तु वे दोनों अन्य कर्म में विनियुक्त हैं। वेदितुल्य को लेना एक दृष्टि स पृथिवी की ओरपि वनस्पति को पृथिवी (वेदि) से पृथक् कर उसे ऊपर बनाना है। इस के अतिरिक्त वेदितुल्य समतुल्य भूतों के अनुसार देवताओं का प्रतिष्ठात्मक आसन है। इसे उठाना आगत देवताओं की प्रतिष्ठा से विन्युत करना है। ऐसी दशा में वेदितुल्य-ग्रहण करना सर्वथा ही अनुचित ठहरता है। इष्मन्मण्ड इन्वन-समिपन-कर्म के लिए नियत है। इसका मण्ड लेना समिपनकर्म को अपूर्ण जाना है। पलात इष्मन्मण्ड-ग्रहण भी अशुभ बन जाता है। याज्ञवल्क्य उन साम्प्रदायिकों से प्रेरित करते हैं कि, जिन दमवृत्तों से इष्मन्मण्ड बाँधा जाता है क्या वे इष्मन्मण्डन याज्ञव नहीं हैं? क्या इनमें पार्थिव-प्रतिष्ठा नहीं है? जब कि इन दमवृत्तों से यज्ञात्मक इष्म बाँधा जाता है इन से अग्निमम्मावर्जनकर्म होता है आगत मृणान्तिरिक्तात्मक अन्यान्य भी अनेक परिशिष्ट कर्म होते हैं तो इन की यज्ञरूपता में क्या सन्देह रह जाता है? अतः जो इष्मन्मण्डनतुल्य ऐसे ऐन परिशिष्ट कर्मों के लिए ही नियत हैं साथ ही वेदितुल्य तथा इष्मन्मण्ड का ग्रहण अनुचित है तो प्रत्येक दशा में इष्मन्मण्डन-ग्रहणपूर्वक ही आभावणकर्म करना चाहिए ॥१॥

इत्याश्रावणकर्मोपपत्ति

9

२-दिव्याग्निप्रवरणकर्मोपपत्ति —

चतुर्थी (४) से आत्म कर ८ वीं क्षयिष्ठ-पर्यन्त पाँच क्षयिष्ठकाशी में प्राकृतिक, दिव्य प्राणाग्नि के वरण की ओपपत्ति इतिवर्त्यता का ही स्वीकृत्य हुआ है। दिव्यमण्ड में हातुत्वेन हत प्राणाग्नि के क्या क्या धर्म हैं? प्रतिपाद्य उपपत्ति-प्रकरण में इसी प्रश्न का समाधान हुआ है। जिन इष्मन्मण्डनलावण वर्मवृत्त-समूहों से यमिय काष्ठ-सम्भार बाँधा जाता है वृक्षयनानुसार उन्हें हाथ में लेकर वह अभ्यस्यु-‘ओ भावय इस निगमन्त्र का उच्चारण करता हुआ आभावण कर्म करता है। अभ्यस्यु क इस आभावण-कर्म के अनन्तर आग्नीमि नामक श्रुतिवत् ‘अस्तु आषट्’ इस निगमन्त्रोच्चारण से प्रत्याभावण कर्म करता है। अभ्यस्यु क इस आभावण तथा आग्नीमि कर्म के प्रत्याभावण-कर्म के अनन्तर अभ्यस्यु उन इष्मन्मण्डनवृत्तों को अपने हाथ में रखता हुआ ही— अग्निर्वैवो देव्या हाना देवान् यच्चन्द्रिहा-‘अकिंत्वाम मनुष्यैरतयन्’ इस निगमन्त्र का उच्चारण करता हुआ दिव्याग्नि का ही अपने हाथ में हातुत्वेन वरण करता है जो कि अभ्यस्यु कर्म के कर्म हातुप्रवरणकर्म कहलाता है।

वैदिक मनु है। यही आन्तरिक प्राणाग्नि के सहयोग से आधिदैविक सम्बन्धन के स्वरूप समर्पक बन रहे हैं। इन्द्रयागविक्षिप्त प्रज्ञाप्राप्त्यूर्ध्व आत्युत्तररूपाभिप्राप्ता इन्द्रप्राणान्तमक मनोऽनुगृहीत प्रासक्त्य ही आध्यात्मिक मनु है। यही शारीर प्राणाग्नि के सहयोग से आध्यात्मिक यज्ञ के स्वरूप-समर्पक है। वेद धर्म लोक, प्रजा नाम की सृष्टि-अनुपुयी के व्ययस्याक आधिप्रज्ञा भगवान् स्वकम्प आधि-भौतिक (ऐतिहासिक) मनु हैं [ये]। इन्होंने ही प्राकृतिक यज्ञ-स्थिति के अनुसार सबप्रथम वैश्वदेव का अनुष्ठान किया है [या]। इसप्रकार अधिवैश्व-आध्यात्म अधिमूत तीनों दृष्टियों से त्रिविध मनु ही यज्ञ के प्रवर्तक हैं। अतएव पश्चिम-सम्प्रदाय में यह यज्ञ मनु का है [मनोर्ध्वऽस्त्यु वाऽआहुः] यह प्रसिद्ध है।

विद्यमान 'मनु' शब्द उभयस्त्रिज्ञात्मक [नपु वसिष्ठ तथा पुलिस्तमक] है एवमेव उच्चारण 'मनु' शब्द पुलिस्त है, एवं सकलान्त 'मनु' शब्द नपु सकलिस्त है। 'मनुष्या वि रूप अन्त मनु' शब्द से सम्बन्ध रखते हैं एवं 'मानवा वि शब्द' उच्चारण सम्बन्धी हैं। प्रकृत में अन्त मनु-शब्द का ही ग्रहण हुआ है। कलत्र 'मनुष्यन्' का तात्पर्य निकलता है—'मनुरिष'। विद्यमान मनु ने यज्ञ किया था एवमेव यह प्राणाग्नि भी होता बन कर इस यज्ञ में देवताओं का यज्ञ करे 'मनुष्यन्' मन्त्र माग का यही एक तात्पर्य है। यदि 'मनुष्यन्' का मनुरिष' विग्रह न कर 'मनोरिष' यह विग्रह किया जाता है, तो इत्या तात्पर्य यह निकलता है कि जैसे मनु के यज्ञ में होता बनकर अग्निने देवताओं का यज्ञ किया था तथैव इस यज्ञ में भी वे अग्नि होता बनकर देवताओं का यज्ञ करें। 'मनुर्वाऽअम यज्ञेनेजे०' इत्थे 'मनुरिष' विग्रहानुसार प्रथमार्थ अपेक्षित है। एवं 'मनोर्ध्वऽस्त्यु वा आहुः' इत्थे 'मनोरिष' विग्रहानुसार द्वितीयार्थ अपेक्षित है। प्रथमार्थ से आधिभौतिक मनु का स्पष्टीकरण हुआ है। एवं द्वितीयार्थ से आध्यात्मिक मनोर्युक्त आधिदैविक मनु का स्पष्टीकरण हुआ है। इन्द्रयागविक्षिप्त उक्थभाष मनु है परिम्पविक्षिप्त अर्कभाष (ररिमभाष) प्राणाग्नि है। उक्थार्क का क्योंकि स्थानभेद से पाथक्य है अतएव मनु को पुषक् तथा अग्नि को पुषक् तत्त्व मान लिया गया है। एवं इही दृष्टि से 'मनोरिष' का समन्वय होजाता है। तत्कतः उक्थार्क अभिन्न है। इव दृष्टि से उक्थ मनु और अर्क अग्नि दोनों अभिन्न हैं। इही आधार पर—'एतमेके षडमयग्नि मनुमन्ये' • (मनु १२।१२१) यह कहा जाता है। इन्द्रयागविक्षिप्त उक्थसंघस्य मनु से युक्त, तत्कतः अतएव तत्त्वभिन्न अतएव तद्रूप प्राणाग्नि ही यज्ञ के स्वरूप-सम्पादक है, मनुष्यन् का यही तात्पर्यार्थ है ॥ ७ ॥

मन्त्र का अन्तिम माग 'भरतयन्' है। 'इतः प्रदाना ह्येत (द्वा उपजीवन्ति) (ऐ आ० २।१।२) इत्यादि ऐतरेयवृत्ति के अनुसार वसोक्त्यात्मक सम्बन्धनसम्बन्ध में प्रतिष्ठित क्षेत्र दिव्य देवताओं का जो प्रवर्ण माग पार्थिव सग में विस्तृत [लब्ध] होता रहता है— पार्थिव आश्विगोष्मि नामक प्राणाग्नि के

• एतमेके षडमयग्नि, मनुमन्ये प्रजापतिम् ॥

इन्द्रमर्के पर प्राणमपर प्रस्यारयतम् ॥

—मनुः

द्वारा वह विस्तृत भाग वहाँ से आकर उस विस्तृत भाग की पूर्ति किया करता है। 'इत मत् उदारुहन्, विषष्टृष्टान्यारुहन्' शामन्निर्मो ययुः इत्यादि मन्त्रवर्णन के अनुसार भूलोक से निकलकर ब्रूलोक की ओर जाता हुआ अग्निरोजनि ही देवत्व तत्पत्ति का कारण बनता है। 'अमुत प्रदानास्त्रीदं सर्वमुत्तिष्ठति' [ऐ० आ २।१।२] के अनुसार वहाँ से [ब्रूलोक से] देवप्राप्त का प्रवर्णन से निरन्तर आगमन भी होता रहता है, इसीसे प्रजा का स्वरूप-निर्माण होता है। एवं पूर्वकथनानुसार अग्नि के द्वारा पार्थिव प्रवर्णन भाग जाता भी रहता है। इसी पारस्परिक अन्न-अन्नाद-लक्षण आशान प्रदान प्रक्रिया का नाम 'यज्ञ' है। इस प्राकृतिक यज्ञ में शुलाग्र्य देवताओं के लिए पार्थिव इष्टिद्रव्य का लेजाना एकमात्र पार्थिव प्राणानि पर ही अवलम्बित है। इसीलिए उन्हें — 'अग्नं हि वृक्षेभ्यो हन्यं भरति' निर्वचन से 'भरत' कहना अन्वर्थ बनता है। भूपिण्ड से सम्भव रस्तेन ग्राज्ञ इष्टियज्ञ [प्राकृतिकयज्ञ] से पार्थिव प्रजा का स्वरूप-निर्माण हुआ है। इस पार्थिव-प्रजा में भोम प्रवर्णन अग्नि प्रतिष्ठित रहता है, जिसे 'पिण्डाद्गोपनिपत्' की परिमाणा में प्राणाग्नि भी कहा जाता है। 'प्राणाग्नय एतस्मिन् पुरे [शरीर] आपति' [प्रनोपनिपत् ४।३] के अनुसार अपान समान, व्यान, उदान, प्राण मेद मित्र पञ्चमा विभक्त प्राणाग्नि ही इस शरीरस्थ [अन्नात्मस्थ] में लब्ध जागते रहते हैं। इस प्राणाग्नि के द्वारा ही प्रजा का मरण-पोषण होता है। जिस दिन प्राणाग्नि शरीर से उत्क्रमन्त हो जाता है, अन्नादानलक्षण अहरहर्त्यज्ञ [सैपन्ययज्ञ] वन्द हो जाता है तत्क्षण भूतात्मा उत्क्रमन्त हो जाता है।

उक्त अन्नात्मस्थता की दृष्टि से भी 'यैश्चानर' लक्षण इस अग्नि को 'भरत' कहना अन्वर्थ बनता है। जिस युग [देवयुग] में इसी पृथिवी पर भोम-देवस्थानस्था थी, उस युग में जैसे भोम-स्वर्ग के शयनसोपात [अतिष्ठया अतिष्ठता] देवता इन्द्र ये, अन्तरिक्ष के शयनसोपात् वायु ये, एवमेव स्वयम्भु मनु सप्ताद से शक्ति इस पृथिवी के शयनसोपात् अग्निदेवता य। पार्थिव प्रजा से 'कर' ग्रहण कर देवताओं के प्रति उसे पहुँचाना पार्थिव प्रजा की कामदेवता के सहायक स मरण-पोषण स्वरूपा करना इसी भोम अग्निदेवता (मनुष्यदेवता) का अर्थ था। इस आध्यात्मिक (ऐतिहासिक) दृष्टि से भी अग्नि को 'भरत' कहना अन्वर्थ बनता है। इसी मरण-पोषण धर्म से ये अग्नि भरत, किया 'भरत' कहलाए हैं। इसी के सम्बन्ध से यह पवित्र दश 'भारतवर्ष' कहलाया है। जिसप्रकार उक्त तीनों पञ्च-स्थानों का सञ्चालन भरताग्नि स हुआ है, एवमेव हमारे इस वैद्यक की इतिवृत्त भवता भी उसी भरताग्नि से सम्पन्न हो इसी मानना का लिए 'भरतवर्ष' कहा गया है ॥ ८ ॥

इति-दिव्याग्निवरणकम्पोपपत्ति.

१

३—आर्षेयप्रवरणकर्मोपपत्ति —

अग्निर्वैद्यो दैव्यो होता० इत्यादि मन्त्रपाठ के द्वारा अपने इस वैद्य यज्ञ में प्राकृतिक दिव्य प्राणायाम की भावना करता ही अग्नि का होशुत्वेन वरण करना है, जिस का ४ पी से ८ बी करिहका पर्यन्त ५ करिहका आर्षों में स्थीकरण हुआ है। अब कर्मप्राप्त आर्षेयप्रवरणकर्म की उपपत्ति का विस्तरण किया जाता है। यज्ञकर्त्ता यज्ञमान के वंशगौरव का कीर्त्तन ही आर्षेयवरणकर्म है। इस वरण से यज्ञाधिकार-सोमता का ही स्मरण हुआ है। यज्ञकर्म लौकिक कर्म नहीं है अस्तु वैदिक दिव्य-कर्म है। लौकिक कर्म का अधिकार जहाँ मनुष्यप्राप्त को है वहाँ वैदिक यज्ञ-तप-दान-कर्मत्रयी का अधिकार एकमात्र द्विजाति-प्रजा को ही है, जिसके धीर्म्य में जन्मत आदिप्राण तथा वंशप्राण प्रतिष्ठित रहता है। यह वैद्य वैदिक-यज्ञकर्म प्राकृतिक नित्य दिव्य यज्ञ की निधि पर ही विद्यत होता है जैसा कि अनेकधा स्पष्ट किया जा चुका है। प्राकृतिक यज्ञ ही सम्प्रसरण है, जैसा कि इसी ब्राह्मण की १९ की करिहका में स्पष्ट होने वाला है। सम्प्रसरण का अद्विष्टमण्डल से सम्बन्ध है।

इस अद्विष्टमण्डल के गम में त्रिवृत्तस्तोमस्त्रिजगत् अग्निप्रधाना पृथिवी पञ्चदशस्तोमस्त्रिजगत् वायुप्रधान अन्तरिक्ष एवं एकविंशस्तोमस्त्रिजगत् इन्द्रप्रधान आकाश ये तीनों स्तोमलोक प्रतिष्ठित हैं जैसा कि— अद्विष्टाद्विष्टितरन्तरिबमद्विष्टिर्माता स पिता स पुत्रः (ऋक् सं १।८।१।) इत्यादि मन्त्रवर्णन से प्रमाणित है। अद्विष्टिर्गर्भ में प्रतिष्ठित अग्निप्रमुख पार्थिव ८ वसुदेवता वायु-प्रमुख आन्तरिक्ष ११ रुद्रदेवता इन्द्रप्रमुख दिव्य १२ आवित्य देवता नासत्य-इक्ष नामक २ साम्ब देवता सम्भूय ३३ प्राणदेवता प्रतिष्ठित हैं ये ही २३ देवता अद्विष्टमण्डल सम्प्रसरण के स्वरूप-रम्या एक हैं। अतएव—‘येस्य त्रयस्य त्रिंशत् मनोर्वैद्यो यज्ञियास (ऋक् सं ८।३।११) इत्यादि अग्नि के अनुसर ये ही देवता ‘अद्विष्ट देवता’ कहलाए हैं। इस सम्प्रसरण में प्रातःकाल मध्यह्न सायंकल, मेद से तीव्र क्षन हैं। वसुदेवतानुगत प्रातःकाल प्रातःसवन है, रुद्रदेवतानुगत मध्यह्न माध्यन्दिनसवन है एवं आवित्यदेवतानुगत सायंकल सायंसवन है। रात्रिगत पूषाप्राण इस सवनत्रयक्रम सम्प्रसरण यज्ञमण्डल की सीमा स बहिर्भूत है।

मानवप्रजा में से जिसके धीर्म्य में जन्मतः प्रातः-सवनीय देवता प्रतिष्ठित रहते हैं, वह वयस्य ब्राह्मण है। जिसके धीर्म्य में माध्यन्दिनसवनीय देवता प्रतिष्ठित रहते हैं वह वयस्य क्षत्रिय है। एवं सायंसवनीयदेवयुक्त प्रजा वर्णात् वैश्य है। रात्रिगत पूषाप्राणप्रधान प्रजावर्ग शूद्र है। क्षीप्रजा का भी इसी पूषाप्राण से सम्बन्ध है। इसप्रकार प्रकृता ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य, यह द्विजातिप्रजा तो यज्ञमोमा का अन्तर्गत है। एवं स्त्री तथा शूद्र दोनों प्रजाभाग यज्ञसीमा स बहिर्भूत है। इसी आधार पर मगवान् व्यास का—‘स्त्री-शूद्र द्विजसंभूतौ त्रयी न भुविगोचरा यह वैदिक विज्ञान स्थापित हुआ है। प्राकृतिक, नित्य अपावयेय-तत्प्राप्तक वद की प्रतिकृतिरूप वेदशास्त्र एवं तत्प्राप्तक वद पर प्रतिष्ठित नित्ययज्ञ की प्रतिकृतिरूप वैदिक यज्ञकर्म दोनों का एकमात्र अद्विष्टमण्डल ही ही अधिकार कर्ता है। इस प्रश्न का यही संक्षिप्त उत्तर है।

यदि कोई भ्यक्त कर्मका बलीभ्रमान रातता हुआ वज्र में प्रवृत्त होना चाहता है, देखे कि यज्ञप्रसूता प्रायश्चित्त देवी मुनी बरारी है तो यह उस का भ्यामोद है अनधिकारपथा ही नहीं है आर्षेय अनुसरण

के स्थान में सधनारा का आमन्त्रण है। यज्ञकर्म में वही दीक्षित होयकता है वा वनमना द्विजाति है, जिस के पिता पितामह प्रपितामहादि वनमना द्विजाति हैं जिस के वीर्य में उक्त लक्षण वर्णानुगत देवप्राण के साथ साथ गोत्रसदृशवत्तक श्रुतिप्राण का परम्परा समावेश है। ऐसा श्रुतिवशज, अतएव 'आर्पेय' कहलाने योग्य, देवप्राणयुक्त, वर्णवत् द्विजाति ही यज्ञ में अधिकृत है। एवं हमारा प्रस्तुत 'आर्पेयप्रवरणकर्म' इसी अधि-
कार-मर्यादा का विशेषण कर रहा है। यज्ञमान वर्णवत् द्विजाति है इस का श्रुतिवश से सम्बन्ध है यज्ञप्रवृत्ति से पहले यह स्पष्ट होना अनिवार्य है। बिना श्रुति तथा देवप्राणसम्बन्ध-ख्यापन के यज्ञमान यज्ञ में अन-
धिकृत है। अतएव दिव्य इन्द्रवरणक्रम के अनन्तर, तथा मानुष होतृवरणकर्म से पूर्व यज्ञमान के इन दोनों वर्ण वर्गों का स्वीकरण आवश्यक है। एकमात्र इसी उद्देश्य से 'आर्पेयप्रवरण' कर्म विहित है। बो महा-
तुमाव शास्त्रादित्यन्तमिज्ञता से कर्मणा वर्णों की व्यवस्था करते हुए एवहेत्या मनुष्यमात्र को यज्ञ का अधि-
कारी बनाते हुए उनका अनिष्ट कर रहे हैं हम उनसे पूछते हैं कि, वे 'आर्पेयकर्म' में किन गोत्रश्रुतियों का उच्चारण करारेंगे? वर कि वनमना शूद्र श्रुतिगोत्र से सन्ध्या ग्रहिभूत है। उस समय वे—'श्रुतिभ्य-
श्चैत्रैरनेनमेतदेवम्यञ्च निह्नुते' इस भूति का कैसे समन्वय करेंगे? यह उही वेदमन्त्रों से पूछना चाहिए।

श्रुति तथा देवप्राण दोनों का वीर्य से सम्बन्ध है न कि कर्म से। वनमत श्रुति, एवं देवप्राण का सम्बन्ध वीर्य में ही रहना चाहिए। वही द्विजाति है वही यज्ञधिकारी है। इस वनमानुगत वीर्यभाव (वर्णभाव) का स्वीकरण करने के लिए ही कहा गया है—'आयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापत्'। इसी वीर्य-
ख्यापनद्वारा यज्ञमान का यज्ञधिकारत्व स्पष्ट करने के लिए आर्पेयवरण होता है। एवं वही इस कर्म की सचित उपपत्ति है—'तस्मादापेयं प्रवृणीते' ॥ ६ ॥

उपपत्त्यनन्तर वरण-विशेषता बतलाती हुई भूति कहती है कि सृष्टिक्रम के अनुरूप से पितामह, पिता पुत्र इन क्रम से ही श्रुतिवश-परम्परा का उल्लेख होना चाहिए। इस सृष्टिमर्यादा के सरक्षण के अतिरिक्त स्वयं यज्ञकर्म की दृष्टि से भी 'परस्तात् आर्याम्' ही वरण होना चाहिए। देवतमलक्षणा दिव्यप्रबोत्वपति ही यज्ञकर्म का प्रधान लक्ष्य है। एवं उत्पत्ति क्रमानुगत प्रकृतिसिद्ध सापिण्ड्य * सम्बन्धानुबन्ध से 'पितामह पिता-
पुत्र-पौत्र' यही क्रम है। अतः इस प्रबोत्वावक यज्ञकर्म में भी आर्पेयवरण करते समय पहले यज्ञमान के पितामह का अनन्तर पिता का एवं सर्वान्त में पुत्रस्थानीय यज्ञमात्र का ही नाम-उल्लेख करना आवश्यक तथा क्रमसङ्गत है—'तस्मात् परस्ताद्व्यम् प्रवृणीते' ॥ १० ॥

इति—आर्पेयप्रवरणकर्मोपपत्ति.

३

*—पितामहायनुगत इस सापिण्ड्य-सम्बन्ध का सुविशद वैज्ञानिक-विध्वन के लिए देखिए 'संस्कृत-
शुद्ध्यात्मक आद्विज्ञान' ग्रन्थ का—सापिण्ड्यविज्ञानोपनिषत् नामक तृतीय खण्ड।

३—आर्षेयप्रवरणकर्मोपपत्ति —

अग्निर्देवो वैद्यो होता० इत्यादि मात्रपाठ के द्वारा अपने इस वैध यज्ञ में प्राकृतिक दिव्य प्राणानि की भावना करना ही अग्नि का होतृत्वेन वरण करना है जिस का ४ यो से ८ की कश्चिका पर्वन्त २ कश्चि काओं में स्थलीकरण हुआ है। अब क्रमपाठ आर्षेयप्रवरणकर्म की उपपत्ति का दिग्दर्शन कराया जाता है। यज्ञकर्ता यजमान के वरागौरव का कीर्तन ही आर्षेयप्रवरणकर्म है। इस वरस से यज्ञाधिकार-सोम्यता का ही समर्थन हुआ है। यज्ञकर्म लौकिक कर्म नहीं है अपितु वैदिक दिव्य-कर्म है। लौकिक कर्म का अधिकार वहाँ मनुष्यमात्र को है वहाँ वैदिक यज्ञ-तप-दान-कर्मत्रयी का अधिकार एकमात्र द्विजा-वि-प्रजा को ही है, जिसके शीर्ष्य में जन्मत आधिप्राण तथा द्यौप्राण प्रतिष्ठित रहता है। यह वैध वैदिक-यज्ञकर्म प्राकृतिक नित्य दिव्य यज्ञ की विधि पर ही विरत होता है जैसा कि अनेकवां स्पष्ट किया जानुश है। प्राकृतिक यज्ञ ही सम्मत्सरयज्ञ है, जैसा कि इसी ब्राह्मण की १९ वी कश्चिका में स्पष्ट होने वाला है। सम्मत्सरयज्ञ का अद्विदिमण्डल से सम्बन्ध है।

इस अद्विदिमण्डल के गम में प्रीतृत्स्तोमावच्छिन्ना अग्निप्रचाना पृथिवी पञ्चदशस्तोमाव-च्छिन्न वायुप्रचान अन्तरिक्ष एवं एकविंशस्तोमावच्छिन्न इन्द्रप्रचान शुक्लोक से तीनों स्तोमसोक प्रति-ष्ठित हैं जैसा कि— अद्विदिशीरद्वितिरन्तरिक्षमद्विदिर्माता स पिता स पुत्र (श्रुत् ४ १८२।१) इत्यादि मन्त्रवर्णन से प्रमाणित है। अद्विदिगर्भ में प्रतिष्ठित अग्निप्रमुख पार्थिव ८ वसुदेवता, वायु प्रमुख अन्तरिक्ष ११ रुद्रदेवता इन्द्रप्रमुख दिव्य १२ आदित्य देवता नास्त्य-रक्ष नामक २ साम्य्य देवता सम्भूय ३३ प्रामुदेवता प्रतिष्ठित हैं ये ही ३३ देवता अद्विद्विच्छिन्न सम्मत्सरयज्ञ के स्वरूप-सम्पा-दक हैं। अतएव—‘येस्य त्रयस्य त्रिरास्य मनोर्देवा यज्ञियात (श्रुत् ४ २५१।२) इत्यादि अग्नि के अनुसार ये ही देवता ‘यज्ञिय देवता’ कहलाए हैं। इस सम्मत्सरयज्ञ में प्राप्त काष्ठ मण्डप सायंकाल मेद से तीव्र स्रजन हैं। वसुदेवतानुगत प्रातःकाल प्रातःसघन हैं रुद्रदेवतानुगत मध्यह्न माध्यन्दिनसघन हैं एवं आदित्यदेवतानुगत सायंकाल सायंसघन हैं। रात्रिगत पूषाप्रामु इस सघनत्रयसमक सम्भ-त्सर यज्ञमण्डल की सीमा स परिभूत है।

मानप्रजा में से जिसके शीर्ष्य में जन्मतः प्रातः-सघनीय द्यता प्रतिष्ठित रहते हैं वह वरात ब्राह्मण है। जिसके शीर्ष्य में माध्यन्दिनसघनीय द्यता प्रतिष्ठित रहते हैं वह वरात क्षत्रिय है। एवं सायंसघनीयदेवयुक्त प्रजा वरात वैश्य है। रात्रिगत पूषाप्रामुप्रधान प्रजारग शुद्ध है। क्षीप्रजा का भी इसी पूषाप्रामु से सम्बन्ध है। इसप्रकार प्रकृष्टा ब्राह्मण क्षत्रिय वश्य, यह द्विजानिप्रजा तो यज्ञसीमा के अन्तर्गत है। एवं स्त्री तथा शुद्ध दोनों प्रजाभग यज्ञसीमा स परिभूत है। इनी अप्पार पर माधान् व्यात का— स्त्री शुद्ध द्विजपन्थी त्रयी न भुविगोचरा यह वैश्विक विधान स्थापित हुआ है। प्राकृतिक, नित्य अवीरयन्त-तत्त्वमक वद की प्रतिहृतिरूप बदधारा एवं तत्वा-मक वेद पर प्रतिष्ठित नित्ययज्ञ की प्रतिहृतिरूप वैदिक यज्ञकर्म दोनों का एकमात्र आशय-मनुष्यता की अधिकार क्यों है? इस प्रश्न का यही वैधान्त उत्तर है।

यदि वह व्यक्ति कर्मणा बर्ज्यमान रहता हुआ यज्ञ में प्रवृत्त होता जाता है तो भी कि ३ तदु-सवा आह्वय देनी मुनी आरही है तो यह उस का आमाह है अनधिकारपञ्चा ही नहीं है, अति ३ अनुप्राय

के स्थान में सवनाश का आमन्त्रण है। यज्ञकर्म में वही दीक्षित होसकता है जो ब्रामना द्विजाति है जिस के पिता पितामह प्रपितामहादि ब्रामना द्विजाति हैं जिस के वीर्य में उक्त लक्षण वर्णानुगत देवप्राण के साथ साथ गोत्रसूत्रप्रवक्तृक श्रुतिप्राण का परम्परया समावेश है। ऐसा श्रुतिप्रवक्तृक अतएव 'आर्षेय कहलाने योग्य, देवप्राणयुक्त, वर्णतः द्विजाति ही यज्ञ में अविद्वृत है। एवं हमारा प्रस्तुत आर्षेयप्रवरणकर्म' इसी अधिभार-भार्यादा का विश्लेषण कर रहा है। यजमान वर्णतः द्विजाति है, इस का श्रुतिप्रवक्तृक सम्बन्ध है वरप्रवृत्ति से पहले यह स्पष्ट होना अनिवार्य है। बिना श्रुति तथा देवप्राणसम्बन्ध-ग्न्यापन के यजमान यज्ञ में अनधिकृत है। अतएव दिव्य होतृवरणकर्म के अनन्तर, तथा मानुष होतृवरणकर्म से पूर्व यजमान के इन दोनों कर्ण धर्मों का स्पष्टीकरण आवश्यक है। एकमात्र इसी उद्देश्य से 'आर्षेयप्रवरण' कर्म विहित है। जो महा-नुमाव शास्त्ररहस्यानभिज्ञता से कर्मणा वर्णों की व्यवस्था करते हुए एकहीनया मनुष्यमात्र को यज्ञ का अधिधारी बनाते हुए उनका अनिष्ट कर रहा है। हम उनसे पूछते हैं कि वे आर्षेयकर्म में किन गोत्रश्रुतियों का उच्चारण करवेंगे? यह कि ब्रामना शुद्ध श्रुतिगोत्र से सवया बहिर्भूत है। उस समय वे—श्रुतिभ्य-श्चैधैनमेतद्वेदेभ्यश्च निहूते' इस भूति का कैसे समन्वय करेंगे? यह उही वेदमन्त्रों से पूछना चाहिए।

श्रुति तथा देवप्राण दोनों का वीर्य से सम्बन्ध है न कि कर्म से। ब्रामण श्रुति, एवं देवप्राण का सम्बन्ध वीर्य में ही रहना चाहिए। वही द्विजाति है, वही यज्ञाधिधारी है। इस ब्रामणुगत वीर्यभाव (वर्णभाव) का स्पष्टीकरण करने के लिए ही कहा गया है—अयं महत्वीर्यो यो यज्ञं प्रापत'। इसी वीर्य-ग्न्यापनद्वारा यजमान का यज्ञाधिकारत्व स्पष्ट करने के लिए आर्षेयवरण होता है। एवं यही इस कर्म की सच्चित उपपत्ति है—'तस्मादार्षेयं प्रधूणीते ॥ ६ ॥

उपपत्त्यनन्तर वरण-विशेषता बतलाती हुई भूति पड़ती है कि सृष्टिकर्म के अनुरोध से पितामह, पिता पुत्र इन क्रम से ही श्रुतिवंश-परम्परा का उत्थलेख होना चाहिए। इस सृष्टिमर्यादा के संरक्षण के अतिरिक्त स्वयं यज्ञकर्म की दृष्टि से भी 'परस्तात् अर्वाक्' ही धरण होना चाहिए। वैश्वमलक्षणा विध्यप्रबोत्पत्ति ही यज्ञकर्म का प्रधान लक्ष्य है। एवं उत्पत्ति क्रमानुगत प्रकृतिसिद्ध सापिण्ड्य • सम्बन्धानुबन्ध से पितामह पिता-पुत्र-पौत्र यही क्रम है। अतः इस प्रबोत्पादक यज्ञकर्म में भी आर्षेयवरण करते समय पहिले यजमान के पितामह का अनन्तर पिता का एवं सर्वान्स में पुत्रस्थानीय यजमान का ही नाम-उत्थलेख करना आवश्यक तथा क्रमसङ्गत है—'तस्मात् परस्तात् अर्वाक् प्रधूणीते' ॥ १० ॥

इति-आर्षेयप्रवरणकर्मोपपत्ति.

३

•—पितामहानुगत इस सापिण्ड्य-सम्बन्ध का सुविशद वैज्ञानिक विवेचन के लिए देखिए स्वर्णचन्द्र तुल्यसमक-राष्ट्रविज्ञान भाग का—सापिण्ड्यविज्ञानोपनिषत् नामक तृतीय खण्ड।

४—अग्नि-ब्राह्मणानुगूहप्राप्तिकर्मोपपत्ति —

श्रुतिवशप्रसूत तथा अन्वयना (कर्णतः) सिद्धाति यह यद्यमान यज्ञ का अविच्छिन्नी अवस्था है परन्तु इस का यह अधिकार तत्काल कार्यरूप में परिणत नहीं होसकता बल्कि कि इस के इस यज्ञमण्डल में आहवनीयाम्बिकुरव में दिव्य प्राणदेवताओं का सम्बन्ध नहीं होभाता । यह देवाह्वानकर्म एकमात्र ब्रह्मवीर्य-मन्त्र के प्राणानि तथा तृतीयप्रधान श्रुतिगु ब्राह्मणों के अनुग्रह सहयोग पर ही निर्भर है । दिव्याम्बिकुरव से अग्नि देवता यज्ञमण्डल में पञ्चर अवस्था आते हैं परन्तु प्रकृति के नियत स्वर के आचार पर इन का देवाह्वान-कर्म तो वैशानिक, अनुचान उन ब्राह्मणों के सहयोग पर ही अवलम्बित है जो उस परोक्ष प्राकृतिक स्वतन्त्र आचार का मन्त्रामक स्तोत्र-शस्त्र-माह, आदि कर्मों के द्वारा संभर करने की शक्ति रखते हैं । 'अग्निर्वैवो वैव्यो होवा०' इत्यादि पूर्वोक्त निगदमन्त्र से आगत अग्नि का होतृत्वेन करम कर लिया बहुकलमोक्षा यद्यमान के वंशस्मापन-लक्षण आर्यैयवरण से इसे यज्ञाधिकारी भी सिद्ध कर दिया गया । अब अग्रात तथा वृत्त अग्नि के देवाह्वानलक्षण अनुग्रह की तथा यज्ञस्वरूपसमर्पक ब्राह्मणों के अनुग्रह की अपेक्षा है । इसी उभयोद्देश्य की सिद्धि के लिए आर्यैयप्रवरणान्तर तथा मानुषहोत्रवरण से पहिले—ब्रह्मवदा च वक्ष्य ब्राह्मणा अस्व बहस्व प्राविशतः इव निगदमन्त्र का पाठ किया जाता है जिस का शब्दार्थ मूलानुवाक से ही गतार्थ है ॥११ १२॥

इति—अग्नि ब्राह्मणानुगूहप्राप्तिकर्मोपपत्ति —

४

५—मानुषहोत्रवरणोपपत्ति —

प्राणविध सम्पत्स्वरयज्ञ में होता अभ्यव्यु' उद्गाता ब्रह्मा यज्ञमान आदि भी 'प्राणविध' ही हैं । इस प्राणविध प्राकृतिक यज्ञ की विधा पर ही विद्यमान इस प्राणोविध मानुष-यज्ञ में श्रुतिवत् यद्यमानाति यज्ञस्वरूपसंश्लेष 'प्राणीविध' ही हैं । वायुपृथिव्य प्राणतमक सम्पत्स्वर-प्रजापति (यद्यमान) के अनुरूप अपनी पत्नी के यज्ञसंयोग से पृथिवीरूप बना दुष्य, एवं स्वस्वरूप से पृथ्वानीय बना दुष्य पञ्चमान प्राणीविध यद्यमान है । प्राणविध अग्नि वायु आदित्य चन्द्रमा इन होता अभ्यव्यु' उद्गाता, ब्रह्मा नामक श्रुतिजों के अनुरूप प्राणीविध अग्न्यनुगूहीत अग्निवत् का ज्ञाता ब्राह्मण 'होता' है । प्राणीविध वाय्वनुगूहीत यजुर्वेद का अनुचान ब्राह्मण अभ्यव्यु' है । प्राणीविध आदित्यनुगूहीत सामयज्ञ का अनुचान ब्राह्मण उद्गाता है । एवं प्राणीविध चन्द्रमानुगूहीत अथर्ववेद का, तथा ब्रह्मागर्भिता प्रणीविधा का परिज्ञाता ब्राह्मण ब्रह्मा है । जो श्रुत्येव ब्राह्मण यहाँ होत्र-कर्म के लिए नियत हुआ है, प्राणानि के बरवान्तर उसका करम होना भी आवश्यक है । इस बरगदकर्म से पहिले वह ब्राह्मण ब्रह्मा होता है अतएव अभी यह देवाह्वान-कर्म में अनधिकृत है । इस अधिकार-ग्रहण के लिए ही अविच्छाद्यदानरथा नीय वर्यकर्म किया जाता है । इसप्रकार ब्राह्मणोक्त आभाषण दिव्याम्बिकुरव आर्यैयवरण अग्नि-ब्राह्मणानुग्रह-सम्पादन इन कर्मों के क्रमानुष्ठान के अनन्तर वह अग्रपु- 'असौ मानुष' -१॥

निगदमन्त्र का पाठ करता हुआ होत्रकर्म के लिए आगत मानुष होता का वरण करता है । यही प्राकृतिक होत्रा (अग्नि) का प्रतिनिधि है ॥ १३ ॥

इति-मानुषहोत्रवरणोपपत्तिः—

५

६-स्वस्त्ययनजपोपपत्तिः—

अध्वर्यु प्रयुक्त असौ मानुष' इस निगदमन्त्र से होत्रकर्म के लिए वरण होता आत्र वास्तव में होता' बन गया है । इसी क्षण से इस पर उस सम्पूर्ण उत्तरदायित्व का भार आगया है, जो होत्रकर्म से सम्बन्ध रखता है । अपने इसी उत्तरदायित्व को सफल बनाने की कामना से होता स्वस्त्ययनबप करता है, जिस का एकमात्र तात्पर्य यही है कि, प्राकृतिक सम्प्रसरण के सञ्चालक बिन प्राणदेवताओं के अनुग्रह से मनुष्य अपने राष्ट्रीय कर्मों में सफलता प्राप्त करने में समर्थ होते हैं, उन प्राणदेवताओं का मन्त्रशक्ति के द्वारा अनुग्रह प्राप्त करना । ब्रह्मपञ्चर लोकाधिकाराष्ट्र अधिपतरी अधिधरप्राप्त होते ही अधिधरस्थि कर्मों को अपने लक्ष्य में ले आता है ठीक उसीप्रकार वरणकर्म से होत्राधिकार प्राप्त करते ही होता उन प्राणदेवताओं की ओर अनुगत होजाता है बिन का । क इसे मविष्य में आह्वान करना है । प्रत्येक कार्य में नियुक्त होने से पहिले यह आवश्यक है कि, उस कार्य की सम्पूर्ण रूपरेखा का चित्रण अपने अन्तर्गत में खचित कर लिया जाय । ऐसा करने से मविष्य में भ्रुष्ट होने की सम्भावना नहीं रहती । जो व्यक्ति बिना अधिधरमर्यादा कर्ममर्यादा का नियमन किए हटाए कर्म में प्रवृत्त होजाते हैं अवश्य ही अपने स्वामाधिक अन्तर्गत स ध प्रमाद कर बैठते हैं । बिन देवताओं का आह्वान करना है, बिनके लिए पयट्धर करना है बिन के लिए इवि-प्रदान करना है उन सब प्राणदेवताओं क उन सब कर्मकलाओं को वरणानन्तर ही लक्ष्य में ले आने के लिए स्वस्त्ययनबप कर्म विहित है । यही इस कर्म की लोकोपनि-सम्पदा संक्षिप्ता उपपत्ति है जिस का १४ वीं कश्चिद्वध में स्पष्टीकरण हुआ है ॥ १४ ॥

१५ वीं कश्चिद्वध से आरम्भ कर २१ वीं कश्चिद्वध पर्यन्त (ब्राह्मणसमाप्ति-ध्वन्यन्त) स्वस्त्ययन-कर्म से सम्बन्ध रखने वाले मन्त्रों की संक्षेपसिद्ध व्याख्या हुई है । उसी का क्रमशः दिग्दर्शन कराया जाता है । सर्वप्रथम वृत् होता-‘एतत्त्वा द्युसभितर्पु'युते यह मन्त्र बोलता है । इस के द्वारा होता सविता की ही अनुज्ञा प्राप्त करता है । यह ठीक है कि मन्त्रशक्ति के द्वारा प्राकृतिक 'होता-अग्नि' का अनुग्रह प्राप्त करता हुआ यह मनुष्य-होता तत्त्वप्राणदेवताओं के आह्वान में समर्थ होजाता है । परन्तु इस आह्वानकर्म की मूलप्रसङ्गा सविता देवता ही है । सौम्यबल को अपने गर्भ में रखने वाले आपोमय परमश्री के चारों ओर वृहस्पति प्रमथ्यस्यति वरुण सविता आग्नि अधिपय उपग्रह उसी पञ्चर परिक्रमा लगा रहे हैं जैसे कि वृधिम्यादि उपग्रह सूर्यग्रह के चारों ओर । उन पारमेष्ठ्य उपग्रहों में से 'सविता नामक उपग्रह का मुख्य कर्म है-प्रेरणावश प्रदान करना । धीर-ब्रह्मोकी में बिन प्राणदेवताओं के जो भी कर्म हैं उन सब का प्रेरक यही सविता प्राण है । अतएव इसे देवतार्था का प्रसयिता (प्रेरयिता) कहा गया है । इस पारमे

४—अग्नि-ब्राह्मणानुगृहप्राप्तिकर्मोपपत्ति —

अग्निब्रह्मसूत्र, तथा चन्मना (वसंता) विवाति यह यजमान यह अग्निब्रह्मरी अक्षर्य है पस्तु इस का यह अग्निब्रह्म तत्त्वक कर्मरूप में परिणत नहीं होवकता बलक कि इस के इस यजमण्डल में आह्व नीयाम्निबुद्ध में दिव्य प्राणदेवताओं का सम्बन्ध नहीं होमाय । यह देवाह्वानकर्म एकमात्र ब्रह्मधीन्य प्रवृत्त क प्रासादि तथा वहीर्यप्रधान अस्तिगु नाह्वणों के अनुग्रह सहयोग पर ही निर्भर है । दिव्याग्निवरण से अग्नि देवता यजमण्डल में पधार अवश्य आते हैं पस्तु पृथ्वी के निम्न स्तर के आधार पर इन का देवाह्वान-कर्म तो वैज्ञानिक अनुमान उन ब्राह्मणों के सहयोग पर ही सम्पन्नित है जो उस परोक्ष प्राकृतिक स्वतन्त्र्य आधार का पन्थात्मक स्तोत्र-शस्त्र-मह, आदि कर्मों के द्वारा र्कष्य करने की शक्ति रखते हैं । 'अग्निर्देवो वैद्यो होता' इत्यादि पूर्वोक्त निगदमन्त्र से आगत अग्नि का होतृत्वेन वरक कर लिया बलकलमोक्षा यजमान के कर्षक्यापन-लक्षण आर्षेयवरण से इसे यज्ञाभिधारी भी सिद्ध कर दिया गया । अब अगत तथा हृत अग्नि के देवाह्वानलक्षण अनुग्रह की तथा यज्ञस्वरूपकमपक नाह्वणों के अनुग्रह की अपेक्षा है । इसी उभयोद्देश्य की सिद्धि के लिए आर्षेयप्रवणानन्तर, तथा मानुषहोत्रवरण से पहिले—'ब्रह्मस्वण च बह्वत्, ब्राह्मणा अस्व बह्वस्व प्राविशतः' इस निगदमन्त्र का पाठ किया जाता है, जिस का शब्दार्थ मूलानुवाक से ही गतार्थ है ॥११ १२॥

इति—अग्नि ब्राह्मणानुगृहप्राप्तिकर्मोपपत्ति —

४

५—मानुषहोत्रवरणोपपत्ति —

प्राणविध सम्बन्धक में होता अथर्व्यु उद्गता ब्रह्मा यजमान आदि भी 'प्राणविध' ही है । इस प्राणविध प्राकृतिक यज्ञ की विधा पर ही विद्यमान इस प्राणविध मानुष-यज्ञ में अतिरिक्त यजमानादि यज्ञस्वरूपसंवाहक प्राणीविध' ही है । वातावृष्टिक प्राणविक सम्बन्ध-प्रवृत्ति (यजमान) के अनुरूप अपनी पत्नी के यज्ञसंयोग से पृथिवीरूप बना हुआ एवं स्वस्वरूप से पुरुषानीय बना हुआ यजमान प्राणीविध यजमान है । प्राणविध अग्नि वायु आदिस्व चन्द्रमा इन होता अथर्व्यु उद्गता ब्रह्मा नामक अतिरिक्त के अनुरूप प्राणीविध अन्वन्तुगृहीत अग्नेर्व का ज्ञाता ब्राह्मण 'होता' है । प्राणीविध वाय्वन्तुगृहीत अग्नेर्व का अनूचान ब्राह्मण अथर्व्यु है । प्राणीविध आदिस्वान्तुगृहीत सम्भव का अनूचान ब्राह्मण उद्गता है । एवं प्राणीविध चन्द्रमानुगृहीत अथर्वविध का, तथा कथ निर्मित त्रयीविधा का परिज्ञाता ब्राह्मण ब्रह्मा है । जो अग्नेर्वी ब्राह्मण यहाँ होत्र-कर्म के लिए नियत हुआ है प्राणान्ति के वरणानन्तर उसका वरक होना भी आवश्यक है । इस वरककर्म से पहिले यह ब्राह्मण 'आहोता' है अतएव अभी यह देवाह्वान-कर्म में अनधिकृत है । इस अग्निब्रह्म-यजमान के लिए ही अग्निब्रह्मयजमानस्या नीन वरककर्म किया जाता है । इत्यप्यत्र ब्राह्मणोक्त आभावाण दिव्याग्निवरण आर्षेयवरण अग्नि-ब्राह्मणानुग्रह-सम्पादन इन कर्मों के क्रमानुष्ठान के अनन्तर यह अथर्व्यु -अर्थात् मानुष-इस

भूषिण्ड के अदितिपुत्र से संलग्न त्रिवृत्स्तोम प्राप्त सघन है यही स्तोमत्रिलोकीरूप सम्यत्सर का पृथिवीलोक है यही पहिला विश्व है, इसी में घनास्थानपन्न अग्नि (अग्नि) नामक 'नर' (नायक) प्रतिष्ठित है। त्रिवृत् पुत्र से सलग्न पञ्चदशस्तोम माध्यन्दिनसघन है, यही सम्यत्सर का अन्तरिक्षलोक है यही दूसरा विश्व है इसी में तरलावस्थापन्न अग्नि (वायु) नामक 'नर' प्रतिष्ठित है। पञ्चदशपुत्र से सलग्न एकविंशस्तोम सायंसघन है यही सम्यत्सर का वायुलोक है यही तीसरा विश्व है, इसी में विरलावस्थापन्न अग्नि (आदित्य नामक नर प्रतिष्ठित है। सम्यत्सर के त्रिवृत्-पञ्चदश-एकविंश-स्थानीय-पृथिवी अन्तरिक्ष-धौ-नामक तीन विधों के अग्नि वायु आदित्य नामक तीनों नरों के पारस्परिक यह सम्यत्सर से सम्यत्सर त्रिलोकी में व्याप्त 'विराट्-हिरण्यगर्भ-सवज्ञ' नामक तीन अपूर्व भावों का उद्भव होता है।

त्रिवृदग्नि में पञ्चदश वायु, एकविंश आदित्य दोनों का आहुति से अग्निप्रधान त्रिमूर्ति जिस भाव का जन्म होता है वह विराट् है। पञ्चदश वायु में त्रिवृदग्नि एकविंश आदित्य दोनों की आहुति से उत्पन्न त्रायुप्रधान त्रिमूर्ति तत्त्व ही 'हिरण्यगर्भ' है। एकविंश आदित्य में त्रिवृदग्नि पञ्चदश वायु दोनों की आहुति से उत्पन्न आदित्यप्रधान त्रिमूर्ति तत्त्व ही 'सवज्ञ' है। तीनों के अग्नि-वायु-आदित्य-प्राधान्य सूचित करने के लिए जहाँ विराट्-हिरण्य-गर्भ-सवज्ञ, ये तीन प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष नाम हैं वहाँ तीनों का समष्ट्यात्मक एक नाम 'वैश्वानर' है। विरहेभ्यो नरेभ्यो जातो वैश्वानरः इस निर्यचन से तीनों त्रिमूर्तियों का वैश्वानरत्त्व गताय है। अतएव विराट्-हिरण्यगर्भ-सवज्ञ-त्रिमूर्ति सम्यत्सर को भुवि न-सम्यत्सरो वै पिता वैश्वानरः कह दिया है। यह क द्वारा यह वैश्वानरसम्पत्ति प्राप्तव्य है। केवल अग्नि के अनुग्रह से ऐसा सम्भव नहीं है। अपितु वहाँ अग्नि का वह व्यापक स्वरूप अप्रकृत है जो सम्यत्सररूप से किंवा वैश्वानररूप से त्रैलोक्य में व्याप्त है। इसी भावना के लिए- अग्नि होत्राय सह पिता वैश्वानरस्य इति मन्त्र का अप किया जाता है।

पृथिवी	अन्तरिक्षम्	धौ
त्रिवृत्	पञ्चदश	एकविंश
(९)	(११)	(२१)
प्रातःसघनम्	माध्यन्दिनसघनम्	सायंसघनम्
पनाग्निः	तरलाग्निः	विरलाग्निः
(अग्नि)	(वायु)	(आदित्य)

एव सविता की प्रेरणा का सर्वप्रथम सूर्य में ही आगमन होता है अतएव सूर्य को भी यत्र तत्र 'सविता' नाम से सम्बोधित कर लिया गया है। सूर्य के द्वारा ही सीरयिलोकोपी में प्रतिष्ठित प्रभा में सविताप्राण के प्रेरणा-मूल का आगमन होता है जिस का आधार है— बुद्धिदेव* ।

सविता का बृहस्पति से सम्बन्ध है। क्योंकि—'बृहस्पति पूर्वेषामुत्तमो भवति, इन्द्र उत्तरेषां प्रथम' इन निगम के अनुसार सूर्य से पूर्व लोकों में सर्वान्त में बृहस्पति प्रतिष्ठित हैं एवं उत्तरलोकों में त्वरिष्म में इन्द्र (सीर मणवा) प्रतिष्ठित है। इन्द्र से ऊपर बृहस्पति * है। अनुपरि ब्रह्मणस्पति है, एवं इसके ऊपर सविता है। सविताप्राण का (अर्द्धरूप से) आगमन पवित्रधर्म्मा ब्रह्मणस्पति तथा यज्ञस्य यज्ञतक बृहस्पति इन दोनों पारमंष्य उपग्रहों से सरिलक्ष्य होकर ही (सीर इन्द्रमण्डल में) होता है। हागधिपति बृहस्पति ही अपने 'वाजपयस' नामक 'सर्व कर्म' से बुद्धि में उस ब्रह्मवीज्य का आधान करते हैं जो ब्रह्मवीज्य सविताप्राणाग्निमय प्रेरणा से आत्मज्ञानविकास का प्रवचक बनता है। इसी सम्बन्ध से सविता को 'धी' का प्रवचक मान लिया गया है, बैला कि—'सत्सवितुर्वरेण्यं, धियो यो नः प्रचोदयात्' इत्यादि मन्त्रवर्णन से प्रमाणित है।

तात्पर्य्य यही है कि, उत्तत्-मायदेवताओं का यज्ञकर्म में प्रवृत्त होना सविताप्राण के प्रेरणा-मूल पर ही अवलम्बित है। अतएव यह होता अपने आध्यात्मिक सविताप्राण में आधिदैविक सविताप्राण का कल प्राप्त कर लेता अतएव आध्यात्मदेवानुगत आधिदैविक प्राणकणनलक्षण इस यज्ञकर्म में वह आधिदैविक आधदेवताओं का अनुग्रह प्राप्त नहीं कर सकता। इसी सविताप्राणानुग्रह-प्राप्ति के लिए एवं उस से पहिले से मात्र के द्वारा यही मानना करनी पड़ती है कि— हे सविता देवता। देवाह्वान-अर्चण हीतकर्म के क्षेत्र मेरे व्याघ्र से आच्छाद्यु* वस्तुतः आप का ही वरण कर रहे हैं* ।

इसप्रकार सर्वप्रथम सविता का अनुग्रह प्राप्त कर अनन्तर—अग्नि होत्राय इस मन्त्र से अग्नि, या अग्निमय ११ यज्ञिय देवताओं का अनुग्रह प्राप्त करता है। हीतकर्म का उत्तरदायित्व अग्नि पर ही है, इ अपनेकथा स्पष्ट किया जायुक्त है। साथ ही—'सर्व्वनये वेनेतदेवेभ्यश्च' इत्यादि अग्निहोत्रोप का स्वीकरण भी पूर्व से गतार्थ है—(देखिए प्रवृत्त या की ४ करिबन्ध) ॥ १५ ॥

आधिमौक्तिक साधनों के द्वारा आध्यात्मिक यज्ञ का जिस आधिदैविक यज्ञ से सम्बन्ध अपेक्षित है वह सम्बन्धस्तर* नाम से प्रसिद्ध है। सम्बन्धस्तर ही सहस्रधा* प्रभा सृष्ट्या इत्यादि के अनुसार अद्वय-लक्षणात्मिका प्रभा का प्रबन्धविता (उपादक) है। सम्बन्ध का प्रथम* खोमाग पार्थिव धीनि में आहुत प्रदा है। इसी वाचापुथिम्यस के गम्भिर से प्रबोध्यति हुई है। अतः अवश्य ही सम्बन्ध को 'पिता' कहा जा सकता है। बुद्धिस्थ अत अग्नि तथा उत्तरस्थ अत सोम दोनों के उद्गम-निगम से 'अनु' का वरूप निष्पन्न होता है। अनुसमष्टि ही सम्बन्ध है। प्रत्येक वस्तु स्वातन्त्र्य अष्टमाय को लेकर ही मातृभूत होती है। इस दृष्टि से ही अनुसमष्टि सम्बन्ध को 'पिता' कहा जा सकता है जो कि सम्बन्ध अपने तीन बन्नों से 'वैभानर' बन रहा है।

* यह 'बृहस्पति' उपसिद्ध सीर 'उपग्रह भूत बृहस्पति' से सर्वथा भिन्न है।

का रुद्रदेवता से तथा दिग्भ्य आहवनीयानि का आदित्यदेवता से सम्बन्ध है। देवत्रयी से अनुगृहीता अग्नित्रयी का पितान (पृथिवी से यालोक पर्यन्त फैलाव) ही वितानयज्ञ है। इन तीनों गणदेवताओं के संग्रह से प्राकृतिक वितानयज्ञ की सम्पत्ति का संग्रह होजाता है। प्रकृत मन्त्र से उठी वितानसम्पत्ति का संग्रह किया जाता है। पार्थिव अन्नसम्पत्ति पशुसम्पत्ति तथा द्रव्यसम्पत्ति तीनों की समष्टि 'राति' है। जिसे 'बीजत' कहा जाता है, उन्हीं के लिए वेद में 'राति' शब्द प्रयुक्त हुआ है। यह 'राति' अन्न-पशु-द्रव्य भेद से त्रिधा विभक्त है। एवं तीनों पार्थिव वस्तुदेवता से सम्बन्ध हैं। अतएव सम्पत्ति का 'वस्तु' भी कहा जाता है। भूतात्मक पार्थिव अग्नि ही वस्तु है यहाँ पार्थिवी सम्पत्ति है। इसी अभिप्राय से 'वस्तुनां रातौ स्याम' कहा गया है। निम्न लिखित मन्त्र इसी वस्तु-अग्नि' के स्वरूप का स्पष्टीकरण कर रहा है—

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्त यं यन्ति घेनवः ।

अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इयं स्तोतृभ्य आभर ॥

—अथ सू० ५।३।१।

रुद्रदेवता अन्तरिक्ष के अभिष्ठाता हैं। अन्तरिक्ष उरु है, विद्याल है, जैसा कि 'उर्वन्तरिक्षमन्वमि' इत्यादि ब्राह्मणभूति से प्रमाणित है। रुद्रदेवताओं की आवासभूमि यह अन्तरिक्ष भी उरु है, एवं— 'असंख्याताः सहस्राणि यं रुद्राः' इत्यादि यजुर्मन्त्रवर्णनानुसार इस उरु अन्तरिक्ष में रहने वाले अभिदेवता (रुद्र) भी आनन्त्यशङ्कण उरु माव से युक्त हैं। अन्न-पशु-द्रव्यादि पार्थिव सम्पत्तियाँ सङ्कोचधर्मा हैं जबतक इस पार्थिवसम्पत्ति के मोक्ष में अन्तरिक्ष उरुमाव (विद्यालता-उदारारण्यता) नहीं आ जाती, तबतक पार्थिवसम्पत्ति मोह का ही कारण बनी रहती है। अतएव 'पार्थिव-असु-राति' के साथ साथ ही अन्तरिक्षय रुद्र का उरुमाव भी आवश्यक रूप से अपेक्षित है। 'रुद्राणामुर्व्याम्' से उन्हीं भूमामाव की प्राप्ति अभी-स्थित है।

अग्निवासात्मक अन्तरिक्ष के इस ओर वसुनिवासात्मक त्रिहस्तोमावच्छिन्ना पृथिवी है, एवं उस ओर आदित्यनिवासात्मक गालोक है। मन्वरथ अन्तरिक्ष की प्रतिष्ठा पृथिवी तथा गालोक ही है। अतएव अन्तरिक्ष को उमयतः [यातापृथिवी से] परिच्छिन्न माना गया है, जैसा कि— 'अमृतमुमयत परिच्छिन्नम्' इत्यादि ब्राह्मणभूति से प्रमाणित है। यज्ञकर्ता यजमान अपनी स्वामाधिक [प्रकृतिदत्त] प्रतिष्ठा में याम दायुर्भोगपर्यन्त प्रतिष्ठत रहता हुआ यज्ञ के द्वारा अन्तरिक्ष में जाता हुआ स्वर्गोपलब्धिताय प्रतिष्ठित होना चाहता है जो कि यूप्रतिष्ठा तदभिदेवता-उर्व्या से आदित्यप्रतिष्ठित रहलाई है। शेष मन्त्रभाग से इसी आदित्यप्रतिष्ठा का संग्रह हुआ है। राति-प्रमर्शक वस्तु, भूमाप्रवर्तक रुद्र एवं प्रतिष्ठाप्रवर्तक आदित्य तीनों देवता वैशोन्मय्यापिनी अदिति के गर्भ में प्रतिष्ठित हैं *। अदितये स्यामनेहस' इस मन्त्र भाग से उर्वन्त में उन्हीं देवमाता अदिति का अनुग्रह प्राप्त किया जाता है ॥१७॥

* अदित्यां वजिरे द्वाष्ट्रयन्त्रिशदरिन्दम ।।

आदित्या, वसवो रुद्रा, अश्विनौ च परन्तप ।।

—वाल्मीकिरामायण

अग्निः	}	अग्निप्रधानस्त्रिमूर्तिर्विराट्-औशधानरः	}	सम्बत्सरो औशधानरः
१-वायुः				
अदित्यः	—●—			
वायु	}	वायुप्रधानस्त्रिमूर्तिर्विराट्-औशधानरः		
२-आग्नि				
अदित्यः	—●—			
आदित्यः	}	आदित्यप्रधानस्त्रिमूर्तिर्विराट्-औशधानरः		
३-अग्नि				
वायु	—●—			

स्वत्त्वबनबप-मन्त्र का अगला भाग—‘अग्ने ! पूषन् ! बृहस्पते ! प्र च बह प्र च बर्च’ । अनुबचन और यजनकर्म में पार्ष्णि अग्नि पार्ष्णि मूल एवं वाक्, वे तीनों अपने अर्पित हैं । पार्ष्णि सूत्रमाग यजनकर्म का अनुगामी है वाग्माग अनुवचनकर्म का अनुगामी है । जिस अग्नि का वर किया जाता है वह वाग्मागिणी में स्थापित औशधानरक्षय्य प्राणाग्नि या, एक प्रस्तुत मन्त्र में पठित अग्नि भूपिच्छराक्षय्या पृथिवी से सम्बन्ध रखने वाला भूवाग्नि है । इस भूवाग्नि का पोषण जिस पार्ष्णि प्राण से होता है, वह ‘पूषा’ नाम से प्रसिद्ध है । शूद्रसूत्रिप्रवर्तक अद्वन्तक पूषाप्राण रेवती-नक्षत्रात्मक पूषाप्राण आदित्यक्षय्य पूषाप्राण तीनों में से प्रकृतमन्त्र के ‘पूषा’ शब्द से अद्वन्त पार्ष्णि पूषाप्राण ही अर्पित है । वाक्-गौ-घौः वे तीन पृथिवी के ‘मनोवा’ माने गए हैं । इन तीनों में पार्ष्णि-वाक् का बृहस्पति से सम्बन्ध है जिस आदित्यत्वा वाक् से पार्ष्णि वषट्कार का स्वरूप-निर्माण होता है । पार्ष्णि-गौ का अग्नि से सम्बन्ध है जिस से—‘गौर्वा अस्मिहोत्रम्’ के अनुस्मरण पार्ष्णि अग्निहोत्रक सम्बन्ध होता है । एवं पार्ष्णि घौ मनोवा वा पूषा से सम्बन्ध है । इन तीनों पार्ष्णि वर्यों के सम्बन्ध से ही पार्ष्णि यज्ञ के साम्या तथा अनुवाक्या-कर्म सम्बन्ध होते हैं । मन्त्र के द्वारा जहाँ तीनों का संहर किया जाता है ॥१६॥

स्वत्त्वबनबपमन्त्र का अगला भाग है—‘वसुता रत्नी स्याम, उग्र्यामुर्वायां स्वदित्य अदितये स्यामनेहसः । पार्ष्णिबर्च के पाक्ययज्ञ विधानयज्ञ भेद से दो विध है । स्मार्च गुणयज्ञ पाक्ययज्ञ है । एवं औश त्रेवाग्नियज्ञ विधानयज्ञ है । पार्ष्णि आदित्ययज्ञ का अनुदेवता के, अन्तरिक्ष पितृयज्ञ

होता हुआ अपने तप से इतर वर्णों को उत्तम करता है—[देखिए शत० ब्रा १४ की १४ अ १२ ब्रा० १२१ क १] । ब्रह्म सर्वोदितत्व है अतएव वह सृष्टिमर्यादा से सम्बन्ध रखने वाले प्रजावर्ग से परिभूत है । ब्रह्ममूलक ब्राह्मणवर्ण प्रजा का (धर्मस्थ से) सञ्चालक है, क्षत्रिय वैश्य-शूद्रवर्ण प्रजावर्ग है । इस सर्वसामान्य प्रजावर्ग के लिए ही वेदमाथा में 'नर' शब्द प्रयुक्त हुआ है । ब्राह्मण नर (मनुष्य) नहीं है, अपितु देवता (मूर्ख) हैं । सामान्य प्रजावर्ग से इस का पार्यन्त्य बताने के लिए, साथ ही इसे ब्रह्मात्मक बनाने के लिए पूर्व (१६] कण्डिका में— ' जुष्ट्या ब्रह्म' कहा गया है । अथ प्रस्तुत कण्डिका में ब्राह्मणातिरिक्त सम्पूर्ण प्रजावर्ग के लिए बुद्धा वाक् के प्रयोग का विधान हुआ है । प्रत्येक कर्म में सभी के शुभसंख्य अपेक्षित हैं । वही कर्म समूह माना गया है, जिस को देखने वाले न देखने वाले सभी एकस्वर से साधुवाद दिया करते हैं । तत्कर्म लोकाग्रहदृष्टि से भी सभी की शुभ कामनाएँ अपेक्षित हैं । इस के लिए सभी के प्रति बुद्धावाक् का प्रयोग होना चाहिए ।

अगला मन्त्रभाग है— 'यश्चा होतृवर्षे जिह्वा चक्षुः परापतत् अग्निष्टम् पुनराभियाज्जातवेद्या विचर्षणि' । होता यद्यपि यथाशक्ति प्राणदेवताओं का उद्गम ब्राह्मणों का, एव प्रजावर्ग का सभी का अनुग्रह भी प्राप्त कर लेता है । मन्त्रप्रयोग भी यथाविधि ही करता है । इसप्रकार अपनी जातदशा में यह अपने होतृकर्म में कोई त्रुटि नहीं करता । तथापि सत्तार में स्मालोचको की कमी नहीं है । सर्वोपेक्ष निर्दोष कर्मों की भी आलोचना करने वाले मित्र ही होते हैं । होतृत्वा है—लौकिक कर्मों का इस दृष्टिदोष से कुछ न विगड़ता हो । परन्तु वैदिक-कर्म अवरय ही इस दृष्टिदोष से भी विरुद्ध हो सकते हैं । दृष्टिदोष के द्वारा वह कुत्सित-भावना यश्चावावरण में यदि प्रवेश कर जाती है तो उसीप्रकार यश्चस्वरूप विकृत हो जाता है, जैसे कि आग्नितुल्य द्वादि से स्वच्छ भी पर मलिन हो जाता है । होता का यह भी एक कच व्य हो जाता है कि ऐसे बुद्ध स्मालोचकों की बुद्धदृष्टि से दोष से दोषयुक्त बने हुए यश्चकर्म को निवृत्त बनाने के लिए अग्नि से प्रार्थना कर ले । हम नहीं जानते कि, किस के दृष्टिदोष से कर्मस्वरूप विकृत हुआ । परन्तु सब कुछ जानने वाले अतएव 'जातवेद्या' नाम से प्रसिद्ध अग्नि अवरय ही उस जानते हैं । वे अवरय ही हमारी भावना से प्रेरित होकर उस दृष्टिदोष को हटा कर पुनः यश्चुष्टि का स्मरण करने की क्षमता रखते हैं ॥ २० ॥

'जातवेद्या विचर्षणिः' यज्ञात्मक स्वस्वयनवप करने के अनन्तर वह होता अथ्वस्यु, यथा ज्ञानीभि नामक अग्निवर्षों का स्पर्श करता है । वस्तुतः अथ्वस्यु प्राणव्यापार का उद्गाराता तथा होता दोनों वाग्व्यापार के एवं ब्रह्मा मनोव्यापार के प्रवर्तक माने गए हैं । परन्तु यहाँ स्थितिभाष को लक्ष्य बना कर अग्नि ने अथ्वस्यु की 'मन मान लिया है । मन उक्त्यरूप से हृदय में प्रतिष्ठित रहता है । 'वृक्षमञ्जो-विषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंस्करणमस्तु' इत्यादि मन्त्र के द्वारा मन का जो विदूर गमन बतलाया गया है वस्तुतः वह वाक्मय संस्कारों का ही गमन समझना चाहिए । अवरय स्पष्ट है । मन पर बुद्धि प्रतिष्ठित रहती है । बुद्धिरय ब्रह्मात्मक प्राण ही चित् का अनुमाहक है । जबतक मन है, तभीतक बुद्धि है । जबतक बुद्धि है तभीतक चित् है । जबतक चित् है तभीतक धीमनसत्ता है । फलतः मन के विदूरगमन का संस्कारात्मक परिश्रम पर ही विश्राम मानना पड़ता है । जिसप्रकार मन स्वस्थान में स्थित रहता है एवमेव अथ्वस्यु का व्यापार स्वस्थान (वृषिणी) से ही संकल्प रहता है । उभर होता का अनुव्ययनकर्म य लोकानुगत रहता है । इसी सादर्य से निदानेन अथ्वस्यु को मन तथा होता को भाक् मान लिया जाता है । किन्तु मन क

स्वस्वयन्वचनमन्त्र का अगला भाग है—“अष्टमद्य देवभ्यो वाचमुपासम्” । होतकर्म की सफलता के लिए बिन बिन देवताओं का अनुग्रह अपेक्षित था पूर्वमन्त्रभागों के भप से होताने यह प्राप्त कर लिया। अब यह स्वयं अपने उस आध्यात्मिक वाक्मय देवता के अनुग्रह की कामना कर रहा है, जिस की प्राप्ति से सन्तुष्ट सकल है एवं जिस के अभाव में सन्तुष्ट ब्यर्थ है। अनुपचनकर्म से सम्बन्ध रखने वाले बिन देवताओं के लिए होता अनुपाकना करता है, यदि उन मन्त्रों के उच्चारण में अक्षर-पद-वाक्य आदि का उच्चारण-लौष्ठव-माधुर्य है तो मयानुरूप उच्चारित मन्त्र अपनी उच्चार-अनुदात्त-स्वरित आदि स्वरमय्यांवा से सदा गायत्री, त्रिष्टुप्, अगती आदि ‘अन्धोमय्यांवा’ से वक्तस्वर-सन्धोमय प्राकृतिक मासदेवताओं से सम्यक्स्थित होते हुए तद्देवतावाहन में त्वर्य होजाते हैं। ऐसी देवाकर्सिडी शोभना-व्यवस्थिता-अनुग्रहकरी मन्त्रावाक् ही मासदेवताओं के लिए आकर्षण की वस्तु बनती हुई ‘उद्गाताक’ अक्षरार्थ है। यदि मन्त्रोच्चारण में स्वर-स्वरता है, स्वरदोष है, उच्चारणदोष है, स्वरानदोष है, तो इस की उन्वातपात्र विच्छिन्न है। ऐसी विच्छिन्ना मन्त्रवाक् कभी देवाकर्मकर्म में सफल नहीं होसकती। लोक में भी सब कुछ साधन-सामग्रियों के विद्यमान रहने पर भी केवल अपनी अज्ञेयमात्रावा अन्वयविक्रय वाक् से सन्तुष्ट ब्यर्थ होजाता है। अतएव इतर सब साधनों की अपेक्षा उस अपने वाक्-उचन का लौष्ठव प्रत्येक दशा में अपेक्षित है जिस के अनुग्रह से सभी साधन प्राप्त होजाते हैं एवं अर्थ भी तद्वत् बन जाता है। अतएव—‘तद्धि समुद्रम्, यो जुष्ट देवभ्योऽनुग्रहत्’ इत्यादि रूप से उद्गा-वाक् की ही मन्त्र की प्रधान स्मृति माना गया है ॥१८॥

मन्त्राधीन देवता है अतएव मन्त्रवाक् का लौष्ठव सर्वप्रथम अपेक्षित है। मन्त्र वाद्यों के आधीन हैं अतएव वाद्यों का अनुग्रह भी आवश्यकरूप से अपेक्षित है। तत्त्वात्मिक वैज्ञानिकी वाक् का रहस्य जानने वाले मन्त्रवित् वाद्यों भूदेव हैं। इन के प्रति भी उदा अनुग्रहकरी-उद्गाताक का ही प्रयोग करना चाहिए। विशेषतः उस वैदिक यज्ञकर्म [यज्ञकर्म से उत्पन्नित तप तथा दानकर्म में भी] में जो यह साधनानी रखनी ही चाहिए कि, कहीं किसी भी वाद्यों के लिए अज्ञेयकरी वाक् का प्रयोग तो नहीं होगया। वाद्यों की अप्रसन्नता यज्ञस्वरूप के विघात के लिए पर्याप्त है। एव वाद्यों की प्रसन्नता यज्ञस्वरूपसमृद्धि के लिए पर्याप्त है। उन यज्ञकर्मों की मीमांसा कीविषय, बिन में स्वमानतोम वाद्यों का अपमान कर दिया करते हैं। उन दानकर्मों के कुष्ठों का अन्वेषण कीविषय, बिन में मरान्व दानदात अपमान-पुरस्कर दान करते हुए अपना सन्ताना कर रहे हैं। उन अविवेकिनों की उस अयत्नवृत्ति का भी अन्वेषण करना न भूलिए, जो केवल वन को ही बुद्धिमत्ता का वनक समझते हुए वाद्योंवर्ष का अपमान कर अपने मविष्ण को अप्रतकृष्टम से ही अमिमूढ करते बाधे हैं। हमारा अपना तो ऐसा आत्म-विराग है कि, मारतवर्ष की वनमान दानदशा के अन्वय्य कारणों में स वाद्योंवर्ष की सुपुष्टि तथा वाद्योंवर्ष का अपमान भी एक मुख्य कारण है। ‘तद्धि समुद्रम्, यो जुष्ट वाद्योंवर्षोऽनुग्रहत्’ इत्यादि भीषादेय की इसी कारण का स्पष्टीकरण कर रहा है। ‘अष्टमद्य देवभ्योऽनुग्रहत्’ इत्यादि रूप से उद्गा-वाक् की ही मन्त्र प्रयुक्त हुआ है ॥१९॥

अगला मन्त्रभाग है—‘अष्टम नारासाव’ । वाद्यों इन्द्रिय वरुण राहु, इन चारों वाद्यों में वाद्योंवर्ष इतर तीनों वाद्यों का मुख्यप्रमथ है। वाद्योंवर्षानी है। मन्त्र एकाकी छवि करने में अतमर्थ

इसप्रकार होतृपदनस्थान में बैठने क अनन्तर होता बोलता है—“विश्वकर्म्मस्त्वनूपा असि मा सोमो-
पिष्टं मा मा हिंसिष्टमेव वा लोकः । इव मन्त्र क उच्चारण करता हुआ होता उचर की ओर थोड़ा ल
चलता सा है । होतृपदनस्थान गार्हपत्य, तथा आहवनीय, दोनों आवापृषिज्य अग्नियों के मध्यम में पड़ता
है । दोनों अग्नि दिव्याग्नि हैं, विशेषत आहवनीय तो समिचन से आष समिद्ध बन कर अतिशय रूप से ही
शक्तिमान् बन गया है । अवश्य ही बिना इनकी अनुग्रहप्राप्ति के तन्मध्यस्थ होता का अग्नि होसकता है ।
अतएव होता स्तुति क द्वारा इन का अनुग्रह प्राप्त करता है ॥ २५ ॥

अनन्तर आहवनीयाग्नि की ओर देखता हुआ—“विश्वेवधा” शास्त्रन इत्यादि मन्त्र बोलता है,
बिस का स्पष्टीकरण मूलानुवाद से ही गताथ है ॥ २६ ॥

इति-विवेचनाप्रकरणम्

इति-होतृप्रवरव्राक्षण समाप्तम् ।

इति प्रथमकाण्डे-पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मण

चतुर्थप्रपाठके च द्वितीय ब्राह्मण

“प्रवरव्राह्मण” नामकमुपरतम्

वाग्व्यापार प्रतिष्ठासूत्र्य है। उन्नी मनःप्रतिष्ठामाप्ति के लिए यह होता मनःस्थानीय अध्वस्यु का स्पर्श करता है। मनोवाक् का परस्पर ग्रन्थिबन्धन ही इस स्पर्श का अनन्त्य फल है ॥ २१ ॥

स्पर्शकर्मानन्तर यह होता 'पयमोर्ध्वरहसस्यातु-अग्निश्च पृथिवी च आपश्च वाजश्च अहश्च, रात्रिश्च' इस मन्त्र का अर्थ होता है। 'अहोरात्रवाक् सिद्धान्त के अनुसार अह' से सम्बन्ध रखने वाला सौर आग्नय तत्त्व, तथा रात्रि से सम्बन्ध रखने वाला चान्द्र सौम्य तत्त्व, ये दो ही सर्वव्यष्टि के उपारान हैं। इन दो के तीन विक्तों का ही यहाँ स्पष्टीकरण हुआ है। अह का अग्नि से सम्बन्ध है, रात्रि का पृथिवी से सम्बन्ध है। अह का वाज से सम्बन्ध है, रात्रि का आप से सम्बन्ध है। अग्नि पृथिवी, जल, तीनों प्रविष्ट हैं। वाज प्रकृत में प्राण का वाहक है। 'एष स एष विश्वदात्र' (ऐ का २।२।१।) इस भूति के अनुसार मनुशरीर को धारण करने वाला। यद्यर्था प्राण ही 'वाज' है। अघा-दान के द्वारा ही इस की शरीर में प्रतिष्ठा रहती है। अतएव (वाजप्रवत् कत्वेन) अघ को भी 'वाज' कह दिया जाता है। 'अधाग्निगर्भा पृथिवी' सिद्धान्तानुसार अहोरात्र पृथिवी है, यहाँ तक अग्नि है। पार्थिव प्रथा के लिए सर्वत्र पृथिवी, एक तदभिन्न अग्नि की व्याप्ति है। पानी का भी यही अभाव नहीं है—'सर्वमापोमयं जगत्'। वाजसम्यक प्राण मी—'नेन्द्रादसे पयसं घामं क्रिञ्चन के अनुसार सर्वव्यापक है। अहोरात्र की सर्वव्याप्ति वो स्पष्ट ही है। इन १ की ही इसी सर्वव्याप्ति को लक्ष्य में रखते हुए भूति ने इन्हें 'उन्नी' कहा है। जिस के लिए ये १ की पर्व अनुकूल रहते हैं वह कभी किसी भी प्रकार का कष्ट नहीं पा सकता। होता ही देवपदधनुमप्रदमाप्ति की अमना करता है ॥ २२ ॥

श्वसत्यनवपकर्म्म—समाप्ति के अनन्तर होता अपने लिए नियत 'होतृपद्वन' नामक अपने बैठने के स्थान की ओर लौट आता है। यहाँ आकर अपने वर्मासन से एक तृण निकाल कर बैठता हुआ होता—निरस्त परावसुः मन्त्र बोलता है। जिस की उपपत्ति भूति ने यह कलार्थ है कि परावसु नामक असुर असुरों का 'होता' था। तृणनिष्कासन—व्याज से उन्नी को इस देवकर्मयज्ञ से बाहिर पैदा करता है। ऐतिहासिक तथ्य की दृष्टि से बहुत सम्भव हो, मीमं देवताओं की मांशि असुरों में भी यह किया हो एवं उनके किसी यज्ञ में 'परावसु' नामक असुरवाद्यण होता बना हो। परन्तु सर्वव्यष्ट्या यह ठोमप्रपन्न जोकि अपने स्वामासिक आसुरमात्र से स्वयं से सम्बन्ध रखने वाला वसु (सम्पत्ति) को यज्ञमरहण से परग करने वाला है 'परावसु' है। इसी के लिए 'सहरहा' शब्द प्रयुक्त हुआ है जैसा कि—'सहरहा इन्मसुरवसा वृत् आस' इत्यादि रूप से पूर्व के द्विहारात्राद्यण में कितार से बतलाया जा चुका है। दिव्यप्राप्ति देवदेवताओं के होता है। इसी के लिए 'अग्नि वृत् पृथ्वीमहे होतारं विश्वदेवसम्' इत्यादि कहा गया है। अग्नि वं सम्प वसु इत्यादि के अनुसार वसु (सम्पत्ति) के प्रकृतक ये अग्नि ही 'अर्वावसु' नामक देवदेवताओं के होता है। दोनों ही प्राणात्मक वृत् आन्तरिक्य वायु में व्याप्त रहते हैं। फलतः यज्ञमरहण में दोनों का सम्बन्ध अनिवार्य है। दोनों में 'परावसु' का सम्बन्ध यज्ञविधातक है। मन्त्रशक्ति के द्वारा तृणनिहा मेन उसे तो निकाल बाहिर कर दिया जाता है एवं—'श्वसहमर्वावसो' सबने सीधामि' यह मन्त्र बोलता हुआ स्वयं में केवल 'अर्वावसु' नामक दिव्याग्नि—होता के सम्बन्ध को दृढ़ता करता है। २३ २४ कहिरहणों में इसी उपपत्ति का स्पष्टीकरण हुआ है ॥ २३ २४ ॥

श्री

अथ--शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये

प्रथमकाण्डे

पचमाध्याये--“सुग्ब्राह्मणम्”

(वृष्टिविज्ञानात्मकम्)

— • —

श्रीः

इति—शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये—

प्रथमकाण्डे

पचमाध्याये--प्रवरब्राह्मणम्

॥ श्री ॥

अथ-प्रथमकारण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मण
चतुर्थप्रपाठके च तृतीय ब्राह्मण
उपक्रान्तम्

“सुगवाह्वराम्”

२२-सुगादापन-आश्रावण-प्रत्याश्रावणञ्च

—★—

१-सुगादापननिगद —

(मूल)-‘अग्निर्होता वेत्स्वग्नेर्होत्रम्’ इति । अग्निरिदं होता वेत्तु इत्यवैतदाह ।
अग्नेर्होत्रमिति । तस्यो हि होत्रम् । ‘वेत्तु प्रवित्रम्’ इति । यज्ञो वै पावित्रम् । वेत्तु
यज्ञमित्येवैतदाह । ‘साधु ते यजमान । देवता’ इति । साधु ते यजमान देवता-यस्य
त अग्निर्होता इत्येवैतदाह । ‘धृतवतीमर्चय्या ! स्तुचमास्यस्व’ इति । तदन्वय्यु
प्रसीति । स यदेकामिवाह ॥ १ ॥

यजमान एव जुहमनु, योऽस्मा अरातीयति-स उपसृतमनु । तयद् द्वे इष धूयाद्
यजमानाय द्विपन्तं आहूष्य प्रत्युधामिन कृयात् । अथैव जुहमनु, आद्य उपसृतमनु ।
स यद् द्वे इव धूयाद-अथ आद्य प्रत्युधामिन कृयात् । तस्मादेकामिवैवाह ॥ २ ॥

‘देवयुष चिन्ध्वाराम्’ इति । तपस्तीत्यवैनामवत्, महयत्यव-यदाह, देवयुष विस्वभा
रामिति । ईडामहै देवा ३ ॥ ‘ईडन्पान्, नमस्यामनमभ्यान्, यजाम यज्ञिपान्’ इति ।
ईडामहै तान् देवान्-य ईडन्त्या, नमस्याम तान्-य नमस्या, यजाम यज्ञिपान्-इति ।
मनुष्या वा ईडन्त्याः, पितरो नमस्या, दवा यज्ञिया ॥ ३ ॥

स होता नापञ्चाहरेत् आ वपट्कारात् । त वपट्कारणाग्नावं योनौ रेतोभूत
सिञ्चति । अग्निर्वै योनियज्ञस्य-स तत प्रजायते ॥१४॥

स यद् सोऽपञ्चाहरेत्-य यज्ञ उपावर्तते, यथा पूर्णपात्रं परासिञ्चेद्-एव इ स
यजमान परासिञ्चेत् । स यत्र हैवमृत्विज सविदाना यज्ञेन भरन्ति-सर्वमेव तत्र कल्पते,
न मुञ्चति । तस्मादेवमेव यज्ञो भर्तव्य ॥ १५ ॥

ता वा एता पञ्च व्याहृतयो भवन्ति 'ओ आवय', 'अस्तु औपद्', 'यज', 'ये
यजामहे', 'वौषट्' इति । पाठ्-क्तो यज्ञ, पाठ्-क्तः पशु, पञ्चर्त्तव संवत्सरस्य । एषैका
यज्ञस्य मात्रा एषा सम्पत् ॥१६॥

तासां सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । एषैका यज्ञस्य मात्रा,
एषा सम्पत् ॥१७॥

'ओ आवय' इति षे देवा पुरोवात ससृजिर । 'अस्तु औपद्' इति अम्नाणि
समप्लावयन् । 'यज इति विद्युत्तम् । 'य यजामहे' इति स्तनयित्नुम् । वपट्कारेणैव
प्रावर्षन् ॥१८॥

त यदि वृष्टिकामः स्यात्, यदीष्ट्या वा यजेत,—दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद् 'वृष्टि-
कामो वा अस्मि' इति । तत्रो अज्यधुं ब्रूयात् पुरोवात च विद्युत् च मनसा ध्याय'
इति । 'अम्नाणि मनसा ध्याय' इति अग्नीधम् । 'स्तनयित्नु च वर्ष च मनसा
ध्याय इति होतारम् । 'सर्वाण्येतानि मनसा ध्याय' इति ब्रह्माणम् । वर्षति हैव तत्र-
यत्रैवं श्रुत्विज सविदाना यज्ञेन भरन्ति ॥१९॥

'ओ आवय' इति वै देवा विराजन्मभ्याशुबुधुः । 'अस्तु औपद्' इति वत्समुपावा-
सुञ्चन् । यज' इति उदनयन् । 'य यजामहे' इति उपासीदन् । वपट्कारेणैव विराज-
मब्रूवत् । इयं वै विराट्, अस्मै वा एष दोहः । एवं इ वा अस्मै इयं विराट् सर्वान्
कामान् दुहे-य एवमेतं विराजो दोहं वेद ॥२०॥

इति-प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मण

चतुर्थप्रपाठके च तृतीय ब्राह्मण

उपरत-"सु ग्ब्राह्मण" नामकम्

या वै प्रजा यज्ञे अनन्वामक्ता—पराभूता वै ता । एवमेवैतद् या इम्य प्रजा अप
रामृताः—ता यज्ञ आमज्जति । मनुष्यान् अनु पशव, देवान् अनु वयांस्यौषधयो वनस्पतयो
यदिदं किञ्च—एषमु तत्सर्वं यज्ञे आमक्तम् ॥ ४ ॥

ता वा एताऽनव व्याहृतयो भवन्ति । नवेमे पुरुष प्राणा एतानेवास्मिन् एतद्
दधाति । तस्मान्नव व्याहृतयो भवन्ति ॥ ५ ॥

२—आश्रावण—प्रत्याश्रावण—निगद —

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । त देवा अन्वमन्त्रयन्त 'आ न शशु, उप न आवर्तस्व'
इति । सः 'अस्तु तथा' इत्येष देवानुपाववर्त्त । तेनोपावृत्तेन देवा अयजन्त । तेनेष्ट्वा एतद्
अभवन्—यदिदं दवाः ॥ ६ ॥

स यदाश्रावयति—यज्ञमेवैतदनुमन्त्रयते 'आ न शशु, उप न आवर्तस्व' इति ।
अथ यत्प्रत्याश्रावयति—यज्ञ एवैतदुपावर्तते 'अस्तु तथा' इति । तेनोपावृत्तेन रतसा भूतेन
अत्विज संप्रदायं चरन्ति, यजमानेन पराचम् । यथा पूर्वाप्राज्ञेण सम्प्रदायं चरयु
एवमनेन अत्विजः संप्रदायं चरन्ति । तदाचैषतत् संप्रदायं चरन्ति वाग् हि यज्ञः, वाग्
उ हि रेत, तदेतेनैगैतत् संप्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥

सः 'अनुम हि' इत्येवोक्त्वा अष्वयुर्नापम्याहरेत्, नो एव होतापम्याहरेत् । आभा
वयति अष्वयुर् तदग्नीधं यज्ञ उपावर्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीन्नापम्याहरेत्—आ प्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्—तत् पुनरष्वयुं यज्ञ
उपावर्तते ॥ ९ ॥

सोऽष्वयुर्नापम्याहरेत्—आ 'यज्ञ' इति वक्तो । यज्ञेयवाष्वयुर्होत्रं यज्ञ
सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापम्याहरेत्—आ वपट्कारात् । तं वपट्कारशामावेव योनी रेतोभूत
सिञ्चति । अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य—स ततः प्रजायते—इति नु हवियेदे । अथ साम्नाऽख्यर ॥ ११ ॥

स गै ब्रह्म गृहीत्वाष्वयुर्नापम्याहरेत्—आ उपाकरणात् । 'उपावर्त्तयाम' इत्येषाष्वयुर्—
रुद्रगावृम्यो यज्ञं संप्रयच्छति ॥ १२ ॥

त उद्गातागौ नापम्याहरेत्—आ उचमाया । एपोत्तमा' इत्येवोद्गातागौ हात्र यज्ञ
संप्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

रूप त इसके शत्रु की प्रतिकृति है)। (ऐसी स्थिति में) यदि वह होता (अध्यर्ग्यु को) वो (जुड़ उपमृत्: दोनों) सुखों के लिए प्रेरित करेगा तो यजमान के लिए द्वेष करने वाले शत्रु को यजमान की प्रतिस्पर्धा में लड़ा कर देगा (अर्थात् द्वेषी शत्रु को वक्षप्रदान करने वाला सिद्ध होगा अतः एक ही जुड़ के लिए प्रेरित करना उचित है)।

(अब इसी की एक दूसरी उपपत्ति और बतलाते हैं) — अत्ता (भोक्ता) ही जुड़ को लक्ष्य बनाता है, एवं आद्य (भोग्य) उपमृत् को लक्ष्य बनाता है। (अर्थात् जुड़ निदानेन अत्ता को तथा उपमृत् आद्य की प्रतिकृति है) [ऐसी स्थिति में] यदि वह होना वो सुखों के लिए प्रेरित करेगा, तो अत्ता के लिए आद्य को प्रतिस्पर्धा लु बनावेगा। [अर्थात् भोक्ता भोग्य की तुलना में भोग्य को सबल बनावेगा। ऐसा न हो इसलिए] एक ही रूप से [एक सच के लिए] मन्त्र बोलता है ॥२॥

[अनन्तर] 'देवयुवं विश्ववाराम्' [देवताओं के सहयोग की इच्छा रखने वाली, तथा सम्पूर्ण देवताओं से वरणीय ऐसी जुड़ के लिए मैं अध्यर्ग्यु को प्रेरित करता हूँ] यह मन्त्रोच्चारण करता है। वह होना इस जुड़ की प्रशंसा ही करता है, बढ़ावा ही देता है, जो कि— 'देवयुवं विश्ववाराम्' यह कहता है। [अनन्तर] 'ईक्षामहे देवो ३॥ ईदन्मन्, नमस्याम नमस्यान्, यजाम यज्ञियान्' [स्तुति करने योग्य मनुष्यों का मैं स्तुति करता हूँ, नमस्कार करने योग्य पितरों को मैं नमस्कार करता हूँ एवं यजन में भाग लेने वाले-आहुति प्राण करने वाले अतएव यज्ञिय' कहलाने वाले देवताओं का मैं यजन करता हूँ] यह मन्त्रोच्चारण करता है। मनुष्य निश्चयेन स्तुति करन योग्य है पितर नमस्य हैं एवं देवता यज्ञिय हैं ॥३॥

जो प्रजाएँ यज्ञ में भागरहित हैं [जिनका यज्ञ में भाग नहीं है], वे प्रजाएँ निश्चयेन पराजित हुई हैं। इसीप्रकार [ठीक इसके विपरीत] जो प्रजाएँ अपराजित हैं उन्हीं को यज्ञ में समाविष्ट करता है [अर्थात् प्राकृतिक यज्ञ में जिन प्रजाओं ने भाग नहीं लिया वे परास्त हुई एवं जिन्होंने यज्ञ में भाग लिया वे विजयिनी हुईं]। प्रकृत यज्ञ में उन विजयिनी प्रजाओं का ही समावेश किया जाता है। मनुष्य का लक्षित कर पशुप्रजा देवताओं को लक्षित कर पक्षी ओषधियाँ वस्तुतः तथा। जिन का सुष्टिकर्म में उपयोग है वह] यह संपूर्ण यज्ञ में समाविष्ट है ॥ ४ ॥

मूलानुवाद —

पाँचवें अध्याय में दूसरा, एवं चौथे प्रपाठक में तीसरा ब्राह्मण

“सुगन्धाध्याय”

१—सुगन्धाध्यायनिगद—

(पूर्व के प्रवरब्राह्मण में अश्वयु के द्वारा होने वाले यजमान दिव्य अग्नि एवं मातृप होता के वरणकर्म की इतिकर्तव्यता बतलाई गई है। अब प्रकृत ‘सुगन्धाध्याय’ में ‘सुगन्धाध्याय-कर्म’ का स्पष्टीकरण किया जाता है। कहा गया है कि, अश्वयु के द्वारा होद्यस्वेन धृत होता नामक अश्वयु अपने होत्रकर्म की निर्विघ्न-परिसमाप्ति के लिए स्वस्थान-होद्यवन में प्रतिष्ठित होकर—‘एतत् त्वा देव मवितृणते’ इत्यादि मन्त्रजप-साधण ‘स्वस्थयनजप कर्म करता है। इस कर्म के अनन्तर ही सुगन्धाध्यायकर्म विहित है, जिसकी इतिकर्तव्यता कर्मप्राप्त आरम्भ करती हुई भूति करती है) —

(स्वस्थयनमन्त्रजप के अनन्तर होता नामक अश्वयु) — ‘अग्निर्वाता वेक्ष्नेर्होत्रम्’ (प्राग्निस्त्वह्यग्नि दिव्य होता इस अनुष्ठेय अपने होत्रकर्म को जाने) यह मन्त्र बोधता है। ‘इस (अनुष्ठेय कर्म) को दिव्याग्निरूप यह होता जानें’ मन्त्रभाग से यही कहा है। ‘अग्नि-होत्रम्’ इस मन्त्रभाग का यही तात्पर्य है कि यह होत्रकर्म निश्चयेन अग्नि का ही है। (अनन्तर) ‘वेत्तु प्राप्तिम्’ (यह दिव्याग्निरूप होता यह को जाने) यह मन्त्रभाग बोधता है प्राप्ति निश्चयेन—(‘प्रकर्षेण अवति’, इस व्युत्पत्ति से) यह यज्ञ है। (इस मन्त्रभाग से) ‘हता रवक यज्ञ को जाने’ यही कहा है। (अनन्तर) ‘साधु ते यजमान ! देवता’ (ह यजमान ! जिस तुझारा हता दिव्य अग्नि है वह तुझारा देवता तुझारा निष्-कर्मसिद्धि के लिए साधु-योग्य है) यह मन्त्रोच्चारण करता है। मन्त्र से यही कहा गया है। (अनन्तर) — धृतवतीमध्वर्यो ! सुधमास्पस्व’ (हे अश्वयु ! आप धृतपूर्णा सुध का महण कीजिए) यह मन्त्रोच्चारण करता है। (इस मन्त्र के द्वारा होता) अश्वयु का (सुगन्धाध्यायकर्म के लिए प्रेरित करता है। सा जो कि होता (अश्वयु को जुहु उपधत्, इन दोनों में से) केवल जुहु के लिए प्रेरित करता है (उस की उपपत्ति बतलाते हैं) ॥१॥

यजमान ही जुहु को स्वरूप बनाता है (यं) जो इस (यजमान के लिए) शत्रुता करता है, वह (यजमान का शत्रु) उपधत् का स्वरूप बनाता है (अर्थात् जुहु निदानन यजमान की तथा

के [व्यवदेयता] वे बन गए जो कि [आप उन का] यह व्यवस्थारूप [त्रैलोक्यात्मक सम्यक्संस्करण] में प्रतिष्ठित है। [अर्थात् व्यवदेयतायानें अनुनय विनय के द्वारा आपमें लौटे हुए यक्षकर्म से ही अपना व्यवस्थारूप सुरक्षित रखता यक्ष ही देवा का व्यवस्थारूप बना ॥६॥

सो जो कि अभ्यर्च्यु [नामक अतिवृत्ति] ओभावायु इत्यादि रूप से] आभावायु कर्म करता है, [अपने इस आभावायुकर्म से प्राकृतिक व्यवदेयतायां का भौति] यक्ष को ही अनुनय विनय से बुझाता है कि आप हमारा सुनो हमारी ओर लाट आओ। [तात्पर्य अभ्यर्च्यु कृत आभावायु-कर्म लोकान्तर में गत यागस्वरूप-सम्पादक यक्ष को स्व यथयक्ष में आपसे बुझाने के लिए ही विहित है]। [अभ्यर्च्यु कृत आभावायु के अनन्तर आग्नीध्र नामक अतिवृत्ति-‘अस्तु धोपट’ इत्यादि कारक जो प्रत्याभावायुकर्म करता है-उस प्रत्याभावायुकर्म से वह पलायित यक्ष वैसा ही हो इस स्वीकृति के साथ लौट आता है। [तात्पर्य आग्नीध्र कृत प्रत्याभावायुकर्म यक्ष के स्वीकृति-पूर्वक आपसे लौट आने के स्थान में ही विहित है]। [उमप्रकार अभ्यर्च्यु कृत आभावायु एवं आग्नीध्र कृत प्रत्याभावायु से समीप आए हुए यक्ष के चल-मे-यजमान को [इस यक्षस्वरूपसम्पादनकर्म में] परोक्ष रखते हुए अतिवृत्ति लोग सम्प्रदाय का अनुगमन करते हैं—[परस्पर एक दूसरे के प्रति योग्य इतिकर्तव्यता का विभाजन करते हुए यक्षतिकर्तव्यता पूर्ण करते हैं]। [तात्पर्य-आभावायु प्रत्याभावायुरूप-वाङ्मय निगदकर्म से यक्ष का स्वरूप सम्पन्न होता है। इस में चारों अतिवृत्तियों का क्रमशः सहयोग रहता है। कथल यजमान इस निगदकर्म में भाग नहीं लेता] जिसप्रकार [लोक में किसी वृहत्पात्र को पूर्ण करने के लिए समर्थ बनकर] व्यक्ति अपने भाग भाग की व्यक्तियों को जलपूर्ण घट पात्र मापते हुए वृहत्पात्र पूर्ण कर देते हैं तथैव इस पारस्परिक प्रदान-कर्म से इस यक्ष के द्वा। य अतिवृत्ति सम्प्रदाय का अनुगमन करते हैं। (यहाँ पारस्परिक सम्प्रदान किसी भौतिक वस्तु का नहीं होता अपितु केवल वाक्प्रयोग लक्षण निगदमन्त्र-प्रयोग से ही सम्प्रदानानुगमन होता है। इसी अभिप्राय को अव्यक्त करता हुआ भक्ति कहती है कि) इस वाक् (वाङ्मय निगदमन्त्रप्रयोग) के द्वारा ही सम्प्रदान-पूर्वक अतिवृत्ति लोग अनुगमन करते हैं। वाक् ही यक्ष है और वाक् ही निश्चयन यक्षका रत है। अतः वाक् के द्वारा ही सम्प्रदान-पूर्वक यक्षानुगमन करते हैं ॥ (७) ॥

(आभावायु प्रत्याभावायु-कर्म के पारस्परिक सम्प्रदान से सभी अतिवृत्तियों का व्यवस्थितरूप से शान्त अनुविनय-वृत्ति में रहना आवश्यक है। इस निगदकर्म में उक्त उक्त ही कुछ घोलना है जितन का निगदकर्म से सम्बन्ध है। प्रस्तुतानुपयोगिनी लौकिकवाक्ता अथ मयथा निपिड है। इसी विगदावस्था का स्पष्टीकरण करती हुई भुक्ति कहती है कि) यह अभ्यर्च्यु (अपने मुख से हाता

उमप्रश्नर [पूर्व-कथनानुसार स गादापनकर्म से सम्बन्ध रखने वाले 'सुगादापननिम्न'] मन्त्र की ६ व्याहृतियों [वाक्य] होजाती हैं * । पुरुष [आध्यात्मिकयज्ञ] में नौ [मातृ शीर्षव्य] दो व्याख्याप्राण सम्भूय ६] प्राण हैं । [नवव्याहृत्यात्मक इस सु गादापनमन्त्र से] यह होता अपने इस वैध आधिभौतिक यज्ञ में इन्हीं ६ प्राणों को स्थापित करता है । इसी [नवप्राणाधानसम्पत्ति के लिए] सुगादानमन्त्र की ६ व्याहृतियों होती हैं ॥ [५] ॥

सुगादापननिगदसमाप्त

— १ —

२—आश्रावण-प्रत्याश्रावणनिगद—

'अग्निर्होता देववर्गर्होत्रम्०' इत्यादि नवव्याहृत्यात्मक होत्रकर्तृक 'सुगादापन कर्म' के अनन्तर-अप्यर्च्यु, होता उद्गाता ब्रह्मा इन चारों अस्त्रिजों के सहयोग से आश्रावण-प्रत्याश्रावण-कर्मोत्तिष्ठतव्यता सम्पन्न होती है । एक दूसरे अस्त्रिज का एक दूसरे अस्त्रिज के प्रति यज्ञस्वरूप की महिमा का वर्णन-वखान-ही आश्रावण प्रत्याश्रावण-कर्म कहलाया है । यह कर्म किया क्यों जाता है ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रथम एक वैज्ञानिक आख्यान उद्धृत हो रहा है, जिसका तात्त्विक विश्लेषण विवेचना प्रकरण में होगा । मौखिक उपपत्ति से सम्बन्ध रखने वाले उसी वैज्ञानिक आख्यान का स्वरूप बतलाती हुई भुक्ति कहती है—[किन्ती युग म] यज्ञ देवताओं को जोड़कर चला गया । [लोकन्तर में पञ्चाक्षि वस] यज्ञ को देवताओं में वडे अनुनय विनय के साथ बुलाना आरम्भ किया कि [हे यज्ञदेव ।] तुम हमारी सुनो [मातो] हमारी ओर लौट आओ । [यज्ञदेवताओं की अनुनय विनय युक्त वाणी से प्रभावित होकर लोकन्तर में गया हुआ] यह यज्ञ वेसा ही हो [यह स्त्रीकृति-वचन] कहता हुआ देवों की ओर लौट आया । समीप लौट हुए उस यज्ञ से देवोंने अपना यागकर्म संपन्न किया [यज्ञोत्तिष्ठतव्यता पूरी की] । इस यज्ञ से यज्ञ कर

* १—“अग्निर्होता” ।

६—“देवयुवं विश्ववारात्” ।

२—“देववर्गर्होत्रम्” ।

७—“ईदामहं देवां ३॥ ईडेन्यान्” ।

३—“वेत्तु प्रावित्रम्” ।

८—“नमस्याम नमस्यान्” ।

४—“साधु ते यज्ञान ! देवता” ।

९—“यवाम यक्षिष्यान्” ।

५—“धृतवतीमध्वर्यो ! स चमाच्यस्य” ।

इति-सुगादापननिगदव्याहृतयः [६]

(अध्वर्यु'कृत उपावर्चाध्वम्' निगद से यज्ञसम्पत् से युक्त होजानेवाले) ये उद्गाता लोग जयतक (अपनी स्त्रोत्रियाओं में से) अन्तिम स्त्रोत्रिया का उद्गातन न करलें तबतक अप्रस्तुत कुछ न बोलें । (स्त्रोत्रिया की समाप्त्यनन्तर उद्गातालोग अन्त में होता को लक्ष्य बनाकर—'एपोत्तमा' यह अन्तिम स्त्रोत्रिया है—इस निगद का उच्चारण करते हैं । श्रुति कहती है कि) उद्गातालोग) 'एपोत्तमा' इस उच्चारण से ही होता के लिए यज्ञसम्पत् समर्पित कर देते हैं—(फलस्वरूप होता भी यज्ञसन्त से युक्त होजाता है) ॥ (१३) ॥

(उद्गातृकृत स्त्रोत्रियोद्गातनकर्म की अन्तिम स्त्रोत्रिया से सम्बन्ध रखने वाले 'एपोत्तमा' इस निगद से यज्ञसंपत् से युक्त होजाने वाला) यह होता जयतक यह वीपट रूप से वपट्कार न करले, तबतक अप्रस्तुत कुछ न बोलें । (होतृकृत वपट्कारानन्तर वपट्कार के साथ ही) अध्वर्यु' वपट्कार के द्वारा आहवनीयाग्निजक्षण योनि में उस (नियत 'मह' नामक सोमरूप) रत की आहुति दे देता है । अग्नि निश्चयेन यज्ञ की योनि है । इसी में (रेतोभूता सोमाहुति से) यज्ञ (यज्ञातिराय, जिस के आकषण से यजमान मालुपात्मक ऐहलौकिक आयुर्भोगानन्तर त्रिधाचि-केतव्यग में प्रतिष्ठित होगा) उत्पन्न होता है । (सोमयाग के सम्बन्ध में वाक्संयमकर्म की यही प्रासङ्गिकी मीमांसा है) ॥ (१४) ॥

(आभाषण प्रत्याभाषण-निगदकर्म में यदि अतिथि' लोग अप्रस्तुतधातु का उच्चारण करें तो क्या अनिष्ट हो ? इसी प्रश्न का समाधान करती हुई श्रुति कहती है कि) यदि यह अतिथि' अप्रस्तुतधातु का उच्चारण कर देगा तो (यह परम्परया) जिस यज्ञसम्पत् को प्राप्त करता है, (अप्र-स्तुत वागुच्चारण से उम यज्ञसन्तान का विच्छेदक बनता हुआ यह होता) उसीप्रकार यजमान को यज्ञसम्पत् से धृक् कर देगा जैसे कि (स्यन्प्राप्तों से बृहत्पत्र को परिपूर्ण करने वाले व्यक्ति अमाप्रधानी से) उस पूषापत्र को टिँक कर देते हैं (रख देते हैं) । (तात्पर्य-लौकिक कर्म जैसे अन्न्युत्ति से अपूर्ण रह जाता है एवमेव अप्रस्तुत वागुच्चारण से यज्ञकर्म स्वसन्तानधारा कोता हुआ अपूर्ण रह जायगा एवं यही अप्रस्तुत वागुच्चारण से महान् अनिष्ट होगा) । (ठीक इसके विप-रीत) जिस यजमान के यज्ञ के [आभाषण-प्रत्याभाषण-निगदकर्म में] अतिथि' लोग [अप्रस्तुतधातु का संयम करत हुए] परस्पर एक दूसरे के प्रति यज्ञसम्पत् समर्पित करते हुए निगदकर्म का अनु-गमन करते हैं उस कर्म में सभी कुछ [यज्ञसम्पत्तियों] सम्पन्न होजाती हैं इस साधवानी से कोई भी अतिथि' अपने लक्ष्य से व्युत् नही होता । इसलिये [अतिथि' का बाहिर कि] वे इसप्रकार [विहित नियमानुसार] ही [यज्ञविकर्ताभ्यता पूरी करते हुए] यज्ञ को पुष्ट [परिपूर्ण] करें ॥ (१५) ॥

नामक अद्विक् से प्रति अनुवक्त्या के लिए प्रैप करता हुआ) केवल 'अनुमुहि' [अनुमचन करो] इतना भर कह कर अप्रासङ्गिक ओर कुछ न बोले। नाही होता ही ओर कुछ अप्रासङ्गिक उच्चारण करे। [क्योंकि अध्वर्यु कृत प्रैप से अनुवचन-द्वारा होता मं भी धनरूप यज्ञ का समावेश होजाता है]। [अनन्तर] अध्वर्यु [आग्नीध्र को लक्ष्य बनाकर 'ओभावय' इत्यादिरु से] आभावण करता है। इस आभावण से यह आग्नीध्र के समीप खीट आता है [आग्नीध्र यज्ञसन्तान से मुक्त होजाता है] ॥[८]॥

क्योंकि अध्वर्यु कृत आभावण से आग्नीध्र में यज्ञसम्पत् का समावेश होगया है, अतएव जबतक आग्नीध्र ['अस्तु औपट' इत्यादिरूप से] प्रत्याभावण न करले जबतक यह निष्प्रयोजन कुछ न बोले। [अध्वर्यु कृत आभावण के अनन्तर ही अन्य निष्प्रयोजन वाक् का संयम करता हुआ] आग्नीध्र ['अस्तु औपट' रूप से अध्वर्यु के प्रति] प्रत्याभावण करता है। [आग्नीध्रकृष] इस प्रत्याभावणकर्म अध्वर्यु कृत आभावणकर्म का ही समाधान है ॥ [६] ॥

[आग्नीध्रकृत प्रत्याभावण से यज्ञसम्पत् से युक्त हुआ] वह अध्वर्यु जबतक [होता के प्रति] 'यज्ञ' [यजन करो] इस निगद का प्रैप न करले जबतक अन्य कुछ निष्प्रयोजन न बोले। अपन यज्ञ' इस प्रैप से ही अध्वर्यु होता के लिए यज्ञसम्पत् समर्पित कर देता है [फलस्वरूप यहाँ आकर होता भी यज्ञ सम्पत् से युक्त होजाता है] ॥[१०]॥

[अध्वर्यु कृत 'यज्ञ' निगद के द्वारा यज्ञसम्पत् से युक्त होता हुआ] वह 'होता' जबतक 'औपट' निगद का उच्चारण न करले जबतक अन्य कुछ अप्रस्तुत न बोले। [होता के मुख से औपट सुनने के साथ ही] यपद्भर के द्वारा आह्वनीवाग्निजज्ञया योनि में उस [नियत यज्ञिय] इषित्र' न्यरूप रेत की आहुति दे देता है। अग्नि निष्प्रयेन यज्ञ की योनि है। इसी में रितोभूत इषि' प्रदान से] यज्ञ [वैश्वतमक्षय्य स्वर्गप्रापक यज्ञातिराय] उत्पन्न होता है। इषिबल के सम्बन्ध में वाक्संयम की [अद्विजानुगत] यही [उक्त] व्यवस्था है। अब [मसङ्गोपात्] सोमयाग में [होन वाली वाक्संयमव्यवस्था के सम्बन्ध में भी कह दत हैं] ॥[११]॥

(सोमयाग में) वह अध्वर्यु (सोमरस से परिपूर्ण अमृतमय) ग्रह (सोमपात्र) का ग्रहण कर जबतक उद्गातासोम स्तोत्रपात्रक्षय्य उपाकरणकर्म न करले जबतक अप्रस्तुत कुछ न बोले। (ग्रहपात्र-ग्रहयानान्तर उद्गाताओं के प्रति अध्वर्यु 'उपावर्षध्वम्' (समीप खीट आइये) इस वा यपोवाच्यमात्र से यज्ञसम्पत् उद्गाताओं के लिए समर्पित कर देता है। [फलस्वरूप उद्गातासोम यज्ञसम्पत् से युक्त होजाते हैं] ॥ [१२] ॥

(अभ्यर्च्युक्त उपावर्णाध्वम्' निगद्य से यज्ञसम्पत् स युक्त होजायेगा) ये उद्गाता लोग जवतक (अपनी स्तोत्रियाओं में से) अन्तिम स्तोत्रिया का उद्गान न करलें, तवतक अप्रस्तुत कुछ न बोलें। (स्तोत्रिया की समाप्त्यनन्तर उद्गातालोग अन्त में होता को लक्ष्य बनाकर—'एपोत्तमा यह अन्तिम स्तोत्रिया है—इस निगद्य का उच्चारण करते हैं। भवि कहती है कि) उद्गातालोग) 'एपोत्तमा इस उच्चारण से ही होता के लिए यज्ञसम्पत् समर्पित कर दत्त हैं—(फलस्वरूप होता भी यज्ञसम्पत् से युक्त होजाता है) ॥ (१३) ॥

(उद्गातृकृत स्तोत्रियोद्गानकर्म की अन्तिम स्तोत्रिया से सम्बन्ध रखने वाले 'एपोत्तमा' इस निगद्य से यज्ञसंपत् से युक्त होजाएगा) यह होता जवतक यह वाँपट रूप से षपट्कार न करले, तवतक अप्रस्तुत कुछ न बोलें। (होतृकृत षपट्कारानन्तर षपट्कार के साथ ही) अभ्यर्च्यु' षपट्कार के द्वारा आहवनीयाग्निसत्तय योनि में उस (नियत 'ग्रह' नामक सोमरूप) रत्न की आहुति दत्ता है। अग्नि निश्चयेन यज्ञ की योनि है। इसी में (रेतोभूता सोमाहुति से) यज्ञ (यज्ञातिशय, जिस के आकषण से यजमान मातृपालक ऐहलोकि आयुर्भोगानन्तर त्रिणाधि-केतस्वर्ग में प्रतिष्ठित होगा) उत्पन्न होता है। (सोमयाग के सम्बन्ध में वाक्सयमकर्म की यही प्रासङ्गिकी मीमांसा है) ॥ (१४) ॥

(आभाषण प्रत्याभाषण-निगद्यकर्म में यदि अतिवक्त लोग अप्रस्तुतवाक् का उच्चारण करें तो क्या अनिष्ट हो ? इसी प्रश्न का समाधान करती हुई भुवि कहती है कि) यदि वह अतिवक्त अप्रस्तुतवाक् का उच्चारण कर दगा तो (वह परम्परया) जिस यज्ञसम्पत् को प्राप्त करता है (अप्र-स्तुत वागुच्चारण से उस यज्ञमन्तान का विच्छेदक बनता हुआ वह होता) उसीप्रकार यजमान को यज्ञसम्पत् से वृथक् कर दगा जैसे कि (स्वल्पपात्रों से बृहत्पात्र को परिपूर्ण करने वाले व्यक्ति असाधवानी से) उस पूर्णपात्र को रिक कर दत्त हैं (रत्न देते हैं)। (तात्पर्य-लोकि कर्म जैसे अन्यवृत्ति से अपूर्ण रह जाता है, एवमेव अप्रस्तुत वागुच्चारण से यज्ञकर्म स्वसन्तानधारा खोता हुआ अपूर्ण रह जायगा एवं यही अप्रस्तुत वागुच्चारण में महान् अनिष्ट होगा)। (टीक इसके विप-रीत) जिम यजमान क यज्ञ क [आभाषण-प्रत्याभाषण-निगद्यकर्म में] अतिवक्त लोग [अप्रस्तुतवाक् का संयम करत हुए] परस्पर एक दूसरे के प्रति यज्ञसम्पत् समर्पित करत हुए निगद्यकर्म का अनु-गमन करत हैं, उस कर्म में सभी कुछ [यज्ञसम्पत्तियों] सम्पन्न होजाती हैं इस साधवानी से कोई भी अतिवक्त अपने लक्ष्य से च्युत नहीं होता। इसलिए [अतिवक्तों को चाहिए कि] वे इसप्रकार [विहित नियमानुसार] ही [यज्ञतिकृताव्यता पूरी करते हुए] यज्ञ को पुष्ट [परिपूर्ण] करें ॥ (१५) ॥

[प्रस्तुत निगद क्रम में पाँच व्याहृतियाँ होती हैं। इस पञ्चसंख्या की मौखिक उत्पत्ति बतलाती हुई भुति कहती है]—[इस आभाषण-प्रत्याभाषण-क्रम में] निम्नयेन ये [निम्न लिखित] पाँच व्याहृतियाँ होती हैं—‘ओऽभावय’—अ तु औपट्—‘यज’—‘य यजामह’—‘वौपट्’।

[प्राकृतिक सम्बन्धतरयज्ञ, सम्बन्धतरयज्ञाधारेण वितायमान प्राकृतिक पार्थिव यज्ञ य दोनों] यज्ञ पञ्चावयव हैं, [यज्ञ से उत्पन्न] पशु [भी] पञ्चावयव हैं, [प्राकृतिक] सम्बन्धतर [यज्ञ] की [भी] पाँच [ही] अतुयें हैं। यही [पञ्चावयवमत्ता ही] इस यज्ञ की एक सीमित [प्राकृतिक] सम्पत् है। [इसी प्राकृतिक सम्पत्-संग्रह के लिए यहाँ पाँच व्याहृतियाँ विहित हैं] ॥ [१६] ॥

उन पाँच व्याहृतियों के अक्षर १७ होते हैं। इस सप्तदश संख्या की उत्पत्ति बतलाती हुई भुति कहती है कि, उन पाँच व्याहृतियों के (ओ भा न-य अ-स्तु-ओ-पट-य-ज-ये-य-जाम-ह वौ-पट्-इस क्रम से) संग्रह अक्षर हैं। प्रजापति निम्नयेन संग्रह [संख्या से समतुलित सप्तदशावयव] है। प्रजापति [ही] यज्ञ है। यह [भी] इस यज्ञ की एक [प्राकृतिक] सीमा है यह [भी] इस यज्ञ की सम्पत् है। [इसप्रकार पञ्चव्याहृतियों के सप्तदश अक्षरों से सप्तदश-सङ्ख्या प्राजापत्य-सम्पत् भी प्राप्त होजाती है] ॥ [१७] ॥

(एक पाँच प्राकृतिक व्याहृतियों से प्राकृतिक साम्बन्धतरिक-प्राणवेवताओं के द्वारा इष्टिकर्म भी सम्पन्न है। फलतः इस वैष मानुष यज्ञ में भी यदि यजमान इष्टिकामना रखता है तो उस की एक विशेष-पदति के अनुगमन से यह कामना भी पूरी होसकती है। उसी प्राकृतिक विशेष-पदति का विरक्षेण करती हुई भुति कहती है) — (प्राणस्रक्षण) वववेवताओं ने ‘ओभावय’ इस व्याहृति से (इष्टिप्रवर्त्तक) ‘पुरोवात (पुरवाई इवा-मा-सुन)’ उत्पन्न की। अस्तु औपट् से (आकाश) वरुणों से व्याप्त कर दिया। ‘यज’ इस व्याहृति से विजसी उत्पन्न की। ‘ये यजामह’ इस व्याहृति से ‘कृक’ उत्पन्न की। एवं-‘वौपट्’ इस व्याहृति से पानी बरसा दिया। (इसप्रकार पाँच व्याहृतियों के समन्वय से इष्टिकर्म पूरा कर दिया एवं करने रहते हैं ॥ [१८] ॥

यह यजमान यदि घृष्टि की कामना रखता हो वही यजमान पशान्तरसाधनमूला सारी आदि इष्टि से यजन करने वाला हो तो उसे [इष्टिप्रकृतिमूला इस] वरापूषमासेष्टि से ही [अतिवृत्तों से] यह कह देना चाहिए कि, मैं घृष्टि की इच्छा रखता हूँ। इस इष्टिकर्म में उस यजमान को ‘अध्वर्यु’ से तो यह कहना चाहिए कि, तुम अपने मानस मन्त्रप स पुरोवात, और विद्युत्, का ध्यान करो। ‘आग्नीध्र’ नामक अतिवृत्त से यह कहना चाहिए कि, तुम मन

से वदलों का ध्यान करो। 'होता' नामक श्रुतिवत् से यह कहना चाहिए कि, तुम स्तनयित्तु, और पानी का ध्यान करो। 'प्रज्ञा' नामक [त्रैविद्य] श्रुतिवत् से यह कहना चाहिए कि, आप पुरोवातादि सब का मन से ध्यान कीजिए। अथर्वय ही [यजमान के] उस यज्ञ में पानी बरसता है, जिस यज्ञ में (उक्त) श्रुतिवत् अपने (उक्त संकल्पा के समन्यय से—पञ्चव्याहृतिलक्षण—यज्ञ में) एकमत्र होकर अनुष्ठान करते हैं ॥ [१६] ॥

अपने प्राकृतिक पार्थिव यज्ञ में प्राणवृषता पञ्चव्याहृत्यात्मक इसी प्रत्याश्रावण-कर्म से अपनी सम्पूर्ण यज्ञकामनाएँ विराड्गौरूपा इसी पृथिवी से दोहा करते हैं। इसी एक ओर प्रासङ्गिक फल का विरलेपण करती हुई भुवि कहती है कि) 'ओश्रावण' इस व्याहृति से देव-वृषतामाने विराट् (गौरूपधरा पृथिवी) का आह्वान किया। 'अस्तु औपट्' इस व्याहृति से [स्तनपानाथ] वत्स को पारा से मुक्त किया। 'यज' इस व्याहृति से वत्स को वृषवत् किया। 'य यजामह' इस व्याहृति से [दोहनाथ ऊष-धन] के समीप बैठ गए। एवं—'औपट्' इस अपट्कारात्मिका व्याहृति से ही उस विराट् का दाहन कर लिया। यह पृथिवी ही निश्चयेन विराट् है। इसी का यह [उक्त लक्षण] दोह है। [जिसप्रकार प्राकृतिक प्राणवृषता इस विराट्-रूपधरा-गौरूपधरा-पृथिवी के दोहन से अपनी सम्पूर्ण कामनाएँ पूरी किया करते हैं] वसीप्रकार यह विराड्गो इस यजमान के लिए वे सम्पूर्ण कामनाएँ प्रदान कर वसी है, जो विराट्गो के पञ्चलक्षण प्राकृतिक दोह का रहस्य जानता है ॥ [२०] ॥

आश्रावण-प्रत्याश्रावण-निगद-समाप्त

—२—

पाँचवें अध्याय में दूसरा, तथा चौथे प्रपाठक में तीसरा
 "सुगुणाद्वय" समाप्त
 मूलानुवाट-समाप्त

सूत्रानुगतपद्धतिसंग्रह —

१, २—सुगापादन, तथा आश्रावणकर्म

अश्वकर्म की समाप्ति के अनन्तर 'होता नामक अद्विक अभ्यस्यु' की अग्नीध्र क असवेरा में स्पर्श करता है। इस होतृकर्त्तक सम्मर्शन [स्पर्श] कर्म्मनन्तर अभ्यस्यु, अग्नि आग्नीध्र दोनों यथास्थान बैठ जाते हैं—जैसा कि—सम्पृष्टा उपविशत' (का० भौ० सू० ३।२।१५) इत्यादि सूत्र व्याख्यान में स्पष्ट कर दिया गया है। सूत्रानुगता इस पद्धति के अनन्तर क्रमपाठ 'सुगादापनकर्म' की इतिक्रम व्याप्ता आरम्भ होती है। अन्यत्र जहाँ तूष्णीं बिना मन्त्रप्रयोग के सुगादापनकर्म होता है, वहाँ प्रकृत इष्टि में मन्त्रोच्चारणपूर्वक ही सुगादापन विहित है। वरणकर्म से प्रुत होता 'अग्निर्होता वेत्सग्नेर्होत्रम्' इत्यादि मन्त्रलक्षण सुगादापननिगम का पाठ करता है। उचर होता मन्त्रपाठ आरम्भ करता है, उचर अभ्यस्यु सुह—उपसृत नामक सुचा का ग्रहण करता है। यही सप्तमक सुगादापनकर्म है। होतृकर्त्तक निगममन्त्र के—अग्निर्होता वेत्सग्नेर्होत्र वेत्सु पावित्र साधु देवता—योऽग्निं हातारमधुवा धृतवतामध्वर्यो सुषमा—स्पृश देवयुवं विस्त्रवारामीडामहै देवा ३॥ इतिन्यासमस्याम नमस्यान् यजाम यज्ञियान्' इस स्वरूप के उच्चारण में भी थोड़ी विरोधता है। आरम्भ स 'मजमज्ञदधुता' पश्यन्त तो होता व्यासृ—मन्त्रस्वरपूर्वक—उच्चारण करता है। योऽग्नि० से आरम्भ कर यजाम यज्ञियान् पश्यन्त उच्चारण से उच्चारण करता है। जिस समय होता के मुख से धृतवतामध्वर्यो ! सुषमास्पृश' उच्चारित होता है, उसी क्षण [पञ्चममन्त्रागोच्चारणकाल में ही] अभ्यस्यु सुक् का ग्रहण करता है। होतृकर्त्तक निगदपाठकाल में अभ्यस्यु के द्वारा सुक्—ग्रहण ही 'सुगादापनकर्म' है यही निष्कर्ष है।

सुगादान्तरात्पात कहते हैं कि सुगादापनकर्म प्रयागकर्म के समीप ही विहित है। अतएव मन्त्रोच्चारणपूर्वक ही सुगादापनकर्म करना चाहिए। होता के द्वारा प्रयुक्त निगममन्त्र क—'धृतवताम' भाग के उच्चारित होन पर अभ्यस्यु सुह—उपसृत नामक सुचा का ग्रहण कर इकियों में पूर्व परिचियों से पश्चिममार्ग से ग्रामपुत्र से बहि के इक्षिय पार्श्व में जाकि—'धत्ति' गहरा माना गया है जाकर ईशानाभिसुक्त सड़ा होजाता है। यहाँ सड़ा होकर यह—'ओ धावय यह व्याहति [अग्नीध्र क प्रति] बालता है। प्रत्युत्तर में आग्नीध्र—अस्तु औपद इस व्याहति का प्रयोग करता है। अनन्तर पुनः अभ्यस्यु होता को लक्ष्य बना कर—समिधो यज इस व्याहति का उच्चारण करता है। प्रत्युत्तर में हाता—य यजामह इस व्याहति का उच्चारण करता है। सर्वाङ्ग में अभ्यस्यु सुह को प्राङ्मुख बनाता हुआ औपद इस वपदधरात्मिक व्याहति का

उत्तरायण के साथ साथ जुहूस्थित आभ्य में तृतीयंश की आहुति दे दता है। सुगादापन, तथा आभाषण—प्रत्याभवण—कर्म की इसी इतिकर्तव्यता का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

(१)—अग्निर्होतेति सुगादापन प्रयाज्ञेयुः सन्निवे । (का० श्रौ० सु० ६।२।१३।)

(२)—घृतवतीमित्युक्ते क्षचावादाय, अतिकर्म्य, आभाष्य आह—समिधो यजे-
ति । (का० श्रौ० सू० ३।२।१७।)

इति—सूत्रानुगतपद्धतिसंग्रहः ।

वैज्ञानिक-विवेचना—

१—सुगादापनकर्मोपपत्ति

(भाष्य) आध्वयु कृत वरणाकर्म से प्रत होता स्वस्ययनस्य-कर्मोन्तर् अग्निर्होता-वेत्त्वग्नेर्होत्रम्—
इत्यसि माह्वणपद्धति सुगादापननिगद्य का पाठ करता है। वरणाकर्म से प्रत यह मनुष्यहोता अपने स्वा-
भाविक श्रौतवृत्तिक-सहजस्थि-अनृतमात्र से प्रज्ञापराध का सहज पात्र है। असावधानी कर बैठना मनुष्यत्वेन
इसका स्वभाव है। यज्ञकर्म जैसा प्राकृतिक कर्म है जिसमें हो जानेवाली थोड़ी भी असावधानी यज्ञस्वरूप को
विकृत कर देती है। फलस्वरूप इष्टजनक भी यह यज्ञ अनिष्टजनक बन सकता है। इस अनिष्टजनकताप्रलपक
मानुष्यदोष के निराकरण के लिए यह मनुष्यहोता अपने हीयकर्म का उत्तरदायित्व मन्त्रशक्ति के द्वारा प्राकृतिक
प्राणात्मक दिव्याग्नि-लक्षण दिव्यहोता को समर्पित करता हुआ उसे ही लक्ष्य बनाता हुआ कहता है कि—
'मैं इस यज्ञ का होता नहीं हूँ। होता वा दिव्याग्नि है। जो श्रास्तयिक होता है वे ही अपने
इस होयकर्म की इतिकर्तव्यता का ध्यान रखें। मुझसे जो असावधानी होगी वह वही की
असावधानी मानी जायगी।

लौकिक कर्म ही अथवा वैदिक (शास्त्रीय) कर्म दोनों के लिए प्रेरणाकर्म होने प्राकृतिक प्राण-
देवताओं से ही मिलता है। होता है मनुष्य प्राणदेवताओं की प्रेरणा से ही हम करते
सब कुछ है—प्राकृतिक वला—प्रेरणा से ही। परन्तु योगमाया के कवन से अहन्तामिमान
हमें होता रहता है। हम यह मान बैठते हैं कि हम ही मनुष्य कर रहे हैं जबकि तत्त्वतः—
तृणस्य कुञ्जोपरणेऽप्यशस्त्र विद्वान्शानुगार उन प्राकृतिक शक्तियों के आगे हमारी स्वतन्त्र-
सत्ता का कुछ भी तो मुख्य नहीं है। केनापि दवन इति स्थितेन यथानियुक्तेऽस्मि तथा करोमि' के
अनुसार हृदयावर्निधुन दिव्यप्राणशक्तिजन अन्तर्ध्यामी की प्रेरणा से ही हमारा सम्पूर्ण कर्मकलाप सञ्चालित
है। जो व्यक्ति अपने कर्मों में हृदयस्थ देवप्राणमूर्ति इस अन्तर्ध्यामी को साक्षी बनाए रहता है निरवयन
इस आध्यात्मिक सावनामात्र से उसका कर्म मानुषमात्र से वृथक रहता हुआ फल होता है। यही भारतीय
भक्तिवाद का सुप्रसिद्ध 'आत्मसमपण लक्षण 'भक्तियोग है जिसका अनुगामी मन्त्र सदा निर्द्वन्द्व ही
बने रहते हैं।

सूत्रानुगतपद्धतिसंग्रह —

१, २ — सुगादापन, तथा आश्रावणकर्म

धरणकर्म की समाप्ति के अनन्तर 'होता' नामक ऋषिबन्धु अध्वर्यु और अग्नीध्र क असवरा में स्पर्श करता है। इस होतृकर्त्तृक सम्मर्शन [स्पर्श] कर्मनन्तर अध्वर्यु और अग्नीध्र दोनों यथास्थान बैठ जाते हैं—जैसा कि—'सम्भृष्टा उपविशतः' (का० भौ० सू० ३२।१५) इत्यादि सूत्र व्याख्यान में स्पष्ट कर दिया गया है। सूत्रानुगता इस पद्धति के अनन्तर क्रमपाठ 'सुगादापनकर्म' की इतिकर्त्तव्यता आरम्भ होती है। अन्त्यत्र वहाँ तृप्ती बिना मन्त्रप्रयोग के सुगादापनकर्म होता है, वहाँ प्रकृत इष्टि में मन्त्रोच्चारणपूर्वक ही सुगादापन विहित है। वरयकर्म से श्रुत होता 'अग्निर्होता वेत्सग्नेर्होत्रम्' इत्यादि मन्त्रलक्षण सुगादापननिगद का पठ करता है। इधर होता मन्त्रपठ आरम्भ करता है उधर अध्वर्यु जुहू-उपश्रुत् नामक सूक् का प्रहण करता है। यही सप्तत्रक 'सुगादापनकर्म' है। होतृकर्त्तृक निगदमन्त्र क—'अग्निर्होता वेत्सग्नेर्होत्र वेत्सु पावित्र्यं साधु देवता—योऽग्निं हविरसृजसा घृतवतामध्वर्योः सुचमा-स्यस्य देवयुवं विष्णवारासीहामहै देवोः ॥' इदंन्यायमस्याम तप्तस्यान् यज्ञाम यज्ञियान्' इस स्वरूप के उच्चारण में भी थोड़ी विरोधता है। आरम्भ स 'सजमानदेवता' पर्यन्त तो हावा व्यांश-मन्त्रस्वरपूर्वक उच्चारण करता है। 'योऽग्निं०' से आरम्भ कर 'यज्ञाम यज्ञियान्' पर्यन्त उच्चारण से उच्चारण करता है। जिस समय होता के मुख से 'घृतवतामध्वर्योः ! सुचमास्यस्य' उच्चरित होता है, वही समय [एतज्जन्त्राणोच्चारणकाल में ही] अध्वर्यु सूक् का प्रहण करता है। होतृकर्त्तृक निगदपठकाल में अध्वर्यु के द्वारा सूक्-प्रहण ही 'सुगादापनकर्म' है, यही निष्कर्ष है।

मृगश्रान्दकृत्यायन कहते हैं कि, सुगादापनकर्म प्रयागकर्म के समीप ही विहित है। अतएव मन्त्रोच्चारणपूर्वक ही सुगादापनकर्म करना चाहिए। होता के द्वारा प्रयुक्त निगदमन्त्र के 'घृतवताम' भाग के उच्चरित होने पर अध्वर्यु जुहू-उपश्रुत् नामक सूक् का प्रहण कर इष्टियों से पूर्व परिचियों से पश्चिममार्ग से ग्रामपाद से यदि के वृक्षिय पार्ष्ण म जोकि—'यजति' गवरा माना गया है जाकर ईरानाभिमुख खड़ा होजाता है। यहाँ खड़ा होकर यह—ओ धावय यह व्याहति [अग्नीध्र के प्रति] बोलाता है। प्रत्युत्तर में अग्नीध्र—अक्षु भौपद इम व्याहति का प्रयोग करता है। अनन्तर पुनः अध्वर्यु होता को लक्ष्य बना कर—समिधो यज्ञ इम व्याहति का उच्चारण करता है। प्रत्युत्तर में हावा—य यज्ञामह इम व्याहति का उच्चारण करता है। सराग्व में अध्वर्यु जुहू को प्राङ्मुख बनाता हुआ भौपद इम वपदकारिणम व्याहति का

हे । प्रहण होय है दोनों का प्रेरणा मिलती है एक के प्रहण की । यही—‘असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते’* लक्षणा आह्वानारोपमूला प्रथमसम्बन्धता है जिसका गीताविद्यानुमाभ्यान्तर्गत तृतीय स्कण्ड के लक्षणात्मक ‘उपासनोत्तरस्कण्ड’ के—‘उपासनभोक्त्रनिबन्धन’ नामक प्रकरण में विस्तार से विरलेपण हुआ है । इसी भावना को व्यक्त करती हुई श्रुति कहती है—‘तस्मादेवमभिधेयम्वाह’ ॥ २ ॥

मन्त्र का अगला भाग है—‘देवयुषां विरचयाम’ । अभ्यात्मस्थित प्राणदेवताओं का आधि-मौलिक तत्त्वसम पदार्थों के माध्यम से आधिदैविक प्राणदेवताओं के साथ चित्तिलक्षण अन्तरव्याप्त सम्बन्ध बना देना ही यज्ञ का फलितार्थ है । हेतुशून्य निगदभाष से प्राणमि का यज्ञमण्डल में समावेश तो हो गया है । परन्तु अभीतक इनका यज्ञमान के आधिदैविक प्राणदेवताओं के साथ प्रथि-सम्बन्ध सम्बन्ध नहीं हुआ है । यह काम मध्यस्था आधिमातृकी आभासुति पुर करती है । उह नामक सुकृपात्री भी आधिमातृक पदार्थ है एवं आहुति के लिए उह में प्रतिष्ठित आन्यमात्रा भी आधिमातृक ही है । इन दोनों पर यज्ञमान की भूतात्मसत्ता आश्रित है जिस विद्यानुगता आत्मसत्ता के लिए ही ‘यज्ञद्विष्टं साधदात्मा’—यह सिद्धान्त स्थापित हुआ है । निष्कर्षतः आत्मपूर्ण उह में यज्ञमान के प्राणदेवता प्रतिष्ठित हैं । उधर आहवनीय-कुरङ्गम्य उमिद्य अग्नि में गुह्योक्त से आगत आधिदैविक प्राणमि प्रतिष्ठित हैं । इनमें आभ्या-हुति होती है । परिणाम यह होता है कि, आन्यनुगता यज्ञमान के प्राणदेवताओं का आभ्यासुति के द्वारा आहव-नीयस्य प्राणमि के साथ प्रथि-सम्बन्ध हो जाता है । इसप्रकार आत्मपूर्ण उह यज्ञमान के आभ्यासिक प्राणों का प्राकृतिक प्राणदेवताओं के साथ योग करने वाली बन रही है । यही ‘व्ययुग’ रूप पहिला धर्म है । ‘यज्यमाकर्’ (३३) प्राणदेवताओं के द्वारा यह उह (आन्य के सम्बन्ध से) परणीया है । सभी प्राणदेव इसकी इच्छा रखते हैं । सेवयिवा देवयुषा उह वास्तव में यज्ञकर्त्ताओं के लिए सत्त्वा है, प्रशस्नीया है । मन्त्रभाग के द्वारा उह के उक्त दोनों धर्मों का ही विरलेपण हुआ है साथ ही उत की स्तुति एवं प्रशंसा हुई है । यज्ञ चैतन्य का साक्षात्कार करने वाली श्रुतिदृष्टि के लिए उह की स्तुति-प्रशंसा अवश्यमेव तत्त्व-विज्ञान-सम्मत है ।

मन्त्र का अगला भाग है—‘ईशानदे वूर्वो ॥ इहेन्यात् नमस्याम नमस्याम् यजाम यज्ञि-यान्’ । यज्ञोत्तिर्मय उक्त ही ‘देवता’ है । यह यज्ञोत्तिर्मात्र प्रथिवा अन्तरिक्ष यी इन तीन लोकों के भेद से तीन स्थानों में विभक्त होता हुआ विभिन्न तीन नाम रूप-गुण-धर्मों में परिणत हो रहा है । तीनों में मूलतत्त्व यज्ञोत्तिर्य सौरप्राणमूर्ति देवतत्व ही है । सौरयोत्तिर्मात्र (प्रकाश) सर्वप्रथम अन्तरिक्ष-लोकोत्पत्तिवत् सौम्य चान्द्रपिण्ड में युक्त होता है । चान्द्रमयी ज्योति वस्तुगम्या प्रकृत सीरी ज्योति ही है । तृतीय स्थान वृषिपीलाक है । यही आकर मूलभाग के आत्यन्तिक आवश्यक से सौरयोत्ति का सौरयोत्तिभाग तथा चान्द्र-योति का परयोत्तिभाग दोनों अभिभूत हो जाते हैं । अतएव पार्ष्णि ज्योति केवल रूपज्योति कहलाता है । रूपज्योति में [पार्ष्णि ज्योति में] उस पार्ष्णि प्राणमि का समावेश है जोकि—‘ऐश्वर्य’ नाम ले

• उपाया शिष्टमाद्यानां पालानामुपलालना ।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥

—मर्दुहः

प्रकृत में होता—‘साधु ते०’ इत्यादि मन्त्र के द्वारा यजमान की कर्मनिष्ठा को ही प्रेरणाशक्त प्रदान कर रहा है। यजमान का आत्मनिश्चय ही तो यह की सफलता के अन्यान्य कार्यों में से एक अत्यन्तम कारण है। इसी भावना का स्पष्टीकरण करती हुई भुक्ति कहती है—‘साधु ते यजमान दत्तता, यस्व तऽग्निर्होता’ इत्येवैतदाह ।

मन्त्र का अगला भाग है—‘पृतवतीमध्वर्यो सुचमास्तस्य’ । यह वाक्य अध्वर्यु को सत्य बना कर रहा था। अग्नि के अनुग्रह—प्राप्ति का कार्य है—अग्निदेवता का यज्ञीना में प्रविष्ट होना। होत्र-कर्म को आप सत्य बनार्थे यज्ञ को सत्य बनार्थे यजमान। अब सुझाया यह कार्य सफल हुआ समझो जहाँ अग्नि जैसे होता ने अनुग्रह कर दिया। इस भावना को व्यक्त करने वाले निगदमन्त्रभाग से अन्वयमेव प्राणायाम यज्ञमरुद्ध में प्रविष्ट होना है। आगत अग्निदेव की परिचर्या उसी व्यवहारमर्यादा की भाँति आचर्यक है। जैसेकि आगत सम्मान्य अतिथि का अर्घ्यदानादि से सम्मान किया करते हैं। अग्निदेव की परितृप्ति से सम्बन्ध रखने वाली आन्याहुति है। यह आहुतिकर्म अध्वर्यु से सम्बन्ध रखता है। अतएव अनुग्रह—प्राप्त्यनन्तर होता का यह भी आचर्यक कर्तव्य होता है कि, वह आगत सम्मान्य अतिथि के स्वागत से सम्बन्ध रखने वाले आन्याहुतिकर्म की ओर आहुतिप्रदाता अध्वर्यु का ध्यान आकर्षित कर दे। एकमात्र इसी अभिप्राय से अध्वर्यो ‘आप पृतवती सुक् का ग्रहण कर’ (क्योंकि आहुतिप्राप्त अग्निदेव पक्षर आए हैं) यह प्रेरणात्मक मन्त्र भाग प्रयुक्त हुआ है जिसका तात्पर्य—‘तदध्वर्युं प्रसीति’ इस भाष्यवचन से स्पष्ट हुआ है।

प्रदत्तिप्रकरण में यह कहा जाना है कि होता के मुख से ‘पृतवतीम्’ आहुति के उच्चरित होते ही अध्वर्यु उद्ग उपसृत् नामक दोनों सुक्तों को आहुति के लिए हाथ में ले लेता है। ग्रहण होता है उद्ग, उपसृत् दोनों का। परन्तु होता के द्वारा ग्रहण की प्रेरणा होती है—केवल एक (उद्ग) सुक्त ही ही। ऐसा क्यों? जब प्रदत्ति में दोनों का ग्रहण विहित है तो मन्त्रभाग में भी ‘पृतवतीम्’ सुक्तों इत्यादि रूप से द्विवचन का ही प्रयोग होना चाहिए था। इसी विप्रतिपत्ति का निराकरण करती हुई भुक्ति कहती है कि—(१)—निदानविधा के अनुसार उद्ग नामक सुक्त यजमानस्थानीया है एवं उपसृत् नामक सुक्त यजमान के शत्रु की प्रतिकृति है। इसके अतिरिक्त उद्ग अग्नी की प्रतिकृति है तो उपसृत् आद्य (भोम्य) की। ऐसी स्थिति में यदि होता ‘सुहृत्पृमृतावास्तस्य’ इत्यादि रूप से द्विवचन का प्रयोग करेगा तो यजमान का शत्रु यजमान के लिए प्रतिस्पर्द्धा करनेवाला बन जायेगा। इसके अतिरिक्त भोम्य—उपसृति भी भोक्ता यजमान के लिए प्रतिकृति बन जायेगी।

भावनादिमा यज्ञप्रक्रियाओं का फलाफल एकमात्र भावना पर ही अवलम्बित है। एवं इन भावनाओं के मूलाधार उसीपक्षर आधिभौतिक यज्ञिय द्रव्य है। जैसे कि उपासनाकारण में उपास्य की प्राप्ति के लिए उपास्य के अर्कचित् समझनों से समतुलित आधिभौतिक पदार्थों में आह्वार्यविधिया से उपास्य की कल्पना कर ली जाती है। इसी आह्वार्यविधियों के आधार पर उपसृत् को शत्रुभावना से एवं भोम्यभावना से युक्त समझा जाता है। उद्ग को यजमान की भावना से तथा भोक्ता की भावना से युक्त मान लिया जाता है। उपसृत् को उद्ग की तुलना में खना शत्रु को समान पक्षराक्षी ही खनाना है। भाव्य की प्रतिकृति ही बनाना है। यह भावना यजमान के लिए अनिवार्य ही बनती है। अतः एकवचन का ही प्रयोग किया जाता

है। महज होता है दोनों का प्रेरणा मिलती है एक के महज की। यही—असत्ये ब्रह्मणि स्थित्वा तत् सत्य समीहते* लक्षणा आह्वानार्थमूला प्रत्ययासम्बन्धता है जिसका गीताविज्ञानमाध्यान्तर्गत तृतीय खण्ड के 'न विभागात्मक 'उपासनोत्तरस्तएव' के—'उपासनोभेदनिवृत्त' नामक प्रकरण में विस्तार से विरलोपण हुआ है। इसी मानना को व्यक्त करती हुई भुक्ति भवती है—तस्मादकर्ममिवैव्याह ॥ २ ॥

मन्त्र का अगला भाग है—'देवयुगां विश्वधाराम्'। आध्यात्मस्थित प्राणदेवताओं का आधि-मौलिक तत्सम पदार्थों के माध्यम से आधिदैविक प्राणदेवताओं के साथ चित्तिलक्षण अन्तर्यामि सम्बन्ध करा वृत्ता ही यज्ञ का फलितार्थ है। इन्द्राक्षर निगदपाठ से प्राणानि का यज्ञमण्डल में समावेश तो इभाया है। परन्तु अमीतक इनका यज्ञमान के प्राणारमिक प्राणदेवताओं के साथ प्रणिय-वन्दन सम्बन्ध नहीं हुआ है। यह काम मध्यस्था आचिमातिवी आम्बाहुति पूर करती है। उद्ग नामक सुकृपात्री भी आधिमौलिक पदार्थ है, एवं आहुति के लिए उद्ग में प्रतिष्ठित आन्यमात्रा भी आधिमौलिक ही है। इन दोनों पर यज्ञमान की भूतात्मसत्ता आक्रान्त है जिस विचारानुगत आत्मसत्ता के लिए ही—'यावद्विस्तृतं वायदात्मा'—यह सिद्धान्त स्थापित हुआ है। निष्कर्षतः आम्बपूर्ण उद्ग में यज्ञमान के प्राणदेवता प्रतिष्ठित हैं। उधर आह्वनोप-कुरङ्गस्य समिद्ध अग्नि में शुक्लक से आगत आधिदैविक प्राणानि प्रतिष्ठित हैं। इनमें आम्बा-हुत होती है। परिणाम यह होता है कि, आन्यानुगत यज्ञमान के प्राणदेवताओं का आम्बाहुति के द्वारा आह्व-नीयस्य प्राणानि के साथ प्रणियवन्दन होजाता है। इसप्रकार आम्बपूर्ण उद्ग यज्ञमान के आध्यात्मिक प्राणों का प्राकृतिक प्राणदेवताओं के साथ योग करने वाली बन रही है। यही 'देवयुग' रूप पहिला धर्म है। 'यन्मयाक्त् (३३) प्राणदेवताओं के द्वारा यह उद्ग (आन्य के सम्बन्ध से) वरणीया है। सभी प्राणदेव इसकी इच्छा रखते हैं। देवप्रिया देवयुगा उद्ग वास्तव में यज्ञकर्ताओं के लिए स्तुत्या है, प्रशंसीया है। मन्त्रभाग के द्वारा उद्ग के उक्त दोनों धर्मों का ही विरलोपण हुआ है साथ ही उस की स्तुति, एवं प्रशंसा हुई है। स्वयं चैतन्य का साक्षात्कार करने वाली श्रुतिवृद्धि के लिए उद्ग की स्तुति-प्रशंसा अवरयमेव तत्त्व-विज्ञान-सम्मत है।

मन्त्र का अगला भाग है—'इवामहे देवो ॥ इडेन्याम् नमस्याम नमस्यान यजाम यज्ञि-यान्'। ज्योतिर्मय तत्त्व ही 'देवता' है। यह ज्योतिर्भाग पृथिवी अन्तरिक्ष यो इन तीन लोकों के मेद से तीन स्थानों में विभक्त होता हुआ विभिन्न तीन नाम रूप-गुण-धर्मों में परिणत होता है। तीनों में मूलतत्त्व शुक्लकस्य सौरप्राणमूर्ध देवतत्त्व ही है। सौरज्योतिर्भाग (प्रकृष्ट) सर्वप्रथम अन्तरिक्ष-लोकप्रसादित सौम्य चान्द्रधिएव में मुक्त होता है। चान्द्रमयी ज्योति वसुगम्या प्रकृत सीरी ज्योति ही है। तृतीय स्थान पृथिवी-लोक है। यहाँ आकर भूतभाग के आत्यन्तिक आवरण से सौरज्योति का सौरज्योतिर्भाग तथा चान्द्र-ज्योति का परज्योतिर्भाग दोनों अभिभूत होजाते हैं। अतएव पार्थिव ज्योति केवल रूपज्योति कहलाई है। रूपज्योति में [पार्थिवी ज्योति में] उस पार्थिव प्राणानि का समावेश है जोकि—'जैरवानर' नाम से

* उपाया शिचमास्थानां पालानामुपलालना ।

असत्य ब्रह्मणि स्थित्वा तत् सत्य समीहते ॥

—मर्त्यहरिः

प्रथम है जिसे कि यज्ञ-संहिताने 'विराट्पुरुष' कहा है। एवं जिस से कि 'पुरुष-आत्म-गौ-अभि-
अज-इत पाँच यज्ञिय पशुओं का स्वरूप निर्माणा हुआ है जो कि पुरुष (मनुष्य) पशु में अपनी पूर्ण मात्रा से
विकसित है। वही वैश्वानराभि मृतामिव से अप्रत्यक्ष है, मृग्यमाण है। अतएव 'कृष्णोऽस्मत्पितर'
इत्यादि रूप से इस पार्थिव अग्नि को 'कृष्णसृग' नाम से व्यवहृत किया जाता है।

उक्त कृष्णमृगाग्नि की तद्व्योमिनी रूपव्योति, वृद्धे शब्दों में पार्थिवप्राणाग्निपुक्त दिव्यप्रज्ञा व्योतिर्मम
ही पार्थिवदेवता है। आन्तरिक्ष्य चान्द्रोमावन्निक्षत्र विशुद्ध व्योतिर्मम माग आन्तरिक्ष्य देवता है। एवं धेर
मयबसस्य (सम्पत्तरमयबसस्य) सावित्राग्निपुक्त व्योतिर्माग दिव्य देवता है। विद्यदेवताओं से ब्रह्म-तपो
दान-आश्रय विद्यासमुच्चित प्रवृत्तिर्कर्म का स्वरूप सम्पन्न होता है। आन्तरिक्ष्य चान्द्रदेवताओं से
इष्ट-आपूर्ति-वृत्त-आश्रय विद्यानिरपेक्ष सत्कर्म का स्वरूप निष्पन्न होता है। एवं पार्थिव देवताओं
से लौकिक-व्यवहारिक-समाजगत कर्मों की प्रवृत्ति होती है। पार्थिव व्योतिर्माग मानवसर्ग को
आन्तरिक्ष्य चान्द्रव्योतिर्माग पितृसर्ग की एवं विद्य व्योतिर्माग नृवसर्ग की मूलप्रतिष्ठा है।
मनुष्य पितर, देव तीन प्रजा हैं, रूप-पर-स्व-तीन व्योतिर्यो हैं, एवं पृथिवी-आन्तरिक्ष्य-द्यौ-तीन
लोक हैं।

इसप्रकार एक ही दिव्यव्योति त्रि प्रजासर्ग त्रिव्योति सर्ग त्रिलोकसगरूप में परिवर्त हो रही है।
एतलोकप्रच्छिन्न देवता सक्रिय हैं, आन्तरिक्षलोकप्रच्छिन्न पितर नमस्त्य हैं एवं पार्थिवलोकप्रच्छिन्न
मनुष्य ईडन्य हैं। एतलोक्य देवता न तो केवल स्तुति प्रशंसा से ही अनुग्रह करते न केवल नमस्कार से
ही उन्हें (स्वप्नदायिनी मरिचिर्माग की मूर्ति) प्रसन्न किया जा सकता। अतित तत्साधार पर प्रतिष्ठित वैश्व-मय-
पञ्जिना से आहुति के द्वारा ही उन्हें प्रसन्न किया जा सकता है। दिव्यमानदेवताओं का आध्यात्मिक प्राप्तदेव-
ताओं से सम्पन्न होवाने से दिव्यप्राणशक्तियों की प्राप्ति हो जाती है। वही उनका अनुग्रह है। यह अनुग्रह
केवल स्तुति-नमस्कार से नहीं मिल सकता। अतित इसके लिए तो यत्कर्म का ही अनुगमन करना अनिवार्य
होगा। अतएव इन दिव्य देवताओं की हम सक्रिय' कह सकते हैं।

वाक्य आन्तरिक्ष्य पितर-पितरो वाक्यमिच्छन्ति' के अनुस्मरण केवल नमस्कार से भी प्रसन्न
जा सकते हैं। अतएव उन्हें 'नमस्त्य' कहा जा सकता है। वाक्यवृत्तिरूप भूतमम मनुष्य केवल नमस्कार से ही
प्रसन्न नहीं होते। अतित उन्हें प्रसन्न करने का अत्यन्त साधन है-स्तुति'। तत्प्रसादा से कराभ्युपान
से लोकैषय्या के कीर्तन से भीर से भीर मनुष्य के अन्तर्जागृ को भी स्तुति किया जा सकता है।
अतएव उन्हें 'ईडन्य' कहा जा सकता है। प्रकृत यत्कर्म में हमें वचनीय यज्ञ देवताओं के अतिरिक्त पितरों
की भी सहायभूति अपेक्षित है उन श्रुतिवद् दर्शक मनुष्यों का लक्ष्य ही अपेक्षित है उनके अन्त-बाह्य
लक्ष्योप से सक्रियदेवताओं का यजनकर्म साक्षोपाह पूर्ण होगा। इसी त्रिविध प्राकृतिक प्रबाल्य के अनुग्रह-
प्राप्त करने के लिये-इहामहो ईडन्याम्' इत्यादि मन्त्रप्रयोग निहित है।

१	पृथिवी	अग्निः	रूपज्योति	मनुष्याः	ईडेन्याः	तान्-ईडामहे
२	अन्तरिक्ष	सोम	सरज्योति	पितरः	नमस्या	तान्-नमस्याम
३	द्यौ	इन्द्रः	स्वज्योतिः	देवा	यक्षिया	तान्-यजामः

दूसरी दृष्टि से देवप्रयी का समन्वय कीजिए । उपासनाकाण्ड से सम्बन्ध रखने वाले आधिदैविक स्मृण हृद्देवता [अग्नि विष्णु, इन्द्र आदि अविष्ठाया देवता], एवं माता पिता आचार्य, ये तीन आधिभौतिक स्मृण पूज्य मनुष्य देवता, ईडेन्यवर्ग से सम्बन्ध रखते हैं । उपास्यदेवता स्तुतिभावामक आत्मसमर्पण से उद्भूत होता है इसी कारण से इन्हें 'ईडेन्य' कहा जासकता है । माता-पिता-आचार्य, इन तीन से भिन्न ज्येष्ठ भ्राता, समाज के शिष्ट पुरुष, सम्मान्य विद्वान् इत्यादि पूज्य वर्ग नमस्कारमात्र से वृष्ट किए जासकते हैं । अतएव इन्हें 'नमस्य' कहा जासकता है । आधिदैविक विषयों में स्वेष्टदेवता से भिन्न देववर्ग नमस्य माना जासकता है । तीसरा विभाग यक्षिय देवताओं का है, जो कि अधिभूत-अधिदैवत, उभयत्र समान हैं । शूद्र कुल आदि बयोनाचात्मक देवपशु [देवबाहन] लक्षण देवताओं का भी यक्षिय-विभाग में ही अन्तर्भाव है । तीनों श्रेणियों का ही प्रकृत में त्रैलोक्य-रूपेण अनुग्रह अपेक्षित है । अतः तीनों का संस्मरण आवश्यक मान लिया गया है ॥ ॥

यक्षनीय देवताओं से सम्बन्ध रखने वाला यह एक वैसा महत्त्वपूर्ण साधन है, जिसके अनुगमन से त्रैलोक्य की चर-अचर-सम्पत्ति प्राप्त की जासकती है । त्रैलोक्य में जो कुछ यक्षिय पदार्थ हैं, उन सब का यक्षकर्ता के साथ योग्यत्वेन सम्बन्ध होता है । जो पदार्थ किंवा जो प्राणी यह के दिव्यभाग में भाग नहीं लेते अथवा जो प्रकृत्या जिनके स्वरूप-निर्माण में दिव्ययज्ञमात्रा का सहयोग नहीं होता वे पदार्थ और वे प्राणी अपने स्वरूप से भी मुकुलित [बुद्धिशून्य] रह जाते हैं साथ ही यह में अन्वामक प्रकाश के व्यवहारों में भी उनका विशेष उपयोग नहीं होता । मनुष्य यदि यक्षिय है, तो किंपुरुष अयक्षिय है । एतमेव अथ गौ अथि अथ चारो यक्षियप्रजाओं के अनुकूल क्रमशः गौ, गवयः हस्त, शरभ ये चार अयक्षिय प्रजा हैं । एतमेव यज्ञा, जगन्नाथ चरपाया यह प्रजाप्रयी मी-प्रजा इति चोक्त्यामिमिषु के अनुसार परम्परा है यज्ञेऽन्वामकता है । मापादि ओषधियों अयक्षिय हैं । इन अयक्षिय, अतएव परम्परा पदार्थों के अतिरिक्त जितने भी स्थिर-चर यक्षिय पदार्थ हैं उक्त सर्गत्रयी से उन सब का ग्रहण होता है । इसप्रकार इडेन्य मानववर्ग से अथवा यक्षिय पशुओं का यक्षिय देववर्ग से अथवा यक्षिय पक्षियों का अथवा ओषधियों का पलाश कर्पूर्याणि वनस्पतियों का और और भी जितने यक्षिय पदार्थ कल्प रखते हैं उन सब का ग्रहण होता है । इसप्रकार-आत्ममार्गों से ज्ञायते सर्वाभ्यो यथाभ्यो एष द्युताभ्यः निगमानुसार यथ यक्षिय पदार्थों का यह से ग्रहण होता है । अतः यह का इहममनुकूल कर्ममार्ग चरिताय होता है

है। यही यह का वह महत्वमीयान् भोक्तव्य कर्मत्व है जिसे लक्ष्य बनाते हुए या शक लोग इस में प्रवृत्त हुआ करते हैं। जिन्होंने यह का अनुगमन किया, उन्हें सब कुछ मिल भी गया साथ ही उन का परमव भी नहीं हुआ। जिन्होंने यह का विस्कार किया उनकी सच्चा ही उत्थित होगी ॥ ४ ॥

युष्मद्वि में विहित प्रत्येक आधिभौतिक कर्म से युक्तमान के मादुपासा मोक्षार्थ नार्थ यथातिशय उत्पन्न किया जाता है। यह कर्मसमष्टि से वह यथातिशय सर्वांगीय बनता हुआ यद्यमान के भातुपासा के साथ अन्तर्ध्यान-संस्कृति करता हुआ उसे आधिदैविक कलानुगामी बनाता है। यही यथातिशय 'देवता' कहलाता है जिस का स्वरूप-विरहोपपन्न पूर्वव्याख्याओं में कहे कथा हो चुका है। तत्त्व-कर्मविरोधों से इस यथातिशय-लक्षण देवता में उत्त-शरीर इत्युपादि अवयव ही स्थापित किए जाते हैं। प्रश्न होता है कि ननु ब्रह्मात्मक इस सुगादापनकर्म से [जिन नौ ब्रह्मद्वियों का मूलानुवाद में भी उल्लेख किया जा चुका है] देवता में कौन से शरीरवयव स्थापित किए जाते हैं ? वो कथिन्का इसी प्रश्न को समाधान कर रही है। हमारी अध्यात्मसेवा के पाश्चात्तिक शरीरमाग में ऊर्ध्व, अधोऽधो भेद से सौर-पार्थिव दो भाति के प्राण प्रतिष्ठित हैं। शीर प्राण का केन्द्र अक्षरान्न है, एवं पार्थिव अपान प्राण का केन्द्र अक्षरान्न है। अक्षरान्न में प्रतिष्ठित शीर प्राण उक्त्यात्मस्वात्म है। इससे अक्षरान्न को सात अक्षरान्न प्राण निकलते हैं वही 'साक्ष' [साय रहने वाले] 'सप्तशरीर्यस प्राण' कहलाए हैं। वो अक्षरान्न वो चक्षप्राण वो नोसाप्राण एक मुखप्राण, इसप्रकार सातों में ६ प्राण वो अक्षरान्न प्राण है, जोड़के हैं, एवं सातवों मुखप्राण एककी है *। इसीप्रकार अक्षरान्न में प्रतिष्ठित पार्थिव अपानप्राण उक्त है। इस से निकलने वाले अक्षरान्न प्राण दो मांगों में विभक्त हैं। वे ही कर्मण-उपस्थप्राण शुक्लप्राण नीमिक अवाधप्राण हैं। सम्ये दो के अक्षरान्न नौ प्राण होजाते हैं। सुगादापन-निगद में पठित नौ ब्रह्मद्वियों से निगदमन्त्रमांगानुगतो संख्या-सम्पत् के समद्वलन से देवता में सप्तशरीर्यस सौर प्राण एवं वो अवाध पार्थिवप्राण इन नौ प्राणों का ही आधान होता है। क्यो नौ ब्रह्मद्वियां होती हैं, प्रश्न की यही संक्षिप्त उत्पत्ति है ॥ ५ ॥

इति-सुगादापनकर्मोपपत्ति

* साक्षानां सप्तयमाहुरेकं पञ्चिमा षड्यो देवता ।

तपामिष्टानि विदितानि धामश स्थाप्रे रेजन्ते विकृतानि रूपश ॥

— अष्ट सं० १।१५।१५,

— सप्तशरीर्यसा (प्राणाः), दावनाम्नां [पे० भा० १।१५]

२—आश्रावण प्रत्याश्रावण-कर्मोपपत्ति

होतृकर्म सुगादापनकर्म के अनन्तर ब्रह्मव्यु अग्नीध्र, होतृ, ब्रह्मा आदि श्रुत्वों के सह-योग से आश्रावण प्रत्याश्रावण-कर्म की इतिवृत्त प्यत्वा सम्पन्न होती है। एक वैश्वानरी आख्यायिका के द्वारा इसी कर्म की उपपत्ति का (१ टी कथित) कारण हुआ है। वसन्त-मीमा-वर्षा-शरत्-हेमन्तशिशिर-(हेमन्तशिशिरयो समासेन) इन पाँच श्रुत्वों का स्वरूप अग्नीधोमात्मक माना गया है। अग्नि और सोम के उद्गम-निगम (उवाच-उवार) से ही पञ्चक का स्वरूप सम्पन्न हुआ है। अग्नीधोममयी पाँचों श्रुत्वों की समष्टि ही सम्पत्तर है, यही वह यज्ञ है जिसके द्वारा सृष्टिकेन्द्रत्व विरचयगर्भ-प्रभावति रोदसी-वैश्वोक्त्य में प्रतिष्ठित चर-प्रचुर-प्रजा का स्वरूप-निर्माण किया करते हैं। इस प्राचापत्या-अग्नीधोममयी यज्ञमात्रा का प्रवासर्ग में प्रतिक्षण विस्तृत हुआ करता है। प्रवा के स्वरूप-निर्माण में साम्प्रतिक अग्नि-सोम मात्राओं का उपादान-कारणता के सम्बन्ध से काल्य होना अनिवार्य है। यही व्यवसाय 'विस्तृत ब्रह्मा' है। इसी विस्तृत को लक्ष्य में बनाकर यह कहा जा सकता है कि 'सौरमण्डलस्य विठयदेवताओं का अग्नीधोममय यज्ञ सौरमण्डल से अप्रकल्पित होगया'। तत्पर्य्य पार्थिव प्रवासर्ग के निर्माण के लिए और देवयज्ञ की अपकल्पित स्वामि विक है।

यह यज्ञोपकान्ति नियतापकान्ति, अनित्यतापकान्ति मेद से दो मार्गों में विभक्त मानी जा सकती है। सौरमण्डलस्ययज्ञावच्छिन्न ज्योतिर्भाग ही अग्नीधोमात्मक यज्ञ है। प्रत्यक्ष ही सौर प्रकाश ही इस यज्ञ का वास्तविक स्रोत है। दाहक अग्नि में तब बारम्बार सोम आहुत हो रहा है। इसी सामाहुति-प्रक्रिया से इस उभयात्मक यज्ञ का स्वरूप सम्पन्न हुआ है। इसी यज्ञ से (सामाहुति से) 'त्य ज्योतिषा वितमा धवर्ध' इत्यादि श्रुत्वार्णानुसार प्रकाश का जन्म हुआ है। प्रकाश में अग्नि सोम दोनों का सम्मन्वय है अतएव अग्रयण ही सौर-प्रकाश-मण्डल को यज्ञ कहा जा सकता है। यह सौर ज्योतिर्भाग सर्वथ (लोकालोक-पर्यन्त) व्याप्त रहता हुआ हमारे भूविषय की ओर भी आ रहा है। भूविषय के विषय (व्याप्त) की उभय परिधिओं के सम्बन्ध रखने वाला सौर ज्योतिर्भाग ही प्रकृत में 'यज्ञ शब्द से व्यवहृत हुआ है। भूविषय की परिधि को काटकर यह यज्ञ (प्रकाश) भूविषय से आगे निकल जाता है।

इसी सौर प्रकाश के विच्छेद से 'सैद्धिकेय' नामक आश्रमय-ताम्रमय 'राहु' का जन्म हुआ है। भूविषय की ओर सौरमण्डल से नियतरूप से आकर अपना निष्ठाकार बनाने वाला यज्ञ की अपकल्पित ही नियतापकान्ति मानी जा सकती है। यज्ञ के इस नियतापकान्तरूप का ही नाम 'ज्योतिर्ग' है जिससे किसी भी पार्थिव पदार्थ की उत्पत्ति सम्भव नहीं है। इसी नियतापकान्ति यज्ञ से सम्प्रसरण का स्वरूप निम्न हुआ है जिसकी कि खान्दोप्यादि उपनिषदों में 'अरय रूप से स्मृति हुई है। सौर प्रकाश आता है भूविषय से टकराकर पुनरावर्तित होता है [वापस लौट जाता है]। दूसरे शब्दों में—जन्म आता है भूविषय से संछिन्न होकर वापस लौट जाता है। वापस लौट कर प्रकाशलक्षण इस यज्ञ का आकार भूविषया [राहु] से ही समग्रित है। धर्मात्मक राहु के आकार से समग्रित भूविषय से स्वयं पर्यन्त व्याप्त [वापस लौटकर व्याप्त होने वाला] सौर प्रकाश ही वह 'अरय' है जिसका उपा मस्तक माना गया है। इस नियतापकान्ति से सम्बन्ध पुनर्गमन से सम्बन्ध रखने वाला यज्ञ मन्त्र अरय किंवा अरयामन्त्र यज्ञ प्रकृत आख्यायन में अभिप्रेत नहीं है। अतएव यहाँ अनित्यतापकान्ति से सम्बन्ध रखने वाले यज्ञ का ही ग्रहण हुआ है।

हेतु से वाक् को भी यज्ञ का मौखिक-स्वरूप मान लिया जाता है। यह विशेष श्रुत नहीं है कि, प्राण किना मनो-वाक् के नहीं रहता। उपरान्त वाक् से मन-मास-वाक् धीनी का ग्रहण हो जाता है, क्योंकि वाक्-शब्दनिवचन से सुप्रमाणित है। 'उ वा अच्' से ही तो 'वाक्' शब्द निष्पन्न हुआ है। 'उक्तर' प्राण का एवं 'अक्तर' मन का वाचक है। उक्तर अक्तर (प्राण-मन) की स्वरूपपरचा के लिए ग्रहण करने वाला स्वविशेष ही। 'अच्' युक्ति हुआ है। उक्तेष्वक्तर वाच् (वाक्) से तर्जनी-अङ्गुली हो जाता है।

मनोगर्भित-प्राणात्मक यज्ञ अपने केवल मनोमय प्रावरूप से उत्कृष्ट व्यापार करने में अत्यन्त परा रहता है। सप्रत कि वह भूतमयी वाक् को भी अपनी वचनी नहीं बना लेता है। अतः ही प्राणव्यापार का आत्मन्वन बनता है। भूताधारेणैव प्राण स्वयं के प्रयोग में समर्थ होता है। अतएव भूति ने मनो-गर्भित प्राणात्मक यज्ञ का रत (कलप्रयोगसाधन) भी वाक् को ही माना है एवं अस्वरूप भी वाक् मय ही माना है। अस्वरूपसमुपादिषु वाक् में आधिभौतिक मर्यादाग आधिदैविक अमृतभाग दोनों का समावेश है। मर्यादा का आधार अमृतावाक् है। अमृतावाक् का ही विधान होता है। इसी विधान से अमृत भूलोक से धूलोकपर्यन्त पृथ से अन्तराहम पर्यन्त कितव होता है।

लौकिकी वाक् अमृतभागगमिता मर्या वाक् है। लौकिक-व्यवहार स्वालन इसी वाक् से होता है। अलौकिकी वाक् मायवागगमिता अमृतावाक् है। वैदिककर्मस्वालन इसी वाक् से होता है। मर्या वाक् से व्यस्तनामिका अनुष्टुप्वाक् समतुलित है। अमृतावाक् से उदात्त-अनुवासावि स्वरात्मिका इहोती-वाक् समतुलित है। अतएव वैदिकी मन्त्रवाक् में उदात्तानुगत स्वरों के अनुसार ही उदात्तादि स्वरों का व्यवस्था हुआ है। यह स्वरवाक् ही क्योंकि सामाशिमय बनती हुई कर्तव्यता का कारण बनती है इसलिए भी वाक् को ही यज्ञ कहना अन्वय बनता है। वाक्त्व के इसी यज्ञस्वरूपप्रतिष्ठात्मक भाव को सच्च बनाकर भुक्ति कहा है—'वाक्-हि यज्ञः ब्रह्म रत'।

देवाह्वानलक्षणा ओभावेत्यादित्वरूपा मन्त्रवाक् के द्वारा ग्राम अग्निर्वा को अपकृत यज्ञतम्ब का सम्पादन करना है। प्राकृतिक अमृतस्वरूप के तत्र अग्रयण माने गए हैं। 'अग्निर्वा ये यज्ञ' इस निर्गम-वचन के अनुसार होमगर्भित अग्नि ही यज्ञ है। ऐसा कि पूर्व में रत किया जा चुका है। सूत्र से होमगर्भित भूमिमा के १७ में अर्घ्यपर्यन्त यह यज्ञानि व्याप्त है। तत्रही स्थान ही अर्घ्यनीमुद्रा ताना गया है। इसमें प्रतिष्ठित प्रासाग्नि में १७ से ३१ पर्यन्त व्याप्त रहने वाले होम की आहुति होती है। यज्ञानि प्रस्थित होकर यज्ञ यज्ञानि २१ में अर्घ्यपर्यन्त व्याप्त हो जाता है। २१ पर्यन्त व्याप्त यज्ञानि के २१५ २१-ये तीन विष्णु मान लिये जाते हैं।

विष्णु (६) स्तोममय प्रथम विष्णु पार्थिव है, पञ्चदश (१५) स्तोममय द्वितीय विष्णु आन्तरिक है। यम एकविंश (२१) स्तोममय तृतीय विष्णु दिव्य है। यज्ञ ही विष्णु है। यही विविक्त विष्णु है। वस्तु यह है कि यज्ञानि यज्ञ आहुति के उत्पन्न से २१ पर्यन्त (सूर्य पर्यन्त सूर्योद-एक-विंशो वा इत आदित्य' इत्यादि अति के अनुसार सूर्योदय भूविषय से २१ में अर्घ्य पर ही माना गई है) व्याप्त हो जाता है तथापि इसका मौखिक स्वरूप १७ की अर्घ्य पर्यन्त ही व्याप्त माना गया है।

उत्तशस्तोमावन्धिष्ठन यज्ञाग्नि के १७ अङ्गण ही १७ अवयव हैं। ये १७ ही वाक्स्वय अवयव बिना किसी विन्धेय के परस्पर एकस्वयत् सन्तत हैं।

उत्तशाययों के अविन्धिष्ठन स्तानमात्र से सम्बद्ध यज्ञाग्नि का ही यहाँ समग्र अपेक्षित है। अतएव आवश्यक है कि, इतस्तत् दृष्टिपात न करते हुए अन्य अप्रस्तुत वाक् का प्रयोग न करते हुए केवल मन्त्र वाक्-संख्या आभावण, अत्याभावण-कर्म का ही अवधानपूर्वक एक दूसरे के प्रति यज्ञमात्रा समर्पित करते हुए वक्त्र के १७ अवयवों का अविन्धिष्ठन रूप सं सम्पादन किया जाय। अविन्धिष्ठन-स्तान परम्परा से सम्बन्ध रखने वाला उत्तशायय दिव्ययज्ञ अविन्धिष्ठन भावामक सम्पादन—परम्परा से उची—प्रकार परिपूर्ण—समुद्र—फल—पन जाता है, जैसे कि अविन्धिष्ठन सम्पादन से पूर्णपात्र बलपरिपूर्ण हो जाता है।

भगवान् शङ्कर के लिए उत्त बलघारा अपेक्षित है। इस कर्म का उत्त अक्षुण्ण बनाए रखने के लिए शिवप्रतिमा के सान्निध्य में पार्वी अवका उर्ध्वप्रदेश में एक पायागमय बलकोश (होत्र) बना दिया जाता है। सम्मिलित १०-१ व्यक्ति अद्यामात्र से उसे भर दिया करते हैं। दोनों व्यक्ति कूप प्रदेश से बलकोश अत्यन्त नियमितरूप से लकड़े दोधाते हैं। एवं कवल मृत्पटों को लक्ष्य में रखते हुए तमयता से बल मरना आरम्भ कर देते हैं। एक दूसरे को क्रमवार अविन्धिष्ठनरूप से घट खींचता जाता है। बलकोश परिपूर्ण हो जाता है। पारम्परिक अविन्धिष्ठन सम्पादन का यह एक लौकिक महत्त्वपूर्ण उदाहरण है। अवका तो—‘यथा पूर्णपात्रं परासिञ्चेत्’ का यह वाक्यार्थ भी लगाया जा सकता है कि, बलपूर्ण पात्र का निरर्थक प्रदेश में जैसे बालना है वैसे ही अप्रस्तुत वाक् से वक्त्र की परिपूर्णता नष्ट करनी है। विद्वत् कार्य को विगाड़ देना, और आभावण अत्याभावण-कर्म में अप्रस्तुत वाणी का प्रयोग करना उमङ्गलित है। वस्तु ही यहाँ भी यज्ञकोश-परिपूर्णा उत्तशमात्राओं का अविन्धिष्ठनरूप से ही अनुगमन करना चाहिए, यही फलिताय है ॥ ७ ॥

८, १, ११ इन चार कथिहकाओं में उची अविन्धिष्ठन-वाक्स्वयमानुगत-पारम्परिक सम्पादन-कर्म की इतिवृत्त व्यक्ता का स्पष्टीकरण हुआ है। १२, १३, १४ इन तीन कथिहकाओं में सोमयाग से सम्बन्ध रखने वाले वाक्स्वयम का प्रासङ्गिक निरूपण हुआ है। १५ हवीं कथिहका में उस दोष का विरलेपण हुआ है, जो सम्पादनपाराविन्धेय से एवं अप्रस्तुत वाक्प्रयोग से हुआ करता है। असाधवानी करने से जैसे पट-विनष्टि, पात्रभ्रष्टता, आदि दोषों के कारण बलकोश अपूर्ण रह जाता है एवमेव यदि पारम्परिक सम्पादन में श्रुतिक लोभ अन्वयमनरुक्ता अन्य सामयिक वाक् का प्रयोग कर डालेंगे तो यह-स्तान विन्धिष्ठन हो जायगी। फलतः यज्ञस्वरूप न केवल साक्षात्कार ही न बनेगा अपितु यज्ञमान का महान् अनिष्ट भी हो जायगा। अतएव इस अव्यवस्थिष्ठना—सम्पादनपरम्परा का सावधानी से ही अनुगमन करना चाहिए।

यह अवधानता केवल आभावण-अत्याभावण-कर्म के लिए ही आवश्यक हो, यह बात नहीं है। अपितु पुत्रप्राप्त्यर्थक यज्ञकर्म से सम्बन्ध रखने वाले और और भी जो कर्त्तव्यकर्म हैं उन सबका भी यथाविधि अनन्यमनरुक्ता से ही अनुगमन करना चाहिए। यकैतन्निधि से हमें हमारे लौकिक कर्मों के सम्बन्ध में भी भ्रुष्टि यही आदेश दे रही है कि, यदि हमें कोई काम करना है उसे सर्वप्रथम फल बना देना है, या अनन्यमात्र से उची की लक्ष्य में रखना चाहिए। हम अपने प्रज्ञापराय से मनोरन्ध्र की चञ्चलता के

हेतु से वाक् को भी यज्ञ, का मौलिक-स्वरूप मान लिया जाता है। वह विशेष्य वही है कि, प्रायः किना मनो-वाक् के नहीं रहता। उधर वाक् से मन-प्राण-वाक्, तीनों का महत्त्व हुआ है। वैवाकि वाक्-शब्दनिबन्धन से सुप्रमाणित है। 'उ वा वाक् से ही तो 'वाक्' शब्द निष्पन्न हुआ है। उकार' प्राण का एवं 'अकार' मन का वाचक है। उकार अकार (प्राण-मन) की स्वस्वरूपता के लिए कामना करने वाला तत्त्वविशेष ही 'वाक्' धर्मित हुआ है। इस प्रकार वाक् (वाक्) से तीनों का सम्बन्ध हो जाता है।

॥ ११ ॥ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

मनोर्गमित-प्राणायामक यह अपने केवल मनोमय प्राणरूप से तत्सक व्यापार करने में अक्षम बना रहता है तबतक कि वह भूतमयी वाक् को भी अपनी वचनी नहीं बना-सकेता है। मृत ही प्राणव्यापार का आस्तम्भन घनता है। भूताधारेणैव प्राण स्वयत्न के प्रयोग में समर्थ होता है। अतएव भुक्ति-मनो-र्गमित प्राणायामक यह अरत (अप्रयोगसाधन) भी वाक् को ही माना है एवं अक्षररूप भी वाक् मय ही माना है। यक्षस्वरूपसम्पादिका वाक् में आधिभौतिक मत्समाग आधिदैविक अमृतमाग दोनों का समावेश है। मर्त्यावाक् का आधार अमृतावाक् है। अमृतवाक् का ही विधान होता है। इसी विधान से मृत्युक्ष मूलोप से धृ लोकापर्यन्त, पृष्ठ से रवन्तरसम पर्यन्त विस्तृत होता है।

लौकिकी वाक् अमृतबामर्गिता मर्त्या वाक् है। लौकिक-व्यवहार स्वात्मन इसी वाक् से होता है। अलौकिकी वाक् मत्सबामर्गिता अमृतावाक् है। वैदिककर्मचक्रात्मन इसी वाक् से होता है। मर्त्या वाक् से व्यञ्जनात्मिक अनुपदुष्वाक् समस्तुति है। अमृतवाक् से उदात्त-अनुवाचादि स्वरारम्भिक वृहती-वाक् समस्तुति है। अतएव वैदिकी मन्त्रचक्र में उदात्तानुगत स्वरों के अनुसार ही उदात्तादि स्वरों का व्यवस्था हुआ है। यह स्वरवाक् ही कर्वाँहि सामाहिक बनती हुई यज्ञवितान का कारण बनती है इसलिये भी वाक् को ही यज्ञ कहना अन्वर्थ बनता है। वाक्त्व के इसी यक्षस्वरूपप्रतिष्ठानक भाव की शक्त्य बनाकर भुक्ति कहा है—'वाक्-हि यज्ञः वारु रेव'।

वेदाङ्गानसप्तया ओभावकेत्यादित्वक्या मन्त्रवाक् के द्वारा आद्य भुक्तिजो को आपन्नत यज्ञसम्पन्न का सम्पादन करना है। प्राकृतिक अक्षरसरयज के सङ्ग अक्षयक माने गए हैं। 'अग्निरु ये यज्ञ' इति निर्गम-वचन के अनुसार होमर्गमित अग्नि ही यज्ञ है जैसा कि पूर्व में स्पष्ट किया जा चुका है। भूकेन्द्र से आरम्भिकर भूमहिमा के १७ में अर्हण्यपर्यन्त यह यज्ञाग्नि व्याप्त है। ऊर्ध्वार्ध स्थान ही अर्हण्यसंक्रयक माना गया है। इसमें प्रतिष्ठित प्राणायामि में १५ से १९ पर्यन्त व्याप्त रहने वाले होम की आहुति होती है। यज्ञाग्नि प्रगल्भसिद्ध होनकृता है। प्रगल्भसिद्ध होकर यह यज्ञाग्नि २१ में अर्हण्यपर्यन्त व्याप्त होजाता है। २१ पर्यन्त व्याप्त यज्ञाग्नि के २१ २२ २३-ये तीन विध्य मान लिये जाते हैं। १ २ ३

विष्टु (८) स्तोमात्मक प्रथम विध्य पार्थिव है, पञ्चदश (१५) स्तोमात्मक द्वितीय विध्य आन्त-रिच्य है एवं पञ्चविंश (२१) स्तोमात्मक तृतीय विध्य दिव्य है। यह ही विष्टु है। यही विष्टुविष्टु विष्टु है। यक्षस्य यही है कि यज्ञाग्नि यद्यपि आहुति के सम्बन्ध से २१ पर्यन्त (सूर्य पर्यन्त, क्योंकि—'पञ्च-विंशो वा इति आदित्य' इत्यादि अग्नि के अनुसार सम्पत्तया मूर्ध्वदि २२ में अर्हण्य पर ही मानी गई है) व्याप्त होजाता है तथापि इतना मौलिक स्वरूप १७ में अर्हण्य पर्यन्त ही व्याप्त माना गया है।

सुख्यता है। इस पञ्चावयव विश्वयज्ञ (आधिमौक्तिकयज्ञ) से समुत्पन्न आध्यात्मसंस्था के आत्मा, शरीर, इन्द्रियवर्ग, ये तीन विषय हैं। आत्मा मूलाधार है, यही 'ब्रह्मासत्य' है। इसके अण्वयुक्त, महान्, विज्ञान, प्रज्ञान, भूतत्मा, ये पाँच ही विषय हैं। शरीर भूतसत्य है। इसके पृथिव्यादि पाँचों पर्व प्रविष्ट ही हैं। इन्द्रियवर्ग देसत्य है। इसके भी वाक्-प्राण-चक्षु-श्रोत्र मन, ये पाँच ही विषय हैं। इस प्रकार अधिदैवतयज्ञ, अधिभूतयज्ञ एवं उभययज्ञ से समस्त आध्यात्मयज्ञ के आत्मा-शरीर-इन्द्रिय तीनों विषय, सभी प्रकृत्या पाङ्क्त (पञ्चावयव) बने हुए हैं। प्रकृतिव्यवस्थित कस व्या न्याय से इस वैय यज्ञ में भी नही प्राकृतिक-यज्ञपाङ्कता अभिप्रेत है। इस आध्यात्मिक दृष्टि से भी आभावण-प्रत्याभावण-कर्म में पाँच व्यावृत्तियों का प्रयोग करना अन्वय बन रहा है।

(२) दूसरी दृष्टि से पाङ्कता का समन्वय कीजिए। प्रस्तुत यज्ञ सोमयाग का अङ्ग है। सोमयाग का स्तोम्य-त्रिलोकी से सम्बन्ध है। पार्थिव स्तोम्य-त्रिलोकी के त्रिधृत, पञ्चदश, एकविंश, त्रिणव, त्रयस्त्रिंश [६-१४-२१ २७-३३] ये पाँच स्तोम माने गए हैं। पाँचों में क्रमशः अग्नि, वायु, आवित्य, मात्सरसोम, विक्सोम ये पाँच देवता प्रतिष्ठित हैं। इन्हीं से क्रमशः वाक् (अग्नि), प्राण (वायु), चक्षु [आवित्य], मन [मात्सरसोम] श्रोत्र [विक्सोम] इन पाँच आध्यात्मिक इन्द्रियदेवताओं का स्वरूप-निर्माण हुआ है। पाँचों स्तोम्य-देवताओं में आरम्भ के तीन देवता [अग्नि-वायु-आवित्य] अग्निप्रधान हैं। एक ही अग्नि की ध्रुव धत्र-धरुण [अन-तरुण-विरुण] अवस्थाएँ क्रमशः अग्नि वायु आवित्य हैं। अन्त के दो देवताओं की [विक्सोम, मात्सरसोम की] सोमता स्पष्ट ही है। कलत्र पाँचों का अग्नि एवं सोम में पर्यावसान सिद्ध होना है। अग्नि-सोम का समन्वितरूप ही यज्ञ है। इसके एवविध पाँच अवान्तर विषय हैं। इस पाङ्क्त सोमयाग के अङ्गभूत (अतएव प्राक्सीमिक) नाम से प्रसिद्ध) प्रकृत के इस 'इष्टियज्ञ' में भी अङ्गी सोमयाग के पाङ्क्तधर्म का उष्मक अपेक्षित होना है। एवं पञ्चव्यवृत्ति के सम्बन्ध से वह अपेक्षा भी सफल हो रही है।

(३) तीसरी दृष्टिकोण से समन्वय कीजिए। यज्ञ को पूर्व में वाङ्मय कलाया गया है। वाङ्मय यज्ञ का श्रेष्ठ वाङ्मय ही है। मुकेन्द्र से आरम्भ कर महिमा पर्यन्त इस वाग्मेव के अवान्तर १३ विषय बताते हैं जो कि-त्रयस्त्रिंशत्तन्तुषोऽयं बितस्तिरे इत्यादि मन्त्रवर्णानामुसार तन्तुदेवता कहलाए हैं। इन ३३ अहर्गण्यत्मक तन्तुदेवताओं में १ अहर्गण्यमक तीन देवता (महा-विष्णु-इन्द्र) दृष्ट हैं। शेष ३२ दृष्ट बताते हैं। इन के ४-४ के रूप से पाँच विभाग होना है। १३ वों का केन्द्र-अग्नीशोम का विभाजक १७ वों का अहर्गण्य है। ये ही ४ विभाग हैं। हस्तकार एक ही वाक् के गौरूप १००० विषयों के पहिले १-१ गौ के सङ्गणन से १३ सूक्ष्म विभाग होते हैं, अन्त में ४ सूक्ष्म विभाग मान लिए जाते हैं। यह बड़ी वाङ्मयत्व का पदकारण-सङ्गणन षपट्कार है।

वाक् का षपट्कार ही षपट्कार है। षपट्कारमयज्ञ ही वाक् का प्रातिस्विक स्वरूप है। इसका १३ वों अहर्गण्य ही आध्यात्मिक पार्थिव यज्ञ की अन्तिम सीमा है। इस 'षोपट्' रूप षपट्कारयज्ञ (वाग्यज्ञ) की अन्तिम सीमा के (१३ के) गर्भ में क्रमशः २७-२१-१७-१५-६-ये पाँच पर्व प्रतिष्ठित हैं। कृता स्वरूप १३ वों है। यज्ञसम्पत् का इस ४ ठे षपट्कारपर्यं से ही सम्बन्ध है। जिस के गर्भ में पाँच पर्व प्रतिष्ठित हैं। यज्ञ के इन पाँचों पर्वों के संग्रह के लिए भी पाँच व्यावृत्तियों का ग्रहण अन्वय बन रहा है।

अनुग्रह से संकल्पित कर्म के साथ साथ ही अन्यान्य संकल्प भी किया करते हैं। यही वह व्यवधानदोष है जिसके कारण प्रथमसंकल्पित अनुग्रहमयी कर्म में अपेक्षित वाग्देव (क्ल) नहीं रहने पाता। क्लृप्त अवि-
काश में हमें निरुध ही होना पड़ता है। जो अम एकबार लक्ष्य पर चढ़ा लिया पहिले अनन्यमनस्कता के
साथ यथायाक्त् अग्रस्तुत भावी का परित्याग करते हुए—उसी में जुग बाना चाहिए। अन्यथा क्लृप्तमूला
साथ ही पारस्परिक-सम्प्रदानात्मक-सहयोगमूला ऐकमत्यमावात्मिक (संविधाना) ऐसी अनन्य-
मनस्कता ही कर्मसिद्धि का अन्यतमद्वार है जिसका—‘एवमेव यज्ञो भर्तृभ्य इत्यादि आदेश
से बिरलेपण हुआ है ॥ १२ ॥ (= ६, १० ११ १२, १३, १४ १)

आभाषण—प्रत्याभाषण—कर्म से सम्बन्ध रखने वाले निगदमन्त्र की पाँच व्याख्याएँ हैं। यहाँ
स्वर पद वाक्य, मे' से शब्दादिवाक्य वाक् के चार विक्तों मान गए हैं जैसाकि—‘अक्षारि वाक् परिमिता
पदानि’ इत्यादि ऐतरेयभुति से प्रमाणित है। इन्हीं चारों वाग्विक्तों के लिए वेद में क्रमशः चार (वर्ण)
अक्षर [स्वर] व्याप्ति [पद] पुरुष [वाक्य] ये शब्द स्पष्ट हुए हैं। वैष्णवकरण—सम्प्रदाय में
जिसके लिए, अक्षरवाक्यस्फोट वाक्य व्याख्या हुआ है वही वैदिक अक्षर्य पुरुष है। प्रत्येक वाक्य
में वर्ण स्वर पद तीनों विक्तों का समावेश रहता है। ऐसा कोई भी उच्चारण नहीं जिसे वाक्य न माना
जासकता हो। ऐसा कोई भी वाक्य नहीं, जिसमें वर्ण—स्वर—पद का समन्वय न हो। यदि किसी व्यक्ति के
‘क्या वेदवत् यहाँ है ? नहीं है—इस प्रश्नोत्तर में हम केवल ‘न’ इस एक अक्षर का प्रयोग करते
हैं तो यहाँ भी एकाक्षरवाक्य विद्यमान है। ‘न’ शब्द में भी वर्ण स्वर पद अन्तर्निगूह हैं अतएव
उनकी प्रतीति नहीं होती। प्रतीति हो रही है—उस चौथी भेदारी वाक् की ही जिसका हम प्रयोग किया करते
हैं—‘तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति’। चारों विक्तों में ‘पद’ विषय ही व्याप्ति है। प्रकृत निगदमन्त्र
के क्योंकि पाँच पद हैं अतएव इन्हें व्याप्ति नाम से व्याप्त करना अनर्थ्य बनता है यही वाक्य्य है।

दिम्य यज्ञ अग्निमय है एवं—‘तस्य वा एकस्याग्नवागिवोपनिपत्’ (शत १ १५।१।११) इत्यादि
श्रौत-स्मिन्तानुसार यह अग्निवत् वाक्य्य है। वाक्य्य अग्निलक्षण यज्ञ के स्वरूप-निर्माण
के लिए पञ्चव्याख्यात्मक निगदमन्त्र का प्रयोग हुआ है। परन्तु स्वभाविक है कि उस प्राकृतिक वाक्य्य यज्ञ के
स्वरूप-धर्म के लिए पञ्चव्याख्यात्मक ही वाक्य्य मन्त्र क्यों विहित हुआ ? परन्तु का अनेक दृष्टिकोणों से
समन्वय किया जासकता है।

(१) पहिले आप्यात्मिकयज्ञ की दृष्टि से ही समन्वय कीजिए। आप्याग्नयज्ञ की उत्पत्ति अधिदैव
तर्गमित अविमूला से हुई है। अधिदैवत-संज्ञा ‘सर्वहुतयज्ञ ही सम्पूर्ण विरव की मूलप्रतिष्ठा है। विरव-
जनक यह वह प्रमाण आप' वाक्य, अग्नि अक्षर्य मे' से पक्षपत्ता है। पक्षपत्ता एवं आधिदैविक-वक्ष से
उत्पन्न आध्यात्मिक विरवयज्ञ के स्वयम्भू (अयकाश) परमेष्ठी (वासु) सूयम् [तेज] पञ्चमा
(अल) पृथिवी ये पाँच महापर्व हैं। इसप्रकार जनक सर्वहुत यज्ञ तत्त्व विरवयज्ञ की भी पक्ष यत्ता

४—अक्षारि वाक् परिमिता पदानि तापि बिदुर्वाग्रसा य मनीषिषः ।

गुह्यमीषि निदिता नेष्टयन्ति तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

—ऐतरेयब्राह्मण

प्रकृत्यमा है । इस पञ्चावयव विवरण (आधिभौतिकयज्ञ) में समुत्पन्न आध्यात्मसंस्था के आत्मा शरीर इन्द्रियवर्ग, ये तीन विवर्त हैं । आत्मा मूलाधार है, यही 'प्रज्ञासत्य' है । इसके अठसत् महान विज्ञान प्रज्ञान, मूलात्मा ये पाँच ही विवर्त हैं । शरीर भूतसत्य है । इसके ग्रथिव्यादि पाँचों पर्व प्रसिद्ध ही हैं । इन्द्रियवर्ग वेदसत्य है । इसके भी वाक्-प्राण-चक्षु-भोज मन, ये पाँच ही विवर्तक हैं । इस प्रकार अधिदैवतयज्ञ, अधिभूतयज्ञ, एवं उभययज्ञ से उत्पन्न आध्यात्मयज्ञ के आत्मा-शरीर-इन्द्रिय तीनों विवर्त, सभी प्रकृत्या पाङ्क्त (पञ्चावयव) बने हुए हैं । 'प्रकृतिवद्विकृतिः कृतं ध्या' न्याय से इस वैध यज्ञ में भी नहीं प्राकृतिक-यज्ञगोक्ता अभिप्रेत है । इस आध्यात्मिक दृष्टि से भी आभावण-प्रत्याभावण-कर्म में पाँच व्याहृतियों का प्रयोग करना अनवश्य न बन रहा है ।

(२) दूसरी दृष्टि से पाङ्कता का समन्वय कीजिए । प्रस्तुत यज्ञ सोमयाग का अङ्ग है । सोमयाग का स्तोम्य-त्रिलोपी से सम्बन्ध है । पार्थिव स्तोम्य-त्रिलोपी के त्रिधुत, पञ्चशरा एकस्मिन्, त्रिणव त्रयस्मिन् [८-१५-२१ २७-३२] ये पाँच स्तोम माने गए हैं । पाँचों में क्रमशः अग्नि, वायु, आवित्य भास्वरसोम विक्सोम ये पाँच देवता प्रतिष्ठित हैं । इन्हीं में क्रमशः वाक् (अग्नि), प्राण (वायु) चक्षु [आवित्य] मन [भास्वरसोम] भोज [विक्सोम] इन पाँच आध्यात्मिक इन्द्रियदेवताओं का स्वरूप-निर्माण हुआ है । पाँचों स्तोम्य-देवताओं में आरम्भ के तीन देवता [अग्नि-वायु-आवित्य] अग्निप्रधान हैं । एक ही अग्नि की ध्रुव-धन्व-धरुण [धन-वरुण-विराट] अवस्थाएँ क्रमशः अग्नि वायु, आवित्य हैं । अन्त के दो देवताओं की [विक्सोम, भास्वरसोम की] सोमया स्पष्ट ही है । कलत्र पाँचों का अग्नि एव सोम में पर्यवसान सिद्ध होजाता है । अग्नि-सोम का समन्वितरूप ही यज्ञ है । इसके पूर्वविध पाँच अत्रान्तर विवर्त हैं । इस पाङ्क्त सोमयाग के अङ्गभूत (अतएव 'प्राक्सीमिक' नाम से प्रसिद्ध) प्रकृत के इस इष्टियज्ञ में भी अङ्गी सोमयाग के पाङ्क्तकर्म का सम्बन्ध अपेक्षित होजाता है । एवं पञ्चाध्याहृतिके सम्बन्ध से वह अपेक्षा भी सकल होरही है ।

(३) तीसरी दृष्टिकोण से समन्वय कीजिए । यज्ञ को पूर्व में वाङ्मय ब्रह्मलाया गया है । वाङ्मय यज्ञ का शत वाक्कत्व ही है । मकेन्द्र से आरम्भ कर महिमा पर्यन्त इस वाग्मेत के अवान्तर २१ विवर्त होते हैं जो कि-अयस्त्रिंशत्तन्वो य वितन्तिर इत्यादि मन्त्रवर्णानुसार तन्तुदेवता कहलाए हैं । इन २१ अहर्गणात्मक तन्तुदेवताओं में १ अहर्गणामक तीन देवता (ब्रह्मा-विष्णु-इन्द्र) हुए हैं । शेष ३ यह जाते हैं । इन के १-१ के रूप से पाँच विभाग जाते हैं । ११ सों का केन्द्र-अग्नीयोम का विभाग १७ वाँ अहर्गण है । ये ही ४ विभाग हैं । इसप्रकार एक ही वाक् के गोक्ष १००० विवर्तों के पहिले १०-१ गौ के संकलन से २२ सूक्ष्म विभाग होते हैं अन्त में १ स्थूल विभाग मान लिए जाते हैं । यह उसी वाङ्मय का पट्कारण-संस्कार वपट्कार है ।

वाक् का पट्कार ही वपट्कार है । वपट्कारमयजल ही वाक् का प्रातिविक स्वरूप है । इसका १३ वाँ अहर्गण ही अन्तर्गोमात्मक पार्थिव यज्ञ की अन्तिम सीमा है । इस 'वोपट्' रूप वषट्कारयज्ञ (वाग्यज्ञ) की अन्तिम सीमा के (१३ के) गर्भ में क्रमशः २७-२१-२७-१५-८-ये पाँच पर्व प्रतिष्ठित हैं । छटा स्वयं ३३ वाँ है । यज्ञसम्पन्न का इस ४ ठे वपट्कारपर्व से ही सम्बन्ध है । जिस के गर्भ में पाँच पर्व प्रतिष्ठित हैं । यज्ञ के इन पाँचों पर्वों के संग्रह के लिए भी पाँच व्याहृतियों का महान् अन्वय बन रहा है ।

‘ओ भावय’ से त्रिवृत् (६) का, अस्तु ओपद् से पञ्चवरा (१५) का, ‘यज’ से सप्तवरा (१७) का ‘ये यजामहे’ से एकविंश का वीपद् से सप्तविंश (२७) का एवं समष्टिरूप ६ ठे वपद्कार लक्षण त्रयस्त्रिंश (३३) का ग्रहण होजाता है। इत्यपकार अनेक इक्षियों से यज्ञ की पाकृता का समर्थन किया जासकता है। पाकृता यज्ञ से उत्पन्न पशुसर्ग भी पुरुष आर्य, गा अवि अज मेद से पाँच विक्त्तों में ही विभक्त है। पाकृत्सोमभाग से सम्बन्ध रखने वाले सम्बत्सरयज्ञ का स्वरूप भी वसन्त ग्रीष्म, वर्षा शरत्, इमन्त, मेद से पञ्चपर्व ही बना हुआ है। अहोरात्र, पक्ष अतु अयन, सम्बत्सर मेद से भी सम्बत्सरयज्ञ की पाकृता स्फुट है। इसी पाकृता के आधार पर अग्निहोत्र (अहोरात्र) वरापूर्णासास (पक्ष) चातुर्मास्य (अतु) पशुवन्ध (अयन) महयाग (सम्बत्सर) इत्यपकार वैष मातुष यज्ञ के भी पाँच पर्व प्रतिष्ठित हैं। प्राकृतिक यज्ञ की इसी पाकृत्-सम्पत् की प्राप्ति के लिए प्रकृत कर्म सम्पादक निगन्मन्त्र में पाँच व्याहृतियों का समावेश हुआ है ॥ १९ ॥

सर्वसाधक यज्ञ ही प्रजापति है। ‘प्रजापतिस्त्वनेवं सर्वं यद्विदं किञ्च’ इस निम्न के अनुसार यज्ञ एक प्रजापति ही अपने विस्तृत भाग से सब कुछ बना हुआ है। इस प्रजापति के स्थिति मेद से अनिरुक्त, उद्गीथ सर्व ने तीन विक्त्त होजाते हैं। पियङ्ग और पियङ्गमहिमा प्रत्येक वस्तु में जो मुख्य पर्व मसी हैं। पियङ्ग सूर्य है, एवं पियङ्गमहिमा ह्रस्व है। पियङ्ग-केन्द्रावच्छिन्न तत्त्व अनिरुक्त प्रजापति है, महिमा-केन्द्रावच्छिन्न तत्त्व उद्गीथ प्रजापति है। एवं महिमामयज्ञ की रथन्तरसामात्मिक उद्गीथ नाम्नी अन्तिम परिधि से सम्बन्ध रखने वाला तत्त्व सर्वप्रजापति है। पियङ्गभारेण प्रतिष्ठित महिमा मयज्ञ यही पूर्वपरिचित वपद्कारमयज्ञ है जिस के ३३ अहर्गण कलाएँ गण हैं। यही वह भी स्पष्ट किया गया है कि १०-१० गो का एक एक अहर्गण होता है। पक्ष १ गो के १-१२ के विभाग से (१०-१ में ही) ३३ अहर्गण पूर्ण होजाते हैं १ गो शेष रह जाती है। यही अन्तिम चौटीवर्ग सर्वसाधक-पत्यस्यान माना गया है। इसी के लिए ‘चातुस्त्रिंश प्रजापति’ कहा जाता है।

जिस कर्म में येन केन रूपण ३४ संख्या का समावेश होजायगा वह कर्म संख्या-समतुल्यनमात्र से सर्वप्रजापत्य-सम्पत्ति से युक्त होजायगा। जिस कर्म में स्वया उपायुमात्र का समावेश होगा वहाँ तत्-सम अनिरुक्त द्वय (पियङ्गकेन्द्रावच्छिन्न) प्रजापति का अनुग्रह प्राप्त होजायगा। एवं जिस कर्म में सप्तवरा (१७) संख्या का समन्वय होगा वहाँ स्वयं पञ्च तत्त्व-समतुल्य ‘उद्गीथप्रजापति’ की अग्निव्यसम्पत् का ग्रहण होजायगा।

१३ अहर्गणायुक्त महिमामयज्ञ का केन्द्र १७ वाँ अहर्गण है। यही उपरवाँ अहर्गण उक्त नवाह्वय का ही उपक्रममूर्ति है जिसे पुराणपरिभाषानुसार ‘श्वेताद्वीप निवासी सत्यनासायण विष्णु’ कहा गया है। १७ से आरम्भ कर १५ वें अहर्गण पञ्चत ९ अहर्गणों की व्याप्ति से जो अन्तिमर्ग अष्ट वक्ष प्रतिष्ठित है यही ‘नवाह्वय’ कहलाता है। इस नवाह्वय का केन्द्र २९ वाँ अहर्गण है। यही भगवान् तर्पनायकन प्रतिष्ठित है। इसी के सम्बन्ध से ये पञ्चमय विष्णु सत्यनासायण’ कहलाएँ जो पूर्वप्रतिपादित त्रिक्रम विष्णु से वृक्ष तत्त्व हैं। तद्यत तत् सत्यमसी स आदित्य के अनुसार तत्त्व तत्त्व की प्रतिमा है। आगे मय पारमेष्ठ्य समुद्र के गम में प्रतिष्ठित रहने के कारण येही ‘नासायण’ हैं। प्रतिमात्र की पूर्णिमा-स्थिति में तत्त्व उपायक तत्त्वमसि के द्वारा इसी तत्त्व की आत्मव्यत् किया करते हैं।

१७-७१-२५, ये तीन अङ्गण क्रमशः ब्रह्मविष्टप् विष्ट्रविष्टप् इन्द्रविष्टप्, कहलाए हैं। यही त्रिविष्टप्त्वं है जिसका अन्यत्र विशदीकरण हुआ है। तीनों में से १७ वें का पार्थिव उस यज्ञविष्टप् [त्रिविक्रम वामनविष्टप्] से सम्बन्ध है जिसकी सम्पत् प्रकृत यज्ञ में अपेक्षित है। इसकी अन्तिम सीमा क्योंकि १७ वाँ अङ्गण है अतएव इसे—‘सप्तदशो वै प्रजापति’ इत्यादि रूप से ‘सप्तदश’ नाम से व्यवहृत किया जाता है। भग्नपुष्ट से आरम्भ कर सप्तहर्षे अङ्गण पर्यन्त व्याप्त १७ अवयवों से ही इस यज्ञप्रजापति का स्वरूप-निर्माण हुआ है। पाँच घ्याहृतिवों से वहाँ यह ‘उद्गूरीय’ नामक सप्तदशप्रजापति पञ्चावयव है, वहाँ अर्हर्ग्यात्मक १७ अवयवों से यह सप्तदशावयव भी बन रहा है। पञ्चावयव, सप्तदशराशिरूप इसी यज्ञात्मा का व्याहृति के सप्तदश अक्षरों से संग्रह हो जाता है। यही पञ्चाव्यहृतिस्माष्टि के १७ अक्षरों की मौलिक उपपत्ति है जिसका निम्न लिखित स्मार्तवचन भी स्पष्टीकरण कर रहा है—

चतुर्भिश्च—चतुर्भिश्च—द्वाभ्या—पञ्चभिरेव च ।

१ २ ३ ४ — १ २ ३ ४ — १ ७ — १ ७ ३ ४ ५
 [ओ भा-य-य] — [अ-स्तु-भौ-पट] — [य-ज] — [य-य-जा-म-हे]
 [१-७-३-४] — [४-६-७-८] — [६-१०] — ११ १२ १३-१४ १५
 १ — २ — ३ — ४

हवत च पुनर्द्वाभ्या—

तस्मै यज्ञात्मने नम ॥

[१६-१७]

[बौ-पट]

१६-१७

उद्गूरीयप्रजापतये

अत्र १७ करिडका-उपरता

अथ-वृष्टिविज्ञानम्—

सप्तदशस्तोमामक आहवनीय-प्रवेश ही-जिसे हमन ‘ब्रह्मविष्टप्’ कहा है—नाचिकेत आग्नेय स्वर्ग कहलाया है। सुप्रविष्ट स्वर्गमग्नि का-जिसका नचिकेता क द्वारा प्रश्न हुआ है एत यम के द्वारा इन्द्र-अचि-रूप से समाधान हुआ है—इसी सप्तदशस्थान से सम्बन्ध है। प्राक्षैमिक पर्वयज्ञ-ममटिलक्षणा उपमयाग से उत्पन्न स्वर्गप्रापक देवतामा इसी सप्तदश स्थान में प्रतिष्ठित होता है। दूसरे शब्दा में दर्शपूर्णमासेऽभ्युगत होमयागाप पर्यापक व्याहृष्टान से प्राप्तम् स्वर्ग सप्तदशस्तोमावच्छिन्न यही नाचिकेत स्वर्ग है जिसके लिए कहा गया है—“वरापूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामा यजेत यथाविष्टोमन स्वर्गकामा यजेत । पञ्चावयवा मन्त्राश्चक्षुर्गन्धमा स्वर्गोभिलक्षणा प्राजापत्यसम्पत्ति इव इष्टिका स आगि हविर्ह-सम्पत्त मानो वासकरी है जिस की आग्निभौतिक शरीर के निबनानन्तर प्राप्ति होती है।

‘ओ भावय’ से त्रियुत् (६) का, ‘अस्तु ओपद् स पञ्चवरा (१५) का यज्ञ’ से सप्तवरा (१७) का, ‘ये यजामहे’ से एकविंश का वौपद् से सप्तविंश (२७) का एवं समष्टिरूप ६ ठे षपद्भार क्षत्रिय त्रयस्त्रिंश (३३) का ग्रहण होजाता है। इतप्रकार अनेक दृष्टियों से यज्ञ की पाककृता का समर्थन किया जासकता है। पाककृता यज्ञ से उत्पन्न पशुधर्मों में पुरुष अर्थात् गा अत्रि अज भेद से पाँच विधियों में ही विभक्त है। पाककृतासोमयाग से सम्बन्ध रखने वाले सम्प्रसारयज्ञ का स्वरूप भी असम्प्र प्रीप्स वर्षा शरत्, इमन्त, मेघ से पञ्चपर्वा ही बना हुआ है। अहोरात्र पञ्च अस्तु अयन सम्प्रसार भेद से भी सम्प्रसारयज्ञ की पाककृता स्पष्ट है। इसी पाककृता के आधार पर अग्निहोत्र (अहोरात्र) वर्षापूर्वमास (पञ्च) चतुर्मास्य (अस्तु), पशुबन्ध (अयन) ग्रहयाग (सम्प्रसार) इतप्रकार देव मानुष यज्ञ के भी पाँच पर्व प्रतिष्ठित हैं। प्राकृतिक यज्ञ की इसी पाककृता-सम्प्रत् की प्राप्ति के लिए प्रकृत कर्म सम्पादक निगदमन्त्र में पाँच व्याहृतियों का समावेश हुआ है ॥ १६ ॥

सर्वसाधक यज्ञ ही प्रजापति है। ‘प्रजापतिस्त्वयेवं सर्वं यद्विदं किञ्च’ इस निगम के अनुसार यज्ञ ‘मक प्रजापति ही अपने विस्तृत याग से सब कुछ बना हुआ है। इस प्रजापति के विधिति भेद से अनिरुक्त उद्गीथ सर्व, ये तीन विधित होजाते हैं। पियङ्ग और पियङ्गमहिमा प्रत्येक ऋतु में ये दो मुख्य पर्व मने हैं। पियङ्ग सूर्य्य है एवं पियङ्गमहिमा हरय है। पियङ्ग-केन्द्रावच्छिन्न तत्त्व अनिरुक्त प्रजापति है महिमा-केन्द्रावच्छिन्न तत्त्व उद्गीथ प्रजापति है। एवं महिमामयजल की रचनतरसमात्मिका उदण नाम्नी अन्तिम परिधि से सम्बन्ध रखने वाला तत्त्व सर्वप्रजापति है। पियङ्गाधारण प्रतिष्ठित महिमा मरकल यही पूर्वपरिचित षपद्भारमयजल है जिस के ३१ अहर्गण ब्रह्माण्ड पर है। यही यह भी स्पष्ट किया गया है कि १०-१० गौ का एक एक अहर्गण होता है। फलतः १ गौ के १-१० के विभाग से (१०-१ में ही) ११ अहर्गण पूर्ण होजाते हैं १ गौ शेष रह जाती है। यही अन्तिम चौटीका सर्वप्राणा पत्यस्थान माना गया है। इसी के लिए ‘चतुस्त्रिंश प्रजापति’ कहा जाता है।

जिस कर्म में येन केन रूपेण ३४ संख्या का समावेश होजायगा वह कर्म संख्या-समतुल्यनामात्र से सर्वप्रजापत्य-सम्पत्ति से युक्त होजायगा। जिस कर्म में सवषा उपांशुमात्र का समावेश होगा वहाँ तत्-सम अनिरुक्त ह्य (पियङ्गकेन्द्रावच्छिन्न) प्रजापति का अनुग्रह प्राप्त होजायगा। एवं जिस कर्म में सप्तवरा (१७) संख्या का समग्रय होगा, वहाँ स्वतः एवं तत् समतुल्यित ‘उद्गीथप्रजापति’ श्री अग्निबलसम्पत् का ग्रहण होजायगा।

१३ अहर्गणमय महिमामयजल का केन्द्र १७ वाँ अहर्गण है। यही तबहवाँ अहर्गण उस ‘नवाह्वयज्ञ’ की उपक्रममभि है जिसे पुराणपरिभाषानुसार श्वेतद्वीप निवासी सत्यनारायण विष्णु कहा जाता है। १७ से आरम्भ कर २५ वें अहर्गण पर्यन्त ९ अहर्गणों की व्याप्ति से जो व्याप्तिर्मय अष्ट पर्व प्रतिष्ठित है यही ‘नवाह्वयज्ञ’ कहालाया है। इस नवाह्वयज्ञ का केन्द्र २१ वाँ अहर्गण है। यही भगवान् सत्यनारायण प्रतिष्ठित है। इसी के सम्बन्ध से ये यज्ञमय विष्णु ‘सत्यनारायण’ कहालाय है जो पूर्वप्रतिपादित धिक्कर्म विष्णु से युक्त तत्त्व है। ‘तद्यत तत् सत्यमसी स आवित्य’ के अनुसार सूर्य्य तत्त्व की प्रतिमा है। आशा मम पारमेष्ठ्य समुद्र के गर्भ में प्रतिष्ठित रहने के कारण यही ‘नारायण’ है। प्रतिमात्र की शक्ति-स्थिति में तत्त्व उपाधक क्रतुप्रक्रिया के द्वारा इसी तत्त्व की व्याप्तकृत किया दखे है।

१७-२१-२२, य तीन अङ्गण कमरा प्रज्ञाविष्टप् विष्टाविष्टप् इन्द्रविष्टप्, कइलाए ह। यही विविष्टपुस्त्रंग हे जिसका अन्यत्र विरादीकरण हुआ है। तीनों में से १७ वें का पार्थिव उस यज्ञविष्टा [विष्टिक्क वामनविष्टा] से सम्बन्ध है जिसकी सप्तत् प्रकृत यज्ञ में अपेक्षित है। इसकी अन्तिम सीमा करीब १७ वाँ अङ्गण है अतएव इसे—'सप्तदशो वै प्रजापति' इत्यादि रूप से सप्तदश नाम से व्यवहृत किया जाता है। भूपृष्ठ से आगम्भ कर सप्तदश अङ्गण पर्यन्त व्याप्त १७ अवयवों से ही इस यज्ञप्रजापति का स्वरूप-निर्माण हुआ है। पाँच व्याहृतिवों से जहाँ यह 'उद्गीथ' नामक सप्तदशप्रजापति पञ्चावयव है वहाँ अङ्गीकृत्य १७ अवयवों से यह सप्तदशावयव भी बन रहा है। पञ्चावयव सप्तदशराशिरूप इसी यज्ञान्ता का व्याहृति के सप्तदश अक्षरों से समझ हो जाता है। यही पञ्चाव्यहृतिस्मर्य के १७ अक्षरों की मौखिक उपपत्ति है जिसका निम्न लिखित ध्वारोचनन भी स्पष्टीकरण कर रहा है—

चतुर्भिश्च—चतुर्भिश्च—द्राम्या—पञ्चमिरव च ।

१ २ ३ ४ — १ २ ३ ४ — १ २ — १ २ ३ ४ ५
[ओ-आ-अ-य] — [अ-स्तु-भौ-पट] — [य-ज] — [य-य-जा-म-ह]
[१-२-३-४] — [५-६-७-८] — [९-१०] — [११-१२-१३-१४-१५]
१ — २ — ३ — ४

हृपते च पुनद्राम्या—

तस्मै यज्ञात्मन नम ॥

[१६-१७]

[बौ-पट]

१६-१७

उद्गीथप्रजापतये

अत्र १७ कण्डिका-उपरता

अथ-वृष्टिविज्ञानम्—

सप्तदशस्तोत्रात्मक आहवनीय-प्रदेश ही-जिसे हमन 'प्रज्ञाविष्टप्' कहा है—नाचिकेत आत्म्ये स्वर्ग कहाया है। मुप्रसिद्ध स्वर्गाग्नि का-जिसका नाचिकेता के द्वारा प्रश्न हुआ है एव यम के द्वारा हृष्टाविष्टि-रूप से समाधान हुआ है—इसी सप्तदशस्थान से सम्बन्ध है। प्राकृतिक पर्वयज्ञ-ममष्टिलक्षण मोमयाग से उत्पन्न स्वर्गप्रापक दैवता इसी सप्तदश स्थान में प्रतिष्ठित होता है। वृक्ष राज्य में दशपूर्वमासेष्वनुगत सोमवागाव पर्यायिक ज्योतिष्टोम से प्राप्तम् स्वर्ग सप्तदशस्तोत्रात्मक यही नाचिकेत स्वर्ग है जिसके लिए कहा गया है—'दशपूर्वमासाध्या स्यगक्षमा यजत म्योतिष्ठामन स्वर्गकामो यजत । पञ्चावयवा नञ्जगत्तास्मिन्ना स्वर्गामिलक्षणा प्राजापत्यसम्पत्ति इह दृष्टिको स आदिदिवि-सम्पत्त मानो वासक्यी है जिस की आधिभौतिक शरीर के निचनानन्तर प्राप्ति होती है।

मानवीय मन परोक्ष-फलाकषण की अपेक्षा प्रत्यक्ष मौलिक फलाकषण की ओर विशेषरूप से आकर्षित रहता है। उस की वास्तविक पहिले ऐहलौकिक-फलकामना की ही अपेक्षा रहती है। अब उसे किसी कर्म के प्रति यह विश्वास हो जाता है कि मुझे अमुक कर्म से प्रत्यक्ष में ही इसी जीवन में भी कोई मौलिक फल मिल सकता है। तो वह उस कर्म में अपेक्षानुसिद्ध पूर्वक प्रवृत्त हो जाता है। यही क्यों, आधिमौलिक साधन-साधनों से सम्पन्न कर्मकाण्ड का तो आधिकारी भी नहीं माना गया है। बल्कि प्राथमिक लक्ष्यमूर्ति आधिमौलिक ही बनती है। उन्मत्तप्रीति में प्रसिद्धित जो उन्मत्ताधिकारी केवल परोक्ष-आधिदैविक-लक्ष्य प्राप्ति के लिए कर्म में प्रवृत्त रहते हैं। उनका वह कर्म तो उपासना इत्यादि ज्ञानयोग ही बन जाता है। प्रवृत्तिलक्षण कर्मकाण्ड (यज्ञकाण्ड) का सामान्य आधिकारी जो प्रत्येक दशा में मौलिक ऐहलौकिक फल की आवश्यकता कामना करेगा। प्रकृत आभावण-प्रत्याभावण-कर्म के उस प्रत्यक्ष मौलिकफल का ही १८, १९, २० इन तीन कश्चिद्वर्गों में स्वीकृत्य हुआ है। तात्पर्य वैदिक यज्ञकर्म केवल पारलौकिक आधिदैविक स्वर्गादि फलों के ही बनक नहीं हैं, अपितु परोक्षफल के साथ साथ इनसे प्रत्यक्ष मौलिक योग-चेम-सहायक वर्गादिफल भी प्राप्त हो जाते हैं।

इन प्रत्यक्ष फलों को हम उपातिश्रुत [सगोल-आकाश] एवं सुषनकोश [भूगोल पृथिवी] भेद से दो भागों में विभक्त कर सकते हैं। हमारी यज्ञकथायत् मौलिक पार्थिव कामनाओं की प्रति-पक्ष श्रुत-अनुकूला वर्णा ही है। 'निक्रमे निक्रमे नः पर्वन्तो वर्षतु' इत्यादि ऋग्वेद-वर्णनानुसार समस्त समय पर पर्वन्त देवता के अनुग्रह [आचार] से होने वाली वर्षा ही ओषधि-वनस्पति के उत्पन्न के द्वारा पार्थिव योग चेम का सम्पन्न कर रही है। हमारी समस्त ऐहलौकिक कामनाओं का एवं पार्थिव मौलिक कामनाओं का केन्द्रीकरण आस-बल पर ही अवलम्बित है। एवं इस की मूलप्रतिष्ठा सगोलीया वर्णा ही है।

वर्षा प्रकृति का प्रथम प्रत्यक्ष अनुग्रह है एवं पार्थिव ओषधि-वनस्पति जल-पशु-विचारि द्वितीयानुग्रह है। प्रथमानुग्रह [वर्षा] के आचार पर ही द्वितीयानुग्रह प्रसिद्धित है। १७, १८, इन दो कश्चिद्वर्गों में पहिले सगोलीय प्रथमानुग्रह का एवं २० वीं कश्चिद्वर्ग में द्वितीय मौलिक पार्थिव अनुग्रह का ही विश्वलोचन करती हुई भुक्ति भ्रान्त जनों की उस भ्रान्ति का आन्तर्दृष्ट लक्षण कर रही है जिस भ्रान्ति में पड़ कर वे भ्रान्त मनुष्य यह कहते सुने गए हैं कि "राष्ट्रीय कर्मकाण्ड यज्ञकर्म तो मरने के पश्चात् ही फल देते हैं। हमारा पहिला लक्ष्य आस-बल है। यह विन्ता राष्ट्रीय कर्मकाण्ड से निवृत्त नहीं हो सकती। अथवा ही भारतीय कर्मकाण्ड न केवल पारलौकिक परोक्ष फलों का ही प्रवर्धक है अपितु परोक्षविशेष के साथ साथ प्राकृतिक रम्यपूष वैज्ञानिक-शिक्षापूर्वक आधिमौलिकी समस्त प्रत्यक्ष कामनाएँ भी इसी यज्ञकाण्ड से सम्पन्न की जा सकती हैं। यही तो यह के-इष्टकामधुक् विशेषण का फलितार्थ है जिसे न समझकर अज्ञान भ्रान्त जन शास्त्रानुगत भारतीय वैदिक कर्मकाण्ड की उपेक्षा से अपना सर्वनाश ही कर रहे हैं।

पुरोवात अभ्र, विद्युत् स्वर्नमिलु, इन चारों सहयोगियों के एकत्र सम्मेलन से ही वर्षाकर्म की प्रवृत्ति मानी गई है। सुप्रसिद्ध 'पुरवाई हवा' ही 'पुरोवात' है। प्रत्यक्ष यह धूम-म्बोधि-सखिल-

मरुत (वायु-अग्नि-पानी-वातवायु) की समष्टिरूप 'वहल अन्न' है। प्रत्यक्षतः चाकचिन्य विद्युत् है, एवं प्रत्यक्ष भुत 'गञ्जन वर्जन' ही स्तनयितु है। सर्वप्रथम पुरोवात का सञ्चार होता है। पुरोवात के सञ्चार से इतस्तत् 'अनुमाय [अयमभाव]' से बिन्दु रूप अन्नजगहों का नियताभ्रमदेश में एकत्र सन्तप हो जाता है। अन्नवनता से समुत्पन्न वायु-अग्नि-जलाय-वयण से विद्युत्-उत्पन्न हो जाती है साथ ही गन्जन तन्त्रनशब्द स्तनयितु मी। इस सम्पूर्ण सामग्री-सम्पार के समवेत होते ही— 'तक् तक्' प्रतिध्वनि के साथ वर्षा होने लगती है। प्राकृतिक प्राणदेवताओं के प्राकृतिक सम्बन्ध से सम्बन्ध रखने वाले आभावण प्रत्याभावणकर्म की-ओ भावय रूपा प्रथमा व्याहृति का फल 'पुरोवात' है। 'अस्तु औपट् व्याहृति से अन्न का सम्बन्ध है। 'यज से विद्युत् का 'ये यजामहे' से स्तनयितु का एते तक् तक् प्रतिध्वनिपूर्वक वर्षा का औपट् इन पाँचवी व्याहृति से सम्बन्ध है। इसप्रकार प्राकृतिक प्राणदेवता पञ्चाव्याध्यात्मक इसी आभावण-प्रत्याभावणकर्म से वर्षा के प्रवर्तक बन रहे हैं जिस वर्षा के तात्त्विक स्वरूप का निम्न लिखित शब्दों में दिग्दर्शन कर देना अप्रावृत्तिक न माना जायगा।

भारतीय वैदिक-विज्ञान के सम्बन्ध में सबसे बड़ी विपत्तिपति यही है कि उसका अनेक रहस्यपूर्ण परिमाणश्री से ही विशेष सम्बन्ध है। बिना उर्ध्व आगत रूप केवल अक्षरार्थ के आधार पर सत्त्वैसा-निष्प्रकरण शून्य से निरर्थक से दृष्टिगत से एक कहानी से ही प्रतीत होने लगते हैं। साथ ही दूसरी बलिता यह भी है कि परोक्षप्रिय 'अप्यौ की परोक्षमाया [वेदमाया] के अनुमद से किसी भी विज्ञान का किसी एक ही प्रकरण में क्रमबद्ध निरूपण नहीं मिलता। अतः समस्त वेदशक्ति का प्रयत्न नहीं कर लिया जाता तत्काल किसी भी विज्ञानसिद्धान्त का यथानुरूप समन्वय सम्भव नहीं बन सकता। जिस दृष्टिबिद्या' के सम्बन्ध में प्रकृत में कुछ निवेदन करना है उसके लिए भी ये ही बलिताएँ विद्यमान हैं। प्रकृत ब्राह्मण की ओ भावयैति वृथाः पुरोवात समुत्थिर' इत्यादिका १२ वीं अध्याय में दृष्टिविज्ञान का निरूपण तो हुआ है। परन्तु यह विशासपूर्ण कहा जा सकता है कि, केवल इन कश्चिदध्याय से अथवा भी तो दृष्टिविज्ञान का विश्लेषण नहीं हो रहा। दूसरी पुरोवात अन्न विद्युत् स्तनयितु, औपट् आदि किसी भी तत्त्व का तो यहाँ विश्लेषण नहीं हुआ। अवश्य ही इन तत्त्वों के स्वरूप-परिधान के लिए एक-दूसरे उन सम्पूर्ण वैदिक स्थान-विशेषों की भार धारणा स्थान आकर्षित कर ही लेना न होगा जिनमें सत्त्वप्रकरणउद्गम की संपेक्षा से तत्त्व-विशेष मार्गों का सङ्गीकरण हुआ है। प्रवृत्तागत दृष्ट्येवज्ञान से सम्बन्ध रखने वाला प्रस्तुत प्रकरण पाठकों के लिए विशेषरूप से अनुरोधन का साधन बनेगा इसी आशा के साथ संक्षेप से तत्त्वसम्बन्ध में कुछ निवेदन कर देने का साहम किया हुआ है।

दृष्टिविद्या के सम्बन्ध में एक ही तथ्यवाद का अनेक दृष्टियों से समन्वय हुआ है। उन विभिन्न दृष्टिकोणों में से प्रकृत में द्वायश्रेय-उपनिषद् में सम्बन्ध रखने वाले पञ्चाग्निविद्यानुगत दृष्टिकरण का ही विशेष सम्बन्ध मानना पड़ेगा। द्वायश्रेय उपनिषद् में यह स्पष्ट किया गया है कि दृष्टि का मूल-स्वरूप अज्ञातस्व है। यही अज्ञातस्व आगे आकर सोमरूप में परिवर्तित होता हुआ दृष्टिरूप में परिणत होता है यही एक औपनिषद्-दृष्टिकोण है।

दूसरा दृष्टिकोण यह है कि विद्यानिरपेक्ष इन्द्र-आपूर्ति-इन्द्र नामक मनकर्मों के अनुयायी जीवात्मा निधनानन्तर कृष्णमया के अनुगामी बनता है। पहिल व शरीरकक्षायालोक

के प्रवर्तक हैं। यहाँ से यहाँ गया हुआ पानी यहाँ बरसता है—पञ्चम्य के द्वारा। एवं यहाँ से यहाँ पानी बरसता है—पार्ष्वि अग्निरोऽग्नि के द्वारा। पार्श्विबहुष्टि में पार्श्वि अहर्गण निमित्त बनते हैं एवं दिव्यबहुष्टि में सौर अहर्गण निमित्त बनते हैं। निम्नलिखित मन्त्रभूतियाँ इसी दृष्टिकोण का समर्थन कर रही हैं

(१) 'अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति, मरुतः सुष्टां नयन्ति ।

यदा खलु वा असावादिन्यो न्यक्तु रश्मिमिः पर्यावृणते, अथ कर्षति ।

—ते० सं० अं० १४ प्र० १० आ० १२ कं० ।

(२) 'समानमेतदुदकमुन्धेत्येव चाहमिः ।

भूमिं पर्जन्या जित्वन्ति, दिवं जित्वा न्ययन्त्य ।

—शुक्ल० १।१६।५१

एक अन्य दृष्टिकोण का भी समन्वय कीजिए। समान मनु करते हैं कि विशाखियों का यह कर्म ही इष्टि का मूल है। आहवनीयामि में यथाभिधि जो आहुति दी जाती है वह यमोक्त्य आदित्य में पहुँच जाती है। पार्श्वि आहुतिमाहक आदित्यवेक्ता प्रविदान [करते] में इष्टि करते हैं इष्टि से अन्न—उत्पन्न होता है अन्न से प्रबोध्यति होती है। इस प्रकार यथाहुति ही परम्परा इष्टिप्रवर्ति का बन रही है। देखिए !

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्—आदित्यमुपतिष्ठत ।

आदित्याजायते वृष्टि—वृष्टेरन्न, ततः प्रजा ॥

—मनु ३।७।६

एक पार्श्वि दृष्टिकोण और लीजिए। अक्षर से प्रजा [घर] का विकास होता है अन्न से कर्म उत्पन्न होता है कर्म से यह उत्पन्न होता है यह से पर्जन्य उत्पन्न होता है। पर्जन्य से इष्टि के द्वारा अन्न उत्पन्न होता है, एवं अन्न से मृच्छति होती है। यहाँ अक्षर को ही वृष्टि का मूलाकार माना जा रहा है। देखिए !

अन्नाद्भवन्ति भूतानि, पर्जन्यादन्नममस्य ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥

कर्म प्रसोद्भवं सिद्धिं यज्ञाच्चरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं यज्ञं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

—गीता ३।१४।१५।

यद्यपि उक्त दृष्टिकोणों की विशेषता—शैली में [छाप ही चाका—दुपिबी—रूप से] अथवा विद्यमान में भी भेद प्रतीत होता है तथापि वस्तुतया सभी दृष्टिकोणों का निर्विरोध समन्वय किया जा सका है। देना कि, आरम्भ में निवेदन किया गया है प्रथम दृष्टिकोण का प्रस्तुत व्याख्यानमकरण के लक्ष विशेष उद्देश्य है।

अतएव उली को आचार बनाकर यहाँ इष्टिविद्या का दिग्दर्शन करना समीचीन माना जायगा । छान्दोग्यश्रुति ने जिस पञ्चांगविद्या के आचार पर अप्सर्ग के द्वारा पुरुषतम का प्रतिपादन किया है, उस का वैज्ञानिक तत्त्व उली की भाषा में स्पष्ट है । अरुणपुत्र अतएव आरुणेय' इत उपनाम से प्रसिद्ध श्वेतकेतु अपनी तात्त्विक विज्ञानियों की पूर्ति के लिए तत्समय की सुप्रसिद्धा कुरुपञ्चालों की विद्वत्सभ्य [परिपत्] में उपस्थित होते हैं । प्रारम्भिक-योग्यता की परीक्षा के लिए पर्याप्त के मान्य विद्वान् जैबिलि श्वेतकेतु से प्रश्न करते हैं कि, कुमार ! क्या तुमने तुम्हारे पिता [अरुण] ने तत्त्वज्ञान के शिक्षण से युक्त कर दिया है ? । कुमार श्वेतकेतु उत्तर में ज्यों ही हों भगवान् । कहते हैं त्योंही जैबिलि उन के सम्मुख प्रश्नपरम्परा रख बैठते हैं । जैबिलि के द्वारा श्वेतकेतु से होने वाली प्रश्नपरम्परा का पाँचवाँ प्रश्न है— वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाप' पुरुष-यक्षसो भवन्ति—जानते हो तो बताओ ! पाँचवी आहुति में आपत्तत्त्व कैसे पुरुषस्वरूप में परिणत होजाया है ? । श्वेतकेतु समाधान करने में असमर्थ रह जाते हैं । फलतः स्वयं जैबिलि की ओर से ही पाँचों प्रश्नों का तात्त्विक विस्तोषण होता है ।

सुप्रसिद्ध वेदान्तसूत्र [व्याससूत्र] के तृतीयाध्याय के आरम्भ से आत्मगति विषयक सिद्धान्तों का अर्थवय सत्रों से प्रतिपादन हुआ है । वहाँ का प्रारम्भिक सूत्र है— तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति, सम्परिष्वक्त, प्रश्ननिरूपणाध्याम्' (व्या० सू० ६।१।१।) । जीवामा पाञ्चमौष्ठिकमर्त्यं अनित्य शरीर से धृक् अमृतनित्य तत्त्व है जब पूर्वसन्दर्भ से (प्रतिगदिता अध्यायद्वयी से) यह सिद्ध होजाता है—[तदन्तरप्रतिपत्तौ] तो, यह भी स्वतः एवं सिद्ध होजाता है कि, मय स्थूलशरीर के छूट जाने पर जीवामा लोकांतर में गमन करता है—(रंहति) । क्या विशुद्ध आत्मा का लोकांतर में गमन होता है ? प्रश्न का 'नेति' रूप से समाधान करते हुए भगवान् बादरायण कहते हैं कि, विशुद्ध आत्मतत्त्व का गमन असम्भव है । अतएव मानना पड़ता है कि जीवामा सूक्ष्म भूतों से वेष्टित होकर ही [आतिमहिक सूक्ष्मशरीर धारण करके ही] लोकांतर में गमन करता है [सम्परिष्वक्तो भूतसूक्ष्मै-गच्छति] ।

प्रमाण के लिए जैबिलि और श्वेतकेतु में होने वाली प्रश्नोत्तर-परम्परा ही पर्याप्त है । वहाँ पुरुष-आत्मा के सम्बन्ध में जो प्रश्नोत्तर हुए हैं उनसे यह प्रमाणित होता है कि, जीवामा भूतसूक्ष्मों से सम्परिष्वक्त होकर ही लोकांतरों में गमन करता है—(प्रश्ननिरूपणाध्याम्) । ७-प्रश्न निरूपण का तात्पर्य यही है कि, आधरोह (उत्पत्ति) क्रम में आपत्तत्त्व से ही पुरुष की उत्पत्ति हुई है । यदि आरोहक्रम में आपत्तत्त्व का पुनर्गमन न माना जायगा तो एक न एक दिन वह निःशेष ही होजायगी । फलतः निर्माणक्रम अवश्य होजायगा । उपर 'स्वयम्भूर्धाताध्वंसोऽर्धाम् व्यवधाञ्ज्वाश्वतीभ्यः' समाध्या-धाता यथापूर्व मकल्पयत्' इत्यादि श्रुतिप्रामाण्यानुसार सृष्टिक्रम शारवत माना गया है । इसकी यह शारवतता तभी असुरण की रह सकती है जब कि जीवाधरोहणम् जीवारोहण में भी आप तत्त्व का गमन माना जाय । इसी

० तदन्तरेत्यादिकसुप्रमेतद्-श्रुतदर्थं यदि वेत्थ किञ्चित् ।

स प्राह जीव करणावसासे सवेष्टितो गच्छति भूतसूक्ष्मै ॥

—प्राचीनसूक्ति

के प्रत्यर्क हैं। यहाँ से वहाँ गया हुआ पानी वहाँ बरसता है—पञ्चन्य के द्वारा। एवं वहाँ से वहाँ पानी बरसता है—पार्थिव अग्निरोऽग्नि के द्वारा। पार्थिववृष्टि में पार्थिव अहर्गण निमित्त बनते हैं एवं विष्णुवृष्टि में सौर अहर्गण निमित्त बनते हैं। निम्नलिखित मन्त्रवृत्तियाँ इसी दृष्टिकोण का स्मरण कर रही हैं

(१) 'अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति, मरुतः सृष्टां नमन्ति ।

यदा खलु वा असावादित्यो न्यरु ररिमभिः पर्यावृत्ते, अथ वर्षति' ।

—ते० सं० अं० १४ प्र० १० आ० १२ कं० ।

(२) 'समानमेतदुदकमुन्नेत्येव चाहमिः ।

भूमिं पर्जन्या सिन्वन्ति, दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥'

—शुक्ल० १।१६४।५१

एक अन्य दृष्टिकोण का भी समन्वय कीजिए। मगवान् मनु कहते हैं कि, विश्वतियी का यज्ञकर्म ही वृष्टि का मूल है। आहवनीयाग्नि में यथाविधि जो आहुति दी जाती है वह पशोऽस्त्व आदित्य में पहुँच जाती है। पार्थिव आहुतिग्राहक आदित्यदेवता प्रत्तिदान [बदले] में वृष्टि करते हैं। वृष्टि से अन्न-उत्पन्न होता है अन्न से पशोऽपि होती है। इस प्रकार असावृष्टि ही परम्परा वृष्टिप्रवर्धिका बन रही है। देखिए !

अन्नो प्रास्ताहुतिः सम्यक्—आदित्यमुपतिष्ठत ।

आदित्याज्ञायते वृष्टि—वृष्टेरन्न, ततः प्रजाः ॥

—मनु० ३।७।६

एक पाँचवाँ दृष्टिकोण ओर लीजिए। अक्षर से अन्न [चर] का विकसल होता है अन्न से कर्म उत्पन्न होता है कर्म से यज्ञ उत्पन्न होता है यज्ञ से पर्जन्य उत्पन्न होता है। पञ्चन्य से वृष्टि के द्वारा अन्न उत्पन्न होता है, एवं अन्न से मृत्युवृष्टि होती है। यहाँ अक्षर को ही वृष्टि का मूलाकार माना जा रहा है। देखिए !

अन्नाद्भवन्ति भूतानि, पर्जन्यादन्नसम्पदः ।

यज्ञाद्भवति पञ्चन्यो, यज्ञं कर्मसमुद्भवः ॥

कर्म अन्नोद्भवं भिद्वि अन्नाक्षरसमुद्भवं ।

तस्मात्पर्वगत्तं अन्नं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

—गीता ३।१४।१५।

यद्यपि उक्त दृष्टिकोणों की विवेचना-शैली में [वायु ही वाता-पृथिवी-रूप से] अथवा विद्वान्त्वे में भी भेद प्रतीत हो रहा है तथापि बहुगुणा सभी दृष्टिकोणों का निर्विरोध समन्वय किया जा सका है। जैसा कि, आरम्भ में निवेदन किया गया है प्रथम दृष्टिकोण का प्रस्तुत आद्यवाचकत्व के साथ विशेष सम्बन्ध है।

को सम्बन्ध है वही चन्द्रमा और नक्षत्रों का सम्बन्ध है। अग्नि वायु आदित्य चन्द्रमा, इन चारों प्रतिष्ठाया देवताओं के क्रमशः वसु-रुद्र आदित्य-नक्षत्र ये चार गणदेवता कहाए हैं। बिम्बकार अङ्गी अङ्गार से अज्ञातमक विस्फुल्लिङ्ग विनिर्गत हैं, एवमेव अङ्गी आप्य चन्द्रमा से अज्ञातमक आप्य नाद्विष्टक ठेक का बिम्बस हुआ है। अतएव नक्षत्रों को अनवरय ही अङ्गार-चन्द्रमापेक्षया विस्फुल्लिङ्ग कहा बाव-
यता है।

पार्थिव आन्तरिक्ष दिव्य इन तीनों में क्रमशः अग्नि वायु इन्द्र इन तीन प्रतिष्ठाया देवताओं का प्रभुत्व है। अतएव पार्थिव देवताओं को आग्नेय आन्तरिक्ष देवताओं को वायव्य पथ दिव्य देवदेवताओं को ऐन्द्र कहा जासकता है। उक्त विम्बयङ्कस्या में ये ऐन्द्रदेवता ही श्रुतिवक् हैं सूर्यकेन्द्रस्य दिग्गयगम-प्रजापति ही इस यज्ञ के यजमान हैं। दिव्य-ऐन्द्रदेवताओं के द्वारा भद्रावत्त्व की आविधानि में आहुति होरही है। इसप्रकार 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाः से यही ऐन्द्र दिव्य देवता ही गृहीत हैं।

अब शेष रह जाता है केवल भद्रा' तत्त्व। पूर्वभाषण-माथ्यों में अनेकधा भद्रा के दार्ष्टिक स्वरूप का निरलेपण किया बाबुछ है। अतएव पितृपेय अनावरयक है। प्रकरणसङ्गति के लिए यह बान सेनामाथ ही पर्याप्त होगा कि पारमेष्ठ्य अपतत्त्वानुगत आन्द्रलोम सं सम्बन्ध रखने वाला भत् [सत्य] को धारण करने वाला, मनोऽनुगतस्नेहतत्व ही 'भद्रा' है। 'भद्रा' रतो यश इन तीन आन्द्र-मनोताओं का क्रमशः धारुण्य शरीर * शुक्र मन इन तीन आप्यात्मिक पथों से सम्बन्ध है। तीनों ही प्राकृतिक अनुग्रह हैं। दिन के मन शुक्र, तथा शरीर में चान्द्र-भद्रा रत्न-यश का प्रकृत्या समावेश रहता है वे ही भद्रास्तु रतोया एव यशस्वी होते हैं।

मनोमयी भद्रा पितृप्राण की शुक्रमय रत्न मानव-प्राण की पञ्च वाङ्मय यश वपटकार के सम्बन्ध से देवप्राण की प्रतिष्ठा बनता है। भद्रावत्त्वानुगत पितृकर्म इस भद्रावत्त्व के सम्बन्ध से ही भद्रा' कहालाय है। भद्रा वा आप' [तै ना ३।२।४।१]-के अनुसार भद्रा वास्तव में आपोमय तत्त्वविशेष ही है जिसका उपलब्ध माथ्यों में तत्त्वदृष्ट्या सम्बन्ध नहीं हुआ है। आपत्त्व भद्रा का प्रथम रूप है एवं सोमत्व भद्रा का उत्तररूप है। तस्मिन्नपो मातरिस्था दधाति' [इष्टोपनिषद्]- आपो भृग्वज्जिरोरूपमापो भृग्वज्जिरोमयम्' [गोपय-ब्राह्मण] इत्यादि भुक्तिवों के अनुसार भृगुसंज्ञा स्नातृत्व एवं अज्जितस्त्रक्षण संज्ञ दोनों ही 'आप' हैं। अतएव आपोमयी भद्रा के लिए-'तज एव भद्रा [यत् ११ ३।१।११] यह भी कह दिया जाता है।

जन्तुक आपोमयी भद्रा परमेष्ठी में युक्त है तन्तुक यह भद्रा है। आदित्याग्नि में हुत होते ही आदित्याग्नि तथा भद्रारस, दोनों के समन्वय सं पूर्वस्वरूपोद्द द्वारा भद्रा 'सोम' रूप में परिणत होजाती है। आपोमयी भद्रा में आन्ध्रप्राण की प्रधानता रहती है। परन्तु उद्गूपांतरभूत लोम आप्यप्राण से सर्वथा

* 'यश शरीर मव म दयालु'—कविकुलगुरु ।

। (१) सर्वप्रथम कमप्राप्त 'धु विषा' का ही समन्वय कीजिए । यह श्लोक अग्नि है, आवित्म समित् है, रश्मियों भूम है, अहःकाल अर्चि है चन्द्रमा अक्षर है नक्षत्र भिस्सुसिद्ध हैं इन्द्रनेष्ट देवदेवता स्वयम्पार से धुश्लोकमि में अद्वा रूप इविदव्य की आहुति देते हैं । आहुत अद्वात्स, ओर आहुतिग्राहक अग्निवत्स, दोनों के अन्तर्ध्याम (चित्ति) सम्कृष्टात्मक राधापनिक उस समिभय से—भिस्में दो के पाग से दोनों के पूर्वस्वरूपोपमहन के द्वारा तीव्रत अपूर्णभाव उत्पन्न होजाता है—सोम नामक तत्त्वान्तर उत्पन्न होता है । अद्वात्स का रूपान्तर यही सोम आन्तरित्य यह में आहुतिद्रव्य बनने वाला है । सोमोत्पत्ति ही इस धु-व्यक्त का प्रधान फल है ।

धुश्लोक श्लोक है तत्र प्रतिष्ठित धेर्याणामि (सावित्रामि) श्लोकी है । सूर्यपियङ्ग भूताग्नि है विरक्त केन्द्र को आलम्बन बनाकर सौर धुश्लोक की अन्तिम सीमा में व्याप्त रहने वाला प्राणामि ही देवामि है । श्लोक-श्लोकी का अमेद मान कर ही यहाँ— असी वाप श्लोको गौतम । अग्नि वह कह दिया गया है ।

मृताग्नि-पियङ्गकम आग्नि (सूर्यपियङ्ग) प्रज्जलित सा दिलाई देता है । इसीसे आग्नेय वाप्यसदृश 'धूम' का उदय होता है । इसी समिन्धन से सूर्यपियङ्ग 'समित्' माना गया है ।

वितप्रकार प्रज्जलित समित् (काष्ठ) से धूम निष्पन्न करता है एवमेव प्रज्जलित सूर्यपियङ्गकमक समित् को गर्म बनाकर इससे चारों ओर रश्मियों का विज्ञान होता है । रश्मियाँ आग्नेय वाप्य की प्रतिक्रिया हैं । अतएव इन्हें अवश्य ही 'धूम' कहा जासकता है ।

वितप्रकार धूम से युक्त समित् से निष्पन्नने वाली अग्निस्फाला से अग्निरिक् में (चहुँ ओर) प्रक्षर होजाता है एवमेव रश्मियुक्त सूर्य से निष्पन्नने वाली रश्मियों के सहस्रना-विज्ञान से सम्पूर्ण तैलोक्य प्रक्षरित होसकता है । प्रक्षर ही अर्चि [ज्वाला] है । यहाँ प्रकाशालोक अह ही 'अर्चि' है ।

अवत्स ज्वाला [अर्चि] कनी रहती है तबतक समित् अक्षारकम में परिभूत नहीं होता । ज्वाला के शांत होजाने पर ही अक्षार की अभिम्यक्ति होती है । तपस्तपसा वह ज्वाला यहाँ अहर्लक्षणा अर्चि [प्रक्षर] है । अवत्स यह रहती है, तबतक चन्द्रमा प्रक्षरित नहीं होता [अभिम्यक्ति नहीं होती अर्चि अभिमव रहता है] । अहः के अन्तर्ध्याम होजाने पर चन्द्रमा उठी प्रक्षर अभिम्यक्त होजाता है जैसेकि ज्वालापराशर पर अक्षार अभिम्यक्त होजाता है । इसी सादृश्य से चन्द्रमा अक्षर माना जासकता है । चन्द्रमा सोममय है । सोममय चन्द्रमा की उत्पत्ति इसी दिव्य आदित्यव्यक्त से हुई है । इसलिए मी चन्द्रमा की आदित्यव्यक्त का अवयव माना जासकता है । चन्द्रमा का प्रक्षरधर्म मी तैय्यक्षर का ही प्रवर्त्यक है । प्रतिक्रित खर प्रकाश ही चान्द्रव्योत्ति का जनक बनता है, जैसा कि— इथा चन्द्रमसो गृहे-वरणिकि-रयसङ्गाधेय पानीयपियङ्ग-दिनकर-दिशिपञ्चबन्त्रिकाभिरचक्षस्ते इत्यादि बचनों से स्पष्ट है । इसलिए मी चन्द्रमा को अवश्यमव आदित्यव्यक्तवयव माना जासकता है ।

'चन्द्रमा अप्यन्तरा सुपर्शो भावत विधि' इत्यादि मन्त्रवर्णनानुसार चन्द्रमा अप्पियङ्ग है । नक्षत्र अप्त्वक के ही प्रवर्त्यक हैं अतएव इन्हें—'उरु' [पानीयपियङ्ग] नाम से व्यङ्ग्यत किया जाता है । नास्तिक आप्यप्राय यहाँ गलात्मक है यहाँ चान्द्रमस आप्यप्राय अस्तिष्ठता है । अवयव एवं अवयवी का

भी सम्भव है, वही चन्द्रमा, सौर नक्षत्रों का सम्भव है। अग्नि वायु, आदित्य चन्द्रमा इन चारों प्रतिष्ठाया देवताओं के क्रमशः घसु-रुद्र-आदित्य-नक्षत्र ये चार गणदेवता कहाए हैं। जिसप्रकार अग्नी अन्नार से अन्नारमक विस्फुल्लिङ्ग विनिर्गत हैं, एवमेव अग्नी आप्य चन्द्रमा से अन्नारमक आप्य नाक्षत्रिक ठेक का विकास हुआ है। अतएव नक्षत्रों को अन्नार ही अन्नार-चन्द्रमापेक्षया विस्फुल्लिङ्ग कहा जासकता है।

पार्थिव आन्तरिक्य दिव्य इन तीनों में क्रमशः अग्नि वायु इन्द्र इन तीन प्रतिष्ठाया देवताओं का प्रमुख है। अतएव पार्थिव देवताओं को आग्नेय, आन्तरिक्य देवताओं को वायव्य, एवं दिव्य देवताओं को ऐन्द्र कहा जासकता है। उक्त दिव्यरहस्य में ये ऐन्द्रदेवता ही श्रुतिवत् हैं सूर्यकेन्द्रस्थ हिरण्यगर्भ-प्रभापति ही इस यज्ञ के यन्मान हैं। दिव्य-ऐन्द्रदेवताओं के द्वारा भद्रावत्त्व की खविप्रप्ति में आप्रति हो रही है। इसप्रकार तस्मिन्नेतस्मिन्तर्गनौ देव्याः से यहाँ ऐन्द्र दिव्य देवता ही गृहीत हैं।

अन शेष रह जाता है केवल भद्रा' तत्त्व। पूर्वभाषण-भाष्यों में अनेकधा भद्रा के वास्तविक स्वरूप का निरलेखन किया जानुका है। अतएव पिष्टपेषम अनावश्यक है। प्रकरणसङ्गति के लिए यह जान लेनामात्र ही पर्याप्त होगा कि पारमेष्ठ्य अपतत्त्वानुगत चान्द्रोम से सम्भव रहने वाला भद्रा [सत्य] को धारण करने वाला मनोऽनुगतस्नेहतत्त्व ही भद्रा है। भद्रा रेतो यथा इन तीन चान्द्र-मनोताओं का क्रमशः आत्मय शरीर, शुक्र मन इन तीन आध्यात्मिक पदों से सम्भव है। तीनों ही प्राकृतिक अनुग्रह हैं। भिन के मन शुक्र तथा शरीर में चान्द्र-भद्रा रेत-यथा का प्रकृत्या समावेश रहता है वे ही भद्रालु रेतोभा एव यथास्वी होते हैं।

मनोमयी भद्रा पितृप्राण की शुक्रमय रेत मानव-प्राण की एका वाङ्मय यथा वपट्कार के सम्बन्ध से देवप्राण की प्रतिष्ठा बनता है। भद्रावत्त्वानुगत पितृकर्म इस भद्रावत्त्व के सम्बन्ध से ही भद्रा' कहाया है। भद्रा वा आप' [ते मा १।२।१।१]-के अनुसार भद्रा वास्तव में आपोमय तत्त्वविशेष ही है जिसका उपलब्ध भाष्यों में तत्त्वदृष्ट्या समन्वय नहीं हुआ है। अपूर्णत्व भद्रा का प्रथम रूप है एवं सोमत्व भद्रा का उत्तररूप है। तस्मिन्नपी मातरिखा वधाति' [ईरोपनिषत्]- आपो सुगन्धिरूपमापो भुग्वङ्गिरोमयम्' [गोपय-भाषण] इत्यादि भुक्तियों के अनुसार भुगुलक्षण स्नेहतत्त्व एवं अङ्गिरालक्षण तेज दोनों ही 'आप' हैं। अतएव आपोमयी भद्रा के लिए-तेज एव भद्रा [शत० ११ १।२।१।२] यह भी कह दिया जाता है।

वस्तव आपोमयी भद्रा परमेष्ठी में शुक्र है तत्त्वक यह भद्रा है। आदित्याग्नि में हुत होते ही आदित्याग्नि तथा अन्नारस, दोनों के समन्वय से पूर्वत्वकपोह द्वारा भद्रा सोम' रूप में परिणत हो जाती है। आपोमयी भद्रा में आप्यप्राण की प्रधानता रहती है। परन्तु अक्षुमान्तरभूत सोम आप्यप्राण से सर्वथा

❖ 'यथा शरीर मध मे दयालुः'—कविकुलगुरु ।

वहिकृत है। यह विशुद्ध देवान्न बन जाता है। यही द्युलोकोपलब्धित-आधिदैविक यज्ञसंस्था के द्यु-पर्वा-
'मरु प्रथमपर्व' का सर्वप्रथम निदर्शन है जिसका निम्न लिखित मुक्ति से स्पष्टीकरण होया है—

द्यौः (१) “असौ धाव लोको गोतम ! अग्नि । तस्य आदित्य एव समित्, रश्मयो धूम ,
अहरर्चिः, चन्द्रमा अङ्गारा , नद्यन्नासि निस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नतस्मिन्नग्नौ
देवा भद्रा जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति” । (दिव्यपञ्च)

* * * * *

[२]—इस आधिदैविक यज्ञपत्र अन्तरिक्ष से सम्बन्ध रखता है। निम्नप्रकार पृथिवी का अष्टिकावा
यथाग्निगर्भा प्रोथवी के अनुसार ‘अग्नि है द्युलोकोपलब्धित आदित्य [इन्द्र] है, एवमेव अन्तरिक्ष के
अष्टिकावा वायुदेवता माने गए हैं। इस वायुत्व के अनेक विवर हैं। उनमें से सोमतरण का अनुयोगी
एवं वृक्षतरणका प्रतियोगी आप्यप्राणानुगत वायुविशेष ही प्रकृत की अपूर्वति में अभिप्रेत है। यही अन्त-
रिक्ष वायुविशेष ‘पर्जन्य’ कहलाया है। यही उस द्युलोकोनुगत सोम को अपने गभ में रखने के कारण
‘अग्नि’ [आप्यग्नित्] कहलाया है। आप्य अग्नि के सम्बन्ध से ही इसे—पर्जन्यो वा अग्नि [शत १४-
१।१।१३] इत्यादि रूप से अग्नि कहा गया है। वर्षा से पहिले जो कनकनाता हुआ पूर्ववासु [पुर्वाह इवा]
प्रवाहित होता है यही ‘पर्जन्य’ कहलाया है। इसी अभिप्राय से पर्जन्य का ‘ऋन्दीर्घ हि पर्जन्य’ [शत
१।१।१२] यह लक्षण दिया गया है।

अतर्मुक्ति शिकत्त्व परिभाषा में यही पर्जन्य ‘भव’ नाम से व्यवहृत हुआ है। पर्जन्य ही इन्द्र के द्वारा
सर्वप्रपञ्च का प्रभव बनता है। अतएव ‘पर्जन्यादीर्घ सर्व भवति’ के अनुसार अतर्ग्व ही इसे ‘भव’ कहा
जासकता है [वेदिए शत १।१।१।१५]। आप्य-अग्निस्तत्त्व वायव्य तत्त्वामक पर्जन्य के उक्त बस्तुस्वरूपा-
त्मक श्रौत निरूपण के विद्यमान रहते भी यदि इस का पर्जन्यो नाम धृष्ट्युपकरणभिमानि देवताविशेषः
[शाङ्खर्यमाध्य] यह कार्य किया जाता है तो आश्चर्य इतलिए नहीं होता कि, देश का भूतविज्ञान गत तीन
सहस्राब्दों से सर्वथा स्मृतिगर्भ में ही स्थित रहा है। आप्यप्राणात्मक वायु [पर्जन्य] इन्द्र का उपकरण भी
है प्रायश्चर्मत्वेन इसे देवता भी कहा जासकता है। परन्तु यह ‘अभिमानिभ्यपदेशस्तु विशेषयुगतिभ्याम
वत्ता अभिमानी देवता को नहीं है, बल्कि—शतपथमाध्य प्रथमपर्व के ‘अष्टविधदेवताविज्ञान’ प्रकरण में स्पष्ट
किया जा चुका है। अभिमानी देवता का सम्बन्ध एकमात्र उपासनाकारण से ही माना गया है। कर्मकथना-
नुगत देवता का जो विशुद्ध तत्त्ववाद से ही सम्बन्ध है।

विद्यप्रकार द्युलोकोपलब्धित आदित्याग्नि प्राणासि या एवमेव यह आन्तरिक्ष आप्यप्राणाग्नि [पर्ज-
न्य] भी प्रायश्चित्त होने से देवाग्नि ही माना सक्या। ऋन्दीर्घसर्मा प्रत्यक्षानुभूत पुरोवात इसी पर्जन्य का
भौतिकरूप माना जासक्या। यही मूलशब्द प्राणात्मक पर्जन्यवासु का उद्भवक बनता है अतएव इसे पर्जन्या
ग्नि की समित् माना जासक्या है।

पर्जन्याग्नि भूतवासु आन्तरिक्ष अपूर्व अग्निस्मन्त्वेन उत्पन्न आप्य [धूम] इन के सम्बन्ध
से ही ‘अभ्र’ का स्वल्प सम्भव होता है। इन उपकरणों में ‘वाय्व’ ही प्रधान है। अतएव वायव्याय से

अथ को 'धूमात्मक' कह देना अन्वय बन जाता है। यह वाष्प धूतरूप से अन्तरिक्ष में उभय ज्वाले है। पञ्चानुगत समिध-स्थानीय भौतिक वायु [मानसूत] के व्यापार से ही इतस्तत् धूतरूप से बिल्ले हुए वाष्प एकत्र पूँजीभूत होते हैं। यही वाष्पपुच्छ 'अभ्र' कहलाता है जिस की उत्तरायस्या मेघ कहलाई है। क्योंकि उमिह से धूम का निर्गम होता है इधर समिधचक्षुष भूतवायु ही वाष्पपुच्छ अथ बनक [संपादक] है। इसलिए भी अभ्र को धूम कहा जासकता है।

अन्तरिक्ष्य भ्योसि विद्युत् है। यही पर्वन्याग्नि की अर्ध [प्रकाश] है। अतएव अवश्य ही विद्युत् को अन्तरिक्ष्याग्नि-न्यालारूप अर्ध कहा जासकता है। यत्र अङ्गार हैं, गज्जन सर्जन विस्फुल्लिङ्ग हैं, वैसाकि अग्नि विस्तार से पल्लामा जाने वाला है।

एषविध पर्वन्याग्नि में अन्तरिक्ष्य वायव्य-देवताओं के द्वारा सोम की आहुति होती है। पर्वन्याग्नि, सोम, दोनों के रासायनिक सम्मिश्रण से ही 'वृष्टि' का प्रादुर्भाव हुआ है। यही आधिवैदिक यज्ञ की वृक्षी विधा है, जिस का कि निम्न लिखित शब्दों में स्पष्टीकरण हुआ है।

अन्तरिक्ष्य (२) "पर्वन्नो वाज गीतम ! अग्नि । तस्य वायुरेव समित्, अभ्र धूमः, विद्युदचि, अशनिरङ्गारा हादनयो विस्फुल्लिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा सोम राजान जुह्वति । तस्या आहुतेर्वर्ष सम्भवति" (अन्तरिक्ष्ययज्ञः)।

[३]—पिण्डात्मिक [भूतात्मिक] पृथिवी 'भूमि' कहलाई है एवं महिमात्मिक [प्राणात्मिक] पृथिवी पृथिवी कहलाई है। भूपिण्ड के आधार पर बिल्ले प्राणायाम ही प्रकृत में 'पृथिवी' शब्द से एहीव है। यही प्राणायाम पार्थिव भौतिक यज्ञ की मूलप्रतिष्ठा बनता है। यही भौतिक यज्ञ की योनि है जिस के लिए—'अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य' यह कहा जाता है।

भूपिण्डानुगत प्राणायाम भूकेन्द्र से निकल कर १७ में अङ्गण पर्यन्त व्याप्त रहता है, वैसा कि पूर्व के 'सप्तवशो वै प्रजापति' इत्यादि निगदभ्याख्यान में स्पष्ट कर दिया गया है। सप्तवश अङ्गणायामक आग्नेय मण्डल ही वह पार्थिव सम्बन्ध है जिस का सौर सावित्रप्राणायाममण्डलरूप स्थि सम्बन्ध के साथ १७ में अङ्गण में अतिमान हो रहा है। नसदशभिन्दु ही समयसम्बन्ध की मूलप्रतिष्ठा मानी गई है। यह सम्बन्धमण्डल बाह्य मय है। वाक्सत्य ही भूतविकृत का बनक चर तत्त्व है। अतएव प्राणायाम बहौ दवाग्नि कहा जा सकता है यहाँ वाग्निरूप सम्बन्ध को भूताग्नि कहा जासकता है। इसी पूर्वमण्डलन में सम्बन्ध-मण्डल इस पार्थिव प्राणायामिक की समित् माना जासकता है।

परमाकाश पुराणाकाश शरीराकाश दहराकाश [वध्रकाश], इत्यादि भेदसे आकाश के अनेक विध माने गए हैं। स्वात्म्युष परमभ्योमन् ही परमाकाश है। सौरमण्डल [सौररात्रमीश्लोक्य] से सम्बन्ध रखने वाला अणुवसमुद्राद्यच्छिन्न आकाश ही पुराणाकाश है। शरीर एवं दहराकाश आध्यात्मिक आकाश है। पुराणाकाशालक्षणा सौरी त्रिलोकी में पाथियाकाशालक्षणा सम्बन्धमण्डल प्रतिष्ठित

है। सम्बत्सर के अग्न्यात्मक, कालात्मक, वयोनाचात्मक, यैव से तीन विवृत हैं। अग्न्यात्मक सम्बत्सर तो सवित्र है। कालात्मक सम्बत्सर मातृसिद्ध बनता हुआ व्यवहार की प्रतिष्ठा बन रहा है। वयोनाचात्मक सम्बत्सर ही पार्थिव आकाश है। मातृपरिमाणान्निष्ठ सम्बत्सरमरुदबलीमा ही वयोनाचात्मक सम्बत्सर है। यही अग्न्यात्मक सम्बत्सर कहलाया है, वैद्य कि—‘अयोमा हि सम्बत्सरः’ [शत ८।४।१।११] इत्यादि बचन से प्रमाणित है। भूगुणपर प्रतिष्ठित अस्मदादि पार्थिव प्रजाकां जिस आकाश का साक्षात्कार किया करते हैं वह यही पार्थिववाक्य है, जिस का वाक्य स्वरूप पार्थिवानि से उचित वाक्य से ही निम्नतः हुआ है। इसी वाक्य के सम्बन्ध से आकाश को प्रकृत भूतयज्ञ का ‘धूम’ माना जा सकता है।

और दिग्बान्नि अयोतिर्मय है। यही ‘यज्ञो ह वैवेद्यो अपचक्ष्यम्। स कृष्णो मूर्त्ता चकार’ इत्यादि सिद्धान्तानुसार प्रबन्ध के सम्बन्ध से पार्थिववर्गत् में युक्त होता हुआ कृष्णरूप में परिवर्त हो रहा है। अहंकार में पार्थिवसंस्था यहाँ और अयोतिष्मान् सावित्रानि से अनुपहृत रहता है यहाँ रात्रि में पार्थिव कृष्णान्नि का स्वामाधिक विकास रहता है। अतएव कृष्णमावात्मिका तमोमयी रात्रि ही इस पार्थिव वशाभि की अर्चि’ मानी गई है। अग्नि के अनुरूप ही तो अर्चि होती है। पार्थिव अग्नि यदि कृष्ण है तो अन्विष्टावन्निष्ठ कृष्णा रात्रि भी अवश्य ही कृष्णान्नि की कृष्णार्चि है।

रात्रिकपीति अर्चि बहत्क रहती है तन्वक दिशाओं का बोध नहीं होता। रात्रि के अवसान पर ही दिशाएँ परिचात होती हैं। अर्चि के भवस्थान होने से ही वो अज्ञार का जन्म होता है। इसी समग्रजन से दिशाओं को अज्ञार माना जा सकता है। अज्ञार अवयवी है तो विस्फुलिङ्ग अवयव हैं, अनेक हैं सर्वतो व्याप्त हैं। “सर्वत इव हिमा अवान्तरदिशाः” (शत २।४।१।११) के अनुसार सभी पान्त अवान्तर दिशाएँ हैं। इसी समग्रजन से अवयवात्मिष्ठ अवान्तर दिशाओं को ‘विस्फुलिङ्ग’ माना जा सकता है।

उक्त परिग्रहों से युक्त पार्थिव अग्नि में पार्थिव आग्नेय वेदवाक्यों के द्वारा वृद्धि को आहुति होती है। पार्थिव मृग्यम भूवाग्निपुक्त प्राणान्नि तथा आ उरिच्य वृष्टि (अक्ष), रेतों के रात्रयनिक समिभक्ष से मोहि—स्वादि साक्ष्य ‘अन्न’ उत्पन्न होता है। यही मन्त्रस्य आधिगोष्ठिक पार्थिव यज्ञ की मात्र एक विधा है विरुद्ध भी विरुद्धतः हुआ है—

पृथिवी-(३)—“पृथिवी बोध गौतम ! अग्निः। तस्याः सम्बत्सर एव समित्, आकाशो धूमः, रात्रिरर्चि, दिशोऽङ्गतरा, अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः। तस्मिन्ने तस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं शुद्धति। तस्या आहुतेरन्नं सम्ममति”।

(पार्थिवयज्ञ)।

(४)—द्विषिष्ठ आधिदैविक यज्ञ तथा एक आधिभौतिक पार्थिव यज्ञ के उक्त स्वरूप-विश्लेषण के अनन्तर आधिदैविक आधिभौतिक यज्ञ से कृतरूप आध्यात्मिक यज्ञ के रूपसङ्गठन पुरुषयज्ञ-विषय का निरूपण करती हुई अग्नि कहती है कि, हे गौतम ! पुरुष निश्चयेन (इस आध्यात्मिक यज्ञ का) अग्नि है।

यहाँ 'पुरुष' शब्द से वह आध्यात्मिक पञ्च वैश्वानर अग्नि ही अभिप्रेत है, जो सम्पूर्ण प्राणीवर्ग की प्रतिष्ठा बना हुआ है। एवं विस्मय 'अहं वैश्वानरो मूर्त्वा प्राणिनां देहमाभितः। प्राणायानसमायुक्तः' (गीता १५।१५) इत्यादि रूप से विकीर्ण हुआ है। अग्निविद्योपक्रम में यह स्पष्ट किया गया है कि, यह पञ्च प्राणयज्ञ प्राणीयज्ञ भेद से दो भागों में विभक्त है। पार्थिव प्राण अपान है, आन्तरिक्ष प्राण ज्योतः है, दिव्यप्राण प्राण है। दिव्यप्राणलक्षणा प्राण, पार्थिव अपानलक्षणा प्राण, इन दोनों प्राण-पानों से सम्पन्न स्थानलक्षणा आन्तरिक्ष प्राण का उर्वीचर ग्रहण हो जाता है, जैसे कि 'शवापृथिवी' शब्द से पृथिवी के सम्पन्न आन्तरिक्ष का 'तन्मध्यपतितस्तद्वामह्येन गृह्यते' न्याय से ग्रहण हो जाता है।

पार्थिव अपानाग्नि पार्थिव नर (नायक-अध्यक्ष) है आन्तरिक्ष वायुम्याग्नि आन्तरिक्ष नर है दिव्य प्राणाग्नि दिव्य नर है। पृथिवी आन्तरिक्ष, यों तीनों लोकों के अपानात्मक अग्नि स्थानात्मक वायु, प्राणात्मक आदित्य, तीनों नरों के पारस्परिक अन्तर्ध्याम सम्बन्ध से उत्पन्न होने वाला केश-लोम-नख-मांसों को छोड़कर (या लोमभ्यः आ नखामभ्यः) सर्वाङ्ग शरीर में व्याप्त रहने वाला तापधर्मा आध्यात्मिक अग्नि ही 'वैश्वानर' कहलाया है। इस की आध्यात्मिक-पञ्चता को लक्ष्य में रखकर ही भुक्ति ने कहा है—'पृथिवीं वै पुरुषं (वैश्वानरं) पञ्च' (ऐत० ब्रा २।२६)।

वैश्वानरलक्षणा आध्यात्मिक पञ्च अग्नि में क्योंकि त्रैलोक्याग्नि का समावेश है अतएव इसके लिये—'वैश्वानरो वै सर्वं अग्नयः' (शत० १।२।१।१५) यह कहा जाता है। शरीर में मस्तक भाग श्लोक है नाभि-पर्यन्त भाग आन्तरिक्ष है, गुद—नाभ्यन्तर भाग पृथिवी-लोक है, और यही आध्यात्मिक-त्रैलोक्य है। इन तीन लोकामक तीन पुरों की समष्टिभूत शरीरपुर में सीमित रहने से ही—'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो-अतः पुरुषः' (शत० १।२।१।२१) यह लक्षण किया जाता है। महद्योनि के भेद से प्रत्येक अध्यत्मसंस्था [प्राणशरीर] का वैश्वानर प्रकृ-वृक्-शरीरप्रभों में विभक्त होता हुआ पृथग्वर्त्मा बना हुआ है जैसा कि—'एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानरः' [शत० ब्रा १।२।१।१०] इत्यादि वचन से प्रमाणित है। एवमपि सर्वाग्नि [लोकप्रयाग्नि] लक्षणा इस आध्यात्मिक अग्नि के उक्त वैश्वानर—'पुरुष'—मांसों का ही निम्न लिखित वचनों से स्पष्टीकरण हो रहा है—

(१)—'स य स वैश्वानर-इमे स लोकाः। इयमेव पृथिवी विश्वं, अग्निनरः। आन्तरिक्षमेव विश्वं, वायुनरः। द्यौरव विश्वं, आदित्यो नरः। (निश्चेम्यो नरेभ्यो जातोऽग्निर्वैश्वानरः)' (शत० ६।३।१।३)।

(२)—'इमे वै लोका पू। अयमेव पुरुष, योऽय पवते। सोऽस्या पुरि शेते, वस्मात् पुरुषः' (शत० १३।६।२।१)।

(३)—'प्राण एष स पुरि शेते। स पुरि शेते-इति पुरिशयं मन्तं प्राणं 'पुरुष' इत्याचक्षते (परोक्षम्। परोक्षप्रिया इव हि देवा, प्रत्यक्षप्रिया)'—गो०आ०पू० १।३६।

है। सम्बत्सर के अग्न्यात्मक, अज्ञातमक, व्योनाचत्मक भेद से तीन विवत् हैं। अग्न्यात्मक सम्बत्सर तो समित् है। अज्ञातमक सम्बत्सर भाविस्त्रिज्ज कनता हुआ व्यवहार की प्रतिष्ठा बन रहा है। व्योनाचत्मक सम्बत्सर ही पार्थिव आकाश है। वाक्पूरिमाणस्त्रिज्ज सम्बत्सरमयवत्सीमा ही व्योनाचत्मक सम्बत्सर है। यही व्योमात्मक सम्बत्सर कहलाया है, ऐसा कि—‘उभयोमा द्वि सम्बत्सरः’ [शत ८५।१।११] इत्यादि बचन से प्रमाणित है। भूगुण्डपर प्रतिष्ठित अस्मदादि पार्थिव प्रजावर्ग जिस आकाश का साक्षात्कार किया करते हैं वह यही पार्थिवाकारा है, जिस का वाक् स्वरूप पार्थिवाग्नि से उत्पन्न वाक् से ही निम्न हुआ है। इसी वाक् के सम्बन्ध से आकाश को प्रकृत भूतयत्न का ‘भूम’ माना जा सकता है।

और दिव्याग्नि व्योदिर्मन्त्र है। वही ‘यद्यो ह देवभ्यो अपयज्यम। स कृष्णो भूत्वा जपार’ इत्यादि छिदान्तानुसार प्रवर्ण के सम्बन्ध से पार्थिवगुण में युक्त होता हुआ कृष्णरूप में परिवर्त हो रहा है। अहंकार में पार्थिवस्वरूपा वहाँ और व्योतिष्मान् छात्रिणाग्नि से अनुपरीति रहता है वहाँ रात्रि में पार्थिव कृष्णाग्नि का स्वाभाविक विस्फोट रहता है। अतएव कृष्णमावात्मिक समीपमी रात्रि ही इस पार्थिव ज्ञानाग्नि की ‘अग्नि’ मानी गई है। अग्नि के अनुरूप ही तो अग्नि होती है। पार्थिव अग्नि यदि कृष्ण है तो कृष्णमावात्मिक अग्नि रात्रि में अपश्य ही कृष्णमाग्नि की कृष्णार्थि है।

यजिरूपीणि अग्निं वस्तुतः रहती है, वस्तुतः दिशाओं का बोध नहीं होता। रात्रि के अन्तर्धान पर ही दिशाएँ परिज्ञात होती हैं। अग्नि के अवयान्त होने से ही तो अज्ञार का कर्म होता है। इसी समग्रतन से दिशाओं को अज्ञार माना जा सकता है। अज्ञार अवयवी है, तो विस्फुल्लिङ्ग अवयव है, अनेक हैं सर्वतो म्पात हैं। ‘सर्वत इव हिमा अवान्तरदिशाः’ (शत २।१।१।११) के अनुसार समी प्रान्त अवान्तर दिशाएँ हैं। इसी समग्रतन से अवयवात्मिक अवान्तर दिशाओं को ‘विस्फुल्लिङ्ग’ माना जा सकता है।

उक्त परिग्रहों से युक्त पार्थिव अग्नि में पार्थिव अग्नेय देवताओं के द्वारा इष्टि की आहुति होती है। पार्थिव मुख्यतः स्वाग्नि, युक्त प्राणाग्नि तथा आ-उरिष्य वृष्टि (जल) दोनों के रासायनिक सम्मिश्रण से ओहि—यथादि उत्पन्न ‘अन्न’ उत्पन्न होता है। वही मन्त्रस्थ आधिमीतिक पार्थिव यज्ञ की मात्र एक विधा है जिसका यी निरूपण हुआ है—

पृथिवी-(३)— पृथिवी बोध गौतम ! अग्निः । तस्याः सम्बत्सर एव समित्, आकाशो धूमः, रात्रिरग्निं, दिशोऽङ्गतरा, अवान्तरदिशो विस्फुल्लिङ्गाः । तस्मिन्ने तस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नं सम्मनसि” ।
(पार्थिवयज्ञ) ।

* * * *

(४)—द्विविध आधिदैविक यज्ञ तथा एकक आधिमीतिक पार्थिव यज्ञ के उक्त स्वरूप-विश्लेषण के अनन्तर आधिदैविक आधिमीतिक यज्ञ से कृतरूप आध्यात्मिक यज्ञ के रूपान्तरण पुरुषयज्ञ-विषय का निरूपण करती हुई अति कहती है कि, दे गौतम ! पुरुष निश्चयेन (इस आध्यात्मिक यज्ञ का) अग्नि है।

उक्त 'पञ्चाग्निविद्या'—यस्य पञ्चपर्यायस्य यज्ञ का निष्कर्ष यही हुआ कि, शुक्लोकोपक्षित आदि त्याग्नि अन्तरिक्षलोकोपक्षित वायव्य पतन्याग्नि, मूलोकोपलक्षित पार्थिव अग्नि, पुरुषात्मक वृक्षा सञ्चरण वैश्वानर (अग्नि [शरीराग्नि], योपाप्राणात्मक रक्तग्नि इन पाँच अग्नियों में क्रमशः भद्रा सोम वृष्टि, अन्न, रेत इन पाँच द्रवियों की आहुति होती है। वही भद्रासञ्चरण आप (अप्सुक्त) उत्तरोत्तर प्रतिष्ठित अग्निसन्तुष्ट में सोम-वृष्टि-अन्न-रेतोरूप में परिणित होता हुआ अन्तिम पाँचवीं रेतो आहुति से पुरुषस्वरूप (गमस्वरूप) का आरम्भक [उपादान] बन रहा है। इसीलिए यह निरवयन भद्रा आसक्त है कि—

“इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्ति”

१-१-(१) योः—आदित्यः (असौलोका) —भद्रा	} —आविर्भावकयज्ञ	} —प्राणयज्ञः
२-२-(२) अन्तरिक्षम्—वायु (पतन्य) —सोम		
३-३-(१) वृष्टिः—अग्नि (वृष्टिः) —वृष्टि	} —आविर्भावकयज्ञ	} —पञ्चनियमः
४-१-(१) वृषा—वैश्वानर. (पुरुष) —अन्नम्		
५-२-(२) योपा—मातृलिक (योग) —रेत		

पञ्चाग्निविद्यामक पञ्चयज्ञ के द्वािप यज्ञर्पण को [पर्यन्त्ययज्ञ को] सोमाहुत के द्वारा वृष्टि का प्रयत्न करता गया है, जो कि— अग्नियं इतो वृष्टिमुदीरयति' इत्यादि पूर्वोक्त तृतीय-वृष्टिकोण से सर्वथा निरुद्ध पड़ता है। पार्थिव अग्नि पार्थिवपानी को वाष्परूप में परिणत कर अन्तरिक्ष वायु घरातल में सञ्चित कर वृष्टा है अग्नि के द्वारा वायु के गम में सञ्चित नहीं पार्थिव पानी का कक्षान्तर में वरस पड़ता है। यह कथन अवश्यमेव उक्त पर्यन्त्ययज्ञमीमांसा का प्रतिद्वन्द्वी प्रतीत होता है।

भद्रा सोमरूप में सोम पञ्चम्याग्नि में आहुत होकर वृष्टिरूप में परिणित होता है। अवश्यमेव यह सिद्धान्त तृतीय-वृष्टिकोण में आधात उत्पन्न कर रहा है। धेनवा सिद्धान्त प्रामाणिक माना जाय ! बर्क होता ही भूवि-सम्मत सिद्धान्त है ? आर्यसम्प्रदाय उत्तर देती है—जहाँ भीत-सिद्धान्तों में ही परस्पर विरोध प्रतीत होता हो वहाँ दोनों ही प्रमाण हैं। इसीलिए कि यह विरोध केवल स्थूलदृष्टि से ही सम्पन्न रहता है। तत्त्वदृष्टि का आधार पर जब समन्वय किया जाता है तो विरोध का सर्वथा उन्मूलन हो जाता है। केवल निरूपणीया शैली के भेद से विरोध की प्रतीति ही होती है। वस्तुतः विरोध ही नहीं। सृष्टिक्रमार्थमभिज्ञानदृष्टि से जहाँ पञ्चम्यज्ञानुगत वृष्टिमिदन्त प्रामाणिक है, वहाँ स्थितिक्रमानुगता विज्ञानदृष्टि से अग्निर्या० इत्यादि तृतीय वृष्टिकोण सुसम्बन्धित है।

पाञ्चमौलिक शरीर चित्वाग्निमय है भूताग्निमय है। यही वायुमय अग्नि है। यही शरीरपरिचिह्न वैश्वानर नामक पुरुषाग्नि की समित् है। इसी शरीरपुरुषरूप वाग्नि [शरीर] से वह समित् रहता है। रवात्प्रश्नवात्मात्मक प्राण ही इस समित् शरीराग्नि से अवसररूप से निबलने वाला धूम है। विद्योपसृष्टित अन्यात्मक शब्द ही [वैश्वतीनाह् ही] इस की अर्चि है। आदित्यप्राजात्मक चक्षु ही अन्यधर में अङ्गारका प्रतीकमान [जिस स्थिति का पशुओं की आँखों में रात्रि में प्रत्यक्ष किया जासकता है] चक्षु ही अङ्गारक। वाग्निविकारभूत शब्दभूति का अविच्छाद। भोज ही विस्फुल्लिङ्ग है। ऐसे इस आध्यात्मिक पुरुषाग्नि में आध्यात्मिक इन्द्रियदेवताओं के द्वारा वर्षाविध्वरभूत अग्रलक्षण इन्द्रिय की आहुति होती है। मुक्ताम रस-मल के क्रमिक विशकलन से क्रमशः रस भस्मक मांस मेद अस्मि मज्जा इन घातुकरों में परिणत होता हुआ अन्ततोगत्या रतेरूप में परिणत होजाता है। यही आध्यात्मिक वज्र की प्रथमा विधा है जिस का निम्न लिखित शब्दों में स्पष्टीकरण हुआ है।

पुरुषः (धृपा)-४—“पुरुषो वाव गौतम ! अग्निः । तस्य वागेव समित् , प्राणो धूम , जिह्वा अर्चि , चक्षुरङ्गाराः , भोज विस्फुल्लिङ्गा । तस्मिन्नेतस्मिन्नन्तो देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुते रेत सम्भवति” (धृपायम्) ।

(५)—आध्यात्मिकयज्ञ का दूसरा पर्व है—योपा—यज्ञ। योपाप्राण वहाँ पुरुषसर्ग की प्रतिष्ठा है, वहाँ योषामास ‘स्त्रीसर्ग’ की प्रतिष्ठा बनता है। धृपामास आग्नेय है योपाप्राण सौम्य है। आग्नेय धृपा का दृश्य सौर अर्द्धाकाश से सम्बन्ध है। एवं सौम्य योषा का अदृश्य चान्द्र अर्द्धाकाश से सम्बन्ध है। योषामासात्मिक स्त्री क शोणित में प्रतिष्ठित अग्नितत्त्व ही योषा—यज्ञ की मूलप्रतिष्ठा है। गमराशयगत शोणित में प्रतिष्ठित माहस्तिक [महलप्रहमाणमक] आग्नेयप्राण ही इस वज्र का आहुतिग्राहक अग्नि है। इस योषाग्नि का उत्प्रेषक उपस्थ ही समित् है उपस्थ—समित् के संयोग से उत्पन्न योषाग्नि—धोम ही धूम है। अन्तस्थ रक्तवर्ण—कन्दल योनि है यही अर्चि है। इत्यादि लक्षण इस योषाग्नि में पुरुषशरीरस्थ प्राणदेवताओं के द्वारा रेत की आहुति होती है। यही हुत रेत अन्तान्तर में गमरूप में परिणत होजाता है। पञ्चपर्वतमक वज्र के इसी अन्तिम आध्यात्मिक अक्षरपंक्त का दिग्दधान बघती हुई भूति करती है—

स्त्री-(योपा)-५—“योषा वाव गौतम ! अग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् । यदुपमन्त्रयते, स धूमः । योनिरर्चि । तदन्त करोति, तेऽङ्गाराः । अग्निनन्दा विस्फुल्लिङ्गा । तस्मिन्नेतस्मिन्नन्तो देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतर्गमं सम्भवति” । द्वान्द्वो योपनिपत ५ प्र० १४, ५, ६, ७, ८ खण्ड ।

उक्त 'पञ्चाग्निविद्या'—तमक पञ्चपर्वतमक यश का निष्कर्ष यही हुआ कि, यज्ञोक्तोपस्थित आग्नि-
त्याग्नि अन्तरिक्षलोकोपस्थित धारय्य पर्वत्याग्नि, भूलोकोपस्थित पार्थिव अग्नि, पुरुषात्मक वृक्षा-
लक्षण वैश्वानर (अग्नि [शरीराग्नि] योपाप्राण्यात्मक रक्षाग्नि इन पाँच अग्नियों में क्रमशः अग्ना
सोम वृष्टि, अन्न, रत्न, इन पाँच हविष्यों की आहुति होती है। यही अग्नालक्षण आप (अपत्त्व)
उपस्थित प्रविष्टित अग्निसम्बन्ध में सोम-वृष्टि-अन्न-रेतोरूप में परिणित होता हुआ अन्तिम पाँचवीं
रेतो आहुति से पुरुषस्वरूप (गर्भस्वरूप) का आरम्भक [उपादान] बन रहा है। इसीलिए यह निरवयव
अग्ना बालकता है कि—

“इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्ति”

१-१-(१) योः — आदित्य (अग्नेलोक) — अग्ना	} — आग्निमैतकयज्ञ	} — प्राणयज्ञः	} पञ्चाग्निमैतकयज्ञ	
२-२-(२) अन्तरिक्षम् — वायु (पञ्चम्य) — सोम				
३-३-(१) पृथिवी — अग्नि (पृथिवी) — वृष्टि] — आग्निमौलिकयज्ञ				
४-१-(१) वृषा — वैश्वानर (पुरुष) — अन्नम्	} — आध्यात्मिकयज्ञ	} — प्राणयज्ञ		
५-२-(२) आपा — मातृगणिक (योग्य) — रत्न				

पञ्चाग्निविद्यामक पञ्चयज्ञ के द्वितीय यज्ञपर्व की [पञ्चम्ययज्ञ की] सोमाहुत के द्वारा वृष्टि का
प्रवचन बतलाया गया है जो कि—“अग्निं वा उतो वृष्टिमुवीरयति” इत्यादि पूर्वोक्त वृतीय-वृष्टिकोण से
सर्वथा निरूप्य पड़ता है। पार्थिव अग्नि पार्थिवपानी को वाष्परूप में परिणत कर अन्तरिक्षय वायु
धरातल में सञ्चित कर देता है अग्नि के द्वारा वायु के गम में सञ्चित यही पार्थिव पाना
का कक्षान्तर में धरस पड़ता है। यह कथन अवश्यमेव उक्त पर्वत्ययज्ञमीमांसा का प्रतिद्वन्द्वी प्रतीत
हो रहा है।

अग्ना सोमरूप में सोम पञ्चम्याग्नि में आहुत होकर वृष्टिरूप में परिणित होता है।
अक्षयमेव यह विद्वान्त वृतीय-वृष्टिकोण में व्यापार उत्पन्न कर रहा है। कौनसा विद्वान्त प्रामाणिक माना
जाय? क्योंकि दोनों ही भूति-सम्मत विद्वान्त हैं? आर्यसम्राज्य उत्तर ऐसी है—नहीं भीत-सिद्धान्तों में
ही परस्पर विरोध प्रतीत होता हो वहाँ दोनों ही प्रमाण हैं। इसलिए कि यह विरोध केवल
स्वल्पदृष्टि से हो सम्भव रहता है। उत्तरदृष्टि का आधार पर जब समझ किया जाता है तो विरोध का गर्वभा
उन्मूलन हो जाता है। केवल निरूपणीया शैली के अन्तर्गत विरोध की प्रतीति ही होती है। वस्तुतः विरोध
है नहीं। सुप्रसिद्ध आर्यसम्राज्यविद्वान्दृष्टि से जहाँ पञ्चम्ययज्ञानुगत वृष्टिसिद्धान्त प्रामाणिक है, वहाँ
स्थितिक्रमानुगत विद्वान्दृष्टि से अग्निर्वा० इत्यादि वृतीय वृष्टिकोण सुसमान्यत है।

सृष्टिक्रम से सम्बन्ध रखने वाली प्रजापतिविद्या में अभिवैवृत-अभिमूत-अप्यत्मारूप से विश्व प्रजपतितमक मनु का विरलोपण हुआ है, उलीक एतरेय आरण्यक में तत्त्वविद्या के रूप से उपबद्ध हुआ है। वहाँ ब्रह्मात्मक पाँचवें पर्व को छोड़ दिया गया है। केवल आरम्भ के प्राणवशात्मक प्रथमी-अन्तरिक्ष शौ-इन तीन पर्वों का, एवं चौथे पुरुष पर्व का समाह करते हुए पुरुषसूक्त[प्राणीसूक्त] में तीनों प्राणियों का समन्वय प्रकट किया गया है-[वेदिके-एत आ० २ आ १ आ १ म]। इसी उत्तरविद्या का आगे आकर तृतीय खण्ड में 'रेतस' सृष्टिरूप से जो विरलोपण हुआ है, वह अपना एक स्वतन्त्र ही दृष्टिकोण रख रहा है। वहाँ दूसरे ही क्रम से सृष्टिविश्व का विरलोपण हुआ है। देखिए।

“अथातो रेतमः सृष्टि—प्रजापते रेतो देवा, देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओषधयः, ओषधीनां रेतोऽन्नं, अन्नस्य रेतो रेत, रेतसो रेत प्रजाः, प्रजानां रेतो हृदयं, हृदयस्य रेतो मन, मनसो रेतो वाक्, वाचो रेत कर्म । तदिदं कम्म कृतमयं पुरुषो ममस्यो लोकः”—(ऐत० आ० १ अ० १३ खं०)।

उक्त सम्पूर्ण दृष्टिकोणों के वैज्ञानिक-समन्वय के आधार पर हमें इस निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ता है कि, पार्थिव सत्त्वाग्नि अन्तरिक्ष सत्य वायु विश्व सत्येन्द्र पञ्चम अन्न वायु सोम सत्यरिमर्षा पुरोवात अन्न विद्युत् सविनस्तु आदि आदि उत्सादन-निमित्त-अस्त्रों के समन्वय से ही इष्टि होती है। निम्न सिद्धित शीत-स्तात वचन इष्टि के उक्त आर्यों का ही समर्थन कर रहे हैं—

- १—‘अग्निर्वा इतो वृष्टिसुदीरयति’—अग्नि—सत्यम्—पार्थिवान्नि
- २—‘वायुर्वे वृष्ट्या ईशे’—वायु—सत्यम्—वायव्याग्निः
- ३—‘आदित्याज्जायते इष्टिः’—आदित्य—सत्यम्—सावित्राग्निः
- ४—‘पार्वन्यं वर्षसि यजते’—पर्वन्यः—अतम्—आप्याग्निः
- ५—‘सोमाहुतेर्वर्षं सम्मवति’—सोम—अतम्—अन्नसोम
- ६—‘रश्मिमिर्वर्षं समवधात्’—रश्मयः—सत्यम्—प्राज्ञाग्निः
- ७—‘पुरोवात ससृजिरे’—पुरोवातः—अतम्—वातवायु
- ८—‘अन्नस्य वृष्टिः’—अन्नम्—अतसत्यम् अग्निः—वाय्वादित्यपर्व यादिसपात
- ९—‘वृष्टिर्गो पाज्या विषु देव’—विषुत्—अतसत्यम्—ज्योतिरग्निः
- १०—‘स्तनयित्नुर्धोपोन्वसज्यत’—स्तनयित्नुः—सत्यम्—शब्दाग्निः

सृष्टीहियन्तर्गत अस्य वामीयसूक्त के तीन मन्त्रों का वृष्टिविद्या के साथ विशेष सम्बन्ध है। इसके अतिरिक्त कृष्णजुःजुर्वाहिय का ‘अग्नीरिष्टि’ प्रकरण भी का उक्त इष्टिविद्या पर प्रकाश डाल रहा है। अथर्ववेद शतपथ-शौपथ-तापत्यादि ब्राह्मणों के आग्नेय-वृद्धारयसूक्तों के तत्त्वविरोध

स्वर्णों में भी प्रकीर्णक रूप से इस विद्या का स्वीकृत्य हुआ है। वेदशास्त्रप्रतिपादित सभी विद्याओं के, वस्तु-विज्ञानों के सम्बन्ध में यही एक ऐसी विमतिपति है जिसके कारण उन विद्याओं का हम मशीनीय तत्त्वक समन्वय नहीं कर पाते बरतक कि उन प्रकीर्णक-प्रकरणी का एकत्र समन्वय नहीं कर लिया जाता। यह समन्वय निश्चयेन महासमारम्भ-आपेक्ष है। अनन्यनिष्ठा से सम्पूर्ण वेदशास्त्र को बरतक लक्ष्य नहीं बना लिया जाय, तत्त्वक उन प्रकीर्णक विषयों का समग्र असम्भव है। एवं बरतक उनका समग्र नहीं होना वा तत्त्वक उद्विष्टाओं का आनुपूर्वी से परिज्ञान असम्भव है।

अथर्व ही उक्त बलिता के निराकरण के सम्बन्ध में पुराण में 'रहस्य निगद, गाथा, कुम्भया आदि जैसे स्वतन्त्र प्राय रहेंगे, जिनमें उन प्रकीर्णक भाषों का, विद्याओं का एकत्र समग्र रहा होगा। परन्तु दुर्भाग्य से आज तो वे रहस्यात्मक परिमाप्राप्य हमारे दृष्टिपथ से सर्वथा निस्मृत हो चुके हैं। यही वेदार्थ की एक नैसी महती बलिता है, जिसका निराकरण दो-चार व्यक्तियों के स्वतन्त्रज्ञान से कथमपि सम्भव नहीं। होना यह चाहिए कि बहुसंख्या में योग्य विद्वान् उपलब्ध मन्त्रब्राह्मणात्मक वेदशास्त्र-मार्गों के उत्कर्ष-विद्या-प्रतिपादक तत्त्वविगदों का पृथक् पृथक् रूप से संग्रह करें। इनका एकत्र समग्र करते हुए उनका समन्वय करें। इत्यन्त महाआरम्भ प्रयास से अथर्व ही इस दिशा में उक्त बलिता दूर की जा सकती है।

उदाहरण के लिए दृष्टिविद्या को ही लीजिए। अस्यवामीयसूक्त के ५० मन्त्रों में से केवल १ मन्त्र ऐसे है जिनसे दृष्टिविद्या के कुछ एक सिद्धान्तों का विरलेपण हुआ है। वे तीनों मात्र भी एक साथ पठित नहीं हैं। अपितु तीनों का क्रम १५, ४७-५१ यह संस्था क्रम है। यही स्थिति अन्य स्थलों की है। यही वह बलिता है जिसके निग्रह से प्रकृत बाह्यण के प्रत्येक प्रकरण में हमें अनावश्यक विस्तारोप पुनरुक्तिदोष का विषय होकर अनुगमन करना पड़ रहा है। परिणाम-स्वरूप पाठकों के लिए हमारा यह अभ्यन्तरियत प्रयास सुविधा के स्थान में बलिता का ही भनक बनता जा रहा है। इस सम्बन्ध में हम अपनी ओर से इच्छे अधिक क्या निवेदन कर सकते हैं कि, बरतक देश के विद्वान् सम्मिलितरूप से उक्त पद्धति के अनुसार वेदाध का समन्वय नहीं कर लेंगे, बरतक एक दो व्यक्तियों की स्वतन्त्र-शक्ति मात्र के आधार पर इस दिशा में सफलता प्राप्त कर लेना तो असम्भव ही होगा।

हमारे ये अभ्यन्तरियत प्रकरण तो केवल यही पुरुषार्थ कर सकते हैं कि, जिनकी दृष्टि में भारतीय शास्त्र केवल शब्दबाला है वे यह अनुमम करने लगे कि वेदशास्त्र एक विज्ञानशास्त्र है, एवं उसमें प्रतिपादित विद्यार्थ प्राकृतिक नित्यविज्ञानों का ही विरलेपण कर रही है। जिन कतिपय प्रतीत्य विद्वानों की बाह्यदृष्टि में भारतीय शास्त्र अधिक से अधिक 'आत्मशास्त्र' का समर्थक है तदनुयायी उच्छिष्टमोर्गी आर्षाजीन का प्राय विद्वान् अपनी निधि के वास्तविक स्वरूपज्ञान से बञ्चित रहते हुए इसके प्रति न केवल उदासीन ही हैं अपितु इसका उपहास करना भी जिनके अभिमान का एक प्रधान पुरुषाय बना हुआ है अथर्व ही उनकी भ्रान्ति का ये आन्वयित्य प्रकरण भी सधरेमा नहीं तो अशक्त तो निराकरण कर ही सकेंगे। एकमात्र इतीवच्य से जानपूक कर ही इस पद्धति अनुगमन करना हमने अल्प-या समझ है। जिन्हें वस्तु गत्या वेदविद्या का रहस्यज्ञान प्राप्त करना है उनसे तो हम यही निवेदन करे ग कि व सुविद्य कण्डु मित्राने आज हमारे इन प्रस्तुत प्रणामों को एक ओर रखने हुए आनुपूर्वी से स्वयं मूलमन्त्रों को ही अपने स्वाध्याय का विषय बनायें। इस प्रासङ्गिक निवेदन के साथ ही दृष्टिविद्या के प्रकीर्णक भाषों का निष्पन्न करने वाले निम्नलिखित श्रुतमन्त्र पाठकों के सम्मुख उपरिषत हो रहे हैं—

१—सप्ताहर्गर्मा भुवनस्य रेतो विष्णोर्विष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मसि ।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपरिचतः परिभुव परिमवन्ति विश्वतः ॥

—श्रुत्सं० १।१।६४।३६।

२—कृष्य निषान हरय सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पवन्ति ।
त आवधप्रन्तसदनाहृतस्पादिद् घृतेन पृथिवी भ्युद्यते ।

—श्रुत्सं १।१। ४।४०

३—समानमेतदुदङ्गमुच्चैत्यव चाहमि ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिशं जिन्वन्त्यग्नयः ॥

—श्रुत्सं १।१।६४।४१

घोड़ी देर के लिए यह मान लीजिए कि, आकाशराज मेघों से मण्डित पर जो पानी बरसता है वह बरसत पृथिवी की ही देन है। अग्निगर्भ—मण्डित के केन्द्र से अक्षिरोऽग्नि (प्राणानि) गुल्लोक (आकाश) की ओर निरन्तर आया करता है यह प्रकरण के प्रारम्भ में स्पष्ट किया जा चुका है। 'अग्निर्वा इतो वृष्टि-मुदीरयति' सिद्धान्त इसी तथ्य का स्पष्टीकरण कर रहा है। इसप्रकार पार्थिव बलमात्रा (समुद्र नव नदियों रूप, बापी तटभाग ओपधि-वनस्पित पार्थिव प्राणीशरीर आदि आदि में रहने वाली बलमात्रा) ऊपर की ओर आते हुए अक्षिरोऽग्नि के सम्बन्ध से वाय्वरूप में परिलत होकर ऊपर की ओर आया करती है। इसप्रकार पार्थिव अग्नि पार्थिव बलमात्रा को गुल्लोक की ओर ले जाने में एक निमित्त बना हुआ है।

दूसरा निमित्त है—'वायु'। पार्थिव सूक्ष्ममय परमाणुओं का गुरुत्वाकर्षण मण्डित के विश्व निर्णमव कण प्रवेश पथान्त आया रहता है बहावक तो पार्थिव अग्नि ही पार्थिव बलमात्रा को ऊपर ले चलाता है। ज्यों ज्यों बलमात्रा ऊपर चढ़ने लगती है त्यों त्यों वह पार्थिव गुरुत्वाकर्षण से मुक्त होती जाती है। पार्थिव-कर्ण से विमुक्त गयी बलमात्रा वाय्व है। ऊपर आन्तरिक वायु भी एक प्रकार का वाय्व ही है। आगे जाकर बलमात्रा के ऊर्ध्वगमन का प्रेरक यही 'वाय्व-वायु' बनता है। पृथिवी से गुल्लोक पर्यन्त लक्षित वर्त्यनाशियाँ विस्तृत हैं। यही 'महापथ' कहलाता है। नाडीरूप इसी महापथ से खीर पहाड़ों का प्रवर्त्यमाण पृथिवी में एवं पार्थिव पहाड़ों का प्रवर्त्यमाण सूर्य में मुक्त होता रहता है। यह नाडीमार्ग उभय प्रबापक्षों के विस्तृत भाग की पारस्परिक आदान-प्रादान के द्वारा पूर्ति किया जाता है। सौरपदार्थ पार्थिवपराध गेनों ही गतिरूप हैं। इन का गमनागमन होता है नाडीमार्ग से ही परन्तु निमित्त बनता है—'वायु'। 'मन्त्रान्ति मातरिस्ता नामक वायु ही अपने गतिधर्म से दोनों का सहायक बनता है। धृते शब्दों में—वायु-धरातल पर प्रतिष्ठित होकर ही बलमात्रा नाडीमार्ग से गुल्लोक की ओर जाती है।

तीसरा निमित्त है—'सूर्यरश्मियाँ'। सूर्यरश्मियाँ पार्थिव ठाणों का निरन्तर आवागमन किया करती हैं। इस आदानधर्म से ही वर्त्यरस्था में मुक्त इन्द्र-वाता-भग-पूषा-आदि १२ धोर शब्द 'आहवो आहवाना।

— इत्यादि निर्वचनों से 'आदित्य कइलाय है । सधरसादानस्थ ही आदित्य का आदित्यत्व * है । आदित्यरश्मियाँ ही नाड़ी हैं । नाड़ी-रूप रश्मियाँ भूगुप्त पर सलग्न होती हैं । अपने स्वामाधिक स्वयंभूम के अक्षरशः श्रुतवर्गमन्त्रक बलादि की मूर्ति इतस्तु न बाहर ये रश्मियाँ उसी नियत मार्ग से वायव्य द्युलोक की ओर लौट जाती हैं । आता हुआ रस्यवधिष्ठल सौरतेज जहाँ 'माघित्री' कइलाया है, वहाँ प्रतिफलित, साय ही पार्थिव अग्निरोऽग्नि स समवत वही सौरतेज 'गायत्री' कइलाया है । प्रतिफलित इस गायत्रतेज में पार्थिव अग्नि आन्तरिक्ष, वायु, पार्थिवरसमात्रा तीनों प्रतिष्ठित होजाते हैं । अतएव कहा जासकता है कि, पार्थिवान्त्रियुक्त वायु के संयोग से रश्मिरूप नाड़ीमार्ग के द्वारा पार्थिव बलमात्रा द्युलोक की ओर भारती है । इसी दृष्टि से रश्मि की अपेक्षा 'आदित्याब्जायते वृष्टिः' कहा जासकता है । पार्थिवान्यपेक्षा 'अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति' कहा जासकता है । एवं आन्तरिक्ष वाय्वपेक्षा—'वायुर्मे वृष्ट्या ईरो' यह कहा जासकता है । तीनों ही वचन तत्त्वपेक्षा सुलभनित हैं । नाड़ी (रश्मि) एवं अग्निप्राणयुक्त वायु से सम्बद्ध इसी दृष्टिविज्ञान का स्पष्टीकरण करते हुए इमाय + मौनिक विज्ञानशास्त्र कहा है— 'नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् (अपाम्) । नोदनापीकृनात् संयुक्तसंयोगात्' (वैशेषिक दर्शन भा० ५, १५, १५) ।

'नाड्यो वायुसंयोगात् आराहित पार्थिव बल से सम्बन्ध रखने वाली दृष्टिविधा के गमन स्थिति वर्णन ये तीन अविकरण माने जासकते हैं । यहाँ से पानी जाकर वहाँ पहुँचा यही पहिला गमन-अविकरण है जिसे 'गर्भाधानकाल' भी कहा जासकता है । वहाँ पहुँच कर पानी नियत समय पर्यन्त द्युलोकस्थ वायुभरातल पर ठहर गया यही दूसरा स्थित्यविकरण है जिसे 'बोहवकाल' भी कहा जासकता है । नियत समयानन्तर पानी पुनः बरस पड़ता है, यही तीसरा वर्णनाविकरण है जिसे प्रसव काल भी कहा जासकता है । इसप्रकार गर्भ बोहव प्रसव भेद से यह दृष्टिकर्म विपरीत बन रहा है । पूर्वोक्त वा श्रुत मन्त्रप्रयोग से दृष्टिकर्म के इसी तीनों पतों का स्पष्टीकरण हुआ है, जिसके तात्त्विक सम्पन्नय के लिए खगोल से सम्बन्ध रखने वाली कुछ एक वाक्यपरिमाणों का ही स्पष्टीकरण अपेक्षित होगा ।

छा सूर्यदा ही पार्थिवानि-रश्मियाँ ऊपर की ओर जाती रहती हैं । वायु भी उदा ही प्रवाहित है । फलस्वरूप पार्थिवरस-मात्राओं का भी उदा ही कर्षणमन सिद्ध है । और इसी दृष्टि से यह भी कहा जासकता

—इन्द्रो-धाता भग-पूषा मित्रोऽय-वरुणोऽर्यमा ।

अथ निवस्वान्त्वष्टा च सविता-विष्णुरेव च ॥

* "स प्राश्यमेवान्नेरादत्त, रूपमेव वायोरादत्त, चिचमेव पृथुस्यादत्त, चक्षुरेव पशूनामादत्त, मामेव चन्द्रमस आदत्त । तद्यदादत्त-तस्मादादित्य" ।

—शत० भा० ११।८।१८।७८६, १०११।

+ भारतीय विज्ञान अविवेचित अध्याय अभिभूत भेद से तीन भागों में विभक्त माना गया है । यथान्तर्धान साध्यवर्धन वैराग्यवर्धन तीनों से क्रमशः तीनों विभागों का स्पष्टीकरण हुआ है । जैसाकि गोदाविज्ञानभाष्यनूतिषा द्वितीय स्रग्ध के 'आत्मपरीक्षा' नामक 'क' भाग में विस्तार से वैज्ञानिक विवेचन हुआ है ।

१—सप्ताङ्गमा भुवनत्य रतो विष्णोर्विष्टन्ति प्रदिशा विचर्मन्ति ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपरिचतः परिभुवः परिभवन्ति विरवत ॥

—श्रुत्सं० १।१।६।३६।

२—कृष्ण नियान इरयः सुपर्णा अपो यसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आभवन्नन्तसदनाहतस्यादिषु घृतेन पृथिवी व्युद्यते ।

—श्रुत्सं १।१। ४।४०

३—समानमतदुदकमुच्चैत्यथ षाड्भूमि ।

भूमि पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्नन्त्यग्नय ॥

—श्रुत्सं १।१।६।४१

थोड़ी देर के लिए यह मान लीजिए कि आकाशरूप मेघों से मण्डित पर जो पानी बरसता है वह वस्तुतः पृथिवी की ही देन है। अग्निगर्भ—मण्डित के केन्द्र से अक्षिरोऽग्नि (प्रस्थग्नि) घुलोक (आकाश) की ओर निरन्तर बाया करता है यह प्रकरण के प्रारम्भ में स्पष्ट किया जाना है। 'अग्निर्वा इतो वृद्धि-मुर्विरयति' सिद्धान्त इसी सत्य का स्पष्टीकरण कर रहा है। इसप्रकार पार्थिव जलमात्रा (समुद्र नदी नद्योर्ध्व कूप, वापी तडाग ओषधि-चनस्पित पार्थिव प्राणीशरीर आवि आवि में रहन वाली जलमात्रा) ऊपर की ओर बाते हुए अक्षिरोऽग्नि के सम्बन्ध से वाष्परूप में परिणत होकर ऊपर की ओर बाया करती है। इसप्रकार पार्थिव अग्नि पार्थिव जलमात्रा को घुलोक की ओर लेजाने में एक निमित्त बना हुआ है।

दूसरा निमित्त है—'वायु'। पार्थिव मूलमय परमाणुओं का गुरुत्वाकर्षण मण्डित के विष निम्नित ऊर्ध्वप्रदेश पर्वन्त प्राप्त करता है वहाँतक तो पार्थिव अग्नि ही पार्थिव जलमात्रा को ऊपर खेंच लेजाता है। ज्यों ज्यों जलमात्रा ऊपर चढ़ने लगती है त्यों त्यों वह पार्थिव गुरुत्वाकर्षण से मुक्त होती जाती है। पार्थिव-कर्षण से विमुक्ता यही जलमात्रा 'वाष्प' है। तबपर आभतरित्व वायु भी एक प्रकार का वाष्प ही है। अगो वाक्तर जलमात्रा के ऊर्ध्वगमन का प्रेरक यही 'वाष्प—वायु' बनता है। पृथिवी से घुलोक पर्वन्त उत्पत्ति स्वर्णनादियों विलत है। यही 'सहस्रय' कहलाता है। नाडीरूप इसी महालय से और पद्यों का प्रवर्धमाग पृथिवी में एवं पार्थिव पदार्थों का प्रवर्धमाग स्वर्ण में मुक्त होता रहता है। यह नाडीमार्ग उभय प्रवापक्षियों के विस्तृत माग की पारस्परिक आशान-प्रादान के द्वारा पूर्ति किया करता है। सौरपथाथ पार्थिवपराथ दान्ती ही गतिरुत्थ है। इन का गमनागमन होता है नाडीमार्ग से ही परन्तु निमित्त बनता है—'वायु'। सप्तमाति सप्तारिरया नामक वायु ही अपने गतिधर्म से दोनों का संयोजक बनता है। दूसरे शब्दों में—वायु-पराकल पर प्रतिष्ठित होकर ही जलमात्रा नाडीमार्ग से घुलोक की ओर जाती है।

तीसरा निमित्त है—'सूर्य्यरश्मयो'। सूर्य्यरश्मियों पार्थिव ठाणों का निरन्तर आशान किया करती हैं। इस आशानधर्म से ही सूर्य्यरश्मियों में भूत इन्द्र-पाता-भग-पूषा-आदि १२ ओर प्राण आशो आशाना।

— इत्यादि निषेधनों से 'आदित्य' कहा है । सभरसादानन्द ही आदित्य का आदित्यत्व है । आदित्यरश्मियाँ ही नाड़ी हैं । नाड़ी-रूप रश्मियाँ भूशृङ्खल पर चलती हैं । अपने स्वामाधिक स्वधर्म के कारण ब्रह्मधर्ममय बलादि की मति इतस्तु न बाकर ये रश्मियाँ उसी नियत मार्ग से वापस ब्रह्मलोक की ओर लौट जाती हैं । आता हुआ रश्मिधर्मिष्ठ सौरतेज जहाँ 'सावित्री' कहा जाता है, वहाँ प्रतिफलित, साथ ही पार्थिव अग्निरोऽग्नि से समवत वही सौरतेज 'गायत्री' कहा जाता है । प्रतिफलित इस गायत्रतेज में पार्थिव अग्नि अन्तरिक्ष, वायु, पार्थिवरसमात्रा, तीनों प्रविष्ट होजाते हैं । अतएव कहा जासकता है कि, पार्थिवानियुक्त वायु के संयोग से रश्मिरूप नाड़ीमार्ग के द्वारा पार्थिव बलमात्रा ब्रह्मलोक की ओर जाती है । इसी दृष्टि से रश्मि की अपेक्षा 'आदित्य' कहा जाता है । पार्थिव अपेक्षा 'अग्नि' इति वृष्टिमुदीरयति' कहा जासकता है । एवं अन्तरिक्ष वायुपेक्षा—'वायु' वृष्ट्या इति' यह कहा जासकता है । तीनों ही वचन सत्यपेक्षा सुसम्मित हैं । नाड़ी (रश्मि) एवं अग्निप्राणयुक्त वायु से सम्बन्ध इसी द्विविधान का स्वस्वीकरण करते हुए हमारा + भौतिक विज्ञानशास्त्र कहता है—“नाड़ियो वायुसंयोगादोद्भूतम् (अपाम्) । नोवनापीकनात् संयुक्तसंयोगात्” (वैज्ञानिक दर्शन-११५, १६) ।

‘नाड़ियो वायुसंयोगात्’ आरोहित पार्थिव बल से सम्बन्ध रखने वाली वृष्टिपिपा के गमन, स्थिति वर्णन, ये तीन अधिकरण माने जासकते हैं । यहाँ से पानी जाकर वहाँ पहुँचा वही पहिला गमन-अधिकरण है जिसे 'गर्भाधानकाल' भी कहा जासकता है । वहाँ पहुँच कर पानी नियत समय पर्यन्त ब्रह्मलोक वायुचरितल पर ठहर गया, वही दूसरा स्थित्यधिकरण है जिसे 'दोहवक्रण' भी कहा जासकता है । नियत समयान्तर पानी पुनः बरस पड़ता है वही तीसरा वर्णनाधिकरण है जिसे 'प्रसव काल' भी कहा जासकता है । इसप्रकार गम दोहवक्र प्रसव मन्त्र से यह द्विकर्म विधायक बन रहा है । पूर्वज्ञता ब्रह्ममन्त्रधारी से द्विकर्म के इसी तीनों पथों का स्वस्वीकरण हुआ है जिसके वास्तविक समन्वय के लिए अगला से सम्बन्ध रखने वाली कुछ एक बाधपरिमाणाओं का ही स्वस्वीकरण अपेक्षित होगा ।

छा सर्वदा ही पार्थिवानि-रश्मियाँ ऊपर की ओर जाती रहती हैं । वायु भी छा ही प्रवाहित है । फलस्वरूप पार्थिवरस-माधाओं का भी छा ही कर्मागमन स्थिर है । और इसी दृष्टि से यह भी कहा जासकता

—इन्द्रो-वाता भगः पूषा मित्रोऽथ-वरुणोऽयमा ।

अथ विवस्वान-त्वष्टा च सविता-विष्णुरेव च ॥

* 'स प्राग्भवेवानेरादत्त, रूपमेव वायोरादत्त, विद्यमेव पुरुषस्यादत्त, चक्षुरेव पशूनामादत्त, मामेव चन्द्रमस आदत्त । तद्यदादत्त-तस्मादादित्य' ।

—शत० भा० ११।८।४।७।८।९, १०।११।

+ भारतीय विज्ञान अविद्वेषत अभ्यात्म अभिमत मेह से तीन मार्गों में विभक्त माना गया है । वेदान्तदर्शन सांख्यदर्शन, वैशेषिकदर्शन तीनों से क्रमशः तीनों विभागों का स्पष्टीकरण हुआ है असाक्षि गीताविज्ञानभाष्यनूतिष्व द्वितीय खण्ड के 'आत्मपरीक्षा' नामक 'क' भाग में विस्तार से वैज्ञानिक विवेचन हुआ है ।

वेद, लोक वेद धर्म, इन चार प्राकृतिक स्रोतों की प्रवृत्ति क्रमशः प्राणमुल्ल, आपोमुल्ल वायुमुल्ल अन्नगर्भित अन्नादमुल्ल इन चार मुल्लों से मानी गई है। प्राणादि प्रकृतिषां ऋष के चार मुल्ल हैं। इन्हीं से सृष्टिकण्डूषयी का विकास हुआ है। 'ज्ञाका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः - सधमापोमयं जगत् - इत्यादि के अनुसार अपूर्वत्व ही लोकसृष्टि का मूलप्रवक्तृ माना गया है। यही लोकधर्म का आरम्भक है। अतएव 'जीवनं सुधनं धनम् रूपं 'आपो ओ 'सुधन (लोक) नाम से भी व्यञ्जित किया जाता है। अपूर्वत्व सुधन का आरम्भक है, अतएव इसे अवश्य ही 'सुधनस्य रेत' कहा जा सकता है। पार्थिव भुवन की रेतोभूता बलमात्रा आत्म-वायुज्योतिनी सूर्यरश्मियों के द्वारा आरोहित होती है। आरोहिता उभगता बलमात्रा सौररश्मियों में ६॥ महीना गर्मीभूता रहती है। गर्मीभूता बलमात्रा उत्तराश्वरा में प्रतिष्ठित रहती है। आकाश परमेष्ठी है परमेष्ठी विष्णु है। इस आकाश की अन्तिम सीमा 'ज्योमा क्खलाई है, यही 'विष्णुपद' नाम से व्यञ्जित हुआ है। अन्तिम सीमा भूध्रुववेरा है, यही नाकस्थ विष्णुमण्डल है। उत्तरध्रुवानुगत नाकस्थ विष्णुपद ही आकाश का उत्कृष्टतम स्थान माना गया है। इसी विष्णुपद के लिए कहा जाता है—

तद्विष्णो परम पदं सदा परयन्ति धूरय ।

दिषीव चक्षुराकृतम् ॥

—श्रुत १।२।२।२ ।

विद्यमन्तर चन्द्रमा 'अक्षवृत्त' के आधार पर मृषियुद्ध के चारों ओर घूमता है मृषियुद्ध अस्तित्व के आधार पर, सूर्यमण्डल के चारों ओर, सूर्यमण्डल अन्तर्गत के आधार पर परमेष्ठी के चारों ओर, परमेष्ठी प्राणवृत्त के आधार पर स्वयम्भ के चारों ओर परिक्रमा लगाता रहता है एवमेव उत्तरध्रुव नाकस्थ विष्णुपद के चारों ओर परिक्रमा लगाता करता है। भ्रुव की यह परिक्रमा २५ [पञ्चीवहवार] वर्षों में समाप्त होती है। विद्यमन्तर विष्वद्वृत्तीय पृष्ठीकेन्द्र भ्रुव है एवमेव अन्तिमवृत्तीय पृष्ठीकेन्द्र यही कर्मस्थ [विष्णुपद] है। भ्रुव विष्वद्वृत्त का केन्द्र है तो कर्मस्थ अन्तिमवृत्त का केन्द्र है। विश्ववृत्त और अन्तिमवृत्त में २५ अंश का अन्तर है। यही अन्तर भ्रुव और कर्मस्थविधि नाकस्थ विष्णु का है। २५ अंश के व्यासार्ध से ४८ अंश के परिसर का ओ उत्तराश्वरानुगत प्रदेश है, यही विष्णुपद है। इसके केन्द्र में प्रतिष्ठित परमेष्ठ्य प्राण ही—ओ अपने प्राणधर्म से सर्वथा अमूर्त है—विष्णु है। इस विष्णु का प्रदेश ही उत्तराश्वरा प्रदेश है। यही उत्कृष्टतम बलमात्रा गर्मीभूत रहती है। जैसा कि पतसावा गया है मूर्तिभ्रमण के कारण उत्तरध्रुव गर्मी रश्मियाँ किंवा तद्रूप आपः-गर्मावान् स्थिति के ठीक विपर्यय से भरती है। इसी विपर्यय-भाव का-प्रविष्टा विचम्बस्थि' वाक्च से स्पष्टीकरण हुआ है।

—गर्भाधान होता है चन्द्रमा के सहयोग से प्रसव होता है सूर्य के सहयोग से जैसा कि—'चन्द्रचारेण गमसि सूर्यचारेण वर्पसि' रूप से पूर्व में स्पष्ट किया जा चुका है। साथ ही यह भी स्पष्ट करना चाहिये कि, चन्द्रमा के द्वारा गर्भाधान होता है एक ही दिन में परन्तु सूर्यानुगत प्रसव काल १३ दिवसों में विभक्त है। मन्त्रोपाध 'मनसा' शब्द चन्द्रचाराणुगत गर्भाधान का सूचक है एवं 'पीतिमि' सूर्यचाराणुगत प्रसवधर्म का सूचक है। कारण स्पष्ट है। चन्द्रधर्म मानव है, एवं सौर का धर्म जीवनचक्र है। मन का चन्द्रमा से एवं बुद्धि का सूर्य से सम्बन्ध है। मनसा [चन्द्रमानस] प्राण्यमाण गम

धीतिर्गो (सौररश्मियों) के चार से ही तो प्रसूत होता है। भूति का विपश्चित् शब्द अतिशय रूपेण व्यस्यन् है। विपरीता, किंवा विदिक् चिति ही इस शब्द से सूचित होती है। विपरीते—विदिग्भागे चयनम्-चित्त-येषां ते गर्माः ही विपश्चितः का रहस्यार्थ है।

‘वि’ पूर्वक ‘पर्श’ ही ‘विपश्चित्’ का मौलिक आचार है। संख्या-संकेत-विज्ञानानुसार ‘प’ का १ संख्या का सूचक है, ‘श’ का २ संख्या का सूचक है। ‘पर्श’ का अर्थ होता है—१५ संख्या। ‘अङ्गुना वामतो गति’ के अनुसार १-५ (१५) की वामस्थिति के क्रमसे ५-१ (५१) निष्कण निकलता है। वह यहाँ अभिप्रेत है नहीं। अभिप्रेत है १५ ही। यही मात्र वि से सूचित हो रहा है। ‘पर्श-भार्य- (१५-संख्या) विरुद्ध (१५) कुप्यात् ५१ स्थाने १५ विद्यात् यही रहस्यार्थ विपर्श से सूचित हुआ है। तात्पर्य यही निष्कलता है कि जिस नक्षत्र में आकाश-प्रदेश में गर्माधान होता है बलमात्रा की चिति (सद्य) होती है उस नक्षत्र के १५ वें नक्षत्र में उस गर्मीमूल बल की दृष्टि होती है। इस प्रकार १५ नक्षत्रमात्र से ही बल की चिति होती है। अतएव गर्मीमूल आयोमयी रश्मियों का अवश्य ही विपश्चित् कहा जा सकता है। यदि मूलनक्षत्र में मनसा (चन्द्रचारेण) गर्माधान है, तो आर्द्रानक्षत्र में (जो कि मूल से १५ वाँ नक्षत्र है)—धीतिमि। सूत्र्यचरण] उस गर्म की प्रवृत्ति होनायकी वैसा कि ‘पौष मूलमर वयन्तम्०’ इत्यादिरूप से पूर्व में स्पष्ट किया जा चुका है। इस प्रकार ‘सप्ताद्वगर्मा०’ इत्यादि मात्र गर्मस्थिति का स्वल्प बतलाता हुआ चन्द्रचाराणुगत गर्माधान सूत्र्यचाराणुगत प्रसन्नक्रम, दोनों का भी स्पष्टीकरण कर रहा है। अत्र क्रमशः-‘कृष्ण’ नियान् हरयः सुपर्णा०’ इत्यादि मन्त्र की ओर पाठको का ध्यान आकर्षित किया जाता है।

मन्त्रार्थ के सम्बन्ध में विशेष वक्तव्य नहीं है। पार्थिव जल किस के द्वारा किम मात्रा से कहाँ जाता है? कहाँ से क्या किस के द्वारा बरसता है?, इत्यादि प्रश्नों के पूर्णतः समाधानों का ही-कृष्ण नियानम्० इत्यादि मन्त्र से स्पष्टीकरण हुआ है। शुक्लमाग उत्तरायण कहलाया है, कृष्णमाग दक्षिणायन कहलाया है। कृष्णमाग का पार्थिव कृष्णधर्य सूर्याग्नि से सम्बन्ध है, शुक्लमार्ग का सौर शुक्लधर्य माध्विग्नि से सम्बन्ध है। ‘ऊपर’ का अर्थ है उत्तर’ एवं ‘नीचे’ का अर्थ है-दक्षिण। दक्षिणदिशा मृषियब्ध की आवासभूमि है, उत्तरदिशा सूर्य की आवासभूमि है। अतएव ओर इन्द्र का उत्तर से सम्बन्ध माना गया है। दक्षिणमाग द्रिक् की अपना स्थान है यह पार्थिव दृष्ट्याग्नि का सम्बन्ध से कृष्ण है। यही अत्र प्रदर्श है। यही-कृष्ण-यानम् है। इसके निम्नमात्र का ही ‘नि’ से संकेत हुआ है। फलतः कृष्ण नि-यानम् का अर्थ होता है—दक्षिणस्था-अचोऽवस्थिता पृथिवी। इसी को लक्ष्य बनाकर उत्तरमागस्थ किंवा शुक्लपथानुगामिनी सूर्य की रश्मियाँ अपने व्यापारिक हरण लक्ष्य आशानभूमि से यहाँ-हरयः (दक्षिण आहरण) कहलाए हैं यहाँ अग्निजलवा सुगन्धित का सम्बन्ध से रई सुपर्णा कहा गया है। पून में स्तलाया गया है कि, सूर्य से आगत सञ्चाल सौरतब आवित्री है पिच्छ से टकरा कर प्रतिद्विष्ट होने वाला और तब गायत्री है। यह गायत्रितेज ही सुपर्णा है जिसके गर्भ में—नाइको वायुसयोगाधारोद्गमम् विद्वान्तानुसार पार्थिवी बलमात्रा प्रतिष्ठित रहती है। ‘गति च प्रेति पान्याह’ ही इस गायत्र सुपर्णा का तात्त्विक इतिहास है जिसका पूर्व के ‘सामिचनी-आद्याय’ में विशद वैज्ञानिक विवरण किया जा चुका है। आगमनाकरया में सूर्यरश्मियाँ जबल रश्मियाँ है गमनश्या (गायत्री-

वेद, श्लोक वेद धर्म इन चार प्राकृतिक स्वरों की प्रवृत्ति क्रमशः प्राणमुक्त आपोमुक्त, वायुमुक्त अन्नगर्भित अन्नाहमुक्त इन चार मुक्तों से मानी गई है। प्राणादि प्रकृतियाँ ब्रह्म के चार मुख हैं। इन्हीं से सृष्टिचक्रवर्ती का विकास हुआ है। 'आकाश इन्द्रिय प्रतिष्ठिताः - सवमापोमय जगत्'—इत्यादि के अनुसार अप्रतत्त्व ही लोकसृष्टि का मूलप्रवचक माना गया है। यही लोकस्वर्ग का आरम्भक है। अतएव 'जीवनं मुक्तं धनम्' रूपसे 'आपा' को 'मुचन (श्लोक)' नाम से भी व्यवहृत किया जाता है। अप्रतत्त्व मुक्त का आरम्भक है, अतएव इसे अवश्य ही 'मुचनस्य रेव' कहा जा सकता है। पार्थिव मुक्त की रेतोमूला बलमात्रा आत्म-बाधसहयोगिनी सूर्यरश्मियों के द्वारा आरोहित होती है। आरोहिता उष्यगता बलमात्रा सौररश्मियों में ६॥ महीना गर्मीमूला रहती है। गर्मीमूला बलमात्रा उत्तराश्वरा में प्रतिष्ठित रहती है। आकाश परमेष्ठी है, परमेष्ठी विष्णु है। इस आकाश की अन्तिम सीमा 'व्योमा' कहलाई है यही 'विष्णुपद' नाम से व्यवहृत हुआ है। अन्तिम सीमा भूषप्रवेश है, यही नाकस्थ विष्णुमण्डल है। उत्तराश्वरागत नाकस्थ विष्णुपद ही आकाश का उच्चतम स्थान माना गया है। इसी विष्णुपद के लिए कहा जाता है—

तद्विष्णो परम पद सदा परयन्ति ध्रुव ।

दिधीव चक्षुराततम् ॥

—श्रुतं १।२।२।२ ।

विषयकार चन्द्रमा 'अक्षवृत्त' के आचार पर भूमिपद के चारों ओर घूमता है भूमिपद अक्षवृत्त के आचार पर, सूर्यपिण्ड के चारों ओर, सूर्यपिण्ड अयनवृत्त के आचार पर परमेष्ठी के चारों ओर, परमेष्ठी प्राणवृत्त के आचार पर स्वयम्भू के चारों ओर परिक्रमा लगाता रहता है एवमेव उत्तराश्वरा नाकस्थ विष्णुपद के चारों ओर परिक्रमा लगाया करता है। भूष की यह परिक्रमा २५ [पञ्चीसहस्रार] वर्षों में समाप्त होती है। विषयकार विष्वक्वृत्तीय प्रतीकेन्द्र ध्रुव है एवमेव अक्षवृत्तीय प्रतीकेन्द्र यही कदम्ब [विष्णुपद] है। ध्रुव विष्वक्वृत्त का केन्द्र है तो कदम्ब अक्षवृत्त का केन्द्र है। विष्वक्वृत्त और अक्षवृत्त में २५ अंश का अन्तर है। यही अन्तर भूष और कदम्बमूर्ति नाकस्थ विष्णु का है। २४ अंश के व्यासार्ध से ४८ अंश के परिसर का जो उत्तराश्वरागत प्रवेश है यही विष्णुपद है इसके केन्द्र में प्रतिष्ठित पारमेष्ठ्य प्राण ही—जो अपने प्राणधर्म से सर्वका अमूर्त है—विष्णु है। इस विष्णु का प्रवेश ही उत्तराश्वरा प्रवेश है। यही उच्चतम बलमात्रा गर्मीमूला रहती है। जैसा कि सप्तसात्वा गया है मृगशिरा के कारण सप्तसात्वा गर्मा रश्मियाँ किंवा छद्म आपः-गर्माधान स्थिति के ठीक विपर्यय से बरसती हैं। इसी विपर्ययमान अक्ष-प्रविष्टा विष्वक्मणि' वाक्य से स्पष्टीकरण हुआ है।

—गर्माधान होता है चन्द्रमा के सहयोग से प्रसव होता है सूर्य का सहयोग से जैसा कि—
'अन्तराश्वरा गमति सूर्यचारणैर्गर्पति' रूप से पूर्व में स्पष्ट किया आनुषंग है। साथ ही यह भी स्मरण रखना चाहिये कि, चन्द्रमा के द्वारा गर्माधान होता है एक ही दिन में परन्तु सूर्यानुगत प्रसव काल १३ दिवसों में बिभक्त है। मन्त्रीगण 'मनसा' शब्द अन्तराश्वरागत गर्माधान का सूचक है एवं 'भोतिभि' सूर्यानुगत प्रसवधर्म का सूचक है। कारण स्पष्ट है। अन्तराश्वरा मनोमय है, एवं सौर अक्ष धीनधन है। मन का चन्द्रमा से एवं बुद्धि का सूर्य से सम्बन्ध है। मनसा [अन्तराश्वरा] धीनधन गम

०-विष्वानष्टभिर्म्मामैरादायापो रसात्मिकाः ।

वपत्यम्बु ततश्चाक्ष-मन्नादमखिल जगत् * ॥

३-आदत्ते रश्मिर्मरिचं चित्तिसस्थो रसो रवि ।

समुत्सृजति भूतानां पृष्ठधरं सस्यवृद्धये ॥

४ सरित्-समुद्र-स्तथाप प्राप्तिरसम्मवा ।

चतु प्रकारा भगवानादत्ते सवितांशुभि ॥

५-विष्वानशुमिस्तीक्ष्णैरादाय जगतीजलम ।

सोमं पुष्पाति सोमस्तु वायुनाडीमयैर्दिवम् ॥

६-जलैर्विष्विप्पतेऽभ्रेषु धूमाग्न्यनिलमूर्त्तिषु ।

अम्रस्था प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिता ॥ इत्यादि

—अथपुराणे

बुद्धिगम्या माया से सम्बन्ध गमने वाले पृथक्पिपातित वृष्टिविज्ञान का तैत्तिरीयवेदविद्या में भी [करीरि इष्टिप्रकरण में] विद्वान् कृतया गया है जिसका निष्पन्न यही है कि, अग्नि-सोम-सूर्य-मित्र-वरुण अग्न्येमा-पञ्चान्यादि प्राकृतिक देवताओं के समन्वय से ही वृष्टिकर्म सम्पन्न है। यदि राष्ट्र में अनादृष्टि बनित बुद्धिगम्य की सम्मानना हो तो वैज्ञानिक मादृष्टा को उस 'करीरी' इष्टे का ही अनुष्ठान करना चाहिए जिस में वृष्टयविष्टाया उक्त प्राकृतिकताओं के आधिनातिक द्रव्यों के माध्यम से अनुग्रहमाप्ति का विरोध हुआ है। प्रकरण आवश्यकता से अधिक विस्तृत होता बाहर है। अतएव तै स का यह स्थल यहाँ उद्धृतमात्र कर दिया जाता है। अवरुण ही उक्त स प्रकरण वैज्ञानिकों का ध्यान वृष्टिविद्या के महत्वपूर्ण विरोधों की ओर आकर्षित करेगा।

प्राच्यङ्गम्-(१)-“मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां मिन्धि (१) ॥ रमयत मरुत श्येनमायिर्न मनोजवस वृषण सुवृक्ति । येन शवं उग्रमवसुदयेति सद्विवना परिषत्त स्वस्ति (२) ॥ पुरोवातो वर्षन् जिन्वरावृत् स्वाहा (३) ॥ वातावर्षन्नुग्ररावृत् स्वाहा (४) ॥ स्तनयन् वर्षन् मौमरावृत् स्वाहा (५) ॥ अनशन्ववस्फूर्जन् दिषुर्द्वर्षन् त्वेपरावृत् स्वाहा (६) ॥ अतिरात्र वषन् पतिरावृत् स्वाहा (७) ॥ ऋहायमभृपादिति भुतरावृत् स्वाहा (८) ॥ आतपति वर्षन् विराडावृत् स्वाहा (९) अवस्फूर्जन् दिषुर्द्वर्षन् भूरावृत् स्वाहा

* “सवमिदमक्षम्, सर्वमिदमक्षम् । इय वा इद न तृतीय-अस्ति-अथा (अक्षम्), चैव-आप (अक्ष) च” । (भुक्ति) ।

दशा) में ही वे बल का आहरण करती हैं। तभी इनकी 'सुपर्णा' अन्वय बनती है। अतएव गमनावस्थापना, गायत्र्येबोमयी सूर्यरश्मियों को ही 'हरयः सुपर्णाः' कहा जायगा। वे रश्मियाँ निम्न- (दक्षिण) भागस्थ कृष्णायान (भूपिण्ड) को लक्ष्य बनाकर, (भूपिण्ड से सप्रसिद्ध होकर) तत्रस्था बलमात्रा को अपने गर्भ में धारण करती हुई पृथ्वी की ओर प्रतिपलित होती हैं। 'कृष्ण' निम्नतः हरयः सुपर्णा अपो वसाना विधनुस्तपन्ति' यह मन्त्रपूर्वाह्न पार्थिव बलमात्रा की इस गर्माधानावस्था का ही विश्लेषण कर रहा है।

आप वायु, सोम तीनों पागवत्स्व 'श्रुत' कहलाए हैं। 'श्रुतमेव परमेष्ठी' इस प्राथम्य-सिद्धान्त के अनुसार आपोमय परमेष्ठी ही श्रुत है। इसी को पूर्वमन्त्रप्रकरण में 'विष्णुपद्' कहा गया है। यह परमेष्ठ्य अपृत्व घन-तरल-विरल मेद से आपः-वायु-सोमः इन तीन अवस्थाओं में परिवर्तित रहता है। घनावस्थापन्न अपृत्व का आसुर वायुप्राण से तरलावस्थापन्न वायुत्व का सोमरसक गन्धर्वप्राण से एवं विरलावस्थापन्न सोमत्व का मौम्य पितृप्राण से सम्बन्ध माना गया है। यही सोमत्व विष्णु का स्वरूप-समर्पक माना गया है। अतएव इनका यत्र तत्र 'सोमवशी' रूप से उपवर्णन उपलब्ध होता है। सोमसम्बन्ध से उत्तर स्थान विष्णुपद् है अपृत्वसम्बन्ध से यही उत्तरस्थान व्याख्या भी है। श्रुत अक्षरप्राप्त्यप्या श्रुत-सोमात्मकता ही उत्तरस्थान की श्रुतसद्वनता है जिसका निम्नलिखित रूप से विश्लेषण हुआ है—

वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्कन्मसर्जनीस्थो वरुणस्य श्रुतसदन्यसि ।

वरुणस्य श्रुतसदनमसि वरुणस्य श्रुतसदनमासीद् ॥

—यजुःसं० ४।४६।

दक्षिणस्थ भूपिण्ड से सूर्यरश्मियों के द्वारा पृथ्वी में गर्माभूत बलमात्रा का वापस पृथ्वी में बरकती है। इसी प्रश्न का समाधान करती हुई भुक्ति कहती है कि, वे अवगर्भमय सुपर्णा [रश्मियाँ] जब श्रुतसदन से [उत्तरदिशा से] परावर्तित होती हैं [दक्षिणायन का अनुगमन करती हैं] आवित्-अभ्यगहितोत्तरकाल में ही ध्रुव [अक्ष] से पृथिवी कास्नास्तीकृत होजाती है, जलमयी बन जाती है। यही गर्म की प्रवृत्ति है। क्रमापत्—'समानमेतदुदकम्' इत्यादि तृतीय मन्त्र का विश्लेषण पूर्व में किया ही जा चुका है। इसप्रकार यह श्रुतमन्त्रयही इतिविधा का अर्थ स्पष्टीकरण करने में लक्ष्य हो रही है।

यह तो हुई भुक्तिचर्चा। अब तो शब्दों में पुरुषचर्चा का भी समन्वय इच्छित कर लेना चाहिए कि, उपाकल्पित आत्मा की दृष्टि में 'पुराण' का एक निरर्थक-शास्त्र बन रहा है। किन्तु तत्त्वविदानी का केन्द्र शास्त्र में प्रकीर्णकरूप से विश्लेषण हुआ है। पुराणने वही ही प्रवृत्तिमात्रा में एकत्र उनका समन्वय कर दिया है। तनी तो— इतिहासपुराणार्थ्यं वेद समुपहृत् इत्यन्तं कथन चरितार्थ हो रहा है। अधिक विस्तार में न जाकर इतिविधा से सम्बन्ध रखने वाले कुछ एक वचनमात्र ही यहाँ उद्धृत कर दिये जाते हैं—

१-अष्टमासपूर्तं गर्भं मास्करस्य गर्भस्तिमिः ।

रस सर्वसमुद्राणां योः प्रसृते रसायनम् ॥

—शन्मीकिरामायणे

विसृजादितिम् (६) ॥ ये देवा दिविमागा ये ऋतुरिषमागा य पृथिवीमागाः, त इम यज्ञ-
मयन्तु त इदं चेश्रमाविशन्तु त इदं चेश्रमनुविशन्तु (१०) ॥

-तै० सं० २।४।८।

उत्तराङ्गमन्त्राख्यानम्-(३)-“देवा वसव्या, देवाः शम्भयया, देवा सपीतय,
इत्यावृणाति । देवताभिरेवान्वह वृष्टिमिच्छाति । यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यम् । यदि न
वर्षेत् श्वोभूते हविर्निर्गपेत् । अहोरात्रे गौ मित्रावरुणौ । अहोरात्राम्या खलु वै पर्जन्यो
वर्षति । नक्त वा हि दिशा वा वर्षति । मिश्रवरुणावेव स्वेन मागधेयेनोपधावति ।
तावेवास्मै अहोरात्राम्यां पर्जन्यं वर्षयत । अग्नये घामच्छद पुरोडाशमटाकपालं निर्गपेत्,
मारुत सप्तकपाल, सौर्यमेककपालम् । अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति, मरुतः सृष्टां नय-
न्ति, यदा खलु वा असावादित्यो न्यह रश्मिभि पर्यावर्षते, अथ वर्षति । घामच्छदिव
खलु गौ भूत्वा वर्षति । एता गौ देवता वृष्ट्या ईशते । ता एव स्वेन मागधेयेनोपधावति । ता
एवास्मै पर्जन्यं गर्षयन्ति ।

उत्तानिर्विष्यन् गर्गत्येव । सृजा वृष्टिं दिगं, आधूमि समुद्रं पृथु, इत्याह । इमा-
धैवामूरुषाप ममर्दयति । अथो आभिरवामूरुच्छेति । ऋज्जा असि प्रथमजा, वलमसि
समुद्रिय, इत्याह । यथा यजुरेषैतत् । उभम्मय पृथिवी, इति गर्गाह्वां जुहोति । एषा वा
ओषधीनां वृष्टिवनि । तयैव वृष्टिमाच्याषयति । ये देवा दिवि मागा-इति कृष्णाजिनम-
वधूनाति । इम एवास्मै लोकाः प्रीता अमीष्टा भवन्ति” ।

-तै० सं० २।४।१०।

तैत्तिरीय-संहिता के चार अनुवाक्यों से सम्बन्ध रखने वाले मन्त्रभाग से सुप्रसिद्ध ‘कारीरीष्टि की
इतिकर्त्तव्यता का ही स्पष्टीकरण हुआ है । कर्मैतिकर्त्तव्यता के साथ साथ उक्त इतिकर्त्तव्यता में वृष्टि से सम्बन्ध
रखने वाले आधिदैविक विज्ञान का भी अराधन विरोधपूर्ण हुआ है । ‘मारुतमसि० यहाँ से इसका उपक्रम
है । एवं ‘अमीष्टा भवन्ति’ पर अवसान है । उपक्रमबान्धय यह सूचित कर रहा है कि आन्तरिक्ष मरुदेवता
[वायुदेवता] ही इतिकर्म्म के प्रधान निमित्त हैं । यद्यपि अग्नि सूर्य विद्युत्, स्तनयित्नु, सोम मेव
आदि सभी निमित्त बनते हैं । परन्तु इन सब प्राणी का समन्वय एकमात्र गतिधर्मा वायु के सञ्चार पर ही
निर्भर है । अतएव वायु को ही प्रधान निमित्त माना जा सकता है । अतएव प्राच्यमन्त्रम्याख्यानभूति में
‘वायुर्वा यूप्या ईरो’ इत्यादिरूप से वायु को ही वृष्टि का प्रधान प्रयत्न कृतलाया गया है । इसी भीत विज्ञान
के आगे उन्नतिस्तिष्ठ वचन प्रतिष्ठित हुए हैं—

(१०) ॥ मान्दा वाशा शुन्ध्यूरजिरा ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुदन्ती सुफेना । मित्रसृत्
सुराष्ट्रा इह मावत (११) ॥ वृष्णो अश्वस्य सन्दानमसि, वृष्ट्यै त्वोपनमामि (१२) ॥
— तै० सं० २।४।७।—

प्राच्यङ्गमन्त्रव्याख्यानम्—(१)—“मारुतमसि मरुतामोज इति,—कृष्णं वास कृष्ण
तुषं परिषत्ते । एतद्वै वृष्ट्यै रूपम् । सरूप एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति (१) ॥ रमयत
मरुत श्येनमायिनम्—इति,—परचाक्षुषं प्रतिमीवति । पुरोषातमेव जनयति वर्षस्यावरुद्धयै
(२) ॥ वातनामानि जुहोति । “वायुर्नै वृष्ट्या ईशे” । वायुमेव स्वेन मागधेमेनोपधा-
यति । स वात्मास्मै पर्जन्यं वर्षयति (३) ॥ अष्टौ जुहोति । चतस्रो वै दिशः, चतस्रोऽवा-
न्तरदिश । दिग्मय एव वृष्टि सम्प्र-पावयति (४) ॥ कृष्णाग्निने सयौति इबिरेवाक् ।
अन्तर्वेदि सयौति, अवरुद्धयै (५) ॥ पतीनामघमानानां शीर्षाणि परापतन् । ते खजूरा
अभवन् । तेषां रस ऊर्चोऽप्यतत्, तानि करीराण्यमवन् । सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या
खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टि प्यावयति (६) ॥ यत् करीराणि भवन्ति—सौम्यमेवाहुत्या
दिवो वृष्टिमवरुद्धे । मधुषा सयौति । अपो वा एष ओषधीनां रस—यन्मधु । अमृ-
षौषधीभ्यो वर्षति । अग्नौ अमृष्य एषौषधीभ्यो वृष्टिं निनयति । मान्दा वाशा—इति
सयौति । नामधेयैरेवैना अर्च्छेति । अग्नौ यथा ब्रूयात्—असावेहीति, एवमेवैना नामधेयै
राभ्यावयति (७) ॥ वृष्णो अश्वस्य सन्दानमसि । वृष्ट्यै त्वोपनमामि, इत्याह वृषा वा
अस्वः, वृषा पवन्यः । कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्णति । रूपेणैवैनं समर्धयति—वर्षस्याव-
रुद्धयै (८) ॥— तै० सं० २।४।६।

उत्तराह्नम्—(२) देवा वसम्या अग्ने सोम सूर्य्य (१) ॥ देवा शर्म्येषा मित्राव-
रुक्षार्पमन् (२) ॥ देवा—सपीतपोऽर्जानपादाष्टुदेमन् (३) ॥ उभूतो दक्षोदधिं भित्त, दिवः
पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्यावत (४) ॥ दिवा चित्तम कृषन्ति ऋज्येनो
इवाहन, पृथवीं यद् व्युन्दन्ति (५) ॥ आ यं नर सुदानवो ददष्टुपे दिव कोशमनु-
प्युवु, विपर्जन्या सृजन्ति रोदसी अनु घन्वना यन्ति वृष्टयः (६) ॥ उदीरयवा मरुतः
समुद्रतो यूर्यं वृष्टिं वर्षयथा पुरोपिषः, न वो दक्षो उपदस्यन्ति घेनव, शुर्म यातामनु
अवृत्तमत (७) ॥ सृजा वृष्टिं दिश, आवृभि समुदं पुश, अञ्जा असि प्रबभवा, वत्तमसि
समुद्रियम् (८) ॥ उन्नमय पृथिवीं, भिन्दीदं दिव्यं नम, उद्गो दिव्यस्य नो देहीशानो

काल अमर्य मक्षण अगम्यागमन असूरस्य-स्पर्शन, देव-द्रिज-गुरु-शुभ्रपापरित्याग, सञ्ज्ञा-
स्त्रनिन्दा मलिनाकरण-सकराकरण-जातिभ्रंशकर, आदि पातक-अतिपातक-महापातक निन्धा
असत्कर्मो म प्रशुचि, मय्याद्रोस्तपन कल्पित साम्यशत्रु की भोषणा, सर्पोंपरि दुरात्मह, आदि
आदि अक्षम्यवय प्राय कन दुर है। म्मरण र्गिक, वस्तुक प्रकृति अ अनुग्रह प्राप्त नहीं कर लिया वासना
तन्त्रक एक गन्तार-स नहीं, मरही आन्तर्गतनी स नी चित्तक मूल में पातक व्यक्ति-प्रतिष्ठा अ मोह
प्रतिष्ठित है-मानव समाज सुस्थिर नहीं बन सका। इस के लिए वो प्राकृतिक भिरव की सुस्थिरता ही प्रधान
साधन होगा। एसा इस साधन क लिए प्राकृतिक नियम-सघातलक्षण शाश्वत सनातनधर्म-पथ ही
प्रकृमात्र श्रेय-पन्था माना जायगा। ज्ञान्त-मानवसमाज क अस्त्य क लिए उही प्रशस्त पथ की
माफना करत हुए बुद्धिगम्यामापा से सम्बन्ध रखने वाला पृष्टिबिज्ञान-प्रकरण उपरत होता है
यस सहजभाषानुगामी प्रकरण अ सजिज निरूपण उपपन्न होता है।

एक वर्ष में सौ ठा बरकात् ६ श्रुत हैं [मानव] मानी गए हैं परन्तु 'ग्रीष्म-वर्ष-शीत' इन
तीन मूल श्रुतों अ ठा वषाधारण का नी चर्च है ही। इही तीनों को लक्ष्य बनाकर कहा जाता है-
'त्रयो वाऽ श्रुतव' सम्बत्सरस्य [शत ३११११०]। खरमापा में य ही तीनों समय गर्मी, बर-
सात सर्दी, इन नामों से प्रसिद्ध हैं। इन तीनों मौसमों क प्रत्येक क ४-४ महीनें होता है। इस
आर चतुर्मासात्मका गर्मी है, उस आर चतुर्मासात्मिका सर्दी है, मध्यमे चतुर्मासात्मिका
बरसात है। बरसात गनों क मध्य में है। और एसा एक लौकिकन्याय [व्यवहार] है कि, मध्यम
पराय अ हमर-उपर रहन बाल क्षत्री पारसर्की पक्षों स ग्रहण होता है * है। अतएव कहा बासकता
है कि, एक वर्ष में कबल गर्मी एसा सर्दी य ने ही मोझ है। बरसात अ ग्रहण इन गनों के ग्रहण
स ही चरित्राई है।

इसी व्यवहार क आचार पर पूरे वर्ष में ग्रीष्मकाल, शतकाल से नी ही मानव मान लिए जात
है। ग्रीष्मकाल उष्णकाल है इसी अ अपभ्रंश 'उष्ण' है। एसा शीतकाल अ अपभ्रंश 'रयण'
है। वर्ष में य दो ही 'ऊर्षि' [फसल] होती हैं। यदि और नी मूल विचार किया जाय है तो हमें इस तथ्य
पर पहुँचना पड़ता है कि वस्तुतः गर्मी ही सम्पूर्ण वर्ष की मूलप्रतिष्ठा है। कारण यह है। पृथिवी
पर रहने वालों क लिए पार्थिवी श्रुतों को ही प्रधानता दी जायगी। एसा-अग्निमू म्यान - 'यथाग्नि-
गमा पृथिवी इत्यादि' वचनों क अनुसार पृथिवी में अग्निवत्त्व की ही प्रधानता है। अतएव मानना पड़ेगा
कि, पार्थिव वक्रा स सम्बन्ध रखन वाली श्रुतों में पार्थिव अग्नि की ही प्रधानता है। अग्नि की हाम-
हृदि स ही पार्थिव २ १ ५, ६ ७ आदि विभिन्न श्रुतों की अग्निमय्यति होती है।

जिस इन 'शीत' कहत हैं वही विज्ञाननाथ में 'सोम' वत्त है। इस मानवत्त्व क भास्वरसोम विष्-
सोम मन्त्र स ठा विषय मान गए हैं। प्रत्यक्ष अन्तरिक्ष अन्तर्मा ही भास्वरसोम है। वही 'सहस्रं
मरारि-सत्यम्' परिभाषानुसार अन्तर्गुण नियन्त्रक अन्तर्मात्र [अतिमन्य अमरीता] केन

* तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यत । (लौकिकन्याय)

सूर्यं दक्षिणगोलस्ये सप्तादम्बेरमुत्थिति ॥

ततोयं वायुना क्षिप्तं देशे देशे प्रवर्षति ॥१॥

न सूर्यो न च नक्षत्रं न चन्द्रस्तत्र कारयाम् ॥

वायुनैवोद्भूत तोयं वायुरेण प्रवर्षति ॥२॥

—भीमरुप्रणीता काव्यमिनी

इति है मौक्तिक इन्हीं पर, एव मनोयोग है—अपिदेविक प्रास—देवताओं के साथ बड़ी सम्पूर्ण मन्त्रभाग का सात्त्विक निष्कर्ष है। अरीरी इति में काला कश्च पहिना जाटा है, बिसके चासे। अने गहरे काले होते हैं। यही वस्त्र कृष्णातुष—कृष्ण-वास' कहलाया है। यह कृष्णवस्त्र धामच्छब्द मेघ कृष्ण जल एवं कृष्णमरुत् इत्यादि का प्रतिनिधि माना गया है। यही इति का स्वरूप है। मेघ इसी रूप में परिणत होकर बरछा है। इसीप्रकार अरीर सौम्यप्राण का संसारक है। वातहोम अष्टविध नाष्टात्रिक सर्प—वायु का संसारक है। पार्थिव अग्नि धामच्छब्द है। वसु—सम्बन्धेन वह अमुहावस्व है। आन्त-रिह्य मरुत् सप्तात्यम्ब है, स्वर्ग 'एकस एव स्यता'। इतिर्म्म में तीनों का सहयोग अपेक्षित है।

अतएव अरीरी इति में धामच्छब्द अग्नि मरुत्वाम् वायु सौर इन्द्र तीनों के लिए क्रमशः अष्टकपात—सप्तकपात—एककपात—पुरोबाश का निर्वाप होता है। तीनों देवताओं का उपयोग स्पष्ट है। पार्थिव अग्नि जलमात्रा ऊपर फैलता है आन्तरिह्य मरुत्वाम् उसे अपने गर्भ में रक्खा है, एवं सूर्य्य रश्मियों से बरसा देता है। अग्निर्वा इतो वृष्टिर्मुखोरयति० इत्यादि से इसी उपयोग का स्वीकरण हुआ है।

'ये देवा विवि भागा' (पेन्द्रा) येऽन्तरिक्षमाणा (वासव्या) ये पृथिवीमाणा (आग्नेयाः) के अनुयाय तीनों ही इस इक्षिण [अरीरी] के स्वरूप-सम्पादक हैं। अक्षय ही तत्त्व प्राणदेवतानुक्त कृष्णवास, अरीर, पुरोबाशादि तत्त्व मौक्तिक इन्हीं के माध्यमसे तत्त्वप्राणदेवताओं के द्वारा अमीक्षित [यवा] होताही है। 'इम एवास्मै लोका प्रीता अमीष्टा भवन्ति' इस उक्तार—वाक्य से इसी कर्मासिद्धि का समर्थन हुआ है।

यहप्रक्रियाओं से क्या सम्भव नहीं है, आवश्यकता है—रहस्यज्ञानपूर्वक उनके अनुगमन की। प्राकृतिक प्राण-देवताओं के प्रकृतिविरुद्ध होबाने से ही अनादृष्टि अविदृष्टि—जनित दुष्प्रसन्न जनपद—विद्व-ध्वंसिनी करकपात उष्णकपात आग्नेय—वारुण—येन्द्र—वासव्यादि भूकम्प आदि विप्ल उपरिभूत हुआ करते हैं। मानवसमाज प्राकृतिक विश्व का अवयव है। इसके प्रकृतिविरुद्ध-गमन से ही अवयवीरूप प्राकृतिक विश्व के प्राकृतिक विधानों में सम्मिलित का समावेश स्वाभाविक है। इसप्रकार प्रकृतिविरुद्ध आचरण करते हुए हम स्वयं ही उक्त विप्लों के प्रवर्धक बनते हैं। वर्तमान-युग के मानवसमाज की इसी विद्वति से आज पदे पदे हमें इन विप्लों का आक्रमण सहना पड़ रहा है। अपिप्रविष्ट चिन्मिस्त्रामा (ब्रह्म) आज के विद्वित समाज के लिए बड़ी उपहास की वस्तु बन रहा है। यही प्रकृति की अविनाशिक लघुमय जन

श्रुताग्नि में उत्तर से दक्षिण की ओर ओर आने वाली श्रुतसोम की आहुति होना अनिवार्य है। इसी आहुति से श्रुताग्नि-श्रुतसोम के रासायनिक सम्मिश्रणत्मक याग-सम्बन्ध से अन्तर्गामी सम्बन्ध से ही उस उभयात्मक अप्रवभाव का जन्म होता है, जिसे श्रुताग्निसोम के सम्बन्ध से ही 'श्रुतु' कहा जाता है।

इसप्रकार यद्यपि श्रुतु में अग्नि-सोम, दोनों का ही समन्वय है। तथापि एक विशेष दृष्टिकोण के अनुसंधान से हम इसे अग्निप्रधान ही करेंगे। सौर-प्रवर्धगर्भ से युक्त पार्थिव अग्नि की ही हास-वृद्धि होती है। श्रुतसोम की हास-वृद्धि अस्वाभाविक है। पवित्ररश्मि (स्य) अवस्था में अग्नि प्रवर्ध श्रुत (सोम) रूप में परिणत होनायाग परन्तु—'यथाकारागतो नित्यं वायुः सधन्वरो महान्' सिद्धान्तानुसार नित्याकारानुगत नित्यवायव्य श्रुतसोम अपने प्रायरूप, से क्या अनुपपन्न ही बना रहेगा। सोम के इसी नित्यधम्म की लक्ष्य में रखते हुए वैज्ञानिकोंने इस की हास-वृद्धि नहीं मानी है। श्रुतं नास्त्येति किञ्चन—'श्रुते मूर्धिरिय भिन्ना' इत्यादि आध्यात्मिकसिद्धान्तानुसार-व्यापक सूर्यापराधधारभूत श्रुतसोम की प्रतीयमाना हास-वृद्धि वस्तुतः पार्थिव श्रुताग्नि की ही हास-वृद्धि है। सोम स्वस्वरूप से एकस्य ही है। अतएव नक्त्यादि षडश्रुतयोः क निर्बचन में—'अग्निक्वणा वसुन्तो भवन्ति, अतिरायेन पदार्थान् गृह्णाति अतिरायेन उरु, अग्निक्वणा शीर्षा भवन्ति, हीनतां गता भवन्ति पुनः-पुनरतिरायेन शीर्षा भवन्ति' इत्यादिरूप से अग्निक्वणों का ही उद्ग्राम-निग्राम (खगान उधार) बतलाया जाता है। तत्त्वतः श्रुताग्नि ही स्योद्ग्राम से षड्-श्रुतरूप में परिणत होता है। इसी आधार पर भूति का सिद्धान्त व्यवस्थित हुआ है कि—अग्निपो वा श्रुतवः—'श्रुतवो हेतुः, यद्वतास्त्रितयः—अग्निचितयः—(राघ ६।२।१।१५)।

प्रकृतमनुसराम'। पार्थिव अग्नि भी सौर अग्निवत् सत्य श्रुत नेत्र से दो भागों में विभक्त है। भूकेन्द्र से बह पार्थिव बह अग्निरोऽग्नि जो नियतपथ से सर्वथा श्रुतभाव से अश्वो न वेधवाहन' इत्यादि मन्त्रवर्णनानुसार अरक्स्वरूप में परिणत होता हुआ धूलोक की ओर वाया करता है, क्याग्नि है। इस क्याग्नि से पार्थिविषया का कोई उपचर नहीं होता प्रत्युत अपचर ही होता है। जाता हुआ यह क्याग्नि तो इध्वाहन है पार्थिव रश्मिमात्राओं को स्वगम में प्रतिष्ठित कर धूलोकस्थ सान्निध्याग्निमय सौर देवताओं में आहुति देने वाला है धृषिनी के पानी को धूलोक में बरसाने वाला है। इसी क्याग्नि के लिए—अग्निर्वा इतो घृष्टिसुवीरयति इत्यादि कहा गया है। दूसरा है—श्रुतजलज पार्थिव अग्नि। भूप्रदेश से सर्वत्र ऊष्मा (गर्मी) निकलती रहती है। नृपादि गर्तों (गड्ढों) में इस ऊष्मा का प्रत्यक्ष किया जासकता है। इसका कोई नियत पथ नहीं है। अतिष्ठ अनियमितरूप से (श्रुतरूप में) यह सब ओर से निकला रहती है। श्रुतवर्मा उभयात्मक यह पार्थिव श्रुताग्नि ही आन्तरिक्य पानी के आकर्षण का कारण बनता है। जबतक यह ऊष्मा परमसोमा पर नहीं पहुँच जाता तबतक पाना नहीं बरस सकता।

भूधिरस से क्याग्नि के द्वारा धूलोक में पहुँचने वाली बलमात्रा सूर्यरश्मिवन्धुष वायुघरातल पर प्रतिष्ठित रहती है। इस आन्तरिक्य बलमात्रा में आन्तरिक्य श्रुत निकसोम का समावेश होता है। भद्रा का रूपान्तर यह सोम ही उस बलमात्रा का पेट्रम करता है। आन्तरिक्य पञ्च वायु पार्थिव श्रुताग्नि-लक्षणा ऊष्मा से उत्पन्न धूमात्मक बाष्प सौर वेधोमय प्रवृत्त वातिर्मात्र आन्तरिक्य पार्थिव बलमात्रा इन सब (वायु, धूम, ज्योति सलिल) तत्त्वों के समन्वय से आन्तरिक्य में जो अपूर्व भीतिष्ठ पदार्थ

अथर्व ही 'सत्यसोम' माना जा सकता है। विशाल अन्तरिक्ष में वायुसमुद्र व्याप्त है। इस वायुसमुद्र में वायुसमुद्र में व्याप्त नीरूप प्राणात्मक सोमत्व ही वृक्ष 'दिकसोम' है। अहमयमरारीर-श्रुतम' इस परिभाषा के अनुसार केन्द्र-पिण्डभाव से यन्त्रित प्राणायामक इस अन्तरिक्ष दिकसोम को अथर्वमेव 'श्रुत सोम' कहा जा सकता है। भस्वरसोम [चन्द्रमा] यहाँ अपने सकेन्द्रपिण्ड-भाव से प्रत्यक्ष है, यहाँ दिकसोम अपने अकेन्द्र-अरारीर-भाव से अप्रत्यक्ष है। सम्पूर्ण खगोल में एकरूप से यह 'श्रुतसोम' व्याप्त है, बिना किसी ओस के पानी से मलीमादि अनुमान लगाया जा सकता है।

सूर्योदयकाल में एवं सूर्यास्तकाल में अथर्वमेव अथर्व अन्तरिक्ष श्रुतसोम अथर्वमेव से मृषिण्ड की ओर प्रत्यावृत्त होता रहता है। तथापि पृथिवी में इस की मुक्ति रात्रि में ही होती है। दिन में सौररश्मिगत सोमप्रिय इन्द्रप्राण इसे अपना अन्न बना लेता है। रात्रि में जो ओस का पानी यत्र तत्र सर्वत्र उपलब्ध होता है वह सूर्योदय से पूर्व, पूर्व ही अपनी सत्ता पृथिवी पर रखता है। उदित सूर्य इसे रश्मियों से अपना गर्भ बना लेता है। प्रत्यक्ष यह ओस का पानी अन्तरिक्ष प्राणात्मक दिकसोम का ही पार्थिव भौतिक ब्रह्मभूत भौतिकरूप है।

वातसूर्य-कहने का यही है कि अन्तरिक्ष वायु में श्रुतसोममात्रा प्रतिष्ठित रहती है। मृषिण्ड एवं सूर्यपिण्ड दोनों से ही अग्निमात्रा प्रवर्त्यरूप से निकल कर अन्तरिक्ष वायुमण्डल में उसी श्रुतमात्र से परिभ्रमण रहती है। आकाश में यदि चन्द्रमा सत्यसोमपिण्ड है तो पूषलक्षणागुण सूर्य सत्याग्निपिण्ड है। सत्याग्निमय सूर्यपिण्ड के केन्द्र से सहस्रधा-महिमान सहस्रम् रूप से चारों ओर, सब ओर विनिघट रश्मियों में से प्रसिद्ध अग्निमात्रा प्रवर्त्यरूप से निकलती रहती है। यही गर्मी तो सूर्यास्त होने पर भी वायु में प्रवाहित होती हुई हमें उपलब्ध होती है। यह वायुवाग्नि भी पूषलक्षणागुण 'श्रुताग्नि' ही कहलाया है।

जब अन्तरिक्ष सत्यसोमात्मक चन्द्रपिण्ड से उसी प्रवर्त्य के द्वारा सोममात्रा निकलकर वायु में व्याप्त नहीं होती है, होती है और अथर्व होती है। चन्द्रमा से निकल कर अन्तरिक्ष में व्याप्त होने वाली सत्यसोमा ही दो पार्थिव-मुक्ति के द्वारा ओषधियों का पोषण करती है। एवमेव सूर्य से निकलकर अन्तरिक्ष में व्याप्त रहने वाली अग्निमात्रा ही दो पार्थिवमुक्ति के द्वारा वनस्पतियों का पोषण करती है। क्या ओषधियों में अग्निमात्रा एवं क्या वनस्पतियों में सोममात्रा नहीं रहती है, रहती है और अथर्व रहती है। दोनों में दोनों की मुक्ति है। केवल स्थिति में तात्पर्य है। अग्निमात्रागर्भिता सोममात्रा जहाँ ओषधियाँ का निर्माण करती है वहाँ सोममात्रागर्भिता अग्निमात्रा से वनस्पतियों का स्वरूप-निर्माण होता है। दूसरे शब्दों में-ओषधियों में चान्द्र-सोम-प्राण की एवं वनस्पतियों में सौर-आग्नि-प्राण की प्रधानता है। चन्द्रमा सूर्य दोनों अथर्व सत्यसोम-सत्याग्निपिण्ड हैं।

सत्यसोमपिण्डात्मक चन्द्रमा से विनिघट वायुमय श्रुतसोम की सत्तागुणानुसंग से अथर्व उदयकाश में प्रधानता रहती है एवं सत्याग्निपिण्डात्मक सूर्य से विनिर्गत वायुमय श्रुताग्नि की अथर्व दक्षिणाकाश में प्रधानता रहती है। श्रुताग्नि दक्षिण से उत्तर की ओर निरन्तर जाया करता है, तो श्रुतसोम उत्तर से दक्षिण की ओर निरन्तर आया करता है। दक्षिण से उत्तर की ओर गति करते

अनवर मिल जाता है। प्रीष्म-श्रुत निदापात्मक प्रवृत्तकालानुग्रह से मी पार्थिवानि अवेद्याहृत प्रचल खता है। अतिशयेन उक्तभावावस्था यह उत्पन्ना (उत्पन्न) ही ती वर्षा की जननी जननी है, विष्ठा धेय परम्परया पर्वन्त को ही प्राप्त है। 'ओभाषय' इत्याकारक देवप्राण (आग्नेय प्राण) के सम्बन्धरूप आह्वान से पुरोवात (पर्वन्त) का प्रादुर्भाव होगया। 'अस्तुभीपद्' संक्षुब्ध देवप्राणसम्बन्ध से पर्वन्त-व्यापार के द्वारा-धूम-बलित अन्नस्तरों से आकाश छांगया। अब आगे चलकर वर्षा से पहिले विद्युत् एवं स्तनयित्तु, ये दो धर्म और उत्पन्न होते हैं।

पुरोवात के द्वारा आकाश में उभाप्तावित धर्मी के पारस्परिक संघर्ष से ही विद्युत् (ज्योति) और स्तनयित्तु (शब्दध्वनि) उत्पन्न होती है। अतिने प्रथम स्थान विद्युत् का रक्ता है एवं द्वितीय स्थान स्तनयित्तु का मोना है। इस का एकमात्र कारण इत्यस्मिन्ति ही है। हमें पहिले-विद्युत् की ही प्रतीति होती है अनन्तर शब्दध्वनि सुनाई पड़ती है। उक्तता स्थिति यह है कि पहिला स्थान स्तनयित्तु (ध्वनि) का है, एवं दूसरा विद्युत् का है। प्रत्यक्ष में देखिए। एक रत्नक सरोवर के इस छोर पर एक दुआ शिला पर वस्त्र फटकता है। हम इस क्रिया का सरोवर के उस छोर पर लड़क हुए साक्षात्कार कर रहे हैं। फटकार के साथ ही ध्वनि का आविर्भाव होता है। यह ध्वनि संघर्षरहितजनमा है। परन्तु प्रतीति ध्वनि की होती है संघर्ष [फटकार] के कुछ क्षण पीछे। वायु के संयोग से संघर्षजनित अग्निव्यापार के द्वारा उत्पन्न शब्द-सरोवर प्रदेश में व्याप्त आप्यवायु-वीचियाँ [लहरें] के आधार पर प्रतिक्रिया होकर ही ओम्निप्रिय पर जाता है। यही इसके 'आगमन-विलम्ब' का कारण है। बलकणमिभित वायु से अग्निमयी शब्दध्वनि अन्नद्वयीयाँ बन जाती है। एवमेव भूगुह्यी [तोप] छूटने पर पहिले चमक दित्तुल्लाई पड़ती है अनन्तर शब्द सुना जाता है। विद्युत् में वीचगति है। शब्द वायुस्तराकर्षण से मन्दगति है। अतएव पहिले भी उत्पन्न, किंवा साथ ही उत्पन्न विद्युत् उत्पन्न प्रतीति होजाती है। ठीक यही स्थिति यहाँ समझिए। इत्यस्मिन्ति कुछ भी हो, वस्तुस्थिति यही है कि पहिले संघर्ष से शब्द [स्तनयित्तु], एवं अनन्तर ज्योति [विद्युत्] उत्पन्न होती है।

पूर्व में मेघ के तीन स्तर बतलाए गए हैं। पह चित्र स्पष्ट मान है। वस्तुतः आकाशस्थ उत्तमस्तर-स्तरों के कारण मेघ के भी सात ही स्तर होते हैं। मध्य-मध्यस्थ वायुस्तरों के-निर्गमन से ही मेघस्तरों का परस्पर संघर्ष होता है इसी संघर्ष से विद्युत् उत्पन्न होती है इसी संघर्ष से-‘घामु’ स्नात शब्दस्तात्’ इत्यादि प्रातिपदिक-विधानानुसार स्तनयित्तु (शब्द-गर्जन) उत्पन्न होती है। मेघस्तरों का उभावच वैद्य आकार होता है उत्तम संघर्ष से उत्पन्न विद्युत्-स्तनयित्तु की भी उत्पत्ति ही उभावच आकृतियाँ होती हैं। उत्तमस्तरसंघर्ष से उत्पन्न विद्युत्-स्तनयित्तु अर्धोऽवस्थित मेघस्तरावरण से दृष्टि-अति का विषय नहीं बनती। उन का अर्ध स्तर-प्रदेशों में ही विलयन होजाता है। अर्धोऽवस्थित तीन स्तरों के पारस्परिक संघर्ष से उत्पन्न विद्युत् और स्तनयित्तु का ही प्रत्यक्ष एवं अन्नक दुआ करता है। सर्वोपरि स्तर मध्यस्थ स्तर पर पड़ता है संघर्ष होपड़ता है। इस मध्यम संघर्ष से उत्पन्न विद्युत् और स्तनयित्तु की प्रायः एकध्वय ही प्रतीति होती है। साथ ही सर्वांग स्थित तृतीय मेघस्तरावरण के कारण इस विद्युत् का मृदु पर पात भी नहीं होता। यदि संघर्ष अत्यन्तिक होता है तो यह भी गिर पड़ती है। परन्तु सर्वांग स्थित मेघस्तर के संघर्ष से ओ विद्युत् उत्पन्न होती है, वह अन्तर्यमेव धूम में आठहरती है।

वक्रप्रक्रिया 'सम्पन्न' नाम से व्यक्त हो रहा है। सम्पन्न से रश्मिमुक्त सन्तवर्णकप्रसरितरूप श्वेतवर्ण का विशालतन हो जाता है, एक के-सात पर्व होता है। और यही सन्तवर्णप्रतीति का मूलधारण है। पर्वन्-आप्य-वायुधरातल इसी रश्मि-सम्पन्न से सन्तवर्णामक इन्द्रधनुष का बनक बनता है। रश्मिमुक्त प्राण ही इन्द्र है। इसी सम्पन्न से यह धनुष तन्नाम से व्यक्त हो रहा है। पर्वन्नामक इन्द्रधनुष प्रकृत-रश्मिमाधुन्यक बनता हुआ आत्मविरोधी है। अतएव उद्यन्त-अस्तयान्त-आदि सूर्यो की मौति - इन्द्रधनुषदर्शन का भी निषेध हुआ है। इन्द्रधनुष के पर्वन्नामक इसी तात्त्विक स्वरूप का विरोध करने हुए श्रुति ने कहा है—

माया वा मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमाधुषम् ।

तमन्नेष धृष्ट्या गृह्यो दिवि पर्जन्य द्रप्ता मधुमन्त ईरते ॥

—श्वेत० १५३।४।

इति से पहिले जो आप्य वायु प्रवाहित होता है, यही 'पुरोधात' वायु पकन है। यही पर्वन्नामक मे 'मान्सून' कहलाया है। यही पर्वन्वायु—'वायुर्नै धृष्ट्या ईरो' के अनुसार सन्तवर्णक माना गया है। पर्वन्वायु करता क्या है? इस प्रश्न का उत्तर है—मेघप्रसी की प्रवृत्ति। वायुमेघों से विनिर्गत घूम (वाप्य) आन्तरिक सञ्चलमात्रा एवं रश्मिगत तेजोमात्रा-लेकर घनमात्र में परिणत हो जाता है। ऐसे घन-घूम बलक विस्तरात्मक नहीं बन जाते तबक छूटि नहीं हो सकती। सब से ऊपर का मेघावरण आन्तरिक शीतचर्मा समागमन का निरोधक बनता है। मध्य का स्तर उपरिस्थित स्तर की सम्ममनी करता है। सर्वाथ स्तर [अन्न] शिव में बलमात्रा मरी हुई है—पार्थिव उष्मा से पुन होता हुआ पर्वन् की नीमना से बरत पड़ता है। पर्वन् का स्वरूप होता है—यज्ञाग्नि के द्वारा—यज्ञाद्भवति पर्जन्यः। पार्थिव-अग्निबलित घूम ही तो पर्वन्नामक मेघ का बनक बनता है। इसीलिए तो पर्वन् विष्णुरूप से भी उल्लेखित है। (रेविए-महाभारत-१।१५।४४)। यज्ञाग्नि के द्वारा उत्पन्न इसी पर्वन्विज्ञान की लक्ष्य बना कर श्रुति कहती है—

'तपोजा' इति । अग्नेर्नै घूमो जायते, धूमादन्न, अन्नाद्बृष्टिः ।

अग्नेर्वा एता जायन्ते । तस्मादाह 'तपोजा' इति ॥

—श्वेत० प्रा० १।३।५।१५।

उक्त पर्वन्-विज्ञान की लक्ष्य में रहते हुए ही ब्राह्मण की १८ की कविद्वय का समन्वय कीविए। पर्वन् के द्वारा उत्पन्न मेघसतरी से शेष का निरोध हो जाता है। पल्लवस्वरूप पार्थिव उष्मा की प्रवृत्ति होने का

— नवेतादन्तमादित्यं, नास्त यान्तं कदाचन ।

नोपसृष्ट, न वारिस्थ, न मप्यनमसो गतम् ॥

नक्साया गया है कि, अभ्रसमाप्लावन के अनन्तर 'यज - ये 'यज्ञामह' इत्याकाराश्रिता यजनानुगति एवं यजनप्रवृत्तियों के क्रमशः विघटन—स्तनफिल्लु उत्पन्न होजाती हैं। सर्वान्त में 'घोषट्' इत्याकारक यजनकर्मोत्पत्ति के साथ साथ ही पानी बरसने लगता है। इसप्रकार प्राकृतिक यज्ञ के प्राणविध श्रुतिवर्ती (प्राणदेवताओं) के पञ्चव्याहृत्यात्मक पञ्च कर्मों से वृष्टिकर्म संज्ञासहित है। जिस यज्ञमान को वृष्टि अपेक्षित हो, वह सन्या-सम्पत् से समनुसृत 'ओभाषय' अस्तु भोषट्—'यज - ये यज्ञामह'—'घोषट्' इन पाँच व्याहृतियों के प्रयोगकाल में श्रुतिवर्ती का क्रमशः 'पुरोयाव'—'अभ्र'—'घिषु'—'स्तनफिल्लु'—'वपाकर्म' इन पाँच आधिदैविक वृष्टिकर्मावयवों के मानस संकल्प के लिए प्रेरित करें। निरचयन इस यावनामात्र से वृष्टि हागी—'वपाति हैय तत्र—यत्रैयमुत्तिवजः सविदाना यज्ञेन चरन्ति । और—'यज्ञाद्भवति पर्जन्याः वचन चरितार्थ होगा। ब्राह्मण की १८, १९, इन दो कथितकाओं में काम्यकर्मलक्षणा वृष्टि के द्वारा सन्धि-भाषा में इसी वृष्टिक्रिया का दिग्दर्शन कराया गया है ॥ १८, १९ ॥

इति-वृष्टिविज्ञानम्

आभाषण-प्रत्याभाषण-कर्म वह महत्त्वपूर्ण कर्म है, जिससे आधिदैविक-आधिमातृक-आध्यात्मिक, तीनों क्रमनामा को परिपूर्ण किया जातकता है। सम्यक्संयत्तसम्पत्ति आधिदैविककृत है। इसके समष्टि व्यष्ट्यात्मक दो विभक्त हैं। अहोरात्र-पक्ष-अनु-अयन-सम्प्र सूर य पाँच एक सम्यक्सर की पाँच व्यष्टियाँ हैं। स्वयं सन्वत्सर और उसकी मूलप्रतिष्ठाकृत सततप्रपञ्जापति दोनों समष्ट्यात्मक सन्वत्सर हैं। पञ्चव्याहृतियों से व्यष्ट्यात्मिक सम्प्रसरसम्पत्ति का, पञ्चव्याहृतियों के संग्रह अचर्यों से समष्ट्यात्मिक सम्प्रसर-सम्पत्ति का संग्रह करते हुए श्रुतिवर्ती पञ्चव्याहृत्यात्मक आभाषण-प्रत्याभाषण कर्म से यज्ञमान के मानुष्य को आधिदैविक सम्पत्ति से युक्त कर देते हैं जिसका १९ १० इन दो कथितकाओं में विस्तरेण हुआ है। अत्रभूत नपञ्चव्याहृत्यात्मक सुगुणाक्षरकर्म से देवात्मा में नय आध्यात्मिक प्राणानुमान का आध्यात्मिक-सम्पत्ति का संग्रह कर लिया जाता है जिसका १ वी कथितका में उल्लेख हुआ है। रा १९ जाता है—आधिमातृक इस पक्ष।

आधिमातृक इस पक्ष की शक्ति शी (आकारा) और वृष्टिशी इन दो विधों से होती है। आशुशोक्तचित् पञ्चन्येवता समय पर वृष्टि करते हैं—(निरुध्न निरुध्न न पञ्चन्या यपतु) यही आशु-रात्मक आधिमातृक कर्त्तृत्व पूर्व का अनुग्रह है। ब्राह्मण की १८, १९, इन दो कथितकाओं में इसी अनुग्रह का स्वीकरण हुआ है। प्रस्तुत २ वी कथितका में वृष्टिभ्यमुगत आधिमातृक धन धन का दृष्टकाल का दिग्दर्शन करती हुई ही अति कहती है कि जिसप्रकार ओभाषय आदि पाँच व्याहृतियों से प्राणदेवता पुण्यादि के द्वारा वृष्टिकर्म का संज्ञालन कर रहे हैं एवमव इसी व्याहृतियों से (व्याहृत्यात्मक देवाह्वान—प्रश्न - आदान लक्षण यज्ञ से) व निराह्वानकृतय वृष्टिशी का दाहन किया करत है।

संघर्ष से उत्पन्न ज्योतिर्मात्र संघर्ष के तात्पर्य से उसी प्रकार कभी कभी वज्र, उल्का, आदि भी भी उत्पत्ति होनाया करती है जैसे कि आन्तरिक्य एकेन-पञ्चाशत् (४६) मन्त्रों के पारस्परिक संघर्ष से 'वज्र उल्का, विष्णुश्च तारा' ये चार प्रकार के ज्योतिःपुञ्ज उत्पन्न होते रहते हैं। वर्गाक्षविज्ञान के अनुसार जैसे भूगर्भ में पूर्व-पश्चिम-उत्तर-दक्षिण-ईशान-नैऋत-आग्नेय-वायव्यादि दिक्-प्रतिदिक् से चार-मधुर-विष्णु-जलस्रोत प्रवाहित रहते हैं एवमेव आकाश में दिक्-प्रतिदिक् मेघ से छीत्रवेग के साथ वायुस्तर प्रवाहित हैं। अन्यथा कीमिष्ट, एक वायुस्तर तीव्र वेग से पूर्व से पश्चिम की ओर बारा है तो दूसरा उसी वेग से पश्चिम से पूर्व की ओर। यदि दोनों का गमनागमन मार्ग विभिन्न है तो शान्ति है। यदि दोनों के प्रान्तभागों का भी स्पर्श होनाया तो संघर्ष से ज्योति उत्पन्न होनायकी। अतुकिञ्चित्-सम्पर्कमात्र से उत्पन्न यही सुप्रज्योति 'तारा' है। यदि संघर्ष में बलाधिक्य है तो ज्योति प्रवृद्ध है। यही सामान्य ज्योति 'विष्णुश्च' है। यदि दोनों के प्रान्तभाग एक दूसरे से आश्रित [एक] होनाते हैं तो अतिशयरूपेण प्रवृद्धा शला उत्पन्न होनायती है। साथ ही प्रान्तभागान्तर के अनुप्रात से बड़ी दूर पर्यन्त वह प्रकाशपुञ्ज जाता हुआ प्रतीत होता है, जिस का आकार पुच्छरूप माना गया है। यही 'उल्का' है। यदि वर्तमान से दोनों वायुस्तरों के मार्ग अभिन्न होनाते हैं तो दोनों का सर्वात्मना संघर्ष होपड़ता है। इस से अमानक प्रतिध्वनि के साथ जो ज्योतिःपुञ्ज रूप्य होकर अपने आसन्निक वेग से भूपृष्ठ पर आकार ठहरता है यही 'वज्र' कहलाया है। यही अथ प्रदेशस्य वायुस्तर मार्गाविरोध होने से भूमिपृष्ठ की ओर अनुगत होता हुआ कन्दरा भूगर्भादि में प्रविष्ट होकर उदबन्धित भूप्रदेश को क्षमित कर देता है। यही सुप्रसिद्ध आननय धारण [आप्य], पेन्द्र [प्रह], धामन्य, चतुर्विध भूकम्पों में से चौथा वायव्य भूकम्प कहलाया है। पुरोवात अथ विद्युत् स्तनमिन्तु, यथा इव रूप से वृश्चिकर्म में [पल्लवपत्र मेघों में] इन पाँचों का रहना अनिवार्य है। निःस्तर ही इस पञ्चावयवभात्मिका मेघ-सत्ता का कारण है। ऐसा मेघ निरवयवेन कृष्णवर्ण होता है। क्यों कि, उर्ध्व-स्तरों के आवरण से सौर-पञ्चरा आत्यन्तिकरूप से अवरुद्ध होनाता है। इसी आचार पर भुक्ति ने कहा है- 'धामच्छदिषु सल्लु वै भूकषा धर्षति' (तै० सं० २।४।१० - कृष्णो भवति । एतद् वै वृष्टये रूपम्- (तै० सं० २।१।८))। पारमेष्ठ्य आप्यप्राण अप्सराभय है, आप्य धामन्य प्राण गन्धर्व है। अतएव कर्वाक्षुत्तु अममात्र की प्रतिष्ठा मानी गई है। गन्धर्वप्राण के सम्बन्ध से सङ्गीत की मूलप्रतिष्ठा यही है। 'वर्षा हि-सर्वे प्रवृत्तः के अनुसार यही सम्बन्ध की भी प्रतिष्ठा है। माखीय खोदसंगीतों में भी वर्षा का यही स्वस्म उपवर्णित है जिसका कृष्णपर्वस्य, विद्युत्, स्तनमिन्तु आदि रूप से अवरुद्ध विरलेयण हुआ है। यही प्रावर्तिक वृष्टिविज्ञान है जिसका प्रकृत आभावण-प्रत्याभावण धर्म के साथ निम्नलिखित रूप से समन्वय किया जाया है।

॥-आयो अय वरपा रुत । (ध्रुव०) ।

ओ (उ) त्कट कान्ति नरेस (श) ।

अम्नोधर नग प्रमत्त कामी जन सप्त हरपथ ।

धमकत दामिनी पताक हंका मयो अशनी रु ।

कृष्ण वरपा मधुर मेघ गगन भरघो समन्तात (आयो०) ।

कृतज्ञाया गया है कि अन्नसमाप्ताप्तन के अनन्तर 'यज्ञ'—ये 'यज्ञामहे' इत्याकाराध्वरिणा यजना तुगधि एव यजनप्रवृत्तियों से क्रमशः विद्युत्—स्तनयितु उत्पन्न हो जाती हैं। सर्वान्त में 'घोषट्' इत्याकारक यजनकर्मात्मक के साथ साथ ही पानी बरसने लगता है। इसप्रकार प्राकृतिक यज्ञ के प्राणविध श्रुतिवो (प्राणदेवताओं) के पञ्चव्याहृत्यात्मक पञ्च कर्मों से वृष्टिकर्म स्थापित है। जिस यजमान को वृष्टि अपेक्षित हो वह सम्प्रा—सम्पत् से समप्रसित 'ओभाष्य' अस्तु औषट्—'यज्ञ'—'ये यज्ञामहे'—'घोषट्' इन पाँच व्याहृतियों के प्रयोगकाल में श्रुतिवो को क्रमशः पुरोधात्—'अन्न'—'विद्युत्'—'स्तनयितु'—'वर्षाकर्म' इन पाँच आधिदैविक वृष्टिकर्मावयवों के मानस सम्पत् के लिए प्रेरित करे। निश्चयेन इस माधनामात्र से वृष्टि होगी—'घपति हैव सत्र—यत्रैवमृत्विजः संविद्वाना यज्ञेन भरन्ति । और—'यज्ञाद्भवति पञ्चमः वचन चरितार्थ होगा। ब्राह्मण की १८, १९, इन दो कथितकर्मों में काम्यकर्मलक्षणा वृष्टि के द्वारा सञ्चित—भाषा में इसी वृष्टिबिधा का दिग्दर्शन करया गया है ॥ १८, १९ ॥

इति-वृष्टिविज्ञानम्

आभावण—प्रत्याभावण—कर्म वह महत्वपूर्ण कर्म है जिससे आधिदैविक—आधिभौतिक—आध्यात्मिक, तीनों क्षमताओं को परिपूर्ण किया जा सकता है। सम्बत्तरयज्ञसम्पत्ति आधिदैविकफल है। इसके सम्पत्ति न्यष्ट्यात्मक दो विधत है। अहोरात्र—पञ्च—श्रुतु—अयन—सम्बत्तर ये पाँच एक सम्बत्तर की पाँच न्यष्टियाँ हैं। स्वयं सम्बत्तर और उसकी मूलप्रतिष्ठाक सप्तवर्षप्रजापति दोनों समग्रयात्मक सम्बत्तर हैं। पञ्चव्याहृतियों से व्याध्यात्मिका सम्बत्तरसम्पत्ति का पञ्चव्याहृतियों के सत्रह अक्षरों से समग्रयात्मिका सम्बत्तर—सम्पत्ति का समग्र करते हुए श्रुतेनगुण पञ्चव्याहृत्यात्मक आभावण—प्रत्याभावण कर्म से यजमान के मानुष्य को आधिदैविक सम्पत्ति से युक्त कर देते हैं जिसका १६ १७ इन दो कथितकर्मों में विरलेषण हुआ है। पञ्चमूल नवव्याहृत्यात्मक 'सुगुणात्मककर्म' से देवता में नव आध्यात्मिक प्राणाधान के द्वारा आध्यात्मिक—सम्पत्ति का समग्र कर लिया जाता है जिसका २ वीं कथितकर्म में उल्लेख हुआ है। शेष रह जाता है—आधिभौतिक यह फल।

आधिभौतिक यह फल की प्राप्ति यो (आकाश) और पृथिवी इन दो तत्वों से होती है। आकाशोत्पन्नवृत्त पञ्चदेवता समय पर वृष्टि करते हैं—(निशम निशमे न पर्याग्यो यपतु) यही आकाश यात्मक आधिभौतिक ऊर्ध्व पर्व का अनुग्रह है। ब्राह्मण की १८, १९, इन दो कथितकर्मों में इसी अनुग्रह का स्पष्टीकरण हुआ है। प्रस्तुत २ वीं कथितकर्म में पृथिव्यनुगत आधिभौतिक अधः पर्व के यहफल का दिग्दर्शन करती हुई ही श्रुति कहती है कि, जिसप्रकार 'ओभाष्य' आदि पाँच व्याहृतियों से प्राणदेवता पुरोधादि के द्वारा वृष्टिकर्म का स्थापन कर रहे हैं एवमेव इसी व्याहृतियों से (व्याहृत्यात्मक देवाधान—प्रदान—आदान लक्षण यज्ञ से) वे विराड्गौरूपधरा पृथिवी का दोहन किया करते हैं।

दोहनकर्म में गौ का सामीप्य वधि कस को (पावसने के लिए) खोलना वस्त्रमुल का स्तन के साथ-सम्बन्ध करना बन्ने को इत्यते हुए दोहनपात्र लेकर दोहने के लिए उन्नत होना, एवं दोहना, ये पाँच पर्व हैं। चौथी व्याहृतिवर्षी का क्रमशः इन पाँचों दोहनकर्म-पर्वों से क्रमिक सम्बन्ध है। पार्थिव अग्नि ही विरिद् गौ है। इसीसे पार्थिव अग्निहोत्र संस्थापित है। वैसा कि द्वितीयब्रह्मवर्गते 'अग्निहोत्र-ब्राह्मणविज्ञान' में विस्तार से उल्लेख आने वाला है। पार्थिव प्राणामि के ९-१५-२१ भेद से तीन विभक्त हो जाते हैं; जैसे कि पूर्व पंक्तियों में विस्तार से उल्लेख आ चुका है। विरिद्-स्वोमानुगत पार्थिव अग्नि गार्हपत्य है, यह एककल है। पञ्चदशस्वोमोर्भुगत आन्तरिक्ष (पार्थिव ही) अग्नि विष्णु है। ऋतुविष नाक्षत्रिक वर्षाप्रण के सम्बन्ध से यह अष्टकल है। एकविंशस्वोमानुगत दिव्य (पार्थिव ही) अग्नि ओहवनीय है यह एककल है। इसप्रकार स्वोमोस्मिन् महापृथिवी के पृथिवी-आन्तरिक्ष-योरूप हीनों स्वोमोर्भु के भेद से पार्थिव गौरूप अग्नि के १-८-१ भेद से १६ पर्व हो जाते हैं। यही दशकल 'विरिद् अग्नि' है।

दशाक्षर विराट् छन्द से समप्रसिद्ध होने से ही गौरूप, पार्थिव अग्नि 'विरिद्' कहलाया है। इसीके सम्बन्ध से धित्य [भूत] अग्निमय भूपिण्ड 'विरिद् गौ' कहलाया है। विरिद् गौ का कस है-मातरिक्ष नामक वह भूवायु जो अपने स्थापित, एवं संवरणधर्म से 'एमुपवराह' नाम से प्रसिद्ध होता है। इसी कस [वायु] के सम्बन्ध से बृहस्पति प्राणदेवता विरिद्गौ का दोहन करने में समर्थ हुए है। वायु के द्वारा ही पार्थिव रसमात्राओं का दोहन होता है। यही विरिद्गौ का देह है जिसे जानकर कद्मावनापूर्वक आभाकण प्रत्याभावण-कर्म करने वालों के लिए पार्थिव कामनाएँ पूरी हो जाती हैं ॥२॥

पाँचवें अध्याय में दूसरा, एवं चौथे प्रपाठक में तीसरा
ब्राह्मण उपरतम्

श्री

अथ—शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये

प्रथमकाण्डे

त्रिब्राह्मणात्मक-“प्रयाजब्राह्मणम्”

[क्रमानुगता पृष्ठसंख्या १४७५]

श्री

विशेष-सूचना—

हमारी शारीरिक-अस्थिरता के कारण कम्पोजीटरों की असमझानी से आगे पृष्ठसंख्या के समावेश में भूल होगई है। फलस्वरूप क्रमप्राप्त १४७४ इस पृष्ठ मसूदा से आगे १४७५ यह क्रम न रहकर ११७ से उपक्रान्त होकर आगे अवसान पर १७६ मसूदा लग गई है। पाठकों को इस क्रमव्यत्यास का सशोधन करते हुए इस प्रक्रान्त पञ्चमाध्यायानुगत तृतीय ब्राह्मणे, तथा चतुर्थप्रपाठानुगत चतुर्थब्राह्मण की ११७ से १७६ की संख्या का “१४७५ से १५४२ पर्यन्त” इस क्रम से सशोधन कर लेना चाहिए। केवल संख्या में ही त्रुटि हुई है। विषय आनुपूर्वी से क्रमबद्ध ही है।

विनीत—

सम्पादक

(१)—प्रतरणपाठः (अर्थावबोधानुगतः)

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं, चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम्
अथ त्रिप्राह्मणात्मके प्रयज्ञब्राह्मणे प्रथमं ब्राह्मणम्

१—प्रयाजन्नधु

अतनो ह वै प्रयाजाः । तस्मात् पञ्च भवन्ति, पञ्च हि अतव ॥ (१) ॥ देवाश्च
वा असुराश्च उभवे प्राजापत्या पशूबिरे—एतस्मिन् यज्ञे प्रजापतौ पितरि सम्बत्सरे—
'अस्माकमय भविष्यति, अस्माकमय भविष्यति' इति ॥ (२) ॥ ततो देवा अर्चन्त
आम्यन्तस्वेरु, त एतान् प्रयाजान् ददधु, तैरयजन्त । तैश्च तून् सम्बत्सरं प्राजयन्,
अतुम्य सम्बत्सरात् सपत्नानन्तरायन्; तस्मात् प्रजयाः । 'प्रजया' ह वै नामैतत्—
यत् 'प्रयाजाः' इति । तयो एवैष एतैश्च तून् सम्बत्सरं प्रजयति, अतुम्य सम्बत्सरात्
सपत्नानन्तरेति; तस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ (३) ॥

ते वा आज्यहविषोभणन्ति । वज्रो वा आज्यम् । एतेन वै देवा वज्रेणाज्येन
अतून् सम्बत्सरं प्रजयति, अतुम्यः, सम्बत्सरात् सपत्नान् अन्तरति । तस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ (४) ॥ एतद्रै सम्बत्सरस्य स्वं पय—यत् 'आज्यम्' । तत् स्वेनैवैन-
मेतत् पयसा देवाः स्व्यकुन्त । तयो एवैनमेव एतत् स्वेनैव पयसा स्वीकुरुते । तस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ (५) ॥

स यत्रैव सिष्टन् प्रयाजेभ्य आभावयेत्, तव एव नापक्रामत् । सङ्ग्रामो वा एष
सन्निवीयते—य प्रयाजैर्यजते । यतरो वै संयचयो पराजयेत, अप वै स क्रामति, अमित-
राष्ट्रं वै जयन् क्रामति । तस्मादमितराममितरामव क्रामेत्, अमितराममितरामाहुर्वीजु कु-
यात् ॥ (६) ॥ तद् तथा न कुर्यात् । यत्रैव सिष्टन् प्रयाजेभ्य आभावयेत्—तव एव

नापक्रामेत् । यत्रो एव समिद्धतम मन्थेत-तदाहुतीर्जुह्यात् । समिद्धोमेन ह्येव
समिद्धा आहुतयः ॥ (७) ॥

२-उत्तर प्रैष

स आधाष्य आह-“समिधो यज” इति । तद् वसन्त समिद्धे । स वसन्त
समिद्धो अन्यान् श्वतून् समिन्वे । श्वतवः समिद्धा प्रजास्य प्रजनयन्ति, ओषधीश्च
पचन्ति । तद्वेष खलु सर्वानृतून् निराह । अथ “यज, यज” इत्येव उचरानाह-
अजामितायै । जामि इ कुर्वात्-यत् “तनूनपात् यज, इदो यज” इति ब्रूयात् । तस्मात्-
‘यज, यज’ इत्येषोचरानाह ॥ (८) ॥

३-प्रयाजब्राह्मणम्

स वै ‘समिधो’ (१) यजति । वसन्तो वै समिद् । वसन्तमेव तदेवा अशुञ्जत,
वसन्तात् सपत्नान् अन्तरायन् । वसन्तस्य-एवैष एतद् बृद्धके, वसन्तात् सपत्नान्
अन्तरेति । तस्मात् समिधो यजति ॥ (९) ॥ अथ ‘तनूनपात्’ (२) यजति । ग्रीष्मो
वै तनूनपात्-ग्रीष्मो हि आसां प्रजानां तनूस्तपति । ग्रीष्ममेव तदेवा अशुञ्जत, ग्रीष्मात्
सपत्नान् अन्तरेति । तस्मात्तनूनपात् यजति ॥ (१०) ॥ अथ ‘इदो’ (३) यजति । वर्षा
वा इदः । इति हि वर्षा इदः-यदिदं ह्यत्र सरीसृप ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक भवति-
तद् वर्षा ईदितमिवाशमिच्छमानं चरति, तस्माद् वर्षा इदः । वर्षा एव तद् देवा अशुञ्जत,
वर्षाम्य सपत्नान् अन्तरायन् । वर्षा उ एवैष एतद् बृद्धके, वर्षाम्य सपत्नान् अन्तरेति ।
तस्मादिदो यजति ॥ (११) ॥ अथ ‘वर्हिः’ (४) यजति । शरद्वै वर्हिः । इति हि शरद्
वर्हिः-या इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यका भवन्ति, ता वर्षा वर्दन्ते; ता
शरदि वर्हिपो रूपं प्रस्तीर्या शरे-तस्मात् शरत् वर्हिः । शरदमेव तदेवा अशुञ्जत,
शरद सपत्नान् अन्तरेति । तस्मात् वर्हियजति ॥ (१२) ॥ अथ ‘स्वाहा-स्वाहा’ (५)
इति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहास्वरः । अन्त श्वतूनां हेमन्त-सन्ताद्वि परादयः ।

अन्तेनैव तदन्त देवा अयुञ्जत, अन्तेन अन्तात् सपत्नान् अन्तरायन् । अन्तेनो एवैव
एतद् अन्त वृक्के, अन्तेन अन्तात् सपत्नान् अन्तरेति । तस्मात् स्वाहा स्वाहेति
यजति ॥ (१३) ॥ तदा एतद् वसन्त एव हमन्तात् पुनरसुः, एतस्मादधेषु पुनर्मवति ।
पुनर्ह वा अस्मिन् लोके भवति, य एवमेतद् वेदः ॥ (१४) ॥

स वै 'व्यन्तु, वेतु' इति यजति-अजामितायै । जामि इ कुर्यात्-यद् 'व्यन्तु,
व्यन्तु' इति वै यजेत्, 'वेतु, वेतु' इति वा । 'व्यन्तु'-इति वै योषा, 'वेतु'-इति वृषा;
मिथुनमेवैतत् प्रजनन क्रियते । तस्माद्-'व्यन्तु, वेतु' इति यजति ॥ (१५) ॥

अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै बर्हि, रेत आज्यम् । तत्
प्रजास्वैवैतद् रेत सिच्यते । तेन रेतसा सिक्तेन इमा प्रजा पुनरभ्यावर्ष प्रजायते ।
तस्मात् चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ (१६) सङ्ग्रामो वा एष सन्निधीयते-य
प्रयाजैर्यजेते । यतरं वै सयचयोर्मिश्रमागच्छति, स जयति । तदेतत्-उपमृतोऽधि जुह
मिश्रमागच्छति, तेन प्रजयति । तस्मात् चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ (१७) ॥
यजमान एव जुहूमनु; योऽस्मा अरातीयति-स उपमृतमनु । यजमानायैवैतद् द्विपन्त
आतृष्य बलिं हारयति । अतैव जुहूमनु, आद्य उपमृतमनु । अत्र एवैतद् आद्य बलिं
हारयति । तस्मात् चतुर्थे प्रयाज समानयति ॥ (१८) ॥ स वा अनवमृशन् समानयति ।
स यद् अवमृशेत्-यजमान द्विपता आतृष्येन अवमृशेत्; अक्षारमाद्येन अवमृशेत् ।
तस्मादनवमृशन् समानयति ॥ (१९) ॥ अथ उत्तरा जुहूमध्यहति । यजमानमेवैतद्
द्विपति आतृष्येऽध्यहति; अक्षारमाद्येऽध्यहति । तस्मादुत्तरां जुहूमध्यहति ॥ (२०) ॥

देवा इ वा ऊचु -इन्त विजितमेवानु सर्व यज्ञं समस्थापयाम, यदि नोऽस्तुररघ-
सन्त्यासजेयु -'संस्थिते एव नो यज्ञः स्यात्' इति ॥ (२१) ॥ त उत्तमे प्रयाजे स्वाहा-
कारेणैव सर्व यज्ञ समस्थापयन् । 'स्वाहाग्निम्' इति तदाग्नेयमाज्यमाग समस्थापयन् ।
'स्वाहा सोमम्' इति तत् सौम्यमाज्यमागं समस्थापयन् । 'स्वाहाग्निम्' इति-तद्य एष
उभयप्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति-त समस्थापयन् ॥ (२२) ॥ अथ यथादवतम् ।
'स्वाहा देवा आज्यपा' इति-तत् प्रयाजानुयाजान् समस्थापयन् । प्रयाजानुयाजा वै देवा
आज्यपाः । 'जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु' (वै० ब्रा० ३।५।६।२) इति तदग्नि

नापक्रामेत् । यत्रो एव समिद्धतम मन्येत-तदाहुतीर्भुङ्क्ष्यात् । समिद्धहोमेन धेने समिद्धा आहुतयः ॥ (७) ॥

ॐ

२-उत्तर प्रैष

स आधाव्य आह-“समिधो यज” इति । तद् वसन्त समिद्धे । स वसन्त समिद्धो अन्यान् अतून् समिन्वे । अतएव समिद्धा प्रजाश्च प्रजन्त्यन्ति, ओषधीश्च पचन्ति । तद्धेव खलु सर्वानृतून् निराह । अथ “यज, यज” इत्येव उचरानाह-अन्नामिषायै । जामि इ कुर्पात्-यत् “तनूनपस्त यज, इहो यज” इति ब्रूयात् । तस्मात्-‘यज, यज’ इत्येवोचरानाह ॥ (८) ॥

ॐ

३-प्रयाजब्राह्मणम्

स वै ‘समिधो’ (१) यजति । वसन्तो वै समित् । वसन्तमेव तरेवा अशुञ्जत, वसन्तात् सपत्नान् अन्तरायन् । वसन्तस्य-एवैष एतद् बृहत्के, वसन्तात् सपत्नान् अन्तरेति । तस्मात् समिधो यजति ॥ (९) ॥ अथ ‘तनूनपात्’ (२) यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपात्-ग्रीष्मो हि आसौ प्रजानां तनूस्त्वपि । ग्रीष्ममेव तरेवा अशुञ्जत, ग्रीष्मात् सपत्नान् अन्तरेति । तस्मात्तनूनपात् यजति ॥ (१०) ॥ अथ ‘इहो’ (३) यजति । वर्षा वा इहः । इति हि वर्षा इह -यदिह छुद्र सरीसृप ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक भवति-तद् वर्षा इति तमिनाभमिच्छमानं चरति, तस्माद् वर्षा इह । वर्षा एव तद् देवा अशुञ्जत, वर्षाभ्य सपत्नान् अन्तरायन् । वर्षा उ एवैष एतद् बृहत्के, वर्षाभ्य सपत्नान् अन्तरेति । तस्मादिहो यजति ॥ (११) ॥ अथ ‘वर्हिः’ (४) यजति । शरद्वै वर्हिः । इति हि शरद् वर्हिः-या इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यका भवन्ति, ता वर्षा वर्द्धन्ते; ता शरदि वर्हिषो रूपं प्रस्तीर्या शरे-तस्मात् शरत् वर्हिः । शरदमेव तरेवा अशुञ्जत, शरदः सपत्नान् अन्तरेति । तस्माद् वर्हिषजति ॥ (१२) ॥ अथ ‘स्वाहा-स्वाहा’ (५) इति यजति । अन्तो वै यष्टस्य स्वाहाकारः । अन्त अतूनां हेमन्त-वसन्तादि परादयः ।

ईदितमिव अन्नं इच्छमानं चरति, तत् प्रैव एतत् जनयति—तस्मादिद्धो यजति ॥ (३) ॥
 अथ 'वाह' (५) यजति । भूमा वै वहि । भूमानमेतैत् प्रजनयति । तस्माद् वहिर्यजति
 ॥ (४) ॥ अथ 'स्वाहा, स्वाहा' (५) इति यजति । हमन्तो वा श्रुतूना स्वाहाकार ।
 हेमन्तो होमा प्रजा स्व वशमुपनयते । तस्माद्देमन् म्लायन्त्योपषय, प्र वनस्पतीना
 पलाशानि मृच्यते, प्रतिवरांमिव वयांसि भवन्ति, अघस्तरांमिव धयांसि पतन्ति । विप-
 क्तिलोमेव पापं पुरुषो भवति—हमन्तो हीमा प्रजा स्व वशमुपनयते । स्वी इ वै तमर्द्धं
 कुरुते भियेऽन्नाधाय—यस्मिन्नर्द्धे भवति—य एवमेतद्देव ॥ (५) ॥

५—प्रयाजानुमन्त्रणम्

देवाथ वा असुराश्च उभये प्राजापत्या पस्पृधरे । ते दण्डैश्चनुमिर्न व्यजयन्त । ते
 ह अविजयमाना ऊचुः—'हन्त वाच्येव ब्रह्मन् बिजिगीषामहे, स यो नो वाच ध्यादता
 मिथुनेन न अनुनिक्रामात्—स सर्वं पराजयाते, अथ सर्वमित्तरं जयान्' इति । 'तथा'
 इति देवा अजुषन् । ते देवा इन्द्रमजुषन् 'आह' इति ॥ (६) ॥ स इन्द्रोऽज्रवीत्—
 'एको मम' इति । अथ 'अस्माकमेक' इति इतरेऽजुषन् । तदु तन्मिथुनेन अविन्दन् ।
 मिथुनं हि—एकम्, एका च ॥ (७) ॥ 'द्वौ मम' इति इन्द्रोऽज्रवीत् । अथ 'अस्माक
 द्वे' इति इतरेऽजुषन् । तदु तन्मिथुनमेव अविन्दन् । मिथुनं हि—द्वौ च, द्वे च ॥ (८) ॥
 'त्रयो मम' इति इन्द्रोऽज्रवीत् । अथ 'अस्माक तिस्र' इति इतरेऽजुषन् । तदु तन्मि-
 थुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि—त्रयम्, तिस्रश्च ॥ (९) ॥ 'चत्वारो मम' इति इन्द्रोऽज्र-
 वीत् । अथ 'अस्माक चतस्र' इति इतरेऽजुषन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुन
 हि—चत्वारश्च, चतस्रश्च ॥ (१०) ॥ 'पञ्च मम' इति इन्द्रोऽज्रवीत् । तत् इतरे मिथुन
 नाविन्दन् । नो ह्यत ऊर्ध्वं मिथुनमस्ति । पञ्च—पञ्च—इति षोडशतदुमयं भवति ।
 ततोऽसुरा सर्वं पराजयन्त, सर्वस्माद् देवा असुरानजयन्, सर्वस्मात् समत्नानसुरान्
 निरमजन् ॥ (११) ॥

तस्मात् प्रथमे प्रयाजे इष्टे ब्रूयात्—'एको मम' इति । 'एका तस्य, यमह द्वेप्सि'
 इति । यथुनं द्विष्यात्—'योऽस्मान् द्वेष्टि, य च वयं द्विष्म'—इति ब्रूयात् ॥ (१२) ॥ 'द्वौ
 मम' इति द्वितीये प्रयाजे—'द्वे तस्य—योऽस्मान् द्वेष्टि, य च वयं द्विष्म' इति ॥ (१३) ॥

स्विष्टकृतं समस्थापयन् । अग्निर्हि स्विष्टकृत् । स एषोऽप्येतद् वयैव यज्ञं सतिष्ठते-
ययैनं देवा समस्थापयन् । तस्मादुच्यते प्रयाजे स्वाहा स्वादिति यजति-यावन्ति हवींषि
भवन्ति । विजितमेवैतत्-अनु सर्वं यज्ञं सस्थापयति । तस्माद् यदत् ऊर्ध्वं विलोमं यज्ञे
क्रियेत-न तदाद्रियेत; 'सस्थितो मे यज्ञः' इति ह विद्यात् । स ह एष यज्ञो यातयामे-
वास-यथा वपट्कृतम्, हुतम्, स्वाहाकृतम् ॥ (२३) ॥ ते देवा अक्रामयन्त-
'कस्य न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेम, अयातयामान् कुर्याम, तेन अयातयाम्ना प्रचरेम' इति ॥ (२४) ॥
स यत् जुष्टामाज्यं परिशिष्टमासीत्-तेन यज्ञं समस्थापयन्;—तेनैव यथापूर्वं हवींष्यस्य-
धारयन्, पुनरवैतानि तदाप्यापयन्, अयातयामान्यूर्ध्वन् । अयातयामं क्षाज्यम् ।
तस्मादुच्यते प्रयाज इष्टा यथापूर्वं हवींष्यमिधारयति, पुनरवैतानि तदाप्यापयति, अया-
तयामानि करोति । अयातयामं क्षाज्यम् । तस्माद् यस्य कस्य च हविषोऽव्यति-पुनरेव
तदमिधारयति, स्विष्टकृत एव तत् पुनराप्यापयति, अयातयामं करोति । अथ यद्वा
स्विष्टकृतेऽव्यति-न तत् पुनरमिधारयति । नो हि तत् कश्चन हविषोऽन्नावाहुतिं होष्यन्
भवति ॥ (२५) ॥

इति पञ्चमाध्याये तृतीयं, चतुर्थपाठके च चतुर्थब्राह्मणम्

(११५१)—(११५४)

इति-त्रिनाक्षरात्मके प्रयाजब्राह्मणे प्रथमं ब्राह्मणम्

१

अथ प्रथमब्राह्मणे पञ्चमाध्याये चतुर्थं चतुर्थपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ त्रिनाक्षरात्मके प्रयाजब्राह्मणे द्वितीयं ब्राह्मणम्

—३—

४-प्रयाजावृत्त (पठति)

न व 'समिधो' (१) यजति । प्राणा वै समिधः, प्राणानेवैतत् समिन्ध । प्राणैर्धर्मं
पुण्यं समिद्धं । तस्मादमिमृशेति न्यात्-यद्युपतप्ती स्यात् । स यद्युपतप्यं स्यात्-एव
तावत् शंसेत, समिद्धो हि तत्रैव भवति । यद्यु शीतं स्यात्-नाशसेत् । तत् प्राणानेव
अस्मिन् एतद् दधाति । तस्मात् समिधो जयति ॥ (१) ॥ अथ 'तनूनपात्' (२)
यजति । रेतो वै तनूनपात् । रेत एवैतत् सिञ्चति । तस्मात् तनूनपात् यजति ॥ (२) ॥
अथ 'इष्टो' (३) यजति । प्रजा वा इष्टा । यदा वै रतं सिद्धं प्रजापते-अथ तत्

ईदितमिव अन्नं इच्छमानं चरति; तत् प्रैव एतत् जनयति—तस्मादिदो यजति ॥ (३) ॥
 अथ 'वाह' (५) यजति । भूमा वै वहि । भूमानमेतैत् प्रजनयति । तस्माद् वहिर्यजति
 ॥ (४) ॥ अथ 'स्वाहा, स्वाहा' (५) इति यजति । हेमन्तो वा श्वत्सूनां स्वाहाकार ।
 हेमन्तो ह्यमा प्रजा स्व वशमुपनयते । तस्माद् हेमन् म्लापन्त्योपधय, प्र वनस्पतीना
 पलाशानि मुच्यते, प्रतितरामिव वयांसि भवन्ति, अधस्तरामिव वयांसि पतन्ति । विप-
 क्षितलोमेव पापं पुरुषो भवति—हेमन्तो हीमा प्रजा स्व वशमुपनयते । स्वी इ वै तमद्
 कुरुते भियेऽन्नाधाय—यस्मिन्नद् भवति—य एवमेतद्देद ॥ (५) ॥

५—प्रयाजानुमन्त्रणम्

देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्या पशूधिरे । ते दण्डैर्धनुमिर्न व्यजयन्त । ते
 ह अविजयमाना ऊजुः—'हन्त वाच्येव प्रसन् विजिगीषामहे, स यो नो वाच व्याहृता
 मिथुनेन न अनुनिक्रामात्—स सर्वं पराजयातै, अथ सर्वमितरे जयान्' इति । 'तथा'
 इति देवा अश्रुवन् । ते देवा इन्द्रमश्रुवन् 'ध्याह' इति ॥ (६) ॥ स इन्द्रोऽश्रवीत्—
 'एको मम' इति । अथ 'अस्माकमेका' इति इतरेऽश्रुवन् । तदु तन्मिथुनेन अविन्दन् ।
 मिथुनं हि—एकम्, एका च ॥ (७) ॥ 'द्वौ मम' इति इन्द्रोऽश्रवीत् । अथ 'अस्माक
 द्वे' इति इतरेऽश्रुवन् । तदु तन्मिथुनमेव अविन्दन् । मिथुनं हि—द्वौ च, द्वे च ॥ (८) ॥
 'त्रयो मम' इति इन्द्रोऽश्रवीत् । अथ 'अस्माक तिस्र' इति इतरेऽश्रुवन् । तदु तन्मि-
 थुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि—अथ, तिस्रश्च ॥ (९) ॥ 'चत्वारो मम' इति इन्द्रोऽश्र-
 वीत् । अथ 'अस्माक चतस्र' इति इतरेऽश्रुवन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुन
 हि—चत्वारश्च, चतस्रश्च ॥ (१०) ॥ 'पञ्च मम' इतीन्द्रोऽश्रवीत् । तत इतरे मिथुन
 नाविन्दन् । नो ह्यत ऊर्ध्वं मिथुनमस्ति । पञ्च—पञ्च—इति सौवैतदुभयं भवति ।
 ततोऽसुरा सर्वं पराजयन्त, सर्वस्माद् देवा असुरानजयन्, सर्वस्मात् समत्नानसुरान्
 निरमञ्चन् ॥ (११) ॥

तस्मात् प्रथमे प्रयाजे इष्टे प्रयात्—'एको मम' इति । 'एका तस्य, यमह द्वेप्सि'
 इति । यथुन द्विप्यात्—'योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विप्स'—इति प्रयात् ॥ (१२) ॥ 'द्वौ
 मम' इति द्वितीये प्रयाजे—'द्वे तस्य—योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विप्स' इति ॥ (१३) ॥

स्विष्टकृत समस्थापयन् । अग्निर्हि स्विष्टकृत । स एषोऽप्येतद् तथैव यज्ञः सतिष्ठते-
यथैनं देवा समस्थापयन् । तस्मादुत्तमे प्रयाजे स्वाहा स्वाहेति यजति-यावन्ति हवींषि
भवन्ति । विव्रितमेवैतत्-अनु सर्वं यज्ञं सस्थापयति । तस्मात् यदत् ऊर्ध्वं विलोमं यज्ञं
क्रियेत-न तदात्रिमेतः 'संस्थितो मे यज्ञः' इति ह विद्यात् । स ह एष यज्ञो यातयामे-
वास-यया षपट्कृतम्, हुतम्, स्वाहाकृतम् ॥ (२३) ॥ ते देवा अकामयन्त-'कथं न्विमं
यज्ञं पुनराप्याययेम, अयातयामानं कुर्याम, तेन अयातयाम्ना प्रचरेम' इति ॥ (२४) ॥
स यत् जुह्वामाज्य परिशिष्टमासीत्-तेन यज्ञं समस्थापयन्-तेनैव यज्ञापूर्वं हवींष्यम्य-
धारयन्, पुनरेवैतानि तदाप्यापयन्, अयातयामान्यकुर्वन् । अयातयाम आज्यम् ।
तस्मादुत्तमं प्रयाजं शृष्ट्वा यज्ञापूर्वं हवींष्यमिधारयति, पुनरेवैतानि तदाप्यापयति, अया-
तयामानि करोति । अयातयाम आज्यम् । तस्मात् यस्य कस्य च हविषोऽवधति-पुनरेव
सुदमिधारयति, स्विष्टकृत एव तत् पुनराप्यापयति, अयातयाम करोति । अथ यदा
स्विष्टकृतेऽवधति-न तत् पुनरमिधारयति । नो हि तत् कश्चन हविषोऽन्नावाहुतिं होष्यन्
मवति ॥ (२५) ॥

इति पञ्चमाध्याये तृतीयं, चतुर्थप्राठके च चतुर्थब्राह्मणम्

(११५१)—(११५४)

इति-त्रिनाशस्तमके प्रयाजब्राह्मणे प्रथमं ब्राह्मणम्

१

अथ प्रथमपञ्चके पञ्चमाध्याये चतुर्थं चतुर्थप्राठके च पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ त्रिनाशस्तमके प्रयाजब्राह्मणे द्वितीयं ब्राह्मणम्

४-प्रयाजावृत (पञ्चति*)

स व 'समिधो' (१) यजति । प्राञ्चा वै समिधः, प्राञ्चानेवैतत् समिधं । प्राञ्चैर्धर्म्यं
पुष्पं समिधः । तस्मादमिमृषेति अयात्-यद्युपतप्ती स्यात् । स यद्युष्मः स्यात्-एव
वानत् शंसित, समिद्धो हि वावद् भवति । यद्यु शीतं स्यात्-नाशसेत् । तत् प्राञ्चानेव
अस्मिन् एतद् दधाति । तस्मात् समिधो ज्यति ॥ (१) ॥ अथ 'तन्मूलपत्तं' (२)
यजति । रेतो वै तन्मूलपत्तं । रेत एवैतत् सिञ्चति । तस्मात् तन्मूलपत्तं भवति ॥ (२) ॥
अथ 'इद्धो' (३) यजति । प्रजा वा इद्धः । यदा वै रेतं सिञ्च प्रजापते-अथ तत्

इति । स एषोऽग्निश्चतुष्पामक्त - “समिधोऽग्ने” - “तनूनपादग्ने” - “इहोऽग्ने” - “वर्हिर्ग्ने” - “स्वाहाग्निम्” (तै० ब्रा० ३।५।५।) इति । आमक्तो ह वै तस्यां पुण्य-
कृत्यायां भवति, यामस्य समानो ब्रुवाणः करोति, अग्निमते ह वा अस्मा अग्निमन्त
अतव ओषधी पचन्तीद सर्षम् - य एव मेतमग्निमृतुष्पामक्त वेद ॥ (८) ॥

तदाहु - ‘यद् उधमान् प्रयाजा नाषाहयन्ति - अथ कस्मादेनान् प्रथमान् यजन्ति’
इति । उत्तमान् धेनान् यज्ञेष्वाकल्पयन् - प्रथमान् वो यजाम - इत्यब्रुवन् । तस्मादुत्त-
मानावाहयन्ति, प्रथमान् यजन्ति’ ॥ (९) ॥

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवा यज्ञमाप्नुयन्, त पञ्चमेन समस्थापयन् । अथ
यदूर्ध्वमसंस्थित यज्ञस्य - स्वर्गमेव तेन लोकं समाश्रुवत ॥ (१३) ॥ ते स्वर्गं लोकं
यन्तोऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गात् विमत्याञ्चक्रुः । तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वत - रक्षोहृष्यं रक्षसाम-
पहन्तारम् । अग्निं मध्यतोऽकुर्वत रक्षोहृष्यं रक्षसामपहन्तारम् । अग्निं पश्चादकुर्वत -
रक्षोहृष्यं रक्षसामपहन्तारम् ॥ (११) ॥ स यद्येनान् पुरस्तादसुररक्षसान्यासिसङ्घन्-
अग्निरेव तान्यपाहन् - रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि पश्चादासिसङ्घन् - अग्निरेव
तान्यपाहन् - रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । अत एव सर्वतोऽग्निमिगुप्यमानाः स्वर्गं लोकं
समाश्रुवत ॥ (१२) ॥ तथो एनैष एतच्चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञमाप्नोति, त पञ्चमेन
संस्थापयति । अथ यदत ऊर्ध्वमसंस्थित यज्ञस्य - स्वर्गमेव तेन लोकं समाश्रुते ॥ (१३) ॥
स यदग्नेयमाज्यमागं यजति - अग्निमेगैतत् पुरस्तात् कुरुते रक्षोहृष्यं रक्षसामपहन्तारम् ।
अथ यदग्नेयः पुराडाशो भवति - अग्निमेगैतन्मध्यतः कुरुते - रक्षोहृष्यं रक्षसामपहन्तारम् ।
अथ यदग्निं स्विष्टकृत् यजति - अग्निमेगैतत् पश्चात् कुरुते - रक्षोहृष्यं रक्षसामपहन्तारम् ।
॥ (१४) ॥ स यद्येनं पुरस्तादसुररक्षसान्यासिसङ्घन्ति - अग्निरेव तान्यपहन्ति -
रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि मध्यत आसिसङ्घन्ति अग्निरेव तान्यपहन्ति - रक्षोहा
रक्षसामपहन्ता । यदि पश्चादासिसङ्घन्ति - अग्निरेव तान्यपहन्ति - रक्षोहा रक्षसाम
पहन्ता । स एव सर्वतोऽग्निमिगुप्यमानं स्वर्गं लोकं समाश्रुते ॥ (१५) ॥

७-अभिचार

स यद्येनं पुरस्ताद् यज्ञस्य अनुष्णाहरेत् - तं प्रति ब्रूयात् - ‘मुख्यामाविमारिष्यति -
अन्धो वा, बधिरो वा मभिष्यसि’ इति । एता वै मुख्या आर्चयः । तथा ह वै स्यात्
॥ (१६) ॥ यदि मध्यतो यज्ञस्य अनुष्णाहरेत् - तं प्रति ब्रूयात् - ‘अप्रजा, अपशुर्म-

‘त्रयो मम’ इति तृतीये प्रयाजे—‘विस्तस्तस्य—योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः’ इति ॥ (१४) ॥ ‘चत्वारो मम’ इति चतुर्थे प्रयाजे—‘वस्तस्तस्य—योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः’ इति ॥ (१५) ॥ ‘पञ्च मम’ इति पञ्चमे प्रयाजे—‘न तस्य किञ्चन—योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः’ इति । स पञ्च पञ्चेत्येव मघन् पराभवति । तथास्य सर्वं संवृक्ते—सर्वस्मात् सपत्नान् निर्मज्जति—य एवमेतद्देद ॥ (१६) ॥

इति पञ्चमाध्याये चतुर्थं, चतुर्थप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम्

—(१।५।४)—(१।५।४)—

(पञ्चमाध्यायस्य समाप्त)

इति—त्रिमाह्यखरमके प्रयाजब्राह्मणे द्वितीयं ब्राह्मणम्

—२—

अथ प्रथमकाण्डे पद्याध्याये प्रथमं, चतुर्थप्रपाठके च पष्ठं ब्राह्मणम्

अथ त्रिमाह्यखरमके प्रयाजब्राह्मणे तृतीयं ब्राह्मणम्

(पद्याध्यायः प्रारम्भः)

६—प्रयाजानामिष्टौ प्राथम्यम्

अतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे—आ नो यज्ञे मज्जत, मा नो यज्ञादन्तर्गतं, अस्त्वेष नोऽपि यज्ञे भाग—इति ॥ (१) ॥ तद्वै देवा न जङ्घुः । त अतवो देवेष्वजानसु असुरानुपावर्तन्त—अप्रियान् देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् ॥ (२) ॥ ते हैतामेक्षुमेवाश्रकिरे यामेवामेतामनुमृष्यन्ति । कुपन्ती ह स्मैष पूर्वं वपन्तो यन्ति, लुनन्तोऽपरे मृष्यन्तः, शस्वद्द्वैभ्योऽङ्कुष्टपथ्या एवौषधयः पेचिरे ॥ (३) ॥ तद्वै देवानामाग आस । ‘कनीय इन्वतो द्विषन्, द्विषतेऽरस्तीयति; किम् एतावन्मात्रमुपजानीत—यथेदमितोऽन्यथाऽसदिति ॥ (४) ॥ ते होतुः—‘अतूनेषालुमन्त्रयामर्ह’—इति । ‘केन’ इति । ‘प्रथमानर्चनान् यज्ञे यजाम’ इति ॥ (५) ॥ स इतिस्वाध—‘अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथ, कर्हं भवानि’ इति । ‘न त्वमायतनात् व्यावयाम’ इति । ते यदतूनिमिह्यमाना अयाग्निमायतनात्—नाच्यावयन्, तस्मादग्निरभ्युत । न ह वा आयतनाभ्यवते यस्मिन्मायतने भवति—य एवमेतमग्निमभ्युतं वेद ॥ (६) ॥ ते देवा अग्निमब्रुवन्—‘परेहि, एनांस्व मेवानुमन्त्रयस्व’ इति । स हेत्याग्निस्वाध—‘अतवः ! अविद् वै वो देवेषु यज्ञे भाग’ मिति । ‘कथं नोऽविद्’ इति । ‘प्रथमानेव वो यज्ञे यक्ष्यन्ति’ इति ॥ (७) ॥ त अतवोऽग्निमब्रुवन्—‘आ वयं स्वामस्मासु मज्जामः—यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद्’

माधरयक माना है। तीनों ब्राह्मणों में प्रयाज-कर्म का ही विरोध हुआ है, अतएव तीनों की उमिष्ट को एक ब्राह्मण मानते हुए हमने इसे—‘प्रयाजब्राह्मण’ इस एक नाम से व्यवहृत करना प्रस्यर्थ मान लिया है।

त्रिब्राह्मण्यत्मक ‘प्रयाजब्राह्मण’ के प्रथम, द्वितीय, तृतीय, ब्राह्मणों में क्रमशः १, २, ४, इतने अवनतर प्रकरणों का समावेश हुआ है। तीनों ब्राह्मणों की करिबक संख्या क्रमशः (१)—२५, (२)—१६, (३)—२१, हैं। सम्भूय त्रिब्राह्मण्यत्मक इस प्रयाज ब्राह्मण में ६ अवनतर प्रकरण, तथा ६२ करिबका हो जाती हैं। इस प्रासङ्गिक संग्रह को अख्य में रखते हुए ही प्रस्तुत मूलालुपाय का समन्वय करना चाहिये।

१	(१)—१-प्रयाजकर्म १ कं, ५ कं । (५ कं) (२)—२-उत्तरप्रैष १ कं, ८ कं । (१ कं) (३) ३-प्रयाजब्राह्मणम् ६ कं, २५ कं । (१७ कं)	त्रिप्रकरणात्मकं २५ करिबक्यत्मकं प्रथमं प्रयाजनास्यम् १
	— ❧ —	
२	(१)—४-प्रयाजब्राह्मणम् १ कं, ५ कं । (५ कं) (२)—५-प्रयानुमन्त्रणम् १ कं, १६ कं । (११ कं)	द्विप्रकरणात्मकं १६ करिबक्यत्मकं द्वितीयं प्रयाजब्राह्मणम् २
	— ❧ —	
३	(१) -६-प्रयाजानामिहो प्राथम्यम् १कं, १५कं । (१५कं) (२)-७-अभिचार १६ कं, १ कं । (१ कं) (३)-८-अस्त्रमुक्ति १६ कं । (१ कं) (४)-९-परिमिष्टप्रश्नोत्तरविमर्श २ कं, २१कं । (२कं)	त्रिप्रकरणात्मकं २१ करिबक्य- त्मकं तृतीयं प्रयाजब्राह्मणम् ३
त्रिब्राह्मण्यत्मकं, ६ अवनतरप्रकरण्यत्मकं, ६२ करिबक्यत्मकं- ‘प्रयाजब्राह्मणम्’		

विष्यसि' इति । प्रजा नै पशवो मध्यम् । तथा हैव स्यात् ॥ (१७) ॥ यद्यन्तो यज्ञस्य अनुष्याहरेत्—तं प्रति म्रूयात्—'अप्रतिष्ठितो ददितुः विप्रेऽष्टु लोकमेप्यसि' इति । तथा हैव स्यात् । तस्माद् ह नानुष्याहारीव स्यात् । उत शोभवित्यरो भवति ॥ (१८) ॥

८—फलभूति

सम्बत्सर ह नै प्रयाजैर्जयन् जयति । स ह न्वेनैन जयति—योऽस्य द्वाराणि क्व । किं हि स तैर्गृहैः कुर्यात्—यानन्तरतो न व्यवधिषात्—यथा यथास्य ते भवन्ति । तस्य वसन्त एव द्वार, हेमन्तो द्वारम् । त वा एव सम्बत्सर स्वर्गं लोकं प्रपद्यते । सर्वं नै सम्बत्सरः, सर्वं वा अक्षयम् । एतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवति, अक्षय्यो लोकः ॥ (१९) ॥

९—परिशिष्टप्रश्नोत्तरविमर्शः

तदाहुः—'किं देवत्यान्याज्यानि' इति । 'प्राज्ञापत्यानि' इति ह म्रूयात् । अनिरुक्तो नै प्रजापतिः, अनिरुक्तान्याज्यानि । तानि हैतानि यजमानदेवत्यान्वेव । यजमानो नैव स्ये यज्ञे प्रजापतिः—एतेन ह्युक्ता अश्विजस्तन्ते, त जनयन्ति ॥ (२०) ॥ स आज्यस्य उपस्तीर्य, द्विहविपोऽश्वदाय, अथोपरिष्ठात्—आज्यस्य अभिधारयति । सैषा आज्येन मिभाहुविहृयते । यजमानेन हैवपैतन्मिधा हृयते । यदि ह वा अपि दूरे सन् यजते, यद्यन्तिके—यथा हैवान्ते सत इष्ट स्यात्, एवं हैनैव विदुष इष्ट भवति । यद्यु हासि वद्विव पाप करोति—नो हैव बहिर्द्धा यज्ञात्भवति य एवमेतद्वेद ॥ (२१) ॥

इति पञ्चाध्याये प्रथमं, चतुर्थप्रपाठके च पष्ठ ब्राह्मणम्

—(१।६।१।)—(१।४।६।)—

(चतुर्थप्रपाठकस्य समाप्तः)

इति—त्रिब्राह्मणस्य प्रथमब्राह्मणे तृतीयं ब्राह्मणम्

—३—

समाप्त्यन्ते त्रिब्राह्मणस्य प्रयाजब्राह्मणम्

इति—प्रवक्ष्यमाणः

—(२)अयमत्र—भूतानुवादे प्रासङ्गिकप्रश्नः—

प्रस्तुत 'प्रयाज' कर्म का ब्राह्मणग्रन्थ के तीन ब्राह्मणों में सोपपत्तिक निरूपण हुआ है । अतएव समानप्रकरणानुबन्ध से हमने तीन ब्राह्मणों का एकत्र समन्वित रूप से समावेश करना

क्योंकि इस कर्म का 'घृतवसीम्' इत्यादि बोधी व्याहृति के साथ ही 'ओ भाष्य०' इत्यादि सङ्ख्य व्याहृतिरूप (पञ्चप्रयाज कर्म का) उपक्रम हो जाता है, अतएव वही भूति ने इस पञ्च-व्याहृति से सम्बन्ध रखने वाला उपपत्ति का स्पष्टीकरण कर दिया है। तत्त्वतः आ० प्र० कर्मों-प्रपत्ति से सम्बन्ध रखने वाले स्रुगादापनब्राह्मण में प्रतिपादित यह प्रकरण प्रकृत के प्रयाजब्राह्मण से ही सम्बन्ध रखता है। और इस दृष्टिकोण से यह कहा जा सकता है कि, पूर्वब्राह्मण की- 'अभिर्होता वेत्स्वग्नेर्होत्रम्०'-१-५-२-१' इस प्रथम कथिबका से आरम्भ कर-ता वा पता नष्ट व्याहृतयो भवन्ति०' १-५-२-५' इस पाँचवीं कथिबका पर्यन्त पञ्चकथिबकात्मक ब्राह्मणभाग ही प्रस्तुत 'स्रुगादापनब्राह्मण' है। आगे की 'यस्यो ह वेवेभ्योऽपचक्राम०'-१-५-२-६' इस ६ठी कथिबका से ही प्रयाजब्राह्मण आरम्भ हो जाता है। यहाँ से ६ठी कथिबका से आरम्भ कर त्रिब्राह्मणात्मक प्रकृत प्रयाजब्राह्मण के तृतीय ब्राह्मण की 'स आत्स्वोपस्तीर्य'-१-६-१-२१' इस इक्कीसवीं कथिबका पर्यन्त सम्पूर्ण ब्राह्मण भाग 'प्रयाजब्राह्मण' है। प्रयाजकर्म जिन 'ओभाष्य' इत्यादि आभाषण-प्रत्याभाषणात्मिका व्याहृतियों से सम्पन्न होता है, उन व्याहृतियों से सम्बन्ध रखने वाले पारस्परिक सम्प्रदान की, व्याहृतियों की पञ्च सख्या की, सप्तपरा अधरों की, काम्य फलों की उपपत्तिमात्र पूर्वब्राह्मण में प्रतिपादित हुई है। अब प्रकृत प्रकरण में 'ओभाष्य' भाष्य से सम्पन्न होने वाले प्रयाजकर्म का ही उपपत्ति बतलाई जाती है। अतएव प्रस्तुत प्रकरण-'प्रयाजबन्धु' नाम से व्यवहृत हुआ है। इसी प्रकरणसङ्कति को क्षत्र्य में रखते हुए अक्षरार्थ का समन्वय करना चाहिए।

(स्रुगादापन कर्मानन्तर-'ओ भाष्य०' इत्यादि व्याहृतियों के द्वारा आवापकर्म से पहिले पाँच प्रयाज होते हैं। प्रयाज पाँच क्यों होते हैं?, इसी प्रश्न का सोपपत्तिक समाधान करती हुई भूति कहती है) — (ये पाँच) प्रयाज निश्चय से (पाँच) ऋतुएँ हैं (अर्थात् पञ्चप्रयाज पाँच ऋतुओं के प्रतीक हैं)। इसीलिये (यहाँ) पाँच प्रयाज होते हैं (किये जाते हैं)। निश्चयेन ऋतुएँ पाँच हैं। तत्पर्यय यही हुआ कि प्रयाजकर्म ऋतुकर्म है। ऋतुएँ क्योंकि पाँच हैं अतएव तद्रूप प्रयाजों का पाँच होना स्वाभाविक ही है) ॥ ॥ (दूसरा प्रश्न प्रयाज कर्म के सम्बन्ध में यह उपस्थित होता है कि प्रकृत इष्टिकर्म में ऋतुसङ्ख्य प्रयाजों का पक्षन किया ही क्यों जाता है?, इसी प्रश्न का एक वैज्ञानिक आक्यान के द्वारा समाधान करती हुई भूति कहती है) — (एक ही प्रजापति की सन्तान होने से) 'प्राजापत्य' (नाम से प्रसिद्ध) देव (देवदेवता) और असुर (असुरदेवता) दोनों (ही) पिता प्रजापतिरूप यज्ञात्मक सन्धस्तर को क्षत्र्य बना कर (निमित्त बना कर) — 'यह हमारा ही होगा, यह हमारा ही होगा' इस प्रकार स्पर्धा करने लगे। (तत्पर्यय, सन्धस्तरप्रजापतिरूप यज्ञसम्पत्ति के लिए दोनों में प्रतिस्पर्धा चलने लगी, दोनों इस पर अपना स्वत्व प्रतिष्ठित करने के लिए परस्पर भगाड़ने लगे) ॥ (२) ॥ (अखिसानी असुरों ने स्पर्धा तो अक्षर्य की प्राजापत्य यज्ञसम्पत्ति के भोग की तो कामना अक्षर्य की, परन्तु जिस प्राण-भाग व्यापारसङ्ख्य अक्षन-तप-भ्रम से वह क्षमना सफल हुआ करती है उसका अनुगमन उन्होंने नहीं किया। नपर) वेबों ने (अपनी स्वाभाविक कर्म-प्रवणता से) अर्चन (सङ्ख्य उपरोह

(३)—मूलानुवादः—

(१)—पौषर्षे अथ्यय में तीसरा (३), चौथे प्रपाठक में चौथा (४) — (१।५।३) — (१।४।४) —

(२)—पौषर्षे अथ्यय में चौथा (४), चौथे प्रपाठक में पौषर्षा (५) — (१।५।४) — (१।४।५) —

(३)—बड़े अथ्यय में पहिला (१), चौथे प्रपाठक में बड़ा (६) — (१।६।१) — (१।४।६) —

तीन ब्राह्मणों की समष्टिरूप—“प्रयाजब्राह्मण”

(प्रथमभाष्यब्राह्मण प्रथम से २२, २३, २४ वें ब्राह्मण)

— छे : —

प्रथमभाष्य में पौषर्षे अथ्यय में तीसरा, चौथे प्रपाठक में चौथा ब्राह्मण

(१-५-३) — (१-४-४)

(१—त्रिब्राह्मणसमक प्रयाजब्राह्मण में कमप्राप्त प्रथम ब्राह्मण)

१—प्रयाजबन्धु (प्रयाजों की मौखिक उपपत्ति)

पूर्व के सृगादापनब्राह्मण में सृगादापन—निगवसन्त्र के पाठानन्तर जिस आभाष्य, प्रत्यभाष्यकर्म की उपपत्ति बतलाई गई है उसका ‘पञ्चप्रयाज’ नाम से सम्बन्ध है। आभाष्यकर्म से पहिले ‘पञ्चप्रयाज’ नामक कर्मविशेष विहित है जैसाकि, सूत्रानुगत-पद्धतिप्रकरण में स्पष्ट किया जाने वाला है। ‘ओ भाष्य’ इत्यादि व्याहृतियों के पारस्परिक सम्प्रदानपूर्वक विहित-पञ्चपा विमल आख्यातकर्म ही ‘पञ्चप्रयाज’ कर्म है। आ० प्र० कर्मेतिहर्तव्यता बतलाते हुए पूर्वब्राह्मणान्तर्गत सूत्रानुगत-पद्धतिसंग्रह-परिच्छेद में यह स्पष्ट किया गया कि, होतृकर्म ‘अग्निर्होता वेदवर्गोऽत्रिम्’ इत्यादि नवव्याहृत्यात्मक सृगादापननिगवपाठ के अक्षर पर होता के मुख से जिस समय—‘पूतवती’—मध्यर्षी ‘सृचमात्मस्व’ इस चौथी व्याहृति का उच्चारण होता है, उसके ‘पूतवतीम्’ पवोच्चारण के साथ साथ ही अथ्यय सुह-अभ्युत् का मह्य कर लेता है। सृगादापन—कर्म समाप्त्यनन्तर अथ्यय ‘आप्राप्त’ के प्रति ‘ओ भाष्य व्याहृति का आभीष्ट अथ्यय’ के प्रति ‘अस्तुमोषद्’ व्याहृति का, अथ्यय होता के प्रति ‘बज’ व्याहृति का, एवं होता अथ्यय के प्रति ‘ये यजमाने’ व्याहृति का उच्चारण करता है। सर्वान्त में होता के मुख से ‘वोपट्’ इस पौषर्षी व्याहृति का उच्चारण होते ही अथ्यय सुह-स्थित आत्म्यभाग का समस्त आहवनी-याग में आहृति दे देता है, यही आ० प्र० कर्म है—(देखिये पू० सं० १२८ सृगादापन ब्राह्मण—) वस्तुतः आ० प्र० कर्म का तात्पर्य है पञ्चव्याहृतियों का पारस्परिक सम्प्रदानपूर्वक उच्चारण करना। आहृति देना तो प्रयाजकर्म है, ओ इन्हीं पौष व्याहृतियों के पञ्चवर्तन से पौष बार होता है, जिसकी सोमपत्तिक इतिहर्तव्यता प्रकृत के त्रिब्राह्मणसमक प्रयाजब्राह्मण में प्रतिपादित हुई है। पूर्वब्राह्मण में वस्तुतः सृगादापनकर्म की ही सोमपत्तिक इतिहर्तव्यता का निरूपण हुआ है। अतएव यह ब्राह्मणभाष्य इसी नाम से (‘सृगादापनब्राह्मण’ नाम से) ही व्यवहृत किया गया है।

यज्ञवत) यह यजमान (भी) आभ्यस्व इसी व्रज से श्रुतु, और सम्बत्सर जीव लेता है (लेगा), श्रुतु और सम्बत्सर से शत्रुओं को निकाल देता है (वगा)। (क्योंकि आभ्य शत्रुविनाशक वज्र है, वही कर्म-शत्रुनाशपूर्वक ज्योत्नाम-ही यहाँ अभीप्सित है।) अतएव (ये प्रयाज) आभ्यहवि-बाल होते हैं। (प्रयाजों के लिए क्यों आभ्याहुति होती है?, प्रश्न की यही उपपत्ति है) ॥ ४ ॥ (आभ्यहवि का एक कारण तो शत्रुपराभव है। अब एक दूसरा कारण और बतलाती हुई श्रुति कहती है) — यह जो आभ्य है, वह निरक्षयेन सम्बत्सरयज्ञ का अपना रस सार-भाग है (प्रातिस्थिक रस-वत्-है)। (प्रयाजों के लिए आन्तरिक्य आभ्यत्स्य की आहुति देते हुए) दध-व्यताभौने उस सम्बत्सर प्रजापति को अपने आपके सारभाग से ही युक्त बनाया। तथैव (आभ्यहवि करता हुआ) यह यजमान (भी) सम्बत्सर के अपने सारभाग से ही उस अपनाता है। इसलिए (भी ये) प्रयाज आभ्यहवि वाले होते हैं। तत्पर्यं, शत्रुविनाश पहिला फल है, सम्बत्सर को अपने ही सार भाग से युक्त कर उसे समृद्ध करना, वद्वारा स्वयं को समृद्ध करना आभ्यहविष्करण का द्वितीय फल है। यही प्रयाजानुगता आभ्यहवि का बहु-उपपत्ति-है) ॥ ११ ॥

(प्रयाजकर्म आभाषणपूर्वक आरम्भ होता है, यह कहा जा चुका है। इस सम्बन्ध में यह नियम है कि जिस यज्ञभूमिप्रदेश पर सड़ा हुआ अश्वयु आग्नीध्र के प्रति-प्रयाजकर्म के लिए 'ओ माधव' इस व्याहृति का उच्चारण करता है, वहाँ से पीछे नहीं हटना चाहिए। ऐसा आदेश क्यों दिया गया?, इसी प्रश्न की उपपत्ति बतलाने के अभिप्राय से आदेश-विरलेपण पूर्वक श्रुति कहती है) — वह अश्वयु जिस (नियत) प्रदेश में ही सड़ा हुआ कर प्रयाजों के लिए आभाषण करे, उस प्रदेश से पीछे न हटे। (कारण यह है कि) जो अश्वयु प्रयाजों से (शत्रुओं का) वजन करता है वह (यजमान के शत्रुओं के साथ) युद्ध ही टानता है। वो योद्धाओं में से जो योद्धा पराजित हो जाता है, वह निरक्षयेन मैदान छोड़ भागता है। दूसरा जीतने वाला योद्धा भाग बढ़ता जाता है। (प्रयाजकर्म संशानकर्म है, अश्वयु योद्धा को ज्योत्नाम करना है। आगे बढ़ना ही जय का सूचक है) अतएव (अश्वयु को चाहिए कि) वह आगे आगे ही बढ़े, आगे आगे ही आहुति प्रदान करे। (प्रयाजकर्म से सम्बन्ध रखने वाले अयक्रमणनियम, अभि-क्रमण विधान का यही बन्धु है। एवं यही प्रयाजकर्म का बहु-उपपत्ति-है, जिसका ६ कथितकाओं में विरलेपण हुआ है) ॥ ६ ॥ (परन्तु वैज्ञानिक भगवान् याज्ञवल्क्य की दृष्टि में पीछे न हटना तो ठीक है। परन्तु आहुति के साथ साथ आगे आगे बढ़ना अनुरूपित है। अतएव- 'तस्मादभितरत्समितराज्ये कामत' पक्ष उनकी दृष्टि में विज्ञानविरुद्ध है। इसी पक्ष का स्वरूपन करते हुए याज्ञवल्क्य कहते हैं कि) यह अश्वयु ऐसा न कर (आगे आगे बढ़े वह कर आहुति न दे)। 'जिस प्रदेश में सड़ा हुआ अश्वयु प्रयाजों के लिए आभाषण करे, वहाँ से पीछे न हटे (इतना अरु तो विज्ञानसम्मत है परन्तु—योद्धा योद्धा भाग बढ़ता हुआ आहुति दे यह अरु अवैज्ञानिक है। शत्रुनाश ही तो अभिप्रेत है। वह यहाँ उस आहुति पर निर्भर है जो आहुति समिद्ध अग्नि में द्रुत होकर समिद्ध बनती है। यदि आगे-आगे बढ़ना अनिवार्य मान लिया जायगा, और तब अग्निसंस्थों में अग्नि समिद्ध न मिलेगा, तो उस असमिद्ध (अप्रश्वस्वित) अग्नि

प्राणव्यपार, अन्तर्ध्यापार एवं) भ्रम (अच्छा वामाख्यापार-बहिर्ध्यापार, तत्त्वत आत्मबल, एवं शरीरबल) का अनुगमन करते हुए (यज्ञसम्पत् प्राप्ति के उपाय का अन्वेषण करते हुए) विचरने लगे। (कालान्तर में इस अपने, भ्रम के फलस्वरूप) उन्होंने (वैश्वदेवताओं में) (यज्ञसम्पत्-ज्योत्सामनमूत) इन (आगे बतलाए जाने वाले) प्रयाजों को देख लिया (प्राप्त कर लिया)। इन (प्राप्त प्रयाजों) से (वैश्वदेवताओं में सम्बत्सरयज्ञप्रजापति का) यजन किया (यज्ञ के साथ प्रयाज कर्म का सम्बन्ध करा दिया), इन (पाँच प्रयाजों) से (वैश्वदेवताओं में सम्बत्सरयज्ञप्रजापति मूत पाँच श्रुतियों को, (एवं पाँच श्रुतियों के द्वारा ही पञ्चसु समष्टिरूप) सम्बत्सर को जीत लिया। (इस प्रयाजकर्मबल से ही) वैश्वदेवताओं में (सम्बत्सर के अवयवमूत पाँचों) श्रुतियों से, (एवं समष्ट्यत्मक) सम्बत्सर (रूप यज्ञमयबल) से (क्योंकि अपने सहज) शत्रुओं (असुरों) को निकाल बाहर किया, अतएव (असुरपराजयपूर्वक स्वज्योत्साम के कारण ही) ये (पाँच कर्म) 'प्रजय' (अयप्राप्ति के साधन) कहलाए। यह 'प्रजया' ही नाम (परोक्षप्रियवैश्वदेवताओं की परोक्षमाया में यज्ञसम्प्रदाय में) 'प्रयाजा' नाम से प्रसिद्ध हुआ। (तत्त्वार्थ आस्मान का बही हुआ कि, देवता और असुर, दोनों सम्बत्सरयज्ञ-सम्पत्ति प्राप्त करना चाहते थे। देवताओं ने देखा कि बिना अवयवसम्पत्ति की प्राप्ति के अवयवी-सम्पत्ति प्राप्त नहीं की जा सकती। फलस्वरूप उन्होंने पहिले अवयव-स्वरूपा श्रुतिसम्पत्ति प्राप्त की। इसी के बल से आगे जाकर सम्पूर्ण सम्बत्सर पर उनका अधिकार होगया। इस प्रकार श्रुतियजन ही देवताओं के अय का कारण बना। अतएव श्रुतुकर्म अवश्य ही 'प्रजय' कहा जासकता है। प्रजयरूप श्रुतुकर्म ही परोक्षमाया में 'प्रयाज' कहलाया। (वैश्वयज्ञ में प्रकृत यजमान के लिए भी यह आवश्यक है कि, वह भी उसी प्राकृतिक नियमानुसार पहिले अवयवसम्पत्ति ही प्राप्त करे। इसी अभिप्राय से अपने जाकर श्रुति कहते हैं) इसी प्रकार (जैसे प्राकृतिक प्राणसाक्षय वैश्वदेवताओं में किया जा) वह यजमान (भी अपने इन) पाँच प्रयाजों से (यज्ञातिरायज्ञयज्ञ वैश्वदेवता के लिए) श्रुतियों को, एवं (श्रुतुद्वारा श्रुतुसमष्टिरूप) सम्बत्सर को अपने अधिकार में करता है, (इस प्राप्ताधिकार बल पर) श्रुतियों, और सम्बत्सर से अपने शत्रुओं को बाहर निकाल देता है। इसीलिए (श्रुतुसम्पत्तिपूर्वक सम्बत्सरसम्पत्ति की प्राप्ति के लिए ही) यह प्रयाजों से (श्रुतुओं का) यजन करता है (प्रयाज कर्म करता है)। प्रयाज कर्म क्यों किया जाता है? इस प्रश्न का बही 'यन्तु'-(तत्त्वार्थ-उपपत्ति-समाधान) है ॥१॥

(आभ्य-मथान-वैश्वदेवता के लिए जहाँ पुरोडाशाहुति बिहित है, वहाँ श्रुतरूप प्रयाज वैश्वदेवताओं के लिए आभ्यहवि-पुताहुति-बिहित है। प्रयाजों के लिए आभ्यहवि क्यों होती है? इसी प्रासङ्गिक प्रश्न की उत्पत्ति बतलाने के अभिप्राय से प्रति कहती है)-वे (पाँचों प्रयाज) निरक्षयेन आभ्यहवि वाले होते हैं (पाँचों के लिए पुताहुति का विधान हुआ है। फलतः इसका यही है कि) (यह) आभ्य निरक्षयेन यज्ञ (शत्रुनाशक अमोघ शास्त्र) है। आभ्यरूप इसी यज्ञ से निरक्षयेन वैश्वदेवताओं में (असुरों का संहार करत हुए) पाँचों श्रुतियों (एवं सद्द्वारा) सम्बत्सर को जीत लिया (या), (इसी ज्योत्साम के बल पर उन्होंने) श्रुतियों, और सम्बत्सर से शत्रुओं को निकाल बाहर किया (या)। इसी प्रकार (प्राकृतिक

तद्वत् इतर प्रीष्मादि यागात्मक तनूनपात यागादि में—‘तनूनपात यज्ञ’—इत्यादि रूप से नामनिर्देश स्पष्ट प्राप्त है। उसी का एक विशेष्य हतु से निराकरण करती हुई भुवि कही है—यह अश्वयु (वसन्त के आगे की—प्रीष्मादि) श्रुतियों को (तनूनपात यज्ञ—इहो—यज्ञ—इत्यादि रूप से नाम निर्देश न कर केवल) ‘यज्ञ—यज्ञ’—इस प्रकार नाम निर्देश के बिना ही कहता है। (जब क्रमप्राप्त नामनिर्देश होना म्यायशाय है, तो नामग्रहण पूर्वक उत्तर श्रुतियों के लिए उत्तरप्रैष क्यों नहीं किया जाता?, प्रश्न का समाधान करती हुई भुवि कही है कि) अज्ञानिता के लिए (ही यज्ञ रूप से ही) उत्तर श्रुतियों को कहता है (श्रुतियों के लिए उत्तरप्रैष करता है)। जामि (पुनरुक्त-शेष) करेगा, यदि वह अश्वयु—‘तनूनपात यज्ञ’—इहो यज्ञ यह करेगा तो। तात्पर्य, जब समिध नाम निर्देश से ही इतर श्रुतियों का समिधन हो जाता है, तो दुबारा श्रुतियों का नाम निर्देश करना पुनरुक्ति होगी, जो यदमापा में ‘जामि’ शेष कहाया है इसलिये वह (नाम निर्देश किए—बिना केवल) ‘यज्ञ—यज्ञ’ इसी रूप से उत्तर श्रुतियों को कहता है ॥ ८ ॥

इति-उत्तरप्रैष (२)

— ० —

३ प्रयाजप्राक्षण—

श्रुत्यागात्मक पञ्च प्रयाजों से सम्बन्ध रखने वाली उपपत्ति १ कण्डिका से ८ कण्डिका पर्यन्त ८ कण्डिकाओं के द्वारा स्पष्टीकरण कर ६ कण्डिका से २५ वीं कण्डिकापर्यन्त प्राक्षण-समाप्ति पर्यन्त १-१७ कण्डिकाओं के द्वारा प्रयाजयोगोक्तिकर्तव्यता लक्षण पद्धति का प्रयाजयाग-उपान क्रम से निरूपण करती हुई भुवि कही है—

(१) यह (अश्वयु नामक श्रुति के—समिधो अग्न आजस्य व्यन्तु शीपद्’ इस समिधेशवाक याम्यामन्त्र के बोलने पर उसके—‘शीपद्’ उच्चारण के साथ आह्वनीयाग्नि के समिध प्रवेश में लुप्तियत आम्भ की आहुति के द्वारा) समिधाग (वसन्तयजन) करता है। समिध निरन्तर वसन्त है। (प्राकृतिक समिधाग से) वेदवृक्षाओं में वसन्त को ही (असुराधिकार से वृषक किया (या) एवं वसन्त से (अपने शत्रु असुर) सपत्नों को निकाल बाहर किया (या)। इसी प्रकार (प्राकृतिक समिधाग की विधा पर प्रतिष्ठित याम्यामन्त्रशक्तियुक्त इस अग्ने वैश समिधाग के वल पर) यह अश्वयु (यज्ञमान के लिए) वसन्त को ही (यज्ञमान के शत्रुओं के अधिकार से) वृषक करता है एवं (यज्ञमान के) शत्रुओं को निकाल बाहर करता है। वैषयज्ञ से व्यक्त यज्ञातिशय लक्षण यज्ञमान के वैवात्मा के स्वर्गात्मिक सम्बत्तरयज्ञफल के प्रथम वसन्त एवं पर यज्ञमान के शत्रु का अधिकार न रह, केवल वैवात्मा ही उसका अन्यतम भोक्तृ बने) इसीलिये (अश्वयु) समिधाग करता है ॥ ६ ॥

(२) समिधाग करने के अनन्तर वह (अश्वयु होता के—‘तनूनपादग्न आजस्य वेतु शीपद्’ इस तनूनपादशवाक याम्यामन्त्र के बोलने पर उसके ‘शीपद्’ उच्चारण के साथ आह्वनीयाग्नि के

में हुत आहुति भी असमिद्ध रहती हुई निरर्थक बन जायगी। अतएव उत्तरक्रमण का आग्रह निरर्थक, साथ ही अभीष्टफल का विपातक भी होगा। अतएव होना यह चाहिए कि वह अग्न्यु (आहुवनीष्मग्नि के) जिस प्रदेश में अग्नि को समिद्ध देखे, वही आहुति दे (चाहे उस समिद्ध-ग्निप्रदेश के लिए भले ही आगे आक्रमण न करना पड़े। क्योंकि) समिद्धहोम (समिद्धान्ति में आहुतिप्रम्य बाधने से) ही आहुतिर्यो समिद्ध मानी गई हैं ॥ ७ ॥

इति—प्रयाजवन्तुः (१)

—ॐ—

२—उत्तरप्रैष

(सर्वप्रथम अग्न्यु आग्नीध्र के प्रति—‘ओ माधव’ यह प्रैष (अनुज्ञा) करता है। इस प्रैष से आग्नीध्र अग्न्यु के प्रति ‘अस्तु औपट, यह कहता है। अनन्तर पुनः अग्न्यु होता के प्रति ‘यज्ञ’—आभ्यामन्त्र का अनुपचन करो; यह प्रैष करता है। जिस जिस प्रयाज का यजन होता है, उस उस प्रयाज के लिए अग्न्यु को ओ माधव ओ माधव, इत्यादि रूप से आग्नीध्र के प्रांच, एवं—‘यज्ञ’—‘यज्ञ’ इत्यादि रूप से होता के प्रति प्रैष करना पड़ता है। इस दृष्टि से आग्नीध्र के प्रति होने वाले ‘ओ माधव’ रूप प्रैषों को ‘पूर्वप्रैष’ कहा जायगा, एवं उत्तरमात्री होता के प्रति होने वाले ‘यज्ञ’ रूप प्रैषों को ‘उत्तरप्रैष’ कहा जायगा। प्रस्तुत सप्तवीं कथिक्का में ‘यज्ञ’ सप्तम्य क्त उत्तरप्रैषों का ही विशेषण हुआ है। स्पष्ट कहती है—

वह (अग्न्यु आग्नीध्र के प्रति ‘ओ माधव’ इस रूप से) आभाषण कर (आग्नीध्र से—‘अस्तु औपट’ इत्याकारक प्रत्युत्तर प्राप्त करने के अनन्तर होता नामक ऋत्विक् के प्रति उत्तरप्रैष करता हुआ) कहता है—‘समिधो यज्ञ (हे इह) समिद्धी देवता के यज्ञ के लिए यन्म पाठ करो)। (‘समिधो यज्ञ’ इस) उत्तरप्रैष से अग्न्यु वसन्त अस्तु को ही समिद्ध प्रवृद्धि-करता है (उत्तरप्रैष कर्म से अस्तु में प्रवीण हो पड़ती है, यही तात्पर्य है। अग्न्यु इस उत्तरप्रैषमक ‘समिधो यज्ञ’ इस समिधनकर्म से न केवल वसन्त को ही, अपितु वृद्धा सम्पूर्ण-पौषों-अस्तुओं को समिद्ध कर देता है। क्योंकि वसन्त ही रोप अस्तुओं की मूलजननी है अर्थात् कि, विवचना प्रकरण में स्पष्ट किया जाने वाला है। इसी उत्तरप्रैष का प्रतिपादन करती हुई भुक्ति कहती है) (अग्न्यु क्त उत्तरप्रैष से) समिद्ध वह वसन्त अग्न्यु (प्रातः) अस्तुओं को समिद्ध कर देता है। (वसन्तसमिधन के द्वारा परम्परया क्रमशः समिद्ध पौषों अस्तु में प्रजा उत्पन्न करती है आपधि (वसन्तियों को भी) परिपक्व करती है। (वसन्तसमिधनरूप) जिस कारण से वसन्त स्वयं समिद्ध होता हुआ परम्परया अन्य अस्तुसमिधन का भी कारण बन जाता है) एता-पता ही (केवल वसन्त समिधन ही) अन्य सब अस्तुओं (के समिधन का स्पष्टकरण कर) रहा है। तात्पर्य केवल वसन्त समिधन ही रोप अस्तुसमिधन के लिए पर्याप्त है। (जिस प्रकार वसन्तयागमक समिधाग में—‘समिधो यज्ञ’ इत्यादि रूप से अस्तु नाम का अन्तर्ग होता है,

यज्ञन से यज्ञान्तस्तप्त्या स्वर्गावाप्ति ही सम्भव है। अपेक्षित यह है कि, यज्ञ-कर्ता यज्ञमान याचदायुर्भोगपर्यन्त ऐहलौकिक सुख का भोग करता हुआ अनन्तर देवतमाकर्षण से स्वर्ग प्राप्त करे। अनन्तर पुनः पुनर्योगिनि में जन्मधारण करे। क्या स्वाहायाग से ऐसा भी सम्भव है ?। प्रत्यक्ष में तो अपने अन्तर्भाव से हेमन्तयाग केवल तात्त्विक स्वर्गावाप्ति का समर्थक बना हुआ है। इसी विप्रतिपत्ति का निराकरण करती हुई भुक्ति कहती है कि, यद्यपि यह ठीक है कि हेमन्त अन्तर्भाव का प्रवर्त्तक है। तथापि यह भी सिद्ध विषय है कि) हेमन्त से ही वसन्त पुनः प्राण धारण करता है, हेमन्त से ही वसन्त पुनः उत्पन्न होता है। जो पार्थिव हेमन्त के इस पुनः प्राणाधान के रहस्य को जानता है, वह अवश्यमेव (याचदायुर्भोगपर्यन्त जीवित रहता हुआ ऐहलौकिक सुख का भी भोग कर लेता है, एवं स्वर्गफल के भोगानन्तर) इस लोक में भी (पुनर्योगिनि में) जन्म लेता है (जैसे कि, हेमन्त के अनन्तर वसन्त जन्म लेता है)। (तात्पर्य-यही है कि, हेमन्त अवसानात्मक बनता हुआ भी जीवोपर्यन्त वसन्तोपक्रम का निमित्त है। इस भावना से अन्तर्भावनात्मक हेमन्तयाग-जन्तव अनन्त भावना की निष्पत्ति हो आती है) ॥ १४ ॥

अयमत्र सग्रह —

१—समिधाग—समित	(वसन्तः)	} —पञ्चप्रयाजा, पञ्चरात्र
२—उन्नपादाग—उन्नपात्	(ग्रीष्मः)	
३—इन्द्रयाग—इन्द्र	(वर्षा)	
४—वर्षियाग—वर्षि	(शरत्)	
५—स्वाहायाग—स्वाहा	(हेमन्त)	

(“स वै समिधो यजति०” इत्यादि ६ कण्डिका से आरम्भ कर “अथ स्वाहा स्वाहा यजति” इत्यादि १४ वीं कण्डिकापर्यन्त ब्राह्मणभाग से पञ्च प्रयाजों की इतिकर्त्तव्यता का विरलेपण किया गया। आगे के शेष ब्राह्मणभाग से पञ्च प्रयाजों की इतिकर्त्तव्यता का विरलेपण किया गया। अब आगे के शेष ब्राह्मणभाग में प्रयाजकर्म से सम्बन्ध रखने वाली कुछ एक इन विरोधार्थों का स्पष्टीकरण किया जाता है जिनके सम्बन्ध से प्रयाजयाग परोक्ष-अष्ट-फलों का जनक बनता है। होता के द्वारा प्रयुक्त याम्या मन्त्रों के अन्त में—१-२-३-४-५-इन पाँचों मन्त्रों के अन्त में—क्रमशः १-व्यन्तु, २-वेतु, ३-व्यन्तु ४-वेतु, ५-व्यन्तु इस प्रकार व्यन्तु-वेतु पदों का समिवेश रहता है। यह विपर्यय क्यों जबकि पञ्चतुयागात्मक पञ्चप्रयाजयाग श्रुतसमानत्वेन-एवं प्रयाजसमानत्वेन समान है। या तो पाँचों याम्यामन्त्रों में ‘वेतु-वेतु’ का ही समावेश होना चाहिए, अथवा तो पाँचों में ‘व्यन्तु-व्यन्तु’ का ही समावेश रहना चाहिए। नियति-प्रवृत्तिपूर्वक इसी विप्रतिपत्ति का निराकरण करती हुई भुक्ति कहती है) —बह (अथर्व होता के द्वारा याम्या मन्त्रों के क्रमिक) ‘व्यन्तु, वेतु इस (क्रम से उच्चरित होने पर ही) समिधागादि करता है (यजन करता है)

समिद्ध प्रवेश में अग्न्याहुति के द्वारा) वनूपायाग (प्रीष्मयजन) करता है । वनूपायाग निरचयेन प्रीष्म है । प्रीष्म ही इन (पार्थिव) प्रजाओं के शरीरों को वपाता है (अथएव वनूपायाग अग्रयण ही प्रीष्म है) । (प्राकृतिक वनूपायाग से) वेवदेवताओं ने प्रीष्म को ही (असुराधिकार से) प्रयत्न किया (या), एवं प्रीष्म से (असुर) सपत्नों को निकल बाहर किया या—(शेष ६ कथिबधवत्) ॥ १० ॥

(९) वनूपायागानन्तर वह (अग्न्यु) होता के—‘इहो अग्न आम्भस्व भ्यस्तु, वीषद्’ इस इदं वेवताया याम्या मन्त्रोच्चारण करने पर उसके ‘वीषद्’ उच्चारण के साथ समिद्ध आहुतीयाग में आम्भ्याहुति के द्वारा) इह-याग (वर्षायाजन) करता है । इह निरचयेन वर्षा है । इह इसलिये वर्षा है कि, पृथिवी पर रेंगते हुए जो ये छोटे छोटे कृत्तास-गोधा छटें-आवि जन्तु गर्मी, और सर्पों के आक्रमण से अतिशयरूप से क्षीयकाय हो जाते हैं, वे सब मृदु सरीसृप वर्षा के आते ही जीवन प्रारण करते हुए से-पुष्ट से होते हुए अन्नाधान की इच्छा करते हुए (वर्षा अन्नास के साथ) इतस्तथा विचरने लगते हैं । (इस प्रत्यक्ष-दृष्ट इहम मात्र से अग्रयण ही वर्षा को इदं-अन्नात्मक कहा जा सकता है । (शेष ६ कथिबधवत्) ॥ ११ ॥

(४) इह-यागानन्तर वह (अग्न्यु) होता के—‘वहिरग्म आजस्य वेतु वीषद्’ इस वहिर्वेवताया याम्यामन्त्रोच्चारण के अनन्तर उसके ‘वीषद्’ उच्चारण के साथ समिद्ध आहुतीयाग में आम्भ्याहुति के द्वारा) वहिर्वाग (शरयजन) करता है । वहिर् निरचयेन शरत् है । वहिर् इसलिये शरत् है कि, जो ये ओषधियाँ गर्मी-सर्पों से मुक्त होती हैं, वे ओषधियाँ वर्षा-के आगमन पर (पुनः) प्रवृद्ध हो जाती हैं । (वर्षा में प्रवृद्ध) वे (ही) ओषधियाँ शरद्वर्षा में फैले हुए-विस्तरे हुए वर्मपणों की भाँति शीर्ष हो जाती हैं । इस स्तरण-शीर्ष-मात्र के साधर्म्य से शरत् (अग्रयण) वहिर् है । (शेष कथिबधवत्) ॥ १२ ॥

(५) वहिर्व्यागानन्तर वह (अग्न्यु) होता के—‘स्वाहाऽग्नि स्वाहा सोम स्वाहाग्नि, स्वाहा वेवो आम्भ्याय , स्वाहाग्नि होत्रा सुपाया’, अग्न आम्भस्य भ्यस्तु वीषद्’ इस स्वाहा हेमन्त वेवताया याम्यामन्त्रोच्चारण के अनन्तर उसके वीषद् उच्चारण के साथ समिद्ध आहुतीयाग में आम्भ्याहुति के द्वारा) स्वाहा-स्वाहायाग—(हेमन्त यजन) करता है । ‘स्वाहा’ कार यज्ञ का अन्त (अन्तिम पर्व) है । (उपर पौष) ऋतुओं का हेमन्त ही अन्त (अन्तिम पर्व) है । हेमन्त वसन्त से परादपर्य-परसे भाग-अन्तिम भाग-पर है । इसीलिये इसे ऋतुओं का अन्त कहा जा सकता है । (अपने प्राकृतिक स्वाहायाग से) वेवदेवताओं ने (यज्ञ के) अन्त (अन्तिम पर्व रूप हेमन्त) को (असुराधिकार से) प्रयत्न कर लिया (या), अन्तद्वारा (स्वाहायाग के द्वारा) अन्त से (हेमन्त से) सपत्नों को निकल बाहर किया (या) । (तथैव शेष स्पष्टम्) ॥ १३ ॥

(हेमन्त ऋतुओं का अन्तिम पर्व है, उपर स्वाहा भी यज्ञ का अन्तिम पर्व ही है । इस स्वाहाय से ऋतु-अन्त हेमन्त-पर अधिकार तो हो जाता है, परन्तु अन्तमात्रना वजमान क पक्ष सौक्य जीवन के लिए प्रशस्त नहीं मानी जा सकती । इस अन्तयाग स्वाहायाग-उपपन्न हेमन्त-

“तृतीय प्रयाजयाग के समाप्त्यनन्तर वह अग्न्युर्ध्वे ‘वर्हि’ नामक प्रयाज कर्म में (जुहू में उपभृत से) आग्न्य ग्रहण करता है। वर्हि निरचयेन (उत्तरोत्तर वृद्ध्यधर्म से) प्रजा है, आग्न्य रेत (वीर्य) है। (वर्हिर्या। म जुहू में उपभृत से आग्न्य लेता हुआ) अग्न्युर्ध्वे वर्हिरूप प्रजाओं में ही आग्न्यरूप रेत का सिद्धान्त करता है (वीर्याधान करता है)। इस सिक रेत से (ही) प्रजाएँ पुनः पुनः जन्म लिया करती हैं। इसीलिए चौथे वर्हि नामक प्रयाज में (जुहू में उपभृत से) आग्न्य लेता है। (वात्सर्ग्य वस्तुतः यह है कि, प्रयाजकर्म के लिए जुहू से पाँच आहुतियों की जाती है। अवश्य ही पाँच आहुतियों के लिए जुहूस्थित आग्न्यमात्रा अपर्याप्त है। अतएव प्रयाज कर्म के मध्य में एक बार उपभृत से आग्न्य लेना आवश्यक हो जाता है। कब लेना ?, यह प्रश्न है। वसन्तो मीष्मो वर्षाः से देवा श्रुतवः’-‘शरत्-हेमन्त-शिशिरः, त पितरः’-शत० २।१।१।२।१ इत्यादि ऋति के अनुसार अग्निप्राणप्रधाना, अतएव देवदेवतात्मिका वसन्त-मीष्म-वर्षा इन तीन श्रुतुओं का एक स्वतन्त्र आग्नेय विभाग है। एवं सोमप्राणप्रब ना अतएव पितृदेवतात्मिका-शरत्-हेमन्त-शिशिरः-इन तीन श्रुतुओं का एक स्वतन्त्र सौम्य विभाग है। ऐसी स्थिति में वसन्त-मीष्म-वर्षाणुगत समित-तनूनपात-इद-इन तीन प्रयाजों का तो अभिच्छिन्नरूप से विना उपभृत से दुबारा आग्न्य लिए ही यजन करना प्रकृतिसम्मत हो जाता है। चौथे प्रयाज से पित्रादीय वर्हि नाम की सौम्य श्रुतु का उपक्रम होता है। अतएव इसी में आग्न्यग्रहण करना सुसङ्गत बनता है। इसके साथ ही निदान भाव से प्रजाओं में रेतसेक भी हो जाता है, जो कि वृक्षसंप्रजनन में अपनी प्रधानता रक्ष रहा है। इसीलिए चतुर्थप्रयाज में ही आग्न्यसमानयन किया गया है, जैसाकि विधेयना प्रकरण में विस्तार से बतलाया जाने वाला है) ॥ १६ ॥

(चतुर्थप्रयाज में आग्न्यग्रहण करना श्रुतुस्वरूपानुगत बनता हुआ प्रकृत्यनुगत है, प्रजाओं में रेत का आधान करता है, इन वा अतिशयोक्ति के अतिरिक्त इसके यहाँ ग्रहण का एक फल और भी स्वतः सिद्ध है। इसीका विश्लेषण करती हुई अति कहती है) —वा अग्न्युर्ध्वे इन पाँच प्रयाजों से (श्रुतुओं का) यजन करता है, वह (पूर्वाधानानुसार सन्वत्सरमण्डल म प्राविष्ट शत्रुओं को पराजित करने के लिये) संग्राम ही ठान रहा है। जो वृक्षों के सप्रसारात्मक होने पर जिस एक वृक्ष को मित्रसेना का सहयोग प्राप्त हो जाता है, वह जीव जाता है। (टीक इसी के अनुरूप यह आग्न्य-ग्रहणकर्म है)। इस आग्न्यग्रहणकर्म से जुहू को उपभृताभ्यसप्त मित्र मिल जाता है। (जुहूस्थित आग्न्य यह सेनावृक्ष है, जिसे असुरपराभव का ना है। उपभृत स्थित आग्न्य वह मित्रसेना है, जिसके सहयोग मिलने पर असुरपराभव निश्चित है) इसी मित्रसेना-सहयोग प्राप्ति के लिये (भी) चाय ‘वर्हि’ नामक प्रयाज में ही आग्न्यसमानयन करता है ॥१७॥

(प्रयाजकर्म वह संग्राम कर्म है, जिसके द्वारा यजमान के स्वर्गफलभोक्ता देवात्मा के भोग्य सन्वत्सर में से असुरों को पराजित करना है। शत्रु को निबल पताना ही शत्रुपराभव का मूल-कारण है। मित्रसेना की सहयोगप्राप्ति स्वस्थानस्थिति आदि अन्यान्य कारणों म से शत्रुपराभव का एक यह भी अन्यतम कारण माना गया है कि, शत्रुपना में रेवनीति बलगत हुये वष्टे अपनी सेना में मित्रा लेना। बसक वृक्ष को अपना भोग्य बना लेने से अवश्य ही यह निबल हो जायगा।

अजामिता के लिए ही। सिद्ध-को पुनः सिद्ध करना, एक को पुन कहना ही जामि होय है। इस पुनरुक्त दोष की निवृत्ति के लिए व्यन्तु-व्यन्तु अथवा वेतु-वेतु रूप से यजन न कर व्यन्तु-वेतु, इस रूप से यजन किया जाता है, यही वास्तव्य है। इसी वास्तव्य को स्पष्ट करती हुई भुति कहती है कि यह अज्ययु (अपने इस यज्ञ में) जामि (पुनरुक्तदोष का समावेश) करेगा, यदि वह व्यन्तु-व्यन्तु-रूप से यजन करेगा, अथवा तो वेतु-वेतु-रूप से यजन करेगा। (जामि दोषनिवृत्ति के साथ साथ इस व्यन्तु-वेतु विपर्यय का एक प्रासङ्गिक फल और भी है। यज्ञ से देवहत्मा का प्रजनन अपेक्षित है। प्रजनन कर्म योषात्मक-स्त्री-भूषण, एवं वृषात्मक-पु-भूषण, दोनों के सम्मुख-मात्र पर निर्भर है। व्यन्तु इस बहुवचनान्त पद से, वेतु इस एकवचनान्त पद से प्रजननसाधक-योषावृषात्मक बह् मिथुनभाव भी प्राप्त हो जाता है। 'तस्मादेकस्य पुरुषस्य बह्व्यो जाया भवन्ति' इत्यादि भुति के अनुसार योषात्मिका स्त्री बहुत्वधर्म से एवं वृषात्मक पुरुष एकत्व से युक्त है। फलतः व्यन्तु से संख्यानिदान-सम्पत्तद्वारा योषा का, तथा वेतु से वृषा का संग्रह हो जाता है। इसी प्रासङ्गिक फल का विगोचरान करती हुई भुति कहती है) — 'व्यन्तु यह (बहुवचनान्तपद अपने बहुत्वधर्म से) निरचयेन योषा (की प्रतिकृति बनता हुआ योषाप्रमाण का समाह्व) है, 'वेतु' यह (एकवचनान्त पद अपने एकत्वधर्म से) निरचयेन वृषा (की प्रतिकृति बनता हुआ वृषाप्रमाण का समाह्व) है। (व्यन्तु-वेतु रूप से किए जाने वाले बाह्ये प्रयाजयामा से योषा-वृष के) मिथुनभाव से ही प्रजनन किया जाता है (प्रजननसम्पत्ति प्राप्त की जाती है)। इसलिये (अजामिता के लिए, एवं मिथुनभाव प्राप्ति के लिए, दूसरे शब्दों में पुनरुक्तदोष-निवृत्ति के लिए एवं प्रजनन-सम्पत्ति के संग्रह के लिए वह अज्ययु) 'व्यन्तु-वेतु' इस (विपर्यय क्रम) से (ही) यजन करता है (करना चाहिए) ॥ १५ ॥

(पञ्चतु' के भेद से पाँच प्रयाज बतलाए गए हैं। इन में से शरदाग्रामक वर्णिनामक चौथे प्रयाज की इतिकर्ताभ्यता में एक विशेष धर्म का अनुगमन किया जाता है। 'यदुपश्रुति, प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्' वै० ब्रा० ३।३।६ इत्यादि कृष्णभूति के अनुसार जुहू की आभारभूता उपश्रुत नाम की सूक्त में जो आभ्य लिया जाता है, उस से श्रुतरूप प्रयाजधर्म तथा धनोरूप अनुयाजधर्म दोनों की इतिकर्ताभ्यता पूरी की जाती है। पूर्व के २ प्रपाठक के ४ श्लोक में भी यह स्पष्ट किया गया है कि, आभ्यप्रमाण श्रुत और धनोरूप प्रयाजानुयाजों के लिए ही होता है—'अथ आभ्याम्यानि गृह्णते, श्रुतम्यरथैव तानि, धनोरम्यरथ गृह्णते'—शत० १।२ प्र० १४ ब्रा० १० वं०। यही यह भी स्पष्ट किया गया है कि 'अथ' पत्र में आठ बार करके उपश्रुत में बार बार कर के जुहू में आभ्यप्रमाण होता है। चतुर्बार गृहीत जुहूस्थित आभ्य प्रयाजधर्म का, एवं अष्टबार गृहीत उपश्रुतस्थ आभ्य अनुयाजधर्म का सम्भावक बनता है। जुहूस्थित आभ्य से क्रमशः समित्-तनूनपात्-इट् छच्छण-वसन्त-मीप्स-वर्षा-इन छीन श्रुतदेवताओं का यजन तो बिना उपश्रुताभ्य से सम्भव कराय केवल जुहूस्थित आभ्य से ही कर लिया जाता है। चौथे वर्णिलक्षण शरदाग्राम के समय जुहू का उपश्रुत से सम्भव कराना आवश्यक माना गया है। तीसरे प्रयाज के समाप्त होने पर जुहू में उपश्रुताभ्य लेकर ही चौथा प्रयाज होता है। ऐसा क्यों किया जाता है?, इसी प्रश्न का स्थिति-प्रदर्शनपूर्वक समाधान करती हुई भुति कहती है) —

“तृतीय प्रयाजयाग के समाप्त्यनन्तर वह अश्वयुर्वाधे ‘वर्हि’ नामक प्रयाज कर्म में (जुहू में उपभृत् से) आभ्य ग्रहण करता है। वर्हि निरचयेन (उत्तरोत्तर वृद्धयधर्म से) प्रजा है, आभ्य रेत (वीर्य) है। (वर्हिर्या) म जुहू में उपभृत् से आभ्य लेता हुआ) अश्वयुर्वाधिरूप प्रजाओं में ही आभ्यरूप रेत का सिञ्चन करता है (वीर्याधान करता है)। इस सिद्ध रेत से (ही) प्रजाएँ पुनः पुनः जन्म लिया करती हैं। इसीलिए वाँध वर्हि नामक प्रयाज में (जुहू में उपभृत् से) आभ्य लेता है। (तात्पर्य्य वस्तुतः यह है कि, प्रयाजकर्म के लिए जुहू से पाँच आहुतियाँ दी जाती हैं। अथवा ही पाँच आहुतियों के लिए जुहूस्थित आभ्यमात्रा अपर्याप्त है। अतएव प्रयाज-कर्म के मध्य में एक बार उपभृत् से आभ्य लेना आवश्यक हो जाता है। कब लेना ?, यह प्रश्न है। वसन्तो मोष्मो, वर्षाः ते द्वा श्रुतवः—‘शरत्-हेमन्त-शिशिर’, त पितर—‘शत० २।१।१।२।१। इत्यादि ऋषि के अनुसार अग्निप्राणप्रधाना, अतएव वृषदेवतात्मिका वसन्त-धीष्म-वर्षा इन तीन श्रुतुओं का एक स्वतन्त्र आग्नेय विभाग है। एवं सोमप्राणप्रधान अतएव पितृदेवतात्मिका-शरत्-हेमन्त-शिशिर, इन तीन श्रुतुओं का एक स्वतन्त्र सौम्य विभाग है। एसी स्थिति में वसन्त-धीष्म-वर्षानुगत समित-तनूनपाव-इद-इन तीन प्रयाजों का तो अविच्छिन्नरूप से विना उपभृत् से दुबारा आभ्य लिए ही यजन करना प्रकृतिसम्मत हो जाता है। वाँधे प्रयाज से विजातीय वर्हि नाम की सौम्य श्रुतु का उपक्रम होता है। अतएव इसी में आभ्यग्रहण करना सुसङ्गत बनता है। इसके साथ ही निदान भाव से प्रजाओं में रेत-सेक भी हो जाता है, जो कि वैश्वत्मप्रजनन में अपनी प्रधानता रख रहा है। इसीलिए चतुर्थप्रयाज में ही आभ्यसमानयन किया गया है, क्योंकि विधेय बना प्रकरण में विस्तार से वक्ष्याया जाने वाला है) ॥ १६ ॥

(चतुर्थप्रयाज में आभ्यग्रहण करना श्रुतस्वरूपानुगत बनता हुआ प्रकृत्यनुगत है, प्रजाओं में रेत का आधान करता है इन दो अतिशया के अतिरिक्त इसके यहाँ ग्रहण का एक फल और भी स्वतः सिद्ध है। उसीका विरलेपण करती हुई श्रुत कहती है) —जा अश्वयुर्वाधे प्रयाजों से (श्रुतुओं का) यजन करता है, वह (पूर्वाध्यायानुसार सम्यक्तरमण्यस्य म प्रविष्ट शत्रुर्वा को पराजित करने के लिये) संग्राम ही ठान रहा है। वो दोनों के संग्रामाभिसुख होने पर जिस एक वक्ष को मित्रसेना का सहयोग प्राप्त हो जाता है, वह जीत जाता है। (ठीक इसी के अनुरूप यह आभ्य-ग्रहणकर्म है)। इस आभ्यग्रहणकर्म से जुहू का उपभृत्वायरूप मित्र मिल जाता है। (जुहूस्थित आभ्य यह सेनादल है, जिसे असुरपराभव का ना है। उपभृत् स्थित आभ्य वह मित्रसेना है जिसके सहयोग मिलने पर असुरपराभव निश्चित है) इसी मित्रसेना-सहयोग प्राप्ति के लिये (भी) वाँधे ‘वर्हि’ नामक प्रयाज में ही आभ्यसमानयन करता है ॥ १७ ॥

(प्रयाजकर्म यह संग्राम कर्म है जिसके द्वारा यजमान के स्वर्गपक्षमोक्षवैश्वत्मा के भोग्य सम्यक्तर म से असुरों को पराजित करना है। शत्रु को निबल बनाना ही शत्रुपराभव का मूल-कारण है। मित्रसेना की सहयोगप्राप्ति स्वस्थानस्थिति आदि अन्यान्य कारणों म से शत्रुपराभव का एक यह भी अन्यतम कारण माना गया है कि, शत्रुमत्ता में वैवर्तीति बाधित हुय उसे अपनी सेना में निला लेना। इसक वक्ष को अपना भाग्य बना लेन से अथवा ही वह निबल हो जायगा।

अजामिता के लिए ही। सिद्ध-को पुनः सिद्ध करना, एक को पुनः करना ही जगमि दोष है। इस पुनरुक्त दोष की निवृत्ति के लिए व्यन्तु-व्यन्तु, अथवा वतु-वतु रूप से यजन न कर व्यन्तु-वेतु, इस रूप से यजन किया जाता है, यही वास्तव्य है। इसी वास्तव्य को स्पष्ट करती हुई भुक्ति कहती है कि) यह अण्ययु (अपने इस यज्ञ में) जामि (पुनरुक्तदोष का समावेश) करेगा, यदि वह व्यन्तु-व्यन्तु-रूप से यजन करेगा, अथवा वो वेतु-वेतु-रूप से यजन करेगा। (जामि दोषनिवृत्ति के साथ साथ इस व्यन्तु वेतु विपर्यय का एक प्रासङ्गिक फल और भी है। यज्ञ स वैवस्वत का प्रजनन अपेक्षित है। प्रजनन कर्म योपात्मक-स्त्री-भूषण, एवं वृषात्मक-पु-भूषण, दोनों के वाग्व्य-माय पर निर्भर है। व्यन्तु इस बहुवचनान्त पद से, वेतु इस एकवचनान्त पद से प्रजननसाधक-योपायुपात्मक यह मिथुनभाव भी प्राप्त हो जाता है। 'तस्मादेकस्य पुरुषस्य बह्वपा जाय भवन्ति' इत्यादि भुक्ति के अनुसार योपात्मिका स्त्री बहुवचनधर्म से, एवं वृषात्मक पुरुष एकत्व से युक्त है। फलतः व्यन्तु से सम्पत्तिदान-सम्पत्तिद्वारा योपा का, तथा वेतु से वृषा का संग्रह हो जाता है। इसी प्रासङ्गिक फल का दिग्दर्शन कराती हुई भुक्ति कहता है) —'व्यन्तु, यह (बहुवचनान्तपद अपने बहुवचनधर्म से) निरक्षयेन योपा (की प्रतिकृति बनता हुआ योपाप्राण का समाह्व) है, 'वेतु' यह (एकवचनान्त पद अपने एकत्वधर्म से) निरक्षयेन वृषा (की प्रतिकृति बनता हुआ वृषाप्राण का समाह्व) है। (व्यन्तु-वेतु रूप से किए जाने वाले प्रयाजयाग से योपा-वृषा के) मिथुनभाव से ही प्रजनन किया जाता है (प्रजननसम्पत्ति प्राप्त की जाती है)। इसलिये (अजामिता के लिए, एवं मिथुनभाव प्राप्ति के लिए, दूसरे राज्यों में पुनरुक्तदोष-निवृत्ति के लिए एवं प्रज न-सम्पत्ति के संग्रह के लिए वह अण्ययु) 'व्यन्तु-वेतु' इस (विपर्यय क्रम) से (ही) यजन करता है (करना चाहिए) ॥ १५ ॥

(पञ्चतु के भेद से पाँच प्रयाज बतलाए गए हैं। इन में से शरदाभात्मक बर्हिर्नामक योप प्रयाज की इतिकर्त्तव्यता में एक बिरोध धर्म का अनुगमन किया जाता है। 'अनुपभुवि, प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत' वै० भा० ३।१।६ इत्यादि कृष्णभक्ति के अनुसार जुहू की आधारभूत उपभुत नाम की श्रुति में जो आत्म्य क्षिया जाता है, उस से श्रुतरूप प्रयाजधर्म, तथा अन्वोरूप अनुयाजधर्म दोनों की इतिकर्त्तव्यता पूरी की जाती है। पूर्व के २ प्रपाठक के ४ भाग्य में भी यह स्पष्ट किया गया है कि, आत्म्यप्रहण श्रुत और अन्वोरूप प्रयाजानुयाजों के लिए ही होता है—'अथ याम्याभ्यानि गृह्णते श्रुत्यैवैष तानि, अन्वोरैवैष गृह्णते'—शत० १।२ प्र० १४ भा० १० क०। वहीं यह भी स्पष्ट किया गया है कि 'प्रुवा' पात्र में आठ बार करके उपभुत में बार बार कर के जुहू में आत्म्यप्रहण होता है। श्रुतार गृहीत जुह्विष्ठ आत्म्य प्रयाजधर्म का, एवं अष्टवार गृहीत उपभुतस्य आत्म्य अनुयाजधर्म का सम्पादक बनता है। जुह्विष्ठ आत्म्य से क्रमशः समित्-तनूनपात्-इट्-असृष्ट-वसन्त-मीध-वर्षा-इन तीन श्रुतवेदताओं का यजन हो बिना उपभुतात्म्य से सम्बन्ध करार केवल जुह्विष्ठ आत्म्य से ही कर लिया जाता है। चाये बर्हिर्लक्ष्य शरदाया के समय जुहू का उपभुत से सम्बन्ध करना आवश्यक माना गया है। तीसरे प्रयाज के समाप्त होने पर जुहू में उपभुतात्म्य लेकर ही चौथा प्रयाज होता है। ऐसा क्यों किया जाता है? इसी प्रश्न का स्थिति-प्रवर्तनपूर्वक समाधान करती हुई भुक्ति कहती है) —

के, भोग्य के नीचे रखना होगा, जो महा अतिष्ठक है । ऐसा न हो अपितु यजमान अपने शत्रु से डँचा रहे, भोक्ता भोग्य के ऊपर रहे)—‘तस्मादुत्तरां जुहूमभ्यूहत्’ ॥ ८॥

(१५ वीं कश्चिक्र से आरम्भकर २० वीं कश्चिक्र पर्यन्त ६ कश्चिक्रक्रमक ब्राह्मण भाग में प्रयाजकर्म से सम्बन्ध रखने वाली ४५न्तु-वेतु, चतुर्थप्रयाज में आभ्यसमानयन, अनवमरा-पूर्वक समानयन, आत्यगहणान्तर जुहू का उत्तर अभ्यूहन आदि विशेषताओं का सोपपत्तिक निरूपण किया गया । अब स्वाहायागात्मक हेमन्तयाग नामक पौर्णवे प्रयाज से सम्बन्ध रखने वाली विशेषता का एक ऐतिहासिक आख्यान के द्वारा विरलेपण करती हुई भुति कहती है) — ‘(भीम दार्शनिको मनुष्यविष भीमदेवताओं ने प्रयाजों से सम्बन्धरमयबल-प्रतिकृतिरूपा भीम-त्रिलोकी पर अपना अधिकार कर लिया । देवता जीव गए, असुर पराजित होगए । इस विजय प्राप्ति के अभ्यवहितोत्तर फल में ही) उन देवदेवताओं ने परस्पर की मन्त्रणा से निश्चय कर अपना यह मन्त्रव्य प्रकट किया कि, क्या ही अच्छा हो (हन्त), यदि अपने (प्रयाजयागद्वारा) विजित (अपने अधिकार में आए हुए यज्ञ) को लक्ष्य बनाकर (इस प्रयाजयाग के साथ ही) सम्पूर्ण यज्ञकर्म पूरा कर लेंगे । (ऐसा करने से, यही यज्ञ को सर्वात्मनः पूर्ण करने से फल यह होगा कि) यदि इसके अनन्तर (यज्ञपूर्णतासिद्धयनन्तर) असुर-राक्षस अपने (यज्ञ) पर आक्रमण करने (विघ्न डालेंगे), तब भी अपना यह यज्ञ पूर्ण ही बना रह जायगा । इसी निश्चय के अनुसार ॥ २१ ॥—

उन देवदेवताओं ने पौर्णवे प्रयाजानुष्ठान में ‘स्वाहा’, कर से ही सम्पूर्ण यज्ञ पूरा कर लिया । ‘स्वाहा अग्निम्’ इससे आग्नेय आभ्यभाग को पूरा कर लिया । ‘स्वाहा अग्निम्’ इससे, सो जो कि उभयत्र अभ्युत आग्नेय पुरोहारा होता है—(विहित है) उसे पूरा कर लिया ॥ २० ॥—

(पौर्णमासेष्टि, किंवा वरोष्टि, के अनुरूप जो यजनीय देवता विहित हैं, उनका उसी) देवता-क्रमानुसार यजन कर लिया । ‘स्वाहा देवा आभ्यपाः’ इससे प्रयाजानुयज-देवताओं को पूरा कर लिया । प्रयाजानुयज देवता ही (अनुष्ठान्य ही) तो (आभ्याभुति के कारण) आभ्यपा (पूतपान करने वाले) हैं । ‘अुपाखोर्गनिराम्यस्य वेतु’ इससे स्थिष्टकृत् अग्नि को पूरा कर लिया । अग्नि ही स्थिष्टकृत् है—‘अग्निर्हि त्विष्टकृत्’ ॥ (आभ्यापन का विराहीकरण वा विवेचना प्रकरण से ही सम्बन्ध रखता है । प्रकरणसङ्गति के लिए पङ्क्त में इस सम्बन्ध में यही कह देना पर्याप्त होगा कि, प्राकृतिक स्थि यज्ञ के आधार पर वितायमान वैषयिक का अनुगमन सवप्रथम भीमस्वर्ग निवासी भीम-मनुष्यविष-देवताओं ने किया था । उनका यज्ञ कर्म पर मनुष्यविष असुर समय समय पर आक्रमण किया करते थे । कभी कभी इन असुराक्रमणों से भीमदेवताओं का यह यज्ञ कर्म अधूरा ही रह जाता था । इस विमतिपत्ति के निराकरण के लिए देवताओं ने जिस तात्कालिक प्रयाजी का आविष्कार किया उसी का आभ्यानद्वारा स्पष्टीकरण हुआ है । प्रयाजयागान्त में उस प्रयाजो के अनुगमन से ठनकर यज्ञ एक प्रकार से इमलिए पूर्ण-हो गया कि कृत्स्न यज्ञ में जिन जिन देवताओं का यजन अपेक्षित है उन सबका स्वाहाकरात्मक पञ्चम प्रयाज कर्म में अनुष्ठान है । अतएव स्वाहान्त पञ्चम प्रयाज पूर्णयज्ञ का प्रतिनिधि बन रहा है । मान लीजिए,

इसी एक और प्रयोजन का स्वीकरण करती हुई भुवि कहती है) — यजमान जुहू को क्षय कर रहा है। यजमान के लिये जो शयन कराया है, वह (यजमान के शयन) उपभूत को क्षय बना रहा है। (अर्थात् जुहूस्थित आभ्य निदानेन यजमान का सैन्यक्ष है, (उपभूत से जुहू में आभ्य होता हुआ) अभ्ययु द्वेप करने वाले शयन सेनापति को यजमान के लिये ही बलिहारी से आकर्षित करता है (शयनक्ष का यजमान क्ष में समावेश करता हुआ यजमान को सशक्त बना रहा है)। अपिच (एक प्रयोजन यह भी है कि) — जुहू असाधारण का, एवं उपभूत आधुना को क्षय बना रही है। (उपभूत से जुहू में आभ्यमहण करता हुआ) अभ्ययु भोक्ता यजमान के लिये भोग्य सामग्री पहुँचा रहा है। (इस प्रकार प्रकृत्यनुगत श्रुतमात्र, प्रजावर्ग में वीर्याभान, मित्रसेनाप्राप्ति, शयनक्ष की मित्ररूप में परिणति भोग्यसम्पत्प्राप्ति, इत्यादि अनेक दृष्टियों से पोषे प्रयाज में ही आभ्यमहण करना अभ्यर्थ बनता है) — 'तस्मादप्यनुर्ध्वं प्रयाजे समानयति' ॥१॥

(उपभूत, और तत्रस्थ आभ्य निदानेन शयनसैन्यक्ष है यह कहा गया है। साथ ही इस आभ्य के समानयन का यह भी फल बतलाया गया है कि, शयनसैन्यक्ष का मेदनीति के द्वारा यह अपना बलि बना लेता है। मेदनीति से सम्बन्ध रखने वाला यह प्रकार अभी सफ़ल होता है, जबकि सैन्यक्ष के सम्पर्क में न जाकर तटस्थ रहते हुये अपने स्थान में रहते हुए, प्रयत्न रहते हुये ही परोक्षरूप से उसे अपने क्ष में मिलाया जाय। निकटसम्पर्क में जाना शयनक्ष में कैसन्य है। और सम्भवतः ऐसा करना कभी कभी पराजय का कारण भी बन जाता है। इसलिये) वह अभ्ययु । जुहू में उपभूत से आभ्यमहण करने की क्षमता रख । हुआ) जुहू को उपभूत से प्रयत्न रखता हुआ ही आभ्यसमानयन करता है। यदि वह अभ्ययु जुहू को उपभूत से मिला देता, (स्वयं करता हुआ आभ्यमहण करेगा) तो (अपने इस अभ्यमहण से) वह शयन के साथ यजमान को मिला देगा (शयनसेना में अपनी सेना का पक्ष बाल देने वाला बनता हुआ शयनसेना के स्थान में अर्निष्ट कर बैठेगा)। (इसके अतिरिक्त इसी अभ्यमहण से) यह अभ्ययु अथा (भोक्ता) को अथा से मिला देगा (भोक्ता को भोग्य के आधीन कर देगा, जबकि भोग्य का भोक्ता के आधीन रहना समृद्धि का कारण माना गया है। ऐसा न हो) इसलिये अनवशुरात् (जुहू का उपभूत से स्वयं न करता हुआ) ही आभ्यमहण करता है (करना चाहिये) ॥१॥

(उपभूत के साथ स्वयं न करता हुये जुहू में अब उपभूत से 'आभ्य' ले लिया जाता है, तो जुहू को किस स्थिति में रखना अथा ? यह जिज्ञासा इसलिये होती है कि जुहू-उपभूत दोनों का सामान्यत्वेन सहयोगिनी मानी गई हैं। क्या जुहू को उपभूत से अभ्यप्रवेश में अभ्ययु-हम में लिये रहे ? भुवि कहती है—नहीं। अपितु) आभ्यमहणानन्तर (अब) वह अभ्ययु गृहीताभ्य उस जुहू को उपभूत के ऊपर (उपभूत से न मिलाता हुआ) बाने रहता है (उपभूत से अभ्य-प्रवेश में ही जुहू को हथ में लिए रहना चाहिये)। (जुहू को क्षय रूप से रखता हुआ) अभ्ययु असमानशयन की समुपस्थिति में यजमान को अथा ही रखता है। अथा को अथा की समुपस्थिति में अथा ही रखता है। वास्तव्य, जुहू निदानेन यजमान है, भोक्ता है। उपभूत यजमानशयन है अथा है। ऐसी स्थिति में जुहू को उपभूत से नीचे रखना—यजमान को, भोक्ता का यजमानशयन

(स्वाहाकृत, एवं वषट्कृत यज्ञ जैसे यातयाम-गतरस-वन जाता है, तद्वत् प्रयाजब्राह्मण यह इष्टिकर्म किंवा इष्टियज्ञान्तर्भूत प्रयाजकर्म भी वौषट्-स्वाहा-सम्बन्ध से यातयाम बन जाता है। वौषट्कार वाङ्मयक के अवसान का सूचक है। एवमेव स्वाहाकार भी 'स्व वाचमाह' निषण्णा नुसार वाङ्मय यज्ञ के अवसान का ही सूचक बन रहा है, जैसाकि विवचना प्रकरण में विस्तार से बतलाया जाने वाला है। वागरस का वाङ्मय वषट्कार से, वाङ्मय स्वाहाकार से निर्गमन हो जाता है। यहा वाङ्मय यज्ञ का रसशून्य बन जाना है। ऐसा नीरस यज्ञ ह गतरस बनता हुआ यातयाम कहलाया है। वषट्-स्वाहा-से अपक्रान्त-शुद्धोक्त की ओर गत-वाङ्मय-वागग्निमय-यज्ञरस यज्ञपूर्णता-समाप्ति के अनन्तर पुनः यजमानरत्ना में प्रविष्ट हो जाय, इस पुनः रसप्रवेश से यातयाम यज्ञ पुनः यजमानरत्ना-में प्रविष्ट होजाय, इस पुनः रसप्रवेश से यातयाम यज्ञ पुनः अयातयाम—वागग्निररिपूर्य बन जाय, इन प्रयाजन के लिए एक 'स्विष्टकृषाग' नाम का कर्मविशेष विहित है। वागग्नि ही शेषाहुत से गृह्य होकर यज्ञ को 'स्विष्ट'-रसदुक्त-बनाते हैं। अतएव इ-हे-'स्विष्टकृत' कहा जाता है। अतएव तवाहुतिकर्म 'स्विष्टकृषाग' कहलाया है। पञ्च-प्रयाजकर्म से सम्बन्ध रखने वाली वौषट्-स्वाहा व्याहृतियों से आज प्रस्तुत यज्ञ भी यातयाम बन रहा है। स्वष्टकृषाग होता है—यज्ञान्त में। ऐसी दशा में इस की वर्तमान यातयामता के निराकरण का क्या उपाय ?, इसी प्रश्न का ऐतिहासिक कारणानुगत स्थिति-प्रदर्शनपूर्वक समाधान करती हुई भुक्ति काही है)—

जिस प्रकार वषट्कृत हुय, स्वाहाकृत हुय (वौषट, स्वाहा पूर्वक की जाने वाली आहुति से युक्त कर्म यातयाम बन जाता है, इसी प्रकार वौषट्-स्वाहापूर्वक आहुति होने से प्रयाजान्त से संस्थित होने वाला) यह यज्ञ यातयाम ही रह गया (यज्ञ का वागरस शुद्धोक्त की ओर चला गया) ॥२३॥

(इस प्रकार प्रयाजान्त में संस्थित-पूर्ण-होने वाले यज्ञ को वौषट्-स्वाहाकार के सम्बन्ध से यातयाम बना देना कर) उन भौम देवताओं ने यह कामना पकट की (विचार विमर्श किया) कि, अपन कैसे इस (नीरस) यज्ञ को पुनः आप्यायित (रस से परिपूर्ण) करें ?, (रस समावेश के द्वारा कैसे-किस पद्धति से इसे अयातयाम बनायें ?, एवं अयातयाम बने हुए यज्ञ से कैसे जीवन-यात्रा का निर्वाह करें ? ॥२४॥

अपनी उक्त कामनाओं को कार्यरूप में परिणत करने के लिये, यातयाम यज्ञ को अयातयाम बनाने के लिये उन देवताओं ने यह किया कि (सो प्रयाजाहुति के अनन्तर जो आभ्यमात्रा-जुहू में बची रह गई थी, जिस जुहुस्थित आभ्य (आभ्याहुति) से देवताओं ने (प्रयाजयाग के द्वारा) यज्ञ पूर्ण किया था, उसी (आहुत्यनन्तर भाँकी बचे हुये लब्धेय) आभ्य से ही यथापुत्र- (आभ्य प्रयाज विहित आहुतियों की भाँति तत्पक्षियों के लिए) आभ्य हवियों का आधार करते हुए (यातयाम बने हुए उन वाङ्मय देवों को) पुनः आप्यायित कर दिया अयातयाम बना दिया। आभ्य (वागग्नि रसात्मक होने से) अवश्य ही अयातयाम रसपूर्ण होने से स्वयम्पि अयातयाम

कोई ऐसा अप्रत्याशित विघ्न उपस्थित होगया, जिससे प्रयाजानन्तर यज्ञमान अग्न्य ब्रह्मविकर्त्त-
व्यता पूरी न कर सका। क्या ऐसी स्थिति में बसफा प्रयाजान्त कर्म व्यर्थ बला जायगा?,
पूर्णयज्ञ के द्वारा जो अतिराश इसे मिलने वाला था, क्या उससे यह सभथा बञ्चित रह जायगा?।
शुक्ति कहती है—नहीं। पञ्चम प्रयाज में जिस इविकर्त्तव्यता का अनुगमन किया जाता है, उसी
से अंशतः इसे वह यज्ञातिराश प्राप्त होजाया है, जिसके लिए इसे प्रयाजानन्तर अग्न्याग्न्य शेष
कर्मों और करने पड़ते हैं। आसुर-विघ्नों से संव्रस्त भौमदेवता भी तो इसी प्रणाली से प्रयोज्यन्त
कर्मों से ही यष्टेविकर्त्तव्यता पूर्ण बना लेत थे—

ठीक उसी प्रकार (प्रयाजान्त में विहित, भौमस्वर्गीय मनुष्यविध देवताओं के द्वारा आवि-
प्लव्य उसी प्रणाली-पद्धति-से (अपने प्रयाजान्त में अनुगमन से) आज भी (यज्ञमान का) वह
(इष्टिसंज्ञक येष, यज्ञ उसी प्रकार (वयेष) पूर्ण हो जाता है, जैसे कि (जिस पद्धति का अनुगमन
से) इस यज्ञ को (अपूर्णे भी यज्ञ का) भौमदेवताओं ने पूर्ण कर लिया था। (यही स्वाहाकारान्त
अन्तिम पौर्व-प्रयाज से सम्बन्ध रखने वाली पूर्ण प्रतिष्ठाता विशेषता है। स्वाहास्मिन् पद्धति से
सम्बन्ध रखने वाली उस एक विशेषता के अनुगमन से प्रयाजान्त में ही यज्ञमान का यह अङ्ग
भी यज्ञ कृत्स्न बन जाता है) इसीलिए (अकृत्स्न भी यज्ञ की मध्य में ही-प्रयाजात में ही-
कृत्स्नता सम्पादन के लिए) यह अभ्यर्च्य पौर्व-प्रयाज में 'स्वाहा-स्वाहा' पूर्वक जितनी भी इष्टि
होती है, उन सब का यजन करता है। (यज्ञपूर्णताप्रवर्त्तक अग्न्याग्न्य सभी संप्रदाय देवताओं के
लिए आहुति देना हुआ, वद्वारा संप्रसंग, करता हुआ हेमन्तयाग का यजन करता है। इस
(स्वाहा-स्वाहास्मिन् सवदेवयजनात्मिका पञ्चम प्रयाजाहुति के प्रभाव) से वह अभ्यर्च्य पञ्च-
प्रयाजयग से) विहित यज्ञसम्पत्ति को लक्ष्य बनाता हुआ सम्पूर्ण यज्ञ पूरा कर लेता है—
'यवन्तु सर्वे यज्ञ संस्थापयति' ॥

(यह नियम है कि, जबतक यष्टेविकर्त्तव्यता पूर्ण नहीं हो जाती, तबतक गमनागमन-
मापय-स्पर्श-आवि के सम्बन्ध में विशेष नियमों का अनुगमन करना पड़ता है, जैसा कि—
'अनवसूरत्समानयति'—'न वै सर्वेषु संवेदत' इत्यादि आदेशों से स्पष्ट है। यज्ञ के पूर्व
होवाने पर इन नियम-बन्धनों की कोई आवश्यकता नहीं रहती। स्वाहाकारान्तक अन्तिम प्रयाज
बागानन्तर यज्ञ पूर्ण होजाता है। अतएव इससे आगे जो भी शेष कर्म बच रहते हैं, उन के
सम्बन्ध में नियम-बन्धन का विशेष महत्त्व नहीं रह जाता। उस अवस्था में जब किसी किसी
नियम का उल्लंघन हो जायगा तब भी कोई अनिष्ट न होगा, यही तात्पर्य है। इसी का विश्लेषण
करती हुई भुक्ति कहती है—(प्रयाजान्त कर्म यज्ञपूर्णताप्रवर्त्तक है, नियमानुगमन उत्तपूर्व-
पर्यन्त ही अपेक्षित है) इसलिये इससे आगे (प्रयाजकर्मानन्तर होने वाले कर्मों में) श्रविक
(किंवा यज्ञमान) यदि (अपने स्वामाविक अनुवभाष से) कुछ बिलोम (असामान्य) कर
बैठे, तो उसे विशेष महत्त्व नहीं देना चाहिए। उसे तो (प्रयाजानन्तर) वह समझ लेना चाहिए
कि, मेरा यह यज्ञ कर्म (तो प्रयाजयग से ही) पूरा हो गया—'सर्वितो यज्ञ, इति ह विद्यात्'।

प्रकरण में प्रकरणान्तर से उस क्रमिक पद्धति का ही निरूपण हुआ है, जिसका पूर्वप्राप्त्य के 'प्रयत्न-प्राप्त्य' नामक तृतीय प्रकरण की ८ वीं कण्डिका से १४ वीं कण्डिका पर्यन्त ७ कण्डिकाओं में विभिन्न दृष्टिकोण से प्रतिपादन हुआ है। उस पूर्वपद्धतिप्रकरण में वस्तुतः गई उपपत्ति का प्रधान लक्ष्य आधिदैविक सम्बन्धसम्बन्ध था। एवं प्रकृत प्रकरण में वस्तुतः जाने वाली उपपत्ति का प्रधानतः आध्यात्मिक प्रपञ्च से सम्बन्ध है। पद्धत्यंश उभयत्र समान है, केवल उपपत्तिप्रदर्शन में विभिन्नता है। इस विभिन्नता को ब्रह्म बनाकर ही निम्न लिखित भुवि-प्रकरण का समन्वय करना चाहिये—(सैषा प्रकरसंज्ञति)।

(१)—यह (अभ्ययु) नामक अस्तिक होताके—'समिद्धो अग्न आभ्यस्य व्यन्तु यौपट्' इस समिद्धेवताक याम्यमन्त्र के उच्चारण करने पर उसके 'यौपट्' उच्चारण के साथ आहवनी-यागि के ६ समिद्ध-प्रवर्जित-भाग में जुहुस्थित आभ्याहुति के द्वारा क्रमप्राप्त पहिले (समिद्धा-समित् नामक प्रथम प्रयत्न) का यजन करता है (समिद्धाग सम्पादन करता है)। (समिद्धाग क्यों किया जाता है?, अग्न की आध्यात्मिक उपपत्ति वस्तुतः ही हुई भुवि कहती है कि, सुगन्ध पनकम्प से देवात्मा में जिन ६ आध्यात्मिक प्राणों का आधान हुआ है—, देवात्मप्रतिष्ठित उन प्राणों के समिन्धन के लिए ही,—आध्यात्मिक-प्राणसमिन्धन के लिए ही—यह समिद्धाग विहित है। इसी प्राणसमिन्धन कर्म का अपने शब्दों में स्पष्टीकरण करते हुए भुवि ने कहा है—) समिद्धाग निश्चयेन प्राण है। (इस समिद्धागकर्म से—प्रथमप्रयत्न से) यह अभ्ययु (देवात्मा के आध्यात्मिक नौ) प्राणों को ही प्रवर्जित-जीवनीपरस से युक्त-करता है। (समिद्ध) प्राणों से ही यह पुरुष (शरीरपुराविद्यता आत्मामय, आनन्दामय सर्वाङ्गशरीर में व्याप्त शरीरामि-मानी धितेतिदेवाग्निमूर्ति प्राणरूपा-कर्मरूपा) समिद्ध है। (क्योंकि समिद्धाग से यजमानात्मा के प्राणों का समिन्धन होता है, अतएव इस समिद्धाग से आग्नेय ताप भी एक विशेष प्रक्रिया से हटाया जा सकता है, यही इस समिद्धाग का काम्यफल माना गया है। प्राणसमिन्धन की कमी से ही प्राणनि केन्द्र से विच्युत हो जाता है। प्राणनि केन्द्र से विच्युत होकर शरीरामिमुख बन जाने का ही नाम उपताप है, उपताप की चरमावस्था ही उष्णता-क्षयण सन्ताप-स्वर-दाह-है। यदि इस समय यजमान उपतापी है यजमान को स्वर है, तो समिद्धाग के द्वारा यह हटाया जा सकता है। इसी अभिप्राय से भुवि कहती है—) (क्योंकि पुरुषाग्नि प्राणों से समिद्ध रहता है, अतएव समिद्धाग प्राणसमिन्धन है) इसलिये यह अभ्ययु (होता के द्वारा प्रयुक्त समिद्धेवताक याम्यमन्त्र के साथ होने वाले अपने समिद्धाग कर्मानुष्ठान क्रम में यजमान से यह प्रेष कर (कहे) कि, हे यजमान! तुम (समिद्धद्वारा अपने प्राण-समिन्धन का ध्यान करते हुए) अपने शरीर को स्वरा करो यदि यजमान उपतापी हो तब। (अर्थात् उपपातदशा में ही यजमान को

● 'समिद्धोमेन देव समिद्धा (समृद्धा वा) आहुतय'—शत ७५१३।७।

— "छा वाऽपृथ नव आहुतयो (सुगन्धपननिगदमन्त्रस्य) मन्त्रि नवेने पुरुष प्राणा। एतानेवा-
श्मिन् (यजमानसंज्ञे देवाग्नि) एतत् (सुगन्धपनकर्मणा) दधाति"—शत १५१३।१।

(अन्य यातयामों में भी रसप्रदान करता हुआ उन्हें भी अयातयाम बनाने वाला) है । (इसप्रकार मौम देवताओं में परिशिष्ट-अयातयाम-आम्याहुति से यज्ञयाम यज्ञ को पुनः अवतकर्म बन लिया । देवयज्ञयत् यज्ञमान का प्रस्तुत प्रयाजान्त यज्ञ भी बौपद्-खाहा-छारा हुत होने से जाब यातयाम बन गया) इसीलिये (इसे पुनः अयातयाम बनाने के लिये ही) उत्तम (पौषर्षा) प्रयाजयामा करके (करने के अनन्तर हुतशेष आम्भ से) यथापूर्व इधियों का आचार करता है । इस आचार कर्म से यह देवताओं को पुनः आप्यायित, अयातयाम करता है । आम्भ (पूष फयनानुसार) अथर्व ही अयातयाम है-“अयातयाम ह्यवयम्” ॥ (शप आम्याधार से यातयाम यज्ञ आप्यायित होता हुआ अयातयाम बन जाता है) अतएव (यज्ञपद्धति में यह नियम बन गया है कि) जिस किसी भी देवता के लिये (देवात्मक यज्ञकर्म के लिए) अष्टिबक् इधि का विभाजन करता है (प्रधान करता है), उसके सम्यग्ध से तच्छेष के पुनः स्थिष्टकृत् (पतत्रामक अग्नि-विशेष) के लिये अभिधार करता है । (इस अभिधार से) वह उस यज्ञ को पुनः आप्यायित, अयातयाम बनाता है । यदि स्थिष्टकृद्ग्न के लिए (अयातयामसम्पत् प्राप्त्यर्थ) इधि का विभाजन पहिले से हो कर देता है, (तो उस अवस्था में) पुनरभिधार अनावश्यक है । (तत्पर्ये इस कथन का यही है कि-कृत्स्न इष्टिकर्म में तो पहिले से ही स्थिष्टकृद्ग्न के लिए भग नियत रहता है । अतः उसकी समाप्ति पर पुनरभिधार नहीं होता । अभिधार तो यहाँ आचरक है, जहाँ पहिले से स्थिष्टकृद्ग्न के लिए अवधान विहित नहीं है । प्रकृत स्यञ्ज ऐसा ही है । अतः यहाँ अवश्य ही अभिधार अपेक्षित है । जहाँ पहिले से अवधान नियत है, वहाँ आहुतिकर्म समाप्त्यनन्तर) अग्नि में और किसी इधि की आहुति की अपेक्षा नहीं रहता है । (अपेक्षा नहीं रह जाती)-“नो हि तदा अजान इधियोऽनवाहुतिं होष्यन् भवति” ॥२५॥

इति-प्रयाजब्राह्मणम् (३)

ॐ

पौषर्षे अभ्याय में तीसरा, बौधे प्रपाठक में चौथा ब्राह्मण समाप्त

(१।१।११)—(१।१।१४)

(१—त्रिब्राह्मणसमक प्रयाजब्राह्मण में प्रथम ब्राह्मण समाप्त)

—१—

प्रथमप्रकरण में पौषर्षे अभ्याय में चौथा, बौधे प्रपाठक में पौषर्षो ब्राह्मण

(१।१।१४)—(१।१।१५)

(२—त्रिब्राह्मणसमक प्रयाजब्राह्मण में क्रमप्रसू द्वितीय ब्राह्मण)

४—प्रयाजाहुत् (पद्धति)

प्रकृत ब्राह्मण में प्रयाजाहुत् (पद्धति) और प्रयाजानुसंग्य इन दो प्रकरणों का समावेश हुआ है, जिन्हें पूर्वब्राह्मणोक्त तीन प्रकरणों (१-प्रयाजबन्धु, २-उत्तरमेघ, ३-प्रकृतब्राह्मण, इन तीन प्रकरणों) की दृष्टि से-४-५ वें प्रकरण माना जा सकता है । इनमें बौधे प्रस्तुत प्रयाजाहुत्

प्रकरण में प्रकारान्तर से उस क्रमिक पद्धति का ही निरूपण हुआ है, जिसका पूर्वब्राह्मण के 'प्रयाग-ब्राह्मण' नामक तृतीय प्रकरण की ८ वीं कण्डिका से १४ वीं कण्डिका पर्यन्त ७ कण्डिकाओं में विभिन्न दृष्टिकोण से प्रतिपादन हुआ है। उस पूर्वपद्धतिप्रकरण में वसुधाई गई उपपत्ति का प्रधान साध्य आधिदैविक सम्बन्धसरम्बद्ध था। एवं प्रकृत प्रकरण में वसुधाई जाने वाली उपपत्ति का प्रधान आध्यात्मिक प्रपञ्च से सम्बन्ध है। पद्धत्यरा उभयत्र समान है, केवल उपपत्तिप्रवर्तन में विभिन्नता है। इस विभिन्नता को लक्ष्य बनाकर ही निम्न लिखित भूति-प्रकरण का समन्वय करना चाहिये—(सैवा प्रकरणसङ्गति)।

(१)—यह (अथ्यु) नामक अस्ति होताके—'समिद्धो अन्न आज्यस्य व्यन्तु चौपट'^१ इस समिद्धेयताक यज्यमन्त्र के उच्चारण करने पर उसके 'चौपट' उच्चारण के साथ आहवनी याग्नि के ४ समिद्ध-प्रखलित-भाग में जुहुस्थित आभ्याहुति के द्वारा क्रमप्राप्त पहिले (समिद्धा-समित् नामक प्रथम प्रयाज) का यजन करता है (समिद्याग सम्पादन करता है)। (समिद्याग क्यों किया जाता है?, प्रश्न की आध्यात्मिक उपपत्ति वसुधाई हुई भूति कहती है कि, सुगादा-पनकर्म से वैवात्मा में जिन ६ आध्यात्मिक प्राणों का आधान हुआ है —, वैवात्मप्रतिष्ठित उन प्राणों के समिन्धन के लिए ही,—आध्यात्मिक-प्राणसमिन्धन के लिए ही—यह समिद्याग विहित है। इसी प्राणसमिन्धन कर्म का अपने शब्दों में स्पष्टीकरण करते हुए भूति ने कहा है)—समिद्याएँ निश्चयेन प्राण हैं। (इस समिद्यागकर्म से—प्रथमप्रयाज से) यह अथ्यु (वैवात्मा के आध्यात्मिक नौ) प्राणों को ही प्रखलित-जीवनीयरस से युक्त-करता है। (समिद्ध) प्राणों से ही यह पुरुष (शरीरपुराधिष्ठाता आखोमभ्य, आनस्तोमेभ्यः, सर्वाङ्गराशरी में व्याप्त शरीराभि-मानी चित्तेनिषेयाग्निमूर्ति प्राणात्मा-कर्मात्मा) समिद्ध है। (क्योंकि समिद्याग से यजमानात्मा के प्राणों का समिन्धन होता है, अतएव इस समिद्याग से आग्नेय ताप भी एक विशेष प्रक्रिया से हटाया जा सकता है, यही इस समिद्याग का कान्यफल माना गया है। प्राणसमिन्धन की कमी से ही प्राणाग्नि केन्द्र से विच्युत हो जाता है। प्राणाग्नि के केन्द्र से विच्युत होकर शरीराभिमुख बन जाने का ही नाम उपताप है, उपताप की चरमावस्था ही उष्णता-ज्वर-सन्ताप-ज्वर-दाह-है। यदि इस समय यजमान उपतापी है यजमान को ज्वर है, तो समिद्याग के द्वारा वह हटाया जा सकता है। इसी अग्निप्राय से भूति कहती है)—(क्योंकि पुरुषाग्नि प्राणों से समिद्ध रहता है इधर समिद्याग प्राणसमिन्धन है) इसलिए वह अथ्यु (होता के द्वारा प्रयुक्त समिद्धेयताक यज्यमन्त्र के साथ होने वाले अपने समिद्याग कर्मानुष्ठान कक्ष में यजमान से यह प्रैप करे (कहे) कि, हे यजमान ! तुम (समिद्धद्वारा अपने प्राण-समिन्धन का ध्यान करते हुए) अपने शरीर को स्पृश करो यदि यजनान् उपतापी हो तब। (अर्थात् उपतापवशा मे ही यजमान को

१ 'अग्निहोमेन होव समिद्धा (उम्हटा वा) आहुतय'—यत् ७।५।१।७।

— "ता आहवता नव व्याहृत्यो (सुगादापननिगममन्त्रस्य) भवन्ति नवेमे पुरुषे प्राणा । एतानेवा-ग्निम् (यजतिप्राणसङ्घे वैवात्मानि)-एतत् (सुगादापनकर्मणा) चाति"—यत् १।५।१।५।

स्पर्श करना चाहिए) । (साथ ही स्वयं अभ्यर्च्य भी यही भावना करे, इसी अभ्यर्च्यकृत भावना को स्पष्ट करती हुई भुक्ति कहती है)—यदि यह यज्ञमान चरारा हो, तो अभ्यर्च्य भी वही आराधन ध्यान करे । (क्योंकि, इस मरे समिधाग से प्राणसमिधन द्वारा यज्ञमान का तप शान्त हो) । (अभ्यर्च्य के इस आराधन से, साथ ही अपनी भी भावना से) यह यज्ञमान (अवरयमेव) समिद्ध हो जाता है । प्राण समिद्ध होत हुए केन्द्राभिमुख बनत हुए बाह्यतापशान्त के कारण पन जाते हैं) । यदि यज्ञमान शीत (तापरहित, स्थल) है, तो (उस दशा में न तो यज्ञमान अपना स्पर्श ही करे, एवं न अभ्यर्च्य आराधन ही करे । (इस प्रत्यक्ष इष्ट फल से भी हमें इसी निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ता है कि, समिध अवरयमेव आध्यात्मिक प्राणों को समिद्ध करती है) अतएव (कहा जा सकता है कि) अपने इस समिधाग से (अभ्यर्च्य यज्ञमानात्मा में (स्थित) प्राणों का ही समिधन करता है । (पूर्ण ब्राह्मण में प्रतिपादित आधिदैविक सम्यत्सर के प्रथम पसन्त पयसमिधन के साथ साथ) आध्यात्मिक प्राणसमिधन-फलप्राप्ति के लिए (भी) यह समिधाग करता है ॥१॥

(२)—यह (अभ्यर्च्य समिधाग के) अनन्तर (होता है—‘तनूनपायन आत्मस्य वेतु घोषट्’ इस तनूनपादेवताक आत्म्यामन्त्र के उच्चारण करने पर उसके ‘घोषट्’ उच्चारण के साथ आह्वनीयाग्नि के समिद्ध प्रवेश में आत्म्याहुति के द्वारा क्रमप्राप्त दूसरे) तनूनपात् (नामक प्रयाज) का यजन करता है । तनूनपात् निश्चय से रेत (धीर्घ्य-शुक्र) है (क्योंकि सप्तम बाहुमूत रेत ही शरीर को न गिरने देता हुआ तनूनपात् है) । (इस तनूनपात्मा से) यह अभ्यर्च्य (देवात्मा में प्रजननकर्म के समावेश के लिए) रेत-सेक ही करता है । (पूर्ण ब्राह्मण में प्रतिपादित आधिदैविक सम्यत्सर के द्वितीय प्रीप्स पयसमिधन के—साथ साथ) आध्यात्मिक रेत-सेक प्राप्ति के लिए (भी) यह तनूनपाद्याग का अनुष्ठान करता है ॥२॥

(३)—यह (अभ्यर्च्य तनूनपाद्याग के) अनन्तर (होता है—‘इहो अन्न आत्मस्य व्यन्तु घोषट्’ इस इहोदेवताक आत्म्यामन्त्र के उच्चारण करने के अनन्तर उसके ‘घोषट्’ उच्चारण के साथ आह्वनीयाग्नि के समिद्ध प्रवेश में आत्म्याहुति के द्वारा क्रमप्राप्त तीसरे) इट् (नामक प्रयाज) का यजन करता है । इट् निश्चयेन प्रजा है । जिस समय—(नयमसानन्तर ‘पञ्चवक्त्रा’ नामक प्रसवबाहु की नोवना से, नयमास पूर्व घोषाग्नि में घृषा द्वारा) सिक्त रेत (प्रजाकूप से) व्यस्य होता है (भूमिष्ठ बनता है), व्यस्य के आत्म्यवहितोत्तरघस्य से ही यह (अन्न प्रजा) (अन्नप्रमना से) इक्ष्मवी—(अन्नमयी) सी बन कर अन्न की इच्छा करती हुई विचरने लगती है (व्यत्ययनन्तर ही अन्न की ओर प्रवृत्त हो जाती है)—(तनूपाद्याग के द्वारा सिक्त रेत का प्रजाकूप से प्रजनन अपेक्षित है, प्रजनन उत्तरमयी, साथ ही इट्-अन्न-अभिमुख है । अतएव अन्नेच्छात्मक इस उत्तरमयी प्रजननकर्म के लिए ही तनूपाद्यागानन्तर इट्-का आवश्यक है । पूर्णब्राह्मण में प्रतिपादित आधिदैविक सम्यत्सर के तृतीय वर्षापूर्व समिधन के साथ उत्तरमयी आध्यात्मिक इस प्रजनन फल को ही अन्न बना कर भुक्ति कहती है कि) इह (इक्ष्म से) यह

अध्वर्यु (विन्य प्रजा को) ही उत्पन्न करना है । इसीलिए (प्रजोत्पत्ति के लिए) इह्याग करता है ॥४॥

(४) — यह (अध्वर्यु इह्याग के) अनन्तर (होवा के— बर्हिरग्न आत्मस्य वेतु वौपद् इस बर्हिर्वेधताक याग्या मन्त्र के उच्चारण करने पर उसके वौपद् उच्चारण के साथ आहवनी-याग्नि के समिद्ध प्रवेश में आभ्याहुति के द्वारा क्रम प्राप्त चीय) बर्हि (नामक प्रयाज) का यजन करता है । बर्हि निश्चयेन भूमा (बहुस्वसम्पत्ति से युक्त) है । (बर्हि—वम—का भूमाभाव इसके संख्या—बहुस्व पर, एवं वृ ह्यधर्म्म पर ही अवलम्बित है) । उत्पन्न प्रजा की भूमा प्रजावृद्धिरा से भी अभीष्ट है एवं प्रत्येक प्रजा के बहुयशोभाष से भी अपेक्षित है । इह्याग से प्रजा उत्पन्न की गई है । अब अपेक्षित उभयविध भूमा—भाष का भी उत्पन्न प्रजा में आधान होना चाहिए । बर्हि भूमाधर्म्म से युक्त है । (पूर्वब्राह्मण में प्रतिपादित आधिदैविक सम्बन्ध के चतुर्थ शरत्—पर्व समिन्धन के साथ साथ) आभ्यात्मिक इस भूमाभाष—फल प्राप्ति के लिए (भी) यह अध्वर्यु बर्हि का यजन करता है ॥४॥

(५) — यह (अध्वर्यु बर्हियोग के) अनन्तर (होता के— 'स्वाहाग्निम् स्वाहा सोमम्, स्वाहाग्निम् स्वाहा देवो आत्मपात्र, स्वाहाग्नि होत्रा जुपागा अग्न आत्मस्य व्यन्तु वौपद्' इस स्वाहा वेधताक साम्यमान्त्र के उच्चारण करने पर उसके 'वौपद्' उच्चारण के साथ आहवनी-याग्नि के समिद्ध—प्रवेश में आभ्याहुति के द्वारा क्रमप्राप्त पौंचे) स्वाहा—स्वाहा (नामक प्रयाज) का यजन करता है । (वसन्त—मीष्म—वर्षा—शरत्—हेमन्त इन) पाँच ऋतुओं का निश्चयेन हेमन्त स्वाहाकार (अन्तिम पर्व) है । (अपने स्वाभाविक कटुस्पर्श से) हेमन्त ही इस (पार्ष्णि प्रजावग को अपने घरा में कर लेता है । इसीलिए (हेमन्ताक्रमण से स्वधिक्षा—क्षयण स्वावन्ध्य से ही) हेमन्त ऋतु में ओपधियों म्लान (मुकुलित) होजाती हैं वनस्पतियों के पत्ते मड़ जाते हैं, पक्षिगण अतिशयस्वल्प क्षीणकाय बन जाते हैं, क्षीणकाय बनते हुए निर्जीव से बनकर आकाश से तथा अपने पौंसलों से ये (पक्षी) पट—पट नीचे गिरने लगते हैं, पुरुष—समुदाय मुण्डित केरापुरुष की भाँति हलधी बन जाता है—(प्रवीत होने लगता है) । इसप्रकार (इन प्रत्यक्षदृष्ट स्थितियों के आधार पर यह कहा जासकता है कि) हेमन्त सम्पूर्ण पार्ष्णि प्रजावग को अपने अधिकार में कर लेता है (किए हुए है) । जिसप्रकार एक समर्थ—बलवान् योग्य व्यक्ति अपने वर्ग पर अधिकार करता हुआ वर्ग के द्वारा भी—वित्तसम्पत्ति, पय अन्नाद्य—अन्नसम्पत्ति का अन्यतम भोक्तृ बन जाता है एवमेव हेमन्तयागकर्त्ता भी अपने समाज का नेता बनता हुआ भी—और अन्नाद्य का अन्यतम भोक्ता बन जाता है । हेमन्तयाग का इसी फल का अपने शब्दा में अभिनय करती हुई भुति काती है) — यह यजमान जिस अर्द्ध (समाज) में रहता है उस अर्द्ध को भी और अन्नाद्य के लिए स्वीकृत कर लेता है (उस समाज का अपने घरा में कर लूँद्वारा अभीष्ट भी—अन्नाद्य प्राप्त करने में समर्थ होजाता है) जाकि यजमान (साथ ही यजमानवत् वक्षिणा से परिगृहीत प्रयाजकर्त्ता अध्वर्यु भी)

हेमन्त के (सक लक्षण) सवाधिपत्य को जान लता है। (हमन्तयाग का आध्यात्मिक फल सर्वाधिकारमायप्राप्ति ही है, यही वास्तव्य है) ॥५॥

इति-प्रयाजावृत्त (पद्धति)-(४)

प्रयाजानुमन्त्रण

प्रस्तुत प्रयाजकर्म में एक 'प्रयाजानुमन्त्रण' नामक कर्म-विशेष यजमान को करना पड़ता है। पाँच प्रयाजों के लिए हातकर्म के पाँच आध्यात्मिक मन्त्र हैं, जिनका पूष के प्रयाजावृत्त प्रकरण में स्पष्टीकरण किया जा चुका है। पाँच यागामन्त्र 'प्रयाजमन्त्र' हैं। जिस समय १-२-३-४-५-क्रम से होता पाँच याम्यामन्त्रों का उच्चारण करता है उस समय प्रत्येक याम्यामन्त्र को समाधि पर यजमान भी एक एक निगममन्त्र का उच्चारण करता है। यजमान इस मन्त्रपाठ से प्रयाज का अपने देवता के साथ सम्बन्ध करता है। अतएव यजमानकर्त्तृक ये मन्त्र 'प्रयाजानुमन्त्रण' कहलाए हैं। इन पाँचों प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों का स्वरूप निम्नलिखित है—

(१)-होता-“समिद्धो अग्न आग्नस्य वृन्तु वीपद्-यजमान-” ‘इह समिद्धम्यो न मम। एको मम एका तस्य यमह द्वेष्टि योऽस्मान् द्वेष्टि यंच वर्यं द्विष्टि। त्विषिमान् भूयासम्’ (समिधनुमन्त्रणम्—१)।

(२)-होता-“तनूनपावृत्त आग्नस्य वेतु वीपद्-यजमान-” ‘इह तनूनपाते न मम। द्वौ मम द्वे तस्य यं च वर्यं०। अपपिषिमान् भूयासम्’ (तनूनपावृत्तनुमन्त्रणम्—२)।

(३)-होता-“इषोअग्न आग्नस्य वेतु वीपद्-यजमान-” ‘इहमिद्धम्यो न मम। त्रयो मम विस्तृतस्य-यं च वर्यं०। यथास्वी भूयासम्’ (इषनुमन्त्रणम्—३)।

(४)-होता-“वर्हिर्ग्न आग्नस्य वेतु वीपद्-यजमान-” ‘इह वर्हिरे न मम। चत्वारो मम चतुस्तस्य-यं च वर्यं०। ब्रह्मवर्षेती भूयासम्’ (वर्हिरनुमन्त्रणम्—४)।

(५)-होता-“स्वाहाग्नि स्वाहा सामं स्वा० वृन्तु वीपद्-यजमान-” ‘इहमग्नये सोमाय, अग्नये० न मम। पञ्च मम न तस्य किञ्चन-यं च वर्यं०। अन्नाहो भूयासम्’ (स्वाहानुमन्त्रणम्—५)।

अथर्वक के आध्यात्मिक भाग में हातकर्म के प्रयाजमन्त्रों का एवं आध्यात्मिक कर्म का प्रति-कर्म से सम्बन्ध रखने वाला आध्यात्मिक विशेषताओं का पद्धति-प्रवर्तन-पुरस्सर निरूपण हो चुका है। परन्तु अथर्वक यजमानकर्त्तृक-‘प्रयाजानुमन्त्रण’ मन्त्रों की उपपत्ति नहीं बतलाई गई है। प्रकृत शेष आध्यात्मिक भाग में उस प्रयाजानुमन्त्रण की ही पद्धतिप्रवर्तन-पूर्वक उपपत्ति बतलाई जरूरी है। इस उपपत्ति से सम्बन्ध रखने वाला एक आध्यात्मिक सर्वप्रथम उद्घृत करती हुई मुक्ति कहती है—

देवदेवता, और असुर, दोनों प्राजापत्य (प्रजापति की सन्तानें) परस्पर स्वार्था (युद्ध) करने लगे। (दोनों ही) दृष्ट, तथा धनुषों से (एक दूसरे पर) विजय प्राप्त न कर सके (भौतिक शस्त्रबल से युद्ध का निश्चित परिणाम न निकल सका)। (अपने आमुषययुक्त युद्धकर्म से) विजय लाभ न करते हुए दोनों ने यह निश्चय किया कि अरं भाइ (हन्त भला, अच्छा तो) अपने वागरूप ब्रह्म के माध्यम से ही जीतने की इच्छा करें (शास्त्रार्थ के द्वारा युद्ध का निर्णय करें)। (इस मन्त्रात्मिक वाक के युद्ध में, वाचिक युद्ध में) अपने दोनों में से जो भी—(एक दूसरे द्वारा) प्रयुक्त वाक का मिथुनभाव से अनुक्रमण द्वारा (युग्म द्वारा) अनुगत न करगा वह हार जायगा, दूसरा (मिथुनभावानुगत बल) विजेता माना जायगा दोनों ने संघा (शत) मान ली (वर्थात्)। (प्रस्तुत वागयुद्ध में इन्द्र को ही योग्य अधिकारी मान कर) देवदेवताओं ने इन्द्र से कहा कि, (हमारी ओर से, देवमण्डली की ओर से) आप ही वाक्-शास्त्र का प्रयोग करें। ॥६॥

(देवप्रेरणानुमत) इन्द्र (ही वाग् युद्ध का प्रारम्भ करते हुए असुरों को लक्ष्य बनाकर) बोले—‘एकौ मम’ (‘हमारा एक है’)। ‘अस्माकमेका’ (‘हमारी एक है’) यह (प्रत्युत्तर में) असुर बोले। इस प्रथम (वाक्मय) स्वप्न कर्म से (प्रतिज्ञात संघा) सार) देवदेवता, असुर, दोनों ने मिथुनसम्पत्ति प्राप्त कर ली। यह मिथु ही तो है जो ‘एक’ और ‘एक’ है। (योपा-प्रपात्मक स्त्री-पुम्माव का समन्वित रूप ही मिथुनभाव है। पुम्मावक ‘एक’ से वृषात्मक पुम्माव का, एवं स्त्रीवाचक ‘एक’ से योपात्मक स्त्रीभाव का संग्रह हो रहा है। दोनों के संग्रह से मिथुन-भाव गताय बन रहा है, यही सत्यार्थ है) ॥६॥

(प्रथम मिथुनावाप्त्यनन्तर) ‘द्वौ मम’ यह इन्द्र बोले, एवं प्रत्युत्तर में ‘अस्माक द्वे’ यह असुर बोले। इस कर्म से (भी दोनों ने) मिथुन सम्पत्ति प्राप्त कर ली। यह मिथुन ही तो है, जो ‘द्वौ’ (पुम्मावक राज्य) एवं ‘द्वे’ (स्त्रीवाचक राज्य) है ॥७॥

(द्वितीय मिथुनावाप्त्यनन्तर) ‘त्रयो मम’ यह इन्द्र बोले, एवं प्रत्युत्तर में ‘अस्माक तिस्रः’ यह असुर बोले। इस कर्म से (भी दोनों ने) मिथुन सम्पत्ति प्राप्त कर ली। यह मिथुन ही तो है, जो कि ‘त्रयः, और तिस्रः’ है ॥८॥

(तृतीय मिथुनावाप्त्यनन्तर) ‘चत्वारो मम’ यह इन्द्र बोले, एवं प्रत्युत्तर में ‘अस्माक चतस्रः’ यह असुर बोले। इस कर्म से (भी दोनों ने) मिथुन सम्पत्ति प्राप्त कर ली। यह मिथुन ही तो है, जो कि—‘चत्वारः, और चतस्रः’ है ॥९॥

(चतुर्थ मिथुनावाप्त्यनन्तर) ‘पञ्च मम’ यह इन्द्र बोले। (इन्द्र के इस वाक्मय ‘पञ्च’ पक्ष के प्रत्युत्तर के लिए) असुर कोई साधन प्राप्त न कर सके। (क्योंकि ‘चत्वारः-चतस्रः’ से आगे-स्त्री-पुलिङ्ग भदक लिङ्ग का ही अभाव है। अवश्य) इससे आगे मिथुन का अभाव है। आगे तो-स्त्री-पुम्माव दोनों के लिए) ‘पञ्च-पञ्च’ उस समान राज्य का ही प्रयोग होता है। (यस

हेमन्त के (एक सप्तम) सर्वाधिपत्य को जान लता है। (हमन्तयाग का आध्यात्मिक फल सर्वाधिकारमात्रप्राप्ति ही है, यही तात्पर्य है) ॥१॥

इति-प्रयाजावृत्त (पद्धति)-(४)

प्रयाजानुमन्त्रश्च

प्रस्तुत प्रयाजकर्म में एक 'प्रयाजानुमन्त्रश्च' नामक कर्म-विशेष यजमान को करना पड़ता है। पाँच प्रयाजों के लिए होवर्कृतक पाँच आग्नेय मन्त्र हैं, जिनका पूरा के प्रयाजावृत्त प्रकरण में स्पष्टोक्ति दी जा चुकी है। पाँच यागामन्त्र प्रयाजमन्त्र हैं। जिस समय १-२-३-४-५-क्रम से होता पाँच यागामन्त्रों का उच्चारण करता है उस समय प्रत्येक यागामन्त्र की समाप्ति पर यजमान भी एक एक निगदमन्त्र का उच्चारण करता है। यजमान इस मन्त्रपाठ से प्रयाज का अपने वैशाखा के साथ सम्बन्ध करता है। अतएव यजमानकर्तृक ये मन्त्र 'प्रयाजानुमन्त्रश्च' कहलाए हैं। इन पाँचों प्रयाजानुमन्त्र-मन्त्रों का स्वरूप निम्नलिखित है—

(१)-होता-"समिद्धो अग्न आभ्यस्य वेनु धीपद्-यजमान-"इदं समिद्धम्यो न मम। एते मम, एते तस्य यमद्वेष्टि योऽस्मान् द्वेष्टि यंच धर्म द्विष्टि"। त्विषिमान् भूयासम्' (समिद्धनुमन्त्रायाम्—१)।

(२)-होता-"तनूतपावग्न आभ्यस्य वेनु धीपद्-यजमान-"इदं तनूतपाते न मम। द्वौ मम द्वे तस्य यंच धर्मद्विष्टि"। अपविषिमान् भूयासम्' (तनूतपावनुमन्त्रायाम्—२)।

(३)-होता-"इहोअग्न आभ्यस्य वेनु धीपद्-यजमान-"इहमिद्धम्यो न मम। त्रया मम त्विषस्तस्य-यंच धर्मद्विष्टि"। अरास्वी भूयासम्' (इहनुमन्त्रायाम्—३)।

(४)-होता-"वर्हिर्ग्न आभ्यस्य वेनु धीपद्-यजमान-"इदं वर्हिषे न मम। चत्वारो मम चत्वारस्तस्य-यंच धर्मद्विष्टि"। अरास्वी भूयासम्' (वर्हिर्गनुमन्त्रायाम्—४)।

(५)-होता-"स्वाहर्गिन् स्वाहा साम स्वा० व्यन्तु धीपद्-यजमान-"इदमग्नये सोमाव अग्नये० न मम। पञ्च मम न तस्य किञ्चन-यंच धर्मद्विष्टि"। अन्नादो भूयासम्' (स्वाहनुमन्त्रायाम्—५)।

अथर्वक के ब्राह्मणभाग में होवर्कृतक प्रयाजमन्त्रों का, एवं अथर्वसूक्तों के आहुति-कर्म से सम्बन्ध रखने वाला अन्यथा विशेषताओं का पद्धति-प्रदर्शन-पुरस्सर निरूपण हो चुका है। परन्तु अथर्वक यजमानकृतक-प्रयाजानुमन्त्र-मन्त्रों की उपपत्ति नहीं बताई गई है। अथर्वक के ब्राह्मणभाग में उस प्रयाजानुमन्त्र की ही पद्धतिप्रदर्शन-पूर्वक उपपत्ति बताई जा रही है। इस उपपत्ति से सम्बन्ध रखने वाला एक आख्यान सर्वप्रथम उद्धृत करती हुई ब्रुति करती है—

(छठ्य अध्याय आन्म)

प्रथमप्राश्न में छठ अध्याय में पहिला, चौथे प्रपाठक में छठ्य ब्राह्मण

(१।१।१) — (१।१।६)

(३—त्रिब्राह्मणारण्यक प्रयाजब्राह्मण में क्रमप्राप्त तृतीय ब्राह्मण)

६—प्रयाजों का इष्टि मं प्राथम्य

त्रिब्राह्मणारण्यक प्रयाजब्राह्मण के पूर्वोपास्य प्रथम ब्राह्मण में (१।१।३) आन्म के 'श्रुतघो ह ये प्रयाजाः' इत्यादिरूप पञ्च-पञ्चकण्डिकात्मक भाग के द्वारा 'प्रयाजबन्धु' (प्रयाजकर्मोपपत्ति) का प्रतिपादन हुआ है। वहाँ यह स्पष्ट किया गया है कि, यह पञ्च-प्रयाजयाग सम्बन्ध में मुख्य दन्तादि पाँच श्रुतियों पर यजमानात्मा का अधिकार प्रतिष्ठित करने के लिए ही किया जाता है। वहीं यह भी स्पष्ट किया गया है कि, देवता और अमूर्तों की पारस्परिक प्रतिस्पर्धा में देवताओं ने अपने विजय का साधन पाँच प्रयाजों को ही बनाया। इन पाँच प्रयाजों से (पञ्चप्रयाजयाग से) ये पञ्च श्रुतियों के समष्टिरूप सम्बन्धित सम्पत् पर अपना अधिकार करने में समर्थ हाए। इस रक्त उपपत्ति से यह निष्कर्ष निकलता है कि, प्रयाजकर्म प्रस्तुतः श्रुतकर्म है। श्रुतियों का यजन ही प्रयाजयजन है। अब इस सम्बन्ध में यह जिज्ञासा होती है कि, सम्बन्धित म—जिसमें साम्बन्धितक प्राणविध वृषदेवताओं के भाग नियत हैं—श्रुतियों का (श्रुतदेवताओं का) क्या भाग है? इसी जिज्ञासा का अग्नि से सम्बन्ध है। समिद्ध आहवनीयाग्नि में इन श्रुतरूप प्रयाज-देवताओं के लिए आभ्याहुति विहित है। यह समिद्ध अग्नि साम्बन्धितक दिव्याग्नि का प्रतिरूप है। अतएव सिद्ध होजाता है कि, प्राकृतिक पञ्चश्रुतियों का भी (अन्य देवदेवताओं की भाँति) अग्निदेव के साथ अथर्व ही कोई न कोई धनित सम्बन्ध है। वह अग्निसम्बन्ध भी प्रकृत में विजिज्ञास्य बन रहा है। इस अग्निसम्बन्ध-जिज्ञासा का यों भी अभिनय किया जा सकता है कि, श्रुतरूप पञ्च प्रयाजों के लिए होता की ओर से जो पाँच आभ्यामन्त्र प्रयुक्त होते हैं, उन पाँचों ही मन्त्रों में 'समिद्धो अग्न आभ्यस्य व्यन्तु'—'तनूनपाह्न आभ्यस्य वेतु' इत्यादिरूप से अग्नि का समावेश है। जबकि पाँचों मन्त्रों से सम्बन्ध रखने वाली पाँचों प्रयाजाहुतियों कर्मरा समित्, तनूनपात्, इट्, बर्हि, स्याहा, इन पाँच प्रयाज-श्रुत-देवताओं के लिए ही विहित हैं, तो सदेवताक आभ्यामन्त्रों में 'अग्नि' पद का समावेश क्यों हुआ, क्यों-प्रयाजयागात्मक आभ्य में अग्नि को भी मागहर माना गया? इसी जिज्ञासा का प्रयाज-प्राथम्य से सम्बन्ध है। प्रधानदेवतायाग ही 'इष्टिकर्म' है। इस इष्टिकर्म में श्रुतियों की तृप्ति के लिए तो प्रयाजकर्म विहित है एवं छत्वा की तृप्ति के लिए अनुयाजकर्म विहित है। इन दोनों में प्रयाजकर्म प्रधानदेवता-यागलक्षण इष्टिकर्म से पहिले जाता है, अनुयाजकर्म इष्टिकर्म से पीछे। यह जिज्ञासा भी स्वाभाविक है कि, प्रयाजकर्म का इष्टिकर्म में प्राथम्य क्यों है? इन दोनों जिज्ञासाका यह प्राकृतिक आधिदैविक श्रुतयुक्त से ही सम्बन्ध है, तद्विज्ञान ही इस जिज्ञासात्रयी का वास्तविक समाधान है। प्रस्तुत-ब्राह्मण की प्रथम कण्डिका से आन्म कर १५ पी

यहाँ आकर पूर्ण प्रतिज्ञाव संधा के अनुसार इन्द्रप्रमुख 'पञ्च' के मिथुन की पूर्ति करने में असमर्थ रहते हुए) असुर अपना सवस्व (पहिले फ चार मिथुन भाग भी) हार गए। उभर देवदेवताओं ने (मिथुन मर्षादानुगमन से) असुरों का भी सवस्व जीत लिया। सम्पूर्ण मिथुनों से (वस्वरूप प्रयाजकर्मों से) सपत्न असुरों को भग्नरहित बना दिया ॥११॥

(क्योंकि प्राकृतिक प्राणयज्ञ में देवासुर-स्पर्धा में मिथुनभाग के द्वारा देवदेवता असुरों के पराभव में समर्थ हुए हैं। अतएव इस पञ्चप्रयाज कर्म में भी प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों में क्रमशः 'एक-एक' इत्यादि मिथुन-भागात्मक पदों का समावेश करता हुआ मिथुनसम्पत्ति-श्रुतपञ्चात्मिक पाण्डु यह सम्पत्ति-पर अपना अनन्य अधिकार जमा लेता है। यही अनुमन्त्रण-मन्त्रों की, एवं तत् पठित-'एकः-एक' आदि मिथुनभागों की मौलिक उपपत्ति है, जिसका वैज्ञानिक विरलेषण तत्प्रकरणानुगत विवेचना-प्रकरण में किया जायगा। प्राकृतिक मिथुनभाग के आधार पर प्रतिष्ठित इसी प्रयाजानुमन्त्रणकर्म की इतिकर्तव्यता बतलाती हुई भुक्ति कहती है)—

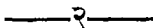
इसलिए (पूर्वोक्त मिथुनभागावधि के लिए) उस यजमान को प्रथम प्रयाज समाप्त होने पर यह (प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्र) बोलना चाहिए कि—'एको ममेत्येका तस्य, यमहं द्वेष्मि' (एक मेरा है, एक उनकी है, जिससे मैं द्वेष करता हूँ)। यदि यजमान किसी को अपना व्यक्तिगत शत्रु नहीं मानता है, व्यक्तिगत द्वेष नहीं करता है, तो उस अवस्था में ('यमहं द्वेष्मि' न बोल कर) — 'योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च बयं द्विष्मः' (जो हम से द्वेष रखता है, जिसके प्रति हम सहज बैर रखते हैं) यह बोलना चाहिए (इस १२ वीं कथिबका के अनुवाद से ही १३, १४, १५, कथिबकाओं का, एवं सोलहवीं कथिबका के पूर्वसमाप्तुद्धृत भाग का अनुवाद गतार्थ बन रहा है ॥ १३, १४, १५, ॥

यह यजमानशत्रु (पौत्रों प्रयाज में यजमान के द्वारा प्रयुक्त—'पञ्च मम-न तस्य-किञ्चन, योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च बयं द्विष्मः' इस प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्र के द्वारा) केवल पञ्च-पञ्च करता हुआ ही रह जाता है। उसे मिथुनसम्पत्ति उपलब्ध ही नहीं होती। परिणाम स्वरूप वह यजमान अपने शत्रुवर्गों का सब कुछ खीन लेता है, सर्वसम्पत्ति से सपत्नों को भग्नरहित (बञ्चित) कर देता है, जो यजमान प्रयाजानुमन्त्रण से सम्बन्ध रखने वाले मिथुन विज्ञान को जलता हुआ तत्प्रयोग करता है ॥१६॥

इति-प्रयाजानुमन्त्रस्य (५)

पौत्र्ये अभ्याय में चौथा, चौथ प्रपाठक में पौत्र्या ऋषयः समाप्त
२—त्रिभाष्यात्मक प्रयाजऋषयः में क्रमशः द्वितीय ऋषयः समाप्त
(पौत्र्यो अभ्याय समाप्त)

• बिके काय द्वेष्टो, उव च- क्रमशः-श्रेष्ठशत्रु-लोमशत्रु-लोमशत्रु-लोमशत्रु-लोमशत्रु, इत्यादि
से उव शत्रु के नाम का उल्लेख कर देना चाहिए।

(अपने शत्रु की समृद्धि सुन सुन कर विपरीत को अस्मर्षदना का स्वाभाविक अनुभव हुआ करता है। यदि किसी से वदना लेना हो, तो उसे चाहिए कि, वह उसके शत्रुदल में मिल जाय। और उससे मिल कर उसके उस समृद्धिकर्म में अपना सहयोग देकर उस समृद्धि को और भी अधिक समृद्ध बनावे, जिस समृद्धि को सुनने मात्र से विपरीत दल की वेदना बुद्धिगत हो जाती है। शत्रुओं ने इसी पथ का आशय लिया। असुरमण्डल की ओर आगत शत्रुओं ने (असुरों के लिए) उस समृद्धि को (और भी अधिक) समृद्ध करना आरम्भ किया, जिस (असुरसमृद्धि) को देवता सुना करते हैं (सुन कर व्यथित हुआ करते हैं)। (शत्रुओं के द्वारा असुरों की पूर्वसमृद्धि में क्या विये वा व्यय हो गई? परत का समाधान करती हुई मुक्ति कहती है कि)—जिस परासुग में इन असुरों के पूर्वज (शत्रुओं के अनुग्रह सहयोग न मिलने से) जिस समय (मौसम में) हल जोत थे (हल जोत कर) वीज बख़रते थे (इस प्रकार हल जोत कर वीज बाँक कर बड़े परिश्रम से बोझ बहुत अन्न उत्पन्न कर येनकेनरूपेण बड़े कष्ट से अपना निर्वाह करते थे, वही असुरों के) वंशज (अपरे)—इन शत्रुभा के अनुग्रह से आज उसी मौसम में) कुछ तो धान छट रहे हैं, कुछ फटे हुए धानों को बैल भाँड़ से खूँवा रहे हैं। इस प्रकार (शत्रुओं के अनुग्रह से आज) उन-असुर प्रदेशों में बिना ही हल जोते पुनः पुनः ओषधि पक रही हैं। (वास्तव्य शत्रु-अनुग्रह से पहिले जिन इन असुरों के पूर्वजों को जिस मौसम में हल जोत कर बड़े कष्ट से अन्न उत्पन्न करना पड़ता था, आज उनके वंशज असुर शत्रुओं के अनुग्रह से उस मौसम में तो धान का संग्रह कर लेते हैं। साथ ही इन्हें हल जोतने का भी कष्ट नहीं उठाना पड़ता। शत्रु-अनुग्रह से बिना हल जोते ही इनके देश में पर्याप्त अन्नसम्पत्ति उत्पन्न होती रहती है। यही वह प्रभूत समृद्धि है, जिसे सुन सुन कर देवता व्यथित हो सकते हैं ॥ १ ॥

(वधदेवताओं के समीप भी कर्माकर्णिकारा ये समाचार पहुँचे। वही हुआ, जो होना चाहिए था)। असुरसमृद्धि सुन कर देवदेवताओं का बड़ा परचाचाप (आग) हुआ। (इन्होंने प्रज्ञा पराध-जनित इस परचाचाप को इन शत्रुओं में प्रकट किया कि)—हमारे इस (शत्रुओं की उनके न्यायप्राप्त भाग न देने के) कारण (ही) आज शत्रुदल—(असुरसंग) अपने शत्रुदल (देवदल) के प्रति (स्पर्धापूर्वक) शत्रुता करना चाहता है (अर्थात् हम से वर्पाचित शत्रुओं के दल से ही समृद्ध बन कर आज वे असुर यहाँ तक समर्थ हो गए कि व-सुलभसुलभा हम से युद्ध करने के लिए समर्थ हैं। आज असुरों का यह साहस हो गया है कि, वे प्रत्यक्ष में हम से शत्रुता रखते हुए भी नहीं डर रहे। वास्तव में) ऐसा हो जाना बहुत ही कमी है—(कनीय शत्रु-सज्जा की बात है)। शत्रुभा के अनुग्रह से आज असुर बलवान बन गए हैं। अतएव प्रत्यक्ष में इनसे सुटमेक करना तो और भी परचाचाप का कारण होगा। अतएव अब तो) आप सय (मिलकर) ऐसा कोई (अप्रत्यक्ष सहज) उपाय निश्चलित, जिससे असुर लोग अपनी इस (वर्तमान समृद्ध स्थिति से विपरीत (असमृद्ध-निम्न) अवस्था में (लया एव) पहुँच जायें ॥ ४ ॥

कविष्ठा पर्यन्त इसी जिज्ञासा-प्रयी का सोपवातिक विरलेपण हुआ है। अतएव पञ्चदशकविष्ठा-कर्मक इस ब्राह्मण भाग का एक स्वतन्त्र प्रकरण माना जा सकता है, जिस हमने— प्रजाओं का इष्टि में प्राथम्य नामकरण अन्यथा माना है। ११ वीं कविष्ठा से आरम्भ कर १८ वीं कविष्ठा पर्यन्त तीन कविष्ठाओं में 'अभिचार' कर्म का निरूपण हुआ है, यही प्रकृत ब्राह्मण का कविष्ठाप्रयात्मक द्वितीय करण है। १६ वा कविष्ठा में फलभुति का विरलेपण हुआ है, यही एक कविष्ठात्मक तृतीय प्रकरण माना गया है। १६, २०, इन वा कविष्ठाओं में प्रजा कर्म से सम्बन्ध रखन वाले परिशिष्ट आज्य-व्यवाहि प्ररर्ना का विमर्श हुआ है, यही प्रस्तुत ब्राह्मण का 'परिशिष्ट प्ररर्नाचरविमर्श' नामक अन्तिम प्रकरण है। सम्भूय २१ कविष्ठात्मक प्रकृत तृतीय प्रजाब्राह्मण में ४ अध्यावर प्रकरण हाजात हैं, जिन्हें पूर्वब्राह्मण-द्वयी में प्रतिपादित ५ प्रकरणों की कमिक संख्या के अनुरोध से क्रमशः ६, ७, ८, ९, ये प्रकरण माना जा सकता है। इस प्रकरणसङ्गति को लक्ष्य बना कर ही प्रकृत ब्राह्मणानुपाद का सम्बन्ध करना चाहिए— (सैषा प्रकरणसङ्गतिः)

(प्रजाजयाग श्रुत्याग है, इसका प्राकृतिक सम्बत्सरग्नियज्ञ में एक विरोप-प्रथम-स्थान है, इसी आधिदैविक तत्त्व का एक वैज्ञानिक आख्यान के द्वारा विरलेपण करती हुई मति कहती है)—(पसन्तावि पौषों यादिक) श्रुत्यों न (प्राणविध) देवताओं के साथ यज्ञ (सम्बत्सरा गिनलक्षण सोमगर्भित ज्योतिष्टोमयज्ञ) में (अपना भी) भाग चाहा (अर्थात् जिस प्रकार देव देवताओं का यज्ञाग्न में भाग है, एवमेव श्रुत्यों में भी उसके मागीभार बनने की देवदेवताओं से कामना प्रकट का। अपनी इसी कामना को प्रकट करते हुए श्रुत्यों में देवदेवताओं से अनुरोध किया कि) आप लोग इस यज्ञ में हमें भी भागी (हिस्सेदार) बनाइये !, हमें इस यज्ञ (भाग) से वञ्चित न कीजिए !, (हम चाहते हैं कि, आप लोगों की भौति) इस यज्ञ में हमारा भी भाग रहे ॥ १ ॥

(जिसप्रकार किसी आगन्तुक सम्पत्ति-मोक्ष, सम्पद्भिमान-कामुक के आ जाने से, उसके धिमाग मॉगने पर स्वामाधिक विचल्लोभ के आकर्षण से लोक में सम्पत्ति का प्रथममोक्ष आगन्तुक की उस न्यायप्राप्त मॉग की उपेक्षा कर देता है, सुनी अतसुनी कर देता है ठीक इसी शौकिक विच-स्थिति के अनुसार श्रुत्यों के द्वारा यज्ञभाग मॉगने पर) देवताओं ने श्रुत्यों की उस (न्यायप्राप्त मॉग-कामना को) न पहिचाना—सुन कर भी ऐसी उपेक्षावृत्ति विज्ञसाई जैसे उन्होंने कुछ सुना-जाना ही न हो)। देवताओं की उपेक्षावृत्ति का श्रुत्यों की न्यायप्राप्त मॉग तुकरा देने का वही परिणाम हुआ, जो आज भी प्रत्यक्ष में ऐसा सुना जाता है। यदि किसी को अपना न्यायप्राप्त अधिकार मॉगने से भी नहीं मिलाता जो वस्तुतः बिना मॉगे भी मिला जाता चाहिए, तो उस अवस्था में मॉगने वाले का आत्मा विद्रोही बन कर उस विचल्लोभी-भोगरोगी के प्रति दृष्टी-राष्ट्रवल में जा मिलाता है। यही श्रुत्यों ने किया। इसी प्राकृतिक धर्म का विरलेपण करती हुई मति कहती है) प्राणविध देवदेवताओं के इसप्रकार (अपनी मॉग के) न जलने पर (उपेक्षा करने पर) वे श्रुत्यों (स्वयं स्वामाधिक आत्मविद्रोह के कारण) देवदेवताओं का सङ्घ शत्रु, भाव्य अशुरों की ओर झूट आई असुरवल में समाविष्ट हो गई) ॥२॥

(देवताओं में अग्नि का—‘न त्वाभायतनाच्छ्रययाम’ इत्यादिरूप से धार्मिक सन्तोष तो करा दिया, परन्तु इस से समस्या अधिक क्लिष्ट बन गई। ‘प्रथमयजन’ कर्म एकवार ही सम्भव है। श्रुतियों का प्रथमयजन कर लिया जाय, अथवा तो अग्नि का प्रथम यजन कर लिया जाय। अग्नियजन हो चुका है। यदि इन्हें इसी स्थान पर प्रतिष्ठित रखना है, तब तो श्रुतियों का प्रथमयजन असम्भव हो जाता है। यदि श्रुतियों का प्रथमयजन किया जाता है, तो अग्नि के प्रथम भाग के अपहरण के अतिरिक्त अन्य उपाय का अभाव है। फलस्वरूप अग्निदेव के साथ की गई प्रतिष्ठा का निर्वाह असम्भव हो जाता है। इस अटल अवस्था के निराकरण के लिए देवदेवताओं के ध्यान में एक उपाय आया। उन्होंने यह निश्चय किया कि, प्रथमयजन का प्रबोधन प्रथम भागहर अग्नि के द्वारा ही श्रुतियों के समीप पहुँचाना चाहिए। परिणाम यह होगा कि, श्रुतुदेवता अग्निदेवता को प्रथम यजनरूप प्रिय भाग का खाने वाला समझ कर इनसे अपहरण ही यह कहेंगे कि, जब आप अपना प्रथम यजन उपेक्ष्य मान कर हमें प्रथम भागहर बनाने का त्याग कर रहे हैं, तो हमारा यह कर्तव्य हो जाता है कि, हम अपने इस प्रथम यजन से आपको पूषक न करें अपितु आपको भी अपने प्रथम यजन कर्म में ही समावेश करें। इस प्रकार श्रुतुदेवताओं का भी प्रथम यजन हो जायगा, साथ ही श्रुतुयाग में समाविष्ट होने से अग्निदेव का प्रथम यजन भी सुरक्षित रह जायगा। इसी भाव का निरूपण करती हुई भुवि कहती है—)

(एक मन्त्रया के द्वारा एक निश्चय कर) देवदेवताओं में अग्निदेव से कहा कि, (हे अग्निदेव!) जाइए, (और) आप ही उन (अमुरप्रविष्ट) श्रुतुओं को निमन्त्रित कीजिए। (प्रेरणानुसार अपने स्वाभाविक आह्वानलक्षण होत्र-धर्म की अपेक्षा से) अग्निदेव (यहाँ पहुँचे, वहाँ) पहुँच कर (उन श्रुतुओं से) अग्नि कहने लगे, कि, हे श्रुतुदेवताओं! मैंने देवताओं के यज्ञ के प्रति आपको भाग जान लिया है (अर्थात् देवताओं के इस निश्चय की मैं आपको सूचना देने आया हूँ कि, वे अपने यज्ञ में आपको प्रथम भागहर बनाने के लिए सन्नद्ध हैं)। (श्रुतुदेवताओं का पहिले अपमान हो चुका था। अतएव वे तबतक सन्तुष्ट नहीं होने वाले थे, जब तक कि, उनके सामने पहिले यज्ञभाग से वृद्ध कर कोई प्रिय साधन देवताओं की ओर से देने का निश्चय नहीं हो जाय। उन्होंने सोचा कि, यदि वे केवल यज्ञभाग ही देना चाहते हैं तब तो आपन लौटेंगे नहीं। हाँ यदि वे प्रथम भागहर बनाना निश्चित कर चुके हैं तो अपना मान सुरक्षित रह सकता है, फलतः मानपूषक ही यहाँ लौटना भी भयंकर बन सकता है। साथ ही भागविभक्ति के समय व यह भी देख चुके थे कि प्रथमभाग अग्निदेव को मिल चुका है। वे ही अग्निदेव अपना भाग छोड़कर उसे हमें देने आए होंगे, इसकी कोई सम्भावना है नहीं। और बिना प्रथमभाग के आपन लौटेंगे नहीं। इसी आराधना के स्पष्टीकरण के लिए अग्निदेव के द्वारा निमन्त्रित श्रुतुदेवता अग्निदेव से पूछने लगे कि, हे अग्निदेव! देवताओं के यज्ञ के प्रति) आपने कैसे (हमारा भाग) जान लिया (अर्थात् देवताओं में हमें पहिले के समान केवल भागहर बनाना ही निश्चित किया है अथवा वे हमें प्रथम भागहर बनाने के लिए सन्नद्ध हैं?) श्रुतुदेवताओं की इच्छानुसार देवसंकल्प का स्पष्टीकरण करते हुए अग्निदेव कहने

(सभी यह जानते थे कि, श्रुतुओं को उनका न्यायप्राप्त भाग न मिलने से वे असुरों में जा मिली, परिणामस्वरूप असुर समूह होगया। आप उन्हें अप्रत्यक्ष रूप से निबल बनाने का भी यही उपाय हो सकता है कि, जैसे बन तेसे श्रुतुओं को वापस लौटा लिया जाय। परमेश्वरों के द्वारा यह निश्चय कर) देवदेवता (अपना मन्त्रव्य प्रगट करते हुए) कहने लग कि, आपन (इस संकट से बचने के लिए असुरवृक्ष में पहुँच जाने वाली) श्रुतुओं को ही निमन्त्रित करें (आर-पूर्वक श्रुतुओं को ही वापस बुलाना चाहिए। उपाय निकल आया। परन्तु किस साधन से (किस प्रलोभन से) उन्हें बुलाया जाय? यह समस्या आपड़ी। समस्या का कारण यही था कि, श्रुतुएँ देवताओं से विरक्त होकर ही गई थी। उन्हें आपन प्रिय यज्ञ में भाग नहीं मिला था। आत्र भी वे लौट सकती हैं। परन्तु प्रलोभन ऐसा होना चाहिए, जो पूर्वप्रस्ताभन से भी विमिश्र हो। यह यही हो सकता है कि, जिस यज्ञभाग की उन्हें फसना थी, त्यागाविक प्रस्ताभन था, उसका प्रथम भागहृत् श्रुतुओं को हो पनाया जाय। अवश्यमेव इस विमिश्र प्रलोभनाकण से वे वापस लौट आएँगी। इसी वात्सर्न्यार्थ का दिग्दर्शन कराती हुई भुक्ति कहती है कि) — आपन इन श्रुतुओं का इस यज्ञ में सर्वप्रथम ही यजन करें (अर्थात् पहिला भाग इन्हें ही दिया जाय— आपको प्रथमभाग मिलेगा, यही सन्देश श्रुतुओं के पास भेजा जाय। निश्चय है, इस साधन से अवश्य वे हमारी ओर आजायेंगी) ॥१॥

(देवमयजत में वे अग्निदेव भी समुपस्थित थे, जिन्हें यज्ञ में देवतालोग सब से पहिला भागहृत् मानते आ रहे हैं। श्रुतुयथा से भी पहिले अग्नि का ही प्रथम यजन होता आया है। जब अग्नि ने यह निणय सुना कि, श्रुतुलक्षण प्रयागों का ये लग प्रथम यजन करने वाले हैं, तो उन्हें अपने प्रयमाधिकार की चिन्ता हुई। इसी चिन्ता को व्यक्त करते हुए) अग्निदेव बाण पड़े कि— (हे देवदेवताओं!) आपने जा कि पहिले (प्रयाजयमा से भी पहिले) मेरा यजन किया है (पहिला भागहृत् बनाया है) वह मैं (यज्ञ में) कहाँ प्रतिष्ठित रहूँगा (अग्नि को भय यह हुआ कि, मुझे इन्होंने यज्ञ का प्रथमभाग पहिले से दे दिया है। आप ये श्रुतुओं को भी प्रथम भाग देना चाहते हैं। कहीं ऐसा न हो कि, मेरा भाग छीन कर श्रुतुओं का दे दिया जाय। यदि कहीं ऐसा हो गया, तो मेरी प्रतिष्ठा ही क्षिप्त हो जायगी। देवताओं ने अग्निदेव की इस चिन्ता को हटाने हुए आप्तासन दिया कि) अग्निदेव! (आप चिन्ता न करें) हम आपको अपने आप्तासन (प्रथमभागलक्षण प्रतिष्ठास्थान) से कभी न गिरावेंगे। (देवताओं का यह आप्तासन अवश्य ही सुरक्षित रहता है। अग्निदेव का प्रथमभाग अभ्युत्थ ही बना रहता है। इसी स्थिति का दिग्दर्शन कराती हुई भुक्ति कहती है कि) उन देवदेवताओं ने (प्रथमभाग प्रलोभन—साधन से) श्रुतुओं को बुलाते हुए (भी उन्हें प्रथमभाग देते हुए भी) क्योंकि अग्निदेव को अपने उनके आप्तासन से (प्रथमभाग से) श्रुतु नहीं किया, अतएव (तब से, इसी अभ्युत्थ-मात्र से) वे अग्निदेव 'अभ्युत्थ' नाम से ही प्रसिद्ध होगया। (जिनके लिए अभ्युत्थ आप्तासन पुत्रोत्पत्ति सिद्ध है)। यह पाक्षिक भी अपने इस आप्तासन से कभी श्रुतु नहीं होता है, जिस आप्तासन में वह प्रतिष्ठित रहता है, बाकि इस अभ्युत्थ अग्नि को (अग्नि के इस अभ्युत्थ घर्मों का) जानता है ॥६॥

(पूर्वप्रकरण से यह निष्कर्ष निकलता है कि, प्रयाजदेवताओं का यजन पहिले होता है । इस निष्कर्ष के सम्बन्ध में—एक पूर्वपक्ष उपस्थित किया जा सकता है । पूर्व के 'होतृप्रकरण आद्य' में (१।४।२) परणाधिक मन्त्रों की व्याख्या करते हुये भृति ने देवाह्वानकर्म का क्रमिक विरलेपण किया है । वहाँ आह्वान का जो क्रम यद्वत्ताया गया है, उसमें प्रयाजदेवताओं का अन्तिम स्थान पड़ता है, जैसाकि निम्न विहित बचन से स्पष्ट है—

“आवह देवान् यजमानायेति, तदस्मै यद्याय देवानावोदवाऽआह । अग्निमप्रऽआ-
येति, तदाग्नेयाज्यमागायाप्रिमावोदवाऽआह । सोममावहेति, तत् सौम्यायाज्यमागाय
सोममावोदवाऽआह । अग्निमावहेति, तद्यऽएपऽउभयप्राच्युतऽआग्नेयः पुराडाशो भवति,
तस्माऽअग्निमावोदवाऽआह । अथ यथादवतम् । देवो २॥ ऽआज्यपा २॥ आवहेति,
तत् प्रयाजानुमाजानावोदवाऽआह । प्रयाजानायाजा वै देवाऽआज्यपाः” —

—शत० १।४।२।१६, १७, १

(एक देवता-आवाहनभृति से स्पष्ट है कि, आज्यपा-प्रयाज देवताओं का आवाहन सब के अन्त में विहित है । शीघ्र पद्धति में यह भी नियम विहित है कि, जिस देवता का जिस क्रम से आवाहन विहित है, उसी क्रम से वैशेषता का यजन विहित है । सर्वत्र देवावाहन क्रम से ही वैशेषाग विहित है । इसलिये है, प्रकृत प्रयाज कर्म में इस समान पद्धति-नियम-का इसलिये उल्लेख हुआ है कि, प्रयाजों का आवाहन तो विहित है सब के अन्त में किन्तु यजन हुआ है सब से पहिले । प्रयाजयाग के सम्बन्ध में यह व्यक्तिगत कर्मों की, कर्मों नहीं इनका भी यजन नियमालुसार आवाहन क्रम से अन्त में ही किया जाता है, इसी पूर्वपक्ष का अपने शब्दों में निरूपण करती हुई आगे जाकर उपस्थित पूर्वपक्ष का समाधान करती हुई भृति कहता है)—

प्रयाजयाग के विहित आवाहनक्रम से विपरीत होने वाले प्रथम यजन कर्म के सम्बन्ध में (वैशेषाधिक) कहते हैं—(यह पूर्वपक्ष छूटते हैं, विप्रतिपक्ष उपस्थित करते हैं—‘तदाहुः’ कि) जब कि प्रयाजों को—(इतिविभागानुसार विहित नियम के आधार पर) उत्तम रूप से (अन्त में वैशेष-देवता) आहूत करते हैं (आवाहन जब कि इनका सर्वान्ति में होता है) तो ऐसी स्थिति में (आवाहन क्रम से विपरीत) किस कारण (कर्मों) इनका प्रथम रूप से (वैशेषदेवता) यजन करते हैं (यजन सर्वप्रथम कर्मों किया जाता है ?) । (चरार स्पष्ट है—अपने प्राकृतिक सम्बन्ध) यज्ञ में (प्राकृतिक) वैशेषदेवताओं में इन (प्रयाजों) को उत्तमरूप से ही (अन्तिमरूप से ही यद्यपि) स्थापित किया (था), (तथापि उसी समय उन) वैशेषदेवताओं में (अग्निदेव के द्वारा इनके लिये यह भी निश्चय कर दिया था कि) हम तुम्हारा यजन तुम्हें प्रथम मान कर ही करेंगे । (इस विशेष विधान के आधार पर हा सामान्य विधान की उपेक्षा करते हुये वैशेषदेवताओं में आवाहन किया इनका यद्यपि अन्त में ही परन्तु यजन किया सर्वप्रथम । प्राकृतिक यज्ञ में प्रयाज-कल्पना अन्तिम

लगे कि, हे श्रुतुदेवताओं ! देवदेवता अपन) यज्ञ में आपका सवप्रथम हा यजन करेंगे (आपका प्रथमभागहर पनाने का ही देवताओं ने निश्चय किया है) ॥३॥

(जब अग्निदेव के द्वारा श्रुतुदेवताओं को यह विदित हा गया कि, अपन का देवदेवता उस प्रथमभाग का अधिकारी पनाना चाहते हैं, जो यज्ञ कर्म में कवल उभयप्राप्त्युत प्रथमभूत अग्निदेव के लिए ही विहित है, और वही प्रथमभागहर अग्निदेव यह जानते हुए भी कि-जो प्रथम भाग मेरा प्रातिस्विक घन है, उसे देवमयबलोपकार के लिए मुझे श्रुतुदेवताओं का बिना (कमा) स्पर्श के सौंप देना चाहिए, तो उन श्रुतुदेवताओं का हृदय अग्निदेव क इस अपूवत्वाग के प्रति फलस्रता से आत्तापित हो गया । प्रत्युपकार की भावता से इन्होंने भा यह निश्चय कर लिया कि, जिसने अपने लिए अपना स्पर्श छोड़ दिया, उस कभी अपन पृथक् न करेंगे । फलतः अपन नियम, पूर्वाप्त प्रथम भाग से मुक्त रहते हुए अग्निदेव प्रसन्न हो जायेंगे, प्रत्युपकार भी हा आका, साथ ही जिन देवताओं सफटापल स्थिति जानते हुए भी प्रथमभाग अपन लिए निया कर दिया, उनकी अग्निदेव के प्रति की गई-‘न स्वामाप्तनाच्छास्यामा’ इस प्रतिज्ञा की भी रक्षा हो जायगी । यह निश्चय कर श्रुतुओं ने अपन प्रथम भाग में अग्निदेव का भी समावेश कर लिया । इसी स्थिति का श्रुतुओं के साथ अग्नि का घनिष्ठ सम्बन्ध है, इस स्थिति का उपपादन करती हुई मुनि कहता है)—

(निमन्यय देने वाले, प्रथम भागहर, अग्निदेव के उक्त त्याग से प्रभावित होकर, प्रत्युप-
कार में अग्निदेव के प्रातिस्विक प्रथम भागधिकार को सुरक्षित रखने की कसता से) उन श्रुतुओं ने अग्निदेव से कहा कि, (हे अग्निदेव ! आपके इस उपकार के बलते) हम आपके हमारे में (हमारे प्रथमभाग में) भागहर पनाने हैं, जो कि आपने देवताओं के बल के प्रति हमारे लिए (अपना अधिकार छोड़ते हुए) भाग (प्रथमभाग) जाना (अपने प्रथम भाग का हमारे लिए स्वीकार कर अपनी उदारता का, त्याग का परिचय दिया) । (क्योंकि देवदेवताओं के सम्यत्तरण में प्रथमभाग देने वाले श्रुतुदेवताओं की ओर से अग्निदेव भी समाविष्ट हुए वे अतएव वही से) ये अग्निदेव (विज्यप्राप्ताग्नि) श्रुतुओं में समाविष्ट है (श्रुतुओं से अग्निप्राप्त का सम्बन्ध प्राकृतिक है, इसी सहज सम्बन्ध को उक्त में रखकर प्रत्यक्षदेवताक आनुति कर्म में प्रत्येक प्रयाजघाग के साथ अग्नि का भी यजन होता है । अतएव व प्रयाजदेवताक कस्य मन्त्रों में)—‘समिधोऽग्ने, तनूतपावग्ने, इधोऽग्ने बर्हिर्गने स्वाहाग्निम्’ (स्वाहादिक्रम से अग्निपद का समावेश हुआ है) । यह (स्वातिरायक फलमोक्षा यज्ञमान, प्रयाजकर्मविकर्तृव्यापूरक श्रांत्तक) इस पुत्रकर्म में निश्चयेन भागहर बन जाता है, जिस पुत्रकर्म में वह (पुत्रकर्म सूचक के प्रति, प्रवर्तक के प्रति, संयोजक के प्रति) समान करता हुआ (उसे भी संयुक्त करता हुआ) यह पुत्रकर्मालुप्त करता है । (प्रयाजकर्मालुप्त अग्निसमावेश से) अग्निप्राप्तमुक्त बने हुए इस (पुत्रकर्मों) के लिए अग्निप्राप्तपुत्र (ही अतएव ससुद्ध ही) श्रुतुर् ये उन सम्पूर्ण ब्रह्मविदों का परिपाक करती हैं, जो कि (उक्त विज्ञान परिचय के आधार पर) श्रुतुओं में अग्नि को समाविष्ट जानता है ॥३॥

गर्मित अग्नि ही आभ्यभागदेवता है। इसी का प्रथम यजन होता है। (२) 'स्याहामिम्-यह द्वितीय विभाग है। सम्यक्श्रुत आग्नेय पुरोडाशानुगत प्रधान दधता ही इस विभाग से गृहीत है, यही वृत्तरा प्रधानयाग है। (३) 'स्वाहा दूर्वा आभ्यपान्' यह तीसरा विभाग है। आभ्यपा स्वाहा-संक्षुत्त प्रयाज (हेमन्त) देवता के लिए ही यह वृत्ताय विभाग नियत है। (४) 'स्वाहामि होत्रा जुषाणः' यह चौथा विभाग है। स्थिष्टकृद्भि का ही इससे यजन होता है। (५) अभ्र आजस्य म्यन्तु पौषद् यह पाँचवाँ विभाग है। पूर्व श्रुत सामान्य सम्यक्सराग्नि का ही इससे यजन होता है। आभ्यभागयागानुगत विशेष अग्नि आदि में विहित है, प्रधानभागयागानुगत विशेष अग्नि (उभयश्रुत अग्नि) मध्य में विहित है स्थिष्टकृद्गागानुगत विशाप अग्नि अन्त में विहित है। इस प्रकार स्वाहात्मक पञ्चम प्रयाजयाग के आदि-मध्य-अवसान में क्रमशः आभ्यभागयाग, प्रधान-याग, स्थिष्टकृद्गाग, ये तीन विशेषग्नियाग पूष के चार प्रयाजापक्षया विशेषरूपेण विहित हैं। इनकी उसी पूर्वोपात्त वैज्ञानिक आख्यान के द्वारा उपपत्ति बतलाता हुई भुवि कहती है—

(अपने प्राकृतिक इष्टिकर्म में होने वाले पञ्च प्रयाजयाग के) चौथे (शरदश्रुतरूप यष्टि-मानक) प्रयाज से देवदेवताओं ने निम्न से यज्ञ (यज्ञातिशयरूप या यज्ञसम्पत्) प्राप्त कर लिया— (एवं चौथे प्रयाज से प्राप्त) उस (यज्ञ) को पौषद् (हेमन्त श्रुतरूप स्वाहात्मक) प्रयाज से प्रतिष्ठित-पूर्ण-कर लिया। (इस प्रयाजकर्म के) अनन्तर होने वाला आभ्यभागयाग जो यज्ञ का शेष (इष्टिकर्त्तव्यता) बच रहा, उस (के अनुष्ठान) से देवदेवता स्वर्गलोक को प्राप्त हो गये ॥२०॥

प्रयाजकर्मतिरिक्त आभ्यभागयाग लक्ष्य शेष यज्ञानुष्ठान के वक्ष से स्वर्गलोक की ओर) जाते हुए देवदेवतालोक (अन्तरिक्ष में अमूल-उभयतः परिच्छिन्न रूप से विचरने वाले आप्य-प्राणत्मक, यज्ञविरोधी) असुर राक्षसों के निरोध (संकल्प) से डर गए (उन्हें मय हुआ कि, ये कुछ फही हमारे स्वर्गगमन में बाधा न लड़ी कर दें। इस मय से श्राप पाने के लिए) उन देव-देवताओं ने असुर राक्षसों को मारने वाले, एवं मार भगाने वाले अग्नि को (ही स्वर्गप्राप्तिसाधक आभ्यभागयाग के) पूर्व में (पहिले) प्रतिष्ठित किया, उसी को मध्य में, वही को अन्त में प्रतिष्ठित कर दिया। (अर्थात् अन्तरिक्ष असुराक्रमण से अपने स्वर्गसाधक यज्ञातिशय को निर्विघ्न स्वर्गप्राप्ति का हेतु बनाने के लिए उन्होंने यज्ञातिशय के आदि-मध्य-अवसान, तीनों स्थानों में आप्यप्राणोष्णदक आग्नेयपाण प्रतिष्ठित कर दिया) ॥२१॥

(देवदेवताओं के द्वारा त्रिः स्थानों में नियुक्त अग्नि के प्रयाज से इन का स्वर्गगमन निर्विघ्न पूर्ण होगया। यों कि) यदि इन देवदेवताओं का उन असुर राक्षसों ने पूर्व की ओर से निरोध करना चाहा किन्तु बाधना चाहा तो वत्रस्य अग्नि ने वत्रस्य असुरों को मार भगाया। यदि मध्य की ओर से निरोध करना चाहा, तो वत्रस्य अग्निने वत्रस्य असुरों को मार भगाया। यदि पीछे की ओर से निरोध करना चाहा, तो वत्रस्य अग्नि ने वत्रस्य असुरों को मार भगाया। (इस प्रकार तीन स्थानों में रक्षक रूप से नियुक्त तीनों) अग्नियों से सर्वोत्तमा सुरचित रहते हुए देवदेवताओं ने निर्विघ्न स्वर्गलोक प्राप्त कर लिया ॥२२॥

है, यजन प्रथम है। उसी प्राकृतिक यज्ञपिछा पर प्रस्तुत वेध मानुष यज्ञ का बितान हुआ है। अतः यहाँ भी उसी प्राकृतिक नियम का अनुगमन करना आवश्यक हो जाता है। अतएव (प्राकृतिक नियमानुरोधेनैव) आत्सवक्षः श्लोक (अपने इस इष्टिकर्म में भी इन प्रयाजों का उत्तमरूप से ही आवाहन करते हैं, एवं प्रथमरूप से यजन करते हैं) ॥६॥

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

(प्रयाजयाग के सम्बन्ध में एक विषय और विजिज्ञास्य रह जाता है। समित्, तनूनपात्, इद्, पर्हि स्वाहा, ये पाँच व्याहृतियों नाम-क्रमशः यस्तन्त मीप्स, यर्षा, शरत्, हेमन्त, इन पाँच ऋतुओं से सम्बन्ध रखती हैं। सम्प्रसरयज्ञ की पश्चिमा यस्तन्तापि पाँचों ऋतुओं का सम्प्रसरण से सम्बन्ध है, जैसाकि आद्यारम्भ की न कणिकार्यों से स्पष्ट कर दिया गया है। इसी आधार पर यह मान लेना अप्रतिपक्ष घन जाता है कि, ऋतुओं का यजन अग्निपूर्वक ही होता है। परन्तु स्वाहालक्षण पञ्चम प्रयाजयाग के सम्बन्ध में एक नवीन विप्रतिपक्ष उपस्थित होती है। आरम्भ के चार प्रयाजों में जहाँ ऋतुलक्षण प्रयाजों के साथ 'समिद्धा अग्न आन्यस्य व्यन्तु'—'तनूनपात्तन् आन्यस्य वेतु'—'इदो अग्न आन्यस्य व्यन्तु'—'पर्हिरग्न आन्यस्य वेतु'—इस रूप से कथन अग्नि का सम्बन्ध बिहित है, वैसे पाँचवें हेमन्तऋतुलक्षण स्वाहायाग में केवल अग्नि का ही सम्बन्ध बिहित नहीं है। अपितु पूर्वप्रयाजऋतुष्वपी की भाँति अग्नि के सम्बन्ध के अतिरिक्त—इस प्रयाजयाग में—आम्यभाग, प्रधान, स्थिष्टम्, इन तीन अग्निभागों का सम्बन्ध और किया जाता है। दूसरे शब्दों में आम्यभाग ग्राहक अग्नि, प्रधानभाग ग्राहक अग्नि, स्थिष्टम्भाग ग्राहक अग्नि, इन तीन अग्नियों का आवि-मध्य अवसान में यजन और किया जाता है। यदि सामान्य सम्प्रसर-ग्नित्व इति विरोधान्नियमों का भी ऋतुओं के साथ सम्बन्ध है, तब तो ऋतुलक्षण पाँचों ही प्रयाजों में—पत्येक में—इन तीनों विरोधान्नियमों का अनुष्ठान होना चाहिये। यदि ऋतुओं के साथ सम्बन्ध नहीं है, तो किसी भी प्रयाजकर्म में इनका यजन नहीं होना चाहिये। स्थिति यह है कि, आरम्भ के चार प्रयाजों में तो केवल सामान्य अग्नि का ही पसन किया जाता है। किन्तु पञ्चम प्रयाज में सामान्य अग्नियजन के अतिरिक्त विरोधान्नियमों का यजन और किया जाता है, जबकि ऋतुसामान्यत्वेन पञ्चम प्रयाज में इनका यजन विप्रतिपक्ष बना हुआ है। स्वाहालक्षण हेमन्त प्रयाजयाग से सम्बन्ध रखने वाले मन्त्र में प्रयाज, तथा सामान्य अग्नि, दोनों के यजन के अतिरिक्त तीन विरोधान्नियमों के यजन का भी समावेश हुआ है। मन्त्रभाषा निम्न लिखित है—

“स्वाहाग्निं, स्वाहा सोमं, स्वाहाग्निं, स्वाहा देवीं आन्यपान्,
स्वाहाग्निं होत्रा जुषावा”, अग्न आन्यस्य व्यन्तु नोपद्”

—शत० १।१।४।२२, २३।

एक आन्यमन्त्र के पाँच विभाग स्पष्ट हैं। (१) ‘स्वाहाग्निं, स्वाहा सोमम्’—यह एक विभाग है। इससे आग्नेय आन्यभाग, तथा सोम आन्यभाग, इन दो आन्यभागों का सम्बन्ध है। सोम

तत्रत्य अग्नि तत्रस्थों को मार भगाते हैं। यदि पश्चिमभाग से आक्रमण करते हैं, तो तत्रत्य अग्नि तत्रस्थों को मार भगाते हैं। इस प्रकार वह (यज्ञातिरायरूप-स्वर्गसाधक) देवात्मा तीनों अग्नियों से सुरक्षित-निरापद-वनता हुआ स्वर्गलोक प्राप्त कर लेता है (प्राप्त करने में समर्थ हो जाता है) ॥१५॥

इति—प्रयज्ञानामिष्टौ प्राथम्यम्

७-अभिचार (कृत्याप्रयोग)

(प्रयज्ञ कर्म के द्वारा यज्ञातिराय उत्पन्न भी प्राप्त ही हो जाता, वह सप्तदश स्वर्गस्थान में भी प्राप्त ही प्रतिष्ठित हो जायगा। परन्तु यज्ञकर्ता यजमान का यह मालुपत्मा-भूतत्मा, जो स्वर्गस्थ यज्ञातिरायरूप देवात्माकर्षण से आकर्षित है, अपने ऐहलौकिक प्रारब्धकर्मचयानन्तर (जिस प्रारब्ध कर्म से इसे वर्तमान शरीर मिला है) ही (मृत्यु के अनन्तर ही) देवात्माकर्षण के द्वारा स्वर्गफल का भोग्य बनेगा, स्वर्ग पहुँचेगा। इसीलिए तो स्वर्गफल आमुष्मिक (पारलौकिक) माना गया है, अतएव तो यह 'अट्टफला' (परोक्षफल) कहा गया है। त्रिप्रधानात्मक प्रयज्ञातिराय से पहिले प्रतिपादित 'सुगूणाग्र' के आभाव-प्रत्याभाव कर्म-विज्ञान में यह स्पष्ट किया जा चुका है कि, मानवीय मन परोक्षफलापेक्षया ऐहिक प्रत्यक्ष फलों की ओर विरोधरूप से आकर्षित रहता है—(देखिए—प्र० स० १२४ वृद्धिविज्ञान प्रकरण)। अतएव ही प्रकृत अग्निप्रय-यजन का भी परोक्ष-स्वर्गफलातिरिक्त कोई प्रत्यक्ष भी फल होना चाहिए। उस प्रत्यक्ष फल को तात्कालिक, कलानन्तरभावी भेद से दो भागों में विभक्त किया जा सकता है। भोजन किया, और तृप्ति हा गई, यह ऐहलौकिक तात्कालिक फल माना जायगा। भोजन किया, सुख द्रव्य कमरा। रस असृक-मांस-मेद-अस्थि-मज्जा-शुक्र-ओष-मनोरूप में परिणत हुआ। यही ऐहलौकिक फलान्तरभावी फल माना जायगा। शास्त्र की प्रकृत १६, १७, १८ इन तीन कथिक्काओं में तो तात्कालिक फल का विरलेपण हुआ है, जिसे कृत्यासम्बन्ध से अभिचारात्मक फल मानते हुए तात्कालिक फलान्तरभावी फल से इसमें ग्रहण कर दिया है, यही 'अभिचार' नामक ७ यों प्रकरण है। एवं १६ वी कथिक्का में कलान्तरभावी, अतएव स्थिर धर्मात्मक ऐहलौकिक फल का विरलेपण हुआ है। अतएव तात्कालिकतात्मक प्रकरण 'फलमृति' नामक ८ यों प्रकरण मान लिया है। इन दोनों ऐहलौकिक फलों में स सुषीकटाह्वयनेन पहिले अभिचारात्मक-तात्कालिक-प्रथम ऐहलौकिक फल का स्पष्टीकरण करती हुई मृति कहती है)।—

(जिस समय आम्बभागातुगत प्रथम अग्नि का यजन हो रहा हो, और उस समय यदि कोई यजमान का शत्रु यजमान के प्रति निन्दाभाव प्रकट करे, अथवा तो कुछ निन्द्य वचन बोल पड़े, इसके अतिरिक्त यजमान को अपने किसी शत्रु के द्वारा पहिले से कह गये निन्दावचनों

(प्राकृतिक यज्ञ में पृथिवी से पृथुलोक की ओर जाते हुए पार्थिव प्राणदेवताओं के प्रयाजातिराय पर आन्तरिक्य असुरों का आक्रमण होता रहता है। परन्तु त्रिः स्थान स्थित अग्निब्रह्मण के सम्बन्ध से उन का यह आक्रमण व्यर्थ सिद्ध होजाता है। इसी प्राकृतिक यज्ञविधा के आधार पर भौमदेवताओंने अपने वैधव्य के पञ्चप्रयाजक्रम में—पाँचवें प्रयाज में—उसी प्राकृतिक आग्निब्रह्मण सम्पत्—की प्राप्ति के लिए तीन विशेषाग्निकर्मों का समावेश किया था, तद्वद्वारा अपने वैवात्म्यरूप से वे निरापद स्वर्ग पहुँचने में समर्थ हुए थे। उसी भौमवैवात्म्यरूप यज्ञविधा के आधारपर इस यज्ञमान का यह वैधव्य इष्टिकर्म विहित हुआ है। इसे भी अपने वैवात्म्यरूपद्वारा स्वर्ग में जाता है। जाते समय आन्तरिक्य असुरराक्षसों का आक्रमण वहीं अनिवार्य है, वहीं इस आक्रमण को रोकना भी आवश्यक है। उसी आक्रमण—निरोध के लिए, निरापद स्वर्गावाप्ति के लिए भौमवैवात्म्यरूप यज्ञवत् अपने इस यज्ञ में भी पाँचवें प्रयाज कर्म के—आदि—मध्य—अवसान में विशेषाग्निकर्मों का यजन करता है। इस यजन से रक्षक—अग्निब्रह्मण का अनुग्रह प्राप्त होजाता है। फलस्वरूप यह भी वैधव्य निरापदरूप से स्वर्गफलभोगी बन जाता है। पाँचवें प्रयाज के आदि—मध्य—अवसान—में अग्निब्रह्मण का यजन क्यों किया जाता है?, विप्रविपत्ति का यही समाधान है, जिस का भुक्ति के असुरों में यों विरलेपण हुआ है)—

(जिसप्रकार प्राकृतिक नित्य यज्ञ में अग्निब्रह्मण का सहयोग होरहा है तदनु जिसप्रकार भौम मनुष्य देवताओं ने अपने चतुर्थ प्रयाज समाप्त्यनन्तर पाँचवें प्रयाज के आदि—मध्य—अवसान में अग्निब्रह्मण का यजन किया था तद्वद्वारा निरापद रूप से स्वर्ग प्राप्त किया था) ठीक इसी प्रकार (तथोऽप्य) यह यज्ञमान भी अपने इस चौथे प्रयाज से (तो स्वर्गसाधक) यज्ञ प्राप्त करता है, उसे पाँचवें प्रयाज से प्रतिष्ठित करता है, इस के अनन्तर जो आत्मभागादिरूप यज्ञ का रोप वष रहता है उस से स्वर्गलोक ही प्राप्त करता है ॥११॥

तो जो कि (पञ्चम प्रयाज के आदि में—'स्वाह्मि'—रूप से यज्ञमान के प्रतिनिधिरूप) अथर्व्यु आग्नेय—आत्मभागा का यजन करता है (इस से अपने स्वर्गजाते हुए यज्ञातिराय के) पूर्वभाग की ओर से राक्षसों के मारने वाले मार भगाने वाले अग्नि को ही (नियुक्त) करता है। (अग्नेय—आत्मभागा के) अनन्तर (इसी पञ्चम प्रयाज कर्म के मध्य में) जो (उभयत्राभ्युक्त प्रधान अग्नि के लिए) जो आग्नेय पुरोहारा (का मागहर) बन जाता है (इस का स्वाह्मिन्म रूप से यजन करता है)। इस कर्म से (इस यज्ञातिराय के) मध्यभाग की ओर से ही अग्नि को नियुक्त करता है। (मध्यम अग्नि यजन के) अनन्तर जो कि अथर्व्यु (मयाजात्य में—'स्वाह्मि' होत्रा जुषण) इत्यादि रूप से) स्थिरकृत—अग्नि का यजन (स्वपुत्राभा) करता है इस कर्म से (इस यज्ञातिराय के) पश्चिम भाग की ओर से ही अग्नि को नियुक्त करता है, (जो कि) अग्नि 'रक्षोहृत्' —(राक्षसों को निर्जीव बनाने वाला मारने वाला) एवं 'रक्षसामपहृत्' (राक्षसों को मार भगाने वाला, पञ्चमरुद्वर्षसीमा से बहिष्कृत करने वाला) है ॥११॥

(प्रयाजक्रम से स्वर्गलोक की ओर जाते हुए) इस यज्ञमान के (स्वर्गसाधक) यज्ञातिराय के पूर्वभाग से यदि असुर राक्षसों को मार भगते हैं। यदि मध्य भाग से आक्रमण करते हैं,

(अभिचार कर्म—कोई उत्तम कर्म नहीं है। लोकसंग्रहत्मक, सध-अभ्युपकारक, अतएव भेद्युक्त यज्ञ जैसे सात्त्विक कर्म में अपने व्याप्तिवत् द्वेष के बदले की भावना रखना भी यज्ञ-स्वरूप में तमोगुण का आधान करना है। अतएव उत्तम पक्ष तो यही है कि यज्ञकर्त्ता भी ऐसे अभिचार का अनुगमन न करे। रही वात-इष्टफल की। इस सम्बन्ध में यही उत्तर पर्याप्त होगा कि, यज्ञकर्त्ता सामान्य मनुष्य मनुष्य नहीं है अपितु प्रकृति की साक्षात् प्रतिमा है। जिस प्रकार प्रकृति से पिरुद्ध जाने वाला अपने ही दोष से दूषित हो जाता है, तथैव यज्ञमान से शत्रुता रखने वाले भी स्वतः एव प्रकृतिद्वारा ही दूषित हो जाते हैं। समर्थाधिष्ठम अयस्य हो सकता है। परन्तु दण्ड अयस्य मिल जाता है। दण्डव्यवस्था की अनिवार्यता तो ऐसी है कि, जो यज्ञमान नहीं है, अपितु केवल इस रहस्य को जानता मर है, यदि उस केवल एवमित् के प्रति भी कोई शत्रुता रखता है, तो वे भी नष्ट हो जाते हैं। एवमित् भी उस फल को प्राप्त कर लेता है। फिर यज्ञमान का तो कोई आशङ्का रहनी ही नहीं चाहिए। फलतः उसे यह भार प्रकृति पर ही छोड़ देना चाहिए। यज्ञनिन्दकों के—‘तस्माद् नानुव्याहारीय स्यात्’ इस सामयिक आदेश-चैतवनी-के साथ साथ यज्ञकर्त्ताओं के प्रति भी उन्हें सात्त्विक-भाषालय बने रहने के लिए, अभिचारकर्मप्रवृत्ति से बचत रहने के लिए सचेत करता हुई मूर्ति कहती है कि) — (यज्ञकर्त्ता ही क्या) इस रहस्य को जानने वाला भी पर (लक्ष्य, शत्रुपराभवकर्त्ता) बन जाता है (अतः अयस्य केवल जानने वाले के शत्रु भी नष्ट हो जाते हैं, तो यज्ञमान के साथ कौन शत्रुता कर सकता है। यदि कोई करेगा भी, तो प्रकृति स्वयं उसे दण्ड दे देगी) — अतः एवमित् परो भवति।

अथवा एक वाक्य का यह भी अर्थ किया जा सकता है कि, जिस प्रकार यज्ञकर्त्ता के शत्रु यज्ञकर्त्ता के अभिचार प्रयोग से नष्ट हो जाते हैं, एवमैव इस अग्निरहस्यत्मक प्रयागकर्म को जानने वाले विद्वानों के भी शत्रु नष्ट हो जाते हैं। दोनों में पूर्वाय ही समीचीन प्रतीत होता है ॥१८॥

इति—अभिचार

८—फलभृति

(बतलाया गया है कि, वातुष्मिक इष्ट फल के अतिरिक्त अलान्तरभायी इष्ट फल भी यज्ञ में सम्भव है। दोनों ऐहिक फलों के सम्बन्ध में यह भी ज्ञान लेना चाहिए कि वातुष्मिक फल जहाँ यज्ञमानप्रयत्न-सापेक्ष है, वहाँ अलान्तरभायी फल आनुष्मिक स्वर्गफल की भाँति स्वतः एव प्राप्त हो जाता है। अतएव इस फल का वातुष्मिक फलपेक्षया विरोध नदत्त माना जायगा। अतएवक ऐसा ही फल ‘फलभृति’ रूप से संग्राह्य माना जा सकेगा। इमी स्थानाधिक प्राकृतिक स्वतः प्राप्त इष्ट फल का विरलेष्य करती हुई मूर्ति कहती है) —

का प्रविशोध लेना हो, तो उसे चाहिए कि वह उस शत्रु को क्षय्य बना कर उसके नामग्रहण पूर्वक—‘मुख्यमार्चिमारिष्यसि,—अथो वा यधिरो वा भयिष्यसि’—हे शत्रु तू मुख्य पीड़ा प्राप्त करेगा, या तो अन्धा हो जायगा या बहिरा हो जायगा, यह भयन बोलवे। इसी प्रकार दूसरे तीसरे अग्नियजन में भी यह अभिचारवाक्य द्वारा अपने शत्रु का भविष्य कर सकता है। इन्हीं तीनों अभिचारों का अपने शत्रुओं में विगृहण करती हुई भुक्ति कहता है)

(इस प्रयाजकर्म में) यदि इस (यजमान) के प्रातः वह (यजमानशत्रु, अथवा और कोई ईर्ष्यालु-निन्दक) यज्ञारम्भ में (आय्यमागानुगम्य प्रथमाग्नियाग काल में) निन्दायचन का प्रयोग करे, तो (यजमान) उस (निन्दक) के प्रति (यह) बोले कि, तू मुख्य पीड़ा प्राप्त करेगा, अन्धा हो जायगा, अथवा तो बहिरा बन जायगा। वास्तव में (शारीरिक कष्टों में) यही (दानों) मुख्य पीड़ा है। (यजमान के छक कथन मात्र से) ऐसा ही अवरय हो जायगा, शत्रु अन्धा हो जायगा अथवा बहिरा हो जायगा, यही प्रथम अभिचारारम्भक वात्कालिक फल है) ॥१६॥

यदि इसके प्रति वह यजमान में (यमयथाश्रयुत द्वितीयाग्नियागकाल में) अनुचित करे, तो (यजमान) उसके प्रति (यह) बोले कि, तू प्रजाशून्य, पशुशून्य हो जायगा। प्रजाएँ, और पशु निरचयरूप से भय (रूप) हैं। (यजमान के छक कथन से) ऐसा ही निरचयेन हो जायगा (निन्दक की प्रजा, पशुसम्पत्ति नष्ट हो जायगी। यही द्वितीय अभिचारारम्भक वात्कालिक फल है) ॥१७॥

यदि इसके प्रति वह यजमान में (स्विष्टकृज् अग्निरूप तृतीयाग्नियाग काल में) अनुचित करे, तो (यजमान) उसके प्रति (यह) बोले कि, तू प्रतिष्ठा रहित एवं निर्धन बनता हुआ शीघ्र ही उस (यम) लोक को प्राप्त होगा (मर जायगा)। (यजमान के ऐसा कहने से) वह (निन्दक) ऐसा ही अवरय हो जायगा (अपर्यापूर्वक दरिद्री बनता हुआ शीघ्र मर जायगा। यही तृतीय अभिचारारम्भक वात्कालिक फल माना जायगा। इस प्रकार आय्यमागानुगम्य, प्रथमाग्नियाग, स्विष्ट-कृजाग तीनों से सम्बन्ध रखने वाले प्रथम-मध्यम-अन्तिम-अग्नियों के यजन से शत्रुविनाशक दृष्ट-प्रत्यक्ष-वात्कालिक-ऐहलौकिक फल भी प्राप्त किया जा सकता है। भुक्ति ने वात्कालिक फल तो बतला दिया। परन्तु वह यह नहीं चाहती कि, यहारहस्य को न जानकर ऐसी भूलें करने वाले अज्ञ जन भी बौं अपना नारा करालें। उनके अभ्युदय को क्षय्य में रकते हुए उनकी सम्भाल करती हुई भुक्ति कहती है कि, उन यहारहस्यानभिज्ञों को यह खान लेना चाहिए कि, यह कोई सामान्य लौकिक कर्म नहीं है। अपितु यह प्राकृतिक समिद्ध उस प्राथमिक को अपनी प्रतिष्ठा बनाता है, जिसके प्रति साथ ही इस यज्ञाग्नियुक्त यजमान के प्रति आत-व्यसमान में बोधी भी बोधका, निन्दा, उपहास करने से सन्नारा निरिषत है।) अतएव उन निन्दकों को चाहिए कि, वे भूख कर भी (इस परिहास में भी बड़, तथा बलानुष्ठानकर्ता) यजमान के प्रति अनुभ्यहारी (अनुचित बोझने वाले) न बनें—‘नानुभ्यहारी वक्षः’।

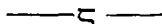
(प्रयाजकर्म में संगृहीत) आभ्याहुति के सम्बन्ध में वैज्ञानिक लोग प्रश्न उपस्थित करते हैं—(तथाहु) कि—ये (प्रयाजार्थ ब्रह्म-उपसृत् में गृहीत) आभ्य किदेवत्य हैं ? (इनका कौनसा देवता है ?)—(प्रश्न हुआ ही क्या, जबकि श्रुतदेवता पहिले से ही स्पष्ट किए जा चुके हैं, ब्रह्म-प्राप्तिक्रम प्रतिप्रश्न-प्रश्न पर प्रश्न और उपस्थित होता है। इस प्रतिप्रश्न का उत्तर यही होता है, जो भुक्ति को अमाष्ट है। यह ठीक है कि आभ्याहुति होती है श्रुतदेवताओं के लिए ही। अतएव यह समझना भी अनुचित नहीं है कि, आभ्य के देवता श्रुतदेवता हैं। परन्तु यह समझना केवल समझना ही है। आभ्यप्रणवपठति में किसी भी देवता के नाम का उल्लेख नहीं हुआ है। नामोल्लेख सम्भव भी कैसे हो, जबकि प्रयाजकर्म का उद्देश्य श्रुतद्वारा सम्बत्सर प्रजापति से सम्बन्ध रखने वाली सम्बत्सरान्तिमार्ग स्वर्गसम्पत् है। यदि श्रुतों का नाम लिया जाता है, तो सम्बन्धायुक्त सम्बत्सर का प्रमाण नहीं होता। यदि सम्बत्सर का नाम ले लिया जाता है, तो श्रुतों का व्यष्टिरूप से यजन नहीं होता। अपोस्तुत यह है कि—आभ्यद्वारा श्रुतों का भी यजन हो जाय, साथ ही इसी कर्म से श्रुतसमष्टिरूप सम्बत्सरसम्पत्ति भी प्राप्त हो जाय। इसका उपाय है—आभ्य का प्रणव हो-उपायरूप से, बिना किसी देवता का नाम लिए, एवं आभ्याहुति हो श्रुतनामपूर्वक। उपाधुप्रणव से आभ्यद्वारा प्राजापत्यसम्पत्ति इसीलिए मिल जायगी कि, सम्बत्सरमयबलकेन्द्र में प्रावृत्त प्रजापति अनिरुक्त है। अनिरुक्तभाव ही उपाधुभाव है। इस उपाधुभावद्वारा तत्समस्तुति अनिरुक्त प्राजापत्यसम्पत् प्राप्त हो जाती है यजनकम्मानुगत याग्यामन्त्रों में—‘समिद्धो अग्न आभ्यस्य न्यमुः’ इत्यादि रूप से श्रुतनामोच्चारणपूर्वक आहुति देने से उद्देश्यमूल श्रुतों का यजन सफल हो जाता है। इसीलिए आभ्यप्रणव उपाधु रूप से छ, एवं आभ्याहुति नामप्रणवपूर्विक ही विहित हुई है। बिना नाम प्रणव के उपचाप सुदृष्टान्त में आभ्यप्रणव करना ही इस प्रश्न का भी समर्थक बन रहा है कि, आभ्य का देवता कौन है ? किस देवता के उद्देश्य से आभ्यप्रणव हुआ है ?—साध ही यही नामप्रणवमात्रात्मक तृप्तीभाव-अनिरुक्तभाव—इस प्रश्न का उत्तर भी दे रहा है कि, यह आभ्य प्रजापतिदेवताक है। इसी स्थिति का संकेतविधा से स्पष्टीकरण करती हुई भुक्ति कह रही है—(ये आभ्य) प्राजापत्य हैं, यही कहना चाहिए। अर्थात् आभ्य किदेवत्य हैं ? प्रश्न का ‘प्राजापत्य है’, यही उत्तर हो सकता है। क्योंकि प्रजापति निश्चयेन अनिरुक्त है। उधर आभ्य भी (वचनान्तरादिरयमप्येव रूपेण गृह्याति रूप से) अनिरुक्त ही है—“अनिरुक्ते हि प्रजापतिः, अनिरुक्तस्याभ्यानि”।

(आभ्य प्राजापत्य है, एतावता ही ये—इनकी आहुति-यजमान के स्वर्गप्राप्ति के साधक कैसे बन गए ?, यह प्रश्न उपस्थित होता है। इसी का समाधान करती हुई भुक्ति कहती है)—(अपने अनिरुक्तभाव से प्रजापत्य बने हुए) वे ये आभ्य यजमानदेवत्य ही हैं। (अर्थात् यजकर्ता यजमान भी ‘प्रजापति’ सम्बन्ध से इन आभ्यों का देवता बन जाता है। क्योंकि, जैसे सम्बत्सरमयबल का अधिष्ठता नम्यभाव (इत्यतएव-सम्बत्सरमयबलापेक्षया प्रजापति है। एवमेव) यह यजमान

—‘अथ गान्धर्वानि पठन्ते-श्रुतम्यत्रैव तानि, छन्दोम्यत्र पठन्ते, उदनादिरयमप्येव रूपेण गृह्याति’ (शत २ प्र० । ५. ब्रा० । ७ करिबक) ।

(यसन्त-प्रोद्गर्भ-समाहक समित्-तनूनपात्-आदि पाँच) प्रयाजयागों से (श्रुतमुपलब्ध में प्रविष्ट असुरों को) जीवता हुआ यजमान (परम्परया श्रुतसम्बन्ध से) निम्नयेन (श्रुतसमष्टि-रूप) सम्यत्सर को ही जीवता (अधिकार प्रविष्टि करता) है। (यह भी निश्चित है कि) बही (विजेता) इस सम्यत्सर का जय करता है (जीवता है), जो सम्यत्सर (रूप दुर्ग) के द्वारों का जानता है। (अर्थात् द्वार परिज्ञान पूर्वक ही दुर्गपवेश द्वारा जयलाम सम्भव है)। वह (जयेच्छु) उन धरों से-दुर्गों-से क्या लाभ उठा सकेगा, (जिसके अन्तर्द्वारों को वह उस रूप से मल्लीमोति न जान लेगा, जैसे कि वे इसके उपयोग में आते हैं)। ठीक इसी प्रकार जिन प्रयाजों के द्वारभूत प्रथम-अन्तिम प्रयाजों के वास्तविकरूप को जो नहीं जानता, वे प्रयाज जिस प्रकार के व इस यजमान के उपकारक होते हैं, उनके वास्तविक प्रकारों का, प्रधान-द्वारभूत प्रयाजों को नहीं जानता, वह क्या फल प्राप्त कर सकता है-सुख नहीं। (अतएव सम्यत्सर दुर्ग द्वारका परिज्ञान आवश्यक है)। (सम्यत्सर दुर्ग का) यसन्त ही (प्रवेश द्वार है, हेमन्त ही (निर्गमन) द्वार है)। (द्वारों के स्वरूपज्ञान पूर्वक प्रयाजयजन करने वाला) यजमान इस द्वारयुक्त सम्यत्सररूप स्वर्गलोक को प्राप्त हो जाता है। सम्यत्सर सर्वरूप है। सर्वभाव ही अक्षय्यमात्र है। प्रयाज-यजन कर्ता का सुकृत (कर्म) अक्षय्य होता है, लोक भी अक्षय्य होता है। (तत्परम्य कहने का बही है कि, सम्यत्सर सम्पत्तिसमाहक प्रयाजकर्म से स्थायी सम्पत् प्राप्त होती है, यह लोकप्रतिष्ठा से युक्त हो जाता है, और यही प्रयाजकर्म का कालान्तरभावी प्राकृतिक स्थायी फल है) ॥ १६ ॥

इति-फलभूतिः

६-परिशिष्टप्रश्नोत्तरविमर्श

(प्रयाजकर्म को यज्ञपूयवाप्रवर्त्तक, एवं तद्द्वारा यजमानात्मा का स्वर्गप्राप्तक वतलाया गया है। प्रश्न स्वाभाविक है कि, प्रयाजकर्म में ऐसी क्या विशेषता है, जिससे ऋत्विग्वासीय भी प्रयाज जैसा अज्ञकर्म पुरुषार्थकर्मवत् स्वर्गप्राप्ति का कारण बन जाता है?। प्रयाजकर्म में जो आत्म्यभूति विहित है अत्यन्त में उस आत्म्य में भी हम ऐसा कोई अविरत उपलब्ध नहीं कर रहे, जो स्वर्गप्राप्तक बन जाय। इसी प्रश्न का यों भी उत्तरान किया जा सकता है कि, सर्वत्र सभी कर्मों में आहुतिव्रत्य ही स्व स्व देवप्राप्त्यनुसार तत्तत् विशेष-व्यतिरायों का जनक बनता है। जिस देवप्राप्त्य से आहुतिव्रत्य युक्त रहता है, आहुतिव्रत्याग्नि में हुए तदेवप्राप्त्यमयी आहुति तदेवप्राप्त्य-राय यज्ञ में प्रविष्टि करने का कारण बनती है। क्या प्रयाजकर्म के क्षिप नियत आत्म्यभूति का कोई यह विशिष्ट देवता है, जो स्वर्गप्राप्ति का निमित्त बन सकता है?। प्रश्न का उत्तर 'हाँ' में दिया जायगा। वास्तव में केवल आत्म्यदेवता ही प्रयाज जैसे अज्ञ कर्म को भी स्वर्गप्राप्तक बनाने में समर्थ हो रहा है। उस आत्म्यदेवता का स्वरूप क्या है? जिसके द्वार-प्रयाजकर्म स्वर्गप्राप्तक बन रहा है? यही प्रश्न की अन्त्य उत्तरानिका है जिसका निम्नलिखित रूप से विरसेपक हुआ है)।

(प्रयाजकर्म में संगृहीत) आभ्याहुति के सम्बन्ध में वैज्ञानिक लोग प्रश्न उपस्थित करते हैं—(वषाहु) कि—ये (प्रयाजार्थं नृह-उपभृतं में गृहीत) आभ्य किंवेद्यते ? (इनका कौनसा देवता है ?)—(प्रश्न हुआ ही क्यों, जबकि श्रुतदेवता पहिले से ही स्पष्ट किए जा चुके हैं, यह—प्रासङ्गिक प्रतिप्रश्न—प्रश्न पर प्रश्न और उपस्थित होता है । इस प्रतिप्रश्न का उत्तर यही होता है, जो भुक्ति को अमाष्ट है । यह ठीक है कि आभ्याहुति होती है श्रुतदेवताओं के लिए ही । अतएव यह समझना भी अनुचित नहीं है कि, आभ्य के देवता श्रुतदेवता हैं । परन्तु यह समझना केवल समझना ही है । आभ्यग्रहणपद्धति में किसी भी देवता के नाम का उल्लेख नहीं हुआ है । नामोल्लेख सम्भव भी कैसे हो, जबकि प्रयाजकर्म का उद्देश्य श्रुतद्वारा सम्बत्सर प्रजापति से सम्बन्ध रखने वाली सम्बत्सरारम्भिक स्वर्गसम्पत्ति है । यदि श्रुतों का नाम लिखा जाता है, तो सम्बन्धसम्बन्ध सम्बत्सर का ग्रहण नहीं होता । यदि सम्बत्सर का नाम ले दिया जाता है, तो श्रुतों का व्यक्तिरूप से यजन नहीं होता । अपेक्षित यह है कि—आभ्यद्वारा श्रुतों का भी यजन हो जाय, साथ ही इसी कर्म से श्रुतसमष्टिरूपा सम्बत्सरसम्पत्ति भी प्राप्त हो जाय । इसका उपाय है—आभ्य का ग्रहण हो—वर्षारूप से, बिना किसी देवता का नाम लिए, एवं आभ्य-हुति हो श्रुतनामपूजक । वषाग्रहण से आभ्यद्वारा प्राजापत्यसम्पत्ति इसीलिए मिल जायगी कि, सम्बत्सरमण्डलकेन्द्र में प्रातिष्ठित प्रजापति अनिरुक्त है । अनिरुक्तभाव ही वषाग्रहण है । इस वषाग्रहणद्वारा वनसमतुलित अनिरुक्त प्राजापत्यसम्पत्ति प्राप्त हो जाती है यजनकम्मानुगत याम्यामन्त्रों में—‘समिद्धो अग्न आभ्यस्य व्यामुः’ इत्यादि रूप से श्रुतनामोच्चारणपूर्वक आहुति देने से उद्देश्यमूल श्रुतों का यजन सफल हो जाता है । इसीलिए आभ्यग्रहण वषाग्रहण रूप से है, एवं आभ्याहुति नामग्रहणपूर्विक ही विहित हुई है । बिना नाम ग्रहण के उपचाप श्रुतपत्र में आभ्यग्रहण करना ही इस प्रश्न का भी समर्थक बन रहा है कि, आभ्य का देवता कौन है ? किस देवता के उद्देश्य से आभ्यग्रहण हुआ है ?—साध ही यही नामग्रहणमायामक तृप्तीभाव—अनिरुक्तभाव—इस प्रश्न का उत्तर भी दे रहा है कि, यह आभ्य प्रजापतिव्यवहार है । इसी स्थिति का संकेतविधा से स्पष्टीकरण करती हुई भुक्ति कह रही है—(ये आभ्य) प्राजापत्य है, यही कहना चाहिए । अर्थात् आभ्य किंवेद्यते ? , प्रश्न का ‘प्राजापत्य है’, यही उत्तर हो सकता है । क्योंकि प्रजापति निरूपयेन अनिरुक्त है । वधर आभ्य भी (वधवनादिरयाम्यस्यैव रूपेण गृह्याति रूप से) अनिरुक्त ही है—‘अनिरुक्ते हि प्रजापतिः, अनिरुक्तस्याभ्यानि’ ।

(आभ्य प्राजापत्य है, एतावता ही ये—इनकी आहुति—यजमान के स्वर्गप्राप्ति के साधक कैसे बन गए ? , यह प्रश्न उपस्थित होता है । इसी का समाधान करती हुई भुक्ति कहती है)—(अपने अनिरुक्तभाव से प्राजापत्य बने हुए) ये ये आभ्य यजमानवेद्य ही हैं । (अर्थात् यजमान भी ‘प्राजापति’ सम्बन्ध से इन आभ्यों का देवता बन जाता है । क्योंकि, जैसे सम्बत्सरमण्डल का अधिपता नम्यभाव (इत्यतएव—सम्बत्सरमण्डलापेक्षया प्राजापति है । एवमेव) यह यजमान

—‘अथ यान्याभ्यानि यक्षन्ते—श्रुतग्रन्थेष्वपि यानि, कुन्दोग्रन्थ यक्षन्ते, वधवनादिरयाम्यस्यैव रूपेण यक्षति’ (शत० २ प्र० १५ वा० १७ क्रिदका) ।

(वसन्त-ग्रीष्मर्तु-सम्राह्ण समित्-सन्तनपात्-आदि पाँच) प्रयाजयाज्ञों से (ऋतुसम्बन्ध में प्रविष्ट असुरों को) जीवता हुआ यजमान (परम्परया ऋतुसम्बन्ध से) निरचयेन (ऋतुसमन्वित-रूप) सम्बत्सर को ही जीवता (अधिकार प्रतिष्ठित करता) है । (यह भी निरचित है कि) वही (विजेता) इस सम्बत्सर का जय करता है (जीवता है), जो सम्बत्सर (रूप दुर्ग) के द्वारों को जानता है । (अर्थात् द्वार परिज्ञान पूर्वक ही दुर्गपवेश द्वारा जयलभ सम्भव है) । वह (जयेच्छु) इन घरों से-दुर्गों-से क्या लाभ उठा सकेगा, (जिसके अन्तर्द्वारों को वह उस रूप से महीमूर्ति न जान लेगा, जैसे कि वे इसके उपयोग में आते हैं । (ठीक इसी प्रकार जिन प्रयाजों के द्वारमूढ प्रथम-अन्तिम प्रयाजों के तात्त्विकरूप को भी नहीं जानता, वे प्रयाज जिस प्रकार के वे इस यजमान के उपकारक होते हैं, उनके तात्त्विक प्रकारों का, प्रधान-द्वारमूढ प्रयाजों को नहीं जानता, वह क्या फल प्राप्त कर सकता है-सुख नहीं । (अवश्य सम्बत्सर दुर्ग द्वारका परिज्ञान आवश्यक है) । (सम्बत्सर दुर्ग का) वसन्त ही (प्रवेश द्वार है, हेमन्त ही (निर्गमन) द्वार है । (दोनों के स्वरूपज्ञान पूर्वक प्रयाजपजन करने जाता) यजमान इस द्वारयुक्त सम्बत्सररूप स्वर्गलोक को प्राप्त हो जाता है । सम्बत्सर सर्वरूप है । सर्वभाव ही अक्षय्यभाव है । प्रयाज-यजन कर्ता का सुकृत (कर्म) अक्षय्य होता है, लोक भी अक्षय्य होता है । (उत्पद्य कर्त्तुं का यही है कि, सम्बत्सर सम्पत्तिप्रदाहक प्रयाजकर्म से स्थायी सम्पत् प्राप्त होती है, वह लोकप्रतिष्ठा से मुक्त हो जाता है, और यही प्रयाजकर्म का अक्षान्तरमासी प्राकृतिक स्थायी फल है) ॥ १६ ॥

इति-कृतभुवि

— ८ —

६-परिशिष्टप्रश्नोत्तरविमर्श

(प्रयाजकर्म को यज्ञपूर्णताप्रयत्नक, एवं तद्वद्वारा यजमानात्मा का स्वर्गप्राप्तक वृत्तान्त गण्य है । प्रश्न स्वाभाविक है कि, प्रयाजकर्म में ऐसी क्या विशेषता है, जिससे ऋतुसर्वस्वाधीन भी प्रयाज जैसा अज्ञकर्म पुरुषार्थकर्मवत् स्वर्गप्राप्ति का कारण बन जाता है ? । प्रयाजकर्म में जो आत्म्यभुवि विहित है प्रत्यक्ष में उस आत्म्य में भी हम ऐसा कोई अतिशय व्यक्तव्य नहीं कर रहे, जो स्वर्गप्राप्तक बन जाय । इसी प्रश्न का यों भी उत्तरान किया जा सकता है कि, सर्वत्र सभी कर्मों में आहुतिव्रत्य ही स्व स्व वेदप्रमाणानुसार उत्तम विशेष-यज्ञातिशयों का जनक बनता है । जिस वेदप्रमाण से आहुतिव्रत्य मुक्त रहता है, आहुतनीत्यादि में इस तद्वेदप्रमाणकी व्यष्टि तद्वेदप्रमाणातिशय पक्ष में प्रतिष्ठित करने का कारण बनती है । क्या प्रयाजकर्म के लिए नियत आत्म्यभुवि का कोई वह विशिष्ट वेदता है, जो स्वर्गप्राप्ति का निमित्त बन सकता है ? । प्रश्न का उत्तर 'हाँ' में दिया जायगा । वास्तव में केवल आत्म्यवेदता ही प्रयाज जैसे अज्ञ कर्म को भी स्वर्गप्राप्तक बनाने में समर्थ हो रहा है । उस आत्म्यवेदता का स्वरूप क्या है ? जिसके द्वार-प्रयाजकर्म स्वर्गप्राप्तक बन रहा है ? यही प्रश्न की अन्य उत्थानिका है जिसका निम्नलिखित रूप से विरलेका हुआ है) ।

गवार्यं बन रहा है। इसके अतिरिक्त यदि एवमित् यजमान से स्वाभाविक मानुषमात्र के द्वारा कोई असत्कर्म भी हो जाता है, तो भी वह यज्ञसीमा से बाहिर नहीं होता। क्योंकि अपने आत्मीय रूप से उसकी यज्ञसीमानुगति अनुसरण है। इसी भाव का-प्रासङ्गिक फल का-अपने शत्रुओं में अभिनय करती हुई श्रुति कहती है) —

यदि उस यजमान के दूर चले जाने पर अस्थिर यजन करता है, अथवा समीप रहने पर यजन करता है, करे, कोई अन्तर नहीं होता कोई हानि नहीं होती। अपितु जिस प्रकार यजमान के समीप रहने पर (सान्निध्य से-अस्थिर के द्वारा यजमान के लिए यज्ञ कर्म) इष्ट-इष्टजनक-सफल-बनता है, एवमैव एवमित्-(आभ्यरहस्यमित्) उस यजमान के विपुल रहने पर भी अस्थिर-द्वारा कृत यह यज्ञ श्रेष्ठ ही बन जाता है। साथ ही मने ही वह (स्वाभाविक मानुषबोधवशा) अनेक घुटियाँ करता है (करे), परन्तु निश्चयेन (घुटि करता हुआ भी) यह यज्ञसीमा से बाहिर नहीं जाता, जो कि आभ्य के इस प्राजापत्यानुगत स्वस्वरूप को जानता है ॥२१॥

इति-परिशिष्टप्रनोत्तरविमशः

— ६ —

छठ अध्याय में पहिला, चौथे प्रपाठक पे छठा ब्राह्मण

(१।६।१।) — (१।४।६।)

अतुर्य प्रपाठक समाप्त

२ त्रिब्राह्मणात्मक प्रयाजब्राह्मण में क्रमप्राप्त तृतीय ब्राह्मण समाप्त

३

— ० —

(मूळानुषाङ्ग समाप्त)

त्रिब्राह्मणात्मक 'प्रयाजब्राह्मण' समाप्त,

क्रमप्राप्त—२२-२३-२४ ब्राह्मण समाप्त

ओषत्सूक्तब्राह्मणे नमः

— ❁ —

भी निश्चयेन अपने इस यज्ञ में (स्वयंसापेक्षया उसका प्रवर्तक बनने से) प्रजापति है । (जिस ऋषि उभयत्तर प्रजापति की हृद्यप्रमना से अग्नि वायुशक्तिस्वादि अस्त्विक प्राकृतिक निस्स ब्रह्म का यितान करते हैं, एवमथ इस यज्ञ में भी इस यज्ञमान से उक्त (प्रेरित) होकर ही होता-अध्वर्यु आदि अस्त्विक- (ब्रह्म-राज-स्ताथादि स्वकर्मा फ द्वारा) यज्ञ विवृत करते हैं, (इस यितान से यज्ञमान के) उस (वैवाह्य) को उत्पन्न करते हैं । (इसप्रकार जिन प्रेरणाओं, धर्मों से वह अपने यज्ञ में प्रजापति बन रहा है, सध प्रेरणा-धर्मों का प्रवर्तक बनता हुआ यज्ञमान भी अपने यज्ञ में अध्वर्यु ही प्रजापति माना जा सकता है । एवं इसीलिए प्राजापत्य आर्यों का यज्ञमानदेवत्व माना जा सकता है) ॥२०॥

(प्रजापत्य आर्य क्यों यज्ञमान के स्वर्गगमन का कारण बन जाता है ? परन्तु का परोक्षरूप से यद्यपि पूर्वकथितका से समाधान हा जाता है । तथापि, वैसा चाहिये, वैसा स्पष्टीकरण अभी नहीं हुआ । इसी यत् किञ्चित्-अत्यारस्य का स्पष्टीकरण करती हुई पदव्यंश-प्रवृत्तान पूर्वक समाधान करती हुई भूति कहती है)—यह अध्वर्यु आर्य का कवपस्तरण कर (पुरोवासात्म-पनप्रवेश को आर्य से पहिले आर्य से युक्त कर, अनन्तर निम्न) इति के दो अवदान कर (आस्तुत आर्य पर हविरकाल रक्ष, अनन्तर पुनः ऊपर से उस द्विरवत्) इति पर आर्याभिचार करता है (ऊपर से घृत डारता है) । (इस प्रकार सम्यक्त आर्यसम्बन्ध से युक्त) यह आहुति आर्य से (सर्वात्मना-नीचे-ऊपर दोनों ओर से) संस्त्रिष्ट होकर (मिलकर ही) अध्वर्यु के द्वारा (आह्वनीयाग्निके ममिद्ध-प्रवृत्ति-प्रवेश-में) आहुत होती है (यह है आर्याहुति का स्वरूप, जिसमें दोनों ओर से आर्य का सम्बन्ध हो रहा है) ।

अध्वर्यु के द्वारा आर्याभिचार आहुति यज्ञमानमिश्रित बन कर ही (अग्नि में) आहुत होती है । (तत्पर्यं यही हुआ कि, आर्याहुति प्राजापत्या बनती हुई स्वर्गाभिष्टा प्रजापति से युक्त होता है । आर्य यज्ञमानात्मक है, यज्ञमान का प्राण आर्य में समाविष्ट है, साथ ही यज्ञमान अपने यज्ञ की अपेक्षा से प्रजापति भी है । आर्य एक प्रकार से यज्ञमानात्मक है । इस प्रकार आर्य परस्परया यज्ञमानात्मक-संस्त्रिष्ट प्रजापति से युक्त होता हुआ स्वर्गाभिष्टि का अनुगामी बन जाता है । ओर आर्याहुति के द्वारा कैसे यज्ञमान स्वर्ग पहुँच जाता है ? किंवा आर्याहुति कैसे स्वर्ग प्रापिका बन जाती है ? किंवा प्रयत्न जैसे कर्त्तव्य-अज्ञ कर्म से स्वर्गप्राप्ति कैसे सम्भव है ? इत्यादि परिशिष्ट प्रश्नों का सम्यग्रूपेण विमर्श हो जाता है) ।

(अब इसी आर्याहुति के सम्बन्ध में एक प्रासङ्गिक पक्ष बतलाकर भूति इस प्रस्तावप्रकरण को समाप्त कर रही है । आर्य साक्षात् यज्ञमान है । आर्य का इति के साथ युक्त हो जाना यज्ञमान का इति के साथ किंवा यज्ञ के साथ युक्त हो जाना है । अतएव इस अपने आर्य स्वरूपानुगत प्राजापत्यस्वरूप को जानने वाले यज्ञमान के लिए यह आवश्यक नहीं होता कि, वह आहुतिकाल में अस्त्विकों के पास रहे ही रहे । क्योंकि, आर्यसाक्षिण्य से ही यज्ञमानाग्निभ्य

आपत्ति नहीं उठाई जा सकती कि, पूर्वपठित सुगादापन ब्राह्मण का भी त्रिनाशनात्मक प्रकृत प्रयाजब्राह्मण में ही अन्तर्भाव है। कदाचित् यह कहना भी सुसंभव माना जा सकता है कि, प्रयाजब्राह्मण त्रिनाशनात्मक की नहीं है, अपितु स्वकर्माङ्गभूत सुगादापन-समन्वय से यह चतुर्नाशनात्मक ही है।

उक्त स्थिति को सामने रखते हुए यह भी निःसंकोच कहा जा सकता है कि, आत्वायनश्रौतसूत्र के—
अग्निर्हविति सुगादापनम् *—१।२।१९ इत्यादि सूत्र से आरम्भ कर 'सर्वान्नोत्तमेनोपायिष्यात्'—१।१।१६ इत्यादि सूत्रपर्यन्त १८ सूत्रों में प्रयाजकर्म की इतिकृत भ्यता का ही विरलोपण हुआ है। यही कारण है कि, पूर्व के सुगादापन ब्राह्मणमाध्य में हमने सूत्रानुगत बिध पद्धति-समग्र का दिग्दर्शन कराया है उसे बान्धूक का अपूर्ण छोड़ दिया है—(देखिए सू प स ५० सं १२७—१२८)। यही किन दो सूत्रों से इति-कृत भ्यता का दिग्दर्शन कराया गया है उसका अस्तुतः प्रयाजकर्म से ही सम्बन्ध है। अवश्य उचित है कि प्रयाजब्राह्मण के मूलानुवाद के अनन्तर क्रमप्राप्त सूत्रानुगत पद्धतिर्ग्रह नामक प्रकृत परिच्छेद में उस उक्त सूत्रद्वयात्मक पद्धतिर्ग्रह का समग्र करते हुए ही यहाँ सूत्रानुगत इतिकृत भ्यता का सान्दर्भिकरूप से विरलोपण किया जाय। इस सन्दर्भसङ्गति को लक्ष्य बना कर ही पाठक निम्नलिखित प्रयाजब्राह्मण (सूत्रानुगता प्रयाजकर्म पद्धति) का समन्वय करेंगे, यही आरम्भिक निवेदन है।

'स वै प्रवरयाभाजयति० (शत० १।५।१)' से आरम्भ कर—'अयानिमीक्षमाणो अपति० (शत १।५।२१)। यहाँ तक २९ कथिक्छात्रों में (२९ कथिक्छात्रात्मक 'होतृप्रवक्षास्य' नामक ब्राह्मण में) 'होतृ-वरण' कर्म का शेषपथिक-निरूपण हुआ है, जिसका प्रस्तुत शतपथमाध्य के पञ्चम वर्ष के—६* में पुनः से आरम्भ कर ११ वें पुनः पर्यन्त ५ पुनः में शेषपठित प्रतिपादन हुआ है। सूत्रक्रमानुसार—निभावेष्मसह-हाना०—का भी ३।२।३—इस सूत्र से आरम्भ कर—'सम्पृष्टा उपविशत ३।२।१५। इस सूत्रपर्यन्त १९ सूत्रों में होतृवरणकर्म की इतिकृत भ्यता का विरलोपण हुआ है—(देखिए सू सं ८१ से ८४ पर्यन्त)। होतृवरणकर्मविरुध्भ्यता—विरलोपक उक्त त्रयोदशसूत्र-उन्दर्मात्मक सूत्रप्रकरण के अन्तिम 'सम्पृष्टा उपविशतः' इस सूत्र को प्रकरणसङ्गतिप्रसादक मान कर ही हमें प्रयाजकर्मविरुध्भ्यता—प्रतिपादक १६ सूत्रसम्पत्तीरमक सूत्रप्रकरण का समन्वय करना है।

सुगादापन-आभाजय नामक दो कर्मों को अपनी आज्ञाकर्म बनाने वाले प्रयाजकर्म से पहिले अपत्यस्य आदि श्रुतिश्रौतों में विहित पद्धति के अनुसार यथानुसार वरणकर्म का अनुगमन कर लिया है। वरणकर्मोन्नतर इत होना अपनी प्राण्याग्नि-सम्पत् को मनो-वाक् से युक्त करने के लिए मनोरूप अवश्य के, तथा वाक् रूप आग्नीष के अश्वप्रवेष्ट का स्पर्श करता है *। स्पर्शकर्मानन्तर—X 'यमोर्षीर्ह्रस्वान्नु०

*—आभाजय आग्नीष वसम्पृष्टति (होता)। मनो वाऽअपत्य बाधोता। तन्मनस्वैरैवज्ञानं च सन्दधति—शत १।५।११।

—इस सम्बन्ध में यह स्मरण रखना चाहिए कि, स्पर्शकर्मानन्तर होनाके द्वारा प्रयुक्त स्वस्त्ययनबन्ध की इतिकृत भ्यता का का बाधन श्रौतसूत्र में उल्लेख नहीं हुआ है बल्कि स्वयं शतपथ में यह विहित है। यमोर्षी-र्ह्रस्वान्नु से आरम्भ कर—येन यमा इव्यमावो बहानि यहाँ तक की हस्तधनुक इतिकृत भ्यता सूत्र में क्यों उद्धृत नहीं हुई? इस प्रश्न का उत्तर अज्ञात है। अतिविहित होने से अनुगमन इसका अवश्य ही किया जाता है।

(४)-सूत्रानुगतपद्धतिसंग्रह —

सन्दर्भसङ्ग्रह —

त्रिशास्त्रात्मक प्रयागशास्त्र से पहिले 'सुगदापन' का स्थान है। उक्तमें १-सुगदापनकर्म, २-आभाषण-प्रत्याभाषणकर्म, इन दो कर्मों की इतिकर्तव्यता का निरूपण हुआ है। तदनन्तर प्रकृत के त्रिशास्त्रात्मक प्रयागशास्त्र में प्रयागकर्म की छोपतिक इतिकर्तव्यता का विरोधण हुआ है। इस दृष्टि से १-सुगदापन, २-आभाषण, ३-प्रयाग, इन तीनों को हम पूरक पूरक तीन कर्म मान सकते हैं। कर्तृव्यवृत्ति यास्त्र में ऐसी है कि, सुगदापन, आभाषण, इन दोनों कर्मों का भी प्रयागकर्म में ही अन्तर्भव मानना चाहिए। क्योंकि 'अग्निहोत्रं वेदोक्तं होत्रम्' इत्यादि नवव्याख्यात्मक निगदमन्त्रपाठात्मक होत्रोक्त सुगदापन कर्म के वृत्तकीमन्त्रों। सुगदापन इति पाँचवी व्याख्याति के 'वृत्तकीम्' इति फोन्वारण के साथ ही अन्त्यम् 'उपमृत्' का ग्रहण कर लेता है। होत्र के 'वृत्तकीम्' फोन्वारण के साथ अन्त्यम् का उपमृत्-ग्रहण करना ही वस्तुतः 'सुगदापन' कर्म है। 'उपमृत्' सुक् है। इनका सम्मन्त्रक ग्रहण ही 'सुगदापन' है।

'सुगदापन (उपमृत्ग्रहण)' होता है समिदाग्नि में आग्याहुति देने के लिए जिस आग्याहुति कर्म को प्रयागकर्म कहा गया है। आग्याहुति के प्रधान में अन्त्यम्, आग्नीध्र होता, इन श्रुतिवर्गों की पारस्परिक मन्त्रप्रयोग से संकट होती है। यस्वरूप को अन्त्यम्-संकेत से निवृत्त करने वाला, अन्त्यम्-निवृत्त, अग्रपक्ष वागव्यापारविश मन्त्रव्याख्याति का प्रयोग ही संकट है। इस संकटकर्म के लक्षण को अन्त्यम्-अन्त्य ओष्ठ, 'यब'-ये यबामहे'-'ओष्ठ' ये पाँच निगदमन्त्र, किन्तु एक ही निगदमन्त्र की पाँच व्याख्यातियाँ हैं। इन पाँचों व्याख्यातियों के द्वारा कर्म में ऐक्यत्व (संविदाना) बन कर ही आग्याहुतिरूप प्रयागकर्म की इतिकर्तव्यता पूरी की जाती है। ऐक्यत्वमात्रात्मिक संकट की प्राप्ति का लक्षण मन्त्र का उन्वारण ही 'आभाषण-प्रत्याभाषण' कर्म है किन्तु शास्त्रार्थों यही है कि, निगद मन्त्र में ही जिस आग्याहुति से प्रयागकर्म होने वाला है उसके लिए पु-लोकेत्य प्राणवेक्यता यही आभाषण, एवं आग्याहुति का ग्रहण कर प्रयागकर्म को उत्पन्न करता है।

इस प्रकार सुगदापनकर्म यह आभाषण-प्रत्याभाषण कर्म भी कोई स्वतन्त्र कर्म नहीं है अपितु यह भी प्रयागकर्म का ही परम्परा पूरक बना हुआ है। क्योंकि आभाषण कर्म से उत्पन्न रहने वाले निगदमन्त्र की 'यब' व्याख्याति का 'यमिषो यब' इस रूप से प्रयाग के लिए एवं 'यबामहे-समिषो अन्त्य आग्याहुतिरूप' इस रूप से प्रयाग के लिए, ओष्ठ का आग्याहुति के लिए ही विनियोग हुआ है। इससे स्पष्ट है कि आभाषण कर्म प्रयाग का ही लक्षण है। इसी आधार पर हम कह सकते हैं कि पूर्वशास्त्र में विहित सुगदापन आभाषण, दोनों कोई स्वतन्त्र कर्म नहीं है अपितु दोनों प्रयागकर्म के स्वतन्त्रमात्रक बनते हुए प्रयागकर्म बन कर प्रयागकर्म में ही अन्तर्भव है। अतएव यह स्वीकार करने में भी बाध नहीं

पहुँच कर ईशानामिमुख लड़ा होकर आग्नीमि नामक श्रुतिरूप को लक्ष्य बना कर कहता है—‘ओ भावय’ ।
उत्तर में स्वस्थान में स्थित आग्नीमि अश्वयु को लक्ष्य बनाकर कहता है—‘अस्तु औषट् । अनन्तर तत्रैव
ईशानामिमुख लड़ा हुआ अश्वयु—होता को लक्ष्य बनाकर कहता है—‘समिधो यव’ । ‘समिधो यव’ रूप से
होता के प्रति प्रीय कर इधर अश्वयु वो जुड़ को उपपत्त पर से पूर्व की ओर—आहवनीयाम्नि की ओर उतार
कर आहुति के लिए समर्पण होता है, उधर होता अश्वयु से प्रेरित होकर समिधो यवक निम्न लिखित याम्या
मन्त्र का स्वस्थान से उच्चारण करता है—

‘ओ—ये ३ यजामहे (१) समिधः, समिधो अग्न आन्यस्य ध्यन्तु ३ नो ३ पट्’ इति ।

होता के उक्त याम्यामन्त्रीम्धारण की अन्तिम ‘ओ ३ पट्’ इस म्प्राकृति के साथ यह अश्वयु—उद्गसित
आन्य के तृतीयांश को आहवनीयाम्नि के अतिशय रूप से प्रबलित भाग में (समिद्धतमे) जुड़ से आहुति
दे देता है । यही प्रथम प्रयागकर्म है । इसी क्रम से शेष चारों प्रयागों की आहुति होती है । इसप्रकार यथा
क्रम पञ्च प्रयागों का समिद्धतम अग्नि में अनुष्ठान होता है । अन्तर केवल यही है कि, प्रथम प्रयाग में होता
के प्रति बध्नुत्पुरुष समिधो यव का जैसे समिधो यव इत्यादि—रूप से नाम ग्रहण होता है वैसे द्वितीय—
तृतीयांश—इमन्त श्रुतिरूप अनुपात्, इट्,—वर्हि—स्वाहा—नामक शेष चार प्रयागों में होने वाले प्रीय में
नामोन्धारण कर केवल यव ‘यव’ रूप से ही होता के प्रति प्रीय होता है । इसके साथ ही यह भी स्मरण
रखना चाहिए कि बिना समय होता ‘ये यजामहे समिधः’ इत्यादि बोल चुकता है, सम्भवित क्षण में ही
यजमान निम्न लिखित त्यागमन्त्र बोलता है—

“इति समिधुभ्यो न मम । एको मम, एका तस्य—यमहं द्वेष्मि । (यदि न द्विष्यात्
तदा तु) योऽस्मान् द्वेष्टि, यच्च यय द्विष्म (इत्येव ब्रूयात्) । त्विषिमान् भूयासम्”
इति ।

तत्पर्य यह निकला कि उधर होता याम्यामन्त्र बोल चुकता है उसके मुख से ‘वा ३ पट्’ निकलता
है, इधर यजमान उक्त त्यागमन्त्र बोलना आरम्भ कर देता है । होता के वषट्कार के परचात्, यजमान के
त्यागमन्त्र के बोलते समय ही अश्वयु आहुति देता है । इधर अश्वयु होता के औषट् उच्चारणानन्तर अग्नि
में आहुति देता है, उधर होता याम्यामन्त्रोच्चारणसमयविहोचरकाल में स्वस्थानवर्ष निम्न लिखित मन्त्रीम्धारण
करता हुआ अपने इदस्थान का स्पर्श करता है यही क्रम शेष चारों प्रयागों में समझना चाहिए—

“वषट्कार ! मा म आयु प्रमोषीर्वागो ज सहीजो भयि—

प्रास्थापानां पाठम्” (इति होता पठति पाज्यानिन्तरम्) इति ॥

नामग्रहणानुगत—बध्नुत्पुरुष समिध्—नामक प्रथम प्रयागकर्म की इसी इतिकर्तव्यता का स्पष्टीकरण
करते हुए वृत्कार करते हैं—

इत्यादि क्षणिक स्वस्त्वयनयन कर्म करता है (१०८ पृ) । स्वस्त्वयनयनकर्मसमाप्त्यनन्तर 'होतृपूजन' नामक स्वस्थान की ओर शीट कर समन्वयक वृत्तनिरसन करता हुआ यथास्थान बैठ जाता है—(११ पृ) । बैठने के अनन्तर देवस्तुति करता है (११ पृ) । इसपर होता वा अपनी यह इतिक्रमव्यथा पूरी करता है उपर होता के द्वारा स्वांश-प्रदेश से स्पष्ट अण्वयुं आग्नीध्र, दोनों स्थानान्तर-अपने अपने स्थानों में बैठ जाते हैं । इसप्रकार अत्रान्तरकर्मसंग्रहामक वरणकर्म समाप्त किया जाता है, जिस का— सम्मुख उपस्थित एव (१।२।१५) इस सूत्र से उपसंहार हुआ है । अनन्तर क्या होता है ? दूसरे स्थानों में वरकर्म-नन्तर श्रुतिवत् लोग प्रकृत पुर्यमासेष्टिकर्म के किस अत्रान्तर अर्थ कर्म का अनुगम करते हैं ? इसी प्रश्न का समाधान करता हुआ—प्रयागकर्मसंविदक व्यापक निम्न लिखित आनुगत पद्धतिसंग्रहप्रकरण पद्धति-प्रेमियों के सम्मुख उपस्थित होता है ।

वरकर्मनन्तर श्रुतदेवताओं का यजन होता है । यही श्रुतयजन 'प्रयागकर्म' कहलाता है । प्रयागकर्म में विहित आग्न्यहुति के प्रयाग के लिए प्रागदेवताओं का अग्नि के द्वारा इस यज्ञ में सम्मेलन अवैधित है । तब ही होता के द्वारा वरकर्मनन्तर सुगादापनकर्म, एवं अग्न्य श्रुतिवत् सहयोग के आभाकण-प्रत्याभाकण-कर्म विहित है । इतिक्रमव्यथा का प्रकार यह है कि,—

होतृपूजन' नामक स्वस्थान पर बैठकर आहवनीयाग्नि की ओर दक्षिणपट करता हुआ होता—विरवेदेवा रास्त न मा ष्येह इत्यादि वरणकर्मोद्धृत मन्त्रबप करने के अनन्तर उपोशु-उत्कस्वर की नियत मर्त्यादि से निम्न लिखित सुगादापननिगद का पाठ करता है—

“ओम् अग्निर्होता वेत्स्वग्नेर्होत्रं वेत्तु पावित्रं साधु ते यजमानदेवता (इत्युक्त्वै) ओर्द्धिर्न होतारमपृथा (इत्युपाशु), धृतवतीमन्त्रस्य सुषमास्मत्स्व देवयुषं विश्ववतारमीकामहे देवाँ २॥ ईडे न्यान्-नमस्याम नमस्याम् यजाम यक्षिष्यन्” (इत्युक्त्वै) । शत० १।२।३।१-३।-

जिस समय होता उक्त मन्त्र का पाठ करता है और उस के मुख से—मन्त्र का 'वृत्तवतीम्' पद निकलता है, उसी समय पदोच्चारण के अग्न्यवहितोत्तरकाल में ही स्वस्थान में स्थित अण्वयु उद्धृत-उपशुत नामक सुओं का प्रवह करता है । यही एव का समन्वयक 'सुगादापन' (सुगादान) कर्म है । प्रयागकर्म समन्वयक है सुगादापन तद्वत् है उत्तरमिहित में विहित है, अतएव प्रयागों में विहित सुगादापन 'अग्निर्होता' इत्यादि मन्त्रोच्चारण पूर्वक ही होता न्यावप्राप्त है । हाँ वहाँ प्रयागामात्र है वहाँ एक्की ही सुक का आधान होता है । इसी विशेषता का साथ ही समन्वयक सुगादापन का स्पष्टीकरण करते हुए स्वकार में कहा है—

(१)—“अग्निर्होति वि सुगादापनं प्रयाजेषु, सन्निधेः” । (१।२।१३।) ।

इसप्रकार होता के 'धृतवतीम्' पदोच्चारण करने के अग्न्यवहितोत्तरकाल में अण्वयु-उद्धृत-उपशुत-लेकर इच्छियों से पूर्व एवं अग्निपरिधियों से परिचय की ओर निगत 'उत्तर' नामक मार्ग से अपने नामपात्र को धरती करता हुआ वेदि के दक्षिण पार्श्व में आहवनीय के उत्पीर के हुए 'सन्निधि' स्थान में पहुँचता है । वहाँ

प्रश्न का तात्पर्य स्पष्ट है। आदेश यह है कि, चौथे प्रयाग में ही आत्म ग्रहण करना चाहिए। वहाँ ६, अथवा ११ प्रयागानुयाग हैं, वहाँ आरम्भ के तीन प्रयाग-कर्मोन्तर चौथे में ग्रहण कर लिया जायगा, और यहाँ तक तो 'चतुर्थे समानयति' आदेश का यथावत् [पञ्चप्रयागपञ्चवत्] पालन होनायगा। परन्तु ६ पञ्च में ५ प्रयाग ११ पञ्च में ७ प्रयाग, शेष रह जाते हैं। चतुर्थ प्रयाग में यही आत्ममात्रा से ही शेष ५, अथवा ७ प्रयागों की इतिक्रम व्याप्ति सम्भव है। तर्ज्य पुनः आत्मग्रहण आवश्यक रूप से अपेक्षित है। ऐसी स्थिति में यदि चतुर्थान्तर अपेक्षावश आगे के प्रयागों में आत्मग्रहण किया जाता है, तो-चतुर्थे समा नयति' नियम का म्यापात होता है। यदि इस नियम की रक्षा के लिए आगे ग्रहण नहीं किया जाता, तो इतिक्रम म्यता पूरी नहीं होती। इसी प्रासङ्गिक विमतिपति का निराकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि—

प्रयागवृद्धि-पञ्च में मी चतुर्थ-चतुर्थ की आहूति कर लेनी चाहिए। तात्पर्य सूत्रकार का यही है कि मान लीजिए किसी विकृति-स्थिति में ६ प्रयाग हैं। वहाँ यह व्यवस्था होगी कि, आरम्भ के १ २ ३, प्रयागों की इतिक्रम म्यता तो पूर्णरूप से सुनिश्चित आत्म से पञ्चप्रयाग-पञ्चवत् पूरी कर दी जायगी। ४ वे प्रयाग में मी पञ्चप्रयागपञ्चवत् आत्मग्रहण कर 'चतुर्थे समानयति' का पालन कर लिया जायगा। इन चतुर्थप्रयागोपक्रम में यही आत्म से ४ ५, ६, इन तीन प्रयागों की इतिक्रम म्यता पूरी हो जायगी। अब ७ ८, ९, इन तीन प्रयागों के लिए आत्म की अपेक्षा होगी। इसके लिए सातवें प्रयागोपक्रम में [९ ठे प्रयाग की समाप्ति के अनन्तर] द्वारा आत्म ग्रहण होगा जो कि-“चतुर्थाच्चतुर्थे” भाव से चौथा ही पड़ेगा। चौथे प्रयाग से सातवाँ प्रयाग चौथा पड़ेगा, अतएव सातवें में आत्म समानयन करते से “चतुर्थे समानयति” नियम का मी पालन होनायगा इतिक्रम म्यता मी पूरी हो जायगी। यही चतुर्थाच्चतुर्थे” नियम एकादश प्रयाग पञ्च में काम देगा। ११ प्रयाग पञ्च में आरम्भके १ २ ३ की इतिक्रम म्यता पूर्ण यही आत्म से गताय है। ४ वे में पञ्चप्रयाग पञ्चवत् आत्म ग्रहण है। इस चौथे से चौथा सातवाँ से चौथा १० वा है। अतः वहाँ उत्तम और दशम में आत्मग्रहण से चतुर्थे समानयति का पालन होनायगा। इसप्रकार नव प्रयाग पञ्च में “चतुर्थाच्चतुर्थे” (सप्तमे) रूप से पञ्चप्रयाग-पञ्चापेक्षया एक बार अधिक आत्म ग्रहण होगा। एवं एकादश प्रयाग पञ्च में-“चतुर्थाच्चतुर्थे”-(सप्तमे) पुनश्चतुर्थाच्चतुर्थे (सप्तमात्) चतुर्थे (दशमे) रूप से पञ्चप्रयागपेक्षया दो बार अधिक आत्म ग्रहण होगा। यही व्यवस्था नवैकादशानुयागों में मान्य होगी जिस प्रासङ्गिक व्यवस्था का निम्न लिखित तालिका से स्पष्टीकरण हो रहा है—

प्रकृति-स्थिति:—

पञ्चप्रयागाः—	१-सन्तयागात्मकः—प्रथमप्रयागः—	प्राचीतात्म्येनाहुति
	२-प्रीत्ययागात्मकः—द्वितीयप्रयागः—	,
	३-प्राज्ञयागात्मकः—तृतीयप्रयागः—	
	४-शरदायागात्मकः—चतुर्थप्रयागः—	
	५-हेमन्तयागात्मकः—पञ्चमप्रयागः—	,

(२)-‘धृतवतीमित्युक्तं सुचावादाय, अतिक्रम्य, आभाव्य, आह-

‘समिधो यजे’ति । पञ्चप्रयाजान्त्समिधतमे (जुहुयान्)’ ॥ (३२१७)

(३)-‘यज यजेति शेषम्’ (३२१८) ।

अब पञ्च प्रयाजों से सम्बन्ध रखने वाली कुछ एक उन विशेषताओं का सूचक दिग्दर्शन करा रहे हैं, जिनका आग्रह भाग में स्पष्टीकरण हुआ है । जिस पूर्वोक्त स्थान पर कहा होकर अश्वत्थ प्रयाजकर्म (आहुतिकर्म) करता है, उसे उही स्थान पर लड़े रहना चाहिए । अविवासी भाव से ही प्रयाजाहुति देनी चाहिये । अथवा इसी सम्बन्ध में एक दूसरा पक्ष यह भी है कि, प्रतिप्रयाज भाग में आहकनीय के समुत्त पूर्ण स्थान से अतिक्रम्य कर आगे आगे बढ़ते हुए आहुति देनी चाहिए । इस प्रकार मर्यादा सूचक ने दोनों पक्ष उद्घृत कर दिये हैं । तथापि भुक्ति के-‘तु यथा न कुर्वीत । यत्रै विद्वन् प्रभावेन्य आभावकत्, तव यव नापक्षमेत् (शत १।५।४।७) इस विद्वान्त के अनुसार अनाक्रमवात्मक प्रथम पक्ष ही विशान्ध पक्ष समझना चाहिए ।

वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-रस-समित, वसुन्पात, बर्हि इन तीन प्रयाजों के लिए तो जुहू में पहिले से प्रुवा-हाय चतुर्गर् पटीत आत्म की ही आहुति देनी चाहिए । परन्तु शस्-रस जोड़े ‘बर्हि नामक-प्रयाज का अनुष्ठान करने से पहिले जुहू में उपमृत् से आत्म ग्रहण और करना चाहिए । क्योंकि प्रुवा से उपमृत् में आहो कृत्वा (आठ बार करके) जो आत्म ग्रहण होता है, उस पटीत आत्म की मात्रा में से अन्न भाग तो अनुपाजों के लिए विहित माना गया है, एवं अन्न मात्रा का प्रयाजकर्म के लिए आदेश हुआ है । अतएव जुहू में उपमृत् से प्रयाजकर्मात् आये आत्म का ही ग्रहण करना चाहिए । इस सम्बन्ध में वह भी ध्यान रखना चाहिए कि, आत्मग्रहण करते समय कहीं जुहू का उपमृत् से स्पर्श न हो जाय । अननमुरान् (दोनों का स्पर्श न करते हुए, दोनों को पुष्कल रखते हुए) ही चतुर्थ प्रयाज में आत्मग्रहण विहित है जिसकी उपपत्ति मत्तानुवाद में कतार्द का मुनी है ।

अब इस आत्मसमानवन-कर्म के सम्बन्ध में एक प्राचक्षिक प्रश्न उपस्थित होता है । प्रकृत पूर्वमासेधि ‘प्रकृतिमाग’ है । एवं इसके आधार पर जिस आध्यायनादि अन्व इष्टियों ‘प्रकृतिमाग’ है । ‘प्रकृतिमाग’ कृति, कत स्या इस मीमांसा-विद्वान्नुसार कुछ, प्राचक्षिक विशेष इष्टिकर्तव्यताओं को छोड़कर इन विष्टि-भूता इष्टियों में प्रकृतिमाग ही अनुगमन किया गया है । उदाहरण के लिए प्रकृतिमाग प्रयाजकर्म को ही लीजिए । जिस प्रकार प्रयाजकर्मप्रकृतिभूता प्रकृत की पूर्वमासेधि विहित है एवमेव प्रकृतिभूता अन्व इष्टियों में भी प्रयाजकर्म संपटीत माना गया है । हाँ दोनों प्रयाजों की संख्या में अन्तर ही भिन्न है । प्रकृति इष्टि (पूर्वमासेधि) में वहाँ पाँच प्रयाज विहित हैं, वहाँ अन्व प्रकृति-इष्टियों में ११ प्रयाज माने गए हैं । किसी प्रकृति में ५ प्रयाज हैं तो किसी में ११ प्रयाज है । प्रकृति इष्टियों से सम्बन्ध रखने वाले इस प्रमाण काय ही प्रयाजसम्मानरूप ही अनुयाग संख्याइष्टि के आधार पर ही आत्मसमानवन कर्म के सम्बन्ध में वह प्राचक्षिक प्रश्न उपस्थित होता है कि वहाँ प्रयाजानुवाहइष्टि है वहाँ आत्मसमानवन की क्या व्यवस्था होगी !

जिस प्रकार 'एवं सर्वत्र' (१।२।२५) सूत्रादेशानुसार ऊहू-उपसृत् का • अण्पूहन होममात्र में समानरूप से विहित है, एवमेव ऊहू-उपसृत् का नामिदम्न प्रवेश में धारण भी होममात्र के लिए ही विहित समझना चाहिए। तात्पर्य यह है कि आहुति के लिए पड़ीत उपसृत् युक्त-प्राक्प्रतिपूर्व ऊहू को नामिसमानप्रवेश में ही रखना चाहिए। एव होममात्र में इसी नियम का अनुगमन करना चाहिए।

जिस समय होता 'यि यन्मादे समिच' समिचो अग्न आग्न्यस्य ब्यन्तु वौषट्' इत्यादि याक्वा बोल चुकता है, अनन्तर ही होता त्यागमन्त्र का उच्चारण करता है यह पूर्व में कहा जा चुका है। यद्यमानकृत यही कर्म 'प्रयाजानुमन्त्रण कर्म' कहलाया है। सूत्रकार कहते हैं कि प्रथम प्रयाजानुमन्त्रण में 'एको मम, एका तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि, यच्च नम द्विष्म' इस वाक्य का समावेश करना चाहिए। एवमेव आगे के शेष चार प्रयाजकर्मों से सम्बन्ध रखने वाले तीन प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों में (२ १-४ में) क्रमशः यथासंख्य- 'द्वौ मम-तस्य', त्रयो मम-विस्तृतस्य, चत्वारो मम-चत्सृतस्य इत रूप से मिथुन-युष्म-माषों का समावेश करना चाहिए। सर्वान् के पाँचवें प्रयाजानुमन्त्रण में (युष्मोत्तर के स्थान में)-'पञ्च मम-न तस्य किञ्चन योऽस्मान् द्वेष्टि' इत्यादिकर्म से 'न तस्य किञ्चन' इस वाक्य का सन्निवेश करना चाहिए। इसके अतिरिक्त पाँचों प्रयाजों से सम्बन्ध रखने वाले यद्यमानकृत के पाँचों प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों के अन्त में क्रमशः त्विषिमान्, अपविषिमान्, यशस्वी ब्रह्मचर्त्सी, अमाद' (भूषाठम्) इन व्याहृतियों का सम्बन्ध धीरे धीरे देना चाहिए। ऊहू-उपसृत्-धारणानुगत निष्कमिश्रेश का, तथा प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों से सम्बन्ध रखने वाली इसी विग्रहता का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

(११)—“नामिदेरो धारणम् (१।१।११)।

(१२)—“प्रयाजानुमन्त्रण—“मेको ममैव तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च नम द्विष्म” इति”। (१।१।२)।

(१३)—“एव मिथुनैर्बयास स्मृम्” (१।१।३)।

(१४)—“न तस्य किञ्चनेति पञ्चमे” (१।१।४)।

(१५)—“त्विषिमान्, अपविषिमान्, यशस्वी ब्रह्मचर्त्सी अमाद” इति च (१।१।५)।

पञ्च प्रयाजकर्मों की इतिक्रम ब्यथा त्रिन मन्त्रामन्त्रों से सम्पन्न होती है उनके उच्चारण के अनन्तर यद्यमान अपनी ओर से प्रयाजसंख्यानुसार मन्त्रोच्चारण करता है। यद्यमानकृत यही कर्म प्रयाजानुमन्त्रण कहलाया है। इस कर्म के सम्बन्ध में पूर्व के ११ वें सूत्र के द्यप यह विधान स्थापित किया गया है कि, पाँचों प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों में से आरम्भ के चार मन्त्रों में क्रमशः १) — एका-एका, — (२) — द्वौ द्वौ, — (३) — त्रयो-त्रिषो, — (४) — चत्वारो-चत्सुः — इन चार मिथुनमाषों का समावेश होता है। पाँचवें अनुमन्त्रण में केवल 'पञ्च मम-न तस्य किञ्चन योऽस्मान् द्वेष्टि' इत्यादि का समावेश होता है। तात्पर्य यही है कि चार मन्त्र मिथुनसम्पत्ति से युक्त हैं पाँचवाँ मिथुनमाष से शक्ति है। जिस प्रकार नवैकदश प्रयाजपञ्च में आग्न्यसमानयन की विग्रहविधि हुई थी, एवमेव नवैकदश प्रयाजपञ्च में यद्यमानकृत का

•—अण्पूहन—अण्पूहन—उपसृत् उपरि निशानम्।

अण्पूहन—अण्पूहन—उपसृत्।

विकृति-इष्टि —

(नवप्रयासादिमध्य)

१—पृथिव्याज्ज्येन। हविः।

२-

—

(१)—४—चतुर्थे समान्यदि

(२) — ५ — पृथिव्यान्वेनाहवि

(4) — 4 —

(४)---४---सुतुर्षाम्बुतुर्षे समानयति

८—परीक्षाभ्येनाह्वयि

11

विह्वलि-इष्टि —

(एकदशप्रपादात्मिका)

१—एषांवाग्येन। इति।

2-

—

(१)—४—चतुर्थे समानपति

(२) — ५ — पहीव्यस्येनः दुःखि

(३) — ४ —

(१)-()-७-चतुर्षान्चतुर्थे लमानवति

(२) ————— पृथिव्याभ्येनाहुति

(4) ————— ,

(४)—— १०—चतुर्थ्याम्बुधये समानयति

११—यदीत्ताम्येनादुवि-

प्रयागदर्शन से सम्बन्ध रखने वाली सभी विशेषताओं का स्पष्टीकरण क्या दिया गया। अब इस सम्बन्ध में केवल आहुति विशेषता और शेष यह बाती है। आहुति कैसे देनी चाहिए?, आहुति देते समय जुहु-उपस्थ का सम्बन्ध कैसा रहना चाहिए? इसी परम का समाधान करते हुए सूत्रकार करते हैं कि आहुति को चाहिए कि उपस्थ के ऊपर रखी हुई जुहु को उपस्थ को मुख्य भाग की ओर से सावधानी से उठार उठे जुहु को प्राचीमुख रहता हुआ प्रथमाहुति प्रदान करे। प्रथम आहुति के अनन्तर उसी पद्धति से उपस्थ के ऊपर जुहु रख दे। अनन्तर उसी पूर्वक्रम से उपस्थ से उठार कर द्वितीयाहुतिप्रदान करे। इस प्रकार पाँची प्रयागाहुतिओं में ही जुहु को उपस्थ पर रख रख कर, उठार उठार कर आहुति-कर्मोत्पत्तिप्रदायक पुरे करे। केवल प्रयागदर्शन में ही यह-अप्यहन अपहरणकर्म आवश्यक हो, यह बात नहीं है। अग्नि होममात्र में इसी नियम की व्याप्ति समझनी चाहिए, परन्तु सर्वहोम में आहुति देनी चाहिए। निम्न लिखित सूत्र प्रयागदर्शन से सम्बन्ध रखने वाली इसी विशेषताओं का स्पष्टीकरण कर रहे हैं—

(४) — 'प्रवर्तिष्यन्' (२।२।१६) ।

(५)— 'पूर्वं पूष वाऽमित्रमम् (१।२।२) ।

(६) — उपभृता बुद्धाम्नायति अनभमृशन् चतुषम् (१।२।२१) ।

(७)—‘एष प्रहस्यो’ (१।२।२२) ।

(न) — "अनुपपद्येदु च" (१।२।२३) ।

(६)—“उत्तरं शुभमस्तु, प्राचीनवद्वत्तु भवति” (१।१।२४)

(१) — एवं सर्वत्र' (१।२।२५) ।

इति—कात्स्निकमधीत्यर्थे तृतीयाध्याये द्वितीया कश्चिदका समाप्त्या

त्रिस प्रश्न 'एवं सर्वत्र' (३।२।२५) सूत्रादेशानुसारं शुद्ध-उपसृत् का * अभ्युहन होममात्र में समानरूप से विहित है, एवमेव शुद्ध-उपसृत् का नामिदम्न प्रदेश में चारण भी होममात्र के लिए ही विहित समझना चाहिए। तात्पर्य कहने का यही है कि आहुति के लिए यही उपसृत् युक्त-प्रायश्चित्तपूर्ण शुद्ध को नामिसमानप्रदेश में ही रखना चाहिए। एवं होममात्र में इसी नियम का अनुगमन करना चाहिए।

त्रिस समय होता 'ये यथाहो वमिष' वमिषो अग्न आग्न्यस्य स्यन्तु नोष्ट इत्यादि याग्या वेला चुकता है अनन्तर ही होता त्यागमन्त्र का उच्चारण करता है, यह पूर्व में कहा जा चुका है। यजमानकृत यही कर्म 'प्रयाजानुमन्त्रण कर्म' कहलाया है। सूत्रकार कहते हैं कि, प्रथम प्रयाजानुमन्त्रण में 'एको मम, एकं तस्य योऽग्रमान् द्वेष्टि, यज्ञं वयं द्विष्य' इस वाक्य का समावेश करना चाहिए। एवमेव आगे के शेष चार प्रयाजकर्मों से सम्बन्ध रखने वाले तीन प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों में (२ १-४ में) क्रमशः यथासंख्य-- 'द्वौ मम-तस्य, त्रयो मम-विश्वस्य, चत्वारो मम-चतस्रस्तस्य' इस रूप से मिथुन-गुग्म-मावों का समावेश करना चाहिए। सर्वांत के पाँचवें प्रयाजानुमन्त्रण में (गुग्मोत्तर के स्थान में)-'पञ्च मम-न तस्य किञ्चन योऽग्रमान् द्वेष्टि' इत्यादिरूप से 'न तस्य किञ्चन' इस वाक्य का अविवेक करना चाहिए। इसके अतिरिक्त पाँचों प्रयाजों से सम्बन्ध रखने वाले यजमानकृत पाँचों प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों के अन्त में क्रमशः रिषिमान्, अपचिषिमान्, वरास्वी ब्रह्मवर्चसी, अज्ञाद् (भूगर्भ) इन व्याहृतियों का सम्बन्ध और कर देना चाहिए। उपसृत्-धारणानुगत नियमविशेष का, तथा प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों से सम्बन्ध रखने वाली इसी विशेषता का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

(११)—'नामिदेशे चारणम् (३।३।१)।

(१२)—'प्रयाजानुमन्त्रण—'मेको ममैका तस्य योऽग्रमान् द्वेष्टि यज्ञं वयं द्विष्य' इति ।

(३।३।२)।

(१३)—'एव मिथुनैर्बजात् स्पर्शम्' (३।३।३)।

(१४)—'न तस्य किञ्चनेति पञ्चमे' (३।३।४)।

(१५)—'रिषिमान्, अपचिषिमान्, वरास्वी ब्रह्मवर्चसी अज्ञाद्' इति च (३।३।५)।

पञ्च प्रयाजकर्मों की इतिकृत न्यता जिन याग्यमन्त्रों से सम्पन्न होती है उनके उच्चारण के अनन्तर यजमान अपनी ओर से प्रयाजकस्यानुसार मन्त्रोच्चारण करता है। यजमानकृत यही कर्म प्रयाजानुमन्त्रण कहलाया है। इस कर्म के सम्बन्ध में पूर्व के ११ में सूत्र के द्वारा यह विद्वान्त स्थापित किया गया है कि पाँचों प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों में से आरम्भ के चार मन्त्रों में क्रमशः १) —'एको-एकं, -(२)-'द्वौ द्वे, -(३)-'त्रयो-तस्य, -(४)-'चत्वारो-चतस्रः'—इन चार मिथुनमावों का समावेश होता है। पाँचवें अनुमन्त्रण में केवल 'पञ्च मम-न तस्य किञ्चन योऽग्रमान् द्वेष्टि' इत्यादि का समावेश होता है। तात्पर्य यही है कि, चार मन्त्र मिथुनसम्पत्ति से युक्त हैं, पाँचवाँ मिथुनमाव से वञ्चित है। त्रिस प्रश्न नवैकादश प्रयाजपक्ष में आग्न्यमानयन की विप्रतिपत्ति हुई थी एवमेव नवैकादश प्रयाजपक्ष में यजमानकृत

*—अभ्युहन—अभ्युहन—उपसृत् उपरि निधानम्।

अवहरण—अवहरण—उच्चारणम्।

विकृति-इति —

(नवमयावातिमका)

१—एहीताम्नेनाहुतिः

२—

३—

(१)—४—चतुर्थे समानयति

(२)—५—एहीताम्नेनाहुतिः

(३)—६—

(४)—७—चतुर्थ्यान्चतुर्थे समानयति

८—एहीताम्नेनाहुतिः

९—

विकृति-इति —

(एकदशमयावातिमका)

१—एहीताम्नेनाहुतिः

२—

३—

(१)—४—चतुर्थे समानयति

(२)—५—एहीताम्नेनाहुतिः

(३)—६—

(१)—()—७—चतुर्थ्यान्चतुर्थे समानयति

(२)—८—एहीताम्नेनाहुतिः

(३)—९—

(४)—१०—चतुर्थ्यान्चतुर्थे समानयति

११—एहीताम्नेनाहुतिः

प्रयागकर्म से सम्बन्ध रखने वाली सभी विरोधवाधों का स्वीकरण कर दिया गया। अब इस सम्बन्ध में केवल आहुति विरोधवा धीर रोप रह जाती है। आहुति देते देनी चाहिए, आहुति देते समय जुह-उपसृत् का सम्बन्ध कैसा रहना चाहिए? इसी प्रश्न का समाधान करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि, अश्वत्थ को चाहिए कि, उपसृत् के ऊपर रखी हुई जुह को उपसृत् को मुखभाग की ओर से छबधानी से उठार उसे जुह को प्राचीमुख रहता हुआ प्रयत्नाहुति प्रदान करे। प्रथम आहुति के अनन्तर उची पद्धति से उपसृत् के ऊपर जुह रखे। अनन्तर उची पूर्वक्रम से उपसृत् से उठार कर द्वितीयाहुतिप्रदान करे। इस प्रकार पौर्वा प्रयागाहुतियों में ही जुह को उपसृत् रख रख कर, उठार उठार कर आहुति-कर्मोत्तिष्ठत्युक्त पुरो करे। केवल प्रयागकर्म में ही यह-अश्वत्थ अनवरतकर्म आवरतक हो यह बात नहीं है। अपिष्ट होममात्र में इसी नियम की व्याप्ति समझनी चाहिए, एकमेव सर्वहोम में आहुति देनी चाहिए। निम्न लिखित सप्त प्रयागकर्म से सम्बन्ध रखने वाली इन्हीं विरोधवाधों का स्वीकरण कर रहे हैं—

(४)—‘जुहस्तिष्ठत्’ (२।१।१८)।

(५)—‘पूर्वं पूर्वं वाडमिच्छामन्’ (१।२।२)।

(६)—‘उपसृत्ता जुहमानयति अनवमृशन् चतुष्पम्’ (१।२।२१)।

(७)—‘एव महाजौ’ (१।२।२२)।

(८)—‘अनुयायेतु च’ (१।२।२३)।

(९)—‘उत्तरा जुहुमश्वत्थं प्राचीमश्वत्थं जुहोति’ (१।२।२४)

(१०)—‘एवं सर्वत्र’ (१।२।२५)।

इति—काश्यपनवीर्यसूत्रे तृतीयाध्याये द्वितीया कश्चिका समाप्ता

ननप्रयाजपक्षे-इत्यम्

ॐ

- १—'एको मम०'
२—'द्वौ मम'
३—'त्रयो मम'

- (१) ४—'एको मम'
(२) ५—'द्वौ मम'
(३) ६—'त्रयो मम'

- (४) ७—'चत्वारो मम'

- (५) — { ८—'पञ्च मम'
९—'षष्ठ मम'

ॐ

एकादशप्रयाजपक्षे-इत्यम्

- १—'एको मम०'
२—'द्वौ मम०'
३—'त्रयो मम०'

- (१) ४—'एको मम'
(२) ५—'द्वौ मम०'
(३) ६—'त्रयो मम'

- (१) (४) ७—'एको मम'
(२) — ८—'द्वौ मम०'
(३) — ९—'त्रयो मम०'

- (४) — १०—'चत्वारो मम'
(५) — ११—'पञ्च मम०'

उक्त क्रमानुसार चतुर्थ-पञ्चम-प्राजवर्गों का आगन्तुक प्रयाजों से सम्बन्ध मानते हुए अनुमन्त्रणसम्पत्ति की अनुरूपता प्राप्त करना एक पक्ष है। अब इसी रूपरेखा के सम्बन्ध में एक दूसरा प्रकार बतलाया जाता है। चतुर्थ, पञ्चम प्रयाज नहीं, अष्टम प्रथम, चतुर्थ प्रयाज से आगन्तुक प्रयाजों में जो वर्ग प्राप्त है, उस के द्वारा भी निपुनसम्पत्ति की अनुरूपता प्राप्त की जा सकती है। प्रथम प्रयाज बहुदेवत्व है, अतएव आगन्तुक प्रयाजों में जो बहुदेवत्व प्रयाज होगा, उस के साथ प्रथम प्रयाज के वर्ग का सम्बन्ध होगा। चतुर्थ प्रयाज एकदेवत्व है, अतएव आगन्तुक प्रयाजों में जो प्रयाज एकदेवत्व होगा, उस के साथ चतुर्थ प्रयाज के वर्ग का सम्बन्ध होगा।

अब इसी सम्बन्ध में एक तीसरा पक्ष बतलाया जाता है, जो कि स्वरूप की दृष्टि में विद्वान्तपक्ष है। चतुर्थे तमानयति' इस भीत आदेशानुसार आम्बुमानयनवर्ग में नवैकदशप्रयाजपक्ष में 'चतुर्थाचतुर्थे' न्याय का समावेश टोक बन जाता है। किन्तु प्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रों के सम्बन्ध में ऐसा कोई भी विधान नहीं

२-तृतीयः प्रयज्ञः—

अध्वसु राह-आग्नीत्रं प्रति—‘ओ आवय’ इति ।

आग्नीत्रं आह-अध्वसु प्रति—‘अस्तु औपद्’ इति ।

अध्वसु राह-होतारं प्रति—‘यज’ इति ।

उत्तरथ-होता पठति—‘ये यजामहे-इहो अग्न आभ्यस्य व्यन्तु औपद्’

पाठानन्तरं-होता—‘यपद्वार मा म आधुः प्रमोर्षागोज’ सहोजो मयि प्राप्तापानी पातम्’

इति पठन्नात्मानमात्मन्योपसृशति ।

यजमानरथ—‘इदमिदंभ्यो न मम । त्रयो मम, विस्वस्तस्य योऽस्मात् द्वेष्टि, यच्च यय द्विष्य-यशस्वी मूयासम्’ इति पठति ।

अध्वसु रथ—‘यजमानोऽक्रमन्त्रपाठकाले, होतृर्पान्यामन्त्रपठितव्योपवन्ते समिदाप्यो जुहोति । सैषा तृतीयप्रयागेतिकर्तव्यता ।

४-चतुर्थः प्रयाज्ञः—

अध्वसु रथं स्नानयति । आभ्यस्यमानयनानन्तरं—

अध्वसु राह-आग्नीत्रं प्रति—‘ओ आवय’ इति ।

पान्’ (आ ओ १।१।२२ इ —‘वसिष्ठशुनकानां नारदशः, अत्रीणां चैके’ (आ ओ० १२।१ ८२) इत्यादि आत्मायन के सिद्धान्तानुसार—‘नारदशो अग्न आभ्यस्य वेत्तिष्ठति द्वितीयो वसिष्ठशुनकानां-अग्निप्रप्रपरं नां-अथवत्कृत्स्निकां-राबन्त्यानां प्रकाशमानाश्च’ (छां० ओ १०।३) इत्यादि छांद्वाक्य के सिद्धान्तानुसार—‘गान्धेयान्येकादराभीष्टकानि । तेषां वसिष्ठ-आत्रेयं-वाप्रपरं-गार्ग्यमद-मिति नारदशस्वति, मैत्रा विर्य-दर्वचमसं-मैथिक-मिषुमयवन्ति, अतोऽन्यानि छन्पात्सन्ति’ (या नि ८।३०) इत्यादि निष्कृष्टिद्धान्तानुसार—‘नारदशो द्वितीयः प्रयागो वसिष्ठशुनकानां छन्पादिष्वेषां गोत्राणाम्’ (आपस्तम्ब ओ सू १) इत्यादि आपस्तम्ब के सिद्धान्तानुसार, छन्पात्-प्रयाग के सम्बन्ध में विद्वत्स्य पक्ष का अनुयमन आकरयक हो रहा है । मगवान् आरक्तायन ने तो इस सम्बन्ध में और भी विरोधवादी का स्पष्टीकरण किया है (वैश्वि, आ ओ ११।१) । प्रकृत में प्रकृत्य केवल यही है कि, यदि यजमान का उक्त वसिष्ठ-शुनक-अग्नि-आदि गोत्र है तो उक्त के साम्यामन्त्र में—‘नारदशो अग्न आभ्यस्य वेत्तु औपद्’ इत्यप्रकार छन्पात् के स्थान में ‘नारदश’ का समावेश होय । साथ ही प्रयागानुमन्त्रण-मन्त्र में भी—‘इदं छन्पाते न मम के स्थान में—‘इदं नपर्यय, न मम’ का उल्लेख होगा ।

है। अस्तु यहाँ तो 'आगन्तूनामन्तेऽभिनिवेश' (उमावेश) —पू० मी० ५।२।१९—इत मीमांसा-विद्वान्-नुसार आगन्तुक १-७-८-९, १०-११-प्रयागों का सम्बन्ध अन्तिम (पञ्चम) प्रयागवर्त्म से ही नापाय है। अतएव उचित यही है कि नवप्रयागपद हो, अथवा तो एकदशप्रयागपद। उक्त आरम्भ के ४ प्रयागानु-मन्त्रसम्पन्नो में पञ्चप्रयागपदका चारों पुष्पो का उमावेश कर आगे के शेष मन्त्रों में पञ्च-पञ्च का ही उमावेश करना चाहिए। निम्न लिखित सूत्र अनुमन्त्रसम्पन्नी उक्त तीनों पक्षों का दिग्दर्शन करते हुए अन्तिम पद को ही विद्वान्त पक्ष मान रहे हैं—

प्रथमपक्षः (१९)—'आगन्तूनां चतुर्थं-पञ्चमास्यां, स्यानात्' । (१।१।१९) ।

द्वितीयपक्षः (१७)—'प्रथम-चतुर्थ्यां वा यथाशिक्षम्' । (१।१।१७)

तिस्रोतपक्षः (१८)—'सर्वास्या-उच्येन (पञ्चमेन), उपाशिक्षात्' (१।१।१८) ।

पञ्चप्रयागों में से प्रथम प्रयाग की इतिकर्तव्यता आरम्भ में बतलाई जा चुकी है। प्रकृत में इन पाँचों प्रयागों से सम्बन्ध रखने वाले आभाषण-प्रत्याभाषादि व्याहृतिमन्त्रों का होतृकृत क यन्त्रमन्त्रों का, तथा-यजमानकृत क प्रयागानुमन्त्रमन्त्रों का एकत्र संग्रह कर दिया जाता है, बिनका पूर्वप्रतिपादित प्रथमप्रयागे विकर्तव्यता के साथ समान समन्वय कर लेना चाहिए—

२-द्वितीयः प्रयागः—

अप्सु यद्-आनीत्र पति—'ओ भावय' इति ।

आनीत्र आह-अप्सु पति—'अस्तु औपद्' इति ।

अप्सु यद्-होतार पति—'यज' इति ।

उक्त होय पठति—ये 'यजामहे-तन्नूनपावन्न आभ्यास्य ये ३ तु' यो वद् ।

पाठानन्तरम् होय—'यपद्भर मा म आयु प्रमोषीर्वागोऽसहोऽनो

मयि प्रायापानो पातम्' इति पठन्-आत्मानमात्मस्य उपसृष्टति ॥

यजमानश्च—'इदं तन्नूनपाते न मम । द्वौ मम, द्वे तस्य योऽस्तमात् द्वेष्टि यं य ययं द्विष्टम्, अपयवित्तमात् भूयास्तम्, इति पठति । *

अप्सु च—'यजमानेऽहमन्त्रपाठकाले, होतृपात्र्यामन्त्रपठितशेषवन्ते समिधान्नी कुशेति ।
तथा द्वितीयप्रयागेतिकृत स्यात् * ।

* शतपथब्राह्मण में द्वितीय प्रयाग के सम्बन्ध में यद्यपि 'अयं तन्नूनपातं यवति' (शत १।५।११) इत्यपि रूप से केवल 'तन्नूनपात' का ही विधान हुआ है। तथापि शास्त्रान्तर से सम्बन्ध रखने वाली पद्धतियों के अनुसार इस सम्बन्ध में विशेषता रखने वाली विशेषता का भी उल्लेख ही अनुमान करना आवश्यक माना गया है। यजन्वाग्निरप्रयत्नयवतिष्ठन्नैरयशुनकनां कृत्वायवपयस्कृतीनां नापयंते द्वितीय प्रयागः, तन्पादमे-

आग्नीध्र आह-अध्वमु प्रवि—‘अस्तु औपद्’ इति ।

अध्वमु राह-होता प्रवि—‘यज’ इति ।

उत्तर-होता पठति—‘ये यजामहे-यर्हि रत्न आम्बस्य वेतु औपद्’ ।

पाठान्तर-होता—‘यपद् फार मा न आयु’ प्रमोषीर्वातो ज सहीजो मयि प्रमोषापानी पाठम्’ इति पठन्नात्मानमात्म्योपलुपति ।

यजमान-होता—‘इवं यर्हिपे न मम । चत्वारो मम, चतस्रस्तस्य योऽस्मान् द्वेष्ट, यज्य यय द्विष्मः । अष्टवर्षसी भूयासम्’ इति पठति ।

अध्वनु रच—यजमानोक्तमन्त्रपाठकाले, होतृपात्रामन्त्रपठितबोधने समिधानो बुधेति ।
तेषां चतुर्थप्रयाजैरुक्तं भवति ।

५—पञ्चमप्रयाज

इस प्रयाज के सम्बन्ध में विशेष इतिहास व्यक्ताओं का अनुगमन करना पड़ता है, जैसा कि मूलानुवाक में स्पष्ट किया जा चुका है । चतुर्थ प्रयाज कर्म के अनन्तर आग्नीध्र को लक्ष्य बनाकर अध्वनु कहा है—‘ओ आहव’ । प्रत्युत्तर में अध्वनु को लक्ष्य बनाया हुआ आग्नीध्र कहा है—‘अस्तु औपद्’ । अनन्तर अध्वनु होता को लक्ष्य बनाया हुआ कहा है—‘यज’ । होता उत्तर में निम्न लिखित-वाक्यामन्त्र का उच्चारण करता है—

‘ये यजामहे-स्वाहाग्नि स्वाहा सोम, स्वाहाग्नि, स्वाहा सोम, अग्नीषोमौ, स्वाहान्नोपोतो, स्वाहा देवा आम्बसा सुपाया अग्न आम्बस्य अस्तु औपद्’ इति ।

होता के उक्त वाक्यामन्त्र पाठोत्तर यजमान निम्न लिखित प्रवाचाधुमन्त्राणामन्त्र का पाठ करता है—

इधमग्नये सोमाय, अग्नये सोमाय, अग्नीषोमाभ्यां, अग्नीषोमाभ्यां, देवेभ्य आम्बपेभ्य, अग्नये स्थितकृते न मम । पञ्च मम, न तस्य किञ्चन योऽस्मान् द्वेष्टि, यज्य यय द्विष्मः । अग्नान्नो भूयासम्’ इति ।

जिस समय होता के मुख से उक्त वाक्यामन्त्र की अन्तिम ‘औपद्’ इस व्याख्या का उच्चारण होता है, और यजमान उक्त प्रवाचाधुमन्त्राणामन्त्रपाठ आरम्भ करता है ‘अध्वनु’ श्रुतिवत् आत्म्य की दृष्टि आदि में आम्बस्यबुद्धि दे देता है । यही पाँचवें प्रयाज की इतिहासिक व्युत्पत्ति का स्वरूपक है । ‘अग्निर्देति सु मापातनं प्रयाजेषु, सन्निधे—१—(१।२।१९) इस सूत्र से आरम्भ कर—‘तर्वां वोतमेनोपादिषाण्’ १८ (१।१।८) इस सूत्रपर्यन्त १८ सूत्रों से इसी प्रयाजकर्मोपदिष्टा व्युत्पत्ति का स्वरूपक हुआ है । इस कर्म के अनन्तर आम्बस्य-मिषाकर्म निश्चित है, जिस का उत्पत्तिक निरूपण अगले अध्याय में होने वाला है ।

इति—श्वानुगच्छदितिसंवाहः

श्री

इति-शतपथब्राह्मणविज्ञानभाष्ये

प्रथमकाण्डे

द्वितीयः-खण्डः

२

[क्रमानुगता पृष्ठसंख्या १५४२]

